

4 2 7 0 9

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थालयः ।

ग्रन्थाङ्कः १६

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्

आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकायटीकासंवलितम् ।

(वत्र प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठान्त्यतीत्योऽन्त्यो भागः)

(प्रथमाध्यायादिषष्ठाध्यायान्तश्लोकाद्यवर्णवर्णानुक्रमसहितः)

(बृहदारण्यकक्रमेण पञ्चमादशः षष्ठान्तः)

एतत्पुस्तकं वै० शा० रा० रा० काशीनाथ शास्त्री
आणशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्यख्यपत्रे

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थालये

आयसौम्येति

नमस्कृतम् ।

शालिवाहनशकाब्दः १८१५

ख्रिस्ताब्दः १९००

(अस्य सर्वेऽधिकारा आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थालयेऽस्मिन् आरक्ष्यन्ते)

मूल्यं पादसेनैकादशरुपया ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

समाप्तो मधुकाण्डार्थो याज्ञवल्कीयकाण्डगः ॥

अतः परं प्रयत्नेन श्रुत्या व्याख्यायते स्फुटम् ॥ १ ॥

साक्षादेवापरोक्षं यदानन्दज्ञानमद्वयम् ।

अमृतं तदहं ब्रह्म सर्वस्यापि परायणम् ॥ १ ॥

प्रधानं मधुकाण्डं व्याख्याय युक्तिप्रधानं मुनिकाण्डमवतितारयिषुः संगतिः
प्रामाण्य इति । काण्डगोऽर्थ इति शेषः । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामसकृदुक्तिर्व्या-
याने प्रयत्नः । उक्तस्यैव पुनरुक्तौ फलमाह । स्फुटमिति ॥ १ ॥

याज्ञवल्कीयमेतस्मान्मधुकाण्डादनन्तरम् ॥

काण्डं विचारभूयिष्ठमधुनाऽऽरभ्यते परम् ॥ २ ॥

काण्डस्य पाश्चात्ये हेतुमाह । याज्ञवल्कीयमिति । प्रमाणोक्त्यनन्तरभाविनी

कोक्तिस्तद्युक्तमागमयुक्तिप्रधानयोरनयोः पौर्वापर्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

तनु पूर्वं य उक्तोऽर्थः स एवेहापि भण्यते ॥

पुनरुक्तं न च न्याय्यमेकप्रवचनस्थयोः ॥ ३ ॥

मिति परिहृतम् । पुनरुक्तिमविद्वानाशङ्कते । नन्विति । एकस्यैव

काण्डभेदेनाप्युक्तः को दोषस्तत्राऽऽह । पुनरुक्तमिति । द्वयोरपि

शेषवशादेवापुनरुक्तिरिष्टाऽन्यथा सर्वशाखाप्रत्ययन्यायविरोधादेकशाखा-

काण्डयोरर्थभेदाभावे न युक्ता पुनरुक्तिरफलत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

एकार्थत्वेऽपि च सति नैवास्य पुनरुक्तता ॥

याज्ञवल्कीयकाण्डस्य ह्युपपत्तिप्रधानतः ॥ ४ ॥

रुक्तमेव समाधिमाह । एकार्थत्वेऽपीति । प्रधानभूतोपपादकभेदादपौनरुक्त्यं प्राप्ति-
ति हिशब्दार्थः ॥ ४ ॥

आगमोक्तिप्रामाण्यं मधुकाण्डस्य वर्णितम् ॥

आगमार्थविशुद्ध्यर्थं युक्तीरत्र प्रवक्ष्यति ॥ ५ ॥

तुल्यं मधुकाण्डस्यापि तत्प्रधानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । आगमेति । कथमस्योप-
पत्तिप्रधानतेत्यत आह । आगमेति ॥ ५ ॥

न चाऽऽगमस्य स्वातन्त्र्यं युक्त्युक्तेरपनुद्यते ॥

अर्थान्तरत्वाद्युक्तीनां प्रमाणेभ्यो यतस्ततः ॥ ६ ॥

११३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

तर्हि युक्त्यपेक्षत्वादागमस्यानपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यक्षतिस्तत्राऽऽह । न चेति । यतस्ततो निरुच्यमानयुक्तीनाममानत्वादागमस्य तदपेक्षत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यहानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वप्रमाणशेषत्वं युक्तीनामुपवर्णितम् ॥

शास्त्रान्तरेष्वपि तथा नातः स्वातन्त्र्यखण्डनम् ॥ ७ ॥

कथं तासाममानत्वमत आह । सर्वेति । उक्तं हि—अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्ति-तत्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति । न्यायभाष्यकारोऽप्याह—तत्त्वविषयाम्यनुज्ञालक्षणाद्ब्रह्मावितात्प्रसन्नादनन्तरं प्रमाणसामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुपपद्यत इति । तद्वार्तिककारश्च प्रमाणानि पुनः प्रवर्तमानानि तर्कविविक्तमर्थं यथाभूतमधिगमयन्तीति । अन्योऽप्याह—तया प्रमाणोपपत्त्येतिकर्तव्यतया प्रमाणविषयमभ्यनुजानन्त्या विशोधिते विषये प्रमाणान्यु-त्यहं प्रवर्तत इति । युक्तीनां प्रमाणशेषत्वे तदपेक्षागमस्य न स्वातन्त्र्यहानिरिति फलितमाह । तथेति । अतः सापेक्षत्वादित्येतत् ॥ ७ ॥

पदार्थविषया चेयं युक्तिस्तर्कोऽभिधीयते ॥

वाक्यार्थस्त्वागमादेव निरपेक्षमतो वचः ॥ ८ ॥

अस्तु वाऽनुमानान्तर्भावेन युक्तिर्मानं तथाऽपि नाऽऽगमस्य स्वातन्त्र्यभङ्गो विषयभेदादित्याह । पदार्थेति ॥ ८ ॥

पौरुषेयवचःस्वेव युक्तेः प्राधान्यमिष्यते ॥

अनरोक्तौ तु तात्पर्यं युक्तेरर्थो न युक्तिरतः ॥ ९ ॥

वेदवाक्यस्य स्वातन्त्र्ये हेत्वन्तरमाह । पौरुषेयेति । लौकिकवाक्येष्वामानासोक्तत्वादिसंशयनिरासित्वेन युक्तिं प्रधानीकृत्य प्रामाण्यं वेदवाक्येषु तु युक्त्या तात्पर्यनिश्चये तदनपेक्षमेवातः श्रुतिलिङ्गादियुक्त्यवगततात्पर्यस्य प्रत्यक्षादिविरोधनिरासद्वारा दृढीकरणं वाचारम्भणत्वादियुक्तिरुक्तमिति नाऽऽगमार्थे युक्तेः स्वतन्त्र्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षायतिवर्तित्वाद्युक्त्यपेक्षा न विद्यते ॥

आगमार्थे यथैवं स्याद्युक्त्यर्थे नाऽऽगमेक्षणम् ॥ १० ॥

किंच विमतं न युक्त्यपेक्षं प्रत्यक्षाययोग्यत्वाद्धर्मवादित्यनुमानादैक्यागमस्यानपेक्षेत्याह । प्रत्यक्षादीति । स्वविषये युक्तेरागमापेक्षावत्तस्यापि स्वविषये युक्त्यपेक्षत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । यथेति । न हि लोकसिद्धेऽर्थे वेदापेक्षेति भावः ॥ १० ॥

पुंस्वभावानुरोधेन युक्तिर्वेदेऽभिधीयते ॥

आगमस्य प्रवृत्तिस्तु मेथवृत्तव्यपेक्षया ॥ ११ ॥

वेदः स्वार्थे युक्त्यनपेक्षश्चेत्कथं तर्हि तत्र सोच्यते तत्राऽऽह । पुंस्वभावेति । अयं हि पुंस्वभावो यद्ब्रह्मात्मन्युक्तेऽप्यसंभावनादिद्वाराऽऽरोपितकर्तृत्वाद्यभिमानितः

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रम् ३ पाख्यटीकासंवलितम् । ११३९

तन्निरासानुसारेण वेदे युक्तिरिष्टेत्यर्थः । ननु वेदस्यापि पुरुषबुद्ध्यनुरोधेन प्रवृत्तेस्तर्का-
दविशेषस्तत्राऽऽह । आगमस्येति । न हि वस्तु पुरुषोत्प्रेक्षामनुसरति क्षणिकत्वादेरपि
वस्तुत्वप्रसङ्गादतः सिद्धमर्थमागमः स्वतोऽवगमयेदध्यक्षादिवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननूक्ता मधुकाण्डेऽपि दुन्दुभ्याद्युपपत्तयः ॥

आगमैकप्रधानत्वं कथं तस्येति भण्यते ॥ १२ ॥

आगमप्रधानं मधुकाण्डमिदं तु युक्तिप्रधानमिति व्यवस्थया पुनरुक्तिसमाधिरुक्तः
संप्रति व्यवस्थामाक्षिपन्पौनरुक्त्यतादवस्थं शङ्कते । नन्विति ॥ १२ ॥

नैष दोषो यतस्तत्र युक्तीनामप्रधानता ॥

प्राधान्यं याज्ञवल्कीये युक्तीनामभिधीयते ॥ १३ ॥

पूर्वत्राऽऽगमप्राधान्याद्युक्तेर्गुणत्वादत्र च वैपरीत्यादुभयत्रोभयसत्त्वेऽपि न पौनरु-
क्त्यमित्याह । नेत्यादिना ॥ १३ ॥

युक्त्यागमौ हि संभूय करस्थामलकादिवत् ॥

सुसूक्ष्ममपि सद्वस्तु शक्तौ ज्ञापयितुं यतः ॥ १४ ॥

नन्वेवं पुनरुक्तिपरिहारेऽपि किमागमगम्येऽर्थे युक्त्युपन्यासेन न हि तामनुसृत्याऽऽ-
गमः स्वार्थं प्रमापयेदत आह । युक्तीति । आगमिकेऽर्थे विपरीतभावनादिभञ्जक-
त्वेन युक्तीनामुपयोगाद्युक्ता तत्संगतिरिति हिशब्दार्थः ॥ १४ ॥

युक्तयोऽतोऽभिधीयन्ते पूर्वपक्षादिसंश्रयाः ॥

याज्ञवल्कीय एतस्मिन्काण्डे जलपोक्तिवर्त्मना ॥ १५ ॥

काण्डारम्भमुपसंहरति । युक्तय इति । द्विविधा कथा जल्पो वादश्च तत्र जल्प-
द्वारा युक्तीरुक्त्वा तदनुसारेण तत्त्वं निर्णयते पञ्चमेनेत्यध्यायार्थमाह । जल्पेति ॥ १५ ॥

उद्गीथप्रमुखा येऽर्था मधुकाण्डे पुरोदिताः ॥

तेषामेव विशुद्ध्यर्थं विचारः क्रियतेऽधुना ॥ १६ ॥

काण्डाध्यायारम्भमुक्त्वा भाष्योक्तमाख्यायिकासंबन्धं सिद्धवत्कृत्य ब्राह्मणस्य संग-
तिमाह । उद्गीथेति ॥ १६ ॥

दर्शनस्यास्य तेनात एकवाक्यत्वमिष्यते ॥

तथैवान्यपदार्थेषु तद्वयोरपि काण्डयोः ॥ १७ ॥

उद्गीथब्राह्मणोक्तवागादिस्वरूपनिरूपणार्थत्वादस्य ब्राह्मणस्यात्रत्यदर्शनस्य तत्रत्यो-
पास्तिशेषत्वादनयोर्ब्राह्मणयोरेकवाक्यतेति फलितमाह । दर्शनस्येति । न केवलमाद्य-
ब्राह्मणस्यैव पूर्वसंगतिरपि त्वन्येषामपीत्याह । तथैवेति । अन्यैर्ब्राह्मणैरुक्तार्थेषु तर्क-

११४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये

रूपेषु मधुकाण्डोक्ततत्त्वमाद्यर्थनिर्णयदृष्टेर्युक्तं तेषां पूर्वैकैकवाक्यत्वमित्यर्थः । काण्डये
र्द्वयोरेकवाक्यत्वं निगमयति । तदिति । तदा परामृष्टमेकवाक्यत्वम् ॥ १७ ॥

यदिदं कर्मणोऽशेषसाधनं मृत्युनाऽऽप्नुतम् ॥

स्वामिमन्त्रातिवग्न्यादि त्वभिपन्नं वशीकृतम् ॥ १८ ॥

काण्डादिसंगतीरुत्वा पदार्थव्याख्यामारभते । यद्विदुमिति । आधुतं व्याप्तमि
यावत् । तस्य कर्मणः ससाधनस्य कर्ता यजमानः केन मृत्योराप्तेर्मुक्तो भवतीति
शेषः ॥ १८ ॥

परिच्छेदकृदज्ञानं सासङ्गं मृत्युसंज्ञितम् ॥

केनायं यजमानोऽतो मृत्योराप्तेर्विमुच्यते ॥ १९ ॥

को मृत्युर्येन ससाधनं कर्म संसृष्टं वशीकृतं च यस्य चाऽऽप्तेर्मुक्षेत्यत आह ।
परिच्छेदेति । ब्रह्मक्षत्रादिभेदकारणं भ्रान्तिज्ञानं रागादिसहितं मृत्युरित्यर्थः । केने-
त्यादिवाक्यमादत्ते । केनेति ॥ १९ ॥

यन्मर्त्यसाधनं साध्यं मर्त्यं तदपि जायते ॥

साधनानुमितं साध्यं मुक्तिः केनात उच्यते ॥ २० ॥

यथोक्तमृत्युनाशे ससाधनं सर्वमेव कर्म त्यक्तं स्यान्न चानतिशयपुमर्थहेतुकर्मत्यागो
युक्तस्ततो नायं प्रश्नो गुज्यते तत्राऽऽह । यन्मर्त्येति । हेतोर्नाशित्वेऽपि फलस्याना-
शित्वं मोक्षवदित्याशङ्क्याऽऽह । साधनेति । कारणानुसारित्वात्कार्यस्य मुक्तेश्चाकार्य-
त्वान्नाशित्वं साध्यस्यावश्यंभावीति भावः । सहेतुफलस्य कर्मणो नाशित्वेन त्याज्य-
त्वात्तद्व्यापकस्य मृत्योरत्ययोपायो वाच्य इति प्रश्नं निगमयति । मुक्तिरिति ॥ २० ॥

होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा मृत्योराप्तेर्विमुच्यते ॥

इति प्रश्नप्रतिवचो याज्ञवल्क्योऽप्युवाच तम् ॥ २१ ॥

परिहारमवतारयति । होत्रेति । तमित्यश्वलस्य निर्देशः ॥ २१ ॥

प्रवक्ता याज्ञवल्क्योऽत्र तं पृच्छन्त्यश्वलादयः ॥

सराजके समाजेऽयं विचारः क्रियते महान् ॥ २२ ॥

अथाश्वलो याज्ञवल्क्यं जेतुं जल्पेन प्रवृत्तस्तत्र तेनापि तेनैव च्छलादि प्रयोक्तुं
युक्तमहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्तीति न्यायादतो यथातत्त्वं प्रतिवचनमनु-
चितं जल्पस्य तत्त्वनिर्णयफलत्वानुपपत्तेस्तत्राऽऽह । प्रवक्तेति । अत्रेति जल्पकथोक्तिः ।
विचारस्य महत्त्वं तत्त्वनिर्णयफलत्वम् । ज्ञानवतामेवाश्वलादीनां जयादिविवक्षया प्रश्न-
दर्शनादुत्तरत्र निग्रहोद्भावनाच्च भवत्येषा जल्पकथा साऽपि कदाचिन्महाजनपरिगृहीता

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११४१

तत्त्वनिर्णयं फलति । उक्तं हि—तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति । वात्स्यायनश्चाऽऽह—तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षन्तीति । अन्योऽप्याह—तत्त्वसंरक्षणार्थत्वाच्चासदाचार इति । अतो वादवज्जलोऽपि कदाचित्तत्त्वनिर्णायक इति भावः ॥ २२ ॥

यजमानस्य येयं वाग्धोता चैतद्वयं यदा ॥

अधिदैवात्मना वेत्ति स होतैर्विविधो भवेत् ॥ २३ ॥

वाग्वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह । यजमानस्येति । अध्यात्मं यजमानस्य वागधियज्ञं होता चेति द्वयमग्निरूपेण यदा होता ध्यायति तदा स यजमानस्याऽऽत्मनश्च मृत्युनाशो हेतुः स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अनन्तविग्रहः सोऽग्निर्होता मृत्योर्यथोदितात् ॥

यजमानस्य मुक्तिः स्यादतिमुक्तिस्तथैव च ॥ २४ ॥

स मुक्तिरित्याद्यवतारयति । अनन्तेति ॥ २४ ॥

आसुरात्साधनादैवप्राप्तिर्मुक्तिरिहोच्यते ॥

साध्यादप्यासुरादैवसाध्याप्तिरतिमुक्तिता ॥ २५ ॥

मुक्तिपदार्थमाह । आसुरादिति । ज्ञानहीनात्केवलात्पापमिश्रिताद्वा पुण्यात्कर्मणः सूत्राद्याप्तिहेतोः समुच्चयस्याऽऽप्तिरत्र मुक्तिरित्यर्थः । अतिमुक्तिशब्दार्थमाह । साध्यादिति । आसुरसाधनफलात्स्वर्गादिदैवसाधनफलस्य सूत्रादेराप्तिरत्रातिमुक्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

यथोक्तोपासनादेव कैवल्यं चेद्विवक्ष्यते ॥

ब्रह्मविद्या किमर्थेयं नान्यन्मुक्तेः फलं ततः ॥ २६ ॥

केचित्तु सूत्रोपास्तेः समुच्चितायाः साक्षान्मुक्तिरित्यस्मिन्नर्थे साऽतिमुक्तिरिति वाक्यं व्याचक्षते तान्प्रत्याह । यथेति । सा कर्मशेषतया तत्फलेति चेन्नेत्याह । नान्यदिति । ततो ब्रह्मविद्यावशादिति यावत् । विद्याकर्मणोः शेषशेषित्वं दूषितमिति भावः ॥ २६ ॥

आसुरात्कर्मणो मृत्योरतिमुक्तिरिहोदिता ॥

कालात्कर्मातिरेकेण मृत्योर्मुक्तिरिहोच्यते ॥ २७ ॥

यदिदमित्याद्युत्तरवाक्यं तात्पर्यं वक्तुं वृत्तमनुवदति । आसुरादिति । उत्तरं वाक्यमवतारयति । कालादिति । कर्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्कालादपि सोक्तैव तस्य कर्मान्तर्भावेन मृत्युत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति ॥ २७ ॥

प्रयोगसमवाय्येव द्रव्यकर्त्रादिसाधनम् ॥

तत्प्रयोगावसाने च सर्वं तदपवृज्यते ॥ २८ ॥

११४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

तन्निरपेक्षतया कालस्य मृत्युत्वं वक्तुं भूमिकां करोति । प्रयोगेति । तस्य शेषिणो विनाशो स्वरूपेण सतोऽपि कर्त्रादेस्तच्छेषत्वनाशादपवर्गवाचोयुक्तिः ॥ २८ ॥

प्रयोगावसितेस्तूर्ध्वं कालः प्राक् प्रयोगतः ॥

क्षपयन्वर्ततेऽजस्रं सर्वं तत्कर्मसाधनम् ॥ २९ ॥

कालस्य मृत्युत्वमुपपादयति । प्रयोगावसितेरिति ॥ २९ ॥

तस्मात्कर्मातिरेकेण कालो मृत्युः प्रतीयताम् ॥

ततोऽपि मुक्तिर्वक्तव्येत्यत आरभ्यते परः ॥ ३० ॥

तस्य तत्क्षपयितृत्वे फलितमाह । तस्मादिति । तस्य मृत्युत्वे सिद्धे किं जातं तदाह । ततोऽपीति । कर्मदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः ॥ ३० ॥

कालश्च द्विविधः प्रोक्त एकोऽहोरात्रलक्षणः ॥

तिथ्यादिलक्षणश्चान्यस्ताभ्यां मुक्तिरिहोच्यते ॥ ३१ ॥

उत्तरग्रन्थस्यप्रश्नयोर्विषयं भेतुं कण्डिकाद्वयमादत्ते । कालश्चेति ॥ ३१ ॥

उपस्थापयतः कर्म तथा क्षपयतो यतः ॥

अहोरात्रे ततो मृत्युस्ताभ्यां मुक्तिः कुतो भवेत् ॥ ३२ ॥

अहोरात्रयोर्मृत्युत्वोक्तिपूर्वकं ताभ्यां मुक्तिहेतुं पृच्छन्नाद्यं प्रश्नं विभजते । उपस्थापयत इति ॥ ३२ ॥

अध्यात्मं चक्षुरध्वर्युरधियज्ञं द्वयं रविः ॥

साक्षादनन्तदेहोऽयमिति ध्यायन्विमुच्यते ॥ ३३ ॥

परिहारस्तात्पर्यमाह । अध्यात्ममिति । यजमानस्याध्यात्मं चक्षुरधियज्ञमध्वर्युश्चेत्युभयमनवाच्छिन्नः सवितैवेति साक्षाद्वायन्नध्वर्युः स्वयमहोरात्राख्यान्मृत्योर्मुच्यते यजमानं च मोचयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मावयव एवायं सूर्यश्चक्षुर्ममांशुमान् ॥

अध्वर्युरहमेवेति साक्षात्कृत्वा विमुच्यते ॥ ३४ ॥

चक्षुर्वै यज्ञस्येत्यादेस्तात्पर्यं वदन्नुक्तं व्यनक्ति । आत्मेति । ममाध्वर्योः संबन्धी योऽयमात्मा यजमानस्तदवयवश्चक्षुरहं चाध्वर्युरित्युभयमंशुमानेवेति साक्षाद्ज्ञानं कृत्वा यदाऽध्वर्युस्तिष्ठति तदा यजमानोऽध्वर्युश्चाहोरात्राख्यमृत्योर्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कलावृद्धिक्षयाभ्यां तु पक्षयोरुभयोस्तथा ॥

चन्द्रः कर्तेह तत्प्राप्त्या पक्षाभ्यां विप्रमुच्यते ॥ ३५ ॥

यदिदं सर्वं पूर्वपक्षेत्यादिप्रश्ने ब्रह्मणत्विजा मनसा चन्द्रेणेति माध्यंदिनश्रुत्या तावदु-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११४३

त्तरमाह । कलेति । चन्द्रमसि वृद्धिहासयोर्भावात्पक्षयोरपि तयोः सत्त्वात्सादृश्यात्स
तत्कर्ताऽतश्चन्द्रात्मना ब्रह्मणो मनसश्च ध्यानात्पक्षद्वयात्मकमृत्योर्यजमानो ब्रह्मा च
मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

हासवृद्धयोर्यतः कर्ता वायुश्चन्द्रमसस्ततः ॥

वायुनैवोपसंहारः प्राणोद्गात्रोरयं कृतः ॥ ३६ ॥

उद्गात्रर्विजा वायुना प्राणेनेति काण्वश्रुतेस्तात्पर्यमाह । हासेति । सूत्रात्मवायुः
स्वावयवस्य चन्द्रमसो वृद्ध्यादौ कारयिता तद्यजमानप्राणस्योद्गातुश्च वाय्वात्मनैवोपसं-
ग्रहः काण्वश्रुतौ कृतोऽतो वाय्वात्मनैवोद्गात्रोद्वर्ध्यानात्पक्षद्वयात्मकमृत्योरुद्गाता यजमा-
नश्च मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

मनोऽध्यात्मं यदस्यार्भूद्ब्रह्मा चैवाधियज्ञगः ॥

तस्याधिदेवता चन्द्र इति माध्यंदिनश्रुतिः ॥ ३७ ॥

किमिदं विरुद्धं ध्यानद्वयमनुष्ठेयमित्याशङ्क्य शाखोभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्प-
मभिप्रेत्य कलावृद्धिक्षयाम्यामित्यत्रोक्तं स्मारयन्नाह । मन इति ॥ ३७ ॥

कर्मतः कालतो मृत्योर्मुक्तोऽयं स्वर्गमेप्स्यति ॥

तं प्रयास्यति केनायमाक्रमेणेति पृच्छयते ॥ ३८ ॥

यदिदमन्तरिक्षमित्यादिप्रश्नं वृत्तमनूद्यावतारयति । कर्मत इति ॥ ३८ ॥

स्वर्गलोकगतावत्र साधनं पृच्छयते यतः ॥

अन्तरिक्षमनाधारं गतौ हेतुनिषेधनम् ॥ ३९ ॥

आक्रमशब्दार्थं दर्शयन्प्रश्नविषयं विशदयति । स्वर्गेति । तत्र हेतुः । यत इति ।
अन्तरिक्षमनाधारमिति गतौ हेतोर्निषेधनं यतो भात्यतो गतिसाधनप्रश्नमर्हतीति योजना
॥ ३९ ॥

न तु देहग्रहे प्रश्नः सति गन्तरि पृच्छयते ॥

अग्न्यादिदृष्टिभिश्चास्य देहः प्राक्प्रतिपादितः ॥ ४० ॥

भर्तृप्रपञ्चास्त्वारम्बणाक्रमणशब्दयोः शरीरविषयत्वमिच्छन्तो देहग्रहविषयमिमं
प्रश्नं व्याचक्षते तान्प्रत्याह । न त्विति । तत्र हेतुः । सतीति । गन्तरि सत्येव
केनेति पृच्छयते न च विना देहं गन्तृत्वमतो गतिबलात्तद्योग्यदेहलाभात् तद्गृहे प्रश्न-
सिद्धिरित्यर्थः । किंच सोऽग्निरभवदित्यादिना चक्षुरादीनामग्न्यादिदृष्ट्या द्रष्टुर्देहस्यो-
द्गीयब्राह्मणे सिद्धत्वाददेहस्य द्रष्टृत्वायोगात् तद्गृहे प्रश्न इत्याह । अग्न्या-
दीति ॥ ४० ॥

११४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

तन्निरपेक्षतया कालस्य मृत्युत्वं वक्तुं भूमिकां करोति । प्रयोगेति । तस्य शेषिणो विनाशो स्वरूपेण सतोऽपि कर्त्रादेस्तच्छेषत्वनाशादपवर्गवाचोयुक्तिः ॥ २८ ॥

प्रयोगावसितेस्तूर्ध्वं कालः प्राक् प्रयोगतः ॥

क्षपयन्वर्ततेऽजस्रं सर्वं तत्कर्मसाधनम् ॥ २९ ॥

कालस्य मृत्युत्वमुपपादयति । प्रयोगावसितेरिति ॥ २९ ॥

तस्मात्कर्मातिरेकेण कालो मृत्युः प्रतीयताम् ॥

ततोऽपि मुक्तिर्वक्तव्येत्यत आरभ्यते परः ॥ ३० ॥

तस्य तत्क्षपयितृत्वे फलितमाह । तस्मादिति । तस्य मृत्युत्वे सिद्धे किं जातं तदाह । ततोऽपीति । कर्मदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः ॥ ३० ॥

कालश्च द्विविधः प्रोक्त एकोऽहोरात्रलक्षणः ॥

तिथ्यादिलक्षणश्चान्यस्ताभ्यां मुक्तिरिहोच्यते ॥ ३१ ॥

उत्तरग्रन्थस्यप्रश्नयोर्विषयं भेत्तुं कण्डिकाद्वयमादत्ते । कालश्चेति ॥ ३१ ॥

उपस्थापयतः कर्म तथा क्षपयतो यतः ॥

अहोरात्रे ततो मृत्युस्ताभ्यां मुक्तिः कुतो भवेत् ॥ ३२ ॥

अहोरात्रयोर्मृत्युत्वोक्तिपूर्वकं ताभ्यां मुक्तिहेतुं पृच्छन्नाद्यं प्रश्नं विभजते । उपस्थापयत इति ॥ ३२ ॥

अध्यात्मं चक्षुरध्वर्युरधियज्ञं द्वयं रविः ॥

साक्षादनन्तदेहोऽयमिति ध्यायन्विमुच्यते ॥ ३३ ॥

परिहारतात्पर्यमाह । अध्यात्ममिति । यजमानस्याध्यात्मं चक्षुरधियज्ञमध्वर्युश्चेत्युभयमनवच्छिन्नः सवितैवेति साक्षाद्ध्यायन्नध्वर्युः स्वयमहोरात्राख्यानमृत्योर्मुच्यते यजमानं च मोचयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मावयव एवायं सूर्यश्चक्षुर्ममांशुमान् ॥

अध्वर्युरहमेवेति साक्षात्कृत्वा विमुच्यते ॥ ३४ ॥

चक्षुर्वै यज्ञस्येत्यादेस्तात्पर्यं वदन्नुक्तं व्यनक्ति । आत्मेति । ममाध्वर्योः संबन्धी योऽयमात्मा यजमानस्तदवयवश्चक्षुरहं चाध्वर्युरित्युभयमंशुमानेवेति साक्षाद्धानं कृत्वा यदाऽध्वर्युस्तिष्ठति तदा यजमानोऽध्वर्युश्चाहोरात्राख्यानमृत्योर्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कलावृद्धिक्षयाभ्यां तु पक्षयोरुभयोस्तथा ॥

चन्द्रः कर्तेह तत्प्राप्त्या पक्षाभ्यां विप्रमुच्यते ॥ ३५ ॥

यदिदं सर्वं पूर्वपक्षेत्यादिप्रश्ने ब्रह्मणस्त्विजा मनसा चन्द्रेणेति माध्यंदिनश्रुत्या तावदु-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११४३

त्तरमाह । कलेति । चन्द्रमसि वृद्धिहासयोर्भावात्पक्षयोरपि तयोः सत्त्वात्सादृश्यात्स
तत्कर्ताऽतश्चन्द्रात्मना ब्रह्मणो मनसश्च ध्यानात्पक्षद्वयात्मकमृत्योर्यजमानो ब्रह्मा च
मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

हासवृद्धोर्यतः कर्ता वायुश्चन्द्रमसस्ततः ॥

वायुनैवोपसंहारः प्राणोद्वात्रोरयं कृतः ॥ ३६ ॥

उद्वात्रर्विजा वायुना प्राणेनेति काण्वश्रुतेस्तात्पर्यमाह । हासेति । सूत्रात्मवायुः
स्वावयवस्य चन्द्रमसो वृद्ध्यादौ कारयिता तद्यजमानप्राणस्योद्वातुश्च वाय्वात्मनैवोपसं-
ग्रहः काण्वश्रुतौ कृतोऽतो वाय्वात्मनैवोद्वात्रोद्ध्यानात्पक्षद्वयात्मकमृत्योरुद्वाता यजमा-
नश्च मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

मनोऽध्यात्मं यदस्यार्भूद्ब्रह्मा चैवाधियज्ञगः ॥

तस्याधिदेवता चन्द्र इति माध्यंदिनश्रुतिः ॥ ३७ ॥

किमिदं विरुद्धं ध्यानद्वयमनुष्ठेयमित्याशङ्क्य शाखाभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्प-
मभिप्रेत्य कलावृद्धिक्षयाभ्यामित्यत्रोक्तं स्मारयन्नाह । मन इति ॥ ३७ ॥

कर्मतः कालतो मृत्योर्मुक्तोऽयं स्वर्गमेष्यति ॥

तं प्रयास्यति केनायमाक्रमेणेति पृच्छयते ॥ ३८ ॥

यदिदमन्तरिक्षमित्यादिप्रश्नं वृत्तमनूयावतारयति । कर्मत इति ॥ ३८ ॥

स्वर्गलोकगतावत्र साधनं पृच्छयते यतः ॥

अन्तरिक्षमनाधारं गतौ हेतुनिषेधनम् ॥ ३९ ॥

आक्रमशब्दार्थं दर्शयन्प्रश्नविषयं विशदयति । स्वर्गेति । तत्र हेतुः । यत इति ।
अन्तरिक्षमनाधारमिति गतौ हेतोर्निषेधनं यतो भात्यतो गतिसाधनप्रश्नमर्हतीति योजना
॥ ३९ ॥

न तु देहग्रहे प्रश्नः सति गन्तरि पृच्छयते ॥

अग्न्यादिदृष्टिभिश्चास्य देहः प्राक्प्रतिपादितः ॥ ४० ॥

भर्तृप्रपञ्चास्त्वारम्भणाक्रमणशब्दयोः शरीरविषयत्वमिच्छन्तो देहग्रहविषयमिमं
प्रश्नं व्याचक्षते तान्प्रत्याह । न त्विति । तत्र हेतुः । सतीति । गन्तरि सत्येव
केनेति पृच्छयते न च विना देहं गन्तृत्वमतो गतिबलात्तद्योग्यदेहलाभान्न तद्देहं प्रश्न-
सिद्धिरित्यर्थः । किंच सोऽग्निरभवदित्यादिना चक्षुरादीनामग्न्यादिदृष्ट्या द्रष्टुर्देहस्यो-
द्गीयब्राह्मणे सिद्धत्वाददेहस्य द्रष्टृत्वायोगान्न तद्देहं प्रश्न इत्याह । अग्न्या-
दीति ॥ ४० ॥

११४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

मनोऽधियज्ञं ब्रह्मैव ब्रह्मा चन्द्रोऽधिदैवतम् ॥

चन्द्रेण मनसा लोकमवष्टम्भेन यास्यति ॥ ४१ ॥

परपक्षं निराकृत्य ब्रह्मणेत्यादिपरिहारतात्पर्यमाह । मन इति । यदध्यात्मं यजमानस्य मनस्तदधियज्ञमृत्विग्ब्रह्मैव स चाधिदैवश्चन्द्रोऽतश्चन्द्रात्मना दृष्टेन मनसा ब्रह्मणाऽवष्टम्भेन ब्रह्मलोकं यजमानो ब्रह्मा च प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अध्यात्मं प्राण एव स्यादुद्गाता योऽधियज्ञगः ॥

स वायुरिति पाठे स्याद्वाख्या माध्यंदिने त्वियम् ॥ ४२ ॥

काण्वश्रुत्योत्तरमुक्त्वा माध्यंदिनश्रुत्याऽपि तदाह । अध्यात्ममिति । योऽध्यात्मं यजमानस्य प्राणः सोऽधियज्ञमुद्गाता स्यात्स च वायुरिति दृष्ट्या ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्युद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेनेति माध्यंदिनपाठे व्याख्या शाखाभेदेन च विकल्प इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

यजमानश्रुतेरत्र पूर्वोद्गीथैकवाक्यतः ॥

यजमानो जपस्तत्र ज्ञानं नेत्यवसीयताम् ॥ ४३ ॥

किमिदमुपास्तिजातं याजमानमार्त्विज्यं वेति वीक्षायामाह । यजमानेति । उद्गीथब्राह्मणे यजमानस्वामिकस्तत्कर्तृकश्च जपो ज्ञानं तु तत्स्वामिकमपि न तत्कर्तृकं किंत्वार्त्विज्यमित्युक्तं तथाऽत्रापि यजमानश्रुतेस्तत्स्वामिकमेव ज्ञानमृत्विक्कर्तृकमित्यवसेयमुद्गीथवाक्येनास्य वाक्यैकवाक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

संभाव्यते न यत्तत्र यजमानस्य मानतः ॥

अस्तु कामं तदुद्गातुर्न तु तद्यजमानगम् ॥ ४४ ॥

स्वसुवर्णादिज्ञानवदुद्गीथादिज्ञानमपि किमित्युद्गातृस्वामिकं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । संभाव्यत इति । तत्रेत्युपासनान्युक्तानि तेषु यज्ज्ञानं सुवर्णादिविषयं यजमानस्य मानतोऽसंभावितं तदौद्गातृकमेव यत्तु यजमानगतमुद्गीथादिज्ञानं न तदार्त्विज्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इतीत्युक्तपरामर्शो ह्यतिदेशार्थ उच्यते ॥

इतोऽन्यत्रातिमोक्षा ये तेऽप्येवमिति वीक्ष्यताम् ॥ ४५ ॥

प्रकृतज्ञानस्योद्गात्रादिकर्तृत्वं यजमानस्वामिकमित्युक्तवोत्तरवाक्यस्थेतिशब्दार्थमाह । इतीत्युक्तेति । तत्फलं हिशब्दसूचितमाह । अतिदेशार्थ इति । अतिमोक्षा इत्यस्यार्थं वदन्नतिदेशप्रकारमाह । इतोऽन्यत्रेति । यथा वागादयोऽग्न्याद्यात्मना दृष्टा मृत्योरतिमोक्षहेतवस्तथाऽनुक्तास्त्वगादयोऽपि वाय्वादिरूपेण दृष्टास्तद्धेतवो द्रष्टव्या इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११४५

अधिदैवात्मना तेषां दृष्टयः साधनात्मनाम् ॥

अतिमोक्षाः स्युः सर्वत्र यथोक्तादेव लक्षणात् ॥ ४६ ॥

अतिदेशमेव प्रपञ्चयति । अधिदैवात्मनेति । यथा साधनरूपाणां वागादीनाम-
ग्न्यादिदेवतात्मना दृष्टयो मृत्युमतीत्य मोक्षहेतवस्तथा त्वगादिष्वपि सर्वेषु पूर्वोक्तवा-
ख्यादिदेवतात्मत्वदर्शनादतिमोक्षाः स्युरित्यक्षरार्थः ॥ ४६ ॥

फलवत्कर्मणां कापि किञ्चित्सामान्यसंश्रयात् ॥

संपत्तिमर्हतां संपदल्पीयःकर्मसूच्यते ॥ ४७ ॥

उद्गीथोपास्तिशेषं निरूप्य साधनविशेषोक्तिप्रसङ्गेन संपदो निरूपयन्नथेत्यादौ संप-
त्पदार्थमाह । फलवदिति । महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिकिञ्चित्साह-
स्यात्काप्यल्पीयःस्वग्निहोत्रादिषु संपत्तिः संपदुच्यते यथाशक्यत्वाग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्व-
मेधादीनि निर्वर्त्यन्ते मयेति ध्यानं संपदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यदि वा तत्फलस्यैव किञ्चित्सामान्यवर्त्मना ॥

संपादनं भवेत्संपदग्निहोत्रादिकर्मणि ॥ ४८ ॥

फलस्यैव वेति भाष्यार्थमाह । यदि वेति । अत्र तु सामान्यमग्रे स्फुटी भविष्यति
॥ ४८ ॥

संपदा चेत्फलप्राप्तिरश्वमेधादिकर्मणाम् ॥

त्रयाणामपि वर्णानां तत्पाठः फलवान्भवेत् ॥ ४९ ॥

कर्मणामेव बलवत्त्वं न संपदामतो न संपत्कार्येत्याशङ्क्याऽऽह । संपदेति । विहि-
ताध्ययनस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिपरंपरया फलवत्त्वमिष्टं न चाश्वमेधादिषु सर्वेषां त्रैवर्णिका-
नामनुष्ठानसंभवोऽतस्तेषां तदध्ययनार्थवत्त्वानुपपत्त्या संपदोऽपि फलसिद्धिरेष्टव्येत्यर्थः
॥ ४९ ॥

नातिभारोऽस्ति नो बुद्धेः शास्त्रं चेत्तत्परं भवेत् ॥

विदुषां श्रेयसेऽतोऽध्वा न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ ५० ॥

अश्वमेधादिफलस्य महतः संपदा कथमल्पीयस्या प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्या-
दिना । संपच्छास्त्रं संपदाऽप्यश्वमेधादिफलाप्तिरित्यत्र तात्पर्यवच्चेत्तदा प्रतिपत्तृणां
शास्त्रार्थप्रतिपत्तौ न मनःखेदो युक्तः शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वादित्यर्थः । अनुष्ठानसंप-
दोऽपि फलवत्त्वे फलितमाह । विदुषामिति । कचिदिति ब्राह्मणादीनामश्वमेधादिपाठो
विवक्षितः ॥ ५० ॥

तिमृभिरिति संख्यार्थप्रश्ननिर्णयमब्रवीत् ॥

पुरोनुवाक्याद्युक्त्या तु संख्येयार्थविनिर्णयम् ॥ ५१ ॥

११४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

अथेत्यादि व्याख्याय कतिभिरित्यादिप्रश्नस्य कतमा इत्यादिप्रश्नस्य च पौनरुक्त्यं
तिसृभिरित्याद्युत्तरस्य पुरोनुवाक्येत्यादेश्च पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तिसृभिरि-
तीति ॥ ५१ ॥

त्रैलोक्यसंख्यासामान्यात्स्यात्सर्वप्राणभृज्जयः ॥

सर्वप्राणभृतां यस्मात्त्रिष्वेवैतेषु संभवः ॥ ५२ ॥

किं ताभिरिति प्रश्ने यत्किंचेत्यादि प्रतिवचनं तस्यार्थमाह । त्रैलोक्येति । त्रयो
लोकास्त्रैलोक्यं तत्र भूरादौ त्रित्वसंख्याऽस्ति पुरोनुवाक्यादौ चातो लोकत्रयस्य तस्य
च संख्यासादृश्यात्पुरोनुवाक्यादौ लोकत्रयं संपाद्य सर्वप्राणिजयः स्यादित्यर्थः । फल-
स्योपास्त्यनुसारितया लोकोपास्त्या तज्जयो युक्तो न सर्वप्राणिजय इत्याशङ्क्य लोकान्त-
र्भावात्प्राणिनां तज्जयो लोकजन्यान्नाथान्तरमित्याह । सर्वेति ॥ ५२ ॥

उज्ज्वलत्वादिसामान्याद्देवलोकादिसंपदः ॥

फलसंपद एवैता नात्र कर्म विवक्ष्यते ॥ ५३ ॥

कर्मसंपत्फलसंपदिति द्वयी संपदनुक्रान्ता तत्र देवलोकमेवेत्यादौ कीदृशी संपदिष्टेति
तत्राऽऽह । उज्ज्वलत्वादीति ॥ ५३ ॥

दीप्तिर्नादोऽधःशयनमाज्यमांसपयोम्भसाम् ॥

देवलोकादिसंपत्स्याद्दीप्तिमत्त्वादिसंभवात् ॥ ५४ ॥

तत्प्रपञ्चयति । दीप्तिरिति । आज्याहुतीनां दीप्तिर्मासाद्याहुतीनां नादः पयःसोमा-
द्याहुतीनामधःशयनं देवपितृमनुष्यलोकेष्वपि दीप्तिमत्त्वादि संभवत्यतो घृताद्याहुतीषु
देवलोकसंपन्मासाद्याहुतीषु पितृलोकसंपत्सोमाद्याहुतीषु मनुष्यलोकसंपदेताः खल्वाहुतयो-
यदा निर्वर्त्यन्ते तदा लोका निष्पद्यन्त इत्यनुसंधानात्ततो लोकजयः स्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

वृत्त्यानन्त्यान्मनोऽनन्तं शब्दादीनामनन्ततः ॥

विश्वेदेवान्मनोवृत्तीः संपाद्याऽऽनन्त्यसाम्यतः ॥ ५५ ॥

अनन्तमेव तेनासौ सम्यग्ज्ञानेन विन्दति ॥

लोकं यथोक्तदृष्टिः सन्यजमानः फलं स्वयम् ॥ ५६ ॥

अनन्तं वै मन इत्यस्यार्थमाह । वृत्तीति । वृत्त्यानन्त्ये हेतुः । शब्दादीनामिति ।
अनन्ता इत्यादेर्यमाह । विश्वेदेवानिति । लोकशब्दार्थमाह । फलमिति । यजमा-
नकर्तृकेयं दृष्टिरिति सूचयति । स्वयमिति । न च यजमानशब्दादङ्गावबद्धोपासनमि-
दमिति वाच्यं मनसः सर्वसाधारण्यादिति भावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

तिस्रः पुरोनुवाक्याद्या ऋचः पूर्वमुदीरिताः ॥

यास्ता एवात्र विज्ञेयाः स्तोत्रिया अपि नापराः ॥ ५७ ॥

स्तोत्रियाः स्तोप्यतीत्यत्र स्तोत्रियशब्दार्थमाह । तिस्र इति ॥ ५७ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११४७

गीतयस्त्वधियज्ञं ता अध्यात्मं कास्तु ता इति ॥

प्राणापानव्यानरूपा अध्यात्मं ताः प्रचक्षते ॥ ५८ ॥

कतमास्ता या अध्यात्ममित्यस्यार्थं प्रश्नरूपं प्रकटयति । गीतयस्त्विति । प्राण एवेत्यादेरर्थमाह । प्राणेति ॥ ५८ ॥

जयो भूरादिलोकानां संख्यादित्वादिसाम्यतः ॥

अश्वलोऽप्युपरेमेऽथ स्वोक्तप्रश्नविनिर्णयात् ॥ ५९ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—५६८९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्य

प्रथममश्वलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

किं ताभिरित्यादेरर्थमाह । जय इति । त्रित्वसाम्यादादित्वमध्यत्वान्त्यत्वसाम्यैश्च भूरादीन्पुरोनुवाक्यादिषु संपाद्य तया संपदा लोकजय इत्यर्थः । ततो हेत्यादेरर्थमाह । अश्वलोऽपीति । अपिस्तदौद्धत्यद्योती । स्वगोचरत्वं याज्ञवल्क्यस्य नास्तीतिज्ञानानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथममश्वल-

ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

मृत्योर्मुक्त्यतिमुक्ती द्वे पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे गते ॥

मृत्युरूपावधृतये परं ब्राह्मणमुच्यते ॥ १ ॥

वृत्तं कीर्तयति । मृत्योरिति । ब्रह्मक्षत्रादिपरिच्छेदहेतो रागादिसहितान्मिथ्याज्ञानात्कर्म तस्मादुपायोपेतात्कालाच्च मृत्योर्मुक्तिं व्याकुर्वता त्वमर्थशुद्धिर्विहितेत्यर्थः । आर्तभागब्राह्मणमवतारयति । मृत्युरूपेति ॥ १ ॥

किंलक्षणेन ग्रस्तोऽयं मृत्युर्नेति प्रचोदिते ॥

ग्रहातिग्रहरूपेण ग्रस्तोऽयमिति कथ्यते ॥ २ ॥

किं तन्मृत्यो रूपं यदवधारयितुमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकमाह । किमिति ॥ २ ॥

अधिभूताधियज्ञादिपरिच्छेदफलात्मकः ॥

मोहासङ्गास्पदो मृत्युर्ग्रहातिग्रहलक्षणः ॥ ३ ॥

ग्रहादिरूपस्यापि मृत्योरसाधारणं रूपं वाक्यमिति चेत्तत्राऽऽह । अधिभूतेति । अध्यात्मादिपरिच्छेदकरः क्रियाकारकफलात्मको मोहनिमित्तरागाद्यवष्टम्भश्चेन्द्रियविषयरूपो यथोक्तो मृत्युरित्यर्थः ॥ ३ ॥

११४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

इतो मुक्तस्य रूपाणि त्वग्न्यादीनि पुराऽब्रवम् ॥

उद्गीथब्राह्मणे पूर्वमश्वलब्राह्मणे तथा ॥ ४ ॥

उक्तमृत्युग्रहग्रस्तत्वं प्रागेव देवताप्तेरित्याशङ्क्याग्न्यादीनामुत्पत्त्यादिमत्त्वादुक्तमृत्यु-
ग्रस्तताऽस्तीति मत्वोक्तं स्मारयति । इत इति । परिच्छेदाभिमानादासङ्गपाप्मरूपान्मृ-
त्योरित्यर्थः । पुरेत्युक्तिमेव व्यनक्ति । उद्गीथेति ॥ ४ ॥

फलं च ज्ञानयुक्तानां कर्मणामेतदिष्यते ॥

उत्पत्त्याद्यन्वयात्तस्मादनित्यं स्यादद्यदादिवत् ॥ ५ ॥

अग्न्यादिभावस्य मृत्युग्रस्तत्वेऽपि समुच्चयफलस्य सूत्रस्य तदग्रस्तत्वात्तत्प्राप्तिरेव
मुक्तिरिति व्यर्थः सम्यग्ज्ञानार्थं श्रम इत्याशङ्क्याऽऽह । फलं चेति । यद्धि समुच्चय-
फलमिष्टमेतच्च घटवदनित्यं जन्मादिमत्त्वात्तस्मान्न सूत्रप्राप्तिर्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अतो यथोक्तादेतस्मात्साध्यसाधनलक्षणात् ॥

संसाराद्वन्धनान्मोक्षः कर्तव्यो ज्ञानहेतुतः ॥ ६ ॥

अग्न्यादेस्तदात्मकसूत्रस्य च जगदात्मनो जन्माद्यन्वयान्मृत्युग्रस्तत्वे ज्ञानादज्ञाननि-
रासेन ततो मुक्तिः कार्येत्येतदर्थमेतद्ब्राह्मणमिति फलितमाह । अत इति ॥ ६ ॥

ज्ञानकर्मफलं दिव्यं यदि नाम पुरोदितम् ॥

ग्रहातिग्रहवन्धेन तथाऽपि सितमेव तैत् ॥ ७ ॥

समुच्चयफलस्य सूत्रस्य मृत्युव्याप्त्या हेयत्वे हेत्वन्तरमाह । ज्ञानेति ॥ ७ ॥

वाङ्मनःप्राणरूपाणां व्यन्नात्मन्यपि संभवात् ॥

ग्रहातिग्रहरूपाणां नातो मुक्तः प्रजापतिः ॥ ८ ॥

कथं ग्रहादिरूपवन्धेन सूत्रस्य बद्धत्वं तत्राऽऽह । वागिति । सविषयाणां तेषां
प्रजापतौ सत्त्वमेवातःशब्दार्थः ॥ ८ ॥

वागादयो ग्रहा ज्ञाताश्चतुष्टुं चाविवक्षितम् ॥

अतिमोक्षातिदेशोक्तेस्तद्विशेषोऽथ भण्यते ॥ ९ ॥

पूर्वब्राह्मणे कालादिरूपान्मृत्योरितिमुक्तिमुक्त्वा तेन ग्रहादिरूपेण मृत्युना सर्वस्य व्याप्ते-
स्ततो जगदात्मनो ब्रह्मादिस्तम्बान्तादतिमुक्तिर्वीक्यार्थान्वयिपदार्थशुद्ध्ये वाच्येत्येतदर्थ-
मेतद्ब्राह्मणमिति संगतिरुक्ता । संप्रति पदार्थव्याख्यामारभमाणो वाग्वै यज्ञस्येत्यादिना
वाक्चक्षुर्ग्राणमनसां ग्रहाणां नामरूपगन्धकामानां चातिग्रहाणां तद्गतचतुष्टयस्य च प्रागेव
प्राप्तेः कति ग्रहा इत्यादिप्रश्नस्याष्टावित्यादिप्रतिवचनस्य चानुपपत्तिमाशङ्क्य ग्रहाति-
ग्रहाणां निर्जातत्वमङ्गी करोति । वागादय इति । तर्हि तद्गतत्वेन चतुष्टयसंख्याऽपि

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११४९

ज्ञातैवेति कथं प्रश्नप्रत्युक्ती तत्राऽऽह । चतुष्टुं चेति । पञ्चेकत्ववच्चतुष्टयस्यापि विवक्षितत्वमाशङ्क्यऽऽह । अतिमोक्षेति । इत्यतिमोक्षा इति वागादावुक्तन्यायस्य त्वगादावतिदेशाद्ग्रहैकत्ववदविवक्षितं चतुष्टुं युक्ता हि पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयविशेषणत्वादेकत्वविवक्षा ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र तु ग्रहगतैकत्वं तदवच्छेदकत्वेनाविवक्षितमन्यथा ग्रहतैकत्वोद्देशेन संमार्गविधावुद्दिश्यमानयोर्मिथोऽसंबन्धात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तौ ग्रहं संमार्ष्टिं तं चैकमिति वाक्यभेदः स्यादतो ग्रहैकत्ववदिहापि चतुष्टुविवक्षेति भावः । ननु ज्ञातेषु ग्रहातिग्रहेषु न प्रश्नप्रतिवचने युक्ते तदविश्रान्तेरत आह । तद्विशेष इति । हेत्वर्थोऽथशब्दः । यतः सामान्यतो ज्ञाता ग्रहादयोऽतस्तेषु बुभुत्सितसंख्याविशेषनिरूपणार्थं प्रश्नादीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ग्रहा घ्राणादयो ज्ञेया गन्धाद्यास्तदतिग्रहाः ॥

ग्रहैर्गन्धादयो ग्रस्ता ग्रहाश्चाऽऽत्मा च गोचरैः ॥ १० ॥

प्राणो वै ग्रह इत्यादेरर्थमाह । ग्रहा इति । ग्रहातिग्रहाणां ग्रहीतुश्च मिथोबद्धत्वमाह । ग्रहैरिति ॥ १० ॥

अपानेनाऽऽहृतो गन्धो घ्राणस्यैति वशं यथा ॥

चक्षुरादिग्रहास्तद्वत्प्राणादिसचिवैरिह ॥ ११ ॥

तदेव दृष्टान्तेन साधयन्नपानेनेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अपानेनेति । अपश्चासप्रेरितो गन्धो यथा घ्राणस्य वशे वर्तते तथा रूपाद्यपि तत्तदनुरूपवायुप्रेरितं चक्षुराद्यधीनं तथा चक्षुरादिग्रहाः प्राणादिभिः सह रूपाद्यतिग्रहेषु वशवर्तिनो न च तेषां मिथोबद्धत्वेऽपि ग्रहीतृबद्धतां विना फलवत्तेति तेनापि ते बद्धा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

गन्धादिविषया धीस्थाः कर्मसंबोधिता यतः ॥

प्रयुञ्जते हि घ्राणादींस्ततस्ते स्युरतिग्रहाः ॥ १२ ॥

प्राणादयो यद्यपि गृह्णन्तीति व्युत्पत्त्या भवन्ति ग्रहास्तथाऽपि कथं गन्धादीनामपि ग्रहत्वं तदाह । गन्धादीति । बुद्धौ खल्वनादिवासनारूढा विषयाः शुभेनाशुभेन कर्मणा प्रेरिताः स्वाकारधीसमुल्लासार्थं घ्राणादीन्प्रेरयन्ति तथाच ते ग्रहानतिक्रम्य स्ववशमानयन्तीत्यतिग्रहा इत्यर्थः । विषयाणामिन्द्रियप्रेरकत्वमनुभवसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ १२ ॥

योऽयं मृत्युरिह प्रोक्तो मृत्युस्तस्यापि चापरः ॥

अस्ति नास्तीति वा ब्रूहि याज्ञवल्क्य यथातथम् ॥ १३ ॥

यदिदं सर्वं मृत्योरित्यादि व्याचष्टे । योऽयमिति ॥ १३ ॥

११५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

अस्ति चेदनवस्था स्यादनिर्मोक्षो न चेद्भवेत् ॥

इति प्रतिवचः कष्टं मत्वेनं पर्यपृच्छत ॥ १४ ॥

प्रष्टुरभिप्रायमाह । अस्तीति । प्रश्नं निगमयति । इतीति ॥ १४ ॥

न कश्चिन्नियतो भावो मृत्युरित्युपादिश्यते ॥

विनाशको यतो मृत्युर्विनाश्यान्प्रति भण्यते ॥ १५ ॥

अग्निर्वै मृत्युरिति प्रत्युक्तिर्युक्ता मृत्युशब्दस्य वैवस्वते रूढेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
नेति ॥ १५ ॥

मृत्योरपि सतो मृत्युरस्त्येवेति मयोच्यते ॥

न चानवस्थेहाऽऽप्नोति सर्वमृत्युत्वकारणात् ॥ १६ ॥

मृत्युशब्दस्याश्वकर्णादिवदूढ्यभावेऽस्ति तावदित्यादिभाष्यमुपपन्नमित्याह । मृत्यो-
रिति । याह्याद्यात्मकस्य मृत्योः सकारणस्याऽऽत्मैक्यसाक्षात्कारो मृत्युरित्यर्थः ।
मृत्योरपि मृत्युश्चेदनवस्थेत्युक्तमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । आत्मसाक्षात्कारः सर्वं द्वैतं
जग्ध्वा निरिन्धनाश्रिवद्वाहकान्तरानपेक्षः शाम्यतीति नानवस्थेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सर्वाश्रमभक्षणादग्निर्मृत्युस्तावदसावपि ॥

अपामन्नं भवन्ष्टो बद्धीनां तनुविग्रहः ॥ १७ ॥

प्रत्युक्तितात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणां यथाश्रुतमर्थमाह । सर्वान्नेति ॥ १७ ॥

अग्निर्हिरण्यगर्भो वा ह्यापस्तत्कारणं मताः ॥

कार्याणां मारणान्मृत्युः कारणं प्रथितं भुवि ॥ १८ ॥

अग्रेषां मृत्युत्वे कथं ज्ञानस्य मृत्योर्मृत्युत्वमित्याशङ्क्यार्थान्तरमाह । अग्निरिति ।
अपां हिरण्यगर्भं प्रति कारणत्वमप एव सप्तर्जाऽऽदौ तासु वीर्यमवासृजदित्यादौ प्रसि-
द्धमिति हिशब्दार्थः । सूत्राव्याकृतयोर्मृत्युत्वे हेतुमाह । कार्याणामिति । यद्वा भव-
त्वव्याकृताख्यानामपां सूत्राख्यहिरण्यगर्भं प्रति कारणत्वं तथाऽपि कथं तन्मृत्युत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । कार्याणामिति ॥ १८ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानं मृत्युरज्ञानरूपिणः ॥

संसारहेतोर्मृत्योः स्यान्नापीहास्त्यनवस्थितिः ॥ १९ ॥

अव्याकृतस्य मृत्युरस्ति चेदनवस्था नास्ति चेदनिर्मुक्तिरितिचोद्यतादवस्थ्यमाश-
ङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति ॥ १९ ॥

निरुणद्धि यथा जन्म तन्नाशमपि तत्तथा ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानं नानवस्थाऽप्यतो भवेत् ॥ २० ॥

यद्यपि ज्ञानमज्ञानं तत्कार्यं स्वात्मानं च निवर्तयति तथाऽपि निवृत्तेरात्मनोऽर्थान्त-
रत्वान्निवर्तकान्तरापेक्षेति तदवस्थाऽनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । निरुणद्धीति । तद्विज्ञानं

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११५१

सर्वजन्मनाशादि सनिदानं बन्धनमात्मतया निवर्तयन्निवृत्तिमपि तन्मात्रमापादयतीति
नानवस्थेत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्येऽतो मृत्यवो गौणास्तैर्मृतौ स्यात्पुनर्जनिः ॥

प्राक्तनान्यपि जन्मानि सम्यग्ज्ञानं तु हन्ति नः ॥ २१ ॥

सूत्रमव्याकृतं तत्त्वधीर्यमादयश्चेति मृत्यूनां भेदादेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वमन्याय्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह । अन्य इति । तेषां गौणमृत्युत्वे हेतुमाह । तैरिति । सम्यग्धियो
मुख्यमृत्युत्वे युक्तिमाह । प्राक्तनानीति । कालत्रयवर्तिनामपि जन्मनां तन्निदाननिरा-
सेन निरासाद्युक्तं सम्यग्धियो मुख्यमृत्युत्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥

यथोक्त एव व्याख्याने युक्त्यं स्यात्फलश्रुतिः ॥

न तु निःशेषसंसारविध्वंसिन्यात्मबोधने ॥ २२ ॥

ज्ञानपदमध्याहृत्य कुतो व्याख्यायतेऽध्याहारप्रापकाभावादित्याशङ्क्याप पुनरित्या-
दिफलश्रुतिस्तत्प्रापिकेत्याह । यथेति । ज्ञानपदमध्याहृत्य व्याख्यायामेव सा युक्त्यत्र
हेतुमाह । न त्विति । एवंविधात्मबोधे सति यतो नास्ति मृत्युरतो युक्ता फलश्रुतिरि-
त्यर्थः । यद्वा यथाश्रुतव्याख्याने ज्ञानपदाभावादयुक्तैव फलश्रुतिः स्यादिति पूर्वार्थः ।
त्वत्पक्षे वा कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । उक्तात्मबोधेऽध्याहृते फल-
श्रुतिर्नायुक्ता सति तस्मिन्मृत्य्वन्तराभावादित्यर्थः ॥ २२ ॥

समस्तमृत्योस्तमसः सम्यगात्मावबोधनम् ॥

मृत्युस्तत्फलविज्ञप्त्यै परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ २३ ॥

• यदिदमित्यादि व्याख्याय यत्रायमित्यादेस्तात्पर्यमाह । समस्तेति । यद्यपि सम्य-
ग्ज्ञानस्याप पुनर्मृत्युं जयतीति फलमुक्तं तथाऽपि तद्विशदीकरणार्थमुत्तरं वाक्यमि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

सम्यग्ज्ञातात्मयाथात्म्यो यदाऽयं म्रियते पुमान् ॥

किमुत्क्रामन्त्यतः प्राणा उताहो नेति भण्यताम् ॥ २४ ॥

तत्र प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे । सम्यगिति । यदेति प्रारब्धकर्मावसानदशोच्यते ।
पुमानेवातःशब्दार्थः ॥ २४ ॥

उत्क्रान्तौ स्यादनिर्मोक्षो जन्मार्थं मरणं यतः ॥

अमृतिश्चाप्यनुत्क्रान्तौ सत्सु प्राणेषु का मृतिः ॥ २५ ॥

प्रष्टुरभिप्रायमाह । उत्क्रान्ताविति । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य
चेति स्मृतेरित्यर्थः । द्वितीये मृतिप्रतीतिविरोधमाह । अमृतिश्चेति ॥ २५ ॥

११५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

दुःशकोत्तरमित्येवं प्रश्नं मत्वाऽन्वपृच्छत ॥

आर्तभागो मुनिर्विद्वान्स च नेति तमब्रवीत् ॥ २६ ॥

प्रश्नं निगमयति । दुःशकेति । जल्पवृत्तिं सूचयितुं विद्वानिति प्रष्टुर्विशेषणम् ।
प्रत्युक्तिमवतारयति । स चेति ॥ २६ ॥

अकर्त्रात्मपरिज्ञानाद्ध्वस्ताविद्यस्य सर्वतः ॥

देहान्तरग्रहाभावात्प्राणोत्क्रान्तेरसंभवः ॥ २७ ॥

तस्यास्तात्पर्यमाह । अकर्त्रात्मेति ॥ २७ ॥

यदैव सम्यग्विज्ञानं जातमस्याऽऽगमोक्तिरः ॥

प्राणाः सहेतवः सर्वे तदैवास्ता निरन्वयाः ॥ २८ ॥

विदुषो हेत्वभावाद्देहान्तरग्रहाभावेऽपि सतां प्राणानामुत्क्रान्त्या भाव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यदेति । हेतवः कामकर्मादयोऽन्वयो मूलकारणमविद्या ॥ २८ ॥

नान्वयं सहेते प्रत्यङ्मन चापि व्यतिरेकताम् ॥

कौटस्थ्यैकत्वहेतुभ्यां प्रत्यग्याथात्म्यवस्तुनः ॥ २९ ॥

आत्मनो वाक्यीयज्ञानादूर्ध्वं सप्रयोजकानां समूलानां प्राणानां ध्वस्तिश्चेत्प्राक्तैरभेदो भेदो वाऽऽत्मनि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । न तावत्प्रतीचोऽस्ति प्राणैः सहैकत्वं कूटस्थत्वाद्विकारिभिरैक्यायोगान्नापि भिन्नत्वमद्वितीयत्वादतो ध्वंसात्प्रागनिर्वाच्यतैव तेषामित्यर्थः ॥ २९ ॥

ध्वस्तध्वान्तस्य विज्ञानादतो हेतुफलात्मनाम् ॥

दृशौ स्यात्समवनयः सर्पादीनां यथा स्रजि ॥ ३० ॥

अत्रेत्यादेरर्थमाह । ध्वस्तेति । पञ्चम्यौ समानाधिकरणे । समवनयो लयः ॥ ३० ॥

न स्वकारणसंसर्गस्तस्य ज्ञानादपहृतेः ॥

निष्फलं च भवेज्ज्ञानं यदि कारणसंगतिः ॥ ३१ ॥

स कार्याणां प्राणादीनां स्वकारणे भवतीति कुतो दृशाविति विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । ज्ञाने सत्यज्ञानस्य ध्वंसान्न तत्र प्राणादिसंसर्गाख्यो लयः संभवतीत्यर्थः । किंच सति ज्ञाने कार्याणां कारणसंसर्गश्चेत्ताद्विनाऽपि तत्संभवाज्ज्ञानवैयर्थ्यमाह । निष्फलं चेति ॥ ३१ ॥

उत्क्रामन्ति न चेत्प्राणा नायं तर्हि मृतो भवेत् ॥

देहस्यैव मृतेनैवं जीवो न म्रियते सदा ॥ ३२ ॥

स उच्छ्वयतीत्यादेर्व्यावर्त्या शङ्कामाह । उत्क्रामन्तीति । किं जीवमरणेन प्राणो-

[ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११५३

क्रान्तिः साध्यते किंवा प्राणानुत्क्रान्त्या जीवमरणप्रसिद्ध्यनुपपत्तिश्चोद्यत नाऽऽद्य
त्याह । देहस्येति ॥ ३२ ॥

जीवापेतमिति श्रुक्तेर्जन्मादेश्च निषेधतः ॥

यत्संबन्धादचित्कोऽपि जीवतीत्यभिधीयते ॥ ३३ ॥

देहस्तस्य कथं मृत्युर्जीवस्येहोपपद्यते ॥

यतोऽतो देहमरणं प्रात्यक्ष्यादुपपद्यते ॥ ३४ ॥

तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । जीवेति । न स्वतो जीवस्य जन्मनाशावित्येतच्चिन्तितं
नाऽऽत्माऽश्रुतेरित्यत्रेति वक्तुं हीत्युक्तम् । तत्रैव श्रुतार्थापत्तिमाह । जन्मादेरिति ।
जीवस्य श्रुतिस्मृत्योरिति शेषः । अमरणे युक्तिं समुच्चिनोति । यदिति । न द्वितीयो
जीवस्यामृतेस्तन्मृतिप्रसिद्धेरौपाधिकत्वाच्चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यादिति न्यायादित्यभिप्रेत्य
प्रकृतवाक्यं प्रत्यक्षसिद्धेदेहमरणानुवादकमित्याह । यत इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्राणा एव विलीयन्ते किंवाऽन्यदपि कृत्स्नतः ॥

प्रयोजकादि निःशेषं त्रियमाणाद्विपश्चितः ॥ ३५ ॥

किमित्यादेरर्थमाह । प्राणा इति । किमेनमित्यादि स्फोरयति । प्रयोजकादीति ।
प्रयोजकाः कामादय आदिशब्देन प्रयोज्यराशिरुक्तः ॥ ३५ ॥

प्राणमात्रविनाशे स्याद्भूयो जन्म प्रयोजकात् ॥

सप्रयोजकतन्नाशे मुक्तिरस्योपपद्यते ॥ ३६ ॥

• तत्राऽऽद्ये दोषमाह । प्राणेति । द्वितीयं प्रत्याह । सप्रयोजकेति । तत्र प्राणवि-
शेषणासिद्धिरिति भावः ॥ ३६ ॥

किमेनं न जहातीति पृष्ठो नामेत्यथाब्रवीत् ॥

न किञ्चिन्न जहातीति प्रसिद्धेरिदमुच्यते ॥ ३७ ॥

प्रत्युक्तिमादत्ते । किमिति । प्रश्नस्य प्रतिवचनप्रवृत्तिहेतुत्वमथशब्दार्थः । तस्या-
स्तात्पर्यमाह । न किञ्चिदिति । कथमयमर्थोऽस्मिन्वाक्ये भात्यत आह । प्रसिद्धे-
रिति ॥ ३७ ॥

नाममात्रावशेषं तदित्युक्तौ गम्यते यतः ॥

न किञ्चिदवशिष्टं स्यादिति यद्वत्तथेह तत् ॥ ३८ ॥

तामेव प्रकटयति । नामेति । तत्पुत्रक्षेत्रादि नाममात्रावशेषमिति लौकिकोक्तौ नाव-
शिष्टं किञ्चिदिति यथा गम्यते तथाऽत्रापि वाक्ये नाममात्रं त्रियमाणं विद्वांसं न जहा-
तीत्युक्ते न किञ्चिदवशिष्टमिति स्याद्वृष्टिरतो युक्ता प्रत्युक्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

११५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

शब्दार्थश्चाऽऽकृतिर्यस्मान्नातो नाम विनश्यति ॥

आनन्त्यं नित्यतैवास्य नाम्नो न व्यक्तिभूरिता ॥ ३९ ॥

विदुषो नामावशेषे हेतुरनन्तं वै नामेति तस्यार्थमाह । शब्देति । आकृतेः शब्दा-
र्थत्वं तृतीये व्युत्पादितम् । अनन्तशब्दान्नाम्नो व्यक्तिप्राचुर्ये दृश्यमाने कुतो नाम
नित्यमित्याशङ्क्याऽऽह । आनन्त्यमिति । व्यक्तिभेदस्य प्रसिद्धत्वान्न तद्वक्तव्यं ब्रह्म-
विदः स्वदृष्ट्या नामापि न शिष्यते परदृष्ट्या तदवशेषोक्तिः शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त
इत्यादिदर्शनादतो नामनित्यत्वं व्यावहारिकमिति भावः ॥ ३९ ॥

मृत्योः प्रयोजकं यत्स्याद्ब्रह्मातिग्रहरूपिणः ॥

तत्स्वरूपावधृतये प्रारब्धैषोत्तरा श्रुतिः ॥ ४० ॥

यत्रास्येत्यादेस्तात्पर्यमाह । मृत्योरिति ॥ ४० ॥

वैश्वानरवरादत्र केचिदाहुर्महाधियः ॥

देहद्वयविमोकेऽपि नैव मुक्तः पुमानिति ॥ ४१ ॥

किमित्यादिवाक्यस्य व्याख्यामुक्त्वा यत्रेत्यादेस्तात्पर्यं चोक्तमिदानीं भर्तृप्रपञ्चप्रस्था-
नमुत्थापयति । वैश्वानरेति । अत्र किमेनमित्यादाविति यावत् । किमाहुरित्यपेक्षार्या
तत्प्रक्रियामाह । देहेति ॥ ४१ ॥

नाममात्रावशेषोऽसावन्तरालेऽवतिष्ठते ॥

परात्मनः परिच्छिन्नोऽविद्ययोषररूपया ॥ ४२ ॥

समुच्चयानुष्ठानाद्देहयोर्नाशेऽपि पुमान्मुक्तो नेति वदन्ति चेत्तर्हि तस्य बद्धत्वायोगा-
त्कामसौ दशामवलम्बतेऽत आह । नामेति । अन्तरालस्थितिं स्फुटयति । परात्मन
इति ॥ ४२ ॥

उच्छिन्नकामकर्माऽसौ कृत्स्नतत्फलभोगतः ॥

उच्छिन्नाशेषबुद्ध्यादिस्तत्कारणपरिक्षयात् ॥ ४३ ॥

क्षितेरूपरवदस्थितात्माविद्यया परस्मात्परिच्छिन्नश्चेदात्मा तर्हि बद्ध एव स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । उच्छिन्नेति । तदुच्छेदोपायमाह । कृत्स्नेति । सर्वस्य कर्मादिफलस्य
सूत्रात्मना समुच्चयासादितस्य भोगादप्राप्तार्थाभावात्कामासिद्ध्या कर्माभावात्प्रयोजकराशे-
रुच्छित्तिरित्यर्थः । तथाऽपि बुद्ध्यादिमत्त्वेन बद्धत्वान्नान्तराले स्थितिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
उच्छिन्नेति । तस्योच्छिन्नत्वे तद्धेतोर्देहद्वयस्य प्रयोजकस्य ध्वस्तत्वं हेतुमाह ।
तदिति ॥ ४३ ॥

अद्वैतदर्शनेनास्य द्वैतदृष्ट्यपनुत्तये ॥

पर आरभ्यते ग्रन्थो ब्रह्मविद्यावबुद्धये ॥ ४४ ॥

१ ख. 'तैव स्यान्नाऽऽत्मनो व्य' । २ क. ख. बन्धपक्षस्यैव ।

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११५५

किमेनमित्यादावान्तरालावस्थस्य विद्याधिकारिणो निर्धारणात्तदपेक्षितपरविद्याशेष-
त्वेनोत्तरग्रन्थारम्भं संभावयति । अद्वैतेति । तर्हि यत्रोपस्तप्रश्नादौ ब्रह्मविद्योच्यते
तस्यैवाऽऽरम्भो युक्तो यत्रास्येत्यादिस्तु वृथेत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । फलवद्विद्याप्रा-
प्तिशेषत्वेन निवर्त्यग्रहाद्यात्मकमृत्युप्रयोजकनिर्धारणार्थो यत्रेत्यादिग्रन्थ इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अत्र यत्प्रतिवक्तव्यं तदुक्तमसकृत्पुरा ॥

जिहेम्यत्र पुनर्वक्तुं पुनरुक्तगिरा भृशम् ॥ ४५ ॥

आत्मानमेवेत्यादौ भर्तृप्रपञ्चनिराकरणे यथोक्तार्थस्य निराकृतत्वान्न पुनस्तन्निरासाय
प्रयतितव्यमित्याह । अत्रेति ॥ ४५ ॥

भाष्योपात्तमतो ब्रूमो नानुपात्तं कथंचन ॥

पिष्टपेषणवत्सर्वं पूर्वपक्षोक्तिदूषणम् ॥ ४६ ॥

तर्हि श्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्त्यतामित्याशङ्क्य कर्तव्यान्तरमाह । भाष्येति । पूर्वपक्ष-
भूतासु परोक्तिषु दूषणं सर्वं पूर्वमेवोक्तमिति पुनरुच्यमानं पिष्टपिष्टिवद्यतो भवत्यतो
भाष्योक्तं दूषणं कथमपि न ब्रूमः किंतु तेनानुक्तं भर्तृप्रपञ्चभाष्योक्तं तैः स्वदोषत्वेना-
ज्ञातं तदूषणमपूर्वं वर्णयाम इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

द्वैतदृष्ट्यैव निःशेषद्वैतकार्यपरिक्षयात् ॥

न भूतमात्रोपादाने बीजमस्ति मनागपि ॥ ४७ ॥

किं तर्हि तदपूर्वं दूषणमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तं वक्तुमुत्तरग्रन्थावतितारयिषया परोक्तं
शङ्कामाह । द्वैतेति । समुच्चयानुष्ठानाद्वैतकार्यस्य कर्मादेः सर्वस्य ध्वस्तेर्देहारम्भकभूत-
मात्राणां स्वीकारे न किञ्चिन्निमित्तमस्ति द्वैतदर्शनेन कृत्स्नद्वैतकार्यमुच्छिन्नं न भूतमात्रो-
पादाने बीजमिति हि तैरुक्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुमर्थावसितेः शास्त्रं कृतार्थं विनिवर्तते ॥

अद्वैतदर्शनेनातो नास्ति किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ ४८ ॥

आद्यसमुच्चयफलतया सर्वसंसारध्वंससिद्धेर्निराकाङ्क्षं शास्त्रं नाद्वैतधियं प्रसूते तेनै-
वापवृक्तः पुरुषः कृतार्थः शास्त्राब्जेदानीमद्वैतदर्शने प्रयोजनमस्तीति हि वदन्तीत्याह ।
पुमर्थेति ॥ ४८ ॥

अद्वैतदर्शनार्थाय शास्त्रारम्भोऽत एव च ॥

नैवोपपद्यते कृत्स्नपुरुषार्थावसानतः ॥ ४९ ॥

एवं सत्युत्तरानारम्भफलमाह । अद्वैतेति । शास्त्रं कहोलप्रश्नादि । कृत्याभावोऽतः-
शब्दार्थः । तमेव स्पष्टयति । कृत्स्नेति । द्वैतदर्शनेनैवेति शेषः ॥ ४९ ॥

उपपन्नस्तदारम्भो मिथः कार्यपृथक्त्वतः ॥

द्वैताद्वैतात्मसंहृष्टोर्दन्तोलूखलयोरिव ॥ ५० ॥

११५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

तदीयं सिद्धान्तमाह । उपपन्न इति । प्रस्तुतशास्त्रविषयस्तच्छब्दः । कार्यभेदे दृष्टान्तः । दन्तेति । न हि दन्तकार्यं चर्वणाद्युलूखलनिर्वृत्य नापि तत्कार्यमवघातादी-
तरोत्पाद्यं तथाऽनयोर्दृष्टोरिति युक्तं कार्यपृथक्त्वमित्यर्थः ॥ ५० ॥

आसङ्गकार्यमुच्छिन्नं द्वैतदृष्ट्याऽऽत्मनो यतः ॥

आसङ्ग एव भूतानामुपादानमिहेष्यते ॥ ५१ ॥

द्वैतदृष्टेस्तर्हि किं पृथक्फलमित्याशङ्क्य द्वैतदर्शनेनाऽऽसङ्गकार्यमुच्छिन्नमिति भाष्या-
र्थमाह । आसङ्गेति । अतः कार्यध्वस्तेस्तद्वेत्वासङ्गस्यापि ध्वस्तिरिति शेषः । तद्ध्वस्तौ
फलं वदन्नासङ्ग उपादानं भूतानामित्यस्यार्थमाह । आसङ्ग इति । भूतानां देहारम्भका-
णामिति यावत् । उपादानं ग्रहणकारणमित्यर्थः । इहेति स्वपक्षोक्तिः । ब्रथाचाऽऽस-
ङ्गोच्छेदे नास्ति तदुपादानमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

स एष द्वैतदृष्ट्याऽत्र कर्मपक्षो निराकृतः ॥

कामश्च वासनाः सर्वा माहारजनपूर्विकाः ॥ ५२ ॥

स एष कामपक्ष उच्छिन्नः कामश्च कर्मपक्षस्यैवेत्यादिभाष्यादुक्तमेव व्यनक्ति । स
एष इति । अत्र प्रतीचीत्येतत् । कामकर्मवासनानां सकार्याणां ध्वस्तिराद्यसमुच्चयफल-
मित्यर्थः ॥ ५२ ॥

सर्वं चेद्विनिवृत्तं स्यात्किमन्यदवशिष्यते ॥

तत्परिच्छेदि विज्ञानमविद्यैवावशिष्यते ॥ ५३ ॥

द्वैतदृष्ट्या सर्वं कामाद्युच्छिन्नं चेद्वैतदृष्टेर्निवर्त्याभावाद्वैफल्यमिति शङ्कते । सर्वं
चेदिति । यथाऽऽहुः—विज्ञानात्मनः किमवशिष्यत इति । विज्ञानमवशिष्यत इति
भाष्येणोत्तरमाह । तदिति । तस्य जीवस्य परस्मात्परिच्छेदकं ज्ञानमवशिष्टं तद्व्यवह-
रिणिरस्यमित्यर्थः । किं पुनर्विज्ञानं तदाह । अविद्येति ॥ ५३ ॥

कर्माऽऽरम्भे विकर्त्रेव स्वाश्रयस्य सदेष्यते ॥

इयत्ता कारकावस्था परिच्छिज्ज्ञानमेव तु ॥ ५४ ॥

कर्मादेरविद्यायाश्च कार्यतो भेदाभावमाशङ्क्य कार्यभेदं वर्दन्नविद्याकर्मणोरारम्भेऽ-
त्यन्तं हि कर्म विकर्त्रेव केवलमाकारपरिणामावस्थाविशेषेति भाष्यार्थमाह । कर्मेति ।
कर्म हि सकामवासनं स्वस्य स्वफलस्य चाऽऽरम्भे स्वाश्रयस्य पुंसः सदैव विक्रियाहेतु-
रित्यर्थः । विज्ञानं परिच्छेदिति भाष्यं व्याचष्टे । इयत्तेति । वस्तुतोऽनवच्छिन्ने चिदा-
त्मनि परिच्छेदमित्यन्ताशब्दितमारोप्य कर्त्राद्यात्मनाऽवस्थानं कल्प्यते तथाविधपरिच्छे-
दकारणमज्ञानमेव न कर्मादीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११५७

सैषाऽविद्या परिच्छेत्री ययाऽयं परमात्मनः ॥

संसारित्वं परिच्छिन्नो विज्ञानात्मत्वमश्रुते ॥ ५५ ॥

सैषाऽविद्या परिच्छेदकं विज्ञानमिति भाष्यं व्याकुर्वाणो ज्ञानपदार्थमनूद्य तत्कार्य-
माह । सैषेति ॥ ५५ ॥

निवृत्तो द्वैतविषयाद्यद्येष तथाऽपि तु ॥

संसारावस्थ एवायं द्वैतत्वाद्ब्रह्मभेदतः ॥ ५६ ॥

* परिच्छेदकज्ञानभावेऽप्याद्यसमुच्चयवशात्पुंसः संसाराद्यावृत्तेरद्वैतदृष्टिरनुपयुक्तेत्याश-
ङ्क्य यस्मात्परिच्छिन्नः परमात्मनः पृथग्भूत आस्ते स एष संसारविषयस्थ एव द्वैता-
त्माऽस्य ब्रह्मणि लयः कर्तव्य इति भाष्यार्थमाह । निवृत्त इति । संसाराद्यावृत्तोऽपि
सत्यामविद्यायां तदवस्थ एव ब्रह्मणो विभक्तत्वेन द्वैतावस्थत्वादित्यस्यार्थः ॥ ५६ ॥

यतोऽनवसितं वाक्यं पुमर्थानवसानतः ॥

प्रवर्तते पुरेवातो ब्रह्मण्यप्ययसिद्धये ॥ ५७ ॥

तस्य प्रलयः कर्तव्य इत्यनवसितार्थमेव वाक्यं प्रवर्तत आप्रलयादिति भाष्येण फलि-
तमाह । यत इति । आद्यसमुच्चयानुष्ठानात्प्रागिवोर्ध्वमपि जीवस्य ब्रह्मणि लयपर्यन्तं
पुमर्थासमाप्तेर्यतो वेदान्तवाक्यं न निराकाङ्क्षमतो ब्रह्मणि तल्लयहेत्वद्वयदृष्ट्यर्थं वाक्य-
प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

एकवाक्यत्वमेतस्माद्वैतद्वैतार्थवाक्ययोः ॥

मोहाध्वस्तेर्न चाशेषः पुरुषार्थः समाप्यते ॥ ५८ ॥

* द्वैताद्वैतदृष्टोरेकवाक्यत्वमिच्छता कार्यभेदस्तयोरशक्यो वक्तुमित्याशङ्क्यामित्येक-
वाक्यतेत्यस्यार्थमाह । एकवाक्यत्वमिति । एतस्माद्वैतदृष्टिफलावस्थस्याद्वैतदृष्टावधि-
कारादित्यर्थः । तत्फलावस्थस्य कृतार्थत्वं तन्नान्यत्राधिकार इत्याशङ्क्याऽऽह । मोहेति
॥ ५८ ॥

परिच्छेदं हि यत्कार्यं तदेव विनिवर्तते ॥

ध्वान्तोच्छिन्नौ विकर्तृत्वं कर्मणस्त्वनुवर्तते ॥ ५९ ॥

आसङ्गश्च तथैवाऽऽस्ते ते एते सङ्गकर्मणी ॥

अनिवृत्ते सती भूयोऽविद्यां जनयितुं क्षमे ॥ ६० ॥

अविनिर्भागवृत्तित्वात्सर्वदैव परस्परम् ॥

न चाविशुद्धे द्वैतार्थे शक्यमद्वैतमीक्षितुम् ॥ ६१ ॥

ऐक्यदृष्टैवाविद्योच्छेदात्तर्हि सर्वभावापत्तौ नार्थो द्वैतदृष्टेत्याशङ्क्याविद्योच्छेदे हि

११५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

परिच्छेदकं स्यान्निवृत्तं न तु कर्मणो विकर्तृत्वमासङ्गश्चेत्यस्यार्थमाह । परिच्छेदं हीति । परितश्छेदो यस्य तत्कार्यं तथेति यावत् । कारणनिवृत्तेः कार्यनिवृत्तिप्रसिद्ध्यर्थो हि-
शब्दः । अज्ञानतज्जध्वस्त्या ब्रह्मभूतस्य कामकर्मणी कथं चिदवस्थिते अपि न कार्याय
पर्याप्ते इत्याशङ्क्य ते आसङ्गकर्मणी अनिवृत्ते पुनर्विज्ञानं प्रयुज्जीयातां तेषां परस्परणा-
विनिर्भागवृत्तित्वादित्यस्यार्थमाह । ते इति । अविनिर्भागवृत्तित्वात्कर्मासङ्गमिथ्याधियां
त्रिदण्डविष्टम्भवन्मिथोबद्धत्वादित्यर्थः । कामादिध्वस्त्या भाव्यमन्यथा मुक्त्यनुपपत्तेरि-
त्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । न चेति । यद्वा विनाऽपि कामादिध्वस्त्या स्यान्मुक्तेऽद्वै-
तदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । उक्तं हि—न चाशुद्धेऽद्वैतदर्शनं शक्यमिति
॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

इत्यादिपूर्वपक्षोक्तिदूषणेष्वभिधास्यते ॥

ग्रन्थभूयस्त्वसंज्ञासात्नेह कृत्स्नोऽभिधीयते ॥ ६२ ॥

एवमुक्तायामनुक्तायां च समस्तव्यस्तमैकात्म्यमित्यादिकायां पूर्वपक्षस्वरूपायां भर्तृ-
प्रपञ्चोक्तौ बहुषु दूषणेषु संभवत्स्वत्यल्पमेव तदुच्यते न सर्वं ग्रन्थभूयस्त्वभयादिति
सिद्धान्तयति । इत्यादीति ॥ ६२ ॥

भूरि दूषणमत्रोक्तं श्रुत्या च स्वयमेव च ॥

पुरुषो वा इति ह्युक्त्या तथाऽस्मादिति वाक्यतः ॥ ६३ ॥

यत्तावदाद्यसमुच्चयानुष्ठानाद्वैतक्षय इति तत्राऽऽह । भूरीति । कथं श्रुत्या भर्तृप्रप-
ञ्चेऽस्मिन्पक्षे बहु दूषणमुक्तं तत्राऽऽह । पुरुष इति । पुरुषो वा अक्षितिरस्माद्येवाऽऽ-
त्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत इत्यादिवाक्यैर्द्वैताक्षयवादिभिस्तानि व्याचक्षाणैश्च भर्तृप्र-
पञ्चैरस्य पक्षस्य निरस्तत्वाच्च द्वैतध्वस्तिराद्यसमुच्चित्तिफलमित्यर्थः । श्रुतिस्वव्याख्यावि-
रोध्यर्थो नाङ्गीकारमर्हतीति हिशब्दार्थः ॥ ६३ ॥

कारणादक्षरादन्नं पुरुषेणेह कर्मणा ॥

अव्याकृतादिभावेन ब्रीह्यादित्वाय जन्यते ॥ ६४ ॥

परपक्षस्य श्रुतिस्त्वोक्तिविरोधौ प्रपञ्चयितुं श्रौतं जगदक्षयं प्रकटयन्नादौ जन्मप्रकार-
माह । कारणादीति । प्रागवस्थायामव्याकृतत्वेन ततो ब्रीहियवादिभावेनोपभोगार्थं
व्याकृतत्वेन स्थितमन्नं कूटस्थात्परस्मादज्ञातादुपादानात्कर्मणा निमित्तेन सृज्यते भोक्तु-
रित्यर्थः । इहेति भोगभूमिग्रहः ॥ ६४ ॥

तत्रैवं सति यद्येतदद्येतैव हि केवलम् ॥

न जन्यतेऽतः क्षीयेत न त्वेतन्नेह जन्यते ॥ ६५ ॥ ७।५।१८

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११५९

सृष्टेऽपीत्यमन्त्रे तस्य प्रत्यहं भक्ष्यमाणस्य कथमक्षतत्वं तत्राऽऽह । तत्रेति । तस्मिन्नन्त्रे दूर्ध्वतरीत्या सृष्टे सति प्रतिक्षणं भक्षणवत्तस्य सृष्टेरपि सत्त्वादक्षयसिद्धिरित्यर्थः । भोगस्य सर्गाविनाभावद्योती हिशब्दः ॥ ६९ ॥

नित्यं भुङ्क्ते यथैवान्नमात्मा वाग्देहबुद्धिभिः ॥

अक्षीणैः कर्मसंतानैस्तथैव जनयत्यपि ॥ ६६ ॥

अन्नसृष्टेर्मोर्गार्थत्वाद्भोगनियमवत्तत्सृष्ट्यानियमात्कुतोऽक्षयत्वमित्याशङ्क्याविनाभावं साधयन्नाह । नित्यमिति ॥ ६६ ॥

भूतानि क्षीयमाणानि कर्मणा परमात्मनः ॥

पुरुषेणेह जन्यन्ते तस्मात्स पुरुषोऽक्षितिः ॥ ६७ ॥

पुरुषो वा अक्षितिरिति वाक्यमत्र प्रमाणयति । भूतानीति । ब्रह्मादीनि प्रत्यहं भोगेन क्षीयमाणानि भोक्त्रा पुंसा भोगभूमौ परस्मादुपादानात्कर्मणा निमित्तेन यस्माज्जन्यन्ते तस्मादन्नाक्षये पुरुषो हेतुरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

पूर्वकर्मोपभोगो यः पुरुषाणां शुभाशुभः ॥

तस्मादासङ्गवैशेष्यादन्यस्य प्रक्रिया पुनः ॥ ६८ ॥ १।८।५-६

अन्नाक्षये हेत्वन्तरमाह । पूर्व्वेति । जन्मान्तरीयकर्मप्रयुक्तो वर्तमानो भोगः सुखाद्यात्मको जन्तूनामन्यथाकृताभ्यागमादिप्रसङ्गात्तस्मादस्मिन्नपि भोगे सति समानजातीयविषयकामवैचित्र्यादनुष्ठानद्वारा भोगान्तरस्य जन्मेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत्रैवं सति सासङ्गाः प्रायेण प्राणिनो यतः ॥

अतः कामाशयवशात्सृज्यन्तेऽन्नं मुहुर्मुहुः ॥ ६९ ॥

तथाऽपि कथमन्नाक्षयस्तत्राऽऽह । तत्रेति । तस्मिन्भोगे कामवैचित्र्याज्जायमाने सति बाहुल्येनाविदुषां तत्प्राधान्यात्तत्समूहानुसारेण पुनः पुनरन्नस्य सृज्यमानत्वादक्षयसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

क्षीयन्तेऽन्याश्च भोगेन चीयन्तेऽन्याश्च कर्मणा ॥

भूतमात्राः प्रदीपस्य संनानेनार्चिषो यथा ॥ ७० ॥

कार्यकारणसंघातारम्भकभूतमात्राणां कार्यत्वात्क्षये भोक्तृत्वेन कर्तृत्वेन चेष्टस्य पुंसोऽपि क्षयान्नान्नाक्षय इत्याशङ्क्याऽऽह । क्षीयन्त इति । आरम्भकभूतमात्राणां प्रवाहात्मना स्वेष्टौ दृष्टान्तमाह । प्रदीपस्येति । तस्यार्चिषः संतानेनापचयोपचयवद्भूतमात्राणामपि तौ स्यातां, भोक्तृश्चाकार्यत्वान्न क्षयाशङ्केत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्परार्च्यभोज्यत्वसंस्कारोपनिबन्धनम् ॥

विज्ञानात्मभिरारब्धं बन्धमीत्यखिलं जगत् ॥ ७१ ॥

११६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

जगज्जनको जीवः सृष्टं जगदुक्त्वा मुक्तश्चेत्कथं जगदक्षयोऽन्यथा मोक्षशास्त्राप्राप्-
प्यमित्याशङ्क्याऽऽह । परस्परेति । मिथोभोक्तृभोज्यत्वेन कामकर्मवासनाभिश्च युक्तं
जगज्जीवैस्तद्वशादारब्धमतो जीवस्यैकस्य मोक्षेऽपि स्वप्नवदन्येषां स्रष्टृणां सत्त्वादनि-
शमतिशयेन भ्राम्यति जगदिति तदक्षय इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

विज्ञानात्मा हि यः कश्चित्कर्मणा येन केनचित् ॥
साधिभूताधिदैवस्य जगतः सर्गकारणम् ॥ ७२ ॥

कथमिदं जगज्जीवैरारब्धं सूत्रक्षेत्रज्ञस्यैकस्यैव बुद्ध्यादिशक्तिमतस्तदारम्भकत्वोपगं-
मात्तत्राऽऽह । विज्ञानेति । यः कश्चिन्निकृष्टोऽपीति यावत् । येन केनचिदित्यप्रकृष्टे-
नापीत्यर्थः । क्षेत्रज्ञमात्रस्य जगत्सर्गकारणत्वं प्रागुक्तमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ७२ ॥

श्रुत्यैतत्स्वयमेवोक्तं कर्म न क्षीयते यथा ॥

दैववागादिसंपत्तिस्तथा त्र्यन्नात्मदर्शिनः ॥ ७३ ॥

कर्म प्रतिक्षणं क्षीयते तत्कथं तेन तज्जगत्सृष्टमित्याशङ्क्य न हास्येत्यादिश्रुतिमाश्रि-
त्याऽऽह । श्रुत्येति । यथा कर्म न क्षीयते तथा स्वयमेव श्रुत्या तदेतदुक्तमिति संबन्धः ।
किंच सूत्रे त्र्यन्नात्मन्यहंग्रहोपासकस्य यद्वैवं वागादि जगदात्मकसूत्ररूपं तत्प्राप्तिः
गृथिव्यै चैनमित्यादिनोच्यते सा च न क्षीयतेऽथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्तीति
श्रुतेरतो जगदक्षयसिद्धिरित्याह । दैवेति ॥ ७३ ॥

इदं तत्तदिदं चेति त्रिषु कालेषु नित्यताम् ॥

प्राहास्य विद्यमानस्य विक्रियामात्रमेव तु ॥ ७४ ॥

तद्धेदं तर्हीति व्याकृताव्याकृतसामानाधिकरण्यश्रुतिरपि जगदक्षयसाधिकेत्याह ।
इदमिति । प्रागपि जगतः सत्त्वे कथं तज्जगज्जन्मोक्तिस्तत्राऽऽह । विद्यमानस्येति ।
विक्रियाऽभिव्यक्तिः । असतो नोत्पत्तिरिति वक्तुं तुशब्दः ॥ ७४ ॥

यद्यत्कामयते चास्मादविद्याकामकर्मणाम् ॥

ब्रह्मण्यवस्थितस्यापि त्वक्षयत्वं श्रुतिर्जगौ ॥ ७५ ॥

अस्माच्चेवाऽऽत्मनो यद्यदित्यादिश्रुतिरपि जगदक्षये मानमित्याह । यद्यदिति ।
अस्मादात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत इति श्रुतिश्च ब्रह्मण्यवस्थितस्याप्यविद्यादीनाम-
क्षयत्वं जगाविति संबन्धः ॥ ७५ ॥

कृत्स्नप्राप्त्या क्षयो नातो विद्यते कामकर्मणोः ॥

प्रमाणासंभवात्तस्मादसमीचीनमुच्यते ॥ ७६ ॥

तदक्षये सिद्धे समुच्चयेन सूत्राह्या न कामादिध्वस्तिरिति फलितमाह । कृत्स्नेति ।

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११६१

सूत्राप्त्या कामादिकस्ये मानाभावादाद्यसमुच्चितफलत्वेन देहद्वयध्वंसादिवचोऽयुक्तमित्यु-
पसंहरति ॥ प्रमाणेति ॥ ७६ ॥

व्यक्ततायाः क्षयो यस्तु कारणात्मतया श्रुतः ॥

तादृक्क्षयः सुषुप्तेऽपि नैवास्माभिर्निवार्यते ॥ ७७ ॥

ननु जगदक्षयो नोपपद्यते तस्य कार्यतया स्वकारणे क्षयस्य यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति
श्रुतत्वादत आह । व्यक्तताया इति । कारणे कार्यक्षयस्य स्वापेऽपि सिद्धेस्तदर्थं
समुच्चर्यानुष्ठानं व्यर्थमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

✓ प्रत्यक्तत्त्वपरिज्ञानजन्मैव ध्वंसहेतुताम् ॥

द्वैतस्यैति पुमर्थश्च नातोऽन्यत्किंचिदिष्यते ॥ ७८ ॥

कथं तर्हि त्वत्पक्षे द्वैतक्षयद्वारा मोक्षस्तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । द्वैतध्वंसस्य धीकृ-
* तत्वेऽपि ब्रह्माप्तेः कर्मसाध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । पुमर्थश्चेति । न हि साक्षान्मोक्षसाधनं
ज्ञानादन्यदस्ति कर्मणस्तद्वारा तत्रान्वयादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तमेतमिति च तथा सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥

प्रत्यग्ज्ञानसमुत्पत्तौ विनियोगः प्रदर्शितः ॥ ७९ ॥

तस्य प्रणाड्या मोक्षान्वये मानमाह । तमिति । तथा प्राणाडिकान्वयानुरोधेनेति
यावत् ॥ ७९ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्लिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे ॥ ८० ॥

* अथ विविदिषावाक्यं ज्ञानसहकारितया कर्मणः साक्षान्मोक्षान्वयमाह मैवं श्रुत्यन्त-
रविरोधादित्याह । भिद्यत इति ॥ ८० ॥

✓ भोगक्षयेण काम्यानां निषिद्धानां च कर्मणाम् ॥

क्षय आरब्धकार्याणां ज्ञानिनोऽपि, न बोधतः ॥ ८१ ॥

ज्ञानात्कर्मणः क्षयश्चेद्वारब्धकार्याणामपि तेषां क्षयाज्जीवन्मुक्त्यनुपपत्तेः श्रुतिस्मृति-
विरोध इत्याशङ्क्य भोगेन त्वितरे क्षयित्वा संपद्यत इति न्यायेनाऽऽह ।
भोगेति ॥ ८१ ॥

✓ आभवादार्जितानां तु सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥

क्षयोऽनारब्धकार्याणां सम्यग्ज्ञानप्रसूतितः ॥ ८२ ॥

कर्मान्तरस्यापि तैद्वज्ज्ञानानिवर्त्यत्वाज्ज्ञानवैयर्थ्यमित्याशङ्क्यानारब्धकार्ये एव तु
पूर्वे तदवधेरिति न्यायेनाऽऽह । आभवादिति । वर्तमानदेहग्रहात्प्रागिति यावत् ॥ ८२ ॥

११६२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

ज्ञानोत्पत्तौ क्षये मानं कर्मणां विद्यते यथा ॥

कृत्स्नप्राप्त्या क्षये मानं न तथा किञ्चिदिष्यते ॥ ८३ ॥

ज्ञानात्कर्मक्षयवत्सूत्राप्राप्त्याऽपि तत्क्षये का क्षतिस्तत्राऽऽह । ज्ञानोत्पत्ता-
विति ॥ ८३ ॥

परिच्छेत्री न चाविद्या तमोरूपा हि सा यतः ॥

आच्छादिकाऽतः सा युक्ता समस्तव्यस्तरूपिणः ॥ ८४ ॥

आद्यसमुच्चयेन सूत्राप्राप्त्या कर्मादिक्षयो निरस्तो, यत्त्वविद्या जीवस्य परस्मात्परिच्छे-
त्रीति तत्राग्रहोऽन्यथाग्रहो वाऽविद्येति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । परिच्छेत्रीति ।
आच्छादकत्वस्य बाह्ये तमसि प्रसिद्धत्वादिति हिशब्दार्थः ॥ ८४ ॥

न चापि मिथ्याविज्ञानं परिच्छेदकमिष्यते ॥

परिच्छिनत्ति किं व्योम नीलज्ञानं मनागपि ॥ ८५ ॥

द्वितीयं निराह । न चेति । विमतं न परिच्छेदकं मिथ्याज्ञानत्वात्संमतवदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

सतो हि व्यञ्जकं मानं न तु तत्कुम्भकारवत् ॥

मेयवस्त्वनुरोधित्वात्परिच्छेदकता धियः ॥ ८६ ॥

मिथ्याज्ञानत्वेऽपि परिच्छेदकत्वे तत्त्वहानिः सम्यग्धीवदित्याह । सतो हीति ।
तस्य प्रातिभासिकार्थव्यञ्जकत्वेऽपि न बाधितार्थव्यञ्जकतेति वक्तुं हीत्युच्यते । तस्य
व्यञ्जकत्वं व्यनक्ति । न त्विति । किञ्च विमतं न परिच्छेदकं मेयानुरोधित्वान्नभोनै-
ल्यधीवदित्याह । मेयेति ॥ ८६ ॥

यथावस्त्वनुरोधित्वमज्ञानस्यापि चेन्मतम् ॥

मुक्ते मेये सदा मुक्तिर्बन्धो वा स्याद्विपर्यये ॥ ८७ ॥

हेत्वसिद्धिं शङ्कते । यथेति । किं तस्य मेयं सदा मुक्तं बद्धं वा नाऽऽद्यः सदा
मुक्तेर्बन्धाभावाच्छास्त्रानारम्भप्रसङ्गान्नेतरः सदाबन्धादमुक्तेरुक्तदोषात्तन्नासिद्धो हेतुरि-
त्याह । मुक्त इति । न च तस्याऽऽगन्तुकौ बन्धमोक्षौ बन्धस्य वस्तुत्वे तदध्वस्तेर्मोक्षा-
योगादवस्तुत्वे तदध्वस्तेर्ज्ञानाधीनतया ज्ञानध्रौव्ये तदेव वस्त्वनुरोधीति भावः ॥ ८७ ॥

नाऽऽत्माऽनान्मीयकार्यस्य स्यादुपादानकारणम् ॥

अतादात्म्यान्न हि घटं जनयन्तीह तन्तवः ॥ ८८ ॥

किञ्च त्वन्मते जगदुपादानं ब्रह्माविद्या वा नाऽऽद्य इत्याह । नाऽऽत्मेति । अता-
दात्म्याज्जाड्याजाड्येन विरुद्धतया तादात्म्यायोगादित्यर्थः । विनाऽपि तादात्म्यं कार्य-
कारणता चेत्तन्तुघटयोरपि सा स्यादित्याह । न हीति ॥ ८८ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११६३

परात्मनः स्वतोऽविद्या बहिष्ठे कामकर्मणी ॥

आगते नत्वविद्याया भवतैवैतदुच्यते ॥ ८९ ॥

द्वितीये स्वाभ्युपगमविरोधमाह । परात्मन इति । क्षितेरूपरवदविद्या परस्मात्स्वतो जायते कामकर्मणी तु सवासने पूर्वपूर्वकामादिवशादुत्तरोत्तरे प्रतीच्युत्पद्येते नाविद्याकृते इत्येतद्भर्तृप्रपञ्चैरेवोच्यतेऽतोऽविद्या कामकर्माविद्यात्मकजगदुपादानमित्येतत्स्वोक्तिविरुद्धमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

न चाप्यविद्यामसतीं शक्नुतः कामकर्मणी ॥

तदकारणतः कर्तुं मृत्स्नेभाश्वादिकं यथा ॥ ९० ॥

यत्तु कामकर्मणी स्थिते चेज्जनयतो नष्टामप्यविद्यामिति तत्राऽऽह । न चेति । असतीमिति हेतुक्तिः । अविद्यानुत्पत्तौ हेत्वन्तरमाह । तदिति । यथा संस्कृता मृत्कृत्रिमं हस्त्यादि जनयति न तथाऽविद्यां कामकर्मणी तस्या हेतुराहित्यादात्मवदित्यर्थः ॥ ९० ॥

न चात्यन्तासतो जन्म कुर्याल्लोकेऽपि कारणम् ॥

नतै धरां सुवृष्ट्याऽपि पद्मिनीसंभवोऽम्बरात् ॥ ९१ ॥

कामकर्मणोस्तद्धेतुत्वासंभवे हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । सदपि कारणं नाविद्यां जनयति तस्या नष्टायाः सर्वथाऽसत्त्वान्न हि लोके कारणमसज्जनकं दृष्टमित्यर्थः । कारणमसतो न जनकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । नतै इति ॥ ९१ ॥

ब्रह्मैव चेदविद्याया जन्मनः कारणं मतम् ॥

तस्मिन्सति समुच्छित्तिरविद्यायाः कथं भवेत् ॥ ९२ ॥

अथ पृथिवीव पद्मिन्या ब्रह्मैवोपादानमविद्यायाः कामादि वृष्टिवन्निमित्तं तत्कथं तस्या हेतुराहित्यमिति शङ्कते । ब्रह्मेति । तर्हि सति ब्रह्मण्यविद्याया नाऽऽत्यन्तिकी हानिरित्यमुक्तिरित्याह । तस्मिन्निति ॥ ९२ ॥

आत्यन्तिकी समुच्छित्तिः स्याच्चेन्मोहस्य कारणे ॥

सत्येव नश्वरस्यास्य स्वतः किं साधनैवद ॥ ९३ ॥

विषक्षमनुभाष्य दोषमाह । आत्यन्तिकीति । सत्येव हेतौ मोहस्यात्यन्तोच्छेदे तस्य स्वतो नाशशीलतया नाशकापेक्षानुपपत्तेः सहेतुसंसारनाशोद्देशेनोपायानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

न चेत्ते शक्नुतोऽविद्यां रक्षितुं कामकर्मणी ॥

विद्यमानां विनष्टां तु कर्तुं ते शक्नुतः कथम् ॥ ९४ ॥

ब्रह्मणोऽविद्योपादानत्वं निरस्य कामादेस्तन्निमित्तत्वनिरासे हेत्वन्तरमाह । न चेदिति ॥ ९४ ॥

११६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

कामकर्मादिहानेऽपि यद्यविद्याऽवशिष्यते ॥

नेतीति वचसो व्याख्या तथा सति विरुध्यते ॥ ९५ ॥

यत्त्वाद्यसमुच्चयात्कामादिध्वस्तावपि नाविद्याध्वस्तिरिति तदनुवदति । कामेति । आद्यसमुच्चयफलं कामादिध्वस्तिः कारणसंसर्गो वा निरन्वयनाशो वा नाऽऽद्यः स्वापेऽपि तद्योगादुपायानुष्ठानवैयर्थ्याच्चेतरः सत्यामविद्यायां तदयोगान्न च मा भूदात्यन्तिकी कामादिध्वस्तिर्भवद्याख्याविरोधादित्यभिप्रेत्याऽऽह । नेतीत्यादिना ॥ ९५ ॥

नेतीति प्रथमः शब्दो मूर्तामूर्तनिषेधकृत् ॥

द्वितीयो नेति यः सोऽथ भावनाप्रतिषेधकृत् ॥ ९६ ॥

विरोधं वक्तुं तदीयं व्याख्यानमनुभाषते । नेति । मूर्तादिराशिनिषेधे भावनाराशेरेव निषेध्यत्वेनावशेषादित्यथशब्दार्थः ॥ ९६ ॥

भावनादिविशेषेषु यच्छान्तेष्ववशिष्यते ॥

निष्कलं तत्परं ब्रह्म नेति नेत्युपदिश्यते ॥ ९७ ॥

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । भावनेति । तथाच कामादेरात्यन्तिकध्वंसाभावे मूर्तामूर्तब्राह्मणे परेषामादेशव्याख्याविरोध इति भावः ॥ ९७ ॥

ज्ञातं ब्रह्म यथावच्च न चापागात्तत्तत्तमः ॥

इत्येतद्विरुद्धं स्यात्प्रसादाज्जातवेदसः ॥ ९८ ॥

आदेशवाक्योत्थज्ञानात्कामादेरात्यन्तिकध्वंसेऽप्यविद्यावशेषात्तद्ध्वस्तये परमात्मोपासनं कार्यमित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञातमिति ॥ ९८ ॥

द्वैतार्थस्य विशुद्धिश्च कीदृश्यत्र विवक्षिता ॥

अद्वैतानभिसंबन्धो नाशो वा मलशुद्धिवत् ॥ ९९ ॥

न चाविशुद्धे द्वैतार्थे शक्यमद्वैतमीक्षितुमित्यत्र द्वैतार्थविशुद्धिं विकल्पयति । द्वैतेति । अत्रेति भर्तृप्रपञ्चभाष्योक्तिः ॥ ९९ ॥

समस्तव्यस्तसंहर्षौ नाद्वैताद्वैतता पृथक् ॥ १०० ॥

तयोरैकात्म्यतो युक्ता नापि तन्नाश इष्यते ॥

नष्टे द्वैतेऽखिले न स्यात्समस्तव्यस्तदर्शनम् ॥ १०१ ॥

द्वैतस्याद्वैतायोगः शुद्धिरित्याद्यं दूषयति । समस्तेति । एकं वस्तु समस्तव्यस्तात्मकमित्यस्मिन्मते द्वैतमद्वैतान्नात्यन्तमर्थान्तरं तयोर्मिथः संसृष्टत्वादतो नानभिसंबन्धसिद्धिरित्यर्थः । मलशुद्धिवद्वैतस्य नाशः शुद्धिरिति द्वितीयं निरस्यति । नापीति । अनङ्गीकारे हेतुः । नष्ट इति ॥ १०० ॥ १०१ ॥

ब्राह्मणम् २] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११६५

शीतोष्णयोरिव कथं परस्परविरोधिनाः ॥

एकत्र समवायः स्यात्समस्तव्यस्तधर्मयोः ॥ १०२ ॥

एकं तत्त्वं समस्तव्यस्तमित्यङ्गीकृत्य द्वैतशुद्धिरद्वैतधीहेतुत्वेनेष्टा प्रत्यादिष्टा संप्रत्ये-
कस्य समस्तव्यस्तत्वमेवायुक्तमित्याह । शीतेति ॥ १०२ ॥

अपूर्वादिषु जीवत्सु श्रुतिवाक्येषु शक्यते ॥

नेश्वरेणापि निर्वर्कुं समस्तव्यस्तताऽऽत्मनः ॥ १०३ ॥

श्रुतिविरोधाच्च नैकस्य समस्तव्यस्ततेत्याह । अपूर्वादिष्विति ॥ १०३ ॥

न च कुम्भादिवद्वृष्टिरात्मनोऽव्यतिरेकतः ॥

अनात्मत्वप्रसक्तिः स्याद्द्रष्टृदृश्यप्रभेदतः ॥ १०४ ॥

किंचाऽऽत्मनः समस्तव्यस्तत्वे प्रत्यक्षमागमोऽनुमानादिर्वा मानं नाऽऽद्य इत्याह ।
न चेति । कुम्भादेः सामान्यविशेषाभ्यां नानात्वेन दृष्टिवन्नाऽऽत्मनो दृष्टिस्तस्य सर्वस्य
प्रत्यक्त्वेनाव्यतिरेकात्प्रतीचो निष्कृष्टस्य निःस्वरूपत्वात्तत्र तस्मिन्नेकरसे नानात्वग्राहि
प्रत्यक्षमस्तीत्यर्थः । द्रष्टृदृश्यप्रभेदस्येष्टत्वादात्मनो नैकरस्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अना-
त्मत्वेति ॥ १०४ ॥

नो चेत्समस्तदृष्ट्यैवं व्यस्तदृष्टिः समाप्यते ॥

आत्मनीति श्रुतेर्वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यते ॥ १०५ ॥

आगमस्त्वात्मनो न समस्तव्यस्तत्वबोधी प्रत्युत विरोधीति द्वितीयं निराह । नो
चेदिति ॥ १०५ ॥

येनाश्रुतं श्रुतमिति कस्मिन्निवति तथा वचः ॥

इत्यादि सुविरुद्धं स्यान्न चापीहापरा मितिः ॥ १०६ ॥

न केवलं समस्तव्यस्तदर्शने बृहदारण्यकविरोधः किंतु च्छान्देोग्यार्थवर्णविरोधोऽपी-
त्याह । येनेति । आदिशब्देनैकरस्यवादिश्रुतिजातं गृह्यते । विरुद्धं समस्तव्यस्तदर्शन-
मिति शेषः । तृतीयं प्रत्याह । न चेति । न हि तस्य समस्तव्यस्तत्वे प्रमितिरनुमानाद्या
युक्ता तद्व्याप्तिलिङ्गाद्यभावादित्यर्थः ॥ १०६ ॥

समस्तव्यस्तसंदृष्टौ न किंचिदपि दृश्यते ॥

पूर्णाज्ञानैकहेतुत्वाद्रज्जुसर्पादिदृष्टिवत् ॥ १०७ ॥

परमते मानाभावमुपसंहरति । समस्तेति । किंचिदपि मानमिति शेषः । मानमूल-
त्वाभावे परमतस्याखण्डवस्त्वज्ञानप्रयुक्तत्वात्तदधीनभ्रान्तिमूलत्वं फलमित्याह ।
पूर्णेति ॥ १०७ ॥

अणून्प्रत्येकशः सर्वान्स गृह्णीयादयत्रतः ॥
द्वैतभेदानिमान्सर्वानेकैकस्य न वेत्ति यः ॥ १०८ ॥
किंचाऽऽत्मनो नानात्वं ज्ञेयत्वेन ध्येयत्वेन वोच्यते नाऽऽद्योऽसर्वज्ञस्य सर्वद्वैतभेद-
विषयज्ञानस्यातिप्रसङ्गित्वेनायोगादित्याह । अणूनि ॥ १०८ ॥
सर्वेष्वपि च दृष्टेषु द्वैतभेदेषु केनचित् ॥
आनन्त्यं ब्रह्मता चास्य दुर्घटा स्यात्तथा सति ॥ १०९ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । सर्वेष्विति । तद्ध्यानं हि तज्ज्ञानवतो भवति न च व्यस्तभागः सामस्येन शक्यो ज्ञातुमसर्वज्ञेनेत्युक्तम् । अस्तु वा समस्तस्यापि व्यस्तभागस्य धीस्तथाऽपि केनचिदैकेनाऽऽत्मना द्वैतभेदेषु सर्वेष्वनुसंहितेषु नाऽऽनन्त्यं वस्तुनः स्याद्वस्तुनः परिच्छेदात्तथाचायुक्ता ब्रह्मता निरतिशयमहतो ब्रह्मत्वात्तन्नोपास्यत्वेनापि समस्तव्यस्ताऽऽत्मनोऽस्तीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

द्रव्यदृष्ट्या समीक्ष्यन्ते धर्मा नीलादयो यथा ॥

आत्मदृष्ट्या तथेक्ष्यन्ते नानात्मानो विरोधतः ॥ ११० ॥

पक्षद्वयायोगे हेतुन्तरमाह । द्रव्येति । यथा नीलादेरुत्पलादेस्तद्दृष्टोश्चाविरोधादु-
त्पलादिदृष्ट्या तदात्मानो नीलादयो दृश्यन्ते नैवमात्मदृष्ट्या तादात्म्येनानात्मानो द्रष्टुं
शक्यन्ते तयोस्तद्दृष्टोश्च मिथो विरोधादित्यर्थः ॥ ११० ॥ 42709

तथाचेहाऽऽगमवचः पराञ्चीति विरुद्धताम् ॥

आत्मानात्मार्थसंदृष्ट्योः स्फुटं नः प्रत्यपीपदत् ॥ १११ ॥

विरोधं श्रुत्या साधयति । तथाचेति । इहेति काठकोक्तिः ॥ १११ ॥

आत्मा वा अर इत्युक्तौ नैवानात्मेक्षणे विधिः ॥

अनूद्यैव यथाप्राप्तमात्मदृष्टिर्विधीयते ॥ ११२ ॥

द्रष्टव्यवाक्ये समस्तव्यस्तद्विष्टात्मनो विधीयते तथाच विधिश्चुतेस्तस्य ज्ञेयत्वेन ध्येय-
त्वेन वा नानात्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । अत्र विधिस्तावन्निरस्तस्तदुपगमेऽपि
नानात्मदृष्टौ सोऽस्तीत्यर्थः । अनेन तर्हि किं विधीयते तत्राऽऽह । अनुद्येति । इदं
ब्रह्मेत्यादिना लोकसिद्धं द्वैतमनूय यद्यमात्मेति तस्यातिरेकेणाभावमुक्त्वाऽऽत्मनो दर्श-
नार्हत्वमत्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

यत्र यत्र विधिर्दृष्टस्तत्र तत्राऽऽत्मकर्मकः ॥

कृत्स्नानात्मानुवादेन प्रत्यगृष्टिर्विधीयते ॥ ११३ ॥

ऐतदात्म्यमित्यादौ समस्तव्यस्तदृष्टौ विधिरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । यत्रेति । आत्म-

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११६७

विषयो बोधनप्रकारो यत्र यत्राऽऽज्ञायदेशे वर्तते तत्र तत्र सर्वानात्मानुवादेन प्रत्यक्षा-
त्रधीरेव भवणादिद्वारोत्पाद्यते नानात्मदृष्टौ विधिरस्तीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

साध्यसाधनसंबन्धविज्ञानं नान्यतः श्रुतेः ॥

तदन्येषु पदार्थेषु प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ॥ ११४ ॥

प्रत्यग्दृष्टिर्विधीयत इत्युक्त्वा कर्मवाक्यवद्ब्रह्मवाक्यस्यापि नियोगपरत्वमिष्टमित्या-
शङ्क्य दृष्टान्तं विधटयति । साध्येति । कर्मवाक्यमपि न नियोगपरं तस्मिन्नप्रसिद्धे
लिङ्ङादेः संबन्धाग्रहात्साध्यसाधनसंबन्धज्ञानं तु श्रुतेरन्यतोऽप्राप्तमिति तदेव वाक्याधी-
नमित्यर्थः । साध्यसाधनसंबन्धधियोऽध्यक्षाद्यधीनत्वात्कथमन्यतोऽप्राप्तिरिति तत्राऽऽह ।
तदन्येष्विति । संबन्धातिरिक्तयागादिस्वरूपमेवाध्यक्षादिमेयं तदनुवादेन तद्वत् साधन-
त्वाद्यागमैकगम्यमतो न मानान्तरकृता संबन्धधीस्तद्वदनात्मानुवादेनाऽऽत्ममात्रं बोध्यते
ब्रह्मवाक्येनेति भावः ॥ ११४ ॥

सर्वमानातिवर्त्यात्मप्रतिपत्तौ ततः श्रुतिः ॥

निमित्तत्वेन सन्मानं सुषुप्तेत्यापकोक्तिवत् ॥ ११५ ॥

आत्मनोऽपि सर्वमानाविषयत्वान्नियोगवत्तत्र संगतिग्रहायोगात्कुतः शास्त्रार्थतेत्या-
शङ्क्य विशिष्टे दृष्टसंगतिः शब्दो लक्षणया निर्विशेषमात्मानं बोधयतीति स्थितेर्भवमि-
त्याह । सर्वेति । प्रतिपत्तौ श्रुतिर्मानमिति संबन्धः । शास्त्रीयधियः स्वप्रकाशे प्रतीच्य-
फलवत्त्वात्कथं तत्र तत्प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तत इति । श्रुतिश्चोत्पन्नज्ञानाद-
ज्ञाननिवृत्तिनिमित्तत्वेन सद्रूपे वस्तुनि भवति मानमित्यर्थः । निवर्तकत्वेन वाक्यप्रामाण्ये
दृष्टान्तमाह । सुषुप्तेति ॥ ११५ ॥

मन्त्राभ्यायोऽप्युपन्यस्तो यथेह न विरुध्यते ॥

तथोदकं प्रवक्ष्यामः सर्वं भद्रं ततोऽस्तिवदम् ॥ ११६ ॥

समस्तव्यस्तदर्शनमप्रमाणमप्रयोजनं चेत्युक्तमिदानीं विद्यां चेत्यादिमन्त्राभ्यायो भिन्न-
कार्ययोरेकार्थयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेन विनियोगमाहेति परोक्तं प्रत्याह । मन्त्रेति ।
इहेत्येकरसवस्तुपक्षोक्तिः । समुच्चयानुपपत्त्या वस्तुनो नानात्वायोगात्तदेकरसं तज्ज्ञानादेव
कैवल्यमिति स्वमतस्य साधुत्वमुपसंहरति । सर्वमिति ॥ ११६ ॥

परापरत्वभेदेन द्वे विद्ये समुदीरिते ॥

विद्याविद्ये इहोच्येते तपोवस्त्ववसानतः ॥ ११७ ॥

विद्यां चेत्यादिमन्त्रार्थं वक्ष्यमाणमपि बुद्धिसौकर्यार्थमत्र संक्षिप्याऽऽह । परेति ।
“द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चैत्यत्र ये द्वे विद्याविद्ये परापरत्वभेदेनोक्ते ते विद्यां ।

११६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

अविद्यां चेत्यत्र विद्याविद्याशब्दाभ्यां ज्ञानकर्मवाचिम्यामुच्यते कर्मणस्तमोवसानत्वाद-
विद्याशब्दार्हत्वाज्ज्ञानस्य वस्त्ववसानत्वाद्विद्याशब्दयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ११७ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ॥

तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११८ ॥

विद्यां चाविद्यां चेत्यस्यार्थमुक्त्वा मनुवाक्योक्त्या सहशब्दार्थमुत्तरार्थार्थं च दर्श-
यति । तप इति । ज्ञानकर्मणोरुपायोपेयभावेन समुच्चयः सहार्थः स पूर्वार्थार्थः । कर्मणा
ज्ञानप्रतिबन्धकपापहानिस्ततश्च परिपक्वविद्यया स निर्वाणमाप्नोतीति मन्त्रोत्तरार्थार्थः ।
एतदेवोक्तं तपसेति ॥ ११८ ॥

ध्वस्ताध्यात्मादिसंभेदः प्रत्यङ्गोहैकमात्रभाक् ॥

द्रष्टव्य इत्यादिविधौ प्रवर्तते जडः कथम् ॥ ११९ ॥

वक्ष्यमाणो मन्त्रार्थः श्रुतिस्मृतिभ्यां संक्षिप्तः । यत्त्वन्तरालावस्थस्याऽऽत्मदृष्टिविधा-
वधिकार इति तत्राऽऽह । ध्वस्तेति ॥ ११९ ॥

इत्यादि पूर्वमेवोक्तं दूषणं दूषितात्मनाम् ॥

आत्मानमेवेत्यत्रैव न भूयोऽत्राभिधीयते ॥ १२० ॥

आत्मानमेवेत्यत्र परमतस्य प्रत्युक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । इत्यादीति ।
दूषितात्मनां दूषितः समस्तव्यस्ततया नानारसत्वेनाऽऽत्मा यैस्तेषामिति यावत् । कलु-
षितधियामिति वा । इहोक्तं दोषजातमितिना परामृष्टं तत्तत्र नोक्तं यत्तु तत्रैव तेषां
दूषणमादिपदोपात्तमुक्तं तदत्र नोच्यते तत्र पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ १२० ॥

सुविस्पष्टार्थतो भाष्यं टीकां नैव व्यपेक्षते ॥

तस्माद्भाष्याक्षरैरेव शेषोऽर्थोऽत्र प्रतीयताम् ॥ १२१ ॥

परमतनिरासेन तद्भाष्यस्थानि दूषणानि स्वदोषत्वेन तैरज्ञातान्युद्भावितान्यधुना तत्र
वक्तव्यमित्यादिभाष्यव्याख्याप्रसक्तावाह । सुविस्पष्टेति । शेषार्थः शिष्टं दूषणमिति
यावत् । अत्रेति भर्तृप्रपञ्चपक्षनिरासोक्तिः ॥ १२१ ॥

ग्रहातिग्रहरूपं तत्प्रयुक्तं केन बन्धनम् ॥

प्रयोजकावधृतये याज्ञवल्क्येत्युवाच ह ॥ १२२ ॥

विचारं परिसमाप्य श्रुतिव्याख्यामनुसंधानो यत्रेत्याद्याकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति ।
ग्रहेति । प्रयोजकावधारणस्याऽऽवश्यकत्वद्योती निपातः ॥ १२२ ॥

कर्माश्रयत्वतो लिङ्गादविद्वानिह गृह्यते ॥

प्रकृताया विभक्तेश्च विभक्त्यन्तरसंश्रयात् ॥ १२३ ॥

तत्र पुरुषशब्देन विद्वानुक्तोऽनन्तरवाक्ये तत्संनिधेरित्याशङ्क्य लिङ्गेन बाध्यः संनि-
धिरित्याह । कर्मेति । यद्यपि कर्माश्रयत्वमस्य वक्ष्यते तच्च लिङ्गं संनिधेर्वैलीयस्तथाऽ-

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११६९

प्यस्येति सर्वनामश्रुतेः संनिहिते विदुषि पुरुषशब्दः स्थास्यतीत्याशङ्क्यायमित्यस्येति च विभक्तिभेदान्न सर्वनामश्रुतिः संनिहितार्था यदाग्नेय इतिवत्प्रसिद्धाविद्वद्विषयैवेत्याशये-
नाऽऽह । प्रकृताया इति ॥ १२३ ॥

यन्मास्याविदुषः पुंसो मृतस्याऽऽयुष्परिक्षयात् ॥

स्वयोनिं वाक्समप्येति वातं प्राणोऽनुगच्छति ॥ १२४ ॥

पुरुषशब्दार्थमुक्त्वा यत्रेत्यादि योजयति । यत्रेति । तस्मिन्काले कायं पुरुषो भव-
तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ १२४ ॥

अग्न्यादिदेवतांशा ये भोगार्थं कर्मणाऽर्जिताः ॥

वागादिशब्दैरुच्यन्ते त एवात्र न पौरुषाः ॥ १२५ ॥

अविदुषो वागादिलयाभावाद्वाग्बनसि दर्शनादित्यादिन्यायात्तस्य चात्र श्रुतेर्विद्वानेव
पुरुषस्तदीयकलाविलयस्य गताः कलाः पञ्चदशेत्यादावुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । अग्न्या-
दीति । पुरुषेण भोक्त्राऽधिष्ठिताः करणात्मनो भावा वागादिशब्दा न भवन्तीत्येवका-
रार्थमाह । नेति ॥ १२५ ॥

पुंसः कर्मक्षये स्वांशान्संहरन्ति यथायथम् ॥

अग्न्यादिदेवताः सोऽयमुपसंहार उच्यते ॥ १२६ ॥

अग्न्याद्यंशा वागादिशब्दैरुच्यन्तां तेषामपि भोगार्थं कर्माजितानां तदर्थं कर्माणि
सन्ति कथमप्ययः को वा तदप्ययकर्ता कश्चांशानामंश्यभिन्नानामप्ययस्तत्राऽऽह । पुंस
इति ॥ १२६ ॥

• पुंसो देहग्रहे भूयो देहस्थानेषु देवताः ॥

अंशं निदधति स्वं स्वं कर्मभोगप्रसिद्धये ॥ १२७ ॥

वर्तमानदेहपाते देवतांशानामुपसंहारश्चेद्देहान्तरग्रहे करणान्यधिष्ठातृदेवताशून्यानि
भोगसाधनानि न स्युरित्याशङ्क्याऽऽह । पुंस इति ॥ १२७ ॥

हृद्याकाश इहाऽऽमेति स्यादाकाशाप्ययत्वतः ॥

प्रश्नस्य विषयत्वेन विज्ञानात्मोपयोगतः ॥ १२८ ॥

वागादिशब्दार्थमुक्त्वाऽऽकाशमात्मेत्यत्राऽऽत्मशब्दार्थमाह । हृदीति । मुख्यमा-
त्मानं हित्वाऽऽत्मशब्देन हार्दाकाशग्रहे हेतुमाह । आकाशेति । आत्मनो भूताकाशे
लयश्रुतेर्मुख्यस्य चातत्प्रकृतित्वेन तदयोगादित्यर्थः । किंच कायमितिप्रश्नविषयत्वेनोप-
योगादात्मनो न तस्यात्राऽऽत्मशब्दतेत्याह । प्रश्नस्येति ॥ १२८ ॥

अधिष्ठातृवियुक्तानि न्यस्तदात्रोपमानि हि ॥

वागादिकरणानीति नालं पुंभोगसिद्धये ॥ १२९ ॥

११७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

स्थूलदेहविगमेऽपि मोक्षादर्वाग्जीवस्य लिङ्गाश्रयत्वात्कायमितिप्रश्नानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । अधिष्ठात्रिति । यद्यपि जीवो लिङ्गमाश्रितस्तथाऽपि स्थूलदेहाभावे
तदधिष्ठातृहीनं न भोगदमिति सतोऽपि तस्यासत्समत्वाद्भोगहेत्वाश्रयप्रभो युक्त
इत्यर्थः । चेतनस्याधिष्ठातुः सत्त्वेऽपि स्थूलदेहं विना लिङ्गस्य भोगौपयिकत्वं नास्तीति
हिशब्दार्थः ॥ १२९ ॥

विदेहदेवतः कायं भवत्येष पुमानिति ॥

आश्रयं केति पुंसोऽसावप्राक्षीन्मुनिसत्तमम् ॥ १३० ॥

प्रश्नवाक्यमवतार्य व्याकरोति । विदेहेति । अयमित्यस्य व्याख्यानमेव इति ॥ १३० ॥

किं कारणात्मतामेति किंवा केनचिदात्मना ॥

अवतिष्ठत एवायं किंवा कर्मैव संश्रितः ॥ १३१ ॥

गुणान्वा यदि वेशानं कालं वा दैवमेव वा ॥

यदृच्छां संततिं शून्यं विनाशं वेति भण्यताम् ॥ १३२ ॥

प्रश्नमेव प्रेषयति । किमित्यादिना । स्थूलदेहं हित्वा स्थितो जीवः साभासप्र-
त्यगविद्यालक्षणकारणरूपतामेति जीवस्यापि कार्यत्वमिच्छन्तः स्वयूथ्या वदन्ति त्वक्ते
स्थूले देहे प्रतिबन्धकाभावादसाधारणेन स्वेन रूपेणैव स तिष्ठतीत्येक एष संप्रसादोऽस्मा-
च्छरीरादित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । मीमांसकसांख्यतार्किकमतान्याह । किंवेति । ज्योति-
र्विदां प्रक्रियामाह । कालं वेति । देवताकाण्डाभिप्रायमाह । दैवमिति । लोकायत-
योगाचारमाध्यमिकमतान्याह । यदृच्छामित्यादिना । प्राक्तसतो जीवस्य ध्वंसो विना-
शस्तं स यातीति जीवकार्यत्ववादिनो मतान्तरमाह । विनाशमिति । उक्ताधिकरणेषु
विवक्षितं वाच्यमिति प्रश्नं निगमयति । इति भण्यतामिति ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

प्रश्नेन भावितस्तुष्टुः पाणिमस्याग्रहीदृषिः ॥

अन्यासाधारणं प्रश्नमप्राक्षीदिति विस्मितः ॥ १३३ ॥

आहरेत्यादेरर्थमाह । प्रश्नेनेति । भावितो वशीकृत इति यावत् । तुष्टुत्वं पाणिग्र-
हणे हेतुमुक्त्वा हेत्वन्तरमाह । अन्येति ॥ १३३ ॥

असाधारण्यसिद्ध्यर्थमावामेवेत्यतोऽवदत् ॥

विद्यागुप्तिश्च बहुशः श्रुतावपि समीक्ष्यते ॥ १३४ ॥

आवामित्यादेस्तात्पर्यमाह । असाधारण्येति । प्रश्नप्रत्युक्त्यर्थज्ञानस्य प्रष्टृप्रतिव-
क्तृमात्रनिष्ठत्वार्थमिति यावत् । अतः पाणिग्रहानन्तरमित्यर्थः । किमर्थं ज्ञानस्यासाधारण्यं
न हि तद्गोप्यं मानाभावादत आह । विद्येति । “विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाह-

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११७१

मस्मि त्वं मां पालयस्वानर्हते मानिने नैव माऽदाः । गोपाय मा श्रेयसी तेऽहमस्मि
विद्यया सार्धं त्रियेत न विद्यामूषरे वपेत । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियो
विद्यया वा विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्मम” इति श्रुतिः ॥

“आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
शक्तोऽर्थदोऽर्थी स्वः साधुरध्याप्यादेशधर्मतः ॥
विद्ययैव समं कामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि च घोरायां न त्वेनामीरिणे वपेत् ॥
विद्या ब्राह्मणमेत्याऽऽह शेवधिस्तेऽभिरक्ष माम् ।
अमूयकाय मा मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा” ॥

इति स्मृतिरप्यर्थः ॥ १३४ ॥

आवयोरेव विज्ञानं यथेदं प्रागभूदितः ॥

आवामेव तथैवोर्ध्वं वेदिष्यावो यथोदितम् ॥ १३५ ॥

आवामित्यादिवाक्याक्षराणि योजयति । आवयोरिति । इदं विज्ञानमिति प्रयोज-
कगोचरमुच्यते । एतस्य प्रयोजकविज्ञानस्य यथोदितं स्वरूपमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

सजने प्रश्न एतस्मिन्ख्याप्यमाने त्वयोदिते ॥

न सिध्येदावयोरुक्तं प्रयोजनमिदं ध्रुवम् ॥ १३६ ॥

न नावित्यादेस्तात्पर्यमाह । सजन इति । नानाजनसमूहसहितेऽस्मिन्देशे त्वत्प्रश्ने
व्याख्यायमाने बन्धनिबन्धनं ज्ञानं नाऽऽवयोरसाधारणं स्यादिति सजनाभिर्गन्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ १३६ ॥

न त्वन्योक्तिपरित्रासाद्याश्वल्क्योऽब्रवीदिदम् ॥

जल्पे वाद्यतिरेकेण नान्यो वक्ति यतस्ततः ॥ १३७ ॥

प्रयोजकज्ञानस्यासाधारण्यार्थं न ततो निर्गमनं कित्वन्येऽपि मध्ये प्रक्षयन्ति तथाचा-
श्वल्क्यो निर्णयः स्यादिति भयादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । इदमिति प्रकृतवा-
क्योक्तिः । अन्यप्रश्नप्रयुक्तत्रासाभावे हेतुमाह । जल्प इति । विजिगीषुस्तत्राधिक्रि-
यते । यथाऽऽह—विजिगीषुणा सह जल्पवितण्ड इति । तथाच तदीयशक्तिनिर्णय-
पर्यन्तं नान्यप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १३७ ॥

परिशिष्टानपि प्रश्नानुत्क्रम्य व्याकरोदसौ ॥

सजनादिति नातः स्यादन्योक्तिभयकारणम् ॥ १३८ ॥

सजनान्निर्गमनं नान्योक्तिभयादित्यत्र हेत्वन्तरमाह । परिशिष्टानिति । सजनादे-

११७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

शादुत्क्रम्य निर्गत्याऽऽर्तभागप्रश्नं व्याकरोदृषिरिति यत्तन्नान्योक्तिभयकारणं यतस्तमेव देशमेत्य शिष्टान्भुज्युप्रभृतिप्रश्नानस्मै व्याकृतवानतो भयाद्बहिरगतेः प्रयोजकज्ञानासाधारण्यार्थमेव गमनमिष्टमन्यथा तस्माद्देशादुत्क्रम्य परिशिष्टानपि प्रश्नान्न व्याकरिष्यन्न चैवं व्याकरोति च तस्मान्नान्योक्तिभयकृतं गमनमित्यर्थः ॥ १३८ ॥

साध्वेतदिति संभाव्य सजनादुत्सर्पतुः ॥

याज्ञवल्क्यार्तभागौ तावुत्क्रम्य च जजल्पतुः ॥ १३९ ॥

तौ हेत्यादेरर्थमाह । साध्विति ॥ १३९ ॥

सजनात्तावथोत्क्रम्य मिथस्तत्र यदूचतुः ॥

तत्सर्वं श्रुतिराचख्यावस्मत्प्रियचिकीर्षया ॥ १४० ॥

तौ ह यदित्यादेरर्थमाह । सजनादिति । श्रोतृणामनुजिघृक्षानन्तर्यमथशब्दार्थः । तत्रेत्येकान्तदेशोक्तिः । न हि तौ होत्क्रम्येत्यादि प्रष्टुर्वक्तुर्वा वाक्यं किंतु श्रुतेः श्रोत्र-नुग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १४० ॥

कर्मादिपरतन्त्रत्वात्स्वाश्रयो नायमिष्यते ॥

संसारभूमिवर्तित्वान्न चाऽऽत्मा कारणाश्रयः ॥ १४१ ॥

स्वमतशुद्ध्यर्थं केनचिदात्मनेत्यादिपक्षं दूषयति । कर्मादीति । यत्तु कारणात्म-तामेतीति तत्राऽऽह । संसारेति । भोगभूमिष्ठत्वेन भोक्तृत्वादित्यर्थः ॥ १४१ ॥

अचित्कत्वात्प्रधानादि पुंसो न स्थानमिष्यते ॥

न कर्म तत्फलं वेत्ति न च कस्यैति संगतिम् ॥ १४२ ॥

यत्तु गुणान्वा कालं वा दैवमेव वेति तत्राऽऽह । अचित्कत्वादिति । न हि जडं स्वातन्त्र्येण भोक्तुर्भोगायतनमित्यर्थः । यदपि कर्मैव संश्रित इति तत्राऽऽह । न कर्मेति । किंच कस्येदं फलमिति फलफलसंबन्धमपि कर्म न बुध्यतेऽतो न तदाश्रयो भोक्तुरित्याह । न चेति । यद्वा कर्मफलवेत्ता हिरण्यगर्भो भोक्तुराश्रय इत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । विदेहदेवतो जीवः सूत्रमाश्रित्य देहान्तरमाप्नोतीत्यत्र मानाभावादिति भावः ॥ १४२ ॥

न चेश्वरे स्थितिस्तस्य शास्त्रानारम्भसक्तिः ॥

कृतनाशाकृतप्राप्ती प्राप्तुतो नुस्तथा सति ॥ १४३ ॥

यत्तु यदि वेशानमिति तत्राऽऽह । न चेति । ईशस्य बन्धप्रयोजकत्वे स्वर्गापवर्ग-योस्तदधीनत्वात्तस्य च स्वातन्त्र्यादनुपयोगिशाल्मनारम्भं स्यादित्यर्थः । तत्रैव दोषा-

* अत्र गुणश्चिन्त्यः ।

१ ख. देशं समेत्य । २ ख. तु । ३ क. ख. 'वाक्यं' । ४ ख. कस्येति ।

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११७३

न्तरमाह । कृतेति । भोक्तुरीश्वराश्रयत्वे सति तद्वशादेव भोगसिद्धेर्दोषद्वयं दुर्वारमित्यर्थः ॥ १४३ ॥

दैवाधिष्ठित एवायं कर्मकालवशानुगः ॥

प्रवर्ततां चेत्पुरुषो नैवमप्युपपद्यते ॥

जडत्वादिति पूर्वोक्तो दोषोऽत्रापि च विद्यते ॥ १४४ ॥

ईशाधिष्ठितो भोक्ता कालकर्माश्रयः संसरत्यतो न कृतहानादीति शङ्कते । दैवेति । केवलयोर्वा सदैवयोस्तयोराश्रयत्वमीशप्रधानयोर्वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नैवमिति । अग्न्यादिदेवतानां चैतन्येऽपि स्वातन्त्र्याभावात्तद्युक्तस्य कालादेर्न भोक्त्राश्रयत्वमित्यर्थः ॥ १४४ ॥

सदेवताकं पूर्वोक्तं समर्थमिति चेन्मतम् ॥ १४५ ॥

प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा देवतैश्वर्यतः सदा ॥

नियमे हेत्वसद्भावाच्च स्यान्नैयमिकी स्थितिः ॥ १४६ ॥

द्वितीयमनुभाषते । सदेवताकमिति । कालकर्माख्यद्वयमग्न्यादिदेवतासहितमीशप्रधानं पुंस्प्रवृत्तौ शक्तमित्यर्थः । अतिप्रसक्त्योत्तरमाह । प्रवृत्तिरिति । ईशो देवताशब्दार्थः । कदाचित्प्रवृत्तिः कदाचिन्निवृत्तिरिति व्यवस्था तत्स्वातन्त्र्येऽपि किं न स्यादत आह । नियम इति ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

न चापि केवलं कर्म पुंसः स्यादाश्रयो यतः ॥

अचेतनत्वानित्यत्वदोषदुष्टं पुरोदितम् ॥ १४७ ॥

० मा भूदीशप्रधानं कर्मादि प्रयोजकं केवलं तु स्यादित्याशङ्क्य न कर्मत्वत्रोक्तं स्मारयति । न चेति ॥ १४७ ॥

मयाऽयमनुयातव्यः कर्ता चायं ममाभवत् ॥

कालादिविषयं ज्ञानं ध्वंसिनः कर्मणः कुतः ॥ १४८ ॥

न च कस्येत्यादिनोक्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति । मयेति ॥ १४८ ॥

यत एवमतः सर्वे कालदैवैश्वरादयः ॥

कर्मप्रधानाः पुंसः स्यादाश्रयोऽयमनुत्तमः ॥ १४९ ॥

एकैकस्य समुदितस्य च प्रयोजकत्वायोगे कथं तन्निर्धारणमित्याशङ्क्य स्वमतमाह । यत इति ॥ १४९ ॥

हठो यदृच्छा नियतिः कारणत्वेन नाऽऽश्रिताः ॥

संततौ चानवस्थानान्नाऽऽश्रयत्वं प्रमाणतः ॥ १५० ॥

११७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

यदृच्छासंततिशून्यपक्षेष्वदूषितेषु कथं स्वपक्षसिद्धिरित्याशङ्क्य यदृच्छापक्षं प्रत्याह ।
हृठ इति । एते शब्दाः स्वभाववाचिनः स च न प्रवर्तको नियतहेतूपादानानर्थक्यादि-
त्यर्थः । योगाचारं प्रत्याह । संततौ चेति । न हि ज्ञानसंतानो बन्धप्रयोजको मानाभा-
वात्तस्यावस्तुत्वेन च स्थित्ययोगादित्यर्थः ॥ १९० ॥

न कर्म पूर्वस्कन्धेषु नष्टत्वादुपपद्यते ॥

न चेह परिणामः स्यादुत्तरस्कन्धसंगतौ ॥ १९१ ॥

संतानोऽपि ज्ञानस्कन्धो वस्तुत्वात्कर्मद्वारा प्रयोजकः स्यादिति चेत्तत्र कर्म साश्रयं
निराश्रयं वा प्रथमेऽपि क्षणिकस्कन्धाश्रयं तदितरस्थिराश्रयं वाऽऽद्ये पूर्वोत्तरत्वेन वर्त-
मानस्कन्धमध्ये पूर्वस्कन्धेषु कर्मोत्तरस्कन्धेषु वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न कर्मेति ।
न हि वर्तमानं कर्म देहत्यागात्पूर्वभाविषु स्कन्धेषु सिध्यति तेषां नष्टत्वादाश्रयत्वायोगा-
दित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । उत्तरस्कन्धेष्वश्रितत्वेन कर्मणः संगतौ वर्त-
मानक्षणे तस्य नोत्पत्तिः स्यान्निराश्रयकर्मोत्पत्त्ययोगात्तदेवाऽऽश्रयसत्त्वे च क्षणिकता-
क्षतिरित्यर्थः ॥ १९१ ॥

अनिष्ठितं न कर्मापि फलायालं भवेत्कचित् ॥

न चैकत्रैकदा स्थानं विरोधाज्जन्मनाशयोः ॥ १९२ ॥

निराश्रयत्वपक्षं निराह । अनिष्ठितमिति । कचिदनाश्रितं कर्मैव न सिध्यति नित्य-
पारतन्त्र्यस्वाभाव्यात्सिध्यदपि न फलवत्स्यादित्यर्थः । विज्ञानस्कन्धानां क्षणिकत्वमा-
श्रित्य कर्माश्रयत्वायोगमुक्त्वा क्षणिकत्वमेवायुक्तमित्याह । न चेति । तथाच क्षण-
भेदेन जन्मनाशयोरेकत्रावस्थानावश्यंभावात्तदाश्रयस्य क्षणद्वयसंबन्धान्न विवक्षितक्षणि-
कत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १९२ ॥

न च स्कन्धातिरेकेण स्थिरः कश्चिदपीष्यते ॥

भोगमोक्षाभिसंबन्धी यं प्रत्येतत्प्रवर्तते ॥ १९३ ॥

क्षणिकस्कन्धाश्रयमनाश्रयं वा कर्मेति पक्षौ प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रत्याह । न चेति ।
एतदिति कर्मेतिः क्षणभङ्गभङ्गेनापराद्धान्तादिति भावः ॥ १९३ ॥

अनारम्भश्च शून्येऽपि यथाऽयमुपलभ्यते ॥

मितेश्चासंभावाच्छून्यं सर्वथा नोपपद्यते ॥ १९४ ॥

शून्यनाशपक्षौ दूषयति । अनारम्भश्चेति । शून्ये नाशे वा प्रयोजके शास्त्रारम्भो
न युक्तः कृत्याभावादित्यर्थः । दोषान्तरमाह । यथेति । यथाऽयं प्रपञ्चो दृश्यते न
तथा शून्यं जीवनाशश्च न चोभयत्र मानान्तरमस्तीति जीवनाशधीस्त्वौपाधिकी व्याख्याता

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११७५

तत्र शून्यनाशौ प्रयोजकावित्यर्थः । शून्यग्रहणं जीवनाशोपलक्षणम् । सर्वथा प्रमाणतो युक्तित्वात्त्यर्थः ॥ १९४ ॥

यत एवमतो न्याय्यं कर्मैवास्य समाश्रयः ॥

संसारभूमौ पुंसः स्यात्कालादेस्तत्प्रधानतः ॥ १५५ ॥

बाह्यपक्षान्प्रतिक्षिप्य स्वपक्षमुपसंहरति । यत इति । क्रियापदादुपरिष्ठादिति शब्द-
मध्याह्नत्यान्वयो द्रष्टव्यः । कालादेरपि सत्त्वादवधारणायोगमाशङ्क्याऽऽह । काला-
देरिति ॥ १९५ ॥

कर्मप्राधान्यमेवातः स्वयमेवाब्रवीच्छ्रुतिः ॥

कालदैवैश्वरादिभ्यः कालादेस्तत्प्रयुक्तितः ॥ १५६ ॥

उक्तेऽर्थे तौ हेत्यादिश्रुतिमवतारयति । कर्मैति । अतःशब्दार्थं स्पष्टयति । काला-
देरिति ॥ १९६ ॥

सति कर्मणि वैचित्र्यं भूतानामुपपद्यते ॥

कर्मशब्देन विद्या च भावना कर्म चोच्यते ॥ १५७ ॥

कर्मप्रयुक्तत्वे कालादेर्युक्तिमाह । सतीति । कालादीनां प्रवर्तकत्वादिवैचित्र्यं
विचित्रे कर्मणि सत्येव प्रयोजके युक्तमन्यथा प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वेत्युक्ताऽऽव्यवस्था स्यादि-
त्यर्थः । कर्म हैवेत्यत्र कर्मशब्दार्थमाह । कर्मैति ॥ १९७ ॥

देहारम्भे न शुद्धस्य कर्मणः शक्तिरिष्यते ॥

तस्मात्त्रितयमप्येतत्कर्मशब्देन भण्यते ॥ १५८ ॥

* केवलमेव कर्म कर्मशब्दं किं न स्यात्तत्राऽऽह । देहेति । यथा कर्मैत्यादिश्रुतेरि-
त्यर्थः । कर्मशब्दार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १९८ ॥

एवं तौ संप्रधार्यैतदुक्तदोषानभिष्टुतम् ॥

यियासोः परलोकाय कर्मैवाऽऽश्रयमूचतुः ॥ १५९ ॥

वाक्यार्थं निगमयति । एवमिति । परपक्षेषूक्तदोषास्तृष्टं कर्मैति यावत् ॥ १५९ ॥

कारणानां यथोक्तानां यच्च तौ प्रशशंसतुः ॥

कर्मैवोक्तेषु सर्वेषु प्रशशंसतुरादरात् ॥ १६० ॥

अथेत्यादेरर्थमाह । कारणानामिति ॥ १६० ॥

कारणत्वाविशेषेऽपि किं प्रधानमितीक्षणे ॥

कर्मणः स्यात्प्रशंसैवं तत्प्राधान्योपपत्तितः ॥ १६१ ॥

अविशिष्टे बहूनां कारणत्वे किमिति कर्मप्रशंसेत्याशङ्क्याऽऽह । कारणत्वेति ।
तुल्येऽपि सर्वेषां कारणत्वे किं प्रधानं किं वाऽप्रधानमिति वीक्षायां कर्मप्रशंसादृष्टेस्त-
त्प्राधान्योपपत्तेः साऽर्थवतीत्यर्थः ॥ १६१ ॥

११७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

वशीकृत्येश्वरादीनि कारणानि स्वतन्त्रवत् ॥

कर्म सिध्यद्यतो दृष्टं प्रधानं कर्म तेन तत् ॥ १६२ ॥

क्रियां प्रत्यगुणीभूतं नेश्वराद्यपि सिध्यति ॥

कर्मातस्तेषु सर्वेषु प्रधानमिति भण्यते ॥ १६३ ॥

तत्प्राधान्येऽन्वयव्यतिरेकावपि प्रमाणयति । वशीकृत्येति । उक्तं हि वैषम्यनैर्गुण्ये
न सापेक्षत्वादिति । उक्तप्रमाणफलं निगमयति । कर्मात इति ॥ १६२ ॥ १६३ ॥

यस्मादेवमतः प्रेतो देवताविरहेऽपि ना ॥

देहादस्मात्परिभ्रष्टः कर्मप्राधान्यसंश्रयात् ॥ १६४ ॥

पुण्यः पुण्येन भवति पापः पापेन कर्मणा ॥

इति श्रौतं वचो ज्ञेयमागमैकप्रमाणतः ॥ १६५ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—५८५४

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पुण्यो वै पुण्येनेत्यादेः सोपस्कारमर्थमाह । यस्मादिति । कर्मप्रयुक्तं ग्रहातिग्रहा-
त्मकार्यकरणोपादानमित्येवं यतः सिद्धमतः स्थूलदेहान्निर्गतो मृतः पुमानधिष्ठातृदेव-
ताभागाभावेऽपि कालादिसहकृतकर्मबलात्पौनःपुन्येन संसरतीत्यत्र मानमुपसंहरति ।
इतीति । कर्मैव कालादिसहकृतं मृतस्य बन्धप्रयोजकमित्यस्यालौकिकत्वेनाऽऽगममात्र-
गम्यत्वादस्मिन्नर्थे यथोक्तं वचो मानमित्यर्थः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां शास्त्रप्रकाशिकारूपायां

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।

संसारान्मुच्यमानानां तथा संसरतामिह ॥

देहादिनाशे तुल्येऽपि तत्रैकेषां पुनर्भवः ॥ १ ॥

देहाद्यात्यन्तिकी हानिरन्येषां यत्र कारणे ॥

सति चासति चैवं स्यात्तत्प्रयोजकमीरितम् ॥ २ ॥

संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । संसारादिति । जीवन्मुक्तानाममुक्तानां च मृतिकाले
कार्यकारणनाशे समेऽपि तेषां मध्ये जीवन्मुक्तातिरिक्तानां पुनर्देहादिग्रहो यस्मिन्सति

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११७७

स्यान्मुक्तानां चासति यस्मिन्देहादेरात्यन्तिकी हानिस्तद्वावाभावाभ्यां बन्धमोक्षप्रयो-
जकं किमित्यपेक्षायामुक्तरीत्या विद्यावासनासहितं कर्मैव तदिति विचार्य निर्णीतमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

ग्रहातिग्रहरूपस्य मृत्योः कर्मेति निश्चितम् ॥

कियती कर्मणस्तस्य व्याप्तिः स्यादिति भण्यते ॥ ३ ॥

तत्प्रयोजकमीरितमित्येतदेव व्यनक्ति । ग्रहेति । अर्थेन्द्रियात्मकबन्धनस्य प्रयो-
जकं विद्यासहितं कर्मेत्युक्तमित्यर्थः । आकाङ्क्षापूर्वकं संगतिमाह । कियतीति ।
प्रयोजकत्वेन प्रकृतकर्मणः फलपरिमितिव्याप्तिः सा कियतीत्यपेक्षायां तन्निरूपणायान-
न्तरब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

साधारण्यविशेषाभ्यां कर्मणश्च व्यवस्थितिः ॥

विशेषावस्था प्रागुक्ता सामान्यं त्वधुनोच्यते ॥ ४ ॥

वैदिककर्मफलपरिमाणं प्रागेवोक्तं तत्किमनेनेत्याशङ्क्यास्यापुनरुक्तं विषयं वक्तुं कर्म-
फलं भिनत्ति । साधारण्येति । कर्मणः समष्टिरूपेण व्यष्टिरूपेण च द्विधा फलस्थिति-
रित्यर्थः । व्यष्टिरूपेण तत्फलस्थितिरुद्गीथब्राह्मणे सोऽग्निरभवदित्यादिनोक्तेति परिशे-
षार्थं स्मारयति । विशेषेति । अथास्यापुनरुक्तं विषयमाह । सामान्यं त्विति । कर्म-
फलं समष्टिरूपं सौत्रं निरूपयितुमेतदित्यर्थः ॥ ४ ॥

संसारे कियती व्याप्तिरभिव्यक्तस्य कर्मणः ॥

सामान्यात्मविशेषाभ्यामित्येतद्भुज्युनोच्यते ॥ ५ ॥

ननु वैदिककर्मफलं सौत्रं संसाररूपमिहोच्यते तच्च समष्टिव्यष्ट्यात्मकमिति नोक्ता
व्यवस्था युक्ता न च व्यष्टंशमुपदिश्य समष्टंशमुपदेष्टुमिदमिति श्लिष्टं तस्यापि मृत्यु-
रस्याऽऽत्मा भवतीत्युक्तत्वादत आह । संसार इति । द्वयोरवस्थयोरुक्तत्वेऽप्यारब्ध-
कर्मणः समष्टिव्यष्टिरूपेण कियती फलव्याप्तिरित्याशङ्कायां तत्परिमाणं संसारेऽन्तर्भूत-
तया तन्मात्रमेवेत्येतदनेन भुज्युब्राह्मणेनोच्यते तदर्थविशेषसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यमोहस्य कार्येयत्तेह भण्यते ॥

एतस्यां सम्यगुक्तायां नानुक्तमवशिष्यते ॥ ६ ॥

ननु पूर्वमपि संसारात्मकमेव कर्मफलमुक्तं तस्य सूत्रस्य मृत्योरशनायादिमत्त्वश्रुतेरि-
त्याशङ्क्य विवक्षितमर्थविशेषमाह । प्रत्यगिति । साध्यं सर्वं स्वाविद्योत्थमेवेत्यास्मिन्ब्रा-
ह्मणे कथ्यतेऽतोऽर्थभेदादगतार्थतेत्यर्थः । मोहकार्ये यत्नोक्तिफलमाह । एतस्यामिति ।
अनुक्तं द्वैतान्तःपातीति शेषः ॥ ६ ॥

११७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्यायै-

भूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं पापपुण्ययोः ॥

इत्येवं धर्मकाराणामपि वाक्यानि कोटिशः ॥ ७ ॥

वैदिककर्मफलस्याविद्योत्थबन्धमध्यपातित्वमेवेति वक्तुमेतद्ब्राह्मणमित्युक्तं कथं सर्व-
मपि कर्मफलं संसारत्वेनात्र विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । भूणेति । भवतां पापानां
पुण्यानां च मध्ये ब्रह्मवधोऽश्वमेधश्च महान्तौ तथाऽपि कथं सर्वं कर्मफलं संसारस्त-
त्राऽऽह । इत्येवमिति । इतिशब्देनोक्तब्रह्मवधादिपरामर्शः । एवंशब्देन तत्सदृशपुण्या-
पुण्यप्रकारोक्तिः । तथाच ब्रह्मवधेन तत्सदृशैश्च पापैरश्वमेधेन तत्तुल्यपुण्यैश्च संसारः
क्रियते । यथाऽऽहुः—

“श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति” इति ॥

“धर्मरज्ज्वा व्रजेदूर्ध्वं पापरज्ज्वा व्रजेदधः” इति च ।

अपिना तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादिश्रुतीनामपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

पापस्य कर्मणः कार्यमन्यत्रापि मितं यतः ॥

नेहातो भण्यते भूयोऽनर्थत्वाच्चाप्यनादरः ॥ ८ ॥

अस्तु कर्मफलं संसारस्तथाऽपि पुण्यफलवदत्र पापफलमपि तथा वाच्यमन्यथा ततो
विरागायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । पापस्येति । पश्चादिषु प्रेतादिषु च नानादुःखानुभवा-
ख्यपापफलस्य लोकसिद्धत्वेनापूर्वत्वाभावान्न तन्निरूपणमित्यर्थः । किंच पुमर्थार्थं श्रुति-
राद्रियते पापफलस्य आधिकानर्थत्वान्न तत्राऽऽदरः श्रुतेरित्याह । भूय इति ॥ ८ ॥

स्वतश्च तज्जिहासायाः सिद्धत्वाच्चेह कीर्त्यते ॥

परमोदारफलता त्वश्वमेधाख्यकर्मणः ॥ ९ ॥

अधर्मोऽपि जिज्ञास्यः परिहारयेति न्यायादनर्थस्यापि तस्य जिहासाया निरूपणमु-
चितमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वतश्चेति । तर्हि कर्मफलत्वाविशेषादश्वमेधफलेऽप्यनादरः
श्रुतेरुचितो नेत्याह । परमेति । अश्वमेधादेरनतिशयफलवत्त्वात्ततः स्वतोवैराग्यायोगा-
त्तदर्थं तस्य संसारत्वेनानर्थकोटिप्रविष्टत्वं प्रकटनीयमिति भावः ॥ ९ ॥

निःशेषपुरुषार्थानां पुण्यं कर्म हि साधनम् ॥

इत्याहुः श्रुतयः सर्वाः स्मृतयश्चाप्यनेकशः ॥ १० ॥

शास्त्रीयं कर्म सर्वमपि संसारफलमेवेति वक्तुं ब्राह्मणमित्युक्त्वा शङ्कोत्तरत्वेनावता-
रयितुं पातनिकामाह । निःशेषेति । हिशब्दमूचितां प्रसिद्धिमाह । इत्याहुरिति ।
स्वर्गकामवाक्यं विविदिषावाक्यमित्येवं द्विधा श्रुतयो धर्मात्सुखं च ज्ञानं च कर्मणैव
हि संसिद्धिमास्थिताः कर्मयोगो विशिष्यत इत्याद्याः स्मृतयस्तासां तत्र तात्पर्यमाह ।
अनेकश इति ॥ १० ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११७९

पुरुषार्थत्वसामान्यात्स्वर्गादिपुरुषार्थवत् ॥

मुण्यसाधनताशङ्का मुक्तेरपि यतस्ततः ॥

तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रारब्धैषोत्तरा श्रुतिः ॥ ११ ॥

इदानीं शङ्कामनूद्योत्तरत्वेन ब्राह्मणं प्रवर्तयति । पुरुषार्थत्वेति ॥ ११ ॥

ज्ञानोपबृंहितस्यापि क्रतुराजस्य कर्मणः ॥

संसारविषयैवाऽऽप्तिर्मुक्तौ सा न मनागपि ॥ १२ ॥

कथं शङ्कानिवृत्तिस्तत्राऽऽह । ज्ञानेति । सेत्यासिरुक्ता । ज्ञानसाहितमपि कर्म संसारफलमेवेत्यस्मिन्ब्राह्मणे व्यक्ती भविष्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यसंमोहः क्रियाकारकरूपवान् ॥

प्रथतेऽयास्तानिःशेषक्रियाकारकवस्तुनि ॥ १३ ॥

आविद्यसंसारस्तत्र तत्रेप्यते स चेदत्र कर्मफलत्वेनोच्यते कथं पूर्वापरविरोधो न स्यात्तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । निर्विशेषे चिदात्मनि तदविद्या कर्माद्यात्मना विजृम्भते तथाच बन्धस्य कर्मजत्वेऽपि नाविद्याजत्वहानिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

अनिर्ज्ञातात्मयाथात्म्यैर्यत्तु कैश्चिदिदोच्यते ॥

फलाभिसंधिरहितं विद्येतं कर्म मुक्तये ॥ १४ ॥

विद्यासाहितमपि कर्मसंसारफलं विद्यैव मोक्षार्थेतिस्वपक्षशुद्ध्यर्थं विचारयन्पूर्वपक्षयति । अनिर्ज्ञातेति । उक्तरीत्या स्थितं ब्राह्मणारम्भमिहेति परामृशति । विद्येतं विद्यासमुच्चितम् ॥ १४ ॥

बन्धहेत्वपि मोक्षाय विरुद्धफलकृद्यथा ॥

विषदध्यादिवदिति तथोदाहृतिरुच्यते ॥ १५ ॥

बन्धहेतुः कर्म कथं मोक्षहेतुर्विरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । बन्धेति । यद्यपि कर्म बन्धहेतुः कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृतेस्तथाऽपि विद्यासाहितं बन्धविरुद्धं तद्वानिरूपफलकरं सद्यथा मोक्षार्थं तथा भाष्ये विषदध्यादिवदित्युदाहरणमुच्यतेऽतो यथा केवलं विषदध्यादि मरणज्वरादिकरमपि मन्त्रशर्करादियुक्तं जीवनपुष्ट्याद्यारभते तथा स्वतो बन्धफलमपि कर्म समुच्चितं मोक्षाय क्षममित्यर्थः ॥ १५ ॥

इत्युक्तपरिहारार्थं नैतत्सम्यगितिीर्यते ॥

अनारभ्यत्ववचनं तद्धेतुप्रतिपचये ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमाह । इत्युक्तेति । अनारभ्यत्वान्मोक्षस्येति भाष्यमवतारयति । अनारभ्यत्वेति ॥ १६ ॥

आरभ्यत्वाभ्युपगमे मुक्तेस्तत्स्याद्यथोदितम् ॥

अनारभ्या त्वियं मुक्तिस्तत्सिद्धेर्ज्ञानहेतुतः ॥ १७ ॥

११८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

तद्व्याकरोति । आरभ्यत्वेति । मुक्तेः साध्यत्वाङ्गीकारे समुचितकर्मसाध्यत्वं
स्यान्न तु तस्याः साध्यत्वं धीमात्रायत्तत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ब्रह्म वा इदमित्युक्तेः प्रागपि ज्ञानजन्मतः ॥

जगद्ब्रह्मात्मसंसिद्धेर्नातो मुक्तिः क्रियोद्भवा ॥ १८ ॥

धीसाध्यत्ववत्क्रियासाध्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तं प्रत्याह । ब्रह्मेति ।
ज्ञानोत्पत्तेः प्रागपि जगतः संसारिणो ब्रह्मत्वं सिद्धं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यादिश्रु-
तेरतो न ज्ञानसाध्या मुक्तिस्तदृष्टान्ताभावान्न क्रियासाध्याऽपीत्यर्थः ॥ १८ ॥

यदि वस्तु स्वतो मुक्तं परतो बद्धमिष्यते ॥

मोक्षाय यत्नः फलवांस्तदा स्यान्न विपर्यये ॥ १९ ॥

किंच मुक्तिरसाध्या तथाहि किं प्रत्यग्वस्तु स्वतो मुक्तं परतो बद्धं किंवा स्वतो
बद्धं परतो मुक्तं तत्राऽऽद्यमनुवदति । यदीति । तत्र बन्धहेतोः परस्यावस्तुत्वं वस्तुत्वं
वा प्रथमं प्रत्याह । मोक्षायैति । बन्धहेतोरवस्तुत्वे सहेतुबन्धध्वस्तेः सुकरत्वादनायास-
सिद्धा मुक्तिर्न कर्मापेक्षेत्यर्थः । बन्धहेतोर्वस्तुत्वे प्रतीचः स्वतोबद्धत्वे च मोक्षार्थप्रवृत्ते-
रफलतेति कल्पद्वयं दूषयति । नेति ॥ १९ ॥

विद्याऽभिव्यञ्जिकैवेयं स्वतः सिद्धस्य वस्तुनः ॥

आरम्भकत्वं जगति तस्या नैवोपपद्यते ॥ २० ॥

मुक्तेर्विद्यासाध्यत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । विद्येति । किमिति व्यञ्जकत्वं तस्या निय-
म्यते तत्राऽऽह । आरम्भकत्वमिति । कारकत्वे न प्रकाशकत्वं मृदादिवदि-
त्यर्थः ॥ २० ॥

अज्ञानमात्रव्यवधौ वस्तुनि व्यापृतिर्मितेः ॥

आरभ्येऽर्थेऽफलं ज्ञानं व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् ॥ २१ ॥

स्वतः सिद्धेर्व्यञ्जकत्वमप्ययुक्तं व्यक्तेः सहजत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञानेति ।
व्यक्तिः स्वतःसिद्धाऽपि प्रतीच्यविद्याव्यवहिते वाक्योत्पत्तीवृत्तिरूपविद्याप्रवेशात्तद्व-
स्तिरेव तथा व्यवहियत इत्यर्थः । मोक्षस्यासाध्यत्वे हेत्वन्तरमाह । आरभ्य इति ।
मोक्षलक्षणे फले साध्ये स्वीकृते तत्र ज्ञानस्याप्रवेशात्तदनर्थकं स्यात्तस्य हि दीपवद्य-
ञ्जकत्वाद्यङ्गये प्रवेशो न साध्ये तस्मात्तत्फलवत्त्वानुपपत्त्याऽपि न मुक्तेः साध्यते-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

न चाविद्यातिरेकेण मुक्तेर्बन्धोऽन्य इष्यते ॥

निवृत्तिः क्रियते यस्य विद्येतेनेह कर्मणा ॥ २२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११८१

मा भूद्धीसाध्या सा तत्सहितकर्मसाध्या तु स्यादज्ञानान्यतद्यवधानस्य समुच्चयापा-
स्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । बन्धः प्रतिबन्धो व्यवधिरिति यावत् । विद्ये-
तेन विद्यासहितेनेत्यर्थः । इहेति प्रत्यगर्थोक्तिः ॥ २२ ॥

अविद्यानाशमात्रश्च मोक्ष आत्मन इष्यते ॥

यतस्ततोऽतिरेकेण मोक्षोऽनित्यो भवेद्ध्युवम् ॥ २३ ॥

मुक्तेः समुच्चयासाध्यत्वे युक्त्यन्तरमाह । अविद्येति । अविद्यानाशातिरेकेण मोक्षः
साधनाधीनो भवन्ध्युवमनित्यो भवत्यतः प्रतीचि स्वाविद्याध्वस्तिरेव मुक्तिरिति न समुच्च-
यावकाश इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सम्यग्ज्ञानातिरेकेण न चान्येनास्ति निवृत्तिः ॥

प्रयज्जोहस्य नातः स्याज्ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ २४ ॥

सैव समुच्चयसाध्येत्याशङ्क्याऽऽह । सम्यगिति ॥ २४ ॥

निर्ज्ञातविषयत्वाच्च कर्मशक्तेर्जगत्यपि ॥

दृष्टं हि कर्मणः कार्यमुत्पत्त्यादिचतुष्टयम् ॥ २५ ॥

तदसाध्या चेन्मुक्तिस्तर्हि केवलकर्मसाध्या स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । निर्ज्ञातेति ।
चकारोऽवधारणे । सर्वत्रापीत्यपेरर्थः । न मुक्तेस्तत्साध्यतेति शेषः । तस्या निर्ज्ञातविषयत्वं
विशदयति । दृष्टं हीति ॥ २५ ॥

उत्पत्त्याप्तिविकारा हि संस्कारश्च क्रियाफलम् ॥

नातोऽन्यत्कर्मणः कार्यं नातो मुक्तौ तदिष्यते ॥ २६ ॥

* तदेव स्पष्टयति । उत्पत्तीति । पञ्चममपि किञ्चित्कर्मकार्यं स्यादित्याशङ्क्य हिश-
ब्दसूचितमाह । नेति । चतुर्विधकर्मफलमतःशब्दार्थः । कर्मकार्यत्वायोगो द्वितीयेना-
तःशब्देनोच्यते । कर्म तच्छब्दार्थः ॥ २६ ॥

न चान्यतम एतेषां मोक्षो युक्त्योपपद्यते ॥

उत्पत्त्यादिप्रकाराणामनित्यत्वसमन्वयात् ॥ २७ ॥

अन्यस्यालोकेवेदसिद्धत्वेऽपि मुक्तौ कर्म हेतुस्तस्याश्चतुर्णामन्यतमत्वादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । कथं युक्तितोऽन्यतमत्वासंभवस्तत्राऽऽह । उत्पत्त्यादीति ।
अथवोत्पत्त्यादिप्रकाराणामेतेषामिति संबन्धस्तदाऽवशिष्टो हेतुः ॥ २७ ॥

अविद्यामात्रव्यवधिर्यतो मोक्षोऽभ्युपेयते ॥

तदन्यव्यवधाने हि प्रमाणं नोपपद्यते ॥ २८ ॥

नित्यस्तर्हि मोक्षोऽस्तु का क्षतिस्तत्राऽऽह । अविद्येति । अतः स्वरूपभूतः सन्ना-
नित्यो युक्त इति शेषः । व्यवधानान्तरस्यापि संभवान्नाविद्यामात्रं व्यवधिरित्याशङ्क्य
समाध्यन्तरमाह । तदन्येति । प्रागुक्तसमाधानद्योतनार्थो हिशब्दः ॥ २८ ॥

११८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

विनाशिफलवत्त्वं चेत्केवलस्यैव कर्मणः ॥

विद्येतस्य तु तस्यैव फलं ध्रौव्यं भवेदिति ॥ २९ ॥

संक्षेपतश्चोद्यसमाधानं कृत्वा चोद्यं विवृणोति । विनाशीति । चेच्छब्दस्येतिशब्देन संबन्धः ॥ २९ ॥

पूर्वशक्तिनिरासेन शक्यन्तरसमुद्भवः ॥ ३० ॥

वस्त्वन्तरसमायोगाद्विषादेर्दृश्यते यतः ॥

प्रमाणासंभवान्मैवं वोचो लौकिकवस्तुवत् ॥ ३१ ॥

कथमेषा व्यवस्था तत्राऽऽह । पूर्व्वेति । अतः कर्मणोऽपि विद्यासंबन्धात्पूर्व्वशक्ति-
निरासेन शक्यन्तरस्योद्भवः स्यादिति शेषः । समाधत्ते । प्रमाणेति । विषदध्यादिव-
त्कर्मणः सहकारिभेदान्न कार्यान्तरारम्भकत्वं मानाभावादित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नाऽऽगमादपरं मानं मुक्तावभ्युपगम्यते ॥

विषदध्यादिवत्तस्मान्नैतत्सूक्तं भवेद्वचः ॥ ३२ ॥

ज्ञानयुक्तं नित्यं कर्म मोक्षारम्भकमित्यत्र मानाभावं वक्तुं पातनिकामाह । नाऽऽ-
गमादिति । अलौकिकत्वाद्धर्मवदित्यर्थः । मानान्तराभावे फलितमाह । विषेति । मुक्तौ
मानान्तराभावाद्विषदध्यादिवदित्यादिवचोऽयुक्तं न हि दृष्टान्तमात्रायत्ता सेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

उक्तकार्यातिरेकेण विषदध्यादिवन्मितिः ॥

कार्यान्तरसमुत्पत्तौ कर्मणोऽपि न विद्यते ॥ ३३ ॥

पातनिकां कृत्वा कर्मसाध्या मुक्तिरित्यत्र मानाभावं साधयति । उक्तेति । उक्तं
कार्यमुत्पत्त्यादि तदतिरेकेण कार्यान्तरस्य मोक्षाख्यस्योत्पत्तौ कर्मणो नित्यस्य समुच्चि-
त्यासमुच्चितस्य वा सामर्थ्यास्तित्वे न मितिरस्ति विषादेस्तु कार्यान्तरोत्पत्तौ तदस्तित्वे
तदेव दृष्टत्वान्मानमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

साध्यावृत्त्यात्मकं ज्ञानं कर्मैवावस्तुतश्चतः ॥

ज्ञानं हि वस्तुतश्च स्यान्न तु तत्कारकाश्रितम् ॥ ३४ ॥

किंचोपास्त्या मानेन वा कर्मसमुच्चयस्तत्राऽऽद्ये ज्ञानकर्मसमुच्चयाभावं वक्तुमुपास्ते-
ज्ञानत्वाभावमाह । साध्येति । साध्यं ध्येयं वस्तु तत्र प्रत्ययावृत्तिरूपोपास्तिरवस्तु-
तश्चत्वात्कर्मैवेत्यर्थः । वस्तुतश्चत्वाभावेऽपि ज्ञानत्वं शङ्कित्वाऽऽह । ज्ञानं हीति । मान-
वस्तुतश्च हि ज्ञानं न कर्तृतश्चमुपास्तिस्तु कर्तृतश्चा तत्र ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कर्मैतं कर्म तेनेदृग्विद्येतं न कथंचन ॥

क्रियासमुच्चयोऽतोऽयं न तु विद्यासमुच्चयः ॥ ३५ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११८३

तस्या ज्ञानत्वाभावे फलितमाह । कर्मेति । ईदृगित्युपास्तियुक्तं कर्मोच्यते । उक्तमेव फलितं स्फुटयति । क्रियेति । अतःशब्देनोपास्तेर्मानसक्रियात्वमार्हं ॥ ३५ ॥

साध्यसाधनसंबन्ध आगमैकप्रमाणकः ॥

। मुक्तेश्च साधनत्वेन कर्म नैव श्रुतं श्रुतौ ॥ ३६ ॥

किंच समुच्चितमसमुच्चितं वा कर्म मुक्तिहेतुरित्यत्राध्यक्षादि मानमागमो वा प्रथमं प्रत्याह । साध्येति । पारलौकिक इति शेषः । द्वितीयं दूषयति । मुक्तेश्चेति । अपामसोममित्यादि तु कर्मस्तावक्त्वान्न स्वार्थे मानं मानान्तरविरोधादिति भावः ॥ ३६ ॥

अज्ञानहानं नो मुक्तिस्तस्याः कर्म न साधनम् ॥

न हि कर्म तमो हन्ति तमसीवोत्थितं तमः ॥ ३७ ॥

मुक्तेरकर्मसाध्यत्वे हेत्वन्तरमाह । अज्ञानेति । किमिति कर्माज्ञानहानेर्न हेतुरित्याशङ्क्य सम्यग्ज्ञानातिरेकेणेत्यत्रोक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । तमसि रज्ज्वज्ञाने समुत्पन्नं तमो भुजंगादिज्ञानमिति यावत् ॥ ३७ ॥

अविद्यैकोद्भवत्वं स्याद्यद्यपि ज्ञानकर्मणोः ॥

मेयैकात्म्यानुरोधित्वं तथाऽप्यतिशयो धियः ॥ ३८ ॥

कर्म नाज्ञानं निवर्तयत्यज्ञानजत्वाद्गुणसर्पधीवदित्ययुक्तं ज्ञानेऽपीत्यमनुमानसंभवादित्याशङ्क्य वस्त्वननुसारित्वमुपाधिरित्याह । अविद्येति ॥ ३८ ॥

नाऽऽत्माविद्यामतिक्रम्य कर्मेकात्म्यानुरोधि हि ॥

तमोमात्राभिजनतो नातोऽविद्यां निहन्ति तत् ॥ ३९ ॥

• उपाधेरसंभवमाशङ्क्याऽऽह । नाऽऽत्मेति । हिशब्दोपात्तं हेतुमाह । तमोमात्रेति । न हि कर्तृत्वाद्यभिमानं विना कर्म ज्ञानं पुनस्तदुपमर्दीतिविशेषसिद्धिरित्यर्थः । कर्मणो वस्त्वननुसारित्वे फलितमाह । नात इति ॥ ३९ ॥

स्वतःसिद्धात्मवस्त्वेकमात्रोत्थानत्वकारणात् ॥

ज्ञानं हन्ति तमोऽशेषं न तु कर्म तमोन्वयात् ॥ ४० ॥

उपाधेः साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । स्वत इति । स्वप्रकाशसच्चिदानन्दात्माकाराखण्डैकरसवस्त्वाकारेण वाक्याज्ज्ञानमुत्पद्यते तदशेषं तमो निवर्तयतीत्यर्थः । उपाधिफलं निगमयति । न त्विति । तमोनुसारित्वाद्द्वस्त्वननुसारित्वान्न कर्म तमोऽन्वसीति यावत् ॥ ४० ॥

अज्ञानादित्रयं प्रत्यगाभासं यद्यपीष्यते ॥

ज्ञानवज्ज्ञानसंभूतेनैव प्रागभ्युपेयते ॥ ४१ ॥

११८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

ननु यद्वस्त्वनुसारि तदज्ञानध्वंसीति न व्यतिरेकोऽज्ञानादौ व्यभिचारादतो व्यतिरेकाशुद्धेर्नोपाधिरत आह । अज्ञानादीति । अज्ञानं मिथ्याज्ञानं संशयज्ञानमिति त्रयं ज्ञानवच्चैतन्यानुविद्धमपि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः सहेतुबन्धध्वंसहेतु नेप्यते तस्य चैतन्याकारभाक्त्वेऽपि विपरीतप्रथाहेतुत्वेन वस्त्वनुसारित्वाभावादतो न व्यतिरेकाशुद्धिर्विमतमज्ञानध्वंसि वस्त्वनुसारित्वाद्रज्जुज्ञानवदित्यनुमानादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

कर्मातः कारणं मुक्तेर्न कथंचन युज्यते ॥

साक्षादविद्याप्रध्वस्तौ पारंपर्यास्तु युज्यते ॥ ४२ ॥

उक्तोपाधिसंभवात्प्रत्यनुमानायोगात्पूर्वोक्तानुमानं स्थितमिति फलितमाह । कर्मेति । कर्मणां साक्षान्मोक्षानुपयोगे कथं विविदिषावाक्यादि निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति ॥ ४२ ॥

मुक्तौ च कर्मसाध्यायां किमेकैकं विमुक्तिदम् ॥

किंवा संभूय सर्वाणि कर्माणि घ्नन्ति संसृतिम् ॥ ४३ ॥

प्रत्यनुमानाभावेऽप्यज्ञानकार्यत्वहेतुर्ज्ञाने व्यभिचरतीति चेन्नैवमप्रकाशत्वस्य हेत्वर्थत्वादित्यभिप्रेत्य कर्मणां मुक्तिहेतुत्वं विकल्पयति । मुक्तौ चेति ॥ ४३ ॥

सकृद्भूयःप्रयोगाद्वा यावज्जीवप्रयोगतः ॥

एकादिदक्षिणास्वेवं विकल्पस्तुल्य इष्यते ॥ ४४ ॥

पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठाने विकल्पत्रयमाह । सकृदिति । मुक्तिरिति शेषः । अनुष्ठानवदक्षिणामपि विकल्पयति । एकादीति । एकस्य वा बहूनां वा सर्वस्य वा गवादेर्दक्षिणायां मुक्तिरिति विकल्पार्थः ॥ ४४ ॥

काम्यैर्वा यदि वा नित्यैः सर्वैर्वा मुक्तिरिष्यते ॥

श्रौतैर्वा यदि वा स्मार्तैर्यदि बोभयकर्मभिः ॥ ४५ ॥

अनुष्ठीयमानकर्मस्वेव विकल्पान्तराणि करोति । काम्यैर्वेति ॥ ४५ ॥

तेषां च ज्ञानसंयोगे प्रधानगुणभेदतः ॥

त्रिधा विकल्पो विज्ञेयो विमुक्तिफलसिद्धये ॥ ४६ ॥

केवलानि कर्माणि विकल्प्य समुच्चितानि विकल्पयति । तेषां चेति । मोक्षार्थं कर्मणां ज्ञानसमुच्चये सत्युभयोः समप्रधानत्वेन गुणप्रधानत्वेन च भेदाद्विकल्पत्रयं ते हि समप्रधाने वा कर्म प्रधानं तद्गुणो ज्ञानमिति वा वैपरीत्यं वेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एकैकं मुक्तिकृच्चेत्स्याद्यवव्रीह्यादिहोमवत् ॥

एकेनैव कृतार्थत्वाभ्यानुतिष्ठेत्ततोऽपरम् ॥ ४७ ॥

एकैकं कर्म मुक्तिदमित्यार्थानुवदति । एकैकमिति । यथैकैको ब्रीहियवादिहोमोऽ-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११८५

पूर्वहेतुस्तथाऽग्निहोत्रादिकमेकैकं विकल्पेन मुक्तिहेतुरित्यर्थः । तत्र कर्मान्तरवैयर्थ्यमिति दूषयति । एकेनेद्वि । न च ब्रीह्यादिवद्विकल्पेनार्थवत्त्वं मोक्षमुद्दिश्य कर्मसु तदश्रुतेर-
गत्या च तदाश्रयणादिति भावः ॥ ४७ ॥

प्रयोगे दक्षिणायां च समानोऽयं परिक्रमः ॥

अथ संभूय सर्वाणि मुक्तिं कर्माणि कुर्वते ॥ ४८ ॥

एकैकर्म्यं ध्रुवं प्रापत्सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥

दर्शादिवत्फलैकत्वात्तच्चानिष्टं प्रसज्यते ॥ ४९ ॥

सकृत्प्रयोगादेकदक्षिणायां च मुक्तिरिति पक्षयोरुक्तं दोषमतिदिशति । प्रयोग इति । न हि तत्र प्रयोगान्तरं दक्षिणान्तरं वा सार्थकमित्यर्थः । कल्पान्तरमनूय दूषयति । अथेति । एकैकर्म्यं हेतुमाह । फलैकत्वादिति । दृष्टान्तस्तु प्रागेव विवृतः । एकैकर्म्यं का हानिस्तत्राऽऽह । तच्चेति । न हि बृहस्पतिसवराजमूयादीनां भिन्नाधिका-
रिणामैकैकर्म्यमिति भावः । असकृद्वा यावज्जीवं वा प्रयोगाद्बहूनां वा गवादीनां सर्वस्य वा दक्षिणायां मोक्षो न सेत्स्यत्येकस्यैवासकृद्यावज्जीवं वा प्रयोगे मुक्तिश्चेत्कर्मान्तरप्रयो-
गवैयर्थ्यात्सर्वकर्मप्रयोगस्त्वेकस्याशक्यो न च बहूनां सर्वस्य वा दक्षिणा मोक्षहेतुरिति मानमस्ति न च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इति श्रुतिर्मानं दानप्रशंसापरत्वादन्यथा निषेधश्रुतिविरोधादिति चार्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अन्यद्वि मुक्तिफलतः काम्यानां श्रूयते फलम् ॥

तेषां मुक्तिफलत्वं तु न श्रुतेर्नापि चान्यतः ॥ ५० ॥

काम्यैवेति पक्षं प्रत्याह । अन्यदिति । काम्यानां स्वर्गादिफलत्वे श्रुतेऽपि मोक्षफ-
लत्वं न विरुध्यते दध्यादेर्नित्यार्थे काम्यार्थे च श्रवणादित्याशङ्क्याऽऽह । तेषामिति ।
अश्रुतमपि स्मृतेर्न्यायाद्वेप्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति ॥ ५० ॥

न च गोदोहनन्यायः काम्यकर्मसु युज्यते ॥

तेषां मुक्तिफलत्वे हि न मानं विद्यते यतः ॥ ५१ ॥

ननु यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र कृत्वपेक्षितप्रणयननिर्वृत्या गोदोहनं पशुफलं दृष्टं तत्र हि दृष्टद्वारा क्रतुनियोगेन प्रयुक्तिः शीघ्रमवतरति नियोगार्थत्वाद्वि-
नियोगस्य कामपदमपि प्रकृतमधिकारं लक्षणयाऽनुवदति तथाचोपादानानुरोधेन वाक्य-
मेव कृत्वर्थप्रणयनशेषतया गोदोहनं विनियुङ्क्ते तदाश्रित्य विधानात्पुरुषार्थमपि कृत्व-
र्थम् । यथाऽऽहुः—अन्यार्थमपि संनिहितमन्येन संबध्यत इति । तथा काम्यान्यपि कर्माणि स्वर्गादिद्वारा मोक्षार्थानि तत्राऽऽह । न चेति । अयं भावः—कामपदस्य लक्षणया प्रकृताधिकारपरत्वेऽनुवादत्वप्रसङ्गाद्विनियोगतस्तावन्नियोगान्तरं प्रतीयते तच्च

११८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

स्वात्मानं फलं च प्रति गोदोहनस्य शेषत्वमापादयतीत्यौपादानिकमस्य पुरुषार्थत्वं न
चोपादानवशाद्विनियोगभङ्गस्तदपेक्षत्वादात्मोपकाराय हि विधिः साधनं प्रयुज्जे । उप-
कारविशेषावगमश्च विनियोगात्क्रत्वपेक्षितप्रणयननिवृत्तिरपि गोदोहनायस्तेति वाक्यादे-
वावगम्यते तथाच विनियोगापेक्षो नियोगस्तदपेक्षश्चेत्कामपदान्वयो न शक्यस्त्यक्तुमित्या-
श्रित्य विहितमपि गोदोहनं पुरुषार्थम् । तदुक्तं नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधानमन्य-
त्स्यादिति । नैवं काम्यकर्मणां स्वर्गादिफलानां मोक्षफलत्वं मानाभावादिति न्यायशब्दः
पूर्वपक्षन्यायविषयत्वेषामित्यादिनोक्तहेतुसाधकत्वमुक्तं सिद्धान्तन्यायस्य द्योतयितुं
हिशब्दः ॥ ५१ ॥

सर्वं चाप्यप्रमाणं स्याद्यदुक्तं भेदलक्षणम् ॥

मुक्तिं सर्वाणि कर्माणि यदि संभूय कुर्वते ॥ ५२ ॥

यदि वा नित्यैरिति पक्षमग्रे दूषयिष्यति संप्रति सर्वैवेत्यादिपक्षचतुष्टयं निराचष्टे ।
सर्वं चेति । अस्यार्थः—नित्यानां काम्यानां श्रौतानां स्मार्तानां सर्वेषां वा कर्मणां
मोक्षफलत्वे प्राच्यां मीमांसायां शब्दान्तराभ्यासप्रक्रियानामभेदादिभेदकं यदुक्तं सर्वं
तदप्रमाणं स्यात्फलैकत्वे कर्मभेदानुपपत्तेरतो मोक्षफलत्वे सर्वकर्मणामैककर्म्याद्भेदलक्षण-
विरोधः स्यादिति ॥ ५२ ॥

साध्यसाधनबुद्धिर्नो वचनात्पारलौकिकी ॥

न चाश्रौषं श्रुतेर्वाक्यात्कर्म मोक्षफलं क्वचित् ॥ ५३ ॥

एकैकं कर्म मोक्षदमित्यादिसर्वपक्षेषु साधारणं दोषमाह । साध्येति ॥ ५३ ॥

न तत्र दक्षिणा यन्ति विद्ययैव तदाप्यते ॥

वेदाहमिति मन्त्रश्च ज्ञानान्मार्गान्तरापनुत् ॥ ५४ ॥

मानाभावं स्मारयित्वा केवलकर्मणां मोक्षहेतुत्वे मानविरोधमाह । न तत्रेति ।
सप्तम्या प्रथमया च कैवल्यं परामृश्यते । मन्त्रे तु तमेवं विद्वानिति शेषोऽनुसं-
धेयः ॥ ५४ ॥

न कर्मणा कनीयस्ता वृद्धिर्वा नाम्तरात्मनः ॥

नित्योऽस्य महिमेत्येवमुदकेऽपि प्रवक्ष्यते ॥ ५५ ॥

प्रत्यग्भूते मोक्षे कर्मणोऽतिशयानाधायकत्वाच्च तदसाध्येत्याह । न कर्मणेति ।
वाक्यशेषादपि तदसाध्या मुक्तिरित्याह । नित्योऽस्येति ॥ ५५ ॥

क्षयी कर्माजितो लोको नित्यो ज्ञानजितस्तु यः ॥

इति स्पष्टं श्रुतेर्वाक्यं कस्मान्नाऽऽद्रियते त्वया ॥ ५६ ॥

अतश्च नित्या सा न साध्येत्याह । क्षयीति ॥ ५६ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११८७

समुच्चयश्चाप्यसकृत्पुरैव मुनिराकृतः ॥

भूयोऽपीह प्रवक्ष्यामः प्रसङ्गात्तन्निराकरणं ॥ ५७ ॥

केवलकर्मणो मोक्षहेतुत्वं निरस्य तेषां च ज्ञानसंयोग इत्यत्रोक्तं त्रेधासमुच्चयं निरस्यति । समुच्चयश्चेति । पुरेति संबन्धोक्तिः । उत्तरत्रापि प्रसङ्गात्तन्निराकरणं वक्ष्यामः । इहापि नातिविस्तरात्तन्निराकरणं संक्षेपतस्तु ब्रूम इति योजना ॥ ५७ ॥

संनिपत्य न च ज्ञानं कर्माज्ञानं निरस्यति ॥

साध्यसाधनभावत्वादेककालानवस्थितेः ॥ ५८ ॥

अत्रापि समुच्चयं निरस्यामो नातिविस्तरादित्युक्तमेव दर्शयन्प्रमाणज्ञानस्य कर्मणश्चाङ्गाङ्गित्वेन समुच्चयं निरस्यति । संनिपत्येति । कर्मणोऽङ्गत्वेन संनिपत्यज्ञानं नाविद्यां निरस्यति तत्र हेतुमाह । साध्येति । शुद्धिद्वारा कर्म साधनं ज्ञानं साध्यं तथाच पूर्वोत्तरकालयोरेककालास्थितेर्नाङ्गाङ्गित्वं न च तत्साध्यस्य तदङ्गत्वमेकप्रयोगानारूढत्वाज्जन्मान्तरीयस्यापि कर्मणो ज्ञानोपायत्वाङ्गीकाराच्चेति भावः ॥ ५८ ॥

बाध्यबाधकभावाच्च पञ्चास्योरणयोरिव ॥

एकदेशानवस्थानान्न समुच्चयता तयोः ॥ ५९ ॥

समप्रधानतया समुच्चयं प्रत्याह । बाध्येति । पञ्चास्यः सिंहः । उरणो मेषः । एकदेशानवस्थानादेकस्मिन्नाश्रये सहास्थितेरित्यर्थः ॥ ५९ ॥

बाध्यबाधकभावेन काममस्तु समुच्चितिः ॥

स्वशक्त्यनपहारेण दाहदाहकयोरिव ॥ ६० ॥

ननु ज्ञानकर्मणोः संबन्धोऽस्ति न वाऽऽद्ये समुच्चयसिद्धिर्द्वितीये बाध्यबाधकत्वासिद्धिस्तत्राऽऽह । बाध्येति । ज्ञानगतबाधकत्वशक्तेः कर्मगतबाध्यत्वशक्तेश्चात्यागेन तयोर्बाध्यबाधकत्वेन संगतेः समुच्चितिश्वेत्सा काष्ठान्योरिवैष्टैवेत्यर्थः ॥ ६० ॥

अयथावस्त्वविद्या स्याद्विद्यैतस्या विरोधिनी ॥

समुच्चयस्तयोरेवं रविशर्वरयोरिव ॥ ६१ ॥

उक्तं समुच्चयं सोपपत्तिकमुदाहरणान्तरेण दर्शयति । अयथेति ॥ ६१ ॥

वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीना क्रिया तथा ॥

कर्त्रादि चाऽऽत्ममोहोत्थं स्वतोऽकारकताऽऽत्मनः ॥ ६२ ॥

समुच्चयाभावे हेतुन्तरमाह । वस्त्विति । कथमेतावता तदभावस्तत्राऽऽह । कर्त्रादीति । आत्मनः कौटस्येन कर्तृत्वादेराविद्यत्वात्तज्ज्ञाने सत्ययोगान्न समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

बृहस्पतिसवे यद्वत्क्षत्रियो न प्रवर्तते ॥

ब्राह्मणत्वानहंमानी विप्रो वा क्षत्रकर्मणि ॥ ६३ ॥

३१ अ
३१७९

११८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

किंच ज्ञानिनो न नियोगस्तदभिमानशून्यत्वात्तत्कुतः समुच्चय इति वक्तुं दृष्टान्त-
माह । बृहस्पतीति । क्षत्रियत्वानहंमानिनं वक्तुं वाशब्दः ॥ ६३ ॥

विदेहो वीतसंदेहो नेति नैत्येव बोधितः ॥

देहाद्यनात्मदृक्तद्वत्तक्रियां वीक्षतेऽपि न ॥ ६४ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । विदेह इति । स्थूलदेहाभिमानहीनो विदेहः संशयादिधर्मकसू-
क्ष्मदेहाभिमानशून्यश्च वीतसंदेहस्तत्र हेतुः । नेतीति ॥ ६४ ॥

मृत्स्लेभके यथेभत्वं शिशुरध्यस्य वल्गति ॥

अध्यस्याऽऽत्मानि देहादीन्मूढस्तद्वद्विचेष्टे ॥ ६५ ॥

देहादौ मिथ्याभिमानवत् एव कर्मसु प्रवृत्तिर्न तद्धीनस्येति कुतः समुच्चय इत्येतैर्मर्थं
दृष्टान्तान्तरेणाऽऽह । मृत्स्लेति । संस्कृतमृन्निर्मिते हस्तिनीति यावत् । वल्गति चेष्टे ॥ ६५ ॥

स्थाणुं चोरधियाऽऽलाय भीतो यद्रूपलायते ॥

बुद्ध्यादिभिस्तथाऽऽत्मानं भ्रान्तोऽध्यारोप्य चेष्टे ॥ ६६ ॥

कथं संनिपत्येत्यादिना समुच्चयो निरस्यते यदेव विद्यया करोति ज्ञात्वा कर्माणि
कुर्वीतेत्यादिना विरोधादित्याशङ्क्य यत्र निमित्तनैमित्तिकभावस्तत्र वा समुच्चयः सर्वत्र
वेति विकल्प्याऽऽद्यं दृष्टान्तद्वारा स्वीकरोति । स्थाणुमिति । आलायाऽऽदाय
गृहीत्वा ॥ ६६ ॥

स्थाणोः सतत्त्वविज्ञानं यथा नाङ्गं पलायने ॥

आत्मनस्तत्त्वविज्ञानं तद्वन्नाङ्गं क्रियाविधौ ॥ ६७ ॥

कल्पान्तरं दृष्टान्तेन निराचष्टे । स्थाणोरिति ॥ ६७ ॥

यद्धि यस्याविरोधेन स्वभावमनुवर्तते ॥

तत्तस्य गुणभूतं स्यान्न प्रधानाद्गुणो यतः ॥ ६८ ॥

प्रधानत्वेनेष्टकर्मध्वंसित्वादपि न ज्ञानं तदङ्गतया समुच्चीयत इत्याह । यद्धीति ।
प्रधानमस्तीति प्रधानाद्यत्प्रधानविरोधि न तत्तदङ्गमतो ज्ञानमपि कर्मविरोधित्वान्न तद-
ङ्गमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अज्ञानमनिराकुर्वज्ज्ञानमेव न सिध्यति ॥

विपन्नकारकग्रामं ज्ञानं कर्म न ढौकते ॥ ६९ ॥

समुच्चयमिच्छताऽपि ज्ञानस्य प्रमाणत्वात्स्वार्थाज्ञानध्वंसित्वमेष्टव्यं तत्कुतः समुच्चय
इत्याह । अज्ञानमिति । तथाऽपि समुच्चये किमायातं तदाह । विपन्नेति । यस्य
कर्मणो विपत्तिमापादितो ज्ञानेन कारकसमुदायस्तन्न ज्ञानं स्पृशति कारकाभावेऽभावान्न-
हि तन्निरपेक्षा क्रियाऽऽत्मानं विभर्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११८९

हेतुस्वरूपकार्याणां प्रकाशतमसोरिव ॥

मिथो विरोधतो नातः संगतिर्ज्ञानकर्मणोः ॥ ७० ॥

२१७७

त्रिधासमुच्चयाभावे युक्त्यन्तरमाह । हेत्विति । ज्ञानस्य मानं हेतुः स्वरूपं वस्तुप्रकाशकत्वं कार्यमविद्याध्वस्तिः कर्मणो हेतुरविद्यारागादि स्वरूपमप्रकाशकत्वं कार्यमुत्पत्त्यादि तेषां मिथो विरोधात्तमः प्रकाशवन्नानयोः संगतिरित्यर्थः ॥ ७० ॥

सकृत्पट्टच्या मृद्राति क्रियाकारकरूपभृत् ॥

अज्ञानमागमज्ञानं सौगत्यं नास्त्यतोऽनयोः ॥ ७१ ॥

२१७८

ज्ञानस्य स्वेत्पत्तिमात्रेणाज्ञानध्वंसित्वात्कर्मभिरसमुच्चय इत्ययुक्तं वाक्योत्थज्ञानोत्तरभाविभावनोत्कर्षजन्यसाक्षात्काराख्यज्ञानान्तरेणाज्ञानध्वस्तेरभ्यासावस्थायां समुच्चयसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । सकृदिति । भावनायाश्चित्तैकाग्र्यहेतुतया विक्षेपध्वंसेन ज्ञानोत्पत्तावुपक्षयाज्जातमात्रमागमिकं ज्ञानं सकार्यमज्ञानं निवर्तयतीति नावसरः समुच्चयस्येत्यर्थः ॥ ७१ ॥

सर्वथा नैव घटते ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

विद्ययैव तमोहानादकार्ये कर्म किंफलम् ॥ ७२ ॥

तदसंभवमुपसंहरति । सर्वथेति । त्रेधाऽपीत्यर्थः । किंच ज्ञानोत्पत्तौ वा समुच्चयस्तफले वा नाऽऽद्योऽङ्गीकाराद्वितीयेऽप्यविद्याध्वस्तौ स्वरूपस्थितौ वा नाऽऽद्य इत्याह । विद्ययेति । न द्वितीय इत्याह । अकार्य इति ॥ ७२ ॥

न मानं किंचिदप्यस्ति ज्ञानकर्मसमुच्चितेः ॥

प्रत्यकैवल्यसंसिद्धौ ज्ञानादेव तमोहतेः ॥ ७३ ॥

मेयाभावमुपसंहृत्य मानाभावमुपसंहरति । न मानमिति । प्रतीचो मुक्तिप्राप्तौ हेतुत्वेनेष्टसमुच्चितेर्मानमपि न किंचिदस्तीति योजना । अज्ञाननिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिरत्र मानमित्याशङ्क्यान्यथोपपत्तिमाह । ज्ञानादिति ॥ ७३ ॥

उत्पत्त्याद्यतिरेकेण संसारविनिवृत्तये ॥

कर्मणोऽपि तथा मानं न किंचिदुपपद्यते ॥ ७४ ॥

यदि वा नित्यैरित्येतदतिरिक्तानां पक्षाणां मुखतो निरासादवशिष्टं पक्षं मुखतो निराचष्टे । उत्पत्त्यादीति ॥ ७४ ॥

अस्ति मानं यतो नित्यं कर्म सर्वत्र चोद्यते ॥

न चोत्पत्त्यादिमल्लिङ्गचित्तत्र साक्षात्फलं श्रुतम् ॥ ७५ ॥

नित्यस्यापि कर्मणश्चतुर्विधान्यतमफलापोहेन मोक्षार्थत्वे काम्यस्येव न मानमित्ययुक्तं तत्राध्यक्षाद्यभावेऽपि श्रुतार्थापत्तेर्भावादिति शङ्कते । अस्तीति । सर्वासु श्रुतिषु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्याद्यासु नित्यं कर्म विधीयते न चान्तरेण फलं तद्विधिर्न हि

११९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

महायासे कर्मण्यफले प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरतः श्रुतनित्यचोदनानुपपत्तिर्नित्यकर्मणो मोक्षार्थत्वे मानमित्यर्थः । नित्यकर्मविधिरुत्पत्त्यादिमदन्यतमफलत्वेनापि स्यादित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । तत्र नित्यचोदनायामिति यावत् । कर्मणा पितृलोक इति तत्फलं श्रुतमित्याशङ्क्य नित्यकर्मप्रकरणेऽश्रवणान्मैवमित्याह । साक्षादिति ॥ ७५ ॥

विश्वजिद्वन्न सामर्थ्यं तत्र संभाव्यतेऽण्वपि ॥

उत्पत्त्यादिफलोद्भूतौ मुक्तिरस्तु ततः फलम् ॥ ७६ ॥

ननु विश्वजिति श्रुताधिकाराभावेऽपि निराधिकारत्वं निरस्य साधिकारत्वमुक्तं तत्रापि सर्वफलार्थिनामधिकारशङ्कामपास्य बहुकल्पनायामप्येककल्पनस्याऽऽवश्यकत्वात्तावतैवापेक्षाशान्तरेकस्यैवाधिकारः साधितस्तत्रापि स्वर्गकामस्यैव स निरूपितस्तथा नित्यानामपि कर्मणां कैवल्यविलक्षणं फलं कल्प्यते नेत्याह । विश्वजिद्वदिति । यथा विश्वजिति स्वर्गोद्भूतौ सामर्थ्यमिति स्वर्गकामो नियोज्यो नैवं नित्यकर्मसूत्पत्त्यादिमत्फलोत्पत्तावीषदपि सामर्थ्यमिति न स नियोज्यो जीवञ्जुहुयादिति जीवनविशिष्टस्य नियोज्यस्य तत्र लाभादित्यर्थः । ननु जीवतोऽनुष्ठानात्फलकल्पनायामपि जीवनस्यापरिहार्यत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं युक्तं तथाऽपि विधेयप्रयुक्तिकल्पनायां पुंसां कामप्रवृत्तित्वात्फलार्थिनामेवाधिकारो यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मृतेस्तन्नित्यानामपि कर्मणां स्यादुत्पत्त्यादिमत्फलं नेत्याह । मुक्तिरिति । यद्यप्यविवेकिनो नाऽऽत्यन्तिकदेहोच्छेदलक्षणो मोक्षोऽपेक्षितस्तथाऽपि विवेकिनो मुमुक्षवो नित्यकर्माधिकारिण इति युक्ता मुक्तेस्तत्फलतेति भावः ॥ ७६ ॥

पुरुषार्थेऽसति फले विधानं नोपपद्यते ॥

नित्यानां कर्मणां तस्मिन्सत्येव घटते यतः ॥ ७७ ॥

नित्यानां श्रुतं फलं नास्ति चेदफलान्येव तानि स्युर्विहितत्वाच्चानुष्ठीयेरन्नित्याशङ्क्याऽऽह । पुरुषार्थ इति । फलं विना विध्यसंभवे हेतुमाह । तस्मिन्निति ॥ ७७ ॥

दुःखात्मकेषु नित्येषु समीक्षापूर्वकारिणः ॥

पुरुषा न प्रवर्तेरन्न चेत्तेभ्यः फलं भवेत् ॥ ७८ ॥

फले सत्येव कथं विधेर्घटमानत्वं तत्राऽऽह । दुःखात्मकेष्विति । प्रवृत्तिफलो विधिर्न च विना फलं प्रवृत्तिर्न च नित्येषु फलान्तरमतो मुक्तिस्तत्फलमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

नैवं वाक्यात्फलं यस्मान्न किञ्चिदपि लभ्यते ॥

तत्सामर्थ्यश्रवाभावात्फले नातो मितिश्च नः ॥ ७९ ॥

यावज्जीवादिवाक्यवशाद्वा तदर्थसामर्थ्याद्वा नित्यानां मुक्तिफलतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नैवमिति । न हि यावज्जीवादिश्रुतिसामर्थ्यान्मोक्षोऽन्यद्वा नित्यकर्मफलं

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११९१

लभ्यते तत्फलसंबन्धबोधसामर्थ्यवतः पदस्यात्राश्रुतेरर्थानुपपत्तिश्च निरसिष्यते तन्नित्यानां मोक्षलक्षणे फले न मानमस्ति तस्य स्वरूपत्वेन स्वतस्तात्तिद्वेस्तद्व्यवज्ञानध्वस्तेश्च धीमात्राधीनत्वादित्यर्थः ॥ ७९ ॥

प्रमाणबलतः प्राप्तमपि भूरि न वार्यते ॥

अणुमात्रं न तद्ग्राह्यं वस्तु यन्निष्प्रमाणकम् ॥ ८० ॥

नित्यानां मुक्तिफलत्वस्याप्रमाणत्वे फलितमाह । प्रमाणेति ॥ ८० ॥

पुमाशयवशाच्चेयं फलकृप्तिस्त्वयोच्यते ॥

अन्यानपेक्षं सन्मानं प्रमेयार्थसमर्पकम् ॥ ८१ ॥

अथ काम्यनिषिद्धवर्जनादुक्तमाधमयोरप्राप्तेर्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्प्रत्यवायहतेर्वर्तमानदेहपाते मुमुक्षोर्देहान्तरग्रहे हेत्वभावादनायाससिद्धा मुक्तिरित आह । पुमाशयेति । मानाभावान्नेयं कल्पना ग्राह्येत्यर्थः । अस्मदुत्प्रेक्षामपेक्ष्य यावज्जीवादिवाक्यमेतमर्थमर्पयति तत्कुतो मानराहित्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्येति । उत्प्रेक्षानपेक्षमेव तन्नित्यकर्मणो नित्यकर्तव्यत्वं बोधयन्नोक्तकल्पनायां मानमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

प्रत्यवायाद्यभावश्च फलं नित्यस्य कर्मणः ॥

कृतं सत्कल्प्यते कस्माद्विमुक्तिर्नित्यकर्मणः ॥ ८२ ॥

नित्यकर्मफलं मुक्तिरित्यत्र वाक्याप्रामाण्यमुक्त्वा तदर्थानुपपत्तिं प्रत्याचष्टे । प्रत्यवायादीति । आदिपदं तत्फलार्थं न चोत्पत्त्यादिमार्तिकचिदित्याद्येतेन प्रत्युक्तम् ॥ ८२ ॥

तावतैव कृतार्थत्वाद्विधेर्नित्यस्य कर्मणः ॥

विमुक्तिफलसंबन्धे न मानं विद्यते ततः ॥ ८३ ॥

कृतकल्प्यमानयोः कृतं बलवदितिन्यायविरोधमर्थापत्तेरुक्त्वाऽन्यथैवोपपत्तिमाह । तावतेति । प्रत्यवायध्वस्त्यादिफलेनेति यावत् । ततो न नित्यकर्मफलं मुक्तिरिति शेषः ॥ ८३ ॥

अन्यथाऽनुपपत्त्या चेद्विश्वजिद्वत्प्रकल्प्यते ॥

फलं कथं नु न भवेद्विश्वजिद्व्याय ईर्यताम् ॥ ८४ ॥

यत्तु विश्वजिद्वन्न सामर्थ्यमिति तत्राऽऽह । अन्यथेति । विध्यनुपपत्त्या नियोज्यलाभाय विश्वजितीव फलं कल्प्यते चेत्तर्हि विश्वजिद्व्याय एव स्वीकृत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

काम्याग्निहोत्रवन्नित्यं काम्यं चापि प्रसज्यते ॥

फलेनास्याभिसंबन्धान्निष्कामं नित्यमुच्यते ॥ ८५ ॥

यत्तु नित्येषु जीवनविशिष्टनियोज्यलान्नासौ न्याय इति तत्र तेषां फलवत्त्वमङ्गीकृत्य वा न्यायाभावस्तदनङ्गीकृत्य वोच्यते नाऽऽद्यो नित्यकाम्यवैषम्यासिद्धेरित्याह । काम्येति । फलसंबन्धेऽपि नित्यानित्यफलभेदान्नित्यकाम्यवैषम्यं किं न स्यादित्याश-

११९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

ङ्ग्य कामप्रयुक्तत्वेऽपि चित्राज्योतिष्टोमवत्काम्यविशेषत्वापत्तेर्नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह ।
निष्काममिति ॥ ८९ ॥

मतं चेन्न फलत्वेन मोक्षो नित्योऽभ्युपेयते ॥

प्रतिज्ञातार्थहानाप्तेर्नैवमप्युपपद्यते ॥ ८६ ॥

नित्येषु फलकल्पनायां विश्वजिज्ञयायो न च तेषु तत्कल्प्यते मोक्षस्य स्वरूपस्थि-
तिवेनास्यानुत्पाद्यस्याफलत्वादिति द्वितीयं शङ्कते । मतमिति । उत्तरमाह । प्रतिज्ञा-
तेति ॥ ८६ ॥

आरभ्यमाणता मुक्तेः प्रत्यज्ञायि त्वयैव सा ॥

विरुध्यतेऽफलकल्पैवमारभ्यं स्याद्यतः फलम् ॥ ८७ ॥

कथं प्रतिज्ञा कथं वा तद्धानिरत आह । आरभ्यमाणतेति । सत्यं मुक्तेरारभ्य-
माणता प्रतिज्ञाता न तु सा विरुध्यते फलत्वस्यैव तस्या निरासादत आह । आरभ्य-
मिति । कर्मारभ्यं हि तत्फलं तस्मान्मोक्षस्य तत्फलत्वे निषिद्धे तदारभ्यतैव निषिद्धेति
प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

मुक्तेश्च कर्मकार्यत्वे विशेषो भवतोच्यताम् ॥

स्वर्गादिभ्यो विनाशादौ मोक्षे तेऽनिर्द्वैतित्यतः ॥ ८८ ॥

कर्मारभ्यत्वं मुक्तेरुपेत्य प्रतिज्ञाहानिमुक्त्वा तस्यास्तदारभ्यत्वं मुख्यममुख्यं वेति
विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । मुक्तेश्चेति । कर्मकार्यत्वे मुक्तेः स्वर्गादिभ्यो यतो विशेषो
वक्तुं न शक्योऽतस्तद्वत्तत्रापि नाशापकर्षादौ प्राप्ते संसारवत्तत्र सुखं नेति न ते मुमुक्षा
स्यादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अथोपचारतो मोक्षः कार्यं स्यान्नित्यकर्मणः ॥

ज्ञानकार्यवदित्येवं मतं चेन्नैवमिष्यते ॥ ८९ ॥

अज्ञानध्वंसकारित्वान्मोक्षो ज्ञानस्य भण्यते ॥

उपचारात्कार्यमिति तदसत्त्वान्न कर्मणः ॥ ९० ॥

द्वितीयमुत्थाप्य निरस्यति । अथेत्यादिना । कर्मणोऽपि व्यवधिनिरासित्वान्मुक्तिस्त-
त्कार्यत्वेनोपचर्यतामिति चेन्नेत्याह । तदसत्त्वादिति । कर्मणो व्यवधानाध्वासित्वान्न
मुक्तिस्तत्कार्यत्वेनोपचाराहेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

व्यवधानापनुज्ज्ञानं न कर्माज्ञानहानिकृत् ॥

यतोऽतो नोपचारेण कर्मणो मुक्तिर्कार्यता ॥ ९१ ॥

ज्ञानमपि तर्हि न व्यवधिध्वांसि कुतस्तत्कार्यत्वेन सोपचर्यते तत्राऽऽह । व्यवधा-
नेति ॥ ९१ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११९३

न चाज्ञानातिरेकेण व्यवधानान्तरं मतम् ॥

“ विवर्त्यत्वेन मोक्षस्य कर्मणा यविवर्त्यते ॥ ९२ ॥

ज्ञानवत्कर्मणोऽपि तद्धांसिता स्यादिति चेत्किं तद्व्यवधानमज्ञानादर्थान्तरमज्ञानं
वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह । न चेति ॥ ९२ ॥

विरोध्यन्तरविध्वंसो दृष्टो लोके विरोधिना ॥

तमःप्रकाशवत्कर्म नाज्ञानेन विरुध्यते ॥ ९३ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । विरोध्यन्तरेति ॥ ९३ ॥

मतमज्ञानमेवैतत्कर्म नाशयतीति चेत् ॥

नाविरोधात्तमो हन्ति कर्म किंचित्कदाचन ॥ ९४ ॥

उक्तमेव चोद्यसमाधिभ्यां विभजते । मतमिति ॥ ९४ ॥

अज्ञानमनभिव्यक्तिर्बोधोऽभिव्यक्तिरात्मनः ॥

बाध्यबाधकभावोऽयं विरोधाद्धटते तयोः ॥ ९५ ॥

कर्माज्ञानयोरविरोधान्न निवर्त्यनिवर्तकत्वं चेत्तर्हि ज्ञानेऽप्यविरोधात्तथेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अज्ञानमिति ॥ ९५ ॥

विरुद्धधर्मकत्वं तु मिथो नाज्ञानकर्मणोः ॥

बाध्यबाधकभावोऽयं न तयोर्युज्यते ततः ॥ ९६ ॥

तयोरिवाज्ञानकर्मणोर्विरुद्धता किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । विरुद्धेति । अलोक-
वेदसिद्धत्वादिति शेषः । विरुद्धत्वाभावफलं कथयति । बाध्येति ॥ ९६ ॥

कर्मणोऽदृष्टसामर्थ्यं यद्यज्ञानापनुन्मतम् ॥

ज्ञानेनाज्ञानविध्वस्तेः प्रात्यक्ष्यात्तदसद्वचः ॥ ९७ ॥

कर्मणो विरोधाभावादज्ञाननिवर्तकत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धं किंत्वदृष्टमिति शङ्कते ।
कर्मण इति । दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनाऽन्यायेति परिहरति । ज्ञानेनेति ॥ ९७ ॥

तुषतण्डुलनिर्मोके प्रत्यक्षे ह्यवघातजे ॥ ९८ ॥

सामर्थ्यात्तद्विनिष्पत्तिर्नाग्निहोत्रादिकर्मणः ॥

कल्प्यते तद्वदेवेह प्रत्यक्षेणावबोधतः ॥ ९९ ॥

प्रत्यग्ज्ञानविध्वंसे सामर्थ्याभित्यक्तकर्मणः ॥

न युक्तोऽज्ञानविध्वंसो बलात्कल्पयितुं त्वया ॥ १०० ॥

तत्र दृष्टान्तमाह । तुषेति । तुषस्य तण्डुलस्य च विश्लेषे ब्रीह्याद्यवघातजन्ये प्रत्यक्षे
सत्यग्निहोत्रादिसामर्थ्यादुक्तकार्यजन्म न कल्प्यत इति योजना । दार्ष्टान्तिकमाह ।
तद्वदिति । बलान्मानं विनेत्यर्थः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

११२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

कर्मभिश्चाविरुद्धं यदेवताद्रव्यतत्त्वगम् ॥

समुच्चीयेत तज्ज्ञानं न तु कर्मविरोधि यत् ॥ १०१ ॥

अस्तु ज्ञानादज्ञानध्वस्तिः किंतु यदेव विद्ययेत्यादिश्रुतेः समुच्चितकर्मवत्तत्समुच्चितं ज्ञानमपि फलातिशयवदित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मभिश्चेति । यदेव विद्ययेत्यादौ देवता-
दिज्ञानस्याविरोधित्वाद्युक्तः समुच्चयस्तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानस्य तु कर्मविरोधित्वान्न समुच्चयोऽतस्तत्केवलमेवाज्ञानध्वंसीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

कल्प्ये चादृष्टसामर्थ्ये नित्यानां कर्मणां त्वया ॥

विरुद्धं कर्मभिः किंवा यदुत्पत्त्यादिवर्जितम् ॥ १०२ ॥

नित्यकर्मणां समुच्चितानामसमुच्चितानां च स्वरूपस्थितौ मोक्षे तत्प्रतिबन्धकाज्ञान-
ध्वस्तौ वा नादृष्टं सामर्थ्यं कल्प्यमित्युक्तमिदानीमदृष्टसामर्थ्यमङ्गीकृत्यापि मोक्षे न
तत्कल्पनेत्याह । कल्प्ये चेति । मोक्षे न तत्कल्प्यमिति शेषः । तदर्थं विचारयति ।
विरुद्धमिति । विरोधमभिनयति । यदिति ॥ १०२ ॥

न जन्यं जनकं वस्तु न द्रव्यगुणकर्मभिः ॥

जन्यते यत्फलं तादृक्कल्प्यतां नित्यकर्मणः ॥ १०३ ॥

तदेवाकार्यकारणत्वेन व्यनक्ति । नेति । तदेव कथं तत्राऽऽह । न द्रव्येति ।
द्रव्यादिविलक्षणत्वात्तज्जन्यत्वाभावाच्चाकार्यकारणमुत्पत्त्यादिचतुष्टयातिरिक्तं कर्मभि-
र्यद्विरुद्धं मोक्षारूपं फलं तत्किं नित्यानां फलं कल्प्यमित्यक्षरार्थः ॥ १०३ ॥

किंवोत्पत्त्यादिमत्किंचित्सामर्थ्यं यत्र कर्मणः ॥

तादृक्फलं प्रकल्प्यं स्याद्यथा न्याय्यं तथाऽस्तिवह ॥ १०४ ॥

पक्षान्तरमाह । किंचेति । विचारे कथं निर्णयस्तत्राऽऽह । यथेति ॥ १०४ ॥

अवश्यं चेत्प्रकल्प्यं स्यात्पुंस्प्रवृत्तिप्रयोजकम् ॥

तदुत्पत्त्यादिमत्स्वेव युक्तं कल्पयितुं फलम् ॥ १०५ ॥

न्यायानुसारिणं निर्णयं दर्शयति । अवश्यमिति । विरोधमवधूय हि कल्पना
सत्यपि विरोधे कल्पनायामतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १०५ ॥

अर्थापत्तेश्च तत्रैव क्षीणत्वान्मोक्षकल्पने ॥

न सामर्थ्यं यतस्तस्मान्न युक्ता मुक्तिरकल्पना ॥ १०६ ॥

नित्यकर्मचोदनानुपपत्तिर्मुक्तिफलकल्पिकेत्युक्तत्वात्तत्कथमवधारणमित्याशङ्क्याऽऽह ।
अर्थापत्तेश्चेति । तत्रेत्युत्पत्त्यादिमदन्यतमफलवचनम् ॥ १०६ ॥

नित्यस्य कर्मणः कार्यं पारिशेष्यसमाश्रयात् ॥

युक्ता कल्पयितुं मुक्तिरन्यस्यासंभवो यतः ॥ १०७ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११९६

यद्यपि केवला सा नित्यकर्मणो मुक्तिफलं न कल्पयति तथाऽपि पारिशेष्यसाहिता
कल्पयिष्यतीति शङ्कते । नित्यस्येति ॥ १०७ ॥

मोक्षात्फलान्तरैर्योगः काम्यानां स्याच्छ्रुतत्वतः ॥

नित्यकर्माभिसंबन्धो मुक्तेः स्यात्पारिशेष्यतः ॥ १०८ ॥

कथं फलान्तराभावेन पारिशेष्यं तत्राऽऽह । मोक्षादिति । विध्युद्देशे फलाश्रुतेरफ-
लस्य च विधेरयोगादिति हेतुमाह । पारिशेष्यत इति ॥ १०८ ॥

मैवं कर्मफलव्यक्तेरानन्त्यादुपपद्यते ॥

पारिशेष्यनयद्वारा मुक्तेः कर्मफलात्मता ॥ १०९ ॥

परिहरति । मैवमिति ॥ १०९ ॥

पुंस्कामविषयाणां तु नेयत्वेहोपपद्यते ॥

काम्यकर्मफलानां हि तथा तत्साधनस्य च ॥ ११० ॥

पारिशेष्यासंभवार्यं कर्मफलव्यक्त्यानन्त्यमुक्तं व्यनक्ति । पुंस्कामेति । इहेति कर्म-
फलभूमिरुक्ता । विषयाणामित्यस्य व्याख्या काम्यकर्मफलानामिति । फलानन्त्ये स्वानु-
भवमनुकूलयितुं हीत्युक्तम् । फलवत्फलसाधनस्यापि नेयत्वेत्याह । तथेति ॥ ११० ॥

देशकालाद्यनियमात्पुमिच्छानामनन्तता ॥

तथा तत्साधनानां च काम्येष्टार्थप्रयुक्तितः ॥ १११ ॥

द्वयोरानन्त्ये हेतुमाह । देशेति । इच्छानन्त्ये हेत्वन्तरमाह । तथेति । तत्साधना-
नामिच्छोपायानां शोभनाध्यासभेदानामिति यावत् । तथेत्यानन्त्योक्तिः । इच्छातद्देतु-
भेदात्तद्विषयफलभेदेऽपि कथं तदुपायकर्मभेद एकमेव प्रकृष्टं कर्म सर्वमिष्टं किं न साध-
येदित्याशङ्क्याऽऽह । काम्येति । इष्टमनुस्मृत्य हि साधनानि प्रयुज्यन्ते तेन तद्भेदे
साधनभेदेऽन्यथा तद्भेदस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तेरिति भावः ॥ १११ ॥

प्रतिप्राणि च वैचित्र्याद्देशकालादिहेतुतः ॥

इच्छातत्साधनानां च स्यादानन्त्यं तथा सति ॥ ११२ ॥

पारिशेष्यनयो न स्यात्सर्वज्ञस्याप्यनन्ततः ॥

न च कर्मफलत्वेन पारिशेष्यं प्रसिध्यति ॥ ११३ ॥

नित्यकर्मफलत्वेन मुक्तेरपि परिग्रहात् ॥

न पारिशेष्यसंसिद्धिस्तथाऽपीहोपपद्यते ॥ ११४ ॥

इच्छानामिष्यमाणफलतत्साधनानां चाऽऽनन्त्ये हेत्वन्तरमाह । प्रतिप्राणीति ।
सर्वेषु प्राणिषु देशादिवशादिच्छादीनां वैचित्र्यादानन्त्येऽपि प्रकृते किं स्यात्तदाह ।
तथेति । कैमुतिकन्यायार्थोऽपिशब्दः । तथा सतीत्युक्तमेव हेतुं व्यनक्ति । अनन्तत
इति । इच्छाफलहेतूनामानन्त्येऽपि कर्मफलत्वस्य सर्वेषु तुल्यत्वान्मुक्तेश्चाकर्मफलत्वेन

११९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

शिष्टत्वाद्युक्तं पारिशेष्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तदसिद्धिं साधयति । नेत्या-
दिना । इहेति मोक्षोक्तिः । तथाऽपीति कर्मफलत्वस्य स्वर्गादिषु सर्वेषु तुल्यत्वेऽपी-
त्यर्थः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

नित्यकर्मफलत्वं चेन्मुक्तेरप्यभ्युपेयते ॥

कर्मकार्यसजातित्वात्पारिशेष्यनयः कुतः ॥ ११५ ॥

मोक्षादन्यत्र काम्यकर्मफलत्वस्य सत्त्वान्मोक्षे तदभावात्पारिशेष्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
नित्येति ॥ ११६ ॥

अर्थापत्तिक्षयोऽतः स्यादन्यथाऽप्युपपत्तिः ॥

उत्पत्त्यादेरन्यतमो न च मोक्ष इहेष्यते ॥ ११६ ॥

उत्पत्त्यादिविरुद्धत्वान्मोक्षरूपस्य नित्यतः ॥

नोत्पाद्यो वा विकार्यो वा विकारप्रतिषेधतः ॥ ११७ ॥

पारिशेष्यासंभवे तत्सहकृतार्थापत्तिर्नित्यस्य मुक्तिफलत्वं कल्पयतीत्येतदपि निरस्त-
मिति फलितमाह । अर्थापत्तीति । उत्पत्त्यादीनां चतुर्णामन्यतमफलत्वेनापि नित्यचो-
दनोपपत्तेर्न मुक्तेस्तत्फलत्वसाधिकाऽर्थापत्तिरित्यर्थः । सत्यं नित्यानामुत्पत्त्याद्यन्यतमफ-
लत्वं किंतु मोक्षोऽपि तेषामन्यतम इत्याशङ्क्य न चान्यतम एतेषामित्यत्रोक्तं व्यनक्ति ।
उत्पत्त्यादेरिति । इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः । विरुद्धत्वे हेतुः । नित्यत इति । उत्पा-
द्यत्वविकार्यत्वयोरभावे हेत्वन्तरमाह । नेति । विकारप्रतिषेधतः श्रुतिस्मृत्योरिति
शेषः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

व्रीहिपात्रादिवन्नापि मोक्षः संस्कार्य इष्यते ॥

असाधनत्वाद्वाप्याप्यः प्रत्यङ्मात्रस्वभावतः ॥ ११८ ॥

संस्कार्यत्वाभावे हेत्वन्तरम् । व्रीहीत्यादि । आप्यत्वाभावे हेत्वन्तरम् । नापी-
त्यादि ॥ ११८ ॥

नित्यस्य सर्वकर्मभ्यो वैलक्षण्याच्च कारणात् ॥

कारणानुविधायित्वात्फलमप्यस्तु चेत्तथा ॥ ११९ ॥

अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणो नित्यत्वसमाख्यया कर्मान्तरवैलक्षण्यात्तत्फलेऽपि नित्य-
तेति संज्ञावशेन शङ्कते । नित्यस्येति ॥ ११९ ॥

नैवं कर्मत्वसारूप्यात्सालक्षण्यं भवेन्न किम् ॥

काम्यकर्मफलैर्नित्यफलस्येत्यभिधीयताम् ॥ १२० ॥

समाख्यान्तरेण समाधत्ते । नैवमिति ॥ १२० ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११९७

वैलक्षण्यं निमित्ताच्चेन्न नैमित्तिकतुल्यतः ॥

क्षामवत्यादिवन्धित्यं कस्मान्न स्यात्सलक्षणम् ॥ १२१ ॥

नाग्निहोत्रादिषु नित्यत्वसमाख्यया वैलक्षण्यं येन कर्मत्वसमाख्यान्तरेण तेषु फलसा-
लक्षण्यमुच्येत किंतु जीवनादिनिमित्तवशादिति शङ्कते । वैलक्षण्यमिति । सत्यपि
निमित्तकृते वैलक्षण्ये न नित्यानां मोक्षफलता नैमित्तिकैस्तुल्यफलत्वेनातत्फलत्वादित्याह ।
नेति । कथं तेषां नैमित्तिकतुल्यत्वं तत्राऽऽह । क्षामेति । अस्यार्थः—यस्याऽऽहिताग्ने-
रग्निगृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहेदिति विधिविभक्त्या
प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहितया गृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शेनाग्नये क्षामवते पुरोडाशमित्या-
दिना क्षामवती विधीयते यस्योभयं हविरार्तिमाछेत्स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदि-
त्यत्र वाऽऽछेदिति विधिविभक्त्या निर्वपेदिति विधास्यमाननिर्वापनिमित्तं हविरार्तिमनूद्य
निर्वापो विधीयते भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोत्यथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो
गृह्णाति यदा तद्धविः संतिष्ठेताथ तदेव हविर्निर्वपेद्यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च
भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तं न च तन्मुक्तिफलं तथा निमित्तभेदेऽपि न नित्यं मुक्ति-
फलमिति ॥ १२१ ॥

न हि लौकिकचक्षुर्भिवैलक्षण्यात्समर्थ्यते ॥

उलूकचक्षुषोऽरूपाद्रसादिग्रहणं क्वचित् ॥ १२२ ॥

नित्यं कर्म कर्मान्तराद्विलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ।
अरूपात्तद्वर्जनादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

रसादिग्रहणे शक्तिर्लोके दृष्टा न चक्षुषः ॥

सामर्थ्यस्याग्रहात्तस्मान्न विरुद्धा प्रकल्प्यते ॥ १२३ ॥

तत्र हेतुः । रसादीति । विरुद्धा रसादिविषया शक्तिरिति शेषः ॥ १२३ ॥

सामर्थ्यं यस्य यत्रैव दृष्टं तत्रैव तस्य तत् ॥

सुदूरमपि गत्वेह ह्यतिशीतिरपीष्यते ॥ १२४ ॥

कथं तर्हि सामर्थ्यव्यवस्था तत्राऽऽह । सामर्थ्यमिति । सुदूरमपि मनुष्यान्विहा-
यो लूकादौ गत्वाऽपीत्यर्थः । आलोकानपेक्षमुलूकादिचक्षुरस्मदादिचक्षुर्वत्कथं कार्यं
कुर्यादत आह । इहेति । आलोकानपेक्षस्याप्युलूकादिचक्षुषः स्वगोचरे रूपादावेव
शक्यतिशयो न रसादावित्यर्थः । तत्र चक्षुषः शक्यग्रहादित्युक्ते हेतुपरामर्शार्थो
हिशब्दः ॥ १२४ ॥

कर्मकार्यान्तरं नित्यं विषदध्यादिवद्भुवम् ॥

यदारभत इत्युक्तं तच्चाप्यस्तु स्वगोचरे ॥ १२५ ॥

११९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

दाष्टान्तिकमाह । कर्मेति । आलोकानपेक्षोलूकादिचक्षुर्वज्ज्ञानसंयुक्तमपि कर्म
स्वगोचरे चतुर्णामन्यतमं आरम्भकमिति भावः ॥ १२५ ॥

यदेव विद्ययेत्यादि श्रुतेरपि वचस्तथा ॥ १२६ ॥

देवयाजिसकाशाच्च विशेषश्चाऽऽत्मयाजिनः ॥

तदाहुरिति विस्पष्टं श्रूयते श्रुतिवाक्यतः ॥ १२७ ॥

विद्यासंयोगस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य विशिष्टकार्यारम्भोपयोगान्मैवमिति मत्वा तत्र मान-
माह । यदेवेति । विद्यासंयुक्तं कर्म विशिष्टकार्यकरमित्येतदनुसारेण ज्ञातपथश्रुति-
माह । देवेति । तदाहुरित्युपक्रम्य देवयाजी श्रेयानात्मयाजीत्यादिवाक्यात्काम्यकर्तु-
र्देवयाजिनः सकाशादात्मशुद्ध्यर्थं कर्म कुर्वन्नात्मयाजी श्रेयानिति तस्य विशेषोऽतिपष्टो
निर्दिष्ट इत्यर्थः । सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति स्मृतिसमुच्चयश्चार्थः
॥ १२६ ॥ १२७ ॥

मनुनाऽप्यात्मयाजीति यदुक्तं परदर्शने ॥

तत्रापि च समं पश्यन्नात्मयाजी भवत्यम् ॥

समदृष्टिप्रशंसैषा यदि वा भूतपूर्वतः ॥ १२८ ॥

ननु मनुना—

“नैःश्रेयसं कर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत” इत्यारभ्य—

“वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।

अहिंसा गुरुसेवा च नैःश्रेयसकरं परम्” ॥

इत्यादिना कर्मविशेषानुक्त्वा—

“श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम्”

इति चाऽऽदिश्य—

“सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति”

इति वदता विद्यायुक्तस्य कर्मणो मुक्तिफलत्वमिष्टमत आह । मनुनाऽपीति । यद्य-
धिकृतः पुरुषः समं पश्यन्भवेत्तदा परेणाऽऽत्मनैकीभूतः स्वराज्भवत्यात्मज्ञानस्तुतिरत्र
विवक्षितेत्यर्थः । परदर्शनवत्यात्मयाजिशब्दस्य गत्यन्तरमाह । यदि वेति । भूता या
पूर्वस्थितिस्तामपेक्ष्याऽऽत्मयाजिशब्दो विनुषीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

आत्मसंस्कृतये कर्म यः करोति यथाविधि ॥

आत्मयाजीति मनुना स एवेहाभिधीयते ॥ १२९ ॥

एतत्प्रपञ्चयति । आत्मेति । इहशब्देन समं पश्यन्नित्यादिवाक्योक्तिः ॥ १२९ ॥

सुसंस्कृतधियः पुंसो यथोक्तैः कर्मभिः समम् ॥

इह वाऽमुत्र वा ज्ञानं जायते मोक्षकृद्भुवम् ॥ १३० ॥

मनोरभिप्रायमुक्त्वा तत्रैव तद्वाक्यं व्याचष्टे । सुसंस्कृतेति । ऐहिकैरामुष्मिकैर्वा कर्मभिः शुद्धबुद्धेः श्रवणादिवशादेकरसाकारं ज्ञानं मुक्तिफलमुदेतीत्येतन्मनुवाक्ये विवक्ष्यते—

“महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” ।

इति तेनैवोक्तेरित्यर्थः ॥ १३० ॥

ब्रह्मा विश्वसृजोवाक्याद्देवसार्धतिरेकतः ॥

भूतापीति मनुः साक्षाद्दर्शयत्यविनश्वरीम् ॥ १३१ ॥

किंच—

“सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान्” ।

इति प्रस्तुत्य—

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतौ ॥

इत्यादि तल्लक्षणमुक्त्वा—

“त्रयाणामपि च तेषां गुणानां यः फलोदयः ।

अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः” ॥

इत्यादिना च तत्फलोदयं विभज्योक्त्वा—

“त्रिविधा त्रिविधैवैषा विज्ञेया गौणिकी गतिः ।

अधमा मध्यमाऽग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः” ॥

इति च त्रैविध्यमभिधाय तामसीं राजसीं च गतिं त्रिधा त्रिधोपदिश्य सात्त्विकी-
मपि जघन्यां मध्यमां च गतिमाख्याय तामेवोत्तमाम् ‘ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महान्’
इत्यादिनोपन्यस्य—

“एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कर्मसंसारः सार्वभौतिकः” ॥

इत्युपसंहरन्विद्यायुक्तस्य कर्मणः संसारफलत्वमेवेति मन्यते मनुरित्याह । ब्रह्मेति ।

किंच—

“प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।

इह वाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तमिह कीर्त्यते ॥

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमुपदिश्यते ।

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम् ॥

१२०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

इति कर्मफलभूतदेवतासदृशैश्वर्याप्यतिरेकेण भूतेषु व्यक्ताव्यक्तेषु पञ्चसु समुच्चयानु-
ष्टायिनः सापेक्षाविनाशोपेतमप्ययम्—

‘निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च च’ ।

इति साक्षादाह तत्र समुच्चयस्य मुक्तिफलतेत्याह । देवेति ॥ १३१ ॥

अत्येतीति तु ये पाठं कुर्वते तेऽविपश्चितः ॥

यथोक्तदोषदुष्टत्वाभात्ययो बोधतोऽन्यतः ॥ १३२ ॥

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च चेति पाठान्मुक्तिरेव समुच्चयानुष्ठानाद्विवक्षितेति
चेत्तत्राऽऽह । अत्येतीति त्विति । नान्यः पन्था अयनायेत्यादिश्रुतिविरोधं सूचयति ।
अविपश्चित इति । किंच न कर्मणा भूतात्ययस्तदविरोधित्वादतो ज्ञानादेव तत्सिद्धेः समु-
च्चयायोगाद्भूतान्यप्येतीत्येव पाठस्तदनुसारीत्यभिप्रेत्याऽऽह । यथोक्तेति । एतदेव यथो-
क्तदोषदुष्टत्वं यत्कर्मणो मोहतत्कार्याविरोधित्वम् ॥ १३२ ॥

स्पष्टार्थमुत्तरं भाष्यं न व्याख्यानमपेक्षते ॥

यतोऽत उत्तरो ग्रन्थः सम्यग्व्याख्यायतेऽधुना ॥ १३३ ॥

किंचान्यदित्यादिभाष्ये व्याख्याते न चेत्यादिभाष्यव्याख्याप्राप्तावाह । स्पष्टेति ।
स्पष्टत्वाच्च व्याक्रियते तर्हि समाप्तिरेव ब्राह्मणस्य युक्ता किमनन्तरसंदर्भेणेत्याशङ्क्य
सर्वस्य कर्मफलस्य संसारत्वप्रदर्शनाय ब्राह्मणारम्भे स्थिते तदक्षरव्याख्याभाष्यमाश्रि-
त्योत्तरसंदर्भ इत्याह । यत इति ॥ १३३ ॥

प्रयोज्यस्य हि बन्धस्य प्रयोजकमिहोदितम् ॥

प्राधान्येनेह कर्मैव तदन्यत्तूपसर्जनम् ॥ १३४ ॥

समुच्चितमसमुच्चितं वा सर्वं कर्म बन्धार्थं सम्यग्धारेव मुक्त्यर्थेति वक्तुं ब्राह्मणमिति-
विचारद्वारा संबन्धमुक्त्वा विचारव्यवधानाद्विस्मृतिर्मा भूदिति वृत्तं स्मारयति । प्रयो-
ज्यस्येति । तस्य प्रयोजकापेक्षाध्रौव्यार्थो हिशब्दः । इहेत्यार्तभागग्रन्थोक्तिः । किं
तत्प्रयोजकं न हि बहुषु संलुप्तमानेषु तत्तद्विशेषनिर्णयस्तत्राऽऽह । प्राधान्येनेति । इहेति
निर्धारणे । कालाद्यपि प्रयोजकमिति कुतोऽवधारणं तत्राऽऽह । तदन्यत्त्विति ॥ १३४ ॥

परिच्छिन्नापरिच्छिन्नं तच्च कर्म स्वभावतः ॥ १३५ ॥

परिच्छिन्नस्य संव्याप्तिर्व्याख्याता पूर्वमेव तु ॥

अपरिच्छिन्नसंव्याप्तिर्भुज्युप्रश्नेन भण्यते ॥ १३६ ॥

कर्मणो व्यावृत्तानुवृत्तत्वेन द्वैविध्यं स्मारयति । परिच्छिन्नेति । तत्र व्यावृत्तस्य
कर्मणो व्याप्तिरादित्याद्या ब्रह्माण्डान्तस्था प्रागेवोद्गीथग्रन्थे दर्शितेति वाच्यपरि-
शेषार्थमाह । परिच्छिन्नस्येति । वृत्तं संक्षिप्य ब्राह्मणतात्पर्यमाह । अपरि-
च्छिन्नेति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२०१

ब्रह्माण्डाद्वहिरन्तश्च समष्टिव्यष्टिरूपिणः ॥

व्याप्तिर्हिरण्यगर्भस्य बन्धज्ञानाय भण्यते ॥ १३७ ॥

द्विविधस्यापि कर्मणो व्याप्तिरुच्यमाना कुत्रोपयुज्यते न हि सा भोगापवर्गयोरुपकरोति तत्राऽऽह । ब्रह्माण्डादिति । इयान्हि बन्धो नाधिको न्यूनो वेत्यन्यव्यवच्छेदेन बन्धपरिमाणपरिच्छेदार्थं द्विविधकर्मव्याप्तिरुच्यते तत्परिच्छेदश्च वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १३७ ॥

वैषम्यप्रतिपत्त्यर्थं प्रश्नस्य त्रासजन्मने ॥

प्रतिवादिधियो यन्नाद्भुज्युनाऽऽख्यायिकोच्यते ॥ १३८ ॥

ब्राह्मणस्यैवं प्रवृत्तावपि किमिति भुज्युः स्वस्य निर्वृत्तां कथामाहेत्याशङ्क्याऽऽह । वैषम्येति । समष्टिव्यष्ट्यात्मदृष्टिफलविषयप्रश्नस्य वैषम्यमलौकिकार्थत्वं तत्प्रतिपत्त्यर्थं भुज्युना निर्वृत्ता कथोपादीयते तथा याज्ञवल्क्यबुद्धिव्यामोहार्थं च जल्पे परपराजयेनाऽऽत्मजयस्येष्टत्वादित्यर्थः । यत्नादित्याख्यायिकाप्रवचनस्योपोद्धातत्वं सूच्यते ॥ १३८ ॥

लोकानामवसानानि पर्यपृच्छाम तं यदा ॥

गन्धर्वं तत्र काले तमथाब्रूम क तेऽभवन् ॥ १३९ ॥

ब्राह्मणाख्यायिकयोस्तात्पर्यमुक्त्वा तं यदेत्यादिवाक्याक्षराणि व्याचष्टे । लोकानामिति । अथशब्दार्थस्तत्र काल इति । भुवनकोशपरिमाणज्ञानार्थं प्रवृत्तेषु बहुष्वात्मानं श्लाघयन्तो वयं क पारिक्षिता अभवन्नित्यश्वमेधयाजिनां गतिं गन्धर्वं पृष्ठवन्तः स च सर्वमस्मभ्यमभ्यवादतो गन्धर्वाद्यज्ज्ञानं लब्धमस्माभिस्तत्ते नेति प्रतिज्ञाहानिस्तस्मिन्पृष्टे तदुक्तेस्तवाशक्तेरिति भावः ॥ १३९ ॥

अप्रसिद्धाभिधानोक्त्या वादिव्यामोहसिद्धये ॥

अश्वमेधकृतो वक्ति भुज्युः पारिक्षिता इति ॥ १४० ॥

अश्वमेधयाजिनां गतिरत्र प्रष्टुमिष्टा चेत्तेषां प्रसिद्धां संज्ञां हित्वा किमित्यप्रसिद्धसंज्ञोपादानमित्याशङ्क्याऽऽह । अप्रसिद्धेति । परितः क्षीयते सर्वं ब्रह्महत्यादि येन स परिक्षिदश्वमेधस्तद्याजिनः पारिक्षिता इति द्रष्टव्यम् ॥ १४० ॥

पारिक्षिताः क तेऽभूवन्नित्युक्तिस्त्रिरिहोदिता ॥

त्रिरुक्तेरुपयोगोऽयं विभागेनोपवर्ण्यते ॥ १४१ ॥

क पारिक्षिता अभवन्निति त्रिरुक्तिरनर्थिका पुनरुक्तेरिति शङ्कते । पारिक्षिता इति । इहेति प्रकृतसंदर्भोक्तिः । उत्तरम् । त्रिरुक्तेरिति ॥ १४१ ॥

प्रश्नार्था प्रथमोक्तिः स्यात्प्रत्युक्त्यर्था तथा परा ॥

तृतीया याज्ञवल्क्यार्थं तिस्रोऽप्युक्तीरितीरयेत् ॥ १४२ ॥

विभागेनोपयोगं दर्शयति । प्रश्नार्थेति । आद्या तावत्क ते पारिक्षिता अभवन्नित्यु-

१२०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

क्तिर्गन्धर्वं प्रति प्रश्नार्था द्वितीया तदनुरूपप्रतिवचनार्था यो हि क पारिक्षिता अंभव-
न्निति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिं सर्वा सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति तत्र विवक्ष्यते
तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति त्रिरुक्तेर्विभागान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ १४२ ॥

भानुस्यन्दनगत्याऽध्वा मितो यावानहर्निशम् ॥

द्वात्रिंशद्गुणितस्तावान्व्याप्नो भानुगभस्तिभिः ॥ १४३ ॥

मुनिस्तेषां गतिविवक्षया भुवनकोशपरिमाणं निरूपयति । तत्र द्वात्रिंशतमित्यादेरर्थ-
माह । भान्विति । अहोरात्रमादित्यरथगत्या यावान्पन्था मितस्तावान्देशो द्वात्रिंशद्गु-
णितस्तात्किरणव्याप्तः स च चन्द्ररश्मिव्याप्तेन देशेन साकं पृथिवीत्युच्यते ।

“रविचन्द्रमसोर्यावान्मयूखैरवभास्यते ।

ससमुद्रसरिच्छैला तावतो पृथिवी स्मृता” ॥

इति भावः ॥ १४३ ॥

द्वात्रिंशद्भिरहोरात्रैर्यावन्तं देशमुद्ब्रजन् ॥

मण्डलीं कुरुते भानुस्तावाल्लोकरवेरितः ॥

शरीरमेतद्वैराजं देवताकरणं महत् ॥ १४४ ॥

अयं लोक इत्यत्र लोकं व्याचष्टे । द्वात्रिंशद्भिरिति । लोकरवो लोकशब्दस्तेनेरित
उक्तो विषयीकृत इति यावत् । अयं लोको लोकालोकगिरिपरिवेष्टितस्तत्र लोकरूप-
माह । शरीरमिति । अग्निर्मूर्धेत्यादिश्रुतिमाश्रित्य विशिनष्टि । देवतेति । महत्त्वं
तस्य स्थूलसमष्टित्वम् ॥ १४४ ॥

इयानेव तु देशोऽयं प्राणिनां भोगसिद्धिकृत् ॥

अग्न्यादिदेवतानां च व्याप्तिरेतावती मता ॥ १४५ ॥

तस्यैव भोगभूमित्वं दर्शयति । इयानेवेति । प्राणिनामिति विशेषणात्ततोऽन्यत्रापि
देवताव्याप्तिमाशङ्क्योक्तम् । अग्न्यादीति ॥ १४५ ॥

लोकात्परं निरालोकः सर्वप्राणिविवर्जितः ॥

पर्येति लोकं द्विस्तावत्पृथिवी पूर्वमानतः ॥ १४६ ॥

अलोकरूपमाह । लोकादिति । तस्य भोगभूमित्वं व्यावर्तयति । सर्वेति । तं
समन्तमित्यादेरर्थमाह । पर्येतीति । लोकपरिमाणाद्विगुणपरिमाणा पृथिवी सा लोकं
परितो व्याप्नोति न च रविचन्द्रमसोरित्यादिना विरोधस्तत्र तद्भागस्योक्तेरिति
भावः ॥ १४६ ॥

लोकालोकगिरेर्भागः सर्वप्राणिविवर्जितः ॥

समुद्रो द्विगुणो भूमेः परस्तादवतिष्ठते ॥ १४७ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२०३

लोकात्परमित्यत्रोक्तं प्रकटयन्नस्य लोकवेष्टनस्य पृथिवीभागस्याभोगभूमित्वं व्यनक्ति ।
लोकेति । तामित्यदेरर्थमाह । समुद्र इति ॥ १४७ ॥

यं घनोदमिति प्राहुः पुराणज्ञा विपश्चितः ॥

ब्रह्माण्डसंपुटस्तस्मात्परेणाभ्येति सर्वतः ॥ १४८ ॥

तत्र पौराणिकसंमतिमाह । यमिति । उक्तं हि—

“अण्डस्यास्य समन्तात्तु संनिविष्टोऽमृतोदधिः ॥

समन्ताद्धनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति ।

बाह्यतो घनतोयस्य तिर्यगूर्ध्वानुमण्डलम् ॥

धार्यमाणः समन्तात्तु तिष्ठते घनतेजसा ।

अयोगुडनिभो वह्निः समन्तान्मण्डलाकृतिः” इति ।

तथावतीत्याद्यवतारयितुं भूमिकामाह । ब्रह्माण्डेति । तस्माद्धनोदशब्दितसमुद्रा-
दिति यावत् ॥ १४८ ॥

पृथिव्यनन्तरं साक्षात्समुद्रः श्रूयते श्रुतौ ॥

अण्डाद्वह्निः पुराणे तु विरोधे स्मृतिबाधनम् ॥ १४९ ॥

ननु पौराणिका ब्रह्माण्डाद्वह्निरेव घनोदाख्यं समुद्रं वदन्तस्तन्मध्यपतितानि बहूनि
ब्रह्माण्डान्युन्मज्जननिमज्जनान्यनुभवन्तीति मन्यन्ते । उक्तं हि—

“भूतेभ्योऽण्डं महानुद्धे बृहत्तदुदकेशयम्” इति ।

“एतदण्डकटाहेन तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥

कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समानवृतम् ।

दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्वृतम्” इति च ।

तत्कथमत्र पौराणिकसंमतिस्तत्राऽऽह । पृथिवीति । तां समन्तमित्यादिना
पृथिव्यनन्तरमण्डान्तरे च समुद्रः श्रूयते चेत्तर्हि पुराणे तस्य बहिः श्रवणान्मियो विरोधः
श्रुतिस्मृत्योरित्याशङ्क्याऽऽह । विरोध इति । अस्यार्थः—औदुम्बरी सर्वा वेष्टयित-
व्येति स्मृतिरौदुम्बरीं स्पृष्टोद्वायेदिति श्रुत्या विरुद्धा सा श्रुतिमूला भ्रान्तिमूला वेति
संशये कर्तृसामान्यादष्टकादिस्मृतिवदत्रापि श्रुत्यनुमानादनुमितप्रत्यक्षश्रुत्योर्विरोधात्प्र-
त्यक्षाप्रत्यक्षत्वेनातुल्यत्वाच्च विकल्पायोगाद्द्वयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
बह्वाविवानुष्णानुमानानुदयादष्टकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वं तद्विरुद्धस्मृतीनां च भ्रान्तिमूल-
तेति विभागात्सर्ववेष्टनस्मृतिः स्पृष्टिश्रुत्या बाध्येति राद्धान्तितं प्रमाणलक्षणे विरोधे
त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमित्यत्र तथेहापि पौराणिकं वचः श्रुतिविरोधे बाध्यता-
मिति ॥ १४९ ॥

१२०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

व्याख्येह संप्रवृत्तेयमश्वमेधकृतां पथः ॥

स चैवं शक्यते वक्तुं लोकालोकादिमानतः ॥ १५० ॥

अश्वमेधयाजिनां गतिरत्र विवक्षिता चेत्सैवोच्यतां किं भुवनकोशेनेत्याशङ्क्याऽऽह । व्याख्येति । यद्यपि श्रुतावश्वमेधयाजिनामध्वनो व्याख्या प्रकृता तथाऽपि लोकस्या-
लोकस्य लोकालोकस्य पृथिव्यादेश्च परिमाणतो भुवनकोशनिर्णये स शक्यो निश्चेतुमत-
स्तद्वचनं प्रकृतोपयोगीत्यर्थः ॥ १५० ॥

यथोक्तपरिमाणेन ध्यानकर्मविवक्षया ॥

लोकालोकादिकार्याणां परिमाणवचस्ततः ॥ १५१ ॥

भुवनकोशोक्तेर्विधान्तरेण फलमाह । यथोक्तेति । लोकस्यालोकस्य लोकालोकस्य
तदन्तस्थपृथिव्यादेश्चोक्तपरिमाणेन तदात्ममूत्रध्यायिनो ध्यानविवक्षया द्वात्रिंशतमि-
त्याद्या श्रुतिस्ततश्च भुवनकोशवचोऽर्थवदित्यर्थः ॥ १५१ ॥

अस्ति तावदयं लोको यथोक्तपरिमाणवान् ॥

भानुप्रकाशसंव्याप्तो विराजो विस्तृतिस्त्वियम् ॥ १५२ ॥

अयं लोक इत्यस्यार्थमनुवदति । अस्तीति । भानुशब्दश्चन्द्रमसोऽपि भवत्युपलक्ष-
णम् ॥ १५२ ॥

ततो लोकाद्विनिष्क्रम्य द्विगुणा पृथिवी स्थिता ॥

समन्ताद्विगुणोऽब्धिश्च संवेष्ट्य पृथिवीं स्थितः ॥ १५३ ॥

तमित्यादेरर्थमनुवदति । तत इति ॥ १५३ ॥

तं समुद्रं समुत्तीर्य यदन्यत्परतस्ततः ॥

गन्तव्यमुपमानोक्तिः क्रियते तस्य सांप्रतम् ॥ १५४ ॥

तद्यावती क्षुरस्येत्याद्यवतारयति । तमिति । प्रस्तुतं समुद्रमतिक्रम्य लोकादेरन्यद-
ण्डाद्वाहिः स्थितं यद्वन्तव्यं तद्वत्युपयुक्ताण्डकपालसंधिच्छिद्रस्योपमानमनेनोच्यते
इत्यर्थः ॥ १५४ ॥

कपालसंधिगं व्योम सामर्थ्यात्परिमाणतः ॥

यावतीत्युपमोक्तेह श्रुत्याऽऽविष्क्रियतेऽनया ॥ १५५ ॥

तावानित्याकाशान्तरमेवोच्यते न कपालच्छिद्रं नियामकाभावादतो न तस्ये-
यमुपमेत्याशङ्क्याऽऽह । कपालेति । समुद्रात्परस्तादण्डकपालच्छिद्रातिरेकेणा-
तिमूक्षमार्थानुपपत्तेरण्डकपालसंधिस्थमेव व्योम तावानित्यादिनोच्यतेऽतः संधिस्थमेव
नभो दृष्टान्तश्रुत्या परिमाणविशिष्टतया स्फुट्यते नाऽऽकाशान्तरमर्थापत्तिविरोधादि-
त्यर्थः ॥ १५५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२०५

तेन पारिक्षितान्वेन चित्यात्मत्वमुपागतान् ॥

अन्तः संस्थाप्य नयति समष्टिव्यष्टितामसुः ॥ १५६ ॥

तानिन्द्र इत्यस्य विवक्षितमाह । तेनेति ॥ १५६ ॥

चित्यात्माऽत्र सुपर्णः स्यादादित्यात्माऽथबोच्यते ॥

इमं देशं यतः प्राप्तानादित्याद्युक्तवर्त्मना ॥ १५७ ॥

सुपर्णशब्दार्थमाह । चित्येति । अस्मिन्वाक्ये विराट्सूत्रं वा सुपर्णः स्यादित्यत्र हेतुमाह । इममिति । अचिराद्युक्तमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्याण्डकपालसमीपदेशं प्राप्तान-
श्वमेधवतो बहिर्नेतुं शक्तिर्यतः सूत्रविराजोरेवातस्तयोरन्यतरस्यैव सुपर्णतेत्यर्थः ॥ १५७ ॥

एवं पारिक्षितान्सर्वानग्निरिन्द्रो वियत्पथा ॥

निर्गमय्याण्डतः प्रादाद्वायवे सूक्ष्मरूपिणे ॥ १५८ ॥

सूत्रस्यान्तरिव बहिरपि व्याप्तेर्बहिर्नयनसामर्थ्येऽपि विराजोऽन्तरेव सत्त्वात्कथं तच्छ-
क्तिरित्याशङ्क्येन्द्रशब्दार्थं वदन्वायवे प्रायच्छदित्यस्यार्थमाह । एवमिति । इन्द्रस्य
चित्यात्मनो विराट्सूत्ररूपस्य बहिर्गमायितृत्वयोगाद्वायवे स तानदादित्यर्थः । ननु सूत्रस्य
वायोश्च वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमित्यैक्यश्रुतेः सूत्रात्मा कुतो बहिरण्डतो निर्गमय्य तान्वा-
यवे प्रादादिति तत्राऽऽह । सूक्ष्मेति । ज्ञानशक्तिमतः सूत्रस्य क्रियाशक्तिमन्तं स्वात्मा-
नमेव वायुं प्रति क्रियाज्ञानवर्ता नयनमुचितमिति भावः ॥ १५८ ॥

अश्वमेधमखापूर्वं देवताऽग्निरिहोच्यते ॥

वायुवेष्टनमेतच्च यदपूर्वमिहोदितम् ॥ १५९ ॥

अथेन्द्रस्य यथोक्तस्यापि कथमश्वमेधयाजिषु फलदातृतेत्याशङ्क्य प्रकृतमग्निशब्दार्थं
विशदयति । अश्वमेधेति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । अग्निरूपा देवता चेदश्वमेधजन्या-
पूर्वत्वेनोच्यते तर्हि तदेव धर्मं जैमिनिरिति न्यायेन फलदमस्तु कृतं वायुनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
वायुवेष्टनमिति । यदत्रापूर्वं तद्वायुशरीरमेवेति यावत् ॥ १५९ ॥

वायुरेव ततोऽपूर्वमभिव्यक्ततनुर्मतः ॥

अनन्तरमपूर्वस्य कार्यं निर्दिश्यतेऽधुना ॥ १६० ॥

वायुः शरीरी शरीरमपूर्वमिति भेदादेकस्थैव फलदत्वसंभवे किं द्वाभ्यामित्याश-
ङ्क्याऽऽह । वायुरिति । अश्वमेधान्निर्वृत्तमपूर्वं फलदानार्थमभिव्यक्तप्रभावो वायुरेवेति
नानयोर्भेद इत्यर्थः । तानित्यादेस्तात्पर्यमाह । अनन्तरमिति । अश्वमेधकृतां वायवे प्रदा-
नादिति शेषः । कार्यं फलम् ॥ १६० ॥

पारिक्षितानथाऽऽदाय वायुः स्वात्मसमाश्रयान् ॥

आपाद्य गमयामास तत्र प्राणैकरूपिणः ॥ १६१ ॥

१२०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

अश्वमेधकृतो यत्र पूर्वं तस्युरितो गताः ॥

वाय्वात्मा गमयामास समष्टिव्यष्टिताप्तये ॥ १६२ ॥

अक्षराणि व्याचष्टे । पारिक्षितानिति । विराजा सूत्रेण वा प्रदानानन्तर्यमथशब्दार्थः । कुत्र गमितवानित्यपेक्षायामाह । तत्रेति । प्राणैकरूपिण इत्युपास्त्या देवभावमापन्नत्वं देवो भूत्वेत्यादिश्रुतेर्दर्शयति । तत्र गतिमनूद्य तत्फलमाह । वाय्वात्मेति ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

अश्वमेधमत्वापूर्वफलप्रकथनेन या ॥

प्रवृत्ताऽऽख्यायिका सेयं समाप्ताऽनवशेषतः ॥ १६३ ॥

एवमित्याद्यवतारयितुं भूमिकामाह । अश्वमेधेति ॥ १६३ ॥

प्रश्रवशेषमथेदानीं स्वयमेव श्रुतिर्जगौ ॥

यदि वा याज्ञवल्क्योक्तिरेवमेवेति यद्वचः ॥ १६४ ॥

तस्मादित्यादिकं वाक्यं श्रुतेरिति च निर्दिशेत् ॥

वायुमेव स गन्धर्वः प्रशशंसातिविस्मितः ॥ १६५ ॥

आख्यायिका समाप्ता चेत्किमुत्तरेणेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रश्नेति । पूर्वेऽश्वमेधयाजिनो यत्र जन्मुस्तत्र वायुराधुनिकानपि गमितवानित्येतावन्मात्रोक्तौ पूर्वं कुत्र तस्युरिति जिज्ञासायां केत्यादिप्रकृतप्रश्रवस्यैव शेषमीमं विशेषमेवमित्यादिश्रुतिः स्वमुखेनाऽऽहेत्यर्थः । तदक्षराणि योजयति । वायुमिति ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

वायुं मुक्त्वा बहिर्यस्मान्नान्यस्या विद्यतेऽबहिः ॥

देवताया गतिस्तस्माद्वायुर्ज्यायानिहैकलः ॥ १६६ ॥

अग्न्यादिष्वपि विद्यमानेषु कुतो वायोरेव प्रशंसेति तत्राऽऽह । वायुमिति । अण्डाद्बहिरबहिश्च वायुवद्देवतान्तरस्य यतो न गतिः किंत्वण्डान्तरेवातो देवतानां मध्ये वायुरेव महानिति तत्प्रशंसेत्यर्थः ॥ १६६ ॥

यत एवमतो ज्ञेयो वायुरेव न चापरः ॥

व्यष्टिः समष्टिरित्येवमण्डादन्तर्बहिश्च सः ॥ १६७ ॥

तस्मादित्यादेरर्थमाह । यत इति । वायोर्ज्यायस्त्वेन प्रशस्यमानत्वादसावेव बहिर्यप्यस्या समष्टिरन्तर्व्याप्त्या व्यष्टिश्चेत्यर्थः । व्यष्टिसमष्टिपदयोर्व्याख्यानमण्डादित्यादि ॥ १६७ ॥

व्याप्तिर्विशेषरूपेण व्यष्टिरित्यभिधीयते ॥

सामान्येन समष्टिश्च वायुरेव द्विधा स्थितः ॥ १६८ ॥

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२०७

वायुरेवेत्यादेरर्थमाह । व्याप्तिरिति । सामान्येन व्याप्तिरिति पूर्वेण संबन्धः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । वायुरेवेति ॥ १६८ ॥

वस्तु यल्लक्ष्यते किञ्चिज्जगत्यस्मिंश्चराचरे ॥

सामान्येन विशेषेण वायुरेव तदीक्ष्यते ॥ १६९ ॥

अन्यस्याप्युभयात्मनः संभवात्कुतोऽवधारणमित्याशङ्क्याऽऽह । वस्त्विति ॥ १६९ ॥

न सामान्यविशेषाभ्यां वायोरन्यस्य वस्तुनः ॥

संबन्धो वायुरेवेति सावधारणवाक्यतः ॥ १७० ॥

कथमेतदर्थसिद्धिरित्याशङ्क्यावधारणवशादित्याह । नेत्यादिना ॥ १७० ॥

अन्ययोगव्यवच्छेदे प्रशंसेयमसोर्भवेत् ॥

न त्वयोगव्यवच्छेद उत्कर्षस्तादृगिष्यते ॥ १७१ ॥

अथायोगव्यवच्छेदेनापि तद्वटिष्यते नेत्याह । अन्येति । तादृगित्यन्ययोगव्यवच्छेद-
कृतोत्कर्षवदित्यर्थः ॥ १७१ ॥

अश्वमेधक्रतोरपि समष्टिव्यष्टिलक्षणः ॥

महिमाऽऽविष्कृतः श्रुत्या विद्यायुक्तस्य संभ्रमात् ॥ १७२ ॥

वायोरुभयरूपत्वनिरूपणं प्रकृतप्रश्नप्रत्युक्त्यनुपयुक्तं तेन तत्प्रशंसाऽपि वृथेत्याश-
ङ्क्य विशिष्टाश्वमेधफलस्यैव श्रुत्योच्यमानत्वान्मैवमित्याह । अश्वेति । आख्यायिका-
तोऽपसृत्य स्वेनाऽऽत्मना श्रुतिर्यथोक्तं महिमानमाहेति तस्यास्तत्र तात्पर्यं सूचयति ।
संभ्रमादिति ॥ १७२ ॥

• समष्टिव्यष्टिरूपं यो वायुमात्मेति संश्रितः ॥

सोऽपहन्ति पुनर्मृत्युं मृत्युमात्मानमेत्यसौ ॥ १७३ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—६०२७

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्य

तृतीयं भुज्यब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अप पुनरित्यादेरर्थमाह । समष्टीति । उपासकस्य सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय देहग्रहा-
भावे हेतुमाह । मृत्युमिति ॥ १७३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयाध्यायस्य

तृतीयं भुज्यब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

१२०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

ऐकात्म्यानवबोधस्य कार्यमुक्तमशेषतः ॥

तन्मूलध्वस्तयेऽथोर्ध्वं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ १ ॥

ब्राह्मणत्रयार्थं संक्षिप्यानुद्ववति । ऐकात्म्येति । अनर्थमूलाज्ञानध्वंसिज्ञानार्थत्वेनो-
त्तरब्राह्मणषट्कारम्भं प्रतिजानीते । तन्मूलैति । उक्तेऽनर्थं सहेतुतद्ध्वंसिहेत्वपेक्षाऽस्ती-
त्यथशब्दार्थः । ऊर्ध्वमित्यनन्तरब्राह्मणमात्रग्रहव्यावृत्तिः ॥ १ ॥

पुण्यापुण्यप्रयुक्तः सन्ग्रहातिग्रहबन्धनः ॥

आब्रह्माऽऽस्थाणु चाजस्रं यः संसरति मूढधीः ॥ २ ॥

सोऽयमुक्तस्तथोत्कर्षः परः पुण्यस्य चोदितः ॥

मुमुक्षुरस्ति नास्तीति परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ ३ ॥

अध्यायशेषस्य संबन्धमुक्तवोषस्तब्राह्मणार्थोक्त्यर्थं वृत्तं कीर्तयति । पुण्येति । योऽज्ञा-
नादारोपितमातृभावोऽविद्यादियुक्तो ग्रहातिग्रहगृहीतो नानायोनिषु जायमानो त्रियमा-
णश्च सदा बध्यते स पूर्वमुक्तः कर्मफलं संसर्तुरेवेति चोक्तमित्यर्थः । उत्तरब्राह्मणतात्प-
र्यमाह । मुमुक्षुरिति । मातृसाक्षी तद्वाराऽऽत्मन्यध्यस्तसंसारो मुमुक्षुस्त्वमर्थोऽत्र निर्धा-
र्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाव्यतिरेकतः ॥

अस्तित्वे तस्य संसिद्धे तन्मुक्त्यै यत्यते यतः ॥ ४ ॥

मुमुक्षोरपेक्षितो मोक्षो वक्तव्यस्तदस्तित्वनिर्धारणं त्वनिबन्धनमत आह । देहेति ।
वेदना दुःखाद्यात्मिका धीवृत्तयः । साक्ष्यातिरेकेण साक्षिणः सत्त्वे निश्चिते तस्य तस्मा-
न्मुक्त्यर्थं यत्नसंभवात्तदस्तित्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भविष्यल्लोकसंबन्धी येषामागमतो मतः ॥

न तान्प्रति समारम्भः सिद्ध एव हि तान्प्रति ॥ ५ ॥

कस्य तर्हि देहातिरिक्तत्वमस्तित्वं चोच्यते मातुरन्यस्य वा नाऽऽद्यस्तस्य कर्मकाण्ड-
प्रामाण्यादेव सिद्धेर्नेतरस्तस्याप्रसिद्धस्य बुद्धिमनारोहतोऽशक्यप्रतिपादनत्वादित्याश-
ङ्क्याऽऽद्यं दोषमङ्गी करोति । भविष्यदिति । स्थूलदेहाद्यतिरिक्तः परलोकी कर्म-
काण्डवशादेव येषां सिद्धो न तान्प्रति प्रमातृसाधनार्थमिदं ब्राह्मणं तस्य तान्प्रति सिद्ध-
त्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्त्रात्मनः पुरा सिद्धेर्बुद्ध्याद्यन्यतिरेकतः ॥

कर्त्रादेरिह साक्ष्यात्मा दृष्टेर्द्रष्टोच्यतेऽधुना ॥ ६ ॥

द्वितीयं दोषं निरस्यति । कर्त्रिति । बुद्ध्यादिवैशिष्ट्येन कर्मकाण्डे मातुः सिद्धेस्त-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२०९

त्साक्षी समनन्तरब्राह्मणे विद्याधिकारित्वेन निरूप्यते न च तस्याप्रसिद्धत्वादशक्यप्रति-
पाद्यत्वं मात्रादिभावाभावसाधकत्वेन सामान्यतो धर्मवत्प्रसिद्धस्य विशेषाकारेण प्रतिपा-
दनाविरोधादिति भावः ॥ ६ ॥

विषयो ब्रह्मविद्याया योग्यः क इति चिन्त्यते ॥

विषयेऽवधृते यस्मादुपदेशोऽर्थवान्भवेत् ॥ ७ ॥

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तैरित्यादि वदद्भिराचार्यैः सुलभोऽधिकारी दर्शितस्तथाच न्यायवा-
तिकं शमाय शास्त्रं जगतो जगादिति तत्र किमधिकारिचिन्तयेत्याशङ्क्याऽऽह ।
विषय इति । आब्रह्मेत्यादावधिकारिसत्त्वमात्रं विवक्षितं, न सर्वाधिकारित्वं । न हि
किमपि शास्त्रं सर्वाधिकारमतो ब्रह्मविद्याया योग्यमधिकारिणं निरूपयितुं ब्राह्मणमिति
भावः । विद्योपदेशो स्वयमेव श्रद्धावान्प्रवर्तिष्यते किमधिकारिचिन्तयेत्याशङ्क्याऽऽह ।
विषय इति । अधिकारिणं प्रत्येव तद्योगादन्यत्र तद्वैफल्यात्तच्चिन्ताऽर्थवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणो वोपदेशः स्यादथवाऽब्रह्मणो भवेत् ॥

ब्रह्मत्वस्य स्वतः सिद्धेर्ब्रह्मणि स्यादनर्थकः ॥ ८ ॥

कस्तर्हीह योग्योऽधिकारीति विकल्पयति । ब्रह्मणो वेति । आद्ये वैयर्थ्यमुपदेश-
स्येत्याह । ब्रह्मत्वस्येति ॥ ८ ॥

उपदेशशतेनापि ब्रह्मत्वं न कथंचन ॥

स्वतोऽब्रह्मत्वतस्तस्य नातोऽब्रह्मण इष्यते ॥ ९ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । उपदेशेति ॥ ९ ॥

• सर्वस्यैकात्म्ययाथात्म्यान्न चाब्रह्मेह लभ्यते ॥

क्षेत्रज्ञेश्वरसंभेदशङ्कानुत्थर्थमुच्यते ॥ १० ॥

पक्ष एवायमनुपपन्न इत्याह । सर्वस्येति । शास्त्रं सप्तम्यर्थः । तन्नाधिकारिणं निरू-
पयितुं ब्राह्मणमारभ्यमिति प्राप्तं तत्राऽऽह । क्षेत्रज्ञेति । प्रत्यग्ब्रह्मणोर्वास्तवभेदशङ्का-
निरासेन ब्रह्मैवाविद्यान्यवहितं विद्यायोग्यमिति निश्चेतुं ब्राह्मणं न च ब्रह्मकण्डिकया
गतार्थत्वमस्य तद्विवरणत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

यदित्यनेन निर्देशो विशेष्यस्य विवक्षितः ॥

सामान्यमात्रविज्ञानाद्विशेषस्याप्रतीतितः ॥ ११ ॥

पदार्थव्याख्यामारभमाणो यदित्यस्यार्थमाह । यदित्यनेनेति । तत्र हेतुः सामा-
न्येति । यत्पदं विशेष्यवाचि ततः सामान्यमात्रदृष्टेर्विशेषादृष्टेः श्रेयर्थः ॥ ११ ॥

साक्षादित्यादिकं सर्वं तद्विशेषणमुच्यते ॥

विशिष्टार्थावबोधित्वाच्चीलरक्तोत्पलादिवत् ॥ १२ ॥

१२१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

पदपञ्चकस्य तात्पर्यमाह । साक्षादित्यादिकमिति । किमर्थमित्थं विभागस्त-
त्राऽऽह । विशिष्टेति । नीलोत्पलादिपदवदेषां पदानां विशिष्टार्थवाचित्वादेश विभाग
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदित्यादिपदानां च सामानाधिकरण्यतः ॥

विशेषणविशेष्यत्वं श्रुत्यैवेहावसीयते ॥ १३ ॥

विशिष्टार्थबोधित्वं साधयन्मुक्तविभागे हेत्वन्तरमाह । यदित्यादीति । श्रुत्या
मुखत इति यावत् । इहेति पदार्थोक्तिः । पदेषु सामानाधिकरण्यं तदर्थेषु विशेषणवि-
शेष्यत्वगमकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

साक्षादित्यभिधानेन प्रत्यक्षोऽर्थोऽभिधीयते ॥

मनसोऽग्रहणं तस्य न दृष्टेरिति वारणात् ॥ १४ ॥

पदविभागमुक्त्वा साक्षादित्यस्यार्थमाह । साक्षादिति । यत्पदार्थः साक्षात्पदेन
प्रत्यक्षो विवक्ष्यते चेदात्मनो मनोब्राह्मत्वमिष्टं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । मनस इति ।
अग्रहणमिति च्छेदः ॥ १४ ॥

यदि वा द्रष्टरि प्राप्ते साक्षादिति विशेषणात् ॥

तत्प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमपरोक्षादितिर्यते ॥ १५ ॥

अपरोक्षादित्यस्यार्थमाह । यदि वेति । वक्ष्यमाणेन विकल्पः साक्षात्पदात्प्रत्यक्षे
दृष्टिकर्तरि प्रसक्ते तन्निरासार्थमपरोक्षादित्युक्तं न हि तस्यागौणं प्रात्यक्ष्यं साक्षिवेद्य-
त्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यार्थप्राप्तावाद्यविशेषणात् ॥

लोकवत्तन्निषेधार्थमपरोक्षादितिर्यते ॥ १६ ॥

यदि वेत्यत्र सूचितं पक्षान्तरमाह । द्रष्टृति । लोके द्रष्टृादित्रयस्य प्रात्यक्ष्यप्राप्ति-
द्वेस्तदनुसारेणात्रापि साक्षादित्युक्ते त्रितयप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमपरोक्षादित्युक्तं न हि
त्रितयमगौणं प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ १६ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यार्थसंभेदविषयस्य हि ॥

निषेधायापरोक्षाद्रीरभिन्नार्थग्रहाय तु ॥ १७ ॥

त्रितयप्रात्यक्ष्यनिषेधायापरोक्षात्पदं चेत्तन्निषेधफलं वाच्यमित्याशङ्क्य निषेधानुवा-
देन तत्फलमाह । द्रष्टृति । तद्विषयस्य दर्शनस्येति सूचयितुं हीत्युक्तम् ॥ १७ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यार्थसंभेदस्य निषेधतः ॥

दृष्टिमात्रं स्वतः सिद्धं विशेषणफलं भवेत् ॥ १८ ॥

किं तन्निषेधफलमभिन्नार्थग्रहशब्दितं तदाह । द्रष्टृदर्शनेति । संभेदस्य दर्शनस्येति
शेषः । विशेषणमपरोक्षात्पदम् ॥ १८ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२११

एकं सदेकरूपं च यदि नामोक्तलक्षणम् ॥

निर्द्वयं सद्रयं वेति नोक्तहेतोस्तदीक्ष्यते ॥ १९ ॥

यतोऽतोऽद्वयसिद्ध्यर्थं ब्रह्मेत्येतद्विशेष्यते ॥

अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ॥ २० ॥

ब्रह्मपदं शङ्काद्वारोत्थापयति । एकमिति । यद्येकं साधारणं वस्तु प्रतीयते तच्चाप-
रोक्षैकरसं पदार्थ्यां यदि नाम भाति तथाऽपि तदुक्तं वस्त्वद्वयं सद्रयं वेति पदत्रयाद्यतो
न निश्चितमतः संदेहे तन्निरासेनाद्वयमेव तदिति निश्चेतुं ब्रह्मपदेन यत्पदवाच्यं विशेष्यत
इत्यर्थः । ब्रह्मपदं व्याकरोति । अव्यावृत्तेति ॥ १९ ॥ २० ॥

अपुमर्थमिदं प्राप्तं न चेदात्मैव तद्भवेत् ॥

यतोऽत आत्मरूपार्थमात्मेत्येवं विशेष्यते ॥ २१ ॥

यच्छब्दोपात्तं विशेष्यं य इत्यनूद्याऽऽत्मेति विशेष्यते तस्याभिप्रायमाह । अपुम-
र्थमिति । न हि स्वर्गादेरात्यन्तिकपुमर्थत्वमतो यथोक्तं ब्रह्माऽऽत्मेति निश्चयेन तस्यान-
तिशयपुमर्थत्वनिर्धारणार्थमात्मविशेषणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सजातीयासजातीयद्वितीयार्थानभिष्टुतम् ॥

सांख्यराद्धान्तपुंवत्तत्प्राप्तं नानात्वदर्शनात् ॥ २२ ॥

विशेषणान्तरव्यावर्त्यमाह । सजातीयेति । सर्वप्रकारानात्मासृष्टं सांख्यीयात्मवद्य-
त्पदाभिधेयं तथाच परिच्छिन्नत्वान्न ब्रह्मेति प्राप्तं न चानात्मैव नास्ति तद्वीविरोधादि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

यतोऽतस्तन्निषेधार्थं सर्वान्तर इतीरणम् ॥

सर्वेषामान्तरो योऽर्थो नाना स कथमुच्यते ॥ २३ ॥

शङ्कामनूद्य तन्निवर्तकं विशेषणमादत्ते । यत इति । सर्वान्तरत्वेऽपि परिच्छिन्नत्व-
माशङ्क्याऽऽह । सर्वेषामिति ॥ २३ ॥

स्रग्वत्सर्पादिऋक्षानां प्रत्यङ्मात्रैकरूपतः ॥

प्रत्यग्वस्तूपरोधेन नानार्थो नावशिष्यते ॥ २४ ॥

सर्वेषामित्युक्त्वा परिच्छेदाभावं वदतो व्याहतिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्रग्वदिति ।
सर्पादीनां ऋक्षानां स्वगेकरूपत्ववदनात्मनां प्रत्यङ्मात्रमेवानपेक्षरूपमतोऽधिष्ठानप्रत्यगनु-
सारेण द्वैतानवशेषान्न परिच्छेद इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रत्यग्रूपावबोधस्य भावाभावात्मवस्तुषु ॥

सर्वत्राव्यभिचारित्वादात्मा सर्वान्तरो भवेत् ॥ २५ ॥

नानार्थाभावे कथं सर्वान्तरत्वमित्याशङ्क्य कल्पितं द्वैतमादाय तदुपपत्तिमाह ।
प्रत्यगिति ॥ २५ ॥

१२१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

यत्साक्षादपरोक्षार्थां ब्रह्म वेह विशिष्यते ॥

सर्वान्तरगृहीत्या च प्रत्यगर्थस्य संगतिः ॥ २६ ॥

यत्पदं विशेष्यवाचि पदान्तराणि विशेषणार्पकाणीत्युक्त्वा पक्षान्तरमाह । यदिति । अस्मिन्वाक्ये यद्ब्रह्मेति विशेष्योक्तिस्तस्य विशेषणे साक्षादपरोक्षादिति य आत्मेति विशेष्यान्तरं तस्य सर्वान्तर इति विशेषणं न चैवमर्थभेदाद्वाक्यभेदः पदार्थविषयावान्तरैवाक्यभेदेऽपि वाक्यार्थविषयमहावाक्यस्यैक्यादिति भावः ॥ २६ ॥

साक्षादित्यव्यवहितमगौणमपरोक्षतः ॥

इति द्वयं प्रतीच्येव संभाव्यं ब्रह्मणीरितम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मविशेषणयोरर्थमाह । साक्षादिति । अथोभयं प्रतीचः संभाव्यते तत्कथमिदं ब्रह्मविशेषणमित्यत आह । इति द्वयमिति । यद्यपि यथोक्तं द्वयं प्रतीच्येव संभावितं तथाऽपि ब्रह्मणि विशेषणमुक्तमिति यावत् ॥ २७ ॥

तथा सर्वान्तरत्वस्य भेदवृत्तिविरोधतः ॥

संभावनाऽद्वितीयत्वाद्ब्रह्मण्येवाऽऽत्मसंस्थितेः ॥ २८ ॥

कथं सर्वान्तरत्वं प्रतीचो विशेषणं तस्याद्वये ब्रह्मण्येव संभवात्तत्राऽऽह । तथेति । ब्रह्मणोऽद्वयत्वाद्भेदस्थितिविरोधित्वाद्यद्यपि तस्मिन्नेव सर्वान्तरत्वस्य संभावना तथाऽप्यात्मनि विशेष्ये तस्य स्थितेस्तथा तस्यैव तद्विशेषणमिष्टमित्यर्थः ॥ २८ ॥

यतोऽत एकवाक्यत्वे ब्रह्मात्माख्यपदार्थयोः ॥

द्वैतसंसर्गबाधेन पूर्णं वस्तु प्रतीयते ॥ २९ ॥

किमर्थमित्थं व्यत्यासेन विशेषणोपादानं तत्राऽऽह । यत इति । यत्साक्षादित्यादेर्य आत्मेत्यादेशैकवाक्यत्वे सति ब्रह्मात्मनोर्भेदसंसर्गनिरासेनाखण्डत्वं यतो वाक्येन बोध्यतेऽतोऽनवच्छिन्नमेव वस्तु महावाक्यतात्पर्यात्सिध्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यदि वैकविशेष्येण विशेषणतया युतिः ॥

साक्षादित्यादिकानां स्यान्मिथोऽन्योन्यानपेक्षतः ॥ ३० ॥

ब्रह्मात्मनोर्विशेष्यत्वमितरेषां यथायोगं विशेषणत्वमित्युक्तं संप्रति साक्षादित्यादि सर्वं सर्वस्य विशेषणं विशेष्यं चेत्याह । यदि वेति । साक्षादित्यादिपदार्थानां मध्ये विशेषणतयैकैकेन विशेष्येण मिथः संगतिः स्यादिति योजना । एकैकस्य विशेष्यत्वे हेतुः । अन्योन्येति ॥ ३० ॥

एकवस्त्ववसायित्वादन्योन्यार्थानुरोधतः ॥

विशेषणानि सर्वाणि विशिषन्त्युत्पलादिवत् ॥ ३१ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२१३

मिथोनपेक्षत्वोक्त्या प्रत्येकं प्राधान्यं लक्ष्यते चेत्कथं तर्हि मिथो विशेषणत्वं तत्राऽऽह । एकेति । एतान्यन्योन्यार्थानुसारेणाखण्डेऽर्थेऽवसानाद्भवन्ति मिथो विशेषणान्यतो यथा नीलादीन्युत्पलादीनि विशिषन्ति तथेमान्यपि मिथो व्यावर्तकान्यन्योन्यार्थानुरोधं विनैकार्थवसानायोगादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

उपात्तस्वविशेष्याणि साक्षादित्यादिकानि हि ॥

परस्परोपरोधेन स्वविरुद्धार्थहानतः ॥ ३२ ॥

मिथो विशेषणविशेष्यत्वं चेदर्थभेदेन वाक्यभेदान्न साक्षादित्यादीनामखण्डार्थतेत्याशङ्क्य वाक्यस्य स्वार्थबोधनप्रकारमाह । उपात्तेति । साक्षादित्यादीनि स्वस्वविशेष्यसंस्पृष्टानि तत्तद्विशेष्यानुसारेण वाक्यार्थान्वयविरोधिस्वगतभागत्यागेन लक्षणयाऽखण्डार्थे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । तेषामखण्डार्थत्वं लक्षणया वाक्यतात्पर्यवशादावश्यकमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ३२ ॥

स्वार्थासंत्यागमार्गेण नानासंसर्गबाधनात् ॥

भेदहेतुतमोघातिप्रत्यग्याथात्म्यशेषुषी—

जन्मनैवाऽऽप्तमाप्नोति स्वतोऽमेयं वचःश्रवात् ॥ ३३ ॥

साक्षादित्यादिपदैर्वाक्यार्थो लक्ष्यते चेद्गङ्गापदलक्ष्यतीरस्यागङ्गात्ववदस्यापि प्रत्यक्षत्वादि न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वार्थेति । शोणादिपदवदमूनि स्वार्थमादायैव वाक्यार्थे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । यद्येतानि स्वार्थस्मृतिद्वारा वाक्यार्थं लक्षयन्ति तर्हि गामानय नीलमुत्पलमिति वद्भेदः संसर्गो वा लक्ष्यमाणो वाक्यार्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नानेति । न हि भेदादिरिह वाक्यार्थोऽबुभुत्सितत्वादपुमर्थत्वाच्चातो युक्तमखण्डेऽर्थे पर्यवसानमित्यर्थः । ननु वाक्यार्थज्ञानं स्वर्गकामादिवाक्यार्थज्ञानवदनुष्ठानं विना विफलमिति नेत्याह । भेदेति । प्रत्यक्त्वेनाऽऽप्तमेव कैवल्यमज्ञानव्यवहितं वाक्यश्रवणात्समूलसंसारघातिज्ञानोत्पत्तिमात्रेण व्यवधिध्वस्तौ विद्वानाप्नोतीत्युच्यते, न स्वतो यागादिफलवदिदं साध्यं, नित्यत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

सामानाधिकरण्योक्तेर्विशेषणविशेष्यतः ॥

लक्ष्यलक्षणगत्याऽतो यथोक्तार्थं प्रपद्यते ॥ ३४ ॥

अन्त्यपक्षमुपसंहरति । सामानाधिकरण्येति । यस्मादित्यं वाक्यार्थज्ञानं फलवत्तस्मात्पदानां सामानाधिकरण्यात्तदर्थानां विशेषणविशेष्यभावात्प्रत्यङ्मात्रस्य तेषां च लक्ष्यलक्षणसंबन्धादखण्डमात्मानं मुमुक्षुर्यदित्यादिवाक्यान्निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सर्वार्थं यदि वाऽऽद्यं स्यात्साक्षादिति विशेषणम् ॥

अपरोक्षान्तमथवा ब्रह्मान्तं वोत्तरस्य तु ॥ ३५ ॥

साक्षादिति विशेषणं सर्वस्य व्यावर्तकं सर्वमितरद्विशेष्यमिति पक्षान्तरमाह । सर्वा-

१२१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

र्थमिति । साक्षादपरोक्षादिति विशेषणे ब्रह्मात्मसर्वान्तरा विशेष्या इति विधान्तरमाह । अपरोक्षान्तमिति । आत्मसर्वान्तरौ विशेष्यौ सर्वमितरद्विशेषणमिति कल्पान्तरमाह । ब्रह्मान्तं वेति ॥ ३९ ॥

यत्साक्षाच्चापरोक्षाच्च ब्रह्मणः स्तो विशेषणे ॥

वाक्याद्ब्रह्माभिसंबन्धात्तदन्यस्य तथाऽश्रवात् ॥ ३६ ॥

कथमेकस्मिन्वाक्येऽर्थभेदो भिद्येत हि तथा वाक्यमित्याशङ्क्य संभावनोपनीतमर्थ-
बाहुल्यमिति मन्वानो विवक्षितं पक्षमाह । यदिति । अत्र हि ब्रह्मणो द्वे विशेषणे
चकाराभ्यामात्मा सर्वान्तर इति तस्यैव विशेषणे समुच्चिते प्रकृतवाक्यादेतद्विशेष्यत्वेन
परस्यैव संबन्धात्तदन्यस्य ब्रह्मवदत्र विशेष्यत्वेनाश्रवणादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यदव्यवहितं द्रष्टव्यवधानेन केनचित् ॥

प्रत्यङ्मात्रस्वभावत्वाद्ब्रह्मणोऽव्यवधानता ॥ ३७ ॥

परोक्षं व्यवहितं ब्रह्म तत्कथं साक्षादित्युक्तमत आह । यदिति । तद्व्याचक्षेति
संबन्धः । अव्यवहितत्वं साधयति । प्रत्यगिति ॥ ३७ ॥

अव्यावृत्ताननुगतं ब्रह्मागौणं प्रचक्षते ॥

अपरोक्षाद्भवेत्तादृह्यनातोऽन्यादृक्कथंचन ॥ ३८ ॥

अपरोक्षाद्विशेषणस्य ब्रह्मण्येव संभवमाह । अव्यावृत्तेति ॥ ३८ ॥

सर्वानात्मनिषेधेन बोध आत्मन्यर्थैकले ॥

परमार्थं त्वसंप्राप्य निषेधो नेष्यते यतः ॥ ३९ ॥

कथं सति द्वैते ब्रह्माव्यावृत्ताननुगतं तत्राऽऽत्मविशेषणेनोत्तरमाह । सर्वेति । प्रमि-
तानात्मनिषेधेऽविशेषादात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गान्निर्विषयो बोधो न स्यादिति शङ्कते ।
अथेति । निरवधिकनिषेधायोगान्नैवमित्याह । परमार्थमिति । अतोऽवधित्वेनाऽऽत्मा
शेष इति शेषः ॥ ३९ ॥

व्यतिरेकान्वयाभावैः कार्यं वस्त्वभिलष्यते ॥

कारणत्वनिषेधेन ब्रह्माऽऽत्मानं प्रपद्यते ॥ ४० ॥

किंच कार्यस्यैवान्वयादयो न च प्रत्यग्ब्रह्म कार्यमतस्तदव्यावृत्ताननुगतमित्याह ।
व्यतिरेकेति । ब्रह्माकार्यं चेत्कारणं तर्हीति तदवस्थमन्वयादीत्याशङ्क्याऽऽह । कार-
णत्वेति । ब्रह्म कार्यत्वादिनिषेधेनाऽऽत्मत्वमापद्यते तत्र तत्रान्वयादि सावकाशमि-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

एतावन्मात्रयाथात्म्यात्कार्यकारणवस्तुनः ॥

अव्यावृत्ताननुगतं ब्रह्माऽऽत्मैव ततो भवेत् ॥ ४१ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२१५

निषेध्यं कार्यादि भिन्नं चेन्नाव्यावृत्तं, ब्रह्माभिन्नं चेत्तस्यापि निषेध्यता, कारणत्वा-
नुगतिः कार्यत्वाव्यावृत्तिश्चेत्याशङ्क्याऽऽह । एतावदिति । सर्पादिवदारोपितस्य निषे-
धादधिष्ठानैकरस्यादद्वयं ब्रह्म प्रत्यग्भूतं सिध्यतीति भावः ॥ ४१ ॥

यश्चाऽऽत्मैव भवेत्प्रत्यक्सर्वान्तरतमस्तथा ॥

तमेवंलक्षणं मह्यं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४२ ॥

यदित्यादि व्याख्याय तमित्यादि व्याचष्टे । यश्चेति । एवंलक्षणं साक्षात्त्वादिवि-
शेषणं ब्रह्मात्मानमित्यर्थः । यथावद्यथा शृङ्गे गृहीत्वा लोको गां दर्शयति तथा सोऽ-
यमिति ब्रह्मात्मानं प्रत्यक्षं दर्शयेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सामानाधिकरण्योक्तेर्ब्रह्मात्मार्थाभिधायिनोः ॥

ऐकार्थ्यमेतयोर्न्याय्यं मिथोर्थावसितेस्तथा ॥ ४३ ॥

ब्रह्मात्मभेदप्रात्यक्ष्यात्तदैक्यपृच्छा न युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । सामानाधिकरण्येति ।
ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्यात्तदर्थयोरभेदो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तशब्दैकार्थवृत्तेस्तथा-
त्वोपगमादित्यर्थः । नाम ब्रह्मेत्यादाविव गौणमैक्यमादायापि तत्स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
मिथ इति । तथेत्यैक्यस्यागौणत्वोक्तिः ॥ ४३ ॥

ब्रह्माऽऽत्मैकस्वभावेन साक्षादिति विशेष्यते ॥

असंभवात्तदन्यत्र ब्रह्मत्वस्य यतस्ततः ॥ ४४ ॥

कथं ब्रह्मशब्दार्थस्याऽऽत्मनि पर्यवसानं तत्राऽऽह । ब्रह्मेति । आत्मनोऽन्यत्र
भिन्नत्वेन ब्रह्मत्वायोगादात्मनैव ब्रह्म साक्षादिति यतो विशेष्यते ततो ब्रह्मार्थस्याऽऽ-
त्मन्येवावसानमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आत्माऽपि ब्रह्मणोऽन्यत्र नैव संभाव्यते यतः ॥

सामानाधिकरण्योक्तिस्तस्माद्ब्रह्मात्मशब्दयोः ॥ ४५ ॥

आत्मशब्दार्थस्य ब्रह्मण्येवावसानं साधयति । आत्माऽपीति । अन्यस्य घटादिव-
दनात्मत्वादित्यर्थः । ब्रह्मात्मशब्दयोः स्वार्थस्यान्योन्यावसाने सामानाधिकरण्यं मुख्यैक्य-
मिष्टमिति फलितमाह । यत इति ॥ ४५ ॥

विशेषणविशेष्यत्वे मिथो ब्रह्मात्मनोरतः ॥

अब्रह्मानात्मापहुत्याऽसंसर्गैर्कात्म्यधीर्भवेत् ॥ ४६ ॥

तथाऽपि कथं वाक्यादैकरस्यधीरात्मन्यब्रह्मत्वस्य ब्रह्मणि चानात्मत्वस्य च दृष्टे-
रित्याशङ्क्याऽऽह । विशेषणेति । सामानाधिकरण्यस्य मुख्यत्वादर्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वे
सति ब्रह्मविशेषणार्पकात्मपदसामर्थ्यादात्मन्यब्रह्मत्वस्याऽऽत्मविशेषणार्पकब्रह्मपदवशाद्ब्र-
ह्मण्यनात्मत्वस्य च ध्वस्त्या भेदसंसर्गहीनं तदैक्यमधिकृत्य वाक्याद्धीरुदेतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१२१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

ब्रह्मणोऽप्यात्मनो मोहादब्रह्मत्वं न वस्तुतः ॥

आत्मनोऽपि परोक्षत्वं ब्रह्मणोऽपि तमोन्वयात् ॥ ४७ ॥

आत्मन्यब्रह्मत्वस्य ध्वस्तियोग्यत्वमाह । ब्रह्मणोऽपीति । ब्रह्मण्यनात्मत्वस्यापि तद्योग्यत्वमाह । आत्मनोऽपीति ॥ ४७ ॥

तमसो ज्ञानविध्वस्तावब्रह्मानात्मताहतेः ॥

अपूर्वाद्यात्मकं ब्रह्म निःसंसर्गं प्रपद्यते ॥ ४८ ॥

द्वयोरविद्यत्वेन बाधयोग्यत्वे फलितमाह । तमस इति । निःसंसर्गं निर्भेदमित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रपद्यते विद्वानिति शेषः ॥ ४८ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानात्तत्तमोनात्मबाधतः ॥

प्रत्यब्धात्रावशेषत्वात्स्यामपूर्वादिमानहम् ॥ ४९ ॥

अब्रह्मत्वादिध्वस्तेः शून्यतान्तत्वात्कथमेकरसार्थधीरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । बाधतो बाधस्येति यावत् ॥ ४९ ॥

प्रणिधायाऽऽत्मनि दृष्टिं प्रत्यग्वोधैकरञ्जिताम् ॥

प्रतिवक्त्येष इति तं याज्ञवल्क्योऽप्युदारधीः ॥ ५० ॥

प्रश्नवाक्यं संक्षेपविस्तराभ्यां व्याख्याय प्रत्युक्तिमादत्ते । प्रणिधायेति । तं प्रष्टार-
मुषस्तं प्रति । उदारमुत्कृष्टं ब्रह्म ॥ ५० ॥

आत्मप्रमातृमानादेरनेकस्येह संभवात् ॥

प्रत्यक्षार्थस्यैष इति न विद्वः को विवक्षितः ॥ ५१ ॥

एषशब्दार्थं निर्णेतुं पृच्छति । आत्मेति । प्रत्यक्षव्यवहारभूमिरिहेत्युक्ता ॥ ५१ ॥

विवक्षितार्थविज्ञप्त्यै त आत्मेति ततोऽवदत् ॥

सर्वान्तरगृहीतिस्तु तत्पूर्वोक्तोपलक्षणम् ॥ ५२ ॥

उत्तरत्वेन पदद्वयमादत्ते । विवक्षितेति । एषशब्दस्येति शेषः । आकाङ्क्षानन्तर्यं ततःशब्दार्थः । सर्वान्तर इति विशेषोक्त्या प्रश्नस्थविशेषणान्तरानास्थायाशङ्क्याऽऽह । सर्वान्तरेति ॥ ५२ ॥

क्षोण्युपक्रममाकाशात्षष्ठ्यन्तेनाभिधीयते ॥

आत्मेति च प्रमात्रादेरागमापायसाक्ष्यपि ॥ ५३ ॥

त इतिषष्ठ्यर्थमाह । क्षोणीति । पृथिव्याद्याकाशान्तं सकारणं जगदत्र षष्ठ्यन्तप-
दगम्यमित्यर्थः । आत्मशब्दार्थमाह । आत्मेति चेति । अपिरवधारणार्थः ॥ ५३ ॥

मातृमानप्रभेदेऽपि प्रतिदेहं न भिद्यते ॥

साक्षी बाह्यार्थवद्यस्मात् आत्मेत्युच्यते ततः ॥ ५४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२१७

कथं प्रसिद्धं मातारं हित्वाऽऽत्मशब्देन साक्षी गृह्यते तत्राऽऽह । मात्रिति । न हि भिन्नस्य मातुर्घटाद्विबदात्मत्वं तथाचाद्वितीयसाक्ष्येवाऽऽत्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

व्यभिचारो मिथो यद्वत्प्रमात्रादेः स्वसाक्षिकः ॥

सर्वमात्राद्यभावार्थसाक्षित्वान्न तथाऽऽत्मनः ॥ ५५ ॥

तस्यापि प्रतिदेहं व्यभिचारित्वान्मात्रादिवद्भिन्नत्वमाशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह । व्यभिचार इति । भावाभावसाक्षिणो व्यभिचारायोगान्न तस्य प्रतिदेहं भेदस्तस्यापि साक्षित्वादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

साक्षादित्यादिभिः प्रत्यक्प्रत्यग्दृष्ट्या यदेक्ष्यते ॥

प्रत्यग्वस्त्वतिरेकेण नान्यदात्मा तदेक्ष्यते ॥ ५६ ॥

तर्हि मात्रादेः साक्ष्यत्वादात्मनः साक्षित्वाद्द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्यानुभवमनुसृत्याऽऽह । साक्षादित्यादिभिरिति ॥ ५६ ॥

प्रत्यङ्मात्रैकयाथात्म्यादात्माविद्यातदुत्थयोः ॥

तावन्मात्रावसायित्वं सम्यग्वोधादतस्तयोः ॥ ५७ ॥

प्रत्यगतिरेकेणानुपलम्भेऽपि कुड्यादिव्यवहितकुम्भादिवत्तत्सत्तासंभवाद्द्वैततादवस्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति ॥ ५७ ॥

आत्मनोऽनवशेषेण तदन्यार्थस्य संगतेः ॥

साक्षादित्यादिकं सर्वं संभाव्यं स्याद्विशेषणम् ॥ ५८ ॥

सकार्यं कारणं प्रत्यङ्मात्रमिति कुतः सिद्धं तत्राऽऽह । आत्मन इति । आत्मनोऽर्थान्तरत्वेनेष्टस्य तेन सह सर्वात्मना संगतेस्तत्र पृथगस्त्यात्मान्यस्य निःस्वरूपत्वात्तत्प्रत्यङ्मात्रमेव जगतो याथात्म्यमित्यर्थः । किंच पूर्वोक्तं विशेषणमन्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मात्मनोऽद्वयत्वं साधयतीत्याह । साक्षादित्यादिकमिति ॥ ५८ ॥

प्रत्यक्तयैवावसितेः प्रतीचोऽन्यस्य वस्तुनः ॥

व्यतिरेकैकरूपस्य व्यतिरेको न लभ्यते ॥ ५९ ॥

तथाऽप्यनात्मप्रतियोगिको भेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्तयेति ॥ ५९ ॥

विरोधादन्वयो नास्य खण्डादौ गोत्ववत्तथा ॥

व्यतिरेकोऽपि नैकात्म्ययाथात्म्यादुपपद्यते ॥ ६० ॥

भेदभेदिस्वरूपस्य प्रतीचो भेदो दुर्लभश्चेत्तदभेदाज्जडतेत्याशङ्क्याऽऽह । विरोधादिति । जातेर्व्यक्त्यभेदवत्प्रतीचो नानात्माभेदश्चिदचित्त्वेन विरोधात्तद्भेदवदभेदोऽपि न तयोरित्यर्थः । तर्हि द्वैतस्य तुच्छतैव परिशिष्यते नेत्याह । व्यतिरेकोऽपीति । व्यतिरेकः शून्यता ॥ ६० ॥

१२१८ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

प्रत्यङ्मात्रतयैवातोऽनात्माऽऽत्मनि विलीयते ॥ ६० ॥

तवाऽऽत्मेत्यपि निर्णीतौ नैव स्यात्प्रश्ननिर्णयः ॥ ६१ ॥

का तर्हि जगतो गतिस्तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । अन्वयव्यतिरेकाभावासंभवादित्यतः-
शब्दार्थः । एष इत्यादेरर्थमुक्त्वा कतम इत्यादिप्रश्नमवतारयितुं भूमिकामाह ।
तवेति ॥ ६१ ॥

ममाऽऽत्मनामनेकेषां संभवादप्रबोधतः ॥ ६२ ॥

पिण्डान्तस्तावदात्मैको लिङ्गान्तस्तु तथा परः ॥

बुद्धिसाक्षी तृतीयः स्याद्योऽयं संदिह्यते तथा ॥ ६३ ॥

निर्णयभावेऽपि निर्णयो नेति व्याहृतिमाशङ्क्याऽऽह । ममेति । अनेकात्मसंभवमे-
वाबोधोत्थं प्रपञ्चयति । पिण्डान्त इति । स्थूलसूक्ष्मदेहसाक्षिभेदेन नानात्व-
मित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

यत एवमतो ब्रूहि कतमोऽत्र विवक्षितः ॥

साक्षादित्यादिमानात्मा निर्धार्येदंतयाऽन्यतः ॥ ६४ ॥

प्रश्नस्वरूपमाह । यत इति । यस्मादनेकात्मसंभवस्तस्मात्तेषां मध्ये कतमः साक्षा-
दित्यादिमान्विवक्षितस्तमन्यतो निष्कृष्य गवादिवत्प्रत्यक्षतया वदेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि तं प्राह यः प्राणेनेति लिङ्गतः ॥

प्राणादेः प्रत्यगात्मानं बुबोधयिषुरञ्जसा ॥ ६५ ॥

यः प्राणेनेत्यादिप्रत्युक्तिमादत्ते । याज्ञवल्क्योऽपीति ॥ ६५ ॥

प्राणनाद्यनुमानेन ग्राहयित्वा धियः परम् ॥

ततोऽवबोधयिष्यामि यथोपात्तविशेषणम् ॥ ६६ ॥

इत्येतद्धृदये कृत्वा याज्ञवल्क्यो निराह तम् ॥

यः प्राणेनेति वचसा न लिङ्गादुक्तबोधनम् ॥ ६७ ॥

साक्षादित्यादिविशेषणमात्मानं साक्षाद्बोधयितव्यमुपेक्ष्य किमिति लिङ्गेन तं बोध-
यितुं प्रवर्तते तत्राऽऽह । प्राणनादीति । अनुमानेन त्वमर्थं परिशोध्य तस्य ब्रह्मत्व-
मुक्तविशेषणं विशदयिष्यामीति मन्वानो यः प्राणेनेत्यादि प्रणीतवानित्यर्थः । पदार्थ-
शुद्धिवद्वाक्यार्थधीरपि लिङ्गादेवेति चेन्नेत्याह । नेति । वाक्यैकगम्यत्वादैक्यस्ये-
त्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

मुखसंचारिणाऽप्राणो यः प्राणेनानितीक्षिता ॥

सर्वप्रत्यक्तमः सोऽयमात्मा सर्वान्तरावधिः ॥ ६८ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२१९

प्रतिवचनं साभिप्रायमादाय तदक्षराणि व्याचष्टे । मुखेति । अप्राण इति च्छेदः ।
सर्वान्तरत्वेन सर्वाङ्गानभूमित्वार्थं सर्वप्रत्यक्तम इत्युक्तम् ॥ ६८ ॥

सुप्तोऽस्मिन्करणग्रामे योऽसुप्तोऽलुप्तदृष्टितः ॥

वासनारूपकान्पश्यन्प्राणान्प्राणिति वायुना ॥ ६९ ॥

चक्षुरादिसमुदायादेवानात्मनः प्राणनादिसंभवात्कथं यः प्राणेनेत्यादि तत्राऽऽह ।
सुप्त इति ॥ ६९ ॥

अनात्मत्वमतः सिद्धं प्राणादेः करणोक्तिः ॥

प्राणात्मत्वाच्च बुद्ध्यादेः पिण्डान्तस्याप्यनात्मता ॥ ७० ॥

प्राणादिवशात्प्राणनादिक्रियायामपि कथं विवेकसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अनात्म-
त्वमिति । अतः करणोक्तिः इति संबन्धः । प्राणादिरनात्मा करणत्वाद्दीपवन्न च हेत्व-
सिद्धिस्तृतीयाश्रुत्या तदुक्तेरित्यर्थः । बुद्ध्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । प्राणेति ।
बुद्धेस्तावदस्ति तादात्म्यं यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेरस्ति
चेन्द्रियाणां तस्मादेतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति श्रुतेरस्ति च देहस्य तदधीनत्वात्तादात्म्यं
प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति श्रुतेस्तत्प्राणशब्दत्वात्संप्रतिपन्नवद्बु-
द्ध्यादीनामनात्मतेत्यर्थः ॥ ७० ॥

दृश्यत्वाद्वदवदेहः प्राणादेः करणत्वतः ॥

अनात्मत्वप्रसिद्धिः स्याल्लिङ्गपिण्डात्मनोरतः ॥ ७१ ॥

• देहस्यानात्मत्वे युक्त्यन्तरमाह । दृश्यत्वादिति । प्राणादेरनात्मत्वे हेतुमनूय देह-
द्वयानात्मत्वमुपसंहरति । प्राणादेरिति ॥ ७१ ॥

प्राणादिकार्यकरणैः स्वतोऽसंहत एकलः ॥

तच्चेष्टां कुरुतेऽकुर्वन्नयस्कान्तो मणिर्यथा ॥ ७२ ॥

एवं विवेकेऽपि प्राणनादिहेतुंश्चेदात्मा संहतः सक्रियश्च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्राणादीति । अकुर्वन्निति च्छेदः । संनिधिमात्रेणान्यत्र क्रियाहेतुत्वे दृष्टान्तः । अय-
स्कान्त इति ॥ ७२ ॥

लोकेऽनधिष्ठितस्येह केनचिच्चेतनावता ॥

न दृष्टा नियता चेष्टा रथादेर्जडरूपिणः ॥ ७३ ॥

संघातातिरिक्तो नास्ति चिदात्मा कुतस्तस्याक्रियत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह । लोक
इति । अचेतनप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्रथादिवादित्यर्थः ॥ ७३ ॥

१२२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये--

✓देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादेर्नियतेक्ष्यते ॥

प्रवृत्तिर्येन तेनैभ्यो ज्ञात्माऽन्योऽभ्युपगम्यताम् ॥ ७४ ॥

पक्षधर्मतोक्तिपूर्वकमनुमिनोति । देहेति । विमता प्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठातृपूर्विकाऽचे-
तनप्रवृत्तित्वात्समतवादित्यर्थः । दृष्टान्ते नियतपदं रथादिप्रवृत्तेश्चेतनाधिष्ठातृपूर्वकत्वसं-
मत्यर्थं दार्ष्टान्तिके तु साध्यस्य स्पाष्ट्यायेति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

प्रतिज्ञाय पुरा साक्षाद्रामहं दर्शयामि ते ॥

अशक्नुवंस्तथा कर्तुं लिङ्गेन प्रतिबोधयेत् ॥ ७५ ॥

यथा कश्चित्तथैव त्वं प्रतिज्ञाय परात्मनः ॥

साक्षाच्च तदसंपाद्य लिङ्गेनाऽऽवेदयस्यमुम् ॥ ७६ ॥

यथेत्यादिप्रश्नं व्याचष्टे । प्रतिज्ञायेति । तथा कर्तुं प्रतिज्ञानुसारेण प्रत्यक्षयितुमिति
यावत् । लिङ्गेन धावनादिनेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके लिङ्गेनेति प्राणनादिनेति यावत्
॥ ७५ ॥ ७६ ॥

यथाप्रतिज्ञमेवातो यथा पृष्ठं तथैव तत् ॥

मह्यं प्रतिवचो वाच्यं दोषस्तु स्यात्ततोऽन्यथा ॥ ७७ ॥

यदेवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । यथाप्रतिज्ञमिति । त्वत्प्रतिज्ञानुसारेण मत्प्रश्नानुरोधेन च
मदर्थं प्रतिवचस्त्वया वाच्यमन्यथा प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता च स्यात्तत्प्रतिज्ञाप्रश्ना-
वनुसर्तव्यावित्यर्थः ॥ ७७ ॥

यथाप्रतिज्ञं प्रत्युक्तिमवोचामासकृत्तव ॥

ततोऽप्यपरितुष्टस्त्वमन्यथैव बुभुत्ससे ॥ ७८ ॥

प्रत्युक्तेस्तात्पर्यमाह । यथेति । प्रतिज्ञां प्रश्नं चानुमृत्य ते प्रत्युक्तिमेष त आत्मा
यः प्राणेनेति चासकृदब्रवं तेनाविषयतयैवाऽऽत्मा ज्ञातुं शक्यो नान्यथेत्यर्थः । अस-
कृदुक्तादपि वाक्यादतुष्टस्त्वमात्मानं विषयतयैव घटादिवद्बोद्धुमिच्छसीत्याह । ततोऽ-
पीति ॥ ७८ ॥

उक्तवर्त्मातिरेकेण नाऽऽत्मवस्तु घटादिवत् ॥

शक्यते प्रतिनिर्देष्टुं प्रमाणागोचरत्वतः ॥ ७९ ॥

मद्बुभुत्सानुसारेणैव वाच्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । उक्तेति । उक्तं चाऽऽत्मनः प्रत्यक्त्वे-
नाविषयतया ज्ञानं तदतिरेकेणाऽऽत्मवस्तु विषयतया वक्तुमशक्यमित्यत्र हेतुमाह ।
प्रमाणेति ॥ ७९ ॥

✓वेद्मीति यद्वलादात्थ न वेद्मीत्यपि यद्वलात् ॥

तदृष्ट्यैवेह तं दृष्ट्वा ब्रूहवद्यं यदीक्षसे ॥ ८० ॥

तज्ज्ञानानुपपत्तस्तद्विषयत्वं कथमिति चेन्नेत्याह । वेद्मीतीति । यस्य कूटस्थानुष्-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२२१

वस्य प्रसादाज्ज्ञानाज्ञाने शब्दादिविषये कालभेदेन प्रवर्तते तस्य स्वरूपदृष्ट्या तमेव दृष्ट्वा यद्यात्मनि विषयत्वदोषमीक्षसे तर्हि ब्रूहि न चोक्तदृष्टिरूपेणाऽऽत्मदृष्टौ विषयत्वावसर इत्यर्थः ॥ ८० ॥

अप्रमेयं हि यद्वस्तु न तच्छक्यं प्रमाणतः ॥

कुम्भवत्प्रतिनिर्देष्टुं यथा तदभिधीयते ॥ ८१ ॥

कस्मादविषयं विषयीकर्तुमशक्यमित्याशङ्क्य वस्तुस्वाभाव्यादिति भाष्यमवतारयति । अप्रमेयमिति । स्वभावविपरिलोपासंभवो हिशब्दार्थः । तथा तदभिधीयते भाष्येणेति शेषः ॥ ८१ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां संहतानां परस्परम् ॥

साक्षित्वमात्मनो नित्यं वस्तुस्वाभाव्यमुच्यते ॥ ८२ ॥

किं तदित्यपेक्षायां दृष्ट्यादिद्रष्टृत्वमिति भाष्यं व्याचष्टे । द्रष्टृमिति ॥ ८२ ॥

प्रमात्रादिप्रवृत्तेः प्राक्सदानस्तमितोदिता ॥

अकारकात्मना तस्थौ प्रत्यग्दृष्टिरसंगतः ॥ ८३ ॥

ननु साक्षिणोऽपि वस्तुत्वादस्ति मात्रादिग्राह्यत्वमिति कुतो मात्रादेस्तद्ग्राह्यत्वं नैत्यत आह । प्रमात्रादीति । प्रत्यग्दृष्टिः सदैवोदयास्तमयवर्जिता कूटस्था तथाच प्रागपि मात्रादिप्रवृत्तेः स्वापादौ तस्याः स्फुरणान्न सा तद्ग्राह्येत्यर्थः । साक्षित्वे प्रतीचो लौकिकसाक्षिवत्सक्रियत्वाच्च कौटस्थ्यमित्याशङ्क्य स्वतः परतो वा क्रियावत्त्वायोगात्कौटस्थ्यात्मना प्रत्यग्दृष्टेः सर्वान् श्रुतिस्मृतिषु स्थितेरसङ्गत्वाच्च मैवमित्याह । अकारकोति ॥ ८३ ॥

अकार्यकारणात्मैतद्वास्तवं रूपमात्मनः ॥

सकृद्विभातमैकात्म्यं वितमस्कमभेदकम् ॥ ८४ ॥

कार्यकारणेतरत्वाच्च प्रतीचोऽक्रियत्वमित्याह । अकार्येति । यजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपद्यत इत्यात्मनः सक्रियत्वमुक्तमिति चेन्नौपाधिकस्य तद्भावेऽप्यन्यस्य तदभावादिति मत्वाऽऽह । एतदिति । किंच प्रकाशार्था वा ब्रह्माप्त्यर्था वा तमोर्ध्वस्त्यर्था वा भेदध्वस्त्यर्था वाऽऽत्मनः क्रिया नाऽऽद्य इत्याह । सकृदिति । न द्वितीय इत्याह । ऐकात्म्यमिति । न तृतीय इत्याह । वितमस्कमिति । न चतुर्थ इत्याह । अभेदकमिति ॥ ८४ ॥

एतत्तमोभिसंबन्धात्साक्षित्वं प्रतिपद्यते ॥

तमोमात्रैकहेतुश्च मोहसंगतिरात्मनः ॥ ८५ ॥

१२२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

तस्य साक्षित्वं कुतस्त्यमिति चेत्तत्राऽऽह । एतदिति । तथाऽऽत्मनस्तमःसंबन्धो वस्तुतोऽस्ति न वा ? नाऽऽद्योऽसङ्गत्वविरोधान्नेतरोऽनवस्थानादवास्तवे हि तमःसंबन्धे तमोन्तरमभ्युपेयमत आह । तमोमात्रेति । अनवस्था संबन्धे निरस्तेति भावः ॥ ८९ ॥

कूटस्थदृष्टितन्मोहौ दृष्ट्याभासश्च तत्रयम् ॥

कारणं जगतः साक्षी नियन्तेति च भण्यते ॥ ८६ ॥

साक्षित्वमपि कारणत्वादिवद्वास्तवमेवेति चेत्तत्राऽऽह । कूटस्थेति । त्रितयं मिथो गुणप्रधानत्वेन त्रिधोच्यते तथाच कारणत्वादि चाऽऽविद्यमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

कारणत्वं न कौटस्थ्यात्तन्मोहविरहाद्भवेत् ॥

जाड्यान्वयाच्च बुद्ध्यादेर्युक्ता तत्कारणानुमा ॥ ८७ ॥

परिणामवादिनस्तु ब्रह्मणः शुद्धस्य कारणत्वमिच्छन्तो वास्तवं तदाहुस्तान्प्रत्याह । कारणत्वमिति । केवलस्य चिदात्मनोऽकारणत्वे कारणान्तरमाह । जाड्येति । कार्यस्य जाड्यात्कारणेऽपि जाड्यांशोऽनुमेयः कारणानुसारित्वात्कार्यस्यातो जडशक्ति-विशिष्टस्यैव तद्भावान्न तद्वास्तवमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

प्रमात्राद्यतिरेकोऽपि वस्तुनो बोधरूपिणः ॥

अज्ञातस्य प्रमेयस्य युक्तः स्वध्वान्तसाक्षिणः ॥ ८८ ॥

आत्मनो मात्रादेर्भेदोऽभेदो वा वस्तुतोऽस्ति चेदस्तु साक्षित्वाद्यपि तथा नास्ति चेन्मात्रादिवदात्मनोऽप्यनिर्वाच्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रमात्रादीति । अपिरनतिरेक-समुच्चयार्थः । वस्तुनश्चिन्मात्रस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानशबलस्य मात्रादिभेदाभेदौ कल्पितौ, न शुद्धस्य तौ, निरुपाध्यवस्थायामभावादतो भेदाद्यपि कल्पनामात्रमित्यर्थः । अज्ञातस्य प्रमेयत्वं चेदज्ञानस्यापि विशेषणत्वेन प्रमेयतेत्याशङ्क्याज्ञानस्योपलक्षणत्वाच्चेति मत्वा विशि-नष्टि । स्वेति ॥ ८८ ॥

कूटस्थदृष्टेः साक्षित्वं जडस्यैव न युज्यते ॥

साक्ष्यार्थानभिसंबन्धात्तस्मिन्सत्यपि नाचितेः ॥ ८९ ॥

किंच चेतनस्याचेतनस्य वा साक्षित्वमाद्ये शुद्धस्याज्ञस्य वा नाऽऽद्य इत्याह । कूट-स्थेति । पक्षान्तरं प्रत्याह । तस्मिन्निति । साक्ष्यवस्तुसंबन्धेऽपि नाचेतनस्य साक्षित्वं घटवदित्यर्थः ॥ ८९ ॥

तस्मात्परस्य साक्षित्वं स्वमोहाभासवर्त्मना ॥

* । कार्यकारणसंबन्धे चिदाभासस्य संगतेः ॥ ९० ॥

अज्ञस्येति पक्षमङ्गी करोति । तस्मादिति । कथं परस्य स्वमोहस्थाभासद्वारा साक्षि-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२२३

त्वमर्थसंबन्धात्तत्राऽऽह । कार्येति । पारतन्त्र्यात्कार्योदेरेव संबन्धस्तत्राऽऽभासानुप्रवेशादात्मा साक्षीत्यर्थः ॥ ९० ॥

प्रमात्राद्यभिसंबन्धो यथाऽनुभवसिद्धिकः ॥

तथैव तदभावोऽपि सिद्धोऽनुभवमात्रतः ॥ ९१ ॥

मात्रादिभावस्य साक्षिविद्यत्वमुक्त्वा तदभावस्यापि तदाह । प्रमात्रादीति । अभिसंबन्धो भावः ॥ ९१ ॥

अनन्यहेतुकं तावन्नयमेतद्यथोदितम् ॥

प्रमात्रादिपदार्थस्तु धर्माधर्मादिहेतुकः ॥ ९२ ॥

साक्षित्वमन्तर्यामित्वं कारणत्वं च नाऽऽविद्यं किंतु धर्मादिकृतमित्याशङ्क्याऽऽह । अनन्येति । परस्य धर्माद्ययोगादज्ञानमात्रकृतं चेन्नितयं तर्हि कुत्र धर्मादेरुपयोगस्तत्राऽऽह । प्रमात्रादीति । अधर्मादीत्यादिपदं रागादिग्रहार्थं मात्रादेरुपादानमज्ञानं निमित्तं धर्मादीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

बुद्ध्यादेरभिसंबन्धो जन्मनैव चिदात्मना ॥

घटाद्यर्थाभिसंबन्धो धर्माधर्मादिकारणः ॥ ९३ ॥

मात्रादिस्वरूपवत्तस्याऽऽत्मसंबन्धोऽपि धर्मादिकृतस्तेन सन्नपि स कदाचिदात्मासंबन्धः स्यादिति चेन्नेत्याह । बुद्ध्यादेरिति । चिदाकारता तस्य सदाऽस्ति चेद्वटाद्याकारताऽपि तथाऽस्तु तथाच घटादेर्न भानाभानव्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । घटादीति । बुद्ध्यादेर्वटादिसंगतिरागन्तुकी हेतुमपेक्षते सत्यां च तस्यां सुखादिदृष्टेर्धर्मादि तत्र कारणमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

प्रमातृदृष्टिरेकाऽत्र शब्दाद्यर्थावलेहिनी ॥

भूरिसाधनसापेक्षा सुखदुःखफलप्रदा ॥ ९४ ॥

वस्तुस्वाभाव्यादिति भाष्यं व्याख्यातं यत्त्वात्माविषयत्वार्थं दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मेति तदयुक्तं न हि सोऽस्तीति सौगतास्तान्प्रति दृष्टिरिति द्विधेत्यादिभाष्यं तत्र लौकिकीं दृष्टिं व्याचष्टे । प्रमात्रिति । लौकिकपरमार्थदृष्ट्योर्मध्ये साभासबुद्धिपरिणामो लौकिकी दृष्टिरित्यर्थः । सा चाऽऽत्मानं न विषयी करोति विषयान्तरेण चरितार्थत्वादित्याह । शब्दादीति । पारमार्थिकदृष्टितो लौकिकदृष्टेर्विषयतो विशेषमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह । भूरीति । फलतो विशेषमाह । सुखेति ॥ ९४ ॥

क्षणप्रध्वंसिनी चेयं तद्धेतोर्भङ्गुरत्वतः ॥

प्रतिदेहं विभिन्ना च त्वसाधारणकारणात् ॥ ९५ ॥

स्वरूपतोऽप्याह । क्षणेति । तद्धेतुलौकिकदृष्टिहेतुविषयानुपपन्नादिः । विधान्तरेण

१२२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

वैलक्षण्यमाह । प्रतिदेहमिति । पारमार्थिकदृष्टौ नेदमस्तीति वक्तुं तुशब्दः । तत्र हेतुः । असाधारणेति । प्रत्येकं चैत्रादिकृतधर्मादिजन्यत्वस्वीकारादित्यर्थः ॥ ९९ ॥

क्रियाकारकरूपेयमक्रियाऽकारकात्मना ॥

तावन्मात्रैकयाथात्म्यात्तया व्याप्तैव जायते ॥ ९६ ॥

विशेषान्तरमाह । क्रियेति । क्रिया हि दृष्टिः कर्त्रादिभिर्निरूप्येत्यर्थः । पारमार्थिकी दृष्टिर्न क्रिया कूटस्थात्मना स्थितेरिति द्वितीयां दृष्टिं व्याकरोति । अक्रियेति । तर्हि दृष्टिद्वयेष्टेरद्वैतहानिस्तत्राऽऽह । तावन्मात्रेति । परमार्थदृष्टिरेव लौकिक्या दृष्टेर्वास्तवं रूपमतस्तया व्याप्तैव लौकिकी दृष्टिर्भवन्ती तस्यामन्तर्भवतीति न द्वैतापत्तिरित्यर्थः ॥ ९६ ॥

कात्स्न्येन यत्र वृत्तिः स्याद्वाप्यव्यापकवस्तुनोः ॥

व्याप्तिस्तत्रैव मुख्या स्याद्रज्जुसर्पादिवस्तुवत् ॥ ९७ ॥

एकत्र व्याप्यव्यापकत्वायोगाद्भूमान्योरिव दृष्टोर्भेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कात्स्न्येनेति । द्विविधा व्याप्तिर्मुख्याऽमुख्या चाऽऽद्या रज्जुसर्पयोरिव व्याप्यव्यापक-योस्तादात्म्यरूपा सा दृष्टोरेवेति नाद्वैतहानिरित्यर्थः ॥ ९७ ॥

देशकालादिसंभेदादसाधारणतत्त्वयोः ॥

व्याप्तिर्न घटते साक्षाद्विमवद्विन्ध्ययोरिव ॥ ९८ ॥

अमुख्यव्याप्तिस्थलमाह । देशेति । स्वरूपतो भिन्नयोर्देशाद्यभेदाद्या व्याप्तिः सा न मुख्याऽत्यन्तभिन्नयोस्तददृष्टेरतो भूमादौ व्याप्तिर्न मुख्येत्यर्थः ॥ ९८ ॥

प्रमात्रादिव्यपेक्षेयं लौकिकी दृष्टिरात्मनः ॥

तत्प्रत्यगात्मदृष्टिस्तु विज्ञेया पारमार्थिकी ॥ ९९ ॥

परमार्थात्मदृष्ट्येयं लौकिकी दृष्टिरात्मनः ॥

षड्भावविक्रियामेति व्याप्तैवाऽऽकाशकुम्भवत् ॥ १०० ॥

धर्माधर्मानपेक्षत्वाच्चैतन्याभासतां प्रति ॥

घटाद्याभासवत्तस्मान्नाऽऽत्माभासो विनश्वरः ॥ १०१ ॥

ननु तयोरिव दृष्टोरपि वास्तवो भेदो न रज्जुसर्पवत्कल्पितस्तत्त्वकथं मुख्या व्याप्तिस्तत्राऽऽह । प्रमात्रादीति । आत्मनो लौकिकी दृष्टिः सापेक्षत्वात्सर्पादिवत्कल्पितेति न वास्तवस्तत्र भेदोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि दृष्टित्वादितराऽपि कल्पितेति शून्यतेत्यत आह । तदिति । कल्पितत्वेऽनात्मत्वं प्रयोजकमिति भावः । दृष्टोरुक्ते विभागे रज्जुसर्पवन्मुख्या व्याप्तिस्तत्र युक्तेति फलितमाह । परमार्थेति । व्याप्तैवेत्यवधारणमयुक्तं लौकिकदृष्टेरर्थ-व्याप्तिवदात्मव्याप्तेरपि नश्वरत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । धर्मेति । लौकिक्या दृष्टेरात्मव्या-

१ ख. 'नः ॥ ९९ । २ क. 'तु ॥ १०० ॥ तद्व्यापिका त्वयं दृष्टिर्नित्या जन्मादिवर्जनात् ॥ परमार्थदृशाऽतोऽन्या सदा व्याप्तैव जायते ॥ ९९ ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२२६

तिरर्थव्याप्तिश्चास्ति तत्राऽऽद्या स्वाभाविकी द्वितीया धर्मादिकृता तद्धर्मादेर्नाशित्वाद्-
र्थव्याप्तेर्नाशो यावद्वृष्टिभाविनी चैतन्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

निष्क्रियश्चेतनः साक्षी सक्रियोऽचेतनः पराङ् ॥

व्यावृत्तश्च प्रमात्रादेः सिद्धः साक्षी सुषुप्तगः ॥ १०२ ॥

लौकिक्या दृष्टेर्भेदेन नेतरा द्वाष्टिरदृष्टेरित्याशङ्क्यानुभवतो भेदं साधयति । निष्क्रिय
इति ॥ १०२ ॥

न चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते ॥

नावेदिषं सुषुप्तेऽहमिति धीः किंबलाद्भवेत् ॥ १०३ ॥

कथं सौषुप्तः साक्षी मात्रादिव्यावृत्तोऽनुभूयते न तत्रानुभवो हेत्वभावादिति शङ्कते ।
न चेदिति । अस्ति तावद्बुद्धितस्य नावेदिषमिति धीः सा परामर्शत्वात्पूर्वानुभवमाकाङ्क्ष-
त्यतः सौषुप्तनित्यानुभवानुपगमे तदसिद्धेर्मात्रादिव्यावृत्तः साक्षी सौषुप्तः सिद्ध इत्याह ।
नेत्यादिना ॥ १०३ ॥

बुद्ध्यादेः प्रविलीनत्वाद्देहादेश्च जडत्वतः ॥

लोष्टादेरिव, नैव स्यान्नाज्ञासिषमितीक्षणम् ॥ १०४ ॥

परामर्शाधीना सौषुप्तधीर्बुद्ध्यादिनिबन्धनैव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । बुद्ध्यादेरिति ।
न देहद्वयकृतं सौषुप्तं ज्ञानमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । देहादेश्चेति । अतः सौषुप्तनित्यानु-
भवाभावे परामर्शासिद्धिरिति फलितमाह । नैवेति ॥ १०४ ॥

चिदाभासैकमात्रेण तमःसिद्धिर्न मातृतः ॥

संविच्चित्तन्मोहचिद्विम्बैः प्रात्यक्ष्यं कर्तृरूपिणः ॥ १०५ ॥

नित्यानुभवादृते परामर्शायोगोक्त्या सुषुप्ताख्याज्ञानस्य भेद्यत्वमप्यपास्तमित्याह ।
चिदिति । चैतन्यतदाभासाभ्यामज्ञानसिद्धिमुक्त्वा मातृसिद्धिप्रकारमाह । संविदिति ।
चैतन्यतदाभासाज्ञानैरापरोक्ष्यं मातुरित्यर्थः ॥ १०५ ॥

स्मृतिनिश्चितिसंशीतिरागादिहिरुगात्मसु ॥

अहंरूपेण योऽन्वेति स प्रमाता परो मतः ॥ १०६ ॥

कोऽसौ माता तत्राऽऽह । स्मृतीति । ज्ञानादिवृत्त्याश्रयो मातेत्यर्थः । अन्विष्टः
स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जित इति न्यायेनाऽऽह । पर इति ॥ १०६ ॥

स्मरणादिविभागेन ज्ञातर्येकत्र यत्पृथक् ॥

प्रथतेऽनेकरूपाभं तज्ज्ञानं ज्ञातृकर्तृकम् ॥ १०७ ॥

किं तर्हि ज्ञानं तदाह । स्मरणादीति । स्वरूपेण पृथक्त्ववद्विषयतोऽपि तदस्ती-
त्याह । अनेकेति । तत्रानुभवं प्रमाणयति । प्रथत इति । एकत्र ज्ञातरि या ज्ञान-

१२२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

स्थितिः सा ज्ञात्रन्तरेऽपि तुल्येति सूचयति । ज्ञातृकर्तृकमिति । अर्थविशेषितं प्रका-
शरूपं कर्तृनिष्ठं ज्ञानमिति समुदायार्थः ॥ १०७ ॥

विभिन्नो बहिराभाति जातिरूपक्रियादिमान् ॥

विभिन्नोऽनुभवादेव ज्ञातुर्ज्ञानात्स गोचरः ॥ १०८ ॥

कीदृशो विषयस्तत्राऽऽह । विभिन्न इति । ज्ञानादिव्यावृत्त्यर्थं बहिरिति विभि-
न्नत्वं साधयति । जातीति । भिन्नो भातीत्युक्तं व्यनक्ति । विभिन्न इति । साक्ष्यनु-
भवं व्यावर्तयति । ज्ञातुरिति । ज्ञातृक्रियारूपज्ञानाद्यो ज्ञात्रादेरन्यो भाति स विषय
इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

संविदन्मोहधीवृत्तिशरीरादिविशेषणम् ॥

भोक्तराह यदाभाति तत्प्रमाणफलं स्मृतम् ॥ १०९ ॥

प्रसङ्गान्मानफलस्वरूपमाह । संविदिति । चैतन्यं स्फुरतीत्यादिना चैतन्यादिविशे-
षितं यदात्मनिस्फुरणं भाति तत्फलमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

कर्तृत्वं करणत्वं च कर्मत्वं चाऽऽत्मसाक्षितः ॥

व्यतिरेकेण कर्त्रादेः सिद्धेर्नाऽऽत्मत्वमस्त्यतः ॥ ११० ॥

उक्तचतुष्टयस्य नित्यानुभवसिद्धतामाह । कर्तृत्वमिति । एकश्चकारः फलसमुच्च-
यार्थः । आभातीति पूर्वेण संबन्धः । मात्रादेः साक्ष्यत्वे फलितमाह । व्यतिरेकेणेति ।
अतः साक्षिण इति प्रतियोग्युक्तिः ॥ ११० ॥

साक्षित्वेनाऽऽत्मनः सिद्धिर्मात्रादिव्यतिरेकतः ॥

न कर्तृता प्रमात्रादेः साक्ष्यत्वेनैव तत्क्षयात् ॥ १११ ॥

प्रतीचः साक्षित्वे फलितमाह । साक्षित्वेनेति । मात्रादेः साक्ष्याद्भेदेन प्रतीचः
साक्षित्वात्तस्याऽऽत्माधीना सिद्धिरतः साक्षिताफलमात्मतेत्यर्थः । मात्रादेः साक्ष्यत्वमुप-
संहरति । नेति । नाऽऽत्मतेत्यर्थः ॥ १११ ॥

प्रत्यङ्मोहजबुद्ध्यादिजडरूपप्रधानतः ॥ ११२ ॥

कर्तृत्वमात्मनो युक्तं चित्प्राधान्याच्च भोक्तृता ॥ ११२ ॥

तर्हि मात्रादिरैकस्तत्साक्षी चान्यः कूटस्था दृष्टिरपरेति भेदः स्यात्तत्राऽऽह । प्रत्य-
ङ्गिति । आत्मनः स्वाज्ञानोत्थबुद्ध्यादिप्राधान्येन मातृत्वादि स्वाभासप्राधान्येन साक्षिता
स्वतस्तु कूटस्थतेति न वास्तवो भेद इत्यर्थः ॥ ११२ ॥ ७५/१२१५८, ८०/१००

अव्याकृतव्याकरणे यदुक्तं सर्वमेव तत् ॥

अनुसंधेयमत्रापि वस्तुतत्त्वविशुद्धये ॥ ११३ ॥

दृष्टिरिति द्विधेत्यादिभाष्यं व्याख्यायोक्तेऽर्थे तार्तीयन्यायस्यानुग्राहकत्वमाह ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२२७

अव्याकृतेति । वस्तुतत्त्वं वस्तुस्वाभाव्यादित्यादिभाष्यार्थस्तस्य विशुद्धिनिर्धारणं तदर्थ-
मिति यावत् ॥ ११३ ॥

स्वमहिम्ना न संसिध्येत्स्वतोऽनवगमात्मकम् ॥

भावाभावौ न वस्त्वेति प्रत्याख्यातं यदात्मना ॥ ११४ ॥

तत्रोक्तमेव बुद्धिसौकर्यार्थं स्मारयति । स्वमहिम्नेति । न तावज्जडं स्वतः सिध्यति
जडत्वात्तदेव च जन्मविनाशवद्दृश्यते न प्रत्यग्वस्तु यस्मात्तेन तदुभयं निरस्तं तस्मात्कू-
टस्थं तदित्यर्थः ॥ ११४ ॥

तस्मादजायमानैव जायमानेव लक्ष्यते ॥

संवित्तिस्तदसंबोधहेतूत्थानात्मजन्मना ॥ ११५ ॥

तद्विनाशेऽपि तत्साक्ष्याद्विनश्यन्तीव लक्ष्यते ॥

यतोऽतः कार्यतां तस्या नेश्वरोऽपि प्रसाधयेत् ॥ ११६ ॥

अनात्मन्येव जन्मादि चेत्कथमात्मनि तद्धीरित्याशङ्क्योपाधिवशादित्याह । तस्मा-
दित्यादिना । चिदात्मनो जन्मादेर्मिथ्यात्वे फलितमाह । यत इति ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

अज्ञानभूमिगं वस्तु मानसंगतिमामुवत् ॥

मेयत्वं लभते नान्यर्थश्च त्यक्तक्षितिद्वयम् ॥ ११७ ॥

संविद्रूपस्याऽऽत्मनोऽकार्यत्वेऽपि ज्ञेयत्वाज्जाड्यं ततश्च कारणतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
अज्ञानेति । क्षितिशब्देन कार्यैकदेशवाचिना कारणमपि लक्ष्यते ॥ ११७ ॥

हेतोः कार्यसमुत्पत्तेः सिद्धेः प्रागपि संविदः ॥

कार्यकारणताहीना तस्मात्संवित्प्रतीयताम् ॥ ११८ ॥

कार्यकारणान्यतरकोटिव्यतिरेकेण संवित्सत्त्वे मानाभावात्कथमजडोभयविलक्षणा
सेति तत्राऽऽह । हेतोरिति । हेतुहेतुमद्विभागात्पुराऽपि स्वापादौ संविदः सिद्धेस्तत्सा-
धिका या द्वयबहिर्भावादजडा सा निश्चितेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

शून्यस्यापि हि शून्यत्वं तत्साक्षिणि सतीक्ष्यते ॥

असाक्षिकं चेच्छून्यत्वं साक्षिवत्स्यादसाक्षिकम् ॥ ११९ ॥

शून्यवादिनस्तु तामेव न सहन्ते तत्कथं तस्या हेत्वादिराहित्यमत आह । शून्य-
स्येति । यद्यपि सर्वप्रमाणप्रकोपप्रसङ्गाच्च शून्यं नाम संभवति तथाऽपि तस्याभ्युपगमे
तत्त्वं साक्षिसापेक्षं साधकमन्तरेण तदसिद्धेरित्यर्थः । ननु तत्साधकत्वेन साक्षी नेष्यते
तं विनाऽपि तत्प्रथासंभवात्तत्तर्हि स्वप्रकाशं न वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । असा-
क्षिकमिति । साक्षिणं विना शून्यं प्रकाशते चेत्तदाऽसाक्षिकत्वेनेष्टं परेष्टसाक्षिवत्त्वप्र-
काशं स्यात्ततो नास्ति विप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ ११९ ॥

१२२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

साक्ष्यसाक्ष्यपि संसिध्येत्स्वार्थत्वाच्च तु शून्यता ॥

पाराध्यात्स्वार्थविरहे षष्ठगोचरवद्भवेत् ॥ १२० ॥

कल्पान्तरं निरस्यति । साक्ष्येति । अस्मदिष्टः साक्ष्यसाक्षी निरपेक्षोऽपि सिध्यति स्वप्रकाशकत्वेन स्वतन्त्रत्वाच्च त्वदिष्टा शून्यता तथा तस्या जाड्येनाजडसाधकापेक्ष-
त्वादतः स्वतन्त्रसाधकाभावे शून्यमेव शून्यं स्यादिति सदेकरसा कूटस्था संविदास्थे-
येत्यर्थः ॥ १२० ॥

देहान्तः प्रत्यगात्माऽयं पञ्चधा गम्यते मितेः ॥

एककारणसाक्षित्वकर्तृदुःखित्वरूपतः ॥ १२१ ॥

यथोक्तसंवित्सत्त्वेऽपि कथं तदैकरस्यमित्याशङ्क्य तद्गतभेदापवादार्थं पञ्चधा तदव-
स्थानमाह । देहेति । स्थूलदेहमारभ्याव्याकृतपर्यन्तं जगन्मध्ये योऽस्ति प्रत्यग्धातुः सोऽयं
पञ्चधाऽनुभूयत इति यावत् । मितिरनुभवः । तदेव पञ्चधात्वं प्रकटयति । एकेति ।
तत्रैक्यं वास्तवमितरदाविद्यमिति विभागः ॥ १२१ ॥

श्रुतितो लिङ्गतः साक्षात्कार्यकारणसंगतिः ॥

यतोऽनुभूयते तस्मात्कारणत्वं परात्मनः ॥ १२२ ॥

न कारणत्वं प्रत्यग्भूतस्य परस्य युक्तं वादिविप्रतिपत्तेरिति चेन्नेत्याह । श्रुतित-
इति । पञ्चम्यौ समानाधिकरणे । लिङ्गं ज्ञापकं कार्यमाकाशादि जगतः कारणभूतं
ब्रह्मेति ब्रह्मजगतोः संबन्धश्रुतेर्ब्रह्मैव कारणमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

प्रत्यक्साक्ष्यतिरेकेण नाभावोऽपि प्रसिध्यति ॥

किमु भावो जगत्प्रत्यस्मिन्साक्षी चानन्यसिद्धिकः ॥ १२३ ॥

तथाऽपि कथं साक्षित्वं मातारं विना तदप्रतीतेस्तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । मातृभा-
वाभावसाधकः साक्षी मातृव्यतिरिक्तः सिध्यतीत्यर्थः । मातृवत्साक्षिणोऽपि साधकान्त-
रापेक्षयाऽनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । साक्षी चेति ॥ १२३ ॥

यथोक्तानुभवारूढो बुद्ध्यन्तोऽपि प्रसिध्यति ॥

माता मातरि मानं च मानान्मेयं प्रसिध्यति ॥ १२४ ॥

तर्हि साक्षी माता चेति द्वैतप्रसक्तिरित्याशङ्क्य प्रतीचः स्वाविद्याकृतं ज्ञानकर्तृत्व-
माह । यथोक्तेति । कारणत्वादिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । तस्यैवाविद्यया दुःखित्वं वक्तुं
पातनिकमाह । मातरीति । अनुभवारूढत्वमाक्रष्टुं चशब्दः ॥ १२४ ॥

सुखी गौरो धनी गोमान्बाह्यमेयसमाश्रयात् ॥

प्रमाणभूमौ स्थित्वैतदुक्तं सर्वं प्रसिध्यति ॥ १२५ ॥

दुःखित्वस्योपलक्षणत्वमुपेत्य मेयापेक्षं स्वरूपमाह । सुखीति । पञ्चधास्थितिमुपसं-
हरति । प्रमाणेति ॥ १२५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२२९

प्राक्प्रमात्रादिसंभूतेर्यत्प्रमात्रादिकारणम् ॥

अनन्यानुभवात्माभं तत्प्रमाणं सदादृशेः ॥ १२६ ॥

अस्तु कारणत्वाद्याविद्यं वस्तु चाद्वयं तथाऽपि व्यवहारकाले मात्रादिरूपेण तत्सिद्धावपि स्वापादौ न तत्सिद्धिर्मानाभावात्तत्राऽऽह । प्रागिति । स्वापाद्यवस्थास्वप्यज्ञानं स्फुरत्यन्यथोत्थितस्य नावेदिषमिति परामर्शायोगात्तस्मादज्ञानसिद्ध्यनुपपत्तिस्तत्साधकमात्मानं तामु साधयतीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

मेयमानप्रमात्रादिविभागस्तत्र नेक्ष्यते ॥

प्रत्यग्वर्धैकयाथात्म्यवस्तुमात्रोपरोधतः ॥ १२७ ॥

अर्थापत्तिरात्मनि मानं चेत्तत्र मात्रादिना भाव्यं नेत्याह । मेयेति । तत्र हेतुः प्रत्यगिति ॥ १२७ ॥

ईदृगेव फलं चात्र मानमेयादिकं तथा ॥

कुतो भेदावकाशः स्यादद्वयैकप्रमात्मानि ॥ १२८ ॥

श्रौतज्ञानादात्मनि फलमिष्टं न वाऽऽद्ये मानादिविभागोपगमो द्वितीये मुक्त्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । ईदृगिति । रज्जुसर्पादिसदृशं काल्पनिकमिति यावत् । तथेति कल्पितत्वोक्तिः । वस्तुतो विभागाभावे हेतुः । कुत इति ॥ १२८ ॥

प्रमाणवर्त्मनाऽऽयातमिदं मोहापनुत्तये ॥

वस्तुवृत्तेन नैवालं शास्त्रानारम्भसक्तितः ॥ १२९ ॥

आत्मा प्रमास्वभावश्चेत्स्वयमेव स्वाज्ञानं नुदेत्किं काल्पनिकेन मानेनेत्यत आह । प्रमाणेति । अद्वयचैतन्यमिदमा परामृष्टम् । यदीदं स्वरूपतो मोहं नुदेन्न तदोपनिषदारम्भस्तदुत्पत्तियो निवर्त्याभावे वैफल्यादित्याह । वस्त्विति ॥ १२९ ॥

उक्तार्थापरिहारेण तदज्ञानजभूमिषु ॥

व्यवहारः प्रमात्रादेः स्वप्रमायेन्द्रजालवत् ॥ १३० ॥

किंच सर्वव्यवहारस्यानुभवाधीनत्वात्तस्य स्वरूपेणाज्ञानादिसाधकत्वान्मानं विना न तद्ध्वंसितेत्याह । उक्तार्थेति । संविदात्मा प्रत्यगात्मोक्तार्थस्तन्मात्रेण स्वाज्ञानानिरासेनेति यावत् । यथा स्वप्नादिषु मात्रादिकृतो व्यवहारस्तद्वृष्टनिमित्तो दृष्टस्थेहापि स्वाविद्योत्थमात्रादिव्यवहारस्तदधीनो युक्तस्तथाच प्रतीचः स्वाज्ञानादिसाधकस्य न स्वरूपेण तद्ध्वंसितेत्यर्थः ॥ १३० ॥

अविचारितसंसिद्धितमोवत्स्यात्तदुद्भवम् ॥

कृत्स्नं जगदतो मोहध्वस्तौ ध्वस्तं भवेच्चितिः ॥ १३१ ॥

१२३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्याऽऽह । अभिचारितेति । कार्यकारणात्मकद्वैतस्य कल्पितत्वे
फलमाह । अत इति । वाक्योत्थाङ्ग्याकारधीवृत्तेः सहेतुबन्धध्वस्तौ चिन्मात्रमवाशिष्ट-
मित्यर्थः ॥ १२१ ॥

भिन्नमानममात्रादौ कार्यकारणवस्तुनि ॥

अभिन्नमातृमानादिरात्मैवैकोऽद्वयः स्वतः ॥ १२२ ॥

अज्ञानध्वस्तेरुर्ध्वं तदवशेषश्चेत्पूर्वमर्थान्तरस्यापि सत्त्वाच्चिदद्वैतासिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । भिन्नेति । स्वतश्चितोऽद्वयत्वं न विहन्यते कदाचिदपीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

न देशकालावस्थादावपेक्षाऽस्त्यात्मनः स्वतः ॥

अनन्यापेक्षसंसिद्धेर्देशादेस्तदपेक्षतः ॥ १२३ ॥

चिदात्मा स्वसिद्धौ देशाद्यपेक्षते न वाऽऽद्ये घटादिवत्सद्वयत्वं द्वितीये नियतमाना-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । तत्र हेतुः । स्वत इति । आत्मनो देशादिसत्ता-
स्फूर्तिहेतुत्वाच्च न तदपेक्षेत्याह । देशादेरिति ॥ १२३ ॥

देशकालनिमित्तादिव्यपेक्षं वस्तु यज्जवेत् ॥

तदेव तदपेक्षं स्यान्न तु देशादिसिद्धिदम् ॥ १२४ ॥

किं तर्हि तत्सापेक्षं तदाह । देशेति ॥ १२४ ॥

कारकादिवशाद्यावत्किंचिद्वस्तूपलभ्यते ॥

क्रियाफलं तद्विज्ञेयमनपेक्षिततत्त्वकम् ॥ १२५ ॥

तर्हि किंचिद्देशाद्यपेक्षं किंचिन्नेति द्वैतापत्तिर्नेत्याह । कारकादीति । कार्यस्य
सर्वस्य रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वान्न द्वैतं वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

वस्त्वधीना यतो विद्या कर्त्रधीना क्रियाऽखिला ॥

कर्त्रादि चाऽऽत्ममोहोत्थं वस्तु सिद्धं स्वतोऽद्वयम् ॥ १२६ ॥

क्रियाकारकयोरिव तत्फलस्यापि कल्पितत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
वस्तिवति । विद्याया वस्त्वनुसारित्वात्क्रियाकारकयोश्चाऽऽविद्यत्वाद्विद्यया तद्ध्वस्तौ
तत्कार्यक्रियादिध्वस्तोरात्मवस्तु कूटस्थं स्वतोऽद्वयं स्यादित्यर्थः ॥ १२६ ॥

कारकाण्युपमृद्वाति विद्या बीजमिवोषरम् ॥

तत्कारणोपमर्दित्वाज्जन्मनैव न कारकम् ॥ १२७ ॥

विद्ययाऽविद्यानिवृत्त्या तत्कार्यकारकादिनिवृत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । कारकाणीति ।
विद्या वस्तु व्यनक्त्वेन न भावमभावं वा करोति तत्कथमज्ञानादि निवर्तयतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । जन्मनेति । सा हि स्वोत्पत्तिमात्रेण वस्तु स्फुटयन्ती तदज्ञानं नान्तरी-
यकतया निवर्तयति न व्यापारान्तरेणेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

१ क. ग. 'या बुद्धिमिशोरे ॥ त' । ख. 'याऽबुद्धिमिशोरे ॥ त' । २ क. कारकात् ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२३१

प्रमातृपरिणामत्वात्प्रमासिद्धिः प्रमातरि ॥

प्रमात्रव्यवधानेन संविदैव न वृत्तिभिः ॥ १३८ ॥

अथाज्ञानादिध्वंस्यपि विज्ञानमात्माश्रयमित्यात्मनः सविशेषता तत्राऽऽह । प्रमा-
त्रिति । प्रमासिद्धिः संविदेति संबन्धः । ज्ञानस्य फललिङ्गानुमेयत्वान्न साक्षिवेद्येति
केचित्तान्प्रत्याह । प्रमात्रव्यवधानेनेति । साभासमन्तःकरणं तद्वतं ज्ञानं च नित्या-
नुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १३८ ॥

मात्रन्तरे व्यपेक्षायां मातुर्मानान्तरे मितेः ॥

दुर्वारत्वात्प्रसङ्गस्य ह्यनवस्था प्रसज्यते ॥ १३९ ॥

प्रमातृमानयोर्मेयत्वाभावं साधयति । मात्रन्तरं इति । मातुर्मात्रन्तरे मानस्य च
मानान्तरे व्यपेक्षायां तत्र तत्र प्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाद्विधाऽनवस्थेत्यर्थः । फलस्य फलान्त-
रापेक्षायामपि तुल्याऽनवस्थेति वक्तुं हिशब्दः ॥ १३९ ॥

प्रमात्रतिशयेनैव कारणं स्यात्प्रमात्रपि ॥

विज्ञानातिशयं सिध्येन्मानं निश्चयवत्तथा ॥ १४० ॥

वस्तुस्वाभाव्यादित्यादिभाष्यार्थोपयोगित्वेनाव्याकृतप्रक्रियोक्तमनुस्मार्य संप्रति वस्तु-
स्वाभाव्यमेवाऽऽश्रित्य तद्वतमविद्याकृतं रूपं व्याख्यातुं व्यवहारदशायां प्रमाणप्रक्रिया-
माह । प्रमात्रिति । साभासमन्तःकरणं प्रमातृज्ञानं प्रति करणत्वान्यथानुपपत्तिकल्पि-
तान्यथाभावाख्यातिशयेनैव तस्य कारणमतिशयोत्पत्त्यनन्तरं तदेव प्रमातृ ज्ञानाख्याति-
शयविशिष्टं सिध्यति ततो ज्ञानशब्दितं मानं विषयनिश्चयफलशिरस्कं भवतीत्यर्थः ।
अपिरवधारणे । तथेति क्रियाऽनुकृष्यते ॥ १४० ॥

मेयासाधारणात्मोत्थरूपवान्निश्चयो यथा ॥

बाह्यमेयप्रधानत्वे सत्यसाधारणार्थधीः ॥ १४१ ॥

निश्चयस्याऽऽकारोक्तिपूर्वकं तेन तुल्याकारत्वं ज्ञानस्याऽऽह । मेयेति । घटादेर्मे-
यस्यासाधारणेनाऽऽत्मनाऽभिव्यक्ताकारविशिष्टो यथा मानफलभूतो निश्चयस्तथा ज्ञानस्य
घटादि प्रधानं कृत्वा प्रवृत्तत्वे सति घटोऽयं पटोऽयमिति घटाद्यसाधारणाकारेव धीरुदे-
तीति मानतत्फलयोस्तुल्याकारतेत्यर्थः ॥ १४१ ॥

मानव्यापारकाले स्याद्बाह्यमेयोपसर्जनम् ॥

आभासादिप्रमाणान्तं तद्विशिष्टफलोत्थितेः ॥ १४२ ॥

कदा विषयस्य प्राधान्यं मानदेशोपसर्जनत्वं तदाह । मानेति । यदा मानं स्वफ-
लमुत्पादयितुं व्याप्तिर्यते तदा तन्मानं तत्कर्ता तद्वताभासश्चेत्तद्वटादि प्रधानीकृत्य
तद्गुणतया तत्प्रवर्णं भवति घटादिविशिष्टत्वेन फलोत्पत्तेरिष्टत्वादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

१२३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

प्रमाणव्यापृतेस्त्वर्ध्वं वासनाधानकारणात् ॥

मेयोपसर्जनां बुद्धिः स्मृत्या साक्षात्प्रतीयते ॥ १४३ ॥

कदा विषयस्याप्राधान्यं बुद्धेश्च प्राधान्यं तदाह । प्रमाणेति । प्रमाणं स्वफलनिश्च-
यजननव्यापारानन्तरं कृतार्थतया निवर्तमानं स्वाश्रये मातरि वासनामाधाय तदूरेण
तिष्ठति तच्च तदात्मना स्थितमदृष्टादिभिरुद्धोषितं स्मृतिरूपेणोत्पद्यते स्मरणकाले मेयमु-
पसर्जनीकृत्य बुद्धिर्भवतीति तत्प्राधान्यं, मेयस्य च गुणतेत्यर्थः ॥ १४३ ॥

साक्षात्कुर्वत्स्वमात्मानं यदालम्बनतां व्रजेत् ॥

कार्यकारणरूपस्य तदेवाऽऽलम्बनं मतम् ॥ १४४ ॥

कदाचिज्ज्ञेयस्य ज्ञानस्य च कदाचित्प्राधान्यं चेत्तदा कथमेकमेव वस्तु प्रधानमिति
स्वमतसिद्धिस्तत्राऽऽह । साक्षादिति । सवृत्तिकमन्तःकरणं साभासं प्रमातृशब्दितं
स्वविषयं साक्षात्कारं कूटस्थचैतन्यतादात्म्यारोपादापादयद्यत्कूटस्थापरोक्षचैतन्यमाश्रय-
त्वेन स्वीकृत्याऽऽश्रिततां गच्छति तदेव यथोक्तं चैतन्यं कार्यकारणप्रपञ्चस्य रज्जुरिव
सर्पादेरधिष्ठानं तस्य तदविद्याविलसितत्वात्तस्मादेकमेव प्रधानमिति पक्षस्य न क्षति-
रित्यर्थः ॥ १४४ ॥

पूर्वोपलम्भसंस्कारसमुत्थस्मृतिविभ्रमात् ॥

वस्तुवृत्तातिवर्त्येष व्यापारः सार्वलौकिकः ॥ १४५ ॥

अनेकप्रधानोपगमकृतदोषाभावेऽपि मेयोपसर्जना बुद्धिरिति वदता स्मृतेर्मैयाङ्गीका-
रादनालिङ्गितबाह्यार्था स्मृतिरिति स्वमतं त्यक्तमिति चेन्नेत्याह । पूर्वेति । स्वविषयानु-
भवजन्यसंस्कारोत्था स्मृतिभ्रान्त्या सविषयेव भात्यतः सर्वः स्मार्तो व्यवहारो वस्तुतो न
वस्तुस्वरूपानुसारीति न सिद्धान्तहानिरित्यर्थः ॥ १४५ ॥

मेयाभिसंगतेः पूर्वं ज्ञानं ज्ञातृसमाश्रयम् ॥

ज्ञातृत्वसिद्ध्ये ज्ञानं ज्ञातृत्वं तत्कृतं यतः ॥ १४६ ॥

स्मृतेर्बाह्यार्थशून्यत्वे ज्ञानत्वाविशेषान्मानमपि तद्धीनं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
मेयेति । अर्थयोगात्पूर्वं ज्ञातृगतज्ञातृत्वसिद्ध्यर्थं ज्ञातारमाश्रित्य ज्ञानं तिष्ठति ज्ञातृ-
त्वस्य तत्कृतत्वान्न चार्थासंबद्धं ज्ञानमेव नास्त्युपादानात्मना सतो विशेषेण व्यज्यमा-
नस्य तत्संबन्धान्न चार्थव्यवहारस्तद्योगं विना ज्ञानकृतः सिध्यतीति बाह्यार्थता तस्येति
भावः ॥ १४६ ॥

वासनाबलतः स्पष्टं बहिर्वद्यन्मतौ स्थितम् ॥

भावनानागोचरं ज्ञानं बाह्यवस्त्ववलम्बनम् ॥ १४७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२३३

तर्हि स्मृतेरपि बाह्यार्थता ज्ञानत्वान्मानवदन्यथा तस्यास्तदर्थत्वविरोधस्तत्राऽऽह ।
वासनेति । यज्ज्ञानमनुभवारूपं स्वकाले बाह्यविषयमुत्पन्नं तत्स्वकृतसंस्कारात्सूक्ष्माका-
रेण बुद्धौ स्थितमदृष्टाद्युद्बोधकानुरोधेन स्पष्टमुद्बुद्धं स्मृतिरूपेण जायमानं पूर्वानुभूतार्थ-
संस्कारगोचरं बहिर्विषयमिव भवत्यतो वस्तुतोऽर्थाभावादनालिङ्गितबाह्यार्थेत्यादेरविरो-
धाद्वासनावशाच्चावयवत्वधीसिद्धेर्न किञ्चिद्दौस्थ्यमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

अपेक्षावृत्तवद्वस्तु यावत्किञ्चिदिहेक्ष्यते ॥

मातृमात्राश्रयं तत्स्यान्न स्वतःसिद्धिनिष्ठितम् ॥ १४८ ॥

अविद्याकाले मानस्थितिमुक्त्वा वस्तुस्वाभाव्यमुक्तमुपसंहरति । अपेक्षेति । सर्वमपि
सापेक्षं जडं जगन्मातृमाता साक्षी, तन्मात्राश्रयं सिध्यति, न तु तज्जडत्वादेव स्वतः सेद्ध-
मर्हत्यतश्चिन्मात्रमद्वयमवेद्यं पारमार्थिकं, सर्वमितरन्मायिकमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

अन्तःकरणवृत्तिर्या चक्षुरादिसमाश्रया ॥

रूपादिविषयाभासा लौकिकी दृष्टिरुच्यते ॥ १४९ ॥

वस्तुस्वाभाव्यादित्यादि पारमार्थिकी चेत्यन्तं भाष्यं व्याख्याय तत्रेत्यादि विभजते ।
अन्तःकरणेति । बुद्धिपरिणामश्चक्षुरादिकरणको रूपादिविषयो लौकिकदृष्टिरि-
त्यर्थः ॥ १४९ ॥

तस्याश्च क्रियमाणत्वाज्जन्मनाशाभिसंगतिः ॥

आत्मदृष्टिस्त्विदं नित्या जन्मनाशादिवर्जिता ॥ १५० ॥

सा क्रियत इत्यादिभाष्यार्थमाह । तस्याश्चेति । या त्वित्यादिभाष्यं व्याकरोति ।
आत्मेति । पूर्वस्या दृष्टेरस्या विशेषार्थस्तुशब्दः ॥ १५० ॥

कार्यकारणयोस्तत्त्वं प्रत्यगात्मा चितिर्यतः ॥

तस्माभित्याश्रिदाभासो बुद्धौ तत्प्रत्ययेषु च ॥ १५१ ॥

नित्यत्वे हेतौ जन्मादिराहित्ये हेतुमाह । कार्येति । अथ सा न नित्या दृष्टित्वाद्बु-
द्ध्यादिगतदृष्टिवदन्यथा घटादिगताऽपि नित्या स्युः इत आह । तस्मादिति । बुद्ध्यादि-
स्याऽपि सा दृष्टिपदलक्षिता नित्यैवेति साध्यवैकल्यं, न च घटादिस्थदृष्टेर्नित्यत्वप्रसङ्गो
बाध, इष्टत्वाद्यञ्जकाभावात् कदाचिन्न व्यज्यते, न च वाच्या दृष्टिर्दृष्टान्तो, दृष्टित्वस्यापि
तद्वाच्यत्वे हेत्वसिद्धेस्तल्लक्ष्यत्वे साधनवैकल्यादेवं प्रसङ्गोऽपि प्रतिपत्तव्यस्तस्माच्चित्र-
काशः सर्वत्र नित्य एवेत्यर्थः ॥ १५१ ॥

प्रत्यक्षिदुपरक्तायां बुद्धौ धर्मादिहेतुकः ॥

आकारो जायतेऽनित्यो दुःखशब्दादिलक्षणः ॥ १५२ ॥

आत्मदृष्टेर्नित्यत्वेऽपि लौकिकी दृष्टिरनित्येति दृष्टिविशेषणाद्वृत्त्यन्तरस्य नित्यत्व-

१२३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-
प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । दृष्टिग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्बुद्धिवृत्तिः सर्वाऽनि-
त्येत्यर्थः ॥ १९२ ॥

स्थास्त्रौ प्रत्यक्षिदाकारे बाह्यहेतुनिबन्धनः ॥ १९३ ॥

आकारो जायते बुद्धेरागमापायधर्मवान् ॥ १९३ ॥

बुद्धेः शब्दाद्याकारपरिणामवच्चिदुपरागोऽपि धर्मादिकृतः स्यादित्याशङ्क्योक्तमेव
व्यनक्ति । स्थास्त्राविति ॥ १९३ ॥

उपाधिभूतया दृष्ट्या हानोपादानरूपया ॥

एकाश्रयत्वतः स्थास्त्र्वी संमृष्टेवोपजायते ॥ १९४ ॥

लौकिक्या दृष्टेरनित्यत्वेऽपि पारमार्थिकी दृष्टिरात्मैवेत्युक्तं द्रष्टेत्युक्तेर्भेदव्यपदेश-
स्यायोगप्रसङ्गादित्याशङ्क्य सेत्यादिभाष्यार्थमाह । उपाधीति । एकाश्रयत्वं दृष्टोरेक-
बुद्धिस्थत्वम् । साक्ष्यधीतद्वृत्तिस्थं कर्तृत्वं क्रियात्वं चाऽऽरोपान्नित्यदृष्टौ व्यवहियते
तेन व्यपदेशाविति शेषः ॥ १९४ ॥

बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वाद्बुद्धितत्प्रत्ययैरजः ॥

गृह्यतेऽविद्ययाऽभिन्नो मणिर्यद्वदुपाश्रयैः ॥ १९५ ॥

नित्यदृष्टित्वे कथं पश्यति न पश्यति जायते नश्यतीत्यादिव्यपदेशस्तत्राऽऽह ।
बुद्धीति । यथोपाधिभिः स्फटिकस्तत्तदाकारः क्रियते तद्वदभिन्नोऽप्यात्मा स्वाविद्यया
बुद्ध्यादिसाक्षित्वात्तद्वशाद्दर्शनादिविक्रियाशाली व्यवहियत इत्यर्थः ॥ १९५ ॥

कर्तृकार्यावभासित्वात्कर्तृकार्याभिधायिभिः ॥

लक्ष्यते नामभिः साक्षी साक्षान्न त्वभिधीयते ॥ १९६ ॥

कस्मादात्मदृष्टेरनित्यदृष्टियोगादनित्यत्वं शब्दविषयतया स्वत एव किं न स्यादि-
त्याशङ्क्य वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । कर्त्रिति ॥ १९६ ॥

तज्जन्मनाशसाक्षित्वादजोऽनाशी स्वयंप्रभः ॥

जायते नश्यतीत्येवं तत्साक्ष्यप्यभिधीयते ॥ १९७ ॥

द्वितीयं निराह । तज्जन्मेति । लक्ष्यत्वेऽपि न वस्तुतो जन्मादिसिद्धिस्तद्वृष्टेरौपा-
धिकत्वोक्तेरिति भावः । एतेन दृष्टित्वहेतुर्निरस्तः ॥ १९७ ॥

दृष्टेर्जडस्वभावायाः परार्थायाः स्वतश्चितिम् ॥

न पश्येः प्रत्यगात्मानं द्रष्टारं दृश्ययाऽनया ॥ १९८ ॥

न दृष्टेरित्यादिवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि व्याचष्टे । दृष्टेरिति ॥ १९८ ॥

दिदृक्षितपरिच्छिन्नपराग्रपाद्यपेक्षया ॥

तद्विरुद्धं कथं पश्येदृष्ट्या तत्कर्मभूतया ॥ १९९ ॥

दृश्यविलक्षणत्वाच्च तस्य तया विषयीकरणानुपपत्तिरित्याह । दिदृक्षितेति ॥ १९९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमहाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२३५

द्रष्टुर्हि व्यापृतिर्दृष्टौ दृष्टे रूपादिकर्मणि ॥

ताभ्यां तत्प्रत्यगात्मानं कथं पश्येश्चिंति स्वतः ॥ १६० ॥

द्रष्टुर्दृष्टिविषयत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह । द्रष्टुरिति । क्रियायां कर्तुरुत्पादकत्वं तस्याश्च विषये फलाधायकत्वं कर्तृक्रियाफलप्रत्यभूतस्य न क्रियाव्याप्यत्वं न हि प्रतीचः स्वतश्चितो ह्यव्याप्यत्वमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे सर्वसंमतिद्योतको हिशब्दः ॥ १६० ॥

नाकारकं समीक्षेत द्रष्टृदर्शनगोचरान् ॥

कारकत्वमृतेऽविद्यां कूटस्थस्याऽऽत्मनः कुतः ॥ १६१ ॥

आत्मा नित्यदृष्टिर्बुद्ध्यादिसाक्षीत्युक्तम् । इदानीं तत्कर्तृत्वमपि तस्यैवेत्याह । नेत्यादिना । कूटस्थं चैतन्यमुदासीनत्वाच्च द्रष्टादि द्रष्टुमीष्टे तत्तस्य कारकत्वमस्तीत्यर्थः । तर्हि वास्तवं कर्तृत्वं नेत्याह । कारकत्वमिति ॥ १६१ ॥

कारकं सत्तथैकात्म्यं न कथंचन वीक्षते ॥

अविद्यान्वयाद्भास्वत्प्रत्यग्ज्योतिःसत्तत्त्वतः ॥ १६२ ॥

कर्तृत्वस्याऽऽविद्यत्वेऽपि तत्संबन्धकृतं स्वपरक्षणं वास्तवमित्याशङ्क्याऽऽह । कारकमिति । यथैकात्म्यमारोपितकर्तृत्वेन द्रष्टादिकमीक्षते तथाऽकारकं भूत्वा स्वपरदृष्टिं न करोत्यविद्यासंबन्धस्यापि वस्तुतोऽभावादित्यर्थः । तत्र हेतुः । भास्वदिति । प्रतिबन्धविधुरस्फुरणमात्रत्वादित्यर्थः ॥ १६२ ॥

येन चक्षुरिदं दृष्टं चक्षुषा यन्न पश्यति ॥

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं न तु तद्यदुपासते ॥ १६३ ॥

न दृष्टेरिति श्रुत्यर्थे श्रुत्यन्तरं संवादयति । येनेति ॥ १६३ ॥

मनसा मनुते यन्न येन चाऽऽहुर्मनो मतम् ॥

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं न त्विदं यदुपासते ॥ १६४ ॥

बाह्येन्द्रियाविषयत्वेऽपि मनोविषयता स्यादित्याशङ्क्य न मतेरित्यादौ श्रुत्यन्तरसंमतिमाह । मनसेति ॥ १६४ ॥

इत्येवमादिवाक्यानि यथोक्तार्थसमर्थने ॥

श्रौतानि शतशः सन्ति ह्यगमेयत्वसिद्धये ॥ १६५ ॥

श्रुत्यन्तरसंवादं निगमयति । इत्येवमादीति । यथोक्तार्थसमर्थन इत्यस्यैव व्याख्या दृगिति ॥ १६५ ॥

एतन्मोहसमुत्थत्वात्प्रमात्रादेर्मनागमि ॥

नैकात्म्यं शक्यते वेत्तुं कृत्तृहेतोरबाधया ॥ १६६ ॥

१२३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

आत्मनोऽभेयत्वे श्रुतिमुक्त्वा युक्तिं समुच्चिनोति । एतदिति । ऋसं मात्रादि तस्य हेतुरज्ञानं तस्याबाधया ब्रह्मात्मत्वं मात्रादिना न ज्ञातुं शक्यमज्ञानादिप्रतिबन्धानष्टे त्वज्ञाने तदुत्थमात्राद्यभावात् तत्तेन सुज्ञानं तदभेयं प्रत्यगब्रह्मेत्यर्थः ॥ १६६ ॥

दृष्टिभेदमकृत्वैव दृष्टेरित्यादिकां श्रुतिम् ॥

केचिद्वाचक्षते धीराः प्रसादाज्जातवेदसः ॥ १६७ ॥

न दृष्टेरित्यादि भाष्यानुसारेण व्याख्याय भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामनुवदति । दृष्टीति ॥ १६७ ॥

दृष्टेः कर्तारमात्मानं न पश्येः क्रियमाणया ॥

दृष्ट्या रूपानुपातिन्या न क्रिया कर्तृकर्मिका ॥ १६८ ॥

कथं तद्व्याख्यायत्याशङ्क्य नेत्यादिश्रुत्यक्षरार्थं तदिष्टमाह । दृष्टेरिति । दृष्टिर्हि चक्षु-
र्द्वारा जाता धीवृत्ति रूपं गोचरयति तया दृष्ट्या न शक्यो विषयीकर्तुमिति हेतुमाह ।
रूपेति । किंच न सा तं विषयी करोति तत्क्रियात्वाद्वातिरिव गन्तारमित्याह ।
नेति ॥ १६८ ॥

दृष्टेरिति च षष्ठीयं क्रियमाणत्वहेतुतः ॥

कर्मण्येव तु विज्ञेया नासावर्थान्तरे यतः ॥ १६९ ॥

एवं व्याकुर्वतामभिप्रायमाह । दृष्टेरिति चेति । कर्मण्येव षष्ठीत्यत्र दृष्टेरात्मना निष्पाद्यत्वं हेतुमाह । क्रियमाणत्वेति । सकर्मिकायां क्रियायां कर्मणोऽन्तरङ्गत्वं गमयितुं तुशब्दः । एवकारार्थमाह । नेति । क्रियमाणाया दृष्टेः शेषरूपस्यार्थान्तरस्य बहिरङ्गत्वादित्याह । यत इति ॥ १६९ ॥

दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे तृजन्तेन तथाऽऽत्मनः ॥

यतोऽतः कर्मदृष्ट्या तं द्रष्टारं नानुपश्यति ॥ १७० ॥

षष्ठीं व्याख्याय द्वितीयां व्याचष्टे । दृष्टीति । उक्तं षष्ठ्यर्थं दृष्टान्तयितुं तथेत्यु-
क्तम् । अस्तु कर्मदृष्टिर्द्रष्टा च कर्ता किं ततो जातं तदाह । यत इति ॥ १७० ॥

कर्मेप्सिततमं रूपं दृष्टेः कार्यत्वहेतुतः ॥

चक्षुर्मनो वा बुद्धिर्वा कर्तुः करणमिष्यते ॥ १७१ ॥

कर्मत्वं दृष्टेः स्पष्टयति । कर्मेति । यथाऽऽहुर्दृष्टिः क्रिया तस्या यद्रूपं तत्कर्म तद्वीप्सिततममिति । आत्मनः सा कर्म चेत्किं करणमित्युक्ते चक्षुर्मनो बुद्धिरिति कर-
णानीति तद्भाष्यमनुसृत्याऽऽह । चक्षुरिति ॥ १७१ ॥

विज्ञानात्मा तु कर्ताऽत्र स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्मसु ॥

फलं रूपोपलब्धिश्च कर्तुर्दृश्यवसानजम् ॥ १७२ ॥

जीवः परो वा द्रष्टेति संदिहानं प्रत्याह । विज्ञानेति । दृष्टिः सप्तम्यर्थः । तत्र

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२३७

हेतुः । स्वातन्त्र्यादिति । कारकान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वं स्वातन्त्र्यं तदस्ति जीवस्य सर्वासु क्रियास्विति युक्ता दृष्टिकर्तृतेत्यर्थः । विज्ञानात्मनिर्वृत्ताया दृष्टिक्रियायाः फलं रूपोपलब्धिरिति तदुक्त्या तद्दृष्टिफलमाह । फलमिति ॥ १७२ ॥

साधनत्वेन कर्ताऽत्र दृष्टाववसितिं गतः ॥

क्रियासिद्ध्युत्तरे काले फलं कस्यापि चेप्यते ॥ १७३ ॥

इत्थं व्यवस्थायां द्रष्टुर्दृष्टविषयत्वं स्पष्टीकर्तुं कर्तृतया गुणत्वेन दृष्टौ पर्यवसानमाचष्टे । साधनत्वेनेति । उक्तं हि क्रियासाधनत्वेन विनियुक्त इति । क्रियायां कर्तृत्वेन गुणत्वमुक्त्वा फलित्वेन प्राधान्यमाह । क्रियेति । उक्तं हि क्रियासिद्ध्युत्तरकाले फलं कस्यापि भविष्यतीति ॥ १७३ ॥

स्वामिनो यदि वाऽन्यस्य कर्म प्रत्येव च क्रिया ॥

कर्म दर्शयितव्यं स्याद्दृष्ट्वा द्रष्टा न दृश्यते ॥ १७४ ॥

किंशब्दार्थं प्रकटयति । स्वामिन इति । स्वामी जीवोऽन्यस्तदुपाधिर्माता साभास-बुद्ध्याख्यस्तयोरन्यतरस्य रूपाद्युपलब्धिः फलमित्यर्थः । फलवत्क्रियाऽपि रूपस्याऽऽत्मनो वेति विर्कल्प्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । क्रिया हीप्सिततमं कर्म प्रत्यभिमुखीभूतेत्युक्तत्वाज्ज्ञानं संवेदनफलकं क्रिया सा रूपादिविषया नाऽऽत्मविषयेत्यर्थः । तदेव स्फोरयति । कर्मेति । यथाऽऽहुस्तद्दर्शयितव्यं न कर्तेति ॥ १७४ ॥

तत्रैवं सति तं दृष्टेर्दृष्टारं कर्मभूतया ॥

दृष्ट्वा पश्येः स्वमात्मानं न कथंचन कर्तृतः ॥ १७५ ॥

उत्तरीत्या स्थिते विभागे फलितमुपसंहरति । तत्रेति ॥ १७५ ॥

व्याख्यानमेतन्महतां न साधु प्रतिभाति नः ॥

न्यायाक्षरानुपात्तत्वाद्यथा तदभिधीयते ॥ १७६ ॥

उक्तां परव्याख्यां प्रत्याख्यातुं प्रक्रमते । व्याख्यानमिति ॥ १७६ ॥

यथाप्रश्नमियं तावत्प्रत्युक्तिर्नोपपद्यते ॥

यतो द्रष्टर्यसंभाव्यं कृत्स्नं प्रश्नविशेषणम् ॥ १७७ ॥

तत्र श्रुत्यक्षरानुपात्तत्वमुपपादयति । यथेति । दृष्टिकर्तारमधिकृत्य प्रवृत्ता न दृष्टेरित्यादिप्रत्युक्तिर्यत्साक्षादित्यादिप्रश्नानुसारिणी नेत्यत्र हेतुमाह । यत इति ॥ १७७ ॥

साक्षादित्यादिकं यस्मान्न मनागपि युज्यते ॥

विशेषणं यथोक्तं तत्कारके दृष्टिकारिणि ॥ १७८ ॥

प्रश्नवाक्यस्थविशेषणजातस्य दृष्टिकर्तरि कथमसंभवस्तत्राऽऽह । साक्षादित्यादि-

१२१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

कमिति । यथोक्तं सर्वान्तरत्वं तस्मान्न प्रश्नानुसारि परमते प्रतिवचनमिति शेषः ॥ १७८ ॥

क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ नापि प्रश्ने विवक्षितौ ॥

एकार्थयोगाद्वाक्यस्य नैकोक्तौ स्याद्द्वयार्थता ॥ १७९ ॥

ननु प्रश्ने परापरा विवक्षितौ तत्र यथायोगं विशेषणोपपत्तिस्तत्राऽऽह । क्षेत्रज्ञेति । तत्र हेतुः । एकार्थेति । अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः ॥ १७९ ॥

न चेप्सिततमत्वं स्याद्द्रष्टृदृष्टेरसंभवात् ॥

दृष्ट्यन्तरस्य दृष्टुश्च न च द्रष्टृन्तरं तथा ॥ १८० ॥

यत्तु दृष्टेरिति षष्ठी कर्मणीत्यङ्गीकृत्य क्रियमाणत्वेन कर्मत्वं दृष्टेरादिष्टं तन्निराकुर्वन्परव्याख्याया न्यायानुपात्तत्वमाह । न चेति । द्रष्टुरिव दृष्टेरपि न कर्मत्वं दृष्टिविषयदृष्टेरसंभवादित्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति । द्रष्टुश्चेति । तथेति दार्ष्टान्तिकोक्तिः ॥ १८० ॥

तदभ्युपगमे वैः स्यादनवस्थाऽनिवारणा ॥

दृष्ट्यन्तरेण संव्याप्तिर्नातो दृष्टेः कथंचन ॥ १८१ ॥

उभयत्र दृष्टिद्रष्टृन्तराभ्युपगमे को दोषस्तत्राऽऽह । तदिति । तस्या मूलक्षयकरीत्वेन दूषणत्वं प्रकटयितुमनिवारणेति विशेषणं तत्फलमाह । दृष्ट्यन्तरेणेति । द्रष्टृन्तरेणेत्यपि द्रष्टव्यं दृष्टेरित्यपि द्रष्टुरुपलक्षणम् ॥ १८१ ॥

तथा द्रष्टृदृष्टीत्येव कामितार्थसमाप्तिः ॥

निरर्थकमिदं च स्याद्दृष्टेरिति यदुच्यते ॥ १८२ ॥

यत्तु दृष्टिकर्तृत्वमित्यादि तन्निराह । तथेति । यथा दृष्टेरिति षष्ठी न कर्मणीत्युक्तं तथा द्रष्टेत्यपि कर्तरि न संभवतीति यावत् । द्रष्टारमिति दृष्टिकर्तृत्वविवक्षया मिष्टोऽर्थो दृष्टिकर्तृत्वं तस्य द्रष्टृपदेनैव सिद्धेर्दृष्टेरित्यनर्थकमित्यर्थः । अवधारणार्थश्चकारः ॥ १८२ ॥

सदैवाव्यभिचारित्वाद्दृष्टिद्रष्टोः परस्परम् ॥

विशेषणविशेष्यत्वं व्यभिचारे सतीष्यते ॥ १८३ ॥

परपक्षे दृष्टिविशेषणमधिकमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । सदेति । नीलोत्पलयोर्मिथो व्यभिचारे सत्युत्पलस्य नीलेन विशेष्यत्वं दृष्टं न तथा द्रष्टृदृष्टोरन्योन्यं व्यभिचारो न हि द्रष्टा दृष्टिं व्यभिचरति तं वा दृष्टिरतो दृष्टेरित्यनर्थकमित्यर्थः ॥ १८३ ॥

न च प्रमादपाठोऽयं सर्वेषामविगानतः ॥

विध्यशेषत्वतो नापि चार्थवादत्वमिष्यते ॥ १८४ ॥

सत्यमनर्थकमपि प्रमादात्पठितमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । सर्वेषामित्युभयेषां ज्ञास्त्रिणामित्यर्थः । अर्थवादत्वेन तर्हीदमुपात्तं नेत्याह । विधीति ॥ १८४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२३९

अहं दृष्ट्यभिगम्यत्वमपि द्रष्टुरिहेष्यते ॥

प्रत्यक्षमाविरुद्धत्वं तथाचोक्तेः प्रसज्यते ॥ १८५ ॥

यत्तु कर्म दर्शयितव्यं न कर्तेति तत्राऽऽह । अहमिति । द्रष्टुरहंभीगम्यत्वे लौकि-
कपरीक्षकसंमतेऽपि न दृष्टेरित्यादिश्रुतौ तस्य दृष्टिविषयत्वं निरसितुं शक्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेति ॥ १८५ ॥

मेयमानप्रमातृणां प्रात्यक्ष्यं प्रागपीरितम् ॥

व्याख्या व्यरोधि तेनेयं दृष्टेरित्यत्र या कृता ॥ १८६ ॥

परस्य प्रमाणन्यायविरोधमुक्त्वा स्वोक्तिविरोधमाह । मेयेति । दृष्टेरहंभीगम्यत्वं
यथेदानीमुक्तं तथेत्यपरर्थः । ईरितं भर्तृप्रपञ्चैरिति शेषः ॥ १८६ ॥

यथोक्तादात्मनोऽन्यद्यत्कार्यकारणरूपकम् ॥

आर्तं विनाशि तत्तुच्छं शुक्तिकारजतादिवत् ॥ १८७ ॥

न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्य परकीयव्याख्यां निरस्य स्वव्याख्यानं व्यवस्थाप्यातोऽन्य-
दार्तमित्यस्यार्थमाह । यथोक्तादिति । कारणसंसर्गरूपं विनाशित्वं निवर्तयति । तुच्छ-
मिति । अपसिद्धान्तं परिहरति । शुक्तीति ॥ १८७ ॥

एतदेवमनार्तं स्यात्स्वतःसिद्धत्वकारणात् ॥

सदैकानुदितालुप्तप्रत्यग्दृष्टिसतत्त्वकम् ॥ १८८ ॥

शब्दार्थमुक्त्वाऽऽर्थिकमर्थमाह । एतदिति । उक्तं हेतुदेवैकमनार्तमविनाशि कूट-
स्थमिति ॥ १८८ ॥

हेतूक्तिरथवाऽतः स्यादुक्तवस्तुस्वभावतः ॥

तदन्यभावासंसिद्धेरार्तत्वं हेतुमद्भवेत् ॥ १८९ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—६२१६

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थमुषस्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अतःशब्दमनूयार्थान्तरमाह । हेतूक्तिरिति । हेतुरूपमर्थं व्यनक्ति । उक्तेति ।
साक्षात्त्वादिविशेषणवतो वस्तुनः सर्वत्र प्रत्यक्त्वेन स्वभावत्वात्तदुद्रिक्तस्य सत्त्वासिद्धे-
रार्थान्तरत्वेन भासमानं सर्वं तुच्छमेव स्यादेवमनात्मप्रपञ्चस्याऽऽर्तत्वमतःशब्दोक्तेहेतु-
सहितमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १८९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थमुषस्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

१२४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

अथ पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

आदावभिहितं सर्वं बन्धनं समयोजकम् ॥

अस्तित्वव्यतिरिक्तत्वे बद्धस्य च विनिश्चिते ॥ १ ॥

संगतिं वक्तुं वृत्तमनुव्रवति । आदाविति । ब्राह्मणत्रयेण कर्मादिप्रयोजकसहितः
संसार उक्तश्चतुर्थेन कूटस्थबोधः प्रत्यगात्मा मुमुक्षुर्निश्चित इत्यर्थः ॥ १ ॥

संसारानर्थसंप्राप्तिहेतोर्विध्वस्तयेऽधुना ॥

संन्यासैकसाहाय्यात्मयाथात्म्यज्ञानमुच्यते ॥ २ ॥

उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । संसारेति । सहेतुबन्धध्वंसि संन्यासं सम्यग्ज्ञानं वक्तुं
पञ्चमं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ २ ॥

उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य संन्यासो लक्षणं यतः ॥

साधनं च तदुत्पत्तौ संन्यासोऽतोऽत्र भण्यते ॥ ३ ॥

ननु ज्ञानमेव वाच्यं तस्याज्ञानध्वंसित्वान्न संन्यासस्तस्य ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं चानुपयोगा-
त्तत्राऽऽह । उत्पन्नेति । साधनं च ज्ञानस्येति शेषः । अत्रेति प्रकृतज्ञानप्रकर-
णोक्तिः ॥ ३ ॥

प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥

तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ ४ ॥

तस्य तत्साधनत्वे मानमाह । प्रवृत्तीति ॥ ४ ॥

उषस्तप्रश्न एवायं कहोलेनापि पृच्छयते ॥

तत्किमर्थं पुनः प्रश्नः स एव कृतनिर्णयः ॥ ५ ॥

स्वाभिप्रेतां संगतिमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चाभिप्रेतां वक्तुं पूर्वपक्षयति । उषस्तेति । तत्त-
त्रार्थभेदाभावे सतीति यावत् ॥ ५ ॥

प्रष्टृभेदाददोषश्चेन्मैवं प्रत्युक्तिभेदतः ॥

एकार्थप्रश्नवाक्यस्य हेका प्रत्युक्तिरिष्यते ॥ ६ ॥

पुनरुक्तिपरिहारं शङ्कते । प्रष्टृभेदादिति । दूषयति । मैवमिति । एकार्थस्य प्रश्नस्य
भिन्नकर्तृकस्यापि प्रतिवचनमेकमेव युक्तं प्रतिवक्तृभेदाभावादिह तु न दृष्टेर्योऽज्ञानाये-
स्यादिप्रत्युक्तिभेदोऽस्त्यतो न प्रष्टृभेदः पुनरुक्तिं परिहरेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनरुक्तं न च न्याय्यमेकप्रवचने क्वचित् ॥

न चेह लौकिको जल्पः प्रष्टृभेदो यतो भवेत् ॥ ७ ॥

१ क. निज्ञासोरिति । २ ख. पृष्टः । ३ क. 'दोऽस्ति यतो ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२४१

अस्तु तर्हि पुनरुक्तिरेव दृश्यते हि शाखाभेदे पुनर्वचनं नेत्याह । पुनरुक्तमिति । प्रवचनशब्दः शास्त्राविषयः । प्रष्टृभेदात्पुनरुक्तिपरिहारो नेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । न चेति । न हि श्रुतौ लोकप्रसिद्धो जल्पोऽस्ति येन प्रष्टृभेदः पुनरुक्तिपरिहाराय स्यादपौरुषेयायां श्रुतौ वास्तवस्य प्रष्टृभेदस्यानिष्टत्वात्कल्पितस्याकल्पितपुनरुक्तिपरिहारानुपयोगित्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

समानशब्दौ तेनेमौ स्यातां भिन्नार्थवाचकौ ॥

कहोलोषस्तवक्त्रोक्तौ प्रश्नाविति विनिर्णयः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तयति । समानेति । एकार्थत्वे पुनरुक्तिस्तच्छब्दार्थः ॥ ८ ॥

क्षेत्रज्ञात्मानमप्राक्षीदुषस्तो न परं पदम् ॥

अप्राक्षीत्परमात्मानं कहोलोऽपि न दुःखिनम् ॥ ९ ॥

कथं तयोर्भिन्नार्थत्वं तत्राऽऽह । क्षेत्रज्ञेति । यथाऽऽहुः पूर्वः प्रश्नः परमात्मविषयोऽयं विज्ञानात्मविषय इति । माध्यंदिनशाखया भाष्ये पौर्वीपर्यमुन्नेयम् ॥ ९ ॥

एकदेश उपन्यासादैकार्थ्यमवसीयते ॥

मिथःसंकीर्णधर्मोक्तौ यथायोगं व्यवस्थितिः ॥ १० ॥

अस्य हि विज्ञानात्मनः परमात्मन्यप्ययो वक्तव्य इति वदद्भिस्तयोरैक्यमिष्टं तत्र प्रश्नयोर्भिन्नार्थत्वे युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । एकेति । एकस्मिन्प्रकरणे द्वयोरुक्त्या प्राकरणिकं तदैक्यं तत्रोपस्तप्रकरणे वाक्यार्थावयवो विज्ञानात्मा निरुच्यते कहोलप्रकरणे तु तद्भागः परस्तेयोः समानदेश उपन्यासात्समानकार्यतेत्युक्तत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थभागौ जीवपरौ प्रश्नविषयावित्युक्तं प्रश्नयोर्धर्मव्यत्यासादेकार्थत्वदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । मिथ इति ॥ १० ॥

यदन्तरतमत्वं प्रागुक्तं तत्परमात्मनि ॥

तदेकदेशाभिहितेर्विज्ञानात्मानमेष्यति ॥ ११ ॥

यद्यपि जीवपरधर्मौ परस्परसंकीर्णवुच्येते तथाऽपि यथासंभवं व्यवस्थितत्वेनैष्टव्यावित्येतदेव दर्शयति । यदिति । कहोलवाक्ये परमात्मधर्मत्वेनोक्तं सर्वान्तरत्वं विज्ञानात्मधर्मत्वात्तमेवोपस्तपृष्टगतं गमिष्यत्येकस्मिन्प्रकरणे द्वयोरुक्तेरन्तरतमत्वं परमात्मन्युच्यमानं विज्ञानात्मनि सिद्धं भविष्यतीति तदुक्तेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

शोकमोहाद्यतीतत्वं प्रकाशात्मकता तथा ॥

विज्ञानात्मनि चोक्ताऽपि परमात्मानमेष्यति ॥ १२ ॥

परमात्मधर्मे दर्शितं प्रकारं विज्ञानात्मधर्मेऽपि योजयति । शोकेति । यद्यपि शोका-

१२४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

द्यतीतत्वं स्वप्रकाशत्वं च ज्योतिर्ब्राह्मणे नैवमुक्तं तथाऽपि तत्पाञ्चमिकं परं गमिष्यति
तस्य तद्धर्मतया तेनैव संबन्धाच्छोकमोहाद्यतीतता प्रकाशमात्ररूपता च विज्ञानात्मन्यु-
च्यमाना परमात्मनि सिद्धा भविष्यतीति तदुक्तेरित्यर्थः ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्यायशेषेण परमात्मविनिर्णयः ॥

षष्ठे तु वक्ष्यतेऽध्याये विज्ञानात्मविनिर्णयः ॥ १३ ॥

प्रश्नयोर्विषयभेदमुक्त्वा पञ्चमशेषस्य कहोलप्रकरणेनैकवाक्यतामाह । पञ्चमेति ।
उक्तं हि पञ्चमाध्यायशेषेण परमात्मनो निर्णयो वक्ष्यमाण इति । ज्योतिर्ब्राह्मणादेरुष-
स्तप्रकरणेनैकवाक्यतामाह । षष्ठे त्विति । यथाऽऽहुः— षष्ठेन विज्ञानात्मन इति ॥ १३ ॥

उपन्यासो द्वयोरत्र विज्ञानात्मपरात्मनोः ॥

व्यङ्गाय्यपुनरुक्तत्वं न्यायमार्गसमाश्रयात् ॥ १४ ॥

प्रश्नयोर्भिन्नार्थत्वे गमकमाह । उपन्यास इति । तदुक्तमपुनरुक्तेन हि द्वितीयेन
प्रश्नेन भवितव्यमिति ॥ १४ ॥

इति व्याचक्षते केचित्प्रश्नावेतौ यथोदितौ ॥

न सम्यगेतद्व्याख्यामं यथा तदभिधीयते ॥ १५ ॥

परपक्षमुपसंहरति । इति व्याचक्षत इति । ब्राह्मणद्वयेनार्थद्वयं विवक्षितमित्येतद-
युक्तमित्याह । न सम्यगिति ॥ १५ ॥

प्रत्युक्तेरेष त इति प्रश्नयोरुभयोरपि ॥

क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ नात्राऽऽत्मानौ विवक्षितौ ॥ १६ ॥

असम्यक्त्वं व्यनक्ति । प्रत्युक्तेरिति ॥ १६ ॥

प्रश्नोक्तिरेकरूपा च प्रत्यभिज्ञायतेऽञ्जसा ॥

प्रत्युक्तिश्च तवाऽऽत्मेति भिन्नार्थे वचसी कथम् ॥ १७ ॥

प्रत्युक्तेरिव प्रश्नयोरेकरूपत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च न भिन्नार्थतेत्याह । प्रश्नोक्तिरिति ।
प्रश्नप्रत्युक्तयोरेकरूपत्वे फलं निगमयति । प्रत्युक्तिश्चेति । प्रश्नैकरूप्यसमुच्चयार्थश्च-
कारः ॥ १७ ॥

एकत्र च न संभाव्यावात्मानौ द्वौ शरीरके ॥

आत्मप्रत्यय एकार्थस्तथा श्रुतिवचांस्यपि ॥ १८ ॥

इतश्च वाक्ययोर्न भिन्नार्थतेत्याह । एकत्रेति । नन्वेकत्र भोक्तृद्वयायोगेऽपि भोक्तृ-
भोक्तोर्नायोगो गुहाधिकरणन्यायादुषस्तकहोलयोश्च संघातभेदादात्मभेदोऽत आह ।
आत्मेति । आत्मेति प्रत्ययस्तावदेकविषयस्तस्य वस्तुतो भिन्नविषयत्वे मानाभावादि-
त्यर्थः । एको देवः सर्वभूतेष्वित्यादिश्रुतिविरोधाच्च वस्तुतो नाऽऽत्मभेदोऽस्तीत्याह ।
तथेति ॥ १८ ॥

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२४३

एकात्मकाः सर्वदेहा विवादो येषु वर्तते ॥

शरीरत्वाविशेषत्वात्मतिवादिशरीरवत् ॥ १९ ॥

आत्मैक्यसाधकानुमाविरोधाच्च तद्भेदो नेति बृहद्विचारोक्तं स्मारयति । एकेति ॥ १९ ॥

सर्वान्तरावसानस्य साक्षादित्यादिकस्य च ॥

एकाध्यात्म्यश्रवाक्यस्य नाऽऽत्मानौ द्वौ विवक्षितौ ॥ २० ॥

आत्मैक्ये सिद्धे प्रश्नद्वयस्याऽऽत्मद्वयविषयत्वायोगमुक्तमनुवदति । सर्वेति ॥ २० ॥

अगौणाव्यवधानादिविशेषणविशेष्यता ॥

नानेकस्याऽऽत्मनो न्याय्या तदसंभवहेतुतः ॥ २१ ॥

प्रश्नयोर्भिन्नार्थत्वायोगे हेत्वन्तरमाह । अगौणेति । एतैर्विशेषणैर्विशेष्यतेति यावत् ।
अनेकस्यागौणत्वसर्वान्तरत्वादेरसंभवादिति हेतुमाह । तदसंभवेति ॥ २१ ॥

व्यर्थोपनिषदारब्धिर्यदि भेदो भवेत्तयोः ॥

अनिर्मोक्षप्रसक्तिश्च क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः ॥ २२ ॥

प्रश्नार्थात्मभेदे दोषान्तरमाह । व्यर्थेति । ब्रह्मात्मैक्यं ज्ञातुमुपनिषदारम्भो वस्तुत-
स्तद्भेदे न साऽऽरम्भ्या भिन्नयोरैक्यज्ञानायोगात्कल्पितभेदे प्रश्नयोर्न भिन्नार्थतेत्यर्थः ।
किंच जीवेश्वरयोर्वस्तुतो भेदे जीवस्य ब्रह्मत्वाख्यो मोक्षो न स्यान्न चाविद्याक्षयस्तस्यापि
त्वत्पक्षे हेत्वभावादेवायोगादतोऽफलं शास्त्रमनारम्भमित्याह । अनिर्मोक्षेति ॥ २२ ॥

अकृत्स्नदृष्टिविषयो निषेधोऽपि न युज्यते ॥

प्रविष्टस्य न चेत्कात्स्न्यं विज्ञानात्मन इष्यते ॥ २३ ॥

वास्तवात्मभेदाभावे हेत्वन्तरमाह । अकृत्स्नेति । स योऽत एकैकमुपास्ते न स
वेदाकृत्स्नो ह्येष इत्यादि निषेधः ॥ २३ ॥

वस्तुवृत्तानुरोधेन नातो भेदोऽस्ति कुत्रचित् ॥

वस्तुवृत्तानभिज्ञानाद्भेदः स्वप्नेन्द्रजालवत् ॥ २४ ॥

आत्मभेदं निरस्य प्रसङ्गादनात्मभेदमपनुदति । वस्तिवति । आत्मापारिच्छिन्नत्वम-
तःशब्दार्थः । वस्तु चेदपारिच्छिन्नं कथं परिच्छेदभानं तत्राऽऽह । वस्तिवति ॥ २४ ॥

एक एव ततः प्रश्नो न प्रश्नद्वयमिष्यते ॥

कंचिद्विशेषमापेक्ष्य पृष्ठो भूयोऽपि पृच्छयते ॥ २५ ॥

आत्माभेदे प्रश्नैक्यं फलमाह । एक इति । पुनरुक्तिस्तर्हि तदवस्थेति तत्राऽऽह ।
कंचिदिति ॥ २५ ॥

उपदेशस्य विषयः प्रश्नप्रत्युक्तिवाक्ययोः ॥

निरधारि पुरा तस्य याथात्म्यं त्वत्र पृच्छयते ॥ २६ ॥

१२४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

तमेव विशेषं दर्शयति । उपदेशस्येति ॥ २६ ॥

बुद्ध्यन्ताद्यतिरिक्तोऽस्ति साक्षी प्रश्नस्य गोचरः ॥

योग्यः प्रत्यङ्गिति ज्ञेयः पूर्वप्रश्नार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥

पादत्रयोक्तमाद्यप्रश्नविषयं विशदयति । बुद्ध्यन्तादिति । प्रमातृव्यतिरिक्तस्त-
त्साक्षी साक्षादित्यादिप्रश्नस्य योग्यो विषयः प्रत्यगात्मा मुमुक्षुरस्तीति पूर्वत्र प्रश्नप्रत्यु-
क्तिभ्यां निर्धारितमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अशनायाद्यतीतत्वं पूर्वोक्तस्यैव वस्तुनः ॥

द्वितीयेनोच्यते तत्त्वं प्रत्यङ्गोहनिवृत्तये ॥ २८ ॥

तस्येत्यादिनोक्तं व्यनक्ति । अशनायादीति । तत्त्वप्रपञ्चनफलमाह । प्रत्यङ्गिति ॥ २८ ॥

यथाप्रश्नं प्रतिवचो न सम्यगुदितं पुरा ॥

इति मत्वाऽथवाऽप्राक्षीत्पृष्ठमर्थं पुनर्ऋषिम् ॥ २९ ॥

पूर्वप्रश्नस्य विशेषजिज्ञासया प्रश्नान्तरप्रवृत्तिमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तत्प्रवृत्तिमाह ।
यथेति ॥ २९ ॥

साक्षादित्यादिना पृष्ठं साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥

यथा संभाव्यते नेहकप्रत्युक्तौ किञ्चिदीक्ष्यते ॥ ३० ॥

कथं यथाप्रश्नं प्रतिवचो नोक्तं तत्राऽऽह । साक्षादिति ॥ ३० ॥

असंतोषात्कहोलोऽत उपस्तप्रश्नमेव तु ॥

भूयोऽप्राक्षीन्मुनिं विद्वान्याथात्म्यार्थावबुद्धये ॥ ३१ ॥

असंतोषहेतुमुक्त्वा तत्फलमाह । असंतोषादिति । यथाप्रश्नं प्रतिवचो नोक्तं चेदु-
षस्तेनैव प्रष्टव्यं कथमन्यः पृच्छति तत्राऽऽह । विद्वानिति । कहोलप्रश्नस्य प्रयोजन-
माह । याथात्म्येति ॥ ३१ ॥

एष आत्मेति प्रत्युक्तिर्यः प्राणेनेति चोपरा ॥

तावन्मात्रोक्तितो नासौ प्रश्नार्थोऽवधृतो भवेत् ॥ ३२ ॥

असकृत्प्रत्युक्त्योषस्तप्रश्नस्य निर्णीतत्वान्नासंतोषहेतुरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । एष
इति । तथाच पृष्ठस्यार्थस्य सम्यगनिर्धारितत्वात्तन्निर्दिधारायिषया भूयस्तत्रैव प्रश्नोपप-
त्तिरिति शेषः ॥ ३२ ॥

ननूर्मिषट्पातीतत्वं दुःखित्वं चाद्वयात्मनि ॥

एकदैकत्र न स्यातां प्रकाशतमसी यथा ॥ ३३ ॥

एकमेवाऽऽत्मतत्त्वमधिकृत्य प्रश्नावित्यत्र चोदयति । नन्विति ॥ ३३ ॥

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२४५

नैष दोषस्तदज्ञानमिथ्याधीश्रमहेतुतः ॥

संसारिताऽऽत्मनः कृप्ता कृष्णिमेव नभस्तले ॥ ३४ ॥

प्रश्नार्थो मिथो भिन्नौ विरुद्धधर्मत्वात्तमः प्रकाशवादित्यत्र मानतो वा विरुद्धधर्मत्वं भानतो वा नाऽऽद्योऽसिद्धेरित्याह । नेति ॥ ३४ ॥

बृहद्विचारे सम्यक् प्रागप्येतद्विचारितम् ॥

विरुद्धागमविषयप्रविवेकप्रसङ्गतः ॥ ३५ ॥

प्रत्यग्ज्ञानजभ्रमादात्मनः संसारिता कल्पितेति कथं सिद्धवदुच्यते तत्राऽऽह । बृह-
दिति । विचारान्तरेष्वपि तत्र तत्र प्रसङ्गादेतदुक्तमेवेति वक्तुं चकारापिकारौ । किंच
सविशेषत्वनिर्देशत्वश्रुत्योर्विषयविभागोक्तिप्रसङ्गेन संसारित्वस्य मिथ्यात्वं मधुब्राह्म-
णान्ते दर्शितमित्याह । विरुद्धेति । एतद्विचारितमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३५ ॥

रज्जुत्वाहित्वयोर्यद्वदेकस्मिन्नपि वस्तुनि ॥

स्वतस्तन्मोहतश्चैव संभवस्तद्वदात्मनि ॥ ३६ ॥

मुक्तत्वं च सितत्वं च परस्परविरुद्धयोः ॥

धर्मयोः समवायः स्यान्न तु नीलोत्पलादिवत् ॥ ३७ ॥

कल्पान्तरमुत्थापयति । रज्जुत्वेति । सितत्वं चेत्यस्मादूर्ध्वमिति शब्दाध्याहारः ।
मुक्तत्वबद्धत्वयोरेकत्र वस्तुतो नाऽऽवेशोऽस्तीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः । न त्विति ॥ ३६ ॥
॥ ३७ ॥

एवं विरुद्धधर्मत्वे न च दोषोऽस्ति कश्चन ॥

नामरूपादिसद्भावो दोषश्चेदिह चोद्यते ॥ ३८ ॥

प्रातिभासिकविरुद्धधर्मत्वहेतौ साध्यो भेदः कल्पितोऽकल्पितो वा नाऽऽद्यः सिद्ध-
साध्यत्वाद्वितीये रज्ज्वादावनैकान्त्यमिति मत्वा दूषयति । एवमिति । निरुपाधिकरूपे-
णासंसारित्वं सोपाधिकरूपेण संसारित्वमित्यविरोध उक्तः । इदानीमुपाध्युपगमे सद्ध्यत्वं
सत्यस्यैव घटादेरुपाधित्वदृष्टेरिति शङ्कते । नामेति । इहेत्यद्वैतपक्षोक्तिः ॥ ३८ ॥

नेह नानेति वचनादेकमेवेति चोक्तितः ॥

नैवं परिहृतेस्तस्य मृद्दृष्टान्तादियुक्तिभिः ॥ ३९ ॥

तेन सद्ध्यत्वे किं स्यादत आह । नेहेति । उक्तितो विरोध इति शेषः । मृदाद्यति-
रेकेण तद्विकाराः शरावादयो नेतिदृष्टान्ताख्ययुक्तिबलादाविद्यनामरूपपरचितकार्यकारण-
संघातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्च विद्यया निरासान्नैवमिति परिहरति । नैवमिति ॥ ३९ ॥

अगृह्यमाणं सत्तत्त्वं विपरीतमिवेक्ष्यते ॥

यथावस्त्वीक्ष्यमाणं तु यथावस्त्वेव वीक्ष्यते ॥ ४० ॥

परिहारमेव स्फोरयति । अगृह्यमाणमिति । कुतो विपरीतमिवेत्युच्यते सद्ध्यमेव

१२४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

तत्त्वं किं न स्यादत आह । यथावस्त्विति । अनिर्वाच्याज्ञानविलसितनामरूपकृतसं-
सारोऽतो नाद्वैतहानिरिति भावः ॥ ४० ॥

यदत्र चोद्ये वक्तव्यं तत्पुरैवासकृद्बहु ॥

सम्यगुक्तं तदखिलमिह स्मर्तव्यमादृतैः ॥ ४१ ॥

ये तु संसारस्याऽऽविद्यत्वममृष्यन्तः सद्भयमेव तत्त्वमाहुस्तान्प्रत्युक्तं स्मारयति । यद्-
त्रेति । तत्प्रासङ्गिकत्वादविवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । असकृदिति । संबन्धादौ तत्र
तत्रोक्तस्याल्पत्वाद्बुद्ध्यसौकर्यमाशङ्क्याऽऽह । बह्विति । तस्याबाधं सूचयति । सम्य-
गिति । इहेति द्वैतसत्यत्वशङ्का परामृश्यते ॥ ४१ ॥

अविचारितसंस्िद्धिमोहोपहतचेतसाम् ॥

अप्यद्वयं परं ब्रह्म द्वयवत्प्रथते मृषा ॥ ४२ ॥

किं तदुक्तं समाधानमित्याकाङ्क्षायां संक्षिपति । अविचारितेति ॥ ४२ ॥

यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपभ्रुतो जनः ॥

संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरुपलक्षयेत् ॥ ४३ ॥

तथेदममलं ब्रह्म निर्विकारमविद्यया ॥

कलुषत्वमिवाऽऽपन्नं भेदरूपं प्रकाशते ॥ ४४ ॥

वतिवैयर्थ्यशङ्काहेतुं द्वैतधियं दृष्टान्तेनान्यथयति । यथेत्यादिना । मात्राभिर्मिथ्यमा-
ननीलपीतादिविषयैरिति यावत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ॥

अङ्गाराङ्कितमुत्पाते वारिराशेरिवोदकम् ॥ ४५ ॥

एकस्यैव ब्रह्मणो नानारूपेणाविद्यया प्रकाशमानत्वं दृष्टान्तान्तरेणाऽऽह । तस्येति ।
अङ्गाराङ्कितमङ्गारवदाचरितं तथाप्रतिपन्नमिति यावत् ॥ ४५ ॥

बाध्य एवाऽऽत्मसंमोहो न त्वसौ बाधको यतः ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानं न बाध्यं बाधकं यतः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मणोऽविद्यया द्वयवद्भानेऽपि तस्यां लब्धपदायां विद्यायोगान्नानर्थध्वस्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । बाध्य इति । नियमे हेतुः । न त्विति । अविद्यायास्तमोवद्बाध्यत्व-
नियमे ज्ञानस्य प्रकाशवद्बाधकत्वनियमः फलतीत्याह । प्रत्यगिति । यतो ज्ञानं न
बाध्यमतो बाधकमेवेति योजना । न हि सति तमसि सविता नोदेति तद्वद्विद्यमानाया-
विद्यायां विद्या नानवकाशा तथाच सा स्वोदयनान्तरीयकत्वेनाबाधं धुन्वती तज्जमपि
धुनोतीति भावः ॥ ४६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२४७

स्वभावानपहारेण संगतिः स्यात्ततस्तयोः ॥

इति चेतसि संधाय सर्वयोगेश्वरेश्वरः ॥ ४७ ॥

अनुभवसिद्धे विद्याविद्ययोर्बाध्यबाधकभावे भगवद्वाक्यमवतारयितुं पातनिकामाह ।
स्वभावेति । ततःशब्दोऽनुभवसिद्धपरामर्शी ॥ ४७ ॥

मोहापनुत्तये प्राह प्रपन्नाय किरीटिने ॥

बाध्यबाधकरूपं च न व्येतीति प्रकाशयन् ॥ ४८ ॥

ज्ञानाज्ञानयोः स्वभावानपहारेण संगतिरित्येतद्वाचिपदं वक्ष्यमाणवाक्ये नास्तीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । मोहेति ॥ ४८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ४९ ॥

किं पुनर्भगवानाह तदाह । या निशेति । अविदुषां निशेव ब्रह्मावस्था तत्र विद्वा-
ज्जागर्ति यत्राविद्यायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति सा ब्रह्मविदो न भाति विद्यया ध्वंसा-
दित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ज्ञानाज्ञाने ततोऽपेक्ष्य व्यवहारोऽयमात्मनि ॥

शास्त्रीयो लौकिकश्चातो विरोधोऽत्र न शङ्क्यते ॥ ५० ॥

ज्ञानाज्ञानयोः स्वभावानपहारेण संबन्धे फलितमाह । ज्ञानेति । तयोरुक्तसंबन्ध-
स्ततःशब्दार्थः । ज्ञानमपेक्ष्याहं ब्रह्मेति व्यवहार इतरः सर्वोऽप्यज्ञानमपेक्ष्येति भेदस्त-
दस्मत्पक्षे न केनचिदपि व्यवहारेण विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

उत्पन्नात्मप्रबोधानामात्माविद्यातदुद्भवम् ॥

सम्यग्ज्ञानाग्निना नित्यं दह्यमानं प्रजायते ॥ ५१ ॥

ज्ञानिनोऽपि सर्वव्यवहारदृष्टेरहं ब्रह्मेति व्यवहारादन्यो व्यवहारः कथमज्ञानकृतः
प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । उत्पन्नेति । तदीयसर्वव्यवहारस्य बाधितत्वेनानुवृत्तिरसकृदुक्तेति
भावः ॥ ५१ ॥

ऐकात्म्यवस्तुयाथात्म्यमभिप्रेत्यात उत्तरः ॥

साक्षादित्यादिकः प्रश्नो यदेवेतिपुरःसरः ॥ ५२ ॥

ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्विविधं व्यवहारमुक्त्वा ब्राह्मणारम्भमुपसंहरति । ऐकात्म्येति ।
यतः सर्वमाविद्यमशनायाद्यतस्तदतीतं वस्तुप्रतिपादनाय ब्राह्मणमित्यर्थः । उत्तरो ग्रन्थ
इति शेषः । ब्राह्मणमवतार्य प्रश्नमवतारयति । साक्षादित्यादिक इति ॥ ५२ ॥

प्रत्याहैष त आत्मेति याज्ञवल्क्योऽपि पूर्ववत् ॥

संभाव्यते यतोऽत्रैव साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥ ५३ ॥

१२४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

प्रत्युक्तिमादत्ते । प्रत्याहेति । पूर्वस्मिन्नुषस्तप्रश्ने यथोत्तरं तथाऽत्राप्यादावाहेत्यर्थः ।
पूर्ववत्प्रत्युक्तौ हेतुः । संभाव्यत इति । अत्रेत्यात्मोक्तिः ॥ ९३ ॥

निःशेषनिर्णयोक्तीच्छुः कहोलोऽप्याह पूर्ववत् ॥

कतमो याज्ञवल्क्येति स तं प्रत्याह शुद्धधीः ॥ ९४ ॥

द्वितीयप्रश्नतात्पर्यमाह । निःशेषेति । अशनायाद्यतीतवस्तुविषयोऽयं प्रश्न इत्यर्थः ।
योऽशनायेत्यादिवाक्यमादत्ते । स तमिति । शुद्धे निरुपाधिके ब्रह्मण्यशनायाद्यतीते
सदानुद्धिमत्त्वात्कहोलाभिप्रेतमेवोत्तरं विवक्षुराहेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

योऽशनायापिपासादीन्धर्मान्सर्वान्निर्वोदतः ॥

अतीत्य वस्तुवृत्तेन स्वमहिम्नि व्यवस्थितः ॥ ९५ ॥

तस्यार्थं संक्षिपति । योऽशनायेति । असङ्गत्वाविक्रियत्वादिस्वरूपेण विरोधादूर्ध्व-
षट्स्य तेनैव स्वाभाव्येन तदतिक्रम्य यः स्वरूपेण स्थितः स सकारणसंसाररहितः प्रत्य-
गात्मा सर्वान्तरत्वादिस्वरूप इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

अशनायापिपासे यस्तद्धेतोरत्ययात्सदा ॥

अत्येति वस्तुवृत्तेन स साक्षादिति गृह्यताम् ॥ ९६ ॥

प्रत्युक्तेः समुदायार्थमुक्त्वा प्रतिपदमर्थं विवक्षुर्योऽशनायापिपासे इत्यस्यार्थमाह ।
अशनायेति ॥ ९६ ॥

शोकादासङ्गबीजाद्धि जज्ञाते ते यथोदिते ॥

इच्छाविशेषास्ताभ्यां च जज्ञिरेऽन्ये सहस्रशः ॥ ९७ ॥

हेतोरत्ययात्तदत्ययश्चेत्को हेतुस्तयोरिति तमाह । शोकादिति । सङ्गात्संजायते
काम इति स्मृतेरासङ्गकार्याच्छोकादिशब्दितात्कामादशनायापिपासे जायेते इति
योजना । यथोक्तस्मृतिद्योती हिशब्दः । तयोः कार्यं प्रसङ्गादाह । इच्छेति ॥ ९७ ॥

आत्माऽत्येतीति संबन्धो योऽशनायादिलक्षणान् ॥

क्रियार्थोऽत्येतिशब्दश्चेन्न क्रियार्थो विवक्षितः ॥ ९८ ॥

क्रियापदार्थकथनार्थमादावन्वयमाह । आत्मेति । अशनायादीन्धर्मान्योऽत्येति स
आत्मेति संबन्ध इति योजना । क्रियार्थश्चेदत्येतिशब्दस्तर्हि कर्तुरात्मनः सक्रियत्वं
नेत्याह । न क्रियेति ॥ ९८ ॥

औष्ण्यं शैत्यं यथाऽत्येति वस्तुवृत्तेन सर्वदा ॥

गर्ताद्यत्ययवच्च न मानादुपपद्यते ॥ ९९ ॥

कथं तर्हि क्रियापदप्रयोगो न हि निर्विषयं पदमस्ति नित्यानुवादेनेत्याह । औष्ण्य-
मिति । चैत्रो गर्तमत्येतीतिवदत्येतिर्मुख्यः किं न स्यान्न हि संभवति मुख्ये गौणोऽर्थो

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२४९

युक्तस्तत्राऽऽह । गतादीति । अत्रेत्यशनायादिविषयो गृह्यते । अनुपपत्तौ हेतुः । मानादिति । आत्मनोऽक्रियत्वावेदकमानसंभवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अशनायापिपासे द्वे एव नात्येति केवले ॥

शोकश्च यस्तयोर्बीजं तमप्येषोऽतिवर्तते ॥ ६० ॥

अशनायाद्यत्ययमुक्त्वा शोकाद्यत्ययमाह । अशनायेति । यद्वा कथं तदत्ययो हेत्व-
त्ययादुक्तस्तस्यात्राप्रतीतेरित्याशङ्क्याऽऽह । अशनायेति ॥ ६० ॥

शोकोऽत्रारतिमात्रं स्याच्चेतसो याऽनवस्थितिः ॥

मोहं चात्येति वैचित्यं विषयापहृतिं धियः ॥ ६१ ॥

तस्य स्वरूपमाह । शोकोऽत्रेति । अरतिं व्याकरोति । चेतस इति । शोकाद्यत्य-
यवन्मोहात्ययं प्रतिजानीते । मोहं चेति । तस्य स्वरूपमाह । वैचित्यमिति । किंच
तद्विपरीतचित्तत्वं तदाह । विषयेति । तत्तदिन्द्रियसंबद्धैरर्थैरपहारो बुद्धेरात्मनो विमु-
खीकृत्य स्वप्रवणत्वापादनमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

स्वतोऽनानात्मकेऽज्ञानाद्यन्नानात्मसमीक्षणम् ॥

मिथ्याज्ञानमनात्माभं मोह इत्युपदिश्यते ॥ ६२ ॥

उक्तमोहरूपं प्रपञ्चयति । स्वत इति । अद्वये सद्वयज्ञानमतस्तस्मिंस्तद्धीत्वान्मि-
थ्याज्ञानं तदत्र स्वाज्ञानकार्यं मोहशब्दितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्वग्रःप्राणधर्मत्वादशनायापिपासयोः ॥

समासेनाभिधानं स्याद्यदि वा शोककार्यतः ॥ ६३ ॥

अशनायापिपासयोः समासे हेतुमाह । सर्वेति । सर्वं ग्रसति वागादिकं संहरतीति
प्राणः सर्वग्रस्तदेकधर्मत्वाच्छोकमूलत्वाद्वा तयोः समासस्तत्रोपादानं प्राणः कामो निमि-
त्तमिति भावः ॥ ६३ ॥

असमासेन निर्देशो भिन्नकार्यत्वकारणात् ॥

प्रवृत्तिररतेः कार्यं मोहस्यानर्थसंप्रुतिः ॥ ६४ ॥

तयोरिव शोकमोहयोरपि समासे प्राप्ते किमिति व्यासोक्तिस्तत्राऽऽह । असमा-
सेनेति । कथं भिन्नकार्यत्वं तदाह । प्रवृत्तिरिति ॥ ६४ ॥

जरेति परिणामः स्याद्वलीपलितलक्षणः ॥

देहस्य मृत्युर्विच्छेदो वियोगो देहलिङ्गयोः ॥ ६५ ॥

जरामृत्युशब्दयोरर्थभेदमाह । जरेति । विच्छेदं स्फुटयति । वियोग इति ॥ ६५ ॥

प्राणाधिकरणे पूर्वं शोकमोहौ मनोगतौ ॥

जरामृत्यु तु देहस्य धर्माविति विनिश्चयः ॥ ६६ ॥

१ ख. 'हृतिधियः' । २ क. 'त्वाद्वाक्यमैक' । ख. 'त्वाद्वाक्यमैक्यम्' । ३ क. 'ति हि नि' ।
१५७

१२५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

उक्तस्य षट्कस्याऽऽश्रयविशेषं दर्शयति । प्राणेति । उक्तविनिश्चयस्यानुभवानु-
स्यारित्वद्योती तुशब्दः ॥ ६६ ॥

अशनायादिसंबन्धो नाऽऽत्मनो वास्तवो मतः ॥

अनिर्मोक्षप्रसक्तिः स्यात्तस्य चासङ्गरूपतः ॥ ६७ ॥

ननु तेषामात्मधर्मत्वान्न धीप्राणादिधर्मत्वं न हि ते चेतनादन्यत्र भान्त्यत आह ।
अशनायादीति । विपक्षे दोषमाह । अनिमोक्ष इति । इतश्चाऽऽत्मन्यशनायादिसं-
बन्धो न वस्तुतोऽस्तीत्याह । तस्य चेति ॥ ६७ ॥

यत एवमतः प्रत्यग्याथात्म्यानवबोधतः ॥

अशनायादिसंबन्धः सम्यग्बोधादतो ह्यनुतिः ॥ ६८ ॥

त्वत्पक्षे वा कथं मुक्तिस्तत्राऽऽह । यत इति । आत्मनि वस्तुतोऽशनायाद्यभावा-
त्तस्य मोहनत्वाज्ज्ञानात्तद्व्यस्तौ मुक्तिः मुकरेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

यः स्वकारणसंसर्गः कार्याणामत्ययो भवेत् ॥

अनात्यन्तिकरूपत्वादत्ययोऽसौ न गृह्यते ॥ ६९ ॥

यः कार्यात्ययो नाशः स स्वकारणसंसर्गस्तदशनायादेरपि स्वकारणसंसर्ग एवात्यय
इत्याशङ्क्याऽऽह । य इति ॥ ६९ ॥

तत्कारणनिषेधो यः स्वमहिम्नैव वस्तुनः ॥

तमत्ययं मोक्षविधौ तद्विद्वांसः प्रचक्षते ॥ ७० ॥

लोकप्रसिद्धश्रद्धेत्ययोऽत्र न गृह्यते तर्हि कीदृशो विवक्षितस्तत्राऽऽह । तत्कारणेति ।
तच्छब्देनाशनायाद्युच्यते । मोक्षविधौ तत्प्रतिपादने विवक्षिते सतीत्यर्थः । तद्विद्वांसो
मोक्षविदः ॥ ७० ॥

अशनायापिपासाभ्यां तस्मात्तत्कारणग्रहः ॥

संवर्गात्मातिवर्तित्वात्तत्कार्यातिगतिस्ततः ॥ ७१ ॥

कारणात्ययादृते कार्यस्याऽऽत्यन्तिकात्ययायोगादशनायादिशब्देन तत्कारणं लक्षि-
तमित्याह । अशनायेति । कार्यवाचिशब्देन कारणग्रहे फलितमाह । संवर्गेति । अश-
नायाद्यत्ययोक्त्या तत्कारणप्राणातिक्रमस्य सिद्धत्वात्तत्कार्याशनायादेरपि ध्वस्तैर्युक्तं
कारणग्रहणमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

मृत्युनैवेत्युपक्रम्य तथाच श्रुतिरब्रवीत् ॥

लक्षणं ह्यशनायेति प्राणमृत्युप्रबुद्धये ॥ ७२ ॥

अशनायादिना तद्वेतुग्रहे वाक्योपक्रमोऽप्यनुगुणो भवतीत्याह । मृत्युनेति । कार-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२५१

णमत्र लक्ष्यमित्यस्यानुसारेण मृत्युनैवेदमावृतमासीदित्युपक्रम्य कोऽसौ मृत्युरित्यपेक्षायां प्राणस्य मृत्योर्ग्रहार्थमशनाया हि मृत्युरिति तल्लक्षणं श्रुतिरुक्तवती तद्युक्तमत्र कारणोपादानमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

अविचारितसंसिद्धप्रत्यगज्ञानलक्षणम् ॥

अशनायापिपासादिधर्मिणं प्रादुरीश्वरम् ॥ ७३ ॥

किमत्र लक्ष्यमवान्तरकारणं मूलकारणं वेति वीक्षायामाह । अविचारितेति । अनिर्वाच्याज्ञानोपाधिकमीश्वरमशनायादिधर्मवन्तमत्राशनायादिपदलक्ष्यमाचक्षते तन्मूलकारणमत्र ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

तत्प्रत्यगात्मयाथात्म्यभास्वज्ज्ञानोदयात्तमः ॥

प्रध्वस्याऽऽत्माऽयमत्येति तदुत्थं वस्तुवृत्ततः ॥ ७४ ॥

अशेशस्येप्सितत्वादत्ययाभावात्तत्कार्याशनायाद्यत्ययायोगादलमनेन कारणग्रहेणेत्यत आह । तत्प्रत्यगिति । निरुपाधिकं नित्यप्राप्तमज्ञानादनासं प्राप्स्यति तच्चज्ञानं ज्ञानादपनीयते तथाच तदुपाधिकेश्वरस्वभावात्ययात्तत्कार्याशनायाद्यत्ययोऽपि सिध्यतीत्यर्थः । ननु ज्ञानमज्ञानात्मकमज्ञानतत्कार्ये नापनेतुमर्हति तत्राऽऽह । वस्त्विति ॥ ७४ ॥

आत्माऽसामान्यचैतन्यरूपोत्थेनाऽऽत्मगं तमः ॥

जग्ध्वा मानेन निःशेषं प्रत्यङ्पूर्णोऽवशिष्यते ॥ ७५ ॥

आत्मा कार्यकारणे चेदत्येति शून्यनिष्ठं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । प्रत्यङ्ङात्मेति संबन्धः । असामान्येति च्छेदः । अव्यावृत्तानुगतवस्त्वात्मप्रवृत्तवाक्यीयज्ञानेनाऽऽत्मगतमज्ञानमशेषं सकार्यं स्वात्मन्येव विलाप्य प्रत्यगात्मा पूर्णो भवति तथाच कुतः शून्यतेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

यस्मादेष स्वतो बुद्धो निरविद्यः स्वतस्ततः ॥

शुद्धश्चातोऽद्वितीयत्वात्प्रत्यङ्मुक्तः स्वतस्ततः ॥ ७६ ॥

पूर्णत्वं वर्णयितुं प्रतीचः स्वरूपं हेतुहेतुमद्भावेनाऽऽह । यस्मादिति ॥ ७६ ॥

एवं ध्वस्तात्ममोहस्य कुतोऽविद्योत्थवस्तुभिः ॥

प्रतीचोऽस्त्यभिसंबन्धो ह्यशनायादिलक्षणैः ॥ ७७ ॥

उक्ततत्त्वज्ञानात्तदज्ञानतज्जध्वंसे पूर्णत्वं तस्य सुस्थं भवतीति ज्ञानफलमाह । एवमिति । उक्तवस्तुप्रकारज्ञानेनेति यावत् । कारणध्वस्तौ कार्यध्वस्तिर्व्यक्तेति वक्तुं हिंसब्दः ॥ ७७ ॥

यथा विशुद्धमाकाशं सति वाऽसति वा मले ॥

नीहारादौ तथैवाऽऽत्मा कार्यकारणवस्तुनि ॥ ७८ ॥

१२५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

सकार्याज्ञानध्वस्तोरात्मा पूर्णश्चेत्पूर्वं परिच्छिन्नत्वादशुद्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
यथेति ॥ ७८ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यदृष्ट्याऽऽत्मा कारणं स्वतमोवधि ॥

बाधित्वाऽज्ञानसंसारौ यात्यपूर्वादिरूपताम् ॥ ७९ ॥

आत्मा सदा शुद्धश्चेन्न तस्य कारणत्वं नो चेदपूर्वादिरूपत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रत्यगिति ॥ ७९ ॥

शोकमोहावतः स्यातां सूत्रकार्योपलक्षणम् ॥

जरार्मुत्सू विराजश्च सर्वकार्योपसंहृतिः ॥ ८० ॥

अशनायादिना तत्कारणं गृहीत्वा ज्ञानात्तन्नाशे पूर्णवशेषो दर्शितः संप्रति शोका-
दिनाऽपि तत्कारणं ग्राह्यमित्यौह । शोकेति । अतःशब्देन शोकादेरशनायादिना
तुल्यवाक्योपात्तत्वोक्तिः । मूलकारणापेक्षया सूत्रस्य कार्यत्वम् । जरादिनाऽपि तत्का-
रणं लक्ष्यमित्याह । जरेति । उपलक्षणफलमाह । सर्वेति । सर्वस्य कार्यस्य सहेतो-
रुपसंहृतिरस्मिन्पक्षे लभ्यते तद्युक्तमुपलक्षणमित्यर्थः ॥ ८० ॥

अध्यात्माद्यधियज्ञादेराधिदैवतरूपता ॥

पुरोक्ताऽर्थवती चैवं सति सर्वा भवेद्बुधुवम् ॥ ८१ ॥

अशनायादिशब्दैर्मूलकारणसूत्रविराजां ग्रहे कारणात्ययात्कार्यस्याऽऽत्यन्तिकात्यय-
सिद्धेरुक्तिसिद्धिरित्युक्त्वा तत्रैव श्रौतं लिङ्गमाह । अध्यात्मादीति । नानारूपेण
स्थितस्य वागादेरग्न्यादिकारणात्मत्वं सोऽग्निरभवदित्यादिना यदुक्तं तत्सर्वं कारणात्य-
यादात्यन्तिके कार्यात्यये सफलं स्याद्वागादिकार्यस्य हि कारणाग्न्यादिभाववचनं कार-
णात्ययात्कार्यात्ययं सूचयति विद्याप्रकरणस्थोद्गीथोपासनं च तत्फलैर्नैव फलवत्तु च
वागादेरात्यन्तिकनाशाभावे तद्युक्तं नापि सति कारणे तदात्यन्तिकनाशोऽतो वागादेः
स्वकारणापत्तिद्वारा तद्ध्वस्त्याऽऽत्यन्तिकध्वस्तौ क्रममुक्तिरुद्गीथोपास्तिफलमिति वागा-
द्यग्न्यादिभाववचनं कारणात्ययादात्यन्तिककार्यात्ययद्योतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

सर्वाण्युपासनान्येवं ब्रह्मविद्याभिसंगतेः ॥

विद्याधिकार उक्तत्वादर्थवन्तीति निश्चितिः ॥ ८२ ॥

उद्गीथोपास्तिबहुपास्त्यन्तराण्यपि विद्याप्रकरणस्थानि तद्योगात्तत्फलैर्नैव फलवन्ति
कारणात्ययात्कार्यात्ययं प्रकरणाद्गमयन्तीत्याह । सर्वाणीति ॥ ८२ ॥

प्रतीचोऽसङ्गयाथात्म्यान्मोहादेश्चाप्यवस्तुतः ॥

प्रत्यङ्मात्रावशेषत्वात्कुतः षष्ठ्यर्थसंभवः ॥ ८३ ॥

१ ख. ग. 'मृत्यु वि' । २ क. ग. 'हतेः ॥ ८० ॥ ३ ख. 'त्याशङ्क्याऽऽह । ४ ग. 'वदित्युक्तं
न च ।

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२५३

योऽशनायेत्यादिवाक्यस्य कार्यकारणातीतप्रत्यक्परत्वमुक्त्वा तस्य वस्तुतोऽशनायाद्यत्यये हेत्वन्तरमुक्तहेत्वनुवादपूर्वकमाह । प्रतीच इति । षष्ठ्यर्थः संबन्धः स नैकस्मिन्नुक्तो द्विष्टत्वादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

हेतुहेतुमदुक्त्यैतद्व्याख्येयं त्रयमात्मानि ॥

आनन्दवद्वा शङ्क्योक्तियोंऽशनायेतिपूर्विका ॥ ८४ ॥

मूलकारणादत्ययैरशनायादिसंगतिरात्मनो वस्तुतो नेत्येतदत्र प्रतिपाद्यमस्तु तथाऽपि तदत्ययानां परस्परं कः संबन्धो येनैकवाक्योपात्ततेत्याशङ्क्याऽऽह । हेत्विति । कारणात्ययात्सूत्रात्ययस्ततो विराडत्यय इत्यर्थः । मा भूदशनायादीनामात्मधर्मत्वं तद्रूपत्वं तु स्यादानन्दादिवादित्याशङ्क्येदमेव वाक्यमवतारयति । आनन्दवादिति ॥ ८४ ॥

स्वाभाविकत्वं मा प्रापच्छोकादेरात्मसौख्यवत् ॥

यस्मिन्सत्येव यत्सत्स्यार्त्तस्मिन्स्त्वसति तन्न सत् ॥ ८५ ॥

शङ्कोत्तरस्य श्रुतेस्तात्पर्यमाह । स्वाभाविकत्वमिति । शोकादेरात्मरूपत्वाभावे युक्तिमाह । यस्मिन्निति । अज्ञानान्वयव्यतिरेकित्वात्तदात्मकं शोकादि तन्नाऽऽत्मरूपं रज्जुसर्पवादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अशनायादिकांस्तस्मात्कार्यकारणलक्षणान् ॥

तद्विरुद्धात्मविज्ञानाद्ध्वंसित्वाऽऽत्मैकलो भवेत् ॥ ८६ ॥

अशनायादीनामात्मधर्मत्वतद्रूपत्वाभावे फलितं वाक्यार्थमुपसंहरति । अशनायादिकानिति ॥ ८६ ॥

परमात्मस्वभावोऽयं स्वयं श्रुत्या प्रपञ्चितः ॥

एतमेव तमात्मानं विदित्वोक्तं वर्त्मना ॥

*व्युत्थाय ब्राह्मणा यन्नाद्रिक्षाचर्यं चरन्ति हि ॥ ८७ ॥

व्याख्यातवाक्यार्थमनुवदति । परमात्मेति । उक्तस्वभावस्याऽऽर्थत्वं व्युदस्य शाब्दत्वं वक्तुं स्वयमित्युक्तम् । तज्ज्ञानार्थं संन्यासं विधातुमुत्तरं वाक्यं तदादत्ते । एतमिति । कार्यकारणात्ययद्वारा तमात्मानमेतं विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति योजना ॥ ८७ ॥

अधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः ॥

न संन्यासविधिर्यस्माच्छ्रुतौ क्षत्रियवैश्ययोः ॥ ८८ ॥

संन्यासविधायके वाक्ये किमित्याधिकारिणि ब्राह्मणपदं तत्राऽऽह । अधिकारीति । किमिति तस्यैव संन्यासेऽधिकारो ज्ञाप्यते तत्राऽऽह । नेति ॥ ८८ ॥

* इदमर्थं क. ग. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

१२५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

त्रयाणामविशेषेण संन्यासः श्रूयते श्रुतौ ॥

यदोपलक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहणं तदा ॥ ८९ ॥

भाष्याभिप्रायमुक्त्वा स्वाभिप्रायेण ब्राह्मणग्रहणस्यार्थमाह । त्रयाणामिति । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुतौ वर्णत्रयस्य सामान्येन संन्यासः श्रूयते न च ब्राह्मणग्रहणानुसारेण सामान्यश्रुतिविशेषे नियम्यते—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्” ।

इतिविशेषस्मृत्यनुगृहीतसामान्यश्रुतेः संकोचायोगाद्यदा ब्राह्मणवत्क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकारस्तदा विशेषणमुपलक्षणार्थमाचारादृष्टिस्तु प्रत्युक्तेति भावः ॥ ८९ ॥

कर्माधिकारविच्छेदि ज्ञानं चेदभ्युपेयते ॥

कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात् ॥ ९० ॥

संन्यासे ब्राह्मणाधिकारनियमासंभवे युक्तिमाह । कर्मेति । कुतो बलादिति संबन्धः । फलात्मा संन्यासः साक्षात्काराधीनत्वान्न विधेयः साधनरूपस्तु प्रयोजकज्ञानाधीनो वा परोक्षज्ञानकृतो वा यद्यपि विधेयस्तथाऽपि ज्ञाने त्यागहेताविष्टे न तत्राधिकारनियमो हेत्वभावादित्यर्थः ॥ ९० ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानस्वभावश्चेत्समर्थ्यते ॥

व्युत्थानं यस्य यस्य स्यात्स स व्युत्थातुमर्हति ॥ ९१ ॥

कुतो हेत्वभावस्तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । यथोक्तान्यतरज्ञानस्वभावः संन्यासं प्रयोजयतीति साध्यते चेत्तर्हि यस्य ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य व्युत्थापकं ज्ञानं स्यात्स व्युत्थानेऽधिकारीतीष्टनियमासिद्धिरित्यर्थः ॥ ९१ ॥

एवं चेद्ब्राह्मणोक्तिः स्याद्ध्वस्ताविद्यगृहीतये ॥

स ब्राह्मण इति स्पष्टं श्रुतिरन्ते च वक्ष्यति ॥ ९२ ॥

त्रैवर्णिकस्य संन्यासाधिकारश्चेद्ब्राह्मणग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्योपलक्षणार्थत्वाद्व्यन्तरमाह । एवं चेदिति । त्रैवर्णिकाधिकृतं चेद्युत्थानं तदा तत्पूर्वकसाक्षात्कारफलभूताविद्यारहितस्वरूपानुवादार्थं ब्राह्मणपदं युक्तं च विशेषावस्थायां क्षत्रियादेरपि ब्राह्मण्यं राजसूयादौ तत्रापि तच्छब्दादिति भावः । कथं ब्राह्मणपदेन फलावस्थोच्यते वाक्यशेषादित्याह । स इति ॥ ९२ ॥

प्राणस्वान्ततनूधर्मा अशनायादिलक्षणाः ॥

य एते सर्वभूतेषु वर्तन्तेऽम्भःप्रवाहवत् ॥ ९३ ॥

एतमित्यादिवाक्ये संन्यासविधिपरे ब्राह्मणग्रहणस्य तात्पर्यमुक्तमिदानीमात्मपदार्थं

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२५५

संसारनिर्मुक्तमुक्त्वा तज्ज्ञानात्ततो विरक्तस्य व्युत्थानमिति वक्तुं संसाररूपमनुवदन्नश-
नायादिसाश्रयमनुवदति । प्राणेति । तस्य सर्वप्राणिषु स्रोतोभावेन नैरन्तर्यमाह । य
एत इति । अशनायादयो ये पूर्वोक्ता एते भूतेषु तोयस्रोतोवद्वर्तन्ते सदेति
योजना ॥ ९३ ॥

संसारोऽनर्थ इत्येष प्रत्यङ्मोहैकहेतुकः ॥

यतो विभ्यति भूतानि परोत्कर्षगतान्यपि ॥ ९४ ॥

बन्धरूपमनूद्यते चेत्किमशनायाद्यनुवादेनेत्याशङ्क्याऽऽह । संसार इति । न तस्य
संसारत्वेनानर्थत्वं वस्तुत्वादिति चेन्नैत्याह । प्रत्यगिति । कथं संसारोऽनर्थो न हि सर्व-
स्पृहणीयस्य तस्य तथात्वमत आह । यत इति । अतिशयपदवीमापन्नान्यपि ब्रह्मा-
दीनि भूतानि यन्निमित्ततया भयभाञ्जि भवन्ति स कथं नानर्थोऽविवेकिनो हि तस्मै
स्पृहयन्त्यन्ये तु तं तित्यक्षन्तीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

कारणं प्रत्यगज्ञानं कार्यं संसार उच्यते ॥

तद्विरुद्धात्मकः प्रत्यङ्ब्रह्मापूर्वादिवाक्यतः ॥ ९५ ॥

उक्तं संसारं विभजते । कारणमिति । कार्यं सूत्रादि तदुभयं संसार एवेति भावः ।
संसाररूपमनूद्याऽऽत्मशब्दार्थमाह । तद्विरुद्धेति । कार्यकारणात्मकबन्धविपरीतरूपः
प्रत्यङ्ङित्यत्र प्रमाणमाह । ब्रह्मेति ॥ ९५ ॥

एतं तमिति वाक्येन दृष्ट्यादेः साक्षिणं श्रुतिः ॥

अनूद्यापेतदुःखेन साक्षात्संगतिमब्रवीत् ॥ ९६ ॥

आत्मपदार्थमुक्त्वा तमेतमितिपदयोरर्थोक्तिपूर्वकं सामानाधिकरण्यलब्धमर्थमाह ।
एतमिति । तमिति त्वमर्थमनूद्य तस्य तदर्थेनैतमिति परामृष्टेन साक्षादेकरसतया संगतिं
सामानाधिकरण्यवाक्येन श्रुतिरवोचदिति योजना । यद्वैतमिति त्वमर्थस्य तमिति तदर्थ-
स्योक्तिः ॥ ९६ ॥

तं दृष्ट्यादिदृशं साक्षादात्मानं कल्पितात्मनाम् ॥

तमेतमिति विज्ञाय यथाव्याख्यातलक्षणम् ॥ ९७ ॥

विदित्वेत्यस्यार्थमाह । तमिति । पूर्वार्धेन त्वमर्थानुवादः । एतं यथाव्याख्यातमश-
नायाद्यतीतमिति तदर्थानुवादः । तमेतमापाततो विज्ञाय व्युत्तिष्ठन्तीत्यर्थः । इतिशब्दो
व्युत्थानपरामर्शः ॥ ९७ ॥

उपस्तोक्तो विशेष्योऽत्र कहोलोक्तो विशेषणम् ॥

एवं संसारविध्वस्तिस्तद्धेतोर्ज्ञानहानितः ॥ ९८ ॥

एतं तमित्यत्र विशेषणविशेष्यत्वव्यवस्थामाह । उपस्तेति । इत्थं विशेषणविशे-
ष्यत्वे प्रतीचो ब्रह्मत्वज्ञानात्तदज्ञानध्वस्त्या तज्जबन्धव्यस्तिफलमाह । एवमिति ॥ ९८ ॥

१२५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

घटाकाशो महाकाश इत्युक्तेः केवलं वियत् ॥

यथाऽधिगम्यते तद्वत्साक्षादित्यादिलक्षणः ॥ ९९ ॥

भेदसंसर्गहीनोऽर्थस्तद्धेतुध्वंसवर्त्मना ॥

एतस्मादेव विज्ञेयो वाक्यान्मान्यप्रमाणतः ॥ १०० ॥

विशेषणविशेष्यत्वे तत्त्वमर्थयोर्नीलोत्पलवद्वाक्यार्थो नाखण्डः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । घटेति । तस्य सिद्धत्वेन मानान्तरयोग्यतया वाक्यतात्पर्यागम्यतेति चेन्नेत्याह । तद्धेतुत्विति । भेदादिहेत्वज्ञानध्वंसद्वारा वाक्यादेवाखण्डार्थो ज्ञातुं शक्यस्तत्र मानान्तरासंभवस्यासकृदुक्तेरित्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥

साक्षादित्यादिकं सर्वमुषस्तप्रश्नगोचरः ॥

योऽशनायेति चात्रोक्तौ संभाव्यं तदशेषतः ॥ १०१ ॥

इतश्च कहोलोक्तस्य विशेषणतेतरस्य विशेष्यतेत्याह । साक्षादित्यादिकमिति । तस्मादस्मदुक्तं विशेषणविशेष्यत्वमेष्टव्यमिति शेषः ॥ १०१ ॥

सामान्यमात्रप्रत्युक्तेर्न यथापृष्टवस्तुधीः ॥

पूर्वत्राभूद्यथा साक्षादिति प्रत्युक्तितो मतिः ॥ १०२ ॥

नन्वनपेक्षितं कहोलवाक्यमुषस्तवाक्यमेवाऽऽत्मयाथात्म्यं यः प्राणेनेत्यादिना वेदयत्यतो नेदं विशेषणविशेष्यत्वमत आह । सामान्येति । तथाच तदपेक्षमुषस्तवाक्यमिति युक्ता यथोक्तव्यवस्थेति शेषः ॥ १०२ ॥

पौर्वापर्यं यथायोगं कत्वान्तयोः पदयोर्द्वयोः ॥

पूर्वं यदि विदित्वेति तदा द्वेधा प्रकल्पनम् ॥ १०३ ॥

एतमित्यादि व्याख्याय विदित्वा व्युत्थायेति यथाश्रुतं वा पौर्वापर्यमन्यथा वेति संदिहानं प्रत्याह । पौर्वापर्यमिति । तत्र पाठक्रमोऽनुस्त्रियते चेत्तदा वेदनं द्विविधं संभवतीत्याह । पूर्वमिति ॥ १०३ ॥

ज्ञानस्वभावाद्ब्युत्थानं ज्ञेयवस्तूपरोधतः ॥

व्युत्थाने चोदनापेक्षा नाधिकारोपमर्दतः ॥ १०४ ॥

कथं तद्धि तत्त्वसाक्षात्करणं वा प्रयोजकज्ञानं वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । ज्ञानेति । साक्षात्कारवशाद्ब्युत्थानं वस्तुस्वरूपमनुसृत्य तदात्मनैव स्थितिस्तत्र तत्र विधिः स्वरूपे फलात्मनि विध्यभावात्साक्षात्कारेण विधिपुरुषसंबन्धस्य निरासादधिकार्यभावाच्चेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

शाब्दी वा प्रतिपत्तिः स्याद्ब्युत्थानादेः प्रयोजिका ॥

विध्यर्थो ह्यपि बाल्यादिस्तथोर्ध्वमपि दृश्यते ॥ १०५ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२५७

द्वितीयं प्रत्याह । शाब्दीति । अर्थात्साङ्गस्वाध्यायस्य शब्दोत्था संन्यासपूर्वक-
श्रवणादिप्रयोजिका धीर्यदि विदित्वेत्युच्यते तदा साक्षात्कारार्थं संन्यासादिविधिर्युक्त
इत्यर्थः । नास्मिन्वाक्ये विधिरस्ति लिङ्गाद्यश्रवणात्तत्कथमिह संन्यासादिविधिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । विधीति । यद्यपीह विधिर्न दृश्यते तथाऽपि बाल्यादिविधेयः सहकार्य-
न्तरविधिरिति न्यायात्तिष्ठासेदिति चोत्तरत्र विधिः स्पष्ट इत्यर्थः । उक्तन्यायद्योती
हिशब्दः ॥ १०५ ॥

व्युत्थायाथ विदित्वेति पौर्वापर्यं यदेष्यते ॥

व्युत्थानसाधना विद्येत्ययमर्थो भवेत्तदा ॥ १०६ ॥

पाठक्रमपक्षे वेदनं विभज्य व्यवस्थामुक्त्वा श्रौतात्क्रमादर्थक्रमो बलवानिति पौर्वाप-
र्यान्तरमाह । व्युत्थायेति । श्रौतक्रमव्यवच्छेदकोऽयशब्दः । तत्र ज्ञानस्य श्रवणा-
दिद्वारा संन्यासः साधनमित्युक्तं भवतीत्याह । व्युत्थानेति ॥ १०६ ॥

विदित्वा कथमित्यस्य प्रत्युक्त्यर्था परा श्रुतिः ॥

तस्मादित्यादिका योज्या न्यासहेतुत्वसिद्धये ॥ १०७ ॥

पाठक्रमे संन्यासस्य धीसाधनत्वासिद्धेर्नासावनुसरणीय इत्याशङ्क्याऽऽह । विदि-
त्वेति । विदित्वा व्युत्थानमिति मते कथं संन्यासस्य वेदनसाधनत्वं न हि पश्चाद्भावी
पूर्वसिद्धस्य हेतुरिति चोद्यं परिहर्तुं तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यमित्याद्या श्रुतिस्तत्र हि
प्रयोजकज्ञानवतः संन्यासिनः पाण्डित्यादि विधीयतेऽतः संन्यासस्य धीहेतुत्वार्थं विपरी-
तक्रमवद्यथाक्रमेऽपि नावद्यमित्यर्थः ॥ १०७ ॥

तस्मादेवंविदित्वेवं तथाचोर्ध्वं प्रवक्ष्यति ॥

निःशेषकर्मसंन्यासं विद्यायाः साधनं श्रुतिः ॥ १०८ ॥

पौर्वापर्यद्वयेऽपि संन्यासस्य श्रवणद्वारा ज्ञानोपायत्वमुक्तं तत्र वाक्यशेषं प्रमाण-
यति । तस्मादिति । एवं श्रुतिरिति संबन्धः । तत्रोपरतशब्देन विद्यासाधनतया संन्यासो
विधास्यते ॥ १०८ ॥

संन्याससाधनं ज्ञानं निर्वक्तव्यत्रापि च श्रुतिः ॥

यथा तथा पराश्चात्र श्रुतयः सन्ति कोटिशः ॥ १०९ ॥

न केवलं बृहदारण्यकश्रुतावेवाऽऽत्मधीसाधनतया संन्यासविधिः किंतु श्रुत्यन्तरेऽपी-
त्याह । संन्यासेति । अपिकारचकारौ पूर्वोत्तरवाक्यपरामर्शाथौ तावग्रे लेशतो दर्श-
यिष्यति ॥ १०९ ॥

ज्ञानानुरोधिनी यद्वत्प्रवृत्तिः प्राणिनामिह ॥

तथेहापि श्रुतिर्वक्ति प्रत्यग्याथात्म्यवेदिनाम् ॥ ११० ॥

१२५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

ननु प्रामाणिकोऽपि संन्यासः कस्मात्प्रयोजकज्ञानवताऽऽद्रियते कर्मानुष्ठानादभिल-
षितलाभात्तत्राऽऽह । ज्ञानेति । यथेह कर्मणि कामिनां श्रौतज्ञानात्प्रवृत्तिस्तथा तत्त्या-
गेऽपि प्रयोजकज्ञानवतां प्रवृत्तिं वक्ति श्रुतिस्तथाच कर्मणाव संन्यासे प्रवृत्तिरवश्यंभा-
विनी विवेकिनामित्यर्थः ॥ ११० ॥

पुत्रोत्पत्तिं समुद्दिश्य दारान्परिजिघृक्षति ॥

यतो दारार्थं उद्योगस्ततः पुत्रैषणोच्यते ॥ १११ ॥

विदित्वा व्युत्थायेति यथायोगं क्रममुक्त्वा व्युत्थानप्रतियोगिप्रदर्शनार्थं पुत्रैषणाया-
श्चेत्यादौ पुत्रैषणाशब्दार्थमाह । पुत्रेति ॥ १११ ॥

पुरुषार्थाय यन्नालं लब्धात्माऽपि कुठारवत् ॥

अप्रविश्य प्रयोगं तद्वित्तमित्युपदिश्यते ॥ ११२ ॥

वित्तैषणायाश्चेत्यत्र वित्तशब्दार्थमाह । पुरुषार्थायेति । न हि कुठारः स्वरूपेण
सन्नपि विना व्यापारवेशं दारु विदारयति तद्वद्विद्यमानमपि नानुष्ठानादृते फलमङ्कुरयति
तद्वदादि वित्तं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

यच्चात्मलाभमात्रेण पुरुषार्थसमाप्तिकृत् ॥

व्युत्थानं तद्वलादेव न तु यत्स्याद्गवादिवत् ॥ ११३ ॥

वित्तशब्देनोपास्तिमपि गृहीत्वा ततो व्युत्थानं भाष्योक्तमयुक्तं तद्वलाद्धि व्युत्थानं
ततो व्युत्थाने हेत्वभावात्तदस्थाने स्यादिति भर्तृप्रपञ्चमतमाशङ्क्याऽऽह । यच्चिति ।
आत्मधीबलादेव व्युत्थानं नोपास्तिवशात्तस्या गवादिवदात्मलाभमात्रेण पुरुषार्थहेतुत्वा-
दतो गवादेरिव ततोऽपि व्युत्थातव्यमित्यर्थः ॥ ११३ ॥

प्रत्यगज्ञानसंभूतकामोत्थं साधनात्मकम् ॥

देवतादिपरिज्ञानं मन्त्रवद्वित्तमुच्यते ॥ ११४ ॥

वित्तादत्र व्युत्थानं श्रूयते न चोपास्तौ वित्तपदप्रसिद्धिस्तत्कथं ततो व्युत्थानमत
आह । प्रत्यगिति । मन्त्रादिकारकवदुपास्तेर्मानुषवित्तत्वाभावेऽपि दैववित्तत्वात्ततोऽपि
व्युत्थानमत्रैष्टव्यमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

नाऽऽत्मानं लभते कर्म यतो वित्तमृते ततः ॥

वित्तैषणेयं कर्मार्था न लोकार्थेति निश्चितिः ॥ ११५ ॥

वित्तशब्दस्यार्थान्तरं वक्तुं भूमिकां करोति । नाऽऽत्मानमिति । न लोकार्था साक्षा-
दिति शेषः ॥ ११५ ॥

नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थमतो वित्तमिहेष्यते ॥

न चेज्जामि भवेद्वाक्यं पृथग्लोकैषणाग्रहात् ॥ ११६ ॥

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२६९

एवमपि कथं वित्तशब्दस्यार्थान्तरं तदाह । नित्येति । यतो वित्तं विना न कर्म लौकिकसामर्थ्यविरहादतो नित्यकर्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये वित्तपदं यदि तेन लोकसाधनमेव गवादि गृह्येत न नित्यं कर्म तदा वित्तैषणायाः सकाशात्पृथगेव लोकैषणाग्रहाल्लोकशब्देनैव तत्साधनवित्तस्य गृहीतत्वाद्वित्तैषणायाश्चेत्यत्रापि तन्मात्रग्रहे पुनरुक्तिः स्यादतो वित्तैषणाशब्देन नित्यकर्मार्थमुद्यमो विवक्षित इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

लोकानुद्दिश्य यः कामस्तत्साधनसमाश्रयः ॥

लोकैषणेति तामाहुः काम्यकर्मार्थमुद्यमम् ॥ ११७ ॥

लोकैषणायाश्चेत्यत्र लोकैषणाशब्दार्थमाह । लोकानिति । फलेच्छया तद्धेतुविषयो यः कामः स लोकैषणेत्युच्यते तां च काम्यकर्मार्थमारम्भमाहुरिति योजना ॥ ११७ ॥

यतोऽसाधनसाध्यं तं प्रत्यगात्मानयात्मना ॥

साक्षादित्यादिनाऽज्ञासीद्विरुद्धं साध्यसाधनैः ॥ ११८ ॥

व्युत्थानप्रतियोग्येषणात्रयमुक्त्वा तत्प्रयोजकमनुवदति । यत इति । तृतीयाद्वयमित्थंभावे । असाध्यसाधनत्वं साधयति । विरुद्धमिति । सिद्धत्वात्परमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

साध्यसाधनरूपाभ्यस्तस्मादुक्तार्थवेदिनः ॥

व्युत्तिष्ठन्त्येषणाभ्यस्ते तद्विरुद्धात्मकत्वतः ॥ ११९ ॥

यतःशब्दापेक्षितं पूरयन्प्रयोज्यं व्युत्थानं सप्रतियोगिकं निगमयति । साध्येति । क्रियाकारकादिविलक्षणात्मदर्शिनां कथमेषणाभ्यो व्युत्थानं तस्याप्याविद्यत्वेनैषणात्वादित्याशङ्क्य ज्ञातस्वरूपवशादित्याह । तद्विरुद्धेति । आपातदर्शनामेषणासहिष्णुदृष्टस्वरूपसाक्षाच्चिकीर्षया व्युत्थानमित्यर्थः ॥ ११९ ॥

अज्ञानकामजन्यत्वं वाङ्मनःकायकर्मणाम् ॥

सोऽकामयत इत्येवं पुराऽप्युक्तं तमस्विनः ॥ १२० ॥

इतश्च विरक्तस्य जिज्ञासोर्युक्तमेषणाभ्यो व्युत्थानमित्याह । अज्ञानेति । त्रिविधमपि कर्माज्ञानपूर्वकात्कामाज्जायते तद्विरक्तस्य विविदिषोर्युक्तमेषणाभ्यो व्युत्थानमित्यर्थः । विरक्तो व्युत्तिष्ठति चेत्कस्तर्हि कर्मण्यधिकारीति तत्राऽऽह । सोऽकामयतेति । अज्ञस्याविरक्तस्य देवानां पशोः कर्माधिकारस्तृतीये व्याख्यात इत्यर्थः । अपिरविरक्तसमुच्चयार्थः ॥ १२० ॥

यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा कुतो भवेत् ॥

प्रत्यग्ज्ञानोदयेऽतः स्यान्नवृत्तिः सर्वकर्मणाम् ॥ १२१ ॥

१२६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

ज्ञानिनोऽपि कर्मदर्शनात्कथमज्ञस्य कर्माधिकारो, दृश्यन्ते हि ज्ञानिनोऽपि कर्मिणो जनकादयस्तत्राऽऽह । यदज्ञानादिति । ज्ञानाज्ञानयोर्मिथो विरोधाज्ज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तन्निमित्तप्रवृत्तिरप्ययुक्ता तद्धीस्तु बाधितानुवृत्त्येत्यसकृदुक्तमित्यर्थः । ज्ञानिनोऽकर्माधिकारे फलितमाह । प्रत्यगिति ॥ १२१ ॥

जिज्ञासुरपि चैतस्य यथोक्तस्याऽऽत्मवस्तुनः ॥

सर्वेषणानिवृत्त्यैव तज्ज्ञानं समवाप्नुयात् ॥ १२२ ॥

अस्तु ज्ञानिनो व्युत्थानं ज्ञानस्येत्याशङ्क्य विरक्तस्याविरक्तस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । जिज्ञासुरिति । अज्ञस्यापि विरक्तस्य ज्ञानार्थं व्युत्थानं कार्यमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

यस्तु त्यक्तुं न शक्नोति रागादिप्रबलत्वतः ॥

रागादिहेतुनाशार्थं कार्यं कर्मैव तेन तु ॥ १२३ ॥

कल्पान्तरं प्रत्याह । यस्त्विति ॥ १२३ ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ १२४ ॥

अविरक्तस्य कर्माधिकारे मानमाह । आरुरुक्षोरिति । योगश्चित्तशुद्धिः । उक्तं हि योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । विरक्तस्य संन्यासाधिकारे मानमाह । योगेति ॥ १२४ ॥

न्याय्यां वृत्तिं समुल्लङ्घ्य तद्विरुद्धतया स्थितिः ॥

व्युत्थानमिति तामाहुर्व्युत्थानज्ञा महाधियः ॥ १२५ ॥

किं तद्व्युत्थानं यद्विरक्तस्य कर्तव्यं तदाह । न्याय्यामिति । एषणानुगुणतया स्थितिमतिक्रम्य तत्प्रतिकूलत्वेन या स्थितिस्तां व्युत्थानमिति विवेकिनो वदन्तीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

सामन्तो व्युत्थितो राज्ञा विरोधेन व्यवस्थितौ ॥

व्युत्थानशब्दो लोकेऽपि प्रसिद्धोऽत्र तथैव सः ॥ १२६ ॥

तत्र लोकप्रसिद्धं प्रमाणयति । सामन्त इति । राज्ञा सह विरोधेन तत्प्रतिकूलतया सामन्तस्य स्थितौ सत्यामसौ व्युत्थित इत्ययं व्युत्थानशब्दो लोके प्रयुज्यतेऽत्रापि वाक्ये स व्युत्थानशब्दो लोकवदेव नेयो लोकवेदयोः शब्दार्थाविशेषादविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायादेषोऽत्र व्युत्थानमेषणाप्रातिकूल्येन निर्व्यापारतयाऽवस्थानमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

भिक्षया लक्ष्यते चर्या ह्यार्कचन्यैकसंश्रया ॥

अममापरिग्रहोक्तेर्निष्कर्मा मुनिरुच्यते ॥ १२७ ॥

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२६१

अथ भिक्षार्चयमित्यत्र भिक्षाशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह । भिक्षयेति । तदीयच-
र्याया लोकशास्त्रप्रसिद्धर्थो हिशब्दः । अकिंचनमात्रसंबन्धा वृत्तिर्भिक्षाशब्देन लक्ष्य-
तामाकिंचन्यं तु न जानीमस्तत्राऽऽह । अममेति ॥ १२७ ॥

एषणा कामपर्यायः कामश्चाप्राप्तगोचरः ॥

अवाप्ताशेषकामेऽसौ भवंस्तन्मोहतो भवेत् ॥ १२८ ॥

मुनिशब्दितस्याकिंचनस्य श्रुतिवशान्नैष्कर्म्यमुक्त्वा तत्रैवोपपत्तिं वक्तुं पातनिकामाह ।
एषणेति । आत्मन्याप्तकामे भवन्कामस्तन्मोहजो न वस्तुतोऽस्ति कामाभावे चानुष्ठाना-
भावान्नैष्कर्म्यमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

आनन्दैकस्वभावत्वान्नाऽऽत्मनः सुखकामिता ॥

विरोधात्सुखरूपस्य न दुःखेन समागमः ॥ १२९ ॥

आत्मनोऽनात्मकामाभावेऽपि परमानन्दे सोऽस्तीति तत्प्रयुक्तमनुष्ठानमपि स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । आनन्देति । तर्हि दुःखनिवृत्तीच्छाकृतमनुष्ठानं तत्राऽऽह । विरो-
धादिति ॥ १२९ ॥

बुभुक्षादिनिषेधोऽयं तथाऽप्यात्मन उच्यते ॥

सर्वानर्थैकमूलस्य प्रत्यङ्मोहस्य हानये ॥ १३० ॥

आत्मनि दुःखाभावश्चेद्योऽशनायेत्यादिना तत्राशनायादिप्रतिषेधोऽप्राप्तनिषेधः स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । बुभुक्षादीति । यद्यपि वस्तुतो नाऽऽत्मनो दुःखतद्धेतुस्तथाऽपि तस्या-
शनायादिसंबन्धो मोहकृतोऽतस्तद्धेतुमोहनिरासार्थं योऽशनायेत्यादिना षडूर्मिनिषेधो ना-
प्राप्तनिषेध इत्यर्थः ॥ १३० ॥

निरेषणैकयाथात्म्ये न यथावस्तुकामधीः ॥

निरेषणात्मसंबोधाद्वाध्यैवेयमतो भवेत् ॥ १३१ ॥

कारणनिषेधात्प्रतीचि षडूर्मिनिषेधमुक्त्वा स्वरूपेण बाधयोग्यत्वाच्च तन्निषेध इत्याह ।
निरेषणेति ॥ १३१ ॥

फलार्थेषणयैकत्वप्रसिद्ध्यर्थमतः श्रुतिः ॥

प्रवक्तुमुपचक्राम पुत्रवित्तैषणैकताम् ॥ १३२ ॥

आत्मनो निरेषणत्वे मोक्षेऽप्यप्रवृत्तिरेषणाभावे तदयोगादित्याशङ्क्य या हीत्यादे-
स्तात्पर्यमाह । फलेति । एकत्वप्रतिपत्त्यर्थं साधनैषणाया इति शेषः । तत्र श्रुतिवशा-
दैकैवैषणेत्यर्थः ॥ १३२ ॥

यतो धनाभिलाषोऽयं कृतदारस्य सार्थकः ॥

पुत्रैषणाऽतोऽभिन्नैव ज्ञेया वित्तैषणात्मनः ॥ १३३ ॥

१२६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

या हीत्यादेः सोपपत्तिकमर्थमाह । यत इति । न हि धनमनुष्ठानं विना पुरुषार्थं न चानुष्ठानमृते दारसंग्रहादतस्तयोरुक्तसंबन्धादैक्यमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

साधनत्वाविशेषत्वात्पुत्रवित्तैषणात्मनोः ॥

एवं चैकत्वमनयोरिह व्याख्येयमाहृतैः ॥ १३४ ॥

तत्र हेत्वन्तरमाह । साधनत्वेति । एकत्वमिति संबन्धः । तन्निगमयति । एवं चेति । इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः । मिथो हेतुहेतुमद्भावाद्दृष्टफलहेतुत्वसाम्याच्च पुत्रवित्तैषणयोरैक्यं दृष्टफलसाधनत्वतुल्यत्वादित्युक्तेरित्यर्थः ॥ १३४ ॥

साध्यैषणाप्रयुक्तत्वात्पुत्रवित्तैषणात्मनः ॥

एका लोकैषणैवेयं त्रिधाऽतो व्यपदिश्यते ॥ १३५ ॥

या वित्तैषणेत्यादेरर्थमाह । साध्येति । या पुत्रैषणेत्यादिना त्रिधोक्ता सेयमेकैव लोकैषणेतरस्यास्तत्प्रयुक्तत्वादिति योजना । उक्तं हि सर्वफलार्थप्रयुक्त एव हि सर्वसाधनमुपादत्त इति ॥ १३५ ॥

स्वमहिम्नैव निष्पत्तिर्न विना साधनं यतः ॥

साध्यस्य साधनादानमतः साध्यानुरोधतः ॥ १३६ ॥

उभे हीत्यादेरर्थमाह । स्वमहिम्नेति । न हि साध्यस्य साधनं विना स्वभावादुत्पत्तिः स्वभावादनिरासादतः साध्यानुसारि साधनमेष्टव्यमिति मत्वोभे हीत्यादि प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

अपास्ताशेषानर्थान्नपुरुषार्थत्वतः स्वतः ॥

तन्मोहमात्रेण तस्मादेष्टव्ये प्रत्यगात्मनि ॥ १३७ ॥

अस्त्वेषणाद्वयं तथाऽपि तन्नाऽऽत्मनि युक्तं तस्य निरेषणत्वोक्तेरतो मोक्षासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अपास्तेति । अज्ञानकृतैषणावशान्निरेषणस्याप्यात्मनो मुमुक्षेति भावः ॥ १३७ ॥

ब्रह्माज्ञानं यतो हेतुरेषणानां न वस्तुतः ॥

परमार्थविदां न स्युरेषणा या यथोदिताः ॥ १३८ ॥

किमित्यज्ञानकृतत्वमेषणानां वास्तवत्वमेव किं न स्यादत आह । ब्रह्मेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामज्ञानमेषणाहेतुस्तत्र वास्तव्यस्ता इत्यर्थः । न वस्तुत इत्युक्तं व्यतिरेकं व्याकरोति । परमार्थेति ॥ १३८ ॥

आप्ताशेषपुमर्थत्वान्नापेक्षा साधनं प्रति ॥

साध्यत्वेऽपि हि सिद्धस्य किंत्वसाध्यस्य वस्तुनः ॥ १३९ ॥

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२६३

अज्ञानजत्वादेषणानां तत्त्यागेऽपि कर्मत्यागायोगात्कुतस्त्वदिष्टव्युत्थानमित्याशङ्क्य
ज्ञानिनो जिज्ञासोर्षा कर्मत्यागानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । आप्तेति । कृत-
कृत्यत्वाज्ज्ञानिनो नापेक्षेत्येतत्कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । साध्यत्वेऽपीति । ग्रामादेः
साध्यत्वे सत्यपि सिद्धस्य तस्य नोपायापेक्षा स्वतस्त्वसाध्यस्य मोक्षस्य न साधनं प्रत्यपे-
क्षेति किं वाच्यमतो ज्ञानिनो युक्तः कर्मत्यागः कृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ १३९ ॥

सर्वोपाया निवर्तन्त उपेयावसितौ यतः ॥

चरितार्थत्वतोऽभीषां नापेक्षा सिद्धवस्तुनः ॥ १४० ॥

सिद्धवस्तुनो न साधनापेक्षेत्युक्तं समर्थयते । सर्वेति । साध्यस्यापीष्टस्याऽऽप्तौ
कृत्याभावादुपाया यतो नापेक्ष्यन्तेऽतः स्वतःसिद्धस्यार्थस्य तदपेक्षा मुतरां नास्ती-
त्यर्थः ॥ १४० ॥

अप्यज्ञातात्मयाथात्म्यो जिज्ञासुर्योऽत्र वस्तुनि ॥

सर्वकर्मपरित्यागो ज्ञानाप्त्यै तस्य साधनम् ॥ १४१ ॥ २८५ १७०, १७४

कर्मत्यागेऽपि ज्ञानिनो, जिज्ञासोर्न तत्त्यागस्तस्य हि कर्म ज्ञानहेतुर्विविदिषाश्रुतेरिति
द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । अपीति । तस्यापीति संबन्धः ॥ १४१ ॥

तस्मादेवंविदित्यत्र श्रुतिः स्पष्टं यथोदितम् ॥

निःशेषकर्मसंन्यासं स्वयमेव प्रवक्ष्यति ॥ १४२ ॥

जिज्ञासोः संन्यासो ज्ञानसाधनमित्यत्र तस्मादेवंविदित्येवं तथाचोर्ध्वमित्यत्र प्रमाणी-
कृतं वाक्यशेषं स्मारयति । तस्मादिति ॥ १४२ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानसाधनत्वप्रसिद्धये ॥

श्रुत्यन्तरेषु तद्वच्च सन्ति वाक्यान्यनेकशः ॥ १४३ ॥

संन्यासस्य ज्ञानसाधनत्वार्थं श्रुत्यन्तरं दर्शयन्संन्याससाधनं ज्ञानं निर्वक्त्यत्रापि च
श्रुतिरित्यत्रोक्तमनुसंधाति । प्रत्यगिति । संन्यासस्येति शेषः । पूर्वोक्तश्रुतिवदेवे-
त्यर्थः ॥ १४३ ॥

मुक्तेश्च बिभ्यतो देवा मोहेनापिदधुर्नरान् ॥ २१४१४, अ० २४८

प्रावर्तन्त ततो भीताः कर्मस्वज्ञाततत्त्वकाः ॥ १४४ ॥

तान्युदाहरति । मुक्तेश्चेति ॥ १४४ ॥

सर्वकर्माण्यतस्त्यक्त्वा प्रत्यक्प्रवणबुद्धयः ॥

मोहं भित्त्वाऽऽत्मसंबोधाद्ययुः कैवल्यमुत्तमम् ॥ १४५ ॥

अस्त्वज्ञानात्कर्मसु प्रवृत्तिः किं तावतेति तदाह । सर्वेति ॥ १४५ ॥

१२६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

इति भाल्लविश्रुतिवचः सम्यग्ज्ञानस्य जन्मने ॥

संन्यासं साधनं वक्ति बाह्मनःकायकर्मणाम् ॥ १४६ ॥

उक्तश्रुतितात्पर्यमाह । इति भाल्लवीति ॥ १४६ ॥

पराश्वि खानीति तथा पराक्प्रवणसाधनम् ॥

निषेधत्यात्मविज्ञाने मन्त्रवर्णोऽपि काठके ॥ १४७ ॥

संन्यासस्य ज्ञानसाधनत्वे काठकवाक्यमपि मानमित्याह । पराश्वीति । एष हि मन्त्रो ज्ञाने विषयप्रवणमिन्द्रियं निषेधयन्विषयप्रावण्याविशेषात्कर्मापि निषेधत्यतस्तत्त्यागस्य तत्साधनत्वं विवक्षतीत्यर्थः ॥ १४७ ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्थाः

संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥

मन्त्रोऽपि चैकात्म्यविनिश्चयाय

निःशेषकर्मोज्झितिमाह साक्षात् ॥ १४८ ॥

तत्रैव मन्त्रान्तरमाह । वेदान्तेति । अनेकजन्मसु नित्याद्यनुष्ठानात्परिशुद्धधियः संयतेन्द्रियाः संन्यासपूर्वकवेदान्तश्रवणादिजन्यसम्यग्धीसाक्षात्कृतात्मतत्त्वा मुच्यन्त इत्यर्थः । तस्य तात्पर्यमाह । मन्त्रोऽपीति ॥ १४८ ॥

ब्रह्मचर्यं समापय्य गृही तस्माद्भवेद्विजः ॥

गृहाश्रमं समाप्याथ वानप्रस्थं समापयेत् ॥ १४९ ॥

संन्यासं ज्ञानसाधनं सामान्येन श्रुतिभिर्दर्शयित्वा क्रमसंन्यासस्य तत्साधनश्रुतिमाह । ब्रह्मचर्यमिति । वैराग्यरूपप्रतिबन्धकाभावद्योतकोऽथशब्दः ॥ १४९ ॥

यथोक्ताश्रमवासार्थं सामर्थ्यान्नियमो भवेत् ॥

एवं सति समर्थः स्यात्सर्वाश्रमसमुच्चयः ॥ १५० ॥

श्रौतक्रमव्यवस्थापकमाह । यथोक्तेति । प्रव्रजेदित्युक्तमोक्षाश्रमे वाससिद्ध्यर्थं रागादिसामर्थ्यात्पूर्वाश्रमेषु गृही भवेदित्यादिना नियमोऽभ्युपगतोऽविरक्तस्य संन्यासानधिकारात्तथाच पूर्वाश्रमेषु स्थित्वा तत्र तत्र विहितानुष्ठानेन रागादिनिरासे सति त्रयाणामाश्रमाणां क्रमेण समुच्चयो वैराग्यमापाद्य चतुर्थाश्रमवासं साधयितुं समर्थः स्यादित्यर्थः ॥ १५० ॥

वानप्रस्थाश्रमादूर्ध्वं प्रव्रजेदविचारयन् ॥

प्रत्यक्षश्रुतिमूलोऽयं सर्वाश्रमसमुच्चयः ॥ १५१ ॥

आश्रमत्रयविहितकर्मानुष्ठानफलं वैराग्यं तत्फलं संन्यासावश्यंभावं दर्शयति । वानप्रस्थेति । उक्तरीत्या चतुर्णामाश्रमाणां ज्ञाने समुच्चयो यथोक्तस्पष्टश्रुतिदृष्टत्वाददुष्ट इत्युपसंहरति । प्रत्यक्षेति ॥ १५१ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२६५

कषायं पाचयित्वा च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु ॥

प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम् ॥ १५२ ॥

क्रमसंन्यासे स्मृतिं दर्शयति । कषायमिति । चकारोऽवधारणे । मध्यमोऽप्यर्थो भिन्नक्रमः ॥ १५२ ॥

इति व्यासस्मृतौ वाक्यं प्रत्यक्षश्रुतिबन्धनम् ॥

तथाऽन्यान्यपि विद्यन्ते वाक्यान्यत्र सहस्रशः ॥ १५३ ॥

आप्तोक्तेन तत्प्रामाण्यं सूचयति । इति व्यासेति । औदुम्बरीसर्ववेष्टनादिस्मृतिवै-
लक्षण्यमाह । प्रत्यक्षेति । क्रमसमुच्चयवाक्यान्तराण्यपि श्रौतस्मार्तान्यनुसंधेयानि तानि
संबन्धे लेशतो दर्शितानीत्याह । तथेति ॥ १५३ ॥

ब्रह्मचर्याश्रमादेव यदि वा प्रव्रजेद्विजः ॥

गृहाच्च प्रव्रजेत्तद्वत्प्रव्रजेच्च वनात्तथा ॥ १५४ ॥

क्रमसंन्यासं श्रुतिस्मृतिभ्यामुक्त्वा क्रमस्यावश्यंभावमङ्गार्थमक्रमश्रुतिमाह । ब्रह्मच-
येति । त्रैवर्णिकाधिकारद्योतनार्थं द्विजग्रहणम् ॥ १५४ ॥

विकल्पेनैव व्याख्यात एकद्वित्रिसमुच्चयः ॥

कषायपक्तिमापेक्ष्य विकल्पोऽयं त्रिधोदितः ॥ १५५ ॥

श्रुतेरर्थमाह । विकल्पेनेति । विकल्पप्रयोजकमाह । कषायेति ॥ १५५ ॥

परीक्ष्य लोकानित्यादि तथाचाऽऽथर्वणे वचः ॥

विरक्तः कर्मभूमिभ्यो ज्ञानं प्रति नियुज्यते ॥ १५६ ॥

क्रमेणाक्रमेण वा विरक्तस्यैव संन्यासो ज्ञानहेतुरित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह । परीक्षेति ।
तस्य तात्पर्यमाह । विरक्त इति ॥ १५६ ॥

सर्वकर्मपरित्यागात्संत्यक्ताशेषसाधनः ॥

श्रुत्युक्तोऽत्र परिव्राट्स्यादैकात्म्यज्ञानजन्मने ॥ १५७ ॥

भवतूक्तप्रमाणकः संन्यासो ज्ञानहेतुस्तथाऽपि व्युत्थायेत्यत्र श्रौतः स्मार्तो वा कः
संन्यासो ज्ञानहेतुरिष्टस्तत्राऽऽह । सर्वेति ॥ १५७ ॥

मुण्डोऽपरिग्रहश्चेति प्रत्यक्षश्रुतिवाक्यतः ॥

तद्विरुद्धं स्मृतेर्वाक्यं नापेक्ष्यं दुर्बलत्वतः ॥ १५८ ॥

नन्वाश्रमान्तराणि लक्षयित्वा त्रिदण्डेन यतिश्चैवेति मोक्षाश्रमं लक्षयता दक्षेण
शिखायज्ञोपवीतादित्यागरूपं पारिव्राज्यं पराकृतमतः शिखादिशालिनस्त्रिदण्डिनः सर्व-
स्मृतिप्रसिद्धाः संन्यासिनस्तेषामेवात्रापि ग्रहणं तत्र स्मार्तसंन्यासस्य श्रुतिविरोधे सत्त्व-
मेव नास्तीत्याह । मुण्ड इति ॥ १५८ ॥

१२६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

विगीता च विरुद्धा च दृष्टार्था दृष्टकारणा ॥

इति वेदविदाऽप्युक्तं तदप्रामाण्यकारणम् ॥ १५९ ॥

किंच मिथो विरोधात्स्मृतयो न प्रमाणं यथा क्षणिकविशुद्धविज्ञानस्मृतिः सर्वशून्यतास्मृतिश्च तथेहापि त्रिदण्डादिधारणस्य तत्त्यागस्य च स्मृतत्वात्परस्परविरोधादप्रामाण्यमित्याह । विगीतेति । किंच वेदविरुद्धाः स्मृतयो न प्रमाणं यथौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्याऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदव्रतं क्रीतराजकोऽभोज्यान्न इत्याद्या स्मृतिरौदुम्बरीं सृष्ट्वोद्गायेत्कृष्णकेशोऽग्नीनादधीताग्नीषोमीये संस्थितेऽहनि यजमानस्य गृहेऽशितव्यमित्यादिश्रुतिविरोधादप्रमाणं तथेहापि मुण्डोऽपरिग्रह इत्यादिश्रुतिविरोधात्त्रिदण्डेन यतिश्चेदित्यादिस्मृतिर्न मानमित्याह । विरुद्धेति । यथाऽऽहुरशक्यत्वाद्यामोह इत्यवगम्यत इति । किंच दृष्टफलविप्रलम्भादिमूला स्मृतिर्न प्रमाणम् । उक्तं हि—

“रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धताः ।

क्व वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः” ॥

इति त्रिदण्डादिविषया च स्मृतिर्जीवनमात्रफला लोभादिमूला । यथाऽऽहुर्भिक्षाचर्यं चरन्तीत्युक्त्वा स्मार्तं लिङ्गं केवलमाश्रममात्रशरणानां जीवनसाधनं पारिव्राज्यव्यञ्जकमिति । तद्युक्तं त्रिदण्डादिस्मृतेरप्रामाण्यमित्याह । दृष्टार्थेति । किंच भ्रान्त्यादिदृष्टकारणवती स्मृतिर्नादृष्टवेदमूलतया प्रमाणं दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायोगात् । उक्तं हि—

“क्वचिद्भ्रान्तिः क्वचिल्लोभः क्वचिद्युक्तिविकल्पनम् ।

प्रतिभाकरणत्वेन निराकर्तुं न शक्यते” इति ॥

प्रकृते प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे भ्रान्त्यादिमूलसंभवादप्रामाण्यमित्याह । दृष्टकारणेति । उक्तेऽर्थे विरोधाधिकरणं प्रमाणयति । इति वेदविदेति । न चैवं सर्वस्मृत्यप्रामाण्यं समूलत्वनिमूलत्वाभ्यां तन्नियमात् । उक्तं च तत्र यावद्धर्ममोक्षसंबन्धि तद्वेदप्रभवं यत्त्वर्थसुखविषयं तल्लोकव्यवहारपूर्वकमिति विवेक्तव्यमिति । न च त्रिदण्डादिस्मृतीनामपि वेदमूलतया प्रामाण्यं मोक्षसाधनज्ञानाङ्गत्वेन त्रिदण्डादिधारणसंन्यासविधायिवेदानुपलम्भात् । स हि ब्रह्मलोकादिप्राप्तिहेतुः । उक्तं हि—तद्यतिरेकेण चास्त्याश्रमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिप्राप्तिसाधनमिति । अतो न त्रिदण्डादिस्मृतीनां मोक्षाश्रमविषयतया प्रामाण्यं तदाभासविषयतया तु तदाभासतेति भावः ॥ १५९ ॥

क्रियमाणानि कर्माणि यथा स्युः फलसिद्धये ॥

तदक्रियोक्ता श्रुत्येह तथाऽऽत्मज्ञानजन्मने ॥ १६० ॥

स्मार्तः संन्यासो ज्ञानहेतुर्मा भूत्तथाऽपि कथं श्रौतस्तद्धेतुरुपपत्त्यभावादित्याशङ्क्य ज्ञानानुरोधिनी यद्वत्प्रवृत्तिरित्यत्रोक्तं स्मारयति । क्रियमाणानीति । इहेत्यध्यात्मप्रकरणोक्तिः ॥ १६० ॥

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२६७

सत्यानृते सुखदुःखे वेदाल्लोकद्वयं तथा ॥

संन्यस्याऽऽत्मानमन्विच्छेदित्यदुष्टं स्मृतेर्वचः ॥ १६१ ॥

सर्वकर्मसंन्यासोऽपि संन्यासत्वादितरसंन्यासवन्न धीहेतुरित्याशङ्क्य श्रुतिविरोध-
मुक्त्वा स्मृतिविरोधमाह । सत्येति । त्रिदण्डस्मृतिवदिदमपि न मानमित्याशङ्क्य प्रत्य-
श्रुतिमूलत्वाच्चैवमित्याह । इत्यदुष्टमिति ॥ १६१ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च तथा सत्यानृते त्यज ॥

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ १६२ ॥

आपस्तम्बोक्तेऽर्थे व्यासवाक्यमपि मानमित्याह । त्यजेति ॥ १६२ ॥

नैष्कर्म्यसाधनेष्वेवं श्रुतयः स्मृतिभिः सह ॥

मुमुक्षुं विनियुञ्जन्ति सदाऽऽत्मज्ञानजन्मने ॥ १६३ ॥

विदुषः संन्यासः श्रुतिस्मृत्यभिप्रेतो न विविदिषोरित्याशङ्क्य संन्यासप्रकरणमुपसं-
हरति । नैष्कर्म्येति । शमदमोपरमादिष्विति यावत् ॥ १६३ ॥

तथाऽनधिकृतानां च संन्यासस्य विधानतः ॥

काणकुञ्जादिविषया न्यासैकस्मिन्तोऽशुभा ॥ १६४ ॥

कर्मानधिकृतान्धादिविषयाः संन्यासश्रुतयः स्मृतय इति चेन्नेत्याह । तथेति ।
स्माद्यथोक्तश्रुतिस्मृतयोऽधिकृतविषया एवेत्यतःशब्दार्थः ॥ १६४ ॥

सत्सु प्रत्यक्षविधिषु यथोक्तेष्वफलः श्रमः ॥

भिक्षाचर्यं चरन्तीतिविध्यर्थः क्रियते महान् ॥ १६५ ॥

एतमित्याद्यर्थवादं व्याकुर्वता श्रवणादिद्वारा ज्ञानाङ्गत्वेन संन्यासः समर्थितः ।
भाष्यकृतस्तु व्युत्थायेति संन्यासविधिर्भिक्षाचर्यं चरन्तीति तद्धर्मविधिरिति पूर्वोत्तरपक्षा-
न्यामुक्तवन्तस्तत्राऽऽह । सत्स्विति । अफलः प्रौढवादारूढत्वातिरिक्तफलहीन इति
यावत् । महत्त्वं पूर्वोत्तरपक्षसाहित्यम् ॥ १६५ ॥

तिष्ठासेदिति चात्रापि प्रत्यक्षः श्रूयते विधिः ॥

तस्मिन्सति वृथा कस्माज्जनोऽयं परिस्विद्यते ॥ १६६ ॥

एतमित्यादिर्नार्थवादस्तच्छेषिविध्यश्रवणादित्याशङ्क्याऽऽह । तिष्ठासेदिति चेति ।
अत्रेति वाक्यशेषोक्तिः । शेषिविध्यभावाशङ्क्यानिषेधार्थोऽपिशब्दः । ज्ञानसाधनविषय-
वेधौ प्रत्यक्षे सार्थवादे संन्यासादिविधिसमर्थनार्थं श्रमो वृथेति फलितमाह । तस्मि-
न्नेति । जनशब्दो भाष्यकारविषयः ॥ १६६ ॥

१ ख. ग. 'सत्यज्याऽऽत्मा' । २ क. ग. 'नेऽप्येवं' । ३ ख. 'कुण्डादि' । ग. 'कुण्डादि'
'क. 'सत्तति' ।

१२६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

साध्यसाधनरूपाभ्यां विरुद्धं प्रत्यगीक्षणम् ॥

यतो यथोक्तं तत्सिद्धौ तस्मादेतद्विधीयते ॥ १६७ ॥

अथोत्तरवाक्ये श्रवणादिद्वारा प्रत्यग्धीर्विधीयते न संन्यासोऽतो व्युत्थायेति तद्वि-
धिस्तत्राऽऽह । साध्येति । तत्सिद्धौ प्रत्यग्धीप्राप्ताबुद्देश्यायामिति यावत् । एतत्साध-
नसाध्यत्यागरूपं पारित्राज्यमित्यर्थः ॥ १६७ ॥

व्युत्थायातो यथोक्ताभ्य एषणाभ्यो निरेषणः ॥

पाण्डित्यमथ निर्विद्य बाल्यं परिसमापयेत् ॥ १६८ ॥

तस्मादित्यादिवाक्यमादत्ते । व्युत्थायेति । आत्मज्ञानस्य कर्मतत्फलभ्यां विरुद्ध-
त्वात्तत्त्यागो यतो विधेयोऽतः संन्यस्य ज्ञानार्थं श्रवणादि कुर्यादित्यर्थः । संन्यासस्य
श्रवणादावङ्गत्वद्योतकोऽथशब्दः ॥ १६८ ॥

पदार्थाधिगतिः पूर्वं ततस्तदभिसंगतिः ॥

विरुद्धार्थद्वितीयाः पश्चात्ततो वाक्यार्थबोधनम् ॥ १६९ ॥

पाण्डित्यपदार्थमाह । पदार्थेति । अधीतस्वाध्यायस्य तत्त्वमादिपदश्रवणे तच्छक्ति-
निरूपणायां प्रथमं पदार्थज्ञानं ततः समानाधिकृतपदवाच्यार्थानां विशेषणविशेष्यत्वेन
संबन्धस्ततो विरोधस्फूर्तौ विरुद्धांशस्य कर्तृत्वादेर्ध्वस्तिरित्थं पदसामर्थ्यादर्थत्रयज्ञानान-
न्तरं वाक्यस्य स्वार्थबोधनं तात्पर्यनिर्धारणमिति ब्रह्मात्मनि वेदान्तानां शक्तितात्पर्यनि-
श्चयरूपं चतुर्विधं ज्ञानं श्रवणारूपं पाण्डित्यमित्यर्थः ॥ १६९ ॥

एकैकश्येन नीत्वाऽथ निष्ठां पाण्डित्यलक्षणाम् ॥

बाल्यं चैव यथायोगमन्वयव्यतिरेकतः ॥ १७० ॥

निर्विद्येत्यस्यार्थमाह । एकैकश्येनेति । चतुर्विधज्ञानरूपां निश्चयेन स्थितिं क्रमेण
कृत्वा स्थितस्यानन्तरं बाल्यं कर्तुं सामर्थ्यमित्यर्थः । बाल्येनेत्यादेस्तात्पर्यमाह । बाल्यं
चेति । कृतपाण्डित्यो ज्ञातपदार्थादिविषये चतुर्विधान्वयव्यतिरेकबलाज्ज्ञानबलभावं
यथासंभवं नीत्वा स्थातुमिच्छेदित्यर्थः ॥ १७० ॥

अद्वितीयार्थनिष्ठत्वमात्मप्रत्ययशब्दयोः ॥

तथाचाऽऽत्मैकनिष्ठत्वमद्वितीयस्य मानतः ॥ १७१ ॥

अन्वयादिफलं दर्शयन्बाल्यं विवृणोति । अद्वितीयेति । तस्मादन्यस्य घटवदना-
त्मत्वादित्यर्थः । आत्मधीशब्दयोर्ब्रह्मनिष्ठत्ववद्ब्रह्मधीशब्दयोरप्यात्मनिष्ठतेत्याह ।
तथेति । अनात्मनो ब्रह्मत्वानुपपत्तेरित्याह । मानत इति ॥ १७१ ॥

ऐकार्थ्यान्नेह संसर्गस्तद्विरुद्धार्थयोरिव ॥

अशनायाद्यतिक्रान्तदृष्टिद्रष्टृपदार्थयोः ॥ १७२ ॥

पदार्थविषयं बाल्यमुक्त्वा वाक्यार्थविषयमाह । ऐकार्थ्यादिति । वाक्यार्थान्वय-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२६९

विरोधी कर्तृत्वादिः परोक्षादिश्च तयोरसंसर्गवदिहापि ब्रह्मात्मनोरशनायाद्यतीतदृष्ट्या-
दिसाक्षिणोर्न संसर्गे भेदो वा तयोरेकरसस्वभावत्वादतस्तदखण्डतेत्यनुसंधानं वाक्यार्थे
बाल्यमित्यर्थः ॥ १७२ ॥

पण्डेति बुद्धिनामैतत्सा जाता यस्य मानतः ॥

तं पण्डितमिति प्राहुः सोऽत्र श्रुत्या नियुज्यते ॥ १७३ ॥

बाल्यपाण्डित्ये संक्षेपतो व्याख्याते कथं चतुर्विधं ज्ञानं पाण्डित्यमप्रसिद्धेरित्या-
शङ्क्य पाण्डित्यशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययभेदेनार्थमाह । पण्डेतीति । अधीतवेदान्तस्य
मुमुक्षोस्तस्मादुत्पन्नं विचारप्रयोजकं ज्ञानं पण्डा साऽस्य जातेति पण्डितस्तस्य कर्म पाण्डि-
त्यं चतुर्विधं ज्ञानं तत्र प्रयोजकज्ञानी तस्मादित्यादिश्रुत्या नियुज्यत इत्यर्थः ॥ १७३ ॥

यत्पण्डितस्य कर्म स्यात्तत्पाण्डित्यं प्रचक्षते ॥

अप्राप्ततत्त्वनिष्ठोऽतः पाण्डित्ये विनियुज्यते ॥ १७४ ॥

अत्रेत्यस्यार्थं स्फुटयति । यदिति । उक्तरूपे पाण्डित्ये तत्त्वज्ञानिनो नियोगम-
भ्यासवादिनो वदन्ति तान्प्रत्याह । अप्राप्तेति । प्रयोजकज्ञानं पण्डित्येतदतः शब्दे-
नोच्यते ॥ १७४ ॥

शास्त्राचार्यात्मतो निष्ठां नीत्वाऽऽत्मप्रत्ययं यतिः ॥

तिष्ठासेदथ बाल्येन कृत्स्नानात्मधियो हुतिः ॥ १७५ ॥

बाल्यशब्दाभिधेया स्यात्तां समापय्य शुद्धधीः ॥

मुनिभावं ततो त्वावा ब्रह्मैव ब्राह्मणो भवेत् ॥ १७६ ॥

पाण्डित्यं निर्विद्येत्यस्यार्थमनूद्यानन्तरवाक्यार्थं प्रपञ्चयितुं वाक्यमादत्ते । शास्त्रेति ।
पाण्डित्यस्य बाल्यं प्रति हेतुत्वं द्योतयितुमथेत्युच्यते । बाल्यं हि बालस्य कर्म तिष्ठन्मुत्र-
त्वादि तत्कथं पदार्थादिज्ञानबलभावे तत्पदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । कृत्स्नेति ।
भवति हि बालस्य कर्म सर्वानात्मधैवैधुर्यमप्ररूढेन्द्रियं हि बालमाहुरनाविष्कुर्वन्नन्वया-
दिति न्यायाद्भवति च पदार्थादिज्ञानबलभावो बाल्यमतो यथोक्तज्ञानबलरूपा सर्वाना-
त्मधीध्वस्तिर्युक्यधीना बाल्यमुच्यते बलं नामाऽऽत्माविद्ययाऽशेषविषयदृष्टितिरस्करण-
मतस्तद्भावेन बाल्येन तिष्ठासेदित्युक्तेरित्यर्थः । बाल्यं चेत्यादेरर्थमाह । तामिति ।
अथ मुनिरित्यस्यार्थमाह । शुद्धधीरिति । अमौनं चेत्यादेरर्थमाह । मुनीति । पाण्डि-
त्यबाल्यनिर्वर्त्यानन्तर्यं ततः शब्दार्थः । अथ ब्राह्मण इत्यस्यार्थमाह । ब्रह्मैवेति ॥ १७५ ॥
॥ १७६ ॥

निःशेषमात्मसंबोधं कुर्यादिति विधीयते ॥

तिष्ठासेदिति संबन्धः सर्वत्र विधिना भवेत् ॥ १७७ ॥

१२७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

अथात्र पाण्डित्यादित्रयमेव विधीयते न संन्यासस्तथाच तस्मिन्सति वृथा कस्मादित्युपालम्भो वृथेति तत्राऽऽह । निःशेषमिति । आत्मज्ञानमुद्दिश्य पाण्डित्यादिसाधनं कुर्यादित्यत्र विधीयतेऽतः शमदमोपरमादिरपि विधेयत्वेनात्राभीष्टस्तदभावे बाल्यादेरयोगादुद्देश्यासिद्धेरित्यर्थः । बाल्ये विधिश्रवणात्तस्यैव विधेयत्वमाशङ्क्याऽऽह । तिष्ठासेदिति । पाण्डित्येन तिष्ठासेत्तन्निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेत्ततो मौनेन तिष्ठासेन्मुनिर्भूत्वा ब्राह्मणो भवतीति सर्वत्र तिष्ठासेदिति विधिना संबन्ध इति योजना ॥ १७७ ॥

प्राणेन प्राणितीत्युक्तो दृष्टेर्दृष्टेति चोदितः ॥

स आत्माऽनुभवात्सिद्ध आ देहादा परात्मनः ॥ १७८ ॥

तस्मादित्याद्यत्र ब्राह्मण इत्यन्तं व्याख्याय पाण्डित्यपदस्यार्थान्तरं वक्तुं भूमिका-माह । प्राणेनेति । उपस्तप्रश्ने त्वमर्थः प्रस्तुत इत्यर्थः ॥ १७८ ॥

अस्य प्रत्यक्पदार्थस्य ह्या समाप्तेर्विधीयते ॥

धीः पाण्डित्यगिरा साक्षादन्वयव्यतिरेकतः ॥ १७९ ॥

तत्परिशोधनं पाण्डित्यमित्याह । अस्येति । पदार्थप्रसङ्गस्य तत्परिशोधनहेतुत्वं वक्तुं हीत्युक्तम् । आ समाप्तेर्वाक्यार्थान्वयित्वेन प्रतिपत्तिपर्यन्तमिति यावत् । अन्वयव्यतिरेकतो धीः शोधनरूपेत्येतत् । पाण्डित्यगिरा पाण्डित्येन तिष्ठासेदिति वाक्येनेत्यर्थः । साक्षादा समाप्तेरिति संबन्धः ॥ १७९ ॥

तथैव योऽशनायेति परमात्माऽपि शब्दितः ॥

तस्य निष्ठाविधानार्थं बाल्येनेति परं वचः ॥ १८० ॥

बाल्येन तिष्ठासेदित्यस्यार्थान्तरमाह । तथेति । यथा त्वमर्थशोधनं पाण्डित्येन तिष्ठासेदिति विहितं तथा तदर्थशोधनं बाल्येनेत्यादिना विधीयत इत्यर्थः ॥ १८० ॥

नान्यत्रेहाद्वितीयार्थात्साक्षादात्मार्थसंभवः ॥

इत्यर्थोऽत्र विधेयः स्यादन्वयव्यतिरेकतः ॥ १८१ ॥

कथं त्वमर्थशोधनं यत्पाण्डित्यवाक्येन विधित्सितं तदाह । नान्यत्रेति । इहेति त्वमर्थोक्तिः । अत्रेति पाण्डित्यवाक्योक्तिः । न हि त्वमर्थेऽन्वयादिना शोध्यमाने साक्षात्त्वादिरर्थो ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति परिच्छिन्नस्य घटवदात्मत्वाद्ययोगात्तस्मादात्मीयविशेषणजातस्य ब्रह्मण्येव संभवादात्मा ब्रह्मेत्येवंप्रकारशोधनात्मार्थोऽत्र पाण्डित्यवाक्ये विधेय इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

अद्वितीयपदार्थस्य तथा नैवाऽऽत्मनोऽन्यतः ॥

संभवोऽस्तीतिविध्यर्थस्तिष्ठासेदिति भण्यते ॥ १८२ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२७१

तत्पदार्थशोधनविधानं दर्शयन्बाल्येनेत्यादिवाक्यार्थं निगमयति । अद्वितीयेति ।
यथाऽऽत्मार्यस्य नाष्ट्यादन्यत्र संभवस्तथा ब्रह्मार्थस्य नाऽऽत्मानं हित्वोपपत्तिरनात्मनो
घटवदब्रह्मत्वादतो ब्रह्माऽऽत्मैवेति तदर्थस्य त्वमर्थपर्यन्तशोधनरूपोऽर्थो बाल्यवाक्य
विधीयत इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

विशेषणविशेष्यत्वसंबन्धोऽथ पदार्थयोः ॥

विरुद्धार्थनिवृत्त्याऽत्र मुनिरित्यभिधीयते ॥ १८३ ॥

मुनिशब्दस्यार्थान्तरमाह । विशेषणेति । पदयोः सामानाधिकरण्यानन्तर्यमथश-
ब्दार्थः ॥ १८३ ॥

ब्रह्मात्मनोरसंसर्गस्तद्विरुद्धार्थयोरिव ॥

पदार्थैकत्वतो भेदो ध्वान्तध्वस्तौ निवर्तते ॥ १८४ ॥

अथ मुनिरित्यत्र मुनिशब्देन तत्त्वमर्थयोर्विरुद्धपारोक्ष्यसद्वयत्वादिनिवृत्त्या विशेष-
णविशेष्यत्वमुच्यते चेत्कथमखण्डार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । विशेषणविशेष्य-
त्वेन स्थितयोर्विरोधस्फूर्तौ तद्ध्वस्त्या लक्षणया भेदसंसर्गहीनोऽखण्डार्थो बोध्यतेऽतो
ज्ञानादज्ञानध्वस्तौ पदार्थैकरस्याद्भेदादिध्वस्तिरित्यर्थः ॥ १८४ ॥

सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ॥

लक्ष्यलक्षणसंबन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥ १८५ ॥

वाक्यादखण्डार्थसिद्धिक्रमं स्फुटयति । सामानाधिकरण्यमिति ॥ १८५ ॥

सामानाधिकरण्यादेर्घटेतरखयोरिव ॥

३८ ७३

व्यावृत्तेः स्यादवाक्यार्थः साक्षान्नस्तत्त्वमर्थयोः ॥ १८६ ॥

अथ विमतं संसृष्टार्थं वाक्यत्वाद्वानयनवाक्यवदित्यनुमानान्न तत्त्वमादिवाक्यादख-
ण्डार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह । सामानाधिकरण्यादेरिति ॥ १८६ ॥

चिदज्ञानैकहेतुत्वाद्धातव्यानां चिदात्मनि ॥

मोहध्वस्तौ प्रतीचोऽन्यो नातोऽर्थोऽत्रावशिष्यते ॥ १८७ ॥

विरुद्धांशव्यावृत्तेरवाक्यार्थसिद्धिश्चेद्विरुद्धांशस्तर्हि चिदात्मनो निरस्तोऽन्यत्र तिष्ठे-
दित्यद्वैतहानिरत आह । चिदज्ञानेति । अत्र चिति हातव्यकर्तृत्वादीनामात्माज्ञान-
त्वाज्ज्ञानात्तदज्ञानध्वस्तावतः प्रतीचोऽन्यो नेति नाद्वैतहानिरित्यर्थः ॥ १८७ ॥

आत्मधीविषयं नैति तदज्ञानैककारणः ॥

अनात्ममानमेयोऽर्थो यतोऽतः केवलात्मता ॥ १८८ ॥

तर्हि भेदनिराकरणात्तेषामात्मन्यभेदेन स्थितेस्तदखण्डत्वक्षतिरत आह ।
आत्मेति ॥ १८८ ॥

१२७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

समाप्यामौनमखिलं बाल्यपाण्डित्यलक्षणम् ॥

निर्विद्य च तथा मौनं पदार्थद्वयसंगतिम् ॥ १८९ ॥

श्रवणमनननिदिध्यासनानि पाण्डित्यबाल्यमुनिपदैरादावुक्तानि ततस्तैरेव पदार्थयोः
शुद्धिः शुद्धयोर्विशेषणविशेष्यत्वमित्यर्थान्तरमुक्तमिदानीममौनं चेत्यादेरर्थमनुवदति ।
समाप्येति । पदार्थद्वयसंगतिनिदिध्यासनं तज्ज्ञानत्वात्तद्धेतुत्वाद्वा संगतिं निर्विद्य
ब्राह्मणो भवतीति संबन्धः ॥ १८९ ॥

अथ ब्राह्मण इत्युक्त्या फलावस्थाऽस्य भण्यते ॥

भेदसंसर्गहीनोऽर्थः स्वमहिम्नि व्यवस्थितः ॥

साक्षादित्यादिरूपोऽथ ब्रह्म ब्राह्मण उच्यते ॥ १९० ॥

अथ ब्राह्मण इत्यस्य तात्पर्यमाह । अथेति । अस्येति विद्वदुक्तिः । काऽसौ फला-
वस्था तामाह । भेदेति । तत्त्वसाक्षात्कारानन्तर्यं फलावस्थाया वक्तुमथशब्दः ॥ १९० ॥

इमामवस्थां संप्राप्य सर्वो ब्राह्मण उच्यते ॥

ब्राह्मण्यं गौणमन्यत्र पूर्वभूमिषु नाञ्जसा ॥ १९१ ॥

जातिविषयो ब्राह्मणशब्दः कथमस्यां फलावस्थायां प्रयुज्यतेऽस्ति हि क्षत्रियादेरपि
ज्ञानिनो यथोक्ता फलावस्था तत्राऽऽह । इमामिति । ज्ञानवति मुक्ते तद्वहिते च बद्धे
कथमेको ब्राह्मणशब्दः सत्यां गतावेकस्यानेकार्थत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्राह्म-
ण्यमिति । ज्ञानहीनेषु ब्रह्मचार्यादिषु स्थिते ब्राह्मणत्वे गौणो ब्राह्मणशब्दः परमहंसप-
रिवाजके ज्ञानिनि मुक्ते मुख्योऽतो नैकस्यानेकार्थता शक्तिभेदाभावादित्यर्थः ॥ १९१ ॥

केनाथ ब्राह्मणः स स्यादिति प्रश्नमपृच्छत ॥

उक्तोपायातिरेकेण पृच्छयते साधनान्तरम् ॥ १९२ ॥

स ब्राह्मणः केन स्यादिति वाक्यं प्रश्नपरत्वेनावतारयति । केनेति । ज्ञानस्य
ब्राह्मण्यं प्रति साधनत्वस्य सिद्धत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगादित्याशङ्क्याऽऽह ।
उक्तेति ॥ १९२ ॥

यज्ञादिलक्षणं तावत्पारंपर्येण साधनम् ॥

निर्ज्ञातमागमात्तस्मात्पृच्छयते साधनान्तरम् ॥ १९३ ॥

अस्तु तर्हि यज्ञादि प्रश्नगोचरस्तत्राऽऽह । यज्ञादीति । आगमाद्विविदिधावाक्या-
दिति यावत् । साधनं मुक्तेरिति शेषः । अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैवेत्यादिन्यायादि-
त्यर्थः ॥ १९३ ॥

चतुर्णां कतमेनेति न तु प्रश्नोऽत्र युज्यते ॥

कैवल्याश्रममादाय ब्राह्मण्यस्य समाप्तिः ॥ १९४ ॥

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२७३

आश्रमस्तर्हि मुक्तिं प्रत्युपायतया पृच्छयते नेत्याह । चतुर्णामिति । मुक्तिः सप्त-
म्यर्थः ॥ १९४ ॥

न चाऽऽश्रमान्तरं युक्तं मुनेर्व्युत्थायिनः सतः ॥

कृतार्थस्याकृतार्थस्य तस्य नैवाऽऽश्रमान्तरम् ॥ १९५ ॥

कुतो विशेषणमाश्रमान्तरेणापि मुक्तिसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । कृतार्थः
साक्षात्कृतब्रह्मा मुनिस्तस्य त्यक्तैषणस्य नाऽऽश्रमान्तरं मोक्षोपायो न खल्वेषणाभ्यो
व्युत्थितेनाऽऽश्रमान्तरमाश्रयितुं शक्यम् । अकृतार्थस्तु प्रयोजकज्ञानी तस्यापि नाऽऽश्र-
मान्तरं मुक्तिहेतुरन्यत्र श्रवणादिद्वारा ज्ञानायोगान्नाविरक्ताय संसारादित्यादिन्यायादि-
त्यर्थः ॥ १९५ ॥

प्रश्नोऽयं साधनज्ञप्त्यै ब्राह्मणस्येह पृच्छयते ॥

किंसाधनो ब्राह्मणः स्यादिति साधनमुच्यताम् ॥ १९६ ॥

तर्हि विषयाभावात्प्रश्नो मा भूत्क्षेपस्तु स्यान्नेत्याह । प्रश्नोऽयमिति । इहेति
वाक्योक्तिः । नायं क्षेपो हेत्वभावादिति मत्वा प्रश्नप्रकारमभिनयति । किमिति ॥ १९६ ॥

प्रश्नप्रतिवचस्तेन ब्राह्मणः स्याद्यथोदितः ॥

येनानवाप्तज्ञानोऽपि भवेदीदृश एव ना ॥ १९७ ॥

सम्यग्ज्ञानाद्यज्ञादेराश्रमान्तराच्चातिरिक्ते मुक्तिहेतौ पृष्टे येनेत्याद्युत्तरमाह । प्रश्नेति ।
अनुत्पन्नज्ञानोऽपि पुरुषो येन साधनेन निर्व्यापारो भवति तेन मुख्यं ब्राह्मण्यं लभ्यत
इत्यर्थः ॥ १९७ ॥

उक्तब्राह्मणसादृश्यं सर्वकर्मनिरासतः ॥

नैष्कर्म्यसाधनेनैव ब्राह्मणः स्याद्यथोदितः ॥ १९८ ॥

किं तदिति तदाह । उक्तेति । सर्वव्यापारोपरमात्मकनैष्कर्म्यं पारमहंस्यं ज्ञानाद-
न्यत्तेनैव मुख्यो ब्राह्मणो भवति तच्च साधनं सर्वकर्मत्यागतो लभ्यते तस्य ब्राह्मण्यं प्रति
साधनत्वं तेन सारूप्यत्वादुभयोरपि निर्व्यापारत्वाविशेषाद्देतुफल्योरैकरूप्यस्य न्याय्य-
त्वादित्यर्थः ॥ १९८ ॥

इत्येषोऽर्थो विधेयोऽत्र येनेति वचसा श्रुतेः ॥

स्मृतयोऽपीममेवार्थं तत्र तत्र प्रचक्षते ॥ १९९ ॥

कथं नैष्कर्म्यमधिगतं तदाह । इत्येष इति । अत्रेत्युद्देश्यमोक्षोक्तिः । परमहंसा-
श्रमो नैष्कर्म्यं तस्य धीसमुच्चितस्य मोक्षोपायत्वे मानमाह । स्मृतयोऽपीति । अपि-
शब्दः श्रुतिसंग्रहार्थः ॥ १९९ ॥

१२७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ २०० ॥

तत्राऽऽदौ स्मृतीरुदाहरन्भगवद्वाक्यमाह । लोकेऽस्मिन्निति । प्राणिनिकायो लोकः । पुरेति द्वितीयाध्यायोक्तिः सर्गादिकालो वा पुरेत्युक्तिः । के ते निष्ठे तत्राऽऽह । ज्ञानेति । सांख्याः सम्यग्धीप्रधानास्तेषां परमहंसानां ज्ञानयोगो निर्व्यापाररूपं नैष्कर्म्यं तेनैव निष्ठा, कर्मिणो योगिनस्तेषां कर्मयोगस्तदनुष्ठानं तेनैव निष्ठेति वदन्भगवान्नैष्कर्म्यस्य ज्ञानोपेतस्य मुक्तिसाधनत्वमभिप्रेतवानित्यर्थः ॥ २०० ॥

इमौ द्वावेव पन्थानौ कर्मतत्त्यागलक्षणौ ॥

सजातीयाद्विनिष्क्रान्तावनुक्रान्ततराविमौ ॥ २०१ ॥

तत्रैव व्यासवाक्यमाह । इमाविति । अन्ययोगव्यवच्छेदेनोक्तौ पुमर्थमार्गौ विशिनष्टि । कर्मेति । तयोर्मिथो वैजात्यमाह । सजातीयादिति । श्रुतिषु तयोरसकृदुक्तत्वेन प्रामाणिकत्वमाह । अनुक्रान्तेति ॥ २०१ ॥

संन्यास एव ताभ्यां च विशेषेणातिवर्तते ॥

तथा किं प्रजयेत्यादिः पन्थाः कर्मत्यजां श्रुतः ॥ २०२ ॥

समभिव्याहारात्तयोरैकरूप्यमाशङ्क्याऽऽह । संन्यास इति । संन्यासिनां स्मृताविव श्रुतावपि नैष्कर्म्यमार्गो दृष्ट इत्याह । तथेति ॥ २०२ ॥

ब्रह्मचर्याश्रमादेव प्रव्रजेदिति भूरिशः ॥

संन्यासमेव ब्रुवते मुक्तये सर्वकर्मणाम् ॥ २०३ ॥

श्रुतयः स्मृतयश्चैव शुद्धन्यायसमाश्रयात् ॥

सर्वकर्मनिरासेन ब्राह्मण्यं लभते ततः ॥ २०४ ॥

ननु क्रमेण संन्यस्यतो यथोक्तो मार्गोऽत्र विवक्षितः प्रथमाश्रमे तु संन्यासमेव न मृष्यामस्तत्राऽऽह । ब्रह्मचर्येति । इतिशब्दः पन्थाः श्रुतः श्रुतावित्यनेन संबध्यते । त्यागेनैके अमृतत्वमानश्रुतिरिति श्रुतेः कस्यचित्कर्म कस्यचित्त्यागो मुक्तिहेतुरिति विकल्पमाशङ्क्याऽऽह । संन्यासमिति । उच्चैरित्युक्ततात्पर्यद्योतनार्थमभ्यासारूप्यं लिङ्गं दर्शयति । भूरिश इति । न च तासामन्यार्थत्वमबाधितन्यायानुग्रहादित्याह । शुद्धेति । आत्मस्वरूपभूतमुक्तेरसाध्यत्वादि न्यायः । ज्ञानातिरिक्तं नैष्कर्म्यारूप्यं मुक्तिहेतुमुपपाद्यतेनेत्यादेरर्थमुपसंहरति । सर्वेति ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

केनेति यदि वाऽऽक्षेप उत्पत्त्यादेरसंभवात् ॥

साधनानामिहैकात्म्ये तथाच प्रागवादिषम् ॥ २०५ ॥

स इत्यादेरर्थान्तरमाह । केनेति । आक्षेपं स्फोरयति । उत्पत्त्यादेरिति । मोक्षे

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२७६

ज्ञानातिरिक्तकर्मादिहेतूनां केनेत्याक्षेपस्तस्य चतुर्विधकर्मकार्यत्वायोगात्तदयोगश्च संबन्धादावुक्त इत्यर्थः ॥ २०५ ॥

साधनेनैतदैकात्म्यं येन येन चिकीर्ष्यते ॥

तेन तेनेदृगेवाऽऽत्मा नातिशीतिर्मनागपि ॥ २०६ ॥

ज्ञानेतरसर्वहेत्वाक्षेपमुपेत्य येनेत्यादेरर्थमाह । साधनेनेति । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं च मुक्तेराकाशवदैकरूप्यादज्ञानध्वस्तेश्च ज्ञानमात्रायत्तत्वात्तैष्कर्म्यस्य च ज्ञानाद्वा तत्फलाद्वा तद्धेतोर्वाऽनतिरेकाच्च मुक्त्यर्थं हेत्वन्तरं मृग्यमित्यर्थः ॥ २०६ ॥

अथवा लक्षणोक्तिः स्याद्यथोक्तब्रह्मवेदिनः ॥

येनेदृगेव चिद्वेन ब्राह्मणस्तेन लक्ष्यताम् ॥ २०७ ॥

स इत्यादेर्विधान्तरेण प्रश्नरूपमर्थमाह । अथवेति । विदुषो मुक्तस्य लक्षणं केनेति पृच्छयत इत्यर्थः । उक्तिशब्दः प्रश्नवचनः । येनेत्यादेरर्थमाह । येनेति । मुक्तस्य स्वरूपमेव लक्षणं न लक्षणान्तरमस्तीत्यर्थः ॥ २०७ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिधर्मानेषोऽत्यवर्तत ॥

प्रत्यगैकात्म्यसंबोधात्तद्धर्मैर्लक्ष्यते कथम् ॥ २०८ ॥

ननु पृथिव्यादेर्गन्धवत्त्वादि स्वातिरिक्तं लक्षणं तत्कथं मुक्तस्य न लक्षणान्तरं तत्र किं शमादिर्वा संसाराभावो वा तस्य लक्षणान्तरमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । देहेति । देहादेस्तद्धर्माच्च तत्त्वज्ञानेनातीतो मुक्तो नास्य बुद्ध्यादिधर्मः शमादिलक्षणं वैयधिकरण्यादित्यर्थः ॥ २०८ ॥

सर्वसंसारभावोऽस्य न यथा लक्षणं तथा ॥

सर्वाभावोऽपि नैव स्याल्लक्षणं ब्रह्मवेदिनः ॥ २०९ ॥

द्वितीयं दूषयति । सर्वेति ॥ २०९ ॥

वेद्यानुरोधतो यस्मात्तद्विदो न्यायलक्षणम् ॥

भावाभावद्वयध्वंसि ब्रह्म वेद्यं च तद्विदः ॥ २१० ॥

तत्र हेतुः । वेद्येति ॥ २१० ॥

येनेदृगेव तेनेति तस्मादाह श्रुतिः स्फुटम् ॥

मुमुक्षोर्लक्षणं तादृक्श्रद्धधाना यदब्रुवन् ॥ २११ ॥

अथ तद्यथाऽहिनिर्व्वयनी सचक्षुरचक्षुरिवेत्यादिश्रुतेः स्थितप्रज्ञगुणातीतलक्षणस्मृतेश्च विदुषो मुक्तस्य लक्षणमुक्तं तत्कुतो न लक्षणान्तरं तत्राऽऽह । येनेति । प्रतिवचो हि लक्षणान्तराभावादेव प्रवृत्तं श्रुतिस्मृती तु विदुषो व्यवहारदृष्ट्या लक्षणमात्रक्षते न वस्तुतो

१२७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

वस्तुतस्तद्वाहित्यमिह विवक्षितमिति भावः । ननु शमादिज्ञानात्पूर्वं साधनमूर्ध्वं ज्ञानिल-
क्षणमिति संप्रदायविदो न तदन्यथयितुं युक्तमत आह । मुमुक्षोरिति । सांप्रदायिका
यदास्तिकाः सन्तः शमादिलक्षणमाचक्षिरे तत्सर्वं व्यवहारावस्थस्यैव न तदतीतस्ये-
त्यर्थः ॥ २११ ॥

मुमुक्षेऽप्यतिमूढस्य सर्वसंसारनिहनुतिः ॥

गम्यते लक्षणं तादृङ् न चासौ ब्रह्मविन्मतः ॥ २१२ ॥

संसाराभावस्य मुक्तलक्षणत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । मुमुक्षेऽपीति । अब्रह्मविदोऽपि
संसाराभावानुभवान्न तन्मुक्तलक्षणान् चाज्ञानाभावस्तल्लक्षणं तस्य स्वरूपत्वे लक्षणान्तरत्वा-
योगादस्वरूपत्वे संसाराभावादविशेषादिति भावः ॥ २१२ ॥

आत्मनो ब्रह्मतेहोक्ता न त्वनात्मन ईरिता ॥

यथोक्तज्ञानतो ध्वस्तिरार्तश्रुत्याऽत उच्यते ॥ २१३ ॥

मुक्तस्य लक्षणान्तराभावेऽपि कथमतोऽन्यदार्तमित्युक्तं मुक्तादन्यस्यैवासत्त्वेन
वाक्यस्य निर्विषयत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । पाण्डित्यादिवाक्यमिहेति
परामृष्टम् ॥ २१३ ॥

अतो ब्राह्मण्यतोऽन्यद्यत्क्रियाकारकलक्षणम् ॥

आर्तं विनाशि तज्ज्ञेयं ब्रह्मानार्तं यतस्ततः ॥ २१४ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—६४३०

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्य

पञ्चमं कहोलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अतोऽन्यदित्यादिश्रुतेरर्थान्तरमाह । अत इति । अन्यस्य नाशित्वे हेतुमाह ।
ब्रह्मेति । यद्वा यतोऽन्यदार्तमतो ब्रह्मैवानार्तमिति फलोक्तिः ॥ २१४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयाध्यायस्य

पञ्चमं कहोलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठं ब्राह्मणम् ।

यः सर्वान्तर इत्युक्तस्तन्निर्णयविवक्षया ॥

आ शाकल्यात्परो ग्रन्थ इतो व्याख्यायतेऽधुना ॥ १ ॥

पूर्वब्राह्मणयोरान्तरः सर्वान्तरत्वमुक्तं तन्निर्णयार्थमुत्तरब्राह्मणत्रयमिति संगतिमाह ।
य इति ॥ १ ॥

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२७७

विशेषणस्य सर्वस्य साक्षादित्यादिकस्य च ॥

सर्वान्तरविनिर्णीतौ निर्णयः स्यात्कथं न्विति ॥ २ ॥

ननु विशेषणान्तराण्यपि प्रकृतानि, तानि विहाय किमिति सर्वान्तरत्वं निर्णीयते तत्राऽऽह । विशेषणस्येति । आत्मनः सर्वान्तरत्वनिर्णये साक्षात्त्वादि यतो निर्णीतमेव भवत्यतस्तस्य कथं सर्वान्तरत्वमिति विशेषतो निरूप्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अशनायाद्यतिक्रान्त्या प्रश्नार्थाविष्कृतिः कृता ॥

न सम्यगिति मन्वाना गार्ग्यपृच्छदतः पुनः ॥ ३ ॥

तन्निर्णयात्तदविनाभूतसाक्षात्त्वादिनिर्णयेऽपि योऽशनायेत्यादिना सर्वान्तरत्वादेर्निर्णी-
तत्वात्किं पुनरारम्भेणेत्याशङ्क्याथेत्यादिप्रश्नं प्रस्तौति । अशनायादीति ॥ ३ ॥

क्षित्यादेर्वियदन्तस्य यावन्नैकात्म्यमुच्यते ॥

निर्णीतार्थो न तावत्स्यात्प्रश्नः साक्षादितीरितः ॥ ४ ॥

यत्साक्षादित्यादिप्रश्नार्थस्य योऽशनायेत्यादिना कृताऽऽविष्कृतिः कथं न सम्यगि-
त्याशङ्क्याऽऽह । क्षित्यादेरिति ॥ ४ ॥

बुभुक्षाद्येकदेहस्थनिषेधादनिषेधतः ॥

क्षित्यादेर्वियदन्तस्य नातः प्रश्नार्थनिर्णयः ॥ ५ ॥

अशनायादिनिषेधेनैव भूतपञ्चकमपि प्रतिषिध्य प्रत्यङ्मात्रस्य निर्णीतत्वात्कथं प्रश्ना-
र्थानिर्णयस्तत्राऽऽह । बुभुक्षादीति ॥ ५ ॥

य एते पार्थिवा भावा लोष्टकुम्भादयो मताः ॥

तेषामन्तर्बहिर्व्याप्तिः पृथिव्यैवेह लक्ष्यते ॥ ६ ॥

प्रश्नस्य सम्यगनिर्णीतत्वबुद्ध्या गार्गी पृच्छतु, तत्पृच्छा तु किंमूलेत्याशङ्क्य व्याप्ति-
मूलेति वक्तुं लोकप्रसिद्धां व्याप्तिमाह । य एत इति ॥ ६ ॥

यथैव पार्थिवा भावाः पृथिव्यैवं धरिष्यपि ॥

अद्भिरन्तर्बहिश्चैवं व्याप्तैवेह समीक्ष्यते ॥ ७ ॥

पृथिव्या व्यापकत्वेऽपि कीदृशी त्वदिष्टा व्याप्तिस्तत्राऽऽह । यथेति ॥ ७ ॥

एवं दृष्टं यतस्तस्माद्गार्गी पप्रच्छ लिङ्गतः ॥

प्रश्नं यदिदमित्येवं याज्ञवल्क्यं महाधियम् ॥ ८ ॥

यदनात्मत्वे सति व्यापकं तदन्यव्याप्यं यथा पृथिवीति व्याप्तिमुक्त्वा तन्मूलं प्रश्नं दर्शयति । एवमिति । तं प्रत्येव प्रश्ने हेतुः । महाधियमिति । पृष्टनिष्टङ्कनशक्ति-
मत्त्वं महाधीत्वम् ॥ ८ ॥

१२७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

ओतप्रोतात्मना कार्यं येन येन समाप्नुतम् ॥

तस्य तस्यान्यसंव्याप्तिर्दृष्टा लोके क्षितेर्यथा ॥ ९ ॥

लिङ्गशब्दितमनुमानं वक्तुं व्याप्तिं स्मारयति । ओतेति । कार्यं स्थूलं परिच्छिन्नं च येन कारणेन सूक्ष्मेण व्यापकेनान्तर्बहिर्व्याप्तिं तस्यानेन सूक्ष्मतरेण व्याप्तिर्लोके दृष्टा यथा पृथिव्यां लोष्टादिव्यापिकायां व्याप्तिरद्भिरन्यथा सक्तुमुष्टिवाद्विसरणापत्तेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

अद्भिश्चैवं क्षितिर्व्याप्ता तस्मात्तासामपीष्यते ॥

अन्येन केनचिद्व्याप्तिर्व्यापकत्वाद्यथा भुवः ॥ १० ॥

व्यापकत्वहेतोः पक्षधर्मतामाह । अद्भिश्चेति । अनुमानमाह । तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रत्युक्तिर्गार्गि वायावित्येवमेवोत्तरेष्वपि ॥

वाक्येषु प्रतिपत्तव्या प्रत्युक्तिप्रश्नयोरिति ॥ ११ ॥

अपां व्यापके पृष्ठे प्रत्याह । प्रत्युक्तिरिति । प्रथमपर्यायोक्तन्यायमुत्तरपर्यायेष्वतिदिशति । एवमेवेति ॥ ११ ॥

पार्थिवाप्यौ समाश्रित्य तेजोऽभिव्यज्यते यतः ॥

धातू न तु स्वतन्त्रं सन्नावदत्तेजसीत्यतः ॥ १२ ॥

अग्रेराप इति श्रुतेरग्राविति वक्तव्ये वायावित्युक्तमिति चेत्तत्राऽऽह । पार्थिवेति । अग्रेरुदकव्यापकत्वेऽपि काष्ठविद्युदादिपारतन्त्र्यात्स्वतन्त्रेण केनचिदपां व्याप्तिर्वाच्येत्यग्निं हित्वा तत्कारणवायावित्युक्तं वायोश्च स्वकारणतन्त्रत्वेऽपि नोदकतन्त्रेति तद्व्यापकत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये भूम्यादेरुत्तरोत्तरम् ॥

अक्षरात्मावसानानां पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ १३ ॥

उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वव्याप्तौ युक्तिमाह । सूक्ष्मतेति । भूम्यादेरारभ्य प्रत्यगन्तानां मध्ये पूर्वपूर्वत्यागेनोत्तरोत्तरस्य सूक्ष्मत्वादि ज्ञेयमिति योजना ॥ १३ ॥

आरम्भकबहुत्वाच्च बहूक्तिरिह गृह्यते ॥

आत्मनोऽन्यद्यतः सर्वं पञ्चभूतात्मकं विदुः ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षलोकेष्वित्यादि बहुवचोऽयुक्तं प्रत्येकमन्तरिक्षादेरेकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । आरम्भकेति । तेषु तद्वहुत्वमेवायुक्तमात्मनः स्वाविद्यया तत्कारणत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । उक्तं हि न च परमात्मनोऽर्वाक्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्तीति ॥ १४ ॥

द्वात्रिंशद्गुणितो मार्गो रथगत्या विवस्वतः ॥

य उक्तस्तस्य संस्थित्या तस्युरिन्द्रान्तदेवताः ॥ १५ ॥

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२७९

पृथिव्यादीनामिन्द्रान्तानामोतप्रोतत्वेनोक्तानां लोकालोकपर्यन्तलोकान्तर्वीतित्वमेवेत्य-
वान्तरविशेषमाह । द्वात्रिंशदिति ॥ १९ ॥

स्थूलसूक्ष्मात्मना सर्वास्तारतम्येन संस्थिताः ॥

व्याप्यव्यापितयाऽन्योन्यं सर्वतःपरिमण्डलाः ॥ १६ ॥

तासां च लोकान्तर्वीतित्वेनानामुत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वत्र पूर्वत्र स्थौल्यं व्याप्यत्वं च
पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरत्र सौक्ष्म्यं व्यापित्वं चेत्याह । स्थूलेति । तासां च लोकमध्ये
सर्वत्राप्रतिहतगतित्वं सर्वतःपरिमण्डलत्वम् ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्विराडत्र योऽण्डस्यान्तर्व्यवस्थितः ॥

ओतप्रोतानि तच्चानि तेन पूर्वाणि सर्वशः ॥ १७ ॥

प्रजापतिलोकेष्वित्यत्र प्रजापतिं व्याचष्टे । प्रजापतिरिति । अण्डव्यापिविराजो
यथोक्तदेवताभ्यो विशेषमाह । ओतेति ॥ १७ ॥

तस्योतप्रोतभावोऽयं ब्रह्मलोकेषु भण्यते ॥

अण्डारम्भकभूतानां ब्रह्मलोकाभिधेय्यते ॥ १८ ॥

ब्रह्मलोकेष्विति व्याकुर्वन्ब्रह्मलोकशब्दार्थमाह । तस्येति ॥ १८ ॥

तदेतल्लोकनिर्माणमोतप्रोतात्मनोदितम् ॥

अण्डान्तमेव व्याख्यातं किमन्यदवशिष्यते ॥ १९ ॥

प्रश्नान्तरार्थं भूमिकामाह । तदेतदिति । पृथिव्यादीनामन्तर्बहिर्व्याप्ततया यदेतद-
वस्थानं पृष्ठं तदुक्तप्रकारेण ब्रह्मलोकान्तं स्फुटीकृतं न चाण्डादुपरिष्ठादनुमानेन प्रष्टव्य-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

समष्टिव्यष्टिभावेन वायुः सर्वाश्रयः पुरा ॥

व्याख्यातो यः स वक्तव्यस्तदर्थः प्रश्न उत्तरः ॥ २० ॥

उक्ताभिप्रायाज्ञानैकतप्रश्नविषयमाह । समष्टीति । पुरेति भुज्युप्रश्नोक्तिः ॥ २० ॥

ओताः प्रोताश्च कस्मिन्नु ब्रह्मलोका इतीर्यताम् ॥

इति पृष्ठोऽब्रवीद्गार्गि माऽतिप्राक्षीः कथंचन ॥ २१ ॥

सूत्रविषयत्वं प्रश्नस्योक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति । ओता इति । प्रत्युक्तिमादत्ते ।
इति पृष्ठ इति ॥ २१ ॥

माऽतीत्य प्रश्नविषयं गार्गि प्राक्षीः कथंचन ॥

मा ते मूर्धा व्यपसेति त्वामहं वारयाम्यतः ॥ २२ ॥

तां व्याचष्टे । माऽतीत्येति । आनुमानिकप्रश्नविषयमिन्द्रादिकमतिक्रम्य सूत्रमधिकृ-
त्यानुमानेन सर्वथैव प्रश्नं मा कार्षीरित्यर्थः । मा ते मूर्धा व्यपसदित्यस्य तात्पर्यमाह । मा- त
इति । व्यपसेति व्यपसदित्यस्यांशोक्तिर्माङ्गयोगादयो लोपेऽपि तदभावश्छान्दसः ॥ २२ ॥

१२८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

उचितोऽस्या भवेत्प्रश्नो देवता येन पृच्छयते ॥

वर्तते यस्तमुल्लङ्घ्य सोऽतिप्रश्नोऽनुमोच्यते ॥ २३ ॥

अनतिप्रश्न्यामित्यादेरर्थं वक्तुमतिप्रश्नशब्दार्थमाह । उचित इति । सूत्रस्याऽऽग-
मैकगम्यत्वात्तेन प्रश्नो योग्यस्तमतिक्रान्तोऽतिप्रश्नोऽनुमेत्यर्थः ॥ २३ ॥

या तमर्हति पूर्वोक्ता साऽतिप्रश्न्येह देवता ॥

तदन्यत्वादिमां त्वाहुरनतिप्रश्न्यनामिकाम् ॥ २४ ॥

प्रत्ययार्थमाह । या तमिति । अण्डान्तर्वर्तिनी देवताऽतिप्रश्न्येत्यर्थः । नातिप्रश्न्ये-
त्यनतिप्रश्न्या सूत्रदेवता केवलागमगम्यत्वादित्याह । तदन्यत्वादिति ॥ २४ ॥

तामेतामनतिप्रश्न्यामतिप्रश्नेन साहसात् ॥

पृच्छन्त्या मूर्धपातस्ते स्यादेव स्वापराधतः ॥ २५ ॥

अस्त्वनतिप्रश्न्या सूत्रदेवता किं तावतेत्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । तामिति ॥ २५ ॥

स्थूलान्यनुमया युक्तं प्रष्टुं तत्त्वानि कामतः ॥

इयं तु न तथा स्थूला यां त्वं पृच्छसि देवताम् ॥ २६ ॥

इन्द्रादिवदनुमानेन सूत्रप्रश्ने कोऽपराधो देवतात्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्थूलानीति ॥ २६ ॥

अचिन्त्या चाप्रतर्क्या च प्राणभावेन च स्थिता ॥

नातोऽन्येन प्रमाणेन प्रष्टव्या देवताऽऽगमात् ॥ २७ ॥

गार्गीत्यादिनिगमनस्य तात्पर्यमाह । अचिन्त्येति । तदभावशङ्कां वारयति ।
प्राणेति ॥ २७ ॥

एतस्मादेव हेतोस्तां तर्कशास्त्रेषु तार्किकाः ॥

नैवानुमिन्वते त्रासात्पृथिव्यादीन्यथा तथा ॥ २८ ॥

अप्रतर्क्यत्वं समर्थयते । एतस्मादिति । त्रासान्मूर्धपातभयादिति यावत् ॥ २८ ॥

प्राणोऽयमनिरुक्तो हि कस्तं निर्वक्तुमर्हति ॥

मानान्तरेणाऽऽगमतो मा प्राक्षीरित्यतो वचः ॥ २९ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—६४५९

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्य

षष्ठं गार्गिब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

प्राणस्य सूत्रात्मनः श्रुतिष्वनिरुक्तत्वप्रसिद्धेश्च नानुमेयतेत्याह । प्राणोऽयमिति ।
निगमनवाक्यार्थमुपसंहरति । मानान्तरेणेति ॥ २९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयाध्यायस्य

षष्ठं गार्गिब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

७ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२८१

अथ सप्तमं ब्राह्मणम् ।

यत्पिपृच्छिषितं गार्ग्या समष्टिव्यष्टिलक्षणम् ॥

लिङ्गेनोद्दालकः सूत्रं तदपृच्छदथाऽऽगमात् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तनं व्यापकमुक्तमिदानीं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च विवक्षन्तथ हैनमित्यादेरर्थमाह । यदिति । अथेति प्रश्नवाक्यप्रतीकग्रहणम् ॥ १ ॥

तथा च तन्नियन्तारं जगज्जन्मादिकारणम् ॥

आगमाद्गौतमोऽप्राक्षीद्याह्वल्क्यमुदारधीः ॥ २ ॥

न केवलं सूत्रमेवाप्राक्षीत्किंतु तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं चेत्याह । तथाचेति । ज्ञातेऽ-
ज्ञाते वाऽर्थे न प्रश्नो वैयर्थ्यादशक्यत्वाच्चेत्याशङ्क्याऽऽद्ये परीक्षार्थं तदुपपत्तिमभिप्रे-
त्याऽऽह । उदारेति ॥ २ ॥

सूत्राद्यागमसंप्राप्तिं सोऽथाऽऽख्यानैकवर्त्मना ॥

व्याचख्यौ गौतमः साक्षाद्गन्धर्वाल्लुब्धवानिति ॥ ३ ॥

ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाऽथाऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह । सूत्रादीति । सूत्रान्तर्यामिज्ञा-
नस्योपदेशात्प्राप्तिमाख्यानद्वारा स्वस्योक्तवानित्यर्थः । तज्ज्ञानस्याऽऽनुमानिकत्वासंभवं
हेतुर्कर्तुमथशब्दः । व्याख्याप्रकारमाह । साक्षादिति । सूत्रादिज्ञानं गन्धर्वोपदेशादहं
साक्षात्प्राप्तवानित्युचिवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मेह परमात्मोक्तो लोका भूरादयस्तथा ॥

देवास्त्वग्न्यादयो ज्ञेया वेदाश्चैव प्रसिद्धितः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणादितात्पर्यमुक्त्वा स ब्रह्मविदित्यादौ ब्रह्मादिपदार्थानाह । ब्रह्मेत्या-
दिना ॥ ४ ॥

ब्रह्मादीनि च भूतानि ग्रथितान्यक्षसूत्रवत् ॥

सूत्रेण ध्रियमाणानि सदैवेशयतानि च ॥ ५ ॥

स भूतविदित्यस्यापुनरुक्तमर्थमाह । ब्रह्मादीनीति । यः सूत्रान्तर्यामिणौ जानाति
स यथोक्तानि भूतानि वेदेत्यर्थः । ईशयतानीश्वरेण नियमितानीति यावत् ॥ ५ ॥

सूत्रेण विधृतं चान्तर्यामिणा संयतं तथा ॥

आत्मानं वेद भोक्तारं वेद सर्वं जगत्तथा ॥ ६ ॥

स आत्मविदित्यादेरर्थमाह । सूत्रेणेति ॥ ६ ॥

सूत्रान्तर्यामिरूपेण यो वेदैतान्पुरोदितान् ॥

स एव ब्रह्मलोकान्तान्वेदेत्येषोऽस्य संग्रहः ॥ ७ ॥

१२८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

स सर्वविदित्यस्य पूर्वेण पुनरुक्तिमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । सूत्रेति । सूत्रेण विधृतान-
न्तर्यामिणा च नियमितान्पूर्वब्राह्मणोक्तान्ब्रह्मलोकान्तान्युधिव्यादीन्यो वेद स एवोक्तं
सर्वं ब्रह्मादि वेदेत्येषोऽस्य स ब्रह्मविदित्यादेः संदर्भस्य संक्षेपः स सर्वविदित्युच्यते
तत्र पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अभ्यन्तरतमं सूत्रं ब्रह्मलोकावधेरपि ॥

सूक्ष्मं हि तदतीवोक्तं सर्वसत्त्वसमाश्रयम् ॥ ८ ॥

सूत्रादिज्ञाने प्रस्तुतेऽपि तन्वानुमानेन प्रष्टव्यमागमैकगम्यत्वादिति कुतस्तत्राऽऽह ।
अभ्यन्तरतममिति । सर्वान्तरत्वादातिमूक्ष्मत्वाच्चाऽऽगमैकगम्यं सूत्रमित्यर्थः । हेतुद्वयं
कथमिति चेदेष सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिवाक्यादित्याह । उक्तमिति । तस्य सूत्रत्वं साध-
यति । सर्वेति ॥ ८ ॥

सर्वसाधारणं कर्म यदभिव्यक्तमिष्यते ॥

वाय्वात्मना परिच्छिन्नं तदास्ते कारणात्मनि ॥ ९ ॥

वायुर्वै गौतमेत्यत्र वायुशब्दार्थं वक्तुं स्थलशुद्धिं करोति । सर्वसाधारणमिति ।
यद्धि सर्वप्राणिसाधारणं सूत्रेण यजमानावस्थायां निर्वर्तितं सामान्यविशेषात्मकं कर्मा-
पूर्वं यजमानदेहान्ते फलदानार्थमभिव्यक्तं तत्प्रलयकाले सूत्रात्मना परिच्छिन्नं तद्रूपेण
स्थितं मूलकारणे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नाऽऽत्मानं लभते कर्म यतोऽसंश्रित्य साधनम् ॥

वाय्वाश्रितमतः कर्म स्वरूपं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

किमिति प्रलये वाय्वात्मना परिच्छिन्नं कर्मेति विशेष्यते तत्राऽऽह । नाऽऽत्मान-
मिति । कर्म हि कारकमनाश्रित्य स्वातन्त्र्येण नाऽऽत्मानं धारयति साध्यमानरूपत्वादतो
वायोस्तत्कारणत्वात्तदाश्रितं तदात्मानं लभते न हि स्पन्दस्यासाधारणं प्राणादृते कारण-
मस्ति तद्विशेषणमर्थवादित्यर्थः ॥ १० ॥

साधारणस्य यो वायुर्विशिष्टस्य च धारकः ॥

समष्टिव्यष्टिभावेन कर्मणः सर्वदेष्यते ॥ ११ ॥

तं वायुं तच्च कर्मेह य उपेत्य व्यवस्थितः ॥

वायुकर्माभिमानी सैन्युमान्वायुः स उच्यते ॥ १२ ॥

अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जातं तदाह । साधारणस्येति । यो वायुः सामान्यविशेषात्म-
कस्य कर्मणस्तद्भावेनाऽऽश्रयः सदा मानादवगतो न हि क्रियाशक्तिमन्तं वायुमतिक्रम्या-
न्यत्र क्रिया युक्ता तं कर्माश्रयं वायुं तच्चाऽऽश्रितं कर्म संबन्धित्वेन प्राप्य पुंसां मध्ये
यः स्थितः स तयोर्ऋत्मीयाभिमानी जीवोऽत्र फलरूपो वायुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

७ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२८३

स एष वायुः सूत्रात्मा देवः सर्वाश्रयः प्रभुः ॥

देवताल्लिङ्गकर्मादि सर्वमत्रैव संश्रितम् ॥ १३ ॥

तत्सूत्रमित्यत्र सूत्रं व्याचष्टे । स एषेति । कथं वायोः सूत्रत्वं तत्राऽऽह । सर्वा-
श्रय इति । देवत्वं साधयति । प्रभुरिति । सर्वाश्रयत्वं व्यनक्ति । देवतेति ॥ १३ ॥

अनेन विधृतं जन्म वायुनेदं शरीरकम् ॥

यच्चोत्पित्सु परं जन्म धृतं तदपि वायुना ॥ १४ ॥

वायुनेत्यादेरर्थमाह । अनेनेति ॥ १४ ॥

विष्टम्भकं पृथिव्यादेः सूक्ष्ममाकाशवत्स्थितम् ॥

यदात्मकमिदं लिङ्गं यत्सप्तदशमुच्यते ॥ १५ ॥

सर्वाणि चेत्यादि व्याचष्टे । विष्टम्भकमिति । किं तदाकाशवदवस्थितं तदाह ।
यदात्मकमिति । लिङ्गं विशिनष्टि । यदिति ॥ १५ ॥

यस्याऽऽवहादयो भेदाः सागरस्योर्मयो यथा ॥

वासनानां च सर्वासामाश्रयो यस्तु कथ्यते ॥ १६ ॥

वायोरेव विशेषणान्तरम् । यस्येति । आवहप्रवहनिवहसंवहोद्वहा इत्यादयः ।
वायुः सूत्रं वायुना सूत्रेणेत्यनयोरर्थभेदं निरसितुमुक्तकर्माश्रयत्वं स्मारयति । वासना-
नामिति । तदेतद्वायुतत्त्वं सर्वविधारकं सूत्रमिति शेषः ॥ १६ ॥

यत एवमयं लोकः परश्चायं च सर्वतः ॥

भूतानि चैव सर्वाणि वायुना ग्रथितान्यतः ॥ १७ ॥

वायुनेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । यत इति । अयं वायुरुक्तरीत्या सर्वस्य यतो
धारकोऽतो वायुनाऽयं लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सर्वतो ग्रथितानीति
योजना ॥ १७ ॥

तस्यापसर्पणेऽङ्गानि नालं स्युः कर्मणे मृतौ ॥

इत्यर्थे लोकसंसिद्धां प्रसिद्धिं श्रुतिरब्रवीत् ॥ १८ ॥

तस्मादित्यदेस्तात्पर्यमाह । तस्येति । प्राणात्मनो वायोरिति यावत् ॥ १८ ॥

वायुनैव धृताङ्गानीत्यत्र लोकेऽपि विद्यते ॥

प्रसिद्धिरिति तामाह तस्मादित्येवमादिना ॥ १९ ॥

प्रसिद्ध्यनुवादिनीं श्रुतिमादत्ते । वायुनेति । धृताङ्गानि भूतानीति शेषः ॥ १९ ॥

वायुनैव धृतं यस्माल्लिङ्गदेहादिकं ततः ॥

ज्ञातयः पुरुषं प्रेतमाहुः कार्यं मृतेरिदम् ॥ २० ॥

१२८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

तस्मादित्यस्यार्थमाह । वायुनेति । पुरुषमित्यादेरर्थमाह । ज्ञातय इति । वायोः
सर्वाधारत्वात्प्रेतं पुरुषं द्वद्वा प्राणत्यागस्य लिङ्गमेतदाहुरित्यर्थः ॥ २० ॥

यथाऽस्याङ्गानि लक्ष्यन्ते विस्रस्तानि न पूर्ववत् ॥

मृतमेनं तथा मन्ये नेदृक्किं मृतिं विना ॥ २१ ॥

किं तदित्यपेक्षायां व्यसंसिषतेत्यादेरर्थमाह । यथेति । ज्ञातीनां प्रत्येकं मृतं प्रति
वचनमिति दर्शयितुमुत्तमपुरुषैकवचनप्रयोगः ॥ २१ ॥

वायुनैव यथाऽङ्गानि संदब्धानि यदा तदा ॥

कर्मण्यानि भवन्त्यस्य न तु तानि तथा यतः ॥ २२ ॥

तस्मात्प्रवसितप्राणो मृतोऽयं नात्र संशयः ॥

यथोक्तसूत्रसद्भावे प्रसिद्धिर्गौतमेदृशी ॥ २३ ॥

उक्तं मृतिर्लक्षणं प्रपञ्चयति । वायुनेति । यदाऽङ्गानि प्राणेन धृतानि तदा यथा
तानि स्वव्यापारक्षमाणि न तथेदानीमस्याङ्गानि कर्माह्राण्यतोऽयमप्राणो मृत इति चाऽऽ-
हुरित्यर्थः । वायुना हीत्यादिप्रसिद्धिनिगमनतात्पर्यमाह । यथोक्तेति ॥ २२ ॥ २३ ॥

सम्यगुक्तमिदं सूत्रं याज्ञवल्क्य यथा तथा ॥

तदन्तर्गतमात्मानं ब्रूहन्तर्यामिणं मम ॥ २४ ॥

एवमेवेत्यादेरर्थमाह । सम्यगिति । यथा सूत्रमुक्तं तथा तदन्तर्गतं ममाऽऽत्मान-
मिति संबन्धः ॥ २४ ॥

सूत्रादप्यन्तरतमस्त्वन्तर्याम्यधुनोच्यते ॥

कार्यकारणभावोऽयं यस्मिन्नुक्ते समाप्यते ॥ २५ ॥

यः पृथिव्यामित्यादिसंदर्भस्य तात्पर्यमाह । सूत्रादिति । तस्मिन्नुक्तेऽपि वक्तव्य-
शेषमाशङ्क्याऽऽह । कार्येति । सोऽयमुच्यत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २५ ॥

तिष्ठन्पृथिव्यां योऽत्र स्यात्सोऽन्तर्यामीति शृण्वताम् ॥

इत्युक्तावतिसंव्याप्तिप्रसक्तावुत्तरं वचः ॥ २६ ॥

यः पृथिव्यामित्याद्यक्षराणि योजयति । तिष्ठन्निति । पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामीत्युक्ते
सर्वोऽपि तथेति सर्वान्तर्यामित्वप्राप्तावुत्तरं वाक्यमित्याह । इत्युक्ताविति ॥ २६ ॥

अन्तरो यः पृथिव्याः स्यात्क्षितेरभ्यन्तरो हि यः ॥ २७ ॥

पृथिवी देवता तर्हि त्वदुक्तार्थसमन्वयात् ॥

इतिदोषापनुच्यर्थं यं न वेदेति भण्यते ॥ २८ ॥

तदादाय व्याकरोति । अन्तर इति । क्षितेरचेतनत्वेन नियन्त्रापेक्षां सूचयितुं हि-
शब्दः । सोऽन्तर्यामीति संबन्धः । यं पृथिवीत्यादि शङ्कापूर्वकमादत्ते । पृथिवीति ।
त्वदुक्तार्थस्य क्षितेरान्तरत्वस्य तद्देवतायाः सत्त्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

७ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२८५

सूत्रेण ध्रियमाणेयं महाभूतशरीरिणी ॥

अहमस्मि पृथिव्येका विभर्मि जगदव्ययम् ॥

इत्येवमभिमाना या नान्तर्यामीति सोच्यते ॥ २९ ॥

पृथिवीशब्दार्थोक्तिपूर्वकं तस्या नान्तर्यामिनेति प्रतिजानीते । सूत्रेणेति । अव्यय-
मिति क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥

पृथिव्यपि च यं देवं न वेद स्वात्मनि स्थितम् ॥

सोऽन्तर्यामीति मन्तव्यो न त्वयं देवता क्षितिः ॥ ३० ॥

तदेव वाक्ययोजनया द्रढयति । पृथिवीति ॥ ३० ॥

क्षितौ करणवत्यां किमन्योऽपि करणादिमान् ॥

नैवं यतः पृथिव्येव शरीरं यस्य नापरम् ॥ ३१ ॥

यस्य पृथिवी शरीरमित्यस्य शङ्कामाह । क्षिताविति । सा हि कार्यकरणवती
तस्यामन्यो नियन्ता चेत्सोऽपि राजादिवत्तद्वान्वाच्यस्तथाच नासावीशोऽस्मदादिवदि-
त्यर्थः । ईशस्य न स्वतस्तद्वत्तेत्याह । नैवमिति । तत्र हेतुत्वेन वाक्यमादत्ते । यत
इति ॥ ३१ ॥

क्ष्माकार्यकरणेनैव कार्यवान्करणी च यः ॥

न कार्यं करणं चास्य किञ्चिदात्मीयमिष्यते ॥ ३२ ॥

तद्याचष्टे । क्षमेति । सोऽन्तर्यामीति शेषः । स्वाभाविकमस्य तद्वत्त्वं किं न स्यादि-
त्याशङ्क्य न तस्य कार्यं करणं चेति श्रुत्यन्तरेणाऽऽह । नेति ॥ ३२ ॥

अन्तर्यामी परः साक्षादशरीरोऽगुणोऽद्वयः ॥

विलक्षणोऽतो विज्ञेयः पृथिवीदेवतात्मनः ॥ ३३ ॥

तथाऽपि कुतः स देवतातोऽर्थान्तरं तत्राऽऽह । अन्तर्यामीति ॥ ३३ ॥

स्वकार्यभूतां तामेव पृथिवीं मोहवर्त्मना ॥

तत्र लब्धविशेषः संस्तामेवोयं नियच्छति ॥ ३४ ॥

यः पृथिवीमित्यादेरर्थमाह । स्वकार्येति । परो हि पृथिवीं स्वमोहद्वारैव करोति
कृत्वा च तामेव प्रविश्य तत्र प्राप्तकार्यकरणः सन्नियच्छतीति योजना ॥ ३४ ॥

अदाहकोऽपि बह्विः सन्दाहद्रव्यसमाश्रयात् ॥

तत्र लब्धात्मकस्तस्य दग्धा दाहस्य न स्वतः ॥ ३५ ॥

यथा ज्ञातैवमेवाऽऽत्मा देवताद्यात्मकार्यगः ॥

देवतादिशरीराद्यैर्देवतादीन्नियच्छति ॥ ३६ ॥

१२८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

ननु परस्य स्वतो नियन्तृत्वं न वाऽऽद्ये नियम्यकार्यकरणापेक्षानुपपत्तिर्द्वितीये तदपेक्ष-
याऽपि तदसिद्धिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । अदाहकोऽपीति । तत्र काष्ठादाविति यावत् ।
लब्धात्मकत्वं जाज्वल्यमानत्वम् । दार्ष्टान्तिकमाह । ज्ञातेति । उक्तदृष्टान्तानुसारेण
चिद्धातुर्नियन्तव्यदेवताभूतादिस्वभोहकृतकार्यगतो देवतादीनि तदीयकार्यकरणैरेव निय-
च्छतीति योजना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

‘स्वतस्त्वकरणोऽदेहो निर्गुणोऽभेद एव च ॥

चिदाभासस्वभोहोत्थकार्यैस्तद्वानिवेक्ष्यते ॥ ३७ ॥

स्वकीयकरणादिभिर्नियन्तृत्वसंभवे किं परापेक्षयेत्याशङ्क्याऽऽह । स्वतस्त्विति ।
स्वतः कार्यादिहीनश्चेत्कथं तद्वत्त्वधीस्तत्राऽऽह । चिदिति ॥ ३७ ॥

‘चतुर्धा प्रविभज्यैनं सात्वताः पर्युपासते ॥

तथा हरिण्यगर्भीयास्तथा पाशुपतादयः ॥ ३८ ॥

उक्तेऽन्तर्यामिणि पञ्चरात्रिणां संमतिमाह । चतुर्थेति । वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानि-
रुद्धात्मनेति यावत् । उक्तं हि—

‘परं ब्रह्म परं धाम चतुरात्मकमव्ययम्’ इति ।

‘प्रीणयेद्वासुदेवं च मूर्तित्रयसमन्वितम्’ इति च ॥

अन्योऽप्याह—

“या वै सर्वेश्वरी शक्तिरीश्वराख्या नियामिका ।

ज्ञानादिभेदभिन्नेन आद्येन चतुरात्मना” इति ॥

“अन्तर्यामी च सर्वेषां देवानां पुरुषोत्तमः” इति च ।

भागवतवद्योगशास्त्रविदोऽपि स्वशास्त्रोक्तक्रमेण कार्यकारणादिभावेन तं विभज्य
ध्यायन्तीत्याह । तथेति । उक्तं हीश्वरप्रणिधानाद्वा क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरु-
षविशेष ईश्वरस्तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं स पूर्वेषामपि गुरुरित्यादि । तत्रैव माहेश्वरसं-
मतिमाह । तथेति । यथोक्तम्—

“निरञ्जने परे व्योम्नि नित्यस्थः कारणोऽव्ययः ।

साञ्जनं शक्तिकरणैरधितिष्ठति शंकरः ॥

स्थितौ स कारकानेतान्समाक्रम्य स्वतेजसा ।

युनक्ति स्वार्थसिद्ध्यर्थं भूतैरनभिलक्षितः” इति ॥

आदिशब्देन सर्वे सेश्वरवादिनो गृह्यन्ते ॥ ३८ ॥

कृष्णद्वैयुषीनो व्यासो वेदात्मा ध्वान्तहानिकृत् ॥

प्राहेममेव बहुशः प्राणिनां हितकाम्यया ॥ ३९ ॥

७ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२८७

तत्रैव व्याससंमतिमाह । कृष्णेति ॥ ३९ ॥

नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ॥

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ ४० ॥

कथमाहेति तदाह । नारायण इति । कथं तर्हि तस्य कारणत्वमज्ञानद्वारेत्याह । अण्डमिति । भूरादिलोकानां हेत्वन्तरं वारयति । अण्डस्येति । तानेव विशेषतो दर्शयति । सप्तेति । चशब्दोऽनुक्तलोकसमुच्चयार्थः ॥ ४० ॥

तस्मै नमोऽस्तु देवाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥

नारायणाय विश्वाय देवानां परमात्मने ॥ ४१ ॥

किमित्यन्तर्यामी नारायणो निर्दिश्यते सर्वपुरुषार्थहेतुप्रकटीभावविषयत्वेनेत्याह । तस्मा इति ॥ ४१ ॥

एतमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणस्तथा ॥

वेदविद्भिर्महाप्राज्ञैः पुरुषैर्विनियुज्यते ॥ ४२ ॥

न केवलं पुराणागमाभ्यामेव सोऽधिगम्यते किंतु श्रुत्यक्षरैरपीत्याह । एतमेवेति । सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वैशंभुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदमित्यादि-मन्त्रो वेदार्थविद्भिरन्तर्यामिणमुद्दिश्य विनियुक्तोऽतः स वैदिक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्रत्यग्ध्वान्तं चिदाभासं स्वकार्यनियमात्मकम् ॥

तदुपाधिनियन्तैष परः प्रोक्तो न तु स्वतः ॥ ४३ ॥

केचित्तु निरुपाधिकमेव परमन्तर्यामिणमाहुस्तान्प्रत्याह । प्रत्यगिति । चिदाभासा-कान्तं प्रत्यगज्ञानं स्वकीयविवर्तनियमनरूपमिष्टमेव तदुपाहितश्च परमात्मा नियन्तोच्यते न स्वतस्तस्य नियन्तृत्वं निर्व्यापारत्वादित्यर्थः । सोपाधिकस्यैवान्तर्यामित्वं स्फुटी करि-प्यति ॥ ४३ ॥

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्वात्मा सर्वगो ध्रुवः ॥

जगज्जनिस्थितिध्वंसहेतुरेष सदेश्वरः ॥ ४४ ॥

निरुपाधिकस्य सर्वज्ञत्वादिवदन्तर्यामित्वमपि किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासि-द्धिमाह । सर्वज्ञ इति । सर्वात्मत्वादौ हेतुः । जगदिति । अत्र च सर्वज्ञत्वादि हेतुः । सदाशब्दः सर्वत्र संबध्यते ॥ ४४ ॥

स एषोऽभ्यन्तरो देवः सर्वकारणकारणः ॥

नियच्छति क्षितिं देवीं सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ४५ ॥

यः पृथिवीमित्यादेरर्थमुक्तवैष त आत्मेत्यादेरर्थमाह । स एष इति । सर्वस्य

१२८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

कारणं सूत्रं तस्यापि कारणत्वेन स्थितो देवः सर्वासु स्वव्यापारस्थितिषु सदा पृथिवीं देवतामभ्यन्तरः सन्यो नियच्छति स त्वया बुभुत्सितोऽन्तर्यामी स च सर्वेषामात्मे-
त्यर्थः ॥ ४९ ॥

तेजःसामान्यमात्रं स्यात्तदधिष्ठातृदेवता ॥

एवं तमस्यपि ज्ञेयं क्षेत्रज्ञश्चाऽऽत्मसंज्ञितः ॥ ४६ ॥

प्रथमपर्यायस्योत्तरपर्यायाणां तुल्यत्वादव्याख्येयत्वं मत्वा यस्तेजसीत्यत्र तेजः-
शब्दस्य प्रकाशसामान्यविषयत्वमाह । तेज इति । यत्तेजो न वेदेत्यत्र विवाक्षितमाह ।
तदिति । यस्तमसीत्यत्र तमःशब्देन तेजोविपरीतमप्रकाशमात्रं गृह्यते । यं तमो न
वेदेति च तदधिष्ठातृदेवतेत्याह । एवमिति । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यंदिनास्त-
त्राऽऽत्मशब्दार्थमाह । क्षेत्रज्ञश्चेति ॥ ४६ ॥

देवतास्थानकरणत्रयं प्राणगिरोच्यते ॥

नियच्छति यतो गन्धे त्रयमप्येतदीश्वरः ॥ ४७ ॥

यः प्राणे तिष्ठन्नित्यत्र प्राणं व्याचष्टे । देवतेति । प्राणशब्देन घ्राणग्रहणम् । देव-
तादेरपि ग्रहे हेतुमाह । नियच्छतीति । एतेन यो वाचीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

पृथिवी यं न वेदेति यदुक्तं तस्य निर्णयः ॥

अदृष्टोऽश्रुत इत्युक्त्या क्रियते ज्ञानशुद्धये ॥ ४८ ॥

अदृष्टो द्रष्टेत्यादेस्तात्पर्यमाह । पृथिवीति । यं पृथिवी न वेदेत्यादिना पृथिव्या-
दिक्षेत्रज्ञो नान्तर्यामिणं जानातीत्युक्तम् । स हि महाभागधेयः स्वात्मनिष्ठमन्तर्यामिणं
कुतो न विद्यादित्याशङ्क्य तस्याविषयत्वमनन्तरश्रुत्या निश्चीयते विनाऽपि विषयत्वं
तत्स्वरूपं ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापयितुमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां प्रत्यग्दृष्टिसमीक्षणे ॥

जाड्यपारार्थ्यहेतुभ्यां शक्तिर्नास्ति मनागपि ॥ ४९ ॥

कस्मादस्मदादिवदन्तर्यामी न विषयस्तत्राऽऽह । द्रष्टृति ॥ ४९ ॥

न द्रष्टोर्दृश्ययोर्नापि तथा दर्शनयोर्मिथः ॥

ग्राह्यग्राहकसंबन्धस्तत्साक्षी न च वीक्ष्यते ॥ ५० ॥

किंच द्रष्टृदेरन्योन्याग्राह्यत्वेनान्तर्यामिग्राह्यत्वान्न तस्य तैर्ग्राह्यतेत्याह । नेत्या-
दिना । द्रष्टोर्वा दृश्ययोर्वा दर्शनयोर्वा न मिथो ग्राह्यग्राहकत्वं समत्वात्तेषां द्रष्टृदीनां
साक्ष्यन्तर्यामी तैश्च विषयैर्न दृश्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥

रूपादिदर्शनान्तस्थ आगमापायसाक्ष्यसौ ॥

नित्यात्मदृष्टिश्चिन्मात्रः पश्येत्तं पृथिवी कथम् ॥ ५१ ॥

७ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२८९

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । रूपादीति । स्वीयरूपादिज्ञानसाक्षित्वात्तदागमापायसाक्षित्वादान्तरत्वाच्चिन्मात्रतया नित्यात्मद्वष्टित्वाच्चान्तर्यामिणं पृथिव्यादिक्षेत्रज्ञो न क्षमो वीक्षितुमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

मागोचरातिवर्तित्वादसाधारणदृष्टितः ॥

द्रष्टुरन्यस्य चाभावाच्च तं पश्यन्ति देवताः ॥ ९२ ॥

इतश्चास्याविषयतेत्याह । मागोचरेति । शब्दादिहीनत्वात्त्वप्रकाशत्वाद्वृष्टन्तराभावाच्च न साक्षिणो ग्राह्यतेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्र यः साक्षी प्रागुदाहृतः ॥

अन्तर्यामीति सोऽत्रापि नातोऽन्योऽस्तीति भण्यते ॥ ९३ ॥

अदृष्टो द्रष्टेतिवाक्यार्थमुक्त्वाऽन्ये नियन्तव्या विज्ञातारोऽन्यो नियन्ताऽन्तर्यामीति भेदशङ्कायां नान्योऽतोऽस्तीत्याद्यवतारयति । दृष्टेरिति ॥ ९३ ॥

बुद्ध्यन्तः पर एवाऽऽत्मा विज्ञानात्मेति भण्यते ॥

बुद्ध्यागमापायसाक्षी नियन्तैवोच्यते परः ॥ ९४ ॥

भेदो नास्ति चेत्कस्तर्हि ज्ञाता तत्राऽऽह । बुद्ध्यन्त इति । परश्चेद्बुद्ध्युपाधिज्ञाता कथं सोऽन्तर्यामी नियन्तव्याभावात्तत्राऽऽह । बुद्धीति । एवशब्दः परशब्दसंबन्धी ॥ ९४ ॥

अव्यावृत्ताननुगतः पूर्णः स्वात्मन्यवस्थितः ॥

संसारहेत्वसंबन्धः सर्वो ब्रह्मेति भण्यते ॥ ९५ ॥

कथं तर्हि तस्य निर्विशेषत्वं तत्राऽऽह । अव्यावृत्तेति । कर्तृत्वनियन्तृत्वादिव्युदासेन सर्वश्चिदातुरनवच्छिन्नब्रह्मरूपेण स्वमहिमस्थितो यदेष्टस्तदा बन्धतद्धेतुसंबन्धशून्यश्चिदात्मा निर्विशेषं ब्रह्मेति व्यपदेशमर्हतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

कार्यकारणरूपस्य संसारस्य मृषात्मनः ॥

अपूर्वानपरानन्ततत्त्वं ब्रह्मैव वाक्यतः ॥ ९६ ॥

बन्धाद्यसंबन्धीत्युक्तत्वात्तस्य पृथगवस्थानमाशङ्क्याऽऽह । कार्येति । इदं सर्वमित्यादिवाक्यादित्यर्थः ॥ ९६ ॥

पृथिव्यादेश्च द्रष्टृत्वं तथाऽन्तर्यामिणः श्रुतम् ॥

दृष्टृभेदः प्रसक्तोऽतो नान्योऽतोऽस्तीति भण्यते ॥ ९७ ॥

नेत्यादिवाक्यतात्पर्यं निगमयति । पृथिव्यादेश्चेति । अतः कार्यकारणात्मकजगतो ब्रह्मातिरेकेणाभावादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

एष एवैकलो द्रष्टा कारकादिविवर्जितः ॥

संभाव्यते तदज्ञानकार्यमात्रस्तमस्विभिः ॥ ९८ ॥

द्रष्टृदेरन्यस्याभावे कथं तद्धेदधीस्तत्राऽऽह । एष इति ॥ ९८ ॥

१२९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

मां प्रत्येवैतीह यथाऽसाधारण्येन भास्करम् ॥

संभावयन्ति द्रष्टारस्तथाऽज्ञास्तदबोधजैः ॥ ५९ ॥

अद्वयश्चिद्भातुः स्वाज्ञानजबुद्ध्याद्यवच्छिन्नो बहुधाऽऽरोपितो मूढैरित्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । मामिति । यथा लोके सवितुः सर्वसाधारण्येऽपि मां प्रत्येवाभिमुख-
स्तिष्ठति स्वासाधारण्येन तमारोपयन्ति द्रष्टारस्तथा मूढाः स्वाविद्योत्थबुद्ध्यादिभिरा-
त्मानं बहुधा कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

दृष्टिरेकैव सर्वत्र सर्वानात्मविलक्षणा ॥

आभाति बहुधैवेयं तदविद्योत्थहेतुभिः ॥ ६० ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—६५१९

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्य

सप्तममन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अद्वया प्रत्यग्दृष्टिरविद्ययाऽनेकधा भातीत्युक्तमुपसंहरति । दृष्टिरिति ॥ ६० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयाध्यायस्य

सप्तममन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमं ब्राह्मणम् ।

अशनायादिनिर्मुक्तं साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥

अतोऽक्षरं प्रवक्तव्यं निरुपाध्यात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ संप्रत्युत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । अशनायादीति । सोपाधिकत्वेनान्तर्यामिरूपस्य हेयत्वात्तज्ज्ञानात्पुमर्थासमा-
प्तेर्निरुपाध्यक्षरज्ञानादेव तत्समाप्तेरप्रपञ्चमक्षरं साक्षाच्चादिविशेषणं वाक्यार्थरूपं वाच्य-
मित्यक्षरब्राह्मणोत्थानमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदुद्दिश्य प्रवृत्तैषा व्याख्या सर्वान्तरं प्रति ॥

तदक्षरं प्रवक्तव्यमित्यर्थेषोत्तरा श्रुतिः ॥ २ ॥

सर्वान्तर्यामिणि व्याख्याते व्याख्येयं नावशिष्यते तदन्याक्षराभावादित्याशङ्क्य
संगृहीतं विवृणोति । यदुद्दिश्येति ॥ २ ॥

गौतमेन पुरा पृष्टे सूत्रान्तर्यामिवस्तुनी ॥

ओतप्रोतात्मतां गार्गी तयोरेवान्वपृच्छत ॥ ३ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२९१

पूर्वणोत्तरस्यागतार्थत्वमाह । गौतमेनेति । सूत्रादिस्वरूपमेव प्राङ्निर्णीतं न तत्र व्याप्यव्यापकभावः संप्रति सूत्रस्याव्याकृतमाकाशान्तस्य चाक्षरं व्यापकमिति निर्णीयते तदर्थभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

दिवो यदूर्ध्वं वस्तु स्यात्सद्वाऽसद्वा विशेषितम् ॥

अर्वाग्यच्च कपालात्स्यान्मध्ये यच्च कपालयोः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य तात्पर्यमगतार्थत्वं चोक्त्वा यदित्यादेरर्थमाह । दिव इति । तत्सर्वं सूत्रात्मकं कस्मिन्नोतं च श्रोतं चेति संबन्धः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वं दिवः कपालाद्यदधो यच्चाधरात्पुटात् ॥

यस्य मध्ये कपाले ते यच्च भूतादिलक्षणम् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वादिशब्दस्य तत्तद्देशस्थार्थविषयत्वमुक्त्वा देशविषयमर्थान्तरमाह । ऊर्ध्वमिति । अत्रापि पूर्ववदन्वयः ॥ ५ ॥

पदार्थगतिमेवं वा व्याचक्षीताविरोधतः ॥

भूतं यत्समतिक्रान्तं भवद्यदधुनातनम् ॥ ६ ॥

भविष्यच्च यदागामि नातीतं नापि वर्तते ॥

इत्याचक्षत इत्युक्त्याऽनुमादोषोऽपनुद्यते ॥ ७ ॥

न द्वितीयोऽर्थो भाष्येऽनुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । पदार्थेति । भाष्यानुक्तोऽपि पदार्थो वाक्यार्थाविरोधित्वाद्दृश्यते चेन्न क्षतिरित्यर्थः । यच्च भूतादिलक्षणमित्युक्तं व्यनक्ति । भूतमिति । अन्वयस्तु पूर्ववत् । इत्याचक्षत इत्यस्यार्थमाह । इतीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

एतदेवंविधं सूत्रमागमज्ञाः प्रचक्षते ॥

ओतं प्रोतं च तत्कस्मिन्निति पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ८ ॥

आगमैकगम्यस्य सूत्रस्यानुमेयत्वं प्रजापतिलोकादिवद्युक्तमिति शङ्कितदोषनिरासार्थमेतदिति तात्पर्यमुक्त्वा तदक्षरार्थमाह । एतदिति । श्रुत्यर्थं जानन्तः सर्वं जगद्भूतादिरूपं सूत्रमिति वदन्तीत्यर्थः । कस्मिन्नित्यादेरर्थमाह । ओतमिति । ब्रवीहीति च्छान्दसं ब्रूहीत्येतत् ॥ ८ ॥

सूत्रे तावदिदं सर्वमोतं च प्रोतमेव च ॥

वर्तमाने जगत्काल इति तावत्सुनिश्चितम् ॥ ९ ॥

ससूत्रस्य जगतोऽत्राऽऽश्रयः पृच्छयते स च प्रश्नो वर्तमानकाले वाऽतीतानागतयोर्वेति संशये द्वितीयमादातुमाद्यं दूषयति । सूत्र इति । प्राणाख्यसूत्रस्य देहादपसर्पणे देहाङ्गानां विस्त्रंसनदृष्टेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततोऽर्वाक्तनस्य तदाश्रयत्वं तस्य च सदाश्रयत्वं वर्तमानकाले तावन्निश्चितं वायौ सहस्रद्विदर्शनादतो नाऽऽद्यकल्पोपपत्तिरित्यर्थः । प्रतिज्ञाद्योती द्वितीयस्तावच्छब्दः ॥ ९ ॥

१२९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

जगच्चाप्यनभिव्यक्तमाविर्भवति सांप्रतम् ॥

व्यक्तिश्चेयं सतो युक्ता नासतो घटते यतः ॥ १० ॥

कालान्तरेऽपि जगदाश्रयो न प्रष्टव्यो नाशादूर्ध्वं प्रागुत्पत्तेश्च तस्यासत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । जगच्चेति । प्रागुत्पत्तेः सदपि जगदव्यक्तं जन्मकाले नामरूपाभ्यां व्यज्यतेऽतो न भूतकाले तदसत्तेत्यर्थः । असदेव व्यज्यतामिति चेन्नेत्याह । व्यक्तिश्चेति ॥ १० ॥

अभिव्यक्तं च सदिदं पुनरव्यक्ततामितम् ॥

वायुना विधृतं तस्य रूपं यद्वार्तमानिकम् ॥ ११ ॥

प्रागुत्पत्तेरत्यन्तासत्त्वाशङ्कां जगतो निरस्य नाशादूर्ध्वमपि तां निरस्यति । अभिव्यक्तं चेति । अतीतानागतकालयोर्जगतः सत्त्वमुक्त्वा फलितं प्रश्नं वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदति । वायुनेति ॥ ११ ॥

अतीतानागतयोस्तु कालयोर्जगदात्मनः ॥

सत्ता येनाऽऽत्मना कस्मिन्नोता प्रोतेति भण्यताम् ॥ १२ ॥

कालद्वयेऽपि जगदाश्रयप्रश्नं परिशिष्टमाचष्टे । अतीतेति । वर्तमानकाले जगतः सत्ता येन सूत्रात्मना विहिता सा तेन सहावर्तमानकाले कस्मिन्नोतप्रोतत्वेन स्थितेति प्रश्नार्थः ॥ १२ ॥

प्रत्युच्चार्यार्थं गौर्ग्योक्तमाकाशे प्राब्रवीदृषिः ॥

ओतप्रोतकतां वायोर्जगतोऽसौ प्रयव्रतः ॥ १३ ॥

प्रत्युक्तिमादत्ते । प्रत्युच्चार्येति । अनुवादाभावे निग्रहप्रसक्तेरनुवादस्याऽऽवश्यकत्वं दर्शयितुमथेत्युक्तम् । प्रयत्नस्तु प्रश्नाभ्यासद्वारा प्रत्युक्तेरभ्यासः ॥ १३ ॥

क्ष्माद्येतत्सूत्रपर्यन्तं नाशादूर्ध्वं जनेः पुरा ॥

आकाशे तदविज्ञातं सत्तामात्रेण विद्यते ॥ १४ ॥

तां विभजते । क्षमादीति ॥ १४ ॥

यावद्धि जनिमर्त्तिकचिन्नामादिप्रविभागवत् ॥

आकाशस्तस्य सर्वस्य तत्त्वमत्र विवक्षितम् ॥ १५ ॥

तस्या विवक्षितमर्थमाह । यावद्धीति । नामरूपकर्मात्मनो जनिमतो जगतोऽतिरिक्तं कार्यमप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ १५ ॥

व्यतिरेकं सतो नेदं लभतेऽनात्मकत्वतः ॥

नाप्यन्वयं तदव्याप्तेर्नाप्यभावः सतीष्यते ॥ १६ ॥

अज्ञातं ब्रह्मैव जगतस्तत्त्वमित्येतदुपपादयितुं कल्पितत्वं तस्य साधयति । व्यतिरे-

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२९३

कमिति । अनात्मकत्वतो निःस्वरूपप्रसङ्गादिति यावत् । तदव्यासेर्जडस्याजडेन तादा-
त्म्यायोगान्मिथो विरोधादित्यर्थः । अतुच्छत्वे दृश्यत्वं हेतुः ॥ १६ ॥

✓ सप्ततो जनिमत्तत्त्वं सर्पादे रशना यथा ॥

सत्तत्त्वव्यतिरेकेण नान्या जनिमतो गतिः ॥ १७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण सदेव जगतस्तत्त्वमिति फलितमाह । सदिति । अतः-
शब्दार्थं स्पष्टयति । सत्तत्त्वेति ॥ १७ ॥

सदेवेदमतः सर्वमुद्भूतिस्थितिहानिषु ॥

सदेवेति तथा स्पष्टं छान्दोग्योपनिषद्वचः ॥ १८ ॥

स्थितिकाले जगतः सद्रूपत्वेऽपि कालान्तरे नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । सदेवेति ।
गत्यन्तराभावोऽतःशब्दार्थः । कालत्रयेऽपि जगतः सदेव तत्त्वमित्यत्र मानमाह ।
सदिति ॥ १८ ॥

✓ अर्वागेवाक्षराज्ज्ञेया सत्तेयं जगतो निधिः ॥

कार्यकारणनिर्मुक्तमक्षरं वक्ष्यते यतः ॥ १९ ॥

अज्ञातं सदेव जगतस्तत्त्वं चेत्तस्मात्परं तत्त्वं नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । अर्वागिति ।
निधिर्निदानम् ॥ १९ ॥

✓ सर्वशक्तिरियं शक्तिर्या सदित्यभिधीयते ॥

न च सत्तेति सामान्यं प्रत्ययार्थासमीक्षणात् ॥ २० ॥

न सत्ता जगतो निधिस्तस्यास्तद्धेतुत्वे मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वशक्ति-
रिति । सदेव सोम्येत्यारभ्य या शक्तिः सच्छब्दवाच्या तेजोवन्नानामीक्षणपूर्वं सद्रूपत्वे-
नोच्यते सा सर्वस्य जगतः शक्तिरुपादानमागमप्रामाण्यादित्यर्थः । सतो भावः सत्तेति
व्युत्पत्तेः सत्तायाः सामान्यात्मत्वेनोपादानत्वायोगादागमस्यान्यपरतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
न चेति ॥ २० ॥

✓ न सतो व्यतिरेकेण सतोऽन्यो भाव ईक्ष्यते ॥

अप्यभावो न लभते किमु भावोऽतिरेकताम् ॥ २१ ॥

प्रत्ययार्थो भावस्तस्य सदतिरिक्तस्यासमीक्षणं कथमिति तत्राऽऽह । नेति । सद-
न्यभावाभावेऽनुभावाभावं हेतुमुक्त्वा युक्तिमाह । अप्यभाव इति ॥ २१ ॥

✓ सदन्यबुद्धिगम्यस्य श्रुतिस्तस्मादनेकशः ॥

अब्रवीद्वान्तिमात्रत्वं मृत्तिकादिनिदर्शनैः ॥ २२ ॥

तदनुग्राह्यं मानं सूचयति । सदिति । घटादेर्मृदाद्यतिरेकेणाभाववज्जगतो मूलकार-
णाद्भेदेनाभावं वदन्ती वाचारम्भणश्रुतिर्भावाभावात्मकस्य सदातिरेकाद्यसंभवाद्भान्तिमात्र-
त्वमाहेत्यर्थः ॥ २२ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२९५

तद्धेदमिति चात्रापि जगदेवाभिधीयते ॥

अन्याकृतगिरा तस्य व्याकृताव्याकृतत्वतः ॥ २८ ॥

अत्राव्याकृतशब्दाभावेऽपि तद्धेदमित्यत्र श्रुतमव्याकृतमिहाऽऽकाशशब्देनाऽऽकृ-
व्यान्तर्याम्यव्याकृताक्षरभेदसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । तद्धेति । न त्वदिष्टमन्तर्याम्यक्ष-
रातिरिक्तं तत्त्वमित्येवार्थो जगतो व्यक्तस्य व्याकृतशब्दत्वमेव नाव्याकृतशब्दत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह । तस्येति ॥ २८ ॥

सर्वस्यैष वशीत्युक्त्वा यतस्तस्यैव वेद्यताम् ॥

यन्नात्प्राह श्रुतिस्तस्माद्यन्ताऽव्याकृतमुच्यते ॥ २९ ॥

तद्धेत्यत्राव्याकृतशब्देन कारणावस्थं जगदुक्तं चेदत्रापि तदेवाऽऽकाशशब्देनोक्त्वा
तत्र कार्यावस्थं जगदोतं प्रोतं चास्तु तथाऽपि ततोऽर्थान्तरमन्तर्यामीत्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वस्येति । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः स न साधुनेत्यादिना नियन्तरमुक्त्वा तस्यैव
विविदिषावाक्येन वेद्यत्वं श्रूयते न च तदज्ञातत्वं विना युक्तमज्ञातमव्याकृतमिति च
पर्यायोऽतोऽन्तर्याम्येवाव्याकृतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

विद्या कर्म च संस्काराः प्रत्यगज्ञानतत्त्वकाः ॥

देहग्रहणहेतुत्वं येषां नः श्रुतिरब्रवीत् ॥ ३० ॥

भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानेनापि नाव्याकृतान्तर्यामिभेद इति वक्तुं कर्मादीनां स्वाविद्या-
विलसितत्वमाह । विद्येति । तेषामकिञ्चित्करत्वात्किं तदाविद्यत्वोक्त्येत्याशङ्क्याऽऽह ।
देहेति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेत्याद्या श्रुतिः ॥ ३० ॥

अविचारितसंसिद्धिप्रत्यगज्ञानसंस्थितिः ॥

त्रयमेतत्सदा ग्राह्यं न कार्यं कारणं विना ॥ ३१ ॥

तथाऽपि तेषां कथमाविद्यत्वं तत्राऽऽह । अविचारितेति । सत्त्वादिना दुर्निरूप-
मपि त्रयं किमिति स्वाज्ञानकार्यमिष्टं तत्राऽऽह । नेति । न हि स्वाज्ञानातिरेकित्रया-
नुरूपं कारणमस्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कर्मैवैतन्नयं तच्च नाऽऽत्मानं लभते यतः ॥

कारकाणि विनोत्पत्तौ प्रयोगमनुरुध्यते ॥ ३२ ॥

त्रयस्याऽऽविद्यत्वमुक्त्वा प्रकृतोपयोगं दर्शयन्भर्तृप्रपञ्चमतमाह । कर्मैवेति ।
यथाऽऽहुः—सर्वान्तरं विज्ञानात्मरूपं महारजनादिलक्षणं त्रयमप्येतत्कर्मैवेति । कर्म च
कारकाधीनत्वात्तद्व्यापारं स्वोत्पत्तावाकाङ्क्षतीत्यह । तच्चेति ॥ ३२ ॥

प्रयोगरूपेणैवातो वेष्टितं कर्म तिष्ठति ॥

कारणात्मनि संसृष्टं नान्यथाऽतोऽस्य संस्थितिः ॥ ३३ ॥

१ ख. तेषां । २ ग. 'रकात्म' । ३ ख. 'तोऽस्ति सं' ।

१२९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

न केवलं जन्मकाले कारकाधीनतया कर्मानुष्ठानमपेक्षते किंतु स्थितिकालेऽपीत्याह । प्रयोगेति । अतः कर्मणः कारकाधीनत्वनियमादिति यावत् । कारकासंसृष्टत्वे तस्य स्वरूपासत्त्वं दोषमाह । नेति । यथोक्तं कर्मणः पुनर्बाह्येन विशेषेणापरिगृहीतस्यावस्थानं नास्तीत्युत्पत्तिसहभुवा प्रयोजकरूपेण भौतिकेन परिष्कृतमास्ते स्वप्रयोगकाल इति ॥ ३३ ॥

सप्रयोगगणः सर्वः सौक्ष्म्येण परमेण तु ॥

प्राक्फलोद्भवतो नैष्टा प्रतीचि व्यवतिष्ठते ॥ ३४ ॥

कर्मणो जन्मस्थितिकालयोः कारकाधीनत्वेऽपि न नाशकाले तदस्ति स्वयमभावादि-त्याशङ्क्य विनाशोत्तरकालं परेण सौक्ष्म्येण व्यवतिष्ठतेऽस्तित्वमात्रेणेति परोक्तिमाश्रित्याऽऽह । सप्रयोगेति । सर्वो हि कर्मराशिः सह कारकगणैरव्यक्तस्थूलरूपः फलात्मना व्यक्तेः पूर्वमपूर्वात्मना प्रतीचि तिष्ठत्यतो न कदाचिदपि तस्य कारकानधीनत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रत्यक्संवित्चित्तवस्तुस्थः प्रमाणविरहादयम् ॥

न ज्ञातः कुम्भवन्नापि चित्स्थत्वात्स्वरशृङ्खलत्वं ॥ ३५ ॥

नाशादूर्ध्वमप्यात्मनि तिष्ठति चेत्किमिति पूर्ववन्न ज्ञायते तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । तर्हि मानाभावान्नास्त्येवेत्याशङ्क्य साक्षिसिद्धेर्भैवमित्याह । नापीति ॥ ३५ ॥

न चायं नेति नेतीति कारणत्वादिहोच्यते ॥

विशेषस्याग्रहात्तद्गृह्यते नेदमित्यपि ॥ ३६ ॥

चिदात्मस्थस्यापि द्वैतस्य निषेधवाक्यान्निषेधवत्तद्गतोऽपि कर्मराशिर्निषिध्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । नेति नेतीति द्वैतनिषेधवत्प्रतीचि कर्मराशेर्निषेधो नोच्यते तस्योत्तरकार्यं प्रति कारणत्वेन स्थितेस्तस्मिन्नेतीति व्यपदेशो नोपपद्यते विशेषतोऽविद्यमानत्वादित्युक्तेरित्यर्थः । प्रतीचि स्वरूपेण प्रलयादावपि कर्म तिष्ठति चेत्कुतस्तदग्रहः साक्षिणैव तत्प्राप्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । विशेषस्येति । स्वापादौ कारणवत्कर्मापि सविकल्पकत्वेन न गृह्यतेऽहंरूपविशेषस्य तदा ग्रहाभावान्निर्विकल्पकत्वेन तदग्रहस्त्वस्त्येव नापीदं तदिति व्यपदेशोऽस्ति विशेषस्यागृह्यमाणत्वादिति हि भाष्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

क्षित्यादिसूत्रपर्यन्तं नियम्यापेक्षयोच्यते ॥

नियन्ता कारणं चेति न तु सूत्रान्तिकेऽसति ॥ ३७ ॥

परमतमुक्त्वा तस्य प्रकृतोपयोगमुपसंहरति । क्षित्यादीति । सति साभासे प्रत्यगज्ञाने सूत्रान्तिकशब्दे नियम्यकार्यपेक्षया नियन्तृकारणव्यपदेशो नान्यथेति भर्तृप्रप-

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२९७

द्यानामपि मतं त्रयमपि कैमेवेति हि वदन्ति तच्च कारकाधीनमाविद्यमिति साधितमतो
मतान्तरेऽपि स्वाविद्याधीनकर्मकार्यजगदपेक्षत्वान्नियन्तृत्वादेर्नान्तर्यामिकारणाक्षरभेद इति
भावः ॥ ३७ ॥

स्वात्मानुभवतन्त्रत्वात्प्रत्याख्यातुं न शक्यते ॥

व्यावृत्तिविधिरूपाभ्यां सुषुप्तिरनुभूयते ॥ ३८ ॥

ननु प्रतीच्यविद्यैव नोपपद्यते स्वप्रकाशत्वात्तत्राऽऽह । स्वात्मेति । अविद्येति
शेषः । स्वप्रकाशे प्रतीचि कथमज्ञानस्यानुभवस्तत्राऽऽह । व्यावृत्तीति । सुषुप्तिर-
विद्या ॥ ३८ ॥

व्यावृत्तः शुक्लपीतादेरन्धकारोऽनुभूयते ॥

तथा विधिमुखेनापि द्विरेफोदरवत्तमः ॥ ३९ ॥

व्यावृत्तिरूपेणानुभवे दृष्टान्तमाह । व्यावृत्त इति । विधिरूपेणानुभवे तमाह ।
तथेति ॥ ३९ ॥

स्वप्नबोधात्तदा तद्वद्विविक्तोऽर्थोऽनुभूयते ॥

मूढोऽस्मीत्यपि साक्षाच्च मोहोऽयमनुभूयते ॥ ४० ॥

व्यावृत्तिरूपेण दृष्टिं दार्ष्टान्तिके ब्रूते । स्वप्नेति । तदेति स्वापोक्तिः । विधिरू-
पेणापि धियं दार्ष्टान्तिके दर्शयति । मूढोऽस्मीत्यपीति ॥ ४० ॥

मूढोत्पत्तेः पुरा मोहः प्रत्यग्वस्त्वनुरोध्यभूत् ॥

तदुत्पत्तौ ससंविक्तो मोहो मूढप्रधानकः ॥ ४१ ॥

अनुभवात्प्रतीच्यज्ञानं साध्यते चेन्न लयादौ तत्सिद्धिस्तदाऽनुभवाभावादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । मूढेति । अहंकारो मूढस्तदुद्भवात्पूर्वं व्यवहाराक्षमत्वेनाज्ञानमासीत्तदुत्तर-
कालं दृश्यमानं तत्क्षमं भवति तस्याहंकारनिबन्धनत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सोऽयमैकात्म्यगर्भः सन्मोहः सर्वस्य कारकः ॥

धर्मी च सर्वधर्माणां न परोक्षस्ततोऽश्ववत् ॥ ४२ ॥

प्रतीच्यज्ञाने सिद्धे फलितमाह । सोऽयमिति । ऐकात्म्यस्य गर्भे मध्ये स्थितः
सन्नित्येतत् । सर्वधर्माणां नियन्तृत्वसर्वज्ञत्वादीनामिति यावत् । स्वानुभवावसेयसाभास-
प्रत्यगनवबोधस्य जगद्धेतुत्वे सिद्धे, कार्यलिङ्गानुमेयो जगद्धेतुरिति यदाहुस्तदपि निरस्त-
मित्याह । नेति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः । अश्ववदिति । यत्रेदमुच्यते—

“पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।

खुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः” इति ।

तत्र विशिष्टाश्रव्यभिचारादेते चार्थास्तमनुमापयन्ति नैवं जगत्कारणं परोक्षमि-

१२९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

त्यर्थः । गवाश्चादिर्यथा न परोक्षस्तथा जगद्धेतुरिति साधर्म्यदृष्टान्तो वाऽस्तु । अज्ञोऽ-
हमित्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं ततःशब्दार्थः ॥ ४२ ॥

यन्तृत्वहेतुविध्वस्तावेष संपद्यतेऽक्षरम् ॥

कूटस्थस्य द्वितीयेन संबन्धोऽबोधकारितः ॥ ४३ ॥

चिदात्मैको नियन्ता कारणं चेति स्थितौ कथं साभासाज्ञानस्य तथात्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यन्तृत्वेति । प्रतीचो नियन्तृत्वं कारणत्वं चाज्ञानकृतं तस्य ज्ञानाद्ध्वंसे
सोऽकार्यकारणमक्षरं संपद्यते तथाच कल्पितमात्मनो नियन्तृत्वादि न वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः ।
प्रतीचो नियम्यकार्यसंबन्धस्य कल्पितत्वाच्च कल्पितत्वं नियन्तृत्वादेरित्याह । कूटस्थ-
स्येति ॥ ४३ ॥

प्रश्नोऽयं न तृतीयः स्यात्प्रतिज्ञातत्वतो द्वयोः ॥

पूर्वोक्तस्यैव दाढ्यार्थं प्रश्नोऽयं पृच्छयते पुनः ॥ ४४ ॥

आकाशे तदोतं चेत्यादेरर्थमुक्त्वा यदूर्ध्वमित्यादि द्वितीयं वाक्यं प्रश्नान्तरमिति
शङ्कां प्रत्याह । प्रश्नोऽयमिति । द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाभि-
त्युपक्रमादित्यर्थः । पृष्टस्यैव पुनर्वचनं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वोक्तस्येति ॥ ४४ ॥

पृष्ठं भूयोऽपि चापृच्छदुक्तधीदृढनिश्चितौ ॥

परायत्तप्रबोधोऽपि शक्तो वक्तुं यतस्ततः ॥ ४५ ॥

तदेव स्पष्टयति । पृष्टमिति । उक्तेऽर्थे दृढा धीरस्यास्तीति निश्चयमुद्दिश्य पुनः
प्रश्नो नोपपद्यते प्राचीनप्रतिवचनादेव तन्निश्चयादित्याशङ्क्याऽऽह । परायत्तेति । भूत-
प्रेताद्यधीनत्वेनापि प्रत्युक्तिमात्रं यतः संभवत्यतो न तद्वशादुक्तेऽर्थे धीदाढ्यं, दृश्यन्ते
हि शूद्रादयोऽपि भूतावेशादपूर्वमपि शास्त्रमधीयाना इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवेत्यवधृतेर्यद्वा पूर्वप्रश्नार्थशेषता ॥ ४६ ॥

किमनेकत्र लीनिः स्यात्सूत्रस्यापि क्षितेरिव ॥

आकाश एव किंवा स्यादित्येवं पूर्वशेषता ॥ ४७ ॥

उक्तस्यैव दाढ्यार्थं प्रश्नप्रत्युक्तिरूपा पुनरुक्तिरित्युक्त्वा पुनरुक्तेरर्थान्तरमाह ।
एवेत्यवधृतेरिति । पूर्वप्रश्नार्थमनूद्य कथमुत्तरवाक्यस्य तच्छेषताऽवधारणादधिगतेति
तत्राऽऽह । किमिति । यथा पारंपर्येण पृथिव्यादेराकाशे लयस्तथा सूत्रस्यापि किंवा
साक्षादित्यभिप्रेत्य पुनः प्रश्ने पृथिव्यादिवदनेकत्र सूत्रस्य न लयः किंत्वाकाश एव
साक्षादित्यवधारणेन पूर्वशेषतोत्तरस्य सिद्धेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

मोहोच्छित्तिर्यथावस्तुसम्यग्ज्ञानप्रसूतितः ॥

सम्यग्ज्ञानप्रसिद्ध्यर्थमतः प्रश्नोऽयमुत्तरः ॥ ४८ ॥

कस्मिन्नु खल्वाकाश इत्यादिप्रश्नस्य तात्पर्यमाह । मोहेति ॥ ४८ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२९९

सूत्रादिक्षितिपर्यन्तमर्वाग्यन्तुरचेतनम् ॥

निष्प्रमाणं यतस्तस्मात्पृच्छयते सप्रमाणकम् ॥ ४९ ॥

पूर्वप्रश्नस्यापि तादर्थ्यं तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सूत्रादीति । निष्प्रमाणं मिथ्या-
धीगम्यमिति यावत् । सप्रमाणकं सम्यग्धीगम्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

सूत्रं तावत्सुदुर्ज्ञानमाकाशस्तु ततोऽप्यति ॥

तस्मात्परतरं तत्त्वं दुर्बचोऽपि बृहस्पतेः ॥ ५० ॥

विवक्षितं तात्पर्यमुक्त्वा स्थूलं तात्पर्यमाह । सूत्रमिति ॥ ५० ॥

सूत्रान्तं वस्तु निर्देश्यमनिर्देश्ये प्रवेशितम् ॥

यन्तरि व्योम्नि तदपि दुर्वाच्यमतिमूक्षमतः ॥ ५१ ॥

सूत्राकाशयोर्दुर्ज्ञानत्वं साधयति । सूत्रान्तमिति । अपिस्तन्निवेशितसूत्रसंग्र-
हार्थः ॥ ५१ ॥

सर्वमानातिवर्त्येकमुक्तं प्रत्यक्किदात्मकम् ॥

अव्यावृत्ताननुगतं ततोऽप्यक्षरसंज्ञितम् ॥ ५२ ॥

अक्षरस्य दुर्ज्ञानत्वमापादयति । सर्वेति । एतानि विशेषणानि प्रत्येकमक्षरस्य दुर्ज्ञा-
नत्वनिमित्तानि । ततोऽपि सूत्रादेः सूक्ष्ममिति शेषः ॥ ५२ ॥

अज्ञातज्ञाततोऽन्यत्वान्निर्देश्यं न तदक्षरम् ॥

साक्षादित्यादिरूपत्वान्नापि स्यात्तदपह्नुतिः ॥ ५३ ॥

अक्षरस्यानिर्देश्यत्वे कार्यकारणवैलक्षण्यं हेत्वन्तरमाह । अज्ञातेति । अनिर्देश्यत्वे
नैःस्वाभाव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । साक्षादित्यादीति ॥ ५३ ॥

अपि चेद्वक्त्यनिर्देश्यं कथंचिन्मोहविभ्रमात् ॥

तथा विप्रतिपत्तिः स्यादनुक्तौ च पराजितः ॥ ५४ ॥

इति चेतसि संधाय याज्ञवल्क्यमपृच्छत ॥

गार्ग्यक्षरमनिर्देश्यं तां चासावब्रवीदिदम् ॥ ५५ ॥

स्थूलं तात्पर्यमुपसंहरति । अपि चेदिति । मोहविभ्रमाद्भोतृष्णाबलादिति यावत् ।
प्रत्युक्तिमवतारयति । तां चेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

एतद्वै तादिति ग्राह प्रत्यक्सालक्षिकमक्षरम् ॥

अपास्ताशेषनिर्देशं यदनन्यप्रमाणकम् ॥ ५६ ॥

इदंशब्दार्थमाह । एतदिति । एतत्पदार्थं कथयति । प्रत्यगिति । तस्य वाच्यत्वं
वारयति । अपास्तेति । तत्र हेतुः । यदनन्येति ॥ ५६ ॥

यत्साक्षाच्चापरोक्षाच्च ब्रह्मात्मेति विशेषितम् ॥

प्रत्यक्तया तदैकात्म्यं स्वयमेव प्रतीयताम् ॥ ५७ ॥

१३०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

तत्साधयति । यत्साक्षादिति ॥ १७ ॥

न व्यावृत्तं विशेषेभ्यो नानुवृत्तं च गोत्ववत् ॥

अव्यावृत्ताननुगतं चैतन्यं संविदीक्ष्यताम् ॥ ५८ ॥

वस्तुत्वादैकात्म्यमपि घटवन्मेयमित्याशङ्क्य वैषम्यमाह । नेत्यादिना ॥ १८ ॥

यस्मात्प्रसिद्धं नास्त्यन्यत्प्रसिद्धं यन्न कस्यचित् ॥

अनन्यमपषष्ठ्यर्थं वैशब्दस्तत्प्रसिद्धये ॥ ५९ ॥

उपस्तप्रश्रोक्तं साक्षिचैतन्यं त्वंपदलक्ष्यमेतत्पदेनात्र विवक्षितमित्युक्त्वा वैशब्दार्थ-
माह । यस्मादिति । खेतरप्रसिद्धभावेऽपि स्वस्य प्रसिद्धतया लौकिकत्वमाश-
ङ्क्याऽऽह । प्रसिद्धमिति । तर्हि शून्यता नेत्याह । अनन्यममिति । तत्र हेतुः ।
अषष्ठ्यर्थमिति । कार्यकारणनिर्मुक्तमद्वयं स्वप्रकाशमसङ्गं वस्तु द्योतयितुं वैशब्द
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

साक्षादित्यादिवाक्येन योऽशनायादिना तथा ॥

प्रत्यङ्गभिहितो यत्नात्तद्विरा सोऽत्र युज्यते ॥ ६० ॥

तच्छब्दार्थमाह । साक्षादिति । यत्नात्तज्ज्ञानोपायोपन्यासादिति यावत् । कहे-
लप्रश्रोक्तस्तत्पदार्थोऽत्र तच्छब्दार्थ इत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रत्यक्षासन्ननिष्ठत्वादेतच्छब्दस्य कुम्भवत् ॥

यदेतदिति तत्साक्षाद्यथावत्प्रतिपद्यताम् ॥ ६१ ॥

अथोपस्तोपन्यस्तस्य तच्छब्देन कहोलोक्तस्य चैतच्छब्देनोपादानं किं न स्यात्त-
त्राऽऽह । प्रत्यक्षेति । यत्साक्षादित्यादिना यदुपस्तप्रश्रे त्वंपदलक्ष्यमुक्तं तदेवात्रैतच्छ-
ब्देन ज्ञेयं तस्य कुम्भवदपरोक्षत्वेन संनिहितत्वादेतच्छब्दस्य चैवमर्थत्वान्न तत्र तच्छ-
ब्दस्त्वमर्थमुपस्तोक्तं गोचरयति तस्य परोक्षवृत्तेः कहोलोक्ततदर्थविषयत्वस्य युक्तत्वा-
दित्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्रत्यक्षैकप्रमाणोऽर्थो लौकिकोऽपि न शक्यते ॥

प्रत्यक्षवद्बोधयितुं किमु प्रत्यङ्गनिरञ्जनम् ॥ ६२ ॥

प्रत्यगक्षरं संनिहितं चेद्धटवदिदमिति निर्दिश्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेति ।
लौकिकोऽपि मात्रादिः कूटस्थानुभवगम्यो न घटवन्निर्देष्टुं शक्य आन्तरत्वेनायोग्यत्वा-
त्प्रत्यगात्मा त्विदमिति न शक्यो बोधयितुमिति किं वाच्यं तस्य सर्वान्तरस्यासङ्गस्य
सर्वमानाविषयत्वादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

क्षराद्विरुद्धधर्मत्वादक्षरं ब्रह्म भण्यते ॥

कार्यकारणवद्वस्तु क्षरमत्र निषिध्यते ॥ ६३ ॥

तद्विरुद्धं दर्शयन्नक्षरपदं व्याचष्टे । क्षरादिति । नञो मुख्यमर्थमाह । कार्येति ॥ ६३ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३०१

हानिवृद्धिस्वभावेन कारणात्मैव वर्तते ॥

तत्प्रत्यगात्मा तद्धीनः कूटस्थोऽनन्यमानगः ॥ ६४ ॥

कार्यस्य क्षरत्वेऽपि नैवं कारणस्येति चेत्तत्राऽऽह । हानीति । प्रतीचोऽपि कार-
णतया तत्संभावनामाशङ्क्याऽऽह । तदिति ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणास्तद्वदन्तीति स्वापराधनिषेधगीः ॥

नाऽऽत्माज्ञानाय सा युक्ता स हि साक्षात्तदीक्षते ॥ ६५ ॥

यदुक्तमपि चेद्वृत्तीत्यादि तत्राऽऽह । ब्राह्मणा इति । अवाच्योक्तौ विप्रतिपत्ति-
रनुक्तावप्रतिपत्तिरिति स्वापराधस्तन्निवृत्त्यर्थं नेदं वाक्यं किंतु स्वाज्ञानं द्योतयितुमित्या-
शङ्क्याऽऽह । नाऽऽत्मेति । अन्यथा त्वक्षरविषययाज्ञवल्कीयवाक्यशेषविरोधादित्य-
भिप्रेत्य हेतुमाह । स हीति ॥ ६५ ॥

निर्देश्यत्वानुमादोषप्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

आगमैकप्रमाणत्वे वदन्तीत्यभिर्शब्दनम् ॥ ६६ ॥

आख्याताभिप्रायमाह । निर्देश्यत्वेति ॥ ६६ ॥

एतावदेव प्रत्यक्षं सर्वयाथात्म्यवेदिनाम् ॥

ब्राह्मणानामतो युक्तं फलपर्यवसायिनाम् ॥ ६७ ॥

आगमैकगम्यत्वे ब्राह्मणा वदन्तीति कथं वक्तृग्रहणं न हि ते स्वाविषयं वक्तुमलं
तत्राऽऽह । एतावदिति । सर्वस्य जगतो याथात्म्यमक्षरं ब्रह्म तत्प्रत्यक्त्वेन जानतां
तस्मिन्नेव परमपुरुषार्थे समाप्तानां ब्राह्मणानामेतावत्प्रत्यगक्षरं शास्त्रात्प्रत्यक्षमेवातो युक्तं
वक्तृग्रहणमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ध्वस्तात्माज्ञानतत्कार्याः प्रत्यग्याथात्म्यबोधतः ॥

वदन्ति ब्राह्मणास्तेऽतस्त्यक्तसर्वैर्षणास्पदम् ॥ ६८ ॥

फलावसायित्वं साधयन्पदद्वयार्थं निगमयति । ध्वस्तेति । अतो न वाच्यत्वादिदो-
षशङ्केति शेषः ॥ ६८ ॥

एतदेव तु विज्ञाय व्युत्तिष्ठन्त्येषणात्रयात् ॥

यतोऽतस्तत्स्वसंवेद्यं गार्ग्यक्षरामेदं ध्रुवम् ॥ ६९ ॥

एतदित्यादिर्गार्गीत्यन्तस्यार्थमुपसंहरति । एतदिति । त्वंपदार्थमापाततो ज्ञात्वा तत्र
निज्ञासया यतः संन्यस्यन्त्यतस्तेषां श्रवणादिपराणां तत्पदार्थरूपमक्षरं प्रत्यग्भावेन
स्वानुभवयोग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

तेषां चेत्स्यात्स्वसंवेद्यं निर्देश्यं तद्व्यादिबत् ॥

अस्थूलत्वान्न तच्छक्यं निर्देष्टुमिति सोऽब्रवीत् ॥ ७० ॥

१३०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

अस्थूलपदस्य शङ्कापूर्वकमर्थमाह । तेषामिति ॥ ७० ॥

अक्षरं यदि न स्थूलमणु तर्हि तदिष्यताम् ॥

यतस्तत्प्रतिषेधार्थमनण्विति जगाद ताम् ॥ ७१ ॥

अनण्विशेषणं शङ्काद्वारा व्याकरोति । अक्षरमिति ॥ ७१ ॥

परिमाणमहाभूतप्राणनामान्वयादयः ॥

कारणाद्या निषिध्यन्ते क्रमेण प्राप्त्यपेक्षया ॥ ७२ ॥

अहस्वमित्यादीनां तात्पर्यं संगृह्णाति । परिमाणेति । आद्येनाऽऽदिपदेन रसादि-
ग्रहो द्वितीयेन तेजोमुखाद्युक्तिः । क्रमेण निषेधे हेतुमाह । प्राप्तीति ॥ ७२ ॥

प्रसज्यपर्युदासाभ्यां नञर्थः कोऽत्र गृह्यते ॥

स्थूलापह्नुतिरेकत्र पर्युदासे तदन्यता ॥ ७३ ॥

सर्वेषु विशेषणेषु पूर्ववादी नञर्थं विकल्पयति । प्रसज्येति । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे
वाक्यस्याभावनिष्ठत्वमाह । स्थूलेति । द्वितीये त्वद्वैतहानिः स्थूलादीनामक्षरादन्यत्वा-
दित्याह । पर्युदास इति ॥ ७३ ॥

स्थूलापह्नुतिरत्र स्याद्वस्तु यत्पारमार्थिकम् ॥

नाभावनिष्ठोऽन्यत्रापि निषेधः किमुताक्षरे ॥ ७४ ॥

सिद्धान्ती प्रथमपक्षं समाधत्ते । स्थूलेति । सप्तम्यर्थं स्फुटयति । वस्तिवाति ।
तर्हि वाक्यस्याभावनिष्ठत्वं नेत्याह । नाभावेति ॥ ७४ ॥

पर्युदासेऽपि ऋत्नानां न पृथक्त्वेन संस्थितिः ॥

रज्जुसर्पादिवत्तस्मान्नोभयत्रापि दोषता ॥ ७५ ॥

द्वितीये समाधिमाह । पर्युदास इति । वाक्यस्याभावनिष्ठत्वमद्वैतहानिर्वा नेति
निगमयति । तस्मादिति ॥ ७५ ॥

दृष्टोऽपवादो लोकेऽस्मिन्नुत्सर्गविषये सति ॥

स्थूलादेरपवादोऽयं निर्द्वये घटते कथम् ॥ ७६ ॥

प्रथमपक्षमाक्षिपति । दृष्ट इति । न हिंस्यादित्युत्सर्गविषये सत्यग्नीषोमीयं पशुमा-
लभेतेत्यपवादो दृष्टो न च तद्विषयभेदोऽद्वयेऽस्त्यतः स्थूलादेर्नापवाद इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

उत्सर्गस्यास्ति विषयो योऽनिर्ज्ञातात्मतत्त्वकः ॥

अपवादस्य विषयो ज्ञातात्मैकसतत्त्वकः ॥ ७७ ॥

वस्तुनोऽद्वयत्वेऽपि तत्रोत्सर्गापवादव्यवस्था युक्तेति परिहरति । उत्सर्गस्येति ।
प्रतीच्यज्ञाते प्राप्तं स्थूलादि तस्मिन्नेव ज्ञाते निषिध्यते दृश्यते च रज्ज्वामज्ञातायां
प्राप्तस्य सर्पादेस्तस्यां ज्ञातायां निषेधस्तत्प्रसज्यप्रतिषेधः साधीयानित्यर्थः ॥ ७७ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३०३

अध्यस्तदिह निषेधश्च व्योम्नयेकस्मिन्यथा तथा ॥

उत्सर्गापवादविधिनिषेधा एकलात्मनि ॥ ७८ ॥

एकत्रैवाऽऽत्मनि प्राप्तिप्रतिषेधौ स्थूलादेरित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अध्य-
स्तेति ॥ ७८ ॥

यदि वाऽक्षरयाथात्म्यं स्थूलादेरिह भण्यते ॥

स्रग्याथात्म्यमर्ह्येद्वत्तथाऽस्याक्षरमात्रतः ॥ ७९ ॥

प्रसज्यप्रतिषेधानुरोधेनास्थूलादिवाक्यस्यार्थमुक्त्वा पर्युदासमनुसृत्यार्थान्तरमाह । यदि
वेति । तदेव दृष्टान्तेनाऽऽह । स्रगिति । स्थूलादिजगतोऽद्वयत्वावेदनपरं वाक्यं न
निषेधपरमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

स्थूलादिहेतोर्दाहो वा ध्वान्तस्य प्रत्यगात्मनि ॥

अस्थूलाक्तिसमुत्थात्मयाथात्म्यज्ञानवद्भिना ॥ ८० ॥

प्रतीचि स्थूलादिहेत्वबोधस्य वाक्योत्थबोधेन बाधपरं वा वाक्यमित्याद्यमेव कल्प-
माश्रित्यार्थान्तरमाह । स्थूलादीति ॥ ८० ॥

क्षित्यादौ वियदन्तेऽस्मिन्स्थूलादेः संभवो ननु ॥

तदोतप्रोतवाक्येन तच्च सर्वं निराकृतम् ॥ ८१ ॥

निषेधपक्षे पुनरर्थान्तरं वक्तुं पूर्वपक्षयति । क्षित्यादाविति । अस्तु तर्हि पृथिव्या-
दावव्याकृतान्ते स्थूलादिनिषेधो नेत्याह । तदिति । यदिदं सर्वमाप्स्वित्यादिना पृथि-
व्याद्यव्याकृतान्तमक्षरातिरेकेण नेत्यवधारणान्न तत्र स्थूलादिनिषेधो धर्म्यभावादि-
त्यर्थः ॥ ८१ ॥

तस्याक्षरे कः प्रसङ्गो यतस्तत्प्रतिषिध्यते ॥

अपि खे तदसंभाव्यं किमु तत्प्रत्यगात्मनि ॥ ८२ ॥

अक्षरे तर्हि तन्निषेध्यतामुक्तदोषाभावादित्याशङ्क्य प्राप्त्यभावान्मैवमित्याह ।
तस्येति । प्राप्त्यभावं कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । अपीति । खमव्याकृतम् ॥ ८२ ॥

समस्तव्यस्ततां केचिद्ब्रह्मणः प्रतिजानते ॥

यतोऽतस्तन्निषेधार्थं निषिद्धं सन्निषिध्यते ॥ ८३ ॥

एवमाक्षेपे स्वयूध्यमतनिरासपरत्वेन वाक्यस्यार्थवत्त्वमाह । समस्तेति ॥ ८३ ॥

व्यक्तावस्थाऽथवैतेषां निषिद्धा कारणात्मनि ॥

शक्यवस्थानिषेधोऽयं क्रियते त्वक्षरात्मनि ॥ ८४ ॥

कारणनिषेधफलोक्त्यर्थं स्थूलादिहेतोर्दाहो वेत्युक्तमनुवदति । व्यक्तेति । यदिदं

१३०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

सर्वमित्यादिना व्यक्तावस्था स्थूलादीनां कारणे निरस्ता तेषामेव शक्त्यवस्था कार्यकारणविलक्षणेऽक्षरे निरस्या तदर्थमस्थूलादिवाक्यमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

एवं च सति तत्पूर्णं ब्रह्म कृत्स्नं च युज्यते ॥

अन्यथाऽकृत्स्नमेव स्यादनिर्मेक्षश्च सज्यते ॥ ८५ ॥

कारणनिषेधे किं फलति तदाह । एवं चेति । कार्यकारणनिषेधे सति प्रतीचि श्रुतं ब्रह्मादिपदं मुख्यार्थं स्यात्तदनिषेधे वस्तुपरिच्छेदादौणार्थमेवाखण्डवस्त्वात्मनाऽवस्थानारूढो मोक्षश्च न सिध्येत्ततो मोक्षशास्त्रबाधः स्यादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

न वा निषेधः स्थूलादेस्तस्य प्रागेव सिद्धितः ॥

तन्निषेधानुवादेन प्रतीचि ब्रह्म बोध्यते ॥ ८६ ॥

तत्त्वमादिवद्विधिमुखेन बोधकमस्थूलादिवाक्यमित्यर्थान्तरं वदन्निषेधपरत्वं त्यजति । न वेति । ओतप्रोतवाक्येन स्थूलादिनिषेधस्य सिद्धत्वादिति हेत्वर्थः । निषेधपरत्वाभावे किंपरं वाक्यं तदाह । तन्निषेधेति ॥ ८६ ॥

स्थूलादिमेयमामातृनिषेधफलं स्वभम् ॥

विद्धि सर्वान्तरं ब्रह्म साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥ ८७ ॥

स्थूलादिनिषेधमनूद्य तत्साक्षिणि त्वमर्थे ब्रह्मत्वबोधनप्रकारमभिनयति । स्थूलादीति । स हि त्रेधा स्थितस्तन्निषेधस्य फलं स्फुरणं तदात्मना गम्यमानं स्वप्रकाशं त्वंपदलक्ष्यमात्मानमुक्तविशेषणं ब्रह्म विद्धीति योजना ॥ ८७ ॥

सर्वेषामपि चोद्यानामेवं सति न संभवः ॥

नेति नेतीतिवद्व्याख्या सर्वाऽपीह समीक्ष्यताम् ॥ ८८ ॥

विधिमुखेन बोधकत्वे वाक्यस्याभावनिष्ठत्वमक्षरस्य सद्ध्यत्वमित्यादि चोद्यमनवकाशमिति लाभं दर्शयति । सर्वेषामिति । कथं नञ्वति वाक्ये विधिमुखेन बोधकत्वं तत्राऽऽह । नेत्यादिना ॥ ८८ ॥

स्थूलादिपरिमाणं हि द्रव्यमात्रव्यपाश्रयम् ॥

तस्माद्द्रव्यनिषेधोऽयं परिमाणनिषेधतः ॥ ८९ ॥

वाक्यस्यानेकधा तात्पर्यमुक्त्वा विशेषणचतुष्टयस्यावान्तरतात्पर्यमाह । स्थूलादीति । हिशब्दोपात्तं हेतुमनूद्य फलितमाह । तस्मादिति ॥ ८९ ॥

सर्वथाऽपि तु यत्किंचिद्वाचो गोचरतां गतम् ॥

प्रमाणस्य च तत्सर्वमक्षरे प्रतिषिध्यते ॥ ९० ॥

अक्षरे द्रव्यत्वनिषेधेऽपि गुणत्वादिप्राप्तिरलोहितमित्यादिना तन्निषेधे विशेषान्तर-

[ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३०५

मन्त्रानिषिद्धं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वथाऽपीति । उक्तविशेषनिषेधोऽनुक्तवि-
शेषनिषेधोपलक्षणमिति भावः ॥ ९० ॥

विशेषप्रतिषेधे च क्रम आश्रीयते ध्रुवम् ॥

सामर्थ्यादेव नान्यस्मात्कारणादिति निश्चयः ॥ ९१ ॥

तर्हि युगपदशेषनिषेधसंभवाद्यर्थमनेकविशेषणोपादानं तत्राऽऽह । विशेषेति ।
क्रमाश्रयणे हेतुः । सामर्थ्यादिति । वाचः क्रमवर्तित्वादपर्यायेण सर्वनिषेधासिद्धेरि-
त्यर्थः ॥ ९१ ॥

पूर्वोत्तरनिषेध्यानां सामर्थ्यादेव च क्रमः ॥

पूर्वस्मिन्प्रतिषिद्धेऽन्यः सामर्थ्यादेव ढौकते ॥ ९२ ॥

निषेधक्रमश्च निषेधक्रमोऽनुसर्तव्य इत्याह । पूर्विति । सामर्थ्यमेव दर्शयति ।
पूर्वस्मिन्निति । विरोधिनिषेधानुपपत्त्या तद्विरोधिप्राप्तिस्ततश्च क्रमो निषेध्यानामि-
त्यर्थः ॥ ९२ ॥

अस्थौल्यादणु तत्प्राप्तं तन्मानणु यतोऽक्षरम् ॥

ह्रस्वं नैव यतोऽह्रस्वं नापि दीर्घं यतोऽक्षरम् ॥

अदीर्घमित्यतो द्रव्यं न स्यादक्षरमव्ययम् ॥ ९३ ॥

स्थौल्यनिषेधेनावशिष्टनिषेधोपलक्षणाद्विशेषणान्तराणि क्रमनिषेधबोधकान्यनर्थकानी-
त्याशङ्क्य स्थौल्यादौ निषेधेऽर्थादणुत्वादौ प्राप्ते तन्निषेधार्थं तान्यर्थवन्तीति मन्वानो
विशेषणचतुष्टयार्थं निगमयति । अस्थौल्यादिति ॥ ९३ ॥

आदित्यवर्णवचनादस्तु तद्रोहितात्मकम् ॥

नैवं यतोऽलोहितं तत्सर्वरूपादिवर्जितम् ॥ ९४ ॥

अलोहितपदं शङ्काद्वारा व्याकरोति । आदित्येति ॥ ९४ ॥

अपां गुणोऽत्र स्नेहः स्याच्छायाऽदीप्तिरिहेष्यते ।

तमो ध्वान्तमिति ज्ञेयमतमोऽक्षरमुच्यते ॥ ९५ ॥

अस्नेहमित्यत्र स्नेहशब्देन रागविशेषग्रहं व्यावर्तयति । अपामिति । छायातमः-
शब्दयोरर्थभेदं वदन्यद्वयं व्याचष्टे । छायेति । अदीप्तिरिति च्छेदः । निषेधविधिभ्यां
प्रतियोगिभेदात्प्रतिषेधभेद इति भावः ॥ ९५ ॥

न भूतं तत्पृथिव्यादि नापि भूतगुणास्तथा ॥

सर्वान्तराधिकाराद्धि तथोभयनिषेधतः ॥ ९६ ॥

अवाय्वनाकाशमित्यनयोरर्थमाह । न भूतमिति । अरसमगन्धमित्यनयोरर्थमाह ।

१३०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

नापीति । वाय्वाकाशयो रसगन्धयोश्च निषेधः श्रुतस्तत्कथं भूतमात्रस्य तद्गुणमात्रस्य च निषेधो व्याख्यातस्तत्राऽऽह । सर्वान्तरेति । अक्षरस्य हि सर्वान्तरस्येदं प्रकरण-
मतस्तस्य सर्वान्तरत्वसमर्थनार्थमुक्तवाय्वादिनिषेधस्यानुक्तभूततद्गुणानिषेधोपलक्षणत्वाद-
क्षरं सर्वप्रत्यक्तमं सर्वभूततद्धर्महीनमखण्डं युक्तमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

अस्तु सङ्गात्मकं तर्हि वासनासङ्गदर्शनात् ॥

नैतद्यतोऽसङ्गमिदमसङ्गो हीति वक्ष्यति ॥ ९७ ॥

असङ्गमित्यस्य व्यावर्त्यमाह । अस्त्विति । सूक्ष्मस्य रागादेरात्मनि दृष्टेस्तदन्वय-
वानसावित्यर्थः । वाक्यशेषमाश्रित्य परिहरति । नैतदिति ॥ ९७ ॥

नापीन्द्रियमिदं ज्ञेयं यतोऽचक्षुष्कमक्षरम् ॥

नेन्द्रियाण्यस्य विद्यन्ते नापि तत्स्वयमिन्द्रियम् ॥ ९८ ॥

अचक्षुष्कमित्यादिपदचतुष्टयं व्याचष्टे । नापीति । समासद्वयेनेन्द्रियसंबन्धतादात्म्ये
निरस्यति । नेत्यादिना ॥ ९८ ॥

विज्ञानलक्षणं तेजोऽतेजस्कमिति वार्यते ॥

कस्मादेतन्न तत्सर्वं यतोऽप्राणं तदक्षरम् ॥ ९९ ॥

तेज एवेति वक्ष्यमाणत्वात्कुतोऽतेजस्कमित्यत्राऽऽह । विज्ञानेति । आगन्तुकज्ञाना-
त्मकं न भवतीत्यर्थः । आकाङ्क्षापूर्वकमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेनोत्तरं पदमादत्ते । कस्मा-
दिति ॥ ९९ ॥

कारणप्रतिषेधेन कृत्स्नकार्यनिषेधतः ॥

पूर्णं तदक्षरं ज्ञेयं साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥ १०० ॥

तद्व्याकरोति । कारणेति ॥ १०० ॥

अक्षरं येन रूपेण स्थूलं वस्तु निषेधति ॥

तेनैवाण्वादि निःशेषं तस्य सर्वविरोधतः ॥ १०१ ॥

प्रतीचि स्थौल्यादिनिषेधात्तत्तन्निषेध्यविरुद्धानेकाकारत्वप्राप्तेरैकरस्यं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । अक्षरमिति ॥ १०१ ॥

अन्येनान्येन रूपेण विरुद्धान्हन्ति पावकः ॥

विरोधिना यथा तद्वन्नेह स्थूलाद्यपाक्रिया ॥ १०२ ॥

तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । अन्येनेति । जठरकुहरविपरिवर्तित्वं काष्ठशृङ्ग-
निष्ठत्वमित्यादिनेत्यर्थः । इहेत्यक्षरोक्तिः ॥ १०२ ॥

मानित्वादिनिषेधः स्याद्यथैकाक्रियरूपतः ॥

प्रत्यक्कूटस्थरूपेण तथा सर्वनिषेधकृत् ॥ १०३ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३०७

किं तदक्षरे सर्वविरोध्येकरूपमित्याशङ्क्य साधर्म्यदृष्टान्तेनाऽऽह । मानित्वादीति ।
प्रत्यगिति कर्तृनिर्देशः ॥ १०३ ॥

कूटस्थबोधपूर्णत्वं प्रत्यक्त्वं वस्तुनः स्वतः ॥

एतदस्य विरोधित्वं कार्यकारणवस्तुभिः ॥ १०४ ॥

कथं तस्योक्तरूपेण सर्वविरोधित्वं तत्राऽऽह । कूटस्थेति । कूटस्थबोधस्य त्वंपदल-
क्ष्यस्याद्वयत्वं तस्य च तत्पदलक्ष्यस्य यथोक्तप्रत्यक्त्वं यत्तत्त्वमादिवाक्याधिगतमेतदक्ष-
रस्य कार्यकारणरूपसर्वविशेषविरोधीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

द्वारं मुखं प्रतीकं वा यदि वा लिङ्गमुच्यते ॥

निषेधोऽमुखमित्येवं त्रयस्याप्यभिधीयते ॥ १०५ ॥

अमुखमित्यत्र मुखशब्दार्थमाह । द्वारमिति । छिद्रालम्बनचिह्नेषु मुखशब्दप्रयोग-
दृष्टेरित्यर्थः । नञर्थमाह । निषेध इति ॥ १०५ ॥

मात्रेति मानमिच्छन्ति मेयोऽर्थस्तेन मीयते ॥

अक्षरे तदसंभाव्यममात्रं तद्यतस्ततः ॥ १०६ ॥

अमात्रमित्यस्यार्थमाह । मात्रेतीति ॥ १०६ ॥

मात्रादिलक्षणा यत्र सामग्री वस्तुनीष्यते ॥

तत्प्रमेयमिति न्याय्यं न तु वस्त्वद्वयं स्वतः ॥ १०७ ॥

अक्षरे मानायोगादमेयत्वं चेत्कुत्र तर्हि मेयत्वं तत्राऽऽह । मात्रादीति ॥ १०७ ॥

व्याप्यव्यापकसंबन्धो न चाप्यक्षरवस्तुनि ॥

न तदश्नातिवाक्येन यतस्तद्वार्यते द्वयम् ॥ १०८ ॥

न तदश्नातीत्यादेस्तात्पर्यमाह । व्याप्येति । तत्राऽऽद्यवाक्येन व्यापकत्वस्य निषेधो-
द्वितीयेन व्याप्यत्वस्येति भेदः ॥ १०८ ॥

निषिद्धमखिलं वस्तु यत्किंचिज्जगतीक्ष्यते ॥

अवशिष्टं च यत्तच्च न प्रमाणोपपादितम् ॥ १०९ ॥

उक्ते निर्विशेषत्वे शून्यत्वापत्तिं शङ्कते । निषिद्धमिति । अक्षरस्य शिष्टत्वान्न-
शून्यतेति चेन्नेत्याह । अवशिष्टं चेति ॥ १०९ ॥

एवं चेदक्षरं तादृक्कथमस्तीति गम्यते ॥

न हि प्रमाणविरहादस्ति वस्तिवति वीक्ष्यते ॥ ११० ॥

कुड्यादिव्यवहितघटादिवदप्रमितमपि तदस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । एवं चेदिति । सर्व-
थैवाप्रमितस्यावस्तुत्वे हेतुमाह । न हीति ॥ ११० ॥

१३०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

सिद्धसाध्यत्वतो नैवं तथाचोक्तोत्तरत्वतः ॥

भावाभावातिरेकित्वादभ्युपेतं त्वयोच्यते ॥ १११ ॥

किमक्षरस्यामेयत्वमेव साध्यते किंवा नास्तित्वमपीति विकल्पयोऽऽद्यमङ्गीकृत्य सिद्धान्तयति । सिद्धेति । द्वितीयं दूषयति । तथाचेति । अप्रमेयत्वेऽपि नाक्षरस्यासत्त्वं स्वप्रकाशतया सिद्धेरसकृदुक्तेरित्यर्थः । सिद्धसाध्यत्वं साधयति । भावेति ॥ १११ ॥

मानाभावे च तन्नेति व्यतिरेकः कुतोऽन्वयम् ॥

मानाभावं किमद्राक्षीर्येनैवमभिधीयते ॥ ११२ ॥

इतश्च मानाभावादक्षराभावोक्तिरयुक्तेत्याह । मानेति । आक्षेपं विशदयति । मानाभावमिति । स हि दृष्टोऽदृष्टो वा नाऽऽद्येऽक्षराभावो भावाभावसाधकस्यैव तत्त्वाद्वितीयेऽपि न तदभावस्तत्साधकमानाभावस्यादृष्टत्वादिति भावः ॥ ११२ ॥

सर्वं हि मानं लोकेऽस्मिन्वस्त्वभिव्यक्तिसाधनम् ॥

तदभावेऽनभिव्यक्तं वस्तु नास्तीति दुर्वचः ॥ ११३ ॥

मानाभावे मेयाभावमुपेत्योक्तवोपेत्यवादं त्यजति । सर्वं हीति । न हि दीपाभावे तदभिव्यङ्ग्यं घटादि तमसाऽऽवृतं नास्तीति सुवचनमिति हिशब्दार्थः ॥ ११३ ॥

स्थूलाद्यनेकधर्माणां निषेधायासकारणात् ॥

अस्तित्वमक्षरस्येह सिद्धं तावद्दृगात्मनः ॥ ११४ ॥

अथ तदस्तीत्यपि दुर्वचं निश्चायकाभावादत आह । स्थूलादीति । निषेध्यकल्पनानुपपत्त्या तन्निषेधानुपपत्त्या चाधिष्ठानत्वेनावधित्वेन च स्वप्रकाशमक्षरं सिद्धमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

स्वमहिम्ना त्वभावोऽपि सेद्धं नैवाऽऽत्मवत्क्षमः ॥

तत्पारार्थ्यजडत्वाभ्यां, मित्यभावस्तथा समः ॥ ११५ ॥

अक्षरस्य स्वप्रकाशत्ववन्मानमेयाभावयोरपि तद्योगान्मानाभावे चैत्याद्युक्तमिति चेत्तत्राऽऽह । स्वमहिम्नेति । अभावो मेयस्येति शेषः । तथेति पारार्थ्याद्यनुक्रमः । समो मेयाभावेनेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

मामेयमात्रसद्भावात्तेभ्योऽत्यन्तनिवृत्तितः ॥

स्वमहिम्ना प्रसिद्धेऽथ कुतोऽभावस्य संभवः ॥ ११६ ॥

अक्षरसाम्यं मानाद्यभावस्य जाड्यादिनाऽपोद्याक्षरस्यासत्त्वाभावे युक्त्यन्तरमाह । मामेयेति । असङ्गोदासीनतया पात्रादिभ्योऽतिशयेन निवृत्तत्वादक्षरे तेषामप्राप्तेस्तस्य स्वप्रकाशत्वाच्च नासत्त्वाशङ्केत्यर्थः ॥ ११६ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३०९

स्वतो माफलरूपत्वान्न माकार्यं प्रमाणतः ॥

अनास्तीति तु विना मानं न सिध्येत्कुम्भवत्स्वतः ॥ ११७ ॥

विमतं मेयं वस्तुत्वाद्वदित्याशङ्क्य जडत्वोपाधिना निरस्यति । स्वत इति ।
संविद्रूपत्वादात्मनो मानेन संविदन्तरं तत्र कार्यमिति न मानतः शक्यं वक्तुमित्यर्थः ।
अक्षराभावोऽपि न मानाधीनप्रकाशोऽक्षरतदभावयोरन्यतरत्वादक्षरवदित्याशङ्क्याऽऽह ।
नेत्यादिना । विमतं मेयं जडत्वाद्वददन्यथा स्वरूपहानिरिति भावः ॥ ११७ ॥

कुम्भ आरोप्यते यद्वत्प्रकाशो भानुसंगतेः ॥

भानुप्रकाशसंबन्धे भानोर्नान्यदपेक्षते ॥ ११८ ॥

अक्षरास्तित्वं स्वतः सिद्धं तदभावस्तु नैवमित्यत्र दृष्टान्तमाह । कुम्भ इति । कुम्भे
हि भानुसंबन्धात्प्रकाशतेऽसावित्यारोप्यते प्रकाशो नैवं भानोरेष प्रकाशत इति स्वप्रका-
शसंबन्धे कुम्भाद्यपेक्षते यथेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

स्वतोऽवगतिसंबन्धात्तथाऽभावोऽवगम्यते ॥

तथाऽवगतिसंबन्धे नापेक्षाऽवगतेः स्वतः ॥ ११९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । स्वत इति । उक्तदृष्टान्तादभावो भावश्चावगतियोगाद्गम्यते न
स्वतोऽवगतेस्त्ववगन्तव्यवदवगतिसंबन्धे नान्यपेक्षा किंतु स्वत एवावगतिरित्यर्थः । उक्त-
सार्धे स्थितं नञ्पदं पूर्वार्धेऽपि संबध्यते ॥ ११९ ॥

अतोऽवगत्यभावोऽपि न स्वतोऽवगतिं विना ॥

सिध्यतीह ततोऽस्तित्वं स्वत एवाक्षरात्मनः ॥ १२० ॥

अवगतेः स्वतस्त्वे तदभावोऽपि स्वतः स्यात्तद्भावाभावयोरन्यतरत्वात्तद्भाववदित्याश-
ङ्क्योपजीव्यभावविरोधान्नेत्याह । अत इति । विपक्षे त्ववगत्यभावाज्जगत्यान्ध्यप्रसक्ति-
रित्याह । अवगतिमिति । फलितं निगमयति । तत इति ॥ १२० ॥

उक्तो निरन्वयोऽभावो न बौद्धादिसमाश्रयात् ॥

तच्चमस्यादिवाक्योत्थविज्ञानविरहात्कचित् ॥ १२१ ॥

अक्षरस्य स्वतः सिद्धेस्तदभावस्य दुर्वचनत्वान्न स्थूलादिनिषेधेऽपि शून्यतेत्यापाद्य
तत्रैव हेत्वन्तरमाह । उक्त इति । वाक्यीयवस्त्वाकारं ज्ञानं विना न कचिदपि स्थूला-
दावात्यन्तिकोऽभावो बाह्यवदस्माभिरुच्यते तत्र शून्यतेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

नान्यदज्ञानतोऽस्तित्वं द्वितीयस्याऽऽत्मनो यथा ॥

निवृत्तिस्तद्वदेवास्य नावगत्यात्मनोऽपरा ॥ १२२ ॥ ३५०

स्थूलाद्यभावस्याऽऽत्मत्वे सैव शून्यताऽनात्मत्वे त्वद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
नान्यदिति ॥ १२२ ॥

१३१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । तृतीयाध्याये-

अकार्यकारणं साक्षादित्यादिगुणलक्षणम् ॥

कूटस्थमक्षरं ध्वान्तध्वस्तौ स्यान्नो निरन्वयम् ॥ १२३ ॥

अज्ञानस्याऽऽत्मानतिरेके तस्याजाड्यमतिरेके तेनैव सद्रयतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
अकार्येति । सम्यग्ज्ञानान्निःशेषतयाऽज्ञाननिवृत्तावद्वयमेव वस्तु स्यादित्यर्थः ॥ १२३ ॥

नास्यास्तित्वे यथा मानमेकत्वादक्षरात्मनः ॥

तन्नास्तित्वेऽपि च तथा तयोस्तस्मात्प्रसिद्धितः ॥ १२४ ॥

तस्य मानानातिरेके भेयसंबन्धादसङ्गताहतिरातिरेके च सैवाद्वैतहानिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । नास्येति । अक्षरस्य सत्त्वेऽसत्त्वे वा न मानमस्ति सर्वत्र सत्त्वासत्त्वयो-
रक्षरादेव सिद्धेर्न च तस्य प्रकाशत्वेऽपि दीपवन्मानापेक्षा संविदेकरसत्त्वादज्ञानध्वंसि-
त्वेनापेक्षितमपि न द्वैतमावहति मृतमारणालज्जन्ती सा भावमपि निर्देहेदिति न्यायादि-
त्यर्थः ॥ १२४ ॥

सत्त्वं वा यदि वाऽसत्त्वं कार्यकारणवस्तुनः ॥

अतद्वद्बोध एवैतत्सिध्यतीव न तु स्वतः ॥ १२५ ॥

सर्वस्यानात्मनोऽकार्यकारणे प्रतीचि चिद्धातौ कल्पितत्वाच्च नाद्वैतहानिरित्याह ।
सत्त्वं वेति ॥ १२५ ॥

यत एवमतो नेह कश्चिद्विप्रतिपद्यते ॥

अक्षरात्मनि नास्तित्वे तस्माद्धेतूक्तिरिष्यते ॥ १२६ ॥

उक्तरीत्या प्रत्यगक्षरस्य यतोऽस्तित्वं सिद्धमतोऽस्मिन्वादिनामविवादात्तदस्तित्वे
वक्ष्यमाणहेतूक्तिर्नेष्यते तथाचानुमानोपन्यासपरोऽनन्तरसंदर्भो वृथेति शङ्कते । यत
इति ॥ १२६ ॥

यतो विप्रतिपद्यन्ते त्वन्तर्यामिणि वादिनः ॥

तत्सिद्धयेऽनुमायत्रः क्रियतेऽतः परोक्तिभिः ॥ १२७ ॥

निरुपाध्यक्षरविषयत्वेनानुमोक्तिवैयर्थ्येऽपि सोपाधिकतद्विषयतया तदर्थवत्तेति समा-
धत्ते । यत इत्यादिना ॥ १२७ ॥

ईशितव्यार्थसंबन्धादन्तर्याम्येतदक्षरम् ॥

चैतन्याभासमोहाख्यवर्त्मनैव न तु स्वतः ॥ १२८ ॥

अक्षरमेवान्तर्यामीत्युक्तत्वात्तयोरनुमाविषयत्वं तदविषयत्वं वा तुर्यं व्यवस्थायां
भेदात्पूर्वाप्रविरोध इत्याशङ्क्याऽऽह । ईशितव्येति ॥ १२८ ॥

अनुमानश्रुतिस्तस्मादागात्तस्यैव सिद्धये ॥

कारणात्मनि संसिद्धे सर्वं सिद्धं भवेद्यतः ॥ १२९ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३११

काल्पनिको भेदो वस्तुतश्चाभेद इति स्थिते कल्पितभेदमन्तर्यामिणमधिकृत्यानुमान-
प्रवृत्तिरिति फलितम् । अनुमानेति । अन्तर्यामिण्यनुमानसिद्धेऽपि कथमनुमानादक्ष-
रसिद्धिस्तत्राऽऽह । कारणेति । जगत्कारणस्योपलक्षणताया जन्मादिमूत्रे स्थितत्वात्त-
त्सिद्धौ सर्व पूर्णमनौपाधिकमक्षरं सिध्यतीति तदस्थलक्षणद्वारा ब्रह्मणि स्वरूपलक्षणसि-
द्धेरतोऽन्तर्यामिण्यनुमा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः ॥ १२९ ॥

एतस्यै वा अक्षरस्य प्रशासनविधौ सति ॥

सर्वतःस्थैरमर्यादां जगदेतद्विवर्तते ॥ १३० ॥

अनुमानश्रुत्यक्षराणि व्याकरोति । एतस्येति ॥ १३० ॥

प्रशासने यथा राज्ञोऽभिन्नमर्यादिकाः प्रजाः ॥

पृथिव्याद्यास्तथैवेमा अक्षरस्य प्रशासने ॥ १३१ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फोरयति । प्रशासन इति । अभिन्नेति च्छेदः ॥ १३१ ॥

विवादगोचरापन्ना यन्तुपूर्वा जगत्स्थितिः ॥

व्यवस्थितत्वाल्लोकस्य राजपूर्वा स्थितिर्यथा ॥ १३२ ॥

उक्तमर्थमनुमानारूढं करोति । विवादेति ॥ १३२ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ तज्जकार्याभिज्ञपुरःसरौ ॥

सर्वप्राण्युपकारित्वात्प्रासादस्थप्रदीपवत् ॥ १३३ ॥

सूर्याचन्द्रमसावित्यादौ विवक्षितमनुमानमाह । सूर्येति ॥ १३३ ॥

सूर्याचन्द्रमसावीशौ मर्यादां नातिगच्छतः ॥

येनेह विधृतौ नित्यं सोऽन्तर्यामीति गम्यताम् ॥ १३४ ॥

तत्फलमाह । सूर्याचन्द्रमसाविति ॥ १३४ ॥

कुसूलवन्न भिद्येते सांशत्वात्पततोऽपि न ॥

गुरुत्वाल्लोहवत्पृथ्वी द्यौरपीत्यतिविस्मयः ॥ १३५ ॥

एतस्येत्यादिद्वितीयपर्याये विवक्षितमाह । कुसूलवदिति । स्फुटनपतनप्राप्तावपि
धावापृथिव्योस्तदुभयमदृष्टमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

चेतनावत्स्वतन्त्रत्वाद्देवतात्मत्वकारणात् ॥

नान्तरेण नियन्तारं तयोरेषा व्यवस्थितिः ॥ १३६ ॥

अचेतनत्वादस्वतन्त्रत्वाच्च तयोरस्फुटनादीत्याशङ्क्य देवतात्वाच्चेतनावत्त्वं स्वातन्त्र्यं
च तयोरस्ति तथाऽपि व्यवस्था दृष्टेत्याह । चेतनावदिति । तथाऽपि कथं नियन्तृसि-

१ ख. 'णत्वस्यैवोप' । २ क. 'स्य चाक्ष' । ३ ग. 'वाऽक्ष' । ४ क. ग. 'रस्येति प्र' । ५ क.
'स्थितम्' । ६ ख. ग. 'रेवं व्य' ।

१३१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

द्विस्तत्राऽऽह । नान्तरेणेति । पृथिव्यादिव्यवस्था विना नियन्तारमनुपपन्ना तत्कल्पिके-
त्यर्थः ॥ १३६ ॥

संयुक्तयोर्वियोगोऽपि न तयोरीक्ष्यते कश्चित् ॥

प्रशासनमृते शास्तुर्न व्यवस्थेदृशी भवेत् ॥ १३७ ॥

द्यावापृथिव्योर्लोकेऽस्मिन्नन्यथेयं समीक्ष्यते ॥

स्वभावमतिलङ्घ्यते तिष्ठतः शास्तृशासने ॥ १३८ ॥

अर्थापत्त्यन्तरमाह । संयुक्तयोरिति । प्रशासनमिति प्रशब्दः शास्तुरित्यनेनापि
संबध्यते । ईदृशी वियोगप्राप्तावपि तदभावरूपेत्यर्थः । संयोगस्य वियोगावसानत्वेऽपि
द्यावापृथिव्योः संयुक्तयोर्वियोगादर्शनं नियन्तारं विनाऽनुपपद्यमानं तत्कल्पकमित्यर्थः ।
लोकानुभवादपि नियन्तृसिद्धिरित्याह । लोकेऽस्मिन्निति । इयमिति व्यवस्थोक्तिः ।
अनुभवार्थापत्तिसिद्धं निगमयति । स्वभावमिति । अतोऽस्ति प्रशास्तेति शेषः । असं-
ज्ञायां शास्तृशब्दे प्रोपसर्गो द्रष्टव्यः । विमते प्रयत्नवता धृते गुरुत्वे सत्यपातित्वाद्धस्त-
न्यस्तपाषाणादिवदिति भावः ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

निमेषादिविभक्तानां कालांशानां व्यवस्थितिः ॥

या स्वलिङ्गाजहद्वृत्त्या तदीशस्य प्रशासनम् ॥ १३९ ॥

तृतीये पर्याये विवक्षितमाह । निमेषादीति । स्वलिङ्गस्य निमेषादिव्यापारस्य
कलयितृत्वस्याजहद्वृत्त्या त्यागं विनेति यावत् । निमेषादयो नियन्तृपूर्वकाः कलयि-
तृत्वात्संप्रतिपन्नवदिति भावः ॥ १३९ ॥

नियतैव प्रवृत्तिश्च स्रोतसां महतामपि ॥

नान्तरेण नियन्तारं संभाव्येत्यवसीयताम् ॥ १४० ॥

चतुर्थपर्यायार्थमाह । नियतेति । विमता नियन्तृपूर्विका नियतप्रवृत्तित्वाद्भूत्यादिप्र-
वृत्तिवदिति भावः ॥ १४० ॥

दुःस्वार्जितधनत्योगिनुतिश्च जगतीक्ष्यते ॥

नेयं युक्ताऽप्रसिद्धेशे तत्कर्मफलदायिनि ॥ १४१ ॥

पञ्चमपर्यायार्थमाह । दुःखेति । अप्रसिद्धेति च्छेदः ॥ १४१ ॥

दातृप्रतिग्रहीत्रोश्च क्रियात्यक्तव्ययोस्तथा ॥

अन्वक्षमेव विलयो दृश्यते सार्वलौकिकैः ॥ १४२ ॥

दाता प्रतिग्रहीता दानं देयं वा फलं दास्यति किमीशेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
दानिति ॥ १४२ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३१३

तथाऽपि तान्प्रशंसन्ति दुःखार्जितधनत्यजः ॥

अपि सम्यक्प्रमाणज्ञास्तच्च नर्ते महेश्वरम् ॥ १४३ ॥

तर्हि फलदातुरभावात्स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खतेति न्यायादातृप्रशंसैव मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । अप्रामाणिकप्रशंसा न प्रामाणिकैः स्वीकार्येत्याशङ्क्याऽऽह । अपि सम्यगिति । तथाऽपि कथमीश्वरसिद्धिस्तत्राऽऽह । तच्चेति । नष्टानां फलदानासामर्थ्यात्प्रशंसादृष्टेश्च फलदात्रेश्वरेण भाव्यमित्यर्थः ॥ १४३ ॥

दानादिकर्मणः साक्षात्पश्यन्तः फलसंगतिम् ॥

प्रमाणज्ञाः प्रशंसन्ति यच्च तच्च सतीश्वरे ॥ १४४ ॥

तदनुमानेन द्रढयति । दानादीति । कथं कर्मतत्फलसंगतौ पश्यतिप्रयोगः पारलौकिकसाध्यसाधनभावस्य श्रौतत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमाणज्ञा इति । विमतं विशिष्टविज्ञानवद्दातृकं कर्मफलत्वात्सेवाफलवदिति भावः ॥ १४४ ॥

शास्तर्यसति तत्कर्मफलवैचित्र्यवेदिनि ॥

सर्वज्ञेऽनुपपन्नं स्यात्कर्मज्ञानफलप्रदे ॥ १४५ ॥

तत्रैवार्थापत्तिं मत्वाऽऽह । शास्त्रीति । तद्धि दातृप्रशंसनं विशिष्टे नियन्तर्यस्यनुपपन्नं तत्कल्पकमित्यर्थः ॥ १४५ ॥

नाप्यनीशमपूर्वं च प्रकल्प्यं फलसंगतौ ॥

यतोऽपूर्वस्य संसिद्धौ प्रमाणं नोपपद्यते ॥ १४६ ॥

अपूर्वस्यैव फलदातृत्वात्कृतमीश्वरेणेति केचित्तान्प्रत्याह । नापीति । स्वयमचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं चापूर्वं न फलदातृ कल्प्यमित्यर्थः । जीवात्मना चेतनेनाधिष्ठितं तत्फलदातृ स्यादिति चेन्नेत्याह । यत इति । अतो न तत्फलदातृ स्यादिति शेषः । पराक्रान्तं चात्र संबन्धादौ ॥ १४६ ॥

नियन्तुरपि चेन्मैवं श्रुतेर्वस्तुन्यपि ध्रुवम् ॥

प्रामाण्यस्य पुरोक्तत्वात्तत्सिद्धेश्चानुमानतः ॥ १४७ ॥

ईश्वरद्वेषिणः शङ्कामुत्थाप्य शिथिलयति । नियन्तुरित्यादिना । संसिद्धौ प्रमाणं नोपपद्यत इति संबन्धः । इतश्च नियन्तृसिद्धौ मानादृष्टिरसिद्धेत्याह । तत्सिद्धेः श्रेति ॥ १४७ ॥

अर्थापत्तेरपूर्वस्य कल्पनाऽपि न युज्यते ॥

अन्यथाऽप्युपपन्नत्वादर्थापत्तेः क्षयो यतः ॥ १४८ ॥

कर्मविधिर्हि फलदात्रतिरेकेण नोपपद्यते न कर्माऽऽश्रुतरविनाशि कालान्तरभाविफलानुकूलं तदर्थापत्तिसिद्धेऽपूर्वं कथं मानासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अर्थापत्तेरिति । अपूर्वातिरेकेण फलप्राप्तिरन्यथोपपत्तिः ॥ १४८ ॥

१३१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

सेव्यात्सेवाफलप्राप्तिदर्शनाच्च त्वपूर्वतः ॥

सेवायाश्च क्रियात्मत्वाद्दानयागादि च क्रिया ॥ १४९ ॥

तामेव साधयति । सेव्यादिति । ईश्वरात्फलप्राप्तिसंभवादर्थोपत्तेरन्यथोपपत्तेरिति शेषः । कथमीशाधीना फलप्राप्तिस्तत्राऽऽह । सेवायाश्चेति । सेवाफलवद्दानादिफलमिति शेषः ॥ १४९ ॥

दानादिफलसंप्राप्तिः सेव्याद्भविष्यतीति ॥

क्रियात्मकत्वाद्दानादे राजसेवाफलमिवत् ॥ १५० ॥

तत्रानुमानमाह । दानादीति । विमता विशिष्टज्ञानवता दीयमानफलवती विशिष्ट-क्रियात्वात्संमतवदित्यर्थः ॥ १५० ॥

सर्वकर्मफलप्राप्तिरीश्वरादेव नान्यतः ॥

इत्याह भगवान्व्यासः सर्वज्ञोऽपि महामतिः ॥ १५१ ॥

ईश्वरो न वैदिकक्रियाफलदातेश्वरत्वाल्लौकिकेश्वरवदित्याशङ्क्य स्मृतिविरोधमाह । सर्वेति ॥ १५१ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ १५२ ॥

व्यासप्रणीतं भगवद्वाक्यमुदाहरति । यत इति ॥ १५२ ॥

अपि दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यमनिरस्य तु ॥

फलाप्तिकल्पनासिद्धावपन्यायोऽन्यथा भवेत् ॥ १५३ ॥

ननु सेवाफलं सेव्याद्युक्तं दृष्टत्वाद्दानादिफलं तु नेश्वरादप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । अपि दृष्टेति ॥ १५३ ॥

लोकदृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यागलक्षणः ॥

अपन्यायो न युक्तोऽतो न्यायवर्त्मासमन्वयात् ॥ १५४ ॥

अपन्यायं स्फोरयति । लोकेति । दृष्टं सेवाया धर्मत्वेन सामर्थ्यं सेव्यात्फलप्रापकत्वं तदनुसृत्य दानादौ फलप्राप्तिसंभवे तन्निरासेनापूर्वात्तत्कल्पना न न्याय्या दृष्टानुसारिण्यां कल्पनायां तद्विरोधकल्पनायोगादित्यर्थः ॥ १५४ ॥

कल्पनाधिक्यतश्चैतदपूर्वं नोपपद्यते ॥

कल्प्य ईशोऽथवाऽपूर्वं किं कल्प्यमुपपद्यते ॥ १५५ ॥

अर्थापत्तेरन्यथैवोपपत्तिमुक्त्वाऽपूर्वस्य फलहेतुत्वे दोषान्तरमाह । कल्पनेति । तदा-विक्रयं वक्तुं परामृशति । कल्प्य इति ॥ १५५ ॥

सेव्यात्क्रियाफलप्राप्तिर्दृष्टेयं न त्वपूर्वतः ॥

नाप्यपूर्वं कचिद्दृष्टं तन्मानासंभवादिरह ॥ १५६ ॥

[ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३१५

नापूर्वं कल्प्यं कृतत्वात्तत्र कल्पनाधिक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सेव्यादिति । इहेति शास्त्रलोकयोर्ग्रहणम् ॥ १९६ ॥

अपूर्वं निष्प्रमाणं च दातुं शक्तिरथास्य च ॥

फलदातृत्वसामर्थ्ये दानं चाभ्यधिकं तथा ॥ १९७ ॥

भूमिकां कृत्वा कल्पनाधिक्यं स्फुटयति । अपूर्वमिति ॥ १९७ ॥

इह त्वीशातिरेकेण नान्यत्किञ्चित्प्रकल्प्यते ॥

परिशिष्टस्य कल्प्यस्य सेव्ये दृष्टत्वकारणात् ॥ १९८ ॥

त्वन्मतेऽपि तुल्या कल्पनेत्याशङ्क्याऽऽह । इह त्विति । तस्य फलदानसामर्थ्यं तस्मिन्सति दानं च कल्प्यमित्याशङ्क्याऽऽह । परिशिष्टस्येति । स्वपक्षे धर्मिमात्रं कल्प्यं परपक्षे धर्मी धर्मश्चेत्याधिक्यं तस्मात्फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन परस्यैव फलदातृतेति भावः ॥ १९८ ॥

देवाश्च पितरश्चैव मनुष्याणामधीनताम् ॥

नाऽऽमृयुर्हव्यकव्यार्थं यदि नाभूत्प्रशासिता ॥ १९९ ॥

ददत इत्यादि व्याख्याय यजमानमित्यादि व्याचष्टे । देवाश्चेति । देवादीनामीश्वराणामपि हव्याद्यर्थित्वेन मनुष्याधीनत्वाख्यहीनवृत्तिभाक्त्वं नियन्तृकल्पकमित्यर्थः ॥ १९९ ॥

यदज्ञानाज्जगत्यस्मिंस्तीव्रानर्थपरंपरा ॥

ज्ञानाच्च मुक्तिः संसारात्कथं नास्ति प्रशास्तु तत् ॥ १६० ॥

ईश्वरास्तित्वे युक्त्यन्तरमाह । यदज्ञानादिति ॥ १६० ॥

ननु क्रियात एवेयं संसारोच्छित्तिरिष्यते ॥

नैवं यतो न कर्मभ्यो मुक्तिः संभाव्यतेऽश्रुतेः ॥ १६१ ॥

ज्ञानान्मुक्तिं सिषाधयिषुश्चोदयति । नन्विति । परिहरति । नैवमिति । असंभवे हेतुः । अश्रुतेरिति ॥ १६१ ॥

यथाच कर्मणा मुक्तिर्न कथंचन युज्यते ॥

तथोक्तत्वात्पुरा नेह भूयो वक्तव्यमिष्यते ॥ १६२ ॥

न परमश्रुतेरेव तेभ्यो मुक्त्ययोगः किंतु न्यायविरोधाच्चेति प्रागुक्तं स्मारयति । यथा चेति ॥ १६२ ॥

असंभवो यथा मुक्तेः क्रियासाधनसंश्रयात् ॥

तथेयं श्रुतिरप्याह यो वा इत्यादिवाक्यतः ॥ १६३ ॥

न कर्मभ्यो मुक्तिरित्यत्रैवानन्तरवाक्यमवतारयति । असंभव इति ॥ १६३ ॥

१३१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

उदारफलदायीनि बहुशोऽनुष्ठितान्यपि ॥

क्षयिष्णुफलवन्त्येव कर्माणि यदबोधतः ॥ १६४ ॥

तदक्षराणि व्याकरोति । उदारेति । यस्याज्ञानादसकृदनुष्ठितानि विशिष्टफलान्यपि सर्वाणि कर्माणि संसारमेव फलयन्ति तदज्ञातं वस्तु नास्तीत्युक्तं संसाराभावप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १६४ ॥

तथाच यत्परिज्ञानात्कृत्स्नकार्पण्यनिःसृतिः ॥

कथमेवंविधं गार्गि नास्तीत्यक्षरमुच्यते ॥ १६५ ॥

कर्मभ्यो मोक्षयोगादक्षराज्ञानाच्च बन्ध इति स्थिते फलितमाह । तथाचेति ॥ १६५ ॥

सर्वे कार्पण्ययुक्ताः स्युर्यदि न स्यात्तदक्षरम् ॥

ईक्ष्यन्ते चाप्यकृपणास्तच्च सत्येव यन्तरि ॥ १६६ ॥

अक्षरास्तित्वे हेत्वन्तरमाह । सर्वे इति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । ईक्ष्यन्ते चेति ॥ १६६ ॥

यो वा एतदिति स्पष्टं श्रुतिरप्याह यत्नतः ॥

अक्षराज्ञानतः पुंसां कार्पण्येनावियुक्तताम् ॥ १६७ ॥

उत्तरवाक्ययोस्तात्पर्यमुक्त्वाऽनन्तरवाक्यस्थाक्षरार्थमाह । यो वा इति । स्पष्टं वाचकशब्दप्रयोगपूर्वकमित्यर्थः । तत्त्वज्ञानात्कार्पण्यनिवृत्तिरित्यभिप्रायो यत्नः ॥ १६७ ॥

अक्षरं यो विदित्वाऽस्माल्लोकाद्गार्गि प्रमीयते ॥

निर्वर्तते स कार्पण्यात्तज्ज्ञानाद्ध्वान्तबाधतः ॥ १६८ ॥

अथेत्यादिवाक्याक्षराणि व्याकरोति । अक्षरमिति । अस्माल्लोकाद्देहादिति यावत् । प्रमीयते हिंस्यते म्रियत इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

यस्त्वक्षरपरिज्ञानान्मृत्युमृत्युः प्रमीयते ॥

स एव ब्राह्मणो नान्यो जगत्पथ्यवसीयताम् ॥ १६९ ॥

अक्षरविदो युक्तमकार्पण्यं कार्पण्यहेत्वज्ञानस्याक्षरज्ञानादपनयाद्ब्राह्मण्यं त्वन्यस्यापि तुल्यमिति कथं फलत्वेनोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्त्विति ॥ १६९ ॥

सर्वज्ञः सर्वकृच्चसौ निरस्ताशेषसंसृतिः ॥

प्राप्ताशेषपुमर्थश्च ब्राह्मणोऽत्राभिधीयते ॥ १७० ॥

तस्य मुख्यं ब्राह्मण्यं प्रकटयति । सर्वज्ञ इति ॥ १७० ॥

ज्ञेयत्वसिद्धये प्राह यथोक्तेश्वरवर्त्मना ॥

अक्षरस्य श्रुतिः साक्षात्तद्वा इत्येवमादिना ॥ १७१ ॥

८ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपाटीकासंवलितम् । १३१७

सोपाधिकस्य सर्वज्ञत्वादिमतोऽक्षरस्य ज्ञानान्मुक्तिश्चेन्निरुपाध्यक्षरं नास्त्येवेत्याश-
ङ्क्यानन्तरवाक्यमादत्ते । ज्ञेयत्वेति । अकार्यकारणप्रत्यगक्षरस्य स्वस्मिन्नारोपितेश्वर-
त्वादिनिरासद्वारेणापरोक्षतया प्रतिपत्त्यर्थं तद्वा इत्यादिवाक्येन श्रुतिरनौपाधिकं तदा-
हेत्यर्थः ॥ १७१ ॥

एतदस्य प्रशास्तृत्वं स्वमोहाभासहेतुकम् ॥

नेति नेत्यादिवाक्येभ्यो दृष्टिमात्रात्मवस्तुनः ॥ १७२ ॥

अग्नोरिव प्रकाशकत्वं स्वाभाविकमक्षरस्येश्वरत्वं तत्कथं तन्निरासद्वारा निरुपाध्यक्ष-
रसिद्धिस्तत्राऽऽह । एतदिति । ईश्वरत्वादेरारोपितत्वे गमकमाह । नेतीति ॥ १७२ ॥

इत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थं तद्वा एतदिति श्रुतिः ॥

मागोचरातिवर्तित्वाददृष्टं स्यात्तदक्षरम् ॥ १७३ ॥

तस्याध्यस्तत्वे सिद्धे तन्निरासेन निरुपाध्यक्षरदृष्ट्यर्थमनन्तरश्रुतिर्युक्तेत्याह । इत्येत-
दिति । तात्पर्यमुक्त्वाऽदृष्टमिति पदं व्याचष्टे । मागोचरेति ॥ १७३ ॥

अभावत्वनिषेधार्थं द्रष्टृक्षरमिहोच्यते ॥

कूटस्थदृष्टिमात्रत्वान्न तु द्रष्टृत्वमुच्यते ॥ १७४ ॥

अमेयत्वादसत्त्वे प्राप्ते द्रष्टृपदमादत्ते । अभावत्वेति । दृष्टिकर्तृत्वात्तर्हि क्रियावत्त्वं
तर्हि स्वविषयमन्यविषयं वा दर्शनमाद्यं दूषयति । कूटस्थेति ॥ १७४ ॥

ओतप्रोतगिराऽशेषदृश्यवस्तुनिराकृतेः ॥

अकारकाद्वयत्वाभ्यां द्रष्टृत्वं नाक्षरात्मनः ॥ १७५ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । ओतेति । पक्षयोरसंभवे हेत्वन्तरमाह । अकारकेति ॥ १७५ ॥

बहुद्रष्टृनिषेधार्थं नान्यदित्याद्युदीरणम् ॥

विजातीयसजातीयवस्त्वन्तरनिषेधतः ॥

कूटस्थमेकं चैतन्यं सिद्धं श्रुत्यनुसारतः ॥ १७६ ॥

नेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । बह्विति । प्रकरणार्थमुपसंहरति । विजातीयेति ।
ओतप्रोतवाक्येन प्रत्यगतिरिक्तं जडं निरस्तं, नान्यदित्यादिना चाजडं तस्मादखण्डं वस्तु
श्रुतितात्पर्यगम्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ १७६ ॥

एतस्मिन्नक्षरे गार्गि स्रजि ऋषफणीन्द्रवत् ॥

ओतः प्रोतश्च निःशेष आकाशोऽकारणात्मनि ॥ १७७ ॥

एतस्मिन्नित्यादिवाक्याक्षराणि योजयति । एतस्मिन्निति । निःशेषः सकार्यः ॥ १७७ ॥

अक्षरं स्वात्मसंमोहात्कारणत्वं निगच्छति ॥

तथा कार्यत्वमप्येतन्निरवद्यं तदेकलम् ॥ १७८ ॥

१३१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

अकारणात्मनीत्यक्षरस्य कथं कार्यकारणवैलक्षण्यं तस्य सर्वाश्रयत्वाश्रयणादित्याशङ्क्याऽऽह । अक्षरमिति ॥ १७८ ॥

सर्वस्याक्षरमात्रत्वान्न किञ्चिन्नोपसंहृतम् ॥

प्रत्यग्विरोधतस्तद्वन्न किञ्चिन्नापि निहुतम् ॥ १७९ ॥

निरवद्यमेकलमित्येतदेव स्फुटयति । सर्वस्येति । न तावदक्षरेणासंगृहीतमर्थान्तरमस्ति सर्वस्य तदितरस्वरूपाभावान्न च तदभेदेन तद्वर्तते प्रत्यक्पराञ्चोर्विरोधात्तद्युक्तं तदैकरस्यमित्यर्थः ॥ १७९ ॥

तथा ज्ञेयस्य सर्वस्य ज्ञाताज्ञातविभागिनः ॥

उक्ताक्षरात्मावसितेर्न किञ्चिदवशिष्यते ॥ १८० ॥

प्रतीचो भेदाभेदाभ्यां कार्यकारणयोरभावेऽपि वस्त्वन्तरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । तद्धि ज्ञेयं न वाऽऽद्ये कारणाद्यन्तर्भावाद्भेदाभेदाभ्यां तद्वदभावो द्वितीये स्वतः स्फूर्तीवक्षरान्तर्भावोऽन्यथा मानाभावात्तदसत्तेत्यर्थः ॥ १८० ॥

नानुत्पन्नमितो ज्ञानात्किञ्चिदप्यवशिष्यते ॥

नाप्यध्वस्तं तथाऽज्ञानं कृत्स्नज्ञेयसमाप्तिः ॥ १८१ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—६७००

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्याष्टमं

ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

उत्पिपादयिषितं ज्ञानं वस्त्वन्तरमिति चेन्नेत्याह । नानुत्पन्नमिति । निराचिकीर्षितमज्ञानं तर्हि वस्त्वन्तरं नेत्याह । नापीति । न चेदमाकाशाधिकरणमक्षरं वर्णविशेषात्मकमक्षराधिकरणविरोधादिति भावः ॥ १८१ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयाध्याय-

स्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ नवमं ब्राह्मणम् ।

सूत्रादिकार्यमार्गेण यन्तृत्वं कारणात्मनः ॥

यदभ्यधायि प्राक्श्रुत्या तदेवानूद्य पूर्ववत् ॥ १ ॥

साक्षादित्यादि याथात्म्यं भूयोऽप्यात्मन उच्यते ॥

नियम्यदेवताभेदव्याससंक्षेपवर्त्मना ॥ २ ॥

यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्त्वादिकमार्थिकं ब्राह्मणत्रयेण निर्धारितमधुना साक्षादेव तन्निर्धारणार्थमिदं ब्राह्मणमिति संगतिमाह । सूत्रादीति ।

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३१९

यदन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यामित्यादिश्रुत्या नियम्यसर्वापेक्षया कारणस्याऽऽत्मनो नियन्तृत्वमुक्तं तदत्र पूर्वोक्तप्रकारानुसारेण प्राणसमानशब्दाभ्यामनूद्य तदेवाऽऽलम्ब्य नियम्यदेवताविशेषविस्तारसंकोचोक्तिद्वारा साक्षात्त्वादिरूपमात्मसंबन्धितया प्रागुक्तमपि पुनर्निर्णेतुमेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

चिदाभासं स्वमज्ञानं संनिपत्य तदक्षरम् ॥

कारणं सत्स्वकार्येषु नियन्तृत्वं प्रपद्यते ॥ ३ ॥

कूटस्थासङ्गाद्वयस्याऽऽत्मनो नियन्तृत्वायोगमाशङ्क्योक्तमनुवदति । चिदिति ॥ ३ ॥

सुषुप्तप्रलयार्बस्थप्राणात्माऽक्षरमुच्यते ॥

स ब्रह्म त्यदिति तथा श्रुतिरप्याह तत्स्फुटम् ॥ ४ ॥

उक्तलक्षणमक्षरं साभासाज्ञानोपाधिकारणं भूत्वा नियन्तृ भवतीत्युक्तं, 'प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादौ प्राणस्यैव स्वापाद्यवस्थापन्नस्य कारणत्वश्रुतेरित्याशङ्क्य प्राणाक्षराभेदान्नैवमित्याह । सुषुप्तेति । तयोरभेदे वाक्यशेषं प्रमाणयति । स ब्रह्मेति । स ब्रह्म त्यदित्याचक्षत इति श्रुतिरपि सशब्देन प्राणमनुकृष्य तत्र ब्रह्मशब्दं प्रयुज्जाना प्राणाख्यकारणस्य ब्रह्मणश्चास्मदुक्तानुसारेणैक्यं स्फुटमाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्यन्तर्याम्यवस्थायां स्थित्वैकां प्राणदेवताम् ॥

सूत्राद्यवच्छेदवशात्सर्वमेतन्नियच्छति ॥ ५ ॥

प्राणाख्यकारणैक्यादक्षरस्यैव कारणत्वेऽपि केन क्रमेण तस्य नियन्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । इत्यन्तर्यामीति । उक्तरीत्या साभासाज्ञानोपाध्यक्षरस्य कारणत्वे स्थिते तदेव नियन्त्रवस्थायां स्थित्वा प्रथमं प्राणदेवताख्यं साभासमज्ञानं नियच्छति ततस्तत्कार्यसूत्राद्यवच्छेदात्तदात्मना स्थित्वा तत्तन्नियमयत्येवं सर्वजगन्नियन्तृताऽक्षरस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

नानात्वैकत्वरूपाभ्यां सा पुनः प्राणदेवता ॥

स्थिता जगदिदं व्याप्य प्राणिकर्मवशादियम् ॥ ६ ॥

यस्य क्रमेण नियन्तृत्वं तदेवोत्तरप्रश्नविषयविवेकार्थमनुभाषते । नानात्वेति । नियन्तुः सर्वजगद्व्याप्तौ हेतुमाह । प्राणीति ॥ ६ ॥

तस्या विक्षेपसंहारौ शाकल्यः पर्यपृच्छत ॥

नियन्तव्यनियन्तृत्वसंबन्धस्य प्रसिद्धये ॥ ७ ॥

उक्तप्राणदेवतास्वरूपविषयं प्रश्नमुत्थापयति । तस्या इति । देवताविकाससंकोचप्रश्नफलमाह । नियन्तव्येति । स्थूलरूपस्य नियम्यत्वं सूक्ष्मरूपस्य नियन्तृत्वमित्येवंविधं संबन्धं ज्ञातुं पृष्टवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

१३२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

देवसंख्यां स संपृष्ठो निविदैव प्रपेदिवान् ॥

देवा निविदि यावन्तो वैश्वदेवस्य संश्रिताः ॥ ८ ॥

तावन्त एव सोऽसुः स्याज्जगत्यास्मिंश्चराचरे ॥

आनन्त्यं बहुशब्देन देवानां प्राब्रवीन्मुनिः ॥ ९ ॥

स हेत्यादेरर्थमाह । देवेति । निविदा निवेद्यते देवतासंख्या यया मन्त्रपदरूपया वाचा तयेति यावत् । यावन्त इत्यादेरर्थमाह । देवा इति । या निविद्वैश्वदेवशास्त्रसं-
बद्धा तत्र यावत्संख्याकाः शस्यमानत्वेन स्थितास्तावन्तो देवा इत्यर्थः । कथं तर्हि प्राणैक्यं
प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । सोऽसुरिति । देवताभेदः प्राण एवेति तदैक्यप्रतिज्ञेत्यर्थः ।
त्रयश्चेत्यादिनिवृत्पदेषु बहुवचनस्य तात्पर्यमाह । आनन्त्यामिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

त्रयस्त्रिंशत्प्रभृत्येषां षडादिषु यथाक्रमम् ॥

संहृतिः प्रातिलोम्येन व्यूहस्त्वागणनाक्षयात् ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशदित्यादेस्तात्पर्यं वदन्देवानां संकोचविकासावधिमाह । त्रयस्त्रिंशदिति ।
षडधिकत्रिंशताधिकत्रिंशत्संख्यानां देवानां त्रयस्त्रिंशदेवेषु तानारभ्य षट्सु तेषां
त्रिषु तेषां द्वयोस्तयोरध्यर्थे तस्य प्राणे पाठक्रमेणोपसंहारस्तद्विपरीतक्रमेण विस्तारोऽ-
नन्तदेवपर्यन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

कतम इति पृष्ठोऽथ वस्वादीन्प्रत्यपद्यत ॥

वसून्प्यथ संपृष्ठः सोऽग्न्यादीन्प्राब्रवीद्वसून् ॥ ११ ॥

कतमे त इत्यादेरर्थमाह । कतम इति । कतमे वसव इत्यादेरर्थमाह । वसूनििति ।
त्रयस्त्रिंशद्देवानां गणशो निर्णयानन्तरमित्यथशब्दार्थः ॥ ११ ॥

संहृतात्मप्रभेदा हि सैवैका प्राणदेवता ॥

वसुत्वमष्टधा भिन्ना विभर्ति जनिमत्स्थितौ ॥ १२ ॥

अन्ये तर्हि वसवोऽग्न्या च प्राणदेवतेति तदैक्यविरोधमाशङ्क्याऽऽह । संहृतेति ।
देवतायाः संकोचविकाससंभवो हिशब्दार्थः ॥ १२ ॥

वसु कर्मफलं चाऽऽहुः कर्मणः साधनं वसु ॥

यस्मात्तदेषु निहितं तस्मात्ते वसवः स्मृताः ॥ १३ ॥

एतेषु हीत्यादौ वसुशब्दार्थमाह । वस्विति । तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यस्मा-
दिति । तदधीनत्वात्कर्मदेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

पुरुषे ये दश प्राणा इन्द्रियाणि सहाऽऽत्मना ॥

मनसैकादशात्रैतान्द्रानित्याचक्षिरे ॥ १४ ॥

एकादशेत्यादेरर्थमाह । पुरुष इति । प्राणशब्दार्थमाह । इन्द्रियाणीति । आत्म-

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३२१

शब्दार्थमाह । मनसेति । इत्येकादश ये पुरुषाकारे देहे सन्ति तानत्र रुद्रान्वदन्तीति योजना ॥ १४ ॥

रोदयन्तो द्रवन्त्येते रुदन्ति च यतस्ततः ॥

रुद्रा इत्यभिधीयन्ते प्राणा एकादशोदिताः ॥ १५ ॥

ते यदेत्यादेरर्थमाह । रोदयन्त इति ॥ १५ ॥

आददाना यतो यन्ति मर्त्यानां स्थितिकारणम् ॥

मासाभिमानिनो देवा आदित्यास्तेन ते स्मृताः ॥ १६ ॥

एते हीत्यादेरर्थमाह । आददाना इति ॥ १६ ॥

आयुर्वीर्यं स्मृतिं प्रज्ञां सौकुमार्यं वपुःश्रियम् ॥

आददाना यतो यन्ति तेनाऽऽदित्या अमी स्मृताः ॥ १७ ॥

तेषां स्थितिकारणं व्याकुर्वन्नुक्तं विवृणोति । आयुरिति ॥ १७ ॥

इन्द्रश्च देवता ज्ञेया मेघनादाभिमानिनी ॥

स्तनयित्पुरिह ज्ञेयस्तथा यज्ञः प्रजापतिः ॥ १८ ॥

स्तनयित्पुरित्यादेरर्थमाह । इन्द्रश्चेति । अत्र स्तनयित्पुरेवेन्द्रो ज्ञेयः स्तनयित्पुरश्च मेघनादाभिमानिनी देवता ज्ञेयेति योजना । यथाऽत्रेन्द्रः स्तनयित्पुररुक्तस्तथा प्रजापतिरिह यज्ञः स्यादिति योजनीयम् ॥ १८ ॥

वीर्यं वज्रोऽशनिरिति स्तनयित्पुरिहोच्यते ॥

पशुसाधनको यस्माद्यज्ञस्तस्मात्पशुः स्मृतः ॥ १९ ॥

अशनिशब्दार्थमाह । वीर्यमिति । यद्यपि पूर्वं स्तनयित्पुरमेघनादाभिमानिनी देव-
तोक्ता तथाऽप्यत्र वीर्यादिशब्दितोऽसावित्यभिप्रायेणेहशब्दप्रयोगः । पशव इत्यस्या-
र्थमाह । पश्विति ॥ १९ ॥

अग्न्यादिषु यतः षट्सु यथोक्ताः सर्वदेवताः ॥

षट्संख्यामेव संयान्ति षडग्न्याद्यास्ततः स्मृताः ॥ २० ॥

एते हीदमित्यादि व्याकरोति । अग्न्यादिष्विति । अन्तर्भूताः सत्य इति शेषः ॥ २० ॥

आधाराधेययोरैक्यात्पृथिव्यग्न्यादिषु त्रिषु ॥

त्रयो देवास्ततोऽग्न्याद्याः कृत्स्नान्तर्भावकारणात् ॥ २१ ॥

इम एवेत्यादि व्याकरोति । आधारेति । एषु हीत्यादि व्याचष्टे । कृत्स्नेति ।
ततःशब्दस्तु प्राच्या पञ्चम्या योज्यः ॥ २१ ॥

१३२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

अन्नं प्राणश्च देवौ द्वौ द्वयोरेष विनिर्णयः ॥

एतावन्मात्रयाथात्म्यं सर्वस्य जगतस्ततः ॥ २२ ॥

अन्नं चेत्यादेरर्थमाह । अन्नमिति । कथमेतावेव द्वौ देवौ तत्राऽऽह । एताव-
न्मात्रेति ॥ २२ ॥

योऽयं पवत इत्युक्तिरध्यर्थस्य विनिर्णये ॥

एकत्वात्पवमानस्य तदाहुरिति चोदना ॥ २३ ॥

योऽयमित्यादि व्याचष्टे । योऽयमिति । तदित्यादेस्तात्पर्यमाह । एकत्वा-
दिति ॥ २३ ॥

एकसंख्यैव नान्याऽस्ति द्विसंख्याया यतस्ततः ॥

पृष्ठोऽध्यर्थ इति प्राह सोपहासमृषिः सुधीः ॥ २४ ॥

यदित्यादिप्रत्युक्तिमवतारयति । एकेति । द्वितीयसंख्यायाः सकाशादवगोक्तत्वं सं-
ख्यैवास्ति न च संख्यान्तरमतोऽध्यर्थशब्दस्य संख्याविषयत्वायोगेऽपि तद्विषयत्वमुपेत्य
कथमयमेकः सन्नध्यर्थः स्यादिति पृष्ठ एष मुनिरयोग्यविषयत्वं प्रश्नस्य पश्यन्नुपहासपू-
र्वकं यदस्मिन्नित्याद्युक्तवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

वायुर्वा देवता कृत्स्ना तदन्यस्य तदात्मनः ॥

अर्थत्वं स्यात्कनीयस्त्वाद्याप्यस्याग्न्यादिरूपिणः ॥ २५ ॥

अध्यर्थशब्दस्य संख्याविषयत्वमुपेत्य श्रुतेर्वहिः समाधिमाह । वायुर्वेति ॥ २५ ॥

ऋद्धिं प्रार्पयतः सर्वं वायौ सति चराचरम् ॥

तस्मादध्यर्थ इत्येवं वायुमाचक्षते बुधाः ॥ २६ ॥

यदस्मिन्नित्यादिश्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे । ऋद्धिमिति ॥ २६ ॥

संख्याप्राधान्यमध्यर्थे विदग्धेन विवक्षितम् ॥

सर्वमृध्नोति यत्प्राणे तेनेति श्रुतिहृद्गतम् ॥ २७ ॥

प्रकरणादध्यर्थशब्दस्य संख्याविषयत्वे कथमुपहासोक्तिरत आह । संख्येति । कथं
तर्हि यौगिकार्थोक्तिस्तत्राऽऽह । सर्वमिति । शाकल्यस्य मिथ्यावादिनो मतमपास्य
सम्यग्ज्ञानिनो मुनेर्मतमुपास्यमित्यर्थः । प्राणे सति सर्वं जगदृद्धिं यस्मादाप्नोति तेनाध्यर्थः
स इति श्रुतेर्मतमिति योजना ॥ २७ ॥

अन्नाशितृत्वसिद्ध्यर्थं यथा व्युत्पत्तिरुच्यते ॥

अन्नेनाश्रुत इत्येवमध्यर्थस्यापि योजना ॥ २८ ॥

अध्यर्थशब्दस्य यौगिकत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह । अन्नेति । ऐतरेयके प्राणस्यान्नाशितृत्व-

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३२३

मुक्तं तत्तिष्ठत्यर्थमन्नेन हीदं सर्वमश्नुते प्राण इत्येवंप्रकारेण व्युत्पत्तिर्यथोच्यते तथाऽ-
ध्यर्धशब्दस्यापि व्युत्पत्तिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

जनिमत्सर्वभूतानां प्राणेऽन्तर्भावहेतुतः ॥

प्राणो देवोऽत एवैकस्तस्यैव महिमा परः ॥ २९ ॥

प्राणशब्दार्थमाह । जनिमदिति ॥ २९ ॥

भरणात्सर्वकार्याणां प्राणो ब्रह्मेति भण्यते ॥

त्यदित्याचक्षते तस्मात्प्राणं ब्रह्म परोक्षतः ॥ ३० ॥

स ब्रह्मेत्यादेरर्थमाह । भरणादिति ॥ ३० ॥

साक्षाभिर्देशानुच्यर्थं कारणत्वावबुद्धये ॥

प्राणं ब्रह्म त्यदित्याहुः पारोक्ष्येण महाधियः ॥ ३१ ॥

प्राणस्य ब्रह्मत्वं परोक्षत्वं च कस्मादुक्तं तत्राऽऽह । साक्षादिति । प्राणस्य
साक्षान्निर्देशनिरासार्थं त्यदिति पारोक्ष्येण तन्निर्दिशति तस्य कारणत्वप्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मेति
तद्विदस्तं वदन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

करणेष्वेषु सर्वेषु तथा कार्यात्मकेषु च ॥

अध्यात्मादिषु कात्स्नर्येन तेषु तेष्ववतिष्ठते ॥ ३२ ॥

पृथिव्येवेत्याद्यवतारयितुं प्राणस्य सर्वात्मत्वमनुवदति । करणेष्विति ॥ ३२ ॥

अष्टधाऽतः पुनस्तस्य भेदोऽयमुपवर्ण्यते ॥

अधिकारविशेषेण पृथिवीत्यादिनाऽधुना ॥ ३३ ॥

कार्यकरणेष्वध्यात्मादिभिन्नेषु स्थूलसूक्ष्मोपाधिषु सर्वेषु स्वरूपत्वेन प्राणस्तिष्ठतीत्यु-
क्तमनूद्योत्तरवाक्यतात्पर्यमाह । अष्टधेति । सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः । ननु प्राणस्य
संकोचविकासाम्यामैक्यमानन्त्यं चोक्तं तत्कथमष्टधात्वं तत्राऽऽह । अधिकारेति ।
एकस्यापि प्राणस्य पृथिव्यादौ स्वामित्वेन संबन्धविशेषादष्टधात्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनन्तभेदभिन्नस्य पुनरप्यष्टधोच्यते ॥

देवतासमुदायस्य भेदः संक्षेपलक्षणः ॥ ३४ ॥

अनन्तभेदे प्राणे व्याख्याते तस्याष्टधा भेदोऽप्युक्त एवेति किं पुनरुक्त्येत्याश-
ङ्क्योक्तं प्रपञ्चयति । अनन्तेति । देवतासमुदायस्य सर्वदेवतात्मकस्य प्राणस्येत्यर्थः ।
ध्यानसौकर्यार्थं संक्षेपोक्तिरिति भावः ॥ ३४ ॥

पृथिव्यायतनं यस्य तत्स्थोऽग्निलोक एव च ॥

तस्याऽऽलोकनहेतुः स्यादग्निर्देवस्य सर्वदा ॥ ३५ ॥

पृथिवीत्यादेरक्षरार्थमाह । पृथिवीति । चकाराद्यस्येति संबन्धः । तं यो विद्यात्सं

१३२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-
वेदितेत्युत्तरत्र संबन्धः । कथमग्निरस्य लोकस्तत्राऽऽह । तस्येति । अतः स लोकोऽग्नि-
रिति शेषः ॥ ३९ ॥

मनश्च ज्योतिर्विज्ञानं संकल्पादिस्वलक्षणम् ॥

स्वरूपं वा मनोज्योतिर्यस्य देवस्य भण्यते ॥ ३६ ॥

मनोज्योतिरिति व्याचष्टे । मनश्चेति । संकल्पादिरूपं मनो ज्योतिःशब्दितं विज्ञानं
प्रति यस्य कारणं तं विद्वान्वेदितेत्यर्थः । अस्यार्थान्तरमाह । स्वरूपमिति । यस्य
मनोरूपं ज्योतिः स्वरूपं तं विद्वान्वेदितेति यावत् ॥ ३६ ॥

क्षितिदेहोऽग्निनयनो मनःसंकल्पसाधनः ॥

यः पृथिव्यभिमान्यत्र सर्वस्यैव परायणम् ॥ ३७ ॥

आध्यात्मिकस्य सर्वस्य कार्यस्य करणस्य च ॥

परायणमवष्टुम्भ आत्मनः स्यात्तथाविधम् ॥ ३८ ॥

याज्ञवल्क्येह यो विद्याद्वेदिता स्यात्स एव तु ॥

पण्डितो न त्वनेवंविद्यथा त्वं पण्डितायसे ॥ ३९ ॥

वाक्यत्रयार्थं संक्षिपति । क्षितीति । पृथिव्यस्मीत्यभिमानो पूर्वोक्तो यो देवस्तं विद्वान-
नत्र विद्वानित्यर्थः । सर्वस्येत्यादि व्याचष्टे । सर्वस्यैवेति । यो वै तमित्यादेरर्थमाह ।
तथेति । इहेत्यधिकृतनिर्धारणार्था सप्तमी । वैशब्दस्य स एवेत्युक्तमवधारणार्थत्वं विश-
दयति । न त्विति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इयता यदि पाण्डित्यं लभ्यते वेदं तर्हि तम् ॥

शारीरः पार्थिवेऽंशेऽत्र देवोऽध्यात्माभिमानवान् ॥ ४० ॥

वेदेत्यादेरर्थमाह । इयतेति । य एवायं शारीर इत्यत्र शारीरशब्दार्थमाह । शारीर
इति । अत्र पार्थिवेऽंशे मातृजे मांसादित्रितये यस्तन्मयो भवति सोऽध्यात्माभिमानवा-
न्देवः शारीर इति योजना ॥ ४० ॥

पृथिव्येवाहमित्येवं योऽभिमानो व्यवस्थितः ॥

लोमत्वद्भांससंघातः कार्यं तस्यायमेव तु ॥ ४१ ॥

पृथिवीशारीरवाक्ययोरर्थभेदमाह । पृथिवीति । तत्र हि सामान्यायतनो देवः
प्राकाल्येनोक्तोऽत्र विशेषायतनो देवो मुनिनोच्यत इति भेदः ॥ ४१ ॥

स एष देवो यः पृष्ठो वद भूयोऽप्यहल्लिक ॥

यतोऽसमाप्तमेवेदं दर्शनं ते विवक्षितम् ॥ ४२ ॥

स एष इत्यस्यार्थमाह । स इति । वदैवेत्यादेरर्थमाह । वदेति । पृच्छैवेति

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३२९

भावत् । प्रश्नस्य कार्यत्वे हेतुः । यत इति । उक्तदेवसंबन्धित्वेन वाच्यस्य हेतोरपृष्ट-
त्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्य का देवतेत्येनमप्राक्षीत्क्षोभितो रुषा ॥

तं प्रत्याहामृतमिति याज्ञवल्क्योऽपि देवताम् ॥ ४३ ॥

तस्येत्यादिप्रश्नमवतारयति । तस्येति । प्रत्युक्तिमादत्ते । तं प्रतीति ॥ ४३ ॥

यतो यो लभते सिद्धिं तस्यासावेव देवता ॥

विवक्षितेह विज्ञेयाऽमृतमित्यादिलक्षणा ॥ ४४ ॥

देवताशब्दार्थमाह । यत इति । इहेति प्रकरणोक्तिः ॥ ४४ ॥

योषिज्जन्धस्य योऽन्नस्य रसः स्यात्परिणामजः ॥

मातृजस्यामृजो हेतुरमृतं सोऽत्र भण्यते ॥ ४५ ॥

अमृतं व्याचष्टे । योषिदिति । प्रकृतं वाक्यमत्रेत्युक्तम् ॥ ४५ ॥

रसाच्छोणितनिष्पत्तिः शोणिताद्वीजसंश्रयात् ॥

शरीरं जायते साक्षाद्येन शारीर उच्यते ॥ ४६ ॥

कथमिदममृतं शारीरस्य हेतुस्तत्राऽऽह । रसादिति । साक्षादिति प्रत्यक्षयो-
ग्यत्वमुच्यते ॥ ४६ ॥

अन्येऽमृतमिदं प्राहुर्दिव्यं चान्द्रमसं पयः ॥

तत्पर्जन्यादिना जातं दार्व्यकृत्क्षितिदेहयोः ॥ ४७ ॥

अमृतशब्दस्यार्थान्तरमाह । अन्य इति । कथं तस्य देहहेतुत्वं तत्राऽऽह । तदिति ।
पर्जन्यादिनेत्यादिशब्दो वृष्ट्यादिविषयः ॥ ४७ ॥

उत्तरेष्वपि वाक्येषु यथोक्तमुपपादयेत् ॥

न्यायः साधारणं सर्वं विशेषस्तु प्रवक्ष्यते ॥ ४८ ॥

उक्तन्यायमुत्तरपर्यायेष्वतिदिशति । उत्तरेष्विति । तत्र हेतुः । न्याय इति । तर्हि
शाकल्येति होवाचेत्याद्यनन्तरं व्याख्यातव्यं किमिति कामादिपदव्याख्यानमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । विशेषस्त्विति ॥ ४८ ॥

योषित्समागमेच्छेह काम इत्यभिधीयते ॥

हृदयं बुद्धिरालोकः सर्वं तेन हि पश्यति ॥ ४९ ॥

काम एव यस्येत्यादि व्याकुर्वन्विशेषमाह । योषिदिति । इहशब्देन कामपर्यायो
गृह्यते । तस्याऽऽलोकत्वे हेतुः । सर्वमिति ॥ ४९ ॥

स च काममयो देवः कामभावनयाऽञ्जितः ॥

देवताऽस्य स्त्रियो ज्ञेयाः कामः स्त्रीतो हि जायते ॥ ५० ॥

१३२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

य एवायमित्यादेरर्थमाह । स चेति । यस्त्वया कामायतनो देवः पृष्ठः स काम-
वासनाख्यविशेषायतनवानेष एवेत्यर्थः । तस्येत्यादेरर्थमाह । देवतेति । स्त्रीणां काममय-
पुरुषं प्रति हेतुत्वमनुभवतः साधयति । काम इति ॥ ९० ॥

शुक्लादीन्यत्र रूपाणि भास्वराण्युत्तरत्र तु ॥

सावित्रः पुरुषस्तस्य चक्षुः सत्यं च देवता ॥ ९१ ॥

रूपाण्येवेत्यादिद्विरुक्तेरपौनरुक्त्यमाह । शुक्लादीनीति । य एवासावादित्य इत्या-
देरर्थमाह । सावित्र इति । साधारणरूपायतनो देवः सवितृमण्डलरूपविशेषायतनवा-
स्तस्य च सत्यशब्दितं चक्षुः कारणमधिष्ठेयं तद्विष्पत्तौ तदपेक्षयाऽधिष्ठात्रादित्योत्पत्ते-
रित्यर्थः ॥ ९१ ॥

रूपभास्करसत्येषु त्रिधैषोऽपि व्यवस्थितः ॥

पूर्ववच्चोत्तरत्रापि सर्वत्रैव त्रिधा त्रिधा ॥ ९२ ॥

रूपाणीत्यादिप्रथमपर्यायतात्पर्यमुपसंहरति । रूपेति । अपिरवधारणे । सामान्याय-
तनत्वेन विशेषायतनत्वेन कारणत्वेन चायमेव देवो व्यवस्थितो रूपादिष्विति श्रुत्यर्थः ।
आकाश एवेत्यादावुक्तमतिदिशति । पूर्ववदिति । यथा पूर्वपर्याये च सामान्यायतना-
दिना देवस्त्रिधोक्तस्तथाऽऽकाशादिपर्यायेष्वपि सामान्यायतनं विशेषायतनं कारणं चेति
त्रिधा त्रिधा स द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

प्रतिश्रवणवेलायां श्रोत्रे यः संनिधीयते ॥

स त्वयेहाभिनिर्दिष्टो दिशस्तस्यापि देवता ॥ ९३ ॥

य एवायं श्रोत्र इत्यादेरर्थमाह । प्रतिश्रवणेति । आकाशायतनदेवस्य प्रतिश्रवण-
युक्तं श्रोत्रं विशेषायतनं दिशः कारणमित्यर्थः । इहेत्याकाशपर्यायोक्तिः । अपिस्तु
पूर्ववदवधारणे ॥ ९३ ॥

अन्धकारस्तमो ज्ञेयं तथा छायायमयः पुमान् ॥

मृत्युश्च देवता तस्य तमसैव मृतिर्यतः ॥ ९४ ॥

तम एवेत्यत्र तमःशब्दार्थमाह । अन्धकार इति । शार्करान्धकारायतनस्य विशेषा-
यतनच्छायाख्यमज्ञानमिति वदन्य एवेत्यादेरर्थमाह । तथेति । मृत्युरित्यादेरर्थमाह ।
मृत्युश्चेति । कथमज्ञानायतनस्य कारणं मृत्युस्तत्राऽऽह । तमसेति । दृढतराबोधेन
व्याप्ता यतो लोके मृतिर्दृष्टाऽतः कारणानुमानान्मृत्योरज्ञानायतनपुरुषहेतुत्वं युक्तमि-
त्यर्थः ॥ ९४ ॥

रूपायतनदेवस्य प्रतिबिम्बोदयाश्रयः ॥

विशेषकार्यं प्राणोऽमुस्तस्यापीहाधिदेवता ॥ ९५ ॥

१ ख. 'वः सावित्रम्' । २ ख. ग. 'त्रैष त्रि' । ३ क. ख. 'स्तत्राऽऽका' । ४ ख. 'येष्विति सा' ।

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३२७

रूपाणीत्यादिद्वितीयपर्यायस्य तात्पर्यं संक्षिप्याऽऽह । रूपेति । भास्वररूपात्मक-
सामान्यायतनस्य प्रतिबिम्बोदयाश्रयभूतमादर्शादि विशेषायतनं प्राणः कारणं तेनाऽऽ-
दर्शादौ घृण्यमाणे प्रतिबिम्बोदयादित्यर्थः । इहापिशब्दौ पूर्ववत् ॥ ५९ ॥

सामान्याम्मयदेहस्य विशिष्टाः कार्यमस्य ताः ॥

वरुणो देवता तस्य वरुणाद्धि स जायते ॥ ५६ ॥

आप एवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । सामान्येति । अस्य हि जलमात्रायतनस्य देव-
स्याऽऽपो विशिष्टा वाप्यादिनिविष्टा विशेषायतनानि तस्य चाऽऽयतनद्वयवतो वरुणश-
ब्दितमुदकं कारणमित्यर्थः । किं तद्वरुणशब्दितं तदाह । वरुणादिति । मूत्रलोहिता-
द्यात्मकादुदकादेश संघातो भवति स च वाप्याद्यपां पुरुषद्वारा हेतुरित्यर्थः । संघातस्य
लोहितादेर्निष्पत्तिरिति प्रसिद्धेति वक्तुं हिशब्दः ॥ ५६ ॥

शुक्रस्त्राय्वस्थिमज्जानो भवन्ति पितृतो यतः ॥

प्रजापतित्वं पितरि तस्मादेतदिहोच्यते ॥ ५७ ॥

रेतःसामान्यायतनस्य विशेषायतनं पुत्रस्तस्य च कारणं प्रजापतिरिति मत्वा तच्छ-
ब्दार्थमाह । शुक्रेति । इहेति रेतःपर्यायग्रहणम् ॥ ५७ ॥

यावत्किंचिद्विजानाति शाकल्यः सर्वमेव तेत् ॥

पर्यपृच्छद्यथाशक्ति मुक्त्वा दिग्ज्ञानमात्रकम् ॥ ५८ ॥

शाकल्येत्यादेस्तात्पर्यं वक्तुं भूमिकामाह । यावदिति ॥ ५८ ॥

अवशिष्टं यदप्यस्य तन्मां पृच्छतु कामतः ॥

इति चेतसि संधाय याज्ञवल्क्योऽभ्यभाषत ॥ ५९ ॥

तस्य तात्पर्यमाह । अवशिष्टमिति । शाकल्येनानुक्तोऽपीत्यपेक्षार्थः ॥ ५९ ॥

अतिनिर्वन्धतो वाऽपि निषेधोऽयं प्रमादवान् ॥

इत्येतद्धृदये कृत्वा कारुण्यात्तमथाब्रवीत् ॥ ६० ॥

तात्पर्यान्तरमाह । अतिनिर्वन्धत इति । तस्य प्रमादवत्त्वप्रतिपत्त्यानन्तर्यमथ-
शब्दार्थः ॥ ६० ॥

मय्यग्नौ शिशुवन्मोहात्प्रविशन्तं न कश्चन ॥

त्वां वारयति यत्नेन साधुब्राह्मणसंसदि ॥ ६१ ॥

त्वां स्विदित्यादेस्तात्पर्यमाह । मयीति । सभातो बहिर्नयनादि यत्नः ॥ ६१ ॥

सर्वेषामपि नूनं त्वं हन्तव्यत्वेन संमतः ॥

अक्रत त्वां यतो विप्राः संदंशं मयि पावके ॥ ६२ ॥

३३२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । [तृतीयाध्याये-

तस्माद्बुध्यस्व शाकल्य महद्भयमुपस्थितम् ॥

अतिनिर्मथनादग्निश्चन्दनादपि जायते ॥ ६३ ॥

अनिवारणे कारणमाह । सर्वेषामिति । त्वामित्याद्यक्षराणि व्याकरोति । अक्र-
तेति । उपशान्तक्रोधारातिर्ब्रह्मविद्ब्रह्मवानतो न भवन्निमित्तं भयमिति चेत्तत्राऽऽह ।
अतिनिर्मथनादिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

विषायतेऽमृतमपि यथा पथ्यं मुमूर्षतः ॥

तथैव नाग्रहीत्सूक्तं शाकल्यः कालचोदितः ॥ ६४ ॥

याज्ञवल्क्येत्यादिवाक्यमवतारयति । विषायत इति ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणैर्यातयिष्यामि मां जिघांसन्तमाश्विमम् ॥

इत्यर्थं कोपकृद्वाक्यं शाकल्यो मुनिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥

तस्य तात्पर्यमाह । ब्राह्मणैरिति । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भवे-
दिति न्यायं सूचयति । जिघांसन्तमिति । शापदानात्प्रागेवेत्याशुशब्दार्थः । कोप-
कृद्याज्ञवल्क्यस्य ब्राह्मणानां चेति शेषः ॥ ६५ ॥

अङ्गारावक्ष्यणोक्त्या विद्वान्किं ब्रह्म श्रेयसः ॥

अत्यवादीस्त्वमङ्गः सन्का विद्या फलिनी तव ॥ ६६ ॥

यदिदमित्यादेरर्थमाह । अङ्गारेति । त्वमङ्गारावक्ष्यणं कृतवन्तो ब्राह्मणा मयी-
त्युक्त्या किं ब्रह्म विद्वानत्यन्तश्रेयोरूपान्ब्राह्मणानधिक्षितवानसि किं वा त्वमङ्गः सन्ब्रा-
ह्मणान्धिक्षितवानज्ञत्वे त्वयि नोत्तरं ब्रह्मवित्पणभूता गावस्तु त्वया नाज्ञेनापहर्तुं
शक्या विद्वान्श्रेत्का तर्हि ते फलवती विद्येति वाच्यमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

दिग्विभागाधिकारेण यथोक्ता एव देवताः ॥

पञ्चधेहोपदिश्यन्ते तदेतदनुवर्ण्यते ॥ ६७ ॥

दिशो वेदेत्यादेस्तात्पर्यमाह । दिगिति । पृथिव्येवेत्यादावष्टधा भिन्नत्वेन देवतानां
ध्यानमुक्त्वा प्राच्यादिविशेषसंबन्धेन पञ्चधा देवता ध्यानार्थमेवात्रोच्यन्ते तच्चानन्तरमेव
व्युत्पाद्यत इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

का विद्या सफला साक्षात्वेतिप्रश्नवादिनम् ॥

सदेवाः सप्रतिष्ठाश्च दिशो वेदेत्यथाब्रवीत् ॥ ६८ ॥

तात्पर्यं संदर्भस्योक्त्वा दिशो वेदेत्यादिवाक्यमादत्ते । का विद्येति । प्रश्नानन्तर्यम-
थशब्दार्थः ॥ ६८ ॥

सदेवसप्रतिष्ठादिशरीरं प्रतिजज्ञिवान् ॥

आत्मानं स मुनिः पृष्ठो यतस्तं पर्यपृच्छत ॥ ६९ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतं शास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३२९

यदिशो वेत्येत्यादिप्रश्नं संगृह्णाति । सदेवेति । आदिशब्देन दिशामुक्तिः । यतः शाकल्येन पृष्ठो मुनिर्देवताप्रतिष्ठासहितदिगात्मकमात्मानं प्रतिज्ञातवानतो मुनिं पुनरस्यां किंदेवतोऽसीति शाकल्योऽप्राक्षीदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

सदेवाः सप्रतिष्ठैता दिशोऽहमितिवादिनम् ॥

प्राच्यां किंदेवतोऽसीति विदग्धस्तमपृच्छत ॥ ७० ॥

प्राच्या दिशः का देवतेति वाच्ये प्राच्यां दिशि किंदेवतोऽसीति कथं मुनिविशेष-
णत्वेन देवता पृच्छयते तत्राऽऽह । सदेवा इति ॥ ७० ॥

पूर्वदिगात्मभूतं मां त्वं विद्ध्यादित्यदेवतम् ॥

इत्युक्ते तमृषिं भूयः स प्रतिष्ठामपृच्छत ॥ ७१ ॥

आदित्येत्यादि व्याचष्टे । पूर्व्वेति । स आदित्य इत्यादेरर्थमाह । इत्युक्त
इति ॥ ७१ ॥

सर्वरूपात्मकः सूर्यश्चक्षुष्येव प्रतिष्ठितः ॥

सर्वरूपेषु चक्षुश्च रूपाणि हृदये तथा ॥ ७२ ॥

चक्षुषीत्यस्यार्थमाह । सर्व्वेति । कस्मिन्नित्यादेरर्थमाह । सर्व्वरूपेष्विति ॥ ७२ ॥

रूपारब्धमिदं चक्षु रूपाणामेव तद्गहात् ॥

अभिव्यङ्ग्यसजातीयो व्यञ्जको रूपदीपवत् ॥ ७३ ॥

कथं चक्षुषो रूपप्रतिष्ठत्वमित्याशङ्क्य चक्षुषेत्यादेस्तात्पर्यमाह । रूपेति । चक्षु
रूपारब्धं रूपग्राहकत्वादित्यत्र व्याप्तिमाह । अभिव्यङ्ग्येति । तदूर्मिं दर्शयति ।
रूपेति ॥ ७३ ॥

अशेषविषयात्मत्वं मनोबुद्ध्योर्विनिर्दिशेत् ॥

सर्व्वगोचरभासित्वात्तादात्म्ये तच्च युज्यते ॥ ७४ ॥

रूपादिग्राहित्वेऽपि मनोबुद्ध्योस्तदारब्धत्वाभावान्न व्याप्तिरिति चेन्नेत्याह । अशे-
षेति । रूपदीपयोः साजात्येऽप्यारम्भकारम्यत्वाभावात्साध्यविकलतेति चेन्नेत्याह ।
तादात्म्य इति । विषयविषयिणोः साजात्यं तादात्म्ये सत्येव स्याद्विधान्तरेण तस्य
दुर्वचत्वादित्यर्थः ॥ ७४ ॥

एष एवानुसंधेयो न्यायो योऽयमिहोदितः ॥

वक्ष्यमाणान्सु सर्वासु दिक्षु प्रत्येकशः क्रमात् ॥ ७५ ॥

किंदेवतोऽस्यामित्यादावुक्तन्यायं किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायामित्यादावतिदिशति ।
एष इति । इहेति प्राच्यां दिशीति यावत् ॥ ७५ ॥

१३३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

प्राच्यां रूपोपसंहारो दिक्त्रये कर्मसंहतिः ॥

ध्रुवायां संहतिर्नाम्नो हृदये सर्वसंहतिः ॥ ७६ ॥

दिशो वेदेत्यादिश्रुत्या दिग्विभागेन पञ्चधात्वं ध्यानार्थं देवस्योक्तम् । इदानीमेवंवि-
भागवादिन्याः श्रुतेराशयमाह । प्राच्यामिति । आद्यपर्यायेण हृदये रूपप्रपञ्चोपसं-
हारो दर्शितो हृदये ह्येव रूपाणीति श्रुतेर्दक्षिणायामित्यादिपर्यायत्रयेण तत्रैव कर्मोपसं-
हार उक्तो ध्रुवामित्याद्यन्यपर्यायेण तस्मिन्नेव नामसंहारोऽग्निप्रतिष्ठाया वाचो
हृदये प्रतिष्ठितत्वोक्तेरेवं नामरूपकर्मात्मकस्य सर्वस्य जगतः संहतिर्हृदये प्रस्तुत-
श्रुत्युक्तेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

केवलं कर्म याम्यायां प्रतीच्यां पुत्रजन्म च ॥

ज्ञानयुक्तमुदीच्यां च कर्मैवमुपसंहृतम् ॥ ७७ ॥

दिक्त्रये कर्मसंहतिरुक्ता तत्रावान्तरविभागमाह । केवलमिति । दक्षिणायामित्यादिना
केवलं कर्म हृदि संहतं गम्यते यज्ञस्य दक्षिणादिद्वारा हृदये प्रतिष्ठितत्वोक्तेः प्रती-
च्यामित्यादिना च पुत्रजन्माख्यं कर्म तत्रोपसंहृतं हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितमिति श्रुते-
रुदीच्यामित्यादिना च ज्ञानयुक्तं कर्म परिशेषात्तत्र संहतं सोमदेवताया दीक्षादिद्वारा
तत्प्रतिष्ठितत्वश्रुतेरेवं दिक्त्रये सर्वं कर्म हृदि संहतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नान्नश्चाप्युपसंहारो ध्रुवायां हृदि वर्णितः ॥

एवं क्रमेण निःशेषं जगद्ध्युपसंहृतम् ॥ ७८ ॥

ध्रुवामित्यादि विवृणोति । नान्नश्चेति । एवं सर्वसंहतिरित्युक्तं निगमयति । एव-
मिति ॥ ७८ ॥

सामर्थ्याच्च मनोऽप्यत्र विज्ञेयमुपसंहृतम् ॥

रूपादिपञ्चकं यस्मात्तद्वारेणाऽऽश्रितं हृदि ॥ ७९ ॥

निःशेषं जगदुपसंहृतं हृदीत्युक्तमस्मिन्प्रकरणे मनसो हृद्युपसंहाराश्रुतेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सामर्थ्याच्चेति । सामर्थ्यं स्फुटयन्मनसो हृदि संहारे हेतुमाह । रूपा-
दीति । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाख्यमर्थपञ्चकं मनोविकल्पितं तद्वारा हृदि संहतं न च
मनस्तत्र संहारं विना तद्विकल्पितस्य स युक्तोऽतो मनोऽपि हृदये संहतमि-
त्यर्थः ॥ ७९ ॥

निःशेषं ब्रह्मलोकान्तं संहृत्य हृदयात्मना ॥

याज्ञवल्क्यं स्थितं भूयो विदग्धः पर्यपृच्छत ॥ ८० ॥

कस्मिन्नु हृदयमित्यादिप्रश्नमुत्थापयति । निःशेषमिति । ब्रह्मलोकान्तं जगदिति
शेषः ॥ ८० ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३३१

सर्वोपसंहृद्दयं ब्रूहि कैतत्प्रतिष्ठितम् ॥

इत्युक्तोऽहँल्लिकेत्येवं संबोध्योत्तरमब्रवीत् ॥ ८१ ॥

प्रश्नप्रकारं दर्शयन्वाक्यं योजयति । सर्वेति । अहँल्लिकेत्यादिवाक्यमादत्ते । इत्युक्त इति ॥ ८१ ॥

अहँल्लिकेति वचसा नाऽऽधारान्तरमुच्यते ॥

आद्युदात्तत्वलिङ्गेन ह्यभिधानं विदग्धवत् ॥ ८२ ॥

यथा हृदयपदेन नामाद्यधिकरणमुक्तं तथाऽहँल्लिकशब्देनापि हृदयाधारो विवक्षितो वाक्यच्छायासाम्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अहँल्लिकेतीति । तर्हि कोऽर्थस्तस्येत्याशङ्क्य तं वक्तुमादौ संज्ञात्वमाह । आद्युदात्तत्वेति । अहनि लीयत इति विगृह्य किञ्चेति किपि कृते साधनं कृता बहुलमिति समासे तोलीति लत्वे संज्ञायां कन्निति कनि केऽण इति ह्रस्वत्वे च जिन्यादिर्नित्यमित्युदात्तस्तथाचाहँल्लिकशब्दोऽस्य संज्ञेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । विदग्धवदिति । दहतेः कर्मणि क्तप्रत्यये विशब्देन गतिसमासे गतिरनन्तर इति पूर्वप्रकृतिस्वरे विदग्ध इत्येतदाद्युदात्तं तदपि तस्याभिधानं भाष्ये तथोक्तेरित्यर्थः । उभयोः संज्ञात्वे यथोक्तां व्याकरणप्रसिद्धिमनुकूलयितुं हिशब्दः ॥ ८२ ॥

प्रेतीभूतोऽसि नूनं त्वं प्रेतवद्भापसे यतः ॥

लीयतेऽहनि रात्रौ च व्यज्यतेऽहँल्लिकस्ततः ॥ ८३ ॥

अहँल्लिकसंज्ञाया विषयमाह । प्रेतीभूतोऽसीति । कथमेषा संज्ञा प्रेतविषया येन तद्भाषणं दृष्ट्वा तस्येदं नाम स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । लीयत इति ॥ ८३ ॥

मत्तः शरीरात्कान्यत्र मय्येवातः प्रतिष्ठितम् ॥

अस्मदन्यत्र मन्वीथा यत्रेदं हृदयं कचित् ॥ ८४ ॥

यत्रेत्यादेस्तात्पर्यमाह । मत्त इति । देहे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । वाक्यस्थाक्षराणि व्याचष्टे । अस्मदिति । तस्मिन्काले शरीरं मृतं स्यादिति शेषः ॥ ८४ ॥

यद्येतद्देहतोऽन्यत्र हृदयं स्यादवस्थितम् ॥

हृद्वियुक्तं तदा देहमयुः श्वानो मृतं ध्रुवम् ॥ ८५ ॥

यद्धीत्यादेरर्थमाह । यदीति ॥ ८५ ॥

न त्वयं मृत इत्यस्मात्कारणादवसीयताम् ॥

वनसिंहवदेवैतद्वयमन्योन्यसंश्रयम् ॥ ८६ ॥

हृदयस्य देहस्थत्वे श्रौतं लिङ्गमाह । न त्विति । देहस्थत्वं हृदयस्येति शेषः । कुत्र प्रतिष्ठितो देहस्तत्राऽऽह । वनेति ॥ ८६ ॥

नर्ते लिङ्गं शरीरस्य स्थितिः काचिदिहेष्यते ॥

न शरीरं विना लिङ्गं कस्मैचित्कर्मणे क्षमम् ॥ ८७ ॥

१३३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

हृदयदेहयोरन्योन्याश्रयत्वं स्पष्टयति । नर्त इति । ननु स्थूलस्य सूक्ष्मदेहमुपेक्ष्य स्थित्यभावेऽपि स्थूलं विनैतद्यावन्मोक्षं स्थास्यति तन्नान्योन्याश्रयतेत्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना ॥ ८७ ॥

न ह्यन्योन्यातिरेकेण संहतानां क्वचित्स्थितिः ॥

संहतं च प्रतीचोऽन्यज्जगदेतच्चराचरम् ॥ ८८ ॥

किंच हृदयदेहावन्योन्यप्रतिष्ठितौ संहतत्वात्संमतवदित्याह । न हीति । हेत्वसिद्धिं धुनीते । संहतं चेति ॥ ८८ ॥

कार्यत्वाद्द्वयमप्येतद्यतो न स्वाश्रयं ततः ॥

तत्प्रतिष्ठापथाप्राप्तीच्छाकल्यो निर्णयेच्छया ॥ ८९ ॥

कस्मिन्नु त्वं चेत्यादिप्रश्नं सहेतुमुत्थापयति । कार्यत्वादिति ॥ ८९ ॥

द्वावप्येतौ ममाऽऽत्मानौ प्राण एव प्रतिष्ठितौ ॥

प्राणोऽपाने स च व्यान उदाने व्यान आश्रितः ॥ ९० ॥

समाने च तथोदानः सूत्रात्मनि समाश्रितः ॥

एवमेष समानान्तः शाकल्यप्रश्ननिर्णयः ॥ ९१ ॥

प्राण इत्यादेरर्थमाह । द्वावित्यादिना । सूत्रात्मनि सूत्रस्याऽऽत्मा मूलकारणं तस्मिन्नित्यर्थः । वाक्यार्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥

देहहृद्वायवोऽन्योन्यप्रतिष्ठाः संहतत्वतः ॥

प्रयुक्ताः कर्मणा पुंसां वर्तन्ते भोगसिद्धये ॥ ९२ ॥

कस्मिन्हृदयमित्यादेः समानान्तग्रन्थस्य तात्पर्यं संक्षिपति । देहेति । तेषां प्रवर्तकं प्रवृत्तिफलं च दर्शयति । प्रयुक्ता इति ॥ ९२ ॥

सकारणमिदं सर्वमाकाशान्तं यथोदितम् ॥

ओतं प्रोतं च यत्रेदं तदक्षरमथोच्यते ॥ ९३ ॥

स एष इत्यादिस्तात्पर्यमाह । सकारणमिति । यथोदितमेकत्वेनानेकत्वेनाष्टधा पञ्चषोक्तमिति यावत् । द्वितीयमिदंपदमक्षरविषयम् ॥ ९३ ॥

विहायाऽऽख्यायिकारूपं स्वेनैव वचसा श्रुतिः ॥

पुरुषार्थं समापित्सुः स एष इति चावदत् ॥ ९४ ॥

ननु शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः संवादात्मिकेयमाख्यायिका न चात्र शाकल्येनाक्षरं पृष्टं चत्कथं तत्कथनार्थं याज्ञवल्क्यस्य प्रवृत्तिरत आह । विहायेति । विज्ञानादिवाक्ये समासेर्वक्ष्यमाणत्वात्कुतोऽत्र तादर्थ्येन निर्विशेषार्थोक्तिरित्याशङ्कायां श्रुतरेषां शेषः ॥ ८४ ॥ वक्तुं चशब्दः ॥ ९४ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३३३

प्रशासन इदं तस्थौ यस्यान्तर्यामिरूपिणः ॥

स एष नेति नेतीति मधुकाण्डेऽपि वर्णितः ॥ ९५ ॥

पदयोरर्थमाह । प्रशासन इति । यस्य कूटस्थदृष्टिमात्रस्यान्तर्यामित्वकरुपनाधि-
ष्ठानस्याज्ञानवशात्प्रशासने द्वावापृथिव्यादि स्थितं स परमात्मैष प्रत्यगात्मैवेत्यर्थः । निषे-
धद्वयं मूर्तामूर्तब्राह्मणे व्याख्यातमित्याह । नेतीति । तस्यैव कूर्चब्राह्मणे वक्ष्यमाणत्व-
मप्यर्थः ॥ ९५ ॥

ननु ब्रह्माधिकारत्वात्कथमात्मेत्यनूद्यते ॥

नैष दोषोऽतिरेकेण नाऽऽत्मनो ब्रह्मता यतः ॥ ९६ ॥

आत्मशब्दमाक्षिपति । नन्विति । अक्षरमिति शेषः । परिहरति । नेत्या-
दिना ॥ ९६ ॥

ग्राह्यत्वं शरणं सङ्गो भयं चाज्ञानकारणम् ॥

तदत्ययाद्भयान्तानि न सन्ति प्रत्यगात्मनि ॥ ९७ ॥

अगृह्य इत्यादीनि पदानि व्याचष्टे । ग्राह्यत्वमिति । शरणं शैथिल्यं भयं व्यथा-
नाशौ ॥ ९७ ॥

निरविद्योऽसितो भास्वदविलुप्तचिदात्मकः ॥

यत एवमतो नास्य नाशान्ता विक्रियाऽऽत्मनः ॥ ९८ ॥

तदत्ययादित्युक्तं प्रकटयति । निरविद्य इति । अविद्यातिक्रमफलमाह । यत
इति ॥ ९८ ॥

कार्यधर्मानतीत्यैतांस्तद्धेतोरप्यतिक्रमात् ॥

अपूर्वानपराद्येकः पूर्णः स्वात्मन्यवस्थितः ॥ ९९ ॥

कारणातिक्रमात्कार्यातिक्रमेऽपि कुतोऽनतिशयपुमर्थसिद्धिस्तत्राऽऽह । कार्येति ॥ ९९ ॥

श्रुतिः स्वेनैव वचसा साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥

समापय्याऽऽत्मविज्ञानं भूयोऽप्याख्यानरूपकम् ॥ १०० ॥

गृहीत्वा परिपप्रच्छ शाकल्यमभिमानिनम् ॥

याज्ञवल्क्यात्मिका भूत्वा ह्यतिनिर्वन्धकारिणम् ॥ १०१ ॥

एतानष्टावित्यादिवाक्यस्य पूर्वेणासंगतिमाशङ्क्य परिहरति । श्रुतिरिति । विद्याभि-
मानित्वादतिनिर्वन्धकारित्वाच्च शाकल्यं प्रति प्रष्टुं युक्तमिति वक्तुं हिशब्दः ।
॥ १०० ॥ १०१ ॥

धनं निसृष्टं राज्ञेह ब्रह्मिष्ठोद्देशतो यतः ॥

प्रष्टुं नैवाधिकारोऽतोऽब्रह्मिष्ठस्येह विद्यते ॥ १०२ ॥

१३३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

शाकल्योऽत्र प्रष्टा कथं तं प्रति प्रश्नोऽन्यस्येत्याशङ्क्य शाकल्यस्य प्रश्नाधिकारं निराचष्टे । धनमिति । इहेति बहुदक्षिणयज्ञोक्तिः । अब्रह्मिष्ठस्येति च्छेदः । द्वितीयस्त्वहशब्दो ब्रह्मवित्सभाविषयः ॥ १०२ ॥

अब्रह्मिष्ठत्वसिद्ध्यर्थमतोऽप्राक्षीदुषाऽन्वितः ॥

स याज्ञवल्क्यः शाकल्यं सापराधत्वसिद्ध्ये ॥ १०३ ॥

कथं शाकल्यस्याब्रह्मिष्ठत्वं तत्राऽऽह । अब्रह्मिष्ठत्वेति । अब्रह्मिष्ठस्य प्रश्नानधिकारोऽतःशब्दार्थः । प्रश्नानधिकारिणोऽपि शाकल्यस्य प्रश्ने प्रवृत्तेस्तस्मिन्नयुक्तकारिणि कोपान्वितश्चेन्मुनिस्तर्हि तत्र शापमदत्त्वा किमिति तस्याब्रह्मिष्ठत्वसिद्ध्यर्थमपृच्छदित्याशङ्क्य शापहेतुज्ञापनार्थमित्याह । सापराधत्वेति ॥ १०३ ॥

स एष नेति नेत्याद्यः प्रश्नो वाऽयं समीक्ष्यताम् ॥

मध्ये वाक्यच्छिदोऽभावादिति शब्दस्य पूर्ववत् ॥ १०४ ॥

स एष इत्यादि श्रौतं वाक्यमेतानीत्यादिप्रश्नवाक्यमित्युक्तो विभागः । इदानीमेकवाक्यत्वमाश्रित्याऽऽह । स इति । एकवाक्यत्वे हेतुः । मध्य इति । कस्मिन्नु दृढयमित्यादौ सति वाक्यभेदे तद्धेतुरिति शब्दो मध्ये दृष्टो न च न रिष्यत्येतान्यष्टावित्यत्र मध्ये वाक्यच्छिदिति शब्दो दृश्यते तदेकमिदं प्रश्नवाक्यमित्यर्थः ॥ १०४ ॥

समासव्यासरूपेण शाकल्यो यदपृच्छत ॥

ततः परस्ताच्छाकल्यं याज्ञवल्क्योऽप्यपृच्छत ॥ १०५ ॥

वाक्यैक्येऽपि शाकल्यप्रश्ने निर्दिधारयिषिते नान्यस्य प्रश्नोऽवकाशवानित्याशङ्क्याऽऽह । समासेति । ततः परस्ताच्छाकल्यप्रश्ननिर्णयादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ १०५ ॥

ऐकात्म्ये सर्वमेवेदं कार्यकारणलक्षणम् ॥

समापनीयं निःशेषं समासव्यासवर्जिते ॥ १०६ ॥

शाकल्यस्याब्रह्मिष्ठत्वं प्रकटीकृत्य सापराधत्वमापाद्य शापं ददतो मुनेरपि कोपावेशादब्रह्मिष्ठता स्यादित्याशङ्क्य प्रष्टुरभिप्रायमाह । ऐकात्म्य इति ॥ १०६ ॥

अपि शास्त्रार्थसंबन्ध उत्तरस्याः श्रुतेरयम् ॥

तदनुक्तौ यतः पूर्वं सर्वं स्यात्तुषकण्डनम् ॥ १०७ ॥

उक्तमभिप्रायमुपपत्त्या साधयति । अपीति । पूर्वोत्तरश्रुतेरयमेव शास्त्रार्थसंबन्धो यदेकरसे प्रतीचि सर्वसमाप्तेस्तद्विशेषतेत्यर्थः । मा भूत्पूर्वोत्तरश्रुतेः शास्त्रार्थसंबन्धस्तत्राऽऽह । तदनुक्ताविति । पूर्वमुत्तरं चेति द्रष्टव्यं न हि शास्त्रार्थसंबन्धानुक्तौ पूर्वोत्तरश्रुत्योरर्थवत्त्वं तथाच तयोस्तत्त्वज्ञानशेषतया साफल्यार्थं प्रष्टुरभिप्रायो युक्तिमानित्यर्थः ॥ १०७ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३३५

अष्टावायतनान्यत्र पृथिव्यादीनि निर्दिशेत् ॥

अग्न्यादयस्तथा लोका अमृताद्याश्च देवताः ॥ १०८ ॥

प्रष्टुरभिप्रायमुक्तैतानीत्यादि व्याचष्टे । अष्टाविति । अत्रेत्यायतनादिनिर्धार-
णार्था सप्तमी । पृथिव्यादीनीत्यादिपदेन कामरूपाकाशतमोरूपोदकरेतांसि गृह्यन्ते ।
अष्टौ लोका इत्यस्यार्थमाह । अग्न्यादय इति । आदिपदेन हृदयचक्षुःश्रोत्रहृदय-
चक्षुर्हृदयहृदयानि गृहीतानि । अष्टौ देवा इत्यस्यार्थमाह । अमृताद्या इति । अत्राऽऽ-
द्यशब्देन स्त्रियः सत्यं दिशो मृत्युरसुर्वरुणः प्रजापतिरित्येता देवता विवक्षिताः ॥ १०८ ॥

शारीरप्रमुखास्तद्वदष्टौ ज्ञेया यथोदिताः ॥

पुरुषाः सर्व एवामी पुनर्दिक्षूपसंहृताः ॥ १०९ ॥

दिशश्च हृदये सर्वाः समाने हृदयादिकम् ॥

एवं समाने संक्षेपो विक्रासोऽनन्तदेवताः ॥ ११० ॥

अष्टौ पुरुषा इत्यस्यार्थमाह । शारीरेति । शारीरः प्रमुखो येषामिति षष्ठ्या काम-
मयादित्यपुरुषौ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कश्चायामयो दर्पणादिस्थप्रतिबिम्बो वापीकृपाद्यभिमानी
पुत्रमयश्चेत्यवशिष्टाः सप्तोक्ताः । स यस्तानित्यादेस्तात्पर्यमाह । सर्व एवेति । आय-
तनादयोऽष्टधा निर्दिष्टाश्चतुष्टयेऽपीत्यर्थः । हृदयादिकमित्यादिपदेन देहो गृह्यते । कार-
णान्तमेव शाकल्यज्ञानं न तस्मादुपरिष्ठादित्युपसंहरति । एवमिति ॥ १०९ ॥ ११० ॥

प्रत्यग्याथात्म्यमोहस्य महिमैष त्वयोदितः ॥

यतोऽविद्यैव प्रथते कार्यकारणरूपिणी ॥ १११ ॥

इदं च शाकल्यज्ञानमज्ञानजं मिथ्याज्ञानमिति सूचयति । प्रत्यगिति ॥ १११ ॥

स्वात्माविद्यानुरोधेव समासव्यासतामगात् ॥

आत्मा स्वतस्तु भास्वच्चिन्मात्रः पूर्णो निरञ्जनः ॥ ११२ ॥

परस्यैव कार्यकारणरूपेण प्रथनादविद्यैवेत्यवधारणायोगमाशङ्क्याऽऽह । स्वात्मेति ।
अत्यक्रामदित्यस्य विवक्षितमाह । स्वतस्त्विति ॥ ११२ ॥

यः स एतांस्त्वया पृष्ठांश्चतुरोऽप्यष्टकानिह ॥

निरुद्ध कार्यतां नीत्वा प्रत्युह्याथाऽऽत्मकारणे ॥ ११३ ॥

स यस्तानित्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षरार्थमाह । यः स इति । श्रौतस्य पुरुषशब्दस्य
देवतालोकायतनोपलक्षणत्वाच्चतुरोऽपीत्युक्तम् । इहेत्यविद्याभूमिग्रहः । निरुह्येत्यस्यार्थ-
माह । कार्यतामिति । अविद्याभूमौ स्थित्वा यथोक्तायतनादिभिर्लोकस्थितिमुपपाद्ये-
त्यर्थः । स्वकारणेऽन्तर्यामिणि सर्वं जगदुपसंहृत्य यः स्थितस्तं पृच्छामीति संबन्धं मत्वा
प्रत्युह्येतिपदमनूद्यार्थमाह । प्रत्युह्येति । अथेति संसारावस्थाद्योतनार्थम् ॥ ११३ ॥

१३३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

विभज्य कारणादुच्चैर्नीत्वा कार्यात्मतां मुहुः ॥

वस्तुवृत्तेन निःशेषान्कार्यकारणलक्षणान् ॥ ११४ ॥

योऽत्यक्रामदनानात्वो भेदसंसर्गवर्जितः ॥

तं त्वौपनिषदं देवं साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥ ११५ ॥

पदद्वयार्थमुक्तमनुभाषते । विभज्येति । साभासाज्ञानादायतनादिविभागं कृत्वा तस्य लोकस्थितिहेतुतां प्रतिपाद्य पुनस्तत्सर्वं स्वात्मन्येव संहृत्य यः स्थितस्तं पृच्छामी-
त्यर्थः । अत्यक्रामदित्यस्यार्थं स्फुटयति । वस्तिवति । तं पृच्छामीत्युत्तरत्र संबन्धः ।
न मुख्यमतिक्रमणमिति वस्तुवृत्तत्वविशेषणाद्विज्ञातम् । तत्र हेतुः । अनानात्व इति ।
तं त्वेत्यादिवाक्यमादत्ते । तमिति । अत्रापि पृच्छामीति संबन्धः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

आस्वेवोपनिषत्स्वेनं यतो व्याचक्षते बुधाः ॥

कर्मकाण्डे विरोधित्वाभैवेनं व्याचक्षिरे ॥ ११६ ॥

औपनिषदपदं व्याचष्टे । आस्वेवेति । अवधारणे हेतुमाह । कर्मेति । तस्मादौपनि-
षद इति शेषः ॥ ११६ ॥

तं त्वौपनिषदं धीरा ब्रह्मात्मानं प्रचक्षते ॥

तं त्वा पृच्छामि शाकल्य तं मह्यं ब्रूहि तच्चतः ॥ ११७ ॥

अत्र विद्वत्प्रसिद्धिं प्रमाणयति । तं त्वेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यं योजयति ।
तं त्वेति ॥ ११७ ॥

न चेद्वक्ष्यसि तं मे त्वं मूर्धा ते विपतिष्यति ॥

न विजज्ञौ च शाकल्यस्तप्मात्मानं यथोदितम् ॥ ११८ ॥

न चेदित्यादेरर्थमाह । न चेदिति । तं हेत्यादि व्याचष्टे । नेति । खेदार्थो
निपातः ॥ ११८ ॥

ततः स याज्ञवल्क्योत्थशापवाक्याख्यवद्विना ॥

दग्धः सद्यो ममारैव ब्रह्मविद्विद्वज्वरान्वितः ॥ ११९ ॥

तस्य हेत्यादेरर्थमाह । तत इति ॥ ११९ ॥

कर्मप्रकरणे नायं श्रुतः पूर्वं कदाचन ॥

मित्यं ह्युपनिषत्स्वेव श्रूयते वैदिकीष्वयम् ॥ १२० ॥

यदौपनिषदत्वं पुरुषस्योक्तं तदयुक्तं कर्मकाण्डेऽपि तत्प्रसिद्धेन चास्य कर्मविरो-
धित्वं कर्तृत्वेन तदानुगुण्यात् । यथाऽऽहुः—यस्यैतच्छरीरं सोऽपि तैर्यज्ञायुधैर्यज्ञायु-
धीति । तत्राऽऽह । कर्मेति ॥ १२० ॥

कर्मकाण्डादपच्छिद्य तेनात्रैवैष भण्यते ॥

अपि प्राप्तं कर्मकाण्डे तद्विरोधात् नान्ब्रवीत् ॥ १२१ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३३७

कर्तृत्वेन तत्रापि श्रुतेर्नेति चेत्तत्राऽऽह । कर्मकाण्डादिति । यद्यपि कर्मकाण्डे कर्तृ-
त्वेन प्राप्तं पुरुषरूपं तथाऽपि तदसंसारित्वादिलक्षणं तत्र नोपयुक्तं तस्य कर्मविरोधि-
त्वाद्यथोक्तमनुपयोगादधिकारविरोधाच्चेति तेन कर्मकाण्डाद्यावत्सर्वोपनिषत्स्वेवायं निर्दिश्यत
इति युक्तमस्योपनिषदत्वमित्यर्थः । किंचौत्पत्तिकसूत्रे स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा
स्वर्गं लोकं जयतीत्यत्र देहाद्यतिरिक्तात्मनि साधिते तत्सतत्त्वं वाच्यत्वेन प्राप्तमपि
तज्ज्ञानस्य कर्मविरोधित्वादेव भाष्यकृन्नोचिवांस्तस्मादौपनिषदत्वं पुंसो मीमांसकैरपीष्ट-
मित्याह । अपि प्राप्तमिति । उक्तं हि—दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेव-
णेनेति ॥ १२१ ॥

प्रत्यग्ज्ञानस्य नैवातः कर्मणा स्यात्समुच्चयः ॥

एकात्म्यवस्तुविज्ञानं कर्मभिर्हि विरुध्यते ॥ १२२ ॥

एतेन समुच्चयोऽपि प्रत्युक्त इत्याह । प्रत्यगिति । अतःशब्दितं हेतुं स्पष्टयति ।
एकात्म्येति ॥ १२२ ॥

अपरे पण्डितमन्याः सम्यग्ज्ञातात्मतत्त्वकाः ॥

कर्मव्यध्वेषु कुर्वन्ति यथावत्स्वात्मबोधनम् ॥ १२३ ॥

कुतः पुनः समुच्चयस्य प्रसङ्गो येन निरस्यते तत्राऽऽह । अपर इति । समुच्चयं
वदन्तीति शेषः । कर्मचोदितकालादन्यत्र वस्त्वनुसृत्य ज्ञानमभ्यस्यन्ति चोदितकाले कर्म
कुर्वन्तीति समुच्चयोपपत्तिमाह । सम्यगिति ॥ १२३ ॥

वस्तुतन्त्रं न हि ज्ञानं कर्तृतन्त्रं क्रिया यथा ॥

कर्मव्यध्वोपरोधेन ह्यन्यथात्वं प्रपद्यते ॥ १२४ ॥

तं निराकरोति । वस्त्विति । वस्तुतन्त्रं हि ज्ञानं न क्रियावत्कर्तृतन्त्रं यदि कर्मणो
विहितकालात्कालान्तरे ज्ञानाभ्यासस्तदा तद्वस्तुतन्त्रत्वं जह्यात्तथाच योषिदग्निदृष्टिव-
ज्ज्ञानत्वासिद्धिरित्यर्थः । अवस्तुतन्त्रत्वे ज्ञानस्य क्रियावज्ज्ञानत्वानुपपत्तिरित्युक्तेति
हिशब्दाभ्यासः ॥ १२४ ॥

यत्कर्तुमन्यथा कर्तुमकर्तुं वाऽपि शक्यते ॥

स्वातन्त्र्यात्तत्र भवता क्रियतां तद्यथेष्टकम् ॥ १२५ ॥

किंचाभ्यासस्य ज्ञानस्य वा कर्मणा समुच्चयस्तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । यत्कर्तुमिति ।
अभ्यासस्य क्रियात्वात्कर्मसमुच्चयेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥ १२५ ॥

वस्तुवृत्तानुरोधेव यत्तु ज्ञानं भवेदिह ॥

व्यभिचारं न तद्याति पुरुषेच्छावशात्कचित् ॥ १२६ ॥

द्वितीयं निराह । वस्तुवृत्तेति । इहेत्यधिकारिग्रहणं कचिदिति व्यभिचारप्रतियो-
ग्यर्थकथनं तत्त्वज्ञानस्यापुंस्तन्त्रत्वान्नोक्तरीत्या समुच्चय इति भावः ॥ १२६ ॥

१३३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

उपवादिनेह विदुषो न भाव्यं कस्यचित्कचित् ॥

एवंविदपि सञ्ज्ञानुरूपवादादभूद्यतः ॥ १२७ ॥

प्रासङ्गिकं समाप्य तस्मान्नोपवादी स्यादिति भाष्योपात्तं वाक्यं व्याकरोति । उपवादिनेति । परिभवकर्त्रेति यावत् । इहेति जगति कचिद्देशे काले वेत्यर्थः । उत हीत्यादेरर्थमाह । एवंविदिति ॥ १२७ ॥

दग्धक्रोधनिदानः सन्याज्ञवल्क्योऽपि शत्रुताम् ॥

शाकल्यस्यापि संयात उपवादैकदोषतः ॥ १२८ ॥

हेत्वर्थं प्रपञ्चयति । दग्धेति । ब्राह्मणस्यापीति द्वितीयस्यापेक्षार्थः ॥ १२८ ॥

तस्मान्नैवोपवादी स्याद्याज्ञवल्क्योऽपि शत्रुताम् ॥

यस्मादगात्कष्टतरं नोपवादादतः परम् ॥ १२९ ॥

हेतुमनूय प्रतिज्ञातार्थं निगमयति । तस्मादिति । अतो वाक्याभ्यां परिभवात्कष्टतरं नास्तीति परिभवत्यागपरः स्यादिति शिष्यशिक्षार्थमाह । कष्टतरमिति ॥ १२९ ॥

परलोकविनाशोऽपि विद्वद्विद्वेषकारणात् ॥

अग्निहोत्राग्निसंस्कारं यतो नावाप शापतः ॥ १३० ॥

अपि हेत्यादेरभिप्रायमाह । परलोकेति । प्राप्तः शाकल्यस्येति शेषः । तत्र हेतुः । विद्वदिति । अग्निहोत्राग्निना पुत्रादिभिर्यथाविधिसंस्काराद्वेषकृतपापनिर्हरणात्तस्य परलोकसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अग्निहोत्रेति । पुरेऽतिथ्ये मरिष्यसीत्यादिशापदर्शनादित्यर्थः । अतोऽस्य परलोकविनाश इति शेषः ॥ १३० ॥

परिमोषिणो यतोऽस्थीनि धनशङ्काप्रचोदिताः ॥

तान्यप्यस्यापजह्रुस्ते ब्रह्मविद्वेषहेतुतः ॥ १३१ ॥

अपीत्यादिपदानि व्याचष्टे । परिमोषिण इति । अतो ब्रह्मविद्वेषो न कार्य इति शेषः ॥ १३१ ॥

अनात्मार्थनिषेधेन यो नेतीति पुरोदितः ॥

विधिद्वारेण तस्यैव निर्देशार्थं परा श्रुतिः ॥ १३२ ॥

मूलं च जगतो वाच्यमत आख्यानतोऽपि च ॥

जित्वा देया द्विजान्नाव इत्यर्थं चोत्तरा श्रुतिः ॥ १३३ ॥

शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादाख्यायिकां समाप्याथ हेत्यादेः समाप्त्यन्तसंदर्भस्य तात्पर्यमाह । अनात्मेति । जगतो मूलं वाच्यमतश्च परा श्रुतिरिति संबन्धः । आख्यायिका किमर्थेत्यत आह । आख्यानतोऽपीति । ततो हि कथ्यमानं सुबोधमतश्च सा स्यादेवार्थवतीत्यर्थः । तस्याः स्थूलं तात्पर्यमाह । जित्वेति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३३९

साधर्म्ये सति वैधर्म्यं शक्यं प्रष्टुं यतस्ततः ॥

साधर्म्यमुच्यते श्रुत्या तद्वनस्पतिमर्त्ययोः ॥ १३४ ॥

यथेत्यादिमन्त्रस्य तात्पर्यमाह । साधर्म्यं इति । अन्वयसापेक्षत्वाद्यतिरेकस्याऽऽदौ साधर्म्यवचनमुचितमित्यर्थः ॥ १३४ ॥

बीजाद्वनस्पतेर्जन्म मूलाच्चेहोपलभ्यते ॥

मर्त्यस्य जन्ममूलं यत्तद्ब्रूत ब्राह्मणा मम ॥ १३५ ॥

यदित्यादेस्तात्पर्यमाह । बीजादिति ॥ १३५ ॥

रेतो मूलं न वो वाच्यं जीवतस्तद्धि जायते ॥

न मृतस्येह रेतोऽपि विद्यते कस्यचित्कचित् ॥ १३६ ॥

रेतस इति मा वोचतेत्यस्यार्थमाह । रेत इति । उत्तरं हेतुत्वेनावतारयति । जीवत इति । तस्यार्थं व्यतिरेकद्वारा दर्शयति । नेति ॥ १३६ ॥

अपि धानारुहो वृक्षो बीजात्तज्जन्मदर्शनात् ॥

मृतस्य बीजस्थानीयं न च किञ्चिदिहेक्ष्यते ॥ १३७ ॥

अस्तु तर्हि धानादेर्वृक्षजन्मवज्जीवत्पुरुषस्थरेतोवशादितरस्य मृतस्य जन्मेत्याशङ्क्य धानारुह इत्यादेरर्थमाह । अपीति । काण्डरुहोऽपीत्यपेरर्थः । सर्वस्मिञ्जगति लीने पुनस्तज्जन्मकारणस्य पृष्टत्वाद्रेतसोऽपि कार्यमध्यपातिनो न तद्धेतुता कथं वा जायमानपुरुषासिद्धौ पुरुषान्तरासिद्धेस्तद्वतरेतसो जगद्धेतुतेति भावः ॥ १३७ ॥

धानारुहो यथा वृक्षः साक्षादव्यवधानतः ॥

मर्त्यजन्म तथा साक्षाद्यतस्तदभिधीयताम् ॥ १३८ ॥

अञ्जसेत्यादेस्तात्पर्यमाह । धानेति ॥ १३८ ॥

यथाऽनुभूतशक्तीह बीजं वृक्षस्य दृश्यते ॥

न च तादृङ्मृतस्यास्ति यस्मात्तस्य पुनर्भवः ॥ १३९ ॥

अनुभवानुरोधी जगद्धेतुरेष्टव्यस्तान्निर्देशो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति ॥ १३९ ॥

दृष्टः काण्डरुहोऽपीह वृक्षस्तद्वचनेष्यते ॥

हस्तपादादितश्छिन्नान्न मृतस्य पुनर्भवः ॥ १४० ॥

बीजानुपलम्भेऽपि छिन्नस्य वृक्षस्य पुनरुद्भवोऽनुभूयते तद्वन्मृतस्य विना बीजं जन्म किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्ट इति । दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । हस्तेति ॥ १४० ॥

मूलाद्बीजाच्च वृक्षस्य साक्षाद्यद्वत्समुद्भवः ॥

तद्वन्मृतस्य वक्तव्यं न तु पुत्रप्रपौत्रवत् ॥ १४१ ॥

१३४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये—

धानारुह इत्यादेरर्थमुपसंहरति । मूलादिति । पित्रादे रेतसः सकाशात्पुत्रादिव-
न्मृतस्य न रेतसो जन्म तद्धेतोरेव पृष्टत्वादिति व्यावर्त्यमाह । न त्विति ॥ १४१ ॥

समूलबीजं चेद्वृक्षमावृहेयुस्तदोभयम् ॥

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्कणः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ १४२ ॥

ननु वृक्षस्यापि नष्टस्य कदाचिदनुत्पादो दृष्टस्तथा जगतोऽपि मृतस्य पुनरुत्पत्तिर्मा-
भूतथाच कृतं तत्कारणचिन्तयेत्याशङ्क्य यत्समूलमित्यादेरर्थमाह । समूलबीजमिति ।
वृक्षारूपं कार्यं सकारणमुत्पाटितं चेन्न वृक्षस्तत्कारणं वा स्यादेवं जगदपि यदि सका-
रणं सम्यग्बोधबाधितं न तर्हि भूयो भवति यदा त्वबाधितं तदा कारणमस्याऽऽवश्यक-
मित्यर्थः ॥ १४२ ॥

मतं न जायमानोऽस्ति जातत्वादेव कारणात् ॥

पुमाञ्जनिष्यमाणो वा संसारस्य प्रवाहतः ॥ १४३ ॥

जात एवेत्यस्यार्थमाह । मतमिति । कथं तर्हि संसारधीस्तत्राऽऽह । संसार-
स्येति ॥ १४३ ॥

प्रवाहरूपी संसारो दीपार्चिर्वदवस्थितः ॥

न जायते जनिष्यन्वा तस्मादस्तीह कश्चन ॥ १४४ ॥

तस्य प्रवाहरूपेण सदा सत्त्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्रवाहेति । स्वभाववादं निगम-
यति । नेति ॥ १४४ ॥

जात एवेत्यतोऽसाधु यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ॥

जनित्वा म्रियते सर्वो मृत्वा भूयश्च जायते ॥ १४५ ॥

श्रुतिस्थनञर्थमाह । जात इति । जायत इति पदं हेतुत्वेन व्याकुर्वन्पूर्वार्धस्थातः-
शब्दार्थं स्फुटयति । जनित्वेति ॥ १४५ ॥

निर्वीजस्य च जन्मेह नाऽऽगमान्न च युक्तिः ॥

ब्रूतातो जगतो मूलं यतो भूयोऽभिजायते ॥ १४६ ॥

तथाऽपि कारणं विना जन्मनाशौ स्यातामिति चेन्नेत्याह । निर्वीजस्येति । चकारो
नाशसमुच्चयार्थः । सदेव सोम्येत्यादिश्रुतेर्विपरीतश्रुतैश्चानभिव्यक्तनामरूपकारणविषय-
त्वादकारणयोश्च जन्मनाशयोरव्यवस्थितेर्न स्वभाववादौ युक्त इत्यर्थः । तदसंभवे फलितं
वदन्को न्वेनमित्यादेस्तात्पर्यमाह । ब्रूतेति । अमृषा वनस्पतिपुरुषयोः साधर्म्यमवितथं
व्यवहाराङ्गमङ्गीकृतमुत्पाटिका वृक्षसंलग्ना बाह्या त्वगुक्ता वृक्षस्योत्पटो नाम तदीयत्वचः
सकाशादुद्गच्छन्निर्यासः शकराणि शकलानि किनाटं काष्ठान्तसंलग्नमतिमूक्षं वल्कलरूपं
चर्मेति श्रुतिपदानामर्थो विवेचनीयः ॥ १४६ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३४१

तत्पृष्ठं जगतो मूलं न विदुर्ब्राह्मणा यतः ॥

अतो जिता हता गावो याताः सर्वे यथायथम् ॥ १४७ ॥

तन्नेत्यादिभाष्यं विभजते । तदिति ॥ १४७ ॥

पृष्ठं यद्याज्ञवल्क्येन न विदुर्ब्राह्मणाश्च यत् ॥

श्रुत्या स्वतन्त्रया तन्नो ब्रह्माऽऽविष्क्रियते परम् ॥ १४८ ॥

विज्ञानमित्याद्यवतारयति । पृष्ठमिति । आख्यानतो व्युत्थितिः स्वातन्त्र्यम् ॥ १४८ ॥

साक्षादित्यादिना प्रोक्तस्तथा सर्वान्तरश्च यः ॥

अस्थूलोऽनणुरित्येवमक्षरात्माऽवधारितः ॥ १४९ ॥

नेति नेतीति यश्चोक्त इहौपनिषदः पुमान् ॥

तस्य साक्षादयं श्रुत्या निर्देशः क्रियतेऽधुना ॥ १५० ॥

तत्तात्पर्यं वृत्तमनूद्य स्फुटयति । साक्षादित्यादिनेति । यद्विधिमुखेन निषेधमुखेन चोक्तं प्रत्यग्रब्रह्म तस्य पुनरपि विधिद्वारा निर्णयार्थमिदं वाक्यमित्यर्थः ॥ १४९ ॥
॥ १५० ॥

विज्ञानमिति चैतन्यं कूटस्थमभिधीयते ॥

न कारकं न धात्वर्थो नापि यत्स्यात्क्रियाफलम् ॥ १५१ ॥

विज्ञानशब्दार्थमाह । विज्ञानमिति । कथं कूटस्थमित्युच्यते तत्राऽऽह । नेत्यादिना ॥ १५१ ॥

न चापि तदभावश्च नेत्यस्थूलादिशास्त्रतः ॥

अभावस्यापि तत्साक्ष्यात्तदभावः कुतो मितेः ॥ १५२ ॥

कारकादिरूपत्वाभावे तदभावत्वं भावाभावयोरन्योन्यप्रतिस्पर्धित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । कारकादिभावं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । भावाभावयोरन्योन्यप्रत्यनीकत्वेन विधानन्तरवैधुर्यं तु नास्माकं संमतमिति वक्तुं चशब्दः । भावाभावद्वैतनिषेधेन श्रुत्या ज्ञापितत्वाच्चितो युक्तं कौटस्थ्यमित्यर्थः । चैतन्यस्यैवाभावात्कथं कूटस्थत्वविशेषितविज्ञानार्थो न हि न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति श्रुतेश्चैतन्यं नामास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । अभावस्येति । श्रुतिस्तु मैत्रेय्यां निर्णीतेति भावः ॥ १५२ ॥

एतावन्मात्रयाथात्म्यात्कार्यकारणवस्तुनः ॥

अतस्तत्त्वमसीत्युक्त्या तादात्म्यं प्रतिपाद्यते ॥ १५३ ॥

इतश्च कूटस्थं चैतन्यमस्तीत्याह । एतावन्मात्रेति । न हि निरधिष्ठाना कल्पनेत्यसत्कृतमित्याशयः । यद्वा सत्यपि चैतन्ये तस्य कार्यकारणयोरन्यतरत्वान्न कौटस्थ्यमित्याशङ्क्य तयोस्तत्राऽऽरोपादुभयविलक्षणं तदित्याह । एतावन्मात्रेति । उक्तयुक्त्या

१३४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

कूटस्थचैतन्यसत्त्वे तत्त्वमासिवाक्यं प्रमाणयति । अत इति । यद्वाऽस्तु कूटस्थचैतन्यं प्रतीचस्तु किमायातमत आह । अत इति ॥ १९३ ॥

निर्धूताशेषदुःखौघहेतुत्वात्सुखमेव तत् ॥

अथैष एव परमो यो वै भूमेतिशास्त्रतः ॥ १९४ ॥

आनन्दशब्दार्थमाह । निर्धूतेति । आनन्दशब्दस्य वैषयिकसुखार्थत्वात्कथं प्रकृतं विज्ञानमेव सुखमित्याशङ्क्य तस्य परानन्दत्वे मानमाह । अथेति ॥ १९४ ॥

विषयेन्द्रियसंबन्धाद्यत्तु दुःखं सुखायते ॥

आद्यन्तवच्चात्तदुःखं दुःखसंस्कारजं तथा ॥ १९५ ॥

यत्त्वानन्दो वैषयिकं सुखमिति तत्राऽऽह । विषयेति । वैषयिकं सुखं दुःखानुविद्धतया दुःखत्वादाभासो न मुख्यमित्युक्त्वा दुःखत्वे हेत्वन्तरमाह । आद्यन्तेति । तत्रैव हेत्वन्तरं समुच्चिनोति । दुःखेति । साधनानुष्ठानक्षेशो दुःखसंस्कारस्तदधीनं लौकिकं सुखं दुःखमेवेत्यर्थः ॥ १९५ ॥

अव्यावृत्ताननुगतभास्वद्विज्ञानमात्रतः ॥

निरविद्याद्वयत्वात्तत्साक्षाद्ब्रह्मेति शब्द्यते ॥ १९६ ॥

उक्तविशेषणे हेतुकृत्य प्रत्यग्ब्रह्म विशेष्यं वक्तुं ब्रह्मपदमित्याह । अव्यावृत्तेति । निरविद्याद्वयत्वमविद्यातत्कार्यदुःखसंस्पर्शित्वाभावोपलक्षिताखण्डसुखैकतानत्वम् ॥ १९६ ॥

साविद्यः प्रत्यगात्मा यो वियद्योनिरुदाहृतः ॥

अन्तर्याम्यादिरूपेण स एव प्रथते मृषा ॥ १९७ ॥

कथं तर्हि तस्य कारणादिभावस्तत्राऽऽह । साविद्य इति । यः प्रत्यगात्मा पूर्वोक्तलक्षणः सोऽविद्यावशाज्जगद्धेतुरुक्तो वेदान्तेष्वतः सोऽन्तर्यामी सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादिना मिथ्यैवाऽऽभातीत्यर्थः ॥ १९७ ॥

अदृष्टफलसंभ्रमेप्सोर्दृष्टकर्मफलत्यजः ॥

रातेर्धनस्य दातुस्तद्ब्रह्मेदं स्यात्परायणम् ॥ १९८ ॥

रातिरित्यादेरर्थमाह । अदृष्टेति ॥ १९८ ॥

अस्मिन्प्रशास्तरि सति क्रियातत्फलसंगतेः ॥

नियमो युक्तिमानेष कर्मिणामुपपद्यते ॥ १९९ ॥

कर्मणः स्वफलदातृत्वसंभवात्किमिति तत्फलदातृ ब्रह्मोच्यते तत्राऽऽह । अस्मिन्निति । अचेतनस्य कर्मणो नियामकत्वायोगात्सर्वज्ञे सर्वेश्वरे नियन्तरि कर्मिणां कर्म-तत्फलयोगनियमो युक्तोऽतस्तत्फलदातृ ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १९९ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३४३

एवं संसरतस्तावत्परं ब्रह्म परायणम् ॥

जगतश्चाप्युपादानं स्वात्माविद्यासमन्वयात् ॥ १६० ॥

तिष्ठमानस्येत्यादि व्याकर्तुं वृत्तं कीर्तयति । एवमिति ॥ १६० ॥

निविष्टत्सोस्तु संसारान्मुनेस्त्यक्तैषणस्य च ॥

तद्विदस्तिष्ठमानस्य समाप्तिः स्यात्परायणम् ॥ १६१ ॥

सोपस्कारं तदादत्ते । निविष्टत्सोरिति । विरक्तस्य कृतसंन्यासस्य श्रवणाद्यभ्यस्यत-
स्तत्त्वं संविदानस्य तस्मिन्निष्ठावतो ब्रह्म परायणं परिसमाप्तिरित्यर्थः ॥ १६१ ॥

दग्धमोहान्धकारस्य प्रत्यग्बोधाग्निना मुनेः ॥

एकात्म्ये वर्तमानस्य ब्रह्मात्माऽस्य परायणम् ॥ १६२ ॥

उक्तं प्रपञ्चयति । दग्धेति ॥ १६२ ॥

तद्विदो ब्रह्मणश्चेह भेदहेतोरसंभवात् ॥

ब्रह्मैव ब्राह्मणः साक्षादुपचारात्परायणम् ॥ १६३ ॥

विदुषो ब्रह्मात्मता चेत्कथं परायणमभेदादित्याशङ्क्याऽऽह । तद्विद इति । इहेति
मोक्षशास्त्रोक्तिः ॥ १६३ ॥

यत्र वा अन्यदित्येवं यत्र त्वस्येतिवाक्यतः ॥

इत्युक्त्यर्थोपरोधेन व्याचक्षीत परायणम् ॥ १६४ ॥

कर्मिणां भेदेन परायणं ब्रह्म विदुषस्त्वभेदेनेत्युक्तमेकस्य परायणशब्दस्यार्थभेदायो-
गादित्याशङ्क्याऽऽह । यत्रेति । अविद्यादशायां भेदो विद्यादशायां तदभावश्चेति
शेषः । वाक्यद्वयावगतभेदाभेदानुसारेणोभयविधं परायणत्वं वाच्यमिति फलितमाह ।
इत्युक्तीति ॥ १६४ ॥

तस्मात्तमस्विनो ब्रह्म भेदेनैव परायणम् ॥

ध्वस्ताविद्यस्य चैकात्म्यात्कैवल्येन परायणम् ॥ १६५ ॥

द्विविधं परायणमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १६५ ॥

ब्रह्मण्यानन्दशब्दोऽयं प्रयुक्तः सुखवाचकः ॥

संवेद्ये च सुखे लोक आनन्दाख्या प्रयुज्यते ॥ १६६ ॥

सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्माविद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षास्पदमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मानन्दं
विचारयितुकामः समतमर्थमाह । ब्रह्मणीति । नन्वानन्दशब्दे ब्रह्मणि प्रयुक्ते ब्रह्मणो
विवक्षितमानन्दत्वं सिध्यति मैवं तस्य वेद्यविषयत्वाद्ब्रह्मणश्चावेद्यत्वादित्याह । संवेद्ये
चेति ॥ १६६ ॥

विशेषणतयाऽऽनन्दशब्दोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

वेदान्तेष्वत आनन्दो विचार्योऽयं प्रयव्रतः ॥ १६७ ॥

१३४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

न केवलमत्रैवाऽऽनन्दशब्दो ब्रह्मविशेषणार्पकत्वेन श्रुतः किंतु श्रुत्यन्तरेऽपीत्याह । विशेषणतयेति । अन्यत्र तैत्तिरीयादिष्विति यावत् । संप्रतिपत्तिमुक्त्वा विचारकार्य-
तामाह । अत इति । वेद्यानन्दस्यावेद्यब्रह्मविशेषणत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ १६७ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति तथा तैत्तिरीयश्रुतौ श्रुतम् ॥

अथैष एव इति च तथोदकं प्रवक्ष्यते ॥ १६८ ॥

श्रुत्यन्तरेऽपि ब्रह्मविशेषणार्पकत्वेनाऽऽनन्दशब्दोऽस्तीत्युक्तं स्फुटयति । आनन्द-
इति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिवाक्यान्तरसमुच्चयार्थस्तथाशब्दः । एतच्छ्रुतिदृष्टा-
न्तार्थो वा । वाक्यशेषेऽपि ब्रह्मविशेषणत्वेनाऽऽनन्दश्रुतिर्दृष्टेत्याह । अथेति । छान्दसं
विसंधिकरणम् ॥ १६८ ॥

भूमा तत्सुखमित्येवं छान्दोग्योपनिषद्वचः ॥

संवेद्योऽयं किमानन्दः किंवा नेति विचार्यते ॥ १६९ ॥

यो वै भूमेत्यादिवाक्यमादत्ते । भूमेति । आनन्दो विचार्यो ब्रह्मणीत्युक्तं तत्र विचा-
रस्वरूपमाह । संवेद्योऽयमिति ॥ १६९ ॥

ब्रह्मण्यनन्दः संवेद्यो लौकिकानन्दवद्यदि ॥

युक्ताः शब्दास्तदैते स्युर्ब्रह्मण्यनन्दवाचकाः ॥ १७० ॥

उभयत्र फलं दिदर्शयिषति । ब्रह्मणीति । अन्यथा लोकवेदयोः शब्दार्थभेदाद-
विशिष्टवाक्यार्थन्यायविरोध इति भावः । असंवेद्यत्वे त्वद्वैतश्रुतिरविरुद्धेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १७० ॥

संवेद्यानन्दरूपं तद्वाक्याच्चेत्परिनिश्चितम् ॥

प्रमाणावगतेस्तत्र किं चिन्त्यमिति चेन्मतम् ॥ १७१ ॥

विचारमाक्षिपति । संवेद्येति । तदिति ब्रह्मोक्तिः । वाक्यमुदाहृतम् । तत्रेत्यानन्दो
निर्दिश्यते ॥ १७१ ॥

नान्योन्यातिविरुद्धार्थवाक्यानां तत्र दर्शनात् ॥

अतिप्रमाणविषयं ब्रह्म सर्वत्र विश्रुतम् ॥ १७२ ॥

न तावन्न कार्यो विचारस्तस्मिन्ब्रह्मणि मिथोऽत्यन्तविरुद्धार्थानां वाक्यानां दृष्टे-
स्तदर्थनिर्णयार्थं तस्य कार्यत्वादित्याह । नेत्यादिना । कथं ब्रह्मणि विरुद्धार्थवाक्य-
दृष्टिस्तत्राऽऽह । अतिप्रमाणेति । तद्विषयत्वमतीत्य वर्तमानं ब्रह्म सर्वश्रुतिषु श्रुतं
वेद्यत्वं च तस्मिन्नानन्दशब्दाद्भातीत्यर्थः ॥ १७२ ॥

यत्र त्वस्येति वचनं न दृष्टेरिति चापरम् ॥

विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति च श्रुतिः ॥ १७३ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३४६

तदेव श्रवणं विविनक्ति । यत्रेति । अविषयत्वद्योतिनामानन्दस्य वेद्यत्वद्योतिनां च वचसां ब्रह्मणि प्रयोगादागमविप्रतिपत्तेर्विचारकार्यतेति भावः ॥ १७३ ॥

निरानन्दं तथा केचित्कैवल्यं प्रतिजानते ॥

तेषामपि निषेधार्थं कर्तव्याऽतो विचारणा ॥ १७४ ॥

वादिविप्रतिपत्तिस्तत्कार्यतायां बीजान्तरमाह । निरानन्दमिति । अन्ये सानन्द-
मिति तथाशब्दार्थः । विप्रतिपत्तिफलमाह । तेषामिति । निरानन्दमुक्तिवादिनां
निराकार्यत्वे श्रुतिविरोधं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । विप्रतिपत्तेः संशयादित्यतःश-
ब्दार्थः ॥ १७४ ॥

विकल्पासंभवश्चात्र वस्तुवृत्तत्वकारणात् ॥

क्रियायां स्याद्विकल्पोऽयं न तु वस्तुन्यसंभवात् ॥ १७५ ॥

विप्रतिपत्तिभ्यां कार्या विचारणेत्युक्तमुदितानुदितहोमवद्विकल्पोपपत्तेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । विकल्पेति । अत्रेति मुक्त्यानन्दोक्तिः । वस्तुत्वेऽपि किमित्यानन्दे
विकल्पो नेष्यते तत्राऽऽह । क्रियायामिति । असंभवो वस्तुनो व्यवस्थितत्वेन विक-
ल्पायोग्यत्वम् ॥ १७५ ॥

वादिविप्रतिपत्तेश्च, केचिदिच्छन्ति वादिनः ॥

असंवेद्यं सुखं मोक्षे, केचिन्नेति प्रचक्षते ॥ १७६ ॥

विप्रतिपत्तिभ्यां विचारकार्यतामापाद्य तत्रैव हेत्वन्तरमाह । वादीति ॥ १७६ ॥

कर्तव्योऽतो विचारोऽत्र युक्तिमार्गेण यत्नतः ॥

सम्यङ्निश्चयसिद्ध्यर्थं पक्षयोरुभयोरपि ॥ १७७ ॥

पूर्वत्रापि तद्विप्रतिपत्तेरुक्तत्वात्पौनरुक्त्यामित्याशङ्क्य ब्रह्मण्यानन्दोऽस्ति न वेति
विप्रतिपत्तेर्गतत्वादानन्दस्तस्मिन्वेद्योऽवेद्यो वेत्यनतिवृत्तत्वात्तदनुसारेण संशये विचार-
कार्यतेति मत्वाऽऽह । कर्तव्य इति । ब्रह्मानन्दः सप्तम्यर्थः । परपक्षनिराकरणं
यत्नः । पूर्वोत्तराबुधौ पक्षौ तत्र पूर्वपक्षे निश्चयस्य सम्यक्त्वमनादेयत्वमितरत्राऽऽदेय-
त्वमिति विभागः ॥ १७७ ॥

संवेद्यानन्दकं तावद्ब्रह्मेतीहावसीयताम् ॥

जक्षत्क्रीडन्नममाण इत्यादिश्रुतिवाक्यतः ॥ १७८ ॥

सप्रयोजकफलं विचारं कार्यमुक्त्वा पूर्वपक्षयति । संवेद्येति । इहेति मुक्ति-
रुक्ता ॥ १७८ ॥

नन्वेकत्वे विभागोऽत्र नास्ति कारकसंश्रयः ॥

भूरिकारकसाध्या च क्रिया लोकेऽपि दृश्यते ॥ १७९ ॥

१३४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

सिद्धान्ती शङ्कते । नन्विति । ब्रह्मण्यद्वयत्वे सति कारकविभागाभावेऽपि वेद्यत्वस्य
काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । भूरीति । अपिरभिध्याप्यर्थः । चकारोऽवधारणे ॥ १७९ ॥

विज्ञानस्य क्रियात्वाच्च न सिद्धिः कारकैर्विना ॥

नातः संवेद्य आनन्दो ब्रह्मणीहोपपद्यते ॥ १८० ॥

कारकभेदसाध्यत्वेऽपि क्रियाया ज्ञानस्य किमायातं तदाह । विज्ञानस्येति । चकारो
विज्ञानस्यापीत्यर्थे । मुक्तौ ज्ञानासंभवे फलितमाह । नात इति ॥ १८० ॥

नैष दोषोऽस्ति विज्ञानं स्यादेवाऽऽनन्दगोचरम् ॥

विज्ञानमानन्दमिति शब्दप्रामाण्यकारणात् ॥ १८१ ॥

श्रुतिप्रमाणमाश्रित्य पूर्ववाद्याह । नेत्यादिना ॥ १८१ ॥

ननु सत्स्वपि वाक्येषु नैतदध्यवसीयते ॥

प्रत्यर्थिनि श्रुतेर्वाक्ये सत्यैकात्म्यावबोधिनि ॥ १८२ ॥

अद्वये ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यादानन्दज्ञानमुक्तमांशिपति । नन्विति । विज्ञानादिवाक्येषु
सत्स्वपि नाऽऽनन्दविषयं ज्ञानं तेषामानन्दज्ञानैक्ये तात्पर्यादित्यर्थः । किंच ब्रह्मणो
विषयत्वेऽस्थूलादिवाक्यविरोधः स्यादित्याह । प्रत्यर्थिनीति । किंच तत्त्वमादिवाक्ये
प्रत्यगेकरसस्य बोधके कुतस्तस्मिन्विषयतेत्याह । सतीति ॥ १८२ ॥

मानान्तरविरोधेन न हि लोकेऽपि किंचन ॥

मानं प्रवर्तते तस्मान्नैतदध्यवसीयते ॥ १८३ ॥

किंच ग्राह्यग्राहकयोर्भेदः प्रत्यक्षस्तदभेदमात्मनि वदतस्तद्विरोधोऽतो न स्वरूपा-
नन्दविषयं ज्ञानमित्याह । मानान्तरेति । लोकेऽपीत्यपिरभिध्याप्तौ वेददृष्टान्तार्थो वा ।
ब्रह्मण्यानन्दस्य संवेद्यत्वमेतदित्युच्यते ॥ १८३ ॥

व्यञ्जकत्वाच्च मानानां सिद्धवस्तुप्रयोज्यता ॥

कारकत्वेऽप्यकार्यत्वाहुःसंभाव्यं त्वयोदितम् ॥ १८४ ॥

किंच मानं बोधकं कारकं वा प्रथमं प्रत्याह । व्यञ्जकत्वाच्चेति । बोधकत्वे
स्वोत्पत्तेः प्रागेव सिद्धमविषयं विषयं वा तथैव मानं भासयेत्तथाच प्रत्यग्ब्रह्माऽऽनन्दा-
त्मकं विषयतया न शक्यं प्रकाशयितुमविषयत्वश्रुतेस्तत्र ब्रह्मानन्दो वेद्य इत्यर्थः ।
द्वितीयं दूषयति । कारकत्वेऽपीति । मानस्य कारकत्वे ब्रह्मतया सिद्धानन्दस्यासाध्य-
त्वान्न मानं ब्रह्मानन्दं कुर्यादतस्तद्वेद्यत्वं त्वदिष्टं न सिध्यतीत्यर्थः । मानस्य कारकत्व-
मेवायुक्तममानत्वप्रसङ्गादित्यपिशब्दार्थः ॥ १८४ ॥

ननु मुख्यहमस्मीति विज्ञानमनुभूयते ॥

प्रतीच्यानन्दविषयं न प्रत्यक्षं विरोध्यतः ॥ १८५ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३४७

पूर्वाद्याह । नन्विति । आनन्दस्य वेद्यतायाः स्वानुभवसिद्धेस्तद्वेद्यत्वे नाध्यक्षा-
दिविरोधः शङ्कनीयो न हि स्वानुभवविरोधे मानान्तरमुद्भवतीत्यर्थः ॥ १८५ ॥

नैतदेवं यतो मोक्षे विज्ञानं नोपपद्यते ॥

देहाभावो हि मोक्षोऽयं करणानि न सन्त्यतः ॥ १८६ ॥

आनन्दो वेद्यो ब्रह्मणीति चोदिते सिद्धान्तयति । नैतदिति । आगन्तुकमनागन्तुकं
वा ज्ञानं मुक्तावानन्दं गोचरयति नाऽऽद्य इत्याह । यत इति । तत्राऽऽगन्तुकज्ञाना-
योगे हेतुमाह । देहेति । अतो हेत्वभावात्तत्र कादाचित्कज्ञानासिद्धिरिति शेषः ॥ १८६ ॥

करणायनपेक्षः सन्न च विज्ञानसंभवः ॥

तथा सति शरीरादेरुपादानमनर्थकम् ॥

तथैकत्वविरोधान्न संवेद्यानन्दकं परम् ॥ १८७ ॥

कार्यकरणयोरभावेऽपि मोक्षे ब्रह्मानन्दज्ञानं जनिष्यते संसारे हि हेत्वपेक्षेत्याशङ्क्या-
तिप्रसङ्गेन निरस्यति । करणादीति । द्वितीयं दूषयति । तथेति । यथा ब्रह्मानन्दस्याऽऽ-
गन्तुकज्ञानाविषयत्वं तथैवानागन्तुकज्ञानाविषयत्वं न हि ब्रह्म स्वेनैव वेद्यानन्दरूपं
विषयविषयिणोर्भेदादित्यर्थः ॥ १८७ ॥

यद्यानन्दात्मकं ब्रह्म नित्यमात्मानमात्मना ॥

तद्विज्ञानस्य नित्यत्वाज्जानीयाभित्यमेव तत् ॥ १८८ ॥

किंच ब्रह्म वा मुक्तो वा संसारी वा ब्रह्मानन्दं गोचरयेदाद्यमनुवदति । यदीति ।
तद्ब्रह्म सदाऽऽनन्दरूपमात्मानं स्वेनैव सर्वावस्थामु जानाति स्वज्ञानस्य सदा सत्त्वादि-
त्यर्थः ॥ १८८ ॥

जले जलं यथा तस्मिन्संसार्यप्येकतां गतः ॥

सर्व एकी भवन्तीति न पृथक्त्वेन संस्थितः ॥ १८९ ॥

तदानन्दात्मकब्रह्मविज्ञानाय मनागपि ॥

न तदेकत्वतो वेत्ति ब्रह्माऽऽनन्दं स्वकं तथा ॥ १९० ॥

मुक्तोऽपि न च संसारी तयोरेकत्वहेतुतः ॥

मुक्तो वेत्ति परानन्दमिति तस्माद्वचो मृषा ॥ १९१ ॥

द्वितीयेऽपि मुक्तो ब्रह्मणोऽभिन्नो भिन्नो वाऽभेदपक्षमनुवदति । जल इति । यथा
जले जलं प्रक्षिप्तं न पृथगस्ति तथा पूर्वं संसार्यपि मोक्षे ब्रह्मण्येकतां गतो मुक्तो न
तस्मात्पृथक्त्वेन तदानन्दं ज्ञातुं कथमपि स्थितः किंत्वभिन्नो ब्रह्मानन्दं वेत्ति परेऽव्यये
सर्व एकी भवन्तीति श्रुतेरित्यर्थः । तत्र ब्रह्मणः स्वानन्दविषयीकारं दूषयति । न

१३४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

तदिति । तद्ब्रह्म स्वरूपानन्दं न वेत्ति तेनैक्यादेकत्र विषयविषयित्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
उक्तन्यायेन मुक्तस्य ब्रह्माभिन्नस्य तदानन्दविषयीकारं निरस्यति । तथेति । तृतीयं
निराह । न चेति । मुक्तसंसारिणोरैक्यान्मुक्तवदितरस्यापि ब्रह्मत्वात्कर्मकर्तृविरोधान्न
ब्रह्मानन्दवेत्तृतेत्यर्थः । पक्षत्रयायोगमुपसंहरति । मुक्त इति । तदुक्तिः संसारिब्रह्मणो-
रुपलक्षणम् ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥

ब्रह्मानन्दमथान्यः सन्वेद मुक्तो घटादिवत् ॥

ब्रह्मत्वमन्यो वेदेति तदैकत्वं विरुध्यते ॥ १९२ ॥

मुक्तस्य ब्रह्मणो भेदपक्षमनुवदति । ब्रह्मेति । तत्त्वमादिश्रुतिविरोधेन प्रत्याह । ब्रह्म-
त्वमिति ॥ १९२ ॥

प्रेत्य संग्रहे नास्तीति श्रुतिरेव निषेधति ॥

मुक्तौ विभागविज्ञानमेकत्वादेव कारणात् ॥ १९३ ॥

इतश्च मोक्षे ब्रह्मानन्दस्याऽऽगन्तुकज्ञानाविषयतेत्याह । प्रेत्येति ॥ १९३ ॥

स्त्रीपुंष्टृष्टान्तवचनं यद्वै तदिति चापरम् ॥

ज्ञात्राद्यसंभवं वक्ति कूटस्थैकत्वकारणात् ॥ १९४ ॥

तत्रैव वाक्यान्तरमाह । स्त्रीति । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं
किंचन वेद नाऽऽन्तरमित्यादि स्त्रीपुंष्टृष्टान्तवचनम् । यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न
पश्यतीत्यादि वाक्यान्तरम् । तयोरर्थं संक्षिपति । ज्ञात्रादीति ॥ १९४ ॥

नेति नेत्यादिभूयांसि विरुध्यन्ते वचांस्यपि ॥

कारकाद्यभ्युपगतौ मुक्तौ ब्रह्मणि केवले ॥ १९५ ॥

ब्रह्मणि क्रियाकारकभेदाभावे हेत्वन्तरमाह । नेतीति ॥ १९५ ॥

विज्ञानानन्दयोश्चैक्यादसंयोगविभागतः ॥

आनन्दज्ञानविषया कल्पनेयं वृथा श्रमः ॥ १९६ ॥

नन्वागन्तुकज्ञानेन मुक्तावानन्दाननुभवादुक्तश्रुत्यविरोधान्नित्यसिद्धज्ञानेनैव ब्रह्माऽऽ-
त्मानन्दं वेत्तित्युपगमे तद्वेद्यत्वलाभादन्यत्र कर्मकर्तृविरोधेऽपि सर्वज्ञे ब्रह्मणि तदभावा-
न्नास्ति दौस्थ्यमत आह । विज्ञानेति । ज्ञानानन्दयोः सामानाधिकरण्यानुरोधेन ब्रह्मा-
भेदान्मिथोऽपि तयोर्भेदायोगादानन्दं ब्रह्म जानातीत्यानन्दज्ञानयोर्विषयविषयित्वक-
ल्पना न युक्तौ न हि कचिद्विरोधोऽन्यत्राविरोधो भवति न च सर्वज्ञमसन्तं सन्तं करो-
तीति भावः ॥ १९६ ॥

अज्ञानान्यार्थविज्ञानप्रसक्तावेव युज्यते ॥

वेत्ति ब्रह्म सुखमिति न तु ज्ञानघनात्मनि ॥ १९७ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३४९

ब्रह्मणा स्वानन्दस्यावेद्यत्वे हेत्वन्तरमाह । अज्ञानेति ॥ १९७ ॥

अज्ञानान्यार्थविज्ञानप्रसङ्गाङ्गीकृतावपि ॥

जाड्यं जन्मादिबद्धत्वं ब्रह्मणः प्राप्नुयाद्भुवम् ॥ १९८ ॥

ब्रह्मणो ज्ञानघनस्याप्यज्ञानान्यार्थज्ञाने स्तः स्वप्रकाशात्मनः सवितुरप्रकाशान्यप्रकाशयोर्दर्शनात्तद्ब्रह्म स्वानन्दं वेत्तीति नायुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञानेति ॥ १९८ ॥

तस्माद्विज्ञानमित्यादि यथावस्थितवस्तुनः ॥

वचोऽन्वाख्यायकं ग्राह्यं न ज्ञानादिविधायकम् ॥ १९९ ॥

आनन्दज्ञाने ब्रह्मणि विषयविषयित्वायोगश्चेत्कथं विज्ञानादिवाक्यमित्याशङ्क्योपसंहरन्नाह । तस्मादिति । ज्ञानस्य विषयित्वमानन्दस्य विषयत्वं ब्रह्मणो गुणित्वमितरयोर्गुणत्वमित्यादेर्न बोधकमिति व्यावर्त्यमाह । नेति ॥ १९९ ॥

जक्षदित्यादि यच्चोक्तं तच्चापि न विरुध्यते ॥

सर्वात्मकत्वाद्विदुषः सर्वतःपाणिपादवत् ॥ २०० ॥

जक्षत्क्रीडन्नित्यादिश्रुतेर्मोक्षे ब्रह्मानन्दो वेद्य इत्युक्तमनूद्य परिहरति । जक्षदित्यादीति । यथा सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमिति सर्वात्मनोच्यते तथाऽत्रापि विदुषः सर्वात्मताया विवाक्षितत्वादानन्दावेद्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २०० ॥

योगिदेवादिदेहेषु जक्षणाद्युपपत्स्यते ॥

सर्वात्मकत्वाद्विदुषः स्याद्विमुक्तिस्तुतीरणम् ॥ २०१ ॥

विदुषः सर्वात्मनोऽपि कथं जक्षणादि श्रुतं निर्वहेदत आह । योगीति । प्राप्तजक्षणाद्यनुवादफलमाह । स्यादिति ॥ २०१ ॥

मतं जक्षणवन्मुक्तौ सर्वात्मत्वात्परात्मनः ॥

दुःखित्वमपि संप्राप्तं कुम्भीपाकादिदेहिषु ॥ २०२ ॥

विदुषः सर्वात्म्येन योग्यादिषु प्राप्तजक्षणाद्यनुवादे स्यादतिप्रसक्तिरिति शङ्कते । मतमिति ॥ २०२ ॥

नैवं नामादिसंभूतिपिण्डप्राणादिसंश्रय—

संपर्कजनितभ्रान्तिदुःखित्वाध्यस्तिहेतुतः ॥ २०३ ॥

आविद्यनामरूपरचितोपाधिद्वयसंबन्धनिबन्धनमिथ्याज्ञानाधीनदुःखिताध्यासवशादात्मनि बन्धप्रतीतेर्न तत्र वस्तुतो दुःखित्वं न च जक्षणाद्यपि वास्तवमाविद्यस्यैव मुक्तिस्तुतयेऽनुवादाद्दुःखित्वस्याऽऽविद्यस्यापि नानुवादो हीनत्वाप्तेरिति परिहरति । नैवमिति ॥ २०३ ॥

१३५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [तृतीयाध्याये-

विषयप्रविभागश्च विरुद्धवचसां मिथः ॥

प्रागेवास्माभिरुक्तोऽसौ यथावदुपपत्तिभिः ॥ २०४ ॥

यत्तु विरुद्धश्रुतिदृष्टेरागमार्थोऽनिर्णीत इति तत्राऽऽह । विषयेति । प्रागिति मधु-
ब्राह्मणोक्तिः ॥ २०४ ॥

आनन्दब्रह्मविज्ञानपदार्थैकत्वहेतुतः ॥

नीलोत्पलादिवन्नातः संसर्गो ब्रह्मणीष्यते ॥ २०५ ॥

विज्ञानादिवाक्यीयब्रह्मानन्दस्यावेद्यत्वमुक्तं, केचिद्वाक्यार्थः संसर्गो विशिष्टो वेती-
च्छन्तो विज्ञानादिवाक्यं नाखण्डार्थं मृष्यन्ते तान्प्रत्याह । आनन्देति । एतानि हि
पदान्येकस्मिन्नेव बुभुत्सिते ब्रह्मप्रातिपदिकार्थे प्रकृष्टादिपदवत्पर्यवस्यन्ति तथाच लक्ष-
णया संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुत्वादखण्डार्थत्वमन्यथा त्वबुभुत्सितबोधिना वाक्यस्याप्राप्ता-
प्यादिति भावः । अतःशब्दः पूर्वपञ्चम्या संबध्यते । संसर्गग्रहणं विशिष्टोपलक्ष-
णार्थम् ॥ २०५ ॥

मर्त्याच्छतगुणेनात उत्तरोत्तरवृद्धितः ॥

कार्यकारणरूपस्य निष्ठाऽऽनन्दः परो मतः ॥ २०६ ॥

ब्रह्मानन्दस्यावेद्यसंविदेकरसस्य परमत्वमाह । मर्त्यादिति । आनन्दस्तावत्कर्मफ-
लत्वाज्जायते ततोऽपि रागादिद्वारेणाऽऽनन्दान्तरं न हि वैशेषिकवद्वैदिकानां सुखादिषु
विजातीयारम्भनियमस्तथाच कार्यकारणरूपस्याऽऽनन्दस्य मानुषानन्दादारभ्योत्तरोत्तर-
भूमिषुत्कर्षादितिशयवतो ब्रह्मानन्दे सर्वभेदशून्ये पर्यवसानात्परमोऽसौ श्रुतिषु मत
इत्यर्थः ॥ २०६ ॥

साधनादिव्यपेक्षैव सुखसंवित्तिरिष्यते ॥

लौकिकी नश्वरी साऽपि दुःखसंस्कारजा तथा ॥ २०७ ॥

कैवल्ये न तु सापेक्षा सर्वसाधननिःस्पृहा ॥

आत्मैवाऽऽनन्दयाथात्म्यं नातो ज्ञानादिसाधनम् ॥ २०८ ॥

उक्तानन्दस्यावेद्यत्वे तत्साक्षात्कारार्थं साधनानुष्ठानं न स्यादित्याशङ्क्य धीवृत्तिरूपा
लौकिकसुखसंवित्तिरेव कारकापेक्षा नाशशीला रागादिजन्या चेष्ट्यत ऐकात्म्ये तु न
कारकेष्वपेक्षा तत्र सुखसंवित्तेरनाद्यनन्तायाः सर्वानपेक्षत्वादनुष्ठानस्य च प्रतिबन्धमात्र-
ध्वंसित्वादित्याह । साधनादीत्यादिना । साधयित्रादिसंग्रहार्थमादिपदम् । दुःखसं-
स्कारो रागादिः । मोक्षे सुखसंवित्तिरनपेक्षेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । आत्मैवेति । अतो
ज्ञाने सुखे वा न साधनमपेक्षितव्यमित्युपसंहरति । नात इति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

न जडं ज्ञानरूपत्वादानन्दत्वान्न निःसुखम् ॥

नान्तवद्ब्रह्मरूपत्वादिति वाक्यप्रमाणतः ॥ २०९ ॥

९ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३५१

विज्ञानादिवाक्यस्य यथोक्तार्थपरत्वे तस्यैकेनैव पदेन सिद्धेर्व्यर्थं पदान्तरमित्या-
शङ्क्य विज्ञानादिपदानां लक्ष्यार्थैक्येऽपि व्यावर्त्यभेदादर्थवत्त्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह ।
न जडमिति । सिद्धमखण्डं ब्रह्मेति शेषः ॥ २०९ ॥

आनन्दैकस्वभावोऽस्य सुषुप्तेऽध्यवसीयते ॥

व्यावृत्ताशेषमात्रादेरनन्यानुभवात्मना ॥ २१० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयाध्यायस्य
नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

त्रयोदशैव ज्ञेयानि पञ्चमेऽस्मिन्समासतः ॥

शतानि वार्तिकग्रन्थे षष्ठे वक्ष्याम्यतः परम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसुरेश्वराचार्यविरचिते बृहदारण्य-
कोपनिषद्भाष्यवार्तिके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

उपनिषत्क्रमेण पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ब्रह्मानन्दस्यावेद्यत्वे हेत्वन्तरं वदन्ब्राह्मणार्थमुपसंहरति । आनन्देति । उत्थितस्य
परामर्शान्मात्रादिव्यावृत्तेरागन्तुकज्ञानाभावेऽपि स्वापे सुखानुभवादनतिशयानन्दं चिदे-
कतानं वस्तु सिद्धमित्यर्थः ॥ २१० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां तृतीयाध्यायस्य
नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्री-
मद्भगवदानन्दज्ञानविरचितायां सुरेश्वरवार्तिकटीकायां शास्त्रप्र-
काशिकाख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—६९१०

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आनन्दं ब्रह्म विज्ञानं साक्षादित्यादिलक्षणम् ॥
पञ्चमान्ते विनिर्णीतं जल्पन्यायेन सांप्रतम् ॥ १ ॥
वागादिदेवताद्वारा भूयस्तस्यैव वित्तये ॥
षष्ठ आरभ्यतेऽध्यायो वादन्यायेन यन्नतः ॥ २ ॥

अस्ति प्रत्यगुपाधिवर्गविधुरं शुद्धं परं भास्वरं
पूर्णानन्दमपास्तभेदविभवं ब्रह्मेति निर्ज्ञायते ।
तस्मिन्नस्मि सदा निषण्णधिषणो धीशब्दयोनौ पदे
वेदान्तैरधिगम्यमानमहिमन्यात्मावबोधे मयि ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये सच्चिदानन्दं प्रत्यग्ब्रह्म निर्धार्याध्यायान्तरमारभमाणो वृत्तमनुद्ववति ।
आनन्दमिति । पञ्चमान्तशब्दो बुद्धान्तादिशब्दवत्पञ्चमावसानविषयो वा । जल्प-
न्यायेन चतुरङ्गनिर्वर्त्यजयपराजयप्रधानन्यायेनेति यावत् । उत्तराध्यायतात्पर्यमाह ।
सांप्रतमिति । वागाद्यधिष्ठात्रीष्वन्यादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारेत्यर्थः । तस्यैव पाञ्चमि-
कस्य ब्रह्मणः साक्षादित्यादिलक्षणस्येत्यर्थः । वादन्यायेन शिष्याचार्यक्रमेण तत्त्वनिर्ण-
यप्रधानन्यायेनेत्यर्थः । परमतनिरासेन स्वमतसाधनं यन्नतः ॥ १ ॥ २ ॥

योग्यकालावबोधार्थमासांचक्र इतीरणम् ॥
कल्पं बुद्ध्वाऽथ तमृषिराजगाम महीपतिम् ॥ ३ ॥

परपराजयमात्मविजयं च न्यायतो लब्धवतस्तत्त्वनिर्धारणे बुद्धिस्वास्थ्यं भवतीत्य-
ध्याययोरुत्थाप्योत्थापकरूपं संबन्धमुक्त्वा ब्रह्मात्मज्ञानोपदेशेन तदुपायविशेषबुभुत्सायां
तदुक्त्यर्थमेतदिति ब्राह्मणसंबन्धं भाष्योक्तमुपेत्य पदार्थान्वयाचिख्यासुरासांचक्र इत्यस्य
विवक्षितमाह । योग्येति । राजानं द्रष्टुकामानां तद्दृष्टियोग्यावसरज्ञापनार्थमास्थायिकाम-
र्थिम्यो राजा दत्तवानिति वाक्ये जनको हेत्यादौ विवक्षितमित्यर्थः । अथेत्यादेरर्थमाह ।
कल्पमिति । दर्शनयोग्यं कालं ज्ञात्वेति यावत् । श्रुत्यनुकारार्थोऽथशब्दः ॥ ३ ॥

पशूनिच्छन्किमागास्त्वं प्रश्नान्वा सूक्ष्मनिर्णयान् ॥
वक्तुं किमागतोऽसीति नृपः पप्रच्छ तं मुनिम् ॥ ४ ॥

तं हेत्यादि व्याचष्टे । पशूनििति । सूक्ष्मार्थनिर्णयफलान्प्रश्नान्मत्तः श्रुत्वा तेषामुत्तरं
वक्तुं वा त्वदागमनमित्यण्वन्तानित्यस्यार्थ उक्तः ॥ ४ ॥

१३५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

धनार्थं ब्राह्मणा यान्ति राजानमिति युज्यते ॥

न त्वनापदि विद्यार्थं तं यान्तीह द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥

केचिद्याज्ञवल्क्यस्य योगक्षेमार्थं विद्यार्थं च राजगमनमिच्छन्तः सूक्ष्मार्थनिर्णयान्तान्प्र-
श्नान्कृत्वा मत्तो निर्धारयितुं वा त्वदागमनमित्येवमप्यन्तानित्यस्यार्थमाहुस्तान्प्रत्याह ।
धनार्थमिति । उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धय इति स्मृतेरित्यर्थः । ननु गार्ग्य-
प्रभृतयो ब्राह्मणा राजानमपि विद्यार्थं गच्छन्तो दृश्यन्ते नेत्याह । न त्विति । शास्त्री-
यव्यवहारभूमिरिहेत्युक्ता ॥ ५ ॥

नान्यत्र क्षत्रियाद्विद्या यत्र संभाव्यते क्वचित् ॥

उपसीदन्ति तत्रैव ब्राह्मणाः क्षत्रियान्सदा ॥ ६ ॥

अनापदीतिविशेषणतात्पर्यमाह । नान्यत्रेति । यत्र क्षत्रियादन्यत्र क्वचिदपि
विद्या सदैव न संभाव्यते तत्र ब्राह्मणा विद्यार्थिनः सन्तो विदुषः क्षत्रियानुपसीद-
न्तीति योजना ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्यस्य शिष्यत्वे ग्रन्थच्छायाऽपि नेष्यते ॥

जनकस्यैव शिष्यत्वे ग्रन्थच्छायोपलक्ष्यते ॥ ७ ॥

अथात्र कस्मिंश्चिदंशे गुरुरपि मुनिर्जनकस्य शिष्यो भविष्यति । उक्तं चाऽऽचा-
र्यत्वं हित्वेति, नेत्याह । याज्ञवल्क्यस्येति । न च तस्य शिष्यत्वे योग्यत्वं सर्वज्ञ-
त्वादित्यपेक्षार्थः । तच्छृणुषामेति श्रुतेस्तस्य शिष्यत्वं भातीत्याशङ्क्याऽऽह । जनक-
स्येति । एकवचनब्रह्मूक्तिभ्यां राज्ञो मुनेश्च शिष्याचार्यत्वे भासेते संभवति चाऽऽचा-
र्यस्यापि शिष्यबुद्धिशोधनार्थं तं प्रति प्रश्नवाक्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अप्यन्तानिति शब्दोऽयं न स्यात्पशुविशेषणम् ॥

उभयं त्वित्यतः शेषाद्वयं पृष्ठमतो भवेत् ॥ ८ ॥

पशून्प्यन्तानिति सामानाधिकरण्यादप्यन्तपदस्य पशुविशेषणार्पकत्वान्नात्र विक-
ल्पधीरित्याशङ्क्याऽऽह । अप्यन्तानिति । तत्र वाक्यशेषं हेतुमाह । उभयमिति ।
राजवाक्ये विकल्पद्योतिवाशब्दाभावेऽपि शेषान्मुनिवचनादत्र विकल्पदृष्टिः संदिग्ध-
स्योपक्रमे शेषान्निर्णयप्रसिद्धेरित्यर्थः । अप्यन्तशब्दस्य पशुविशेषणानर्पकत्वे फलित-
माह । द्वयमिति ॥ ८ ॥

तद्धेतुहेतुमत्त्वस्य प्रसिद्ध्यर्थमथावदत् ॥

इच्छाम्युभयमप्येतदित्येवं ह्यन्यथा वदेत् ॥ ९ ॥

उभयमेवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । तद्धेतुत्विति । प्रश्नवचनं पशुग्रहणं च तच्छब्दार्थ-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३५५

स्तयोर्यथाक्रमं हेतुत्वस्य हेतुमत्त्वस्य च प्रतिपत्त्यर्थमिच्छापदव्युदासेनोभयमेवेति मुनिरुक्तवानित्यर्थः । प्रश्नालोचनया प्राप्तमपीच्छापदं फलविशेषविवक्षया त्यक्तमिति द्योतनार्थोऽयशब्दः । इच्छापदप्रयोगे हेतुहेतुमत्त्वं तयोः सिध्यति तन्न प्राप्तं क्रियापदं त्याज्यमित्याशङ्क्याऽऽह । इच्छामीति । यद्येतदुभयमपीच्छामीत्येवं वदेत्तदा द्वयोरपीच्छाकर्मत्वेन प्राधान्याद्धेतुहेतुमद्भावो न स्यान्न हि गुणप्रधानत्वाद्दते तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

वाग्देवताऽग्निरत्र स्यात्तथाऽऽयतनमिन्द्रियम् ॥

ब्रह्माऽऽकाशः प्रतिष्ठा च नामोपनिषदुच्यते ॥ १० ॥

वाग्वै ब्रह्मेत्यत्र वाक्पदार्थमाह । वागिति । वागेवाऽऽयतनमित्यत्र पूर्ववद्देवतां व्यावर्तयति । तथेति । आकाशः प्रतिष्ठेत्यस्यार्थमाह । ब्रह्मेति । प्रज्ञेत्येतदुपासीतेत्यस्यार्थमाह । नामेति ॥ १० ॥

करणायतनान्देवान्स्वप्रतिष्ठान्ब्रजेसु सः ॥

प्रज्ञाद्युपनिषत्कान्यो ध्यानाद्देवो भवेदिह ॥ ११ ॥

देवो भूत्वेत्यादेरर्थमाह । करणेति । इहेति जीवदवस्थोच्यते ॥ ११ ॥

देवतायतने चैव प्रतिष्ठोपनिषत्तथा ॥

षट्स्वप्नेतेषु विज्ञेयमेतदेव चतुष्टयम् ॥ १२ ॥

प्रथमपर्यायवदुत्तरेष्वपि पञ्चसु पर्यायेषु देवतादिचतुष्टयमुपास्यत्वेन ज्ञेयमित्याह । देवतेति । पर्यायषट्केऽपि तुल्यं चतुष्टयमित्युपसंहरति । षट्स्विति ॥ १२ ॥

मातृमानिति हेतूक्तिः सम्यग्बकृत्वसिद्धये ॥

सम्यक्त्वप्रतिपत्त्यर्थं तथैव स्यात्परं वचः ॥ १३ ॥

मातृमानित्यादेस्तात्पर्यमाह । मातृमानितीति । वागादिब्रह्मवादिनां शैलिनिप्रभृतीनां सम्यगेव वक्तृत्वमित्यस्य ज्ञापनार्थं मातृमानित्यादिवाक्यमित्यर्थः । अवदतो हीत्यादि तत्रैव हेत्वन्तरत्वेनाऽऽदत्ते । सम्यक्त्वेति । जित्वादीनां वक्तृत्वस्येति शेषः ॥ १३ ॥

यस्मादवदतो लोके पुरुषार्थो न कश्चन ॥

दृष्टो वा यदि वाऽदृष्टो वाग्ब्रह्मातः प्रतीयताम् ॥ १४ ॥

तद्याचष्टे । यस्मादिति ॥ १४ ॥

न चेदायतनाद्युक्तमेकपाद्ब्रह्म तर्हि तत् ॥

असमस्तमिदं ब्रह्म न युक्तं समुपासितुम् ॥ १५ ॥

१३५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

एकपादित्यादेरर्थमाह । न चेदिति । तादृगपि ब्रह्मध्यानं फलमुत्पादयिष्यतीति चेन्नेत्याह । असमस्तमिति ॥ १५ ॥

स त्वं जानंश्चतुष्पान्मे ब्रह्म व्याख्यातुमर्हसि ॥

वागेवाऽऽयतनमिति याज्ञवल्क्योऽप्युवाच तम् ॥ १६ ॥

स वै नो ब्रूहीत्यादेरर्थमाह । स त्वमिति । मुनेरनुग्रहशीलत्वं सर्वनाम्ना सूच्यते । वागेवेत्याद्यादत्ते । वागिति ॥ १६ ॥

वागेवाऽऽयतनं तस्य वागेव करणं भवेत् ॥

ब्रह्माऽऽकाशः प्रतिष्ठा स्यात्प्रज्ञाऽस्योपनिषत्तथा ॥ १७ ॥

उक्तं तदर्थं स्मारयति । वागेवेति ॥ १७ ॥

प्रज्ञेयं किं ततो भिन्ना प्रतिष्ठायतने यथा ॥

किंवाऽभिन्नेति मे ब्रूहि प्रज्ञोपनिषदं स्फुटम् ॥ १८ ॥

का प्रज्ञतेति प्रश्नं विभजते । प्रज्ञेति ॥ १८ ॥

स्वयमेव तु वाक्प्रज्ञा ब्रह्मणो न तु भिद्यते ॥

कुतः प्रज्ञात्वसंसिद्धिर्वाच इत्येतदुच्यते ॥ १९ ॥

वागेवेत्यादेरर्थमाह । स्वयमिति । वाचेत्यादेस्तात्पर्यमाह । कुत इति ॥ १९ ॥

यत एवमतो वाचं परं ब्रह्मेति चिन्तयेत् ॥

विराड्गृहीतिरत्र स्यात्साधारणकरणग्रहात् ॥ २० ॥

तथा देवतया सूत्रं नियन्ताऽपि वियद्विरा ॥

कारणाद्यखिलं विश्वं देवतावधि भण्यते ॥ २१ ॥

यतो वागाद्युपास्त्यत्र तस्मात्सर्वं विवक्षितम् ॥

एनं भूतानि सर्वाणीत्युपासनफलाभिधा ॥ २२ ॥

वाग्वै सम्राडित्यादि व्याचष्टे । यत इति । उक्तरीत्या वाचो वैशिष्ट्यं यस्मादृष्टं तस्मादित्यर्थः । षट्स्वपि पर्यायेष्ववान्तरविभागान्तरमाह । विराडिति । एतेषु पर्यायेषु वागेवाऽऽयतनमित्यादिना करणस्याऽऽधारेण देहेन सह ग्रहाद्विराडात्मा गृह्यते स हि स्थूलकार्यकरणात्मको वाग्वै ब्रह्मेत्यादिना सूत्रात्मोच्यते स हि सूक्ष्मोपाधिर-
ग्न्यादित्यादिदेवतारूप आकाशः प्रतिष्ठेत्यन्तर्यामिग्रहः स च प्रागेव प्रतिपन्न इत्यर्थः । इत्थं विभागे फलितमाह । कारणादीति । कार्यकारणात्मकं सर्वं जगद्देवतामात्रत्वेन यस्मादुच्यते तस्मादग्न्यादिदेवतासु ब्रह्मदृष्ट्या सर्वं जगदुपास्यत्वेनास्मिन्प्रकरणे विवक्षितं न त्वेकदेशावच्छिन्नोपास्तिरित्यर्थः । सर्वाणीत्यादेरर्थमाह । एनमिति ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३५७

देवो भूत्वेति देवान्हि प्रधानफलकीर्तनम् ॥

विद्वान्य एवमित्युक्त्या साध्यसाधनसंगतिः ॥ २३ ॥

उपासनस्य द्विविधं फलं दृष्टमदृष्टं च दृष्टमुक्त्वाऽदृष्टं व्याचष्टे । देव इति । भाव-
नोपचयस्य देवताभावसंपादनसामर्थ्यद्योतनार्थो हि शब्दः । य एवमित्यादेस्तात्पर्यमाह ।
विद्वानिति । ज्ञानफलयोरुच्यत इति शेषः ॥ २३ ॥

देवो भूत्वेति जीवन्सन्भावनोपचयान्नरः ॥

वैलक्षण्यमुपास्तीनां भण्यते ब्रह्मबोधतः ॥ २४ ॥

देवो भूत्वेत्यादेस्तात्पर्यान्तरं वक्तुमक्षरार्थमनुवदति । देव इति । विवक्षितं तात्प-
र्यमाह । वैलक्षण्यमिति । ब्रह्मधीवदुपास्तिरनभ्यस्ता न फलवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तथैव वचसोक्तिः स्याद्देवो भूत्वेति संभवात् ॥

प्रतिवाक्यं बहुक्तिश्च षण्णामेकत्वसिद्धये ॥ २५ ॥

अत्र श्रुत्यक्षरानुगुण्यमाह । तथेति । उक्ततात्पर्यानुसारेण देवो भूत्वेति वचसा
देवभावफलस्योक्तिर्युक्ता तस्य साध्यत्वसंभवादित्यर्थः । कथं प्रतिपर्यायं देवानिति बहु-
क्तिरग्न्यादेरेकैकस्यैवोपास्यत्वदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिवाक्यमिति । पर्यायषट्संभ-
द्धोपास्तेरैस्यद्योतनार्थं सर्वत्र बहुवचनं प्रतिपर्यायमुपास्तिभेदे देवमप्येतीति स्यादेकैको-
पास्तेरनेकदेवताप्त्ययोगादतः सर्वत्र देवानिति श्रुतेरेकपर्यायस्थोपास्तिरन्यपर्यायस्थोपा-
स्यभिन्नेत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रागपि ब्रह्मविज्ञानाद्ब्रह्मैवाभूद्यथा तथा ॥

देवोपासनतः पूर्वं नाभूद्देव उपासकः ॥ २६ ॥

सर्वपर्यायेषूप्राप्त्यैक्येऽपि किमिति सा ब्रह्मधीवन्न फलदेत्याशङ्क्य तयोरधिकारि-
द्वारा वैलक्षण्यमाह । प्रागपीति । मुमुक्षुर्ज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मैवाज्ञानं तु व्यवधानमुपास-
कस्तु प्रागुपास्तेर्देवो नाभूत्तद्भावस्य साध्यत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

भावनोपचयाद्देवो भूत्वा विद्वानिहैव तु ॥

देवानप्येति सोऽग्न्यादीञ्शरीरत्यागतः परम् ॥ २७ ॥

फलद्वाराऽपि वैषम्यमाह । भावनेति । जीवदवस्थायां देवभावस्तत्तादात्म्यसाक्षा-
त्करणं मृतेरूर्ध्वं तदप्ययस्तदैक्यमिति विवेक्तव्यम् । व्यवहितफलोपास्तिराप्रायणादावृ-
त्त्यपेक्षत्वाद्ब्रह्मधीर्नैवं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ज्ञानफलयोनैरन्तर्यादिति भावः ॥ २७ ॥

उत्पत्त्याद्यात्मकं कार्यं साध्यं सर्वस्य कर्मणः ॥

उपासनं च कर्मैव युक्तमुक्तमिदं ततः ॥ २८ ॥

१३५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

इतश्च फलवैषम्यं तयोरित्याह । उत्पत्तीति । कर्मणो हि फलमुत्पत्त्याद्यन्यतमं साध्यं च, ज्ञानस्य तद्विलक्षणं नित्यसिद्धमित्यर्थः । स्वरूपतोऽपि वैषम्यमाह । उपासनं चेति । मानसी क्रियोपास्तिर्नैवं धीरपुंस्तन्त्रत्वादित्यर्थः । भिन्नार्थविषयोपास्तिरेक-रसविषया धीस्तद्विषयद्वाराऽपि वैषम्यमिति मत्वोक्तं वैषम्यं निगमयति । युक्तमिति ॥ २८ ॥

ब्रह्म वा इदमित्येवं तथा ब्रह्मैव सन्निति ॥

प्रागपि ब्रह्मविज्ञानात्सिद्धं तादात्म्यमुच्यते ॥ २९ ॥

ज्ञानात्प्रागपि मुमुक्षुर्ब्रह्मैव चेत्किं तादात्म्योक्त्येत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । अतो ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः फलतीति शेषः ॥ २९ ॥

हस्त्यृषभमिति चोक्त्या भण्यते गुरुदक्षिणा ॥

स च तां नाग्रहीद्वां पिता म इति हेतुगीः ॥ ३० ॥

हस्तीत्यादि व्याचष्टे । हस्तीति । शिष्यं कृतार्थमकृत्वा ततो दक्षिणा न ग्राह्येति पितुर्मम चाभिप्रायो न च त्वमद्यापि कृतार्थः परधीविरहादतस्त्वत्तो दक्षिणा न ग्राह्येत्याह । पितेति ॥ ३० ॥

नन्वनुशिष्ट एवायं पूर्वोक्तैरनुशासनैः ॥

पितृव्रतोपरोधोऽत्र नातः कश्चन विद्यते ॥ ३१ ॥

राजदत्तगोपनादानेऽपि पितृव्रतमङ्गो नास्तीति शङ्कते । नन्विति ॥ ३१ ॥

नाऽऽत्मविद्यातिरेकेण पितुर्वस्त्वन्तरे यतः ॥

असमाप्तेः पुमर्थस्य मतं नास्यानुशासनम् ॥ ३२ ॥

तत्त्वज्ञानादन्यत्र पुमर्थासमाप्तेस्तरमादेव मुक्तिलाभात्तदनुशासनं पितुर्विवक्षितं तन्नोक्तानुशासनात् कृतार्थतेति परिहरति । नाऽऽत्मेति ॥ ३२ ॥

यस्मिञ्ज्ञातेऽखिलं ज्ञातं कृतमाप्तं च कामितम् ॥

तित्यक्षितं च संत्यक्तं पितुस्तदनुशासनम् ॥ ३३ ॥

पितुरिष्टमनुशासनमेव स्पष्टयति । यस्मिन्निति ॥ ३३ ॥

यतो वस्त्वन्तरं नान्यदात्मनो विद्यते परम् ॥

सम्यक्तज्ज्ञानमेवातस्तदन्यत्र मृषा मतिः ॥ ३४ ॥

न केवलं पितुरेवैतन्मतं किंतु ममापीत्याह । यत इति । आत्मनोऽन्यद्वस्तु स्वतन्त्रं परमपरं वा यतो नास्त्यतस्तद्धीरेव सम्यग्धीस्तदन्यत्र दृष्टिमिथ्या धीरिति ममापि मतमस्तत्वाऽऽत्मज्ञानवैकल्याच्च कृतार्थतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३५९

आत्मज्ञानोदयायैव याज्ञवल्क्योऽप्यतोऽवदत् ॥

उपासनान्यशेषाणि तथा कर्माण्यशेषतः ॥ ३५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमं षडाचार्यब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—६९४५

तर्हि तदेवोपदेष्टव्यं किमित्युपासनानि मुनिरनुमोदते तत्राऽऽह । आत्मज्ञानेति ।
यथा सर्वाणि कर्माणि विविदिषाश्रुतेर्ज्ञानोदयार्थानि तथैवैतान्यप्युपासनान्यतस्तान्यनुमो-
दितवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमं षडाचार्यब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अनुशिष्यापि स नृपं यदा नैच्छद्धनं नृपात् ॥

अननुशिष्टहेतूक्त्या मती राज्ञस्तदाऽभवत् ॥ १ ॥

पूर्वब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्त्वा तैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा
ज्ञानार्थं ब्राह्मणान्तरमवतारयन्नाख्यायिकातात्पर्यमाह । अनुशिष्येति ॥ १ ॥

यथोक्ता नानुशिष्टिश्चेत्कीदृक्तदनुशासनम् ॥

संभावितानुशिष्ट्यर्थं तं राजोपससाद ह ॥ २ ॥

मतिमेवानुवदति । यथोक्तेति । तथाविधबुद्धिजन्मानन्तरं राजा किं कृतवानत
आह । संभावितेति । आसनविशेषादुत्थाय राजा संभावितोपदेशलाभार्थं मुनिमासाद्य
तदीयपादयोर्निपतितवानतो जिज्ञासुना मदमानादि त्यक्त्वाऽऽचार्यसेवा कार्याऽऽचार्य-
वान्पुरुषो वेदेति श्रुतेरित्यर्थः । आचार्योपासनस्य ज्ञानार्थत्वमाचार्योपासनं शौचमित्या-
दिस्मृतावपि प्रसिद्धमिति वक्तुं हेति निपातः ॥ २ ॥

उपासनानां सर्वेषामैकात्म्यज्ञाननिष्ठता ॥

ब्रह्मविद्याधिकारत्वादित्येतदधुनोच्यते ॥ ३ ॥

आख्यायिकातात्पर्यमुक्त्वा ब्राह्मणार्थं संक्षिपति । उपासनानामिति । ब्रह्मविद्या-
प्रकरणस्थोपास्तीनां तद्वारा मुक्तिफलत्वं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

कूर्चादुत्थाय विधिना तं राजोपससाद ह ॥

भगवन्ननुशाधीति यथेहाभिमतं तव ॥ ४ ॥

१३६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

द्वयोस्तात्पर्यमुक्त्वा जनको हेत्यादेरक्षरार्थमाह । कूर्चादिति । आसनविशेषादिति यावत् । विधिना गुरूपसदनं श्रुतिस्मृतिप्रासिद्धमिति वक्तुं निपातः । इहेति परमपुरुषार्थोक्तिः ॥ ४ ॥

यथा जिगमिषुः पान्थो रथं वा नावमेव वा ॥

आददीताऽऽप्तिसिद्ध्यर्थं गन्तव्यस्य तथैव च ॥ ५ ॥

यथोक्तोपनिषद्भिस्त्वं संस्कृतात्माऽसि भावितः ॥

एवं वृन्दारकः पूज्य आढ्यो मानुषवित्तवान् ॥ ६ ॥

तथैवाधीतवेदश्च युक्तः साधनसंपदा ॥

गतिसाधनवच्चाश्च गन्तव्यमनुमीयते ॥ ७ ॥

द्वयं मुमुक्षवे वाच्यं ज्ञानं तद्धेतुश्च तत्र ज्ञानहेतुस्तवास्तीति न तदुक्तिरित्यभिप्रेत्य यथेत्यादिदृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । जलस्थलयोः साधनविकल्पः । दाष्टीन्तिकं व्यौकरोति । तथेति । प्रज्ञा प्रियमित्याद्युपनिषद्भिः सहोक्तरीत्या ब्रह्मोपास्तीः कुर्वन्नुपास्तिभिरत्यन्तं संस्कृतधीत्वाद्ब्रह्मविषये समाहितचेता राजेत्यर्थः । एवमित्यादेरर्थमाह । एवमिति । उक्तोपनिषत्क इत्यस्यार्थमाह । युक्त इति । आचार्यैरुक्तास्तुभ्यमुपनिषदोऽतो मुक्तिफलज्ञानसामग्र्या युक्तत्वान्न त्वं साधनमधिकृत्य प्रष्टव्योऽसीत्यर्थः । अस्तु तर्हि साध्यमाधिकृत्य प्रश्नस्तत्रापि न तन्मात्रे सोऽस्तीत्याह । गतीति ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अध्यात्मादिव्यवच्छेदान्मुच्यमानं उपासनैः ॥

आविरिश्वादितो भूप यास्यसि केति भण्यताम् ॥ ८ ॥

पौरिशेष्येण साध्यविशेषे प्रश्नं वदन्नित इत्यादेरर्थमाह । अध्यात्मेति ॥ ८ ॥

पप्रच्छ याज्ञवल्क्योऽत इतस्त्वं क्व गमिष्यसि ॥

सर्वस्यैवाऽऽत्मभूतत्वाद्गन्तव्यं न स पश्यति ॥ ९ ॥

स्वयं जानन्मुनी राजानमज्ञं किमिति पृच्छति तत्राऽऽह । पप्रच्छेति । गन्तव्यं राजा न जानाति चेत्तं प्रति तद्व्याख्यातव्यमित्यभिप्रायोऽतःशब्दार्थः । नाहमित्यादेस्तात्पर्यमाह । सर्वस्येति । उक्तोपास्तिफलस्याग्न्यादिभावस्य स्वरूपत्वादन्यस्य चाज्ञानादित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननुक्तोपनिषद्भिर्हि गन्तव्यं प्राक्प्रबोधितम् ॥

देवो भूत्वेति वचसा तत्कस्मादिह पृच्छयते ॥ १० ॥

१ घ. 'त्याद्यक्ष' । २ ग. 'नुभूय' । ३ ख. व्याचष्टे । ४ क. 'पि त' । ५ ग. 'मानानुषा' । ६ क. ख. 'रिश्वादि' । ७ क. परिशेषेण । ८ घ. तद्वाच्यमिति ।

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३६१

गन्तव्यप्रश्नमाक्षिपति । नन्विति । गतिहेतूनां गन्तव्यमन्तरेणापर्यवसानद्योतनार्थो
हिशब्दः ॥ १० ॥

नाहं वेदेति च नृपो जानन्नप्यब्रवीत्कथम् ॥

नैष दोषो यतोऽप्राक्षीद्याज्ञवल्क्यो नराधिपम् ॥ ११ ॥

पूर्वभूमेर्मुच्यमान उत्तरां कां गमिष्यसि ॥

देवतोपासनाद्येतज्ज्ञानोत्पत्तयै विवक्षितम् ॥ १२ ॥

न जानामीति प्रत्युक्तिरपि न युक्तेत्याह । नाहमिति । प्रश्नप्रत्युक्त्योराक्षेपं परि-
हरति । नैष इति । आक्षेपाभावे वक्ष्यमाणं हेतुमाह । यत इति । तत्र प्रश्नाक्षेपं परि-
हर्तुं प्रश्नस्वरूपमनुवदति । अप्राक्षीदिति । उपास्तीनां देवभावः साक्षात्फलं तत्पूर्वमे-
वोक्तं ज्ञानं च न च तत्र प्रश्नप्रत्युक्ती ज्ञानद्वारा ब्रह्मभावोऽपि तासां फलं तदिदानीं
पृच्छयते मुनिनेत्यर्थः । कथं तासां धीद्वारा मुक्तिफलत्वं तदाह । देवतेति । आदिपदेन
शुद्धिद्वारा धीसाधनं कर्म गृह्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

उपासनानि सर्वाणि परविद्याधिकारतः ॥

क्रममुक्तिफलानीति क्व गमिष्यसिगीरतः ॥ १३ ॥

प्रश्नोपपत्तिं निगमयति । उपासनानीति ॥ १३ ॥

राज्ञस्तु तदविज्ञानान्नाहं वेदेति युज्यते ॥

अन्ये गतिविवक्षार्थं मुनेः प्रश्नं प्रचक्षते ॥ १४ ॥

प्रतिवचनोपपत्तिमाह । राज्ञस्त्विति । तदविज्ञानाद्ब्रह्मभावफलाज्ञानादित्यर्थः । इत
इत्यादेरर्थं स्वपक्षे दर्शयित्वा भर्तृप्रपञ्चमतमाह । अन्य इति । जनकं प्रति ब्रह्मप्राप्ति-
मार्गं वक्तुमित्यर्थः ॥ १४ ॥

साक्षाद्ब्रह्मविदप्येष नाऽऽत्मासौ गतिविभ्रुपः ॥

परमात्मैव गन्तव्यः परमात्मविदा ननु ॥

अथ कः संशयो येन स तेनैवं नियुज्यते ॥ १५ ॥

किमिति तं प्रति गतिर्वक्तव्या तस्य ब्रह्मवित्त्वात्तत्प्राप्तिमार्गोवगतेरपि संभवादित्या-
शङ्कयाऽऽह । साक्षादिति । परोक्तं प्रश्नाक्षेपमुत्थापयति । परमात्मैवेति । अथेत्येवं
सतीत्यर्थः । सशब्दो राजविषयः । तेनेति मुनिनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

गतिर्न विदिता तस्य तां स तस्मै विवक्षति ॥

एवमर्थमुपोद्धातमेवं स कृतवान्मुनिः ॥ १६ ॥

तदीयं परिहारमाह । गतिरिति । उक्तं हि यज्जनको वेद तैत्त्वं न तत्प्रतिपत्तौ

१३६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

मार्गं स तु तद्दर्शनेन परिशोध्य इति गतिर्विवक्षिता चेत्सैवोच्यतां किं प्रश्नेनेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । एवमिति । गतिकथनार्थं क गमिष्यसीत्येवं पृष्ठवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रुतौ यद्यपि नैतस्यां श्रूयते गतिचोदना ॥

तथाऽपि गतिरेवेयमुत्तरत्र स्फुटं हि तत् ॥ १७ ॥

मार्गं वक्तुमुपोद्धातः प्रश्न इत्युक्तमिन्वो हेत्यादिप्रतिवचने गत्यनिर्देशादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । श्रुताविति । सैव पृच्छ्यमानेत्यत्र हेतुमाह । उत्तरत्रेति । येषां हृदया-
दूर्ध्वा नाड्युच्चरतीत्यत्र गतिवचनस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

गतिविज्ञानवैकल्यात्परमात्मविदप्यसौ ॥

न जाने क गमिष्यामि कथं वेत्यब्रवीन्नृपः ॥ १८ ॥

नाहमित्यादिवाक्यस्य परोक्तमर्थमाह । गतीति । यथाऽऽहुर्जानन्नपि परमात्मानं
दर्शनमार्गस्य परोक्षत्वादाहेति ॥ १८ ॥

इति व्याचक्षते केचिद्ग्रन्थमेतं महाधियः ॥

श्रुत्यक्षरानुसारेण नायमर्थोऽत्र लभ्यते ॥ १९ ॥

परपक्षमुपसंहरति । इति व्याचक्षत इति । श्रुतेरनुपपत्तेर्वा गतिप्रश्नकरूपना
नाऽऽद्य इत्याह । श्रुतीति । क गमिष्यसिवाक्यमत्रेति परामृश्यते ॥ १९ ॥

ब्रह्मविच्चे तु राज्ञोऽस्य मिति नोपलभामहे ॥

ग्रन्थे नानन्तरे यस्मादात्मज्ञानं समीरितम् ॥ २० ॥

ब्रह्मविद्वन्तव्यं ब्रह्म राजा जानात्यतस्तत्प्रश्नानुपपत्तेर्गतिप्रश्न इति द्वितीयमाश-
ङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । पूर्वब्राह्मणमेवात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह । ग्रन्थ इति ॥ २० ॥

गत्यर्थो नापि च प्रश्नः क गमिष्यसिलक्षणः ॥

गन्तव्यं पृच्छयते यस्मान्न पिपृच्छिषिता गतिः ॥ २१ ॥

कथं श्रुत्यक्षरानुरोधेन गतिप्रश्नासिद्धिर्वाक्यशेषात्तदुपपत्तेरुक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
गत्यर्थ इति । अपिचशब्दावधारणे । उक्तमर्थमक्षरानुसारेण स्फोरयति । गन्तव्य-
मिति ॥ २१ ॥

यत्साक्षादित्युपक्रम्य य आत्मेत्युपसंहृतेः ॥

तदन्यस्य तदात्मत्वाद्ब्रह्मणि स्यात्कथं गतिः ॥ २२ ॥

ब्रह्मात्मनोरैक्यं श्रुतं तद्विरोधात्तद्विषयगत्यनुपपत्तेश्च न गतिप्रश्नोपपत्तिरित्याह ।
यदिति ॥ २२ ॥

गतिगन्तव्यगन्नादेरोतप्रोतात्मवर्त्मना ॥

ब्रह्मात्मनि समाप्तत्वाद्गतिः का परमात्मनि ॥ २३ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३६ ३

ब्रह्मणोऽन्यच्चेदस्ति तस्य तर्हि तादात्म्यं विरुद्धं स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यस्यान्यत्वा-
योगात्तत्कथं ब्रह्मणि गत्यनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । गतीति ॥ २३ ॥

अब्देशा पृथिवी कृत्स्ना तेजोदेशं तथा जलम् ॥

वायुदेशं तथा तेजो विद्यदेशोऽनिलोऽखिलः ॥ २४ ॥

ओतप्रोतरूपेण ब्रह्मणि सर्वस्य समाप्तिं यदिदं सर्वमपि स्वित्यादिनोक्तां स्मारयति ।
अब्देशेति ॥ २४ ॥

स्वार्थदेशः परार्थोऽर्थः स्वप्नदर्शनवद्यतः ॥

आत्ममात्रैकयाथात्म्यान्न मुक्तौ स्याद्वातिस्ततः ॥ २५ ॥

भूतानामोतप्रोतभावेन नभसि पर्यवसानेऽपि कथं ब्रह्मणि गत्यभावस्तत्राऽऽह ।
स्वार्थेति । स्वप्नाख्ये दर्शने दृश्यस्य द्रष्टुरविद्योत्थस्य तदतिरेकेणाभाववद्यतोऽनात्मा
प्रतीचि कल्पितोऽतोऽधिष्ठानात्ममात्रस्यैव तद्रूपत्वान्न नित्यमुक्ते परस्मिन्गतिर्युक्ते-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

ब्रह्मैव सन्नवाप्नोति ब्रह्मेति वचनं स्फुटम् ॥

गन्तृगन्तव्ययोर्भेदे विरुध्येत न संशयः ॥ २६ ॥

श्रुतिविरोधाच्च तस्मिन् गतिरित्याह । ब्रह्मैवेति ॥ २६ ॥

क्रियाकारकभेदे हि गतिः सर्वत्र दृश्यते ॥

गन्तव्य आत्मनि कुतः क्रियाकारकसंभवः ॥ २७ ॥

प्रत्यग्ब्रह्मणि गत्ययोगे हेत्वन्तरमाह । क्रियेति । दृष्टेरविगानद्योतनार्थो
हिशब्दः ॥ २७ ॥

नैवात्र गतिरस्तीति स्पष्टमागमशासनम् ॥

सर्वमात्मैव ब्रह्मैव तथाच श्रुतिशासनम् ॥ २८ ॥

न तस्येत्यादिना गतिनिषेधाच्च न तस्मिन्गतिरित्याह । नैवेति । इदं सर्वं यद्य-
मात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिविरोधाच्च न ब्रह्मात्मनि गतिरित्याह । सर्व-
मिति ॥ २८ ॥

तमोमात्रातिरेकेण व्यवधानान्तरं न च ॥

यस्मादस्ति ततो मुक्तौ नाऽऽत्मनो गतिरिष्यते ॥ २९ ॥

किंच ब्रह्मात्मनोरज्ञानमेव व्यवधानं तच्च ज्ञानादपनीयते तत्कुतोऽत्र गतिरित्याह ।
तमोमात्रेति ॥ २९ ॥

अध्यात्मादिपरिच्छेदाद्यथोक्तोपासनाश्रयात् ॥

विमुच्यमानः केतस्त्वं गमिष्यसि वदाऽऽशु मे ॥ ३० ॥

१३६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

भर्तृप्रपञ्चपक्षं निराकृत्य स्वपक्षमनुवर्तयन्नित इत्यादिवाक्यार्थमुक्तमनुवदति ।
अध्यात्मादीति । निःसंदिग्धमुत्तरं श्रोतुः सुखकरमिति दर्शयितुमाशुशब्दः ॥ ३० ॥

नाहं तद्भगवन्वेद यत्र यास्याम्यतः परम् ॥

देवतावर्त्मना नाहं गन्तव्यं वेद्मि किञ्चन ॥ ३१ ॥

प्रत्युक्तिमादत्ते । नाहमिति । तां व्याचष्टे । देवतेति । तदुपास्तिद्वारेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

देवतावासिमात्रं हि त्वत्तः प्राक्श्रुतवानहम् ॥

उक्तोपासाफलं नातो गन्तव्यं वेद्मि किञ्चन ॥ ३२ ॥

तदुक्तमपि कस्मान्न बुध्यसे तत्राऽऽह । देवतावाप्तीति । भवता तावन्मात्रस्यो-
क्तत्वादिति हिशब्दार्थः । तदतिरिक्तमपि परंपरयोपास्तिफलं ब्रह्मत्वाख्यं मया विव-
क्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । नात इति । अभिप्रायमात्रेण विनोक्तिमतिगम्भीरं वस्तु
दुर्ज्ञानमिति भावः ॥ ३२ ॥

इत्युक्तवन्तं प्रत्याह तद्वक्ष्यामि तवाधुना ॥

मुच्यमानोऽथ यत्र त्वं गमिष्यसि नराधिप ॥ ३३ ॥

अथेत्याद्यादत्ते । इत्युक्तवन्तमिति । राज्ञो जिज्ञासानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ३३ ॥

अविद्यामात्रविध्वस्तौ यतोऽनाप्तवदाप्यते ॥

गमिष्यसीत्यतो वक्ति स्वास्थ्यं यातो यथा तथा ॥ ३४ ॥

गमिष्यसीत्युक्तिरयुक्ता परविषये गतेरपास्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति ।
तत्र लौकिकदृष्टान्तमाह । स्वास्थ्यमिति । स्वतः सिद्धमेव स्वास्थ्यं ज्वरादिप्रति-
बद्धमौषधादिना तद्विगमे तत्प्राप्तश्चेन्नो व्यपदिश्यते तथा ब्रह्म नित्याप्तमपि व्यवधाना-
विद्यानिरासात्प्राप्स्यसीति मुनिनोक्तो राजेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अतोऽवगतिरेवात्र गतित्वेन विवक्ष्यते ॥

प्राप्तोऽसीति यतो ज्ञानजन्ममात्रं प्रवक्ष्यति ॥ ३५ ॥

अविद्याध्वंसाद्ब्रह्माप्तिश्चेत्कथं गतिशब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह । अत इति । प्रसिद्धाया
गतेरयोगादित्यर्थः । प्रकृतं वाक्यं सप्तम्यर्थः । गतिशब्देन ज्ञानोक्तौ वाक्यशेषमनु-
ग्राहकमाह । प्राप्त इति ॥ ३५ ॥

इन्धो नामैष पुरुषो दक्षिणैऽक्षणि यः स्थितः ॥

आदित्यान्तर्गतो देवो व्याख्यातायतनादिकः ॥ ३६ ॥

अथेत्यादिना गन्तव्योक्तिं प्रतिज्ञाय तां विना किमिति जागरिताद्युक्तिरित्याशङ्क्य
तादर्थ्येनेति मत्वा जाग्रदभिमानिनं विश्वं दर्शयति । इन्धो नामेति । चक्षुरेवाऽऽयतन-
मित्यादिनेति शेषः । आदिपदात्प्रतिष्ठोपनिषदावुक्ते ॥ ३६ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३६५

इध्यतेऽहर्निशं यस्मादिन्धनामा ततः पुमान् ॥

श्रुत्येह दृष्टोऽतिशयः कश्चित्स्यादक्षिणेऽक्षणि ॥ ३७ ॥

अङ्गं वा वीर्यवदृष्टं पुंसां प्रायेण दक्षिणम् ॥

दक्षिणाक्षिग्रहस्तस्माद्भोक्तृत्वप्रतिपत्तये ॥ ३८ ॥

विश्वे जागरिताभिमानिनि कथमिन्धशब्दस्तत्राऽऽह । इध्यत इति । स्थूलार्थभो-
क्तृत्वेन सदा जागरे स्फूर्तेरित्यर्थः । दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषे निमित्तद्वयमाह । श्रुत्येति ।
विश्वस्य पुरस्वामिनो भोक्तृत्वं लौकिकवत्कचिद्यत्तस्य वक्तव्यं, दक्षिणे चक्षुषि तद्व्यक्तिः
श्रुत्यनुभवसिद्धा तेन तद्भोक्तृत्वसिद्धये विशेषोक्तिरिति फलितमाह । भोक्तृत्वेति
॥ ३७ ॥ ३८ ॥

दक्षिणेऽक्षणीन्धनामाऽयं पुमान्भोक्तेति यं विदुः ॥

इन्धं सन्तं तमात्मानमिन्द्रनाम्ना प्रचक्षते ॥ ३९ ॥

प्रत्यक्षनामग्रहणं परिहृत्य परोक्षतः ॥

परोक्षनामग्रहणप्रिया देवा यतस्ततः ॥ ४० ॥

तमित्याद्यवतारयन्नेतमित्यस्यार्थमाह । दक्षिण इति । अथ वाक्यमादाय व्याक-
रोति । इन्धमिति । परोक्षप्रिया इत्यादेरर्थमाह । परोक्षेति । तस्मादिन्द्रनाम्ना प्रच-
क्षत इति संबन्धः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

परोक्षनामग्रहणे प्रीयन्ते देवता यतः ॥

तस्मादाचक्षते नाम पारोक्ष्येणैव मानवाः ॥ ४१ ॥

अत्र लोकप्रसिद्धिं हिशब्दोपात्तामाह । परोक्षनामेति ॥ ४१ ॥

मा ज्ञासिष्ट कथं नाम नामतत्त्वं बहिर्जनः ॥

परोक्षनामग्रहणं तेन देवस्य रोचते ॥ ४२ ॥

केनाभिप्रायेण परोक्षनामग्रहणं देवता रोचयन्ते तत्राऽऽह । मा ज्ञासिष्टेति ॥ ४२ ॥

प्रत्यक्षनामग्रहणं प्रद्विषन्ति जगत्पि ॥

श्रेयांसोऽमुकमिश्रास्त इत्युक्तिं कामयन्ति च ॥ ४३ ॥

प्रत्यक्षद्विष इत्यस्यार्थमाह । प्रत्यक्षेति । देवतावादित्यपेरर्थः । परोक्षनामग्रहणे
च तेषामस्ति प्रीतिरित्याह । अमुकेति ॥ ४३ ॥

तस्यैवान्नपतेर्जाया येयं सव्येऽक्षिण संस्थिता ॥

भोग्यत्वात्सा विराडुक्ता तद्भोक्ता दक्षिणाक्षिणः ॥ ४४ ॥

अथैतदित्यादेरर्थमाह । तस्येति । अन्नपतित्वं भोक्तृत्वमत एव तद्भोक्तेत्युक्तम् ।
पत्न्या विराट्पदवाच्यत्वे हेतुमाह । भोग्यत्वादिति ॥ ४४ ॥

१३६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

एकस्यैव हि देवस्य विभागः स्थानदेवतः ॥

अग्नीषोमात्मना श्रुत्या ध्यानार्थमिह भण्यते ॥ ४५ ॥

इन्द्रेन्द्राण्योस्तर्हि भोक्तृभोग्ययोर्भेदः स्वीकृतो नेत्याह । एकस्येति । स्थानं चक्षु-
र्द्रियमवस्थाद्वयं च स्थानभेदादौपाधिके भेदे प्रसिद्धं वक्तुं हिशब्दः । विभागोक्ति-
फलमाह । अग्नीति ॥ ४५ ॥

नानयोर्व्यतिरेकोऽस्ति भोक्तृभोग्यात्मनोः कश्चित् ॥

प्रधानगुणभावेन सर्वत्रैते व्यवस्थिते ॥ ४६ ॥

भेदो ध्यानार्थश्चेत्किमिति स स्वतो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नानयोरिति ।
वस्तुतो भेदाभावेऽपि तत्प्रतीतिरौपाधिकभेदवशादित्याशयेनाऽऽह । प्रधानेति । सर्व-
त्रेत्यवस्थाद्वयमुच्यते ॥ ४६ ॥

तयोः समागमश्चास्मिन्हृद्यन्तस्थे सुषौ मिथः ॥

संस्तुतोऽत्रेति संस्तावो हृद्याकाश इहोच्यते ॥ ४७ ॥

तयोरित्यादि व्याचष्टे । तयोरिति । अतश्च हृदयाकाशः संस्ताव इति शेषः ।
कथं तस्य तत्त्वं तदाह । संस्तुत इति । मिथः संगतिं गच्छत इति यावत् ॥ ४७ ॥

ऊर्ग्रसो लोहितस्यात्र पिण्डो यः सोऽन्नमेतयोः ॥

अन्नं दामेति यत्पूर्वं व्याख्यातं शिशुबन्धनम् ॥ ४८ ॥

अथैनयोरित्यादेरर्थमाह । ऊर्ग्रस इति । अत्रेति हृदयोक्तिः । इन्द्रेन्द्राण्योरग्नीषो-
मयोर्विश्वतैजसयोरन्नं शिशुब्राह्मणेऽप्युक्तमित्याह । अन्नमिति । तदेवात्रोक्तमन्नमिति
संबन्धः ॥ ४८ ॥

मिथो नाडीशतानन्दं तयोः प्रावरणं तथा ॥

तज्जालकमिवाऽऽभाति बहुच्छिद्रत्वसाम्यतः ॥ ४९ ॥

अथैनयोरित्यादि व्याचष्टे । मिथ इति । यथोक्तमन्नं यथा तयोः स्थितिकरं तथा
बहुनाडीयुक्तं तदेव परिधानस्थानीयमपि शतं चैका चेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । लोहितपि-
ण्डस्य गवाक्षवद्भावे हेतुमाह । बह्विति । प्रसिद्धं हृदयस्य बहुच्छिद्रत्वं तस्य ह वा
एतस्य हृदयस्येत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

तयोः संचरतोर्मागो यैषोर्ध्वा हृदयाद्गता ॥

जाग्रदेशाप्तये ज्ञेया नाडी स्वप्नाख्यभूमितः ॥ ५० ॥

अथैनयोरेषेत्यादि व्याकरोति । तयोरिति । संचरणफलाभावान्मार्गवैयर्थ्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । जाग्रदिति । अथैतदित्यादिना तैजसस्य व्याख्यानमितो मन्तव्यम् ॥ ५० ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३६७

अन्नस्य प्रविवेकार्थं भोक्तुः सौक्ष्म्यार्थमेव च ॥

नाडीनां परिणाहोऽथ सम्यक्श्रुत्येह वर्ण्यते ॥ ५१ ॥

यथेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अन्नस्येति । विश्वतैजसयोरन्नविशेषो भोक्तुः सूक्ष्मतेत्येतदु-
क्त्यर्थं नाडीपरिमाणं दृष्टान्तेनाऽऽहोत्तरा श्रुतिरित्यर्थः । विश्वतैजसयोरुक्त्यानन्तर्यमथ-
शब्दार्थः । इहेति प्रकृतवाक्यकथनम् ॥ ५१ ॥

नाड्योऽतिसूक्ष्माः पुंसोऽस्य व्यवहारप्रसिद्धये ॥

सहस्रभेदसंभिन्नकेशैकांशसमा हिताः ॥ ५२ ॥

तदक्षराणि व्याचष्टे । नाड्य इति । व्यवहारः स्वप्नजाग्रद्वमनादिः । समासे हिता
इति व्याख्यानमसमासे तासां सूक्ष्मत्वप्रसिद्धर्थो हिशब्दः ॥ ५२ ॥

नोपमेह यतस्तासां सौक्ष्म्ये जगति विद्यते ॥

तस्मात्केशविभागोऽयं नाडीसौक्ष्म्यार्थमुच्यते ॥ ५३ ॥

केशस्यातिसौक्ष्म्यात्कथं सहस्रधा भेदः कथंतरामेकस्य भेदस्य नाडीसौक्ष्म्ये दृष्टा-
न्ता तत्राऽऽह । नोपमेति । उच्यते कल्प्यत इति यावत् ॥ ५३ ॥

यथा संचरणी नाडी प्रोक्तेयं देवतात्मनोः ॥

देवतानां तथाऽन्यासां नाड्यो ज्ञेयाः सहस्रशः ॥ ५४ ॥

यैषेत्यादिना नाडीमेकामुपक्रम्य कथं भूयस्यस्ता दृष्टान्तेनोच्यन्ते तत्राऽऽह । यथेति ।
उक्तं हि—

“एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च ।

षट्पञ्चाशद्विजानीयात्सिरा धमनिसंज्ञिताः” इति ।

देवतात्मनोरिन्द्रेन्द्राण्योर्विश्वतैजसयोरित्येतत् । देवतानां चक्षुरादिकरणानामि-
त्यर्थः ॥ ५४ ॥

शब्दाद्यन्नवहाः सूक्ष्माः श्रोत्रादिकरणाश्रयाः ॥

देवता देवतात्मानं तर्पयन्तीह ताः सदा ॥ ५५ ॥

नाडीनामुपयोगप्रकारमाह । शब्दादीति । ताः सूक्ष्मा नाड्यः करणाश्रिता विष-
यान्प्रोक्तारं प्रापयन्त्यः स्वाश्रयकरणानि तद्वाराऽन्तःकरणं तदवच्छिन्नमात्मानं व्यवहा-
रभूमौ प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अतिसूक्ष्माभिरेताभिर्जग्धमन्नं समास्रवत् ॥

देवता आस्रवत्येतद्व्याप्नोत्येतद्यथोदितम् ॥ ५६ ॥

एताभिरित्यादि व्याचष्टे । अतिसूक्ष्माभिरिति । एताद्धि जग्धमन्नं त्रेधा परिणमते

१३६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तत्र पूर्वोक्तं सूक्ष्मेतदन्नमुक्ताभिर्नाडीभिर्देहं व्याप्नुवद्यथोक्ताः सर्वदेवता व्याप्नोतीत्यर्थः ।
आस्रवतीत्यस्य व्याख्या व्याप्नोतीति ॥ ५६ ॥

सर्वास्वेव हितास्वासु सर्वा अध्यात्मदेवताः ॥

चरन्त्यूर्ध्वसपूर्णासु भोगार्थं पुरुषस्य तु ॥ ५७ ॥

उक्तान्नरसस्य देवताव्यापित्वे तासामेव भोक्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वा-
स्विति । हितासु नाडीष्विति शेषः ॥ ५७ ॥

५- २।१।२५० ✓ स्वचिदाभाससंख्याप्तिः पुंभोगः सुखदुःखयोः ॥

सोऽप्यस्य देवतातन्त्रो देवताश्चान्नसंश्रयाः ॥ ५८ ॥

पुंसोऽविक्रियस्य कुतो भोगो यथाऽऽह—“मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवा-
चलः” इति, तत्राऽऽह । स्वेति । किंकारणो भोगो दर्शितस्तत्राऽऽह । सोऽपीति ।
इन्द्रियाणां किं कारणं तत्राऽऽह । देवताश्चेति ॥ ५८ ॥

अन्नं नाड्याश्रयं सूक्ष्मं तच्छ्रुत्येहोपवर्ण्यते ॥

एताभिरित्यतो यावच्छारीरादिति चोदना ॥ ५९ ॥

तदाश्रयान्नस्याऽऽश्रयमाह । अन्नमिति । उक्तान्नविषयत्वेन श्रुतिं पातयति ।
तदिति । तदन्नमिह तैजसे स्थितिकरमेताभिरित्यारभ्य यावच्छारीरादात्मन इत्यन्तं
वाक्यं तावतोच्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

प्रविविक्ततरोऽन्नांशस्तर्पयन्प्राणदेवताः ॥

प्राप्नोति लिङ्गमाहारः स तस्येत्यभिधीयते ॥ ६० ॥

तस्मादित्यादेरर्थमाह । प्रविविक्तेति । यो यथोक्तान्नांशः स प्राणदेवताः करणा-
न्यन्तःकरणं च लिङ्गाख्यं यस्मात्प्रीणयति तस्माद्यस्य प्रविविक्ततरो भवत्याहारः स
लिङ्गात्मा तैजसस्तथेति बहुव्रीहिणा लिङ्गस्याऽऽहारः स इति गम्यत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

चीयमानादितो देहाद्रसाद्यन्नेन भौतिकात् ॥

प्रविविक्ततराहारो लिङ्गात्माऽयं पुरोदितात् ॥ ६१ ॥

अस्मादित्यादेरर्थमाह । चीयमानादिति । रसाद्यन्नेन तद्धेतुना तेनेति यावत् ॥ ६१ ॥

रसादिः प्रविविक्तः स्यात्पुरीषादिव्यपेक्षया ॥

रसादेरपि सूक्ष्मोऽयमाहारो लिङ्गवृत्तिकृत् ॥ ६२ ॥

कथमन्नस्य प्रविविक्तत्वं तदाह । रसादिरिति । तथाऽपि कथं प्रविविक्ततरत्वं
तदाह । रसादेरिति ॥ ६२ ॥

यत एवमतः प्राह तल्लिङ्गं स्थूलदेहतः ॥

प्रविविक्ततराहारं श्रुतिः सूक्ष्मान्नसंस्थितेः ॥ ६३ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३६९

तस्य प्रविविक्ततरत्वे फलितमाह । यत इति । अतःशब्दार्थं स्फुटयति । सूक्ष्मेति ॥ ६३ ॥

यतोऽतिसूक्ष्मो लिङ्गात्मा नातोऽयं स्थूलदेहवत् ॥

देहादेहान्तरं गच्छन्केनचित्प्रतिहन्यते ॥ ६४ ॥

लिङ्गस्यापि स्थूलवदेहत्वान्न सूक्ष्मता तत्कुतोऽस्य प्रविविक्ताहारतरतेत्याशङ्क्य तत्सौक्ष्म्ये गमकमाह । यत इति ॥ ६४ ॥

इवेत्यनर्थकं केचिदेवार्थेन विरोधतः ॥

एवार्थस्योपमामन्य इवार्थे चावधारणम् ॥ ६५ ॥

प्रकृतवाक्यस्थमिवशब्दं व्याख्यातुं पूर्वपक्षमाह । इवेत्यनर्थकमिति । तत्र भर्तृप्र-
पञ्चोक्तं सिद्धान्तमाह । एवार्थस्येति । लिङ्गात्मा प्रविविक्ताहारतर एवेत्यवधार्यते तस्यो-
पमामिवशब्दार्थमाहुरिति योजना । उक्तं हि—यथा खलु बाह्यस्य पिण्डस्योपचयार्थमा-
हारस्तथा तस्यापीत्येतस्मात्सामान्यात्प्रविविक्ताहारतर इवैवेति । इवैव भवतीत्यस्य
स्वामिप्रेतमर्थमाह । इवार्थे चेति । एवेत्यवधारणमिवेत्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यम् । तथाच यथा
प्रविविक्ताहारो विश्वस्तथाऽयमपि तैजसो न प्रविविक्ताहार एव किंतु प्रविविक्ताहारतर
इव यथाच कारणात्मा प्रविविक्ताहारतर एव न तथा लिङ्गात्मा किंतु प्रविविक्ताहारतर
इवेति द्वयोरिवैवशब्दयोरर्थः ॥ ६५ ॥

लिङ्गाहारादप्यणीयान्यतः प्राज्ञात्मनस्ततः ॥

उपमार्थमिवेत्येतत्पदमत्र प्रयुज्यते ॥ ६६ ॥

किमिति कारणात्मवत्तैजसस्य न प्रविविक्ताहारतरत्वमेव तत्राऽऽह । लिङ्गेति ।
प्राज्ञात्मन आहार इति शेषः । ततो न लिङ्गस्य प्रविविक्ताहारतरत्वमेवेत्यर्थः । इवश-
ब्दार्थवत्त्वं निगमयति । उपमार्थमिति ॥ ६६ ॥

कदम्बपुष्पवत्सैषा देवता हृदयाश्रया ॥

बहिर्गतासु नाडीषु विषक्ता हृदयादधि ॥ ६७ ॥

उक्तसूत्रस्य सर्वजगद्व्याप्तिं भर्तृप्रपञ्चप्रक्रिययाऽऽचक्षाणः सैषा सूक्ष्मा देवताऽन्तर्हृ-
दये कदम्बगोलकवद्दृष्टान्नाडीषु समन्तान्निःसृतासु विषक्तेति तद्भाष्यं विभजते । कद-
म्बेति ॥ ६७ ॥

यथेयं देवता सर्वास्तथाऽन्या अपि देवताः ॥

साधारणत्वात्सर्वासां कार्यस्य करणस्य च ॥ ६८ ॥

एवमेकैका देवतेतिभाष्यार्थमाह । यथेति । यथा हृदयादारभ्य बहिर्विप्रसृतासु
नाडीषु सूत्रैरुपदेवता विषक्तेति तथा सर्वा अप्यन्या देवतास्तासु विषक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

१३७० सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सर्वेषां कार्यकरणस्य साधारणत्वादिति हेतुभाष्यार्थमाह । साधारणत्वादिति । कर-
णशब्देन गोलकादिस्थानं देवताशब्देनेन्द्रियाण्युक्तानि ॥ ६८ ॥

तत्रैकस्या यदा कार्यं दृष्ट्यादि स्यादुपस्थितम् ॥

गुणभावं तदा यान्ति सर्वास्तां प्रति देवताः ॥ ६९ ॥

सर्वेन्द्रियाणां सर्वदेहव्यापित्वे रूपादिज्ञानं संकीर्णं स्यादित्याशङ्क्य यस्या देवताया
यदा यद्दर्शनादि कार्यं तदा सर्वासामितरासां तदङ्गत्वमिति भाष्यं व्याचष्टे ।
तत्रेति ॥ ६९ ॥

नाड्यन्तरेष्वपि तथा सर्वासां संहतत्वतः ॥

एष एव क्रमो ज्ञेयः प्राधान्यगुणभावयोः ॥ ७० ॥

नाड्यन्तरेऽपि या यदा देवताऽपेक्ष्यते सा तदा कृत्स्नदेवताविभवमङ्गीकृत्योपतिष्ठत
इति भाष्यार्थमाह । नाड्यन्तरेष्विति । अनुक्तेन्द्रियेष्विति यावत् ॥ ७० ॥

एवं च सति यावत्यो नाड्यो हृदयबन्धनाः ॥

संवत्सराश्च तावन्तस्ते प्रजापतयोऽग्नयः ॥ ७१ ॥

अध्यात्मनाडीद्वारा देवताव्याप्तिमुक्त्वा हृदयबन्धनतया नाडीप्रसङ्गेन प्रदेशान्तर-
स्थामुपास्तिं स्मारयति । एवं चेति । हृदयबन्धनत्वेन नाडीप्रसङ्गे तास्वहोरात्रात्मना
दृष्टासु प्रजापतिरूपाग्निशब्दिदृष्टकादृष्टिः कार्या यावन्तो नाडीभेदास्तावन्तः कृत्स्नाः
संवत्सराः प्रजापतयोऽग्नय इत्युक्तेरित्यर्थः ॥ ७१ ॥

प्रतिभागं समाप्तत्वात्पूर्वोक्तस्येह वस्तुनः ॥

देवताऽतो यथाऽध्यात्ममधिभूतं तथैव सा ॥ ७२ ॥

अधिदैवं च विभ्वीयं द्वैतैकत्वेन विष्टिता ॥

यथाऽस्य नाड्यः पुंसः स्युरध्यात्मं सर्वतो गताः ॥ ७३ ॥

अधिभूतं तथाऽस्यैव वायुमग्नयः समन्तगाः ॥

एतस्मादेव निःसृत्य शरीरात्सर्वतो गताः ॥ ७४ ॥

प्रासङ्गिकीमुपास्तिं ब्रह्मविद्यायै स्मारयित्वा पूर्वोक्तमध्यात्मदेवताव्याप्तिं दृष्टान्तीकृ-
त्याधिभूताधिदैवयोरपि तद्व्याप्तिमाह । प्रतिभागमिति । वस्तुनः सूत्रस्येति शेषः । उक्तां
देवताव्याप्तिं निगमयति । विभ्वीति । यथाऽऽहुः—प्रत्यवयवं कृत्स्नस्य परिसमाप्तत्वा-
त्सैषा यथाऽध्यात्ममेवमधिभूतमधिदैवं चेत्यादि । तदेवं देवतायाः सर्वव्याप्तिमुक्त्वा
नाडीनामध्यात्ममुक्तव्याप्तिदृष्टान्तेनाधिभूतादावपि व्याप्तिमाह । यथेति । उक्तं हि—
यथाऽध्यात्मं नाड्यः समन्ताच्छरीरवर्तिन्य एवमस्यैव पुरुषस्याऽऽध्यात्मिकस्याधिदैवा-
त्मना वक्ष्यमाणस्य प्राणैर्नाड्यो वायुमग्नय इति । उत्तरार्धं प्रपञ्चयति । एतस्मादिति ।
१ घ. 'ज्ञेनाऽऽस्व' । २ क. ग. 'न धिष्ठि' । ३ घ. 'धिभूताधिदैवतात्म' । ४ ख. 'णस्य ना' ।

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३७१

उक्तं च—एतस्मादेव शरीरादभिनिःसृत्य सर्वं जगदापूर्वावस्थिता इति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
॥ ७४ ॥

अधिभूतात्मनैवायं नाडीलक्षणवर्त्मना ॥

आपूर्येदं जगत्सर्वं स्थित आध्यात्मिकः पुमान् ॥ ७५ ॥

नाडीनां देहाद्बहिर्व्याप्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य तद्वारा क्षेत्रज्ञस्य व्याप्त्यर्थमित्याह ।
अधिभूतेति ॥ ७५ ॥

नाड्य आध्यात्मिकस्येव ह्यधिदैवात्मनस्तथा ॥

विराजो रश्मयो ज्ञेयाः प्रत्यंशावसितास्तथा ॥ ७६ ॥

आध्यात्मिकस्य पुंसो नाडीवदाधिदैविकस्यापि नाडीस्थानीयरश्मीनां व्याप्तिमाह ।
नाड्य इति । युक्ता च विराजो रश्मीनां सर्वतो व्याप्तिस्तदंशादित्यरश्मीनां व्याप्ति-
दर्शनादिति हिशब्दार्थः । प्रत्येकं सर्वासु व्यष्टीषु वैराजरश्मीनां समाप्तिरपि ज्ञेयेत्याह ।
प्रत्यंशेति ॥ ७६ ॥

आध्यात्मिकस्येव पुंसः कृत्स्नाऽध्यात्माधिभूतयोः ॥

अनन्तभिन्नकार्येषु समाप्तिर्देवतात्मनः ॥ ७७ ॥

आध्यात्मिकस्य पुंसो नाडीद्वारा सर्वव्याप्तिवदाधिदैविकस्यापि सा रश्मिद्वारेत्युप-
संहरति । आध्यात्मिकस्येति । यथाऽऽहुः—यथैवाऽऽध्यात्मिकस्य प्रत्यवयवं
कात्स्न्येन समाप्तिरेवं वैराजस्याप्यात्मनः प्रत्यवयवमाध्यात्मिकाधिभूताधिदैविके-
ष्विति ॥ ७७ ॥

आध्यात्मिकं परिच्छेदमुक्तदर्शनवर्त्मना ॥

देवतासूपसंहृत्य विराज्यापि च देवताः ॥ ७८ ॥

विराजं चोपसंहृत्य प्राणविज्ञानविग्रहं ॥

हिरण्यगर्भं तं चापि सर्वकारण आत्मनि ॥ ७९ ॥

परप्रक्रियामादेयामुक्त्वा स्वमते विश्वाद्युक्तेर्ज्ञानहेतुताक्रमं दर्शयति । आध्यात्मिक-
मिति । उक्तव्याप्तिद्वारा शारीरं परिच्छेदमग्न्यादिदेवतासु ताश्च विराजि तं च सूत्रे
तच्च कारणे तदप्यद्वये प्रतीच्युपसंहृत्य पूर्णात्मना तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

अध्यात्मदेवताः सर्वा हृदि नीत्वाऽऽत्मनस्ततः ॥

हृदयादुक्तनाडीभिः संध्यात्सूर्यरश्मिभिः ॥ ८० ॥

रविहृन्मध्यगं यायात्ततो रश्मिभिरौघृतः ॥

हिरण्यगर्भमात्मानं ततस्तत्कारणं बुधः ॥ ८१ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयन्निश्चस्य वैश्वानरादिशब्दितस्य विराजस्तैजसे सूत्रात्मन्युपसंहार-

१३७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

क्रममाह । अध्यात्मेति । चक्षुरादिसहितादित्यादिदेवता हृदये प्रजापतिरूपे संहृत्य ततो निर्गतनाडीभी रश्मिभिश्चान्योन्यात्मभूतैः करणै रविस्थं हृदयस्थं च लिङ्गमेकत्वे-
नानुसंध्यात्ततस्तात्पर्यवानुक्तनाडीरश्मिद्वारा विवेकबुद्ध्या मण्डलहृदयस्थं सूत्रमात्मनं
गच्छतीत्यर्थः । आत्मनो हृदयादिति संबन्धः । विश्वस्य तैजसमात्रत्वानुसंधानानन्तरं
तत्कारणमव्याकृतादिशब्दं विवेकी गच्छतीति तैजसस्य प्राज्ञे लयमाह । तत्
इति ॥ ८० ॥ ८१ ॥

वैश्वानरात्तदात्मानं प्राप्तस्य हृदि तैजसम् ॥

हिरण्यगर्भं तं चापि प्राणात्मन्युपसंहरेत् ॥ ८२ ॥

उक्तं क्रमं बुद्धिसौकर्यार्थं संक्षिपति । वैश्वानरादिति । तच्छब्दो वैश्वानरवाची ।
प्राप्तस्याध्यात्मादिपरिच्छेदो निवर्तते मुमुक्षोरिति शेषः । स च सूत्रस्य कारणे संहतो
द्रष्टव्यः ॥ ८२ ॥

प्राणशब्देन चाप्यत्र कारणात्माऽभिधीयते ॥

बीजं कार्यस्य सर्वस्य प्राज्ञश्चेति निरूप्यते ॥ ८३ ॥

प्राणात्मन्युपसंहारोऽत्र सूत्रस्योच्यते न कारणात्मनीत्याशङ्क्य प्राणशब्दार्थमाह ।
प्राणशब्देनेति । तैजसस्य प्राज्ञे लयाङ्गीकारात्कथं कारणे तद्व्यस्तत्राऽऽह ।
बीजमिति ॥ ८३ ॥

कार्याणां कारणं मुक्त्वा नान्यत्रास्त्यप्ययो यतः ॥

तस्मात्कारणसंप्राप्त्या यायान्नेतीत्यकारणम् ॥ ८४ ॥

तुरीयस्य सुवर्णघनवद्विज्ञानघनस्याऽऽप्तेरिष्टत्वात्तदेवोच्यतां कृतं स्थूलसूक्ष्मजगद्रूपवि-
श्वतैजसयोः प्राज्ञे लयोक्त्येत्याशङ्क्याऽऽह । कार्याणामिति ॥ ८४ ॥

साश्रयैः करणैर्हीनो ग्रस्ताध्यात्माधिदैवतः ॥

प्राणात्मा एक एवाऽऽस्ते प्रज्ञानघनविग्रहः ॥ ८५ ॥

अकार्यकारणं तुरीयं प्राप्तस्य विदुषः स्वरूपं प्रपञ्चयति । साश्रयैरेति । प्राणस्य
कारणस्याऽऽत्मा सत्तास्फूर्तिद इति यावत् । छान्दसास्तु विसंधिमपि कचिदि-
च्छन्ति ॥ ८५ ॥

निर्विभागात्मनस्तस्य प्राञ्चः प्राणाः पुराऽस्य ये ॥

प्राची दिगेव संवृत्तास्तदवच्छेदहानतः ॥ ८६ ॥

दक्षिणा दक्षिणे प्राणाः प्रत्यञ्चश्चापि पश्चिमाः ॥

उदीची दिगुदञ्च सर्वे सर्वा दिशस्तथा ॥ ८७ ॥

विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाण्युक्तानि तत्राऽऽद्यावेव श्रुत्युक्तौ न प्राज्ञादीत्याशङ्क्य तस्य

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३७३

प्राचीत्याद्यवतार्य व्याकरोति । निर्विभागेति । अध्यात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः सर्वासु दिक्षु स्थिताः प्राणशब्दाः । विदुषो हि कारणरूपस्य परिच्छेदनाशात्तत्प्राण-
रूपं तत्तद्विद्वात्रं संवृत्तं ताश्च चरमपर्यायोक्तप्राणे मूलकारणे प्राज्ञे लीयन्ते कारणं
तुरीये प्रतीचीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

यत्साक्षिकी तमःसिद्धिस्तत्कार्यस्य च लक्ष्यते ॥

तद्भावाभावयोरात्मा न कार्यं नापि कारणम् ॥ ८८ ॥

कारणस्य न प्रतीचि लयस्तस्यैव कारणत्वात्स्वस्मिन्नेव स्वलयायोगादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यदिति ॥ ८८ ॥

तेनैव ज्ञात्मनाऽशेषं तद्ध्वान्तं ध्वान्तजं तथा ॥

जग्ध्वा नित्यात्मना विद्वान्पूर्णदृष्ट्याऽवशिष्यते ॥ ८९ ॥

अज्ञानतज्जयोस्तद्भावाभावयोश्च यतः सिद्धिस्तस्य प्रतीचस्तद्वैलक्ष्ये सिद्धे फलित-
माह । तेनैवेति । एतेन स एष नेति नेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ८९ ॥

एष मार्ग उपन्यस्त ऐकात्म्यज्ञानजन्मने ॥

न त्वच्चिरादिवत्तस्य प्राप्तये गतिकल्पना ॥ ९० ॥

विश्वाद्युक्तिफलमुपसंहरति । एष इति । तद्वारा मोक्षायेत्यर्थः । मुख्यमार्गं व्याव-
र्तयति । न त्विति ॥ ९० ॥

आत्मत्वादाप्ततत्त्वोऽयं न देशाद्यन्तरायवान् ॥

ज्ञानं मुक्त्वा ततः प्राप्तौ नान्यत्किंचिदपेक्षते ॥ ९१ ॥

परविदोऽपि गतिरर्चिराद्या वाच्येति केचित्तथा च तदनुगुणा नाडी श्रावितेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । आत्मत्वादिति । विद्वानत्र विशेष्यते । तर्हि ज्ञानमपि नापेक्षितव्यमि-
त्याशङ्क्य व्यवधानभङ्गार्थं तदपेक्षेति विवक्षित्वाऽऽह । ज्ञानमिति ॥ ९१ ॥

प्रत्याय्यैवं परात्मानं मुनिराह नराधिपम् ॥

प्राप्तोऽस्यभयमित्येवं भयहेतुविनाशतः ॥ ९२ ॥

जागरादिद्वारा निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञापितमिदानीमभयमित्यादेरर्थमाह । प्रत्या-
य्येति ॥ ९२ ॥

भयहेतुरविद्यैव सा च दुःस्थितसिद्धिका ॥

प्रागप्यैकात्म्यविज्ञानादविचारितसिद्धिका ॥ ९३ ॥

कोऽसौ भयहेतुस्तत्राऽऽह । भयेति । विद्याभावं व्यावर्तयति । सा चेति । ज्ञाना-
दूर्ध्वं दुःस्थितत्वेऽपि न प्राक्तथेति चेन्नेत्याह । प्रागपीति ॥ ९३ ॥

यतोऽतः प्रत्यग्याथात्म्यभास्वद्विज्ञानभास्कर—

प्रस्मृतिमात्रादेवास्या ध्वस्तिरात्यन्तिकी भवेत् ॥ ९४ ॥

१ ग. लभ्यते । २ झ. 'पेक्ष्यते' । ३ घ. 'थाऽत्र त' । ४ क. झ. 'यमात्मानं भ' ।

१३७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अविद्यायाः सदा दौस्थ्ये फलितमाह । यत इति ॥ ९४ ॥

प्राप्तोऽसीति च निर्देशाज्ज्ञानमेवाऽऽत्मनो गतिः ॥

ज्ञानादन्या गतिश्चेत्स्यात्प्राप्स्यसीत्येव तं वदेत् ॥ ९५ ॥

प्राप्तोऽसीति निर्देशस्य तात्पर्यमाह । प्राप्त इति । अर्चिरादिगतिपक्षेऽप्येवं निर्देशः स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । ज्ञानादिति । तं राजानमित्येतत् ॥ ९६ ॥

ज्ञानतुल्याममन्वानो दक्षिणां गुरवे नृपः ॥

अभयं त्वामिति प्राह याज्ञवल्क्यं स पार्थिवः ॥ ९६ ॥

स हेत्यादेरर्थमाह । ज्ञानेति ॥ ९६ ॥

उचिता दक्षिणैषैव योक्तेहाभयलक्षणा ॥

सम्यग्ज्ञानाख्यदानस्य तदन्या संसृतिर्यतः ॥ ९७ ॥

दक्षिणान्तरेषु सत्सु कथं ज्ञानयोग्यदक्षिणाभावस्तत्राऽऽह । उचितेति । इहेत्याचार्यग्रहणम् । दक्षिणान्तरस्यानौचित्यमाह । तदन्येति । न हि सगुणायामपि विद्यायां योग्या दक्षिणाऽस्ति किमु वक्तव्यमितरस्यां यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इति श्रुतेरिति भावः ॥ ९७ ॥

यच्चाभयं वेदयस इति प्रत्यूचिवाश्रुपः ॥

तत्तमोऽध्वस्तितः कार्यं नान्यदस्तीति लिङ्ग्यते ॥ ९८ ॥

यो न इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यच्चेति । ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्त्यतिरेकिफलं देशान्तरप्राप्त्यर्थत्वं नास्ति तन्न गतिरिति वर्तमानापदेशात्सिद्धमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

अभयस्य प्रदातृत्वान्नन्ववाप्ताभयो गुरुः ॥

अभयं त्वामिति कथं राज्ञाऽऽशीस्तं प्रतीयते ॥ ९९ ॥

राज्ञा प्रयुक्तामाशिषमाक्षिपति । अभयस्येति ॥ ९९ ॥

इत्यस्य परिहारोक्तिं केचिदाचक्षते बुधाः ॥

शब्दादवाप्तमभयं न तु साक्षाच्चकार तत् ॥ १०० ॥

भर्तृप्रपञ्चोक्तं परिहारमाह । इत्यस्येति । तामेव व्यनक्ति । शब्दादिति ॥ १०० ॥

साक्षात्करणसिद्ध्यर्थमतो राजाऽब्रवीन्मुनिम् ॥

अभयं त्वामिति वचस्तद्व्यस्याप्राप्तमुच्यते ॥ १०१ ॥

परोक्षज्ञानित्वे गुरो राजाशीः सफलेति फलितमाह । साक्षादिति । तदपि ते प्राप्तमेवाऽऽचार्यत्वात् “उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इति स्मृतेरित्यशङ्क्याऽऽह । तद्वीति । नास्याभयं साक्षादाप्तमन्यथा मुक्तस्यानुशासनायोगात्

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३७५

उक्तं हि—प्राप्तमभयं याज्ञवल्क्येन नाप्राप्तं न तु साक्षात्कृतमिति । अतो राजाशी-
रुचितेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

यदि वा द्विविधो मोक्षो जीवत्येव शरीरके ॥

एकः साक्षात्कृतब्रह्मा मृतेरूर्ध्वं च तल्लयः ॥ १०२ ॥

तैरेवोक्तं परिहारान्तरमाह । यदि वेति । यथाऽऽहुर्द्विविधो मोक्षोऽस्मिन्नेव शरीरे
साक्षात्कृतब्रह्मा मुक्त इत्युच्यते न ब्रह्मणि लीनस्तस्य शरीरपातोत्तरकालं ब्रह्मणि
लयो द्वितीयो मोक्षः स त्वाशासितव्य इति ॥ १०२ ॥

एवं परिजिहीर्षन्ति न तु न्यायोक्तिरीदृशी ॥

प्राप्तोऽसीति मुनेरुक्तेः परिहारो न युज्यते ॥ १०३ ॥

आत्यन्तिके मोक्षे साधनान्तरेणाऽऽशीर्वादादिना भाव्यमिति मत्वा परोक्तं परिहा-
रमुपसंहरति । एवमिति । निराकरोति । न त्विति । कथं न्यायबाह्या द्विधापरिहा-
रोक्तिस्तत्राऽऽह । प्राप्तोऽसीति ॥ १०३ ॥

तज्ज्ञानमात्रमेवोक्त्वा प्राप्तोऽसीति यतोऽवदत् ॥

तत्साक्षात्करणान्नान्यस्तल्लयो वाऽत इष्यते ॥ १०४ ॥

तथाऽपि कथं परिहारयोरन्याय्यत्वं तत्राऽऽह । तज्ज्ञानेति । प्रतीचो ब्रह्मत्वस्य
स्वतः सिद्धेस्तज्ज्ञानादज्ञानहानिव्यतिरेकेण ब्रह्मसाक्षात्कारस्तल्लयो वा न संभवत्यतो
नाऽऽशीर्वादाद्युपायान्तरापेक्षा मोक्षस्यास्तीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

शाब्दविज्ञानमात्रेण नाऽऽचार्यत्वे नियुज्यते ॥

श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं च गुरुं यायादिति श्रुतेः ॥ १०५ ॥

यत्तु मुनिना शब्दात्प्राप्तमेव पारोक्ष्येणाभयं ब्रह्म न साक्षात्कृतमिति तत्राऽऽह ।
शाब्देति । परोक्षज्ञानमात्रेणाऽऽचार्यत्वाभावे श्रुतिं प्रमाणयति । श्रोत्रिय-
मिति ॥ १०५ ॥

अभयं वेदयसीत्येतन्न चासाक्षात्कृते परे ॥

शाब्दमात्रपरिज्ञाने राज्ञो युक्तं प्रभाषितुम् ॥ १०६ ॥

इतश्च मुनिः साक्षात्कृतब्रह्मैवेत्याह । अभयमिति । ब्रह्म वेदयसीत्युक्ते राज्ञस्ता-
वत्तत्साक्षात्कारोऽवगम्यते वेदनस्यानुभवत्वात्तेनैव गुरोरपि सोऽनुमीयते भगवता तस्य
तत्त्वदर्शित्वविशेषणादित्यर्थः ॥ १०६ ॥

असाधारणधर्मोत्थं विज्ञानं वस्तुनि प्रमा ॥

शब्दमात्रप्रमोत्थं तु न मानं वस्त्वसंश्रयात् ॥ १०७ ॥

वेदयसीति शाब्दं परोक्षज्ञानमेव ब्रह्मविषयं किं नोच्यते तत्राऽऽह । असाधार-

१३७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

णेति । एवमुत्सर्गेऽपि प्रस्तुते किं जातं तदाह । शब्देति । न हि परोक्षं ज्ञानं वस्त्व-
नुसरति तस्य साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणत्वादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

साक्षात्कृतैकतत्त्वस्याप्यैकात्म्यप्रलयं प्रति ॥

किं समाशङ्क्यते येन तदाशीः संप्रयुज्यते ॥ १०८ ॥

यत्तु देहपातोत्तरकालं ब्रह्मणि लयो द्वितीयो मोक्षः स चाऽऽशंसितव्य इति
तत्राऽऽह । साक्षादिति । तदाशीर्ब्रह्मणि लयं प्रत्याशीरिति यावत् ॥ १०८ ॥

ज्ञानानुरूपामेवातो दक्षिणां दित्सुरब्रवीत् ॥

अभयं त्वामिति नृपो यथोक्तज्ञानलिङ्गनम् ॥ १०९ ॥

परपक्षासंभवमुक्त्वा स्वपक्षमाह । ज्ञानेति । प्राप्ताभये मुनौ किमित्येवं राजोक्तवा-
न्दक्षिणान्तरं तु देयं तदभावे मौनमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह । यथोक्तेति । पूर्वोक्तं
ब्रह्मात्मनि ममानुभवान्तं ज्ञानं जातमिति ज्ञापनायैवमुक्तवानित्यर्थः ॥ १०९ ॥

साक्षाज्ज्ञानातिरेकेण नालमन्यद्विमुक्तये ॥

यथा तथाऽसकृत्पूर्वमवोचाम पदे पदे ॥ ११० ॥

यत्त्वात्यन्तिके मोक्षे साधनान्तरेणाऽऽशीर्वादादिना भाव्यमिति तद्वृषयति । साक्षा-
दिति ॥ ११० ॥

भवानप्यहमेवेति यदा साक्षाद्विनिश्चयः ॥

विदेहादि तदा विश्वं त्वत्तः कस्येति कैथ्यताम् ॥ १११ ॥

इमे विदेहा इत्यादेरर्थमाह । भवानपीति । त्वतोऽन्यस्येति शेषः ॥ १११ ॥

ममेव भवतोऽपीदं न च किञ्चिदसंगतम् ॥

अभावाच्च त्वदन्यस्य सर्वमात्मेति शासनात् ॥ ११२ ॥

व्यवहारदृष्टेदमुक्तं तत्त्वतस्तु नैवमिति राज्ञोऽभिप्रायमाह । ममेति । इदमा परामृ-
ष्टमर्थान्तरमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । अभावाच्चेति ॥ ११२ ॥

अहं ममेत्यविद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा ॥

पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किं प्रदित्सति ॥ ११३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयं कूर्चब्राह्मणम् ॥ २ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—७०५८

त्वं हि मह्यमिमे विदेहा इत्यादिना दक्षिणां दित्सासि कथमिदानीमन्यथोक्तिरित्या-
शङ्क्योक्तं प्रपञ्चयति । अइमिति । अतो व्यवहारदृष्टिमेवावष्टभ्येमे विदेहा इत्यादि
राज्ञो वचनमिति शेषः ॥ ११३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयं कूर्चब्राह्मणम् ॥ २ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३७७

अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।

नामरूपादिमत्कार्यं यः प्रविष्टः स्वमोहजम् ॥

जलार्कवदकृत्स्नत्वमापेदेऽविद्यया परः ॥ १ ॥

जागराद्युक्तिद्वारा राजा याज्ञवल्क्येनाभयं प्रापितस्तत्र किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरं ब्राह्मणमित्याशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति । नामेति । योऽधिकृतः परः स्वाज्ञानजबुद्ध्याद्यनु-
प्रविष्टः स स्वाविद्यया परिच्छिन्नत्वमापन्न इत्युक्तं तत्र पश्येतीत्यादावित्यर्थः ॥ १ ॥

तदविद्यापनुत्तर्यर्थं गार्ग्यकाश्यादिच्छन्नना ॥

अपूर्वादिस्वभावोऽयं प्रविष्टः प्रतिपादितः ॥ २ ॥

अनुप्रवेशे तद्वारेणाकात्स्न्ये च जलार्कवदित्युदाहरणं तार्तीयमनूद्य चातुर्थिकमनुव-
र्त्तति । तदविद्येति । काश्यादीत्यादिशब्देन याज्ञवल्क्यादिग्रहणम् ॥ २ ॥

आगमादेवमात्मानं प्रतिपाद्याथ तर्कतः ॥

स एव पञ्चमेऽप्युक्तः साक्षाज्जल्पैकवर्त्मना ॥ ३ ॥

मधुकाण्डार्थमुक्त्वा मुनिकाण्डप्रवृत्तिमुक्तां स्मारयति । आगमादिति । तर्कस्य
मानानुग्राहकत्वात्तदानन्तर्यमुचितमिति सूचनार्थोऽथशब्दः । तं प्रतिपादयितुं मुनिकाण्डं
प्रवृत्तिमिति शेषः । पाञ्चमिकमर्थमनुद्ववति । स एवेति । साक्षादित्यात्मा विशेष्यते ।
साक्षादपरोक्षादित्यादिनोक्तलक्षण इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वादन्यायेन तस्यैव प्रतिपत्त्यर्थमञ्जसा ॥

षष्ठे क्रमादुपन्यस्तं जाग्रदादिचतुष्टयम् ॥ ४ ॥

षष्ठप्रवृत्तिमुक्तां स्मारयति । वादेति । षष्ठे प्रक्रान्ते सतीति शेषः । अतीतब्राह्मण-
योरर्थमनुक्रामति । क्रमादिति । वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा जागराद्युक्त्याऽवग-
न्तव्यं ब्रह्मोक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

इन्धतैजससौषुप्ततुरीयाण्येव मांप्रतम् ॥

संश्रित्य पूर्वं एवार्थ इह साक्षाद्विभाव्यते ॥ ५ ॥

वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणसंबन्धमाह । इन्धेति ॥ ५ ॥

विसंवादनिरासेन सद्भावश्चाऽऽत्मनः पुनः ॥

व्यतिरिक्तत्वशुद्धत्वस्वर्यज्योतिष्प्रनित्यता ॥ ६ ॥

स्वतो नतिशयानन्दस्वाभाव्यैकात्म्यनित्यता ॥

दृष्टिमात्राद्वयत्वं च तर्केण महताऽऽत्मनः ॥ ७ ॥

१ घ. योऽविष्टः । २ ख. घ. 'इयन्तीत्या' ।

१३७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीध्याये-

विभाव्यते सुविस्पष्टं वादन्यायेन यत्नतः ॥

विद्यायाः संप्रदानादिविध्यार्थाऽऽख्यायिकाऽत्र च ॥ ८ ॥

पूर्वस्यैव पुनर्विभावनमनुपयोगि न च साक्षात्त्वं विशेषः पूर्वस्यानुपयोगप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । विसंवादेति । पूर्वमेवाऽऽत्मनः सद्भावादि साधितमपि तत्त्वनिर्णयफलन्यायमवलम्ब्याबाधितासंकुचिततर्केण वादिविवादव्युदासेन तात्पर्येण प्रकाश्यते तथाच यथोक्तात्मनि मुमुक्षूणामतिस्फुटा मतिरवतरेदित्यर्थः । नित्यता कूटस्थता । ऐकात्मनित्यता तस्य सदासत्ता । ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह । विद्याया इति । आदिपदेन प्रदातृप्रदानादि गृह्यते । विधिर्बोधनं विद्यास्तुतये चेति चार्थः । अत्रेति ब्राह्मणोक्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्योऽथ जनकं योगक्षेमार्थमभ्यगात् ॥

न वदिष्ये नृपेणाहमिति बद्ध्वा व्रतं किल ॥ ९ ॥

द्वयोस्तात्पर्यमुक्त्वा जनकं हेत्याद्यक्षराणि व्याचष्टे । याज्ञवल्क्य इति । राजदर्शनयोग्यकालज्ञानानन्तर्यमथशब्दार्थः । स मेने न वदिष्य इत्यस्यार्थमाह । नेत्यादिना । उक्तार्थस्य परोक्षत्वद्योतनार्थं किलेत्युक्तम् । वदतेर्निरुपपदस्य परस्मैपदित्वात्किलेत्यसंतोषो वा ॥ ९ ॥

संवदिष्ये नृपेणाहमिति वा तं जगाम सः ॥

समित्यस्याभिसंबन्धादेनेनेत्येवमुच्यते ॥ १० ॥

तस्यैवार्थान्तरमाह । संवदिष्य इति । विकल्पस्य व्रतं बद्ध्वेत्यनेन संबन्धः । द्वितीयव्याख्या न वाक्यानुसारिणीत्याशङ्क्याऽऽह । समित्यस्येति । अभिसंबन्धात्क्रियापदेनेति शेषः ॥ १० ॥

अविबध्नुरपि प्राह यत्पृष्टं जनकेन सः ॥

तत्र हेत्वभिधानार्थं वरदानं श्रुतिर्जगौ ॥ ११ ॥

नन्वाद्ये व्याख्याने मुनी राज्ञा यद्यत्पृष्टं तत्तद्वत्कीत्युक्तं व्रतभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्क्याथ हेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अविबध्नुरिति । न हि कामप्रश्नारूपं वरं प्राप्य पृष्टवति राजनि मुनेर्दत्तवरस्य तूष्णींभावः संभवति मिथ्यावादित्वापत्तेरतो व्रतभङ्गमपि सत्यसंरक्षणार्थं न गणयति ऋतायन्निति श्रुतेरिति भावः ॥ ११ ॥

एनेन संवदिष्येऽहमिति व्याख्यायते यदा ॥

तदाऽऽख्यायिकया हेतुस्तयोः संवाद ईष्यते ॥ १२ ॥

द्वितीयेऽपि व्याख्याने हेतुमाह । एनेनेति । अग्निहोत्रे जनकस्य श्वेतकेतुसोमशु-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३७९

धम्यामिव याज्ञवल्क्येन जनको ह वैदेहो ब्राह्मणैर्धावषद्भिः समाजगामेत्याद्याख्या-
यिकया संवादो वृत्तस्तत्र च मुनी राज्ञोऽग्निहोत्रविज्ञानातिशयं दृष्ट्वा तुष्टो वरं ददौ
स च कामप्रश्नमेव कृतवानित्युक्तं तथाच संवादिष्ये राज्ञेति संकल्प्य तं गतवानिति
व्याख्याने कामप्रश्नवरदानाख्यो हेतुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

राजैव पूर्वं पप्रच्छेत्येतस्माद्गम्यते शुभा ॥

लिङ्गाद्याख्योत्तरा पूर्वा न साध्वीत्यप्रमाणतः ॥ १३ ॥

कतरत्तर्हि व्याख्यानमादेयं तदाह । राज्ञेति । तं हेत्यादिवाक्यात्कामप्रश्नवरलाभो
राज्ञो विज्ञायते न हि तं विना तूष्णींभूतं मुनिर्मेनभिप्रायज्ञो राजा प्रष्टुमीष्टे तत्सामर्थ्या-
लिङ्गाद्वितीया व्याख्या साध्वी नाऽऽद्येति गम्यते तत्र मानाभावादित्यर्थः ॥ १३ ॥

न वदिष्येऽहमित्यत्र व्रते हेतुर्न वीक्ष्यते ॥

यतोऽसंतोषतस्तस्मात्कृता व्याख्योत्तरा शुभा ॥ १४ ॥

तं साधयति । नेत्यादिना । न हि राज्ञि कामप्रश्नं दत्तवतो न संवादिष्ये तेनेति
संकल्पोऽवकल्पतेऽनाप्तत्वापत्तेस्तस्मादाद्यव्याख्याने मानाभावादनुपपत्तेश्च द्वितीयमे-
वाऽऽदरणीयं संवादावृत्तेरेनेनेतिच्छेदसिद्धेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

नाप्राप्तीत्तत्र यद्राजा वरदानादनन्तरम् ॥

प्रश्नानुक्तिर्विरुद्धत्वाद्विद्यायाः कर्मभिः सह ॥ १५ ॥

नन्वाग्निहोत्रप्रकरणे कामप्रश्नो वरो दत्तश्चेत्किमिति तत्रैवाऽऽत्मयाथात्म्यप्रश्नप्रति-
वचने नामूचिषातां तत्राऽऽह । नाप्राप्तीदिति । तत्राग्निहोत्रप्रकरणे वरदानानन्तरं
राजा न पृष्टवानात्मयाथात्म्यं मुनिश्च न प्रत्युक्तवानिति यत्सा प्रश्नाद्यनुक्तिः कर्मभि-
र्विद्याया विरुद्धत्वादिति योजना ॥ १५ ॥

स्वोत्पत्तावेव विद्येयं हेत्वन्तरमपेक्षते ॥

प्रत्यगात्मतमोर्ध्वस्तौ नासावन्यदपेक्षते ॥ १६ ॥

ननु सर्वापेक्षाधिकरणन्यायेन विद्या कर्मण्यपेक्षते तत्कथं तैर्विरुध्येतकिं तस्याः
स्वोत्पत्तौ तदपेक्षा स्वफले वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति । स्वोत्पत्ताविति । अतः
एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति न्यायेन द्वितीयं दूषयति । प्रत्यगात्मेति ॥ १६ ॥

स्वरूपलाभमात्रेण यतोऽविद्यां निहन्त्यतः ॥

प्रयोगमपि विद्येयं नोपरुध्यति दात्रवत् ॥ १७ ॥

तत्र हेतुः । स्वरूपेति । कर्मविरोधं विद्याया निगमयति । अत इति । उत्पन्ना
सा कमपि व्यवहारं नानुसरतीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तो दात्रवदिति । तद्धि जातमपि लवने
प्रयोगमपेक्षते न तथा विद्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

व्यवहर्तुमशक्तोऽयं देहो मृत्पिण्डवत्स्वयम् ॥

परतन्त्रव्यवहृतिः स्वतो जाड्यस्वभावतः ॥ १८ ॥

कर्मप्रकरणे विद्याप्रश्नप्रत्युक्त्योरयोग्यतामुक्त्वा याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नं वक्तुं भूमिकां करोति । व्यवहर्तुमिति । देहः स्वतो न व्यवहारक्षमोऽचेतनत्वान्मृत्पिण्डवदित्यर्थः । किंचायं पराधीनव्यवहारवाञ्छडत्वाद्रथादिवदित्याह । परतन्त्रेति ॥ १८ ॥

पृथिव्याद्यध्यवस्यायं स्वयंज्योतिरनुग्रहात् ॥

कर्माऽऽसनादि कुरुते तस्माच्च फलसंगतिः ॥ १९ ॥

देहस्याचेतनत्वमसिद्धं पृथिव्यादिनिश्चयद्वारा व्यवहर्तृत्वदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । पृथिव्यादीति । सुखादिफलवत्त्वेन तच्चैतन्यमाशङ्क्याऽऽह । तस्माच्चेति । स्वयंज्योतिरनुग्रहादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यत एवमतोऽप्राप्तीद्याज्ञवल्क्यं नराधिपः ॥

किंज्योतिरयमित्येवं प्रत्यग्ज्योतिर्बुभुत्सया ॥ २० ॥

प्रत्यग्ज्योतिर्बलदेव देहस्य कर्म तत्फलं चेत्येवं संभाव्य राजा तज्जिज्ञासया पृष्टवानिति प्रश्नमुत्थापयति । यत इति ॥ २० ॥

करणानि च देहश्च पुरुषोऽत्र विवक्षितः ॥

आसनादिक्रियाकारी पीठक्षेत्रादि कर्म च ॥ २१ ॥

तत्र पुरुषशब्दार्थमाह । करणानीति । कार्यकरणसंघातस्य पुंसो ज्योतिरपेक्षामाह । आसनादीति । तत्तदार्थापेक्षयैव तत्तत्क्रियासिद्धौ कृतं ज्योतिषेत्याशङ्क्याऽऽह । पीठेति । आसनगमनादिक्रियायाः कर्म कारकं पीठक्षेत्रादि तच्च जाड्याज्ज्योतिरपेक्षमिति न तन्मात्रात्क्रियेत्यर्थः ॥ २१ ॥

किं स्वावयवसंघातभिन्नजात्यतिरेकिणा ॥

ज्योतिषा व्यवहार्येषोऽसंहतेन पुमानिति ॥ २२ ॥

किंवा तद्विपरीतेन ज्योतिषेत्यभिधीयताम् ॥

किंचातो यदि नामैवं शृण्वतो यत्प्रसिध्यति ॥ २३ ॥

प्रश्नवाक्यं विभजते । किमित्यादिना । कार्यकरणसंघातात्तदवयववेभ्यस्तेषां समुदायाच्च भिन्नं मनुष्यत्वादिजात्यसंसृष्टं यदसंहतं ज्योतिस्तेनेति यावत् । असंहतेन संहतेन वा ज्योतिषा पुरुषो व्यवहारभागिति विकल्पार्थः । यद्याद्यस्तदा किं नाम फलं यदि द्वितीयस्तदा किं छिन्नमिति पृच्छति । किंचेति । यदाद्यपक्षात्फलति यद्वेतरस्माद्धीयते तदुच्यमानमवहितेन श्रोतव्यमित्याह । शृण्वति ॥ २२ ॥ २३ ॥

तयोः पूर्वोक्तरूपेण ज्योतिषाऽनुग्रहो यदि ॥

अप्रम्यक्षेऽपि तस्मिंस्तत्पुंस्क्रियालिङ्गदर्शनात् ॥ २४ ॥

अनुमास्यामहे ज्योतिस्तादृगेव तदा वयम् ॥

अथ तद्विपरीतेन संगतिर्ज्योतिषेक्ष्यते ॥ २५ ॥

तथाभूतं तदा ज्योतिरनुमास्यामहे वयम् ॥

अथोभयात्मताऽदृष्टा तदाऽपि स्यादनिश्चितिः ॥ २६ ॥

तत्राऽऽद्यमनूद्य फलमाह । तयोरिति । प्रकृतज्योतिषोर्मध्ये व्यतिरिक्तेन ज्योतिषा पुंसोऽनुग्रहो व्याप्तिग्रहकाले निश्चितश्चेद्यत्र स्वप्नादौ ज्योतिरप्रत्यक्षं पुंस्प्रवृत्तिश्च दृष्टा तत्रापि व्यतिरिक्तमेव ज्योतिरनुमेयमतो राद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः । कल्पान्तरमनूद्य हानिमाह । अथेत्यादिना । व्याप्तिग्रहकाले व्यवहर्तुरव्यतिरिक्तैव ज्योतिषाऽनुग्रहो गृह्यते चेत्तदा स्वप्नादावव्यतिरिक्तमेव व्यवहारलिङ्गेन तदनुमेयं ततः सिद्धान्तहानिर्देहादेरेवाऽऽत्मत्वप्राप्तेरित्यर्थः । अथानियम इत्यादिभाष्यार्थमाह । अथेति । अदृष्टेति च्छेदः । व्यतिरेकोऽव्यतिरेको वा ज्योतिषो व्याप्तिग्रहकाले संदिग्धश्चेदनुमातोऽपि तन्निश्चयासिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

इत्येतदभिसंधाय पप्रच्छ जनको मुनिम् ॥

स च पृष्ठो यथाप्रश्नं प्रत्युत्तरमभाषत ॥ २७ ॥

प्रश्नार्थं निगमयति । इत्येतदिति । आदित्यज्योतिरित्याद्यवतारयति । स चेति । व्यतिरिक्तज्योतिर्बुभुत्सया प्रश्नमनतिक्रम्येति यावत् ॥ २७ ॥

नन्वेवं कौशले राज्ञः किमर्थं पृष्ठवान्मुनिम् ॥

स्वयमेवानुमायेद्वज्योतिः किं न प्रपद्यते ॥ २८ ॥

उत्तरीत्या गुणदोषज्ञाने राजा शक्तश्चेदनुमानेऽपि शक्तस्तेन स्वयमेवेष्टं ज्योतिर्ज्ञास्यति कुतो मुनिमनुसरति को हि स्वाधीनेऽर्थे धीपूर्वकारी परमनुसरेदिति प्रश्नमाक्षिपति । नन्विति ॥ २८ ॥

सत्यमेवं तथाऽप्येष नृपः पप्रच्छ तं मुनिम् ॥

लिङ्गलिङ्ग्यभिसंबन्धदुर्ज्ञेयत्वात्सुसूक्ष्मतः ॥ २९ ॥

राज्ञो नैपुण्येऽपि भाव्यं मुनिनेति समाधत्ते । सत्यमिति । किमिति मुनिना भाव्यं तत्राऽऽह । लिङ्गेति । व्याप्यव्यापकयोस्तत्संबन्धस्य चातिसूक्ष्मत्वादेकेन दुर्ज्ञानत्वात्तज्ज्ञापको मुनिरिष्ट इत्यर्थः ॥ २९ ॥

बहूनामपि संमोहो लिङ्गादिषु समीक्ष्यते ॥

किमुतैकस्य वक्तव्यं पर्यपृच्छदतो नृपः ॥ ३० ॥

१३८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये—

कथमतिसौक्ष्म्यं व्याप्यादीनामित्याशङ्क्याऽऽह । बहूनामिति । दृश्यन्ते हि धूमा-
भासदर्शिनोऽपि धूमध्वजमनुमिन्वन्तस्तद्विवेकानिश्चयादित्यर्थः । लिङ्गादिज्ञानस्य प्रयत्न-
लभ्यत्वे फलितमाह । पर्यपृच्छदिति ॥ ३० ॥

सूक्ष्मधर्मविवेकार्थमत एवाब्रवीन्मनुः ॥

दशावरा पर्षदिति अपेक्षन्ते च सद्दियः ॥ ३१ ॥

तेषामतिसौक्ष्म्ये मनुवाक्यं प्रमाणयति । सूक्ष्मेति । कुशलस्यापि सूक्ष्मार्थनिर्णये
पुरुषान्तरापेक्षायाः सत्त्वमतःशब्दार्थः ।

“धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिचक्षते ।

अथवा वाऽपि वृत्तस्थास्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाऽऽश्रमिणः पूर्वे पर्षदेषा दशावरा ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।

अथवा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये” ॥

इत्येतल्लक्षयति । दशेति । धर्मशास्त्रकृतान्येषामपि यथोक्तेऽर्थे संमतिरस्तीतिद्योत-
नार्थो हिशब्दः । किंचाधुनाऽपि सूक्ष्मार्थनिर्णये बहवः सूक्ष्मदृष्टयोऽपेक्षमाणा दृश्यन्ते
लिङ्गादीनां दुर्बोधत्वादित्याह । अपेक्षन्ते चेति ॥ ३१ ॥

याज्ञवल्क्यादिरूपेण श्रुतिरेवाथवा स्वयम् ॥

अनुमावर्त्मना ज्योतिः साक्षान्नः प्रत्यपीपदत् ॥ ३२ ॥

अनुमाकौशलेऽपि राज्ञः सूक्ष्मार्थनिर्णयार्थं मुनिं प्रति पृच्छा युक्तेत्युक्त्वा पक्षान्तर-
माह । याज्ञवल्क्येति ॥ ३२ ॥

नृपाभिप्रायवित्प्राह याज्ञवल्क्योऽपि तं नृपम् ॥

यथोक्तज्योतिषः सिद्धावादित्यज्योतिरित्ययम् ॥ ३३ ॥

प्रश्नोपपत्तौ प्रतिवचनोपपत्तिं मत्वा पूर्वोक्तमेव प्रतिवचनमनुभाषते । नृपेति ।
व्यतिरिक्तज्योतिरभिप्रायेण राजा पृच्छति मुनिरपि तत्सिद्धिं निमित्तीकृत्य प्रतिवक्ती-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

देहावयवसंघातजातिसंस्थानतत्क्रिया—

देशाद्यत्यन्तसंभिन्नतद्विलक्षणभास्वर—

स्वप्रतिष्ठैकभान्वाख्यज्योतिषैव पुमानयम् ॥

आस्ते पल्ययते कर्म कृत्वा भूयो निवर्तते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । ११८३

विवक्षितज्योतिर्दृष्टान्तत्वेनोत्थापितप्रत्युक्त्यक्षराणि व्याकरोति । देहेति । देहश्च तदवयवाश्च तेषां संघातश्च देहगता जातिश्च स्थानं च तस्यैव क्रिया च देशकालौ च तेभ्योऽत्यन्तभिन्नं तद्विसदृशं प्रभूतप्रकाशमपरतन्त्रं प्रकाशान्तरानपेक्षं यद्भानुलक्षणं ज्योतिस्तेनेति योजना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मध्ये जडस्वभावोऽयं ज्योतिषोर्वर्तते पुमान् ॥

बुद्ध्यादिविषयान्तो हि प्रत्यक्चैतन्यबिम्बितः ॥ ३६ ॥

यथोक्तादित्यज्योतिर्विशदेव देहादिव्यवहारादलमात्मज्योतिषेत्याशङ्क्याऽऽह । मध्य इति । जडस्वभावं पुमांसं जडाजडज्योतिर्द्वयमध्यस्थं विशिनष्टि । बुद्ध्यादीति । चैतन्याभासानुरञ्जनं विना बुद्ध्यादिसिद्ध्यनुपपत्तिद्योतको हिशब्दः ॥ ३६ ॥

प्रत्यगेकस्वयंज्योतिःस्थिरासंहतनिष्क्रिय—

तद्विरुद्धरवीन्द्रादिज्योतिषोर्मोहहेतुकः ॥ ३७ ॥

मातृमानप्रमेयात्मा कर्तृसाधनकार्यवान् ॥

अशनायादिसंसारधर्मापायागमात्मकः ॥ ३८ ॥

के ते ज्योतिषी तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । सर्वान्तरस्य सर्वभेदरहितस्य चिदेकतान-
स्यासङ्गोदासीनस्य प्रतीचः स्थिरत्वं कौटस्थ्यं तत्र हेतुनिष्क्रियेति तद्विरुद्धं ततो यथो-
क्तज्योतिषो विपरीतं पराभूतमनेकं परार्थीनप्रकाशं प्रकाश्यसंसृष्टं परिणामीत्यर्थः ।
मध्ये वर्तते इति पूर्वेण संबन्धः । पुरुषशब्दितबुद्ध्यादेरादित्यादिज्योतिरतिरिक्तज्योति-
रपेक्षत्वे को हेतुरिहोक्त इत्यपेक्षायामुक्तं पुरुषं विशिनष्टि । मोहेति । आत्माज्ञानजो
बुद्ध्यादिर्मातृमानमेयकर्तृकर्मकार्यभोक्तृभोगभोग्यात्मा जन्मनाशवानजडज्योतिरपेक्षते
स्वतोभानायोगादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तद्विरुद्धात्मकेनैव ज्योतिषोद्दीपितेक्षणः ॥

आदित्येन सदैवाऽऽस्ते यात्यायाति करोति च ॥ ३९ ॥

अजडज्योतिषैव तर्हि बुद्ध्यादिव्यवहारसिद्धेरलमितरेणेत्याशङ्क्य दृष्टत्वान्मैवमि-
त्याह । तद्विरुद्धेति । बुद्ध्यादिसंघाताद्यवहर्तुर्विपरीतं यदादित्याख्यं ज्योतिस्तेनोत्पादि-
तपरिणामविशेषो बुद्ध्यादिर्व्यवहरतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

आदित्यात्परमेवेति नाऽऽदित्यस्यावधारणे ॥

पिण्डप्राणादिधर्मेभ्यो वैधर्म्यावधृतौ यतः ॥ ४० ॥

आदित्येनैषायमित्यादित्यात्परस्तादेवकारश्रुतेरासनादिहेतुत्वं तस्यावधार्यते तन्नाऽऽ-
दित्यज्योतिरतिरिक्तानुग्राहकज्योतिःसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । आदित्यादिति । तर्हि

१ क. ख. ग. 'षो वर्त' । २ ख. 'बिम्बितः' । ३ ग. 'षो मोह' । ४ क. ख. 'दृष्टान्तत्वा' ।
५ ख. 'घातव्य' । ६ घ. 'कप्रत्यग्ज्योतिः' ।

१३८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

किमेवकारेण क्रियते तदाह । पिण्डेति । अनुग्राह्यादनुग्राहकं ज्योतिरतिविलक्षणमिति निर्धारयितुमेवकारो नाऽऽदित्यमवधारयितुमित्यर्थः ॥ ४० ॥

आदित्यावधृतिश्चेत्स्यान्नेन्द्रादेः स्यादनुग्रहः ॥

तस्मात्पिण्डादिवैधर्म्यमेवेतीहावधार्यते ॥ ४१ ॥

विपक्षे दोषमाह । आदित्येति । विवक्षितमेवकारार्थं निगमयति । तस्मा-
दिति ॥ ४१ ॥

नृपस्त्ववेति संश्लेषादादित्यस्यावधारणम् ॥

मत्वाऽस्तमित इत्येवं मुहुर्विप्रमच्चुदत् ॥ ४२ ॥

न चेदादित्यमवधारयितुमेवकारस्तर्हि तस्मिन्नुपरतेऽपि ज्योतिरन्तरेणाऽऽसनादिसि-
द्धेरुत्तरप्रश्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नृपस्त्विति । भ्रान्तिप्रयुक्ता समनन्तरप्रश्नप्र-
वृत्तिरिति भावः ॥ ४२ ॥

आत्मैव ज्योतिरथवा रविसोमाग्न्युपाधिगम् ॥

अवध्रियत एवेति तमेव इति च श्रुतेः ॥ ४३ ॥

एवकारस्य पर्यायचतुष्टयनिविष्टस्यार्थान्तरमाह । आत्मैवेति । आत्मज्योतिषः सर्वा
वभासकत्वात्तदेवाऽऽदित्यादिरूपेणापि भासकं नान्यदित्यत्र तमेव भान्तमनुभाति सर्व
मिति श्रुतिं संवादयति । तमिति ॥ ४३ ॥

रवीन्द्रादिपदार्थेभ्यो ह्यनुमानैकवर्त्मना ॥

स्वार्थं विज्ञापयिष्यामि विभज्यातः परा श्रुतिः ॥ ४४ ॥

आदित्याद्यात्मनाऽऽत्मज्योतिरेव सर्वावभासकं चेत्पूर्वपर्यायैरेव प्रत्यग्ज्योतिः-
सिद्धेरात्मैवासेत्यादिश्रुतिरनर्थिकेत्याशङ्क्याऽऽह । रवीति । आदित्यादिभ्यो विभज्य
स्वतन्त्रमात्मज्योतिर्ज्ञापयिष्यामीति मुनिर्मन्यतेऽतः श्रुतिरात्मेत्याद्या परा प्रवृत्तेति
योजना ॥ ४४ ॥

ज्योतिषोऽत्यन्तवैधर्म्यप्रसिद्ध्यर्थं विशेषणम् ॥

आस्त इत्यादि सुबहु श्रुत्योपन्यस्तमादरात् ॥ ४५ ॥

आदित्येनैवेति श्रुतमेवकारं व्याख्यायाऽऽस्त इत्यादेस्तात्पर्यमाह । ज्योतिष इति ।
आसनादीनामेकैकव्यभिचारे देहस्यान्यथाभावेऽपि नानुग्राहकं ज्योतिरन्यथा भवत्यत-
स्तदनुग्राह्यादत्यन्तविलक्षणमित्येतदर्थमनेकविशेषणग्रहणमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

भूयसां चाप्युपन्यासो बाह्यानां ज्योतिषामिह ॥

लिङ्गस्याव्यभिचारार्थं बुद्धिवाकायकर्मणः ॥ ४६ ॥

आदित्याद्यनेकपर्यायोपादानं किमर्थमेकेनैव व्याप्तिग्रहसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । भूयसां

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३८५

चेति । देहेन्द्रियमनोव्यापाररूपं कर्म लिङ्गं तस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचारसाध-
नार्थमनेकपर्यायोपन्यासो बहवो हि दृष्टान्ता व्याप्तिं द्रढयन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आदित्येनैव चेत्पुंसोऽनुग्रहो भवतोच्यते ॥

तस्मिन्नस्तंगते पुंस आसनादिः कुतो भवेत् ॥ ४७ ॥

चतुर्णां पर्यायाणां तात्पर्यं वदता प्रथमपर्यायस्थाक्षराणि व्याख्यातान्यधुना द्वितीयं
प्रश्नं व्याकरोति । आदित्येनेति ॥ ४७ ॥

चन्द्रमा एव पुंसोऽस्य तदा ज्योतिरनुग्रहे ॥

तस्याप्यस्तमयेऽग्निः स्यादासनादिप्रवृत्तये ॥ ४८ ॥

तत्र प्रत्युक्तिमाह । चन्द्रमा इति । तृतीयपर्यायार्थमाह । तस्यापीति ॥ ४८ ॥

आदित्यादित्रयं ज्ञेयं ज्योतिषामुपलक्षणम् ॥

मण्यादीनां प्रवृत्तिर्हि पुंसां तैरपि दृश्यते ॥ ४९ ॥

मण्यादिज्योतिषामपि प्रवर्तकानां सत्त्वे किमित्यादित्यादित्रयमेवोच्यते तत्राऽऽह ।
आदित्यादीति । तेषामुपलक्ष्यमाणत्वे हेतुमाह । प्रवृत्तिरिति ॥ ४९ ॥

तेष्वप्यस्तमितेष्वस्य पुंसो वाग्ज्योतिरिष्यताम् ॥

वाक् शब्दोऽत्र विज्ञेयो ज्योतिष्कार्यसमन्वयात् ॥ ५० ॥

चतुर्थपर्यायार्थमाह । तेष्वपीति । इन्द्रियं व्यावर्तयति । वागिति । शब्देन श्रोत्र-
संस्कारात्तदधिष्ठातृमनोविवेकेन बाह्या चेष्टा तद्युक्तमत्र वागिति शब्दग्रहणमित्यर्थः ।
तस्य कथं ज्योतिष्मत् आह । ज्योतिरिति । तन्निमित्तकार्यसंबन्धश्च वाचस्तस्माद्वै
सम्राडित्यादावुक्तः ॥ ५० ॥

स्पर्शादिविषयाणां वागिह स्यादुपलक्षणम् ॥

यतः स्पर्शादिनाऽप्येषां प्रवृत्तिर्दृश्यते नृणाम् ॥ ५१ ॥

विषयान्तरेष्वपि प्रवृत्तिहेतुषु सत्सु कुतः शब्दस्यैव ग्रहस्तत्राऽऽह । स्पर्शादीति ।
तेषामुपलक्ष्यत्वे हेतुर्यत इति ॥ ५१ ॥

बाह्यादित्यादिज्योतिर्भिः पुमान्संदीपितेन्द्रियः ॥

प्रत्यक्कैतन्यसंदीप्तः सर्वाश्चेष्टाः प्रपद्यते ॥ ५२ ॥

प्रश्नान्तरार्थं वृत्तं कीर्तयति । बाह्येति ॥ ५२ ॥

सर्वेष्वेतेषु शान्तेषु ज्योतिःशूक्तेषु कर्मणे ॥

पुमान्किज्योतिरेवायं तमस्यन्येऽभिधीयताम् ॥ ५३ ॥

तदादत्ते । सर्वेष्विति ॥ ५३ ॥

१३८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सर्वचेष्टानिराधोऽस्य पुंसः प्राप्तस्तदाऽसति ॥

यथोक्तज्योतिषि ततो न स्युश्चेष्टा यथोदिताः ॥ ५४ ॥

प्रसिद्धज्योतिरुपरमे किमिति ज्योतिरन्तरं पृच्छयते चेष्टा तु पुंसः स्वतो भविष्यति
नेत्याह । सर्वेति । जाग्रदवस्थायामसत्त्वसंहते ज्योतिष्यासनाद्यभावः पुंसः सिद्धस्ततः
स्वप्नादावादित्यादिज्योतिरुपरतौ प्रत्यग्ज्योतिष्यसति यथोक्तासनादिचेष्टायोगात्तद्वेतुत्वेन
प्रष्टव्यं प्रत्यग्ज्योतिरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

स्मृतिस्वप्नसमाधाने पुरुषस्य समीक्ष्यते ॥

चेष्टाऽतः पूर्ववत्तस्य ज्योतिस्तत्रानुमीयते ॥ ५५ ॥

प्रसिद्धज्योतिरभावे प्रवृत्तिरेव नास्ति नातस्तद्वेतुत्वेन ज्योतिरन्तरं प्रश्नमर्हती-
त्याशङ्क्याऽऽह । स्मृतीति । चेष्टादृष्टिपरामर्शार्थोऽतःशब्दः । पूर्ववज्जागरादिवत् ।
स्वप्नादौ प्रसिद्धज्योतिरभावेऽपि पुरुषचेष्टाया दृष्टत्वात्तद्वेतुत्वेन ज्योतिरनुमाय पृच्छयत
इत्याह । तस्येति ॥ ५५ ॥

बोद्धुः कर्तुश्च पुंसोऽस्य प्रवृत्तिर्येह काचन ॥

यथोक्तज्योतिर्विरहे नासौ दृष्टा कदाचन ॥ ५६ ॥

अनुमातुमादौ व्याप्तिमाह । बोद्धुरिति । यो व्यवहारः सोऽसंहतज्योतिर्निमित्तो
यथाऽऽदित्याद्यधीनश्चैत्रादिव्यवहार इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भान्वाद्युद्दीपिताक्षः सन्प्रमात्रादिः प्रसिध्यति ॥

ततः कर्त्रादिसंसिद्धिः प्रमाकर्मफलं ततः ॥ ५७ ॥

व्याप्तिभूमिं प्रपञ्चयति । भान्वादीति । आदित्याद्यनुगृहीतेन्द्रियस्तदधिष्ठातृमनोव-
च्छिन्नः सन्प्रमाता ततश्च कारकाप्रयोज्यत्वे सति तत्प्रयोक्तृतया कर्ता प्रमातृसिद्धौ
प्रमातृफलयोः कर्तृसिद्धौ क्रियातृफलयोश्च सिद्धिरतो भैषस्य ज्ञानगत्यादिव्यवहारोऽ-
तिरिक्तज्योतिर्निमित्त इत्यर्थः । प्रमेत्यादिरादिशब्दयोरर्थः ॥ ५७ ॥

कूटस्थानित्ययोर्भासोर्मध्यवर्ती पुमानयम् ॥

वाङ्मनःकायकर्माणि सर्वदैव प्रपद्यते ॥ ५८ ॥

या प्रवृत्तिः सा बाह्यज्योतिर्निमित्ता यथा जाग्रत्प्रवृत्तिरिति विपरीतव्याप्तिमा-
शङ्क्य किं सा तन्निमित्तैव किंवा तन्निमित्ताऽपीति विकल्प्याऽऽद्ये साध्यवैकल्यमाह ।
कूटस्थेति । द्वितीये व्यभिचारः स्वप्नादिव्यवहारे तददृष्टेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ५८ ॥

ध्वान्तादिविषयान्तोऽर्थो जडत्वान्नाऽऽत्मसिद्धिकृत् ॥

आत्मज्योतिरभावेऽतो नाभावमपि विन्दति ॥ ५९ ॥

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३८७

किंच भावाभावव्यवहारानुपपत्त्या प्रत्यग्ज्योतिःसिद्धेरर्थापत्तिविरोध इत्याद्ये दोषा-
न्तरमाह । ध्वान्तद्वातीति । अतो जडत्वादिति संबन्धः । कैमुतिकन्यायार्थोऽ-
पिशब्दः ॥ ५९ ॥

आगमापार्थिज्योतिर्भिर्धर्मधर्मनिबन्धना ॥

संगतिः पुरुषस्यास्य निर्हेतुः प्रत्यगात्मना ॥ ६० ॥

नन्वादित्यादिज्योतिषां पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वं युक्तं प्रवर्त्यसंबन्धान्नाऽऽत्मज्योतिषस्तद-
भावात्तत्राऽऽह । आगमेति ॥ ६० ॥

कुम्भस्य वियता यद्वन्निर्हेतुः संगतिः सदा ॥

विनश्वरी सहेतुश्च जलक्षीरादिसंगतिः ॥ ६१ ॥

बुद्ध्यादेरजडप्रकाशसंगतिः स्वाभाविकीत्यत्र दृष्टान्तमाह । कुम्भस्येति । तस्य जड-
प्रकाशसंबन्धः सहेतुरित्यत्र दृष्टान्तो विनश्वरीति ॥ ६१ ॥

यथेहासंहतान्येव भान्वादीनि प्रकुर्वते ॥

अनुग्राह्येण पुंसेह सर्वदाऽनुग्रहं मुहुः ॥ ६२ ॥

विवाक्षितज्योतिषः स्वाभाविके कार्यकारणसंबन्धे तद्धर्मता स्यात्तद्वतरूपादिवदित्या-
शङ्क्याऽऽह । यथेति । इहेति व्यवहारभूमिरुक्ता । इह प्रवर्त्ये पुंसीत्यर्थः । असंह-
तानि प्रवर्त्यधर्मत्वरहितानीत्यर्थः । मुहुरिति क्रियापदेन सर्वदेत्यसंहतानीत्यनेन संब-
ध्यते । तद्वदजडं ज्योतिरपीति शेषः । विमतो नानुग्राह्यधर्मश्चक्षुराद्यतिरिक्तत्वे सत्यनुग्रा-
हकत्वादित्यादिवन्न च स्वाभाविके तस्य संघातसंबन्धेऽसङ्गताहतिरविद्यया तदङ्गीका-
रादिति भावः ॥ ६२ ॥

अकारकात्मकान्येव पुंसः कारकरूपिणः ॥

नाकृत्वा तानि कुर्वन्ति प्रकाशं गतिवद्यतः ॥ ६३ ॥

प्रत्यग्ज्योतिर्नानुग्राहकं सक्रियत्वापत्तेरिति विशेष्यासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अका-
रकेति । व्यञ्जकान्येवाऽऽदित्यादीन्यकृत्वा क्रियामप्राप्य पुरुषस्य प्रकाशाख्यमनुग्रहं
कुर्वन्ति न तु तिष्ठतो विकारद्वारा गतिवदेतान्यनुग्राहकाण्यतो विवाक्षितज्योतिष्यनुग्राहक-
त्वेऽपि न सक्रियतेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

व्यञ्जकानां हि सर्वेषां न स्वरूपातिरेकतः ॥

व्यङ्ग्येष्वतिशयो दृष्टस्तिष्ठतो नु गतिर्यथा ॥ ६४ ॥

वैधर्म्यदृष्टान्तं स्पष्टयन्नुक्तं प्रपञ्चयति । व्यञ्जकानामिति । तिष्ठतो हि जन्तोः
स्वरूपातिरेकेणातिशयमपेक्ष्य गतिर्दृष्टा नैवमभिव्यङ्ग्येष्वभिव्यक्तिरभिव्यञ्जकसंनिधाना-
तिरिक्तं विकारमपेक्षते तत्संनिधिसत्तामात्रेण तदभिव्यक्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

१३८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आत्मज्योतिस्तथैवेदं सदानस्तमितोदितम् ॥

भान्वादिष्वपि सर्वेषु तदेव प्राग्विवक्षितम् ॥ ६५ ॥ १

दार्ष्टान्तिकं निगमयति । आत्मेति । किंचाऽऽदित्यादिवन्नाऽऽत्मज्योतिषः साक्रियत्वं तत्रापि तदसिद्धेरात्मैव ज्योतिरथवेत्यत्र तेष्वपि प्रत्यग्ज्योतिष एव भासकत्वेनावस्थानोक्तेरित्याह । भान्वादिष्विति ॥ ६५ ॥

पुंस्प्रवृत्तिरियं लिङ्गं यथोक्तज्योतिषो भवेत् ॥

सर्वत्राव्यभिचारित्वात्तथा स्वप्नादिभूमिषु ॥ ६६ ॥

पुंव्यापारस्यातिरिक्तज्योतिषा व्याप्तिं विपरीतव्याप्तिनिरासेनोक्त्वा व्याप्तिफलमाह । पुंस्प्रवृत्तिरिति । सर्वत्र देशे काले पुंसि चेत्यर्थः । व्याप्तस्य लिङ्गस्य पक्षधर्मतामाह । तथेति । पुंस्प्रवृत्तिर्दृष्टेति शेषः ॥ ६६ ॥

जाग्रत्काले नरस्यास्य भान्वादिज्योतिषा यदा ॥

चक्षुराद्यनुगृह्येत स्फुटा व्यवहृतिस्तदा ॥ ६७ ॥

उक्तां व्याप्तिं जाग्रद्विषये हीत्यादिभाष्यार्थतया स्फुटयति । जाग्रदिति ॥ ६७ ॥

एवं जागरिते तावदादित्याद्युक्तलक्षणम् ॥

विभिन्नासंहतज्योतिरनुग्रहपुरःसरः ॥

पुंव्यापारः सदक्षोत्थप्रमाणप्रमितः स्फुटः ॥ ६८ ॥

व्याप्तिमुपसंहरति । एवमिति । उक्तलक्षणत्वमेव स्फुटयति । विभिन्नेत्यादिना । सदक्षेति निर्दुष्टकरणजन्यतया यत्प्रमारूपं ज्ञानं तेन प्रमितत्वादतिस्फुटोऽयमुक्तरूपो व्यापार इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

लिङ्गलिङ्ग्यभिसंबन्धो यस्मादेवं मितस्ततः ॥

सर्वज्योतिरभावेऽपि तादृगेवानुमीयते ॥ ६९ ॥

ज्योतिर्जागरिते यद्वद्वीन्द्रादि समीक्ष्यते ॥

नरव्यापारलिङ्गेन धूमाग्निवदसंशयम् ॥ ७० ॥

इदानीमनुमानमाह । लिङ्गेति । तादृगसंहतमिति यावत् । विमतो व्यवहारोऽसंहतज्योतिर्निबन्धनो व्यवहारत्वात्संमतवदित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

लिङ्गात्सामान्यतो ज्ञाते विशेषेणाप्यनीक्षिते ॥

भान्वादिवदतो राजा भूयः प्रप्रच्छ तं गुरुम् ॥ ७१ ॥

मन्वनेनासंहते ज्योतिषि सिद्धे प्रश्नो नावकल्पते न हि स्वाधीने परापेक्षा तत्राऽऽह । लिङ्गादिति । विशेषतोऽनिरीक्षणे वैधर्म्यदृष्टान्तो भान्वादिवदिति । अनुमानस्य विशिष्टविषयतया निष्कृष्टविशेषबुद्ध्यतया प्रश्नोपपत्तिरित्याह । अत इति ॥ ७१ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३८९

शान्तेषु सर्वज्योतिषु पूर्वोक्तेष्वस्य देहिनः ॥

किञ्ज्योतिरिति मे ब्रूहि पुंव्यापारानुभूतितः ॥ ७२ ॥

प्रश्नप्रकारमभिनयति । शान्तेष्विति । सर्वज्योतिरुपरमे प्रवृत्तेरभावात्किं प्रश्नेनेत्या-
शङ्क्याऽऽह । पुंव्यापारेति ॥ ७२ ॥

सर्वज्योतिरुपरतौ भूरिव्यापारकारणम् ॥

स्वयंज्योतिष्कमपि तं राजा पप्रच्छ मोहतः ॥ ७३ ॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वेन स्वतः स्फुरणान्न तस्मिन्प्रश्नो न हि स ज्ञाते युक्तस्तदवि-
श्रान्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति ॥ ७३ ॥

यत्प्रसादादविद्यादि सिध्यतीव दिवानिशम् ॥ ७४ ॥

तमप्यपहुतेऽविद्या नाज्ञानस्यास्ति दुष्करम् ॥ ७४ ॥

अज्ञानादपि स्वप्रकाशे न प्रश्नस्तस्यैव स्वसाधके प्रतीच्यसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
यत्प्रसादादिति । कुर्यान्मेरावणुधियमित्यादौ चाज्ञानस्य निरङ्कुशत्वमादर्शितमिति
भावः ॥ ७४ ॥

स्वतो बुद्धं स्वतः शुद्धं स्वतो मुक्तं निरात्मिका ॥

अविचारितसंसिद्धिरविद्या लिङ्गते कथम् ॥ ७५ ॥

तस्य दुष्करं नास्ति चेत्प्रतीचि स्वसंबन्धमपि वास्तवं प्रापयेदित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वत इति ॥ ७५ ॥

निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा ॥

पूर्णस्यानात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते ॥ ७६ ॥

अविद्यात्मनोर्वास्तवासंबन्धे पूर्वोक्तां युक्तिं स्मारयति । निःसङ्गस्येति ॥ ७६ ॥

सर्वज्योतिरुपरमे किञ्ज्योतिरिति चोदिते ॥

आत्मैवास्येति जनकं याज्ञवल्क्योऽप्युवाच ह ॥ ७७ ॥

आत्मज्योतिषि प्रश्नमुक्त्वा प्रत्युक्तिर्मादत्ते । सर्वज्योतिरिति । आत्मज्योतिषः
सर्वसाधकत्वं प्रसिद्धमिति निपातार्थः ॥ ७७ ॥

आत्मप्रत्यय आत्मैको द्वितीयः पुनरात्मनः ॥

अनात्मप्रत्ययोऽतोऽहं स्वत एवास्मि केवलः ॥ ७८ ॥

आत्मशब्दार्थमाह । आत्मेति । स्वप्रकाशोऽद्वयोऽत्राऽऽत्मेत्यर्थः । स्वप्रकाशत्वं
साधयति । द्वितीय इति । अनात्मत्वमस्वप्रकाशत्वमव्यापकमितो व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं
तदपि व्यावर्तयतीति भावः । अद्वयत्वमुपपादयति । अतोऽहमिति । अनात्मनो
जाड्येन कल्पितत्वादात्मा स्वतोऽद्वय इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

१३९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

न सामान्यं विशेषं वा प्रत्यग्धीरवगाहते ॥

तद्याथात्म्यात्प्रतीचोऽतः सम्यग्दृष्ट्या न वीक्ष्यते ॥ ७९ ॥

आत्मप्रत्ययो नाद्वयविषयः सामान्यविशेषविषयत्वात्खण्डो गौरितिज्ञानवादित्या-
शङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह । नेत्यादिना । प्रत्यगात्मैव सामान्यादेर्वास्तवं रूपमतो रजता-
दिवत्तस्य पृथग्भावान्न सम्यग्धीविषयत्वं, प्रत्यग्धीविषयत्वं तु दूरनिरस्तमित्याह । अत
इति ॥ ७९ ॥

नाविद्याधस्मरैकात्म्यसम्यग्दृष्ट्या समीक्ष्यते ॥

आत्माविद्या तदुत्थो वा बाध्यत्वाद्वज्जुसर्पवत् ॥ ८० ॥

तयोः सम्यग्धीविषयत्वाभावं साधयति । नाविद्येति । ज्ञातमैकात्म्यमविद्याया
नाशकं, तद्यथा सम्यग्धिद्याऽनुभूयते नैवं द्वैतं तन्निरस्यत्वात्तद्वेद्यत्वायोगात् । न हि रज्ज्वां
सर्पो विद्यानिरस्यस्तद्वेद्यं इत्यर्थः ॥ ८० ॥

आध्यात्मिकस्य नेत्रादेर्बाह्यज्योतिरसंगतौ ॥

तद्वारेण प्रकाशोऽयं न मनस्युपजायते ॥ ८१ ॥

उक्तरूपश्चेदात्मा तर्हि तदतिरिक्तज्योतिरभावात्प्रश्नप्रत्युक्त्योर्निर्विषयत्वं, न चाऽऽ-
त्मैव विषयस्तस्याविषयत्वान्न च मोहाद्विषयो, राज्ञो मोहात्प्रश्नेऽपि मुनेस्तदभावात्प्रत्यु-
क्त्ययोगान्न च केवलस्याऽऽत्मनो व्यवहारहेतुतेष्टेत्याशङ्कां परिहर्तुं भूमिकां करोति ।
आध्यात्मिकस्येति । सत्यपि यथोक्तात्मनि जागरे च चक्षुरादेरादित्याद्यनुग्रहाभावे
तद्वारा मनसि विवेकानुपपत्तेर्व्यवहाराभावो दृष्ट इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

भान्वाद्यनुग्रहाभावे तस्मादेष पुमानिह ॥

प्राप्तोऽद्रष्टा तथाऽश्रोता स्मृतिस्वप्नादिभूमिषु ॥ ८२ ॥

उक्तन्यायं स्वप्नादावपि योजयति । भान्वादीति । जागरति कदाचिद्व्यवहाराभा-
वदर्शनं तत्पदेन परामृश्यते ॥ ८२ ॥

मनसैवेक्षते यस्मात्सर्वानिन्द्रियगोचरान् ॥

तदभावे पुमानेष किंज्योतिरिति कथ्यताम् ॥ ८३ ॥

जाग्रति स्वप्नादौ वा मनसि प्रकाशाभावे किमित्यद्रष्टृत्वादिप्राप्तिः स्वभावतस्तत्सि-
द्धेरित्याशङ्क्य प्रश्नविषयमाह । मनसेति । तदभावे पुमानित्यत्र तस्मादिति वक्तव्यं
यस्मादित्युपक्रमात्तच्छब्दश्च मनोविषयः । यद्यपि स्वप्ने मनोऽस्ति तथाऽपि तस्य विष-
यत्वान्न प्रकाशकतेति वक्ष्यते ॥ ८३ ॥

आत्मैवास्य तदा ज्योतिर्भवतीत्यभ्यधादृषिः ॥

आत्मनैव तदा चेष्टां ज्योतिषा संप्रपद्यते ॥ ८४ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३९१

आत्मोक्तरूपस्तदन्यज्ज्योतिश्च नास्ति तथाऽप्यनिर्धारणात्प्रश्ननिर्धारणार्थं परिहार-
माह । आत्मैवेति । तदा सर्वज्योतिरुपरमावस्थायामित्यर्थः । मुनेर्मोहाभावात्प्रत्युक्त्य-
विषयत्वेऽप्यात्मनो यथाप्रश्नं प्रत्युक्तिद्वारा स्वप्रकाशत्वेनाविषयत्वं स्थाप्यते इति
भावः । परिहारोक्तिं व्याकरोति । आत्मनेति । स्वप्नादौ वासनारूपा धीरात्मज्यो-
तिर्दीपिता स्वव्यापारं करोतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ यो बुद्धौ संस्कार आहितः ॥

कर्मणोज्जावितः सोऽयं स्मृतिरूपेण जायते ॥ ८५ ॥

कोऽसौ व्यापारो बुद्धेरित्याशङ्क्य स्वप्नादिभाविन्यः स्मृतीच्छादिवृत्तयः सर्वा
इत्याह । प्रत्यक्षादीति ॥ ८५ ॥

आत्मा स्वाभाससचिवो धियमिच्छादिरूपिणीम् ॥

अनुगृह्णाति कर्मोत्थां प्रत्यगज्ञानकारणात् ॥ ८६ ॥

बुद्धेरिच्छादिव्यापारवत्त्वेऽपि कथमात्मा निर्व्यापारस्तदनुग्राहकस्तत्राऽऽह । आत्मेति ।
स्वाज्ञानवशादात्मा बुद्ध्यादावुद्भूतः स्वाभाससहायो बुद्ध्यादि स्वसंनिधिमात्रेण प्रकाश-
यतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं व्यनक्तीति तथा स्मृतिः ॥ ८७ ॥

तत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । यथेति ॥ ८७ ॥

नानासंस्कारसंसर्गिप्रत्यगज्ञानमेव तत् ॥

बुद्ध्यादिस्मृतिरूपेण प्रथते कर्मणो वशात् ॥ ८८ ॥

इच्छादिरूपिणीं धियमात्मा भासयतीति वदता बुद्धिकार्यत्वमिच्छादेरुक्तं तदयुक्त-
मज्ञानस्य सर्वकारणत्वोपगमादित्याशङ्क्याऽऽह । नानेति । तदज्ञानमेव नानाभावना-
दिसहितं बुद्ध्यादिरूपेण तत्परिणामात्मना च प्राणिकर्मवशाद्विवर्तते तन्नाभ्युपगमहानि-
रित्यर्थः ॥ ८८ ॥

भान्वादिवदतो बुद्धिं स्वाभासैकसहायवान् ॥

अनुगृह्णाति कूटस्थः स्वात्माविद्यानुरोधतः ॥ ८९ ॥

अज्ञानस्य सर्वकारणत्वे बुद्ध्याद्यनुग्राहकत्वमात्मनस्तद्वशादित्युक्तं युक्तमिति फलि-
तमाह । भान्वादिवदिति ॥ ८९ ॥

अनुग्राह्याभिसंबन्ध एकजातिसमन्वयात् ॥

आदित्यादेरिहावाप्तिरात्मनोऽज्ञानवर्त्मना ॥ ९० ॥

११९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

रूपादेर्भावादेश्च भौतिकत्वैकजातियोगादनुग्राह्यानुग्राहकत्वं युक्तं बुद्ध्यादेरात्मनश्च जाज्याजाज्यवैषम्यान्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । अनुग्राह्येति । इह बुद्ध्यादावज्ञानद्वाराऽऽत्मनस्तादात्म्यसंगतिरतः साजात्याभावेऽपि साक्षित्वलक्षणमनुग्राहकत्वमित्यर्थः ॥ ९० ॥

चिदाभाविद्ययैवाऽऽत्मा कूटस्थोऽप्येति साक्षिताम् ॥

आगमापायिरूपेषु स्थितोऽनेकेषु चैकलः ॥ ९१ ॥

कूटस्थस्य कथं साक्षित्वं तत्राऽऽह । चिदाभेति । व्यभिचारिष्वव्यभिचारितया चितः साक्षित्वं साधयति । आगमेति ॥ ९१ ॥

दृश्यार्थवदभिन्नोऽयं द्रष्टृदर्शनसाक्ष्यपि ॥

द्रष्टृदर्शनभेदेऽपि न भेदोऽस्य मनागपि ॥ ९२ ॥

अनेकेष्वेकत्वमयुक्तं रूपादिविषयभेदादिन्द्रियभेदवत्साक्ष्यभेदात्साक्षिभेदप्राप्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । दृश्येति । यथा प्रकाश्यभेदेऽपि प्रकाशकः सविता न भिद्यते यथा वा सितासितादिभेदेऽपि चक्षुरेकं तथा साक्षी साक्ष्यभेदेऽपि भेदं नार्हतीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । द्रष्टृति ॥ ९२ ॥

कारणान्वयवद्बुद्धेश्चिदाभासोऽपि सर्वदा ॥

चिदाभासातिरेकेण बुद्धेः परिणतिर्वृथा ॥ ९३ ॥

साक्षित्वस्य सदाभावात्तद्वेतुरविद्या सदा स्यात्तथाच कुतो मुक्तिरित्याशङ्क्य यदा चिदाभासस्तदैव साक्षितेति विवक्षन्बुद्ध्यादिष्वाभासानुवृत्तिं साधयति । कारणेति । बुद्ध्यादेः स्वसत्तायां चिदाभासाव्यभिचारे युक्तिमाह । चिदाभासेति । तस्या जडतया स्वतःसाधकत्वायोगादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

विषयः प्रत्यगात्मा च स्वाभासेन विशेषद्वयम् ॥

स्वाभासवत्स्वयं साक्षाद्वियत्कुम्भादिगं यथा ॥ ९४ ॥

तस्यास्तद्व्याप्तावपि नाऽऽत्मनः साक्षित्वं विषयासंबन्धादित्याशङ्क्याऽऽह । विषय इति । घटादिरात्मा च स्वाकारवद्वृत्तिद्वारा बुद्धिस्थावतस्तयोर्योगात्तत्साक्षितेत्यर्थः । घटादेर्बाह्यस्थं बुद्ध्यनुप्रवेशं गौणत्ववदात्मनोऽपि तस्य गौणत्वं मुख्यसंबन्धाभावात्कुतः साक्षितेत्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभासेति । यथा घटादिकमाकाशः साक्षाद्याप्नोति यथा वा चिदाभासो बुद्धिमज्ञानस्य तद्वेतोरव्यवधायकत्वात्स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायादेवमात्मा साक्षादेव बुद्ध्यादिषु व्याप्तस्तत्प्रत्यक्तत्वात्तद्युक्ता तस्याविद्यादिसाक्षितेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

१ क. ख. 'त्वं बु' । २ ग. 'पायरू' । ३ घ. 'त्मसा' । ४ घ. 'स्य गौणबु' । ५ घ. 'शत्र' ।
६ क. 'प्रयुक्तत्वात्' । ख 'प्रत्यक्तत्वात्' ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३९३

योऽप्यविद्यादिसंबन्धः सोऽप्यविद्याप्रकल्पितः ॥

वास्तवस्त्वभिसंबन्धो नोपपत्त्याऽऽत्मनो यतः ॥ ९५ ॥

आत्मनोऽविद्यादिसंबन्धस्याऽऽविद्यत्वेऽनवस्थानाद्वास्तवत्वमाशङ्क्याऽऽह । योऽपीति । अनवस्था तु परकीयसमवायादाविव समाधेयेति भावः । अपिम्यां संबन्धे समाहितत्वमस्या द्योत्यते । संबन्धस्य कल्पितत्वे हेतुमाह । वास्तवस्त्विति । असङ्गत्वाद्वितीयत्वादिरूपपत्तिः ॥ ९५ ॥

यथा ज्ञानप्रकाशाभ्यां संभूतावेव नान्यथा ॥

कुम्भादेः कर्मयोग्यत्वं स्यादेवं धिषणादिषु ॥ ९६ ॥

बुद्धेश्चिदाकारेण बाह्याकारेण च संबन्धोऽस्तीत्युक्तं दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । बुद्धिवृत्तिरूपज्ञानेनाऽऽदित्यादिप्रकाशेन च संबन्धे सत्येव घटादेर्व्यापारयोग्यत्वं दृष्टमेवं बुद्ध्यादिष्वाकारद्वयसंबन्धे सत्येव तद्योग्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ९६ ॥

चिद्बाह्याकृतिसंबन्धे कर्मणेऽलं भवेन्मतिः ॥

तयोर्भिन्नाश्रयत्वे तु दुःख्यस्मीति न सिध्यति ॥ ९७ ॥

दाष्टान्तिकं विवृणोति । चिदिति । चिद्विषयाकारयोरेकधीनिष्ठत्वाभावे दोषमाह । तयोरिति ॥ ९७ ॥

कौटस्थ्याद्विक्रियाभावाभिश्चित्कत्वाद्विकारिणः ॥

आत्मनः स्यादिदं विश्वमन्धकारप्रैतृत्तवत् ॥ ९८ ॥

तत्र हेतुः । कौटस्थ्यादिति । आत्मनः कौटस्थ्यादित्यर्थः । दुःखीत्यादिप्रत्ययाभावे सर्वव्यवहारहानिमाह । स्यादिति ॥ ९८ ॥

घटाद्याभासवत्तस्मान्मोहादेरभ्युपेयताम् ॥

चिदाभासोऽपि सर्वत्र न वेद्नीत्यनुभूतितः ॥ ९९ ॥

बाह्याकारस्य वृत्तिद्वारा धीसंक्रान्तिवच्चिदाभासव्याप्तिः सर्वावस्थामु मोहादेरस्तीति फलितमाह । घटादीति । तस्माच्चिदाभासविषयाकारयोरेकाश्रयत्वध्रौव्यादिति यावत् । घटः स्फुरतीत्याद्यनुभवात्तस्य चिदाभासव्याप्तावपि कथमज्ञानस्य बुद्ध्यादेश्च तद्व्याप्तिस्तत्राऽऽह । सर्वत्रेति ॥ ९९ ॥

एषोऽस्यानुग्रहः श्रुत्या प्रतीचोऽत्र विवक्षितः ॥

भान्वनुग्रहवत्पुंस आसनादिप्रसिद्धये ॥ १०० ॥

बुद्धितद्वृत्तिषु चिदाभासव्याप्तावपि कथं तदनुग्राहकत्वमात्मज्योतिषः श्रौतं सिध्यति तत्राऽऽह । एषोऽस्येति । श्रुत्याऽऽत्मनैवायमित्याद्ययेति यावत् । अत्र बुद्ध्यादावित्यर्थः । प्रत्यगनुग्रहे दृष्टान्तः । भान्विति ॥ १०० ॥

१ ख. 'त्वेनान' । २ क. 'प्रदीपव' । ग. 'प्रशस्तिव' ।

१३९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आत्मेति प्राणपिण्डादितदंशसमुदायतः ॥

तज्जात्याकृतिसंबन्धगुणकर्मविलक्षणः ॥ १०१ ॥

आत्मज्योतिषोऽनुग्राहकत्वं पुंस्याभासोदयरूपं प्रतिपाद्याऽऽत्मपदार्थं प्रपञ्चयति ।
आत्मेतीति । प्राणात्पिण्डादिन्द्रियादेस्तदंशेभ्यस्तत्समुदायात्तस्य पिण्डादेर्जात्याकृतिसं-
संबन्धसद्गतगुणकर्मभ्यां च विलक्षणो यश्चिद्धातुः सोऽत्राऽऽत्मेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

तत्सतत्त्वं तदात्मत्वादज्ञानाद्यवभासयत् ॥

ज्योतिरेकात्मकं नित्यमसाधारणमानगम् ॥ १०२ ॥

कथं कार्यकर्णेतत्संघाततद्गर्मविलक्षणस्याऽऽत्मत्वं तत्राऽऽह । तत्सतत्त्वमिति ।
तद्वस्तु यथोक्तं तस्य पिण्डादेर्वास्तवं रूपं तत्प्रत्यक्त्वादिति यावत् । तस्य कथं तज्ज्यो-
तिर्द्वं तदाह । अज्ञानादीति । आदित्यादेर्विशेषमाह । एकेति ॥ १०२ ॥

तदन्यस्य जडत्वाच्च नान्यप्रत्यक्षमिष्यते ॥

तथाऽनतिशयत्वात्स्यान्न पुमन्तरगोचरः ॥ १०३ ॥

असाधारणमानगम्यमित्युक्तं प्रत्यक्षादिविषयत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । तदन्यस्येति ।
आत्मनोऽन्यस्य जाड्यादजडस्यान्यस्याभावाच्च नान्यदीयप्रत्यक्षादिगम्यमात्मज्योतिरि-
त्यर्थः । अजडस्यान्यस्य सत्त्वेऽपि न तद्गम्यं दीपयोरिवाविशेषादित्याह । तथेति ॥ १०३ ॥

शब्दादिगुणहीनत्वात्प्रत्यक्त्वासंहतत्वतः ॥

दृष्टिमात्रस्वभावाच्च नाऽऽत्मा दर्शनमर्हति ॥ १०४ ॥

तस्याध्यक्षाद्यगम्यत्वे युक्त्यन्तरमाह । शब्दादीति ॥ १०४ ॥

देशान्तराद्यसंबन्धान्मोहाद्यव्यवधानतः ॥

न च मोहादिवत्प्रत्यक्तथा दर्शनमर्हति ॥ १०५ ॥

अनुमानागम्यत्वे हेत्वन्तरमाह । देशान्तरादीति । किंचाज्ञानसंशयविपर्यया-
सृष्टत्वादात्मनो न तस्मिन्मानप्रवृत्तिस्तदौपनिषदत्वं तु लक्षणयेति मत्वाऽऽह । मोहा-
दीति । तस्य तदव्यवधानेऽपि दृश्यत्ववदात्मनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
प्रतीचः सर्वसाक्षित्वान्नाज्ञानादिसादृश्यमित्याह । तथेति ॥ १०५ ॥

नाऽऽदित्यादिसजातीयमात्मज्योतिरितीष्यताम् ॥

तन्मानानवगम्यत्वादादित्यादेश्च तद्गृहात् ॥ १०६ ॥

अथेदं भौतिकमनुग्राहकत्वादादित्यवदित्यनुमानान्नास्य स्वप्रकाशता तत्राऽऽह ।
नाऽऽदित्यादीति । आत्मज्योतिरित्यनेन तच्छब्दः संबध्यते । विमतमभौतिकममेय-
त्वाद्यद्भौतिकं तन्मेयं यथाऽऽदित्यादीति व्यतिरेकादिति भावः ॥ १०६ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३९६

अनुग्राह्यसजातीयं यच्च ज्योतिरिहेष्यते ॥

तच्चक्षुरादिकरणग्राह्यं दृष्टं घटादिवत् ॥ १०७ ॥

विमतमनुग्राह्यसजातीयं ज्योतिष्ठादादित्यवदित्याशङ्क्य मेयत्वोपाधिना दूषयति ।
अनुग्राह्येति ॥ १०७ ॥

न चाप्रमेयमिति तच्छशशृङ्गादिवन्मतम् ॥

तदनन्यमिति व्याप्तेः प्रत्यक्त्वादिनकृद्यथा ॥ १०८ ॥

आत्मज्योतिष्यपि तुल्यं मेयत्वमन्यथा शशशृङ्गवदसत्त्वापत्तेरित्युपाधेः साधनव्या-
प्तिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । नामेयत्वमसत्त्वे निमित्तं किंतु जाड्यमिति मत्वाऽऽह ।
तदनन्यमिति । तस्याऽऽत्मनः स्वाभिन्नप्रकाशव्याप्तेर्नासत्तेत्यर्थः । जडत्वस्यापि साधन-
व्याप्तिमाशङ्क्यानात्मत्वोपाधिना दूषयति । प्रत्यक्त्वादिति । प्रकाशरूपत्वे दृष्टान्त-
माह । दिनकृदिति ॥ १०८ ॥

प्रत्यक्षमानगम्यत्वं विषाणस्यावधारितम् ॥

स्वभावस्तमृते शृङ्गं स्वभावमतिवर्तते ॥ १०९ ॥

आत्मज्योतिषो मेयत्वादृते सत्त्वे, शशशृङ्गस्यापि किं न स्यात्तत्राऽऽह । प्रत्य-
क्षेति । मानयोग्यस्य तदविषयत्वे युक्तमसत्त्वमिति भावः ॥ १०९ ॥

मानपादोपजीवित्वं स्वभावोऽनात्मवस्तुनः ॥

मात्रादिसिद्धिदस्यैष स्वतःसिद्धेर्न सर्वदा ॥ ११० ॥

आत्मनोऽपि मानयोग्यत्वं स्वभावो वस्तुत्वाद्विषाणवत्तदभावे त्वसत्त्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । मानेति । तत्राप्यनात्मत्वमुपाधिरिति भावः । नन्वात्मैवाज्ञातः सर्वप्रमाण-
योग्यो नार्थान्तरमिति ते मतं तत्कथमन्यथोच्यते तत्राऽऽह । मात्रादीति । सर्वसा-
धकस्याऽऽत्मनो नैष स्वभावो यन्मानयोग्यत्वं निरपेक्षतया सदास्फूर्तेस्तत्रोपाधिं पुरो-
धाय प्रवर्तमानान्यपि मानानि न तं विषयी कुर्वन्त्यन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेस्तस्यैव
मानयोग्यत्वोक्तिरपि तदन्यावस्तुत्वद्योतनार्था न तद्विषयत्वार्थेति भावः ॥ ११० ॥

अस्तं यातेषु सर्वेषु ज्योतिःपुक्तेषु वासनाः ॥

ज्योतिः प्रत्यक्स्वयं दृष्टमासनाद्याः प्रकाशयेत् ॥ १११ ॥

आत्मज्योतिषः स्वप्रकाशत्वं ज्योतिःशब्दार्पितमुक्त्वाऽऽत्मनैवायमित्यादेरर्थमुपसं-
हरति । अस्तमिति । उक्तेषु ज्योतिःषु सर्वेष्वस्त्वं यातेषु स्वयं दृष्टं प्रत्यज्योतिरास-
नाद्या वासनाः प्रकाशयेदिति योजना । स्वप्नाद्यावासनादीनां वासनामात्रत्वेनाऽऽभास-
त्वमित्यभिप्रेत्य वासनापदम् ॥ १११ ॥

१३९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

एष आत्मा स्वयंज्योती रविसोमाग्निवाक्षु यः ॥

यातेष्वस्तं दृशैवाऽऽस्ते भासयंश्चित्तचेष्टितम् ॥ ११२ ॥

आत्मज्योतिः स्वयं दृष्टमित्यश्लिष्टं भासकत्वाद्दीपवदन्यभास्यत्वप्रसक्तेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । एष इति । सर्वेषु ज्योतिःष्वस्तं गतेषु स्वरूपदृशैव चित्तं तच्चेष्टितं च
भासयन्त्यो वर्तत एष स्वयंज्योतिरात्मा न तस्य भासकान्तरापेक्षा जडवैलक्षण्यादि-
त्यर्थः ॥ ११२ ॥

आत्मप्रत्ययमामेयः सर्वेषामपि देहिनाम् ॥

यतोऽतोऽनात्मयोगोऽस्य न मानादवसीयते ॥ ११३ ॥

नन्वात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वं स्वप्रकाशत्वं च ब्रह्माभेदार्थं न च तदभेदः कर्तृत्वा-
दियोगादत आह । आत्मेति । स्वप्रकाशत्वादेवाऽऽत्मनो न कर्तृत्वाद्यनात्मयोगः
स्वप्रकाशे मानात्तदसिद्धेस्तस्य तदविषयत्वात्तस्यापि स्वतःसिद्धावनतिरेकादि-
त्यर्थः ॥ ११३ ॥

न चेदात्मेतिधीमानात्प्रतीचोन्योऽर्थ ईक्ष्यते ॥

प्रमान्तराविरोधेन य आत्मेत्युपपद्यते ॥ ११४ ॥

किंचाऽऽत्मनः कर्तृत्वाद्यसंबन्धे य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवाक्यमनुग्राहकमित्याह ।
न चेदिति । आत्माकारप्रत्ययप्रयोगाम्यामात्मनोऽन्यः कर्तृत्वादिर्न गृह्यते चेत्कर्ताऽह-
मित्यादिप्रतीतिभ्रमत्वात्तद्विरोधाभावाद्य आत्माऽपहतपाप्मेत्याद्युपपन्नं य आत्मा सर्वान्तर-
इति चैक्यपरं वाक्यं समञ्जसमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

आत्मा ब्रह्मेति वाक्येभ्यस्तथाचेदं प्रतीयते ॥

प्रत्यक्षाद्यनवष्टब्धमैकात्म्यं बाधवर्जितम् ॥ ११५ ॥

उक्तयुक्तिमानाम्यामात्मनि कर्तृत्वाद्यसंबन्धे तत्त्वमादिवाक्यमपि युक्तमित्याह ।
आत्मेति । इदमैकात्म्यमिति संबन्धः । प्रतीतेरनुवादत्वं व्युदस्यति । प्रत्यक्षादीति ।
संशयविपर्ययबहिर्भावं दर्शयति । बाधेति ॥ ११५ ॥

ननु देहाद्यभिन्नत्वादात्मनो मुक्तता कुतः ॥

प्रत्यक्षेण विरुद्धत्वादैकात्म्यं चापि न श्रुतेः ॥ ११६ ॥

आत्मैवास्य ज्योतिरित्यत्राऽऽत्मा देहाद्यतिरिक्तः स्वयंज्योतिरशेषकर्तृत्वादिशून्यो
ब्रह्मैवेत्युक्ते देहात्मवादी चोदयति । नन्विति । आत्मनो वक्ष्यमाणप्रत्यक्षेण देहादिमात्र-
त्वात्तस्य च कर्तृत्वादिसंभवात्तद्रूपस्य न तन्निर्मोकसिद्धिरित्यर्थः । यत्त्वयमात्मा ब्रह्मेत्या-
दिश्रुतेस्तद्ब्रह्मत्वं तत्राऽऽह । प्रत्यक्षेणेति । कर्ताऽहमित्याद्यध्यक्षविरोधे त्वदिष्टश्रुतेः

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३९७

स्वार्थे तात्पर्यासिद्धेर्नाऽऽत्मनस्ततो ब्रह्मत्वं न च श्रुतिर्नाम मानं प्रत्यक्षस्यैव तद्भावात्तथा च
बन्धध्वस्तेर्ब्रह्मत्वस्य चा विवक्षितमोक्षस्यासिद्धिरिति भावः ॥ ११६ ॥

तथा हि क्षितितोयाग्निमरुतां योगजं मतम् ॥

प्रत्येकं शक्त्यभावेऽपि चैतन्यं मदशक्तिवत् ॥ ११७ ॥

यस्य चैतन्यं तस्यैवाऽऽत्मत्वाद्देहादेस्तदभावात्कथमात्मत्वं तत्राऽऽह । तथा हीति ।
पृथिव्यग्नेजोवायवस्तत्त्वानीति स्थितेस्तेषामेकैकस्य चिच्छक्त्यभावेऽपि यो योगः संघातो
देहस्ततो जातं चैतन्यं तद्धर्मो यथा किण्वादीनां प्रत्येकमसत्यपि मदशक्तिः संघाताद्भवति
तद्युक्ता देहस्याऽऽत्मतेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

अहं मनुष्य इत्येवं सामानाधिकरण्यतः ॥

प्रत्यक्षबुद्धिर्देहेऽस्मिञ्जायते कृष्णसर्पवत् ॥ ११८ ॥

चैतन्यदेहयोर्धर्मधर्मित्वे प्रत्यक्षं प्रमाणयति । अहमिति । कृष्णः सर्प इति सामा-
नाधिकरण्यात्काण्यसर्पयोर्धर्मधर्मित्ववन्मनुष्योऽहमिति सामानाधिकरण्याद्दहमश्चैतन्यस्य
मनुष्यत्वजातिमति देहे धर्मत्वविषयप्रत्यक्षरूपा धीरुदेतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

न चाहंबुद्धिगम्योऽर्थो दृष्टो देहातिरेकतः ॥

सर्पादेरिव काण्यर्थादिर्देहधर्मस्ततश्चितिः ॥ ११९ ॥

चैतन्यविशिष्टदेहस्याऽऽत्मत्वे प्रत्यक्षमुक्त्वा परेष्टात्मनि मानाभावमाह । न चेति ।
देहस्यैवाऽऽत्मत्वे प्रमाणभावे तदतिरिक्तात्मनि तदभावे च फलितमाह । सर्पा-
देरिति ॥ ११९ ॥

ननु युक्ता परागभूते प्रमातुर्व्यतिरेकतः ॥

सर्पादौ धर्मसंबन्धप्रमा नाऽऽत्मन्यभेदतः ॥ १२० ॥

कृष्णसर्पवच्चैतन्यदेहयोर्धर्मधर्मित्वमाक्षिपति । नन्विति । सर्पात्तद्धर्माच्चातिरेकतस्त-
योर्धर्मधर्मित्वस्य ग्रहीतुर्मातुर्भावादनात्मनि सर्पादौ काण्यर्थादिसंबन्धप्रमेति युक्तं । न
त्वात्मनि चैतन्ये धर्मधर्मित्वप्रमा तदतिरिक्तमात्राभावादित्यर्थः ॥ १२० ॥

जडस्वभावतश्चापि काण्यर्थादिर्धर्मतेष्यते ॥

स्वसंविदितमात्रत्वान्न त्वेवंरूपता चितेः ॥ १२१ ॥

विदेहयोर्धर्मधर्मित्वाभावे हेतुन्तरमाह । जडेति । एवंप्रमा धर्मता ॥ १२१ ॥

यथैकबुद्धिनिर्ग्राह्यं द्रव्येणेह विशेषणम् ॥

नैवं चित्काययोः सिद्धिश्चिच्छक्त्यविषयत्वतः ॥ १२२ ॥

नन्वजडत्वेऽपि चितो धर्मता जडात्मनि देहे किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति ।
एकबुद्धिबोध्ययोर्धर्मधर्मित्वं यथा रूपिणैकधीग्राह्यं रूपं तद्धर्मत्वेन तादृशेषणं नैवं

१३९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीध्याये-

चिद्देहयोरेकस्यां संविदि भानं चितोऽविषयत्वादतो न तयोर्धर्मधर्मितेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

नैवं येनैव मानेन सत्ता संविद ईक्ष्यते ॥ १२३ ॥

तेनैव धर्मता तस्याः काष्ण्यादेरिव मीयते ॥ १२३ ॥

देहात्मवादी दूषयति । नैवमिति । युक्त्या हि त्वया चैतन्यदेहयोर्धर्मधर्मिता निरस्यते सा चाध्यक्षविरोधादाभासश्चितः सत्ताऽनुभवादिष्टा तद्धर्मतामपि साधयति तत्पारतन्त्र्यप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु देह इदंबुद्धिर्घटादाविव जायते ॥

प्रत्यंबुद्धिस्त्वहंभागे नानयोर्धर्मधर्मिता ॥ १२४ ॥

इदमनिदंभीप्राज्ञयोर्देहचितोर्न धर्मधर्मितां विरोधादिति शङ्कते । नन्विति ॥ १२४ ॥

यथैव पारिहार्यादि हेमैकद्रव्यनिष्ठितम् ॥

अलब्धात्मकमन्यत्र लब्धात्मकमिवेक्ष्यते ॥ १२५ ॥

तथैव वस्तुस्वाभाव्याश्चिच्छक्तिर्भूतनिष्ठिता ॥

अहमित्यादिबुद्धीनां व्यवहाराय कल्पते ॥ १२६ ॥

पूर्ववादी दृष्टान्तेन परिहरति । यथैवेति । रुचकस्वास्तिकादि हेमविकारत्वात्तद्गत-
मन्यत्रालब्धसत्ताकमपि ततो भिन्नमिव प्रयोगप्रत्ययावलम्बनं दृष्टं तथा चैतन्यं भूतसं-
घातकार्यत्वस्वभाववशाद्देहधर्मत्वादन्यत्रालब्धात्मकमप्यहमात्मेत्यादिशब्दबुद्धीनां स्वत-
न्त्रवदालम्बनं नैतावता तस्यादेहधर्मता पारिहार्यादेर्हेमधर्मत्ववत्तस्य धर्मत्वाविरोधादि-
त्यर्थः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

चैतन्यं देहधर्मश्चेन्मृतावविकलस्य तत् ॥

कस्मान्न गम्यते साक्षाज्जीवदेहगतं यथा ॥ १२७ ॥

तत्रापि देहः स्फुरतीति तदीयतया भात्येव चैतन्यमित्याशङ्क्याऽऽह । साक्षा-
दिति ॥ १२७ ॥

नैष दोषश्चतुर्णां हि भूतानां संहतिस्तनुः ॥

ततो वायावपक्रान्ते चैतन्यमपि नश्यति ॥ १२८ ॥

तस्य संयोगादिवैधावदाश्रयभाविनोऽपि धर्मत्वसिद्धेर्नैवमिति पूर्ववाद्याह । नेत्या-
दिना । पृथिव्यादिचतुष्टयसंघातो देहो मृतिकाले वायोरपांयादविकलसंघाताभावात्त-
त्कार्यचैतन्यमपि नश्यति संयोगादिवत्तस्य देहधर्मताऽविरुद्धेत्यर्थः । समूहकार्यस्य समू-
हिनामन्यतमाभावेऽपि न सत्तेत्यधिगतं सभायामिति वक्तुं हिशब्दः ॥ १२८ ॥

स्वप्नदेहादिसंबन्धिप्रत्यभिज्ञाबलाच्च ननु ॥

व्यतिरेकश्चितेः सिद्धो भूतेभ्यो जाग्रतोऽप्यतः ॥ १२९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १३९९

प्रत्यभिज्ञामाश्रित्य शङ्कते । स्वप्नेति । जाग्रदेहान्मनुष्यरूपाद्याप्रादिरूपः स्वप्नो देहो भिद्यते तथाऽपि यः सुप्तः सोऽहमित्युभयदेहस्थचैतन्यप्रत्यभिज्ञानादेहान्तरधर्मस्य चान्यदेहान्वितत्वेन प्रत्यभिज्ञानाभावाच्चैतन्यस्य देहद्वयारम्भकभूतेभ्यस्तदारब्धदेहद्वयाच्च व्यतिरेकः सिद्धोऽतो देहो नाऽऽत्मेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

देहान्तरविनिर्माणं जाग्रच्चैतन्यवद्ध्रुवम् ॥

करोति भूतसंघातः स्वप्ने बालयुवादिवत् ॥ १३० ॥

पूर्ववाद्याह । देहान्तरेति । यथा बालदेहाविशिष्टचैतन्यान्वितमेव युवशरीरं तद्विशिष्टचैतन्यविशिष्टं स्थविरशरीरमारभते भूतसमुदायो, न त्ववस्थाभेदेऽपि तत्र चैतन्यभेदस्तथा जाग्रदेहगतचैतन्यविशिष्टमेव स्वप्ने देहान्तरं स करोत्यतश्चैतन्यस्य देहधर्मत्वेऽप्युभयत्रैक्यात्प्रत्यभिज्ञानमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १३० ॥

न चात्र प्रत्यभिज्ञाऽस्ति मिथ्यापरिणतेस्तत्र ॥

नैव बाल्यादिवद्यस्मात्स्वप्ने देहः प्रतीयते ॥ १३१ ॥

स्वप्नादिदेहस्थचैतन्यविषयप्रत्यभिज्ञाप्राप्ताप्यमुपेत्य देहात्मवादेऽपि तत्संभवमुक्त्वा तत्प्राप्ताप्यमेव नास्तीत्याह । न चेति । अत्रेति स्वप्नदेहस्थचैतन्योक्तिः । तत्र हेतुमाह । मिथ्येति । मायावादे मायामात्रं तु कात्स्न्येनेत्यादिन्यायेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वात्तद्वत्तच्चैतन्यस्यापि तथात्वात्प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरित्यर्थः । स्वपक्षेऽपि स्वप्नमिथ्यात्वे हेतुमाह । नैवेति । तस्मान्मिथ्येति शेषः ॥ १३१ ॥

जातिस्मरणदृष्टान्तादात्मा नित्यो मतो यदि ॥

व्रणं पूर्वकृतं दृष्ट्वा देहः किं नोच्यते ध्रुवः ॥ १३२ ॥

ननु कश्चित्पूर्वजातिं स्मरति पूर्वत्राहं शूद्रोऽभूवं संप्रति ब्राह्मणोऽस्मीति, न च देहद्वयवर्तिनि स्मर्तार्येकस्मिन्नसत्येषा युक्ता, तदेहद्वयातिरिक्तात्मसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन सर्वत्राप्यात्मैवंलक्षणः स्यादिति शङ्कते । जातीति । परस्य मतेऽपि जातिस्मृतिर्युक्तेत्याह । व्रणमिति । पूर्वस्मिञ्जन्मनि कस्यचिद्यस्मिन्देहदेशे शस्त्रादिकृतं व्रणमासीत्तत्प्रदेशे तद्युक्तमेव शरीरं तस्येदानीमनुभूयते तथा च शरीरमेव नित्यमात्मा चेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥ १३२ ॥

प्रत्यभिज्ञानतस्तत्र ध्रौव्यं चेदात्मनो मतम् ॥

स्वप्नात्मप्रत्यभिज्ञेयं मृषार्था साऽपि पूर्ववत् ॥ १३३ ॥

सशल्यदेहशायीनि भूतान्येव तथाविधम् ॥

देहान्तरं करिष्यन्ति प्रत्यभिज्ञा यदीष्यते ॥ १३४ ॥

किंच जातिस्मरणं स्मृतिर्वा, प्रत्यभिज्ञा वा, नाऽऽद्यस्ततस्तन्नित्यत्वासिद्धेः स्मृतेरप्रामा-

१४०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

प्यादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानत इति । तत्र पूर्वोत्तरदेहयोरिति यावत् । यः सुप्तः सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञावदेषाऽपि प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरेव तन्न जातिस्मृतिर्देहातिरिक्तात्मसाधनमिति दूषयति । स्वप्नेति । कारणदोषबाधयोरभावात्नेयं भ्रान्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्ववदिति । यदि यथोक्तन्यायात्प्रत्यभिज्ञेऽप्येते तर्हि यथा पूर्वत्र स्वप्नजाग्रदहस्यचैतन्यविशिष्टं देहान्तरमारभन्ते भूतानीति प्रत्यभिज्ञा परस्यापि सुप्रतिपादा तथा सत्रणदेहारम्भकतया तद्वतानि भूतानि तदेव शरीरं सत्रणमारभन्तेऽतो न प्रत्यभिज्ञया देहादिव्यतिरिक्तात्मासिद्धिरित्यर्थः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

तान्येवैतानि भूतानीत्येवं यद्वत्प्रजायते ॥

प्रत्यभिज्ञा स एवाहमिति यद्वद्भवेन्न किम् ॥ १३५ ॥

पूर्वदेहः सत्रणो मस्मीभूतो नेदानींतनप्रत्यभिज्ञाविषयो भवेदित्याशङ्क्याऽऽह । तान्येवेति । सत्रणदेहारम्भकभूतेषु तव प्रत्यभिज्ञावन्ममापि तदारब्धे देहे तत्सिद्धिः । न हि पूर्वमसन्नेव देहः संप्रति भवत्यतिप्रसङ्गात्तस्माच्चैतन्यविशिष्टं शरीरमेवाऽऽत्मेत्यर्थः ॥ १३५ ॥

यच्चैतदात्मज्योतिष्टं व्यतिरिक्ततयोदितम् ॥

आदित्यादिलयेनेह भौतिकं त्वेव तद्भवेत् ॥ १३६ ॥

आदित्यादिनिमित्तव्यवहारवध्यवहारत्वलिङ्गेन स्वप्नादिव्यवहारस्यातिरिक्तज्योतिर्निमित्तत्वानुमानात्कुतो देहात्मेत्याशङ्क्याऽऽह । यच्चेति । आत्मज्योतिष्टं तदुपज्योतिषः सत्त्वमिति यावत् । व्यतिरिक्ततया संचाताद्यवहर्तुरिति शेषः । आदित्यादिलयेन प्रसिद्धसर्वज्योतिरस्तमयेऽपि दृश्यमानस्वप्नादिव्यवहारलिङ्गेनेत्यर्थः । आत्मज्योतिषो देहाद्यतिरेकेऽपि तद्भौतिकत्वमेव ज्योतिष्ठादादित्यवदित्याह । भौतिकमिति ॥ १३६ ॥

उपकारि सजातीयमुपकार्यस्य वस्तुनः ॥

जगत्प्रस्मिन्यतो दृष्टमादित्यश्चक्षुषोर्यथा ॥ १३७ ॥

तत्रानुमानान्तरं वक्तुं व्याप्तिमाह । उपकारीति । यतःशब्दस्योत्तरवार्तिकस्थातःशब्देन संबन्धः ॥ १३७ ॥

शब्दादिभिर्हि घ्राणादेर्नोपकारः समीक्ष्यते ॥

विजातीयैरतो ज्योतिर्भूतजातीयमिष्यताम् ॥ १३८ ॥

यदुपकारकं तदुपकार्यसजातीयमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । शब्दादिभिरिति । अन्वयव्यतिरेकयोरुभयसंप्रतिपत्त्यर्थो हिशब्दः । विमतं देहादिजातीयमुपकारकत्वादित्यवदिति फलितमाह । अत इति ॥ १३८ ॥

१ ख. 'तिकत्वं च तं' । २ क. ख. 'त्मेति शङ्कते । यं' । ३ ख. 'कत्वमि' । ४ ख. 'हि प्राणा' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४०१

भौतिकस्यैव कुम्भादेर्भौतिकैरेव वीक्ष्यते ॥

उपकारो जगत्स्यस्मिन्नादित्याद्यैर्यथा तथा ॥ १३९ ॥

आत्मज्योतिषो देहादिसांजात्येऽपि कथं भौतिकत्वमत आह । भौतिकस्येति ।
तथा भौतिकेनैवाऽऽत्मज्योतिषा भौतिकस्य देहादेरुपकारो वाच्य इति शेषः ॥ १३९ ॥

देहादेर्यदि नामेदं ज्योतिरर्थान्तरं मतम् ॥

तथाऽपि नासजातीयं व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् ॥ १४० ॥

विमतं देहादिसजातीयं व्यञ्जकत्वाद्दीपवदित्यनुमानान्तरमाह । देहादेरिति ॥ १४० ॥

ननु देहासजातीयमन्तस्थातीन्द्रियत्वतः ॥

यद्यदेहसजातीयं ज्योतिर्दृष्टं तदिन्द्रियैः ॥ १४१ ॥

विमतं देहादिविलक्षणमन्तस्थत्वादतीन्द्रियत्वाच्च व्यतिरेकेणाऽऽदित्यवदिति शङ्कते ।
नन्विति । विपक्षे हेत्वनुपपत्तिमाह । यद्यदिति । अनन्तस्थं चेति शेषः । तस्मादात्मज्यो-
तिरपि देहादिसजातीयं चेदैन्द्रियकमनन्तस्थं च स्यादित्यर्थः ॥ १४१ ॥

मैवं नैकान्तिको हेतुश्चक्षुरादीन्द्रियैः स्फुटम् ॥

अन्तस्थानि यतोऽक्षाणि प्रत्यक्षाणि न चाऽऽत्मवत् ॥ १४२ ॥

विरुद्धतया हेतुद्वयं निरस्यति । मैवमिति । विरुद्धत्वं स्फोरयति । अन्तस्थानीति ।
यथा तवाऽऽत्मा देहादेर्भिन्नोऽन्तस्थोऽतीन्द्रियश्च तथेन्द्रियाण्यपि गोलकवैलक्षण्योपगमा-
देहान्तस्थान्यतीन्द्रियाणि च त्वयेष्टानि तथाऽपि देहसजातीयानीति स्फुटा विरुद्धते-
त्यर्थः ॥ १४२ ॥

आदित्यादिसजातीयमात्मज्योतिरतीन्द्रियम् ॥

अन्तस्थातीन्द्रियत्वाभ्यां चक्षुरादीन्द्रियं यथा ॥ १४३ ॥

किंच विमतं देहसजातीयमन्तस्थत्वादतीन्द्रियत्वाच्च चक्षुरादिवदिति प्रत्यनुमान-
माह । आदित्यादीति । आदित्यादिसजातीयदेहस्य तत्सजातीयं विमतमिति प्रति-
ज्ञार्थः ॥ १४३ ॥

विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता ॥

इत्यादिदोषदुष्टत्वान्न च नोऽनुमितिः प्रमा ॥ १४४ ॥

किंचानुमानप्रामाण्यमुपेत्योक्तं वस्तुतस्तु न तन्मानमित्याह । विशेष इति । पर्वत-
नितम्बवर्तिनि वह्निविशेषे साध्ये महानसे तदभावाद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलता, वह्निमात्रे
साध्ये तस्य कापि सिद्धतया सिद्धसाध्यत्वादाश्रयासिद्धिर्धूमविशेषे च हेतौ साधनवैक-
ल्यमसिद्धिर्वेति दोषदुष्टत्वान्नानुमानं मानमित्यर्थः । व्यक्त्योर्वा व्याप्तिर्जात्योर्वा तदा-
क्रान्तविशेषयोर्वा धूमवत्त्ववह्निमत्त्वयोर्वा? नाऽऽद्यः सर्वोपसंहारासिद्धेर्न द्वितीयस्तयोः

१ क. 'त्वात्स्याच्चक्षु' ।

१४०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

स्वरूपभेदाद्धर्मभेदाच्च, न तृतीय उक्तदोषान्न चतुर्थ औपाधिकधर्मस्य स्वरूपातिरिक्त-
स्यानिरूपणादित्यादिशब्दार्थः ॥ १४४ ॥

अनुमानबलेनैव देहादिव्यतिरेकतः ॥

प्रत्यगात्मा स्वयंज्योतिः साध्यते तच्च नानुमा ॥ १४५ ॥

देहाद्यतिरिक्तमात्मानं साधयतो नानिष्टमनुमानाप्राप्ताप्यं मानान्तरात्तत्सिद्धेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अनुमानेति । तच्चानुमानं नानुमानमिति यावत् ॥ १४५ ॥

प्रत्यक्षैकप्रमाणेन देहे चिद्धर्मकेऽञ्जसा ॥

गृह्यमाणेऽनुमानेन न तच्छक्यं प्रबाधितुम् ॥ १४६ ॥

यत्तु देहो नाऽऽत्मा भौतिकत्वात्कुम्भवदिति तत्राऽऽह । प्रत्यक्षेति । अनुष्णतानु-
मानवदध्यक्षविरोधाद्देहानात्मत्वानुमानानुत्थानमिति भावः ॥ १४६ ॥

दर्शनादिक्रियां कुर्वन्सर्वदाऽव्यभिचारतः ॥

प्रत्यक्षेणैव दृष्टेऽयं देहो नातस्ततोऽपरः ॥ १४७ ॥

देहः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृको दृश्यत्वाद्धटवदित्याशङ्क्य प्रागुक्तदोषसाम्यान्मैवमित्याह ।
दर्शनादीति ॥ १४७ ॥

दर्शनादिक्रियाकारी देहश्चेदभ्युपेयते ॥

कस्मादविकलस्यैव दृष्ट्यादिर्न तथेक्ष्यते ॥ १४८ ॥

देहो नाऽऽत्मा चैतन्यव्यभिचारित्वाद्धटवदिति शङ्कते । दर्शनादिक्रियेति । तथा
स्वापमूर्च्छाद्यवस्थास्वपि पूर्ववदित्यर्थः ॥ १४८ ॥

नैष दोषो भवेदत्र प्रत्यक्षप्रमितत्वतः ॥

न हि दृष्टं समुल्लङ्घ्य ततोऽन्यद्वलवन्मतम् ॥ १४९ ॥

स्वभाववाद्याह । नेत्यादिना । अत्रेति देहोक्तिः । कादाचित्कदर्शनादर्शनयोरिति
शेषः । दृष्टमपि न्यायविरोधे त्याज्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति ॥ १४९ ॥

भास्वराभास्वरत्वं च प्रत्यक्षेणैव वीक्ष्यते ॥

खद्योतस्यानुमानेन न हेत्वन्तरकल्पनम् ॥ १५० ॥

कथं कादाचित्कस्य दर्शनादेः स्वभावत्वं वस्त्वस्ति स्वभावश्चापगच्छतीत्ययोगात्-
त्राऽऽह । भास्वरेति । ननु खद्योतस्यापि भास्वरत्वादि हेत्वन्तरकृतं कादाचित्कत्वा-
द्धटवदित्याशङ्क्याऽऽह । अनुमानेनेति । प्रत्यक्षविरोधादिति भावः ॥ १५० ॥

हेत्वन्तरेऽनुमेये च किञ्चित्सामान्यगन्धतः ॥

सर्वं सर्वस्य लिङ्गं स्यात्तच्चानिष्टं प्रसज्यते ॥ १५१ ॥

कादाचित्कत्वेन स्वभावातिरिक्ते हेतावनुमेये वह्निरनुष्णो वस्तुत्वाज्जलवदित्यपि

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४०३

स्यात्प्रत्यक्षविरोधस्य तुल्यत्वादित्यतिप्रसङ्गं दोषान्तरमाह । हेत्वन्तर इति । न च
वह्नेरनुष्णत्वं युक्तं ममितपदार्थव्यवस्थादौस्थ्यप्रसङ्गादित्याह । तच्चेति ॥ १९१ ॥

न च नास्ति पदार्थानां लोकेऽसाधारणः कश्चित् ॥

स्वभावोऽग्न्यादिकानां हि नोष्णत्वाद्यन्वहेतुतः ॥ १९२ ॥

पदार्थानां स्वभावो नाम नास्ति तत्कथं कादाचित्कदर्शनादेः स्वभावतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । न चेति । असाधारण इति च्छेदः । तथाविधस्वभावसत्त्वमनुभवानुसारेणो-
दाहरति । अग्न्यादिकानामिति ॥ १९२ ॥

प्राणिधर्माद्यपेक्षं चेदुष्णत्वादि हविर्भुजः ॥

नैवं तत्रापि दोषस्य प्रसक्तेरनिवृत्तितः ॥ १९३ ॥

उष्णत्वाद्यपि न स्वभावो धर्मादिकृतत्वादिति शङ्कते । प्राणीति । धर्मादेरौष्ण्यादि-
हेतुत्वं स्वभावो न वा, स्वभावश्चेदग्रेरेव सोऽस्तु लाघवाद्स्वभावश्चेत्तत्राऽऽह । नैवमिति ।
धर्मादावपि धर्माद्यन्तरसापेक्षत्वप्रसक्तेर्दुर्वारत्वादयुक्तोऽस्वभाववाद इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

तदप्यस्त्विति चेन्मैवं धर्मादेरप्रसिद्धितः ॥

धर्माभ्युपगमे दोषो ह्यनवस्था प्रसज्यते ॥ १९४ ॥

धर्मादेरग्न्यादिष्वौष्ण्यादिसंपादनद्वारा फलदातृत्वे धर्माद्यन्तरापेक्षत्वेऽपि न क्षति-
रिति शङ्कते । तदपीति । न हि धर्मादि प्रत्यक्षं त्वयाऽनभ्युपगमान्नापि प्रमाणान्तरगम्य-
मस्मन्मते तदभावादतस्तस्यैवाभावे धर्माद्यन्तरापेक्षत्वं दूरनिरस्तमिति परिहरति । मैव-
मिति । धर्मादेर्धर्माद्यन्तरसापेक्षत्वे दोषान्तरमाह । धर्मेति । धर्मान्तरेऽपि प्रथमधर्मा-
दाविव सापेक्षत्वसाम्यादिति हिशब्दार्थः ॥ १९४ ॥

न चानवस्थया सिद्धिरभिप्रेतस्य वस्तुनः ॥

तदलं क्षितितोयाग्निमरूतां परिणामजे ॥

चेतोवत्यक्षसंवेद्ये कष्टकल्पनयाऽनया ॥ १९५ ॥

अनवस्थाया मूलक्षयाभावाददोषत्वमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । अभिप्रेतस्याग्न्यौ-
ष्ण्यादिद्वारा सुखादेर्धर्मादिकृतत्वस्येति यावत् । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तदलमिति । चैत-
न्यविशिष्टे भूतचतुष्टयसंघातात्मना परिणते देहे प्रत्यक्षे सत्यतिरिक्तात्मकल्पना न
मानफलवतीत्यर्थः ॥ १९५ ॥

सर्वतीर्थदृशां सिद्धिः स्वाभिप्रेतस्य वस्तुनः ॥

यदभ्युपगमादेव तत्सिद्धिर्वार्यते कुतः ॥ १९६ ॥

किंचिन्मानमिच्छद्भिः सर्वैर्वादिभिर्देहाद्यतिरिक्तस्वप्रकाशो निर्विकारोऽभ्युपगन्तव्य-

१४०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थभाष्ये-

श्चिद्भातुरिति सिद्धान्तयति । सर्वतीर्थेति । सर्वेषां शास्त्रकृतमभिमतज्ञातत्वादिष्वी-
नित्यानुभवबलादिति कृत्वा तादृगद्वितीयानुभवोऽभ्युपेयस्तैरित्यर्थः ॥ १५६ ॥

प्रत्यक्षेण विरुद्धत्वं न तावदुपपद्यते ॥

विषयाभावतस्तस्य प्रामाण्यं कुल्लभं यतः ॥ १५७ ॥

यत्तु प्रत्यक्षविरोधादैकात्म्यं न सिध्यतीति तत्राऽऽह । प्रत्यक्षेणेति । अद्वयानुभ-
वातिरिक्तविषयाभावात्प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यायोगान्न तद्विरोधः श्रुतेरित्यर्थः ॥ १५७ ॥

सर्वतीर्थदृशां तावत्सामान्यं मानलक्षणम् ॥

अज्ञातार्थाधिगमनं त्वदुक्ते तन्न युज्यते ॥ १५८ ॥

कथं तस्यातिरिक्तविषयासत्त्वं स्तम्भादीनां तद्विषयत्वादित्याशङ्क्य तस्यातिरिक्ता-
र्थासत्त्वं वक्तुं साधारणं मानलक्षणमाह । सर्वेति । त्वदिष्टेऽध्यक्षे न तल्लक्षणमज्ञातत्व-
साधकाभावादज्ञातविषयासिद्धेरित्याह । त्वदुक्त इति ॥ १५८ ॥

प्राक्प्रमाणसमुत्पत्तेर्देहादेर्विषयस्य ते ॥

प्रमाणहेतोः केन स्यादज्ञातत्वमितीर्यताम् ॥ १५९ ॥

कथं तत्साधकाभावो मानस्यैव साधकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रागिति । नित्यानु-
भवविद्विषस्ते देहादिविषयस्य मानं प्रति कर्मतया हेतोर्मानोत्पत्तेः पुरा नाज्ञातत्वधीस्त-
द्विषयाभावान्न प्रमाणप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १५९ ॥

स्वतः सिद्धोऽथवाऽसिद्धो देहादिस्ते भवन्भवेत् ॥

प्रमाणानां प्रमाणत्वं नोभयत्रापि लभ्यते ॥ १६० ॥

अज्ञातार्थाभावात्प्रत्यक्षाप्रामाण्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तत्प्रामाण्यं प्रत्याख्यातुं विक-
ल्पयति । स्वत इति । देहादेर्भवनमेव सतोऽसतो वा न युक्तमित्यरुचिं सूचयति ।
भवन्निति । पक्षयोर्दोषसत्त्वं प्रतिजानीते । प्रमाणानामिति ॥ १६० ॥

प्रमाणान्यन्तरेणापि देहादिश्चेत्प्रसिध्यति ॥

वद प्रमाणैः को न्वर्थो न हि सिद्धस्य साधनम् ॥ १६१ ॥

तद्विशदयन्नाद्यमनुद्वति । प्रमाणानीति । तत्र प्रमाणवैयर्थ्यं दोषसाह । वदेति ।
देहादिप्रकाशनं तत्कृत्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । साधनापर्यवसानादि-
त्यर्थः ॥ १६१ ॥

स्वतोऽसिद्धेऽप्रमेये च नासतो व्यञ्जिका प्रमा ॥

नाभिव्यनक्ति सवितो खरशृङ्गं स्फुरन्नपि ॥ १६२ ॥

द्वितीये स्वतोऽसिद्धस्य शशशृङ्गवदसत्त्वान्न तत्र प्रमाणानां प्रामाण्यमित्याह ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४०५

स्वत इति । अप्रमेये चेति च्छेदः । प्रमाणं प्रकाशकत्वादसतोऽपि व्यञ्जकमित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना ॥ १६२ ॥

प्रमाणव्यतिरेकेण नाप्यसत्त्वं प्रसिध्यति ॥

सत्त्ववन्नापि चाभेदे मानमेयौ प्रसिध्यतः ॥ १६३ ॥

प्रमाणं चेदसतो न व्यञ्जकं, तत्तर्हि स्वप्रकाशमिति चेन्नेत्याह । प्रमाणेति । तर्हि सत्त्ववदसत्त्वस्यापि प्रमाणादेव सिद्धिस्तत्त्वत्वसत्त्वमपि तद्रूपेण प्रकाशयति तत्कथमसतो न व्यञ्जकं मानं ? तत्र किं मानमेययोरभेदो, भेदो वाऽऽद्यं दूषयति । नापीति ॥ १६३ ॥

यदि मानातिरिक्तार्थोऽमितः संभाव्यते तदा ॥

तं बोधयिष्येन्मानं न तु तत्कुर्वदिष्यते ॥ १६४ ॥

द्वितीयमादत्ते । यदीति । प्राक्प्रमाणोत्पत्तेरज्ञातो, मानाद्भिन्नो मेयः संभाव्यते यदीत्यनुवादार्थः । अमित इति च्छेदः । तत्रापि मानं मेयबोधकं वा कारकं वा प्रथमं प्रत्याह । तदेति । किंतु त्वन्मते न बोधकत्वमज्ञातार्थाभावादिति शेषः । द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ १६४ ॥

अबुद्धबोधनं मुक्त्वा नान्यत्कार्यं क्वचिद्यतः ॥

सत्त्वं वा यदि वाऽसत्त्वं नातो मेये प्रमाणतः ॥ १६५ ॥

तत्र हेतुः । अबुद्धेति । मानस्य कारकत्वायोगं निगमयति । सत्त्वं वेति । अज्ञातज्ञापनस्वाभाव्यादित्यतः शब्दार्थः ॥ १६५ ॥

मानव्यापारतः पूर्वं सिद्धामेवावबोधयत् ॥

शुक्तिकां मानतां याति, नासिद्धं रजतादिकम् ॥ १६६ ॥

कथं तेऽपि तस्य मानत्वं तत्राऽऽह । मानेति । प्रागेव मानोत्पत्तेरज्ञातत्वेन नित्यानुभवसिद्धशुक्त्यादिबोधकमस्मन्मते मानं, नाविद्यमानशुक्तिरजतादिबोधकमसति तस्मिन्नज्ञातत्वाद्यभावादित्यर्थः ॥ १६६ ॥

शुक्तौ रजतविज्ञानाच्छुक्तिवन्नामितं यतः ॥

रजतं विद्यते किंचिद्विज्ञातं चाऽऽत्मवस्तुवत् ॥ १६७ ॥

शुक्तिरजताद्यपि स्वज्ञानात्प्रागज्ञातमस्तीति तत्रापि प्रमाणप्रवृत्तिः सुकरेत्याशङ्क्याऽऽह । शुक्ताविति । यथा शुक्तिरज्ञाता पूर्वं मानप्रवृत्तेरस्ति, नैवं रजतमज्ञातं शुक्तौ तज्ज्ञानात्प्रागवतिष्ठते, तत्र रजतज्ञानस्यातस्मिन्स्तद्बुद्धितया भ्रमत्वेनाज्ञातासाधकत्वान्न चाऽऽत्मवज्ज्ञातं तदस्ति बाध्यत्वादतस्तज्ज्ञातमज्ञातं वा नास्तीत्यर्थः ॥ १६७ ॥

१४०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीच्याये-

नातिरेकान्वयाभ्यां यद्वस्तु संभाव्यते कथम् ॥

तत्प्रति स्यात्प्रमाणत्वं शुक्तिकारजते यथा ॥ १६८ ॥

मा भूदुभयथा रजतं, शुक्तिस्तु ज्ञानात्प्रागज्ञाता पश्चाज्ज्ञातेत्युक्तेर्जडे प्रमाणमिच्छ-
तस्ते सिद्धान्तहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । नातिरेकेति । न हि शुक्तावारोपिते रजते
मानस्य मानत्वं तस्याज्ञातत्वज्ञातत्वयोरयोगात्तथा जडस्य कल्पितत्वान्मानायोग्यत्वात्-
द्विषयत्वेनानुभवोऽभ्युपेय इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

किं मानसंगतेरर्थे जातेयमवबुद्धता ॥

किंवा प्रागपि संबन्धाद्बुद्धोऽर्थोऽभून्न मानतः ॥ १६९ ॥

तस्योपेयत्वे हेत्वनन्तरं विमर्शपूर्वकमाह । किमिति । आद्ये मानसंबन्धादर्थे ज्ञाते-
ज्ञाततासाधकोऽनुभवोऽभ्युपेयः साधकान्तराभावाद्धितीये मानवैयर्थ्यमित्यर्थः । संबन्धा-
न्मानप्रतियोगिकादिति शेषः ॥ १६९ ॥

बोधात्मकत्वं च मितेः किमासीन्मेयसंगतेः ॥

प्राग्वा मेयाभिसंबन्धान्मितेर्बोधात्मता भवेत् ॥ १७० ॥

इतश्चानुभवोऽभ्युपगन्तव्य इत्याह । बोधेति । आद्ये मेयसंबन्धाधीनमानगतबोधक-
त्वसाधकत्वेनानुभवो मन्तव्यो न हि तदीयमवबोधकत्वं मेयादिना सिध्यति तस्य जडत्वे-
नासाधकत्वाद्धितीये मेयसंबन्धवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ १७० ॥

नार्थानधिगतत्वं च प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यति ॥

रूपानधिगतत्वं नो न श्रोत्रादेः प्रमाणतः ॥ १७१ ॥

घटादिज्ञातत्वस्य तन्मानबोधकत्वस्य च साधकत्वेनानुभवस्योपेयत्वमुक्त्वा तदज्ञा-
तत्वसाधकत्वेनापि तस्योपेयत्वमाह । नार्थेति । विषयस्थाज्ञातत्वस्यामेयत्वे दृष्टान्त-
माह । रूपेति । न च रूपगतमज्ञातत्वं चक्षुषा ज्ञायते तस्य तज्ज्ञातत्वहेतुत्वान्न च
स्वप्रवृत्तेः पूर्वं तदज्ञातत्वं ज्ञापयति तस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वादिति भावः ॥ १७१ ॥

मानव्यापारतश्चेत्स्यान्मेयानधिगतिस्तदा ॥

तद्व्यापारात्पुरा मेयः स्यात्स्वतोधिगतात्मकः ॥ १७२ ॥

मानं विषयस्थमज्ञातत्वं न ज्ञापयति किंतूत्पादयतीति शङ्कामनुभाष्य दूषयति ।
मानेति ॥ १७२ ॥

यत एवमतोऽवश्यं प्रमाणव्यापृतेः पुरा ॥

मेयोऽनधिगतः सिद्धो ह्यभ्युपेयोऽवबुद्धवत् ॥ १७३ ॥

मानस्याज्ञातत्वज्ञापकत्वोत्पादकत्वाभावे फलितमाह । यत इति । अवबुद्धवन्माना-
दूर्ध्वमिति शेषः । मानात्पूर्वोत्तरकालयोरज्ञातत्वज्ञातत्वसाधकत्वमनुभवस्यैवेतिद्योतनार्थो
हिशब्दः ॥ १७३ ॥

न चानाहितसन्मानस्वतश्चिन्मात्रविग्रहात् ॥

प्रत्यगैकात्म्यतोऽन्यत्र यथोक्तां धुरमुद्वहेत् ॥ १७४ ॥

भवतु मानात्प्रागज्ञातत्वं पश्चाच्चार्थस्य ज्ञातत्वं तथाऽपि कथं तदुभयसाधकत्वेनानुभवसिद्धिस्तत्राऽऽह । न चेति । अनाहितं विषयीकर्तुं न प्रवर्तितं निर्दुष्टं मानं यत्र स्वतश्चिन्मात्ररूपे तत्प्रत्यग्भूतमैकात्म्यं तदतिरेकेण प्रमाणबलान्नज्ञातत्वादि सिध्यतीत्यर्थः । यद्वा यदनाहितमनाद्यनन्तं सदेकतानं सर्वसाधकं स्वतश्चिन्मात्रशरीरं प्रत्यग्भूतमैकात्म्यं तदतिरेकेण न प्रमाणतोऽज्ञातत्वादि सिध्यतीत्यर्थः ॥ १७४ ॥

न ह्यज्ञाते यथा ज्ञाते विशेषणविशेष्यता ॥

ततश्च नैतत्संसिध्येदज्ञानादि प्रमाणतः ॥ १७५ ॥

तत्र प्रमेयमित्यत्र युक्त्यन्तरमाह । न हीति । अज्ञाते घटे घटोऽज्ञात इति न विशेषणविशेष्यताधीर्विशेषणग्रहं विना विशिष्टाग्रहादेवं घटे ज्ञातेऽपि नाज्ञातो घट इति युक्तं, तस्मिन्मानप्रवृत्तावज्ञातत्वनिवृत्तेस्तस्मादज्ञातत्वं न मेयं, नापि ज्ञातत्वमनवस्थितेरित्युभयप्रामाणिकमनुभवगम्यमात्रमित्यर्थः ॥ १७५ ॥

प्रमाणाच्चानधिगतौ तन्निवृत्तिः कुतो भवेत् ॥

न दाहज्वरनुत्थर्थमग्निना स्याद्भिषक्क्रिया ॥ १७६ ॥

अज्ञातत्वस्य प्रामाणिकत्वे दोषान्तरमाह । प्रमाणाच्चेति । अज्ञातत्वसाधकमेव मानं तन्निवर्तकमपि स्यादिति नेत्याह । न दाहेति । तद्धेतोस्तन्निवर्तकत्वमदृष्टत्वादनिरूपित्यर्थः ॥ १७६ ॥

साक्ष्यमातृप्रमारूपं मानभूमौ यथेक्ष्यते ॥

नाज्ञातेऽनुभवादिषां कश्चिदन्यस्तथेक्ष्यते ॥ १७७ ॥

मा तर्हि मानादज्ञातत्वादि विज्ञायि तथाऽपि कथं तस्यानुभवसिद्धतेत्याशङ्क्याऽऽह । साक्ष्येति । यथा मानभूमौ साक्ष्यादीनां रूपमनुभवादनुभूयतेऽन्यथाऽनवस्थानात्तथैषां मात्रादीनामज्ञानभूमावज्ञातरूपेऽपि नानुभवादन्यः साधकोऽस्त्युक्तदोषसाम्यात्तस्मादुभयमनुभवायत्तमित्यर्थः ॥ १७७ ॥

प्रमाणव्यापृतेरूर्ध्वं ज्ञाताज्ञातद्वयं मिथः ॥

संधत्तेऽनुभवेनैव न तदन्येन केनचित् ॥ १७८ ॥

इतश्चोभयं तदायत्तमित्याह । प्रमाणेति । एतावन्तं कालं योऽज्ञातोऽर्थस्तमिदानीं जानामीति मानव्यापारोत्तरकालमनुभवेनैव ज्ञाताज्ञाताख्यद्वयं परस्परमेकमनुसंधत्ते तेन तदुभयमनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १७८ ॥

यदि नाम न मानानि व्याप्प्रियन्ते विनिश्चितेः ॥

प्राक्तथाऽप्यपलापोऽस्या नानुभूतेर्घटादिवत् ॥ १७९ ॥

१४०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । [चतुर्थाध्याये ॥

ननु योऽनुभवो ज्ञातत्वादिसाधकस्तत्र मानं व्याप्तिर्यते न वाऽऽद्येऽनुभाव्यतापातो द्वितीये त्वसत्तापत्तिस्तत्राऽऽह । यदीति । प्रमाणगोचरीभावविरहिणां घटादीनामप-
लापवदनुभूतेष्व निश्चयात्प्राक्तादर्थ्येन प्रमाणव्यापाराभावेऽपि नापलापो युक्तः स्वतः
सिद्धेरित्यर्थः ॥ १७९ ॥

एवं सिद्धेऽप्यनुभवे स्वमहिम्ना पुरा मितेः ॥

प्रमाणोत्पत्तिरन्वेष्ट्या प्रत्यग्ध्वान्तापनुत्तये ॥ १८० ॥

मानं विनाऽनुभवः सिद्धश्चेत्तत्र मानवैकल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । अज्ञा-
तत्वादिसाधकत्वप्रकारेणेत्यर्थः । अन्वेष्ट्योत्पाद्यमानफलमाह । प्रत्यगिति । यद्यपि न
प्रमाणमनुभवसाधकं तथाऽपि तद्वताज्ञाननिवर्तकत्वेन भवति तदर्थवदित्यर्थः ॥ १८० ॥

अवबुद्धस्वभावोऽपि सहतेऽनवबुद्धताम् ॥

वस्तुत्वान्न तमो हन्ति तथाऽपि प्रमितिं विना ॥ १८१ ॥

अनुभवात्मनि नाज्ञानं विरोधात्तत्कथं तद्ध्वंसार्थं मानमन्विष्यते तत्राऽऽह । अवबु-
द्धेति । वस्तुत्वात्तर्हि स्वयमेवाज्ञानमवस्तुरूपमनुभवो नाशयतु किं मानेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
नेति ॥ १८१ ॥

प्रमाणफलकारूढं स्वतमो हन्ति नान्यथा ॥

वस्तु मेयाभिसंबद्धं मानं तद्वत्तमोपनुत् ॥ १८२ ॥

तर्हि मितिरेवाज्ञानं निवर्तयतु किं वस्तुनेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रमाणेति । वस्तुनो
मानस्य वा न स्वतोऽज्ञाननिवर्तकत्वं नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गाज्जडत्वाच्चातो बुद्धीद्धो बोधो
बोधेद्धा वा बुद्धिरज्ञानध्वंसिनीत्युभयमर्थवदित्यर्थः ॥ १८२ ॥

प्रत्यक्षमानसिद्ध्यर्थं तस्मात्प्रत्यक्षवादिना ॥

प्राज्ञानादभ्युपेयोऽर्थो योऽज्ञातत्वादिसिद्धिकृत् ॥ १८३ ॥

अज्ञातेऽर्थे प्रत्यक्षप्रामाण्यमज्ञातत्वं च नित्यानुभवायत्तमिति तत्प्रामाण्यमिच्छता
कूटस्थोऽनुभवोऽभ्युपेय इत्युपसंहरति । प्रत्यक्षेति ॥ १८३ ॥

वागादिव्यापृतेः कर्ता शब्दादिगुणलाञ्छितः ॥

प्रत्यक्षो गम्यते मात्रा प्रतीचोऽत्यन्तभेदतः ॥ १८४ ॥

अनुभवस्याज्ञातत्वादिसाधकत्वेनोपगमेऽपि ततोऽन्यस्यैवाऽऽत्मतेत्याशङ्क्य स किं
स्थूलो देहः सूक्ष्मो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । वागादीति । स्थूलो देहो वचना-
दानादि कुर्वाणः शब्दादिविशिष्टो ममेति प्रतीचो भेदेन प्रमात्रा प्रत्यक्षी क्रियते तत्र
तस्याऽऽत्मत्वं प्रत्यक्षविरोधान्मनुष्योऽहमिति धीरयो दहतीतिवन्नेयेति भावः ॥ १८४ ॥

श्रोत्रादिव्यापृतो मात्रा दुःखादिगुणवान्पराङ् ॥

कर्तेवानुभवेनैव प्रतीचा गम्यतेऽज्ञसा ॥ १८५ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४०९

द्वितीयं प्रत्याह । श्रोत्रादीति । श्रोत्रनेत्रादिना शब्दरूपादौ श्रुतिदृष्ट्यादि कुर्व-
न्दुःखरागादिविशिष्टो माता प्रतीचाऽनुभवेन स्वस्माद्वाङ्मो गृह्यते यथा कर्ता देहान्तो
बुद्ध्यन्तेन मात्रा प्रतीचो बहिर्गृहीतस्तथा सोऽपि ततः स्वतो बहिर्गम्यते तन्न तस्याऽऽ-
त्मतेत्यर्थः ॥ १८९ ॥

अनन्यानुभवः प्रत्यङ्मन प्रमात्रादिगोचरः ॥

यतोऽपहतपाप्मादि युक्तं स्यात्तद्विशेषणम् ॥ १८६ ॥

अनुभवोऽपि नाऽऽत्मा मात्रादिविषयत्वाद्देहवदित्याशङ्क्याऽऽह । अनन्येति ।
आदिपदेन साक्षी गृह्यते । ऐकात्म्यश्रुतेर्न प्रत्यक्षविरुद्धतेत्युपक्रान्तमुपसंहरति । यत्
इति । पापादिरशेषो विशेषो यतो देहद्वयधर्मो यतश्चाऽऽत्मा तद्व्यतिरिक्तोऽतोऽपहत-
पाप्मेत्याद्यात्मनो विशेषणं युक्तमिति ब्रह्मत्वेन तद्बोधयद्वाक्यं नाध्यक्षविरुद्धं तादृशेऽर्थे
तदप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ १८६ ॥

लोकायतस्य बौद्धस्य कणभोज्याक्षपादयोः ॥

प्रत्यक्षेणैव मानेन विमुखीकरणं कृतम् ॥ १८७ ॥

ननु लोकायतिकवैनाशिकौ नित्यानुभवं नाङ्गी कुर्वीते, वैशेषिकनैयायिकौ पुनस्तमङ्गी-
कुर्वन्तावपि तस्येश्वरगुणत्वेनानात्मत्वमाचक्षते, तत्कथं तस्यानुभवस्याऽऽत्मत्वं तत्राऽऽह ।
लोकायतस्येति ॥ १८७ ॥

प्रमाणफलयोर्भेदस्तथा मानप्रमेययोः ॥

स्वतःकूटस्थचित्सिद्धिरैकात्म्यं चानुभूतितः ॥ १८८ ॥

कथं प्रत्यक्षेण तेषां विमुखीकरणमित्याशङ्क्याऽऽद्यौ प्रत्याह । प्रमाणेति । माना-
दिभेदभानमन्यथाऽनुपपत्त्या नित्यानुभवं साधयच्चावाकादिवैमुख्ये हेतुः । न हि तद्भानं
प्रामाणिकमनवस्थितेरित्यर्थः । द्वितीयौ प्रत्याह । ऐकात्म्यं चेति । विद्वदनुभवादाग-
माद्यनुगृहीतादात्मनो नित्यानुभवमात्रत्वसिद्धेर्वैशेषिकादिवैमुख्यमित्यर्थः । तादृगात्मत्व-
सिद्धौ मीमांसकादेरपि विमुखतेति चार्थः ॥ १८८ ॥

प्रत्यक्षं मानमेवेदमिति यस्मात्प्रसिध्यति ॥

प्रत्यक्षदृक्स्वर्यज्योतिस्तदात्मेत्यभ्युपेयताम् ॥ १८९ ॥

तद्वैमुख्ये हेत्वन्तरमाह । प्रत्यक्षमिति । प्रमाणमेव प्रत्यक्षमिति सर्वाविवादं, न च
तत्स्ववेद्यमनिष्टत्वादयुक्तत्वाच्चातस्तत्साधकमात्मज्योतिर्नित्यमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १८९ ॥

मेयादींस्तदभावं च संशयानृतनिश्चयान् ॥

विविच्य योऽनुगृह्णाति शब्दादींश्च जडान्पृथक् ॥ १९० ॥

१४१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

देहेन्द्रियमनोबुद्धीः सुखादींश्च घटादिवत् ॥

तमेकमन्तरात्मानमप्रत्यक्षं प्रपश्य भोः ॥ १९१ ॥

प्रत्यक्षदृशिति विशेषणादात्मज्योतिषः सर्वदृक्त्वोपगमहानिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
मेयादीनि । तस्यैतेषु सर्वेषु प्रकाशकत्वे तेषां जाड्येन प्रकाशान्तरापेक्षत्वं हेतुरि-
त्याह । जडानिति । यत्तु देहादन्यो नाऽऽत्मा दृष्ट इति तत्राऽऽह । तमिति
॥ १९० ॥ १९१ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यांश्च यः स्वप्ने प्रसमीक्षते ॥

तदभावं सुषुप्ते च स आत्मेत्यभ्युपेयताम् ॥ १९२ ॥

प्रपश्येत्युक्त्या दर्शनविषयत्वप्रतीतेरप्रत्यक्षविशेषणायोगमाशङ्क्याऽऽह । द्रष्टृति ।
स्वप्नशब्देन जागरितमपि गृहीतं तत्रापि श्रुतौ स्वप्नशब्ददर्शनाद्दर्शनादिभावाभावसाधकं
स्वयंज्योतिरात्मा न दर्शनादिविषयः स्वानुभवसिद्धेरित्यर्थः ॥ १९२ ॥

चक्षुरादीन्द्रियाणां च न च स्वप्नेऽस्ति संभवः ॥

सुषुप्ते चानुभूतिस्तु तयोरव्यभिचारिणी ॥ १९३ ॥

स्वप्नादौ मात्रादिवशादेव दृश्यादिभावाभावानुभवसंभवान्नेष्टात्मसिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । चक्षुरादीति । स्वप्नस्वापयोर्वासनां हित्वा मात्रादेरभावाद्वासनायाश्च
स्वापे कारणातिरेकिण्याः सत्त्वानङ्गीकारान्नित्यानुभवाख्यात्मवशादेव तत्र भावाभावभा-
नमन्यथाऽवस्थाभेदानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्रानुभवोऽपि चक्षुरादिवन्नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह ।
अनुभूतिस्त्विति । अन्यथा तदसिद्धेः परामर्शासिद्धिरिति भावः ॥ १९३ ॥

प्रमाणं मेयविषयं तत्फलं मातृसंश्रयम् ॥

यत्साक्षिकं द्वयं सिध्येत्स आत्मेत्यभ्युपेयताम् ॥ १९४ ॥

इतश्चाऽऽत्मा नित्यानुभवात्मकोऽभ्युपेय इत्याह । प्रमाणमिति ॥ १९४ ॥

मानस्य हि फलं यत्र न तन्मानस्य गोचरः ॥

तस्य मेयैकनिष्ठत्वात्फलं तु स्यात्प्रमातरि ॥ १९५ ॥

मानवशाद्वयं सेत्स्यति किं त्वदिष्टानुभवेनेत्याशङ्क्याऽऽह । मानस्येति । फल-
स्याऽऽश्रयसापेक्षत्वद्योतको हिशब्दः । तस्य मेयमात्रविषयत्वेऽपि फलस्य मेयाश्रितत्वा-
द्युक्ता तदाश्रयस्य मानविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह । फलं त्विति ॥ १९५ ॥

प्रत्यक्षं वर्तते यत्र तत्फलं तत्र नेक्ष्यते ॥

तत्फलं वर्तते यत्र मानं तत्र न वर्तते ॥ १९६ ॥

अस्तु तर्हि मातुरपि मानविषयत्वं किं मेयविषयत्वनियमेनेति तत्राऽऽह । प्रत्यक्ष-
मिति । न हि विषयनिष्ठं संवेदनं तस्य चेतनत्वप्रसङ्गाच्च माता मानगोचरोऽनव-
स्थानादित्यर्थः ॥ १९६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४११

एवं सति प्रमामानुफलमेयात्मनां तव ॥

कुतः प्रत्यक्षतासिद्धिर्यदि नाऽऽत्माऽभ्युपेयते ॥ १९७ ॥

मात्रादेर्मानाविषयत्वे तत्साधकत्वेन नित्यानुभवाख्यात्मज्योतिरेष्टव्यमिति फलित-
माह । एवं सतीति ॥ १९७ ॥

व्यभिचारिषु सर्वेषु प्रत्यगात्मैकसाक्षिषु ॥

प्रत्यक्प्रत्यय एवैकः सर्वत्राव्यभिचारवान् ॥ १९८ ॥

विमतो न नित्योऽनुभवत्वाद्धटानुभववदित्यनुमानादिष्टसिद्ध्यभावमाशङ्क्याऽऽह ।
व्यभिचारिष्विति । व्यभिचारिसिद्ध्यनुपपत्तिरव्यभिचारिणमनुभवं साधयन्ती त्वदनुमा-
नस्य बाधिकेति भावः ॥ १९८ ॥

एवं प्रत्यक्षतस्तावद्देहादिव्यतिरेकतः ॥

तथाऽनुभवतः साक्षादात्माऽयं प्रतिपादितः ॥ १९९ ॥

उक्तं संक्षिप्योपसंहरति । एवमिति । नित्यानुभवाख्यात्मवशादज्ञातत्वसिद्धेरज्ञाते
कार्थे प्रत्यक्षप्रामाण्यात्तद्वल्लङ्घित्वदनुभवाच्चायमात्मा देहाद्यतिरिक्तः सर्वतीर्थदृशामित्या-
द्युक्तनीत्या साक्षात्तावत्प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ १९९ ॥

यच्चैतत्कृष्णसर्पादिदृष्टान्ताद्भवतोदितम् ॥

अहं मनुष्य इत्यादि तत्र प्रतिविधीयते ॥ २०० ॥

लोकायतव्याजेन कूटस्थोऽनुभवोऽद्वयः स्वप्रकाशः सर्वानेव वादिनः प्रत्युक्तः इदानी-
महं मनुष्य इत्येवमित्यादिना परेणोक्तमनुभाष्य तत्र दोषसत्त्वं प्रतिजानीते ।
यच्चेति ॥ २०० ॥

चैतन्यं कायधर्मश्चेन्मनुष्योऽसाविति प्रमा ॥

असाधारणतो न स्यादहं वेद्मीतिवत्तदा ॥ २०१ ॥

दोषमेव दर्शयति । चैतन्यमिति । यद्यहंरूपं चैतन्यं देहधर्मस्तदा घटमहं वेद्मीति
स्वदेहेऽहं धर्मवत्यहंबुद्धिवत्परदेहेऽपि सा स्यात्सर्वदेहेष्वहमश्चैतन्यस्य साधारणधर्मत्वा-
दतो मनुष्योऽसाविति प्रमा स्वदेहवदेहान्तरेऽपि न स्याद्यथा शूरेषु पटेषु सर्वत्र शू-
रुद्धिरेवं चैतन्यधर्मकेषु सर्वदेहेष्वहंबुद्धिरेव युक्ता । चैतन्यस्याहमोऽन्यत्वेऽपि देहधर्मत्वे
स्वदेहवदितरत्रापि तद्धीः स्यान्न चैवमस्त्यतो न देहधर्मश्चैतन्यमित्यर्थः ॥ २०१ ॥

समवेतं हि यद्यत्र चैतन्यं स्वाच्छरीरके ॥

तस्यैव तद्भवेत्साक्षान्नान्यदेहाश्रितस्य तत् ॥ २०२ ॥

स्वदेहे स्वस्याहंधीवत्परदेहेऽपि परस्य तद्भावादविरुद्धा सर्वदेहेषु तद्धीरित्याश-

१४१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

क्याऽऽह । समवेतं हीति । यत्र देहे यच्चैतन्यं समवेतं तस्यैव देहस्य चैतन्यविशिष्टस्य तद्विशेषणमहमिति साक्षाद्देहेहान्तराश्रितस्य तु चैतन्यस्य नान्याश्रितं तत्साक्षाद्भवत्यतो बहवो देहाश्चैतन्यविशिष्टा न प्रत्यक्षतः शक्या द्रष्टुमिति प्रत्यक्षैकप्रमाणवादि-
नश्चैतन्याद्वैतसिद्धेर्न तत्र तत्राहंबुद्धिव्यवस्था स्यादित्यर्थः ॥ २०२ ॥

करणव्यापृतिं चेतं मनुष्योऽस्मीति धीर्भवेत् ॥

पूर्ववन्न तु तत्तादृग्देहाद्भिन्ना ततश्चितिः ॥ २०३ ॥

यद्यन्याश्रितस्यापि चैतन्यस्य देहान्तराश्रितं तत्साक्षाद्भवति तत्राऽऽह । करणेति । यथा पूर्वमात्मत्वेन गृहीते स्वदेहे मनुष्योऽहमिति करणव्यापाराद्वे धीरुदेति तथा पर-
देहेष्वपि तस्यैवैकस्य विना करणव्यापारं चैत्रोऽहं मैत्रोऽहमिति धीः स्यान्न तु तत्रा-
न्यदेहेषु तादृक्प्रत्ययोऽस्यास्ति तत्र देहधर्मश्चैतन्यमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

न चाहंबुद्धिनिर्ग्राह्यमिदं धीग्राह्यगोचरः ॥

विरोधान्न हि शीतत्वमुष्णस्याग्रेविशेषणम् ॥ २०४ ॥

तत्र हेतुन्तरमाह । न चेति । अहंधीग्राह्यं चैतन्यमिदं धीग्राह्यस्य देहस्य धर्मत्वेन
न विशेषणमहमिदं धीग्राह्ययोर्मिथोविरोधाद्धर्मधर्मित्वायोगादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह ।
न हीति ॥ २०४ ॥

कायस्यापि न चैतन्यमेवमेव विशेषणम् ॥

विरोधिना जडत्वेन व्याप्तेः किमु परस्य तत् ॥ २०५ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । कायस्येति । तत्रोक्तमेव हेतुं स्मारयति । विरोधिनेति । चैत-
न्यविरोधिजाड्येन देहस्य व्याप्तेर्न तत्तद्विशेषणं स्यादित्यर्थः । देहेऽहंबुद्धयुत्पत्तेश्चैतन्यस्य
तद्धर्मत्वं शङ्क्यते शब्दादिषु तदभावान्न तच्छङ्काऽपीत्याह । किम्विति ॥ २०५ ॥

विशेष्यमपि नाऽऽप्नोति धर्मान्तरविशेषितम् ॥

विशेष्यमात्रनिष्ठत्वादन्यत्र स्यात्कथं नु तत् ॥ २०६ ॥

तदेव प्रकटयति । विशेष्यमिति । मनुष्योऽहमिति धीदृष्टेश्चैतन्यस्य विशेष्यत्वेन
प्राप्तमपि देहं न तद्विशेषणत्वेन व्याप्नोति स्वविरोधिना जाड्येन तस्य विशेषितत्वात्त-
च्छब्दाद्विष्वहंधीर्हीनेषु न कथंचित्स्यादतो विशेष्यं स्वप्रधानं चिद्रूपं तस्मिन्स्वमहिम्नि
स्थितत्वान्न तस्य कापि धर्मतेत्यर्थः ॥ २०६ ॥

विशेषणविशेष्यत्वे संगतिश्चेद्भवेत्तयोः ॥

एकप्रत्ययगम्यत्वं स्यात्तदा कृष्णसर्पवत् ॥ २०७ ॥

चैतन्यदेहयोरधर्मधर्मित्वे युक्त्यन्तरमाह । विशेषणेति । न चैकधीवेद्यत्वं चैतन्य-
स्यावेद्यत्वादिति शेषः ॥ २०७ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४१३

आविद्वदङ्गनाबालं देहादौ घटवन्मतिः ॥

पृथक्त्वेन भवन्तीयं कथं स्याच्चिद्विशेषिता ॥ २०८ ॥

किंच देहस्यानात्मत्वप्रसिद्धेर्न तद्धर्मश्चैतन्यमित्याह । आविद्वदिति । न हि मम शरीरमिति विद्वदविद्वत्प्रसिद्धं शरीरमात्मा भवितुमलं ; घटादावपि प्रसङ्गात्तत्राहंबुद्धिस्तु प्रागेव प्रतिनीतेति भावः ॥ २०८ ॥

मातारमपि नाऽऽप्नोति यत्प्रमेयैकनिष्ठितम् ॥

प्रत्यक्षं तस्य का शक्तिः स्वार्थायां चिति वर्तितुम् ॥ २०९ ॥

किंच रूपादेर्वेद्यस्यैव देहधर्मत्वं दृष्टं, चैतन्यस्य तदभावात् तद्धर्मतेत्याह । मातारमिति । प्रत्यक्षस्य प्रमात्रविषयत्वे हेतुमाह । प्रमेयेति ॥ २०९ ॥

असाधारणरूपोत्थज्ञानेनैव प्रमीयते ॥

यथा घटस्तथैवाऽऽत्मा नानात्मप्रत्ययप्रमः ॥ २१० ॥

स्वार्था निरपेक्षत्वेन स्फुरन्ती चितिरित्येवमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन साधयति । असाधारणेति ॥ २१० ॥

स्वार्थं सन्न परार्थस्य स्वातन्त्र्यात्स्याद्विशेषणम् ॥

न च चैतन्यमित्किंचिच्चैतन्याल्लभ्यते पृथक् ॥ २११ ॥

किंच चैतन्यस्य स्वार्थत्वान्न परार्थविशेषणत्वं, स्वतन्त्रस्य परतन्त्रं प्रति विशेषणत्वा-योगादित्याह । स्वार्थमिति । कथं चैतन्यं स्वतन्त्रं ग्राहकतन्त्रत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ २११ ॥

ग्रहीत्रेव हि चैतन्यमात्मनोऽनात्मनस्तथा ॥

ग्रहीतुर्ग्राह्यता लोके न न्यायेनोपपद्यते ॥ २१२ ॥

तस्य ग्राहकत्वान्न तत्तन्त्रमित्युक्तेऽर्थे हेतुमाह । ग्रहीत्रिति । अत एव न ग्राह्यताऽ-न्यथाऽनवस्थानादित्याह । ग्रहीतुरिति ॥ २१२ ॥

प्रत्यक्तया विभिन्नस्य चैतन्यस्य विशेषणम् ॥

पराक्त्वान्नापि कायः स्याच्छीततेव विभावसोः ॥ २१३ ॥

चैतन्यस्य स्वातन्त्र्याद्देहाविशेषणत्वेऽपि तस्य पारतन्त्र्यात्तद्विशेषणत्वं स्यादित्याश-ङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्तयेति । देहस्य चिद्विशेषणत्वाभावे दृष्टान्तमाह । शीतेति ॥ २१३ ॥

पारिहार्यादिर्गं हेन्नि प्रमाणं मेयनिष्ठितम् ॥

कथमात्मचितौ तत्स्यात्तद्विरुद्धार्थसिद्धये ॥ २१४ ॥

चिद्देहयोर्मिथो विरोधान्न धर्मधर्मितेत्युक्तमिदानीं यथैव पारिहार्यादीत्यादिनोक्तं विष-

१४१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

त्यति । पारिहार्यादीति । हेन्नि कारणे स्थितं स्वस्तिकादिकार्यं तद्विषयं प्रमाणमत-
स्तत्र पृथगेव प्रयोगप्रत्ययौ युक्तावात्मनि चिद्रूपे स्वरूपभेदप्रतिपत्त्यर्थं न प्रमाणं भवति
तद्वि मेयमात्रमधिकरोतीति न पारिहार्यादिसाम्यं चैतन्यस्येत्यर्थः ॥ २१४ ॥

भूतेभ्यश्च चिदुत्पत्तिर्न प्रत्यक्षप्रमाणिका ॥

भूतान्वयस्य चासत्त्वाभापि लिङ्गात्मसिध्यति ॥ २१५ ॥

^{२१५} तथा हि क्षितितीयेत्यादिनोक्तं प्रत्याह । भूतेभ्यश्चेति । प्रत्यक्षा चिदुत्पत्तिरनुमेया
वा नाऽऽद्यस्तादृगध्यक्षाभावान्न द्वितीयोऽनङ्गीकारान्न च तदुत्पत्तिसाधकं लिङ्गं गम्यते
किंच भूतानामन्वयस्य संघाताख्यस्यासंभवः । न हि स भूतेभ्यो भेदाभेदाभ्यां शक्यो
वक्तुमित्यर्थः ॥ २१५ ॥

मृतोऽस्मीत्यापि संवित्तिश्चैतन्यापगमे कुतः ॥

जाड्यात्स्यान्नापि कायस्य चिदभावश्चित्तेः कुतः ॥ २१६ ॥

भावत्वे सति नाशित्वाच्चैतन्यं जायते घटवदित्याशङ्क्याऽऽह । मृत इति । यश्चै-
तन्यस्येष्टो नाशानुभवः स चैतन्यस्य देहस्य वा? नाऽऽद्यस्तस्य नाशाश्रयणान्न हि स्वयं
स्वनाशं वेत्ति, न द्वितीयस्तस्य जाड्यादित्यर्थः । द्वितीयपादार्थं स्फुटयति ।
चिदिति ॥ २१६ ॥

नापि स्वप्नानुभूतेश्च मिथ्यात्वं स्वप्नवन्मतम् ॥

बोधानुभववत्तस्या बाधको नेक्ष्यते यतः ॥ २१७ ॥

संहतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यमुद्भवति तत्रैव लीयते चेत्येतन्निरस्य न चात्र प्रत्यभिज्ञाऽस्ती-
त्यादिनोक्तं निरस्यति । नापीति । स्वप्नवत्तदनुभूतेरपि मिथ्यात्वं नैवेष्टमित्यत्र हेतुमाह ।
बोधेति । जाग्रद्धीः स्वप्नबाधिकेति तन्मिथ्यात्वं नैवं स्वप्नानुभूतेर्बाधकोऽस्ति मानाभा-
वात्तथाच तद्देहस्य मृषात्वात्तद्वतं चैतन्यमपि तथेति तत्प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वमित्ययुक्त-
मित्यर्थः ॥ २१७ ॥

वायोरपि समुत्क्रान्तिः प्रत्यक्षाभावसीयते ॥

चित्तेस्तद्भावभावित्वाद्वायुरेवास्तु चेतनः ॥ २१८ ॥

यत्तु^{२१८} वायावपक्रान्ते चैतन्यं नश्यतीति तत्राऽऽह । वायोरिति । तस्याप्रत्यक्षत्वात्सदु-
त्क्रान्तेरपि तद्भावासंभवान्न च मानान्तरात्तदधिगतिरनभ्युपगमादित्यर्थः । यथाकथंचित्त-
दपक्रान्तिनिश्चयेऽपि भूतचतुष्टयसंहरूपदेहात्मत्वासिद्धिरित्याह । चित्तेरिति ॥ २१८ ॥

चैतन्यं भूतकार्यं चेत्कायवत्तिष्ठतां चितिः ॥

चितिवन्नश्यतां यद्वा कायोऽयं हेतुनाशतः ॥ २१९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४१६

किंच चैतन्यदेहयोर्भूतकार्यत्वाविशेषाद्वाय्वपगमे स्थितिगती तुल्ये स्यातामित्याह ।
चैतन्यमिति ॥ २१९ ॥

जाग्रच्छरीरवच्चेत्स्यात्स्वप्नकायोऽपि भूततः ॥

सत्यभूतैकहेतुत्वान्मिथ्यात्वं तस्य किंकृतम् ॥ २२० ॥

“नापि स्वप्नानुभूतेष्वेत्यत्र देहस्य मिथ्यात्वमुपेत्य तदनुभूतेरमिथ्यात्वमुक्तमिदानीं पर-
मते तस्यापि न मिथ्यात्वमित्याह । जाग्रदिति ॥ २२० ॥

सत्यो वा यदि वा मिथ्या स्वप्नदेहोऽभ्युपेयते ॥

चितेरव्यभिचारित्वात्तथाऽपीष्टं प्रसिध्यति ॥ २२१ ॥

किंच स्वप्नदेहो यथा तथाऽस्तु तथाऽपि मदिष्टात्मसिद्धिर्जाग्रत्स्वप्नदेहयोर्मिथोव्यभि-
चारेऽपि चैतन्यस्याव्यभिचारित्वेनातिरिक्तात्मत्वोपपत्तेरित्याह । सत्यो वेति ॥ २२१ ॥

तस्मान्मृष्टिदेहादौ जाग्रत्स्वप्नादिभूमिषु ॥

भिन्नः शरीरतः सिद्धः प्रमाता प्रत्यभिज्ञया ॥ २२२ ॥

यः सुप्तः सोऽहं जागर्मीति प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वायोगे फलितमाह । तस्मादिति ।
स्वप्नादीत्यादिशब्देन स्मृतिसमाधानसंग्रहः ॥ २२२ ॥

देशकालवयोजातिरूपशक्त्यादिभेदतः ॥

देहे न प्रत्यभिज्ञा स्याज्जाते स्मर्तरी युज्यते ॥ २२३ ॥

यत्तु “^{२२४}सशल्यदेहशालिनीत्यादिना परस्यापि जातिस्मरणप्रत्यभिज्ञासंभवात् ततोऽति-
रिक्तात्मसिद्धिरिति तत्राऽऽह । देशेति । देशादिभेदेन जाते देहे न प्रत्यभिज्ञा व्यक्तिभे-
दादुभयगतजातेश्चानुसंधातुरेकस्याभावादित्यर्थः । स्वपक्षे तदुपपात्तिमाह । स्मर्तरीति ।
देहातिरिक्तात्मन्यतीतजातिस्मर्तरीष्टे प्रत्यभिज्ञा युक्तेति यावत् ॥ २२३ ॥

अनुग्राह्यसजातीयं न च प्रत्यक्षमानिनः ॥

ज्योतिः साधयितुं युक्तमनुमानद्विषः सतः ॥ २२४ ॥

यत्तु “^{२२५}पकारि सजातीयमित्यादिना ग्राह्यजातीयमात्मज्योतिरिति तत्राऽऽह । अनुग्रा-
हेति । प्रत्यक्षमेव मानमस्येति प्रत्यक्षमानी लोकायतिकस्तस्यानुमानं विद्विषतो मते
ज्योतिरात्मरूपमनुग्राह्यजातीयं नानुमातुं शक्यमनुमानानुत्थानादित्यर्थः ॥ २२४ ॥

सजातीयगिरा चात्र भवता किं विवक्षितम् ॥

सामान्यमथवा व्यक्तिर्यदि सामान्यमुच्यते ॥ २२५ ॥

सजाति नास्ति सामान्यमनवस्था तथा सति ॥

निःसामान्यानि तेनाऽऽहुः सामान्यानीति वादिनः ॥ २२६ ॥

१४१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

पूर्वोक्तानुमानस्यानुत्थानमुक्त्वा साध्यं विकल्पयति । सजातीयेति । अत्रेति परो-
क्तानुमानोक्तिः । आद्यमनूद्य दूषयति । यदीति । सजातीयं नाम तुल्यजात्याक्रान्तं
तद्यदि सामान्यं तदा सामान्यं सामान्यवदिति न युज्यते जातिमतः सामान्यस्य काप्य-
भावादित्यर्थः । जातिमत्सामान्यस्वीकारे सति जात्यविश्रान्तिदोषमाह । अनवस्थेति ।
सामान्यस्य जातिमत्त्वं वदतो वादिप्रसिद्धिविरोधश्चेत्याह । निःसामान्यानीति । तेना-
नवस्थाप्रसङ्गेनेति यावत् । उक्तं हि—सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव
ज्ञानमिति ॥ २२५ ॥ २२६ ॥

भौतिकत्वेन चेज्ज्योतिर्देहानुग्राहकं मतम् ॥

देहेऽपि तस्य सद्भावाभापेक्षा स्यात्तदा रवौ ॥ २२७ ॥

द्वितीयमादत्ते । भौतिकत्वेनेति । भौतिकदेहस्य व्यक्तेस्तथात्वेन स्थिता ज्योति-
र्व्यक्तिरनुग्राहिका तथाच तुल्यजात्याक्रान्ता व्यक्तिः सजातीयशब्दार्थश्चेदित्यर्थः । तदा
तस्या ज्योतिर्व्यक्तेश्चक्षुरादिकाया देहेऽपि भावाद्यतिरिक्ते ज्योतिष्यादित्यादौ दृश्य-
मानापेक्षा न स्यादित्यनुभवविरोधेन दूषयति । देहेऽपीति ॥ २२७ ॥

विशेषश्चेदपेक्ष्यः स्याद्यो देहेऽस्मिन्न विद्यते ॥

नानुग्राह्यसजातित्वं तस्यानुग्राहकत्वतः ॥ २२८ ॥

अनुग्राह्यदेहान्तस्थचक्षुरादिरूपानुग्राहकज्योतिर्व्यक्तिसंभवेऽपि व्यतिरिक्तादित्यादि-
ज्योतिर्व्यक्तिरनुग्राहिका प्रत्यक्षतोऽपेक्ष्येतेति शङ्कते । विशेषश्चेदिति । तथाऽपि
साजात्यासिद्धिरित्याह । नानुग्राह्येति । न खल्वादित्यादिज्योतिरपेक्ष्यमाणं देहसजा-
तीयं तस्यानुग्राहकत्वादितरस्यानुग्राह्यत्वादुभयत्रोभयरूपाभावाद्वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वाद्भौ-
तिकत्वेन साजात्ये तुच्छव्यावृत्तत्वेन तत्प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यर्थः ॥ २२८ ॥

देहात्स्याद्भिन्नजातीयं वस्तु देहावभासि यत् ॥

विवादगोचरापन्नं भास्वरत्वाद्ग्रीवन्धुवत् ॥ २२९ ॥

आदित्यादेरनुग्राहकस्यानुग्राह्यदेहादेर्वैलक्षण्योक्त्या दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामुक्त्वा
प्रत्यनुमानमाह । देहादिति । न च साध्यविकलताऽऽदित्यादेर्भौतिकत्वेन तुल्यजातीय-
त्वेऽप्यनुग्राहकत्वेनानुग्राह्याद्वैलक्षण्यस्य दर्शितत्वादिति भावः ॥ २२९ ॥

नानुग्राह्यसजातीयं नाप्यनुग्राहकं तथा ॥

घटो घटं रविर्वेन्दुं नानुगृह्णाति कुत्रचित् ॥ २३० ॥

किंचानुग्राह्यानुग्राहकत्वस्य साजात्यस्य च समा विषमा वा व्याप्तिरिति विक-
ल्पाऽऽद्यं दूषयति । नेत्यादिना । न हि यत्रानुग्राह्यानुग्राहकत्वं तत्र साजात्यं यत्र
च साजात्यं तत्रानुग्राह्यानुग्राहकत्वमिति नियमो घटादौ व्यभिचारादित्यर्थः ॥ २३० ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४१७

सजातीयासजातीयैर्देहोपकृतिरिष्यते ॥

क्षमावभिवायुभिः साक्षान्नातो नियम इष्यते ॥ २३१ ॥

द्वितीयं निराकरोति । सजातीयेति । भूतसंघातो देहस्तस्य कदाचिदृश्यते पृथि-
व्योपकारो जलादिना कदाचित्तत्र पृथिवी देहस्थपार्थिवांशस्य सजातीया विजातीयां-
शान्तरस्य जलाद्यपि दैहिकस्य स्वभागस्य सजातीयं विजातीयं च भागान्तरस्यातः
सजातीयासजातीयैर्देहस्योपकाराद्यत्रोपकार्योपकारकत्वं तत्र साजात्यं यत्रासाजात्यं
तत्रेतरासत्त्वमिति न व्याप्तिरित्यर्थः ॥ २३१ ॥

विजातीयोपकारश्चेद्भवता नाभ्युपेयते ॥

चतुर्भूतात्मको देह इत्येतत्कथमुच्यते ॥ २३२ ॥

पृथिवी देहस्थं स्वांशं प्रत्येवोपकरोति तथा जलाद्यपीति नियमादुक्तव्याप्तिरिति-
रित्याशङ्क्याऽऽह । विजातीयेति । पृथिव्यादिर्देहस्यैवोपकरोति तत्र तत्तत्कृतोपका-
रोपलब्धेर्न च समुदायस्य समुदायिभिः साजात्यं समस्तव्यस्तभावेन वैषम्याधिगतेरि-
त्यर्थः ॥ २३२ ॥

अभावोऽप्युपकुरुते लोकेऽस्मिन्भाववद्यतः ॥

नातोऽनुग्राहकत्वादिनियमोऽयं समञ्जसः ॥ २३३ ॥

इतश्च व्याप्त्यसिद्धिरित्याह । अभावोऽपीति । अमित्वा कण्टकाभावं चरणं न्यस्यते
कथमिति न्यायादालोकादिवद्गमनादौ कण्टकाद्यभावस्योपकारित्वाद्यत्रानुग्राहकत्वादि
तत्र साजात्यमिति न व्याप्तिरित्यर्थः ॥ २३३ ॥

पार्थिवैः पार्थिवस्याग्रेरुपकारो यथेन्द्रनैः ॥

वैद्युतस्य तथैवाद्भिरुपकारः समीक्ष्यते ॥ २३४ ॥

परेष्टव्याप्त्यभावे हेत्वन्तरमाह । पार्थिवैरिति ॥ २३४ ॥

अद्भिः काष्ठैश्चोपकारः पावकस्यैव वीक्ष्यते ॥

अग्न्यम्बुभिश्च शमनं तथाऽग्रेरेव दृश्यते ॥ २३५ ॥

यद्यपि काष्ठैर्भौमस्य तेजसो दिव्यस्य चाद्भिरुपकारो दृष्टस्तथाऽपि कथं तावता न
साजात्यमनुग्राह्यानुग्राहकयोरिति तत्राऽऽह । अद्भिरिति । उपकार्योपकारकयोः
साजात्यनियमं निरस्यापकार्यापकारकयोरपि वैजात्यनियमं निरस्यति । अग्नीति । वैद्यु-
तोऽग्निर्भौमाग्निर्दुपशांम्यतीति प्रसिद्धम् । भौमश्चाग्निरद्भिरुपशान्तिमुपगच्छन्नुपल-
भ्यते ॥ २३५ ॥

सजातीयासजातीयनियमोऽतो न युज्यते ॥

उपकारापकारत्वे पूर्वोक्तैर्नैव वर्त्मना ॥ २३६ ॥

उक्तं व्याप्तिमङ्गमुपसंहरति । सजातीयेति । उपकारसत्त्वे न साजात्यनियमो न

१४१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

चापकारसत्त्वे वैजात्यनियम इत्यत्रातःशब्दोक्तं हेतुमेवाऽऽह । पूर्वेति । नियममङ्गप्रदर्श-
नेनेत्यर्थः ॥ २३६ ॥

यच्चाप्यक्षैरनैकान्त्यं हेतोरभिहितं पुरा ॥

तच्चाप्यसत्त्वयाऽभाणि धर्मित्वेन परिग्रहात् ॥ २३७ ॥

सेन्द्रियस्यास्य देहस्य पुरुषोक्त्या परिग्रहात् ॥

न ह्येकदेशः साध्यस्य दृष्टान्तत्वाय कल्पते ॥ २३८ ॥

आत्मज्योतिरनुग्राह्यसजातीयमिति निरस्तमिदानीमतीन्द्रियत्वादन्तस्थत्वमुक्त्वाऽभौ-
तिकत्वे हेतुद्वयमन्तस्थत्वातीन्द्रियत्वाख्यमात्मज्योतिषो विवक्षितं चक्षुरादिभिरनैकान्त-
मित्युक्तमनुवदति । यच्चेति । न तावदन्तस्थत्वे साध्ये चक्षुरादिभिरतीन्द्रियत्वमनैकान्तं
किंज्योतिरयं पुरुष इत्यत्र पुरुषशब्देन कार्यकरणसंघातं गृहीत्वाऽऽत्मज्योतिषस्तदन्त-
स्थत्वोक्तौ सेन्द्रियस्य देहस्य धर्मित्वेन तदन्तस्थत्वरूपविशिष्टसाध्यकोटिनिविष्टत्वेनेष्ट-
त्वादित्याह । तच्चेति । साध्यकोटिनिवेशेऽपि साध्यवत्त्वं विना हेतुसत्त्वे कथं न विरु-
द्धतेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । साध्यैकदेशो न व्यभिचारोदाहरणं तस्य पक्षनिक्षि-
प्तस्य विपक्षत्वानुपपत्तेर्न चातीन्द्रिये परमाण्वादावनन्तस्थे विरुद्धतातादवस्थं ज्योतिषेन
हेतोर्विशेषणादित्यर्थः । यद्वाऽऽत्मज्योतिषोऽन्तस्थत्वातीन्द्रियत्वहेतुभ्यामभौतिकत्वे
साध्ये चक्षुरादिष्वनैकान्त्यमिति तत्रापि नान्तस्थत्वमनैकान्तमित्याह । तच्चेति । अनुग्रा-
ह्यान्तस्थत्वं हि हेतुस्तथाच चक्षुरादेरनुग्राह्यत्वधर्मित्वेन स्वीकारात्ततोऽन्तस्थत्वाभावात्
तत्र व्यभिचार इत्याह । धर्मित्वेनेति । कथमनुग्राह्यत्वधर्मित्वेन चक्षुरादेर्ग्रहणं पुरुष-
स्यैव तथात्वश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । सेन्द्रियस्येति । विशिष्टातीन्द्रियत्वहेतोर्व्यभिचारं
परिहरति । न हीति । कार्यकरणसंघाताद्वैलक्ष्ये साध्ये तदेकदेशश्चक्षुरादिर्न व्यभिचा-
रोदाहरणं न हि पक्षस्य विपक्षतेत्युक्तं न च संघातैकदेशस्य तदन्तस्थत्वमास्थातुं शक्य-
मतीन्द्रियत्वेन चाग्राह्यत्वस्य विवक्षितत्वान्न विरुद्धतेति भावः । यद्वा नान्तस्थत्वे साध्येऽ-
तीन्द्रियत्वमक्षेप्यनैकान्तं तेषां ग्राह्यत्वधर्मित्वेनेष्टत्वादग्राह्यत्वस्य चातीन्द्रियत्वादित्याह ।
धर्मित्वेनेति । कुतस्तेषां ग्राह्यत्वमत आह । सेन्द्रियस्येति । पुरुषो हि प्रकाश्यत्वेन
प्रकृतस्तदन्तर्भूतान्यक्षादीन्यपि तथा तत्र तेषु विरुद्धतेत्यर्थः । एतेनाभौतिकत्वे साध्येऽ-
प्यतीन्द्रियत्वस्य विरुद्धतोद्धृता । यत्तु तस्मिन्साध्येऽन्तस्थत्वं विरुद्धमिति तत्राऽऽह ।
न हीति । प्रत्यग्ज्योतिरभौतिकमिति पक्षः साध्यशब्दार्थः । तस्यान्तस्थत्वमेकदेशस्तद्धि
कार्यकरणसाक्षित्वेन तत्प्रत्यक्षत्वं न च तादृशो हेतुरक्षेषु व्यभिचारोदाहरणत्वाय योग्य-
स्तेषां तत्साक्षित्वाभावादित्यर्थः ॥ २३७ ॥ २३८ ॥

लिङ्गस्य मात्वसंसिद्धौ दूषणं दूषणं भवेत् ॥

विशेषेऽनुगमाभाव इत्यादि यदुदीरितम् ॥ २३९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४१९

अनुमानं मानमेव नेत्युक्तमनूद्य निरस्यति । लिङ्गस्येति । व्याप्यभावः सिद्धसाध्य-
तेत्यादि यदूषणं तदनुमानस्य मानत्वसिद्धौ दूषणं स्याद्यासिभङ्गादिहेतुबलादनुमानामा-
नत्वं साध्यते हेतुश्चानुमानतया मानमन्यथा साधकत्वायोगात्प्रत्यक्षानन्तर्भावाच्चे-
त्यर्थः ॥ २३९ ॥

सामान्येतररूपत्वात्साध्यस्याग्न्यादिरूपिणः ॥

अपि दोषद्वयं न स्यादेकरूपे हि शङ्क्यते ॥ २४० ॥

तर्हि कथमननुगमादिसमाधिस्तत्राऽऽह । सामान्येति । यदि हि साध्यमेकरूपमिष्टं
तदा दोषद्वयमाशङ्कामर्हति न च तदेकरूपमिष्टं तस्योभयात्मत्वाङ्गीकारात्तथाच साध्यस्य
सामान्यरूपत्वान्नानुगतिर्विशेषरूपत्वाच्च न च सिद्धसाध्यतेत्यर्थः ॥ २४० ॥

न चेन्द्रियाणि ते सन्ति प्रत्यक्षैकप्रमाणिनः ॥

अनुमानादृते तेषां संसिद्धिर्नैष्यते यतः ॥ २४१ ॥

एकस्य द्वैरूप्यायोगाद्यातेश्च निरस्तत्वात्कथमनुमानप्रामाण्यमित्याशङ्क्य तात्त्विका-
प्रामाण्येऽपि व्यावहारिकं तत्प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह । न चेति । अस्यार्थः—अनुमानप्रा-
माण्यमनिच्छतो नाध्यक्षमपि सिध्येदिन्द्रियाणामनुमानं विनाऽसिद्धेर्न च तानि गोलकात्म-
कानि नानुमामपेक्षन्ते सत्स्वपि तेष्वर्थानुपलब्धेस्तद्धीकरणत्वेनेन्द्रियान्तररूपना तदध्यक्ष-
वादिना तदुपयोगित्वेनानुमानप्रामाण्यमेष्टव्यमिति ॥ २४१ ॥

ग्राहकग्रहणग्राह्यभावाभावविभागवित् ॥

स्वार्थमन्यानपेक्षं सच्चैतन्यं नाक्षमानगम् ॥ २४२ ॥

इतश्चाध्यक्षेतरनमानमस्तीत्याह । ग्राहकेति । न हि प्रत्यक्षं प्रकृतं यथोक्तं चैतन्यं
गोचरयितुमर्हति तेन तदवगाहित्वेनाऽऽगमवचनमनुसंधेयमित्यर्थः ॥ २४२ ॥

न च तद्भावभावित्वं व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ॥

देहाभावे ह्यभावोऽस्याश्रितेः स्यात्किंप्रमाणकः ॥ २४३ ॥

किंच देहभावे भावात्तदभावे चाभावात्तद्धर्मश्चैतन्यमिति वदता बलादनुमानप्रामाण्यमु-
पेयमित्याह । न चेति । तच्छब्दो देहविषयः । तदभावे सत्यभावित्वमपि चैतन्यस्यो-
पलक्ष्यते । व्यतिरेकासिद्धिं साधयति । देहेति । न हि तदभावे तदभावस्य प्रत्यक्षं प्रमाणं
तस्य सदर्थवगाहित्वान्न च तस्मिन्प्रमाणान्तरमनभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २४३ ॥

अनुमानाप्रमाणत्वं न प्रत्यक्षेण साध्यते ॥

लिङ्गेनापि च तत्सिद्धौ त्वदुक्त्यैव विरुद्धता ॥ २४४ ॥

किंचानुमानमानत्वेऽध्यक्षमनुमानं वा मानं नाऽऽद्य इत्याह । अनुमानेति । रूपा-

१४२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

दिमद्विषयत्वात्तस्येत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह । लिङ्गेनेति । तथा सति लिङ्गप्रामाण्य-
स्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः ॥ २४४ ॥

त्वदशेषप्रवृत्तीनां निरोधश्च प्रसज्यते ॥

लिङ्गस्येहाप्रमाणत्वे निश्चेष्टं स्याज्जगत्तथा ॥ २४५ ॥

अनुमानप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह । त्वदिति । उक्तं हि—सामान्यतो दृष्टस्यानुमान-
स्याप्रामाण्ये पानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपप्रसङ्ग इति । इहेति व्यवहारावस्थोक्ता । न
केवलमनुमानाप्रामाण्ये त्वत्प्रवृत्तीनामेव निरोधः किंतु विश्वमेवाप्रवृत्तिनिवृत्ति स्यादि-
त्याह । निश्चेष्टमिति । इष्टानिष्टोपायतानुमानाधीनत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यर्थः ॥ २४६ ॥

वागभिव्याहृतिश्चेयमपि ते न प्रसिध्यति ॥

नैवाऽऽत्मप्रतिपत्त्यर्थं भारत्युच्चार्यते त्वया ॥ २४६ ॥

किंच परैः संव्यवहारार्थं भवतो वाक्योच्चारणदर्शनादनुमानप्रामाण्यमेष्टव्यमित्याह ।
वागिति । तदप्रामाण्ये परस्याप्यभिव्याहृतिरयुक्तेत्यपिशब्दार्थः । परप्रयुक्तशब्दश्रव-
णानन्तरमात्मनो ज्ञानमुपलभ्य स्वदृष्टान्तादितरस्यापि स्वकीयश्रोतुः स्वप्रयुक्तशब्दश्रव-
णादर्थज्ञानमनुमाय स्वयं शब्दं प्रयुङ्क्ते तदनुमानं प्रमाणमन्यथा वाक्यप्रयोगानर्थक्यान् हि
स्वप्रतिपत्त्यर्थं तदुच्चार्यते । एतेन वाक्यस्यापि प्रामाण्यं प्रत्येतव्यमिति भावः ॥ २४६ ॥

विवादगोचरापन्ना प्रमाणमनुमेष्यताम् ॥

अनुमानत्वतो लिङ्गादूषणानुमितिर्यथा ॥ २४७ ॥

तन्मानत्वे मानमाह । विवादेति । भागे सिद्धसाध्यत्वमुद्धर्तुमाद्यं विशेषणम् ।
नाऽऽत्मा देहातिरिक्तस्तदतिरेकेणानुपलब्धत्वात्स्वरविषाणवदित्यनुमितिवदित्याह । दूष-
णेति । न च साध्यवैकल्यं परपक्षस्यादुष्टत्वे स्वपक्षासिद्धेर्वस्तुनि विकल्पायोगादिति
भावः ॥ २४७ ॥

खद्योतादिप्रकाशस्य यच्चानित्यत्वमुच्यते ॥

पक्षादिव्यवधानत्वात्तच्चास्माकं न तान्प्रति ॥ २४८ ॥

अनुमानप्रामाण्यं प्रसाध्य तद्बलादात्मज्योतिषो देहाद्यतिरेक उक्त इदानीं कादाचि-
त्कमपि दर्शनादि स्वभावो देहस्येत्यत्र भास्वरत्वाभास्वरत्वं चेत्यादिनोक्तं दृष्टान्तं विघ-
टयति । खद्योतादीति । तत्प्रकाशानित्यत्वं खद्योतादीन्प्रति न भवति किंत्वस्माकमेव
तद्भाति तत्प्रकाशस्यास्मान्प्रति पक्षाद्यवयवव्यवहितत्वादतः सति धर्मिणि कादाचित्कस्य
स्वभावत्वे दृष्टान्तो नास्तीत्यर्थः ॥ २४८ ॥

भावाभावग्रहो नापि सिध्येत्प्रत्यक्षमानतः ॥

विद्यमानार्थसंबन्धात्प्रत्यक्षस्येह सर्वतः ॥ २४९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४२१

किंचाभास्वरत्वमदर्शनमित्यादिरभावो न परस्य सिध्यत्यतो दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके वा न कादाचित्कस्य स्वभावतेति वक्तुमभावे प्रत्यक्षं मानमन्यद्वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । भावेति । अपिना मानान्तरमभावे निरस्यते तस्य तेनानङ्गीकारात् । प्रत्यक्षेणाभावग्रहे हेतुमाह । विद्यमानेति । उक्तं च सतश्चैतन्यादुपलम्भनं नासत इति । भावांशे-
नैव संबन्धो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हीति च ॥ २४९ ॥

अथाभावोऽपि तद्ग्राह्य इति चेदभिधीयते ॥

प्रत्यक्षाभावसंसिद्धौ किं प्रमाणमितीर्यताम् ॥ २५० ॥

निर्वर्तं भूतलमित्यादिप्रत्यक्षेण शङ्कते । अथेति । अर्थाभावस्य प्रत्यक्षत्वमुपेत्य परिहरति । प्रत्यक्षेति । न हि प्रत्यक्षं स्वाभावं साधयत्यतुल्यकालत्वान्नापि मानान्तरं तदवगाहि संभवत्यनभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २५० ॥

प्रमातृमानाभावोऽपि भवता प्रतिपाद्यते ॥

यद्भावेऽपि न यन्मानं तदभावेऽपि तत्कथम् ॥ २५१ ॥

किंच मात्राद्यभावस्याध्यक्षत्वासिद्धेस्तद्ग्राहकं मानान्तरमेष्टव्यमित्याह । प्रमात्रिति । तत्राध्यक्षस्यामानत्वं कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । यद्भावेऽपीति । न हि मातरि माने वाऽ-
ध्यक्षं मानं तस्य स्वाश्रये स्वात्मनि वा प्रवृत्तौ स्वप्रवृत्तिप्रसङ्गान्नापि तदग्रहे तदभाव-
ग्रहस्तयोस्त्वन्मते तुल्यधीग्राह्यत्वादन्यथा मानान्तरापातादिति भावः ॥ २५१ ॥

व्यावर्तते स्वभावश्चेदित्येतदतिदुर्घटम् ॥

स्वभावो वस्तुनस्तत्त्वं तत्त्वात्तत्त्वं न हीयते ॥ २५२ ॥

अदर्शनादेः स्वभाववादेऽसिद्धेर्न तस्य कादाचित्कस्य स्वभावतेत्युक्त्वा स्वभावस्या-
कादाचित्कत्वे हेत्वन्तरमाह । व्यावर्तत इति । स्वभावश्चेत्सति वस्तुनि व्यावर्तत इत्य-
युक्तं स्वभावो हि वस्तुनः स्वरूपं न च तत्सत्येव वस्तुनि नश्यति व्याघातादि-
त्यर्थः ॥ २५२ ॥

धर्मादेः फलदातृत्वं स्वभावोऽवश्यमेव तत् ॥

अभ्युपेयस्त्वयाऽपीह यथा तदपि मे शृणु ॥ २५३ ॥

स्वभाववादसाधनार्थं धर्मादेः फलदातृत्वं स्वभावः सिद्धान्तेऽपीत्युक्तमनुवदति ।
धर्मादेरिति । तत्फलदातृत्वमिति संबन्धः । ननु मया धर्मादौ फलदातृत्वाख्यः स्वभावो
नेष्यते पूर्वपूर्वधर्मादिवशादुत्तरोत्तरधर्मादेस्तद्धेतुत्वासिद्धेस्तत्राऽऽह । अभ्युपेय इति ।
प्रकारवाचि वाक्यं तदर्थः । इहेति धर्माद्युक्तिः ॥ २५३ ॥

१ ख. तस्यानं । २ घ. संबोधो । ३ ग. अथ भा । ४ ग. 'पि न ग्राह्यं । ५ ग. 'वं तु तं ।
६ ख. घ. स्ववृ । ७ ख. 'दपि दु ।

१४२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

क्रियातः स्तुतिनिन्दादेः सुखदुःखादिलक्षणम् ॥

धर्माधर्मफलं साक्षात्प्रत्यक्षेणानुभूयते ॥ २५४ ॥

श्रोतव्यमेव दर्शयति । क्रियात इति । आदिशब्देन पुरस्कारतिरस्कारसंग्रहः । द्वितीयेनाऽऽदिपदेन तत्तत्प्रभेदो गृह्यते । न हि प्रत्यक्षसिद्धे विवादो न च स्तुत्यादिक्रियावशादेव सुखादिसिद्धिरन्यथाऽपि दर्शनादतस्तदपेक्षया धर्मादेरेव तद्धेतुत्वं न च तस्य धर्मापेक्षया फलदातृत्वमनवस्थानात्तथा च यथा तस्य फलदातृत्वं ते स्वभावस्तथा चैतन्यमपि मे देहस्येति भावः ॥ २५४ ॥

आगमैकप्रमाणत्वात्कथं धर्माद्युदाहृतिः ॥

अथाभ्युपगमाद्युक्तं वेदाभ्युपगतिस्तथा ॥ २५५ ॥

आगममनिच्छतस्ते नेदमुदाहरणमिति परिहरति । आगमेति । उक्तं हि—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । त्वदिष्टं धर्माद्युपेत्य मयोदाहृतमिति शङ्कते । अथेति । तर्हि वेदप्रामाण्यमपि मदुपगत्यनुसारेण स्वीकार्यं न हि प्रत्यक्षं धर्मादि गोचरयत्यनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादितिन्यायविरोधात्प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमानार्थापत्तीनामनिमित्तत्वमिति हि वृद्धाः । औत्पत्तिकमूत्रे च तस्य ज्ञानमुपदेश इत्युक्तेरित्याह । वेदेति ॥ २५५ ॥

मानान्तराभ्युपगमाद्भवतश्च तथा सति ॥

स्वसिद्धान्तविरोधोऽयं बलादायात्यनीप्सितः ॥ २५६ ॥

धर्मदेस्तत्प्रमाणस्य चोपगमे का हानिस्तत्राऽऽह । मानान्तरेति ॥ २५६ ॥

दग्धृत्वादिस्वभावोऽग्नेः शक्तिश्चेद्भवतोच्यते ॥

प्रत्यक्षात्तदसंसिद्धेर्विरोधस्तेऽनुमाश्रितेः ॥ २५७ ॥

“न च नास्ति पदार्थानामित्यादिना दग्धृत्वादिस्वभावोऽग्निरित्युक्तं तत्र तत्कार्यं तच्छक्तिर्वा स्वभावो नाऽऽद्यः कार्यस्य सत्यप्यग्नौ विनाशित्वात्स्वभावत्वायोगादिति । मत्वा द्वितीयमनूद्य दूषयति । दग्धृत्वादीति । न हि प्रत्यक्षगम्या शक्तिस्तस्याः कार्यान्नेयत्वात्तथाचानुमानाङ्गीकारादपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ २५७ ॥

मदभ्युपगमो यद्वद्भवतोऽपि तथा यदि ॥

सर्वमानाभ्युपगमान्न किञ्चिन्नोऽस्ति दुःस्थितम् ॥ २५८ ॥

त्वमेव मयाऽपि प्रामाण्यमनुमितेराश्रितमतो न विरोधोऽस्तीति गत्यन्तरमपश्यतः शङ्कामनूद्य निरस्यति । मदिति । मदीयं पन्थानमनुसरता सर्वस्यैव मानस्य व्यवहाराङ्गस्याङ्गीकारादात्मनो देहातिरेकादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ २५८ ॥

१ ब्राह्मणम्.] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४२३

त्वदभ्युपगमार्थाय यत्नोऽयं क्रियते मया ॥

अभ्युपेतो मनुक्तश्चेत्सिद्धं नः स्यात्प्रयोजनम् ॥ २५९ ॥

उक्तमेव व्यनक्ति । त्वदिति । अनुमानाद्यपि त्वया मानत्वेनोपेयमिति साधयितुं मया यत्यते यदि त्वयैवानुमानाद्युपेतं तर्हि देहाद्यतिरिक्तात्मज्योतिरित्यनुमानवशादस्मदिष्टं सिध्यतीत्यर्थः ॥ २५९ ॥

अनवस्थेति योऽप्युक्तः सोऽपि दोषो निराकृतः ॥

सर्वमानाभ्युपगमाभानवस्था ततो बलात् ॥ २६० ॥

धर्मादर्धमाद्यन्तरवशात्फलदातृत्वोपगमेऽनवस्थेत्युक्तं दूषयति । अनवस्थेतीति । वेदादिप्रामाण्योपगमे सत्यनादित्वादिना परिहर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ २६० ॥

देहादिव्यतिरिक्तोऽत आत्मा सिद्धो यथोदितः ॥

आदित्याद्यसजातीयः पूर्वोक्तादनुमानतः ॥ २६१ ॥

शरीरं नाऽऽत्मा शरीरादन्यदात्मेति शरीरप्रतिषेधेनैवाऽऽत्मोपदिश्यत इति शाबर-
भाष्यमाश्रित्योपसंहरति । देहादीति । अनुमानमानत्वस्य सिद्धत्वमतःशब्दार्थः । पूर्वो-
क्तादतीन्द्रियत्वादिहेतोरिति यावत् ॥ २६१ ॥

दर्शनादिक्रियावांश्चेद्देह एवाभ्युपेयते ॥

दृष्टस्यैव स्मृतौ न स्यात्स्वप्ने चार्थस्य दर्शनम् ॥ २६२ ॥

अनुमानतोऽतिरिक्तात्मानमुक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । दर्शनादीति । देहो द्रष्टा चेद्दृष्टस्यैवार्थस्य स्मृतौ दर्शनं न स्याच्छुष्मता हि घटो दृष्टः स पुनर्विचक्षुषा स्मर्यते न च द्रष्टृस्मर्त्रोर्भिदोऽन्यदृष्टेऽन्यस्मृत्यदृष्टेर्यथाऽऽह नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति । अतो दृष्टस्यैव स्मृतौ दृष्टानुपपत्त्या देहातिरिक्तस्यैव द्रष्टृत्वादि तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेध इत्यक्षपादमूत्रादित्यर्थः । देहस्यैव द्रष्टृत्वाद्यङ्गीकारे दृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टानुपपत्तिश्चातिरि-
क्तस्य द्रष्टृत्वादि कल्पयतीत्याह । स्वप्ने चेति ॥ २६२ ॥

बाह्यादित्यादिविरहे करणव्यापृतिं विना ॥

जाग्रद्दृष्टीक्षते स्वप्ने दृष्टपूर्वं यतो नरः ॥ २६३ ॥

तत्र दृष्टस्यैव दृष्टिरसिद्धेति कुतस्तदनुपपत्त्या यथोक्तात्मसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । बाह्येति । अतो देहस्य न द्रष्टृतेति शेषः ॥ २६३ ॥

सामग्र्या स यया पूर्वमद्राक्षीच्छिखरं गिरेः ॥

तया विनैव स्वप्ने तदात्मा पूर्ववदीक्षते ॥ २६४ ॥

कथमादित्याद्यभावे दृष्टस्य स्वप्ने दृष्टिर्न हि सामग्री विना कार्यं युक्तं तत्राऽऽह

१४२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठ्याध्याये-

सामग्र्येति । ननु मनः स्वप्ने पूर्वदृष्टाकारपरिणतं साक्षिप्रत्यक्षं चेत्तर्हि तत्पूर्वादृष्टाकारपरिणतमपि कुतो न साक्षिविषयस्तत्राऽऽह । पूर्ववदिति । अतो दृष्टस्य तत्सजातीयस्य वा स्वप्ने दृष्टिनियमाज्जाग्रत्स्वप्नयोरनुयायी देहातिरिक्तो द्रष्टा न स्वस्वन्व्यो जागृत्यन्यः स्वपितीति शेषः ॥ २६४ ॥

उत्त्वातनयनश्चायमनुत्त्वाताक्षवद्वटम् ॥

स्वप्ने समीक्षते नात आत्मनोऽन्यः प्रपश्यति ॥ २६५ ॥

अतिरिक्तस्यैव द्रष्टृत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । उत्त्वातेति ॥ २६५ ॥

ततश्चैतद्भवेत्सिद्धं यः स्वप्ने कुम्भमीक्षते ॥

विचक्षुः प्रागपि घटं स एवैक्षिष्ट चक्षुषा ॥ २६६ ॥

आत्मनः स्वप्नद्रष्टृत्वेऽपि जाग्रत्यन्यो द्रष्टेति द्रष्टृभेदमाशङ्क्याऽऽह । ततश्चेति । जाग्रत्स्वप्नयोरेकाधिकरणत्वं ततःशब्दार्थः । न हि तत्र द्रष्टृभेदः प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यर्थः ॥ २६६ ॥

मृतौ चाविकलस्यैव दर्शनादेरसंभवात् ॥

न स्याद्देहस्य तच्चापि देहो द्रष्टा भवेद्यदि ॥ २६७ ॥

देहस्याद्रष्टृत्वे हेत्वन्तरमाह । मृतौ चेति । यदि देहो द्रष्टा तर्हि सत्यामपि मृतावविकलस्यैव तस्य दर्शनादिक्रिया स्यात्तदभावात्तस्य द्रष्टृत्वमपि न स्यादिति योजना ॥ २६७ ॥

नेक्षितृत्वेऽक्षबुद्ध्यादेः प्रत्यभिज्ञोपपद्यते ॥

न भिन्नद्रष्टृकं यस्मात्प्रतिसंधानमर्हति ॥ २६८ ॥

मा भूद्देहस्याऽऽत्मत्वमिन्द्रियाणां तु स्यात्तेष्वहंधीदर्शनादित्याशङ्क्य सव्यदृष्टस्येति प्रत्यभिज्ञानादित्यक्षपादसूत्रमनुसृत्याऽऽह । नेत्यादिना ॥ २६८ ॥

यमद्राक्षं पुरा कुम्भं तमेवाद्य स्पृशाम्यहम् ॥

इत्येतत्प्रतिसंधानं न भिन्नद्रष्टृकं भवेत् ॥ २६९ ॥

सव्येन खलु चक्षुषा दृष्टमर्थमितरेणापि चक्षुषा दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञानाति यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामीतीन्द्रियचैतन्ये च नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिज्ञानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरितिन्यायभाष्यमाश्रित्योक्तेऽर्थे यदहमद्राक्षमित्यादिभाष्यार्थं योजयति । यमद्राक्षमिति ॥ २६९ ॥

प्रतिसंधानकृत्तर्हि मनः संस्कारसंश्रयात् ॥

नैवं तस्यापि मनसो विषयत्वेन दर्शनात् ॥ २७० ॥

नाऽऽत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि संभवादित्यक्षपादसूत्रानुसारेण शङ्कते । प्रतिसंधानेति । तस्य प्रतिसंधातृत्वे हेतुमाह । संस्कारेति । एकत्वान्मनसः पूर्वानुभवोत्थसं-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४२५

स्कारात्प्रत्यभिज्ञोपपत्तेर्दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहादीनां च तत्र संभवादात्मतेत्यर्थः ।
ज्ञातुर्ज्ञानसाधनतोपपत्तैः संज्ञाभेदमात्रमिति न्यायसूत्रेण परिहरति । नैवमिति । मन-
सोऽपीत्यादिभाष्योक्तं परिहारमाह । तस्यापीति ॥ २७० ॥

शब्दादिखचितं साक्षात्स्मृतिस्वप्नगतं मनः ॥

कुम्भवद्वीक्ष्यते यस्मान्नात आत्मा मनोऽपि नः ॥ २७१ ॥

कथं तस्य विषयत्वादानात्मत्वं तत्राऽऽह । शब्दादीति ॥ २७१ ॥

भावाभावौ प्रमात्रादेस्तद्विलक्षणरूपभृत् ॥

प्रत्यक्समीक्षते नित्यं नातो द्रष्टृ भवेन्मनः ॥ २७२ ॥

मनो दृश्यत्वाद्धटवदनात्मैत्युक्तं द्रष्टृभावादित्याशङ्क्याऽऽह । भावेति ॥ २७२ ॥

भोग्यत्वं चास्य देहस्य प्रत्यक्षैकप्रमाणैकम् ॥

प्रत्यक्षाप्रमितं कस्माद्भोक्तृत्वं तस्य कल्प्यते ॥ २७३ ॥

देहद्वयस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । भोग्यत्वमिति । विमतमनात्मा भोग्यत्वात्कुम्भ-
वदित्यर्थः । केचिद्देहद्वयस्य भोक्तृत्वमिच्छन्तो भोग्यत्वाध्यक्षं मानं न मन्यन्ते तान्प्रत्याह ।
प्रत्यक्षेति । न च भुञ्जेऽहमिति प्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वात्तदप्रमितिरसिद्धेति वाच्यं
तस्यातिरिक्तात्मविषयत्वान्न च मानान्तरं तद्भोक्तृत्वं गृह्यदिष्टमित्यर्थः ॥ २७३ ॥

अयरूपेण भोग्योऽर्थो ह्यहरूपेण भोजकः ॥

विरुद्धरूपौ प्रत्यक्षादभ्येते भोज्यभोजकौ ॥ २७४ ॥

किंच देहात्मानौ मिथो भिन्नौ विरुद्धधर्मत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह । अयमिति ॥ २७४ ॥

इत्यलं शुष्कतर्कोत्पन्नात्राक्षेपदूषणैः ॥

पुंसां पुमर्थसिद्ध्यर्थं प्रक्रान्तमभिधीयते ॥ २७५ ॥

परमतदूषणमुपसंहरति । इत्यलमिति । देह एवाऽऽत्मा नान्योऽस्तीत्येवंप्रकारा देहेऽ-
हंबुद्ध्युत्पत्तेरन्यस्य चानुपलब्धेरित्यादिनिर्मूलतर्कोत्पन्ना वाङ्मात्ररूपौक्षेपास्तेषां दूषणैः
सर्वतीर्थदृशामित्यारम्योक्तैरलमिति योजना । अयं भावः—अन्नस्याशितस्य विकारो
देहः स चेदात्मा तस्यैव स्थूलो भागः किमित्यात्मा नोच्यतेऽहंबुद्ध्यभावादिति चेत्तुल्यो
विवेकिनामितरस्मिन्नपि तदभावो दृश्यत्वजडत्वादित्यत्र सोऽनात्मा तस्मिन्नहंबी-
श्वाविवेकिनां स्थूलोऽहमिति वन्नेया । देहात्प्रागूर्ध्वं चाऽऽत्मस्थितेर्नासावात्मा । उक्तं च
पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेरिति । एवं देहात्मवादे बहूनि
दूषणानीत्यात्मा संघातादर्थान्तरमिति । उत्तरसंदर्भमवतारयति । पुंसामिति । मुमु-
क्षूणां सम्यग्ज्ञानार्थं श्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्त्यत इति यावत् ॥ २७५ ॥

१४२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आत्मैवास्येत्युपभृत्य पूर्वोत्तरविरुद्धताम् ॥

आशङ्क्य जनकोऽप्राक्षीदात्माऽयं कतमो न्विति ॥ २७६ ॥

प्रकृतं दर्शयन्प्रश्नमुत्थापयति । आत्मेति ॥ २७६ ॥

देहादिसंहतावस्यामात्मेति ह्यभिधाधियौ ॥

सुप्रसिद्धे जगत्यस्मिन्नायोषिद्बालपण्डितम् ॥ २७७ ॥

कथं पूर्वोत्तरविरुद्धताशङ्का यन्मूला प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तदर्थं प्रथमं प्रसिद्धिं दर्शयति । देहादीति । उक्तप्रसिद्धेरविगीतत्वार्थो हिशब्दः ॥ २७७ ॥

पुंव्यापारस्य संबन्धो देहादिव्यतिरेकिणा ॥

ज्योतिषाऽनात्मना पूर्वं-लिङ्गेन प्रतिपादितः ॥ २७८ ॥

तथाऽपि कथं पूर्वोत्तरविरुद्धतेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनुव्रति । पुंव्यापार-स्येति ॥ २७८ ॥

आत्मैवास्येति वचनात्पूर्वोत्तरविरोधतः ॥

संजातसंशयो राजा याज्ञबल्क्यमपृच्छत् ॥ २७९ ॥

अथ विरोधमुद्भावयन्प्रश्नोपपत्तिमाह । आत्मेति । आत्मत्वेन प्रसिद्धं देहं हित्वाऽ-नात्मना ज्योतिरन्तरेण पुंव्यापारः स्यादित्यादित्यज्योतिः सम्राडित्यादौ संबन्ध उक्तः । संप्रत्यात्मैवास्य ज्योतिरित्याद्युक्त्याऽऽत्मना तस्य संबन्ध उच्यते ततः पूर्वोत्तरवाक्य-योर्विरोधादात्मन्युत्पन्नसंशयो राजा तन्निर्दिधारयिषया पृच्छतीत्यर्थः ॥ २७९ ॥

अर्थान्तरं चेद्देहादेरात्मज्योतिर्विवक्षितम् ॥

पूर्वोत्तरविरोधोऽयं तदा नैवेह ढौकते ॥ २८० ॥

विरोधशङ्कया संशयात्प्रश्नमुक्तमाक्षिपति । अर्थान्तरमिति । आत्मैवास्येत्यादावा-त्मशब्देन देहग्रहे पूर्वोत्तरविरोधः शङ्कनीयो देहातिरिक्तज्योतिषा पूर्वं पुंव्यापारस्याधुना च देहेन संबन्धोक्तेरात्मशब्देनार्थान्तरग्रहे त्वविरोधस्तस्माद्विरोधशङ्काधीनसंशयमूलप्र-श्नासिद्धिरित्यर्थः ॥ २८० ॥

आत्मशब्दश्च लोकेऽस्मिन्प्रसिद्धोऽनेकवस्तुषु ॥

साक्षिबुद्धिशरीरान्तेष्वात्मबुद्धिसमन्वयात् ॥ २८१ ॥

समाधत्ते । आत्मशब्दश्चेति । प्रश्नानुत्थानशङ्काध्वंसार्थश्चकारः । प्रसिद्धिं स्फुट-यति । साक्षीति ॥ २८१ ॥

इतमच्यत्ययस्तस्माद्बुद्ध्यस्यात्र संभवात् ॥

कतमो भवताऽऽत्मेति ज्योतिष्ट्वेन विवक्षितः ॥ २८२ ॥

यस्मादात्मशब्देऽनेकार्थसंभवस्तस्माद्ब्रह्मनामेकस्य निर्धारणेऽपेक्षिते कतम इति इत-मच्यप्रयोग इत्युक्तेऽर्थे लिङ्गमाह । इतमजिति । आत्मशब्दस्यानेकेषु प्रयोगं दृष्ट्वा

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४२७

संशयानः पृच्छतीति फलितमाह । कतम इति । यो भवता ज्योतिष्टेनाऽऽत्मा विव-
क्षितः स कतम इति योजना ॥ २८२ ॥

इति पृष्ठोऽनुमानेनाविरुद्धं प्रत्यपीपदत् ॥

आत्मज्योतिः सुविस्पष्टं राजानं योऽयमित्यतः ॥ २८३ ॥

उत्तरमाह । इति पृष्ठ इति । पूर्वोक्तानुमानाविरुद्धमात्मज्योतिर्योऽयमित्यादिना
मुनी राजानं प्रति स्पष्टमुक्तवानिति योजना ॥ २८३ ॥

भान्वादिज्योतिषा तावद्व्यवहर्तुरनुग्रहः ॥

कृष्णसारादिदेशेषु स्वान्तस्यानुग्रहस्ततः ॥ २८४ ॥

उत्तरमवतार्यातिरिक्तात्मज्योतिःसमर्थनार्थं जडाजडज्योतिषोरनुग्रहप्रकारं स्मारयञ्ज-
डज्योतिरनुग्रहप्रकारमनुवदति । भान्वादीति । कृष्णसारादिदेशेषु चक्षुर्गोलकादिप्रदे-
शविशेषेष्विति यावत् । बाह्येन्द्रियद्वारा मनसो भान्वाद्यनुग्रहाद्विवेकशालितेत्याह ।
स्वान्तस्येति ॥ २८४ ॥

मनःप्रधानः संघात आत्मचैतन्यविम्बितः ॥

अभिव्यक्तस्मृतिः सोऽथ बाह्यां चेष्टां प्रपद्यते ॥ २८५ ॥

जडज्योतिरनुग्रहमुक्त्वेतरज्योतिरनुग्रहमनुकीर्तयति । मन इति । तस्याऽऽत्मचैत-
न्याभासव्यासत्वे शब्दादिविषयानुसंधानशक्तिर्भवतीत्याह । अभिव्यक्तेति । उत्पन्ना-
र्थानुसंधानमर्थप्रवृत्तिहेतुरित्याह । अथेति । यथाऽऽहुः स्मृत्याश्रयाश्च प्राणभृतां सर्वे
व्यवहारा इति ॥ २८५ ॥

पिण्डस्तावदिहाऽऽत्मैको द्वितीयो लिङ्गसंज्ञितः ॥

चिद्विम्बितावधिश्चान्यश्चतुर्थो नेति नेति यः ॥ २८६ ॥

ज्योतिर्द्वयवादोऽद्वयवादेऽयुक्त इत्याशङ्क्य कल्पनयोपपत्तिरित्याशयेनाऽऽत्मनि
कल्पितं भेदमादायाऽऽत्मशब्दश्च लोकेऽस्मिन्नित्येतत्प्रपञ्चयति । पिण्ड इति । चिद्वि-
म्बितावधिरित्यन्तर्यामी साक्षी चोच्यते ॥ २८६ ॥

बाह्यान्तज्योतिषोर्मध्ये देहो बुद्ध्यादिसंहतः ॥

वर्तते बाष्पानःकायक्रियाकारी सुखादिमान् ॥ २८७ ॥

काल्पनिकभेदेन ज्योतिर्द्वये सिद्धे संघातस्य क्रियातत्फलभाजस्तन्मध्ये वर्तनमुक्तं
युक्तमित्याह । बाह्येति ॥ २८७ ॥

भान्वादिज्योतिषा सोऽयं सम्यक्संदीपितेक्षणः ॥

तद्वारेद्धमनाः स्मृत्वा बाह्यां चेष्टां प्रपद्यते ॥ २८८ ॥

१४२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कथं तयोः संघातानुग्राहकत्वं तत्र बाह्यज्योतिराश्रित्याऽऽह । भान्वादीति । सोऽ-
यमिति व्यवहर्ता संघातो गृह्यते । अन्तर्ज्योतिरधिकृत्याऽऽह । तद्वारेति । आदित्या-
द्यनुगृहीतेन्द्रियद्वारा जातसमुल्लासमानसश्चैतन्याभासव्याप्तो विषयाननुसंधाय पुरुषस्तेषु
योग्यां चेष्टां करोतीत्यर्थः ॥ २८८ ॥

धर्माधर्मसमुत्थोऽस्य बाह्यज्योतिरनुग्रहः ॥

हेतवन्तरानपेक्षस्तु प्रत्यग्ज्योतिरनुग्रहः ॥ २८९ ॥

ज्योतिर्द्वयानुगृहीतः प्रवर्तते पुमानित्युक्तं स्मारयित्वा बाह्यज्योतिःसंबन्धो धर्मादि-
कृतोऽन्यः स्वाभाविक इत्युक्तमधिकविवक्षयाऽनुभाषते । धर्मेति ॥ २८९ ॥

देहैकदेश एवास्य देवतानुग्रहस्ततः ॥

कृत्स्नाध्यात्माधिदैवादावात्मज्योतिरनुग्रहः ॥ २९० ॥

विवक्षितमधिकमाह । देहेति । आदित्याद्यनुग्रहोऽस्य पुंसो गोलकादिस्थानेष्वेवाऽऽ-
त्मज्योतिरनुग्रहस्तु सर्वत्रेत्युक्तविभागात्फलतीत्यर्थः ॥ २९० ॥

न तत्र सूर्यो भातीति तथाचाऽऽथर्वणे वचः ॥

यथा प्रकाशयत्येक इति चाप्यैश्वरी स्मृतिः ॥ २९१ ॥

आत्मज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वं सर्वावभासकत्वमिति मन्वानस्तत्र श्रुतिस्मृती प्रमा-
णयति । न तत्रेति । सप्तम्यनुकृत्यधिकरणे विषये व्याख्याता ॥ २९१ ॥

अस्थास्तुत्वाच्च धर्मादेः प्रयोज्यं साधिदैवतम् ॥

अध्यात्ममधिभूतं च तेनास्थास्त्वात्मसाक्षिकम् ॥ २९२ ॥

अनुग्राहकात्मज्योतिर्वेदानुग्राह्यमपि देहादि नित्यमेव तयोर्मिथः संबन्धादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अस्थास्तुत्वादिति । प्रयोजकधर्मादेरनित्यत्वात्प्रयोज्यदेहादेश्च कार्यत्वाद-
नित्यमेव तत्सर्वमित्यर्थः । तर्हि तद्वदात्मज्योतिरप्यनित्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति ।
यस्मादनित्यं सर्वमात्मसाक्षिकं तस्मात्तत्साधकतया सदातनमात्मज्योतिरिति
यावत् ॥ २९२ ॥

बाह्यज्योतिरभावेऽतो वाङ्मनःकायहेतुके ॥

स्वप्नादिव्यवहारेऽस्मिञ्ज्योतिरात्मैव नापरम् ॥ २९३ ॥

पुंसो ज्योतिर्द्वयानुगृहीतस्य प्रवृत्तिश्चेत्कथं स्वप्नादौ तत्प्रवृत्तिरनुग्राहकबाह्यज्योति-
रभावादित्याशङ्क्याऽऽह । बाह्येति । ज्योतिर्द्वयानुग्रहो जाग्रत्येवेत्यतःशब्दार्थः ॥ २९३ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरेकप्रसिद्धये ॥

योऽयमित्युच्यते प्रत्यग्ज्योतिषो भानुवद्वचः ॥ २९४ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४२९

लोकायतविचारव्यवहितं सर्वं सोपस्कारं स्मारयित्वा योऽयमित्यादेरवतारितस्य तात्पर्यमाह । देहेति । भानोरनुग्राह्यातिरेकवदात्मज्योतिषोऽपि देहाद्यतिरेकार्थं योऽयमित्यादि वचः श्रुत्योच्यत इति योजना ॥ २९४ ॥

स्वयंप्रमाणकस्तावत्साक्ष्यन्तोऽर्थो व्यवस्थितः ॥

भावाभावौ प्रमात्रादेस्तत्प्रसादात्प्रसिध्यतः ॥ २९५ ॥

आत्मज्योतिषोऽतिरेकार्थं सत्त्वं तावदाह । स्वयमिति । साक्षी खल्वाभासान्तः स्वप्रकाशस्तस्य सर्वसाधकत्वाद्यद्वा साक्षिपर्यन्तः प्रमात्रादिः स्वयंप्रमाणकः स्वयमात्मा प्रमाणमस्येति व्युत्पत्तेस्तदस्य नासत्त्वाशङ्केत्यर्थः । कथं सर्वसाधकत्वं तत्राऽऽह । भावेति ॥ २९५ ॥

तदाभासानुविद्धेन प्रमात्राऽहंवपुर्भूता ॥

प्रमाणादेः प्रसिद्धिः स्यान्मेयस्यापि प्रमाणतः ॥ २९६ ॥

चित्प्रसादान्मात्रादिसिद्धिक्रममाह । तदाभासेति । आदिपदेनाज्ञानाद्युक्तिः ॥ २९६ ॥

प्रमाणव्यापृतिफलप्रसिद्धिश्च प्रमातरि ॥

अवगत्यवसाना स्यात्प्रमातुः प्रत्यगात्मनि ॥ २९७ ॥

मानफलसिद्धिप्रकारमाह । प्रमाणेति । मातरि मानाख्यव्यापारात्फलसिद्धिर्मातुर्यः प्रत्यगात्मा तस्मिन्नात्मभूता याऽवगतिस्तदवसानैव सा प्रतिबिम्बस्य बिम्बावसानत्वादेवं माता तन्मानादि च सर्वमनुभवादेव सिध्यतीत्यर्थः ॥ २९७ ॥

यतोऽवगतिरेवात्र प्रमात्रादिविशेषणा ॥

साक्षात्प्रमाणफलं न्याय्यं प्रत्यगात्मैकसाक्षिकम् ॥ २९८ ॥

मानफलं स्वप्रकाशं नानुभववेद्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । लोके स्वरूपावगतिरेव मात्रादिसंसृष्टा सती फलत्वेन व्यवहियते तेनोपाहितं मानफलमनुभवगम्यं युक्तमित्यर्थः । साक्षादवगतिरिति संबन्धः ॥ २९८ ॥

प्रत्यक्चिदाकृतिर्बुद्धौ मेयार्थाकृतिवत्स्थिता ॥

बुद्धिः कारणसंस्थैव कृत्स्नव्यवहृतिक्षमा ॥ २९९ ॥

मानफलस्योपहितत्वं साधयति । प्रत्यगिति । प्रथमं चिदाभासो बुद्धिस्थो भवति तस्याः स्वच्छत्वेन चित्प्रतिबिम्बसंभवात्ततो घटाद्याकारपरिणततद्बुद्धिगतः सम्यगवगम्यतेऽन्यथा तदसिद्धेस्तन्मानफलमित्युच्यते तेनोपाहितं तदित्यर्थः । यद्वा मेयोऽर्थो घटादिस्तदाकारो यथा चक्षुरादिद्वारा बुद्धिस्थो भवति तथा चिदाभासोऽपीति द्रष्टव्यं तद्रूपं फलमुपहितमित्यर्थः । यस्यां बुद्धौ चैतन्याभासः सा स्वतन्त्रेत्याशङ्क्याऽऽह । बुद्धिरिति । न हि कार्यं स्वतन्त्रं व्यवहाराय पर्याप्तं कार्यत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ २९९ ॥

१४३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यः पृष्टः स परावृत्तिप्रमाभेयातिलङ्घितः ॥

प्रत्यक्षेणैव मानेन त्वयमित्यभिधीयते ॥ ३०० ॥

आत्मज्योतिषः सर्वसाधकस्य देहादिव्यतिरेकं साधयितुं योऽयमित्यादीति तात्पर्य-
मुक्त्वा पदयोरर्थमाह । यः पृष्ट इति । पराचि विषये वृत्तिर्यस्याः प्रमायास्तस्या भेय-
त्वमतिलङ्घ्य स्थितः स्वरूपसाक्षात्कारेणैव सिद्धोऽयमित्युच्यते यस्त्वया कतम इति
पृष्टः स तावदेष इत्यर्थः ॥ ३०० ॥

पराञ्चीति च मन्त्रोक्तिः साक्षादात्मेति च श्रुतिः ॥

पराङ्मानाप्रमेयत्वमात्मनः प्रत्यबुबुधत् ॥ ३०१ ॥

प्रत्यक्षाद्यविषयत्वं प्रतीचो यदुक्तं तत्र मानमाह । पराञ्चीति । स्वरूपचैतन्येन
प्रत्यक्षत्वे पूर्वोक्तं प्रमाणमाह । साक्षादिति । मन्त्रोक्तेस्तात्पर्यमाह । परा-
ङ्गिति ॥ ३०१ ॥

कुम्भाकारेण कुम्भार्थो यथा प्रत्यक्ष ईक्ष्यते ॥

विज्ञानेन तथा प्रत्यङ्मात्माकारेण गृह्यते ॥ ३०२ ॥

आत्मनः स्वरूपचैतन्यप्रत्यक्षत्वेऽपि कथमयमिति शब्दभाक्त्वमित्याशङ्क्य तदर्थमुक्त-
मर्थं दृष्टान्तेन साधयति । कुम्भेति । आत्माकारेण विज्ञानेनेति संबन्धः ॥ ३०२ ॥

घटासामान्यरूपोत्थप्रत्यक्षैकप्रमाणकः ॥

घटार्थोऽव्यभिचारित्वात्तयोर्मानप्रमेययोः ॥ ३०३ ॥

दृष्टान्तं विवृणोति । घटेति । घटस्योक्तप्रत्यक्षगम्यत्वे हेतुमाह । अव्यभिचारि-
त्वादिति ॥ ३०३ ॥

आत्मासाधारणात्मोत्थभास्वचैतन्यरूपिणा ॥

प्रत्यक्षेणैक्ष्यते नित्यमात्मनाऽऽत्मा त्वकारकः ॥ ३०४ ॥

दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । आत्मेति । प्रत्यक्षेणाऽऽत्मनेति संबन्धः । स्वेनाऽऽत्मा
सदेक्ष्यते चेत्तस्मिन्कर्तृकर्मकरणत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अकारक इति ॥ ३०४ ॥

अनात्माकारमानेषु ह्यन्योन्यव्यभिचारिषु ॥

प्रत्यक्प्रत्यय एवैकः सर्वत्राव्यभिचारवान् ॥ ३०५ ॥

आत्मनः स्वरूपचैतन्यसिद्धतया न स्वप्रकाशत्वं व्यभिचारित्वाद्भज्जुसर्पवदस्तीह
स्वापादौ तद्व्यभिचारितेत्याशङ्क्याऽऽह । अनात्मेति । स्वापादिष्वपि साधकत्वेन
स्वरूपचैतन्यस्य स्थितेर्न व्यभिचारितेत्यर्थः । न हि द्रष्टुरित्यादौ तत्र चैतन्यस्थितिर्विषय-
माणेतिद्योतनार्थो हिशब्दः ॥ ३०५ ॥

१४३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

द्रष्टृत्वाद्यभिसंबन्धोऽकारकस्यापि सर्वदा ॥

बुद्धियोगकृतोऽतोऽयं विज्ञानमय उच्यते ॥ ३१२ ॥

तस्य तन्मयत्वे हेत्वन्तरमाह । द्रष्टृत्वादीति ॥ ३१२ ॥

आत्मानात्मावबोधाय यतो धीरेव कारणम् ॥

सर्वार्थकरणं साऽतो दीपो ध्वान्ते यथा तथा ॥ ३१३ ॥

नन्वात्मा बुद्धिवच्चक्षुरादिनाऽपि संगृह्यते द्रष्टृत्वादि लभते तथाच चक्षुरादि हित्वा किमित्यसौ विज्ञानेनैव विशेष्यते तत्राऽऽह । आत्मेति । यथा दीपः सति ध्वान्ते विषयावरके तन्निवारणद्वारेण विषयग्रहणकारणं तथा बुद्धेः सर्वार्थग्राहित्वेन प्राधान्या-
त्तथैवाऽऽत्मा व्यपदेशमर्हतीत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

विज्ञानालोकसंपृक्तं मेयं वस्त्वखिलं यतः ॥

विजानाति मयदत्तस्मात्प्रायार्थोऽत्रावसीयते ॥ ३१४ ॥

तथाऽपि कथं मयदत्तप्रयोगो नित्यसिद्धस्याऽऽत्मनो बुद्धिविकारत्वासिद्धेस्तत्राऽऽह । विज्ञानेति । विजानात्यात्मेति शेषः । प्रायार्थो बुद्धिसदृशस्तदाकारोऽयमात्मेत्येवमर्थोऽस्मिन्पदे मयदित्यर्थः ॥ ३१४ ॥

यावाल्लुण्ठ्यर्थस्तेनायं तदविद्यैकहेतुतः ॥

अविशिष्टो मतो यस्मात्तदाभासैकवर्त्मना ॥ ३१५ ॥

विज्ञानमय इत्येवं तस्मादात्माऽभिधीयते ॥

सर्वधीर्दृष्टिसाक्षित्वात्तादात्म्याच्चाप्यनात्मनः ॥ ३१६ ॥

आत्मनोऽजडस्य जडबुद्धिसादृश्यासिद्धेर्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । यावानिति । ल्युटोऽर्थो विज्ञानं तेन सहायमात्मा स्वाविद्यावशाद्विज्ञानस्थः स्वाभासद्वारेण समानो यतो मतोऽतो वस्तुतोऽसदृशोऽपि विज्ञानमयशब्दित इत्यर्थः । तस्य तन्मयत्वे हेत्वन्तर-
माह । सर्वेति । न केवलं बुद्धिमयत्वमेवात्रेष्टं किंतु सर्वमयत्वमित्याह । तादात्म्या-
च्चेति ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥

सर्वार्थग्रहणं तस्मात्पुरोवस्थितदीपवत् ॥

प्रधानं करणं बुद्धिर्द्वारमात्रं ततोऽपरम् ॥ ३१७ ॥

आत्मनो विज्ञानमयत्वं प्रतिपाद्याऽऽत्मानात्मावबोधायेत्यादिनोक्तमुपसंहरति । सर्वार्थेति । तर्हि करणान्तरवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य बुद्धिप्रवृत्तिद्वारत्वान्नैवमित्याह । प्रधानमिति । अतः श्रोत्रादि हित्वा बुद्धौवाऽऽत्मा विशेष्यत इति शेषः ॥ ३१७ ॥

व्याचख्युर्मयटं ये तु विकारार्थं महाधियः ॥

स्वव्याख्यानविरोधः स्यात्तेषां चानर्थसंगतिः ॥ ३१८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दमिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४३३

विज्ञानं परं ब्रह्म तत्प्रकृतिको जीवो विज्ञानमय इति भर्तृप्रपञ्चैरुक्तं तथाच विकारार्थो मयडित्याशङ्क्याऽऽह । व्याचख्युरिति । विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ मयटो न विकारार्थेति तैरेवोच्यते तत्र मनसः समभिव्याहाराद्विज्ञानं बुद्धिर्न चाऽऽत्मनस्तद्विकारत्वमतोऽस्मिन्प्रयोगे मयटो विकारार्थत्वं वदतां खोक्तिविरोधः स्यादित्याह । स्वव्याख्यानेति । किंच परस्य जीवो विकारश्चेत्तद्वतः संसारस्तस्मिन्प्रसरेत्तयोस्तादात्म्यादित्याह । अनर्थेति । चकारो दोषान्तरसमुच्चयार्थः ॥ ३१८ ॥

आत्मनश्चापि निःशेषविकारप्रतिषेधतः ॥

न जायत इति स्पष्टं श्रुतिमन्त्रोक्तिसंश्रयात् ॥ ३१९ ॥

त्वन्मतेऽपि तादात्म्याविशेषात्मिकमिति जीवगतो बन्धो न परस्मिन्प्रसरेतीत्याशङ्क्य निर्विकारे चिन्मात्रे वस्तुतोऽसंसारादस्मन्मते न किंचिदवद्यमित्याह । आत्मनश्चेति । चकारापिकारौ न जायते त्रियते वेत्यादिस्मृतिसमुच्चयार्थौ ॥ ३१९ ॥

अनिर्मोक्षप्रसक्तिश्च विकारश्चेत्परात्मनः ॥

मयण्नातो विकारे स्यात्प्रायार्थस्त्वत्र युज्यते ॥ ३२० ॥

जीवस्य परविकारत्वे श्रुत्यादिविरोधमुक्त्वा दोषान्तरमाह । अनिमोक्षेति । परस्य जीवो विकारश्चेत्तस्य कारणापत्तिर्मोक्षस्तदापन्नस्य च सर्गादौ पुनरुत्पत्त्युपपत्तेरनिर्मोक्षापत्तिरित्यर्थः । परपक्षायोगमुपसंहृत्य स्वपक्षमाह । मयडिति ॥ ३२० ॥

यदि वाऽज्ञानतस्तस्य विकारो जगदिष्यते ॥

रज्ज्वाः सर्पादिको यद्वन्न तथा दोष इष्यते ॥ ३२१ ॥

किंच जीवस्य परविकारत्वमाविद्यमादाय विकारार्थो मयडुच्यते किंवा वास्तवमिति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य प्रौढ्याऽङ्गी करोति । यदीति । उक्तविकल्पघोतो वाशब्दः । जगच्छब्दश्चेतनप्रपञ्चविषयः ॥ ३२१ ॥

विज्ञानमय इत्यत्र वाक्ये प्रायार्थतेष्यते ॥

पृथिव्यादिमयोऽप्यात्मा यस्मादूर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥ ३२२ ॥

द्वितीयं प्रकरणविरोधेन निरस्यति । विज्ञानेति । न च पृथिव्यादिविकारत्वमात्मनो युक्तं तद्भौतिकत्वस्य निरस्तत्वादिति भावः ॥ ३२२ ॥

संदिह्यमानः सर्वत्र पदार्थोऽन्यत्र निश्चितात् ॥

प्रयोगात्सुविनिश्चयो न्यायाद्वाऽत्यन्तनिश्चितात् ॥ ३२३ ॥

कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगान्तरमनुश्रीयते तत्राऽऽह । संदिह्यमान इति । यथा पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिपदं करोतीति पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणवाक्यमेका-

१४३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

र्थसंबन्धिना शाखान्तरीयेणाऽऽग्नेयं चतुर्धा करोतीति विशेषविषयतया निश्चितार्थेनाऽऽग्नेय एव पुरोडाशे व्यवस्थाप्यते यथा चाक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनाक्तत्वमिति संदेहे तेजो वै धृतमिति शेषान्निर्णयस्तथेहापीत्यर्थः । आत्मनो विकारत्वे मोक्षानुपपत्त्याद्यबाधितन्यायाद्वा विज्ञानमयपदार्थनिश्चयः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे-अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति । सुवेणावद्यति स्वधितिनाऽवद्यति हस्तेनावद्यतीत्यत्र स्रुवादीनां सर्वावदानेषु विनियोगादनियमो वा सामर्थ्यालोचनया स्रुवस्वधितिहस्तानां यथाक्रमं द्रवमांससंहतद्रव्यादानेषु नियमो वेति संदेहे विनियोगविशेषादनियमे प्राप्ते विनियोगस्यानुष्ठानार्थत्वात्तस्य सामर्थ्याधीनत्वात्तदनुरोधेन व्यवस्थायाः शास्त्रप्रामाण्यमिति स्थितम् । वाशब्दोऽनियमव्यासेधार्थः । अर्थात्सामर्थ्याद्योग्यतावशादेकैकस्य स्रुवादेरेकैकस्मिन्द्रवादौ देशे संबन्धार्हत्वान्नियम इत्यक्षरार्थः । तथेहाप्यनात्मनो ब्रह्मविकारत्वमात्मनस्तु तन्मात्रत्वं शास्त्रप्रामाण्यादिति व्यवस्थेत्यभिप्रेत्याऽऽह । न्यायाद्वेति ॥ ३२३ ॥

देहादिवेन्द्रियेभ्योऽपि व्युत्थापनचिकीर्षया ॥

प्राणेष्विति श्रुतिर्वक्ति प्राणाः पञ्चदशोदिताः ॥ ३२४ ॥

विज्ञानमयपदं व्याख्याय प्राणेष्वित्यस्य विवक्षितमाह । देहादिति । तत्र प्रकृतिभागस्यार्थमाह । प्राणा इति ॥ ३२४ ॥

तेभ्यो निर्धारणार्थाय सप्तमीयं प्रयुज्यते ॥

प्राणेषु योऽर्थोऽनुगतः स आत्मेत्यवधार्यताम् ॥ ३२५ ॥

मनसो हृदीति वक्ष्यमाणत्वाद्धीर्कर्मन्द्रियाणि दश वायवश्च पञ्चेति पञ्चदशत्वं प्रत्ययार्थमाह । तेभ्य इति । निर्धारणमात्मनो निष्कर्षो विभजनम् । प्रकृतिप्रत्ययात्मकपदस्यापेक्षितं पूरयन्नर्थमाह । प्राणेष्विति ॥ ३२५ ॥

प्राणेष्व्वात्मीयरूपेषु प्रत्यक्त्वेनावभाति यः ॥

स एवाऽऽत्मेति विज्ञेयस्तेषु सर्वेष्वनात्मसु ॥ ३२६ ॥

तेषामात्मत्वे संभाविते किमिति साक्षित्वेन तेष्वनुगतस्याऽऽत्मत्वं तत्राऽऽह । प्राणेष्वित्यादिना । न हि करणेषु दीपवदात्मत्वसंभावनेत्यर्थः ॥ ३२६ ॥

मतं प्राणसजातीया धीरेवाऽऽत्मेति चेन्न तत् ॥

यतो धीव्यतिरेकार्थं हृदीति श्रुतिरभ्यधात् ॥ ३२७ ॥

हृदीतिपदं शङ्कोत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । मतमिति ॥ ३२७ ॥

हृच्छब्देन च धीरेव तात्स्थ्यादत्राभिधीयते ॥

स्वार्थस्तस्यां य आभाति स आत्मा बुद्धिवृत्तिदृक् ॥ ३२८ ॥

हृदीत्युक्तेस्ततोऽर्थान्तरत्वे भात्यपि कथमात्मनो धीव्यतिरेकित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । हृच्छब्देनेति । पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयमिति श्रुतेर्मांसखण्डविशेषे प्रसिद्धस्य तस्य

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४३५

कथं धीविषयत्वमित्याशङ्क्योपचारादित्याह । तात्स्थ्यादिति । सप्तम्यर्थमपेक्षितं पूर-
यन्नाह । स्वार्थ इति ॥ ३२८ ॥

हृदीत्याधारनिर्देशाद्धीस्था आत्मेति शङ्क्यते ॥

वृत्तयोऽतो निवृत्त्यर्थमन्तरित्युपदिश्यते ॥ ३२९ ॥

विशेषणान्तरस्य तात्पर्यमाह । हृदीति ॥ ३२९ ॥

देवताविषयप्राणबुद्धितद्धृत्तितः परः ॥

प्रत्यक्तया यः प्रथते ज्योतिरात्मा स ईक्ष्यताम् ॥ ३३० ॥

आत्मशब्दस्य बहुषु प्रयोगं दृष्ट्वा संशयात्पृष्ठवन्तं प्रति दर्शितरीत्या कीदृशो
निर्णय उक्तस्तत्राऽऽह । देवतेति । विराड्घटादिश्च देवताविषयशब्दौ यः कतम
आत्मेति पृष्ठः स बुद्ध्यादिभ्योऽतिरिक्तः स्वप्रकाशो ज्ञेयस्तस्यापि प्रत्यक्तया दृष्टे-
रित्यर्थः ॥ ३३० ॥

ग्राहकग्रहणग्राह्यरूपोऽनात्मा प्रवाहवान् ॥

बुद्ध्यादिविषयान्तोऽर्थो यत्साक्षिक इवेक्ष्यते ॥ ३३१ ॥

बुद्ध्यादेरात्माऽतिरिक्तश्चेत्तर्हि प्रतियोग्येष्टव्योऽन्यथाऽतिरेकासिद्धेरित्याशङ्क्य कल्पितं
तं गृहीत्वाऽऽह । ग्राहकेति । सोऽनात्मत्वाज्जाड्याच्च साक्ष्यपेक्षो यस्मिन्कल्पितः
सिध्यति स ततोऽन्य इत्यर्थः । जन्मादिमत्त्वेनानात्मनः सादित्वमाशङ्क्याऽऽह । प्रवा-
हवानिति । न हि ग्राहकादिव्यक्तीनामन्यतमव्यक्तिरहिता पूर्वकालकोटिरस्ति तेन प्रवा-
हात्मना तदनादीत्यर्थः ॥ ३३१ ॥

भूत्वाऽभवंस्तथाऽभूत्वा भवंश्चेद्वातथात्मना ॥

अज्ञातोऽलुप्तदृष्टिर्यः स आत्मा ज्योतिरुच्यते ॥ ३३२ ॥

आत्मन्यपि जन्मादिदृष्टौ कथं बुद्ध्यादिसाक्षितेत्याशङ्क्य नाऽऽत्माऽश्रुतेरित्यादि-
न्यायमाश्रित्याऽऽह । भूत्वेति । इहाविद्यादशायामतथात्मना कल्पितरूपेणैव जन्मना-
शवत्त्वादनुदितानस्तमितज्ञासिखभावो यश्चिदात्मा स स्वप्रकाशो बुद्ध्यादिसाधको विद्व-
द्भिरिष्ट इत्यर्थः ॥ ३३२ ॥

आगमापायितासिद्धिर्बुद्ध्यादेर्यत्समाश्रयात् ॥

साक्षादात्मेति तं पश्य प्रत्यगृह्यैकमात्मनि ॥ ३३३ ॥

निर्णयमुपसंहरति । आगमेति । इत्थंभावे तृतीया तथा च पश्येत्युक्तिप्राप्तदृष्टि-
र्त्वेत्वादि निरस्यते ॥ ३३३ ॥

परागर्थानुसारिण्यो यतो धीवृत्तयस्ततः ॥

विशेषणादन्तरिति व्यावर्त्यन्ते पराक्त्वतः ॥ ३३४ ॥

१४३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

प्रश्ननिर्णयार्थं वाक्यार्थं संक्षिप्योपसंहृत्य ज्योतिरित्यादि व्याचिख्यासुरन्तर्विशेषणा-
द्वृत्तीनां व्यावृत्तिरित्युक्तेऽर्थे हेतुमाह । परागिति । कथमेतावता तासां प्रतीचो व्यावृ-
त्तिरत आह । पराकत्वत इति । प्रतीच इति शेषः ॥ ३३४ ॥

कारणं तर्हि बुद्ध्यादेरात्मेत्यत्र प्रसज्यते ॥

कार्यस्यान्तर्यतो दृष्टं सर्वत्रैव च कारणम् ॥ ३३५ ॥

ज्योतिर्विशेषणव्यावर्त्यमाह । कारणमिति । अत्र सर्वत्रेति संबन्धः ॥ ३३५ ॥

जाड्यं चाऽऽत्मन इच्छन्ति कणभुञ्जतजीविनः॥

तेषां विप्रतिषेधार्थं ज्योतिरित्यभिधीयते ॥ ३३६ ॥

बुद्ध्यादेर्जाड्याजडमेव किञ्चित्कारणं युक्तं कथमात्मा तथेत्याशङ्क्याऽऽह । जाड्यं
चेति । विशेषणमवतारयति । तेषामिति ॥ ३३६ ॥

योऽयमित्यादिना यद्वा यथोक्तस्याऽऽत्मवस्तुनः ॥

प्रकृतज्योतिःसंबन्धो ज्योतिरित्यभिधीयते ॥ ३३७ ॥

ननु प्रागेव निर्णयं व्याकुर्वता जाड्यस्याऽऽत्मनो व्यावर्तितत्वात्कथमित्थमर्थवज्ज्यो-
तिर्विशेषणमित्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यान्तरमाह । योऽयमित्यादिनेति । प्रस्तुतवाक्यो-
क्तात्मवस्तुनः प्रकृतेनाऽऽत्मनैवायं ज्योतिषेत्यादावुक्तेन ज्योतिषा संबन्धो वाच्यस्तेन
विशेषणमित्यर्थः ॥ ३३७ ॥

उपादानं हि बुद्ध्यादेरात्माविद्येति भण्यते ॥

सकृद्विभातं चिन्मात्रं ज्योतिरित्युपदिश्यते ॥ ३३८ ॥

यत्तु बुद्ध्यादिकारणं जडमात्मवस्त्वित्येतन्निषेधार्थं विशेषणमिति तद्व्यञ्जयन्बुद्ध्यादि-
कारणस्वरूपमाह । उपादानमिति । बुद्ध्यादेरविद्यायाश्च जडत्वेन सारूप्यादुचितमुपा-
दानोपादेयत्वमितिसूचनार्थो हिशब्दः । तत्र विद्वत्प्रसिद्धिं प्रमाणयति । इति भण्यत
इति । आत्मनि प्रयुक्तज्योतिःशब्दस्यैतद्व्यावर्तनसामर्थ्यमाह । सकृदिति ॥ ३३८ ॥

वस्तुवृत्तेन प्रध्वस्तनिःशेषाज्ञानमात्मनः ॥

ज्योती रूपमिदं भास्वत्प्रत्यङ्मात्रसतत्त्वकम् ॥ ३३९ ॥

अज्ञोऽहमिति ज्ञायमानस्य प्रतीचो यथोपदिष्टज्योतिर्ध्रुमश्लिष्टमिति चेत्तत्राऽऽह ।
वस्तुवृत्तेनेति । आत्मनो रूपमित्युक्ते भेदमाशङ्क्याऽऽह । भास्वदिति ॥ ३३९ ॥

ज्योतिः संविच्चितिः प्रत्यङ्मात्रमेति व्यपदिश्यते ॥

स्वार्थं यत्प्रथते नित्यं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ ३४० ॥

बुद्ध्यादिषु परार्थेषु ह्यागमापायिवस्तुषु ॥

स्वयं रूपेण यो भाति स्थासुः स्वार्थः स भण्यते ॥ ३४१ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४३७

ज्योतिरित्यस्य बुद्ध्यादेरागमापायसिद्धिदः ॥

स्वयंमातृक एवायमात्मत्वादेव कारणात् ॥ ३४२ ॥

ज्योतिःशब्दस्यान्यत्र रूढेर्नाऽऽत्मविषयतेत्याशङ्क्य ज्योतिर्दर्शनादिति न्याये-
नाऽऽह । ज्योतिरिति । पुरुषशब्दाद्यनुगृहीतप्रकरणात्प्रकृतज्योतिषोऽपकृष्याऽऽत्मन्ये-
वायं शब्दो नियम्यत इति भावः । आत्मनो ज्योतिषे युक्त्यन्तरमाह । स्वार्थमिति ।
अवस्थात्रयेऽपि सर्वत्र जडे जन्मनाशयति यदनपेक्षं सदा भाति तज्ज्योतिरित्यर्थः ।
आत्मत्वादेवाऽऽत्मज्योतिषः स्वार्थत्वमनात्मनश्चानात्मत्वादेव परार्थत्वमिति वक्तुं
हिशब्दः । कथं पुत्राद्यर्थत्वदृष्टेरात्मनः स्वार्थत्वं तत्राऽऽह । स्वयमिति । स्वयं
ज्योतिरिति कृत्वा यः स्वरूपेण भाति स स्थासुः स्वार्थश्चेति योजना । विशिष्टस्य
पाराध्यं नान्यस्येति भावः । उक्तं स्वप्रकाशत्वं साधयति । अस्येति ॥ ३४० ॥
॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥

अनेनैव यथोक्तेन ज्योतिषा सकलं जगत् ॥

पद्भावविक्रियामेति निर्विकारेण भास्वता ॥ ३४३ ॥

आद्यं पक्षमुपपाद्य द्वितीयं समर्थयते । अनेनेति ॥ ३४३ ॥

अचेतनोऽपि बुद्ध्यादिश्चेतनावानिवेक्ष्यते ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातो वायुभिः सह ॥ ३४४ ॥

आत्मज्योतिर्भास्यं सर्वमित्यत्र गमकमाह । अचेतनोऽपीति । बुद्ध्यादिशब्दार्थं
विशदयति । देहेति । अनेनैव ज्योतिषेक्ष्यत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३४४ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं व्यनक्तीति स्मृतेर्वचः ॥ ३४५ ॥

आत्मज्योतिषः सर्वावभासकत्वे भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । यथेति ॥ ३४५ ॥

आत्मच्छायं पयोऽशेषं यथा मारकतो मणिः ॥

परीक्षणाय प्रक्षिप्तः कुर्यादान्मा तथैव च ॥ ३४६ ॥

बुद्ध्यादिदेहपर्यन्तं प्रत्यगज्ञानहेतुकम् ॥

जडस्वभावकं नित्यमवभासयति स्वयम् ॥ ३४७ ॥

तस्य सर्वावभासकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । आत्मच्छायमिति । बुद्ध्यादेर्भासकापे-
क्षत्वे हेतुमाह । जडेति ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥

बुद्ध्यादिष्वपि सूक्ष्मेषु यत्सूक्ष्मतममुच्यते ॥

बुद्ध्यादिकारणं नित्यमात्माविद्योति भण्यते ॥ ३४८ ॥

१४३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

जडत्वार्थं प्रत्यगज्ञानहेतुकमित्युक्तं किं तत्प्रत्यगज्ञानमित्युक्ते तस्य विक्षेपकं रूप-
माह । बुद्ध्यादिष्विति । आत्मज्योतिर्व्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि । बुद्ध्यादीति । कार-
णत्वसिद्ध्यर्थं तन्नित्यमित्यनादित्वमुक्तम् ॥ ३४८ ॥

अपि कूटस्थवपुषः प्रतीचः सङ्गकारकम् ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानबाध्यं च यद्विदुः ॥ ३४९ ॥

तस्यैवाऽऽच्छादकं रूपमाह । अपीति । उभयरूपे तस्मिन्वाक्यीयज्ञानस्यार्थवत्त्वा-
नुपपत्तिं प्रमाणयति । तत्त्वमिति ॥ ३४९ ॥

यन्निमित्तं च साक्षित्वं कारणत्वं तथाऽऽत्मनः ॥

सर्वकार्यविनाशेऽपि यद्वीजमवशिष्यते ॥ ३५० ॥

आत्मनः साक्षित्वाद्यनुपपत्तिरपि तदाक्षेपिकेत्याह । यन्निमित्तमिति । प्रलयादौ
लीनस्य कार्यस्य पुनरुत्पत्त्यनुपपत्तिरपि तत्कल्पिकेत्याह । सर्वेति । यद्वीजमुत्पत्ति-
स्थितिभङ्गानामिति संबन्धः ॥ ३५० ॥

तदात्मज्योतिषेद्धं सन्नित्यमेवावतिष्ठते ॥

उत्पत्तिस्थितिभङ्गानां न वेद्मीति च साक्षितः ॥ ३५१ ॥

तस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति । तदात्मेति । अनुभवसिद्धत्वाच्च साधकान्तरापेक्षे-
त्याह । नेति । साक्षितः स्वानुभवाद्भातीति शेषः ॥ ३५१ ॥

कूटस्थ एव साक्ष्यत्र स्वमोहाभासहेतुतः ॥

अविचारितसंसिद्धिं तमोऽनुभवसंश्रयात् ॥ ३५२ ॥

साक्षित्वस्य वस्तुत्वाद्यन्निमित्तं च साक्षित्वमिति कथमुक्तं तत्राऽऽह । कूटस्थ इति ।
यद्वा परिणामिनः साक्षित्वाच्च तत्राज्ञानापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । कूटस्थ इति । अत्र
परिणामिबुद्ध्यादाविति यावत् । तस्य साक्षित्वे हेतुमाह । स्वमोहेति । मोहस्य वस्तु-
त्वाच्च तत्कृतमपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह । अविचारितेति । प्रामाणिकस्य कुतोऽवि-
चारितत्वं तत्राऽऽह । अनुभवेति ॥ ३५२ ॥

निःसाक्षिके न वेद्मीति न कथंचित्प्रसिध्यति ॥

तथा कूटस्थसंवित्के नितरां नैतदिष्यते ॥ ३५३ ॥

अनुभवादेव तमःसिद्धिं साधयति । निःसाक्षिक इति । तमासि साक्ष्यनपेक्षे न
वेद्मीति न तद्वानं न हि मानादेवं भानं तस्य स्वनिवर्त्यासाधकत्वादित्यर्थः । आत्मा
चेदज्ञानसाक्षी तर्हि यथा स्वरूपेण स तत्साक्षी तथाऽन्यत्रापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४३९

तथेति । यथा साक्षिणोऽभावे तमसोऽसिद्धिस्तथा निर्विकारचिद्रूपे तमोनेपेक्षे साक्षिणि सुतरमेतत्तमो न सिध्यति ।

‘स्वयं सेद्धुमसामर्थ्यात्साधकान्तरहानतः ।

बाधकस्य च सद्भावात्तमसा साक्षिता चितेः’ ॥

स्वपरनिर्वाहकत्वं च तस्योक्तमिति भावः ॥ ३९३ ॥

। ऐश्वर्यं कारणत्वं च साक्षित्वमपि चाऽऽत्मनः ॥

। सदेशितव्यकार्यार्थसाक्ष्यार्थेनास्य संगतेः ॥ ३९४ ॥

साक्षित्वादेराविद्यत्वमुपसंहरति । ऐश्वर्यमिति । न हि सापेक्षं स्वरूपं, स्वाभाविकमस्वाभाविकं चाऽऽविद्यं रजतवदित्यर्थः । ये तु केचिदैश्वर्यमनारोपितमाश्रयन्ते ते पुनरैश्वर्यं कारणत्वं चेत्यादिवार्तिकार्थं नाऽऽलोचयन्ते ॥ ३९४ ॥

‘आत्माज्ञानमतः प्रत्यक्चैतन्याभासवत्सदा ॥

आत्मनः कारणत्वादेः प्रयोजकमिहेष्यते ॥ ३९५ ॥

स्याज्ञानं साक्षित्वादिनिर्वाहकमनुवदति । आत्मेति । आत्मनोऽसङ्गत्वादिरतः-
शब्दार्थः । इहेति कार्याद्युक्तिः ॥ ३९५ ॥

चैतन्याभासवत्प्रत्यङ्मोहान्तात्प्रत्यगात्मनः ॥

बुद्ध्यादेर्विषयान्तस्य सिद्धिः स्यात्साक्षिणस्ततः ॥ ३९६ ॥

साक्षित्वमाविद्यमुक्त्वा ततः सर्वबुद्ध्यादिसिद्धिरित्युक्तं निगमयति । चैतन्येति ।
यश्चैतन्याभासवान्प्रत्यङ्मोहस्तदन्तः साक्षी तस्माच्च प्रतीचो बुद्ध्यादेः सिद्धिरिति यावत्
॥ ३९६ ॥

‘स्वकारणाभिसंबन्धाच्चैतन्याभासता धियः ॥

जायतेऽतोऽभिमानोऽस्यां जायते महतामपि ॥ ३९७ ॥

आत्मज्योतिरधीनं सर्वं सिध्यति चेत्तत्संबन्धाविशेषात्मिकमित्यादौ सर्वेषां बुद्ध्यावे-
वाऽऽत्मधीरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वकारणेति । धीहेतावज्ञाने चैतन्याभाससंबन्धादन-
न्तरमव्यवधानेन तस्यां चैतन्याभासता जायते तदस्यामादावात्मधीः । उक्तं हि-अह-
मिति तावत्प्रथमोऽध्यास इति । तत्र विद्वद्भ्रान्तिरपि साधनमित्यर्थः ॥ ३९७ ॥

‘कारणानन्तरत्वाच्च तथा स्वच्छस्वभावतः ॥

चैतन्याभासवत्येषा धीः पूर्वमभिजायते ॥ ३९८ ॥

उक्तेऽर्थे बुद्धिस्तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे । कारणेति ॥ ३९८ ॥

‘तस्मादात्माभिमानो हि बुद्धौ जनिमतां सदा ॥

जायते सर्वभूतानामपि सर्वविदामिह ॥ ३९९ ॥

तस्याश्चिदाभासत्वे भ्रान्तिं प्रमाणयति । तस्मादिति । तादृगभिमाने सर्वाविसंवाद-

१४४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-
द्योतनार्थो हिशब्दः । अविदुषामीदृगभिमानो न विदुषामित्याशङ्क्याऽऽह । अपीति
॥ ३५९ ॥

चिदाभासोऽथ मनसि बुद्ध्यनन्तर्यकारणात् ॥

मनःसंबन्धतश्चैवमिन्द्रियेष्वभिजायते ॥ ३६० ॥

मनस्यात्मबुद्धिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यामाह । चिदिति । तत्र हेतुः । बुद्धीति ।
इन्द्रियेषु कथं तद्धीरिति तत्राऽऽह । मन इति । एवं चैतन्याभासद्वारेणाहंधीरि-
त्यर्थः ॥ ३६० ॥

मनःकरणसंबन्धाद्देहेऽप्यस्योपजायते ॥

एवमाभासयत्यात्मा कृत्स्नं कार्यं सकारणम् ॥ ३६१ ॥

देहे तद्वियमुपपादयति । मनःकरणेति । मनसा करणेश्च संबन्धादस्याऽऽत्मनः
स्थूले देहे चिदाभासात्तद्धीरित्यर्थः । उक्तं निगमयति । एवमिति ॥ ३६१ ॥

सौक्ष्म्यस्य तारतम्येन स्थितस्य विषयावधि ॥

आत्माभिमानधीः पुंसां जायते नियता ततः ॥ ३६२ ॥

तत्र हेतुः । सौक्ष्म्यस्येति । बुद्ध्यादेर्विषयान्ततया स्थितस्य यत्सौक्ष्म्यं तस्य तर-
तमत्वहेतुनेति यावत् । ततो बुद्ध्यादिषु पूर्वोक्तात्क्रमादित्येतत् ॥ ३६२ ॥

नित्योऽनित्यानामिति च येन सूर्यस्तथा परः ॥

न तत्र सूर्यो भातीति मन्त्रा म्नायो ह्यनेकशः ॥ ३६३ ॥

आत्मज्योतिषः सर्वावभासकत्वे कठश्रुतिं प्रमाणयति । नित्य इति । नाशिनामय-
मनाशी चेतनाश्चेतयितारो ब्रह्मादयस्तेषामयमेव चेतनो यथोदकादीनामनग्नीनामग्निनि-
मित्तं दाहकत्वं तथा चैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषामित्यर्थः । तत्रैव येन सूर्यस्त-
पति तेजसेद्ध इत्यादिमन्त्रं पठति । येनेति । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्युत्तरत्र
संबन्धः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह । न तत्रेति । तत्रेति विषयसप्तमी प्रकृतं ज्योतिषां
ज्योतिर्ब्रह्माधिकरोति । आत्मज्योतिषः सर्वावभासकत्वे यथा प्रकाशयतीत्याद्या स्मृति-
रथस्तादेव दर्शितेति हिशब्दार्थः ॥ ३६३ ॥

आत्मन्येवं प्रबुद्धेऽस्मिञ्ज्योतिषि ध्वान्तनाशतः ॥

सर्वस्यैवाऽऽत्मयाथात्म्यादात्मा पुरुष उच्यते ॥ ३६४ ॥

ज्योतिःशब्दं व्याख्याय पुरुषशब्दार्थमाह । आत्मनीति । एवमुक्तश्रुतिस्मृति-
न्यायैरिति यावत् ॥ ३६४ ॥

आत्माज्ञानसमुच्छित्तौ तज्जस्य न हि वस्तुनः ॥

प्रत्यग्रूपात्पृथग्रूपं संभाव्यं केनचित्कचित् ॥ ३६५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४४१

ज्ञानादज्ञानध्वंसेऽपि जगतोऽध्वस्तेर्न पूर्णत्वेन पुरुषतेत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति ॥ ३६५ ॥

स्रग्ज्ञानसमुच्छित्तौ न तज्जस्यान्यतः स्रजः ॥

रूपं संभाव्यतेऽह्यादेरेवमात्मस्वरूपतः ॥ ३६६ ॥

न कार्ये कारणे वाऽपि तद्भावेऽथवाऽन्यतः ॥

प्रत्यङ्मात्रैकयाथात्म्याद्रूपं संभाव्यतेऽण्वपि ॥ ३६७ ॥

तद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । स्रगिति । आत्मस्वरूपतोऽन्यत इति संबन्धः । ततोऽन्यत्राणुमात्रस्यापि कार्योदिरूपस्यासंभवे हेतुमाह । प्रत्यगिति ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥

अव्यावृत्तानुगतप्रत्यङ्मात्रावशेषतः ॥

पूर्णत्वात्पुरुषो ज्योतिरात्मैवैकोऽभिधीयते ॥ ३६८ ॥

पुरुषशब्दार्थमुपसंहरति । अव्यावृत्तेति । तथाविधज्योतिरिति संबन्धः । तस्य पुरुषत्वे हेतुः । प्रत्यङ्मात्रेति । ज्योतिषो यथोक्तरूपत्वेऽपि किमात्मनः स्यात्तदाह । आत्मेति ॥ ३६८ ॥

सद्भावेऽपि च भान्वादेः पाराध्यादेहवन्न तत् ॥

स्वार्थस्य ज्योतिषोऽभावे भावत्वायापि च क्षमम् ॥ ३६९ ॥

योऽयमित्यादि व्याख्याय स समानः सन्नित्याद्यवतारयितुमुक्तमात्मज्योतिरनुग्रहमनुभाषते । सद्भावेऽपीति । जागरे भान्वादेः सत्त्वेऽपि जाड्यादजडज्योतिरभावे सत्त्वायापि तन्नालं दूरे प्रकाशयितुं न हि जडः स्थूलो देहः स्वातिरिक्तज्योतिरभावे सत्तास्फूर्ती लभते तथा भान्वाद्यपि स्वसाधकात्मज्योतिरभावे तथा च तस्य तत्प्रदमजडं ज्योतिरेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ३६९ ॥

देहादेर्व्यापृतिश्चेत्स्याज्जडादित्यादिहेतुतः ॥

भवेन्निःसाक्षिकैवेयमन्धकारप्रवृत्तवत् ॥ ३७० ॥

तत्र हेत्वन्तरमाह । देहादेरिति । अजडज्योतिरभावे देहादिव्यापारस्याऽऽदि-त्यादिप्रयुक्तस्य साधकाभावादसिद्धिप्रसङ्गादजडज्योतिरनुसर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३७० ॥

स्वार्थात्मज्योतिर्पैवातो भावाभावात्मतां जगत् ॥

लभते तस्मृते यस्मान्नेयात्संभावनामपि ॥ ३७१ ॥

फलितमाह । स्वार्थेति । अतःशब्दार्थं स्फुटयति । तमिति । स्वार्थं ज्योतिरात्मानमित्यर्थः ॥ ३७१ ॥

यदेतद्दृढयमिति तथाचाऽऽगमशासनम् ॥

प्राणिव्यवहृतिः सर्वा प्रत्यगात्माभिमानतः ॥ ३७२ ॥

१४४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

यथोक्तज्योतिषोऽशेषभासकत्वे श्रुत्यन्तरमाह । यदिति । हृदयं मनश्चैतदुभयं संविदवभासितत्वात्संविन्मात्रमित्यैतरेयकवाक्यमात्मज्योतिषः सर्वभासकत्वानुसारीति यावत् । किंचाचेतनानां कार्यकरणानां चेतनत्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्या सदा चिदात्मन्यासि-
रेष्टव्येत्याह । प्राणीति । उक्तं हि—स्वाभिमानो हि सर्वप्राणिनां संव्यवहार इति ॥ ३७२ ॥

सर्वाभिमानहेतुं च चिदाभासं पुराऽब्रवम् ॥

सम्यग्भारकतदृष्टान्तदर्शनेनाऽऽत्मवस्तुनः ॥ ३७३ ॥

कथं प्रतीचः सर्वत्र बुद्ध्यादावहंमानोऽसङ्गत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । आत्म-
वस्तुनश्चिदाभासं सर्वत्राभिमानहेतुं विशिष्टदृष्टान्तप्रदर्शनेन पुरा सम्यगब्रवमिति
संबन्धः ॥ ३७३ ॥

यद्यप्येवमिदं वस्तु *यथोक्तमहिमं परम् ॥

तथाऽपि तज्जागरिते शक्यं दर्शयितुं न तु ॥ ३७४ ॥

वृत्तमनुभाष्यानन्तरवाक्यमवतारयति । यद्यपीति । परं हीदं वस्तु सर्वावभासकत्वा-
द्याख्यातमहिमोपेतं यद्यपि श्रुतिस्मृतिप्रामितं तथाऽपि न तज्जागरे दर्शयितुं शक्यमिति
श्रुतिः स्वप्नं प्रस्तौतीत्यर्थः ॥ ३७४ ॥

आत्मबुद्धिर्मानश्चक्षुर्विषयालोकसंकरात् ॥

जाग्रद्भूमौ न तच्छक्यं ज्योतिर्दर्शयितुं ततः ॥ ३७५ ॥

स्वप्ने बुद्ध्याद्युपरतौ वासनामात्रशेषतः ॥

ज्योतिर्दर्शयितुं शक्यं स समान इतीर्यते ॥ ३७६ ॥

किमिति जाग्रति तद्दर्शयितुमशक्यं तदधीनो हि सर्वो व्यवहारस्तत्रोक्तस्तत्राऽऽह ।
आत्मेति । स्वप्नेऽपि तद्दर्शयितुमशक्यं न्यायसाम्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत् इति ।
तस्य चतुर्थपादेन संबन्धः । स्वप्ने भुञ्जेपीकावद्बुद्ध्यादेर्निष्कृष्याऽऽत्मज्योतिर्वक्तुमुत्तरं
वाक्यमित्यर्थः ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥

कथं चैवंस्वभावस्य तदज्ञानजभूमिषु ॥

व्यवहारः प्रतीचोऽस्य स समानाद्यतो वचः ॥ ३७७ ॥

समानवाक्यस्य संबन्धान्तरमाह । कथं चेति । आत्मनो नित्यमुक्तस्य संसारित्व-
मविद्ययेति वक्तुमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ ३७७ ॥

ज्योतिर्भ्यो देहतो लिङ्गाद्बुद्ध्यन्ताच्चातिरेकतः ॥

योऽञ्जसा दर्शितस्तस्य विशुद्ध्यै वोत्तरं वचः ॥ ३७८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४४३

तस्यैव संबन्धान्तरमाह । ज्योतिर्भ्य इति । लिङ्गं सूक्ष्मो देहः । देहाद्यतिरिक्त-
स्याऽऽत्मनः शुद्धिप्रतिपादनायोत्तरग्रन्थ इत्यर्थः ॥ ३७८ ॥

स्वयंज्योतिः शरीरादेर्बुद्ध्यन्तादनुमानतः ॥

निष्कृष्याभिहितो योऽत्र स समानः स्वमोहतः ॥ ३७९ ॥

सशब्दार्थोक्तिपूर्वकं समानपदमादत्ते । स्वयमिति । अनुमानतो व्यवहारलिङ्गा-
दिति यावत् । अत्रेत्यनन्तरपूर्वग्रन्थः संसारावस्था वोच्यते । समानत्वे हेतुमाह ।
स्वमोहत इति ॥ ३७९ ॥

समान एकः सन्नात्मा स्वात्माविद्यातदुद्भवैः ॥

अज्ञानमिथ्याविज्ञातप्रत्यक्त्वादात्मवस्तुनः ॥ ३८० ॥

समानशब्दार्थमपेक्षितं पूरयित्वा दर्शयति । समान इति । एकः सन्ननुसंचरतीति
संबन्धः । आत्मनः स्वाज्ञानतत्कार्यैरैक्ये हेतुमाह । अज्ञानेति ॥ ३८० ॥

केनैक इत्यपेक्षायां हृदयेनेति भण्यते ॥

सधीरिति श्रुतेरत्र हृदीति प्रकृतत्वतः ॥ ३८१ ॥

समानपदस्य सापेक्षत्वात्तस्यानुक्तत्वात्कथमेतद्व्याख्येयमित्याशङ्क्याऽऽह । केनेति ।
भण्यते भाष्यकृतेति शेषः । आत्मनो बुद्धचैक्ये माध्यंदिनश्रुतिं प्रमाणयति । सधी-
रिति । तत्रैव संनिधिमाह । अत्रेति ॥ ३८१ ॥

अविचारितसंसिद्धिं यत्तु बुद्ध्यादिकारणम् ॥

कूटस्थात्मैकचैतन्यविम्बितं सत्स्वदोषतः ॥ ३८२ ॥

स्वात्माविद्यावधिः सोऽयं परः कारणमुच्यते ॥

साक्षी चेता जगद्धीजमन्तर्यामीति च श्रुतौ ॥ ३८३ ॥

श्रुतिभाष्ययोरान्तरात्मनो बुद्ध्यैक्ये कथ्यमाने किमिति स्वाविद्या तदैक्यमुच्यते
तत्राऽऽह । अविचारितेति । यद्बुद्ध्यादिकारणमनिर्वाच्यमज्ञानं तत्सत्त्वगुणप्रधानं
स्वगतस्वाच्छास्त्रिदाभासाक्रान्तं तदुपाधिः सोऽयं परः पुरुषः कारणत्वादिरूपेण श्रुता-
बुध्यतेऽतस्तदैक्यं तस्याऽऽविद्यं कारणत्वादिसिद्धयर्थमुक्तमित्यर्थः । स्वदोषतो यथो-
क्तस्वाच्छास्त्रिदिति यावत् । ईक्षणकर्तृत्वं निराकर्तुं विशिनष्टि । चेतेति । कारणमिति
परस्य निमित्तत्वमुक्तत्वेोपादानत्वमाह । जगदिति ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥

बुद्ध्यादिकार्यसंस्थस्य कूटस्थासङ्गरूपिणः ॥

सर्वं स्यात्कारणत्वादि तदाभासैकवर्त्मना ॥ ३८४ ॥

अज्ञानात्तस्य कारणत्वादि चेन्नापरमपेक्ष्यमित्याशङ्क्याऽऽह । बुद्ध्यादीति ।

१४४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-
तत्कार्यं यस्याज्ञानस्य तस्मिन्नैक्याध्यासेन स्थितस्येति यावत् । तत्राऽऽभासापेक्षां प्रति-
जानीते । तदाभासेति ॥ ३८४ ॥

चैतन्याभासवपुषा कूटस्थैकत्वमिष्यते ॥

कारणस्य स्वकार्यैश्च तदबोधसमन्वयात् ॥ ३८५ ॥

कथमित्याशङ्क्य कारणत्वस्य तदपेक्षां साधयति । चैतन्येति । अज्ञानस्याऽऽभा-
सद्वारा कूटस्थैक्ये तस्य कारणत्वमिष्टं स्वतस्तदयोगादित्यर्थः । अज्ञानसंबन्धवच्चिदात्म-
नस्तत्कार्यबुद्ध्यादिसंबन्धेऽप्याभासापेक्षामज्ञानद्वारा दर्शयति । स्वकार्यैश्चेति । परस्या-
ज्ञस्याज्ञानजबुद्ध्यादिभिः संबन्धस्तेषामबोधे तेषु वा तस्य संबन्धादिति यावत् ॥ ३८५ ॥

प्रतीचोऽनवशेषेण कार्यकारणसंगतिः ॥

तयोस्तु सावशेषेण प्रतीचा संगतिस्त्वियम् ॥ ३८६ ॥

कार्यकारणात्मनां मिथः संगतिरुक्ता तत्र तस्य ताभ्यां कीदृशी संगतिरित्युक्ते
यथा कार्यं कारणं च पृथङ्न तिष्ठति तथा तस्य ताभ्यां संगतिरित्याह । प्रतीच इति ।
तेन तयोः संगतिरपि तादृशीति नेत्याह । तयोस्त्विति । यथाऽऽत्मा पृथक् तिष्ठति
तथा ते नेतरे संबध्यते इत्यर्थः । प्रथमस्तुशब्दो विशेषणार्थो द्वितीयोऽवधारणार्थः
सावशेषेणेत्यत्र संबध्यते ॥ ३८६ ॥

नाऽऽत्मत्वाद्यतिरेकोऽस्य कार्यकारणभूमितः ॥

न सामान्यं विशेषो वा कात्स्न्यादात्मा ततो भवेत् ॥ ३८७ ॥

तर्हि ताभ्यामात्मनो भेदस्तत्राऽऽह । नाऽऽत्मत्वादिति । कारणाद्भेदाभावादा-
त्मनः सामान्यत्वमनुवृत्तं कारणमिति स्थितेः कार्याद्भेदाभावाद्विशेषत्वं व्यावृत्तस्य
तद्भावादित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । ततःशब्दस्य कात्स्न्यादित्यनेन संबन्धः
॥ ३८७ ॥

अनात्मनस्तु या सिद्धिः सा सर्वाऽव्यतिरेकतः ॥

जाड्यात्सापेक्षतः साऽतो मृषासिद्धिरुदाहृता ॥ ३८८ ॥

अद्वयस्याऽऽत्मनो द्विरूपत्वामावेऽपि सद्वयस्याऽऽत्मनः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अनात्मनस्त्विति । अव्यतिरेकत इति च्छेदः । चितः सकाशादिति शेषः । तस्य
स्वतःसिद्धिसंभवे किमित्यात्माव्यतिरेकस्तत्राऽऽह । जाड्यादिति । कथं तर्हि पृथ-
क्प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह । साऽत इति । जाड्यात्पृथक्प्रथायोगोऽतःशब्दार्थः ॥ ३८८ ॥

किं पुनः स्यात्समानत्वमात्मबुद्ध्यादिवस्तुनोः ॥

विवेकतोऽननुभवो वराहोरगवत्तयोः ॥ ३८९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४४५

कार्यकारणाभ्यामैक्यमात्मनः समानेत्ययुक्तं तयोस्तस्य च जाड्याजाड्याभ्यां
विरोधादिति मत्वाऽऽह । किमिति । अश्वमहिषवदित्यादिभाष्येणोत्तरमाह । विवेकत
इति ॥ ३८९ ॥

यत्तत्तयोः समानत्वं रज्जुसर्पादिवन्मतम् ॥

आत्माविद्यैव संबन्धस्तस्मादात्मन इष्यते ॥ ३९० ॥

उक्तसमानत्वस्य मिथ्यात्वमाह । यत्तदिति । मिथ्यात्वे फलितमाह । आत्मेति ।
अनात्मनेति शेषः ॥ ३९० ॥

अकारकस्वभावस्य परमार्थात्मवस्तुनः ॥

अविद्याकल्पितैव स्यात्संगतिः खेऽसितादिवत् ॥ ३९१ ॥

कल्पिता तयोः संगतिरित्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । अकारकेति ॥ ३९१ ॥

कूटस्थात्मचिदाभेऽस्य प्रत्यग्ध्वान्ते हि तद्भवैः ॥

विषयान्तैर्भवेद्भ्रान्तिः सामानाधिकरण्यतः ॥ ३९२ ॥

तस्यास्तथात्वेऽपि प्रतीचो बुद्ध्यादिसमानत्वं कथं कल्पितं तत्राऽऽह । कूटस्थेति ।
खाज्ञाने साभासे निमित्ते प्रतीचस्तत्कार्यैर्मनुष्योऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यात्तादात्म्य-
भ्रान्तिस्तद्युक्ता समानत्वस्य मिथ्यातेत्यर्थः ॥ ३९२ ॥

विकारिणः प्रकाशस्य नीलरक्तादिसंगतेः ॥

नीलादिविक्रिया युक्ता परिणामस्य न त्वसौ ॥ ३९३ ॥

आदित्याद्यालोकस्य नीलादियोगे तत्तदाकारविकारवदात्मज्योतिषोऽपि बुद्ध्यादियोगे
विकारित्वं ज्योतिष्ठाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । विकारिण इति ॥ ३९३ ॥

परिणामो हि मोहादेश्चिदाभासः सदेज्यते ॥

परिणामान्तरप्राप्तिस्तस्यापीति न युज्यते ॥ ३९४ ॥

कथमपरिणामत्वमात्मनो बुद्ध्याद्यभिन्नस्योच्यते तत्राऽऽह । परिणामो हीति ।
अविद्याया बुद्ध्यादेश्च परिणामस्य सदा चिदात्मप्रकाश्यत्वात्तस्य परिणामविशेषप्राप्ति-
रयुक्ता साक्षिणः साक्ष्यत्वानुपपत्तेस्तदसौ कूटस्थः एवेत्यर्थः ॥ ३९४ ॥

सुखिदुःखित्वसाक्षित्वं दुःस्थितं स्यात्तथा सति ॥

सुखाद्यनुगमात्तस्य व्यतिरेकः सुदुर्लभः ॥ ३९५ ॥

रूपप्रकाशकस्यापि सवितू रूपित्ववत्परिणामसाक्षिणोऽपि परिणामित्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सुखीति । दौस्थ्ये हेतुः । तथेति । दुःखित्वादौ सति तत्सांकर्यादात्मनः
साक्ष्याद्दुःखादेर्भेदो दुर्ज्ञानो न चैकत्वे तद्भावो विरोधाद्दृष्टान्तस्तु प्रत्यक्षत्वादविरुद्धो न
चात्र विक्रियावत्त्वे मानं तद्युक्तमविक्रियत्वमित्यर्थः ॥ ३९५ ॥

१४४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः ॥ टेन.प्र. २.१४

धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥ ३९६ ॥

अविक्रियत्वेऽपि कुतो न दुःखादिमत्त्वं तत्राऽऽह । नेति । विक्रियावत्त्वे दोषमाह । साक्षितेति । साक्षी चेतेत्यादिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह । धीविक्रियेति ॥ ३९६ ॥

परिणाम्यात्मनोऽप्येवं कूटस्थावगतेरिव ॥

न युक्तः परिणामोऽयं लौकिकस्यापि नेष्यते ॥ ३९७ ॥

मातृवदात्मनः सक्रियत्वमाशङ्क्याऽऽह । परिणामीति । द्रव्यत्वात्पयोवन्माता परिणामीत्यनुमानात्कुतः साध्यवैकल्यं तत्राऽऽह । लौकिकस्येति । न हि तथाभूतस्य परिणामस्तथाभावविरोधान्नान्यथाभूतस्यानवस्थितेस्तथा च क्षीरादिपरिणामोऽपि प्रामाणिको न भवतीति भावः ॥ ३९७ ॥

धीस्वान्तेन्द्रियसंघाते चिदाभासैकवर्त्मना ॥

सर्वात्मकत्वं संयात आत्माऽविद्यावशादतः ॥ ३९८ ॥

समानत्वं निगमयति । धीस्वान्तेति । वस्तुतः समानत्वायोगोऽतः शब्दार्थः ॥ ३९८ ॥

समानः कारणात्मा वा यत्र सर्वोपसंहृतिः ॥

कारणात्मा हि संवर्त्य कार्यात्मत्वं प्रपद्यते ॥ ३९९ ॥

समानशब्दस्यार्थं भाष्योक्तमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह । समान इति । अवान्तरकारण-व्यावृत्त्यर्थं पाञ्चमिकं कारणात्मानं विशिनष्टि । यत्रेति । उभौ लोकावित्यादिशेषस्य कथमत्रोपपत्तिर्न हि मूलकारणं व्यापकं संचरितुमर्हत्यत आह । कारणात्मेति । कार्य-कारणयोस्तादात्म्यं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ३९९ ॥

अपेक्षाज्ञानमात्रैकहेतूत्थानत्वकारणात् ॥

न कार्ये कारणे वाऽतो वस्तुतत्त्वं समीक्ष्यते ॥ ४०० ॥

उभयात्मत्वे प्रतीचोऽशुद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अपेक्षेति । कार्यमपेक्ष्य कारणज्ञानं तदपेक्ष्येतरज्ञानं तन्मात्रस्यैकं स्वरूपमज्ञानं तेन हेतुनोत्पन्नत्वात्कार्यादौ न वस्तुत्वं प्रामाणिकमतस्तत्कल्पनाधारस्याऽऽत्मनः शुद्धिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ ४०० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नातो वाक्यार्थबोधनम् ॥

वस्तुतत्त्वावसायोऽतो वाक्यादेव प्रमाणतः ॥ ४०१ ॥

शुद्धमप्यात्मतत्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ज्ञायते न वाक्यादिति व्यर्था तच्चिन्तेति चेन्नेत्याह । अन्वयेति । कार्यदेरवस्तुत्वेनाऽऽत्मनोऽद्वयत्वादनव्याद्ययोगोऽतः शब्दार्थः । तर्हि वाक्यस्यापि तथैवाप्रवृत्तेर्न ततो वाक्यार्थधीस्तत्राऽऽह । वस्त्विति । कल्पितवा-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४४७

क्यस्य वस्तुबोधित्वसंभवोऽतःशब्दार्थः । कल्पितमन्वयाद्येव तद्बोधि किं न स्यात्त-
त्राऽऽह । प्रमाणत इति । कल्पितत्वाविशेषेऽपि प्रमाणतया वाक्यस्य वस्तुबोधित्व-
मितरस्य तदभावात्तदबोधितेति भावः ॥ ४०१ ॥

अतः सर्वविकल्पानामविद्यामात्रहेतुतः ॥

विषयत्वं समापेदेऽविकल्पोऽपि स्वतः परः ॥ ४०२ ॥

स समानः सन्नित्यस्यार्थमुपसंहरति । अत इति । कारणत्वादिविकल्पविषयत्वस्य
स्वतोऽयोगोऽतःशब्दार्थः । अविकल्पोऽपीति च्छेदः ॥ ४०२ ॥

समान एव सङ्गोको प्राप्तप्राप्तव्यलक्षणौ ॥

अनुक्रमेणाविद्यावान्सदा संचरतीश्वरः ॥ ४०३ ॥

उभावित्यादेरर्थमाह । समान इति । संचरतो जीवस्य वस्तुतो न परस्मादन्यते-
त्याह । ईश्वर इति ॥ ४०३ ॥

देहेन्द्रियाद्युपादानत्यागसंतानलक्षणः ॥

प्रबन्धशतसंपातैः संचरत्येष न स्वतः ॥ ४०४ ॥

संचारं प्रपञ्चयति । देहेति ॥ ४०४ ॥

कार्यैकनीडमेवास्य चिदाभासैकहेतुतः ॥

संसारित्वं यतो नातः स्वतः संसारिताऽऽत्मनः ॥ ४०५ ॥

स्वतो नेत्युक्तं समर्थयते । कार्येति । बुद्ध्यादिगतमेव संसारित्वं प्रतीचः स्वाभास-
द्वारा कल्पितमतस्तस्य स्वतोऽसंसारितेत्यर्थः ॥ ४०५ ॥

अकार्यकरणोऽप्यात्मा बुद्धिप्राणादिहेतुगः ॥

अविद्यया चिदाभासः संसारीवावभासते ॥ ४०६ ॥

कार्यस्थं तत्कारणे कल्प्यमात्मा त्वद्वयस्तत्कथं बुद्ध्यादिस्थं संसारित्वमाभासद्वारा
तत्राऽऽरोप्यते तत्राऽऽह । अकार्येति । आत्मा वस्तुतोऽद्वयोऽपि स्वाविद्यया बुद्ध्यादौ
संसारहेतौ स्थितः स्वाभासद्वारा संसारित्वाभासमनुभवतीत्यर्थः ॥ ४०६ ॥

असंभवः स्वतो यस्मात्तदबोधाच्च संभवः ॥

क्रियाकारकरूपस्य तस्माच्छ्रुत्याऽभिधीयते ॥ ४०७ ॥

क्रियाकारकरूपस्य मिथ्यात्वं प्रत्यगात्मनि ॥

ध्यायतीत्यादिवाक्येन प्रत्यक्कौटस्थवित्तये ॥ ४०८ ॥

ध्यायतीत्यादिवाक्यमादत्ते । असंभव इति । तन्मिथ्यात्वोक्तेरुपयोगमाह ।
प्रत्यगिति ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥

१४४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीध्याये-

ध्यायतीव स कौटस्थ्यात्तथा लेलायतीव च ॥

ध्यानादिकारिसाक्षित्वाभाऽऽत्मा ध्यानादिकार्यवान् ॥४०९॥

अवतारितवाक्यस्थाक्षराणि व्याचष्टे । ध्यायतीवेति । साक्षादेवास्य ध्यानादिमत्त्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । कौटस्थ्यादिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । ध्यानादीति ॥४०९॥

निःशेषबुद्धिवृत्तीनां ध्यानं स्यादुपलक्षणम् ॥

लेलायनं क्रियाणां च सर्वासामुपलक्षणम् ॥ ४१० ॥

अस्तु ध्यानमात्मन्यौपाधिकं तथाऽपि दर्शनादि स्वाभाविकं पञ्चमे दृष्ट्यादिस्वाभाव्य-
स्योपदिष्टत्वादत आह । निःशेषेति । चैतन्यमात्रस्यैव स्वाभाव्यं तत्रोक्तमिति भावः ।
चलनस्यौपाधिकत्वेऽपि वचनादीनामनौपाधिकत्वं वदन्वागित्यादिश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
लेलायनमिति । न हि तत्र तत्तत्क्रियास्वाभाव्यमभिमतं तत्तत्साक्षित्वेन वागादित्वोप-
चारादिति भावः ॥ ४१० ॥

ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं त्रयं स्वात्मैकसाक्षिकम् ॥

करणं कर्म कर्ता च नातो ध्यात्रादिसाक्षिणि ॥ ४११ ॥

तथाऽपि ध्यातृत्वादि वस्तुतोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । ध्यातेति । चकारेण
स्वात्मैकसाक्षिकमित्यनुकूप्यते । तत्साक्षित्वेन ताटस्थ्यमतःशब्दार्थः ॥ ४११ ॥

बोद्धुः कर्तुश्च संबन्धो ज्ञानेन क्रियया यथा ॥

कूटस्थसाक्षिसंबन्धो बोद्धृकर्त्रोस्तथैव च ॥ ४१२ ॥

ध्यात्रादेर्न साक्षिवेद्यत्वं तदसंबन्धात्तद्वत्त्वतःसिद्धत्वासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
बोद्धुरिति । जडयोस्तयोः साक्षिणा कल्पितसंबन्धात्तद्वेद्यतेत्यर्थः ॥ ४१२ ॥

सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वात्कूटस्थैकचिदात्मनः ॥

अतोऽस्यानभिसंबन्धः सर्वप्रत्यक्त्वहेतुतः ॥ ४१३ ॥

ध्यात्रादेः साक्षिणा संबन्धे तस्यापि स तेन स्यान्न च तस्य कल्पितत्वे हेतुरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सर्वस्येति । यद्यपि कूटस्थोऽद्वयश्चिदात्मा सर्वप्रत्यगात्मा तथाऽपि किमि-
त्यस्य न संबन्धस्तत्राऽऽह । सर्वेति । संबन्धस्य द्विष्टत्वादेकत्रायोगादिति
भावः ॥ ४१३ ॥

एकनीडत्वहेतूत्था साक्षिणः साक्ष्यसंगतिः ॥

न तु मोहोन्यचिद्विम्बहेतुवृत्तव्यपेक्षया ॥ ४१४ ॥

वास्तवसंबन्धाभावे कथं साक्षित्वं तत्राऽऽह । एकेति । एकस्मिन्कूटस्थचैतन्ये स्थित-
त्वमज्ञानादिसाक्ष्यस्याऽऽभासस्य चास्ति तदन्तश्च साक्षी तस्मादेकाश्रयत्वात्संगतेर्युक्ता

६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४४९

साक्षितेत्यर्थः । विधान्तरेण संबन्धं धुनीते । न त्विति । अज्ञानकृतश्चिदाभासस्तस्य हेतु-
श्चैतन्यं तत्स्वरूपपेक्षया न साक्षित्वं किंत्वविद्यातज्जयोश्चैतन्याभासानुवृत्त्येत्यर्थः ॥ ४१४ ॥

कूटस्थात्मैकहेतूत्यचिद्विम्बो मोहगस्तु यः ॥

स्वोपादानानुरोधित्वात्केनचिन्नास्य संगतिः ॥ ४१५ ॥

किंचाऽऽभासस्यापि वस्तुतो न केनचिद्योगः किमु चैतन्यस्यातोऽविद्योत्थसंगतेरेव
साक्षितेत्याह । कूटस्थेति । स्वोपादानं कूटस्थमसङ्गमात्मवस्तु तदनुरोधित्वादिति
यावत् ॥ ४१५ ॥

चिदाभासाश्रयाज्ञानात्कार्यसंगतिहेतुतः ॥

स्वाभासान्तः परोऽप्यात्मा ध्यायतीवेति वीक्ष्यते ॥ ४१६ ॥

ध्यातृत्वादेः साक्षिणि वस्तुतोऽसत्त्वमुक्त्वा ध्यायतिवाक्यार्थमनुवदति । चिदाभा-
सेति । तदाश्रयादज्ञानात्कार्यप्रपञ्चेन साक्ष्येण संबन्धात्परोऽप्यात्मा स्वाभासविशिष्टो
ध्यायतीव लेलायतीवेति प्रतीतो भवतीत्यर्थः ॥ ४१६ ॥

प्रत्यङ्मोहैकमात्रोत्थं ध्यानलेलायनादिकम् ॥

तन्मिथ्याप्रतिपत्त्यर्थमिवेति व्यपदिश्यते ॥ ४१७ ॥

इवशब्दार्थमाह । प्रत्यङ्ङिति ॥ ४१७ ॥

अभ्रयानं यथाऽज्ञानाच्छशभृत्यध्यवस्यति ॥

क्रियाकारकवद्बुद्धिं तथा तत्साक्षिणीक्षते ॥ ४१८ ॥

इवशब्दद्योतितं तन्मिथ्यात्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अभ्रेति । अज्ञानादिति
च्छेदः ॥ ४१८ ॥

धर्मधर्म्यभिसंबन्धौन्यथा मोहैकसंश्रयात् ॥

अस्पृशन्नपि नीलं खमिति संभावयेत्तथा ॥ ४१९ ॥

आत्मप्रत्ययगम्येऽर्थे निष्क्रियेऽकारकेऽफले ॥

क्रियाकारकवद्वस्तु संभावयति तज्जडः ॥ ४२० ॥

चन्द्रमसः स्वतोऽपि गतिः संभवति प्रतीचो नैवमिति मन्वानो दृष्टान्तान्तरमाह ।
धर्मेति । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥

तस्मात्संभावनामात्रः संसारः प्रत्यगात्मनि ॥

उक्तेऽर्थे संशयश्चेत्स्यात्प्रत्यगृह्यथा समीक्ष्यताम् ॥ ४२१ ॥

इवशब्दार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । वस्तुतः संसारसंस्पर्शासंभवस्तच्छब्दार्थः ।
तत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति । उक्त इति ॥ ४२१ ॥

१४५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आत्ममात्रावसायित्वान्नानात्मार्थस्पृगीक्ष्यते ॥

आत्मधीरात्मसंबन्धो नातोऽनात्मन ईक्ष्यते ॥ ४२२ ॥

ननु प्रत्यग्दृष्टिरपि संसारं प्रतीचि गोचरयति सुख्यहं दुःख्यहमिति प्रतीतेस्तत्कुतोऽ-
संसारित्वं तत्राऽऽह । आत्मेति । ननु साऽऽत्ममात्रमवगाहमानाऽपि तन्निष्ठं सुखादि
नान्तरीयकत्वेनावगाहते घटदृष्टिरिव तन्निविष्टं रूपं तत्राऽऽह । आत्मसंबन्ध इति ।
न हि केवलमात्मानं स्पृशन्ती धीरर्थान्तरं स्पृष्टुमीष्टे तद्धीत्वव्याघातान्न चाऽऽत्मनि दुःखा-
दियोगे कैवल्यं घटदृष्टिस्तु विशिष्टमेव विषयी करोतीति वैषम्यमिति भावः ॥ ४२२ ॥

ससमानोक्तिसंबन्धमन्यथाऽन्ये प्रकुर्वते ॥

धीमनश्चक्षुरादीनि भिन्नरूपाणि सर्वथा ॥ ४२३ ॥

नानाज्योतींषि सिद्धानि संहतानि मिथस्तथा ॥

विलक्षणानामपि सतां सामान्यं संहतात्मनाम् ॥ ४२४ ॥

स समानः सन्नित्यादिवाक्यस्य भाष्योक्तां व्याख्यामुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामादेय-
त्वेन वदन्नादौ प्रसङ्गमाह । ससमानेति । कथमन्यथात्वं संबन्धस्येत्युक्ते तद्वक्तुं
तदीयं पूर्वपक्षमाह । धीमन इति । एकादशेन्द्रियाण्यादित्यादिज्योतिरनुगृहीतानि
विलक्षणानि प्रसिद्धानि तथाऽपि मिथःसंहत्यकारीणीष्टानीत्यर्थः । कथं विलक्षणानां
संहत्यकारित्वं तत्राऽऽह । विलक्षणानामिति । उक्तरीत्या मिथो विलक्षणानामपि
चक्षुरादीनामेकदेहस्थत्वेन सालक्षण्यमप्यस्त्यतः संहतात्मनामर्थक्रियाकारितेत्यर्थः
॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥

सालक्षणेऽपि च सति बुद्धेरेव विलक्षणः ॥

भोक्तृत्वं नाम धर्मः स्याच्चक्षुषो दर्शनं यथा ॥ ४२५ ॥

तेषामेवं सालक्षणेन संहतात्मनामर्थक्रियाकारित्वे फलभाक्त्वव्यवस्था कथमित्या-
शङ्क्याऽऽह । सालक्षणेऽपीति । उक्तं हि सालक्षणेऽपि सत्येव बुद्धेरेव धर्मो
विलक्षणोऽस्य भोक्तृत्वमिति ॥ ४२५ ॥

बुद्ध्यादिव्यतिरेकोऽयं नैवं सत्युपपद्यते ॥

प्रतीच उपपन्नस्तु स समान इतीर्यते ॥ ४२६ ॥

तत्र कथं व्यतिरिक्तोपपद्यत इतिफलोक्तिभाष्यार्थमाह । बुद्ध्यादीति । तदीय-
सिद्धान्तमाह । उपपन्नस्त्विति । आत्मनो बुद्ध्याद्यव्यतिरेकाशङ्कां निरासितुं वाक्य-
मित्यर्थः ॥ ४२६ ॥

समानः सन्नुभौ लोकौ स्वप्नबुद्धान्तसंज्ञितौ ॥

जन्मेदं च परं चैव संसरत्येष न स्वतः ॥ ४२७ ॥

तदक्षराणि व्याचष्टे । समानः सन्निति । सन्नित्यस्मादधस्तादेवकारः संबध्यते
॥ ४२७ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४५१

बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तोऽयं न चेदात्मा भवेत्तदा ॥

भूतमात्राविशेषत्वादुभयोरपि लोकयोः ॥ ४२८ ॥

उभयत्रापि युगपद्भोगः स्यान्न तु दृश्यते ॥

तद्भावभावतस्तस्मादन्यज्ज्योतिरितीक्ष्यताम् ॥ ४२९ ॥

कथमात्मनो बुद्ध्यादिव्यतिरेकः साधितस्तत्राऽऽह । बुद्ध्यादीति । उक्तं च , स एष यदि व्यतिरिक्तो न स्यादुभयोरपि लोकयोर्भूतसमुदायाविशेषादुभयत्रापि भोग उत्पद्येत न तु भवतीति । अतोऽवगम्यतेऽस्ति किञ्चिद्व्यतिरिक्तं यद्भावाद्भवति यदभावान्न भवतीतिभाष्येण फलितमाह । तद्भावेति । व्यतिरिक्तात्मज्योतिषो भावे भोगस्य भावादन्यथा चाभावाद्यतिरिक्तात्मज्ज्योतिरित्यर्थः । यस्माद्बुद्ध्यादिसमानस्तावुभौ लोकौ संचरति पर्यायेण तस्माद्व्यतिरिक्त इत्युक्तम् ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥

पर्यायेण समानः सङ्ख्यौ यस्माद्ब्रजत्ययम् ॥

आत्मा बुद्ध्यादितस्तस्माद्व्यतिरिक्तोऽवसीयताम् ॥ ४३० ॥

व्यतिरेके हेत्वन्तरमाह । पर्यायेणेति ॥ ४३० ॥

देवताभोगशङ्का च विद्यते नेह काचन ॥

उत्क्रान्तिस्वप्नकालेषु ताः प्रयान्ति यथागतम् ॥ ४३१ ॥

बुद्ध्यादेर्भोक्तृत्वं निराकृत्य करणानुग्राहकदेवतानामस्मिन्देहे भोक्तृत्वमाशङ्क्य प्रस्तुतवाक्येनैव निरस्यति । देवतेति । तद्भोगपक्षे स्वप्नादौ भोक्त्रभावः स्यात्तदा तासामाध्यात्मिकपरिच्छेदं हित्वाऽऽधिदैविकात्मनाऽवस्थानादतस्तदन्यो भोक्तृत्यर्थः ॥ ४३१ ॥

ईश्वराणां न च न्याय्यो भोगः प्रत्यवरस्तथा ॥

देवताभ्योऽन्यदेवातो ज्योतिरात्मेति गम्यताम् ॥ ४३२ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । ईश्वराणामिति ॥ ४३२ ॥

विभुत्वादेवतानां च भोगः स्यादैककालिकः ॥

न चासावस्ति तेनान्यदात्मज्योतिः प्रतीयताम् ॥ ४३३ ॥

युक्त्यन्तरमाह । विभुत्वादिति । आत्मनो विभुत्वेऽपि सहायवशाद्भोगव्यवस्था नैवं देवतानां स्वातन्त्र्यात्मकर्मपारवश्ये तत्त्वव्याघातान्न चेश्वरो भोक्ता भोक्त्रीणां देवतानामुदाहरणं न च भोक्तृत्वे कर्मपारवश्यमावश्यकं तथाऽप्यनेकभोक्तृप्रसक्त्या नास्मिन्देहे तद्भोक्तृत्वमिति भावः ॥ ४३३ ॥

स्वार्थचिन्मात्रभोक्तृश्च प्रात्यक्ष्यात्तद्विरोधिनः ॥

न भोक्तृत्वं विना मानादाशङ्का निष्प्रमाणिका ॥ ४३४ ॥

करणसमुदायस्य देवतासमुदायस्य वाऽत्र भोक्तृत्वमतिरिक्ते तस्मिन्मानाभावादित्या-

१४५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

शङ्क्याऽऽह । स्वार्थेति । तद्विरोधिनश्चिन्मात्रविरोधिना देवतासमुदायस्य करणसमुदायस्य वेत्यर्थः । तथाऽपि शङ्क्यते व्यतिरिक्तस्य भोक्तृत्वं नेत्याह । विनेति । निष्प्रमाणिका परिमितिहीनाऽतिप्रसङ्गिनीति यावत् ॥ ४३४ ॥

अभिव्यञ्जकधर्मा वा परिस्पन्दात्मकास्तथा ॥

नाऽऽत्मनोऽस्य स्वतः सन्ति तत्साक्षित्वाच्च ते मृषा ॥ ४३५ ॥

समानवाक्यस्य परोक्तां व्याख्यामुक्त्वा ध्यायतिवाक्यस्य तदिष्टं तात्पर्यमाह । अभिव्यञ्जकेति । ध्यानचलनोपलक्षिता दर्शनवचनादयो नाऽऽत्मनः स्वतो विद्यन्ते तत्साक्षित्वेनात्यन्तवैलक्षण्यात्तस्मात्तास्मिन्भासमानो ध्यानादिसंसारो मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ४३५ ॥

बुद्धिस्थश्चलतीवाऽऽत्मा ध्यायतीव च कल्प्यते ॥

नौगतस्य यथा वृक्षास्तद्वत्संसारविभ्रमः ॥ ४३६ ॥

ध्यायतिवाक्याक्षराणि व्याचष्टे । बुद्धिस्थ इति । इवशब्दार्थं सदृष्टान्तमाह । नौगतस्येति । यथा नौस्थस्य तीरस्था वृक्षा नावि चलन्त्यां चलन्तो दृश्यन्ते तथा बुद्धिस्थस्य तच्चलनादिकं मत्वाऽऽत्मनि तद्भ्रान्तिर्वस्तुतो न चलनाद्यस्तीत्यर्थः ॥ ४३६ ॥

तटस्थनरवन्नावो नौस्थो नैवेक्षते गतिम् ॥

नौगत्येकप्रयुक्तत्वान्नाव्येकाग्रेक्षणोऽपि सन् ॥ ४३७ ॥

ननु नौस्थस्तीरजेषु तरुषु गतिं पश्यन्नपि नाऽऽत्मनि पश्यति तत्कथं धीसाक्षिणः स्वात्मनस्तद्वत्संसारोपलब्धिस्तत्राऽऽह । तटस्थेति । यथा तीरस्थो नरो नावो गतिमीक्षते नैवं नौगतो नावि समाहितचक्षुरपि तद्वतामेव गतिमवगच्छति किंतु तद्वतिप्रयुक्त्या स्वात्मन्यपि तामारोप्याहं गच्छामीति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ४३७ ॥

यथैवं धिषणैकत्वे ध्यानलेलायने धियः ॥

साक्षी स्वात्मातिरेकेण न पश्येन्नौस्थवत्पृथक् ॥ ४३८ ॥

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । बुद्धिसाक्षी तदैक्याध्यासे सति तद्वतमेव ध्यानाद्यात्मातिरेकेण केवलबुद्धिस्थतया न पश्यति किंत्वात्मस्थतयेत्यर्थः । तत्रोक्तदृष्टान्तं स्मारयति । नौस्थवदिक्षि । यथा नौस्थो नरः स्वस्मात्पृथङ्नौस्थामेव गतिं न पश्यति तद्वदिति यावत् ॥ ४३८ ॥

तटस्थनरवद्यस्माद्ध्यानकम्पादिधर्मिकाम् ॥

धियं साक्षीक्षते तस्मात्प्रत्यग्ध्यानादिवर्जितः ॥ ४३९ ॥

तर्हि तद्वदात्मनः स्वगतमपि ध्यानादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तटस्थेति । यथा तटस्थो नरो नद्यां गत्यादिधर्मकं नावादि पश्यन्न तद्वर्मा तथा ध्यानादिधर्मवर्ती बुद्धिमीक्षमाणः साक्षी वस्तुतो न तद्वर्मीत्यर्थः ॥ ४३९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४५३

नौप्रयुक्तातिरेकेण न नौस्थस्य गतिस्थिती ॥

यतोऽतस्ते न जानाति नावो नौस्थस्तटस्थवत् ॥ ४४० ॥

तटस्थनरवदित्युक्तं व्यनक्ति । नौप्रयुक्तेति । नौगतिस्थित्यतिरेकेण नौस्थस्य ते यतो न स्तो न हि तस्यामवस्थायां तस्य गत्यादौ स्वातन्त्र्यमतस्तटस्थवन्नौस्थो न नौगते स्थितिगती प्रत्येति किंत्वात्मन्यप्यारोप्य ते भ्राम्यतीति योजना ॥ ४४० ॥

नौसतच्चापरिज्ञानाद्विपरीतप्रकल्पेना ॥

नौः स्थिता तीरजा वृक्षा द्रुतं यान्तीति निश्चितिः ॥ ४४१ ॥

दृष्टान्तमुपसंहरति । नाविति । तदेवोदाहरति । नौरिति ॥ ४४१ ॥

चैतन्याभासपर्यन्तं साक्षिणः परमात्मनः ॥

बुद्ध्याद्यव्यतिरेके हि न स्याद्दीवृत्तिसाक्षिता ॥ ४४२ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । चैतन्येति । बुद्ध्याद्यभेदे न साक्षितेत्यत्र बुद्ध्यादिदृष्टान्ताव-
द्येती हिशब्दः । परमात्मैव स्वाभासान्तः साक्षी, तस्य बुद्ध्याद्यनतिरेके न तत्साक्षित्व-
मतिरेकेऽपि तदज्ञानाद्व्यानादिकल्पनेत्यर्थः ॥ ४४२ ॥

निःशेषधीविकाराणां यस्मात्साक्षित्वमात्मनः ॥

वैलक्षण्यमतः सिद्धं विकारिभ्योऽस्य साक्षिणः ॥ ४४३ ॥

परपक्षमादेयमुपसंहरति । निःशेषेति ॥ ४४३ ॥

साक्षितच्चापरिज्ञानात्तद्विरुद्धार्थकल्पनम् ॥

साक्षिसाक्ष्यादिमिथ्याधीस्तत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ ४४४ ॥

आत्मनि संसारस्य कल्पितत्वमनुवदति । साक्षीति । तत्कल्पनाफलमाह । साक्षि-
साक्ष्यादीति । भोक्तृभोग्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् ॥ ४४४ ॥

कुतः पुनरिदं ज्ञानं धीसमानाश्रयत्वतः ॥

लोकसंचरणाद्यस्य तत्साक्षित्वाच्च तु स्वतः ॥ ४४५ ॥

स हीत्याद्यवतारयितुं चोदयति । कुत इति । संचरणादीत्यादिशब्देन ध्यानदर्श-
नादि वदनादि च गृह्यते ॥ ४४५ ॥

स हीतिहेतुनिर्देश उक्तसिद्ध्यर्थमिष्यते ॥

स आत्मा यः स्वयंज्योतिरनुमानेन दर्शितः ॥ ४४६ ॥

बुद्ध्या सहैक्याध्यासादस्याऽऽत्मनो लोकद्वयसंचारादि न स्वतस्तत्साक्षित्वादित्ये-
तज्ज्ञानं कुतो ज्ञातमितिचोद्योत्तरत्वेन वाक्यमादत्ते । स हीतीति । तत्र हीत्ययं

१ क. ग. 'युक्त्यति' । २ क. 'किंचाऽऽत्म' । ३ ख. 'स्पनम् । नौः । ४ ग. 'र्यन्तसा' ।
५ ख. 'ज्ञातं' ।

१४५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

हेतोर्निर्देश इति यावत् । उक्तसिद्ध्यर्थं बुद्ध्यविवेकादात्मनः संचरणादिनिश्चयार्थमित्यर्थः । हिशब्दार्थं प्रतिज्ञाय सशब्दार्थमाह । स इति ॥ ४४६ ॥

प्रत्यङ्गविद्यया यां यामवस्थामभिमन्यते ॥

तत्तन्नामाप्नुपादत्ते स्वप्नो भूत्वेत्यतो वचः ॥ ४४७ ॥

कथं तत्र स्वप्नशब्दो रूढियोगयोरभावादत आह । प्रत्यङ्गविति ॥ ४४७ ॥

बुद्धिजागरणे यद्वज्जागर्मीत्यभिमन्यते ॥

बुद्धिस्वापेऽपि तत्साक्षात्स्वप्नो भूत्वेति मोहधीः ॥ ४४८ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह । बुद्धीति । तज्जाग्रत्स्वापयोरात्मनि तदभिमाने हेतुमाह । तत्साक्षादिति । मोहादात्मनि स्वप्नधीरिति फलितमाह । स्वप्न इति ॥ ४४८ ॥

इमं लोकमिदं जन्म स्वप्नो भूत्वाऽतिवर्तते ॥

स्वाप्नान्भोगांस्ततो भुङ्क्ते जाग्रद्भावनयाऽञ्जितः ॥ ४४९ ॥

इमं लोकमित्यादि व्याकरोति । इममिति । इदं जन्म जागरितावच्छिन्नमित्यर्थः । जागरितमतिक्रान्तस्य सुषुप्तवद्भोगाभावमाशङ्क्याऽऽह । स्वाप्नानिति । जागरात्तर्हि स्वापे न वैषम्यं नेत्याह । जाग्रदिति ॥ ४४९ ॥

धर्मादिकारणोद्भूतवासनाराशिसाक्षितौ ॥

आत्मनोऽकारकस्यैव भोग इत्यभिधीयते ॥ ४५० ॥

कथं भोक्तृत्वे शुद्धतेत्याशङ्क्य भोगस्वरूपमाह । धर्मादीति ॥ ४५० ॥

जाग्रल्लोकं यतो हित्वा स्वप्नलोकं प्रपद्यते ॥

तस्मादसङ्गोऽकर्ता च स्वयंज्योतिरितीक्ष्यताम् ॥ ४५१ ॥

प्रकृतवाक्यस्थहिशब्दद्योतितं हेतुं स्फुटयति । जाग्रदिति । स्वतः संसारित्वे जागरं नातिक्रामेत्स्वभावत्यागायोगात्तत्स्वतोऽसंसारितेति भावः ॥ ४५१ ॥

आत्माविद्यैव मृत्युः स्यान्नित्यस्यापि मृतेस्ततः ॥

मृत्युर्वै तम इत्याह श्रुतिरप्यात्मनिह्वंत् ॥ ४५२ ॥

मृत्यो रूपाणीत्यत्र मृत्युशब्दार्थमाह । आत्मेति । तत्र हेतुमाह । नित्यस्येति । मृतेस्तदभिमानादिति यावत् । अविद्याया मृत्युशब्दत्वे श्रुतिमाह । मृत्युरिति । श्रौतेऽर्थे युक्तिमुक्तां स्मारयति । आत्मेति । तमःशब्दिताऽविद्या नित्यसिद्धमप्यात्मानं निह्वते 'प्रमाणं वस्त्वनादृत्य परमात्मेव तिष्ठतीति' न्यायादतोऽसौ मृत्युरित्यर्थः ॥ ४५२ ॥

१ ख. 'त्साक्षात्स्व' । २ ख. 'त्साक्षादि' । ३ ख. ग. 'ता । याऽऽत्म' । ४ ख. ग. 'स्यैष भो' । ५. क. ख. 'वान् ॥ ४५२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४५५

स्वतोमृतस्य मरणं नाविद्यातो यतोऽन्यतः ॥

अविद्यामात्मनो मृत्युं तस्मादाहुर्विपश्चितः ॥ ४५३ ॥

आत्मनो मृतिहेतौ मृत्युशब्देऽपि तमःशब्दो गुणविशेषवाचीत्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वत इति । तत्रैव विद्वत्प्रसिद्धिमाह । अविद्यामिति ॥ ४५३ ॥

प्राणोत्क्रान्तिनिषेधोक्तिर्यत आत्मावबोधतः ॥

सम्यग्ज्ञानस्य बाध्योऽर्थस्तस्मान्मृत्युरितीर्यते ॥ ४५४ ॥

आत्माविद्यैव मृत्युरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । प्राणेति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति
विदुषो मरणं निषिध्यते न च सम्यग्ज्ञानमज्ञानादन्यन्निवर्तयत्यतस्तन्निवर्त्यो मृत्युरज्ञान-
मेवेत्यर्थः ॥ ४५४ ॥

रूप्यते यैरसौ मृत्युः कार्याणि करणानि च ॥

तानि रूपाणि भण्यन्ते मृत्योस्तस्य परात्मनः ॥ ४५५ ॥

रूपशब्दार्थमाह । रूप्यत इति । परात्मनस्तदुपाधेः साभासस्याज्ञानस्येति
यावत् ॥ ४५५ ॥

विषमस्थं यतः सर्वं प्राणव्यापत्तिकारणम् ॥

तुपाग्रमात्रमपि हि मृत्युः सर्वमिदं ततः ॥ ४५६ ॥

आत्माविद्या मृत्युस्तस्य रूपाणि कार्यकरणानीत्युक्त्वा सर्वमनात्मजातं मृत्युरिति
प्रकारान्तरमाह । विषमस्थमिति । कण्ठादिनिष्ठस्योर्ध्वमधश्च निर्गन्तुमसमर्थस्याल्पी-
यसोऽप्यन्नपानादेर्मृतिहेतुत्वमनुभवसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ४५६ ॥

मौढ्यं जाड्यमविद्या स्यान्नित्यबुद्धात्मवस्तुनः ॥

अनात्मनि च तदृष्टं तेन मृत्युरिदं जगत् ॥ ४५७ ॥

तत्र हेत्वन्तरमाह । मौढ्यमिति । अज्ञानं हि मौढ्यापरपर्यायं मृत्युरित्युक्तं
मौढ्यं चानात्मन्यपि स्वरूपतया दृश्यते तेन सोऽपि मृत्युरित्यर्थः ॥ ४५७ ॥

न हि प्रमाणतो मृत्युः शक्यो दर्शयितुं ततः ॥

रूपाणि मृत्योस्तेन स्युः कार्याणि करणानि च ॥ ४५८ ॥

किमित्येवंरूपस्य मृत्यो रूपाणि कार्यकरणान्युच्यन्ते तत्राऽऽह । न हीति ।
प्रमाणनिरस्यत्वं ततःशब्दार्थः । मृत्योर्मानगम्यत्वायोगे तद्गमकत्वेन रूपोपन्यास इति
फलितमाह । रूपाणीति ॥ ४५८ ॥

अतिक्रामति तान्यात्मा जाग्रत्स्थानाश्रयाण्यतः ॥

क्रियाफलाश्रयाण्येष तस्माच्छुद्धो ध्रुवश्च सः ॥ ४५९ ॥

प्रकृतं वाक्यार्थमुपसंहरति । अतिक्रामतीति । अतःशब्दो यस्मादर्थः । जागरा-
त्स्वप्नावेशे यस्मात्तान्यतिक्रामति तस्मात्कूटस्थो निर्मलश्च प्रत्यग्धातुरित्यर्थः ॥ ४५९ ॥

१४५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

अस्ति शुद्धो ध्रुवश्चाऽऽत्मा स चैक इति यतिस्थितम् ॥

अस्यैवार्थस्य दार्ढ्यार्थं पूर्वपक्ष उदीर्यते ॥ ४६० ॥

आत्मा कूटस्थत्वादिरूपः सिद्धश्चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अस्तीति ।
पूर्वपक्षं कृत्वा तन्निरासे यथोक्तोऽर्थो दृढो भवति पूर्वपक्षविशुद्धा हीति न्यायात्तदुत्तर-
ग्रन्थोऽर्थवानित्यर्थः ॥ ४६० ॥

ननु धीव्यतिरेकेण धीसाक्षी नाधिगम्यते ॥

धिया समान इत्येवं यः प्रागात्मोपपादितः ॥ ४६१ ॥

पूर्वपक्षं विवृणोति । नन्विति ॥ ४६१ ॥

तत्सद्भावे न नो मानं प्रत्यक्षानुमयोर्यतः ॥

किञ्चिदप्यस्ति तत्सिद्धिरतः स्यान्निष्प्रमाणिका ॥ ४६२ ॥

तत्र हेतुमाह । तत्सद्भाव इति । प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वयमेव मानं सर्वज्ञवचना-
र्थो विसंवादिज्ञानं प्रमाणमित्युक्त्वा तद्विविधं प्रत्यक्षमनुमानं चेत्युक्तेर्न च ताम्यामन्य-
तरेण परेष्टात्मदृष्टिरतस्तदसत्त्वमित्यर्थः ॥ ४६२ ॥

पूर्वधीव्यतिरेकेण तत्कालीना परा यथा ॥

न धीः प्रत्यक्षगम्यैवं नाऽऽत्मा प्रत्यक्षगोचरः ॥ ४६३ ॥

तत्राध्यक्षाभावं स्पष्टयति । पूर्वोति । यथैकस्मिन्संताने पूर्वज्ञानातिरेकेण ज्ञानान्तरं
तत्तुल्यकालं न प्रत्यक्षं तथाऽऽत्माऽपि धीव्यतिरिक्तो न प्रत्यक्ष इत्यर्थः ॥ ४६३ ॥

न चानुमानतस्तस्य सद्भावोऽप्यवधार्यते ॥

सति धर्मिणि धर्माणां चिन्तेयमुपपद्यते ॥ ४६४ ॥

यद्दृश्यं तत्स्वातिरिक्तदृश्यं यथा घटो दृश्या चयं धीरित्यनुमानात्तत्सिद्धिरित्याशङ्क्य
साध्यवैकल्यमभिप्रेत्याऽऽह । न चेति । प्रत्यक्षतो यथेत्यपर्यर्थः । प्रमाणादतिरिक्ता-
त्मासिद्धौ तस्य शुद्धत्वादि दूरोत्सारितमित्याह । सतीति ॥ ४६४ ॥

व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्यत्तु सादृश्यभ्रमकारणात् ॥

तद्विवेकापरिज्ञानाद्युक्तं तच्चाभ्युपेयते ॥ ४६५ ॥

यौ भास्यभासकौ तौ मिथो भिन्नौ यथा घटालोकौ भास्यभासकौ च बुद्ध्यात्माना-
वित्यनुमानात्तयोर्भेद इत्याशङ्क्याऽऽह । व्यङ्ग्येति । घटालोकयोः संश्लिष्टयोः सादृ-
श्यात्तादात्म्यभ्रान्तिहेतोर्विवेकाग्रहादभेदधीर्वस्तुतस्तु भेदस्तथा बुद्ध्यात्मनोरपीति यदुक्तं
ससमानवाक्ये तत्रोदाहरणमुपेतमित्यर्थः ॥ ४६५ ॥

व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्भेदस्तत्संबन्धात्पुरा यतः ॥

प्रमान्तरोपलब्धोऽतः काममस्तु तयोर्भिदा ॥ ४६६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४५७

तत्र हेतुः । व्यङ्ग्येति । तत्संबन्धात्तयोर्मिथः संश्लेषादिति यावत् । प्रमान्तरं तादात्म्यधीविरोधिप्रत्यक्षम् ॥ ४६६ ॥

सादृश्यतस्त्वभिन्नोऽयमिति भ्रान्तिरियं मता ॥

तद्भेदस्योपलब्धत्वात्तद्योगात्प्राक्प्रमाणतः ॥ ४६७ ॥

संश्लिष्टयोर्घटालोकयोस्तर्हि कथमभेददृष्टिस्तत्राऽऽह । सादृश्यतस्त्विति । तद्भा-
नित्वे पूर्वोक्तमेव हेतुमाह । तद्भेदस्येति । तद्योगाद्घटालोकयोर्मिथःसंश्लेषादिति
यावत् । तद्भेदस्याध्यक्षत्वात्तदभेदो भ्रान्तस्ते बुद्ध्यात्मभेदेऽनुमानाभावात्स एव भ्रान्तोऽ-
भेदस्तु परमार्थ इत्यर्थः ॥ ४६७ ॥

धीरेव चित्स्वरूपेयं प्रथते ग्राहकात्मना ॥

तथा विषयरूपेण सैवैका प्रथते द्विधा ॥ ४६८ ॥

कथं सत्युक्तेऽनुमाने भेदस्य भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्याध्यक्षविरोधं मत्वाऽऽह ।
धीरिति ॥ ४६८ ॥

नातो धीव्यतिरेकेण प्रत्यगात्मोपलभ्यते ॥

प्रत्यक्षतोऽनुमानाद्वा यो धीसाक्षीति भण्यते ॥ ४६९ ॥

बुद्धेरेव द्विधाभौने फलितमाह । नात इति ॥ ४६९ ॥

यश्च पूर्वमुपन्यस्तो दृष्टान्तो भेदसिद्धये ॥

व्यङ्ग्यव्यञ्जकवद्भेदः साक्षिसाक्ष्यार्थयोरिति ॥ ४७० ॥

व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्भेदमुपेत्य बुद्ध्यात्मनोः स नेत्युक्तमिदानीं तयोरपि स नास्तीति
साध्यवैकल्यं वक्तुमुक्तमनुवदति । यश्चेति । यथा घटालोकयोर्भेदस्तथा बुद्ध्यात्मनोरपीति
तद्भेदसिद्ध्यर्थं यो दृष्टान्तः पूर्वमुपन्यस्त इति योजना ॥ ४७० ॥

त्वदभ्युपगमादेव तदभ्युपगतं मया ॥

परमार्थेन तत्रापि नैव भेदोऽस्ति कश्चन ॥ ४७१ ॥

तद्दृष्टान्तेऽभ्युपगमवादं दर्शयति । त्वदिति । उदाहरणं तदर्थः । दृष्टान्ते भेद-
स्याध्यक्षत्वान्नाभ्युपगममात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । परमार्थेनेति । दार्ष्टान्तिकं दृष्टान्तयि-
तुमपिशब्दः ॥ ४७१ ॥

अवभासात्मकः कुम्भः क्षणमात्रस्थितिर्यतः ॥

अन्योऽन्यश्च प्रबन्धेन यतस्तत्रापि जायते ॥ ४७२ ॥

घटालोकयोस्तु वस्तुतो भेदाभावे फलितमाह । अवभासेति । कथं घटस्याऽऽलोक-
संसृष्टस्यापि तदात्मत्वं तत्राऽऽह । क्षणेति । यतः सालोको घटः क्षणमात्रमेव तिष्ठ-

१ ख. 'शेषमाह । २ घ. 'भावेन फ' । ३ ग. नश्चापि । ४ क. ख. 'त्रमवति' ।

१४५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

त्यतस्तयोर्भेदस्य दुर्ग्रहत्वादभेद एवेत्यर्थः । सालोको घटः क्षणमात्रवृत्तिश्चेत्तत्र कथं
स्थायित्वधीस्तत्राऽऽह । अन्योऽन्यश्चेति । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः । अतः साध्यविकल-
तेति शेषः ॥ ४७२ ॥

विज्ञानमात्रमथवा वस्तु स्यात्पारमार्थिकम् ॥

क्षणभङ्गि घटाभासं ऋत्नानेकविशेषणम् ॥ ४७३ ॥

बाह्यार्थवादेनानुमानं दूषयित्वा विज्ञानवादमादत्ते । विज्ञानेति । सिद्धान्ताद्विशेष-
माह । क्षणेति । व्यवहारार्थं विशिनष्टि । घटेति । कथं तर्हि पटादिव्यवहारस्तत्राऽऽह ।
ऋतेति ॥ ४७३ ॥

एवं च सति दृष्टान्तो भवतो नोपपद्यते ॥

सर्वस्य ज्ञानमात्रत्वात्तदन्यासंभवत्वतः ॥ ४७४ ॥

किमस्मिन्पक्षे यथोक्तानुमानदूषणं तदाह । एवं चेति । विज्ञानमात्रे तत्त्वे सतीति
यावत् । आश्रयहीनत्वादिति भावः । अनुपपत्तिं स्फुटयति । सर्वस्येति । यद्वाह्यं तद्वा-
हकधीमात्रं यथा धीग्राह्यं च घटादीत्युक्तं समर्थयते । तदन्येति ॥ ४७४ ॥

तस्यैव ज्ञानमात्रस्य ग्राह्यग्राहकलक्षणम् ॥

मलं प्रकल्प्य तत्स्वास्थ्यं शुद्धिं व्याचक्षतेऽपरे ॥ ४७५ ॥

ग्राह्यग्राहकभेदस्याध्यक्षत्वाद्भुक्तानुमानस्य तद्विरोधमाशङ्क्याऽऽह । तस्येति
तत्स्वास्थ्यं तस्य स्वरसभङ्गुरस्य विज्ञानमात्रत्वमिति यावत् । अपर इति विज्ञानवादिनामे-
वोक्तिः ॥ ४७५ ॥

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासिवबुद्धिभिः ॥

ग्राह्यग्राहकसंविचिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ ४७६ ॥

ग्राह्यग्राहकभावस्य कल्पितत्वं न बौद्धराद्धान्तस्ते खल्वेकत्र विज्ञाने तद्भावं वास्त-
वमिच्छन्तीत्याशङ्क्य तत्कल्पितत्वे कीर्तिवाक्यमुदाहरति । अभिन्नोऽपीति । तस्माच्च
वस्तुतो ग्राह्यग्राहकभेदोऽस्तीति शेषः ॥ ४७६ ॥

तस्यापि शुद्धरूपस्य शान्तिमन्ये प्रचक्षते ॥

मलवत्संवृतं रूपं यस्मात्तस्यापि कल्पितम् ॥ ४७७ ॥

विज्ञानवादमुक्त्वा शून्यवादं दर्शयति । तस्यापीति । तत्र हेतुः । मलवदिति
अस्यार्थः—अर्थाभावे कथं ज्ञानं ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्तेः ।

“पररूपं स्वरूपेण यया संव्रियते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ॥

तया संवृतनानात्वाः संवृत्या भेदिनः स्वयम् ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४५९

अभेदिन इवाऽऽभ्रान्ति" इति न्यायाद्रागादिमलवत्संवृतिकल्पितार्थवशाज्ज्ञानाविरोधश्चे-
त्तर्हि तत्कल्पितमेव ज्ञानमस्तु लाघवात्सर्वस्यापि शब्दार्थस्य वैकल्पिकत्वात् । यथाऽऽह—

“अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिर्मितः ।

शब्दार्थस्त्रिविधो ज्ञेयो भावाभावोभयाश्रयः” इति ॥ ४७७ ॥

आत्माद्यर्थे च संवादाभावाद्वाक्यस्य नेष्यते ॥

प्रत्यक्षवत्प्रमाणत्वं नापि प्रत्यक्षतो गतिः ॥ ४७८ ॥

पक्षत्रयेऽपि नातिरिक्तोऽस्त्यात्मा मानाभावादित्युक्तम् । इदानीमागमादिष्टा-
त्मसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । आत्मादीति । आदिपदेन धर्माद्युक्तिः । प्रत्यक्ष-
मात्मादौ न ते मानं नाप्यनुमानमनङ्गीकारान्निरस्तत्वाच्चातस्तन्मानत्वेनाभिमाताग-
मस्य संवादाभावात्स्वतःप्रामाण्यस्य चाप्रमाणकत्वान्न तन्मानतेत्यर्थः । तत्र संमतं
दृष्टान्तमाह । प्रत्यक्षवदिति । न हि तदात्मादौ ते मानं तस्याऽऽगमैकगम्यत्वा-
ङ्गीकारात्तथा सोऽपि न तन्मानं संवादाधीनत्वान्मानत्वस्य तस्य चासत्त्वादित्यर्थः ।
अहमित्यध्यक्षादिष्टात्मदृष्टेरलं मानान्तरेणेत्येके तान्प्रत्याह । नापीति । अहंधीः
खालम्बनमात्रं काङ्क्षति न तस्य बुद्ध्याद्यातिरेकं स्थायित्वं चेति भावः ॥ ४७८ ॥

अनुमानविरोधाच्च न नित्यात्मादिसंभवः ॥

प्रमान्तरविरोधेन न प्रमेहास्ति काचन ॥ ४७९ ॥

वक्ष्यमाणक्षणिकत्वानुमानविरोधाच्च नेष्टात्मसिद्धिरित्याह । अनुमानेति । आत्म-
नोऽनात्मनो वा प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वसिद्धेर्न क्षणिकत्वं नेत्याह । प्रमान्तरेति । प्रत्य-
भिज्ञा केशादाविव भ्रान्तत्वादनुमानविरोधे न प्रमा । यथाऽऽह—

“स्मृतिः पूर्वानुभूतेऽर्थे दर्शनं वार्तमानिके ।

तयोरत्यन्तभेदे च कस्याभेदः प्रतीयताम् ॥

शब्दौ भिन्नौ स्वरूपेण वाच्योऽर्थोऽप्यतिभेदेवान् ।

स इत्येष परोक्षार्थे प्रत्यक्षे जायमित्यपि ॥

तस्मान्मिथ्या विकल्पोऽयं भिन्नेष्वेकार्थताग्रहः” इति ।

न च तद्भ्रान्तत्वपक्षेऽनुमानाप्रामाण्यं त्वन्मते स्वतोमानत्वादस्मन्मते च ज्वालादौ
क्षणिकत्वप्रत्यक्षसंवादात्तत्प्रामाण्यादतस्तद्विरोधान्न प्रत्यभिज्ञा मानमित्यर्थः ॥ ४७९ ॥

प्रत्यक्षस्यार्थसंवादादनुमित्यविरोधतः ॥

सौगतं दर्शनं पथ्यं दोषवत्स्वन्यदर्शनम् ॥ ४८० ॥

१४६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

सिद्धान्ते मानाभावस्ताद्विरोधश्चोक्तः संप्रति स्वमते तदुभयं नास्तीत्याह । प्रत्यक्ष-
स्येति । अस्यार्थः—अस्ति प्रत्यक्षस्य क्षणिकादावर्थे सर्वज्ञोक्तिसंवादः । यथाऽऽह—
सर्वज्ञवचनार्थेषु क्षणिकनैरात्म्यादिषु यत्संशयविपर्ययासहिततयोपदर्शितार्थप्रापकं ज्ञानं
तत्सर्वज्ञवचनार्थविसंवादीत्युच्यत इति । ताद्वि वर्तमानं गृह्णदवर्तमानव्यावृत्तमेव
गृह्णाति । उक्तं हि—तस्य विषयः स्वलक्षणमिति । वक्ष्यमाणक्षणेभङ्गानुमानेन च तस्य
संवादस्तस्मात्क्षणवादः श्रेयान्वादान्तरं त्याज्यमिति ॥ ४८० ॥

कल्पनेतरतः सर्वे सम्यङ्मिथ्येति मानतः ॥

सर्वज्ञान्यस्य मोक्षत्वादानावृत्तिश्च सेतस्यति ॥ ४८१ ॥

कथं सर्वस्य क्षणिकत्वे स्थायित्वव्यवहारस्तत्राऽऽह । कल्पनेति । सम्यङ्मिथ्यापदाम्यां
स्थायित्वास्थायित्वे कथ्येते, तत्र कल्पनया सर्वं सम्यगिति व्यवहारः, स्थायित्वे मानाभा-
वात् । न हि प्रत्यक्षमनुमानं वा तत्र मानं, ग्राह्यप्राप्यभेदेन क्षणिकादेरेव तद्विषयत्वोप-
गमात् । यथाऽऽह—चतुर्विधस्य प्रत्यक्षस्य स्वभावयोगितया स्वलक्षणारूप्यश्चतुरर्थः सत्य-
स्वभावो ग्राह्यो विषयस्तदन्यग्रहणे प्रयोजनाभावात्प्राप्यं तु सत्येषु नैरात्म्यादीति ।
अनुमानस्य तु यथोक्तनैरात्म्यादिसामान्यलक्षणमेव विषयः, प्राप्यं च तदेवेति च । सर्वं
मिथ्येत्यकल्पनया व्यवहारः, सर्वस्य क्षणिकत्वे मानस्य सत्त्वादित्यर्थः । कथं तर्हि
मोक्षसिद्धिर्ब्रह्ममोक्षान्वयिनोऽभावादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । सर्वेषां संसारक्षणा-
निरन्वयतो नाशादसंसारिक्षणानां चोत्पत्तेरनावृत्तिशब्दिता मुक्तिर्युज्यते तत्सर्वस्य क्षणि-
कत्वाद्ग्राह्यग्राहकभेदस्य मृषात्वादध्यक्षविरुद्धता प्रागुक्तानुमानेऽसिद्धेत्यर्थः ॥ ४८१ ॥

ग्राह्यग्राहकयोर्भेदो ननु भेदानुभूतितः ॥

भेदस्यैवं च मिथ्यात्वं प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ४८२ ॥

घटमहं जानामीति ग्राह्यग्राहकभेदस्य प्रत्यक्षत्वात्तदसत्त्वं तद्विरुद्धमिति प्रत्यक्षवि-
रुद्धतातादवस्थमाशङ्कते । ग्राह्येति ॥ ४८२ ॥

ग्राह्यादिभेदवद्द्रूपं प्रत्यक्षं लिङ्गसंमतम् ॥

एकस्योभयरूपत्वं पण्डितैः सुनिराकृतम् ॥ ४८३ ॥

प्रत्यक्षं भेदे न प्रमाणं संवादकाभावादित्याशङ्क्यानुमानं संवादकमाह । ग्राह्या-
दीति । यो ग्राह्यः सोऽन्यग्राह्यो यथा घटो, ग्राह्या चेयं धीरित्यनुमानेनापि सम्यगव-
गतं प्रत्यक्षवेद्यं भिन्नं रूपमित्यर्थः । भेदस्य मानद्वयवेद्यत्वेन न सत्त्वं, ज्ञानस्यैव ग्राह्य-
ग्राहकत्वेनैव मानस्य धीरेव चित्स्वरूपेत्यादावुक्तेर्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात्प्रत्यक्षस्य च
संवादाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । एकस्येति । पण्डितैः शबरस्वामिप्रमुखैरिति यावत् ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४६१

यथाऽऽहुः—यदि विज्ञानादन्यो नास्ति कथं तर्हि जानातीत्युच्यते, जानातीति ज्ञानस्य कर्तुरभिधानं शब्देनोपलभ्यते, तत्रैव शब्दोऽर्थवान्कल्पयितव्य इति ॥ ४८३ ॥

ज्ञानाभेदाच्च तत्सिद्धिस्तदध्यासात्तथा परम् ॥

प्रथमे भेदवज्ज्ञानं न कचिद्वस्तुसंश्रयात् ॥ ४८४ ॥

ज्ञानव्यतिरिक्तमात्मानं कल्पयाम इति पूर्ववादी दूषयति । ज्ञानेति । अस्यार्थः—चतुर्विधं प्रत्यक्षमिन्द्रियप्रत्यक्षं, मानसं स्वसंवेदनं, योगिप्रत्यक्षं च । तत्र प्राग्जातस्थितचक्षुरादिपञ्चकमाश्रित्य प्राग्जातस्थितरूपादिपञ्चकमालम्ब्य तत्साक्षात्कार्युत्पन्नं ज्ञानपञ्चकमिन्द्रियप्रत्यक्षं, मानसप्रत्यक्षं कर्मफलोपस्थितत्रैकालिकातीन्द्रियषडालम्बनसाक्षात्कारिमनोद्वारकजनितविपाकविज्ञानं, सर्वचित्तचैत्यानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदनं, समाधिप्रज्ञाभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं भूतार्थसाक्षात्कारिज्ञानं योगिप्रत्यक्षम् । तच्च सर्वं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्राऽऽद्ये ग्राहकज्ञानाभेदेन नीलपीतादेर्ग्राह्यस्य सिद्धिस्तस्मिन्नेव ज्ञानेऽध्यासाद्ग्राह्यग्राहकभेदाख्यमपरमध्यवसेयं रूपं सविकल्पकं भाति, न च कचिदपि सविकल्पकं वस्त्वालम्ब्य जायते, तथाच तस्मिन्प्रमाणाभासे भेदभानात्प्रमाणे चैतरस्मिन्नभेदस्फूर्तेर्भेदस्यासत्त्वमिति ॥ ४८४ ॥

ग्राह्यग्राहकमित्येवं नैव तत्प्रथमे यतः ॥

नीलपीतादिविज्ञानं नीलमित्येव तद्यतः ॥ ४८५ ॥

कथं निर्विकल्पके ज्ञानाभेदेन नीलादेर्ग्रहस्तत्राऽऽह । ग्राह्येति । तद्धि निर्विकल्पकं नीलादिविज्ञानं ग्राह्यस्य नीलादेर्ग्राहकमित्येवं नैव प्रथमे किंतु नीलमित्येव यतस्तद्भात्यतो ज्ञानाभेदेनैव निर्विकल्पके ग्राह्यसिद्धिरित्यर्थः । अत इत्यर्थे द्वितीयो यतः शब्दः ॥ ४८५ ॥

अतस्मिन्स्तद्ग्राह्यसर्वं मिथ्या स्यात्सविकल्पकम् ॥

असंपृक्तस्य सम्यक्त्वं स्वरूपेणावभासते ॥ ४८६ ॥

ज्ञानेऽध्यासाद्ग्राह्यग्राहकभेदः सविकल्पके चकास्ति तत्र वस्तुस्पर्शीति कथमुक्तं तस्यापीतरवन्मानत्वात्तद्विषयभेदस्य वस्तुत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । अतस्मिन्निति । सर्वेषां चित्तानां चैत्यानां चाऽऽत्मा वेद्यते येन स्वरूपेण तत्स्वसंवेदनं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं चेति स्थितेः प्रकाशैकरसे क्षणभङ्गरे ज्ञाने सर्वभेदवर्जितेऽपि भेदस्य सविकल्पकेन ग्रहान्मिथ्याज्ञानलक्षणाक्रान्तं तद्भ्रान्तिरेवेति न तद्विषयस्य वस्तुतेत्यर्थः । तर्हि प्रत्यक्षत्वाविशेषानिर्विकल्पकमपि भ्रान्तिः स्यान्नेत्याह । असंपृक्तस्येति । ग्राह्यग्राहकभेदास्पर्शिनो ज्ञानस्य स्वरसभङ्गुराख्यं सम्यग्रूपं स्वेनैवाऽऽकारेण निर्विक-

१४६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ल्पके भाति न च स्वसंवेदनत्वे विषयविषयित्वेनाऽऽत्मसंवित्तेर्ग्राह्यग्राहकभेदस्य स्वास्मि-
न्नेव सत्त्वेन स्वात्मनि विक्रियाविरोधोऽनादिस्वोपादानबललब्धजडवैलक्ष्येन रूपा-
द्यर्थप्रकाशकस्वभावस्य जायमानज्ञानस्य स्वासंपृक्तस्यैव स्वसंवेदनत्वव्यवस्थापनात् ।
यथाऽऽह—

“विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते ॥

इयमेवाऽऽत्मसंवित्तिरस्य याऽजडरूपता” इति ।

तथाचाविषयत्वात्तस्य न भ्रान्तिता तद्विज्ञानवादिमतं श्रद्धेयमित्यर्थः ॥ ४८१ ॥

ननु निज्ञानमात्रेऽस्मिन्सम्यग्मिथ्यात्वधीगतिः ॥

निर्विकल्पे कथं ते स्याद्भेदोऽत्र किंकृतः ॥ ४८७ ॥

तन्मते सत्यमिथ्याविभागमाक्षिपति । नन्विति । निर्विकल्पके सविकल्पके च ज्ञान-
मात्रे स्वीकृते निर्विकल्पके सम्यक्त्वमन्यत्र मिथ्यात्वमिति धियोर्व्यवस्था न युक्ता
ज्ञानमात्रे तद्वैतभावादित्यर्थः ॥ ४८७ ॥

ज्ञानरूपं यथा शुद्धं क्षेत्रं चैवावभासते ॥

विकल्पकं तथैव स्याद्विभागस्तेन दुष्करः ॥ ४८८ ॥

हेतुं साधयति । ज्ञानेति । यथा ज्ञानरूपं विषयोपप्लविकलं स्वरसभङ्गुरं पारमार्थिकं
निर्विकल्पकेऽनुभूयते तथा ज्ञानव्यतिरिक्तं ग्राह्यं घटादि सविकल्पके भासमानं पार-
मार्थिकमेव युक्तमुपलब्धेरबाधाञ्चातः । सविकल्पकनिर्विकल्पकयोरुक्तविभागासिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ ४८८ ॥

इदं मिथ्येति चैतस्मान्मिथ्यात्वस्य कथं ग्रहः ॥

विकल्पश्चेन्न मिथ्यात्वाच्च चान्या गतिरस्ति वः ॥ ४८९ ॥

किंच घटादि मिथ्येति ज्ञानं विज्ञानवादिनो न युक्तमत्र हि सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं
वाऽऽद्ये सविकल्पकमात्रस्य न मिथ्यात्वमस्य सम्यक्त्वाद्धितीये त्वेतन्मिथ्यात्वस्य ग्राह-
काभावादग्रहो न च स्वेनैव ग्रहो वृत्तिविरोधान्न च ग्राहकान्तरमनवास्थितेरित्यभिप्रे-
त्याऽऽह । इदमिति । उक्तज्ञानस्य विकल्पमात्रत्वात्तस्य सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं चेति विकल्प्य
दोषानवनकाशविति शङ्कते । विकल्पश्चेदिति । दूषयति । नेति । शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यो विकल्प इति स्थितेरिदं मिथ्येति ज्ञानस्य विकल्पत्वे घटादि मिथ्येत्यस्या-
सत्त्वापत्तेरिति हेतुमाह । मिथ्यात्वादिति । यथा ते ग्राह्यं नात्यन्तमसद्भासमानत्वा-
च्चापि सदेव बाधातया ममापीति चेत्तेत्याह । न चेति । न हि ते ग्राह्यस्य सत्त्वास-
त्त्वाभ्यामन्या गतिरनिर्वाच्यत्वानिष्टेरिति भावः ॥ ४८९ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४६३

मिथ्यामिथ्याविकल्पो हि स्थायित्वे वस्तुनो भवेत् ॥

क्षणवादे विनष्टानां कस्य किं केन पृथक्ते ॥ ४९० ॥

किंच सर्वत्र क्षणमङ्गे सम्यग्मिथ्याधीविभागासिद्धिर्ग्राह्यग्राहकाद्ययोगादित्याह ।
मिथ्येति । उक्तहेतुद्योती हिशब्दः । विनष्टानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ ४९० ॥

मैवं बाधास्तु मिथ्यात्वसिद्धिः स्यान्मृगतोयवत् ॥

बाह्यस्याप्यग्रहो बाधान्न तु स्थिरतया मतः ॥ ४९१ ॥

पूर्वाद्याह । मैवमिति । बाधो मिथ्यात्वे प्रयोजको, न स्थिरत्वं मृगतृष्णिकादौ
तथोपलब्धेर्बाह्यश्चार्थः स्तम्भादिः स्वावयवेभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वाद्वाच्यते तेन मिथ्ये-
त्यर्थः । दृष्टान्ते बाधस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्वं परस्यापीष्टमित्याह । बाह्यस्येति ।
ज्ञानान्यत्वेनेष्टतोयाद्यर्थस्य बाधादनुपादानं बाह्यार्थवादिनोऽपि मतं न ग्राहकादेः स्थिर-
त्वेन तन्मिथ्यात्वमतस्तम्भादावपि क्षणिकज्ञानातिरिक्ततया दुर्निरूपे बाधान्मिथ्याते-
त्यर्थः ॥ ४९१ ॥

ननु ध्वस्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिः कथमिहेष्यते ॥

नैवं दृष्टत्वतः सिद्धेर्दृष्टे नानुपपन्नता ॥ ४९२ ॥

क्षणवादे विनष्टानामित्यत्रोक्तं चोद्यमादत्ते । नन्विति । भ्रान्तार्थग्राहको बाधधी-
कालेऽपि नष्टोऽनष्टो वा ? नाऽऽद्योऽसतस्तन्मिथ्यात्वबुद्ध्यसिद्धेर्न चान्यस्य तद्धीरदृष्टे-
रजतादावन्यस्यौदासीन्यान्न द्वितीयः क्षणमङ्गभङ्गादित्यर्थः । बाधान्मिथ्यात्वं तोयादौ
दृष्टत्वाददृष्ट्यं, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टैवानुपपत्तेरपहस्तितत्वादिति समाधत्ते । नैव-
मिति ॥ ४९२ ॥

बाह्यवादेऽपि मिथ्यात्वं ज्ञानबाधेन जायते ॥

स्थिरस्यैव हि मिथ्यात्वं न चेदं राजशासनम् ॥ ४९३ ॥

बाधान्मिथ्यात्वस्य तेऽपि संमतत्वाच्च नानुपपत्तिरुद्धान्वयेत्याह । बाह्येति । बाधा-
न्मिथ्यात्वं स्थिरस्येति विशेषमाशङ्क्याऽऽह । स्थिरस्येति । एकसंततिपतितज्ञानानां
कल्पितैकत्वाङ्गीकाराद्भ्रान्ततोयादेर्बाधकाले कल्पितैकत्वं भाङ्गीज्ञानेन मिथ्यात्वं सिध्यति
न च तादृशज्ञानत्वे सति स्थिरत्वाभावकृतो मिथ्यात्वबुद्ध्यभावस्तस्मात्क्षणिकत्वेऽपि
ग्राहकादेष्यटादिमिथ्यात्वमविरुद्धमिति भावः ॥ ४९३ ॥

इत्यादिकल्पनाः प्रत्यगैकात्म्याज्ञानहेतुजाः ॥

विभीषिका इमाः सर्वा वेदवर्त्मानुगामिनाम् ॥ ४९४ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति । इत्यादीति । इतिशब्दो यथोक्तकल्पनापरामर्शार्थः । सर्वं हि

१ क. स्थिरत्वे । २ क. ख. 'थे'बाधको । ३ क. घ. 'स्तस्मिन्मि' । ४ ख. 'स्यैव हि मि' ।
५ क. ख. 'त्वभागिज्ञा' । ६ घ. 'ने मि' ।

१४६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

स्कन्धपञ्चकात्मकं संस्कृतं क्षणिकं च । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराः स्कन्धाः । न च स्थायी कश्चिद्भावोऽध्यक्षानुमानाभ्यां तत्क्षणिकत्वसिद्धेः । अध्यक्षं तावद्वर्तमानग्राहिपूर्वोत्तरव्यवच्छेदकम् । यथाऽऽह—

“वस्तुतां हि परिच्छिन्ददवच्छिन्ददवस्तुताम् ।

तद्वाह्यासंभवं शंसद्वस्तुज्ञानं प्रवर्तते” इति ॥

अनुमानमपि तन्निश्चायकम् । उक्तं हि—

“यत्सत्तत्क्षणिकं सर्वमिति व्याप्तिः प्रतीयते ।

सत्त्वमक्षणिके बाधात्क्षणिकं नियतं यतः” इति ॥

आत्मानात्मप्रकाशनशक्तिः प्रमाणमस्यार्थप्रमितिः फलं तयोर्न वस्तुतो भेदो न च क्रिया करणादतिरिच्यते । यथाऽऽह—

“क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रियाः ।

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते” इति ॥

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च । त्रिरूपलिङ्गादनुमेयज्ञानं स्वार्थं त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थम् । अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मताख्यत्रिरूपवन्ति चत्वारि लिङ्गानि कार्यकारणस्वभावानुपलब्ध्याख्यानीत्येवंप्रकाराः कल्पना आदिशब्देनोच्यन्ते । तासां मूलमाह । प्रत्यगिति । किंच वेदा न प्रमाणं मिथोविरुद्धार्थत्वान्न च शब्दार्थसंबन्धः संकेतादन्योऽस्ति । यथाऽऽह—

“शब्दाः संकेतितं प्राहुर्व्यवहाराय स स्मृतः” इति ।

न चाऽऽकृतिः शब्दार्थस्तदभावान्न व्यक्तेर्भेदाभेदाभ्यां सा संभवत्यपोहस्तु तदर्थः । उक्तं हि—

“धियं वस्तुपृथग्भावमात्रबीजमनर्थिकाम् ।

जनयत्यथ तत्कारिपरिहाराङ्गभावतः ॥

वस्तुभेदाश्रयाच्चार्थे न विसंवादिता मता ।

ततोऽन्यापोहविषया तत्कर्त्राश्रितभावतः” इति ॥

न च तन्निवृत्त्यवमपौरुषेयत्वं च वाक्यत्वेन वैपरीत्यादिकल्पनाभेदानभिप्रेत्य पूर्वपक्षे दोषं संभावयति । विभीषिका इति ॥ ४९४ ॥

विभीषिकानिषेधार्थमत्र प्रतिविधीयते ॥

बाह्यार्थवादिदोषोक्तिस्तत्र तावदिहोच्यते ॥ ४९५ ॥

संभावितदोषप्रकटनं प्रतिजानीते । विभीषिकेति । तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकानां मध्ये यौ बाह्यार्थवादिनावाद्यौ तौ प्रति दोषोक्तिस्तावत्क्रियते न स्वात्मानवभासकत्वाद्धटादेरित्यादिभाष्येणाऽऽह । बाह्येति ॥ ४९५ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४६५

स्वात्मावभास्यः कुम्भादिदीपादिश्चापि नान्यतः ॥

इत्यादेर्न्यायबाह्यत्वं यथा तदभिधीयते ॥ ४९६ ॥

यत्तु मानाभावाद्बुद्ध्यतिरिक्तो नाऽऽत्माऽस्तीति तन्निरसितुं बाह्यार्थवादस्यायुक्तत्वं प्रतिजानीते । स्वात्मेति । ज्ञानावभास्योऽपि दीपादित्यादिः स्वात्मनाऽवभास्यते कुम्भादिश्च सालोकस्तद्भास्योऽपि स्वेनावभास्यो नाऽऽलोकान्तरमपेक्षते तथा बुद्धिरपि स्वभास्यैवेत्यतिरिक्तात्मासिद्धिः प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणे न शब्दादीत्यस्य पक्षस्य न्यायशून्यत्वमादौ प्रदर्शयत इत्यर्थः । आदिपदं दार्ष्टान्तिकार्थम् ॥ ४९६ ॥

स्वात्मावभास्यो बाह्योऽर्थ इत्येतदसमञ्जसम् ॥

नानन्यव्यञ्जकत्वं स्याद्यस्मात्कुम्भादिवस्तुनः ॥ ४९७ ॥

कथमयं पक्षो न्यायहीन इत्याशङ्क्य भाष्यस्थनञर्थमाह । स्वात्मावभास्य इति । बाह्यार्थ आलोकव्याप्त इति शेषः । तत्र हेतुमाह । नेति ॥ ४९७ ॥

तमस्यवस्थितः कुम्भः स्वात्मना नावभासते ॥

तदन्यदीपयोगे तु नियमेनावभासते ॥ ४९८ ॥

यदवभास्यं तत्स्वातिरिक्तावभास्यमिति व्याप्तिं घटे प्रकटयति । तमसीति । तस्यानवभास्यत्वं स्वरूपमिति चेन्नेत्याह । तदन्येति ॥ ४९८ ॥

संश्लिष्टयोरपि तयोरन्यत्वमिति निश्चयः ॥

संयोगे च वियोगे च विशेषस्य समीक्षणात् ॥ ४९९ ॥

सालोको घट इति संश्लेषदर्शनाच्चातिरिक्तावभास्यत्वं तस्येत्याशङ्क्याऽऽह । संश्लिष्टयोरिति । तयोरन्यत्वनिश्चये हेतुमाह । संयोगे चेति ॥ ४९९ ॥

अन्यत्वमेव विज्ञेयमालोकघटयोस्ततः ॥

रज्जुकुम्भादिवन्नैक्यं विशेषस्य समीक्षणात् ॥ ५०० ॥

व्याप्तिं निगमयति । अन्यत्वमिति । ततो विशेषस्य समीक्षणादिति संबन्धः । कुम्भस्याऽऽलोकसंयोगवियोगौ ततःशब्दार्थौ । यद्भास्यं तत्स्वातिरिक्ताभास्यं यथा घटो भास्या चेयं धीरित्यनुमानं विवक्षति । रज्ज्वति । नैक्यं बुद्धितदवभासकयोरिति शेषः । विशेषस्यावभासकसंबन्धे तदसंबन्धे च बुद्धिनिष्ठस्येत्यर्थः ॥ ५०० ॥

ननु दीपः स्वमात्मानं स्वात्मनैवावभासयन् ॥

दृष्टो दीपप्रकाशार्थं न हि दीपान्तराहृतिः ॥ ५०१ ॥

व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । स्वात्मावभासकत्वं विशदयति । दीपेति ॥ ५०१ ॥

नावभास्यत्वतुल्यत्वाद्दीपस्यापि घटादिभिः ॥

घटवन्नाऽऽत्मानाऽऽत्मानं प्रकाशयति दीपकः ॥ ५०२ ॥

१ ख. ग. 'भास्यते । २ ख. ग. 'भास्यते । ३ ख. ग. विभागे ।

१४६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

व्यभिचारं वारयति । नेत्यादिना ॥ ९०२ ॥

घटप्रदीपयोस्तावद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंगतिः ॥

तदन्यात्मैकनिर्ग्राह्या प्रत्यक्षेणानुभूयते ॥ ९०३ ॥

यो भास्यः स स्वेतरभास्यो यथा घटो भास्यश्चायमित्युक्ते दृष्टान्ते विप्रतिपत्तिमा-
शङ्क्योक्तं स्मारयति । घटेति ॥ ९०३ ॥

व्यतिरिक्तात्मविज्ञानव्यङ्ग्यत्वं घटवन्न सः ॥

दीपो व्यभिचरत्यत्र तच्चाप्यनुभवाश्रयात् ॥ ९०४ ॥

प्रत्यक्षतो दृष्टान्तं संसाध्य दार्ष्टान्तिकमाह । व्यतिरिक्तेति । अत्रेति व्यवहार-
दशोक्तिः । यथा घटादेः स्वेतरालोकभास्यत्वं प्रत्यक्षं तथा तस्यापि स्वान्यज्ञानभास्यत्वं
ततो निश्चितमित्याह । तच्चेति ॥ ९०४ ॥

एवं च सति दीपादेर्भिन्नजातीयचेतन—

व्यङ्ग्यत्वं घटवत्तावदवश्यंभावि गम्यताम् ॥ ९०५ ॥

व्याप्तिसिद्धावुक्तमनुमानं युक्तमिति फलितमाह । एवं चेति ॥ ९०५ ॥

ननु कुम्भादिवैधर्म्यं प्रदीपस्य समीक्ष्यते ॥

नाऽऽत्माभिव्यक्तये दीपो ह्यन्यमापेक्षते स्वतः ॥ ९०६ ॥

दीपस्य स्वेतरावभास्यत्वेऽपि तेनैव भास्यतेत्यनियमाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमिति शङ्कते ।
नन्विति । वैधर्म्यं विभजते । नाऽऽत्मेति । स्वतोऽन्यमिति संबन्धः । न हि प्रका-
शस्य प्रकाशान्तरसापेक्षत्वं समत्वादिति हिशब्दार्थः ॥ ९०६ ॥

व्यनक्ति नाऽऽत्मनाऽऽत्मानं प्रदीपो घटवत्सदा ॥

स्वतो वा परतो वाऽस्य विशेषाभावहेतुतः ॥

विशेषेऽसत्यसाध्वेतद्भवतोदाहृतं वचः ॥ ९०७ ॥

न स्वत इत्यादिभाष्येणोत्तरमाह । व्यनक्तीति । दीपस्य स्वावभासनात्पूर्वमसन्वि-
शेषो यद्युत्तरकाले स्यात्तदा स स्वात्मानं भासयतीति युक्तं न च दीपे स्वस्मादन्य-
स्माद्वा स्वावभास्यत्वोपयोगी विशेषो दृष्टोऽसति च तस्मिन्दीपः स्वात्मानं भासयतीति
वचो मृषेत्यर्थः ॥ ९०७ ॥

दीपस्य घटवद्यस्माद्भिन्नविज्ञानगम्यता ॥

घटाद्यर्थाविशिष्टैव यच्चेतदभिधीयते ॥ ९०८ ॥

दीपोऽयमात्मनाऽऽत्मानं व्यनक्तीति न तच्छुभम् ॥

प्रागूर्ध्वं तदभिव्यक्तेर्विशेषस्यासमीक्षणात् ॥ ९०९ ॥

दीपस्य स्वेनाभास्यत्वे हेत्वन्तरमाह । दीपस्येति । तस्मान्न स्वप्रकाशयतेति शेषः ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४६७

दीपस्य स्वभास्यत्वाभावे परोक्तेरसाधुत्वं युक्तमिति निगमयति । यत्त्विति । तत्रोक्त-
मेव हेतुमाह । प्रागिति ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥

प्रदीपासंनिधौ यद्वत्कुम्भस्य प्रसमीक्ष्यते ॥

संनिधौ च विशेषो न प्रदीपे तद्वदीक्ष्यते ॥ ५१० ॥

विशेषादृष्टिं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्रदीपेति । दीपासंनिधावसन्कुम्भस्य तत्सं-
निधौ च सन्विशेषस्तमोर्ध्वसो न तथा दीपे विशेषो मानाभावादित्यर्थः ॥ ५१० ॥

आत्मत्वाद्वा हि दीपस्य कुम्भादेरिव संनिधिः ॥

असंनिधिर्वा न्याय्योऽयं भेदेऽसौ द्रव्ययोर्यतः ॥ ५११ ॥

दीपस्य स्वात्मसंनिध्यसंनिधौ विशेषान्तराभावेऽपि विशेषावित्याशङ्क्याऽऽह । आत्म-
त्वादिति । कुत्र तर्हि संनिधिरसंनिधिर्वा स्यादिति तत्राऽऽह । भेद इति । द्रव्ययोर्दीपघ-
ट्योरित्यर्थः । अतो नैकत्रैव ताविति शेषः ॥ ५११ ॥

एकाग्रिव्यक्तेर्न यथा दाह्यदग्धृत्वसंगतिः ॥

द्वयोरपि समानत्वाद्वाङ्मयव्यञ्जकता तथा ॥ ५१२ ॥

दीपस्य दीपान्तरभास्यत्ववद्बुद्धेरपि सजातीयभास्यत्वोपपत्तेर्नष्टात्मसिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । एकाग्रीति । अपिशब्दो नञ्कार्षणार्थः ॥ ५१२ ॥

यत एवमतोऽसाधु भवतैतदुदाहृतम् ॥

अभिव्यनक्ति दीपोऽयमात्मनाऽऽत्मानमस्ववत् ॥ ५१३ ॥

दीपस्य स्वेनान्येन वा स्वस्मिन्विशेषाभावे फलितमुपसंहरति । यत इति । अस्वव-
त्स्वेतरघटादिवदित्यर्थः ॥ ५१३ ॥

विज्ञानमपि तद्भिन्नजातिचिद्ग्राह्यमिष्यताम् ॥

व्यञ्जकत्वाविशेषत्वाद्रविचन्द्रप्रदीपवत् ॥ ५१४ ॥

व्यभिचारं निरस्य भास्यत्वानुमानं संसाध्यानुमानान्तरमाह । विज्ञानमिति । यद्य-
ञ्जकं तत्त्वविजातीयव्यङ्ग्यं यथा सूर्यादि व्यञ्जकं चेदमित्यर्थः ॥ ५१४ ॥

संचेत्यते यथा दीपो विज्ञानमपि तत्तथा ॥

संशयो निश्चयश्चायमित्येतच्चानुभूतितः ॥ ५१५ ॥

यद्ग्राह्यं तद्ग्राहकान्तरग्राह्यं यथा दीपो ग्राह्यं चेदमित्यनुमानान्तरमाह । संचेत्यत
इति । न च भास्यत्वेन पुनरुक्तिर्ज्ञानप्रकाशत्वस्यात्र हेतुत्वात्प्रकाशत्वमात्रं तु भास्य-
तेति भावः । तस्य संचेत्यमानत्वं साधयति । संशय इति ॥ ५१५ ॥

चिद्वाङ्मयत्वे च बोधस्य साक्षादबधृते सति ॥

किं ग्राह्यज्ञानमम्यत्वं किंवा ग्राहकगम्यता ॥ ५१६ ॥

१४६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ग्राह्यत्वेऽपि तस्य कथं त्वदिष्टग्राहकसिद्धिरित्याशङ्क्य विमृशति । चिदिति ।
प्रकृतं ज्ञानं बोधशब्दार्थः ॥ ५१६ ॥

तत्र संदिह्यमानेऽर्थे यथालोकं विनिश्चितिः ॥

लोके सिद्धा च दीपादेर्भिन्नग्राहकगम्यता ॥ ५१७ ॥

कथं तर्हि निर्णयस्तत्राऽऽह । तत्रेति । अस्तु लोकानुसारी निश्चयो लोकस्तु कथ-
मित्याशङ्क्याऽऽह । लोक इति ॥ ५१७ ॥

ग्राहकग्रहणग्राह्यभावाभावविभागवित् ॥

ग्रहणादेश्च यो भिन्नः स आत्मेत्यवगम्यताम् ॥ ५१८ ॥

विज्ञानस्यान्यचैतन्यग्राह्यत्वेऽपि कथमिष्टसिद्धिस्तत्राऽऽह । ग्राहकेति ॥ ५१८ ॥

ननु ज्ञानादिगम्यत्वे ज्ञानाद्यन्तरसंश्रयात् ॥

अनवस्थेति दुर्वारा नैव दोषः कुतो यतः ॥ ५१९ ॥

अनवस्थाचतुष्टयमाशङ्कते । नन्विति । दूषयति । नेति । तत्र हेतुं पृच्छति ।
कुत इति । यतो वक्ष्यते हेतुरतो न सेत्याह । यत इति ॥ ५१९ ॥

स्वतो हि ग्राहकादीनां ग्राहकत्वादिसिद्धितः ॥

ग्राहकाद्यन्तरापेक्षा नैव स्यादविशेषतः ॥ ५२० ॥

हेतुं स्पष्टयति । स्वत इति । स्वस्मात्कूटस्थबोधात्प्रतीचो मात्रादीनां स्वरूपस्फूर्तिर्न
मात्रादेरेव तत्सिद्धिरालोकवदतिशयाभावान्नानवस्था साक्षिणः स्वप्रकाशस्य साधका-
न्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ५२० ॥

स्वमहिम्नैव चेन्न स्याद्ग्राहकादि ततोऽन्यतः ॥

न स्यादतिशयाभावाद्ग्राहकाद्यन्तरादपि ॥ ५२१ ॥

कूटस्थचैतन्यवशादेव मात्रादिसिद्धिर्न मात्राद्यन्तरादिविशेषादित्युक्तं प्रकटयति ।
स्वमहिम्नेति । स्वस्य प्रतीचो महिमा तदाभासस्तेन चेद्ग्राहकादि न सिध्येन्न ग्राह-
काद्यन्तरादपि समानत्वेनातिशयाभावादित्यर्थः ॥ ५२१ ॥

ननु ज्ञानस्य तद्भिन्नग्राहकग्रहणे सति ॥

करणान्तरव्यपेक्षायामनवस्था प्रसज्यते ॥ ५२२ ॥

ग्राहकग्रहणद्वारकमनवस्थाद्वयं परित्यज्य करणद्वारिकामनवस्थामुद्भावयति ।
नन्विति । चक्षुरादिकरणकं ज्ञानमन्यज्ञेयं चेत्तस्य करणान्तरं वाच्यं तस्यापि ज्ञान-
स्यान्यज्ञेयत्वेऽन्यत्करणं च वक्तव्यं ग्राह्यग्राहकाभ्यामर्थान्तरस्य करणस्याऽऽवश्यक-
त्वान्न च चिदाभासस्तदनपेक्षस्तस्यास्वरूपत्वे तदपेक्षाध्रौव्यादित्यनवस्थेत्यर्थः ॥ ५२२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४६९

नियमाभावतो नासावनवस्था प्रसज्यते ॥

ग्राह्यग्राहकसंबन्धे नियमो न हि वीक्ष्यते ॥ ५२३ ॥

परिहरति । नियमेति । नियमाभावे मानाभावं हेतुमाह । ग्राह्येति । नियमोऽति-
रिक्तकरणस्येति शेषः ॥ ५२३ ॥

ग्राह्यग्राहकसंभिन्नं दीपवत्करणान्तरम् ॥

यथा सर्वत्र नैवं स्याद्ग्राह्यग्राहकसंगतौ ॥ ५२४ ॥

उक्तं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । ग्राह्यग्राहकेति । घटाच्छुषश्च विलक्षणं दीपाख्यं
करणं घटचक्षुःसंबन्धे यथोपलक्ष्यते नैवं सर्वत्र ग्राह्यग्राहकयोः संबन्धे करणान्तरं
नियन्तुं शक्यं पदार्थवैचित्र्यादित्यर्थः । वतिः स्वरूपविषयः ॥ ५२४ ॥

घटस्य दर्शनं तावत्प्रदीपादिपुरःसरम् ॥

प्रदीपवीक्षणे नैव प्रदीपान्तरमार्गणम् ॥ ५२५ ॥

कथं पदार्थवैचित्र्यानियमभङ्गनमित्याशङ्क्याऽऽह । घटस्येति ॥ ५२५ ॥

तस्मान्नैवानवस्थेह कथंचिदपि शङ्क्यते ॥

करणद्वारिका नापि ग्राहकद्वारिका तथा ॥ ५२६ ॥

अनवस्थाभावमुपसंहरति । तस्मादिति । इहेति बुद्ध्यादेः साक्षिवेद्यत्वोक्तिः । कथं-
चिदपीत्युक्तं व्यनक्ति । करणेति । कार्यद्वारिकामनवस्थां समुच्चेतुमपिशब्दः । फल-
द्वारिकां तां समुच्चेतुं तथेत्युक्तम् ॥ ५२६ ॥

ग्राहकाद्यतिरेकेण तद्विरुद्धात्मवस्तुनः ॥

सद्भावं प्रागवोचाम प्रत्यक्षैकप्रमाणतः ॥ ५२७ ॥

ज्ञात्रादिचतुष्टयातिरिक्तस्तत्साक्षी मानाभावान्नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । ग्राहकादीति ।
प्रागिति संबन्धग्रन्थाद्युक्तिः । प्रत्यक्षं स्वानुभवः ॥ ५२७ ॥

प्रत्यक्षादनुमानाच्च तथा चैवाऽऽगमादपि ॥

ग्राहकाद्यतिरिक्तश्चित्सिद्धस्तत्साक्ष्यतः परः ॥ ५२८ ॥

तत्र विवदमानं प्रत्याह । प्रत्यक्षादिति । विद्वदनुभवाद्ब्राह्मणादावुक्तानुमानात्तत्र
तत्र व्याख्यायमानागमाच्च ज्ञात्राद्यतिरिक्तस्तत्साक्षी परश्चित्स्वभावः सिद्धोऽतो न तस्मि-
न्विवदितव्यमित्यर्थः ॥ ५२८ ॥

लोकायतविचारेऽपि प्रत्यक्षैकप्रमाणतः ॥

स्वतोऽलुप्तदृशोऽस्तित्वं प्राक्संज्ञात्प्रतिपादितम् ॥ ५२९ ॥

अनुमानादावपि विप्रतिपन्नं प्रत्याह । लोकायतेति । प्रत्यक्षस्यैकस्येष्टमानस्य मान-

१४७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

त्वासिद्ध्यर्थं तदर्थज्ञातत्वसाधको नित्यानुभवोऽभ्युपेय इति साधितं सर्वतीर्थदशामित्यादा-
वित्यर्थः । अनुमानादिविवादश्च निरस्तस्तत्रैवेति वक्तुं द्वितीयोऽपिशब्दः ॥ १२९ ॥

अन्तरेणापि मानानि प्रमातृत्वादिसाक्षितः ॥

कूटस्थदृष्टेरस्तित्वं प्रागपि प्रतिपादितम् ॥ १३० ॥

मानगम्यत्वे घटादिवन्न साक्षितेत्याशङ्क्याऽऽह । अन्तरेणेति । मानमन्तरेणापि
कूटस्थदृष्टेरस्तित्वं मात्रादिसाक्षितया स्वतः सिद्धेरित्यव्याकृतविचारादावुक्तं वक्ष्यते
चेत्यर्थः ॥ १३० ॥

बाह्यार्थवादिनि ध्वस्ते तद्वद्विज्ञानवाद्यथ ॥

ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थ इति प्रत्यवतिष्ठते ॥ १३१ ॥

बाह्यार्थवादिनिरासेनाऽऽत्मा बुद्ध्यतिरिक्तः साधितोऽधुना विज्ञानवादमवतारयति ।
बाह्येति । सौत्रान्तिकादिप्रत्यवस्थानस्य निरस्यत्ववद्योगाचारस्य प्रत्यवस्थानस्यापि तुल्यं
निरस्यत्वमिति द्योतयितुं तद्वदित्युक्तम् । शारीरकेऽपि बाह्यार्थवादे निरस्ते विज्ञानवाद-
निरासात्प्रत्यवस्थानक्रमसिद्धिरितिक्रमप्रतिपत्त्यर्थोऽथशब्दः ॥ १३१ ॥

ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थो घटदीपादिलक्षणः ॥

विज्ञानव्यतिरेकेण तस्य मानासमीक्षणात् ॥ १३२ ॥

प्रत्यवस्थानं प्रकटयति । नन्विति । तत्र हेतुः । तस्येति ॥ १३२ ॥

यद्धि यद्यतिरेकेण वस्तु नेहोपलभ्यते ॥

तावदेवास्तु तद्वस्तु स्वप्नभूमिगवस्तुवत् ॥ १३३ ॥

व्यतिरेके मानाभाववदव्यतिरेकेऽपि तदभावमाशङ्क्याऽऽह । यद्धीति । इहेति
जाग्रद्व्यवहारोक्तिः । यद्यद्यतिरेकेणानुपलब्धं तत्तत्तत्त्वतो न भिन्नं यथा स्वप्नोऽर्थो,
ज्ञानातिरेकेणानुपलब्धश्च बाह्योऽर्थ इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

स्वप्नविज्ञाननिर्ग्राह्यं स्वप्नज्ञानातिरेकतः ॥

नास्ति वस्तु यथा तद्वज्जाग्रद्बाह्यार्थवस्त्वपि ॥ १३४ ॥

साध्यवैकल्यमाशङ्क्याऽऽह । स्वप्नेति । अनुमानं निगमयति । तद्वदिति । जाग्र-
ज्ज्ञानातिरेकेणानुपलब्धत्वात्ततोऽन्यत्रास्तीति शेषः ॥ १३४ ॥

जाग्रत्कुम्भादिकं वस्तु जाग्रज्ज्ञानातिरेकतः ॥

न सत्यं ग्राह्यतः स्वप्नज्ञानग्राह्यघटादिवत् ॥ १३५ ॥

ग्राह्यत्वहेतुकमनुमानान्तरमाह । जाग्रदिति । यद्ग्राह्यं तन्न वस्तुतो ज्ञानातिरिक्तं
यथा स्वप्नग्राह्यं ग्राह्यं चेदमित्यनुमानान्न जाग्रज्ज्ञानातिरिक्तं कुम्भादि वस्त्वस्तीत्यर्थः
॥ १३५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४७१

एवं च सति विज्ञानव्यतिरेकेण कुम्भवत् ॥

अपि प्रतीचोऽसत्त्वं स्याज्ज्योतिषः स्थाञ्जुरूपिणः ॥ ५३६ ॥

घटाद्यर्थो ज्ञानातिरिक्तो मा भूदात्मा त्वतिरिक्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । एवं चेति । ज्ञानमात्रं सर्वमिति स्थिते सति घटादिवत्क्षणिकज्ञानातिरेकेणाऽऽत्माऽपि स्थायी नास्तीत्यर्थः ॥ ५३६ ॥

बाह्यार्थेऽपहृते चैवं प्रदीपादेरसंभवात् ॥

दृष्टान्तो भवतः कः स्यात्कामितार्थप्रसिद्धये ॥ ५३७ ॥

ननु धीः स्वातिरिक्तभास्या भास्यत्वाद्दीपवदित्युक्तानुमाने जाग्रति कथमात्माऽतिरिक्तोऽपहृत्यते तत्राऽऽह । बाह्येति । कामितार्थो बुद्ध्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मा तद्दृष्ट्यर्थमिति यावत् ॥ ५३७ ॥

वस्त्वन्तराभ्युपगमाज्ज्ञानतो ज्ञानवत्त्वया ॥

दृष्टान्तोऽस्त्येव नो भूयान्न चेन्न भवतोऽप्यसौ ॥ ५३८ ॥

सिद्धान्तयति । वस्त्वन्तरेति । यथा त्वया बाह्यार्थातिरिक्तं ज्ञानमिष्टं तथा ज्ञानातिरिक्तस्य घटदीपादेरप्यभ्युपगमादस्माकमतिरिक्तात्मसाधने दृष्टान्तः सुलभोऽस्त्येव । ज्ञानादन्योऽर्थस्त्वया नेष्यते चेज्ज्ञानमात्रं सर्वं स्वप्नवदिति भवतोऽपि न सिध्यति दृष्टान्ताभावादित्यर्थः ॥ ५३८ ॥

धीमानाज्ज्ञानमेवेदमभ्युपेत्य ततोऽपरम् ॥

जाग्रत्स्वप्नादिकं वस्तु तन्मिथ्येति निषिध्यते ॥ ५३९ ॥

कथं विज्ञानवादिना वस्त्वन्तरमिष्टं तत्राऽऽह । धीमानादिति । ततो ज्ञानादन्यद्भासमानं जागरादिकं वस्तु यथाभानमुपेत्य धीरूपान्मानाज्ज्ञानमेवेदं वस्त्विति प्रसाध्य बहिर्भासमानं मिथ्येति भवता बाह्यं वस्तु निषिध्यते । उक्तं हि—

“तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।

व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः” इति ।

न हि ज्ञानस्यैव तन्मात्रत्वं मिथ्यात्वं वो साध्यते सिद्धसाध्यत्वाद्वाधाच्च तद्यस्य मिथ्यात्वं तदस्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥ ५३९ ॥

भावो वा यदि वाऽभावो ज्ञानवन्माननिश्चितः ॥

नास्तीति ब्रुवतो लज्जा धार्ष्ट्यादेव न जायते ॥ ५४० ॥

बाह्यार्थस्य मिथ्यात्वमसत्त्वमतो न तदस्तितेत्याशङ्क्याऽऽह । भावो वेति । ज्ञानवज्ज्ञानविषयतया तद्भासमानो घटदीपादिर्भावोऽभावो वाऽस्तु स प्रत्यक्षो नास्तीति ब्रुवन्नात्मनो निर्लज्जत्वं प्रकटयति ज्ञानस्यापि नास्तित्वप्रसङ्गात् । यथाऽऽह—

१४७२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थ्याध्याये—

“धर्मधर्मिव्यवस्थानं भेदोऽभेदश्च यादृशः ।

असमीक्षिततत्त्वार्थो यथा लोके प्रतीयते” इति ।

तत्र बाह्यार्थोपलप इत्यर्थः ॥ १४० ॥

अपि ज्ञानातिरेकेण बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यते ॥

दीपकुम्भादिको बुद्धैर्व्यवहारप्रसिद्धये ॥ १४१ ॥

इतश्च न तदुपलप इत्याह । अपीति । बुद्धैरपीति संबन्धः ॥ १४१ ॥

सर्वस्य ज्ञानमात्रत्वाभ्यनु नाभ्युपगम्यते ॥

मया ज्ञानातिरेकेण तन्मानासंभवादह ॥ १४२ ॥

अभ्युपगममाक्षिपति । सर्वस्येति । इहेति मानभूमिरुक्ता । उक्तं हि—

“ज्ञानादेव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं व्रजेत् ।

तस्मान्मिथ्याविकल्पोऽयमर्थेज्वेकात्मताग्रहः” इति ॥ १४२ ॥

ज्ञानं घटो दीप इति शब्दार्थज्ञानभित्तये ॥

अवश्यमभ्युपेयोऽत्र भेदो मानप्रमेययोः ॥ १४३ ॥

दूषयति । ज्ञानमिति । अत्रेति व्यवहारदशोक्तिः । अन्यथा शब्दार्थभेदाभावा-
न्मिथोव्यवहारसंकरप्रसक्तौ दहनादिपदोदाहरणे देहदाहादि स्यादिति भावः ॥ १४३ ॥

प्रमाणं भवता वाच्यं भेदाभेदत्वसिद्धये ॥

नाऽऽवयोर्निष्प्रमाणोक्तं यतः संगच्छते सुधीः ॥ १४४ ॥

इतश्च भेदस्तयोरिति वक्तुं भूमिकामाह । प्रमाणमिति । ज्ञानार्थयोर्भेदं वदता
सिद्धान्तिना तत्र मानं वाच्यं भवताऽपि तदभेदवादिना तत्र तथैवेत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
नाऽऽवयोरिति ॥ १४४ ॥

मामेयसंगतिफलभित्त्यभ्युपगमस्त्वया ॥

कार्य ऐक्ये यतोऽमीषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ १४५ ॥

अभेदे मानाभावं मन्वानो भेदे तदाह । मामेयेति । मानमेययोस्ताद्विषयविषयित्व-
कृतफलस्य मातुश्च मिथो भेदस्त्वयैष्टव्यस्तेषामैक्ये सत्यसंकीर्णव्यवहारासिद्धेरतस्तदनुप-
पत्तिस्तद्भेदे मानम् । यथाऽऽह—

“तत्तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थितिः ।

परमार्थावताराय विद्वद्भिरवकल्प्यते” इति ।

तदुपेयो भेदस्तेषामित्यर्थः ॥ १४५ ॥

उपादित्सन्ति मानानि ज्ञानार्थोपलब्धये ॥

अतोऽभ्युपेयोऽज्ञातोऽर्थः प्रमाणत्वप्रसिद्धये ॥ १४६ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । १४७३

तत्र हेत्वन्तरं वक्तुं संमतमर्थमाह । उपादित्सन्तीति । तदेतद्बहुशो दर्शितमिति हिशब्दार्थः । संमतमुक्त्वा विमतं हठादुपगमयति । अत इति । अज्ञातेऽर्थे मानप्रवृत्तिरतःशब्दार्थः । अज्ञात इति च्छेदः ॥ ५४६ ॥

न च प्रमाणतः सिद्धिरज्ञातत्वस्य शक्यते ॥

अन्योन्याश्रयतादोषः सत्येवं प्रसज्येतः ॥ ५४७ ॥

तस्य मेयत्वमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । अज्ञातत्वस्य मेयत्वे सति मानप्रवृत्त्यर्थमज्ञातत्वमादौ ज्ञातव्यं तज्ज्ञानं च मानादिति दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वमित्याह । अन्योन्येति ॥ ५४७ ॥

प्रमाणाच्च न तत्सिद्धिस्तस्य मानविरोधतः ॥

मानैश्वेदविरोधः स्यात्कुतोऽज्ञातत्वनिवृत्तिः ॥ ५४८ ॥

तस्यामेयत्वे हेत्वन्तरमाह । प्रमाणादिति । मानविरोधं व्यतिरेकद्वारा साधयति । मानैरिति ॥ ५४८ ॥

न स्वरूपेऽथवा स्वांशे मानमेयत्वसंभवः ॥

सर्वदाऽतिशयाभावाद्धोधाच्चाव्यतिरेकतः ॥ ५४९ ॥

मानमेयभेदं साधयता कूटस्थोऽनुभवोऽज्ञातत्वादिसाधकोऽभ्युपेय इत्युक्तं तत्र न मानमेयभेद एकस्मिन्नेव ज्ञाने तदंशे वा मानमेयत्वयोगादिति बाह्यार्थापलापवादी मन्यते तं प्रत्याह । नेत्यादिना । आद्यप्रतिज्ञायां हेतुमाह । सर्वदेति । द्वितीयस्यां युक्तिमाह । बोधाच्चेति । अंशयोर्ज्ञानादभेदो भेदो वा नाऽऽद्यो मानमेयव्यवस्थसिद्धेर्न द्वितीयस्तद्भेदापत्तेरित्यर्थः ॥ ५४९ ॥

प्रमाणं यदि विज्ञानं मेया नीलादिरूपता ॥

मिथस्तयोरपेक्षा का यत उक्तं प्रसिध्यति ॥ ५५० ॥

मानमेयव्यवस्थामाशङ्कते । प्रमाणमिति । तर्हि तयोरन्योन्यमभेदाकाङ्क्षाभावाद्भेदाकाङ्क्षायाश्च सत्त्वात्त्वदुक्तमैक्यं न सिध्यतीत्याह । मिथ इति ॥ ५५० ॥

आकारतद्वतोर्भेदो यदि नामाभ्युपेयते ॥

अस्तु कामं प्रामेयसंगतिर्गम्यते कुतः ॥ ५५१ ॥

व्यवहारावस्थायां नीलाद्याकारस्याऽऽकारिज्ञानस्य च भेदोपगतिमाशङ्कते । आकारेति । वयमपि तत्र तद्भेदमिच्छामो न परमार्थावस्थायां तदा तयोरभावादतोऽस्तूपगतिरित्यनुजानाति । अस्त्विति । व्यावहारिके भेदे स्वीकृते कथमिष्टात्मसिद्धिस्तत्राऽऽह । प्रमेति । नीलतद्विद्योर्मानमेयत्वसंगतिरस्ति न सा स्ववेद्या ज्ञानमात्रत्वाभावाच्चापि

१४७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

स्वांशज्ञानसिद्धा तस्य स्वमात्रविषयत्वान्नापि ज्ञानान्तरात्सिद्धा ज्ञानस्यापि विशेषणत्वेन तद्विषयत्वे स्वसंवेदनत्वहानात्सर्वचित्तचैत्यानामात्मैना संवेदनं स्वसंवेदनमित्युपगमात्तस्मात्तत्साधककूटस्थबोधोपगतिरिति भावः ॥ ५५१ ॥

कार्याशाद्यभिसंबन्धान्मानमेयत्वसंगतिः ॥

अन्यैव तु विभिन्नात्मा वस्तुनोर्मानमेययोः ॥ ५५२ ॥

नीलतद्वियोराकाराकारित्वं कार्यकारणत्वमंशांशित्वं वा मानमेयत्वसंगतिर्नाम सा च ज्ञानाभेदेन सेत्स्यति कृतं तत्साधकेन साक्षिणेत्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । मृद्धटयोस्तनुपटयोर्दीपतदर्थयोश्च मानमेयत्वादृष्टेस्तत्संगतेरर्थान्तरत्वात्तत्साधकसाक्षिणा भाव्यमित्यर्थः । किंच मानमेयत्वसंगतेस्तदन्यतमत्वेऽपि तत्साधकेन भाव्यं न हि ज्ञानाभेदेन तत्सिद्धिस्तस्यास्तन्मात्रत्वाभावादित्याह । विभिन्नेति । संगतिरन्यैवेति संबन्धः ॥ ५५२ ॥

मानांशो यस्य मेयः स्यान्मेयांशो वा भवेत्प्रमा ॥

संबन्धाभावतस्तस्य मानमेयौ न सिध्यतः ॥ ५५३ ॥

मानमेयसंगतिसाधकं साक्षिणं साधयता ज्ञानातिरिक्तो ग्राहको ग्राह्यश्चेत्युक्तम् । इदानीं मानमेयभेदे हेत्वन्तरमाह । मानेति । तयोरभेदे मानांश एव मेयो मेयांश एव मानमित्युक्तं स्यात्तदा मानमेयत्वासिद्धिरेकत्रासंबन्धादंशांशिनोरैक्यात्तस्माद्भेदस्तयोरित्यर्थः ॥ ५५३ ॥

मानमेयत्वयो रूपं यस्मान्नैवेह गम्यते ॥

मानमेयत्वसंसिद्धिर्नातस्तत्रोपपद्यते ॥ ५५४ ॥

यस्य तदभेदस्तस्य कथं भेद एकत्र तद्भावाभावानुपपत्तेरित्याशङ्क्योक्तं स्पष्टयति । मानमेयत्वयोरिति । सप्तमीभ्यां ज्ञानं गृह्यते ॥ ५५४ ॥

एकस्मिन्नपि चेन्मानमेयत्वादिप्रकल्पना ॥

साध्यानां साधनैकत्वादसाध्यासाधनात्मता ॥ ५५५ ॥

ज्ञानार्थभेदे हेत्वन्तरमाह । एकस्मिन्निति । आदिशब्देन कार्यकारणत्वांशांशित्वकल्पना गृह्यते । साध्यसाधनयोरैक्ये साध्यस्य साध्यत्वं साधनस्य च साधनत्वं न सिध्यत्यन्योन्याभेदादित्यर्थः ॥ ५५५ ॥

फलानां साधनानां च भेदाभावे प्रसज्यते ॥

शास्त्रोपदेशानर्थक्यं तत्कर्तुंश्चापि मूढता ॥ ५५६ ॥

साध्यसाधनाभेदे दोषान्तरमाह । फलानामिति । इदमस्य साधनमेतत्फलमिति भेदोपदेशस्तदभेदे निर्विषयस्तथाच योगिप्रत्यक्षं प्रक्रम्येतच्च सर्वं भवति निवृत्तिमूलं

१ घ. 'न्तरसिद्धिर्ज्ञानं' । २ क. ख. स्वयंवे' । ३ क. ख. 'त्सं' । ४ ख. घ. 'यत्वं सं' । ५ ग. 'मेये न' । ६ घ. 'शित्वादिक' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४७५

सर्वभवाविरुद्धधर्मसाक्षात्कारित्वादिति प्रपञ्चगीतमसदर्थोपदेशकर्ता चानाप्तः स्यादतः
सर्वज्ञवचनार्थाविसंवादिज्ञानं प्रमाणमिति प्रलापमात्रमित्यर्थः ॥ ११६ ॥

विज्ञानव्यतिरेकेण प्रतिवाद्यादिवस्तुनः ॥

त्वदभ्युपगतेर्भेदः स्यात्प्रमाणप्रमेययोः ॥ ११७ ॥

मानमेयभेदं प्रसाध्य बाह्यार्थापलापायोगे हेत्वन्तरमाह । विज्ञानेति ॥ ११७ ॥

न ज्ञानमात्रमेवेदं भवताऽप्यभ्युपेयते ॥

प्रतिवाद्यादिकं वस्तु तस्य दूष्यत्वकारणात् ॥ ११८ ॥

तस्य तदतिरेकेण मद्गुणगतिरसिद्धेत्वाशङ्क्याऽऽह । नेति । भवताऽपीति स्वदृष्टा-
न्तार्थोऽपिशब्दः ॥ ११८ ॥

प्रतिवाद्यादिदूष्यस्य न स्वांशांशित्वसंगतौ ॥

निराकर्तुमभिप्रायः समूहस्यापि जायते ॥ ११९ ॥

दूष्यत्वेऽपि ज्ञानाभिन्नत्वमाशङ्क्याऽऽह । प्रतिवाद्यादीति । स्वशब्देनाऽऽत्मो-
च्यते । अंशत्वं स्वकीयत्वम् । अंशित्वं स्वरूपत्वम् । समूहस्यापीति कैमुतिकन्यायद्यो-
तनम् ॥ ११९ ॥

भिन्नग्राहकसंबन्धं घटदीपादि सद्भुवम् ॥

जाग्रद्भूमिष्वतस्तस्य जाग्रत्स्थप्रतिवादिवत् ॥ १२० ॥

स्वरूपत्वेन स्वीयत्वेन वा संबन्धे दूष्यत्वानुपपत्तिमुक्त्वा फलितमनुमानमाह ।
भिन्नेति । स्वातिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वसत्त्वेऽपि स्थायित्वं चेति प्रतिज्ञा द्रष्टव्या ॥ १२० ॥

संतत्यन्तरवद्यद्वा विज्ञानान्तरवत्तथा ॥

इत्येवमादि सौलभ्यं दृष्टान्तानामिहेष्यते ॥ १२१ ॥

किंच चैत्रसंतानेन भैत्रसंतानो व्यवहारादनुमीयते सर्वज्ञज्ञानेन चासर्वज्ञज्ञानानि
ज्ञायन्ते तत्र भेदस्य तेऽपि सिद्धेस्तद्दृष्टान्तान्नीलादेस्तद्वियश्च भेदः शक्योऽनुमातुमि-
त्याह । संततीति । इतिनाऽनन्तरोक्तदृष्टान्तद्वयं परामृष्टम् । एवमादिशब्देन पूर्वोक्त-
प्रतिवाद्यादिदृष्टान्तप्रकारोक्तिः । अतो दृष्टान्तानां ज्ञानार्थभेदे साध्ये यथोक्तनीत्या
सौलभ्यमिति योजना ॥ १२१ ॥

विज्ञानव्यतिरेकेण नातो विज्ञानवादिना ॥

कूटस्थदृष्टिरात्मैको निषेद्धं शक्यते परः ॥ १२२ ॥

अनुमानफलमाह । विज्ञानेति । ज्ञानार्थभेदस्य प्रामाणिकत्वादस्मदिष्टात्मा बुद्ध्य-
तिरिक्तो निषेद्धं शक्यो न भवतीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

ननु स्वप्ने न वस्त्वस्ति विज्ञानव्यतिरेकतः ॥

न जाग्रद्वस्तुवत्तत्स्याज्ज्ञानमात्रस्वरूपतः ॥ १२३ ॥

१४७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

ज्ञानार्थभेदोक्त्या प्रत्यगात्माऽपि ज्ञानातिरिक्त उक्तः संप्रति विमतं ज्ञानाभिन्नं
ग्राह्यत्वात्स्वप्नग्राह्यवदित्युक्तमनुवदति । नन्विति । दृष्टान्तासंमतिमाशङ्क्याऽऽह ।
नेति । न हि स्थायिवादिनोऽपि जाग्रद्वस्तुवत्स्वप्नवत्स्वस्ति तथाच तत्र तस्य ज्ञानमात्र-
त्वात्तद्दृष्टान्तादन्यदपि नातिरेक्यस्ति ग्राह्यत्वादित्यर्थः ॥ ५६३ ॥

विभागं लभते ज्ञानाज्ज्ञानवत्स्वप्नवस्तु चेत् ॥

स्वमहिम्नैव तत्सिद्धेः कथं नास्तीति भण्यते ॥ ५६४ ॥

स्वप्नवस्तु ज्ञानाद्भेदेन दृश्यते न वेति विकल्प्याऽऽद्यमादाय दूषयति । विभाग-
मिति । ज्ञेयाज्ज्ञानभेदवज्ज्ञानाज्ज्ञेयभेदः स्वप्ने दृश्यते चेत्स्वदृष्ट्यैव स्वाप्नस्य ज्ञाना-
तिरेकिणः सिद्धेस्तदपलापायोगाद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्यर्थः ॥ ५६४ ॥

ज्ञानस्यैवार्थरूपं तद्वोधवच्चेत्प्रकल्प्यते ॥

परमार्थसतोऽसत्त्वं किमानमिति भण्यताम् ॥ ५६५ ॥

द्वितीयमनूय दूषयति । ज्ञानस्येति । स्वाप्नं वस्तु ज्ञानाद्भेदेन न दृश्यते किंतु
तन्मात्रमेवेत्यत्र न तदपलापस्तस्य ज्ञानाभिन्नत्वाज्ज्ञानवदतो जाग्रद्वस्तुनोऽपि स्वरूपाप-
द्भवो नास्तीत्यर्थः ॥ ५६५ ॥

विज्ञानव्यतिरेकेण नीलादिविषयो यदि ॥

भावो वा स्यादभावो वा सोऽस्त्येवेति विनिश्चितिः ॥ ५६६ ॥

न स्वप्नजाग्रद्वस्तुनोः स्वरूपमेवापलपामस्तयोस्तु ज्ञानातिरेकं तस्मादसदुपलम्भोऽ-
यमित्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञानेति । अवस्थाद्वयेऽपि यथाप्रतीति बाह्यार्थो ग्राह्योऽन्यथा
प्रथाप्रकोपादित्यर्थः ॥ ५६६ ॥

स्वप्नादौ भवतैवायं जाग्रद्वदनुभूयते ॥

घटादिज्ञानविषयः स कथं नेष्यते त्वया ॥ ५६७ ॥

जागरे ज्ञानार्थभेदेऽपि न स्वप्ने तद्भेदस्तद्ग्राहकचक्षुराद्यभावादित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वप्नादाविति । आदिपदेन स्मृतिसमाधानाद्युक्तिः । तत्र चक्षुराद्यभावेऽपि मनोऽस्ति
तच्च समनन्तरप्रत्ययोऽन्यद्वेति चिन्तान्तरमिति भावः ॥ ५६७ ॥

यद्वस्त्वनुभवप्राप्तं तच्चेन्नास्तीति भण्यते ॥

ज्ञानेऽपि स्यादनाश्वासस्तस्यानुभवसिद्धितः ॥ ५६८ ॥

द्वयोरवस्थयोरनुभवाद्बाह्यार्थसत्त्वमुक्त्वा विपक्षे दोषमाह । यद्वस्त्विति ॥ ५६८ ॥

ज्ञानादतिशयो यद्वन्नास्तीतीह तथैव सन् ॥

घटोऽन्यो ज्ञानुभूतेः सन्नास्तीति कथमुच्यते ॥ ५६९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४७७

ज्ञानार्थभेदे युक्त्यन्तरमाह । ज्ञानादिति । यथा व्यवहारदशायां ज्ञानादन्यो नास्त्यर्थस्तथैवास्त्यर्थोऽनुभूयमानत्वादतोऽस्त्यर्थोऽन्यो नास्तीति दुर्वचनमित्यर्थः । अतिशयशब्दोऽन्यविषयः ॥ ५६९ ॥

तदन्यकालासंहृष्टेरिति चेदसदुच्यते ॥

क्षणान्तरे क्षणादृष्टेरसत्त्वं वः प्रसज्यते ॥ ५७० ॥

अस्त्यर्थस्य घटादेर्ज्ञानकाल एवोपलम्भात्कालान्तरे चानुपलम्भादन्यत्वासिद्धिरिति शङ्कते । तदन्येति । अतिप्रसङ्गेन दूषयति । क्षणान्तर इति । अतिरिक्तास्त्यर्थासत्त्वं कालान्तरे स्वकाले वा नाऽऽद्योऽभ्युपगमाच्चेतरः स्वक्षणे सत्त्वेन दृष्टस्य कालान्तरेऽनुपलम्भात्स्वक्षणेऽप्यसत्त्वे तेऽपि क्षणशब्दितैकज्ञानस्य ज्ञानान्तरक्षणेऽदृष्टेः स्वक्षणेऽप्यसत्त्वापत्तेः सर्वशून्यता स्यादित्यर्थः ॥ ५७० ॥

हेमन्तेऽनुपलब्धत्वाद्ग्रीष्मधर्मापनिहनुतिः ॥

प्रतिज्ञातुमशक्या स्यात्तथा शून्यत्वमापतेत् ॥ ५७१ ॥

स्वकाले सतोऽन्यदाऽनुपलम्भात्तत्राप्यसत्त्वमिति प्रतिज्ञा न निर्वहतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । हेमन्त इति । ग्रीष्मे सत्त्वेन दृष्टानामौष्ण्यादीनां हेमन्तेऽदृष्टेर्ग्रीष्मेऽप्यपहनुतिस्ते स्यात्सा च प्रतिज्ञातुमशक्या दृष्टिविरोधात्तथा सति स्वकाले सर्वस्य यथाप्रतीति सत्त्वमेवेत्यर्थः । अशून्यत्वमिति च्छेदः । अथवा दृष्टिमनादृत्यासत्त्वप्रतिज्ञायां सर्वशून्यता स्यादिति विपक्षे दोषमाह । तथेति ॥ ५७१ ॥

देशकालादिगावस्थाभेदेनैवाखिलं यतः ॥

वस्तु सिद्धं जगत्पस्मिस्तदपहनूयते कथम् ॥ ५७२ ॥

इतश्च बाह्यार्थाशून्यतेत्याह । देशेति । विपक्षे विभागधीर्विरुध्येतेत्यर्थः ॥ ५७२ ॥

विज्ञानव्यतिरेकेण घटो नास्तीति जल्पतः ॥

नास्त्यर्थोऽपि कथं जीवेदस्त्यर्थविरहादिह ॥ ५७३ ॥

बाह्यार्थापलापिनो व्याघातापत्तेश्च तदपलापासिद्धिरित्याह । विज्ञानेति । भावाभावव्यवहारभूमिरिहेत्युक्ता ॥ ५७३ ॥

अस्त्यर्थवत्स्वमात्रेण नाभावोऽस्ति विना सता ॥

यथाऽस्ति तव विज्ञानमेवं कुम्भाद्यपीप्यताम् ॥ ५७४ ॥

कुतो व्याहृतिर्यथाऽस्त्यर्थो नास्त्यर्थानपेक्षस्ते सिध्यति तथा सोऽप्यस्त्यर्थानपेक्षः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । अस्त्यर्थवदिति । व्याघातफलमाह । यथेति । अस्त्यर्थानङ्गीकारे निष्प्रतियोगिको नास्त्यर्थो न सिध्येत्तदङ्गीकारे सर्वबाह्यार्थापलापासिद्धिस्तज्ज्ञानवज्ज्ञेयस्यापि सत्त्वमित्यर्थः ॥ ५७४ ॥

१४७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अस्त्यर्थव्यतिरेके हि न किञ्चिदपि सिध्यति ॥ ५७५ ॥

अस्त्यर्थव्यतिरेकेण विज्ञानादि यदीष्यते ॥

अब्राह्मणादिवत्तत्स्यादसदेवेति निश्चितिः ॥ ५७६ ॥

अस्त्यर्थं नास्त्यर्थं वा नेच्छामो विज्ञानमेव तु स्वरसभङ्गुरमविरलोदयमाद्रियामहे तत्र किञ्चिदनुपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह । अस्त्यर्थेति । कथं तदभावे सर्वासिद्धिर्ज्ञानवत्क्षणि-
कादेरस्त्यर्थादन्यत्वेन सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । अस्त्यर्थव्यतिरेकेणेति । न हि ब्राह्म-
णादेरन्यस्य ब्राह्मणादिभावस्तथा सतोऽन्यस्य न सत्तेत्यर्थः ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥

प्रतिक्षणविनाशीनि द्रव्याणीत्यवगम्यताम् ॥

तेषामन्ते विनाशित्वात्प्रदीपादिविनाशिवत् ॥ ५७७ ॥

बाह्योऽर्थो विज्ञानवदस्येयः स च स्थायीत्युक्तम् । इदानीं क्षणभङ्गवादी तदीय-
स्थायिताममृष्यमाणश्चेदयति । प्रतिक्षणेति । द्रव्याणि ज्ञानज्ञेयवस्तूनि यदन्ते विनाशि
तत्प्रतिक्षणविनाशि यथा दीपोऽन्ते विनाशि च सर्वमित्यनुमानार्थः । दृष्टान्तस्य साध्य-
साधनवत्त्वद्योतनार्थं तत्र विनाशपदम् ॥ ५७७ ॥

वैधर्म्येण च दृष्टान्तः प्रतिज्ञातार्थसिद्धये ॥

प्रतिसंख्यानिरोधोऽत्र सर्वं सुस्थं भवेत्ततः ॥ ५७८ ॥

दीपादौ स्वरसभङ्गुरत्वलक्षणक्षणिकत्वस्यासंप्रतिपत्तेः साधर्म्यदृष्टान्तायोगमाश-
ङ्क्याऽऽह । वैधर्म्येणेति । यो न प्रतिक्षणविनाशी स नान्ते विनाशी यथा प्रतिसंख्यानि-
रोधो न चान्ते न विनाशी घटादिरित्यर्थः । अत्र घटादौ प्रतिज्ञातार्थस्य प्रतिक्षणविना-
शित्वस्य सिद्धये वैधर्म्यदृष्टान्तः प्रतिसंख्यानिरोधः स च बुद्धिपूर्वको भावनाशोऽतः
सर्वं क्षणिकमित्यस्मन्मतं सुस्थमिति योजना ॥ ५७८ ॥

अनुमानप्रयोगेऽस्मिन्प्रतिज्ञार्थः सुदुर्लभः ॥

आवृत्तिवीप्सासद्भावात्क्षणिकोक्तेः प्रमाणतः ॥ ५७९ ॥

निराकरोति । अनुमानेति । विमतं प्रतिक्षणविनाशीतिप्रतिज्ञातार्थसिद्धौ हेतुमाह ।
आवृत्तीति । प्रतिशब्दात्प्रतीतयोरावृत्तिवीप्सयोस्त्वन्मते मानेनासद्भावात्सर्वस्य क्षणि-
कत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ ५७९ ॥

अनेकव्यापृतिमती ह्यावृत्तिर्जगतीक्ष्यते ॥

एकस्मिन्देवदत्तादौ सा च बौद्धस्य नेष्यते ॥ ५८० ॥

कथं क्षणिकेषु तयोरनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽवृत्त्यसंभवार्थं तत्स्वरूपमाह । अने-
केति । एकजातीयैककर्तृकानेकव्यापारस्था तावदावृत्तिर्लोके प्रसिद्धा यथैकस्मिन्मैत्रादा-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४७९

वेकजातीयानेकभोजनव्यापारगता प्रतिक्षणं भुङ्क्त इत्यावृत्तिर्गम्यत इत्यर्थः । नैवं बौद्ध-
राद्धान्ते नाशक्रियाया आवृत्तिरेष्टं शक्यैकस्यानेकनाशक्रियावतोऽनुपगमादित्याह ।
सा चेति ॥ ५८० ॥

निर्व्यापाराः सर्वभावाः क्षणिकाश्चेति निश्चितेः ॥

गतः प्रत्यागतश्चेति साऽऽवृत्तिः स्यात्सुदुर्लभा ॥ ५८१ ॥

तदुपपादयति । निर्व्यापारा इति । यथाऽऽह—क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां
कुतः क्रिया इति ॥ ५८१ ॥

नानार्थवाचिनां लोक आश्रयाश्रयिणामिह ॥

व्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां या सा वीप्सेत्यभिधीयते ॥ ५८२ ॥

युगपत्साऽपि बौद्धस्य न कथंचन युज्यते ॥

कर्तृक्रियादिसादृश्यात्साऽन्यत्वेऽपीति चेन्मतम् ॥ ५८३ ॥

परमते क्रियाधर्मस्याऽऽवृत्तेरयोगमुक्त्वा वीप्सायाः शब्दधर्मस्यायोगं वक्तुं तत्स्वरू-
पमाह । नानेति । नानाभूतान्धर्मधर्मिणोऽर्थान्वक्तुं शीलवतां शब्दानां वाच्या ये
वृक्षग्रामतद्देशादयोऽर्थास्तेषामाश्रयाश्रयित्वेन स्थितानां क्रियया गुणेन वा व्याप्तिरत्र
वीप्सा प्रसिद्धा यथा पर्जन्यो वृक्षं वृक्षं परिपिञ्चतीति सर्ववृक्षाणां तत्तद्देशस्य च सेचन-
क्रियया युगपद्व्याप्तिर्यथा च ग्रामो ग्रामो रमणीय इति सर्वग्रामाणां तद्देशस्य च युग-
पद्रमणीयत्वगुणेन व्याप्तिरेवमन्यत्रापि वीप्सा द्रष्टव्येत्यर्थः । अस्त्येवं प्रस्तुते किमिति
चेत्तत्राऽऽह । साऽपीति । उक्तरूपा वीप्सा परमते न सिध्यति नाशक्रिययाऽनेक-
द्रव्याणां युगपद्व्याप्त्यनुपगमात्तद्यौगपद्यादृष्टेर्धर्मधर्मिव्यवस्थानमित्यादिना च धर्मधर्मित्व-
स्यानिष्टेरित्यर्थः । क्षणभङ्गपक्षेऽपि कर्तृक्रियागुणगुणिसादृश्यादावृत्तिवीप्सयोः सिद्धि-
रिति शङ्कते । कर्त्रिति ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥

भूयोऽपि भुञ्जते गेहे ब्राह्मणा इति दर्शनात् ॥

एतच्चानुपपन्नं स्यादुपचारपरिग्रहात् ॥ ५८४ ॥

यथा भोक्तृभेदेऽपि भूयो भूयो भुञ्जते ब्राह्मणा इति प्रयोगो न हि तत्र पूर्वकाले
भुक्तवोत्थिता एवोत्तरकाले भोक्तारस्तथा पदार्थानां प्रतिक्षणं भेदेऽपि वीप्सादेरुपपत्ति-
रित्याह । भूयोऽपीति । दृष्टान्ते तस्यौपचारिकत्वान्मैवमित्याह । एतच्चेति ॥ ५८४ ॥

मुख्यस्यासंभवे यस्मादुपचारो न युज्यते ॥

अभ्युपेतार्थहानं च तदभ्युपगमे सति ॥ ५८५ ॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि वीप्सादेरौपचारिकत्वादृष्टान्तानुगुणतेत्याशङ्क्याऽऽह । मुख्यस्येति ।

१४८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यथोपचारिताभिर्माणवको मुख्याग्निव्यतिरेकेण न घटते तथा वीप्सादेरुपचारो मुख्यवी-
प्साद्यभावे यस्मान्न युक्तस्तस्मान्मुख्यं तदेष्टव्यमित्यर्थः । इष्यतां तर्हि मुख्यं तदिति
चेत्तत्राऽऽह । अभ्युपेतेति ॥ १८९ ॥

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्याद्यभ्युपगम्यते ॥

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्यादिवचनैरियम् ॥

वीप्सा व्याहन्यतेऽतश्च क्षणिकोक्तिर्न युज्यते ॥ १८६ ॥

अभ्युपेतमर्थं दर्शयति । क्षणिका इति । आदिपदेनास्थिराणां कुतः क्रिया, भूति-
र्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत इत्येतद्ब्रूयते । अन्यच्च स्कन्धपञ्चकात्मकं
संस्कृतं क्षणिकं सर्वं समेत्य संभूय हेतुप्रत्ययैः कृतं संस्कृतं सकलमेव वस्तुजातं क्षणिक-
मुत्पत्तिक्षण एव केवले सत्त्वादिति गृहीतम् । उक्तस्याभ्युपगमस्यात्यागे वीप्सादेर्मुख्य-
त्वायोगादुपचारोऽपि न सिध्यतीति मत्वाऽऽह । क्षणिका इति । संस्कारा वासनापर-
पर्याया ज्ञानात्मानो भावा इति यावत् । आदिपदमुक्तार्थम् ।

“यावद्यावच्च भावोऽयं प्रत्यक्षेण प्रतीयते ।

तावत्स वर्तमानस्थो नान्यकालविशेषणः ॥

एकक्षणश्च कालोऽयं वर्तमानो व्यवस्थितः ।

तस्मात्प्रत्यक्षं तत्सर्वं क्षणिकत्वं मतं मम” ॥

इत्येवंविधा परोक्तिर्बहुवचनार्थः । वीप्सेत्यावृत्तेरुपलक्षणम् । तयोर्मुख्ययोरुपचरित-
योर्वा क्षणिकेष्वसंभवे प्रतिज्ञातार्थदौर्लभ्यमुपसंहरति । अतश्चेति । क्षणिकोक्तिस्तत्सा-
धिका प्रतिक्षणविनाशीनि द्रव्याणीति प्रतिज्ञेति यावत् ॥ १८६ ॥

अथापि क्षणिकानीति मत्वर्थोऽत्र विवक्ष्यते ॥

सिद्धसाध्यत्वमेवं स्यादिष्टैव क्षणसंगतिः ॥ १८७ ॥

उत्तरीत्याऽऽवृत्तिवीप्सयोरसंभवेऽपि विमतानि क्षणिकानीति प्रतिज्ञायां न दूषण-
मित्याह । अथापीति । किं क्षणिकत्वं क्षणसंबन्धित्वं किंवा क्षणे तिरोभावो यद्वा
नाशित्वमथवा स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवार्तिध्वंसप्रतियोगित्वं तत्राऽऽद्यमनूद्य दूषयति ।
मत्वर्थोऽत्रेति ॥ १८७ ॥

स्थिरस्य वस्तुनोऽवश्यं निमेषक्षणलक्षणैः ॥

कालभागैर्भवेद्योग इति नः सिद्धसाध्यता ॥ १८८ ॥

सिद्धसाध्यत्वं साधयति । स्थिरस्येति ॥ १८८ ॥

क्षणिकार्थस्तिरोभाव इति चेदभिधीयते ॥

अभ्युपेतार्थहानिः स्यात्तथाऽपीष्टं न सिध्यति ॥ १८९ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४८१

द्वितीयमनुद्भवति । क्षणिकेति । तत्र सत्ताक्षणे क्षणान्तरे वा तिरोभावो नाऽऽद्य-
स्तत्र ज्ञानात्मनां भावानां प्रकाशोपगतिविरोधाज्जगदान्ध्यप्रसङ्गाच्चेत्याह । अभ्युपे-
तेति । न द्वितीय इत्याह । तथाऽपीति । क्षणान्तरतिरोहितभावेऽपीत्यर्थः ॥ १८९ ॥

व्यक्तधर्मनिवृत्तिर्या कारणात्मतयेष्यते ॥

स्थिरस्य धर्मिणः सेह तिरोभावगिरोच्यते ॥ १९० ॥

इष्टासिद्धिं स्पष्टयितुं तिरोभावं व्याकरोति । व्यक्तेति । धर्मशब्देन कार्यं लक्ष्यते ।
यथोक्ते तिरोभावे साध्ये स्वापेक्षितक्षणिकताक्षतिरिति भावः ॥ १९० ॥

यद्युत्पन्नानि नश्यन्ति स्यात्तदा सिद्धसाध्यता ॥

यस्मादादिमतां नाशः सर्वैरेवाभ्युपेयते ॥ १९१ ॥

तृतीये किमुत्पन्नस्य नाशित्वं किंवाऽनुत्पन्नस्याथवोत्पद्यमानस्येति विकल्प्याऽऽद्य-
मादत्ते । यदीति । तत्रापि किमुत्पन्नस्य यदाकदाचिन्नाशः किंवोत्पत्तिक्षणे द्वितीय-
क्षणे वाऽन्त्यक्षणे वा प्रथमे दोषमाह । स्यादिति ॥ १९१ ॥

यतो जनिमताऽवश्यं विनष्टव्यं तदन्ततः ॥

तथाऽभ्युपगतार्थस्य हानिः स्याद्वो न संशयः ॥ १९२ ॥

आदिमतां सर्वैरेव नाशाश्रयणे युक्तिमाह । यत इति । तदन्ततो भावस्याऽऽदिमतोऽ-
न्ततोऽवसाननियमादित्यर्थः । ईदृशे क्षणिकत्वे साध्ये त्वयाऽपि तत्स्वीकारे मत्पक्षसि-
द्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । अभ्युपगतार्थस्य क्षणभङ्गुरत्वस्येत्यर्थः ॥ १९२ ॥

अथोत्पत्तिक्षणे नाशो भवताऽभ्युपगम्यते ॥

सर्गनाशौ तदैकस्मिन्काले प्रसजतो ध्रुवम् ॥ १९३ ॥

कल्पान्तरमाह । अथेति । अतिप्रसङ्गेन दूषयति । सर्गेति ॥ १९३ ॥

ततश्च कार्यानुत्पत्तिर्यदि वा सर्वदाऽस्तिता ॥

तद्विरोधाविरोधाभ्यां ध्रुवं प्रामोत्यनीप्सितम् ॥ १९४ ॥

प्रसङ्गस्य दोषपर्यवसायितामाह । ततश्चेति । भावाभावयोस्ते विरोधोऽविरोधो
वाऽऽद्ये न कदाचित्तदुत्पत्तिस्तस्य वा स्थायिता युगपदुपगतयोर्भावाभावयोर्विरोधे सत्य-
भावान्भावस्य ततो वेतरस्यानुपपत्तेर्द्वितीयेऽप्ययमेव दोषस्तयोरविरुद्धयोः संह संभवादि-
त्यर्थः ॥ १९४ ॥

विरुद्धयोश्च क्रिययोरिष्टत्वादेककर्तरि ॥

एककाले विरुद्धत्वात्सर्वलोको विरुध्यते ॥ १९५ ॥

विरोधे दोषान्तरमाह । विरुद्धयोरिति । एकस्मिन्वस्तुन्येकदैवोत्पत्तिनाशयोर्विरु-
द्धयोरिष्टत्वात्सर्वलोकव्यवहारो व्यवस्थितो न सिध्येत्कचिदपि विरुद्धशब्दार्थाभावादि-
त्यर्थः ॥ १९५ ॥

१४८२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

अथाज्ञातानि नश्यन्ति जायमानानि वेति चेत् ॥

तथाऽप्यसन्प्रतिज्ञार्थो न क्षभावस्य नाशिता ॥ ५९६ ॥

उत्पन्ननाशो यदाकदाचिद्वा जन्मक्षणे वेति द्वयं निरस्य द्वितीयतृतीयावनुवदति ।
अथेति । तत्राज्ञातस्य नाशं दूषयति । तथाऽपीति । अज्ञातानि नश्यन्तीति प्रतिज्ञा-
तार्थो न युक्तोऽज्ञातस्यासत्त्वादसतश्च संतानस्येवानाशादित्यर्थः ॥ ५९६ ॥

काऽतिशीतिरज्ञातस्य विनाशागमने सति ॥

प्रतिज्ञापदयोश्चात्र विरोधः स्यात्परस्परम् ॥ ५९७ ॥

तस्यानाशे हेत्वन्तरमाह । केति । नाशो नामार्थासत्त्वहेतुर्विकारोऽज्ञातस्तु तेऽसन्ने-
वातोऽनाशादनतिशयान्न स तस्येत्यर्थः । जायमाननाशस्तु जन्मक्षणे तन्निरासेनैव
निरस्तो भेदाभावादिति मत्वा दोषान्तरमाह । प्रतिज्ञेति । चकारो वक्ष्यमाणविरोधस-
मुच्चयार्थः ॥ ५९७ ॥

नश्यत्युत्पद्यमानोऽर्थ इत्येतन्मुग्धभाषितम् ॥

सर्वलोकविरुद्धरवान्मानैश्चापि विरुध्यते ॥ ५९८ ॥

विरोधं प्रकटयति । नश्यतीति । उत्पद्यमानत्वं हि सैत्तया संबध्यमानत्वं नश्यमा-
नत्वं च तद्वाहित्यमिति प्रतिज्ञापदयोः स्पष्टो विरोध इत्यर्थः । विरोधान्तरमाह । सर्वेति ।
लोकविरुद्धमपि ब्रह्माद्वितीयत्वादि त्वयेप्यते तथैतन्मयाऽपीति चेत्तत्राऽऽह । मानै-
श्चेति ॥ ५९८ ॥

अथोत्पन्नस्य नाशोऽयं द्वितीये स्यात्क्षणे यदि ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रते नायं प्रतिज्ञार्थः प्रसिध्यति ॥ ५९९ ॥

उत्पन्ननाशित्वपक्षे तृतीयमादत्ते । अथेति । तत्र दोषं वक्तुं भूमिकां करोति ।
प्रत्यभिज्ञामिति ॥ ५९९ ॥

य एव जायते कर्ता स एवायं विनश्यति ॥

क्षणद्वये यथा स्थायी तद्वदस्तु क्षणान्तरे ॥ ६०० ॥

तत्स्वरूपमाह । य एवेति । उक्तप्रत्यभिज्ञायाः क्षणद्वयवर्तित्वे का हानिस्त-
त्राऽऽह । क्षणेति । स्थायी जन्मनाशकर्तेति शेषः ॥ ६०० ॥

मतमुत्पद्यते नासौ नापि साक्षाद्विनश्यति ॥

आदिमध्यान्तहेतुत्वविकल्परहितोऽपि वा ॥ ६०१ ॥

उत्पत्तिनाशक्षणद्वयसंबन्धासिद्धेर्न क्षणान्तरसत्त्वापत्तिरिति शङ्कते । मतमिति ।
आद्यन्तमध्यतत्प्रयुक्तसर्वविकल्पहीनश्च बोधो निर्विकल्पकः सर्वविकल्पविकलतया तस्या-
धिगतेरित्याह । आदीति । उक्तं हि—

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४८३

संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः ।

रूपमेकमनेकं च तेषु बुद्धेरुपप्लव इति ॥

वाशब्दो यथोक्तार्थस्य पूर्वोक्तार्थे हेतुत्वद्योतनार्थः ॥ ६०१ ॥

हेतुप्रतिज्ञयोः स्पष्टो विरोधः स्यात्तथा सति ॥ ६०२ ॥

मतमन्ते विनाशश्चेत्कोऽयमन्तस्त्वयोच्यते ॥

क्षणस्यान्तर्बहिर्वेति न तथाऽप्युपपद्यते ॥ ६०३ ॥

तर्हि पूर्वोक्तानुमानानुत्थानमिति दूषयति । हेत्विति । सर्वविकल्पशून्ये बोधे सत्यन्ते विनाशित्वादिति हेतोः क्षणिकत्वप्रतिज्ञायाश्च त्वदुक्त्या विरोधादनुमानानुदयस्तस्य सर्वविकल्परहित्ये चास्मन्मतानुमतिरित्यर्थः । चतुर्थमुत्थापयति । मतमिति । आदिम-
तामन्ते नाशित्वस्य सिद्धतया सिद्धसाध्यता साध्याविशिष्टता चेति मन्वानो दोषान्तरं
वक्तुमन्तं विकल्पयति । कोऽयमिति । पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्तिं प्रतिजानीते । नेति
॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥

क्षणान्तश्चेद्भवेन्नाशः क्षणिकत्वं विहन्यते ॥

क्षणान्तरेऽपि नाशोऽयं पूर्वाभावान्न युज्यते ॥ ६०४ ॥

कथमनुपपत्तिरित्यपेक्षायामन्तशब्दस्य क्षणमध्यवाचित्वे तामाह । क्षणेति । एक-
स्मिन्पूर्णे क्षणे क्षणिकस्य स्थितिरिष्टा सा च क्षणमध्ये नाशो न सिध्यतीत्यर्थः । द्वितीयं
प्रत्याह । क्षणान्तर इति । क्षणस्य बहिर्नाम क्षणान्तरं तत्र नाशो न क्षणस्य युक्तः
पूर्वक्षणवर्तिनो ज्ञानस्योत्तरक्षणसंबन्धानुपगमात्सर्वमेव वस्तुजातं क्षणिकमुत्पत्तिक्षण एव
केवले सत्त्वादिति स्थितेरित्यर्थः ॥ ६०४ ॥

उत्तरक्षणविध्वस्तौ न हि पूर्वो नियुज्यते ॥

तस्योत्तरनासद्भावाद्भौव्यं च स्यात्तथा सति ॥ ६०५ ॥

हेतुं साधयति । उत्तरेति । तत्क्षणवर्तिध्वंसक्रियायां पूर्वो भावो न कर्तृत्वेन नियु-
ज्यते पूर्वस्योत्तरक्षणे सत्त्वाभावादसतश्च कर्तृत्वायोगात् । यथाऽऽह—

“असतो भासनायोगादुत्पादस्य च हानितः ।

कार्यकारणयोरित्थं वस्तुत्वं केन वार्यते” इति ।

तस्माद्धेतुसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वस्योत्तरक्षणसत्त्वे दोषमाह । भौव्यं चेति ॥ ६०५ ॥

आदिमध्यान्तभागत्वे निरंशत्वं च दुर्घटम् ॥

क्षणस्य संततौ चापि सिद्धसाध्यत्वमुच्यते ॥ ६०६ ॥

किंचान्ते नाशश्चेदन्तस्याऽऽदिमध्यापेक्षत्वादंशत्रयवत्त्वे ज्ञानस्य क्षणिकत्वक्षतिर्न च

१४८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

निरंशतेत्याह । आदीति । क्षणस्य ज्ञानस्येति यावत् । तत्प्रवाहे परमादिमध्यान्तभागो न सर्वविकल्पहीने तस्मिन्नित्याशङ्कामनूद्य ज्ञानादन्यत्र विकल्पानां सत्त्वेऽपि ज्ञाने तदभावाज्ज्ञानमनाद्यनन्तमित्यस्मन्मतस्थितिरिति दूषयति । संततौ चेति । यदि विकल्पाः संततिमनुपतन्तो न ज्ञानमनुपतन्ति तदा विज्ञानं सर्वविकल्पविकल्पमिति सिद्धमेव त्वया साध्यते ज्ञानादन्यत्र विकल्पानामस्माभिरपि कथ्यमानत्वादिति योजना ॥ ६०६ ॥

असतश्च समुत्पत्तावन्ते च क्षयसंगतेः ॥

द्विविनाशप्रसक्तिः स्यात्क्षणिकत्वं च हीयते ॥ ६०७ ॥

चतुर्थेऽपि किमुत्पत्तिः सतोऽसतो वा नाऽऽद्य उत्पत्तिर्हि सत्तासंबन्धो न च सतस्तत्संबन्धः कारणाधीनात्मलाभश्चेत्सोऽपि न सतः प्रागेव लब्धरूपत्वादिति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह । असतश्चेति । यदा त्वसज्ज्ञानोत्पत्तिस्तदा तदसत्त्वं नश्यति न वा नाऽऽद्यो ज्ञानस्यापि नाशप्रसङ्गादसत्त्वाभेदाद्भेदे तद्धर्मित्वेन प्रागपि स्थित्यापत्तेर्द्वितीये तदुत्पत्तिर्व्यर्था तदसत्त्वतादवस्थ्यात्तस्मादुत्पत्तिकालेऽसत्त्वनाशे तदभिन्नं ज्ञानमपि नश्यति किंचासतो ज्ञानस्य सद्रूपेणोत्पत्तावुत्तरकाले नाशस्त्वयेष्टस्थाचैकस्य ज्ञानस्य द्वयोर्नाशयोरपत्तेरक्षणिकत्वं च ध्वस्तस्य च ध्वंसे तदवस्थानप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ६०७ ॥

न चेदुत्पत्तिरसतो न विनाशः सतस्तथा ॥

कूटस्थवादसक्तिः स्यान्मिथ्यासंगतितस्तयोः ॥ ६०८ ॥

असतोऽनुत्पत्तेः सतश्चानाशादुत्पत्तिनाशसदसत्त्वविकल्पानास्पदमेकरसं ज्ञानमिति गत्यन्तरमपश्यन्नाशङ्कते । न चेदिति । तर्हि मदीयं पन्थानमागतोऽसीत्याह । कूटस्थेति । तयोः सत्त्वासत्त्वयोरुत्पत्तिनाशयोश्च ज्ञाने कल्पितसंबन्धेऽपि वस्तुतस्तदभावादित्याह । मिथ्येति । मिथोऽसंगतिस्तयोरिति पाठे तयोरिति ज्ञानविकल्पयोरुक्तिः ॥ ६०८ ॥

अन्त्यो नाशो महांश्चेत्स्यान्नाशः सातिशयो यतः ॥

विशेषाभावतो नैवं तस्यानतिशयत्वतः ॥ ६०९ ॥

क्षणिकत्वस्य दुर्निरूपतया साध्यासंभव उक्तः संप्रति घटस्य क्षणिकत्वे मुसलाभिघातादूर्ध्वमिव प्रागपि नष्टः स इति दृष्टिः स्यात्सदा तस्य नाशाविशेषादिति वदन्तं सिद्धान्तिनं प्रति परो विशेषमाह । अन्त्य इति । मुसलाभिघातात्पूर्वं स्वतो नष्टेऽपि घटे तत्प्रवाहोऽनष्टः परस्तात् घटस्तत्प्रवाहश्चोभयमपि नश्यति तथाच पराचीनो नाशो महान्प्राचीनोऽल्पीयानिति न पूर्वत्र नष्टव्यवहारः परत्र तद्व्यवहार एवं नाशो यतः सातिशयोऽतो न क्षणभङ्गे कश्चिद्भङ्गोऽस्तीत्यर्थः । दूषयति । विशेषेति । उक्तीरत्या

१ ख. 'स्याऽऽदि' । २ घ. 'न्धः कर' । ३ घ. 'स्तवध्वंसे' । ४ क. ग. 'न्मिथोऽस्त' । ५ क. ख. 'संहति' ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४८५

घटे व्यवहारव्यवस्था न निर्वोदुं शक्या मुसलाभिघातात्प्रागूर्ध्वं च तस्मिन्नाशाविशेषा-
दित्यर्थः । प्रवाहनाशानाशाम्यां घटनाशे महत्त्वालपत्वाख्यो विशेषो दर्शित इत्याश-
ङ्क्याऽऽह । तस्येति । यद्यपि प्राक्प्रवाहो न नष्टः पश्चान्नङ्क्ष्यति तथाऽपि घटनाशे
विशेषाभावादुभयत्र नष्टव्यवहारः स्यादिति पक्षे बाधकपराहातिरित्यर्थः ॥ ६०९ ॥

मत्वर्थानुपपत्तेश्च क्षणिकत्वाद्यसंभवः ॥

द्रव्यतन्नाशयोर्यस्मान्नैवेहास्त्येककालता ॥ ६१० ॥

इतश्च प्रतिज्ञा न निर्वहतीत्याह । मत्वर्थेति । आदिशब्देन नाशित्वादि गृह्यते ।
क्षणोऽस्यास्तीत्यादिलक्षणस्य मत्वर्थस्य परपक्षेऽनुपपत्तिरित्यत्र हेतुमाह । द्रव्येति । द्रव्यस्य
तन्नाशादेश्चैककालत्वे मतुबर्थसिद्धिर्न चैककालत्वं क्षणभङ्गात्क्षणस्य च कालविशेषस्य न
द्रव्येणैककालत्वमनभ्युपगमात्कालस्य कालान्तराभावाच्च तत्र क्षणिकत्वप्रतिज्ञेत्यर्थः
॥ ६१० ॥

न च नाशस्य कालोऽस्ति क्षणमध्ये तथा बहिः ॥

क्षणान्तरं बहिर्यस्मात्क्षणमध्ये ध्रुवत्वतः ॥ ६११ ॥

नाशस्य कालसंबन्धमुपेत्य द्रव्येणैककालत्वं निरस्तमिदानीं परमते तस्य कालसंबन्ध
एव नास्तीत्याह । न चेति । न तावद्द्रव्यस्य स्वक्षणमध्ये नाशस्तस्य पूर्णे स्वक्षणे भावा-
न्नापि ततो बहिस्तन्नाशः क्षणान्तरे द्रव्यस्याप्राप्तेरतो न तन्नाशस्य कालसंगतिरि-
त्यर्थः ॥ ६११ ॥

धन्यासीदिति दृष्टश्चेन्न लक्षणविरोधतः ॥

लक्षणे वर्तमानस्य कालस्य श्रवणं यतः ॥ ६१२ ॥

मत्वर्थानुपपत्तिमुक्तामाक्षिपति । धनीति । धनादेर्देवदत्तस्य चैककालत्वाभावेऽपि
मनुप्रयोगो धनी गोमानिति दृश्यते तथा द्रव्यस्य नाशादेश्चानेककालत्वेऽपि स भवि-
ष्यतीत्यर्थः । दूषयति । नेत्यादिना । लक्षणविरोधं साधयति । लक्षण इति । तद-
स्यास्त्यस्मिन्निति मतुबिति लक्षणे वर्तमानकालस्यास्तीति श्रवणादूते भाविनि वा न
तत्प्रयोग इत्यर्थः ॥ ६१२ ॥

त्रिकाललक्षणार्थं चेदस्तीति यदि भण्यते ॥

तादर्थ्ये कारणाभावाच्चैतदप्युपपद्यते ॥ ६१३ ॥

लक्षणे यदस्तीति श्रवणं तत्कालत्रयोपलक्षणमिति शङ्कते । त्रिकालेति । चेच्छब्दो
निश्चयार्थः । अस्तित्वस्योपलक्षणत्वे हेत्वभावाच्चैतदिति दूषयति । तादर्थ्यं इति ।
धन्यासीदित्यादिप्रयोगस्तु भूते काले धनादेर्मैत्रस्य चैककालत्वमुपेत्य सिध्यतीति भावः ।
न कदाचिदपि नाशनाशिनोरेककालतेत्यपेरर्थः ॥ ६१३ ॥

१४८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थः अध्याये-

प्रत्यक्षेण विरोधाच्च न क्षणस्य विनाशिता ॥

प्रत्यक्षानुमयोर्नापि विरुद्धाव्यभिचारिता ॥ ६१४ ॥

सिद्धसाध्यत्वमथवा नदृश्यतीति मतं यदि ॥

क्षणिकत्वस्य हानिः स्यात्किं नश्छिन्नं तथा सति ॥ ६१५ ॥

प्रतिज्ञाया दुर्घटत्वादनुमानानुत्थानमुक्त्वा प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च तदनुत्थानमित्याह । प्रत्यक्षेणेति । यत्तु मिथ्या विकल्पोऽयं भिन्नेष्वेकार्थताग्रह इति किं तेन प्रत्यभिज्ञाया व्यवहाराङ्गत्वं व्यासेष्यते किंवा तत्त्वावेदकत्वं नाऽऽद्यो व्यवहारविरोधान्नेतरोऽभ्युपगमविरोधादिति चार्थः । प्रत्यक्षं द्रव्यस्य स्थायित्वं साधयत्यनुमानं क्षणिकत्वं तथाचैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धाव्यभिचारात्प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा तयोस्तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षस्यानुमानोपजीव्यतया बलीयस्त्वात्तेन बाधितमनुमानममानं यद्यपि प्रकृतमनुमानं न प्रत्यभिज्ञामुपजीव्योत्तिष्ठति तथाऽपि तज्जातीयोपजीवित्वादुपजीव्यजातीया प्रत्यभिज्ञा प्रबलेति भावः । कुम्भादिनाशग्राहिप्रत्यक्षानुगृहीतं क्षणिकत्वानुमानं प्रत्यभिज्ञातो बलवदित्याशङ्क्य विकल्पयति । अथवेति । किं तत्प्रत्यक्षं जातस्य कुम्भादेर्यदाकदाचिन्नाशं गोचरयत्यथवा स्वसत्तायामिति विकल्पार्थः । आद्यमनुवदति । नदृश्यतीति । जातं कुम्भादि यदाकदाचिन्नष्टं भविष्यतीत्येवमर्थं प्रत्यक्षं यदीष्टमित्यर्थः । तथा सिद्धसाध्यत्वं स्थायिनोऽपि जातस्य यदाकदाचिन्नाशादित्याह । सिद्धेति । स्वसत्तायां नाशं गृह्णाति प्रत्यक्षं कुम्भादेरिति पक्षं प्रत्याह । क्षणिकत्वस्येति । तथा सति शून्यतापत्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य वर्तमानक्षणे सत्ताग्राहित्वादवर्तमानकालेऽप्रवृत्तेर्न कचिन्नाशग्राहितेत्याशङ्क्याऽऽह । किमिति ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥

अर्थक्रियादिलिङ्गेन विरोधित्वाच्च नेष्यते ॥

क्षणिकाः सर्वभावाः स्युरिति यत्प्राक्समीरितम् ॥ ६१६ ॥

प्रत्यक्षविरोधेन क्षणिकत्वानुमानं निरस्यार्थापत्तिविरोधेनापि निरस्यति । अर्थेति । आदिशब्देन जन्मादि गृह्यते लिङ्गशब्देनानुपपत्तिः ॥ ६१६ ॥

शाल्याद्युद्ब्रह्नादि स्यादुत्पित्तमोर्वा जनिस्तथा ॥

अर्थक्रियां न मानं वस्तेन चैव विरोधतः ॥ ६१७ ॥

किं तदर्थक्रियादिलिङ्गं कथं वा तेन विरोधस्तदाह । शालीति । शालियवादेरानयनं तादर्थ्येन गमनादि जन्मोन्मुखस्य जन्म जातस्य नाशादि चार्थक्रियादिरूपं लिङ्गं तेनान्यथाऽनुपपद्यमानेन त्वदिष्टक्षणिकत्वानुमानस्य विरोधादमानतेत्यर्थः ॥ ६१७ ॥

क्षणिकत्वं न भावानां कथंचिदपि युज्यते ॥

नष्टेन नश्यता वाऽपि न शाल्याद्याहृतिक्रिया ॥ ६१८ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । १४८७

तदमानत्वे फलितमाह । क्षणिकत्वमिति । कथंचिदपीति स्वरसमञ्जसत्वेन द्वित्रक्ष-
णावस्थायित्वेन वेत्यर्थः । क्षणिकस्यापि शाल्याद्यानयनकर्तृत्वसंभवादर्थक्रियोपपत्तेर्नो-
क्तदूषणमित्याशङ्क्य नष्टेन वा नश्यता वा संतत्या जायमानेन वा सा कार्येति विक-
ल्पाऽऽद्यौ निराचष्टे । नष्टेनेति । तयोरसत्त्वादिति शेषः ॥ ६१८ ॥

संतत्योत्पद्यमानैश्चेत्फलहेत्वात्मभिर्भवेत् ॥

भावैरर्थक्रिया सर्वा यथा दीपादिभिस्तथा ॥ ६१९ ॥

तृतीयमुत्थापयति । संतत्येति । यथा दीपविद्युदादिभिः स्वरसनाशिभिर्नैरन्तर्येण
जायमानैरर्थप्रकाशादि क्रियते तथा संतत्या जायमानैः कार्यकारणात्मकैः क्षणिकैर्भावै-
रर्थक्रिया सर्वा शाल्याहरणादिरूपा निर्वर्त्यते तन्नार्थापत्तिविरोधोऽनुमानस्येत्यर्थः ॥ ६१९ ॥

उत्पित्स्वजातं सज्जातमनष्टं वाऽभ्युपेयते ॥

निनङ्क्षु नश्यन्नष्टं च प्रत्यभिज्ञामृते कथम् ॥ ६२० ॥

उत्पित्साधनुपपत्तिरूपार्थापत्त्या विरोधमनुमानस्य साधयति । उत्पित्स्विति ।
अष्टक्षणत्वं हि भावानामावश्यकं प्रत्यभिज्ञया क्षणेष्वष्टस्वेकस्यैवानुसंधानादुक्तं चैत-
द्ब्रह्मविचारे तस्मादुत्पित्साधन्यथानुपपत्तिस्तदनुमानस्य प्रत्यभिज्ञावद्भाधिकेत्यर्थः ॥ ६२० ॥

प्रबन्धेनार्चिषो धर्मा धर्मिण्यग्नौ व्यवस्थिते ॥

अर्थक्रियां वर्तमानाः कुर्युर्ग्रामाद्यवाप्तिवत् ॥ ६२१ ॥

अर्थक्रियानुपपत्तिविरोधसिद्ध्यर्थं परोक्तं दृष्टान्तं विवक्षयति । प्रबन्धेनेति । यथा
गमनादयः सति मैत्रे संतत्या वर्तमाना ग्रामापत्यादि कुर्वन्ति तथाऽर्चिषो दीपस्य
ज्वालाख्या धर्माः क्षणिकत्वेनेष्टाः सन्तोऽपि स्थायिन्यग्नौ स्थिते तदाश्रिताः प्रवाह-
रूपेण वर्तमाना दाहाद्यर्थक्रियां कुर्युरिति युक्तमित्यर्थः ॥ ६२१ ॥

दीपादिवदसंभाव्या भवतोऽर्थक्रिया यतः ॥

क्षणिकत्वे न सा युक्ता तद्धेतुविरहात्सदा ॥ ६२२ ॥

दाष्टान्तिके वैषम्यमाह । दीपादिवदिति । उक्तैनीत्या दीपादेरर्थक्रिया यथा
संभवति न तथा क्षणमङ्गपक्षे शाल्याहरणाद्यर्थक्रिया यतः संभाव्या तदाश्रयानवस्था-
नात्संततेश्चावस्तुत्वादर्थक्रियायाश्चास्वातन्त्र्यादर्थदृश्यमानार्थक्रियाविरोधान्न यथोक्तमनु-
मानं मानमित्यर्थः । कथमसंभवस्तत्राऽऽह । क्षणिकत्व इति । मैत्रादेस्तु स्वतो भङ्ग-
रत्वे न कदाचिदपि शाल्याहरणाद्यर्थक्रिया युक्ता तत्कर्तुरभावादित्यर्थः ॥ ६२२ ॥

नानुत्पन्नस्य हेतुत्वमुदकाद्याहृतौ भवेत् ॥

उत्पित्सूत्पद्यमानाभ्यामसत्त्वात्तद्वदेव न ॥ ६२३ ॥

१४८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

कथं तद्धेतुविरहस्तत्र किमनुत्पन्नस्य तद्धेतुत्वमुत्पित्सोर्वोत्पद्यमानस्य वा नष्टस्य वा नश्यतो वा स्वक्षणे स्थितस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नेति । द्वितीयतृतीयौ प्रत्याह । उत्पित्सिविति । नोदकाद्याहतिरिति संबन्धः । असत्त्वादिति पूर्वत्रापि तुल्यो हेतुस्तद्वेदेत्यनुत्पन्नं दृष्टान्तयति ॥ ६२३ ॥

कूर्मलोमादिवत्तद्वन्नापि तत्स्याद्विनश्यता ॥

स्त्रियमाणो न शक्नोति पुत्रं जनयितुं क्वचित् ॥ ६२४ ॥

चतुर्थं निरस्यति । कूर्मेति । यथाऽनुत्पन्नादीनामलब्धात्मत्वान्नार्थक्रिया तथा कूर्म-
क्षीरादिवदत्यन्तासत्त्वान्नष्टस्यापि न सेत्यर्थः । पञ्चमं पराकरोति । नापीति । तत्र
दृष्टान्तः । स्त्रियमाण इति ॥ ६२४ ॥

हेतुत्वं लभते नापि तथैवावस्थितः क्वचित् ॥

आ कार्यावसितेः स्थाने सिद्धान्तस्ते विनश्यति ॥ ६२५ ॥

षष्ठं दूषयति । हेतुत्वमिति । उत्पन्नं द्रव्यं स्वक्षणे स्थितमर्थक्रियां तत्रैव वा कुर्या-
त्क्षणान्तरे वा नाऽऽद्योऽनुत्पन्नादिवत्तस्यापि स्वक्षणे कार्यकरत्वानिष्ठेरन्यथा गृङ्गयोरिव
हेतुफलभावासिद्धेर्न द्वितीयस्तद्धि यावत्कार्यं तिष्ठति न वा न चेदसत्त्वान्न हेतुत्वं तिष्ठति
चेत्स्वरूपेण संतत्याऽऽत्मना वाऽऽद्ये क्षणिकताक्षतिरित्यर्थः ॥ ६२५ ॥

विनाशक्रियया व्याप्तमुत्पन्नं चेद्विनश्यति ॥

फलहेतुप्रबन्धेनेत्येवं सुस्थमिदं भवेत् ॥ ६२६ ॥

कल्पान्तरमादत्ते । विनाशेति । हेतुफलप्रवाहेण जातं पुनर्नाशक्रियया व्याप्तं नश्य-
तीत्येवं संतत्या कार्यपर्यन्तद्रव्यस्थित्युपगमे क्षणिकत्वमक्षतमेव द्रव्यव्यक्तेस्तदभावादि-
त्यर्थः ॥ ६२६ ॥

संतानानुपपत्तेश्च नैवमप्युपपद्यते ॥

संतनोतीति संतानः कर्ता चेदभिधीयते ॥ ६२७ ॥

तस्य चैकत्वनाशित्वात्संतानो नोपपद्यते ॥

नाप्यपादानतः सिध्येन्न वाऽधिकरणाश्रयात् ॥ ६२८ ॥

संततिं निराकुर्वन्नुत्तरमाह । संतानेति । संतानिनां क्षणिकत्वेन पूर्वोत्तरासंबन्धात्सं-
तानस्य चावस्तुत्वान्न हेतुफलतेत्यर्थः । कथं तदनुपपत्तिः स हि स्थूलात्मनां संतानिनां
नैरन्तर्यप्रतिभास इति वदन्ति तत्र किं संतानशब्दः कारकं भावं वा ब्रूते । आद्येऽपि
कर्तारं वाऽपादानं वाऽधिकरणं वा कर्म वा करणं वा संप्रदानं वेति विकल्प्याऽऽद्यम-
नूथानुपपत्तिमाह । संतनोतीति । द्वितीयतृतीयौ दूषयति । नापीति । संतनोत्यस्मा-
दस्मिन्निति वा संतान इति पक्षावयुक्ताविति यावत् ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४८९

न चान्यस्मिन्विभक्त्यर्थे यथोक्तेनैव हेतुना ॥

संतानो यदि धात्वर्थो भावश्चेदभिधीयते ॥ ६२९ ॥

अवशिष्टं पक्षत्रयं निराचष्टे । न चेति । संतन्यत इति वा संतन्यतेऽनेनेति वा संतन्यतेऽस्मा इति वा कर्मकरणसंप्रदानरूपे विभक्त्यर्थे कर्त्रादेरन्यस्मिन्नपि संतानशब्दो न संभवतीत्यर्थः । पक्षपञ्चकासंभवे हेतुमाह । यथोक्तेनेति । एकत्वनाशित्वेनेति यावत् । कल्पान्तरमाह । संतान इति । चेच्छब्दो निश्चये ॥ ६२९ ॥

भवितारमपेक्ष्यैव भावः सिध्येन्न सोऽन्यथा ॥

न चासौ लभ्यते तादृग्भविता हि विनश्वरः ॥ ६३० ॥

संततिः संतान इति पक्षे भविताऽस्ति न वेति विकल्प्य नास्तिपक्षं प्रत्याह । भवितारमिति । क्रियायाः स्वातन्त्र्यानभ्युपगमादित्यर्थः । अस्तिपक्षे स स्थायी क्षणिको वाऽऽद्यं दूषयति । न चेति । तादृगिति स्थायी निर्दिश्यते । तत्र हेतुः भविता हीति । अन्यथा क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इतिप्रतिज्ञाहानिरिति भावः ॥ ६३० ॥

नित्यं भवितृत्वत्वात्संतानस्याप्यनित्यता ॥

धातूपसर्गयोरर्थस्त्वपक्षे न च लभ्यते ॥ ६३१ ॥

द्वितीयं निराह । नित्यामिति । क्षणिकस्य भवितृत्वे भावस्य नियमेन भवित्रधीनत्वाच्चस्यापि क्षणिकता स्यात्ततश्च स्थूलात्मनां संतानिनां नैरन्तर्यप्रतिभास एव संतानप्रतिभास इति प्रलापमात्रमित्यर्थः । अखण्डं संतानशब्दमाश्रित्यानुपपत्तिमुक्त्वा तं विभज्य दूषयति । धात्विति ॥ ६३१ ॥

नैकीभावो न विस्तारः क्षणिकत्वेऽस्ति युक्तिमान् ॥

अतीतानागतानां च मिथः कालासमागमात् ॥ ६३२ ॥

वर्तमानस्य चैकत्वात्संतानो नोपपद्यते ॥

संतानिभ्यश्च संतानोऽभिन्नो भिन्नोऽथवा द्विधा ॥ ६३३ ॥

तनुधातोः समित्युपसर्गस्य च क्षणभङ्गे नार्थसिद्धिरित्येतत्प्रकटयति । नेत्यादिना । सर्वस्य क्षणिकत्वे धात्वर्थो विस्तारो नोपपद्यत एकस्यानेकव्याप्तेर्विस्तारस्य त्वपक्षेऽनुपपत्तेः समुपसर्गार्थश्च धात्वर्थस्य सम्यक्त्वपर्यायो नैरन्तर्यात्मैकीभावः सर्वस्य क्षणिकत्वे न सिध्यतीत्यर्थः । ननु पूर्वापरीभूतानां क्षणानां साक्षादुपादानोपादेयभावेनोत्पादः संतानो नामेति स्थितेर्नोक्ताऽनुपपत्तिरत आह । अतीतेति । स हि न स्वतन्त्रः संतानिनिष्ठत्वेनैवोपलम्भाच्च च ते संतानिनामेकदेशकालस्थितिः स्वरसमङ्गुरत्वादतो न तदाश्रयसंतानसिद्धिरित्यर्थः । विधान्तरेण संतानं दूषयितुं त्रेधा विकल्पयति । संतानिभ्यश्चेति ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥

१४९० सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अभेदेऽनित्यतासक्तिः स्थास्रुर्भेदे प्रसज्यते ॥

कार्यकारणभावश्च न च वः स्यादभीप्सितः ॥ ६३४ ॥

अभेदपक्षे दोषमाह । अभेद इति । क्षणिकसंतान्यभेदे संतानस्यापि क्षणिकता स्थायिसंतानाभेदे संतानिनामपि स्थायिता स्यादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । स्थास्रुरिति । संतानिवत्संतानोऽपि स्वतन्त्रः परमार्थश्च स्यात्संसारिसंतानश्च क्षणिकसंतानिम्यो भिन्नतया स्थितिशीलः स्यादित्यमुक्तिरित्यर्थः । पक्षद्वये साधारणं दोषान्तरमाह । कार्येति । एकसंतानारूढानां संतानिनां मिथो हेतुफलभावो भवद्विरिष्टः । यथाऽऽह— संतानश्च पूर्वापरीभूतानां क्षणानां साक्षादुपादानोपादेयभावेनोत्पाद एवोच्यत इति । स च न सिध्येद्भेदे संतानिनां संतानान्तरोष्विवैकसंतानारोहासिद्धेरभेदेऽपि संतानस्य संतानिनां चाभावादेव तदसिद्धेरित्यर्थः ॥ ६३४ ॥

भिन्नाभिन्नत्वपक्षोऽपि विरोधान्न च युज्यते ॥

स्वसिद्धान्तस्य च ध्वस्तिर्न च संगच्छते जैनः ॥ ६३५ ॥

तृतीयं प्रत्याह । भिन्नेति । भेदाभेदयोरेकत्र विरोधासिद्धिमाशङ्क्य दोषान्तरं चकारसूचितमाह । स्वसिद्धान्तस्येति । किंच यस्य यस्माद्भेदस्तस्य तस्मादभेद प्रयोजकाकारैक्ये भेदाभेदयोरैक्यापत्तिस्तद्भेदे तत्रापि भेदाभेदाम्यामनवस्येत्याह । न चेति ॥ ६३५ ॥

संतानिनां स्वसंतानाद्भिन्नाभिन्नत्वकल्पने ॥

वाच्या दोषा यथायोगं संतानार्थानुरोधतः ॥ ६३६ ॥

संतानस्य संतानिम्यो भेदादि निरस्य संतानिनां ततो भेदादि विकल्प्य निरस्यति । संतानिनामिति । संतानशब्दार्थस्य संतानिम्यो भेदादिपक्षोक्तदोषानुरोधेन संतानिनां संतानाद्भेदादिपक्षेष्वपि यथासंभवं दोषा वाच्या भेदे संतानस्वातन्त्र्याद्यापत्तिरभेदे क्षणिकतादिहानिर्भेदाभेदे सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः ॥ ६३६ ॥

अवाच्यमिति पक्षश्चेन्मैवं तस्याप्यसंभवात् ॥

अन्यानन्योभयात्मत्वकल्पने ह्यसदेव तत् ॥ ६३७ ॥

संतानस्वरूपमवाच्यमिति स्थितेरुक्तदोषाप्राप्तिरिति शङ्कते । अवाच्यमिति । अवाच्यत्वं संतानस्य धर्मः स्वरूपं वाऽऽद्येऽपि वक्तुमयोग्यत्वं वाच्यत्वाभावो वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । मैवमिति । न हि संतानस्यानिर्वाच्यत्वं त्वयेष्टं भिन्नाभिन्नत्ववत्तस्यापि त्वत्पक्षेऽनुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं विकल्प्य दूषयति । अन्येति । संतानस्य संतानिम्योऽन्यत्वेनानन्यत्वेनान्यानन्यत्वेन वा वाच्यत्वाभावकल्पने त्रयमपि न युक्तमिति यावत् ॥ ६३७ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४९१

अवाच्यं यद्यनन्यत्वे ह्यन्यत्वे वाच्यमेव तत् ॥

अथावाच्यं तदन्यत्वे इतरत्रास्तु वाच्यता ॥ ६३८ ॥

हिशब्दसूचितं प्रकटयन्नन्यत्वपक्षमनूद्यायुक्तत्वं व्यनक्ति । अवाच्यमिति । संतानस्य संतानिभ्योऽनन्यत्वे सति तेनाऽऽकारेणावाच्यं चेत्तद्रूपं तदा तस्य तेभ्योऽन्यत्वे विषये वाच्यमेव रूपं स्यात्परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति स्थितेरित्यर्थः । अन्यत्वपक्षं प्रत्याह । अथेति । तच्चेत्संतानरूपं संतानिभ्योऽन्यत्वे सति तेनाऽऽकारेणावाच्यं तर्हि तस्येतरत्र संतान्यभिन्नत्वे विषये वाच्यताऽस्तु प्रागुक्तन्यायात्तस्मात्पक्षद्वये वाच्यत्वाभावो न धर्मस्तस्येत्यर्थः ॥ ६३८ ॥

अन्यानन्यत्वयोश्चात्र वाच्यावाच्यत्वयोस्तथा ॥

परस्परविरोधित्वान्न स्यादेकत्र संगतिः ॥ ६३९ ॥

कल्पान्तरं निरस्यति । अन्यानन्यत्वयोरिति । अत्र संताने संतानिभ्योऽन्यानन्यत्वे सति तेनाऽऽकारेणावाच्यत्वं चेदेकैकेनाऽऽकारेण वाच्यत्वस्यापि प्राप्तेरेकत्रैव संताने वाच्यत्वावाच्यत्वे स्यातां न चैकैकत्रान्यानन्यत्वयोर्वाच्यावाच्यत्वयोश्च संभवो विरोधादन्यथा जगति तदुच्छेदादित्यर्थः ॥ ६३९ ॥

वाच्यं वा यदि वाऽवाच्यं कस्मादित्यभिधीयताम् ॥

परबुद्धौ समारोप्यमवश्यं वस्तु चेद्भवेत् ॥ ६४० ॥

किंच संतानस्वरूपं वाच्यमवाच्यं वा किमर्थं कल्प्यत इति पृष्टे तद्वाच्यमित्याह । वाच्यं वेति । तस्य वाच्यत्वे हेतुमाह । परेति । न हि प्रश्नानन्तरं तूष्णींभावो युक्तः शिष्यस्य प्रतिवादिनो वा प्रष्टुर्बुद्धौ पृष्टस्यार्थस्यावश्यं व्युत्पाद्यत्वात्कथमपि परबुद्धौ संतानो व्युत्पाद्यते चेत्संतानिवद्वस्तु स्यादवस्तुनो बुद्ध्यनारोहादित्यर्थः ॥ ६४० ॥

न चावाच्यं भवत्पक्षे किंचिद्वस्त्वभ्युपेयते ॥

वक्तव्यभावं भवान्यत्र तत्र वस्तुनि का कथा ॥ ६४१ ॥

वस्तुत्वेऽपि वाच्यत्वाभावः संतानस्य धर्मः स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । न चेति । तत्र कैमुतिकन्यायमाह । वक्तृतीति । आकाशः प्रतिसंख्यानिरोधश्चेत्यभावमपि भवान्यदावदति तदा संताने वस्तुनि वाच्यत्वाभावकथाऽपि न ते युक्तेत्यर्थः ॥ ६४१ ॥

तद्रूपं चेदवाच्यत्वं भवताऽभ्युपगम्यते ॥

नैवं साधारणत्वात्स्यात्पुद्गलादेरपीष्यते ॥ ६४२ ॥

धर्मपक्षं निरस्य पक्षान्तरमाह । तद्रूपमिति । तन्निरस्यति । नैवमिति । तस्य साधारण्ये हेतुमाह । पुद्गलादेरिति । परमाण्वादेर्बाह्यार्थस्यावाच्यतायास्त्वयेष्टत्वादित्यर्थः ॥ ६४२ ॥

१४९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अतोऽसाधारणं वाच्यं रूपं संतानवस्तुनः ॥

अथावाच्यत्वमेवास्य रूपमित्यभिधीयते ॥ ६४३ ॥

साधारणमप्यवाच्यत्वं संतानस्य स्वरूपं किं न स्यात्तत्राऽऽह । अत इति ।
अवाच्यत्वस्य साधारणत्वादसाधारणं किंचिदस्य रूपं वाच्यमसाधारणरूपवतो घटादे-
र्द्रव्यत्वादिसाधारणरूपदृष्टेरित्यर्थः । अवाच्यत्वस्य साधारण्यमसिद्धमिति शङ्कते ।
अथेति । अस्यैवावाच्यत्वं रूपं नान्यस्येतदसाधारणं संतानस्य भवति न ह्येतदीयम-
वाच्यत्वमन्यस्येत्यर्थः ॥ ६४३ ॥

उक्तं तर्हि त्वया रूपं संततेर्घटरूपवत् ॥

यदसाधारणं यस्य रूपं तत्तस्य भण्यते ॥ ६४४ ॥

तत्र दोषं वक्तुं पातनिकामाह । उक्तमिति । अवाच्यत्वस्य संतानरूपत्वं साधयति ।
यदिति ॥ ३४४ ॥

ततश्चावाच्यमिति ते प्राप्ता स्वोक्तिविरुद्धता ॥

तथा संतानविच्छिन्नकल्पनाऽपि न युज्यते ॥ ६४५ ॥

अस्तु संतानस्यावाच्यत्वमसाधारणं रूपं किं तावतेति तत्राऽऽह । ततश्चेति । किंच
संतानोऽनित्यो नित्यो वा तत्रानित्यत्वपक्षं प्रत्याह । तथेति । भिन्नत्वादिकल्पनावदिति
यावत् । न तावदनित्यः संतानो युज्यते विज्ञानवत्प्रतिक्षणध्वंसितया स्वपक्षहानादिति
भावः ॥ ६४५ ॥

संतानस्याव्यवच्छिन्नौ सर्वदैव प्रसज्यते ॥

सभागसंततिः सा हि नाविच्छेदमृते यतः ॥ ६४६ ॥

नित्यत्वपक्षं दूषयति । संतानस्येति । अस्यार्थः । यदि संतानस्य नित्यता तदा
सदैव सजातीयक्षणानामहमित्येवंविधानां घटादिरूपाणां च संततिः स्यात्सा हि संता-
नस्याविच्छित्तिरुक्तक्षणानामविच्छेदमृते यतो न संगच्छते स्थूलात्मनां संतानिनां नैरन्त-
र्यप्रतिभास एव संतानप्रतिभास इति स्थितेस्तथाचानुष्ठितमोक्षोपायस्यापि संसारो न
नश्येन्न च मुसलाभिघाताद्भटसंततिर्ध्वस्येतेति ॥ ६४६ ॥

अनित्यत्वप्रसङ्गाच्च न सती संततिर्भवेत् ॥

इत्युक्तेन प्रकारेण संतानासंभवो ध्रुवः ॥ ६४७ ॥

किंच संतानः सन्नसन्वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । अनित्यत्वेति । चकारोऽन-
ङ्गीकारसमुच्चयार्थः । संतानदूषणमुपसंहरन्नसत्त्वपक्षं प्रत्याह । इत्युक्तेनेति ॥ ६४७ ॥

फलहेतुनिषेधाच्च न युक्तं सर्वथा वचः ॥

संतत्या जायमानैस्तैरिति यद्वाहृतं पुरा ॥ ६४८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४९३

किंच पूर्वोपरीभूतानां क्षणानामुपादानोपादेयभावेनोत्पादस्यैव संतानं त्वस्वीकारादुत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादिति न्यायेन क्षणानां तद्भावस्य निषिद्धत्वात्कुतः संतानसिद्धिरित्याह । फलेति । संताननिराकरणस्य प्रकृतोपयोगमाह । नेति । कार्यकारणप्रबन्धेन दीपादिवदुत्पाद्यमानैर्भावैः शाल्याद्याहृतिरिति त्वदीयं वचो न कथंचिदुचितमिति संततिनिरासादेव स्थितमित्यर्थः ॥ ६४८ ॥

यच्च दीपप्रकाशादिक्रियावदिति चोदितम् ॥

साध्यार्थेन समानत्वात्तदप्युक्तमशोभनम् ॥ ६४९ ॥

प्रबन्धेनार्चिषो धर्मा धर्मिणीत्यत्र क्षणिकत्वमङ्गीकृत्य दीपादिदृष्टान्ते वैषम्यमुक्तमिदानीमङ्गीकारं त्यक्त्वा दृष्टान्तं विघटयति । यच्चेति । क्षणिकस्यापि दीपस्य संतत्या जायमानस्य प्रकाशदाहार्यार्थक्रियावत्क्षणिकस्यैव प्रबन्धेन जायमानस्य शाल्याहरणादिक्रियेति यच्चोदितं तदयुक्तं दृष्टान्तस्यापि पक्षतुल्यतया क्षणिकत्वासंमतेरित्यर्थः ॥ ६४९ ॥

अर्थक्रिया यथा नास्ति रथादेरुक्तहेतुतः ॥

दीपादेरपि नैवासावस्ति तेनैव हेतुना ॥ ६५० ॥

पक्षतुल्यत्वमुपपादयति । अर्थक्रियेति । उक्तहेतुतः क्षणिकत्वादिति यावत् । उक्तो हेतुस्तेनेति परामृश्यते ॥ ६५० ॥

क्षणिकत्वं यथा नास्ति रथादेर्येन हेतुना ॥

दीपादेरपि तेनैव क्षणिकत्वाद्यसंभवः ॥ ६५१ ॥

रथादेरर्थक्रिया दृश्यमाना दुरपह्वेत्याशङ्क्याऽऽह । क्षणिकत्वमिति । येनार्थक्रियाकारित्वेनेति यावत् । न हि संतानस्यार्थक्रिया निरस्तत्वान्न च संवृते तत्र सा संवृतेः सत्त्वे संतानिवदविद्यात्वव्याघातादसत्त्वे संतानवत्तदयोगान्न च विधान्तरमिष्टं न च संतानिष्वर्थक्रियेत्युक्तमतोऽर्थक्रियाकारित्वे रथादेर्न क्षणिकतेति भावः । क्षणिकत्वादीत्यादिपदेन संतत्या जन्मोच्यते ॥ ६५१ ॥

एककालौ मतौ यच्च नाशोत्पादौ तुलान्तवत् ॥

अहेतुफलतासक्तेर्न चैतदुपपद्यते ॥ ६५२ ॥

दीपादिदृष्टान्तेन क्षणिकस्यैव रथादेरर्थक्रियेत्ययोगात्तदनुपपत्तिविरुद्धं क्षणिकत्वानुमानमित्युक्तमिदानीं नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति क्षणिकत्वानुमाने परोक्तमनुकूलं तर्कमनुवदति । एकेति । उपमृदितबीजादेरङ्कुराद्युदयदर्शनात्पूर्वक्षणनाशोऽनन्तरक्षणोत्पादश्चैककालगतौ दृष्टावतो हेतुफलयोः क्षणिकत्वं न हि बीजे स्थितेऽङ्कुरो जायते नष्टादेव तस्मात्तद्दृष्टेरिति यन्मतमित्यर्थः । तद्दूषयति । तुलान्तवदिति । यथा तुलाकोट्योरे-

१४९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याय—

कालयोः शृङ्गयोरिव न हेतुफलता तथा विनश्यदविनश्यतोर्विनाशोत्पादयोर्वा सत्ये-
कक्षणवर्तित्वे न कार्यकारणत्वमतश्च पूर्वोक्तमयुक्तमित्यर्थः ॥ ६९२ ॥

जनकव्यापृतेः पश्चाज्जन्यो निष्पद्यतेऽङ्कुरः ॥

कार्यकारणताभेदस्तयोः स्याद्विन्नकालतः ॥ ६९३ ॥

भिन्नकालवर्तिनोरेव कार्यकारणत्वस्य दृष्टत्वाच्च न तन्मतमित्याह । जनकेति ।
बीजाङ्कुरयोर्हेतुफलभावे दृष्टेऽपि किं तयोस्तद्भावे प्रयोजकमित्याशङ्क्य नियतपूर्वोत्तर-
क्षणवर्तित्वमिति मत्वाऽऽह । कार्येति ॥ ६९३ ॥

न चेत्कारकभेदोऽत्र कालभेदोऽथवेक्ष्यते ॥

कुतो हेतुफलत्वं स्यात्सव्येतरविषाणवत् ॥ ६९४ ॥

बीजाङ्कुरयोः स्वरूपभेदो वा कालभेदो वा नास्ति मानाभावादृष्टेऽप्यसंमतेरिति
शङ्कते । न चेदिति । अत्राङ्कुरादिजन्मनीति यावत् । किमेवं हेतुफलत्वं निराक्रियते
किंचैककालयोस्तदापाद्यते नाऽऽद्योऽभ्युपगमभङ्गादृष्टिविरोधाच्च न द्वितीय इत्याह ।
कुत इति ॥ ६९४ ॥

न च हेतुफलत्वं स्यादेककालीनयोस्तयोः ॥

वैनाशिकेन सत्त्वेन त्वयाऽभ्युपगमात्तयोः ॥ ६९५ ॥

किंचैककालीनयोर्हेतुफलत्वाभावो नास्माभिः साध्यस्तवापि संमतेरित्याह । न चेति ।
तयोर्बीजाङ्कुरयोरेककालयोरैव हेतुफलत्वं स्याद्वैनाशिकेन त्वया तयोरेकास्मिन्क्षणे सत्त्वे-
नाभ्युपगमाद्विषाणवत्कार्यकारणत्वाभावस्येष्टत्वादिति योजना ॥ ६९५ ॥

न विकारो न चाऽऽरभ्यं बौद्ध कार्यमसंभवात् ॥

विकारे सांख्यसिद्धान्त आरम्भेऽत्यन्तभिन्नता ॥ ६९६ ॥

किंच ते कार्यमारभ्यं परिणामो वेति विकल्प्योभयत्रायोगं प्रतिजानीते । नेत्या-
दिना । बौद्धेति परः संबोध्यते । यदि वा बौद्धस्याभिमतं कार्यम् । असंभवं साधयति ।
विकार इति ॥ ६९६ ॥

सत्त्वादिनिष्ठितार्थश्च संत्स्रोतोन्तरनिष्ठितः ॥

घटस्तम्भादिवन्नापि मृद्वत्परिणमेत्स्वयम् ॥ ६९७ ॥

अत्यन्तभिन्नत्वं कार्यकारणयोरिष्टमेवेति चेत्तत्राऽऽह । सत्त्वादिति । घटो हि
सत्त्वशब्दिताद्वयसंतानाद्विनिष्क्रम्य निश्चयेन स्थितस्तत्संतानवर्तिस्वकारणत्वाभिमतपूर्व-
घटादत्यन्तभिन्नत्वात्पटादिवत्सच्छब्दवाच्ये संतत्यन्तरे तिष्ठेदर्थश्च कार्यकारणयोरत्यन्त-

१ घ. वा करणकारकभे° । २ क. ग. न वा । ३ ग. न वाऽऽर° । ४ ख. °निर्गतोऽर्थ° ।
५ क. स स्रोतो° । ख. सन्स्रोतो° । ६ घ. °त एव का° ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४९६

भेदे तद्भावस्यैवायुक्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि परिणामवादस्तत्राऽऽह । नापीति । युज्यते हि कथंचिन्मृदः सावयवत्वात्परिणामो नैवं विज्ञानं निरवयवं परिणाममर्हति क्षणिकत्वाच्च ब्रह्मणो वैषम्यादित्यर्थः ॥ ६९७ ॥

नापि चाऽऽरभते कार्यं पुरतः कुम्भकारवत् ॥

असत्त्वान्न द्वयं तेऽस्ति सांख्यकाणादपक्षवत् ॥ ६९८ ॥

आरम्भवादस्तर्हि भविष्यति न च तत्रात्यन्तभेदात्कार्यकारणत्वायोगः कुलालघटयो-
रिव तत्सिद्धेरित्यत आह । नापीति । यथा कुलालो मृदादिसामग्रीवशाद्धटाद्यारभते
स्थायित्वात्तथा क्षणिको न सहकारिवशादपि कार्यमारभते तत्संबन्धायोगात्कार्यक्षणे
स्वयमसत्त्वाच्च कार्यस्यापि तथात्वोपगमादारम्यत्वासिद्धिरिति भावः । पक्षद्वयेऽपि साधा-
रणमपसिद्धान्तमाह । न द्वयमिति ॥ ६९८ ॥

इत्यादिदूषणान्यत्र वक्तव्यानि सहस्रशः ॥

न च प्रमाणसद्भावः सर्वस्य ज्ञानमात्रतः ॥ ६९९ ॥

क्षणभङ्गवादे दोषजातमुक्तमुपसंहरन्दोषान्तरसद्भावं सूचयति । इत्यादीति । यदु-
च्यते यत्सत्तत्क्षणिकमिति तदसत्सत्त्वस्य सामान्यस्यानुपगमाद्भिन्नेष्वेकार्थताग्रहस्य भ्रम-
त्वस्वीकारात्स्वरूपस्य च व्यावृत्तत्वे व्याप्तेरनुगमादनुवृत्तस्य च पूर्ववदनिष्टत्वान्न चार्थ-
क्रियाकारित्वं सत्त्वमर्थक्रियायास्तदभावेऽपि सत्त्वादसत्त्वे च तथाविधसत्त्वासि-
द्धिर्न च कार्यकारणभावाद्दृतेऽर्थक्रियाकारित्वलाभस्तद्भावश्च निरस्तः सत्त्वस्य च क्षणि-
काद्भेदे स्थायित्वैवभेदे न व्याप्यव्यापकभावः क्षणिकत्वस्यैव च भावस्वरूपत्वे क्षणिको
भाव इति पर्यायता धर्मत्वे भेदेऽभेदे च तद्भावसिद्धिरित्येवंविधानि दूषणान्यादिपदो-
क्तानि । यत्तु वेदा न प्रमाणं नाप्यपौरुषेया नित्या वा संकेतश्च संबन्ध इति तत्र
प्रमाणलक्षणे प्रतिविहितत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह । दूषणानीति । किंच क्षणिको भावः
स्वक्षणे स्वकार्यं कर्तुं शक्तोऽशक्तो वाऽऽद्ये क्षेपायोगात्तदेव कार्यपरंपरा स्यात् ।
द्वितीये कदाचिदपि कार्यं न स्याद्वितीयक्षणे स्वयमसत्त्वान्न च स्थैरस्यैव सहकारिस-
मवधानसमये कार्यमारभते क्षणिको भावस्तत्समवधानपर्यन्तमनवस्थानात्किंच सहकारि-
णस्तत्रोपकुर्वन्ति न वाऽऽद्ये तत्कृतोपकारस्ततो भिन्नश्चेत्तत्संबन्धे क्षणिकत्वहानिस्तदसं-
बन्धे सहकारिवैयर्थ्यम् । एतेनानुपकारकत्वं प्रत्युक्तम् । अभेदे तस्यैव तत्कृतत्वापत्तौ
सहकारित्वानुपपत्तिरित्येवंविधानि दूषणान्यत्र भूयांसि वक्तुं योग्यानि तथाऽपि नोद्भा-
व्यन्ते ग्रन्थभूयस्त्वभ्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह । वक्तव्यानीति । विज्ञानवादिनं प्रति दोषान्त-
रमाह । न चेति । योगाचारमते सर्वस्य ज्ञानमात्रत्वादतिरिक्तप्रमाणाभावो न चैकस्मिन्नेव
मानमेयत्वं विरोधादतस्तन्मतमयुक्तमित्यर्थः ॥ ६९९ ॥

१४९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

शून्यत्वमपि नैव स्यादेतस्मादेव कारणात् ॥

अहंप्रत्ययगम्यत्वंभेकेत्वादात्मनो न च ॥ ६६० ॥

उक्तं न्यायं माध्यमिकमतेऽप्यतिदिशति । शून्यत्वमिति । सर्वस्येति शेषः । एतस्मात्प्रमाणाभावादिति यावत् । मीमांसकं प्रत्याह । अहमिति । एतस्मादेकस्य ग्राह्यग्राहकताया निरस्तत्वादित्यर्थः । एकत्वादिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ६६० ॥

अंशांशित्वेऽपि नैव स्यात्पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥

अंशांशित्वेऽपि नैव स्यात्पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥

क्षणभङ्गे च भावानां प्रत्यभिज्ञायसंभवः ॥ ६६१ ॥

भाट्टा हि द्रव्यबोधरूपमात्मानमिच्छन्तो द्रव्यांशस्य ग्राह्यत्वं बोधांशस्य ग्राहकत्वमिति व्यवस्थापयन्ति तदेकस्मिन्नात्मनि ग्राह्यग्राहकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अंशेति । न तावदात्मन्यंशांशित्वं निरंशत्वश्रुतेस्तद्भावेऽपि नैकत्र ग्राह्यग्राहकत्वं तस्य द्वयोर्व्यवस्थितत्वात्तयोरात्माभेदादेकस्मिन्नेव तद्भावे पूर्वोक्तो विरोधः स्यादतो न मीमांसकमतसिद्धिरित्यर्थः । सिंहावलोकनन्यायेन बौद्धं प्रति दोषान्तरमाह । क्षणेति । आदिशब्देन स्मरणशेषकर्मानुष्ठानादि गृह्यते ॥ ६६१ ॥

पूर्वदृष्टे पुनः सोऽयमिति बुद्धिर्न युज्यते ॥ ६६२ ॥

भेदः स एवायमिति कालरूपादिभेदतः ॥

यदि नाम तथाऽप्यैक्यं तयोरनुभवाश्रयात् ॥ ६६३ ॥

ननु संततौ संस्काराधानपूर्वकं पूर्वेण चित्तक्षणेन विशिष्टतरतमोत्तरोत्तरचित्तक्षणजननं तज्ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तच्चानादिकार्यकारणसमर्थचित्तक्षणान्तरोत्पादाव्यतिरिक्तं तेन च संतानैक्यधारिति क्षणभङ्गपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञासिद्धिस्तत्राऽऽह । पूर्व्वेति । दृष्टस्य द्रष्टृश्चैकस्याभावात्संततेश्च निरस्तत्वान्न परस्य प्रत्यभिज्ञा प्रकरूपते न च पूर्व्वोत्तरचित्तक्षणेन तत्र ज्ञानोत्पत्तिरेव सा तथा लोके प्रसिद्ध्यभावादेकस्योभयकालसंबन्धग्राहिज्ञाने तत्प्रसिद्धेरित्यर्थः । सिद्धान्तेऽपि न सा वस्तुवैक्यं साधयति देशकालावस्थाभेदेन चैत्रादिभेददृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । भेद इति । कालादिभेदाच्चैत्रादिभेदो यदि गम्यते मम्यतां नाम तथाऽपि पूर्व्वोत्तरकालोर्पलक्षितयोरैक्यं स एवायमित्यनुभूयमानं दुर्व्वारमिति योजना ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥

सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं कृत्तकेशनखादिवत् ॥

इति चेन्नैतदेवं स्यात्सादृश्यासंभवाच्च ॥ ६६४ ॥

स्वपक्षे प्रत्यभिज्ञोपपत्तिं विधान्तरेण शाक्यः शङ्कते । सादृश्यादिति । प्रकृता

१ ख. 'मेतस्मादा' । २ ग. 'कस्मादा' । ३ क. ख. 'त' । श्रीमी' । ४ क. 'एकस्मा' ।
५ ख. 'त्तरं चि' । ६ ख. 'कल्प्यते' । ७ घ. 'तज्ज्ञानो' । ८ ख. 'पस्थित' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४९७

प्रत्यभिज्ञा सादृश्यनिमित्ता भ्रान्तिरित्येतन्निमित्तनिराकरणेन निराकरोति । नैत-
दिति ॥ ६६४ ॥

सादृश्यासंभवश्चापि सर्वस्य क्षणिकत्वतः ॥

नाप्यनेकार्थदृश्यं सादृश्यं स्याद्यतस्तव ॥ ६६५ ॥

तन्मते सादृश्यासंभवं साधयति । सादृश्येति । भूयोषयवसामान्ययोगो हि सादृश्यं
न च सर्वक्षणिकत्वे तत्सिद्धिः क्षणिकानां क्षणानामत्यन्तविलक्षणत्वादित्यर्थः । तदसंभ-
वमुक्त्वा तत्प्रतीत्यसंभवमाह । नापीति । सादृश्यं दृश्यं स्यादिति शेषः ॥ ६६५ ॥

सादृश्याच्च च केशादौ स एवायमितीक्षणम् ॥

केशादिजातेरेकत्वाद्धीरियं तन्निबन्धना ॥ ६६६ ॥

दृष्टान्तं विधत्तयति । सादृश्यादिति । कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञा तत्राऽऽह । केशा-
दीति ॥ ६६६ ॥

न हि लूनोत्थितेष्वपि विना जातिसमाश्रयम् ॥

त एवामी इति मतिः कस्यचिद्व्यक्तिहेतुजा ॥ ६६७ ॥

किमिति जातिनिमित्तैषा धीर्व्यक्तिनिमित्तैषा किं न स्यादत आह । न हीति ।
केशादिव्यक्तीनामनेकत्वस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधान्न व्यक्तिकृता प्रत्यभिज्ञे-
त्यर्थः ॥ ६६७ ॥

अभ्रान्तस्य हि केशादौ यदा सदृशधीस्तदा ॥

पूर्ववालैरिमे वालाः सदृशा इति जायते ॥ ६६८ ॥

किंच भ्रान्तस्य सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानमभ्रान्तस्य वा नाऽऽद्योऽङ्गीकाराच्च द्वितीय
इत्याह । अभ्रान्तस्येति । उक्तेऽर्थे सर्वाविसंवादार्थो हिशब्दः ॥ ६६८ ॥

त एवामी इति मतिर्जायते न तु कस्यचित् ॥

एकजातिनिमित्ताऽतः प्रत्यभिज्ञेयमिष्यते ॥ ६६९ ॥

अथ सादृश्यादभ्रान्तस्यापि कदाचिद्भवत्यैक्यधीर्नेत्याह । त एवेति । केशादि-
प्वभ्रान्तस्यैव प्रत्यभिज्ञा दृश्यमाना कथमपहनूयते तत्राऽऽह । एकेति । व्यक्तिनिमि-
त्तत्वासंभवोऽतःशब्दार्थः ॥ ६६९ ॥

प्रत्यक्षं च तदेवेदमित्येतद्रस्तुकर्मकम् ॥

उल्लिखज्जायते साक्षादतीतऽहन्यधर्मकम् ॥ ६७० ॥

दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह । प्रत्यक्षं चेति । तदेवेदमित्येतत्प्रत्यक्षं परोक्षत्वापरोक्षत्व-
धर्मोपलक्षितं घटादिकर्मभूतं साक्षाद्विषयीकुर्वन्नुत्पद्यते तद्वैषम्यमित्यर्थः ॥ ६७० ॥

इदमेव तदेवेदमित्येषोऽनुभवो दृढः ॥

प्रत्यक्षो बाध्यते नायमनुमानेन केनचित् ॥ ६७१ ॥

१४९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

क्षणिकत्वानुमानबाधितत्वाद्भ्रान्तं प्रत्यक्षमित्याशङ्क्याऽऽह । इदमेवेति । अन्यनु-
ष्णतानुमानवत्प्रत्यक्षविरोधे क्षणिकत्वानुमानं नोदेतीति भावः । विपरीतं बाध्यबाधकत्वं
प्रत्याह । प्रत्यक्ष इति ॥ ६७१ ॥

प्रत्यक्षेण विरोधे हि लिङ्गमाभासतां व्रजेत् ॥

यतोऽतो नानुमानेन प्रत्यक्षस्यास्ति बाधनम् ॥ ६७२ ॥

न हि दहने शैत्यानुमानादौष्ण्यानुभवो बाध्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यत्र हेतुमाह ।
प्रत्यक्षेणेति । अबाधितविषयत्वस्याप्यनुमित्यङ्गत्वादिति भावः । उक्तमुपजीव्य फलि-
तमाह । यत इति ॥ ६७२ ॥

विज्ञातपूर्वकुम्भस्य पुनः कुम्भान्तरेक्षणे ॥

सादृश्यप्रत्ययो युक्तो न त्वसौ क्षणिकात्मसु ॥ ६७३ ॥

सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्चेत्यादिभाष्यं व्याकुर्वाणो नाप्यनेकार्थदर्शीत्यत्रोक्तमधिकवि-
वक्षयाऽनुवदति । विज्ञातेति ॥ ६७३ ॥

पूर्वं दृष्ट्वाऽपि चेत्तिष्ठेद्यावदागामिदर्शनम् ॥

सादृश्यधीप्रसिद्ध्यर्थमित्यभ्युपगमेऽपि च ॥ ६७४ ॥

सिद्धा सादृश्यधीरेवं क्षणिकत्वं तु नश्यति ॥

स्वरूपमात्रसंबोधि नाऽऽत्मनोऽपि क्षयोदयौ ॥ ६७५ ॥

ज्ञानं प्रत्यभिजानाति ध्वंसित्वान्नापि चापरम् ॥

सादृश्यक्षणिकत्वे द्वे त्वदिष्टे न प्रसिध्यतः ॥ ६७६ ॥

विवक्षितमधिकं दर्शयति । पूर्वमिति । पराभिप्रायमनूय क्षणवादहानिदोषमाह ।
इत्यभ्युपगमेऽपीति । एवं पूर्वार्थदर्शिनो भविष्यदर्शदर्शनपर्यन्तमवस्थाने सतीत्यर्थः ।
तेनेत्येवोपक्षीणं स्मार्तज्ञानमिदमित्येवोपक्षीणं च वार्तमानिकमतस्तेनेदं सादृश्यमित्येकं
ज्ञानं नास्तीति चेत्तदा सादृश्यक्षणिकत्वयोरसिद्धिरित्याह । स्वरूपेति । ज्ञानस्य स्वप्र-
भत्वान्न स्वस्यापि जन्मनाशौ साधयति नापि सादृश्यमन्यविषयत्वान्नाशग्रस्तत्वाच्चात-
स्तदीयसादृश्याद्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥

न च स्मृतिस्तदेवेदमित्येवमनुभूतितः ॥

वस्तुल्लेखी ह्यनुभवो नीलरक्तोत्पलादिवत् ॥ ६७७ ॥

परमते सादृश्याद्यसिद्धेस्तदेवेदमित्यध्यक्षस्य सादृश्यनिमित्तभ्रान्तिव्यायोगात्तद्वला-
द्वस्तु स्थायीति स्थितमथ तदेवेदमिति ज्ञानं न प्रमा किंतु स्मृतिरनुभूतविषयत्वादतो न
ततः स्थायित्वमत आह । न चेति । तत्र हेतुः । अनुभूतित इति । हेतुं साधयति ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १४९९

वस्त्विति । यद्वाऽनुभूतित इत्यपरोक्षत्वं हेतूकृतं संप्रति तस्यापरोक्षत्वानुभवत्वे स्थायि-
त्वसाधकत्वं फलितमाह । वस्त्विति । तस्यानुभवत्वं स्फोरयति । नीलेति । यथा
नीलमुत्पलमित्याद्यभिज्ञानमनुभवस्तथा तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानं विशेषाभावादनुभवत्वेन
वस्तुसाधको भवत्येवेत्यर्थः ॥ ६७७ ॥

नीलोत्पलानुभववत्तदेवेदमितीक्षणम् ॥

अपूर्वार्थपरिच्छेदात्स्मृतिर्नातो भवेदियम् ॥ ६७८ ॥

विमतमनुभवोऽज्ञातार्थत्वात्संमतवज्र हि तत्तेदंतोपलक्षितमैक्यं तत्तायां ज्ञातायामपि
ज्ञातमतस्तदेवेदमिति ज्ञानमिष्टसाधकमित्युक्तमर्थमनुमानेन द्रढयति । नीलोत्पलेति ।
उक्तप्रतीतिरनुभवत्वेन साधकत्वे सिद्धे फलितमाह । स्मृतिरिति ॥ ६७८ ॥

मिथोविभिन्नरूपत्वात्सादृश्यं चेह दुर्घटम् ॥

तदेवेदमिति मतौ वियन्नकुलयोरिव ॥ ६७९ ॥

यत्तु सादृश्याधीनत्वेन मिथ्याधीत्वादिदमसाधकमिति तत्राऽऽह । मिथ इति ।
क्षणिकत्वेनात्यन्तवैलक्षण्यादिति यावत् । इह मतौ सादृश्यं निमित्तमिति दुर्घटमिति
संबन्धः । न हि वियतो नकुलस्य वा किंचिदस्ति सादृश्यं तथा तदेवेदमित्यस्यां बुद्धौ
नैव निमित्तभूतं सादृश्यं घटयितुं शक्यं तत्तेदंतयोलेखिनोरर्थयोः स्वरसभङ्गुरत्वेन विल-
क्षणत्वादित्यर्थः ॥ ६७९ ॥

असाधारणरूपेण विभिन्नानां परस्परम् ॥

क्षणानां क्षणिकानां वः सादृश्यं केन हेतुना ॥ ६८० ॥

क्षणिकानां भावानां सादृश्यासंभवं प्रपञ्चयति । असाधारणेति ॥ ६८० ॥

तेनेदं सदृशं वस्तु त्विति चापि न युक्तिमान् ॥

व्यपदेशः पदार्थानां क्षणिकत्वात्स्वभावतः ॥ ६८१ ॥

परपक्षे दोषान्तरमाह । तेनेति । तत्र हेतुः । पदार्थानामिति । स्वरसतो वस्तूनां
क्षणिकत्वेन विलक्षणतया सादृश्याश्रयत्वायोगादित्यर्थः ॥ ६८१ ॥

इदं दृष्टमदोऽद्राक्षमिति नैवोपपद्यते ॥

व्यपदेशः स्वभावेन व्यपदेष्टुर्विनष्टतः ॥ ६८२ ॥

तत्रैव व्यपदेशान्तरानुपपत्तिमाह । इदमिति ॥ ६८२ ॥

व्यपदेशक्षणाभावात्पूर्वदृष्ट्यैव संक्षयात् ॥

उत्तरानभिसंबन्धाद्यपदेष्टुः कुतो भवेत् ॥ ६८३ ॥

व्यपदेशो विना योगमतीतानागतार्थयोः ॥

तत्स्थास्तुत्वाभ्युपगतौ क्षणिकत्वं विनश्यति ॥ ६८४ ॥

१५०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

दृष्टवत इत्यादिभाष्यमाश्रित्योक्तं व्यनक्ति । व्यपदेशेति । तत्र हेतुः । पूर्व्वेति । पूर्व्वक्षणद्वारा तत्रस्थो द्रष्टा व्यपदेशक्षणेऽपि संबध्यतामिति चेन्नेत्याह । उत्तरेति । पूर्व्वक्षणस्येति शेषः । व्यपदेशेष्ट्व्यपदेशक्षणासंबन्धेऽपि किं स्यादिति तत्राऽऽह । व्यपदेशुरिति । अस्तु तर्हि व्यपदेशा स्थायी नेत्याह । तदिति ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥

जात्यन्धवन्न चादृष्ट्वा कश्चिद्व्यपदिशेदिह ॥

सादृश्यधिषणां चेह न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ ६८५ ॥

एकसंततिपतितं विज्ञानं खेनादृष्टमपि व्यपदेशेष्टुमीष्टे तथाच द्रष्टुरेव व्यपदेशेष्टुतेत्यनियमाद्व्यपदेशस्यानवद्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । जातीति । अद्रष्टुरपि सादृश्यप्रत्ययवद्यपदेशोऽपि स्यादिति चेन्नेत्याह । सादृश्येति । इहेत्युभयत्रापि व्यवहारदशोच्यते । कश्चिदित्युभयोरपि प्राचीनदर्शनशून्यो विवक्ष्यते ॥ ६८५ ॥

प्रमाणविरहात्सिद्धा सेयमन्धपरंपरा ॥

रक्ताम्बराणां सिद्धान्तस्तथाऽभ्युपगमात्स्वयम् ॥ ६८६ ॥

फलितमुपसंहरति । प्रमाणेति । किंच स्वयमपि बुद्धस्य संमतं स्वसिद्धान्तस्याप्रामाणिकत्वेन हेयत्वमित्याह । तथेति । अस्यार्थः । बुद्धो हि विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या वेदविमुखं लोकं व्याकुलीकृत्याधो निपातयितुमिमं मार्गं निर्मितवान्बाह्यार्थोपगमः शुद्धस्वरसम्बद्धज्ञानमात्रविधिः सर्वशून्यतावादश्चेत्यन्योन्यविरुद्धार्थसमर्थनात्तथाच स्वयमेव तेन स्वसिद्धान्तस्याप्रामाणिकत्वेन हेयव्यामोहार्थत्वेष्टेरन्धपरंपरात्वमस्याप्रत्यूहम् । यथाऽऽह-

“रिक्तस्य जन्तोर्जीतस्य गुणदोषमपश्यतः ।

विलब्धा बत केनामी सिद्धान्तविषमग्रहाः” इति ॥ ६८६ ॥

निरोधकाले चित्तस्य वासकत्वं न युज्यते ॥

क्षणिकत्वादसंबन्धात्संतानान्तरबुद्धिवत् ॥ ६८७ ॥

क्षणभङ्गपक्षे प्रत्यभिज्ञासंभवादिरुक्तोऽधुना विनश्यद्विज्ञानं स्वगतरूपादिवासनयोत्तरविज्ञानं संस्कृत्य नश्यतीति परोक्तिं निरस्यति । निरोधेति । वासकत्वमुत्तरबुद्धाविति शेषः । पूर्व्वबुद्धेरुत्तरबुद्ध्या संबन्धाभावे दृष्टान्तः । संतानान्तरेति । भिन्नसंतानवर्तिन्योर्बुद्ध्योर्मिथः संबन्धाभाववदित्यर्थः ॥ ६८७ ॥

अकृताभ्यागमो दोषः कृतनाशश्च ते भवेत् ॥

तस्माद्यः कर्मणां कर्ता स भुङ्क्ते कर्मणः फलम् ॥ ६८८ ॥

यदेतत्पूर्वं ज्ञानं नश्यदुत्तरं ज्ञानं संस्कृत्य नश्यतीतीष्यते तच्चायुक्तमित्येवमर्थतया न चेत्यादिभाष्यं व्याख्यायाकृताभ्यागमेत्यादिभाष्यार्थमाह । अकृतेति । क्षणभङ्गवा-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५०१

दिनां कर्तुरेव भोक्तृत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः । दोषद्वयनिरासायास्मदिष्टस्थाया-
त्माऽऽस्थेय इति फलितमाह । तस्मादिति । कर्मकर्तरि तत्फलभोक्तरी च स्थायि-
न्यात्मन्यास्थिते नाकृताभ्यागमादिर्न व्यपदेशानुपपत्तिर्न प्रत्यभिज्ञाद्यसंयोग इति सर्वं
निर्मलमित्यर्थः ॥ ६८८ ॥

यस्मिन्नेव तु विज्ञान आहिता कर्मवासना ॥

फलं तत्रैव संताने कार्पासे रक्तता यथा ॥ ६८९ ॥

स्थायात्माभावेऽपि नाकृताभ्यागमादिरिति शङ्कते । यस्मिन्निति । यथा कार्पास-
बीजेऽलक्तकादिरसावसिक्ते ततो जायमानाङ्कुरादावत्यन्तभिन्नेऽपि रक्तताऽनुवर्तते तथा
यत्रैव विज्ञानसंताने चैत्यवन्दनाद्यनुष्ठानकृतवासनाऽऽहिता तत्रैव तत्फलमिति नियमे
कुतोऽकृताभ्यागमादिरित्यर्थः ॥ ६८९ ॥

इत्यस्मिन्नपि सिद्धान्ते प्रसङ्गो न निवर्तते ॥

संतानिव्यतिरेकेण यस्मान्नैव स विद्यते ॥ ६९० ॥

दूषयति । इत्यस्मिन्निति । अकृताभ्यागमादेरिति शेषः । कथमिति चेत्तत्र
संताने कर्तृत्वभोक्तृत्वे वदन्प्रष्टव्यः स सत्यो मिथ्या वेत्याद्येऽपि स स्वसंतानिव्यतिरि-
क्तोऽव्यतिरिक्तो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । संतानीति । व्यतिरेके स्वातन्त्र्यादि-
दोषस्योक्तत्वादित्यर्थः । तस्मान्न व्यतिरेकपक्षोपपत्तिरिति शेषः ॥ ६९० ॥

संतानिनस्तु संस्कारा विद्यन्ते परमार्थतः ॥

मिथश्चासंगतेस्तेषामतो दोषान्न मुच्यते ॥ ६९१ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । संतानिनस्त्विति । यद्यपि वस्तुतः संतानिनः सन्ति तथाऽपि
ते वासनामात्ररूपाः स्वरसभङ्गुराः स्वीक्रियन्ते तथाच तेषां मिथोऽयोगात्तदभेदाच्च
संतानस्यैकत्र कर्तृत्वाद्यसिद्धेरकृताभ्यागमाद्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९१ ॥

मानाभावान्न चेदिष्टा संततिर्येह कल्पिता ॥

दोषोक्तिमात्रतस्तर्हि न पक्षः सिद्धिमश्नुते ॥ ६९२ ॥

द्वितीयमालम्बते । मानेति । इह संतानिषु भेदेनाभेदेन वा वास्तवी संततिर्नेष्टा
तत्सत्त्वे मानाभावात्कल्पिता तु सेष्यते तदवष्टम्भेन क्षणिकसंतानिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वासि-
द्धिरित्यर्थः । दूषयति । दोषेति । संततिश्चेत्कल्पिता न तर्हि सा कर्त्री भोक्त्री वा न
च संतानिनां तत्संभवः क्षणिकत्वान्न च संततिद्वारा तेषु तात्सिद्धिः कल्पितसंततेरवस्तु-
त्वादतः स्वपक्षे स्वयमेव बुद्धेन दोषोक्तेर्गुणानुक्तेश्च स्वपक्षासिद्धिरित्यर्थः ॥ ६९२ ॥

कार्पासबीजसंस्थैव योक्ता रक्तादिवासना ॥

स्वाकारकार्यकृत्सैव न कार्यं कार्यकृन्मतम् ॥ ६९३ ॥

१५०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीध्याये-

यत्तु कार्पासे रक्तता यथेति तत्राऽऽह । कार्पासेति । या रक्तादिवासना कार्पा-
सबीजस्था दृष्टान्तत्वेनोक्ता सा स्थायिन्येव स्वाकारमङ्कुरादिकार्यं करोति न क्षणिकं
कार्यकरं दृष्टं तत्कारणताया निरस्तत्वादतो नासौ क्षणिकेषु संतानिषु हेतुफलत्वे
दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ६९३ ॥

मिथः क्षणानां संबन्धः शृङ्खलाकटकादिवत् ॥

सादृश्यव्यपदेशादि सर्वं सुस्थं भवेत्ततः ॥ ६९४ ॥

इत्येवं चेन्न तद्युक्तं क्षणिकत्वस्य हानितः ॥

क्षणत्रयस्य संन्यासेः शृङ्खलाकटकादिवत् ॥ ६९५ ॥

अकृताभ्यागमादौ साधिते सादृश्याद्यनुपपत्तिमुक्तां परिहर्तुं शङ्कते । मिथ इति ।
यथा शृङ्खलास्थकटकशब्दितवलयानां पटादिमध्यगततन्वादीनां च मिथो भिन्नानामपि
संबन्धो दृष्टस्तथा क्षणिकत्वेऽपि भावानां पूर्वापरीभूतानामन्योन्यं संबन्धो हेतुहेतुमद्भा-
वश्च संभवत्यतो व्यपदेशसादृश्यप्रत्यभिज्ञादेः सिद्धिरकृताभ्यागमादिदोषद्वयं चेत्तं सुप-
रिहरमित्यर्थः । अपसिद्धान्तेन दूषयति । न तदिति । क्षणिकत्वहानिं साधयति ।
क्षणेति । शृङ्खलास्थकटकादेर्मध्यवर्तिनः पूर्वापरकटकादिसंबन्धवन्मध्यस्थक्षणस्य पूर्वो-
त्तरक्षणसंबन्धे सत्येकस्य क्षणत्रयस्य व्याप्त्या क्षणिकत्वक्षतिरित्यर्थः ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥

मम तवेत्यवच्छेदव्यवहारश्च नुव्रियति ॥

संबन्धाभावतस्तेषां क्षणानामपरस्परम् ॥ ६९६ ॥

तर्हि तेषां मिथः संबन्धो मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह । ममेति । पूर्वोक्तसादृश्यादि-
व्यवहारश्चशब्देन समुचितः ॥ ६९६ ॥

ज्ञानस्य च विशुद्धस्य स्वसंविन्मात्ररूपिणः ॥

अन्यस्य तादृशोऽभावात्कुतो दुःखादिसंभ्रुतिः ॥ ६९७ ॥

यत्तु विज्ञानस्य सुखदुःखादिधर्मित्वं तत्प्रत्याह । ज्ञानस्येति । शुद्धत्वात्तत्संस्पर्श-
श्रृंभावाच्च न ज्ञानस्य दुःखादिसंभ्रुवः स्वसंवेद्यत्वाङ्गीकाराच्च स्वस्य तदसाधकत्वादि-
त्यर्थः ॥ ६९७ ॥

न चानेकस्वभावांशवत्त्वं ज्ञानस्य संमतम् ॥

स्वच्छैकरूपतस्तस्य दाडिमादिफलं यथा ॥ ६९८ ॥

ननु ज्ञानस्य शुद्धैकस्वाभाव्यमसिद्धं दाडिमादिविज्ञानाविधदुःखाद्यंशवत्त्वाश्रयणादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । यथा दाडिमादिफलमेनेकरसमनुभूयते तथा ज्ञानस्यानेक-
स्वभावदुःखाद्यंशवत्त्वं न ते संमतं स्वच्छैकस्वाभाव्याभ्युपगमाद्वस्तुतो दुःखाद्यंशवत्त्वा-
संभवादित्यर्थः ॥ ६९८ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५०३

प्रमेयत्वानुभूतेश्च न विज्ञानांशता तथा ॥

अनित्यदुःखशून्यादेः पृथुबुधैरुपपत् ॥ ६९९ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । प्रमेयत्वेति । यन्मेयं न तज्ज्ञानांशो यथा घटादि मेयं च दुःखादि न च ज्ञानस्य मेयत्वेऽपि तदंशत्वान्न तद्वदेव दुःखादेस्तन्मात्रत्वं तथा सति ज्ञानं दुःखादिसंलवायोग्यं नापि साध्यवैकल्यं ज्ञानांशत्वे तत्प्रकाशत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ६९९ ॥

ज्ञानमात्रमिदं सर्वं न ज्ञेयं विद्यते पृथक् ॥

स्वभादिज्ञानदृष्टान्तात्प्रत्ययत्वादिहेतुतः ॥ ७०० ॥

दृष्टान्तमाक्षिपति । ज्ञानमात्रमिति । यज्ज्ञानं तत्स्वातिरिक्तार्थशून्यं यथा स्वप्न-ज्ञानं ज्ञानं चेदं यद्वा यद्वाह्यं तज्ज्ञानाभिन्नं यथा स्वप्नग्राह्यं ग्राह्यं चेदमित्यनुमानाद्वाह्यार्थाभावात्पृथुबुधैरुपपत्तित्युक्तमित्यर्थः ॥ ७०० ॥

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदस्तावत्परस्परम् ॥

ज्ञानमात्रस्वभावत्वाद्भवता नाभ्युपेयते ॥ ७०१ ॥

सर्वस्य ज्ञानमात्रत्वे प्रतिज्ञादिभेदाभावादनुमानानुत्थानमिति प्रागुक्तं स्मारयन्दूषयति । प्रतिज्ञेति ॥ ७०१ ॥

पक्षधायं प्रमाणेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

शरीरादेशभेदेन भासन्तेऽर्था घटादयः ॥ ७०२ ॥

दोषान्तरमाह । पक्षश्चेति । विरोधं स्फोरयति । शरीरादिति ॥ ७०२ ॥

अभ्रान्तं चेन्द्रियज्ञानं तेषु चैवोपजायते ॥

भिन्नाभिन्नविकल्पाहं त्वत्प्रत्यक्षं च नेष्यते ॥ ७०३ ॥

प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वानुमानविरोधितेति चेन्नत्याह । अभ्रान्तं चेति । ऐन्द्रियकं ज्ञानं कारणदोषबाधवैधुर्यादभ्रान्तं तच्च ज्ञानातिरिक्तेष्वेवार्थेषु जायते तेन विरुद्धमनुमानमस्तीत्यर्थः । ननु निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं ज्ञानार्थाभेदं गृह्यदुक्तानुमानानुग्राहकं सविकल्पकं तु तद्वेदं गृह्यदप्यप्रमाणत्वाननुमानं बाधते तन्नाध्यक्षविरोधोऽनुमानस्येति नेत्याह । भिन्नेति । अस्यार्थः । न तावत्ते विवक्षितं निर्विकल्पकमस्त्यागोपालाविपालपण्डितं ज्ञानमात्रस्य किञ्चिच्छब्दरूपितस्यैवात्पत्तेस्तदङ्गीकारेऽपि न तदर्थस्य भेदमभेदं वा कैलयति निर्विकल्पकत्वमङ्गान्न च त्वया तद्विकल्पकमिष्टमतस्तद्वलार्थराशेर्ज्ञानमात्रत्वासिद्धेर्न तदनुमानानुग्राहकमिति ॥ ७०३ ॥

दूरे स्थितं प्रपद्यामि यन्न दृष्टमिदं तथा ॥

एवंप्रकारं प्रत्यक्षं स्वसंवेद्यं न बाध्यते ॥ ७०४ ॥

१५०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यत्तु सविकल्पकं भेदं गृह्णदप्यमानत्वान्नानुमानबाधकमिति तत्राऽऽह । दूर इति ।
न हि सविकल्पकस्याप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये बाधकाभावात्स्वयमपि प्रत्यक्षस्य चातुर्विध्यं
ब्रुवाणस्तत्प्रामाण्यमनुमन्यते तेन तद्विरोधादनुमानानुत्थानं स्थितमित्यर्थः ॥ ७०४ ॥

दुःखाद्यात्मकमेवेदं विज्ञानं चेच्चयोच्यते ॥

तद्वियोगाद्विशुद्धं तदिति वः कल्पना कथम् ॥ ७०५ ॥

दृष्टान्तं प्रसाध्य पक्षमनूद्य दोषमाह । दुःखादीति ॥ ७०५ ॥

यतः संयोजनिर्मुक्तौ वस्तु शुद्धमिहेष्यते ॥

स्वरूपस्य तु निर्मुक्तौ किमन्यदवशिष्यते ॥ ७०६ ॥

स्वभाववियोगादपि शुद्धिसिद्धेः साध्वी कल्पनेत्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । अतो
न स्वभाववियोग इति शेषः । विपक्षे दोषमाह । स्वरूपस्येति । स्वभाववज्जे वस्त्वेव
नास्तीति कुतः शुद्धिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७०६ ॥

स्वाभाविकगुणध्वस्तौ रागाद्यागन्तुकात्मता ॥

दृष्टा पुष्पेष्विति वचो यच्चापि समुदाहृतम् ॥ ७०७ ॥

पुष्पस्य स्वाभाविकोऽपि शौक्ल्यादिद्रव्यान्तरेण पुष्पकारणे संस्क्रियमाणेऽपग-
च्छति रागादिश्चोत्पद्यते तथा ज्ञानस्यापि चतुर्विधभावनाप्रभावाद्दुःखादि स्वाभाविकमेव
वियुज्यते शुद्धिश्चोत्पद्यत इति पक्षमनुभाषते । स्वाभाविकेति । समुदाहृतं कार्पासादेः
सरक्तता यथेत्यत्र सूचितमित्यर्थः ॥ ७०७ ॥

सम्यङ्निरस्तं तत्पूर्वं वियोगाच्चापि लिङ्गतः ॥

संयोगपूर्वता तस्य लिङ्ग्यते मेषयोरिव ॥ ७०८ ॥

आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेदित्यादौ स्वरूपे स्थिते स्वभाववियोगस्य निरस्तत्वान्मैवमि-
त्याह । सम्यगिति । कुतो दृष्टेरनुपपत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तं निराचष्टे । वियोगा-
दिति । यथा मेषयोर्वियोगः संयोगपूर्वकस्तथा पुष्पगुणयोरपि वियोगस्य संबन्धपूर्वता
वियोगादेव गम्यते । न हि पुष्पस्य गुणः स्वभावः सत्यपि पुष्पे वियुज्यमानत्वान्मलव-
दतः स्वभाववियोगे नासौ दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ७०८ ॥

द्रव्यान्तराच्छादनाद्वा सहजस्याप्यनीक्षणम् ॥

तद्द्रव्यसंक्षये यस्मात्पूर्ववत्सहजेक्षणम् ॥ ७०९ ॥

अस्तु वा पुष्पस्य स्वाभाविकः शौक्ल्यगुणस्तथाऽपि नासौ स्वभाववियोगे दृष्टान्त
इत्याह । द्रव्यान्तरेति । पुष्पशौक्ल्यस्य स्वाभाविकस्यापि द्रव्यान्तरेण च्छन्नत्वाददृ-
ष्टिर्नास्तत्त्वादित्यत्र हेतुमाह । तद्द्रव्येति । दृश्यते हि वस्त्रादौ हरिद्रादिरागापगमे यथा-
पूर्वं शौक्ल्यमिति भावः ॥ ७०९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५०५

.. ग्राह्यग्राहकरूपेण यच्चापि मलकल्पनम् ॥

अन्यसंसर्ग्यभावात्तत्तुषकण्डनवद्दृष्ट्या ॥ ७१० ॥

दुःखादेर्ज्ञानयोगित्वकल्पनां निरस्य कल्पनान्तरमनूद्य निरस्यति । ग्राह्येति । अन्य-
संपर्कादागतस्य मलत्वप्रसिद्धेस्त्वत्पक्षे च ज्ञानादन्यस्यानिष्टेस्तत्प्रयुक्ततया तत्र तदयो-
गात्तस्य स्वभावो ग्राह्यग्राहकत्वमित्यर्थः ॥ ७१० ॥

फलाश्रयस्य चाभावाभिर्वाणादि स्वलक्षणम् ॥

फलं च घटते नेह युक्तिभिः शाक्यपुङ्गवे ॥ ७११ ॥

बन्धकल्पनां निराकृत्याभ्युदयनिःश्रेयसकल्पनां निराकरोति । फलेति । द्वितीयश्च-
कारोऽवधारणार्थो नञा संबध्यते । आदिपदेनाभ्युदयोक्तिः ॥ ७११ ॥

शल्यविद्धस्य तच्छल्यनिष्कर्षार्थं सुखं फलम् ॥

शल्यविद्धमृतौ कस्य फलं स्यादिति कथ्यताम् ॥ ७१२ ॥

फल्यभावेऽपि फलत्वं स्वर्गादेः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । शल्येति ॥ ७१२ ॥

न संयोगो वियोगो वा यस्य केनचिदिष्यते ॥

विनाशतः स्वतस्तस्य कीदृशी फलसंगतिः ॥ ७१३ ॥

ऽष्टान्तिकमाह । नेत्यादिना ॥ ७१३ ॥

भवत्पक्षेऽपि तुल्यं चेन्नाविद्यामात्रहेतुतः ॥

कारकादिविभागस्य वस्तु पूर्णं स्वतो यतः ॥ ७१४ ॥

दोषसाम्यं शङ्कते । भवदिति । वस्तुनोऽद्वयत्वात्तस्यासङ्गस्य केनचिदपि संयोग-
वियोगात्फलित्वासंभवे मोक्षासंभवादि चोद्यं तुल्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्णं वस्तु वस्तुतोऽ-
सङ्गमङ्गी क्रियते तथाऽपि क्रियाकारकफलभेदस्याप्यविद्यामात्रकृतत्वादस्मन्मते सर्वो
व्यवहारो यतो घटतैऽतो न साम्यमित्याह । नाविद्येति ॥ ७१४ ॥

पुरुषार्थात्मकं वस्तु कूटस्थं तत्स्वतो यतः ॥

अविद्यया तथाभूतं तैद्ध्वस्तौ किमपेक्षते ॥ ७१५ ॥

कारकादिविभागोऽभ्युपगतश्चेद्वास्तवोऽस्तु किमित्याविद्यः स्वीकृतस्तत्राऽऽह ।
पुरुषार्थेति । अतोऽविद्येत्यतः शब्दो द्रष्टव्यः । तथापि न पूर्णत्वमविद्याध्वस्तावुपाया-
पेक्षत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । तैद्ध्वस्तावितीति । वास्तवोपायापेक्षत्वाभावात् पूर्णताहतिरि-
त्यर्थः ॥ ७१५ ॥

१ क. ग. 'सर्गभा' । २ क. 'शस्य स्व' । ख. 'शश्च स्व' । ३ घ. 'स्तुतोऽद्व' । ४ क.
'स्त्वभावतः' । ५ ख. ग. तद्धानौ । ६ ख. तद्धानावि । ७ ख. घ. 'पेक्षामा' ।

१५०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अनुमानेन तदृक्षं वस्तु प्राक्प्रतिपादितम् ॥

न चानुमाने दोषोऽपि तत्र कश्चिद्विभाव्यते ॥ ७१६ ॥

कूटस्थासङ्गाद्वयं वस्त्वेव मानाभावादसिद्धं न चाऽऽगमात्तत्सिद्धिस्तत्प्रामाण्ये विवा-
दादित्याशङ्क्याऽऽह । अनुमानेनेति । विमतो व्यवहारोऽसंहतज्योतिर्निमित्तो व्यवहा-
रत्वादादित्यादिकृतव्यवहारवदित्यनुमानाद्वाह्यणादौ यथोक्तं वस्तु साधितमित्यर्थः ।
कथमुक्तानुमानस्योक्तवस्तुसाधकतेत्याशङ्क्य निर्दोषत्वादित्याह । न चेति । अस्मि-
न्धादिरनुमानदोषोऽननुगमादिस्तु शङ्कितुमप्यशक्यो लोकायतविचारे निरस्तत्वादित्यपे-
रर्थः । तत्रेति प्रकृतानुमानोक्तिः ॥ ७१६ ॥

सहोपलम्भसंस्कारात्पुनर्धीर्यैकदर्शनात् ॥

साऽनुमा संभवस्तत्र व्यभिचारस्य चेन्न हि ॥ ७१७ ॥

कथमस्यानुमानस्य निर्दोषत्वमविभाव्यमानत्वं तु सत्त्वेऽपि दोषस्य संभवतीत्याश-
ङ्क्यानुमानलक्षणाक्रान्तत्वाग्निर्दोषतेति वक्तुं तल्लक्षणमाह । सहेति । व्याप्यव्यापकयोः
संयोगोपलम्भाद्भवति संस्कारस्ततश्च कालान्तरे तयोरेकस्य व्याप्यस्य दर्शनादुद्बुद्ध-
संस्कारस्यापरस्मिन्नज्ञाते व्यापके या धीर्जायते साऽनुमा सा च व्यापके व्याप्यस्य
व्यभिचाराभावे सति प्रमाणम् । उक्तं हि—

“संबन्धो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना ।

व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिष्यते ॥

यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ।

स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाऽभ्यधिकोऽपि वा ॥

तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे व्यापकस्त्वस्य गृह्यते” इति ।

अस्ति चोक्तानुमानेऽपि व्याप्यव्यापकयोः सहोपलम्भकृतसंस्कारसमुद्बोधवतः सम-
यान्तरे व्याप्यदर्शनादसंनिवृष्टव्यापकधीत्वं न च व्यभिचारादिप्रतिबन्धकसत्त्वमित्य-
दोषतया तस्य मानतेत्यर्थः ॥ ७१७ ॥

ननु चाव्यभिचार्यैव संबन्धो गमको भवेत् ॥

सहोपलम्भमात्रेण न यतः पितृसूनुवत् ॥ ७१८ ॥

संभवस्तत्र व्यभिचारस्य चेन्न हीति वदता गमकत्वमव्यभिचारस्योक्तं तदमृष्यमाणः
शाक्यः स्वभावादेर्गमकत्वं विवक्षुश्चोदयति । नन्विति । तत्राऽऽदौ सिद्धान्तिनोऽभि-
प्रायमनुवदति । अव्यभिचारीति । व्याप्यस्य धूमादेर्व्यापकेनाग्न्यादिना सहाव्यभि-
चारी संबन्धो गमको न व्यभिचारी । उक्तं हि व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः
प्रयोजक इति । स चाव्यभिचारः सकृत्सहोपलम्भमात्रान्न सिध्यति यथा पितापुत्रौ

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५०७

शिष्याचार्यौ वा सह सकृद्दृष्टवतोऽन्यतरदर्शनेऽन्यतरबुद्धिर्नोत्पद्यते व्यभिचारस्यापि
संभवात्तथाऽन्यत्रापि यतो न सहोपलब्धिमात्रेणान्यभिचारसिद्धिरतो व्यतिरेकोऽप्य-
न्यभावे धूमाभावोऽन्वयवज्ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ ७१८ ॥

अस्त्वेवं शङ्क्यते नो चेन्न्यभिचारः स्वगोचरे ॥

प्रार्थयते व्यभिचारो हि जाताशङ्के न गोचरे ॥ ७१९ ॥

विमतं कस्यचित्प्रत्यक्षं मेयत्वात्कुम्भवदित्यत्रान्वयस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्कृतं
व्यतिरेकेणेत्याशङ्क्याऽऽह । अस्त्विति । अनुमानविषये व्यापके व्याप्यस्य व्यभि-
चारो न शङ्क्यते चेत्तर्हि त्वदभिप्रायेण केवलान्वयिन्यन्वयमात्रस्य स्यादेव गमकत्वं
तथाऽप्यनुमानान्तरे नान्वयमात्रस्य तथात्वं व्यापके व्याप्यस्योत्पन्नव्यभिचारशङ्का-
वतां पुंसां तन्निरासार्थं व्यतिरेकस्यापि प्रार्थनीयत्वाद्वावपि चान्वयव्यतिरेकावर्थनीया-
वनुमेयसत्त्वमेव निश्चेतुं सपक्ष एव सत्त्वमपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितमिति बौद्धैरुक्तत्वा-
दित्यर्थः । उक्तेऽर्थे परोक्तं वाक्यं हिशब्देन द्योत्यते ॥ ७१९ ॥

सहोपलम्भमात्रेण सा तु सर्वत्र जायते ॥

धियो नो विषये शङ्का व्यभिचारानुसारिणी ॥ ७२० ॥

अन्वयदर्शनसंस्कारवतो व्यभिचारशङ्कैव नोदेति तत्र व्यतिरेकप्रार्थनाऽर्थवतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । सहेति । शिष्याचार्यादावन्वयोपलम्भेऽपि व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः ।
मात्रपदेन व्यतिरेकदृष्टिव्यावृत्तिः । सर्वत्र व्याप्यव्यापकेष्विति यावत् । अस्तु व्यभि-
चारशङ्का का हानिरत आह । धिय इति । अस्यार्थः । अनुमानविषये व्यापके
व्याप्यस्य व्यभिचारानुसारिणी या शङ्काऽस्माकमुत्पद्यते सा गमकत्वविरोधिनी ।

“यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते ।

विषयस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम्” इति न्यायादिति ॥ ७२० ॥

तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमतः कार्यं प्रयत्नतः ॥

साध्याभावेन तद्धेतोरभावपरिमार्गणम् ॥ ७२१ ॥

व्यभिचारशङ्काया दोषत्वे तन्निवृत्त्यर्थं व्यापकाभावेन व्याप्याभावो ज्ञातव्य इति
फलितमाह । तदाशङ्केति । क्वचिद्व्यतिरेकावधारणेऽपि सर्वासु व्यक्तिषु तत्सामान्यो-
पाधौ तन्निर्धारणार्थमुत्साहवता भवितव्यमिति वक्तुं प्रयत्नत इत्युक्तम् ॥ ७२१ ॥

साध्याभावे कथं हेतोरभाव इति कथ्यताम् ॥

ज्ञानलक्षणसंप्राप्तावथवाऽप्यविशेषतः ॥ ७२२ ॥

अन्वयव्यतिरेकयोगमकत्वं सैद्धान्तिकमनुभाष्य व्यतिरेकं दूषयितुं विकल्पयति ।
साध्येति । कथमितिसूचितं कल्पद्वयं विशदयति । ज्ञानेति । व्यापकज्ञाने लक्षणानि

१५०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कारणानि तेषां साकल्येनोदये सत्यनुपलब्ध्या व्यापकान्यभावं ज्ञात्वा तेन व्याप्यधूमा-
भावो ज्ञातव्योऽथवा विशेषं विना व्यापकान्यनुपलब्धिमात्रेण तदभावं प्रतीत्य तेन
धूमाभावोऽधिगन्तव्य इति विकल्पार्थः ॥ ७२२ ॥

यदि मालक्षणाप्तस्य साध्याभावादि भण्यते ॥

तदा भ्राष्ट्राद्यदूरस्थे साध्याभावादि सज्जते ॥ ७२३ ॥

आद्यमनुवदति । यदीति । मानकारणेषु सत्सु प्रतिपत्तुं प्राप्तस्यैव व्यापकस्याग्ने-
रनुपलब्ध्या तदभावं बुद्ध्वा तेन धूमाभावज्ञानमुच्यते यदीत्यनुवादार्थः । तत्र दूषण-
माह । तदेति । भ्राष्ट्रो लोष्टविशेषः । यथाऽऽह-ह्रीबिऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वी
स्वेदनी स्त्रियामिति । तत्र संनिक्वृष्टे लोष्टादौ योग्यानुपलब्धेः साध्याभ्यभावं बुद्ध्वा
तेन धूमाभावधीस्त्वन्मते स्यान्न चेप्यते लोष्टादावगम्यभाववद्धूमाभावस्यापि मुज्ञानत्वादतो
योग्यानुपलब्धिसिद्धान्यभावस्य न धूमाभावलिङ्गतेत्यर्थः ॥ ७२३ ॥

प्रत्यक्षगोचरे साध्याभावश्चेत्प्रतिपाद्यते ॥

प्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वादनुमैवं वृथा भवेत् ॥ ७२४ ॥

न संनिक्वृष्टे लोष्टादौ व्यापकान्यभावो योग्यानुपलब्ध्या गम्यते किंतु प्रत्यक्षेणेति
प्रत्यक्षाभाववादितं शङ्कते । प्रत्यक्षेति । तदा साध्याभाववद्धूमाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वा-
त्साध्याभावलिङ्गेन धूमाभावानुमानमनर्थकमिति दूषयति । सिद्धत्वादिति ॥ ७२४ ॥

अधित्यकादौ देशे तु ह्युपलब्धेरसंभवात् ॥

मा भूदग्न्याद्यभावेऽपि कदाचिद्धूमसंभवः ॥ ७२५ ॥

कल्पान्तरं निरस्यति । अधित्यकादाविति । यद्यनुपलब्धिमात्रेणान्यभावं ज्ञात्वा
तेन धूमाभावधीस्तदा परोक्षे पर्वतदेशे व्यापकान्युपलब्ध्यासंभवात्तदनुपलब्धिमात्रात्तद-
भावनिश्रयः स्यान्न च तेन तस्मिन्धूमाभावः शक्योऽनुमातुमुपरि देशे धूमस्य प्रत्यक्षत्वा-
दतो व्यापकान्याद्यभावेऽपि व्याप्यधूमादेः कदाचित्संभवः स मा भूदित्यनुपलब्धिमा-
त्रान्न व्यापकाभावज्ञानमित्यर्थः । उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्युक्तत्वात्पर्व-
तस्योपरिभूमिरधित्यकेति द्रष्टव्यम् । आदिपदेनोपत्यका गृह्यते । न खल्वनुपलब्धिमा-
त्रादभावधीरविशेषेण तत्प्रसङ्गादिति हिशब्दार्थः ॥ ७२५ ॥

यद्येवमन्वयोऽप्यत्र नैव प्राप्नोति तत्कथम् ॥

अन्यत्र यदि नाम स्याद्धूमभावेऽभिभावता ॥ ७२६ ॥

व्यतिरेकं निराकृत्यास्वयं निराकर्तुमारभते । यदीति । दर्शितरीत्या व्याप्यव्यापक-
योर्व्यतिरेको नास्तीत्यङ्गीकृतं चेत्तर्हि तयोरन्वयोऽपि न सिध्यतीति यावत् । यत्र धूम-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५०९

स्तत्राग्निरिति महानसे दृष्टत्वादन्वयोऽशक्योऽपह्नोतुमिति शङ्कते । तत्कथमिति । महानसे धूमाम्नोरन्वयसत्त्वमङ्गी करोति । अन्यत्रेति । सपक्षः सप्तम्यर्थः ॥ ७२६ ॥

दर्शनादस्तु सा कामं दर्शनाधीनसिद्धितः ॥

अधित्यकादौ देशे तु यावत्साक्षात् दर्शनम् ॥ ७२७ ॥

तावन्नावैसितुं शक्यं भवितव्यमिहाग्निना ॥

इति धूमोपलम्भत्वाद्वाष्ट्रधूमोपलम्भवत् ॥ ७२८ ॥

अङ्गीकारमेव स्फोरयति । दर्शनादिति । सेति धूमवत्त्वेऽग्नेः सत्तोक्ता । दृष्टस्याङ्गीकारे हेतुमाह । दर्शनेति । सर्वस्येति शेषः । अन्वयनिरासस्ताहिं कथमिति तत्राऽऽह । अधित्यकादाविति । असंनिकृष्टे देशे धूमाम्नोर्यावन्नाध्यक्षेणान्वयदृष्टिस्तावत्तत्राग्निना भाव्यमिति न निश्चेतुं शक्यमन्वयस्यागृहीतत्वादित्यर्थः । अथोपरिदेशे धूमं दृष्ट्वा तेनात्राग्निरस्तीति निश्चयः सिध्यति तत्राऽऽह । धूमेति । अयं हि धूमोपलम्भोऽग्निं व्यभिचरति विशिष्टधूमोपलम्भत्वाच्छोष्ठादिनिविष्टधूमदृष्टिवत्तस्मान्नोपलम्भ्यमानेन धूमेनाग्निसत्त्वमनुमातुं शक्यमन्वयव्यतिरेकयोर्दुर्ज्ञानत्वादित्यर्थः ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥

इदं तावद्वदत्वत्र लिङ्गलक्षणतत्त्ववित् ॥

धूमादिलिङ्गेनेहाथो भवता कोऽनुमीयते ॥ ७२९ ॥

अन्वयव्यतिरेकाख्यं गमकं निराकृत्य गम्यं निराकर्तुं विकल्पयति । इदं तावदिति । अत्रेत्यनुमानभूमिरुक्ता । इहेति धर्मी पर्वतादिः । किमग्निरनुमेयः किंवा पर्वतादिर्देशविशेषोऽथवा तयोः संबन्धो यद्वा तन्मात्रमिति विकल्पार्थः ॥ ७२९ ॥

नाग्निस्तस्य प्रसिद्धत्वान्नापि देशः प्रसिद्धितः ॥

न च संबन्धमात्रं स्याद्यथोक्तादेव कारणात् ॥ ७३० ॥

नाऽऽद्य इत्याह । नाग्निरिति । न द्वितीय इत्याह । नापीति । न तृतीयः संबन्धस्य संबन्धिभ्यां भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वादित्यभिप्रेत्य चतुर्थं प्रत्याह । न चेति । स्यादनुमेय इति शेषः । यथोक्तं कारणं प्रसिद्धत्वेन सिद्धसाध्यत्वम् ॥ ७३० ॥

तस्मान्नैवानुमा नाम मानं युक्तिमदिष्यते ॥

मेयाभावादिति प्राप्तावत्र प्रतिविधीयते ॥ ७३१ ॥

गम्यगमकयोर्दुर्निरूपकत्वे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । मेयाभावो गमकाभावस्योपलक्षणम् । सिद्धान्त्यभिप्रेतगम्यगमकाभावेनानुमानप्राप्त्यायोगादनुपलब्धस्वभावकार्याणां त्रिरूपहेतुद्वारा गमकत्वं गम्यत्वं च स्वरसभङ्गस्य वाऽन्यापोहस्य वा तद्वतो वेति पूर्वपक्षमुपसंहरति । इति प्राप्ताविति । सिद्धान्तमवतारयति । अत्रेति ॥ ७३१ ॥

* अवसितुमिति च्छान्दसमवसातुमित्येतत् ।

१ घ. 'दिदेश' । २ क. ख. 'मकभा' ।

१५१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सहोपलब्धिसंस्कारवशाद्भावाददर्शनात् ॥

अग्न्यादौ विप्रकृष्टेऽर्थे निश्चिता जायते मतिः ॥ ७३२ ॥

यत्तावदनुमानप्रामाण्यं दुष्प्रतिपादमिति तत्र 'संदिग्धत्वाद्वा विपर्यस्तत्वाद्वाऽनुत्पन्न-
त्वाद्वा' योग्यसामग्रीराहित्याद्वा वैफल्यद्वा तदप्रामाण्यानाऽऽद्यः कोटिद्वयास्पर्शित्वात्तस्येति
मत्वाऽऽह । सहेति । व्याप्यव्यापकयोः सहोपलम्भाद्भवति संस्कारस्तस्माच्च कालान्तरे
व्याप्यदर्शनवशादुद्बुद्धादज्ञाते व्यापके धीरसंदिग्धा जायते तथाच संदिग्धतया न तद-
प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ७३२ ॥

लिङ्गात्तावदिदं ज्ञानं जातं बाधकवर्जितम् ॥

उत्पन्नत्वात्तदुत्पन्नं नानुत्पन्नं कथंचन ॥ ७३३ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । लिङ्गादिति । तृतीयं निराह । उत्पन्नत्वादिति । लिङ्गाल्लि-
ङ्गिज्ञानस्योत्पन्नत्वप्रतीतेरिति हेत्वर्थः ॥ ७३३ ॥

जातं किमविनाभावसंबन्धेनेदमीदृशम् ॥

किंवा नेति परीक्षेयं जातत्वात्स्यादपार्थिका ॥ ७३४ ॥

चतुर्थं शिथिलयति । जातमिति । इदं व्यापकज्ञानमीदृशं व्याप्यवीसमुत्थं किं
तयोरव्यभिचारितसंबन्धेन जातं किंवा व्यभिचारितसंबन्धादिति निरूपणा विफलैव व्याप-
कधियो जातत्वाद्दृष्टतदीयजन्मवशाद्योग्यसामग्र्यस्य कल्प्यत्वात्तस्य विशेषतो दुर्निरूप-
त्वस्येष्टत्वात्प्रसिद्ध्या व्यवहारो न तस्या मूलमस्तीति स्थितेरित्यर्थः ॥ ७३४ ॥

सर्वथा फलवज्ज्ञानं जातत्वाच्च तदन्यथा ॥

तस्मात्प्रत्यक्षवर्तिकचिद्व्यभिचारकृदञ्जसा ॥ ७३५ ॥

यावन्नेक्षामहे तावन्नाप्रमाणमितीर्यते ॥

तदपह्नवमानस्य तवात्यन्तमसंभवात् ॥ ७३६ ॥

पञ्चमं प्रत्याह । सर्वथेति । संबन्धमात्रादव्यभिचारिसंबन्धाद्वा यथाकथंचिद्व्यापक-
ज्ञानं जातं चेत्तर्हि तदसंदिग्धाविपर्यस्ततया जातत्वाद्विषयाभिव्याप्तिफलवदेव न तद्विफल-
मित्यर्थः । किंचानुमानस्य तात्त्विकं प्रामाण्यमपहन्यते व्यावहारिकं वा नाऽऽद्योऽभ्युपग-
मादिति मन्वानो द्वितीयं निराह । तस्मादिति । अनुमानस्य व्यवहाराङ्गत्वोपलम्भस्त-
च्छब्दार्थः । तस्य व्यावहारिकप्रामाण्ये प्रत्यक्षवदित्युदाहरणम् । किंचिदित्युपाध्यादि-
कथनम् । व्यभिचारकृद्भाष्यस्य व्यापकेनेति शेषः । यावत्तावदिति प्रामाण्यस्वतस्त्वं
सूच्यते ।

“अन्ये परप्रयुक्तानां व्यातीनामुपजीवकाः ।

दृष्टैरपि न तैरिष्टा व्यापकांशावधारणा” ॥

[ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५११

इति न्यायादनौपाधिकव्याप्तिनिश्चयादेवानुमाप्रवृत्तिरिति चेन्नोपाधेर्दुरधिगमत्वात्सान्नाय्यापकः साध्यव्यापकः स इति चेन्न व्याप्त्युपाधिविधयोरन्योन्याश्रयत्वादुपाधेः ॥ध्येन व्यभिचारानुपलम्भमात्रेण न त्वनौपाधिकी व्याप्तिरिति चेत्तर्हि हेतोरपि तन्मात्रेण गमकता स्यान्न चैवं हेतुतदाभासाव्यवस्था तत्तल्लक्षणाक्रान्तत्वेन प्रतीत्या तद्व्यवस्था-
नेद्धेरिति भावः । यत्तु साध्यस्य दुर्निरूपत्वादानुमानाप्रामाण्यमिति तत्राऽऽह ।
दिति । तस्यानुमानप्रामाण्यस्यापह्नवे मानोऽभिमानो यस्य तस्य तवानुमाप्रामाण्यमत्य-
मेवापह्नुवानस्य भोजनादौ प्रवृत्तेरसंभवाज्जीवनदौर्लभ्यं न च साध्यं दुर्वचं संदिग्धस्य
मित्सितस्य तद्भावात्तस्माद्धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात्प्रमेयतेत्युक्तेरित्यर्थः ॥ ७३५ ॥
७३६ ॥

अत्राऽऽह यदि विज्ञानजन्ममात्रात्प्रसिध्यति ॥

प्रतिज्ञामात्रतः सिद्धेर्वृथा स्यादेतुकीर्तनम् ॥ ७३७ ॥

प्रत्यक्षवदनुमानस्य प्रामाण्ये दोषं शङ्कते । अत्राऽऽहेति । तमेव वक्तुं सिद्धान्तम-
वदति । यदीति । प्रामाण्यमिति शेषः । विवक्षितं दोषमाह । प्रतिज्ञेति । सिद्धे-
रपि पक्षज्ञानस्येति शेषः ॥ ७३७ ॥

बाढमेवं भवेदेतदाशङ्काकारणं न चेत् ॥

किञ्चित्तत्रोपलभ्येत ह्यनवद्यं भवेद्वचः ॥ ७३८ ॥

सहोपलम्भसंस्कारोद्धोधवतो व्याप्यदर्शनादज्ञाते व्यापके बुद्धिरनुमानमिति स्थितेरेवं-
धानुमानस्य प्रतिज्ञामात्रादसिद्धेरुपयुक्तं परार्थानुमाने हेतुकीर्तनं स्वार्थानुमाने तु तद-
नं परार्थानुमानं त्रिरूपलङ्घनान्न स्वार्थं तु त्रिरूपाल्लङ्घनादनुमेये ज्ञानमित्युपगमा-
ति मत्वा प्रकारान्तरेण परिहरति । बाढमिति । एतद्व्यापकज्ञानमेवं प्रतिज्ञामात्राद्भ-
त्रात्र विगानमित्यङ्गीकारार्थः । तमेव व्याकरोति । आशङ्केति । प्रतिज्ञावाक्यार्थे
ापके प्रतिपन्ने विशेषादर्शनादि संशयकारणं न दृश्यते चेत्प्रतिज्ञावाक्यं निर्दोषं हेत्व-
क्षमेव व्यापकं निश्चाययतीत्यर्थः । वचसो निर्दोषस्य निश्चायकत्वं निर्दोषत्वादेधितव्य-
ति हिशब्दार्थः ॥ ७३८ ॥

पुरुषादिनिमित्तस्तु जायते यत्र संशयः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतोः स्यात्तत्र निश्चयः ॥ ७३९ ॥

कुत्र तर्हि हेतुरुपयुज्यते तत्राऽऽह । पुरुषादीति । वक्तृश्रोतृकरणविषयादि-
मयुक्तो यत्र प्रतिज्ञार्थे संशयस्तत्र हेतोरन्वयादिवशान्निश्चयो न चान्वयादिरयुक्तो यत्र
भूमस्तत्राग्निरित्यन्वयस्य महानसे व्यक्तत्वाल्लोष्टादौ विशिष्टधूमाभावान्न व्यभिचारो यत्र
आग्निर्न तत्र धूमोऽपीति व्यतिरेकस्य शीतहृदे सिद्धत्वादाधित्यकादौ योग्यानुपलम्भा-

१६१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

भावाच्चाग्न्यभावनश्चित्तिरिति नासौ व्यतिरेकभूमिर्न च पक्षस्यैव व्यतिरेकस्यलत्वमतेः
हेतोरन्वयादिना व्यापकनिश्चयोऽन्वयव्यतिरेकपक्षधर्माख्यत्रिरूपवन्ति चत्वारि लिङ्गानि
कार्यकारणस्वभावानुपलब्ध्याख्यानीति परैरिष्टत्वादिति भावः ॥ ७३९ ॥

उत्पन्न एव ज्ञानेऽतस्तत्संदेहनिवृत्तये ॥

अन्वयव्यतिरेकौ स्तो न ताभ्यामनुमेयधीः ॥ ७४० ॥

प्रतिज्ञावाक्यार्थनिश्चयोऽन्वयादिमद्वेत्वपेक्षश्चेत्प्रतिज्ञावाक्यस्यान्वयाद्यपेक्षया स्वार्थनि-
श्चायकत्वात्परतः प्रामाण्यापत्तेः स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यतामित्यादि-
न्यायविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उत्पन्न इति । प्रतिज्ञावाक्याद्व्यापकज्ञाने जाते
सत्येव पुरुषापराधादिहेतुत्थतत्संशयध्वंसार्थावन्वयव्यतिरेकौ न साक्षाद्व्यापकधीहेतु तदनु-
मेयज्ञानस्य प्रतिज्ञावाक्यादेव सिद्धेः संशयनिरासद्वारा चान्वयादेस्तत्रोपयोगान्न किञ्चि-
दवद्यमिति भावः ॥ ७४० ॥

संदेहनिर्णयादन्यत्स्वभावादि यदुच्यते ॥

तस्यानुमित्यनङ्गत्वात्प्राप्तं तत्तुषकण्डनम् ॥ ७४१ ॥

अन्वयव्यतिरेकवतो हेतोः संशयध्वंसद्वारा गमकत्वं सामान्येतररूपत्वादित्यादि-
न्यायेनाग्न्यादेर्गम्यत्वमिति सिद्धान्तमुक्त्वा परेष्टं गमकमनुवदति । संदेहेति । प्रतिज्ञा-
वाक्याज्जाते व्यापकज्ञाने पुरुषादिनिमित्तो यः संशयस्तद्ध्वंसिनिर्णयकृदन्वयादिमद्वेतो-
रतिरिक्तस्वभावकार्यानुपलब्धिरूपं त्रितयं गमकमिति यदुबुद्धेनोच्यते तत्रैवाविनाभावा-
त्तद्वतश्च गमकत्वादित्यर्थः । तत्र दूषणहेतुमाह । तस्येति । प्रतिज्ञातो व्यापकज्ञाना-
दन्वयादिमता च हेतुना संशयादिध्वंसात्त्वदिष्टस्वभावादेः साक्षात्परंपरया वाऽनुमाना-
ङ्गत्वाभावात् तदर्थवदित्यर्थः ॥ ७४१ ॥

अविनाभावसिद्ध्यर्थं नन्विदं वर्ण्यते त्रयम् ॥

त्रिष्वेव त्वविनाभावाद्भद्रं तैरपि कीर्तितम् ॥ ७४२ ॥

तदवैयर्थ्यं शङ्कते । अविनाभावेति । अविनाभूतं हि गमकं, स्वभावादि चाविना-
भावसिद्ध्यर्थमिष्टं तन्न व्यर्थमित्यर्थः । स्वभावादेरविनाभावसाधकत्वं बौद्धैरपि व्याख्या-
तमित्याह । त्रिष्वेवेति । यत्र स्वभावाद्यस्ति तत्राविनाभावो यथा शिंशपावृक्षादिष्वतः
स्वभावाद्यविनाभावद्वाराऽनुमित्यङ्गत्वादर्थवदिति तैरुक्तम् । यथाऽऽह कीर्तिः—

“पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः ।

अविनाभावानेयमाद्वेत्वाभासस्ततोऽपरः” इति ।

तदादेयं स्वभावादीत्यर्थः ॥ ७४२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५१३

—स्वभावादविनाभावे स्यादौष्ण्यस्याग्निलिङ्गता ॥

स्वभावोऽथाविनाभावात्कार्ये प्राप्ता स्वभावता ॥ ७४३ ॥

कथं स्वभावस्याविनाभावार्थत्वं किं स्वभावस्याविनाभूतत्वं किं वाऽविनाभूतस्य स्वभावत्वं तत्राऽऽद्ये दोषमाह । स्वभावादिति । वृक्षोऽयं शिशपात्वादितिवदग्निरयमौष्ण्यादित्यपि स्यान्न च तस्याग्निगमकत्वं व्याप्यव्यापकभावाभावे गम्यगमकत्वाभावाद्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिष्यत इति न्यायादित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति । स्वभाव इति । अविनाभूतस्य स्वभावत्वं चेदग्निरत्र धूमादित्यत्रापि स्वभावत्वमविनाभूतत्वाद्भवेत्तत्र द्वौ वस्तुसाधनावेकः प्रतिषेधहेतुरिति स्थितिर्हतिरित्यर्थः ॥ ७४३ ॥

औष्ण्यस्वभावो दृष्टोऽग्निस्तस्यान्यत्राऽपि दर्शनात् ॥

क्षितितोयाग्निमरुतां दृष्ट्वा स्पर्शस्वभावता ॥ ७४४ ॥

यदाद्येऽग्निलिङ्गत्वमौष्ण्यस्योक्तं तदिष्टमेव न चैकत्र गम्यगमकत्वायोगः सर्व एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिभेदेनेत्युक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । औष्ण्येति । यद्यप्यग्निरौष्ण्यस्वभावो दृष्टस्तथाऽपि न तस्य तेनाविनाभूतत्वमादित्यादावपि दृष्टत्वादतः स्वभावस्य नाविनाभूतत्वं न च बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिभेदेनानुमानानुमेयव्यवहारो गम्यगमकत्वयोः साध्यसाधननिष्ठयोरबाध्यत्वान्न च व्यवस्थया बुद्धावारोहादयमदोषो व्यवस्थापकदोषस्यापि बुद्ध्यारूढस्य तर्देनतिरिक्तस्य तथैव व्यवस्थापकत्वायोगादित्यर्थः । इतश्च न स्वभावस्याविनाभूततेत्याह । क्षितीति । वायुस्वभावस्यापि स्पर्शस्यान्यत्र दृष्टेर्न तस्याविनाभूततेत्यर्थः ॥ ७४४ ॥

मतं चेदस्वभावोऽसौ यो नैकार्थप्रवृत्तिमान् ॥

धवादावपि तद्वृत्तेर्दृष्टात्मा शिशपा न हि ॥ ७४५ ॥

औष्ण्यादिर्न स्वभावोऽनेकवृत्तित्वात्संयोगवदिति शङ्कते । मतमिति । वृक्षत्वं शिशपायाः स्वभावस्त्वयोच्यते वृक्षोऽयं शिशपात्वादिति स्वभावहेतोरुदाहरणात्तच्च वृक्षत्वं धवखदिरादिष्वपि वर्तते तथाच शिशपाया वृक्षत्वं स्वभावो न स्यादिति दूषयति । धवादाविति ॥ ७४५ ॥

शिशपा वृक्ष एवेति ह्यविनाभावकारणात् ॥

क्षणिकत्वं न भावानां स्वभावः स्यात्तथा सति ॥ ७४६ ॥

अनेकवृत्तित्वं नास्वभावत्वे हेतुवृक्षत्वे व्यभिचारादित्युक्तं तत्र साध्यस्यापि हेतुवृद्धावादित्याशङ्क्याऽऽह । शिशपेति । वृक्षस्वभाव एव शिशपेति त्वयेप्यते यत्र शिशपात्वं तत्र वृक्षत्वमित्यविनाभावकारणत्वेन स्वभावस्येष्टत्वादतः शिशपाया न स्वभावो वृक्षतेति वदतः स्वमतहानिरित्यर्थः । शिशपायाः स्वभावो वृक्षतेत्यत्र परपरिग्रहपरि-

१ ख. 'वोऽप्यवि' । २ घ. 'दन्याति' । ३ क. 'दित्युक्तं' ।

१६१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

द्योती हिशब्दः । अनेकवृत्तित्वहेतोर्व्यभिचारान्तरमाह । क्षणिकत्वमिति । तथा सत्यनेकवृत्तेरनेकस्वभावत्वे सतीति यावत् ॥ ७४६ ॥

तस्यानेकार्थशायिस्वादहेतुत्वं प्रसज्यते ॥ ७४७ ॥

क्षणिकत्वं यदैकस्य तदाऽसाधारणात्मता ॥

हेतोः साधारणात्मत्वं यदाऽनेकस्य तन्मतम् ॥ ७४८ ॥

तस्यास्वभावत्वापत्तौ हेतुमाह । तस्येति । न च तस्यास्वभावत्वमेव भावानां स्थायित्वस्वाभाव्यापत्त्या राद्धान्तविरोधादित्यवधेयम् । क्षणिकत्वस्य स्वभावत्वेनेष्टस्यानेकवृत्तित्वमसिद्धमिति कुतो व्यभिचारस्तत्राऽऽह । अहेतुत्वमिति । अनेकवृत्तित्वाभावे तस्याहेतुत्वप्रसङ्गं प्रकटयति । क्षणिकत्वमिति । विमतं न सुखं क्षणिकत्वाद्दुःखवदित्यत्र क्षणिकत्वमेकस्यैवानेकस्य वा नाऽऽद्यः सति सपक्षे तदप्रवेशादसाधारणत्वापत्तेर्द्वितीये प्रकृतहेतोरनैकान्तिकतेत्यर्थः ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥

अग्नेर्धूमाच्च धूमस्य कार्यत्वस्य समीक्षणात् ॥

अनैकान्तिकता हेतोः कार्यत्वस्येह संज्ज्ञते ॥ ७४९ ॥

स्वभावस्य गमकत्वं निरस्य कार्यस्य तन्निरस्यति । अग्निरिति । धूमस्य कार्यत्वमश्रिकृतं पूर्वधूमक्षणकृतं च दृष्टं पूर्वोत्तरक्षणानां हेतुफलभावोपगमादतो धूमादत्राग्निरिति न शक्यमनुमातुं कार्यत्वस्य धूमाम्यविनाभावहेतोर्व्यभिचारित्वान्न हि धूमाम्योरन्वयव्यतिरेकौ धूमादपि परस्य तत्सिद्धेरित्यर्थः । धूमलिङ्गकानुमानमिहेत्युक्तम् ॥ ७४९ ॥

यदि नाम सदा स्पर्शो वाय्वादावपि वर्तते ॥ ७५० ॥

नैतावता भवेल्लोके गौरस्पर्शस्वभाविका ॥

भुवो हि स्पर्शवच्चस्य लोकेऽस्मिन्सुभासिद्धितः ॥ ७५१ ॥

द्वयोर्गमकत्वं निराकृत्य स्वभावपक्षे दोषान्तरं वक्तुमुक्तमनुवदति । यदीति । न हि स्वभावस्याविनाभूतत्वं नियतं क्षितिस्वभावस्यापि स्पर्शस्य पवनपायस्तेजःसु दृष्टेरित्यर्थः । गौः पृथिवी तस्याः स्वाभाविकः स्पर्श इत्यत्र हेतुमाह । भुवो हीति ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥

किंचाप्यव्यभिचारेण स्वभावत्वं विवेक्षितः ॥

स्वभावाच्चैव संसिध्येद्वस्तुनोऽव्यभिचारिता ॥ ७५२ ॥

स्वभावस्याविनाभूतत्वे दोषमुक्तमनुभाष्याविनाभूतस्य स्वभावत्वे कार्यस्यापि स्वभावत्वापत्तिरित्येतदेव न दूषणं किंत्वन्यदप्यस्तीत्याह । किंचेति । दूषणान्तरं स्फुटयति । स्वभावादिति । अविनाभूतत्वात्स्वभावत्वं चेत्स्वभावादप्यविनाभूतत्वं वस्तुनो न सिध्यतीति यावत् ॥ ७५२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५१५

— त्रिष्वेव त्वविनाभावादिति यद्धर्मकीर्तिना ॥

प्रत्यङ्गायि प्रतिज्ञेयं हीयेतासौ न संशयः ॥ ७५३ ॥

मा भूदविनाभावः स्वभावाधीनः का हानिस्तत्राऽऽह । त्रिष्वेवेति । तदधीनाविनाभावानुपगमे त्रिष्वेव त्वविनाभावात्रिविधो हेतुरिति च प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः ॥ ७५३ ॥

तथैवाव्यभिचारेण स्वभावत्वं विवक्षतः ॥

पुरैवाव्यभिचारस्य संसिद्धेः किं ततोऽपरम् ॥

स्वभावहेतुना साध्यं वद यत्ते विवक्षितम् ॥ ७५४ ॥

अविनाभूतत्वाधीनं स्वभावस्वमित्यत्र दोषान्तरमाह । तथेति । स्वभावादविनाभावसिद्धौ प्रतिज्ञाहानिवदिति यावत् । स्वभावहेतुना तावदव्यभिचारः साध्यते तेनैव स्वभावत्वं साध्यतस्तत्सिद्धेः पूर्वमेवाव्यभिचारस्य सिद्धत्वान्न स्वभावहेतुना साध्यं किंचिदस्ति तन्नाविनाभूतत्वाधीना स्वभावतेत्यर्थः ॥ ७५४ ॥

अग्रेश्चाव्यभिचारित्वात्कार्यस्यापि स्वभावता ॥

धूमस्याऽऽप्नोति भेदो वा द्वयोर्हेत्वोर्निवर्तते ॥ ७५५ ॥

अविनाभूतत्वात्स्वभावतेत्यत्रैवोक्तदोषानुवादपूर्वकं फलितं दोषान्तरमाह । अग्रेश्चेति । यद्यव्यभिचारेण स्वभावः साध्यते वृक्षोऽयं शिशपात्वादिति तदा धूमस्याग्निकार्यस्यापि तत्स्वभावता स्यादव्यभिचारस्य सत्त्वात् । यथाऽऽह—कार्यस्यापि स्वभावप्रतिबन्धे तत्स्वभावस्य तदुत्पत्तेरिति । ततश्च स्वभावकार्यहेत्वोर्भेदध्वत्सेस्त्रिष्वितिप्रतिज्ञायोगात् एते कार्यस्वभावानुपलब्धिलक्षणास्त्रयो हेतव इति कथा वृथेत्यर्थः । वाशब्दश्चार्थः ॥ ७५५ ॥

कार्यत्वेऽपि च धूमादेर्न सौऽञ्जोऽनुमितौ मतः ॥

व्यभिचाराच्छराच्छृङ्गाच्छरस्योत्पत्तिरीक्ष्यते ॥ ७५६ ॥

स्वभावस्यागमकत्वं विशेषतो दर्शयित्वा कार्यस्यागमकत्वे हेत्वन्तरमाह । कार्यत्वेऽपीति । धूमादेरग्न्यादिकार्यत्वेऽपि कार्यत्वाकारो नाग्न्याद्यनुमितानुपपद्युज्यते तस्य नियतेन कारणाकारेण व्याप्त्यभावादित्यर्थः । तं दृष्टान्ते निवेशयति । शरादिति । पूर्वापरीभूतशरक्षणानां मिथोहेतुफलभावाभ्युपगमाद्गवादिशृङ्गाच्च विपिनविपतिताट्यथिवीपाथस्तेजःश्वसनादिसहकृतात्तदुत्पत्तेर्दृष्टत्वादेवेष्टत्वान्न कार्याकारस्य कारणाकारेण नियमस्तथाच न तस्य गमकतेत्यर्थः ॥ ७५६ ॥

कार्यत्वाभैव धूमादिरेति निश्चयहेतुताम् ॥

व्यभिचारहेत्वसद्भावादग्नेर्हेतुत्वमेत्यसौ ॥ ७५७ ॥

कार्यस्यागमकत्वे कथं धूमादिनाऽग्न्याद्यनुमानं तत्राऽऽह । कार्यत्वादिति ।

१५१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अग्न्यादेरिति शेषः । कथं तर्हि धूमोऽग्निं गमयति तत्राऽऽह । व्यभिचारेति ।
अव्यभिचारसंबन्धादेव धूमोऽग्नेर्गमको न कार्यत्वादित्यर्थः ॥ ७९७ ॥

अनेककारणं कार्यं यस्माद्दृष्टं शरादिकम् ॥

तस्मादव्यभिचारेण कार्यमप्येति हेतुताम् ॥ ७९८ ॥

धूमे कार्यत्वमव्यभिचारश्चास्ति तत्र कथं प्रयोजकनिश्चयस्तत्राऽऽह । अनेकेति ।
कार्यस्य कारणमात्रगमकत्वेन तद्विशेषागमकत्वं तद्विशेषात्तद्विशेषधीस्तु न कार्यत्वकृता
किंत्वव्यभिचाराधीना तन्मात्रात्तन्मात्रधीरपि तथैवेति भावः ॥ ७९८ ॥

अपेक्षाऽप्यत्र लिङ्गोक्तेः कार्यादौ नैव जायते ॥

अकार्यश्चास्वभावश्च नालिङ्गं कृत्तिकोदयः ॥ ७९९ ॥

स्वभावकार्ययोरगमकत्वे हेत्वन्तरमाह । अपेक्षेति । अयं कृत्तिकोदयो रोहिण्युदय-
प्रत्यासन्नः कृत्तिकोदयत्वात्पूर्वानुभूतकृत्तिकोदयवदित्यत्र स्वभावाद्यपेक्षा नास्तीत्यत्र
हेतुमाह । अकार्यश्चेति । रोहिण्युदयप्रत्यासत्तेरिति शेषः । कार्यत्वाद्यभावेऽपि तस्य
गमकत्वदृष्टेरित्यर्थः ॥ ७९९ ॥

कृत्तिकात्वादिति ह्युक्तेर्नैव कार्यस्वभावयोः ॥

अपेक्षा जायते किंतु ह्यन्वयेतरमात्रतः ॥ ७६० ॥

यथोक्तहेतोः स्वभावाद्यपेक्षाभावे कुत्रापेक्षा तत्राऽऽह । कृत्तिकात्वादिति । तसिः
सप्तम्यर्थे । द्वाभ्यां हि शब्दाभ्यामुक्तेऽर्थे लौकिकपरीक्षकसंप्रतिपत्तिर्द्योत्यते ॥ ७६० ॥

अकार्यत्वास्वभावत्वादविनाभावमात्रतः ॥

उदयः कार्तिको लिङ्गं प्रत्यासत्तेर्भवेद्भुवम् ॥ ७६१ ॥

रौहिणस्योदयस्यातो न स्वभावाद्यपेक्षते ॥

यतोऽतो न स्वभावादेर्हेतुत्वमुपपद्यते ॥ ७६२ ॥

स्वभावादावपेक्षाभावे हेतुः । अकार्यत्वेति । रोहिण्युदयं प्रति कृत्तिकोदयस्य
स्वभावत्वाद्यभावे कुतो गमकत्वं तत्राऽऽह । अविनाभावेति । कृत्तिकोदयस्याव्यभि-
चारादेव रोहिण्युदयप्रत्यासत्तिलिङ्गत्वे फलितमाह । अत इति । कृत्तिकोदयेन रोहि-
ण्युदयप्रत्यासत्त्यनुमाने स्वभावादेर्मा भूद्रमकत्वं शिंशपात्वादिना वृक्षत्वाद्यनुमाने तु
भविष्यत्यत आह । यत इति । स्वभावादेर्गमकत्वं क्वचिद्व्यभिचारि चेन्नान्यत्र तत्क-
ल्पनाहेतुस्तत्राप्यव्यभिचारादेव साध्यसिद्धेरिति भावः ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥

नाऽऽत्मनि स्यात्स्वशब्दोऽत्र विरुद्धा स्वात्मनि क्रिया ॥

कार्यस्यापि स्वभावत्वं भवेदात्मीयवाचके ॥ ७६३ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५१७

किंच स्वभावस्य गमकत्वे स्वशब्दस्याऽऽत्मवाचित्वमात्मीयवाचित्वं वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । नाऽऽत्मनीति । स्वभावो गमक इत्यत्र स्वशब्दस्तावदात्मनि गम्यस्वरूपे न युक्तः स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । उक्तं हि—

“स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक एव च ।

असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधकः” इति ॥

न चैकस्मिन्नेव ज्ञानादौ निरंशे सिद्धत्वं साध्यत्वं च विरुद्धं सिध्यति तस्मादाद्यानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति । कार्यस्येति । आत्मीयवाचके स्वशब्दे धूमस्यापि स्वभावत्वं स्याद्यापकाग्निसंबन्धित्वात् । यथाऽऽहुः—

“न ह्यन्यथा भवत्येषा व्याप्यव्यापकता तयोः” इति ।

तथाच सैव प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः ॥ ७६३ ॥

किमात्मैव स्वशब्देन किं वेहाऽऽत्मीय उच्यते ॥

स्वभाव आत्मनो भाव इति चेद्भवतो मतम् ॥ ७६४ ॥

स्वभावे दोषान्तरं वक्तुमुक्तं कल्पद्वयमनुभाषते । किमात्मेति । स्वभावो गमक इति वाक्यमिहशब्दार्थः । द्वितीयं स्फुटयति । स्वभाव इति । आत्मनो व्यापकस्य स्वकीयो व्याप्यो भावः स्वभाव इति ते मतं चेदिति यावत् ॥ ७६४ ॥

स्व एवाऽऽत्मा स्वभावश्चेत्तदाऽन्यस्य ह्यसंभवात् ॥

व्यतिरिक्तस्य मेयस्य स्यादात्मैवाऽऽत्मनोऽनुमा ॥

तथाच पक्षहेत्वादेरनन्यत्वं प्रसज्यते ॥ ७६५ ॥

आद्यं स्पष्टयति । स्व एवेति । गम्यस्वरूपमेव गमकमित्यत्रोक्तं दोषमनुद्ववति । तदेति । तस्य प्रागुक्तत्वप्रकटीकरणार्थो हिशब्दः । तत्रैव दोषान्तरमाह । तथाचेति । गमकस्य गम्यमात्रत्वे पक्षादेरपि गमकान्तर्भूतस्य गम्याभिन्नत्वादानुमानाप्रवृत्तिस्ततश्च पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुरिति व्यर्थं स्यादित्यर्थः ॥ ७६५ ॥

अथ स्वस्य स्वभावश्चेदात्मीयोऽर्थो विवक्षितः ॥

आत्मीयः शिखिनो धूमस्तस्यापि स्यात्स्वभावता ॥ ७६६ ॥

कल्पान्तरमनुवदति । अथेति । स्वस्य भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या स्वशब्देन गम्यसंबन्धी गमकोऽर्थो विवक्षितश्चेदिति यावत् । तत्रोक्तमेव दोषमाह । आत्मीय इति । तथाच स्वभावकार्ययोर्भेदासिद्धौ गमकत्रैविध्यासिद्धिरिति शेषः ॥ ७६६ ॥

संविच्छिभावयोर्भेदो यथैवं तदभावयोः ॥

न भेदोऽनुपलब्धिर्वो नातो लिङ्गं कथंचन ॥ ७६७ ॥

स्वभावकार्ययोर्गमकत्वं निरस्यानुपलब्धेस्तन्निरस्यति । संविच्छिति । यथा त्वन्मते

१५१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीध्याये-

संवित्संवेद्ययोर्न भेदो गम्यते सत्त्वमुपलब्धिरेव वस्तुयोग्यतालक्षणेति स्थितेस्तथा तदभावयोरपि न भेदः सिध्यति प्रतियोगिभेदं विनाऽभावभेदाभावादतो युष्मत्पक्षे संविदभावो न संवेद्याभावे लिङ्गमेकस्मिन्नेव लिङ्गलिङ्गित्वायोगात्तथाच प्रदेशविशेषे क्वचिन्न घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति प्रमत्तगीतमिति भावः ॥ ७६७ ॥

एवं लौकिकतादात्म्यतदुत्पत्ती प्रतीरितम् ॥

अथ स्वप्रक्रियाकृतं स्वभावादि परीक्ष्यते ॥ ७६८ ॥

गमकत्रयमप्रामाणिकमिति प्रतिपाद्य वृत्तवर्तिष्यमाणयोरपुनरुक्ततायै वृत्तं कीर्तयति । एवमिति । लोकसिद्धे तादात्म्यतदुत्पत्ती स्वभावकार्यते । यथाऽऽह—स्वभावप्रतिबन्धे हि सत्यर्थोऽर्थं न व्यभिचरति स च तदात्मत्वादिति । कार्यस्यापि स्वभावः प्रतिबन्धस्तत्स्वभावस्य तदुत्पत्तेरिति च । ते प्रत्युक्तरीत्या तावदुक्तं तयोरनुपलब्धिसहितयोर्गमकत्वं नास्तीति साधितमिति यावत् । उत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह । अथेति । स्वभावस्तादात्म्यं शिंशपावृक्षत्वं कार्यमग्निक्षणादुत्पद्यमानो धूमक्षणोऽनुपलब्धिरुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यासत्त्वं सा चाष्टधा त्रिधेति वाच्यते । एवं बौद्धप्रक्रियासिद्धस्वभावाद्यप्यगमकमिति निरूप्यतेऽनन्तरसंदर्भेणेत्यर्थः । द्वेधा हि तस्य प्रक्रियाऽन्यापोहस्य गम्यत्वं गमकत्वं चेत्येका । यथाऽऽह—

“तस्मादपोहविषयमिति लिङ्गं प्रकीर्तितम् ।

अन्यथा धर्मिणः सिद्धावसिद्धं किमतः परम्” इति ॥

तद्विशिष्टस्य तथात्वमित्यन्या । उक्तं हि—

“तद्व्यवच्छेदविषयं सिद्धं तद्वृत्ततोऽपरम्” इति ॥

“तत्रापि चान्या व्यावृत्तिरन्यो व्यावृत्त इत्यपि ।

शब्दाश्च निश्चयाश्चैव संकेतमनुरुन्धते” इति च ॥ ७६८ ॥

अन्यापोहनपक्षेऽपि शब्दव्यावृत्तिभेदतः ॥

न हेतोः स्यात्स्वभावत्वं क्रियात्वं च न विद्यते ॥ ७६९ ॥

तत्राऽऽद्यां संक्षेपतोऽनुवदति । अन्येति । अशिंशपाव्यावृत्तिः शिंशपाशब्दार्थभूता व्याप्याऽवृक्षव्यावृत्तिर्वृक्षशब्दवाच्या व्यापिकेति ते मतमित्यर्थः । तत्रापि स्वभावादेर्न गमकत्वमित्याह । शब्देति । शिंशपाशब्दार्थाशिंशपाव्यावृत्तेर्वृक्षशब्दार्थावृक्षव्यावृत्तेश्च मिथो भेदादशिंशपाख्यापोहस्य हेतुत्वेनेष्टस्य हेतुमत्त्वेनेष्टावृक्षापोहस्य च न स्वभावत्वं नापि कार्यत्वं न हि मिथो भिन्नयोर्घटपटयोः स्वभावत्वं कार्यत्वं वाऽस्ति तेनात्यन्तभिन्नयोरुक्तापोहयोः स्वभावत्वाद्यभावेऽपि गम्यगमकत्वोपगमादनुपलब्धेश्च तत्रानिष्टेः स्वभावादेर्गमकत्वे व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ७६९ ॥

— वृक्षोऽयं शिशपेत्यत्र त्ववृक्षार्थविविक्तकम् ॥

वृक्षव्यक्तिषु सर्वत्र रूपमस्ति किलेदृशम् ॥

अशिशपाविविक्तं च तद्वदेवाभिधीयते ॥ ७७० ॥

अन्यापोहनपक्षेऽपीति संक्षिप्तं पक्षं प्रपञ्चयितुमादावविगीतमर्थमाह । वृक्षोऽयमिति । वृक्षो धवो वृक्षः खदिरो वृक्षः शिशपेत्येवं प्रयोगे वृक्षव्यक्तित्वेनेष्टधवादिषु सर्वेष्ववृक्षार्थाद्वटादेर्व्यावृत्त्यात्मकं रूपमन्यापोहलक्षणमस्तीत्यविवादमावयोरित्यर्थः । कः स्वार्थे । भावे निष्ठा । किलशब्दः संप्रतिपत्तिद्योतनार्थः । संप्रतिपन्नमर्थान्तरमाह । अशिशपेति । वृक्षः शिशपेत्यस्मिन्प्रयोगे शिशपाव्यक्तिष्वशिशपापोहात्मकं रूपं शिशपाशब्देनोच्यते वृक्षशब्देन वृक्षव्यक्तिष्ववृक्षापोहोक्तिवदित्येतदपि संमतमित्यर्थः । निष्ठा पूर्ववत् ॥ ७७० ॥

तत्रावृक्षविविक्तेऽर्थे संकेतो वृक्षसंज्ञया ॥

अशिशपाविविक्ते च संकेतः शिशपेति च ॥ ७७१ ॥

अविगीतमुक्त्वा फलितमाह । तत्रेति । अवृक्षव्यावृत्तिरशिशपाव्यावृत्तिश्चेत्यनयोर्मध्ये या तावदवृक्षव्यावृत्तिस्तत्र वृक्षसंज्ञया संकेतो गृह्यते । अशिशपाव्यावृत्तौ च शिशपेति संज्ञया तद्वहः शब्दप्रवृत्तिभेदस्तु संकेतादित्युक्तेरित्यर्थः । एकश्चकारः समुच्चये द्वितीयोऽवधारणे ॥ ७७१ ॥

वृक्षोऽयं शिशपेयं च भवेद्यवहतिस्ततः ॥

शब्दार्थारोपणेनैव सविकल्पधियो जनिः ॥ ७७२ ॥

संकेतग्रहफलमाह । वृक्षोऽयमिति । ततः संकेतग्रहादिति यावत् । यथाऽऽह— ते यथा व्यतिरिक्तेऽव्यतिरिक्ते वा प्रयोक्तुमिष्यन्ते तथा निगुक्तास्तमर्थमप्रतिबन्धेन प्रकाशयन्तीति । सविकल्पकप्रत्यक्षादेवायं व्यवहारो विना संबन्धग्रहादिति चेत्तत्राऽऽह । शब्देति । शब्दार्थयोरारोपणं संबन्धज्ञानं तेनैव सर्वत्र सविकल्पकोत्पत्तिर्न ह्यगृहीतसंबन्धस्य वृक्षोऽयमित्यादिसविकल्पकधीरतः संबन्धज्ञानमर्थवदित्यर्थः ॥ ७७२ ॥

शब्दार्थापोहयोर्लिङ्गे ज्ञेया गमकगम्यता ॥

स्वभावकार्ये लिङ्गे स्तः स्वाभाव्यादि च लिङ्ग्यते ॥ ७७३ ॥

तथाऽपि कथं प्रकृतयोरपोहयोर्गम्यगमकत्वं तत्राऽऽह । शब्दार्थेति । शिशपावृक्षशब्दार्थयोरपोहयोर्मध्ये शिशपाशब्दार्थेनाशिशपापोहेन वृक्षशब्दार्थस्यावृक्षापोहस्य लिङ्गशब्दिदेऽनुमाने विवक्षिते सत्यशिशपापोहस्य गमकत्वमवृक्षापोहस्य च गम्यत्वं ज्ञेयमित्यर्थः । तथाऽपि कथं स्वभावादेर्गमकत्वं तत्राऽऽह । स्वभावेति । न हि शिशपाव्यक्ताववृक्षव्यावृत्तेरशिशपाव्यावृत्तिरतिरिच्यतेऽधूमव्यावृत्तिश्चानशिव्यावृत्तेर्जायते तेन स्वभावकार्ये लिङ्गे युज्यते स्वाभाव्यं कारणं च गम्यमित्यस्मन्मतस्थितिरित्यर्थः ॥ ७७३ ॥

१५२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

न तत्र तावद्विज्ञानं तद्वाह्येऽस्तीह वस्तुनि ॥

स्वभावो वाऽथवा कार्यं विकल्पोऽयं मतो यतः ॥ ७७४ ॥

शब्दव्यावृत्तिभेदत इत्यादिसिद्धान्तं प्रपञ्चयितुं प्रक्रमते । न तत्रेति । तत्र वस्तुनि स्वाभाव्यादौ ताभ्यां स्वभावकार्याभ्यां ग्राह्यत्वेनेष्टे ततो ज्ञानं नोत्पद्यते तस्मादिह स्वभावादेर्गमकत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः । कथं तत्र स्वभावादेर्ज्ञानं न भवति तत्राऽऽह । स्वभावो वेति । तयोरपोहत्वे विकल्पमात्रत्वेनावस्तुत्वान्न गमकतेत्यर्थः ॥ ७७४ ॥

न वस्तुस्पृग्विकल्पत्वाच्छब्दालम्बनमात्रतः ॥

शब्दाः सन्तः कथं तेऽर्था ह्यर्हन्ति भवितुं क्वचित् ॥ ७७५ ॥

अंशिशपापोहादेर्विकल्पत्वेऽपि वस्तुस्पर्शितया गमकत्वमिति नेत्याह । न वस्त्विति । न तावदंशिशपापोहः स्वयं वस्तु नापि वस्तु स्पृशति विकल्पत्वेन शब्दमात्रालम्बनत्वादतः शिशपादिशब्दार्थांशिशपादिव्यावृत्तेरसत्त्वादंशिशपाद्यपोहाः शिशपादिशब्दमात्रतया स्थिताः सन्तो न तदर्थं भवितुमर्हन्ति तत्कुतस्तेषु गम्यगमकत्वाशेत्यर्थः । शब्दज्ञानानुपातीत्यादियोगसूत्रेऽपि विकल्पस्य वस्तुसंस्पर्शित्वं नास्तीति प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ७७५ ॥

स्वभावकार्यतासिद्धिरनुमानसमाश्रयात् ॥

ताभ्यां चाप्यनुमासिद्धिरेवमन्योन्यसंश्रयः ॥ ७७६ ॥

किंचांशिशपाद्यपोहस्ते प्रत्यक्षोऽनुमेयो वा नाऽऽद्योऽवृक्षाद्यपोहस्यापि तत्सिद्धेरनुमौवैयर्थ्यान्न द्वितीय इत्याह । स्वभावेति । अंशिशपाद्यपोहात्मिकायाः स्वभावतायाः कार्यतायाश्च सिद्धिरनुमानाच्चेदितरेतराश्रयताऽनुमानात्स्वभावादिसिद्धिस्ततश्चानुमानसिद्धिरिति तत्रांशिशपाद्यपोहानुमेयतेत्यर्थः ॥ ७७६ ॥

अंशिशपानिवृत्तिर्हि न स्वभावो भवेद्यतः ॥

अवृक्षापोहरूपस्य तयोरत्यन्तभेदतः ॥ ७७७ ॥

स्वभावादेरगमकत्वे हेत्वन्तरमाह । अंशिशपेति । स्वभावपदं कार्योपलक्षणार्थम् । अतो न स्वभावादेर्गमकता तदभावेऽपि गम्यगमकत्वोपगतेरिति शेषः । उक्तापोहयो-
रकार्यत्वास्वभावत्वे हिशब्दोपात्तं हेतुमाह । तयोरिति ॥ ७७७ ॥

अप्यधूमनिवृत्तिश्चानग्निव्यावृत्तिरूपिणः ॥

न कार्यं स्यात्स्वभावो वा तयोरत्यन्तभेदतः ॥

तद्यत्तेरग्निकार्यत्वान्न सा कार्यं भवेदतः ॥ ७७८ ॥

इतश्च स्वभावादेर्न गमकतेत्याह । अपीति । चकारोऽवधारणार्थो नञा युज्यते । तत्र प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति । तयोरिति । अधूमव्यावृत्तेरनग्निव्यावृत्तिकार्यत्वाभावे

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५२१

हेत्वन्तरमाह ॥ तद्व्यक्तेरिति । धूमव्यक्तेरग्न्यव्यक्तिकार्यत्वाद्धूमव्यावृत्तिरग्न्यव्यक्तिकार्यं न भवति न हि तयोरेवातद्यावृत्तित्वं कल्पनागौरवादतद्यावृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेस्ततोऽधूमापोहस्यानग्न्यपोहस्य चाकार्यकारणत्वे गम्यगमकत्वाङ्गीकारात्कार्यस्य गमकत्वव्यभिचार इत्यर्थः ॥ ७७८ ॥

अथान्यापोहवद्वस्तु गम्यं गमकमेव च ॥

वक्तव्यं तत्र किं मानमदृष्टौ न त्रिरूपता ॥ ७७९ ॥

अन्यापोहस्य गम्यत्वं गमकत्वं चेति प्रक्रियां प्रतिषिध्य तद्वस्तुतयात्वमिति प्रक्रियान्तरमाह । अथेति । तत्प्रत्याचष्टे । वक्तव्यमिति । अपोहवद्वस्तुनो गमकत्वे तस्मिन्किं मानमिति पृष्टे त्वया वाच्यं मानेन गमकस्यादृष्टौ तस्य पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्यावृत्तिरिति त्रिरूपतासिद्धिरनुमानं हि त्रिरूपास्तिङ्गतोऽर्थज्ञानार्थमिति स्थितं न हि धर्मिण्यप्रमिते धर्मप्रमितिः । तथाच—

“ हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः” ॥

इत्युपेक्षितमिति भावः ॥ ७७९ ॥

अशिशपानिवृत्त्यात्मरूपं वस्त्वेव चेन्मतम् ॥

अवृक्षापोहरूपं च तयोर्गमकगम्यता ॥ ७८० ॥

अन्यापोहवदिति पक्षं प्रपञ्चयन्गम्यगमकस्वभावं तावदाह । अशिशपेति । अशिशपानिवृत्तिरूपविशिष्टं रूपं शिशपावस्त्वेव गमकमिष्टमवृक्षापोहरूपविशिष्टं रूपं वृक्षवस्त्वेव गम्यं च तयोरेवमपोहवतोः शिशपावृक्षयोर्यथाक्रमं गमकता गम्यता चेति मतं चेदित्यर्थः ॥ ७८० ॥

अशिशपानिवृत्त्यात्म स्वभावाद्वक्तव्यं भवेत् ॥

अवृक्षात्मनिवृत्त्यात्म गम्यं च स्यात्तदेव तु ॥ ७८१ ॥

कथमनयोः स्वभावादि विना गमकत्वादस्वीकारोऽन्यथेष्टप्रयोजकव्यभिचारस्तत्राऽऽह । अशिशपानिवृत्तीति । अशिशपातो निवृत्तिविशिष्टशिशपात्मनो वृक्षस्वभावत्वादपोहविशिष्टं शिशपावस्तु वृक्षस्य गमकमवृक्षरूपतो व्यावृत्तिविशिष्टवृक्षात्मना तदेव शिशपात्मकं वस्तु गम्यं च तत्स्वभावादपोहवतोर्वृक्षशिशपावस्तुनोर्गम्यगमकत्वान्न प्रयोजकव्यभिचार इत्यर्थः ॥ ७८१ ॥

स्वपक्षसिद्धयेऽप्येवं क्लिश्यतोऽपि न सिध्यति ॥

पक्षोऽयं बुद्धभक्तस्य यथा तदभिधीयते ॥ ७८२ ॥

वक्तव्यं तत्रेत्यादिनोक्तं सिद्धान्तं प्रकटयति । स्वपक्षेति । अशिशपाव्यावृत्तिमतः शिशपाशब्दार्थस्य गमकत्वमवृक्षव्यावृत्तिमतो वृक्षशब्दार्थस्य गम्यतेतिबौद्धसिद्धान्तः

१५२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

सिद्ध्यर्थमुक्तरीत्या यतमानस्यापि बुद्धस्निग्धस्य तवायं पक्षो यथा न सिध्यति तथा तत्सर्वमस्माभिरुच्यत इति योजना ॥ ७८२ ॥

अंशिशपानिवृत्तिर्वः कुतोऽज्ञायि प्रमाणतः ॥ ७८३ ॥

प्रत्यक्षेण न तावत्सा तस्य सद्वस्तुमानतः ॥

लिङ्गान्तरस्य चाभावाच्चापि लिङ्गात्प्रसिध्यति ॥ ७८४ ॥

प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं विकल्पयति । अंशिशपेति । सा खल्वपोहवादे गमककोटि-
निविष्टा द्रष्टव्या सा कुतो मानतो ज्ञाता किं प्रत्यक्षादुत लिङ्गादाहो शब्दादथानुपल-
ब्धेरिति विकल्पार्थः । आद्यं दूषयति । प्रत्यक्षेणेति । सा प्रकृताऽंशिशपानिवृत्तिर्ज्ञा-
तेति शेषः । प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वं प्रत्यक्षमूत्रे स्थितमिति मत्वाऽऽह ।
तस्येति । द्वितीयं दूषयति । लिङ्गान्तरस्येति । अंशिशपानिवृत्तिविशिष्टांशिशपाव-
स्तुनस्त्वया गमकत्वाङ्गीकारादंशिशपानिवृत्तेरपि गमककोटिनिवेशात्तल्लिङ्गत्वेनेष्टं यल्लि-
ङ्गान्तरं तस्यांशिशपाव्यावृत्तिव्याप्तस्याभावादानुमानायोगान्न ततोऽपि सा सिध्यतीत्यर्थः
॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥

उपलप्स्यामहे शब्दादेवैनामिति चेन्मतम् ॥

अनादिमद्यवहतेः संबन्धस्य च सिद्धितः ॥ ७८५ ॥

किंमानपूर्वकोऽस्यार्थसंबन्ध इति नोच्यते ॥

सिध्यत्येवं भवत्पक्षो दोषोऽपि स्यादनीप्सितः ॥ ७८६ ॥

तृतीयमनुवदति । उपलप्स्यामह इति । शब्दाच्छिशपाशब्दादिति यावत् । एना-
मंशिशपाव्यावृत्तिमित्यर्थः । शिशपाशब्दादंशिशपाव्यावृत्तिर्ज्ञायते चेत्तस्यार्थेन संबन्धो
ग्राह्योऽगृहीतसंबन्धस्य शब्दस्याबोधकत्वान्न चाज्ञाते संबन्धिनि संबन्धधीरतस्तन्मूलं
मानं वाच्यं तदभावान्न शब्दादप्यंशिशपाव्यावृत्तिधीरित्याशङ्क्याऽऽह । अनादिम-
दिति । वृद्धव्यवहारमूलतया शब्दार्थसंबन्धाधिगमान्न तन्निमित्तं मानमन्वेष्टव्यं वृद्धव्यव-
हारो हि मूलं बालानां व्युत्पत्तेरिति तेऽपि स्थितेरित्यर्थः । शिशपाशब्दादंशिशपाव्या-
वृत्तिसिद्धिं वदतोऽपोहवतो गमकत्वेऽपि स्वसिद्धान्तविरोधः स्यादिति दूषयति ।
सिध्यतीति ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥

एवं यतोऽभ्युपगतौ लिङ्गं स्याच्छब्द एव तु ॥

न स्वभावोऽथवा कार्यं प्रतिज्ञा च मृषा भवेत् ॥ ७८७ ॥

कथमपसिद्धान्तप्रसक्तित्वाऽऽह । एवमिति । शिशपाशब्दादंशिशपाव्यावृत्तिधी-
रित्युपगमे शिशपाशब्द एवांशिशपाव्यावृत्तौ यतो लिङ्गं स्यादतो न त्वदिष्टं स्वभा-
वादि लिङ्गं भवेदित्यर्थः । तस्यालिङ्गत्वे दोषमाह । प्रतिज्ञेति ॥ ७८७ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५२३

त्रिष्वेव त्वविनाभावादिति योक्ता प्रयत्नतः ॥

प्रतिज्ञार्थस्य संत्यागो न युक्तः शाक्यभिक्षुभिः ॥ ७८८ ॥

तत्स्वरूपमाह । त्रिष्वेवेति । त्रिष्वेवाविनाभावो नान्यत्रेति प्रसाधनं प्रयत्नः ।
तन्मृषात्वमिष्टमेवेत्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमभिप्रेत्याऽऽह । प्रतिज्ञार्थस्येति ॥ ७८८ ॥

ननु चांशिशपाद्यर्थविविक्तोऽर्थः प्रतीयते ॥

शब्दादेव तु तज्ज्ञानादवृक्षार्थमतिर्भवेत् ॥ ७८९ ॥

सिद्धान्तविरोधसमार्धिं शङ्कते । नन्विति । अंशिशपादेरर्थाद्व्यवृत्तोऽर्थः
शिशपारूपस्तच्छब्दादेव प्रतीयते ततो ज्ञानादंशिशपाव्यावृत्तिविशिष्टादवृक्षव्यावृत्तिवि-
शिष्टे वृक्षार्थे ज्ञानमुत्पद्यते । तेन शब्दादंशिशपाव्यावृत्तिप्रतिपत्तावपि नास्मत्पक्षक्षति-
रित्यर्थः ॥ ७८९ ॥

अंशिशपानिवृत्तिर्या काऽसाविह भवन्मता ॥

नाभावोऽसौ यतोऽभावो मतो वोऽनुपलब्धितः ॥ ७९० ॥

दूषयितुं विकल्पयति । अंशिशपेति । इहेति बौद्धपक्षोक्तिः । अंशिशपानिवृत्तिर्भावोऽ-
भावो वेति विकल्पार्थः । न तावद्भावस्तथा सति शिशपाशब्दस्य भावार्थत्वेनान्यापोह-
ार्थत्वाभावाप्रसङ्गात्कल्पनागौरवादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह । नाभाव इति । तत्र
हेतुमाह । यत इति । भवत्पक्षे खल्वभावोऽनुपलब्धिवोध्यः । यथाऽऽह—एकः प्रति-
षेधहेतुरिति । अंशिशपाव्यावृत्तिस्तु शाब्दीष्टा तथाच तस्या नान्याभावतेत्यन्यापोहव-
तोऽपि गमकत्वाद्युक्तमित्यर्थः ॥ ७९० ॥

शिशपानुपलब्धिश्चेदन्यव्यावृत्तिरूपतः ॥

ततोऽभावात्तथा सिद्धोऽवृक्षाभावोऽपि सर्वदा ॥ ७९१ ॥

चतुर्थमुत्थापयति । शिशपेति । शिशपायामंशिशपानुपलब्धिरस्ति शिशपायाः सर्व-
स्मादंशिशपार्थाव्यावृत्तत्वादेवेत्यांशिशपाव्यावृत्तिरूपे शिशपार्थे भवत्युक्तानुपलब्धिर्मनं
ततः शिशपायामंशिशपानुपलब्धिरूपादभावादंशिशपापोहः शिशपाशब्दार्थो ज्ञातस्त-
स्माच्चान्यापोहवतोऽवृक्षाभावविशिष्टो वृक्षार्थोऽपि सदा सिध्यति तथा सत्यस्मन्मते
नावद्यमित्यर्थः ॥ ७९१ ॥

उपलब्ध्यभावतो नैवं यथा तदभिधीयते ॥

कोऽभावानुपलब्ध्योर्बो भेदः स्यादिति कथ्यताम् ॥ ७९२ ॥

ज्ञानाभावाज्ज्ञेयाभाव इत्येवं यथा दुर्ज्ञानं तथा तत्सर्वमस्माभिरुच्यत इति प्रतिजा-
नीते । उपलब्धीति । प्रतिज्ञातं स्फुटयितुं संवित्तिभावयोर्भेदो यथेत्यत्रोक्तं स्मारयति ।

१२२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

क इति । ज्ञेयाभावस्य ज्ञानाभावस्य च भेदायोगाद्गम्यगमकभावो नेत्युक्तमित्यर्थः ॥ ७९२ ॥

ननूपलब्ध्यभावो योऽनुपलब्धिः स उच्यते ॥

भावाभावस्त्वभावोऽपि प्रसिद्धं जगति द्वयम् ॥ ७९३ ॥

तदयोगममृष्यन्प्रसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ ७९३ ॥

सत्यमेवं तथाऽप्यत्र प्रष्टव्यमवशिष्यते ॥

किंचोपलब्ध्यभावेन सा सिद्धा किं ततोऽन्यतः ॥ ७९४ ॥

तयोर्भेदो लोकप्रसिद्ध इत्येतदङ्गी करोति । सत्यमिति । कथं तर्हि तयोर्गम्यगम-
कत्वे निषेधस्तत्राऽऽह । तथाऽपीति । अत्रेत्यनुपलब्धिरुक्ता । प्रश्नमवोभिनयति ।
किंचेति । सा खल्वनुपलब्धिरसिद्धा सिद्धा वा ज्ञेयाभावं ज्ञापयेत्ताऽऽद्य इन्द्रियाति-
रिक्तानां ज्ञातृकरणत्वाङ्गीकारादनुपलब्धेः सत्तामात्रेण गमकत्वे चातिप्रसङ्गाद्वितीयेऽपि
सा किमुपलब्ध्यभावेन सिद्धा किंवोपलब्ध्येति प्रश्नार्थः ॥ ७९४ ॥

घटाभावं घटो यद्वद्वटाभावत्वकारणात् ॥

मिनोति नाऽऽत्मनोऽभावमुपलब्धिस्तथैव च ॥ ७९५ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । घटेति । किं सैवोपलब्धिः स्वाभावं प्रमिणोत्पुलब्ध्यन्तरं वा
न तावदुपलब्ध्यन्तरमुपलब्धिभेदासिद्धेर्नापि स्वयमेव सा हि विद्यमानाऽविद्यमाना वा
स्वाभावमवगच्छेदाद्येऽपि स्वसत्ताकाले कालान्तरे वा नाऽऽद्यस्तदा स्वाभावाभावाच्चेतरः
स्वाभावकाले स्वयमभावादेतेनाविद्यमानोपलब्धिः स्वाभावं प्रमिणोतीति प्रत्युक्तं न हि
स्वक्षणे सतोऽपि दीपस्य क्षणान्तरे स्वाभावगमकतेति भावः ॥ ७९५ ॥

माभावस्याप्यभावेऽस्मिन्संसिद्धेरनुभूतितः ॥

सैवातोऽनुपलब्ध्युक्त्या भवद्भिन्नरूपवर्ण्यते ॥ ७९६ ॥

अनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावेन सिद्धा ज्ञेयाभावं ज्ञापयतीत्यत्र सा किमनुपलब्ध्य-
न्तरेण सिध्यति स्वरूपेण वा नाऽऽद्योऽनवस्थानादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह ।
माभावस्येति । अस्मिन्मेयाभावे मानत्वेनेष्टमानाभावरूपानुपलब्धेरपि स्वरूपेणैवास्मदि-
ष्टोपलब्धेरिव सिद्धेरुपगतिश्चेदेकलक्षणत्वादनुपलब्धेरनुभूतिमात्रत्वापत्तेरनुपलब्धिरुपल-
ब्ध्याभावे मानमित्युक्त्या सैवानुभूतिरुच्यते तथाच त्वत्पक्षासिद्धिरित्यर्थः । एतेनैतद-
पोढं यदाह कीर्तिः—“यदा पुनरेवंविधानुपलब्धिविरेवास्ततामसत्ता तदाऽसिद्धेऽपि
विषये मोहाद्विषयिणोऽसज्ज्ञानशब्दव्यवहारात्प्रतिपद्यमानो विषयप्रदर्शनेन समये प्रवै-
त्यते” इति ॥ ७९६ ॥

भावाभावोऽपि किंचातः शृण्वतो यद्भविष्यति ॥ ७९७ ॥

१ घ. 'त्वेन नि' । २ घ. 'तकार' । ३ घ. 'किंचोप' । ४ ख. 'द्विरपि व' । ५ ख. 'णोऽ-
स्मज्ज्ञा' । ६ क. 'तिपाद्य' । ७ ख. 'वर्तते' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५२५

उपलब्ध्या विनाऽभावाद्यद्यभावः प्रसिध्यति ॥

तदोपलब्ध्यभावोऽसौ यो भावो भवतोच्यते ॥ ७९८ ॥

उक्तं नीत्या विषयसिद्धेरयोगान्मायया तत्सिद्धावस्मन्मतप्रवेशादुपलब्ध्याभावस्य पृथग्भावात्त्वदिष्टाद्वयानुभूत्यसिद्धेस्त्वत्पक्षोऽपि न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । भावेति । उपलब्ध्यभाववदुपलब्ध्याभावोऽपि पृथङ्नास्त्यभावत्वाविशेषात्तस्मादुपलब्धिरेवोपलब्ध्याभावोक्त्याऽपि त्वयोच्यते विधान्तरेण तदसिद्धेरित्यर्थः । भवत्वमुपलब्धेरुपलब्ध्याभावस्य चोपलब्धिमात्रत्वं किं तावता तवेति पृच्छति । किंचेति । फलसत्त्वं प्रतिजानीते । शृण्वति । तदेव स्फुटयति । उपलब्ध्येति । मानमेयप्रतियोगिकादभावाद्भिना यद्युपलब्धिरूपेण मेयाभावो मानाभावश्च सिध्यति तदा यस्तावदुपलब्ध्यभावो यश्चोपलब्ध्याभावः सर्वैर्व्यवहियते स सर्वोऽप्यसावुपलब्धिरेवेत्यद्वयोपलब्धिः फलत्युपलब्ध्यस्य त्वयैव पृथगनुपगमाज्जन्मादीनां च तत्र स्वतः परतश्चासिद्धेरित्यर्थः । यद्वा यद्युपलब्धिं विना मानाभावान्मेयाभावः सिध्यति तदा मानाभावो मानं मेयाभावो मेय इत्येतद्युज्येत त्वया तयोरुपगमान्न तु विनोपलब्ध्या किंचिदपि सिध्यत्यन्यस्य जाड्यादजडोपलब्ध्यपेक्षत्वान्न चोपलब्ध्यमुपलब्धेरर्थान्तरमिष्टं तदद्वयोपलब्धिः सिद्धेत्यर्थः ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥

यदि तद्व्यतिरेकेण तदा वक्तव्यमेव ते ॥

किंभूतं ते तदा चित्तमभावप्रसमीक्षणे ॥ ७९९ ॥

उपलब्ध्यभावं मुक्त्वेह नान्यादृक्चित्तमीक्ष्यते ॥

किंचोपलब्धितः सर्वसिद्धिर्माप्नोति नान्यथा ॥ ८०० ॥

विपक्षे दोषमाह । यदीति । कूटस्थाद्वयानुभूत्यतिरेकेण मानमेययोरभावसिद्धिश्चेत्तदा तवेदं दूषणं वक्तव्यमेवेत्यर्थः । किं तदिति तदाह । किंभूतमिति । यदाऽनुभूतिर्नेष्टा तदा ते मानमेयाभावोपलम्भे चित्तं स्वानुभवरूपं कथंभूतमिति पृच्छामो न हि मानाद्यभावोपलम्भकाले तदाकारं चित्तं हित्वाऽन्यादृशं तत्साधकं गम्यते तदनुभवादृते मानाद्यभावसिद्धिं वदतः स्वानुभवविरोधः स्यादित्यर्थः । इतश्चानुभवादेवाभावसिद्धिरित्याह । किंचेति । सर्वमपि जगदुपलब्धिबलदेव सिध्यति न स्वतोऽन्यतो वा तदभावस्य तदधीनैव सिद्धिरित्यर्थः ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥

न तादात्म्यतदुत्पत्ती मिथोऽयोगादपोहयोः ॥

न स्वलक्षणयोस्तद्वन्नाप्यपोहवतोस्तयोः ॥ ८०१ ॥

अनुपलब्धेरभावधीहेतुत्वं निराकृत्य द्वयोर्गमकत्वाभावमुपसंहरति । नेत्यादिना ।

१५२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अपोहयोरन्योन्यमस्पृष्टत्वाच्च स्वभावस्वभाविभावः कार्यकारणभावो वाऽपोहरहितके-
वलार्थस्वरूपयोरपि स्वरसम्भङ्गुरयोर्न स्वभावादिर्युक्तो मिथोभेदोपगमात्तयोरेवापोह-
विशिष्टयोरपि न स्वभावादिसंभवो भेदाभ्युपगमात्तथाऽपि वृक्षत्वांशपात्वयोर्गम्य-
गमकत्वोक्तेर्न स्वभावादेर्गमकतेत्यर्थः ॥ ८०१ ॥

नासत्सद्व्यतिरेकेण नासता च सदन्वितम् ॥

सति नासदभावोऽपि ह्युक्तं तादात्म्यमागमात् ॥ ८०२ ॥

स्वमतमुपसंहरति । नासदिति । असच्छब्देन परमार्थसद्विलक्षणं जगदुक्तं न हि
सतो भेदेनैतदस्त्यन्यस्य तुच्छत्वाद्यवहारधीविरोधान्न च तेन तदभिन्नं मिथो विरुद्धयो-
रैक्यायोगान्न च सति तस्यात्यन्ताभावो व्यवहादिविरोधस्योक्तत्वादतः सन्मात्रं सर्वं
जगदेष्टव्यं सदेवं सोम्येदमित्यादेरागमाच्चैतत्सिद्धमित्यर्थः । सन्मात्रं सर्वं जगदित्येतत्तन्न
तत्रोपपादितमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ८०२ ॥

यथाऽसत्सति संवित्तौ सदप्येवं प्रतीयताम् ॥

तदेतदिति च स्पष्टं श्रुतिरैकात्म्यमब्रवीत् ॥ ८०३ ॥

कूटस्थाद्वयोपलब्धिरित्युक्त्वा सदद्वयमिति वदतो न कथं पूर्वापरविरोधः स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । अन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेणासच्छब्दितं तद्यथा सति
पर्यवसितं तथा सदप्यनुभवमात्रे प्रतिष्ठितं तदेतद्ब्रह्मेत्युपक्रम्यायमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू-
त्यनुभवैकरूपं यतः श्रुतिरुक्तवती तत्त्वमित्यर्थः ॥ ८०३ ॥

न च भेदमनाश्रित्य स्वभावादि प्रसिध्यति ॥

योगस्य भेदनिष्ठत्वाच्च न भेदः पुरोक्तितः ॥ ८०४ ॥

स्वभावादिनिरासे हेत्वन्तरमाह । न चेति । संबन्धस्य भेदापेक्षत्वात्तमनाश्रित्य
स्वभावादिः संबन्धत्वेनेष्टो न सिध्यति न च भेदः परस्पराश्रयादिना निरस्तत्वादतोऽपि
न स्वभावादेर्गमकतेत्यर्थः ॥ ८०४ ॥

स्रजि सर्पादिकः ऋतो नाभिन्नो भिन्न एव वा ॥

यथोक्तन्यायमार्गेण स्वभावादि ततः कुतः ॥ ८०५ ॥

उक्तं भेदासंभवं दृष्टान्तेन स्मारयन्फलितमाह । स्रज्जीति । यथा स्रजि कल्पितः
सर्पादिस्ततो भिन्नत्वादिना दुर्निरूपस्तथा पूर्वोक्तान्योन्याश्रयादिना भिन्नत्वादिभिर-
वाच्यो द्वैतप्रपञ्चश्चिदात्मनि कल्पितो न वस्तुतोऽस्त्यतस्त्वदिष्टः स्वभावादिर्न वास्तवः
सिध्यतीत्यर्थः ॥ ८०५ ॥

एवमागमतः सिद्ध ऐकात्म्येऽनुभवाश्रयात् ॥

नान्यसिद्धान्तसंसिद्धिर्लभ्यते सर्वतार्किकैः ॥ ८०६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५२७

ननु यद्यपि संबन्धग्रन्थे मीमांसकसमयो निरस्तो यद्यपि चात्र लोकायतसुगतमते निरस्ते
अत्रापि मीमांसकनिरासः संक्षेपतः स्मारितस्तथाऽपि सिद्धान्तान्तरेषु सत्सु भवत्सिद्धान्त-
नासिद्धिः । तथा हि स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिन्यायेन स्याद्वादिनो जीवाजीवादिसप्तपदा-
र्थान्परमार्थानाहुः । काणादास्तु द्रव्यादयः पदार्थाः परमार्थाः षडेवेति मानयुक्तिभ्यामु-
पयन्ति । प्रमाणादयो निग्रहस्थानान्ताः षोडशैव पदार्था वस्तुनीति नैयायिकाः । मूल-
प्रकृतिप्रभृतीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति सांख्याः । शैवा वैष्णवाश्च स्वीयं स्वीयमाग-
ममाश्रित्य द्वैतं बहु मन्यन्ते तत्कुतस्त्वन्मतावतारस्तत्राऽऽह । एवमिति । श्रुत्यनुभववि-
रोधे तर्कागमयोराभासत्वाच्च दिगम्बरादिसिद्धान्तसिद्धिस्तत्प्रवृत्तिश्च भ्रान्तिमूलेति स्थितं
तर्कपादे तदद्वैतसिद्धान्तो वज्रलेपायत इति भावः ॥ ८०६ ॥

स्वोक्त्यैवापह्नुतेः कृत्स्नवस्तुनोऽतो न यत्यते ॥

निराचिकीर्षया शून्यवादिनोऽविषयत्वतः ॥ ८०७ ॥

ननु बाह्यार्थवादो विज्ञानवादश्च निराकृतौ शून्यवादो निराकर्तव्योऽपि कस्मान्न
निराक्रियते तत्राऽऽह । स्वोक्त्येति । समस्तस्य वस्तुनः सत्त्वेन भानान्मानानां च
सर्वेषां सद्विषयत्वाच्छून्यस्य चाविषयतया प्राप्त्यभावेन निराकरणानर्हत्वात्तद्विषयत्वे च
शून्यवादिनैव विषयनिराकरणोक्त्या शून्यस्यापह्नवात्तस्य च स्फुरणास्फुरणयोः सर्वशू-
न्यत्वायोगात्तद्वादिनश्च सत्त्वासत्त्वयोस्तदनुपपत्तेः संवृतेश्चाऽऽश्रयाभावादसंभवात्तदाश्र-
यत्वे च शून्यस्य स्वरूपहानान्निराश्रयत्वे चासंवृत्तित्वान्नास्माभिस्तद्वादिनिरासायाऽऽ-
दरः क्रियते तत्सिद्धं बुद्ध्याद्यतिरिक्तं नित्यसिद्धमत्यन्तशुद्धं कूटस्थमद्वयमात्मज्योति-
रिति भावः ॥ ८०७ ॥

न मृत्युवः स्वभावोऽस्य कार्याणि करणानि च ॥

कुतस्तदिति चेदाह स वा इति परा श्रुतिः ॥ ८०८ ॥

प्रसङ्गागतं बौद्धराद्धान्तं प्रत्याख्याय श्रुतिव्याख्यामेवानुवर्तयन्नादौ वृत्तं कीर्तयति ।
नेत्यादिना । देहेन्द्रियादि मृत्युरूपमात्मनः स्वरूपं धर्मो वा नेत्युक्तमित्यर्थः । तत्र
हेतुं पृच्छति । कुत इति । तेषामस्वभावत्वं तदा परामृश्यते । उत्तरं वाक्यमुत्थापयति ।
आहेति ॥ ८०८ ॥

स्वप्नो भूत्वा यथाऽत्येति मृत्यो रूपाण्यसङ्गतः ॥

आत्मैकस्मिन्नपि तनौ म्रियमाणस्तथैव सः ॥ ८०९ ॥

श्रुतेस्तात्पर्यमाह । स्वप्न इति । यदोपाधिभूता धीः स्वप्नाकारा भवति तदा स्वय-
मप्यात्मा स्वप्नो भूत्वा कार्यकरणान्यभिमानतो गृहीतान्यासङ्गाभावादेकस्मिन्नेव देहे
स्थिते यथाऽत्येति तथा देहभेदेऽपि म्रियमाणो वर्तमानं जन्म त्यजन्नन्तः चोपाद-

१५२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

दानः कार्यकरणान्यतिक्रामत्यतः स्वप्नजागरितसंचारादेहाद्यतिरेकबहिर्लोकपरलोकसं
चारोक्त्याऽपि तदतिरेकस्तस्योच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ ८०९ ॥

शरीरमिति वाक्येन जायमानविशेषणम् ॥

क्रियते न स्वतस्तस्य जन्माद्यैः संगतिर्यतः ॥ ८१० ॥

जायमानः शरीरमभिसंपद्यमान इत्यत्र पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । शरीरमिति
जायमान इत्युक्ते घटादिवदात्मनो जन्मादिशङ्कायां तन्निरासार्थं शरीरमित्यादिना जाय
मान इत्यस्य यतो विशेषणमतो नाऽऽत्मनः स्वतो जन्मादिसंगतिरित्यर्थः ॥ ८१० ॥

मोहाल्लिङ्गात्मनोत्क्रान्तः श्रुतकर्मानुरूपतः ॥

मिथ्याभिमानतो देहं यदाऽऽत्मेत्यभिमन्यते ॥ ८११ ॥

देहं संपद्यमानोऽजस्तदाऽऽत्मा जायते खवत् ॥

घटादिजन्मना तद्वत्तन्नाशे म्रियतेऽमरः ॥ ८१२ ॥

देहसंपत्त्या किमित्यात्मनो जन्मोच्यते स्वाभाविकं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह
मोहादिति । स्वाज्ञानात्प्राणाख्योपाधिना पूर्वस्थूलदेहादुत्क्रान्तः सन्कर्मादिवशादपूर्वं
देहमात्मत्वेन मिथ्याभिमानादेव यदाऽभिमन्यते तदोक्तरीत्या देहं प्राप्नुवन्वस्तुतोऽऽ
एव जात इत्युच्यते । यथा घटाद्युपाधिजन्मानुसारेण तत्रस्थमाकाशमजमपि जायमान
मभिलप्यते तथाऽजोऽप्यात्मा देहादिजन्मना जायमानोऽभिधीयते न वस्तुतः श्रुत्यादिवि
रोधादित्यर्थः । उपाधिजन्मना जन्मवदुपाध्युत्क्रमणे म्रियमाणत्वमस्योच्यते न वस्तुतस्त
दयोग्यत्वादन्यथोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधादित्याह । तद्वदिति ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥

संपद्यमान एवाऽऽत्मा जायते म्रियते यतः ॥

न तत्पूर्वं तदूर्ध्वं वा तेन वा अवधारणम् ॥ ८१३ ॥

वैशब्दार्थमाह । संपद्यमान इति । शरीरमिति शेषः । म्रियते तत्परित्यजन्नेवेति
योज्यम् । तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । नेति । न हि देहसंबन्धात्पूर्वं जन्म तत्सं
बन्धादूर्ध्वं वा तन्नाशोऽतोऽन्यतोऽसौ व्यवहियते ॥ ८१३ ॥

पाप्मेति देहसंबन्धहेतुमात्रमिहोच्यते ॥

आ विरिञ्चात्तथाऽऽ स्थाणोः सर्वं कर्मात् उच्यते ॥ ८१४ ॥

पाप्मप्रातिपदिकार्थमाह । पाप्मेतीति । आ विरिञ्चादा च स्थाणोर्देहसंबन्धे हेतुर्ध
र्मादिस्तन्मात्रमत्र वाक्ये पाप्मप्रातिपदिकार्थः । तल्लक्षणया कर्ममात्रं पाप्मशब्दित
मित्यर्थः ॥ ८१४ ॥

ब्रह्मादीनां शरीराणि श्वसूकरशरीरवत् ॥

यतो जिहासितान्येव तस्माद्धर्मेऽपि पाप्मगीः ॥ ८१५ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५२९

उत्कर्षहेतोर्धर्मस्य पाप्मशब्देन न ग्रहो धर्मकार्याणां ब्रह्मादिदेहानां सर्वसृष्टणीय-
त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मादीनामिति ॥ ८१९ ॥

दुःखाभावः सदेहस्य नैवास्तीति श्रुतेर्वचः ॥

तस्मादैवोऽप्यनर्थः स्यादेहो नाशाच्च सर्वदा ॥ ८१६ ॥

धर्मफलस्यापि देहस्य निहासितत्वे हेतुमाह । दुःखेति । न ह वै सशरीरस्येत्या-
दिश्रुतेर्ब्रह्मादिदेहस्यापि दुःखायतनत्वेन दृष्टेर्निहासितत्वमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
नाशाच्चेति । सर्वदेत्यनर्थपदेन संबध्यते ॥ ८१६ ॥

कर्म नाऽऽरभते यावद्दुःखादिफलमात्मनः ॥

असत्समं भवेत्तावत्तदपूर्वात्मना स्थितम् ॥ ८१७ ॥

पाप्मशब्दस्य कर्ममात्रविषयत्वेऽपि कथं देहसंबन्धहेतुविषयत्वं कर्मणस्तद्वेतुत्वा-
सिद्धेर्भोगवासनायास्तथात्वादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । कर्तृभोगार्थं कर्म तदनारम्भे
मानाभावादतिसूक्ष्मस्य तस्यासत्त्वप्रसङ्गाच्च च देहं विना भोगस्तस्माददेहस्य देहसंबन्ध-
हेतुराविद्यं सवासनं कर्मेत्यर्थः ॥ ८१७ ॥

शरीरं पाप्मनां कार्यं धर्माधर्मात्मनाभिदम् ॥

तस्मिन्नात्माभिमानो यः सा संपत्तिरविद्यया ॥ ८१८ ॥

पाप्मभिरित्यत्र प्रातिपदिकार्थमुक्त्वा विभक्त्यर्थं संघातकर्तृत्वास्यं कथयति । शरी-
रमिति । संसर्गशब्दार्थमाह । तस्मिन्निति ॥ ८१८ ॥

देहकर्मक्षये देहपातश्चास्य यदा तदा ॥

पाप्मनः कर्मकार्याणि विजहात्यमृतोऽव्ययः ॥ ८१९ ॥

स उत्क्रामजित्यादेरर्थमाह । देहेति । यदा देहारम्भकं कर्म भोगेन क्षीयते वर्तमा-
नदेहपातश्च तदा पाप्मशब्देन लक्षितलक्षणया गृहीतानि कार्यकरणानि सर्वविक्रिया-
गूण्यः सन्नात्मा त्यजतीत्यर्थः ॥ ८१९ ॥

जहाति मृत्यो रूपाणि मृतिस्वप्नादिभूमिषु ॥

न तु मृत्युमृते ज्ञानाज्जहात्यात्मा निजं तमः ॥ ८२० ॥

ननु मृत्युकार्यं देहादि ज्ञानं विना त्यजति चेन्मृत्युमपि तथा त्यक्ष्यति तथाच ज्ञान-
वैयर्थ्याच्छास्त्रारम्भो वृथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जहातीति । नैसर्गिकमज्ञानं मृत्यु-
स्तस्य ज्ञानं विना न त्यागो विरोध्यन्तराभावादित्यर्थः ॥ ८२० ॥

पाप्मादिप्रकृतादानत्यागाम्यामनिश्चं यथा ॥

धिया समानः सन्नात्मा संसरत्या विमोक्षतः ॥ ८२१ ॥

१५२७ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

स वा इत्यादिवाक्यस्थाक्षरार्थमुक्त्वा तत्तात्पर्यमुपसंहरन् दृष्टान्तं निगमयति । पाप्मा-
दीति । पाप्मादिप्रकृतिकस्य देहादेः स्वीकारत्यागाभ्यामिति यावत् ॥ ८२१ ॥

परलोकेहलोकौ च तथैवायमविद्यया ॥

मृतिजन्मप्रबन्धेन संसरत्या विमोक्षतः ॥ ८२२ ॥

स्वप्नादिसंचारदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह । परलोकेति ॥ ८२२ ॥

यत एवमतः सिद्धा देहादिभ्योऽन्यताऽऽत्मनः ॥

तत्संयोगवियोगाभ्यां स्रग्वस्त्राभरणादिवत् ॥ ८२३ ॥

क्रमेण लोकद्वयसंचारफलमाह । यत इति । देहादिर्नाऽऽत्मस्वभावस्तद्धर्मो वा
तत्संयोगित्वाद्वियोगित्वाच्च स्रगादिवदित्यर्थः ॥ ८२३ ॥

न हि च्छिन्नेन कर्णेन तद्वानस्मीति मन्यते ॥

यथैवमवशिष्टेन तद्विशेषणहेतुतः ॥ ८२४ ॥

स्थूलस्य देहादेरात्मत्वाद्यभावेऽपि सूक्ष्मस्याव्यभिचारित्वात्तत्स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
न हीति । चैत्रो हि च्छित्त्वा त्यक्तेन हस्तादिर्ना तद्वानस्मीत्यात्मानं नाभिमन्यते तथा-
चावशिष्टेनापि नाऽऽत्मनः संबन्धस्त्यक्तवदत्यक्तस्यापि देहस्य विशेषणत्वाविशेषादतः
सूक्ष्मोऽपि देहो नाऽऽत्मा तदीयो वा, तदुपाधित्वात्स्थूलवदित्यर्थः ॥ ८२४ ॥

आभिमानिक एवास्य येन येन विशेष्यते ॥

आत्माऽविशेषणोऽतः स्यात्स्रगाभरणवस्त्रवत् ॥ ८२५ ॥

कथं तर्हि देहादिष्वात्मनः संबन्धमानं तत्राऽऽह । आभिमानिक इति । येन
येन देहादिनाऽऽत्मा विशेष्यते तेन तेनास्य संबन्धो मिथ्याभिमानरूपे न वास्तवोऽस्ती-
त्यर्थः । आत्मनो वस्तुतो देहासंबन्धे फलितमुपसंहरति । आत्मेति । देहद्वयस्याऽऽ-
त्मत्वतद्धर्मत्वायोगोऽतःशब्दार्थः । स्रगादेरात्मात्मीयत्वाभाववद्देहादेरपि तदभावादात्मा
निर्विशेषणश्चिदेकतानः सिद्ध इत्यर्थः ॥ ८२५ ॥

ननु न स्तोऽस्य लोकौ द्वौ यावात्मा संचरत्ययम् ॥

मृत्युजन्मप्रबन्धेन जाग्रत्स्वप्नाख्यलोकवत् ॥ ८२६ ॥

तस्येत्यादिवाक्यव्यावर्त्या शङ्कामाह । नन्विति ॥ ८२६ ॥

स्वप्नजागरितौ लोकौ यथा प्रत्यक्षमानतः ॥

परलोकेहलोकौ तु न तथा मानगोचरौ ॥ ८२७ ॥

स्वप्नादिवदिहलोकदेरपि किं नाङ्गीकारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वप्नेति
॥ ८२७ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५३१

— प्रात्यक्ष्यादस्य लोकस्य नास्त्याशङ्काऽस्ति तां प्रति ॥

परलोकेऽपि नाऽऽशङ्का तत्सिद्धेरागमात्सदा ॥ ८२८ ॥

भाष्योक्तमाशङ्कामनूयाऽऽक्षिपति । प्रात्यक्ष्यादिति । इहलोकस्य प्रत्यक्षत्वाद-
स्तिता निश्चिता परलोकस्य स्वर्गकामादिवाक्यसिद्धत्वान्न तत्रापि नास्तित्वाशङ्का तेन
तन्निरासार्थं नोत्तरग्रन्थारम्भ इत्यर्थः ॥ ८२८ ॥

प्रत्यक्संवित्प्रमाणत्वं परलोकेहलोकयोः ॥

स्वप्नवन्नान्यमानत्वमित्यस्तित्वं विवक्षितम् ॥ ८२९ ॥

इत्याशङ्क्योत्तरो ग्रन्थस्तस्य वा इति भण्यते ॥

इत्येष तावत्संबन्धस्तथाऽन्योऽप्यभिधीयते ॥ ८३० ॥

शङ्कासमर्थनपूर्वकं समाधत्ते । प्रत्यगिति । प्रतांचः संवित्स्वानुभवाख्यं प्रत्यक्षं
तत्प्रमाणकत्वं यथा स्वप्नजागरितयोस्तथेहलोकपरलोकयोरपि प्रत्यक्षप्रमाणकमस्तित्वं
वाच्यं नाऽऽगमादिमानान्तरगम्यं तदस्तित्वमिति विवक्षितं न च परलोकास्तित्वं प्रत्यक्षं
तस्मात्परलोको नास्तीत्याशङ्क्य प्रत्यक्षेणैव तत्समर्थनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । भाष्योक्तं
संबन्धं निगमयति । इत्येष इति । भर्तृप्रपञ्चोक्तं संबन्धमुत्थापयति । तथेति
॥ ८२९ ॥ ८३० ॥

आत्मा ज्योतिरिति श्लोकः समान इति चापरः ॥

पाप्मनो विजहातीति पदार्थाः सूत्रितास्त्रयः ॥ ८३१ ॥

तं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । आत्मेति । यथाऽऽहुस्तान्येतानि त्रीणि वस्तून्युपन्यस्ता-
नीति । तथोदाहृततदीयभाष्यावद्योती हिशब्दः ॥ ८३१ ॥

स्वप्नेन निर्णयो वाच्य एतेषामित्यतोऽधुना ॥

तस्येति वर्ण्यतेऽथेदं विधिना येन तच्छृणु ॥ ८३२ ॥

तस्येत्यादेरिष्टं संबन्धमाह । स्वप्नेनेति । आत्मज्योतिरादीनां त्रयाणां स्वप्नदृष्टा-
न्तेन निर्णयो वाच्य इत्यतो हेतोस्तस्येति वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । कथमत्र त्रयाणां
निर्णयस्तत्राऽऽह । वर्ण्यत इति । उक्तचोद्यावद्योतनार्थोऽथशब्दः । इदं त्रयं येन
विधिना तस्येतिवाक्ये वर्ण्यते तद्विधानमुच्यमानं शृण्विति योजना । वाक्यव्याख्याने
त्रयाणां निर्णयो व्यक्तो भवतीति भावः ॥ ८३२ ॥

अयं चाप्यभिसंबन्धस्तथा चान्योऽपि वर्ण्यते ॥

स्वयंज्योतिर्य आत्मोक्तस्तस्याविद्याक्रियोद्भवाः ॥ ८३३ ॥

कर्मोपभोगसिद्ध्यर्थं वर्ण्यन्ते भूमयोऽधुना ॥

इदं जन्म परं चैव स्वप्नस्तन्मध्यगस्तथा ॥ ८३४ ॥

१५३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

उक्तं संबन्धमनुजानाति । अयं चेति । भाष्योक्तं संबन्धं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः ।
स्वाभीष्टं संबन्धान्तरमाह । तथाचेति । तदेव स्फुटयति । स्वयमिति । इदं चेत्यादि-
वाक्यमादाय भोगभूमीरेव दर्शयति । इदमिति । चकारसूचितमर्थमाह । स्वप्न इति
॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥

भावि यज्जन्म यच्चेदं प्रत्यक्षमनुभूयते ॥

एते एव विभोः स्थाने द्वे एवेत्यवधारणात् ॥ ८३५ ॥

उक्तमनूद्य तस्येत्यादेरर्थमाह । भावीत्यादिना ॥ ८३५ ॥

ननु स्वप्नोऽपि लोकोऽस्य कथं स्यादवधारणम् ॥

द्वे एवेति, न, संध्यत्वात्स्वप्नस्य स्थानयोर्द्वयोः ॥ ८३६ ॥

संध्यमित्यादेर्व्यावर्त्या शङ्कामादर्शयन्नवधारणमाक्षिपति । नन्विति । देहद्वयाति-
रिक्तः स्वप्नदेहोऽपि पुंसोऽस्तीत्यवधारणानुपपत्तिरिति चोद्यं निरस्यति । नेत्यादिना ।
ऐहिकामुष्मिकदेहयोः संधौ भवः स्वप्नस्तदपेक्षया न तृतीयो न हि ग्रामयोः संधिस्तोव-
वापेक्ष्य तृतीयो भवत्यतोऽवधारणासिद्धिरित्यर्थः ॥ ८३६ ॥

संध्यं तृतीयमित्युक्तिः पूरणप्रत्ययश्रुतेः ॥

न स्थानान्तरनिहनुत्यै यत्तूक्तमवधारणम् ॥ ८३७ ॥

तदयोगव्यवच्छिन्न्यै नान्ययोगव्यपेक्षया ॥

तस्मिन्संध्य इतीदं च तथा सति समञ्जसम् ॥ ८३८ ॥

भाष्योक्तमर्थमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह । संध्यमिति । संध्यं तृतीयमित्यत्र संध्यमित्यु-
क्तिरैहिकामुष्मिकदेहाभ्यां न स्थानान्तरनिरासार्थं त्रयाणां पूरणं तृतीयमिति पूरणप्रत्य-
यश्रवणादित्यर्थः । एवकारविरोधात्पूरणप्रत्ययश्रुतिरेव हेयेत्याशङ्क्याऽऽह । यच्चिति ।
एवकारेणाऽऽत्मनः स्थानद्वयासंबन्धो व्युदस्यते न स्थानान्तरसंबन्धस्तस्मादन्यथासिद्धा-
वधारणश्रुतेरनन्यथासिद्धपूरणप्रत्ययश्रुतिर्बलवतीत्यर्थः । स्वप्नस्य स्थानान्तरत्वे वाक्यशे-
षोऽप्यनुगृहीतः स्यादित्याह । तस्मिन्निति ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥

स्वप्नेहलोकयोस्तावत्सत्त्वं प्रत्यक्षगोचरम् ॥

परलोकस्य सद्भावे किं प्रमाणमितीर्यताम् ॥ ८३९ ॥

उत्तरं वाक्यमवतारयितुं पूर्वोक्तं चोद्यमनुव्रवति । स्वप्नेति ॥ ८३९ ॥

अस्मिन्नेव तु स स्वप्ने स्थाने तिष्ठन्मपश्यति ॥

इमं लोकं परं चाऽऽत्मा कर्मज्ञानादिसंस्कृतः ॥ ८४० ॥

स्वप्नप्रत्यक्षं परलोकसद्भावे मानमिति वक्तुं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । अस्मिन्निति ।
आदिपदं वासनार्थम् ॥ ८४० ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंचलितम् । १५३३

भूतजन्मानि यद्भुक्तं कर्म तद्भावनाञ्जितः ॥

पौर्वदैहिकमेवातो वयस्याद्येऽभिधीक्षते ॥ ८४१ ॥

कथं स्वप्नप्रत्यक्षं परलोकं गोचरयतीत्याशङ्क्य बाल्ययौवनवार्धकमेदेन संघातस्य तिस्रोऽवस्थास्तत्र बाल्यावस्थायां परलोकविषयः स्वप्नः संभवतीत्याह । भूतेति । न हि तस्यामवस्थायामैहिकपुत्रादिविषयस्वप्नस्तस्याद्याप्यनिवृत्तेर्न च तस्य स्वप्नो नास्त्येव तस्य निद्राणस्य क्रन्दनादिदृष्टलिङ्गानुमितस्वप्नस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मादस्ति पारलौकिकस्वप्नो बालस्येति भावः ॥ ८४१ ॥

मध्ये वयसि कार्कश्यात्कारणानामिहाऽऽर्जिताः ॥

प्रायेण धीक्षते स्वप्ने वासनाः कर्मणो वशात् ॥ ८४२ ॥

तर्हि यूनोऽपि परलोकविषयः स्वप्नोऽस्तु नेत्याह । मध्य इति । कार्कश्यं स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यम् । इहेति वर्तमानजन्मोक्तिः । कर्मणो वशादार्जिता वासना इति संबन्धः । इहासंभावितमपि स्वप्ने कदाचिददृष्टवशात्पश्यतीति प्रायेणेत्युक्तम् ॥ ८४२ ॥

यियासुः परलोकं तु कर्माविद्यादिसंवृतः ॥

भाषिनो जन्मनो रूपं स्वप्ने प्रायेण पश्यति ॥ ८४३ ॥

अन्तिमे वयसि स्वप्नदर्शनस्य परलोकविषयत्वमाह । यियासुरिति । दृष्टेरनियमार्थं प्रायेणेत्युक्तम् । अस्मिञ्जन्मन्यसंभावितार्थस्य स्वप्ने दर्शनं परलोकसत्त्वे मानमिति समुदायार्थः ॥ ८४३ ॥

भुक्तत्वादविवक्षेह व्यतिक्रान्तस्य जन्मनः ॥

परलोकेहलोकौ तु गृह्येते संध्यसिद्धये ॥ ८४४ ॥

अस्तु स्वप्नप्रत्यक्षं तत्र मानं तथाऽपि कथं स्वप्नस्य संध्यत्वं प्रत्यक्षेण वर्तमानदेहग्रहेऽपि द्वितीयापेक्षायां भूतो भावी वा को देहो ग्राह्यस्तस्य संध्यत्वार्थमित्याकाङ्क्षायामाह । भुक्तत्वादिति । इहेति स्वप्नस्य संध्यत्वसिद्धावित्यर्थः ॥ ८४४ ॥

मुखेन दर्शनं तावदैहिकस्येह जन्मनः ॥

यथा तु परलोकस्य तथाऽथेत्यभिधीयते ॥ ८४५ ॥

लोकद्वयस्य ग्राह्यत्वाविशेषे कस्मादिहलोकं त्यक्त्वा परलोको व्युत्पाद्यत इत्याशङ्क्याथेत्यादेस्तात्पर्यमाह । मुखेनेति ॥ ८४५ ॥

स्वप्नस्थानं समाश्रित्य परलोकं प्रपश्यति ॥

विधिना केन किंचाऽऽत्मा समाश्रित्य प्रपश्यति ॥ ८४६ ॥

अर्थैतदुच्यते स्पष्टं तद्यथावत्प्रतीयताम् ॥

येनाऽऽकामत्यमुं लोकं सोऽस्याऽऽक्रम इहोच्यते ॥ ८४७ ॥

१५३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अथशब्दार्थमाह । स्वप्नेति । एतच्चोद्यमथेत्युच्यत इति यावत् । यथाक्रमोऽयमित्याद्यवतारयति । एतदिति । प्रतीतेर्यथावत्त्वं पुनःप्रश्नानपेक्षत्वम् । आक्रमशब्दार्थमाह । येनेति । श्रुतिः सप्तम्यर्थः ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥

यादृक्साधनमस्येह परलोकाप्तये चितम् ॥

आक्रमः स यथा यस्य सोऽयमात्मा यथाक्रमः ॥ ८४८ ॥

समासं दर्शयन् यथाक्रमशब्दार्थमाह । यादृगिति । इह जन्मन्यस्य पुरुषस्य परलोकार्थं यादृग्ज्ञानादि साधनमार्जितं स तादृगाक्रमो यस्य स यथाक्रम इति योजना । यथा यस्येत्यत्र यथाशब्देस्तादृगर्थो यादृगित्युपक्रमाद्विधा कर्म पूर्वप्रज्ञा चाऽऽक्रमस्तद्वान्यथाक्रम इत्यर्थः ॥ ८४८ ॥

यथाक्रमो यथोपायो विद्याकर्मादिलक्षणः ॥

परलोकोन्मुखीभूतं तमाश्रित्याऽऽक्रमं स्वकम् ॥ ८४९ ॥

स्थानं निर्माय संध्याख्यं विपाकानुभयानयम् ॥

अधर्मधर्मयोरात्मा दुःखानन्दान्प्रपश्यति ॥ ८५० ॥

तमाक्रममित्यादि व्याख्यातुं वृत्तं कीर्तयति । यथेति । यथाक्रम इत्यस्यैवार्थमाह । यथोपाय इति । ज्ञायं विशिनष्टि । विद्येति । तमित्यादि व्याचष्टे । परलोकेति । अधर्मधर्मयोर्विपाकानिति संबन्धः । तानेव स्फोरयति । दुःखानन्दानिति ॥ ८४९ ॥ ॥ ८५० ॥

पाप्मनोऽधर्मकार्याणि तथाऽऽनन्दांश्च धर्मजान् ॥

आगमादन्यतः साक्षान्न तु पापादिदर्शनम् ॥ ८५१ ॥

उक्तमेव व्यक्ती करोति । पाप्मन इति । प्रपश्यतीति पूर्वेण संबन्धः । किमिति पाप्मशब्देन प्रसिद्धार्थं हित्वा तत्कार्यं गृह्यते तत्राऽऽह । आगमादिति । साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः ॥ ८५१ ॥

धर्माधर्मप्रयुक्तो वा देवतानुग्रहात्तथा ॥

आनन्दान्पाप्मनश्चित्रान्स्वप्न आत्मा प्रपश्यति ॥ ८५२ ॥

धर्माधर्मफलयोः सुखदुःखयोः स्वप्ने दर्शनं किंकृतं तत्राऽऽह । धर्मेति । वाशब्द-
श्रार्थः ॥ ८५२ ॥

इह जन्मन्यसंभाव्यं स्वप्ने यस्मात्प्रपश्यति ॥

परलोकाश्रयं तादृक्तस्मात्स्वप्नसमीक्षणम् ॥ ८५३ ॥

स्वप्ने तद्दर्शनेऽपि कथं परलोकस्य प्रत्यक्षतेत्याशङ्क्य प्रागुक्तं स्मारयति ।
इहेति ॥ ८५३ ॥

३ ब्राह्मणम्] आपनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५३५

- संध्यस्वप्नविधिस्तावदेवं समुपवर्णितः ॥

परलोकप्रसिद्ध्यर्थं तस्य वा इति वाक्यतः ॥ ८५४ ॥

तस्येत्यादिनोक्तमुपसंहरति । संध्येति । तदुपवर्णनफलमाह । परलोकेति । स्वप्न-
प्रत्यक्षेण परलोकप्रमित्यर्थं तस्येत्यादिना स्वप्नप्रकारोक्तिरित्यर्थः ॥ ८५४ ॥

यदुक्तं विरहेऽशेषमूर्यादिज्योतिषामयम् ॥

पुमान्व्यवहरत्यात्मज्योतिषैवेति लिङ्गतः ॥ ८५५ ॥

स यत्रेत्याद्यवतारयितुं व्यवहितं वृत्तं कीर्तयति । यदुक्तमिति । लिङ्गत इत्यादि-
त्यादिज्योतिरभावेऽपि दृष्टस्वप्नादिगतवासनादिव्यवहारवशादित्यर्थः । तत्र चोद्यमुल्लस-
तीति शेषः ॥ ८५५ ॥

भान्वादिसर्वज्योतिर्भ्यो विविक्तोऽयं पुमानिति ॥

क सिद्ध इति वक्तव्यं यथोक्तार्थप्रसिद्धये ॥ ८५६ ॥

अनन्तरवाक्यार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं संक्षिप्याऽऽह । भान्वादीति । आदित्यादिज्यो-
तिरस्पृष्टश्चिदात्मा कुत्र सिद्ध इति पृष्टे जिज्ञासितं स्थानं यस्माद्वाच्यं तस्माद्वाह्यज्यो-
तिरहितस्य स्थानस्य यथोक्तार्थस्य प्रदर्शनार्थं स यत्रेत्यादिवाक्यमिति योजना
॥ ८५६ ॥

स्वयंज्योतिःप्रसिद्धिर्वा पूर्वमुक्ताऽनुमानतः ॥

साक्षादव्यवधानेन तत्प्रसिद्धिरथोच्यते ॥ ८५७ ॥

संबन्धान्तरमाह । स्वयमिति । आत्मैवास्येत्यादौ व्यवहारलिङ्गानुमानतः स्वप्रका-
शश्चिदात्मोक्तः । अथापरोक्षानुभवात्प्रत्यग्भावेन तत्प्रसिद्धिर्वाच्येत्युत्तरं वाक्यमि-
त्यर्थः ॥ ८५७ ॥

स स्वयंज्योतिरात्मैव बाह्यज्योतिर्विवर्जितः ॥

यथा भवति साक्षाच्च तथेदमभिधीयते ॥ ८५८ ॥

उक्तं संबन्धद्वयमेकीकृत्य मुखप्रतिपत्त्यर्थं संगृह्णाति । स इति । स खल्वात्मा
बाह्यज्योतिर्भिन्नस्पृष्टः स्वयमेव यथा ज्योतिर्भवति तथेदं स्वयंज्योतिर्द्वं साक्षादनुभवयोग्यं
स्वप्नदृष्टान्तेनोच्यते । उक्तं हि—स्वयंज्योतिरित्युपन्यस्तमात्मज्योतिरित्यनेनाभिधाना-
न्तरेण तन्निर्णयार्थं स्वप्नदृष्टान्त उपादीयत इति । सर्वथाऽपि स्वप्रकाशात्मनिर्णयार्थ-
मुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥ ८५८ ॥

यत्र यस्यामवस्थायां स्वपितीत्यभिधीयते ॥

पुरुषोऽजं स्वमात्मानं तदाऽपीतो भवत्ययम् ॥ ८५९ ॥

स यत्र प्रस्वपितीत्यस्याक्षरार्थमाह । यत्रेति ॥ ८५९ ॥

१५३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये—

जाग्रत्कर्मक्षयादात्मा बाह्यदेहाभिमानतः ॥

व्युत्थाय स्वप्रधानः सन्स्वप्नमायां समीक्षते ॥ ८६० ॥

स्वपितिशब्दस्य सुषुप्तिविषयत्वमङ्गीकृत्य स्वमात्मानमजमपीतो भवतीत्युक्तं संप्रति प्रकृतानुसारेण तस्य स्वप्नाख्यमर्थमाह । जाग्रदिति । स्थूलो देहो जाग्रदवस्थो बाह्यो देहः, स्वप्रधानत्वं तदभिमानशून्यतया तत्पारतन्त्र्यराहित्यम् ॥ ८६० ॥

प्रवृत्तं फलदानाय यदिदं जन्म वर्तते ॥

अस्येति लोकशब्देन तदेतदभिधीयते ॥ ८६१ ॥

अस्य लोकस्येत्यत्र लोकं व्याचष्टे । प्रवृत्तमिति ॥ ८६१ ॥

जुहोत्यादिक्रियाद्वारा यस्मात्सर्वमवत्ययम् ॥

सर्वावानिति तेनायमात्मा देहान्त उच्यते ॥ ८६२ ॥

सर्वावत इत्यस्यार्थमाह । जुहोत्यादीति । अयं हि बुद्ध्यादिर्देहान्तः कर्ता संघातः पुरुषो यागादिद्वारा सर्वं देवादि यतो रक्षति तेनायं लोक्यमानः सर्वावानित्युच्यत इत्यर्थः ॥ ८६२ ॥

कृत्स्नं जगदुपादाय क्रियैकैकस्य सिध्यति ॥

जुहोत्यादिर्जगद्धेतुः सर्वावानुच्यते ततः ॥ ८६३ ॥

कथं जुहोत्यादिद्वाराऽस्य सर्वावत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । कृत्स्नमिति । एकैकस्य संघातस्य व्यापारः सर्वजगदुपादानं विना नेत्युक्तं मधुब्राह्मणे न च सर्वोपादानं तत्फलं विनेत्यतो जुहोत्यादिः सर्वस्य जगतो हेतुरिति क्रियाश्रयो लोकः सर्वावानित्युच्यत इत्यर्थः ॥ ८६३ ॥

अध्यात्मादिविभागेन सर्वा वाऽस्याऽऽत्मनो यतः ॥

भूतभौतिकमात्राः स्युः सर्वावानुच्यते ततः ॥ ८६४ ॥

सर्वावत इत्यस्यार्थान्तरमाह । अध्यात्मादीति ॥ ८६४ ॥

सर्वावतोऽस्य देहस्य स्वप्नभोगप्रसिद्धये ॥

आदाय वासनामात्रां स्वप्नमायां तनोत्ययम् ॥ ८६५ ॥

मात्रामित्यादि व्याचष्टे । सर्वावत इति । अस्य देहस्य सर्वावत्त्वेनोक्तस्य वासनारूपां मात्रामादाय स्वप्नाख्यां मायां तद्भोगार्थमयं पुरुषस्तनोतीति संबन्धः ॥ ८६५ ॥

अध्यात्मादिविभागेन मात्रा जागरिते यथा ॥

भोगेनेहापचीयन्ते प्रचीयन्ते च कर्मभिः ॥ ८६६ ॥

वासनानां स्वप्नभोगेन क्षयादन्तवत्त्वोपपत्तेः सुप्तस्य मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । अध्यात्मादीति ॥ ८६६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५३७

स्वप्नभूमावपि तथा कर्मणोत्थापिता इमाः ॥

क्षयद्विप्रबन्धेन मात्राः स्युर्वासनात्मिकाः ॥ ८६७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । स्वप्नेति ॥ ८६७ ॥

धिया धियेति च तथा प्रागेतदुपपादितम् ॥

हासद्विप्रबन्धेन यथेदं वर्तते जगत् ॥ ८६८ ॥

उक्तार्थोपोद्बलकत्वेन सप्ताभब्राह्मणोक्तं स्मारयति । धियेति ॥ ८६८ ॥

स्वयमेव विहत्येति देवताप्रतिषेधकृत् ॥

विक्षेपणं स्वयमिति देहपातेऽस्य भण्यते ॥ ८६९ ॥

स्वयं विहत्येत्यत्र स्वयमिति विशेषणफलमाह । स्वयमेवेति । अस्याऽऽत्मनो देहपाते देवतानां कर्तृत्वशङ्कानिषेधकमत्र स्वयमिति विशेषणमित्यर्थः ॥ ८६९ ॥

स्वात्मापसर्पणाद्देहं निःसंबोधं करोति यः ॥

सुषुप्सुः कर्मणां ध्वस्तौ विहत्येत्युच्यते ततः ॥ ८७० ॥

विहत्येत्यस्यार्थमाह । स्वात्मेति । यः सुषुप्सुर्जाग्रद्वेतुकर्मध्वस्तौ स्वस्याऽऽत्मीया-
देहादपसर्पणाद्देहोः मुनिश्चेष्टं करोति स ततो देहनिःसंबोधताहेतुत्वाद्विहत्येति कर्तृत्वे-
नोच्यत इत्यर्थः ॥ ८७० ॥

भान्वाद्यनुग्रहाद्बोध आत्मनश्चक्षुरादिषु ॥

देहस्य व्यवहारार्थं देहव्यवहृतिस्तथा ॥ ८७१ ॥

कर्मक्षये देहादपसर्पणेऽपि कथमात्मनो देहविहतिकर्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह । भान्वा-
दीति । आत्मनो हि करणेषु देवतानुग्रहाद्देहचेष्टायै रूपादिबोधो जागरिते जायते
तथा सति देहचेष्टा दृष्टेत्यर्थः ॥ ८७१ ॥

आत्मकर्मप्रयुक्तैव धर्मादिफलभुक्तये ॥

कर्मणः फलभोगान्ते देहो यस्मात्पतत्ययम् ॥ ८७२ ॥

देहव्यवहारोऽपि केन प्रयुज्यते किमर्थो वेत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । तथाऽपि
कथमात्मनस्तद्विहतिकर्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह । कर्मण इति । तस्मात्परंपरया देहपाते
हेतुरात्मेति शेषः ॥ ८७२ ॥

निर्मायेति स्वयं तद्वदात्मकर्मव्यपेक्षया ॥

स्वप्नप्रपञ्चनिष्पत्तिर्यस्मात्तस्माद्विशेषणम् ॥ ८७३ ॥

स्वयं निर्मायेत्यस्यार्थमाह । निर्मायेतीति । यथा स्वयं विहत्येत्यत्र स्वयमिति
विशेषणं तथा स्वयं निर्मायेत्यत्रापि तदेवताशङ्कानिवृत्त्यर्थं यस्मादात्मकर्मोपेक्षया
स्वप्नोत्पत्तिस्तस्मादात्मनो निर्माणकर्तृत्वमप्यविरुद्धमित्यर्थः ॥ ८७३ ॥

१५३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अपास्साशेषकरणदैवतस्यापि चाऽऽत्मनः ॥

क्रियाकारकसिद्ध्यर्थं भावनैवास्य कारणम् ॥ ८७४ ॥

आत्मकर्माधीनां स्वप्नोत्पत्तिमुक्त्वा वासनामयमिति भाष्यपदाभिप्रायमाह । अपा-
स्तेति । एवकारो भावनाप्राधान्यार्थः ॥ ८७४ ॥

निर्मातव्योऽथ भोक्तव्यो यो लोकोऽभूदिहाऽऽत्मनः ॥

तेन तेन स्वरूपेण भावना व्यवतिष्ठते ॥ ८७५ ॥

तर्हि क्रियाकारकमात्रसिद्ध्यर्थं भावनाऽस्तु न सा सर्वस्वप्ननिर्माणे हेतुर्नेत्याह ।
निर्मातव्य इति । अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः । इहेति जागरोक्तिः ॥ ८७५ ॥

अपेतकारकत्वोऽपि कर्मोत्थापितभावनः ॥

भावनाकारकेक्षित्वादात्मैकः कारकायते ॥ ८७६ ॥

विहृत्य निर्मायेति च कर्तृत्वमात्मनो न युक्तं न हि कूटस्थाद्वयस्य कर्तृतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अपेतेति । एकविशेषणादुपरिष्ठादप्यपिर्द्रष्टव्यः ॥ ८७६ ॥

जाग्रतो यदुपात्तं प्राग्भावनालक्षणं स्वयम् ॥

भास्वद्धीसंश्रयं ज्ञानं भाःशब्देन तदुच्यते ॥ ८७७ ॥

स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषेत्यत्र भाज्योतिषोरैक्यात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य भाःशब्दार्थ-
माह । जाग्रत इति । जाग्रदवस्थस्य पुंसो यत्तस्यामेवावस्थायामार्जितं भावनाख्यं
स्वयंज्ञानं तत्प्रकाशात्मकान्तःकरणवृत्तिरूपं भाःशब्दितमित्यर्थः ॥ ८७७ ॥

बुद्ध्यादिकरणोत्थाया व्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

स्वेनेति भासः प्रत्यक्विदभिव्यक्तिकृतोऽभिधा ॥ ८७८ ॥

किमर्थं स्वेनेति विशेषणं तत्राऽऽह । बुद्ध्यादीति । स्वेनेत्यभिधारूपं विशेषणं
प्रत्यक्चैतन्याभिव्यक्तिहेतोर्भासः स्वप्नावस्थागताया बुद्ध्यादिद्वारा प्रवृत्तायाः कूटस्थबो-
धाज्ज्योतिषेण प्रस्तुताद्यावृत्त्यर्थं भवति हि भावनामयी भाः स्वप्नस्था प्रत्यगभिव्यक्ति-
करी तत्साक्षित्वेन तत्स्वयंज्योतिषसाधनादित्यर्थः ॥ ८७८ ॥

स्वशब्दाविह विज्ञेयावात्मीयात्मावार्थवाचिनौ ॥

भाज्योतिरनुरोधेन सामर्थ्यादेव कारणात् ॥ ८७९ ॥

कथं स्वशब्देन कूटस्थज्योतिषो भासो व्यावृत्तिः स्वेन ज्योतिषेति ज्योतिषोऽपि
विशेषणादित्याशङ्क्य स्वशब्दयोर्विशेष्यवशादर्थभेदाद्भाविशेषणेनाऽऽत्मज्योतिषस्तद्या-
वर्तनं युक्तमित्याह । स्वशब्दाविति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । कथं तदनुरोधेऽपि
स्वशब्दयोरित्थमर्थव्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । सामर्थ्यादिति ॥ ८७९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५३९

परार्था भावना यस्मात्स्वार्थं ज्योतिश्चिदात्मनः ॥
उक्तार्थवाचिनौ तस्मात्स्वशब्दौ समुदाहृतौ ॥ ८८० ॥

कथं तयोः सामर्थ्यं तत्राऽऽह । परार्थेति ॥ ८८० ॥

स्वयंज्योतिरिति प्रोक्तो निष्क्रियोऽकारकोऽफलः ॥

यः स एव स्वयंज्योतिर्ज्योतिःशब्देन भण्यते ॥ ८८१ ॥

स्वेन ज्योतिषेत्यत्र ज्योतिःशब्दार्थमाह । स्वयमिति ॥ ८८१ ॥

निःशेषलोकधीवृत्तिसाक्षिणैवाविकारिणः ॥

प्रतीच ईदृशी वृत्तिः स्वपितीत्यभिधीयते ॥ ८८२ ॥

प्रस्वपितीत्यस्यार्थमाह । निःशेषेति ॥ ८८२ ॥

पीताध्यात्मादिकज्योतिर्जाग्रच्छब्दादिवर्जितः ॥

वासनोपाधिरात्मैकः स्वयंज्योतिरितीयते ॥ ८८३ ॥

स्वापस्य सुषुप्तेः सकाशाद्विशेषार्थं स्वेन ज्योतिषेत्यस्यार्थं प्रपञ्चयति । पीतेति ।
आदित्यादिज्योतिरभावे कुतः शब्दादिधीरित्याशङ्क्याऽऽह । जाग्रदिति । स्थूलार्था-
भावेऽपि तद्धीरस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि । वासनेति ॥ ८८३ ॥

मातृमानप्रमेयादिसामग्री वासनात्मिका ॥

स्वप्ने भाःशब्दवाच्याऽस्य स्वयंज्योतिष आत्मनः ॥ ८८४ ॥

आत्मनि मानादिसामग्रीप्रवृत्तेर्न स्वयंज्योतिषमित्याशङ्क्य स्वेन भासेत्यस्यार्थं प्रपञ्च-
यति । मात्रिति । स्वप्ने मात्रादिसामग्र्या वासनात्मिकाया भासः प्रत्यग्विषयत्वान्न
तदीयस्वप्रकाशत्वहानिरित्यर्थः ॥ ८८४ ॥

प्रमातृत्वादिका सर्वा प्रथते विषयात्मना ॥

भावना स्वार्थरूपस्य प्रतीचोऽलुप्तचक्षुषः ॥ ८८५ ॥

कथं सा स्वप्ने प्रतीचो विषयस्तत्राऽऽह । प्रमातृत्वादिकेति । स्वार्थरूपत्वे हेतु-
माह । अलुप्तेति ॥ ८८५ ॥

मातारं मेयसंर्धद्धं जाग्रद्भूमौ यथेक्षते ॥

निष्क्रियो वासनाराशिं स्वप्नभूमौ तथेक्षते ॥ ८८६ ॥

स्वप्नी भावना प्रत्यग्विषयत्वेन भातीत्येतद्वृष्टान्तेनाऽऽह । मातारमिति ॥ ८८६ ॥

स्वयंज्योतिरयं प्रत्यङ्गसर्वसाधननिस्पृहः ॥

कूटस्थो वासनाः स्वप्ने चिदाभासाः करोत्ययम् ॥ ८८७ ॥

१ ख. ग. 'स्वार्थज्यो' । २ क. ग. 'धीवृत्तसा' । ३ ख. 'रिणा । प्र' । ४ ख. 'दिकं ज्यो' ।
५ ख. 'र्यताम् ॥ ८८३ ॥ ६ ख. ग. 'बन्धं जा' । ७ क. ख. 'त्यक्सर्व' ।

१५४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ईक्षते चेत्करणापेक्षत्वं तद्विरहिणोऽकर्तृत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमिति । कथं
तर्हि स्वप्ने रथादिप्रथेत्यत्राऽऽह । कूटस्थ इति ॥ ८८७ ॥

तत्संनिधौ चिदाभत्वं कार्यकारणवस्तुनः ॥

यत्तदस्याऽऽत्मनो मोहाद्द्रष्टृत्वमुपैचर्यते ॥ ८८८ ॥

करोति चेन्न कौटस्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्संनिधाविति । द्रष्टृत्वं तत्तदर्थवि-
षयदृष्टिकर्तृत्वमिति यावत् ॥ ८८८ ॥

ज्योतिषाऽकारकेणाऽऽत्मा वर्ततेऽसंस्पृशन्परम् ॥

चिदाभा वासनाश्चैवं संगतिर्न तयोर्मिथः ॥ ८८९ ॥

मोहकृतं द्रष्टृत्वमुपपादयति । ज्योतिषेति । अकारकेणासंस्पृशन्निति च्छेदः ।
कूटस्थबोधेन वर्तमानोऽसङ्गः सन्नात्मा स्वप्ने वासनाभिरपि न संस्पृज्यते तत्कुतोऽस्य
मुख्यं द्रष्टृत्वमित्यर्थः । तर्हि वासनानां स्वातन्त्र्यान्नामुख्यमपि तद्द्रष्टृत्वं नेत्याह ।
चिदाभा इति । वासना हि जायमानाश्चिदाभासव्याप्ता जायन्त आत्मा तु स्वतन्त्रो
न केनचिदपि संबध्यतेऽतस्तयोरात्मवासनयोरन्योन्यसंगत्यभावाद्वासनानामात्मनि धीद्वा-
राऽऽरोपितत्वाच्चाऽऽरोपितमात्मनस्तद्द्रष्टृत्वमित्यर्थः ॥ ८८९ ॥

यथा जात्यमणेः शुद्धा ज्वलन्ती निश्चला शिखा ॥

संनिध्यसंनिधानेषु घटादीनामविक्रिया ॥ ८९० ॥

आत्मनो विक्रियाभावाच्चाऽऽरोपितैव द्रष्टृतेति वक्तुमक्रियत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति ।
जात्यो जातौ भवः शुद्धो मणिस्तस्येति यावत् ॥ ८९० ॥

निःशेषबुद्धिसाक्षेयं परमात्मप्रदीपकः ॥

संनिध्यसंनिधानेषु धीवृत्तीनामविक्रियः ॥ ८९१ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । निःशेषेति ॥ ८९१ ॥

न प्रकाशक्रिया काचिदस्य स्वात्मनि विद्यते ॥

उपचारात्क्रिया साऽस्य यः प्रकाश्यस्य संनिधिः ॥ ८९२ ॥

साक्षिणोऽपि प्रकाशार्था विक्रियाऽस्तीति चेत्सा किं स्वप्रकाशार्था किंवाऽर्थप्रका-
शार्थेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नेति । स्वयमेव प्रकाशत्वादित्यर्थः । द्वितीयं
निराह । उपचारादिति ॥ ८९२ ॥

यदेवं वर्तनं श्रुत्या स्वपितीति तदुच्यते ॥

इत्थंभूतै तृतीयाऽतः स्वेन भासेति गृह्यते ॥ ८९३ ॥

कूटस्थप्रकाशैकरसस्य कथमात्मनः स्वपितीति व्यपदेशस्तत्राऽऽह । यदिति ।
बुद्धिस्थवासनासाक्षित्वेनाऽऽत्मनो यदवस्थानं तदेव प्रस्वपितीति श्रुत्या स्वापत्वेनोच्यते

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५४१

न ज्ञानविपरिलोप इत्यर्थः । तृतीयाचतुष्टयार्थमाह । इत्यमिति । वासनासाक्षितया वर्त-
नमात्मनो यतः स्वापोऽतः स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषेति तृतीया सर्वा कूटस्थप्रत्यग्ज्यो-
तिरात्मना स्वकीयवासनाराशिसाक्षित्वेन तिष्ठतीत्यंभूतेऽर्थे ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ८९३ ॥

सामग्र्यभावाभैवेह कर्तृत्वादि विवक्ष्यते ॥

आत्मनोऽकारकत्वं च प्राधान्येन विवक्षितम् ॥ ८९४ ॥

रामेण शरेणेतिवत्कर्तरि करणे वा सा किं न स्यात्तत्राऽऽह । सामग्रीति । कार्य-
कारणादिलक्षणा सामग्री न हि वासनातिरिक्ता साऽस्ति । इहेति स्वप्नोक्तिः । इतश्चात्र
कर्तृत्वाद्यविवक्षितमित्याह । आत्मन इति ॥ ८९४ ॥

भान्वादिबाह्यज्योतिर्भिः संकीर्णः प्रागभूदयम् ॥

अन्यस्य ज्योतिषोऽभावात्स्वयंज्योतिः पुमानयम् ॥ ८९५ ॥

अत्रेत्यादेरर्थमाह । भान्वादीति । प्राग्जाग्रति संप्रति स्वप्नावस्थायामिति शेषः
॥ ८९५ ॥

नान्यत्र कारणावृत्तिः कार्याणां जागरेऽपि हि ॥

कारणं च तमस्व्यात्मा नातः स्वप्ने मनस्थितिः ॥ ८९६ ॥

ज्योतिरन्तराभावः स्वप्ने नास्ति मनसो ज्योतिषस्तत्र सत्त्वादन्वया मुषुप्तादविशेषप्र-
सङ्गादतो न तत्र स्वयंज्योतिष्त्वमित्याशङ्क्य संमतमर्थमाह । नान्यत्रेति । अवस्थान्त-
रेऽपीत्यपेरर्थः । कार्याणां स्वातन्त्र्येण दुर्निर्हृतत्वादितिहेत्वर्थो हिंशब्दः । अस्त्वेवं
प्रस्तुते किं जातं तदाह । कारणं चेति । अज्ञातो हि प्रत्यगात्मा जगद्धेतुस्तथाच
कार्यस्य मनसः स्वकारणाधीनत्वान्न स्वप्ने स्वतन्त्रतया स्थितिः, स चाऽऽत्मा तत्साधको,
नाऽऽत्मसाधकं तद्युक्तं, पराधीनत्वेन सर्ववज्जडत्वादित्यर्थः ॥ ८९६ ॥

ननु जाग्रच्छरीरादेर्मात्रोपादानमीरितम् ॥

तस्मिन्सति स्वयंज्योतिः कथमात्माऽभिधीयते ॥ ८९७ ॥

अत्रेत्यादिनोक्तमाक्षिपति । नन्विति । जाग्रद्वासनावशादेवाऽऽत्मसिद्ध्युपपत्तेर्न तस्य
स्वयंज्योतिष्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८९७ ॥

सत्यमेवं तथाऽपीदं मात्रादानं परात्मनः ॥

सर्वदा विषयीभूतं गन्धर्वनगरादिवत् ॥ ८९८ ॥

स्वप्ने मात्रोपादानमङ्गी करोति । सत्यमिति । तर्हि स्वीकृतवासनानुसारादात्मसि-
द्धेर्न स्वयंज्योतिष्त्वम आह । तथाऽपीति । न हि वासनाजातमात्मनः स्वप्रकाशत्व-
बाधकमात्मविषयत्वेनैव स्फूर्तेरित्यर्थः ॥ ८९८ ॥

१५४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

एतस्मिन्ननुतोपाधौ शक्यो दर्शयितुं परः ॥

वासनालक्षणे साक्षात्स्वयंज्योतिःस्वभावकः ॥ ८९९ ॥

वासनाराशेः स्वयंज्योतिष्ठावाधकत्वमुक्त्वा तत्साधकत्वमेवेत्याह । एतस्मिन्निति ।
तत्साधकत्वेनापरोक्षत्वसंभवादिति हेतुः साक्षादित्युच्यते ॥ ८९९ ॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तौ नैव शक्यः स ईक्षितुम् ॥

सुषुप्त इव तेनासन्मात्रादानमिदं कृतम् ॥ ९०० ॥

वासनाख्यमिथ्योपाध्यतिरेकेणापि स्वयंज्योतिरात्मा शक्यो दर्शयितुमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सर्वेति । न हि स्थूलोपाधिसत्त्वे जागरितवदशेषोपाध्यसत्त्वे च सुषुप्तव-
दात्मा स्वयंज्योतिः शक्यो दर्शयितुं तथाच स्वप्ने कृतं मिथ्याभूतवासनादानमात्मस्वयं-
ज्योतिष्टसाधनोपयुक्तमित्यर्थः । असच्छब्दो मिथ्यार्थः ॥ ९०० ॥

ननु जाग्रद्वदीक्ष्यन्ते ग्रहीतृग्रहणादयः ॥

स्वयंज्योतिः कथं तेषु सत्सु स्वप्नेऽभिधीयते ॥ ९०१ ॥

आत्मनः स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वं विधान्तरेणाऽऽक्षिपति । नन्विति ॥ ९०१ ॥

नैतदेवं कुतो जाग्रद्वैलक्षण्यात्मकत्वतः ॥

स्वप्नस्य देहबुद्ध्यादेः स्वप्नवृत्तावसंभवात् ॥ ९०२ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोरैकरूप्यमसिद्धमित्याह । नैतदिति । त्वयाऽपि स्वीकृतं तदैकरूप्य-
मिति मत्वा हेतुं पृच्छति । कुत इति । व्यावहारिकं वैलक्षण्यमुपेत्योत्तरमाह । जाग्र-
दिति । तदेव साधयति । देहेति ॥ ९०२ ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिलक्षणम् ॥

जाग्रदेव न तु स्वप्नो भावनामात्रशेषतः ॥ ९०३ ॥

उक्तमर्थं जागरिते हीत्यादिभाष्येण प्रपञ्चयति । आत्मेति । आदिशब्देन करण-
भेदो विषयभेदश्च गृह्यते ॥ ९०३ ॥

आविश्चिकीर्षुः साक्षादिममर्थं च श्रुतिः परा ॥

न तत्रेति प्रवृत्तैषा प्रत्यगात्मविशुद्धये ॥ ९०४ ॥

तत्रानन्तरवाक्यं पातयति । आविरिति । प्रत्यगर्थविशुद्ध्यर्थं स्वप्नस्य जाग्रतो वैल-
क्षण्यलक्षणमर्थं साक्षादाविष्कर्तुमिच्छन्ती न तत्रेत्याद्या श्रुतिः प्रवृत्तेति योजना ॥ ९०४ ॥

कर्मकृद्दिषणान्तो यः कामाविद्यासमन्वितः ॥

स्वापवोधाविमौ तस्य न तु तत्साक्षिणो दृशेः ॥ ९०५ ॥

तद्विशुद्धिरसिद्धा बुद्ध्यादिवदवस्थावत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । विशिष्टस्य
लक्षितस्य वाऽशुद्धिर्नाऽऽद्यः सिद्धत्वादिष्यते हि बुद्धिविशिष्टस्याविद्यास्मितादिदोषवतो

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५४३

धर्माधर्मकर्तृवस्थावत्त्वेनाशुद्धत्वं नेतरो हेत्वसिद्धेरित्यर्थः । साक्षिणो दृष्टिकर्तृत्वमाशङ्क्याऽऽह । दृशेरिति ॥ ९०५ ॥

कूटस्थज्योतिषैवाऽऽस्ते स्वप्नस्थानेऽक्रियोऽद्वयः ॥

चिदाभया वासनया तत्साक्षित्वं प्रकल्पते ॥ ९०६ ॥

तस्यावस्थावत्त्वाभावे हेतुमाह । कूटस्थेति । स्वप्नादौ सर्वक्रियारहितो द्वैताभावोपलक्षितो निर्विकारचैतन्यमात्रत्वेनाऽऽत्माऽवतिष्ठते तत्कुतोऽस्यावस्थावत्त्वमित्यर्थः । कूटस्थाद्वयस्य कुतः साक्षित्वं सक्रियस्य सद्द्वयस्यैव च लोके तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । चिदाभयेति । कूटस्थाद्वयस्यैव चैतन्याभासव्याप्तजाग्रद्व्याप्तानुसारेण स्वप्ने प्रतीचः साक्षित्वं तथाऽवस्थान्तरेऽपि काल्पनिकं स्वयंज्योतिषस्तदविरुद्धमित्यर्थः ॥ ९०६ ॥

तत्प्रयोक्तृक्रियाभावाद्बुद्ध्यादिज्योतिषामिह ॥

न व्यापृतिरतः प्रत्यङ्ज्योतिषा स्वेन वर्तते ॥ ९०७ ॥

अवस्थासाक्षितयाऽऽत्मनः शुद्धत्वमुक्त्वा प्रकृतश्रुतेस्तात्पर्यं निगमयति । तदिति । बुद्ध्यादीनां तत्प्रेरककर्मणां च स्वप्ने वासनानतिरेकात्तन्मयानां तेषामात्मप्रकाश्यत्वात्तस्मिन्प्रकाशकत्वेन न प्रवृत्तिरतः स्वयमेव ज्योतिस्तत्राऽऽस्तेत्यर्थः ॥ ९०७ ॥

जाग्रद्वस्तूनि सर्वाणि भावनामात्ररूपताम् ॥

जाग्रत्कर्मक्षये यान्ति स्वप्नकर्मोद्भवे सति ॥ ९०८ ॥

स्वप्ने बुद्ध्यादीनां वासनानतिरेकेणाभावमुक्तं व्यनक्ति । जाग्रदिति ॥ ९०८ ॥

ता भावना उपादाय प्रत्यङ् स्वप्ने रिरंसया ॥

करोत्येष रथाद्यर्थं स्वप्नभोगप्रसिद्धये ॥ ९०९ ॥

करणं कर्म कर्ता च कर्मैतत्कारकात्मकम् ॥

प्रत्यङ्मोहैकनिष्ठं सच्चिदाभत्वात्तदात्मनि ॥ ९१० ॥

अथ रथानित्यादेस्तात्पर्यमाह । ता इति । आत्मा स्वप्ने रथादि करोति चेद्बुद्ध्याद्यपि करिष्यति तथाच स्वकृतबुद्ध्यादिप्रकाशयतया न स्वयंज्योतिष्प्रमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वप्नेति । करणादिकारकरूपं वासनात्मकं सर्वं प्रतीचः स्वप्नभोगार्थं कर्मत्वेन प्रथते तेन न तत्प्रत्यक्षप्रकाशकमित्यर्थः । कथं तर्हि बुद्ध्यादेरात्मविषयत्वप्रतीतिस्तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । तद्धि बुद्ध्यादि साभासाज्ञाने कल्पितं चिदाभासवत्त्वाद्ज्ञानेन सहाऽऽत्मनि कैरूप्यते तेन तद्विषयत्वधीरित्यर्थः ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥

कार्यकारणरूपेण कर्मैतत्प्रथते जगत् ॥

आत्मन्येतत्समध्यस्तमात्माविद्यैकहेतुतः ॥ ९११ ॥

१ क. 'कल्प्यते' । २ ख. 'स्वयंज्यो' । ३ ग. 'स्वप्नरि' । ४ क. ग. 'दानन्दाद्वयात्म' ।
५ ख. कल्पते ।

१५४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

करणं कर्मैत्यत्रोक्तमनूद्य प्रत्यङ्मोहेत्यादिनोक्तमर्थं साधयति । कार्येति । कर्म विषयभूतमिति यावत् ॥ ९११ ॥

सर्वस्य कर्मणोऽत्यन्तमात्माऽकर्ता विलक्षणः ॥

तत्संहतः स्वयं त्वात्माऽसंहतो निर्गुणः शुचिः ॥ ९१२ ॥

अविद्यायाऽऽत्मन्यध्यस्तं जगदित्यत्र फलितमाह । सर्वस्येति । कर्मणो जगतो विषयस्येति यावत् । अत्यन्तं विलक्षण इति संबन्धः । अकर्तेति च्छेदः । अविद्यात-
ज्जसंबन्धादात्मनश्च सगुणत्वाद्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । तदिति ॥ ९१२ ॥

अविद्याया स्वमात्मानमशुद्धं मन्यते यदा ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि तदैतानि प्रपद्यते ॥ ९१३ ॥

आत्मा शुद्धश्चेत्कथं तस्यावस्थावत्त्वप्रथेत्यत आह । अविद्ययेति ॥ ९१३ ॥

रथा दार्वीद्यसद्भावान्न सन्ति स्वप्नदर्शने ॥

न सन्त्यश्वादयस्तद्द्रव्ययोगाः सवर्त्मकाः ॥ ९१४ ॥

रथादीन्मृजतेऽथात्र जाग्रत्कर्मादिहेतुकान् ॥

अविद्याकामकर्माणि सृष्टिबीजमिदं दृशेः ॥ ९१५ ॥

न तत्रेत्यादेः स हि कर्तेत्यन्तस्य तात्पर्यमुक्त्वा नेत्यादेरक्षरार्थमाह । रथा इति ।
अत्रेति स्वप्नोक्तिः । दार्वीदिहेत्वभावे कथं रथादिमृष्टिरित्याह । अथेति । तत्रोत्तरम् ।
जाग्रदिति । कर्मादे रथादिमृष्टिहेतुत्वे कथमात्मा स्रष्टोच्यते तत्राऽऽह । अविद्येति
॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥

कर्मणो गमनस्येह साधनाभावहेतुना ॥

स्वप्ने मृषात्वमाहैवं गमनादेः श्रुतिः स्वयम् ॥ ९१६ ॥

रथादि मृज्यते चेत्कथं स्वप्ने तदभावोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मण इति । गम-
नाख्यकर्महेतुरथादिनिरासेन स्वप्ने गमनादेर्मिथ्यात्वं स्वयमेव श्रुतिर्दर्शयत्येवं सर्वस्यापि
स्वप्नस्य मिथ्यात्वमत्र विवक्षितं मायामात्रं त्विति न्यायादित्यर्थः ॥ ९१६ ॥

न कर्मफलमप्यत्र स्वप्ने तद्धेतुत्वसंभवात् ॥

नाऽऽनन्दा अपि तत्रेति ह्यतः श्रुतिरभाषत ॥ ९१७ ॥

न तत्राऽऽनन्दा इत्यादेस्तात्पर्यमाह । न कर्मेति । स्वप्ने कर्माभावात्तत्फलाभाव
इत्यत्र श्रुतिमवतारयति । नेति । हेत्वभावे फलाभावं हिशब्दोपात्तमतःशब्देनानुव-
दति ॥ ९१७ ॥

आह्लदाः स्युरिहाऽऽनन्दा हर्षाश्चात्र मुदस्तथा ॥

प्रकर्षगुणसंबन्धाः प्रमुदो मुद एव तु ॥ ९१८ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५४२

पल्वलास्तिवह वेशान्ताः प्रसिद्धार्थं तथोत्तरम् ॥

इत्येवमसतामेव स्रष्टाऽऽत्मा स्वात्ममायया ॥ ९१९ ॥

आनन्दादिपदानामपुनरुक्तमर्थमाह । आह्लादाः स्युरिति । इहेत्यत्रेति च प्रकृतवाक्योक्तिः । आनन्दाः सुखसामान्यानि । मुदः पुत्रादिनिमित्ता हर्षाः । प्रमुदस्तु हर्षा एव प्रकर्षविशिष्टा इति भेदः । पल्वलाः क्षुद्राणि सरांसि । उत्तरं स हीत्यस्मात्प्राक्तनं वाक्यम् । न तत्रेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । इत्येवमिति ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥

चिदाभकारकोद्भूतवासनाकर्महेतुकः ॥

स्वयं निर्माय सृजत इत्यकर्मापि भण्यते ॥ ९२० ॥

आत्मनो मायया स्रष्टृत्वे युक्तिमाह । चिदाभेति । चैतन्याभासव्याप्तबुद्ध्यादिकारकाकारेणाभिव्यक्तवासनाप्रयोजकस्वप्नभोगहेतुकर्मस्वविद्यया हेतुत्वाद्वस्तुतो निर्व्यापारोऽप्यात्मा तत्र कर्तोच्यते । तत्र कूटस्थस्य मायिकमेव स्रष्टृत्वमित्यर्थः ॥ ९२० ॥

अविचारितसंसिद्धं क्रियाकारकलक्षणम् ॥

जाग्रद्भूमावपि मतं किमु स्वप्नैकनीडगम् ॥ ९२१ ॥

स्वप्नसृष्टेर्मायामयत्वे कैमुतिकन्यायमाह । अविचारितेति ॥ ९२१ ॥

रथादिवासनानीडचित्तवृत्तिसमुद्भव—

कर्महेतुत्वतः कर्ताऽकर्ताऽप्यात्माऽभिधीयते ॥ ९२२ ॥

स हि कर्तेत्यस्यार्थमाह । रथादीति । जाग्रदृष्टरथाद्याकारवासनाश्रयचित्तस्थप्रकाशरूपपरिणामव्यञ्जककर्महेतुत्वाद्वस्तुतोऽकर्ताऽप्यात्मा कर्तेत्युच्यते न तस्य स्रष्टृत्वादिरित्यर्थः ॥ ९२२ ॥

अकर्तुरपि कर्तृत्वं स्वात्माज्ञानैकहेतुतः ॥

तदन्यस्येह कार्यत्वात्कर्ताऽऽत्मैव तमोवधिः ॥ ९२३ ॥

अकर्ता चेदात्मा न कर्महेतुर्विरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । अकर्तुरिति । आत्मनः कर्तृत्वमज्ञानकृतं चेदन्यो वस्तुतोऽस्तु कर्तेत्याशङ्क्याऽऽह । तदन्यस्येति । शास्त्रीयो व्यवहारः सप्तम्यर्थः ॥ ९२३ ॥

स्वप्नवृत्तावुपादानं साधनं वा न विद्यते ॥

रथादेरसतस्तस्माद्भूतैवाऽऽत्मा न कारकः ॥ ९२४ ॥

आत्मनोऽपि कथमाविद्यं रथादिकर्तृत्वं स्वप्ने तदुपादानस्य दार्वादेस्तदुपकरणस्य परश्चदेश्च सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वप्नेति ॥ ९२४ ॥

अस्ति यत्राप्युपादानं साधनं वाऽस्य जागरे ॥

तत्राप्यात्मचिदाभासमनोबुद्ध्यादिकारकैः ॥ ९२५ ॥

१५४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

रथादिवासनानीडधीवृक्ष्युद्भवकारणम् ॥

कर्म निर्वर्त्यते तेन स हि कर्तेति भण्यते ॥ ९२६ ॥

स्वप्ने रथादेरात्मा साक्षी चेत्कथं कर्तेत्युक्तिरित्याशङ्क्याज्ञानतः स्वप्नहेतुकर्मनिर्वर्त-
कत्वादित्याह । अस्तीति । अस्येति रथादिनिर्देशः ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥

भान्वादेरिव कर्तृत्वं कर्त्राद्यर्थावभासनात् ॥

बुद्ध्यादिकर्तृसाक्षित्वात्कर्तृत्वाद्यात्मनो भवेत् ॥ ९२७ ॥

एवमात्मा कर्ता चेद्ब्रह्मैव न कारक इति कथमुक्तं तत्राऽऽह । भान्वादेरिति ।
कर्त्राद्यर्थावभासात्मत्वादादित्यादेरवभासकर्तृत्वं यथोपचर्यते तथाऽऽत्मनोऽपि बुद्ध्यादि-
कारकसाक्षित्वात्कर्तृत्वाद्युपचरितमित्यर्थः ॥ ९२७ ॥

क्रियाकर्तृत्वमेवास्य हेतुबुद्ध्यादिसंगतौ ॥

यथावस्त्वपरिज्ञानाद्धीति हेतावतः पदम् ॥ ९२८ ॥

स हीत्यत्र हिशब्दार्थमाह । क्रियेति । प्रत्यगज्ञानाद्बुद्ध्यादिसंबन्धाधीनं यदा-
त्मनो धर्मादिकर्तृत्वं जाग्रति जातं तदेवास्य स्वप्ने रथादिनिर्माणे हेतुरिति हेतौ हीति
पदं तस्माद्युक्तमात्मनो मायिकं स्वप्ने स्रष्टृत्वमित्यर्थः ॥ ९२८ ॥

स्वयंज्योतिष्प्रस्योक्त्वा बुद्ध्यादेश्चातिरेकताम् ॥

मन्त्राञ्जगादाथात्रार्थे ब्राह्मणोक्तेरनन्तरम् ॥ ९२९ ॥

तदेत इत्यादेरर्थमाह । स्वयमिति । अथशब्दस्यैवार्थो ब्राह्मणोक्तेरित्यादि ॥ ९२९ ॥

स्वप्नवृत्त्या विहत्येवं जाग्रदेहं क्रियाक्षयात् ॥

असुप्तो भावनारूपान्सुप्तान्प्राणान्प्रपश्यति ॥ ९३० ॥

स्वप्नेनेत्यादेरर्थमाह । स्वप्नवृत्त्येति । विहत्य निश्चेष्टमापाद्येति यावत् । तत्र हेतुः ।
क्रियेति । जाग्रद्धेतुकर्मक्षयात्स्वप्नहेतुकर्मोद्धूतेत्यर्थः । असुप्तः सुप्तानित्यादेरर्थमाह ।
असुप्त इति ॥ ९३० ॥

असुप्तोऽकर्महेतुत्वात्सुप्तान्प्राणान्क्रियोत्थितेः ॥

कूटस्थदृष्टिस्वाभाव्यात्स्वप्न आत्मा प्रपश्यति ॥ ९३१ ॥

कथमात्मनोऽसुप्तत्वं तत्राऽऽह । असुप्त इति । स्वात्मबोधस्य कर्महेतुत्वाभावाद्बो-
धहेतुकर्मक्षयेऽप्यात्मनोऽसुप्ततेत्यर्थः । कथं प्राणानां सुप्तत्वं तत्राऽऽह । सुप्तानिति ।
कर्मनिमित्तत्वात्प्राणप्रवृत्तेः क्षीणे कर्मण्युपसंहृतानेतान्प्रपश्यतीति यावत् । प्रपश्यतीत्युक्त्या
दृष्टिकर्तृत्वप्राप्तावुक्तम् । कूटस्थेति ॥ ९३१ ॥

प्राणादिशुक्रमादाय कृत्वा तद्भावनामयम् ॥

लोकमात्माऽक्रियः स्वस्थश्चाकशीत्यभिपश्यति ॥ ९३२ ॥

शुक्रमादायेत्यस्याभिचाकशीत्यनेन संबन्धं दर्शयन्नर्थमाह । प्राणादीति । प्राणो

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५४७

घ्राणमिन्द्रियाणां प्रकृतत्वात्तदेव शुक्रं दीप्तिमत्त्वात्तस्य वा शुक्रं ज्योतिष्मदर्थग्रहणसामर्थ्यम् । आदातृत्वे द्रष्टृत्वे सक्रियत्वोक्तिमाशङ्क्योक्तम् । अक्रिय इति । तथाऽपि तत्प्रयुक्तं दुःखं शङ्कित्वा साक्षित्वेन प्रत्याचष्टे । स्वस्थ इति ॥ ९३२ ॥

क्षीणस्वप्नोत्थसंभोगो जाग्रद्भोगाश्रयं पुनः ॥

याति बुद्ध्यादिकं स्थानं पुमान्हंसाभिधो ध्रुवः ॥ ९३३ ॥

पुनरित्यादि व्याचष्टे । क्षीणेति ॥ ९३३ ॥

पर्यायेण यतश्चोभौ लोकौ हन्त्येकलः स्वतः ॥

एकहंस इति प्रोक्तः पुराणैस्ततः प्रभुः ॥ ९३४ ॥

कथं पुंसो हंसाभिधत्वमित्याशङ्क्यैकहंस इत्यस्यार्थमाह । पर्यायेणेति । हन्तिरत्र गत्यर्थो हन हिंसागत्योरिति स्मृतेः । पुराणज्ञैरनाद्यनन्ततत्त्ववेदिभिरिति यावत् । प्रसिद्धार्थो वा पुराणशब्दः । उक्तं हि—

“एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्भंस उच्चरन् ।

स चेदुदखिदत्पादं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्” इति ।

“मरोचिर्दमनो हंसः” “एको नैकः सवः” इति च ॥

“अनन्तमचलं मेरुं हंसं नारायणं प्रभुम् ।

धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम्” इति च ॥ ९३४ ॥

हिरण्यं ज्योतिर्विज्ञानं तावन्मात्रसतत्त्वकः ॥

हिरण्यमस्ततो देवः स्वार्थेऽत्र मयद्विष्यते ॥ ९३५ ॥

हिरण्यमपदं व्याचष्टे । हिरण्यमिति । मयटो विकारार्थत्वं व्यावर्तयति । स्वार्थ इति ॥ ९३५ ॥

परस्य पुरुषस्यायं तदबोधप्रकल्पनात् ॥

साक्षिमात्रादिकस्तस्मात्पारुषोऽयमितीर्यते ॥ ९३६ ॥

हिरण्यमयः पौरुष एकहंस इति माध्यंदिनास्तत्र पौरुषशब्दार्थमाह । परस्येति । आदिपदेन मेयं कर्ता कर्मेत्यादिर्विभागो गृहीतः ॥ ९३६ ॥

पूरणान्निखिलस्यास्य कार्यकारणवस्तुनः ॥

पुरुषोऽयं भवेदात्मा पूर्णत्वाद्वाऽद्वयात्मनः ॥ ९३७ ॥

हिरण्यमयः पुरुष इति काण्वास्तत्र पुरुषशब्दार्थमाह । पूरणादिति । सर्वपूरकत्वे हेतुः । आत्मेति । पूर्णत्वे हेतुः । अद्वयेति ॥ ९३७ ॥

१५४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

हानेनाङ्गविकल्पानां नवानां संचयेन च ॥

हंसत्वमृषयः प्रादुरात्मनः पारदर्शिनः ॥ ९३८ ॥

एक एव गच्छतीत्येकहंस इति व्याख्यातम् । इदानीमर्थान्तरमाह । हानेनेति । अङ्गविकल्पानां देहविशेषाणामिति यावत् । उक्तं च—

“हानेन गतकालानां नवानां संचयेन च ।

शरीराणामजस्याऽऽहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः” इति ॥ ९३८ ॥

प्राणेन ह्यवरं रक्षन्मरणाद्देहकं परः ॥

बहिर्देहं चरित्वाऽथ पुनरैति यथागतम् ॥ ९३९ ॥

प्राणेनेत्यादेरर्थमाह । प्राणेनेति । देहस्य रक्षणं प्राणप्रयुक्तमिति प्रसिद्धार्थो हिशब्दः । अवरत्वस्फुटीकरणार्थो देहे कप्रत्ययः । यदि परः स्वप्ने प्राणेन देहं न रक्षेत्तदा मृतभ्रान्तिः स्यादित्यर्थः । बहिरित्यादेरर्थमाह । बहिरिति । यद्यपि देहस्थः स्वप्नं पश्यति तथाऽपि मिथ्याभिमानाभावाद्बहिरित्युक्तम् । अपेक्षितं पूरयति । अथेति । जाग्रत्कर्मोद्भवानन्तरमित्यर्थः । पुनःशब्देन स्वप्नहेतुकर्मक्षयानन्तर्यमुच्यते ॥ ९३९ ॥

नाडीस्त्यक्त्वा यतः स्वप्ने जाग्रद्भोगप्रदाः पुमान् ॥

स्वप्नभोगप्रदा याति बहिर्नाडादतस्तदा ॥ ९४० ॥

द्रष्टा स्वप्ने देहाद्बहिरित्येतत्प्रतिपादयति । नाडीरिति ॥ ९४० ॥

कर्मणोद्भाविता यत्र वासना कामरूपिणी ॥

तामादायैति देहं स्वं हंस आत्माऽमृतोऽव्ययः ॥ ९४१ ॥

स ईयत इत्यादेरर्थमाह । कर्मणेति । स्वप्नहेतुकर्मव्यक्तार्थविशेषस्थवासनां कामात्मिकामाश्रित्य तन्मयं स्वकर्मोचितं देहमात्मा स्वप्ने गच्छतीत्यर्थः । हंसश्चेदात्मा तर्हि गमनवत्त्वान्नाशापक्षयभागी स्यादित्याशङ्क्याव्यय इत्युक्तं स्मारयति । अमृत इति ॥ ९४१ ॥

कर्मज्ञानानुरूपेण रूपमुच्चावचं मुहुः ॥

स्वप्नमायाप्रपञ्चस्थ आत्माऽऽप्नोतीव निष्क्रियः ॥ ९४२ ॥

स्वप्नान्त इत्यादेरर्थमाह । कर्मेति । इवशब्दप्रयोगे हेतुमाह । निष्क्रिय इति ॥ ९४२ ॥

नर्मार्थो जक्षतिज्ञेयो हर्षार्थो मोदतिस्तथा ॥

अविद्यया भयं चेह स्वप्ने तद्धेतुत्वसंभवात् ॥ ९४३ ॥

उतेव स्त्रीभिरित्यादेरर्थमाह । नर्मार्थ इति । पारिहासो नर्मशब्दार्थः । स्वप्ने व्याघ्रादिकृतं भयं कथमाविद्यमिति तत्राऽऽह । तद्धेतुत्विति । अविद्येतरव्याघ्राद्यभावात्तत्कृतमेव तत्र भयमित्यर्थः ॥ ९४३ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५४९

आराममेव मायोत्थं स्वप्ननिर्माणलक्षणम् ॥

मायिनस्तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन ॥ ९४४ ॥

आराममित्यादेरर्थमाह । आराममिति ॥ ९४४ ॥

बुद्ध्याद्देव्यतिरिक्तत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वमागमात् ॥

आत्मनः प्रतिपाद्याथ लोकतोऽपि विभाव्यते ॥ ९४५ ॥

तं नाऽऽयतमित्यादि वृत्तानुवादद्वाराऽऽदत्ते । बुद्ध्यादेरिति । लोकागमयोरेकार्थत्वमत्र हेतुकर्तुमथशब्दः ॥ ९४५ ॥

सुप्तं न बोधयेद्वाढमिति वादो हि लौकिकः ॥

किमर्थमिति चेत्तत्र लोकः कारणमीक्षते ॥ ९४६ ॥

तद्याचष्टे । सुप्तमिति । तत्र सर्वलोकसंप्रतिपत्त्यर्थो हिशब्दः । भृशं सुप्तं सहसा न बोधयेदित्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । किमर्थमिति ॥ ९४६ ॥

प्रबोधनाडीस्त्यक्त्वाऽऽत्मा स्वप्ननाडीरयं गतः ॥

इति लोकप्रसिद्धत्वात्तस्मिँल्लोकोऽनुशास्ति तत् ॥ ९४७ ॥

तदेव कारणं स्पष्टयति । प्रबोधेति । तस्मिन्सुप्ते पुंसीति यावत् । तस्मादिति पाठे व्यक्तार्थता । तदित्यनुशासनवचनम् ॥ ९४७ ॥

नाडीव्यत्यासगमनशङ्कयैवानुशासति ॥

सुप्तं न बोधयेद्वाढमिति तद्दोषदर्शिनः ॥ ९४८ ॥

नाड्यन्तरे प्रवेशप्रसिद्धावपि गाढं सुप्तं झटिति न बोधयेदिति कस्मादनुशास्ति लोकस्तत्राऽऽह । नाडीति ॥ ९४८ ॥

यथायोगमयं नाडीर्गाढं सुप्तः प्रबोधितः ॥

न प्रपद्येत तेनायं स्यात्सुदुःखभिषक्क्रियः ॥ ९४९ ॥

व्यत्यासगतौ दोषं दर्शयन्दुर्भिषज्यमित्यादि व्याकरोति । यथेति । तेनाऽऽन्ध्य-
बाधिर्यादिप्रसङ्गेनेति यावत् ॥ ९४९ ॥

देहप्रवेशनिर्याणहेतोर्देहाद्बृहादिवत् ॥

बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वमात्मनोऽस्यावसीयताम् ॥ ९५० ॥

लोकप्रसिद्धिमन्त्रब्राह्मणवादेभ्यः सिद्धमर्थमुपसंहरति । देहेति । यथा गृहे प्रवि-
शन्निर्गच्छंश्च चैत्रस्ततो भिद्यते तथा देहे प्रवेशान्निर्गमाच्चाऽऽत्मा ततो भिन्नस्तस्मात्तस्य
बुद्ध्यादितिरिक्तत्वं स्वप्रकाशत्वं च लोकप्रसिद्ध्यादिना निश्चितमित्यर्थः ॥ ९५० ॥

अध्यात्मादिपदार्थेभ्यो विविक्तं स्वात्मनि स्थितम् ॥

तं न पश्यत्यहो कष्टं दौर्भाग्यं कुष्ठचेतसाम् ॥ ९५१ ॥

मन्त्रब्राह्मणादिनाऽतिरिक्तं स्वप्रकाशमात्मानं वदता न तं पश्यति कश्चनेतिमन्त्रभा-

१५५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

गोऽवतारितोऽपि न व्याख्यातस्तस्याधुना तात्पर्यमाह । अध्यात्मादीति । व्यवहित-
त्वाददर्शनमिति शङ्कां वारयति । स्वात्मनीति ॥ ९९१ ॥

प्रत्यक्षगोचरं देवं लोकं चातिप्रमादिनम् ॥

दृष्ट्वा श्रुतिः शिरस्ताडमनुक्रोशति दुःखिता ॥ ९९२ ॥

तस्य दृष्ट्ययोग्यत्वेनादृष्टिसंभवान्न दुष्टचेतस्तया लोकानां दौर्भाग्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रत्यक्षेति । अतिप्रमादित्वं नामाऽऽत्मानमतीत्यानात्मप्रवणत्वम् ॥ ९९२ ॥

प्रत्यक्षतममप्येनं वितमस्कं स्वयंस्थितम् ॥

अहो कष्टं न पश्यन्ति कं योम शरणं वयम् ॥ ९९३ ॥

स्वप्रकाशस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य प्रत्यक्षयोग्यस्यापि प्रतिबन्धाददर्शनमाशङ्क्यानु-
क्रोशं विवृणोति । प्रत्यक्षतममिति । व्यवहितत्वप्रयुक्तमदर्शनमाशङ्क्याऽऽह ।
स्वयमिति ॥ ९९३ ॥

स्वयंज्योतिष्ट्वमारभ्य यच्छ्रुत्योक्तमिहाऽऽत्मनि ॥

उच्यते पूर्वपक्षोऽयं तस्य सिद्धान्तरूपिणः ॥ ९९४ ॥

अथो खल्वित्यादिवाक्यस्य पूर्वणासंगतिमाशङ्क्याऽऽह । स्वयंज्योतिष्ट्वमिति । स
यत्र प्रस्वपितीत्याद्या श्रुतिः ॥ ९९४ ॥

स यत्रेति ह्यतः पूर्वं पूर्वपक्षत्वहेतुतः ॥

अथो खल्वद्वाहुरित्यादिग्रन्थं पश्येत्तथा क्रमात् ॥ ९९५ ॥

उक्तं स्वयंज्योतिष्ट्वं प्रत्यस्य पूर्वपक्षत्वे कथमत्र प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स
यत्रेति । पूर्वपक्षत्वेऽपि कथमयं क्रमस्तत्र हिशब्दसूचितमर्थमाह । तथेति । पूर्वपक्षा-
नन्तरभावी सिद्धान्त इति क्रमस्योचितत्वादर्थक्रमेण पाठक्रमस्याग्निहोत्रयवागूपाकवद्भ-
ङ्गादित्यर्थः ॥ ९९५ ॥

स्वप्नस्य जाग्रत्स्थानत्वमथो खल्वितिवाक्यतः ॥

यानि ह्येवेति हेतूक्तिः प्रतिज्ञातार्थसिद्धये ॥ ९९६ ॥

क्रमं दर्शयित्वा पूर्वपक्षं विभजते । स्वप्नस्येति । वाक्यतः प्रतिज्ञायत इति
शेषः ॥ ९९६ ॥

जाग्रत्समीक्षणं यासु पुंसो नाडीषु तास्विदम् ॥

स्वप्नेक्षणं विजानीयान्नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ ९९७ ॥

हेतूक्तिं व्याचष्टे । जाग्रदिति ॥ ९९७ ॥

स्वप्ने तमेव चाऽऽत्मानं सुप्तोऽयमभिमन्यते ॥

यमनस्तप्रबोधैस्थं न ततोऽन्यं कदाचन ॥ ९९८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५५१

जाग्रत्स्वप्नयोरैकस्थानत्वमुक्त्वा द्रष्टव्ये हेतुमाह । स्वप्न इति ॥ ९५८ ॥

जाग्रद्वन्धुपुरामपग्रश्वारामादिलक्षणान् ॥

स्वप्ने प्रत्यभिजानाति तानेव न ततोऽपरान् ॥ ९५९ ॥

तयोर्विषयैक्यमाह । जाग्रदिति ॥ ९५९ ॥

अपूर्वमेव सं पश्येत्स्वप्नदृग्जाग्रतो यदि ॥

उक्तस्वप्नो भवेदन्यो यथा पूर्वगतस्तथा ॥ ९६० ॥

अधिकरणद्रष्टृविषयैक्यात्तयोरैक्यमुक्तं व्यतिरेकद्वारा व्यनक्ति । अपूर्वमिति । यथा देशोद्देशान्तरं गतोऽपूर्वं करभादि पश्यति तथा यदि स्वप्नदृग्जागरितादपूर्वं पश्येत्तदा स्वप्नस्ततोऽन्यो युज्येत न चैवं पश्यत्यतो जाग्रदेव स्वप्न इत्यर्थः । समुपसर्गो भवेदित्यनेन संबध्यते ॥ ९६० ॥

इत्येवमाहुः केचित्तु न तु तद्युक्तिमद्वचः ॥

अयुक्तिमद्यथा चैतत्तत्पूर्वं प्रतिपादितम् ॥ ९६१ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति । इत्येवमिति । यदा जाग्रदेव स्वप्नस्तदा तत्र स्वयंज्योतिष्त्वं दुर्वचं चेत्तुल्यं स्वप्नेऽपि दुर्वचत्वमिति तेषामाशयः । तदसदिति प्रतिजानीते । न त्विति । तदेव प्रकटयति । अयुक्तिमदिति । न तत्र रथा इत्यादावित्यर्थः ॥ ९६१ ॥

अत्रायमित्यनेनात्र पूर्वपक्षनिराक्रिया ॥

न्यायेनोक्तेन पूर्वेण वक्ष्यमाणेन च ध्रुवम् ॥ ९६२ ॥

श्रुतेर्बहिरेव परिहृत्यात्रेत्यादिवाक्यमवतार्य तात्पर्यमाह । अत्रेति । समनन्तरश्रुतौ प्राप्तस्य पूर्वपक्षस्यानेन वाक्येनोक्तवक्ष्यमाणन्यायानुसारिणा ध्रुवं निराक्रियेति योजना ॥ ९६२ ॥

न जाग्रदेशगः स्वप्नो जाग्रत्सामग्र्यभावतः ॥

अध्यात्माद्यर्थविरहे यतः स्वप्नान्प्रपश्यति ॥ ९६३ ॥

उक्तवक्ष्यमाणन्यायं संक्षिप्य स्मारयति । नेत्यादिना । तत्र हेतुं साधयति । अध्यात्मादीति ॥ ९६३ ॥

स्वयंज्योतिष्प्रस्योक्तं स्वप्ने चाकारकात्मता ॥

मृत्युरूपात्ययश्चैवं प्रतीचः पूर्ववाक्यतः ॥ ९६४ ॥

अत ऊर्ध्वमित्याद्यवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति । स्वयमिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्न तत्र रथा अतिक्रामति मृत्यो रूपाणीत्यादिवाक्यादित्यर्थः ॥ ९६४ ॥

कामादयः स्वभावोऽस्य मृत्यवोऽथ न वा भवेत् ॥

इत्याशङ्क्य नृपो दोषं याज्ञवल्क्यमपृच्छत् ॥ ९६५ ॥

१५५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

उत्तरवाक्यमादत्ते । कामादय इति । मृत्यो रूपाण्यतिक्रामतीत्युक्तत्वात्कामकर्मा-
दिमृत्युरात्मनः स्वभावो न वेत्याशङ्क्याऽऽद्ये मोक्षयोगं मन्वानो राजाऽद्वितीयनिश्च-
यार्थमत इत्यादिना मुनिमपृच्छदित्यर्थः ॥ ९६५ ॥

पृष्ठं वस्तु मुनिर्णीतं मयेतिप्रकृतोक्तिः ॥

निविष्टत्सुं नृपो विप्रं भूयोऽपृच्छद्विमुक्तये ॥ ९६६ ॥

कतम आत्मेति प्रष्टारं राजानं प्रति निर्णेतुं प्रवृत्तो मुनिर्न तं विना निवर्तते तत्कथं
राज्ञा सभामध्ये नियुज्यते तत्राऽऽह । पृष्ठमिति । यद्धि राज्ञा पृष्ठमात्मवस्तु तद्यथाव-
देव योऽयमित्यादिवचनवशान्निर्धारितमिति बुद्ध्या प्रत्युक्तितो निवृत्त्युन्मुखं मुनिमुपलभ्य
पुनरपि मोक्षार्थं राजा पृष्ठवानित्यर्थः ॥ ९६६ ॥

स्वयंज्योतिष्प्रमुदितं मुक्तेरङ्गममन्यत ॥ ९६७ ॥

न चाङ्गनिर्णयोक्त्यैव निर्णयं मन्यतेऽङ्गिनः ॥

यतोऽतो मोक्षमुद्दिश्य याज्ञवल्क्यमपृच्छत ॥ ९६८ ॥

बुद्ध्याद्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्प्रोक्तेरेव मुक्तिसिद्धेस्तदर्थो न प्रश्नो युक्ति-
मानित्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमिति । तर्हि मोक्षाङ्गस्वयंज्योतिष्प्रनिर्णयादेवाङ्गिमोक्षनि-
र्णयसिद्धेरलं तदर्थप्रश्नेनेत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । अङ्गिनि हि दर्शादौ निर्णीते
ग्राहकग्रहणसामर्थ्यादैदमर्थ्येनाङ्गानि निर्णयन्ते श्रुत्यादीनि तु द्वारार्पकाणि न त्वङ्गनि-
र्णयादेवाङ्गिनिर्णयो न्यायाभावादिति भावः ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥

आसङ्गप्रविवेकार्थं स वा इत्यादि भण्यते ॥

कामादिप्रविवेके हि मोक्षयोग्यत्वमात्मनः ॥ ९६९ ॥

प्रश्नतात्पर्यमुक्त्वा प्रत्युक्तातात्पर्यमाह । आसङ्गेति । किमिति तत्प्रविवेको मोक्ष
एवापेक्षितो व्याख्यायतामित्याशङ्क्याऽऽह । कामादीति । अतस्तत्प्रविवेको युक्त
इति शेषः ॥ ९६९ ॥

कामाद्यात्मगुणश्चेत्स्यादनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥

। न हि गुण्यविनाशेन तद्गुणस्य निराकृतिः ॥ ९७० ॥

उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फुटयति । कामेति । कथमेतावता मोक्षासिद्धिरात्मगुण-
स्यापि तस्य निरासेन तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । सत्यात्मनि तदीयवास्तव-
गुणस्य सर्वात्मना ध्वंसानुपपत्तेः सहाऽऽत्मना ध्वंसे च फल्यभावादमुक्तिरित्यर्थः ॥ ९७० ॥

रूपाण्येवायमात्माऽत्र मृत्योः स्वमेऽतिवर्तते ॥

न तु मृत्युं यतः स्वमे मोदन्नासादि दृश्यते ॥ ९७१ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५५३

कामादेरात्मस्वभावत्वाभावेऽपि तत्प्रविवेकार्थं नोत्तरं वाक्यमतिक्रामति मृत्यो रूपा-
णीत्यत्रैव सिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । रूपाणीति ॥ ९७१ ॥

मोदत्रासादिको मृत्युः स्वभावो न यथाऽऽत्मनः ॥

तथाऽत ऊर्ध्वं प्रब्रूहि भगवन्मे विमुक्तये ॥ ९७२ ॥

प्रश्नप्रतिवचनयोस्तात्पर्यमुक्त्वा प्रश्नं योजयति । मोदेति । अतः स्वयंज्योतिष्क-
निर्णयादिति यावत् ॥ ९७२ ॥

सहस्रदानं तूक्तस्य स्वयंज्योतिष्टवस्तुनः ॥

निर्णयाघाटविज्ञप्त्यै नाशेषप्रश्ननिर्णयात् ॥ ९७३ ॥

प्रश्नशेषोऽवशिष्टश्चेत्कथं सहस्रदानं तत्राऽऽह । सहस्रेति । निर्णयाघाटो निर्दि-
ष्टेऽर्थे स्वीयनिर्णयस्य दृढता तज्ज्ञापनायेति यावत् । प्रश्नशेषाभावादेव सहस्रदानं किं
न स्यादित्याशङ्क्य पुनःप्रश्नदर्शनाच्चैवमित्याह । नाशेषेति ॥ ९७३ ॥

स्वयंज्योतिः स वा एष यः पुरा प्रतिपादितः ॥

स्वप्नभूमावसङ्गोऽसौ संप्रसादे प्रसीदति ॥ ९७४ ॥

प्रश्नाक्षराणि व्याख्याय प्रतिवचनं व्याचिकीर्षुः स एष एतस्मिन्संप्रसाद इतिपदाना-
मपेक्षितं पूरयन्नर्थमाह । स्वयंज्योतिरिति । योऽसौ पुरा स्वयंज्योतिरात्मा प्रतिपा-
दितः स एवैष स्वप्नावस्थायामसङ्गो भूत्वा संप्रसादावस्थायां प्रसन्नो भवतीति योजना ।
संप्रसादपदेन सुषुप्तिरुक्ता ॥ ९७४ ॥

अपां कतकसंपर्काद्यथाऽत्यन्तप्रसन्नता ॥

अपास्ताशेषसंसारभावनस्यैवमात्मनः ॥ ९७५ ॥

स्वास्थ्यं प्रसन्नतैतस्मिन्सुषुप्ते भवतीत्यतः ॥

संप्रसादमिमं प्राहुः सुषुप्तं तद्विदो जनाः ॥ ९७६ ॥

तत्र निमित्तं दृष्टान्तेनाऽऽह । अपामिति । उक्तं हि संप्रसाद इति सुषुप्तस्थानमु-
च्यते सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनादिति ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥

मात्रादानं यदकरोदात्मा स्वप्नरिरंसया ॥

तत्क्षये स निरासङ्गः स्वात्मन्येव प्रसीदति ॥ ९७७ ॥

इतश्च संप्रसादपदस्य सुषुप्तिविषयतेत्याह । मात्रेति । जाग्रद्वासानां मात्रास्तासामादानं
यदात्मा स्वप्नभोगार्थं कृतवांस्तस्य स्वप्नहेतुमात्रादानस्य निवृत्तौ स पुनरात्मा कामादि-
रहिते स्वात्मन्येव प्रसन्नो भवतीति योजनीयम् ॥ ९७७ ॥

जाग्रद्व्यपेक्षया स्वप्ने किञ्चिच्छेषः प्रसीदति ॥

तस्याप्यस्तमयात्प्राप्ते समिति स्याद्विशेषणम् ॥ ९७८ ॥

१५५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

प्रसादपदेनैव सुषुप्तिलभे किमिति समितिविशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । जाग्रदिति । शेषः संस्कारस्तस्यापि लये सुषुप्तौ सर्वात्मना प्रसीदति तेनोपसर्गोऽर्थवानित्यर्थः ॥९७८॥

केवलाज्ञानमात्राधिरिह प्रत्यङ् व्यवस्थितः ॥

कारणात्मा यतस्तस्माज्जाग्रत्स्वप्नाख्यकार्यकृत् ॥ ९७९ ॥

संप्रसादशब्दार्थमुक्त्वा तदभिमानिनं प्राज्ञं दर्शयति । केवलेति । स्थूलकार्यासाहित्यं कैवल्यम् । वासनाराहित्यं मात्रार्थः । इहेति संप्रसादोक्तिः । कारणात्मत्वं साधयति । तस्मादिति । स्वोपाधिभूतादज्ञानादिति यावत् । उक्तं च—७. अ. २१/२५ 'सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः' इति ॥ ९७९ ॥

कथं केन क्रमेणात्र प्रत्यगात्मा प्रसीदति ॥

इत्येतदधुनाऽऽचष्टे रत्वेत्यादिगिरा श्रुतिः ॥ ९८० ॥

स वा इत्यादि व्याख्यायानन्तरं वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । कथमिति । कथं संप्रसन्न इति भाष्यस्थं पदमनूय तदर्थोक्तिः केनेति । अत्रेति सुषुप्तिरुक्ता ॥ ९८० ॥

स्वप्नभूमावयं रत्वा क्रीडां कृत्वाऽऽत्ममायया ॥

चरित्वा च विहृत्याऽऽत्मा वासनामात्रसाधनः ॥ ९८१ ॥

जाग्रत्स्वप्नक्रमेण स्वापे प्रसन्नत्वमात्मनो वक्तुमुत्तरं वाक्यमिति तात्पर्यमुक्त्वा पदार्थान्वयाचष्टे । स्वप्नेति । वासनामात्रसाधनः सन्नोत्मा मायया स्वप्नभूमौ रत्वा चरित्वा प्राज्ञे प्रसीदतीत्युत्तरेण संबन्धः । स्वप्नस्य स्मृतित्वं परिहरति । आत्ममाययेति । क्रीडा स्त्रीपुत्रादिसापेक्षा मनोवाक्कायचेष्टा विहरणमितस्ततो गमनमिति भेदः ॥ ९८१ ॥

दृष्ट्वैवेत्येवशब्देन कारकत्वं निवार्यते ॥

पुण्यपापफलं चेह पुण्यपापगिरोच्यते ॥ ९८२ ॥

दृष्ट्वेत्यादेरर्थमाह । दृष्ट्वेति ॥ ९८२ ॥

अस्य जाग्रदवस्थायामिन्द्रियार्थादिसंभवात् ॥

क्रिया निर्वर्त्यते सा च सुखादिफलंदाऽऽत्मनः ॥ ९८३ ॥

कथं कारकत्वनिवारणं स्वप्नेऽपि जाग्रद्वत्क्रियानिर्वृत्तेरित्याशङ्क्य दृष्टान्तं विघटयति । अस्मेति ॥ ९८३ ॥

स्वप्ने तु कारकाभावान्न क्रियासिद्धिरात्मनः ॥

चिदाभं वासनामात्रं प्रथतेऽतोऽविकारिणः ॥ ९८४ ॥

दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह । स्वप्ने त्विति । कथं तर्हि तत्र क्रियाप्रतीतिस्तत्राऽऽह । चिदाभमिति । कारकाभावोऽतःशब्दार्थः । अविकारिण इति छेदः ॥ ९८४ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५५५

यतोऽत्र न क्रिया तस्मादवदध्रे श्रुतिः स्वयम् ॥

दृष्ट्वैवाऽऽत्मा न कृत्वेति प्रत्यङ् तस्मान्न कारकः ॥ ९८५ ॥

एवकारार्थमुपसंहरति । यत इति । स्वप्नः सप्तम्यर्थः । दृष्ट्वैवाऽऽद्रवतीति संबन्धः ।
करणाभावफलं कौटस्थ्यमाह । प्रत्यङ्ङिति ॥ ९८५ ॥

पुण्यपापफलं चेह पुण्यपापाभिधं मतम् ॥

कार्यं कारणवत्तस्मादुपचारात्समीरितम् ॥ ९८६ ॥

पुण्यपापफलं चेत्तत्रोक्तमनूद्योपपत्तिमाह । पुण्येति । सर्वमपि कार्यं कारणव्याप्तं
यस्मादृष्टं तस्मात्कारणवाचिपुण्यपापशब्दाभ्यां तत्फलमुपचारादुक्तं गोभिः श्रीणीतेति-
वदित्यर्थः ॥ ९८६ ॥

स्वप्नकर्मव्युपरमे ततः प्राप्ते स्वयंप्रभः ॥

प्रसीदति परो देवः प्रतीच्येव परे पदे ॥ ९८७ ॥

रत्वेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । स्वप्नेति । परो देव इति विशेषणं विज्ञानात्मा पर-
स्मादन्यो नेति ज्ञापनार्थं सुषुप्त्यवस्थायां परेणाऽऽत्मनाऽऽत्मनोऽवस्थानमस्तीति वक्तुं
प्रतीच्येवेत्यादिपदम् ॥ ९८७ ॥

पुराऽप्यसकृदात्माऽयं स्थानात्स्थानान्तरं गतः ॥

यतोऽतः पुनरित्येवं संप्रसादासितोऽभिधा ॥ ९८८ ॥

पुरःशब्दार्थमाह । पुराऽपीति । यतः संप्रसादासितः स्थानादयमात्मा स्वप्नाख्यं
स्थानान्तरमनेकवारं पुरा गतवानतः पुनरित्येवमभिधा प्रयुक्तेति योजना ॥ ९८८ ॥

आनुलोम्यं सुषुप्ताप्तिरेवमुक्तेन वर्त्मना ॥

तद्व्युत्थानं प्रातिलोम्यं स्वप्नादिस्थानसंचरः ॥ ९८९ ॥

प्रतिशब्दार्थं वक्तुं भूमिकां करोति । आनुलोम्यमिति । एवमित्यस्यैव व्याख्यो-
क्तेनेति । जाग्रतः स्वप्नं गच्छति ततः सुषुप्तमित्युक्तक्रमेणेत्यर्थः । प्रतिशब्दार्थमाह ।
तदिति । तस्मात्प्रकृताद्वैपरीत्येनोत्थानं प्रातिलोम्यं तदौत्सर्गिकं प्रतिशब्दवाच्यमि-
त्यर्थः । न्यायशब्दार्थमाह । स्वप्नादीति ॥ ९८९ ॥

प्रातिलोम्यार्थ एवातः प्रतिशब्दोऽयमिष्यते ॥

विपरीताऽऽगतिः स्वप्ने प्रतिस्थानं तथैत्यजः ॥ ९९० ॥

प्रतिरूपो बभूवेतिवत्प्रतिशब्दस्याऽऽनुलोम्यार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह । प्रातिलोम्येति ।
अतःशब्देनोक्तं हेतुमाह । विपरीतेति । स्वापाद्विपरीता हि स्वप्नजागरितयोरगतिर-
तोऽत्र प्रतिशब्दो नाऽऽनुलोम्यार्थ इत्यर्थः । प्रतियोन्याद्रवतीत्यस्यार्थं संक्षिपति । प्रति-
स्थानमिति । यथा संप्रसादं गच्छति तथा स्वप्नादिभोगस्थानं प्रत्येव भोगार्थमायाति
परः पुमानिति यावत् ॥ ९९० ॥

१५५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यथार्थे प्रतिशब्दोऽयं निश्चयार्थे निरित्ययम् ॥

अयनं गमनं च स्यादायो धातोरिणो घञि ॥ ९९१ ॥

प्रतिन्यायमित्यस्यावयवशोऽर्थमाह । यथार्थ इति । यथाऽऽनुलोम्येन सुप्ताप्ति-
स्तथा प्रातिलोम्येनाऽऽगमने विवक्षिते सतीति यावत् । आयशब्दं व्याकरोति । अयन-
मिति । तन्निष्पत्तिं सूचयति । धातोरिति । इणो धातोर्गत्यर्थात्परतो भावेऽर्थे घञि
विहिते घकारञकारयोरित्संज्ञायां लोपे सत्यकारे चावशिष्टे पूर्ववृद्धावायशब्दानिष्पत्ति-
रित्यर्थः ॥ ९९१ ॥

श्रोत्रादिकरणान्यत्र मात्रादानस्य कारणम् ॥

योनिशब्दाभिलष्यं स्याज्जाग्रद्देहसमाश्रयम् ॥ ९९२ ॥

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वेत्युपक्रम्य प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति माध्यं-
दिनास्तदनुसारेण योनिशब्दार्थमाह । श्रोत्रादीति । जाग्रद्देहस्थं करणजातं रूपाद्यर्थ-
धीवासनास्वीकारकारणभूतं योनिशब्दितमित्यर्थः । अत्रेति जाग्रतो वाक्यस्य वा ग्रहः
॥ ९९२ ॥

मात्रादानस्य या यस्य योनिरासीत्पुराऽऽत्मनः ॥

तामेवायं पुनर्योनिं स्वप्न आत्मा प्रपद्यते ॥ ९९३ ॥

योनिशब्दार्थमनूद्य प्रतिशब्दस्याऽऽद्रवतिशब्दस्य चार्थमाह । मात्रेति । यस्याऽऽ-
त्मनो रूपादिभोगवासनास्वीकारस्य या योनिश्चक्षुरादिलक्षणा जाग्रदवस्थायां स्थिता
तामेव स्वाश्रयां योनिं स्वप्नस्थः सोऽयं पुरुषस्तत्कर्मक्षये जाग्रद्धेतुद्भवे च पुनः
प्रतिपद्यत इत्यर्थः । स्वप्नस्तद्गतः पुमान् ॥ ९९३ ॥

यथाऽऽदानं कृतं पूर्वं मात्राणां स्वप्नसर्जने ॥

स्वप्न आदाय ता मात्राः स्वप्नीं योनिं प्रपद्यते ॥ ९९४ ॥

प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैवेति काण्वपाठस्यार्थमाह । यथेति । पूर्वं जागरे स्वप्नसर्गे
प्रस्तुते मात्राणां वासनानां यथोपादानं कृतं तथैव ता मात्राः स्वीकृत्य स्वप्नस्थस्तत्कर्म-
क्षये ततः सुप्तिं गतः स्वप्नकर्मोद्भवे कारणात्मना स्थितवासनाभिव्यक्तेस्तन्निर्मितदेहं
तन्मयकरणायतनं स्वप्नयोनिशब्दितं भजतीत्यर्थः ॥ ९९४ ॥

प्रतिन्यायगिरा चास्य यथावत्सर्माभिधीयते ॥

प्रतियोनिरवेणैव यथास्थानमिहोच्यते ॥ ९९५ ॥

पाठद्वयानुसारेण प्रतिन्यायशब्दार्थमाह । प्रतीति । तस्यास्य सुप्तेः स्वप्नं गच्छतः
स्वप्नाद्वा जागरितमित्यर्थः । पाठद्वयानुसारिणं प्रतियोनिशब्दार्थमनुद्ववति । प्रतियोनीति ।
यथा पूर्वं स्वप्ने वासनामयं स्थानमस्याऽऽसीत्तथा सुप्तेः स्वप्नं गच्छन्नपि तादृशमेव स्थानं

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५५७

गच्छति । यथा पूर्वं जागरे मात्रादानकरणं करणायतनं शरीरमस्याभूत्तथा स्वप्नाज्जागरं गच्छन्नपि तथाविधं देहं गच्छतीत्यर्थः । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः ॥ ९९९ ॥

यस्माद्यस्मादुपादाय मात्राः स्वप्नं चकार सः ॥

तत्र तत्रैव ता धत्ते मात्राः स्वात्मांशुभिः सह ॥ ९९६ ॥

माध्यंदिनं पाठमनुसृत्य वाक्यार्थमुपसंहरति । यस्मादिति । जागरे यतो यतश्चक्षुरादिनिमित्तो रूपादिवासनाः स्वीकृत्याऽऽत्मा स्वप्नं कृतवांस्तत्र तत्रैव जाग्रदेहस्थे चक्षुरादौ ता रूपादिवासनाशक्तीश्चैतन्याभासैः सह स्वप्नाज्जागरं गच्छन्दधातीत्यर्थः ॥ ९९६ ॥

येनैव वर्त्मना यातः पुनस्तेनैव वर्त्मना ॥

याति मात्राः समादाय कर्मवायुसमीरितः ॥ ९९७ ॥

काण्वपाठे वाक्यार्थमुपसंहरति । येनेति । येनैव कामकर्मादिना मार्गेण जागरात्स्वप्नं तत्कर्मक्षये च स्वापं गतस्तेनैव स्वप्नकर्मोद्भवे तत्प्रेरितः सन्कारणस्था वासनाः स्वीकृत्य स्वापात्स्वप्नं यातीत्यर्थः । स्वप्नगतिवर्त्म कर्मादीत्येतत्प्रकटयितुं गन्तारं विशिनष्टि । कर्मेति ॥ ९९७ ॥

स आत्मा पुण्यपापोत्थं फलं नानाप्रभेदकम् ॥

तत्र स्वप्नविधौ तिष्ठन्पश्यतीह समीक्षते ॥ ९९८ ॥

स्वप्नायैवेत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय स यत्तत्रेत्यादेरर्थमाह । स आत्मेति । तत्रेत्यस्य व्याख्यानं स्वप्नविधाविति । तेनैवेहशब्दोऽपि संबध्यते ॥ ९९८ ॥

नैनं स्थानान्तरं प्राप्तं ग्रामाद्रामान्तरं यथा ॥

शुभाशुभं यदद्राक्षीच्चत्साक्षादनुगच्छति ॥ ९९९ ॥

अनन्वागतस्तेनेत्यादि व्याचष्टे । नैनमिति । यथैकस्मिन्ग्रामे कृतं शुभादि ग्रामान्तरस्थमपि कर्तारमनुगच्छति तथा स्वप्ने यत्कर्म दृष्टवान्न तज्जागरस्थमनुगन्तुमुत्सहते न हि स्वाप्नगुणदोषाभ्यां जाग्रद्दृष्टा साक्षादेव स्पृश्यत इत्यर्थः ॥ ९९९ ॥

शुभाशुभक्रियैवेह पश्यतीत्याभिधीयते ॥

न तु यद्वास्तवं वृत्तं पश्यतीत्यक्रियात्मनः ॥ १००० ॥

पश्यतीति ज्ञानकर्तृत्वोक्तेर्देवतादर्शनकृतमुकृतवदन्त्यजातिदृष्टिनिमित्तदुष्कृतवच्च स्वप्नेऽपि दृश्यमानशुभादिना द्रष्टुरन्वयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । शुभेति । या शुभादिक्रिया तत्फलं वा तत्साक्षित्वादेवास्मिन्वाक्ये पश्यतीत्यात्मोच्यते तत्र साक्ष्यस्थगुणदोषौ साक्षिणि भवत इत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह । न त्विति । यदात्मनो वास्तवं

१५५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

रूपं तत्पश्यतीति दृष्टिकर्तृत्वेन नोच्यते तस्य कूटस्थस्वभावस्य तदयोगादित्यर्थः ॥

॥ १००० ॥

तेनानन्वागत इतिप्रतिज्ञातार्थसिद्धये ॥

असङ्गो हीति हेतुक्तिः प्रतिज्ञार्थोऽथवा भवेत् ॥ १००१ ॥

अनन्वागतवाक्यं प्रतिज्ञा तस्य हेतुरसङ्गवाक्यमिति विभागमाह । तेनेति । असङ्गवाक्यं प्रतिज्ञेति प्रकारान्तरमाह । प्रतिज्ञार्थ इति ॥ १००१ ॥

यदैवं पूर्वमेव स्यात्तदा हेतुवचः स्फुटम् ॥

तेनानन्वागत इति प्राकृतेनैव कर्मणा ॥ १००२ ॥

तस्मिन्पक्षेऽनन्वागतवाक्यस्य हेतुत्वमाह । यदेति । प्रागिति जाग्रदपेक्षया पूर्वकालीनः स्वप्नो गृह्यते । तेन कर्मणाऽनन्वागत इति पूर्वमेव वाक्यं हेतुवच इति संबन्धः ॥ १००२ ॥

सासङ्गत्वं समाशङ्क्य प्रवृत्तैषा यतः श्रुतिः ॥

अनन्वागत इत्यस्य हेतुत्वं हिगिरोच्यते ॥ १००३ ॥

अस्य पक्षस्य गमकमाह । सासङ्गत्वमिति । कामादिसङ्गत्वमात्मनः शङ्कित्वा स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद इत्याद्या श्रुतिर्यस्मात्प्रवृत्ता तस्मादसङ्ग इति प्रतिज्ञा युक्त्यर्थः । असङ्गवाक्यस्य हिशब्दाद्धेतुत्वे गम्यमाने कथं प्रतिज्ञात्वं तत्राऽऽह । अनन्वागत इति । यतः स्वाप्नेन शुभादिना जागरादिगतो न स्पृश्यतेऽतोऽसङ्गोऽवस्थान्नयेऽपीत्यनन्वागतत्वस्यासङ्गत्वे हेतुत्वं हिशब्देन द्योत्यत इत्यर्थः ॥ १००३ ॥

न कर्म कुरुते स्वप्ने कारकाणामसंभवात् ॥

फलमात्रमयं तत्र भुङ्क्ते स्वाभासवर्त्मना ॥ १००४ ॥

वाक्ययोर्विभागमुक्त्वाऽनन्वागतवाक्यार्थं प्रपञ्चयति । न कर्मेति । किं तर्हि तत्र द्रष्टा करोति तत्राऽऽह । फलेति । भोगे चिदाभासस्य बुद्धिगतस्य द्वारत्वं दर्शयति । स्वाभासेति ॥ १००४ ॥

न हि निष्पद्यते स्वप्ने क्रिया जागरिते यथा ॥

कर्त्रादिकारकस्थाने नातोऽन्वेत्यक्रियात्मनः ॥ १००५ ॥

स्वप्ने क्रियाभावं वैधर्म्यदृष्टान्तेनानुवदति । न हीति । तत्र तदभावे हेतुमाह । कर्त्रादीति । कर्त्रादीनां कारकाणां स्थानं जागरितं तत्रस्थमात्मानं स्वाप्नी क्रिया नान्वेत्यतस्तस्य कूटस्थस्य नास्ति तत्र क्रियेत्यर्थः ॥ १००५ ॥

यदि स्थानान्तरं प्राप्तमन्वियात्स्वप्नजा क्रिया ॥

शास्त्रारम्भो वृथैव स्यात्स्वप्ने को नापराध्यति ॥ १००६ ॥

विपक्षमनुभाष्य दूषयति । यदीति । तद्वैयर्थ्यं हेतुमाह । स्वप्न इति । सर्वापराधवि-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५५९

धुरो हि शास्त्रेऽधिक्रियते स्वप्ने च ब्रह्मवधादिबहुविधापराधसंभवात्तस्य जागरानुगामित्वे
शास्त्राधिकार्यभावात्तदनारम्भ इति भावः ॥ १००६ ॥

अपेतसाधनस्यापि पश्यतः स्वप्नविभ्रमम् ॥

विभर्ति वासनैवास्य क्रियाकारकरूपताम् ॥ १००७ ॥

स्वप्ने चेदात्मा न करोति कथं तस्य कर्तृत्वादिधीस्तत्राऽऽह । अपेतेति ॥ १००७ ॥

फलसंभोगमात्रं च यस्मात्स्वप्ने समीक्ष्यते ॥

फलान्तरारम्भविधिर्नातः स्यादक्रियात्मनः ॥ १००८ ॥

कर्तृत्वादिदृष्टेस्तत्र वासनामात्रत्वे फलितमाह । फलेति । प्रतीत्यतिरिक्तं स्वप्ने
सुखादि निष्क्रियस्थाऽऽत्मनो न सिध्यतीत्यर्थः ॥ १००८ ॥

न करोति यतः स्वप्ने क्रियामिव समीक्षते ॥

प्रक्रियाफलसंयोगो नातो बोधेऽस्य वीक्ष्यते ॥ १००९ ॥

क्रियाकारकदृष्टिवत्फलदृष्टिरतिस्पष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । न करोतीति । स्वप्ने वस्तुतः
क्रियाऽस्ति चेज्जागरेऽपि तत्फलयोगो दृश्येत न च दृश्यते तत्रास्ति वस्तुतस्तत्र क्रिये-
त्यर्थः ॥ १००९ ॥

तृप्तः स्वप्नेऽथ संबुद्धः क्षुत्परीतः प्रबुध्यते ॥ १०१० ॥

यस्मादनृतमेवेदं यत्किंचिदिह वीक्ष्यते ॥

प्रत्यङ्गकारकस्तस्माल्लिप्यते न क्रियाफलैः ॥ १०११ ॥

स्वाप्नं क्रियादि मिथ्येत्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह । तृप्त इति । सुप्तस्य प्रबोधकार्यकारण-
संपत्तिरथशब्दार्थः । प्रकृतः स्वप्नः सप्तम्यर्थः । तन्मिथ्यात्वे फलितमुपसंहरति । प्रत्य-
ङ्गिति ॥ १०१० ॥ १०११ ॥

स्वप्नस्कन्ननिमित्तं तु प्रायश्चित्तं यदुच्यते ॥

सत्येन्द्रियविकारत्वात्तच्चापि न निराश्रयम् ॥ १०१२ ॥

ननु प्रत्यङ्गात्मा स्वाप्नक्रियाद्यस्पृष्टश्चेत्कथं स्वप्ने रेतस्खलननिमित्तं प्रायश्चित्तमु-
च्यते—

“स्वप्ने चेन्द्रियदौर्बल्यात्स्त्रियं दृष्ट्वा क्षरेद्यदि ।

प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं प्राणायामास्तु षोडश” ॥

इति तत्राऽऽह । स्वप्नेति । सत्येन्द्रियधाराद्रेतसो निर्गतत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्त-
विधानं न निरालम्बनमित्यर्थः ॥ १०१२ ॥

स्वप्नस्कन्नं यथा स्वप्ने तथा बोधेऽपि वीक्ष्यते ॥

आत्मचैतन्यवत्तस्मात्प्रायश्चित्तं तदुद्भवम् ॥ १०१३ ॥

१५६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

इतश्च तद्विधानं युक्तमित्याह । स्वप्नस्कन्धमिति । तदुद्भवं स्वप्नकालीनं रेतः स्कन्धं जागरितेऽपि प्रतिपन्नं निमित्तीकृत्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १०१३ ॥

एका तावदियं व्याख्या यथोक्तैषोपवर्णिता ॥

व्याचक्षतेऽन्यथा चेदं वाक्यमेतद्यथोदितम् ॥ १०१४ ॥

अनन्वागतादिवाक्यस्य स्वव्याख्यामुपसंहरति । एकेति । इयं तावदनन्वागतवाक्य-
स्यैका व्याख्या यथाचैषा भाष्ये संक्षिप्योक्ता तथाऽस्माभिर्विपश्चितेत्यर्थः । भर्तृप्रपञ्च-
व्याख्यामवतारयति । व्याचक्षत इति । आदेयत्वं तस्याः सूचयति । एतदिति ।
अस्मदुक्तं व्याख्यानमनुसृत्यैतद्व्याख्यानं तेनाऽऽदेयमित्यर्थः ॥ १०१४ ॥

अनन्वागतवाक्येन विवेकः कर्मणः कृतः ॥

असङ्गवचसा त्वस्य कामनिर्मोक उच्यते ॥ १०१५ ॥

तत्रानन्वागतवाक्यस्य तदिष्टं तात्पर्यमाह । अनन्वागतेति । असङ्गवाक्यतात्पर्य-
माह । असङ्गेति ॥ १०१५ ॥

ननु नैव क्रिया साक्षाद्दानवृद्धी प्रतीष्यते ॥

अपि जागरितस्थाने कामो हेतुर्यतस्तयोः ॥ १०१६ ॥

कामस्य कर्मणां च विवेकार्थं वाक्यद्वयमित्युक्त्वाऽसङ्गवाक्यनिरस्यां शङ्कामाह ।
नन्विति । जागरितेऽपि कर्मणो भाविफलहेतोरवयवोपचयापचयौ प्रति नाव्यवधानेन
क्रियाहेतुः कामस्य तद्धेतुत्वादतः स्वप्नेऽपि कामस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादात्मा नासङ्गो भवि-
तुमलमित्यर्थः । यथाऽऽहुः—जागरितदेशेऽप्युपचयापचये न क्रियैव हेतुः किं तर्हि
कामो हेतुरिति ॥ १०१६ ॥

अकामस्य क्रिया यस्मान्निष्फलैव समीक्ष्यते ॥

स यथाकाम इत्यादि तथा चोर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥

इत्यस्य परिहारार्थमसङ्गो हीति भण्यते ॥ १०१७ ॥

अकामस्यापि प्रवृत्तिदृष्टेस्तस्य तन्मूलत्वमनियतमित्याशङ्क्याऽऽह अकामस्येति ।
तस्मात्फलवती क्रिया कामनिमित्तेति शेषः । कर्मोपचये कामो मूलं न क्रियामात्रमि-
त्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति । स यथेति । स चास्योपचयमूलमनुच्छिन्नः कामः स्वप्ने
तस्माद्भवितव्यमुपचयेन स्वप्नेऽपीत्युक्तेरात्मनः कामसंबन्धो वास्तव इति पूर्वपक्षे परि-
हारत्वेनासङ्गवाक्यमादत्ते । इत्यस्येति ॥ १०१७ ॥

यमासङ्गमिह स्वप्ने कामं त्वमनुपश्यसि ॥

स्वपतो न भवेत्काम इत्येतदभिधीयते ॥ १०१८ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५६१

असङ्गो हीति वाक्येन तद्वतोऽसंभवादिह ॥

† ग्रस्तमत्र मनः कामि वासनामात्रशेषतः ॥ १०१२ ॥

कथमसङ्गत्वमित्युक्ते वाक्यतात्पर्यमाह । यमिति । उक्तं हि यं काममासङ्गमुप-
चयमूलं वृत्तिरूपं पश्यसि तेन विमुक्तश्चायमस्मिन्काल इति । स्वप्ने कामाभावे हेतु-
माह । तद्वत् इति । कामाधारस्य मनसः स्वप्ने सत्त्वाभावान्न तत्र कामसत्तेत्यर्थः ।
स्वप्ने बाह्येन्द्रियोपरमेऽपि मनसोऽनुपरमात्कथं कामाधिकरणं मनस्तत्र नास्ति
तत्राऽऽह । ग्रस्तमिति । कारणेनेति शेषः । मनसोऽभावे सुषुप्तवत्कथं स्वप्नधीस्त-
त्राऽऽह । वासनेति ॥ १०१८ ॥ १०१९ ॥

यतोऽतोऽसङ्ग एवायं पुरुषः स्वप्नभूमिगः ॥

बहिः कुलायादित्युक्तं पाप्मनो विजहाति च ॥ १०२० ॥

तत्र मनोसत्त्वे फलितमाह । यत इति । कामस्य वासनात्मनः स्वप्नेऽपि संभवात्क-
थमसङ्गत्वं तत्राऽऽह । बहिरिति ॥ १०२० ॥

देहाश्रयादृते कामाः सन्ति नान्यत्र कुत्रचित् ॥

स्वप्नप्रपञ्चः सर्वोऽपि वासनामात्रमेव तु ॥ १०२१ ॥

स्वप्नावस्थस्याऽऽत्मनो देहकर्मभ्यामसंबन्धेऽपि कथं कामासंबन्धस्तत्राऽऽह ।
देहेति । यथाऽऽहुः शरीरसंबन्धिनश्च कामा मृत्यो रूपाणि , प्रविभक्तश्चायं शरीरेण
भवतीति । इतश्च स्वप्ने कामो नेति वक्तुं तन्मिथ्यात्वं प्रतिजानीते । स्वप्नेनेति ॥ १०२१ ॥

व्याचक्षाणो यतः स्वप्नं ज्ञानमात्रं प्रभाषते ॥ १०२२ ॥

जाने पुत्रायुतं जातं जाने पितरमागतम् ॥

तथाचेवगिरा युक्तान्स्वप्नान्व्याचक्षते जनाः ॥ १०२३ ॥

वासनामात्रत्वे हेतुमाह । व्याचक्षाण इति । तत्प्रकारमभिनयति । जान इति ।
स्वप्नस्य प्रतिभासमात्रत्वाद्योग्यविषयाद्यभावान्मिथ्यात्वमुक्त्वा तत्रैव प्रसिद्धिं प्रमाण-
यति । तथाचेति । हस्तिनोऽद्य घटीकृता धावन्तीव दृष्टा मयेत्येवमिवशब्दसंयुक्तान्पा-
श्वस्थेभ्यः स्वप्नानुत्थिता व्याकुर्वन्ति तत्सिद्धं तन्मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ १०२२ ॥
॥ १०२३ ॥

रथादेरसतो यद्वत्स्वप्ने निर्माणमीक्ष्यते ॥

शरीरेन्द्रियकामादेरसतस्तद्वदेव तु ॥ १०२४ ॥

विमतं मिथ्या स्वप्ननिर्माणत्वात्तद्वतरथादिनिर्माणवदिति स्वप्नदेहादिनिर्माणस्य मिथ्या-
त्वमनुमिनोति । रथादेरिति । यथाऽऽहुः—यथैव रथादीनामसतां निर्माणं बाह्यानां
तथा शरीरेन्द्रियाणां चाऽऽन्तराणामिति ॥ १०२४ ॥

१५६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीध्याये-

रथेन्द्रियादिवत्तस्मात्कामोऽप्यत्र समीक्ष्यताम् ॥

स्वप्नेऽतोऽयं निरासङ्गः पुमानभ्युपगम्यताम् ॥ १०२५ ॥

तथाऽपि कथं स्वप्ने कामप्रविवेकस्तत्राऽऽह । रथेति । तस्मात्स्वप्ननिर्माणत्वाविज्ञे-
षादिति यावत् । समीक्ष्यतामवस्तु सन्निति शेषः । उक्तं हि यथैव सर्वस्यासतो विनि-
र्माणमसतो दर्शनमेवमासङ्गस्यापि शरीरेन्द्रियपक्षभूतस्यासतो दर्शनमिति । कामस्या-
सत्त्वे फलितं निगमयति । अतोऽयमिति ॥ १०२५ ॥

कौटस्थ्यं यदि वा पुंसोऽसङ्गशब्देन भण्यते ॥

क्रियाश्लेषमृते यस्मान्नाध्यक्षफलसंगतिः ॥ १०२६ ॥

असङ्गपदस्यार्थान्तरमाह । कौटस्थ्यमिति । उक्तं च शुद्धोऽयं पुरुष इति । अस-
ङ्गपदस्य कौटस्थ्ये व्युत्पत्त्यभावात्कथमित्यमित्याशङ्क्याऽऽह । क्रियेति । क्रियायोगं
विना तत्साक्षिणो न तत्फलयोगस्तस्मात्कौटस्थ्यासङ्गत्वयोरव्यभिचाराद्युक्तमसङ्गशब्देन
कौटस्थ्यं वक्तुमित्यर्थः ॥ १०२६ ॥

ननु कर्ता पुमानेष स हि कर्तेतिवाक्यतः ॥

नैवं स्वप्ने यतः पुंसः कर्तृत्वं भावनाकृतम् ॥ १०२७ ॥

कौटस्थ्यमाक्षिपति । नन्विति । स्वप्ने कर्तृत्वस्य वासनोत्पत्त्येनावस्तुत्वान्न कौट-
स्थ्यदौस्थ्यमित्याह । नैवमिति ॥ १०२७ ॥

कर्तृकार्यावभासित्वाज्जाग्रत्कालेऽपि चाऽऽत्मनः ॥

कर्तृत्वं न स्वतः स्वप्ने किमु वक्तव्यमिष्यते ॥ १०२८ ॥

स्वप्ने कर्तृत्वं मिथ्येत्येतत्कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । कर्त्रिति ॥ १०२८ ॥

अविद्यास्रोतसैवास्य क्रियाकारकताऽऽत्मनः ॥

तत्स्थचैतन्यबिम्बेन भुङ्क्तेऽसौ कर्मणः फलम् ॥ १०२९ ॥

अविद्यान्वयव्यतिरेकत्वाच्च तन्मिथ्येत्याह । अविद्येति । भोक्तृत्ववत्तत्सत्यत्वमाश-
ङ्क्याऽऽह । तत्स्थेति । तच्छब्देनाविद्या गृह्यते । न हि तदस्य क्रियाफलसाक्षित्वाति-
रिक्तं क्रियापेक्षमस्तीत्यर्थः ॥ १०२९ ॥

कर्त्रादिसाक्षिणोऽस्याभूत्कर्तृत्वं यत्पुराऽऽत्मनः ॥

स हि कर्तेति तस्यैव वचनं स्यात्पुनःश्रुतिः ॥ १०३० ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावश्चेत्कथं स हि कर्तेत्युक्तं तत्राऽऽह । कर्त्रादीति ।
पुरेति जागरोक्तिः । पुनःश्रुतिरनुवादमात्रं न स्वप्ने कर्तृत्वबोधकमित्यर्थः ॥ १०३० ॥

नन्वस्यैव तु तत्कर्म भावनापेक्षयाऽखिलम् ॥

प्रवर्तते कथं तस्य कर्तृत्वं विनिवार्यते ॥ १०३१ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५६३

वाक्यादात्मनो न वास्तवं कर्तृत्वं किंत्वर्थापत्तेरिति शङ्कते । नन्विति । सर्वमपि कर्म कामापेक्षयाऽऽत्मनः सुखादि दातुं प्रवर्तते न च फलमकर्तृस्थं मुक्तिं विना सिध्यति शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वादितिन्यायात्तस्मादात्मनः फलदानार्थं कर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वास्तवं कर्तृत्वं कल्पयतीत्यर्थः ॥ १०३१ ॥

कार्म प्रवर्ततां कर्म न च दोषोऽत्र कश्चन ॥

भावेनेयं यतः कर्मगुण एव सती सदा ॥

स्वसाक्षिणं भावयन्ती न त्वसावात्मनो गुणः ॥ १०३२ ॥

कल्पितकर्तृत्वेन कर्मप्रवृत्तिसिद्धेरर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिरिति मत्वा सिद्धान्तयति । काममिति । फलदानाय कर्मप्रवृत्तावप्यात्मनि कर्तृत्वदोषाभावे हेतुमाह । भावेनेति । एषा कर्मसहकारिणी यतस्तत्रैव सती सदा स्वसाक्षिणमात्मानं स्वेन संस्करोत्यतस्तत्र कल्पनया कर्तृत्वधीरित्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह । न त्विति । यथाऽऽहुः—भावना हि कर्मगुण एव सती पुरुषं भावयतीति ॥ १०३२ ॥

पुष्पगन्धः पुटस्थोऽपि पुष्पस्यैव यथा तथा ॥

बुद्ध्यादिकारकस्थस्य भावना कर्मणो गुणः ॥

आत्मनस्तूपचारात्स्यान्न तु साक्षाद्गुणो भवेत् ॥ १०३३ ॥

भावना चेदात्मानं भावयेत्कथं न तद्गुणस्तत्राऽऽह । पुष्पेति । उक्तं हि यथा पुष्प-गन्धः पुटं भावयति स पुष्पगुण एव न पुटगुण एवं भावना कर्मगुण एव नाऽऽत्मगुण इति । कथं तर्हि प्रतीचि तद्भानं तत्राऽऽह । आत्मन इति । यथाऽऽहुर्भावानुरञ्जिते विज्ञानात्मविज्ञाने कर्तृत्वोपचार इति ॥ १०३३ ॥

उत्पत्तौ भोगकाले च कर्माऽऽदायैव भावनाम् ॥

स्वात्मानं लभते यस्मात्तां विना तदनर्थकम् ॥ १०३४ ॥

मा भूदात्मनो भावना गुणस्तथाऽपि न मा कर्मगुणस्तस्यागुणत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । उत्पत्ताविति । उक्तं च तामेवानुरञ्जनां कर्तृत्वेनाङ्गी कुरुते कर्मोत्पत्तिभोगकालयो-रिति । कर्मणः स्वोत्पत्तौ फलदाने चोपकरणत्वाद्भावनायास्तत्तन्त्रतोक्तिर्न रूपादिवदा-श्रयत्वात्तदाश्रयस्त्वन्तःकरणमेवेति भावः ॥ १०३४ ॥

कर्मणोऽपि तथाऽत्यन्तं प्रयोगैकसमाश्रयात् ॥ १०३५ ॥

बुद्ध्याद्यर्थाभिसंबन्धपक्षतैवावसीयते ॥

न त्वात्मगुणता तस्य कर्मणः स्यात्कदाचन ॥ १०३६ ॥

भवतु भावना कर्मगुणस्तत्त्वात्मगुणो भविष्यति नेत्याह । कर्मणोऽपीति । भावना-वपुष्पपाषाणदृष्ट्यापि नियमेन क्रियापेक्षत्वाद्बुद्ध्यादिकारकस्थतैव नाऽऽत्मस्थतेत्यर्थः ।

१५६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तदुक्तं कर्मणोऽप्यत्यन्तं प्रयोगाश्रितत्वाद्बुद्ध्यादिसंनिकर्षपक्षैव न कदाचनाऽऽत्मगु-
णतेति ॥ १०३५ ॥ १०३६ ॥

प्रयोगापेक्षमेवाऽऽस्ते कर्म बुद्ध्यादिसंक्षये ॥ १०३७ ॥

स्वात्मनः प्रतिलाभाय न त्वात्मानमपेक्षते ॥

सभावनमतः कर्म प्रतीचः प्रविविच्यते ॥ १०३८ ॥

मैरणकाले बुद्ध्यादिलयात्कर्मणस्तात्स्थानुपपत्तेरक्षीणं पारलौकिकं कर्माऽऽत्मस्थमे-
वेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रयोगेति । बुद्ध्यादिकारकजातमतिसूक्ष्मं प्रयोगशब्दार्थः । उक्तं
हि बुद्ध्यादिक्षयेऽपि कर्म प्रयोगापेक्षमेवाऽऽस्ते स्वात्मलाभाय नाऽऽत्मानमपेक्षत इति ।
बुद्ध्यादेः स्थूलरूपक्षयेऽपि मरणाद्यवस्थायां सूक्ष्मरूपाश्रितमेव कर्म नाऽऽत्माश्रितमि-
त्यर्थः । भावनाकर्मणोरात्मगुणत्वाभावे फलितमाह । सभावनमिति ॥ १०३७ ॥
॥ १०३८ ॥

तस्मात्कर्मगुणस्यैव कर्मस्थस्यैव सर्वदा ॥

साक्ष्यात्मा भावनारूपकामस्य स्वप्नसंज्ञानि ॥ १०३९ ॥

कामादिप्रविवेकफलमुपसंहरति । तस्मादिति । कर्मगुणस्य कर्मोपकरणभूतस्येति
यावत् । कर्मस्थस्यान्तःकरणाश्रितस्येत्यर्थः । तदाहुस्तस्मादयमेतस्मिन्स्वप्ने कर्मगुणस्यै-
वाऽऽसङ्गस्य कर्मस्थस्य द्रष्टा प्रविविक्त आत्मा निरासङ्ग इति ॥ १०३९ ॥

✓ आसङ्ग आत्मनश्चेत्स्यात्साक्षाच्चैतन्यवद्गुणः ॥

न पश्येदात्मवत्कामं कर्मस्थं स्वप्नबोधयोः ॥ १०४० ॥

किंच कामो नाऽऽत्मगुणस्तद्दृश्यत्वाद्वृषवदित्याह । आसङ्ग इति ॥ १०४० ॥

एवं चावस्थिते पक्षे श्रुत्याऽकारि समञ्जसम् ॥

प्रसिद्धवदुपादानमसङ्गो हीति सादरम् ॥ १०४१ ॥

आत्मनः सर्वकामनिर्मोके सिद्धवद्धेतूपादानमपि गमकमित्याह । एवं चेति ।
अभ्यासं तात्पर्यलिङ्गं द्योतयति । सादरमिति ॥ १०४१ ॥

न कर्मोपचयोऽतोऽत्र स्वप्ने जाग्रद्वदिष्यते ॥

सर्वासङ्गविनिर्मोकाद्वासनामात्रशेषतः ॥ १०४२ ॥

स्वप्ने कामाभावेऽपि कथं कर्माभावस्तत्राऽऽह । न कर्मेति । अतःशब्दार्थमे-
वाऽऽह । सर्वेति । उक्तं च यस्माच्चाऽऽसङ्गोऽतो न कर्मोपचयः स्वप्न इति । सुषु-
प्ताद्विशेषं दर्शयति । वासनेति ॥ १०४२ ॥

नायं कर्ममयो यस्मान्न च काममयः स्वतः ॥

प्रत्यगज्ञानतस्तस्मात्तन्मयत्वमिवेक्ष्यते ॥ १०४३ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५६५

आत्मनि स्वप्ने कामकर्माभावमुक्त्वा तद्वृष्टेर्गतिमाह । नायमिति । तन्मयत्वं प्राप्त
इवेति शेषः ॥ १०४३ ॥

नानासाधनसंबन्धात्कर्तृत्वं जगतीक्ष्यते ॥

अयं त्वसङ्गो येनातो न करोति न लिप्यते ॥ १०४४ ॥

आत्मनो वस्तुतः कर्तृत्वाद्ययोगमिवशब्दसूचितमुक्त्वाऽसङ्गत्वहेतुना द्रढयति ।
नानेति ॥ १०४४ ॥

मूर्तामूर्ताद्यपहनुत्या ह्यात्मनस्तत्त्वमब्रवीत् ॥

नातोऽनात्माभिसंबन्धः कूटस्थैकात्म्यहेतुतः ॥ १०४५ ॥

असङ्गत्वे हेत्वन्तरमाह । मूर्तेति । अब्रवीत्नेति नेत्यस्थूलमित्याद्या श्रुतिरिति शेषः ।
हिशब्दापेक्षितं पूरयति । नात इति । आत्मनोऽनात्माभिसंबन्धो नेत्यत्र हेतुद्वयमाह ।
कूटस्थेति ॥ १०४५ ॥

सुषुप्ते नन्वसंबोधाद्रत्वादि कथमुच्यते ॥

न त्वित्यपि तथा वाक्यं न बाह्यं चेति वक्ष्यति ॥ १०४६ ॥

परमतमुपपाद्योपसंहृत्य संप्रसादे रत्वेत्यादि यथाश्रुतमाश्रित्य शङ्कते । सुषुप्त इति ।
असंबोधात्पुत्रादिद्वितीयवस्त्वदृष्टेरिति यावत् । कथं तत्र द्वितीयादृष्टिस्तत्राऽऽह । नेति ।
न तु तद्वितीयमस्ति न बाह्यं किंचन वेदेति वाक्याभ्यां तत्र द्वितीयादृष्टिः सिद्धे-
त्यर्थः ॥ १०४६ ॥

स्वप्ने रत्वाद्यथ मतं नैवमप्युपपद्यते ॥

अनन्वागतगीः कुप्येत्स्वप्नेऽन्वेत्येव तत्कृतम् ॥ १०४७ ॥

स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविविक्षुः स्वप्नावस्थ एव रत्वाद्यनुभूय संप्रसादे प्रसीदतीत्युपगमात्त-
नुपपत्तिरिति शङ्कते । स्वप्न इति । पूर्ववाद्याह । नैवमिति । स्वप्ने रत्वादि दृष्टं चेत्स
यत्तत्रेत्यादि विरुध्येत तत्र कृतस्य तद्वृष्ट्यामित्वादित्यर्थः ॥ १०४७ ॥

यथा जाग्रत्कृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥

जाग्रत्स्थं स्वप्नकर्मैवं स्वप्ने समधिगच्छति ॥ १०४८ ॥

यथा स्वप्नकृतमवस्थान्तरस्थं नानुगच्छत्येवं स्वप्नस्थमपि द्रष्टारं नानुगच्छेदित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यथेति ॥ १०४८ ॥

इत्येवं चोदिते केचित्परिहारं प्रचक्षते ॥

पदच्छेदेन कुशला अरत्वेत्येवमादिना ॥ १०४९ ॥

उक्तं चोद्यमनूद्य स्वयूध्यसमाधिमुत्थापयति । इत्येवमिति । संप्रसादेऽरत्वाऽचरि-
त्वाऽदृष्टेति नञन्वयपदच्छेदेन वाक्ये व्याख्यायमाने नावद्यमित्यर्थः ॥ १०४९ ॥

१५६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीध्याये-

स यत्तत्रेत्यसङ्गोक्तेर्नेदमप्युत्तरं भवेत् ॥

दृष्टिं तत्रापि चाध्यस्य परिहारं प्रचक्षते ॥ १०५० ॥

वाक्यशेषानुपपत्त्या दूषयति । स यदिति । न च स्वप्नायैवेति प्रस्तुतस्वप्नस्य तत्रेति परामर्शादविरोधः शेषस्येति वाच्यं तच्छब्दस्य प्रकृतविप्रकृष्टपरामर्शित्वादन्व-
थोत्तरत्र स्वप्नोपन्यासवैयर्थ्यान्न च जाग्रत्यसङ्गत्वप्रतिपादनार्थस्तदुपन्यासस्तथा सति
बुद्धान्तोपन्यासानर्थक्यान्न च तच्छब्देन संप्रसादपरामर्शस्तत्र पश्यतेरयोगात्तत्परिशे-
षाद्वाक्यशेषविरोध इति भावः । अन्येऽपि स्वप्नवत्सुप्तेऽपि दृष्ट्याद्यारोप्य नञन्वयं
विनैव पदं छिन्दन्तः स यत्तत्रेति मुक्तिपरामर्शाद्वाक्यशेषं चोपपन्नं मन्वानाः परिहर-
न्तीत्याह । दृष्टिमिति ॥ १०५० ॥

अस्ति भोगः सुषुप्तेऽपि तथाचाऽऽनन्दभुञ्जतः ॥

ऐश्वरो वाऽत्र भोगोऽस्ति सर्वस्थानाभिमानतः ॥ १०५१ ॥

स्वापे रत्याद्यारोपे तत्फलोपलब्धिनिमित्तमित्याह । अस्तीति । तत्र भोगास्तित्वे
मानमाह । तथाचेति । आनन्दभुक्त्या प्राज्ञ इति वृद्धैरिष्टत्वादस्ति सुप्तौ सुखभोग
इत्यर्थः । तत्र रत्याद्यारोपे निमित्तान्तरमाह । ऐश्वरो वेति । अस्ति हि तत्र कारणरू-
पेश्वरात्मना स्थितस्य जीवस्य तदीयो भोग एतस्यैवाऽऽनन्दस्येत्यादिश्रुतेरतो रत्याद्या-
रोप इत्यर्थः । उक्तमुपपादयति । सर्वेति । सर्वकारणत्वादीश्वरोऽवस्थात्रयमात्मीयं
मन्यते तेन स्वापे तदात्मना स्थितो जीवस्तद्भोगभागीत्यर्थः ॥ १०५१ ॥

कार्यभूमिगतो ह्यात्मा सुषुप्तं प्रसमीक्ष्यते ॥

कार्यस्य कारणव्याप्तेर्न सुषुप्तपरोक्षता ॥ १०५२ ॥

तत्र दृष्ट्याद्यारोपे तस्यावस्थान्तरादविशेषप्रसक्तिरित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह ।
कार्येति । सुषुप्तात्कारणादुत्थितः स्वप्ने जागरे वा कार्यभूमौ स्थितः पुमान्कार्यस्य
कारणेन व्याप्तेस्तत्र च स्वप्नादौ रत्यादिदृष्टेस्तल्लिङ्गेन कारणं सुषुप्तं तद्युक्तमेवानुमीयते
तेन तत्र रत्वादिवाचोयुक्तिरित्यर्थः । अनुमानात्सुषुप्तिसिद्धौ परोक्षत्वेन तत्सिद्धेः स
यत्तत्र किञ्चित्पश्यतीति शेषानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । सुषुप्तं नामाऽऽत्माज्ञानं
बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं तदिति स्थितेस्तच्च न किञ्चिदवेदिषमिति व्युत्थितस्य परा-
मर्शादपरोक्षं तत्र शेषानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १०५२ ॥

यदि वा स्वप्न एवास्तु रत्वादि यदुदीरितम् ॥

स्वप्नयोरभितः प्राज्ञादनन्वागतताऽप्यतः ॥ १०५३ ॥

सुषुप्ते रत्यादिविशिष्टेऽनुमानादिष्टेऽपि तस्यावस्थान्तरादविशेषापत्तिस्तदवस्थेत्याश-
ङ्क्य सिद्धान्तमाह । यदि वेति । स्वप्ने रत्याद्युच्यते चेत्तत्र कृतशुभादीनां तत्स्थस्या-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५६७

नुगतेरनन्वागतवाक्यविरोधः स्यादित्युक्तं तत्राऽऽह । स्वप्नयोरिति । प्राज्ञः सुषुप्तिस्थानं तस्मात्पूर्वमूर्ध्वं च यौ स्वप्नौ तयोरनन्वागतता सिध्यति स्वप्नात्सुषुप्तं गतस्ततः स्वप्नं गच्छति न च सुषुप्तात्प्राग्भाविस्वप्नस्थकर्मणा पश्चाद्भाविस्वप्नं गतोऽनुगम्यते न च पाश्चात्यस्वप्नस्थकर्मणा प्राचीनस्वप्नस्थो लिप्यते तथा स्वप्नस्थेन शुभादिना सुषुप्तजागरयोरनन्वागतत्वमतोऽविद्ययाऽनुगमावगमेऽपि वस्तुनोऽवस्थात्रयेऽपि तदभावादनन्वागतवाक्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १०९३ ॥

त्रिधा त्रिधा वा ऋप्तेः स्यादेकैकस्येत्यदोषता ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततः ॥ १०९४ ॥

संप्रसादे रत्वादि कथमित्यत्र समाध्यन्तरमाह । त्रिधेति । जाग्रदादीनां मध्ये प्रत्येकं जाग्रदादिभेदेन त्रैविध्यकल्पनात्सुषुप्तस्थजाग्रत्स्वप्नावपेक्ष्य सुप्तावेव रत्वादेरदोषतेति स्यादित्यर्थः ॥ १०९४ ॥

कार्याकार्यादि यत्साक्षात्प्रमाणात्प्रसमीक्षते ॥

जाग्रज्जागरितं तादृक्तस्वप्नो यन्मृषेक्षणम् ॥ १०९५ ॥

कौमादिविषयासक्तेर्न किञ्चिद्विविनक्ति यत् ॥

जाग्रत्सुषुप्तं तादृक्स्यान्निर्विवेकस्वभावतः ॥ १०९६ ॥

कथं प्रत्येकं त्रैविध्यं तत्र जागरस्य तद्दर्शयति । कार्येति । आदिशब्देन ज्ञेयाज्ञेयभक्ष्याभक्ष्यादि गृह्यते । तच्छब्देन जाग्रदुच्यते । तस्य सुषुप्तत्वे प्रसिद्धसुषुप्तिसाधर्म्यं हेतुमाह । निर्विवेकेति ॥ १०९५ ॥ १०९६ ॥

सुप्तोऽपि कर्म कुरुते नरः स्वप्ने प्रबोधवत् ॥

स्वप्नजाग्रत्तथारूपं स्वप्नः स्वप्नात्मकोऽत्र यः ॥ १०९७ ॥

दृष्ट्वाऽपि यत्समाख्यातुं प्रबुद्धो नैव शक्नुयात् ॥

तादृक्स्वप्नसुषुप्तं स्यात्सुषुप्तं च त्रिधोच्यते ॥ १०९८ ॥

सुषुप्तजाग्रन्मूढः स्याच्छान्तोऽसौ स्वप्न उच्यते ॥

ऐकात्म्यतत्त्वासंबोधः सुषुप्तः प्राज्ञ उच्यते ॥ १०९९ ॥

स्वप्नं त्रेधा विभजते । सुप्तोऽपीति । अत्र स्वप्ने यः स्वप्नात्मकोऽनुभवः स स्वप्नस्थः स्वप्न इत्यर्थः । सुषुप्तं त्रैविध्येन योजयति । सुषुप्तं चेति ॥ १०९७ ॥ १०९८ ॥ १०९९ ॥

त्रिविधत्वात्सुषुप्तस्य सर्वं रत्वादि युज्यते ॥

दृष्टान्तः संप्रसादो वा स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥ १०६० ॥

तत्रैविध्यस्य प्रकृतोपयोगमाह । त्रिविधत्वादिति । सुषुप्तस्योक्तरीत्या त्रैविध्या-

१५६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

त्तद्वत्स्वप्नाद्यपेक्षया तत्र रत्वाद्युपपत्तिरित्यर्थः । कार्यकरणनिर्मुक्तस्वप्नकाशात्मनः कर्मादिविवेकार्थं सुप्तिरुक्ता संप्रति तदुक्तेस्तात्पर्यान्तरमाह । दृष्टान्त इति ॥ १०६० ॥

यथा रत्वाद्यसंभाव्यं संप्रसादे तथैव च ॥

इतरत्रापि विज्ञेयं तत्र वस्त्वसमीक्षणात् ॥ १०६१ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वं स्पष्टयति । यथेति । कथं तर्हि स्वप्नादौ रत्वादिवृष्टिस्त-
त्राऽऽह । तत्रेति । तत्त्वपाठे तु तदेव वस्तु तस्यासमीक्षणादवस्थाद्वये रत्वादीति
योज्यम् ॥ १०६१ ॥

यत एवमतः कर्मकामदोषविवर्जितः ॥

पुरुषोऽयं स्वतः सिद्धो यथोक्तेनैव वर्त्मना ॥ १०६२ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति । यत इति । एवंशब्दार्थं दर्शयति । यथोक्तेनेति । कामः
कर्मगुणस्तच्च प्रयोगद्वारा कारकाश्रितमित्याद्युक्तमार्गेणेति यावत् । यतोऽयं सर्वदोषरहि-
तोऽतः स्वतोऽकर्ता सिद्ध इति योजना ॥ १०६२ ॥

असङ्गत्वादकर्तेति नन्वसिद्धोऽयमुच्यते ॥

स्वप्ने कामस्य दृष्टत्वाद्यत्र काममिति श्रुतेः ॥ १०६३ ॥

असङ्गो हीत्यसङ्गत्वमनन्वागतत्वे कारणमुक्तं तदसिद्धिं चोदयति । असङ्गत्वा-
दिति । अयमिति हेतुनिर्देशः । तत्र हेतुः । स्वप्न इति । स ईयते मृतो यत्र काम-
मिति श्रुतेः स्वप्ने कामस्य दृष्टत्वात्कामासङ्गयोश्च पर्यायत्वान्नासङ्गतेत्यर्थः ॥ १०६३ ॥

इत्यस्य परिहारार्थं स वा इत्यादिकं वचः ॥

पुनः स्वप्नसमारम्भो गतत्वात्किमितीर्यते ॥

बुद्धान्तादेर्यथा तद्वन्नातः स्यात्पुनरुक्तता ॥ १०६४ ॥

स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वेत्याद्युत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । इत्यस्येति । स हि स्वप्नो
भूत्वेत्यादिनाऽस्य स्वप्नोपन्यासस्य पौनरुक्त्यं शङ्कते । पुनरिति । अर्थभेदं वदन्परिह-
रति । बुद्धान्तादेरिति । यथा जाग्रत्सुषुप्त्योरर्थभेदात्पुनः पुनरुक्तिस्तथा स्वप्नस्याप्य-
सकृदुक्तिरविरुद्धा स हि स्वप्नो भूत्वेत्यत्र कार्यकरणातिरेकार्थमात्मनः स्वप्न उक्तः स
यत्तत्र प्रस्वपितीत्यत्र स्वयंज्योतिष्टार्थं संप्रसादे रत्वेत्यत्र कर्मविवेकार्थमत्र कामविवे-
कायेत्यर्थभेदान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ १०६४ ॥

निशायां संप्रवृत्तायां संहृताक्षस्य निद्रया ॥

अवस्थां तैजसीं भुक्त्वा स्वापो भवति देहिनः ॥ १०६५ ॥

स्वप्नात्सुषुप्तिप्राप्तिमुक्तामधिकोक्त्यर्थमनुव्रवति । निशायामिति । तैजसीमवस्थां

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५६९

स्वप्नाख्यामिति यावत् । अक्षाणि सर्वाणीन्द्रियाणि । भुक्त्वा स्थितस्येति शेषः । स्वापः
सुषुप्तिरित्येतत् ॥ १०६९ ॥

स आनन्दः परो ज्ञेयः सुखदुःखविवर्जितः ॥

सततं सर्वभूतानां तिष्ठत्येष पुरीतति ॥ १०६६ ॥

सा च परानन्द इत्यधिकमभिधित्तमाह । स इति । तस्य परत्वं स्फोरयति ।
सुखेति । तस्यावस्थाविशेषयोगादागन्तुकत्वमाशङ्क्य विशिनष्टि । सततमिति । तस्य
सर्वप्राणिसंबन्धितया व्यापित्वमाह । सर्वेति । प्रत्यक्त्वेनात्यन्तसंनिहितत्वमाह । एष
इति । पुरीतद्वारा ब्रह्मरूपेण स्थितिमाह । पुरीततीति ॥ १०६६ ॥

तत्र रत्वा यथाकामं कंचित्कालं यदृच्छया ॥

तामवस्थां तिरश्चक्र आयियासुस्ततोऽपराम् ॥ १०६७ ॥

यथोक्तं स्वापमारूढस्तर्हि मुक्तवन्नावस्थान्तरं गच्छेदित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति ।
रत्वा पूर्वोक्तं परमानन्दं निर्विकल्पेनानुभूयेति यावत् । कंचित्कालमवस्थान्तरहेतुकर्मा-
नभिष्यक्त्यवस्थायामित्यर्थः । यद्यपि यदृच्छाशब्दो विना नियामकं यदाकदाचित्का-
योदयार्थस्तथाऽप्यत्र स्वप्नहेतुभूतमुद्भूतं कर्म यदृच्छेति द्रष्टव्यम् । तामवस्थामिति सुषु-
प्तिरुक्ता । अपरामिति स्वप्नोक्तिः ॥ १०६७ ॥

भावनाविग्रहो भूत्वा तत्र स्वप्नरिरंसया ॥

उच्चावचानि वस्तूनि भावनातः करोति सः ॥ १०६८ ॥

स्वप्नं गत्वा किं करोत्यात्मेत्यपेक्षायामाह । भावनेति । स्वप्ने जाग्रद्व्यासनानिर्मितं
देहं गृहीत्वा तत्र रतीच्छया हस्त्यादिपदार्थान्भावनावशाच्चिर्वर्तयत्यतः स मिथ्ये-
त्यर्थः ॥ १०६८ ॥

गतौ प्राणवियोगः स्याद्यथाकालस्य चेक्षणम् ॥

तदसंभाव्यदेशादौ दर्शनात्तन्मृषात्मता ॥ १०६९ ॥

तन्मिथ्यात्वे युक्त्यन्तरमाह । गताविति । स्वप्ने हि द्रष्टा विप्रकृष्टं पश्यति यदि
चेतो देहाद्गत्वाऽवगच्छेत्तदाऽत्र प्राणवियोगान्मृतिः स्यात्तन्मुक्तामन्तं प्राणोऽनुत्क्राम-
तीति श्रुतेर्न चात्रापि सत्त्वाददोषो विशिष्टस्यातथात्वात्तस्मादन्तरेण गतिमतिविप्रकृष्ट-
दृष्टेः स्वप्नो मिथ्येत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । यथेति । योग्यकालवतोऽर्थस्य स्वप्ने
दृष्टिरस्ति न च तत्र संयोगो विद्यते न हि क्षणमात्रेण सुप्तोत्थितस्यानेकाहोरात्रनिर्वर्त्या-
र्थासिद्धौ योग्यकालसंभावनाऽस्त्यतः स्वप्नो मिथ्येत्यर्थः । आर्द्रमरीचादिर्यत्र देशे काले
वा न संभाव्यते तत्र तस्य स्वप्ने दृष्टेश्च तन्मिथ्यात्वमित्याह । तदसंभा-
व्येति ॥ १०६९ ॥

१५७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यावत्स्वप्नेऽस्ति वक्तव्यं प्राक्तदुक्तमशेषतः ॥

तस्मान्नाऽऽसङ्गगन्धोऽपि स्वप्ने पुंसोऽस्य विद्यते ॥ १०७० ॥

किंच तन्मिथ्यात्वं स्वप्नप्रपञ्चः सर्वोऽपि वासनामात्रमेव त्वित्यादावुक्तमित्याह ।
यावदिति । स्वप्नमिथ्यात्वे फलितमाह । तस्मादिति । वासनात्मकोऽपि कामो न
स्वप्नेऽस्तीति वक्तुं गन्धपदम् ॥ १०७० ॥

असङ्गत्वादसंबन्धो यथेह स्वप्नकर्मभिः ॥

जाग्रत्यापि न कर्ताऽयमेतस्मादेव कारणात् ॥ १०७१ ॥

स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वेत्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वा स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वे-
त्यादेस्तात्पर्यमाह । असङ्गत्वादिति । स्वप्नः सप्तम्यर्थः । एतस्मादेवासङ्गत्वादिति
यावत् ॥ १०७१ ॥

असज्जाग्रदवस्थेयं जाग्रद्रूपत्वकारणात् ॥

स्वप्ने जाग्रदवस्थावत्तथाचाऽऽद्यन्तवच्चतः ॥ १०७२ ॥

तयोर्बाधाबाधाम्यां वैषम्याज्जागरे कर्तृत्वादि वास्तवमिति चेन्नेत्याह । असदिति ।
असच्छब्देन सद्विलक्षणवाचिना मिथ्यात्वं कथ्यते । अनुमानान्तरमाह । तथा चेति ।
विमतं मिथ्याऽऽद्यन्तवच्चात्संमतवदित्यर्थः ॥ १०७२ ॥

अज्ञानोत्थमिदं जाग्रज्जडरूपसमन्वयात् ॥

तथाऽपेक्षात्मकत्वाच्च मृगतृष्णोदकादिवत् ॥ १०७३ ॥

विमतं मिथ्या जडत्वाद्वज्जुसर्पवदित्याह । अज्ञानेति । विमतमाविद्यं सापेक्षत्वात्सं-
मतवदित्याह । तथेति । जागरितस्याज्ञानोत्थत्वं तथेत्यनुकूप्यते । जाड्येन हेतुरुन्नेयः
॥ १०७३ ॥

निरासङ्गः पुमानेष स्वप्नबुद्धान्तयोरपि ॥

संप्रसादे किमङ्गायं यत्र किञ्चिन्न वीक्ष्यते ॥ १०७४ ॥

स्वप्नादावसङ्गत्वमुक्त्वा सुषुप्ते तदभावात्कर्मराहित्यासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । निरा-
सङ्ग इति । आसङ्गहेतुसंभवेऽपीत्यपेक्षार्थः । स्वापे पुरुषस्य निरासङ्गत्वं किमु वक्तव्य-
मित्यत्र हेतुमाह । यत्रेति ॥ १०७४ ॥

ननु जाग्रदवस्थायां दृष्ट्वेत्युच्यते कथम् ॥

प्रत्यक्षकर्तृता तत्र यत आत्मन ईक्ष्यते ॥ १०७५ ॥

आत्मनोऽवस्थात्रयेऽप्यसङ्गत्वादकर्तृत्वमुक्तं तत्र जाग्रदवस्थमकर्तृत्वमाक्षिपति ।
नन्विति ॥ १०७५ ॥

३ ब्राह्मणम् ॥ आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५७१

नैवं कर्त्रादिसाक्षित्वात्तच्चिदाभासतस्तथा ॥

कर्तृत्वमात्मनो बोध उपचाराद्यतस्ततः ॥ १०७६ ॥

तत्रापि तत्र वस्तुतोऽस्तीति परिहरति । नैवमिति । कर्त्रादीनां चिदाभासव्याप्ते-
श्चिदात्मनि कारकत्वधीरित्याह । तदिति । यदा जागरे काल्पनिकं कर्तृत्वं ततोऽवघा-
रणाधीनमकर्तृत्वं युक्तमिति फलितमाह । कर्तृत्वमिति ॥ १०७६ ॥

आत्मनैवायमिति च ध्यायतीवेति च श्रुतेः ॥

नाऽऽत्मनः कारकत्वं स्यात्सर्वावस्थार्तिलङ्घिनः ॥ १०७७ ॥

औपाधिकं कर्तृत्वं स्वतोऽकर्तृत्वमित्यत्र प्रमाणमाह । आत्मनैवेति । इतश्चाऽऽ-
त्मनो न कारकत्वमवस्थावतस्तद्भावादित्याह । सर्वेति ॥ १०७७ ॥

वेदात्माऽपि तथाचाऽऽह प्रपन्नाय किरीटिने ॥

संसारहेतुनिविडध्वान्तोच्चिच्छित्सयाऽऽदरात् ॥ १०७८ ॥

तत्र स्मृतिं प्रमाणयितुं पातनिकामाह । वेदेति । आत्मनि कारकत्वमादरोदात्मन-
श्चावस्थावत्त्वाभावाच्चिरस्यतो भगवतोऽभिप्रायमाह । संसारेति ॥ १०७८ ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ॥

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ १०७९ ॥

किं तद्भगवानाहेति तदाह । अनादित्वादिति । स्वरूपतो धर्मतो वा परस्याऽऽ-
त्मनो व्ययाभावेऽपि शरीरस्थतया कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्यातामित्याशङ्क्य स्वतः सतस्तयो-
रसत्त्वं मत्वाऽऽह । शरीरेति ॥ १०७९ ॥

स्वप्नबुद्धान्तवाक्याभ्यां मृत्योरासङ्गलक्षणात् ॥

विविक्तैवं यत्नेन निर्णीता प्रत्यगात्मनः ॥ १०८० ॥

महामत्स्यवाक्यस्य संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । स्वप्नेति । प्रतिज्ञाहेतुविभागवि-
वेचनं यत्नः ॥ १०८० ॥

अन्योन्यपरिहारेण स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥

कामकर्मात्मकासङ्गविविक्तत्वमिहोदितम् ॥ १०८१ ॥

आसङ्गलक्षणादिति विशेषणात्कामविवेको विवक्षितो न कर्मविवेक इत्याशङ्क्याऽऽह ।
अन्योन्येति । अवस्थाद्वयस्य मिथो व्यभिचारादेकत्र कृतस्यान्यत्रानन्वयात्कामकर्मा-
त्मकादासङ्गान्मृत्योर्विविक्तत्वमात्मनि पूर्वत्र दर्शितमित्यर्थः ॥ १०८१ ॥

यथोदितार्थ एतस्मिन्हृष्टान्तोऽप्यधुनोच्यते ॥

निरासङ्गत्वसिद्ध्यर्थं प्रत्यगात्माख्यवस्तुनः ॥ १०८२ ॥

१ ख. 'स्तदा । क' । २ क. ख. 'नि न का' । ३ ख. म. 'तियायिनः । ४ घ. 'रामि' ।
५ घ. 'स्वत' ।

१५७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

महामत्स्यवाक्यमवतारयति । यथेति । कामकर्मात्मकासङ्गनिर्मुक्ते प्रत्यगात्मनीति यावत् । दृष्टान्तोक्तिफलमाह । निरासङ्गत्वेति ॥ १०८२ ॥

स्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थं महानिति विशेषणम् ॥

नादेयस्रोतसाऽहार्यो मत्स्यो दृष्टान्त उच्यते ॥ १०८३ ॥

महांश्चासौ मत्स्यश्चेत्यत्र विशेषणकृत्यमाह । स्वातन्त्र्येति । सति तस्मिन्सिद्धमर्थ-
माह । नादेयेति । यो मत्स्योऽसङ्गे प्रतीचि दृष्टान्तः स स्वतन्त्रो नदीप्रवाहेणाकम्प्यः
सिध्यतीत्यर्थः ॥ १०८३ ॥

यथा सिन्धोर्महामत्स्य उभे कूले मिथः पृथक् ॥

अनुक्रमेण संचरन्मत्स्योऽन्यः कूलतो मतः ॥ १०८४ ॥

विशेषणार्थमुक्त्वा दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । महामत्स्यो नद्या द्वे कूले परस्मा-
दपरमपरस्माच्च परमित्यनुक्रमेण संचरन्द्वाभ्यां कूलाभ्यां यथा पृथग्भवतीत्यर्थः । तदेव
स्पष्टयति । अनुक्रमेणेति ॥ १०८४ ॥

कूलाभ्यां क्रमसंबन्धाच्चतिरेकाच्च कूलतः ॥

स्रोतोमध्ये द्वाप्राप्तेरसङ्गोऽयं तिमिर्यथा ॥ १०८५ ॥

जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां क्रमसंबन्धतस्तथा ॥

व्यतिरेको द्वाप्राप्तेरसङ्गोऽयं पुमानपि ॥ १०८६ ॥

मत्स्यस्य ससंज्ञित्वात्कथमसङ्गे प्रतीचि दृष्टान्तस्तत्राऽऽह । कूलाभ्यामिति ।
द्वाप्राप्तेर्द्वयोरपि कूलयोः स्रोतोमध्ये प्राप्त्यभावान्मध्यस्थो मत्स्योऽसङ्गो भवतीति
यावत् । उक्तदृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । यथेत्यादिना । द्वाप्राप्तेर्द्वयोः
स्थूलसूक्ष्मदेहयोः सुषुप्ते प्राप्त्यभावादित्यर्थः ॥ १०८५ ॥ १०८६ ॥

युगपत्स्याद्द्वयोर्भोगो जाग्रत्स्वप्नकुलाययोः ॥

भूतमात्राविशेषत्वात्ताभ्यामात्मा न चेत्पृथक् ॥ १०८७ ॥

देहात्मवादी तु जाग्रत्स्वप्नदेहातिरिक्तमात्मानमनङ्गीकुर्वन्नसङ्गत्वं तस्य नाङ्गी कुरुते
तं प्रत्याह । युगपदिति । ननु जाग्रद्देहकाले न स्वप्नदेहोऽस्त्यारम्भकाभावात्तत्कुतो भोग-
यौगपद्यमत आह । भूतेति । यद्यात्मा देहद्वयान्न पृथगिष्टस्तदा तदारम्भकाविशेषाद्भो-
गयौगपद्यमापद्येतेति योजनीयम् । नैव जाग्रद्देहारम्भकाणामेव भूतानां स्वप्नदेहारम्भ-
कत्वात्तद्रूपावरुद्धानां तदैवान्यदेहारम्भकत्वासंभवस्तथा सति पार्श्वस्थैः सुप्तस्य पूर्वदेहा-
नुपलब्धिप्रसङ्गात्तदारम्भकाणां ततोऽपसृत्य देहान्तरात्मनाऽसंहतेरिति भावः ॥ १०८७ ॥

संबन्धं कुर्वते केचिदन्यथैव महाधियः ॥

महामत्स्यादिवाक्यस्य स यथोक्तस्तथोच्यते ॥ १०८८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५७३

महामत्स्यवाक्यं भाष्यानुसारेण व्याख्यातमधुना तद्वाक्यादिसंदर्भस्य भर्तृप्रपञ्चोक्तं संबन्धमाह । संबन्धमिति । महामत्स्यवाक्यमादिर्यस्य स्त्रीवाक्यान्तवाक्यस्येति तद्गुण-
संविज्ञानो बहुव्रीहिः । कथं तस्य भाष्योक्तसंबन्धाद्विधान्तरेण संबन्धस्तैरुक्तस्तत्राऽऽह ।
स इति ॥ १०८८ ॥

बाह्यं कर्मास्य बुद्ध्यादिप्रयोगाश्रितमेव हि ॥

पुंसः किल ततोऽभ्येत्य भावनाऽऽप्नोति देहिनम् ॥ १०८९ ॥

तस्या विवेको व्याख्यातो यथोक्तवचसाऽऽत्मनः ॥

अविद्या त्वात्मविज्ञानसंश्रितैव न साऽन्यतः ॥ १०९० ॥

अन्यथासंबन्धोक्तिं प्रकटयन्नादौ तदीयवृत्तानुवादं दर्शयति । बाह्यमिति । अस्य
पुंसो बाह्यमसंसर्गं शुभादिकर्मस्य हेतुमाह । बुद्ध्यादीति । बुद्ध्यादिलक्षणः सूक्ष्मो-
पाधिरेव प्रयोगहेतुत्वात्प्रयोगस्तदाश्रितत्वात्कर्मणो नाऽऽत्मस्थतेत्यर्थः । यथाऽऽहुः—
अस्य हि पुरुषस्य बाह्यं कर्म बुद्ध्यादिप्रयोगाश्रितमिति । कर्मविवेके कामविवेकस्यापि
सिद्धत्वात्किमित्यसङ्गवाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । पुंस इति । कर्मकृता भावना तदाश्रये
बुद्ध्यादावध्यासे सा तस्मादात्माभिमुख्येनाऽऽगत्य तं किलाऽऽश्रयत्यतस्तस्याः कर्मसाहि-
तायाः पुंसः सकाशाद्विवेकोऽसङ्गो हीत्यादिनोक्त इत्यर्थः । तदुक्तं ततः कर्मणो भावना
समेत्यैनमास्कन्दति तयोर्विवेको व्याख्यात इति । कामकर्मविवेकं कृतमनूद्य वक्ष्यमाणसं-
बन्धोपयोगित्वेनाविद्यावृत्तमाह । अविद्येति । आत्मनो विज्ञानं चैतन्यं तदाश्रितैवाविद्या
न त्वन्याश्रिताऽऽश्रयान्तराभावान्नापि स्वतन्त्रा स्वरूपविरोधादविद्या पुनः स्वविज्ञाना-
श्रयैवेति चोक्तमित्यर्थः ॥ १०८९ ॥ १०९० ॥

यत्तद्विज्ञानमात्मीयं तद्विकृत्यावतिष्ठते ॥

मिथ्याज्ञानग्रहायासावविद्या प्रत्यगात्मनः ॥ १०९१ ॥

आत्माश्रिताविद्यायाः कार्यद्वयमाह । यत्तदिति । उक्तं च तदेव विज्ञानं विकृत्य
विपरीतग्रहाय प्रकल्पयतीति ॥ १०९१ ॥

अविद्याविषैसंदष्टं तज्ज्ञानं परमात्मनः ॥

पारंपर्येण बुद्ध्यादौ स्थूलीभावं निगच्छति ॥ १०९२ ॥

अविद्याकृतचैतन्याविकारस्वरूपं निरूपयति । अविद्येति । तत्स्वल्वात्मचैतन्यमवि-
द्याग्रस्तं बुद्ध्यादिद्वारा शब्दादिप्रवणं भवतोत्यर्थः ॥ १०९२ ॥

स्थूलीभूता बहिः सेयं प्रकाशत्वाय कल्पते ॥

एवं बहिरविद्येयं निष्क्रामत्यात्मनः पृथक् ॥ १०९३ ॥

संप्रत्यविद्योत्थमिथ्याज्ञानस्वरूपमाह । स्थूलीभूतेति । सेयमविद्या बुद्ध्यादिद्वारा

१५७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

शब्दादिभावमापन्ना चैतन्यस्य विषयप्रकाशनहेतुः स चार्थप्रकाशो मिथ्याधीरित्यर्थः ।
उक्तं हि स विज्ञानविशेषो बुद्ध्यादिपरंपरया स्थूलीभूतो बाह्यः प्रकाशो व्यवहाराय
कल्पत इति । उक्तमविद्यावृत्तं निगमयति । एवमिति । उक्तरीत्या चैतन्यमविद्या
चोभयं मिथोबद्धमात्मनो बहिर्नानामुखं निर्गच्छतीत्यर्थः ॥ १०९३ ॥

स्वप्ने विवेको व्याख्यातः कर्मणोऽस्याऽऽत्मनोऽधुना ॥

अविद्याप्रविवेकोऽयं वक्ष्यतेऽस्यात उत्तरम् ॥ १०९४ ॥

महामत्स्यादिग्रन्थस्य संबन्धं वक्तुं पातनिकां कृत्वा तमाह । स्वप्न इति । कर्म-
ग्रहणं कामोपलक्षणम् । संबन्धस्यैवं सत्त्वादुपपन्नमुत्तरं ग्रन्थजातमित्याह । अत इति ।
यदाहुः—य आसङ्गकृतः संसर्गस्तेन विवेको व्याख्यातो यस्त्वविद्याकृतः संसर्गस्तेन
विवेको व्याख्यातव्य इति ॥ १०९४ ॥

कर्मणा निर्मितं लोकमात्मा पश्यत्यविद्यया ॥

तयोर्विवेकादुभयोः स्वाभाव्यं प्रतिपद्यते ॥ १०९५ ॥

कर्मविवेके सति कृतमविद्याविवेकेनेत्याशङ्क्याऽऽह । कर्मणेति । द्वयोर्विवेकादा-
त्मनो मुक्तिर्न कर्ममात्रविवेकादविद्याविवेकाभावे ततोऽनर्थोदयादित्यर्थः ॥ १०९५ ॥

रूपादिविषयासङ्गः करणैश्चक्षुरादिभिः ॥

अनुप्रविश्य भोक्तारं रञ्जयित्वाऽवतिष्ठते ॥ १०९६ ॥

तर्हि तयोरेव विवेकोऽस्तु किं कामविवेकेनेत्याशङ्क्य तस्यापि कार्यार्थं कामस्यान-
र्थहेतुत्वमाह । रूपादीति ॥ १०९६ ॥

विज्ञानं पौरुषं शुद्धं तेनाऽऽसङ्गेन दूषितम् ॥

तमेवाऽऽसृत्य निर्गम्य बाह्यतो व्यवतिष्ठते ॥ १०९७ ॥

करणद्वारकस्य कामस्य भोक्तरि रञ्जितत्वेऽपि कथमनर्थहेतुत्वं तत्राऽऽह । विज्ञा-
नमिति । यथाऽऽहुः—आसङ्गस्तु विषयेन्द्रियद्वारेण बाहिष्ठः समागम्याऽऽत्मानमनु-
प्रविशतीति । चैतन्यस्य कामकलुषितत्वे प्राप्तां दशमाह । तमेवेति । विषयप्रवणमास-
ङ्गमनुसृत्य चैतन्यमात्मनो निर्गम्य विषयाधीनं सुखदुःखाद्यनर्थभाग्भवतीत्यर्थः ॥ १०९७ ॥

आसङ्गाविद्ययोरेवमन्योन्याश्रयतोदिता ॥

अभावादनयोरात्मा स्वात्मस्थः संप्रसीदति ॥ १०९८ ॥

अविद्यायाऽऽत्मनो विषयप्रावण्यमुक्तं त्यक्त्वा कथं कामवशात्तदुच्यते तत्राऽऽह ।
आसङ्गेति । अविद्याद्वारा तस्याऽऽत्मसंबन्धस्तत्रानर्थोपायकत्वं चेत्येवमनयोर्गुणप्रधान-
त्वेन मिथोयोगात्तत्त्वात्पूर्वपरविरोध इत्यर्थः । कामाविद्ययोरनर्थहेतुत्वे तदभावादात्मनो
मुक्तिरिति तद्विवेकः कार्य इत्याह । अभावादिति ॥ १०९८ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५७५

प्रसिद्धमेतल्लोकेऽपि यदि रोगादिसंगतिः ॥

न भवत्यथ जल्पन्ति स्वस्थोऽयमिति लौकिकाः ॥ १०९९ ॥

अनर्थहेतुयोगाभावे स्वास्थ्यमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमाह । प्रसिद्धमिति ॥ १०९९ ॥

निरासङ्गस्य विदुषस्तस्मान्मुक्तिं प्रतीमहे ॥

स्यादन्यतरवैकल्ये न वेत्येतदनिश्चितम् ॥ ११०० ॥

कामाविद्ययोर्विवेकस्य कार्यत्वमुपसंहरति । निरासङ्गस्येति । अध्ययनार्थस्य धातो-
रिङोऽध्युपसर्गस्याधिकार्थशून्यस्योपलक्षणत्वमुपेत्य प्रतीत्युपसर्गः । तथाच प्रतीमहे
विशिष्टस्याधिकारिणो जानीमोऽध्ययनवशान्मुक्तिरित्यर्थः । तस्मादासङ्गादिराहित्या-
दिति यावत् । अविद्याविवेकादेव मुक्तिसिद्धौ कृतं कामकर्मविवेकेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
स्यादिति । कामकर्मविवेकयोरन्यतरस्याप्यसत्त्वेनाविद्याविवेको मुक्तिर्वा न निर्धार्यते
किमु द्वयोरविवेके तस्मादविद्याविवेकार्थमेव तयोर्विवेकः कार्य इत्यर्थः ॥ ११०० ॥

तद्यथा श्येन इत्यस्माद्यावत्स्त्रीब्राह्मणादिति ॥

अविद्याप्रविवेकार्थमेवमेतावदुच्यते ॥ ११०१ ॥

अविद्याविवेकस्य मोक्षार्थतया फलवत्त्वेऽपि तदर्थमुत्तरं ग्रन्थजातमित्युक्तमुत्तरत्रा-
विद्याविवेकस्य काप्यदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । तद्यथेति । आ श्येनवाक्यादा च स्त्रीवा-
क्याद्यावत्परिमाणपरिमितमेतद्वाक्यमेतावत्सर्वमविद्यायाः सकाशात्प्रतीचो विवेकार्थमि-
त्येवमुच्यते विद्वद्भिरित्यर्थः ॥ ११०१ ॥

स्वप्नजाग्रत्प्रचारेऽस्मिन्नात्मा श्येनः पतन्निव ॥

परिश्रान्तः सुषुप्ताख्यं नीडं धावत्यथाऽऽत्मनः ॥ ११०२ ॥

श्येनवाक्ये कथमविद्याविवेकस्य मोक्षार्थतया धीरित्याशङ्क्य तदर्थं तद्याचष्टे ।
स्वप्नेति । यथा यत्र तत्र पतन्नाकाशे श्येनः श्रान्तो भूत्वा तत्परिहारार्थं स्वकीयं नीड-
मुपसर्पति तथाऽयमात्माऽवस्थाद्वयसंचारे सति तत्प्रयुक्तं श्रममनुभूय सुषुप्ताख्यमज्ञातं
ब्रह्म स्वस्याऽऽयतनमासाद्य निर्वृणोतीत्यर्थः । सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मप्राप्त्या श्रमनिवृत्ति-
रनुभवसिद्धेति द्योतयितुमथशब्दः ॥ ११०२ ॥

कर्माविद्याविनिर्मुक्त एतस्मिन्नेव लक्ष्यते ॥

सर्वशोकातिगः स्वस्थः स्तिमितः स्वात्मनि स्थितः ॥ ११०३ ॥

स्वप्नजागरिते हित्वाऽऽत्मा श्रमनिरासार्थं सुषुप्तं गच्छतीत्येतावदत्र प्रतीयते नावि-
द्यादिविवेक इत्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । शोकशब्देन कामो गृह्यते । स्वापे मूलावि-
द्यासत्त्वेऽपि तन्निर्मोक्तस्त्रिभिक्तविक्षेपाभावादिति द्रष्टव्यम् । सुषुप्ते श्येनवाक्येनोक्तल-
क्षणः प्रत्यगात्मा ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ११०३ ॥

१५७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

इति व्याचक्षते केचिन्महामत्स्यादिकां श्रुतिम् ॥

तन्व्याय्यमथवाऽन्याय्यं यत्नान्यायैः परीक्ष्यताम् ॥ ११०४ ॥

परपक्षमुपसंहरति । इति व्याचक्षत इति । महामत्स्यादिकायाः स्त्रीवाक्यान्तायाः श्रुतेरविद्याविवेकार्थतेत्येवं संबन्धमाहुरित्यर्थः । तत्र दोषं संभावयति । तन्व्याय्यमिति । परकीयसंबन्धवचनं तदा परामृष्टम् । परीक्षायां न्यायाभासनिरासो यत्रः ॥ ११०४ ॥

आत्मवस्त्वतिरेकेण नास्ति वस्त्वन्तरं यदि ॥

बाह्यान्तःप्रविभागोऽयं किमाश्रित्य प्रकल्प्यते ॥ ११०५ ॥

यत्तावद्बाह्यं कर्मास्येत्यादि तत्राऽऽत्मातिरिक्तं वस्तु नास्त्यस्ति वेति विकल्प्याऽऽद्य-
मनूद्य दूषयति । आत्मेति ॥ ११०५ ॥

विषयेन्द्रियादि यद्वस्तु नाविद्याव्यतिरेकि तत् ॥

वस्त्वन्तरस्य सद्भाव ऐकात्म्यं बाध्यते यतः ॥ ११०६ ॥

द्वितीयेऽपि तद्वास्तवमवास्तवं वा प्रथमं प्रत्याह । विषयेति । तस्याविद्याव्यतिरेके हेतुमाह । वस्त्वन्तरस्येति । न च तद्बाध्यमेव नानाविधश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादतो नाऽऽत्मातिरिक्तं वस्तु वास्तवमस्ति द्वितीये पूर्वोक्तकामकर्मविभागकल्पना न प्रमाणव-
त्यविद्याद्वारा तज्जस्य सर्वस्याऽऽत्मगामित्वादिति भावः ॥ ११०६ ॥

आसङ्गस्याऽऽगतिरतो विषयेन्द्रियवर्त्मना ॥

न्यायाभावादयुक्तैव नाप्यविद्या तमानयेत् ॥ ११०७ ॥

यत्तु ततोऽभ्येत्येत्यादि तत्राऽऽत्मनि कामासिर्विषयादिद्वारा स्यादविद्याद्वारा वा नाऽऽद्य इत्याह । आसङ्गस्येति । वस्तुतो विषयाद्यभावोऽतःशब्दार्थः । कल्पित-
विषयादिवशादात्मन्यासङ्गागतिमाशङ्क्याऽऽह । न्यायेति । अविद्याया विषयादेः कल्पितत्वं चेदात्मन्येव तत्कल्पनात्तन्निमित्तासङ्गस्यापि तत्रैव कल्पनान्न बहिष्ठकामाण-
तिकल्पना युक्तैत्यर्थः । कल्पनान्तरं निराह । नापीति । तमासङ्गमिति यावत् ॥ ११०७ ॥

मिथ्याज्ञानमृते नान्यत्कार्यं किञ्चिदपीष्यते ॥

अविद्याया यतो नात आसङ्गाद्याहतिः स्वतः ॥ ११०८ ॥

तत्र हेतुः । मिथ्येति । न हि वास्तवं कामाद्याहरणमात्मन्याविद्यं युक्तं भ्रमस्यैव तत्कार्यत्वात्तस्य चावस्तुत्वाङ्गीकारेऽबहिष्ठो नाऽऽत्मनि तदाहतिस्तत्रैव कल्पनस्योक्त-
त्वादित्यर्थः ॥ ११०८ ॥

१ क. ग. 'यैः समीक्ष्य' । २ घ. 'यादिवि' । ३ ग. 'कल्पते' । ४ ख. ग. 'कैवं ना' । ५ क. घ. 'हिष्ठः का' । ख. 'हिष्ठा का' । ६ क. ख. घ. 'रे व' ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५७७

आत्माविद्याप्रसिद्धयैव ह्यविद्याऽप्यात्मनो यतः ॥

न स्वतः परतो वाऽतो वस्तुतः प्रत्यगात्मनि ॥ ११०९ ॥

यत्त्वविद्या त्वात्मविज्ञानसंश्रितेति तत्राऽऽह । आत्मेति । तस्याविद्यायोगः प्राती-
तिकः प्रामाणिको वाऽऽद्येऽभ्युपगमो न द्वितीयः प्रामाणिकाविद्यासंबन्धे प्रमाणासिद्धे-
रिति भावः । आत्मनि प्रातिभासिकाविद्यासंबन्धाङ्गीकारद्योतको हिशब्दः । तस्मिन्ना-
गमादिप्रसिद्ध्या चैतन्याङ्गीकारवदित्यपेक्षः । स्वतो वा हेतुतो वा तत्र वस्तुतोऽविद्या-
संबन्धे मानाभावो यत इति सूचितोऽतःशब्देन परामृश्यते ॥ ११०९ ॥

निःशेषविक्रियावर्गप्रतिषेधश्रुतेस्तथा ॥

आत्मज्ञानं विकृत्याऽऽस्तेऽविद्येत्येतच्च दुर्भणम् ॥ १११० ॥

यत्तु यत्तद्विज्ञानमात्मीयमित्यादि तत्राऽऽह । निःशेषेति । तथेत्यात्माविद्यायोगस्य
प्रामाणिकताया दुर्वचत्ववदित्यर्थः ॥ १११० ॥

प्रत्यक्किदाभाविद्याऽतो ह्यविचारितसिद्धिका ॥

सिद्धायते प्रतीचीयं प्राक्सम्यग्ज्ञानजन्मनः ॥ ११११ ॥

तर्हि त्वत्पक्षेऽपि कथं प्रतीच्यविद्योच्यते तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । आत्मनो निर्वि-
कारत्वमतःशब्दार्थः । अनिर्वाच्यत्वमविद्यायाश्चिदाभासव्याप्तत्वं तत्त्वज्ञानात्प्रागेव
प्रतीचि मिथ्याभासत्वमपरोक्षत्वं चानुभवयुक्तिसमविगतमिति हिशब्दार्थः ॥ ११११ ॥

जाग्रत्स्वप्नविवेकोऽतो वाक्यार्थप्रतिपत्तये ॥

वाक्यार्थप्रतिपत्त्यैव प्रत्यग्ज्ञाननिहनुतिः ॥ १११२ ॥

यत्त्वविद्याविवेकार्थमुत्तरमिति तत्राऽऽह । जाग्रदिति । स्थानत्रये क्रमाक्रमसंचारा-
जागरादौ कामकर्मनिर्माकात्परिशुद्धस्त्वमर्थो वाक्यार्थस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्त्यर्थमिष्टः
पदार्थज्ञानं विना वाक्यार्थज्ञानायोगात्तज्ज्ञानाच्चाज्ञानध्वस्तिरतस्त्वमर्थशुद्ध्यधीनवाक्या-
र्थज्ञानादज्ञानध्वस्तेर्न पृथगविद्याविवेकोऽपेक्ष्यते यद्यप्यविद्यातज्जविविक्तपदार्थधीर्वाक्या-
र्थदृष्टानुपयुक्ता तथाऽपि नाविद्याविवेकः ज्ञेयवाक्ये क्रियतेऽज्ञातब्रह्मलक्षणकारणरूपमु-
त्तिप्राप्तेस्तत्र प्रतीतेरिति भावः ॥ १११२ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु संचारोऽयं प्रमान्तरात् ॥

सिद्धो यस्मादतस्तस्मिन्वाक्यं स्यादनुवादकम् ॥ १११३ ॥

अवस्थात्रये प्रवृत्तसंदर्भो नान्यशेषः स्वार्थावसानादित्याशङ्क्याऽऽह । जाग्रदिति ।
अवस्थात्रयसंचारविषयं प्रमान्तरं प्रतिसंवानरूपमुन्नेयम् ॥ १११३ ॥

क्रमसंचारिणस्तस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥

ब्रह्मत्वं नान्यतोऽज्ञायि वाक्यं तत्प्रतिपत्तिकृत् ॥ १११४ ॥

१५७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये—

महावाक्यमपि जागरादिवाक्यवन्न स्वार्थपरं तदर्थस्यापि सिद्धत्वेन मानान्तरयोग्य-
त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । क्रमेति ॥ १११४ ॥

आत्मनो ब्रह्मता साक्षाद्ब्रह्मणोऽप्यात्मता स्वतः ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य विषयोऽयमिहोदितः ॥ १११५ ॥

ब्रह्मात्मत्वस्य मानान्तरासिद्धत्वं साधयति । आत्मन इति । सप्तम्या शास्त्रं परा-
मृश्यते । प्रत्यक्षादेर्निर्विशेषे ब्रह्मात्मैक्येऽप्रवृत्तेर्वाक्यैकगम्यं तदित्यर्थः ॥ १११५ ॥

महामत्स्याख्यदृष्टान्तः स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥

व्याख्यातोऽप्यन्यथा त्वन्ये दृष्टान्तं व्याचक्षिरे ॥ १११६ ॥

महामत्स्यवाक्यादेः स्त्रीवाक्यान्तस्य संदर्भस्य परोक्तं संबन्धं दूषयित्वा महामत्स्य-
वाक्यव्याख्यानं तदीयमुद्भावयति । महामत्स्येति । आत्मनः स्वप्नादौ कामादिविवेके
दृष्टान्तो भाष्ये महामत्स्याख्यो व्याख्यातो भर्तृप्रपञ्चास्तु तमेव विधान्तरेण व्याचक्ष्यु-
रित्यर्थः ॥ १११६ ॥

विज्ञानं प्रस्तुतं तस्मिन्संदेहो नः प्रजायते ॥

किमेतद्भौतिकं ज्ञानं भूतेभ्योऽन्यस्य चाऽऽत्मनः ॥ १११७ ॥

विधान्तरं दर्शयितुं विचारं करोति । विज्ञानमिति ॥ १११७ ॥

विज्ञानं भौतिकं तावद्भूतसंसर्गजन्मनः ॥

यथैव बाह्यनयनप्रकाशार्थाभिसंगतेः ॥ १११८ ॥

विषयज्ञानजन्यैवमात्मनो भूतसंगतेः ॥

बुद्धीन्द्रियादिसंसर्गादभिव्यक्तिः समीक्ष्यते ॥ १११९ ॥

संविज्ज्ञानविशेषस्य तथा सति न किञ्चन ॥

व्यतिरिक्तस्य विज्ञातुर्विज्ञानेऽस्ति प्रयोजनम् ॥ ११२० ॥

पूर्वपक्षयति । विज्ञानं भौतिकमिति । उक्तं हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । बुद्धी-
न्द्रियादीत्यादिपदमर्थसंग्रहार्थम् । संविदेव ज्ञानविशेषो विषायेपलम्भस्तस्येति यावत् ।
उक्तं हि यथैव बाह्यचक्षुषः प्रकाशार्थयोः संसर्गाद्विशेषप्रकाशनाभिव्यक्तिरेवं बुद्धी-
न्द्रियसंसर्गादुपलब्धिविज्ञानाभिव्यक्तिरिति । तस्य भौतिकत्वे फलितमाह । तथेति ।
॥ १११८ ॥ १११९ ॥ ११२० ॥

इत्येवं चोदिते कैश्चिदत्र प्रतिविधीयते ॥

व्यतिरिक्तो न चेज्ज्ञाता भूतेभ्योऽभ्युपगम्यते ॥ ११२१ ॥

देहात्मवादमनूय परिहरति । इत्येवमिति । प्रतिविधानं प्रकटयन्विज्ञानस्य भौति-
कत्वमनुद्भवति । व्यतिरिक्त इति ॥ ११२१ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५७९

तुल्यत्वाद्भूतमात्राणां स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥

विज्ञानजन्म युगपत्तदा प्राप्नोति ते ध्रुवम् ॥ ११२२ ॥

तत्र दोषमाह । तुल्यत्वादिति । यथाऽऽहुः—यदि व्यतिरिक्तो विज्ञाता न स्यात्तेन स्वप्नकाले भौतिकस्यैव ज्योतिषोऽविशेषारम्भे सति स्वप्नबुद्धान्तयोर्भूतमात्राणामविशेषेण विद्यमानत्वाद्यौगपद्येनोभयत्रोपलब्धिः स्यादिति ॥ ११२२ ॥

क्रमवृत्तेस्तु बोधस्य न बोधो भौतिकस्ततः ॥

अन्यस्यैव हि संवित्स्यात्स्वप्नबुद्धान्तनीडतः ॥ ११२३ ॥

इत्यस्यार्थस्य विज्ञप्त्यै दृष्टान्तोऽत्राभिधीयते ॥

क्रमेण संचरन्नद्यां महामत्स्यो यथा बली ॥ ११२४ ॥

प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह । क्रमवृत्तेरिति । प्रसङ्गफलमाह । नेति । तदुक्तं न तु भवतीति । विज्ञानस्याभौतिकत्वे फलितमाह । अन्यस्येति । तच्चोक्तमुभयोरप्यनयोः कुलाययोः स्वप्नबुद्धान्तयोरन्यो व्यतिरिक्तः परिदृष्टेति । यथोक्तमर्तृप्रपञ्चभाष्यद्योती हिशब्दः । तत्र वाक्यमवतारयति । अस्येति । दृष्टान्तभागस्यार्थमाह । क्रमेणेति । संचरन्वर्तत इति शेषः । नादेयस्रोतसा कम्प्यताराहित्यं बलीयस्त्वम् ॥ ११२३ ॥ ॥ ११२४ ॥

मत्स्याभिसंगतिर्यद्वत्पर्यायेणेह कूलयोः ॥

क्रमेण ज्ञातृसंबन्धस्तद्वत्स्वप्नप्रबोधयोः ॥ ११२५ ॥

दृष्टान्ते विवक्षितमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । मत्स्येति । नदी सप्तम्यर्थः ॥ ११२५ ॥

व्यापित्वादात्मनोऽप्येवं युगपज्ज्ञातृतेति चेत् ॥

भूतमात्रावदित्येवं समानं चोद्यमावयोः ॥ ११२६ ॥

स्वप्नजागरयोर्ज्ञानयौगपद्याद्देहातिरिक्तो द्रष्टेत्युक्तमिदानीं देहात्मवादे दर्शितप्रसङ्गस्यातिरिक्तात्मवादेऽपि साम्यं शङ्कते । व्यापित्वादिति । देहस्याऽऽत्मत्वे स्वप्नजाग्रद्वेदद्वये युगपद्भोगाप्तिरिति यदुच्यते तद्देहातिरिक्तत्वेऽपि तुल्यमात्मनो देहद्वयव्यापित्वेन युगपज्ज्ञातृत्वसंभवादित्यर्थः । आत्मनोऽपि व्यापित्वे स्वप्नबुद्धान्तयोः सांनिध्याद्यौगपद्येनोपलब्धिविज्ञानेन भवितव्यमिति हि वदन्ति । यथा देहात्मवादे देहद्वयारम्भकभूतमात्राणामविशेषादवस्थाद्वये भोगयौगपद्यं स्यादित्यापाद्यते तथा त्वन्मतेऽपि प्रागुक्तनीत्या स्यादिति चोद्यसाम्यं निगमयति । भूतेति ॥ ११२६ ॥

कस्तर्हि क्रमहेतुः स्याद्देवताहेतुकोऽस्तु सः ॥

क्रमेण वृत्तिस्तासां स्यादधिष्ठातृत्वकारणात् ॥ ११२७ ॥

देहकृतं वा तदतिरिक्तात्मकृतं वा स्थानद्वये ज्ञानायौगपद्यं नेष्यते चेत्तर्हि ज्ञानक्रमे

१५८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

को हेतुरिति पृच्छति । कस्तर्हीति । देवतात्मवाद्याह । देवतेति । आदित्यादिप्रयुक्तो ज्ञानक्रमस्तत्र कथं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । क्रमेणेति । तदाहुस्तासां चाधिष्ठात्रीणां पर्यायेण वृत्तिरूपपद्यत इति ॥ ११२७ ॥

अत्रापि युगपज्ज्ञानमुक्तयोः पक्षयोर्यथा ॥

व्यापित्वाद्देवतानां स्यात्स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥ ११२८ ॥

देवतापक्षेऽपि ज्ञानयौगपद्यं दुर्वारमिति दूषयति । अत्रापीति ॥ ११२८ ॥

असंभवात्प्रयत्नस्य युगपद्देवतात्मनः ॥

नातः स्याद्युगपज्ज्ञानमिति चेन्न तथाऽपि तत् ॥ ११२९ ॥

धर्मादिप्रयत्नापेक्षया देवताया ज्ञानहेतुत्वं स च युगपन्न संभवत्यतो व्यापित्वेऽपि तस्यास्तत्प्रयुक्तं ज्ञानमवस्थाद्वयेऽपि क्रमभावीति देवतावाद्याह । असंभवादिति । कर्मादिप्रयत्नकृतेऽपि ज्ञानक्रमे देवतायास्तत्र न प्रयोजकतेति दूषयति । नेति ॥ ११२९ ॥

प्राहाऽऽत्मपक्षवाद्यत्र सिद्धं नो यत्समीहितम् ॥

कुतस्तदिति चेन्मत्तः शृणु सर्वं यथोच्यते ॥ ११३० ॥

तदेवोपपादयति । प्राहेति । धर्मादेर्ज्ञानायौगपेद्यहेतुत्वे कथं त्वदिष्टसिद्धिरित्याह । कुत इति । परिहरति । मत्त इति ॥ ११३० ॥

सर्वत्र यौगपद्यं स्याद्विभुत्वाद्देवतात्मनः ॥

ऐश्वर्याच्च प्रयत्नोत्थकार्येष्वस्याऽऽत्मनो न तु ॥ ११३१ ॥

स्वपक्षसिद्धिं दर्शयितुं देवतापक्षेऽनुपपत्तिमाह । सर्वत्रेति । यौगपद्यं देवताकृतस्य ज्ञानस्येति शेषः । यद्यपि विभ्वी देवता तथाऽपि धर्माद्यपेक्षया क्रमकारिणीत्युक्तं तत्राऽऽह । ऐश्वर्यादिति । धर्मादौ तत्कृतकार्येषु च स्वातन्त्र्याद्देवताया न धर्मादित-
न्त्रतेत्यर्थः । आत्मनि विशेषमाह । अस्येति । आत्मनो धर्मादौ तत्कार्येषु चानैश्वर्या-
त्तत्तन्त्रतया क्रमज्ञातृत्वसिद्धिरित्यर्थः । उक्तं हि देवताया विभुत्वात्प्रयत्नकार्येषु यौग-
पद्यं न तु विज्ञानात्मन इति ॥ ११३१ ॥

अधिष्ठेयेन्द्रियाणां हि स्वप्नभूमावसंभवात् ॥

व्यापारो नास्त्यतः स्वप्ने देवतानां मनागपि ॥ ११३२ ॥

इतश्च स्वप्नादौ देवताया न ज्ञानक्रमहेतुतेत्याह । अधिष्ठेयेति । स्वप्नभूमावि-
न्द्रियाणामसंभवेप्रसिद्धिद्योतको हिशब्दः । अधिष्ठेयमन्तरेणाधिष्ठातृत्वायोगोऽतःश-
ब्दार्थः ॥ ११३२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५८१

अतो भोक्ता स्वयंसिद्धो यथोक्तेनैव हेतुना ॥

प्रयत्नायौगपद्येन स्वप्नजाग्रद्व्याप्तिरूक् ॥ ११३३ ॥

तस्या ज्ञानक्रमहेतुत्वायोगे फलितं निगमयति । अत इति । देहदेवतापक्षयोर्ज्ञान-
क्रमायोगात्क्रमभाविधर्माद्यपेक्षया चाऽऽत्मनस्तत्संभवादात्मा स्वप्नजाग्रदेहद्वयव्यतिरिक्तो
भोक्ता सिद्ध इत्यर्थः । यथाऽऽहुरनेन भोक्तृत्वप्रयत्नत्वेन हेतुना प्रयत्नायौगपद्येन
व्यतिरिक्तद्रष्टृग्रहणसिद्धिरिति ॥ ११३३ ॥

आत्मनो भोक्तृतासिद्धिर्ज्ञातृत्वं च प्रसिध्यति ॥

व्यापित्वेऽप्यस्य यत्नो य आत्मनः कर्तृतां प्रति ॥ ११३४ ॥

न संभवत्यसौ यत्नो यौगपद्येन नीडयोः ॥

दृष्टत्वात्परिपाद्या स्यात्तस्माद्वृत्तिरिति स्थितम् ॥ ११३५ ॥

आत्मनो व्यापित्वादेहद्वये प्रयत्नयौगपद्यसंभवात्तदयौगपद्यहेतुरसिद्ध इत्याश-
ङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । व्यापित्वेऽप्यात्मनो भोक्तृत्वादि क्रमेण सिध्यति भोग-
ज्ञानकर्तृतां प्रति तस्य हेतुभूतधर्मादिप्रयत्नस्य यौगपद्यायोगात्स्वप्नजाग्रदेहयोर्ज्ञानादि-
क्रमहेतोर्धर्मादेः क्रमेणैव कार्यानुपपत्तिसिद्धत्वात्तस्मादात्मनो देहद्वये क्रमेणैव ज्ञातृत्वा-
दिस्थितिरिति सिद्धं भवतीत्यर्थः । यथोक्तं तस्य हि स्वप्नान्तबुद्धान्तयोर्व्यापित्वेऽपि
योऽसौ द्रष्टृत्वेन कर्तृत्वं प्रति यत्नो न स यौगपद्येन संभवति तस्मात्तस्य पर्यायेण
द्रष्टृत्वे प्रवृत्तिरित्यवस्थितं भवतीति ॥ ११३४ ॥ ७७३९ ॥

अयौगपद्यदर्शित्वमात्मास्तित्वेऽनुमेष्यते ॥

तथा तद्व्यतिरिक्तत्वे जाग्रत्स्वप्नकुलायतः ॥ ११३६ ॥

देहात्मवादिना सहाऽऽत्मवादिनश्चोद्यसाम्यं समाधायातिरिक्तात्मास्तित्वे किमत्र
मानं विवक्षितमित्यपेक्षायामाह । अयौगपद्येति । विमतो देहादेरतिरिच्यते क्रमद्रष्टृ-
त्वाद्गन्धरसादिद्रष्टृदेवदत्तवाद्विपक्षे दृष्टिक्रमानुपपत्तिरित्यर्थः । तदुक्तम्—उपलब्ध्ययौ-
गपद्यमात्मास्तित्वे लिङ्गमिति ॥ ११३६ ॥

न च स्वप्नविनिर्माणे देवताव्यापृतिर्भवेत् ॥

यथास्वं स्थानमायान्ति ता मृतिस्वापयोर्यतः ॥ ११३७ ॥

व्यतिरिक्तात्मपक्षे ज्ञानक्रममापाद्य देवतायास्तद्धेतुत्वाभावे स्वप्ने तस्या व्यापाराभाव-
मधिष्ठेयेन्द्रियाणां हीत्यत्रोक्तमनुवदति । न चेति । तत्र हेत्वन्तरमाह । यथास्वमिति ।
यथाऽऽहुः—न हि देवतानां स्वप्नकाले स्वव्यापारस्ता उच्चिक्रमिषोर्लोकान्तरं प्रति
विशेषकार्याण्याध्यात्मिकानि हित्वा स्वानि स्थानानि प्रतिपद्यन्तेऽग्निं वागप्येतीत्यादिश्रुते-
स्तथा स्वप्नकार्यं प्रतिपित्सोर्देवता अपक्रान्ता भवन्तीति ॥ ११३७ ॥

१५८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

मतं यथा मृतौ देवास्त्यक्त्वा स्वं स्वमनुग्रहम् ॥

देहारम्भे पुनर्देवा यथास्वं कुर्वते क्रियाम् ॥ ११३८ ॥

तद्वत्सुषुप्तोरुत्क्रम्य देवताः स्वाधिकारतः ॥

स्वप्नसर्गे पुनस्ताः स्वमधिकारं प्रकुर्वते ॥ ११३९ ॥

देवताभिरनधिष्ठितस्य स्वप्नकार्यसिद्धेर्न तत्प्रयुक्तं ज्ञानमित्युक्ते दृष्टान्तेन शङ्कते ।
मतमिति ॥ ११३८ ॥ ११३९ ॥

इत्येवं चोदितेऽथात्र परिहारोऽभिधीयते ॥

लिङ्गकार्यानभिव्यक्तेर्नालं कार्याय देवताः ॥ ११४० ॥

परिहारमवतारयति । इत्येवमिति । चोद्यस्य परिहारोत्थापकत्वमथशब्दार्थः । तमेव
विशदयति । लिङ्गेति । स्वप्नेऽपि देवताः समागच्छन्त्योऽपि न जागरवदागन्तुं पारयन्ते
किंतु हैरण्यगर्भेण प्राणात्मना लिङ्गभावभाजो भवन्ति न च देवतारूपस्य लिङ्गस्य स्वप्ने
कार्योन्मुखत्वेनाभिव्यक्तिर्जागरादविशेषप्रसङ्गात्तत्र स्वप्ने देवताः कार्याय पर्याप्नुवन्ती-
त्यर्थः । यथोक्तं न हि देवता कदाचिलिङ्गं जहाति सां त्वनभिव्यक्ते लिङ्गे नालं विशे-
षकार्यायेति ॥ ११४० ॥

कारणान्यसमर्थानि यथा देहमृते मृतौ ॥

स्वकार्यस्याभिनिष्पत्तौ तथा स्वप्नेऽपि देवताः ॥ ११४१ ॥

करणान्यनपाश्रित्य नालं स्वाधिकृतिं प्रति ॥

स्वप्ने च करणाभावः श्रुत्यैव प्रतिपादितः ॥ ११४२ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । करणानीति । अस्तु तान्याश्रित्यैव देवतानां स्वप्ने
स्वाधिकारनिर्वाहकत्वं तत्राऽऽह । स्वप्ने चेति । श्रुत्या प्राणं तर्हि वागप्येतीत्याद्ययेति
यावत् ॥ ११४१ ॥ ११४२ ॥

यत एवमतः स्वप्ने नाऽऽशङ्का देवताः प्रति ॥

अधिकारो यतस्तासामात्मनो देहसंगतौ ॥ ११४३ ॥

देवतायाः स्वप्ने व्यापाराभावे सिद्धे तस्या ज्ञानक्रमहेतुत्वशङ्काऽपि नास्तीत्याह ।
यत इति । तर्हि देहे देवतानां वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अधिकार इति । अतो न
तासामिह वैयर्थ्यमिति शेषः ॥ ११४३ ॥

मुक्त्वैव देहसंबन्धं स्वप्नोऽयं प्रत्यगात्मनः ॥

बहिष्कुलायवचनादेतच्चाध्यवसीयते ॥ ११४४ ॥

अस्तु तर्हि स्वप्नेऽप्यात्मनो देहसंबन्धे सति देवतानां व्यापारो नेत्याह । मुक्त्वेति ।
आत्मनः स्थूलदेहसंबन्धं विना स्वप्न इत्यत्र मानमाह । बहिरिति ॥ ११४४ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५८३

नातो भौतिकमेतत्स्यान्नापि स्यादेवताकृतम् ॥

चैतन्यं स्वप्नगं स्वार्थं शरीरद्वयवर्जनात् ॥ ११४५ ॥

परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षमुपसंहरति । नात इति । चैतन्यस्य स्वार्थत्वे हेतुमाह ।
शरीरेति । सूक्ष्मदेहस्य स्वप्ने सत्त्वेऽपि कार्यकरत्वाभावादितरवाद्विहीनतेष्टेति भावः
॥ ११४५ ॥

निरनुग्रहं निष्करणं वासनोपाधिमात्रकम् ॥

स्वप्नदर्शनमेतत्स्यात्प्रत्यग्वीवस्तुसंश्रयम् ॥ ११४६ ॥

देवतानामपि तत्र लिङ्गातिरेकेण लीनत्वमाह । निरनुग्रहमिति । करणानामपि तत्र
संहतत्वमाह । निष्करणमिति । सुषुप्ताद्विशेषार्थं विशिनष्टि । वासनेति । तस्य
साक्षिवेद्यत्वमाह । प्रत्यगिति । तद्रूपा धीरेव वस्तु तत्रस्थं तद्वलादेव स्वप्नदर्शनं
सिध्यतीत्यर्थः । उक्तं हि—उभयोः कालयोर्व्यतिरेकाद्व्यतिरिक्तो द्रष्टा न भौतिकं
दर्शनं नापि देवताकृतमिति ॥ ११४६ ॥

पृथक्त्वे वाऽपृथक्त्वे वा भूतेभ्यो देवतात्मनः ॥

किमर्थं देवताशङ्का क्रियते हिरुगात्मनः ॥ ११४७ ॥

महामत्स्यवाक्यस्य भर्तृप्रपञ्चव्याख्योक्ता तत्र देहात्मवाद्यपोहार्थं तत्प्रवृत्तिमङ्गी-
कृत्य देवताया ज्ञानक्रमहेतुत्वमाशङ्क्य निराकरणमयुक्तमित्याह । पृथक्त्वे वेति ।
अस्यार्थः । देवताया भूतेभ्यो भेदोऽभेदो वाऽऽद्ये तस्या आत्मनः सकाशात्पृथग्ज्ञानक्र-
महेतुत्वमाशङ्क्य न शक्यते निराकर्तुमात्माव्यतिरिक्ततया तस्यास्तद्धेतुत्वस्येष्टत्वाद्वि-
तीये तस्या देहाव्यतिरेकाद्देहवादनिराकरणेनैव निराकरणान्न पृथगाशङ्का निराकरणं
वा तेन देवताया ज्ञानक्रमहेतुत्वमाशङ्कानिरासौ परस्यायुक्ताविति ॥ ११४७ ॥

मत्स्यदृष्टान्तवचस एतावत्फलमिष्यते ॥

मृत्युरूपमिदं सर्वं कार्यं च करणानि च ॥ ११४८ ॥

परेषां मत्स्यवाक्यव्याख्यानमनुभाष्य तत्र युक्तमुपेत्यायुक्तं निरस्तं संप्रति ज्ञेयवा-
क्यस्य भाष्योक्तं संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । मत्स्येति । किं तत्फलं तदाह । मृत्यु-
रूपमिति । कामकर्मसहितः संघातो मृत्युरूपो नाऽऽत्मधर्म इत्यर्थः ॥ ११४८ ॥

ताभ्यां विलक्षणस्त्वात्मा स्वप्ने योऽयं प्रपञ्चितः ॥

स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यां केवलश्चेतनोऽक्रियः ॥ ११४९ ॥

तास्मिन्नात्मत्वप्रसिद्धेरात्मनस्तदन्तर्भावमाशङ्क्याऽऽह । ताभ्यामिति । देहद्वयवि-
लक्षणं रूपं ज्ञेयत्वार्थं विशिनष्टि । केवल इति ॥ ११४९ ॥

१५८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तथैव कामकर्मभ्यामत्यन्तं स्याद्विलक्षणः ॥

प्रयोजकाभ्यां देहस्य तथैव करणस्य च ॥ ११५० ॥

देहद्वयविलक्षणस्यापि तत्प्रयोजकयोगे पुनः कार्यकरणादानमाशङ्क्याऽऽह । तथै-
वेति । प्रयोज्याभ्यां देहाभ्यामिवेति यावत् ॥ ११५० ॥

अविद्याकृतमेवातः संसारित्वं न तु स्वतः ॥

अतोऽविद्यासमुच्छित्तौ मुक्तिः स्यात्परमात्मनः ॥ ११५१ ॥

देहद्वयेन सप्रयोजकेन वस्तुनोऽसंबन्धे फलितमाह । अविद्येति । संसारित्वस्याऽऽ-
विद्यत्वेनावस्तुत्वे किं स्यात्तदाह । अत इति ॥ ११५१ ॥

इत्युक्तः पूर्ववाक्येन समुदायार्थ ईदृशः ॥

पौर्वापर्यं समीक्ष्याऽऽत्मा निष्क्रियः केवलोऽद्वयः ॥ ११५२ ॥

वृत्तानुवादं निगमयति । इत्युक्त इति । पूर्ववाक्येन स वा अयं पुरुषो जायमान
इत्यारभ्य मत्स्यवाक्यान्तवाक्येनेति यावत् । ईदृशः कार्यकरणाभ्यां सप्रयोजकाभ्या-
मन्यः स्वयंज्योतिः स्वतोऽसंसारी प्रत्यगात्मेत्यर्थः । समुदायार्थमेव सौकर्यार्थं संक्षिपति ।
पौर्वापर्यमिति । पूर्वत्र व्याख्यातवाक्यानां पूर्वापरीभावमालोक्य कर्मणा कामेन देहद्व-
येन च विविक्तः प्रत्यग्धातुर्नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽधिगत इत्यर्थः ॥ ११५२ ॥

अपास्तकार्यकरणकर्मासङ्गो न तु कश्चित् ॥

आत्मोपपादितः साक्षाद्वचस्येकत्र यत्नतः ॥ ११५३ ॥

वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतितारयिषुर्भूमिकामाह । अपास्तेति । कामादीनामन्यतमवि-
मोके सत्यर्थादितरविनिर्भोकः सिध्यतीत्यभिप्रेत्योक्तं साक्षादिति । निःशेषविशेषशून्ये
प्रतीचि दृष्टान्तोपन्यासो यत्नः ॥ ११५३ ॥

सासङ्गश्च समृत्युश्च सकार्यकरणस्तथा ॥

अविद्यया यतो बोध आत्माऽयमुपलक्ष्यते ॥ ११५४ ॥

एतदेवोपपादयति । सासङ्गश्चेति । अतो जागरितविषये वाक्ये पूर्वोक्तः प्रत्यगात्मा
न प्रतिपादित इति शेषः ॥ ११५४ ॥

स्वप्ने तु वासनाकामसंयुक्तो मृत्युर्वर्जितः ॥

संप्रसादे प्रसन्नश्च तथाऽसङ्गोऽपि वीक्ष्यते ॥ ११५५ ॥

स्वप्नवाक्ये तर्हि तत्सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वप्ने त्विति । तर्हि सुषुप्तिवाक्ये
तत्सिद्धिर्नेत्याह । संप्रसाद इति । न च मा तर्हि भूदात्मा यथोक्तरूप इति वाच्यमे-
कवाक्यतया पूर्ववाक्येभ्यस्तत्सिद्धेर्न च तैरेवोक्तात्मसिद्धेरलमुत्तरेणेति युक्तं न हि पूर्वत्र

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५८५

कार्यकरणकामिकर्मादिनिर्मुक्तमात्मरूपमेकस्मिन्वाक्ये पुञ्जीकृतं न चैकत्र तत्पुञ्जीकरण-
मनुपयोगि सुखप्रतिपत्त्यर्थत्वादिति भावः ॥ ११९९ ॥

तद्वा अस्यैतदित्यत्र यथोक्तं रूपमात्मनः ॥

वक्ष्यमाणमतस्तस्य दृष्टान्तोऽयमिहोच्यते ॥ ११९६ ॥

पातनिकां कृत्वा श्येनवाक्यमादत्ते । तद्वा इति । तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहृत-
पाप्मेत्यादावेकत्र पुञ्जीकृत्य वक्ष्यमाणात्मरूपस्य दृष्टान्तार्थं श्येनवाक्यमित्यर्थः । तदेव
वाक्यमिहेत्युच्यते ॥ ११९६ ॥

स्वतो बुद्धं च शुद्धं च मुक्तं रूपमिहाऽऽत्मनः ॥

एकवाक्योपसंहारे न पुञ्जीकृत्य दर्शितम् ॥ ११९७ ॥

उक्तां संगतिं व्यक्तीकर्तुं भूमिकामनुभाषते । स्वत इति । एकवाक्यतयोपसंगृह्य-
माणपदसमुदाये नित्यशुद्धत्वादिकमात्मरूपं नाधस्तात्पिण्डीकृत्योक्तमिति यावत्
॥ ११९७ ॥

तद्यथा श्येन इत्युक्त्या तद्दृष्टान्तप्रदर्शनात् ॥

शुद्धबुद्धादिकं रूपमात्मनः संप्रदर्श्यते ॥ ११९८ ॥

अथोक्तं संबन्धमनुवदति । तद्यथेति । तदात्मनो यथोक्तं रूपं तद्वा अस्येत्याद्ययो-
क्त्या यतः सम्यक्प्रदर्श्यतेऽतस्तत्स्यार्थस्य दृष्टान्तप्रदर्शनं निमित्तीकृत्य तद्यथेत्यादिश्ये-
नवाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ११९८ ॥

स्वप्नबुद्धान्तयोर्वेह दृष्टान्तः संप्रदर्शितः ॥

संप्रसादस्य दृष्टान्तः श्येनेनाथाधुनोच्यते ॥ ११९९ ॥

भाष्योक्तं संबन्धमनूद्य संबन्धातरमाह । स्वप्नेति । दृष्टान्तो महामत्स्याख्य इति
शेषः । महामत्स्यवाक्योक्तमनूद्य श्येनवाक्यमादत्ते । संप्रसादस्येति ॥ ११९९ ॥

श्येनः शशादो विज्ञेयो बृहत्कायश्च रोहितः ॥

क्षिप्रः श्येनः सुपर्णस्तु बलवानल्पविग्रहः ॥ ११६० ॥

श्येनसुपर्णपदयोरर्थभेदोक्त्या पुनरुक्तिं परिहरति । श्येन इति ॥ ११६० ॥

श्येनः श्रान्तो यथाऽऽकाशे भक्ष्यहेतोः परिभ्रमन् ॥

पक्षौ वितत्य नीडं स्वमेनि हि श्रमहानये ॥ ११६१ ॥

दृष्टान्तभागं योजयति । श्येनः श्रान्त इति । वितत्य विस्तृत्य श्रान्तिमनुभूया-
स्तौ संगमस्य स्वनीडागमनाभिमुख्यं तयोरापाद्येत्यर्थः । श्रान्तस्य पक्षिणः श्रमनिरा-
गार्थं स्वनीडागमनं लोकप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ ११६१ ॥

१५८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यथा तथाऽयमप्यात्मा जाग्रत्स्वप्नौ परिभ्रमन् ॥

श्रान्तस्तच्छ्रमहानार्थं ब्रह्मनीडं प्रपद्यते ॥ ११६२ ॥

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । अन्ताय धावतीत्यस्यार्थमाह । ब्रह्मेति ॥ ११६२ ॥

अन्ताय धावतीत्युक्तं तस्यान्तस्य विशेषणम् ॥

यत्र सुप्तो न कमिति जाग्रत्स्वप्ननिषेधकृत् ॥ ११६३ ॥

कथमन्तशब्देन ब्रह्मग्रहणमित्याशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं विशेषणद्वयमादत्ते । अन्ता-
येति । तस्य कृत्यं दर्शयति । जाग्रदिति ॥ ११६३ ॥

सुप्तस्तिमृष्ववस्थासु सामान्येन यतस्ततः ॥

विशिनध्यात्मनः स्वापं यत्र सुप्तगिरा स्फुटम् ॥ ११६४ ॥

सुप्तविशेषणेनैव जाग्रन्नित्युक्तेर्न कंचन काममित्याद्यनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । सुप्त
इति । प्रत्येकमवस्थानां त्रैविध्योक्तेः सामान्येनाऽऽत्माऽवस्थात्रयेऽपि सुप्तो वर्तते
तस्माद्यत्र सुप्त इत्युक्तमात्मनः स्वापं न कंचनेत्यादिगिरा स्पष्टीकृत्य विशिनष्टीति
योजना ॥ ११६४ ॥

न कंचनेति कामो यः स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥

निषिध्यते सुषुप्तेऽसौ तथा स्वप्नोऽपि यस्तयोः ॥ ११६५ ॥

अस्त्वात्मस्वापस्येदं विशेषणं तथाऽपि तेन कामस्यैव निषेधाज्जाग्रत्स्वप्ननिषेधकृदि-
त्ययुक्तमत आह । नेत्यादिना । अवस्थाद्वयस्थकाममात्रस्य स्वापे निषेधादवस्थाद्वय-
मपि तत्र निषिध्यते चेद्विशेषणान्तरानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । स्वप्नजागरयोः
स्वप्नः सुषुप्ते द्वितीयेन विशेषणेन निषिध्यते तेन तदप्याद्यविशेषणवदर्थवदेव पूर्वत्र
कामप्राधान्येनावस्थाद्वयनिषेध उत्तरत्र स्वप्नप्राधान्येनेति भावः ॥ ११६५ ॥

स्वप्ने वा कामविरहाद्यथोक्तेनैव वर्त्मना ॥

जाग्रत्कामनिषेधोऽतस्तत्र कामादिसंभवात् ॥ ११६६ ॥

आद्यविशेषणस्यार्थान्तरमाह । स्वप्ने वेति । यथोक्तेनासङ्गो हित्युक्तमार्गेणेति
यावत् । असङ्गत्वन्यायेन जाग्रत्यपि रागादिराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति ।
सति मातरि बाधविधुरो जाग्रति कामादिः स्वप्ने तु नैवमित्यर्थः ॥ ११६६ ॥

एकैकस्यामवस्थायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः ॥

यदि वा विद्यते भेदः कंचनेति च लिङ्गतः ॥ ११६७ ॥

द्वितीयविशेषणस्यार्थान्तरमाह । एकैकस्यामिति । तत्र हेतुमाह । कंचने-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५८७

तीति । न कंचन स्वप्नं पश्यतीत्यत्र कंचनेतिभेदद्योतिविशेषणादुक्तभेदसिद्धिरित्यर्थः
॥ ११६७ ॥

त्रय आवसथा इति तथा च श्रुतिशासनम् ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां त्रैविध्यप्रतिपादकम् ॥ ११६८ ॥

अवस्थानां प्रत्येकं त्रैविध्यसाधकं वाक्यान्तरं चास्तीत्याह । त्रय इति ॥ ११६८ ॥

तत्र त्रयाणां स्थानानां जाग्रत्स्वप्ननिषेधनम् ॥

न कंचनेति वाक्येन तयोरेव ग्रहः श्रुतेः ॥ ११६९ ॥

सिद्धे त्रैविध्ये किं प्रकृते सिध्यति तदाह । तत्रेति । स्थानानां त्रयाणां प्रत्येकं त्रैविध्ये सिद्धे त्रिविधस्य जागरस्याऽऽद्येन त्रिविधस्य च स्वप्नस्य द्वितीयेन विशेषणेन निषेधः सिध्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुः । तयोरिति । कामस्वप्नशब्दाभ्यां तयोरेव जाग्रत्स्वप्नयोः श्रुत्या ग्रहात्तयोः सर्वप्रकारयोर्निषेधोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः ॥ ११६९ ॥

स्वप्नं न कंचनेत्युक्त्या सर्वस्वप्ननिषेधनम् ॥

इति प्रबोधस्वप्नाभ्यां विविक्तं स्थानमुच्यते ॥ ११७० ॥

विशेषणद्वयार्थमनुवदति । स्वप्नमिति । कामं न कंचनेत्युक्त्या सर्वजाग्रन्निषेधन-
मित्यपि द्रष्टव्यम् । तथाऽपि प्रकृते किं सिध्यति तदाह । इति प्रबोधेति ॥ ११७० ॥

जाग्रत्स्वप्नात्मकौ पक्षौ वितत्याऽऽत्माऽऽत्ममोहवान् ॥

भुक्त्वा भोगानथ श्रान्तः पक्षौ संहृत्य चाऽऽत्मानि ॥ ११७१ ॥

विशेषणार्थमुक्त्वाऽन्ताय धावतीत्यस्यार्थमुपसंहरति । जाग्रदिति । अन्तशब्दा-
च्चब्रह्मनीडार्थं गच्छतीति शेषः । श्रान्तस्याऽऽश्रयगमनापेक्षाद्योतनार्थोऽथशब्दः
॥ ११७१ ॥

अविद्यायामवस्थानं तदुद्धृतस्य वस्तुनः ॥

संहृत्यपक्षोपमया श्रुत्येह प्रतिपाद्यते ॥ ११७२ ॥

संहृत्यपक्षदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके विवक्षितमंशमाह । अविद्यायामिति । पक्षौ संहृत्य
स्वात्मन्येव संकुचितावयवावापाद्य स्वाश्रये श्रमध्वंसार्थं श्येनोऽस्तिष्ठतीति दृष्टान्तश्रुत्या
साभासायामविद्यायां जगतोऽवस्थानं विवक्षितमित्यर्थः । इहाविद्यायामिति संबन्धः
॥ ११७२ ॥

संलयायेति यच्छुद्धं रूपं स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥

प्रत्यक्किदाभ आगत्य ध्रियते प्रत्यगात्मने ॥ ११७३ ॥

संलयदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके विवक्षितमाह । समिति । श्येनो हि सम्यङ्निलयनार्थं
स्वनीडायऽऽत्मानं धारयतीति दृष्टान्तश्रुत्या शुद्धबुद्धादि यत्प्रतीचो रूपं तद्विवक्षितं
स्यात्तस्मै प्रत्यगात्मने प्रत्यक्चिदिव भासमानः संसारी प्रत्यगज्ञाने साभासे स्वोपाधि-

१५८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

बुद्ध्याद्युपसंहारे सत्युपहितो हिरुगवस्थातुमशक्नुवन्बिम्बस्थानीयायाऽऽगत्याऽऽत्मानं
विभर्तीत्यर्थः ॥ ११७३ ॥

बुद्ध्यादिकार्यसंहारे प्रत्यक्षैतन्यरूपिणः ॥

चिद्विम्बस्यापि संहारो जलार्कप्रविलापवत् ॥ ११७४ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । बुद्ध्यादीति । चिद्विम्बस्य चित्प्रतिबिम्बस्येति
यावत् । जीवस्योपसंहारे भावस्वे सति नाशित्वाज्जन्मापि स्यात्तथाच नाऽऽत्माऽऽश्रुते-
रित्यधिकरणविरोध इत्याशङ्क्याऽऽह । जलेति । उपाधिलये सत्युपहितस्यानुपहित-
मात्रत्वेनावस्थानाल्लयोक्तिर्न वस्तुत इत्यर्थः ॥ ११७४ ॥

अविद्यावान्पुरा योऽभूदविद्याकार्यगश्चितिः ॥

अविद्यया विभागोऽस्य चिद्विम्बस्योपजायते ॥ ११७५ ॥

सुषुप्तावतमनो ब्रह्मण्यवस्थानेऽप्यवस्थान्तरे ततो भेदमाशङ्क्याऽऽह । अविद्यावा-
निति । पुरेत्यवस्थाद्वयोक्तिः ॥ ११७५ ॥

प्रत्याख्यातैव साऽविद्या सकार्या सर्वदाऽऽत्मना ॥

प्रत्याचष्टे तु नाविद्या निरात्मत्वाच्चिदात्मनः ॥ ११७६ ॥

तथाऽपि विभागहेत्वविद्याध्वस्तावेव तस्य ब्रह्मत्वं न सदेति चेन्नेत्याह । प्रत्या-
ख्यातेति । किमित्यविद्यामात्मा निराकरोति वैपरीत्यं किं न स्यात्तत्राऽऽह । प्रत्या-
चष्टे त्विति । न हि साऽऽत्मानं निरस्यति स्वातन्त्र्येण स्वरूपाभावादात्मा तु तां वार-
यति सदा चिदात्मत्वेन विरोधित्वादित्यर्थः । यद्वा चिदात्मनोऽन्यत्राविद्याया नैरात्म्यान्न
सो तं निरसितुमर्हतीत्यर्थः ॥ ११७६ ॥

अविद्यातज्जकार्याभ्यामात्माऽन्यानवशेषतः ॥

संबध्यते स्वतोऽसङ्ग आत्मत्वादेव कारणात् ॥ ११७७ ॥

आत्माऽपि नाविद्यां सकार्या निरस्येदसङ्गतया तदसंबन्धादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अविद्येति । अन्यानवशेषतः संबन्धे हेतुमाह । आत्मत्वादिति ॥ ११७७ ॥

अविद्या यच्च तत्कार्यमात्मानं स्वात्मसिद्धये ॥

संविभत्सत्यनात्मत्वादात्मा तन्नानुमन्यते ॥ ११७८ ॥

असङ्गः संबध्यते चेति विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । अविद्यादि स्वरू-
पलाभार्थमात्मानं संबद्धमिच्छति स्वातन्त्र्येण तल्लाभायोगादात्मा त्वसङ्गश्चिदेकरसो न
सकार्यामविद्यां मृष्यते तेन तस्याविद्याकृतसंबन्धेऽपि न वास्तवासङ्गताहतिरित्यर्थः
॥ ११७८ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८८९

निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य निरात्मना ॥

आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते ॥ ११७९ ॥

संबन्धस्याऽऽविद्यत्वं पूर्वत्रापि बहुशः साधितमिति स्मारयति । निःसङ्गस्येति ।
निरात्मना निश्चलस्वभावराहितेनेति यावत् ॥ ११७९ ॥

प्रत्याख्याताऽऽत्मनैवेयं प्रत्यगात्मानमेकलम् ॥

अविद्याऽऽलिङ्गते वह्निं घृतपिण्ड इवोल्बणम् ॥ ११८० ॥

आत्मना सकार्याऽविद्या प्रत्याख्याता चेत्कथं तयोरवास्तवोऽपि संबन्धस्तत्राऽऽह ।
प्रत्याख्यातेति । सकार्याऽविद्या निराकृतेरूपेणैवाऽऽत्मानमालिङ्गते तस्यासङ्गकूटस्थ-
चिदेकरसत्वेन संबन्धासहिष्णुत्वादित्यर्थः । अनात्मनो निवर्त्यत्वेनाऽऽत्मना संबन्धे
दृष्टान्तः । वह्निमिति ॥ ११८० ॥

अविचारितसंसिद्धा संगतिः परमात्मनः ॥

अविद्यातज्जकार्याभ्यामेवमेवेति गम्यताम् ॥ ११८१ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । अविचारितेति ॥ ११८१ ॥

एवं सत्यस्य बाधः स्यात्परमार्थात्मसंश्रयात् ॥

संसारानर्थसंबन्धहेतोरात्मप्रमाणतः ॥ ११८२ ॥

अविद्यादेरात्मनश्च यथोक्तसंबन्धे सति तत्त्वमस्यादेरात्मप्रमाणादबाध्यात्माकारबु-
द्धिवृत्त्यवष्टम्भादस्य संसारहेतोरज्ञानस्य बाधान्मुक्तिरिति फलितमाह । एवमिति
॥ ११८२ ॥

प्रत्यग्विमात्रतः प्रत्यङ्मूढद्वयत्वविशेषणः ॥

निःसंबन्धात्मसंबन्धादनात्मा त्वात्मवन्न सन् ॥ ११८३ ॥

परिशिष्टं परमार्थरूपं विशदयति । प्रत्यगिति । तत्परिशेषे तदभिन्नत्वादनात्माऽपि
तिष्ठेदित्याशङ्क्याऽऽह । निःसंबन्धेति ॥ ११८३ ॥

समस्तव्यस्ततामेवं सति व्याचक्षतेऽत्र ये ॥

कर्षन्ति नासिकाग्रेण कर्णमूलं सुखेन ते ॥ ११८४ ॥

अनात्मा बाध्योऽबाध्यश्चाऽऽत्मेति स्थिते भर्तृप्रपञ्चमतमपि निरस्तमित्याह । सम-
स्तेति । अत्रेत्यात्मोक्तिः । असंभावितार्थवादिनां भ्रान्तत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह । कर्ष-
न्तीति ॥ ११८४ ॥

आत्मवस्त्वतिरेकेण नान्यद्वस्त्वस्ति मानतः ॥

तन्मानमिति चेन्मैवं यतस्तत्प्राक्प्रबोधतः ॥ ११८५ ॥

१५९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

समस्तव्यस्ततापक्षस्यासंभावितत्वे हेतुमेवं सतीति सूचितं स्फुटयति । आत्मेति । अनात्मवस्तु मानतो नास्तीत्युक्तं यतस्तस्मिन्प्रसिद्धमध्यक्षादि मानमिति शङ्कते । तदिति । दूषयति । भैवमिति । किं तज्ज्ञानात्पूर्वमेवानात्मप्रमापकं किंवोर्ध्वमप्याद्ये तत्प्रत्यगज्ञानविजृम्भितं तज्ज्ञानात्तदज्ञानध्वस्तौ ध्वंसेतेति कुतः समस्तव्यस्तता न द्वितीयो ज्ञानादूर्ध्वमपि मानमेयादिसत्त्वे तद्वैफल्यादिति मत्वाऽऽह । यत् इति ॥ ११८९ ॥

अस्तु वस्त्वन्तरं चान्यत्तस्याप्यात्माभिसंगतौ ॥

को हेतुरिति वक्तव्यं नाविद्याऽकारकत्वतः ॥ ११८६ ॥

अनुभवसिद्धमनात्मवस्त्वङ्गी करोति । अस्त्विति । तर्हि समस्तव्यस्तताऽपि स्वीकर्तव्येति तत्र किमात्मनाऽनात्मवस्त्वसंबद्धं संबद्धं वा नाऽऽद्य आत्मनः समस्तत्वाद्यसिद्धेरिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह । तस्यापीति । न तावदात्मनः स्वतोऽनात्मयोगोऽसङ्गत्वान्नापि परतोऽविद्यातिरिक्तसंबन्धघटकाभावादित्यर्थः । अविद्यैव तं घटयतीति चेन्मैवं तस्या वास्तवकार्यकरत्वाभावाद्वास्तवे चाऽऽत्मानात्मसंबन्धे न वास्तवी समस्तव्यस्ततेत्यभिप्रेत्याऽऽह । नाविद्येति । अकारकत्वत इति च्छेदः ॥ ११८६ ॥

समस्तव्यस्तताव्याख्या तस्मादन्धपरंपरा ॥

वैश्वानरवरादेव न तु न्यायानुसारतः ॥ ११८७ ॥

कथं तर्हि द्वैताद्वैतविषयत्वात्तस्येति समस्तव्यस्ततामात्मनो भर्तृप्रपञ्चा व्याचख्युस्तत्राऽऽह । समस्तेति । अनात्मार्थस्याऽऽत्मनि कृतो विघटनभावस्तुशब्दार्थः ॥ ११८७ ॥

अस्य हि द्वैतविषये विज्ञानं भानुरश्मिवत् ॥

विकीर्णं बोधदेशीयं समन्तात्प्रथते दृशेः ॥ ११८८ ॥

श्येनवाक्यं भाष्यानुसारेण व्याख्यातमधुना भर्तृप्रपञ्चोक्तं तद्व्याख्यानं वक्तुं भूमिका-माह । अस्येति । आत्मनश्चैतन्यं जाग्रदेशस्थमिथ्याज्ञानं भूत्वाऽऽदित्यरश्मिवद्वैतविषये प्रसृतं सर्वतो भातीत्यर्थः । तदुक्तमस्य हि द्वैतविषये विशेषविज्ञानमादित्यरश्मिवद्विकीर्णं जागरितदेशवत्समन्तादवभासत इति । यथोक्तभाष्यद्योतको हिशब्दः ॥ ११८८ ॥

तत्र कर्मप्रसृतोऽयं कामः सर्वप्रवृत्तिकृत् ॥

जाता कर्मण एवेयं भावनाऽस्यान्तरात्मनः ॥ ११८९ ॥

आत्मचैतन्यस्याऽऽपन्नमिथ्याज्ञानत्वस्य द्वैतविषयत्वे सति किं सिध्यति तदाह । तत्रेति । आत्मज्ञाने द्वैतविषये सति कर्मोपचीयते तस्मात्कामभावने कामश्च सर्वप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि तत्र कामः कर्मणः फलं कर्मण एव तु वासनेति ॥ ११८९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५९१

यथालक्षणया कर्म कृतं भावनयाऽऽत्मना ॥

फलं तादृग्विधं दातुमेकी भवति साऽऽत्मनः ॥ ११९० ॥

सर्वप्रवृत्तिहेतुतया कर्मणः सकाशात्कामो जायतां भावना तु तज्जा किमर्थेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । यथोक्तं यथालक्षणयैव भावनया तत्कर्म कृतं तथालक्षणमेव फलं तस्य विज्ञानात्मनः सा भावना तदेव स्वप्रयुक्तं फलं प्रत्येकीभूता भवतीति ॥ ११९० ॥

तयाऽनुरञ्जित इव ह्यात्मा कामान्परीप्सति ॥

वासनालक्षणः कामः स्वप्नसर्गाय जायते ॥ ११९१ ॥

भावनयाः स्वानुरूपफलासिद्धारत्वे सत्यात्मनो भोक्तृत्वं फलतीत्याह । तथेति । तदाहुः—तदनुरञ्जितो विज्ञानात्मा कामं कामयत इत्येतद्भवतीति । उक्तभाष्यार्थो हिशब्दः । जाग्रदवस्थामुक्त्वा स्वप्नावस्थामाह । वासनेति ॥ ११९१ ॥

सुखादिफलभोगाय स्वप्नः क्षुद्रस्य कर्मणः ॥

परिच्छेदेन निर्मातृज्ञानं च प्रत्यगात्मनः ॥ ११९२ ॥

किमर्था स्वप्नदृष्टिस्तत्राऽऽह । सुखादीति । यथाऽऽहुस्तत्र कामतः स्वप्ननिर्माणं सुखदुःखं दर्शयतीति । कथं तर्हि स्वप्नधीरत आह । परिच्छेदेनेति । प्रतीचो ज्ञानमर्थस्य वासनोत्थस्य निश्चायकमित्यर्थः ॥ ११९२ ॥

विज्ञानानुविधायी हि विकारः कर्मणो यतः ॥

विज्ञानं विपरीतार्थदर्शनं चेह भण्यते ॥ ११९३ ॥

तस्यायुक्तं परिच्छेदकत्वं कर्मणोऽपि कर्तृत्वोपगमादित्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञानेति । उक्तं हि विज्ञानं पुनर्भावनपरिच्छेदविनिर्मातृ विज्ञानानुविधायिनी हि कर्मणो विक्रियेति । भाष्यानुकारो हिशब्दार्थः । अर्थोपलब्धिं विना कर्मफलभोगायोगात्तद्विक्रिया भवति ज्ञानानुविधायिनी ततो युक्तं ज्ञानस्य परिच्छेदकत्वमित्यर्थः । विज्ञानमप्येतद्विपरीतदर्शनमविद्येति भाष्येण तत्स्वरूपमाह । विज्ञानमिति । इहशब्दः स्वप्नविषयः ॥ ११९३ ॥

साऽविद्या सति बाह्येऽर्थे द्रष्टव्येऽलं न चासति ॥

कामः स एव *बोधेऽस्य विज्ञानात्मन इष्यते ॥ ११९४ ॥

मिथ्याज्ञानं विज्ञानं चेत्तस्य यथार्थत्वे मिथ्याज्ञानत्वायोगादयथार्थत्वे बाह्यार्थापलापः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सेति । सत्येव बाह्ये द्रष्टव्येऽर्थे तत्पारेच्छित्तिरूपकार्यनिर्माणसमर्थं मिथ्याज्ञानाख्यं विज्ञानमतो न सोऽर्थोऽपलापमर्हतीत्यर्थः । यथोक्तं साऽपि सति द्रष्टव्ये विपरीतं ग्राहयेदिति । प्रकृतानामविद्यादीनामात्मत्वं तद्धर्मत्वं वा

* बाह्योऽस्येति स्यात् ।

१ क. ग. स्वप्ने । ख. स्वप्नक्षु । २ ख. कामः ।

१५९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

न शङ्कनीयमित्याह । काम इति । जाग्रत्स्वप्नयोर्जीवस्य यः कामोऽविद्यादिसहितः स ततो बहिरेवेष्यतेऽसङ्को हीति श्रुतेरित्यर्थः । तदाहुः स एष बाह्यो विज्ञानात्मन इत्युक्तमिति ॥ ११९४ ॥

प्रयोक्त्री भावना तत्र कर्म त्वस्य विकारकृत् ॥

विपरीतग्रहाय स्यादन्यथेति विनिश्चितिः ॥ ११९५ ॥

आत्मबाह्यानां कामादीनां मिथोऽसंकरार्थं कार्यभेदमाह । प्रयोक्त्रीति । तत्रेति निर्धारणार्थं सप्तमी । कामो भावना पुरुषं विषयेषु प्रवर्तयति कर्म तस्य सुखादिविकारकारि । अन्यथा विनिश्चितिर्मिथ्याज्ञानं तद्विपरीतग्रहहेतुर्न यथार्थं परिच्छेत्तुमलमित्येषां कार्यभेद इत्यर्थः । तदुक्तं तत्र प्रयोक्त्री भावना कर्म विकर्त्रिति ॥ ११९५ ॥

कामेहाभावनाज्ञानपदार्थानां यथाक्रमम् ॥

परस्परव्यपेक्षत्वादेवं स्यादेकवाक्यता ॥ ११९६ ॥

तर्हि कामादीनां मिथोऽनपेक्षत्वेनायःशलाकाकल्पत्वमत आह । कामेति । एवमित्यस्यार्थो यथाक्रममिति । उक्तं हि—एवं कामकर्मभावनाविज्ञानानां परस्परापेक्षत्वादेकार्थेतेति ॥ ११९६ ॥

तत्र भावनयैवाऽऽत्मा कामान्कामयते तथा ॥

†विद्यया वीक्षते चार्थानविद्योत्थापितानिह ॥ ११९७ ॥

कथं तर्हि तेषां कार्यभेदस्तत्राऽऽह । तत्रेति । यथाऽऽहुस्तत्र भावनया कामयते *विद्यया पश्यति द्वैतविषयमिति । सप्तमी निर्धारणे । तथाशब्दो भावनादृष्टान्तार्थः । इहेति द्वैतावस्थोक्ता ॥ ११९७ ॥

संप्रसादे तु बाह्यस्य वस्तुनोऽसंभवादिदम् ॥

कर्म निस्पन्दमेवाऽऽस्ते भावनाऽपि च शाम्यति ॥ ११९८ ॥

जाग्रत्स्वप्नावुक्त्वा सुषुप्तिमवतारयति । संप्रसादे त्विति । यथोक्तमद्वैतविषये पुनः सुषुप्तस्थाने बाह्यस्य प्रयोज्यस्याभावात्कर्म निस्पन्दमास्ते विज्ञानात्मगताऽपि भावना कार्याभावाच्छाम्यतीति ॥ ११९८ ॥

प्रयोज्यविरहात्कर्मकार्यस्यासंभवात्तथा ॥ ११९९ ॥

विद्याऽपि विपरीतस्य प्रविभक्तस्य वस्तुनः ॥

अभावादविशेषात्मज्ञानोऽयं व्यवतिष्ठते ॥ १२०० ॥

सुषुप्ते कामकर्मणोरभावेऽपि विद्याप्रयुक्तं कार्यं स्यादित्याशङ्कयाऽऽह । प्रयोज्येति । विद्याऽपि शाम्यतीति संबन्धः । प्रयोज्यविरहमेव स्फोरयति । विपरीतस्येति । स्वापे

† अविद्ययेति च्छेदोऽपेक्षितो न वेति विचारणीयं विद्वद्भिः । * स्वपुस्तकेऽविद्ययेति च्छेदः ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५९३

विद्योपशमे दृष्टविपरिलोपश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अविशेषेति । तदाहु-
र्विद्याऽपि विपरीतस्य प्रविभक्तस्य ग्राहयितव्यस्याभावान्न विज्ञेषविज्ञानाय कल्पत
इति ॥ ११९९ ॥ १२०० ॥

दाह्याभावाद्यथा वह्निः स्वात्मन्येवोपशाम्यति ॥

कर्मण्यस्तमिते तद्वत्प्रत्यङ्गस्ते स्वभावतः ॥ १२०१ ॥

उक्तं सौषुप्तमात्मरूपं दृष्टान्तेनाऽऽह । दाह्येति ॥ १२०१ ॥

एवं कृत्वेदमत्राऽऽह श्रुतिः कामं न कंचन ॥

कामकर्मादिनिर्मुक्तं सुषुप्ते रूपमात्मनः ॥ १२०२ ॥

तत्र श्रुतिमवतारयति । एवमिति । उक्तरीत्या सुषुप्ते कामादिध्वस्तिरस्तीति कृत्वा
न कंचनेत्याद्या श्रुतिरत्र सुप्ते प्रतीचो रूपमिदं कामादिरहितं शान्तमाहे-
त्यर्थः ॥ १२०२ ॥

इत्येवं श्येनदृष्टान्तः कैश्चिद्व्याख्यायि सादरैः ॥

तत्र युक्तमयुक्तं वा श्रुतिवाक्यानुसारतः ॥ १२०३ ॥

न्यायैर्जगति संसिद्धैः स्वयमेव विचार्यताम् ॥

अपक्षपातपतितैर्विद्वद्भिर्वस्तुसिद्धये ॥ १२०४ ॥

श्येनवाक्यस्य परोक्तं तात्पर्यमुपसंहरति । इत्येवमिति । तत्र दोषं सूचयति ।
तत्रेति । न्यायानामलौकिकत्वं वारयति । जगतीति । चित्तैकाग्र्यप्रसिद्ध्यर्थं स्वयमेव-
त्युक्तम् । भर्तृप्रपञ्चव्याख्याने युक्तिमत्त्वं तच्छिष्यैर्न्यायतो निश्चितं तर्किकं विचार्यमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । अपक्षेति । यस्य यत्र रुचिः स तद्व्याख्यानं ग्रहीष्यति किं विचारे-
णेत्याशङ्क्य पुरुषाभिरुचिवैचित्र्यात्तदनुरोधेन व्याख्यानसंग्रहे वस्तुनि विकल्पप्रसङ्गा-
द्यवस्थितं वस्तु न सिध्येदित्याह । वस्त्विति । जाग्रत्स्वप्नयोर्द्वैतविषयत्वं सुषुप्तस्याद्वै-
तविषयत्वमिति विभागोऽयुक्तोऽवस्थात्रयस्य वस्तुत्वेऽवस्तुत्वे च तदयोगादाद्ये द्वैतस्यैव
भावाद्वितीयेऽद्वैतस्यैव सत्त्वात्समस्तव्यस्तताया निरस्तत्वादिति भावः ॥ १२०३ ॥
॥ १२०४ ॥

एतदस्य स्वतो रूपं यदत्रोपप्रदर्शितम् ॥

अविद्याकामकर्मादिविधितं यत्सुषुप्तगम् ॥ १२०५ ॥

श्येनवाक्येनाऽऽत्मनः सौषुप्तं रूपमुक्तमिदानीं नाडीखण्डस्य संबन्धार्थं वृत्तं कीर्त-
यति । एतदिति । किं तदात्मनः स्वतो विद्यमानं रूपं तदाह । यदिति । किं पुनः
श्येनवाक्ये प्रत्यक्त्वेनोक्तं रूपं तदाह । अविद्येति । आदिपदं तत्कार्यसंग्रहार्थम् ।
एतदेवाऽऽत्मनः स्वाभाविकं रूपं यदप्रपञ्चं सच्चिदानन्दैकतानमित्यर्थः ॥ १२०५ ॥

१५९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

इतोऽन्यथा तु यद्रूपं जाग्रत्स्वप्नस्वलक्षणम् ॥

तदस्य परतो ज्ञेयमात्मान्नैकहेतुकम् ॥ १२०६ ॥

रूपान्तरमपि स्वप्नादिगतं कर्तृत्वादिलक्षणमस्य भाति तत्कथमवधारणमित्याशङ्क्याऽऽह । इतोऽन्यथेति । तृतीयपादार्थं स्फुटयति । आत्मेति ॥ १२०६ ॥

यद्वेतुकमिदं रूपं सोऽविद्याऽनर्थकारिणी ॥

सा स्वतः परतो वाऽस्येत्येतदत्राधुनोच्यते ॥ १२०७ ॥

उत्तरवाक्यमवतारयन्विचारविषयमाह । यद्वेतुकमिति । कर्तृत्वादि यद्रूपं तस्यानर्थहेतुरविद्या प्रस्तुतेत्यर्थः । विचारस्वरूपमाह । सेति । अविद्या खल्वात्मनः स्वभावश्चैतन्यवदस्वभावो वा कर्मादिवदिति विचार्यास्वभावत्वमनन्तरग्रन्थेन कथ्यत इत्याह । एतदिति ॥ १२०७ ॥

न त्वागन्तुरविद्येयमनिर्मोक्षप्रसङ्गतः ॥

आत्मस्वभावोऽविद्येयं न वेत्येतद्विचार्यते ॥ १२०८ ॥

अविद्याऽऽत्मनः स्वभावोऽस्वभावोऽवेति नात्र चिन्त्यते किंतु सा सादिरनादिवेत्येतन्निरूप्यते कामकर्मादिवदागन्तुकत्वमिति भाष्ये कोट्यन्तरोक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । अविद्या चेदागन्तुकी तदा तस्या हेत्वभावे मोक्षेऽपि पुनरुन्मज्जनसंभवादनिरमोक्षः सहेतुत्वेऽप्यात्मातिरिक्तहेत्वभावात्तद्वेतुत्वेन ततो मोक्षेऽप्यविद्योदयसंभवात्स एव दोषस्तस्मादागन्तुकत्वाद्ययोगादविद्यायाः सादिरनादिवेति विचारो न विवक्षित इत्यर्थः । नन्वविद्यायाः स्वभावत्वेऽपि तन्निवृत्त्याऽऽत्मनो मुक्तेरसंभवस्य तुल्यत्वान्न त्वदभिमतोऽपि विचारो युज्येतेत्याशङ्क्याऽऽत्मनोऽजडत्वमिच्छतां मुक्तेरविद्यानिवृत्तेरतिरिक्तत्वाच्चैवमित्यभिप्रेत्य विवक्षितं विचारं निगमयति । आत्मेति । भाष्येऽप्येवंविधो विचारोऽभिप्रेतः स्वाभाविकत्वपक्षमादाय तत्प्रतिपक्षत्वेनाऽऽगन्तुकत्वं वदता तच्छब्देनास्वभावत्वस्येष्टत्वादन्यथा तत्र मोक्षप्रतिपादनमुक्तन्यायेनानवकाशमिति भावः ॥ १२०८ ॥

अविद्याकामकर्मादिप्रविविक्तमिहाऽऽत्मनः ॥

रूपं पूर्वमुपन्यस्तं तस्य साक्षाच्चिकीर्षया ॥ १२०९ ॥

नन्वविद्यायाः सादित्वपक्षेऽपि मोक्षस्याविद्याक्षयादर्थान्तरत्वात्तदा तदुद्भवेऽपि नानिरमोक्षप्रसक्तिरित्यस्मदिष्टविचारसिद्धिरित्याशङ्क्याविद्यायाः सादित्वे तद्वेतोरन्वेष्यत्वात्कूटस्थस्याऽऽत्मनो विनाऽविद्यामतद्वेतुत्वात्पूर्वाविद्यायाश्चोत्तराविद्यानुपादानत्वादानाद्यविद्यात्मनस्तदुपादानत्वात्तदुक्तविचारायोगात्प्राचीनविचारसिद्धिरिति मत्वा विचारप्रयोजकमाह । अविद्येति । आत्मनो रूपमविद्यादिहीनं सुषुप्ते पूर्वोक्तं तस्य प्रत्यक्षेण प्रतिपादनेच्छया विचारद्वाराऽनन्तरग्रन्थारम्भ इत्यर्थः ॥ १२०९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५९५

अविद्यायाश्च यत्कार्यं तच्च वाच्यमशेषतः ॥

इत्याविष्कृतिसिद्ध्यर्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ १२१० ॥

नाडीवाक्यस्याभिप्रायान्तरमाह । अविद्यायाश्चेति । यदविद्याकार्यं तदप्यशेषतो वाच्यमेव विवेकोपयोगादिति कृत्वा तदाविष्करणार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ १२१० ॥

नाड्यायत्ता यतोऽविद्याकार्यदृष्टिरतः परम् ॥

नाडीनां स्यादुपन्यासस्ता वा अस्येतिवाक्यतः ॥ १२११ ॥

अविद्याकार्यं चेद्दिदर्शयिषितं तदेवोच्यतां कृतं नाड्युपन्यासेनेत्याशङ्क्याऽऽह । नाडीति । अविद्योत्थकर्तृत्वादिधीर्नाडीकृता तदभावे स्वापादाविव तदनुपपत्तेरतस्तद्वृष्ट्युपयोगिनाड्युपन्यासस्तद्वृष्टिश्च व्यवहारार्थेत्यर्थः ॥ १२११ ॥

यद्वा मृषात्वसिद्ध्यर्थं नाड्युपन्यास इष्यते ॥

अत्यन्ततनुतो ह्यन्तर्विन्ध्यादेरीक्षणं कुतः ॥ १२१२ ॥

तदुपन्यासस्य फलान्तरमाह । यद्वेति । कुतोऽवस्थाद्वयस्य मिथ्यात्वार्थं नाड्युपन्यासस्तत्राऽऽह । अत्यन्तेति । नाडीनामतिसौक्ष्म्यात्तामु महापरिमाणस्य विन्ध्यादेरीक्षणं स्वाप्तं मिथ्यैवोचितदेशाभावात्तद्वृष्टान्ताज्जाग्रतोऽपि मिथ्यातेत्यर्थः ॥ १२१२ ॥

अविद्याकार्यमेतच्चेदविद्यावन्मृषेण्यते ॥

अतो मृषात्वसिद्ध्यर्थं तनुनाडीपरिग्रहः ॥ १२१३ ॥

पृष्ठं मत्वा शङ्कते । अविद्येति । अघटमानं घटयत्यविद्येति न्यायादतः सूक्ष्मनाडी-
प्वतिमहतो विन्ध्यादेर्दृष्टिरविद्योत्थेति शङ्कार्थः । तर्हि मत्पक्षसिद्धिरित्याह । अवि-
द्यावदिति । अवस्थयोर्मिथ्यात्वार्थं नाड्युक्तिरिति निगमयति । अत इति । कार-
णस्य मिथ्यात्वे कार्येऽपि तद्भावनियमादिति यावत् ॥ १२१३ ॥

ता वा अस्य हिता नाम नाड्यः सूक्ष्मा हृदि स्थिताः ॥

अपकर्षेतरौ याभिः कार्यस्याऽऽत्मा समीक्षते ॥ १२१४ ॥

नाडीखण्डस्य संबन्धमुक्त्वा तदक्षराणि व्याचष्टे । ता वा इति । चतुर्थे प्रकृताः
षष्ठादौ च संनिहिताः संघातसंबन्धिन्यो हिता इत्येवंनामवत्यो हृदयाद्विप्रसृतत्वात्तत्र
प्रतिष्ठिताः परमसूक्ष्मा भूयस्यो नाड्यः प्रसिद्धा इत्यर्थः । अस्य नाड्य इति पुंसो
नाडीनां च कथं संगतिरित्याशङ्क्याऽऽह । अपकर्षेति । कर्मज्ञानफलस्योत्कर्षापक-
र्षवेष कर्ता याभिरनुभवति तास्तदीयत्वादस्येति षष्ठीमर्हन्तीत्यर्थः ॥ १२१४ ॥

सहस्रतमभागेन केशस्य परिणाहतः ॥

नाड्योऽणिमन्ना समानास्ता नानाभ्ररससंभृताः ॥ १२१५ ॥

१५९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यथेत्यादेरर्थमाह । सहस्रेति । परिणाहतो विस्तारतः परिमाणेनेति यावत् । शुक्ल-
स्येत्यादेरर्थं संक्षिपति । नानेति ॥ १२१५ ॥

तास्वन्नरसपूर्णासु स आत्माऽविद्ययाऽऽत्मनः ॥

रक्तपीतादिरूपत्वं मन्यते स्वप्नमध्यगः ॥ १२१६ ॥

नाडीनां शुक्लनीलादिरूपान्नरसपूर्णत्वेऽपि किमात्मनो जातं तदाह । तास्विति ।
स स्वप्नमध्ये दृष्टत्वेन स्थितो नाडीष्वन्नरसपूर्णास्वात्मा तदुपाधिः स्वस्यापि रक्तादिरू-
पतामविद्यया कल्पयतीत्यर्थः ॥ १२१६ ॥

रसवर्णानुरोधेन रक्तपीतादिरूपताम् ॥

प्रतीचो भोगसिद्ध्यर्थं देवतैति मृषात्मिकाम् ॥ १२१७ ॥

अथाऽऽत्मनो रसगतरक्तादिरूपभजनं केन द्वारेण संपद्यते किमर्थं चेति तत्राऽऽह ।
रसेति । भुक्तस्यान्नस्य रसो नाडीषु प्रमृतो धातुसंवन्यान्नानावर्णो भवति तदनुसारेण
नाडीस्था देवता लिङ्गादिशब्दा मिथ्याभूतां रक्तादिरूपतां गच्छति तदुपाधिरात्माऽपि
स्वभोगार्थमुक्तरूपमागमवतीत्यर्थः ॥ १२१७ ॥

बौद्धविज्ञानविक्षेपसंहारकथनाय तु ॥

चतुर्थे नाड्युपन्यासो विज्ञानात्मविशुद्धये ॥ १२१८ ॥

ननु नेयं व्यवस्था चतुर्थे षष्ठादौ च नाडीनामुक्तत्वाद्वात्र पुनरुक्त्या तदुक्तेरेवायो-
गादित्याशङ्क्य चातुर्थिकनाड्युपन्यासफलमाह । बौद्धेति । ज्ञानस्य धीपरिणामस्य
जागरादौ विकासः सुषुप्ते संकोचस्तयोरुक्त्यर्थं चतुर्थे नाड्युपन्यासो धीवृत्तिरूपज्ञानसं-
कोचविकासौ हि द्वारभूता नाडीराकाङ्क्षते न च तद्विकासादिवचनमकिंचित्करं त्वम-
र्थशुद्ध्यर्थत्वात्तत्कथनेन हि तत्साक्षितयाऽऽत्मा शुद्धः स्यादित्यर्थः ॥ १२१८ ॥

देवतान्नरसाणुत्वज्ञानाय च पुनर्ग्रहः ॥

षष्ठादौ सूक्ष्मनाडीनां तद्वाराऽऽत्मावबुद्धये ॥ १२१९ ॥

कूर्चब्राह्मणेन नाड्युक्तिफलमाह । देवतेति । षष्ठादौ सूक्ष्मनाडीग्रहो देवताया
लिङ्गस्य स्थितिकरान्नरसस्यातिसूक्ष्मत्वज्ञापनार्थं न च तदफलं प्रविविक्ताहारतरतैजस-
शब्दितदेवताद्वारा त्वमर्थं दृष्ट्यर्थत्वात् न हि विश्वादिज्ञानादृते त्वमर्थो वाक्यान्वयो शक्यो
ज्ञातुं न च विना नाडीसैजसस्य सूक्ष्मान्नरससंवन्यस्य सिद्धिस्तद्युक्तमादौ नाडीवचन-
मित्यर्थः ॥ १२१९ ॥

भोक्तुः स्वरूपविज्ञप्त्या इह नाडीपरिग्रहः ॥

क्रियते कामकर्मादिविवेकस्य विवक्षया ॥ १२२० ॥

अत्र नाड्युपन्यासस्य कृत्यमाह । भोक्तुरिति । त्वमर्थज्ञापनार्थं कामादिविवेक-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५९७

विवक्षयाऽत्र नाडीग्रहस्तद्वतो लिङ्गात्मा कामादिशाली संस्तदुपाधावात्मन्यारोप्यतेऽत-
स्तत्र तत्र द्वारभेदेन नाड्युपन्यासस्त्वमर्थशुद्ध्यर्थ इत्यर्थभेद इत्यर्थः ॥ १२२० ॥

न विज्ञानात्मनो रूपं चैतन्यादन्यदिष्यते ॥

स्वात्माविद्यैकहेत्वेव तस्य रूपान्तरं यतः ॥ १२२१ ॥

न कामादेरात्मविवेकस्तद्रूपत्वाच्चैतन्यवादित्याशङ्क्यासङ्गो हीत्यादिनोक्तां हेत्वसिद्धिं
स्मारयति । नेत्यादिना । आत्मनि कामादि स्वाभाविकमबाधितानुभवात्तदृष्टिपराहत-
श्रुतिरन्यार्थेत्याशङ्क्याऽऽह । स्वात्मेति । कामाद्यात्मनोऽविद्याकृतं तदन्वयव्यतिरेकव-
त्त्वादतस्तद्वत्तया तदृष्टेर्भ्रमत्वान्न तद्वशेन श्रुतिरन्यथयितव्येत्यर्थः ॥ १२२१ ॥

विज्ञानपुरुषाणां हि सर्वेषामेकरूपता ॥

चैतन्यात्मतया ज्ञेया तदबोधात्तु भिन्नता ॥ १२२२ ॥

आत्मनो भेदवदविद्यां विना कामाद्यपि रूपं स्यादिति चेन्नेत्याह । विज्ञानेति ।
बुद्ध्युपाधिकाः पुरुषा जीवास्तेषां चिदात्मत्वेनैकरूपतैव तदज्ञानकृतान्तःकरणबलाद्भि-
न्नता भात्यतो दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्यर्थः ॥ १२२२ ॥

अध्यात्मादिविभागोऽयं न स्वतः प्रत्यगात्मनः ॥

तदबोधैकहेतुत्वादप्राप्तैकात्म्यवस्तुकः ॥ १२२३ ॥

तदबोधात्तु भिन्नतेत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । अध्यात्मादीति । न हि प्रत्यगात्मा
कूटस्थासङ्गाद्वयः स्वाज्ञानं विना विभज्यते तद्विभागोऽज्ञानोत्पन्नत्वान्न वस्तु स्पृशती-
त्यर्थः ॥ १२२३ ॥

लिङ्गमेव ततो रूपमात्माविद्यैकहेतुकम् ॥

कर्मोत्था भावना याश्च रूपं ता अपि लिङ्गवत् ॥ १२२४ ॥

भेदरूपं तर्हि क्वावतिष्ठतां तत्राऽऽह । लिङ्गमिति । स्वाज्ञानोत्थं भेदाख्यं रूपं
तज्जबुद्ध्याश्रितमेव ततो नाऽऽत्मनि भेदावसरोऽस्तीत्यर्थः । कर्तृत्वादिवत्कामादेः स्वाभा-
विकत्वमाशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । या हि कर्मोत्थकर्तृत्वादिवासनास्ता लिङ्गस्यैव धर्मतया
रूपं तद्वतभेदरूपवदुतश्च कामादेः स्वाभाविकत्वे न कर्तृत्वाद्युदाहरणमित्यर्थः ॥ १२२४ ॥

लिङ्गं चाप्यतिसूक्ष्मं तन्नाडीमध्यगतिक्षमम् ॥

स्वामिकर्मवशात्तच्च रूपं गृह्णाति दैवतम् ॥ १२२५ ॥

कर्तृत्वादि लिङ्गनिष्ठं चेत्किमिति तथाविधं लिङ्गं स्थूलदेहवज्रोपलभ्यते तत्राऽऽह ।
लिङ्गं चेति । तस्यातिसौक्ष्म्यादध्यक्षायोग्यत्वमुक्त्वा हेतुं साधयति । नाडीति । ननु
तच्चेतनमचेतनं वाऽऽद्ये नामान्तरेणाऽऽत्मैवोक्तः स्याद्वितीये तस्य विषयरूपभजनमस्ति

१ घ. 'त्र द्वा' । २ घ. 'रन्यथेत्या' । ३ घ. 'णवत्स्याद्भि' । ४ क. ख. 'भजते' ।
५ घ. 'ष्ठते त' ।

१५९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

न वा नास्ति चेत्प्रतीचो भोगासिद्धिरस्ति चेदचेतनस्य स्वतस्तदयोगात्तन्निमित्तं वाच्यं तत्राऽऽह । स्वामीति । तच्च देवतात्मकं लिङ्गं जीवस्यादृष्टवशाच्छब्दादिरूपं भज्जतीत्यर्थः ॥ १२२५ ॥

भोगमात्रप्रसिद्ध्यर्थं चैतन्याभासमात्रतः ॥

नानात्मरूपमात्माऽयं किञ्चिदन्यदपेक्षते ॥ १२२६ ॥

लिङ्गस्य तद्भजने निमित्तमुक्त्वा फलमाह । भोगेति । आत्मनो भोगादृते लिङ्ग-
स्वार्थाकारभजनस्य नान्यत्फलमित्यर्थः । आत्मनो भोगे सक्रियत्वं चैत्रवदित्याश-
ङ्क्याऽऽह । चैतन्येति । भोगस्याऽऽभासमात्रस्थत्वान्नाऽऽत्मनि शुद्धे विक्रियेत्यर्थः ।
विना लिङ्गमात्मैव भोगार्थमर्थाकारं ग्रहीष्यति लाघवादित्याशङ्क्याऽऽह । नेति ।
अन्यदात्मनोऽन्यत्वेन व्यवहियमाणमिति यावत् । अत्रासङ्गत्वं हेतुः ॥ १२२६ ॥

विज्ञानपुरुषः सोऽयमधिदैवादिवासनः ॥

लिङ्गदेहानुरोधी सल्लिङ्गे कर्त्रादिविक्रियाम् ॥

अविद्योपहतात्मा सन्नात्मत्वेनाभिमन्यते ॥ १२२७ ॥

कथं तर्हि भोगस्तत्राऽऽह । विज्ञानेति । सोऽयमविद्याच्छादितस्वभावो बुद्धशुभाधि-
रात्मा सूक्ष्मदेहानुसारी नानासंस्कारसंस्कृतः स्वोपाधिस्थकर्तृत्वादिविकारमात्मीयत्वेना-
भिमन्यते तदाऽविद्योपाधिविद्वान्नाऽऽत्मनोऽर्थाकारभजनादाभासद्वारको भोग इत्यर्थः
॥ १२२७ ॥

लिङ्गस्य विक्रिया याऽपि सा रसानुविधायिनी ॥ १२२८ ॥

अधिदैवादिदेहस्य रसहेतुः स्थितिर्यतः ॥

एताभिर्वा इति तथा तेनैता इति च श्रुतिः ॥ १२२९ ॥

लिङ्गद्वाराऽऽत्मनो विक्रियावत्त्वे लिङ्गस्य सा स्वतः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । लिङ्ग-
स्येति । अन्नरसानुसारिणि तद्विक्रियेत्यत्र हेतुमाह । अधिदैवादीति । नानाविशेषा-
त्मकस्य लिङ्गस्यान्नरसो यतः स्थितिहेतुरतस्तदनुसारिणी तद्विक्रिया युक्त्यर्थः ।
तस्यान्नरसः स्थितिहेतुरित्यत्र मानमाह । एताभिरिति ॥ १२२८ ॥ १२२९ ॥

रसोऽपि चायं जग्धान्नपरिणाममपेक्षते ॥

यतोऽतो वातपित्तादीन्धातून्सोऽप्यनुरुध्यते ॥ १२३० ॥

रसादेहस्थितिश्चेत्कथं तत्प्रवृत्तिर्न स्वतो भुजिवैयर्थ्यादित्याशङ्क्याऽऽह । रसोऽ-
पीति । भुक्तभक्तविकारस्य कथं प्रादुर्भावस्तत्राऽऽह । यत इति । यस्मादन्नपरिणामो
रसहेतुत्वेनापेक्ष्यते तस्मात्ततो जातः सोऽपि धातूननुसरतीत्यर्थः ॥ १२३० ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १५९९

धातुरूपानुरोधी सत्रसो रक्तादिमेत्यथ ॥

तं वर्णं देवतादेहो यथोक्तमनुरुध्यते ॥ १२३१ ॥

तत्र हेतुः । धातुरूपेति । अन्नपाकजो रसो रक्तादिरूपं भजते तद्भावनुसारी नान्यथा तद्रूपासिरित्यर्थः । तयोर्हेतुफलभावोऽथशब्दार्थः । रसस्थरक्तादिरूपमनुसरति लिङ्गं नाडीस्थतया तेन तुल्याश्रयत्वादित्याह । तमिति ॥ १२३१ ॥

आत्मनोऽविक्रियस्यैव लिङ्गे स्वाभासवर्त्मना ॥

दर्शनं शुक्लीतादेर्जायते कर्मणो वशात् ॥ १२३२ ॥

तथाऽपि किं प्रतीचो जातं तदाह । आत्मन इति । वस्तुतोऽक्रियस्यैवाऽऽत्मनः स्वोपाधौ सूक्ष्मे देहे स्वाभासद्वारा पीतादिधीरदृष्टवशाज्जायते ततो भोगसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२३२ ॥

आत्मन्येष यतः सर्वस्तदविद्यैकहेतुकः ॥

अध्यात्मादिप्रपञ्चो हि शुक्तिकारजतादिवत् ॥ १२३३ ॥

कर्मणा दृष्टिश्रेद्दृश्यस्य वस्तुत्वं स्यात्तत्राऽऽह । आत्मनीति । अतः स मिथ्येति शेषः । प्रसिद्धं च तन्मिथ्यात्वं श्रुत्यादाविति हिशब्दार्थः ॥ १२३३ ॥

सत्यानृतविभागोऽयं तथाऽप्यनृतवस्तुनि ॥

जाग्रद्भूमौ प्रसिद्धोऽस्य लोके स्वप्ने यथा तथा ॥ १२३४ ॥

सर्वस्य मिथ्यात्वे घटादि सत्यं शुक्तिरूप्याद्यसत्यमिति विभागयोगमाशङ्क्याऽऽह । सत्येति । सर्वस्यानृतत्वेऽपि स्वप्ने सत्यानृतविभागवज्जाग्रदपि मिथ्यावस्तुन्येवायं विभागोऽतो लोकप्रसिद्धेः स विभागो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ १२३४ ॥

चित्स्वभावातिरेकेण नाविद्यादेः प्रसिध्यति ॥

सत्यत्वमिव मानेन मिथ्यात्वमपि वस्तुनः ॥ १२३५ ॥

जगतो मिथ्यात्वेऽपि तदात्मनो भिन्नमभिन्नं वा नाऽऽद्योऽद्वैतविरोधान्नैतदस्तस्यापि मृषात्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्याद्वैतविरोधं प्रत्याह । चित्स्वभावेति ॥ १२३५ ॥

चिन्मात्रतैव तेनास्य कार्यकारणवस्तुनः ॥

श्रुत्येहोच्चैः प्रत्यपादि तत्त्वमस्यादिरूपया ॥ १२३६ ॥

आत्मनो मृषात्वप्रसङ्गं प्रत्याह । चिन्मात्रेति । अविद्यादिवस्तुनाश्रितोऽतिरेकेण सत्यत्वासत्यत्वयोर्मानतोऽसिद्धत्वेनेत्येतत्तेनेति परामुश्यते । इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः । तेनाभेदे चिन्मात्रावशेषेण तन्मिथ्यात्वाप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ १२३६ ॥

मिथ्याभावनमात्राधेर्निरस्तविकृतेरिह ॥

प्रतीचो दर्शनं स्वप्ने श्रुत्या मिथ्येति वर्ण्यते ॥ १२३७ ॥

१६०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

जाग्रन्मिथ्यात्वमित्यमुक्त्वाऽथ यत्रैनमित्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन स्वप्नस्यापि तत्प्रतिजानीते । मिथ्येति । अनुभवानुसारिस्वप्ने सिद्धमिथ्यात्वे न विप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ १२३७ ॥

शुक्लं स्यात्कफभूयस्त्वे वातपित्तसमागमात् ॥

नीलं कृष्णं च वातस्य परिणामं प्रचक्षते ॥ १२३८ ॥

ता वा अस्येत्यादेस्तात्पर्यार्थो विवृतः संप्रति शुक्लस्येत्यादेस्तात्पर्यं धातुरूपाणुरोधी-
त्यत्र संगृहीतं प्रपञ्चयति । शुक्लमिति । श्लेष्मबाहुल्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन संसर्गाद्भुक्त-
मन्नं नाडीस्थं श्वेतं स्यादित्यर्थः । वातभूयस्त्वे सतीतरयोर्गुणत्वाद्भुक्तान्नपरिणामं नाडीस्थं
नीलं वदन्तीत्याह । नीलमिति । तद्व्याख्या कृष्णमिति ॥ १२३८ ॥

पिङ्गलं पित्तबाहुल्याद्धरितो मन्दपित्तकः ॥

इति वैषम्यतो वर्णो धातुसाम्येऽतिलोहितः ॥ १२३९ ॥

पित्तबाहुल्यादितरयोरुपसर्जनत्वे जग्धान्नपरिणामं नाडीस्थं पिङ्गलमाहुरित्याह ।
पिङ्गलमिति । वातश्लेष्माधिक्ये मन्दपित्तकृतो नाडीस्थान्नरसो हरितो भवतीत्याह ।
हरित इति । धातूनां गुणप्रधानत्ववैषम्यप्रयुक्ततयोक्तमन्नरसवर्णमुपसंहरति । इति
वैषम्यत इति । तेषां समप्राधान्येऽन्नरसो नाडीस्थोऽत्यन्तलोहितो जायत इत्याह ।
धात्विति ॥ १२३९ ॥

इत्येवमादि बहुधा परिणामं प्रचक्षते ॥

चिकित्साशास्त्रतत्त्वज्ञा जग्धस्यान्नस्य नाडिगम् ॥ १२४० ॥

तत्र वैद्यशास्त्रं प्रमाणयति । इत्येवमादीति । आदिपदेन वातादिमान्ये नीलादि-
रूपमान्यमन्नरसे विवक्ष्यते सर्वश्चानुक्तो नाडीतद्गतान्नरसरूपभेदः । उक्तं हि तासां
यथास्वं तुरीयांशविभागेन पञ्चसप्तत्यधिकशतमैर्निलरक्तं भवति । एष एव विभागः
पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि । यथास्थिता ह्येव देहमनुगृह्णन्ति दोषा व्यत्ययेन तु पीड-
यन्ति । तत्र श्यामारुणाः प्रतिस्पन्दिन्यः सूक्ष्माः क्षणेन पूर्णारिक्तवातरक्तं वहन्ति
नीलपीतासिताः स्पर्शोष्णाः क्षिप्रस्त्राविण्यः पित्तरक्तं गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः
कण्डुमत्यः कफरक्तं लक्षणसंसर्गे संनिपातरक्तं समाग्रन्थाः स्थिरा रोहिण्यः शुद्धरक्त-
मिति । सुश्रुतोऽप्याह—

“अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः ।

असृग्बहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिराः” इति ॥

याज्ञवल्क्यश्चाऽऽह—

“अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्व्यवस्थिता हृदि ।

सितासिताः कण्डुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः” इति ॥ १२४० ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६०१

अथैतस्मिन्नन्नरसपरिणामे यथोदिते ॥

प्रत्यञ्जोहस्य यत्कार्यमधुना तत्प्रपञ्च्यते ॥ १२४१ ॥

अथेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । अथेति । निमित्ते सप्तमी ॥ १२४१ ॥

जगदात्मनि निर्माय साधिभूताधिदैवतम् ॥

शुक्लाद्याकृतिनाडीस्थमात्मा पश्यत्यविद्यया ॥ १२४२ ॥

स्वप्ने नाविद्याकार्यमस्ति न तत्र रथा इत्यादिश्रुतेस्तत्कथं तत्प्रपञ्चयितुं वाक्यमित्या-
शङ्क्याऽऽह । जगदिति । अविद्यया नानाविधं वासनामयं जगन्निर्मायाऽऽत्मा पूर्वा-
क्तनाडीगतत्वादेव पश्यतीति संबन्धः ॥ १२४२ ॥

अविद्यायाः परा काष्ठाऽथेदानीमुच्यते स्फुटम् ॥

तत्कार्यतारतम्येन साऽविद्या भिद्यते यतः ॥ १२४३ ॥

अथ योऽन्यामित्यारभ्याविद्याकार्यं प्रपञ्चितं तत्किमुत्तरवाक्येनेति तत्राऽऽह ।
अविद्याया इति । जाग्रद्वैतविद्याविभूतिस्तत्रोक्ताऽत्र स्वप्नहेतोस्तस्या वर्ण्यते कार्य-
मिति विशेषः । एकैवाविद्यैत्युपगच्छता कथं तद्भेदोऽप्युपगम्यते तत्राऽऽह । तत्का-
र्येति । अतस्तद्भेदोपगतिरविरुद्धेति शेषः ॥ १२४३ ॥

लिङ्गादिकार्यभेदेन साऽविद्या भिद्यते सदा ॥

स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यते ॥ १२४४ ॥

स्वयूथ्यास्तु स्वाभाविकमविद्याभेदमाहुस्तान्प्रत्याह । लिङ्गादीति । अत्रेत्यात्मो-
च्यते । न हि स्वतोऽविद्याभेदो मानाभावान्न च प्रत्यात्मं तद्भेदोऽनुभूयते तद्भेदस्यैवासि-
द्धेर्न च मायाभिरिति बहूक्त्या तत्सिद्धिः कार्यभेदलब्धतद्भेदानुवादित्वादन्यथा मायां
तु प्रकृतिमित्येकवचनविरोधान्न च व्यक्त्यैक्ये संभवति जात्यैक्यं तैर्दर्थः । एतेन
यावन्ति ज्ञानानीत्यादि व्याख्यातमिति भावः ॥ १२४४ ॥

तल्लिङ्गं वासनानीडं सूक्ष्मं स्वच्छस्वभावकम् ॥

नाडीगतरसोपाधिसंसर्गात्स्फटिकादिवत् ॥ १२४५ ॥

अविद्योत्थलिङ्गस्य जगद्रूपेणावस्थितिं वदन्नादौ नानाकार्योपलम्भोपयोगित्वेन
तस्य भूयो भावनाश्रयत्वमाह । तदिति । तस्य घटादिवदग्रहे हेतुमाह । सूक्ष्ममिति ।
वासनाधारत्वे निमित्तमाह । स्वच्छेति । ननु नाडीनामेव नानारसपूर्णानां तत्र नील-
पीतादिवासनाधारत्वमुचितं न तु लिङ्गस्येत्याशङ्क्याऽऽह । नाडीगतेति । स्वाच्छद्ये
दृष्टान्तः स्फटिकादिवदिति । तस्यानेकवर्णभाक्त्वे वा हेतुमाह । नाडीति ॥ १२४५ ॥

१ घ. 'याम्' । २ क. ख. 'ति शे' । ३ क. 'येयवग' । ४ घ. 'दोऽभ्युप' । ५ क. तदि-
त्यर्थः ।

१६०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

धर्मादिप्रेरकोद्भूतरथस्त्रीहस्तिलक्षण—

नानाकृतिरसाद्योत्म ह्यात्मनोऽलुप्तचक्षुषः ॥

प्रथते पुरतोऽविद्यामात्रतत्त्वं विनश्वरम् ॥ १२४६ ॥

उक्तरूपं लिङ्गमनूद्य तत्र साक्षिप्रत्यक्षं प्रमाणयति । धर्मादीति । जाग्रद्भोगदाह-
ष्टादिजन्यरथादिनानाकारोपेतमशितादिपाकोत्थरससहकृतं कामाद्यात्मकं लिङ्गमात्मनो
विषयत्वेन भातीत्यर्थः । तस्य जडत्वादस्ति साक्ष्यपेक्षेति वक्तुं हिशब्दः । तस्य प्रका-
शान्तरापेक्षां वारयति । अलुप्तेति । लिङ्गस्य वस्तुत्वं परिहरति । अविद्येति । तत्र
हेतुः । विनश्वरमिति ॥ १२४६ ॥

एवं तावदविद्यैकनीडानामुदितो विधिः ॥

भावनानां विनिष्पत्तौ बोधे स्वप्नेऽथ भण्यते ॥ १२४७ ॥

अथेत्यादेस्तात्पर्यार्थं प्रतिज्ञाय लिङ्गस्य जाग्रद्रूपेणावस्थानमविद्याकार्यमुक्त्वा तदनूद्य
स्वप्ने तत्प्रपञ्चयितुं वाक्यमित्युक्तं तात्पर्यं निगमयति । एवमिति ॥ १२४७ ॥

अथ यत्राऽऽत्ममोहोत्थं घ्नन्तीवैनमितीक्षणम् ॥

जिनन्तीवैनमिति च मृषैवमभिमन्यते ॥ १२४८ ॥

अथ यत्रैनमित्याद्यक्षराणि व्याकरोति । अथेति । जाग्रदनन्तरं स्वप्न उच्यत इति
यावत् । यस्मिन्काले केचिदागत्यैनमाघ्नन्तीति ज्ञानमिव जायते स स्वप्न इत्येतत् ।
इवशब्दार्थं ज्ञानस्याऽऽभासत्वं स्फोरयति । आत्ममोहोत्थमिति । केचिदुपेत्य मामेवं
वशी कुर्वन्तीति च धीरिव यत्र भवति स स्वप्न इत्याह । जिनन्तीति । तत्रापीवश-
ब्दार्थमाह । मृषेति ॥ १२४८ ॥

नास्त्यत्र हन्ता जेता वा किंत्वज्ञानोत्थमेव तत् ॥

वासनाविष्टविज्ञानो हननाद्यभिमन्यते ॥ १२४९ ॥

स्वप्नेऽपि जागरावस्थायामिव हन्त्रादि भाति कुतो हननादिधीर्मुषेत्याशङ्क्याऽऽह ।
नास्तीति । कथं तर्हि तत्सत्यत्वधीस्तत्राऽऽह । किं त्विति । हननाद्यभिमानस्याति-
दृढत्वान्मैवमित्याशङ्क्याऽऽह । वासनेति । विज्ञानं मनः ॥ १२४९ ॥

अधर्मादिप्रकर्षोत्थं गर्तादिपतनादिकम् ॥ १२५० ॥

प्रतीचो दर्शनं स्वप्ने मूढस्येहोपजायते ॥

मिथ्यात्वकारणं प्राह यदेवेति श्रुतिः स्वयम् ॥ १२५१ ॥

हस्तीवेत्यादेरर्थमाह । अधर्मादीति । आदिपदेनाविद्याप्रकर्षे गर्तादीत्यादिशब्देना-
ग्निप्रवेशादिः पतनादिकमिति च धावनादि गृह्यते । सर्वं चेदमर्थाकाराभासं दर्शना-

१ क. ग. 'क्षणः । ना' । ख. 'क्षणम् । ना' । २ क. ख. ग. 'यात्मा ह्या' । ३ घ.
'ज्जोगादह' । ४ क. 'यैकं नाडीना' । ५ घ. 'न्दार्थज्ञा' । ६ घ. 'भासद' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६०३

भासमित्याह । प्रतीच इति । यदेवेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । मिथ्यात्वेति । स्वप्नमि-
थ्यात्वे बुभुत्सितं हेतुं श्रुतिः स्वयमेव वक्तव्यतो नास्माभिस्तन्मिथ्यात्वं साध्यमित्यर्थः
॥ १२९० ॥ १२९१ ॥

जाग्रद्विषय एवायं यदैक्षिष्ट पुराऽप्यसत् ॥

तदत्र स्वप्नेऽसंभाव्यं मन्यतेऽविद्ययैव सः ॥

नाविद्या नापि तत्कार्यं यस्मादात्मसमीक्षणे ॥ १२९२ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा पदानि व्याचष्टे । जाग्रदिति । यदथादि जाग्रदवस्थायां पुरुषो
दृष्टवांस्तत्तत्रापि मिथ्यैव वस्तुनोऽद्वयत्वात्तदेव वासनामयं स्वप्नेऽसंभावितमपि स्वावि-
द्यया संभावितं मन्यते तदाविद्यत्वात्स्वप्नो मिथ्येत्यर्थः । जागरे स्वप्ने च हस्त्यादेरविद्यां
विनाऽसंभावितत्वमुक्तं संभावयति । नाविद्येति । आत्मनः सम्यगीक्षणे वाक्यीये सका-
र्याज्ञानस्यात्यन्तध्वस्तेस्तदसंभावनेत्यर्थः ॥ १२९२ ॥

भयं त्वेकान्ततोऽविद्याकार्यमाहुर्विपश्चितः ॥

यतो विज्ञाततत्त्वानां भीतिर्नास्ति कुतश्चन ॥ १२९३ ॥

अवस्थयोराविद्यं भयमित्युक्तेऽर्थे विद्वत्प्रसिद्धिमाह । भयं त्विति । तत्रैवान्वयव्यति-
रेकावाह । यत इति । आत्मानमजानतामेव भीतिर्न तु जानतां हेत्वभावादतोऽसाववि-
द्याकृतेत्यर्थः ॥ १२९३ ॥

एतदुक्तं भवत्यत्र पूर्वोपात्तस्य कर्मणः ॥

फलं प्रबोधे यद्भुक्तं तच्छेषो भावनोच्यते ॥ १२९४ ॥

यदेव जाग्रद्भयमिति विशेषणाद्भयस्याऽऽविद्यत्वेऽपि स्वप्ने कर्तृत्वादेर्न तथात्वमि-
त्याशङ्क्य वाक्यस्य विवक्षितमाह । एतदिति । जाग्रद्भोगदं यदाजितं कर्म तस्य
यत्फलं तत्र भुक्तं तस्य लेशो वासना सा च स्वप्ने व्यज्यत इत्याह । पूर्व्वेति ॥ १२९४ ॥

यदि नामावसितार्था फलं दत्त्वेह भावना ॥

पुंभोगसमये कर्म प्रयुक्ते सा पुनर्नवम् ॥ १२९५ ॥

जाग्रद्भोगदस्य कर्मणस्तदा भुक्तत्वात्तद्वासनानां च स्वप्नभोगेनावसन्नत्वादुत्थानमु-
त्थितस्यानुष्ठानं च न स्याद्वेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । यद्यपि स्वप्ने पुंसो
भोगकाले जाग्रद्वासना व्यक्ता फलं दत्त्वा समाप्तस्वभावा तथाऽपि पुनर्जागरेऽपरा
वासना नूतनं कर्म कारयति न हि सत्यामविद्यायामुत्थानानुपपत्तिर्वासनानां च
कासांचित्स्वप्नभोगदत्वमन्यासां जाग्रत्कर्महेतुतेत्युत्थानमुत्थितस्यानुष्ठानसिद्धिरित्यर्थः
॥ १२९५ ॥

१६०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

उत्पत्तिभोगयोरेवं भावना कर्मणः सदा ॥

प्रयोक्त्री भावनैवाऽऽत्मकर्तृभोक्तृत्वयोर्मृषा ॥ १२५६ ॥

जागरे स्वप्ने च कर्मोत्पत्तौ तत्फलभोगे च नानावासना प्रयोजिकेत्युक्तं निगमयति । उत्पत्तीति । आत्मस्थकर्तृत्वादेरपि कर्मादिद्वारा सैव प्रयोजिकेत्याह । भावनेति । प्रयोक्त्रीति संबन्धः । सा चेत्तत्र प्रयोक्त्री प्रयोजिकाऽविद्याभ्युपगमभङ्गस्तत्राऽऽह । मृषेति ॥ १२५६ ॥

एवं सति प्रबोधे यद्भुक्तं प्राक्कर्मणः फलम् ॥

तस्यानुवासना धीस्था भावनेत्यभिधीयते ॥ १२५७ ॥

आत्मैव भावनाधिकरणमिति मतमपाकर्तुमाह । एवमिति । अविद्याद्वारा भावनया कर्मप्रवृत्तौ कर्तृत्वादिसिद्धिरिति सिद्धे यत्कर्मफलं जागरे भुक्तं तस्य फलभोगानन्तर-भाविनी या वासना भावनाख्या साऽन्तःकरणस्थेत्युच्यते नाऽऽत्मस्थेत्यर्थः ॥ १२५७ ॥

आत्मचैतन्यबिम्बेन बिम्बिता धीर्यथा तथा ॥

कर्मोत्थफलबिम्बेन बिम्बितेयं मतिः सदा ॥ १२५८ ॥

वासना धीस्थेत्युक्तं दृष्टान्तेन साधयति । आत्मेति । न हि धीः स्वसत्तायां चैतन्या-भासं व्यभिचरति तस्याः साक्षिसापेक्षत्वात्तथैव सा सर्वदा फलवासनावासितेत्यर्थः ॥ १२५८ ॥

अविद्याग्रथितः सोऽयं परमात्माऽशरीरतः ॥

कर्ता भोक्तेव चाऽऽभाति स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥ १२५९ ॥

धीस्थाऽपि सा कर्तृत्वादेर्न प्रयोक्त्री तस्याऽऽत्मनि स्वाभाविकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । अशरीरत्वादात्मा स्वतो न कर्ता भोक्ता च किंत्ववस्थाद्वयेऽप्यविद्याशबलस्तथाऽऽभातीत्यर्थः ॥ १२५९ ॥

न चाविद्यातिरेकेण कौटस्थ्यात्प्रत्यगात्मनः ॥

हेतुमन्यं प्रपश्यामः कर्तृत्वादिप्रसिद्धये ॥ १२६० ॥

अशरीरस्यापि स्वाभाविककर्तृत्वाभ्युपगमे का हानिस्तत्राऽऽह । न चेति ॥ १२६० ॥

रजोभूमतुषाराभ्रनीहाराद्यन्वितं वियत् ॥

संभाव्यते यथा मूढैरात्मैवं कर्तृतादिभिः ॥ १२६१ ॥

आत्मन्याविद्यं कर्तृत्वादीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । रज इति । तुषारपदेन हिमस्योक्तत्वाद्नीहारशब्देन तमो गृह्यते ॥ १२६१ ॥

धर्मधर्म्यभिसंबन्धा नेक्ष्यन्ते मानतो यथा ॥

वियत्येवं न वीक्ष्यन्ते प्रत्यगृह्या यथोदिताः ॥ १२६२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६०५

दृष्टान्ते विप्रतिपत्तिमाशङ्क्योक्तं प्रपञ्चयति । धर्मेति । उक्तं हि—

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथाऽऽत्मैकोऽप्यनेकश्च जलाधारेऽपि वांशुमान्” इति ।

न चाऽऽकाशस्यैव शब्दसंयोगादिषड्गुणत्वं तद्दृष्ट्वा तस्य धर्मित्वे दृष्टान्ताभावात्त-
स्यासङ्कोदासीनत्वात्कालादेश्च तत्तुल्यत्वात्तत्प्रमाणस्य च स्थूलाकाशविषयत्वादेवमात्म-
नोऽपि तद्दृष्ट्वा कर्तृत्वादयो न प्रमीयन्ते न हि तस्मिन्नसङ्कोदासीने तत्प्रमितिरस्तीति
द्रष्टव्यम् ॥ १२६२ ॥

चैतन्याभाससंमोहं भावनेयं समाश्रिता ॥

सत्य आत्मनि कूटस्थ आश्रिता इति भण्यते ॥ १२६३ ॥

आत्मनि कर्तृत्वाद्यज्ञानोत्थं चेत्कथं तत्प्रयोक्त्री भावनेत्युक्तं तत्राऽऽह । चैत-
न्येति । चिदाभासव्याप्तमात्मनो मोहमाश्रिता सती भावना सत्ये प्रत्यगात्मनि सर्वाक्रि-
याहीने समाश्रितेति कथ्यते मोहस्याऽऽत्मस्थत्वाद्भावनायाश्च तन्निष्ठत्वात्ततो मोहमयी
सा प्रतीचि कर्तृत्वादिप्रयोक्त्रीत्यभ्युपगमात्कर्तृत्वादेरुभयकृतत्वमविरुद्धमित्यर्थः । भाव-
नेयमित्यारभ्याऽऽश्रिता इति बहूक्तिर्जातिव्यक्तिभ्यां तद्भेदाभेदौ गृहीत्वेति द्रष्टव्यम्
॥ १२६३ ॥

स्वामिन्येव यतः सर्वं समवैति क्रियाफलम् ॥

ममाहमिति हेतूत्थं स्वामित्वं चाप्यबोधजम् ॥ १२६४ ॥

कर्तृत्वादेराविद्यत्वे हेत्वन्तरं वदन्सामान्यन्यायमाह । स्वामिनीति । तत्र हेतुः ।
ममेति । अहमित्यादौ परिच्छेदाभिमानस्ततो ममेदमिति धीस्ताभ्यामिदं सर्वं कर्म
यस्मादुत्तिष्ठत्यतस्तत्फलं ममेति स्थिते स्वामिन्येव युक्तं स्वामित्वकर्तृत्वभोक्तृत्वानामेका-
श्रयत्वादित्यर्थः । क्रियातत्फलयोः स्वामिगामित्वेऽपि कथं कर्तृत्वादेराविद्यत्वं तत्राऽऽह ।
स्वामित्वं चेति ॥ १२६४ ॥

देशकालादिहीनस्य ह्यनवच्छिन्नवस्तुनः ॥

अहं ममेत्यवच्छेदो नाऽऽत्माविद्यामृते यतः ॥ १२६५ ॥

अहंममेत्यभिमानोत्थस्वामित्वं कथमज्ञानजं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । देशेति । तद्धी-
नत्वमन्यत्र धर्मादित्यादौ प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः । अतोऽवच्छेदद्वयस्याऽऽविद्य-
त्वात्तत्कृतं कर्तृत्वाद्यपि तथैवेति शेषः ॥ १२६५ ॥

वासनैकाधिकरणैश्चिदाभासोऽभिधीयते ॥

भावनारञ्जितज्ञानो भवतीति न निर्द्वयः ॥ १२६६ ॥

इतश्चाऽऽत्मनो वस्तुतो न कर्तृत्वादीत्याह । वासनेति । विविधया भावनया रञ्जितं

१६०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । [चतुर्थाध्याये-

ज्ञानमन्तःकरणं तद्यस्यास्ति स चिदाभासो वासनया कर्तृत्वादिरूपया सहैकस्मिन्नधि-
करणे तिष्ठत्यतः संसारी भवतीत्युच्यतेऽद्वयस्त्वात्मा न तथेत्यर्थः ॥ १२६६ ॥

भावनारञ्जितमतिसाक्षित्वादात्मवस्तुनः ॥

भावनाश्रयवद्भाति प्रत्यङ्गजडधियामतः ॥ १२६७ ॥

नन्वात्मनि वासनाधारे संसारिणि भाति किं कष्टकल्पनयेत्यत आह । भावनेति ।
अतःशब्दस्य प्राच्या पञ्चम्या संबन्धः ॥ १२६७ ॥

बहुनाऽत्र किमुक्तेन यदेवायं समीक्षते ॥ १२६८ ॥

बोधे हस्त्यादिकं स्वप्ने तदेवाविद्ययाऽऽत्मनि ॥

संभावयति मिथ्यैव नभो नीलं यथा तथा ॥ १२६९ ॥

यदेवेत्यादेरर्थमुपसंहरति । बहुनेति । स्वतोऽविद्यमानस्याविद्यया संभावनां दृष्टान्तेन
दर्शयति । नभ इति ॥ १२६८ ॥ १२६९ ॥

कार्यमेतदविद्यायाः प्रोद्भूतायाः प्रदर्शितम् ॥

अथापकृष्यमाणायाः कार्यतः कार्यमुच्यते ॥ १२७० ॥

अथ यत्र देव इवेत्यादेर्वृत्तानुवादेन तात्पर्यमाह । कार्यमिति । कार्यतोऽपकृष्यमा-
णाया इति संबन्धः ॥ १२७० ॥

देवादिविषयोद्भूतवासनाऽस्य यदा तदा ॥

जाग्रद्भूमावथ स्वप्ने जायते सैव भावना ॥

देवो राजेव चास्मीति स्वप्नकर्मवशाद्विभोः ॥ १२७१ ॥

तात्पर्योक्त्याऽथशब्दार्थमुक्त्वा यत्रेत्यादेरर्थमाह । देवादीति । यदा जागरे देवा-
दिविषया विद्याऽस्य द्रष्टुर्जाता तदा तदनुसारिणी वासना जायते ततः स्वप्नभोगहेतुक-
र्मवशादस्य सैव पूर्वोत्पन्ना वासना देवोऽस्मीत्यादिदृष्टिरूपा स्वप्ने संपद्यते सा चेश-
ब्दान्मिथ्येत्यर्थः । जाग्रद्धेतुकर्मक्षयानन्तर्यमथशब्दार्थः । विभुत्वं करणस्वामित्वेन
भोक्तृत्वम् ॥ १२७१ ॥

ध्वस्तात्ममोहतत्कार्यः स्यात्प्रबोधे यदा तदा ॥

सर्वमस्म्यहमेवेदमिति स्वप्नेऽभिमन्यते ॥ १२७२ ॥

अहमेवेदमित्यादेरर्थमाह । ध्वस्तेति ॥ १२७२ ॥

अहमेवेति चिन्मात्रमात्मनोऽत्रावधार्यते ॥

इदंशब्देन चाविद्याकार्यमत्र विवक्षितम् ॥ १२७३ ॥

संगृहीतं विवरितुं पदत्रयार्थमाह । अहमिति । सप्तम्या प्रकृतवाक्योक्तिः ॥ १२७३ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६०७

अविद्यायाः समुच्छित्तावलमेवमिदं वचः ॥

सर्वः कृत्स्नोऽहमस्मीति तदैतदुपपद्यते ॥ १२७४ ॥

वाक्यार्थं फलोक्तिपूर्वकमाह । अविद्याया इति । उक्तरीत्या पदानामर्थे गृहीते समानाधिकृतपदत्रयात्मकं वाक्यं चिन्मात्रं बोधयदविद्यां सकार्यामुच्छेतुं शक्तं स्यादित्यर्थः । तत्र वाक्यशेषानुग्रहमाह । सर्व इति । उक्तवाक्यार्थोपगमे सर्वोऽस्मीति पूर्णत्वमुच्यमानमात्मनो युज्यते परिच्छेदकाभावादित्यर्थः ॥ १२७४ ॥

एषोऽस्य परमः पूर्णः कृत्स्नो लोकस्तु विद्यया ॥

इतोऽपरे तु ये लोकास्तेऽस्याविद्याप्रकल्पिताः ॥ १२७५ ॥

सोऽस्येत्यादेरर्थमाह । एषोऽस्येति । परमशब्दार्थमाह । पूर्ण इति । तस्य सापेक्षत्वं व्यावर्तयति । कृत्स्न इति । विद्यया लभ्यत इति शेषः । स्वर्गादिलोकानां सत्त्वे कुतोऽस्य पूर्णतेत्याशङ्क्याऽऽह । इत इति ॥ १२७५ ॥

देवो राजेवं यत्स्वप्ने दर्शनं प्रत्यगात्मनः ॥

विद्याफलं न तन्न्याय्यमिवशब्देन संगतेः ॥ १२७६ ॥

देवत्वादिज्ञानस्य पुमर्थतया विद्याफलत्वान्न तस्य पूर्णतेति चेत्तत्राऽऽह । देव इति ॥ १२७६ ॥

घ्नन्तीवाविद्यया यद्वन्मन्यते स्वप्नभूमिगः ॥

देवो राजेव चास्मीति मोहादेवं क्रियाफलम् ॥ १२७७ ॥

सर्वस्य चिन्मात्रत्वं पूर्णमेव विद्याफलमिति स्थिते स्वप्ने दृश्यामानदेवत्वादर्गतिमाह । घ्नन्तीवेति । यथा स्वप्नद्रष्टा हननादिकर्मफलमविद्ययाऽनुभवत्येवं देवत्वाद्यपि तत्फलं मोहादेव पश्यत्यतो न तस्य विद्याफलतेत्यर्थः ॥ १२७७ ॥

अहमेवेति न स्वप्नः साक्षादत्राऽऽत्मवस्तुनः ॥

बोधेऽविद्यासाहायत्वमिह त्वात्मैव निर्द्दयः ॥ १२७८ ॥

तर्हि सर्वस्य चिन्मात्रत्वमपि न तत्फलं स्वप्नदृष्टत्वात्तदृष्टहननादिवदित्याशङ्क्याऽऽह । अहमिति । यत्सर्वस्य चिन्मात्रत्वमत्र स्वप्ने भाति न तदितरस्वप्नवन्मिथ्येशब्दं विना साक्षादेव सर्वभावश्रवणात्तस्य चाऽऽत्मत्वेन वस्तुत्वादित्यर्थः । जाग्रति दृष्टदेहात्मत्ववदत्रापि दृष्टं सर्वात्मत्वं मिथ्येति चेन्नेत्याह । बोध इति । जागरे हेतुभूताविद्यासाहित्यं देहात्मत्वस्यास्ति स्वप्ने केवलमात्मैव विद्याफलभूतो वर्तते वासनारूपाविद्याभावेऽपि स्थूलाविद्याया जाग्रद्वदभानादतो नात्र मिथ्याशङ्केत्यर्थः । यद्वा जाग्रति बाधकबोधसाहित्यं देहात्मत्वादेरस्ति स्वप्ने त्वात्मैव केवलो बाधकविधुरस्तिष्ठत्यतः स्वाप्नः सर्वभावो न मिथ्येत्यर्थः ॥ १२७८ ॥

१६०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

यावत्किंचिदविद्योत्थमिदमा तदनूद्यते ॥

यथाव्याख्यातमैकात्म्यमहमित्यभिधीयते ॥ १२७९ ॥

सोऽस्येत्यादि व्याख्यायाहमेवेत्यादिवाक्यार्थं सोऽपस्कारमधिकविवक्षयाऽनुवदन्नादौ पदद्वयार्थमनुवदति । यावदिति । यथाव्याख्यातं पूर्णत्वेनोक्तमित्यर्थः ॥ १२७९ ॥

शरीरान्तमिदं रूपं साधिभूताधिदैवतम् ॥

प्रतीच्यविद्ययाऽध्यस्तमहमैतद्विशेष्यते ॥ १२८० ॥

कथमिह विशेषणविशेष्यतेत्याशङ्क्याहमो विशेषणत्वमिदमश्व विशेष्यतेत्याह । शरीरान्तमिति ॥ १२८० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यथोक्ताभ्यां पदार्थयोः ॥

विज्ञातयोरिदं वाक्यमहमेवेदमित्यतः ॥ १२८१ ॥

किमर्थं विशेषणविशेष्यार्थज्ञानं तत्राऽऽह । अन्वयेति । चातुर्थिकान्वयादिना पदार्थज्ञाने वाक्यप्रवृत्तेस्तदर्थज्ञानोपयोगि तदिष्टमित्यर्थः ॥ १२८१ ॥

बाध्यबाधकयोरेवं ज्ञातयोरुक्तवर्त्मना ॥

प्रतीचि जायते ज्ञानं वाक्यादज्ञानहानिकृत् ॥ १२८२ ॥

पदार्थज्ञानमनूद्य तत्फलं वाक्यार्थज्ञानमनुभाषमाणस्तत्फलमाह । बाध्येति । इदमो बाध्यत्वमहमश्व बाधकत्वमिति विवेकः । एवंशब्दार्थमाह । उक्तेति ॥ १२८२ ॥

ज्ञानाद्ध्वस्ते हि तमसि ध्वस्ते द्वैते सहेतुके ॥

सर्वः कृत्स्नो भवेदात्मा मनोवाचापमोचरः ॥ १२८३ ॥

कारणध्वंसस्य कार्यध्वंसे कारणत्वद्योतको हिशब्दः । हेतुशब्दो निमित्तविषयः ॥ १२८३ ॥

स एष पर उत्कर्षो विद्यायाः संप्रदर्शितः ॥

संप्रसाद इदं सर्वमात्मनैवावशिष्यते ॥ १२८४ ॥

अहमेवेत्यादेरर्थमनुभाष्य सोऽस्येत्यादेरप्यनुभाषते । स इति । अधिकविवक्षयोक्तमनूद्याधिकमाह । संप्रसाद इति । अविद्याकार्यमिदमोच्यते ॥ १२८४ ॥

एक आत्मेति तद्वद्दीः स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥ १२८५ ॥

अविचारितसंसिद्धिस्तथैवानात्मधीरपि ॥

व्यभिचारस्वभावोक्ता प्रत्यगात्मैकसाक्षिका ॥ १२८६ ॥

आत्ममात्रत्वेन सर्वावशेषात्तदा सोऽद्वयश्चेत्पूर्वावस्थयोः सद्द्वयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एक इति । तद्वत्सुषुप्ते यथाऽऽत्माऽद्वयस्तथेत्यर्थः । श्रुत्यादेरुदेतीति शेषः । अनात्मनोऽपि तत्र भानात्तन्नाऽऽत्माद्वयमिति चेत्तत्राऽऽह । अविचारितेति । श्रुत्या-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६०९

द्युत्याद्वयात्मधीवदनात्मधीरप्यध्यक्षादिभ्यो जाता व्यभिचारस्वभावां स्वानुभवसिद्धा न हि जाग्रदनात्मधीः स्वप्नादानुगच्छति नापि स्वामी सा जागरादौ तस्मादुक्ताऽनात्मधीः संवेद्याऽनिर्वाच्याऽविद्यैवेत्यात्माद्वैतसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२८९ ॥ १२८६ ॥

व्यभिचारिमतिष्वेवं बुद्धिरव्यभिचारिणी ॥

व्यभिचारित्वसंसिद्धिहेतुरैकात्म्यनिष्ठिता ॥ १२८७ ॥

व्यभिचारित्वेनानात्मनो मृषात्वादात्मनोऽद्वयत्वं चेत्तस्यापि चिदात्मनः स्वापादौ व्यभिचारित्वान्मृषात्वे शून्यमेवाद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह । व्यभिचारीति । एवमित्यनुभवानुसारोक्तिः । व्यभिचारिणीनां धियां व्यभिचारित्वसाधकान्तराभावादव्यभिचारिणी संविदद्वयात्ममात्रतया स्थिताऽऽस्थेयेत्यर्थः ॥ १२८७ ॥

सत्यामपि त्वविद्यायां प्रमाणानुगमात्पुरा ॥

वास्तवं वृत्तमीदृङ्मनः सिद्धं ह्यनुभवाश्रयम् ॥ १२८८ ॥

यथोक्तसंवित्सिद्धौ फलितमाह । सत्यामिति । पुरेति सुषुप्तिकालोक्तिः । अनुभवाश्रयमनुभवगम्यमिति यावत् । ईदृगित्यव्यभिचारित्वाद्वयत्वाद्युक्तिः । तथाविधं तु सर्वोपनिषत्प्रसिद्धमिति वक्तुं हि शब्दः । अवस्थात्रयेऽप्यद्वयमात्मवस्तु स्वीकर्तव्यं द्वैतमिध्यातायाः साधितत्वादसत्यामविद्यायामद्वयं वस्तु किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ १२८८ ॥

अविद्याविद्ययो रूपं कार्यं चापि समासतः ॥

व्याख्यातमेवं मानानां प्राक्सूतेरनुभूतितः ॥ १२८९ ॥

अहमेवेदमित्यादिवाक्यार्थं प्रसङ्गप्राप्तं समाप्य वाक्यव्याख्यानमनुवर्तयन्नतिच्छन्दावाक्यस्य संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । अविद्येति । प्रागिति स्वप्नसुषुप्त्योरुक्तिः । अनुभूतिः श्रुतेरुपलक्षणम् ॥ १२८९ ॥

अनात्मवस्तुमानानां प्रागनात्माभिसंगतेः ॥

स्वतःसिद्धात्ममेयोत्थरूपतैव प्रतीयते ॥ १२९० ॥

प्राक्प्रमाणानां प्रसूतेरविद्यादिदर्शनमिति वदता स्वीकृतमनात्मवस्तु तन्मानं चेत्याशङ्क्याऽऽह । अनात्मेति । तत्र मानत्वेनेष्टाध्यक्षादीनां तत्संबन्धात्पूर्वमेव स्वसाधकस्वतन्त्रभूतप्रतीचा संबन्धात्तेन मेयेनाभिव्यक्ताकारता प्रतीयते तस्मादात्मन्येव तेषां मानतेत्यर्थः ॥ १२९० ॥

चिद्रूपैरेव तैः सद्भिरनात्मार्योऽपि शक्यते ॥

प्रमाणं तद्वदेऽनात्मा ह्यन्धकारप्रवृत्तवत् ॥ १२९१ ॥

प्रत्यक्षादिभिरनात्मवदात्मनोऽपरिच्छेदात्कथं तेषां तत्र मानतेत्याशङ्क्याऽऽह ।

१ ख. 'वाऽनु' । २ ख. ग. 'णगमनात्' । ३ क. ख. 'दृङ्मनः' । ४ क. किं । ५ क. ख. 'प्राग्भूते' । ६ घ. 'अस्वम्' । ७ क. ख. 'रकता' ।

१६१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

चिद्रूपैरिति । तेषां स्वार्थवज्जाड्यात्स्वतोऽसाधकत्वाच्चिद्व्याप्तैरेव तैः स्वार्थोऽनात्मा प्रमातुं शक्यते तद्रूपादृते जडैर्मानैरन्वकारस्थनृत्तवदर्थस्य दुर्ज्ञानत्वात्तस्मात्तेषां चिदात्मो-
पेक्षैत्वमस्तीत्यर्थः । चिद्व्याप्तिमन्तरेण जडस्य घटवदसाधकत्वं दीपस्यापि तद्व्याप्तस्यैव साधकत्वोपगमादिति हिशब्दार्थः ॥ १२९१ ॥

अनात्माऽपि विनाऽऽत्मानं नैवानात्मायते यतः ॥

अवस्तुत्वान्निरात्मत्वाद्वन्ध्यासूनुनृशृङ्गवत् ॥ १२९२ ॥

चिद्रूपैरध्यक्षादिभिरनात्मदृष्टावपि तद्वृष्टेरद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । अनात्माऽ-
पीति । अनात्ममानवत्तदर्थोऽनात्माऽप्यात्मानमनपेक्ष्य न स्वातन्त्र्येण सिध्यत्यतो नाद्वै-
तहानिरित्यर्थः । स्वातन्त्र्येणानात्मासिद्धौ हेतुमाह । अवस्तुत्वादिति । एकस्माद्वस्तु-
नोऽन्यत्वेनावस्तुनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । निरात्मत्वादिति ॥ १२९२ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु त्वात्माविद्या मृषा सती ॥

व्यवहारपथं प्राप्ता स्वतःसिद्धात्मसाक्षिका ॥ १२९३ ॥

द्वैतस्य तर्हि शून्यत्वोपगतेरविद्यापक्षक्षतिस्तत्राऽऽह । जाग्रदिति । आत्माविद्या
मानमेयाद्यात्मना विवर्तमानेति शेषः ॥ १२९३ ॥

सर्वोऽस्मीति हि विद्येयमविद्याऽतोऽन्यदर्शनम् ॥

उभयं संविदायत्तं दर्शनं प्राक्प्रमागमात् ॥ १२९४ ॥

प्रसङ्गप्राप्तमद्वैतभङ्गचोद्यमुपमृद्य वृत्तानुद्रवणं पूर्ववृत्तं स्मारयति । सर्व इति । सर्व-
भावदर्शनं विद्येति ब्रह्मकण्डिकायां प्रस्तुतमिति हिशब्दार्थः । उभयं विद्याविद्याद्वयं
तत्कार्यं चेत्यर्थः ॥ १२९४ ॥

एषोऽस्य परमो लोको यः सर्वोऽस्मीति दर्शितः ॥

अतः परं परावस्था निरविद्या प्रदर्श्यते ॥ १२९५ ॥

विद्याकार्यस्य सर्वात्मभावस्य स्वप्ने दर्शितत्वात्तद्गतहननादिवन्मिध्यात्वमाशङ्क्योक्तं
परिहारं स्मारयति । एषोऽस्येति । स्वप्नदृष्टस्यापि सर्वात्मत्वस्य सत्यत्वे हेतुमाह ।
अत इति । स्वप्नोक्त्यनन्तरमिति यावत् । निरविद्या व्यक्ताविद्याहीनेत्यर्थः । यः स्वप्ने
सर्वभाव उक्तः स सुषुप्तेऽप्यतिच्छन्दवाक्येनोच्यतेऽतः सर्वभावस्याबाध्यतया प्रतिपा-
द्यस्य सत्यतेति भावः ॥ १२९५ ॥

अनौप्तकाममस्योक्तमात्माविद्यैकहेतुकम् ॥

रूपं पूर्वमिह त्वस्य ध्वस्ताविद्यमथोच्यते ॥ १२९६ ॥

पूर्वमपि सर्वभावो दर्शितश्चेत्किमतिच्छन्दवाक्येनेत्याशङ्क्य वृत्तमनूद्योक्तमेव व्यनक्ति ।

१ घ. 'रप्रष्ट' । २ घ. 'त्साक्षेपकत्वं' । ३ ख. 'क्षकत्वं' । ४ घ. 'स्तुत्वेऽवस्तुनो' । ५ क.
ख. 'नात्मका' । ६ क. ग. 'मिदं त्वं' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६११

अनाप्तेति । पूर्वमहमेवेदमित्यस्मात्प्राक्तनश्रुताविति यावत् । व्यक्ताविद्यातज्जहीनं स्वप्ने संक्षिप्तमपि सर्वात्मत्वमतिच्छन्दवाक्येन सुषुप्ते स्पष्टी क्रियत इत्याह । ईह त्विति । अत्येति षष्ठीभ्यामात्मा निर्दिश्यते ॥ १२९६ ॥

छन्दः कामोऽधिकारात्स्यात्साहचर्याच्च पाप्मना ॥

अतिक्रान्तं यतश्छन्दमतिच्छन्दमिदं ततः ॥ १२९७ ॥

अतिच्छन्दवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा तत्पदानि व्याकुर्वंश्छन्दशब्दार्थमाह । छन्द इति । यद्यपि सान्तरश्छन्दःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाची तथाऽप्ययमकारान्तरश्छन्दशब्दः कामवचनो न कंचन काममिति कामस्य प्रकृतत्वात्तत्प्रयोज्यकर्मवाचिपाप्मपदेन सह पाठाच्चेत्यर्थः । अतिशब्दार्थं वदन्नतिच्छन्दपदं व्युत्पादयति । अतिक्रान्तमिति ॥ १२९७ ॥

विवृतिश्छान्दसी ज्ञेया लक्षणासंभवादिह ॥ १२९८ ॥

पाप्मशब्देन चात्र स्याद्धर्माधर्मपरिग्रहः ॥

पाप्मनो विजहातीति तथाचैव पुरोदितम् ॥ १२९९ ॥

तर्हि दैर्घ्यं किमिति प्रयुज्यते तत्राऽऽह । विवृतिरिति । इहेति प्रकृतप्रयोगोक्तिः । किमित्यत्र च्छान्दसं दैर्घ्यमिष्टं मुख्यमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य रूपपरत्वादतिच्छन्द-वचनस्य दैर्घ्यप्रापकाभावादित्याह । लक्षणेति । अपहतपाप्मेत्यत्र पाप्मशब्दार्थमाह । पाप्मेति । अधर्मे निरूढोऽयं कथं धर्ममपि ब्रूयादित्याशङ्क्याऽऽह । पाप्मन इति ॥ १२९८ ॥ १२९९ ॥

अपेतकारकत्वादिहेतोरज्ञानतो हतेः ॥

धर्माधर्मादिपाप्मानो रूपमात्मन उच्यते ॥ १३०० ॥

सदाऽपहतपाप्मेति भयहेतोश्च लङ्घनात् ॥

आत्मनोऽस्याभयं रूपं सदाऽनस्तमितोदितम् ॥ १३०१ ॥

तथाऽपि पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसंभव इति प्रसिद्धेरात्मा कथमपहत-पाप्मेत्याशङ्क्याऽऽह । अपेतेति । क्रियाकारकफलभेदेहेतुरबोधो यस्मात्प्रतीचो वस्तु-तोऽपगतस्तस्य प्रतीचः प्रातीतिकानाद्यज्ञानाच्छन्नत्वात्कामादिरात्मस्वरूपमुच्यते तद्धर्मा-दियोगस्याज्ञानजत्वात्तद्रूपं सदा तद्धीनमेवान्यत्र धर्मादित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अभयं रूप-मित्यस्यार्थमाह । भयेति । सुषुप्ते विक्षेपकाज्ञानाभावादात्मरूपं कूटस्थमभयं स्थितमि-त्यर्थः ॥ १३०० ॥ १३०१ ॥

वास्तवेनैव वृत्तेन ज्ञेयकार्यसमाप्तिः ॥

अतः सर्वं कृतं ज्ञानं नातोऽन्यदवशिष्यते ॥ १३०२ ॥

१ ख. 'नात्मेति' । २ घ. इदं । ३ ख. 'चैव प' । ४ क. घ. ज्ञेयं का' । ख. ज्ञेये का' ।

१६१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

अतिच्छन्दवाक्यार्थज्ञानफलमाह । वास्तवेनेति । पुरुषान्न परं किंचिदित्यादिश्रुते-
स्तज्ज्ञाने ज्ञातव्यान्तरादेरसत्त्वात्कृतकृत्यतेत्यर्थः ॥ १३०२ ॥

यत एवमतो यावत्किंचित्कार्यान्तरायकम् ॥

मोहव्यवहितं वा यत्प्राप्तं तद्ब्रह्मबोधतः ॥ १३०३ ॥

आत्मातिरिक्तमपि कार्यं ज्ञेयं च भाति तत्कथं तदभावः कथं वा पुरुषार्थत्वं
विनाऽऽत्मनो ज्ञेयत्वं तत्राऽऽह । यत इति । आत्मातिरिक्तं सर्वं वाचारम्भणमात्रमात्मा
चानतिशयसुखत्वात्पुरुषार्थ इत्येवं यतः स्थितमतो यावत्किंचित्कार्यान्तरं ज्ञेयान्तरं वा
तद्ब्रह्मणः प्रत्यक्त्वेन बोधात्प्राप्तमेवेत्यतिच्छन्दवाक्यार्थविकृतार्थ इत्यर्थः ॥ १३०३ ॥

कामकर्ममहामोहरहितं रूपमात्मनः ॥

श्रुत्या प्रदर्शितं साक्षात्करविन्यस्तबिल्ववत् ॥ १३०४ ॥

स्त्रीवाक्यसंगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । कामेति । मोहस्य महत्त्वमितरापेक्षय
संसारं प्रति प्रधानत्वम् ॥ १३०४ ॥

स्वयंज्योतिष्टमुक्तं यदात्मनः प्राक्प्रयत्नतः ॥

तदप्यात्मन आगामि शङ्क्यते कामकर्मवत् ॥ १३०५ ॥

संबन्धं वक्तुकामश्चोदयति । स्वयमिति । वेद्यत्वशङ्कानिरसनं प्रयत्नः ॥ १३०५ ॥

यस्मात्सुषुप्त आत्माऽयं नाऽऽत्मानं नाप्यनात्मनः ॥

जाग्रद्वेत्ति तेनास्य चैतन्यं कामकर्मवत् ॥ १३०६ ॥

निर्बीजाशङ्काऽतिप्रसङ्गिनीत्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति ॥ १३०६ ॥

नैतदेवं यतो भेदज्ञानं मोहोत्थकारक—

संश्रयादेव न पुनर्मोहाभावे तदिष्यते ॥ १३०७ ॥

परिहरति । नैतदिति । चैतन्यस्याऽऽगन्तुकत्वं वदता सुप्तावसत्त्वमिष्टं तत्र हि किं
स्वरूपज्ञानं निषिध्यते किंवा विशेषज्ञानं नाऽऽद्यो यः सुप्तः सोऽहमित्युत्थितस्य प्रतिसंभा-
नविरोधात्पश्यन्वै तत्र पश्यतीति च श्रुतेर्नेतरस्तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मोहोत्थकारकज-
न्यत्वात्सुषुप्ते चाज्ञोऽहमितिव्यक्ताज्ञानाभावात्कारकग्रामस्य च दूरोत्सारितत्वात्तत्र
तन्निषेधस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥ १३०७ ॥

यत्र वा अन्यदित्येवं भेदज्ञानमभाषत ॥

सत्येव प्रत्यगज्ञाने तस्याज्ञानसंमन्वयात् ॥ १३०८ ॥

यत्राज्ञानं तत्र विशेषज्ञानमित्यन्वये मानमाह । यत्रेति । तत्र तस्य भेदज्ञानस्येति
यावत् ॥ १३०८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६१३

यत्र त्वस्येति विध्वस्त आत्माज्ञाने प्रबोधतः ॥

तत्केन कमिति श्रुत्या भेददृष्टिर्निषिध्यते ॥ १३०९ ॥

यत्र नाज्ञानं तत्र न विशेषज्ञानमिति व्यतिरेके मानमाह । यत्र त्विति । यत्र त्वस्येत्युपक्रम्य तत्केन कमिति श्रुत्येति संबन्धः ॥ १३०९ ॥

एकत्वमेव तेनात्र भेदादर्शनकारणम् ॥

स्त्रीपुंद्ष्टान्तवचसा तदेतत्प्रतिपाद्यते ॥ १३१० ॥

सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावे हेत्वन्तरमाह । एकत्वमिति । तेन परेण जीवस्यैकत्वं सुप्तौ विशेषज्ञानाभावे हेतुरिति यावत् । तत्र स्त्रीवाक्यमवतारयति । स्त्रीति । तदेतदेकत्वं विशेषादर्शने कारणमित्यर्थः ॥ १३१० ॥

चेतो^३नुरागसिद्ध्यर्थं प्रिययेति विशेषणम् ॥

द्विष्टायां सत्यपि स्त्रीत्वे चेतो नैवानुरज्यते ॥ १३११ ॥

दृष्टान्तं व्याकुर्वन्विशेषणकृत्यमाह । चेत इति । सति स्त्रीत्वे तद्वद्व्या चेतो^३नुराग-योगात्कृतं विशेषणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । द्विष्टायामिति ॥ १३११ ॥

अतीव कामवशगः स्त्रीगुणोपेतया स्त्रिया ॥

प्रियया कामयन्त्या च परिष्वक्तः पुमानिह ॥ १३१२ ॥

तर्हि तस्यां प्रीतिसत्तामात्रेण चेतो^३नुरागसिद्धेः स्त्रीगुणानां सुभूरित्यादीनां व्यर्थते-त्याशङ्क्य वाक्यं योजयति । अतीवेति । न चोक्तस्त्रीपिण्डे स्वप्रीतिमात्रेण चेतो^३नुरागः फलवानिति विशिनष्टि । कामयन्त्येति । इहेति परिष्वङ्गफलमवाच्यं कर्मोच्यते । पुमान्न वेत्तीति संबन्धः ॥ १३१२ ॥

परिष्वक्तगिरा चात्र व्यामिश्रीभाव उच्यते ॥

पृक्तावयवयोः प्रीत्या स्त्रीपुंसोरपरस्परम् ॥ १३१३ ॥

उत्पन्नसंभोगफलः पुमान्मैथुनकर्मणि ॥

स न वेत्ति यथा बाह्यं सुखाविष्टो न चाऽऽन्तरम् ॥ १३१४ ॥

परिष्वक्तशब्दस्य विवक्षितमाह । परिष्वक्तेति । अत्रेति वाक्योपादानम् । व्यामिश्रीभावः स्त्रीलक्षणे पुरुषलक्षणस्यान्तरनुप्रवेशः । अथैवं कुर्वतो^३रनयोर्मध्ये किमिति पुमान्बाह्यमान्तरं वा न वेत्ति तत्राऽऽह । पृक्तेति । द्वयोरुक्ते कर्मणि तत्फले तदधी-नाज्ञानसाम्येऽपि प्राधान्यात्पुंसो निर्देशः ॥ १३१३ ॥ १३१४ ॥

परिष्वङ्गाद्यथा पूर्वं वेद बाह्यान्तरं स्फुटम् ॥

परिष्वक्तस्तु नैवं स वेद बाह्यं न चाऽऽन्तरम् ॥ १३१५ ॥

१६१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

संबन्धाधीनमुखावेशादज्ञानमिति कुतो नियम्यते स्वाभाविकमेव तार्किकं न स्यादत आह । परिष्वङ्गादिति ॥ १३१५ ॥

तमोव्यवहितैकात्म्यस्तथाऽविद्योत्थकार्यगः ॥

वेद बाह्यं जगत्सर्वं स्वं चाऽऽत्मानं तमस्विनम् ॥ १३१६ ॥

अपरिष्वक्तस्य बाह्यान्तरार्थधीवदनिवृत्ताज्ञानतज्ज्ञस्य विशेषधीरिति दार्ष्टान्तिकमाह । तम इति ॥ १३१६ ॥

कार्यकारणरूपः संस्तद्विरुद्धैकरूपिणा ॥

परिष्वक्तः पुमान्प्राज्ञे प्राज्ञेनाऽऽत्माऽयमात्मना ॥ १३१७ ॥

परिष्वक्तस्य विशेषाज्ञानवदव्यक्ताज्ञानतज्ज्ञस्य न विशेषज्ञानमिति वदन्नेवमेवेत्यादि योजयति । कार्येति । सोपाधिकः पुरुषः सुषुप्ते निरुपाधिकब्रह्मात्मनैक्यं गतोऽव्यक्ताज्ञानतज्ज्ञो न विशेषं पश्यतीत्यर्थः ॥ १३१७ ॥

तमस्विनि निवृत्तेऽस्मिन्देहान्ते प्रत्यगात्मनि ॥

वितमस्कात्मना योगे स्वप्नजाग्रत्क्रियाक्षये ॥ १३१८ ॥

कथं निरुपाधिकेन ब्रह्मणैक्यं स्वाप्ते सिध्यति तत्राऽऽह । तमस्विनीति । जाग्रत्स्वप्नभोगप्रदकर्मक्षये यः प्रत्यगात्मा तमस्वी तस्मिन्बुद्ध्यादौ देहान्ते विषयेऽभिमानध्वस्तौ वितमस्कब्रह्मरूपेणैक्यात्मसंयोगो भवति तस्मिन्सति न किञ्चिज्ज्ञानाति 'सति संपद्य न विदुरित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १३१८ ॥

अविद्याऽन्वेति कार्यं स्वं न त्वात्मानमकार्यतः ॥

कार्यं स्वकारणस्थं च न त्वात्मस्थमकारणात् ॥ १३१९ ॥

प्राज्ञस्य वितमस्कत्वं प्राज्ञः कारणबद्धस्त्विति श्रुतेरसिद्धमिति चेन्नेत्याह । अविद्येति । आत्मानं नाविद्याऽनुगच्छतीत्यत्र हेतुमाह । अकार्यत इति । सा कार्यमनुगच्छन्ती तद्वाराऽऽत्मानमप्यनुगच्छति तत्कार्यबुद्ध्यादेरात्मस्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । कार्यमिति । बुद्ध्यादि नाऽऽत्मानमन्वेतीत्यत्र हेतुमाह । अकारणादिति । अज्ञानतज्ज्ञयोरन्योन्यमेव योगो नाऽऽत्मनेति समुदायार्थः ॥ १३१९ ॥

आत्माभासोऽपि योऽज्ञाने तत्कार्ये चावभासते ॥

कार्यकारणतारूपस्तमप्येषोऽतिवर्तते ॥ १३२० ॥

अविद्यातत्कार्यस्याऽऽभासेन संबन्धादात्मनस्तद्वाराऽविद्यादिनाऽपि स स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति ॥ १३२० ॥

कूटस्थात्मानुरोधित्वात्तावन्मात्रात्मकत्वतः ॥

न कार्यं कारणं चातः कटाक्षेणापि वीक्षते ॥ १३२१ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६१५

आत्मनः सौषुप्तस्य कारणस्थाभासेन कारणतारूपेण कार्यस्थाभासेन च कार्यतारूपेणासंबन्धे हेतुमाह । कूटस्थेति । तदनुरोधिनस्ततो भेदो दर्पणानुरोधिमुखवदित्याशङ्क्याऽऽह । तावन्मात्रेति । तदेव तदनुरोधित्वं यत्तन्मात्रत्वं, मुखस्य दर्पणानुरोधित्वं चौपचारिकमतस्तस्यान्यासंबन्धात्तदात्मा सुषुप्तोऽपि न तत्संबन्धीत्यर्थः । अन्यासंबन्धे लब्धमर्थमाह । नेति ॥ १३२१ ॥

विज्ञानात्मा परिष्वक्तः प्राज्ञेनैव परात्मना ॥

भेदकारणविध्वस्तौ भेदधीर्धनिवर्तते ॥ १३२२ ॥

सुषुप्ते पुंसोऽतमस्कब्रह्मैक्यमुक्तमुपसंहरति । विज्ञानात्मेति । एकत्वहेतोः साध्यं निगमयति । भेदेति । तत्कारणं व्यक्ताज्ञानं तस्य स्वापे ध्वंसात्तत्र विशेषधीध्वस्तिरित्यर्थः ॥ १३२२ ॥

यस्मादेवमतः प्राह न बाह्यमिति नः श्रुतिः ॥

ऐकात्म्यमात्रावसितेर्न वेदान्तर्वहिस्तथा ॥ १३२३ ॥

उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । यस्मादिति । यस्मादेवमित्यस्यैवार्थं स्फुटयति । ऐकात्म्येति । श्रुतेरर्थमाह । नेति ॥ १३२३ ॥

क्रियाकारकसंभेदहेतौ सत्यसतीदृशम् ॥

सर्वदैवाऽऽत्मनो रूपं निरस्ताशेषभेदकम् ॥ १३२४ ॥

सुप्तो न वेदेति विशेषणादवस्थान्तरे विशेषधीरिति सविशेषत्वमाशङ्क्याऽऽह । क्रियेति । तद्धेतुरभिव्यक्तमज्ञानम् । ईदृशमित्यस्य व्याख्या निरस्तेति ॥ १३२४ ॥

नाऽऽत्मवृत्तमपेक्ष्येदं नापि बाह्यस्य वस्तुनः ॥

क्रियाकारकवद्वस्तु किञ्चिदीक्षामहेऽमितेः ॥ १३२५ ॥

क्रियादिसंभेदो जागरादौ भाति न वा, भाति चेत्सुप्तौ तदभावात्सविशेषता, न चेदनुभवविरोध इत्याशङ्क्याऽऽह । नाऽऽत्मेति । असङ्गमद्वितीयं कूटस्थं चिदेकतानमात्मवृत्तं, न तदपेक्ष्य द्वैतं भाति, नाप्यनात्मनो वृत्तं जडत्वमवस्तुत्वमपेक्ष्य, ततो द्वैतप्रमित्यभावे न तत्प्रतीतिरिष्टेति भावः ॥ १३२५ ॥

सर्वमन्यानपेक्षं सत्स्वात्ममात्रतयैक्षितम् ॥

ऐकात्म्यतो हिरुग्रूपं न वस्तुत्प्रेक्ष्यतेऽण्वपि ॥ १३२६ ॥

आत्मवृत्तमपेक्ष्य द्वैतं न प्रामाणिकमित्येतत्प्रतिपादयति । सर्वमिति । यथा सर्वमन्यानपेक्षं स्यात्तथाऽऽत्ममात्रतया यदा दृष्टं तदैकस्मादात्मनः सकाशाद्भिन्नं सत्किञ्चिदपि नोपलभ्येत तस्मादात्मवृत्तानुसारान्न प्रामाणिकी द्वैतधीरित्यर्थः ॥ १३२६ ॥

१६१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आपेक्षिकं तु यद्रूपं तन्मिथ्येत्युपपादितम् ॥

स्वतो यद्वस्तुतो नास्ति तत्कुतोऽन्यव्यपेक्षया ॥ १३२७ ॥

अनात्मवृत्तापेक्षयाऽपि तद्विपर्ययाणि कीति साधयति । आपेक्षिकं त्विति । उक्तं प्रकारं स्मारयति । स्वत इति । आगन्तुकस्य रजतादिवन्मिथ्यात्वमावश्यकमित्यर्थः ॥ १३२७ ॥

अतः सर्वानपेक्षं यत्स्वमहिम्नैव सिध्यति ॥

तदेव परमार्थं स्याद्वस्त्वैकात्म्यस्वलक्षणम् ॥ १३२८ ॥

द्वैतमिथ्यात्वेऽवशिष्टमाचष्टे । अत इति । सर्वानपेक्षत्वे हेतुः । स्वमहिम्नेति । शून्यव्यावृत्त्यर्थं वस्तुविशेषणम् । तादृश्यं व्युदस्यति । ऐकात्म्येति ॥ १३२८ ॥

यस्मादेवमतः प्राह तद्वा अस्येति नः श्रुतिः ॥

उक्तात्मवस्तुनो रूपं कामाविद्यादिवर्जितम् ॥ १३२९ ॥

सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावे स्त्रीवाक्यात्सिद्धे सत्यतिच्छन्दवाक्योक्तं युक्तमित्युपसंहरति । यस्मादिति ॥ १३२९ ॥

कामकर्मादिवन्नेदं मृत्योर्धर्मो भवेदतः ॥

चैतन्यं प्रत्यगात्मैव यस्मादुक्तेन हेतुना ॥ १३३० ॥

सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावश्चेज्ज्ञानत्वाविशेषाच्चैतन्यमपि न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कामेति । उक्तस्वयंज्योतिष्रहेतोश्चैतन्यं यस्मादात्मैव तस्मात्कामादिवदज्ञानधर्मतया नाऽऽगन्तुकं तत्कुतः स्वापे न स्यादित्यर्थः ॥ १३३० ॥

आत्मत्वान्न विभागोऽत्र ज्ञातृज्ञानादिलक्षणः ॥

अनपास्ततमस्कोऽपि भेदं नाऽऽत्मनि पश्यति ॥ १३३१ ॥

चैतन्यस्य स्वात्मत्वे तस्य घटादिज्ञानवत्कारकभेदापेक्षायामद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मत्वादिति । कादाचित्कत्वमुपाधिरिति भावः । आत्मनि चैतन्ये ज्ञात्रादिभेदाभावे कैमुतिकन्यायमाह । अनपास्तेति । कर्मकर्तृविरोधो हेतुः कर्तव्यः । ध्वस्ताज्ञानश्च स्वस्मिन्न तं पश्यतीति किं वक्तव्यमिति शेषः ॥ १३३१ ॥

अविद्यावर्त्मदृष्ट्यैव ह्यविद्याकार्यवस्तुगम् ॥

द्वैतमाभासते व्योम्नि नीलदिङ्मण्डलत्ववत् ॥ १३३२ ॥

ज्ञातृत्वादिभेदधियो गतिमाह । अविद्येति । यत्र हीत्यादिश्रुतिमिहानुकूलयितुं हिशब्दः । तत्कार्यं वस्तु बुद्ध्यादि तन्निष्ठमिति यावत् । ज्ञातृत्वादि द्वैतम् ॥ १३३२ ॥

निरविविधं तु यद्रूपमनन्यापेक्षसिद्धिकम् ॥

तद्वा अस्यैतदिति तच्छ्रुत्या निर्वर्ण्यतेऽधुना ॥ १३३३ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६१७

अतिच्छन्दवाक्योक्तं रूपमागन्तुकं चैतन्यमिति शङ्कां स्त्रीवाक्येन निरस्यातिच्छन्दवा-
क्यार्थमेवोपस्कर्तुमाप्तकामादिवाक्यमादत्ते । निरविद्यं त्विति ॥ १३३३ ॥

सर्वैकात्म्यमिदं यस्मादात्मनो रूपमीदृशम् ॥

तदाविष्क्रियते तस्मात्करविन्यस्ताविलववत् ॥ १३३४ ॥

अतिच्छन्दवाक्यार्थस्य किमित्याप्तकामवाक्येन स्पष्टीकरणमित्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वेति । यस्मादिदमात्मरूपं सर्वस्य कार्यकारणद्वैतस्य कल्पितस्यानुपचरितं स्वरूपं पर-
मानन्दतया परमपुरुषार्थार्थकं च तस्मादाप्तकामश्रुत्या प्रत्यक्षयोग्यतया तत्प्रतिपादित-
मित्यर्थः । ईदृशमिति पुरुषार्थोक्तिः ॥ १३३४ ॥

आत्मनो यदविद्योत्थं रूपं संसारभूमिगम् ॥

अनाप्तकामं तत्सर्वमपेक्ष्येदमिहोच्यते ॥ १३३५ ॥

आप्तकामादिकं सर्वं वस्तुदृत्तव्यपेक्षया ॥

आप्ताप्तव्यादिहीनत्वादानन्दैकात्म्यवस्तुनः ॥ १३३६ ॥

औप्तकामवाक्यस्य विशेषणान्यवतारयति । आत्मन इति । रूपं कार्यकारणात्म-
कमव्याकृतसूत्रादिलक्षणमित्यर्थः । श्रुतिः सप्तम्यर्थः । तेषां तात्पर्यमाह । वस्तिवति ।
आनन्दैकरूपस्य वस्तुनो वास्तवस्वरूपापेक्षया सर्वभेदहीनत्वाद्युक्तमाप्तकामत्वादीत्यर्थः
॥ १३३६ ॥ १३३६ ॥

पुमर्थः कामशब्दार्थो नान्योऽर्थः काम्यते यतः ॥

आप्ताशेषपुमर्थोऽयं सर्वसाधननिस्पृहः ॥ १३३७ ॥

कामशब्दार्थं सहेतुमाह । पुमर्थ इति । कामशब्दस्योक्तार्थत्वे सोऽनेनाऽऽप्त इति
व्युत्पत्त्याऽन्यस्यैव तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आप्तेति । आत्मत्वेन नित्याप्ते-
रात्मा पुमर्थतयाऽकाम्यत्वाच्च सर्वानपेक्षः सत्ताप्तश्च कामश्चेत्याप्तकाम इत्यर्थः ॥ १३३७ ॥

सत्यकामादिशब्देन यदप्यन्यत्र भाषितम् ॥

एतद्वाक्यानुरोधेन व्याख्येयं तदपि स्फुटम् ॥ १३३८ ॥

सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादौ छान्दोग्ये कर्मशब्दस्याऽऽत्मसंबन्धिताश्रितेन
तच्छब्दस्योक्तार्थितेत्याशङ्क्याऽऽह । सत्येति । इह तावत्स्वरूपमुखं निर्मृष्टनिखिल-
दुःखं कामशब्दार्थं आत्मकामादिविशेषणं तथाचैतदनुसाराच्छान्दोग्योक्तमपि नेतव्यं
परविषयत्वेन वाक्ययोरेकत्वात्तस्माद्युक्ताऽत्र कामशब्दस्योक्तार्थितेत्यर्थः । एतद्वाक्यानु-
सारेण तद्वाक्यव्याख्यानमुचितमेकविषयत्वेनैकवाक्यस्य स्फुटत्वादिति हेतुमाह ।
स्फुटमिति ॥ १३३८ ॥

१ क. ख. घ. 'दात्मका' । २ घ. 'पार्थतोक्तिः' । ३ घ. 'आत्मका' । ४ घ. 'यंकर' ।
५ ख. 'कस्वरू' । ६ घ. 'मस्या' ।
२०३

१६१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आत्ममात्रं समुत्सृज्य सत्यत्वं नान्यतो यतः ॥

तत्रैव निरधार्येतद्यत्र नान्यदिति श्रुतेः ॥ १३३९ ॥

सत्यकामवाक्ये कामशब्दो यथोक्तसुखवाचीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । आत्ममात्रमिति । अतो निरतिशयसुखमात्मतत्त्वं सत्यकामपदवेदनीयमिति शेषः । तदेव कुतः सिद्धमित्याशङ्क्य भूमवाक्यादित्याह । तत्रैवेति । छान्दोग्यश्रुतावेव यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुत्या दर्शनादिनिषेधे भूमलक्षणमाचक्षाणया प्रत्यगात्मनो भूम्नः सत्यत्वं सुखत्वं चेत्येतन्निर्धारितमित्यर्थः ॥ १३३९ ॥

सुखसंविद्धि काम्योऽर्थो बाह्यसाधनसाधनः ॥

संविदेव सुखं यस्मादाप्तकाममिदं ततः ॥ १३४० ॥

श्रुत्यन्तरविरोधशङ्कामुन्मूल्याऽऽप्तकामत्वमुपसंहरन्नादौ लोकप्रसिद्धिमाह । सुखेति । बाह्यानि स्वगादीनि साधनानि यस्योत्पादकानि स काम्योऽर्थः सुखसाक्षात्कारः प्रसिद्ध इत्यर्थः । तथाऽप्यात्मनि किमायातं तदाह । संविदेवेति । विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेरात्मातिरिक्तसुखतत्त्वं विदोरभावादात्मरूपं कर्मधारयादाप्तकाममित्यर्थः ॥ १३४० ॥

कामकामिप्रभेदेन प्रतीचोऽस्याऽऽप्तकामता ॥

हिरण्यगर्भवर्त्किवा निर्भेदस्येह भण्यते ॥ १३४१ ॥

आत्मकामपदमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याकरोति । कामेति । इहेति श्रुतिरुक्ता ॥ १३४१ ॥

आत्मैव कामा निःशेषा नाऽऽत्मरूपप्रभेदतः ॥

आत्मैवेदं सर्वमिति प्रत्यङ्मात्रावशेषतः ॥ १३४२ ॥

आत्मनो भेदेन कामा न सन्तीत्यत्र हेतुमाह । आत्मेति । नाऽऽत्मनो हिरण्यगर्भवदाप्तकामत्वमन्वयादिपरिहाण्या सर्वस्याऽऽत्ममात्रताश्रुतेस्तस्मात्तस्य निर्भेदस्यैवाऽऽप्तकामतेत्यर्थः ॥ १३४२ ॥

समस्तव्यस्तताशङ्कामुच्छेत्तुं चोत्तरं वचः ॥

अकाममित्यतो ध्वस्तसमस्तव्यस्तरूपकम् ॥ १३४३ ॥

अकाममित्यस्यार्थमाह । समस्तेति । वक्ष्यमाणपक्षेण समुच्चयार्थश्चकारः । विशेषणफलमाह । अत इति । कामादिसर्वभेदरहितमात्मरूपं तस्मिन्सत्यपि स्वापादौ तदभावान्न च व्यस्ताभावे तदपेक्षसमस्तसंभवोऽतोऽकामत्वात्तदेकरसमिति भावः ॥ १३४३ ॥

आप्तकामात्मकामत्ववचसैव निराकृताः ॥

कामाः सर्वेऽकाममिति तथाऽपि पुनरुच्यते ॥ १३४४ ॥

पुनरुक्तिं शङ्कते । आप्तेति । तदनर्थकं पौनरुक्त्यादिति शेषः । न च समस्तव्यस्तत्वशङ्कां समुच्छेत्तुमिति वाच्यमाप्तकामादिवचसैव तत्सिद्धेरिति भावः ॥ १३४४ ॥

[ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६१९

आत्माश्रयत्वं कामानां केचिद्वाचक्षतेऽबुधाः ॥

अतस्तत्प्रतिषेधार्थं भूयोऽकाममितीरणम् ॥ १३४५ ॥

पुनरुक्तिमङ्गीकृत्य तस्याः सार्थत्वमाह । आत्मेति । कामकामिविभागे प्रत्युक्ते कथं
हामाश्रयत्वमात्मनः शक्यशङ्कमित्याशङ्क्याऽऽह । अबुधा इति । मन्दमतीनां मत-
नेरासार्थं विशेषणमर्थवदिति फलितमाह । अत इति ॥ १३४५ ॥

कामादिहेतुकः शोकः कामाद्यज्ञानहेतुकम् ॥

तदभावादर्थैकात्म्यं शोकान्तरमितीर्यते ॥ १३४६ ॥

शोकान्तरमित्यस्यार्थमाह । कामादीति । तदभावात्सुषुप्तौ व्यक्ताज्ञानाभावादित्ये-
तत् ॥ १३४६ ॥

यदि वा शोकवद्वस्तु शोकशब्देन भण्यते ॥

गुणत्वाच्छोकशब्दस्य मतुपो लुप्तता भवेत् ॥ १३४७ ॥

कुतोऽशोकत्वं तदाश्रयसंबन्धादित्याशङ्कामथशब्देनानूद्यार्थान्तरं ब्रुवाणः शोकश-
ब्दार्थमाह । यदि वेति । अन्तःकरणं शोकशब्दितामित्यत्र हेतुमाह । गुणत्वादिति ।
तद्वाचित्वादिति यावत् । किमिति तर्हि शोकवदिति नोच्यते तत्राऽऽह । मतुप इति ।
लुप्तता छान्दसीति शेषः ॥ १३४७ ॥

शोकार्हवत्पदार्थेभ्यो जात्यन्तरमिदं यतः ॥

अहेतुफलरूपत्वाच्छोकान्तरमतो मतम् ॥ १३४८ ॥

तथाऽपि किं शोकान्तरं तदाह । शोकार्हेति । आत्मरूपं हेतुफलविलक्षणतया
शोकयोग्यबुद्ध्यादिभ्योऽर्थान्तरत्वात्प्रामाणिकैः शोकान्तरमधिगतमित्यर्थः ॥ १३४८ ॥

शोकस्य प्रत्यगात्मा वा शोकान्तरगिरोच्यते ॥

शोकहेतोरपि प्रत्यङ्मत्मा स्याच्छोकवान्कथम् ॥ १३४९ ॥

द्वैतप्रसक्तिमाशङ्क्यार्थान्तरमाह । शोकस्येति । कथं तर्हि तस्य शोकराहित्यं न हि
तदात्मा तद्रहितस्तत्राऽऽह । शोकेति । अपिः शोकसमुच्चयार्थः । न हि सर्पस्य रज्जुं
विना सत्त्वाभावे तस्यास्तद्वत्त्वं वस्तुतोऽस्तीति भावः ॥ १३४९ ॥

अशोकान्तरमिति वा श्रुत्यन्तरसमाश्रयात् ॥

अशोकादपरोऽशोकोऽशोकान्तरमितीर्यते ॥ १३५० ॥

अशोकान्तरमितिमाध्यंदिनपाठमुत्थापयति । अशोकेति । तं व्युत्पादयति ।
अशोकादिति ॥ १३५० ॥

शोकायोग्यः शुचा हीनोऽशोकशब्देन भण्यते ॥

यद्वाऽन्तरयते शोकमानन्दैकस्वभावतः ॥

शैत्यं हुताशवत्तस्माच्छोकान्तरमिदं भवेत् ॥ १३५१ ॥

१६२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अशोकशब्दार्थमाह । शोकेति । ईश्वरो मायाविशिष्टः सर्वनियन्ता शोकायोग्य-
त्वादशोकः केवलश्चिद्धातुरविद्यातज्जरूपया शुचा हीनत्वाद्विशिष्टादर्थान्तरत्वेनाशोका-
न्तरमित्यर्थः । यत्तु काण्वपाठे शोकस्य प्रत्यक्तया शोकान्तरमिति तत्र प्रतीचस्तद्व-
त्त्वाभावेऽपि तत्त्वापत्तेरित्याशङ्क्यार्थान्तरमाह । यद्वेति । आत्मरूपं शोकं तिरयतीत्यत्र
हेतुः । आनन्देति । तस्य तत्तिरस्कृत्वे दृष्टान्तः । शैत्यमिति । दार्ष्टान्तिकं निगम-
यति । तस्मादिति ॥ १३९१ ॥

शोकादर्जनकं यद्वा तच्छोकान्तं भवेत्तमः ॥

तस्यारं छिद्रमेतत्स्याच्छान्दसी वर्णनिहनुतिः ॥ १३९२ ॥

आत्मनः शोकहेतुयोगे सुखत्वेऽपि न सर्वथा तत्तिरस्कृत्तेत्याशङ्क्यार्थान्तरमाह ।
शोकादेरिति । तर्हि शोकान्तरमिति स्यान्नेत्याह । छान्दसीति ॥ १३९२ ॥

अविद्याकामकर्माणि निःसङ्गत्वस्वभावतः ॥

अतिवर्तत आत्माऽयं वस्तुवृत्तानुरोधतः ॥ १३९३ ॥

कथमात्मनः शोकहेतुराहित्यमाविद्यादिमत्त्वप्रतीतेरित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति ।
प्रतीतिविरोधं परिहर्तुं द्वितीयपादार्थं स्फुटयति । वस्त्विति ॥ १३९३ ॥

स्वतो बुद्धं यतो वस्तु स्वतः शुद्धमतोऽद्वयम् ॥

स्वतो मुक्तमतः सिद्धमविद्यातज्जहानतः ॥ १३९४ ॥

वस्तुवृत्तमेव दर्शयन्नाप्तकामवाक्यार्थमुपसंहरति । स्वत इति ॥ १३९४ ॥

यत एवमिदं वस्तु अतिच्छन्दादिलक्षणम् ॥

निःशेषध्वान्तसंबन्धव्यतिक्रान्तमिदं ततः ॥ १३९५ ॥

अत्रेत्यादेस्तात्पर्यमाह । यत इति ॥ १३९५ ॥

जन्यकारणसंबन्धात्कार्यकारणसंगतेः ॥

जन्यहेत्वतिवृत्तत्वात्पिताऽप्यत्रापिता ततः ॥ १३९६ ॥

प्रतिपदं व्याकुर्वन्नत्र पिताऽपितेत्यस्यार्थमाह । जन्येति । पुत्रस्य कारणं धर्मादि-
तेन संबन्धात्पितापुत्रयोः कार्यकारणत्वोपगमात्सुप्तौ च तत्संबन्धाभावात्तन्निबन्धनकार्य-
कारणत्वव्यावृत्तेर्जागरादौ पिताऽपि सुषुप्ते भवत्यपिता पुत्रेऽपि तुल्यमेतदित्यर्थः
॥ १३९६ ॥

अविद्यैव यतो हेतुः कर्तृत्वस्य न वस्तुतः ॥

कर्तृत्वे सति कर्माणि नान्यथाऽकर्तुरात्मनः ॥ १३९७ ॥

आत्मनः सुषुप्ते धर्मादिसंबन्धाभावार्थं कर्तृत्वाद्यभावमाह । अविद्येति । व्यक्ताविद्या
कर्तृत्वस्य हेतुर्न स्वतस्तदस्ति मोक्षाभावप्रसङ्गान्न च सुप्तौ तार्दगविद्या तद्भङ्गात्तत्र तदा

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६२१

कर्तृतेत्यर्थः । तदभावेऽपि कर्मसंबन्धः स्यादिति चेन्नेत्याह । कर्तृत्व इति । अकर्तु-
रिति च्छेदः । विपक्षे त्वनिर्मुक्तिरिति भावः ॥ १३५७ ॥

अविद्यायामतोऽसत्यां नाऽऽत्मनः कर्तृकर्मणी ॥

पितृपुत्रादिसंबन्धो नातोऽस्तीह सुषुप्तो ॥ १३५८ ॥

सुषुप्तौ व्यक्ताविद्याभावे फलितमाह । अविद्यायामिति । कर्तृत्वस्यावास्तवत्वमकर्तुः
कर्माभावश्चातःशब्दार्थः । कर्मासंबन्धे फलितमाह । पित्रिति ॥ १३५८ ॥

असङ्गोऽयं स्वतो यस्मान्नातः केनचिदात्मनः ॥

सर्वावस्थासु संबन्धः संबन्धोऽतोऽस्य मोहतः ॥ १३५९ ॥

सुषुप्तगविशेषणात्पितापुत्राद्यसंबन्धस्तत्रैव न सदेत्याशङ्क्याऽऽह । असङ्गोऽ-
यमिति । संबन्धबुद्धेर्गतिमाह । संबन्ध इति । वास्तवसंबन्धायोगोऽतःशब्दार्थः
॥ १३५९ ॥

शुभकर्माभिसंबन्धः केवलो नास्य वार्यते ॥

निषिध्यते यतो योगः कुत्सितेनापि कर्मणा ॥ १३६० ॥

अत्र स्तेन इत्यादेस्तात्पर्यमाह । शुभेति । अस्येति सौषुप्तात्मोक्तिः ॥ १३६० ॥

विप्रहाटकहार्यत्र स्तेनशब्देन भण्यते ॥

भ्रूणघ्नसहचारित्वाच्चाण्डालो ब्राह्मणीसुतः ॥ १३६१ ॥

शूद्रेण जातो विज्ञेयः प्रातिलोम्योपलक्षणः ॥

वरिष्ठब्रह्महा चेह भ्रूणहेत्यभिधीयते ॥ १३६२ ॥

स्तेनादिपदानि व्याचष्टे । विप्रेत्यादिना । स्तेनशब्दश्चोरमात्रे भाति कथं विशेष-
णमित्याशङ्क्याऽऽह । भ्रूणघ्नेति । अनुक्तप्रतिलोमोपलक्षणत्वं चण्डालस्याऽऽह ।
प्रातिलोम्येति । यथाऽऽह—

“आयोगवश्च क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः” इति ॥

अन्योऽप्याह—

“ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः” इति ॥

ननु भ्रूणघ्ना सह पठितोऽपि स्तेनो ब्राह्मणमुवर्णहर्तेति कुतो नियम्यते तत्राऽऽह ।
वरिष्ठेति ॥ १३६१ ॥ १३६२ ॥

उत्पन्नः क्षत्रियायां यः शूद्रेणैव स उच्यते ॥

पौल्कसः पुलकसो ज्ञेयः स्वार्थ एव च तद्धितः ॥ १३६३ ॥

१६२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

पौलकसं व्याकरोति । उत्पन्न इति । न च

“जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुलकसः” ।

इति विरोधः । शूद्रां ब्राह्मणाज्जातो हि निषादः । यथाऽऽह—

“विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारशवोऽपि च” इति ।

तथाच शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यो निषादो जात्या शूद्रस्तस्मात्क्षत्रियायां जातः पुलकस इति वचनपर्यवसानादिति भावः । पुलकससंबन्धी पौलकसो न पुलकस एवेत्याशङ्क्याऽऽह । स्वार्थ इति ॥ १३६३ ॥

निकृष्टदेहसंबन्धप्रापकैरपि कर्मभिः ॥

असंबद्धः सुषुप्तस्थः कर्महेत्वनभिर्भुतेः ॥ १३६४ ॥

स्तेनादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति । निकृष्टेति । कर्महेतुरभिव्यक्ताविद्यादि ॥ १३६४ ॥

तथैवानभिसंबन्ध आश्रमाख्यैश्च कर्मभिः ॥

परिव्राट्श्रमणो ज्ञेयस्तापसाश्रमसंनिधेः ॥ १३६५ ॥

श्रमणादिवाक्यतात्पर्यमाह । तथेति । शुभाशुभदेहसंबन्धहेतुकर्मभिरिति यावत् । श्रमणशब्दस्य क्षणिके रूढिमाशङ्क्याऽऽह । परिव्राडिति ॥ १३६५ ॥

वर्णाश्रमादिहेतूनां सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥

उपलक्षणकृज्ज्ञेयः परिव्राट्तापसग्रहः ॥ १३६६ ॥

द्वयोरेव ग्रहात्तत्कर्मायोगेऽपि सौषुप्तस्य वर्णाश्रमान्तरकर्मयोगं शङ्कित्वाऽऽह । वर्णेति । आदिशब्देन वयोवस्थादि गृह्यते ॥ १३६६ ॥

इत्येवमादयोऽनन्ताः संबन्धा मोहहेतवः ॥

नरेण परिसंख्योक्तं न शक्याः कल्पक्रोडिभिः ॥ १३६७ ॥

सौषुप्ते श्रौतसंबन्धाभावेऽपि संबन्धान्तराणि भविष्यन्ति तद्वेदानामानन्त्यादित्याशङ्क्याऽऽह । इत्येवमिति । सर्वेऽपि ते सौषुप्ते पुरुषे निवर्तन्ते तद्वेतुव्यक्ताविद्याभावादिति भावः । आनन्त्यं स्फोरयति । नरेणेति ॥ १३६७ ॥

पुण्यापुण्ये हि निखिलसंबन्धस्येह कारणम् ॥

प्राज्ञोऽनन्वागतस्ताभ्यां कर्महेत्वसमन्वयात् ॥ १३६८ ॥

अनन्वागतमित्यादेरर्थमाह । पुण्येति । इहेत्यात्मोक्तिः । पञ्चमेऽप्युक्तमेतदिति हिशब्दार्थः । स्वापे पुण्यपापाभ्यां पुंसोऽस्पृष्टत्वे हेतुमाह । कर्मेति । अज्ञानोत्थं कारणं तद्वेतुस्तस्य स्वापेऽनन्वयादिति यावत् ॥ १३६८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६२३

परं रूपं समापन्नः कर्माविद्यानिमित्तकम् ॥

पितृमात्रादिसंबन्धं सुषुप्ते सोऽतिवर्तते ॥ १३६९ ॥

तत्र हेतुमाह । परमिति । कर्माद्यनिबन्धनं ब्रह्म यतः स्वापे प्रतिपद्यते सता सोम्य तदा संपन्न इति श्रुतेरतस्तद्गतः पित्रादिसंबन्धहीनः पुरुषो भवतीत्याह । पित्रिति ॥ १३६९ ॥

जीवत्येव शरीरेऽस्मिस्तत्स्थ एव कथं पुनः ॥

सर्वसङ्गव्यतीतोऽयं भवतीत्यभिधीयते ॥ १३७० ॥

व्याख्यातमनन्वागतवाक्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कयति । जीवत्येवेति । एत-
दुत्तरत्वेन वाक्यमवतारयति । अभिधीयत इति ॥ १३७० ॥

यतोऽनन्वागतं रूपं सुषुप्तेऽस्याऽऽत्मनः स्वतः ॥

उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां कुतस्तदपि चेन्मतम् ॥ १३७१ ॥

व्याचष्टे । यत इति । अतः सर्वसङ्गव्यतीत इति शेषः । कर्मासंबन्धत्वमप्यासिद्ध-
मिति शङ्कते । कुत इति ॥ १३७१ ॥

हृदयातिक्रमाद्यस्मात्तद्धर्मानतिवर्तते ॥

कर्मप्रयोजकान्कामांस्तस्मात्सुस्थं यथोदितम् ॥ १३७२ ॥

तीर्णो ह्रीत्याद्युत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । हृदयेति । यथोदितं सुप्तौ कर्मासंबन्धादशेषसं-
बन्धराहित्यमिति यावत् ॥ १३७२ ॥

हृदयस्यैव धर्मास्ते शोककामादयो यतः ॥

तीर्णबुद्धिर्हि तद्धर्मास्तस्मादेषोऽतिवर्तते ॥ १३७३ ॥

हृदयस्य शोकानतिक्रामतीत्ययुक्तं शोकशब्दितकामादीनामात्मधर्मत्वादिति केचि-
त्तान्प्रत्याह । हृदयस्येति । शोकान्हृदयस्येति संबन्धस्य हृदि श्रिता इति हृदयाश्रित-
त्वस्यैतत्सर्वं मन इति तादात्म्यस्य च श्रवणान्न तेषामात्मधर्मता किंतु मनोयर्मत्वमतः
सुप्तस्तदतिक्रमात्तद्धर्मान्कामादीनतिक्रामतीत्यर्थः । धर्मसंबन्धाभावे तद्धर्मसंबन्धाभावः
सुतरामिति हिशब्दार्थः ॥ १३७३ ॥

पुण्यपापाभिसंबन्धः स्वप्ने हृदयसंगतेः ॥

वासनामात्रया त्वन्न साऽपि प्राज्ञे निवर्तते ॥ १३७४ ॥

स्वप्नवत्सुप्तौ कामाद्ययोगेऽपि कर्मयोगः किं न स्यात्तत्राऽऽह । पुण्येति ॥ १३७४ ॥

करणत्वं विहायेह केवलाज्ञानमात्रकम् ॥

स्वप्न आस्ते मनोरूपं वासनामयविग्रहम् ॥ १३७५ ॥

१६२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

स्वप्ने मनसः सत्त्वात्कथं वासनामात्रया कर्मयोगस्तत्राऽऽह । करणत्वमिति ॥ १३७९ ॥

वासनामय एवातो भुङ्क्ते स्वप्ने क्रियाफलम् ॥

न हि स्वप्नदृशो योगः स्वप्नेऽन्येनास्ति केनचित् ॥ १३७६ ॥

स्वप्ने स्वरूपेण मनो न तिष्ठति चेत्कथं भोगस्तत्राऽऽह । वासनेति । वासनामयत्वं तत्प्रधानत्वं वासनाविग्रहस्य मनसोऽवशेषादित्यतःशब्दार्थः । जागरवत्स्वप्नेऽपि स्थूलो भोगः किं न स्यात्तत्राऽऽह । न हीति ॥ १३७६ ॥

स्वाभासवर्त्मनैवाऽऽस्ते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥

अविद्याकामकर्मादि विभर्तीव न तु स्वतः ॥ १३७७ ॥

स्वप्नसुषुप्तयोर्वस्तुतोऽन्येनायोगेऽपि जागरे सोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभासेति । बुद्ध्यादिस्थित्प्रतिबिम्बद्वारैवाऽऽत्मा सदाऽविद्यादिना युज्यते न स्वतोऽसङ्गत्वश्रुतेरित्यर्थः । आदिशब्देन वासना गृह्यते ॥ १३७७ ॥

चैतन्यमपि नैव स्यादात्मनः कामकर्मवत् ॥

धर्मानन्वयतः प्राज्ञ इत्येवमभिचोदिते ॥ १३७८ ॥

स्त्रीपुंल्लिङ्गान्तवाक्येन परिहारश्च दर्शितः ॥

विभागहेत्वसद्भावाज्जाग्रद्वन्नोपलभ्यते ॥ १३७९ ॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादेः संबन्धार्थं वृत्तं कीर्तयति । चैतन्यमिति । धर्मः कामादिस्तद्वच्चैतन्यस्यापि सुप्तौ हेत्वभावेन सत्त्वायोगादिति हेत्वर्थः । उक्तमेव परिहारमनुद्ववति । विभागेति । बाह्यो घटादिरान्तरश्च सुखादिर्विभागस्तस्य हेतुर्व्यक्तमज्ञानं तदभावादिति यावत् । चैतन्यमिति शेषः ॥ १३७८ ॥ १३७९ ॥

अविभागात्मतां यातं न पुनः कामकर्मवत् ॥

साधितं च प्रयत्नेन स्वयंज्योतिष्मात्मनः ॥ १३८० ॥

हेत्वन्तरमाह । अविभागेति । अद्वयब्रह्मणैकीभूतमिति यावत् । नासत्त्वमनुपलब्धिहेतुरित्याह । न पुनरिति । तदेव तत्रादृष्टिकारणं किं न स्यात्तत्राऽऽह । साधितं चेति । आत्मनः स्वयंज्योतिष्मं वागादिवदौपचारिकमित्याशङ्क्य तस्यान्यानवभास्यत्वेन तस्य सर्वावभासकत्वान्मैवमित्याह । प्रयत्नेनेति ॥ १३८० ॥

यद्यात्माऽयं स्वयंज्योतिः कामकर्मादिवत्कथम् ॥

सुषुप्तेऽस्य स्वभावत्वाज्जहाच्चैतन्यमित्यतः ॥ १३८१ ॥

नास्य धर्मो भवेदेतत्सुषुप्ते तददर्शनात् ॥

नाऽऽत्मधर्मो विनष्टत्वात्तस्माच्चैतन्यमत्र तत् ॥ १३८२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६२५

तत्र चोदयति । यदीति । आत्मा चिद्रूपश्चेत्कामादिवचैतन्यं न त्यजेत्स्वभावस्य त्यागायोगादतश्चैतन्यं नास्य स्वाभाविको धर्मः सत्येवाऽऽत्मनि स्वापे तदभावात्संयोगादिवदागन्तुकत्वेऽपि नासावात्मनः स्वतो धर्मस्तद्धर्मत्वेऽपि तथैव सुप्तौ तन्नाशस्तस्मादात्मा जड एवेत्यर्थः ॥ १३८१ ॥ १३८२ ॥

अपि विप्रतिषिद्धं च यत्स्वयंज्योतिरात्मकम् ॥

प्रत्यग्वस्तु न वेत्तीति भवतेहाभिधीयते ॥ १३८३ ॥

किंचाऽऽदित्योऽप्रकाश इतिवत्स्वयंज्योतिर्न पश्यतीति व्याहतमित्याह । अपीति । इहेति स्वापोक्तिः ॥ १३८३ ॥

ऐक्यादनुपलब्धिश्चेदनैकान्तिकता तथा ॥

यतोऽभावेऽप्यसंवित्तिश्चैतन्यस्येह दृश्यते ॥ १३८४ ॥

स्त्रीवाक्योक्तं समाधिं शङ्कते । ऐक्यादिति । ब्रह्मणैक्यं विद्यमानस्यैव चैतन्यस्यानुपलब्ध्या न नियतमिति दूषयति । अनैकान्तिकतेति । तथेत्यैक्यादनुपलम्भस्वीकारे सतीत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वे हेतुमाह । यत इति । लोके पापाणादौ चैतन्यस्याभावेऽप्यनुपलब्धेरैक्यस्य तत्प्रयोजकत्वं व्यभिचारीत्यर्थः ॥ १३८४ ॥

इत्यस्य परिहारार्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥

यद्वै तदित्युपक्रम्य प्रत्यग्वस्तुविशुद्धये ॥ १३८५ ॥

उत्तरमादत्ते । इत्यस्येति । स्वप्रकाशं तन्न जडमिति तद्विशुद्धिस्तदर्थं चोद्यं समाधेयं तदर्थेन यद्वै तदित्यादिप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १३८५ ॥

तथा परोऽपि संबन्धः कैश्चिदत्राभिधीयते ॥

अशोकान्तरमित्युक्तं याथात्म्यं प्रत्यागात्मनः ॥ १३८६ ॥

भाष्योक्तं संबन्धमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चोक्तमुत्थापयति । तथेति । अत्रेति प्रकृतग्रन्थोक्तिः । तच्छेषत्वेन तदीयं वृत्तानुवादं दर्शयति । अशोकेति ॥ १३८६ ॥

ज्योतिर्मात्रतयैवाऽऽत्मा सुषुप्ते व्यवतिष्ठते ॥

कुतः पुनरिदं सिद्धं विशेषज्ञानसंक्षये ॥ १३८७ ॥

ज्योतीरूपमिदं तत्त्वं सुषुप्ते व्यवतिष्ठते ॥

उक्तं प्रागव्यतिरेकेण स्वयंज्योतिष्प्रमात्मनः ॥ १३८८ ॥

याथात्म्यमेव कथयति । ज्योतिरिति । यथाऽऽहुरशोकान्तरमित्युक्तं तदेवास्मिन्काले स्वेनाऽऽत्मना ज्योतिर्मात्रेण भवतीति । उक्तानुवादं चोदयति । कुत इति । उक्तं हि व्यतिरेकेण स्वयंज्योतिष्प्रमिति । तद्भाष्योक्तं परिहारमाह । उक्तमिति । व्यतिरेकेण विनाऽऽदित्यादिना व्यवहारस्य दृष्टत्वादिति यावत् ॥ १३८७ ॥ १३८८ ॥

ननूक्तं प्रागिदं सर्वं विशेषज्ञानमात्मनः ॥ १३८९ ॥

१६२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अविद्यापक्षपात्येव न तत्स्याच्चित्तिवत्स्वतः ॥

नैतदेवं यतोऽदर्शि पूर्वमेतत्स्फुटं मया ॥ १३९० ॥

पुनश्चेदयति । ननूक्तमिति । सर्वमपि विशेषज्ञानमाविद्यमिति त्वयोक्तं न तु तच्चै-
तन्यवत्स्वतोऽस्त्यहमेवेदं सर्वोऽस्मीत्येतदपि ज्ञानं विशेषज्ञानमेवैतदेव चाऽऽत्मनः स्वयं-
ज्योतिष्ट्वं विशेषज्ञानानां चाभावः सुषुप्तावुच्यतेऽतः स्वयंज्योतिरात्मा तत्रेति सिद्धवद-
नुवादासिद्धिरित्यर्थः । उक्तं हि तद्विशेषज्ञानमविद्यापक्षस्यैवेति । परिहरति । नैत-
दिति ॥ १३८९ ॥ १३९० ॥

सर्वमेवाहमस्मीति यद्यपीदं विशेषवत् ॥

विज्ञानं न तथाऽपीदमविद्यापक्षभागिति ॥ १३९१ ॥

दर्शितमेव स्फोरयति । सर्वमिति । सर्वोऽस्मीति ज्ञानं विशेषज्ञानमपि नाविद्याप-
क्षपाति तादृजज्ञानं स्वापे निर्वर्तते न तन्मात्रमतः स्वयंज्योतिष्ट्वात्मनस्तत्राविरुद्धं भवत्ये-
तद्विशेषविज्ञानं न त्वविद्येति स्थितेरित्यर्थः ॥ १३९१ ॥

नानात्वदर्शनं यस्माद्भयादज्ञानजं मतम् ॥

प्रतिपक्षमविद्याया अहमेवेदमित्यतः ॥ १३९२ ॥

किं तदविद्यापक्षपातिज्ञानं तदाह । नानात्वेति । तस्मात्तत्स्वापे निर्वर्तत इति शेषः ।
यथोक्तं नानात्वदर्शनकार्यरूपं हि भयमविद्येत्युक्तमिति । अहमेवेदमिति ज्ञानस्यापि
तुल्यमविद्यापक्षपातित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिपक्षमिति । अहमेवेति ज्ञानमविद्यायाः
प्रतिपक्षतया वर्ततेऽहमेवेदं सर्वमस्मीति प्रतिपक्षभूता विद्येत्युक्तत्वादतस्तस्याविद्याजत्वा-
भावात्स्वापेऽपि तत्स्वरूपभूतमस्तीत्यर्थः ॥ १३९२ ॥

तदेतन्मध्यमानं सदैक्यदर्शनलक्षणम् ॥

भवत्यतीव शुद्धं प्रसन्नं व्यवतिष्ठते ॥ १३९३ ॥

अथेदं ज्ञानं विशेषज्ञानत्वाद्ध्यादिज्ञानवदविद्योत्थमतो न तत्स्वापे स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तदेतदिति । मध्यमानं भेददर्शनाद्विविच्यमानमिति यावत् । तदेतदेकत्व-
दर्शनं मध्यमानं सदा शुद्धं प्रसन्नं भवतीति भाष्ये भवतिपदस्यार्थमाह । व्यवतिष्ठत
इति । विशेषज्ञानमप्येतद्वस्तुनिष्ठत्वान्नाविद्यापक्षपातीत्यस्योक्तत्वात्स्वापे स्वरूपतया
तत्स्थितिरित्यर्थः ॥ १३९३ ॥

विशेषदर्शनामूतेरसंबोधस्तदाऽऽत्मनः ॥

देदीप्यमाना विज्ञप्तिर्विशेषात्माऽवतिष्ठते ॥ १३९४ ॥

स्वप्रकाशचिदात्मत्वेनाऽऽत्मा मुक्तौ स्थितश्चेन्न किंचिदवेदिषमिति कथमुत्थितस्यासं-
बोधधीरित्याशङ्क्याऽऽह । विशेषेति । तद्वदेव स्वरूपज्ञानमपि तदा न स्यादित्याश-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६२७

कृचाऽऽह । देदीप्यमानेति । उक्तं हि स्वेन विशेषविज्ञानात्मना देदीप्यमानो भव-
तीति । आत्मनः स्वापे कर्तृत्वादिविशेषज्ञानानुत्पत्तिरेवासंबोधो "विशेषज्ञानानुत्पत्तिरसं-
बोध" इत्युक्तत्वात्स्वयं त्वहमेवेदमित्येवंरूपज्ञानेनास्तीति समुदायार्थः ॥ १३९४ ॥ ^{५-३}_{॥५७९}

सुषुप्तस्थानगं रूपं तदेतत्प्राक्प्रदर्शितम् ॥ १३९५ ॥

तत्रैतच्छङ्क्यते ज्ञानेऽसंबोधः कथमात्मनः ॥

सति स्याच्चेदनाशङ्का स्त्रीपुंल्लिङ्गान्तर्निर्णयात् ॥ १३९६ ॥

वृत्तानुवादे प्रासङ्गिकं चोद्यं निरस्यानुवादमुपसंहरति । सुषुप्तेति । ऐक्यदर्शनरूपस्वयं-
ज्योतिष्टेनाऽऽत्मा सुप्तौ तिष्ठतीत्युक्तमित्यर्थः । आत्मनः स्वयंज्योतिष्टे स्थिते चोदयति ।
तत्रेति । सति स्वरूपज्ञाने नाज्ञानमतः सुषुप्ते स्वरूपज्ञानैराहित्यमयुक्तमित्यर्थः । स्त्रीवा-
क्येन चिद्रूपस्यापि सुप्तावज्ञानं युक्तमिति निर्णीतत्वान्नाऽऽशङ्केत्याह । स्यादिति ।
कथं सति विज्ञानेऽसंबोध इति चोद्यं शङ्कितमनाशङ्कैषा परिष्वक्तदृष्टान्तेन प्रत्युक्तत्वा-
दिति तेन युक्तं सुप्तावज्ञानमित्यर्थः ॥ १३९५ ॥ १३९६ ॥

नैतदेवं यतस्तत्र सत्स्वेव ज्ञानहेतुषु ॥

अविभक्तो विशेषेषु भवतीति प्रदर्शितम् ॥ १३९७ ॥

उत्तरमाह । नैतदिति । तत्र स्त्रीपुंसोर्मिथो योगे धीहेतुषु चक्षुरादिषु सत्स्वेव बाह्या-
न्तर्विशेषेषु पुरुषो भवत्यविभक्तो विभागधीहीनोऽन्यमनस्कत्वादिति यतः स्त्रीवाक्ये दर्शि-
तमतो नैतच्चोद्यं तत्र हि विद्यमानेषु विशेषज्ञानकार्येष्वप्रविभक्तो भवत्येवमसंबोधस्तत्रे-
त्युक्तेरित्यर्थः ॥ १३९७ ॥

इह पुनर्न शक्यन्ते विशेषाः प्रसमीक्षितुम् ॥

यतोऽत्राप्रविभक्तेन स्वेन बोधेन तिष्ठति ॥ १३९८ ॥

तर्हि स्वापेऽपि सत्स्वेव धीहेतुषु विशेषादृष्टिरन्यमनस्कत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
इहेति । न हि तत्र विशेषा ज्ञातुं योग्यास्तद्धेतूनामसत्त्वादित्यथा सुषुप्तयोगादतस्तत्रास्त्र-
ण्डस्वरूपज्ञाप्तिमात्रत्वेनाऽऽत्मस्थितिरित्यर्थः ॥ १३९८ ॥

असंबोधः सति ज्ञाने कथं स्यादिति शङ्क्यते ॥

तम एवेति चेन्नैवं स्वयंज्योतिष्टमात्मनः ॥ १३९९ ॥

महतेह प्रयत्नेन यतः प्राक्प्रतिपादितम् ॥

सिद्धान्तस्य स्थितत्वाच्च यथावदुपपत्तिभिः ॥ १४०० ॥

उक्तशङ्कातादवस्थं फलमाह । असंबोध इति । निर्विकल्पकज्ञप्त्यात्मना सुप्तावा-
त्मस्थित्युपगमादसंबोधायोगोऽन्यथा ज्ञप्तिस्वरूपत्वासिद्धेरात्मनो जडतेति पूर्वपक्षमुपसं-
हरति । तम इति । तदाहुस्तम एवैतद्रूपं स्यान्न ज्योतिरिति । सिद्धान्तमाह । नैव-

१६२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

मिति । उक्तं च ज्योतीरूपत्वस्य महता प्रयत्नेन विभावितत्वादिति । इहेति श्रुत्युक्तिः । प्रागिति ब्राह्मणारम्भाभिधानम् । इतश्चाऽऽत्मनो न जडतेत्याह । सिद्धान्तस्येति । आत्मनः स्वयंज्योतिष्मन्त्रायमित्यादिवेदसिद्धान्तस्तस्याबाधितोपपत्तिभिर्जाड्ये घटवदनात्मतेत्याद्याभिः स्थितत्वान्नाऽऽत्मा जड इत्यर्थः । तदुक्तं स्थितत्वाच्च सिद्धान्तस्येति ॥ १३९९ ॥ १४०० ॥

प्रदीपवद्विनष्टोऽयमिति चेदभिधीयते ॥

प्रत्यभिज्ञानतो नैवं पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः ॥ १४०१ ॥

आत्मा ज्योतीरूपश्चेत्तर्हि स्वापे स्फुरणादृष्टेस्तदा तस्य दीपवन्नाशः स्याज्ज्योतिषः स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारात्ततश्च क्षणवादापत्तिरिति शङ्कते । प्रदीपवदिति । उत्थितस्य पूर्वबोधे दृष्टमधिकृत्य प्रत्यभिज्ञादृष्टेः स्वापे पूर्वद्रष्टुर्नाशे द्रष्टृन्तरस्य चोत्थाने तदयोगान्न क्षणवादशङ्केति परिहरति । प्रत्यभिज्ञानत इति ॥ १४०१ ॥

यतः प्रत्यभिजानाति सुषुप्तादुत्थितस्ततः ॥

सर्वावस्थास्वयं नित्य आत्मा नैव विनश्यति ॥ १४०२ ॥

आत्मनः सुप्तावनाशे प्रत्यभिज्ञान्तरमाह । यत इति । उत्थितस्य यः सुप्तः स जागर्मीति प्रत्यभिज्ञानादात्मनोऽवस्थात्रयेऽपि स्थायित्वान्नासौ स्वापे नश्यतीत्यर्थः ॥ १४०२ ॥

समस्तैरिन्द्रियैर्हीनः संप्रसन्नो निराकुलः ॥

सुप्तः स्वप्नान्न जानाति यः स आत्मेति भण्यते ॥ १४०३ ॥

स तर्हि तदा कीदृशो विवक्ष्यते तत्राऽऽह । समस्तैरिति । यदा सुप्तः संदृतसर्वेन्द्रियः स्वप्नान्यथाग्रहभेदाज्जाग्रत्स्वप्नरूपात्र प्रतिपद्यते तदा स्थूलसूक्ष्माकुलताविकलो नाडीपुरीतद्वारा ब्रह्मण्यवतिष्ठते यः सुप्तः स परमात्मेत्युक्तं तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरित्यादावित्यर्थः ॥ १४०३ ॥

नाद्राक्षं स्वप्नमग्रेति प्रतिबुद्धोऽभिभाषते ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ते च तस्मादात्मा स एव सः ॥ १४०४ ॥

प्रत्यभिज्ञाया आन्तत्वात्कथं तयाऽऽत्मनः स्थायित्वेत्याशङ्क्याबाधात्प्रमेव सेति मत्वाऽऽह । नेत्यादिना । यस्मादुत्थितः सन्नेवं वदति तस्मादेकैकस्यामवस्थायां योऽसावात्मा स एवावस्थात्रयेऽपि प्रत्यभिज्ञायते प्रत्यभिज्ञा चाबाधादभ्रान्तिरिति योजना ॥ १४०४ ॥

स्वप्नमेति सुषुप्ताच्च स्वप्नाद्बुद्धान्तमेव च ॥

इति श्रुत्या पुराऽप्युक्तं तस्मान्नाऽऽत्मा विनश्यति ॥ १४०५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६२९

तत्रैव श्रुतिसंवादं दर्शयति । स्वप्नमिति । श्रुत्याऽपीति संबन्धः ॥ १४०९ ॥

स्वयंज्योतिःस्वभावस्थस्तस्मादात्मा सुषुप्तगः ॥

प्रत्यगज्ञानतत्कार्यैरसंस्पृष्टः स्वभावतः ॥ १४०६ ॥

आत्मनः सुप्तावनाशे फलितमुपसंहरति । स्वयमिति । सुषुप्तगविशेषणादवस्थान्तरे नास्ति स्वयंज्योतिष्ट्वमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । उक्तं हि स्वात्मनैव ज्योतिषाऽवस्थानमिति ॥ १४०६ ॥

यत्तु तच्छङ्क्यते कस्मादात्मा प्राज्ञे न पश्यति ॥

चैतन्यात्मस्वभावोऽपि तच्चापि शृणु सांप्रतम् ॥ १४०७ ॥

उक्तस्वभावश्चेदात्मा किमिति स्वापे स्वात्मानमन्यं च न वेत्तीति चोद्यमनूद्य यदि-
त्यादिवाक्यं परिहारत्वेनाऽऽदत्ते । यच्चिति ॥ १४०७ ॥

स्वभावो नाऽऽत्मनः कामकर्माविद्यादि बोधवत् ॥

असंज्ञानन्वयोक्तिभ्यां कामादेश्च मृषात्वतः ॥ १४०८ ॥

परेष्टसंबन्ध उक्तस्तत्रानिष्टमंशमग्रे निरसिष्यति संप्रति स्वीकृतसंबन्धानुसारेणाक्ष-
राणि व्याख्यातुमुक्तमनुभाषते । स्वभाव इति । कार्यसाहितमज्ञानं नाऽऽत्मरूपं चैत-
न्यमेव तथेति श्रुतिगोक्तिभ्यां स्थितमित्यर्थः ॥ १४०८ ॥

चैतन्यमात्मनस्तत्त्वं कूटस्थं न तु कामवत् ॥

अनाद्यविद्यायोगोऽस्य तत्कार्यैरादिमान्मतः ॥ १४०९ ॥

बोधवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तं स्फोरयति । चैतन्यमिति । तदपि नाऽऽत्मरूपं
जन्मादिमत्त्वात्कामादिवदित्याशङ्क्याऽऽह । कूटस्थमिति । कामादिवदविद्याऽप्यात्म-
नोऽस्वभावश्चेत्तत्संबन्धवदविद्यासंबन्धोऽपि सादिः स्यात्ततश्च तस्याः सादित्वं, स्वतन्त्रतां
वेत्याशङ्क्याऽऽह । अनादीति । अनादिरविद्या तद्धेतुत्वसिद्धेर्न तावत्सैव तद्धेतुरेकत्र
हेतुहेतुमद्भावाभावान्न चाविद्यान्तरं मानाभावान्न चाऽऽत्मा तस्य निरविद्यस्याहेतुत्वादवि-
द्यावतो हेतुत्वे चानाद्यविद्यासिद्धिस्तद्धेतुत्वात्मानत्वेन व्युदस्तत्वात्तस्मादनादित्वादविद्या-
यास्तत्संबन्धोऽप्यनादिः कामादिस्तु तत्संबन्धश्च नैवमित्यर्थः ॥ १४०९ ॥

अज्ञानमिथ्याविज्ञानसंस्थस्यास्याऽऽत्मनः कनु ॥

उपदेशादिसंबन्ध इत्येतदिह भण्यते ॥ १४१० ॥

उक्तानुवादद्वारा कूटस्थदृष्टिर्नित्यमुक्तः प्रत्यगात्मेति प्रतिपादयितुं यदित्यादिवाक्य-
मित्युक्तमिदानीं तात्पर्यान्तरमाह । अज्ञानेति । अज्ञोऽहमित्यज्ञानाधीनतया स्थितस्य
कर्तृत्वाद्यभिर्मानं मिथ्याज्ञानमात्मनि मन्यमानस्येश्वरार्पणबुद्ध्या नित्याद्यनुष्ठितवतो निर-
स्तकलमषस्य मुमुक्षोर्विरक्तस्य कस्मिन्विषये तद्धेतुज्ञानार्थमुपदेशसंबन्धः स्यादित्यपेक्षायां

१६३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सुषुप्ते संसारनिर्मुक्तमात्मतत्त्वं सिद्धं तज्ज्ञानं मोक्षायेति वक्तुं यदित्यादिवाक्यमि-
त्यर्थः ॥ १४१० ॥

न पश्यत्येष आत्माऽत्र स्वयंज्योतिश्च स स्वतः ॥

इति विप्रतिषिद्धं यत्तदैकात्म्यान्न दुष्यति ॥ १४११ ॥

पदानि व्याचिर्यामुर्विप्रतिषेधमनूद्य दूषयति । नेत्यादिना । पश्यन्न पश्यतीत्यु-
क्तिभ्यां कूटस्थबोधरूपेण प्रत्यङ्मात्रस्यैव सुप्तावस्थानोक्तेर्भावाभावानुपगमान्न विप्रति-
षेध इत्यर्थः ॥ १४११ ॥

चोदितार्थानुवादोऽयं परिहारविवक्षया ॥

यद्वै तदिति यन्नेन श्रुत्येह क्रियतेऽञ्जसा ॥ १४१२ ॥

स्वयंज्योतिर्न पश्यतीति विरोधं परिहृत्य यदित्यादेरर्थमाह । चोदितेति । अनुवाद-
स्योपोद्धातत्वं यच्छब्देन विवक्ष्यते । अत एव परिहाराविवक्षयेत्युक्तम् । यच्छब्दोप-
बन्धादनुवादस्य स्पष्टत्वमञ्जसेत्युच्यते । इहेति वाक्योक्तिः ॥ १४१२ ॥

न पश्यतीति मन्वीथाः सुषुप्ते यन्न तत्तथा ॥

पश्यन्नेवाविलुप्तस्य आत्माऽयं वर्तते यतः ॥ १४१३ ॥

विवक्षितं परिहारमाह । नेत्यादिना । अयमात्मा सुप्ते न पश्यतीति यन्मन्यसे
तथा न मन्तव्यमित्यत्र हेतुमाह । पश्यन्निति । कर्तृत्वं वारयति । अविलुप्तेति
॥ १४१३ ॥

न पश्यत्येव नन्वत्र चक्षुरादेरसंभवात् ॥

करणान्यन्तरेणेह जात्यन्धादिर्न वीक्षते ॥ १४१४ ॥

पश्यन्नेवेत्युक्तमाक्षिपति । नेति । चक्षुराद्यभावेऽपि स्वापे दर्शनं किं न स्यात्त-
त्राऽऽह । करणानीति । तथा सुषुप्तोऽपीत्यर्थः ॥ १४१४ ॥

नैतदेवं यतो द्रष्टुः कारकस्य समीक्षणे ॥

करणानि व्यपेक्ष्यन्ते न त्वकारकवीक्षणे ॥ १४१५ ॥

द्रष्टुरागन्तुकज्ञानस्य करणापेक्षा साक्षिणस्तु नैवं नित्यज्ञानत्वादित्याह । नैतदिति
॥ १४१५ ॥

स्वप्नेऽपि चक्षुरादीनामपीतिः श्रूयते श्रुतौ ॥

कुतः सुषुप्तौ तानि स्युर्यत्र तद्वासनाऽपि न ॥ १४१६ ॥

किंच प्रमातुरपि न चक्षुराद्यपेक्षानियमः स्वप्ने दृष्ट्यादिव्यापारेऽपि करणोपसंहारश्च-

१ ख. सन् । २ क. ग. 'कार्यान् । ३ घ. 'तिषिद्धम्' । ४ क. ग. श्रुत्यैव । ५ घ.
यत्तच्छ' । ६ घ. 'न्दोक्तस्य । ७ ख. वीक्ष्यते । ८ घ. 'पीति शेषः ॥ १४१५ ॥ ९ क. व्यपेक्षन्ते ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६३१

तेरित्याह । स्वप्नेऽपीति । अमुतः सुप्तानित्याद्या श्रुतिः । सौषुप्तस्य साक्षिणश्चक्षुराद्य-
पेक्षायोगेऽपिना सूचितं कैमुतिकन्यायमाह । कुत इति । तच्छब्दश्चक्षुरादिविषयः
॥ १४१६ ॥

न पश्यतीति वचनं कारकादेरसंभवात् ॥

वास्तवं वृत्तमापेक्ष्य पश्यन्वै तदितीर्यते ॥ १४१७ ॥

अविरोधमुपसंहरति । नेत्यादिना ॥ १४१७ ॥

पश्यन्नेवायमत्राऽऽस्त इत्येतच्चेत्कुतो भवेत् ॥

इत्यस्य हेतुसिद्ध्यर्थं न हि द्रष्टुरितीरणम् ॥ १४१८ ॥

न हीत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । पश्यन्निति । पश्यन्नेवाऽऽस्ते सुप्तावात्मे-
त्यस्यापेक्षितो हेतुः स्वरूपज्ञानाविनाशस्तत्तत्प्रतिपत्त्यर्थं न हीत्यादिवाक्यमित्यर्थः
॥ १४१८ ॥

मेयमानप्रमातॄणां व्यभिचारेऽपि चाऽऽत्मनः ॥

अनन्यानुभवादेव सिद्धिस्तद्ध्वंससाक्षितः ॥ १४१९ ॥

कुतो मानाद्यतिरेकेण स्वरूपज्ञानादेवाऽऽत्मनः सिद्धिस्तत्राऽऽह । मेयेति । मात्रा-
द्यभावसाक्षित्वादात्मा तदभावेऽपि स्वरूपज्ञानादेव सिध्यतीत्यर्थः ॥ १४१९ ॥

प्रमात्राद्यनभिव्याप्तं वस्तु पूर्वं समीक्ष्य हि ॥

नाद्राक्षमिति संधत्ते दृष्टवत्स्वचिदात्मना ॥ १४२० ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । प्रमात्रादीति । पूर्वं प्रमाणादिप्रवृत्तेः प्रागवस्थायामित्यर्थः ।
प्राचीनानुभवपुरःसरमनुसंधानमित्यत्र प्रसिद्धिद्योतको हिशब्दः । प्रमाणतो दृष्टस्य पुन-
रनुसंधानवत्तेनादृष्टस्यापि स्वरूपचिता प्रतिपन्नस्यानुसंधानदर्शनात्तदविनाशितेत्यर्थः
॥ १४२० ॥

यस्माद्द्रष्टुर्हि या दृष्टिर्यया द्रष्टा प्रसिध्यति ॥

तस्या विपरिलोपोऽयं हेत्वभावान्न युज्यते ॥ १४२१ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा न हीत्याद्यक्षराणि व्याचष्टे । यस्मादिति । दृष्टिं विशिनष्टि । ययेति ।
मनोवृत्तिव्युदासो विशेषणार्थः । तस्मादात्मा पश्यन्नेव सुप्तौ तिष्ठतीति शेषः । श्रौतो
हिशब्दो हिशब्देनानुक्तः । तृतीयेत्यंभावे । आत्मा चायं दृष्टिरूपः स्फुरति सा तस्य
स्वरूपत्वान्नाशकाभावाद्यतो न लुप्यतेऽतः सुप्तावात्मा पश्यन्नेवेति योजना ॥ १४२१ ॥

नाशोत्पत्त्यादयो धर्मा हेतुमद्वस्तुनो यतः ॥

निर्हेतुसाक्षिणो न स्युरागमापायिसाक्षितः ॥ १४२२ ॥

१६३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

हेत्वभावं प्रपञ्चयन्नविनाशित्वादित्यस्यार्थमाह । नाशेति । अतो हेतुहीनसाक्षिणो नाशादयो नेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । आगमेति ॥ १४२२ ॥

नाशादि न स्वयं सिध्येद्विना नाशादिसाक्षिणा ॥

नातो विपरिलोपः स्याद्द्रष्टृदृष्टेः कदाचन ॥ १४२३ ॥

तस्य साक्षिगम्यत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । नाशादीति । अन्यथा जडताहानिरिति भावः । आत्मनस्तत्साधकत्वे फलितमाह । नात इति ॥ १४२३ ॥

द्रष्टुरात्मैव या दृष्टिः प्रत्यगृह्या समीक्ष्यते ॥

तस्या विपरिलोपोऽत्र न कथंचन युज्यते ॥ १४२४ ॥

प्रमात्रा नत्सिद्धेरलं साक्षिणेत्याशङ्क्य तद्भावाभावयोस्तदसिद्धेर्मेवामिति मत्वाऽऽह । द्रष्टुरिति । तत्रानुभवं प्रमाणयति । प्रत्यागिति । आत्मदृष्टेः सर्वसाधकत्वे किमायातं तदाह । तस्या इति । स्वापः सप्तम्यर्थः । कथंचन स्वतो वा परतो वेत्यर्थः ॥ १४२४ ॥

आत्मैवाऽऽत्मीयभूतस्य या दृष्टिरविनश्वरी ॥

द्रष्टृविनाशिनस्तस्या नोच्छित्तिरुपपद्यते ॥ १४२५ ॥

साऽपि दृष्टित्वान्मातृदृष्टिवदुच्छिद्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । नाशयोग्यत्वमुपाधिरिति भावः ॥ १४२५ ॥

आगमापायिनो द्रष्टृदृष्टिस्तत्साक्षिणी तु या ॥

द्रष्टादिलोपसाक्षित्वात्तस्या लोपो न युज्यते ॥ १४२६ ॥

साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह । आगमेति ॥ १४२६ ॥

सत्येव साक्षिणि यतो भावाभावौ प्रसिध्यतः ॥

जगतोऽतो न नाशः स्यादात्मदृष्टेः कुतश्चन ॥ १४२७ ॥

आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह । सत्येवेति । जगतो भावाभावयोर्जडत्वेनाऽऽत्मसाक्षिकत्वादात्मस्वभावभूता साक्षिदृष्टिरविनाशिनीत्यर्थः । इहेति हेतुवाक्योक्तिः ॥ १४२७ ॥

ननु विप्रतिषिद्धोक्तिर्भवतेहाभिधीयते ॥

न विनश्यति सा दृष्टिर्द्रष्टृश्चेत्यतिसाहसम् ॥ १४२८ ॥

विधान्तरेण विरोधं चोदयति । नन्विति । तदुक्तिमेव व्यनक्ति । नेति ॥ १४२८ ॥

कर्तृकार्याभिसंबन्धो द्रष्टृदृष्टेरितिर्यते ॥

ततश्चापरिलोपोऽस्याः कार्यत्वान्नोपपद्यते ॥ १४२९ ॥

कथमेतदतिसाहसं तदाह । कर्त्रिति ॥ १४२९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६३३

ननु न लुप्यत इति वचनान्न विलोप्यति ॥

नैवं यतो मितिप्राप्तं वचो नाशं न वारयेत् ॥ १४३० ॥

कार्यस्याप्यनाशो वचनादिति शङ्कते । नन्विति । यत्कृतकं तदनित्यमितिव्या-
प्यनुगृहीतानुमानविरोधाद्वचो न कार्यनित्यत्वबोधीत्याह । नैवमिति ॥ १४३० ॥

सिद्धस्य व्यञ्जकं मानं न तु तत्कारकं यतः ॥

उक्तेर्नातोऽविनाशित्वं द्रष्टुर्दृष्टेरिहेष्यते ॥ १४३१ ॥

यद्यपि मानान्तरविरुद्धमर्थं वचो न बोधयति तथाऽपि करोतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
सिद्धस्येति । इहशब्दः पूर्वार्धगामी मानभूमिविषयः ॥ १४३१ ॥

नैष दोषो यतो द्रष्टुः श्रुतिराह विशेषणम् ॥

द्रष्टुर्दृष्टेरिति ततो द्रष्टा नैवेह कारकम् ॥ १४३२ ॥

कूटस्थदृष्टिरेवात्र द्रष्टृशब्देनोच्यते न दृष्टिकर्ता तत्र विप्रतिषेधोऽस्तीत्याह । नेति ।
न हि द्रष्टुरिति श्रुतिर्दृष्टेरिति विशेषणं द्रष्टुराचष्टे षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यादतो द्रष्टा
साक्षी न कर्तेत्यविरोध इत्यर्थः ॥ १४३२ ॥

देहान्तो दृष्टिकारी यो द्रष्टा धर्मादिहेतुमान् ॥

दृष्टेर्द्रष्टुश्च लोपोऽत्र प्रत्यग्दृष्ट्येकसाक्षिकः ॥ १४३३ ॥

षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यमुपेत्य कूटस्थदृष्टिरात्मेत्यादिष्टमथ तयोर्वैयधिकरण्येऽपि
तथेत्याह । देहान्त इति । यो धर्मादिमान्बुद्ध्यादिर्देहान्तो दृष्टिकारी द्रष्टा तस्य तद्व-
तायाश्च दृष्टेर्नाशः स्वापादौ प्रत्यग्दृष्टिमात्रात्प्रसिध्यत्यतो द्रष्टुर्या साक्षिभूता दृष्टिस्तस्याः
प्रतिच्या न नाश इत्यर्थः ॥ १४३३ ॥

प्राक्प्रमात्रादिसंभूतेर्या तु दृष्टिरकर्तृका ॥

द्रष्ट्रादिनाशसाक्षित्वात्सा दृष्टिरविनश्वरी ॥ १४३४ ॥

आत्मा कूटस्थदृष्टिरित्युक्तमुपपादयति । प्रागिति । स्वापादौ तादृशी दृष्टिरसिद्धे-
त्याशङ्क्याऽऽह । द्रष्ट्रादीति ॥ १४३४ ॥

दृष्टिरेव तु सा द्रष्टा न तु कारकलक्षणः ॥

द्रष्टुर्विशेषणत्वेन दृष्टेरिति परिग्रहात् ॥ १४३५ ॥

वैयधिकरण्यपक्षं हित्वा पक्षान्तरमाश्रित्याऽऽह । दृष्टिरिति । सा दृष्टिरेव द्रष्टा न
तत्कर्तेत्यत्रोक्तं हेतुं स्मारयति । द्रष्टुरिति ॥ १४३५ ॥

परिलोपो हि कार्याणां लोके सिद्धः स्वकारणे ॥

नातः कारणरूपस्य नाप्यकारकवस्तुनः ॥ १४३६ ॥

आत्मदृष्टेरनाशो हेत्वन्तरं वक्तुं सामान्यन्यायमाह । परिलोपो हीति । आत्मदृ-

१६३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ष्टेस्तु कार्यवैरूप्यान्नोक्तनाशसिद्धिरित्याह । नात इति । परिलोपोऽस्तीति शेषः ।
अज्ञानवदात्यन्तिकनाशमाशङ्क्य कारणवैलक्षण्यान्मैवमित्याह । नापीति ॥ १४३६ ॥

अभावस्य च भावत्वाद्भावसिद्धेश्च दृष्टितः ॥

दृष्टौ नाभावशङ्काऽतः सर्वसिद्धेस्तदन्वयात् ॥ १४३७ ॥

तदपरिलोपे युक्त्यन्तरमाह । अभावस्येति । न हि स भावाद्भिद्यते भेदस्य भावत्वे
तन्निष्ठत्वायोगादभावत्वेऽपि स एव दोषस्तथाच तस्य भावातिरेकिणोऽभावात्तत्सिद्धेश्च
दृष्टधीनत्वात्तस्मान्न नाशशङ्केत्यर्थः । भावादभावस्यान्यत्वेऽपि सर्वदृष्टेर्दृष्टधीनत्वा-
दात्मा कूटस्थदृष्टिरेवेत्याह । अत इति ॥ १४३७ ॥

न सुषुप्तप्रसिद्धिः स्याद्दृष्टेल्लोपो भवेद्यदि ॥

जन्मनाशादिहीनेयमतो दृष्टिः परात्मनः ॥ १४३८ ॥

इतश्चाऽऽत्मदृष्टिरनाशिनीत्याह । नेत्यादिना । न चानुमानादेव तत्सिद्धेरलं कूटस्थ-
दृष्टेति युक्तं तद्व्याप्तलिङ्गाभावे तदनुत्थानान्न चाहं स्वप्नजागरान्तराले दुःखाद्यनुभवशू-
न्यस्तत्कालीनतदीयस्मरणविरहितत्वात्पाषाणवदिति वाच्यं तदीयस्मृत्यभावस्योपेक्षणीय-
तृणादावनुभवाभावासाधकत्वेन व्यभिचारित्वादतो दृष्टिरेव कूटस्था तत्साधिकेति भावः ।
कूटस्थदृष्टिरात्मेत्युक्तमुपसंहरति । जन्मेति ॥ १४३८ ॥

शतृजन्तश्रवणाद्दृष्टिश्चेत्स्यात्सकर्तृका ॥

पश्यन्द्रष्टुरिति ह्येवं नैवं कर्त्राद्यसंभवात् ॥ १४३९ ॥

पश्यन्निति शत्रन्तस्य द्रष्टुरिति तृजन्तस्य च श्रवणाद्भावार्थरूपा सकर्तृका दृष्टिर्न
कूटस्थेति शङ्कते । शत्रिति । प्रयोगद्वयस्य क्रियोपेक्षकत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ।
धातुप्रत्ययार्थयोः सुप्तावयोगाद्दृष्टिकौटस्थ्यमित्याह । नैवमिति ॥ १४३९ ॥

नेह बुद्ध्यादिसद्भावस्तदाऽपीति श्रुतेर्भवेत् ॥

सुषुप्तेऽतो न धात्वर्थः प्रत्ययार्थश्च नेष्यते ॥ १४४० ॥

हेतुं साधयति । नेति । प्राणं तर्हि वागप्येतीत्याद्या श्रुतिः । कारकाभावे फलित-
माह । सुषुप्त इति ॥ १४४० ॥

कर्त्रादिकारकं नो चेत्सुषुप्ते विद्यते कथम् ॥

पश्यन्द्रष्टुरिति वचः कूटस्थ उपपद्यते ॥ १४४१ ॥

कादाचित्की दृष्टिस्तत्कर्ता च स्वापे नास्ति कारकाभावादित्यत्र शङ्कते । कर्त्रा-
दीति ॥ १४४१ ॥

यथाऽवकाशदात्रिति भण्यते निष्क्रियं वियत् ॥

शतृजन्तवचसा तथाऽऽत्मा भण्यते ध्रुवः ॥ १४४२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६३५

सदृष्टान्तं समाधत्ते । यथेति ॥ १४४२ ॥

स्वभावः कारकाणां च यदकृत्वेह कुर्वते ॥

अकुर्वत्कारकं तस्मात्कुर्वतोऽतिशयः कुतः ॥ १४४३ ॥

कार्यकारणभावस्य दुर्वचत्वाच्च कूटस्था दृष्टिरिति वक्तुं कुर्वदकुर्वद्वा कारकं कारण-
मिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । स्वभाव इति । क्रियाकारकव्यवहारभूमिरिहेत्युक्ता ।
कारकस्वभावविरोधान्न कुर्वत्कारणमित्यर्थः । तत्रैव दोषान्तरमाह । कुर्वत इति । न हि
कुर्वतः कार्यात्माऽतिशयोऽनवस्थितेरित्यर्थः ॥ १४४३ ॥

प्राकृक्रियाया विनिष्पत्तेः कुर्वद्रूपं न लभ्यते ॥

यतोऽतोऽकुर्वदेवेह स्यात्सर्वत्रैव कारकम् ॥ १४४४ ॥

इतश्च कुर्वत्पक्षोऽयुक्त इत्याह । प्रागिति । इहेति क्रियोक्तिः । तथाऽन्यत्रापि
तादृगेव कारणमैक्यरूपलाभादित्याह । सर्वत्रेति ॥ १४४४ ॥

शक्तिमत्कारकं चेत्स्यात्स्यात्कार्यं शक्तिवत्सदा ॥

शक्यानामपि सद्भावः शक्तिवत्सर्वदा यतः ॥ १४४५ ॥

अकुर्वत्पक्षमनुभाष्य दूषयति । शक्तिमदिति । शक्तेः सदातनत्वे तद्वदेव कार्य-
स्यापि सदातनत्वमित्यत्र हेतुमाह । शक्यानामिति ॥ १४४५ ॥

न मिथो व्यतिरेकेण शक्तिर्शक्यौ प्रसिध्यतः ॥

परस्परव्यपेक्षत्वाच्छक्तिशक्यस्वरूपयोः ॥ १४४६ ॥

हेतुं साधयति । नेति । तदेव कथं तत्राऽऽह । परस्परेति ॥ १४४६ ॥

शक्तीनां नियमः शक्याच्छक्यानां चापि शक्तितः ॥

परस्पराश्रयत्वं च प्राप्नुयाच्छक्तिवादिनः ॥ १४४७ ॥

शक्तिपक्षे दोषान्तरमाह । शक्तीनामिति । दुग्धादावेव दध्यादिशक्तिरिति प्रति-
नियमस्तस्मादेव दध्यादिदर्शनादास्थेयः । तस्मादेव दध्यादीति शक्यः प्रतिनियमश्च
तत्रैव तज्जननशक्तिरिति नियमादेष्टव्यः । तथाचान्योन्याश्रयतेत्यर्थः ॥ १४४७ ॥

क्रियायाश्चाप्यकार्यत्वे कारकं न प्रसिध्यति ॥

कार्यत्वे चानवस्था स्यात्कुर्वच्चापि सुदुर्लभम् ॥ १४४८ ॥

किंच क्रियाऽकार्या कार्या वा तत्राकार्यपक्षं निराह । क्रियायाश्चेति । क्रियां
कुर्वत्कारणं कारकमिति स्थितेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । कार्यत्वे चेति । तस्या मूल-
क्षयकरत्वेन दोषपर्यन्तत्वमाह । कुर्वच्चेति ॥ १४४८ ॥

क्रियातत्फलयोश्चापि पौर्वापर्याप्रसिद्धितः ॥

किं साध्यं साधनं चेह निश्चयो नोपपद्यते ॥ १४४९ ॥

१६३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

किंच क्रियायाश्चेदकार्यत्वं तदा तदनादित्ववत्तत्फलस्याप्यनादित्वात्पौर्वापर्ये माना-
भावान्न कार्यकारणतेत्याह । क्रियेति । कार्यकारणव्यवहारः सप्तम्यर्थः ॥ १४४९ ॥

अविद्यामात्रहेतौ तु सर्वमेतत्समञ्जसम् ॥

तत्कार्यत्वाच्च सर्वस्य न किंचिदसमञ्जसम् ॥ १४५० ॥

कार्यकारणभावस्य त्वयाऽपीष्टेर्दोषसाम्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । अविद्ये
कार्यकारणभावे यथोक्तविकल्पदोषाभावात्कार्यं कारणं च यथादृष्टिश्लिष्टमित्यर्थः । यत्तु
क्रियातत्फलयोश्चेत्यादि तदपि नास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह । तदिति । क्रियादेराविद्यत्वा-
त्पौर्वापर्यमपि तादृगनुभवायातमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १४५० ॥

यत्राऽऽत्मनोऽस्य संबन्धोऽनात्मनेह विवक्ष्यते ॥

अविद्याहेतुकर्त्रादिसंगतिस्तत्र मोहजा ॥ १४५१ ॥

आत्मनोऽनात्मसंबन्धोऽस्ति न वाऽऽद्ये तत्कर्तृत्ववदन्यत्रापि वास्तवं तदस्तु कृत-
मविद्यया द्वितीये सर्वगतत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यत्रेति । अविद्यावस्थायामिति
यावत् । अविद्याहेतुना कर्त्रादीनां संगतिरित्युक्तस्यैव संबन्धस्यानुवादो मोहजेति संग-
तिरिति संबन्धः ॥ १४५१ ॥

यत्र त्वात्मेति धीरस्य जायतेऽनात्मधीरिव ॥

यथावस्त्वेव धीस्तत्र नात्राविद्याद्यपेक्षते ॥ १४५२ ॥

सर्वमात्मेति ज्ञाने कर्तृत्वं वास्तवमिष्टमिति चेन्नेत्याह । यत्र त्विति । अविद्यावस्था-
यामनात्मधीवद्यस्यां विद्यावस्थायां सर्वमात्मेति पुंसो धीस्तस्यां सा निष्प्रपञ्चार्थानुसारि-
त्वान्न स्वात्मन्यज्ञानतज्जकर्तृत्वाद्यपेक्षते तद्व्यतिरिक्तत्वेऽपि तद्व्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः ॥ १४५२ ॥

जाग्रत्स्वप्नप्रहाणेऽपि प्रत्यङ्मात्रं न हीयते ॥

तद्दानेरात्मसाक्षित्वात्प्रत्यङ्जन्मादिवर्जितः ॥ १४५३ ॥

निष्प्रपञ्चात्मवस्त्वेव नास्ति स्वापे द्वैतवदात्मनो नाशस्येष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
जाग्रदिति । प्रतीचो हीयमानत्वाभावे हेतुः । तद्दानेरिति । प्रतीचः कूटस्थदृष्टित्व-
मुपसंहरति । प्रत्यङ्ङिति ॥ १४५३ ॥

रज्ज्वज्ञानमनादाय न सर्पादीक्षणं यथा ॥

आत्माज्ञानमनादाय न तथाऽनात्मवीक्षणम् ॥ १४५४ ॥

किंच द्वैतस्य सर्पवदज्ञानाधीनभानत्वान्मिथ्यात्वमतोऽप्रपञ्चं कूटस्थमेव तत्त्वमित्याह ।
रज्ज्विति ॥ १४५४ ॥

कल्पनाबीजविरहात्कल्पना न हि लभ्यते ॥

प्रतीचि कल्पितोऽनात्मा प्रतीचि व्यभिचारितः ॥ १४५५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६३७

प्रतीचोऽप्यनात्मवत्कल्पितत्वमाशङ्क्याऽऽह । कल्पनेति । न हि तास्मिन्कल्पना
हेत्वभावादन्यथा निरधिष्ठानो भ्रमो निरवधिश्च बाधः स्यादित्यर्थः । आत्मवदनात्मा-
प्यकल्पितः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कल्पित इति ॥ १४९५ ॥

आत्मनोऽव्यभिचारित्वं सर्वत्राऽऽत्मैकसाक्षिकम् ॥

यतोऽतस्तत्परिज्ञाने नाऽऽत्माऽज्ञानमपेक्षते ॥ १४९६ ॥

प्रतीचोऽपि व्यभिचारित्वेन कल्पितत्वमाशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । सर्वाव-
स्थास्वव्यभिचारित्वेनाऽऽत्मनः स्वतःसिद्धत्वमुक्तं परामृशति । यत इति । तस्मादात्मा
स्वज्ञाने नाज्ञानं वा तत्कार्यं वा काङ्क्षतीत्यनपेक्षसत्तास्फूर्तित्वादकल्पित इत्याह ।
अत इति ॥ १४९६ ॥

प्रकाशयार्थाभिसंबन्धे कर्तृत्वं सवितुर्यथा ॥

अप्रकाशप्रकाशित्वान्न तथाऽऽत्मप्रकाशने ॥ १४९७ ॥

तर्हि स्वयमेवाऽऽत्मा स्वात्मानमन्यं च प्रकाशयन्कथं कूटस्थः स्यादित्याशङ्क्य
दृष्टान्तमाह । प्रकाशयेति ॥ १४९७ ॥

बाह्यार्थभासनेऽप्यस्य सूर्यादेरिव कर्तृता ॥

सर्वदैवैकरूपत्वाद्भानोर्नापूर्वकारिता ॥ १४९८ ॥

स्वप्रकाशने निर्विकारस्यापि सवितुरन्यप्रकाशने कर्तृत्वान्निर्विकारस्याऽऽत्मनः स्वप-
रप्रकाशने नेदमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह । बाह्येति । सवितुरपि रूपादौ प्रकाशकर्तृ-
त्वमस्तीति चेन्नेत्याह । सर्वदेति । भानोः स्वेतरप्रकाशने विकाराभाववदात्मनोऽपि
सदा निर्विकारता प्रकाशयार्थाभिसंबन्ध इत्यत्र त्वादित्यस्यान्यप्रकाशने कर्तृत्वमङ्गीका-
रमात्रं बाह्यार्थभासनेऽपीत्यत्र तस्य निरस्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ १४९८ ॥

यथा जात्यमणेः शुभ्रा ज्वलन्ती निश्चला शिखा ॥

संनिध्यसंनिधानेषु प्रकाशयानामविक्रिया ॥ १४९९ ॥

भानोर्भासकत्वे मेघादिविगमसापेक्षतात्कथं तन्निष्क्रियतेत्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तर-
माह । यथेति ॥ १४९९ ॥

न प्रकाशक्रिया काचिदस्य स्वात्मनि विद्यते ॥

उपचारात्क्रिया साऽस्य यः प्रकाशस्य संनिधिः ॥ १४९० ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । नेति । प्रतीचः स्वात्मनि प्रकाशार्थक्रियाभावेऽपि परत्र सा
स्यादिति चेन्नेत्याह । उपचारादिति ॥ १४९० ॥

न चेदं दर्शनं गौणमग्निर्माणवको यथा ॥

इतोऽन्यथाऽवबोधस्य प्रतीचोऽनुपलब्धितः ॥ १४९१ ॥

१६३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

विना विकारं प्रकाशकत्वं गौणं न मुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । प्रतीचोऽ-
क्रियबोधस्य संनिधिमात्रेण सर्वजगत्प्रतीतिरेव तद्भासकत्वं नाम न तु तद्विकारद्वारा
तथाविधभासकत्वे मानाभावात्तदिदमेव मुख्यमित्यर्थः ॥ १४६१ ॥

ननु भङ्गुरधात्वर्थे तृच्प्रयोगो जगत्पि ॥

द्रष्टृशब्दाभिलष्यस्य नित्या दृष्टिः कथं भवेत् ॥ १४६२ ॥

कूटस्थदृष्टित्वे प्रतीचः साधिते शतृजन्तश्रवणादित्याशङ्क्याऽऽदातुक्तमविद्वानाश-
ङ्कते । नन्विति । अपिरभिव्याप्त्यर्थः । छेत्ता भेत्तेत्यादौ कादाचित्कक्रियाकर्तृत्वविषये
तृच्प्रयोगेऽपि प्रकृते किमायातं तत्राऽऽह । द्रष्टिति ॥ १४६२ ॥

नोक्तत्वात्परिहारस्य सूर्यादावपि दर्शनात् ॥

प्रकाशयिता सविता व्याप्तु वाऽपि विर्यत्तथा ॥ १४६३ ॥

उत्तरमाह । नेति । न हि कादाचित्कक्रियाकर्तरि तृचो नियमः सविता प्रकाश-
यिता व्याप्तु विर्यदित्यागन्तुकक्रियाभावेऽपि तद्वृष्टेस्तथाऽऽत्मा दृष्टेर्दृष्टेत्यविरुद्धमित्यर्थः
॥ १४६३ ॥

अस्तु प्रकाशकैष्वेवं न प्रतीचीति चेन्मतम् ॥

नैवं प्रकाशकत्वात्स्यात्प्रत्यगात्माख्यवस्तुनः ॥ १४६४ ॥

वैषम्यं शङ्कते । अस्त्विति । प्रकाशकग्रहणं व्यापकोपलक्षणार्थम् । एवं विकारं
विना प्रकाशकता व्यापकता चेति यावत् । तेषां प्रकाशकादिस्वभावत्वादिति भावः ।
आत्मनि प्रकाशादिरूपत्वासिद्धेर्विकारेण भाव्यमित्याह । नेति । प्रतीचश्चित्प्रकाशत्व-
स्यानवच्छिन्नत्वस्य च श्रुत्यादिसिद्धत्वात्कर्तृत्वं विना प्रकाशकत्वाद्यविशिष्टमित्याह ।
नैवमिति ॥ १४६४ ॥

प्रत्यक्षमात्मना लोके द्रष्टाद्यर्थावभासनम् ॥

स्वयंज्योतिष्टृशास्त्राच्च प्रत्यगात्मा प्रकाशकः ॥ १४६५ ॥

कथं प्रतीचश्चित्प्रकाशत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं तत्राऽऽह । प्रत्यक्षमिति । स्वानुभवसि-
द्धमित्यर्थः । चकारो द्रष्टादेर्जाड्यान्न स्वतो भानमितियुक्तिसमुच्चयार्थः ॥ १४६५ ॥

अप्यात्मैवेह सर्वत्र स्वयंज्योतिः प्रतीयते ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमेवेति च शास्त्रतः ॥ १४६६ ॥

तस्य सर्वभासकत्वे वाक्यान्तरं प्रतिज्ञापूर्वकमाह । अप्यात्मेति । सप्तमीभ्यां
भास्योऽर्थो गृहीतः । न केवलमवभासकोऽपि तु तत्तदात्मना भास्योऽपीत्यपेरर्थः
॥ १४६६ ॥

१ क. ग. 'लप्यः स्यान्नित्या । २ ख. 'शयति स' । ३ क. ग. 'यिन्निति सदा व्याप्तु व्यापि ।
४ ख. 'यद्यथा । ५ न. 'केऽप्येवं । ६ ख. 'त्मनो लो' । ७ क. ग. 'के द्रष्टाद्य' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६३९

साक्षात्पश्याम्यहं कुम्भं न पश्यामीति लोकतः ॥

अनुभूतेः प्रसिद्धत्वाच्चैवं स्यादिति चेन्मतम् ॥ १४६७ ॥

कूटस्थदृष्टिरात्मेत्युक्ते प्रत्यक्षविरोधं शङ्कते । साक्षादिति ॥ १४६७ ॥

मैवं पश्याम्यहं कुम्भं न पश्यामीति दर्शनात् ॥

सदाऽनभ्वरदृष्टित्वं प्रतीचो गम्यते स्फुटम् ॥ १४६८ ॥

परिहरति । मैवमिति । द्विविधोऽनुभवस्तस्य कूटस्थदृष्टित्वमनुगृह्णातीत्यर्थः ॥ १४६८ ॥

पश्यामीत्यस्य साक्षित्वं प्रतीचो गम्यते यथा ॥

न पश्यामीति चाप्यस्य तथैवेहाऽऽत्मसाक्षिकम् ॥ १४६९ ॥

पश्यामीत्याद्यनुभवे यथोक्तमात्मानं साधयत्यपि कथं न पश्यामीति धीस्तं साधय-
तीत्याशङ्क्य स्फुटमित्युक्तं प्रकटयति । पश्यामीत्यस्येति । ज्ञानवत्तदभावस्यापि नित्या-
नुभवादेव सिद्धेरात्मा कूटस्थदृष्टिरित्यर्थः । तथैव न पश्यामीत्यस्यापि साक्षित्वं प्रतीचो
गम्यत इति संबन्धः । इहेति व्यवहारभूमिरुक्ता । आत्मसाक्षिकं ज्ञानमज्ञानं चेति
शेषः ॥ १४६९ ॥

उत्त्वातचक्षुषां चापि दृष्टिः स्वप्नेऽनुभूयते ॥

द्रष्टृदृष्ट्यतिरेकेण नित्या दृष्टिरतो मम ॥ १४७० ॥

आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह । उत्त्वातेति । दृष्टेरानुक्तत्वनियमे स्वप्नावस्था-
यामन्धस्य रूपादिदृष्टिविरोधाद्वासनायाश्च जात्यन्धेऽसंभवाज्जन्मान्तराङ्गीकारे च तत्सा-
धककूटस्थदृष्टिर्ध्रौव्यान्नित्या दृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः ॥ १४७० ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरस्मद्दीपरिमोषणात् ॥

तमोरूपमिवाऽऽभाति भानुर्नक्तं दृशामिव ॥ १४७१ ॥

नित्या चेदात्मदृष्टिस्तर्हि सर्वैः सर्वदा किमिति नानुभूयते तत्राऽऽह । ज्योतिषा-
मिति ॥ १४७१ ॥

यत एवमतो दृष्टिर्नित्यैवाऽऽत्मन इष्यताम् ॥

अनित्यत्वस्य सर्वस्य प्रत्यगदृष्ट्येकसाक्षितः ॥ १४७२ ॥

आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे बाधकाभावं साधकं चोक्त्वा तन्निगमयति । यत इति । अतः-
शब्दार्थं स्पष्टयति । अनित्यत्वस्येति । आगमापायिनः सर्वस्येत्यर्थः ॥ १४७२ ॥

तयाऽसाधनया दृष्ट्याऽपरिणामस्वभावया ॥

पश्यन्नेवायमात्माऽऽस्ते तद्दृष्टेश्चोद्यहेतुतः ॥ १४७३ ॥

१ ग. 'भूतप्र' । २ ग. 'सिद्धित्वा' । ३ ख. घ. 'यन्माह' । प' । ४ ख. ग. 'दृष्ट्यैक' ।
५ क. ख. घ. 'धकत्वं चो' ।

१६४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

दृष्टेर्नित्यत्वोक्तिफलमाह । तयेति । असाधनयेति च्छेदः । तदेव व्याकरोति । अपरिणामेति । तन्नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह । तद्दृष्टेरिति । स्वप्रकाशश्चेदात्मा कुतः सुप्ते स्वात्मानमन्यं च न वेत्तीतिचोद्यप्रमुखस्य द्वैतस्याऽऽत्मदृष्टेः सिद्धेर्न तस्या लोपोऽस्तीत्यर्थः ॥ १४७३ ॥

पश्यामीति यथाऽद्राक्षीरात्मदृष्ट्यैव जागरे ॥

न पश्यामीत्यपि तथा नित्यदृष्ट्यैव वीक्षसे ॥ १४७४ ॥

तस्याः सुप्तावनाशं दृष्टान्तेन साधयति । पश्यामीतीति । वीक्षसे सुषुप्ताविति शेषः । अन्यथोत्थितस्य नावेदिषमितिपरामर्शासिद्धिरिति भावः ॥ १४७४ ॥

पश्यन्कुम्भादिकं वस्तु देहान्तो ग्राहको यथा ॥

दृष्ट्या संबध्यते द्रष्टा द्रष्टृत्वस्य तदाश्रयात् ॥ १४७५ ॥

अकारकस्वभावत्वान्नैवं वृत्तं ममाऽऽत्मनः ॥

आत्मदृष्टिरतो ग्राह्या प्रत्यङ्मात्रानुरोधिनी ॥ १४७६ ॥

आत्मा जाग्रति पश्यति चेत्तस्य कारकत्वेन दृष्टिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पश्यन्निति । यो बुद्ध्यादिर्देहान्तो ग्राहकः स कुम्भादि पश्यन्दृष्टेत्युच्यमानो यथा दृष्ट्या संबध्यते प्रमातृस्थद्रष्टृत्वस्य दृष्टिक्रियासंबन्धाधीनत्वान्न तथाऽऽत्मस्वरूपं तत्संबन्धमपेक्ष्य द्रष्टृ भवति कूटस्थदृष्टित्वादतो मातुर्द्रष्टृत्वे दृष्टिसंबन्धनिमित्तेऽपि स्वरूपाधीनं चित्तो द्रष्टृत्वमित्यर्थः । न हि द्रष्टुरित्यादेरर्थमुपसंहरति । आत्मदृष्टिरिति । उक्तं नीत्या नाशायोगोऽतःशब्दार्थः । तदनुरोधित्वं तन्नित्यत्वम् ॥ १४७५ ॥ १४७६ ॥

यथोक्तार्थप्रसिद्धत्वाद्वैशब्दोऽत्र प्रयुज्यते ॥

तन्न पश्यतिशब्देन कारकत्वं निषिध्यते ॥ १४७७ ॥

प्रतिज्ञाहेतुवाक्ययोरर्थं संक्षिप्य प्रतिज्ञार्थं प्रपञ्चयन्वैशब्दार्थमाह । यथोक्तेति । कूटस्थदृष्टित्वस्याऽऽत्मनः सर्वोपनिषत्प्रसिद्धेस्तस्यैव स्मरणार्थमस्मिन्वाक्ये वैशब्दप्रयोग इति यावत् । तन्न पश्यतीत्यस्यार्थमाह । तन्नेति ॥ १४७७ ॥

दृश्यार्थासंभवाद्यद्द्रष्टृपश्यन्नपि न पश्यति ॥

न पश्यामीतिफलतः कारकस्य यथा तथा ॥ १४७८ ॥

अकारकात्मनोऽदृष्टिर्द्रष्टृव्यार्थाप्रयुक्तितः ॥

वस्तुक्तं दृष्टिशब्देन न क्रिया नापि कारकम् ॥ १४७९ ॥

तस्य यथाश्रुतार्थत्वमाशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति । दृश्यार्थेति । यथाऽहमित्यात्मानं पश्यन्नपि माता घटाद्यर्थाभावान्न पश्यतीत्युच्यते तस्य प्रमां प्रति कर्तृरूपस्य

* एतच्छ्लोके यथेत्यस्य विद्यमानत्वाद्यद्वयित्यस्याऽऽनर्थक्यम् ।

१ घ. 'ति । एवं स्व' । २ ख. घ. 'क्तरीत्या । ३ ख. 'त्वं नित्य' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६४१

कुम्भाद्यभावे न पश्यामीतिफलोपलम्भात्तथा कूटस्थदृष्टिस्वभावस्याऽऽत्मनः स्वापे द्रष्ट-
व्याभावादृष्ट्यभावो न स्वरूपदृष्टेरेवाभावः प्रत्यभिज्ञया तन्नित्यत्वनिश्चयादित्यर्थः । यद्वै
तदित्यादि व्याख्याय पश्यन्नित्यस्यार्थमाह । वस्त्विति । दृष्टिशब्देन पश्यन्निति श-
ब्देनेत्यर्थः ॥ १४७८ ॥ १४७९ ॥

ग्राहकग्रहणग्राह्यहीनं रूपं यदात्मनः ॥

तद्दृष्टिरिति वचसा साक्षात्तः प्रतिपाद्यते ॥ १४८० ॥

अक्रियाकारकं वस्तु पश्यन्नित्यनेनोक्तमित्यास्मिन्नर्थे वाक्यशेषं हेतू करोति । ग्राह-
केति ॥ १४८० ॥

प्रतीच्येव समाप्तं यदक्रियाकारकात्मकम् ॥

न पश्यतिगिरा रूपमात्मनस्तदिहोच्यते ॥ १४८१ ॥

वैशब्दस्यावधारणार्थत्वं मन्वानस्तत्र पश्यतीत्यस्यार्थमाह । प्रतीचीति । स्वापो
वा प्रकृतं वाक्यं वा सप्तम्या गृह्यते । तत्र पश्यतिशब्देन कारकत्वं निषिध्यत इत्य-
नेन न पुनरुक्तिस्तस्य पश्यन्नित्यनेन विरोधे शङ्किते तन्निरासार्थमेतदुपादानादिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १४८१ ॥

ननु चोद्यानुवादोऽयं न पश्यतिगिरोच्यते ॥

कुतोऽकारकवस्त्वत्र प्रमाणादभिधीयते ॥ १४८२ ॥

चोदितार्थानुवादोऽयमित्युक्तेन पश्यतीत्येतदनुवादकं तत्कथं कौटस्थ्यसाधकमिति
चोदयति । नन्विति । प्रमाणान्तरात्तर्हि विवक्षितार्थसिद्धिरिति नेत्याह । कुत इति ।
अत्रेत्यवस्थाविशेषोक्तिः ॥ १४८२ ॥

ऐकात्म्यमेव नो ज्ञातं सर्वत्रैव पुरा मितेः ॥

अज्ञातमेव च ज्ञातं नातश्चोद्यस्य संभवः ॥ १४८३ ॥

अकारकात्मनि मानाभावं दूषयति । ऐकात्म्यमिति । लोकशास्त्रयोः सर्वत्र देशे काले
च पूर्वं प्रमाणप्रवृत्तेरज्ञातमेवोर्ध्वं ज्ञातं भवतीत्यविवादः । एवमैकात्म्यमेवाज्ञातमिति च
साधितमतस्तत्रैव सर्वस्य मानत्वादकारकं वस्तु कुतो मानात्सिद्ध्येदिति चोद्यासंभावेने-
त्यर्थः ॥ १४८३ ॥

स्वतःसिद्धानुभूतिश्च नाज्ञानाद्यतिरिच्यते ॥

सांख्यराद्धान्तवन्नातश्चोद्यं मत्तोऽन्यतः कृतम् ॥ १४८४ ॥

ऐकात्म्यमज्ञातं चेत्तत्किमज्ञानाद्भिद्यते न वाऽऽद्ये सांख्यीयप्रकृतिवदज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं
द्वितीये त्वैकात्म्यमपि जडं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वतःसिद्धेति । कथं तर्हि
जडतासमाधिरज्ञानादतिरेकाभावे स्वतःसिद्धत्वस्य व्याघातात्तत्राऽऽह । नात इति ।

१६४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अज्ञानस्य तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वान्न तदभेदादात्मनो जडतेत्यर्थः । ये त्वात्मान-
मद्वयं न मृष्यन्ते तान्प्रत्याह । मत्त इति । आत्मनो जडत्वे चोद्यं त्वया कृतं तदद्वै-
तवादिनोऽन्यत्र स्यात्परिच्छिन्नस्य जाड्याव्यभिचारान्न तस्य घटादिवदात्मतेति भावः
॥ १४८४ ॥

ऐकात्म्यवादिनाऽवश्यमेको मेयोऽर्थ इष्यते ॥

मेयान्तराभ्युपगमे न ह्यैकात्म्यं प्रसिध्यति ॥ १४८५ ॥

कथमैकात्म्यमेवाज्ञातं मेयं घटादेरपि तथात्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ऐकात्म्येति ।
आवश्यकत्वे हेतुमाह । मेयान्तरेति । न च तदप्रसिद्धिरस्तु सर्वोपनिषद्भाष्यकोपादिति
भावः ॥ १४८६ ॥

साधनानामसामग्र्यात्सामग्र्याच्चेह कर्तरि ॥

न पश्यतीक्षत इति विरुद्धार्थो यथोच्यते ॥ १४८६ ॥

पश्यन्न पश्यतीत्यत्र न तथाऽऽत्मनि युज्यते ॥

दृष्टान्नाविक्रियात्मत्व एकत्वाकारकत्वतः ॥ १४८७ ॥

न पश्यतीतिचोद्यानुवादेन कौटस्थ्यमात्मनः सौध्यते सर्वाणि मानानि तादृगात्मसा-
धकानीत्युक्तमिदानीं मातरि दर्शनादर्शनोक्तिवदात्मन्यपि तदर्थं पश्यन्न पश्यतीति
वाक्यं नै कौटस्थ्यार्थमित्याशङ्क्याऽऽह । साधनानामिति । पश्यन्नित्यादावात्मनि
दर्शनादर्शनोक्तिरयुक्तेत्यत्र हेतुमाह । दृष्टान्नेति । तन्मात्रत्वे क्रियैवमात्मनः स्यादृ-
शस्तथात्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अविक्रियेति । तर्हि गुणत्वं तस्यागुणत्वाच्चेत्याह ।
आत्मत्वेति । नीतिश्च यथोक्ते हेतुः । एकत्वादकारकत्वाच्चाऽऽत्मनि दर्शनादर्शनो-
क्तिरयुक्तेत्याह । एकत्वेति ॥ १४८६ ॥ १४८७ ॥

यत एवमतः पश्यन्नित्यस्यैवोत्तरं वचः ॥

न पश्यतीति व्याख्यानं कारकादिनिषेधनम् ॥ १४८८ ॥

आत्मोक्तलक्षणश्चेत्पश्यन्नित्येवास्तु किमिति न पश्यतीत्युच्यते तत्राऽऽह । यत
इति । उक्तनीत्या यस्मादात्मा कूटस्थदृष्टिस्तस्मात्पश्यन्नित्युक्ते यत्कर्तृत्वं तन्निराकर्तुं
न पश्यतीति वाक्यमित्यर्थः । व्याख्यानफलमाह । कारकादीति ॥ १४८८ ॥

पश्यन्न पश्यतीत्यत्र तस्मादेकोऽर्थ उच्यते ॥

अकारकात्मकं ज्योतिरद्वयं प्रत्यगात्मकम् ॥ १४८९ ॥

व्याख्यानव्याख्येयभावे लब्धमाह । पश्यन्निति । तमेवैकमर्थं व्यनक्ति । अकार-
केति ॥ १४८९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६४३

ग्रहीतृग्रहणग्राह्यं वस्तु द्रष्टव्यमुच्यते ॥

प्रमाणदृष्टियोग्यत्वात्प्रमात्राद्यात्मवस्तुनः ॥ १४९० ॥

पश्यन्नित्यादिकाण्वपाठं व्याख्याय पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यमित्यादिमाध्यंदिनपाठे द्रष्टव्य-
शब्दार्थमाह । ग्रहीत्रिति । षटादिग्राह्यमेव द्रष्टव्यशब्दार्थो न मात्रादीत्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रमाणेति । द्रष्टव्यशब्दार्थेति शेषः ॥ १४९० ॥

प्रात्यक्ष्यं च यथैतेषां तथा पूर्वमवादिषम् ॥

द्रष्टादेरात्मनश्चोक्तं वैलक्षण्यं तथा पुरा ॥ १४९१ ॥

भेयवन्मातृमानयोरप्यन्याधीना धीश्चेत्स्यादनवस्थेत्याशङ्क्य स्वप्रकाशदृष्टवष्टम्भात्त-
त्तिद्वैतैवमित्याह । प्रात्यक्ष्यं चेति । संबन्धग्रन्थादारम्य तत्र तत्र मात्रादेः साक्षिवे-
द्यत्ववचनान्नानवस्थेत्यर्थः । दृष्टियोग्यत्वान्मात्रादेर्द्रष्टव्यशब्दार्हत्वे तद्योग्यत्वाविशेषा-
दात्मनोऽपि तदर्हत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । द्रष्टादेरिति । पुरेत्यव्याकृतादाविति यावत् ।
तथा सति स्वप्रकाशस्याऽऽत्मनोऽनन्याधीनत्वान्न द्रष्टव्यतेत्याह । तथेति ॥ १४९१ ॥

दर्शनादर्शनोक्तिभ्यामविभागात्मको दृशिः ॥

इहाभिधीयते ज्योतिरन्यत्र तु विभागवत् ॥ १४९२ ॥

द्रष्टव्यशब्दार्थमुक्त्वा पश्यन्नित्यादिपाठद्वयेऽपि तुल्यार्थमित्याह । दर्शनेति । इहेति
स्वापपरामर्शस्य कृत्यमाह । अन्यत्रेति । जागराद्यवस्थाद्वये विभक्तमात्मज्योतिर्व्यव-
हियत इति यावत् ॥ १४९२ ॥

चित्तेरकारकत्वाच्च सर्वान्तरतमत्वतः ॥

कात्स्न्यात्तदन्यथात्मात्पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १४९३ ॥

न पश्यति यथा प्राज्ञ उक्तहेत्वविशेषतः ॥

तथैवैतद्ग्रहीतव्यं स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥ १४९४ ॥

तर्हि स्वीकृतमात्मज्योतिषोऽवस्थाविशेषे कारकत्वं नेत्याह । चित्तेरिति । कल्प-
नया कारकत्वेऽपि वस्तुतस्तदभावान्न सिद्धान्तहानिरित्यर्थः । जागरादावपि वस्तुतोऽ-
कारकत्वं तुल्यमित्याह । सर्वेति । तथाऽपि विभागवदित्युक्तत्वात्परिच्छिन्नत्वे कथं
कौटस्थ्यमत आह । कात्स्न्यादिति । जागरादावपि दर्शनादर्शनोक्तिभ्यां कूटस्थमद्व-
यमात्मज्योतिरिष्टमित्याह । पश्यन्नपीति । ननु तत्र पश्यन्नित्येव युक्तं न तु न पश्य-
तीत्यन्यथा सुषुप्तेरविशेषप्रसङ्गात्तत्राऽऽह । तथेति । सुषुप्तद्वयत्राप्यात्मा निर्विशेषो
दृष्ट्वात्राविक्रियात्मत्वादिहेतूनां तुल्यत्वान्न हि कदाचिद्विशेषदर्शनमात्मेति संभवति कूट-
स्थदृष्टिस्वाभाव्यादित्यर्थः ॥ १४९३ ॥ १४९४ ॥

चित्तेर्यथाऽविनाशश्च स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥

तथैव संप्रसादेऽस्मिन्नुक्तहेतुसमन्वयात् ॥ १४९५ ॥

१६४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

जागरादौ दर्शनादर्शनोक्तावपि स्वापे न पश्यतीत्येव युक्तं कथं पश्यतीत्युच्यते तत्राऽऽह । चित्तेरिति । अविनाश इति च्छेदः । उक्तेति चित्तेरकारकत्वाच्चेत्यत्रोक्त-
हेतूनामात्मनि सदा सत्त्वादिति यावत् । आविद्यस्थूलसूक्ष्मविशेषदृष्टदृष्टिम्यामवस्थासु विशेषसिद्धिरिति भावः ॥ १४९९ ॥

न हीतिहेतुवचनं प्रतिज्ञातार्थसिद्धिकृत् ॥

द्विप्रकारो विनाशश्च द्विर्हेतूकत्वा निषिध्यते ॥ १४९६ ॥

प्रतिज्ञावाक्यं पाठद्वयेऽपि व्याख्याय हेतुवाक्यमनूय तस्यार्थमाह । न हीतीति । आत्मा कूटस्थदृष्टिरिति प्रतिज्ञातोऽर्थस्तत्साधकत्वेन न हीत्यादिवाक्यमित्यर्थः । एकेनैव हेतुना प्रतिज्ञार्थसिद्धेर्व्यर्थं हेत्वन्तरमित्याशङ्क्याऽऽह । द्विप्रकार इति ॥ १४९६ ॥

निरन्वयो विनाशोऽस्य न हीत्युक्त्या निषिध्यते ॥

अविनाशीति चाप्यत्र विकारापह्नुतेर्वचः ॥ १४९७ ॥

कौ तौ नाशस्य द्वौ प्रकारौ तयोर्वा कस्य केन निषेध इत्याशङ्क्योक्तं विभजते । निरन्वय इति । विपरित्युपसर्गद्वयवशादित्यर्थः । अविनाशित्वादित्यस्य तात्पर्यमाह । अविनाशीति चेति । विकारस्यापह्नुतिः कारणसंसर्गः सावशेषो नाशस्तत्संबन्धविना-
शित्वादिति वचोऽस्मिन्वाक्ये प्रयुक्तमतो निरवशेषनाशवत्सावशेषनाशस्याप्ययोगात्कू-
टस्थदृष्टिरात्मेत्यर्थः ॥ १४९७ ॥

अविनाशीति मैत्रेय्यां द्विधानाशनिषेधकृत् ॥

वचनं प्रागुपन्यस्तं तदेवात्रापि हेतवे ॥ १४९८ ॥

चतुर्थे च नाशद्वयं निरस्तमित्याह । अविनाशीति । अविनाशी वा अरेऽयमा-
त्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्यत्र नाशद्वयं निषिद्धं चेत्किमितीह निषिध्यते तत्राऽऽह । तदेवेति ।
आत्मा कूटस्थदृष्टिरिति प्रतिज्ञातोऽर्थे नाशद्वयाभावरूपहेतुसिद्ध्यर्थं चातुर्थिकमेव वाक्य-
मत्राऽऽकृतमित्यर्थः ॥ १४९८ ॥

सर्वोच्छिन्नात्मसाक्षित्वादुच्छित्तेश्चाप्यसंभवात् ॥

तथा सर्वविकाराणां प्रत्यङ्मात्रैकसाक्षिता ॥ १४९९ ॥

आत्मनो निरन्वयनाशाभावे हेतुमाह । सर्वेति । सर्वात्मनोच्छित्तिर्निरन्वयो नाश-
स्तत्राऽऽत्मनः साक्षित्वान्न तद्वत्तेत्यर्थः । आत्मनः सावशेषनाशाभावे हेतुमाह ।
उच्छित्तेश्चेति । उच्छित्तिः सावशेषो नाशो हेतुसंसर्गो नाऽऽत्मनो युज्यते हेत्वभा-
वात्तत्रापि साक्षित्वाच्च तदसौ नित्यदृष्टिरैवेत्यर्थः । सावशेषनाशाभावे हेत्वन्तरमाह ।
तथेति । सर्वेषु विकारेषु प्रत्यङ्मात्रस्य साक्षित्वात्तस्याविकारित्वान्न कारणसंसर्गो नाश
इत्यर्थः ॥ १४९९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६४५

पश्यन्नेवायमत्राऽऽस्ते सान्वयानन्वयौ ध्रुवः ॥

नाशौ यस्मादतः सिद्ध आत्मा कूटस्थदर्शनः ॥ १५०० ॥

आत्मनो द्विधानाशाभावे फलितमाह । पश्यन्निति ॥ १५०० ॥

पश्यन्न पश्यतीत्येतत्स्वतन्त्रं चाऽऽगमं वचः ॥

न हीति तु प्रतिज्ञोक्तिरनुमोक्त्यनुसारिणी ॥ १५०१ ॥

हेतूक्तिरविनाशित्वादित्युक्तार्थप्रसिद्धये ॥

विनाशशक्यभावोक्तेर्न प्रतिज्ञैकदेशता ॥ १५०२ ॥

विधान्तरेण वाक्यं विभजते । पश्यन्नित्यादिना । आगमरूपं हि वचो न हेतुमाकाङ्क्षते निरपेक्षप्रमाणत्वादित्यर्थः । न हीत्यादाविष्टं विभागमाह । नेति । यथा वह्निमानिति प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये धूमवत्त्वादिति हेतुरुच्यते तथैव दृष्टेर्नित्यत्वं प्रतिज्ञाय तस्यैव प्रतिज्ञातस्य सिद्ध्यर्थमनुमानानुसारिणी हेतूक्तिरविनाशित्वादिति प्रयुज्यते तथाचानुमानवत्साधकतेत्यर्थः । आत्मदृष्टेर्नाशाभावं प्रतिज्ञायाविनाशित्वादिति हेतुं वदतः साध्याविशिष्टतेत्याशङ्क्याऽऽह । विनाशेति । न विनश्यतीति प्रतिज्ञा विनष्टमयोग्यत्वं हेतुस्तन्नानयोरेकार्थतेत्यर्थः ॥ १५०१ ॥ १५०२ ॥

प्रतिज्ञावचसी द्वे वा पश्यन्नित्यादिनोदिते ॥

न हीति हेतुवचसी द्वे स्यातामुत्तरे तयोः ॥ १५०३ ॥

प्रकारान्तरेण विभागमाह । प्रतिज्ञेति ॥ १५०३ ॥

पश्यन्नेवाऽऽस्त इत्यस्याः प्रतिज्ञोक्तेः प्रसिद्धये ॥

हेतुर्न हीतिवचनमुत्तरस्यापि चोत्तरम् ॥ १५०४ ॥

तमेव विभागं प्रकटयति । पश्यन्नेवेति । उत्तरस्य न पश्यतीत्यस्येति यावत् । उत्तरमविनाशित्वादिति वाक्यमित्यर्थः ॥ १५०४ ॥

निरन्वयविनाशस्य निषेधोऽत्र विवक्ष्यते ॥

प्रथमे हेतुवचसि परिणामस्तथोत्तरे ॥ १५०५ ॥

हेत्वोरैकार्थ्यमाशङ्क्याऽऽह । निरन्वयेति । परिणामो निषिध्यत इति शेषः ॥ १५०५ ॥

द्वौ वा हेतू यथोक्तार्थौ द्वयोरपि प्रतिज्ञयोः ॥

आभ्यां संभूय सिद्धोऽर्थ एव सति भवेद्यतः ॥ १५०६ ॥

प्रतिज्ञाद्वये हेतुद्वयं योज्यमिति विधान्तरमाह । द्वौ वेति । यथोक्तार्थौ सावशेषो निरवशेषश्चेत्युक्तवित्यर्थः । द्वयोरिति पश्यन्न पश्यतीत्यनयोरित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे लाभमाह । आभ्यामिति । आभ्यां हेतुभ्यां संभूय स्थिताभ्यामात्मनो दृष्टित्वमनाशश्च विव-

१६४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

क्षितोऽर्थो यतः सिध्यत्यतो हेतुद्वयं प्रतिज्ञाद्वयेऽपि योज्यमेवं वाक्यद्वये स्थिते कूटस्थ-
दृष्टित्वमात्मनः स्थितमित्यर्थः ॥ १५०६ ॥

पश्यन्नेवायमत्राऽऽस्त इति चेत्कथमुच्यते ॥

न पश्यतीति वचनं शृणु तच्च यथा तथा ॥ १५०७ ॥

न त्वित्याद्याकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । पश्यन्निति । अत्रेति सुप्तिरुक्ता । तच्छब्देन न
पश्यतीतिवाक्योक्तिः ॥ १५०७ ॥

पुरा यदभवन्मोहात्स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ॥

प्रतीचो न तदत्रास्ति रूपं यत्कारकात्मकम् ॥ १५०८ ॥

अवतारितवाक्यपदानि व्याचष्टे । पुरेति । कारकात्मकं प्रमातृलक्षणमिति यावत् ।
सप्तमी पूर्ववत् ॥ १५०८ ॥

आत्मनोऽद्वयतत्त्वस्य द्वितीयं यदविद्यया ॥

सुषुप्ते न तदस्तीह प्रयुक्तं यत्स्वगोचरैः ॥ १५०९ ॥

प्रतीचस्तद्रूपं वास्तवमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह । आत्मन इति । स्वापेऽपि किमित्याविद्यं
प्रमातृत्वं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । प्रयुक्तमिति । श्रोत्रादिकरणोपेतं साभासमन्तःकरणं
प्रमातृशब्दितं स्वविषयशब्दादिप्रेरितं प्रवर्तते, न च प्रेरकाः शब्दादयः स्वापे सन्त्यतो
मातृरूपमाविद्यमपि न तत्रास्तीत्यर्थः ॥ १५०९ ॥

सजातीयप्रयुक्तं यद्बुद्ध्यन्तं रूपमात्मनः ॥

धर्मादिहेतुकं प्राज्ञे तद्ध्वस्तं कर्मणः क्षयात् ॥ १५१० ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सजातीयेति । श्रोत्रादिप्रयुक्तं धर्मादिकारणकमात्मनो यन्मा-
तृत्वं तत्तत्र निवर्तते करणस्य कर्मणश्च तदा निवृत्तेरित्यर्थः ॥ १५१० ॥

तमोन्तात्कारणात्तद्धि द्वितीयं कार्यरूपतः ॥

ततोऽन्यद्ग्रहणं नास्ति, विभक्तं ग्राह्यमेव च ॥ १५११ ॥

स्वापे प्रमातृरूपाभावे हेत्वन्तरमाह । तमोन्तादिति । तन्मातृरूपं द्वितीयशब्दितं
कार्यत्वात्कारणमपेक्षते तथाच पारिशेष्यात्तमसः साभासात्तदुत्पद्यते न च स्वापे तमो
व्यक्तमस्त्यतस्तत्र नाभिव्यक्तियोग्यं मातृत्वमित्यर्थः । ततोऽन्यदित्यस्य न त्वित्यनेन
संयोज्यार्थमाह । तत इति । आत्मातिरिक्तं शब्दादिज्ञानं स्वापे नास्तीति यावत् ।
विभक्तपदार्थमाह । विभक्तमिति । शब्दादिविषयैजातं विभक्तं तदपि तत्र नास्तीति
चशब्दार्थः । अतो मातृमानमेयाभावान्न पश्यतीति वचस्तत्र प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ १५११ ॥

स्वप्नेऽप्येतन्नयं नाभूद्वासनामात्रशेषतः ॥

किमु विध्वस्तनिःशेषद्वैतहेतौ सुषुप्ते ॥ १५१२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६४७

प्रमात्रादित्रयं सुप्तौ नेत्यत्र कैमुतिकन्यायमाह । स्वप्नेऽपीति ॥ १९१२ ॥

सुषुप्ते योऽवशिष्टोऽत्र कौटस्थ्यान्नान्यदर्शसौ ॥

योऽप्यन्यदर्शी सोऽप्यत्र नास्ति तद्धेतुत्वसंभवात् ॥ १९१३ ॥

तादृगात्मनि मात्रादित्रयाभावेऽपि तदभावदर्शित्वादसौ कर्तेति चेन्नेत्याह । सुषुप्त इति । अन्यशब्दो मात्राद्यभावविषयः । कौटस्थ्यादात्मनोऽकर्तृत्वेऽपि स्वापेऽन्योऽस्ति कर्तेत्याशङ्क्याऽऽह । योऽपीति । अन्यस्यानात्मनो दर्शनकर्ता प्रमातेति यावत् । तद्धेतुत्वसंभवात्प्रमातुर्हेतुरभिव्यक्तमज्ञानं तस्य सुषुप्तावसत्त्वादित्यर्थः ॥ १९१३ ॥

द्वितीयदर्शनायालं रूपमासीद्यदात्मनः ॥

तन्नास्ति तद्वितीयं च विभक्तं नात ईक्षते ॥ १९१४ ॥

न त्वित्यादेरर्थमुपसंहरति । द्वितीयेति । यदात्मनो जागरादावनात्मदर्शनशक्तं मातृरूपं तत्र स्वापेऽस्ति तस्मान्मातृरूपं द्वितीयं शब्दार्थजातं तज्ज्ञानं च तदा न वर्ततेऽतो न पश्यत्यात्मेत्यर्थः ॥ १९१४ ॥

अविद्यावद्वितीयं वा नित्यदृष्टेर्विवक्ष्यते ॥

सदाहीनाननुदितभास्वदेकदृगात्मनः ॥ १९१५ ॥

द्वितीयशब्दस्यार्थान्तरमाह । अविद्यावदिति । कूटस्थदृष्टेरात्मनः साभासमज्ञानं द्वितीयं विवक्षितमित्यत्र हेतुमाह । सदेति । कूटस्थस्वप्रकाशचिदेकरसत्त्वादात्मनस्तदुद्विक्तं साभासमज्ञानमिति द्वितीयमित्यर्थः ॥ १९१५ ॥

तादात्म्यव्यतिरेकाभ्यां तमस्तज्जं च नाऽऽत्मनः ॥

विरोधादेशतोऽकार्यकारणत्वात्परात्मनः ॥ १९१६ ॥

किंच द्वितीयशब्देनाज्ञानं तत्कार्यं वा गृह्यतामात्मनस्तु न कदाचित्तत्संबन्ध इत्याह । तादात्म्येति । न भेदाभेदाभ्यामात्मनो द्वितीयं शक्यनिरूपणमित्यत्र हेतुमाह । विरोधेति । जडाजडयोर्विरोधात्परस्य च निर्विशेषत्वस्यास्मदिष्टत्वात्तस्य कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वाच्च द्वितीयसंगतिरित्यर्थः ॥ १९१६ ॥

विभक्तं यत्तमोऽस्तीव नाविभक्तं मनागपि ॥

तमोऽन्वितत्वाद्बुद्ध्यन्ते न प्राप्तेऽनन्वयात्तमः ॥ १९१७ ॥

साभासमज्ञानं द्वितीयं चेन्न त्वित्यादि कथं निषेधो न हि सुषुप्तावज्ञानं नास्ति पुनरुत्थानविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । विभक्तमिति । यदज्ञानमज्ञोऽहमिति विभागेन भाति तत्परमार्थतोऽसदपि प्रतीतितोऽस्तीत्यवस्थाद्वये व्यवहियते सुषुप्ते च न तद्विभागेन ज्ञायतेऽतो न तत्तदाऽस्तीत्युच्यत इत्यर्थः । किंच मातृपक्षतयाऽविद्या भासते न परपक्षतया

१६४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

न च स्वापे माताऽस्त्यतो युक्तं तदा तदभाववचनमिति स्थूलदृष्टिमाश्रित्याऽऽह । तम
इति ॥ १९१७ ॥

कूटस्थदृष्टावेकस्मिन्नाविभक्ते सहस्रधा ॥

नामरूपादिभेदेन विभक्तं यत्तमो दृशेः ॥ १९१८ ॥

तत्तु द्वितीयं नेहास्ति तमोऽनर्थस्य कारणम् ॥

द्रष्टादिरूपसंभेदाद्यत्पश्येज्जागरे यथा ॥ १९१९ ॥

द्वितीयशब्दस्य कारणवाचित्वमपेक्ष्य वाक्यार्थमाह । कूटस्थेति । इहेति सुषुप्ति-
रुक्ता । यथा जागरे द्वितीयं द्रष्टादिभेदावष्टम्भादुपलभते तथैव स्वापे तदवष्टम्भाद्यद्वि-
तीयं पश्येत्तदत्र नास्तीति योजना ॥ १९१८ ॥ १९१९ ॥

अविद्यादेरभावोक्त्या कूटस्थान्त्यैव भण्यते ॥

कारणात्मा यतोऽभावः कार्याख्यस्येह वस्तुनः ॥ १९२० ॥

अविद्यातज्जयोस्तत्राभावे तेनाऽऽत्मा सद्वयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्यादेरिति
तत्र हेतुः । कारणेति । अज्ञानप्रतिभासस्य कादाचित्कत्वाज्ज्ञानात्तद्वाधोऽत्र तत्कार्याख्यं
वस्तु तस्य कारणात्मा कूटस्थदृष्टिरेवाभावो न हि कारणस्य सत्तास्फूर्तिदं कूटस्थदृष्टे-
रन्यदस्त्यतो नाद्वैतहानिरित्यर्थः । इहेति स्वसिद्धान्तोक्तिः ॥ १९२० ॥

अज्ञानान्नान्यदस्तित्वं सर्वस्यानात्मनो यथा ॥

निवृत्तिस्तद्वत्तदेतोर्नावगत्यात्मनोऽपरा ॥ १९२१ ॥

अज्ञानाद्यभावस्याऽऽत्माभेदे कथं तस्य भावत्वं तत्राऽऽह । अज्ञानादिति । तद्वे-
तोर्द्वितीयकारणस्याज्ञानस्येत्यर्थः ॥ १९२१ ॥

तत्तु नैवेह वस्त्वस्ति द्वितीयं मोहहेतुजम् ॥

साक्षिणो विषयीभूतं विभक्तं कार्यरूपतः ॥ १९२२ ॥

किंच सुषुप्ते द्वितीयं वस्त्ववस्तु वा नाऽऽद्य इत्याह । तच्चिति । तत्र हेतुः ।
मोहेति । मोहाद्वेतोर्द्वितीयस्य जातत्वान्न वस्तुता इन्द्रो मायाभिरिति श्रुतेरित्यर्थः ।
मोहजन्यं साधयति । साक्षिण इति । दृश्यत्वाद्विभक्तत्वात्कार्यत्वाच्च मात्रादि रज्जु-
सर्पवन्मोहोत्थमित्यर्थः ॥ १९२२ ॥

संविदैव समाप्तत्वात्तमोजस्य पुरोत्थितेः ॥

लभते न द्वितीयत्वमन्यत्वासंभवात्तमः ॥ १९२३ ॥

स्वापे द्वितीयवस्त्वभावे हेत्वन्तरमाह । संविदेति । तमसस्तज्जस्य च संविन्मात्रत्वेन
समाप्तेः स्वापे न द्वितीयतेत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तदज्ञानं तज्जं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूष-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६४९

यति । लभत इति । न हि तमसोऽनिर्वाच्यस्यान्यत्वं न च तदभावे द्वितीयतेत्यर्थः
॥ १९२३ ॥

कार्यस्यापि च बुद्ध्यादेस्तद्धेतोरविभागतः ॥

न तदस्ति द्वितीयत्वं संविदैव समाप्तिः ॥ १९२४ ॥

कल्पान्तरं निराह । कार्यस्येति । किंचावस्तुनोऽवस्तुत्वादेव न द्वितीयत्वं न च
वस्तुनो वस्तुत्वादेवातोऽवस्तुनोऽप्यज्ञानस्य तज्ज्ञस्य वा न द्वितीयत्वं किंतवन्यस्येति वाच्यं
तच्च न तदभावादित्याह । संविदेति ॥ १९२४ ॥

यत एवमतः प्राह नेह तद्वस्तु विद्यते ॥

यत्पश्येद्वोचरापन्नं सुखशब्दादिलक्षणम् ॥ १९२५ ॥

यत्पश्येदिति कर्तृक्तिर्द्रष्टाऽत्राऽऽशङ्क्यते यतः ॥

तन्नास्ति विषयोऽल्लेखिदर्शनस्येह कारणम् ॥ १९२६ ॥

उक्तेऽर्थे वाक्यतात्पर्यमाह । यत इति । उक्तरीत्या सुप्तौ कूटस्थाद्वयसंविन्मात्र-
मेव यतोऽवशिष्यतेऽतो न त्वित्यादिका श्रुतिर्यद्वाह्यमोभ्यन्तरं वा विषयभूतं पश्येत्तत्र
द्रष्टव्यरूपमंत्रास्तीत्याहेत्यर्थः । यत्पश्येदित्यनेन मातृनिर्देशे हेतुमाह । द्रष्टेति । तस्य
न त्वित्यनेन संबन्धं दर्शयति । तन्नेति । उभयत्र सप्तम्योः सुप्तिरेवार्थः ॥ १९२९ ॥
॥ १९२६ ॥

श्रोत्रादिकरणोपेतं यतोऽन्तःकरणं दृशेः ॥

बाह्यार्थदर्शने हेतुः कौटस्थ्यान्न तदक्षरम् ॥ १९२७ ॥

द्रष्टा स्वापे निषिध्यते चेदात्मैव निषेध्यः स्यान्नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । श्रोत्रादीति । सार्भासान्तःकरणं श्रोत्रादिकरणोपकरणं दृगात्मनः शब्दा-
दिदर्शने परिणामितया यतो हेतुरतस्तदक्षरं न द्रष्टृ स्वीक्रियते कूटस्थदृष्टित्वेन तस्य
दृष्टकर्तृत्वाच्छ्रुतिस्तु चक्षुरादिद्वारा रूपाद्याकारमनोविकारे दृष्ट्यादिशब्दिने साक्षिताऽस्यै-
वेत्येवंपरेत्यर्थः ॥ १९२७ ॥

तमोन्तः कारणं बुद्धेर्द्रष्टाऽन्तःकरणावधिः ॥

सुखी दुःखी च देहान्तः प्रत्यगज्ञानहेतुतः ॥ १९२८ ॥

तर्हि मात्रादिभेदाभ्युपगमादपसिद्धान्तो नेत्याह । तमोन्त इति । प्रत्यगात्मा
सर्वविद्यान्तो बुद्ध्यादिनिदानं बुद्ध्यन्तो द्रष्टा देहान्तः कर्ता भूत्वा सुखादिना संबध्यते
तदनाद्यविद्ययाऽऽत्मैव कारणाद्यात्मना तिष्ठतीत्यातिष्ठमानस्य नापराद्धान्तशङ्केत्यर्थः
॥ १९२८ ॥

१ घ. 'द्वयं चिन्मा' । २ घ. 'मान्त' । ३ ख. 'मन्यदस्ती' । ४ ख. निषेध्य' । ५ घ. नि-
षिद्धः । ६ घ. 'भासमन्तः' । ७ घ. 'रं च न ।

१६५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

बुद्ध्यादेश्व समुत्पत्तौ धर्माद्येवात्र कारणम् ॥

यतोऽतः कारणध्वस्तौ बुद्ध्याद्येत्यात्मकारणम् ॥ १५२९ ॥

स्वापे मात्राद्यभावे हेत्वन्तरमाह । बुद्ध्यादेश्वेति । अत्रेत्यात्मोक्तिः । अज्ञानोत्थं धर्माद्यात्मनि बुद्ध्याद्युत्पत्तौ निमित्तमिति यावत् । कथं तावता स्वापे मात्राद्यभावस्तत्राऽऽह । यत इति । यस्मादज्ञानजं धर्मादि बुद्ध्यादिनिमित्तं तस्मादभिव्यक्तनिमित्तस्य तत्र ध्वस्तौ पृथग्बुद्ध्यादि स्थातुमशक्तमज्ञातमात्मानं गच्छतीत्यर्थः ॥ १५२९ ॥

तमोन्वयस्तमःकार्ये बुद्ध्यादावेव युज्यते ॥

न त्वकारणकार्येऽस्मिन्नित्यबुद्धे परात्मनि ॥ १५३० ॥

बुद्ध्यादेरज्ञातात्मान्वये केवलात्मन्यज्ञानान्वयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तमोन्वय इति । एवकारार्थमाह । न त्विति । तत्र तमोन्वये हेतुमाह । नित्येति ॥ १५३० ॥

वृत्तिं च लभते कार्यं न स्वकारणतोऽन्यतः ॥

न कार्यं कारणं वाऽस्ति प्रत्यग्वृत्तव्यपेक्षया ॥ १५३१ ॥

परस्मिन्ननन्वयेऽपि तमसो बुद्ध्यादेस्तदन्वयात्तद्वारा तदपि तत्रान्वियादित्याशङ्क्याऽऽह । वृत्तिं चेति । न तावदज्ञातात्मन्यज्ञानं स्वाश्रयप्रसङ्गान्न च कारणादन्यत्र कार्यमिति बुद्ध्यादेरपि न तदन्वयस्तथाच केवलेऽप्यात्मन्यज्ञानाद्यनङ्गीकारश्चेत्कथं तत्पारतन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । प्रतीचो वृत्तमनुमृत्य तत्राज्ञानाद्ययोगेऽपि स्वातन्त्र्यासंभवादाश्रयान्तरादृष्टेश्चाग्निमिव घृतपिण्डोऽज्ञानाद्यात्मानमाश्रयेतेत्यर्थः ॥ १५३१ ॥

बुद्ध्यन्तस्यास्य मूढस्य सुखशब्दादिदर्शिनः ॥

स्वकारणक्षयाद्ध्वस्तौ नाऽऽत्मा पश्यन्नपीक्षते ॥ १५३२ ॥

स्वापे मात्राद्यभावेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । बुद्ध्यन्तस्येति । मात्रादिहेतुव्यक्ताज्ञानस्य स्वापे नाशात्तस्यापि तदा ध्वस्तावात्मा चिद्रूपतया स्वप्रकाशोऽपि न पश्यतीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ १५३२ ॥

द्रष्टृत्वादिविभागेन विभक्तो यस्त्वविद्यया ॥

स कूटस्थात्मनाऽपीतो रज्ज्वा सर्पो यथा तथा ॥ १५३३ ॥

ननु तदा मात्रादिध्वंसः सावशेषो निरवशेषो वाऽऽद्ये स्वकारणक्षयादित्ययुक्तं द्वितीये पुनरुत्थानानुपपत्तिस्तत्राऽऽह । द्रष्टृत्वादीति । स्वापे हेत्वभावोक्तिर्व्यक्ताज्ञानाभावाभिप्राया तेन मात्रादिविभागस्याज्ञातेनाऽऽत्मना तत्रोपसंहाराद्ध्वंसः सावशेष इत्यर्थः । कूटस्थं ब्रह्माऽऽत्मा यस्य कारणस्य तेन स्वात्मन्येव मात्रादेरुपसंहारं दृष्टान्तेनाऽऽह । रज्ज्वेति ॥ १५३३ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६५१

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां संबन्धोऽतो न वीक्ष्यते ॥

तमस्विनः प्रलीनत्वान्नाविद्याकार्यमीक्षते ॥ १५३४ ॥

आत्मनः स्वापे मात्रादिसंबन्धात्कुतः संबन्धी निषिध्यते तत्राऽऽह । द्रष्टृति । अतःशब्दोक्तं हेतुमाह । तमस्विन इति । कारणातिरिक्तमात्राद्यभावात्तस्य च तदाऽ-
नभिव्यक्तेरित्यर्थः । मात्रादेस्तत्संबन्धस्य च सुप्तावसत्त्वे फलितमाह । नाविद्येति ।
अविद्यातत्कार्यं तदा न पश्यतीति यावत् ॥ १५३४ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यादिभेदोऽविद्याप्रकल्पितः ॥

यतोऽतो मोहविध्वस्तौ द्रष्टाद्यात्मनि नेक्ष्यते ॥ १५३५ ॥

यद्वै तत्र पश्यतीत्यादिवाक्यव्याख्यामुपसंहरति । द्रष्टृति । दृश्यादीत्यादिशब्देन
घ्राता घ्रातव्यमित्यादि गृह्यते ॥ १५३५ ॥

उत्तरेष्वपि वाक्येषु यथोक्तमुपपादयेत् ॥

व्याख्यानमेतदेवेति नातोऽन्यदवशिष्यते ॥ १५३६ ॥

यद्वै तत्र जिघ्रतीत्यादावुक्तमतिदिशति । उत्तरेष्विति । अतिदेशे हेतुमाह ।
व्याख्यानमिति ॥ १५३६ ॥

अन्ये पुनरिमं ग्रन्थमन्यथैव यथोदितात् ॥

व्याचक्षते हि व्याख्यानात्तच्चापीह विभाव्यते ॥ १५३७ ॥

यद्वै तदित्यादेः स्वव्याख्यानमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानमुत्थापयति । अन्ये पुन-
रिति । कथं प्रसिद्धमन्यथा व्याख्यानं तदाह । तच्चेति ॥ १५३७ ॥

निरस्य पूर्वपक्षोक्तीः परिहारोक्तिभिः क्रमात् ॥

ज्योतिर्मात्रतया स्थानं दृशेः प्राज्ञे जगौ सुधीः ॥ १५३८ ॥

विभावनमभिनेतुं वृत्तं कीर्तयति । निरस्येति । जडत्वादिपूर्वपक्षोक्तीः स्वयंज्योति-
र्द्वादिपरिहारोक्तिभिः क्रमान्निरस्य ज्योतिर्मात्रत्वेन दृगात्मनः सुप्तावस्थानं मुनिरुक्त-
वानित्यर्थः ॥ १५३८ ॥

साधयित्वा स्वयंज्योतिः सुषुप्ते युक्तिभिः स्फुटम् ॥

अथैवं ज्ञस्वभावोऽपि कस्मात्प्राज्ञे न पश्यति ॥ १५३९ ॥

इत्याशङ्कापनुत्त्यर्थं परो ग्रन्थोऽवतारितः ॥

तद्याख्यानं यथावच्च ह्यक्षराणां विभाव्यते ॥ १५४० ॥

कथं ज्योतिर्मात्रतया स्थितिस्तत्राऽऽह । साधयित्वेति । स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मेति
पूर्वोक्ताभिर्युक्तिभिः स्फुटं साधयित्वा सुषुप्ते तस्य ज्योतिर्मात्रत्वेन स्थितिं जगौ मुनिरिति
योजना । वृत्तमनूद्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं यद्वै तदित्यादेरवतारितत्वप्रकारमाह । अथेति ।
परोक्तं संबन्धं पूर्वत्रानूदितमेवात्र स्मारयित्वा वाक्याक्षरव्याख्यां प्रतिजानीते । तद्या-

१६५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ख्यानमिति । चकारोऽवधारणे । तद्व्याख्यानं तच्छिष्याणां प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ १५३९ ॥ १५४० ॥

यद्वै न पश्यतीत्येवमात्मानमतिशङ्कसे ॥

तन्मा शङ्कीर्यतः प्राज्ञे पश्यन्मात्माऽत्र वर्तते ॥ १५४१ ॥

तदेव प्रकटयति । यद्वै नेति । आत्मा स्वापे न पश्यतीति चेन्न ज्योतिःस्वभावो जडस्तु स्यादित्यात्मानं यदतिशङ्कसे सा शङ्का न कार्या यस्मात्पश्यन्नेवायं तत्र तिष्ठ-
तीत्यर्थः । उक्तं हि पश्यन्नेवायं तस्मिन्काले भवतीति ॥ १५४१ ॥

इत्थंसतत्त्वकस्तावद्रष्टव्यः श्रुतियुक्तिभिः ॥

न पश्यतीति न पुनर्द्रष्टव्यो हेत्वसंभवात् ॥ १५४२ ॥

अस्तु स्वापे पश्यन्नपश्यंश्चाऽऽत्मोभयथा श्रुतेर्नेत्याह । इत्थमिति । ज्योतिर्मात्रस्व-
भाव इति यावत् । पश्यन्निति श्रुतिः । जडस्यानात्मताप्रसक्तिरित्याद्या युक्तिः । व्याव-
र्त्यमाह । नेति ॥ १५४२ ॥

विशेषवन्न चाप्यस्य विज्ञानमिह जायते ॥

पश्यन्न पश्यतीत्येवं पदार्थद्वयमीरितम् ॥ १५४३ ॥

तदाविष्करणे ग्रन्थः क्रमेणाऽऽरभ्यते परः ॥

न हि द्रष्टुरिति त्थं च सौकर्येणावगम्यते ॥ १५४४ ॥

न पश्यतीति श्रुतिरेव हेतुरिति चेत्तत्राऽऽह । विशेषवदिति । अतो न पश्यतीति
श्रुतिरिति शेषः । यथाऽऽहुः—न चास्य विशेषज्ञानं प्रादुरस्तीति । वृत्तमनूद्योत्तरवाक्य-
मादत्ते । पश्यन्निति । पश्यन्नित्युक्तपदार्थप्रकटीकरणार्थं न हीत्यादि । न पश्यतीत्युक्ता-
र्थस्पाष्टार्थं न त्वित्यादीरितमित्यर्थः । पश्यन्नित्यस्य व्याख्या न हीत्यादिरिति पक्षे
वाक्याक्षराणामार्जवेनार्थो भातीत्याह । न हीति । न पश्यतीत्यस्य व्याख्या न त्वित्या-
दिरित्यत्रापि तदक्षराणामाञ्जस्यं तुल्यमिति चार्थः ॥ १५४३ ॥ १५४४ ॥

द्रष्टा दृष्टिक्रियाकारी विज्ञानात्मा पुमानिह ॥

बुद्ध्युपात्तस्य रूपादेर्विज्ञानं च ततः परम् ॥ १५४५ ॥

द्रष्टृपदार्थमाह । द्रष्टेति । बुद्धिविषयरूपादेर्दृष्टिरूपक्रियाकर्ता जीवो लोके द्रष्टो-
च्यते द्रष्टाऽयं पुरुषो दृष्टिक्रियायाः कर्ता दृष्टिक्रियाभिव्यक्तस्य रूपस्य बुद्ध्योपहतस्य
विज्ञातेत्युक्तेरित्यर्थः । यदाऽस्य दृष्टिकर्तृत्वं कारणपौष्कल्यात्तदाऽनन्तरक्षणे लब्धाश्रयं
विज्ञानं चक्षुरादिद्वारा रूपादिविषयं प्रादुर्भवतीत्याह । विज्ञानं चेति ॥ १५४५ ॥

तत्रापि च धियो वृत्तेर्ग्राह्यग्राहकरूपतः ॥

घटादिमेयविषयात्पूर्वोत्पन्नक्रियात्मनः ॥ १५४६ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६५३

क्रियान्तरस्य निर्वृत्तौ द्रष्टा तत्रापि पूरुषः ॥

हृक्शक्तिः पुरुषे तत्र या रूपाद्यनुरोधिनी ॥ १५४७ ॥

न केवलं ज्ञानस्यैवाऽऽत्मा कर्ता किंतु तत्फलस्य संवेदनस्यापीत्याह । तत्रापीति । आत्मनो दृष्टिकर्तृत्वे विषयज्ञाने चोत्पन्ने सति धीवृत्तेरात्मकर्तृकज्ञानस्य ग्राह्यं शब्दाद्यधिकृत्य ग्राहकरूपत्वात्प्रथमप्रवृत्तात्क्रियारूपज्ञानाद्धटाद्यर्थात्क्रियान्तरस्य संवेदनारूपफलस्योत्पत्तौ तस्मिन्नपि कर्ता जीवोऽवगम्यते । उक्तं हि तत्रापि बुद्धिप्रत्ययस्य घटादेश्च ग्राह्यग्राहकभावेन संबन्धात्क्रियान्तरनिर्वृत्तौ द्रष्टैवेति । तज्ज्ञानसंवेदनयोरात्मा कर्तेत्यर्थः । बुद्धेरेव दृष्टिसामर्थ्यात्कथमात्मनो द्रष्टृत्वं तत्राऽऽह । हृक्शक्तिरिति । शब्दादिज्ञानसंवेदनकर्तृत्वसामर्थ्यमात्माश्रितं जडस्य तदयोगादित्यर्थः । तदुक्तं तत्र यस्मिन्पुरुषे हृक्शक्ती रूपग्रहणादिसंबन्धिनीति ॥ १५४६ ॥ १५४७ ॥

क्रियाभावोऽवगन्तुस्थो विज्ञानात्मैककर्तृकः ॥

तस्या दृष्टेः क्रियाया हि द्रष्टृधर्मत्वतः सदा ॥ १५४८ ॥

द्रष्टुर्विपरिलोपोऽत्र मनागपि न विद्यते ॥

गुणिस्थित्यनुरोधित्वाद्गुणानामग्निदाहवत् ॥ १५४९ ॥

आत्मनो द्रष्टृत्वे फलितमाह । क्रियेति । ज्ञानसंवेदनाख्यक्रियारूपो भावो जीवकर्तृकस्तदाश्रित इत्यर्थः । तदाहुर्विज्ञानात्माधीनो यो दृशिक्रियाभावः कर्तृगत इति । द्रष्टुर्दृष्टेरिति पदद्वयं व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे । तस्या इति । वक्ष्यमाणन्यायावद्योती हिशब्दः । द्रष्टृधर्मत्वे दृष्टेर्द्रष्टृश्चाविनाशेऽपि किमिति नाशो दृष्टेर्न स्यात्तत्राऽऽह । गुणीति । यथाऽग्नेर्दाहो यावदग्निभावी तथा गुणानां गुणिस्थित्यनुसारित्वाद्यावद्गुणिभावित्वमित्यर्थः । उक्तं च यावद्गुणिभाविनो हि गुणा यावदग्निस्तावदौष्ण्यमिति ॥ १५४८ ॥ १५४९ ॥

यत एवमतो यावदात्मा द्रष्टा न नश्यति ॥

न तावत्स्यात्समुच्छेदा द्रष्टुर्दृष्टेस्तदाश्रयात् ॥ १५५० ॥

सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । यत इति । यथोक्तं यावद्द्रष्टा तावद्दृष्टिरित्यपरिलोप इति ॥ १५५० ॥

मतं गुणिविनाशेन तद्गुणोऽपि विनश्यति ॥

अग्न्याद्यौष्ण्यादिवच्चेन्न द्रष्टुरस्याविनाशतः ॥ १५५१ ॥

आत्मना सह तर्हि दृष्टिर्नश्यतीति शङ्कते । मतमिति । यथाऽग्न्यादिगुणिनाशेनौष्ण्यादिस्तद्गुणो नश्यति तद्वदात्मनाशेन तद्गुणो दृष्टिर्नश्यतीत्यर्थः । नित्यो हि द्रष्टेति भाष्येन दूषयति । न द्रष्टुरिति ॥ १५५१ ॥

१६५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

अत आहाविनाशित्वाद्ब्रह्मदृष्टिकृतः सदा ॥

विनष्टं नाऽऽत्मनः शीलं घटादेरिव युज्यते ॥१५५२॥

द्रष्टुरविनाशो हेतुत्वेन श्रुतिमवतारयति । अत इति । यतो द्रष्टुरविनाशोऽभीष्टोऽतोऽविनाशित्वादिति हेतुमाह श्रुतिः । यतश्च द्रष्टुरनाशोऽतो दृष्टिरात्मनः सदाऽस्ति द्रष्टा सह तन्नाशस्य शङ्कितुमशक्यत्वादित्यर्थः । आत्मनोऽनाशो कथमविनाशित्वं हेतुः साध्यावैशिष्ट्यादित्याशङ्क्याऽऽह । विनष्टमिति । यथाऽऽहुः—न ह्यस्य विनष्टं शीलं विद्यत इति ॥ १५५२ ॥

न विनश्यत्यसौ कस्मादिति हेतुरिहोच्यताम् ॥

सर्वात्मत्वात्तथैकत्वाद्ब्रह्मनाशो न विद्यते ॥ १५५३ ॥

कुत इतिप्रश्नार्थमाह । नेति । सर्वात्मभावादद्वैतत्वादिति भाष्येणोत्तरमाह । सर्वात्मत्वादिति ॥ १५५३ ॥

येनास्याऽऽशङ्क्यते नाशस्तेनास्याप्रविभागतः ॥

संभाव्यते न नाशोऽस्य नष्टुर्नाशाविभागतः ॥ १५५४ ॥

किंचाऽऽत्मनः स्वातिरिक्तेन वा नाशः स्वेनैव वा नाऽऽद्य इत्याह । येनेति । नष्टृत्वेनेष्टात्मनो नाशकत्वेनेष्टाद्भेदाभावादित्युक्तमेव हेतुं स्पष्टयति । नष्टुरिति । नाशशब्दो नाशकविषयः । यथाऽऽहुः—येन ह्यस्यान्येन द्वितीयेन नाश आशङ्क्येत न तदस्ति तेनाविभक्तत्वात्तस्येति ॥ १५५४ ॥

न च तेनैव तस्यैव विनाश उपपद्यते ॥

एकात्म्याद्वैतविषये यथाऽग्नीन्धनयोस्तथा ॥ १५५५ ॥

न द्वितीय इत्याह । न चेति । अनुपपत्तिं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । द्वैतेति । सति भेदे वद्गीन्धनयोर्नाशनाशकता यथेक्ष्यते न तथैकात्म्यविषये सा संभवति विषयविषयिभावस्य भेदापेक्षत्वादित्यर्थः । तदुक्तं न च तेनैव तस्य विनाशोऽस्तीति ॥ १५५५ ॥

द्रष्टुस्ततोऽविनाशित्वाभित्या नित्यस्य धर्मिणः ॥

आदित्यरश्मिवद्वाह्या दृष्टिरप्यविनाशिनी ॥ १५५६ ॥

आत्मनः स्वतः परतश्चानाशो फलितमाह । द्रष्टुरिति । *तथा द्रष्टुर्नित्यत्वे सतीत्यर्थः । यथोक्तमविनाशित्वाभित्यस्तस्य नित्यस्य द्रष्टुर्नित्यो गुणो दृष्टिरवस्थितैवाऽऽस्त इति ॥ १५५६ ॥

नित्योऽतो नित्यया दृष्ट्या पश्यन्नेवाविलुप्तया ॥

द्रष्टाऽऽस्ते प्रज्वलन्त्याऽत्र सुषुप्ते यो विवक्षितः ॥ १५५७ ॥

*एतदीकानुरोधेन मूले ततोऽविनाशित्वादित्यत्र तथाऽविनाशित्वादिति स्यादिभ्यनुमीयते ।

१ क. ग. 'च्यते । स' । २ ख. साधयति । ३ घ. आशङ्क्यते' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६५५

दृष्टेर्मित्यत्वे किमायातं तत्राऽऽह । नित्य इति । तदुक्तं स तथा दृष्ट्याऽविपरिलु-
प्तया पश्यन्नेवाऽऽस्त इति ॥ १५९७ ॥

एवं तावत्स्थितं पूर्वं पश्यन्निति यदीरितम् ॥

न पश्यतीति यत्तुक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयते ॥ १५९८ ॥

इति स्थितमित्यस्यार्थमाह । एवमिति । द्वितीयं पदार्थं निर्णेतुमुपादत्त इतिभाष्या-
र्थमाह । नेत्यादिना ॥ १५९८ ॥

न पश्यतीदं द्रष्टव्यमिति यत्सूत्रितं पुरा ॥

पश्यन्नेव यदि ह्यास्ते कथं तदुपपद्यते ॥ १५९९ ॥

नेत्यादिप्रतिज्ञाया दौर्बल्याभावात्किं तत्प्रपञ्चेनेत्याशङ्क्य यदि पश्यन्नेवाऽऽस्ते कथं
न पश्यतीतिभाष्यार्थमाह । न पश्यतीति ॥ १५९९ ॥

यथोपपद्यते सर्वं शृणु तच्चापि भण्यते ॥

पश्यन्नेवायमत्राऽऽस्ते पूर्वहेतुसमाश्रयात् ॥ १५६० ॥

शृणु यथा पश्यति न पश्यति चेत्यस्यार्थं वदन्नत्वित्यादिवान्यमादत्ते । यथेति ।
पश्यन्न पश्यतीति यथोपपद्यते तथा तत्सर्वमपि भण्यते तत्त्वं शृण्विति योजना । पूर्व-
नैवं स्थितमनुवदन्नपश्यति तावदयमित्यस्यार्थमाह । पश्यन्निति । नित्यदृष्टित्वं पूर्व-
हेतुः ॥ १५६० ॥

तत्तु द्वितीयं नेहास्ति द्रष्टव्यं यत्समाश्रयात् ॥

विशेषबुद्ध्यभिव्यक्तिर्जाग्रद्भूमाविवेच्यते ॥ १५६१ ॥

कथं तर्हि न पश्यतीत्याशङ्क्य तत्तु द्वितीयं नास्ति यत्संबन्धाद्विशेषविज्ञानं प्रादुः-
प्यादितिभाष्यार्थमाह । तच्चिविति । इहेति सुप्तिरुक्ता ॥ १५६१ ॥

ननु द्रष्टव्यमस्त्येव द्वैताद्वैतात्मकत्वतः ॥

ब्रह्मणोऽस्य कथं नास्ति द्रष्टव्यमिति भण्यताम् ॥

द्रष्टव्यं स्याद्विभक्तं तन्नाविभक्तं यथोदितम् ॥ १५६२ ॥

ननु च द्वैताद्वैतविषयत्वे स्यादेव विभक्तं द्रष्टव्यमिति चोद्यं व्याकुर्वन्द्रष्टव्यासंभवान्न
पश्यतीत्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । स्याद्विभक्तं न त्वन्यत्वत इति भाष्येणोत्तरमाह ।
द्रष्टव्यमिति । द्रष्टव्यतिरिक्तं जगद्द्रष्टव्यं भवितुमीष्टे न तन्मात्रं स्वापे तु यथोक्तं
भिन्नाभिन्नात्मकं ब्रह्मैव जगदिति द्रष्टव्यासत्त्वमेतेन ततोऽन्यदित्यादि व्याख्यातमि-
त्यर्थः ॥ १५६२ ॥

यदि ह्यन्यत्ततो द्रष्टृदृश्यं तत्स्याद्विभागवत् ॥

ततः पश्येद्विभक्तं सन्न त्वेवमिह विद्यते ॥ १५६३ ॥

१६५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यदि हि ततोऽन्यद्विभक्तं स्यात्पश्येन्न तु तद्वितीयमस्तीति भाष्यं व्याकुर्वन्मुक्तं प्रपञ्चयति । यदीति । इहेति स्वसिद्धान्तस्य सुषुप्तेर्वा ग्रहणम् ॥ १५६३ ॥

पश्यन्नेवायमत्राऽऽस्ते द्रष्टव्यासंभवात्सदा ॥

न पश्यतीति द्रष्टोक्तो न तु दृष्टिविनाशतः ॥ १५६४ ॥

तस्माद्वक्शक्तेर्विद्यमानत्वात्पश्यन्नेवाऽऽस्ते न तु द्रष्टव्यं प्राप्नोति यतोऽतो नोपलभत इतिभाष्यार्थं वदन्प्रतिज्ञाद्वयमुपसंहरति । पश्यन्निति ॥ १५६४ ॥

ज्वलन्नपि यथा वह्निर्नानभ्याहितमिन्धनम् ॥

दहतीह तथा द्रष्टा नाप्राप्तं दृश्यमीक्षते ॥ १५६५ ॥

तद्यथाऽग्निर्ज्वलन्नपि नानभ्याहितं दहति तद्वदिति भाष्यमाश्रित्योक्तमेव दृष्टान्तेन साधयति । ज्वलन्निति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः ॥ १५६५ ॥

व्याख्यानमेतत्सुधियां श्रद्धाना उपासते ॥

युक्त्यक्षरबाहिष्ठत्वान्न विद्वांस उपासते ॥ १५६६ ॥

भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानमुपन्यस्य स्थूलबीभिरादरणीयत्वं दर्शयन्दुष्टत्वं सूचयति । व्याख्यानमिति । विद्वद्भिरुपेक्षणीयत्वाच्च तस्य दुष्टतेत्याह । युक्तीति ॥ १५६६ ॥

यथा चेदमसंबद्धं न युक्त्यक्षरसंश्रयम् ॥

तथाऽसकृत्पुराऽप्युक्तमधुनाऽप्यभिधीयते ॥ १५६७ ॥

कथमिदं युक्त्यक्षरबाह्यतयोपेक्ष्यमिति तत्राऽऽह । यथेति । आत्मा कूटस्थदृष्टिरिति वदद्भिरिदं दुष्टमित्युपदिष्टमुपपादयिष्यते चेत्पर्यः । तर्हि किमर्थमिदमिदानीमनूदितं तत्राऽऽह । अधुनाऽपीति । तद्व्याख्याने दुष्टतोक्तिः सम्यक्त्वभ्रान्तिनिरासार्थमित्यर्थः ॥ १५६७ ॥

पश्यन्नेवायमत्राऽऽत्मा सुषुप्ते व्यवतिष्ठते ॥

एवंसतत्त्वं एवायमिति हेतुरिहोदितः ॥ १५६८ ॥

किं तर्हि तदुच्यमानं दूषणमिति तद्वक्तुं परपक्षमनुभाषते । पश्यन्निति । आत्मा हि स्वापे पश्यन्नेव तिष्ठत्येवमविनष्टदृष्टिरसावित्यत्र न हीत्यादिना दृष्टिकर्तुर्नाशाभावात्तद्व्यस्य दृष्टेरपि न नाश इत्युक्तो हेतुरित्यर्थः ॥ १५६८ ॥

न च प्रादुर्भवत्यस्य ज्ञानमन्यद्विशेषवत् ॥

न पश्यतीति वाक्यस्य व्याख्यानमिदमीरितम् ॥ १५६९ ॥

प्रतिज्ञान्तरव्याख्यामनुवदति । न चेति ॥ १५६९ ॥

पश्यन्नेवेति चेदेतद्वस्तुयाथात्म्यमुच्यते ॥

इत्थंसतत्त्वं इत्युक्त्या कथं द्रष्टृक्रियोच्यते ॥ १५७० ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६५७

यत्तावत्पश्यन्नित्यस्य व्याख्यानं तत्र किं पश्यन्नित्यात्मनो दृष्टिरूपतोक्ता किंवा तत्कर्तृताऽऽद्यं प्रत्याह । पश्यन्निति । यदि प्रतीचः स्वरूपं पश्यन्नित्यनेन दृष्टिलक्षण-
मुक्तं तदा प्रत्यगात्मेत्यसत्त्वो दृष्टिस्वभावो न तत्कर्तेत्यतो न हीत्यादौ दृष्टेरित्युक्त्या
दृष्टिकर्तुरात्मनो दृष्टिरूपा क्रिया नैवोच्येतेत्यर्थः ॥ १९७० ॥

द्रष्टृधीना क्रियादृष्टिरिति चेन्नवतोच्यते ॥

कथं विपरिलोपोऽस्याः क्रियात्वे सति वार्यते ॥ १९७१ ॥

द्वितीयमनूद्य प्रत्याह । द्रष्टृति । क्रिया हि परिलुप्यते क्रियात्वाद्वितवत्तथाच न
हीत्यादिनिषेधविरोधः स्यादिति भावः ॥ १९७१ ॥

अभूतदृष्टिकर्तृत्वे द्रष्टृत्वं द्रष्टुरिष्यते ॥

प्रादुर्भावे तथाऽस्याः क्रियायाश्च क्रियात्मता ॥ १९७२ ॥

किंचाऽऽत्मा सतीं दृष्टिं करोत्यसतीं वा तत्राऽऽद्यं निराह । अभूतेति । असती-
मभूतां दृष्टिं प्रति कर्तृत्वे द्रष्टृद्रष्टृत्वमेष्टुं शक्यते न त्वसौ सतीं कर्तृमीष्टे सत्या दृष्टेः
सत्त्वादेव चिकीर्षाविषयत्वाभावात्तत्राऽऽद्यकल्पसिद्धिरित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
प्रादुर्भाव इति । यथा द्रष्टृद्रष्टृत्वमसतीं क्रियां प्रति कर्तृत्वेन भवति तथा क्रियायाश्चा-
सत्या जन्मनि क्रियात्वं सिध्यत्यतो न सतीं दृष्टिं द्रष्टा करोतीत्यर्थः । न द्वितीयोऽ-
सत्या दृष्टेः शशशृङ्गवत्करणासिद्धेरिति चार्थः ॥ १९७२ ॥

द्रष्टा च क्रियते दृष्टिर्न चासौ परिलुप्यते ॥

इति स्ववचसैवैतद्विरुद्धमभिधीयते ॥ १९७३ ॥

आत्मा दृष्टिकर्ता तस्य क्रिया दृष्टिरिति निरस्तम् । यत्तु दृष्टिकर्तुरविनाशात्तद्गुणो
दृष्टिर्न नश्यतीति तत्राऽऽह । द्रष्टा चेति ॥ १९७३ ॥

कार्यस्यापि च नित्यत्वं वचनाच्चेत्प्रसिध्यति ॥

वचनस्याप्रमाणत्वं कारकत्वात्प्रसज्यते ॥ १९७४ ॥

न हि द्रष्टुरित्यादिवाक्याद्याघातसमाधिं शङ्कते । कार्यस्येति । वाक्यं कृतकस्य
नित्यतां कुर्याद्बोधयेद्वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । वचनस्येति ॥ १९७४ ॥

प्रमाणं बोधकं सर्वं तच्च सिद्धस्य वस्तुनः ॥

पूर्वं प्रमाणसंबन्धाद्भङ्गव्यञ्जकसंगतेः ॥ १९७५ ॥

कारकत्वेऽपि प्रमाणं किं न स्यात्तत्राऽऽह । प्रमाणमिति । बोधकत्वेऽपि कार-
कत्वं किं न स्यादत आह । तच्चेति । मानसंबन्धात्प्रागेव सिद्धस्य बोधकं मानमि-
त्यत्र हेतुमाह । व्यङ्ग्येति । विद्यमानविषयापेक्षत्वाद्वददीपादौ तथादृष्टत्वादिति शेषः
॥ १९७५ ॥

१६५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अनुमानविरोधस्य वचसोऽस्य प्रसज्यते ॥

अविनाभाविता यस्मादनित्यकृतकत्वयोः ॥ १५७६ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । अनुमानेति । चकारस्तद्यथेह कर्मजित इत्यादिश्रुतिविरोधसमुच्च-
यार्थः । अनुमानविरोधे हेतुमाह । अविनाभावितेति ॥ १५७६ ॥

द्वौ पदार्थावुपन्यस्तावित्येतदतिदुर्घटम् ॥

यतो न पश्यतीत्येतदनुद्यान्यद्विभाव्यते ॥ १५७७ ॥

आत्मना क्रियमाणाऽपि दृष्टिर्न नश्यतीति प्रत्युक्तम् । यत्तु पश्यन्न पश्यतीत्येवं
पदार्थद्वयमुक्तमिति तन्निरस्यति । द्वाविति । दौर्घट्ये हेतुः । यत इति ॥ १५७७ ॥

न पश्यतीति प्राप्तत्वान्नापूर्वोऽर्थोऽवबोध्यते ॥

न पश्यतीत्यतोऽनूद्य पश्यन्निति विधीयते ॥ १५७८ ॥

कथं यथोक्तोऽनूद्यविधेयभावस्तत्राऽऽह । नेत्यादिना । स्वापे दृष्ट्यभावस्य प्राप्त-
त्वान्न पश्यतीत्यज्ञातोऽर्थो न बोध्यते किंतु न पश्यतीत्यदृष्टिमनूद्य पश्यतीत्यप्राप्ता दृष्टि-
विधीयते तन्न पदार्थद्वयसंभावेत्यर्थः ॥ १५७८ ॥

पश्यन्नित्यस्य वा व्याख्या कारकत्वनिवृत्तये ॥

न पश्यतीति वचनं न त्वर्थान्तरमुच्यते ॥ १५७९ ॥

इतश्च पदार्थद्वयं नास्तीत्याह । पश्यन्नित्यस्येति । अनूद्यविधेयभावेन व्याख्यान-
व्याख्येयभावस्य विकल्पार्थो वाशब्दः । पश्यन्नित्युक्ते ज्ञानकर्तृत्वं प्राप्तं निराकर्तुं न
पश्यतीत्युच्यते न स्वतन्त्रं पदार्थान्तरं तन्न पदार्थद्वयमित्यर्थः ॥ १५७९ ॥

किमयं दृष्टिकारित्वात्पुमान्द्रष्टेति भण्यते ॥

दृष्ट्यात्मकं वा किं वस्तु द्रष्टेत्यत्र विवक्ष्यते ॥ १५८० ॥

यत्तु द्रष्टा दृष्टिक्रियाकारीति तद्दूषयितुं विमृशति । किमिति ॥ १५८० ॥

न तावद्दृष्टिकर्तृत्वं कौटस्थ्यादात्मवस्तुनः ॥

कौटस्थ्यसिद्धौ हेतुंश्च प्रागवोचमनेकशः ॥ १५८१ ॥

आद्ये दोषमाह । न तावदिति । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । कौटस्थ्येति । हेतु-
रसङ्गत्वादिः ॥ १५८१ ॥

क्रियाकारकरूपस्य प्रत्यङ्मात्रसतत्त्वतः ॥

नातोऽस्य कारकत्वं स्यात्साक्षित्वाच्च क्रियावताम् ॥ १५८२ ॥

आत्मातिरिक्तवस्त्वभावाच्च नास्य दृष्टिकर्तृतेत्याह । क्रियेति । पञ्चम्यौ समानाधि-
करणे । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । साक्षित्वाच्चेति । न हि कारकसाक्षी कारकतां गन्तुम-
लमित्यर्थः ॥ १५८२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६५९

बुद्ध्युपात्तस्य रूपादेर्विज्ञातृत्वं न चाऽऽत्मनः ॥

भोक्तृत्वमपि तस्येह चैतन्याभासवर्त्मना ॥ १५८३ ॥

दृष्टात्मकं वस्तु द्रष्टृशब्देनेष्टं चेद्बुद्ध्युपात्तस्य रूपादेरात्मा दृष्टिक्रियाकारीतीष्टं न स्यादिति द्वितीयं निराचष्टे । बुद्धीति । चकारोऽवधारणार्थं निषेधानन्तरभावी । आत्मनो धीकर्तृत्वं प्रत्युद्गमम् । यत्तु क्रियान्तरस्य निर्वृत्तौ द्रष्टा तत्राऽपि पूरुष इति तत्राऽऽह । भोक्तृत्वमिति । बुद्धिवृत्तिव्याप्तशब्दाद्यर्थस्य चिदाभासाक्रान्तत्वाकारेणाऽऽत्मनो भोज्ये भोक्तृत्वमिष्टं तथाचास्य धीकर्तृत्ववन्न तत्फलकर्तृत्वमपीत्यर्थः ॥ १५८३ ॥

मणरेव विकारोऽयं याऽलक्तादिसरूपता ॥

नालक्तादेर्विकृतिर्निष्क्रियत्वादिहेष्यते ॥ १५८४ ॥

शब्दाद्यर्थस्य च चिदाकारत्वे चिदात्मा कथं न विक्रियते तत्राऽऽह । मणेरिति । मणस्तदाकारधारित्वे तस्य क्रियानपेक्षत्वं निषेधे हेतुः ॥ १५८४ ॥

रक्तत्वादिप्रसिद्ध्यर्थं विक्रियां न प्रपद्यते ॥

अलक्तादिः सर्वत्र यथैवं ह्यात्मवस्त्वपि ॥ १५८५ ॥

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । रक्तत्वादीति । सर्वत्र मण्यादे रक्तत्वादिसिद्ध्यर्थमलक्तादिर्यथा विक्रियां न प्रपद्यते तथाऽऽत्मवस्त्वपि धीवृत्तिव्याप्तशब्दादेश्चिदाकारत्वे न विकारवदित्यर्थः ॥ १५८५ ॥

गुणिस्थित्यनुरोधित्वं न च सर्वत्र वीक्ष्यते ॥

गुणानां केशकृष्णत्वं व्येति केशेषु सत्स्वपि ॥ १५८६ ॥

ज्ञानतत्फलकर्तृत्वमात्मनो निरस्य गुणिस्थित्यनुरोधित्वं गुणानामित्युक्तं निरस्यति । गुणीति ॥ १५८६ ॥

अग्नेरात्यन्तिको नाशो भवताऽपि न मृष्यते ॥

न चोष्णत्वं सतोऽप्यग्नेः काष्ठादावुपलभ्यते ॥ १५८७ ॥

यत्त्वग्निदाहवदिति तत्राऽऽह । अग्नेरिति । अरणिमणिप्रभृतिषु तस्य सत्त्वाद-न्यथोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह । न चेति । अतो गुणानां गुणिस्थित्यनुसारित्वे नेदमुदाहरणमिति शेषः ॥ १५८७ ॥

गुणिस्थित्यनुरोधित्वमस्तु नाम गुणात्मनः ॥

द्रष्टृदृष्टेः किमायातं क्रिया दृष्टिर्गुणो न तु ॥ १५८८ ॥

तत्राग्नेरदृष्टेरेव दाहाद्यदृष्टिस्तदृष्टौ तु तद्दृष्टिः स्यात्तथाच गुणिस्थित्यनुरोधित्वं गुणानां नियतमित्याशङ्क्याऽऽह । गुणीति । तस्या यावद्द्रष्टृभावित्वमायास्यतीति चेन्नेत्याह । क्रियेति ॥ १५८८ ॥

१६६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कारकाणां स्वभावोऽयं यदकृत्वा प्रवर्तनम् ॥

यथाऽभूत्वा तथा भावः क्रियायास्तत्त्वमुच्यते ॥ १५८९ ॥

क्रियाऽपि सा यावद्द्रष्टृभाविनीति चेन्नेत्याह । कारकाणामिति । कारकस्वभावा-
लोचनया क्रियानित्यत्वाभावमुक्त्वा क्रियास्वरूपनिरूपणयाऽपि तन्नित्यत्वाभावमाह ।
यथेति । अभूत्वा यथा भवनं तथा भूत्वा वाऽभवनं क्रियायाः स्वरूपं तत्कुतो नित्यते-
त्यर्थः ॥ १५८९ ॥

यावद्द्रव्यानुरोधित्वं नावश्यं गुणकर्मणोः ॥

द्रव्ये सत्यपि लोकेऽस्मिन्व्यभिचारस्य दर्शनात् ॥ १५९० ॥

दृष्टेर्गुणत्वे क्रियात्वे वाऽयावद्द्रष्टृभावित्वमुपसंहरति । यावदिति । अतो दृष्टेरपि
गुणत्वे क्रियात्वे च न यावद्द्रष्टृभावितेति शेषः ॥ १५९० ॥

जातिक्रियागुणादीनां निषेधादात्मवस्तुनः ॥

अस्थूलं नेति नेतीति प्रतीचोऽन्यन्निषिध्यते ॥ १५९१ ॥

यत्तु द्रष्टुरविनाशित्वं तद्धर्मस्य दृष्टेरविनाशित्वे हेतुरिति तत्र द्रष्टा निर्विशेषः सवि-
शेषो वाऽऽद्ये निर्धर्मकत्वात्तद्धर्मस्य दृष्टेरविनाशितेत्युक्तमित्याह । जातीति । तन्नि-
षेधे मानमाह । अस्थूलमिति ॥ १५९१ ॥

द्रष्टृश्चापि न नित्यत्वं क्रियोद्भूतिनिमित्ततः ॥

क्रियाकारकयो रूपमितरेतरहेतुकम् ॥ १५९२ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । द्रष्टुधेति । दृष्टिवदित्यपेरर्थः । सविशेषस्य द्रष्टुर्नित्यत्वाभावे हेतु-
माह । क्रियेति । कारकरूपस्यापि द्रष्टुर्नित्यत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । क्रियाकारक-
योरिति । तथाच क्रियाभावे कर्तुरप्यभाव इति शेषः ॥ १५९२ ॥

स्वमात्रेण न यत्तिसिद्धं तत्तिसिद्धं परतः कथम् ॥

स्वमात्रेण च यत्तिसिद्धं तस्यापेक्षाऽन्यतः कुतः ॥ १५९३ ॥

न हीत्यादिवाक्ये द्रष्टृदृष्टिशब्दाभ्यां क्रियाकारकग्रहो निरस्त इदानीं तयोः सापेक्ष-
त्वेन कल्पितत्वाच्च नेह ग्रह इत्याह । स्वमात्रेणेति । विमतं कल्पितं सापेक्षत्वात्संम-
तवदित्यर्थः । आत्मनि व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । स्वमात्रेण चेति ॥ १५९३ ॥

न सिद्धयोर्मिथोऽपेक्षा न स्वतोऽसिद्धयोस्तथा ॥

* इत्यादं पूर्वमुक्तत्वान्नेह भूयोऽपि यत्येत ॥ १५९४ ॥

किंच सापेक्षस्य कल्पितत्वमव्याकृतविचारादावुक्तत्वान्नात्र वाच्यमित्याह । नेति ।
आदिपदेन सिद्धासिद्धयोरपि नापेक्षा तेन सापेक्षं सर्वं कल्पितमित्येतदुच्यते ॥ १५९४ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६६१

नासतो विद्यतेऽपेक्षा नापि कूटस्थवस्तुनः ॥

शक्त्यवस्थं यतो वस्तुहेत्वपेक्ष्यैति विक्रियाम् ॥ १५९५ ॥

अव्याकृतादावुक्तं बुद्धिसौकर्यार्थं संक्षिपति । नासत इति । सतोऽसतश्चापेक्षाभावे कस्यापेक्षेति तत्राऽऽह । शक्तीति । आत्माविद्या शक्तिस्तदात्मना स्थितं जगदकल्पितं वस्त्वपेक्ष्य जन्मादि प्राप्नोत्यतो मायामयस्य सापेक्षतेत्यर्थः । वस्तु कूटस्थं हेतुर्यस्य तज्जगत्तथेति विग्रहः ॥ १५९५ ॥

नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ॥

न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥ १५९६ ॥

कार्यप्रपञ्चस्य कल्पितत्वे हेत्वन्तरमाह । नित्यमिति । विमतं कल्पितमाद्यन्तवत्त्वात्संमतवदित्यर्थः ॥ १५९६ ॥

उत्पत्त्यादौ तु यच्छक्तं शक्तिमात्रात्मना स्थितम् ॥

तदेव हेत्वपेक्षं सदुत्पत्त्यादि प्रपद्यते ॥ १५९७ ॥

कार्यस्य कारणातिरेकाभावाच्च कल्पितत्वमित्याह । उत्पत्त्यादाविति । उत्पत्त्यादिमत्त्वात्कल्पितत्वं चैतन्येऽपि स्यादिति चेन्नेत्याह । तदेवेति ॥ १५९७ ॥

उत्पत्त्यादावशक्तत्वात्कौटस्थ्यादात्मवस्तुनः ॥

अद्वितीयत्वतश्चास्य नोत्पत्त्यादि प्रसिध्यति ॥ १५९८ ॥

चैतन्यमपि तद्योग्यत्वेनोत्पत्त्यादि प्रपत्स्यते तथाच कल्पितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । उत्पत्तीति । तत्र हेतुः । कौटस्थ्यादिति । तस्य जन्माद्यभावे हेत्वन्तरमाह । अद्वितीयत्वतश्चेति ॥ १५९८ ॥

शक्त्यवस्थानि वस्तूनि योग्यहेतोरसंभवात् ॥

नाऽऽर्तवानि प्रसूयन्ते योग्यहेतौ च तज्जनिः ॥ १५९९ ॥

तस्य जन्मादि मा भूज्जगतस्तु सदा स्यात्कारणात्मना सदा स्थितेस्तत्कथं कार्यत्वेन कल्पिततेत्याशङ्क्याऽऽह । शक्तीति । कारणात्मना स्थितमपि जगन्न सदा जन्माद्यापद्यते सहकारिसापेक्षत्वादित्यर्थः । आर्तवानि पुष्पफलादीनि तेषामप्रसूतिस्तदयोग्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । योग्येति । कालादियोग्यो हेतुः ॥ १५९९ ॥

कार्यं नाक्रियमाणं सन्नाकुर्वत्कारणं तथा ॥

मिथो न व्यतिरेकेण सिध्येते कार्यकारणे ॥ १६०० ॥

अव्याकृतादावुक्तं संक्षिप्तमुपसंहरति । कार्यमिति । न तावत्क्रियाव्याप्यं कार्यं क्रियायास्तदभावेऽपि कार्यत्वादित्यथाऽनवस्थानान्नापि तद्व्याप्यत्वरहितं दृश्यपि प्रसङ्गान्न च सत्कार्यं कारकव्यापारवैयर्थ्यान्नाप्यसन्नभोनलिनादेरपि प्रसङ्गान्न चाकुर्वत्कारणं

१६६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कारणत्वव्याघातान्न च कुर्वत्तथा कुर्वत्त्वस्य नित्यत्वे नित्यं कार्यप्रसङ्गादनित्यत्वेऽनव-
स्थानान्न च कार्यकारणे मिथो भेदेनाभेदेन वा सिध्यतस्तद्भावभङ्गाद्भेदाभेदयोश्च विरुद्ध-
त्वात्तस्मादारोपितं कारणादीत्यर्थः ॥ १६०० ॥

वस्त्वेव दृष्टिरत्रातो न क्रिया नापि कारकम् ॥

तस्मादेवाविनाशित्वादिति हेतुरिहोदितः ॥ १६०१ ॥

तस्याऽऽरोपितत्वेऽपि प्रस्तुते किं जातं तदाह । वस्त्वेवेति । क्रियाकारकादेरारो-
पितत्वमतःशब्दार्थः । न हीत्यादिवाक्यमत्रेत्युच्यते । दृष्टिग्रहणं द्रष्टुरुपलक्षणम् । दृष्टिर्न
क्रिया द्रष्टा न कारकमिति भेदः । इतश्चात्र द्रष्टृदृष्टिशब्दाभ्यां न क्रियाकारकग्रहण-
मित्याह । तस्मादिति । क्रियाकारकयोरिहाग्रहादिति यावत् । इहेति दृष्टेरपरिलो-
पोक्तिः । क्रियादिग्रहे त्वविनाशित्वहेतोरनुपपत्तिरुक्तेति भावः ॥ १६०१ ॥

निर्णीतं प्रथमं वस्तु पश्यन्निति यदीरितम् ॥

न पश्यतीति यत्तुक्तं तस्य व्याख्याऽधुनोच्यते ॥ १६०२ ॥

पश्यन्नित्यस्य नहीत्यादि व्याख्यानमित्येतन्निरस्तमिदानीं न पश्यतीत्यस्य व्याख्यानं
न त्वित्यादीत्युक्तमनुवदति । निर्णीतमिति । न हीत्यादिवाक्यार्थमनूद्य न त्वित्याद्यव-
तारयति । नेत्यादिना ॥ १६०२ ॥

दृष्टेरपरिलोपश्चेदथ कस्मान्न पश्यति ॥

प्रबोधवत्सुषुप्तेऽस्मिन्निति प्रतिविधीयते ॥ १६०३ ॥

तदेव शङ्कोत्तरत्वेनोत्थापयति । दृष्टेरिति । दृष्ट्यपरिलोपस्य स्वदर्शनाविनाभूतत्वम-
थशब्दार्थः ॥ १६०३ ॥

पश्यन्नेवायमात्मेति यथोक्तन्यायसंश्रयात् ॥

न तु द्वितीयं जाग्रद्वत्पश्यत्यात्मा सुषुप्तगः ॥ १६०४ ॥

वाक्यं व्याख्यातुं स्थितमनुव्रवति । पश्यन्नेवेति । इतिपदादूर्ध्वं सिद्धमित्यध्याहारः ।
अविनाशित्वादित्यत्रोक्तं न्यायं सिद्धमनुभाष्य न त्वित्यादिवाक्यार्थमाह । न त्विति
॥ १६०४ ॥

द्वितीयं नैसते कस्मादित्यत्रैवाभिधीयते ॥

हेतुर्न तु तदस्तीति पश्येद्यद्वस्तु बोधवत् ॥ १६०५ ॥

तत्र हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । द्वितीयमिति ॥ १६०५ ॥

विशेषदृष्ट्यभिव्यक्तिर्यदाश्रित्य प्रसिध्यति ॥

न तदस्ति यतस्तस्मात्पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १६०६ ॥

वाक्यार्थमुपसंहरति । विशेषेति । यदिति द्रष्टव्यमादिश्यते ॥ १६०६ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६६३

इति व्याख्या न साध्वीयं द्रष्टव्यासंभवे यतः ॥

न प्रत्यक्षं द्रष्टृदृष्टोः स्यात्सुषुप्तप्रसिद्धिवत् ॥ १६०७ ॥

निर्णीतं प्रथममित्यादिना न पश्यतीत्यन्तेन न च प्रादुर्भवत्यस्य ज्ञानमित्यनुवादवा-
र्तिकं प्रपञ्चितं संप्रत्येतन्निरस्यति । इति व्याख्येति । शब्दादेर्द्रष्टव्यस्याभावात्पश्य-
न्नापि द्रष्टा स्वापे न पश्यतीत्येषा व्याख्या न युक्ता, द्रष्टव्याभावे द्रष्टृदृष्टोरपि तदपेक्ष-
योरनुपपत्तेस्तदभावेऽपि तयोर्भावे द्रष्टृदृष्टोः सुप्तौ प्रत्यक्षता स्यात् च यथा सुप्तेन तत्काले
प्रत्यक्षता तथा द्रष्टृदेरपीति वाच्यमप्रकाशरूपायास्तस्यास्तथात्वेऽपि प्रकाशरूपस्य
द्रष्टृदेः सतोऽप्रत्यक्षत्वायोगात्तस्माद्द्रष्टव्याभावे दृष्टादेर्भावोक्तिरयुक्तेत्यर्थः ॥ १६०७ ॥

तमस्यवस्थितोऽपश्यञ्ज्ञातृज्ञानतमांसि हि ॥

प्रपद्यते विवेकेन यथा कुम्भादिविक्षणे ॥ १६०८ ॥

न प्राज्ञे तु ततोऽयुक्तं दृश्यमात्रनिषेधनम् ॥

ग्राहकग्रहणग्राह्यभावाभावाद्यपहनुतेः ॥ १६०९ ॥

सुप्तेरप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्तीत्याह । तमसीति । यथा कुम्भाद्युपलम्भे
प्रस्तुते प्रभूते तमसि स्थितो द्रष्टा तदनुपलभमानोऽपि ज्ञातारं ज्ञानं तमश्च विवेकेन
पश्येति तथाऽऽत्माऽपि सुप्तः शब्दाद्यनुपलम्भेऽपि सुप्तिं दृष्टिं द्रष्टारं च तस्यामेवाव-
स्थायां विविच्य विद्यान् च विवेकधीरस्तीत्यर्थः । दृष्टान्ते ज्ञानादिविवेकधीरनुभवानु-
सारिणीति हिशब्दार्थः । विवेकदृष्ट्याभावे फलितमाह । तत इति । अयुक्तमिति
च्छेदः । ततःशब्दार्थं विशदयति । ग्राहकेति । अदृष्टिर्हि द्रष्टव्यनिषेधे हेतुः सा च
द्रष्टादावपि तुल्या तद्वाह्यवद्ग्राहकादेरपि स्वापेऽपह्नवप्रसङ्गात् दृश्यमात्रस्य तत्रापह्नुति-
रित्यर्थः । भावाभावौ जन्मनाशौ । आदिशब्देन परिणामादिग्रहः ॥ १६०८ ॥ १६०९ ॥

ननु चास्त्येव तद्दृश्यं समस्तव्यस्तरूपतः ॥

यथोक्तवस्तुनो मैवं तस्यानत्यन्तभेदतः ॥ १६१० ॥

पश्यन्नेव स्वापे द्रष्टव्याभावान्न पश्यतीति परोक्तं निरस्य द्रष्टव्याभावान्न पश्यती-
त्यत्र परकीयौ चोद्यपरिहारावनुवदति । ननु चेत्यादिना ॥ १६१० ॥

बाढमस्त्येव तद्दृश्यं न त्वत्यन्तविभागवत् ॥

स्याद्विभक्तं तदन्यच्चेत्पश्येदेव प्रबोधवत् ॥ १६११ ॥

परिहारभागं विभजते । बाढमिति । कथं तर्हि द्रष्टव्याभावोक्तिस्तत्राऽऽह ।
न त्विति । तथाऽपि तद्दृष्टिप्रसक्तेर्न पश्यतीत्ययुक्तमत आह । स्यादिति । द्रष्टव्यं
द्रष्टुरत्यन्तं विभक्तं चेत्स्वस्मादन्यत्तद्द्रष्टा जाग्रतीव पश्येदेव न तु सदपि तदत्यन्तवि-
भागाभावात्सुप्तौ पश्यत्यतश्चैतन्यवत्तस्य न सत्तेत्यर्थः ॥ १६११ ॥

१६६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये.

नात्यन्तमेव सर्वत्र विभागोऽयं समीक्ष्यते ॥

विशेषणमतोऽन्याय्यमत्यन्तामिति भण्यते ॥ १६१२ ॥

पराकरोति । नात्यन्तामिति । भेदाभेदवादे जागरादावपि नात्यन्तं भेदस्तन्मानाम्ना वात्तथाच स्वापगतमत्यन्तविशेषणमयुक्तमतो विशेषविज्ञानभावाभावावस्थात्रयेऽपि तुल्यौ स्यातामित्यर्थः ॥ १६१२ ॥

विभक्तमविभक्तं वा वस्तु वस्त्वन्तराश्रयात् ॥

सर्वैकत्वे विभागो वाऽविभागो वा न युज्यते ॥ १६१३ ॥

भेदाभेदवादमङ्गीकृत्य विशेषणं दूषयित्वा तद्वादस्यैवानुत्थानं कथयति । विभक्तमिति । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतेः सर्वस्याद्वयात्ममात्रत्वे द्वितीयवस्त्वभावात्कुतो भेदाभेदावतार इत्यर्थः ॥ १६१३ ॥

यद्धि यस्माद्विभक्तं स्यात्तदेव स्यात्ततः कथम् ॥

अविभक्तं विरुद्धत्वात्तस्मादुक्तमशोभनम् ॥ १६१४ ॥

एकमेव भिन्नाभिन्नमित्युपगमात्किं द्वितीयसत्त्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यद्धीति । विरुद्धत्वादिति हिशब्दावद्योतितहेतुस्फुटीकरणम् । *तस्मादिति । उक्तमेकमेव भिन्नाभिन्नमिति त्वया कथितमिति यावत् ॥ १६१४ ॥

अपह्नुतिर्विभागस्य ह्यविभक्तगिरोच्यते ॥

विभागान्नापरं वस्तु ह्यविभक्तगिरा ततः ॥ १६१५ ॥

अथाविभागो विभागादर्थान्तरं तथाच रूपरसयोरिव भेदाभेदयोरेकत्राविरोधस्तत्राऽऽह । अपह्नुतिरिति । नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावं बोधयतीति भाष्यमत्र प्रमाणयितुमाद्यो हिशब्दो द्वितीयस्तु तदन्यतद्विरुद्धयोस्तदभावाविनाभूतयोस्तद्वारा नञो गौणत्वादौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इतिन्यायद्योतनार्थः । अभावो हि नञो मुख्योऽर्थस्तस्मिन्संभवति नार्थान्तरं युक्तं तथाचाविभक्तगिरा विभागादन्योऽर्थो नोच्यत इत्यर्थः ॥ १६१५ ॥

अन्यद्विभक्तमिति च तथा द्रष्टव्यमित्यपि ॥

सामर्थ्यादेक एवार्थो भूयो भूयोऽभिधीयते ॥ १६१६ ॥

किञ्च द्वितीयमन्यद्विभक्तमिति पदार्थभेदस्य दुर्बलत्वात्पौनरुक्त्यमिति परमते दोषान्तरमाह । अन्यदिति । द्रष्टव्यमिति द्वितीयोक्तिः । भेदाभेदाङ्गीकारादभेदमादाय पर्यायता यद्यपि भेदादपर्यायत्वं तथाऽप्यभेदात्पर्यायता दुर्वारा ततश्च सहप्रयोगासिद्धिरित्यर्थः । यद्वा पदशक्तेरर्थैक्यदृष्टेर्दुर्वारं पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ १६१६ ॥

* अस्यावतरणिका त्रुटितेत्यनुमीयते ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६६५

अस्मत्पक्षे तु दोषोऽत्र मनागपि न विद्यते ॥

द्रष्टव्यो दृष्टियोग्योऽर्थो ह्यन्योऽनन्यश्च युज्यते ॥ १६१७ ॥

त्वत्पक्षेऽपि तत्तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अस्मादिति । अत्रेति पदत्रयोक्तिः । पुनरुक्त्यभावं वक्तुं द्वितीयपदार्थमाह । द्रष्टव्य इति । दृष्टियोग्यो द्रष्टव्योऽर्थः स्वाविद्यातत्कार्याख्यो द्वितीयशब्दार्थ इत्यर्थः । प्रसिद्धं दृश्यस्य द्रष्टृपक्षया द्वितीयत्वमिति वक्तुं हि शब्दः । तस्यान्यशब्देनापौनरुक्त्यमाह । अन्य इति । आत्मनोऽन्योऽनन्यश्चासावर्थो दृष्टियोग्यत्वस्योभयत्र प्रयोगादित्यर्थः ॥ १६१७ ॥

परमार्थात्मनस्तद्वत्कल्पिताज्ञानलक्षणः ॥

अविभक्तोऽपि चान्यः स्याद्वैलक्षण्यात्परस्परम् ॥ १६१८ ॥

अन्यशब्दार्थमाह । परमार्थेति । कल्पिताज्ञानतत्कार्यरूपोऽर्थोऽकल्पितात्मनो यद्यपि न विभक्तः कल्पितस्याकल्पितातिरेकेणासत्त्वात्तथाऽपि तस्मादन्यः स्यादविद्यादेरात्मनश्च मिथः स्वभाववैषम्यादतो यथा दृष्टियोग्यत्वं निमित्तीकृत्याविद्यादौ द्वितीयशब्दस्तथा स्वभाववैषम्यान्निमित्तात्तत्रैवान्यशब्द इति भावः ॥ १६१८ ॥

धर्मादीनां विभक्तत्वमविभक्तेऽपि धर्मिणि ॥

एवं न पुनरुक्तत्वं द्रष्टव्यादेः प्रसज्यते ॥ १६१९ ॥

विभक्तशब्दार्थमाह । धर्मादीनामिति । धर्मिण्यात्मनि कल्पनाधिष्ठाने वस्तुतो विभागहीनेऽपि महदहंकारादीनामाविद्यानां मिथो विभक्तत्वनिमित्ताद्विभक्तशब्द इत्यर्थः । प्रत्यङ्गोहो महदादीनां धारणाद्धर्मः । आदिशब्देन महदहंकारादिग्रहः । पदानामपौनरुक्त्यं निगमयति । एवमिति ॥ १६१९ ॥

साक्ष्यार्थो दृष्टियोग्यः स्यादन्यो मात्रादिरात्मनः ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यार्था विभक्ताः स्युः परस्परम् ॥ १६२० ॥

बुद्धिसौकर्यार्थमुक्तं संक्षिपति । साक्ष्येति । मात्रादिः कार्यकरणरूपः साक्षिविषयो दृष्टियोग्यः स द्रष्टव्यशब्दितो द्वितीयशब्दार्थः स चाकल्पितादात्मनः कल्पितत्वेन वैलक्षण्यात्तदेव निमित्तीकृत्यान्यो विवक्ष्यते द्रष्टादीनां मिथो भेदात्ते विभक्तशब्देनोच्यन्ते तत्र पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ १६२० ॥

द्वैताद्वैतात्मकत्वं च प्रमाणान्नोपपद्यते ॥

यथेह वस्तुनः साक्षात्तथा पूर्वमवादिषम् ॥ १६२१ ॥

परस्यापि यथोक्तनिमित्तवशादपौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य संबन्धादावुक्तं स्मारयति । द्वैतेति । इहेति शास्त्रोक्तिः । साक्षात्कल्पनामन्तरेणेत्यर्थः ॥ १६२१ ॥

पूर्ववाक्ये यथा व्याख्या कृता कृत्स्ना तथैव सा ॥

उत्तरेऽपि वाक्येषु कर्तव्या पण्डितैरतः ॥ १६२२ ॥

१६६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादिवाक्यस्य भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामनूय स्वव्याख्यामेवानुसंदधानं
यद्वै तन्न जिघ्रतीत्यादिषु प्रथमवाक्योक्तमतिदिष्टमेवानुवदति । पूर्वेति । अतो व्याख्या
प्रकारसाम्यादर्धविशेषो वाच्यो नास्तीत्यर्थः ॥ १६२२ ॥

दर्शनादिक्रियाणां यदस्तित्वं तन्न वास्तवम् ॥

सदसच्चादिसंभेदशून्यत्वादात्यवस्तुनः ॥ १६२३ ॥

सर्वेषु पर्यायेषु चिदेकरसं वस्तु विवक्षितं चेत्कथं तर्हि दृष्टिश्रुत्यादिक्रियाभेदधीस्त-
त्राऽऽह । दर्शनादीति । तत्र भेदधीर्भ्रान्तेत्यत्र हेतुमाह । सदिति ॥ १६२३ ॥

विदितादन्यदेवैतत्तथैवाविदितादधि ॥

ब्रह्मात्मवस्त्विति ज्ञेयमिति श्रौतं वचः स्फुटम् ॥ १६२४ ॥

उक्तविधमात्मतत्त्वमित्यत्र मानत्वेन तलवकारश्रुतिमर्थतो निबध्नाति । विदिता-
दिति ॥ १६२४ ॥

द्रष्टुरिति तृजन्तेन कर्तृत्वमभिधीयते ॥

द्रष्टा कस्येत्यपेक्षायां दृष्टेरित्यभिधीयते ॥ १६२५ ॥

प्रतिपर्यायं दर्शनादिक्रियाभेदधीर्मृषेति स्वमतमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चमतमाह । द्रष्टुरि-
तीति । उक्तं हि तृजन्तेन कर्तृत्वमेवाऽऽचष्ट इति । कस्य द्रष्टा दृष्टेरितिभाष्यार्थ-
माह । द्रष्टेति ॥ १६२५ ॥

दृष्टिरित्यपि भावः स्यात्समाप्तिर्या क्रियात्मनः ॥

फलाश्रितोऽसौ भावोऽत्र दृष्टिशब्देन भण्यते ॥ १६२६ ॥

दृष्टिशब्दार्थमाह । दृष्टिरित्यपीति । भावमेव व्याकरोति । समाप्तिरिति । भावस्य
फलशिरस्कत्वमाह । फलेति । अत्रेति प्रकृतवाक्योक्तिः । यथोक्तं दृष्टिरिति भावः
क्रियासमाप्त्यर्थः फलाश्रितो निर्दिश्यत इति ॥ १६२६ ॥

फलं प्रकाशनं ज्ञानं तत्कर्तृत्वं च वस्तुनः ॥

प्रत्येकमुच्यतेऽत्रैतद्वाक्येष्वेतेषु वस्तुनः ॥ १६२७ ॥

किं पुनः फलं प्रकाशनमितिभाष्यार्थमाह । फलमिति । पूर्वोक्तदृष्टिकर्तृत्वेनाऽऽत्म-
नस्तत्फलकर्तृत्वसमुच्चयार्थश्चकारः । उक्तमनूय पर्यायान्तेष्वपि दर्शयति । प्रत्येक-
मिति । ज्ञानादौ वस्तुन एतत्कर्तृत्वमिति संबन्धः । तदाहुस्तदेतत्प्रकाशनं च ज्ञानक-
र्तृत्वं चेति धर्मद्वयं प्रत्येकमुपदिश्यत इति ॥ १६२७ ॥

इह यदूषणं वाच्यं तदुक्तमिति नोच्यते ॥

कारकादेरसद्भावात्सुषुप्ते परमार्थतः ॥ १६२८ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६६७

एषा व्याख्या पञ्चमे निरस्तेत्याह । इहेति । किञ्च सुप्तात्मविषयमिदं वाक्यं न च तत्र देहादिसत्त्वं तत्कथं तस्य दृष्ट्यादिकर्तृतेत्याह । कारकादिरिति ॥ १६२८ ॥

कारकादिविधर्माऽपि प्रत्यगज्ञानहेतुजैः ॥

ग्राहकग्रहणग्राह्यरूपैरात्मैक्ष्यते तथा ॥ १६२९ ॥

तथाऽपि जागरादौ तद्भावादात्मनो दृष्ट्यादिभेदभावत्वमन्यथा कथं तत्रापि कर्तृत्वा-
दिधीरित्याशङ्क्याऽऽह । कारकादीति ॥ १६२९ ॥

कर्तृकार्यावभासित्वात्कर्तृकार्यादिसाक्ष्यम् ॥

कर्तृकार्यादिवद्भाति कूटस्थोऽप्यात्ममोहतः ॥ १६३० ॥

तथेक्ष्यत इत्युक्तं स्फोरयति । कर्त्रिति । अतथेति वा छेदः । वस्तुतोऽसद्भिरविद्य-
मानैरित्यर्थः । कथं कूटस्थस्य कर्त्रादिसाक्षिणस्तद्वद्भाति तत्राऽऽह । कर्त्रिति
॥ १६३० ॥

एकैवेयमतो दृष्टिर्जन्महानादिवर्जिता ॥

बहुत्वजन्मनाशादि यात्यविद्योत्थसंगतेः ॥ १६३१ ॥

मोहमाहात्म्यादात्मनि कर्तृत्वादिधीरिति स्थिते फलितमाह । एकेति । अतः-
शब्दार्थमेव दर्शयति । अविद्येति । अविद्यातज्जसंबद्धा दृष्टिर्नानात्वं विक्रियां च यतो
लभतेऽतः स्वतः सा प्रत्यग्भूता कूटस्थैकरसेत्यर्थः ॥ १६३१ ॥

यन्न रसयतीत्यत्र विज्ञानन्वा इतीर्यते ॥

विरूपं प्रस्तुताद्रूपादन्याय्यं भण्यते कुतः ॥ १६३२ ॥

लोकसिद्धदृष्ट्यादिभेदानुवादेनाद्वयकूटस्थदृष्टिप्रतिपादनं सर्वपर्यायेषु विवक्षितमित्यु-
क्तम् । अधुना यद्वै तत्र रसयतीत्यत्र रसयन्नित्यादि हित्वा विज्ञानन्वै तत्र रसयतीति
माध्यंदिनपाठस्तमाक्षिपति । यन्नेति ॥ १६३२ ॥

नैष दोषोऽत्र विज्ञप्तिमात्ररूपे परात्मनि ॥

दृष्ट्यादिशक्तिभेदोऽयं मा प्रसाङ्गक्षीदित्येते ॥ १६३३ ॥

तद्वाक्याभिप्रायमाह । नैष इति । विज्ञानैकरसे प्रतीचि दृष्ट्यादिशक्तिभेदनिरासार्थं
माध्यंदिनश्रुत्या रसयन्नित्यत्र विज्ञानन्निति प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ १६३३ ॥

यत एवमतो ज्ञप्तिमात्रमेवाभिधीयते ॥

दृष्ट्यादिशब्दैस्तस्माच्च सलिलादिवचोऽर्थवत् ॥ १६३४ ॥

उक्तश्रुत्यनुसारेण काण्वश्रुतेरपि कूटस्थैकरसदृष्टिविषयत्वमेष्टव्यमित्याह । यत इति ।
वाक्यशेषाच्चोक्ता दृष्टिरेव सर्वपर्यायेषु विवक्षितेत्याह । तस्माच्चेति ॥ १६३४ ॥

१६६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

बाह्यदृष्ट्याद्युपाधिस्था प्रत्यगात्मैकलक्षणा ॥

दृष्टिर्दृष्ट्यादिवाच्येह विनाशादिनिषेधतः ॥ १६३५ ॥

इतश्च सैवात्र दृष्ट्यादिशब्दितेत्याह । बाह्येति । बुद्धिपरिणामरूपदृष्ट्याद्युपाधौ साक्षित्वेन स्थिता प्रत्यग्दृष्टिरेतेषु पर्यायेषु दृष्ट्यादिशब्दैरुक्ता न दृष्ट्यादिक्रियाऽविनाशित्वादित्यादिना विरोधादित्यर्थः ॥ १६३५ ॥

अन्तर्भावेऽपि दृष्ट्यादौ मतिविज्ञानयोरिह ।

स्वातन्त्र्येणापि तद्वृत्तेः सिद्धेर्भूयः पृथग्रहः ॥ १६३६ ॥

यथोक्तदृष्टेः सर्वपर्यायेषूक्तावपि मनोबुद्ध्योश्चक्षुरादिसाधारणत्वात्तज्जन्यवृत्त्यतिरिक्तवृत्त्यभावाद्यद्वै तन्न मनुते यद्वै तन्न विजानातीति पृथङ्निर्देशस्तयोर्न युक्तिमानित्याशङ्क्य मननविज्ञानयोरित्यादिभाष्यार्थमाह । अन्तर्भावेऽपीति । अतीतादिज्ञानं रागादिवृत्तिश्च स्वातन्त्र्येणास्तीति पृथग्रहणमित्यर्थः ॥ १६३६ ॥

दहनौष्ण्यादिवद्बह्वैर्विभिन्नाः स्युः परस्परम् ॥

द्रष्टुर्दृष्ट्यादयो धर्मा भिन्नाभिन्नात्मना स्थिताः ॥ १६३७ ॥

उतैकस्यैव धर्मस्य तदबोधोत्थभेदतः ॥

भेदोऽयं लक्ष्यते मोहाद्रवेः स्वोत्थैर्जलैरिव ॥ १६३८ ॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादौ परकीयं व्याख्यानमपनुद्य स्वपक्षमुक्त्वा तं निर्धारयितुं विचारमवतारयति । दहनेति । यथा दाहप्रकाशौष्ण्यादयो धर्मा बह्वैर्विभिन्नाभिन्ना मिथश्च भिन्नौष्ण्यादयो धर्मा धर्मिणः प्रतीचो मिथश्च भिन्नाभिन्नौ भिन्नाश्च किमिष्यन्ते किंवा यथाऽऽदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेस्तस्य स्वोत्थैर्नाभाभाजनस्यैर्जलैर्भेदो मोहाद्रष्टृष्टस्तथा स्वतोऽद्वितीयात्मनः स्वाविद्याविकल्पितोपाधिभेदादनेकधा भेदो भातीति विमर्शार्थः । आत्मनः सर्वाधिष्ठानत्वात्तस्मिन्धर्मशब्दः ॥ १६३७ ॥ १६३८ ॥

इह व्याचक्षते केचिन्मानात्वैकत्वरूपता ॥

स्वत एवाऽऽत्मनो ग्राह्या चैतन्यमिव सर्वदा ॥ १६३९ ॥

पूर्वपक्षयति । इहेति । भेदाभेदात्मकं रूपं स्वाभाविकमित्यत्र दृष्टान्तः । चैतन्यमिति ॥ १६३९ ॥

भेदाभेदात्मकं सर्वं वस्तु दृष्टं यतस्ततः ॥

परपक्षे न दृष्टान्तः कश्चिदप्युपलभ्यते ॥ १६४० ॥

आत्मनो भिन्नाभिन्नत्वे किं मानं तदाह । भेदेति । ततो वस्तुत्वादात्माऽपि तथाऽनुमीयत इत्यर्थः । एकरसत्वमात्मत्वादात्मनः शक्यमनुमातुमिति प्रत्यनुमानमाशङ्क्याऽऽह । परेति ॥ १६४० ॥

१ घ. 'दिना । २ क. 'मनूय । ३ घ. 'आ दृष्टास्त' । ४ क. ख. घ. 'भाश्च । ५ ख. तत्राऽऽह ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६६९

एकैव गोता गोपिण्डे सास्त्राद्यर्थानुसारिणी ॥

सास्त्रादयो मिथो भिन्ना न चान्योन्यविरोधिनाः ॥ १६४१ ॥

आत्मा भिन्नाभिन्नो वस्तुत्वादित्यत्रापि दृष्टान्ताभावस्तुल्यो न हि किञ्चिद्भिन्नाभिन्नमस्माकमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । एकेति । सास्त्रादिशब्देन तद्वन्तो विशेषा गृह्यन्ते । खण्डमुण्डादावेकमेव गोत्वं, तच्च सास्त्रादिमद्भिरर्थैः स्वविशेषैः सह भिन्नाभिन्नं, ते च मिथो भिन्ना गोत्वेन चाभिन्ना । न चैकत्र सामान्यविशेषभावस्य भिन्नाभिन्नत्वस्य वा विरोधो, न खल्वेते मिथो विरोधभाज इत्यर्थः ॥ १६४१ ॥

न च सामान्यबुद्ध्योर्भेदबुद्धिर्निवर्तते ॥

नापि सामान्यधीबाधो विशेषोत्थधियेष्यते ॥ १६४२ ॥

अविरोधं साधयति । न चेति । सामान्यविशेषबुद्ध्योर्भेदाभेदबुद्ध्योश्चान्योन्यं बाध्य-
बाधकत्वाभावान्न तद्विषयेषु मिथो विरोधो, न हि प्रामाणिकेऽर्थे विरोधस्तद्विपर्यये तदु-
पगमादित्यर्थः ॥ १६४२ ॥

स्थूलेषु यद्वत्सामान्यविशेषात्मकता तथा ॥

संभावनीया निःशेषमूक्ष्मवस्तुष्वपीदृशी ॥ १६४३ ॥

स्थूलार्थानां गवादीनां भिन्नाभिन्नत्वेऽपि कथमतिमूक्ष्मात्माकाशादिषु तत्सिद्धिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । स्थूलेष्विति । ईदृशी सामान्यविशेषात्मता भिन्नाभिन्नता चेत्यर्थः
॥ १६४३ ॥

नानात्वैकत्ववत्स्थूलं दृष्टं वस्तु यथा तथा ॥

आत्माद्यतीन्द्रियं वस्तु वस्तुत्वादिति गम्यताम् ॥ १६४४ ॥

उक्तेऽर्थे यथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । नानात्वेति ॥ १६४४ ॥

इत्येवं पण्डितमन्या अनुमानबलादिह ॥

भिन्नाभिन्नात्मकं वस्तु स्थापयन्त्यविशेषतः ॥ १६४५ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति । इत्येवमिति । इहेति परमार्थावस्थोक्तिः । अविशेषत इति ।
आत्मानात्मविशेषं विनेति यावत् ॥ १६४५ ॥

इत्युक्तपरिफल्गुत्वप्रबोधायाभिधीयते ॥

न्यायः श्रेयोर्धिनां वा भूद्धान्तिर्वेदान्तवस्तुनि ॥ १६४६ ॥

सिद्धान्तमारभते । इत्युक्तेति । उक्तपक्षस्य न्यायतोऽतितुच्छत्वबोधनफलमाह ।
श्रेय इति । वेदार्थे वस्तुनि भ्रान्तिर्नानारसत्वधीरित्यर्थः ॥ १६४६ ॥

भेदग्राहि न नो मानं कृत्स्नेऽपि जगतीक्ष्यते ॥

वस्तुस्वरूपमुज्जित्वा मेयं नास्त्यपरं मितेः ॥ १६४७ ॥

१६७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कोऽसौ न्यायो येन भेदाभेदवादफल्युतेत्याशङ्क्य परस्यानुमानं दूषयितुं भेदो धर्मः स्वरूपं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । भेदेति । न हि स्वरूपादन्यत्र प्रमाणं प्रभवति ततोऽन्यस्य निःस्वरूपत्वेन प्रमाणायोग्यत्वादित्यर्थः ॥ १६४७ ॥

न च स्वरूपे भेदोऽस्ति कस्यचिद्वस्तुनः क्वचित् ॥

स्वरूपाच्चान्यतो भेदः प्रमाणाभासगोचरः ॥ १६४८ ॥

कल्पान्तरं निराह । न चेति । स्वरूपत्वे भेदस्य, स्वस्मादेव स्वस्य स भवत्यन्य-
स्माद्वाऽनाऽऽद्यो वस्त्वभावप्रसङ्गादित्युक्त्वा द्वितीयं प्रत्याह । स्वरूपाच्चेति । अन्यस्य
प्रतियोगित्वे तस्य निःस्वरूपत्वात्ततो भेदो न प्रामाणिकः स्यादित्यर्थः ॥ १६४८ ॥

असाधारणरूपेण व्यावर्तन्ते परस्परम् ॥

यथा विशेषाः सामान्यं तथा व्यावर्तते ततः ॥ १६४९ ॥

भेदस्याप्रामाणिकतया भेदाभेदवादं दूषयित्वा तद्वादिना सामान्यविशेषौ मिथो भिन्ना-
विष्टावभिन्नौ वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । असाधारणेति । "ततो" विशेषेभ्य इति
यावत् । तथाच भेदवादस्यैवाऽऽपत्तिरिति शेषः ॥ १६४९ ॥

तेऽपि सामान्यमात्रं चेद्विशेषा भवतो मताः ॥

विशेषविरहात्तर्हि सामान्यमपि दुःस्थितम् ॥ १६५० ॥

कल्पान्तरमादत्ते । तेऽपीति । सामान्यं विशेषमात्रमित्यपेक्षार्थः । तावन्योन्याभिन्नौ
चेत्सामान्यातिरिक्तविशेषाभावात्तदपेक्षं तदपि न स्याद्विशेषातिरिक्तसामान्याभावात्तदपे-
क्षास्ते च न स्युस्तत्कुतो भेदाभेदावित्याह । विशेषेति ॥ १६५० ॥

भिन्नं वा स्यान्न वा भिन्नं सामान्यं चेद्विशेषतः ॥

भेदे विशेष एव स्यात्सामान्यं खण्डमुण्डवत् ॥ १६५१ ॥

सामान्यविशेषौ विकल्प्य दूषयित्वा सामान्यमेवाऽऽश्रित्य विकल्पयति । भिन्नं
वेति । आद्यमनूद्य दूषयति । भेद इति । अभेदश्चेत्तदाऽपि स एव दोषः सामान्यस्य
विशेषाभिन्नस्य तद्भावासंभवादिति चेच्छब्दाद्ब्रूयम् ॥ १६५१ ॥

भेदभेदवतोर्भित्तावनवस्थौ प्रसज्यते ॥

धर्मधर्म्यप्रसिद्धिश्च तदभेदेऽपि सज्यते ॥ १६५२ ॥

किंच भेदो वस्तुनो भिन्नोऽभिन्नो वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । भेदेति । तेनैव भेदेन
भेदे स्वाश्रयत्वं द्वितीयेन तृतीयेन वा भेदे परस्परश्रयत्वं चक्रकं चानन्तभेदाभ्युपगमे
त्वनवस्थेत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह । धर्मेति । सर्वत्र च भिन्नाभिन्नत्वे भेदांशमभेदांशं
वाऽऽश्रित्य प्रागुक्तं दूषणं प्रत्येतव्यम् ॥ १६५२ ॥

१ ख. 'यितुं त' । २ घ. 'मान्यमपि वि' । ३ ख. ग. 'स्था च जायते । ४ घ. 'कं वाऽ-
नन्तरभे' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६७१

आत्मैव चेद्विशेषाः स्युर्धर्मिणो धर्मलक्षणाः ॥

व्यतिरेको न संसिध्येदात्मत्वं स्यात्तदाऽऽत्मनः ॥ १६५३ ॥

यत्तु दृष्ट्यादयो द्रष्टुर्भिन्नाभिन्ना मिथश्च भिन्ना दहनदाहादिवदिति तत्राभेदांशमनु-
भाष्य दूषयति । आत्मेति । आत्मनो धर्मिणो धर्मरूपा विशेषास्ते चेदात्मैव तदा
तेषां दृष्ट्यादीनामात्मनः सकाशादभेदे ततो मिथश्च भेदो न सिध्येदात्मभावस्य कुतश्चि-
दपि भेदाभावादित्यर्थः ॥ १६५३ ॥

स्वयंरूपत्वतो नाऽऽत्मा ह्यात्मनो व्यतिरिच्यते ॥

अनात्माभिजना ह्येषा व्यावृत्तिर्याऽऽत्मनो भवेत् ॥ १६५४ ॥

आत्मस्वरूपस्य कुतो न कुतश्चिद्भेदोऽनात्मनो भेदादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वय-
मिति । आत्मा हि सर्वस्य स्वरूपत्वात्प्रतियोग्यभावान्न स्वस्मादेव भिद्यते स्वरूपाभा-
वप्रसङ्गस्योक्तत्वान्नात्माऽपि ततोऽन्योऽस्ति तदन्यस्यास्वरूपताध्रौव्यादित्यर्थः । कथं
तर्हि तस्मिन्भेदधीस्तत्राऽऽह । अनात्मेति । आत्मनो व्यावृत्तिरविद्यातज्जोपाधिप्रयुक्ता
भ्रान्तेत्यर्थः । भेदस्य भ्रान्तत्वं सर्पधारादिभेदे प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ १६५४ ॥

न च धर्म्यन्तरासत्त्वे प्रत्यगात्मातिरेकिणः ॥

धर्मा लभन्त आत्मानं पारतन्त्र्यात्मकत्वतः ॥ १६५५ ॥

दृष्ट्यादयो भिन्नाभिन्ना द्रष्टुरित्यत्राभेदभागं दूषयित्वा भेदांशं शिथिलयति । न
चेति । दृष्ट्यादयो भिन्ना द्रष्टुर्यदेष्टास्तदा ते स्वतन्त्रा परतन्त्रा वा नाऽऽद्यो धर्मत्ववि-
रोधाद्वितीये धर्म्यन्तरस्यासत्त्वं सत्त्वं वाऽऽद्ये न ते स्वरूपं लभेरन्नात्मनो भिन्नानां
धर्म्यन्तराभावे पारतन्त्र्यायोगादित्यर्थः ॥ १६५५ ॥

धर्म्यन्तरस्य चास्तित्वे प्रतिज्ञार्थो न सिध्यति ॥

समस्तव्यस्ततारूप आत्मैवैक इतीरितः ॥ १६५६ ॥

कल्पान्तरं निराह । धर्म्यन्तरस्तेति । प्रतिज्ञार्थमेव दर्शयति । समस्तेति
॥ १६५६ ॥

व्यस्ता अपि तदात्मानो धर्माः स्युश्चेत्समस्तवत् ॥

विशेष उच्यतां कोऽत्र समस्तव्यस्तरूपयोः ॥ १६५७ ॥

किंच समस्तव्यस्तयोरात्मनः सकाशाद्भेदोऽभेदो वा नाऽऽद्यः स्वपक्षासिद्धेरिति
मत्वा द्वितीयं प्रत्याह । व्यस्ता इति । समस्तव्यस्तयोरात्माभेदे समस्तमिदमदो व्यस्त-
मिति विशेषासिद्धिरित्यर्थः । अत्रेत्यभेदपक्षोक्तिः ॥ १६५७ ॥

धर्म्यन्तराश्रितैर्धर्मैर्नान्यो धर्मी विशेष्यते ॥

धर्मिधर्मत्वरूपस्य संबन्धस्यासमन्वयात् ॥ १६५८ ॥

१ क. 'त्वं तत्त' । २ ग. 'तथाऽऽत्म' । ३ ख. 'रितम्' ॥ १६५६ ॥

१६७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

किंच समस्तत्वस्य समस्तधर्मत्वाद्यस्तत्वस्य च व्यस्तधर्मत्वान्नाऽऽत्मनो द्विरूपे-
त्याह । धर्म्यन्तरोति । न हि पृथुत्वादयो घटधर्माः शकटं व्यावर्तयन्तीत्यर्थः । तत्र
हेतुमाह । धर्मीति । न हि घटधर्माणां शकटस्य च तद्धर्मधर्मित्वसंगतिरि-
त्यर्थः ॥ १६५८ ॥

नेति नेत्यादिवाक्यानां नैरर्थक्यं च संज्यते ॥

समस्तव्यस्तरूपत्वं यदि स्याद्ब्रह्मणः श्रुतेः ॥ १६५९ ॥

ब्रह्मैव समस्तं व्यस्तं चेत्युपगमात्तस्य यथोक्तविशेषणसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
नेत्यादिना । श्रुतेर्वाक्यानामिति संबन्धः ॥ १६५९ ॥

व्युत्थाप्य ब्रह्मणो द्वैतं तदनूद्य श्रुतिः पुनः ॥

आत्मैवेत्यब्रवीत्साक्षात्कुतो भेदस्य संभवः ॥ १६६० ॥

आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदमित्यादिश्रुतिविरोधाच्च न समस्तव्यस्ततेत्याह । व्युत्थाप्येति ।
ब्रह्मणः सकाशान्मायाद्वारा द्वैतस्य तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना व्यक्तिमुक्त्वा पुनस्तदिदमि-
त्यत्र ह्यात्मैवेति श्रुतिर्यतः साक्षादभेदमभाषत ततो भेदासंभवात्तन् भेदाभेदसंभावनेति
योजना ॥ १६६० ॥

व्यावर्ततेऽस्वरूपं चेत्स्वरूपाद्रस्तु मानतः ॥

अनवाप्तस्वरूपं सद्वस्तु स्याच्छशशृङ्गवत् ॥ १६६१ ॥

किंच तन्मते वस्तुनः स्वरूपाद्भेदोऽस्वरूपाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति । व्याव-
र्तत इति । स्वरूपात्प्रतियोगिनो मानवशाद्रस्तु भिद्यते चेदस्वरूपं स्यान्न हि घटाद्यावृ-
त्तस्य पटस्य घटतेत्यर्थः । अस्वरूपमिति च्छेदः । स्वरूपाद्यावृत्तस्य निःस्वरूपत्वं
साधयति । अनवाप्तेति । एतेन द्वितीयो व्याख्यातो निःस्वरूपस्य प्रतियोगित्वायोगात्त-
च्च स्वरूपे भेदोऽस्ति कस्यचिदित्यस्यायं प्रपञ्च इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १६६१ ॥

मानं विधिमुखं मुक्त्वा न व्यावृत्त्येकवर्त्मना ॥

लभते मेयसंबन्धं तत्सद्वस्तूपलम्भतः ॥ १६६२ ॥

ननु मानसिद्धो भेदो न युक्त्याऽपह्नवमर्हति । तत्र किं सोऽन्योन्याभावः, किंवा पृथ-
क्त्वमाद्ये किं मानं भेदमेव गृह्णाति, किंवा वस्त्वपि? नाऽऽद्य, इत्याह । मानमिति ।
तन्मानमिति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । सदिति ॥ १६६२ ॥

अघटादिव्युदासेन न घटाद्यर्थसंगतिः ॥

मितरेनेवधर्मत्वान्नाभावे व्यापृतिर्मितेः ॥ १६६३ ॥

द्वितीयेऽपि भेदग्रहपूर्वको वस्तुग्रहस्तत्पूर्वको वा भेदग्रहो, युगपदुभयग्रहो वाऽऽद्ये

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६७३

दोषमाह । अघटादीति । तत्र हेतुः । अनेवमिति । न हि मानस्यान्यनिषेधे व्यापारः
स्तस्य वस्तुबोधित्वं विना निषेधबोधित्वाभावादित्यर्थः ॥ १६६३ ॥

अप्रसिद्धघटाद्यर्थोऽघटाद्यर्थापनोदनम् ॥

मानेनेह कथं कुर्यादन्योन्याश्रयकारणात् ॥ १६६४ ॥

कुतो मानस्यानेवंधर्मत्वं तत्राऽऽह । अप्रसिद्धेति । अघटाद्यर्थापनोदनमिति
च्छेदः । इहेति व्यवहारमार्गोक्तिः । प्रतियोगिज्ञानं विना नाभावधीरिति भावः ।
अस्तु तर्हि वस्तुग्रहपूर्वको भेदग्रहस्तत्राऽऽह । अन्योन्येति । धर्म्यादिज्ञाने सति भेद-
ज्ञानं ततस्तज्ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयान्न वस्तुधीपूर्वका भेदधीरित्यर्थः ॥ १६६४ ॥

घटबोधप्रयुक्तेयमघटस्य ह्यपाक्रिया ॥

अघटार्थव्युदासाच्च घटार्थस्यावबोधनम् ॥ १६६५ ॥

निषेधपूर्वकविधिपक्षेऽपि तुल्यमन्योन्याश्रयत्वमित्याह । घटेति ॥ १६६५ ॥

घटवच्चाघटस्यापि तदन्यापाक्रियां विना ॥

नैवाधिगतिरित्येवमनवस्था प्रसज्यते ॥ १६६६ ॥

निषेधपूर्वको विधिरित्यत्रैव दोषान्तरमाह । घटवदिति ॥ १६६६ ॥

मातृमानाप्रसिद्धिश्च तदन्यापोहनादृते ॥

ताभ्यां विना प्रमेयोऽर्थो नितरां न प्रसिध्यति ॥ १६६७ ॥

अघटनिवृत्त्या घटसिद्धौ दोषान्तरमाह । मात्राति । तयोरसिद्धौ किं स्यात्त-
त्राऽऽह । ताभ्यामिति । यत्र स्फुरत्यपि मात्रादौ सर्वसाधकं साक्षिणं विना भेयोऽर्थो
न सिध्यति तत्र मात्रादेरेवास्फुरणे स न सिध्यतीति किं वाच्यमित्याह । नितरा-
मिति । एतेन गुणपदुभयग्रहो निरस्तो न हि धर्म्यादिज्ञानकार्यं भेदज्ञानं तेन सह
भवति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यनियमात् ॥ १६६७ ॥

पृथक्त्वं चापृथक्त्वं च गुणो येषां च वादिनाम् ॥

तत्प्रक्रियानुसारेणाप्यत्र नैवास्ति भेदधीः ॥ १६६८ ॥

अन्योन्याभावभेदपक्षे तत्प्रामाणिकत्वं निरस्य पृथक्त्वपक्षेऽपि न तत्प्रामाणिकतेत्याह ।
पृथक्त्वं चेति ॥ १६६८ ॥

पृथग्गुणस्ततोऽन्येभ्यः पृथक्त्वे वा पृथग्गुणात् ॥

अपृथग्वा मिथस्ते स्युर्न तथाऽपि भिदेक्ष्यते ॥ १६६९ ॥

न हि जगति वैशेषिकादिप्रक्रिययाऽपि भेदप्रमेत्येतदुपपादयितुं विकल्पयति । पृथ-
गिति । तस्माद्धर्मिणः सकाशादन्यपदार्थेभ्यः स्वस्माच्च पृथग्गुणाद्धर्मिणः पृथक्त्वे
सति तस्मिन्वा धर्मिणि पृथक्त्वगुणो भेदाख्योऽवतिष्ठते । इतरपदार्थेभ्यः पृथक्त्वगुणा-

१६७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये

चै तद्धर्मिणोऽपृथक्त्वे तस्मिन्वा धर्मिणि पृथक्त्वगुणो भेदाख्योऽवतिष्ठत इत्यर्थः । अथक्त्वाख्योऽप्यभेदगुणो धर्मिणः सकाशादितरपदार्थेभ्योऽपृथक्त्वगुणकाच्च धर्मिणोऽपृथक्त्वे सति तस्मिन्वा धर्मिणि वर्तेताथवेतरपदार्थेभ्योऽपृथक्त्वधर्मिणश्च पृथक्त्वे तस्मिन् धर्मिणीत्यपृथक्त्वमधिकृत्य विकल्पयति । अपृथग्वेति । यदि पृथक्त्वं पृथक्त्वे सा धर्मिणि वर्तेत तदा पृथक्त्वप्रभेदा मिथोऽपि पृथगपृथग्वा स्युरपृथक्त्वं च यद्यपृथक्त्वं सति धर्मिणि तिष्ठेत्ततोऽपृथक्त्वभेदा मिथोऽपृथक्त्वपृथग्वेति विकल्पयति । मिथ इति सर्वत्र भेदस्य प्रामाणिकत्वासिद्धिरिति दूषयति । न तथेति । यदि पृथक्त्वं सति पृथक्त्वे धर्मिणि तिष्ठति पृथक्त्वभेदाश्च मिथो भिद्यन्ते तदा न भेदप्रमा स्यादनवस्था नाद्यदि पृथक्त्वभेदा मिथोऽपृथगिष्यन्ते तदा तदैक्यात्पृथक्त्वे सति धर्मिणि पृथक्त्वमिति वदतः स्वाश्रयान्न चापृथक्त्वे सति धर्मिणि पृथक्त्वं प्रमातुं शक्यमेकत्र तयोर्विरोधादपृथक्त्वाऽपृथक्त्वे सति धर्मिणि वर्तेत तद्भेदानां च मिथः पृथक्त्वेऽनवस्थितेर्नाभेदप्रमितिः । अपृथक्त्वे तदैक्यादपृथक्त्वे सति धर्मिण्यपृथक्त्वमित्यत्राऽऽत्माश्रयैतैव पृथक्त्वे सति धर्मिण्यपृथक्त्वस्थितिस्तु विरुद्धा तन्न भेदोऽभेदो वा प्रमाणवानित्यर्थः ॥ १६६९ ॥

अपृथक्त्वगुणद्रव्यं पृथक्त्वं संश्रयेत्कथम् ॥

परस्परविरोधित्वाच्छैत्यं यद्वद्विभावसुम् ॥ १६७० ॥

अपृथक्त्वे वा पृथक्त्वे वा सति धर्मिणि पृथक्त्वमपृथक्त्वं च तिष्ठति तद्भेदानां च प्रत्येकं मिथो भिन्नाभिन्नत्वमतो नोक्तदोषापत्तिस्तत्राऽऽह । अपृथक्त्वेति ॥ १६७० ॥

पारतन्त्र्यस्वभावाच्च न चाप्राप्तसमाश्रयः ॥

गुणत्वं लभते लोके गुणः कश्चिद्गुणी यथा ॥ १६७१ ॥

यदि भिन्नोऽभिन्नो भिन्नाभिन्नो वा नाऽऽश्रयस्तर्हि स्वातन्त्र्यमेव पृथक्त्वापृथक्त्वयोरित्याशङ्क्याऽऽह । पारतन्त्र्येति । न हि लोके कदाचिदपि गुणी गुणत्वमापद्यते तथाऽप्राप्ताश्रयो गुणोऽपि न गुणत्वं तस्य पारतन्त्र्यस्वभावादित्यर्थः ॥ १६७१ ॥

असंभित्तिः पृथक्त्वस्य ततोऽन्येभ्यः प्रसज्यते ॥

पृथक्त्वस्य न चेदन्यत्पृथक्त्वान्तरमिष्यते ॥ १६७२ ॥

किंच पृथक्त्वस्य पृथक्त्वान्तरमस्ति न वाऽऽद्ये सैवानवस्थेति मन्वानो द्वितीयमनुभाष्य दूषयति । असंभित्तिरिति ॥ १६७२ ॥

अन्यापेक्षं पृथक्त्वं च स्वयमेवापृथग्वदः ॥

बलीयानन्तरङ्गत्वाद्बहिरङ्गं प्रबाधते ॥ १६७३ ॥

१ घ 'च धर्मि' । २ ख. मिथः पृथगपृथग्वे' । ३ क. ख. 'यतयैव' । ४ ख. 'गुणं ध' । ५ क. घ. अथ पृ' । ६ क. 'क्त्वे चापृ' । घ. 'क्त्वे वाऽपृ' । ७ क. घ. 'क्त्वे च स' । ८ घ. वा । ९ ख. घ. 'न्यस्वाभाव्यादि' ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६७५

पृथक्त्वस्य दुर्निरूपत्वेन कल्पितत्वमुक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अन्यापेक्षमिति । सापेक्षत्वात्पृथक्त्वं सर्पवत्कल्पितमित्यर्थः । पृथक्त्ववदपृथक्त्वस्यापि कल्पितत्वान्न किञ्चिदकल्पितं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमिति । निरपेक्षत्वादेकरसं वस्त्वकल्पितमित्यर्थः । किंचापृथक्त्वस्य स्वरूपत्वेनान्तरङ्गतया बलवत्त्वाद्वर्तमानेन बहिरङ्गं दुर्बलं पृथक्त्वं प्रति बाधकत्वात्तत्कल्पिततेत्याह । बलीयानिति ॥ १६७३ ॥

पृथग्गुणाच्च व्युत्थाप्य द्रव्यादेः किं स्वलक्षणम् ॥

स्वतोऽपृथक्त्वात्सर्वस्य पृथक्त्वमपि दुर्लभम् ॥ १६७४ ॥

कथं घटः स्वयमेवापृथगित्युक्तं पृथक्त्वादपृथक्त्वाच्च तद्व्युत्थानाङ्गीकारादित्याशङ्क्याऽऽह । पृथगिति । चकारादपृथग्गुणोऽनुकूप्यते । उभयतो व्यावर्त्य पृथग्गुणगतस्य द्रव्यसामान्यादेः स्वाभाविकं रूपं किमित्यपेक्षायां सर्वस्य तस्य स्वरूपेणैकरस्यान्न पृथक्त्वं न हि पृथक्त्वाद्यावृत्तमपृथक्त्वादपि व्यावर्तते निःस्वरूपत्वप्रसङ्गात्तस्मादेकरसं वस्त्वकल्पितं कल्पितमितरदित्यर्थः ॥ १६७४ ॥

अथानुभवतोऽस्तीति पृथक्त्वं भवतो मतम् ॥

मैवं मिथ्यानुभूतित्वाच्छक्तिकारजतादिवत् ॥ १६७५ ॥

पृथक्त्वस्य दौर्लभ्यमसहमानः शङ्कते । अथेति । किमनुभवमात्रं घटस्य पृथक्त्वं साधयत्यबाधितानुभवो वा नाऽऽद्य इत्याह । मैवमिति । अनुभवमात्रस्य आन्तित्वेनापि संभवान्न वस्तुसाधकतेत्यर्थः ॥ १६७५ ॥

नैकानुभूतिबलतो वस्तुनो लभ्यते भिदा ॥

भिन्नानुभूतितो नापि मिथस्तासामसंगतेः ॥ १६७६ ॥

द्वितीयेऽपि घटानुभवो वा तत्पृथक्त्वं साधयेदनुभवान्तरं वा द्वितीये पटानुभूत्याऽपि घटपृथक्त्वप्रथाप्रसङ्गः । घटानुभवोऽपि केवलो वा तत्पृथक्त्वं साधयत्यनुभवान्तरसहितो वा नाऽऽद्य इत्याह । नैकेति । तस्य वस्तुमात्रपर्यवसायित्वादित्यर्थः । न चानुभवान्तरसहितो घटानुभवो घटस्य पृथक्त्वं साधयति भिन्नानुभूतीनां संभूयैकार्थासाधकत्वादित्याह । भिन्नेति ॥ १६७६ ॥

एकस्यामनुभूतौ चेद्भेदो नाऽऽत्मन ईष्यते ॥

मृषा तत्रैव स मिथो व्यभिचाराद्भुवं भवेत् ॥ १६७७ ॥

तासामसंगतेरित्युक्तेरनुभूतिभेदोपगमादपसिद्धान्तः स्यादिति चेन्नेत्याह । एकस्यामिति । अस्यार्थः । किमनुभवे स्वापेक्षया भेदः किंवाऽन्यापेक्षया नाऽऽद्यो निःस्वरूपत्वप्रसङ्गान्नेतरोऽन्योन्याश्रयत्वापत्तेरेवं निरूप्यमाणेऽनुभवे भेदायोगश्चेत्तस्मिन्भास-

१६७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

मानः स मृषैव स्यात्तद्भेदे तेषां सर्पधारादिवन्मिथो व्यभिचाराच्च मिथ्यात्वापातादद्भ-
योऽसावित्यवश्यमापतेदिति ॥ १६७७ ॥

नानुभूतिः प्रतीचीयमभेदाद्भेदमीक्षते ॥

स्वरूपाव्यतिरेकाच्च नापि चानात्मनीक्षते ॥ १६७८ ॥

किंचानुभूतिः स्वयमेव स्वभेदं गोचरयेदनुभूत्यन्तरं वाऽऽद्येऽपि स्वापेक्षयैव स्वभेदमनुभ-
वेदन्यापेक्षया वा नाऽऽद्य इत्याह । नेति । अनुभवान्तरमनुभवभेदग्राहीति पक्षं प्रत्याह ।
स्वरूपेति । न खल्वनुभवान्तरं, भेदस्याद्याप्यसिद्धेरूतो न तदीक्षते तद्भेदमित्यर्थः ।
अन्यापेक्षया स्वभेदमनुभवो गृह्णातीति पक्षं दूषयति । नापीति । न खल्वनात्मानं प्रति-
योगीकृत्यानुभवः स्वभेदमुद्भासयेदन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ १६७८ ॥

न चैकबुद्धिबाधेन द्यादिधीरुपजायते ॥

तत्कारणत्वात्तद्बुद्धेर्मृत्स्नेव घटजन्मनः ॥ १६७९ ॥

नन्वेकमिति तावद्वस्तुनि ज्ञानमुत्पद्यतेऽतस्तद्बाधेन द्वे त्रीणीति वा धीरुदेति पूर्वा-
बाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यतीति न्यायादतो द्यादिबुद्ध्या बाध्यत्वादेकत्वविषयो
भ्रमत्वात्तद्विषयाभेदस्यैव मृषात्वमबाधितव्यादिधीविषयो भेदस्त्वमृषेति तत्राऽऽह ।
न चेति । एकमिति बुद्धेर्यादिबुद्धिं प्रति कारणत्वेनोपजीव्यत्वे दृष्टान्तमाह ।
मृत्स्नेति ॥ १६७९ ॥

द्वित्र्यादिबुद्धिरेकस्मिन्मिथ्याऽतद्रूपवस्तुनः ॥

समूहस्योभयत्वेऽपि स्मृतेरप्यप्रमाणतः ॥ १६८० ॥

तर्हि मृद्वटयोरिवैकबुद्धेर्यादिबुद्धेश्च मिथोऽबाध्यत्वादुभयबुद्ध्यनुरोधादेकानेकत्वं
घटादेः स्यात्तत्र किं द्यादिबुद्धेरघटादिविषयस्तत्समूहो वाऽऽद्यं प्रत्याह । द्वित्र्यादीति ।
एकबुद्धेरेकत्वेन सिद्धे घटे द्यादिधीर्जायमाना मिथ्येत्युपेयं, स्वतो द्यादिरूपरहितस्य
वस्तुनः स्वीकारान्न हि प्रतियोग्यपेक्षां विना वस्तुनि तद्रूपधीरतो वस्तु नैकानेकात्मकमि-
त्यर्थः । द्वितीये दोषमाह । समूहस्येति । तस्य समूहपेक्षया भिन्नाभिन्नत्वेऽपि नासौ
द्यादिबुद्धेर्विषयस्तस्याप्रमाणकत्वान्न च सैव तत्र मानं तन्मानत्वस्याद्याप्यसिद्धेरित्यर्थः ।
एकैकघटानुभववद्वटितभावनाप्रभावप्रसूता स्मृतिर्घटसमूहमवगाहते तत्कथं तस्याप्रमाणकत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह । स्मृतेरिति ॥ १६८० ॥

न चेत्समूहो वस्त्वस्ति एकैकत्वात्समूहिनाम् ॥

सत्यत्वेऽपि तथैकत्वान्नानेकत्वं तथाऽपि च ॥ १६८१ ॥

किंच समूहो वस्त्ववस्तु वेति विकल्प्यान्त्यं निराह । न चेदिति । समूहो नाम
वस्तु नास्ति चेत्तदा समूहिनां प्रत्येकमैक्याजानेकरसमेकं स्यादित्यर्थः । संघेरनादरेण

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारण्यटीकासंवलितम् । १६७७

वा समूहस्य समूहिभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपत्वमित्येवमर्थं हिशब्दमध्याहृत्य वा योजनीयम् । वस्तुत्वपक्षमनुभाष्य दूषयति । सत्यत्वेऽपीति । तस्य समूहिनां चैकत्वात्पूर्ववद्वस्तुनो नानेकरसतेत्यर्थः । किंच समूहस्य वस्तुत्वेऽपि समूहिर्व्यतिरेकादृष्टेस्तेषां च प्रत्येकमैक्यस्योक्तत्वाच्चानेकरसत्वमेकस्यास्तीत्याह । नेति । तथाऽपि समूहस्य वस्तुत्वेऽपीति यावत् ॥ १६८१ ॥

अद्वैतविषयैवेयं द्वौ त्रयश्चेति या मतिः ॥

एकत्वात्समुदायस्य न प्रमाऽतो भिदां प्रति ॥ १६८२ ॥

भेदस्याप्रामाणिकत्वादेकस्य वस्तुनो न भिन्नाभिन्नतेति प्रकृतमुपसंहरति । अद्वैतेति । या तावद्भेदाभेदवादिनां द्वौ त्रयश्चत्वारो वेति धीः सा समूहे समूहिषु वा प्रवर्तमाना तस्य तेषां च प्रत्येकमेकत्वादभिन्नेमेव वस्तु गोचरयत्यतो योग्यविषयाभावाद्भेदं प्रति न सा प्रमा न च प्रमान्तरमिति कुतो भिन्नाभिन्नतेत्यर्थः ॥ १६८२ ॥

यदि प्रत्यक्षगम्योऽर्थो व्यावृत्तेस्तत्पृथक्त्वतः ॥ १६८३ ॥

न प्रत्यक्षाभिसंबन्धः कुम्भप्रत्यक्षतो भवेत् ॥ १६८३ ॥

अनुभूतेरनुभाव्यस्य वा भेदेन प्रमेति प्रतिपाद्यानुभाव्यभेदस्याप्रामाणिकत्वे हेत्वन्तरमाह । यदीति । कुम्भाद्यर्थस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि न भेदस्य तथात्वं कुम्भादेरेव तद्विषयत्वानुभवाद्भेदस्य ततोऽन्यत्वादित्यर्थः ॥ १६८३ ॥

प्रत्यक्षगम्यधर्मश्चेद्यावृत्तिर्भवतोच्यते ॥

धर्मिप्रतीतिरेव स्यात्साऽपि चेहैककर्मिका ॥ १६८४ ॥

घटादिप्रत्यक्षं तद्वतरूपादिवत्तद्धर्मत्वात्तद्भेदमपि प्रत्यक्षयेदिति शङ्कते । प्रत्यक्षेति । धर्मत्वेनेष्टा व्यावृत्तिस्तद्धर्मिणोऽभिन्ना भिन्ना वाऽऽद्ये धर्मधर्मिभावानुपपत्तिं मत्वा दोषान्तरमाह । धर्मीति । धर्मस्य धर्ममात्रत्वे धर्मिधीरेव धर्मधीः स्यात्सा च व्यवहारभूमावेकमेव धर्मिणं कर्मत्वेनाऽऽदाय प्रवृत्ता तद्भेदस्य धर्मिमात्रत्वे वस्त्वेकरसं स्यादित्यर्थः ॥ १६८४ ॥

धर्मिबुद्धेर्न धर्मेषु बुद्धिभेदः प्रजायते ॥

देशकालाद्यभिन्नत्वादेकात्मत्वाच्च संविदः ॥ १६८५ ॥

धर्मधर्मिणोरेकत्वे तद्वियोरप्येकत्वमित्येतत्प्रतिपादयति । धर्मीति । किंचाभेदपक्षे धर्मधर्मिणोर्देशतः कालतो वस्तुतश्च भेदाभावाद्धर्मिज्ञानाज्ज्ञानान्तरं धर्मेषु न संभवतीत्याह । देशेति । किंच संविदो ज्ञानफलस्य धर्मो धर्मी वा न पृथगस्ति तद्वाहिसंविदन्तराभावादतस्तदैकरस्याद्भेदो विकल्पमात्रमित्याह । एकात्मत्वादिति ॥ १६८५ ॥

१६७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सत्तत्त्वं सर्वभावानां तत्र तावन्न भेदधीः ॥

भेदधीविषयो यश्च तस्मात्सद्धीर्निवर्तते ॥ १६८६ ॥

भेदस्य विकल्पमात्रत्वे हेत्वन्तरमाह । सति । अस्तु सर्वेषां भावानां सदेकतत्त्वं कथं तावता भेदो भ्रमस्तत्राऽऽह । तत्रेति । सर्वस्य सन्मात्रत्वात्तस्य चैक्याद्भेदो मिथ्येत्यत्र युक्त्यन्तरमाह । भेदेति ॥ १६८६ ॥

सतैव सर्ववस्तूनि बिभ्रत्यात्मानमात्मना ॥

कल्पितत्वाद्नेकत्वाद्गज्जुसर्पद्विचन्द्रवत् ॥ १६८७ ॥

कथं भेदधीविषयान्निवृत्तिः सद्धियो न हि तद्विषया घटादयः सन्तो न भवन्ति तत्राऽऽह । सतेति । सर्वाण्यपि वस्तून्यात्मानं सत्त्वेनैवाऽऽत्मना धारयन्तीत्यत्र हेतुमाह । कल्पितत्वादिति । रज्जोरिदमंशे कल्पितसर्पादेराधिष्ठानातिरिक्तसत्त्वाभावज्जगतः सन्मात्रे कल्पितस्य न सतिरेकेण स्वरूपमस्तीत्यर्थः । कल्पितत्वं साधयति । अनेकत्वादिति । विमतं कल्पितं परिच्छिन्नत्वात्संमतवदित्यर्थः ॥ १६८७ ॥

प्रकृत्यर्थातिरेकेण प्रत्ययार्थो न गम्यते ॥

सत्तेत्यत्र ततः स्वार्थस्तद्धितोऽत्र भवन्भवेत् ॥ १६८८ ॥

सतो भावः सतेति निर्वचनात्प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदेन तत्रापि परिच्छिन्नत्वस्य सत्त्वादनैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रकृत्यर्थेति । का तर्हि तद्धितस्य गतिस्तत्राऽऽह । तत इति ॥ १६८८ ॥

सति व्यभिचरत्येव तदन्यद्वस्तु मोहजम् ॥

सर्पादिवस्तुवत्तस्मात्सत्सत्यमितरन्मृषा ॥ १६८९ ॥

परिच्छिन्नत्वेन जगतः सति कल्पितत्वमुक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सतीति । सत्यधिष्ठाने ततोऽन्यत्सर्वं मोहात्प्रतिपन्नं कल्पितमिति प्रतिज्ञार्थः । व्यभिचारित्वं हेतुमाह । व्यभिचरतीति । तत्र दृष्टान्तः । सर्पादीति । विमतं कल्पितं व्यभिचारित्वात्सर्पादिवदित्यनुमानफलमाह । तस्मादिति ॥ १६८९ ॥

व्युत्थिता हि सतो भेदाः प्रत्यक्षागमलिङ्गताः ॥

अभावात्मकतां प्राप्ता गम्यन्ते नेश्वरैरपि ॥ १६९० ॥

ननूक्तेहेतुभ्यां कुम्भादीनामेकस्मादनुगताद्यावृत्तिरेव सतः सिध्यति न कल्पितत्वमत आह । व्युत्थिता हीति । सतो व्यावृत्ता घटादयस्तद्यावृत्तेरेव तुच्छतां गता न हि सदेव सतो व्यावर्तते धर्मप्रतियोगिभावस्य भेदापेक्षत्वादतोऽध्यक्षाद्यगम्यत्वात्कुम्भादीनां कल्पिततेत्यर्थः ॥ १६९० ॥

सदेकत्वमशेषेषु वस्तुष्वव्यभिचारि हि ॥

व्यभिचारि ततोऽन्यद्यद्वस्तुवतोऽद्वैतमेव सत् ॥ १६९१ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६७९

व्यभिचारिणामनेकेषां च तेषां कल्पितत्वे हेतुद्वयं सति व्यभिचरतीति चेन्नेत्याह ।
सदिति । अतो न सति व्यभिचारशङ्केति शेषः । तर्हि सदभेदात्कुम्भादिष्वपि तदुभ-
यमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । व्यभिचारीति । सतोऽव्यभिचारैकत्वस्य कुम्भादेर्व्यभि-
चारानेकत्वस्य च स्वानुभवसिद्धत्वे फलितमाह । अत इति ॥ १६९१ ॥

व्युत्थाय न सतो यस्माद्वस्तु संभावनामपि ॥

अभावमपि नाऽऽप्नोति काऽऽस्था भूत्यै विनाऽऽत्मना ॥ १६९२ ॥

द्वैतस्य कल्पितत्वे कैमुतिकन्यायमाह । व्युत्थायेति । सतो व्युत्थाय स्थितं वस्तु
संभावनामभावं च यस्मान्न प्रतिपद्यते तस्मादात्मना सता विना भूत्यै वस्तुतः सद्भावावर्थं
मनोरथोऽपि न संभवतीत्यर्थः ॥ १६९२ ॥

सत्सिद्धिमेव संभाव्य सिद्धाः स्मेत्यभिमन्वते ॥

सर्वे भावाः स्रजा यद्वद्भोगी सिद्धायतेऽन्यतः ॥ १६९३ ॥

कथं तर्हि सतो व्यावृत्तानां कुम्भादीनां सत्त्वसिद्धिस्तत्राऽऽह । सत्सिद्धिमिति ।
अधिष्ठानस्य स्वतः स्वरूपभूतां सत्तां स्फूर्तिं चापेक्ष्य कुम्भादयः सर्वे भावा वयं सन्तः
स्फुरन्तश्चेत्यभिमानवन्त इव वर्तन्ते चेत्ततो भेदभानायोगात्तेषां तद्व्यावृत्तत्वासिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । स्रजेति । यथा खगधिष्ठानसत्तया सिद्धोऽपि सर्पस्ततोऽन्यत्वेन सिद्धव-
द्भाति तथा सर्वे भावाः सदात्मानोऽपि ततो व्युत्थिता इव भान्तीत्यर्थः ॥ १६९३ ॥

प्रत्यक्षेणापि नाभावः कचिज्जगति मीयते ॥

तस्य सद्वस्तुमेयत्वादभावस्याप्यसंभवात् ॥ १६९४ ॥

सतो व्युत्थितमभावमपि नाऽऽप्नोतीत्ययुक्तमभावप्रमाणात्तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रत्यक्षेणेति । अपिर्मानान्तरसंग्रहार्थः । सर्वस्यैव मानस्य सद्विषयत्वात्तन्निरपेक्षाभावा-
भावाच्चेति हेत्वर्थः ॥ १६९४ ॥

कामं घटाद्यभावोऽयं प्रत्यक्षादवसीयताम् ॥ १६९५ ॥

प्रत्यक्षाभावसंसिद्धौ किं प्रमाणमितीर्यताम् ॥ १६९६ ॥

मेयाभावस्य मानगम्यत्वमुपेत्यापि मानाभावस्य तन्निरस्यति । काममिति ॥ १६९७ ॥

कार्यरूपाभिधाभेदादतीतानागतेष्विव ॥

ऐकात्म्यं सर्वभावानां भिन्ननामादिमत्स्वतः ॥ १६९८ ॥

भावाभावयोः सति कल्पितत्वेनैव सिद्धेः सन्मात्रमकल्पितमित्युक्तम् । इदानीं घटा-
दिनामभेदादुदकाहरणादिरूपकार्यभेदात्पृथुत्वादिरूपभेदाच्च सत्त्वस्य भिन्नत्वात्कथं तदद्व-
यमकल्पितमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । यथा चैत्रादिष्वतीतादिकालसंबन्धिषु बालः

१ घ. 'षां स्रजा' । २ ख. भिन्नानामादिमत्स्वतः । ३ क. 'दिवत्सु तत्' ॥ १६९६ ॥ ४ क.
मत्सास्य । ख. सतस्त्वस्य ।

१६८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

स्थविरो युवा पिता भ्रातेत्यादिनामरूपकार्यभेदेऽपि न ते भिद्यन्ते न हि कदाचिदपि
चैत्रोऽचैत्रो भवति तथा कुम्भादिषु भिन्ननामादिमत्स्वपि सत्सु न भेदः किंतु तेषां
सन्मात्रतेति तदद्वयमकल्पितमित्यर्थः ॥ १६९६ ॥

अथ ब्रवीषि भेदोऽत्र स्याद्वयोर्धर्मधर्मिणोः ॥

व्यावृत्तेर्धर्मधर्मित्वं न तयोरुष्णशीतवत् ॥ १६९७ ॥

व्यावृत्तेर्धर्मस्य धर्मिणोऽभेदे तद्धीरेव धर्मधीरित्यादिदूषणमधस्तादुक्तमिदानीं भेदप-
क्षमनुभाष्य दूषयति । अथेत्यादिना ॥ १६९७ ॥

न भावयोरसंभित्तेर्धर्मधर्मित्वमिष्यते ॥

नितरामभावयोर्न स्यान्न विरुद्धाविरुद्धयोः ॥ १६९८ ॥

किंच भावयोरभावयोर्वा भावाभावयोर्वा धर्मधर्मित्वमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति ।
नेत्यादिना । अभावयोः स्वयमसत्त्वाद्धर्मधर्मित्वं दूरोत्सारितमित्यतिशयमाह । नित-
रामिति । विरुद्धाविरुद्धयोर्भावाभावयोरिति यावत् । तयोर्मिथो विरुद्धत्वादित्यर्थः
॥ १६९८ ॥

निर्भेदकस्य कुम्भस्य भेदः केनेति भण्यताम् ॥

वस्त्वात्मनैव चेत्तर्हि मत्पक्षः साध्यते त्वया ॥ १६९९ ॥

किंचैकोऽयमित्येकस्तावत्कुम्भो भाति तस्य भेदो वस्तुरूपेणावस्तुरूपेण वेति विक-
ल्पयति । निर्भेदकस्येति । तत्राऽऽद्यमनूद्य दूषयति । वस्तिवति । वस्तुरूपेण भेदे
प्रतियोगिनो वस्तुत्वादद्वयं धर्मिमात्रं वस्तु स्यान्न च धर्माभावे तस्मिन्धर्मित्वमित्यर्थः
॥ १६९९ ॥

वस्तुस्वरूपमुज्झित्वा नान्यत्र व्यापृतिर्मितेः ॥ अ. १, २२

अस्ति यस्मादतोऽद्वैतं वस्तु वस्तुनि सर्वदा ॥ १७०० ॥

कल्पान्तरं निरस्यति । वस्तुस्वरूपमिति । अवस्तुरूपेण प्रतियोगिनो धर्मिणो भेदे
तन्मात्रं वस्तु प्रामाणिकं स्यादवस्तुरूपे धर्मिणि मानप्रवृत्त्ययोगादतो भेदस्याप्रामाणि-
कत्वादद्वैतं सदा वस्तु तत्रैव च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वमित्यर्थः ॥ १७०० ॥

व्यावृत्तिरनुवृत्तिर्वा सर्वस्यैवास्य वस्तुनः ॥

अद्वैतपक्षो भवता मदीयोऽयं प्रसाध्यते ॥ १७०१ ॥

किंच व्यावृत्त्यनुवृत्ती वस्तुनः स्यातामवस्तुनो वा द्वितीये वस्तुनस्तदस्पर्शादैकरस्यं
स्याद्यथाद्यस्तत्राऽऽह । व्यावृत्तिरिति । ते वस्तुनश्चेदिष्टे तदा पृष्ठ्या तयोस्ततो निष्क-
र्षाद्वस्तुत्वमुक्तं स्यात्ततश्च वस्त्वद्वैतमित्यर्थः ॥ १७०१ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६८१

व्यावृत्तोऽयमिति ज्ञानं किं कुम्भे किं ततोऽन्यतः ॥

अव्यावृत्तस्वरूपत्वात्कुम्भे तावन्न धीरियम् ॥ १७०२ ॥

किंच व्यावृत्तज्ञानं निर्विषयं सविषयं वा नाऽऽद्यः सुगतमतप्रसङ्गाद्वितीये कुम्भोऽ-
र्थान्तरं वा विषयस्तस्येति पृच्छति । व्यावृत्त इति । कुम्भविषयत्वं दूषयति ।
अव्यावृत्तेति । कुम्भस्य स्वरूपेणैकत्वानुभवान्न तस्मिन्व्यावृत्तधीर्विरोधादित्यर्थः
॥ १७०२ ॥

नाप्यकुम्भव्युदासेन कुम्भस्य स्याद्विशेषणम् ॥

न ह्यम्भस्थेन शैत्येन शिखिनः स्याद्विशेषणम् ॥ १७०३ ॥

केवलादर्धान्तरपटादिव्यावृत्तं कुम्भं व्यावृत्तधीविषयमिच्छन्तं प्रत्याह । नापीति ।
अकुम्भः स्तम्भादिस्तत्प्रतियोगिकव्यावृत्त्या विशेषणं न कुम्भस्य संभवति व्यावृत्तिविशे-
षणतया स्तम्भादेरपि विशेषणत्वप्रसङ्गादतो व्यावृत्ते सर्वस्य प्रवेशाद्व्यावृत्तधीगम्यमद्वयं
भवेदिति भावः । स्तम्भादिविशेषिता व्यावृत्तिर्न कुम्भविशेषणमित्यत्र दृष्टान्तः ।
न हीति ॥ १७०३ ॥

अस्यायमिति षष्ठ्यर्थः प्रत्यक्षादवगम्यते ॥

घटाभावः पटे किं न कुतो वाऽस्य घटेऽस्तिता ॥ १७०४ ॥

शैत्यस्याम्भोनिष्ठस्याग्निनिष्ठत्वाभावात्तद्विशेषणत्वामावेऽपि स्तम्भादिव्यावृत्तेर्वटनिष्ठ-
त्वात्तद्विशेषणत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अस्येति । स्तम्भस्याभाव इति षष्ठ्या
तयोः संबन्धः प्रत्यक्षी क्रियते तथाच स्तम्भाभावः स्तम्भे न कुम्भेऽस्तीत्यर्थः । ननु घटः
पटो नेति प्रतीतेर्घटाभावः पटे पटाभावश्च घटे किमिति नेष्यते तथाच घटाभावो घटे
पटाभावो वा पटे कुतो नियम्यते प्रतीतेरविशेषादिति शङ्कते । घटेति ॥ १७०४ ॥

भावाभावौ सतो न स्तः सत्त्वादेवासतः कुतः ॥

नानयोर्धर्मधर्मित्वं विरोधादितरेतरम् ॥ १७०५ ॥

नाभावस्य धर्मिनिष्ठत्वं प्रतियोगिनिष्ठत्वं वा प्रत्यक्षयितुं शक्यं तस्य युक्तिविरुद्ध-
त्वेनाऽऽभासत्वादिति परिहरति । भावाभावाविति । न तावज्जन्मनाशौ सतो धर्मौ
तस्य सदा सत्त्वात्ताभ्यामस्पर्शान्नाप्यसतस्तौ निःस्वरूपस्य धर्मित्वायोगादतस्तौ कल्पि-
तावित्यर्थः । मा भूदभावस्य घटादेश्च धर्मधर्मित्वं तथाऽपि सतो धर्मत्वेनासदेष्टव्यं
तस्यास्वतन्त्रत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नानयोरिति ॥ १७०५ ॥

सर्वे भावाः स्वयं सन्तो व्यावृत्तिः किंसमाश्रया ॥

निराकृता स्वयं सद्भिर्न तथा वियति कृष्णिमा ॥ १७०६ ॥

१ ख. घ. 'न्तरं प' । २ घ. कुम्भव्या' । ३ ख. घ. 'वृत्तेः स' । ४ ख. घ. कुम्भादिवि' ।

५ ख. 'शान्तमाह । न । ६ ग. त्वयं ।'

१६८२ सुरेश्वराचार्यकृत बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

भेदाभावादिविकल्पस्य विकल्पितत्वादकल्पितं सन्मात्रमित्युक्त्वा तत्रैव युक्त्यन्तर-
माह । सर्व इति । कुम्भादयः सर्वे भावाः स्वभावतः सन्तोऽनुभूयन्ते तथाच सर्वस्य
सन्मात्रत्वे भेदाभावाख्या व्यावृत्तिराश्रयाभावान्न सेत्स्यतीत्यर्थः । सन्तो भावा व्यावृ-
त्तेराश्रया भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । निराकृतेति । यथा नभसि नीरूपे स्वभावे-
नैव नीलिमा निराकृतस्तथा स्वभावतः सन्मात्रैर्भावैर्व्यावृत्तिर्निरस्ता तस्याः सन्मात्रे
दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ १७०६ ॥

नभोवत्सदिदं सर्वं तत्र यत्तत्सदात्मना ॥

साध्यत्वं नान्यथा दृष्टमसतो यदि वा सतः ॥ १७०७ ॥

सर्वस्य सन्मात्रत्वं दृष्टान्तेन साधयति । नभोवदिति । यथा कूपकुम्भाकाशादि
सर्वं नभोमात्रं तथा जगदखिलं सन्मात्रं भातीत्यर्थः । कथं तर्हि जन्मादिव्यवहारो
न हि सति सोऽस्ति तत्राऽऽह । तत्रेति । सर्वस्य सन्मात्रत्वे सतीति यावत् । घटादि
दृश्यं तत्सद्रूपत्यागेन तदविद्यया कारकव्यापाराधीनं न सद्रूपत्यागेन साध्यत्वमेति
तस्यासत्त्वादेव कारकव्यापारविषयत्वानुपपत्तेरतः सतोऽसतो नोत्पत्त्यादीत्याविद्यं तदि-
त्यर्थः ॥ १७०७ ॥

वस्त्वन्तराच्चेष्ट्यावृत्तिरिष्यते ह्यन्यवस्तुनः ॥

वस्तुत्वात्साऽस्त्वभावस्य वस्तु नो चेत्कुतो भिदा ॥ १७०८ ॥

किंच किमभावो वस्तु किंवाऽवस्तु तत्राऽऽद्ये दोषमाह । वस्त्वन्तरादिति ।
एकस्य वस्तुनोऽन्यस्माद्वस्तुनः सकाशाद्यावृत्तिरिष्यते चेत्तदा चतुर्विधाभावस्यापि वस्तु-
त्वाद्वटादेर्व्यावृत्तिरस्तु निवारकाभावात्तथाच घटादि चतुर्विधाभावास्पृष्टत्वादद्वयं स्यात्त-
त्संस्पर्शेऽपि तस्य न क्षतिर्न हि घटस्पृष्टं नभो नश्यति । विरोधिसंसर्गे नाशः स्यादिति
चेन्न, भावाभावयोर्वस्तुत्वाविशेषे विरोधासिद्धेराखुनकुलवदिति चेन्न, तत्रापि भावत्वाकारे-
णाविरोधात्प्रतीतिविरोधः स्यादिति चेन्न, भावाभावपुरस्कारेण तदविरोधादित्यर्थः ।
अभावस्यावस्तुत्वपक्षं प्रत्याह । वस्तिवति । अभावस्यासत्त्वे तदपेक्षभेदस्याप्यसत्त्वाद-
द्वयमेव वस्तु स्यादित्यर्थः ॥ १७०८ ॥

घटो भावात्मनाऽऽप्नोति त्वत्साध्यं चेदशेषतः ॥

घटीभूतमिदं सर्वं द्वैतं ते किंप्रमं मतम् ॥ १७०९ ॥

किंच भेदाभेदवादिना भावरूपेणाभावरूपेण वा घटस्य पटादेरभेदोऽप्युपगम्यते
तत्राऽऽद्यमनूद्य दूषयति । घट इति । भिन्नाभिन्नत्वेन त्वया कृतं साध्यं सर्वं भावरूपेण
घटो व्याप्नोति चेत्तर्हि घटमात्रं तदापन्नं तन्न भेदो मानाभावादित्यर्थः ॥ १७०९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६८३

बोधकं यत्प्रमेयस्य तत्प्रमाणमिहेष्यते ॥

न च प्रमाणनास्तित्वमीहक्तस्मान्न युज्यते ॥ १७१० ॥

द्वितीये नाभेदो न च मानं विना घटस्याभावः सिध्येन्न च मानपञ्चकानुदयो घटा-
भावे मानमित्याह । बोधकमिति । अभावप्रमाणस्यापि तथात्वं शङ्कित्वाऽऽह ।
न चेति । मानाभावस्य बोधकत्वाभावान्मेयाभावे मानत्वं न युक्तमित्याह । तस्मा-
दिति ॥ १७१० ॥

मेयाभावः प्रमाणानां यद्यभावेन गम्यते ॥

प्रमाणानामभावस्य गमकः को भविष्यति ॥ १७११ ॥

मानाभावस्य मेयाभावबोधित्वमङ्गीकृत्यापि दोषमाह । मेयेति । न च मेयाभावो
मानाभावं गमयति परस्पराश्रयान्न च मानाभावादेव तद्वीरात्माश्रयान्न च भावमानादेव
तद्वीरभावमानोच्छेदादिति भावः ॥ १७११ ॥

एकप्रत्ययनिर्ग्राह्यमेकं वस्त्विति भण्यते ॥

प्रत्यभिज्ञाबलाद्वाऽपि नाभावेऽस्त्युभयं हि तत् ॥ १७१२ ॥

मेयाभावो मानाभावश्चेति न मिथोभेदोऽभावस्य तद्धर्मत्वासिद्धेरतो मेयाभावे मान-
मस्ति चेन्मानाभावेऽप्यस्त्येवेत्याशङ्क्याऽऽह । एकेति । एकमित्येकधीग्राह्यमेकं वस्तु-
च्यते सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञातो वा तदैक्यं गृह्यते न चाभावस्योभयमस्ति तस्मान्नैक्यं
तस्य भावत्वेनाभावानाधारत्वादित्यर्थः ॥ १७१२ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यां स्याद्यथैकार्थग्रहस्तथा ॥

प्रत्यक्षाभावमानाभ्यां नानुभूतिरिहास्ति नः ॥ १७१३ ॥

प्रत्यक्षसिद्धमानाभावेन मेयाभावे सिद्धे द्वाभ्यामभावैक्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
दर्शनेति । इहेत्यभावोक्तिः । अनुभूतिस्तदैक्यगोचरा नहि संभूयमानाभ्यामभावैक्यं
बोध्यते मिथो वार्तानभिज्ञत्वादित्यर्थः ॥ १७१३ ॥

न प्रमाणं प्रमेयं वा तदभावविशेषणम् ॥

तदा द्वयोरसंसिद्धेर्विरोधाच्चाप्यसंगतिः ॥ १७१४ ॥

यथा तेऽनुभूतरैक्येऽपि नीलपीताद्युपाधिभेदाद्भेदधीरिष्टा तथा स्वास्त्येनाभावाभे-
देऽपि मानाभावो मेयाभाव इति प्रतियोगिभेदात्तत्र भेदोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । नेति ।
तत्र हेतुः । तदेति । एकस्मिन्क्षणे भावाभावयोरभावाद्विरुद्धत्वाच्च न तयोर्विशेषणवि-
शेष्यता तत्कथं प्रतियोगिभेदादभावभेदोक्तिरित्यर्थः ॥ १७१४ ॥

यद्यसन्नपि धर्मः स्यान्नैपुण्याद्भवतः क्वचित् ॥

नभो मूर्ते घटोऽमूर्तो विश्रब्धैः किं न साध्यते ॥ १७१५ ॥

१६८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

भावाभावयोरेककालत्वाभावेऽपि विशेषणविशेष्यत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । यदीति ।
असमकालयोरपि विशेषणविशेष्यत्वे सर्वमपि सुसाध्यं स्यादित्यर्थः ॥ १७१९ ॥

न भावयोरभिन्नत्वाद्धर्मधर्मित्वमिष्यते ॥

अ-३१ २१४

नितरामभावयोर्न स्याद्भूततो भावाभावयोः ॥ १७१६ ॥

यस्मिन्धर्मिणि प्रतियोगी संबध्यते तत्रैव संबद्धोऽभावः प्रतियोगिनो विशेष्यः
स्यादिति चेन्न धर्मधर्मिभावस्य दुर्वचत्वादित्याह । नेति ॥ १७१६ ॥

नाऽऽत्मना वस्तुनो भेदो भेदस्यान्यव्यपाश्रयात् ॥

अन्यदीयोऽपि नान्यस्य भेदः स्यात्कल्पनां विना ॥ १७१७ ॥

भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यत्वं धर्मधर्मित्वं च निराकृत्य भेदाभेदनिराकरणमनुवर्त-
यन्पूर्वोक्तं स्मारयति । नाऽऽत्मनेति । न तावद्वस्तुनः स्वापेक्षया भेदस्तस्यान्यापेक्षत्वा-
न्नाप्यन्यस्मादसौ कल्पनां विना युक्तोऽन्योन्याश्रयादतो भेद्भावादेकं वस्तु स्यादि-
त्यर्थः ॥ १७१७ ॥

स्वतोऽभिन्नस्वभावत्वान्न भेदोऽन्योन्यसंश्रयः ॥

उभयोरप्यसंभेदः कथं भिन्नाद्विरोधिनम् ॥ १७१८ ॥

किंच सर्वस्य स्वरूपेणाभिन्नत्वान्न स्वरूपभेदः प्रतियोग्यपेक्षया तु न स लभ्यतेऽ-
न्योन्याश्रयान्न च धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदो विद्यमानः प्रतियोग्यपेक्षया विरोधिनं धर्मिणं
भेत्तुमर्हत्यतो न भेदो वास्तवोऽस्तीत्याह । स्वत इति ॥ १७१८ ॥

विशेषणप्रभेदेऽपि विशेष्योऽर्थो न भिद्यते ॥

शुक्लकृष्णादिभेदेऽपि गोपिण्डो न हि भिद्यते ॥ १७१९ ॥

भेदाभावनिरासेनैकरसं वस्तूक्त्वा कुम्भादिभेदोपगमेऽपि सदद्वयमेष्टव्यमित्याह ।
विशेषणेति ॥ १७१९ ॥

विशेषणं विशेष्याच्चेद्विशेष्यान्तरवत्पृथक् ॥

भिन्नत्वात्संगतिर्न स्याद्विशेषणविशेष्ययोः ॥ १७२० ॥

तर्हि विशेषणविशेष्यत्वोपगमात्तस्य भेदगर्भत्वादद्वैतवादिनः सिद्धान्तहानिरित्याश-
ङ्क्योपेतं विशेषणविशेष्यत्वं दूषयति । विशेषणमिति । तद्विशेष्याद्विन्नमभिन्नं वा
नाऽऽद्यो हिमवद्विन्ध्ययोरिवात्यन्तभिन्नत्वात्तद्भावेन संबन्धासिद्धेर्नंतरस्तत्त्वानुपपत्तेस्तु-
ल्यत्वादित्यर्थः ॥ १७२० ॥

नैकधीगम्यता च स्याज्ज्ञानस्यायुगपज्जनेः ॥

युगपन्न हि विज्ञानं जायते घटमेषयोः ॥ १७२१ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६८५

किंच तयोरेकधीगम्यत्वं भिन्नधीगम्यत्वं वा नाऽऽद्य इत्याह । नैकेति । न हि मलयहिमालययोरत्यन्तभिन्नयोर्मिथःसंसृष्टतयैकदृष्टिविषयता दृष्टेत्यर्थः । द्वितीयेऽपि युगपदुत्पन्नानेकज्ञानगम्यत्वं क्रमभाव्यनेकज्ञानगम्यत्वं वा नाऽऽद्य इत्याह । ज्ञानस्येति । अनेकज्ञानस्य युगपज्जन्माभावे दृष्टान्तमाह । युगपदिति ॥ १७२१ ॥

प्रागेवानात्मसंबन्धादुत्पत्तावेव लब्धतः ॥

प्रत्यग्वस्तुप्रमेयस्य तावतैव कृतार्थतः ॥ १७२२ ॥

प्रमाणस्य ततोऽन्यस्मिन्न तन्मानत्वमर्हति ॥

विरोधिव्यभिचारित्वात्तदन्यस्य च वस्तुनः ॥ १७२३ ॥

क्रमभाव्यनेकज्ञानगम्यत्वे च घटपटादिवदयःशलाकाकल्पतया न विशेषणविशेष्येति मत्वा क्रमाक्रमकल्पयोः साधारणं दोषमाह । प्रागिति । एकस्यानेकस्य वा ज्ञानस्य युगपदयुगपद्वा प्रवृत्तस्यानात्मना विषयेण संबन्धात्पूर्वमेव प्रतीचो वस्तुनः स्वाकारार्पकतया विषयस्य लाभान्मानस्य मेयलाभमात्रेणानपेक्षत्वान्नाऽऽत्मनोऽन्यस्मिन्नर्थे तन्मानत्वं तस्माद्विशेषणाद्यनात्मभूतमप्रामाणिकं कल्पितमित्यर्थः । किंचाऽऽत्मनोऽन्यस्य जाड्यादजडप्रमाणफलविरोधितया तत्संबन्धाभावात्प्रमेयत्वासिद्धेर्व्यभिचारित्वाच्च तत्कल्पितं मिथोव्यभिचारिसर्पधारादिवदित्याह । विरोधीति ॥ १७२२ ॥ १७२३ ॥

सर्वं मिथोऽनपेक्षं सत्स्वात्ममात्रविवक्षया ॥

प्रत्यग्रूपात्परं रूपं न वस्तुत्प्रेक्ष्यते मितेः ॥ १७२४ ॥

कल्पितत्वेऽनात्मनो हेत्वन्तरमाह । सर्वमिति । स्वरूपमात्रानुसारेण सर्वमन्योन्यानपेक्षं सदेव तथाच तस्याऽऽत्ममात्रत्वादन्यत्कल्पितमित्यर्थः । कथं सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वं तत्राऽऽह । प्रत्यगिति ॥ १७२४ ॥

यद्वस्तु स्वात्मनैवास्ति तत्परार्थं न बोधवत् ॥

पारार्थ्येनैव सद्यच्च तत्परस्माद्विरुद्धं सत् ॥ १७२५ ॥

आत्ममात्रमपि जगत्कल्पितं चेत्सोऽपि तथा स्यादित्याशङ्क्याजाड्यान्नेत्याह । यदिति । तर्हि जगदप्यकल्पितमात्माभिन्नत्वादित्याशङ्क्य जाड्यान्मैवमित्याह । पारार्थ्येनेति ॥ १७२५ ॥

असाधारणरूपत्वात्प्रत्यक्किन्मात्रवस्तुनः ॥

तत्तत्त्वानुविधाय्येव प्रमात्रादिर्भवन्भवेत् ॥ १७२६ ॥

तर्हि विरुद्धत्वाज्जगदात्मनोभिन्नतेत्याशङ्क्याऽऽह । असाधारणेति । प्रतीचश्चिदेकरसस्यासामान्यविशेषत्वादकल्पितत्वं मात्रादिस्त्वंनात्मा सामान्यविशेषात्मको भवन्मिथोपेक्षत्वात्कल्पितोऽतोऽधिष्ठानात्मतत्त्वानुसार्येव कल्पितस्यातिरिक्तरूपाभावादित्यात्ममात्रता जगतो युक्त्यर्थः ॥ १७२६ ॥

१६८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

द्रष्टव्याद्यनुसारिण्या प्रत्यङ्मोहप्रसूतितः ॥

दृष्ट्या विरुद्धदिवस्थस्य प्रतीचो दर्शनं कुतः ॥ १७२७ ॥

सच्चिन्मात्रमद्वयं तत्त्वमिति वदता भेदाभेदवादो दूषितः संप्रति तत्पक्षे विषयधी-
ग्राह्यत्वमात्मनः स्यात्तच्चायुक्तमित्याह । द्रष्टव्येति । स्पष्टव्यश्रोतव्यादिसंग्रहार्थ-
मादिपदम् । आत्मा भिन्नाभिन्नश्चेद्रूपादिना सहाभिन्नत्वात्तदाकारदृष्ट्या दृष्टः स्यान्न च
प्रतीचो बाह्यरूपाद्यपेक्षयाऽन्तरवस्थितस्य तद्दृष्ट्या दृष्टिः श्लिष्टा प्रत्यगज्ञानजभ्रान्ति-
त्वाच्च न साऽऽत्मानं गोचरयेदित्यर्थः ॥ १७२७ ॥

श्रुतिमानार्पितं चैतन्नावज्ञेयं विपश्चिता ॥

पराञ्चीति तथा शास्त्रं न दृष्टेरिति च स्फुटम् ॥ १७२८ ॥

विदिताविदिताभ्यां नो व्युत्थाप्य ब्रह्म चाब्रवीत् ॥

नातो वस्त्वन्तरं ज्ञेयं तदन्यस्य निषेधतः ॥ १७२९ ॥

आत्मनो विषयज्ञानाविषयत्वे मानमाह । श्रुतीति । अन्यदेव तद्विदितादिति
श्रुतेः । जगतस्तर्हि मेयत्वमन्यथा विदितादित्यनुवादायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । नात
इति । ब्रह्मणः सकाशाद्वस्त्वन्तरं न मानग्राह्यमित्यत्र हेतुः । तदन्यस्येति । अस्थू-
लादिवाक्यैरनात्मनो निषेधाद्भ्रान्तिदृष्टत्वमात्रं विदितश्रुतेरित्यर्थः ॥ १७२८ ॥ १७२९ ॥

मनुते मनसा यन्न येनाऽऽहुस्तन्मनो मतम् ॥

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं न त्विदं यदुपासते ॥ १७३० ॥

यतो वाचो निर्वर्तन्ते नेति नेतीति चापरम् ॥

इति स्पष्टं वचो मानं कुतो हेतोरुपेक्ष्यते ॥ १७३१ ॥

प्रतीचो विषयज्ञानाग्राह्यत्वे वाक्यान्तरमाह । मनुत इत्यादिना । यथोक्तं वाक्यं
यजमानप्रस्तरादिवाक्यवदनादरणीयमित्याशङ्क्याऽऽह । इति स्पष्टमिति । न हि
प्रकृते प्रमाणविरोधस्तदयोग्यत्वादुक्तश्रुत्यर्थस्येति भावः ॥ १७३० ॥ १७३१ ॥

द्रष्टुः प्रतीचि यत्साक्षात्प्रत्यग्दृष्ट्याऽवसीयते ॥

दृष्ट्यादिजन्मनाशदिसाक्ष्यभेदात्मकं स्वतः ॥ १७३२ ॥

तर्हि निषेधश्रुतेर्जगतोऽभावनिष्ठत्वान्माध्यमिकमतापातो, नेत्याह । द्रष्टुरिति । मातु-
रपि प्रत्यक्त्वेन स्थिते चिदात्मन्यधिष्ठाने यद्दृष्टिश्रुत्यादि तज्जन्मनाशादिवत्साक्ष्यतया
यत्स्थितं विशेषजातं साक्षाद्दृश्यते तत्सर्वं निषेधश्रुत्या निषिध्यमानं स्वतः प्रत्यग्भूतकूट-
स्थदृष्टिमात्रत्वेनावसीयते तन्न जगतोऽभावनिष्ठतेत्यर्थः ॥ १७३२ ॥

तदेतदिति मानेन तत्त्वमस्यादिना तथा ॥

ब्रह्मेति बोध्यते साक्षात्तत्त्वमोध्वस्तिवर्त्मना ॥ १७३३ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६८७

प्रतीचो वेद्यत्वनिषेधे तत्त्वमादिवाक्यविषयत्वस्याप्यभावादौपनिषदत्वव्याहतिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । तदेतदिति । ऐक्यमितिना परामृश्यते । तदीयः साक्षात्कारः साक्षा-
दित्युच्यते । तेन प्रतीचः स्वाज्ञानतज्जनिरासद्वारा ब्रह्मैक्ये पर्यवस्यद्वाक्यजातं तद्वि-
षयीकारमन्तरेण मानमित्यर्थः ॥ १७३३ ॥

ब्रह्मात्माऽऽत्मानमेवावेदहं ब्रह्मेति च श्रुतेः ॥

प्रत्यग्दृष्ट्यैव तद्ब्रह्म दृश्यते न पराग्निधया ॥ १७३४ ॥

अथ तत्र विषयतयैव किमिति वाक्यानि ज्ञानं न जनयन्ति तत्राऽऽह । ब्रह्मेति ।
तस्यास्तात्पर्यमाह । प्रत्यगिति । तद्वि वाक्योत्पत्त्या दृष्ट्या प्रत्यक्त्वेनाविषयतयैव
स्फुरति नतु तथा पराग्भावेन दृश्यत इति योजना ॥ १७३४ ॥

घटोऽत्रास्तीति वाक्येऽस्मिन्को न्वर्थः संप्रतीयते ॥

मेयोऽनधिगतस्तावत्स्वानुभूत्यैकसिद्धिः ॥ १७३५ ॥

प्रत्यक्चिदेकतानं ब्रह्म वाक्यीयधिया स्फुरतीत्युक्तं तथाविधे वस्तुन्यसंप्रतिपत्तेरि-
त्याशङ्क्य विमृशति । घट इति । विमर्शफलमाह । मेय इति । न तावद्घटोऽस्तीत्या-
दिवाक्ये ज्ञातो विषयो वाक्यवैयर्थ्यादतोऽज्ञातोऽनुभवमात्रसिद्धः स वाच्यस्तथाच प्रत्य-
गात्मा चिदेकतानो ज्ञाताज्ञातसाक्षी न शक्योऽपह्नोतुमित्यर्थः ॥ १७३५ ॥

मात्रादिजन्मनः प्राक् नानुभूत्यतिरेकतः ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवस्त्वन्यदवसीयते ॥ १७३६ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । मात्रादीति ॥ १७३६ ॥

मातृमानप्रमेयादेरन्योन्यव्यभिचारतः ॥

अनन्यानुभवात्प्रत्यक्संविदव्यभिचारिणी ॥ १७३७ ॥

प्रागनुभूतिव्यतिरेकेण द्रष्टृदेर्न दृष्टिरिति विशेषणान्मात्राद्युत्पत्तेरूर्ध्वमनुभूतेरर्थान्त-
रत्वेनापि द्रष्टादि द्रष्टुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । मात्रिति ॥ १७३७ ॥

संविदो व्यतिरेकेण वस्तु यद्यत्प्रसाध्यते ॥

रज्जुसर्पादिवत्तत्तन्नैति संभावनामपि ॥ १७३८ ॥

व्यभिचाराव्यभिचारव्यवस्थायां फलितमाह । संविद इति ॥ १७३८ ॥

संविदेशादिभेदेन वस्तु चेत्साध्यतेऽन्यतः ॥

घटो नास्तीति चान्यद्वा संगतिर्नानयोमितेः ॥ १७३९ ॥

मात्राद्यधिष्ठानसंविदतिरेकेण रज्जुसर्पवन्नास्तीत्युक्तं समर्थयते । संविदिति । संविदो
देशकालादिभेदेन मात्रादि भिन्नत्वेन साध्यते चेत्तस्य सत्त्वमसत्त्वं वा न स्वतो जाड्या-

१६८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

आपि संविदा प्रामाणिकसंबन्धाभावादतो रज्ज्वां सर्पवत्कल्पितं संविदि तैत्तन्मात्रमित्यर्थः ॥ १७३९ ॥

उपलब्धोऽस्ति सन्कुम्भो लम्बोष्ठो देशकालवान् ॥

पूर्वपूर्वातिरेकेण नोत्तरोऽर्थोऽनुभूयते ॥ १७४० ॥

मात्रादेः संविन्मात्रत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणयति । उपलब्धोऽस्तीति ॥ १७४० ॥

कर्त्रादिव्यापृतेः पूर्वं संवित्संवित्तिमात्रतः ॥

अविभागादनाख्येयं तदुद्भूत्या फलायते ॥ १७४१ ॥

संविदो मानफलत्वेन कार्यत्वात्कथं तत्कल्पनाधिष्ठानतेत्याशङ्क्याऽऽह । कर्त्रादीति । मात्रादिव्यापारात्प्रागवस्थायां मानमेयादिविभागाभावादेशां संवित्फलाद्याख्याविकला तद्यापारोत्पत्त्या फलादिवदाचरत्यतस्तत्सद्भावस्य सदाऽविशेषादकार्यभूता सा भवत्येव सर्वाधिष्ठानमित्यर्थः ॥ १७४१ ॥

अक्रियेऽपि यथा व्योम्नि द्युद्भूतिस्थितिहानिभिः ॥

जगन्नर्नति मय्येवं कार्यकारणवस्तिवदम् ॥ १७४२ ॥

रज्ज्वादौ सक्रिये सर्पादिसमारोपदर्शनादक्रिये संविदात्मनि कथं जगदध्यासस्तत्राऽऽह । अक्रियेऽपीति । अवकाशाभावे जगतो न काऽपि विक्रियेतिप्रसिद्धर्थे हिशब्दः ॥ १७४२ ॥

नञ्घटार्थावपहनुत्य संवित्सद्रूपमात्रया ॥

अवगत्यात्मना सत्त्वमवाक्यार्थत्वमश्रुते ॥ १७४३ ॥

आकाशवत्तर्हि कल्पनाधिष्ठानत्वाज्जाड्यं प्रतीचः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नञिति । संविद्धि भावाभावौ सन्मात्रत्वेन तदप्यवगतिमात्रतयोपसंहृत्याखण्डैकरसानुभूतिमात्रत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७४३ ॥

दिग्विभागोऽविभागेऽपि व्योम्नि यद्वत्प्रकल्पितः ॥

प्रध्वस्ताशेषभेदेऽपि मयि भिन्नधियस्तथा ॥ १७४४ ॥

तथाऽप्यधिष्ठानत्वे रज्ज्वादिवत्परिच्छिन्नतेत्याशङ्क्याऽऽह । दिगिति ॥ १७४४ ॥

स्वप्नेभबुद्धिर्नष्टेऽपि स्वप्न आभाति जागरे ॥

यथैवं मोहजं द्वैतं नष्टे मोहेऽपि सांप्रतम् ॥ १७४५ ॥

संविदि सर्वस्याविद्याध्यासे ध्वस्ताविद्यस्य विदुषो द्वैतभानासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वप्नेति । विदुषो द्वैतदृष्टिरविद्यालेशादित्यसकृदुक्तमिति भावः ॥ १७४५ ॥

आगमादन्यतो मानाद्भिन्नाभिन्नत्वमात्मनः ॥

यथोक्तेन प्रकारेण न मनागपि गम्यते ॥ १७४६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६८९

भेदाभेदानुमानस्यानुत्थानमुपपादितमुपसंहरति । आगमादिति ॥ १७४६ ॥

मानान्तराच्च यत्प्राप्तं मानत्वं तत्र च श्रुतेः ॥

न कथंचन संभाव्यमनुवादत्वकारणात् ॥ १७४७ ॥

आगमात्तर्हि भिन्नाभिन्नत्वमात्मनो गम्यतामित्याशङ्क्य तर्कि मानान्तरस्यापि विषयः किंवाऽऽगमस्यैवेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । मानान्तरादिति । आगमाद्य-
भेत्याद्यचकारार्थः । मानान्तरस्येवेति द्वितीयार्थः ॥ १७४७ ॥

प्रमान्तरानधिगते मानानां मानतेष्यते ॥

अग्निर्हिमस्य भेषजमिति चातोऽन्यथा भवेत् ॥ १७४८ ॥

अज्ञातार्थगन्तु मानमितिलक्षणविरोधाच्च न प्रतीतेऽर्थे श्रुतेर्मानतेत्याह । प्रमान्त-
रेति । विपक्षे दोषमाह । अग्निरिति ॥ १७४८ ॥

प्रमान्तरविरुद्धं च मातुं नोत्सहते श्रुतिः ॥

स्वगोचरेश्वरं मानं न मानान्तरगोचरे ॥ १७४९ ॥

द्वितीयेऽपि सृष्ट्यादिश्रुतिर्वा यद्वै तदित्यादिश्रुतिर्वा यथोक्तं बोधयतीति विक-
ल्प्याऽऽद्यं दूषयति । प्रमान्तरेति । अस्थूलादिवाक्यविरुद्धमात्मनो भिन्नाभिन्नत्वं
प्रमातुं सृष्ट्यादिश्रुतिर्न शक्नोति न हि प्रधानविरुद्धार्थमवान्तरवाक्यं साधयतीत्यर्थः ।
मानान्तरविरुद्धं न साधयतीत्यत्र हेतुमाह । स्वगोचरेति ॥ १७४९ ॥

श्रोत्रादिकरणानीव नातो गोचरसंकरः ॥

भिन्नाभिन्नप्रसिद्ध्यर्थं न चेयं श्रुतिरिष्यते ॥

यद्वै तदिति वचस इतोऽन्यार्थपरत्वतः ॥ १७५० ॥

मानानां स्वार्थशूरत्वे दृष्टान्तमाह । श्रोत्रादीति । स्वार्थेषु मानानामैश्वर्यात्तेषां
व्यवस्थितार्थत्वान्न मानान्तरविरुद्धं श्रुतिर्गोचरयतीति फलितमाह । नात इति ।
कल्पान्तरं शङ्कित्वा प्रत्याह । भिन्नाभिन्नेति ॥ १७५० ॥

दृष्ट्यादिभेदसिद्ध्यर्थं नेदं वचनमिष्यते ॥

भेदस्यातोऽन्यतः प्राप्तर्ने श्रुत्या तत्र यत्यते ॥ १७५१ ॥

भिन्नाभिन्नार्थादर्थान्तरत्वेऽपि तद्दृष्ट्यादिभेदरूपं स्वयं पदार्थान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह ।
दृष्ट्यादीति ॥ १७५१ ॥

किंतु चैतन्यमप्यस्य कामकर्मादिवद्भवेत् ॥

न स्वतोऽदर्शनात्प्राज्ञ इत्याशङ्क्यैतदीरितम् ॥ १७५२ ॥

भेदाभेदस्य भेदस्य वा न चेद्वाक्यं प्रतिपादकं तर्हि किं प्रतिपादयतीत्यत आह ।

१६१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

किंत्विति । वाक्यप्रतिपाद्यमाह । चैतन्यमिति । लोकप्रसिद्धदृष्ट्यादिभेदानुवादेन
स्वापे दृष्टेरविनाशप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः ॥ १७९२ ॥

स्वप्नप्रबोधयोर्यद्वृष्टिरस्याऽऽत्मनः स्वतः ॥

मात्रादिविक्रियाग्रामसाक्षिणी साऽविनश्वरी ॥ १७९३ ॥

तत्र दृष्टेरनाशे दृष्टान्तमाह । स्वप्नेति । अविनश्वरीति च्छेदः ॥ १७९३ ॥

प्राज्ञेऽपीयं तथैवाऽऽस्ते कूर्दस्थैकात्म्यलक्षणा ॥

भावाभावौ त्वविद्यादेर्विशेषः केवलस्त्विवह ॥ १७९४ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । प्राज्ञेऽपीति । तत्रापि दृष्टिरिष्टा चेज्जागरादेस्तस्य को विशेष
इत्याशङ्क्याऽऽह । भावेति । तुशब्दोऽवधारणे । द्वितीयो विशेषान्तरन्यासेधार्थः ।
अवधारणार्थप्रकटीकरणार्थं केवलपदम् । इहेत्यवस्थात्रयोक्तिः ॥ १७९४ ॥

कामाद्यशेषोपाधीनां निवृत्तौ न निवर्तते ॥

तन्निवृत्त्येकसाक्षित्वात्कामाद्यस्तित्वसाक्षिवत् ॥ १७९५ ॥

स्वापे चैतन्यमपि कामादिवन्नश्यतीति शङ्का कथं समाहितेति तत्राऽऽह ।
कामादीति । सर्वत्र यथासंभवं तद्भावाभावसाक्षित्वेनाविनाशिन्यात्मदृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः
॥ १७९५ ॥

भावाभावार्थसाक्षित्वाद्भावाभावार्थमैकैव सा ॥

गृह्यतेऽविद्यया मूढैर्मणिः शुद्धो यथाऽऽश्रयैः ॥ १७९६ ॥

कथं तर्हि तत्र जन्मादिदृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह । भावेति । औपाधिकी जन्मादि-
दृष्टिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । मणिरिति ॥ १७९६ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च विज्ञानघनमित्यपि ॥

प्रज्ञानं ब्रह्म चेत्येवं ज्ञानमात्रात्मताऽऽत्मनः ॥ १७९७ ॥

दृष्टेरविनाशित्वे श्रुत्यन्तरसंवादमाह । सत्यमिति ॥ १७९७ ॥

दृष्टान्तश्च न नो नास्ति मण्यादेरिह संभवात् ॥

मणेर्नीलादिवद्भेदो दृष्ट्यादिप्रत्यगात्मनः ॥ १७९८ ॥

सर्वस्य वस्तुनो भिन्नाभिन्नत्वादात्माऽपि वस्तुत्वात्तथेत्येतन्निरस्तं निरस्तं च तस्य
श्रौतत्वम् । यत्तु परपक्षे न दृष्टान्त इति तत्र किमेकस्यानेकरूपभानं भ्रान्तमित्यत्र
दृष्टान्ताभावः किंवा वस्तुत्वेकरूपमित्यत्रेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । दृष्टान्तश्चेति ।
इहेत्येकस्यानेकत्वदृष्टावित्यर्थः । द्वितीयपादार्थं प्रपञ्चयति । मणेरिति ॥ १७९८ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्ता भिन्नाभिन्नत्ववादिनः ॥

मिथो भिन्ना न सन्तीह भिन्नाभिन्नत्वमात्रतः ॥ १७९९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६९१

साध्यासंभवादिना वस्तुत्वानुमानानुत्थानं प्रागुक्तं संप्रति प्रकारान्तरेण तदनुत्थान-
माह । प्रतिज्ञेति । परपक्षः सप्तम्यर्थः । अतस्तैवैव दृष्टान्ताभावः ॥ १७५९ ॥

दृष्टान्तमात्रनास्तित्वं दोषोऽस्मास्विह चोच्यते ॥

दृष्टान्तोऽस्त्येव नः स्पष्टस्त्वन्मुखेनैव तद्गृहात् ॥ १७६० ॥

द्वितीयं प्रत्याह । दृष्टान्तेति । इहेत्येकरूपवस्तुक्तिः । त्वत्पक्षे प्रतिज्ञादेरपि नास्ति-
तेत्यतिशयो मात्रचा सूचितः । दृष्टान्तनास्तित्वमपि दूषणमिति चेत्तत्राऽऽह । दृष्टान्तोऽ-
स्तीति । कथं तर्हि तदवगतिस्तत्राऽऽह । त्वन्मुखेनेति ॥ १७६० ॥

भिन्नाभिन्नत्वादेऽस्मिन्यो भिन्नो भवतोच्यते ॥

स एव नोऽस्तु दृष्टान्तो नातोऽन्यः प्रार्थ्यते मया ॥ १७६१ ॥

को हि भेदाभेदादिवाक्यवशादेव दृष्टो दृष्टान्तस्तत्राऽऽह । भिन्नेति ॥ १७६१ ॥

अवश्यमेव भिन्नार्थो भिन्नाभिन्नरवाविमौ ॥

भवतैवाभ्युपेतव्यौ भिन्नाभिन्नत्वसिद्धये ॥ १७६२ ॥

सर्वं भिन्नाभिन्नमिति वदता भेदाभेदयोरपि संकरस्वीकारादसंकीर्णाभेदाभावात्कथं
दृष्टान्तसिद्धिस्तत्राऽऽह । अवश्यमिति ॥ १७६२ ॥

ऐकार्थ्यमेव चेदिष्टं भिन्नाभिन्नाभिधानयोः ॥

तवैव न स्याद्दृष्टान्तः सर्वस्यैकस्वरूपतः ॥ १७६३ ॥

विपक्षे दोषमाह । ऐकार्थ्यमिति ॥ १७६३ ॥

भिन्नाभिन्नत्ववचसा न चैकार्थ्योऽपि भण्यते ॥

भिन्नार्थप्रतिषेधत्वादभिन्नवचसस्तव ॥ १७६४ ॥

किंच भिन्नाभिन्नशब्दयोरभिन्नार्थत्वशङ्कैवानवकाशेत्याह । भिन्नेति । तवेत्युपलक्षणं
ममेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १७६४ ॥

गोभिधानाभिधेयार्थाद्यथेहाश्वगिरोच्यते ॥

भिन्नोऽर्थो भेदशब्दार्थान्न तथाऽभेदशब्दतः ॥ १७६५ ॥

तयोर्भिन्नार्थत्वेऽपि भेदनिषेधो नाभेदः किंतु भेदादर्थान्तरं तथाच तयोरेकत्रोपपत्ति-
रित्याशङ्क्याऽऽह । गोभिधानेति । इहेति वृद्धव्यवहारोक्तिः । नञोऽभावे मुख्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ १७६५ ॥

सर्वात्मकत्वसंप्राप्तावसाधारणवस्तुनः ॥

सर्वात्मत्वनिषेधार्थं प्रमाभावस्त्वयाऽऽश्रितः ॥ १७६६ ॥

भेदाभेदशब्दयोर्भावाभावावर्थात्वादेकविषयत्वाभावं वदता स्वपक्षे दृष्टान्त उक्तः ।
इदानीं भिन्नाभिन्नं सर्वमित्यत्र दोषान्तरमाह । सर्वेति । असाधारणस्य घटादिवस्तुनः
सर्वेण पटादिना भिन्नाभिन्नत्वोपगमात्तस्य सर्वात्मत्वप्राप्ताविष्टमभावप्रमाणं नष्टं स्यादि-

१६९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

त्यर्थः । कथमेतावता तन्नश्यति भेदमाश्रित्य तस्य सावकाशत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वात्मत्वेति ॥ १७६६ ॥

भिन्नाभिन्नत्ववाचेह तत्कृतं स्वातपूरितम् ॥

सर्वैः सर्वस्य चाभेदाद्यवहारोऽपि नश्यति ॥ १७६७ ॥

न हि भेदाभेदवादे सर्वस्य सर्वात्मत्वं शक्यं निषेद्धमन्यथा भिन्नाभिन्नत्वोक्त्ययो-
गादतस्त्वयैव प्रमाभावरूपमभावमानं गते निपात्य पिहितमित्याह । भिन्नेति । परमते
दोषान्तरमाह । सर्वैरिति ॥ १७६७ ॥

एकैकं भेदतो वस्तु निःसंसर्गं परस्परम् ॥

एकमेव त्वभेदे स्यादसामान्यविशेषवत् ॥ १७६८ ॥

कथं सर्वव्यवहारानुपपत्तिस्तत्राभेदकृतव्यवहाराभावमाह । एकैकमिति । भेदकृत-
त्वाहं स निर्वहति नेत्याह । एकमेवेति । तथाचाप्रवृत्तिनिवृत्ति विश्वं स्यादिति भावः
॥ १७६८ ॥

दृष्ट्यादिवचसां लोके प्रवृत्तेर्ज्ञान एव च ॥

दर्शनाज्ज्ञप्तिमात्रं स्यादर्थस्तेषां प्रसिद्धितः ॥ १७६९ ॥

दृष्ट्यादीनां भिन्नाभिन्नत्वे भिन्नत्वे वा यद्वै तदित्यादेर्न तात्पर्यमिति ब्रुवता स्वपक्षे
दृष्टान्तः परपक्षे तदभावश्चोक्तः । इदानीं तेषां भिन्नत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । दृष्ट्या-
दीति । उक्तं हेतुं संक्षिप्याऽऽह । प्रसिद्धित इति ॥ १७६९ ॥

पञ्च श्रोत्रादिभिः साक्षाज्ज्ञानामीति समीक्ष्यते ॥

शब्दादीनिह लोकेऽतो दृष्ट्यादेर्ज्ञानवाच्यता ॥ १७७० ॥

दृष्ट्यादिशब्दानां ज्ञानमात्रवाचित्वं प्रसिद्धमित्येतत्प्रकटयति । पञ्चेति । दृष्ट्यादेस्त-
त्पदस्येति यावत् । ज्ञानमेव वाच्यं यस्य तस्य भावस्तत्तेति विग्रहः ॥ १७७० ॥

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् ॥

एतेनैव विजानातीत्यपि च श्रुतिशासनम् ॥ १७७१ ॥

दृष्ट्यादीनां ज्ञानमात्रत्वे काठकश्रुतिं प्रमाणयति । येनेति । येनैतेन साक्षिचैतन्येन
लोको रूपादीज्ज्ञानाति तस्मिञ्ज्ञाते नावशिष्यते तज्ज्ञेयमिति वदद्वाक्यं दृष्ट्यादीनां
ज्ञानमात्रत्वं श्रावयति जानातेः सर्वत्र प्रयोगादित्यर्थः ॥ १७७१ ॥

लावकः पाचको वेति कारकस्य संतो यतः ॥

संभेदोऽयं क्रियाभिः स्यान्नूतोऽकारकत्वान्वितः ॥ १७७२ ॥

चक्षुरादिकरणाधीनो दर्शनादिक्रियाभेदोऽपि लोकसिद्धत्वान्न निरासमर्हतीत्या-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६९३

शङ्क्य दृष्ट्यादिवाच्यार्थस्य सामासबुद्धिनिष्ठस्य भेदेऽपि लक्ष्यार्थस्याऽऽत्ममात्रतया न भेदोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह । लावक इति ॥ १७७२ ॥

गच्छतः पठतो भोक्तृभानाकर्मकृतो रविः ॥

यथा प्रकाशयत्येकरूप एव तथा धियः ॥ १७७३ ॥

दृष्ट्यादेरीक्षितृत्वादात्मनोऽकारकत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । गच्छत इति । धियो वीक्षत इति संबन्धः ॥ १७७३ ॥

दृष्ट्यादिभिन्नचेष्टास्ता भिन्नदेशादिलक्षणाः ॥

एकरूपं परं ज्योतिरेकं सद्दीक्षते धियः ॥ १७७४ ॥

दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । दृष्ट्यादीति । देशशब्देन चक्षुराद्युक्तिः । आदिशब्दस्तु कालविषयः । लक्षणशब्दो निमित्तपरः ॥ १७७४ ॥

किंज्योतिरित्युपक्रम्य यत्नेन महताऽऽदरात् ॥

अर्थोऽयमेव निर्णीतस्तद्विरुद्धं किमुच्यते ॥ १७७५ ॥

किंच कूटस्थमेकरसं ज्योतिरात्मेति प्रतिपाद्य तस्य दृष्ट्यादिक्रियावत्त्वोक्तौ पूर्वापरविरोधः स्यादित्याह । किमिति । परपक्षनिरासद्वारा स्वपक्षसाधनं यत्नस्तस्य महत्त्वं साधनदूषणयोर्विवृतत्वमादरो दृष्टान्तोक्तिः ॥ १७७५ ॥

मोहोत्थोपाधिसंबन्धादभिन्नोऽपि स्वतोदृशिः ॥

द्रष्टा श्रोतेति नानात्वं याति यद्वदलक्तकम् ॥ १७७६ ॥

आत्मा कूटस्थदृष्टिश्चेत्कथं तस्य द्रष्टा श्रोतेत्यादिनानात्वदृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह । मोहेति । यथा स्वच्छस्वभावः स्फटिकमणिरलक्तकमुपाध्यन्तरं वा संहितमपेक्ष्य लोहिताद्यनेकरूपतामेति तथेत्याह । यद्वदिति ॥ १७७६ ॥

रक्तादिभेदतो भेदः प्रकाशस्य प्रकाश्यतः ॥

यथैवमात्मनो भेदो ज्योतिष्वाद्भास्यभेदतः ॥ १७७७ ॥

स्फटिकादेरप्रकाशस्योपाधितोऽन्यथा प्रथनेऽपि कथं प्रकाशात्मनोऽन्याधीनतयाऽन्यथा प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह । रक्तादीति । यथा प्रदीपादिप्रकाशस्य प्रकाश्यरक्तादिभेदवशात्तद्भेदो भाति तथाऽऽत्मनो ज्योतिष्वाविशेषाद्भास्यद्रष्टव्यादिभेदवशाद्दृष्टेत्यादिनानात्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ १७७७ ॥

निरंशेषु न चाप्येवं सभागेष्विव वस्तुषु ॥

भिन्नाभिन्नात्मता शक्या कर्तुं साक्षादपीश्वरैः ॥ १७७८ ॥

दृष्ट्यादीनां द्रष्टृभिन्नाभिन्नत्वं मिथश्च भिन्नतेत्येतन्निरस्तमुना स्थूलेषु यद्वदित्यादिनोक्तं निरस्यति । निरंशेष्विति ॥ १७७८ ॥

१६९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

न चापीह निरंशेषु भिन्नाभिन्नत्वकल्पने ॥

दृष्टान्तः कश्चिदप्यस्ति जगत्समिश्रराचरे ॥ १७७९ ॥

तत्र दृष्टान्ताभावं हेतुमाह । न चेति । गोत्वादेः साध्यतुल्यत्वमप्यर्थः ॥ १७७९ ॥

दृगादिशक्तिभेदानां चक्षुरूपादिभेदतः ॥

विकारकल्पनैतेन न्यायेनाऽऽत्मन्यपाकृता ॥ १७८० ॥

आत्मनि दृष्ट्यादीनां भिन्नाभिन्नत्वनिरासिन्यायेनैव दृगादिशक्तिश्चक्षुरादिना रूपा-
दिना च परिणमत इति कल्पनाऽपि निरस्तेत्याह । दृगादीति ॥ १७८० ॥

कार्यलिङ्गाद्धि शक्तीनामस्तित्वं कारणत्वतः ॥

यतोऽवगम्यते नातोऽकारके शक्तिरात्मनि ॥ १७८१ ॥

किंचाऽऽत्मनि शक्तिरेव नास्ति मानाभावादित्याह । कार्येति । कार्यमेव लिङ्गं
तद्गम्यं तासामस्तित्वमित्यत्र हेतुमाह । कारणत्वत इति । शक्तिमत्कारणं तच्च कार्य-
लिङ्गं तथाच विशेषणत्वेन शक्तिमत्त्वमपि तल्लिङ्गमित्यर्थः ॥ १७८१ ॥

शक्तिशक्तिमतोरैक्यं तयोर्भेदान्न युक्तितः ॥

प्रतिपत्तुं कचिच्छक्यं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ॥ १७८२ ॥

आत्मन्यकारकत्वादेव शक्तिर्नास्ति चेत्प्रधानादावेव जगज्जन्मादिशक्तिरस्तु तत्का-
रकत्वादित्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः शक्तिशक्तिमतोरभेदो भेदो वेति विकल्प्याऽऽद्ये
दोषमाह । शक्तीति । न च तयोर्भेदप्रतीतौ स एवास्तु हिमवद्विन्ध्ययोरिव शक्तितद्व-
द्भावायोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ १७८२ ॥

प्रकृत्यर्थेऽथवाऽयं स्यान्मतुष्यद्वा ततोऽन्यतः ॥

पक्षासिद्धिर्हि पूर्वस्मिन्भेदाभैक्यं तथोत्तरे ॥ १७८३ ॥

उक्तमर्थं स्फोरयितुं शक्तिमानित्यत्र मतुष्यं विकल्पयति । प्रकृतीति । प्रकृत्यर्थः
शक्तिरेव मत्वर्थश्चेच्छक्तिमत्कारणमिति पक्षासिद्धिरित्याद्यं दूषयति । पक्षेति । शक्ते-
रेव कारणत्वप्रसङ्गात्तस्याश्चाऽऽश्रयविषयव्यतिरेकेणायोगादिति हिशब्दार्थः । प्रकृत्य-
र्थाच्छक्तेरर्थान्तरे मतुष्यं शक्तितद्वतोर्भेदात्तयोर्ैक्यं विवक्षितं न सिध्येन्न च तयोर्भिन्नतैव
शक्तितद्वद्भावायोगादिति कल्पान्तरं निरस्यति । भेदादिति ॥ १७८३ ॥

आत्माविद्यैव नः शक्तिः सर्वशक्यस्य सर्जने ॥

नातोऽन्यथा शक्तिवादः प्रमाणेनावसीयते ॥ १७८४ ॥

ननु भेदाभेदविकल्पाभ्यां शक्तिवादो नापवादमर्हति त्वयाऽपि शक्तेराश्रितत्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति ॥ १७८४ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६९६

अशक्तं शक्तिमच्छक्त्या शक्तिः शक्तिमता तथा ॥

अशक्तैति कथं योगमन्योन्यं हेत्वसंभवात् ॥ १७८५ ॥

आत्माविद्यातिरिक्तशक्तिवादो न प्रमाणवानित्येतत्कथमिति तत्र किं शक्तिशक्तिम-
तोर्मिथः संबन्धे प्रत्येकं शक्तिरस्ति न वा द्वितीयं दूषयति । अशक्तमिति ॥ १७८५ ॥

शक्तयः सन्ति भूयस्यस्तयोरपि मतं यदि ॥

तत्रापि तुल्यचोद्यत्वादनवस्था प्रसज्यते ॥ १७८६ ॥

आद्यमनूद्य प्रत्याह । शक्तय इति । तत्रापि तत्तच्छक्तितद्वतोरपीत्यर्थः । तुल्यस्य
चोद्यस्य सत्त्वं नाम तत्र तत्र शक्तिमत्त्वस्याऽऽवश्यकत्वम् ॥ १७८६ ॥

तस्मादज्ञात आत्मैव शक्तिरित्यभिधीयते ॥

आकाशादेस्ततो जन्म यस्माच्छ्रुत्याऽभिधीयते ॥ १७८७ ॥

परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति । तत्र मानमाह । आकाशा-
देरिति । कारणं हि शक्तिमदिष्टमन्यथाऽतिप्रसङ्गादज्ञातश्चाऽऽत्मा विश्वस्य कारणं
श्रूयते तस्मादात्माज्ञानमेव शक्तिरित्यर्थः ॥ १७८७ ॥

नन्वेवं चेत्स्वभावोऽस्य निर्विभागैकदृष्टिता ॥

अथ स्वभावसंत्यागे को हेतुरिति भण्यताम् ॥ १७८८ ॥

यद्वै तत्र पश्यतीत्यादिवाक्यं कूटस्थनिर्विशेषप्रत्यगात्मपरं व्याख्यातमधुना यत्र वा
अन्यदित्याद्यवतारयितुं चोदयति । नन्विति । किमात्मनो निर्विशेषदृष्टिः स्वभावः
किंवा विशेषज्ञानमिति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य जागरादौ विशेषज्ञानायोगं दोषमाह ।
एवं चेदिति ॥ १७८८ ॥

विशेषज्ञानमेवास्य स्वभावो वाऽभ्युपेयते ॥

सुषुप्ते तत्परित्यागः कस्मादित्यभिधीयते ॥ १७८९ ॥

द्वितीयमनुभाष्य सुषुप्तेऽपि विशेषज्ञानप्राप्तिदोषमाह । विशेषेति । एतदुत्तरत्वेनो-
त्तरवाक्यमवतारयति । अभिधीयत इति ॥ १७८९ ॥

जाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चेऽस्मिन्नात्माविद्यैकहेतुके ॥

अनन्योऽपि स्वतो यत्र मोहादन्य इवेक्ष्यते ॥ १७९० ॥

तत्रान्यः कारको द्रष्टा तथाऽन्येनैव चक्षुषा ॥

दृश्यमन्यदविद्योत्थं पश्येत्स्वप्ने यथा तथा ॥ १७९१ ॥

तस्यार्थमाह । जाग्रदिति । यस्यामविद्यादशायां तत्कृते जागरितादौ सति स्वतोऽ-
द्वितीयोऽप्यात्मा मोहतः सद्वितीयवदुपलभ्यते तत्र कर्त्रादिविभागी स भवतीत्यर्थः ।

१६९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

स्वतोऽद्वयस्याप्यविद्यया सद्वयवदृष्टिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । स्वप्न इति ॥ १७९० ॥
॥ १७९१ ॥

विशेषदर्शने यस्मादविद्यैवास्य कारणम् ॥

अतस्तस्यां निवृत्तायां कृत्स्नो भेदो निवर्तते ॥ १७९२ ॥

आविद्यं द्वैतदर्शनमित्यङ्गीकारफलमाह । विशेषेति ॥ १७९२ ॥

छान्दोग्योपनिषद्वाक्यं तथा च सति युक्तिमत् ॥

यत्र नान्यदिति तथाचाऽऽत्मैवेत्युपसंहृतेः ॥ १७९३ ॥

द्वैतदर्शनमाविद्यमित्यत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति । छान्दोग्येति । षष्ठादौ सदेवेत्यु-
पक्रम्य सप्तमसमाप्तावात्मैवेत्युपसंहारादात्माद्वयत्वमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यात्प्रतीतमतश्च
द्वैतदृष्टिरविद्याकृतेत्याह । तथाचेति ॥ १७९३ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणे चैतद्व्याख्यातं वाक्यमादरात् ॥

यतो भूयो न तद्व्याख्या क्रियतेऽत्र ततोऽधुना ॥ १७९४ ॥

यत्रेत्यादिवाक्यस्य व्याख्यासंक्षेपे हेतूक्तिपूर्वकं तद्व्याख्यामुपसंहरति । मैत्रेयीति
॥ १७९४ ॥

यद्वै तदित्युपक्रम्य व्याख्यातं वस्तु विस्तरात् ॥

सलिलादिगिरा तस्य क्रियतेऽत्रोपसंहृतिः ॥ १७९५ ॥

सलिलादिवाक्यं तात्पर्योक्तिपूर्वकमादत्ते । यदिति ॥ १७९५ ॥

अविद्यैव यतो हेतुः कार्यकारणतां प्रति ॥

सम्यग्ज्ञानादतस्तस्यां ध्वस्तायामात्ममात्रता ॥ १७९६ ॥

सलिलपदार्थोक्त्यर्थं पातनिकां करोति । अविद्येति ॥ १७९६ ॥

नाविद्यामनुपादाय प्रतीचोऽनात्मसंगतिः ॥

यतो विध्वंसने तस्या नाऽऽत्मनोऽन्योऽवशिष्यते ॥ १७९७ ॥

सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वं प्रपञ्चयति । नेत्यादिना ॥ १७९७ ॥

स्वतोऽवबोधमात्रत्वात्कुतोऽविद्यादिसंप्लुतिः ॥

तस्मात्सलिलवच्छुद्धः कार्यकारणहानतः ॥ १७९८ ॥

आत्मनः स्वाविद्यां विनाऽनात्मासंबन्धे हेतुमाह । स्वत इति । सर्वस्याऽऽविद्यस्य
विद्यया ध्वस्तावात्ममात्रत्वपरिशेषे फलितं सलिलपदार्थमाह । तस्मादिति ॥ १७९८ ॥

अन्तरेणापि संबन्धं कार्यकारणवस्तुनः ॥

स्वतोऽनेकात्मकं तत्स्यादित्याशङ्कर्यैक उच्यते ॥ १७९९ ॥

एकशब्दमाशङ्कोत्तरत्वेनोत्थापयति । अन्तरेणेति ॥ १७९९ ॥

६ ब्राह्मणम् । आमन्दागारकृतशास्त्रप्रकाशकाख्यटीकासंवलितम् । १६९७

न कपित्थादिबन्धसर्वं स्वतोऽनेकस्वभावकम् ॥

उक्त्वा सलिलबन्धस्मादेक इत्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥ १८०० ॥

तस्यार्थमाह । नेत्यादिना । सलिलपदादात्मानं शुद्धमुक्त्वा पुनरेकपदं प्रयुज्जाना-
श्रुतिरैकरस्यं तस्य विवक्षित्यन्यथा विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ १८०० ॥

सजातीयनिषेधो वा श्लोकशब्देन भण्यते ॥

सलिलोक्त्या विजातीयसंबन्धो हि निवारितः ॥ १८०१ ॥

एकशब्दस्यार्थान्तरमाह । सजातीयेति । तत्रापि तच्छब्दस्य सामर्थ्यमस्तीति-
द्योतनार्थो हिशब्दः । एकपदे सर्वभेदनिवारके संभवति किं सजातीयविशेषणेनेत्या-
शङ्क्य सलिलशब्दस्यार्थान्तरमाश्रित्याऽऽह । सलिलेति । सर्वं सलिलाद्यात्ममात्र-
मिति निर्देशादनात्मभेदस्य निषिद्धत्वादेकपदमात्मभेदनिरासार्थमित्यर्थः ॥ १८०१ ॥

एकशब्दो न संख्यार्थः संख्येयासंभवादिह ॥

अद्वितीयार्थतैवातो द्वितीयार्थनिषेधतः ॥ १८०२ ॥

एकशब्दस्य संख्यावाचिनो गुणगुणिसंबन्धपरत्वान्न विवक्षितार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
एकेति । इहेत्यात्मोक्तिः । न हि तस्मिन्नेकत्वं गुणो निर्गुणत्वश्रुतेरित्यर्थः । संख्यावा-
चित्वासंभवे सिद्धमाह । अद्वितीयेति ॥ १८०२ ॥

सदेवेत्यादिना चास्य तथा सत्यविरुद्धता ॥ १८०३ ॥

प्रत्यब्बात्रावसायित्वं प्रत्यगदृष्टैर्यतस्ततः ॥

अकारकस्वभावत्वादद्रष्टेत्यभिधीयते ॥ १८०४ ॥

एकशब्दस्य वृद्धव्यवहारे संख्यावाचित्वप्रसिद्धेर्नाद्वितीयार्थतेत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तर-
विरोधान्नैवमित्याह । सदिति । तथा सत्येकपदस्याद्वयार्थत्वे सतीति यावत् । अका-
रकत्वे हेतुक्तिपूर्वकमद्रष्टेत्यस्यार्थमाह । प्रत्यगिति ॥ १८०३ ॥ १८०४ ॥

यत्र हि द्वैतमित्युक्तेर्यत्र त्वस्येति चेरणात् ॥

स्वतः पूर्णात्मकं ज्योतिरद्रष्टेत्यभिधीयते ॥ १८०५ ॥

द्रष्टेति पदच्छेदमाशङ्क्य दूषयति । यत्रेति ॥ १८०५ ॥

यस्मादेवमतोऽद्वैतोऽविद्यातत्कार्यलङ्घनात् ॥

न ह्यविद्यादिविरहे द्वैतधीरुपपद्यते ॥ १८०६ ॥

सजातीयविजातीयभेदविरही कूटस्थो यस्मादात्मा तस्मादसौ स्वगतभेदशून्य इत्यद्वै-
तपदार्थमाह । यस्मादिति । अविद्यातज्जाभावेऽपि स्वगतभेदभानं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । न हीति । हेत्वभावे फलाभावस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ १८०६ ॥

द्विधेतं द्वैतमित्याहुस्तद्भावो द्वैतमुच्यते ॥

तन्निषेधेन चाद्वैतं प्रत्यग्वस्त्वभिधीयते ॥ १८०७ ॥

१६९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

ननु नञर्थे त्रैविध्यादन्यतमनिर्धारणादृते कथमद्वैतं निर्धार्येतेत्याशङ्क्याद्वैतशब्दस्या-
वयवशोऽर्थमाह । द्विधेति । अभाववसानत्वमद्वैतस्य व्यावर्तयति । प्रत्यगिति ॥ १८०७ ॥

द्विधा त्रिधा वा बहुधा कारणं सद्भवेदिह ॥

तस्याऽऽत्मनि निषिद्धत्वादात्माऽद्वैतो भवेत्ततः ॥ १८०८ ॥

कथं द्वैतनिषेधवत्त्वसिद्धिस्तत्राऽऽह । द्विधेत्यादिना । इह चेदात्मनि द्वैतकारण-
मनिषिद्धं तदा तस्मिन्बहुप्रकारद्वैतं स्यात्तस्य च कारणस्यात्यन्ताद्वैतपदेन निषिद्धत्वा-
दात्यन्तिकद्वैतनिषेधसंभवादद्वैतो भवेदात्मेति योजना ॥ १८०८ ॥

भेदसंसर्गहानार्थमेवंयत्नामपि श्रुतिम् ॥

अनादृत्यान्यथा प्राहुरहो विद्या महीयसी ॥ १८०९ ॥

सलिलादिवाक्यादैकरस्यमात्मनो निर्धार्य भिन्नाभिन्नत्ववादिनां तद्व्याक्यविरोधमाह ।
भेदेति ॥ १८०९ ॥

मिथो विभागसंसिद्धिर्धर्माणां नाऽऽत्मसंश्रयात् ॥

धर्मधर्म्यभिसंबन्धो दृश्यत्वाद्द्रष्टृपेक्षया ॥ १८१० ॥

श्रुतिमवधीर्योऽऽत्मनो भिन्नाभिन्नत्ववादिनां विद्या महतीत्युपहसता तेषामज्ञत्वं
प्रतिज्ञातमिदानीं तत्साधकन्यायमाह । मिथ इति । दृष्ट्यादिधर्माणामात्माश्रयत्वे ततो
भेदस्य दुर्वचत्वान्मिथोऽपि तेषां भेदासिद्धिस्तत्राऽऽत्मधर्मतेत्यर्थः । दृष्ट्यादीनामात्मनो न
भिन्नत्वं नाप्यभिन्नत्वं धर्मधर्मित्वायोगात्किंतु भिन्नाभिन्नत्वं तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
धर्मेति । द्रष्टृपेक्षया दृश्यत्वादेव रूपपट्यादिषु धर्मधर्मिसंबन्धो दृष्टो न चाऽऽत्मधर्माणां
तद्दृश्यत्वमात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गाच्च च खेनैव स्वस्य दृश्यत्वं न च द्रष्टृन्तरमतो दृष्ट्या-
दीनां नाऽऽत्मधर्मेतेति भावः ॥ १८१० ॥

द्रष्टा सलिलवच्छुद्धो निःसङ्गैकाद्वयस्तथा ॥

श्रुत्युक्तोऽतो विरुद्धोऽर्थो निर्हीकैरिह वर्ण्यते ॥ १८११ ॥

सलिलादिवाक्यार्थमनुवदन्भेदाभेदवादिनां तद्विरोधमुपसंहरति । द्रष्टेति । अर्थशब्दो
भिन्नाभिन्नत्वविषयः । इहेत्यात्मोच्यते ॥ १८११ ॥

तमोऽसत्त्वं यथा भानोः सतश्चाप्यसदंशता ॥

वियतो मूर्ततैवं स्याद्भिन्नाभिन्नत्वमात्मनः ॥ १८१२ ॥

आत्मनो भिन्नाभिन्नत्वस्य श्रुतिन्यायविरोधमुक्त्वा तदसंभवं दृष्टान्तैर्निगमयति ।
तम इति ॥ १८१२ ॥

अत ऊर्ध्वं विमोक्षायेत्युक्तं प्राग्यत्पुनः पुनः ॥

तद्विमुक्तेः समाप्तत्वाद्देष्टव्यम्यधानमुनिः ॥ १८१३ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १६९९

एष ब्रह्मलोक इत्यादिवाक्यस्थमेषशब्दमादत्ते । अत इति । उक्तं पृष्ठमिति यावत् ।
आत्मा संनिहितत्वादिषशब्दवाच्यः ॥ १८१३ ॥

प्रत्यग्दृष्ट्यव्यवहितेः प्रालक्ष्यादात्मवस्तुनः ॥

एष इत्यात्मनिर्देशो यत्साक्षादिति च श्रुतिः ॥ १८१४ ॥

न च तस्यानिदमाकारस्य शास्त्रैकगम्यस्यैतच्छब्दार्हतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । तदव्यवहितत्वं तदात्मत्वं ततश्च प्रत्यक्षत्वादेशशब्दार्हत्वमात्मनोऽस्तीत्यर्थः । आत्मनः प्रत्यक्षत्वे मानमाह । यदिति ॥ १८१४ ॥

अव्यावृत्तानुगतं निःसामान्यविशेषतः ॥

ब्रह्मेति मुख्यवृत्त्येह वस्तु श्रुत्याऽभिधीयते ॥ १८१५ ॥

ब्रह्मशब्दार्थमाह । अन्यावृत्तेति । तत्र हेतुः । निःसामान्येति । अस्ति कम-
लासनादिविशेषवदपि ब्रह्मेति चेत्तत्राऽऽह । मुख्येति । इहेति ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशः ।
अन्यावृत्तानुगतं वस्तु ब्रह्मेति श्रुत्याऽभिधीयत इति संबन्धः ॥ १८१९ ॥

तथा लोकयतेर्धातोर्दर्शनार्थत्वहेतुतः ॥

प्रकृतत्वात्तथा दृष्टेलोकं लोक उच्यते ॥ १८१६ ॥

लोकशब्दस्य भोगभूमिविषयत्वं प्रकरणादिना व्यावर्तयन्निवक्षितमाह । तथेति ॥ १८१६ ॥

कर्मधारय एवातः समासोऽत्रोपपद्यते ॥

न तु षष्ठीसमासोऽत्र विभागस्याप्रसिद्धितः ॥ १८१७ ॥

अवयवार्थमुक्त्वा ब्रह्मलोकशब्दस्य समासमाह । कर्मेति । ब्रह्मशब्देन तत्पदार्थस्य लोकशब्देन त्वंपदार्थस्य चोत्तरीत्याऽभिधानमतःशब्दार्थः । ननु निषादस्थपत्यधिकरण-पूर्वपक्षन्यायेन समासान्तरे संभाविते कथं कर्मधारयो नियम्यते तत्राऽऽह । न त्विति । तत्र हि भेदमादाय समासान्तरं शङ्कितं न चात्र तत्त्वमर्थयोर्भेदे मानमस्ति तथाच तदीय-सिद्धान्तन्यायेन कर्मधारय इत्यर्थः ॥ १८१७ ॥

श्रुतं चैकविभक्तित्वं युक्तं नाश्रुतकल्पना ॥

कल्पनाहेत्वसद्भावे निराकाङ्क्षे तथा श्रुते ॥ १८१८ ॥

तत्रैव युक्त्यन्तरमाह । श्रुतं चेति । अस्यार्थः । लोकशब्दस्य तावत्प्रथमान्तत्वं श्रुतं तेन समभिव्याहृतो ब्रह्मशब्दः समासान्तर्वर्ती लुप्तविभक्तिको विभक्तिमेषकते तथाच संनिहितलोकशब्दवशादस्यापि प्रथमान्तत्वं युक्तं कल्पकसद्भावाद्वाधवाच्च न त्वस्य षष्ठ्यन्तता कल्प्या तद्धेतुत्वाभावाद्गौरवाद्श्रुतषष्ठीकल्पनायां प्रकरणविरोधाच्च

१७०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठ्याध्याये-

तत्र हेतोरसत्त्वे ब्रह्मलोकशब्दे च श्रुते प्रथमैव निराकारक्षे सति न सा कल्प्येति
षष्ठीकल्पनावच्छतुर्थ्यादिकल्पनाऽपि न युक्तेति ॥ १८१८ ॥

षष्ठ्यादिकल्पनाऽसाध्वी तस्मादत्रेति भण्यते ॥

सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ॥ १८१९ ॥

लक्ष्यलक्षणसंबन्धो ब्रह्मलोकाभिधानयोः ॥

ब्रह्मेति चाऽऽत्मयाथात्म्यं लक्ष्यते नाभिधीयते ॥ १८२० ॥

तथा लोकगिरा ब्रह्मतत्त्वमात्मोपलक्ष्यते ॥

मुख्यमैकार्थ्यमेवं स्याद्ब्रह्मलोकपदार्थयोः ॥ १८२१ ॥

समासान्तरत्यागेन कर्मधारयस्यैव स्वीकार्यत्वमुपसंहरति । षष्ठ्यादीति । अत्र
ब्रह्मलोकपदे षष्ठीचतुर्थ्यादिकल्पना न साध्वीति कृत्वा कर्मधारयो भण्यत इति योजना ।
समासं व्यवस्थाप्य वाक्यवृत्तिं व्याचष्टे । सामानाधिकरण्यं चेति । ब्रह्मलोकपदयोः
सामानाधिकरण्यं तदर्थयोर्वाच्ययोर्विशेषणविशेष्यत्वं तयोरेव लक्ष्यवाच्ययोर्लक्ष्यलक्षण-
संबन्धस्तत्त्वमसीतिवदित्यर्थः । ब्रह्मशब्देनानात्मनो लोकशब्देन चाब्रह्मणो लक्ष्यत्वा-
न्नाखण्डार्थत्वमन्यथा पदान्तरैवैयर्थ्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेतीति । न च पदान्तर-
वैयर्थ्यं व्यावर्त्यभेदादिति भावः । पदाभ्यां ब्रह्मात्मनोर्वाच्यत्वमेव किं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । नाभिधीयत इति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य षष्ठ्यादेरभावादित्यर्थः ।
उक्तनीत्या लक्ष्यलक्षणभावोपगमे फलितमाह । मुख्यमिति ॥ १८१९ ॥ १८१० ॥
॥ १८२१ ॥

न हि लोकातिरेकेण ब्रह्मत्वमुपपद्यते ॥

ब्रह्मणो व्यतिरेकेण प्रत्यक्ता नान्यतस्तथा ॥ १८२२ ॥

मुख्यैक्ये युक्तिमाह । न हीति ॥ १८२२ ॥

अनयोरैक्यसंमोहात्पारोक्ष्यद्वयकल्पने ॥

संसारोऽयमतो मोहसमुच्छिन्नौ विमुक्तता ॥ १८२३ ॥

ब्रह्मात्मनोरैक्यमस्ति चेत्कथं संसारप्रतीतिस्तत्प्रतीतौ वा कथं ब्रह्मणो नित्यमुक्त-
तेति तत्राऽऽह । अनयोरिति ॥ १८२३ ॥

अतोऽशेषमहानर्थहेतोर्मोहस्य हानये ॥

एष इत्यादिवाक्योक्तिः सम्यग्दर्शनजन्मने ॥ १८२४ ॥

वाक्यं तात्पर्यमुपसंहरति । अत इति । मोहध्वस्तौ मुक्तिरतःशब्दार्थः ॥ १८२४ ॥

इतिशब्दो यथोक्तार्थपरामर्शनकर्मणे ॥

ऐतिह्यार्थस्तथा हेति सम्राडित्यभिमन्त्रणम् ॥ १८२५ ॥

सम्राडित्यादेरवयवार्थमाह । इतिशब्द इति ॥ १८२५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७०१

इत्युक्तेन प्रकारेण मुमुक्षुं जनकं मुनिः ॥

अन्वशात्सकलानर्थहेत्वविद्यापनुत्तये ॥ १८२६ ॥

एनमित्यादेरिति शब्दार्थानुवादपूर्वकमर्थमाह । इत्युक्तेनेति ॥ १८२६ ॥

व्युत्थायाऽऽख्यायिकातो नः श्रुतिरेवेदमब्रवीत् ॥

अन्वशात्स कथं धीमान्नाजानमिति चेच्छृणु ॥ १८२७ ॥

आख्यायिकायामिदं वाक्यमसंगतमिवेति शङ्कायामेष इत्यादिवाक्यं न मुने राज्ञो वा किंतु श्रुतेरित्याह । व्युत्थायेति । एषाऽस्येत्याद्याकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति । अन्वशादिति ॥ १८२७ ॥

विज्ञानपुरुषस्यास्य या यथोक्ता पुरोक्तिभिः ॥

नैष्ठिकी गतिरेषाऽस्य गत्यन्तरसमाप्तिः ॥ १८२८ ॥

एषाऽस्य परमा गतिरित्यस्यार्थमाह । विज्ञानेति । बुद्ध्युपाधिकस्य जीवस्य या गतिरतिच्छन्दादिवाक्यादुक्तैषैवास्य नैष्ठिकी गतिर्गत्यन्तराणां तत्रैव समाप्तेरिति योजना ॥ १८२८ ॥

इतोऽन्या गतयः सर्वाः क्षयिसाधनसंश्रयात् ॥

क्षयिण्योऽतो हि परमा गतिरेषैव नापरा ॥ १८२९ ॥

परमत्वं साधयति । इत इति । साम्यमाशङ्क्य ज्ञानस्य विषयतोऽक्षयत्वात्तदधीनं फलमक्षयमिति विवक्षन्नाह । अतो हीति । यत इत्यर्थे हिशब्दः ॥ १८२९ ॥

अविद्यामात्रहेतुत्वात्कामकर्मादिसाधनाः ॥

गतयोऽपरमाः सर्वा माया स्वप्नगतिर्यथा ॥ १८३० ॥

गत्यन्तराणामपरमत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह । अविद्येति ॥ १८३० ॥

संपच्च परमैषैव मोहोत्थास्त्वन्यसंपदः ॥

उत्कर्षातिशयः संपद्विभूतिश्चेति भण्यते ॥ १८३१ ॥

किञ्चोतिरित्युपक्रम्य पूर्ववाक्यैर्यदस्य कैवल्यमुक्तं तदेव परमा मतिर्न कर्मफलमित्युक्तं संप्रत्येषाऽस्य परमा संपदित्यस्यार्थमाह । संपच्चेति । अवधारणे हेतुमाह । मोहेति । का पुनः संपन्नाम न हि परमगतेरनन्तरं तथाच पूर्वेण गतार्थता तत्राऽऽह । उत्कर्ष इति । उत्कृष्टोऽवष्टम्भस्तु परम्पातिस्तत्र पौनरुक्त्यमिति चार्थः ॥ १८३१ ॥

एषोऽस्य परमो लोको लोकास्त्वन्ये क्षयिष्णवः ॥

क्षयिष्णुसाधनोत्पत्तेर्न त्वेषोऽसाधनाश्रयात् ॥ १८३२ ॥

एषोऽस्य परमो लोक इत्यस्यार्थमाह । एष इति । मोक्षस्यापि तुल्यं क्षयिष्णुसाधनसाध्यत्वेन क्षयिष्णुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति ॥ १८३२ ॥

१७०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ब्रह्मैव सन्स्वतो यस्माद्ब्रह्माप्येत्यवबोधतः ॥

तदविद्यानिरासेन मुक्तिर्नातोऽन्यसाधनात् ॥ १८३३ ॥

कथं मोक्षस्य साधनानपेक्षत्वं कर्मज्ञानापेक्षत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । प्रति-
बन्धध्वस्तौ ज्ञानस्योपयोगेऽपि कर्म साक्षान्मोक्षे नोपकरोतीत्यर्थः ॥ १८३३ ॥

लोकशब्दस्य मुख्योऽर्थ आत्मैवेह यतस्ततः ॥

कर्मादिहेतुसाध्येषु गौणी लोकार्थता भवेत् ॥ १८३४ ॥

मोक्षस्य ब्रह्मलोकशब्दितस्य लोकत्वात्कथं न कर्मफलत्वं स्वर्गवदित्याशङ्क्याऽऽह ।
लोकेति । रूढिव्युत्पत्तिभ्यामात्मैवं लोकशब्दार्थश्चेत्कर्मफलेषु स्वर्गादिषु कथं तच्छब्द-
इत्याशङ्क्यान्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायेनाऽऽह । कर्मादीति ॥ १८३४ ॥

न कर्मणा कनीयस्ता वृद्धिर्वा नान्तरात्मनः ॥

इति बाहुभिवोद्धृत्य वेदान्तैर्घोषणा कृता ॥ १८३५ ॥

ननु लोकस्य कर्मसाध्यत्वप्रसिद्धेरात्मैव लोकश्चेत्कर्मसाध्यः सोऽपि भविष्यति नेत्याह ।
नेति ॥ १८३५ ॥

आनन्दः परमोऽस्यैष सुखोत्कर्षसमाप्तिः ॥

सर्वानन्दातिशायित्वात्तथाचैवं प्रवक्ष्यते ॥ १८३६ ॥

एषोऽस्य परम आनन्द इत्यस्यार्थमाह । आनन्द इति । आत्मानन्दस्य परमत्वे
हेतुः । सुखेति । आनन्दातिशयस्याऽऽत्मनि कथं समाप्तिस्तत्राऽऽह । सर्वेति । तदेव
कथं तदाह । तथाचेति । यथाऽऽनन्दोत्कर्षस्याऽऽत्मनि समाप्तिस्तथा सर्वानन्दातिशा-
यित्वमात्मनि स यो मनुष्याणामित्यादिप्रकारेण वक्ष्यत इति यावत् ॥ १८३६ ॥

विषयस्पर्शजानन्दाः साधनानुविधानतः ॥

आद्यन्तवच्चस्वाभाव्यादुःखहेतव एव ते ॥ १८३७ ॥

विषयानन्दानामपि हिरण्यगर्भादीनां परमत्वात्कथं तेनाऽऽत्मानन्दो विशेष्यते
तत्राऽऽह । विषयेति ॥ १८३७ ॥

कूटस्थात्मस्वभावत्वात्सर्वसाधननिस्पृहः ॥

सर्वानन्दातिवर्तित्वादानन्दः परमो मतः ॥ १८३८ ॥

तर्हि तद्वदात्मसुखस्यापि सुखत्वाविशेषाच्च परमतेत्याशङ्क्याऽऽह । कूटस्थेति
॥ १८३८ ॥

आनन्दः परमोऽस्यैष इत्युक्तार्थप्रसिद्धये ॥

एतस्यैवेति वचसा समर्थो हेतुरुच्यते ॥ १८३९ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७०३

आत्ममुखमेवोत्कृष्टं मुखमितरन्निकृष्टमित्यत्राबाधितहेतुकत्यर्थमुत्तरं वाक्यमित्याह ।
आनन्द इति ॥ १८३९ ॥

एतस्यैव यथोक्तस्य सर्वानन्दातिवर्तिनः ॥

उपजीवन्ति भूतानि ब्रह्मानन्दस्य विष्णुषम् ॥ १८४० ॥

वाक्यं योजयति । एतस्यैवेति । यथोक्तस्येत्यस्य व्याख्यानम् । सर्वानन्देत्यादि
॥ १८४० ॥

एष एवंविधो यस्मादानन्दः परमस्ततः ॥

आनन्दानतिशेतेऽन्यान्सर्वानस्यैव कृत्स्नतः ॥ १८४१ ॥

हेत्वर्थमनूद्य साध्यार्थं निगमयति । एष इति । परमत्वं व्याकरोति । आनन्दा-
नतीति । तत्र हेतुः । अस्येति ॥ १८४१ ॥

कृत्स्नोऽपि चैष आनन्दस्तदविद्यैकहेतुजः ॥

बुद्ध्याद्युपाध्यवच्छेदान्मात्रेति व्यपदिश्यते ॥ १८४२ ॥

आत्मानन्दस्य कृत्स्नत्वे कथं मात्रेति व्यपदेशस्तत्राऽऽह । कृत्स्नोऽपीति । पूर्ण-
स्याऽऽनन्दस्याविद्योत्थबुद्ध्यादिसंबन्धान्मात्रेतिव्यपदेशार्हतेत्यर्थः ॥ १८४२ ॥

तन्मात्रावर्त्मनैवेनं बुबोधयिषुरादरात् ॥

लवणाब्धिं यथा तद्वल्लवणावयवैरिह ॥ १८४३ ॥

स यो मनुष्याणामित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । तन्मात्रेति । यथा लोके लवणावय-
वैस्तदाब्धिं लोको बोधयति तथा ब्रह्मानन्दमात्राद्वारा मात्रिणं तं बोधयितुमिच्छन्ती
प्रवृत्ता परा श्रुतिरित्यर्थः । आदरस्तु प्रबोधोपायत्वेन परंपरोपादानम् ॥ १८४३ ॥

उत्तरोत्तरवृद्ध्याऽत आनन्दान्मानुषादधि ॥

परानन्दावबोधार्थं प्रवृत्तैषा परा श्रुतिः ॥ १८४४ ॥

नन्वत्राऽऽनन्दभेदः सातिशयो व्यपदिश्यते तत्कथमनतिशयब्रह्मानन्दबुबोधयिषयाऽ-
नन्तरश्रुतिप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह । उत्तरेति । मानुषानन्दादारभ्य ब्रह्मपर्यन्तमुत्तरोत्तरं शतगु-
णवृद्धिद्वारेण ब्रह्मानन्दमनतिशयमादर्शयितुमुत्तरा श्रुतिरित्यर्थः ॥ १८४४ ॥

मनुष्याणां स यः कश्चित्संसिद्धोऽवयवैर्दृढैः ॥

समग्राशेषचार्वङ्गो राज्ञो भोगक्षमः पुमान् ॥ १८४५ ॥

तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याचष्टे । मनुष्याणामिति । दृढैरवयवैः संसिद्धत्वं स्फुट-
यति । समग्रेति । कीदृगङ्गानां सौन्दर्यं तदाह । भोगेति ॥ १८४५ ॥

कृत्स्नसाधनसंपन्नः समृद्धोऽत्राभिधीयते ॥

बाह्यैराध्यात्मिकैरेवं साधनैरन्वितः पुमान् ॥ १८४६ ॥

१७०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

राद्धशब्देन समृद्धशब्दस्य पुनरुक्तिं परिहरति । कृत्स्नेति । पदद्वयार्थं पिण्डी
कृत्य निगमयति । बाह्वैरिति ॥ १८४६ ॥

तथाऽधिपतिरन्येषां नृणामेवेह यो भवेत् ॥

स्वतन्त्रोऽधिपतिर्ज्ञेयो मनुष्यैर्न विहन्यते ॥ १८४७ ॥

अन्येषामित्यादि व्याकरोति । तथेति । एव परमो मनुष्याणामानन्द इत्युत्तरत्र
संबन्धः । किं तदाधिपत्यं तदाह । स्वतन्त्र इति । स्वातन्त्र्यमेव व्याचष्टे । मनुष्यै-
रिति ॥ १८४७ ॥

मानुष्यकेण भोगेन संपन्नानां नृणामिह ॥

संपन्नोऽतिशयेनातः संपन्नतम उच्यते ॥ १८४८ ॥

सर्वैरित्यादेरर्थमाह । मानुष्यकेणेति ॥ १८४८ ॥

सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नो न तु दैविकैः ॥

आनन्द एष परमो मनुष्याणामिहोच्यते ॥ १८४९ ॥

मानुष्यकैरिति विशेषणतात्पर्यमाह । सर्वैरिति । स मनुष्याणामित्यादेरर्थमाह ।
आनन्द इति । न खल्वध्यात्मिकसाधनसंपद्धाद्यसाधनसंपदभावे भोगवैधुर्ये फलवती
न चाऽऽधिपत्यमन्तरेण तयोस्ते वा विना तस्यार्थवत्त्वमतोऽनतिशयमनुष्यभोगभोगी
शुद्धिष्ठिरादिर्मनुष्याणां परम आनन्द आनन्दानन्दिभेदाभावादिति भावः ॥ १८४९ ॥

शतकृत्वो मनुष्याणामानन्दो गुणितस्तु यः ॥

पितृणामेक आनन्दस्तेन तुल्यप्रमाणतः ॥ १८५० ॥

अथेत्यादेरर्थमाह । शतेति । प्रमाणं परिमाणम् ॥ १८५० ॥

यत्सुखं साधनाधीनं दुःखमेव तदुच्यते ॥

अनन्यसाधनं तस्मात्स्वात्मस्थं परमं सुखम् ॥ १८५१ ॥

परंपरयोच्यमानो ब्रह्मानन्दो न परमो हिरण्यगर्भाद्यानन्दस्यानुभूतसजातीयस्य
परमत्वसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । यदिति ॥ १८५१ ॥

तस्मादात्मपरिज्ञानात्कार्यज्ञेयसमाप्तिः ॥

निरस्तातिशयानन्दो भवतीत्यस्य निर्णयः ॥ १८५२ ॥

वैषयिकसुखस्य विषयसंबद्धदुःखवद्दुःखात्मत्वादात्मसुखस्यैव परमत्वात्तन्निर्धारणार्थं
परंपरेति फलितमाह । तस्मादिति ॥ १८५२ ॥

तारतम्यावुपायानां शुद्धिस्तरतमा धियः ॥

शुद्धेस्तरतमत्वाच्च सुखं तरतमं भवेत् ॥ १८५३ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७०५

ननु सर्वं सुखमात्मेष्यते तत्कथं तारतम्यवत्स्यादात्मनोऽनतिशयत्वात्तत्राऽऽह ।
तारतम्यादिति । व्यञ्जकबुद्धिशुद्धिवैषम्यात्तस्मिन्वैषम्यधीरित्यर्थः ॥ १८९३ ॥

यावद्यावन्मलो व्येति बुद्धेर्धर्मादिसंचयात् ॥

तावत्तावद्विद्यः स्वास्थ्यं तावत्तावत्सुखोन्नतिः ॥ १८९४ ॥

कथं तेषामुपौयतारतम्याच्छुद्धितारतम्यं तत्राऽऽह । यावदिति । बुद्धिशुद्धितारत-
म्यादानन्दे तारतम्यधीरित्येतन्निगमयति । तावदिति ॥ १८९४ ॥

यावद्यावद्धनीभावो बुद्धेः पापादिसंगतेः ॥

तावत्तावद्विद्योऽस्वास्थ्यं दुःखोद्धूतिस्तथा तथा ॥ १८९५ ॥

उपायतारतम्याधीनशुद्धितारतम्यकृतं सुखतारतम्यामित्येतद्व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । याव-
दिति ॥ १८९५ ॥

पितृलोको जितो यैः स्यात्पितृयज्ञादिकर्मभिः ॥

जितलोकास्त उच्यन्ते पितरो दिव्यभोगिनः ॥ १८९६ ॥

मनुष्यानन्दादारम्य हिरण्यगर्भानन्दान्तानामानन्दानां तारतम्ये हेतुं वदता स एकः
पितृणामित्यन्तं व्याख्यातम् । इदानीं जितलोकानामित्यस्यार्थमाह । पितृलोक
इति ॥ १८९६ ॥

य एष दक्षिणः पन्थाः पितृलोकः स उच्यते ॥

मनुष्यानन्दतः सोऽयं गुणितः स्याच्छताधिकः ॥ १८९७ ॥

कोऽयं पितृलोकस्तत्राऽऽह । य इति । गतेर्गन्तव्यैक्यमौपचारिकम् । तस्य स
एक आनन्द इत्यनेन संगतिमाह । मनुष्येति ॥ १८९७ ॥

उत्तरेष्वपि वाक्येषु यथोक्तमुपपादयेत् ॥

शताधिकोऽयमानन्दः पूर्वस्मादुत्तरः क्रमात् ॥ १८९८ ॥

अथ ये शतमित्यादिवाक्येषूक्तन्यायमतिदिशति । उत्तरेष्विति । सर्वपर्यायेषु
सिद्धमर्थं संकलयति । शताधिक इति ॥ १८९८ ॥

नक्षत्रलोकशब्देन ये पूर्वं प्रतिपादिताः ॥

देवलोकगिरा तेऽत्र भण्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ १८९९ ॥

काण्वपाठेन सर्वपर्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽयं ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एको देव-
लोक आनन्द इति माध्यंदिनपाठे देवलोकशब्दार्थमाह । नक्षत्रेति । पूर्वमिति गार्गि-
ब्राह्मणोक्तिः ॥ १८९९ ॥

सर्गस्य जननादादौ देवत्वं ये प्रपेदिरे ॥

आजानदेवास्तेऽत्र स्युः पूर्वेभ्यः सूक्ष्ममूर्तयः ॥ १८६० ॥

१७०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

स एक आजानदेवानामित्यत्राऽऽजानदेवशब्दार्थमाह । सर्गस्येति । मनुष्यादिसर्ग-
स्याऽऽदिनिष्पत्तिं मर्यादात्वेनोपेत्य तस्मात्प्रागेवेति यावत् । पूर्वभ्यः कर्मदेवेभ्य
इत्यर्थः ॥ १८६० ॥

व्यापीनि तेषां सूक्ष्माणि शरीराणि महात्मनाम् ॥

पूर्वानन्देभ्य एतेषामानन्दोऽतो महान्मतः ॥ १८६१ ॥

आजानदेवानामानन्दाधिक्ये हेतुमाह । व्यापीनीति । शरीरस्योक्तरूपत्वे साध-
नसंपत्तिं हेतुमाह । महात्मनामिति । उक्तदेहानां सूक्ष्मत्वं व्यापित्वं चातःशब्दार्थः
॥ १८६१ ॥

नानाद्वंद्वोपघातार्थहेतूनां बहुलत्वतः ॥

आजानदेवानन्दोऽतः पूर्वभ्यः स्याच्छताधिकः ॥ १८६२ ॥

कर्मदेवेष्वपि तुल्यं देहानां व्यापित्वं सूक्ष्मत्वं चेति चेत्तथाऽपि तेषामाजानदेवाद्यपे-
क्षया न्यूनं सुखमित्यत्र हेतुमाह । नानेति । नानाविधा द्वंद्वशब्दिता ये केचिदुपघा-
तस्य दुःखलक्षणार्थस्य हेतवस्तेषामिति यावत् । आजानदेवेष्वपि तुल्यमुपघातबाहुल्यं
संसारित्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । आजानेति । तेषां पूर्वापेक्षयोपघाताल्पत्वमतः-
शब्दार्थः ॥ १८६२ ॥

श्रोत्रियोऽधीतवेदः स्याज्ज्ञातवेदार्थ एव यः ॥

कृत्स्नचोदितकारित्वात्सर्वपापविवर्जितः ॥ १८६३ ॥

यश्चेत्यादौ श्रोत्रियशब्दं व्याचष्टे । श्रोत्रिय इति । अर्थज्ञानान्तमध्ययनमेकशा-
खाविषयं यस्यास्ति स श्रोत्रियो विवक्षित इति यावत् । अवृजिनशब्दार्थमाह ।
कृत्स्नेति ॥ १८६३ ॥

आजानदेवावधिककामानुपहताशयः ॥

ततः परेषु भोगेषु जाततृष्णश्च यः पुमान् ॥ १८६४ ॥

अकामहतपदार्थमाह । आजानेति । तदानन्दादर्वाचीनानन्देषु वीतरागोऽन्नाकाम-
हत इत्यर्थः । वैराग्यस्य निरङ्कुशत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तत इति । आजानदेवान-
न्दमारभ्योत्तरानन्देषु प्रवृत्ततृष्णश्च यो भवति सोऽकामहत इत्यर्थः ॥ १८६४ ॥

आजानदेवानन्देन समं तस्य च यत्सुखम् ॥

अस्याकामहतत्वेन सुखोत्कृष्टिरिहोच्यते ॥ १८६५ ॥

चशब्दार्थमाह । आजानदेवेति । उक्तविशेषणवतो मनुष्यदेहे वर्तमानस्यैव यत्सुखं
तदाजानदेवानन्देन तुल्यं भवतीति यावत् । श्रोत्रियत्वादीनां तुल्यमानन्दोत्कर्षे हेतुत्व-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७०७

मविशेषश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । अस्येति । मनुष्यदेहस्थस्याधिकृतस्येति यावत् ।
इहेति निर्धारणे सप्तमी ॥ १८६५ ॥

श्रोत्रियावृजिनत्वे द्वे तुल्ये एवाऽऽविरिञ्चितः ॥

अकामहतताहेतोर्द्वौ ह्लादो विवर्धते ॥ १८६६ ॥

तत्र हेतुः । श्रोत्रियेति । ते हि मनुष्यानन्दादारभ्य शतानन्दान्तेषु तुल्ये दृष्टे
तदकामहतत्वोत्कर्षादुत्कर्षः सुखस्येत्यर्थः । तस्यापि सर्वत्र तद्वदैकरूप्यात्कथं तदुत्कर्ष-
दानन्दोत्कर्षस्तत्राऽऽह । अकामेति ॥ १८६६ ॥

पूर्वपूर्वोपभोगेभ्यो यावद्यावन्निवर्तते ॥

कामो, विवर्धते पुंसस्तावत्तावत्सुखं हृदि ॥ १८६७ ॥

तत्रानुभवं प्रमाणयति । पूर्वेति ॥ १८६७ ॥

कामैकक्षयतत्रैव यस्मात्पुंसः सुखोन्नतिः ॥

अकामहततैवातः पूर्वाभ्यां साधनं परम् ॥ १८६८ ॥

अकामहतत्वस्येतराभ्यामुत्कृष्टत्वं फलितमाचष्टे । कामेति ॥ १८६८ ॥

साधनत्वं समानं स्यान्नयाणामिह यद्यपि ॥

कामक्षयप्रकर्षोऽत्र ह्युत्कृष्टाह्लादसाधनम् ॥ १८६९ ॥

कथं साधारणश्रुतेरेष विभागस्तत्राऽऽह । साधनत्वमिति । इहेत्यानन्दातिरुक्ता ।
अत्रेत्यधिकृतपुरुषोक्तिः । अबाधितस्वानुभवप्राप्तो विभागो न साधारणश्रुत्या शक्यो
भेदमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्वानुभवमनुकूलयितुं हिशब्दः ॥ १८६९ ॥

समुच्चयविवक्षाऽत्र न मनागपि युज्यते ॥

कर्तृत्वादिसमुच्छेदिज्ञानस्येहाऽऽश्रितत्वतः ॥ १८७० ॥

अथाकामहतशब्देन ब्रह्मज्ञानं विवक्ष्यते श्रोत्रियावृजिनशब्दाभ्यां कर्म तथाच
विशेषणत्रयवतोऽनतिशयानन्दासिं ब्रह्मन्ती श्रुतिज्ञानकर्मसमुच्चयं विवक्षति नेत्याह ।
समुच्चयेति । अत्रेति वाक्यं ज्ञानकर्मणी मुक्तिर्वोक्ता । अयुक्तत्वे हेतुः । कर्तृत्वादीति ।
इह खल्वन्तिमे पर्याये यथोक्तज्ञानस्याकामहतशब्देनेष्टत्वान्न मोक्षे समुच्चयो विवक्षित
इत्यर्थः ॥ १८७० ॥

समुच्चयनिवृत्त्यर्थं न्यायश्चापि पुरोदितः ॥

नातः समुच्चयाशेह कर्तव्या सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १८७१ ॥

केन पुनर्न्यायेन समुच्चयो निरस्यते तत्राऽऽह । समुच्चयेति । पुरा संबन्धग्रन्था-
दावित्यर्थः । फलितमाह । नेति । मानयुक्तिविरोधोऽतःशब्दार्थः । इहेति मुक्तेरुक्तिः
॥ १८७१ ॥

१७०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षतुर्थाध्याये—

साधनत्वं यतस्तुल्यं श्रोत्रियावृजिनत्वयोः ॥

अवरेष्वपि भोगेषु न चोत्तमसुखं ततः ॥ १८७२ ॥

किंचाकामहतशब्दितज्ञानस्य परमसुखोपायत्वादितरयोस्तदभावान्न समुच्चय इत्याह ।
साधनत्वमिति ॥ १८७२ ॥

अकामहततैवात्र तारतम्यात्मकत्वतः ॥

भेदादुत्तमसौख्यस्य साधनं चोत्तमा भवेत् ॥ १८७३ ॥

अर्वाचीनसुखसाधनत्वाविशेषादकामहतत्वस्यापि श्रोत्रियत्वादिवन्न मुक्तिहेतुतेत्या-
शङ्क्याऽऽह । अकामेति । प्रकृतसाधनेष्वकामहतत्वस्योत्कर्षापकर्षसंभवादपकृष्टं
तत्कादाचित्कार्वाचीनसुखहेतुरुत्कृष्टं ज्ञानाव्यतिरिक्तमोक्षोपायस्तन्न समुच्चयान्मुक्तिरि-
त्यर्थः ॥ १८७३ ॥

युवा साधुयुवेत्येवं तैत्तिरीयश्रुतीरणात् ॥

अधरेष्वपि वाक्येषु श्रोत्रियादि विवक्षितम् ॥ १८७४ ॥

नाऽऽजानदेवेभ्योऽर्वाक्तनभोगहेतुत्वं श्रोत्रियत्वादेरकामहतत्ववदस्ति श्रवणाश्रव-
णयोः साम्यादित्याशङ्क्य तस्य तद्धेतुत्वं विवक्षितमित्येतन्मानतो दर्शयति । युवेति ।
साधुयुवेत्यवृजिनत्वमध्यायक इति श्रोत्रियत्वमित्युभयं पूर्वभूमिष्वपि युवा स्यात्साधुयु-
वाऽध्यायक इत्यत्रोक्तमतो येषु पर्यायेषु तन्न श्रुतं तत्रापि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ १८७४ ॥

विराट्प्रजापतिर्ज्ञेयस्त्रैलोक्यात्मकदेहभृत् ॥

हिरण्यगर्भो ब्रह्माऽत्र तथा ब्रह्मगिरोच्यते ॥ १८७५ ॥

स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः स एको ब्रह्मलोक आनन्द इत्यनयोरेकात्म्यमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । विराडिति ॥ १८७५ ॥

अतः परमनन्तत्वाद्गणितं विनिवर्तते ॥

यत एवमतः प्राहाथैष एवेति नः श्रुतिः ॥ १८७६ ॥

अथैष इत्यादिवाक्यमादत्ते । अतः परमिति । आत्मसुखे गणनायोगात्तदेवानति-
शयमित्यर्थः ॥ १८७६ ॥

अनेनातिशयवता ह्यस्मद्भोचरवर्तिना ॥

अपास्तातिशयानन्दं सुखेनेहानुमीयते ॥ १८७७ ॥

कथमिदं प्रमीयते तत्राज्ञानप्रति प्रमाणमाह । अनेनेति । अनेन सुखेनेति संबन्धः ।
सातिशयस्य निरतिशयेन व्याप्तिं वक्तुं हिशब्दः । आत्मतत्त्वमिति शेषः । इहेत्यनुमा-
नभूमिरुक्ता ॥ १८७७ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७०९

ध्वस्तातिशयनिष्ठत्वाल्लोके सातिशयात्मनः ॥

यतोऽतोऽतिशयवता गम्यतेऽनतिशयं सुखम् ॥ १८७८ ॥

कथमनुमानं तत्र व्याप्तिमाह । ध्वस्तेति । व्याप्तिसिद्धिरिति शेषः । तामनूद्यानुमान-
माह । यत इति । सुखोत्कर्षतारतम्यं कचिद्विश्रान्तं तरतमभावत्वात्परिमाणतारतम्य-
वदिति भावः ॥ १८७८ ॥

यत्रैतानि समस्तानि निष्ठां यान्ति परात्मनि ॥

परमोऽसाविहाऽऽनन्दः सर्वानन्दातिलङ्घ्यनात् ॥ १८७९ ॥

हिरण्यगर्भानन्दे तत्तारतम्यविश्रान्तेरर्थान्तरत्वमाशङ्क्याऽऽह । यत्रेति । एतामीति
लौकिकसुखोक्तिः । इहेति प्रकृतानन्दभेदा गृह्यन्ते ॥ १८७९ ॥

एषोऽस्येति प्रतिज्ञात आनन्दः सोऽनुमानतः ॥

निष्ठां प्रतीचि गमित उत्तरोत्तरवृद्धितः ॥ १८८० ॥

अथानुमानात्परानन्दे परमात्मनि सिध्यत्यपि प्रत्यगात्मा कथं परानन्दी भवितुमुत्स-
हते तत्राऽऽह । एषोऽस्येति ॥ १८८० ॥

अविज्ञातपरानन्दान्प्रत्येषाऽनुमितिर्मता ॥

सार्क्षाज्ज्ञातात्मतत्त्वानां प्रत्यक्षतममेव तत् ॥ १८८१ ॥

अज्ञान्प्रत्यनुमानमुक्त्वाऽऽत्मज्ञान्प्रत्याह । अविज्ञातेति । उक्तं हि स एष परमा-
नन्दो वितृष्णश्रोत्रियप्रत्यक्षोऽधिगत इति ॥ १८८१ ॥

अकामहतधीगम्य आनन्दः प्रत्यगात्मनि ॥

यः स एव यथोक्तेभ्यः परमः स्यादनन्ततः ॥ १८८२ ॥

आत्मानन्दस्य परमत्वं साधयति । अकामेति ॥ १८८२ ॥

तथाच भगवान्व्यासः सर्ववेदार्थतत्त्ववित् ॥

स्वयं प्राहेममेवार्थं कामानर्थजिहासया ॥ १८८३ ॥

तस्य परमत्वे प्रमाणमवतारयति । तथाचेति । अकामहतत्वकृतमुत्तमं सुखमिति
वदतोऽभिप्रायमाह । कामेति ॥ १८८३ ॥

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ १८८४ ॥

तदेवोदाहरति । यच्चेति ॥ १८८४ ॥

यतो यतो निर्वर्तते ततस्ततो विमुच्यते ॥

निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १८८५ ॥

तदीयमेव वाक्यान्तरं पठति । यत इति ॥ १८८५ ॥

१७१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये

सलिलादिगिरा योऽर्थः प्रत्यज्ञायि पुराऽखिलः ॥

ब्रह्मलोकान्तवाक्येन तस्य स्यादुपसंहृतिः ॥ १८८६ ॥

एष इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । सलिलादीति । ब्रह्मलोकान्तवाक्येन ब्रह्मले
कपदमन्ते मध्ये यस्यास्ति तेनेति यावत् । सलिल एको द्रष्टेत्युपक्रम्य मात्रामुपजीव
न्तीत्यन्तेन कार्यकारणनिर्मुक्तोऽनतिशयानन्दो यः प्रत्यगात्मा परिपूर्णः प्रतिज्ञातः ।
पुनः स यो मनुष्याणामित्यारभ्याथैष एवेत्यन्तेन प्रतिपादितस्तस्येदानीमेष इत्यादिवाक्ये
नोपसंहारः कृत इत्यर्थः ॥ १८८६ ॥

प्रश्नार्थेऽस्मिन्समाप्तेऽपि पूर्ववत्तं मुनिं नृपः ॥

अन्वयुक्तात् ऊर्ध्वं त्वं मुक्तये ब्रूहि यत्परम् ॥ १८८७ ॥

सोऽहमित्यादेरर्थमाह । प्रश्नेति । राज्ञो जनकस्य मुक्तिफलसम्यग्ज्ञानाय प्रश्न
प्रवृत्तस्तस्यार्थे सम्यग्ज्ञाने यथोक्तरीत्या निर्धारितेऽपि तन्निर्धारणात्प्रागिव राजा मुनिं
यन्मुक्तये परं साधनं तदस्मादूर्ध्वं मह्यं ब्रूहीति विद्यानिष्कार्पापणपूर्वकं पप्रच्छेत्यर्थ
॥ १८८७ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि राज्ञैवं पृष्टः सन्पूर्ववत्तदा ॥

*अविभेदन्यतो हेतोर्न त्वसामर्थ्यकारणात् ॥ १८८८ ॥

अत्र हेत्यादेरर्थमाह । याज्ञवल्क्योऽपीति । वक्तृत्वासामर्थ्यादुत्तराज्ञानाद्वा मुने-
र्भयमित्येतन्निरस्यति । अन्यत इति ॥ १८८८ ॥

सर्वज्ञत्वान्मुनेर्नाभूत्प्रश्नार्थाज्ञानतो भयम् ॥

कारणं त्वन्यदेवातो यतः श्रुतिरभाषत ॥ १८८९ ॥

असामर्थ्यमज्ञानं वा न तस्य भयहेतुरित्यत्र हेतुमाह । सर्वज्ञत्वादिति । ब्रह्मीभूतश्च
याज्ञवल्क्यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च न तस्य प्रश्नोत्तरीभूतार्थाज्ञानात्तदुक्त्यसामर्थ्याद्वा भयं
संभवतीत्यर्थः । किं तर्हि तस्य तत्कारणमित्यपेक्षायामन्यतो हेतोरित्युक्तं व्यक्ती कर्तुं
मेधावीत्याद्युत्थापयति । कारणं त्विति ॥ १८८९ ॥

अविवक्षुमयं राजा कामप्रश्नबलाश्रयात् ॥

किंज्योतिरित्येवमादिमप्राप्तीन्मां पुनः पुनः ॥ १८९० ॥

तद्व्याकर्तुं भूमिकां करोति । अविवक्षुमिति ॥ १८९० ॥

अप्रत्याख्येयो ह्यर्थश्च सत्यस्यावश्यरक्षणात् ॥

स्वयंज्योतिष्वनिर्णीतिः कृताऽतोऽनवशेषतः ॥ १८९१ ॥

ननु दुराग्रहग्रस्तो राजा पृच्छतु त्वया तु प्रत्युत्तरं न देयं न हि पथि कृतं मौन-
व्रतमस्मादेव हातव्यं तत्राऽऽह । अप्रत्याख्येयो हीति । हिशब्दार्थमेव विशदयति ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७११

सत्यस्येति । तर्हि पृष्ठं बुभुत्सितं निःशेषं विशदी क्रियतामत आह । स्वयमिति ।
प्रागुक्तहेतुपरामर्शार्थोऽतःशब्दः ॥ १८९१ ॥

निर्णीतेऽप्यथ मां राजा पुनः पुनरपृच्छत ॥

अत ऊर्ध्वमिति गिरा निरुणद्धेव मां नृपः ॥ १८९२ ॥

तर्हि कृतनिर्णयस्य ते कुतो भयमुपस्थितं तत्राऽऽह । निर्णीतेऽपीति । अथश-
ब्दोऽतःशब्दपर्यायो निरुणद्धीत्यस्मात्पूर्वं संबध्यते ॥ १८९२ ॥

कामप्रश्नाङ्कुशेनैव मां वशीकृत्य महतम् ॥

समादित्सति निःशेषं ज्ञानं राजाऽतिपण्डितः ॥ १८९३ ॥

ननु राजा गुरुं निरुन्धन्नविवेकी न विद्यापात्रं नेत्याह । कामेति ॥ १८९३ ॥

इत्येष भयहेतुः स्याद्याज्ञवल्क्यस्य नान्यतः ॥

भयहेतोरविद्यायाः सर्वज्ञत्वादसंभवात् ॥ १८९४ ॥

सर्वस्वापहारप्रसङ्गो भयहेतुरित्युपसंहरति । इत्येष इति । नान्यतो भयहेतुरित्यत्र
हेतुमाह । भयेति ॥ १८९४ ॥

असकृन्निर्णयोऽकारि पृष्टे वस्तुन्यशेषतः ॥

अरौत्सीन्मां तथाऽप्येष सर्वस्वादित्सया नृपः ॥ १८९५ ॥

विद्यायोग्यो हि राजा मुनिगतं ज्ञानमादित्सते तथा च तस्मै तदातुं किमिति गुरु-
र्विभेति न हि परस्मै दत्तं तदात्मनि हसतीत्याशङ्क्याऽऽह । असकृदिति ॥ १८९५ ॥

मेधावी पण्डितोऽतोऽयं ब्रह्मस्वादानकारणात् ॥

न विभेति यतस्तस्माद्भेतव्यं जनकाद्भृशम् ॥ १८९६ ॥

तस्य श्रुत्युक्तं मेधावित्वं साधयति । मेधावीति । अतःशब्दार्थमेव स्फुटयति ।
ब्रह्मेति । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य स्वं ज्ञानं तस्याऽऽदानादित्यर्थः । मोक्षफलकं ज्ञानं
पालयितुमिच्छता जनकाद्भयं कर्तव्यमिति फलितमाह । तस्मादिति । योग्येऽपि पात्रे
मुक्तिफलं ज्ञानं सहसा नोपदेष्टव्यमिति वाक्यार्थः ॥ १८९६ ॥

ननु प्रश्ना यथोक्ताश्चेन्निर्णीतार्थाः पुरोक्तिभिः ॥

अनिर्णीतं किमुद्दिश्य नृपोऽप्राक्षीन्मुनिं पुनः ॥ १८९७ ॥

स वा एष इत्याद्याक्षिपति । नन्विति । यथोक्ताः प्रश्नाः किंज्योतिरयमित्यादय
आदित्यज्योतिरित्याद्यास्तु पुरोक्तयोऽत ऊर्ध्वमितिप्रश्नायोगे प्रत्युक्तिरपि न युक्तेति
भावः ॥ १८९७ ॥

स्वप्रबुद्धान्तसंचार आत्मनो यः पुरोदितः ॥

दृष्टान्तत्वेन राज्ञाऽसौ सर्वोऽपीह विवक्षितः ॥ १८९८ ॥

१७१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये

अनिर्णीतं दर्शयन्प्रश्नप्रत्युक्ती समर्थयते । स्वप्नेति । इहेति लोकद्वयसंचाराख्य
सारोक्तिः ॥ १८९८ ॥

तस्य दार्ष्टान्तिको योऽर्थो यावत्साक्षान्न कथ्यते ॥

मुमुक्षति न तावत्तं राजा प्रश्नार्थशेषतः ॥ १८९९ ॥

तथाऽपि कथं प्रश्नावकाशस्तत्राऽऽह । तस्येति । स यावदिति वक्तव्यं योऽ
इत्युपक्रमात्तमित्याचार्यस्तच्छब्दार्थः । प्रश्नार्थस्य बन्धरूपस्य दार्ष्टान्तिकस्य वक्तव्यस्य
शिष्टत्वादिति यावत् । अवस्थाद्वयसंचारो लोकद्वयसंचाराख्यसंसारस्य दृष्टान्ततयो
क्तोऽथ तस्यैव दार्ष्टान्तिकस्योक्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ १८९९ ॥

दृष्टान्तस्य सुषुप्तेश्च नार्थं दार्ष्टान्तिकं जगौ ॥

ब्रह्मास्मीत्यागमाद्बोधः सुषुप्तोदाहृतेर्मतः ॥

दार्ष्टान्तिकोऽर्थः प्राज्ञस्य दृष्टान्तस्यावशेषतः ॥ १९०० ॥

संसारप्रकरणस्यार्थवत्त्वमुक्त्वाऽथाकामयमान इत्यादेरर्थवत्त्वमाह । दृष्टान्तस्येति ।
अतोऽपि प्रश्नस्य सावकाशत्वमिति शेषः । कोऽसौ दार्ष्टान्तिकोऽर्थस्तमाह । ब्रह्मेति ।
यतः स्वापदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकोऽर्थो वक्तव्यत्वेनावशेषितोऽतस्तादर्थ्येन मोक्षप्रकरण-
मागमिष्यतीत्याह । प्राज्ञस्येति ॥ १९०० ॥

उक्ते दार्ष्टान्तिकेऽर्थेऽस्मिन्प्रश्नार्थस्य समाप्तिः ॥

सर्वमुक्तं भवेद्यस्मादतः सोऽर्थोऽधुनोच्यते ॥ १९०१ ॥

दार्ष्टान्तिकद्वये निर्दिष्टेऽपि वक्तव्यान्तरशेषादाकाङ्क्षानिवृत्तेः प्रश्नतादवस्थामित्या-
शङ्क्याऽऽह । उक्त इति ॥ १९०१ ॥

असङ्गो मत्स्यवत्प्रत्यङ्गामकर्मादिभिः क्रमात् ॥

समेति स्वप्नबुद्धान्तौ यथाऽयं स्ववशस्तथा ॥ १९०२ ॥

सहेतुरस्य संसारः परलोकेहलोकयोः ॥

सविस्तरः स वक्तव्य इत्यर्थेयं परा श्रुतिः ॥ १९०३ ॥

प्रकरणद्वयमवतार्याऽऽदौ संसारप्रकरणमुत्थापयति । असङ्ग इति । यथा महामत्स्यो
नद्या द्वे कूले क्रमात्क्रमते तथाऽयं कामादिभिर्वस्तुतोऽस्पृष्टोऽपि जाग्रत्स्वप्नौ
स्वतन्त्रः सन्ननुसंचरति तथाऽस्य लोकद्वये संचाराख्यो बन्धो हेतुसहितो विस्तरसहितश्च
वाच्यो वैराग्यार्थमिति संसारप्रकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ १९०२ ॥ १९०३ ॥

बन्धो बन्धनहेतुश्च मोक्षस्तद्धेतुरेव च ॥

सविस्तरः प्रवक्तव्यस्तदुक्त्यर्था परा श्रुतिः ॥ १९०४ ॥

प्रकरणद्वयार्थं प्रतिपत्तिः सौकर्यार्थं संक्षिपति । बन्ध इति ॥ १९०४ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७१३

जाग्रत्स्थानात्ततः पूर्वं स्वप्नमात्मा प्रवेशितः ॥

जाग्रद्भूषिं स नेतव्यो दार्ष्टान्तिकविवक्षया ॥ १९०५ ॥

इतरसंदर्भमवतार्य स वा एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह । जाग्रदिति । बुद्धान्ते रत्वेत्या-
दिवाक्याज्जागरितादात्मा स्वप्नान्तायैवेति स्वप्नं प्रवेशितः स चेदानीं ततो जाग्रदवस्थां
संसारप्रकारप्रदर्शनार्थं प्रापयितव्यो न हि स्वप्नावस्थायामेव दार्ष्टान्तिको बन्धः स्पष्ट-
यितुं शक्यतेऽतः स्वप्नाज्जाग्रदापत्तिकथनार्थमनन्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ १९०५ ॥

आनन्दनिर्णयान्तं तु संप्रसादवचो यदा ॥

तदा निगमनार्थं तत्प्रतिज्ञातार्थगोचरम् ॥ १९०६ ॥

तस्यैवोक्तार्थाविरोधेनार्थान्तरमाह । आनन्देति । यदा स्वप्नान्तायेत्यत्र स्वप्नान्तं
मुषुप्तं तथा महामत्स्यवाक्यमारभ्याथैष एव परम आनन्द इत्येतदन्तं वाक्यं तद्विषयं
ततश्च प्रतिज्ञातार्थमधिकृत्य निगमनार्थमनन्तरवाक्यं तदाऽपि स्वापाज्जागरापत्तिरात्म-
नोऽत्र विवक्षिताऽन्यथा संसारप्रकारप्रदर्शनायोगादित्यर्थः ॥ १९०६ ॥

अलुप्तदृष्टिरात्माऽयं यथोक्तं स्वप्नबोधयोः ॥

प्राज्ञेऽपि च तथैवायं यद्वै तदितिवाक्यतः ॥ १९०७ ॥

कोऽसौ प्रतिज्ञातोऽर्थस्तमाह । अलुप्तेति । यथा स्थानद्वये प्रत्यगात्माऽपि नष्टदृ-
ष्टिस्तथा स्वापेऽपीत्येतद्वृष्टिपरीक्षायामुक्तमित्यर्थः ॥ १९०७ ॥

अतिकारकहेतुश्च यथाऽऽत्माऽयं सुषुप्तगः ॥

कूटस्थदृष्टिमात्रत्वात्तथा स्वप्नबोधयोः ॥ १९०८ ॥

प्रतिज्ञातमर्थान्तरमाह । अतिकारकेति । यथाऽऽत्मा स्वापे मात्राद्विद्वैतरहितस्तथा
स्थानद्वयेऽपि कूटस्थदृष्टिवाविशेषादिति च तत्रैवोक्तमित्यर्थः ॥ १९०८ ॥

इत्येवं पूर्वसिद्धेऽर्थे निगमार्थं पुनर्वचः ॥

स वा इत्यादिकं ज्ञेयं न तु नाशादिशङ्कया ॥ १९०९ ॥

प्रतिज्ञातं स्मारयित्वा तन्निगमनार्थत्वमुत्तरस्योपन्यस्यति । इत्येवमिति । आत्मनो
नित्यदृष्टित्वं मात्राद्विद्वैतराहित्यं चेत्युभयमत्र स्वप्नान्तपदेन निगम्यते स्वप्नशब्देन हि
विशेषदर्शनमुच्यते तस्यान्तः सुप्तमित्युक्ते मात्रादिहीनं तत्त्वं सिध्यति तद्धानिश्च
तत्काले कूटस्थबोधाधीना साधकान्तराभावादतः स्वप्नान्तपदेनोभयं निगमयद्वाक्यं स्वप्ना-
दात्मनो जागरापत्तिं दर्शयतीत्यर्थः । ननु सुप्तो मृतवन्नष्टो देशान्तरं गतो वेति शङ्क्यते
तस्य व्यादितास्यत्वादिना मृतेन तुल्यत्वात्तथाच तन्निराचिकीर्षयाऽनन्तरवाक्यमिति
नेत्याह । न त्विति । न खल्व्वात्मनो नाशं देशान्तरगमनं वा शङ्कित्वा वाक्यमित्येत-

१ क. 'नायैत' । २ ख. 'थोक्तः स्व' । ग. 'थोक्तस्व' । ३ ख. 'वसंसिद्धेर्निग' । ग. 'वसं-
सिद्धे नि' ।

१७१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

त्प्रवृत्तं नित्यसिद्धे निष्क्रिये प्रतीचि तदाशङ्कानवकाशान्न च सुप्तो मृतेन तुल्यः प्रसन्न
वदनतादिवैसादृश्यादित्यर्थः ॥ १९०९ ॥

इत आरभ्य संसार आत्मनो वर्ण्यतेऽधुना ॥

स्वप्नाद्बोधासिवास्माल्लोकाल्लोकान्तरं गतः ॥ १९१० ॥

इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तोऽत्राभिधीयते ॥

सुखावबोधसिद्ध्यर्थं श्रोतुरर्थं विवक्षिते ॥ १९११ ॥

स वा एष इत्यादेर्बुद्धान्तायेत्यन्तस्य तात्पर्यमुक्त्वा ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्यमाह । इत
इति । तद्यथाऽन इत्यादिदृष्टान्तवाक्यमादत्ते । स्वप्नादिति । अत्रेत्यनन्तरवाक्योक्तिः ।
अज्ञस्याऽऽत्मनो देहादेहान्तरापत्तिरेवोच्यतां किं तत्र दृष्टान्तेनेत्याशङ्क्याऽऽह । सुखेति ।
अस्मिन्प्रकरणे विवक्षितसंसारप्रकारे श्रोतुः सुखप्रतिपत्त्यर्थं स्वप्नाज्जाग्रत्प्राप्तिवद्देहादेहा-
न्तरप्राप्तौ दृष्टान्तोक्तिरित्यर्थः ॥ १९१० ॥ १९११ ॥

नानार्थसाधनैर्मार्गे यथाऽनः सुसमाहितम् ॥

शब्दाभानाविधान्कुर्वद्गुरुभारप्रपीडनात् ॥ १९१२ ॥

तदक्षराणि व्याचष्टे । नानार्थेति । अनेकफलोपायैरुलूखलमुसलपिठरादिभिरिति
यावत् । नानाविधशब्दकरणे कारणमाह । गुरुभारेति ॥ १९१२ ॥

ब्रजेच्छाकटिकेनेह देशान्तरमधिष्ठितम् ॥

अनसस्तद्गताच्चार्थाद्विलक्षणवपुर्भूता ॥ १९१३ ॥

स्वार्थेनाधिष्ठितं गच्छेत्पथि शाकटिकेन तत् ॥

दृष्टान्तार्थेन संबन्ध एवमेवेति भण्यते ॥ १९१४ ॥

यायादित्यस्यापेक्षितं पूरयन्नर्थमाह । ब्रजेदिति । इहेति व्यवहारभूमिग्रहः । ननु
शाकटमध्यपतितः शाकटिकस्तदधिष्ठितस्य कुतो गतिरित्याशङ्क्योक्तं प्रपञ्चयति । अनस
इति । एवमेवेत्यस्यार्थमाह । दृष्टान्तेति । दार्ष्टान्तिकस्येति शेषः ॥ १९१३ ॥ १९१४ ॥

भुक्तदेहादिदं लिङ्गमुत्क्रान्तं भोगसंश्रयात् ॥

याति देहान्तरं तद्वत्कर्मविद्यादिसंभृतम् ॥ १९१५ ॥

अयं शारीर आत्मा यातीत्यस्यार्थमाह । भुक्तेति । उत्क्रातौ हेतुमाह । भोगेति ।
प्रतिनियतदेहान्तरप्राप्तिनिमित्तं सूचयति । कर्मेति । तद्वत्प्रकृतशकटवदित्यर्थः ॥ १९१५ ॥

वियुक्तं देवताभिः सत्कर्मसंभारसंभृतम् ॥

अनोवलिङ्गमेत्येतत्प्रत्यगात्मार्थसिद्ध्ये ॥ १९१६ ॥

किमिति लिङ्गं भुक्तदेहान्निष्क्रान्तं देहान्तरं गच्छत्यादित्याद्यनुगृहीतमत्रैव कुतो न

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७१५

तिष्ठति न च तस्य गतौ कारणं वा फलं वाऽस्ति तत्राऽऽह । वियुक्तमिति । कर्म-
विद्यादिसंभृतमित्येतदेव स्फुट्यते । कर्मेत्यादिना ॥ १९१६ ॥

शारीरवचसा चात्र लिङ्गमेवाभिधीयते ॥

शरीरदेशसंस्थत्वान्न तु प्रत्यङ्मुखसंहतेः ॥ १९१७ ॥

आत्मेति विशेषणादत्र शारीरशब्देन लिङ्गग्रहणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । शारी-
रेति । आत्मैकादश इत्यादावात्मशब्दस्य लिङ्गेऽपि प्रयोगात्तदेवात्र गतियोभ्यं विव-
क्षितमित्यर्थः ॥ १९१७ ॥

प्राज्ञेनाधिष्ठितं गच्छेद्रथिना स्वार्थरूपिणा ॥

प्रत्यग्धिपः समारोहमन्वात्माऽऽरूढवद्यतः ॥ १९१८ ॥

प्राज्ञेनेहाऽऽत्मना तस्मादन्वारूढोऽभिधीयते ॥

भानुनेवोदपात्रादेरारोहो नाऽऽत्मनः स्वतः ॥ १९१९ ॥

प्राज्ञेनेत्यत्र विवक्षितमाह । प्राज्ञेनेति । अन्वारूढशब्दार्थमाह । प्रत्यगिति ।
प्रत्यग्धीश्चैतन्याभासस्तस्याऽऽरोहोऽन्तःकरणे व्याप्तिस्तदनन्तरमात्माऽपि तत्र व्याप्तव-
द्यतोऽवतिष्ठते तस्मात्प्राज्ञेनाऽऽत्मना परेण साभासबुद्ध्यात्मको लिङ्गात्मौ वाऽन्वारूढोऽ-
स्मिन्वाक्ये कथ्यत इत्यर्थः । किमित्याभासद्वाराऽऽत्मनो बुद्धिव्याप्तिः स्वत एव किं
न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । भानुनेति । उदपात्रादेरुपाधि विशेषस्य भानुना स्वप्रतिबि-
म्बद्वारा व्याप्तिर्यथोच्यते तथा प्राज्ञस्याऽऽत्मनश्चिदाभासद्वारैव बुद्धौ व्याप्तिर्न स्वतोऽ-
सङ्गत्वादित्यर्थः ॥ १९१८ ॥ १९१९ ॥

प्राक्कोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषेत्यादिकं वचः ॥

आत्मानं रथिनं विद्धीत्यपि श्रुत्यन्तरे वचः ॥ १९२० ॥

किमिति लिङ्गस्य प्राज्ञेनाधिष्ठितत्वं स्वयमेव गत्यादिव्यापारवत्स्यादित्याशङ्क्य
बुद्ध्यादिव्यापारस्याऽऽत्माधीनत्वमुक्तं स्मारयति । प्राक्केति । कार्यकारणसंघातस्याऽऽ-
त्मचैतन्याधिष्ठितस्य व्यापारवत्त्वे काठकश्रुतिरपि मानमित्याह । आत्मानमिति
॥ १९२० ॥

मर्मकृन्तनसंभूतवेदनादितमानसम् ॥

हिकिकालक्षणं शब्दं मृतिकाल उपास्थिते ॥ १९२१ ॥

उत्सर्जय्याति लिङ्गं तदिति प्रत्यक्षगोचरः ॥

तदिदं भण्यते श्रुत्या पुंसां वैराग्यजन्मने ॥ १९२२ ॥

उत्सर्जन्यातीत्यस्यार्थं प्रकटयति । मर्मेति । तल्लिङ्गमिति साभासप्राणोक्तिः ।
किमिति प्रत्यक्षमर्थं श्रुतिरनुवदति तदाह । तदिदमिति ॥ १९२१ ॥ १९२२ ॥

१ ख. घ. 'त्मेकदेश' । २ घ. 'त्माऽन्वा' । ३ ख. 'यंकर' । ४ ग. 'पुंते' । ५ क. ख. 'जंयाती' ।

१७१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

मर्मसूक्त्यमानेषु मुच्यमानेषु संधिषु ॥

मुमूर्षतोऽत्र यदुःखं स्मर्यतां तन्मुमुक्षुभिः ॥ १९२३ ॥

संसारस्वरूपे प्रत्यक्षे वैराग्यं न चेदुत्पद्यते कथं तस्मिन्ननुवादमात्रेण तत्सिद्धिरित्या-
शङ्क्यानुवादश्रुतेरभिप्रायमाह । मर्मस्त्विति । अत्र स्वस्थावस्थार्यां तत्तदुःखश्रुतौ तत्प्र-
त्यनीकसम्यग्धीसिद्धये तदुपायेषु यत्नः संभवतीति भावः ॥ १९२३ ॥

कस्मिन्काल इदं जन्तोः किंनिमित्तं च जायते ॥

इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ १९२४ ॥

यत्रेत्याद्याकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । कस्मिन्निति । इदमा दुःखं परामृश्यते ॥ १९२४ ॥

उदानवायौ प्रबले यत्रैतत्स्यान्मुमूर्षतः ॥

ऊर्ध्वोच्छ्वासी पुमांस्तत्र यथोक्तं जायते मृतौ ॥ १९२५ ॥

प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । उदानेति । मुमूर्षोर्जन्तोर्यत्र मृतावुपस्थितायामुदानाख्ये वायौ
प्रबले सति पुमानूर्ध्वोच्छ्वासी व्यपदिश्यते यत्र चैतदूर्ध्वोच्छ्वासित्वं तत्र यथोक्तं हाहे-
त्यादिशब्दपूर्वकं परवशस्य लिङ्गस्य गमनं भवत्यतस्तस्या मृतेः प्रागेव यत्नवता
भवितव्यमित्यर्थः ॥ १९२५ ॥

पिण्डोऽणुत्वं यदाऽभ्येति जरयाऽभ्यर्दितस्तदा ॥

उपतापान्वितो वा सन्यथोक्तं प्रतिपद्यते ॥ १९२६ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं स यत्रायमित्यादि तद्व्याकरोति । पिण्ड इति । यथोक्तमूर्ध्वो-
च्छ्वासित्वमित्येतत् ॥ १९२६ ॥

अणिमानमणोर्भावं काश्यं देहो यदैत्ययम् ॥

जरया रोगहेतोर्वा ऊर्ध्वोच्छ्वासी तदा भवेत् ॥ १९२७ ॥

उक्तमनूद्य चतुर्थपादार्थं स्फुटयति । अणिमानमिति ॥ १९२७ ॥

जरया रोगतो वाऽस्य जायते विषमाग्रिता ॥

सम्यक्पक्तिस्ततोऽन्नस्य मन्दाग्नेर्नोपजायते ॥ १९२८ ॥

रसादिधातुभिर्देहस्ततोऽनुपचयादयम् ॥

अबलः सन्पतत्येष जीर्णमन्दिरवत्क्षितौ ॥ १९२९ ॥

जराज्वरादिना देहस्य कथं काश्यमित्याशङ्क्याऽऽह । जरयेति । रसादिधातुभिः
पक्करसपूर्णत्वगादिभिरिति यावत् ॥ १९२८ ॥ १९२९ ॥

अथैवं कृशतापन्ने देहेऽन्तरुपजायते ॥

या वृत्तिः सोच्यते साक्षाद्दृष्टान्तोक्त्या प्रयत्नतः ॥ १९३० ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७१७

तद्यथेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । अथेति । ऊर्ध्वोच्छ्वासादिदुःखस्य कालनिमित्तयो-
रवगत्यनन्तरमित्यथशब्दार्थः । स्थूलदेहे यथोक्तेऽन्तर्वृत्तिर्नाम लिङ्गस्योत्क्रान्तिस्तस्याश्च
दृष्टान्तोक्त्या प्रत्यक्षवद्वचनं वैराग्यद्वारा ज्ञानहेतुष्ववधानं फलयतीत्यर्थः । प्रयत्नो
भूयसां दृष्टान्तानामुक्तिः ॥ १९३० ॥

आम्रं यथा रसादाढ्ये स्वस्माद्दृष्टान्तात्प्रमुच्यते ॥

तथेहान्नरसग्लानौ लिङ्गं देहात्प्रमुच्यते ॥ १९३१ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यं योजयति । आम्रमिति ॥ १९३१ ॥

वृन्ते निबध्यते येन रसेनाऽऽपरिपाकतः ॥

स रसो बन्धनं ज्ञेयो वृन्तं वा बन्धनं मतम् ॥ १९३२ ॥

दृष्टान्तगतबन्धनशब्दस्यार्थमाह । वृन्त इति । करणव्युत्पत्त्या रसो वाऽधिकरण-
व्युत्पत्त्या वृन्तं वा बन्धनमिति यावत् ॥ १९३२ ॥

वृन्तेनाऽऽम्रस्य संबन्धो रसस्याऽऽपरिपाकतः ॥

बाल्ये दृढो यथा तद्वन्नैवं पकरसस्य सः ॥ १९३३ ॥

तस्मादात्रादिफलस्य पाते हेतुमाह । वृन्तेनेति । एवमिति दार्ष्टान्तिकोक्तिः । स
संबन्धोऽपकरसस्याऽऽम्रस्योक्तदृष्टान्तानुसारेण बाल्यावस्थायामिव दृढो न भवति तेन
तत्पतनमित्यर्थः ॥ १९३३ ॥

क्लैद्यमापद्यमानोऽथ पाककाल उपस्थिते ॥

रस आम्रं धारयितुं नैवेहोत्सहतेऽबलः ॥ १९३४ ॥

कथं फलपाते पको रसो हेतुरित्याशङ्क्य हेतुत्वं साधयति । क्लैद्यमिति । अबल
इति च्छेदः । रसक्लैदस्य तदीयदौर्बल्ये हेतुत्वमथेत्युच्यते । आम्रधारणाधिकरणं वृन्तं
सप्तम्या गृह्यते ॥ १९३४ ॥

गुरुत्वाद्बन्धनाद्दृष्टान्ताद्रसाद्वाऽथ प्रमुच्यते ॥ १९३५ ॥

नानाहेतुकपातस्य फलस्य प्रतिपत्तये ॥

दृष्टान्तानामिहोक्तिः स्याद्भूयसां भिन्नरूपिणाम् ॥ १९३६ ॥

फलपातहेतुमुक्त्वा तत्पतनमधुना दर्शयति । गुरुत्वादिति । एकेनापि दृष्टान्तेने-
ष्टार्थसिद्धौ किमिति विषमानेकदृष्टान्तोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नानेति । प्रकृतं वाक्यं
सप्तम्या संगृहीतम् ॥ १९३५ ॥ १९३६ ॥

वृन्तादेवाऽऽम्रपातोऽत्र वृन्तेनोदुम्बरं सह ॥

पतत्यश्वत्थपातस्तु पाकेऽप्यन्यनिमित्ततः ॥ १९३७ ॥

१७१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये

अनुभवानुसारेण फलपतनस्य नानाहेतुकत्वमाह । वृन्तादिति । फलभेदाः सप्तस्य संगृह्यन्ते । अन्यनिमित्तं शकुन्तसंबन्धादिः ॥ १९३७ ॥

बहुप्रकारसिद्ध्यर्थं वाशब्दव्याहृतिस्त्वह ॥

बहुहेतुर्मृतिर्यस्मात्प्राणिनां जगतीक्ष्यते ॥ १९३८ ॥

किमिति दृष्टान्ते त्रयाणां वाशब्दानामुक्तिरित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकं मरणमनियतहेतुकमिति प्रतिपत्तुमित्याह । बहुप्रकारेति । मरणस्यानियतानेकेहेतुकत्वमनुभवावष्टम्भे स्पष्टयति । बहुहेतुरिति । तस्मात्तत्र न विवदितव्यमिति शेषः ॥ १९३८ ॥

यथाऽयमुक्तो दृष्टान्तः पुरुषोऽप्येवमेव हि ॥

लिङ्गात्मा पुरुषो ज्ञेयस्तस्यैवहाङ्गसंगतेः ॥ १९३९ ॥

दृष्टान्तं संक्षेपविस्तराभ्यां व्याख्याय दार्ष्टान्तिकं विवृणोति । यथेति । अङ्गेभ्यः संप्रमुच्यत इति शेषः । न च संप्रमोक्षणं प्रत्यक्षमिति वक्तुं हिशब्दः । पुरुषशब्दार्थमाह । लिङ्गेति । इहेति देहोक्तिः ॥ १९३९ ॥

श्रोत्रत्वगादिनाड्यश्च प्रोच्यन्तेऽत्राङ्गसंज्ञया ॥

तेषु व्युद्भवैव लिङ्गात्मा यतोऽलं स्यात्स्वकर्मणे ॥ १९४० ॥

अङ्गशब्दार्थमाह । श्रोत्रेति । ननु कस्मादस्मिन्वाक्ये श्रोत्रादीन्द्रियस्थानमङ्गशब्देन गृह्यते तत्राऽऽह । तेष्विति । अतस्तेषामङ्गशब्दवाच्यतेति शेषः ॥ १९४० ॥

अङ्गस्य कृष्णसारस्य चक्षुषः करणस्य च ॥

आश्रयाश्रयिसंबन्धे हेतुरन्नरसो भवेत् ॥ १९४१ ॥

आम्नादेरपको रसो वृन्ते स्थितिहेतुरास्थितो लिङ्गस्य तु देहे कस्तथेति तत्राऽऽह । अङ्गस्येति ॥ १९४१ ॥

अन्नं दामेति चाप्युक्तं रसादिपरिणामतः ॥

तथावत्कठिनं देहे तावलिङ्गं स्थिरं भवेत् ॥ १९४२ ॥

लिङ्गस्य देहे स्थितावन्नरसो हेतुरिति चतुर्थे व्याख्यातमित्याह । अन्नमिति । तद्रसमात्रं देहे लिङ्गस्य स्थितिहेतुश्चेत्पकोऽपि स तथा स्यादिति देहपातानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । रसादीति । रसशब्देनाणीयान्परिणामो गृह्यते । आदिशब्देनाधममध्यमपरिणामौ गृहीतौ ॥ १९४२ ॥

जरादिहेतुपाके तु पतल्यान्नादिवद्भुतम् ॥

एभ्योऽङ्गेभ्य इति गिरा तदेतदभिधीयते ॥ १९४३ ॥

कठिनस्यान्नरसस्य लिङ्गस्य स्थितिहेतुत्वमुक्त्वा तस्यैव पक्वस्य लिङ्गनिर्गमयितृत्वेन

१ ब्राह्मणम्] आमन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७१९

देहपातहेतुत्वमाह । जरादीति । कर्तृत्वं देहस्यात्र विवक्षितम् । उक्तेऽर्थे पदत्रयस्य
द्योतकत्वं सूचयति । एभ्य इति ॥ १९४३ ॥

उपसर्गः समित्येष एकीभावप्रसिद्धये ॥

तथा प्रकर्षसिद्ध्यर्थं प्रोपसर्गः प्रयुज्यते ॥ १९४४ ॥

संप्रमुच्येत्यत्रोपसर्गयोरर्थमाह । उपसर्ग इति ॥ १९४४ ॥

व्यस्तानि स्थानसंबन्धात्करणानि यतस्ततः ॥

स्वस्थानेभ्योऽपकृष्टानि मरणे यान्त्यथैकताम् ॥ १९४५ ॥

कोऽयमेकीभावो यत्प्रसिद्धये समित्युपसर्गस्तत्राऽऽह । व्यस्तानीति । स्वस्था-
नायां स्थानभेदसंबन्धाद्यतस्ततो व्यस्तानि करणानि मरणे स्वस्थानेभ्योऽपकृष्टान्यन-
न्तरं लिङ्गात्मनैकतां यान्तीति संबन्धः ॥ १९४५ ॥

स्वप्ने प्राणावशेषत्वात्स्थानात्करणसंहृतेः ॥

मृतौ सहैव चानेन प्रकर्षोऽत्रात ईक्ष्यते ॥ १९४६ ॥

कोऽसौ प्रकर्षो यदर्थं प्रोपसर्गस्तत्राऽऽह । स्वप्न इति । अस्ति स्वप्नेऽपि स्वस्था-
नात्करणसंहृतिर्नासौ निर्लेपेन भवति तस्याः प्राणावशेषत्वान्मरणे तु सहैव तेन तानि
स्वस्थानेभ्यः संह्रियन्तेऽतः स्वप्नापेक्षया प्रकर्षो मरणे करणोपसंहृतेर्दृश्यते प्रोपसर्गश्च
तदवद्योतीत्यर्थः ॥ १९४६ ॥

देहान्तरादमुं देहं पूर्वमागाद्यतस्ततः ॥

तदपेक्ष्य पुनःशब्दः श्रुत्यैवेहाभिधीयते ॥ १९४७ ॥

पुनःशब्दार्थमाह । देहान्तरादिति । तदपेक्ष्यैवेति संबन्धः ॥ १९४७ ॥

स्वप्नाद्यथेतो बुद्धान्तं स्वप्नं बुद्धान्ततः पुनः ॥

पूर्वदेहात्तथैवाऽऽत्मा याति देहान्तरं पुनः ॥ १९४८ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । स्वप्नगदिति । इतो गतः ॥ १९४८ ॥

बाह्यादेहात्तथैवान्तर्लिङ्गं स्वप्नं प्रपद्यते ॥

यथान्यायप्रतिन्यायौ यथा तत्रोदितौ पुरा ॥ १९४९ ॥

देहादेहान्तरप्राप्तौ तथैवेति विनिर्दिशेत् ॥

प्रतियोगिनि यथास्थानमित्यत्रापि तथैव तत् ॥ १९५० ॥

एतदेव संक्षिपति । बाह्यादिति । यथा जाग्रदेहाद्बाहिःस्थितादन्तःस्थितं लिङ्गं स्वप्नसं-
बद्धं तन्निमित्तकर्मोद्भवे पुमान्प्रतिपद्यते ततो जाग्रदेहं तन्निमित्तकर्मप्रवृत्तौ प्राप्नोति तथाऽ-
यमात्मा देहादेहान्तरं गच्छतीत्यर्थः । प्रतिन्यायशब्दार्थं स्मारयति । यथान्यायेति ।
स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वेत्यादौ दृष्टान्ते प्रतिन्यायशब्दो यथान्यायशब्दश्च
व्याख्येयव्याख्यानतया यथोक्तौ तथैवात्रापि तौ वाच्यावित्यर्थः । प्रतियोगिशब्दार्थ-

१७२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

माह । प्रतीति । यथा पूर्वं दृष्टान्ते प्रतियोनिशब्दो यथास्थानमित्यर्थे व्याख्यातस्तथै
वात्रापि दार्ष्टान्तिके तद्व्याख्या द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ १९४९ ॥ १९५० ॥

श्रुतकर्मानुरूपेण चक्षुराद्यनुरूपतः ॥

प्रतियोनि यथास्थानमाद्रवत्येष जन्मने ॥ १९५१ ॥

पदद्वयार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । श्रुतेति । प्रतियोनिव्याख्यानस्य यथास्थानमि
त्यस्य विवक्षितमर्थमाह । चक्षुरादीति । प्राणायेत्यस्यार्थो जन्मन इति ॥ १९५१ ॥

देहान्तरमृहीत्यर्थं प्राणिनां मरणं यतः ॥

प्राणायेति ततो वक्ति जन्मन्यसति नो मृतिः ॥ १९५२ ॥

तमेव संक्षिप्तमर्थं प्रपञ्चयति । देहान्तरेति । मरणस्य जन्मव्याप्तेर्मृतो देहान्तरम-
वश्यं गृह्णाति जातस्य हीत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥ १९५२ ॥

प्राणव्यूहाय चैवायमाद्रवत्यन्यदेहतः ॥

स्थानेष्वव्यूढकरणो नालं स्यात्कर्मणे यतः ॥ १९५३ ॥

तमुत्क्रामन्तमित्यादिश्रुतेः सैहैव प्राणेन जीवगमनात्प्राणार्थं देहान्तरग्रहणं कुतो
मृतस्येत्याशङ्क्याऽऽह । प्राणेति । अन्यदेहतोऽन्यस्माद्देहादन्यं देहं प्रतीत्यर्थः । तेषामा-
मुक्तेः सत्त्वात्तद्व्यूहस्याकिंचित्करत्वात्कुतस्तदर्थं देहान्तरोपादानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्थानेष्विति । सत्यमा मुक्तेरस्ति प्राणानुवृत्तिस्तथाऽपि न तत्तद्गोलकादिस्थानेषु
करणस्थापनं विनाऽयमात्मा कर्म निर्मातुमीष्टे तस्माद्देहान्तरग्रहणं प्राणव्यूहार्थमर्थ-
वदित्यर्थः ॥ १९५३ ॥

प्राणव्यूहस्य संसिद्धिः कथमस्येति शङ्क्यते ॥

शरीरग्रहणाशक्तेरव्यूढकरणत्वतः ॥ १९५४ ॥

तद्यथा राजानमित्यादिवाक्यापोद्यं चोद्यमाह । प्राणेति । अस्येति प्रकृतो भोक्ता
गृह्यते । अतिप्रसङ्गित्वं निर्बीजशङ्काया निरासितुं तद्वीजमाह । शरीरेति ॥ १९५४ ॥

न च देहान्तरं कृत्वा रौद्रो भृत्या इवाऽऽसते ॥

यतः कर्मसहायोऽयमेकाक्येवेह गच्छति ॥ १९५५ ॥

यद्यपि त्यक्तदेहो देहान्तरं कर्तुमसहायत्वादक्षमस्तथाऽपि केचिदस्य भृत्यस्थानीया
देहान्तरं कृत्वा प्रतीक्षिष्यन्तेऽत आह । न चेति । इहेति मृतौ सत्यामित्यर्थः
॥ १९५५ ॥

इत्यस्य परिहारार्थं दृष्टान्तोऽत्राभिधीयते ॥

। कृत्स्नं जगत्स्वभोगार्थं पुंसोपात्तं स्वकर्मणा ॥ १९५६ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७२१

उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । इत्यस्येति । अत्रेति श्रुतिरुक्ता । यत्तु नास्य
भृत्यस्थानीयाः सन्तीति तत्राऽऽह । कृत्स्नमिति ॥ १९९६ ॥

तत्कर्मफलभोगार्थं कृत्वा देहं प्रतीक्षते ॥

शुभं वा यदि वा पापं श्रुतकर्मानुरूपतः ॥ १९९७ ॥

इन्द्रादिजगतो भृत्यस्थानीयस्य सत्त्वेऽपि कथं प्रतीक्षकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तत्कर्मेति । स्वामिभोगाय देहं कृत्वा तदिन्द्रादिजगद्भोक्तारं प्रतीक्षत इति योजना ।
कथमेतत्कर्मोपार्जितमिन्द्रादीत्याशङ्क्य कर्मस्वरूपं विवेचयति । शुभं वेति । पूर्वज्ञान-
कर्मानुसारतः शुभमशुभं वा पुनरपि कर्मोपचिनोति “तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य
रोचते” इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ १९९७ ॥

कर्मोपात्तानि भूतानि तत्प्रयुक्तानि देहिनः ॥

कृत्वा देहान्तरं योग्यं तस्थू राज्ञोऽग्रगा इव ॥ १९९८ ॥

उपचितकर्मोपार्जितानि भूतानि तत्प्रेरितानि तत्फलाभिमुखानि तिष्ठन्तीत्याह ।
कर्मेति । भूतानामात्मकर्माजितत्वे सिद्धमर्थमाह । देहिन इति ॥ १९९८ ॥

तत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थे दृष्टान्तोऽप्यभिधीयते ॥

विवक्षितार्थविज्ञानप्रसिद्धिः स्यात्कथं न्विति ॥ १९९९ ॥

उक्तेऽर्थे दृष्टान्तश्रुतिं पातयति । तत्रेति । देहिनो देहादेहान्तरग्रहे सहायाः
सन्तीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तस्तद्यथेत्यादिनोच्यत इत्यर्थः । देहान्तरग्रहे पुंसः सहायसंपद-
स्तीति विवक्षितं चेत्तन्मात्रमेवोच्यतां श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात्कृतं दृष्टान्तेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
विवक्षितेति । श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वेऽपि प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं दृष्टान्तोक्तिरित्यर्थः । अयमेव
पूर्वार्धगतस्यापेक्षार्थः ॥ १९९९ ॥

यथा राजानमायान्तं सन्नपानादिसाधनैः ॥

बुद्ध्वा ऋषैः प्रतीक्षन्त उग्राः सूतादयो जनाः ॥ १९६० ॥

तदक्षराणि व्याकरोति । यथेति । आयान्तं बुद्ध्वेति संबन्धः ॥ १९६० ॥

उग्रे कर्मणि ये राज्ञा नियुक्ताः पापकारिषु ॥

उग्रास्तेऽत्राभिधीयन्ते जातितो वाऽभिधा भवेत् ॥ १९६१ ॥

उग्रशब्दस्य द्वेधाऽर्थमाह । उग्र इति ॥ १९६१ ॥

एन एनः प्रति तथा नियुक्ता ये नराधिपैः ॥

प्रत्येनसोऽत्र ते ज्ञेया भिन्नास्ते स्वाधिकारतः ॥ १९६२ ॥

उग्राः प्रत्येनस इत्यनयोरर्थैक्यमाशङ्क्याऽऽह । एन इति । अत्रेति निर्धारणार्थं

१७२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-
सप्तमी । उभये तच्छब्देन गृह्यन्ते । अधिकारो नियोगविशेषः प्रवृत्तिविशेषो वा
॥ १९६२ ॥

रथवाहाश्च सूताः स्यू रथवाहनकोविदाः ॥
ग्रामण्यो ग्रामनेतारः सेनाधिपतयो मताः ॥ १९६३ ॥
सूतादिशब्दद्वयं व्याचष्टे । रथेति ॥ १९६३ ॥
ते यथा कर्मणोपात्ता राज्ञः प्रागेव चाऽऽगमात् ॥
अन्नपानगृहाद्यर्थान्कृत्वा राजप्रतीक्षिणः ॥
राजाऽयं नः समायातीत्यासते यत्नमास्थिताः ॥ १९६४ ॥
दृष्टान्ते विवक्षितमुपसंहरति । ते यथेति ॥ १९६४ ॥
यथैवं सर्वभूतानि भोक्त्रा कर्मादिकारणैः ॥
अर्जितान्युचितं देहं भोक्तुर्भोगक्षमं तथा ॥ १९६५ ॥
कृत्वा तत्प्राप्तिः पूर्वं यथा सूतादयो नृपम् ॥
प्रतीक्षन्ते प्रयत्नेन ब्रह्मैतीत्यभिकाङ्क्षया ॥ १९६६ ॥
एवमित्यादि व्याचष्टे । यथैवमिति । परामृष्टं दृष्टान्तमनुवदति । यथेति
॥ १९६५ ॥ १९६६ ॥

विज्ञानात्मन्युपक्रान्ते ब्रह्मेति यदिहोच्यते ॥
स्वतो ब्रह्मत्वतस्तस्य संसारित्वमविद्यया ॥ १९६७ ॥
देहादेहेान्तरग्रहीतारि तस्मिन्निदं ब्रह्माऽऽयातीति ब्रह्मशब्दप्रयोगे को हेतुरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । विज्ञानेति । इहेति वाक्योक्तिः । तस्येत्यत्र तदिति वक्तव्यम् । जीवः
संसारी कथमसंसारि ब्रह्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । संसारित्वमिति ॥ १९६७ ॥

कथं नाम मतिस्तस्य ब्रह्मास्मीति भवेदिह ॥
श्रुतिस्तत्तत्त्वबोधार्थं ब्रह्मेत्याह ततो नरम् ॥ १९६८ ॥
जीवे ब्रह्मशब्दस्यापरं तात्पर्यमाह । कथमिति । इहेत्यात्मस्वरूपोक्तिः । यतः
श्रुतेरयमाशयस्तत इति योजना ॥ १९६८ ॥

अनुवादो न तु विधिरेवंविदमितीर्यते ॥ १९६९ ॥
सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादेवंविदमितीरणम् ॥
नानुवादः फलोक्तिर्वा यथाव्याख्यातवेदिनः ॥ १९७० ॥
एवं हैवंविदमित्यत्रैवंविच्छब्दस्यार्थमाह । अनुवाद इति । तत्र हेतुः । सर्वा-
निति । मरणस्य सर्वसाधारणत्वादुत्क्रान्तिविद्भवेदिति न विधिः किंतु लोकसिद्धये-
वात्क्रमणमनूद्यते देहान्तरोपादाननिवेदनार्थमित्यर्थः । अनुवादमुक्त्वा विधिपक्षमाह ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७२३

एवमिति । यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिमनुसंधानस्य संसारे ध्वस्ततृष्णस्य सर्वाणि भूतानि प्रतीक्षन्त इति फलोत्तेरेवंविदमित्येवंवित्त्वं विधीयते न त्वनूद्यते तन्मात्रे फलाभावात्तस्माद्वेतेऽपि देहान्तरोपादानत्वोक्तेः सुकरत्वादित्यर्थः । वाशब्दोऽवधारणार्थः ॥ १९६९ ॥ १९७० ॥

करणानुग्रहीतृणि भूतानि च मुमूर्षतः ॥

कृत्वा देहं प्रतीक्षन्ते नृपस्येव गृहं नराः ॥ १९७१ ॥

सर्वाणि भूतानीत्यत्र भूतशब्दार्थमाह । करणेति । क्रियापदार्थमाह । कृत्वेति ॥ १९७१ ॥

एवं जिगमिषुं देवमनुगच्छन्ति के तु तम् ॥

गच्छन्तः कस्य गत्या वा स्वातन्त्र्येणाऽऽत्मनोऽथवा ॥ १९७२ ॥

अज्ञस्याऽऽत्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिषतस्तन्निर्माणे सहायसंपत्तिरुक्ता । इदानीं तद्यथा राजानं प्रिययासन्तमित्याद्यवतारयितुं चोदयति । एवमिति । गच्छन्तं केऽनुगच्छन्त्यनुगच्छन्तोऽपि कस्य गत्याऽनुगच्छन्ति किं स्वातन्त्र्येणाऽऽत्मकर्मप्रयुक्ता वेति जिज्ञासार्थः ॥ १९७२ ॥

इत्यर्थमपि दृष्टान्तः पूर्ववद्भण्यते पुनः ॥

इतः प्रवसतो देहादेहिनः कर्मसंक्षयात् ॥ १९७३ ॥

आत्मकर्मप्रेरिता वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णयार्थं दृष्टान्तमुत्थापयति । इत्यर्थमिति । अपिशब्दसूचितं प्रकटयति । पूर्ववदिति । दार्ष्टान्तिकं सूचयति । इत इति । प्राणाः समायान्तीति संबन्धः ॥ १९७३ ॥

यथेह प्रिययासन्तमुग्रसूतादयो जनाः ॥

राजानमभिसंयान्ति प्राणास्तद्वन्मृतौ नरम् ॥ १९७४ ॥

दृष्टान्तं विवृणोति । यथेति । दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति । प्राणा इति ॥ १९७४ ॥

यदोर्ध्वोच्छ्वासितैवास्य पुरुषस्य भवत्यथ ॥

सुखयन्तस्तदा प्राणाः संयान्त्युत्क्रान्तिवेदिनम् ॥ १९७५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य

तृतीयं ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

बृहदारण्यकक्रमेण षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

यत्रैतदित्यादेस्तात्पर्यमाह । यदेति । अस्यार्थः । संसारिणो हि प्रारब्धकर्मावसानानन्तरं यस्यामेव दशायामूर्ध्वोच्छ्वासितोपावर्तते तस्यामेवावस्थायां यथाशास्त्रं पूर्वाम्यस्तोत्क्रान्तिविदं संस्तुतावनास्थावन्तं पुमांसमक्लेशयन्तो वागादयोऽनुवर्तन्ते मरणावसरे हि

१७२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-
प्राणाः सर्वेषु प्राणिषु क्लेशमादधतीत्युत्सर्ग उत्क्रान्तिवेदिनि पुनर्न ते क्लेशाधाविनो
ज्ञानमाहात्म्यादिति ॥ १९७९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं
ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—९०३३

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

यत् उत्क्रान्तिरुक्तेयं विशिष्टफलसंगतेः ॥

सर्वेषामविशिष्टाऽतः स यत्रेत्युच्यतेऽधुना ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कार्यकरणसंघातातिरिक्तस्याऽऽत्मनः स्वयंज्योतिषोऽवस्थात्रयातीत-
स्याविद्याकामकर्मनिर्मुक्तस्यानतिशयानन्दस्यापि दुरपह्वानाद्यविद्यानिमित्तकामादिकृत-
मिहलोकपरलोकसंचरणमवस्थाद्वयसंचारदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकं मोक्षोदाहरणं च सुषुप्तं
व्याख्यातम् । अधुना मोक्षस्यैव सुषुप्तिदार्ष्टान्तिकस्य शिष्टत्वात्तस्मिन्वक्तव्ये पुनःसं-
सारोक्तिरयुक्ता पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य ब्राह्मणान्तरमतारयति । यत् इति । वैशिष्ट्ये
हेतुमाह । फलेति । एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

करणानां समुत्क्रान्तिर्गमनं च तयोः समम् ॥

प्रागुक्तं तत्र यन्नोक्तं तदेवेहोच्यतेऽधुना ॥ २ ॥

एवंवित्त्वविधिपक्षे संबन्धमुक्त्वा तदनुवादपक्षे तमाह । करणानामिति । तयोर्जीव-
प्राणयोरिति यावत् । प्रागुक्तं तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमित्यादावित्यर्थः । यन्नोक्तं
तेजोमात्रादानादीत्यर्थः ॥ २ ॥

संसारस्याधिकारोऽयमा श्लोकोदाहृतेर्मतः ॥

स यत्रेत्यत आरभ्य पुंसः संसारवर्णनम् ॥ ३ ॥

सर्वस्यैव ब्राह्मणस्य संसारविषयत्वं व्यावर्तयितुं संसारप्रकरणपरिमाणमाह । संसार-
स्येति । स यत्रायमित्यस्मादारभ्य तदेव सक्तः सह कर्मणेति श्लोकसहितार्वाकनप्र-
त्ययेन संसारप्रकरणं यतो निवृत्तमतोऽकामयमानवाक्यात्प्रागेव वैराग्यहेतोः संसारव-
र्णनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पुंसः संसरणं पूर्वं सूत्रितं यत्समासतः ॥

विस्तरस्तस्य वक्तव्य इत्यर्था वा परा श्रुतिः ॥ ४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दागारेकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७२५

भाष्याद्बहिरेव संबन्धद्वयोक्त्या पुनरुक्तिं समाधाय भाष्योक्तसंबन्धमनुसृत्य तां समाधत्ते । पुंस इति ॥ ४ ॥

तत्संप्रमोक्षणं कस्मिन्पुंसः कालेऽभिजायते ॥

कथं वेत्यादिकोऽत्रार्थो विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ ५ ॥

विस्तरप्रकारमेवाऽऽह । तदिति । देहाङ्गानि च सर्वनाम्ना गृहीतानि तानि हि पुंसो देहान्मुच्यमानस्यापादानभूतानि । आदिपदेन देहान्तरोपादानोपकरणारम्भादि गृह्यते । अत्रेति वक्ष्यमाणसंसारप्रकरणोक्तिः ॥ ५ ॥

प्रकृतात्मपरामर्शः सशब्देन विवक्ष्यते ॥

संसारानर्थसंबन्धविज्ञानाय तमस्विनः ॥ ६ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा पदव्याख्यानमारभमाणः सशब्दार्थमाह । प्रकृतेति । तद्यथाऽमः सुसमाहितमित्यादौ प्रकृतस्याज्ञस्याऽऽत्मनः सशब्देन किमिति परामर्शस्तत्राऽऽह । संसारेति ॥ ६ ॥

य आत्मा प्रस्तुतोऽविद्वान्स यदेदं शरीरकम् ॥

कार्श्यं प्रापय्य पूर्वोक्तैर्जरारोगादिहेतुभिः ॥ ७ ॥

उक्तमनूद्याबल्यं न्येत्येत्यस्यार्थमाह । य आत्मेति । उक्तहेतुभिरविद्वानात्मा कार्श्यं प्रापय्य यदा संमोहमिव याति तदैव वागादयः समायन्तीति संबन्धः ॥ ७ ॥

यदि वा स्वयमेवैत्य देहाभेदत्वहेतुतः ॥

दौर्बल्यमेवं संप्राप्य संमोहमिव यात्यथ ॥ ८ ॥

न्येत्येति ल्यप्श्रुतेर्णिचोऽश्रवणात्कथं कार्श्यं प्रापयेत्युच्यते तत्राऽऽह । यदि वेति । स्वयमेवाऽऽत्मा कार्श्यमेत्य संमोहमिव यातीति संबन्धः । आत्मनो दौर्बल्य-प्राप्तौ हेतुमाह । देहेति । मनुष्योऽहमित्यध्यासादित्यर्थः । उक्तमनूद्योत्तरवाक्यमा-दत्ते । दौर्बल्यमिति । कार्श्यमोहादयोर्नैरन्तर्याथोऽथशब्दः ॥ ८ ॥

मूर्च्छादाविव संमोहमिहाप्यात्मा निगच्छति ॥

बोधमात्रैकयाथात्म्यान्नायं संमोहभाग्यतः ॥

। संमूढबुद्धिसाक्षित्वात्संमूढ इव भात्यतः ॥ ९ ॥

तस्य दृष्टान्तपूर्वकमर्थमाह । मूर्च्छादाविति । इहेत्यन्तकालोक्तिः । इवशब्दार्थं समर्थयते । बोधेति ॥ ९ ॥

संमोहहेतुकं कार्यं संमोहोऽत्मकमिष्यते ॥

अकार्यकारणं प्रत्यग्ज्योतिः संमुह्यते कुतः ॥ १० ॥

१ ग. 'यं चेत्ता' । २ घ. 'नि स' । ३ क. 'मायान्ती' । ४ ग. 'हान्वितमि' । ५ क. ग. 'कार्याका' ।

१७२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये

आत्मनो वस्तुतोऽसंमोहे हेत्वन्तरमाह । संमोहेति ॥ १० ॥

काश्यसंमोहसंबन्धो यतो नास्य स्वतस्ततः ॥

मोहोत्थदेहबुद्ध्यादिसंगतेरिवगीरियम् ॥ ११ ॥

इवशब्दार्थमुपसंहरति । काश्येति ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिकाले प्राणानां स्वस्थानादाढ्यहेतुका ॥

स्वगोचरेष्वशक्तिर्या संमोहोऽसाविहाऽऽत्मनः ॥ १२ ॥

संमोहशब्देन मूलाज्ञानमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह । उत्क्रान्तीति । इहशब्दस्य पूर्व
समीच्यां संबन्धः ॥ १२ ॥

दाहच्छेदादयो यद्वददाह्याच्छेद्यतन्विनः ॥

परोपाधिनिमित्ताः स्युर्दुर्बलत्वादयस्तथा ॥ १३ ॥

कथं करणाशक्तिरात्मनः संमोहो न ह्यन्यधर्मोऽन्यस्य भवतीत्याशङ्क्याऽह
दाहेति । परोपाधिर्देहादिः ॥ १३ ॥

बाह्या तावदियं वृत्तिर्व्याख्याता प्रत्यगात्मनः ॥

काश्यसंमोहरूपा या प्रसिद्धा जगतीदृशी ॥ १४ ॥

अथैनमित्याद्यवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति । बाह्येति । ईदृशीति स्वानुभवासिद्ध
त्वोक्तिः ॥ १४ ॥

मरिष्यतोऽस्य या वृत्तिरान्तरी साऽधुनोच्यते ॥

हृत्सन्न्युपसंहारो यथा स्यादिन्द्रियात्मनाम् ॥ १५ ॥

अथेत्यादेस्तात्पर्यमाह । मरिष्यत इति । एतच्च प्रत्यगात्मविशेषणं प्रागपि संब
ध्यते । का पुनरान्तरी वृत्तिस्तामाह । हृदिति । तथोच्यत इति शेषः ॥ १५ ॥

अथैनमुच्चिक्रमिषुं विज्ञानात्मानमीश्वरम् ॥

प्राणा वागादयः सर्वे तं समायन्ति कृत्स्नतः ॥ १६ ॥

पदानि व्याकरोति । अथेति । प्रारब्धकर्मावसानानन्तर्यमथशब्दार्थः । वागादीनां
जीवं प्रत्यागतौ करणस्वामित्वं हेतुमाह । ईश्वरमिति । स्वापाद्विशेषार्थं कृत्स्नत इत्यु
क्तम् ॥ १६ ॥

अभीति चाऽऽभिमुख्येऽर्थे सं तु सामस्त्य इष्यते ॥

अवध्यर्थे तथाऽऽङ्गत्र यन्तीत्यस्य विशेषणम् ॥ १७ ॥

अभिसमायन्तीत्यत्रोपसर्गत्रयार्थमाह । अभीति चेति ॥ १७ ॥

स्वाश्रयेभ्यो यियासन्ति करणानि हृदीश्वरम् ॥

यदैषां स्थानसंबन्धविमोक्षः स्यात्तदैव तु ॥ १८ ॥

४ ब्राह्मणम् । आनन्दागारकृतशास्त्रप्रकाशकाख्यटीकासंवालेतम् । १७२७

स्वाश्रयस्थानामेव करणानामात्मानं प्रति गतिश्चक्षुषो गोलकस्थस्यैव ध्रुवादिगतिदृष्टे-
रित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाश्रयेभ्य इति । जीवदवस्थायां स्वाश्रयस्थानामेव गमनेऽपि
मरणकाले करणानां न तादृग्गमनं मरणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १८ ॥

कथं तमभिसंयान्तीत्युक्ते श्रुत्याऽभिधीयते ॥

आत्मानमभिसंयान्ति वागादीनि यथा स्फुटम् ॥ १९ ॥

स एता इत्याद्याकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । कथमिति ॥ १९ ॥

स आत्मा प्रकृतस्त्वेताश्चक्षुःश्रोत्रादिलक्षणाः ॥

तेजोमात्रा यथादेशं समये मृत्तिकर्मणः ॥ २० ॥

यथाऽऽत्मानं करणानि सामस्त्येनाऽऽभिमुख्येन गच्छन्ति तथा स्फुटमुच्यते वाक्ये-
नेति तात्पर्यमुक्त्वा तद्व्याचष्टे । स इति । अविद्वानात्मा तत्तद्देशात्करणान्यादाय मृत्ति-
काले हृदि गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उद्भूताकृतविज्ञानो मृतिं प्रति यदा तदा ॥

आकृतानुविधायीनि जायन्ते करणान्यथ ॥ २१ ॥

समभ्याददान इत्यस्यार्थं वक्तुं पातनिकां करोति । उद्भूतेति । यथोक्ताकृतस्य तद-
नुविधायित्वस्य च हेतुहेतुमत्त्वद्योतनार्थोऽथशब्दः ॥ २१ ॥

स्वाकृतानुविधायित्वं यत्तदा करणात्मनाम् ॥

अभ्याददान इति तत्कर्तृत्वं स्यादिहाऽऽत्मनः ॥ २२ ॥

संप्रति शानचोऽर्थमाह । स्वाकूतेति । अविद्वानात्मा मुमुर्षुः स्वशब्दार्थः । तदेति
मुमुर्षवस्थोच्यते । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः ॥ २२ ॥

एतत्कर्तृत्वमापेक्ष्य श्रुत्यैवमभिधीयते ॥

अभ्याददान इति तु तेजोमात्राः स्वदेशतः ॥ २३ ॥

करणानामात्माभिप्रायानुसारित्वमेव तस्य तदादानकर्तृतेति कस्मादुच्यते चैत्रादौ
धनादिविषये प्रसिद्धमादानकर्तृत्वमत्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति ।
ध्यायतीवेत्यादिविरोधात्करणान्तराभावाच्च तदादानकर्तृत्वंऽऽत्मनोऽमुख्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

मीयन्ते विषया याभिर्मात्रास्ताश्चक्षुरादयः ॥

तेजोविकृतिहेतुत्वात्तेजोमात्राश्च ताः स्मृताः ॥ २४ ॥

तेजोमात्रा इत्यस्यार्थमाह । मीयन्त इति । तेज एव विकृतिः साभासस्याज्ञानस्य
तां हेतुकृत्य प्रवृत्तत्वात्तेजसो मात्राः करणानीत्यर्थः ॥ २४ ॥

सत्त्वं तेजोऽत्र विज्ञेयं तदेव करणात्मना ॥

प्रविभक्तं हि तच्छब्दस्पर्शाद्यर्थावभासनात् ॥ २५ ॥

१७२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

मात्राशब्दार्थं समासं चोक्त्वा तेजःशब्दार्थं सांख्याभिप्रेतमाह । सत्त्वमिति । तत्र सांख्यप्रसिद्धिद्योतको हिशब्दः । कथं सत्त्वगुणश्चक्षुरादिकरणरूपेण परिणत इति ज्ञायते तत्राऽऽह । तच्छब्देति । सत्त्वमहंकारावस्थितं शब्दाद्यर्थवभासकत्वात्करणरूपेण परिणतं सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारादित्युक्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

पित्ताख्यं वा भवेत्तेजस्तदंशाश्चक्षुरादयः ॥

इत्येवमायुर्वेदज्ञाः करणानि प्रचक्षते ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षान्तरमाह । पित्ताख्यं वेति- तत्र प्रमाणमाह । इत्येवमिति । उक्तं हि— अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितानि शुभाशुभानि करोतीति । अन्योऽप्याह—

“आमाशयाश्रयं पित्तं रज्जकं रसरज्जनात् ।

बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥

साधकं दृढतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ।

दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं आजकं आजनात्त्वचः” इति ॥ २६ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥

इति प्रकाशरूपत्वं करणानां श्रुतिर्जगौ ॥ २७ ॥

सिद्धान्तयितुं करणानां प्रकाशरूपत्वं सप्रमाणमाह । यदेति ॥ २७ ॥

भौतिकस्तु प्रकाशोऽयं भौतिकार्थप्रकाशनात् ॥

प्रदीपवन्न भूतेभ्यो जात्यन्तरमतो भवेत् ॥ २८ ॥

तेषां प्रकाशरूपत्वेऽपि कथं ते सिद्धान्तसिद्धिरत आह । भौतिकस्त्विति । तेजः- शब्देन भूतपञ्चकमुच्यते तत्कार्यं करणजातं भौतिकप्रकाशत्वाद्दालोकेवत् । तदाहुर्भ- र्त्तप्रपञ्चाः—प्रकाशः पुनरयं भौतिको न जात्यन्तरं भूतेभ्य इति । आयुर्वेदविद- थाऽऽहुः—

“एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि च” इति ।

“खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहंकारस्तथाऽष्टमः ।

भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराः षोडशैव तु ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।

समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः” इति च ।

तत्कथं सांख्यादिसिद्धान्तसिद्धिरिति भावः ॥ २८ ॥

स्पष्टं च वक्ष्यतेऽथोर्ध्वमेतेभ्य इति हि श्रुतिः ॥

अक्षाणि भौतिकान्येव नातः शक्तय आत्मनः ॥ २९ ॥

१ ख. घ. 'गतः प्रति' । २ ख. घ. 'राकाराव' । ३ ख. घ. 'शक्तत्वा' । ४ घ. 'कायकः पु' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७२९

करणानां भौतिकत्वे वाक्यशेषसंवादमाह । स्पष्टं चेति । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्था-
येत्यत्र भूतशब्देन कार्यकरणान्युच्यन्ते तथा च शरीरवदिन्द्रियाण्यपि भूतकार्याण्ये-
वेति श्रुतिवैक्ष्यति भाष्यकारादिभिश्चायमर्थो वक्ष्यते तस्माद्भौतिकत्वमिन्द्रियाणामविवा-
दमित्यर्थः । आयुर्वेदे श्रुत्यन्तरे च यथा करणानां भौतिकत्वमुक्तं तथा वाक्यशेषेऽपी-
त्यशब्दार्थः । भौतिकत्वे तेषामात्मविकारत्वमपि स्वयूध्याभीष्टं प्रत्यादिष्टमित्याह ।
नात इति ॥ २९ ॥

लिङ्गात्मकानां भूतानां निर्देशोऽविद्यया सह ॥

तन्नाशमनु नाशः स्याद्यतो दुःखात्मनस्ततः ॥ ३० ॥

यथोक्ते वाक्ये करणानां भौतिकत्वं न भाति तत्कथं तत्र वाक्यशेषस्य संवादिते-
त्याशङ्क्याऽऽह । लिङ्गेति । साविद्यं सप्तदशकलिङ्गाकारपरिणतं भूतपञ्चकमत्र भूत-
शब्दार्थः । तथाच भूतेषु करणानामन्तर्भावात्कार्यतैव परिशिष्यत इत्यर्थः । तत्र भूत-
शब्दस्योक्तार्थत्वे हेतुमाह । तन्नाशमिति । तान्येवानुविनश्यतीति जीवस्यापि भूतना-
शेन नाशो यतः श्रूयतेऽतो भूतशब्देनोक्तलिङ्गग्रह इत्यर्थः ॥ ३० ॥

पिण्डनाशेऽपि नैवास्य नाशः संसारिणो यतः ॥

अविद्यादीनि भूतानि तत्रोच्यन्ते ततो ध्रुवम् ॥ ३१ ॥

स्थूलदेहनाशेऽपि शारीरनाशात्तद्विषयमेव भूतपदमित्याशङ्क्याऽऽह । पिण्डेति ।
तथाऽपि सूक्ष्मदेहगृहीतस्य स्थितिसंभवादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मात्रासंसर्ग एवास्य तथाचैव प्रवक्ष्यते ॥

विज्ञानेनाथ विज्ञानमादायेत्यपि चावदत् ॥ ३२ ॥

साविद्यं लिङ्गशरीरं वाक्यशेषे भूतशब्दितमित्युक्त्वा करणानां भौतिकत्वे पूर्वोक्त-
वाक्यस्यमेव लिङ्गमुपन्यस्यति । मात्रेति । तेषां भौतिकत्वानुसारेण प्रकृतवाक्य एव
मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति वक्ष्यते । तथाच भूतेभ्यो मात्राम्यश्च समुत्थायेति पूर्वत्र
विवक्षितं न च भूतानां मात्रास्तेजोमात्राम्यो भिद्यन्ते तेन मात्रासंसर्गश्रुत्या भौतिकत्व-
मिन्द्रियाणामिष्टमिति भावः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । विज्ञानेनेति । विज्ञानेन विज्ञान-
मादायान्तर्हृदये शेत इति वदता विज्ञानमात्रत्वं करणानामुक्तं न च तन्मात्रास्तेजोमा-
त्राम्यो भिन्नास्तद्यथोक्तवाक्यादपीन्द्रियाणां भौतिकत्वमित्यर्थः । करणानां भौतिकत्वव-
दभौतिकत्वे न श्रुतिरस्तीतिद्योतनार्थोऽयशब्दः ॥ ३२ ॥

अस्य लोकस्य चेत्युक्तं शुक्रमित्यादि चापरम् ॥

सर्वेष्वेषु प्रदेशेषु भूतनात्राग्रहः श्रुतौ ॥ ३३ ॥

किंचास्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय प्रस्वपित्तिब्राह्मणोक्तोऽर्थः शुक्र-
मादाय पुनरैति स्थानमित्यादिमन्त्रेणापि प्रकाश्यते तेनात्रापि स्वप्नप्रकरणे करणानां

१७३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

भौतिकत्वं विवक्षितमित्याह । अस्येति । अथोदाहृतवाक्येषु करणानां भौतिकत्वं न
माति तत्राऽऽह । सर्वेष्विति ॥ ३३ ॥

भूतेभ्यो नापरं वस्तु यस्मादात्मन ईक्ष्यते ॥ ३४ ॥

अतो विषेको भूतानां यः परोऽतीव शुद्धितः ॥

तेजोमात्रादिवचसा स एवात्राभिधीयते ॥ ३५ ॥

श्रुतिगतोक्तवाक्येषु भूतमात्राभ्योऽतिरिक्तग्रहणं किं न स्यात्तत्राऽऽह । भूतेभ्य
इति । आत्मनोऽतिरिक्तं वस्तु भूतभौतिकेभ्यो नापरं दृश्यते तस्माद्भूतात्मातिरिक्तविष-
यत्वे भौतिकविषयत्वस्याऽऽवश्यकत्वाद्युक्तमत्र सर्वत्र भूतमात्राग्रहणमित्यर्थः । उक्त-
वाक्यानां भूतमात्रार्थत्वात्तदनुसारेण प्रकृतवाक्येऽपि तद्वहणमुचितमिति फलितमाह ।
अत इति । यो भूतानामुत्तमो विवेकापरपर्यायः परिणामोऽत्यन्तप्रकाशरूपः करणसमु-
दायः स एव तेजोमात्राः समभ्याददान इति वाक्ये तेजोमात्राशब्देनोच्यत इत्यर्थः
॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च न विकारः परात्मनः ॥

अतो न जायत इति तद्विकारनिषेधतः ॥ ३६ ॥

केचित्तु सविषयाणां करणानां न भौतिकत्वमात्मविकारत्वादित्याहुस्तान्प्रत्याह ।
इन्द्रियाणीति । उक्तं चैतन्नातः शक्तय आत्मन इति । तत्र हेतुमाह । अत इति ।
अतोऽन्यदार्तं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिनाऽऽत्मनः सर्वविकारनिषेधान्न
तद्विकारत्वमिन्द्रियादेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

जन्मादिविक्रियाषट्कं साक्षात् परमात्मनः ॥

अपूर्वानपराद्युक्तेनेति नेत्यादिवाक्यतः ॥ ३७ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । जन्मादीति । साक्षादित्यविद्यां विनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न च वेदान्तसिद्धान्ते परमात्मातिरेकतः ॥

इष्टं विकारवद्वस्तु यथा कापिलशासने ॥ ३८ ॥

तर्हि तदतिरिक्तमेव किञ्चित्परमार्थतो विकारि भविष्यति नेत्याह । न चेति ॥ ३८ ॥

स्वतः कूटस्थतत्त्वस्य तदसंबोधतस्ततः ॥

जन्मादिविक्रियाषट्कसंगतिः स्यात्परात्मनः ॥ ३९ ॥

परस्य कूटस्थत्वे विकारिणश्चान्यस्यानुपगमे निष्कारणं विश्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वत इति । मायां तु प्रकृतिमित्यादिश्रुतेराविद्यं कारणत्वं तस्यैव परस्याऽऽस्थेयमि-
त्यर्थः ॥ ३९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७३१

आत्मकारणवादोऽयमेवं सत्युपपद्यते ॥

न तु विध्वस्तनिःशेषजन्मनाशादिकारणे ॥ ४० ॥

आत्मनो यदि कारणत्वं तत्तर्हि वस्तुतोऽस्तु किं तदबोधेनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
आत्मेति । एवं सत्यविद्याकृते कारणत्वे स्वीकृते सतीति यावत् । निरविद्ये ह्यात्मन्य-
ङ्गीकृते नैवमपूर्वादिश्रुतेरित्याह । न त्विति ॥ ४० ॥

तेजोऽतो भौतिकं सर्वमन्यत्र परमात्मनः ॥

स्वयंज्योतिःप्रसङ्गेन तदुक्तं प्रागपि श्रुतौ ॥ ४१ ॥

अज्ञानहीनस्य कूटस्थस्य कारणत्वानुपपत्तेरात्माज्ञानजन्यभूतकार्यत्वमिन्द्रियादेरित्यु-
पसंहरति । तेज इति । ब्रह्मैव तेज एवेत्यत्र व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । अन्यत्रेति ।
किञ्च करणादेर्भौतिकत्वं ज्योतिर्ब्राह्मणादावपि साधितमित्याह । स्वयमिति ॥ ४१ ॥

आदित्यादीनि तेजांसि तथाऽध्यात्माधिभूतयोः ॥

भौतिकान्येव तानीति प्रत्यङ् तेभ्यो विलक्षणः ॥ ४२ ॥

उक्तमेव स्मारयति । आदित्यादीनीति । इति यत्तदुक्तमिति संबन्धः । सर्वस्य
भौतिकत्वोक्तिफलमाह । प्रत्यङ्ङिति ॥ ४२ ॥

ता एतास्तेजसो मात्राः समस्तोश्चाऽऽभिमुख्यतः ॥

सामस्येनाऽऽददानः संहृत्सन्नन्युपसर्पति ॥ ४३ ॥

स इत्यादेरर्थमनूद्य हृदयमित्यादेरर्थमाह । ता इति ॥ ४३ ॥

अभ्याददान एवायमन्ववक्रामतीश्वरः ॥

न त्वाक्रम्य समादत्ते कथं तदिति भण्यते ॥ ४४ ॥

करणाभ्यादानस्य हृदयाक्रमणस्य च पौर्वापर्यमाशङ्क्य शानचा विवक्षितं यौग-
पद्यमाह । अभ्याददान इति । ईश्वरत्वं करणस्वामित्वं वस्तुतो वा परमात्मत्वम् ।
आत्मनः स्वात्मोपसंहारः करणादानं च युगपन्नोपपद्यते स्थितिगतिवद्व्यापारद्वययौगप-
द्यायोगादित्याक्षिपति । कथमिति । सप्तदशकलिङ्गोपाधिकत्वादात्मनो लिङ्गसंकोच-
विकासावेवाऽऽत्मनः संकोचविकासौ न स्वतोऽतो व्यापारद्वयाभावाच्च क्रमप्राप्तिरि-
त्याह । भण्यत इति ॥ ४४ ॥

विशेषज्ञानलाभोऽस्य लिङ्गात्मानुविधानतः ॥

यतस्तदपकर्षेण विज्ञानात्मोपसंहृतिः ॥ ४५ ॥

तद्व्याप्तौ चापि संव्याप्तिरापादतलमस्तकम् ॥

स्वतस्तु व्याप्तिसंहाररहितत्वात्परात्मनः ॥ ४६ ॥

तदेव वार्तिकाभ्यां प्रपञ्चयति । विशेषेत्यादिना । अस्य जीवस्य तदपकर्षेण

१७३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् । [चतुर्थाध्याये—

लिङ्गस्य देहादवसर्पणेन तद्यासौ देहे लिङ्गस्य व्यासौ सत्यामित्यर्थः । लिङ्गसंकोचवि-
कासावेव तदुपाधेरात्मनस्तावित्यत्र हेतुमाह । स्वतस्त्विति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सैन्धवादिरसव्याप्ते पीयमाने यथोदके ॥

पानं सलवणस्यैवं लिङ्गात्पानुविधायिता ॥ ४७ ॥

एतद्दृष्टान्तेन साधयति । सैन्धवादीति ॥ ४७ ॥

सोऽभ्यादानस्य कर्ताऽत्र लिङ्गं योऽस्मीति मन्यते ॥

आक्रामद्धृदयं लिङ्गमन्ववक्रामतीव सः ॥ ४८ ॥

उपहितस्य लिङ्गानुविधायित्वेऽपि करणादानहृदयप्रवेशकर्तुस्ततो भेदाद्यर्थं तस्य
लिङ्गानुविधायित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । स इति । यः सप्तदशकलिङ्गात्मन्यहमभिमानी
सोऽस्मिन्वाक्ये करणादानस्य कर्ता स एव च बहिष्करणरूपं लिङ्गमन्तःकरणं प्रविश-
दनुप्रविशति तदुपाधित्वान्न च तस्य वस्तुतः प्रवेशो निर्व्यापारत्वादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

तथा हृदयशब्देन तत्स्था धीरभिधीयते ॥

एवेत्यवधृतिश्चात्र स्वप्नमाज्ञनिवृत्तये ॥ ४९ ॥

हृदयमेवेत्यत्र हृदयशब्दार्थमाह । तथेति । यथाऽभ्याददानोऽन्ववक्रामतीत्युभय-
प्रापि कर्तोपहितो विवक्षितस्तद्वदित्यर्थः । एवकारकृत्यमाह । एवेतीति ॥ ४९ ॥

विशेषकार्यवाहिभ्यः सौतोभ्यः स्वप्नभूमिगः ॥

विशेषाननुमृप्याऽऽत्मा यात्वा हृदयमाश्रयम् ॥ ५० ॥

पुरीतत्प्रमुखं देहं वृत्त्या सामान्यरूपया ॥

तत्सलोहादिवज्राप्य शेते प्राणात्मतां गतः ॥ ५१ ॥

अथमनेनावधारणवाचिना स्वप्नस्वापयोर्व्यवच्छित्तिरित्याशङ्क्य तयोः स्वरूपं ताव-
दाह । विशेषेत्यादिना । स्वप्नस्थो हि पुरुषो रूपादिवासनाश्रयनाडीविशेषवशाद्वास-
नामयान्विशेषाननुभवति स च स्वप्ननिर्वर्तककर्मक्षये सत्यन्तःकरणं प्राप्य प्राणशब्दि-
ताज्ञातब्रह्मतां गतस्तत्सलोहादौ वह्निरिव समस्तं देहं निर्विकल्पकचिदाभासेन व्याप्या-
वतिष्ठते तथाच सामासाया बुद्धेः शरीरे सामान्यव्याप्तिर्द्वयोस्तुल्या वासनारूपेण द्रष्टे-
त्यादिविशेषव्याप्तिः स्वप्न एवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

इह त्वेवेति निःशेषा लिङ्गस्यास्योपसंहृतिः ॥

विशेषेभ्योऽविशेषेभ्यो युक्तं प्रत्यवसर्पणम् ॥ ५२ ॥

द्वयोर्वृत्तमुक्त्वा मृतावेवकारः सर्वप्रकारव्याप्तिं निरस्यतीत्याह । इह त्विति ।
लिङ्गस्य निःशेषोपसंहारे तदुपाधेरात्मनोऽपि तथा संभवतीत्याह । विशेषेभ्य इति
॥ ५२ ॥

अवदध्रेऽत एवेति मा भूत्स्वप्नादिवत्स्थितिः ॥

सामान्यं वा विशेषो वा न यतोऽत्रावशिष्यते ॥

कात्स्नर्येन हृदयं एव पिण्डीभावं व्रजत्यतः ॥ ५३ ॥

एवकारार्थं निगमयति । अवदध्रे इति । स्वप्नमुप्योरिव मरणेऽपि स्थितिरात्मनो लिङ्गस्य च मा भूदिति यस्मान्मन्यते श्रुतिस्तस्मादेवेत्यवधृतवतीति यावत् । हृदयमित्यादेरर्थमुपसंहरति । सामान्यं वेति ॥ ५३ ॥

विधिराकर्षणे तावत्तेजोमौत्राश्रयो गतः ॥

अथासंवेदनविधिर्मुमूर्षोरुच्यते यथा ॥ ५४ ॥

स यन्नेत्यादिवाक्यस्य वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह । विधिरिति । करणादानप्रकारमुक्त्वा मुमूर्षोर्मृतिकाले शब्दाद्यज्ञानप्रकारो यथा तथोच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

साधारणात्मनो योऽशो भोक्तृकर्मवशीकृतः ॥

अध्यात्मं चक्षुषि रवेश्वसुर्व्यापारसिद्धिकृत् ॥ ५५ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा चाक्षुषशब्दार्थमाह । साधारणेति । यो हि सर्वत्र तुल्यस्य रवेरध्यात्मं चक्षुषि रूपादिधीहेतुरनुग्राहकोऽशो भोक्तृकर्माजितः स चाक्षुष इत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

कर्मोपभोगसिद्ध्यर्थं परिच्छिन्नः स्वचक्षुषा ॥

चाक्षुषोऽतः स विज्ञेयः सामान्यात्माऽपि भास्करः ॥ ५६ ॥

किमिति सर्वसाधारणस्य रवेः श्रोत्रत्वादि विहाय चाक्षुषत्वमिष्यते तत्राऽऽह । कर्मेति । साधारणात्माऽपि कर्मफलभोगार्थं भोक्तुः स्वचक्षुषाऽऽदित्यो यतः परिच्छिद्यत आदित्यश्चक्षुर्मूत्वाऽक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेरतः स चाक्षुषो ज्ञेय इति योजना ॥ ५६ ॥

स एष पुरुषो यत्र तत्प्रयोक्तृक्रियाक्षये ॥

क्षेत्रज्ञार्थात्पराङ्मेव पर्यावर्तत आत्मनि ॥ ५७ ॥

स यन्नेत्यादेरवशिष्टभागस्यार्थमाह । स एष इति । आदित्यांशश्चक्षुषोऽनुग्राहका देहगतः स्वप्रयोजकभोक्तृकर्मक्षये भोक्तुर्भोग्येभ्यो विमुखः स्वावयविदेवतारूपे यदा पर्यावर्तते तदाऽरूपज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

निरनुग्रहतैवास्य पर्यावर्तनमुच्यते ॥ ५८ ॥

हृल्लिङ्गप्रसृतो योऽश उपभोगार्थमक्षिणि ॥

सोऽस्य कर्मक्षयादक्ष्णः पराङ्गवर्तते हृदि ॥ ५९ ॥

पर्यावर्तनं व्याकरोति । निरनुग्रहतेति । अनुग्राहकादित्यांशस्यांशिदेवतात्मनोपसंहारेऽपि करणस्य चक्षुषो रूपधीहेतुत्वसंभवाद्भोगो भोक्तुः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । हृदि । हृच्छब्देन लिङ्गमेवोच्यते । अस्येति भोक्तुर्निर्देशः । अक्षिशब्दोऽत्र

१७३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

स्थानार्थः । यदा हि देवतांशश्चाक्षुषो देवतामापद्यते तदा चक्षुरपि करणं स्थानाभ्यावृत्तं
लिङ्गमेवैत्यतो न तस्य कार्यकरणतेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

चाक्षुषे पुरुषे तस्मिन्नावृत्ते कर्मणः क्षयात् ॥

देवता देवतामेति लिङ्गैक्यं करणं तथा ॥ ६० ॥

स यन्नेत्यादेरर्थमुपसंहरति । चाक्षुष इति ॥ ६० ॥

अथैवं सत्यरूपज्ञो देवताकरणच्युतेः ॥

आत्मैवमुक्तानुक्तेषु योज्यं प्राणेष्वशेषतः ॥ ६१ ॥

अथारूपज्ञो भवतीत्यस्यार्थमाह । अथैवमिति । अथशब्दस्य तदापर्यायस्य व्याख्या-
नमेवं सतीति देवतांशस्य देवतैक्यं करणस्य लिङ्गैक्यमित्येवं स्थिते सतीत्यर्थः । देवता-
च्युतिरनुग्राहकनिवृत्तिः करणच्युतिः स्थानभ्रंशः । मुमूर्षोर्मरणकाले रूपावेदनप्रकारं
प्रदर्श्य गन्धादिवेदनाभावप्रकारमतिदिशति । एवमिति । चक्षुष्युक्तमवेदनोपयोगि सर्वं
प्राणादिष्वपि द्रष्टव्यमिति यावत् ॥ ६१ ॥

चेतनावदधिष्ठानात्करणादेर्जडात्मनः ॥

प्रवृत्तिर्नियता दृष्टा लोकेऽतो न विपर्यये ॥ ६२ ॥

इतश्च मृतिकाले युक्तमात्मनो विषयाज्ञानमित्याह । चेतनावदिति । लोके हि चेत-
नावता पुरुषेणाधिष्ठानादचेतनस्य शकटादेर्गमनादिप्रवृत्तिर्नियता दृष्टा तदनधिष्ठिते
त्वचेतने न कदाचिदपि प्रवृत्तिरतोऽस्यापि संघातस्य तदधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिर्विमता प्रवृ-
त्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदित्यनुमानस्य यः प्राणेन प्राणि-
तीत्यत्र दर्शितत्वात्तथाच मरणकाले चेतनस्याधिष्ठातृत्वाभावात्कार्यकरणयोरप्रवृत्तेर्युक्त-
मात्मनो विषयावेदनमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

अरूपज्ञत्वहेतुः क इत्याशङ्क्योत्तरं वचः ॥

लोकप्रसिद्धिमाचष्ट एकीत्यादि मुमूर्षति ॥ ६३ ॥

एकी भवतीत्यादेराकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह । अरूपेति । मुमूर्षति पुरुषे देवताक-
रणच्युतिरेवारूपज्ञत्वहेतुरित्यत्र लोकप्रसिद्धिमेकी भवतीत्यादिवाक्यमाहेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

एकी भवति सावित्रः सवित्रांशस्तथैव च ॥

लिङ्गांशश्चाक्षुषो व्यूढो लिङ्गैक्यं प्रतिपद्यते ॥ ६४ ॥

तद्योजयन्नेकी भवतीत्यस्यार्थमाह । एकी भवतीति । व्यूढत्वमादित्यानुग्राह्यत्वेन
चक्षुस्थानावच्छिन्नत्वम् ॥ ६४ ॥

स्वांशिभ्यामेकतापत्तौ देवतालिङ्गभागयोः ॥

अथारूपज्ञतामेति यः प्राणुपादिवेद्यभूत् ॥ ६५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७३८

न पश्यतीत्यस्यार्थमाह । स्वांशिभ्यामिति । अनुग्राह्यानुग्राहकनिवृत्ते रूपज्ञाना-
भावस्य च हेतुहेतुमत्त्वार्थोऽथशब्दः । रूपाद्यवेदनस्य स्वभावत्वं व्यावर्तयति । य
इति ॥ ६६ ॥

अथैनं पार्श्वगाः प्राहुर्बन्धवोऽस्य मुमूर्षतः ॥

वाक्यमेकी भवतीति निराशास्तस्य जीविते ॥ ६६ ॥

इत्याहु रित्यस्यार्थमाह । अथेति । कालार्थोऽथशब्दः ॥ ६६ ॥

करणे देवता यस्मिन्पूर्वं मुञ्चत्यनुग्रहम् ॥

तस्यैव प्रथमं वृत्तिनिरोध उपजायते ॥ ६७ ॥

देवताकरणभागगमनमज्ञानकारणं मरणे श्रुत्युक्तं लोकप्रसिद्धाऽपि दृढीकृतम् ।
इदानीं तस्याज्ञानस्य पाठक्रमानुसारेण क्रमविवक्षायामनुभवविरोधः कस्याश्चिद्वाचो वृत्ति-
रादौ निरुध्यते कस्यचिदिन्द्रियान्तरस्येत्यनुभवादित्याशङ्क्याऽऽह । करण इति । आनु-
भविकमर्थमनुसृत्य पाठक्रमो बाध्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

कस्मिंश्चित्करणे वृत्तिनिरोधः पूर्वमीक्ष्यते ॥

अयौगपद्येनोत्क्रान्तौ तल्लिङ्गं देवतात्मनाम् ॥ ६८ ॥

स चेदुपेक्ष्यते यौगपद्यमेव करणोत्क्रमणादेरस्तु किं क्रमान्तरानुसरणेनेत्याशङ्क्या-
नुभवमेवाऽऽश्रित्याऽऽह । कस्मिंश्चिदिति ॥ ६८ ॥

यदाऽऽलोचनमात्रं स्याद्रूपादौ चक्षुरादिभिः ॥

प्रविवेक्ता तु रूपादेः सम्यङ्नैव पुमान्भवेत् ॥ ६९ ॥

तदोत्क्रान्तां विजानीयान्मनसो देवतामितः ॥

केवलालोचनालिङ्गात्तथा बुद्धेश्च देवताम् ॥ ७० ॥

चक्षुरादिदेवतोत्क्रान्तौ तद्वृत्तिविशेषनिरोधवन्मनोबुद्धिदेवतोत्क्रान्तौ लिङ्गाभावात्तदु-
त्क्रान्तिनिश्चयो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यदेति । केन पुनर्लिङ्गेन मनोबुद्धिदेवतो-
त्क्रान्तिरुच्यते तत्राऽऽह । केवलेति । मनोदेवतावद्बुद्धेरपि देवतामुत्क्रान्तां विजानी-
यादिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

एवं तद्देवतोत्क्रान्तावेकीभावेन संगतेः ॥

मनुते नो न जानातीत्येवमाहुस्तैथा जनाः ॥ ७१ ॥

एकी भवतीत्यादेरर्थमाह । एवमिति । चक्षुरादिदेवतावन्मनोदेवताया बुद्धिदेवता-
याश्चास्मादेहादुत्क्रान्तौ सत्यां मनोदेवतायाश्चन्द्रमस्यैक्यान्न मनुते बुद्धिदेवतायाश्च
प्रजापतिनैक्यान्न जानातीत्येवं तस्यामवस्थायां पार्श्वस्था ब्रुवन्तीति योजना ॥ ७१ ॥

१ ग. संगतिः । २ क. ग. 'तेऽनो न । ३ ख. ग. 'स्तदा ज' ।

१७३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

उक्तं विमोक्षणं तावत्करणानां स्वदेशतः ॥

असंविज्ञानता चोक्ता हृदये चोपसंहृतिः ॥ ७२ ॥

तस्येत्यादिवाक्यार्थं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । उक्तमिति ॥ ७२ ॥

अथोपसंहृताशेषकरणस्याऽऽत्मनो यथा ॥

लोकान्तरोपसंक्रान्तिस्तथैतदभिधीयते ॥ ७३ ॥

वाक्यतात्पर्यमाह । अथेति । एतदिति हृदयाग्रप्रद्योतनादि गृह्यते ॥ ७३ ॥

तस्यैतस्य यथोक्तस्य कृत्स्नप्राणोपसंहृतेः ॥

नाड्यग्रं हृदयस्याथ प्रकर्षेण प्रकाशते ॥ ७४ ॥

वाक्याक्षराणि व्याकरोति । तस्येति । यथोक्तस्येत्येतदेव व्यनक्ति । कृत्स्नेति । कृत्स्नानां प्राणानामुपसंहृतिर्यस्मिन्हृदये तस्येति विग्रहः । करणोपसंहारानन्तर्यमथशब्दार्थः । पूर्ववार्तिकस्थापशब्दस्याप्ययमेवार्थः ॥ ७४ ॥

सर्वेषु संहृतेष्वेवं करणेषु सवायुषु ॥

बुद्धेः प्रद्योततेऽथाग्रं हृदयस्य यियासतः ॥ ७५ ॥

उक्तमेव व्यनक्ति । सर्वेष्विति । परलोकं गन्तुमिच्छतो जन्तोर्यद्बुद्धयं तत्संबन्धिनाडीमुखं मरणकाले सर्वकरणोपसंहारे सति प्रकाशत इत्यर्थः । हृदयस्येत्यस्य व्याख्या बुद्धेरिति । पुरुषस्य परलोकौन्मुख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ७५ ॥

स एष कर्मजो बुद्धेः प्रकाशो जायते मृतौ ॥

स्वकर्मनिर्मितं लोकं येनाऽऽत्माऽयं प्रपश्यति ॥ ७६ ॥

हृदयाग्रप्रद्योतस्य किं कारणं तदाह । स इति । यः स मृतिकाले प्रकाशो बुद्धेर्जायत एष कर्मज इति योजना । तस्य कार्यमाह । स्वकर्मिति ॥ ७६ ॥

कर्मणैवास्य विज्ञानं तादात्म्यमुपनीयते ॥

पश्चादापन्नतद्भावो देहमेतं विमुञ्चति ॥ ७७ ॥

कर्मवशाद्भाविदेहज्ञानमुत्पद्यते चेत्तर्हि तत्र ममतामहंतां वा समुल्लिखेदित्याकाङ्क्षायामाह । कर्मणैवेति । उच्चिक्रमिषोस्तावत्कर्मवशाद्भाविदेहज्ञानमुत्पन्नं तेनैव स्वविषयेण सह पुरुषस्य तादात्म्यं तद्वशादेवोपस्थाप्यते तथाचाहंभावो भाविदेहे भवतीत्यर्थः । तत्र प्रवृत्ताहंभावस्य फलमाह । पश्चादिति ॥ ७७ ॥

भाविलोकात्मिका याऽस्य प्रत्यक्चैतन्यबिम्बिता ॥

वासनैवाऽऽत्मनः प्रोक्ता प्रद्योतवचसा स्फुटम् ॥ ७८ ॥

उपसंहृतकरणवर्गस्य मरणकाले कथं भाविदेहज्ञानसंभावना न हि कर्मणोऽसहायस्य

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७३७

तद्धेतुतेत्याशङ्क्याऽऽह । भावीति । मरणात्प्रागेव षण्मासादारभ्याहमस्मीति पुंसो योऽभिमानो जायते सोऽत्र प्रद्योत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

मात्रोपादानरूपेण स्वेन भासा पुराऽब्रवीत् ॥

स्वेनैव ज्योतिषा स्वप्ने यथा तद्वदिहापि तत् ॥ ७९ ॥

तथाऽपि मरणकाले करणव्यतिरेकेण नोक्तज्ञानव्यक्तीभावो न हि मनसोऽभावे वास-
नाऽपि समुल्लेखेदित्याशङ्क्याऽऽह । मात्रेति । यथा स्वप्ने जाग्रद्वासनादानरूपेण स्वेन
भासा चैतन्यज्योतिषा च करणव्यतिरेकेण ज्ञानं ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रुतिरुक्तवती तथा
मृतिदशायामपि यथोक्तं प्रद्योतनं युक्तं न हि तदा बुद्धिरुपसंहृता तदुपसंहारेऽपि प्रद्यो-
तोपपत्तिः स्फुटी भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

प्रद्योतेन यथोक्तेन प्रद्योतितपथा कृत—

कर्मकार्योऽथ हृदयान्निष्क्रामति यथासुखम् ॥ ८० ॥

तेनेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । प्रद्योतेनेति । फलभोगकाले प्राप्ते सतीत्यथशब्दार्थः ।
असुखं सुखमिति वा छेदः ॥ ८० ॥

साध्वेवातः प्रयत्नेन कर्म कार्यं विपश्चिता ॥

पश्यता प्राणिनामेवं कर्ममूलामिमां गतिम् ॥ ८१ ॥

अथ मृतिकाले बाह्यमान्तरं च वृत्तं पुमर्थानुपयोगि किमर्थं कथ्यते तत्राऽऽह ।
साध्विति । अतःशब्दार्थं स्फुटयितुं विशिनष्टि । पश्यतेति ॥ ८१ ॥

आत्मा स्वकर्मणोपात्तं प्रद्योतेन यथोचितम् ॥

लोकं पश्यन्स्वहृदयान्निष्क्रामति यथायथम् ॥ ८२ ॥

हृदयान्निष्क्रामन्नात्मा केन प्रकारेण निष्क्रामति तत्राऽऽह । आत्मेति । उक्तप्र-
द्योतेन कर्माजितं लोकं पश्यन्नात्मा यथाकर्म यथाश्रुतं चक्षुरादिद्वारा हृदयान्निष्क्राम-
तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

चक्षुष्टो वाऽथ मूर्ध्नो वा यं यं लोकं प्रपत्स्यते ॥

तद्वारेणैव निष्क्रामन्न कचित्प्रतिहन्यते ॥ ८३ ॥

यथायथमित्येतदेव स्फुटयति । चक्षुष्टो वेति ॥ ८३ ॥

आदित्यलोकसंप्राप्तौ चक्षुष्टोऽयं निगच्छति ॥

ब्रह्मलोकपरिप्राप्तौ मूर्ध्न आत्मा निगच्छति ॥ ८४ ॥

उक्तविकल्पस्य व्यवस्थामाह । आदित्येति ॥ ८४ ॥

कर्मश्रुतानुरोधेन ह्यन्येभ्यो वा यथायथम् ॥

हृदयमृतनाडीभिरित आत्मा निगच्छति ॥ ८५ ॥

१ क. ग. 'योदित' । २ ख. 'दयाश्रित' ।

१७३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अन्येभ्यो वेत्यादेरर्थमाह । कर्मेति । प्रदेशान्तरेभ्यो विनिर्गमनमनुभवानुसारीति
हिशब्दार्थः । आत्मनस्तेभ्यो विनिर्गमनमार्गमाह । हृदयेति ॥ ८९ ॥

लिङ्गं च सर्वतो गच्छन्न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥

अतिसूक्ष्मस्वभावत्वादपि लोहसमुद्रगम् ॥ ८६ ॥

देहाद्बहिर्गतस्यापि प्रतीचो न देहान्तरगमनसंभवो बहुविधपदार्थप्रतिहतस्य गत्यनु-
पपत्तेरित्याशङ्क्य लिङ्गस्याप्रतिघातात्तदुपाधेरात्मनोऽपि न क्वचित्प्रतिहतिरित्याह ।
लिङ्गं चेति । किंचाभेदादपि लोहादेः समुद्रच्छत्तेनाप्रतिहतं लिङ्गं न केनचित्प्रतिह-
न्यत इत्याह । अपीति ॥ ८६ ॥

उत्क्रामन्तं तमात्मानं यथोक्तेनेह वर्त्मना ॥

प्राणोऽनूत्क्रामति ततः प्राणं प्राणास्तथा परे ॥ ८७ ॥

तमुत्क्रामन्तमित्यादेरर्थमाह । उत्क्रामन्तमिति । यथोक्तेन हृदयाग्रप्रद्योतप्रका-
शितेन पथेति यावत् ॥ ८७ ॥

नन्वात्मप्राणवागादेरन्योन्यव्यतिमिश्रणात् ॥

देशकालाद्यसंभेदात्क्रमेणोत्क्रमणं कथम् ॥ ८८ ॥

श्रुतं क्रममाक्षिपति । नन्विति ॥ ८८ ॥

नैष दोषो यतो नेह क्रमकालो विवक्ष्यते ॥

प्रयोजकप्रयोज्यत्वं यतोऽमीषां विवक्षितम् ॥ ८९ ॥

तस्याविवक्षितत्वाच्चैतदित्याह । नैष इति । इहेत्युत्क्रमणं परामृश्यते । क्रमस्या-
विवक्षितत्वे हेतुमाह । प्रयोजकेति । आत्मनः प्राधान्यं प्राणस्य गुणत्वं तस्य प्राधान्यं
वागादीनां गुणत्वमित्येतद्यतोऽत्र विवक्षितमतः क्रमस्याविवक्षितत्वात्तदभावो न दोषमा-
वहतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

इहोच्चिकमिषा याऽस्य विज्ञानात्मैकसंश्रया ॥

प्राणोत्क्रान्तेः प्रयोक्त्री सा वागाद्युत्क्रमणस्य च ॥ ९० ॥

आत्मादीनां प्रयोजकप्रयोज्यत्वं कीदृशमित्यपेक्षायामाह । इहेति । या जगति
लोकस्य जीवाश्चोत्क्रान्तीच्छा सा प्राणस्योत्क्रान्तिं प्रयोजयति सा च वागादीनामिति
यावत् ॥ ९० ॥

मुख्यप्राणस्य योत्क्रान्तिः प्रयोक्त्री सैव नापरा ॥

विज्ञानात्मैकनीडाया भावनायाः प्रधानता ॥ ९१ ॥

जीवोत्क्रान्तेस्तर्हि किं प्रयोजकं तदाह । मुख्येति । सा हि स्वप्रयोजकत्वेन प्राणो-
त्क्रान्तिमाक्षिपति सा च जीवोत्क्रान्तिमुत्पादयति कस्मिन्^{सर्वत्र} ब्रह्ममित्यादिश्रुतेस्तदुच्चिकमिषा-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७३९

याश्च कर्मादि प्रयोजकमिति भावः । सविज्ञान इत्याद्यवतारयितुं पातनिकां करोति । विज्ञानेति ॥ ९१ ॥

सा हि देहान्तरप्राप्तावात्मनो मार्गदर्शिनी ॥

तया प्रयुक्तः प्राणोऽयं प्राणानादाय चेतरान् ॥ ९२ ॥

कथं पूर्वप्राज्ञाख्यभावनाप्राधान्यं तत्राऽऽह । सा हीति । अतो युक्तं तत्प्राधान्यमिति शेषः । मुख्यप्राणस्य योत्क्रान्तिरित्याद्युक्तत्वात्कथं भावनाप्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । प्रयुक्तो देहान्निष्क्रामतीति संबन्धः ॥ ९२ ॥

आत्मनाऽनन्यभूतः सञ्जलपात्रार्कवद्बहिः ॥

निष्क्रामति यथाकर्म सविज्ञानो भवत्यथ ॥ ९३ ॥

भावनवलत्प्राणोत्क्रान्तावपि जीवस्य किमायातं तत्राऽऽह । आत्मनेति । यथा जलपात्रे प्रतिबिम्बितः सविता तदनुविभायी तथा जीवस्तेनाभिन्नः सन्प्राणो यदा देहाद्बहिर्निष्क्रामति तदा तदनुसारी निर्गच्छतीत्यर्थः । तत्र वाक्यं पातयति । यथेति । यथोक्तोत्क्रमणात्प्रागेव श्रुतकर्मानुसारेण भाविदेहविज्ञानसहितो भवति स चोत्क्रान्त्यनन्तरं विशेषज्ञानोद्भासितं गन्तव्यमनुगच्छतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

ननूपसंहृताशेषकरणत्वादधीः पुमान् ॥

तदाकृतानुगुण्यं स्यात्प्राणादेः कथमुच्यते ॥ ९४ ॥

काण्वश्रुतिं व्याख्यायोत्क्रान्तिवाक्यादनन्तरं संज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिमाध्यंदिनपाठमनुसृत्य तद्व्यावर्त्या शङ्कामाह । नन्विति । पुरुषस्याकरणस्य मरणकाले ज्ञानायोगात्तदभिप्रायानुगुण्यं प्राणादेरयुक्तमित्यर्थः । उत्तरत्वेन माध्यंदिनवाक्यमवतारयति । उच्यत इति ॥ ९४ ॥

प्रत्यभिज्ञात्मकं ज्ञानं संज्ञानमिति भण्यते ॥

पूर्वं यद्धृदयस्योग्रद्योतनेन प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

भाविनोऽर्थस्य विज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ॥

स तथोद्भूतविज्ञान आत्मा देहान्निगच्छति ॥ ९६ ॥

तत्र संज्ञानशब्दार्थमाह । प्रत्यभिज्ञेति । किं तत्प्रत्यभिज्ञारूपं ज्ञानं न हि भावितेऽर्थे पूर्वानुभवाभावे तदीयसंस्कारसमुत्थं ज्ञानं युक्तं तदाह । पूर्वं यदिति । अस्य पुंसो मुमूर्षोर्भावितार्थज्ञानं हृदयाग्रप्रद्योतशब्दितं मरणात्प्रागेव षण्मासादारभ्य प्रवृत्तं जीवदवस्थायामिव मरणावस्थायामपि प्रत्युपस्थितं देवोऽस्मीत्याद्यभिमानात्मकं प्रत्यभिज्ञानमत्रेष्टमित्यर्थः । पाठक्रमादुत्क्रान्तेरनन्तरभावीदं प्रत्यभिज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह । स तथेति । स हि मुमूर्षुरुक्तरीत्योत्पन्नप्रत्यभिज्ञानाख्यज्ञानोपेतो देहाद्बहिर्गच्छति

१ घ. तदाह । २ ख. 'स्याग्रे द्यो' । ३ ख. भावितेऽर्थेऽस्य । ग. भावितार्थस्य ।

१७४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-
प्रत्यभिज्ञानस्य प्रागेव प्रवृत्तत्वात्पाठक्रमस्त्वविवक्षितोऽन्यथोत्क्रान्तेरपि क्रमप्रसङ्गात्तस्य
च प्रत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९९ ॥ ९६ ॥

हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रान्तस्यापि देहतः ॥

निःसंबोधस्य गमनं कथं देहान्तरं प्रति ॥ ९७ ॥

स एष इत्यादिवाक्यव्यावर्त्यां शङ्कामाह । हृदयेति ॥ ९७ ॥

इत्यस्य परिहाराय स इत्यादि परं वचः ॥

स एष ज्ञः परो देवः सविज्ञानो भवत्यथ ॥ ९८ ॥

उत्तरं वाक्यमादत्ते । इत्यस्येति । तदेव पठति । स इति । उत्क्रान्त्यानन्तर्यमथ-
शब्दार्थः ॥ ९८ ॥

संहृताशेषकरणो भावनाकर्महेतुतः ॥

सविज्ञानो यथा स्वप्ने तथोत्क्रान्तावपीष्यते ॥ ९९ ॥

स एष ज्ञः सविज्ञानो भवतीत्युपात्तमाध्यंदिनवाक्यस्यार्थमाह । संहृतेति । स्वप्न-
बदुत्क्रान्तौ ध्वस्तसर्वकरणोऽपि चेतनत्वाद्भावनादिना मार्गादिज्ञानसहितो भवत्येवेत्यर्थः
॥ ९९ ॥

विशेषज्ञानसंबन्धः कर्मणैवास्य हेतुना ॥

न तु स्वातन्त्र्यतो लभ्यः स्वातन्त्र्यासंभवादिह ॥ १०० ॥

माध्यंदिनश्रुतिमपि व्याख्याय श्रुतिद्वयमनुसरन्भाविदेहादिज्ञानमस्य चेतनत्वात्कर्मा-
नपेक्षं भाविकमित्याशङ्क्याऽऽह । विशेषेति । इहेति मृत्यवस्थोक्तिः ॥ १०० ॥

कृतकृत्यो भवेत्सर्वो विशेषज्ञानसंगतिः ॥

स्वातन्त्र्येणेह चेष्टभ्या न तु लभ्या तथाऽऽह च ॥ १०१ ॥

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ १०२ ॥

तत्रास्वातन्त्र्ये हेतुमाह । कृतकृत्य इति । इहेति पूर्ववत् । उक्तेऽर्थे व्यासवाक्यं
प्रमाणयति । तथेति । सफलायाः स्मृतेरन्तराले हेतुमाह । सदेति ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

एवमात्मा सविज्ञानो गन्तव्यं यत्पुराऽर्जितम् ॥

तदात्मभावविज्ञानस्तदेवातो निगच्छति ॥ १०३ ॥

उभयोरपि शाखयोर्वाक्यद्वयस्यार्थमुपसंहरति । एवमिति । कर्मवशादित्यतः श-
ब्दार्थः ॥ १०३ ॥

यत एवमतः पुम्भिः स्वातन्त्र्यार्थं प्रयत्नतः ॥

योगादिसाधनाभ्यासः कर्तव्यः पुण्यसंचयः ॥ १०४ ॥

४ ब्राह्मणम् [आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७४१

उक्तां कर्मगतिं परामृश्य वाक्यद्वयाभिप्रायं प्रकटयति । यत् इति । ननु कर्मानु-
सारी पुरुषो न स्वतन्त्रः स कथं पुण्यसंचये नियुज्यते तत्राऽऽह । प्रयत्नत इति ।
कर्मानुसारिणोऽपि राजादिवदविरुद्धं स्वातन्त्र्यमिति भावः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तद-
ङ्गानि यमप्रभृतीनि तेषां साधनानामभ्यासो विशिष्टपुण्योपचयश्च तात्पर्येण कार्बो मृति-
काले पारवश्यन्यावृत्त्यर्थमित्याह । योगादीति ॥ १०४ ॥

सर्वशास्त्रसमारम्भस्तदर्थोऽयं महानिह ॥

वाङ्मनःकायसाध्यानामुपायानां प्रबुद्धये ॥ १०५ ॥

किंच सर्वस्य शास्त्रस्य शुभकर्मविधायित्वेनाशुभकर्मनिषेधित्वेन चाऽऽरम्भो महा-
निति व्यवहारभूमौ दृश्यते सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकार्यतां दर्शयती-
त्याह । सर्वेति । तदर्थं इत्येतदेव स्फोरयति । वागिति ॥ १०५ ॥

तथाऽनर्थपरिप्राप्तावुपायानां निषेधनम् ॥

एतावानेव शास्त्रार्थः कर्त्रधीनः सुखाप्तये ॥ १०६ ॥

अनिष्टसाधननिषेधोऽपि निषेधशास्त्रेण क्रियते तच्च पुण्यविधिवदन्तकाले स्वात-
न्त्र्यार्थं दुरितनिवर्हणकार्यतां दर्शयतीत्याह । तथेति । यद्यपि शास्त्रेण धर्मो विधीयते
निन्द्यते चाधर्मस्तथाऽपि धर्मानुष्ठानमधर्मत्यागश्चेत्येतावन्मात्रेण कथं पुमर्थसिद्धिस्त-
त्राऽऽह । एतावानिति । सुखदुःखाप्तिहानार्थं धर्मोपचयादिरेव शास्त्रोक्तः कर्तव्यो
नान्यः कर्तृतन्त्रः पुमर्थहेतुस्तस्मान्मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं धर्मोऽनुष्ठेयोऽधर्मश्च त्याज्य
इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

मात्रालक्षणमादानं कृत्वा स्वप्नस्य सर्जनम् ॥

यथेह न तथा किंचिदुपादानं समीक्ष्यते ॥ १०७ ॥

सविज्ञान इत्यादि व्याख्याय तं विद्येत्यादिवाक्यव्यावर्त्यमाह । मात्रेति । यथा
स्वप्ननिर्माणं जाग्रद्वासनाकर्मभ्यामिष्टं तथा लोकान्तरनिर्माणकारणं न किंचिदृष्टमि-
त्यर्थः ॥ १०७ ॥

अथैवं देवतात्यक्ते लिङ्गे देहाद्भिर्गते ॥

लोकान्तरगतौ हेतुर्लोकारम्भे च भण्यताम् ॥ १०८ ॥

कार्यकरणतदधिष्ठातृदेवतावशाद्देहान्तरगतिस्तदारम्भश्चेत्याशङ्क्याऽऽह । अथेति ।
अथारूपज्ञो भवतीत्यादावुक्तन्यायेनाऽऽह । एवमिति ॥ १०८ ॥

आत्मनः परलोकाय यत्स्याद्गमनकारणम् ॥

भुङ्क्ते गत्वा च यत्तत्र देहारम्भे च कारणम् ॥ १०९ ॥

१७४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आत्मनस्तर्हि विनैव कारणं देहान्तरगमनादि स्यादत आह । आत्मन इति ।
कथ्यतामित्युत्तरेण संबन्धः । कारणं विना कार्ययोगादिति भावः ॥ १०९ ॥

लिङ्गानस इतो देहाद्देहमन्यं निगच्छतः ॥

संभारः कोऽस्य गत्यर्थो देहारम्भे च कथ्यताम् ॥ ११० ॥

लिङ्गमेव तर्हि केवलं गत्यादिहेतुरित्याशङ्क्य स्थूलदेहानपेक्षस्य तस्याकिञ्चित्कर-
त्वान्मैवमित्याह । लिङ्गेति । अस्य लिङ्गानस इति संबन्धः । लिङ्गमेवानो यस्य
सोऽयं लिङ्गानास्तस्येति यावत् ॥ ११० ॥

इतो जिगमिषुं विद्याकर्मणी ये पुराऽर्जिते ॥

तं समन्वारभेते ते यां चाभूत्पूर्ववासना ॥ १११ ॥

परलोकनिर्माणे तद्वतौ भोगे च कारणं वक्तुं तं विद्येत्यादिवाक्यमिति मन्वानस्तदा-
दत्ते । इत इति ॥ १११ ॥

विज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमथापि वा ॥

प्रमाणतोऽप्रमाणाद्वा सर्वं विद्येति भण्यते ॥ ११२ ॥

विद्यां व्याचष्टे । विज्ञानमिति । ज्ञानमात्रमत्र विद्येत्यर्थः ॥ ११२ ॥

संसारकारणध्वंसि यत्तु ज्ञानं परात्मगम् ॥

तदत्र न परिग्राह्यं सर्वापत्कारणापनुत् ॥ ११३ ॥

ब्रह्मज्ञानमपि तर्हि विद्याशब्देनात्र ग्राह्यमित्याशङ्क्याऽऽह । संसारेति । तस्या-
ग्राह्यत्वे हेतुः । सर्वेति । विद्येत्यत्र बन्धहेतुर्गृह्यते तद्धेतुकर्मादिसाहचर्यात् । ब्रह्मज्ञानं
तु तद्ध्वंसित्वात्रेह विद्याशब्दमर्हतीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

संसारकारणं तस्मादात्माज्ञानाविरोधि यत् ॥

अप्राप्तपरमार्थार्थं ज्ञानैमात्रं जिघृक्षितम् ॥ ११४ ॥

तस्यात्राग्रहे फलितमाह । संसारकारणमिति । तदविरोधित्वे हेतुमाह । अप्रा-
प्तेति ॥ ११४ ॥

वाङ्मनःकायसाध्यं च शास्त्रतो यदि वाऽन्यतः ॥

दृष्टादृष्टार्थरूपं यत्तच्च कर्मेति गृह्यते ॥ ११५ ॥

कर्मशब्दार्थमाह । वागिति । व्यापारमात्रमत्र कर्मेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

अन्वारभेते गच्छन्तं यथोक्ते ज्ञानकर्मणी ॥

गच्छन्तं पुरुषं यस्मादन्वेते स्वस्वभावतः ॥

गच्छतोऽतोऽनुशब्दोऽत्र पश्चादर्थे प्रयुज्यते ॥ ११६ ॥

उक्तविद्याकर्मानुवादपूर्वकं तं समन्वारभेते इतिभागमादत्ते । अन्वारभेते इति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७४३

तस्यार्थमाह । गच्छन्तमिति । स्वस्वभावतो ज्ञानकर्मणोराश्रयपारतन्त्र्यस्वाभाव्यादि-
त्यर्थः ॥ ११६ ॥

गमनादिविधौ पुंसः साधनत्वं निगच्छतः ॥ ११७ ॥

कर्मणः क्रियमाणस्य संस्कारो यो हृदि श्रितः ॥

तत्फलस्य च भुक्तस्य पूर्वप्रज्ञेति सोच्यते ॥ ११८ ॥

यत्तु संभारः कोऽस्येत्यादि तत्राऽऽह । गमनादीति । आदिपदेन देहेन देहान्त-
रारम्भो गृह्यते । पूर्वप्रज्ञां व्याचष्टे । कर्मण इति ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

पूर्वोपचितसंस्कारहेतुभ्यः साऽभिजायते ॥ ११९ ॥

षण्मासशेषप्रोद्भूता वासना याऽस्य देहिनः ॥

मारिष्यतोऽन्यदेहार्थं पूर्वप्रज्ञेति तां विदुः ॥ १२० ॥

अन्तःकरणाश्रिता कर्मतत्फलसंस्कारसंज्ञिता पूर्वप्रज्ञा तदभिव्यक्तिकारणमाह ।
पूर्वेति । उपात्तकर्मापूर्वाख्यहेतुभ्यां मृतिकाले पूर्वोक्ता पूर्वप्रज्ञा कार्याभिमुख्येनाऽऽवि-
र्भवतीत्यर्थः । पूर्वप्रज्ञाशब्दस्यार्थान्तरमाह । षण्मासेति ॥ ११९ ॥ १२० ॥

समर्था सैव ते यस्मादुद्बोद्धुं ज्ञानकर्मणी ॥

नरस्यातः प्रधानत्वात्पृथक्तस्या ग्रहः कृतः ॥ १२१ ॥

तस्या विद्याकर्मभ्यां पृथक्कथने को हेतुस्तत्राऽऽह । समर्थेति । न हि मृतस्य विद्या-
कर्मणी स्वरूपेण स्थातुमर्हतः कारकभेदाभावादतो वासनात्मनैव स्थितेस्तयोस्तत्प्राधा-
न्यात्तस्या युक्ता पृथगुक्तिरित्यर्थः ॥ १२१ ॥

समासेनैव निर्दिष्टे कारणत्वाविशेषतः ॥

अन्योन्यकारणत्वाच्च श्रुत्येह ज्ञानकर्मणी ॥ १२२ ॥

तर्हि पूर्वप्रज्ञावदसमासकरणं विद्याकर्मणोरपि स्यान्नेत्याह । समासेनेति । ज्ञान-
कर्मणी हि पूर्वप्रज्ञायां कारणत्वाविशेषात्तत्कारणे श्रुत्या समासेनैवोक्ते एकस्मिन्कार्ये
कारणत्वेनैकरूप्यात्तस्य युक्तत्वादित्यर्थः । किंच प्रज्ञाया विद्याकर्मणोश्चान्योन्यं कार्य-
कारणभावात्कार्यकारणकोट्योर्युक्तं द्वैराश्रयमित्याह । अन्योन्येति । इह ज्ञानकर्मपूर्व-
प्रज्ञाख्यार्थेषु मिथोहेतुफलभावाज्ज्ञानकर्मणी श्रुत्या पृथक्कृते पूर्वप्रज्ञा च ताभ्यां पृथक्कृ-
तेति योजना ॥ १२२ ॥

पूर्वप्रज्ञात उद्भूतिर्विद्यायाः कर्मणो यतः ॥

ताभ्यां च भावनोद्भूतिर्निर्देशोऽतो यथोदितः ॥ १२३ ॥

तदेव स्फुट्यते । पूर्वेति ॥ १२३ ॥

१७४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कर्मणो भुज्यमानस्य परिशेषो हि भावना ॥

मूलं च जायमानस्य प्रधानं तेन भण्यते ॥ १२४ ॥

तस्यास्तयोश्च मिथो हेतुहेतुमत्त्वे त्रयाणामविशेषात्कथं पूर्वप्रज्ञाप्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मण इति । परिशेषो नाम फलवासना । हिशब्दापेक्षितं फलितमाह । प्रधानमिति ॥ १२४ ॥

परिच्छेत्री विनिर्मात्री विद्या लोकान्तरस्य हि ॥

विकर्तुं कर्म वोद्री च पूर्वप्रज्ञेह पूर्वयोः ॥ १२५ ॥

त्रयाणां कार्यविशेषोक्तिपूर्वकं वाक्यार्थमुपसंहरति । परिच्छेत्रीति । परिच्छेत्तृत्वं विद्याया विकर्तृत्वं च कर्मणो लोकसिद्धमिति हिशब्दार्थः । सप्तमी निर्धारणे ॥ १२५ ॥

नानाविकल्पसद्भावात्संदेहो गमनं प्रति ॥

पक्षीव वृक्षार्त्तिकं तावत्परिच्छिन्नो ब्रजत्ययम् ॥ १२६ ॥

विद्यादिसंघातवतो देहान्तरप्राप्तिरुक्ता संप्रति तृणजलायुकावाक्यमवतारयितुं भूमिकामाह । नानेति । वादिविप्रतिपत्तिमूलं संदेहमेव व्याकुर्वन्नादौ दिगम्बरमतमाह । पक्षीति ॥ १२६ ॥

आतिवाहिकदेहेन किंवा देहान्तरं प्रति ॥

गतिर्विकाशसंकोचौ भिन्नकुम्भस्थदीपवत् ॥

मतं वा किं मनोमात्रं देहादेहान्तरं ब्रजेत् ॥ १२७ ॥

देवतावादिमतमाह । आतिवाहिकेति । देवता येन देहेन विशिष्टं जीवं परलोकं नयति सोऽयमातिवाहिको देहस्तेनेति यावत् । सांख्यादिमतमाह । विकाशेति । वैशेषिकादिपक्षमाह । किमिति ॥ १२७ ॥

किंवा सर्वगतानां स्यात्करणानामिहाऽऽत्मनि ॥

श्रुतकर्मानुरोधेन वृत्तिहान्युद्भवौ कश्चित् ॥ १२८ ॥

औपनिषदं दर्शनं दर्शयति । किंवेति । इहेति सिद्धान्तोक्तिः । कश्चिदिति मृति-जीवनावस्थयोर्ग्रहः ॥ १२८ ॥

इति भूरिविकल्पायां भूमौ सिद्धान्त उच्यते ॥

। अनन्ताः सर्व एवैते वाङ्मनःप्राणलक्षणाः ॥ १२९ ॥

वादिविवादेन संदेहं कृत्वा तन्निवृत्तये सिद्धान्तमाह । इति भूरीति । तमेव स्फोरयति । अनन्ता इति । सर्वगतत्वपक्षमाश्रित्य श्रुतिप्रवृत्तेस्तद्विरुद्धानि पक्षान्तराणि त्याज्यानीत्यर्थः ॥ १२९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७२५

प्राणिकर्मानुरोधेन पुण्यादिपरिमाणता ॥

इति श्रुत्युक्तितस्तेषां प्रतिप्राणि यथामति ॥

यथाकर्म गतिः स्थानं परिच्छेदोऽथ विस्तृतिः ॥ १३० ॥

कथं तर्हि मशकादिदेहेषु हस्त्यादिदेहेषु च प्राणानां संकोचविकासौ तत्राऽऽह ।
प्राणीति । समः पुषिणेत्यादिश्रुतिमत्र प्रमाणयति । इति श्रुतीति । उक्तश्रुतिवाक्या-
त्प्राणानां सर्वप्राणिषु ज्ञानकर्मानुरोधेन स्थितिगती परिच्छेदविस्तारौ च निश्चितावित्यर्थः
॥ १३० ॥

स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं वाऽणिमाद्यैश्वर्यमेव वा ॥

करणानामिदं सर्वं ज्ञानकर्मादिहेतुकम् ॥ १३१ ॥

तेषां स्वातन्त्र्यादिवद्व्याप्यपि विद्याद्यनपेक्षमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वातन्त्र्यमिति ।
अणिमादीत्यादिपदेन लघिमा महिमा गरिमा प्राकाम्यं वशित्वमीशित्वं यत्र कामाव-
सायितेत्येतावन्त्युच्यन्ते । उक्तं चैतेषां करणधर्मत्वमध्यवसायो बुद्धिधर्मो ज्ञानं विराग
ऐश्वर्यं सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तमिति ॥ १३१ ॥

अस्मदादेर्यथा तद्वद्विद्याकर्मानुरोधतः ॥

अनात्मनोऽपि चाऽऽनन्त्यं न स्वतः सिद्धमात्मवत् ॥ १३२ ॥

करणात्मनो हिरण्यगर्भस्य कर्मादिकृतश्चेत्परिच्छेदस्तर्हि स्वतस्तस्य ब्रह्मवदानन्त्यं त
एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । अस्मदादेरिति ॥ १३२ ॥

इतीमं पक्षमाश्रित्य श्रुत्या दृष्टान्त उच्यते ॥ १३३ ॥

तृणाग्रस्था जलूकेह प्राप्य तस्मात्तृणान्तरम् ॥

संहरत्यात्मनाऽऽत्मानं पूर्वस्मात्तत्र सा क्रमात् ॥ १३४ ॥

करणान्याधिदैविकरूपेणानन्तान्याध्यात्मिकरूपेण परिच्छिन्नान्युक्त्वा दृष्टान्तश्रु-
तिमवतारयति । इतीममिति । करणसर्वगतत्वं गृहीत्वाऽन्तःकरणस्था भावना भाविदेहं
सृष्टशन्ती पूर्वं देहं त्यजतीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तोक्तिरित्यर्थः । तां व्याचष्टे । तृणेति ।
जलूकासद्भावकालः सप्तम्योच्यते । आत्मनेत्यवयविनिर्देशः । आत्मानमित्यपरभागोक्तिः ।
पूर्वस्मात्तृणादित्येतत् । तत्रेति तृणात्तरमुच्यते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

यथैवमेवमात्मेदं शरीरं कर्मणः क्षयात् ॥

निहत्याचेष्टमापाद्य स्वात्मलिङ्गोपसंहृतेः ॥ १३५ ॥

गमयित्वा तथाऽविद्यां जाड्यं निःसंज्ञतामिदम् ॥

अतोऽन्यमाक्रमं देहं प्राप्य भावनयाऽञ्जितः ॥

पूर्वदेहस्थमात्मानं संहरत्यात्मनाऽऽत्मानि ॥ १३६ ॥

१ ख. 'तुजम् ॥ १३१ ॥ २ ख. 'म् ॥ इतो' ।

१७४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । यथेत्यादिना । एवमुक्तीत्या यथा दृष्टान्तो व्याख्यात एवमेवाऽऽत्मेदं शरीरमारब्धस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्निश्चष्टं निःसंज्ञं चाऽऽपाद्य देहान्तरं भावनाविषयं लब्ध्वा पूर्वदेहं मुञ्चतीति योजना । स्थूलदेहस्य निःसंज्ञाकरणे हेतुमाह । स्वात्मेति । स्वस्य स्थूलदेहस्याऽऽत्मा लिङ्गं तस्योपसंहृतेरिति यावत् ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

जलूकावद्वतिरियमात्मनः प्रतिपादिता ॥

तत्र देहान्तरारम्भ उपादानं किमात्मनः ॥ १३७ ॥

पेशस्कारिवाक्यमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति । जलूकावदिति । तद्यावत्यां शङ्का-माह । तत्रेति । आत्मनस्तस्मिन्प्रस्तुते देहान्तरारम्भे किमुपादानमस्ति किंवा न नास्ति चेन्न भावरूपं कार्यं सिध्येदस्ति चेत्तद्वाच्यमित्यर्थः ॥ १३७ ॥

उपमृद्योपमृद्यास्य नित्योपात्तं किमिष्यते ॥

पुनः पुनरपूर्वं वा देहारम्भाय कल्पते ॥ १३८ ॥

भूतपञ्चकमेव तदुपादानमिति चेत्तत्राऽऽह । उपमृद्येति । अस्याऽऽत्मनो नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहोपमर्देनान्यमन्यं देहमारभत आहोस्विदन्यदन्यदूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयति नाऽऽद्यो भूतपञ्चकस्य तत्तदेहोपादानत्वे मायायाः सर्वकारणत्वविरोधान्न द्वितीयो भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात्तस्यैव देहान्तरकारणत्वसिद्धेरिति भावः ॥ १३८ ॥

इति दृष्टान्तवचसा निर्णयोऽस्योपवर्ण्यते ॥ १३९ ॥

पेशस्कारी यथा मात्रामुपादायेह पेशसः ॥

विमृद्य रचनां पूर्वां कुरुते रचनान्तरम् ॥ १४० ॥

नवान्नवतरं रूपं कल्याणतरमेव च ॥

कल्याणादिति दृष्टान्तो यथा तद्वदिहापि च ॥ १४१ ॥

उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । इति दृष्टान्तेति । नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकमारम्भकमित्यस्यार्थस्य दृष्टान्तेन निर्णयो न च मायावादविरोधः प्रत्यक्चैतन्याश्रितमायाविवर्तभूतपञ्चकपरिणामो जगदिति स्थितेरिति भावः । दृष्टान्तं व्याचष्टे । पेशस्कारीति । सुवर्णकारव्यवहारभूमिरिहेत्युक्ता । दार्ष्टान्तिकमाह । इति दृष्टान्त इति । इहेति दार्ष्टान्तिकोक्तिः ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥

आपेक्ष्य नवमादानं तत्कार्यं नवमुच्यते ॥

श्रुत्या नवतरं रूपं कल्याणतरमेव च ॥ १४२ ॥

ननु क्रियमाणस्य देहस्य नवत्वमेव युक्तं न नवतरत्वं तत्राऽऽह । आपेक्ष्येति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७४७

तस्य भूतपञ्चकस्य कार्यं नवमपेक्ष्य तस्मादपि नवं देहान्तरस्याऽऽदानं तदिह भुत्वा
नवतरं कल्याणतरं चोच्यते तस्मादेतद्देहादि नित्योपात्तभूतकार्यमित्यर्थः ॥ १४२ ॥

नित्योपात्तानि भूतानि करणानि च देहिनः ॥

दे वाव ब्रह्मणो रूपे इति पूर्वमवादिषम् ॥ १४३ ॥

तत्र मूर्तामूर्तब्राह्मणं प्रमाणयति । नित्येति । अस्यार्थः । यच्चक्षुरेष तपतीति च
स्थूलो देहो लक्षितो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति च
सूक्ष्मो देहो गृहीतस्तत्र सतो ह्येष रसस्तस्य ह्येष रस इति च तयोर्भूतपञ्चकारब्धत्व-
मुक्तमतोऽत्रापि नित्योपात्तमेव तदारम्भकमिष्टमिति ॥ १४३ ॥

उपमृद्योपमृद्यैषां रचनां प्राक्तनीं पुनः ॥

यथाकर्म यथाज्ञानं कुरुते रचनान्तरम् ॥ १४४ ॥

अस्तु यथोक्तदेहाद्युपादानं निमित्तं तु वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । उपमृद्येति
॥ १४४ ॥

पित्रादियोग्यं पित्र्यादि ह्युत्तमाधममध्यमम् ॥ १४५ ॥

पित्र्यादिलोकेष्वात्माऽयं यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

तनुते देहजातामि भूरिरूपाण्यविद्यया ॥ १४६ ॥

पित्र्यं वेत्यादि व्याचष्टे । पित्रादीति । तस्मिन्नवान्तरभेदमाह । उत्तमेति । तत्रा-
नात्वमुपायनानात्वाधीनमिति वक्तुं हिशब्दः । पदार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह । पित्र्या-
दीति ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

न तु चैतन्यवत्साक्षात्संसारोऽस्य स्वतो मतः ॥

इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमाज्ञगामोत्तरं वचः ॥ १४७ ॥

यथोक्तः संसारश्चैतन्यवदात्मनः स्वाभाविकः स्यादित्याशङ्क्य स वा अयमित्याद्य-
वतारयति । न त्विति ॥ १४७ ॥

यच्चास्य वास्तवं रूपं यच्चाविद्योत्थमात्मनः ॥

स वा इत्यादिना तस्य निर्णयः क्रियतेऽधुना ॥

तन्निर्णयादशेषोऽर्थोऽनिर्णीतः स्यात्कथं न्विति ॥ १४८ ॥

तस्य तात्पर्यमाह । यच्चेति । आत्मनो वास्तवावास्तवरूपद्वयनिर्णये वेदार्थः
सर्वोऽपि निर्णीतः स्यादिति फलितमाह । तदिति ॥ १४८ ॥

संसारी यो यथोक्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादितः ॥

तद्गृहीत्यै सशब्दोऽयं तत्स्मृत्यर्थं तथाच वै ॥ १४९ ॥

१७४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सवैशब्दयोरर्थमाह । संसारीति ॥ १४९ ॥

अनात्मभूत एतस्मिन्कार्यकारणलक्षणे ॥

संसारे प्रथते योऽर्थ आत्मनाऽनन्यमानगः ॥ १५० ॥

अयंशब्दार्थमाह । अनात्मेति । अविद्यातत्कार्यनिर्मुक्तस्वप्रकाशोऽर्थोऽत्रायमित्यु-
च्यत इत्यर्थः ॥ १५० ॥

यत्साक्षिकौ यथोक्तस्य भावाभावौ प्रसिध्यतः ॥

संसारवस्तुनः सोऽयमात्मेत्यत्राभिधीयते ॥ १५१ ॥

आत्मशब्दार्थमाह । यदिति । कूटस्थसाक्षी चिद्भार्तुरत्राऽऽत्मेत्यर्थः ॥ १५१ ॥

व्यभिचारो न यस्यास्ति सर्वेषु व्यभिचारिषु ॥

तदवष्टम्भतः सिद्धेर्व्यभिचारस्य सर्वदा ॥ १५२ ॥

कूटस्थत्वं साधयति । व्यभिचार इति । सोऽत्राऽऽत्मेति पूर्वेण संबन्धः । तस्या-
व्यभिचारे हेतुमाह । तदिति ॥ १५२ ॥

प्रत्यक्तयाऽस्य साक्षाच्चादक्रियाकारकत्वतः ॥

अनन्यबोधमानत्वादयमित्युच्यते ततः ॥ १५३ ॥

भावाभावविभागविधुरस्य सर्वसाधकस्याऽऽत्मनः संप्रयुक्तपुरोवर्तित्वाभावादयमिति
कथं व्यपदेशस्तत्राऽऽह । प्रत्यक्तयेति । संनिहितत्वादपरोक्षत्वाच्चाऽऽत्मनोऽयंशब्द-
वाच्यतेत्यर्थः । साक्षात्त्वं साधयति । अनन्येति । तदेव कथमिति तदाह । अक्रियेति
॥ १५३ ॥

निःशेषानात्मतद्धेतुनिराकरणवर्त्मना ॥

आत्मत्वमात्मनः सिध्येन्नान्यशेषमनात्मवत् ॥ १५४ ॥

घटादिवदयंशब्दवाच्यत्वादात्मा परिच्छिन्नः स्यादिति चेन्नेत्याह । निःशेषेति
॥ १५४ ॥

असाधारणसिद्धैव सिद्धिः स्यादात्मवस्तुनः ॥

यतोऽत आत्मवस्त्वेव कार्यकारणवज्जगत् ॥ १५५ ॥

कथमनात्मतद्धेतुनिरासद्वाराऽऽत्मसिद्धिर्गतातिरिक्तस्य कार्यकारणवस्तुनः सत्त्वा-
दित्याशङ्क्याऽऽह । असाधारणेति । अद्वितीयस्वप्रकाशात्मनि जगतोऽध्यासात्तत्पूर्णता
युक्तेत्यर्थः ॥ १५५ ॥

न हीदमात्मनः स्थानं ततोऽन्यत्रापि वाऽश्रुते ॥

आत्मनोऽव्यतिरेकेण यतोऽनात्मा प्रसिध्यति ॥ १५६ ॥

आत्मनि जगतोऽध्यस्तत्वं समर्थयते । न हीति । इदमा प्रकृतं जगन्निर्दिश्यते ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७४९

उभयत्र हेतुमाह । आत्मन इति । न हि व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यामनात्मसिद्धिर्व्य-
तिरेके निःस्वरूपत्वादव्यतिरेकस्य जडाजडयोरयोगादतोऽनात्माऽध्यस्त इत्यर्थः । इहापि
पूर्वार्धं नञ्पदमनुकृष्यते ॥ १५६ ॥

आत्मा त्वनात्मप्रत्यक्त्वाच्चतिरेकं न सोऽर्हति ॥

स्रज्जीव सर्पदण्डादेः स्रगविद्योत्थवस्तुनः ॥

स्रक्तत्त्वव्यतिरेकेण सिद्धिर्नान्यत्र कुत्रचित् ॥ १५७ ॥

आत्मनोऽनात्मव्यतिरेकवदनात्माऽपि ततोऽतिरिच्यतामिति चेन्नेत्याह । आत्मा
त्विति । आत्मनो भेदाभेदाभ्यामनात्मा न सिध्यतीत्यत्र दृष्टान्तः । स्रज्जीति । न हि
स्रजि भासतस्तदविद्याकल्पितस्य सर्पादेस्तदतिरेकेणान्यत्र सिद्धिर्नापि तदात्मनैव तत्सि-
द्धिस्तथाऽऽत्मनो व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यां नानात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ १५७ ॥

न चाभाववसाग्येतदभावस्यापि भाववत् ॥

प्रत्यङ्मात्रैकयाथात्म्यादश्रुतत्वान्न चार्थतः ॥ १५८ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जगतोऽसिद्धिश्रेयदभाववसायितेति नेत्याह । न चेति । किंच
जगतोऽभावनिष्ठत्वं श्रुत्या कल्प्यते तदर्थापत्त्या वा नाऽऽद्य इत्याह । अश्रुतत्वा-
दिति । नेति नेतीत्यादिश्रुतिर्जगतो भावममृष्यन्ती तस्याभावनिष्ठत्वमर्थादाहेति द्विती-
यमाशङ्क्याऽऽह । न चेति ॥ १५८ ॥

अनूद्य निखिलं विश्वं तत्तत्त्वप्रतिपत्तये ॥

आत्मैवेति श्रुतं यस्मान्नातोऽन्यत्किंचिदिष्यते ॥ १५९ ॥

बलीयस्या श्रुत्या दुर्बलायास्तदर्थापत्तेर्बाध्यत्वं हेतुमाह । अनूद्येति । जगतः शून्य-
त्वमन्यदित्युच्यते ॥ १५९ ॥

प्रत्याख्याय न चाऽऽत्मानमनात्मा व्यतिरिच्यते ॥

व्यतिरेकस्वभावत्वान्नापि चाऽऽत्मनि सिध्यति ॥ १६० ॥

*अभावनिष्ठत्वं जगतो निरस्यान्वयादिनिरासमनुवदति । प्रत्याख्यायेति । आत्मानं
विहायानात्मा न स्वातन्त्र्येण सिध्यति निःस्वरूपत्वापत्तेरुक्तत्वान्नाप्यभिन्नतयाऽऽत्मनि
तत्सिद्धिर्जडत्वेनाजडाद्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः ॥ १६० ॥

प्रत्याचष्टे श्रुतिरतः सर्वं नेतीति चाऽऽत्मनि ॥

सर्वमात्मेति च तथा व्यतिरेकं निषेधति ॥ १६१ ॥

जगतोऽन्वयाभावे मानमाह । प्रत्याचष्ट इति । व्यतिरेकाभावे मानमाह । सर्व-
मिति ॥ १६१ ॥

१७५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अपूर्वानपरानन्तराबाह्यं ब्रह्मलक्षणम् ॥

उक्तात्मवस्तुस्वाभाव्यादात्मा ब्रह्मेत्यतो वचः ॥ १६२ ॥

स वा अयमात्मेत्येतद्व्याख्याय ब्रह्मशब्दार्थमाह । अपूर्वेति । सामानाधिकरण्यता-
त्पर्यमाह । उक्तेति । सामान्याविशेषादिहीनं ब्रह्म तत्र तत्रोक्तं तस्याऽऽत्मस्वरूपत्वादात्मा
ब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्मत्वं सामानाधिकरण्यश्रुत्योच्यते तेन तयोरैक्यमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

प्रत्यक्त्वं ब्रह्मणस्तत्त्वं ब्रह्मत्वं चाऽऽत्मनस्तथा ॥

परोक्षद्वयहानेन ह्यात्मा ब्रह्मेति बोध्यते ॥ १६३ ॥

कथं तयोरैक्यं पारोक्ष्यसद्वयत्वाभ्यां विरोधादत आह । प्रत्यक्त्वमिति । विरुद्ध-
भागत्यागादैक्यं सोऽयमित्यत्र प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ १६३ ॥

अव्यावृत्ताननुगतो ब्रह्मशब्दार्थ इष्यते ॥

नाऽऽत्मनोऽन्यत्र लभ्योऽसौ नाप्यात्मा ब्रह्मणोऽन्यतः ॥ १६४ ॥

ब्रह्मणस्तत्त्वं प्रत्यक्त्वमित्येतद्ब्रह्मशब्दार्थमनूद्य प्रकटयति । अव्यावृत्तेति । आत्मनो
ब्रह्मत्वं तत्त्वमित्येतद्व्यनक्ति । नापीति ॥ १६४ ॥

आत्मनोऽपि परोक्षत्वं ब्रह्मणोऽविद्यया यथा ॥

आत्मनः सद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽपि तथा मम ॥ १६५ ॥

तथाऽपि कथं पारोक्ष्यसद्वयहानमित्याशङ्क्य तद्वक्तुं पारोक्ष्यादेराविद्यत्वमाह ।
आत्मनोऽपीति ॥ १६५ ॥

अतोऽविद्यासमुच्छित्तौ यथावस्त्ववबोधतः ॥

आत्मा ब्रह्मैव सन्नेष ब्रह्माप्येति स्वतोऽद्वयम् ॥ १६६ ॥

तस्याऽऽविद्यत्वे फलितमाह । अत इति । एष खल्वात्मा स्वतो ब्रह्मैव सन्नज्ञाना-
दब्रह्मवत्प्रतिपन्नः सम्यग्ज्ञानादज्ञानध्वंसे ब्रह्मैवाऽऽपद्यत इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

यथोक्तबोधविरहादस्यानर्थपरंपरा ॥

विज्ञानाद्यभिसेबन्धो यथा तदधुनोच्यते ॥ १६७ ॥

आत्मनो वास्तवं वृत्तमुक्त्वा विज्ञानमय इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यथोक्तेति । तामेव
स्फुटयति । विज्ञानादीति ॥ १६७ ॥

आत्मा ब्रह्मैव सन्नेष धर्मैर्यावद्भिरन्वितः ॥

अज्ञानात्संसरत्यत्र वर्ण्यते तत्समासतः ॥ १६८ ॥

उक्तेऽर्थे यस्येत्यादि भाष्यं योजयति । आत्मेति । विज्ञानमयादिवाक्यमत्रेति । परा-
मृश्यते ॥ १६८ ॥

यतोऽविद्यान्वयेऽशेषसंसारानर्थसंगतिः ॥

तद्विध्वस्तावात्मनस्तस्मात्पुरुषार्थः समाप्यते ॥ १६९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७५१

अज्ञानादेष विज्ञानादियोगद्वारा संसरतु किं तावता ते लभ्यते तदाह । यत
इति ॥ १६९ ॥

अविद्यामात्रहेतूत्था ह्यात्मनोऽनर्थसंगतिः ॥

इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ १७० ॥

अविद्यावशादात्मनो बन्धश्चेदुक्तं सिध्येन्न चासावाविद्यो मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अविद्येति । अत्रानवयव्यतिरेकौ हेतूकर्तुं हिशब्दः । तत्रैव श्रुतिं संवादयति । इत्य-
स्येति ॥ १७० ॥

यद्यविद्यैकहेतु स्यात्संसारित्वं तदाऽऽत्मनः ॥

विद्यार्थोऽयं समारम्भो युज्यते नान्यथा सति ॥ १७१ ॥

बन्धस्याऽऽविद्यत्वे युक्तिमाह । यदीति । शास्त्रारम्भस्य विद्यार्थत्वात्तस्याः समू-
हानर्थध्वंसार्थत्वाद्विद्याविद्ययोरेव विरोधप्रसिद्धेराविद्यो बन्धो युक्तोऽन्यथा शास्त्रारम्भा-
संभवादित्यर्थः ॥ १७१ ॥

प्राणात्मत्वाभिमानी सन्यतः प्राणः प्रसूयते ॥

प्राणप्राणोऽपि सन्मोहात्प्राणनादि प्रपद्यते ॥ १७२ ॥

उत्तरग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा पाठक्रममविवक्षित्वा प्राणमय इत्यस्यार्थमाह । प्राणेति ।
यस्मात्प्रतीचः सकाशात्प्राणो जायत एतस्माज्जायते प्राणः स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतेः
स प्राणस्य प्राणमिति श्रवणात्प्राणप्राणोऽपि मोहात्प्राणोऽस्मीतितादात्म्याभिमानी
भूत्वा प्राणनादिक्रियां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७२ ॥

ततो बुद्धिसमुत्पत्तौ विज्ञानोऽस्मीतिभावतः ॥

विज्ञानमयतामेति स्रक्सर्पमयतामिव ॥ १७३ ॥

चलनं विना विज्ञानादिमयत्वायोगादादौ प्राणमयत्वं प्रदर्श्य विज्ञानमयत्वं व्याचष्टे ।
तत इति । मनोमय इत्यस्यार्थमाह । बुद्धीति ॥ १७३ ॥

मनसो ग्रहणं चात्र बुद्धिवृत्त्युपलक्षणम् ॥

असुबुद्धी यतो हेतू सर्वेषामिन्द्रियात्मनाम् ॥ १७४ ॥

बुद्धिर्मनस्तच्च बुद्धिवृत्तीनामनुक्तज्ञानेन्द्रियाणां प्राणवृत्तीनां च कर्मेन्द्रियाणामुपल-
क्षणमतस्त्वगादिमयत्वं वागादिमयत्वं चाऽऽत्मनो द्रष्टव्यमित्याह । मनस इति । कथ-
मिन्द्रियाणां बुद्धिप्राणवृत्तिमत्त्वमात्मवृत्तित्वोपगमादित्यत आह । असुबुद्धी इति ।
अतस्तेषां तत्कार्यत्वेन तद्वृत्तित्वान्नाऽऽत्मधर्मतेति शेषः ॥ १७४ ॥

कर्मेन्द्रियाणां सार्थानां प्राणः कारणमुच्यते ॥

स एव बुद्ध्यतिशयः श्रोत्रादेरपि कारणम् ॥ १७५ ॥

ननु मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यात्मकार्यत्वेन तद्धर्मत्वमिन्द्रियाणां श्रूयते तत्कथं प्राणा-

१७५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

दिकार्यत्वेन तद्वृत्तितेत्याशङ्क्य कारणत्वं तेषु प्राणबुद्ध्योर्विविच्य दर्शयति । कर्मेति । प्राण एव बुद्धिलक्षणविलक्षणाकारो भूत्वा श्रोत्रादेः सविषयस्य हेतुर्मनःस्पन्दनमेव द्वैतमिति स्थितेरित्याह । स एवेति । आत्मा हि भूतानि सृष्ट्वा तदात्मना प्राणो भूत्वा शक्तिद्वयावष्टम्भेन सर्वमिन्द्रियवर्गं सृजतीत्याथर्वणश्रुत्यर्थः पाठक्रमस्याकिंचित्करत्वात्तद्युक्तं प्राणबुद्धिकार्यत्वेन तद्वृत्तित्वमिन्द्रियाणामिति भावः ॥ १७५ ॥

स्वाभ्यस्तभावनातोऽस्य श्रुतकर्मानुरोधतः ॥

प्राणो बुद्धिर्मनश्चक्षुःश्रोत्राद्यज्ञस्य जायते ॥ १७६ ॥

ननु प्राणादीनामसङ्गोदासीनात्मकार्यत्वे किं कारणमित्याशङ्क्य निमित्तकारणमाह । स्वाभ्यस्तेति । उपादानकारणमाह । अज्ञस्येति ॥ १७६ ॥

पर्याये च मयद्वेयो विकारादेर्निषेधनात् ॥

अविज्ञातात्मतत्त्वस्य विकारो वाऽस्त्वदोषतः ॥ १७७ ॥

अस्मिन्प्रकरणे श्रूयमाणस्य मयटोऽर्थमाह । प्रायार्थ इति । तत्र हेतुः । विकारादेरिति । प्राणादिविकारत्वतत्स्वरूपत्वतदधीनत्वादेरात्मन्यप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो न जायते म्रियते वेत्यादिश्रुत्या निषेधादित्यर्थः । मयटो विकारार्थत्वमुपेत्यापि स्वमते दोषराहित्यमाह । अविज्ञातेति । विकारो वा मयद्वयोऽस्त्वज्ञातस्याऽऽत्मनः कारणत्वत्प्राणादिविकारत्वे दोषाभावादित्यर्थः ॥ १७७ ॥

सर्पादयो यथा रज्ज्वा विकाराः स्युरबोधतः ॥

अज्ञानादात्मनस्तद्वत्तेजोवन्नादिविक्रिया ॥ १७८ ॥

परस्याज्ञानात्कारणत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह । सर्पादय इति ॥ १७८ ॥

न हि वेदान्तसिद्धान्ते ह्यज्ञातात्मातिरेकतः ॥

सांख्यानामिव सिद्धान्ते लभ्यते कारणान्तरम् ॥ १७९ ॥

किमित्यात्मनोऽज्ञस्य कारणत्वं प्रधानादिकारणान्तरसंभवादत् आह । न हीति । स्वसिद्धान्तस्य श्रुतिस्मृतिन्यायानुसारित्वं हिशब्दार्थः ॥ १७९ ॥

प्राणादिमयतां यात्वा तद्वृत्तीनामबोधतः ॥

आत्माऽकर्ताऽपि कर्तृत्वमेति तासां समुद्भवे ॥ १८० ॥

परस्याज्ञानात्कारणत्वे श्रुतिसिद्धेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । प्राणादीति । परो हि प्राणाद्युत्पाद्य तद्रूपेण स्थित्वा तद्विकाराणामिन्द्रियाणां च वस्तुतोऽकर्ताऽप्यबोधतस्तदुद्भवे कर्ता भवतीत्यर्थः । उक्तं हि—

“कारणं पुरुषस्तस्मात्कारणज्ञैरुदाहृतः ।

न चेत्कारणमात्मा स्यात्त्वादयः स्युरहेतुकाः” इति ॥ १८० ॥

१ ग. 'द्विमन' । २ ख. 'यथोऽयं म' । ३ ख. रज्ज्वा ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशारङ्गप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७५३

चक्षुषश्चक्षुरप्येवं यथा चक्षुर्मयस्तथा ॥

श्रोत्रादिमयताऽप्यस्य व्याख्येया प्रत्यगात्मनः ॥ १८१ ॥

चक्षुर्मय इत्यादेरर्थमाह । चक्षुष इति । प्राणादेः प्राणादिरपि यथा प्राणादिमय-
स्तथा चक्षुषश्चक्षुरपि यथाऽऽत्मा चक्षुर्मयस्तथाऽस्य श्रोत्रादिमयताऽप्यज्ञानाधीना द्रष्ट-
व्येति योजना ॥ १८१ ॥

स विज्ञानमनःप्राणचक्षुःश्रोत्रादि मोहजम् ॥

मन्वानोऽविद्ययाऽऽत्मैति तन्मयत्वं न तु स्वतः ॥ १८२ ॥

प्राणादिमयत्वमस्य वास्तवमस्तु किमज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽऽह । स विज्ञानेति ।
आत्मा विज्ञानाद्यज्ञानजन्यमहंत्वेनाभिमन्यमानस्तन्मयत्वं भ्रान्त्या निगच्छति वस्तुतस्तु
कूटस्थासङ्गाद्वितीयो न तन्मयो भवतीत्यर्थः । उक्तं हि—

‘अव्यक्तभात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः’ इति ॥ १८२ ॥

समासव्यासतस्तद्वत्पञ्च भूतान्यविद्यया ॥

अशब्दादिमयोऽप्यात्मा तन्मयत्वं निगच्छति ॥ १८३ ॥

पृथिवीमय इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । समासेति । यथाऽऽत्मा प्राणादिमयतां गत-
स्तद्वदशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुतेरशब्दादिमयोऽप्यविद्यया पृथिव्यादिभूतानि विराडा-
त्मना सूत्रात्मना च सामस्त्येन वैयस्त्येन च प्रत्येकमभिमन्यमानो भूतमयत्वमाप्नोती-
त्यर्थः ॥ १८३ ॥

लिङ्गदेहाविमावेवं पञ्चभूतमयानुभौ ॥

प्रधानगुणवृत्त्योक्तौ सूक्ष्मस्थूलविभागतः ॥ १८४ ॥

वाक्यान्तरस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । लिङ्गेति । विज्ञानमय इत्यारभ्य पृथि-
वीमय इत्यतः प्राक्तनवाक्येन सूक्ष्मो लिङ्गदेहो व्यापित्वात्प्रधानं व्याख्यातः पृथिवीमय
इत्यारभ्य काममय इत्यतोऽर्वाक्तनवाक्येन स्थूलो देहो व्याप्यत्वाद्गुणो दर्शितस्तौ च
पाञ्चभौतिकौ मिथश्च कार्यकारणभूतौ पूर्वोक्तरीत्योपादिष्टौ तत्सिद्धमात्मनो देहद्वयमय-
त्वमित्यर्थः ॥ १८४ ॥

उक्तयोरात्मनोरन्तर्यद्रूपं भावनामयम् ॥

कामादिमयतोकत्येह तदिदानीं विभाव्यते ॥ १८५ ॥

काममय इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । उक्तयोरिति । आत्मनोर्देहयोरिति यावत् ।
इहेत्यविद्वद्भात्मोक्तिः ॥ १८५ ॥

कामं क्रोधं तथा धर्मं तद्विरुद्धं च मोहतः ॥

संभावयन्प्रतीच्यात्मा तन्मयत्वं निगच्छति ॥ १८६ ॥

१ ग. ‘मयः प्रा’ । २ क. ख. ग. ‘याऽऽत्मेति ।

१७५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

वाक्यार्थमाह । काममिति ॥ १८६ ॥

प्रवृत्तय इहेक्ष्यन्ते वाङ्मनःकायसाधनाः ॥

यावत्यो भावनाः पुंसामपि तावत्य एव तु ॥ १८७ ॥

इदंमय इत्यादिपदद्वयस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । प्रवृत्तय इति । इहेति पुरुषोक्तिः । भावना रागाद्याः ॥ १८७ ॥

इत्येवमादयोऽनेके कोशाः स्युर्भावनामयाः ॥

असंख्येया बहुत्वात्ते संक्षेपोऽतोऽत्र भण्यते ॥ १८८ ॥

त्रिविधचेष्टावत्तज्जा भावना भूयस्यश्चेत्किमिति प्रत्येकं नोच्यन्ते तत्र हेतुं वदन्पदद्वयस्य तात्पर्यमाह । इत्येवमिति । अत्रेति कार्यकारणप्रपञ्चोक्तिः । इदंमय इत्यादिनेति शेषः ॥ १८८ ॥

इदमित्येव यत्साक्षात्किञ्चित्कर्माण्यलक्ष्यते ॥

परोक्षं भावनारूपं तेनादोमयतेष्यते ॥ १८९ ॥

पदद्वयस्याक्षरार्थमाह । इदमित्येवेति । यत्किमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादालक्ष्यते तदिदमित्येवोच्यते तेन प्रत्यक्षेण लिङ्गेन भावनारूपं परोक्षमदःशब्दितं तद्वेतुत्वेनानुमीयते तेन चेदंमयेन लिङ्गेनादोमयत्वमात्मनोऽनुमेयमित्यर्थः ॥ १८९ ॥

इदंमयेन लिङ्गेन संबन्धोऽदोमयात्मनः ॥

प्रत्यक्ष आत्मनि यथा तथाऽन्यत्रापि लिङ्ग्यते ॥ १९० ॥

स्वात्मन्युक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । इदंमयेनेति । यथैकस्य स्वगतारागादिसंबन्धं शुभादिकर्म स्वानुभवसिद्धं तथाऽन्यस्यापि शुभादिव्यापारं दृष्ट्वा तेन तद्गतं रागादिपुरुषान्तरेण शक्यमनुमातुमित्यर्थः ॥ १९० ॥

धूमाग्नयोरिव संबन्धस्तयोर्दृष्ट इहाऽऽत्मनि ॥

अकामप्रमुखैर्योगैस्तथा कामादियोगतः ॥ १९१ ॥

धर्माधर्ममयो भूत्वा पुमान्सर्वमयो भवेत् ॥

धर्माधर्मैकहेतुत्वात्सर्वस्य जगतस्ततः ॥ १९२ ॥

स्वात्मदृष्टान्तमेवं साधयति । धूमेति । तयोरिदंमयत्वादोमयत्वयोरित्यर्थः । अर्थक्रममनुसृत्य कार्यकारणमयत्वमुक्त्वा सर्वमय इत्यस्यार्थमाह । अकामेति । अकामाक्रोधादिभिर्योगैः पुरुषो धर्ममयो जायते तथा कामाक्रोधादिभिर्योगादधर्ममयो भवत्येवं धर्माधर्ममयो भूत्वा सर्वमयः स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः । धर्मेति । ततो धर्मादिमयः सर्वमयः स्यादेवेति शेषः ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

१ क. 'त्वात्तत्संक्षे' । २ ख. ग. 'तेक्ष्यते' । ३ क. 'द्वययोरक्ष' । ख. घ. 'द्वयोरक्ष' । ४ ग. 'योगे तथा' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७५५

अदोमयत्वं लिङ्गं स्याल्लिङ्गेनेदंमयात्मना ॥

भावनाकर्मविधानामेवमुक्तेन वर्त्मना ॥

भूरिभेदान्न शक्यन्ते वक्तुं रूपाण्यशेषतः ॥ १९३ ॥

सर्वमयत्वे व्याख्याते पाठक्रमेण तद्यदेतदित्यादिवाक्ये बुद्धिस्थे तदर्थमुक्तमनुषदति । अदोमयत्वमिति । युक्तं हि कार्येण कारणानुमानमिति भावः । इदंमयादिवाक्यार्थ-
मुपसंहरति । भावनेति । एवमित्यस्यैवार्थमाह । उक्तेनेति । प्रवृत्तय इहेक्ष्यन्त इत्या-
दिनेत्यर्थः । तस्मादिदंमयोऽदोमय इति संक्षेपोक्तिर्युक्तेति शेषः ॥ १९३ ॥

किं कारणं पुमान्यस्माद्यथाकारी भवत्ययम् ॥

यथाचारी च लोकेऽस्मिंस्तथारूपो भवत्यसौ ॥ १९४ ॥

आत्मनोऽभङ्गाद्वयस्य प्राणादिमयत्वे हेतुर्वाच्यो न चाविद्याभावनादिस्तथा तेनापि
संगत्यभावादिति पृच्छति । किं कारणमिति । यथाकारीत्यादिवाक्येनोत्तरमाह । पुमा-
निति । तथारूपशब्दात्पूर्वं तस्मादिति वक्तव्यं स्वाविद्यया करणचरणानुसारेण
प्राणादिमयतेत्यर्थः ॥ १९४ ॥

करणं निर्यतं चैव ततोऽन्यच्चरणं तथा ॥

करणं कर्मशक्तिर्वा चरणं प्रत्ययात्मकम् ॥ १९५ ॥

करणचरणयोरर्थभेदाभावेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । करणमिति । नियतत्वं
शास्त्राधीनत्वमन्यत्वमनियतत्वमतो मानाधीनत्वतदनधीनत्वात्तद्वेदादपौनरुक्त्यामित्यर्थः ।
सर्वप्रकारव्यापारशक्तिः करणं करोतेस्तदर्थत्वात्सर्वप्रकारज्ञानयोग्यता चरणं चरतेर्ग-
त्यर्थत्वादित्यर्थान्तरमाह । करणमिति ॥ १९५ ॥

साधुकारी पुमान्यः स्यात्साधुरेव भवत्यसौ ॥

पितृगन्धर्वदेवादौ साधुसाधनसंपदा ॥ १९६ ॥

साधुकारीत्याद्यादत्ते । साधिवति । तद्याचष्टे । पित्रिति । देवादौ जायत इति
संबन्धः ॥ १९६ ॥

पापकारी च पापश्च स्थाण्वादावभिजायते ॥

कामक्रोधादिभूयिष्ठः पुमानुग्रेण कर्मणा ॥ १९७ ॥

पापकारीत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे । पापेति ॥ १९७ ॥

साध्वादि भूयोभ्यासात्स्यात्ताच्छील्यप्रत्ययश्रुतेः ॥

फलमित्यतिशङ्क्याऽऽह पुण्य इत्यादिकं वचः ॥ १९८ ॥

ताच्छील्यप्रत्ययोपादानादित्यादिभाष्यमाश्रित्याऽऽशङ्कापूर्वकमुत्तरवाक्यमुत्थापयति ।
साध्वादीति । अतिशङ्क्य धर्माधर्मशक्तिमतीत्य शङ्कां कृत्वेत्यर्थः ॥ १९८ ॥

१ ख. 'यता चेष्टा त' । २ ख. ग. 'सोऽन्या चर' । ३ ख. 'भूमिष्ठः ।

१७५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

नैवाभ्यासव्यपेक्षाऽस्ति पुण्यपापफलाप्तये ॥

सकृदप्यनुतिष्ठन्ना प्राप्नोत्येव फलं तयोः ॥ १९९ ॥

तद्याचष्टे । नैवेति । अन्यथा तदनुष्ठानवैफल्यादित्यर्थः ॥ १९९ ॥

फलातिशीतिरभ्यासाज्जायते पुण्यपापयोः ॥

तत्फलस्य तु या प्राप्तिः सा सकृत्करणादपि ॥ २०० ॥

अभ्यासवैयर्थ्यात्ताच्छील्यप्रत्ययविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । फलेति ॥ २०० ॥

कामक्रोधादिपूर्वैव कर्तृता पुण्यपापयोः ॥

पुंसः सर्वमयत्त्वस्य हेतुः संसारकारणम् ॥ २०१ ॥

यथाकारीत्यारभ्याथो खल्वाहुरित्यस्मात्प्राक्तनवाक्यस्य तात्पर्यमनुभाषते । कामेति । किं पुनः पुण्यादिना कर्मणेत्याशङ्क्याऽऽह । पुंस इति ॥ २०१ ॥

धर्माधर्मात्मकं कर्म संसारानर्थकारणम् ॥

एतद्विषयमेवैतद्वेदशास्त्रमधीयते ॥ २०२ ॥

संसारकारणमेव स्फोरयति । धर्मेति । तत्र प्रमाणमाह । एतदिति । वेदशास्त्र-
शब्देन कर्मकाण्डं गृह्यते ॥ २०२ ॥

कर्मैव वेदशास्त्रेऽस्मिन्प्रधानं निश्चितं यतः ॥

पुंसोऽभ्युदयदुःखाप्तौ कार्यं वर्ज्यं च तत्ततः ॥ २०३ ॥

कर्मणः संसारप्रयोजकत्वे फलितमाह । कर्मैवेति ॥ २०३ ॥

कर्म साध्वेव कर्तव्यमिच्छताऽभ्युदयं चिरम् ॥

पापं तु सर्वदा हेयं दुःखेभ्यस्त्रस्यता भृशम् ॥ २०४ ॥

कथमेकमेव विरुद्धफलतया कार्यं स्याज्यं चेत्याशङ्क्य विभजते । कर्मेति ॥ २०४ ॥

संसारानर्थनिष्पत्तौ सर्वेषामविशिष्टता ॥

आरम्भकाणां विज्ञानप्रमुखाणामिहाऽऽत्मनः ॥ २०५ ॥

यद्यप्येवं तथाऽपीह धर्माधर्मात्मकं बुधाः ॥

कर्म प्रधानमिच्छन्ति यतः कर्म प्रयोजकम् ॥ २०६ ॥

प्रयोज्यमितरत्सर्वं विज्ञानादि यदीरितम् ॥

प्रयोजकं प्रयोज्याच्च प्रधानमिति निश्चितम् ॥ २०७ ॥

संसारप्राप्तौ न कर्मणः प्राधान्यं विज्ञानादीनामपि तत्राविशेषादित्याशङ्क्याथो
खल्वित्यादिवाक्यव्यावर्त्यमाह । संसारेति । इहेति संसारानर्थानिर्देशः । पूर्वसप्तमी
तु पूर्वया सप्तम्या योजनीया । कर्मप्राधान्ये हेतुः । यत इति । प्रयोजकत्वेऽपि कथं
प्राधान्यमत आह । प्रयोजकमिति ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७५७

पुण्य इत्यादिवचसा कर्मप्राधान्यवाञ्छया ॥

कर्मोपसंहृतं श्रुत्या यथोक्तेनैव हेतुना ॥ २०८ ॥

कर्मप्राधान्ये श्रुतिं प्रमाणयति । पुण्य इत्यादीति । यथोक्तेन प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ॥ २०८ ॥

कर्म प्रधानमित्येवं साक्षाच्छ्रुत्योपसंहृतम् ॥

पूर्वपक्षेऽथ सिद्धान्तः खल्वाहुरिति भण्यते ॥ २०९ ॥

पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तवाक्यमादत्ते । कर्मेति । साक्षात्त्वं शब्दोपात्तत्वं पूर्वपक्षा-
नन्तरं सिद्धान्तप्राप्तेर्योग्यताद्योतकोऽथशब्दः ॥ २०९ ॥

अथो खल्वत्र पूर्वोक्ते प्राहुरुच्चैर्विपश्चितः ॥

न कर्ममय एवायं पुमान्सर्वमयः कुतः ॥ २१० ॥

यतः काममयो भूत्वा प्राप सर्वमयात्मताम् ॥

प्रयोजकप्रयोज्यत्वे ज्ञानादीनां प्रयोजकम् ॥ २११ ॥

कर्मैवावधृतं यद्वत्कर्मान्तानां प्रयोजकः ॥

काम एवेति तत्स्पष्टं स यथेति विभाव्यते ॥ २१२ ॥

तत्राथो खल्वाहुरित्यस्यार्थमाह । अथो खल्विति । प्रागेव सप्तम्योरर्थो दर्शितः ।
पुंसः सर्वमयत्वे कर्ममयत्वं प्राधान्येन प्रयोजकमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुत्वेनानन्तरवाक्य-
मादाय व्याकरोति । कुत इत्यादिना । कामः संसारस्य प्राधान्येन प्रयोजको न
कर्मेत्येतद्वृष्टान्तेन साधयति । प्रयोजकेति । ज्ञानादीनां कामातिरिक्तानां प्रयोजकत्वे
प्रयोज्यत्वे च निरूप्यमाणे कर्मैव तदितरप्रयोजकमवधृतं पुण्यो वै पुण्येनेत्यादिवचसेति
शेषः । कथं कामस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वमवधार्यते तत्राऽऽह । तदिति ॥ २१० ॥
॥ २११ ॥ २१२ ॥

। प्रयोजकत्वे कर्मादेः कामप्राधान्यमीरितम् ॥

प्रयोजकानां निष्ठात्वे न तु कामो विवक्षितः ॥ २१३ ॥

कामस्य संसारप्रयोजकावसानभूमित्वात्प्रत्यगज्ञानं तन्मूलमित्युपगमहानिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रयोजकत्व इति ॥ २१३ ॥

। यथावस्त्वपरिज्ञानं कामस्यापि प्रयोजकम् ॥

आप्ताशेषसुखापास्तदुःखत्वादात्मवस्तुनः ॥ २१४ ॥

नानवाप्तं सुखं किञ्चिन्नानपास्तं तथाऽसुखम् ॥

यो वै भूमेति वचनाद्योऽशनायेति चाऽऽत्मनि ॥ २१५ ॥

१७५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कामस्य प्रयोजकावसानभूमित्वाभावे हेतुमाह । यथावस्त्विति । तत्प्रतिपादयि-
तुमात्मयाथात्म्यं तावदाह । आप्तेति । आप्ताशेषसुखत्वे मानमाह । यो वा इति ।
अपास्तदुःखत्वे तदाह । य इति । आत्मनि वचनादिति संबन्धः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

स्वत एवविधं वस्तु यतोऽतस्तदबोधतः ॥

कामद्वेषादिसंभूतिर्मिथ्याज्ञानत्वकारणात् ॥ २१६ ॥

वस्तुस्वरूपमुक्त्वा तदज्ञानजत्वं कामादेराह । स्वत इति । तन्निमित्तमाह । मिथ्येति ।
शोभनाध्यासादिरूपो मिथ्याज्ञानभावस्तस्मान्निमित्तात्कामादिजन्मेत्यर्थः ॥ २१६ ॥

अज्ञातं वस्तु चोद्दिश्य तत्तत्त्वप्रतिपत्तये ॥

प्रमाणानां प्रवृत्तिः स्यादन्यथा नोपपद्यते ॥ २१७ ॥

नेनु न प्रकृते वाक्ये कामहेतुरज्ञानं श्रुतं तत्कथं तस्माज्जन्मेत्याशङ्क्य सामान्य-
न्यायमाह । अज्ञातमिति । प्रमाणप्रवृत्तिरज्ञातमर्थमाश्रित्येत्यन्वयमुक्त्वा तदभावे न
तत्प्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमाह । अन्यथेति ॥ २१७ ॥

प्रयोजकत्वेऽविद्येयं यदि नामेह न श्रुता ॥

मितिप्रवृत्तिहेतुत्वात्तथाऽप्यत्राऽऽश्रितैव सा ॥ २१८ ॥

अस्त्वेवं स्वाज्ञानस्य कामादिहेतुत्वे किमायातं तदाह । प्रयोजकत्व इति ।
अज्ञाते प्रमाणप्रवृत्तिनियमादात्मनि श्रुतिप्रामाण्ये स्वाज्ञानमश्रुतमपि तत्र तत्प्रवृत्तिहेतुत-
येष्टं तथाच प्रतीचि कामादि दृश्यमानं कारणान्तराभावादज्ञानमेव तत्त्वेन स्वीकरोती-
त्यर्थः ॥ २१८ ॥

सर्वेषामपि मानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥

सर्वमेयातिवर्त्यात्मयाथात्म्यप्रतिबोधतः ॥ २१९ ॥

श्रुतिप्रामाण्ये तत्प्रवृत्तिहेतुत्वेनाऽऽत्मन्यज्ञानसिद्धिस्तत्प्रामाण्यं तु संदिग्धं वादिनां
तत्र विवादादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेषामिति । न तावद्वेदप्रामाण्ये संदेहः प्राच्यामेव
मीमांसायां तन्निराकरणादुपनिषदस्तु तत्त्वावेदकतया प्रमाणमिति भावः । तासां तत्त्वा-
वेदकत्वे हेतुमाह । सर्वेति ॥ २१९ ॥

तस्मादज्ञात आत्मैव कामादेः स्यात्प्रयोजकः ॥

यतोऽबोधैस्य विध्वस्तौ पुंसः स्यात्कृतकृत्यता ॥ २२० ॥

श्रुतिप्रामाण्यात्तत्प्रवृत्तिहेतुत्वेनाऽऽत्मनिष्ठमपि तदज्ञानं न कामादिकारणमात्मनः
सर्वकारणत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । अज्ञानस्याऽऽत्मनि सिद्धत्वं
तच्छब्दार्थः । आत्मनोऽज्ञातस्य कामादिप्रयोजकत्वे फलितमाह । यत इति ॥ २२० ॥

१ ख. घ. तत्र निमि । २ ख. घ. न प्र । ३ ग. 'योजिका त्ववि' । ४ ख. ग. 'तोऽतोऽ-
बो' । ५ ख. ग. 'धवि' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७५९

वाङ्मनःकायसाध्यायाः प्रवृत्तेः काममूलता ॥

यथा तत्प्रतिपत्त्यर्थं स यथेत्युत्तरा श्रुतिः ॥ २२१ ॥

काममय एवेत्यादि व्याख्याय स यथेत्यादेस्तात्पर्यमाह । वागिति ॥ २२१ ॥

सर्वस्य जगतो हेतू पुण्यापुण्ये समीरिते ॥

यद्यपीह परो हेतुः काम एव तयोरपि ॥ २२२ ॥

कथं काममूलत्वं त्रिविधप्रवृत्तेरुच्यते पुण्यो वै पुण्येनेत्यादिना कर्मणः सर्वजगन्मूल-
त्वप्रतीतेरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वस्येति । पुण्यो वै पुण्येनेत्यादिवाक्यमिहेत्युच्यते
॥ २२२ ॥

अकामस्य क्रिया काचिदृश्यते नेह कस्यचित् ॥

यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ २२३ ॥

सर्वप्रकारप्रवृत्तौ प्राधान्येन कामस्य प्रयोजकत्वे प्रमाणमाह । अकामस्येति
॥ २२३ ॥

निष्फलं कर्म सर्वं स्यान्न चेत्कामपुरःसरम् ॥

अपराधलघुत्वं च दृष्टं पुंसोऽप्यकामतः ॥ २२४ ॥

अथाकामस्यापि क्रिया दृश्यते न हि कश्चित्क्षणमपीत्यादिस्मृतेस्तथाचाट्टिवचन-
मनुभवविरुद्धमित्यत आह । निष्फलमिति । कामादृते कृतमपि कर्माफलमित्यत्र हेतु-
माह । अपराधेति । रागं विना प्रमादोपनतेऽपि दुरिते पुरुषस्य दोषाल्पत्वं धर्मशा-
स्त्रेषु दृष्टम् । यथोक्तम्—

“चण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यान्मासमेकं व्रतं चरेत्” इति ।

तदकामपूर्वकं कर्माफलमित्यर्थः ॥ २२४ ॥

कामप्रयुक्तो हि नरः संचिनोति शुभाशुभे ॥

आत्मैवेदमिति गिरा श्रुत्यैतत्प्रागपीरितम् ॥ २२५ ॥

कामप्रयुक्ता त्रिविधाऽपि फलवती प्रवृत्तिरित्यत्र प्रतिज्ञापूर्वकमात्मैवेदमग्र आसी-
देक एव सोऽकामयतेत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति । कामेति । तत्रान्वयव्यतिरेकयोरानुकूल्यं
वक्तुं हिशब्दः ॥ २२५ ॥

कामो गर्धोऽभिलाषश्च तृष्णेत्येकार्थवाचकाः ॥

आसङ्गपूर्वकः कामो नाऽऽसङ्गविरहादसौ ॥ २२६ ॥

काममूलत्वं सर्वप्रवृत्तेरुक्त्वा कामशब्दार्थमाह । काम इति । आसङ्गोऽपि काम-
पर्यायः स कस्मादत्राभिलाषादिवन्न गृह्यते तत्राऽऽह । आसङ्गेति । आसङ्गोऽभि-

१७६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

निवेशो मिथ्याध्यासस्तस्मान्निमित्तात्कामो भवति न खल्वध्यासविकला भवन्ति कामि-
नस्तथाच निमित्तत्वेन पार्थक्यान्न समभिव्याहार इत्यर्थः ॥ २२६ ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥

सङ्गात्संजायते काम इति सर्वज्ञशास्त्रतः ॥ २२७ ॥

आसङ्गो निमित्तं कामस्येत्यत्र प्रमाणमाह । ध्यायत इति ॥ २२७ ॥

पुंसो या विषयादित्सा स काम इति भण्यते ॥

तद्गुणस्मरणाभ्यासादिच्छा पुंसोऽभिवर्धते ॥ २२८ ॥

स यथेत्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकुर्वन्कामपदार्थमनुवदति । पुंस इति ।
यादृशेन कामेन स पुरुषो युज्यते तादृशः क्रतुमान्भवतीत्यभिधित्समानः कामस्य क्रतुत्वं
वक्तुं पातनिकामाह । तद्गुणेनेति । तच्छब्देन विषया गृह्यन्ते ॥ २२८ ॥

कामिताद्विषयान्नान्यस्तदा तस्येह रोचते ॥

निराकर्तुं न च ततः शक्यते येन केनचित् ॥ २२९ ॥

इच्छावृद्धिफलमाह । कामितादिति । तदा विषयगुणस्मरणाभ्यासावस्थायामित्यर्थः ।
तस्येति काममयपुरुषोक्तिः । इहेत्यविद्यादशोच्यते । दोषानुसंधानात्कामितविषये वैमु-
ख्यमाशङ्क्याऽऽह । निराकर्तुमिति । दोषानुसंधाने विषयवैमुख्येऽपि तदनुसंधानाभावे
विषयपारवश्यमशक्यनिरसनमित्यर्थः ॥ २२९ ॥

इत्येवं वर्धमानः सन्क्रतुत्वं प्रतिपद्यते ॥

यदनन्तरमेवेहा स कामः क्रतुरुच्यते ॥ २३० ॥

पातनिकां कृत्वा तत्क्रतुर्भवतीति वाक्यं व्याकरोति । इत्येवमिति । प्रकरणात्कतो
कामः । क्रतुशब्दार्थं स्फुटयति । यदनन्तरमिति ॥ २३० ॥

क्रतुना यादृशेनायं यत्क्रतुः स्यात्पुमानिह ॥

कुरुते तादृशं कर्म बाह्यनःकायसाधनैः ॥ २३१ ॥

यत्क्रतुरित्यादेरर्थमाह । क्रतुनेति । इहेति कर्मभूमिरुक्ता ॥ २३१ ॥

यत्कर्म कुरुते चायं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥

संपद्यतेऽथ तत्साक्षादात्मत्वेन पुमानयम् ॥ २३२ ॥

यत्कर्मैत्यादेरर्थमाह । यदिति । कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलानुकूलत्वमथशब्दार्थः ।
साक्षात्संपत्तिमेव व्याकरोति । आत्मत्वेनेति ॥ २३२ ॥

अपूर्वमिति चेदं स्याददृष्टमिति चोच्यते ॥

पुण्यापुण्यमय इति प्राक्कैतदुपवर्णितम् ॥ २३३ ॥

कर्मवशात्तत्फलं कर्ताऽऽप्नोतीत्युक्तमपूर्वमदृष्टं फलहेतुरितिष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७६१

अपूर्वमिति चेति । कर्मवशात्तत्फलाप्तिरित्येतद्धर्ममयोऽधर्ममय इत्यत्रोक्तमित्याह ।
पुण्येति ॥ २३३ ॥

पुमान्काममय एव कर्मादेः स्यात्प्रयोजकः ॥

यथा तदुक्तं श्रुत्येह मन्त्रोऽप्यत्र निगद्यते ॥ २३४ ॥

अज्ञस्य संसारित्वे कामो हेतुरिति ब्राह्मणोक्तमनूद्य तत्रैव मन्त्रमादत्ते । पुमानिति ।
इहेत्यनन्तरपूर्वसंदर्भोक्तिः ॥ २३४ ॥

तदेवैति पुमानस्य सक्तं यत्र मनो भवेत् ॥

आत्मा सक्त इदं लिङ्गं कर्मणा सह तत्सदा ॥ २३५ ॥

पूर्वार्धं व्याचष्टे । तदेवेति । यत्रास्याज्ञस्य मनो निश्चयेन सक्तमुद्रूताभिलाषं
स्यात्तदा तत्रैवार्थे तदिदं लिङ्गं सक्तस्तेनैकीभूतस्तदेव कर्मणा सह पुमानेतीत्येवमात्मा
कामकर्मभ्यां विषयाधीनः संसरतीत्यर्थः ॥ २३५ ॥

सूक्ष्मो देहोऽत्र लिङ्गं स्याद्विज्ञानात्म्यगात्मनः ॥

स्वात्मचैतन्यविम्बेन निःसङ्गः सक्त आत्मना ॥ २३६ ॥

लिङ्गशब्दार्थमाह । सूक्ष्म इति । तस्य लिङ्गत्वे हेतुः । लिङ्गनादिति । तेन हि
प्रत्यगात्मनि स्फुटतरं ज्ञानमुत्पद्यते तेन लिङ्ग्यते ज्ञायते सोऽनेनेति सूक्ष्मो देहो लिङ्ग-
मित्यर्थः । आत्मनोऽसङ्गस्य कुतो लिङ्गसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वात्मेति । आत्मनोऽ-
सङ्गत्वेऽप्यात्मना लिङ्गेन स्वचैतन्याभासद्वारा काल्पनिकी सक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ २३६ ॥

उदपात्रार्कगतिवदगतेर्गतिरात्मनः ॥

ध्यायतीवेति च तथा निषिद्धैव स्वतो गतिः ॥ २३७ ॥

तथाऽपि यत्रार्थे मनो निषक्तं तत्राऽऽत्मा लिङ्गेनैक्यं गतो गच्छतीत्ययुक्तं कूट-
स्थस्य विभोस्तदयोगादित्याशङ्क्याऽऽह । उदपात्रेति । यथा जलपात्रगमनं तद्वते
सवितर्यारोप्यते तथाऽऽत्मनो गतिरहितस्यापि लिङ्गगमनं स्वात्मन्यारोप्य गतिरिष्टे-
त्यर्थः । औपाधिकमात्मनो गमनमित्यत्र मानमाह । ध्यायतीति । यथाऽत्र गमनमौपा-
धिकं तथा तदनुसारेणेति यावत् ॥ २३७ ॥

तदेवैतीति यदि वा गन्तव्यमभिधीयते ॥

कामप्रधानता चैवं प्रकृतार्थानुरोधिनी ॥ २३८ ॥

तदेवेत्यादिभागस्य भाष्याद्वहिरर्थमुक्त्वा भाष्योक्तमर्थमाह । तदेवेति । यत्र
स्वर्गादिफले मनो निश्चयेन सक्तमुद्रूताभिलाषमस्य पुंसो भवति तदेवैव गच्छतीति तच्छ-
ब्देन गन्तव्यं गृह्यते कथं च गच्छतीत्यपेक्षायां फलासक्तः सन्त्यत्कर्माकरोत्तेन सह

१७६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तत्फलं प्राप्नोतीति प्रतिभातीत्यर्थः । पूर्वव्याख्यानादस्य साक्षात्प्रकृत उपयोगित्वेन युक्त-
तरत्वमाह । कामेति ॥ २३८ ॥

कामीदयो यतो धर्माः स्वान्तस्यैवेह कीर्तिताः ॥

तदात्ममानिनोऽतः स्युरात्मनस्ते न तु स्वतः ॥ २३९ ॥

मनो यत्र निषक्तमुद्रुताभिलाषमित्युक्तमभिलाषादेरात्मधर्मत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
कामादय इति । कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादाविति शेषः ॥ २३९ ॥

लिङ्गासक्तिवशादात्मा सक्त इत्यभिधीयते ॥

सक्तः सन्कर्मणा सार्धमेत्यात्मा कर्मणः फलम् ॥ २४० ॥

सक्त इति विशेषणादात्मनः स्वतोऽभिलाषादिशालित्वं स्यादित्याशङ्क्यानेकश्रुतिवि-
रोधादन्यथासिद्धं विशेषणं नाऽऽत्मनः स्वतःसक्तिसाधकमित्याह । लिङ्गेति । औषा-
धिकीं सक्तिमुक्त्वा तत्फलमाह । सक्तः सन्निति ॥ २४० ॥

मनोभिष्वङ्गवशगः कर्मणैति यतः सह ॥

कामस्यातः प्रधानत्वं तत्प्रयुक्तात्मसंसृतेः ॥ २४१ ॥

लिङ्गोपाधिरात्मा फलासक्तो यत्कर्म कृतवांस्तेन सह तत्फलं गच्छतीति वदतो
मन्त्रस्याभिप्रेतार्थमाह । मन इति । अतःशब्दार्थं स्पष्टयति । तत्प्रयुक्तेति ॥ २४१ ॥

लिङ्गं मनःप्रधानत्वाल्लिङ्गं मन इहोच्यते ॥

यदि वा लिङ्ग्यते तेन मनो लिङ्गमिहाऽऽत्मनः ॥ २४२ ॥

सप्तदशकं लिङ्गं न मनोमात्रं तत्कथं लिङ्गं मन इति सामानाधिकरण्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । लिङ्गमिति । लिङ्गं मन इत्यत्र लिङ्गमिति मनो गृह्यते लिङ्गस्य सप्तदश-
कस्यापि मनःप्रधानत्वादिति योजना । अथवेत्यादिभाष्यार्थमाह । यदि वेति ॥ २४२ ॥

निश्चयेन तदासक्तं यस्मिन्विषय आत्मना ॥

विषयं कर्मणा सार्धं तमेवैतीति संगतिः ॥ २४३ ॥

तन्मनो यत्रेत्यादिभाष्यार्थमाह । निश्चयेनेति । तन्मनो लिङ्गमुपहितेनाऽऽत्मना
सह यस्मिन्नेवं स्वर्गादावस्य सक्तमासीत्तत्रोद्भूताभिलाषवशादनुष्ठितकर्मणा तमेवार्थ-
मात्मा मनः सक्तिहेतोर्गच्छतीत्यर्थः ॥ २४३ ॥

इति कामप्रधानत्वसिद्धान्तस्योपसंहृतिः ॥

कर्मणोऽन्तं फलं प्राप्य भुक्त्वा निरवशेषतः ॥ २४४ ॥

तेनेत्यादिभाष्यार्थमाह । इति कामेति । इतिशब्देन प्रकृतमन्त्रभागोक्तिः । प्राप्या-
न्तमित्यादेरर्थमाह । कर्मण इति । इमं लोकं पुनरैतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ २४४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७६ ३

कस्य कर्मण इत्युक्ते यत्किंचेहेति तद्वचः ॥ २४५ ॥

फलभोगावसानेऽथ किमसौ प्रतिपद्यते ॥

तस्माल्लोकादिमं लोकं पुनरैति स कर्मणे ॥ २४६ ॥

आकाङ्क्षापूर्वकं यत्किंचेत्यादिना कर्म विशेष्यत इत्याह । कस्येति । प्रश्नपूर्वकं तस्मादित्याद्यादत्ते । फलेति ॥ २४५ ॥ २४६ ॥

अस्मै लोकाय देहाय देहयोगश्च कर्मणे ॥

इत्येवमपरिश्रान्तो बंभ्रमीति पुनः पुनः ॥ २४७ ॥

अस्मै लोकाय कर्मण इति भागं विभजते । अस्मा इति । कर्म किमर्थमित्याशङ्क्य फलसंयोगार्थमित्याह । इत्येवमिति ॥ २४७ ॥

अनिर्ज्ञातात्मतत्त्वः सन्कामबन्धनबन्धनः ॥

घटीयन्नवदश्रान्तो बंभ्रमीत्यनिशं नरः ॥ २४८ ॥

पौनःपुन्येनेहलोकपरलोकयोरतिशयेन भ्रमणे हेतुमाह । अनिर्ज्ञातेति । अवि-
श्रान्तां भ्रान्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । घटीयन्नवदिति ॥ २४८ ॥

इतीत्युक्तपरामर्शे न्विति खेदानुकम्पयोः ॥

एवमज्ञः कामवशाद्भूयो योनीः प्रपद्यते ॥ २४९ ॥

उपसर्गयोरर्थमाह । इतीत्युक्तेति । किं तदुक्तमित्युक्ते तद्दर्शयति । एवमिति ॥ २४९ ॥

अस्माल्लोकादमुं लोकममुष्मादिममेव च ॥

अज्ञः कामाङ्कुशाकृष्टो जायते म्रियतेऽसकृत् ॥ २५० ॥

खेदानुकम्पे स्फुटयति । अस्मादिति । प्रपद्यत इति संबन्धः । लोकद्वयप्राप्तिं प्रक-
टयति । अज्ञ इति ॥ २५० ॥

इति कामप्रधानस्य संसारानर्थसंगतिम् ॥

उक्त्वा तदुपसंहारमितीतिवचसाऽकरोत् ॥ २५१ ॥

इतिशब्दस्यार्थान्तरमाह । इति कामेति । उक्त्वेत्यत्रेतिशब्दस्य संबन्धः ॥ २५१ ॥

एवं कामयमानोऽयं स्वप्नबुद्धान्तवन्नरः ॥

संसारत्यप्रबुद्धः सन्परलोकेहलोकगः ॥ २५२ ॥

उपसंहृतमेव दर्शयति । एवमिति । आत्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्याविद्यादि-
वशादीदृशी दशा तेन श्रेयोर्थिना तदपवादे यतितव्यमिति भावः ॥ २५२ ॥

अथ तस्यावदत्पूर्वं योषिदालिङ्गने यथा ॥

सौषुप्तं स्थानमाप्तस्य रूपं कामादिवर्जितम् ॥ २५३ ॥

१ ख. 'ने च किं' । २ ख. ग. 'मर्शो न्वि' । ३ क. ग. 'गतिः ॥ उक्ता त' ।

१७६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तद्वा अस्यैतदित्येवं प्राक्श्रुत्या प्रतिपादितम् ॥

मोक्षो दार्ष्टान्तिकस्तस्य दृष्टान्तस्येह वर्ण्यते ॥ २५४ ॥

अथाकामयमान इत्याद्यवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति । अथेति । प्रकरणविच्छेदार्थोऽय-
शब्दः । यथा योषिदालिङ्गने पुंसो रूपं स्त्रीवाक्येन श्रुतिरवदत्तथा सौषुप्तं स्थानं
प्राप्तस्य कामादिहीनं रूपं मोक्षदृष्टान्तभूतमतिच्छन्दादिवाक्येनोक्तमनन्तरं च स्वप्नादिसं-
सारदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिको बन्धो वर्णित इत्यर्थः । संप्रत्युत्तरप्रकरणं प्रस्तौति । मोक्ष
इति ॥ २५३ ॥ २५४ ॥

अथशब्दोऽत्र हेत्वर्थ उक्तस्य तदपेक्षतः ॥

काम्येव हि यतोऽजस्रं संसरत्यविचक्षणः ॥ २५५ ॥

यस्मादित्यादिभाष्येणाथशब्दार्थमाह । अथशब्द इति । तत्र हेतुः । उक्तस्येति ।
उक्तो बन्धस्तस्य कामापेक्षत्वाद्यस्मात्कामी संसरति तस्मादकामो मुच्यते इत्यत्र विव-
क्षितमित्यर्थः । संसारस्य कामापेक्षां साधयति । काम्येवेति । कामस्यानर्थमूलत्वमनु-
भवानुसारीति हिशब्दार्थः । यतःशब्दस्योत्तरेणातःशब्देन संबन्धः । कामित्वे हेतुः ।
अविचक्षण इति ॥ २५५ ॥

तद्भावभाविहेतुत्वादतोऽकामो विमुच्यते ॥

नरोऽकामयमानः स्यात्कामहेतोर्निराकृतेः ॥ २५६ ॥

काम्येव संसारीत्यत्र हेतुमाह । तद्भावेति । तस्य कामस्य भावे बन्धस्य भावाद्वि-
पर्यये चाभावात्तस्य तं प्रति हेतुत्वसिद्धेरित्यर्थः । कामी संसारीति सिद्धे फलितमाह ।
अत इति । सत्यमकामो मुच्यते कथं त्वकामत्वं तदाह । नर इति । यद्वा नाकामो
मुच्यते सुप्तस्याकामस्यापि पुनरुत्थानादित्याशङ्क्याऽऽह । नर इति ॥ २५६ ॥

स्वत एवाखिलसुखप्राप्तत्वे स्व आत्मनि ॥

निरस्ताशेषदुःखे च मोहात्तत्र विपर्ययः ॥ २५७ ॥

कस्तर्हि कामहेतुस्तत्राऽऽह । स्वत इति ॥ २५७ ॥

अप्राप्तं दुःखबन्धमोहान्मन्वानः सुखमुत्तमम् ॥

सुखं मे स्यादिति सदा नरः कामयतेऽबुधः ॥ २५८ ॥

निरतिशयसुखे प्रतीचि मोहकृतं विपर्ययमभिनयति । अप्राप्तमिति ॥ २५८ ॥

तथा परिहृताशेषदुःखहेतुः स्वतोऽपि सन् ॥

मा भूदुःखं ममेत्येवं जाड्यात्कामयतेऽनिशम् ॥ २५९ ॥

निरस्तसमस्तदुःखे तस्मिन्निविद्यातो विपर्ययमुदाहरति । तथेति ॥ २५९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७६८

कृत्स्नानन्दस्य चानाप्तिरवाप्तिरमुखस्य च ॥

नाऽऽत्मवस्त्वनुरोधेन तदबोधात्तदश्रुते ॥ २६० ॥

मुखस्याप्राप्तिर्दुःखस्य प्राप्तिश्चेत्युभयमाविद्यं तत्प्रपञ्चयति । कृत्स्नेति ॥ २६० ॥

वस्तुतश्चा भवेद्विद्या कर्तृतत्रैव च क्रिया ॥

अतः कामयमानत्वं कर्तृतन्मबोधतः ॥ २६१ ॥

कामस्य स्वाविद्या हेतुरित्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरं वक्तुं सामान्यन्यायमाह । वस्त्विति ।
अस्तु प्रस्तुते किं जातं तदाह । अत इति । कामस्य क्रियारूपत्वेन कर्तृतन्मत्वात्कर्तु-
श्चाज्ञानजत्वात्तस्यापि तज्जन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ २६१ ॥

कारकाण्युपमृद्वाति विद्या बीजमिवोपरम् ॥

तत्कारणोपमर्दित्वाज्जन्मनैव न कारकम् ॥ २६२ ॥

क्रियावद्विद्याऽपि कर्तृतन्नेत्याशङ्क्याऽऽह । कारकाणीति । कथं कारकोपमर्दित्वं
विद्यायाः सिद्धं तत्राऽऽह । तदिति । विद्या जन्ममात्रेणैव कारकं न सिध्यति तस्याः
स्वोदयमात्रेण तत्कारणाविद्योपमर्दित्वादित्यर्थः ॥ २६२ ॥

यत एवमतो विद्वान्कामहेतूपमर्दनात् ॥

स्यादकामयमानोऽत्र न त्वविद्वान्कर्तृचन ॥ २६३ ॥

स्वाविद्या कामहेतुरिति स्थिते फलितमाह । यत इति । अत्रेत्यधिकारिनिर्धारणे
सप्तमी ॥ २६३ ॥

कुतोऽकामयमानः स्यादित्येवमभिचोदिते ॥

योऽकाम इति वचनं पूर्वप्रत्युक्तिरुच्यते ॥ २६४ ॥

अथेत्यादि व्याकुर्वता कामस्य मूलकारणमज्ञानमित्युक्तमिदानीं तस्यैवावान्तरकारणं
वक्तुं चोद्यपूर्वक्रमोत्तरवाक्यमादत्ते । कुत इति । पूर्वस्य चोद्यस्य प्रत्युक्तिर्योऽकाम
इति वचनमिति योजना ॥ २६४ ॥

कामा यस्य न विद्यन्ते दृष्टानुश्रविका बहिः ॥

सोऽकाम इति संभाव्यः कृत्स्नकर्मनिराकृतेः ॥ २६५ ॥

अकामशब्दार्थमाह । कामा इति । बाह्येषु शब्दाद्यर्थेषु दृष्टिश्रुतिपूर्वकास्तृष्णा-
प्रभेदा यस्य न सन्ति सोऽकाम इति ज्ञेयं इत्यर्थः । उक्तप्रकारकामाभावे हेतुमाह ।
कृत्स्नेति । कर्मशब्देन व्यापारोऽर्थश्चेत्युभयमुच्यते । न हि विदुषो बाह्यो विषयो
व्यापारो वाऽस्ति साक्षात्कृताविक्रियाखण्डचिदेकस्वाभाव्यादित्यर्थः ॥ २६५ ॥

१ क. 'याशुद्धिमिवोखरे ॥ त' । ख. 'याशुद्धिमिवोखरे ॥ त' । ग. 'याऽन्बुद्धिमिवोखरे ॥
त' । २ घ. 'यमित' ।

१७६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

क्रियमाणो यथा कामः कृत्वादीनि प्रसूयते ॥

तथा संत्यज्यमानोऽपि नैष्कर्म्येणावतिष्ठते ॥ २६६ ॥

कामाभावं विदुषो दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । क्रियमाण इति । यथा शोभनाध्यासे-
नाविदुषा क्रियमाणः कामः कृत्वादीनाधत्ते तथा विवेकवैराग्यादिना बाध्यमानोऽपि
कैवल्येन तिष्ठत्यतो विद्वानकामयमान इत्यर्थः ॥ २६६ ॥

अकामोऽपि क इत्येवं पृष्टे निष्काम उच्यते ॥ २६७ ॥

प्रयोजकात्मकाः कामा निष्क्रान्ता यस्य बुद्धितः ॥

अतिग्रहाः स निष्कामो विद्वद्भिरभिधीयते ॥ २६८ ॥

प्रश्नपूर्वकं विशेषणान्तरमुत्थापयति । अकामोऽपीति । पूर्वेणास्य पौनरुक्त्यमा-
शङ्क्य व्याचष्टे । प्रयोजकेति । अतिग्रहशब्दिताः शब्दादिवासनाः साभासबुद्ध्या-
रूढाः स्थूलकामहेतवोऽत्र कामास्ते यस्मान्निर्गताः स निष्कामोऽतोऽकामपदेन कामा
बाह्या निरस्यन्त आन्तरास्तु निष्कामपदेनेत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

बाह्यानामान्तराणां च कार्यकारणता मिथः ॥

प्रत्यगज्ञानहेतुः स्यात्तदुच्छित्तौ न सा ततः ॥ २६९ ॥

प्रयोजकात्मकाः कामा इति वदता बहिरन्तस्थितकामानामन्योन्यं कार्यकारणभावो
दर्शितस्तस्य किं प्रयोजकं तदाह । बाह्यानामिति । प्रत्यगज्ञानकृतानां कामानाम-
न्योन्यं कार्यकारणतेत्युक्ते सिद्धमर्थमाह । तदुच्छित्ताविति ॥ २६९ ॥

तदुच्छित्तावतः प्रत्यग्याथात्म्यज्ञानमुच्यते ॥

आप्तकामादिवचसा यथावस्त्ववबोधिना ॥ २७० ॥

स्वाज्ञानध्वस्तिकारणं किमित्याशङ्क्य विशेषणद्वयमादत्ते । तदिति । अज्ञानध्वस्तौ
ज्ञानातिरिक्तहेत्वयोगोऽतःशब्दार्थः ॥ २७० ॥

आप्ताः सर्वे स्वतोऽप्यस्य कामा ये बाह्यसाधनाः ॥

फलतोऽवाप्तकामोऽसौ परानन्दस्वभावतः ॥ २७१ ॥

आप्तकामत्वमयुक्तं स्वर्गादिफलानामननुष्ठायिविद्वदाप्यत्वासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
आप्ता इति । ये स्वर्गादयस्ते यद्यपि यागाद्यपेक्षास्तथाऽपि विदुषः स्वतः सर्वे प्राप्ता
इति भवत्यसावाप्तकाम इत्यर्थः । साधनाधीनं सुखमेव च तदतिरेकेण प्राप्यमिति विप्र-
तिषिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । फलत इति । परानन्दरूपं ब्रह्म तत्स्वभावश्च विद्वांस्त-
त्कृतुत्वादतोऽसावर्थादाप्तसर्वकामः सर्वानन्दानां परानन्दान्तर्भूतत्वादित्यर्थः ॥ २७१ ॥

मानुषानन्दमारभ्य ह्युत्तरोत्तरवृद्धितः ॥

सहस्रदशमांशोक्त्या परानन्दो निरूपितः ॥ २७२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७६७

ये तु परानन्देऽपि विवदन्ते तान्प्रत्याह । मानुषेति । न केवलमिहैव निरूपितमिद-
मपि तु श्रुत्यन्तरेऽपीति हिशब्दार्थः ॥ २७२ ॥

कामिकामप्रभेदस्य प्रसक्ताविदमुच्यते ॥

श्रुत्याऽऽत्मकाम इत्येवमात्मैवामी न ते पृथक् ॥ २७३ ॥

आप्तकामत्वं व्याख्यायाऽऽत्मकामत्वं व्याचष्टे । कामीति ॥ २७३ ॥

आत्मैव सर्वमित्येवं बुद्धावस्याऽऽप्तकामता ॥ २७४ ॥

अबाह्याभ्यन्तरः कृत्स्नः प्रज्ञानघनमात्रभाक् ॥

इत्येवं यस्य वेदान्तवाक्योत्थं ज्ञानमात्मनि ॥ २७५ ॥

ध्वस्ताशेषतमस्कत्वात्सम्यग्ज्ञानप्रसूतितः ॥

वद तस्य कुतो हेतोः कामादेः स्यात्समुत्थितिः ॥ २७६ ॥

आत्मकामत्वमाप्तकामत्वे हेतुरित्याह । आत्मैवेति । सर्वस्य शब्दादिप्रपञ्चस्य
ज्ञानादात्ममात्रत्वे प्रतिपन्ने स्वातिरिक्तकामयितव्यराहित्यमात्मकामत्वमतः शब्दादिसा-
ध्यमुखस्याप्यात्ममात्रत्वमाप्तकामत्वमित्यर्थः । आत्मकामत्वादाप्तकामत्वं ततो निष्का-
मत्वं ततश्चाकामत्वं तस्माच्चाकामयमानस्य मुक्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह । अबाह्येत्यादिना
॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥

यत्र वा अन्यदित्येवं सत्येवाज्ञान आह हि ॥

ज्ञातृज्ञेयादिकं भेदं तमोऽध्वस्तौ न सोऽस्त्यतः ॥ २७७ ॥

सम्यग्ज्ञानादज्ञाने ध्वस्तेऽपि ज्ञात्रादिभेदवशेन कामादिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
यत्रेति । अज्ञानावस्थायामेव ज्ञात्रादिभेदस्योक्तत्वाज्ज्ञानादज्ञानध्वस्तौ ज्ञात्रादिभेदप्रयुक्तो
न कामादिरित्यर्थः ॥ २७७ ॥

यत्र त्वस्येत्यतः प्राह ध्वस्तात्मतमसि श्रुतिः ॥

तत्केन कमितीत्यादि साक्षेपं वचनं स्वयम् ॥ २७८ ॥

ज्ञानावस्थायां ज्ञात्रादिभेदाभावे मानमाह । यत्र त्विति । यत्र त्वस्य सर्वमित्य-
स्मादारभ्य तत्केन कं पश्येदित्यादिवचनं साक्षेपं ध्वस्तात्मतमसि पुंसि श्रुतिः स्वयमा-
हेत्यं ज्ञानादज्ञाने ध्वस्ते ज्ञात्रादिभेदाभावात्कामाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २७८ ॥

ऐकात्म्यमात्रकूटस्थप्रबोधावसितेः कुतः ॥

मातृमानक्रियामेयव्यवहारस्य संभवः ॥ २७९ ॥

आक्षेपं प्रकटयन्माप्योक्तं श्रुत्यर्थं स्फुटयति । ऐकात्म्येति ॥ २७९ ॥

अविज्ञानन् हि विज्ञेयं कामं कामयते कथम् ॥

ज्ञात्वैव विषयाल्लोके सर्वः कामयते यतः ॥ २८० ॥

१७६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ज्ञाने ज्ञात्रादिव्यवहाराभावेऽपि कामः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अविजानमिति । ज्ञातविषयो हि कामी ध्यायतो विषयानित्यादिस्मृतेः । न चाऽऽत्मज्ञः स्वातिरिक्ता-
न्विषयानुपलभते तत्कुतोऽस्य काम इत्यर्थः । हिशब्दसूचितमन्वाचष्टे । ज्ञात्वै-
वेति ॥ २८० ॥

इत्येवमात्मकामत्वादाप्तकामोऽत्र यो भवेत् ॥ २८१ ॥

आप्तकामतया तद्विष्कामत्वं समभ्युते ॥

निष्कामत्वेन चाकामः स आत्मज्ञो विमुच्यते ॥ २८२ ॥

अथेत्यादिवाक्यार्थं हेतुहेतुमद्भावेनोक्तमुपसंहरति । इत्येवमिति ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

संसारानर्थबीजस्य प्रध्वंसादात्मबोधतः ॥

तस्मादात्मनि विज्ञाते कामहेतोरसंभवात् ॥ २८३ ॥

कामकर्माद्यसद्भावात्पूर्ण आत्माऽवतिष्ठते ॥

न तस्येत्युत्तरोक्त्याऽयं यथोक्तोऽर्थः समर्थ्यते ॥ २८४ ॥

केयं मुक्तिर्न हि सा निर्धारिता वादिविप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । संसारेति । ज्ञानादज्ञानतज्जध्वंसादपूर्णताहेत्वभावात्पूर्णरूपेणावस्थानं मुक्तिरित्यर्थः । तत्र विप्रतिप-
त्तिनिरासार्थं न तस्येत्यादिवाक्यद्वयमवतारयति । नेति ॥ २८३ ॥ २८४ ॥

अपास्तानर्थहेतुत्वं यदुक्तं प्रत्यगात्मनः ॥

योऽकाम इत्यादिगिरा यो वेदाऽऽत्मानमागमात् ॥ २८५ ॥

जिघृक्षत्यायसं तप्तं शास्त्राचार्यात्मनिश्चयात् ॥

तस्योत्क्रामन्ति न प्राणा आसते नापि तत्र ते ॥ २८६ ॥

यथोक्तमर्थमेव व्यनक्ति । अपास्तेति । अखण्डब्रह्मात्मरूपेणावस्थानलक्षणं मोक्षं
पूर्ववाक्योक्तमनन्तरवाक्यद्वयं समर्थयते तत्र श्रौतेऽर्थे विवादो वैदिकानामितरे तु प्रत्यु-
दस्ता इत्यर्थः । वाक्याक्षराणि व्याकरोति । यो वेदेति । प्राणानामनुत्क्रमणं वाङ्मात्र-
ब्रह्मविदो नात्रोच्यते किंतु मनुष्योऽहमितिवदहं ब्रह्मेतिदृढप्रत्ययवतः सत्याभिसंधस्य
तत्परशुग्रहणादिशपथसमर्थस्येत्यर्थः ॥ २८५ ॥ २८६ ॥

स्थित्युत्क्रान्त्योर्हि यो हेतुरात्माविद्यादिलक्षणः ॥

ध्वस्तत्वात्तस्य सर्वस्य प्रत्यग्याथात्म्यदर्शनात् ॥ २८७ ॥

किमिति प्राणा ब्रह्मविदो नोत्क्रामन्ति दृश्यते हि तस्यापीतरवदुत्क्रमणमत आह ।
स्थितीति । उत्क्रमणादिहेतुत्वमविद्यादेरन्वयव्यतिरेकलभ्यमिति हिशब्दार्थः । तत्का-
र्यस्यास्थितिरिति शेषः ॥ २८७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७६९

यत एवमतः प्राणाः सम्यग्ज्ञानस्य जन्मनि ॥

नोत्क्रामन्ति न तिष्ठन्ति न च नश्यन्त्यहेतुतः ॥ २८८ ॥

उत्क्रान्तिस्थितिहेत्वभावे वाक्यार्थमुपसंहरति । यत इति ॥ २८८ ॥

रज्जुसर्पो यथा लोकेऽज्ञातरज्जुसतत्त्वकः ॥

नोत्क्रामति न चाप्यास्ते न च नश्यति रज्जुतः ॥ २८९ ॥

आत्मयाथात्म्यज्ञानादज्ञानादिध्वस्तौ प्राणानामुत्क्रान्तिस्थितिनाशा न सिध्यन्ती-
त्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वति । अज्ञातेति च्छेदः ॥ २८९ ॥

स्थित्युत्क्रान्तिविनाशानां रज्जुस्तत्त्वं यतस्ततः ॥

रज्जुज्ञानसमुत्पत्तौ रज्ज्वा नान्योऽवशिष्यते ॥ २९० ॥

रज्जुरेव तत्र कल्पितसर्पस्य तत्त्वमित्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति । स्थितीति । एवमात्म-
ज्ञानोत्पत्तावन्यानवशेषात् प्राणोत्क्रान्त्यादि सिध्यतीति शेषः ॥ २९० ॥

अविद्यातज्जनिर्मुक्तं वस्त्वत्रैवेति भण्यते ॥

समित्यैकात्म्यमात्रेण प्राणानां स्थितिरुच्यते ॥ २९१ ॥

अत्रैव समवनीयन्त इति माध्यंदिनश्रुतावत्रैवेत्यस्यार्थमाह । अविद्येति । उपसर्ग-
र्थमाह । समितीति ॥ २९१ ॥

अवनीयन्त इत्युक्त्या नाशादिभ्योऽन्यतोगतिः ॥

प्रत्यङ्मात्रैकनिष्ठत्वाच्च भावाभावयोः स्थितिः ॥ २९२ ॥

क्रियापदार्थमाह । अवनीयन्त इतीति । अन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण प्राणा-
नामात्ममात्रतया स्थितिरवनयनमित्येतदुपपादयति । प्रत्यगिति ॥ २९२ ॥

तादात्म्यमेव सर्वस्य कार्यकारणवस्तुनः ॥

उत्क्रान्त्यादेश्च कृत्स्नस्य सर्वमात्मेतिशास्त्रतः ॥ २९३ ॥

प्रत्यङ्निष्ठतामन्तरेण प्राणादेर्भावाभावात्मना न स्थितिरित्यत्र मानमाह । तादा-
त्म्यमिति ॥ २९३ ॥

इति वस्तु स्वप्ने बुद्धमज्ञानं चानुभूतितः ॥ २९४ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यमात्रत्वात्तन्मोहाद्यप्यशेषतः ॥

निवर्तते, निवृत्तं चेत्येतदप्यनुभूतितः ॥ २९५ ॥

ननु सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वे साधकाभावादात्मासिद्धिर्न च शास्त्रात्तत्सिद्धिस्तस्याज्ञाते
प्रवृत्तेर्न च सर्वस्याऽऽत्मत्वे ततोऽन्यदज्ञानमस्ति न चाज्ञानादि निवर्तते निवृत्तं चेति
व्यवहारस्ते संभवत्यत आह । इति वस्तिवति । न तावदात्मनः साधकापेक्षा स्वप्रका-
शत्वान्नापि तत्र शास्त्राप्रामाण्यमज्ञानस्य तत्रानुभवसिद्धत्वात्प्रत्यगितरूपाभावादविद्या-
देवैकाल्यनिवृत्तिश्च विद्वदनुभवसिद्धा न विरुद्धेत्यर्थः ॥ २९४ ॥ २९५ ॥

१७७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

यत एवमतो वस्तु मुक्तमेव विमुच्यते ॥

कठवल्लीषु चाप्सुक्तं विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ २९६ ॥

माध्यंदिनश्रुतिं व्याख्याय ब्रह्मैवेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याख्यातुं भूमिकां करोति । यत इति । आत्मवस्तु वस्तुतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमाविद्ययाऽन्यथेत्येवं यतोऽवग-
तमतः स्वतो मुक्तमेवाविद्यया बद्धवत्सिद्धं विद्ययाऽविद्याध्वस्तौ मुक्तिव्यपदेशभागित्यर्थः ।
तत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । कठेति ॥ २९६ ॥

इहापि सर्परीवारं श्रुतिन्यायोपपत्तिमत् ॥

श्रुतिस्तदेव चाऽऽचष्टे वस्तु ब्रह्मैव सन्निति ॥ २९७ ॥

पातनिकां कृत्वा मुक्तस्यैव मुक्तिरित्यर्थे वाक्यमुत्थापयति । इहेति । ब्रह्मैव सन्ब्र-
ह्माप्येतीत्येषा श्रुतिस्तदेव श्रुत्यन्तरसिद्धं वस्तु शमादिपरिवारसहितश्रवणमनननिदिध्या-
सनैः श्रुतिन्यायोपपत्तिशिब्दितैर्विषयीकृतमाचष्टे तदिहापि श्रुत्यन्तरवन्मुक्तस्यैव मुक्तिः
सिद्धेत्यर्थः ॥ २९७ ॥

ब्रह्म वा इदमित्येवं सूत्रितं वस्तु यत्पुरा ॥

स्पष्टं व्याख्याय तच्छ्रुत्या ह्युपसंहियतेऽधुना ॥ २९८ ॥

ननु ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यत्र ब्रह्मज्ञानं सफलं सूत्रितं तच्च ब्रह्म ते ब्रवाणीत्या-
दिना व्याख्यातमतो ब्रह्मैव सन्नित्याद्यनर्थकमत आह । ब्रह्मेति । उपक्रान्तस्य परामृष्ट-
स्योपसंहारावसरं दर्शयितुं हिशब्दः ॥ २९८ ॥

योऽयं संसारभूमिष्ठो व्याख्यातोऽज्ञाततत्त्वकः ॥

कार्यकारणरूपोऽयं मोहवृत्तानुरोधतः ॥ २९९ ॥

उपसंहियमाणं सोपस्कारं स्फोरयितुं संसारिरूपमनुवदति । योऽयमिति । यस्ता-
वत्तद्वेदमित्यादावज्ञाततत्त्वकः प्रत्यग्धातुः संसारभूमिगतः प्रकृतः सोऽयं यन्नायमात्मे-
त्यादिना व्याख्यात इति योजना । संसारभूमिष्ठं प्रत्यञ्चं प्रपञ्चयति । कार्येति ॥ २९९ ॥

यतो ब्रह्मैव सन्नेष प्रथते मोहतोऽन्यथा ॥

ब्रह्मैवैतीह सन्ब्रह्म तस्मान्मोहनिराकृतौ ॥ ३०० ॥

अथोपसंहियमाणं वदन्वाक्यं योजयति । यत इति । इहेति विद्याविद्यावस्थयोर-
न्यतरोक्तिः ॥ ३०० ॥

नान्यदज्ञानतोऽस्तित्वं द्वितीयस्याऽऽत्मनो यथा ॥

निवृत्तिस्तद्वेदास्य नावगत्यात्मनोऽपरा ॥ ३०१ ॥

मोहध्वस्तेरात्मनोऽन्यत्वमाशङ्क्यासकृदुक्तं स्मारयति । नेति ॥ ३०१ ॥

१ क. 'परिवा' । २ ग. 'पोऽय मो' ।

"विद्यया वाक्यं आह्वयं ब्रह्मभूतं" - ब्रह्मसिद्धिः

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७७१

यस्मादेतत्स्वतो बुद्धं स्वतः शुद्धमतोऽद्वयम् ॥

प्रमात्रादेस्तदज्ञाननिवृत्तौ विनिवृत्तितः ॥ ३०२ ॥

अवगत्यात्मस्वरूपं दर्शयति । यस्मादिति । कथमद्वयत्वं मात्रादेः सत्त्वात्-
त्राऽऽह । प्रमात्रादेरिति ॥ ३०२ ॥

मुक्तं चातः स्वतस्तत्त्वं मुक्तमित्युपचर्यते ॥

तदविद्यादिविध्वंसात्रिर्वः शपथयाम्यहम् ॥ ३०३ ॥

नित्यशुद्धस्याद्वयस्य कथं मुक्तत्वोक्तिर्मलाभावे तद्विगमात्मनो मुक्तेरनुपपत्तेस्त-
त्राऽऽह । मुक्तमिति । उपचारे निमित्तमाह । तदिति । उक्तात्मरूपे संदिहानान्प्र-
त्याह । त्रिरिति ॥ ३०३ ॥

योऽक्रियाकारकं साक्षादक्रियाकारकात्मैकः ॥

आत्मानमात्मनैवाऽऽत्मा साक्षाद्वेत्ति सुषुप्तवत् ॥ ३०४ ॥

निरस्ताशेषसंभेदं दृष्टिमात्रं निरञ्जनम् ॥

वितमस्कं स आत्मज्ञस्ततोऽन्ये मूढचेतसः ॥ ३०५ ॥

ब्रह्मविदो मुक्तस्यैव मुक्तिरित्युक्तं तस्याप्रत्यवायार्थं कर्मानुष्ठानस्य वादिभिरिष्ट-
त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । य इति । कूटस्थात्मवेदिनस्तत्क्रतुन्यायात्तथात्वमप्रतिहतमिति
वक्तुं साक्षादित्युक्तम् । आत्मानमिति कर्मान्तरमात्मनैवेति करणान्तरमात्मैवेति कर्त्र-
न्तरं च निरस्यते । द्वितीयं साक्षात्पदं यथाश्रुतं संगतमित्यपौनरुक्त्यम् । यथा सुप्त-
मात्मरूपं मोक्षदृष्टान्तभूतमुक्तं तथैवाऽऽत्मानं मोक्षरूपं साक्षात्कुर्वन्ब्रह्मविदित्युच्यते स
ब्रह्मविदिति श्रुतेर्ये त्वात्मानं वस्तुतः संसारिणं प्रत्यवायिनं कल्पयन्ति न ते विदन्ति
ये के चाऽऽत्महो जना इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

न तस्य जीवतः कश्चिद्विशेषोऽस्ति मृतस्य वा ॥

यतः सर्वविशेषाणामविद्यैवोस्ति कारणम् ॥ ३०६ ॥

जीवन्नेव विद्वान्मुक्तः सन्मुच्यत इत्युक्तं जीवतो मुक्तिविरोधान्न हि प्राणादिमत्त्वं
तद्राहित्यं च युगपद्युक्तमतो विदुषोऽपि मृतस्यैव मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न
तस्येति । सा चाविद्या जीवत एव विदुषोपनीताऽतो मृतस्य मोक्षवादिनो भ्रान्ता इति
शेषः ॥ ३०६ ॥

अविचारितसंसिद्धिप्रत्यङ्मोहादिलक्षण—

व्यवधानमात्राभावेन ब्रह्माप्येतीति शब्दयते ॥ ३०७ ॥

जीवदवस्थायामितरत्र च विदुषो विशेषाभावे कथं ब्रह्माप्येतीत्युच्यतेऽत आह ।
अविचारितेति ॥ ३०७ ॥

१ क. स्वतःसिद्धं । २ ख. विध्वंस्तेत्रिर्वः । ३ ख. त्मनः । आ. ४ ग. च । ५ ख. वास्य
का. ६ ग. सिद्धम् ।

१७७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

इतोऽन्यथा चेन्मोक्षः स्यादारम्भोऽनर्थकः श्रुतेः ॥

मुक्तेश्च कर्महेतुत्वादनित्यत्वं प्रसज्यते ॥ ३०८ ॥

अप्येतिशब्दोऽविद्यातज्जरूपव्यवधानाभावाभिप्रायेण कस्मादौपचारिको व्याख्यातः परस्मादन्यो जीवोऽनतिशयज्ञानकर्मभ्यां ब्रह्माप्येतीति किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । इत इति । आत्मनः स्वरूपावस्थानं मुक्तिः सा चाज्ञानव्यवधानहानार्थं ज्ञानं काङ्क्षति तत्राऽऽत्मैक्यार्था श्रुतिरर्थवती । आत्मनो भिन्नस्यैव भावान्तरब्रह्मभावो मुक्तिश्चेदैक्य-श्रुत्युपक्रमो बाध्येतेत्यर्थः । मोक्षस्य साध्यत्वे दोषान्तरमाह । मुक्तेश्चेति ॥ ३०८ ॥

एष नित्यो महिमेति श्रुतिवाक्यं विहन्यते ॥

स्वाभाविकात्स्वभावाच्च नित्यो नान्योऽस्ति कश्चन ॥ ३०९ ॥

इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । एष इति । कृतकोऽपि ब्रह्मभावो ध्वंसवन्नित्यः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभाविकादिति । कृत्रिमस्वभावव्यावृत्त्यर्थं स्वाभाविकपदम् । अतोऽन्यदार्तमिति हि श्रुतिः । ध्वंसस्य तु विकल्पमात्रत्वान्नित्यत्वमसंभवात् कुतो दृष्टान्तेति भावः ॥ ३०९ ॥

आत्मस्वभावो मोक्षश्चेद्वियच्छिद्रत्ववत्सदा ॥

अग्न्युष्णवच्चाशक्योऽतः कर्मोत्थ इति भाषितुम् ॥ ३१० ॥

मोक्षोऽकृत्रिमस्वभावोऽपि कर्मोत्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति ॥ ३१० ॥

ज्वलनव्यापृतेरग्नेः प्रकाशौष्ण्यादि चेतफलम् ॥

नोपलब्ध्यन्तरायार्थध्वंसाभिव्यक्त्यपेक्षतः ॥ ३११ ॥

अरणिगतस्य वद्देरौष्ण्यप्रकाशौ नोपलभ्येते ज्वलने च सति दृश्येते तत्तयोरगन्तु-कत्वं कादाचित्कोपलब्धिमत्त्वादिति दृष्टान्तेन विवदमानः शङ्कते । ज्वलनेति । न खलु स्वतोऽग्नेरौष्ण्यादि कादाचित्कं युक्तं दृष्टेर्व्यवधानस्य दार्वादेर्ध्वसे मथनज्वलनादि-नाऽप्यग्न्याभिव्यक्तिमपेक्ष्य तत्स्वभावस्यौष्ण्यादेर्व्यक्त्युपगमादिति परिहरति । नोपल-ब्धीति ॥ ३११ ॥

ज्वलनव्यापृतेर्वद्देः प्रकाशौष्ण्यादिजन्मनः ॥

न त्वग्न्यपेक्षयौष्ण्यादेरभिव्यक्तस्वभावतः ॥ ३१२ ॥

तत्प्रपञ्चयति । ज्वलनेति । मथनादिव्यापारादग्नेरौष्ण्यादिविशिष्टस्य जन्मोपगमा-ल्लब्धात्मकाग्न्यपेक्षया प्रकाशादेर्न व्यक्तिस्तदन्यतत्स्वभावाभावादतो न सिद्धान्न्यपेक्ष-यौष्ण्याद्यभिव्यक्तेः साध्यत्वं पुरुषापेक्षया तु तदिष्टमेव वद्देरन्यत्वात्पुंसो व्यवधिसंभवा-दित्यर्थः ॥ ३१२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७७३

नाभिव्यञ्जकसंसाध्या घटादेरिव चाऽऽत्मनः ॥

अभिव्यक्तिः स्वतोभास्वद्बोधमात्रैकरूपतः ॥ ३१३ ॥

पुरुषापेक्षयाऽग्न्यौष्ण्याद्यभिव्यक्तेर्ज्वलनादिसाध्यत्ववदात्मनो ब्रह्मभावमोक्षाभिव्यक्ति-
रपि कर्मादिसाध्येत्याशङ्क्याऽऽह । नेति । घटाद्यभिव्यक्तेर्दीपादिसाध्यत्ववदात्मनो
ब्रह्मत्वव्यक्तिर्न साध्येत्यत्र हेतुमाह । स्वत इति ॥ ३१३ ॥

अग्नैरन्यस्य पुंसोऽग्निज्वलनादिनिमित्ततः ॥

उष्णप्रकाशयोर्व्यक्तिर्व्यवधानस्य संभवात् ॥ ३१४ ॥

अग्न्यौष्ण्यादिव्यक्तिरपि न साध्या प्रकाशरूपत्वादात्मव्यक्तिवदित्याशङ्क्याऽऽह ।
अग्नैरिति ॥ ३१४ ॥

अप्यभिव्यक्तिरूपेऽस्मिन्मोक्षे नैवास्ति कार्यता ॥

प्रदीपादेरभिव्यङ्ग्यं नैव कार्यं घटादिकम् ॥ ३१५ ॥

अग्निपुरुषयोरन्यत्वादग्निस्वभावौष्ण्यादिना सह पुंसो व्यवधिवदात्ममुक्त्योरपि
कल्पितव्यवधिसंभवात्कर्मादिसाध्या तद्व्यक्तिरित्याशङ्क्याङ्गीकृत्याऽऽह । अपीति ।
अस्मिन्मोक्षे कर्मादिकृतव्यक्तिस्वभावेऽभ्युपगतेऽपि न मुक्तेः साध्यतेति यावत् । मुक्ति-
श्चेत्कर्मव्यङ्ग्या कथं न तत्साध्येत्याशङ्क्याऽऽह । प्रदीपादेरिति ॥ ३१५ ॥

अभिव्यक्तिश्च नैवास्ति सौष्ण्याद्यात्मकवस्तुनः ॥

तदन्तरायासद्भावाद्वास्तवी न तु मोहजा ॥ ३१६ ॥

दृष्टान्तेऽग्निस्वभावस्यैवौष्ण्यादेर्ज्वलनादिसाध्या व्यक्तिमुपेत्य दार्ष्टान्तिके मोक्षे न
कर्मादिसाध्या व्यक्तितत्त्वास्तथात्वेऽपि मोक्षस्य न तत्साध्यतेत्युक्तम् । इदानीं दृष्टान्ते
पुरुषापेक्षेयवाग्न्यपेक्षयाऽपि तदौष्ण्यादिव्यक्तेर्ज्वलनादिसाध्यत्वं किं न स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अभिव्यक्तिश्चेति । उष्णसहितप्रकाशात्मकं हि बह्व्याख्यं वस्तु न तस्य
प्रकाशादिना सह व्यवधानं न हि स्वस्य स्वेनैव व्यवधिरतो बह्व्यपेक्षया तदौष्ण्यादि-
व्यक्तिर्न ज्वलनादिसाध्येत्यर्थः । कथं तर्हि मथनादिना बह्व्यौष्ण्यादेर्व्यक्तिव्यवहारस्त-
त्राऽऽह । वास्तवीति । न बह्विस्वरूपानुसारिणी तत्रौष्ण्यादिव्यक्तिव्यवहृतिर्मोहजा तु
सेति यावत् ॥ ३१६ ॥

ज्वालानुग्रहतो बह्वेस्तत्प्रकाशादिदर्शनात् ॥

भ्रमोऽयमग्निव्यापारादुष्णादेर्जन्मकल्पना ॥ ३१७ ॥

ज्वलनादिनौष्ण्यादिजनैव न तु व्यक्तिनियामकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्वालेति ।
बह्वौ या ज्वाला तदनुग्रहात्तस्यैव बह्वैरौष्ण्यादिदृष्ट्या तद्वारा तज्जन्मेति भ्रान्तिर्वस्तुतस्त्व-
भिव्यक्तिरेव न जन्मेत्यर्थः ॥ ३१७ ॥

१७७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

न चेदग्नेः प्रकाशादिस्वभावोऽभ्युपगम्यते ॥

यत्स्यात्स्वाभाविकं यस्य तदुदाहरणं भवेत् ॥ ३१८ ॥

अग्निरौण्यादि न स्वाभाविकं तन्न तादृशो मोक्षस्योदाहरणमिति शङ्कते । ;
चेदिति । वस्तुनः स्वाभाविको धर्मोऽस्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । यदिति
उदाहरणं मोक्षस्येति शेषः ॥ ३१८ ॥

न च स्वाभाविको धर्मः कस्यचिन्नास्ति वस्तुनः ॥

स्वयं तु भवतो यस्माद्वस्तुनोऽन्येन संगतिः ॥ ३१९ ॥

द्वितीयं दूषयति । न चेति । तत्र हेतुः । स्वयं त्विति । लब्धात्मकं हि वस्तु
वस्त्वन्तरेण संबध्यतेऽन्यथा सर्वाण्येव वस्तूनि संकीर्येरन्नस्ति च निम्बे तिकत्वधीरि-
त्यर्थः ॥ ३१९ ॥

निगडध्वंसवन्नापि पुंसो मोक्ष इहाऽऽत्मनः ॥

निवृत्तिमात्रं बन्धस्य कथंचिदुपपद्यते ॥ ३२० ॥

ब्रह्मभावो मोक्षो न कर्मसाध्य इत्युक्तमन्ये तु तममृष्यमाणा बन्धध्वंसं मोक्षमाच-
क्षाणास्तस्य कर्मसाध्यतामाहुस्तान्प्रत्याह । निगडेति । न हि बन्धस्य तथास्थितस्य
ध्वस्तिर्विरोधान्नाप्यन्यथास्थितस्य तस्यानवस्थानाच्च प्रसिद्धिविरोधो दुर्निरूपध्वस्ति-
विषयत्वादित्याह । निवृत्तीति ॥ ३२० ॥

एकमेवाद्वितीयं सद्द्वितीयं तदबोधतः ॥

न च बद्धस्ततोऽन्योऽस्ति यस्य नश्यति बन्धनम् ॥ ३२१ ॥

किंच नाऽऽत्मातिरिक्ता तद्ध्वस्तिर्बन्धस्याऽऽविद्यस्यास्वातन्त्र्याच्च हि रज्ज्वविद्याक-
ल्पितसर्पभावाभावौ रज्ज्वतिरेकेण स्तस्यैवाच स्वरूपस्थितिरेव मुक्तिरित्याह । एक-
मिति । ब्रह्मणोऽद्वयत्वेऽप्यन्यस्य बद्धस्य स्वीयबन्धध्वस्तिर्मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
न चेति ॥ ३२१ ॥

प्रतीचो व्यतिरेकेण तथैवाव्यतिरेकतः ॥

वस्त्वन्तरस्य सद्भावमभावं च प्रयत्नतः ॥ ३२२ ॥

निराकारं सुयुक्त्युक्त्या मोक्षोऽतोऽज्ञाननिहनुतिः ॥

सर्पाद्यभाववद्रज्जुमोहमात्रनिवृत्तितः ॥ ३२३ ॥

अन्यो बद्धोऽबद्धो वा नेत्यत्राव्याकृताविचारादावुक्तं स्मारयति । प्रतीच इति ।
प्रयत्नो विचारपरिनिष्पीडनं सुयुक्तिर्नामाऽऽगमानुसारी न्यायः । प्रत्यग्ब्रह्मातिरिक्तव-
स्त्वभावे कीदृशी मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । मोक्ष इति । तत्प्रतिबन्धकाज्ञानध्वस्तौ

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७७५

तद्व्यवहार इत्यत्र दृष्टान्तमाह । सर्पादीति । रज्जुविषयमोहमात्रध्वस्त्या तज्जसर्पादि-
ध्वस्तिवद्वात्मज्ञानात्तदज्ञानध्वस्त्या तदुत्थबन्धध्वस्तिरतो रज्जोः स्वाज्ञानतज्जध्वस्तौ
रज्जुभाववदात्मनोऽपि स्वाविद्यातज्जध्वस्तावुपचर्यते ब्रह्मत्वमित्यर्थः ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥

ये तु व्याचक्षते मोक्षे नित्यानन्दैकगोचरा ॥

ज्ञानाभिव्यक्तिरित्येवं स्वसिद्धान्तसमाश्रयात् ॥ ३२४ ॥

आत्मनो ब्रह्मत्वं मुक्तिरित्युक्तमथ वैषयिकसुखज्ञानातिरिक्ते सुखज्ञाने मोक्षे व्यज्यते
ते च मिथो विषयविषयिभूते न ब्रह्मभावमात्रं मुक्तिरिति मतमाह । ये त्विति । तत्र
मानयुक्तिहीनत्वं सूचयति । स्वसिद्धान्तेति ॥ ३२४ ॥

तैरभिव्यक्तिशब्दार्थो वक्तव्यः कीदृगिष्यते ॥

प्रसिद्ध एव चेदर्थो विज्ञानालम्बनाप्तिता ॥ ३२५ ॥

केयमभिव्यक्तिरुत्पत्तिर्वा प्रकाशो वा नाऽऽद्यो मोक्षे सुखाद्युत्पत्तौ तदनित्यत्वापत्ते-
रिति मत्वाऽऽह । तैरिति । द्वितीयमालम्बते । प्रसिद्ध इति । घटादेरिव ज्ञानविष-
यत्वं सुखादेर्व्यक्तिरित्यर्थः ॥ ३२५ ॥

विज्ञानालम्बनप्राप्तिः किं सतो वाऽथवाऽसतः ॥

अभिव्यक्तिः सतश्चेत्स्याद्यस्य मुक्तस्य तत्सुखम् ॥ ३२६ ॥

स्वरूपमेव तस्येति विशेषणमनर्थकम् ॥

मुक्तौ तद्व्यज्यते ज्ञानं सुखं चेति यदीरितम् ॥ ३२७ ॥

सुखादि विद्यमानमविद्यमानं वाऽऽत्मनो व्यज्यत इति विकल्पयति । विज्ञानेति ।
आद्यमनुभाष्य दूषयति । अभिव्यक्तिरिति । आत्मनो विद्यमानं सुखादि मुक्तौ
व्यज्यते चेत्तर्हि स्वरूपमेव मुक्तस्य स्यात्ततो भेदेनावस्थाने मानाभावादतो नित्यव्यक्तेः
सुखादेर्मुक्तौ व्यक्तिरिति विशेषोक्तिरनर्थिकेत्यर्थः । संसारेऽनभिव्यक्तमपीत्यप्यर्थे चकारः
॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥

स्वात्मभूतं हि यद्यस्य नैव तद्व्यवधीयते ॥

आत्मनस्तत्स्वभावत्वात्सर्वदेति विनिश्चयः ॥ ३२८ ॥

स्वरूपत्वेन सदा सदापि तत्प्राङ्मुक्तेर्व्यवहितत्वादव्यक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वात्मेति ।
स्वरूपसुखादेर्न वास्तवं व्यवधानं स्वरूपत्वविरोधान्मानाभावाच्चावास्तवे तु तस्मिन्मतभे-
दासिद्धिरित्यर्थः । यद्यस्य स्वरूपं न तत्तस्य व्यवहितं यथा प्रकाशो दीपस्येति-
व्याख्यर्थो हि शब्दः ॥ ३२८ ॥

अमुक्तावयवा मुक्तौ विशेषोऽस्ति न कश्चन ॥

प्रत्यगात्मस्वभावत्वात्सुखविज्ञानयोरतः ॥ ३२९ ॥

१७७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

मुक्तौ तद्व्यज्यत इति विशेषवचनं मृषा ॥

स्वसिद्धान्तविरोधोऽपि तदभिव्यक्तिवादिनः ॥ ३३० ॥

सत्कार्यवादिनो यस्मादभिव्यक्तिः प्रशस्यते ॥

व्यज्यते सर्वमेवेदं सत्त्वात्सर्वस्य वस्तुनः ॥ ३३१ ॥

बन्धमोक्षयोः सुखादेरतिशयाभावे मुक्तौ तद्व्यक्तिरिति विशेषोक्तिरनर्थिकेत्युक्तं निगमयति । अमुक्ताविति । किंचासत्कार्यवादिनां सत्कार्यवादिनां वा मतमेतदिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । स्वसिद्धान्तेति । तत्पक्षे वा कथं तत्प्रशंसेत्याशङ्क्य तन्मतमनुवदति । व्यज्यत इति ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥

आरम्भवादे त्वच्छादेः कार्यत्वादसदात्मता ॥

असतश्चाप्यभिव्यक्तिर्न युक्ता खरशृङ्गवत् ॥ ३३२ ॥

असत्कार्यवादेऽपि कस्मादभिव्यक्तिरेव न भवति तत्राऽऽह । आरम्भेति । नापि द्वितीयस्तत्र विशेषणवैयर्थ्यस्योक्तत्वादिति तुशब्दार्थः । विद्यमानसुखादेरभिव्यक्तिपक्षं निराकृत्य पक्षान्तरं निराकरोति । असतश्चेति ॥ ३३२ ॥

व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंबन्धः प्रदीपघटयोरिव ॥

उभयोः सिद्धयोर्योगान्नेष्टा कारणकार्यता ॥ ३३३ ॥

तस्यापि तच्छब्दाद्व्यक्तिमाशङ्क्य तद्विशेषो नास्तीत्याह । व्यङ्ग्येति । किंच व्यक्तिः सत्यसती बोधयथाऽपि कारणेन तस्या न कार्यता सतोऽसतश्च साध्यत्वाद्दृष्टेरित्याह । नेष्टेति ॥ ३३३ ॥

सुखविज्ञानयोश्चापि किमभेदोऽथवा भिदा ॥

नैक्येऽभिव्यक्तिशब्दार्थः कदाचिदपि लभ्यते ॥ ३३४ ॥

व्यक्तिपक्षे दोषान्तरं वक्तुं विकल्पयति । सुखेति । आद्ये ज्ञानालम्बनत्वाख्या व्यक्तिर्न सिध्यत्येकत्र विषयविषयित्वायोगादित्याह । नेति ॥ ३३४ ॥

अथ भेदस्तयोरिष्टो व्यवधानं प्रसज्यते ॥

तद्वेदाभेदतासिद्धौ न च मानमिहास्ति वः ॥ ३३५ ॥

कल्पान्तरमनूद्य निरस्यति । अथेति । सुखज्ञानयोर्भेदे देशादिव्यवधिप्रसङ्गाद्व्यादिवन्नित्यज्ञानाज्ज्ञानान्तरं सुखग्राहि स्यात्तथाच मुक्तावपि कार्यकारणप्रसक्तेः संसारादविशेष इत्यर्थः । ज्ञानानन्दयोर्न केवलो भेदो नाप्यभेदः किंतु भेदाभेदावित्याशङ्क्याऽऽह । तदिति । इहेत्यात्मा मुक्तिर्वोक्ता ॥ ३३५ ॥

भेदग्राहि न नो मानमितोऽन्यत्रापि विद्यते ॥

मेयमात्रावसायित्वात्सर्वमानस्य सर्वदा ॥ ३३६ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७७

तयोर्भेदाभेदे मानाभावार्थं भेदस्याप्रामाणिकत्वं साधयति । भेदेति । घटावावपि न भेदग्राहि-मानमस्तीत्यत्र हेतुमाह । मेयेति ॥ ३३६ ॥

स्वमेयव्यतिरेकेण मेयान्तरसमाश्रयः ॥

न व्यावृत्त्यनुवृत्त्यादिव्यापारोऽस्ति मितेः क्वचित् ॥ ३३७ ॥

स्वार्थं व्यञ्जयदेव मानमन्यस्माद्यावृत्तिमनुवृत्तिं च तस्य व्यनक्तीत्याशङ्क्याऽऽह । स्वमेयेति । स्वार्थावसितव्यापाराणि मानानि न तस्यान्यतो भेदमभेदमुभयं वाऽवगाहन्ते स्वार्थशूराणां तेषामन्यत्रैदासीन्यादित्यर्थः ॥ ३३७ ॥

अभिव्यक्तिः सुखस्यास्तु कामं ज्ञानेन संगतेः ॥

ज्ञानव्यक्तौ तु किं मानं यतोऽभिव्यक्तिवागियम् ॥ ३३८ ॥

अस्तु वा यथाकथंचिज्ज्ञानेन संगत्या सुखव्यक्तिस्तद्व्यक्तिस्तु न सिध्यति तत्कुतो द्वयोर्भुक्तौ व्यक्तिरित्याह । अभिव्यक्तिरिति । ज्ञाने स्वयमेव मानमन्यद्वेति प्रश्नार्थः ॥ ३३८ ॥

प्रमाणानां प्रमाणत्वं न स्वरूपप्रमेयता ॥

न च मानान्तरादिष्टं तयोस्तुल्यस्वभावतः ॥ ३३९ ॥

तत्राऽऽद्यं दूषयति । प्रमाणानामिति । मानमेययोर्भेदप्रसिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं निराह । न चेति । इष्टं मानस्य मेयत्वमिति शेषः ॥ ३३९ ॥

अभिव्यक्तिर्मताऽथापि कादाचित्की न सर्वदा ॥

तदन्तरायसद्भावादव्यक्तिः स्यात्सदा ध्रुवम् ॥ ३४० ॥

किंच ज्ञानेन सुखव्यक्तिरनित्या नित्या वेति विकल्प्याऽऽद्यमादत्ते । अभिव्यक्तिरिति । अनित्या चेदानन्दाभिव्यक्तिस्तदा तस्य व्यवधेरव्यक्तिरेव मुक्तौ स्यात्तत्काले तद्वैतवभावादित्याह । तदन्तरायेति । संसारदशायामानन्दाव्यक्तेरिष्टत्वमवष्टम्य सदेत्युक्तम् ॥ ३४० ॥

अन्तरायनिवृत्तौ च व्यपेक्षा वः प्रसज्यते ॥

साधनान्तरविषया तज्ज्ञानव्यतिरेकतः ॥ ३४१ ॥

मुक्तिदशायां व्यवधिभङ्गेन तद्व्यक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्तरायेति । व्यवधेर्वस्तुत्वे ज्ञानस्यातद्ध्वंसित्वात्तदर्थं हेत्वन्तरमुपास्यं तदभावान्मुक्तौ व्यवधानाध्वस्तेरव्यक्तिरेव सुखस्येत्यर्थः ॥ ३४१ ॥

उपलब्ध्येकनीडत्वे व्यवधानस्य कल्पना ॥

न चोपपद्यते मानात्तयोरेकात्मकत्वतः ॥ ३४२ ॥

व्यवधेरवस्तुत्वे तस्याज्ञानाख्यस्य ध्वस्तिर्नित्यादागन्तुकाद्वा ज्ञानादिति विक-

१७७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

रूप्याऽऽद्यं दूषयति । उपलब्धीति । यत्र ज्ञानं तत्रैव सुखमपीत्येकाश्रयत्वे तयोर्व्य-
वधानमप्रामाणिकमेकस्मिन्नात्मनि तयोः सदा सत्त्वाद्यवधानाज्ञानस्य नित्यज्ञानेन
नित्यप्रतिहतेरित्यर्थः ॥ ३४२ ॥

एवं च सत्यभिव्यक्तिः सर्वदा सुखबोधयोः ॥

अभिव्यक्तिर्न चेदेवं नाभिव्यक्तिः सदा तदा ॥ ३४३ ॥

व्यवधानायोगे फलितमाह । एवं चेति । विपक्षे दण्डमाह । अभिव्यक्तिरिति
॥ ३४३ ॥

इतोऽन्यथा कल्पनायां न प्रमाणं समीक्ष्यते ॥ ३४४ ॥

नाप्येकाश्रयिणां लोके धर्माणां कचिदीक्ष्यते ॥

मानमेयत्वसंबन्धो मिथोयोग्यत्वतस्तथा ॥ ३४५ ॥

यदि मुक्तावागन्तुकं ज्ञानमज्ञानाख्यं व्यवधिं धुनीते तत्राऽऽह । इतोऽन्यथेति ।
नित्यज्ञानं विना मुक्तावागन्तुकज्ञानकल्पनायां तत्र मात्रादि कल्प्यं तच्चायुक्तं बन्धाद-
विशेषापत्तेर्मानाभावाच्चेत्यर्थः । इतश्च मुक्तौ ज्ञानादिव्यक्तिरयुक्तेत्याह । नापीति ।
विमतौ नान्योन्यगोचरावेकाश्रयत्वात्तथाविधरूपरसवदिति भावः ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥

सुखादिव्यक्तितः पूर्वं यस्य संसारिता मता ॥

सोऽन्य एव सदाव्यक्तनित्यज्ञानसुखात्मनः ॥

शीतोष्णयोरिव तयोर्वैलक्षण्यात्परस्परम् ॥ ३४६ ॥

अभिव्यक्तिवादे दोषान्तरं वक्तुं भूमिकामाह । सुखेति । परापरयोर्भेदे दृष्टान्ते हेतुं
ब्रूते । शीतेति ॥ ३४६ ॥

परात्मभेदऋमौ च संत्यागो वः प्रसज्यते ॥

यतो वैदिकपक्षस्य नातः कल्प्याऽऽत्मनो भिदा ॥ ३४७ ॥

तद्भेदापादनमस्मदिष्टमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । परेति । एको देवः सर्वभूतेष्वेकमेवाद्वि-
तीयमित्यादिवैदिकः पक्षः ॥ ३४७ ॥

आत्मधीमानमात्रत्वात्प्रत्यगौत्मैकवस्तुनः ॥

प्रमाणासंभवश्च स्यादात्मभेदप्रकल्पने ॥ ३४८ ॥

वैदिकोऽपि पक्षस्त्यज्यते तद्भेदस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति ।
स्वप्रकाशे भेदग्राहिमानायोगाद्ब्रह्मभावो मोक्षस्तस्य निर्विशेषो नित्यसिद्ध इत्यर्थः ।
उक्तप्रमाणविरोधसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ ३४८ ॥

नन्विदानीं यथा तद्वन्मुक्तौ चेदविशेषता ॥

नातियत्नो भवेन्नृणां शास्त्रवैयर्थ्यमेव च ॥ ३४९ ॥

१ ग. 'संबोधो मि' । २ क. 'क्षण्यं पर' । ३ क. ग. 'गात्मात्मव' ।

४ ब्राह्मणम् [आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७७९

उक्तां मुक्तिममृष्यमाणः शङ्कते । नन्विति । लौकिकं यत्नमतीत्य शास्त्रीयशमा-
दिरतिफल्नः । शास्त्रं मोक्षविषयम् ॥ ३४९ ॥

नाऽऽत्माविद्याहानमात्रकारित्वादागमात्मनः ॥

तदर्थं यत्नसाफल्यं शास्त्रारम्भोऽपि चार्थवान् ॥ ३५० ॥

मोक्षस्य निर्विशेषत्वेऽपि स्वाविद्यातज्जध्वंसित्वेन शास्त्रार्थवदिति परिहरति ।
नाऽऽत्मेति । यथाऽऽहुः—अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्येति ॥ ३५० ॥

मुक्तामुक्तत्वरूपोऽयं न विशेषोऽस्ति वस्तुनि ॥

तदविद्यैव निःशेषविशेषाणां प्रसूतिकृत् ॥ ३५१ ॥

अथामुक्तस्याऽऽत्मनो मुक्तिविशेषार्थो शास्त्रयत्नौ किं न स्यातां तत्राऽऽह ।
मुक्तेति । तत्र वस्तुतो विशेषाभावे हेतुमाह । तदविद्येति ॥ ३५१ ॥

अशेषानर्थहेतुं तामविद्यां शास्त्रजा मतिः ॥

यतो निहन्ति तेन स्यात्साफल्यं यत्नशास्त्रयोः ॥ ३५२ ॥

शास्त्रयत्नयोरर्थवत्त्वं निगमयति । अशेषेति ॥ ३५२ ॥

अथाविद्यावतोऽविद्याहान्यहानिकृतो भवेत् ॥

विशेष आत्मनः कश्चिदिति चेन्नैवमिष्यते ॥ ३५३ ॥

अविद्यामात्रहेतूत्थगोचरत्वसमाश्रयात् ॥

रज्जुखण्डाद्यविद्योत्थसर्पादिविनिवृत्तिवत् ॥ ३५४ ॥

आत्मनो निर्विशेषासिद्धिं चोदयति । अथेति । आविद्यः सोऽपीति समाधत्ते ।
नैवमिति । रज्ज्वविद्योत्थसर्पादेस्तद्विद्यया ध्वंसाध्वंसयो रज्जोर्वास्तवविशेषाभाववदात्म-
नोऽपि स्वाविद्यामात्रोत्थविशेषवतोऽपि तद्ध्वंसाध्वंसयोर्न वास्तवो विशेषोऽस्ती-
त्यर्थः ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥

आत्मनो मोहकर्तृत्वमकर्तृत्वं यदीष्यते ॥

विशेष इति नैवं स्याद्ध्यायतीवेति वारणात् ॥ ३५५ ॥

तथाऽपि सविशेषताऽऽत्मनो दुर्वाग्याह । आत्मन इति । मोहकर्तृत्वं तज्जनकत्वं
तदाश्रयत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नैवमिति ॥ ३५५ ॥

अजो न जायते नेति ध्यायतीवेति चाऽऽगमैः ॥

निषेधः क्रियतेऽशेषविकारादेरिहाऽऽर्त्तमनः ॥ ३५६ ॥

तदेव स्फोरयति । अज इति । विकारादेरित्यादिशब्देन विकारिग्रहणम् । इहेति
मुक्तिशास्त्रोक्तिः ॥ ३५६ ॥

१७८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

विषयत्वोपपत्तेश्च प्रत्यङ्मोहतबुद्ध्योः ॥

नाविद्यावान्भवेदात्मा नापि तत्कार्यवांस्ततः* ॥ ३५७ ॥

कल्पान्तरं प्रत्याह । विषयत्वेति । अविद्यादेरात्मदृश्यत्वान्न तदाश्रयत्वं न हि तद्वत्तस्य तद्ग्राह्यत्वमंशतःस्वग्रहापत्तेरित्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थः । *अतःशब्दस्तु प्राच्या पञ्चम्यां संबध्यते ॥ ३५७ ॥

ग्राहकग्रहणग्राह्यभावाभावप्रसिद्धता ॥

यथाऽऽत्मसाक्षिका तद्वन्न वेद्मीत्यात्मसाक्षिकम् ॥ ३५८ ॥

तस्याऽऽत्मदृश्यत्वं प्रपञ्चयति । ग्राहकेति । अज्ञानोत्थस्याऽऽत्मदृश्यत्ववत्तस्यापि तद्वृत्त्यत्वं स्वसाक्षिकमित्यर्थः ॥ ३५८ ॥

अज्ञातत्वान्यथाज्ञातसिद्धेरात्मैकसाक्षितः ॥

अज्ञानमन्यथाज्ञानमतो नास्त्यात्मसाक्षिणः ॥ ३५९ ॥

सर्वस्याऽऽत्मसाक्षिकत्वेऽपि किं तवेति तदाह । अज्ञातत्वेति ॥ ३५९ ॥

न हि यो यत्र साक्षीह स तत्राज्ञ इतीर्यते ॥

असामान्येन तत्सिद्धेः साक्षिसाक्ष्यपदार्थयोः ॥ ३६० ॥

न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रतीतेः साक्षिणोऽपि तदाश्रयतेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । इहेति व्यवहारदशोक्तिः । तयोराश्रयाश्रयित्वाभावे हेतुमाह । असामान्येनेति । मिथोव्यावृत्तासाधारणरूपेणेत्यर्थः । तत्तयोरिति यावत् ॥ ३६० ॥

तस्मिन्साक्षी च मूढश्चेत्यतीवैतद्विरुध्यते ॥

मिथो वाक्यमतो नेदृग्वक्तव्यं मानिना ततः ॥ ३६१ ॥

आत्मनोऽविद्यानाश्रयत्वे हेत्वन्तरमाह । तस्मिन्निति । ततो नाऽऽत्मनोऽविद्याश्रयतेति शेषः ॥ ३६१ ॥

न जाने मुग्ध एवाहं भवदुक्तं मनागपि ॥

इति चेद्वीक्षसे तर्हि मूढमज्ञं च कुम्भवत् ॥ ३६२ ॥

प्रतीचो युक्तितोऽज्ञानाद्याश्रयत्वं प्रत्युक्तं सा चानुभवनाधितेति मन्वानो ब्रूते । नेति । मातुस्तदाश्रयत्वमनुभवादभिदधासि तत्साक्षिणो वाऽऽद्यं प्रत्याह । वीक्षस इति ॥ ३६२ ॥

त्वं त्वज्ञो मूढ एवेति भव कामं यथेच्छसि ॥

मूढाज्ञयोस्तु यः साक्षी नासौ मुग्धोऽज्ञ एव वा ॥ ३६३ ॥

* एतद्विकानुरोधेन मूले वानत इति स्यादथवा मूलानुरोधेन दीकायां ततःशब्द इति स्यादिति ज्ञेयम् ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७८१

उक्तेऽर्थे भवेत्यादिभाष्यं योजयति । त्वं त्विति । कल्पान्तरं निराह । मृदेति ॥ ३६३ ॥

लोकेऽपि यस्य यः साक्षी सम्यग्दर्श्येव तस्य सः ॥

यथा लोके तथेहापि साक्षी सम्यक्प्रपश्यति ॥ ३६४ ॥

मातृसाक्षिणो मोहाद्यभावे लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति । लोकेऽपीति । प्रकृते साक्षिणि लोकसाक्षिणो वैलक्षण्यमाशङ्क्याविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायेनाऽऽह । यथेति ॥ ३६४ ॥

महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमेवेति चाब्रवीत् ॥

साक्षात्स्वर्यभूवेदात्मा संसारानर्थशान्तये ॥ ३६५ ॥

आत्मनो मोहादिराहित्ये भगवद्वाक्यमपि मानमित्याह । महाभूतादीति ।

“महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ” ॥

इत्यज्ञानोत्थस्य महाभूतादेः साक्षिणः सकाशात्क्षेत्रत्वेन पृथक्करणान्तत्कारणीभूत-
स्याज्ञानस्यापि तदस्पर्शसिद्धिरित्यर्थः । न चेदममानमाप्तोक्तत्वादित्याह । साक्षादिति ।
न चेदं सुगतोक्तिसमं वेदमूलत्वादित्याह । वेदेति । किमर्थमित्थं भगवानूचिवांस्तत्राऽऽह ।
संसारेति ॥ ३६५ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३६६ ॥

मोहादेरात्मदृश्यत्वान्नाऽऽत्मनिष्ठतेत्यत्रापि संमतिमाह । यथेति ॥ ३६६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः स्वयंज्योतिःश्रुतेस्तथा ॥

न तत्र सूर्यो भातीति नान्योऽतोऽस्तीति च श्रुतेः ॥ ३६७ ॥

तत्रैव श्रुतिं संवादयति । ज्योतिषामिति । आत्मनोऽपि दृश्यत्वमाशङ्क्याऽऽह ।
स्वयमिति । द्रष्टृन्तराभावाच्च नाऽऽत्मनो दृश्यतेत्याह । नान्य इति ॥ ३६७ ॥

यत एवमतो नास्ति विशेषोऽत्र मनागपि ॥

बन्धमोक्षादिरूपोऽयमात्मनीति विनिश्चयः ॥ ३६८ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वे सिद्धे स्वमतमुपसंहरति । यत इति ॥ ३६८ ॥

ये त्वतः कल्पयन्तीममन्यथैव महाधियः ॥

अर्थवादं च बन्धादिशास्त्रं व्याचक्षते तथा ॥ ३६९ ॥

१७८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

पक्षान्तरमनुभाषते । ये त्विति । अतो निर्विशेषत्वादिति यावत् । इममित्यात्मोक्तिः । महाधिय इति स्थूलबुद्धित्वमुच्यते । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलय-
नेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं
कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीत्यादावज्ञानाद्बन्धो ज्ञानान्मुक्तिरिति शास्त्रे सति कथमा-
त्मनो वस्तुतः सविशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । अर्थवादं चेति । तथा सत्यात्मनो बन्ध-
मोक्षादिविभागो वास्तवोऽस्तीत्याह । तथेति ॥ ३६९ ॥

इत्युक्तावसकृत्पूर्वं परिहारोऽपि वर्णितः ॥ ३७० ॥

एवं परिहृतेऽप्याहुर्न्यथेच्छं दूषणं परे ॥

विद्वद्भिस्त उपेक्ष्याः स्युर्बालोन्मत्तसमा जनाः ॥ ३७१ ॥

इमामेव द्वैतिनामुक्तिमनूद्य तत्र तत्रानेकधा समाधेरुक्तत्वाच्च भूयस्तदर्थं यतितव्य-
मित्याह । इत्युक्ताविति । अपिरवधारणार्थो निष्ठानन्तरभाषी । भाष्याद्बहिरेव पर-
पक्षदोषं स्मारयित्वा त उत्सहन्ते स्वेऽपीत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । एवमिति ॥ ३७० ॥
॥ ३७१ ॥

ब्रह्माप्येतीत्यतो वाक्यमुपचारसमाश्रयात् ॥

तदविद्योत्थदेहादिसंतत्युच्छेदेहेतुतः ॥ ३७२ ॥

परपक्षनिरासेनोक्तं वाक्यार्थमुपसंहरति । ब्रह्मेति । उपचारनिमित्तं निगमयति ।
तदविद्येति ॥ ३७२ ॥

अविद्याध्वस्तिमापेक्ष्य सम्यग्धीजन्ममात्रतः ॥

आत्मा ब्रह्मैव सन्साक्षाद्ब्रह्माप्येतीति भण्यते ॥ ३७३ ॥

भाविदेहादिसंतत्युच्छेदे निमित्तमाह । अविद्येति । तद्विद्येतिहेतुमाह । सम्य-
गिति । उपचाराश्रयादुक्तवाक्यस्य योजनां निगमयति । आत्मेति । सम्यग्ज्ञानादज्ञा-
नध्वस्तिमापेक्ष्य तज्जन्यदेहादिविध्वंसं निमित्तीकृत्य साक्षाद्ब्रह्मैव सन्नात्मा ब्रह्माप्येतीत्यु-
च्यते तस्मादुपचारादेतद्वाक्यमिति वार्तिकयोजना ॥ ३७३ ॥

इत्येतत्सर्ववेदान्तसर्वस्वं ब्राह्मणोदितम् ॥

अर्थस्य ब्राह्मणोक्तस्य द्रष्टृन्नेऽतः परा श्रुतिः ॥ ३७४ ॥

तदित्यादिश्रुतितात्पर्यं वृत्तमनूद्य कथयति । इत्येतदिति ॥ ३७४ ॥

यथा काममये तद्वन्मन्त्रं श्लोकमुदाहरत् ॥

ब्रह्मास्मीति परिज्ञानात्प्रत्यगज्ञानहानतः ॥ ३७५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७८३

यदा सर्वेऽखिलाः कामाः काम्यैश्च विषयैः सह ॥

प्रमुच्यन्ते विनश्यन्ति तेषामज्ञानहेतुतः ॥

कार्याणां कारणे वृत्तिर्नान्यत्र जगतीक्ष्यते ॥ ३७६ ॥

ब्राह्मणोक्तार्थस्य तेनैव दाढर्यसिद्धेरलं मन्त्रोदाहरणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । ब्राह्मणोक्तेनैव दृढेऽपि मन्त्रोक्तौ श्रोतृप्रवृत्तेर्दृढतेति तदुक्तिरिति भावः । यदेत्यादिषु दानि व्याचष्टे । ब्रह्मेति । तदाऽमृतो भवतीति संबन्धः । ज्ञानादज्ञाने हतेऽपि कामाः स्थास्यन्तीति चेत्तेत्याह । तेषामिति । नष्टाज्ञानस्यापि कामादि दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्याणामिति । कारणे नष्टे कार्यं न स्थातुमर्हति ततोऽन्यत्र तदयोगान्नष्टाज्ञानस्य रागादिदृष्टिस्तु बाधितानुवृत्तिरज्ञानलेशादित्यर्थः ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥

यदा कामाः प्रमुच्यन्त इत्युक्त्यैव कृतार्थता ॥

विशेषणं सर्वं इति किमर्थमभिधीयते ॥ ३७७ ॥

कामविशेषणानर्थक्यं चोदयति । यदेति । कृतार्थता काममात्रध्वस्तेः सिद्धतया निराकाङ्क्षतेति यावत् ॥ ३७७ ॥

जाग्रत्स्वप्नक्षये कामाः प्रमुच्यन्तेऽखिला नृणाम् ॥

संस्कारमात्रशेषास्ते सुषुप्ते यान्ति संक्षयम् ॥

यतस्तदवरोधार्थं तस्मात्सर्वविशेषणम् ॥ ३७८ ॥

समाधत्ते । जाग्रदिति । तदवरोधार्थं कामसंस्काराणामपि ज्ञानबलान्निवर्त्यतया संग्रहार्थमित्यर्थः । सर्वविशेषणं सर्वं इति कामानां विशेषणमिति यावत् ॥ ३७८ ॥

कामहेतौ हि विध्वस्ते न कश्चिदवशिष्यते ॥

संस्कारो वाऽथवाऽप्यन्यः, सर्वस्याज्ञानमूलतः ॥ ३७९ ॥

कथं ज्ञानवशात्कामसंस्कारा नश्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । कामेति । अन्यशब्देन कामोक्तिः । हेत्वभावे फलाभावप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । कोऽसौ तद्धेतुस्तत्राऽऽह । सर्वस्येति । कामस्यापि तदेव मूलमिति शेषः ॥ ३७९ ॥

हृदि श्रिता इति वचः कामधर्म्यब्रवीन्मनः ॥

कामः संकल्प इत्येवं तथाच प्राक्श्रुतीरणम् ॥ ३८० ॥

अस्य पुंसो ये कामा लोकद्वयविषयास्ते सर्वे ज्ञानान्नश्यन्तीत्युक्तं संप्रति हृदीत्यादेस्तात्पर्यमाह । हृदीति । तत्र त्र्यन्त्राधिकारं संवादयति । काम इति ॥ ३८० ॥

इदं च हेतुवचनं प्रतिज्ञातस्य वस्तुनः ॥

हृदि श्रिता यतः कामाः प्रमुच्यन्तेऽखिलास्ततः ॥ ३८१ ॥

१७८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तर्हि तेनैव गतार्थत्वाद्यर्थमेतदित्याशङ्क्याऽऽह । इदं चेति । कामाः प्रमुच्यन्त
इतिप्रतिज्ञातवस्तुनो हृदि श्रिता इति हेतुवाक्यमित्यमुमेव विभागं प्रकटयति ।
हृदीति ॥ ३८१ ॥

अविद्याया यतः कार्यमध्यात्मादिविशेषणम् ॥

त्रयं वा इदमित्युक्तं बाष्पानःप्राणभेदवत् ॥ ३८२ ॥

अतोऽविद्यासमुच्छित्तौ तद्धेतूनामशेषतः ॥

कामानामपि नाशः स्याद्ग्राहातिग्रहरूपिणाम् ॥ ३८३ ॥

ननु ब्रह्मविदो विद्यया कामध्वस्तौ तेषां हार्दत्वं कथं हेतुर्न हि शुक्तिविद्यया तदवि-
द्याध्वस्तौ पुरुषनिष्ठत्वं तस्या हेतुः क्रियते तत्राऽऽह । अविद्याया इति । त्रिविधं
वागादिकं जगदाविद्यमिति त्रयं वा इदमित्यत्र यस्मादुक्तं तस्मादविद्याध्वस्तौ तज्जान्तः-
करणध्वस्तेस्तदाश्रितानामपि कामानां सार्थानां सर्वथा ध्वस्तिरिति विदुषो विद्यया काम-
ध्वस्तौ हृदिश्रितत्वोक्तिर्भवति हेतुरित्यर्थः ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥

निःशेषजनिमद्धेतुः काम एवावधारितः ॥

श्रिता अतिग्रहाः कामा इन्द्रियाणां प्रवर्तकाः ॥

हृदि श्रिता इति वचस्तेषामवरुत्सया ॥ ३८४ ॥

नन्वविद्याध्वस्तौ तत्कार्यध्वस्तेस्तदाश्रितकामध्वंसेऽपि कार्यान्तरं स्थास्यति तत्कुतो
मुक्तिस्तत्राऽऽह । निःशेषेति । काममय एवायं पुरुषः कामबन्धनमेवेदमित्या-
दाविति शेषः । कामहेतुकत्वाद्धर्मादेर्विद्यया ध्वस्तौ कर्म विध्वंसते तथाच
मुक्तिप्रतिबन्धाभावात्तत्सिद्धिरित्यर्थः । कामशब्दस्यानेकार्थत्वात्कस्य जनिमद्धेतुत्वं
तत्राऽऽह । श्रिता इति । बुद्धिस्था रागादिवासनाख्याः कामा द्विविधे-
न्द्रियप्रवर्तकाः सन्तो नानाक्रियामुत्पादयन्तो जगज्जनयन्ति धिया धिया जनयते कर्म-
भिरिति श्रुतेरित्यर्थः । रागादिवासनानामत्र कामत्वे गमकमाह । हृदीति । रागादी-
नामत्र कामशब्देन संग्रहार्थमेतद्विशेषणं न हि मनोगतत्वं रागादिभ्योऽन्यत्र मुख्यमि-
त्यर्थः ॥ ३८४ ॥

वेदव्यासोऽपि च मुनिर्जगादेयं यथोदितम् ॥

श्रुत्यर्थमुररीकृत्य लोकानुग्रहकाम्यया ॥ ३८५ ॥

ब्रह्मविदो ज्ञानादशेषकामध्वस्तिरिति प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुक्तं तत्र स्मृतिं प्रमाणयति ।
वेदव्यासोऽपीति ॥ ३८५ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ३८६ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७८५

तदीयं वाक्यं पठति । विषया इति । तत्प्रावण्यराहित्यं निराहारत्वं रसो रागः ॥ ३८६ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ॥

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ३८७ ॥

तदीयं वाक्यान्तरमाह । एवमिति ॥ ३८७ ॥

हेत्वर्थे चाथशब्दोऽयं हेत्वर्थप्रकृतत्वतः ॥

यस्मादज्ञानतो मर्त्योऽतोऽमृतोऽज्ञानहानतः ॥ ३८८ ॥

मन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे । हेत्वर्थे चेति । सत्स्वर्थान्तरेषु किमत्र नियामकं तत्राऽऽह । हेत्वर्थेति । हृदि श्रिता इति हेत्वर्थस्य प्रकृतत्वादिति यावत् । हेतुरूपमर्थं स्फुटयन्मर्त्यं इत्यादेरर्थमाह । यस्मादिति ॥ ३८८ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानं यदत्रेत्यभिधीयते ॥

सम्यग्ज्ञानसमुत्पत्तावत्रैव ब्रह्म सोऽश्नुते ॥ ३८९ ॥

अत्रेत्यस्यार्थमाह । प्रत्यगिति । उक्तमनूद्य ब्रह्मेत्यादेरर्थमाह । सम्यगिति ॥ ३८९ ॥

ब्रह्मज्ञानोदये यस्माज्जन्मबन्धो व्यपेयते ॥

मृतिरात्ममतिस्तस्य हेतुहेतूपमर्दनात् ॥ ३९० ॥

ज्ञानसमकालमेव ब्रह्माप्तिरित्यत्र हेतुमाह । ब्रह्मेति । जन्माख्यस्य बन्धस्य हेतु-
धर्मादिकस्तस्य कारणं स्वाज्ञानं तन्निवर्तकत्वाद्ब्रह्मज्ञानं जन्मादिबन्धस्य मृतिर्यस्मादु-
च्यते तस्माज्ज्ञानसमकालमेव बन्धोऽपगच्छतीति युक्ता विदुषो मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३९० ॥

यथोक्तादन्यथैवेमं व्याख्यानाद्यत्नतो बुधाः ॥

श्लोकेन व्याचक्षतेऽयुक्त्या हुतभुग्वरसंश्रयात् ॥ ३९१ ॥

निःशेषकामध्वस्तौ विदुषो मुक्तिरित्येवमर्थतया मन्त्रः स्वमते व्याख्यातः संप्रति
मन्त्रस्य भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानं प्रस्तौति । यथोक्तादिति । श्लोकाक्षराणां श्रुतत्यागेनाश्रु-
तकल्पनं यत्नः । अन्यथा व्याख्याने बुद्धिबाहुल्यं हेतुरित्युपहसति । बुधा इति ।
न युक्तिकृतेयं व्याख्या किंतु देवताप्रसादायत्तेत्युपहासान्तरमाह । अयुक्त्येति
॥ ३९१ ॥

यथैव पूर्वं संसारः काममूलोऽनुवर्णितः ॥

श्लोकेन तद्वन्मोक्षोऽपि निष्कामस्योपवर्ण्यते ॥ ३९२ ॥

कथमन्यथा व्याख्यानं तदाह । यथेति । उक्तं च यथा पूर्वस्मिन्कामैर्बन्ध इति
श्लोकेनोद्भावितमेवमेवेहापि निष्कामोऽपि मुच्यत इति श्लोकेनोद्भिभावयिषतीति ॥ ३९२ ॥

१७८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थपादो-

प्राज्ञादात्मन एतस्मात्प्रमुच्यन्तेऽखिला यदा ॥

कामास्ते कतम इति तद्विशेषणमुच्यते ॥ ३९३ ॥

परपक्षे मन्त्रमवतार्य तस्यार्थमाह । प्राज्ञादिति । तदा मर्त्योऽमृतो भवतीति संबन्धः । स्वस्था धीस्थाश्चोभये कामास्तत्र केषां ध्वस्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य येऽस्येत्याद्यवतारयति । त इति ॥ ३९३ ॥

हृदि येऽस्य श्रिताः कामाः प्रमुच्यन्ते त एव तु ॥

आत्माश्रितास्तु ये त्वस्य प्रमुच्यन्ते न ते सदा ॥ ३९४ ॥

त्रिशेषणमेव दर्शयन्वाक्यं योजयति । हृदीति । एवकारार्थमाह । आत्मेति ॥ ३९४ ॥

हृदयं नाम विज्ञानं मांसपेशी च भण्यते ॥

रूढ्या वृत्तिर्मांसखण्डे तात्स्थ्याद्विज्ञानवाचकम् ॥ ३९५ ॥

हृदयशब्दार्थमाह । हृदयमिति । कथमेकमेव पदमनेकार्थमेकस्यानेकार्थत्वायोगात्तत्राऽऽह । रूढ्येति । श्रुतिलक्षणाभ्यामेकस्यानेकार्थत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ३९५ ॥

कामाः पुनरिहोच्यन्ते य उक्ता वासनात्मकाः ॥

माहारजनमित्यादिवाक्येनाऽऽत्मविशुद्धये ॥ ३९६ ॥

कामशब्दार्थमाह । कामा इति । इहेति मन्त्रोक्तिः । किमिति मूर्तामूर्तब्राह्मणे मनोगताः कामा व्याख्यातास्तत्राऽऽह । आत्मेति । यथाऽऽहुः कामाः पुनर्माहारजनादिरूपा इति ॥ ३९६ ॥

प्राज्ञस्याभ्यन्तरं रूपं तैन्माहारजनादिकम् ॥

हृदयाश्रयिणस्ते तु बाह्याः स्युर्बाह्यसंश्रयात् ॥ ३९७ ॥

तच्च वासनात्मकं रूपं क्षेत्रज्ञस्यान्तरङ्गं स्वरूपमित्याह । प्राज्ञस्येति । सर्वेषां कामानामविशेषादात्मरूपतेत्याशङ्क्याऽऽह । हृदयेति । बाह्यत्वमनात्मरूपत्वम् । तदुक्तं तर्ह्ये माहारजनादिलक्षणाः कामविशेषास्ते बाह्ये हृदये श्रिता इति ॥ ३९७ ॥

हृदयाश्रयिकामेभ्य आत्मसंश्रयिणां यतः ॥

प्रसूतिरिह कामानामतोऽनेकसमाश्रयात् ॥ ३९८ ॥

हृदयाश्रयणं तेषां विशेषणमिहोच्यते ॥

आत्माश्रयाणां कामानां विनिवृत्तिः फलं हि तत् ॥ ३९९ ॥

मनोगतस्थूलकामानामात्मस्थसूक्ष्मकामेषु कारणत्वमाह । हृदयाश्रयीति । इहेति बन्धावस्थोक्तिः । आत्मान्तःकरणस्थकामानां कार्यकारणभावे फलितमाह । अत इति । हृदि श्रिता इति विशेषणस्य कृत्यमाह । आत्मेति । यथाऽऽहुस्ततो हि तेषां प्रसू-निर्भवतीति । यथोक्तभाष्यावद्योती हिशब्दः ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥

१ ख. 'इया मांस' । २ क. ख. 'नर्महा' । ३ क. ख. 'तत्तमा' । ४ क. ख. घ. 'ये मदा' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७८७

मनोद्वारोपसंक्रान्ता भावना याऽऽत्मनि स्थिता ॥

देहिनो जन्मबीजं सा तदुच्छेदादिमुच्यते ॥ ४०० ॥

आत्माश्रयाः कामा न निवर्तन्ते चेत्तर्हि मुक्तिर्न सिध्येत्कामी मुक्तश्चेति व्याहतेरित्याशङ्क्याऽऽह । मनोद्वारेति ॥ ४०० ॥

बीजस्थस्याङ्कुरस्येह जन्माऽऽश्रित्य यथैव गाम् ॥

आश्रयादेव जन्मैवं कामानां हृदयाश्रयात् ॥ ४०१ ॥

बुद्ध्याश्रयकामवशादात्माश्रयकामोत्पत्तिरित्येतद्वृष्टान्तेन साधयति । बीजस्थस्येति । पृथिवीमाश्रित्य बीजगतस्याङ्कुरस्य व्यवहारभूमौ जन्मेत्यत्र तदाश्रितत्वेन तद्दर्शनं हेतुमाह । आश्रयादिति । केचित्त्वाश्रयादेवेत्यस्य व्याख्यानं हृदयाश्रयादित्याहुः । उक्तं हि यथा बीजगतस्याङ्कुरस्य पृथिवीमाश्रित्य प्रसूतिरेवं प्राज्ञाश्रितानां हृदयं योनिरिति ॥ ४०१ ॥

हृदयेन च सर्वन्धादृश्यन्ते येन तेऽखिलाः ॥

अतो विशेषकार्येण विशेष्यन्ते हृदैव ते ॥ ४०२ ॥

मनोद्वाराऽऽत्मन्युत्पन्ना यदि कामास्तर्हि किमिति हृदि श्रिता इति तेनैव ते विशेष्यन्ते तत्राऽऽह । हृदयेनेति । विशेषकार्येण कामव्यक्तिविशेषकार्यस्य हृदये दृष्टत्वेनेति यावत् ॥ ४०२ ॥

हृदि श्रिता यदा कामाः प्रमुच्यन्तेऽस्य देहिनः ॥

अथ मर्त्योऽमृतः प्राज्ञो भवतीत्येष निश्चयः ॥ ४०३ ॥

पूर्वार्थस्योक्तमर्थमनूद्योत्तरार्थं व्याचष्टे । हृदीति ॥ ४०३ ॥

विद्याकर्मसमूहेन येनायं परमात्मनः ॥

संसारित्वं परिच्छिद्य प्रापितः स यदाऽखिलः ॥

प्रमुच्यतेऽथ तद्दानाच्छुद्धो ब्रह्म समश्नुते ॥ ४०४ ॥

विद्यया कामादिध्वस्तौ ध्वस्तेऽपि बन्धे ब्रह्मभावार्थं हेत्वन्तरं मृग्यमिति चेन्नेत्याह । विद्येति । येनाज्ञानमूलेन कामादिनायं विज्ञानात्मा परस्मादात्मनः सकाशात्परिच्छिद्य संसारित्वं प्रापितः स कामादिरखिलोऽपि यदा विद्याकर्मसमुच्चयेन प्रमुच्यते तदा हेत्वभावेन बद्धस्त्वहानात्परिशुद्धोऽप्रतिबन्धेनाऽऽत्मा ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ ४०४ ॥

आत्मकामोक्तिमानाच्च प्रागप्येतद्विनिश्चितम् ॥

आत्मैव कामा अस्येति न भिन्ना हार्दकामवत् ॥ ४०५ ॥

बुद्धिस्थास्तद्वाराऽऽत्मस्थाश्च कामा हृदि श्रिता निवर्तन्ते ततो जीवस्य मोक्षो न

१७८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

त्वात्मनः सहसिद्धसत्यकामादिध्वस्तिरित्युक्तम् । इदानीमात्मनि सहजकामध्वस्तिर्नेत्य-
त्राऽऽत्मकामवाक्यं प्रमाणयति । आत्मकामेति । निश्चितमेव दर्शयति । आत्मेति
॥ ४०९ ॥

तत्र ये त्वात्मनोऽभिन्नास्तेभ्योऽनन्यत्वकारणात् ॥

प्रमुक्तिरात्मनो नास्ति तैरसंसर्गतः सदा ॥ ४०६ ॥

कामानामात्माभेदे फलितमाह । तत्रेति । तेषु कामेष्विति निर्धारणार्था सप्तमी । कामै-
श्चाभिन्नैरात्मनः सर्वदा संसर्गाभावादिति हेतुमाह । तैरिति ॥ ४०६ ॥

संसर्गः प्रविवेको वा भिन्नयोर्वस्तुनोर्यतः ॥

नाभिन्नयोरतो मुक्त आत्मस्थानामभेदतः ॥ ४०७ ॥

आत्माभिन्नेभ्योऽपि कामेभ्यस्तस्य किं न स्यातां संसर्गो व्यावृत्तिर्वाऽऽम्रादिषद्गु-
णिनो गुणेभ्यस्तत्संभवादित्याशङ्क्याऽऽह । संसर्ग इति । मुक्ते पुंसि स्वगतानां कामा-
नामभेदान्न तेभ्यः संसर्गप्रविवेकावित्युक्तं भिन्नयोर्हि क्षीरनीरयोस्तौ दृश्येते न च तत्र
संसर्गयोग्यो गुणगुणिभावोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४०७ ॥

मिथ्यादर्शनजा ये तु माहारजनपूर्वकाः ॥

अन्यत्वेऽवस्थिता बन्धहेतुत्वेन च सर्वदा ॥ ४०८ ॥

संसर्गप्रविवेकौ स्तो यतस्तैरात्मनः सदा ॥

तानेवोद्दिश्य तेनेदं विशेषणमिहेरितम् ॥ ४०९ ॥

कैः सह तर्हि संसर्गप्रविवेकावात्मनो मतावित्याशङ्क्याऽऽह । मिथ्येति । कल्पिता-
गन्तुकोक्तरूपकामप्रतियोगिसंसर्गादिसिद्धौ किं सिध्यति तदाह । तानेवेति । तेन
यतःशब्दोपात्तेन हेतुनेति यावत् । इहेति मन्त्रोक्तिः ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥

हृदयाश्रयिणो येऽस्य न त्वात्मैकसमाश्रयाः ॥

कामास्तेऽस्य प्रमुच्यन्त इत्येतत्प्रागपीरितम् ॥

तदा तीर्णो भवत्येष शोकाहृदयसंश्रितान् ॥ ४१० ॥

तदेवाभिनयति । हृदयेति । हृदयस्थकामनां मोक्षणं ज्योतिर्ब्राह्मणेऽपि व्यख्यात-
मित्याह । एतदिति ॥ ४१० ॥

शोकाभिधानास्तत्रापि कामा एवोदिताः पुरा ॥

न्यायस्तत्राप्ययं कृत्स्नः संभवत्येव निर्णये ॥ ४११ ॥

तत्र शोकध्वस्तिरुच्यतेऽत्र च कामध्वस्तिस्तथा चार्थभेदाद्विन्नवाक्यतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
श्लोकेति । तत्रेति नीर्णवाक्यं पुरेति पूर्वब्राह्मणमुक्तम् । एकवाक्यत्वेऽपि तत्र हृदयस्येति
किमर्थं विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । न्याय इति । अत्र हृदयतिविशेषणसंबन्धी यो

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७८९

न्यायः स सर्वोऽपि तीर्णवाक्ये हृदयस्येतिविशेषणार्थवत्त्वनिर्णये द्रष्टव्य इति योजना
॥ ४११ ॥

इति श्रीमन्महाभर्तृप्रपञ्चस्य महीयसः ॥

व्याख्यामधीयते धीरा न्यायागमबहिष्कृताम् ॥ ४१२ ॥

परमतं सोपहासमुपसंहरति । इति श्रीमदिति । तस्या हेयत्वार्थमन्त्यविशेषणम्
॥ ४१२ ॥

सर्वात्मभावं विद्यायाः फलमुक्त्वा च नः श्रुतिः ॥

अथ योऽन्यामिति गिरा प्राहाविद्यां तथा फलम् ॥ ४१३ ॥

हृदि श्रिता इति विशेषणादात्माश्रयाः सन्ति कामा इत्युक्तं तत्कथमेतदागमबा-
ह्यमित्याशङ्क्य तदर्थं तार्तीयमनुवदति । सर्वेति । आत्मेत्येवोपासीतेति सूत्रिताया
विद्यायास्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वात्मकत्वफलमुक्त्वा विद्यापोद्यां चाविद्यामथ योऽन्यां
देवतामिति सूत्रयित्वा विद्याफलवत्तत्फलमपि श्रुतिरस्मान्प्रति प्राहेति योजना ॥ ४१३ ॥

कार्यकारणरूपेण यदेतद्भेददर्शनम् ॥

अविद्याया इदं कार्यमन्योऽसाविति भण्यते ॥ ४१४ ॥

किं तदविद्याफलं तदाह । कार्येति ॥ ४१४ ॥

आ समाप्तेस्तृतीयस्य प्रत्यगज्ञानहेतुकम् ॥

ब्रह्म वा इत्युपक्रम्य मोहकार्यं विवक्षितम् ॥ ४१५ ॥

नन्वन्योऽसावन्योऽहमित्यत्र भेददर्शनमविद्याकार्यमुक्तं चेत्किं ब्रह्म वा इदमग्र
आसीदेकमेवेत्यारभ्य तृतीयसमाप्त्यन्तेन ग्रन्थेन क्रियते तत्राऽऽह । आ समाप्तेरिति ।
उपक्रम्य प्रपञ्चितमिति शेषः । एवं प्रकरणद्वये प्रवृत्तेऽपि कामाश्रयत्वमात्मनो
नास्तीत्यत्र किमायातं तत्राऽऽह । मोहेति । अविद्याधिकारे कामादि तज्जमिष्टं तथा च
कामानां स्वाविद्योत्थबुद्धिस्थत्वमेव नाऽऽत्माश्रयत्वं श्रुतिविरोधादित्यर्थः ॥ ४१५ ॥

अस्यामविद्याधिकृतौ सप्तान्नाविष्कृताविह ॥

फलात्मकानामन्नानां प्रसङ्ग इदमीरितम् ॥ ४१६ ॥

कथमविद्याधिकारे तत्कार्यत्वं कामाद्याधारस्येष्टं तदाह । अस्यामिति । अविद्या-
सूत्रव्याख्याप्रस्तुतावन्नाधिकारे कामादिवाक्येनाविद्योत्थमनोधर्मत्वं कामादीनामुक्तमत-
स्तेषामात्मधर्मत्वं वेदबाह्यमित्यर्थः ॥ ४१६ ॥

अव्याकृतस्य तत्त्वस्य नामरूपक्रियात्मभिः ॥

व्याकृतिर्योदितः पूर्वं तदज्ञानविजृम्भितम् ॥ ४१७ ॥

अव्याकृतप्रक्रियालोचनायामपि तेषां नाऽऽत्माश्रयतेत्याह । अव्याकृतस्येति ।

१७९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तद्धेदमित्यत्राज्ञातस्याऽऽत्मनो नामरूपकर्मात्मना व्याकरणमज्ञानकृतमित्युक्तं कामाद-
यश्च नामरूपान्तर्वर्तिनो न केवलमात्मानमाश्रयन्तीत्यर्थः ॥ ४१७ ॥

नामरूपादिभेदेन वर्णादिप्रविभागतः ॥

कार्यमेतदविद्यायाः श्रुत्या व्याख्यायतेऽखिलम् ॥ ४१८ ॥

सृष्टिप्रकरणालोचनेऽपि तेषां नाऽऽत्मधर्मेतेत्याह । नामेति । अस्यार्थः । अज्ञा-
तस्य ब्रह्मणो नामाद्यात्मना व्याकरणं तद्धेदमित्यत्र सूत्रितमथ योऽन्यामित्या-
दिनाऽनूद्य ब्रह्म वा इदमित्यादिना प्रपञ्चयते तथाचाविद्यापेक्षत्वात्सर्वकार्यस्य तदन्त-
र्गतकामादेर्नाऽऽत्मधर्मेतेति ॥ ४१८ ॥

कणभुगजैमिनीयैर्य आत्मधर्मा इतीरिताः ॥

नाऽऽत्मनोऽनात्मनस्ते तु काम इत्यादिनोदिताः ॥ ४१९ ॥

कथं तर्हि तेषामात्मधर्मत्वं वदन्तो वादिनो बोधनीयास्तत्राऽऽह । कणभुगिति ।
श्रुतिबाधितं तत्तन्मतमनादरणीयमिति भावः ॥ ४१९ ॥

यावत्किञ्चिज्जगत्यस्मिन्भूय मेयत्वमागतम् ॥

सर्वं तन्मन एवेति श्रुत्या साक्षात्स्फुटीकृतम् ॥ ४२० ॥

आत्मनो रूपाश्रयत्ववत्कामाद्याश्रयत्वमपि स्यादिति चेन्नेत्याह । यावदिति ।
एतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्तीति श्रुत्या रूपमात्रस्य मनोनिष्ठत्वं तृतीये दर्शितमि-
त्यर्थः ॥ ४२० ॥

प्रकाशोऽपि च यः कश्चिदभिव्यञ्जक इष्यते ॥

अभिव्यङ्ग्याभिसंबन्धः स च वागित्यथावदत् ॥ ४२१ ॥

नामवत्कामादेरात्मधर्मेतेति चेन्नेत्याह । प्रकाशोऽपीति । रूपमात्रस्य मनस्त्ववदिति-
दृष्टान्तार्थोऽथशब्दः । एतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्तीति श्रुतिः सर्वनाम्नो वाग्धर्मत्व-
मवोचदित्यर्थः ॥ ४२१ ॥

क्रियात्मकं च यत्किञ्चिन्मानतो जगैतीक्ष्यते ॥

तत्सर्वं प्राण एवेति संजहार श्रुतिः स्वयम् ॥ ४२२ ॥

कर्मवदात्मधर्मत्वं कामादेरित्याशङ्क्याऽऽह । क्रियेति । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि
बिभर्तीति श्रुतिरुपसंहृतवती कर्ममात्रस्य प्राणधर्मत्वमित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

निश्चितं यच्च संदिग्धं तथाऽविज्ञातमेव च ॥

वाङ्मनःप्राणरूपाणि तानि हीति श्रुतिर्जगौ ॥ ४२३ ॥

सर्वस्य प्रपञ्चस्य मनोवाक्प्राणधर्मत्वान्नाऽऽत्मधर्मेतेत्युक्तम् । इदानीं विज्ञातं विजि-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७९१

ज्ञास्यमविज्ञातमेत एवेत्यादिश्रुत्याऽपि सर्वस्य त्रयान्तर्भावावगमात्ताऽऽत्मधर्मता कामा-
देरित्याह । निश्चितमिति । अत्राधिकारेऽप्युपपादितमेतदिति हिशब्दार्थः ॥ ४२३ ॥

यतोऽविद्यात्मकान्येव रूपाण्येतान्यतो दृशेः ॥

नाऽऽत्मनः स्युः समस्तानि कार्यकारणबाह्यतः ॥ ४२४ ॥

तृतीयाख्येचनातो लब्धमर्थमुपसंहरति । यत इति । रूपाणि नामरूपकर्मात्मकानि
कामादीनीत्यर्थः । दृशेर्न स्युरेतानीत्यत्र हेतुः । कार्येति ॥ ४२४ ॥

तथा दिग्भेदभिन्नानां नामरूपक्रियात्मनाम् ॥

उक्तं हृदय एवेति नीडं नाऽऽत्मा परो मतः ॥ ४२५ ॥

शाकल्यब्राह्मणनिरूपणेऽप्यात्मनो न कामाद्याश्रयतेत्याह । तथेति । किंदेव-
तोऽस्यां प्राच्यामित्यारभ्य हृदय इत्यन्तेन नामादेः सर्वस्य हृदयमधिकरणमित्युक्तं
नाऽऽत्मा परस्तदाधारः श्रुतेरिष्टस्तथाच तदन्तस्थकामादेर्नाऽऽत्मधर्मतेत्यर्थः ॥ ४२५ ॥

समान उपसंहृत्य जगत्कारणरूपके ॥

कारणस्याप्यपह्नुत्यै नेतीत्यात्मानमब्रवीत् ॥ ४२६ ॥

कस्मिन् हृदयं प्रतिष्ठितमित्यारभ्येतान्यष्टावायतनानीत्यस्मात्प्राक्तनं ग्रन्थसंदर्भलोच-
नायामपि नाऽऽत्मधर्मता कामादेरित्याह । समान इति । जगदुपसंहृत्येति
संबन्धः ॥ ४२६ ॥

कार्यकारणयोरेवं निषेधान्नेतिवाक्यतः ॥

आत्माश्रयत्वं कामानां निष्प्रमाणकमुच्यते ॥ ४२७ ॥

मूर्तीमूर्तशाकल्यकूर्चमैत्रेयीशारिकब्राह्मणेषु श्रुतनिषेधानुरोधेनापि नाऽऽत्माश्रयत्वं
कामादीनामित्याह । कार्येति । एवमित्यसकृदित्यर्थः ॥ ४२७ ॥

हृदयोत्पाद्यता नापि कामानामिह कीर्त्यते ॥

हृदि श्रिता इति ह्युक्तेर्न श्रुता कारणात्मता ॥ ४२८ ॥

तेषामात्माश्रयत्वस्याश्रौतत्वमुक्त्वा बुद्धिस्थकामेभ्यः सकाशादात्मस्थकामजन्मेत्युक्तं
प्रत्याह । हृदयेति । अत्र हि श्रुतिस्तदर्थपत्तिर्वा मानं न तावदस्मिन्मन्त्रे हार्दकामो-
त्पाद्यता कामानामात्मस्थानामुच्यते तेषां हृदयस्थत्वमात्रस्योच्यमानत्वादप्यत्र वाचक-
शब्दाभावान्न द्वितीयः श्रुतस्यान्यथानुपपत्त्यभावात्तस्मादात्मीयकामानां बौद्धकामेभ्यो
जन्माप्यश्रौतमित्यर्थः । द्वितीयपक्षप्रतिक्षेपघोती हिशब्दः ॥ ४२८ ॥

नेति नेतीति चोक्तोऽर्थो जनकं प्रति यः पुरा ॥

किंज्योतिरित्युपक्रम्य स एवार्थः प्रपञ्च्यते ॥ ४२९ ॥

आत्मनि कामोत्पत्तिरश्रौतीत्युक्त्वा श्रुतिविरुद्धा चेत्याह । नेतीति । कूर्चब्राह्मणे

१७९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

प्रत्यगात्मा निर्विशेषो दर्शितः स एव ज्योतिर्ब्राह्मणेऽपि प्रतिपाद्यते तत्तत्र कामानां वस्तुतो जन्म ब्राह्मणद्वयविरुद्धमित्यर्थः ॥ ४२९ ॥

क्रियाकारककर्मभ्यो व्युत्थाप्याऽऽत्मानमेकलम् ॥

पुमासनादिलिङ्गेन रवीन्द्रुदाहृतेस्तथा ॥ ४३० ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । क्रियेति । पुरुषव्यापारलिङ्गेनाऽऽदित्यादिदृष्टान्तेन च क्रियाकारकविषयस्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यो निष्कृष्य ज्योतिरेकरसमात्मानं किंज्योतिरयमित्यादिना श्रुतिः श्रावयति तथाच देहद्वयातिरिक्ते प्रतीचि न कामादेरवकाश इत्यर्थः ॥ ४३० ॥

व्यतिरिक्तस्य तस्यैवमुक्ताध्यात्मादिभेदतः ॥

स्वयंज्योतिर्विशुद्ध्यर्थं स वा इत्यादिका श्रुतिः ॥ ४३१ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । व्यतिरिक्तस्येति । उक्तोऽध्यात्मादिभेदो देहद्वयात्मकस्मात्किंज्योतिरित्यादावुक्तानुमानेनातिरिक्ततया दृष्टस्य स्वयंज्योतिष्ट्वविस्पष्टीकरणार्थं स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वेत्याद्या श्रुतिः सा च तस्यावस्थात्रयसंचारेण कामादिराहित्यमाहेत्यर्थः ॥ ४३१ ॥

स्वतोऽसंदूषितः प्रत्यङ्कामकर्मादिभिर्मलैः ॥

अनन्वागतवचनात्तथाऽसङ्गश्रुतेरपि ॥ ४३२ ॥

इतश्चाऽऽत्मनि वस्तुतो नास्ति कामादीत्याह । स्वत इति ॥ ४३२ ॥

आत्मशुद्धेर्विवक्षेह न त्वशुद्धेः कथंचन ॥ ४३३ ॥

विशेषणस्य श्रवणाद्ब्रूदीत्यात्मनि चेन्मन्तम् ॥

सव्येनाक्षणा न पश्यामि यथा सामर्थ्यतस्तथा ॥ ४३४ ॥

श्रुतिषु विवक्षितमात्मनि कामादिराहित्यमुपसंहरति । आत्मेति । कामाद्यसंबन्धः शुद्धिस्तत्संबन्धश्चाशुद्धिः । तेषामात्माश्रयत्वे श्रुत्यभावेऽपि तदर्थोपात्तिरस्तीति शङ्कते । विशेषणस्येति । यथा सव्येन न पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेनाक्षणा पश्यतीत्यर्थाद्व्यम्यते तथा हृदि श्रिता निवर्तन्ते कामा इति विशेषणादात्माश्रिताः सन्तीति निवृत्तिप्रतियोगिकामानां तद्विश्रितत्वविशेषणसामर्थ्याल्लब्धमित्यर्थः ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥

नोक्तोच्चरत्वान्साध्वेतद्भवतेहाभिधीयते ॥

प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थहेत्वर्थं तद्विशेषणम् ॥ ४३५ ॥

दूषयति । नेति । इहेति श्लोकाक्षरव्याख्याग्रन्थोक्तिः । उक्तमेव स्मारयति । प्रतिज्ञेति । विद्यया कामादिविमोको हि प्रतिज्ञातोऽर्थस्तत्र हेतुसिद्ध्यर्थं विशेषणमित्युक्तं तस्मादात्माश्रयाणां कामानामित्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ ४३५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७९३

सर्वेषामपि कामानामाश्रयो हृदयं यतः ॥

तद्धेतुवतिक्रमादात्मा सर्वशोकातिगस्ततः ॥ ४३६ ॥

हृदि श्रिता यत इत्यादावुक्तमेव हेत्वर्थं प्रकटयति । सर्वेषामिति ॥ ४३६ ॥

अनाश्रितविभागार्थमथर्वाऽस्तु विशेषणम् ॥

तेषु यत्नविधेयत्वात्सफलं स्याद्विशेषणम् ॥ ४३७ ॥

ब्रह्मविदः कामा निर्वर्तन्त इति प्रतिज्ञायामज्ञानोत्थबुद्धिस्थत्वात्तेषां तद्ध्वस्तौ ध्वस्तेरिति हेत्वर्थतया विशेषणं व्याख्यायार्थान्तरमाह । अनाश्रितेति । लब्धसत्ताकाः कामास्तावद्बुद्धिमाश्रयन्ते नालब्धसत्ताकास्तान्व्यावर्तयितुं हृदिश्रितविशेषणमिति यावत् । कामाः प्रमुच्यन्त इत्येतावतैवेष्टसिद्धेर्लब्धसत्ताका इत्यनर्थकमन्येषामप्रस्तावात्तथाच विशेषणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तेष्विति । आप्तकामेषु विषयदोषदर्शनादिना ध्वस्तौ यत्नातिशयस्य कार्यत्वात्तद्बोधनार्थं विशेषणमर्थवदित्यर्थः ॥ ४३७ ॥

नाऽऽश्रयापेक्षयैतत्स्याद्दृढीतीह विशेषणम् ॥ ४३८ ॥

न हि हृद्यतिरेकेण कामानामाश्रयान्तरम् ॥

श्रुतो स्मृतौ वा न्यायाद्वा दृश्यतेऽपि प्रमान्तरात् ॥ ४३९ ॥

आश्रयान्तरस्थकामापोहार्थमेव तत्किं न स्यान्नेत्याह । नाऽऽश्रयेति । तत्र हेतुः । न हीति ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥

प्रवृत्तिः कामशब्दस्य भूयःस्वर्थेषु दृश्यते ॥

कर्मादिषु जगत्यास्मिस्तानपेक्ष्यात उच्यते ॥

हृदि श्रिता इति वचो नाऽऽश्रयान्तरवीक्षया ॥ ४४० ॥

वर्तमानकामेषु यत्नाधिक्यविधानार्थमनाश्रितकामेभ्यो विभागं वक्तुं विशेषणमित्युक्त्वाऽर्थान्तरमाह । प्रवृत्तिरिति । काम्यत इति वा काम्यतेऽनेनेति वा कामनमिति वा कामशब्दस्यानेकार्थत्वं दृश्यते तत्र भावव्युत्पत्तिलब्धतृष्णाविशेषा हृदि श्रिता नेतरे करणादयस्तानपेक्ष्य तद्विशेषणं नाऽऽत्मीयकामापेक्षया तदभावस्योक्तत्वादतः सर्वविषयेच्छाध्वस्तौ मुक्तिर्नान्यथेति वक्तुं विशेषणमित्यर्थः । नाऽऽश्रयान्तरवीक्षयेत्यात्मनः कामाश्रयत्वाभाव उक्तः ॥ ४४० ॥

अतिच्छन्दा इति वचः कामाधारत्वं आत्मनः ॥

विरुध्यते प्रमाणं सन्न चान्यार्थत्वमिष्यते ॥ ४४१ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अतिच्छन्दा इति । आत्मन्यौपाधिककामाभावपरमेतदतोऽस्य स्वाभाविककामाश्रयत्वे यथोक्तोक्तिविरोधो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । आत्मनः कामाश्रयत्वे मानाभावान्नैयं कल्पनेत्यर्थः ॥ ४४१ ॥

१ ग. 'वा तद्विशे' । २ ख. घ. 'ति । प्राप्त' । ३ ग. 'दित्यतद्विशे' ।

१७९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्. [चतुर्थाध्याये-

आत्मनः कामनीडत्वे न च मानान्तरं क्वचित् ॥

सर्वकामादिवचनं प्रमाणमिति चेन्मतम् ॥ ४४२ ॥

कथं मानाभावस्तत्र किं प्रत्यक्षाद्यात्मनस्तदाश्रयत्वे मानं किंवा सर्वकामादिवाक्यं तत्राऽऽद्यं दूषयति । आत्मन इति । कचिद्देशादाविति यावत् । तस्य तदगोचरत्वादित्यर्थः । द्वितीयमालम्बते । सर्वेति ॥ ४४२ ॥

तन्मातिच्छन्दवचसा विरोधान्नास्य मानता ॥ ४४३ ॥

वस्तुनोऽप्यनृतञ्चत्वात्षोडशिग्रहणादिवत् ॥

विकल्पोऽप्यत्र नैवास्ति न हि वस्तु विकल्पते ॥ ४४४ ॥

तस्याऽऽत्मनो न कामाश्रयत्वे मानत्वं वाक्यान्तरविरोधादतो नैतदित्याह । तन्नोति । अतिच्छन्दवाक्यस्य च्छान्दोग्यवाक्यस्य च तुल्यतया विरोधे सत्युदितानुदितहोमव-
द्विकल्पः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । वस्तुनोऽपीति । योऽपि विकल्पः शङ्क्यते सोऽ-
पीत्येकस्यापेक्षः । न कचिदपि विकल्पो बहुदोषत्वात्कचित्त्वगत्या तदाश्रयणम् ।
उक्तं हि—

“एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्वीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” इति ॥

एतदभिप्रेत्य द्वितीयोऽपिशब्दः । अत्रेति वाक्यद्वयोक्तिः ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥

सर्वं हि खल्विदं ब्रह्मेत्येवं तत्रापि च श्रुतिः ॥

प्रतिज्ञायाऽऽह युक्तिं च तज्जलानिति सादरात् ॥ ४४५ ॥

तस्य तुल्यबलत्वमुपेत्य वस्तुनि विकल्पायोग उक्तः । अथातुल्यत्वं वक्तुं
छान्दोग्यश्रुतिमनुसंधानस्तद्वतं सर्वमित्यादिवाक्यमादत्ते । सर्वं हीति । पुनः सर्वका-
मादिवाक्यस्यातिच्छन्दवाक्येन बाधोऽतुल्यत्वादिति हिशब्देन द्योत्यते । एतदेव
स्फुटयितुं तद्व्याचष्टे । प्रतिज्ञायेति । ब्रह्माद्वयं प्रतिज्ञाय सा श्रुतिस्तास्मिन्नर्थे
तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्चेत्यबाधितां युक्तिं तात्पर्येण वक्तीत्यर्थः ॥ ४४५ ॥

अक्रियाकारकफलं यतो ब्रह्माद्वयं ततः ॥

त्यक्ताशेषक्रियैस्तस्मात्तदुपास्यं सदाऽऽत्मना ॥ ४४६ ॥

शान्त उपासीतेत्यस्यार्थमाह । अक्रियेति । यतोऽद्वयं ब्रह्म ततः क्रियादिभेद-
शून्यं तस्मात्संन्यासिभिः शमादियुक्तैस्तत्प्रत्यक्त्वेन सदा ध्येयमित्यर्थः ॥ ४४६ ॥

इत्येतज्जगतो वृत्तं ब्रह्मैवाकार्यकारणम् ॥

अध्यावृत्ताननुगतं प्रत्यङ्मात्रसतत्त्वकम् ॥ ४४७ ॥

सर्वमित्यादेरथेत्यतः प्राक्तनस्यार्थमुपसंहरति । इत्येतदिति ॥ ४४७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७९५

उक्तैवं वस्तुनो वृत्तं तद्याथात्म्याप्रबोधजम् ॥

कर्त्रादिकारकापेक्षं क्रियावृत्तमभाषत ॥ ४४८ ॥

अथ खल्वित्याद्यवतारयति । उक्तवेति ॥ ४४८ ॥

ब्रह्मात्मानमुपासीत ब्रह्मतत्त्वाविचक्षणः ॥

कुर्वीत स ऋतुं कर्ता ह्यकार्यत्वेऽपि वस्तुनः ॥ ४४९ ॥

मनोमयादिविषयः ऋतुः पुंसो विधीयते ॥

स हि तस्मिन्यतः शक्तो लोकाग्न्यादिविधौ यथा ॥ ४५० ॥

स ऋतुमित्यादिवाक्यमर्थोक्तिपूर्वकमादत्ते । ब्रह्मेति । तत्त्वज्ञानहीनस्य तादर्थ्येनोपास्तिसंभावनार्थो हिशब्दः । ननु न ब्रह्मात्मनि विधिरकार्यत्वान्नापि तद्व्याने तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां ध्येयातिशयहेतुत्वसिद्धेर्विध्यानर्थक्यात्तत्राऽऽह । अकार्यत्वेऽपीति । मनोमयत्वादिगुणके परस्मिन्नात्मनि सोपाधिके ध्यानं विधीयते सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति न्यायान्न चान्वयादिना सिद्धसाधनत्वे तस्मिन्विध्ययोगोऽवघातवदुपपत्तेरित्यर्थः । यथोक्ते ध्याने विधिरित्यत्र हेतुमाह । स हीति । आरोपितदृष्टिविषयविधौ पुरुषसामर्थ्ये हिशब्दोद्योतिते दृष्टान्तमाह । लोकेति ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥

अतः कर्त्रादितन्त्रत्वात्सर्वकामादिवस्तुनः ॥

अतिच्छन्दोक्तिबाधः स्याद्वस्तुतन्त्रत्वहेतुतः ॥ ४५१ ॥

सर्वमित्यादिवाक्यं वस्तुपरं तत्राऽऽत्मनो न कामसंबन्धः श्रुतोऽथेत्यादि तु क्रियापरं तत्र च कामश्रुतिरिति स्थिते फलितमाह । अत इति । वस्तुनः सर्वकामादिरूपस्य क्रियात्मकत्वेन कारकतन्त्रत्वात्तदर्थवाक्यस्य न वस्तुपरत्वमतिच्छन्दवाक्यस्य तु तत्परत्वादन्त्यतोबलीयस्त्वादतुल्यत्वमतस्तद्बाधः सर्वकामादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४५१ ॥

विकल्पोऽत्र न युक्तः स्यादेवमुक्तेन वर्त्मना ॥ ४५२ ॥

असत्यकामनुच्यर्था कामोक्तिर्याऽपि चाष्टमी ॥

सत्यास्त इम इत्यादि स्तुतिर्वा स्याद्विधित्सिते ॥ ४५३ ॥

वाक्यद्वयेऽपि विकल्पायोगमुपसंहरति । विकल्पोऽत्रेति । एवमित्यतुल्यबलत्वेोक्तिः । उक्तेन वर्त्मनेति बाध्यबाधकप्रकारोक्तिः । ननु वस्तुपरे दहरवाक्ये त इमे सत्याः कामा इत्यात्मनः कामसंबन्धश्रवणादतिच्छन्दवाक्यस्य सत्यकामवाक्यस्य च वस्तुपरत्वेन तुल्यत्वाद्विकल्पो द्वयोरप्रामाण्यं वा तत्राऽऽह । असत्येति । न तद्दहरवाक्यं वस्तुपरमुपास्तिपरत्वात्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यामित्यादिश्रुतेर्वस्तुपरत्वेऽपि नैतदात्मनः कामत्वं प्रापयति तस्मिन्नसत्त्वानां कामानां निरासपरत्वाद्यद्वा ब्रह्मोपासने विधित्सिते ब्रह्मस्तुतिरिह प्रस्तूयते प्रशस्तं हि ब्रह्म यस्मात्तस्मिन्कामाः सत्याः सन्तीति तस्माद्-

१७९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-
हरवाक्यस्यातिच्छन्दवाक्येनातुल्यत्वाद्वाध एवेत्यर्थः । अष्टम्यष्टमप्रपाठकनिविष्टेति
यावत् ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥

सन्त्यात्मनि न चेत्कामास्तदेवं फलवद्वचः ॥

अतिच्छन्दौ इति शुभं कामशोकनिषेधकृत् ॥ ४९४ ॥

वस्तुपरेऽपि प्रजापतिवाक्ये सत्यकाम इति कामसंबन्धः श्रूयते तद्विकल्पाप्रामाण्य-
योरन्यतरापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । सन्तीति । अस्यार्थः । स्वरूपसुखस्यानादिनिधन-
त्वेनामृषात्वादवितथसुखत्वमात्मनः सत्यकामशब्दार्थो वेद्यं वा ब्रह्म तेन स्तूयते सर्वथाऽ-
प्यात्मनो न कामसंबन्धोऽन्यथाऽतिच्छन्दवाक्यविरोधाद्विकल्पस्तु वस्तुनि निरस्तो न च
तदमानं तद्धेतुत्वादिति ॥ ४९४ ॥

निषिध्यन्ते न चेत्कामा यथोक्ताः प्रत्यगात्मनि ॥

अथ काममयत्वेऽस्य संसारोऽपि न वार्यते ॥ ४९५ ॥

किंचाऽऽत्मनि वासनामयाः कामाः संसारहेतवो न वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह ।
निषिध्यन्त इति । आत्मनि बन्धहेतवः कामा यद्यनिषिद्धास्तदा न तस्य कदाचिदपि
मुक्तिः स यथाकामो भवतीति श्रुतेरित्यर्थः । तादर्थ्येऽथशब्दः । हेतुभावे फलभावसं-
भावनार्थोऽपिशब्दः ॥ ४९५ ॥

मतं नालं प्ररोहाय ये कामाः प्रत्यगात्मनि ॥

किमर्था तर्हि तत्रैषां कल्प्यते भवता स्थितिः ॥ ४९६ ॥

द्वितीयमालम्बते । मतमिति । आत्मनि तेषां बन्धाहेतुत्वं चेत्तत्र स्थितिर्न कल्प्या
फलाभावादित्याक्षिपति । किमर्थेति ॥ ४९६ ॥

न कश्चिदुपयोगोऽत्र कामानां विद्यते स्थितौ ॥

अजागलस्तनस्येव प्रमाणाद्वन्धमोक्षयोः ॥ ४९७ ॥

तेषां तत्र स्थितिर्बन्धाहेतुरपि फलान्तरं करिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न कश्चिदिति ।
अत्रेत्यात्मोक्तिः । न हि सा मुक्तिहेतुर्विरोधित्वाद्वन्धस्यापि न हेतुश्चेद्विफलैव स्यात्फ-
लान्तरस्याप्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ ४९७ ॥

प्रमाणलब्धसद्भावो निष्फलोऽपि न वार्यते ॥

प्रतीचि कामसंबन्धो न तथेति निषिध्यते ॥ ४९८ ॥

न केवलं वैफल्यादात्मनि कामासंबन्धः किंतु मानाभावादपीत्याह । प्रमाणोत
॥ ४९८ ॥

कामादीनामनर्थानां प्रतीचि शतशः श्रुतौ ॥

निषेधकानि वाक्यानि सन्त्यपि स्मृतिशासने ॥ ४९९ ॥

१ घ. 'क्यस्थकामवाक्यस्या' । २ क. ग. 'देव फ' । ३ ग. 'न्दा अति' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७९७

तद्विरोधाच्च कामसंबन्धो नाऽऽत्मनीत्याह । कामादीनामिति । श्रौतैरस्थूलादि-
वाक्यैः स्मार्तैश्चाविकार्योऽयमित्यादिभिर्विरोधान्नाऽऽत्मनि तत्संगतिरिति यावत् ॥ ४९९ ॥

कामकृत्स्नितो नेह प्रत्यगात्मनि युज्यते ॥

प्रमाणासंभवात्तस्मात्सा न कल्प्या विपश्चिता ॥ ४६० ॥

मानफलयोरभावे तद्विरोधे च फलितमुपसंहरति । कामेति ॥ ४६० ॥

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि ॥

अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः ॥ ४६१ ॥

मानाद्यभावान्नाऽऽत्मनि कामादिकृत्स्निरित्यत्र भट्टपादसंमतिमाह । प्रमाणवन्तीति
॥ ४६१ ॥

न चाऽऽत्मकाम इत्यत्र कामाधारत्व आत्मनः ॥

मानान्तरप्रसिद्धत्वात्प्रामाण्यं लभ्यते श्रुतेः ॥ ४६२ ॥

आत्मकामवाक्यादात्मैवावस्य कामा न भिन्ना हार्दकामवदित्युक्तं तत्कथं मानाभा-
वोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । आत्मकाम इत्यत्र कामः सुखं तृष्णाभेदो वाऽऽद्ये
त्वदिष्टेऽर्थे श्रुतेर्न मानत्वमात्मनः सुखत्वे पर्यवसानाद्वितीयेऽप्यात्मनस्तदाधारत्वे श्रुतेर्न
मानत्वं तस्य तदाधारत्वस्य लोकसिद्धत्वेनापूर्वत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४६२ ॥

न चोपास्योऽयमप्यर्थः सर्वकामादिवच्छ्रुतेः ॥

ऐकात्म्यवस्तुयाथात्म्यप्रकाशनपरत्वतः ॥ ४६३ ॥

किंचाऽऽत्मनः कामसंबन्धो ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन वोच्यते नाऽऽद्यस्तस्यानर्थत्वान्नान्य
इत्याह । न चेति । तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । सर्वेति । तत्र हेतुः । श्रुतेरिति ।
आत्मकामादिवाक्यस्य वस्तुपरत्वादित्यर्थः ॥ ४६३ ॥

कणभुङ्गन्यायसिद्धा चेत्कामाद्याश्रयताऽऽत्मनः ॥

श्रुतेस्तदनपेक्षत्वान्नापेक्ष्यं कणभुङ्गतम् ॥ ४६४ ॥

परपक्षस्याऽऽगमबाह्यत्वं प्रतिपाद्य न्यायबाह्यत्वं प्रतिपादयितुं चोद्यमुद्गावयति ।
कणभुगिति । इच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्वृषवदिति सामान्येन धर्मिसिद्धौ परि-
शेषादात्मा तदाश्रयः सेत्स्यतीति भावः । तेषां मनोधर्मत्वश्रुतेरात्मनो निर्गुणत्वश्रुतेश्च
तर्कमतानुसारित्वाभावादुपेक्ष्यं तन्मतमिति परिहरति । श्रुतेरिति ॥ ४६४ ॥

तन्निषेधश्रुतेश्चापि नापेक्ष्यं तद्विरोधतः ॥

सौगताद्युक्तिवत्तस्मात् कामाश्रयताऽऽत्मनः ॥ ४६५ ॥

किंच यदा सर्वे प्रमुच्यन्तेऽस्थूलमनष्वित्यादिना कामादीनामात्मनि निषेधात्तद्विरो-

१७९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-
धात्त्याज्यं तन्मतमित्याह । तन्निषेधेति । तार्किकयुक्तेराभासत्वे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ ४६९ ॥

न च कामाश्रयत्वेऽन्यत्प्रमाणं किञ्चिदीक्ष्यते ॥

मानमेयातिवर्तित्वात्स्वतः सिद्धेश्च वस्तुनः ॥ ४६६ ॥

आत्मनः कामाश्रितत्वे श्रुतियुक्त्योरसत्त्वेऽपि मानान्तरमस्तीत्याशङ्क्याऽऽत्मनः
कामनीडत्वे न च मानान्तरमित्युक्तं प्रपञ्चयति । न चेति । न तर्हि वस्तुनः सिद्धिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । स्वत इति ॥ ४६६ ॥

मातृमानप्रमेयार्थाऽऽगमापायिनः सदा ॥

वीक्षते योऽविलुप्ताक्षः स आत्माऽनन्यमानगः ॥ ४६७ ॥

कथं स्वतःसिद्धत्वमित्याशङ्क्यासकृदुक्तमित्युपपादयति । मातृमानेति । चकार-
स्त्ववधारणार्थः सदेत्यत्र संबध्यते ॥ ४६७ ॥

यः स्वतो नाऽऽगमापायी तद्विरुद्धेषु सर्वदा ॥

तत्रैवाऽऽत्मेति धीरेषा नाऽऽगमापायिवस्तुषु ॥ ४६८ ॥

स आत्मेत्यात्मत्वं साक्षिणोऽयुक्तं देहादिष्वेव तत्प्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । यः
स्वत इति । देहादिष्वात्मत्वधीर्भ्रान्तिरिति भावः ॥ ४६८ ॥

कामिनं दुःखिनं मूढं योऽविलुप्ताक्ष ईक्षते ॥

नासौ कामोऽथवा कामी तत्संबन्धोऽथवा स्वयम् ॥ ४६९ ॥

आत्मत्वेऽपि मात्रादिसाक्षिणः प्रस्तुते किं जातं तदाह । कामिनमिति । कामाद्या-
श्रयमातृसाक्षिणश्चिद्धातोरात्मत्वान्न तस्य तत्संगतिरित्यर्थः ॥ ४६९ ॥

एवं दुःखादिषु ज्ञेयमुक्तं प्रत्यक्षसंश्रयात् ॥

इच्छादेश्चित्तधर्मत्वात्कर्मस्थत्वं सुनिश्चितम् ॥ ४७० ॥

कामादावुक्तन्यायं दुःखादिष्वतिदिशति । एवमिति । उक्तमनात्मत्वादिकमिति
शेषः । प्रत्यक्षं साक्ष्यनुभवः । कामादेरात्मधर्मत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । इच्छादे-
रिति ॥ ४७० ॥

इच्छादिधर्मवत्साक्षाद्यः सदा वीक्षते मनः ॥

तस्येच्छाद्यभिसंबन्धः केन मानेन गम्यते ॥ ४७१ ॥

अग्नौष्ण्यस्य जलाधारत्ववच्चित्तस्थमिच्छाद्यात्मस्थं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
इच्छादीति । औष्ण्यधीर्जले भ्रान्तिरिच्छादिधीरप्यात्मनि तादृशी चेदविरुद्धेति
भावः ॥ ४७१ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १७१९

प्रत्यग्वस्तु परागबुद्धिगम्यैरिच्छादिभिः कथम् ॥
विरुद्धत्वाद्विशेष्यं स्यात्तमसा दिनकृद्यथा ॥ ४७२ ॥
इतश्च नेच्छादेरात्मधर्मतेत्याह । प्रत्यगिति ॥ ४७२ ॥
एकबुद्ध्याधिगम्यत्वं विशेषणविशेष्ययोः ॥
नीलोत्पलादिवद्दृष्टं न तद्दृष्टं विरुद्धयोः ॥ ४७३ ॥
मिथोविरुद्धत्वेनैकधीग्राह्यत्वाभावाच्च नाऽऽत्मधर्मत्वं कामादेरित्याह । एकेति ।
॥ ४७३ ॥

नापि चाऽऽत्मातिरेकेण ग्राहकोऽन्योऽवसीयते ॥
ग्राहकस्थश्च कामादिः स कथं ग्राह्यतां व्रजेत् ॥ ४७४ ॥
किंच तस्याऽऽत्मधर्मत्वे ग्राहको धर्मिणोऽन्योऽनन्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति ।
नापीति । द्वितीयं निरस्यति । ग्राहकेति । तस्यांशतःस्वग्रहापत्तेरित्यर्थः ॥ ४७४ ॥
चक्षुर्दृष्टेर्न चक्षुस्थं कृष्णत्वाद्येति दृश्यताम् ॥
प्रमातृस्थं न कामादि तद्वदेयात्प्रमेयताम् ॥ ४७५ ॥
स्वस्य स्वगतधर्मग्राहकत्वायोगं दृष्टान्तेनाऽह । चक्षुरिति ॥ ४७५ ॥
आत्मत्वावगमाद्वाऽपि जडस्यैवेह वस्तुनः ॥
कामकाम्यादि तस्यास्तु दृष्टिमात्रात्मनो न तु ॥ ४७६ ॥
किंच कामाद्याश्रयत्वमात्मनो जडस्याजडस्य वा तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति । आत्म-
त्वेति । विकल्पद्योती वाशब्दः । इहेति च परपक्षोक्तिः । द्वितीयं प्रत्याह । दृष्टीति ।
एकरस्यविरोधादित्यर्थः ॥ ४७६ ॥

अचेतनैकनीडत्वं मयाऽपीह प्रसाध्यते ॥ ४७७ ॥
स्वेन भासेति च स्वप्ने सर्वकामादिवर्जितम् ॥
स्वेनैव ज्योतिषेत्युक्तं स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धये ॥ ४७८ ॥
जडस्य कामाद्याश्रयत्वाङ्गीकारं विवृणोति । अचेतनेति । इहेति कामाद्युक्तिः ।
त्वयाऽपि तदेव साध्यते चेन्न विप्रतिपत्तिरित्यपेक्षार्थः । किंच स्वेन भासेत्युपक्रम्य स्वेन
ज्योतिषा प्रस्वपितीति श्रुत्या स्वयंज्योतिष्ट्वसाधनार्थमात्मनः स्वप्ने कामादिसर्वविशेषहानं
रूपमुक्तमतस्तद्विरोधान्न तस्य कामाद्याश्रयतेत्याह । स्वेनेति ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥

स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिश्च श्रुतिन्यायपुरःसरा ॥
कामाद्याश्रयतोक्त्याऽर्थात्सौ त्वया बाधिता भवेत् ॥ ४७९ ॥
तत्रैव हेत्वन्तरं वक्तुं पातनिकां करोति । स्वयमिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्यो-
तिरिति श्रुतेर्जाड्येऽनात्मत्वापत्तिरित्यादिन्यायाच्चाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वेऽपि कामाद्या-

१८०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

श्रयत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह । कामादीति । सा हि श्रौती नैयायिकी वाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वप्रसिद्धिस्त्वया कामादीनामात्माश्रयत्वोक्त्या बाधिता स्यात्स्याश्रयवृत्तिविशेषादेव तदाश्रयस्याऽऽत्मनो वैशेषिकादिवद्वृष्टिसंभवादित्यर्थः ॥ ४७९ ॥

तथैवाऽऽत्मनि दृष्टे च सर्वं दृष्टं भवेदिति ॥

कामादेरात्मनोऽन्यत्वे तच्चापि स्यात्प्रबाधितम् ॥ ४८० ॥

किंच कामादेरात्माश्रयत्वं वदता तद्भेदोपगमादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिर्बाधिता स्यादित्याह । तथेति । स्वयंज्योतिष्प्रसिद्धेर्बाधितत्ववादित्यर्थः ॥ ४८० ॥

सर्ववेदान्तबाधश्च कामाद्याश्रयता यदि ॥

आत्मनोऽभ्युपगम्येत तेषां तत्प्रतिषेधतः ॥ ४८१ ॥

इतश्चाऽऽत्मनो न कामाद्याश्रयतेत्याह । सर्वेति । तत्र हेतुः । तेषामिति । तदुपलक्षितेऽर्थे पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ४८१ ॥

ऐकात्म्यस्याऽऽगमार्थत्वाच्छ्रुतेश्चान्यानपेक्षतः ॥

यतोऽतस्तार्किकोक्तीस्ता नैवापेक्षामहे वयम् ॥ ४८२ ॥

श्रुतियुक्तिभ्यामात्मनो न कामाद्याश्रयतेत्युक्तमुपसंहरति । ऐकात्म्यस्येति । एकरसं वस्तु यतः श्रुत्यर्थोऽतो न श्रुत्याऽऽत्मनः कामाद्याश्रयत्वसिद्धिर्नापि तार्किकयुक्तिभिरात्मप्रतिपादकश्रुतेरनपेक्षमाणत्वाद्यतो न प्रामाणिकेऽर्थे तद्विरुद्धा युक्तयः सावकाशा अतो वैशेषिकादियुक्तयस्तदाश्रयत्वमात्मनो दर्शयन्त्यः श्रुतिविरोधादुपेक्ष्या इत्यर्थः ॥ ४८२ ॥

हृद्याश्रितत्वं कामानां नन्वत्रोक्तं विशेषणम् ॥

संभवे व्यभिचारे च तच्च स्यात्फलवत्सति ॥ ४८३ ॥

विशेषणस्य श्रवणादित्यादावुत्थाप्य प्रत्याख्यातमेव चोद्यमधिकविवक्षयोत्थापयति । हृदीति । तत्सामर्थ्यादात्माश्रिताः कामाः सन्तीत्यर्थः ॥ ४८३ ॥

हृद्यनाश्रितकामानां संभवादिष्टमेव तत् ॥

आत्माश्रयातिरेकेण तच्चावो चं पुराऽप्यहम् ॥ ४८४ ॥

अनाश्रितविभागार्थमित्यादावुक्तं स्मारयति । हृद्यनाश्रितेति ॥ ४८४ ॥

मूर्तं मर्त्यं स्थितं सच्च पृथिव्यप्तेजसामिदम् ॥

न विशेषणमित्यस्मादमूर्तत्वादिकल्पनम् ॥ ४८५ ॥

यदधिकं विवक्षन्तुक्तमेव चोद्यपरिहारावन्ववादीत्तदिदानीमाह । मूर्तमिति । न हि व्यावर्तकमेव विशेषणमिति नियमो भूतत्रयविशेषणानां मूर्तत्वादीनामपि तत्प्राप्तावमूर्त-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८०१

त्वादियुक्तपृथिव्यादिसत्त्वप्रसङ्गात्तेषामभूर्तवाद्यादिव्यावर्तकत्वेनाविरोधे प्रकृतेऽप्यना-
श्रितकामव्यावर्तकत्वोपपत्तेर्न विशेषणवशादात्मनि कामादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४८५ ॥

चलनात्मा मरुभित्त्यं दाहकोऽग्निरितीरिते ॥

विशेषणश्रवात्कृप्तिर्नैतयोस्तद्विरुद्धयोः ॥ ४८६ ॥

इतश्च विशेषणं व्यावर्तकमिति नियन्तुमशक्यमित्याह । चलनात्मेति ॥ ४८६ ॥

वास्येऽर्थे वासनाः सर्वाः सजातीये च ता यतः ॥

निःसङ्गे भिन्नजातीये ताः कुतः प्रत्यगात्मानि ॥ ४८७ ॥

हृदिश्रितत्वस्य शुक्लं भास्वरं रूपं तैजसमिति वत्स्वरूपविशेषणत्वाच्च तद्वलादात्मा-
श्रयकामादिसिद्धिरित्युक्तं यत्तु कामादिवासनानामात्मनि वृत्तिरिति तत्र परस्य जीवस्य
वा तदाश्रयतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । वास्य इति । परस्यापि वास्यत्वमाश-
ङ्क्याऽऽह । सजातीये चेति । साजात्यं कामाद्याश्रयेण हृदयेन तस्यापि स्यादिति
चेन्नेत्याह । निःसङ्ग इति ॥ ४८७ ॥

प्रत्यगात्मातिरेकेण प्राज्ञोऽन्यश्चेद्विवक्ष्यते ॥

नेति नेतीति तस्योक्ताभिषेधान्नेह संभवः ॥ ४८८ ॥

द्वितीयं निरस्यति । प्रत्यगिति । प्राज्ञो जीवः । इहेति शास्त्रीयव्यवहारभूमिरुक्ता
॥ ४८८ ॥

निःशेषकामकर्मादेर्व्युत्थाप्याऽऽत्मानमब्रवीत् ॥

तद्वा अस्यैतदित्युक्त्या नातः कामादयोऽत्र ते ॥ ४८९ ॥

तद्वा अस्यैतदासकाममित्यादिवाक्यालोचनयाऽपि नाऽऽत्मानि कामादयः सन्तीत्याह ।
निःशेषेति ॥ ४८९ ॥

तद्वा अस्यैतदित्यादेः प्राज्ञस्याऽऽन्तररूपतः ॥

वासनाकामकर्मादेः कुतोऽस्याऽऽन्तररूपता ॥ ४९० ॥

यत्तु प्राज्ञस्याभ्यन्तरं रूपं तैन्माहारजनादिकमिति तत्राह । तद्वा इति । प्राज्ञस्य
कामकर्मादिनिर्मुक्तं रूपमन्तरङ्गमित्यङ्गीकाराच्च कामादेस्तदन्तरङ्गरूपतेत्यर्थः ॥ ४९० ॥

पीतरक्तादिभी रूपैः कर्मकार्यैः प्रयुज्यते ॥

निर्देष्टुं शक्यते तस्मादनिर्देश्योऽपि सन्नसौ ॥ ४९१ ॥

स्वोक्तिविरोधाच्चाऽऽत्मनो न कामाद्याश्रयतेति वक्तुं भर्तृप्रपञ्चप्रक्रियां मूर्तामूर्त-
ब्राह्मणस्यामनुभाषते । पीतेति । कर्मकार्यवासनात्मकरूपसंबन्धे कार्यमाह । निर्देष्टु-
मिति ॥ ४९१ ॥

१ ख. 'स्योक्त्या निषे' । २ क. ख. घ. तन्महा' ।

१८०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

भावनेन विजृम्भन्ती स्थूलत्वमुपगच्छति ॥

अव्याकृतादिभावेन खवाय्वादित्यसंज्ञितम् ॥ ४९२ ॥

कथमनिर्देश्यस्य निर्देश्यत्वं भावना भावयतीत्याशङ्क्य तस्याः स्थूलरूपतां तावदाह । भावनेति । प्रकृतिविकृतिभावेन विजृम्भमाणा भावना भूतभौतिकात्मकं स्थौल्यमाप्नोतीति यावत् ॥ ४९२ ॥

मूर्तामूर्तादिभावाच्च क्षीयमाणा हि सैव तु ॥

निर्गुणं सन्तमात्मानं रञ्जयित्वाऽवतिष्ठते ॥ ४९३ ॥

सैव सूक्ष्मत्वमपि गच्छतीत्याह । मूर्तेति । सूक्ष्मत्वमुपगच्छतीत्यध्याहारः । भावनातिरिक्तस्थूलसूक्ष्मद्वयार्थसत्त्वे मानाभावो हिशब्दार्थः । कथं द्विविधाऽपि साऽऽत्मनि व्यवहारमावहेदित्याशङ्क्याऽऽह । निर्गुणमिति ॥ ४९३ ॥

भावना बहुरूपाऽसौ बहुरूपत्वमात्मनः ॥

करोत्यनामरूपस्य मणरास्तरणं यथा ॥ ४९४ ॥

तस्याश्चिदात्मसंबन्धे फलितमाह । भावनेति ॥ ४९४ ॥

इत्यादि भवतैवोक्तं वासनोक्तिप्रसङ्गतः ॥

इहोक्तेस्तद्विरुद्धत्वात्परस्परविरुद्धता ॥ ४९५ ॥

परप्रक्रियामुपसंहरति । इत्यादीति । आदिशब्देन राशित्रयकल्पनं कर्मराशिपदेनाऽऽत्मग्रहणमित्यादि गृह्यते । तस्य हैतस्य पुरुषस्येत्यादिना वासनारूपविशेषोक्तिप्रसङ्गाद्यद्यपीदमुक्तं तथाऽपि प्रकृते को दोषस्तत्राऽऽह । इहेति । अत्र मन्त्रे कामादीनामात्माश्रयत्वं स्वतोऽस्तीति भवद्वाक्यस्य पूर्वोक्तेनाऽऽत्मन्यौपाधिककामसंबन्धवादित्स्ववाक्येन विरुद्धत्वान्मिथो विरुद्धत्वात्स्वव्याख्यानस्येत्यात्मनो न कामाद्याश्रयतेत्यर्थः ॥ ४९५ ॥

कर्मराशिगिराऽऽत्माऽपि यदि तत्र विवक्षितः ॥

निषेधात्तस्य नेतीति शून्यतैव प्रसज्यते ॥ ४९६ ॥

किंच मूर्तामूर्तब्राह्मणे राशित्रयं कल्पयता कर्मराशिशब्देनाऽऽत्मनोऽपि गृहीतत्वात्तस्य निषेधविषयस्य न कामाद्याश्रयत्वेन स्थितिरित्याह । कर्मेति ॥ ४९६ ॥

परमार्थात्मनोऽथान्यः कश्चिदात्मेति भण्यते ॥

अस्तु कामं स कामादेराश्रयो न निवार्यते ॥ ४९७ ॥

आत्मा हि द्विविधः परमार्थश्चापरमार्थश्च तत्रापरमार्थस्य कामाद्याश्रयस्य कर्मराश्रयन्तर्भूतत्वेन निषेधेऽपीतरस्य शिष्टत्वान्न शून्यतेति शङ्कते । परमार्थेति । इष्टापत्त्या परिहरति । अस्तिवति ॥ ४९७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८०३

शक्त्यात्मनाऽप्यवस्थानं कारणात्मनि युज्यते ॥

तस्य शक्त्यभिसंबन्धान्न त्वकारण आत्मनि ॥ ४९८ ॥

कामा द्विविधाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च तत्र स्थूलानामपरमार्थीत्माऽऽश्रयः सूक्ष्माणां तु परमार्थीत्मेति विभागे कथं त्वदिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । शक्तीति । तदात्मना सूक्ष्मरूपेणेत्यर्थः ॥ ४९८ ॥

न च कारणमात्रत्वं रूपमिष्टं परात्मनः ॥

अनिर्मोक्षप्रसक्तित्वाच्छ्रुत्यनारम्भसक्तितः ॥ ४९९ ॥

अकारणविशेषणमात्मनोऽयुक्तं तस्य त्वया कारणत्वस्वीकारादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । अविद्यया कारणत्वेऽपि वस्तुतो न तत्संभवोऽन्यथा मुक्त्यनुपपत्तेस्तदर्थोपनिषदामप्रवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४९९ ॥

स्थूलादीनां च सर्वेषां प्रतीचि प्रतिषेधतः ॥

विशेषणानां संबन्धो नातः स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥ ५०० ॥

न केवलमात्मनि कामादीनामेवासंभवः किंतु सर्वस्यैव विशेषणजातस्येत्याह । स्थूलादीनामिति ॥ ५०० ॥

आत्माश्रयत्वं कामानां न युक्त्या नापि शास्त्रतः ॥

अपव्याख्यानतस्तेषां कामा आत्माश्रया इति ॥ ५०१ ॥

परपक्षनिरासमुपसंहरति । आत्माश्रयत्वमिति ॥ ५०१ ॥

एवं समवनीतेषु प्राणेष्वात्मनि तद्विदः ॥

पूर्ववदेहसंबन्धः किमिवेह न जायते ॥ ५०२ ॥

यदेत्यादिमन्त्रस्य भाष्योक्तमर्थमुक्त्वा परकीयं व्याख्यानं निरस्तमिदानीं तद्यथेत्यादिवाक्यनिरस्यां शङ्कामाह । एवमिति । विदुषो विद्ययाऽऽत्ममात्रत्वेन प्राणेषु बाधितेष्वपि देहे चेदसौ वर्तते पूर्ववदस्य तद्योगः स्यात्ततो विद्यावैयर्थ्यमिति चोद्यार्थः । इहेति विद्यादशा गृह्यते ॥ ५०२ ॥

सर्पनिर्मोकवत्कृत्स्नमात्माविद्यैकहेतुजम् ॥

यथावस्तुधिया हित्वा निर्ममो निरहंकृतः ॥ ५०३ ॥

तस्य यथापूर्वं देहायोगं दर्शयन्नर्थवत्त्वं विद्यायाः समर्थयते । सर्पेति । यथा सर्पस्त्वचं विहाय तत्राहंतादिहीनो वर्तते तथाऽयं विज्ञानशेषमपि देहादि स्वाविद्योत्थं तत्त्वविद्यया त्यक्त्वा ममत्वादिरहितस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५०३ ॥

वर्तमानोऽपि देहादौ लोकदृष्टिव्यपेक्षया ॥

नाऽऽत्माऽऽत्मीयत्वबुद्ध्याऽसौ देहादीन्समुदीक्षते ॥ ५०४ ॥

१८०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थ्याध्याये-

कथं देहादौ वर्तमानस्तत्र ममत्वादिहीनो भवति तत्राऽऽह । वर्तमानोऽपीति
॥ १०४ ॥

षष्ठ्यर्थहेतुविध्वंसाद्यथावस्त्ववबोधतः ॥

अव्यावृत्ताननुगतं पूर्णं वस्त्ववतिष्ठते ॥ १०५ ॥

अज्ञदृष्ट्या देहादिनिष्ठोऽपि न स्वदृष्ट्या तत्र ममत्वादिभागीत्यत्र हेतुमाह । षष्ठीति ।
तत्त्वज्ञानाद्देहादिसंबन्धहेतोरज्ञानस्यापनीतत्वादित्यर्थः । केन तर्हि रूपेण विद्वानवतिष्ठते
तत्राऽऽह । अव्यावृत्तेति ॥ १०५ ॥

अहिनिर्लव्यनीवाचा सर्पनिर्मोक उच्यते ॥

मृता सत्यहिना न्यस्ता वल्मीकान्तर्बिलाश्रये ॥ १०६ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा पदव्याख्यामारभते । अहीति । शयीतेति संबन्धः ॥ १०६ ॥

अहिदेहवियोगोऽत्र मृतशब्देन भण्यते ॥

वल्मीकाश्रयणं तस्याः प्रत्यस्तेत्यभिधीयते ॥ १०७ ॥

मृता प्रत्यस्तेतिपदयोरसंकीर्णमर्थमाह । अहिदेहेति ॥ १०७ ॥

अहिनिर्मोकविषयो व्यापारस्तावदीरितः ॥

निर्ममाहंकृतित्वं तु सर्पदृष्टान्तसंश्रयम् ॥ १०८ ॥

सर्पस्तन्निर्मोकश्चेति दृष्टान्तद्वयमत्रेष्टं तत्र सर्पनिर्मोको विद्वद्देहस्य दृष्टान्तो व्याख्यात
इत्यनुवदति । अहीति । सर्पशरीरविश्लेषो वल्मीकान्तःशयनमित्यादिव्यापारः । सर्पो
विदुषो दृष्टान्तः स च व्याख्यायत इत्याह । निर्ममेति । विदुष इति शेषः ॥ १०८ ॥

बिले त्यक्तेऽहिना यद्वत्स्वनिर्मोके न पूर्ववत् ॥

निर्गच्छन्प्रविशन्सर्पो निर्मोकमनुरुध्यते ॥ १०९ ॥

व्याख्याप्रकारमाह । बिल इति ॥ १०९ ॥

नाहं ममेति वा बुद्धिस्तत्राहेरुपजायते ॥

तत्रैव वर्तमानस्य यथैवं प्रत्यगात्मनः ॥ ११० ॥

संबन्धहेतोरुच्छित्तेरात्मसंबन्धवर्जितम् ॥

शेते शरीरं सूक्ष्मं च स्थूलं चैकात्म्यधीहनुतम् ॥ १११ ॥

सर्पस्य त्यक्तनिर्मोकाननुरोधमेव स्फोरयति । नाहमिति । दृष्टान्तौ व्याख्याय
निर्मोकदृष्टान्तमनुवदति । यथेति । तस्य दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति । एवमिति
॥ ११० ॥ १११ ॥

अहिनिर्मोकदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमितीरितम् ॥

दार्ष्टान्तिकोऽर्थः सर्पस्य दृष्टान्तस्याथ उच्यते ॥ ११२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८०५

उक्तमनूद्याथेत्याद्यवतारयति । अहीति । विसंधिकरणं वाक्यप्रतीकोपादानार्थम् ॥ ९१२ ॥

अहिनिर्मोकयोरत्र संगतिः पूर्ववन्मिथः ॥

निषिध्यते प्रयत्नेन स्थितिर्नात्र विवक्षिता ॥ ९१३ ॥

ननु दृष्टान्ते सर्पनिर्मोकयोर्भेदेन स्थितिवदार्ष्टान्तिके विद्वद्देहयोस्तथा स्यादन्यथा तद्भावासिद्धेरित्याशङ्क्योभयत्र विवक्षितमंशं दर्शयति । अहिनिर्मोकयोरिति । अत्रेति दृष्टान्तवाक्योक्तिः । पूर्ववन्मिथो विश्लेषात्पूर्ववस्थायामिवेत्यर्थः । प्रयत्नस्त्वनेकविशेषणग्रहणम् । एवं दार्ष्टान्तिकेऽपि मिथ्याभिमानाख्यसंबन्धनिषेधो विवक्षितो भेदेन स्थितिस्त्वविवक्षितेति शेषः ॥ ९१३ ॥

प्रधानवादः प्राप्नोति यदि देहात्मनोः पृथक् ॥

विवक्ष्यते स्थितिरिह न्यषेधि बहुशः स च ॥ ९१४ ॥

विषये दोषमाह । प्रधानेति । इहेति विद्यावस्थोक्तिः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । न्यषेधीति ॥ ९१४ ॥

हेत्वर्थे त्वथशब्दोऽयं हेतूक्तेः प्रकृतत्वतः ॥

सकारणस्य देहस्य त्यागो हेतुविवक्षितः ॥ ९१५ ॥

प्रासङ्गिकं त्यक्त्वाऽथशब्दार्थमाह । हेत्वर्थे त्विति । सत्स्वर्थान्तरेषु नियमे हेतुमाह । हेतूक्तेरिति । अथ मर्त्योऽमृतो भवतीत्यत्रेति शेषः । हेतुरूपमर्थं प्रकटयति । सकारणस्येति । अज्ञानेन सह देहस्य नष्टत्वमशरीरत्वादौ हेतुरथशब्देन द्योत्यत इत्यर्थः ॥ ९१५ ॥

स्रग्ज्ञानमनादाय नाहियोगः स्रजो यथा ॥

प्रतीचो देहसंबन्धो नाऽऽत्माज्ञानादृते तथा ॥ ९१६ ॥

अज्ञानं न देहहेतुः स्वाभाविकत्वादात्मनस्तत्संगतेरित्याशङ्क्याऽऽह । स्रगिति । न खल्वसङ्गस्य स्वाभाविकी देहादिसंगतिः संभवतीत्यर्थः ॥ ९१६ ॥

प्रत्यग्ज्ञानशिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके ॥

नेतिनेतिस्वरूपत्वाद्दशरीरो भवेत्ततः ॥ ९१७ ॥

अथशब्दार्थमनूद्याशरीरविशेषणमादत्ते । प्रत्यगिति ॥ ९१७ ॥

स्वतोऽदिग्देशकालादेः प्रत्यक्किन्मात्रवस्तुनः ॥

देशादिमच्छरीरेण न संबन्धस्तमो विना ॥ ९१८ ॥

तस्यार्थमाह । स्वत इति । अदिग्देशकालादेरिति च्छेदः । देहयोगवियोगाद्यर्थं विशिनष्टि । तमो विनेति ॥ ९१८ ॥

१८०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कल्पितेनाभिसंबन्धो न ह्यकल्पितवस्तुनः ॥

अज्ञानकालेऽप्यस्तीह किमुताज्ञाननिहनुतौ ॥ ५१९ ॥

विदुषो देहयोगो नेत्युक्तं कैमुतिकन्यायेन साधयति । कल्पितेनेति ॥ ५१९ ॥

अनस्थिकगिरा स्थूलदेहस्येह निवारणम् ॥

तथाऽशरीरशब्देन सूक्ष्मो देहो निषिध्यते ॥ ५२० ॥

अथायमनस्थिकोऽशरीर इति माध्यंदिनपाठस्तत्रानस्थिकशब्दार्थमाह । अनस्थिकेति । अशरीरशब्दस्य तर्हि पुनरुक्ततेत्याशङ्क्याऽऽह । तथेति ॥ ५२० ॥

सूक्ष्मदेहनिषेधोक्त्या स्थूलस्यापि निषेधतः ॥

तन्निषेधाय यत्नोऽतः काण्वश्रुत्या न भण्यते ॥ ५२१ ॥

तर्हि काण्वपाठे स्थूलदेहनिवारकाभावस्तत्राऽऽह । सूक्ष्मेति ॥ ५२१ ॥

यद्वाऽशरीरशब्देन तच्छ्रुतौ लिङ्गनिहतिः ॥

स्थूलस्यामृत इत्युक्त्या निषिद्धत्वान्न निहनुतिः ॥ ५२२ ॥

यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायेन काण्वश्रुतौ स्थूलदेहनिषेधस्याविवक्षितत्वमाशङ्क्याऽऽह । यद्वेति । माध्यंदिनश्रुतौ विशेषणद्वयार्थोऽमृतश्रुतौ पिण्डाकृत्योच्यते ॥ ५२२ ॥

साक्षिणः प्राणशब्देन विशेष्यस्याभिधेयते ॥

ब्रह्मैवेति तु शब्देन तद्विशेषणमुच्यते ॥ ५२३ ॥

यथोक्तस्य विदुषो मुक्तस्यापनीतप्राणत्वान्न प्राणशब्दता युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । साक्षिण इति । ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति ॥ ५२३ ॥

साक्षिणः सद्वितीयत्वं ब्रह्मणश्च परोक्षताम् ॥

तद्धेतुप्रतिषेधेन वाक्यमेतन्निषेधति ॥ ५२४ ॥

समानाधिकृतपदद्वयतात्पर्यमाह । साक्षिण इति । तद्धेतुः सद्वितीयत्वादिहेतुरात्मानज्ञानम् ॥ ५२४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं प्राणकारणसंश्रयम् ॥

प्राणो ब्रह्मेति वचसा तदात्मानि निषिध्यते ॥ ५२५ ॥

न केवलं सद्रयत्वादेरेव प्राणो ब्रह्मेतिवाक्योत्थज्ञानान्निषेधः किंत्वन्यदपि सर्वसकारणं निषिध्यते तेनेत्याह । नामेति ॥ ५२५ ॥

ब्रह्मात्मनोश्च संसर्गो मा प्रापत्कृष्णसर्पवत् ॥

इत्यर्थं तेज एवेति श्रुतिः संसर्गवार्णिणी ॥ ५२६ ॥

प्राणो ब्रह्मैवेत्युक्त्वा तेज एवेत्युक्तं तेजःशब्दस्याऽऽदित्यादौ रूढस्य साक्षिणि

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८०७

ब्रह्मण्ययोगादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । प्राणः साक्षी तेज एवेति श्रुतिर्ब्रह्मात्मनोः
संसर्गवैरिणीति संबन्धः । तयोः संसर्गप्रसङ्गं दृष्टान्तेन दर्शयन्ती वारणप्रकारमितर-
ागेनाभिनयति न च तेजःशब्दस्य तस्मिन्नयोगस्तस्य भासेत्यादिश्रुतेः सर्वावभासकस्य
च्छब्दार्थत्वादिति भावः ॥ ५२६ ॥

व्यावर्त्यभेदादाभाति भेदो ब्रह्मात्मशब्दयोः ॥

वस्तुतस्त्वेक एवाऽऽत्माऽमानित्वादिर्यथा तथा ॥ ५२७ ॥

ब्रह्मात्मनोरभेदे कथं तद्वेदभानमत आह । व्यावर्त्येति । तच्छब्दयोस्तद्वेतोरर्थ-
ारित्यर्थः ॥ ५२७ ॥

ब्रह्मैव तेज एवेति ह्युभयत्रावधारणम् ॥

संसर्गप्रतिषेधार्थं मा भून्नीलोत्पलादिवत् ॥ ५२८ ॥

कथं ब्रह्मैवेत्युक्त्वा तेज एवेत्युक्ते ब्रह्मात्मनोः संसर्गनिषेधस्तत्राऽऽह । ब्रह्मैवेति ।
कारद्वयसामर्थ्यात्संसर्गवारणमित्यर्थः । श्रुतेः सामर्थ्यादर्थसाधकत्वमन्यत्रापि प्रसि-
मिति हिशब्दार्थः । तत्प्रतिषेधप्रकारमभिनयति । मा भूदिति ॥ ५२८ ॥

सर्वानर्थैकबीजस्य प्रत्यगज्ञानरूपिणः ॥

कार्योऽत्र वचसा बाधः केवलो नान्य इष्यते ॥ ५२९ ॥

अथेत्यादि पदशो व्याख्याय तत्तात्पर्यमुपसंहरति । सर्वानर्थेति । इहेति प्रत्य-
त्मोक्तिः ॥ ५२९ ॥

यस्मादेतत्स्वतो बुद्धमतः शुद्धमसंगतेः ॥

मुक्तं चातः स्वतो वस्तु किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ ५३० ॥

वाक्यीयज्ञानादनर्थहेत्वज्ञानहानं केवलं कर्तव्यं न तु सति ज्ञाने कार्यान्तरमस्तीत्यत्र
माह । यस्मादिति ॥ ५३० ॥

कृतं चिकीर्षितं सर्वं बुद्धं यच्च बुभुत्सितम् ॥

आप्तं बोधात्तथाऽऽप्तव्यं वर्जनीयं च वर्जितम् ॥ ५३१ ॥

चिकीर्षा बुभुत्सा प्रेप्सा परिजिहीर्षा चेज्ज्ञानिनोऽपि दृश्यते तत्कथं तस्य कार्या-
भावस्तत्राऽऽह । कृतमिति । सर्वानर्थहेत्वज्ञानहानादेवोक्तार्थसिद्धेर्ज्ञानिनो न
ान्तरं तद्धीश्चाऽऽभासो दग्धपटवदित्यर्थः ॥ ५३१ ॥

कामप्रश्नः समाप्तोऽतो निराकाङ्क्षोऽभवन्नृपः ॥

सोऽहं सहस्रमित्याह तस्मादेव च कारणात् ॥ ५३२ ॥

सोऽहमित्यादेस्तात्पर्यमाह । कामेति । तत्समाप्तिपरामर्शोऽतःशब्दार्थः । सहस्रदा-
मेत्तं निराकाङ्क्षत्वं तस्मादित्युच्यते ॥ ५३२ ॥

१८०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

ननु प्रश्नः समाप्तश्चेन्नादात्सर्वं स किं नृपः ॥

सहस्रमेव तु प्रादादेकदेशोक्तिवक्तव्यम् ॥ ५३३ ॥

कामप्रश्नो मोक्षार्थो मुनिना राज्ञे वरो दत्तः समाप्तश्चेन्न सहस्रदानं युक्तं सर्वस्वदानं तु युक्तमित्याक्षिपति । नन्विति ॥ ५३३ ॥

मत्तं विद्यारसाकृष्टो विद्यां भूयोऽपि चेन्नृपः ॥

शुश्रूषति तदर्थं च सहस्रं मुनये ददौ ॥ ५३४ ॥

सर्वस्वदानप्राप्तावपि सहस्रदाने हेतुमेकदेशी शङ्कते । मतमिति ॥ ५३४ ॥

शुश्रूषालिङ्गमेतत्स्यान्न त्वयं गुरुदक्षिणा ॥ ५३५ ॥

सर्वस्वं चेदहं दद्यामिहैव च तदा मुनिः ॥

निवृत्तकामं मां मत्वा विद्यां भूयो न वक्ष्यति ॥ ५३६ ॥

यदि श्रुतामेव विद्यां पुनः श्लोकैः श्रोतुमिच्छति तदा किमर्थमल्पीयसी दक्षिणा क्रियते प्रभूता हि सा गुरुं प्रीणयन्ती स्वीयां शुश्रूषां फलयति तत्राऽऽह । शुश्रूषेति । कथमस्य तल्लिङ्गत्वं तदाह । सर्वस्वमिति । इहेति श्लोकोपन्यासात्प्रागवस्थायामित्यर्थः ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥

इत्येतस्माद्भयाद्राजा श्लोकशुश्रूषयेरितः ॥

प्रादात्सहस्रमेवास्मै शुश्रूषालिङ्गवित्तये ॥ ५३७ ॥

इति चेन्नैतदेवं स्याच्छ्रुतेः प्रामाण्यकारणात् ॥

श्रुतौ न युक्ता व्याजोक्तिरप्रमाणनरोक्तिवत् ॥ ५३८ ॥

स्वयूथोक्तिं निगमयति । इत्येतस्मादिति । तन्मतं दूषयति । नैतदिति । सहस्रदानकरणे राज्ञश्चेदेवमभिप्रायस्तदा प्रमाणभूतश्रुतेरप्रामाण्यप्रसक्तिरित्यर्थः । तामेव प्रकटयति । श्रुताविति । अनाप्तोक्तौ हृदयेऽन्यन्निधाय वाचाऽन्यन्निष्पादनात्मकं व्याजोत्तरं युक्तं श्रुतौ त्वपौरुषेय्यामपास्ताशेषदोषाशङ्कायां न व्याजोक्तिर्युक्ता स्वारसिकतदीयप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥

संभवाच्चार्थशेषस्य सर्वसंन्यासरूपिणः ॥

प्राग्यथोक्तौ त्मविज्ञानसाधनस्येह चाश्रवात् ॥ ५३९ ॥

एकीयपरिहारायोगे हेत्वन्तरमाह । संभवाच्चेति । यद्यपि मोक्षार्थं सम्यग्ज्ञानमुक्तं तथाऽपि तच्छेषस्य संन्यासस्य वक्तव्यस्य संभवान्नायं समाधिरित्यर्थः । तस्यापि पूर्वमसकृदुक्तेस्तदीयशुश्रूषाधीनसहस्रदानमनुचितमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रागिति । इह सहस्रदानकरणे शमादेर्ज्ञानसाधनत्वेन प्रागनुक्तेस्तेन सह भूयोऽपि संन्यासस्य वाच्यत्वयोगात्तदपेक्षया सहस्रदानं न त्वदुक्तानिमित्तादित्यर्थः ॥ ५३९ ॥

यत एवमतोऽयुक्ता पुनरुक्तार्थकल्पना ॥

गतौ सत्यामनृज्वीर्यं नापि विद्यास्तुतिर्मता ॥ ५४० ॥

वाच्यशेषसिद्धौ फलितमाह । यत इति । उक्तन्यायेनापुनरुक्तार्थसंभवाद्विद्यां श्रुतामेव श्लोकैः श्रोतुं सहस्रदानमित्येषा पुनरुक्तार्थकल्पना न कल्पतेऽगतिका हीयं गतिर्यत्पुनरुक्तार्थकल्पनं सा चायुक्ता सत्यां गतावित्यर्थः । ननु संन्यासादि विद्यास्तु-
त्यर्थमुच्यते महाभागा हीयं यत्तदर्थी दुष्करमपि करोत्यतो नार्थशेषसिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । नापीति । अस्यार्थः । न तावत्संन्यासो विद्यास्तुतिर्वेदित्वा व्युत्थायेति
समानकर्तृकत्वनिर्देशात् । उक्तं चैतत्पञ्चमे नापि शमादि विद्यास्तुतिस्तत्रापि विधेर्व-
क्ष्यमाणत्वादिति ॥ ५४० ॥

ननु यद्यर्थशेषोऽस्ति कस्माद्ब्रूते न पूर्ववत् ॥

विमोक्षायैव मे ब्रूहीत्यदोषाऽयं कुतो यतः ॥ ५४१ ॥

अर्थशेषशुश्रूषया सहस्रदानमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । अत ऊर्ध्वमित्यादिप्र-
श्नाकरणस्यादोषत्वं प्रतिजानीते । अदोषोऽयमिति । तत्र हेतुं पृच्छति । कुत इति ।
आत्मज्ञानवदिति भाष्येण हेतुरुच्यत इत्याह । यत इति ॥ ५४१ ॥

विमोक्षायैह नैवात्मन्यदात्मावबोधतः ॥

मुक्तस्य च मुमुक्षोश्च सर्वत्यागव्यपेक्षतः ॥ ५४२ ॥

तमेव स्फुटयति । विमोक्षायेति । आलोच्यमाने शास्त्रे ज्ञानादन्यत्र साक्षान्मो-
क्षाय क्षममिष्यते वक्ष्यमाणसंन्यासादेस्तद्वारा साधनत्वादिति विवक्षान्विमोक्षायेति नापृ-
च्छदित्यर्थः । संन्यासस्य ज्ञानवन्मोक्षाहेतुत्वे हेत्वन्तरमाह । मुक्तस्येति । मुक्तेन
मुमुक्षुणा च संन्यासोऽपेक्ष्यते तस्य मुक्तिसाधनत्वे न स मुक्तेन मुमुक्षुणेवापेक्ष्यते
साध्याभावादित्यर्थः ॥ ५४२ ॥

स्वरूपसाधनत्वाभ्यां त्यागस्यैवान्तरङ्गतः ॥

नापूर्ववद्विधेयत्वं न च त्यागाद्विमुक्तता ॥ ५४३ ॥

ननु तेऽपि मुक्तस्य तदपेक्षाऽयुक्ता कृतकृत्यत्वान्मुमुक्षुरेवाभीष्टहेतुशेषतया तमपेक्षेत
तत्राऽऽह । स्वरूपेति । मुक्तेन स्वरूपत्वेन संन्यासोऽपेक्षितो निःशेषक्लेशोपशमात्मकः
हि तस्य स्वरूपं, मुमुक्षुणा तु धीहेतुत्वेन सोऽपेक्षितव्य उपरतो हि पश्यति तथाच
ज्ञानबलार्थप्राप्तसंन्यासस्य फलत्वाद्वैधस्य च ज्ञानसाधनत्वादनन्तरङ्गतया नासावपलाप-
मर्हतीत्यर्थः । विरक्तेन कार्यः संन्यास इति विविदिषासंन्यासो विधीयते चेदविशेषा-
दितरोऽपि विधेयस्तत्र फलरूपसंन्याससिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । अपूर्वसाधना-
मिहात्रोदिवन्न विद्वत्संन्यासस्य विधेयत्वं स्वरूपत्वेनासाध्यत्वादित्यर्थः । तथाऽपि

१८१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

विधेयो विविदिषासंन्यासो ज्ञानवन्मोक्षहेतुरस्तु त्यागेनैके अमृतत्वमानश्रुति श्रुतेरित्या-
शङ्क्याऽऽह । न चेति । मार्गान्तरनिषेधकश्रुतिस्मृतिविरोधादुक्तश्रुतिर्धीद्वारा संन्या-
सस्य मुक्तिहेतुत्वे पर्यवसितेति भावः ॥ ५४३ ॥

प्रागात्मज्ञानसंभूतेः संन्यासो ज्ञानसाधनम् ॥

उत्पन्नात्मधियः पश्चाज्ज्ञानमेव हि तत्तथा ॥ ५४४ ॥

विविदिषासंन्यासो धीहेतुर्विद्वत्संन्यासस्तु फलमित्युक्तमुपसंहरति । प्रागिति । ज्ञान-
मेवेति नित्यमुक्तब्रह्मोक्तिः । ब्रह्मणो निर्व्यापारत्वप्रसिद्धयर्थो हि शब्दः । सर्वकर्मत्या-
गात्मकं पारिव्राज्यं तदित्युच्यते । विविदिषासंन्यासस्य धीहेतुत्ववदितरस्य फलत्वं
तथाशब्दार्थः ॥ ५४४ ॥

उक्तब्रह्मविदो मोक्ष इत्यर्थे ब्राह्मणोदिते ॥

श्लोका अपि भवन्त्यत्र ब्राह्मणोक्तविनिश्चितौ ॥ ५४५ ॥

सर्वस्वदानप्राप्तावपि राज्ञः सहस्रदाने विमोक्षायेतिप्रश्नाकरणे चाभिप्रायमुक्त्वा
तदित्यादि व्याकरोति । उक्तेति । अथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन यदेत्यादिमन्त्रेण
च ज्ञानादेव मुक्तिरिति संक्षिप्तोऽर्थो विव्रियते श्लोकैरिति यावत् ॥ ५४५ ॥

अणुस्थूलादिनिःशेषविकल्पातिक्रमादयम् ॥

अणुरात्मैकयाथात्म्यज्ञानं पन्थाः पुरातनः ॥ ५४६ ॥

मन्त्राणां तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय व्याचष्टे । अणुरिति । आद्यमणुपदं मन्त्रो-
क्त्यर्थं द्वितीयं व्याख्यातेऽर्थे व्याख्येयोपादानमिति भेदः । यद्वा स्थूलाण्वाद्यशेषविशे-
षात्ययादयमणुः सूक्ष्म इति यावत् । पथिशब्दार्थमाह । आत्मेति ॥ ५४६ ॥

अनन्तात्मैकमेयत्वाद्विततश्चातिविस्तृतः ॥

अनुत्पन्नागमोत्थत्वात्पुराणश्चेति शब्दयते ॥ ५४७ ॥

विततशब्दार्थमाह । अनन्तेति । तथाऽपि कथं पुरातन इति पुराणशब्दो व्याख्या-
तस्तत्राऽऽह । अनुत्पन्नेति ॥ ५४७ ॥

तरन्त्यनेन विस्पष्टं संसारानर्थसागरम् ॥

यतोऽतो वितरः पन्थाः प्रत्यग्वोधोऽभिधीयते ॥ ५४८ ॥

वितर इति माध्यंदिनपाठस्यार्थमाह । तरन्तीति ॥ ५४८ ॥

मां मुक्त्वाऽसंभवो यस्माद्ब्रह्मार्थस्यात उच्यते ॥

मां स्पृष्टो मामनुप्राप्त एष पन्था यथोदितः ॥ ५४९ ॥

मां स्पृष्ट इत्यश्लिष्टं ब्रह्मज्ञानं हि ब्रह्म स्पृशति न प्रत्यञ्चमिष्याशङ्क्याऽऽह ।
यामिति । असंभव इति च्छेदः ॥ ५४९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८११

शास्त्राचार्योक्तितः पश्चादनुविक्तो मयैव च ॥

ज्ञेयाज्ज्ञाता परो नास्ति प्रत्यग्ज्ञाने यतस्ततः ॥ ५५० ॥

तथाऽपि कथमनुविक्तो मयैवेत्युच्यते न हि वित्तस्यैव वेदनमर्थवत्तत्राऽऽह ।
शास्त्रेति । कुतोऽवधियते ब्रह्मवेदनस्य ब्रह्मणाऽपि लब्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञेया-
दिति । ब्रह्म ज्ञेयं ब्रह्मविज्ज्ञाता तयोरभेदादवधारणमित्यर्थः ॥ ५५० ॥

प्रागप्यवोचं बहुश इममर्थं यथोदितम् ॥

श्रुतितो न्यायतः स्पष्टं नाऽऽत्मनोऽन्योऽस्ति वेदिता ॥ ५५१ ॥

ब्रह्मणः सकाशाद्वेदितुर्नाभेदो युक्तो द्रष्टृदृश्यभेदस्य सर्वजनीनत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रागपीति । श्रुतितो नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादेरिति यावत् । न्यायतः प्रतीचोऽन्यस्य
घटवन्न द्रष्टृतेत्यादेरित्यर्थः । यथोदितमेवार्थमाह । नेति ॥ ५५१ ॥

तेनानेन पथा धीराः प्रत्यग्ध्वान्तच्छिदा सदा ॥

ब्रह्मापियन्ति निर्द्वद्वा आप्तमेव तमोहनुतेः ॥ ५५२ ॥

तेनेत्यादेरर्थमाह । तेनेति । धीरा इत्यस्य विवक्षितोक्तिर्निर्द्वद्वा इति प्रज्ञावन्तः
सदा द्वंद्वतीता इत्यर्थः । ब्रह्माप्तेरागन्तुकत्वं परिहरति । आप्तमेवेति । तस्य कथमा-
सिस्तत्राऽऽह । तम इति ॥ ५५२ ॥

आत्मैव ब्रह्म चाऽऽत्माऽपि ब्रह्मैव स्याद्यतः स्वतः ॥

तद्याथात्म्यापरिज्ञानात्तद्विपर्ययधीरियम् ॥ ५५३ ॥

प्राप्तस्यैवाज्ञानध्वस्त्या न प्राप्तिर्ब्रह्मात्मनोर्भेददृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मैवेति
॥ ५५३ ॥

निःशेषमिथ्याविज्ञानहेत्वविद्याविनाशकृत् ॥

नान्योऽस्ति ब्रह्मसंबोधाच्छ्रुतिस्तेनेत्यतोऽवदत् ॥ ५५४ ॥

ब्रह्मणोऽविद्यातज्जध्वंसात्प्राप्तस्यैव प्राप्तावपि तद्ध्वंसि ज्ञानमेवेत्यत्र किं गमकमित्या-
शङ्क्याऽऽह । निःशेषेति ॥ ५५४ ॥

स्वर्गोऽयमेव प्रागुक्तः स्वर्गकामवचस्यापि ॥

कर्मभिस्तदसिद्धेर्हि वेदान्तज्ञानसिद्धितः ॥ ५५५ ॥

स्वर्गलोकमित्यत्र स्वर्गशब्दार्थमाह । स्वर्ग इति । अयमेवात्र स्वर्गो विवक्षित
एषोऽस्य परम आनन्द इत्यादौ यः परमानन्दोऽभिहित इति योजना । स्वर्गकामो
यजेतेत्यत्र भोगभूमिविशेषः स्वर्गो गृहीतः स एवात्रापि ग्राह्यो लोकशब्दादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । स्वर्गेति । तत्राप्युपाध्यवच्छिन्नः परमानन्द एव स्वर्गशब्देनोच्यते तन्नासौ
दृष्टान्तो दाष्टान्तिकादविशेषादित्यर्थः । तर्हि तत्र स्वर्गस्य कर्मसाध्यत्वान्मोक्षस्यापि

१८१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तच्छब्दस्य तदापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मभिरिति । सोपाधिकस्वर्गस्य कर्मसाध्य-
त्वेऽपि निरुपाधिकस्य ज्ञानैकलभ्यत्वात्तदसाध्यत्वात्तेनेति श्रुतिरिवरुद्धेत्यर्थः ॥ १९९ ॥

परमानन्द एवातः स्वर्गशब्देन भण्यते ॥

मोक्षप्रकरणान्नित्यः क्रियोत्थोऽतो न गृह्यते ॥ १९६ ॥

अयमपि सोपाधिकस्वर्गो लोकत्वादितरवदित्याशङ्क्याऽऽह । परमानन्द इति ।
तत्र लोकशब्दसंभावनार्थोऽतःशब्दः । निरतिशयप्रकाशतया परस्मिन्नेवाऽऽनन्दे
लोकशब्दसंभवात्क्रियाफलस्यात्राग्रहात्प्रकरणविरोधादनुमानमनवकाशमित्यर्थः ॥ १९६ ॥

इत उक्तात्मसंबोधमोहोच्छित्तेरनन्तरम् ॥

स्वत एव यतो मुक्ता मुच्यन्तेऽतस्तमोहनुतेः ॥ १९७ ॥

इत इत्यादेरर्थमाह । इत इति ॥ १९७ ॥

देहपातव्यपेक्षा स्याद्यत्र कारणसंगतिः ॥

सर्वकारणविध्वस्तौ नान्यद्बोधादपेक्ष्यते ॥ १९८ ॥

न मुक्ता मुच्यन्ते देहपातोत्तरभावित्वान्मुक्तेरिति चेन्नेत्याह । देहेति । यत्र सूत्रा-
दिभावे चोच्यमाने कारणेनाज्ञानेन संबन्धो नापगतस्तत्र देहपातोऽपेक्ष्यत इह त्वज्ञान-
ध्वंसे मोक्षे ज्ञानान्नान्यदपेक्ष्यमस्ति ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ १९८ ॥

मुक्तौ तमोतिरेकेण नान्तरायोऽन्य इष्यते ॥

यतोऽतोऽज्ञानविध्वस्तौ मुक्तः सन्ना विमुच्यते ॥ १९९ ॥

ब्रह्मभावे मोक्षे व्यवधिभूततमोध्वस्तौ ज्ञानादर्थान्तरस्यानपेक्षत्वेऽपि व्यवधानान्तर-
ध्वस्तौ देहपातापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । मुक्ताविति ॥ १९९ ॥

ब्रह्मैव सन्निति तथा प्रागपीदं श्रुतीरितम् ॥

देहपातव्यपेक्षाऽतो न स्यादूर्ध्वश्रुतेरिह ॥ १९० ॥

ऊर्ध्वश्रुतिवशात्तदपेक्षा मोक्षस्येत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । प्रकृतमन्त्रवदिति
तथाशब्दार्थः । मुक्तस्यैव मुक्तत्वमिदमा परामृष्टम् । प्राचीनश्रुतिवशादित्यतःशब्दार्थः ।
अनन्यथासिद्धवाक्यान्तरविरोधेऽन्यथासिद्धा श्रुतिरनादेयेत्यर्थः । इहेति मोक्षोक्तिः
॥ १९० ॥

मोक्षमार्गे यथोक्तेऽस्मिन्नविद्योपसृताशयाः ॥

दर्शनानि विचित्राणि कल्पयन्ति यथारुचि ॥ १९१ ॥

तस्मिन्नित्यादिपूर्वपक्षस्य तात्पर्यमाह । मोक्षेति । विचित्रानेकदृष्टिकल्पनाहेतुमाह ।
अविद्येति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । यथेति ॥ १९१ ॥

शुक्लं ब्रह्मातिसंशुद्धमिति केचिद्विनिश्चिताः ॥

शरदि व्योमवन्नीलमित्याहुरपरे जनाः ॥ १९२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८१३

पिङ्गलं तत्परं ब्रह्म वह्निज्वालेव शाश्वतम् ॥

वैदूर्यवच्च हरितं केचिदाहुर्विषश्चितः ॥ ५६३ ॥

अपरे लोहितं प्राहुर्जपाकुसुमसंनिभम् ॥

यथा रूपे तथा ज्ञेया शब्दादिष्वपि कल्पना ॥ ५६४ ॥

कल्प्यमानदर्शनान्येव दर्शयति । शुक्लमित्यादिना । गन्तव्यब्राह्मणः शौक्लयादि-
योगात्तन्मार्गोऽपि नाडीविशेषस्तथेत्यर्थः । पिङ्गलमित्यनेन लोहितमित्यस्य पौनरुक्त्य-
मिति चेन्न तद्वि वह्निज्वालातुल्यमिदं तु जपाकुसुमसममिति विशेषादित्याह । जपेति ।
चकारार्थमाह । यथेति । यथाऽनेकविधे रूपे तदात्मके ब्रह्मणि तन्मार्गोऽपि यथा
कल्प्यते तथा शब्दस्पर्शादिष्वपि ज्ञेयं नानाविधेषु तेषु तदात्मके ब्रह्मणि तन्मार्गत्वेन
नानानाडीकल्पनमित्यर्थः ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥

अविद्यापटसंवीतचेतसामागमादृते ॥

कामापहतबुद्धीनामेवमाद्या विकल्पनाः ॥ ५६५ ॥

कल्पनानामनादेयत्वं सूचयति । अविद्येति । अज्ञानिनां कामिनां स्वेच्छानुसारि-
त्वादप्रामाणिककल्पनानां नेयत्तेति वक्तुमादिपदम् ॥ ५६५ ॥

‘एकमेवैकरूपं सद्रस्त्वज्ञातं निरञ्जनम् ॥

जात्यन्धगजदृष्ट्येव कोटिशः कल्प्यते मृषा ॥ ५६६ ॥

यथोक्तकल्पनानां वस्त्वनुसारित्वादविद्यानपेक्षत्वमाशङ्क्याऽऽह । एकमिति ।
दाडिमादिवदेकस्यैवानेकरसत्वं निरसितुं विशिनष्टि । एकरूपमिति । तस्यैव मेयत्वार्थ-
माह । अज्ञातमिति । वस्तुतस्तु नाज्ञानादियोगोऽस्तीत्याह । निरञ्जनमिति । वस्त्व-
नुसारित्वाभावे कल्पनानामविद्यात्वं फलतीत्याह । जात्यन्धेति ॥ ५६६ ॥

अस्थूलाशब्दनेतीति सर्वमात्रादिनिहनुतेः ॥

कुतोऽकारणकार्येऽस्मिञ्शुक्लादेः संभवः परे ॥ ५६७ ॥

जात्यन्धानां गजदृष्टिर्मानविरुद्धत्वान्मिथ्या शुक्लं ब्रह्मेत्यादिकल्पना तु श्रौतत्वान्न
तथेत्याशङ्क्याऽऽह । अस्थूलेति । नत्परश्रुतिविरोधेऽन्यपरा श्रुतिरवहेयेति भावः
॥ ५६७ ॥

यस्तु वेदोदितोपायक्षपिताशेषकल्मषः ॥

ब्रह्मणैवानुवित्तोऽयं तेन पन्था गुरुक्तितः ॥ ५६८ ॥

कल्पितमोक्षमार्गाणां त्याज्यत्वं प्रदर्शयैष पन्था इत्यादिसिद्धान्ते प्रथमपादस्यार्थमाह ।
यस्त्विति । वैदिकयज्ञादिनिरस्तसमस्तपाप्माऽयं शुद्धधीरधिकारी तेन मुमुक्षुणा गुरुप-
देशानन्तरमखण्डाद्वयप्रत्यग्ब्रह्मात्मना मोक्षहेतुर्ज्ञानमार्गो लब्ध इत्यर्थः । ब्रह्मशब्देन
ब्राह्मणो गृह्यते ॥ ५६८ ॥

१८१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

अव्यावृत्ताननुगतब्रह्मरूपातिरेकतः ॥

न रूपमात्मनोऽस्त्यन्यच्छ्रुतिन्यायानुभूतितः ॥ ५६९ ॥

तेन च परस्माद्ब्रह्मणो रूपान्तरेणैव ज्ञानमार्ग उपलब्ध इति चेन्नैत्याह । अव्या-
वृत्तेति । तत्त्वमसीत्याद्या श्रुतिरात्मनो ब्रह्मणोऽन्यत्वे तत्त्वानुपपत्तिन्यायोऽनुभूतिर्विद्व-
दनुभवः ॥ ५६९ ॥

यतोऽतो ब्रह्मणैवायं पन्था ज्ञातः प्रमाणतः ॥ ५७० ॥

ब्रह्मणैवेति च ज्ञेया इत्थंभूतार्थलक्षणा ॥

तृतीयेयं न कर्त्रादौ प्रतीचि तदसंभवात् ॥ ५७१ ॥

आत्मनो ब्रह्मातिरिक्तरूपाभावे फलितमाह । यत इति । कर्तृकरणादिषु कस्मि-
न्नर्थे तृतीयेत्यपेक्षायामाह । ब्रह्मणेति । संधिस्तु सन्नपि न विवक्षितो विवक्षितस्य
तस्य प्रवृत्तेः । हस्तेन शरेण रामेणेतिवत्कर्त्रादौ किं न स्यादत आह । नेति । तत्र
हेतुः । प्रतीचीति ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥

क्रियाकारकभेदोऽयं प्रत्यगज्ञानहेतुजः ॥

यतोऽतो न तृतीयेयं कर्त्रादाविद् युज्यते ॥ ५७२ ॥

असंभवं साधयति । क्रियेति । आत्मनि कर्तृत्वादिभावस्य वस्तुतोऽयोगोऽतः-
शब्दार्थः ॥ ५७२ ॥

ब्रह्मात्मनोरभिन्नत्वं वस्तुतो यद्यपीक्ष्यते ॥

अनन्तानर्थसंप्राप्तिस्तथाऽपि तदबोधतः ॥ ५७३ ॥

नन्वात्मन्यज्ञानादपि न कर्तृत्वादिसंभवस्तस्यासंसारिब्रह्माभिन्नत्वात्तथाच प्रतीचि न
स्वाज्ञानात्क्रियाकारकभेदो नेत्याह । ब्रह्मात्मनोरिति ॥ ५७३ ॥

तथाच यदि नाम स्याद्यथोक्तज्ञानपूर्वकम् ॥

पराक्सर्वार्थविज्ञानं वस्तुवृत्तानुरोधतः ॥ ५७४ ॥

ननु चिदात्मस्फूर्तिपूर्वकं सर्वस्य जडस्य स्फुरणमस्ति च तस्य सदा स्वरूपज्ञानेन
स्फूर्तिस्तत्कथं तदबोधानर्थसिरत आह । तथाचेति । ब्रह्मात्मनोरभेदे सतीति यावत् ।
वस्तुवृत्तानुरोधतोऽखण्डस्फुरत्स्वरूपस्याऽऽत्मनः सर्वप्रकाशकत्वस्वाभाव्यादनात्मनश्च
जडत्वादजडात्मापेक्षां विना स्फूर्त्ययोगादित्यर्थः ॥ ५७४ ॥

तथाऽप्यब्रह्मविचेन न कैवल्यं पथैति तत् ॥

तेनैति ब्रह्मवित्तस्मान्नान्यः पन्था इति श्रुतेः ॥ ५७५ ॥

स्वरूपस्फूर्तिरात्मनः सदेष्टा चेत्तर्हि ज्ञानाधीनमुक्तेरनायाससिद्धत्वान्नानर्थसंगति-
स्तत्राऽऽह । तथाऽपीति । वाक्योत्थाखण्डाद्वयब्रह्माकारस्वरूपसाक्षात्कारं विना

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८१५

ज्ञानमात्रान्न मुक्तिरित्यर्थः । एष इत्यादि व्याख्याय तेनेत्यादि व्याचष्टे । तेनेति । प्रकृतज्ञानमार्गेण ब्रह्मविन्मोक्षं गच्छति तदितरस्तन्मार्गो नेति श्रुतिसिद्धत्वात्तस्मान्नाब्रह्मविन्मुक्तिर्भागित्यर्थः ॥ ५७५ ॥

ब्रह्मविन्त्वे च को हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह नः श्रुतिः ॥

। पुण्यकृतैजसश्चेति भवेद्ब्रह्मविदुत्तमः ॥ ५७६ ॥

पुण्यकृदित्यादिपदद्वयमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । ब्रह्मेति ॥ ५७६ ॥

पुण्यकृज्जायते यस्माच्छुद्धधीरिह मानवः ॥

शुद्धसत्त्वोऽथ तद्ब्रह्म साक्षादात्मनि पश्यति ॥ ५७७ ॥

द्वयोर्ब्रह्मविन्त्वे हेतुत्वमुक्त्वाऽऽद्यस्य तद्वेतुत्वं साधयति । पुण्येति । इहेत्यधिकृत-
निर्धारणार्था सप्तमी । तस्मात्पुण्यकृत्त्वं ब्रह्मविन्त्वे हेतुरित्यथशब्दार्थः ॥ ५७७ ॥

तेजःशब्देन संशुद्धं सत्त्वमेवाभिधीयते ॥

तस्मिन्भवस्तैजसः स्यात्प्रत्यक्प्रवणधीर्नरः ॥ ५७८ ॥

तैजसत्वमपि हेतुस्त्रेति वक्तुं तैजसशब्दार्थमाह । तेजःशब्देनेति । शुद्धधीः
पुमानात्मप्रवणोऽत्र तैजसः ॥ ५७८ ॥

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ॥

यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ५७९ ॥

तत्र ज्ञानोत्पत्तिरित्यत्र मानमाह । ज्ञानमिति । किमिति ज्ञानं बुद्धिशुद्धिमपेक्षते
तत्राऽऽह । यथेति ॥ ५७९ ॥

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः ॥

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ५८० ॥

पापक्षये शुद्धधियस्तु ज्ञानोत्पत्तिस्तत्क्षयस्तु कथमित्युक्ते वाक्यान्तरमाह । गार्भै-
रिति । तत्रैव भगवतः संमतिमाह । योगिन इति ॥ ५८० ॥

योगी वा तैजसोऽत्र स्यात्प्रत्यग्दृष्टौ समर्थतः ॥

विषयाकृष्टधीर्यस्मान्न क्षमः प्रत्यगीक्षणे ॥ ५८१ ॥

पुण्यकृत्त्वेनैव शुद्धधीत्वसिद्धेस्तैजसत्वमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्यार्थान्तरमाह । योगी
वेति । समाहितधियो योगिनस्तैजसत्वे हेतुमाह । प्रत्यगिति । कथमात्मदृष्टौ सामर्थ्य-
मेकाग्रबुद्धेरिष्यते सर्वो हि स्वात्मानमहमिति द्रष्टुमीष्टे तत्राऽऽह । विषयेति । प्रत्य-
स्याथात्म्यधीरसमाहितधियो न सिध्यति कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैकादिति श्रुतेस्तस्मा-
द्धीसमाधानं ज्ञाने हेतुर्निदिध्यासनविधानादित्यर्थः ॥ ५८१ ॥

१८१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ॥

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ५८२ ॥

एकाग्रधियस्तैजसस्य ज्ञानोत्पत्तिरित्यत्र भगवदनुमतिमाह । सर्वेति ॥ ५८२ ॥

इत्येवं स्मृतयः सन्ति श्रुतयश्च सहस्रशः ॥

कर्माभिः शुद्धसत्त्वस्य सम्यग्ज्ञानस्य जन्मानि ॥ ५८३ ॥

शुद्धबुद्धेर्ज्ञानमित्यत्रोक्ताः स्मृतीरुपसंहरन्नत्रैव श्रुतीनामपि सत्त्वं सूचयति । इत्ये-
वमिति । तासां संक्षिप्तमर्थं कथयति । कर्माभिरिति ॥ ५८३ ॥

यस्मिन्विशुद्ध इत्येवं सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ॥

तमेतमिति च स्पष्टं श्रौतानि च वचांसि नः ॥ ५८४ ॥

श्रुतयः सन्तीत्युक्तं ताः संप्रत्युदाहरति । यस्मिन्निति । यच्छब्देन चित्तमुच्यते ।
एषोऽणुरात्मा चेतसेति प्रकृतत्वाद्धि भवत्येष आत्मेति शेषः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह ।
सत्त्वेति । स्मृतिस्तत्त्वज्ञानम् । विविदिषावाक्यं च वेदानुवचनादीनां शुद्ध्यादिद्वारा
ज्ञानोत्पत्तौ विनियोजकमित्याह । तमिति । उक्तश्रुतीरुपसंहरति । श्रौतानीति । येन
केनचन यजेतेत्यादिवाक्यसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ ५८४ ॥

प्रसिद्धमहिमानौ वा पुण्यकृद्योगिनाविह ॥

ब्रह्मवित्स्तूयते ताभ्यां ब्रह्मविद्याप्रवृत्तये ॥ ५८५ ॥

पुण्यकृत्त्वादेर्ब्रह्मवित्त्वे हेतुत्वमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । प्रसिद्धेति । इहेति जन्तुमा-
त्रोक्तिः । स्तुतिफलमाह । ब्रह्मेति । यो ब्रह्मवित्तेन गच्छति स एव पुण्यकृत्तैजस-
श्चेति ब्रह्मविदस्ताभ्यां स्तुतिः सा च मुमुक्षूणां ब्रह्मविद्योद्देशेन श्रवणादिप्रवृत्तावुपकरो-
तीत्यर्थः ॥ ५८५ ॥

इह केचिन्महात्मानः प्रत्यङ्बोहच्छिदा सह ॥

पुण्यकृत्तैजसत्त्वाभ्यां ज्ञानेनाऽऽहुः समुच्चयम् ॥ ५८६ ॥

तेनेत्यादेः स्वाभिप्रेतां व्याख्यामुक्त्वा व्याख्यान्तरमनुभाषते । इहेति । ज्ञानेन
प्रत्यङ्बोहच्छिदेति संबन्धः ॥ ५८६ ॥

पुण्यकृत्पुण्यकर्मा यो योगी तैजस उच्यते ॥ ५८७ ॥

ब्रह्मज्ञानैकनिष्ठः सन्युण्यकृत्तैजसश्च सन् ॥

शास्त्रोपदिष्टमैकात्म्यं शक्तो योगेन वीक्षितुम् ॥ ५८८ ॥

समुच्चयप्रकारं दर्शयितुं पदयोरर्थमाह । पुण्यकृदिति । योगी सूत्राद्युपासको योग-
शास्त्रसिद्धो वा । संप्रति समुच्चयप्रकारमाह । ब्रह्मेति । तत्फलमाह । शास्त्रेति ।
योगः साधनानां मेलनम् ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८१७

परस्परं व्यपाश्रित्य यथोक्तं साधनत्रयम् ॥

एकार्थसिद्धयेऽलं स्यान्नान्यथेदं त्रिदण्डवत् ॥ ५८९ ॥

ब्रह्मवित्त्वादीनामपरोक्षज्ञानेन समुच्चयेऽपि मोक्षे न सोऽस्ति प्रत्येकं सामर्थ्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । परस्परमिति । न हि त्रयो दण्डा मिथोऽसंबद्धाः कुड्यादि निर्मातुम-
र्हन्ति तथेदमपि साधनत्रयमसमुच्चितं न मुक्तये पर्याप्तं विद्यातपसोः संयुक्तयोर्भेषजत्व-
स्मरणादित्यर्थः ॥ ५८९ ॥

समुच्चयोऽयमस्माभिर्यथाऽभाणि तथा यदि ॥

व्याख्यायते न दोषः स्यात्तत्र मानस्य संभवात् ॥ ५९० ॥

क्रमसमुच्चयः समसमुच्चयो वा साध्यते तत्राऽऽद्यमङ्गी कुरुते । समुच्चय इति
॥ ५९० ॥

इतोऽन्यथा चेद्व्याख्यानं क्रियते बुद्धिलाघवात् ॥

दुर्निवारेह साऽऽप्नोति योक्ता दोषपरंपरा ॥ ५९१ ॥

द्वितीयं प्रत्याह । इतोऽन्यथेति । समुच्चयव्याख्याने बुद्धिदौर्बल्यं हेतुरित्याह ।
बुद्धीति । उक्ता विज्ञानकर्मणोऽप्येवा यद्युच्येतेत्यादाविति शेषः ॥ ५९१ ॥

अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ॥

शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ५९२ ॥

तत्र मानस्य संभवादित्युक्तं व्यञ्जयन्कर्मणां मोक्षे साक्षाज्ज्ञानेनासमुच्चये प्रमाणमाह ।
अपुण्येति ॥ ५९२ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यावृते त्यज ॥

उभे सत्यावृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ५९३ ॥

ज्ञानस्य कर्मासमुच्चयेऽपि विवेकज्ञानेन सोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । त्यजेति ॥ ५९३ ॥

निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ॥

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ५९४ ॥

ब्रह्मविदोऽपि स्तुत्यादिदृष्टेन समुच्चयो ज्ञानस्येत्याशङ्क्याऽऽह । निराशिष-
मिति । काम्याननुष्ठानमनारम्भः । अक्षीणत्वं निषिद्धानाचरणम् । क्षीणकर्मत्वं नित्या-
दिकर्मराहित्यम् ॥ ५९४ ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ॥

शिलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ५९५ ॥

ज्ञानकर्मासमुच्चये वाक्यान्तरमाह । नेत्यादिना । एकता निरपेक्षता सर्वत्रोदासी-

१८१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

नतेति यावत् । समता मित्रोदासीनशत्रुबुद्धिव्यतिरेकेण सर्वत्र स्वस्मिन्निव दृष्टिः ।
दण्डनिधानमहिंसापरत्वम् ॥ ५९५ ॥

अर्थस्य मूलं निकृतिः, क्षमा च, कामस्य रूपं च वयो वपुश्च ॥

धर्मस्य यागादि दया दमश्च, मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ५९६ ॥

चतुर्विधे पुमर्थे साधनभेदोपदेशाच्च न समुच्चय इत्याह । अर्थस्येति । निकृति-
र्वाणिज्यादिलक्षणा क्रिया शाठ्यं वा सत्यानृतमित्युनीकरणात्मा व्यवहार इति स्थितेः
॥ ५९६ ॥

इत्येवं स्मृतिशास्त्राणि सर्वत्यागपुरःसरम् ॥

ज्ञानजन्माभिदधति तथा श्रुतिवचांसि च ॥ ५९७ ॥

ननु क्रियाभ्यः सर्वथोपरमो मोक्षस्य न मूलं तज्ज्ञानस्य तथात्वोपगमादित्याशङ्क्य
यथोक्तस्मृतीनां तात्पर्यमाह । इत्येवमिति । तासां श्रुतिमूलतया प्रामाण्यदाढ्यर्थमाह ।
तथेति । न कर्मणेत्यादीनीत्यर्थः ॥ ५९७ ॥

ऐकात्म्यदर्शनादुक्ताद्यदन्यदर्शनान्तरम् ॥

अन्धं तम इति श्रुत्या तदिहापोद्यतेऽखिलम् ॥ ५९८ ॥

केवलो ज्ञानमार्गो मुक्तिहेतुरित्युक्तम् । इदानीमन्धमित्यादिमन्त्रतात्पर्यमाह । ऐका-
त्म्येति । इहेति मुक्तेरुक्तिः ॥ ५९८ ॥

तमोमोहादिभेदेन तमोऽनेकस्वलक्षणम् ॥

यतोऽतोऽन्धं तम इति विशिनाष्टि श्रुतिस्तमः ॥ ५९९ ॥

अन्धं तमोविशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । तम इति । आदिपदेन महामोहता-
मिस्त्वान्धतमसानां ग्रहणम् ॥ ५९९ ॥

अन्धं मूढं तमो यान्ति येऽविद्यां समुपासते ॥

विरक्ता अपि संसाराभ्रैकात्म्यं ये विदुर्नराः ॥ ६०० ॥

मन्त्रस्य विशेषणस्य चाभिप्रायमुक्त्वा पूर्वाधिक्षराणि व्याकरोति । अन्धमिति ।
अविरक्तानां कर्ममात्रशरणानामेषा निन्दा न विरक्तानां दहराद्युपासकानामित्याश-
ङ्क्याऽऽह । विरक्ता इति । अविरक्ताः केवलकर्मिणस्तामसं देहं गृह्णन्ति विरक्ता
दहरादिपरा राजसमिति भेदः ॥ ६०० ॥

संभूतिवचसाऽपीयमविद्यैवाभिधीयते ॥

अविद्यातो हि संभूतिः सर्वस्य जगतो यतः ॥ ६०१ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमिति माध्यदिनास्तत्र संभूतिं व्याचष्टे । संभूतीति ।
काण्वश्रुतिस्थामविद्यामियमित्यनुकर्षति । कथमविद्यायां संभूतिशब्दो न हि तत्र वृद्धास्तं

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८१९

प्रयुज्यते तत्राऽऽह । अविद्यातो हीति । तत्रान्वयादि प्रमाणयितुं हिशब्दः । यतः-
शब्दस्तु पूर्वप्रतिज्ञया संबध्यते ॥ ६०१ ॥

ततो भूयस्तमो यान्ति ये विद्यायां रता जनाः ॥

अणिमादावविद्योत्थे पराक्वित्ततया रताः ॥ ६०२ ॥

उत्तरार्धं विभजते । तत इति । द्वितीयपादार्थं स्फुटयति । अणिमादाविति ।
आदिपदेनावशिष्टैश्वर्योक्तिः ॥ ६०२ ॥

ग्राह्यग्राहकभेदेन या विद्यामात्रकारणा ॥

विद्येति सेह विज्ञेया नैकात्म्यप्रसमीक्षणम् ॥ ६०३ ॥

नन्वत्र विद्याशब्देन परविद्योच्यते तदधिकारात्तत्कथं तस्यामासत्तावन्धं तमो
निगच्छन्ति सा हि मुक्तिबीजं तत्राऽऽह । ग्राह्येति । भेददृष्टिनिविष्टास्तामसयोनयो
भवन्तीत्यर्थः ॥ ६०३ ॥

कर्मार्थद्योतिका वेह विद्याऽत्राप्यभिधीयते ॥

तस्यामभिरता ये स्युर्वेदान्तार्थानपेक्षिणः ॥ ६०४ ॥

विशन्त्यज्ञास्तु ते सन्तस्ततो भूयः परं तमः ॥

मिथ्याज्ञानाधिकत्वेन भूयस्त्वं तमसो भवेत् ॥ ६०५ ॥

भेददृष्टिरविद्योत्थत्वात्तच्छब्दमर्हति न विद्याशब्दमित्याशङ्क्यार्थान्तरमाह । कर्मेति ।
विद्याशब्दार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । तस्यामिति । ननु तमो नामाज्ञानं तच्च ज्ञानाभाव-
त्वात् भूयो भवति न हि तस्मिन्भूयस्त्वाभूयस्त्वे परिमाणे संभवतस्तत्राऽऽह । मिथ्येति ।
अविद्यारतास्तावदीश्वरमाश्रयन्त्युपनिषदश्च तद्विषयत्वेन प्रामाण्यमनुमन्यन्ते तत्र तेषा-
मविवेको भूयान्कर्मनिष्ठा मीमांसकास्त्वीश्वरं द्विषन्त्युपनिषदश्च विधिशेषतया कार्यार्थत्वाद-
प्रामाण्यमाहुस्तेन तेषां मिथ्याज्ञानाधिक्यात्तद्धेतुविवेकस्यापि प्रभूतत्वं न च ज्ञानाभावोऽ-
ज्ञानं जगन्निदानत्वादित्यर्थः ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥

यदि ते तत्तमो यान्ति को दोष इति चोदिते ॥

अनन्दा इति वाक्येन तद्दोषोऽथाभिधीयते ॥ ६०६ ॥

अनन्दा नामेत्यादेस्तात्पर्यमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । यदीति । दोषबुभुत्सायो तदुक्ति-
र्युक्तेति वक्तुमथशब्दः ॥ ६०६ ॥

अनानन्दाभिधा लोकास्तीव्रदोषसमन्विताः ॥ ६०७ ॥

१ ख. यान्ति । २ ग. 'या न त्वैकात्म्यस' । ३ ख. 'क्षणा ॥ ६०३ ॥ ४ ख. ग. यान्ति ।
५ घ. 'यां तु त' ।

१८२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येऽविद्वांसोऽबुधो जनाः ॥

अविद्वांसो न सामान्यात्किंतु येऽत्राबुधो जनाः ॥ ६०८ ॥

तमेव दोषं विशदयति । अनानन्देति । आध्यात्मिकादित्रिविधदेहजातं दुःखबहुल-
मात्मज्ञानप्रतिकूलं ते गृह्णन्तीत्यर्थः । अबुध इति विशेषणतात्पर्यमाह । अविद्वांस इति ।
अत्रेति ब्रह्मात्मोक्तिः । जननमरणादिमात्रशालित्वेन ब्रह्मात्मबोधविधुरतामेव स्फोर-
यति । जना इति ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयात्सर्वधीवृत्तिसाक्षिणम् ॥

अशनायाद्यतिक्रान्तं कथंचित्सत्त्वशुद्धितः ॥ ६०९ ॥

आत्मज्ञानाभावे दोषं मन्त्राभ्यामुक्त्वा तज्ज्ञाने मुक्तिमुत्तरमन्त्रेणाऽऽह । आत्मा-
नमिति । चेच्छब्दार्थमाह । कथंचिदिति । तदा नानुसंज्वरेदिति संबन्धः ॥ ६०९ ॥

कथं तमभिजानीयादित्युक्त इदमुच्यते ॥

पुरुषः परमात्माऽयमयमस्मीतिवाक्यतः ॥

किमिच्छन्कस्य वाऽर्थाय शरीरं संज्वरेत्तदा ॥ ६१० ॥

अयमित्याद्याकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याकरोति । कथमित्यादिना । अयमात्मा
ब्रह्माहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यादयं परमात्मारूपः पुरुषोऽहमस्मीति जानीया-
दित्यर्थः । उत्तरभागमादत्ते । किमिच्छन्निति । तदेति ज्ञानावस्थोक्तिः ॥ ६१० ॥

सर्वेच्छानां समाप्तत्वादात्मकामप्रबोधतः ॥

आक्षिप्यतेऽत इच्छेह किमिच्छन्नितिवाक्यतः ॥ ६११ ॥

किंशब्दस्याऽऽक्षेपार्थत्वमाह । सर्वेच्छानामिति । इहेति विद्वदुक्तिः ॥ ६११ ॥

प्रत्यगात्मातिरेकेण यस्माच्चान्यन्न पश्यति ॥

कस्य कामाय वा चातोऽप्यनात्माऽऽक्षिप्यतेऽखिलः ॥ ६१२ ॥

कस्य कामायेत्यस्यार्थमाह । प्रत्यगिति । अखिलोऽप्यनात्मेति संबन्धः ॥ ६१२ ॥

शरीरज्वरग्रन्थेष संज्वरेद्ब्रह्म सन्कथम् ॥

निःसङ्गस्य हि संबन्धो देहेनास्य न कश्चन ॥ ६१३ ॥

शरीरमित्यादेरर्थमाह । शरीरेति । कथमित्युक्तानुपपत्तिं स्फुटयति । निःसङ्गस्येति ।
असङ्गत्वसप्तङ्गत्वयोर्मिथो विरोधो हिशब्दार्थः ॥ ६१३ ॥

नातो देहादिदुःखेन दुःखित्वं प्रत्यगात्मनः ॥

निःशेषदुःखसंबन्धहेतुच्छित्तेः प्रबोधतः ॥ ६१४ ॥

संबन्धाभावे फलितमाह । नेति । इतश्चाऽऽत्मनो न दुःखितेत्याह । निःशेषेति
॥ ६१४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८२१

भूयोऽसह्यमहादुःखनीडदेहप्रवेशन—

हेत्वविद्यासमुच्छिप्तेर्देहं चानुविशेत्कुतः ॥ ६१५ ॥

शरीरमनुसंचरेदिति माध्यंदिनपाठस्यार्थमाह । भूय इति । ज्ञानिनो देहान्तरसंसर्ग-
क्षेपार्थश्चकारः । भूयःशब्दस्तु वर्तमानदेहपातानन्तर्यवाची तेन संबध्यते समस्तो वा यथा-
श्रुतोऽस्तु ॥ ६१५ ॥

शास्त्राचार्यप्रसादात् क्षपिताशेषपाप्मनः ॥

वित्तो बुद्ध्यादिसाक्षीशः प्रतिबुद्धस्तथैकलः ॥ ६१६ ॥

यस्येत्यादिमन्त्रावयवस्यार्थमाह । शास्त्रेति । येन परमात्मा लब्धः साक्षात्कृतश्च स
सर्वस्य कर्तेति संबन्धः ॥ ६१६ ॥

अन्नात्तेजोभिरत्यर्थं देहः संदिह्यते यतः ॥

संदेहस्तेन देहोऽयं संदेघश्छान्दसत्वतः ॥ ६१७ ॥

संदेहशब्दार्थमाह । अन्नेति । संदिह्यते सम्यगुपचीयत इति यावत् । कथं तर्हि
श्रुतौ षकारप्रयोगस्तत्राऽऽह । संदेघ इति ॥ ६१७ ॥

आध्यात्मिकाधिभूताधिदैविकार्थतिसंकरात् ॥

गुणप्रधानभावेन गहनोऽयं ततो मतः ॥ ६१८ ॥

देहस्य गहनत्वं साधयति । आध्यात्मिकेति । गुणप्रधानत्वेनाऽऽध्यात्मिकाद्य-
र्थानां पृथक्करणायोग्यतयाऽस्मिन्देहे संश्लेषादेश गहन इत्यर्थः ॥ ६१८ ॥

संदेहे गहनेऽत्राऽऽत्मा प्रविष्टो जलसूर्यवत् ॥

विविच्य येन विज्ञातः स स्याद्विश्वकृदीश्वरः ॥ ६१९ ॥

प्रविष्टशब्दं व्याचष्टे । संदेह इति । स विश्वकृदित्यस्यार्थमाह । विविच्येति
॥ ६१९ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यसंबोधात्सर्वं तेन कृतं भवेत् ॥

निःशेषपुरुषार्थाप्तेर्न कार्यं शिष्यते परम् ॥ ६२० ॥

न ब्रह्मविदो विश्वकृत्त्वं विश्वाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । विदुषः सर्व-
कृत्त्वे हेतुमाह । निःशेषेति । ज्ञानफले सर्वस्यान्तर्भावाज्ज्ञानिना सर्वं कृतमित्युच्यत
इत्यर्थः ॥ ६२० ॥

स हि सर्वस्य कर्तेति तस्मादेवाभिधीयते ॥

कृतकृत्यत्वतो हेतोर्लोकोऽयं तस्य लोकिनः ॥ ६२१ ॥

स हीत्यादेस्तात्पर्यमाह । स हीति । तच्छब्दपरामृष्टं स्पष्टयति । कृतेति । ज्ञानेन

१८२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सर्वस्याऽऽत्मसात्करणात्सर्वकृदुच्यते विद्वानित्यर्थः । तस्येत्यादेरर्थमाह । लोक इति ।
अयं परमात्मा तस्य विदुषः स्वभावः स्वभावान्तरासंभवादित्यर्थः ॥ ६२१ ॥

निःशेषजनिमत्कार्यहेतोर्वा ज्ञाततत्त्विनः ॥

विश्वकृत्स्वं भवेदेवं हीतिहेतुपरिग्रहात् ॥ ६२२ ॥

स विश्वकृदित्यादेरर्थान्तरमाह । निशेषेति । अज्ञस्याविश्वरूपत्वेऽपि नाऽऽत्मज्ञस्य
तत्तिद्धिस्तथाच स विश्वकृदिति कुतो व्यपदेशः सशब्देन विद्वत्परामर्शादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । एवमिति । स हि सर्वस्य कर्तेत्येवं हेतूक्तेर्विद्वानेवाविद्वदशायां तद्वारा
विश्वकर्तेति यावत् ॥ ६२२ ॥

तस्य साक्षादयं लोको योऽहं ब्रह्मेतिबोधितः ॥

भेदाशङ्कापनुत्त्यर्थं स उ लोक इतीर्यते ॥ ६२३ ॥

तस्येत्यादि व्याचष्टे । तस्येति । यो हि कूटस्थश्चिदात्मा स्वाज्ञानाद्विश्वकर्ता स
येन ज्ञानादज्ञानादि व्युदस्य साक्षात्कृतस्तस्य विदुषैः परमात्मा साक्षादात्मेत्यर्थः ।
यद्वा तस्य परस्यायं विद्वान्साक्षादात्मेति यावत् । स उ लोक एवेत्यस्यार्थमाह ।
भेदेति । तस्येत्युक्ते भेदः शङ्कितस्तनिरासार्थं स इत्यादिवाक्यं स हि परो विदुषः
स्वभावः स वा परस्यातो न भेदशङ्केत्यर्थः ॥ ६२३ ॥

इहैव कृतकृत्यत्वात्सन्तः स्याम परं यदि ॥

ब्रह्म प्रत्यक्तया विद्मः कथंचित्कल्पमक्षयात् ॥ ६२४ ॥

इहैवेत्यादि व्याकुर्वन्नृत्ताभेदज्ञानफलमाह । इहेति । यदि बहुजन्मनिर्वर्तितानन्तपु-
ण्यवशात्तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकपापापाकरणात्परं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन जानीमस्तदा वयमिहैवा-
नेकानर्थसंकटे देहे वर्तमाना ज्ञानात्प्राप्तपरमपुरुषार्थतया तदेव ब्रह्म भवामोऽतो महा-
भागधेया ब्रह्मविद्येत्यर्थः ॥ ६२४ ॥

न चेदथ परं विद्मः शास्त्राचार्यानुसारतः ॥

अवेदिनं तदा बालं विनष्टिर्महती ब्रजेत् ॥ ६२५ ॥

न चेदित्यादि व्याकुर्वन्नज्ञाने प्रत्यवायप्राप्तिमाह । न चेदिति । बहुवचनेनोप-
क्रम्य पुनरेकवचनेन विनिर्दिशन्बहुत्वमविवक्षितमिति सूचयति । अवेदिनमिति ।
अथशब्दार्थस्तदेत्यनुकृष्यते । यदि शास्त्राद्यनुसारेण परं ब्रह्म प्रत्यक्तया नानुभवाम-
स्तदा योऽहं वेदनहीनस्तं मां बालवदविवेकिनं या महती विनष्टिः सा सहसा समाक-
म्याधितिष्ठेदित्यर्थः ॥ ६२५ ॥

विनष्टिं महतीं चेयाद्योऽवेद्यात्माऽविचक्षणः ॥ ६२६ ॥

विनष्टिर्महती चेह विनाशादिप्रसूतितः ॥

आत्माविद्यैव निर्दिष्टा सामानाधिकरण्यतः ॥ ६२७ ॥

अवेदिनः कर्मत्वं विनष्टेऽथ कर्तृत्वमुक्त्वा विधान्तरमाह । विनष्टिमिति । अवेदित्वं व्याकरोति । आत्मेति । यस्तावदात्मज्ञानहीनः स या महती विनष्टिस्तामाश्रित्य तत्परवशस्तिष्ठतीत्यर्थः । केयं महती विनष्टिर्न हि ध्वंसस्य महत्त्वं तत्राऽऽह । विनष्टिरिति । महती विनष्टिरिति सामानाधिकरण्यादात्माविद्यैव निर्दिष्टेति संबन्धः । अखण्डजाड्यात्मकत्वादात्माविद्याया महत्त्वेऽपि कथं सा विनष्टिस्तत्राऽऽह । विनाशादीति ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥

उक्तार्थस्य प्रकाशार्थमुत्तरार्धेन भण्यते ॥

ये तद्विदुरिति श्रुत्या स्पष्टार्थप्रतिपत्तये ॥ ६२८ ॥

ये तदित्यादेरर्थस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । उक्तार्थस्येति । ये तद्विदुरिति श्रुतिरूपेणोत्तरार्धेन पूर्वार्धार्थ एव प्रपञ्चार्थमुच्यते प्रपञ्चनं चोक्तार्थस्य स्पष्टताप्रतिपत्त्यर्थमिति योजना । तत्र प्रथमपादार्थस्तृतीयपादेन प्रपञ्च्यते द्वितीयपादार्थश्चतुर्थपादेनेति विभागः ॥ ६२८ ॥

ब्रह्मैव सन्तो विज्ञानात्प्रागतो ब्रह्मबोधतः ॥

भवामो ब्रह्म नानासं दशमो दशमं यथा ॥ ६२९ ॥

मन्त्रार्थमुपसंहरति । ब्रह्मैवेति । वयं हि ज्ञानात्प्रागपि वस्तुतो ब्रह्मैव सन्तोऽस्तत्तदज्ञानादब्रह्मवदवस्थिता वाक्योत्थज्ञानादज्ञानेऽपयाते ब्रह्म भवामो न स्वर्गादिवदप्राप्तं ब्रह्म ज्ञानात्प्राप्नुमो यथा दशमो माणवको दशमोऽसीति वाक्योत्थज्ञानादज्ञानं विधूय दशममात्मानमाप्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ ६२९ ॥

ब्रह्मास्मीति यदैवेतमात्मानं देवमञ्जसा ॥

अनुपश्यति साक्षात्तमीश्वरं भूतभव्ययोः ॥ ६३० ॥

ईश्वरप्रत्यगात्माप्तेस्तदा तद्भेदनाशतः ॥

ईशितव्यत्वसंक्रान्तेर्न ततो विजुगुप्सते ॥ ६३१ ॥

यदेत्यादेरर्थमाह । ब्रह्मेति । अञ्जसेत्यस्य व्याख्या साक्षादिति । तमेतमात्मानं स्वप्रकाशतया पूर्वोक्तं सर्वेश्वरं परमात्मानं साक्षादाचार्योपदेशानुसारेणास्मीति यदा पश्यति तदा परस्य प्रत्यक्त्वेनाऽऽप्तेस्तद्भेदभ्रमनाशादप्यनिष्टतया प्रतिपन्नस्येशितव्यत्वस्य व्यावृत्तेर्ज्ञानबलादेव न विजुगुप्सत इति योजना ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥

गुप्तिमिच्छति सर्वोऽपि यत ईशाञ्जयातुरः ॥

अयं तु तदभिन्नत्वाच्च ततो गुप्तिमिच्छति ॥ ६३२ ॥

१८२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

उत्थापितं चतुर्थं पादं विमजते । गुप्तिमिति । तदभिन्नत्वाद्भयाभावादिति शेषः
॥ ६३२ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेतीति शास्त्रगीः ॥ ६३३ ॥

विदुषो भयाभावे मानमाह । यत इति । यथावाक्यमुपपादयितुमिहासंधिकरणम्
॥ ६३३ ॥

न वा निन्दति निःशेषद्वैतहेतुविनाशतः ॥

ऐकात्म्यदर्शनाद्विद्वान्यत्र त्वस्येतिशास्त्रतः ॥ ६३४ ॥

न तत इत्यादेरर्थान्तरमाह । न वेति । तत्त्वज्ञानान्निःशेषद्वैतस्य सहेतुकस्य नाशे
मानमाह । यत्रेति ॥ ६३४ ॥

निःशेषविक्रियाहेतुकालातिक्रमहेतुतः ॥

जन्मादिविक्रियाषट्कसंगतिस्तस्य नेष्यते ॥ ६३५ ॥

ज्ञानस्याव्यवहितफलत्वं दर्शयित्वा यस्मादित्यादिमन्त्रतात्पर्यमाह । निःशेषेति
॥ ६३५ ॥

अर्वाग्यस्मादयं कालो विकुर्वञ्जनिमज्जगत् ॥

संवत्सरः स्वावयवैरहोभिः परिवर्तते ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरायुर्देवा उपासते ॥ ६३६ ॥

ज्ञेयस्याऽऽत्मतत्त्वस्य कूटस्थत्वविधानार्थं वाक्यमित्युक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति ।
अर्वागिति । अयं संवत्सराख्यः कालः स्वावयवैरहोरात्रैः कार्यजातं विकुर्वन्त्यस्मादर्वा-
गेव परिवर्तते तं कूटस्थमात्मानं ज्योतिषामपि ज्योतिरायुरित्येवमनुसंदधते देवास्तेनाऽऽ-
युष्मन्तो ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ ६३६ ॥

कौटस्थ्यादमृतं ज्योतिर्मृत्युभूम्यतिलङ्घनात् ॥

कालस्य जरणादात्मा श्रुतौ कालंजरो मतः ॥ ६३७ ॥

तस्यामृतत्वं साधयति । कौटस्थ्यादिति । कौटस्थ्यं मृत्युगोचरत्वाभावे हेतुस्ततश्च
ज्योतिरमृतमित्यर्थः । इतश्च परस्य कालनिमित्तोऽन्यथाभावो नास्तीत्याह । कालस्येति ।
॥ कालं कालो गुणी सर्वविद्य इति पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्य इति च श्रुतौ काल-
स्यान्यथाभावः परमात्मनिमित्तो निश्चितस्तेन न तन्निमित्तोऽन्यथाभावस्तस्येत्यर्थः । यद्वा
योऽयमात्मा तत्र तत्र श्रुतौ मतः स कालस्य जरणात्कालंजरो भवतीति योजना ।
उक्तं हि—

* श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये तु कालकार इति मूलप्रतीकं गृहीत्वा व्याख्यातम् ।

१ ख. ग. 'तिथ्यास्य । २ ख. ग. 'ज्जनान् ॥ सं' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८२५

‘कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव सताऽऽत्मना ।
कालः पको यमन्वेति यस्तं वेद स वेदवित् ॥
कालः स पच्यते यत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।
कालस्यैव च मृत्योश्च जङ्गमस्यावरस्य च ॥
ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते’ इति ।

मोक्षधर्मे च—

‘आहत्य सर्वसंकल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् ॥
सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत्’ इति ॥ ६३७ ॥

भावाभावात्मकस्यास्य कार्यकारणवस्तुनः ॥

परमात्मा स्वतः सिद्धेरायुरस्य परार्थतः ॥ ६३८ ॥

परस्य कालनिमित्तान्यथात्वाभावेऽपि न कौटस्थ्यमायुष्पादायुषश्च प्रतिप्राप्यन्यथा-
त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । भावेति । स कथं स्वतः सिद्धोऽपि प्रपञ्चस्य जीवनमिति
तत्राऽऽह । अस्येति । कार्यकारणप्रपञ्चस्य जडतया स्वतः सत्तास्फूर्त्योरभावात्परमा-
त्मैव स्वरूपमित्यर्थः ॥ ६३८ ॥

गन्धर्वाः पितरो देवा रक्षोभिश्च सहासुराः ॥

यस्मिन्पञ्चजनाः पञ्च वियदन्ताः प्रतिष्ठिताः ॥ ६३९ ॥

कूटस्थत्वं स्वप्रकाशत्वं सर्वात्मत्वं च व्याख्याय यस्मिन्नित्यादिमन्त्रेण सर्वकल्पना-
धिष्ठानत्वमात्मनो दर्शयित्वा विदुषो ब्रह्मत्वं विवक्षितमित्यङ्गीकृत्य पूर्वार्थस्यार्थमाह ।
गन्धर्वा इति । तमेव मन्य इति संबन्धः ॥ ६३९ ॥

पञ्च प्राणादयो वा स्युरन्नान्तास्तच्छ्रुतत्वतः ॥

अन्नाभावे विवक्ष्यन्ते काण्वानां ज्योतिषा सह ॥

तमेव कारणात्मानं विद्वान्मन्येऽमृतोऽमृतम् ॥ ६४० ॥

प्राणादयो वाक्यशेषादितिसूत्रविरोधमाशङ्क्य ज्ञानान्तरमाह । पञ्चेति । प्राणस्य
प्राणमित्यादिवाक्यशेषे माध्यन्दिनैरन्नमपि पठ्यते काण्वैस्तु नैवं तत्कथं तत्पक्षे पञ्चसं-
ख्यादिपूरणमित्याशङ्क्य ज्योतिषैकेषामित्यादिन्मायेनाऽऽह । अन्नेति । काण्वश्रुतावन्न-
पाठभावे ज्योतिषां ज्योतिरिति षष्ठ्यन्तज्योतिषा सह प्राणादयः पञ्च पञ्चजना विवक्षिता
इति यावत् । तमेवेत्यादिभागमादत्ते । त्रमिति ॥ ६४० ॥

कार्यकारणयोस्तत्त्वं यस्मादात्मैव निर्द्वयः ॥

मन्य आत्मानमेवातः कार्यकारणवज्जगत् ॥ ६४१ ॥

१ क. घ. ‘मनः । कां । २ ख. कालं । घ. काले । ३ क. ख. घ. पचते ।
४ ख. ‘नस्ये चि’ । ५ ख. सत्ये ।

१८२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कारणात्मानमित्युक्तेरात्मनि कार्यादिविभागः स्यान्न चोभयान्यत्वेन श्रुतेस्तत्रासौ युक्त इत्याशङ्क्य व्याचष्टे । कार्येति ॥ ६४१ ॥

प्रध्वस्तभेदहेतुत्वात्कारणादेरसंभवात् ॥

अमृतोऽमृतमित्याह स्वयं विद्वानिति श्रुतिः ॥ ६४२ ॥

उभयात्मकं जगदात्ममात्रं बुध्यते चेत्तस्य सविशेषतेत्याशङ्क्य विद्वानित्यादेरर्थ-
माह । प्रध्वस्तेति । विद्वानित्याद्या श्रुतिरमृतः स्वयं विद्वानमृतं ब्रह्मेत्याहेति
योजना ॥ ६४२ ॥

यतः प्राणादिभावोऽयं प्राणादीनां तमेव ये ॥

निचिक्युस्ते विदुः साक्षादयं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६४३ ॥

प्राणस्येत्यादेस्तात्पर्यमाह । यत इति । पूर्वमन्त्रे विद्वान्ब्रह्मेत्युक्तं सा विद्या कथं
स्यादित्यपेक्षायां यथा त्वंपदार्थविदां वाक्यार्थधीरूपा सोदेतीत्येतमर्थं प्राणस्येत्यादि-
र्मन्त्रो दर्शयतीत्यर्थः ॥ ६४३ ॥

निरपेक्षात्मनैवेह सर्वस्याऽऽत्मवतो यतः ॥

प्राणादेरात्मवत्ता स्यात्प्राणस्य प्राणमित्यतः ॥ ६४४ ॥

प्राणादीनां प्राणादित्वं किमित्यात्मकृतं स्वाभाविकमेव चैतन्यवार्तिकं न स्यात्त-
त्राऽऽह । निरपेक्षेति । आत्मानात्मनोर्मध्ये प्राणादेरनात्मनः सर्वस्याऽऽत्मवतः स्वार्थे-
नाऽऽत्मनैव यस्मादात्मवत्ता तस्मात्प्राणस्य प्राणमित्यादिवाक्यं युक्तमिति योजना
॥ ६४४ ॥

अनात्मा हि स्वतोऽसिध्यन्स्वतःसिद्धमपेक्षते ॥

आत्मनस्तु स्वतः सिद्धेर्नापेक्षाऽनात्मसंश्रयात् ॥ ६४५ ॥

किंचानात्मा जाड्यान्न चतः स्फुरत्यनात्मत्वाच्च न स्वतोऽस्त्यतः सन्तं स्फुरन्तं
चाऽऽत्मानमपेक्ष्यासौ सिध्यतीति प्राणादीनां प्राणादित्वं तत्कृतं युक्तमित्याह । अना-
त्मेति । उक्तहेतुद्वयसिद्ध्यर्थो हिशब्दः ॥ ६४५ ॥

अन्यतः संगतिः सेषमविचारितसिद्धिका ॥

अविद्योत्सङ्गसंस्थैव तत्त्वज्ञानाद्विनश्यति ॥ ६४६ ॥

आत्मनोऽपि तुल्यं सापेक्षत्वं स हि विषयसंविदाश्रयत्वेन सिध्यति तत्कथमात्मना
प्राणादेरात्मवत्त्वमत आह । अन्यत इति । अत्मानात्मसंबन्धस्य कल्पितत्वफलमाह ।
तत्त्वेति ॥ ६४६ ॥

अकार्याकारणात्मैव कार्यकारणवस्तुनः ॥

तत्त्वमुक्तं पृथिव्यादेर्नभोन्तस्याक्षरं परम् ॥ ६४७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८२७

ततश्चेत्तत्संगतिर्नश्यति तौ तर्हि विशिष्टौ स्वतन्त्रौ स्यातामित्याशङ्क्य पाञ्चमिकं स्मारयति । अकार्येति ॥ ६४७ ॥

तस्यास्य दर्शनोपायः कः स्यादित्यभिचोदिते ॥

मनसैवेत्यतः प्राह श्रुतिर्ब्रह्मावबोधने ॥ ६४८ ॥

पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायत्वमुक्तोपायान्तरजिज्ञासापूर्वकं मन्त्रान्तरमवतारयति । तस्येति । श्रवणादिसंस्कृतं मनो ब्रह्मधीसाधनमिति प्रकृता श्रुतिराहेत्यर्थः । चोद्यानन्तरं प्रतिवचनमुचितमित्यतः शब्दार्थः ॥ ६४८ ॥

अवदध्रे यतश्चेयं मनसैवेति च श्रुतिः ॥

मनोतिरेकतोऽपेक्षा नैवातः साधनान्तरे ॥ ६४९ ॥

एवकारं न्याकरोति । अवदध्रे इति । मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थ-
श्रकारः साधनान्तरानुपलम्भं समुच्चेतुं द्वितीयः ॥ ६४९ ॥

आत्मानात्मपदार्थेषु विज्ञानोत्पत्तिसाधनम् ॥

मनः साधारणं दृष्टं सर्वज्ञानैकहेतुतः ॥ ६५० ॥

किंचाऽऽत्मज्ञाने मनसः साधनत्वं नास्मत्साध्यं तस्य सर्वज्ञानसाधारणकरणत्वस्य सर्वेष्टत्वादित्याह । आत्मेति । मनसः साधारणकरणत्वस्येष्टत्वे हेतुमाह । सर्वेति । सर्वत्र ज्ञानहेतूनां मध्ये मनसोऽन्यतमत्वेन हेतुत्वादिति यावत् ॥ ६५० ॥

प्रत्यक्चिदाकृतिस्तत्र सर्वदा धर्मधर्मिणोः ॥

हेत्वन्तरानपेक्षत्वादात्मत्वात्संनिधेः सदा ॥ ६५१ ॥

मनश्चेदनात्मज्ञानवदात्मज्ञानेऽपि साधनं तर्हि तद्वन्मत्वादात्मनोऽपि जाड्यापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । धर्मिणो बुद्ध्यादेस्तद्धर्मस्य च ज्ञानादेः सदा चिदाभासव्याप्तिरस्ति तस्य स्वरूपलाभातिरेकेण चिद्ध्यासौ हेत्वन्तरानपेक्षत्वात्तथाच तस्मिन्बुद्ध्यादौ साधकत्वान्नाऽऽत्मनो जाड्यमित्यर्थः । उक्तं हेतुं साधयति । आत्मत्वादिति । बुद्ध्यादेः स्वरूपत्वेन सदा चिदात्मनस्तत्र संनिधानादित्यर्थः ॥ ६५१ ॥

आत्माकृतिरतो नित्या तद्धेतोः संभवात्सदा ॥

अज्ञानादेश्च चिद्रूपं तद्याथात्म्यान्न वार्यते ॥ ६५२ ॥

न केवलं बुद्धितद्धर्मयोरेव सदातनश्चिदाभासः किंतु सर्वस्येत्याह । आत्मेति । अतः संभवादिति संबन्धः । सर्वस्याऽऽत्माकारो नित्यस्तत्र हेतोरात्मसंनिधेः सर्वत्र नित्यभावादस्य सर्वस्य प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । कथं सर्वस्याऽऽत्माकृतिर्नित्या संशयादेस्तद्भावादित्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञानादेश्चेति । तद्याथात्म्यात्तस्यैव चिद्धातोरज्ञानादिस्वरूपत्वा-

१८२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

दतिरिक्तत्वाभावादिति यावत् । आत्मप्रसादादेव सर्वस्य सत्ता स्फूर्तिश्चेत्यात्मनो न जाड्यं तद्दर्शने मनसः साधनत्वोक्तिस्तु सदा तदाकारस्य तस्य श्रवणादिसंस्कारापेक्षया कादाचित्कतद्रूपपरिणामधारितत्वादिति वार्तिकयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ६९२ ॥

धर्माधर्माद्यपेक्षत्वादन्यत्वाच्चान्यवस्तुनः ॥

शब्दाद्याकारता तस्मात्कादाचित्की धियो भवेत् ॥ ६९३ ॥

सर्वधीसाधारणस्य मनसः किमित्यात्माकृतिर्नित्येति विशेष्यते तस्यानात्माकृतिरपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह । धर्मेति । मनसः शब्दाद्याकारता न नित्याऽऽद्याद्यपेक्षत्वात्तदाकारतायाः शब्दादेरप्रत्यक्तया मनसि सदासांनिध्याभावाच्च तस्मादनात्माकृतिर्न नित्येत्यर्थः ॥ ६९३ ॥

यद्यपीमौ जगत्यस्मिन्नात्मज्ञानपुरःसरौ ॥

शब्दाद्यनात्मविज्ञानभावाभावौ स्वभावतः ॥ ६९४ ॥

तथाऽप्यनुभवादेव प्रत्यक्तत्त्वानभिज्ञता ॥

अनात्मबोधवत्सिद्धाऽविद्याऽतः प्रत्यगात्मनि ॥ ६९५ ॥

मनसः शब्दाद्याकृतेरनित्यत्वेऽपि सर्वस्यऽऽत्माकारो नित्यश्चेदात्मस्फूर्तिपूर्वकत्वात्तच्छब्दादिज्ञानभावाभावयोर्नाऽऽत्माज्ञानं कदाचिदपि संभवेदात्मस्फूर्तिव्याप्तमनोवृत्त्या तन्निवृत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । अनात्माकारधीवृत्तिभावाभावयोरनात्मचैतन्यव्याप्तत्वेऽपि तत्त्वमादिवाक्योत्थबुद्धिवृत्तिरेवाद्वयप्रत्यब्भावाकारा तदविद्यामपनुदतिवृत्त्यन्तरं चिदाकारमप्याकारान्तरोक्ताहित्वात्र तामपनेतुमर्हति तस्मात्प्रतीच्यज्ञानमनुभवसिद्धं दुरपह्वमितिर्थः । अनुभवप्राप्तमर्थं निगमयति । अनात्मेति । अतःशब्दोऽनुभवार्थः ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥

उत्पन्नस्यापि चोत्पत्तिः कृपाकाशादिवत्ततः ॥

प्रत्यग्याथात्म्यबोधस्य व्युत्पत्तेर्गुरुशास्त्रतः ॥ ६९६ ॥

भवतु प्रतीच्यज्ञानं तथाऽपि तन्निवर्तते न वा न चेदनिर्मोक्षो निवर्तते चेन्निवर्तकमस्ति न वा न चेत्सदा निवृत्तिरस्ति चेत्किं कर्म ज्ञानं वा ? नाऽऽद्योऽनम्युपगमाद्वितीयेऽपि स्वरूपज्ञानं ज्ञानान्तरं वा नाऽऽद्यः सदा निवृत्त्यनिवृत्त्योरन्यतरापत्तेः श्रवणादिवैयर्थ्यप्रसङ्गाज्ज्ञानान्तरमपि जडमजडं वाऽऽद्ये नाज्ञानं निवर्तयेदविरोधाद्वितीये तदात्मनोऽर्थान्तरं चेदपराद्धान्त आत्मैव चेत्तस्यापि कादाचित्कत्वप्रसक्तिः स्वरूपज्ञानपक्षोक्तदोषश्चेत्याशङ्क्याऽऽह । उत्पन्नस्येति । यथा नित्यसिद्धस्यैवाऽऽकाशस्य कृपाद्यवच्छिन्नस्योत्पत्तिस्तथा प्रत्यग्याथात्म्यरूपबोधस्य सदाबन्धात्मकस्यापि शास्त्राचार्यबलादह-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८२९

मस्मि ब्रह्मेतिधीवृत्त्युत्पत्तेरनन्तरं तदुपहितस्यैवोत्पत्तिरिष्टा ततश्च स्वरूपज्ञानस्यैव वाक्प्रोत्थधीवृत्त्युपहितस्याविद्याध्वंसित्वोपगमान्नावद्यमित्यर्थः ॥ ६९६ ॥

प्रसादादनु शास्त्रादेर्मनसैवेत्यतः श्रुतिः ॥

द्रष्टव्यमात्मनस्तत्त्वमित्याहास्मद्धितैषिणी ॥ ६९७ ॥

मनसेत्यादेरर्थमुपसंहरति । प्रसादादिति । संस्कृतस्य मनसो ज्ञानहेतुत्वसंभवोऽ-
तःशब्दार्थः । अनुशब्दो द्रष्टव्यमित्यनेन संबध्यते ॥ ६९७ ॥

दृश्यं चेन्मनसैवैतद्द्रष्टृत्वादिप्रभेदतः ॥

पुनः प्रसक्तं नानात्वं मैवं यस्मान्निषिध्यते ॥ ६९८ ॥

नेहेत्यादिव्यावर्त्यां शङ्कामाह । दृश्यं चेदिति । न ब्रह्मात्मनि नानात्वं तस्य निषि-
ध्यमानत्वादित्याह । मैवमिति ॥ ६९८ ॥

नेह प्रमाणतो मेयं यस्मान्नानाऽस्ति किञ्चन ॥

अज्ञातं यदि वा ज्ञातं वस्तु नानात्वभाङ्गन हि ॥ ६९९ ॥

निषेधमेव दर्शयन्वाक्यं योजयति । नेहेति । तस्मान्न द्वैतप्रसक्तिरिति शेषः ।
प्रतिषेधं प्रपञ्चयति । अज्ञातमिति ॥ ६९९ ॥

नानात्वबुद्धये नालममितोऽर्थो यतस्ततः ॥

अज्ञातः संशयज्ञातो मिथ्याज्ञातो न भिन्नये ॥ ६६० ॥

अज्ञातं वस्तु वस्तुनः सकाशाद्ब्रह्मस्तुतो न नानात्वभागित्येतत्साधयति । नानात्वेति ।
मानेनागृहीतस्य भेदो न प्रामाणिक इत्यर्थः ॥ ६६० ॥

सम्यग्ज्ञातोऽपि नैवार्थो द्वैतबोधकृदिष्यते ॥

द्वैतकारणबाधेन सम्यग्ज्ञातत्वसिद्धितः ॥ ६६१ ॥

ज्ञातं वस्तु वस्तुतो न नानात्वभागित्युक्तं व्यनक्ति । सम्यगिति । प्रत्यगर्थो हि
शास्त्राचार्यवशाद्यथावदधिगतो न भेदज्ञानं करोति नानात्वहेत्वज्ञाननिरासेन तस्य सम्य-
ग्ज्ञातत्वादित्यर्थः ॥ ६६१ ॥

मेयव्याप्तिश्च मानानां नान्यव्यावृत्तिवर्त्मना ॥

व्यावर्त्येष्वपि तत्सक्तेर्न चापि लभतेऽवधिम् ॥ ६६२ ॥

ज्ञातमज्ञातं वा वस्तु न नानात्वभाक्चेत्कथं प्रत्यक्षादीनि नानात्वमुल्लिखन्तीत्या-
शङ्क्य विधिमुखेन निषेधमुखेन वा तानि नानात्वं गोचरयन्तीति विकल्प्य द्वितीयं
प्रत्याह । मेयेति । घटः पटो नेत्यन्यनिवृत्तिद्वारा मानानां न मेयव्याप्तिः पटादिषु
व्यावर्त्येष्वप्यन्यव्यावृत्तिप्रसक्तेर्न सा कचिद्विश्राम्येदतो न निषेधद्वारा मानप्रवृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ६६२ ॥

१८३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

मेयेनैव समाप्तत्वात्ततोऽन्या व्यावृत्तिर्न च ॥

नातो वस्त्वन्तरव्याप्तिं व्यावृत्तिं वाऽभ्युते प्रमा ॥ ६६३ ॥

कल्पान्तरं निरस्यति । मेयेनेति । ततो वस्तुबोधनादिति यावत् । वस्तुमात्रबोधने-
नैव मानानामुपक्षीणत्वान्न भेदाभेदगोचरतेत्यर्थः । व्यापारान्तराभावोऽतःशब्दार्थः
॥ ६६३ ॥

व्यावृत्तेश्चाप्यवस्तुत्वान्न सद्वस्तूपलम्भनैः ॥

प्रमाणैरपि संबन्धः प्रत्यक्षप्रमुखैः क्वचित् ॥ ६६४ ॥

किंचान्यव्यावृत्तिरेव भेदोऽर्थान्तरं वा प्रथमे भेदस्य प्रत्यक्षादिग्राह्यत्वानुपपत्तिरि-
त्याह । व्यावृत्तेश्चेति । व्यावृत्तिवत्तदन्तर्भूतभेदस्यावस्तुत्वमपेरर्थः । क्वचिदिति देश-
कालविषयोक्तिः ॥ ६६४ ॥

अभावमात्रबोधित्वाभावादपि भेदधीः ॥

भावाभावावभावेन प्रत्यक्षेणेव नेक्षते ॥ ६६५ ॥

प्रत्यक्षादिपञ्चकस्य व्यावृत्त्यबोधित्वेऽपि षष्ठं मानं तां बोधयिष्यत्यतो भेदस्यापि
प्रामाणिकतेत्याशङ्क्याऽऽह । अभावेति । योग्यानुपलब्धेरभावमात्रबोधित्वान्न ततो
भावरूपभेदधीर्न हि भेदोऽन्यव्यावृत्तिरेव तथा सति तदवस्तुत्वेनाद्वैतापातादेतेन कल्पा-
न्तरमपि प्रत्युक्तं व्यावृत्त्यतिरिक्तभेदे मानाभावादिति भावः । अभावस्याभावमानमेय-
त्वमङ्गीकृत्य भेदस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं संप्रत्यङ्गीकारं त्यजति । भावेति । अभावश्चेद-
भावेन गृह्यते भावोऽपि तेन ग्रहीतव्यस्तयोर्धर्मधर्मित्वान्न हि धर्मिणमगृह्णमानं तद्धर्मं
गृह्णाति न च शब्दादेराकाशाद्यग्रहेऽपि श्रोत्रादिग्राह्यता दृष्टेति वाच्यं तत्रापि विप्र-
तिपत्तेस्तुल्यत्वाद्दृष्टिमात्रानुसारे च यौक्तिकत्वव्याघातान्न चाभावेन मानेन भावाभावौ
क्वचिदपि निश्चिनोति यथा प्रत्यक्षेण भावे गृह्यमाणेऽपि नाभावो गृह्यते तथाऽभावेनापि
नोभयग्रहः स्वयमतो ग्राहकत्वायोगात्तस्मादभावस्य न तद्ग्राह्यताऽपीत्यर्थः ॥ ६६५ ॥

योऽपि प्रत्यक्षतोऽभावं वादी कश्चित्समीक्षते ॥

तावन्मात्रावसायित्वाद्द्वैतं नासावपीक्षते ॥ ६६६ ॥

प्रत्यक्षाभाववादपक्षे दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । योऽपीति । तन्मतेऽपि प्रत्य-
क्षस्यान्यव्यावृत्तिरूपाभावमात्रविषयत्वान्न भेदविषयतेत्याह । तावन्मात्रेति ॥ ६६६ ॥

प्रत्यक्षस्यानुवृत्तिं च व्यावृत्तिं तद्भिदां च सः ॥

प्रत्यक्षेणैव सं पश्येत्कथमित्यभिधीयताम् ॥ ६६७ ॥

अभावस्य धर्मिप्रतियोगिघटितत्वात्तद्वाहि प्रत्यक्षं कथं न भेदं गृह्णातीत्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रत्यक्षस्येति । भेदवादी सर्वनाम्ना परामृश्यते । समुपसर्गस्तु क्रियापदेन योजनीयः ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८३१

तस्य विषयेष्वनुवृत्तिस्तेभ्यो व्यावृत्तिरवान्तरभेदश्चेत्येतन्नाध्यक्षगोचरोऽशतःस्वग्रहा-
पत्तेर्न च तद्वाहि मानान्तरमनवस्थानादतो नाध्यक्षं विषयभेदमपि साधयेत्तस्मादगृहीत-
भेदत्वात्तद्वदित्यर्थः ॥ ६६७ ॥

यतो मानं न हीहास्ति नानात्वप्रतिपत्तये ॥

खकाष्ण्यवदतस्तत्स्यादविचारितसिद्धिकम् ॥ ६६८ ॥

न किंचिदपि प्रत्यक्षतो नानात्वभागीत्युक्त्वा मानान्तरं नानात्वावेदकमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यत इति । इहेति वस्तुक्तिः ॥ ६६८ ॥

अज्ञातवस्तुहेत्वेव यस्मान्नाना ततोऽवदत् ॥

मृत्योः स मृत्युमामोति योऽत्र नानेव पश्यति ॥ ६६९ ॥

नेहेत्यादि व्याख्याय मृत्योरित्याद्युक्तमुपजीव्याऽऽदत्ते । अज्ञातेति । सप्तमी पूर्व-
वत् ॥ ६६९ ॥

मृत्युर्हिरण्यगर्भः स्यात्स्वकार्यप्रलयत्वतः ॥

तस्यापि मृत्युर्विज्ञेयो यत आविरभूदसौ ॥ ६७० ॥

नन्वेको मृत्युः स कथं द्विधोच्यते तत्राऽऽह । मृत्युरिति । यत इति साभासप्र-
त्यगज्ञानोक्तिः ॥ ६७० ॥

मिथ्यादर्शनदोषित्वान्मिथ्यादर्शनकारणम् ॥

मृत्योर्मृत्युमसावेति यो नानेवेह वीक्षते ॥ ६७१ ॥

मृत्युशब्दयोरर्थमुक्त्वा वाक्यं योजयति । मिथ्येति । इहेति ब्रह्मात्मोक्तिः ॥ ६७१ ॥

पूर्वं ज्ञानसमुत्पत्तेर्नानैवेति ह्यभून्मतिः ॥

ज्ञानोत्पत्तौ तु तद्वाधान्नानेवेति प्रयुज्यते ॥ ६७२ ॥

इवशब्दार्थमाह । पूर्वमिति । अज्ञानदशायां नानात्वबुद्धिप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः ।
ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं नानेव वर्तमानं पूर्वं नानैवेति यो मन्यते स खल्वाभासभूतं नाना पर-
मार्थबुद्ध्या पश्यन्नज्ञः संसरतीत्यर्थः ॥ ६७२ ॥

वस्तुवृत्तं यतोऽद्वैतं नानात्वं मोहहेतुजम् ॥

एकधैवात आत्माऽयं द्रष्टव्यः श्रुतिवर्त्मगैः ॥ ६७३ ॥

एकधेत्यादि सोपपत्तिकमवतारयति । वस्त्विति ॥ ६७३ ॥

एकेनैव प्रकारेण भास्वच्चिन्मात्ररूपिणा ॥

शास्त्रैकमानतो ब्रह्म द्रष्टव्यं प्रत्यगात्मना ॥ ६७४ ॥

तस्यार्थमाह । एकेनेति । इत्थंभावे तृतीया ॥ ६७४ ॥

१८३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

समस्तव्यस्ततादृष्टिरेकधैवेतिवाक्यतः ॥

मिथ्येति गम्यते श्रौतान्मृत्योरिति च निन्दनात् ॥ ६७५ ॥

वाक्यस्य श्रौतार्थमुक्त्वाऽऽर्थिकार्थमाह । समस्तेति । तत्रैव भेददृष्ट्यपवादस्यानुग्राह-
कत्वमाह । श्रौतादिति ॥ ६७५ ॥

एतदप्रमेयं ब्रह्म मृत्युहेतोर्निषेधेनात् ॥

मृत्युर्वै तम इत्युक्तं तच्च बोधाभिराकृतम् ॥ ६७६ ॥

एतदित्यादेस्तात्पर्यमाह । एतदिति । जन्ममृत्युप्रमुखसर्वबन्धहेत्वज्ञानस्य वाक्यो-
त्थज्ञानेन निषेधात्तस्य वस्तुबोधित्वाभावाद्ब्रह्मस्तु नो युक्तममेयत्वमित्यर्थः । मृत्युरेव हिर-
ण्यगर्भाख्यो हेतुस्तस्य निषेधेऽपि कथं ब्रह्मणोऽप्रमेयत्वमिति प्रतिभासं व्यावर्तयति ।
मृत्युरिति ॥ ६७६ ॥

एकधैव यतस्तत्त्वं सर्वस्य जगतस्ततः ॥

क्रियाकारकसंभेदधीर्मृषेत्यवधार्यताम् ॥ ६७७ ॥

सर्वप्रत्ययवेद्यं ब्रह्मेति स्थितेः कथमप्रमेयमित्याशङ्क्याऽऽह । एकधैवेति । भेदबु-
द्धेर्मिथ्यात्वात्तद्ग्राह्यत्वमपि तादृगेव न च केवलस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वमौपनिषदत्वादि-
त्यर्थः ॥ ६७७ ॥

यत्र हि द्वैतमित्येवं यत्र त्वस्येति च श्रुतिः ॥

नानात्वदृष्टेर्मिथ्यात्वं स्वयमेवावदत्पुरा ॥ ६७८ ॥

भेदधीर्मिथ्यात्वे वाक्यान्तरमन्वयव्यतिरेकानुवादि दर्शयति । यत्र हीति ॥ ६७८ ॥

एकधा चेत्परं ब्रह्म द्रष्टव्यं कथमुच्यते ॥

द्रष्टादिभेदसद्भावे द्रष्टव्यत्वप्रसिद्धितः ॥ ६७९ ॥

एकधा द्रष्टव्यमिति पदयोर्मिथो विरोधं शङ्कते । एकधा चेदिति । का पुनरनुप-
पत्तिस्तत्राऽऽह । द्रष्टादीति ॥ ६७९ ॥

अप्रमेयं कथं वस्तु प्रमाणेन प्रमीयते ॥

मीयते चेत्प्रमाणेन नाप्रमेयं तदिष्यते ॥ ६८० ॥

द्रष्टव्यमप्रमेयमिति च मिथो विरुद्धमिति व्याघातान्तरमाह । अप्रमेयमिति ।
विरोधं स्फुटयति । मीयते चेदिति ॥ ६८० ॥

नैष दोषः पुरोक्तत्वात्परिहारस्य चाञ्जसा ॥

भूयोऽपि परिहारोक्तौ भवेत्पिष्टस्य पेषणम् ॥ ६८१ ॥

समाधत्ते । नैष दोष इति । समाहितमपि विरोधद्वयं पुनः समाधेयमिति चेत्त-
त्राऽऽह । भूयोऽपीति ॥ ६८१ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८३३

प्रमात्रादेरुपादानमैकात्म्यप्रतिबन्धकम् ॥

यतोऽतस्तत्प्रबोधेऽस्मिन्न प्रमात्राद्यपेक्षते ॥ ६८२ ॥

एकधा चेत्कथं द्रष्टव्यमिति विरोधसमाधिमनेकधोक्तं स्मारयति । प्रमात्रादेरिति ।
सहेतुमात्रादिस्वीकारस्यैक्यप्रतिबन्धित्वात्तन्निरासेन तज्ज्ञाने वास्तवमात्राद्यपेक्षाभावादे-
कधात्वं द्रष्टव्यत्वं चाविरुद्धमित्यर्थः ॥ ६८२ ॥

मेयस्य मानसंबन्धे प्रमेय इति गीरियम् ॥

प्रमाफलं त्वप्रमेयं यतो नातो विरुद्धता ॥ ६८३ ॥

अज्ञातवस्तुना योगो मानस्येह यतस्ततः ॥

ज्ञातस्य चाप्रमेयत्वान्नापेक्षा मानसंगतौ ॥ ६८४ ॥

यत्तु द्रष्टव्यमप्रमेयमिति विरोधवचनं तस्यापि पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयन्सामान्यन्या-
यमाह । मेयस्येति । एवमपि प्रकृते किमायातं तदाह । यत इति । प्रमाणभूमिः सत्-
म्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थः सन्पञ्चम्यनन्तरं संबध्यते ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥

फलात्मनैव तन्मानं न तु मात्रादिरूपतः ॥

अभिव्यनक्ति नो ज्ञातं नातोऽस्य स्यात्प्रमेयता ॥ ६८५ ॥

कथममेयत्वे द्रष्टव्यत्वाधीना मेयतेत्याशङ्क्याऽऽह । फलात्मनेति । तद्धि स्वप्र-
काशे प्रतीचि प्रवृत्तं प्रमाणमविषयसंविद्रूपतयैव तं नोऽस्माकं साक्षाद्बोधयति न तु
मात्राद्यपेक्षया विषयी करोत्यतो वृत्तिव्याप्यत्वं कल्पितं फलाव्याप्यत्वं तु वास्तवमि-
त्यविरोध इत्यर्थः ॥ ६८५ ॥

तरावेव च्छिदा यद्वैधीभावे तु नेष्यते ॥

प्रमेयत्वं तथाऽज्ञाते न तु ज्ञाते फलात्मता ॥ ६८६ ॥

फलाव्याप्यत्वेऽपि वृत्तिव्याप्यत्वं वास्तवं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तरा-
विति ॥ ६८६ ॥

आमगोऽपीममात्मानं तत्तमोर्ध्वस्तिवर्त्मना ॥

अवबोधयतीत्येवं भण्यते दृष्टितत्त्वतः ॥ ६८७ ॥

आत्मनि फलव्याप्यत्वमपीतरवत्कल्प्यमौपनिषदत्वात्तस्येत्याशङ्क्याऽऽह । आग-
मोऽपीति । न हि वृत्तिव्याप्यत्वाद्दृते प्रतीचः संविद्याप्यत्वं कल्प्यं तदात्मत्वादित्यर्थः
॥ ६८७ ॥

स्वतःसिद्धाद्यतः सिद्धिरज्ञातादपि चाऽऽत्मनः ॥

सिद्ध्यासिद्धयोः प्रमात्रादेस्तत्सिद्धौ किमपेक्षते ॥ ६८८ ॥

इतश्चाऽऽत्मनो न तद्व्याप्यतेत्याह । स्वतःसिद्धादिति । मात्रादिभावाभावयोर्य-

१८३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

त्प्रसादात्सिद्धिस्तस्य स्वप्रकाशस्याज्ञातस्य मानजन्यवृत्तिव्याप्यतया सिद्धत्वव्यवहारे
नान्यसंविदपेक्षेत्यर्थः ॥ ६८८ ॥

ज्ञानव्याप्तिर्हि शब्दादौ स्यादेकप्रकृतित्वतः ॥

अकार्यकारणे व्याप्तिः कथं स्यात्प्रत्यगात्मनि ॥ ६८९ ॥

किंच वृत्तिव्याप्यत्वमपि तस्य दुर्वचनमित्याह । ज्ञानेति । तत्रोभयसंप्रतिपत्त्यर्थो
हि शब्दः । शब्दादौ ज्ञानव्याप्तिरित्यत्र हेतुमाह । एकेति । शब्दादेर्बुद्धिवृत्तेश्चावि-
द्योपादान्त्वादित्यर्थः । आत्मनि तु न ज्ञानव्याप्तिरित्याह । अकार्येति । एकभूतप्रकृ-
तित्वे सति रूपचक्षुषोर्ग्राह्यग्राहकत्वं दृष्टं न चाऽऽत्मनो ज्ञानेनैकप्रकृतिकत्वमकार्यका-
रणत्वात्तत्र तत्र वृत्तिरूपस्यापि ज्ञानस्य व्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६८९ ॥

शब्दप्रवृत्तिहेतूनां प्रत्यगात्मन्यसंभवात् ॥

नाभिधानाभिधेयत्वसंगत्याऽतः प्रबोध्यते ॥ ६९० ॥

आत्मनः शाब्दज्ञानविषयत्वे हेत्वन्तरमाह । शब्देति । अतोऽसंभवादिति संबन्धः
॥ ६९० ॥

प्रत्यगज्ञानहेतूतो यत्रानात्मा प्रसिध्यति ॥

ज्ञातृज्ञेयप्रभेदः स्यात्तत्र प्रत्यगनात्मनोः ॥ ६९१ ॥

प्रतीचः संविदव्याप्यत्वे हेत्वन्तरं वक्तुं भूमिकां करोति । प्रत्यगिति । यस्यां
स्वत्वविद्यावस्थायामात्माज्ञानजोऽनात्मा ज्ञायते तत्र प्रतीचोऽनात्मनश्च ज्ञातृज्ञेयभावेन
भेदप्रतिभासो भवेद्यत्र हीत्यादिश्रुतेरतस्तत्राऽऽत्मनि न ज्ञानव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६९१ ॥

यत्र त्वात्मैव मेयः स्यात्तत्र मेयातिरेकतः ॥

कः प्रमाता प्रमाणं वा यमेवेति तथा श्रुतिः ॥ ६९२ ॥

विद्यावस्थामुपन्यस्यति । यत्र त्विति । यस्यां विद्यावस्थायामात्मैवाद्भ्यो वाक्यो-
त्थबुद्धिवृत्त्या व्याप्यते तत्राऽऽत्मातिरेकतो मात्रादेरभावान्न संविद्याप्यता यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । मात्राद्यभावे श्रुत्यन्तरं संवादयति । यमेवेति । यमेवैष
वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेर्मात्रादिविभागाभावः । एष हि परो यमेव साधकं मामयं
प्रत्यक्त्वेन प्रतिपद्यतामित्यनुगृह्णाति स तेन तथा शक्यो ज्ञातुमिति श्रुत्यर्थः । तत्कुतो
मात्रादिभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६९२ ॥

मानापेक्षेयव यो भावः स एवामानतो न सन् ॥

मानानपेक्षसिद्धिस्तु कस्मान्मानमपेक्षते ॥ ६९३ ॥

मानातिरेकि मेयमाक्षिप्यते चेन्मेयस्याऽऽत्मनोऽसत्त्वं मानसिद्धस्यैव सत्त्वादित्याश-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंबलितम् । १८३५

ङ्क्याऽऽह । मानेति । आत्मनोऽपि वस्तुत्वादस्ति मानापेक्षेति चेन्नेत्याह । मानानपेक्षेति । स्वप्रकाशस्य न मानापेक्षेत्यर्थः ॥ ६९३ ॥

मातृमानप्रमेयाणां प्रत्यक्त्वादात्मवस्तुनः ॥

नातः प्रमेयता तस्य स्वतश्चावगमात्मनः ॥ ६९४ ॥

इतश्चाऽऽत्मनो न ज्ञानव्याप्यतेत्याह । मात्रिति । अतः प्रत्यक्त्वादिति संबन्धः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । स्वतश्चेति । स्वरसतः स्फुरत्स्वरूपत्वादात्मनो न मानव्याप्यता वेदान्तास्तु तदाकारां वृत्तिमुत्पादयन्तस्तदज्ञाननिवर्तकतया तत्र प्रमाणमिति भावः ॥ ६९४ ॥

प्रमातृफलयोर्भिन्नेन चोद्यस्य संभवः ॥

क्रिययोर्हि प्रभेदे तत्किं पूर्वमिति चोद्यते ॥ ६९५ ॥

ज्ञानाज्ञानध्वस्त्योरनिश्चितपौर्वापर्ये कथं तद्व्यस्तिर्मानफलमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमेति । न हि फलान्तरं मानस्याऽऽत्मनि संभाव्यते तत्प्रमायास्तत्फलस्य चाज्ञानध्वस्तेर्हेतुफलभावेन पौर्वापर्यस्य व्यवस्थितत्वादनयोर्मध्ये किं पूर्वमिति न चोद्यमित्यर्थः । तत्तर्हि कुत्र सावकाशमिति तत्राऽऽह । क्रिययोरिति । तत्क्रमस्यानिर्धारितत्वं हिशब्दार्थः । पौर्वापर्यं तदित्युच्यते ॥ ६९५ ॥

अपीतकरणग्रामः पुमान्यद्वत्सुषुप्तगः ॥

शब्दान्निद्रामपास्याथ यथावत्स्वबोधयते ॥ ६९६ ॥

नन्वात्मनि शाब्दी प्रमेव नोत्पद्यते जात्यादिहीने तस्मिन्नगृहीतसंगतेः शब्दस्याबोधकत्वात्तद्विरूपेण प्रमातृफलयोः पौर्वापर्यं तत्राज्ञातसंगतेरपि शब्दस्य बोधकत्वे दृष्टान्तमाह । अपीतेति । तदनुभवस्याऽऽनुभविकत्वद्योतकोऽयंशब्दः ॥ ६९६ ॥

अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः ॥

हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते यथेहापि तथाऽऽत्मनि ॥ ६९७ ॥

दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । अगृहीत्वेति ॥ ६९७ ॥

शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वादात्मत्वाद्वोधरूपिणः ॥

तत्सोक्ष्यत्वाच्च निद्राया विद्यस्तं मोहहानतः ॥ ६९८ ॥

दार्ष्टान्तिकं स्फुटयति । शब्देति । तस्य हि महिमा न प्राकृतोऽवसेयस्तस्यातीतानागतवर्तमानादिषु तुल्यत्वात् । उक्तं हि चोदना हि भूतं भवन्तमित्यादि । तदज्ञातशक्तिको न बोधयत्ययमित्यशक्यं निश्चेतुमित्यर्थः । किंच बोधस्य स्फुरद्रूपत्वाद्वोधकापेक्षैव नास्तीत्याह । आत्मत्वादिति । अज्ञातमात्मवस्तु वेदान्तवेद्यमित्यङ्गीकारस्तर्हि कथं तत्राऽऽह । तत्सोक्ष्यत्वादिति ॥ ६९८ ॥

१ ख. 'मित्यर्थः' ॥ ६९४ ॥ २ क. ख. 'त्साक्षित्वा' । ३ क. ख. बोध्यस्य । ४ ख. घ. 'त्साक्षित्वा' ।

१८३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

धर्माधर्मौ रजो ज्ञेयं रजोवत्तन्मलत्वतः ॥

तदकर्तृत्वतो ब्रह्म विरजोऽकारणत्वतः ॥ ६९९ ॥

अप्रमेयवाक्यार्थमुक्त्वोत्तरवाक्यं व्याख्यातुं विरजशब्दार्थमाह । धर्मेति । तयो रजस्त्वे हेतुः । रजोवदिति । ब्रह्मणो विरजस्त्वं सहेतुकमाह । तदकर्तृत्वत इति । ब्रह्मणो धर्माधर्माकर्तृत्वे हेतुमाह । अकारणत्वत इति ॥ ६९९ ॥

असम्यग्ज्ञानयार्थात्म्यो जनिमत्प्रकृतित्वतः ॥

आत्मैवाऽऽकाशशब्देन श्रुत्येह प्रतिपाद्यते ॥ ७०० ॥

आकाशशब्दं व्याकरोति । असम्यगिति । तृतीये समानाधिकरणे । प्रकृतो मन्त्रः सप्तम्यर्थः ॥ ७०० ॥

जनिमत्कारणादात्मा योऽस्थूलादिविशेषणः ॥

आकाशात्स परो ज्ञेयस्तस्यापूर्वादिरूपतः ॥ ७०१ ॥

परशब्दार्थं कथयति । जनिमदिति । जगत्कारणादाकाशादव्याकृतादस्थूलादिविशेषणस्याऽऽत्मनोऽन्यत्वे हेतुमाह । तस्येति ॥ ७०१ ॥

यस्मादेवमतोऽजोऽसावकार्याकारणत्वतः ॥

अजत्वादेव निःशेषविकाराणामपाक्रिया ॥ ७०२ ॥

अज इत्यस्यार्थमाह । यस्मादिति । उपजीव्यतयोक्तमेव हेतुं स्पष्टयति । अकार्येति । अजविशेषणस्याऽऽर्थिकमर्थमाह । अजत्वादिति ॥ ७०२ ॥

अव्यावृत्ताननुगतेर्महानात्मेति भण्यते ॥

कौटस्थ्याच्च ध्रुवो ज्ञेयो विकारोच्छिद्यसंभवात् ॥ ७०३ ॥

आत्मा महानित्यनयोरर्थमाह । अव्यावृत्तेति । ध्रुव इत्यस्यार्थमाह । कौटस्थ्याच्चेति । विकारस्योच्छिद्येऽसंभवात्कौटस्थ्यमतश्च ध्रुव इत्यर्थः ॥ ७०३ ॥

प्रत्यक्तया श्रुतेर्वाक्यात्तमेवोक्तविशेषणम् ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विज्ञायाऽऽत्मानमादितः ॥ ७०४ ॥

तमेवेत्यादेरर्थमाह । प्रत्यक्तयेति । उक्तविशेषणं विरजस्त्वादिविशेषणवन्तमिति यावत् । चतुर्विधान्वयव्यतिरेकानुरोधेन तन्मूलश्रुत्या च पदार्थौ परिशोध्य प्रज्ञां कुर्यादित्यर्थः ॥ ७०४ ॥

बुभुत्सोच्छेदिनीं प्रज्ञां सर्वाज्ञाननिरासतः ॥

सर्वज्ञेयसमामेश्च कुर्याद्वाक्यार्थबोधतः ॥ ७०५ ॥

प्रज्ञां कुर्वीतित्यस्यार्थमाह । बुभुत्सेति । वाक्यार्थज्ञानाज्ज्ञेयस्य सर्वस्य ज्ञातत्वाद-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८३७

ज्ञानस्य च निरस्तत्वादशेषाकाङ्क्षाशान्तिरतो वाक्यार्थधीरूपां सर्वाकाङ्क्षाध्वंसित्वेन परमपुरुषार्थहेतुं प्रज्ञां तत्त्वमादिवाक्यवशादेवाऽऽपादयेदित्यर्थः ॥ ७०९ ॥

इह व्याचक्षते केचिदुक्ताद्व्याख्यानतोऽन्यथा ॥

कृतायाः करणं कीदृक्प्रज्ञाया इति चोदिते ॥ ७०६ ॥

विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यत्र पदार्थद्वयज्ञानं संपाद्य वाक्यार्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थ उक्तः । इदानीं भर्तृप्रपञ्चमतमाह । इहेति । अन्यथाव्याख्यानमेवाऽऽख्यातुं तदीयं चोद्यममुद्रवति । कृताया इति । विज्ञायेति ल्यबन्तेन निष्पन्ना प्रज्ञोच्यते तस्याश्च प्रज्ञां कुर्वीतेति पुनः करणं कथ्यमानमयुक्तं पिष्टपिष्टेरित्यर्थः ॥ ७०६ ॥

उच्यते वचसा बुद्धौ वस्तुमात्रं समर्प्यते ॥

विज्ञातस्य सतत्त्वस्य तादात्म्यप्रतिपादनम् ॥ ७०७ ॥

भावनाज्ञानसंतानैः प्रज्ञाकरणमुच्यते ॥

अस्मिन्काले तु सा प्रज्ञा निष्ठां नीता कृता भवेत् ॥ ७०८ ॥

समाधिमाह । उच्यत इति । अनुभवानारूढं वस्तु बुद्धौ शब्देनार्प्यते तच्च शाब्दं परोक्षज्ञानं विज्ञायेत्युच्यते परोक्षतया ज्ञातस्य ब्रह्मणः प्रतीचा तादात्म्यसाक्षात्करणं शब्दज्ञानाभ्यासप्रचयोत्थं प्रज्ञा तस्याश्च मुमुक्षुयत्नसाध्यताऽत्र विवासितेत्यर्थः । अहं ब्रह्मेति शाब्दे ज्ञाने सति कृतं साक्षात्कारेणेत्याशङ्क्याऽऽह । अस्मिन्निति । सा हि शब्देन कृता प्रज्ञा साक्षात्कारकाले निष्ठां नीता सफला स्यादतः शाब्दज्ञानवताऽपि साक्षात्कारोऽपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥

इत्येतदुररीकृत्य विज्ञायेत्युक्तमादरात् ॥

प्रमाणवृत्तमुक्तवैतन्मनसैवेतिवाक्यतः ॥ ७०९ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुत्यभिप्रायं दर्शयितुं तदुत्थानप्रकारमाह । इत्येतदिति । अनुभवानारूढं शाब्दं ज्ञानमादावुत्पद्यते तदभ्यस्यमानं साक्षात्कारमापाद्य फलवदित्येतदङ्गीकृत्य मनसैवानुद्वष्टव्यमितिवाक्येन शब्दप्रमाणस्य बोधनप्रकारमभिधाय विज्ञायेत्यादिवाक्यमवतारितं श्रुत्यैवेत्यर्थः ॥ ७०९ ॥

मात्राद्यप्रविभक्तं सदद्वैतं ब्रह्म शाश्वतम् ॥

द्रष्टव्यं तत्कथं साक्षान्मातृमानाद्यसंभवात् ॥ ७१० ॥

कथं मनसैवेत्यादिना मानवृत्तमुक्तमित्याशङ्क्य तद्दर्शयितुं परकीयं चोद्यमुद्भावयति । मात्रादीति । अद्वयमनाद्यनन्तं मात्रादिहीनं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमशक्यं हेत्वभावादित्यर्थः ॥ ७१० ॥

१८३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

द्रष्टव्यं मनसैवैतन्नान्या गतिरिहेष्यते ॥

कथं तदिति चेदत्र मानव्यापार उच्यते ॥ ७११ ॥

एतदुत्तरत्वेन मनसेत्यादि योजयति । द्रष्टव्यमिति । इहेति ब्रह्मदर्शनोक्तिः । मन-
सैव ब्रह्म द्रष्टव्यमित्ययुक्तं तद्विषयत्वनिषेधेन तस्यौपनिषदत्वोपगमादिति शङ्कते ।
कथमिति । औपनिषदमपि तत्तेन द्रष्टव्यमित्यस्मिन्नर्थे साध्ये सति शब्दस्य बोधनप्रका-
रस्तावत्प्रदर्श्यते इत्याह । अत्रेति ॥ ७११ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योक्तौ शब्दमात्रावलोकनम् ॥

श्रोत्रेण क्रियते तस्य शब्दस्याऽऽलोचितस्य तु ॥ ७१२ ॥

स्वरवर्णपदोक्त्याऽऽनुपूर्वी या प्रविभागभाक् ॥

प्रविभक्तक्रमवती मनसा तस्य कल्प्यते ॥ ७१३ ॥

उक्तिप्रकारं प्रकटयति । तत्त्वमिति । अस्यार्थः । आचार्येण तत्त्वमादिवाक्योच्चा-
रणानन्तरं तन्मात्रस्य ग्रहणं मुमुक्षुणा श्रोत्रमात्रेण क्रियते तस्य गृहीतशब्दमात्रस्य
स्वरवर्णपदात्मकोक्तीनामानुपूर्वी प्रवाहरूपा स्वराद्येकैकविशेषिता प्राथम्यचारम्यरूपेण
प्रविभक्तक्रमवती या प्रसिद्धा सा तस्य श्रोत्राभिव्यक्तशब्दस्य मनसा कल्प्यते तन्मा-
त्रेण गृह्यते इति ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥

स्वेनार्थेनाभिसंबन्धः सिद्धशब्दस्य यः सदा ॥

दृश्यते मनसैवासौ नातोऽन्येनेह केनचित् ॥ ७१४ ॥

अस्तु शब्दमात्रस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वं विशिष्टस्य तु तस्य मनोगम्यत्वं तथाऽपि
शब्दार्थयोः संगतिरनुमानगम्या न मानसी तत्कथं शब्दादात्मैविज्ञानं मानसं स्यात्तस्यापि
संगतिवदानुमानिकत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वेनेति । यः शब्दार्थयोः संबन्धः सदा
सिद्धः औत्पात्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति न्यायाद्युत्पत्तिकाले चानुमानादवगतो
व्यवहारो हि मूलं बालानां व्युत्पत्तेरिति स्थितेः स तु व्युत्पन्नाच्छब्दादर्थधीकाले
मनसैव स्मर्यते तथाच संबन्धस्य मानसत्वात्तज्ज्ञातशब्दजन्या धीर्मानस्येवेत्यर्थः । इहेति
व्युत्पत्तिकाले व्युत्पन्नस्य शब्दाद्यवहारकाले चैत्यर्थः ॥ ७१४ ॥

तत्रार्थप्रत्ययो योऽसौ प्रमातुर्मानसो भवेत् ॥

अविशिष्टः स बाह्येन मेयेनार्थेन संगतेः ॥ ७१५ ॥

शब्दार्थसंबन्धस्मरणपूर्वकं शब्दादर्थं जायमानमानसप्रत्ययस्यार्थाकारत्वमाह । तत्रेति ।
शब्दार्थयोः संबन्धस्यानुस्मरणे सतीति यावत् । अविशिष्टस्तद्रूपस्तदाकार इत्यर्थः । तस्य
बाह्यमेयाकारत्वे हेतुमाह । अर्थेनेति ॥ ७१५ ॥

प्रत्ययश्च यथारूपो मानसोऽस्योपजायते ॥

प्राज्ञ आत्माऽपि तादात्म्यात्तन्मयत्वं निगच्छति ॥ ७१६ ॥

न केवलं प्रत्ययस्यार्थमयत्वं किंत्वात्मनोऽपीत्याह । प्रत्ययश्चेति । तादात्म्यान्मनसो यो बोध्यस्तदभेदात्तदात्मकप्रत्ययेनापि तद्भावादित्यर्थः । तन्मयत्वं बाह्यार्थमयत्वं तत्प्र-
भानत्वमित्येतत् ॥ ७१६ ॥

मनोबुद्धयोरभेदेन व्यवहारश्रुताविह ॥

तत्रैवं सति योऽप्यस्य देवताविषयो भवेत् ॥ ७१७ ॥

यथा श्रुतौ मनस्येव प्रत्ययः सोऽवतिष्ठते ॥

तन्मयत्वं तथैवेति क्रमेणैव स मानवः ॥ ७१८ ॥

शब्दार्थे प्रत्ययो मानस इत्ययुक्तं तस्य बौद्धत्वाम्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह ।
मन इति । इह मनसैवेत्यादावित्यर्थः । आत्मनः सामान्यतो ज्ञानद्वारा ज्ञेयमयत्व-
मुक्त्वा विशिष्टदेवतादिज्ञाने सति तदुपास्त्या तन्मयतेति विशेषमाह । तत्रेति । तस्मि-
न्नात्मनि धीद्वारा बाह्यार्थमयत्वे सति योऽप्यस्याऽऽत्मनो देवताविषयः प्रत्ययः श्रुतौ
निमित्तभूतायां स्यात्स मनस्येवावतिष्ठतेऽतो यथा बाह्यप्रत्ययाभ्यासात्तन्मयत्वं तथा
देवताप्रत्ययावृत्तेः स क्रमेण देवतामयत्वं गच्छति देवो भूत्वेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ।
मनुष्यस्यैव सर्वासूपास्तिष्वधिकार इतिद्योतनार्थं मानव इति विशेषणम् ॥ ७१७ ॥
॥ ७१८ ॥

द्वैतैकत्वं श्रुताच्छब्दात्पश्यतीह यदा ह्यसौ ॥

हिरण्यगर्भमात्मेति बौद्धं ज्ञानं तदा भवेत् ॥ ७१९ ॥

स खलूत्पन्नविज्ञानस्तन्मयः संस्तथा व्रजेत् ॥

तस्मिन्नेव स विज्ञान आत्मरूपे स्थितो भवेत् ॥ ७२० ॥

बौद्धेऽथ स यदा तत्त्वं परं समनुपश्यति ॥

तदा विविच्य रूपाणि क्रमशो यो धियः शुभम् ॥

वीक्षते केवलं शुद्धं तत्त्वं ब्रह्म सनातनम् ॥ ७२१ ॥

इन्द्रादिमयत्वमुक्त्वाऽऽत्मनः सूत्रमयत्वमाह । द्वैतेति । प्रामाणिकव्यवहारे श्रुत-
सूत्रप्रतिपादकशब्दादहं हिरण्यगर्भोऽस्मीति समस्तव्यस्तात्मकं सौत्रं तत्त्वमात्मा यदा
पश्यति तदा तस्य बुद्धिवृत्तिरूपं विज्ञानमावृत्तियोग्यं भवति स चैवमुत्पन्नज्ञानस्तदभ्य-
सन्विज्ञानमयः सन्विज्ञानानुसारेण विज्ञेयसूत्रमयत्वं गच्छति ततश्च तस्मिन्नेवाहंग्रहेण
ज्ञाते तद्रूपे बौद्धादिशब्दिने स्वरूपभूते साधकस्तिष्ठतीत्यर्थः । सूत्रावस्थां प्राप्तस्य

* एतद्विकानुरोधेन मूले क्रमेणैवेत्यत्र क्रमेणात इति स्यादित्यनुमीयते ।

१ ख. 'णैव स । २ घ. 'ताविज्ञा' । ३ ख. ग. 'दाऽप्यसौ' ।

१८४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तत्त्वमयत्वमाह । अथेति । सूत्रात्मना स्थित्यनन्तरं स पुरुषस्तथा स्थितो यदा तत्त्व-
मादिवाक्यादहं ब्रह्मेति परं तत्त्वं सम्यक्पश्यति तदा तदनुसंधानाद्वियो देवतादिरू-
पाणि क्रमेण त्यक्त्वा सर्वसंसारनिर्मुक्तं तद्धेतुना च हीनमद्वयं वास्तवमनाद्यनन्तं ब्रह्म
नैरन्तर्येण यो वीक्षते स तदेव तत्कृतुन्यायाद्भवतीत्यर्थः ॥ ७१९॥७२०॥७२१ ॥

तन्मनोऽथ परे तत्त्वे लब्धलक्ष्यं स्व आत्मानि ॥

रूपाणि विलिखत्साक्षाभिर्वाणं संप्रलीयते ॥ ७२२ ॥

ननु नाद्वयं ब्रह्म तदवगतिहेतोर्मनसो द्वितीयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । तन्मन
इति । स्वकार्येण सह मनो निःशेषं साक्षाल्लीयते ब्रह्मणीत्यर्थः । कल्पितस्याकर्षिते
लयो रज्जुभुजंगवदिति वक्तुमथेत्युक्तम् । लब्धलक्ष्यं प्राप्तावकाशमित्यर्थः ॥ ७२२ ॥

परं तत्त्वं प्रदृश्यैवं मनस्यद्वैततां गते ॥

विज्ञानं केवलं शुद्धं स्वात्मन्येवावतिष्ठते ॥ ७२३ ॥

तत्र स्वरूपेण मनसि लीने सत्यवशिष्टं व्याचष्टे । परमिति । केवलमित्यद्वयत्वं
शुद्धमिति कार्यकारणस्पर्शशून्यत्वमुच्यते ॥ ७२३ ॥

दाहं दग्ध्वा यथा वह्निर्दाहनाशमनु स्वयम् ॥

नश्यतीदं मनस्तद्वद्वैतमद्वैतरूपताम् ॥

आपाद्य विषयं सम्यक्स्वयमेव प्रलीयते ॥ ७२४ ॥

मनसः स्मात्मानि ब्रह्मणि दर्शितं लयं दृष्टान्तेन साधयति । दाहमिति । विषय-
शब्दो द्वैतशब्देन संबध्यते ॥ ७२४ ॥

मनस्यस्मिन्निलीने तु यत्सुखं स्वात्मसाक्षिकम् ॥

योगावस्थां परामेतामाहुर्योगविदो जनाः ॥ ७२५ ॥

मनोलयादनन्तरं परमसुखरूपा परब्रह्मावस्था विद्वदनुभवसिद्धा तत्र योगशास्त्रसं-
तिमाह । मनसीति । उक्तं हि सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातसमाधिरिति । धर्ममेधनाम-
धेयं समाधिमभिधाय चोक्तं ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिस्तस्मादविद्यादयः क्लेशाः समूलकापं
कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तेस्तु
जीवन्नेव विद्वान्मुक्तो भवतीति ॥ ७२५ ॥

भूमौ यथाऽऽहितं लोहं भूमित्वमुपगच्छति ॥

मनोऽक्षरे धृतं तद्वदक्षरत्वं निगच्छति ॥ ७२६ ॥

वह्निदृष्टान्ते वह्निकाष्ठविनाशयोर्भिन्नाधारत्ववन्मनोद्वैतनाशयोरपि स्यात्तथाच
नाऽऽत्मनि मनोलय इत्याशङ्क्याऽऽह । भूमाविति ॥ ७२६ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८४१

एतच्च दृष्टं लोकेऽपि यैर्भावैः संप्रयुज्यते ॥

मनस्तन्मयतामेति तद्भावेनानुरञ्जितम् ॥ ७२७ ॥

लोहस्य भूविकारत्वात्तत्र निहितस्य तन्मयत्वेऽपि मनसो भौतिकस्याक्षरविकारत्वा-
भावान्नैवमित्याशङ्क्य परिहर्तुं सामान्यन्यायमाह । एतच्चेति ॥ ७२७ ॥

एवमस्मिन्परे तच्चे भाव्यमाने मुमुक्षुणा ॥

तद्भावमचिरेणैति स्थैर्यं चात्रैव गच्छति ॥ ७२८ ॥

उक्तन्यायं प्रकृते योजयति । एवमिति । विषयेषु रञ्जितं तन्मयमपि मनस्तेभ्यो
विमुखं कदाचिद्दृष्टं तथाऽऽत्मनि धृतं तद्रूपमपि तत्तस्मात्कदाचिच्छब्देतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
स्थैर्यं चेति । आत्मीभूतस्य मनसो न ततश्च्युतिरनिर्मोक्षप्रसङ्गादनुसंधेयान्तराभावाच्चे-
त्यर्थः ॥ ७२८ ॥

मनोविनाशमन्वेष विज्ञानात्मा विलीयते ॥

यथा संकल्पितश्चार्थ उभयोर्ज्ञानयोगयोः ॥ ७२९ ॥

मनसो ब्रह्मणि लयेऽपि न मुक्तिः संसारिणः सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । मन इति ।
तदुपाधिकत्वादित्यर्थः । किं तत्र साधनमित्याशङ्क्य समुच्चय इत्याह । यथेति ।
यथाऽऽत्मनि मनोऽल्यस्तथाऽस्मिन्जीवलयोऽपि दर्शितो ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोरर्थ इति
योजना ॥ ७२९ ॥

एतदेवमभिप्रेत्य तदुक्तं नेह किंचन ॥

नानाऽस्तीत्येवमेकत्वमस्मिन्शास्त्रेऽभिधीयते ॥ ७३० ॥

मनसैवेत्यादेरर्थमुक्त्वा नेहेत्याद्यवतार्य तात्पर्यमाह । एतदिति । फलावस्थमद्वय-
मात्मरूपमङ्गीकृत्य नेहेत्यादिप्रवृत्तेस्तत्र मुक्तात्मनि नानात्वाभावमाहेत्यर्थः । तन्निषेधेऽ-
ध्यक्षादिविरोधमाशङ्क्याऽऽह । इत्येवमिति । संसारदशायां नानात्वस्य सत्त्वेऽपि
मोक्षावस्थायां तदसत्त्वमित्यनया रीत्यैक्यं शास्त्रे विवक्षितं तथाच सांसारिकनानात्ववि-
षयत्वात्प्रत्यक्षादेर्न विरोध इत्यर्थः ॥ ७३० ॥

मुक्तिप्रवेशोपायोऽयं यथोक्तेनेह वर्त्मना ॥

उक्तो मनस एकस्मिन्प्रत्ययो मानसो यतः ॥ ७३१ ॥

भागशो वाक्यतात्पर्यमुक्त्वा समुदायेन विवक्षितमर्थमाह । मुक्तीति । मनोऽलयादि-
द्वारा मुमुक्षोर्मोक्षानुप्रवेशो को हेतुरस्मिन्वाक्ये मनसः संबन्धी विवक्षितस्तत्राऽऽह ।
एकस्मिन्निति । एकमद्वयं ब्रह्मास्मीत्येकस्मिन्ब्रह्मणि योऽत्यन्तदृढप्रत्ययो मानसः स
मोक्षप्रवेशहेतुरित्यर्थः । प्रथमार्थं यतःशब्दः ॥ ७३१ ॥

एकत्वधीव्यवस्थाऽपि मानस्येवेति गम्यताम् ॥

१८४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

वृत्तिः सा त्वपरिक्षीणा मनोवृत्तिरियं भवेत् ॥

तावद्यावदमी सर्वे विशेषाः स्युः क्षयं गताः ॥ ७३२ ॥

कथमेक्यप्रत्ययस्य मानसत्वमात्मतत्त्वतद्विकारत्वयोरन्यतरत्वात्तत्राऽऽह । एक-
त्वेति । न तावदात्मैव तद्धीराद्यन्तवत्त्वान्नापि विकारस्तस्यापरिणामित्वादतः साऽऽ-
त्मनो ब्रह्मत्वव्यवस्थापकत्वाद्यवस्थेत्युच्यमाना मानसी वृत्तिरेवेति निश्चय इत्यर्थः ।
नानात्वधीवदित्यपेक्षार्थः । तस्याः स्थित्यवधिमाह । सा त्विति । पश्चान्निरिन्धनाग्नि-
दुपयोगाभावादुपशाम्यतीत्यर्थः ॥ ७३२ ॥

स्वात्मन्येवाथ संशुद्धं ज्ञानमद्वैतरूपकम् ॥

अवस्थितं भवेत्साक्षादेवं कृत्वेदमुच्यते ॥ ७३३ ॥

विषयेषु क्षीणेषु क्षीणायां च तस्यां किमवशिष्यते तदाह । स्वात्मनीति । ज्ञानस्य
स्वमहिमप्रतिष्ठत्वे प्रतिबन्धकाभावं हेतूकर्तुमथेत्युक्तम् । साक्षादित्यस्यैव निरपेक्षत्वमु-
च्यते । उक्तमात्मस्वरूपं मनसि कृत्वैकधेत्यादि प्रवृत्तमित्याह । एवं कृत्वेति ॥ ७३३ ॥

मनसाऽनुप्रविश्येदं क्रमेणैकात्म्यमुत्तमम् ॥

यत्नादप्रमयं तत्त्वं द्रष्टव्यं तद्विपश्चिता ॥ ७३४ ॥

तस्यार्थमाह । मनसेति । क्रमेण देवतासूत्रासिद्धारेत्यर्थः ॥ ७३४ ॥

कौटस्थ्याद्ध्रुवमक्षय्यं प्रत्यगात्मन्यवस्थितम् ॥ ७३५ ॥

विरजः शुद्ध इत्यर्थ आकाशात्परतः स्थितः ॥

अजो न जायते यस्मान्महान्सर्वमहत्तरः ॥ ७३६ ॥

ध्रुवमित्यस्यार्थमाह । कौटस्थ्यादिति । विरज इत्यादि व्याकरोति । विरज इति
॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥

तमेवंविधमात्मानं ज्ञात्वा कुर्यान्मतिं दृढाम् ॥

भावनाज्ञानसंतानसंरूढामविचालिनीम् ॥ ७३७ ॥

द्वैताभिधायकाञ्छब्दान्ध्यानकाले न चिन्तयेत् ॥

वाचं ते ग्लापयन्त्येतां येयमेकत्ववाचिनी ॥ ७३८ ॥

तमेवेत्यादेरर्थमाह । तमिति ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥

ग्लानौ तस्यास्तदर्थेऽस्य मनोऽस्मिन्नाविध्वर्तते ॥ ७३९ ॥

तस्मान्न चिन्तयेदेतान्किर्तुं यैकत्ववाचिनी ॥

वाक्पूर्वं चिन्तयित्वा तां तदर्थं धारयेन्मनः ॥ ७४० ॥

अस्त्वेकत्ववाचिन्या वाचो ग्लानिः का हानिस्तत्राऽऽह । ग्लानाविति । निषेधा-

१ ख. ग. 'नाध्यान' । २ क. 'चालनी' । ३ क. ख. ग. 'तु चैक' । ४ क. ख. ग.
'नीम् ॥ वा' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । १८४३

र्थमुपसंहरति । तस्मादिति । किं तर्हि मुमुक्षुणा कर्तव्यं तदाह । किंत्विति ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥

श्रीमद्भट्टप्रपञ्चस्य श्लोकव्याख्येयमीरिता ॥ ७४१ ॥

मनसैवेत्युपक्रम्य सा त्विदानीं विचार्यते ॥

न्याय्याऽन्याय्येति वा यत्नाद्युक्तिभिः प्रविभागशः ॥ ७४२ ॥

परपक्षमुपसंहरति । श्रीमदिति । तत्र दोषं संभावयति । सा त्विति । तात्पर्येण विचार्य विभज्य युक्तिभिः सहितो भागो गृह्यते त्यज्यते चेतर इति विचारफलमाह । यत्नादिति ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥

मनसैवानुद्गृह्यमिति यद्भवतेरितम् ॥

सत्यमेतन्मनो मुक्त्वा न तस्यास्त्यन्यतो गतिः ॥ ७४३ ॥

परप्रस्थानस्थमादेयं दर्शयन्द्गृह्यं मनसैवैतन्नान्या गतिरिहेत्युक्तमङ्गी करोति । मनसैवेति ॥ ७४३ ॥

तत्त्वस्माभिर्यथाऽभाणि मनसैवेति दर्शनम् ॥

मनसा शक्यते द्रष्टुं तत्तथैव प्रमान्वयात् ॥ ७४४ ॥

अगतिका हीयं गतिर्यत्परोदीरिताङ्गीकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्त्विति । आत्मनो दर्शनं मनसैवेति यथाऽस्माभिरुक्तं तथैव त्वयापि तदात्मतत्त्वं मनसैव शक्यते द्रष्टुमिति वदतोच्यते तन्नास्माभिर्दूष्यते मनसैवानुद्गृह्यमित्यादिमानसिद्धार्थस्यादूष्यत्वादित्यर्थः ॥ ७४४ ॥

प्रमाणव्यापृतिर्याऽपि भवतेहोपवर्णिता ॥

साऽपि कामं भवत्वेव न दोषस्तत्र भण्यते ॥ ७४५ ॥

यत्तु तत्त्वमस्यादिवाक्योक्तावित्यादिना शब्दस्य बोधनप्रकारो दर्शितः सोऽप्यस्माभिरङ्गीकृत एवेत्याह । प्रमाणेति । इहेति पूर्वपक्षोक्तिः ॥ ७४५ ॥

शब्दप्रधानं विज्ञानं प्रमातृव्यापृतौ पुरा ॥

जायतेऽनन्तरं शब्दः स्वव्यापारक्रमादथ ॥

ज्ञानप्रधानतामेति स्वार्थसंकेतवर्त्मना ॥ ७४६ ॥

शब्दस्य बोधनप्रकारं परोक्तं स्वेन स्वीकृतं सोपस्कारं प्रपञ्चयति । शब्देति । आचार्येण शब्दोच्चारणानन्तरं प्रमातुः श्रोतुः शब्दमात्रविषयायां श्रोत्रकरणिकायां व्यापृतौ ज्ञानारूपायां सत्यां तज्ज्ञानमादौ शब्दप्रधानं भवति कर्मकारकस्य कर्मणि प्राधान्यादित्यर्थः । तद्ब्रह्मानन्तरं शब्दस्यार्थसंबन्धस्मरणापेक्षया स्वार्थबोधनक्रमेण तद्विषे-

१८४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यज्ञानं प्रधानीकृत्य तत्प्रति गुणतामेति करणत्वेन तदुत्पादकत्वादित्याह । अनन्तर-
मिति । शब्दस्योक्तार्थबोधनप्रकारोपसंहारार्थोऽथशब्दः ॥ ७४६ ॥

वर्णस्वरादिक्रमवद्वाक्यरूपानुरञ्जितम् ॥

अज्ञातार्थाधिगतौ तु ज्ञानं मानमितीर्यते ॥ ७४७ ॥

शब्दप्रधानमित्यादिना जायत इत्यन्तेनोक्तं व्यनक्ति । वर्णेति । वर्णाश्च स्वराश्च
पदानि च तेषां यः क्रमस्तद्विशिष्टं यद्वाक्यं तदाकारं यज्ज्ञानं श्रोत्रोत्थं तच्चाज्ञातवा-
क्यरूपार्थाधिगतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तत्वाद्वाक्ये प्रमाणमित्युच्यतेऽतो वाक्यं प्रति ज्ञानं
गुणस्तस्य कर्मत्वेन प्रधानत्वादित्यर्थः ॥ ७४७ ॥

शब्दाभिन्नं पुरा ज्ञानं शब्दरूपानुरञ्जितम् ॥ ७४८ ॥

स्वप्रमेये प्रमाणं तदिति यद्विद्वद्विद्वदिति ॥

प्रमेयेऽपि तथैवैतत्पूर्वं मेयप्रधानकम् ॥ ७४९ ॥

अनन्तरमित्यादि प्रपञ्चयन्नुक्तमर्थं दृष्टान्तमेवानुवदति । शब्देति । यथा श्रोत्रेण
शब्दज्ञानोत्पत्तिकाले शब्दस्य कर्मतया प्राधान्यमुत्पत्त्यनन्तरं सत्ताकाले ज्ञानस्य गुणत्वं
तस्य शब्दसाधकत्वाच्च ज्ञानं शब्दाभिन्नं स्वार्थे शब्दे मानमिति पूर्वत्र स्थितमित्यर्थः ।
शब्दाभिन्नमित्यस्यैवार्थमाह । शब्दरूपेति । दार्ष्टान्तिकमाह । प्रमेयेऽपीति । उक्त-
दृष्टान्तानुसारेण मेयेऽपि घटादौ शब्दोत्थमेतज्ज्ञानमुत्पत्तिकाले घटादिप्रधानकं भवति
तस्य कर्मत्वेन प्रधानत्वादित्यर्थः ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥

मेयव्यापारतः पश्चात्प्राप्तज्ञानानुरञ्जनात् ॥

गुणत्वं व्रजति ज्ञाने प्रमेयोऽर्थः प्रमातरि ॥ ७५० ॥

अर्थप्रधानकज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालं मेयस्य मानव्याप्यत्वरूपव्यापारवशादसौ मेयोऽर्थः
स्वविषयेण मातृपरिणामेन ज्ञानेन संबन्धात्तस्मिन्गुणत्वं गच्छति प्रमातरि तेनाऽऽपा-
दितस्फुरणवत्त्वादित्याह । मेयेति ॥ ७५० ॥

अमितार्थानुगं ज्ञानं प्रमेयार्थानुरञ्जितम् ॥

पूर्वोक्तेन प्रमाणेन संगतेर्मेय उच्यते ॥ ७५१ ॥

तच्च ज्ञानमर्थे शब्दोत्थं तदाकारं तन्मानमज्ञातार्थविषयत्वादित्याह । अमितेति ।
घटादिर्मेयत्वे हेतुमाह । पूर्वेति । उक्तरूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ ७५१ ॥

मेयमानाभिसंबन्धो यथेह प्रतिपादितः ॥

एवमेवैष विज्ञेयो मेयमानान्तरेष्वपि ॥ ७५२ ॥

शब्दधीमेययोरुक्तां प्रक्रियामन्यत्राप्यतिदिशति । मेयेति ॥ ७५२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८४५

मेयमानाभिसंबन्धान्मानमेयार्थसंकरात् ॥

नश्यद्विशेषणत्वं तन्मानं याति फलात्मनि ॥ ७५३ ॥

ज्ञानज्ञेयनिष्ठां प्रक्रियां प्रदर्श्य ज्ञानतत्फलसंबद्धां प्रक्रियामाह । मेयेति । मानमेय-
योर्मिथःसंबन्धादूर्ध्वं क्षणिकत्वान्नश्यज्ज्ञानं फले विशेषणत्वमेतीत्यर्थः ॥ ७५३ ॥

तावन्मात्रप्रधानत्वात्प्रमाणफलमुच्यते ॥

इत्येष मानव्यापारो यथावदनुवर्णितः ॥ ७५४ ॥

तत्प्रकारमभिनयति । तावन्मात्रेति । फलमेव मानस्य प्रधानं तदवसायितां विना
तस्योपेक्षणीयत्वात्तस्मात्तस्येदं फलमिति फले स्फुरणाख्ये विशेषणत्वं गच्छन्मानमपिग-
च्छति तत्पुनरनाद्यनन्तमद्वयमित्यर्थः । मानव्यापारमङ्गीकृतं संस्कृत्य प्रपञ्चितमुपसंहरति ।
इत्येष इति ॥ ७५४ ॥

व्यापारः कर्तृतन्त्रः स्यात्तनुवाग्बुद्धिसाधनः ॥

पुंसस्तत्र स्वतन्त्रत्वाद्विद्याच्छास्त्रं प्रवर्तकम् ॥ ७५५ ॥

भर्तृप्रपञ्चप्रक्रियायामादेयत्वेनादूप्यांशो दर्शितः संप्रति वचसा बुद्धौ वस्तुमात्रमि-
त्यादिना विज्ञायेत्यादौ प्रज्ञाकरणं विधेयमित्युक्तं दूषयितुं भूमिकां करोति । व्यापार
इति । यत्पुंसा कर्तुमकर्तुमन्यथा च कर्तुं शक्यं तद्विधेयं यथा यागादि देहादिसाध्ये
धात्वर्थे पुंसः स्वातन्त्र्यादित्यर्थः । उक्ते व्यापारे विधिशास्त्रस्य सावकाशत्वं दर्शयति ।
विद्यादिति ॥ ७५५ ॥

वस्तुतन्त्रं तु सद्यत्र विज्ञानं जायते बलात् ॥

तत्रापुरुषतन्त्रत्वान्न कश्चिद्विधिरिष्यते ॥ ७५६ ॥

विधेयवृत्तमुक्त्वा तदभावात्प्रकृते प्रज्ञाकरणविध्यसंभवमाह । वस्तिवति । प्रमाण-
ज्ञाने नियमापूर्वपरिसंख्यानानामन्यतमोऽपि विधिर्न संभवति तस्य प्रमाणबलाज्जायमानस्य
वस्तुमात्रतन्त्रतया पुरुषानधीनत्वान्न च शब्दादेव तत्त्वधीसंभवे तदुद्देशेनाभ्यासे विधि-
रकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः ॥ ७५६ ॥

व्यापारः कर्तृतन्त्रो हि तमेतमितिशस्त्रतः ॥

नित्यो ध्यानादिरूपो वा स स्याद्बुद्धिविशुद्धये ॥ ७५७ ॥

इतश्च प्रज्ञाकरणवाक्यं न विधिपरमित्याह । व्यापार इति । अत्र हि ज्ञानस्य
विध्यनर्हत्वात्तद्वेतुविधेयः स च वेदानुवचनादिः शमादिश्च पुरुषाधीनो व्यापारो विवि-
दिषावाक्येन शान्तादिवाक्येन च विधास्यते तन्नेदं विधिपरमित्यर्थः । ज्ञानोपाये विधि-
र्वक्ष्यते चेत्कथं शब्दादेव तदुत्पत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । स स्यादिति । विहितो वेदा-

१८४३ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

नुवचनादिरूपो यश्चित्तशुद्धिहेतुस्तस्य तद्धेतुतायाः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वाच्छुद्धबुद्धेश्चाधि-
कारिणः शब्दो ज्ञानं जनयत्यधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायादित्यर्थः ॥ ७९७ ॥

तमोरजोभ्यां मुक्ता धीर्यदा स्यादुक्तसाधनात् ॥

शमादिमान्यथातत्त्वमथाऽऽत्मानं समीक्षते ॥ ७९८ ॥

यत्तु शब्दादेव तत्त्वज्ञाने सर्वेषामपि श्रुतशब्दानां किमिति न भवतीति तदप्येतेन
प्रत्यादिष्टमित्याह । तम इति । वेदानुवचनादिभ्यः शमादीनां ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वं
मत्वा विशिनाष्टि । शमादिमानिति । यदेत्युपक्रमादथशब्दस्तदेत्यर्थः ॥ ७९८ ॥

तस्मिन्दृष्टेऽथ सर्वस्य तावन्मात्रैकतत्त्वतः ॥

सर्वाज्ञानसमुच्छित्तेः सर्वज्ञानोदयस्तथा ॥ ७९९ ॥

आत्मसमीक्षणमविहितमफलमिति चेन्नेत्याह । तस्मिन्निति । दृष्टिफलं दृष्टफलं
कृतकृत्यत्वमथशब्दार्थः । तदुपपादयितुं ज्ञेयस्य सर्वस्याऽऽत्मविदा ज्ञातत्वमाह । सर्वा-
ज्ञानेति । आत्मज्ञानेन सर्वज्ञाने हेतुमाह । सर्वस्येति । सर्वज्ञानफलमाह ।
सर्वेति ॥ ७९९ ॥

निःशेषपुरुषार्थोप्तिः सर्वदुःखौघनिर्हनुतिः ॥

यतोऽत आत्मनि ज्ञाते कृतकृत्यत्वहेतुतः ॥ ८०० ॥

वाङ्मनःकायसाध्याया व्यापृतेः स्यादसंभवः ॥

फलावधित्वात्सर्वेषामुपायानां जगत्पि ॥ ८०१ ॥

सर्वाज्ञानध्वस्तौ किं सिध्यति तदाह । निःशेषेति । तद्युक्तमात्मविदः कृतकृत्यत्व-
मित्यर्थः । सोऽपि विद्वान्विध्यधीनः स्यादिति चेन्नेत्याह । यत इति । असंभवो
यतोऽतो विदुषो न विधिरिति शेषः । कृतकृत्यस्य विध्यसंभवे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति ।
फलेति । लोकेऽपि सर्वेषामुपायानां फलपर्यन्तत्वान्न प्राप्ते फले पुनर्विधेरुपायानुष्ठानम-
फलत्वादित्यर्थः ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥

प्रमेयमयतां कामं प्रमातैव ब्रजत्वमयम् ॥

तस्यैव परिणामित्वात्प्रमेयेन च संगतेः ॥ ८०२ ॥

प्रज्ञाकरणविधिः संक्षेपतो निरस्तः । यत्तु प्राज्ञ आत्माऽपि तादात्म्यात्तन्मयत्वं
निगच्छतीति तत्र मातुर्वा साक्षिणो वा तन्मयत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी कुरुते ।
प्रमेयेति । अङ्गीकारे हेतुमाह । तस्येति ॥ ८०२ ॥

षड्भावविक्रियाभावादसङ्गाच्चाप्यनात्मना ॥

विज्ञानादिमयत्वं स्यान्न स्वतः प्रत्यगात्मानः ॥ ८०३ ॥

१ क. ग. 'दयात्तथा' । २ क. 'योप्तेः स' । ग. 'योप्तेः कृत्स्नदुः' । ३ क. ग. 'हनुतेः ॥ य' ।
४ ग. 'येण च । ५ घ. करोति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८४७

द्वितीयं दूषयति । षडिति ॥ ७६३ ॥

एवंभूतोऽपि चाज्ञातः कार्यकारणरूपताम् ॥

ब्रजत्येष यथा रज्जुरज्ञाता सर्परूपताम् ॥ ७६४ ॥

यद्यात्मा सर्वविकारहीनोऽसङ्गो न स्वतो विज्ञानादिमयः कथं तर्हि तस्य सर्वात्म-
त्वश्रुतिरत आह । एवंभूतोऽपीति ॥ ७६४ ॥

मनआदेशेषस्य प्रत्यगज्ञानहेतुतः ॥

हेतुध्वस्तौ भवेद्ध्वस्तिरकार्याकारणेऽक्षरे ॥ ७६५ ॥

यद्यपि मनोविनाशमन्वेष्ट विज्ञानात्मा विलीयत इति तत्र लयो ज्ञानाधीनो बाधो
नाशादिवैति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति । मन इति ॥ ७६५ ॥

तत्त्वबोधान्न नाशः स्याद्व्यतिरेकान्वयौ न च ॥

प्रत्यक्षात्रैकयाथात्म्यादविद्यादेरिहाऽऽत्मनि ॥ ७६६ ॥

द्वितीयं निरस्यति । तच्चेति । नाशस्तुच्छता व्यतिरेको वस्तुनः सकाशात्पृथक्त्व-
मन्वयः कारणसंसर्गस्तस्य त्रिविधस्यापि लयस्यायोगे हेतुमाह । प्रत्यगिति । इहाऽऽ-
त्मन्यविद्यादेर्न नाशो न चान्वयव्यतिरेकाविति संबन्धः ॥ ७६६ ॥

विनाशः क्रियते यत्र व्यतिरेकोऽथवाऽन्वयः ॥

कार्यकारणसंबन्धान्मुक्तिस्तत्र मुदुर्लभा ॥ ७६७ ॥

विपक्षे दोषमाह । विनाश इति । न तावदविद्यादेरात्यन्तिको नाशः सप्रतियोगि-
कस्य तस्यातथात्वादानात्यन्तिकनाशस्य च कारणसंबन्धत्वाद्यातिरेके कादाचित्कसंबन्ध-
संबन्धत्वादेर्न नाशो न चान्वयव्यतिरेकाविति संबन्धः ॥ ७६७ ॥

ध्यानादिसंस्कृतं चेतो यदि मुक्तौ प्रणश्यति ॥

सभावन्न सहेत्वेवं ध्यानं सर्वमपार्थक्यम् ॥ ७६८ ॥

विनाशपक्षे दोषान्तरमाह । ध्यानादीति । सति विशिष्टे मनसि मुक्तिरिष्टा चेन्नाशो
व्यर्थः स्यान्मुक्ताबुद्ध्ययायां तन्नश्यति चेद्ध्यानादेस्तद्धेतुत्वासिद्धेर्यथा संकल्पितश्चेत्या-
दिर्वृथा प्रलापः स्यान्न चोक्तमनो ज्ञानवन्मुक्तिमापाद्य नश्यति तस्याभिध्यानादित्यादि-
वदित्यस्मिन्नर्थे मानाभावादिति भावः ॥ ७६८ ॥

अथ मुक्तौ तदन्वेति कारणेन सहान्वियात् ॥

अज्ञाने सति संसारो वद केन निवार्यते ॥ ७६९ ॥

अन्वयपक्षे मुक्तेर्द्वैर्बल्यमुक्तं प्रपञ्चयति । अथेत्यादिना । अज्ञानं च कारणं तत्सत्त्वे
चानर्थानुबन्धान्न मुक्तिरित्यर्थः ॥ ७६९ ॥

१८४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

लोहादेः कारणं भूमिर्भूमिष्ठं भूमितामितम् ॥

विरोधिहेतुसंपर्काल्लोहाद्येति न वायुताम् ॥ ७७० ॥

मनआदिलयं दार्ष्टान्तिकं निरस्य भूमौ यथाऽऽहितं लोहमित्यादिनोक्तं दृष्टान्तं निरा-
चष्टे । लोहादेरिति । कांस्यायसादेर्भूमिरुद्भवहेतुस्तत्तैजसत्वं तु प्रक्रियामात्रं न चासां-
सिद्धिकद्रवत्वे सति जात्युपाधावेकविधरूपं तत्तैजसत्वसाधकमसांसिद्धिकद्रवत्वं हि
नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वं वा स्वाभाविकद्रवत्वानधिकरणत्वं वा नाऽऽद्यः प्रदीपप्रमा-
हृष्टान्ते साधनैककल्याद्वितीये पार्थिवप्रदेशविशेषेषु व्यभिचारो न च तत्र पाकात्प्रागूर्ध्वं
च रूपस्यानेकविधत्वं यत्कृष्णं तदन्नस्येति पार्थिवरूपस्यैकविधत्वश्रुतेस्तच्च भूमौ स्वका-
रणे स्थितं विरोधिद्रव्यान्तरसंपर्काद्विलीयमानं स्वकारणभूतभूमितामेति न तु स्वाकारण-
वाध्यादिभावं निगच्छत्यतो लोहादेर्मृद्भावं संभवति मनआदेस्त्वकारणब्रह्मभावो न
सिध्यतीत्यर्थः ॥ ७७० ॥

स्वकारणस्थं नित्यं च कार्यं सर्वमिदं मतम् ॥

न चैति कारणत्वं तत्तस्मादुक्तमपेशलम् ॥ ७७१ ॥

यत्पुनरेतच्च दृष्टमित्यादि तत्र कारणादन्यत्र कार्यलयायोगादित्यभिप्रेत्य ब्रह्मात्म-
नोऽपि कारणत्ववादिनं प्रत्याह । स्वकारणस्थमिति । सर्वमपीदं कार्यं सदा स्वका-
रणे ब्रह्मणि तदात्मना स्थितमिति परिणामवादिनां मतमतस्तत्कार्यं कदाचित्कारणत्वमे-
तीययुक्तं तथाच ब्रह्मणः कारणत्वं वस्तुतो न सिध्येदित्यर्थः ॥ ७७१ ॥

कुलालाद्युत्थसंस्कारविनाशादेव तत्स्वयम् ॥

कार्यं कारणतामेति न तु तत्कारणस्थितेः ॥ ७७२ ॥

घटादिकार्यं सदा मृदादिकारणस्थमपि मुसलादिव्यापाराद्विनश्यत्कारणभावं निग-
च्छतीति लौकिकी प्रसिद्धिस्तथा ब्रह्मणि सदा स्थितमपि जगद्धयानादिना नश्यद्ब्रह्म-
त्वमेतीत्यविरुद्धमित्यशङ्क्याऽऽह । कुलालादीति । संस्कारो नाम कम्बुग्रीवादिसं-
स्थानविशेषस्तस्य मुसलाभिघातादिना तिरोभावो नाशस्तद्वशात्तत्कार्यं नश्यति कारण-
तामेतीति चोच्यते न तु स्वयमेव तत्कार्यं नश्यति कारणत्वं चाऽऽपद्यते तस्य सदा कारणे
स्थितत्वादतो दृष्टान्ताभावाद्ब्रह्मकारणपक्षे जगतस्तद्भावे नोपयोगो ध्यानादेरित्यर्थः ॥ ७७२ ॥

आरभ्यं यत्र कार्यं स्यात्तत्रैव व्यापृतिर्ध्रुवम् ॥

तमित्यस्याः श्रुतेर्ज्ञेया भावनाज्ञानकर्मणाम् ॥ ७७३ ॥

कुत्र तर्हि तस्योपयोगस्तत्राऽऽह । आरभ्यमिति । यस्मिन्पक्षे ध्यानादिभिर्ब्रह्म-
विविदिषाख्यं कार्यमारभ्यते तत्रैव तेषां फलवती प्रवृत्तिर्ज्ञेया तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादि-
श्रुतेरतो विविदिषायामुपयोगस्तेषामित्यर्थः ॥ ७७३ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८४९

ब्रह्मैव सन्स्वतो यत्र ब्रह्माप्येति तमोहनुतेः ॥

नामीषां व्यापृतिस्तत्र ह्युत्पत्त्यादिविरोधतः ॥ ७७४ ॥

साक्षादेव मोक्षान्वयस्तेषां किं नेष्यते तत्राऽऽह । ब्रह्मैवेति । स्वतो ब्रह्मैव सन्प्र-
तिबन्धतमोर्ध्वस्तौ ब्रह्म भवतीति यस्मिन्निद्वान्ते स्थितिस्तत्र ध्यानादीनां न तद्भावफल-
त्वेन प्रवृत्तिस्तेषामुत्पत्त्यादिफलवत्त्वात्तस्य च तद्विरोधित्वादित्यर्थः ॥ ७७४ ॥

प्रत्यगज्ञानविध्वंसिज्ञानाभ्यासोऽपि नेष्यते ॥

सकृदात्मप्रसूत्यैव बोधस्याज्ञानहानतः ॥ ७७५ ॥

ब्रह्मत्वव्यवहितमोर्ध्वस्तौ ध्यानाद्युपयोगमाशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । अपिर्वेदानु-
वचनादिसमुच्चयार्थः । तत्र हेतुः । सकृदिति ॥ ७७५ ॥

न ह्यावृत्तिव्यपेक्षं सन्मानं जगति किञ्चन ॥

स्वप्नेये तमो हन्ति स्वसाध्ये साधनं यथा ॥ ७७६ ॥

इतश्च बोधस्य तमोर्ध्वसित्वे नाऽऽवृत्त्यपेक्षेत्याह । न हीति । तत्र दृष्टान्तमाह ।
स्वसाध्य इति । यथा यागादिसाधनमावृत्तिगुणादृते विहितं साध्ये स्वर्गादौ परमापूर्वं
वा नाभ्यासमपेक्षते तथा वाक्योत्थात्मधीरपीत्यर्थः ॥ ७७६ ॥

भावनाजं फलं यत्स्याद्यच्च स्यात्कर्मणः फलम् ॥

न तत्स्थास्त्विति मन्तव्यं पण्यस्त्रीगमनं यथा ॥ ७७७ ॥

ये त्वज्ञानव्यवहितत्वमनिच्छन्तः साक्षादेव ध्यानादिसाध्यं मोक्षमाचक्षते तान्प्र-
त्याह । भावनेति । भावनाधीनफलस्यास्थिरत्वे दृष्टान्तः । पण्यस्त्रीति ॥ ७७७ ॥

संसार्यस्मीति चेद्ध्वस्ता कोटिकल्पोपबृंहिता ॥

स्वल्पीयोभ्यासजा स्थास्न्वी भावनेत्यत्र का प्रमा ॥ ७७८ ॥

ब्रह्मास्मीति भावनायाः स्थास्तुत्वात्तत्फलं कैवल्यं स्थास्तु भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
संसारीति ॥ ७७८ ॥

तस्मान्न साध्विदं सर्वं भावनासंचयार्थिभिः ॥

ध्यानादि यदुपन्यस्तं निःशेषानर्थमुक्तये ॥ ७७९ ॥

ध्यानादेर्मोक्षसाधनत्वायोगे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ७७९ ॥

वाक्येनावेदितं कृत्स्नं यदि साक्षात्प्रबोध्यते ॥

वस्तु बुद्धौ वद ध्यानव्यापारात्किमपेक्षते ॥ ७८० ॥

मोक्षार्थत्वाभावेऽपि ध्यानस्य ज्ञानार्थत्वेनानुष्ठेयतेति चेन्नेत्याह । वाक्येनेति
॥ ७८० ॥

१८५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

निःशेषानर्थसंप्राप्तिकैवल्यनानासिद्धयः ॥

तच्चेज्ज्ञानादेपध्वस्तं समाप्तं यच्चिकीर्षितम् ॥ ७८१ ॥

ज्ञानस्योत्पत्तौ ध्यानानपेक्षत्वेऽपि फले तदपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । निःशेषेति ।
तत्र ध्यानमर्थवदिति शेषः ॥ ७८१ ॥

कृतं चिकीर्षितं सर्वं बुद्धं यच्च बुभुत्सितम् ॥

सम्यग्ज्ञानोदयात्सर्वं वर्जितं यज्जिहासितम् ॥ ७८२ ॥

तथेप्सितं च संप्राप्तमित्येवं कृतकृत्यता ॥

प्रत्यग्याथात्म्यसंमोहध्वंसमात्रात्प्रबोधतः ॥ ७८३ ॥

ज्ञानादपेक्षितसर्वार्थाप्तिमेव व्यनक्ति । कृतमिति । सम्यग्ज्ञानोदयादित्युक्तं व्यनक्ति ।
प्रत्यगिति । कृतकृत्यतेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥

समर्पितं चेच्छब्देन बुद्धौ वस्तु यथोदितम् ॥

प्रज्ञां कुर्वीतेति विधिः किमर्थ इति भण्यताम् ॥ ७८४ ॥

सति प्रज्ञां कुर्वीतेति विधौ कुतोऽफलत्वेनापलप्यते ध्यानमित्याशङ्क्य ज्ञातेऽज्ञाते
वा ब्रह्मणि तद्विधिरिति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति । समर्पितं चेदिति । यथोदितं
विरजस्त्वादिलक्षणमित्यर्थः ॥ ७८४ ॥

न चेत्समर्पितं साक्षाद्ब्रह्म श्रुत्या यथोदितम् ॥

अप्रामाण्यं श्रुतेः प्रापत्स्वार्थस्याप्रतिपादनात् ॥ ७८५ ॥

द्वितीयमनूद्य निरस्यति । न चेदिति ॥ ७८५ ॥

स्वप्नमेवे प्रमाणं सत्प्रवृत्तं स्वात्मलाभतः ॥

अज्ञानाद्यनिरासेन नास्ति लोके प्रबोधकम् ॥ ७८६ ॥

स्वार्थबोधित्वेन प्रामाण्यं श्रुतेराश्रीयते ध्यानविधिस्तु विषयस्थाज्ञानादिध्वंसोपयोगी-
त्याशङ्क्याऽऽह । स्वप्नमेव इति । अज्ञानादिध्वंसित्वं विना स्वार्थबोधित्वायोगान्नाऽऽ-
त्मनि शाब्दबोधातिरेकेणाज्ञानादिध्वस्तौ विध्यपेक्षेत्यर्थः ॥ ७८६ ॥

अज्ञानमिध्यासंशीतिव्यतिरेकेण नापरम् ॥

प्रत्यर्थं मेयविषये मानस्येहास्ति किंचन ॥ ७८७ ॥

ज्ञानस्य ज्ञेयस्थाज्ञानादिध्वंसित्वेन तद्गतचैतन्यादिध्वंसित्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य
विरोधिध्वंसित्वेऽपि न सर्वध्वंसितेत्याह । अज्ञानेति ॥ ७८७ ॥

अज्ञानादित्रयं बाध्यं मेययाथात्म्यसंश्रयात् ॥

मानं बाधकमेवात्र बाध्येन न हि हन्यते ॥ ७८८ ॥

विरोधित्वाविशेषाज्ज्ञानमेवाज्ञानादिना निवर्त्यमिति वैपरीत्यमाशङ्क्याऽऽह । अज्ञा-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८५१

नादीति । मानस्य बाधकत्वे हेतुः । मेयेति । अत्रेति प्रकृतबाध्योक्तिः । नियमनिर-
स्यमाह । बाध्येनेति ॥ ७८८ ॥

बाध्यस्य बाधनादेव प्रमाणस्य प्रमाणता ॥

स्वमेयतत्त्वसंबन्धलब्धरूपस्य सर्वदा ॥ ७८९ ॥

मानं बाधकमेवेत्युक्तं समर्थयते । बाध्यस्येति ॥ ७८९ ॥

नादग्ध्वाऽभ्याहितं दाक्षमघेरभित्वाभिष्यते ॥

यथा बाध्यमबाधित्वा नैवं बाधकता मितेः ॥ ७९० ॥

अज्ञानाद्यन्यतमबाधेनैव मानस्य मानतेत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । नेति ॥ ७९० ॥

न च प्रामाणिकं ज्ञानमुत्पत्त्यादौ नियुज्यते ॥

स्वमेयव्यक्तितस्तस्य न कार्यान्तरमिष्यते ॥ ७९१ ॥

प्रज्ञाकरणवाक्ये ध्यानाविधानेऽपि प्रज्ञाशब्दिते ज्ञाने विधिः स्यादिति चेत्तर्हि
मानममानं वाऽऽद्येऽपि तदुत्पत्त्याद्यन्यतमनिमित्तं विधीयते फलान्तरार्थं वेति विक-
ल्पाऽऽद्यं प्रत्याह । न चेति । प्रमाणज्ञानस्योत्पत्त्यादिफलत्वमप्रामाणिकमिति भावः ।
द्वितीयं निराह । स्वमेयेति ॥ ७९१ ॥

न च मानान्तरैर्मेये मानस्येष्टा विरोधिता ॥

असाधारणमेयत्वान्मानानां चक्षुरादिवत् ॥ ७९२ ॥

अप्रामाणिकं ज्ञानं प्रज्ञाख्यं विधेयमित्यत्र तदप्रामाण्यं मानान्तरासंवादात्तद्विरोधाद्वा
नाऽऽद्यस्तस्य प्रतीच्यप्रवृत्तेरिति मत्वा द्वितीयं निरस्यति । न चेति । तत्र हेतुः ।
असाधारणेति । स्वाविषयशूरत्वान्मानानां मिथो विरोधो नास्तीत्यर्थः ॥ ७९२ ॥

मानान्तरैर्विरोधश्चेन्मानस्याभ्युपगम्यते ॥

तदुच्छिन्नौ न हेतुः स्याद्विरोधस्य प्रमाश्रयात् ॥ ७९३ ॥

अस्तु वा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याध्यक्षादिभिर्विरोधस्तथाऽपि स प्रातिभासिको वा
वास्तवो वेति विकल्पाऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीये दोषमाह । मानान्तरैरिति ॥ ७९३ ॥

न च सामान्यतो ज्ञानं ल्यबन्तेनाभिधीयते ॥

प्रत्यग्वस्तु यतः सिद्धमसामान्यविशेषवत् ॥ ७९४ ॥

विज्ञायेति शाब्दं परोक्षं ज्ञानमनूद्य प्रज्ञां कुर्वीतेत्यत्रापरोक्षज्ञानार्थं तदावृत्तिविधे-
येति प्रत्युदस्तं यदपि विज्ञायेति सामान्यज्ञानं प्रज्ञां कुर्वीतेति प्रज्ञाशब्देन विशेषज्ञा-
नमुच्यते ब्रह्मणो ह्यात्मकत्वादिति तन्निराकरोति । न चेति ॥ ७९४ ॥

सामान्येनेक्षमाणस्य विशेषेण च वस्त्वदम् ॥

अपवादः पुरा तस्य न पश्यन्तीति वर्णितः ॥ ७९५ ॥

१८५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । सामान्येनेति । अतो ल्यबन्तेन सामान्यज्ञानमनूय द्विती-
यान्तेन विशेषज्ञानं विवक्षित्वा तत्सिद्धयेऽभ्यासविधिर्विषयार्थ इत्ययुक्तमिति भावः
॥ ७९९ ॥

अन्ये तु पण्डितमन्याः संप्रदायानुसारतः ॥

विज्ञायेति वचः श्रौतमिदं व्याचक्षतेऽन्यथा ॥ ७९६ ॥

ब्रह्मणि कार्यकारणभावः सामान्यविशेषभावश्च वस्तुतोऽस्तीति भर्तृप्रपञ्चपक्षे प्रज्ञा-
करणवाक्यव्याख्या प्रत्युक्ता संप्रत्यकार्यकारणासामान्यविशेषं प्रत्यग्ब्रह्मेत्युपगच्छतां
मण्डनादीनां तद्व्याख्यामुत्थापयति । अन्ये त्विति ॥ ७९६ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थविज्ञानेन यथोदितम् ॥

विज्ञाय वस्त्वसंसर्गि प्रज्ञां कुर्वीत यन्नतः ॥ ७९७ ॥

कथमन्यथा व्याख्यानं तदाह । तत्त्वमिति । यन्नत इत्यावृत्तिः सूच्यते ॥ ७९७ ॥

नन्वत्रापि कृतैवासौ ल्यबन्तेनाभिधीयते ॥

प्रज्ञाऽतः करणं तस्या भूयः कस्माद्विधीयते ॥ ७९८ ॥

उक्तमेव व्यक्तीकर्तुं शङ्कयति । नन्विति । भर्तृप्रपञ्चपक्षवदस्मिन्नपि पक्षे निष्पन्नैव
प्रज्ञा विज्ञायेत्युच्यते तथाच प्रज्ञां कुर्वीतेति प्रज्ञाया निर्वर्तिताया न पुनः करणं विधेयं
पिष्टपिष्टिप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ ७९८ ॥

मैवं पदार्थसंसर्गरूपस्यैवातथात्मके ॥

ऐकात्म्ये वाक्यहेतूत्थबोधस्योद्भूतिकारणात् ॥ ७९९ ॥

ब्रह्मासंसर्गि तद्यस्मादसामान्यविशेषवत् ॥

संसर्गरूपं वाक्योत्थं ज्ञानं नीलोत्पलादिवत् ॥ ८०० ॥

परिहरति । मैवमिति । शाब्दज्ञानस्य संसृष्टपरोक्षरूपस्यासंसृष्टापरोक्षब्रह्मण्युत्प-
त्तेर्न तद्ब्रह्म सृष्टयतो ब्रह्मस्पर्शिसाक्षात्कारस्य चिकीर्षितत्वान्न पिष्टपिष्टिरित्यर्थः ।
शाब्दज्ञानस्य ब्रह्मासंसर्गित्वं साधयति । असामान्येति । असंसृष्टापरोक्षब्रह्मविरोधि-
तया संसृष्टपरोक्षशाब्दज्ञानस्य न ब्रह्मस्पर्शितेति यावत् । शाब्दज्ञानस्य संसृष्टपरोक्षत्वे
दृष्टान्तः । नीलेति ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥

स्वभावतोऽखिलं वाक्यं संसर्गात्मकमेव हि ॥

परोक्षवृत्त्या च तथा वस्तु बोधयति स्वतः ॥ ८०१ ॥

कथं शाब्दज्ञानं संसृष्टपरोक्षं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । स्वभावत इति । स्वर्गकामा-
दिवाक्यं दृष्टान्तयितुं हिशब्दः ॥ ८०१ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८५३

स्वस्वभावं न चोल्लङ्घ्य स्वभावान्तरसंश्रयात् ॥

ब्रह्मासंसर्गि साक्षाच्च शब्दः शक्नोति बोधितुम् ॥ ८०२ ॥

ब्रह्मणोऽन्यत्र शब्दः संसृष्टं परोक्षं च ज्ञानं जनयन्नपि ब्रह्मण्यसंसृष्टापरोक्षे तथा ज्ञानं जनयिष्यति मेयानुसारित्वान्मानस्येत्याशङ्क्याऽऽह । स्वस्वभावमिति । अर्थापेक्षया स्वरूपस्याभ्यर्हितत्वान्न शब्दस्य स्वभावमतिक्रम्य बोधकतेत्यर्थः ॥ ८०२ ॥

अलब्धब्रह्मयाथात्म्यं ज्ञानं वाक्योद्भवं यतः ॥

तस्मात्प्रज्ञां प्रकुर्वीत साक्षाद्ब्रह्मैकगोचराम् ॥ ८०३ ॥

शब्दज्ञानस्य ब्रह्मास्पर्शित्वे फलितमाह । अलब्धेति ॥ ८०३ ॥

अपास्ताशेषसंसर्गं यया ब्रह्माधिगम्यते ॥ ८०४ ॥

केनेति च व्यपेक्षायां विज्ञानेनेति गम्यते ॥

ल्यबन्तोक्तेन सांनिध्यान्न ततोऽन्यदपेक्ष्यते ॥ ८०५ ॥

कार्या प्रज्ञां प्रकटयति । अपास्तेति । प्रज्ञाकरणे करणमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । केनेतीति । तस्य करणत्वे हेतुमाह । सांनिध्यादिति । ब्राह्मण्यादेरपि सांनिध्यात्करणत्वापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । नेति ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥

योग्यं संनिहितं चेदं साकाङ्क्षं च समीक्ष्यते ॥

विज्ञानं यल्ल्यबन्तोक्तं तदेवात्र तु साधनम् ॥ ८०६ ॥

तत्र विशेषं दर्शयति । योग्यमिति ॥ ८०६ ॥

तस्माद्वाक्योत्थविज्ञानसाधनाभ्यासतोऽनिशम् ॥

प्रज्ञां कुर्यादसंसर्गिब्रह्मयाथात्म्यबोधिनीम् ॥ ८०७ ॥

तस्य क्षणिकत्वान्न प्रज्ञाकरणे साधनतेत्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति ॥ ८०७ ॥

अपेताशेषसंसर्गं तयैव ब्रह्म गम्यते ॥

यतोऽशेषतमोहघ्नी प्रज्ञा सैवात इष्यते ॥ ८०८ ॥

असंसर्गित्वादिनोक्तं व्यनक्ति । अपेतेति । ब्रह्म प्रत्यक्तया सदा ज्ञातमेवेति व्यर्थं प्रज्ञाकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । प्रज्ञेत्यभ्यासजनितः साक्षात्कारो विवक्षितः ॥ ८०८ ॥

साक्षाद्दर्शनसिद्ध्यर्थमन्यत्रापि विधीयते ॥

निदिध्यासनवाक्येन साधनं ध्यानलक्षणम् ॥ ८०९ ॥

न केवलमिहैव साक्षात्कारमुद्दिश्य ज्ञानं विधीयते किंतु द्रष्टव्यवाक्येऽपीत्याह । साक्षादिति ॥ ८०९ ॥

१८५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

इत्येवमादिवाक्यानि गम्भीरन्यार्यवेदिनः ॥

कोचिद्व्याचक्षते यत्नादत्र प्रतिविधीयते ॥ ८१० ॥

एकीयं मतमुपसंहरति । इत्येवमादीति । आदिशब्देन निदिध्यासितव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिवाक्यानि गृहीतानि । यत्नाद्वस्तुस्वरूपमननुसृत्य स्वसामर्थ्यादित्यर्थः । सिद्धान्तयति । अत्रेति ॥ ८१० ॥

मानान्तरापरिज्ञाते प्रमेयार्थे प्रमां स्फुटाम् ॥

मेयाज्ञातत्वबाधेन कुर्वन्मानमितीर्यते ॥ ८११ ॥

तत्प्रकटनार्थं प्रथमं प्रमाणलक्षणमाह । मानान्तरेति । तत्संवादविसंवादाभ्यां फलाभावेन चाऽऽभासत्वं निरसितुं विशेषणानि ॥ ८११ ॥

ब्रह्मानधिगतं चेदं वाक्यादन्यैः प्रमान्तरैः ॥

तद्यथा बोधयेद्वाक्यं तत्तथैवेति गृह्यताम् ॥ ८१२ ॥

अज्ञातगन्तु मानमिति लक्षणेऽपि प्रस्तुते किं जातं तदाह । ब्रह्मेति । संसृष्टपरोक्षतया श्रुत्या ब्रह्म दृष्टं चेत्तत्तथैव नासंसृष्टापरोक्षतया तद्ब्राह्मं प्रामाणिकार्थस्यान्यथयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ८१२ ॥

प्रमाणादेव यत्प्राप्तं कथं तदतिशङ्क्यते ॥

ब्रह्म संसर्गेरूपं वा यदि वाऽतोऽन्यथा श्रुतेः ॥ ८१३ ॥

उक्तमेव साधयितुं सामान्यन्यायमाह । प्रमाणादिति । न हि प्रमाणमतीत्य शङ्कितुं युक्तं प्रमाणविरोधादित्यर्थः । तत्फलं प्रकृते प्रापयति । ब्रह्मेति । ज्ञातं तथैवेति शेषः ॥ ८१३ ॥

प्रमाणतोऽपि संप्राप्तं यदि वस्त्वतिशङ्क्यते ॥

तदा शङ्कानिवृत्त्यर्थं मानादन्यत्किमिष्यताम् ॥ ८१४ ॥

विपक्षमनूद्य दोषमाह । प्रमाणतोऽपीति । अतिशङ्क्यते प्रमाणमतिक्रम्य शङ्का क्रियत इति यावत् ॥ ८१४ ॥

न चापि स्वप्रमेयेऽस्ति मानानां बोधहेतुतः ॥

तारतम्यं यथा कार्ये कारकाणामसंभवात् ॥ ८१५ ॥

संसृष्टपरोक्षतया शब्दावगते ब्रह्मण्यसंसृष्टापरोक्षबोधार्थं ध्यानविधिरित्यत्र शब्दं प्रमाणविरोध उक्त इदानीं चक्षुषो दूरस्थं वृक्षाद्यपेक्ष्य वास्त्विति वा द्रव्यमिति वा सामान्येनाऽऽदौ बोधमोधाद्य पुनः समीपगमनाद्यपेक्षया वृक्षोऽयमिति तत्त्वज्ञानहेतुत्ववत्प्रथमं शब्दस्यापि स्वभावमनुसृत्य संसृष्टपरोक्षतया ब्रह्म बोधयतस्तदभ्याससंवि-
वस्यासंसृष्टापरोक्षबोधितेति बोधनक्रमे मानविरोधो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८५५

कारकस्यायं स्वभावो न बोधकस्येत्यत्र हेतुमाह । असंभवादिति । न हि कारका-
णामपर्यायेणानेकार्थनिर्माणसंभवो मृदादिष्वदृष्टत्वाद्यज्ञकानां तु युगपदनेकव्य-
ञ्जता स्याद्दीपादौ तथा दृष्टेरित्यर्थः ॥ ८१५ ॥

न च प्रमान्तरैः साक्षादज्ञाते ब्रह्मवस्तुनि ॥

अथवावस्त्विति ज्ञानं वक्तुं शक्यं विपश्चिता ॥ ८१६ ॥

बोधकेषु बोधनक्रमाभावेऽपि ब्रह्मण्यसंसृष्टापरोक्षज्ञानस्य तद्विपरीतशाब्दज्ञानेना-
भ्यस्यमानेनोद्भवस्तस्याप्रमाणतया स्वयमेव पुमर्थसमाप्तिहेतुत्वायोगादित्याशङ्क्यासंसृ-
ष्टापरोक्षं ब्रह्म ज्ञानान्तरैर्ज्ञायते न वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । असं-
सृष्टापरोक्षब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वे संसृष्टपरोक्षं तद्वोचरं शाब्दं ज्ञानमप्रमाणमि-
त्यशक्यं वक्तुं तद्विरोधिमानाभावादित्यर्थः ॥ ८१६ ॥

अपि मानान्तराज्ज्ञाते तद्विरुद्धस्वभावेके ॥

न चैवं युज्यते वक्तुं द्वयोरपि मितित्वतः ॥ ८१७ ॥

कल्पान्तरं निरस्यति । अपीति । असंसृष्टापरोक्षे ब्रह्मणि शब्दातिरिक्तप्रमाण-
गम्येऽपि शाब्दं ज्ञानममानमित्येवं वक्तुं न युक्तं मानान्तरवत्तन्मानत्वस्यापि दुर्वा-
रत्वादित्यर्थः ॥ ८१७ ॥

प्रमान्तरेण चेज्ज्ञातं ब्रह्मासंसर्गरूपकम् ॥

कृतत्वाच्चाहिं प्रज्ञाया निष्फलोऽयं पुनर्विधिः ॥ ८१८ ॥

संसृष्टपरोक्षब्रह्मग्राहिशाब्दज्ञानस्य तद्विपरीतग्राहिमानान्तरविरोधेन मानत्वं शक्यं
वारयितुमित्याशङ्क्य विरोधस्य तुल्यत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्य दोषान्तरमाह । प्रमान्त-
रेणेति ॥ ८१८ ॥

प्रज्ञायाश्च समाप्तत्वादविद्याया निराकृतेः ॥

पुरुषार्थस्य चाऽऽप्तत्वात्किमर्थं विधिशासनम् ॥ ८१९ ॥

विधेर्निष्फलत्वं प्रपञ्चयति । प्रज्ञायाश्चेति ॥ ८१९ ॥

वाक्यमानोद्भवं ज्ञानमयथावस्त्वित्येते ॥

यथावस्त्वप्रमोत्थं च चित्रं सर्वज्ञचेष्टितम् ॥ ८२० ॥

किंच शाब्दं ज्ञानममानमभ्यासोत्थं तु तन्मानमिति वदतो महत्पाण्डित्यमित्युप-
हसति । वाक्येति । अप्रमाऽभ्यासः ॥ ८२० ॥

न च मिथ्याधियोऽभ्यासात्सम्यग्ज्ञानसमुद्भवः ॥

तथा सत्यप्रयत्नेन मुक्तिः स्यात्सर्वदेहिनाम् ॥ ८२१ ॥

१८५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

किं च शाब्दं ज्ञानममानं चेत्तदभ्यासान्न सम्यग्धीरुद्भवेदित्याह । न चेति । विपक्षे दोषमाह । तथेति ॥ ८२१ ॥

संसारमिथ्याविज्ञानमभ्यस्यन्त्येव सर्वदा ॥

प्राणिनो न च सम्यग्धीस्तेषां ब्रह्मणि जायते ॥ ८२२ ॥

मिथ्याज्ञानाभ्यासात्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिमङ्गीकृत्यातिप्रसङ्गमुक्त्वा सैवाद्दृष्टेर्नास्तीत्याह । संसारेति ॥ ८२२ ॥

सम्यग्ज्ञानप्रसूतेश्च विघातायैव जायते ॥

मिथ्याज्ञानाभ्यासहेतुः संस्कारो न तु जन्मने ॥ ८२३ ॥

न केवलं मिथ्याज्ञानाभ्यासः सम्यग्ज्ञानं नोत्पादयति किंतु तद्विरोधी चेत्याह । सम्यगिति ॥ ८२३ ॥

तथाच प्राह भगवान्भ्यासः सत्यवतीसुतः ॥

पूर्वमर्थान्तरे न्यस्ता कालान्तरगता मतिः ॥ ८२४ ॥

मिथ्याज्ञानाभ्यासः सम्यग्धीविरोधीत्यत्र मानमाह । तथाचेति । तदेवोदाहरति । पूर्वमिति । अनादिसंभवपरंपरायामात्मातिरिक्ते शब्दादौ विषये मतिः स्वारस्येन प्रथमं प्रवृत्ता सा च बहुतिथं विषयाभ्याससंस्कृता तत्रैव सक्त्यर्थः ॥ ८२४ ॥

तेनान्यं सन्तमप्यर्थं द्वेषान्न प्रतिपद्यते ॥

परीक्ष्य यो न गृह्णाति गृह्णाति च विपर्ययात् ॥ ८२५ ॥

आसङ्गफलमाह । तेनेति । विषयासङ्गेन हेतुना वस्तुतो विषयेभ्योऽतिरिक्तमक्रियाकारकफलमनतिशयानन्दं प्रत्यञ्चं सन्तमपि द्वेषान्नानुमन्यते तदनुमतेर्विषयानुभवविरोधित्वादित्यर्थः । विषयानुभवाभ्यासस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुक्त्वा प्रतिबन्धकान्तराण्याह । परीक्ष्येति । न गृह्णाति सन्तमर्थमिति शेषः । परीक्षामन्तरेणासन्तमर्थं सद्बुद्ध्या गृह्णातीत्याह । गृह्णाति चेति ॥ ८२५ ॥

दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रमादोच्चापि लौकिकात् ॥

चतुर्भिः कारणैरैतैर्याथातथ्यं न विन्दति ॥ ८२६ ॥

दृढपूर्वश्रुतत्वमबाधितसंप्रदायस्ततो न तत्त्वं वेत्ति किंतु स्वयमुत्प्रेक्षते शास्त्रनिरीक्षणेनेत्याह । दृढेति । लौकिकप्रमादो विषयपारवश्यादिः । अपिनिद्रालस्यसमुच्चयार्थः ॥ ८२६ ॥

नातो मिथ्याधियोऽभ्यासः सम्यग्ज्ञानस्य जन्मने ॥ ८२७ ॥

अपि मिथ्याधियोऽभ्यासः सम्यग्ज्ञानस्य जन्मने ॥

स्यादेव चेच्छ्रुतेर्मात्वाच्च मितेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ ८२८ ॥

मिथ्याज्ञानाभ्यासः सम्यग्ज्ञानविरोधीति वृद्धसंमतमर्थमुपसंहरति । नात इति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८५७

श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यं मन्वानः श्रुत्या शङ्कते । अपि मिथ्येति । विज्ञायेतित्यबन्तो-
क्तविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं चेत्प्रज्ञां कुर्वीतेतिविध्यानर्थक्यान्मिथ्याज्ञानमेव तेनोच्यते तदभ्या-
साच्च सम्यग्ज्ञानोदयः प्रज्ञाकरणश्रुतेर्मानत्वादित्यर्थः । मानस्य व्यञ्जकत्वेन भेयानुसा-
रित्वान्न मिथ्याज्ञानाभ्यासाज्जन्मेति दूषयति । न मितेरिति ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥

कार्योत्पत्तौ स्वतन्त्रत्वं कारणस्यैव निश्चितम् ॥

मानस्य व्यञ्जकत्वात् भेयतत्त्वानुरोधिता ॥ ८२९ ॥

व्यञ्जकमपि मानं विषयविमुखं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । स्वातन्त्र्यं
विषयवैमुख्यं, माने तु तदभावान्न मिथ्याज्ञानाभ्यासाज्जन्मेत्याह । मानस्येति ॥ ८२९ ॥

अपि चाभ्यस्यमानस्य दार्ढ्यं दृष्टं जगत्यपि ॥

तदभ्यासवशादेवमत्राप्यध्यवसीयताम् ॥ ८३० ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अपि चेति । यदभ्यस्यते तदेव दृढीभवदृष्टं यथा दीर्घप्रपाठके
तथाच मिथ्याज्ञानाभ्यासे तस्यैव दार्ढ्यं न सम्यग्ज्ञानं सावकाशमित्यर्थः ॥ ८३० ॥

भवद्वाख्यात एवार्थो न चास्य वचसो ध्रुवम् ॥

व्याख्येयः सोऽपरेणापि राज्ञामाज्ञां विना क्वचित् ॥ ८३१ ॥

मिथ्याज्ञानमभ्यस्यमानं सम्यग्ज्ञानं नाऽऽदधाति चेत्तर्हि प्रज्ञाकरणवाक्याप्रामाण्यं हेत्व-
न्तराभावादित्याशङ्क्याऽऽह । भवदिति । न हि तस्य त्वदुक्तादर्थान्तराभावो न त्वदु-
क्तानङ्गीकारे सत्यप्रामाण्यं निवारकाभावात्तस्यान्यत्रापि नेतुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ ८३१ ॥

भवद्वाख्यान्ततोऽस्माभिरुक्ता दोषपरंपरा ॥

सा यथा प्रसजन्नेह व्याख्येयं तत्तथा वचः ॥ ८३२ ॥

अस्मद्वाख्यान्तमदुष्टत्वादेष्टव्यं कृतं व्याख्यान्तरगवेषणयेत्याशङ्क्याऽऽह । भवद्वा-
ख्यान्त इति । सार्वविभक्तिक्त्वात्तसिः सप्तम्यर्थः । यद्वा तस्मान्निमित्तादिति योज्यम् ।
ब्रह्मानधिगतं चेदमित्यादिनेत्यर्थः । कथं तर्हि वाक्यं व्याख्येयं तत्राऽऽह । सा यथेति ।
इहेति वाक्यव्याख्योक्तिः ॥ ८३२ ॥

सर्वमानाविरोधेन वाक्यार्थो गम्यते यथा ॥

गुणवृत्त्याऽन्यथा वा तद्वाख्येयं सुविपश्चिता ॥ ८३३ ॥

उक्तमेव व्यनक्ति । सर्वेति । असंसृष्टापरोक्षब्रह्मप्रतिपादकास्थूलादिसर्ववाक्याविरोधेन
प्रज्ञाकरणवाक्यार्थो यथा गम्यते तथा तद्वाक्यं मुख्यलक्षणागुणवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या
प्रेषावता व्याख्येयमित्यर्थः ॥ ८३३ ॥

वाक्यमाहात्म्यसंभूतं शाब्दं विज्ञानमुच्यते ॥

मेययाथात्म्यतो जाता प्रज्ञेतीहाभिधीयते ॥ ८३४ ॥

१८५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

मानान्तराविरुद्धं व्याख्यानमनुवर्तयन्पदद्वयार्थमाह । वाक्येति । अधीतवाक्यप्रसादप्र-
सूतमापातिकं ज्ञानं विज्ञायेत्युच्यते मेयस्वरूपानुसारेण निर्वृत्तं विचारफलभूतमसंसृष्टाप-
रोक्षज्ञानं प्रज्ञेति प्रकृते वाक्ये कथ्यत इत्यर्थः ॥ ८३४ ॥

शाब्दविज्ञानमानेन प्रज्ञामैकात्म्यलक्षणाम् ॥

ब्रह्मास्मीति प्रकुर्वीत बुभुत्सोच्छेदिनीं दृढाम् ॥ ८३५ ॥

वाक्यार्थमाह । शाब्देति । शब्दोत्थप्रयोजकज्ञानेन विचारपूर्वकासंसृष्टापरोक्षज्ञानमहं
ब्रह्मेत्येवंरूपमसंभावनादिहीनमापादनीयं तेन सर्वाकाङ्क्षाध्वस्तैरित्यर्थः ॥ ८३५ ॥

विज्ञायेति ल्यबन्तेन प्रमाणव्याप्तिरुच्यते ॥

मेयस्य तेन माव्याप्तिः प्रज्ञामित्यभिधीयते ॥ ८३६ ॥

व्याख्यानान्तरमाह । विज्ञायेतीति । अविद्यातज्जध्वंसिज्ञानेन मेयव्याप्तिर्यबन्तो
मेयेन मानव्याप्तिः प्रज्ञा तत्रात्र ज्ञानद्वयमस्तीत्यर्थः ॥ ८३६ ॥

प्रमाणव्यापृतेर्यस्मान्मेयस्य व्यापृतेस्तथा ॥

प्रज्ञाफलं जायतेऽथ यदपूर्वादिलक्षणम् ॥ ८३७ ॥

तयोर्मिथोव्याप्तेरुपयोगमाह । प्रमाणेति । मानमेययोर्मिथोव्याप्त्या मानफलमपूर्वा-
दिरूपं कैवल्यं सिध्यति तेन सा वाच्येत्यर्थः । अथशब्दस्तस्मादर्थो यथोक्तफलद्यो-
तकः ॥ ८३७ ॥

प्रमात्रादिविभागेन मानं मेयं समश्नुते ॥

मेयेनाऽऽप्तौ तु तदध्वस्तिर्मेययाथात्म्यमात्रतः ॥ ८३८ ॥

मानेन मेयस्य व्याप्तिमात्रेण तत्सिद्धेर्व्यर्था मेयेन मानव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रमात्रादीति । मेयेन मानव्याप्तौ प्रमात्रादिविभागादिध्वस्तिरित्यत्र हेतुमाह ।
मेयेति ॥ ८३८ ॥

सकारणस्य मात्रादेः प्रत्यगदृष्ट्यतिरेकतः ॥

तत्त्वं नान्यद्यतस्तस्मात्तन्मात्रेणैव तद्धतिः ॥ ८३९ ॥

कथं मात्रादेस्तथात्वं मेयेन मानव्याप्तौ तन्निवृत्तिस्वीकारात्तत्राऽऽह । सकारणस्येति ।
मात्रादिभावाभावयोरात्मातिरेकेणोभावात्तद्याथात्म्यमात्रत्वं तस्याविरुद्धमित्यर्थः ॥ ८३९ ॥

निद्रान्धः सन्यथा स्वप्ने ह्यग्निव्याघ्रादिसंगतेः ॥

निद्रास्वप्नप्रहाणेन बोधमात्रार्थभागभवेत् ॥ ८४० ॥

प्रत्यगज्ञानसंभूतनानात्वोत्थप्रबोधतः ॥

प्रध्वंसादात्ममोहस्य तथैकात्म्यं समश्नुते ॥ ८४१ ॥

१ क. ख. 'च्छेदनी' । २ घ. 'वंकमसं' । ३ घ. 'थो मेयोक्त' । ४ ख. 'येनेति' । ५ घ. 'णासं-
भवा' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८५९

प्रत्यग्दृष्टिमात्रत्वान्मात्रादेरतिरिक्ततया भासमानस्य मिथ्यात्वे तत्त्वधीहेत्वभावा-
दुक्ताया मुक्तेरसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । निद्रेति । स्वप्ननिमित्तकृतप्रबोधस्य प्रसिद्धत्वं
हिशब्दार्थः । यथा स्वप्नमिथ्याव्याघ्रादिबलात्फलवान्प्रबोधः प्रजायते तथा मिथ्यामात्रा-
दिना फलवज्ज्ञानमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥

शास्त्राचार्यमतिर्वाञ्छ विज्ञायेत्यभिधीयते ॥

प्रज्ञेत्यादिकया वाचा ह्यात्मप्रत्यय उच्यते ॥ ८४२ ॥

वाक्यस्यार्थान्तरमाह । शास्त्रेति । श्रवणमननादिविज्ञानं विज्ञायेत्युच्यते वाक्यार्थ-
ज्ञानं प्रज्ञा तेन श्रवणादि कृत्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थ इत्यर्थः । श्रवणा-
देर्वाक्यार्थधीहेतुत्वावद्योती हिशब्दः ॥ ८४२ ॥

शास्त्राचार्यव्यपेक्षत्वात्परतन्त्रैव तन्मतिः ॥

अनन्यापेक्षतो ज्ञेया प्रत्यग्बुद्धेः स्वतन्त्रता ॥ ८४३ ॥

शास्त्राचार्यमतेरात्मप्रत्ययस्य चावान्तरभेदमाह । शास्त्राचार्येति । तदधीना श्रव-
णादिरूपा मतिस्तदपेक्षत्वात्परतन्त्रा व्यवहियते प्रत्यग्विषयायास्तु बुद्धेर्वाक्यार्थ-
ज्ञानाख्यायाः सत्यां श्रवणादिसामग्र्यामन्यापेक्षाराहित्यात्स्वतन्त्रतेत्यर्थः ॥ ८४३ ॥

आत्मप्रत्यय आत्मैको द्वितीयः पुनरात्मनः ॥

अनात्मप्रत्ययः सोऽहमुत्पत्त्यैवास्मि केवलः ॥ ८४४ ॥

किञ्च बुद्धेर्बोध्याकारत्वात्प्रत्यग्बुद्धिबोध्यस्य च स्वातन्त्र्याद्युक्ता तद्बुद्धेः स्वतन्त्रते-
त्याह । आत्मेति । आत्मा स्वप्रकाशत्वादद्वयः परमार्थोऽनात्मा दृश्यत्वान्मिथ्या तत्स्वतः
प्रतीचः स्वातन्त्र्यात्तद्बुद्धिरपि तथेत्यर्थः । केवलशब्दः स्वतन्त्रार्थः ॥ ८४४ ॥

यदि वोक्तात्मयथात्म्यबोधेनैवाद्वाद्यात्मिकाम् ॥

ब्रह्मप्रज्ञां प्रकुर्वीत विशेषणसमाश्रयात् ॥ ८४५ ॥

वाक्यस्यार्थान्तरमाह । यदि वेति । आत्मनो ब्रह्मत्वं विज्ञायेत्युच्यते ब्रह्मणश्च प्रत्य-
क्त्वं प्रज्ञेत्याख्यायते तस्मादात्मनो ब्रह्मत्वं विज्ञाय तेनैवाऽऽत्मरूपेण ब्रह्मानुसंदधीतेत्यर्थः ।
कथं प्रतीचो ब्रह्मत्वं ब्रह्मणो वा प्रत्यक्त्वं गमकाभावात्तत्राऽऽह । विशेषणेति । तमे-
वेत्यवधारणसामर्थ्यात्प्रत्यक्त्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते । अज आत्मा महानित्यत्र महानिति
विशेषणात्प्रतीचोऽपि ब्रह्मत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८४५ ॥

अव्यावृत्ताननुगतब्रह्मार्थोऽनात्मनोऽन्यतः ॥

लभ्यतेऽत्र यतस्तस्मात्तमेवेत्यभिधीयते ॥ ८४६ ॥

एवकारसामर्थ्यसिद्धमर्थं प्रपञ्चयति । अव्यावृत्तेति । अध्यात्मशास्त्रं सप्तम्यर्थः
॥ ८४६ ॥

१८६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अव्यावृत्ताननुगतब्रह्मार्थास्मापि चान्यतः ॥

प्रत्यक्ता लभ्यते साक्षान्महानात्मेत्यतोऽत्र गीः ॥ ८४७ ॥

महत्त्वविशेषणावष्टम्भादिष्टं स्पष्टयति । अव्यावृत्ताननुगतेति । विरज इत्यादिमन्त्रः
सप्तम्या गृहीतः ॥ ८४७ ॥

व्यावर्त्यार्थातिरेकेण नाऽऽत्मब्रह्मपदार्थयोः ॥

स्वरूपेऽस्ति भिदा काचिदमानित्वादिवस्तुबत् ॥ ८४८ ॥

प्रत्यग्ब्रह्मणोरन्योन्याभेदमुक्त्वा भेदधीगतिमाह । व्यावर्त्येति ॥ ८४८ ॥

विरुध्यतेऽक्रियारूपं मानित्वादिक्रियात्मकैः ॥

अमानित्वादिकं वस्तु यथेहापि तथेष्ट्यताम् ॥ ८४९ ॥

दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । विरुध्यत इति । अक्रियारूपमिति च्छेदः । अमानित्वमि-
त्यादि मानित्वादिभिर्विरुध्यते तेषां च प्रतियोगिनां भेदादमानित्वाद्यपि भिन्नवद्भाति
वस्तुतस्तु तत्तद्भावोपलक्षितमेकमेव वस्तुस्वरूपं तथा ब्रह्मात्मन्यद्वयत्वं पारोक्ष्यं च विरु-
ध्यते तद्भेदादेव भेदधीर्वस्तुतस्त्वेकत्वमेवेति दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति
॥ ८४९ ॥

प्रत्यग्ब्रह्मद्वयमपि तदबोधोपघाततः ॥

स्रग्गिवाह्यादिरूपेण प्रथते भेदबन्मृषा ॥ ८५० ॥

अद्वयस्य सद्द्वयत्वमपरोक्षस्य परोक्षत्वं विरुध्यते चेत्कथं निवृत्तिस्तदनिवृत्ताविष्टै-
क्यासिद्धिरित्याशङ्क्य सद्द्वयत्वस्याऽऽविद्यत्वमाह । प्रत्यगिति ॥ ८५० ॥

तथैवाऽऽत्माऽपि तद्ब्रह्म तदविद्यैकहेतुतः ॥

परोक्षमिव तद्भाति तिमिरोद्भूतचन्द्रवत् ॥ ८५१ ॥

आत्मनः सद्द्वयत्ववत्पारोक्ष्यस्यापि ब्रह्मणोऽविद्याकृतत्वमाह । तथेति ॥ ८५१ ॥

सद्वितीयपरोक्षत्वे यतोऽज्ञानैकहेतुके ॥

न वस्तु स्पृशतस्तस्मात्प्रमाणोत्थप्रबोधतः ॥ ८५२ ॥

उभयोरविद्यत्वमनूद्य तत्फलमाह । सद्वितीयेति ॥ ८५२ ॥

यथावस्त्वभिसंबन्धाभिवर्तेते सहेतुके ॥

अकारकात्मबोधस्य जन्मनैव तमोद्भूतिः ॥ ८५३ ॥

प्रामाणिकबोधस्य निवर्तकत्वे हेतुमाह । यथावस्त्विति । वाक्यीयो बोधो वस्त्व-
नुसारित्वादविद्यां नुदन्नुभयमपि तत्कार्यं नुदति चेदजातस्यासत्त्वादेव तन्निवर्तकत्वा-
भावो जातस्याविरोधेन जातत्वादेवानिवर्तकतेत्याशङ्क्याऽऽह । अकारकेति ॥ ८५३ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८६१

नान्वयव्यतिरेकाभ्यां नाप्यभावेन तद्धतिः ॥

आत्मब्रह्मपदार्थैकरूपेणैव हनुतिर्यतः ॥ ८५४ ॥

प्रस्तुततमोनिवृत्तेः प्रसिद्धनिवृत्तितो वैलक्षण्यमाह । नेति । तत्र हेतुः । आत्मेति ॥ ८५४ ॥

नान्यदज्ञानतोऽस्तित्वं द्वितीयस्याऽऽत्मनो यथा ॥

निवृत्तिरप्यविद्याया नावगत्यात्मनोऽपरा ॥ ८५५ ॥

प्रकृता निवृत्तिरात्मैवेत्युक्ते दृष्टान्तेनानेकशो दर्शितं प्रसङ्गागतं स्मारयति । नान्य-
दिति ॥ ८५५ ॥

पदार्थप्रतिबोधो वा वाक्यार्थज्ञानजन्मने ॥

विज्ञायेत्युच्यते श्रुत्या पुंसस्तत्र स्वतन्त्रतः ॥ ८५६ ॥

व्याख्यानान्तरमाह । पदार्थेति । पदार्थद्वयज्ञानं विज्ञायेतिश्रुत्या वाक्यार्थज्ञानार्थं
कर्तव्यं वाक्यार्थज्ञानं प्रज्ञा तथाच पदार्थौ संशोध्य वाक्यार्थो ज्ञातव्य इत्यर्थस्तेनोच्यते
पदार्थज्ञाने पुंसः स्वातन्त्र्यात्तस्य कर्तुं योग्यत्वादिति योजना ॥ ८५६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यनीडपदार्थयोः ॥

पुमानलं विवेकाय न तु वाक्यार्थवित्तये ॥ ८५७ ॥

पदार्थविवेके पुंसः स्वातन्त्र्यमुक्तं साधयति । अन्वयेति । वाक्यनीडे तन्निष्ठे तत्त्वं-
पदे तदर्थयोर्विवेकोऽन्वयादिना शोधनं तदर्थं पुरुषः समर्थो भवति तदेव शोधनं कुर्या-
दित्यर्थः । वाक्यार्थज्ञानेऽपि पुंसः स्वातन्त्र्यसंभवात्पदार्थविवेकवत्तस्मिन्नसौ नियुज्यता-
मित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति ॥ ८५७ ॥

नानुत्पन्ने विधिः पुंसोऽशक्यत्वाद्वास्तुतन्त्रतः ॥

उत्पन्नेऽपि कृतार्थत्वान्न स्याद्वाक्यार्थबोधने ॥ ८५८ ॥

तदेव साधयति । नेत्यादिना । न हि वाक्यार्थज्ञाने विधिस्तस्य प्रमाणवस्तुतन्त्र-
तया पुंस्तन्त्रत्वाभावाच्चानुत्पन्ने तस्मिन्विधिस्तस्यासत्त्वादेव विध्ययोग्यत्वान्नापि तस्मि-
न्नुत्पन्ने विधिस्तदुत्पत्तिमात्रेण कृतकृत्यत्वात्पुंसो विधिफलाभावादित्यर्थः ॥ ८५८ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लौकिकत्वात्पदार्थयोः ॥

शक्तस्तद्विषयं ज्ञानं कर्तुं वाक्यार्थवित्तये ॥ ८५९ ॥

पदार्थविवेकवदित्युक्तं विधायति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । पदार्थयोर्लौकिक-
त्वादन्वयादिना तद्विषयं ज्ञानं वाक्यार्थज्ञानार्थं कर्तुं पुरुषः शक्त इति योजना । विवे-
कस्य क्रियात्वाद्यागादाविव पुंसः स्वातन्त्र्यात्तत्र युक्तो विधिरित्यर्थः ॥ ८५९ ॥

१८६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आत्मा द्रष्टव्य इत्यादावयमेव विधीयते ॥

पदार्थविषयः पुंसो व्यापारो योऽनुमात्मकः ॥ ८६० ॥

किंच द्रष्टव्यवाक्येऽपि विवेकविषयो विधिर्न वाक्यार्थज्ञानविषय इति साधितमित्याह । आत्मेति । अनुमानात्मकोऽन्वयाद्यधीनः शोधनात्मेति यावत् ॥ ८६० ॥

वाक्यार्थप्रतिबोधस्य पदार्थाज्ञानमेव तु ॥

अन्तरायो यतस्तस्मात्पदार्थज्ञानचोदना ॥ ८६१ ॥

वाक्यादेव तदर्थधीसंभवात्तादर्थ्येन तत्पदार्थज्ञानं न विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह । वाक्यार्थेति ॥ ८६१ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मानं तमेवेति तन्मोहोत्थादनात्मनः ॥ ८६२ ॥

अनात्मार्थप्रधानोऽयं यावदात्मा समीक्ष्यते ॥

ब्रह्मास्मीति न तावद्धीर्जायते सान्तरायतः ॥ ८६३ ॥

चोदनामेव साधयति । ज्ञात्वेति । स्वमोहोत्थाद्देहादेर्निष्कृष्याऽऽत्मानं ज्ञात्वा वाक्यार्थं मुमुक्षुर्जानात्यतस्तमेवेत्यादिना विवेके विधिरर्थवानित्यर्थः । पदार्थाज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानान्तरायत्वं स्फोरयति । अनात्मेति ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥

अनात्मनो यदाऽऽत्मानं प्रत्यगज्ञानकल्पितात् ॥

विविनक्त्यनुमानेन तदा वाक्यार्थधीर्भवेत् ॥ ८६४ ॥

कदा तर्हि वाक्यार्थज्ञानं तदाह । अनात्मन इति । अनुमानेनान्वयादिना तदनुसारिभ्युत्था चेत्यर्थः ॥ ८६४ ॥

आत्मन्येव यदाऽऽत्मानं व्युत्थाप्यानात्मनो नरः ॥

विजानाति तदा सर्वमात्मैवेति प्रपश्यति ॥ ८६५ ॥

विवेकविधिफलमुपसंहरति आत्मन्येवेति ॥ ८६५ ॥

अथवा पुरुषार्थत्वात्प्रज्ञायाः करणं नृणाम् ॥

स्वतः प्राप्तमनूद्येह तमेवेति नियम्यते ॥ ८६६ ॥

व्याख्यान्तरमाह । अथवेति । ब्रह्मसाक्षात्करणं प्रज्ञेत्युच्यते तच्च परमानन्दाकार-तया परमपुरुषार्थत्वेन प्रसिद्धं तदनुद्याऽऽत्मज्ञानमेव कर्तव्यमिति नियम्यत इत्यर्थः । प्राप्तमित्यस्माद्धूर्ध्वमतस्तदित्यध्याहार्यम् ॥ ८६६ ॥

प्रज्ञां कुर्वीत यदिह तत्तमेव यथोदितम् ॥

तां प्रकुर्वीत विज्ञाय स्वात्मानं न त्वनात्मनः ॥ ८६७ ॥

तत्पक्षे व्याख्याप्रकारं दर्शयति । प्रज्ञामिति । तां प्रज्ञां कुर्वीतेति यदिह वाक्ये

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८६३

दृश्यते तत्तमेव स्वात्मानं यथोक्तं विज्ञाय कुर्वीतेति गम्यते न त्वनात्मनो ज्ञात्वा तेन प्रज्ञाकरणमिति योजना ॥ ८६७ ॥

तत्त्वमात्मैव सर्वस्य कार्यकारणवस्तुनः ॥

यस्मादात्मानमेवातः प्रज्ञां विज्ञाय कुर्विति ॥ ८६८ ॥

यथोक्ते नियमे हेतुमाह । तत्त्वमिति । इतिशब्दो नियमार्थः ॥ ८६८ ॥

तदन्यविषयज्ञाने न किञ्चिद्वेत्ति तत्त्वतः ॥

न च कृत्स्नतमोहानिः सर्वज्ञानोदयो न च ॥ ८६९ ॥

आत्मानं ज्ञात्वा प्रज्ञाकरणमित्यत्र हेतुमुक्त्वा नानात्मानं ज्ञात्वेत्यत्र हेतुमाह । तदन्येति । इतश्च नानात्मानं ज्ञात्वा प्रज्ञाकरणमित्याह । न चेति ॥ ८६९ ॥

प्रत्यगात्मानि तु ज्ञाते श्रुत्युक्तेनैव वर्त्मना ॥

नानुत्पन्नं क्वचिज्ज्ञानं नेहाध्वस्तं तमोऽप्यतः ॥ ८७० ॥

आत्मज्ञाने विशेषमाह । प्रत्यगिति । श्रुत्युक्तं वर्त्म श्रवणादि । अतःशब्दः सर्वज्ञानोदयार्थः ॥ ८७० ॥

विज्ञायेह तमेवातः प्रज्ञां कुर्वीत सद्भिजः ॥

अज्ञानादि तथा कृत्स्नमात्मनोऽन्यत्र वेदने ॥

सर्वमात्मानमेवेति श्रुतेरपि वचस्तथा ॥ ८७१ ॥

नियमपक्षमुपसंहरति । विज्ञायेति । इहेत्यात्मानात्मनोरिति निर्धारणे सप्तमी । प्रज्ञाकरणस्य प्राप्तत्वमतःशब्दार्थः । आत्मानमेव ज्ञात्वा प्रज्ञाकरणमित्युक्तमनात्मनोऽपि हेयत्वेन ज्ञेयत्वात्परिहार्यत्वेनाधर्मिज्ञासावादित्याशङ्क्याऽऽह । अज्ञानादीति । अन्यत्रानात्मानि वेदने स्वीकृतेऽपि कृत्स्नमनात्मरूपमात्मत्वेनैव ज्ञेयं यस्मादात्मन एवाज्ञातत्वादि संभवत्यतो यदात्मानमेव ज्ञात्वा प्रज्ञाकरणं तत्तथैव स्थितमित्यर्थः । सर्वस्याऽऽत्मत्वेनैव दर्शने मानमाह । सर्वमिति । सर्वमात्मानं पश्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादिवचोऽपि दर्शितार्थानुमारीत्यर्थः ॥ ८७१ ॥

निष्कर्मिके वा प्रज्ञेह विहितेत्यथ भण्यते ॥

कर्म तस्यास्तमेवेति विज्ञायेत्यनुवादतः ॥ ८७२ ॥

व्याख्यानान्तरमाह । निष्कर्मिकेति । प्रज्ञां कुर्वीतेति कर्मरहिता प्रज्ञा विहिता न च सा तादृशी युक्ता तदनन्तरं कर्मपेक्षायां तमेवेति वाक्येन तत्कर्मोच्यते तथाच प्रज्ञाकर्मविधानपरं वाक्यमित्यर्थः । आत्मैव प्रज्ञाकर्मत्येतद्वान्यं बोधयति चेद्विज्ञायेत्य-

१ घ. 'ति । प्रज्ञाश' । २ झ. 'ति कर्तव्यमिति नियम्यत इत्यर्थः । ३ क. ग. 'ज्ञातादि ।
४ ग. यथा ।

१८६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

नर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञायेतीति । प्रज्ञैव विज्ञायेत्यनूयतेऽनुवादश्चाऽऽत्मक-
र्मकप्रज्ञायां सत्यां कार्यज्ञेयसमाप्तेः कृतार्थतेतिद्योतनार्थमित्यर्थः ॥ ८७२ ॥

प्रज्ञा वा परमात्मेह प्रज्ञानमितिवाक्यतः ॥

विज्ञायेह तमात्मानं प्रज्ञां कुर्वीत सद्विज्ञः ॥ ८७३ ॥

व्याख्यान्तरमाह । प्रज्ञा वेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यं योजयति । विज्ञायेति ।
देहादौ स्थितं त्वमर्थं ततो निष्कृष्य ज्ञात्वा पुनस्तं ब्रह्मरूपमनुसंदध्यादित्यर्थः ।
द्विजस्य सत्त्वं साधनचतुष्टयवत्त्वम् ॥ ८७३ ॥

इमं देहस्थमात्मानं विज्ञायोक्तेन वर्त्मना ॥

परां प्रज्ञां प्रकुर्वीतेत्येष शास्त्रस्य संग्रहः ॥ ८७४ ॥

अन्तिमां व्याख्यामुपसंहरति । इममिति । उक्तेन वर्त्मनाऽन्वयादिनेति यावत् ।
परा प्रज्ञा वाक्यार्थज्ञप्तिः ॥ ८७४ ॥

तत्रैवं संभवत्यर्थे सर्वमानाविरोधिनि ॥

वाक्यार्थः कल्प्यते कस्माद्विरुद्धो यः प्रमान्तरैः ॥ ८७५ ॥

असंसृष्टपरोक्षब्रह्मप्रतिपादकप्रमाणाविरोधेनाष्टधा वाक्यार्थे समर्थिते पूर्वोक्तं पक्ष-
द्वयं न ग्राह्यमिति फलितमाह । तत्रेति । प्रज्ञाकरणवाक्यस्य प्रागुक्तरीत्या बहुधाऽर्थे
प्रमाणाविरुद्धे सिद्धे सति प्रमाणविरुद्धो यो वाक्यार्थः स कल्प्यो न भवतीति
योजना ॥ ८७५ ॥

असंतोषादतोऽन्येऽत्र भूरिदोषप्रदर्शिनः ॥

व्याख्यानादन्यथा चकुर्व्याख्यां वेदार्थनिश्चिताः ॥ ८७६ ॥

पक्षद्वयप्रत्युक्त्या प्रज्ञाकरणवाक्यमनेकधा व्याख्याय स्वयूच्यानामेव मतान्तरमाह ।
असंतोषादिति । उक्ताद्याख्यानादन्यथाऽस्य वाक्यस्य व्याख्यानमन्ये वेदार्थनिश्चय-
वन्तः कृतवन्तः प्रस्तुते व्याख्यात्रये सति संतोषाभावात्ते च तत्र प्रचुरदोषदर्शिनः
इत्यक्षरार्थः ॥ ८७६ ॥

वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं यथावस्त्वेव मोहनुत् ॥

प्रामाण्याद्वेदवचसस्तज्जं मिथ्या भवेत्कथम् ॥ ८७७ ॥

कथं पक्षत्रये दोषदर्शितेत्याशङ्क्य सिद्धान्तातिरिक्तपक्षयोर्दोषमाह । वेदान्तेति ।
वाक्योत्थं ज्ञानं वस्त्वनुसारेण तद्बोधयत्तदविद्यां निवर्तयति वाक्यस्य मानत्वात्तथाच
न मिथ्याज्ञानं वचो जनयत्यतो न संसृष्टपरोक्षं शाब्दं ज्ञानमात्मनोऽसंसृष्टपरोक्षत्वादि-
त्यर्थः ॥ ८७७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८६५

वाक्यश्रवणकाले तत्सर्वाज्ञानतमोपनुत् ॥

जायते यद्यपि ज्ञानं कृत्स्नैकात्म्यसमाश्रयम् ॥ ८७८ ॥

जन्मानन्तरमेवैतदनादितमसाऽखिलम् ॥

तथाऽपि बाध्यते ज्ञानमविद्याकार्यदर्शनात् ॥ ८७९ ॥

सिद्धान्ते दोषमाह । वाक्येति । यद्यपि सर्वाविद्यातज्जध्वंसित्वेन वाक्यादादौ यथार्थज्ञानमुत्पद्यते तथाऽपि तदनाद्यज्ञानेन बाध्यते तत्तत्कार्यरागादिदृष्टेरिति वार्तिक-
योरर्थः । अखिलमनल्पं विषयसहितमित्यर्थः ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥

अविद्याहेतुरागादीन्सम्यग्ज्ञानादनन्तरम् ॥

यतो वीक्षामहे तस्माज्ज्ञानस्याज्ञानबाधनम् ॥ ८८० ॥

अविद्याकार्यदर्शनादित्युक्तं विवृणोति । अविद्येति ॥ ८८० ॥

नैसर्ग्यागन्तुकी चेति ह्यविद्या द्विविधा स्मृता ॥

आगन्तुकी स्याद्विषये नैसर्गिक्यात्मनीष्यते ॥ ८८१ ॥

नष्टस्याज्ञानस्य पुनरनुद्भवादन्त्यस्य चाभावात्कथं तेन ज्ञानस्य बाध्यतेत्याशङ्क्य तद-
र्थमज्ञानद्वैविध्यमाह । नैसर्गीति । तत्र परप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । एकस्मिन्नात्मन्याकार-
भेदं विना कुतोऽज्ञानभेदस्तत्राऽऽह । आगन्तुकीति ॥ ८८१ ॥

तत्राऽऽगैन्तु यदज्ञानं तत्सकृज्ज्ञानजन्मना ॥

अपैति नासि शबरो राजाऽसीत्युक्तितो यथा ॥ ८८२ ॥

नैसर्गिकी तु याऽविद्या सा सकृज्ज्ञानजन्मना ॥

ध्वस्ताऽपि पुनरेवैति तज्जरागादिदर्शनात् ॥ ८८३ ॥

तथाऽपि प्रत्यग्ज्ञानादशेषमज्ञानमपगच्छतीत्याशङ्क्य विशेषमाह । तत्रेत्यादिना ।
ध्वस्ताऽपीत्यभिभूताऽपीत्यर्थः ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥

यस्मादेवंस्वभावैषाऽविद्या नैसर्गिकी ततः ॥

विज्ञायापि परं तत्त्वं कुर्यात्प्रज्ञां पुनः पुनः ॥ ८८४ ॥

नैसर्गिकमज्ञानं प्रज्ञानस्य बाधकमिति स्थिते फलितमाह । यस्मादिति । एवंस्व-
भावत्वं ज्ञानबाधकत्वम् ॥ ८८४ ॥

तावत्प्रज्ञां प्रकुर्वीत यावद्ध्वस्ता निरन्वया ॥

आत्माविद्या यथोक्तात्मविद्याभ्यासेन यत्नतः ॥ ८८५ ॥

प्रज्ञाकरणस्यावधिमाह । तावदिति । अभ्यासस्य दीर्घकालादनैरन्तर्यवत्त्वं
यत्नः ॥ ८८५ ॥

१ ग. 'ले तु सर्वा' । २ ख. 'हेतूत्रागा' । ३ ख. 'गन्त य' ।

१८६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

श्लोकांश्च गौडपादादेर्यथोक्तार्थस्य साक्षिणः ॥

अधीयतेऽत्र यत्नेन संप्रदायविदः स्वयम् ॥ ८८६ ॥

ज्ञाततत्त्वेनाप्यज्ञानध्वंसार्थं ज्ञानाभ्यासः कार्य इत्यत्र मानमाह । श्लोकांश्चेति ।
आदिपदेन व्यासादिग्रहः । यथोक्तार्थः सप्तम्यर्थः । यत्नो गुरुशुश्रूषादिः ॥ ८८६ ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ॥

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ ८८७ ॥

तत्र गौडपादीयं श्लोकद्वयं पठति । तत्त्वमित्यादिना । शरीरादि पृथिव्यादि च सर्वं
परमार्थात्मवस्तुमात्रं तद्यातिरेकेणासद्वाचारम्भणमित्यनुभूय तत्र कल्पनाधिष्ठानत्वेन स्वयं
स्थितस्तन्निष्ठो विषयासक्तिविर्वर्जितो ब्रह्मास्मीति सम्यग्धीपरः स्यादित्यर्थः ॥ ८८७ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ॥

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ८८८ ॥

वैतथ्यप्रकरणस्थं वाक्यमुक्त्वाऽद्वैतप्रकरणस्थं वाक्यमाह । यदेति । लये संबोधयेच्च-
ित्तमित्यादिनोक्तोपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्तवन्न लीयते न च पुनर्विषयेषु विक्षिप्यते
निर्वातदीपवदचलं न केनचित्कल्पितेन विषयाकारेण भासते तदा ब्रह्मरूपेण निष्पन्नं
भवतीत्यर्थः ॥ ८८८ ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं यदा ॥ ८८९ ॥

तत्रैव वैयासिकं वाक्यद्वयमाह । मन इत्यादिना । कथमेकस्यैव मनसो विरुद्ध-
फलवत्त्वं तत्राऽऽह । बन्धायेति ॥ ८८९ ॥

तावदेव निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम् ॥

इदं ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ८९० ॥

तन्निरोधस्यावधिमाह । तावदिति । हृदि ज्ञानात्मनीति यावत् । आत्मज्ञानं
मनोनिग्रहं वा स्तौति । इदमिति । अन्यो ग्रन्थविस्तरोऽस्यैव शेष इति योजना
॥ ८९० ॥

इति व्याचक्षते केचिद्विज्ञायेति वचः स्फुटम् ॥

महामीमांसका धीरा अत्र प्रतिविधीयते ॥ ८९१ ॥

स्वयूध्यमतमुपसंहरति । इति व्याचक्षत इति । सिद्धान्तयति । अत्रेति ॥ ८९१ ॥

यदाऽसाधारणाऽविद्या प्रत्यगात्मैकगोचरा ॥

अज्ञानाद्यात्मिका सिद्धा द्वैविध्यं स्यात्तदा कुतः ॥ ८९२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८६७

तदेव प्रकटयन्परोक्तमविद्याद्वैविध्यं निरस्यति । यदेति । अविद्या स्वत्वज्ञानसंशयमि-
ध्याज्ञानात्मिका प्रत्यब्मात्रस्था सती तदसाधारणा यदेष्टा तदा प्रतीचोऽद्वयस्य निर्विशो-
षत्वात्तत्र तद्भेदायोगाद्भ्रान्त्यादिनिदानमेकैवाविद्या न तद्वैविध्यमित्यर्थः ॥ ८९२ ॥

अज्ञात एव सर्वत्र मानानां मेय उच्यते ॥

आत्मैव ज्ञेय एष्टव्यो भुवमैकात्म्यवादिना ॥ ८९३ ॥

कथं तस्याः प्रत्यब्मात्रगोचरत्वेनासाधारण्यं तत्राऽऽह । अज्ञात इति । अज्ञातस्य मान-
विषयत्वादात्मैवाज्ञातत्वेन तद्विषयः सर्वैरेष्टव्यस्तस्मात्तदेकगोचरा तदसाधारणाऽविद्या
न द्विविधेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषु शास्त्रेष्विति यावत् । ऐकात्म्यवादिनेत्युपलक्षणं सर्वैः
परीक्षकैरिति द्रष्टव्यम् ॥ ८९३ ॥

अज्ञातोऽर्थोऽन्यतो यस्मान्नैवैकात्म्यात्प्रसिध्यति ॥ ८९४ ॥

न चानधिगतत्वस्य प्रसिद्धिः स्यात्प्रमाणतः ॥

अतिशीतेरसद्भावाच्च च बाधोऽस्य माश्रयात् ॥ ८९५ ॥

अज्ञातस्य मेयत्वेऽप्यात्मन एव कथं तथात्वमित्याशङ्क्य भुवमिति सूचितमाह । अज्ञा-
त इति । अन्यस्याज्ञानहेतुत्वात्तस्मादात्मैवाज्ञातो मेय इति शेषः । किञ्चानात्मनोऽज्ञा-
तत्वं मानाद्वा स्वमहिम्ना वा सिद्धं नाऽऽद्य इत्याह । न चेति ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥

न चाप्यनात्मना सिद्धिरज्ञातस्येह वस्तुनः ॥

तस्याप्यविद्यारूपत्वाज्जडोऽनात्मेति हीष्यते ॥ ८९६ ॥

नापि द्वितीय इत्याह । न चापीति । स्वगताज्ञातत्वस्यानात्ममहिम्ना न सिद्धिरि-
त्यत्र हेतुस्तस्येति । अविद्यावदित्यपेक्षार्थः । अनात्मनः स्वतःसाधकत्वास्वीकाराच्च न तद्व-
शात्तदज्ञातत्वसिद्धिरित्याह । जड इति ॥ ८९६ ॥

अतो मात्राद्यभावेऽपि योऽज्ञातत्वस्य सिद्ध्ये ॥

अलमर्थः स एवात्र मेयोऽज्ञात इहेष्यते ॥ ८९७ ॥

साधकाभावादानात्मनोऽज्ञातत्वायो फलितमाह । अत इति । अत्रेति स्वापादे-
रिहेति मानभूमेरुक्तिः । स एवाज्ञातः स मेय इष्यत इति संबन्धः ॥ ८९७ ॥

बोधमात्रातिरेकेण नान्योऽर्थोऽज्ञानसिद्धिकृत् ॥

अज्ञानादित्रयं तस्मात्स्वतोबोधैकसंश्रयम् ॥ ८९८ ॥

अज्ञातत्वसाधकोऽर्थोऽज्ञातो मेयोऽस्तु तथाऽपि प्रतीचि किमायातं तदाह । बोधेति ।
प्रतीचोऽज्ञानविषयत्वंवदाश्रयत्वमपीत्याह । अज्ञानादीति । आश्रयान्तरदृष्टभाषस्तः
च्छब्दार्थः ॥ ८९८ ॥

१८६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

संभाव्यते जगत्स्यस्मिन्बोधमात्रपुरःसरम् ॥ ८९९ ॥

अज्ञायमानो मात्रादिर्न यस्मादनुभूयते ॥

अज्ञातचितिवत्तस्मादज्ञातोऽनुभवः स्मृतः ॥ ९०० ॥

अज्ञानाद्यात्ममात्राश्रितमित्यत्रानुभवं प्रमाणयति । संभाव्यत इति । अनुभवसिद्धमपि त्रयं मात्राद्याश्रयं किं न स्यात्तत्राऽऽह । अज्ञायमान इति । यथा चिदात्मा तदाश्रयो दृश्यते न तथा मात्रादिस्तस्य सदाऽनुभवप्रस्तत्वादतंश्चिदात्मैव तदाश्रय इत्यर्थः ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥

अज्ञातायां यथा शुक्तौ रजताद्यर्थनिश्चितिः ॥

अनात्मनिश्चितिस्तद्वदज्ञातेऽनुभवात्मनि ॥ ९०१ ॥

इतश्चाऽऽत्मैवाज्ञात इत्याह । अज्ञातायामिति । शुक्त्यज्ञानविवर्तरजतस्येवाऽऽत्मा-ज्ञानविलसितस्याऽऽकाशादेरपि नाज्ञातत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९०१ ॥

ज्ञानात्पृथगसंसिद्धे रजतादेरमेयता ॥

शुक्तेरिव त्वविज्ञातज्ञातत्वस्य ततोऽन्यतः ॥ ९०२ ॥

शुक्तिकादावज्ञाते रजतादिनिश्चयो युक्तस्तस्याप्रामाण्यादात्मन्यज्ञाते नानात्मनिश्चयस्तस्य सम्यक्त्वेन प्रामाण्यादित्याशङ्क्य रजतादिनिश्चयवत्तदप्रामाण्यार्थं तस्याप्रामाण्यं साधयति । ज्ञानादिति । रजतादिज्ञानस्य प्रामाण्यं तद्विषयत्वेन शुक्त्यादिविषयत्वेन वा नाऽऽद्यः शुक्तेरज्ञाताया ज्ञातत्वस्य रजतादन्यत्वेन सिद्धिवत्तस्य ततः पृथगज्ञात-त्वस्य ज्ञातत्वस्य च ज्ञानादिसिद्धेर्मेयत्वायोगादित्यर्थः ॥ ९०२ ॥

यतो न लभते मेयं शुक्तौ रजतधीरतः ॥

न रूप्यधीः प्रमाणं स्यात्प्रमेयासंभवादिह ॥ ९०३ ॥

रजतादेर्मेयत्वाभावे फलितमाह । यत इति । इह शुक्ताविति संबन्धः ॥ ९०३ ॥

यथा न रजते मानं शुक्तावपि तथैव सा ॥

तदप्रबोधताबाधात्तस्याश्चाशुक्तिकात्मनः ॥ ९०४ ॥

द्वितीयं दूषयति । यथेति । रजतादिष्विषयो रजतादाविव शुक्त्यादावपि न मानता तदज्ञानाध्वंसित्वात्तदाकारत्वाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ९०४ ॥

यथैवं सर्वमानानि प्रत्यङ्मानातिरेकतः ॥

अनात्ममेयभाङ्ग्येव विज्ञेयानीति निश्चितिः ॥ ९०५ ॥

रजतादिज्ञानाप्रामाण्यमुक्त्वा तदृष्टान्तेनानात्मज्ञानानामप्यप्रामाण्यमाह । यथेति । यथोक्तेरीत्या रजतादिर्धानं मानं तथा प्रत्यङ्मानमेकं हित्वा सर्वाप्यनात्ममानान्येवमानानि ज्ञेयानि विषयाभावादनात्मन्यज्ञातत्वज्ञातत्वयोरयोगादज्ञानाध्वंसित्वादतदाकार-त्वाच्च तन्मृषैवानात्मधीर्भवतीत्यर्थः ॥ ९०५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८६९

प्रत्यक्संविस्वविज्ञाता तथैवेहानुभूयते ॥

अपि प्राब्धानसंन्यासेर्यावद्युत्पाद्यते न ना ॥ ९०६ ॥

प्रत्यब्धानातिरेकत इतिविशेषणतात्पर्यमाह । प्रत्यगिति । प्रतीच्यज्ञातत्वस्यानुभव-
सिद्धत्वात्तदाकारज्ञानस्य तदज्ञानध्वासित्वाच्च तत्र मानतेत्यर्थः । अज्ञातत्वस्याऽऽत्मन्यनु-
भवसिद्धत्वं स्फुटयति । अपीति । यावदेष पुरुषो नासि संसारी किंतु सदेवेति न
व्युत्पाद्यते तावन्मानसंबन्धात्पूर्वं स्वप्रकाशेऽपि स्वानुभवसिद्धमज्ञातत्वमित्यर्थः ॥ ९०६ ॥

वास्तव्येव तु संसिद्धिरनुभूतेर्यतस्ततः ॥

नाज्ञातत्वस्य बाधः स्याच्छ्रुक्तिकाबाधसिद्धिवत् ॥ ९०७ ॥

तथाऽपि सवितारि तमोहानवत्तद्बाधितमेवेत्याशङ्क्य वाक्योत्थज्ञानात्स्वरूपज्ञानाद्वेति
विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । वास्तवीति । त्रिदात्मनः स्वरूपस्फूर्तिरेव सदा वर्तते न
वाक्यीया तत्र तद्वलादात्मन्यज्ञातत्वस्य सदा बाधेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नेत्या-
दिना । यथा शुकत्या न स्वाज्ञातत्वबाधस्तथा न स्वरूपज्ञानेनान्यथाऽतिप्रसङ्गा-
दित्यर्थः ॥ ९०७ ॥

मानेनानभिसंबन्धाभेयं षष्ठेन्द्रियार्थवत् ॥

अनुभूतेः सुषुप्त्यादेर्न चाप्यनुभवत्वतः ॥

निरपेक्षा प्रमाणाप्तौ मानाप्तकरविल्ववत् ॥ ९०८ ॥

वाक्योत्था मितिः सदा नास्ति चेन्न तर्हि स्वरूपज्ञानमपि सदा स्यान्मानाभावादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । मानेनेति । अनुभूतिरेमयाऽपि नासतीत्यत्र हेतुमाह । अनुभूतेरिति ।
स्वापादिसाधकत्वेन स्वतः सिद्धेरिति यावत् । सा तर्हि मानेन स्वप्राप्तौ निरपेक्षा स्वतः-
सिद्धत्वात्तत्कथमौपनिषदत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । प्रत्यक्षाप्तं करतलकलितं
विल्वफलं न पुनर्मानाप्तिमपेक्षते न तथाऽनुभूतिः स्फुरद्रूपत्वेऽपि मानेन स्वाप्तावनपेक्षा
स्वाज्ञानध्वासित्वेन वाक्योत्थधीसापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ९०८ ॥

प्रमाणन्यापृतेः पूर्वमेवं मेयोऽत्र लभ्यते ॥ ९०९ ॥

नैवं वेदान्तसिद्धान्तादन्यसिद्धान्तशासने ॥

मेयसिद्धिर्यतस्तस्मान्न मानं तत्र विद्यते ॥ ९१० ॥

चिदात्मैवाज्ञातो मेय इत्युक्तमुपसंहरति । प्रमाणेति । एवमित्यनुभवानुसारोक्तिः ।
अत्रेति सिद्धान्तोक्तिः । स्वपक्षे मानप्रवृत्तिमुक्त्वा परपक्षे तदयोगमाह । नैवमिति
॥ ९०९ ॥ ९१० ॥

इह त्वज्ञात आत्मैव मिथ्याज्ञातस्तथैव च ॥

तस्य प्रमाणसंबन्धात्सर्वाज्ञानग्रहाणतः ॥ ९११ ॥

१८७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये—

तत्र मानफलमपि नास्तीति मत्वा स्वपक्षे तत्सत्त्वमाह । इह त्विति । तथैवेति
संदिग्धत्वसमुच्चयः । सर्वाज्ञानप्रहाणतः किं कार्यमवशिष्यत इति संबन्धः ॥ ९११ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः सर्वज्ञानप्रसूतितः ॥

सर्वाज्ञानापनुत्तेश्च ज्ञेयकार्यसमाप्तिः ॥ ९१२ ॥

आत्मनो मानसंबन्धात्कथं सर्वाज्ञानध्वस्तिस्तन्मानसंबन्धे तदज्ञानध्वस्तिरेव युक्ता
तत्राऽऽह । तत्त्वमिति । वाक्यवशादात्मनि ज्ञाते तदन्यवस्त्वभावादेकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानन्यायेन सर्वत्र ज्ञानोत्पत्तेः सर्वाज्ञानध्वस्तिरित्यर्थः । तत्फलमाह । सर्वेति
॥ ९१२ ॥

प्राप्यस्य सर्वस्यावाप्तेस्तथा हेयस्य हानतः ॥

सम्यग्भिः सकृत्सूतेः किं कार्यमवशिष्यते ॥ ९१३ ॥

प्राप्यपरिहार्ययोरवशेषं शङ्कित्वाऽऽह । प्राप्यस्येति । ब्रह्मविदोऽप्यनुष्ठानं केचि-
दिच्छन्ति तान्प्रत्याह । सम्यगिति । सकृत्सूतेरुक्ताशेषफलसिद्धेरिति शेषः ॥ ९१३ ॥

अविद्या पूर्ववच्चेत्स्यात्सम्यग्ज्ञातेऽपि वस्तुनि ॥

भूयोऽपि सा मृतेरूर्ध्वं नेष्यतीत्यत्र का प्रमा ॥ ९१४ ॥

आत्मैवाज्ञाज्ञातश्चेति वदता द्वैविध्यमज्ञानस्य निरस्तमिदानीं ध्वस्तेनाज्ञानेन पुन-
रुद्धतेन ज्ञानं बाध्यमित्युक्तमनुभाष्य दूषयति । अविद्येति । तत्त्वज्ञानानन्तरमप्यविद्यो-
द्धूतौ विदेहकैवल्यादूर्ध्वमपि तदुद्भवसंभवादमुक्तिरित्यर्थः ॥ ९१४ ॥

अविद्याविद्ययोर्यस्माद्बाध्यबाधकसंगतिम् ॥

मुक्त्वाऽन्यो नास्ति संबन्धो दाहदाहकयोरिव ॥ ९१५ ॥

ध्वस्ताऽपि पुनरुद्भवत्याविद्येत्येतन्निरस्य विद्योदयमात्राज्ञ सा ध्वस्ता किंतु तिरोभूता
पुनर्यक्ता भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । तस्मादविद्या विद्यया भवति
ध्वस्तैव न तिरोभूतेति शेषः ॥ ९१५ ॥

बाध्याऽविद्या कथं विद्यां बाधिकां बाधते वद ॥

दाहकस्य न दाहोऽस्ति बहेदाहो न वस्तुना ॥ ९१६ ॥

यत्त्वविद्या विद्याया बाधिकेति तन्निरस्यति । बाध्येति । अविद्याया बाधकत्वं
दाहस्य दाहकत्ववदयुक्तमित्यर्थः ॥ ९१६ ॥

विद्यमानाऽप्यविद्येयं विद्यां चेन्नावधीत्पुरा ॥

ध्वस्ता बाधिष्यतेऽविद्या विद्यामित्यत्र का प्रमा ॥ ९१७ ॥

किंचाविद्या विद्यमाना विद्यां बाधतेऽविद्यमाना वा नाऽऽद्यः परिपन्थिन्यामनाद्यवि-
द्यायां विद्यानुदयप्रसङ्गादित्याभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । विद्यमानेति ॥ ९१७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रमकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८७१

अविद्यया चेद्विध्वस्ता विद्येयं कात्स्न्यतस्तदा ॥

मुषितात्मपरिज्ञानः प्रज्ञां कुर्यात्कथं जडः ॥ ९१८ ॥

यत्तु यस्मादेवंस्वभावैषेत्यादि तदूषयति । अविद्ययेति ॥ ९१८ ॥

किंच हेतुमतो जन्म सर्वत्र स्यात्पुनः पुनः ॥

सर्वहेतोस्त्वविद्याया ध्वस्तायाः स्यात्कुतो भवः ॥ ९१९ ॥

इतश्च ध्वस्ताऽविद्या न पुनरुद्भवतीत्याह । किंचेति । सा हि पुनर्भवन्ती हेतुमपे-
क्षते न वा न चेत्तत्राऽऽह । हेतुमत इति । अपेक्षते चेत्तत्र पृच्छति । सर्वेति ।
अर्थान्तराद्ब्रह्मणो वेति प्रश्नार्थः ॥ ९१९ ॥

ब्रह्मणश्चेद्भवस्तस्या अनिमोक्षः प्रसज्यते ॥

स्थाब्रुत्वाद्ब्रह्मणो नित्यं किरणानां रवेरिव ॥ ९२० ॥

नाऽऽद्योऽविद्यातज्जातिरेकितदभावादिति मत्वा कल्पान्तरमादाय दूषयति । ब्रह्म-
णश्चेदिति । प्रसङ्गं प्रकटयति । स्थाब्रुत्वादिति ॥ ९२० ॥

अनादेर्नाप्यनुच्छित्तिः सर्वत्रोच्छित्तिदर्शनात् ॥

अनाद्यज्ञातमेयेषु ह्यज्ञानस्य प्रहाणतः ॥ ९२१ ॥

हेत्वभावादविद्याया नेत्पत्तिश्चेदुच्छित्तिरपि न स्यादनादित्वादात्मवदिति प्राप्त-
ङ्गिकीं शङ्कां प्रत्याह । अनादेरिति । सर्वत्रेत्यादि स्फुटयति । अनादीति । तेष्वज्ञा-
तत्वं तद्धानिश्चानुभवादिति शेषः । संभवत्यनाद्यज्ञानोच्छित्तिसिद्धिरिति हिशब्दार्थः
॥ ९२१ ॥

अनाद्यज्ञानवन्मेयमूरीकृत्येह सर्वतः ॥

उच्छिन्दन्ति प्रमाणानि ह्यज्ञातत्वं प्रमेयगम् ॥ ९२२ ॥

अर्थेष्वज्ञातत्वध्वंसेऽपि कथमनाद्यज्ञानध्वस्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अनाद्यज्ञानेति ।
न हि मानानि मेयस्यमज्ञातत्वमज्ञाने स्थिते बाधितुं पारयन्तीत्यर्थः । तदध्वंसित्वे प्रमा-
णानर्थक्यमित्यवद्योतनार्थो हिशब्दः ॥ ९२२ ॥

न च कारणसंसर्गो नाशोऽज्ञानस्य भण्यते ॥

उरगादेः स्रजीवास्य ब्रह्मणोऽकारणत्वतः ॥ ९२३ ॥

तथाऽपि ध्वंसस्य कारणसंसर्गात्पुनरुद्भवः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
स्रजि कल्पितस्य सर्पादेर्नाशो न कारणसंसर्गः किंतु स्रज्जात्रता तथा ब्रह्मण्यज्ञानना-
शोऽपि न कारणसंसर्गात्मको ब्रह्मणस्तदकारणत्वात्तस्य चाकार्यत्वादित्यर्थः ॥ ९२३ ॥

अज्ञातज्ञापनं मुक्त्वा न चेहास्त्यपरो विधिः ॥

तावतैव कृतार्थत्वान्न कार्यमवशिष्यते ॥ ९२४ ॥

१८७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

यत्तु तावत्प्रज्ञां प्रकुर्वीतेत्यादि तन्निरस्यति । अज्ञातेति । इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः ।
तत्र हेतुः । तावतेति ॥ ९२४ ॥

आत्मैव कारणं यस्य सर्वज्ञानस्य कार्यतः ॥

आत्मान्वितेः स्वतः सिद्धेर्न कार्या तस्य चाऽऽत्मधीः ॥ ९२५ ॥

किंच लौकिकात्मज्ञाने तत्संताने वा विधिर्वैदिकात्मज्ञाने तत्संताने वाऽऽद्येऽपि
प्राभाकरनयेन वा भाट्टमतेन वा सांख्यानुमत्या वा वेदान्तिमतेन वा वैशेषिकभाषया
वा लोकायतनीत्या वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । आत्मैवेति । गुरुमते ज्ञानमात्रस्याऽऽ-
त्मैवाऽऽश्रयस्तथाच ज्ञानस्याऽऽश्रितत्वात्तस्मिन्नाश्रयत्वेनाऽऽत्मान्वयात्तस्य विधिं विना
सिद्धेर्नाऽऽत्मज्ञाने तत्संताने वा विधिर्घटादिज्ञानेऽपि तदाश्रयत्वेनाऽऽत्मदृष्टेरी-
त्यर्थः ॥ ९२५ ॥

अंशांशिसंगतेरात्माऽप्यहंबुद्ध्याऽनुभूयते ॥

तस्यापि नित्यसंबन्धान्न विधेयाऽऽत्मधीरियम् ॥ ९२६ ॥

द्वितीयं निरस्यति । अंशेति । द्रव्यबोधावंशावंशी चाऽऽत्मेति संगतिर्यस्य भाट्ट-
स्यास्ति तस्याप्यहमिति बुद्ध्या यस्मादात्माऽनुभूयते तस्मात्तस्य ज्ञानस्य च विना विधिं
सदा संबन्धादात्मधीस्तत्संततिर्वा न विधेयेत्यर्थः ॥ ९२६ ॥

आत्मानात्मपरिज्ञाने यस्य साधारणं मतम् ॥

करणं बुद्धिरेवेह न तं प्रत्यपि चोदना ॥ ९२७ ॥

तृतीयं प्रत्याह । आत्मेति । सांख्यमते सर्वप्रतिपत्तौ बुद्धेः साधारणकरणत्वात्तद्व-
लादात्मधीसिद्धेर्नाऽऽत्मज्ञानतत्संतत्योर्विधिरित्यर्थः ॥ ९२७ ॥

बुद्ध्यादेर्विषयान्तस्य प्रतीचोऽन्यस्य वस्तुनः ॥

आत्मात्मीयत्वतस्तस्माच्चित्स्वभावमिदं जगत् ॥ ९२८ ॥

चतुर्थं शिथिलयति । बुद्ध्यादेरिति । वेदान्तिमते प्रतीचस्ततोऽन्यतया भासमानव-
स्तुनश्चाऽऽत्मात्मीयतया संबन्धात्सर्वं जगच्चित्स्वभावं निश्चीयते तस्मात्तन्मतेऽपि न
ज्ञानादौ विधिरित्यर्थः ॥ ९२८ ॥

चित्स्वभावं सदा तत्स्यादन्यहेत्वनपेक्षणात् ॥

धर्माधर्माद्यपेक्षत्वादनात्माकारतां प्रति ॥ ९२९ ॥

सर्वस्य चित्स्वभावत्वे हेत्वन्तरमाह । चिदिति । न हि जगदौपनिषदे दर्शने त्रिदतिरिक्तं
हेतुमपेक्षते जन्मादिमूत्रमारभ्य प्रकृतिश्चेति न्यायान्न च कारणातिरिक्तं कार्यमारम्भणा-
धिकरणविरोधादतः सर्वं चिन्मात्रमित्यर्थः । तस्यादृष्टत्वाद्यपेक्षत्वादैन्यहेत्वनपेक्षत्वमप्र-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतसाम्प्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८७३

सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । धर्मेति । अनात्मनः स्वरूपसत्तां प्रत्यात्माविद्योत्थधर्मादिनिमित्तापेक्षत्वेऽपि नोपादानान्तरापेक्षाऽतो युक्ता तस्य चिन्मात्रतेत्यर्थः ॥ ९२९ ॥

वियत्संपूर्णतां नर्ते घटो नानाविधैर्युतिम् ॥

द्रव्यैर्यायाद्वियोगं वा संविदते तथा धियः ॥ ९३० ॥

बुद्ध्यादिविषयान्तस्य सदा चिदात्मव्याप्तिं दृष्टान्तेन साधयति । वियदिति । आकाशव्याप्तौ हि घटो दध्यादिभिः संयोगवियोगौ प्रतिपद्यते तथा संविद्याप्यं जगत्तदर्थक्रियां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९३० ॥

शब्दाद्याकारतां यान्ति संशयाद्यात्मतां तथा ॥

प्रत्यक्षित्पूर्णतां मुक्त्वा शून्यतां न च ताः सदा ॥ ९३१ ॥

दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । शब्दादीति । न हि धिर्यः संविद्याप्तिं मुक्त्वा भावमभावं वाऽऽकारं धारयन्ति जडत्वात्स्वतोऽर्थक्रियायामसामर्थ्यादतः सदा जगत्पूर्णं चिदात्मनेत्यर्थः ॥ ९३१ ॥

यतोऽतो नाऽऽत्मधीः कार्या नापि तत्संततिस्तथा ॥

स्वभावादेव तत्सिद्धेः सर्वप्राणभृतामपि ॥ ९३२ ॥

सर्वस्य सर्वदा तद्व्याप्तौ फलितमाह । यत इति । अतःशब्दार्थं स्पष्टयति । स्वभावादिति । तच्छब्देनाऽऽत्मधीतत्संतती गृह्यते ॥ ९३२ ॥

सर्वेषामपि भिन्नानां तथाऽभेदत्वहेतुतः ॥

न कार्यैवाऽऽत्मधीः पुंभिः कृतत्वादेव हेतुतः ॥ ९३३ ॥

इतश्चान्मन्मते नाऽऽत्मज्ञानतत्संतत्योर्विधेयतेत्याह । सर्वेषामिति । भेदप्रपञ्चस्य सर्वस्याऽऽत्मभेदेन तज्ज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वात्तस्मिन्नयत्नसिद्धे न विधिरित्यर्थः । तथोक्तचिद्याप्यनुसारेणेति यावत् ॥ ९३३ ॥

आत्माधाराणि यस्यापि ज्ञानादीनीह वादिनः ॥

तस्यापि नाऽऽत्मधीः कार्या नित्यप्राप्तत्वकारणात् ॥ ९३४ ॥

पञ्चमं पराकरोति । आत्मेति । आदिशब्देनेच्छाप्रवृत्तादिग्रहणम् । इहेति व्यवहारवस्था कथ्यते ॥ ९३४ ॥

देहस्य सर्वदैवास्य जीवतश्चित्स्वभावतः ॥

स्वभाववादिनोऽपीयं कार्या नैवाऽऽत्मधीस्तथा ॥ ९३५ ॥

षष्ठमपास्यति । देहस्येति । वाद्यन्तरं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । जीवतो देहस्य चित्स्वभावत्वमनुभवानुसारीति वक्तुं तथाशब्दः ॥ ९३५ ॥

१८७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

नियमे परिसंख्यायां सर्वानात्मासमीक्षणात् ॥

वैयर्थ्यं कर्मकाण्डस्य निर्मूलत्वात्प्रसज्यते ॥ ९३६ ॥

लौकिकात्मज्ञानतत्संतत्योर्विधिर्वादिभेदेन निरस्तः । संप्रति वैदिकात्मधीतत्संतत्योर्विधिपक्षे किमपूर्वो नियमो वा परिसंख्या वेति विकल्प्यात्यन्ताप्राप्त्यभावादाद्यायोगं मत्वेतरो दूषयति । नियम इति । तत्रानात्मज्ञानाभावादमूलं कर्मकाण्डममानं ते स्यादित्यर्थः ॥ ९३६ ॥

न चापि नित्यप्राप्तत्वात्तयोरस्तीह संभवः ॥

अप्राप्तांशे यतो नित्यं विधिः सर्वोऽपि चेज्यते ॥ ९३७ ॥

आत्मज्ञाने विधिद्वयमङ्गीकृत्योक्त्वा तदयोगे हेत्वन्तरमाह । न चेति । आत्मज्ञानस्य नित्यप्राप्तावपि तयोस्तत्र काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । अप्राप्तेति । उभयोः पक्षप्राप्तौ नियमो नित्यप्राप्तौ परिसंख्या वाक्योत्थज्ञानानन्तरं तु तदेव सदेति नोभयोरिह संभावनेत्यर्थः ॥ ९३७ ॥

कर्तव्यमात्मविज्ञानमित्यत्रैव निराकृतः ॥

विधिः सर्वप्रकारोऽपि न त्वबुद्धार्थबोधनम् ॥ ९३८ ॥

आत्मज्ञाने न कोऽपि विधिरित्यत्र द्रष्टव्यवाक्योक्तन्यायं स्मारयति । कर्तव्यमिति । अनेन द्रष्टव्यवाक्यमर्थतोऽनूद्यते । सर्वप्रकारो विधिर्निरस्तश्चेदज्ञातज्ञापनस्यापि निरासादज्ञातज्ञापनं मुक्त्वा न चेहास्त्यपरो विधिरित्युक्तिव्याहतिरित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । प्रवर्तकविधिनिरासेऽपीतरदिष्टमेवेत्यर्थः ॥ ९३८ ॥

कर्तव्यता न साध्यस्य विज्ञातत्वाद्विधीयते ॥

दुःस्वत्वाच्च न यागस्य छुपायोऽतोऽत्र बोध्यते ॥ ९३९ ॥

किंच कर्मकाण्डेऽपि प्रवर्तको विधिर्न संभवति ज्ञानकाण्डे तु सुतरामित्यभिप्रेत्याऽऽह । कर्तव्यतेति । यदा सा विधेया तदा फलस्य भावार्थस्य वा सा नाऽऽद्योऽभिलाषगोचरीभूतं हि फलं तत्र सा रागप्राप्ता न विध्यपेक्षा न द्वितीयः क्लेशात्मनस्तस्य कर्तव्यानुपपत्तेरतो न कर्मकाण्डस्यापि तद्विधायकत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रामाण्यं तत्राऽऽह । उपाय इति । अज्ञातेष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वेन तत्प्रामाण्यमित्यर्थः । विधेयान्तराभावो हिशब्दद्योतितोऽतःशब्देन परामृश्यते । सप्तम्या तु कर्मकाण्डं गृह्यते ॥ ९३९ ॥

प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा मेयवस्त्वनुरोधिनी ॥

प्रमाऽत्र बोधिकैवातो न प्रवृत्तिः प्रमाणतः ॥ ९४० ॥

प्रवर्तको नियोगो नेष्टश्चेत्तर्हि शब्दस्तथेति भावनावादिनस्तान्प्रत्याह । प्रवृत्तिरिति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८७५

मेयेऽर्थे शोभनाशोभनाध्यासद्वारा रागद्वेषाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती न शब्दात्स त्विष्टानिष्टो-
पायमात्रं ज्ञापयत्यतो न शब्दस्य प्रवर्तकतेत्यर्थः ॥ ९४० ॥

कर्त्रादिहेतुच्छिन्नेष्वप्रवृत्तेर्नास्ति संभवः ॥

सम्यग्ज्ञानसमुत्पत्तौ मेयस्याकारकत्वतः ॥ ९४१ ॥

कर्मकाण्डे प्रवर्तकविध्यसंभवोक्त्या ज्ञानकाण्डे तदयोगमुक्त्वा ज्ञाने सति तदयोगे
हेत्वन्तरमाह । कर्त्रादीति । मात्रादेर्ध्वस्तत्वादात्मनश्च कौटस्थ्याज्ज्ञाने सति प्रवृत्त्ययो-
गान्न प्रवर्तको विधिरित्यर्थः ॥ ९४१ ॥

अज्ञानध्वंसि विज्ञानं न च कारकरूपताम् ॥

गृहीत्वेह तमो हन्ति द्वैधीभावेऽसिवत्कचित् ॥ ९४२ ॥

ज्ञाने सति प्रवृत्त्यन्तराभावेऽप्यभ्यासाख्यप्रवृत्तिसंभवात्प्रवर्तकविधिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अज्ञानेति । इहेति प्रत्यगुक्तिः । वैधर्म्यदृष्टान्तो द्वैधीभाव इति कुठारादिकारकबद्धो-
धकं प्रमाणं नाऽऽवृत्तिमपेक्ष्य फलवदित्यर्थः ॥ ९४२ ॥

प्रत्यग्बोधोऽप्रमः सिद्ध आगमापायिमातृवत् ॥

प्रत्यग्भात्रफलत्वेन साक्षित्वेन च सर्वदा ॥ ९४३ ॥

अथाऽऽत्मज्ञानमात्मानं बोधयत्येव न तत्तमो हन्ति तद्वानिस्तु विध्यधीनादभ्या-
सादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । न तावदात्मनो मानाधीना सिद्धिः स्वप्रकाशत्वा-
न्मात्रादिसाक्षित्वाच्च यथा मातुरात्मसाक्ष्यत्वान्न मानाधीना सिद्धिस्तद्वत्तस्मादात्मज्ञानं
निवर्तकमेवेत्यर्थः ॥ ९४३ ॥

अनात्मवस्तुना नाऽऽत्माऽकारकत्वाद्दिना तमः ॥

संबन्धं लभते साक्षात्तथाऽनात्माऽपि चाऽऽत्मना ॥ ९४४ ॥

साक्षित्वकृतमात्मानात्मनोः संबन्धमाशङ्क्य स वास्तवोऽवास्तवो वा नाऽऽद्योऽस-
ङ्गत्वश्रुतिविरोधादिति मत्वाऽऽह । अनात्मेति । अकारकत्वादिति च्छेदः ॥ ९४४ ॥

बुद्ध्यादिर्जडरूपत्वात्स्वमाहिम्ना न सिध्यति ॥

बोधात्मवत्स्वतःसिद्धप्रत्यक्सिद्ध्यैव सिध्यति ॥ ९४५ ॥

द्वितीयमङ्गी करोति । बुद्ध्यादिरिति । न तावदात्मवद्बुद्ध्यादिः स्वतः सिध्यति
जडत्वात्किंतु स्वप्रकाशप्रत्यक्षैतन्यवशात्तत्राध्यस्तस्तथाचाऽऽध्यासिकसंबन्धसिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ ९४५ ॥

स्वार्थं प्रत्येव सर्वोऽपि परार्थोऽर्थः प्रसिध्यति ॥

यथा स्वप्नविनिर्माणं सिध्येत्स्वप्नदृशं प्रति ॥ ९४६ ॥

१८७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

बुद्धादेरध्यस्तस्य प्रतीच्यधिष्ठानभूतप्रत्यक्सप्तादात्सिद्धिरित्येतद्दृष्टान्तेन साधयति ।
स्वार्थमिति ॥ ९४६ ॥

पृथक्त्वे वाऽपृथक्त्वे वा नैव तस्य मृषात्मता ॥

पृथक्त्वे स्वमहिम्नैव तस्य सिद्धेः परात्मवत् ॥ ९४७ ॥

किंचाऽऽत्मन्यध्यस्तं जगत्ततो भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्य कल्पितं संबन्धमेव स्फुट-
यति । पृथक्त्वे वेति । कथमुभयथाऽपि मिथ्यात्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽद्ये तदसिद्धिं
प्रकटयति । पृथक्त्व इति । भेदे सत्यात्मसंबन्धस्य दुर्वचनत्वात्स्वतः सिद्धिरसिद्धि-
र्वाऽनात्मनः स्यान्नोभयथाऽपि मिथ्यात्वं न ह्यात्मा स्वतःसिद्धो मिथ्या दृष्टो न चासिद्धो
नभोनलिनादिस्तथाऽत्यन्तादृष्टस्य सतत्त्वादिविशेषासिद्धेरित्यर्थः ॥ ९४७ ॥

आत्मत्वादपृथक्त्वे च मानं नाशे च नैक्ष्यते ॥

परमार्थमनाविश्य न मिथ्येति प्रसिध्यति ॥ ९४८ ॥

द्वितीये मिथ्यात्वासिद्धिं स्फोरयति । आत्मत्वादिति । न मृषात्मतेति पूर्वेण संबन्धः ।
नैवामिथ्यैव जगदस्तु जडत्वादज्जुसर्पवदिति भावः । आत्मनो भेदाभेदाभ्यां जगतोऽ-
सिद्धावभावाविष्टमेव तत्स्यादिति चेन्नेत्याह । मानमिति । न हि तदभावीभूतमित्यत्र मानं
दृष्टमर्थक्रियाप्रतीतिविशेषविरोधश्च तदभाववद्दिनः स्यान्न च पूर्वं सदपि ज्ञानादूर्ध्वमसद्-
विष्यति “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः” इत्युक्तेरिति भावः । आत्मनो
भेदाभेदात्मना मिथ्या जगन्न सिध्यति चेत्तर्हि तद्रहितात्मवत्तदपि स्वेन रूपेण स्वतन्त्रं
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । परमार्थमिति ॥ ९४८ ॥

ऋक्सर्पाद्यभावोऽयं न सक्तत्वात्पृथङ्मितः ॥

व्यतिरेकेण तत्सिद्धेर्नापि चाऽऽत्मानमन्विष्यात् ॥ ९४९ ॥

कल्पितस्य नाधिष्ठानादृते भावाभावावित्यत्र दृष्टान्तमाह । ऋप्तेति । अभावो
भावोपलक्षणं तथाऽऽत्मातिरेकेण जगतो न भावाभावाविति शेषः । कल्पितजगतोऽधि-
ष्ठानाद्भेदाभेदयोरसंभवे हेत्वन्तरमाह । व्यतिरेकेणेति ॥ ९४९ ॥

स्वार्थस्य प्रत्यगात्मत्वात्प्रत्यग्याथात्म्यतोऽपि च ॥

खण्डमुण्डादिवन्मत्तो नानात्मा लभते भिदाम् ॥ ९५० ॥

प्रातीतिकश्चेद्भेदः स तर्हि वास्तवोऽस्त्वबाधादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वार्थ-
स्येति ॥ ९५० ॥

सर्वमात्मेत्यतो वाक्यात्प्रत्यङ्मात्रैकरूपताम् ॥

तदबोधप्रहाणेन प्रतीमो जगदात्मनः ॥ ९५१ ॥

१ ग. नेष्यते । २ छ. मृषेति । ३ क. न च मि । घ. न वा मि । ४ छ. 'दित्यर्थः । आ' ।
५ ग. 'यद्भूतः ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८७७

अन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण जगतो वाक्यीयधीबाधितस्य प्रत्यङ्मात्रतया परिशेष इत्युपसंहरति । सर्वमिति ॥ ९९१ ॥

तत्त्वप्रबोधनं मुक्त्वा कार्यकारणवस्तुनः ॥

अपूर्वाद्यर्थवचसा नान्वयाद्यवबोध्यते ॥ ९९२ ॥

इदं सर्वं यदयमात्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमित्यादिना जगतो ब्रह्मणोऽन्वयव्यतिरेका-
वुच्येते न त्वेतत्त्वबोधनद्वारा प्रत्यङ्मात्रेऽवासितमित्याशङ्क्याऽऽह । तच्चेति ॥ ९९२ ॥

बोधोऽप्यकारको यस्माद्धन्त्यज्ञानमिहाऽऽत्मनि ॥

न चाऽऽवृत्तिव्यपेक्षः सन्व्यञ्जकत्वाच्चमोपनुत् ॥ ९९३ ॥

वैदिकात्मज्ञाने विध्यसंभवमुपसंहरति । बोधोऽपीति । अकारकोऽपीति संबन्धः ।
तस्मान्नास्मिन्निधिरिति शेषः । तदभ्यासेऽपि न सोऽस्तीति निगमयति । न
चेति ॥ ९९३ ॥

एवं स्वात्मनि विज्ञाते निष्क्रियेऽकारकेऽफले ॥

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा को हेतुरिति भण्यताम् ॥ ९९४ ॥

प्रवर्तकविध्यभावेऽपि ज्ञानिनो निवर्तकविधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एव-
मिति ॥ ९९४ ॥

प्रत्यङ्मात्रैकतां मुक्त्वा तदविद्यामृते न हि ॥

विद्वान्मूपान्तरं पश्येद्यत्र हीति तथा श्रुतिः ॥ ९९५ ॥

विदुषोऽपि द्वैतदृष्टिरेव तद्धेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । न हि विद्वान्प्रत्यङ्मा-
त्रमेकमन्तरेण रूपान्तरं पश्यत्यविद्याया द्वैतधीहेतोर्विद्यया बाधितत्वादित्यर्थः । अवि-
द्याकृता द्वैतधीरित्यत्र मानमाह । यत्रेति । विदुषो द्वैतदृष्टेर्बाधितानुवृत्तित्वान्न प्रव-
र्तकत्वं निवर्तकत्वं वेति भावः ॥ ९९५ ॥

नातोऽविद्यासमुच्छित्तौ ब्रह्मयाथात्म्यबोधतः ॥

प्रतीचि भूयोऽतिद्यायाः संभवोऽस्ति प्रमाणतः ॥ ९९६ ॥

ध्वस्ताऽप्यविद्या पुनरुद्भवन्ती द्वैतं दर्शयिष्यति तथाच वैषप्रवृत्त्यादिसिद्धिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । नात इति । तत्त्वमादिवाक्यमतःशब्दार्थः ॥ ९९६ ॥

रागादिदर्शनं यच्च ज्ञानिनोऽपीह चोद्यते ॥

बाधितस्यैव तत्सूतेस्तदप्युक्ते न दूषणम् ॥ ९९७ ॥

विदुषोऽपि रागादिदृष्टेरविद्याऽस्तीत्युक्तमनुभाषते । रागादीति । व्यवहारभूमिः
सप्तम्यर्थः । ध्वस्ताऽविद्या पुनर्नोद्भवतीत्यत्र ज्ञानिनो रागादिदृष्टिर्न दोषमावहति तस्य

१८७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

बाधितस्यैव विद्यादशायां दग्धपटन्यायेनाऽऽभासस्य दृष्टेरिति समाधत्ते । बाधितस्येति ॥ ९९७ ॥

बाध्यबाधकयोर्यस्मात्संबन्धः सकृदेव तु ॥

संबन्धोत्तरकाले तु तत्स्मृत्योरेव संगतिः ॥ ९९८ ॥

ज्ञानिनो रागादि बाधितमेवेत्यत्र हेतुमाह । बाध्येति । द्वैतदृष्टेरद्वैतदृष्टेश्च बाध्य-
बाधकत्वेन सकृदेव संबन्धोऽतो द्वैतधियो ज्ञानोत्तरकालीनरागादिधीरूपाया बाधितानु-
वृत्तिमात्रमित्यर्थः । ननु ज्ञानिनो ज्ञानं तदेवैकमनवरतं नावतिष्ठते क्षणिकत्वादभ्यासश्च
नेष्यते तदीयस्मृत्यङ्गीकारे च द्वैतस्मृतेरपि संभवाद्वैधप्रवृत्त्यादिसिद्धिस्तत्राऽऽह । संब-
न्धेति । द्वैताद्वैतधियोः संबन्धादूर्ध्वमद्वैतस्मृतिर्बाधकत्वेन संबध्यते, बाध्यत्वेन द्वैतस्मृति-
रिति विभागः ॥ ९९८ ॥

न च स्मृतेः प्रमाणत्वं क्वचित्सिद्धान्त इष्यते ॥

प्रमाणलक्षणाभावान्न च बाधोऽप्रमाणतः ॥ ९९९ ॥

द्वैताद्वैतस्मृत्योरुक्तबाध्यबाधकत्वव्यवस्थार्थमुभयसिद्धस्मृत्यप्रामाण्यमनुवदति । न
चेति । तर्हि द्वयोरप्रामाण्याविशेषात्कुतो बाध्यबाधकत्वमत आह । न चेति । अप्रमा-
णपूर्वकं द्वैतस्मरणं बाध्यं प्रमाणपूर्वकं त्वन्यद्बाधकमिति व्यवस्थेत्यर्थः ॥ ९९९ ॥

मात्रादिकारणध्वस्तेः पराब्धानप्रबाधतः ॥

प्रत्यक्षादिविरोधोऽपि नातश्चोद्यः कथंचन ॥ ९६० ॥

अद्वैतधीरध्यक्षादिविरोधान्न मानं तन्नाद्वैतस्मृतेर्मानपूर्वकतेत्याशङ्क्याऽऽह । मात्रा-
दीति । अद्वैतधिया सकार्याज्ञानध्वस्तेरूर्ध्वमध्यक्षादेर्बाधितत्वात्तेन विरोधो नास्याः
शङ्कनीयस्तथाच तत्प्रामाण्यात्तत्पूर्विका स्मृतिर्बलवत्तेतरस्या बाधिकेत्यर्थः ॥ ९६० ॥

उदर्के च शमादीनि साधनानि प्रवक्ष्येति ॥

उक्तप्रज्ञाप्रसिद्ध्यर्थं येषु स्वातन्त्र्यमिष्यते ॥ ९६१ ॥

ज्ञानिनोऽपि रागादिदृष्ट्या तद्धेतुविद्यानुवृत्तेस्तदूर्ध्वसायाभ्यासे विधिरित्येतन्निरस्तं
संप्रति प्रज्ञायाः साधनापेक्षत्वात्तदपेक्षितसाधनत्वेनाभ्यासः कर्तव्य इत्येतद्वक्ष्यति । उदर्क
इति । तेषां विधियोग्यत्वमाह । येष्विति ॥ ९६१ ॥

नाभिध्यायेदतः शब्दाननात्मार्थावबोधिनः ॥

बहूनिन्यनुवादः स्यात्तद्वहुत्वस्य सिद्धितः ॥ ९६२ ॥

प्रज्ञाकरणवाक्यस्य परकीयव्याख्यानिरासेन स्वव्याख्यां व्यवस्थाप्य नानुध्यायादि-
त्यादेरर्थमाह । नेति । शमादीनां साधनत्वेन विधास्यमानत्वाद्नात्मवाचिशब्दानुसंधा-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८७९

नस्य च तद्विरोधित्वादित्यतःशब्दार्थः । बहुशब्दोपादानं स्वरूपानुवादार्थमित्याह ।
बहूनितीति । बहुत्वस्यानात्मवाचिशब्देऽपि शेषः ॥ ९६२ ॥

वाचो विग्लापनमिति श्रुत्या निन्दाऽभिधीयते ॥

भूरिशब्दानुचिन्तायास्तन्निषेधप्रसिद्धये ॥ ९६३ ॥

उत्तरपादस्य तात्पर्यमाह । वाच इति । निन्दाफलमाह । तन्निषेधेति ॥ ९६३ ॥

प्रभूतशब्दाभिध्यानं नालं मोक्षार्थसिद्धये ॥

न चेदेवं फलं तत्स्याद्वाक्तालुगलशोषणम् ॥ ९६४ ॥

अनात्मवाचिशब्दानुध्याननिषेधे हेतुमाह । प्रभूतेति । किं तर्हि तत्फलं तदाह ।
न चेदिति ॥ ९६४ ॥

उक्तव्याख्यानतोऽन्यस्य व्याख्यानस्य यथोदित—

न्यायेन दूषितत्वात्तदूषणार्थं न यत्यते ॥ ९६५ ॥

द्वैताभिधायकाञ्चशब्दानुध्यानकाले न चिन्तयेदिति भर्तृप्रपञ्चोक्तं निरस्यति ।
उक्तेति । यथोदितो न्यायो ध्यानविधिनिरासोपयोगी न च ध्यानकाले द्वैतवादिश-
ब्दानामनुसंधानं प्राप्तं येन तन्निषिध्यते मुमुक्षोः सदा तन्निषेधे च पक्षभेदासिद्धिरिति
भावः ॥ ९६५ ॥

ओमित्येवं सदा ध्यायेदन्या वाचो विमुञ्चथ ॥

तेऽनुविच्चेति च तथा त्रयीत्यागे वचः स्फुटम् ॥ ९६६ ॥

मुमुक्षुणाऽनात्मवाचिकर्मकाण्डाख्यशब्दानुध्यानं न कार्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाण-
यति । ओमित्येवमिति । तेषामोकारनिष्ठत्वे श्रुत्यन्तरमाह । तेऽनुविच्चेति चेति ।
त्रयीत्यागस्तद्विहितकर्मत्यागस्तद्वारा प्रणवनिष्ठत्वे विशिष्टाधिकारिणां देवा ह वै मृत्यो-
रित्यारभ्य तेऽनुवित्त्वोर्ध्वमृचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन्निति च्छन्दोगवचः
स्पष्टमित्यर्थः ॥ ९६६ ॥

हेत्वर्थ इतिशब्दोऽयं बहुशब्दजिहासया ॥

मन्त्राभ्यासमाप्त्यर्थं यदि वेतिसमीरणम् ॥ ९६७ ॥

इतिशब्दार्थमाह । हेत्वर्थ इतीति । यस्मात्प्रभूतशब्दध्यानं ताल्वादिशोषमात्र-
फलं तस्माद्बहवः शब्दा मुमुक्षुणा न ध्येयाः स्वल्पास्त्वात्मैकत्वार्थास्तस्याप्यनुज्ञायन्तेऽ-
न्यथा बहूनिस्वरूपानुवादिविशेषणवैयर्थ्यादन्या वाचो विमुञ्चेत्यत्रान्यविशेषणानर्थ-
क्याच्चेति भावः । हिशब्देनैव हेतोरुक्तत्वादितिशब्दोऽपि तदर्थश्चेत्पुनरुक्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । मन्त्रेति ॥ ९६७ ॥

१८८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सहेतुकावभिहितौ बन्धमोक्षौ प्रयत्नतः ॥

मन्त्रोक्त्या ब्राह्मणोक्त्या च पुंसां श्रेयोभिवाञ्छिनाम् ॥ ९६८ ॥

पूर्वोत्तरसंदर्भयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । सहेतुकाविति । प्रयत्नमेव प्रकटयति । मन्त्रेति । तदेव सक्तः सह कर्मणेत्यादिमन्त्रोक्त्या स यत्रायमात्माऽबल्यमित्यादिब्राह्मणोक्त्या च कामादिहेतुसहितो बन्धो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तो यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इत्यादिमन्त्रेणाथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन च तेषामेवापेक्षत्वेन सम्यग्भीहेतुको मोक्ष उक्तः पुनश्च तत्स्वरूपं श्लोकैर्विप्रपञ्चितमित्यर्थः ॥ ९६८ ॥

नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दानिति कस्मादिहोच्यते ॥

अल्पीयसां वा न त्यागः कस्मादित्यभिधीयताम् ॥ ९६९ ॥

स वा एष महानित्याद्यवतारयितुं चोदयति । नेत्यादिना । मुमुक्षुराधिकारी सप्तम्यर्थः ॥ ९६९ ॥

शब्दस्याल्पीयसोऽत्यागे तत्र तावदिहोच्यते ॥

हेतुस्त्वय्यास्तु संत्यागे तमेतमिति वक्ष्यते ॥ ९७० ॥

बहूनितिविशेषणादल्पीयसां तत्त्वमादिशब्दानामत्यागो दर्शितस्तत्र बुभुत्सितो हेतुस्तमेतमित्यतः प्राप्तनवाक्येनोच्यत इत्याह । शब्दस्येति । तत्र त्यागात्यागयोरिति यावत् । स वा एष इत्यादावात्मयाथात्म्यमनूद्यते तेन तद्विषयोपनिषद्भागेन भवितव्यं तस्यापि त्यागे तत्त्वज्ञानासिद्धेरित्येतत्तमेतमित्यस्मात्प्रागभिप्रेतमित्यर्थः । बहूञ्शब्दानानुध्यायेदिति कर्मकाण्डत्याग उक्तस्तत्र हेतूक्त्यर्थं तमित्यादिवाक्यमित्याह । त्रय्यास्त्विति । प्रभूतायास्तस्याः कर्मकाण्डरूपायास्त्यागे तमित्यादिना हेतुर्वक्ष्यते तेन हि विविदिषायां कर्माणि विनियुज्यन्ते तथाचोत्पन्नविविदिषस्याफलत्वात्कर्मत्यागे तत्काण्डस्यापि त्यागः संसिध्यतीत्यर्थः ॥ ९७० ॥

यदि वा भिन्नवाक्यत्वात्कर्मविज्ञानकाण्डयोः ॥

वेदान्तैः कर्मकाण्डस्य परस्परविरोधतः ॥ ९७१ ॥

विविदिषावाक्यस्य तात्पर्यान्तरं प्रतिजानीते । यदि वेति । तदेव वक्तुं शक्नोति । भिन्नेति । सिद्धसाध्यार्थतया काण्डयोर्भिन्नवाक्यत्वान्मिथो विरोधाच्च न शेषशेषितेति शङ्कार्थः । कर्मकाण्डस्य वेदान्तैः सह विरोधवत्तेषामपि तेन विरोधात्परस्परविरोध इत्युत्तरार्धयोजना ॥ ९७१ ॥

हेतुतां प्रतिपद्यन्ते कर्माण्यपि विमुक्तये ॥

बुद्धेः संस्कारकत्वेन यथा तदभिधीयते ॥ ९७२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८८१

यथा कर्मवाक्यानां बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानवाक्यशेषता तथा वक्तुमुत्तरमित्युत्तरमाह ।
हेतुतामिति । ज्ञानवदित्यपेक्षः ॥ ९७२ ॥

पूर्वो भागः समस्तोऽपि वेदान्तार्थावबुद्धये ॥

यथा भवति वेदस्य तथाऽथ प्रतिपाद्यते ॥ ९७३ ॥

वेदान्तार्थं यथायातमनूद्य श्रुतिरादरात् ॥

स वा इत्यादिनोक्तार्थं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ९७४ ॥

एवमेतस्मिन्नित्यादिभाष्यमुक्तेऽर्थे योजयति । पूर्व इति । स वा इत्यादिना कर्म-
काण्डस्योक्तरीत्या ज्ञानकाण्डशेषत्वं नोच्यते तथाच भाष्ये कण्डिकोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य
तच्चेत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । वेदान्तेति । स वा इत्यादिना वेदान्तार्थमनूद्येति संबन्धः ।
अनुवादे हेतुमाह । यथेति । आगमप्रधानेन मधुकाण्डेनोपपत्तिप्रधानेन मुनिकाण्डेन
वेदान्तान्तरैश्च प्राप्तं रूपमनतिक्रम्येति यावत् । श्रुतिस्तमेतमित्याद्या । उक्तार्थं कर्मणां
धीशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वम् ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥

परामर्शः सशब्देन पूर्वोक्तस्य प्रसिद्धितः ॥

वैशब्दः स्मृतये तस्य मृतिजन्मादिधर्मिणः ॥ ९७५ ॥

कण्डिकातात्पर्यमुक्त्वा विविदिषावाक्यात्प्राक्तनग्रन्थस्यावयवशस्तात्पर्यं दर्शयन्पद-
योरर्थमाह । परामर्श इति । वैशब्दस्तस्यैव स्मृत्यर्थमित्यत्र हेतुः । प्रसिद्धित इति ।
त्वंपदलक्ष्यस्यापि प्रागुक्तत्वात्तस्य सशब्देन परामर्शमाशङ्क्याऽऽह । मृतीति ॥ ९७५ ॥

ध्रुवान्तमन्त्राम्नायोक्त एष इत्यभिधीयते ॥

महानज इति वचस्तद्विशेषणसिद्धये ॥ ९७६ ॥

एषशब्देनापि तस्यैवोक्तिं व्यावर्तयति । ध्रुवेति । विरजः पर आकाशादज आत्मा
महान्ध्रुव इत्युक्तस्त्वंपदलक्ष्योऽर्थोऽत्रैष इत्युपदिष्ट इत्यर्थः । त्वमर्थस्य शोधनार्थमज-
शब्दः । शुद्धस्य तस्य ब्रह्मलक्षणविशेषणसिद्ध्यर्थं महानिति पदमित्याह । महानिति
॥ ९७६ ॥

अन्वयव्यतिरेकार्था योऽयमित्यादिका श्रुतिः ॥

विशेषणविशेष्यार्थं सर्वस्येति तथा वचः ॥ ९७७ ॥

योऽयमित्यादेस्तात्पर्यमाह । अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां त्वंपदार्थपरिशोधना-
र्थेति यावत् । सर्वस्य वशीत्यादेस्तात्पर्यमाह । विशेषणेति । ब्रह्मणः प्रतीचो विशेषण-
त्वेन यथा तस्य विशेष्यत्वं तथा ब्रह्मणोऽपि सर्वस्य वशीत्यादिविशेषणैर्विशेष्यत्वार्थं
वाक्यमित्यर्थः ॥ ९७७ ॥

१८८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यदत्र किञ्चिद्वक्तव्यं तस्य प्रागेव चोक्तितः ॥

सामानाधिकरण्यादेर्नेह तत्पुनरुच्यते ॥ ९७८ ॥

ब्रह्मणो विशेषणत्वं प्रतीचश्च विशेष्यत्वं चेत्तर्हि पदयोः सामानाधिकरण्यं तदर्थयो-
विशेषणविशेष्यत्वं स्वरूपमात्रस्य लक्ष्यत्वमित्येतदपि वाच्यं न चात्र सामानाधिकरण्यादि
स्वीकर्तुं शक्यं ब्रह्मप्रतीचोर्मिथो विरोधादित्याशङ्क्य ब्रह्मकण्डिकायामुक्तं स्मारयति ।
यदत्रेति । इहेत्यत्र च प्रकृतकण्डिकोक्तिः ॥ ९७८ ॥

भूयान्स साधुना नेति ज्ञानस्य फलमुच्यते ॥

एष सर्वेश्वरोक्त्या च यथोक्तस्यैव संस्तुतिः ॥ ९७९ ॥

स न साधुनेत्यादेस्तात्पर्यमाह । भूयानिति । एष सर्वेश्वर इत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
एष इति । यथोक्तस्येति प्रत्यगुक्तिः ॥ ९७९ ॥

एतदुक्तं भवत्यत्र योऽयमित्यादिनोदितः ॥

विविक्तः कामकर्मादेः स्वयंज्योतिश्च शब्दितः ॥ ९८० ॥

स एष ईश्वरः साक्षादिति श्रुत्या प्रदर्शितः ॥

विशेषणविशेष्यत्वमीशितव्येशयोरिह ॥ ९८१ ॥

त्वं ब्रह्म त्वं विष्णुरित्यादिवदविद्यमानस्तुतिरेषेत्याशङ्क्य स्तुतिप्रकारमभिनयति । एत-
दिति । अत्रेति ज्योतिर्ब्रह्मणोक्तिः । तत्त्वमादिवाक्यादैक्यसिद्धेरेषा यथार्थस्तुतिरेवेति
भावः । तत्र विशेषणविशेष्यत्वविभागं दर्शयति । विशेषणेति । इहेति श्रुतिरुक्ता
॥ ९८० ॥ ९८१ ॥

यमपेक्ष्येश्वरत्वं स्यात्तत्तावत्प्रतिषेधति ॥

विशेषणविरोधित्वान्महत्त्वं कुम्भगं यथा ॥ ९८२ ॥

ईश्वरेण विशेषणेन जीवस्य विशेष्यत्वे फलमाह । यमिति । सर्वेश्वरत्वादिविशे-
षणसामर्थ्याद्विशेष्यजीवस्थमीशितव्यत्वाद्यपगच्छतीत्यर्थः । निषेधकर्ता विशेषणविशेष्य-
भावस्तस्य निषेधकत्वे हेतुमाह । विशेषणेति । ईश्वरत्वेन विरोधित्वात्तेन विशेषि-
तजीवगतेशितव्यत्वस्य निवृत्तिरित्यर्थः । घटाकाशो महाकाश इत्युक्ते घटाकाशस्थपरि-
च्छिन्नत्वनिवृत्तिवदेष सर्वेश्वर इत्युक्ते जीवगतेशितव्यत्वनिवृत्तिरित्याह । मह-
दिति ॥ ९८२ ॥

ईशितव्यापनुत्तौ च तदपेक्षैकसंश्रयात् ॥

ईशित्वमपि निःशेषं प्रतीचो विनिवर्तते ॥ ९८३ ॥

ईशितव्यत्वनिवृत्तौ फलितमाह । ईशितव्येति । ततश्च निर्विशेषं प्रत्यङ्मात्रं
तिष्ठतीति भावः ॥ ९८३ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८८३

घटाकाशो महाकाश इत्युक्ते कुम्भस्वहनुतौ ॥

आकाशमात्रताशेषो यथैवेह तथाऽऽत्मनि ॥ ९८४ ॥

महदित्यादिनोक्तं दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । घटेति । दार्ष्टान्तिकमाह । इहेति ॥ ९८४ ॥

विरुद्धयोरसंसर्गो यथैवमविरुद्धयोः ॥

तदबोधसमुच्छित्ताववाक्यार्थोऽवशिष्यते ॥ ९८५ ॥

तदेव स्पष्टयति । विरुद्धयोरिति । पदार्थद्वयस्थसद्वयत्वपरोक्षत्वयोर्न ब्रह्मात्मभ्यां संसर्गो मिथोविरुद्धत्वादेवं प्रत्यक्त्वाद्वयत्वयोरपि नान्योन्यमन्वयस्तयोरेकत्वादतो ब्रह्मा-
त्माज्ञानध्वस्तावेकरसं वस्तु स्यादित्यर्थः ॥ ९८५ ॥

ऐदंपर्यमिदं तावत्पदार्थोऽथाधुनोच्यते ॥

स वा इतिवचोर्थस्य व्याख्यातत्वान्न यत्यते ॥

तद्व्याख्यानाय भूयोऽपि तस्य चेहानुवादतः ॥ ९८६ ॥

उक्तवक्ष्यमाणयोः पौनरुक्त्यं परिहरन्नुक्तमनूद्य वक्ष्यमाणं प्रतिजानीते । ऐदं-
पर्यमिति । पदार्थानामपि प्रागेवार्थादुक्तत्वात्तदवस्था पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स
वा इतीति । तथाऽपि कतम आत्मेत्यारभ्य यदुक्तं तेन पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य तस्यैव
चात्रोपनिषद्भागात्यागेन हेतूक्त्यर्थत्वेनानुवादान्न पुनरुक्तिरित्याह । तस्येति ॥ ९८६ ॥

आकाशवचसा चोक्तः परोऽज्ञातो जगद्गुरुः ॥

जगज्जनिस्थितिध्वंसहेतुरात्मविशेषणम् ॥ ९८७ ॥

आकाशशब्दार्थं स्मारयति । आकाशेति । जगद्गुरुत्वं स्फोरयति । जगदिति ।
तस्य तादृश्यं व्यावर्तयति । आत्मेति ॥ ९८७ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेष स्वभावः प्राक्समीरितः ॥

अप्रबुद्धात्मतत्त्वः सन्कारणात्मतया स्थितः ॥ ९८८ ॥

जगत्कारणत्वफलं सर्वात्मत्वमिदं सर्वमित्यादावुक्तमिति स्मारयति । क्षेत्रेति ॥ ९८८ ॥

सर्वमस्य वशे यस्माद्वशी सर्वस्य तेन सः ॥

उदासीनस्य तस्य स्याद्वशीत्वमिति चेन्नतम् ॥ ९८९ ॥

वशीत्वशक्तिर्बन्धान्मैवं यस्मात्पुनर्वचः ॥

सर्वस्येशान एवेति सर्वस्येष्टे सदैव सः ॥ ९९० ॥

सर्वस्य वशीत्यस्यार्थमाह । सर्वमिति । सर्वस्येशान इत्येतदाकाङ्क्षापूर्वकमादाय
व्याकरोति । उदासीनस्येति ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥

कुमारनृपवत्तत्स्यादीशानत्वं परात्मनः ॥

इति चेन्नैतदेवं स्याद्यतोऽधिपतिरुच्यते ॥ ९९१ ॥

१८८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अधिष्ठायाऽऽत्मकार्यत्वादुत्पत्तिस्थितिहानिषु ॥

त्रिविधेनाऽऽधिपत्येन स जगत्पाति सर्वदा ॥ ९९२ ॥

सर्वस्याधिपतिरिति विशेषणमाशङ्कापुरःसरमवतार्य व्याकरोति । कुमारेति । उत्पत्तिस्थितिहानिप्रयोजकं त्रिविधमाधिपत्यं स खलु तिमृष्ववस्थासु जगदुक्तेनाऽऽधिपत्येनाधिष्ठाय सदा पालयति स्वकार्यत्वाज्जगतस्तस्मिन्निष्ठानपालनसिद्धेरिति द्वितीयवार्तिकयोजना ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥

धर्माधर्मसमायोगो लोकवच्छासनात्मभोः ॥

प्राप्नोति चेन्न तत्प्राप्तिः स नेति वचसः श्रुतेः ॥ ९९३ ॥

स न साधुनेत्यादि शङ्काद्वारोत्थापयति । धर्मेति ॥ ९९३ ॥

स्वकर्तृफलदायित्वं स्वभावः कर्मणां मतः ॥

कर्तृस्वामित्वविरहाच्चेष्टस्य फलसंगतिः ॥ ९९४ ॥

तदपेक्षितामुपपत्तिं शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वादिति न्यायेनाऽऽह । स्वकर्त्रिति ॥ ९९४ ॥

कौटस्थ्यान्नास्य कर्तृत्वमकार्याकारणत्वतः ॥

कार्यकारणभेदेन तदविद्यैव संस्थिता ॥ ९९५ ॥

ईशस्य सर्वकर्तृत्वोपगमात्कर्तृत्वरहित्यमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । कौटस्थ्यादिति । तदुपपादयति । अकार्येति । कथं तर्हि तस्य कारणत्वं तदाह । कार्येति ॥ ९९५ ॥

अस्थूलं नेति नेतीति न जायत इति श्रुतिः ॥

अपूर्वानपरेत्याद्या तथाच सति युज्यते ॥ ९९६ ॥

प्रतीचः स्वतो न कर्तृत्वं किंत्वविद्ययेत्यत्र श्रुतीनामानुकूल्यमाह । अस्थूलमिति ॥ ९९६ ॥

स्वस्वामित्वादिसंबन्धस्तथा नास्याद्वितीयतः ॥

यत्र हि द्वैतमित्येवं तथाच श्रुतिशासनम् ॥ ९९७ ॥

कर्तृत्वाभावमीशस्योक्त्वा स्वामित्वाभावमाह । स्वस्वामित्वादीति । आदिशब्देन संबन्धान्तराणामपि कल्पितत्वं सूचयति । तथा कार्यकारणत्वमदित्यर्थः । आत्मनः संबन्धः सर्वोऽपि कल्पित इत्यत्र श्रुतिमाह । यत्र हीति ॥ ९९७ ॥

जन्यादयो विकारा ये संबन्धाश्चापि ये मताः ॥

अविद्योपप्लुतस्यैव ते सर्वे स्युर्न तु स्वतः ॥ ९९८ ॥

कर्तृत्वाद्यात्मनो वस्तुतो नेत्युक्तमुपसंहरति । जन्यादय इति । जनिर्जन्म तदादयो विकारा विपरिणामादयः ॥ ९९८ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८८५

यत एवमतो नेशो भूयान्स्यात्साधुकर्मणा ॥

कनीयाश्चापि पापेन तदकर्तृत्वहेतुतः ॥ ९९९ ॥

आत्मनः स्वतःस्वामित्वाद्यभावमुक्तमुपजीव्य कर्मफलासंबन्धं वदन्वाक्यं योजयति ।
यत इति । अतःशब्दार्थं स्फुटयति । तदकर्तृत्वहेतुतः इति ॥ ९९९ ॥

क्षेत्रज्ञस्य सतो यद्वत्पुण्यपापाभिसंगतिः ॥

कर्तृत्वाद्यभिमानित्वाभेशस्य तदसंभवात् ॥ १००० ॥

ईश्वरस्य कर्मतत्फलसंबन्धे हेत्वन्तरमाह । क्षेत्रज्ञस्येति । विशिष्टस्य कर्मतत्फलसं-
बन्धः कर्ताऽहमित्याद्यभिमानित्वान्न तथोपलक्षितस्य तस्य तदभावादित्यर्थः ॥ १००० ॥

निर्हेतुत्वात्प्रतीचोऽस्य तमस्वित्वस्य सर्वदा ॥

हानिवृद्धी न तस्यातो धर्माधर्मैरसंगतेः ॥ १००१ ॥

इतश्च नेशस्य कर्मादिसंबन्धितेत्याह । निर्हेतुत्वादिति । अस्य प्रतीचस्तमस्वित्वं
नामाज्ञानकृतमीशत्वं तस्याज्ञानोपाधिकस्याऽऽगन्तुकहेत्वनपेक्षत्वेन सदाभावान्न धर्मा-
दिभिः संगतिरतो न कर्मप्रयुक्तहानिवृद्धी परस्येत्यर्थः ॥ १००१ ॥

न कार्यकारणं वाऽस्य यत्कर्तृत्वादिकारणम् ॥

स्वतोऽसङ्गस्वभावत्वाभिरंशैकत्वतस्तथा ॥ १००२ ॥

ईशत्वाद्यात्मनः स्वीकृत्य तस्य धर्माद्यसंगतिमुक्त्वा तदेव तस्य नास्तीत्याह ।
नेत्यादिना । कर्तृत्वादिकारणस्य कार्यकारणस्य वाऽभावे हेतुमाह । स्वतः इति ।
अंशभेदेन कर्तृत्वमसङ्गत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । निरंशेति । क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वं
परस्यासङ्गत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । एकत्वतः इति । यथोक्तलक्षणत्वादात्मनो नेशत्वा-
दित्यर्थः ॥ १००२ ॥

स्वत एवस्वभावोऽपि तदविद्यासमाश्रयात् ॥

एष सर्वेश्वरो देव ईशितव्यव्यपेक्षया ॥ १००३ ॥

तर्हि कथमेष सर्वेश्वर इत्यादिवाक्यमत आह । स्वतः इति । एवंस्वभावोऽसङ्गत्वा-
नंशत्वादिरूपोऽपीति यावत् । तदविद्यासमाश्रयादीशितव्यव्यपेक्षयेति संबन्धः
॥ १००३ ॥

एष सर्वेश्वर इति पुनरुक्तं किमुच्यते ॥

वक्ष्यमाणबुभुत्साया विषयत्वप्रसिद्धये ॥ १००४ ॥

सर्वस्येशान इत्यनेन पुनरुक्तिं चोदयति । एष इति । तस्यास्तात्पर्यं दर्शयन्परिह-
रति । वक्ष्यमाणेति । प्रत्यगात्मैवाज्ञातो विविदिषाविषय इति वक्तुं पुनरुक्तिरेष इति

१ क. ख. घ. 'बन्धे क' । २ क. घ. 'तद' । ३ ग. चास्य । ४ ख. चाभावे । ५ घ. 'ति' ।
तथो' ।

१८८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

हि प्रतीचो निर्देशस्तस्याज्ञातत्वं सर्वेश्वरशब्देन द्योत्यते स च बुभुत्साविषयो विवक्षित इत्यर्थवती पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ १००४ ॥

अज्ञात एष एवाऽऽत्मा तावन्मात्रसतत्त्वेतः ॥

ईशादेर्विषयान्तस्य कल्पितत्वमतो भवेत् ॥ १००५ ॥

अज्ञातत्वेन तद्विषयत्वं हरिहरादेरपि संभवति तत्कथं प्रत्यगात्मैव तथा प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । अज्ञात इति । नियमे हेतुः । तावन्मात्रेति । प्रत्यग्भात्रं कथं सर्वस्य सतत्त्वमीश्वरादेरपि लोके वस्तुत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । ईशादेरिति । जडत्वपरि-
च्छिन्नत्वादिरतःशब्दार्थः ॥ १००५ ॥

साध्वाद्यनभिसंबन्धे यदि वा हेतुरुच्यते ॥

एष इत्यादिवचसा सर्वेशस्याऽऽत्मनः स्फुटः ॥ १००६ ॥

पालनादिकर्तुरनुग्रहादिना कृतेन धर्मादिना योगो दुर्वारो लोके तथादृष्टत्वात्तत्कथं स नेत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य पुनरुक्तेरर्थान्तरमाह । साध्वादीति ॥ १००६ ॥

धर्माधर्मादितन्त्रोऽर्थस्तत्फलेनेह लिप्यते ॥

विज्ञानात्मा न तु तथा सर्वेशत्वात्परो भवेत् ॥ १००७ ॥

सर्वस्य कर्मणोऽप्येष कारकस्य च तत्कृतः ॥

स्वतन्त्र ईश्वरो यस्मान्नातो धर्मादितन्त्रात् ॥ १००८ ॥

कोऽसावबाधितोऽसंदिग्धो हेतुस्तमाह । धर्मेति । कामकर्माविद्यातन्त्रो जीवस्तत्फलेन संबध्यते परस्तु तद्वन्न कर्मादितन्त्रः सर्वेश्वरत्वात्तस्मिन्नपि नियन्तृत्वादतो न तत्फलसंबन्धी स्यादित्यर्थः । इहशब्दो जीवेशयोर्निर्धारणार्थः । कथं सर्वेश्वरत्वेऽपि कर्मतत्फलसंबन्धित्वं तत्राऽऽह । सर्वेति ॥ १००७ ॥ १००८ ॥

भूतानि जनिमन्त्येष यतः पालयतीश्वरः ॥

भूतपालस्ततो देवः कार्याणां कारणत्वतः ॥ १००९ ॥

पशुपतिर्वा श्रीपतिर्वा सर्वेश्वरो न प्रत्यगात्मेत्याशङ्क्यैष भूताधिपतिरिति विशेषणमित्यभिप्रेत्यैष भूतपाल इत्यस्यार्थमाह । भूतानीति । तत्र हेतुः । कार्याणामिति ॥ १००९ ॥

कारणेन हि पाल्यन्ते कार्याणीह यतस्ततः ॥

तत्कार्यत्वाच्च भूतानां भूतपालत्वमात्मनः ॥ १०१० ॥

यद्यपि सर्वकार्याणां जन्मादिसूत्रमारभ्य तत्र तन्त्रोक्तन्यायेन कारणमीश्वरस्तथाऽपि कथं तस्य भूतपालत्वमत आह । कारणेनेति । तेनोपेक्षितस्य कार्यस्य सत्त्वमेव नेति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८८७

वक्तुं हिशब्दः । व्यवहारभूमिरिहेत्युक्ता । यतस्ततः सर्वत्रेत्यर्थः । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । तत्कार्यत्वादिति ॥ १०१० ॥

भूताधिपतिशब्देन ब्रह्मा वाऽत्राभिधीयते ॥

इन्द्रो लोकेश्वरश्चात्र वरुणाद्यात्मना तथा ॥ १०११ ॥

लोकपालोऽपि चाप्येष तथाकार्यस्य दर्शनात् ॥

प्रशासिताऽपि चाप्येष तदेतदभिधीयते ॥ १०१२ ॥

भूताधिपतिशब्दस्यार्थान्तरमाह । भूतेति । यो ब्रह्मा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सूत्रादिसंज्ञया विज्ञातः सोऽस्मिन्वाक्ये भूताधिपतिशब्देनोच्यते द्विरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति श्रुतेः स चात्र परमात्मैव तत्प्रकरणत्वादित्यर्थः । एष लोकेश्वर एष लोकपाल इति माध्यंदिनास्तत्र लोकेश्वरशब्दं व्याकरोति । इन्द्र इति । लोकपालशब्दार्थमाह । वरुणादीति । यथा परमात्मैवेन्द्रात्मना लोकेश्वरस्तथा स एव वरुणादिरूपेण लोकपालोऽपीत्यत्र हेतुः । तथेति । जगन्नियमनपालनादिकार्यस्येन्द्रादौ दर्शनादनीश्वरस्य तदयोगात्तत्तद्रूपेण स्थित्वा स एव तत्तत्कार्यं करोतीत्यर्थः । एष सेतुरित्याद्यवतारयति । प्रशासितेति । मर्यादाधारयितेति यावत् । द्वितीयोऽपि-
वधारणे ॥ १०११ ॥ १०१२ ॥

लोकानां रचना यैषा सित्यादीनां व्यवस्थिता ॥

सिद्धाऽसंकीर्यमाणेह साऽप्यस्यैवानुशासनात् ॥ १०१३ ॥

परस्मादन्योऽपि कश्चित्प्रशासिताऽस्तु तद्भेदप्रसिद्धेरिति चेन्नेत्याह । लोकानामिति । प्रशासित्रन्तरमतोऽन्यदार्तमित्यादिना प्रत्युदस्तमित्यर्थः ॥ १०१३ ॥

वर्णाश्रमादिहेतूनां व्यवस्थानामसंकरः ॥

नैव सिध्येद्विना हेतुं सेतुरेष इतीक्ष्यताम् ॥ १०१४ ॥

परस्यैव प्रशासितृत्वेऽपि कथं सेतुशब्दस्तत्र प्रयुक्तस्तत्राऽऽह । वर्णैति ॥ १०१४ ॥

यथोदकप्रवाहस्य सेतुर्विधरणस्तथा ॥

सर्वलोकव्यवस्थानां सेतुः स परमेश्वरः ॥ १०१५ ॥

परस्य सेतुत्वं दृष्टान्तेन साधयितुं विधरणविशेषणं व्याचष्टे । यथेति ॥ १०१५ ॥

किमर्थं सेतुरित्येवमाकाङ्क्षायां परं वचः ॥

असंभेदाय लोकानामेषामित्यभिधीयते ॥ १०१६ ॥

एषामित्याद्यादत्ते । किमर्थमिति ॥ १०१६ ॥

असंभिन्नव्यवस्थाः स्युः कथं नाम यथोदिताः ॥

तस्मै तस्मै फलायालं सेतुरीशो भवेत्ततः ॥ १०१७ ॥

१८८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

किं तत्परं वचस्तदसंभेदायेति तद्व्याकरोति । असंभिमेति । यथोदिता वर्णाश्चाऽऽ-
श्रमाश्च पृथिव्यादयश्च . लोका इति यावत् । तत्तत्फलमसंकीर्णं तत्तदधीनं
कार्यम् ॥ १०१७ ॥

एवं तावत्समासेन षष्ठाध्यायोक्तमादरात् ॥

श्रुत्याऽनूद्याखिलं वस्तु तस्याथ प्रतिपत्तये ॥ १०१८ ॥

उपायतां यथा सर्वो वेदोऽयं प्रतिपद्यते ॥

तमेतमिति वाक्येन तदेतदभिधीयते ॥ १०१९ ॥

वृत्तमनूद्य विविदिषावाक्यतात्पर्यमाह । एवं तावदिति । वस्तु ब्रह्मात्मैक्यमिति
पावत् । श्रुत्या स वा एष महानित्यादिकयेत्यर्थः । अखिलं पूर्णमित्येतत् । तस्येत्यै-
न्योक्तिः । तत्प्रतिपत्तेरुपायापेक्षाद्येतकोऽथशब्दः । वेदशब्दः कर्मकाण्डार्थः
॥ १०१८ ॥ १०१९ ॥

एतं विविदिषन्त्युक्तं वेदानुवचनादिभिः ॥

उपायैरीश्वरं साक्षादपेताशेषकल्पनम् ॥ १०२० ॥

विविदिषावाक्यतात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति । एतमिति । साक्षाद्विविदि-
षन्तीति संबन्धः । उक्तं विरजः पर आकाशादित्यादावित्यर्थः । ईश्वरमित्यज्ञातस्य
प्रतीचो विविदिषाविषयत्वं सूचयति । तस्यैव निरुपाधिकं नित्यमुक्तं रूपमाह ।
अपेतेति ॥ १०२० ॥

स्वातन्त्र्येणेशविषया बुभुत्साऽप्यतिदुर्लभा ॥

गम्यते तदुपायानां विधानाद्यतनतः श्रुतौ ॥ १०२१ ॥

प्रतीचि ज्ञानेच्छाया लौकिकेच्छातो विशेषमाह । स्वातन्त्र्येणेति । लौकिकी
तावदिच्छा शोभनार्थधीकृता मुलभा प्रत्यग्विषया तु पुरुषस्य स्वातन्त्र्येण बुभुत्साऽपि
न लभ्यते तज्ज्ञानं तु सुतरामित्यर्थः । विविदिषादौर्लभ्यस्य गमकमाह । तदुपायाना-
मिति । बहुपायोपन्यासो यतनः ॥ १०२१ ॥

विनियोगप्रयत्नाच्च कर्मविज्ञानकाण्डयोः ॥

गम्यते भिन्नवाक्यत्वं नैकत्र विनियोगीः ॥ १०२२ ॥

विविदिषावाक्यालोचनया सिद्धमर्थमाह । विनियोगेति । यत्तु काण्डयोरेकवा-
क्यत्वं कैश्चिदुक्तं तदयुक्तं तयोर्भिन्नवाक्यत्वमेव हि गम्यते कर्मणां विविदिषायां विनि-
योगे वाक्यतात्पर्यदर्शनाच्च च काण्डयोर्वाक्यैक्येऽपि तेषां तत्र विनियोगोक्तिर्युक्ता
तद्विनियोगे लब्धविविदिषस्य कर्मत्यागप्रसङ्गादेकवाक्यत्वानवकाशादित्यर्थः ॥ १०२२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८८९

यद्बुभुत्साऽपि दुष्प्रापा वद तत्तत्त्वबोधनम् ॥

ततोऽपि दुर्लभतरमुपायाल्लभ्यते कुतः ॥ १०२३ ॥

ईशविषया बुभुत्साऽपीत्यत्रापिना सूचितमर्थमाह । यदिति ॥ १०२३ ॥

बुभुत्सामात्र एवामी वेदानुवचनादयः ॥

विनियुक्ता यतस्तस्माच्चैते तज्ज्ञानसिद्धये ॥ १०२४ ॥

कर्मणां विविदिषायां विनियोगोक्तिमनुसृत्य काण्डयोरेकवाक्यत्वाभावमुक्त्वा विनियोगोक्तिवशादेव लब्धमर्थान्तरमाह । बुभुत्सेति ॥ १०२४ ॥

अत एव श्रुतिर्यत्नाच्छमादीनेव वक्ष्यति ॥

उपायानात्मयाथात्म्यविज्ञानाय यमात्मकान् ॥ १०२५ ॥

विविदिषासाधनान्येव कर्माणि न ज्ञानसाधनानीत्यत्र वाक्यशेषस्यानुग्राहकत्वमाह । अत इति । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इतियोगसूत्रानुसारेण शमादीन्विशिनष्टि । यमात्मकानिति ॥ १०२५ ॥

बुभुत्सासाधनेष्वेव वेदानुवचनादिषु ॥

अधिकारोऽविशेषेण ह्याश्रमाणां यथायुति ॥ १०२६ ॥

अस्तु बुभुत्सासाधनान्येव कर्माणि केषां पुनस्तेष्वधिकारस्तत्राऽऽह । बुभुत्सेति । अविशेषेणेति च्छेदः । तेषां तत्र स्वामित्वेन योग्यत्वं हिशब्दार्थः । वर्णाश्रमकर्मव्यवस्था तर्हि दुःस्था स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यथायुतीति । येन वर्णेनाऽऽश्रमेण वा यत्कर्म शास्त्रवशाद्युज्यते तां युतिमनतिक्रम्य तस्य तस्मिन्नधिकृतिरित्यर्थः ॥ १०२६ ॥

यथायोगं यथाश्रद्धं तद्बुभुत्साप्रसिद्धये ॥

सर्वाश्रमैरमी कार्या वेदानुवचनादयः ॥ १०२७ ॥

तत्प्रपञ्चयति । यथायोगमिति । तद्बुभुत्सा प्रत्यग्विविदिषा ॥ १०२७ ॥

वेदानुवचनोक्त्याऽत्र वेदाध्ययनमन्वहम् ॥

श्रुत्येह भण्यतेऽस्मभ्यं नित्यस्वाध्यायलक्षणम् ॥ १०२८ ॥

वाक्यार्थः संक्षिप्तस्तत्तात्पर्यमनेकधोक्तमिदानीं वेदानुवचनशब्दार्थमाह । वेदेति । अत्रेति । विविदिषावाक्यस्येहेति वैदिकव्यवहारभूमेरुक्तिः ॥ १०२८ ॥

ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपलक्षणम् ॥

अविशिष्टाधिकारित्वात्तेषामात्मावबोधने ॥ १०२९ ॥

ब्राह्मणविशेषणात्तस्यैव विविदिषासाधनवेदानुवचनादिष्वधिकारात्सर्वाश्रमैरमी कार्या वेदानुवचनादय इत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्राह्मणेति ॥ १०२९ ॥

१८९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ईदं मेऽङ्गमनेनेति पुंसंस्कारश्रुतेस्तथा ॥

यज्ञो दानं तपश्चेति स्मृतेरपि वचः स्फुटम् ॥ १०४२ ॥

कर्मणां शुद्धिहेतुत्वे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति । इदमिति । तथा शुद्धिहेतुत्वं कर्मणा-
मित्यत्र स्फुटमिति प्रामाण्यं सूच्यते ॥ १०४२ ॥

यस्मिन्विशुद्ध इति च सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ॥

इत्येवमादिवाक्यानि श्रौतान्युक्तार्थसिद्धये ॥ १०४३ ॥

कर्मभिः शुद्धबुद्धेर्विविदिषोर्ज्ञानमित्यत्र मानमाह । यस्मिन्निति । उक्तोऽर्थः शुद्ध-
धियो विविदिषादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिलक्षणः । आदिपदेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते
निष्कलमित्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते ॥ १०४३ ॥

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ॥

यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १०४४ ॥

शुद्धधियो ज्ञानमित्यत्र स्मृतिमाह । ज्ञानमिति ॥ १०४४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ १०४५ ॥

चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च संस्कारा इति च स्मृतिः ॥

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ १०४६ ॥

कर्मभिः शुद्धिरित्यत्रोक्तामेव स्मृतिमनूद्य स्मृत्यन्तरमाह । यज्ञेत्यादिना । तत्रैव
वाक्यान्तरमाह । योगिन इति । फलाभिलाषं हित्वा बुद्धिशुद्ध्यर्थमश्वरार्पणबुद्ध्या
कर्म कर्मिणो निर्वर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १०४५ ॥ १०४६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ १०४७ ॥

कर्मणां शुद्धिहेतुत्वे वाक्यान्तरमाह । योगेति । बुद्धिशुद्धावात्मशब्दितबुद्धेः स्व-
शत्वमिन्द्रियान्तराणां च स्वाधीनत्वं फलतीत्याह । विजितेति । न च तस्य कर्मानु-
ष्ठितवतोऽपि तत्फलसंबन्धः सर्वेषां भूतानामात्मभूतं यद्ब्रह्म तदात्मत्वादित्याह । सर्वेति
॥ १०४७ ॥

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः ॥

बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ १०४८ ॥

नित्यकर्मानुष्ठानात्पापहानिरित्यत्र स्मृत्यन्तरमाह । गार्भैरिति । बीजसंबन्धाद्गर्भसं-
बन्धाच्च संभावितं पापं पुंसवनादिकर्मभिर्निवर्तते त्रैवर्णिकानामित्यर्थः ॥ १०४८ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८९३

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया मुनैः ॥

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ १०४९ ॥

कर्मणां शुद्धिहेतुत्वे वाक्यान्तरमप्यस्तीत्याह । स्वाध्यायेनेति । त्रैविद्येन स्वाध्यायेनेति संबन्धः । यद्वा स्वाध्यायोऽध्ययनमात्रं त्रैविद्यं नित्यस्वाध्यायोऽथवाऽधीतवेदः स्वाध्यायस्तदर्थज्ञानं त्रैविद्यमिति भेदः ॥ १०४९ ॥

इत्येवं शतशः सन्ति यथोक्तार्थप्रसिद्धये ॥

स्मृतिवाक्यानि पुंशुद्धिशुद्धिसंसीनि कर्मभिः ॥ १०५० ॥

उक्तस्मृतीनां तात्पर्यमाह । इत्येवमिति । शुद्धिफलमाह । यथोक्तेति । विविदिषाद्वारा ज्ञानसिद्धयर्थमिति यावत् ॥ १०५० ॥

संसारानर्थहेतुत्वज्ञानायैव च कर्मणाम् ॥

काम्यानामिह निर्देशस्तज्जिहासाप्रसिद्धये ॥ १०५१ ॥

शुद्धिद्वारा मुक्तिफलोपायत्वान्नित्यकर्मणामुत्तमपुमर्थान्वयमुक्त्वा काम्यकर्मणां तदन्वयप्रकारमाह । संसारेति । यदा वेदे काम्यानि कर्माण्युक्तानि गर्भवासाद्यनर्थहेतवो ज्ञायन्ते तदा तेषु जिहासोपवर्तते ततश्च नित्याद्यनुष्ठानात्परिशुद्धबुद्धेर्विविदिषाद्वारा मुक्तिरिति युक्ता तेषामपि प्रकृष्टफलान्वयितेत्यर्थः ॥ १०५१ ॥

यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् ॥

तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ १०५२ ॥

तेषां विधान्तरेण मोक्षान्वयित्वं संबन्धग्रन्थोक्तं स्मारयति । यद्वेति । कथं तानि फलान्तरोद्देशेन विहितानि विविदिषायामुपयुज्यन्ते तत्राऽऽह । संयोगस्येति ॥ १०५२ ॥

देशे काले च पात्रे च दानं श्रद्धादिपूर्वकम् ॥

शुद्धिकृत्स्याद्वियः पुंसो बहिर्वेद्यपि शास्त्रतः ॥ १०५३ ॥

महायज्ञैश्च यज्ञैश्चेत्याद्युदाहरता यज्ञेनेति व्याख्यातम् । इदानीं दानेनेत्यस्यार्थमाह । देश इति । कुरुक्षेत्रादिदेशः । राहूपरागादिः कालः । श्रोत्रियोऽध्यात्मविदित्यादिः पात्रम् । श्रद्धादीत्यादिशब्देन शक्तिरुक्ता । ननु दक्षिणाख्यं दानं यज्ञान्तर्भूतं तथाच यज्ञेनेत्यनेन गतत्वाद्दानेनेति पुनरुक्तं नेत्याह । बहिरिति । वेद्या बहिरपि दानं शुद्धिकरमित्यत्र मानमाह । शास्त्रत इति । दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्तीत्यादिवाक्यादित्यर्थः ॥ १०५३ ॥

नियमाद्वृद्धसंपातसहनं तप उच्यते ॥

तस्यापि बुद्धिसंशुद्धिहेतुत्वं शास्त्रतो मतम् ॥ १०५४ ॥

तपःशब्दार्थमाह । नियमादिति । रागादिनिमित्तकेशसहिष्णुत्वव्यवच्छेदार्थं

१८९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये--

नियमादित्युक्तम् । शास्त्रीयपारलौकिकजपोपवासादिविधिवशादिति यावत् । तेन कथं
विविदिषासिद्धिस्तत्राऽऽह । तस्यापीति ॥ १०९४ ॥

विजिज्ञासस्व तद्गुरु तपसैवेति च श्रुतिः ॥

तपसा कल्मषं हन्तीत्यपि च स्मृतिशासनम् ॥ १०९५ ॥

तदेवोदाहरति । विजिज्ञासस्वेति । अन्यव्यतिरेकरूपं तपोऽत्र विवक्षितमि-
त्याशङ्क्य चशब्दसूचितां स्मृतिमवतारयति । तपसेति ॥ १०९६ ॥

यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुष्करम् ॥

सर्वं तत्तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १०९७ ॥

तत्रैव स्मृत्यन्तरमाह । यदिति । दुस्तरं दुष्परिहरं कुम्भीपाकादिदुःखम् । दुरापं-
माप्नुमशक्यं स्वर्गादिमुत्तमम् । दुर्गमवगन्तुमशक्यमात्मादि । दुष्करं कर्तुमशक्यमश्वमे-
धादि । तपसा सर्वस्य साध्यत्वे हेतुमाह । तपो हीति । तपसा हि कुम्भसंभवेनाम्भो-
निधिः सहसा जुलुकीकृतस्तत्र तस्य माहात्म्यं सुवचमिति भावः ॥ १०९८ ॥

अनाशकं चानशनं कामानशनलक्षणम् ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिति चाऽऽह हि ॥ १०९९ ॥

कामानशनबोधार्थं वेदव्यासोऽपि यत्नतः ॥

मृत्युवन्तं वा सनियमं तदप्यत्यन्तशुद्धिकृतं ॥ १०९८ ॥

अनाशकशब्दार्थमाह । अनाशकं चेति । रागद्वेषाभिनिवेशातिरेकेण परिमितशा-
स्त्रीयविषयनिषेवणमनाशकमित्यत्र मानमाह । रागेति । इन्द्रियमनोनिग्रहस्य प्रसादा-
दिफलवचनं यतः । अनाशकशब्दस्य प्रसिद्धिमनुरुन्धानोऽर्थान्तरमाह । मृत्युवन्त-
मिति । नियमेन संकल्पेन सहितं मरणान्तमशनवर्जनमनाशकमित्यर्थः । किं तेनेति
तदाह । तदपीति ॥ १०९७ ॥ १०९८ ॥

प्रत्यग्विविदिषामात्रहेतुत्वान्न मृतेर्भयम् ॥

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो यातीति च स्मृतेः ॥ १०९९ ॥

शुद्धिद्वारा विविदिषाहेतुत्वं तस्य न सिध्यति जीवतो हि शुद्ध्यादिसिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्रत्यगिति । अनाशकस्याऽऽत्मविविदिषामात्रहेतुत्वान्न त्वैहिकविविदिषायां
तन्नियमोऽतो मृतिप्रयुक्तमनाशकस्याफलत्वं नाऽऽशङ्कनीयं जन्मान्तरे तस्य तद्वेतुत्वा-
दित्यर्थः । ऐहिकमपि साधनं जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुरित्यत्र मानमाह ।
अनेकेति ॥ १०९९ ॥

भावितैः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ॥

आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ १०६० ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८९६

सर्वानाश्रमाननुष्ठितवतो जन्मान्तरेऽपि मुक्तिरिति नियमं निराकुर्वन्वाक्यान्तरमाह ।
भावितैरिति ॥ १०६० ॥

पृथूदकादितीर्थेषु तथाच मरणं स्मृतौ ॥

भूयते मुक्तये साक्षात् भयं स्यादतो मृतेः ॥ १०६१ ॥

यद्यपि वार्तमानिकं यज्ञादि जन्मान्तरे शुद्ध्यादिद्वारोपयुक्तं तथाऽपि कथं विशिष्टं
मरणं तथेत्याशङ्क्याऽऽह । पृथूदकादीति । आदिपदेन प्रयागादिग्रहः । स्मृतौ ब्रह्म-
ज्ञानेन मुच्यन्ते प्रयागमरणेन वेत्याद्यायामिति । तथाच मृतिरुक्तमनाशकस्याफलत्ववि-
षयं भयं नास्तीति फलितमाह । नेति ॥ १०६१ ॥

साक्षात् वस्तुविज्ञाने श्रुत्या यत्र नियुज्यते ॥

विद्वान्परिहरेत्तत्र मृतिहेतुं प्रयत्नतः ॥ १०६२ ॥

सर्वैरपि तर्हि मुमुक्षुभिरनशनं मरणान्तमनुष्ठेयं तत्कुतस्तेषां श्रवणादिविधिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । साक्षादिति । यत्र ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणादौ श्रोतव्यादिश्रुत्या पुरुषो
नियुज्यते तत्र समर्थः साधनचतुष्टयसंपन्नो मरणकारणमनशनं दूरादेव त्यजेदनशना-
न्तरं चाऽऽद्रियेत मृतिहेतुमिति विशेषणाच्छ्रवणादिसमर्थस्तु मरणान्तमनशनमाचरन्प्रत्य-
वेयात्त्वंपदार्थविवेकायेत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥ १०६२ ॥

चतुर्णामाश्रमाणां वा वेदानुवचनादिना ॥

श्रुत्येह ग्रहणं ज्ञेयं तद्बुभुत्साप्रसिद्धये ॥ १०६३ ॥

वेदानुवचनादिशब्दानां कर्मपरत्वमुक्त्वाऽऽश्रमविषयत्वमाह । चतुर्णामिति ।
वेदानुवचनादिरूपया श्रुत्या किमित्यस्मिन्वाक्ये ग्रहणमाश्रमाणामित्याशङ्क्याऽऽह ।
तदिति । सर्वेषामप्याश्रमाणां व्यवधानाव्यवधानाभ्यां प्रत्यग्विविदिषायामधिकारार्थं
तेषां ग्रहणमित्यर्थः ॥ १०६३ ॥

ब्रह्मचर्यान्तवाक्येन ब्रह्मचारिपरिग्रहः ॥

तपसा तापसस्यैव यज्ञेन गृहिणस्तथा ॥ १०६४ ॥

श्रद्धानाशकवाक्यं तु सर्वार्थमिति गम्यते ॥

एतमेव विदित्वेति पारिव्राज्यं च वक्ष्यति ॥ १०६५ ॥

केन शब्देन कस्याऽऽश्रमस्य ग्रहणमित्यपेक्षायां माध्यंदिनपाठमनुसृत्य विभाग-
माह । ब्रह्मचर्यान्तेति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसाऽनाशकेनेति हि ते पठन्ति । तथाऽपि त्रयाणामेवाऽऽश्रमाणामिह ग्रहश्च-
तुर्थाश्रमद्योतिशब्दाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । एतमेवेति ॥ १०६४ ॥ १०६५ ॥

१ ख. 'क्षा' व' । २ ग. 'था' ॥ १०६४ ॥ अद्वा' । ३ क. ख. 'ण वि' । ४ क. ख. घ.
'षन्तीति य' ।

१८९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते सेव्यमाना यथाविधि ॥

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १०६६ ॥

चतुर्भिराश्रमैरेभिर्यथाशास्त्रमनुष्ठितैः ॥

अत्यन्तं क्षेममाप्नोतीत्यापस्तम्बोऽप्यभाषत ॥ १०६७ ॥

वेदानुवचनादिशब्दानामाश्रमविषयत्वं वदता विविदिषादिद्वारा मोक्षोपायत्वमाश्र-
माणमुक्तं तत्र प्रमाणमाह । सर्वेऽपीति । क्षेमशब्देन मोक्षं ग्रहीतुमत्यन्तविशेषणम्
॥ १०६६ ॥ १०६७ ॥

यं तं विविदिषन्त्युच्चैर्यथोक्तैः साधनैः परम् ॥

एतमेव विदित्वाऽथ मुनिः स्यात्प्राग्यथोदितः ॥ १०६८ ॥

एतमेव विदित्वेत्यादेरर्थमाह । यमिति । आत्मवेदनमुनिभावयोरव्यवधानार्थमथेत्यु-
क्तम् । प्रागिति विविदिषावाक्योक्तिः । यथोदितः प्रत्यग्विविदिषावानित्यर्थः । तात्पर्य-
वत्त्वमुच्चैरित्युच्यते ॥ १०६८ ॥

पाण्डित्यबाल्ययोर्निष्ठां मुनित्वं प्रागवादिषम् ॥

सर्वकर्ममुचां यस्मान्न तत्साधारणं ततः ॥ १०६९ ॥

प्रत्यञ्चं विविदिषुस्तमेव विदित्वा ज्ञानी भवतीत्युक्तम् । इदानीमात्मवेदान्मुनित्वं
सर्वाश्रमसाधारणं विविदिषा हि श्रवणादिद्वारा ज्ञानहेतुः सा च सर्वाश्रमसाधारणी
दर्शितेत्याशङ्क्य पञ्चमोक्तं स्मारयति । पाण्डित्येति ॥ १०६९ ॥

योगस्य च समस्तस्य प्रत्यग्विज्ञानजन्मने ॥

उपयोगो यतस्तस्मान्नाऽऽत्मज्ञानोदयात्परः ॥ १०७० ॥

किञ्च कर्मणां विविदिषाद्वारा दूरोपकारित्वाज्ज्ञानादूर्ध्वमयोगात्कर्मत्यागिनामेव
ज्ञानितेत्याह । योगस्येति । कर्मण इति यावत् । परो योग इति शेषः ॥ १०७० ॥

शमादीन्येव विद्यायाः साधनानि यतस्ततः ॥

कुतोऽसंन्यासिनस्तत्स्यान्मुनित्वं निष्प्रमाणकम् ॥ १०७१ ॥

यदि कर्मणो ज्ञानोत्पत्त्युपायत्वमिष्टं तर्हि कर्मिणोऽपि मुनित्वं तत्राऽऽह । शमा-
दीनीति । अन्तरङ्गसाधनं विद्यायाः शमादिर्विहिरङ्गसाधनं कर्मातः संन्यासिनामेव
ज्ञानितेत्यर्थः ॥ १०७१ ॥

मननात्मकमेवास्य कर्म नान्यद्यतस्ततः ॥

मुनित्वं न्यासिनो युक्तं मौनाच्चाप्यस्य सर्वदा ॥ १०७२ ॥

तेषामपि न ज्ञानित्वं स्वाश्रमकर्माक्षिप्तचित्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । मननेति ।
संन्यासिनो हि कर्म वेदान्तानामैक्यविषयमैदंपर्यं निश्चित्य तस्यैव तात्पर्यविषयस्य श्रौत-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८९७

युक्त्यवष्टम्भेनानवरतमनुसंधानमेव न तद्विरोधि कर्मान्तरं शौचादीनां बाधितानुवृत्तिमा-
त्रत्वादतस्तस्य युक्ता मुनितेत्यर्थः । सततमतिनियतवागादिव्यापारत्वाच्च तस्य मुनित्वं
युक्तमित्याह । मौनाच्चेति ॥ १०७२ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञाननिष्ठता मुनिता यतः ॥

तज्ज्ञानजन्मनो नोर्ध्वं मुनिता तत्फलत्वतः ॥ १०७३ ॥

अन्ये तु शब्दोत्पन्नब्रह्मज्ञानमात्रान्न मुनित्वं तस्य संमृष्टपरोक्षत्वात्तदभ्यासोत्थसाक्षा-
त्कारापेक्षं तदिति मन्यन्ते तान्प्रत्याह । प्रत्यगिति । आत्मस्वरूपविषयं शाब्दज्ञानं
साक्षात्कारफलकमेवोत्पद्यते तथाविधज्ञानलाभो मुनित्वं तस्य फलरूपत्वादतः शाब्द-
ज्ञानोत्तरकालमभ्यासकृतसाक्षात्कारमपेक्ष्य मुनित्वं न शङ्क्यमित्यर्थः ॥ १०७३ ॥

एतमेवेत्यवधृतेरस्यैवैकस्य वस्तुनः ॥

तदज्ञानैकहेतुत्वात्सर्वस्यानात्मवस्तुनः ॥ १०७४ ॥

इतश्च संन्यासिनामेव मुनितेति वक्तुमेवकारं व्याकरोति । एतमिति । अवधारणे
हेतुः । तदज्ञानेति ॥ १०७४ ॥

सामर्थ्याच्च ततोऽस्यैव प्रत्यग्याथात्म्यवेदिनः ॥

मुनित्वं प्रत्यगज्ञानहेतुकर्मापवर्जनात् ॥ १०७५ ॥

अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जातं तदाह । सामर्थ्याच्चेति । आत्मैव वस्त्वनात्मा तदविद्याज-
न्यस्ततो वस्तुस्वरूपाभिज्ञस्यैव ज्ञानसामर्थ्यादज्ञानकृतकर्मत्यागसिद्धेस्तस्यैव मुनितेत्यर्थः
॥ १०७५ ॥

किंचैतमेवमात्मानं सर्वानर्थैककारणम् ॥

मोहमात्रव्यवहितमाप्तुमिच्छन्त आदरात् ॥ १०७६ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमादत्ते । किंचेति । प्रकृतमात्मानं शुद्ध्यादिद्वाराऽऽ-
प्तुमादरादिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति संबन्धः । आत्मनः सदाऽऽसत्त्वात्कथमाप्तीच्छेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । सर्वेति ॥ १०७६ ॥

आत्मयाथात्म्यविज्ञानसर्वाविद्योपमर्दिना ॥

सम्यग्ज्ञानप्रदीपेन प्रत्यक्प्रवणबुद्धयः ॥ १०७७ ॥

तदाप्त्युपायमाह । आत्मेति । आत्मनो याथात्म्यमेव विज्ञानं तत्र सर्वप्रकाराविद्या-
विषयाश्रयान्तराभावात्तदुपमर्दिसम्यग्ज्ञानसंज्ञो दीपस्तेनाऽऽत्मानमाप्तुमिच्छन्तीति योजना ।
प्रव्राजिन इत्यस्य तात्पर्यमाह । प्रत्यगिति ॥ १०७७ ॥

विरक्ताः सर्वसंसारादाग्रजाद्बुद्धिशुद्धितः ॥

उत्पन्ननिखिलानर्थतित्यक्षा दोषदर्शनात् ॥ १०७८ ॥

१ ख. घ. शक्यमि । २ ग. 'धृतिर' ।

१८९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

कथं स्वभावतो विषयाभिमुखानां प्रत्यक्प्रावण्यं पराञ्चि खानीति हि श्रुतेस्तत्राऽऽह
विरक्ता इति । नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धिशुद्धिलब्धवैराग्यस्य विषयदोषधीसहकृतस्य
फलमाह । उत्पन्नेति ॥ १०७८ ॥

वाङ्मनःकायकर्मभ्योऽतः प्रव्रजनशीलिनः ॥ १०७९ ॥

एतमेवेत्यवधृतेर्न लोकत्रयकामिनाम् ॥

पारिव्राज्येऽधिकारोऽस्तीत्ययमर्थोऽवगम्यते ॥ १०८० ॥

प्राप्तसर्वसंसारत्यागेच्छानामिच्छाकार्यमाह । वागिति । यस्मादीदृक्षा मुमुक्षवोऽत
प्रत्यक्प्रवणबुद्धयः प्रव्रजन्तीति संबधः । एवकारार्थं दर्शयन्नेतमेव लोकमित्यादिभाष्यार्थः
माह । एतमिति ॥ १०७९ ॥ १०८० ॥

असाधारणसाध्यानि पुत्रादीनि यथा तथा ॥

पुत्रादिकामत्यागोऽपि स्यादसाधारणोऽर्थवान् ॥ १०८१ ॥

विरक्तस्य पारिव्राज्यमुक्त्वा तस्यैव पारिव्राज्यं ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुरित्येतद्वृष्टान्ते-
नाऽऽह । असाधारणेति ॥ १०८१ ॥

परस्परविरोधाच्च पराक्प्रत्यक्फलात्मनाम् ॥

पुत्रादिसाधनानां च तच्यागस्य च वर्त्मनः ॥ १०८२ ॥

पुत्रादिसाधनसमुच्चितस्य पारिव्राज्यस्य कुतो न मोक्षहेतुतेत्याशङ्क्याऽऽह । पर-
स्परेति ॥ १०८२ ॥

पूर्वे समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् ॥

एकः पन्था हि मोक्षस्येत्यपि व्यासोऽपि चावदत् ॥ १०८३ ॥

मिथो विरोधे दृष्टान्तमाह । पूर्वं इति । पारिव्राज्यस्यैव केवलस्य कैवल्यहेतुतेत्यत्र
वृद्धसंमतिमाह । एक इति । श्रौतार्थं स्मृतिसमुच्चयार्थमपि चेत्युक्तम् । अपिशब्दस्त्याग
एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तममित्यादिवाक्यसमुच्चयार्थः ॥ १०८३ ॥

प्रव्राजिनोऽत्र गृह्यन्ते प्रसिद्धेर्यदि वा परे ॥

त्रिदण्डिनः समाख्यायास्तेष्वेवातिप्रसिद्धितः ॥ १०८४ ॥

प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीला मुमुक्षव इत्येवंपरत्वेन व्याख्यातमिदानीं तस्यैवार्थान्तर-
माह । प्रव्राजिनोऽत्रेति । प्रसिद्धेरिति हेतुं स्फुटयति । समाख्याया इति । मुमुक्ष-
वस्त्रिदण्डिनः पारमहंसीं वृत्तिं गृह्णन्तीति भावः ॥ १०८४ ॥

पराञ्चि खानीत्यादीनि श्रौतानि च वचांसि नः ॥

तानि वा इति निन्दित्वा न्यासो ब्रह्मेति शासनात् ॥ १०८५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १८९९

उपायो न्यास एवातः प्रत्यग्ज्ञानस्य जन्मने ॥

प्रत्यग्ज्ञानविरुद्धत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ १०८६ ॥

कर्मिणामेव तेषां विवाक्षितज्ञानलाभार्त्तिकं पारमहंस्येनेत्याशङ्क्य बहिर्मुखानां कर्मिणां न ज्ञानमित्यत्र मानमाह । पराञ्चीति । पारमहंस्यमेव सम्यग्धीहेतुरित्यत्र श्रौतं लिङ्गमाह । तानीति । न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मेत्युक्त्वा तानि वा एतान्यवराणि तपांसीति प्रकृतानि सत्यादीनि निन्दित्वा न्यास एवात्यरेचयदिति परमहंससंन्यासस्यातिशायित्वोपदेशात्तस्य तत्त्वज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वं निश्चितमित्यर्थः । वाङ्मनःकायकर्मणां संन्यास एवेति संबन्धः । अवधारणे हेतुः । प्रत्यगिति ॥ १०८९ ॥ १०८६ ॥

शब्दादिप्रकृतीन्येव कार्याणि करणानि च ॥

प्रत्यग्ज्ञानाय नैवालमतस्तानि विरोधतः ॥ १०८७ ॥

विरोधं साधयति । शब्दादीति । देहेन्द्रियाणि भौतिकत्वात्प्रत्यग्विरोधीनि न तज्ज्ञानमुत्पादयितुमुत्सहन्ते तत्कार्यत्वात्कर्माण्यपि तथैवेत्यर्थः ॥ १०८७ ॥

आत्मलोकपरीप्सायां तस्मात्साधनमुत्तमम् ॥

त्याग एव हि विज्ञेयं मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ १०८८ ॥

कर्मत्यागो ज्ञानहेतुरित्युक्तमुपसंहरति । आत्मेति । तस्य ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः ॥ १०८८ ॥

प्रतिसाध्यं सुतादीनि यथा लोकत्रयार्थिनाम् ॥

नियतानि तथैवेह प्रत्यग्लोकाप्तिमिच्छताम् ॥ १०८९ ॥

सर्वकर्मपरित्यागः साधनं परमं मतम् ॥

असंभवे हि कर्माणि विधीयन्तेऽस्य सर्वतः ॥ १०९० ॥

तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्रतिसाध्यमिति । इहेति प्रतीचो लोकस्याऽऽप्तिरुक्ता । कर्मत्यागो ज्ञानसाधनं चेत्तर्हि पङ्कप्रक्षालनन्यायात्कर्मविधिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । असंभवे हीति । अविरक्तस्य संन्यासासंभवे सति सर्वतो वैराग्योत्पत्त्यर्थं शुद्धिफलानि कर्माणि विधीयन्ते तस्मान्न पङ्कप्रक्षालनन्याय इत्यर्थः ॥ १०८९ ॥ १०९० ॥

रागाद्याकृष्टचेतस्त्वान्न चेच्छक्रोत्यशेषतः ॥

कर्माणि मानवस्त्यक्तुं स करोतु यथाविधि ॥ १०९१ ॥

कर्माणि कर्मसंत्यागसामर्थ्यार्थं दिवानिशम् ॥

न कर्मणामनारम्भात्तथाच स्मृतिशासनम् ॥ १०९२ ॥

तदेव प्रपञ्चयति । रागादीति । कर्मणां संत्यागे सामर्थ्यं बुद्धिशुद्धिद्वारा वैराग्यं

१९०० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-
तदर्थमिति यावत् । अज्ञस्याविरक्तस्य कर्मानुष्ठानमित्यत्र मानमाह । नेति ॥ १०९१ ॥
॥ १०९२ ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ १०९३ ॥

तर्हि कर्मणामेव साक्षान्नैष्कर्म्यसाधनत्वं भगवतो मतमिति शान्तिकर्मणि वेतालोदय-
स्तत्राऽऽह । आरुरुक्षोरिति । योगशब्देन चित्तशुद्धिर्ज्ञानोदयो बोध्यते ॥ १०९३ ॥

कोऽभिप्रायोऽखिलं कर्म त्यजतां साधनैः सह ॥

आत्मलोकार्थिनां पुंसामिति पृष्ठेऽर्थ उच्यते ॥ १०९४ ॥

एतमेवेत्यादि व्याख्यातम् । इदानीमेतद्ध स्मेत्यादि प्रश्नपूर्वकमादत्ते । कोऽभिप्राय
इति । साधनैः शिखायज्ञोपवीतादिभिरिति यावत् ॥ १०९४ ॥

एतद्ध स्मेति वचसा पारिव्राज्येऽभिधीयते ॥

अर्थवादस्वरूपेण हेतुः श्रुत्या प्रयत्नतः ॥ १०९५ ॥

अभिप्रेतमर्थमुच्यमानत्वेन प्रतिज्ञातं प्रकटयति । एतदिति । अर्थवादस्वरूपेणैतदि-
त्यादिवचसा तात्पर्येण श्रुत्या पारिव्राज्ये हेतुरुच्यत इति योजना ॥ १०९५ ॥

तदेतत्कारणं स्पष्टं पारिव्राज्येऽभिधीयते ॥

ऐतिह्यार्थं च ह स्मेति वैशब्दः स्मरणाय च ॥ १०९६ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा पदानि व्याकुर्वाणस्तदेतच्छब्दयोः संबन्धं दर्शयन्नपेक्षितं पूरयति ।
तदेतदिति । निपातत्रयं व्याकरोति । ऐतिह्येति ॥ १०९६ ॥

पूर्वेऽतिक्रान्तकालीना विद्वांसो ज्ञाततत्त्वकाः ॥

तिसृणामेषणानां स्यात्प्रजामित्युपलक्षणम् ॥ १०९७ ॥

पदद्वयं व्याचष्टे । पूर्वं इति । प्रजां न कामयन्त इति संबन्धः । प्रजामित्येतच्छ्रूयते
कर्मापरब्रह्मविद्यां चेति कथं भाष्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तिसृणामिति ॥ १०९७ ॥

न कामयन्ते नेच्छन्ति पुत्रोत्पत्त्यादिलक्षणाः ॥

एषणाः सकला एताः कस्मादित्यभिधीयते ॥ १०९८ ॥

नेत्यादेरर्थमाह । नेत्यादिना । वाच्यमुक्त्वा विवक्षितमाह । पुत्रेति । नेच्छन्तीति
पूर्वेण संबन्धः । पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठन्तीति भाष्यव्याख्याने हेतुं पृच्छति ।
कस्मादिति । किमित्यादि हेतुत्वेनावतारयति । अभिधीयत इति ॥ १०९८ ॥

एषणास्त्यजतां तेषामभिप्रायमिमं शृणु ॥

एषणात्रितयस्यापि किमित्याक्षेप उच्यते ॥ १०९९ ॥

तस्य तात्पर्यमाह । एषणा इति । तेषामभिप्रायं दर्शयितुमेतद्वाक्यमित्यर्थः ।
किंशब्दस्य प्रश्रवितर्ककुत्सार्थत्वं व्यावर्तयति । एषणेति ॥ १०९९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९०१

प्रजया किं करिष्यामः कनीयःफलया वयम् ॥

स्वतःसिद्धैकलो ह्यात्मा येषां लोको ध्रुवोऽक्षयः ॥ ११०० ॥

आक्षेपं प्रकटयद्वाक्यं योजयति । प्रजयेति । येषामस्माकं कूटस्थश्चिदात्मैव पुमर्थस्ते वयं प्रजादिना लोकत्रयहेतुना साध्यं नैव पश्याम इत्यर्थः । आक्षेपे हेतुरुत्तरार्धे-
नोक्तः ॥ ११०० ॥

आत्मत्वादेव चावाप्तः सर्वसाधननिःस्पृहः ॥

वस्तूत्पत्त्यादिमद्यस्मात्साधनानि व्यपेक्षते ॥ ११०१ ॥

आत्माख्योऽपि पुमर्थः साधनसाध्यः स्वर्गादिवत्तत्कथमाक्षेपस्तत्राऽऽह । आत्म-
त्वादिति । आत्मनः साधननिरपेक्षत्वे हेत्वन्तरमाह । वस्त्विति । तस्मादुत्पत्त्यादि-
रहितमात्मवस्त्वनपेक्षमिति शेषः ॥ ११०१ ॥

यच्चोत्पत्त्यादिमद्वस्तु तत्तुच्छं स्वप्नवस्तुवत् ॥

आत्मज्ञाने तु निःशेषफलान्तर्भावकारणात् ॥ ११०२ ॥

अथोत्पत्त्यादिमद्वस्तुवात्मनोऽन्यदनन्यद्वा प्रथमे वस्त्वन्तरस्वीकारादपसिद्धान्तो
द्वितीये साधनानपेक्षत्वं नाऽऽत्मनः सिध्यति तत्राऽऽह । यच्चेति । तस्य तुच्छत्वे
स्वर्गादिलाभो न पुमर्थः स्यात्ततोऽन्यस्य तत्त्वे चाऽऽत्मलाभादप्यर्थान्तरस्य तथात्वमि-
त्यनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मज्ञाने त्विति । तस्य पुमर्थता दुर्वारोति शेषः
॥ ११०२ ॥

नाऽऽत्मलाभात्परो लाभः कृत्स्नेऽपि जगतीक्ष्यते ॥

सर्वप्राप्त्यर्थसंप्राप्तेः सर्वहेयनिराकृतेः ॥ ११०३ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । नेत्यादिना । आत्मज्ञाने निःशेषफलान्तर्भावे हेतुमाह ।
सर्वेति ॥ ११०३ ॥

इति चेतसि संधाय ह्याक्षिपन्ति प्रजादिकम् ॥

नृलोकादिफलं सर्वमेषणात्रयमादरात् ॥ ११०४ ॥

एषणात्यागिनामभिप्रायं निगमयति । इति चेतसीति । आत्मज्ञाने सति प्राप्यस्य
सर्वस्य प्राप्तेर्निराकर्तव्यस्य सर्वस्य निराकृतेस्तस्मिन्सर्वफलान्तर्भावादात्मलाभात्परो
लाभो नेति मत्वा प्रजादिकं विद्वांसः समाक्षिपन्तीत्यर्थः । आक्षेपके सत्याक्षेपस्योपप-
त्त्यर्थो हिशब्दः ॥ ११०४ ॥

उत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं चैषणाफलम् ॥

तस्मिन्नेवंविधे कः स्यात्संतोषो विदुषामपि ॥ ११०५ ॥

१९०२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

आक्षेपे हेत्वन्तरमाह । उत्पाद्यमिति । एवंविधे सातिशये जन्मविनाशवतीत्यर्थः ॥ ११०९ ॥

आत्मब्रह्मानुलोम्येन ह्येषणात्याग इष्यते ॥

साधनं ब्रह्मविद्येव ब्रह्मज्ञानस्य जन्मने ॥ ११०६ ॥

विदुषामपीत्युक्तत्वादज्ञस्यापि विरक्तस्य पुत्राद्येषणात्यागो धीहेतुत्वेन सूचितः । इदानीं तत्त्यागस्य तद्वेतुत्वं दृष्टान्तेन साधयति । आत्मेति । यथा ब्रह्मविद्या प्रत्यग्भूतब्रह्मानुरूपत्वात्तत्प्राप्तिहेतुरेवमेषणात्यागोऽपि कर्मविरोधित्वेन नैष्कर्म्यब्रह्मज्ञानानुरूपत्वात्तज्जन्मने साधनमिष्यते तस्मादज्ञस्यापि विरक्तस्य संन्यासो भवति फलवानित्यर्थः ॥ ११०६ ॥

आप्ताशेषपुमर्थस्य प्रत्यग्याथात्म्यबोधिः ॥

दग्धात्मतमसः पुंसो नैषणाऽपेक्षितेऽप्यते ॥ ११०७ ॥

अविद्वत्संन्यासफलमुक्त्वा विद्वत्संन्यासेऽसौलभ्यमाह । आप्तेति ॥ ११०७ ॥

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वैकात्म्यं प्रपश्यतः ॥

आप्ताशेषपुमर्थस्य त्यक्ताशेषासुखस्य च ॥ ११०८ ॥

प्राप्तस्य परमं स्वास्थ्यं वद किं स्यात्प्रजादिभिः ॥

इति निश्चित्य निःसङ्गाः प्रव्रजन्त्येव सर्वतः ॥ ११०९ ॥

विदुषामेषणापेक्षा नास्तीत्येतत्प्रतिपादयति । सर्वभूतेति । ज्ञेयरूपमनूद्य ज्ञानरूपमनुवदति । सर्वेति । तद्वृष्टिफलमाह । आप्तेति । तं प्रति प्रजादीनामर्कचित्करत्वमाह । वदेति । उक्तरीत्या ज्ञानवतामेषणात्यागस्यानायासत्वमाह । इति निश्चित्येति ॥ ११०८ ॥ ११०९ ॥

धावतोऽविदुषो दृष्ट्वा मृगतृष्णोदकार्थिनः ॥

तत्तोयतत्त्ववित्कश्चिन्न हि धावति मूढवत् ॥ १११० ॥

तेषामेषणात्यागं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । धावत इति । अविदुष इति च्छेदः ॥ १११० ॥

यथैवं श्रुतितोऽशेषवाङ्मनःकायसाधन—

प्रवृत्तिविषयप्रत्यग्याथात्म्यज्ञानिनामिह ॥ ११११ ॥

अविद्यापटसंवीतधिषणान्कामिनो नरान् ॥

पुत्रोत्पत्त्यादिसाध्येषु प्रवृत्तान्वीक्ष्य यन्नतः ॥

अस्माकं न प्रवृत्तिः स्यात्कृतार्थत्वाच्च कारणात् ॥ १११२ ॥

१ ख. घ. अविदुः । २ ग. 'त्यवेदिनः । ३ घ. 'न्यासं स' । ४ घ. 'सस्य तौ' । ५ ख. 'तोयं' । ग. 'तोये त' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९०३

दृष्टान्तानुसारेण दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । त्रिविधप्रवृत्तीनामालम्बनं देहादिस्त-
स्याप्यात्मा प्रत्यक्त्वेन स्थितस्तत्स्वरूपज्ञानिनस्तत्त्वमादिश्रुतिवशादेव ये तेषामस्माकम-
ज्ञानाच्छत्रबुद्धित्वाद्रागादिपराधीनान्पुत्रोत्पत्त्यादिषु विधिवशादेव यतमानान्मनुष्याभि-
मानिनो दृष्ट्वा न पुत्रोत्पत्त्यादौ प्रवृत्तिस्तत्त्वज्ञानविरोधादित्यर्थः । न केवलमस्माकं ज्ञान-
मेव तत्फलं चास्त्यतोऽपि न प्रवृत्तिरित्याह । कृतार्थत्वादिति ॥ ११११ ॥ १११२ ॥

यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा कुतो भवेत् ॥

तस्मात्सर्वप्रवृत्तीनां हानिः स्यादात्मबोधतः ॥ १११३ ॥

इतश्च विदुषो न प्रवृत्तिरित्याह । यदज्ञानादिति । उक्तं सामान्यन्यायं प्रकृते
योजयति । तस्मादिति ॥ १११३ ॥

सदोत्पत्तेरनुत्पाद्योऽनाप्यश्चापि तथाऽऽत्मनः ॥ १११४ ॥

असंस्कार्योऽक्रियाङ्गत्वाद्भिर्गुणत्वात्तथाऽऽत्मनः ॥

कौटस्थ्यादविकार्योऽयं वद स्यात्कर्षणं हि किम् ॥ १११५ ॥

आत्मनः कर्मानपेक्षत्वाच्च तद्रूपेण स्थितस्य विदुषो न प्रवृत्तिरित्याह । सदेत्या-
दिना । सर्वदाविद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ १११४ ॥ १११५ ॥

नोत्पत्त्यादि स्वतो यस्य स्वत एवास्ति यस्य तत् ॥

न तस्य कर्मापेक्षाऽस्ति कर्मापेक्षा ततोऽन्यतः ॥ १११६ ॥

किञ्च सतोऽसतो वा कर्मानपेक्षत्वादात्मनश्च सत्त्वात्तदनपेक्षतेत्याह । नेत्यादिना ।
कस्य तर्हि कर्मापेक्षा तत्राऽऽह । कर्मेति ॥ १११६ ॥

उत्पत्त्यादौ समर्थं यद्धेतुमात्रमपेक्षते ॥

फलवत्कर्म तत्रैव ततोऽन्यत्राफलं भवेत् ॥ १११७ ॥

तत्प्रपञ्चयति । उत्पत्त्यादाविति । सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्यस्य कर्मापेक्षेत्यर्थः ।
निर्वाच्ये तु नित्यसद्रूपे प्रतीचि कर्मानर्थकमित्याह । तत इति ॥ १११७ ॥

उक्तहेतुबलात्तस्माद्विदित्वाऽऽत्मानमात्मना ॥

प्रव्रजेयुः समस्ताभ्य एषणाभ्यो द्रुतं बुधाः ॥ १११८ ॥

आत्मस्वरूपस्यैवंरूपत्वेऽपि प्रकृते पारिव्राज्ये किमायातं तदाह । उक्तेति ।
आत्मानं नित्यमुक्तत्वादिरूपेण ज्ञात्वा तस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वलक्षणोक्तहेतु-
सामर्थ्यादिषणाभ्यो बुधा द्रुतं प्रव्रजेयुस्तस्माद्विद्वत्संन्यासो ज्ञानाङ्गत्वेन विद्वत्संन्यास-
स्तत्फलत्वेन सिद्ध इत्यर्थः ॥ १११८ ॥

पुत्रोत्पत्तिं समुद्दिश्य ह्येषणा दारसंग्रहः ॥

पुत्रैषणेति सेहोक्ता यदि वाऽतोऽन्यथैषणा ॥ १११९ ॥

१९०४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

एतदित्यादि व्याख्याय ते हेत्यादौ पुत्रैषणाशब्दार्थमाह । पुत्रेति । यः प्रसिद्धः पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहः सा खल्वेषणा पुत्रैषणेत्यस्यां श्रुतावुक्तेति संबन्धः । उक्तैषणातो विधान्तरेण प्रवृत्तौ कदाचिदेषणा पुत्रैषणेति पक्षान्तरमाह । यदि वेति ॥ १११९ ॥

मनुष्यलोकसंप्राप्तिं समुद्दिश्यास्य यैषणा ॥

पुत्रोत्पत्त्येह तत्प्राप्तौ साऽत्र पुत्रैषणोच्यते ॥ ११२० ॥

विधान्तरं प्रकटयति । मनुष्येति । पुत्रोत्पत्त्या हेतुभूतया मनुष्यलोकासाविह पुत्रेणैवायं लोको जय्य इतिशास्त्रसिद्धा या तामुद्दिश्याज्ञस्यैषणा साऽस्मिन्वाक्ये पुत्रैषणेति योजना ॥ ११२० ॥

दैवं च मानुषं वित्तं कर्मणो यत्प्रयोजकम् ॥

देवतादिपरिज्ञानं दैवं पश्वादि मानुषम् ॥ ११२१ ॥

वित्तैषणाशब्दार्थमाह । दैवं चेति ! तस्य विनियोगमाह । कर्मण इति । वित्तद्वयं विभजते । देवतादीति ॥ ११२१ ॥

संसारकारणध्वंसि यत्तु ज्ञानं विमुक्तिदम् ॥

वित्तश्रुत्या न तद्ग्राह्यं तस्य कर्मविरोधतः ॥ ११२२ ॥

ब्रह्मज्ञानस्यापि दैववित्तान्तर्भावाद्वित्तशब्दतेति केचित्तान्प्रत्याह । संसारेति । वित्तं हि कर्मप्रयोजकं तत्र विनियुक्तमिदं तु तद्विरोधित्वान्न तच्छब्दार्थमित्यर्थः ॥ ११२२ ॥

यस्य साधनभावः स्यात्प्रवृत्तौ सर्वकर्मणाम् ॥

गर्तादेरिव वित्तत्वं तस्य ज्ञानस्य कर्मसु ॥ ११२३ ॥

देवतादिज्ञानस्यापि तर्हि ब्रह्मज्ञानवन्न तच्छब्दतेत्याशङ्क्य विशेषमाह । यस्येति । गर्तादेरिवेत्याहवर्नीयरूपादि दृष्टान्त्यते । यद्वा गर्तकण्टकादेर्व्यावहारिकस्य कर्महेतुत्वान्न वित्तत्वं नैवं प्रकृतस्य ज्ञानस्येति व्यतिरेकौ गवादेरिवेति पाठान्तरम् ॥ ११२३ ॥

कर्महेतुविरुद्धं तु न वित्तं ज्ञानमिष्यते ॥ ११२४ ॥

कर्मप्रकरणाकाङ्क्षि ज्ञानं कर्मगुणो भवेत् ॥

यद्धि प्रकरणे यस्य तत्तदङ्गं प्रचक्षते ॥ ११२५ ॥

ब्रह्मज्ञानं वित्तश्रुत्या न ग्राह्यं कर्मविरोधित्वादित्युक्तमनुभाषते । कर्मेति । ब्रह्मज्ञानस्य कर्मतद्धेतुविरुद्धत्वमसिद्धं कर्माङ्गत्वादाज्यावेक्षणवदित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९०५

तत्र हेतुः । यद्वीति । विनियोजकप्रमाणाभावाच्चेदं कर्माङ्गमित्यर्थः ॥ ११२४ ॥
॥ ११२५ ॥

स्वरूपलाभमात्रेण यत्त्वविद्यां निहन्ति नः ॥

८५ अत्र
७१७४

न तदङ्गं प्रधानं वा ज्ञानं स्यात्कर्मणः क्वचित् ॥ ११२६ ॥

अङ्गत्वाभावेऽपि प्राधान्येन ज्ञानस्य कर्मणि संबन्धः स्यादिति चेन्नेत्याह । स्वरूप-
पेति । क्वचिदिति स्वरूपे फले वेत्यर्थः ॥ ११२६ ॥

एतद्वलेन संन्यास एषणाभ्योऽवसीयते ॥

देवलोकफलं ज्ञानमेषणैवेति गम्यते ॥ ११२७ ॥

ब्रह्मज्ञानस्य कर्मविरोधित्वाच्च वित्तत्वमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । एतदिति ।
अतो नास्य वित्तत्वेन त्यागोऽस्तीति शेषः । ब्रह्मधीवदुपास्तिमपि हित्वा ज्ञानान्तरं
वित्तश्रुत्या ग्राह्यमित्याशङ्क्याऽऽह । देवलोकेति । यस्य साधनभावः स्यादित्यत्र
कर्मप्रयोजकं ज्ञानं वित्तमेवेत्युक्तमिह तूपास्तिरपीति विशेषो न हि यथोक्तफलं ज्ञान-
मेषणातोऽर्थान्तरं पितृलोकादिफलस्य कर्मादेरपि तथात्वापत्तेरिति भावः ॥ ११२७ ॥

लोकैषणाग्रहेणैव वित्तान्तर्भावसिद्धितः ॥

फलोद्देशेन या चेष्टा सैव लोकैषणा यतः ॥ ११२८ ॥

लोकैषणाशब्देन वित्तैषणाशब्दस्य पौनरुक्त्यं शङ्कते । लोकेति । तेनैव वित्तैषणा
गृहीता लोकसाधनत्वेन वित्तस्य लोकैषणायामन्तर्भावसिद्धेरिति योजना । अन्तर्भावं
साधयति । फलेति । अतो लोकैषणाशब्देनैव लोकसाधनसर्वप्रकारकर्मग्रहाद्वित्तशब्दे-
नापि तद्वहे पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ११२८ ॥

यत्तु चोदितमित्येव क्रियते कर्म निष्फलम् ॥

वित्तैषणेति तां ब्रूमो जामित्वविनिवृत्तसया ॥ ११२९ ॥

अर्थभेदं दर्शयन्परिहरति । यच्चिति । निष्फलं विध्युद्देशस्थफलाविकलमिति
यावत् । वित्तशब्देन नित्यं कम तत्साधनं च पुनरुक्तिपरिहारार्थं ग्राह्यमित्यर्थः
॥ ११२९ ॥

लोकोद्देशेन या चेष्टा वाङ्मनःकायसाधना ॥

लोकैषणेति तामाहुरेषणार्थविदो जनाः ॥ ११३० ॥

लोकैषणाशब्दार्थमाह । लोकेति । काम्यं कर्म तत्साधनं चात्र विवक्षितमिति न
पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ ११३० ॥

क्रियाकारकरूपाभ्य एषणाभ्यः प्रबोधतः ॥

प्रातिलोभ्येन यत्स्थानं व्युत्थानमिति तद्विदुः ॥ ११३१ ॥

१९०६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

व्युत्थायेत्यत्र प्रकृत्यर्थमाह । क्रियेति ॥ ११३१ ॥

इत्येवमादि व्याख्येयं व्याख्यातं पूर्वमेव तु ॥

कहोलब्राह्मणे नातस्तद्याख्यानाय यत्यते ॥ ११३२ ॥

अथेत्यादिवाक्यं प्रत्याह । इत्येवमादीति । व्याख्याप्रकारं पृच्छन्तं प्रत्याह ।
व्याख्यातमिति ॥ ११३२ ॥

प्रव्रजेयुरतो लोकमीप्सन्तो ब्राह्मणा बुधाः ॥

प्रव्रजन्तीति च विधिरर्थवादेन संगतेः ॥ ११३३ ॥

पदार्थस्यावाच्यत्वेऽपि प्रकरणार्थमाह । प्रव्रजेयुरिति । आत्मलोकस्य कर्मासाध्य-
त्वमतःशब्दार्थः । न च ब्राह्मण्यमेव जिज्ञासाद्वारा पारिव्राज्यस्य हेतुः किंतु विवेक-
कृतं वैराग्यमित्याह । बुधा इति । प्रव्रजेयुरिति न विधिः प्रव्रजन्तीतिवर्तमानापदेशा-
दित्याशङ्क्याऽऽह । प्रव्रजन्तीति चेति ॥ ११३३ ॥

नार्थवादान्तरापेक्षा ह्यर्थवादस्य युज्यते ॥

विधिनैवैकवाक्यत्वमर्थवादस्य युज्यते ॥ ११३४ ॥

एतद्ध स्मेत्याद्यर्थवादसंबन्धेऽपि पारिव्राज्यवचनस्य कुतो विधित्वमत आह ।
नेत्यादिना । तत्रादृष्टत्वं हेतूकर्तुं हिशब्दः । अयुक्तत्वं साधयति । विधिनेति ।
सोऽरोदीदित्यादेर्वर्हिषि रजतं न देयमित्यादिविधिनैकवाक्यत्वदर्शनादर्थवादस्यार्थवादा-
न्तरापेक्षा न युक्तेत्यर्थवादाधिकरणे स्थितमित्यर्थः ॥ ११३४ ॥

अर्थवादेन लिङ्गेन तस्माद्विधिरयं स्फुटः ॥

विधिशेषत्वमुज्झित्वा नार्थवादो यतोऽन्यतः ॥ ११३५ ॥

तस्य विधिनैवान्वये फलितमाह । अर्थवादेनेति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति । विधीति
॥ ११३५ ॥

समानकर्तृकत्वोक्तेर्विभागोक्तेः फलस्य च ॥

प्रव्रजन्तीत्येष विधिरर्थवादेन चान्वयात् ॥ ११३६ ॥

इतश्च पारिव्राज्यं विधित्सितमित्याह । समानेति । यथाऽर्थवादयोगात्प्रव्रजन्तीत्येष
विधिरित्युक्तं तथा विदित्वा व्युत्थायेति ज्ञानेन सह व्युत्थानाख्यपारिव्राज्यस्य तुल्यक-
र्तृकत्वं निर्देशाद्वेदनसहितव्युत्थानस्य पुत्रादिफलभूतलोकत्रयाद्विभज्याऽऽत्मलोकाख्यफ-
लोक्तेश्च विधित्सितमेव पारिव्राज्यमित्यर्थः ॥ ११३६ ॥

विज्ञानेन विदित्वेति श्रूयतेऽस्यैककर्तृता ॥

विधिनक्ति फलं चापि येषामित्येवमादिना ॥ ११३७ ॥

१ क. ख. घ. 'तुल्य' । २ ग. 'ते ह्येक' । ३ क. ग. वाऽपि ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९०७

उक्तेऽर्थे विज्ञानसमानेत्यादिभाष्यं योजयति । विज्ञानेनेति । अपिशब्दाद्वेदानुव-
चनादिसहपाठान्नार्थवादताऽस्येति सूचितम् ॥ ११३७ ॥

प्रव्रजन्तीति नाप्येतत्सकृच्छ्रुतमिहेष्यते ॥

प्राप्तवल्लोकनुत्यर्थमर्थवादव्यपक्षि च ॥

प्रधानवदतो नेदं लोकस्तुतिपरं भवेत् ॥ ११३८ ॥

इतश्च तद्विधित्सितमित्याह । प्रव्रजन्तीति । न केवलं प्रकृते वाक्ये सकृदेवेदं
पारिव्राज्यं श्रूयते किंतु तत्र तत्राभ्यस्यते प्रव्राजिनः प्रव्रजन्ति व्युत्थाय भिक्षाचर्यं
चरन्ति विदित्वा मुनिर्भवतीति च तस्मादेतद्विधेयमित्यर्थः । ननु यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठे-
त्यादिना प्राप्तार्थेनार्थवादेन देवतादिप्रशंसाद्वारा वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिना विहितं
कर्म स्तूयते तथा पारिव्राज्येनापि महाभागोऽयमात्मलोको यत्तदर्थं दुष्करमपि पारि-
व्राज्यं कुर्वन्तीत्यात्मलोकस्तुतिर्विवक्षिता तथाच न तत्र विधिरत आह । प्राप्तवादिति ।
पूर्वार्थस्थं नञ्पदमत्रानुषज्यते । किंच यथा प्रधानस्य दर्शादेः सुवर्गाय हि लोकाये-
त्यर्थवादापेक्षा तथेदमपि पारिव्राज्यमेतद्ध स्मेत्यर्थवादापेक्षमतो लोकस्तुतिपरमेतदिति
भ्रान्तिमात्रमित्याह । अर्थवादिति ॥ ११३८ ॥

नाप्यनुष्ठेयरूपेण पारिव्राज्येन संस्तुतिः ॥

आत्मलोकस्य युक्ता स्यान्नापि तज्ज्ञानसंस्तुतिः ॥ ११३९ ॥

नन्वनुष्ठेयेनापि तेनाऽऽत्मा तज्ज्ञानं वा स्तूयतां नेत्याह । नापीति ॥ ११३९ ॥

अथानुष्ठेयमपि संस्तुत्यर्थं भवतेष्यते ॥

अनुष्ठेयस्य दर्शादेः स्तुत्यर्थत्वं प्रसज्यते ॥ ११४० ॥

विपक्षे दोषमाह । अथेति ॥ ११४० ॥

कर्तव्यतां न च ज्ञाता पारिव्राज्यस्य कुत्रचित् ॥

स्तुत्यर्थत्वं यतोऽस्येह भवता परिकल्प्यते ॥ ११४१ ॥

किंच प्राप्तं पारिव्राज्यं स्तावकं वाच्यं न च शास्त्रं विना विशिष्टं तद्गृहं शक्यं
तथाच तस्य विद्याप्रकरणे प्राप्तिरन्यत्र वा प्रथमेऽननुष्ठेयतया प्राप्तेन तेन स्तुत्ययोगाद-
नुष्ठेयत्वेन स्तावकत्वेन च तस्मिन्नुच्यमाने वाक्यं भिद्येतेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं निराह ।
कर्तव्यतेति । परमते पारिव्राज्यस्य क्वापि कर्तव्यत्वापरिज्ञानान्न तेनाऽऽत्मलोके
तज्ज्ञाने वा स्तुतिः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ११४१ ॥

अन्यत्रापि विधौ कल्प्य इहैवासौ समर्थ्यताम् ॥ ११४२ ॥

भूमिष्ठे मधुनि प्राप्ते को विद्वान्पर्वतं व्रजेत् ॥

लब्धेऽपि प्रव्रजन्तीति विधावन्यत्र किं श्रमः ॥ ११४३ ॥

१९०८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

किंच प्रकरणान्तरे पारिव्राज्यविधिर्न कल्पनीयस्तस्य कर्मप्रकरणे विरोधित्वादिति मत्वाऽऽह । अन्यत्रेति । किंचास्मिन्नेव विद्याधिकारे तद्विधौ संभवति किमित्यन्यत्र स कल्प्यतेऽर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति न्यायादित्याह । भूमिष्ठ इति । न च पारिव्राज्ये नोत्पत्तिविधिरस्तीति युक्तं चतुर्विधविधीनां मिथोऽविनाभावादन्यथा सोमयागविधावपि पर्यनुयोगादिति ॥ ११४२ ॥ ११४३ ॥

काणकुण्ठादिविषये यत्तु कैश्चित्प्रकल्प्यते ॥

पारिव्राज्यं न तद्युक्तमननुष्ठेयरूपतः ॥ ११४४ ॥

केचित्तु विधेयमपि तत्कर्मानधिकृतान्धादिविषयमाहुस्तान्प्रत्याह । काणेति ॥ ११४४ ॥

कर्तव्यत्वेन न ज्ञातं वृक्षाद्यारोहणं यथा ॥

संन्यासोऽपि तथैवायं नैव कार्यतया मतः ॥

प्रव्रजन्तीत्यतो नास्य स्तुतिगन्धोऽपि विद्यते ॥ ११४५ ॥

कथमिदं काणादीनामनुष्ठेयत्वेन न प्रतिपन्नमत आह । कर्तव्यत्वेनेति । यथाऽग्निप्रवेशादि काणादेरनुष्ठेयं नास्मिन्वाक्ये प्रतीयते तथा पारिव्राज्यं तदनुष्ठेयं नेह भातीत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति । प्रव्रजन्तीत्यत इति । अर्थवादान्वयादिलङ्कादस्य विधेयत्वमतःशब्दार्थः । आत्मलोकं तज्ज्ञानं वा प्रतीति शेषः । अपिशब्देन संन्यासस्यानाधिकृतविषयत्वाभावो विवक्षितः ॥ ११४५ ॥

ननु चाऽऽत्मप्रबोधेन विधिगोचरलङ्घिनः ॥

कृतकृत्यस्य मुक्तस्य विधिरेष कथं भवेत् ॥ ११४६ ॥

तस्य विधेयत्वमुक्तमाक्षिपति । नन्विति । न तावद्विदुषो विहितः संन्यासो विद्वत्प्रकरणविरोधान्नापि विदुषस्तस्य प्राप्तविद्याफलस्य विध्ययोग्यत्वाद्वैधसंन्यासायोगादित्यर्थः ॥ ११४६ ॥

परिहारोऽस्य चोद्यस्य कहोलब्राह्मणेऽखिलः ॥

यतोऽभाणि मया पूर्वं नेहातः पुनरुच्यते ॥ ११४७ ॥

पञ्चमोक्तं स्मारयन्परिहरति । परिहारोऽस्येति । साक्षात्कारवतो वा वैधसंन्यासो निरस्यत आपातज्ञानवतो वा नाऽऽद्यस्तस्य विद्याफलभूतसंन्यासस्याऽऽर्थिकत्वेन वैधत्वानुपगमाच्च द्वितीयस्तस्य साक्षात्कारोद्देशेन संन्यासस्यानुष्ठेयतया विध्यपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ११४७ ॥

ब्रह्मचर्यं समाप्येतिप्रत्यक्षश्रुतिमूलतः ॥

चतुर्णामाश्रमाणां स्यान्मोपेक्षाऽतोऽनुमानतः ॥ ११४८ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९०९

ननु विदुषोऽविदुषो वा न संन्यास ऐकाश्रम्यस्मृतेर्गार्हस्थ्यतिरेकेणाऽऽश्रमान्तरायो-
गाद्यथाऽऽह गौतमऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति तत्राऽऽह ।
ब्रह्मचर्यमिति । श्रुतिवशाच्चातुराश्रम्यसंभवादानुमानशब्दैकैकाश्रम्यविषयस्मृतिबला-
त्त्राऽऽश्रमान्तरोपेक्षेत्यर्थः ॥ ११४८ ॥

न च वेदैकमूलत्वविरहात्स्यात्प्रमाणता ॥

आचारस्य स्मृतेर्वाऽपि बौद्धाद्याचारवद्ध्रुवम् ॥ ११४९ ॥

तर्हि श्रुतेश्चातुराश्रम्यं स्मृतेरैकाश्रम्यं चेति संशयः स्याद्वयोरपि प्रामाण्याविशे-
षादत आह । न चेति । तुल्यन्यायत्वादाचारग्रहणम् । अयं भावः । वेदमूलाः
स्मृतयः प्रमाणं तन्मूलगमानां मानत्वान्न चैकाश्रम्यस्मृतेर्मूलं वेदोऽस्ति कुटुम्बे शुचौ देशे
स्वाध्यायमधीयान इत्यादि तु नाऽऽश्रमान्तरमपवदति किंत्वज्ञस्याविरक्तस्य गार्हस्थ्यम-
नुमोदते न चास्यां स्मृतावाश्रमान्तरासत्त्वं विवक्षितं ब्रह्मचर्यस्याप्यपलापप्रसङ्गात्तस्याऽऽ-
श्रमविकल्पमेके ब्रुवत इत्युपक्रमविरोधाच्च न चासावेकीयपक्षोपन्यासो न स्वमतमिति
वाच्यं नियामकाभावाच्चातुराश्रम्यविषयबहुश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च तस्मादैकाश्रम्यस्मृतेर्मूला-
भावादमानत्वान्न तद्वशादत्र संशयोऽवतरेदिति ॥ ११४९ ॥

धर्मस्य वेदमूलत्वादवेदस्य न धर्मता ॥

इत्येवं न्यायवद्वाक्यमाहुर्वेदप्रमाणकाः ॥ ११५० ॥

वेदमूला स्मृतिर्मानमित्यत्र स्मृत्यधिकरणं प्रमाणयति । धर्मस्येति । अवेदस्य वेदा-
प्रमाणकस्य चैत्यवन्दनादेरिति यावत् । वेदप्रमाणकाः शबरस्वामिप्रभृतयः । उक्तं
हि—शब्दमूलको हि धर्म इत्युक्तमिति ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति
च ॥ ११५० ॥

वेदशास्त्रानपेक्षत्वं स्मृतिशास्त्रस्य चेन्मतम् ॥

निर्ग्रन्थशास्त्रतुल्यत्वं स्मृतीनां वः प्रसज्यते ॥ ११५१ ॥

श्रुतिमूला स्मृतिर्मानमित्युक्त्वा विपक्षे दोषमाह । वेदेति । निर्ग्रन्थयो दिगम्बरादयः ।
यथाऽऽहुः—युक्तं श्रुतिविरोधात्स्मृतिरप्रमाणमितीति ॥ ११५१ ॥

नापि स्मृतिव्यपेक्षाऽस्ति श्रुतेः स्वातन्त्र्यकारणात् ॥

स्मृत्यर्थस्यानुवादोऽयं पारतन्त्र्येऽसति श्रुतेः ॥ ११५२ ॥

श्रुतिनिरपेक्षत्वे स्मृतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात्प्रमाणं स्मृतिस्तत्सापेक्षेति नियम्यते चेदि-
तराऽपि स्मृतिसापेक्षा किं न स्यात्साऽपि पौरुषेयी मूलानपेक्षा न मानमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । नापीति । तत्र हेतुः । स्वातन्त्र्येति । अपौरुषेयतया निरस्तसमस्तदो-
षाशङ्कायाः श्रुतेः स्वार्थे स्वतन्त्रप्रमाणत्वान्नपेक्षेत्यौत्पत्तिकसूत्रे स्थितम् । उक्तं हि—

१९१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अतश्च प्रमाणमनपेक्षत्वादिति । शब्दार्थसंबन्धापौरुषेयत्वमतःशब्दार्थः । ननु स्मृत्यर्थमनुवदन्ती श्रुतिः स्मृतिं कथं नापेक्षते पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्याद्या हि श्रुतिर्मैवांशो जीवलोक इत्यादिस्मृत्यर्थमनुवदति नेत्याह । स्मृत्यर्थस्येति । श्रुतेरसति पारतन्त्र्ये नास्ति स्मृत्यर्थानुवादित्वमिति पूर्वजन्वयेन योजना ॥ ११९२ ॥

स्वतन्त्रयोर्मिथोऽपेक्षा नापि स्यात्परतन्त्रयोः ॥

पारतन्त्र्यान्न चापेक्षा स्वतन्त्रस्य स्वतः क्वचित् ॥ ११९३ ॥

श्रुतेः स्मृत्यनपेक्षत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह । स्वतन्त्रयोरिति । आत्माकाशयोर्वा घटपटस्थ-
रूपरसयोर्वा मिथोपेक्षाभाववद्वेदस्यापि स्वतन्त्रस्य स्मृतिशास्त्रात्परतन्त्रात्कचिदप्यर्थे
स्वतोऽपेक्षा न युक्ता स्वतन्त्रस्य परतन्त्राधीनापेक्षावत्त्वव्याघातादित्यर्थः ॥ ११९३ ॥

स्मृत्यर्थं न श्रुतिस्तस्मादनुवक्तीह कुत्रचित् ॥

स्मृतिस्त्वनुवदत्येव श्रुत्यर्थं परतन्त्रतः ॥ ११९४ ॥

श्रुतेः स्मृत्यनपेक्षत्वे फलितमाह । स्मृत्यर्थमिति । इहेति वैदिकव्यवहारभूमिरुक्ता ।
यत्तु पादोऽस्येत्यादिश्रुतिर्मैवेत्यादिस्मृत्यर्थमनुवदतीति तत्र वैपरीत्यमाह । स्मृति-
स्त्विति । उक्तं हि प्रमाणमेषा स्मृतिर्विज्ञातं तत्किमित्यन्यथा भवतीति ॥ ११९४ ॥

आत्मा चेदिष्यते लोकः कर्माण्येव न किं नराः ॥

तत्प्राप्त्यर्थं प्रयत्नेन कुर्वन्तीह दिवानिशम् ॥ ११९५ ॥

पारिव्राज्येन किं कार्यमिति चेदुच्यते शृणु ॥

अस्यात्यन्तमसंबन्धादात्मलोकस्य कर्मभिः ॥ ११९६ ॥

सार्थवादं पारिव्राज्यवाक्यं व्याख्याय स एष इत्यादिवाक्यव्यावर्त्या शङ्कामाह ।
आत्मा चेदिति । प्रयत्नेन शास्त्रानुसारेणेत्यर्थः । इह पारिव्राज्येन किमिति संबन्धः ।
इहेत्यात्मलोकोक्तिः । दिवानिशमिति विहितकालोपलक्षणम् । न हि यावज्जीवं जुहुया-
दित्याहारनिर्हारादिकालेऽपि होमो विधीयते यावदुपबन्धस्य सायंप्रातःकालविधिना
संकोचाद्धोमाङ्गस्यापि कालस्यानुपादेयतया निमित्तानुप्रवेशादिति । पारिव्राज्यकार्यं
निर्धार्योच्यमानं श्रोतव्यमित्याह । उच्यत इति । उक्तिप्रकारं प्रकटयति । अस्येति ।
साधनत्वेन फलत्वेन चोत्पाद्यत्वादीनामन्यतमत्वेनापि कर्मभिरात्मलोकस्य संबन्धाभावं
वक्तुमत्यन्तमित्युक्तम् ॥ ११९५ ॥ ११९६ ॥

नोत्पत्त्याद्यभिसंबन्ध आत्मनोऽस्योपपद्यते ॥

यतोऽतः कर्मणां कार्यं नेह संभाव्यतेऽण्वपि ॥ ११९७ ॥

उक्तमेव व्यनक्ति । नेत्यादिना ॥ ११९७ ॥

तदसंभावनायाश्च को हेतुरिति भण्यते ॥

स एष नेति नेत्यात्मा यस्मात्प्रागपि वर्णितः ॥ ११९८ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९११

आत्मनि कर्मकार्यस्यासंभावनाहेतुं वृच्छति । तदिति । हेतुवादी वाक्यमादत्ते ।
भण्यत इति । तस्य हेतुरूपमर्थमाह । स एष इति । स खल्वयमात्मा निरस्तसम-
स्तप्रपञ्चो यस्मादवतिष्ठते तस्मान्न तत्र कर्मकार्यमीषदप्यस्तीत्यर्थः । अस्य च वाक्य-
स्यार्थो न व्याख्येयः प्रागेवानेकशो व्याख्यातत्वादित्याह । प्रागपीति ॥ ११९८ ॥

प्रध्वस्तैकात्म्यसंमोहो नेति नेत्यात्मविद्यया ॥

अगृह्याद्यात्मतां यतः स्वमहिम्नि व्यवस्थितः ॥ ११९९ ॥

वर्णितप्रकारं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संक्षिपति । प्रध्वस्तेति ॥ ११९९ ॥

कर्मणां चाऽऽत्मविद्यायां चरितार्थत्वकारणात् ॥

विद्ययाऽपि न चेत्कार्यं कर्मभिः स्यात्कथं नु तत् ॥ ११६० ॥

इतश्चाऽऽत्मलोकार्थिभिर्न कर्मानुष्ठेयमित्याह । कर्मणां चेति । शुद्धिविविदिषादि-
द्वारा तेषां विद्यायामवसितत्वाद्विविदिषादिप्राप्तस्य मुमुक्षोर्न तत्कार्यमित्यर्थः ।
न कर्माणि विद्यायामवस्यन्ति किंतु मुक्तावित्याशङ्क्याऽऽह । विद्ययेति । उत्पन्नायां
विद्यायां तत्कार्यं चाविद्यातत्कार्यध्वंसे सिद्धे विद्ययाऽपि कार्यं न किञ्चिदस्ति चेत्क-
र्मकार्यमात्मलोके नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११६० ॥

एवं चतुर्भिरध्यायैर्यथाव्याख्यातवर्त्मना ॥

मुमुक्षुः प्रापितः स्वास्थ्यं परमैकात्म्यलक्षणम् ॥ ११६१ ॥

आत्मलोकस्याकर्मसाध्यत्वे तत्र तत्रोक्तन्यायमत्रानुसंधेयत्वेन सूचयति । एवमिति ।
यथाव्याख्यातं वर्त्म कर्मत्यागारूपं स्वास्थ्यस्य परमत्वं कर्मासाध्यत्वम् । तत्र हेतुः ।
ऐकात्म्येति ॥ ११६१ ॥

यस्मादेवमयं तस्माद्विदिते परमात्मनि ॥

ज्ञेयकार्यसमाप्तत्वाच्च किञ्चिदवशिष्यते ॥ ११६२ ॥

मुक्तेरकर्मसाध्यत्वे फलितमाह । यस्मादिति । अयमिति मोक्षपरामर्शः ॥ ११६२ ॥

सर्वकर्मफलानां च तथाऽन्तर्भावसंभवात् ॥

आप्ते कर्मफले नात आरम्भः कर्मणामिह ॥ ११६३ ॥

ब्रह्मज्ञानफले सर्वकर्मफलान्तर्भावाच्च ज्ञानिनो न किञ्चित्कार्यमित्याह । सर्वेति ।
मुक्तेरकर्मसाध्यत्वान्मुमुक्षुणा मुक्तेन वा न कर्म कार्यं यथा तथा कर्मफलमात्रस्य
ज्ञानफलेऽन्तर्भावाद्विह ज्ञाने प्राप्ते तत्फले तदन्तर्भावात्कर्मफले च भूयस्तदारम्भो न
संभवतीत्यर्थः ॥ ११६३ ॥

तथाच भगवान् न्यास इममर्थमुवाच ह ॥

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ११६४ ॥

१९१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

ज्ञानफले कर्मफलान्तर्भावे मानमाह । तथाचेति । व्यासोक्तेरतिप्रसिद्धत्वाथो
निपातः । अखिलं समग्राङ्गोपेतमित्यर्थः ॥ ११६४ ॥

नातो विज्ञाततत्त्वस्य कर्महेतुप्रबाधनात् ॥

वाङ्मनःकायसाध्यानामारम्भः सर्वकर्मणाम् ॥ ११६५ ॥

स इत्यादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति । नात इति ॥ ११६५ ॥

यस्त्वेषणानिर्वृत्तः स्यान्नेति नेत्यात्मविद्यया ॥ ११६६ ॥

नेतीत्यात्मैव संवृत्तो यतोऽतस्तं विपश्चितम् ॥

उभे न व्याप्नुतोऽज्ञोत्थे नेति नेत्यात्मनि स्थितम् ॥ ११६७ ॥

एतमित्यादेरर्थमाह । यस्त्विति । एषणाम्यो निर्वृत्तौ हेतुमाह । नेतीति । स नेति
नेत्यात्मैव यतः संवृत्तोऽतस्तं विपश्चितमुभे न व्याप्नुतस्तयोरज्ञानादुत्पन्नत्वाद्विदुषश्च
निष्प्रपञ्चात्मनि स्थितत्वादिति योजना ॥ ११६६ ॥ ११६७ ॥

के ते उभे न तरत इत्युक्तार्थविवक्षया ॥

अत इत्यादिकं तस्मादाजगामोत्तरं वचः ॥ ११६८ ॥

आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरं वाक्यमवतारयति । के ते इति । उक्तार्थविवक्षयेति पूर्ववाक्या-
र्थस्य स्फुटीकरणेच्छयेति यावत् । तस्मादेतमित्यादेरुत्तरमत इत्यादिकं वच इति संबन्धः
॥ ११६८ ॥

अतो निमित्तादत्यर्थमहं *पापमकारिषम् ॥

भोक्तव्यं तन्मयेदानीं मरणात्समनन्तरम् ॥ ११६९ ॥

अतः पापमकरमित्यस्यार्थमाह । अत इति । अविवेककृताद्रागादेरित्यर्थः । यद्यपि
महत्पापं कृतं तथाऽपि किं तेनेत्यत आह । भोक्तव्य मिति । इदानीमित्यस्य
व्याख्या मरणादिति ॥ ११६९ ॥

असह्यनन्तदुःखौघमहाभयमुपस्थितम् ॥

इत्येष घोरसंकल्पो हिक्किवावशवर्तिनः ॥

सर्वसामर्थ्यहीनस्य जायते तापकारणम् ॥ ११७० ॥

तदा पापं भुज्यतां किं खेदेनेति तत्राऽऽह । असह्येति । इतिशब्दार्थमाह ।
इत्येष इति । एवं संकल्पयन्प्राप्तव्यदुःखपरिहारार्थं किमिति साधनं नानुतिष्ठतीत्या-
शङ्क्याऽऽह । हिक्किवेति । तापकारणं कृतदुरितमिति शेषः ॥ ११७० ॥

क्षयिष्णु पुण्यं चैतस्माद्धेतोरकरवं पुरा ॥

इत्येते विचिकित्से द्वे सर्वस्य भवतो मृतौ ॥ ११७१ ॥

* इदं छान्दसमकार्षमिति यावत् ।

१ ख. 'वृत्तिः स्या' । २ क. ग. 'निष्ठित' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९१३

अतः कल्याणमित्यादेरर्थमाह । क्षयिष्णवति । एतस्माद्वागादेरेवेत्यर्थः । तत्फलं च मरणानन्तरं भोक्तव्यमिति संकल्पयतीति शेषः । संकल्पद्वये कोऽधिकारीत्यपेक्षायामाह । इत्येते इति । तत्र समुच्चयानुष्ठायी यथोक्तविचिकित्सावान्मृतेरूर्ध्वं सूक्ष्मदेहवेष्टितो देवयानेन पथा ब्रह्मलोकमासाद्य निर्वृणोति केवलेष्टादिकारित्वविशेषणः पितृयाणेन चन्द्रमसमासीदति । अनिष्टादिकारी पुनरुक्तविशेषणो भूतसूक्ष्मपरिवृतः संयमने यामी-र्यातना भूयो भूयोऽनुभूय ततोऽवरुह्य तृतीयस्थानमागमवतीति भावः ॥ ११७१ ॥

एते न तरतोऽज्ञोत्थे तद्धेतुत्वज्ञानघस्मरम् ॥

अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मास्मीत्यात्मवेदिनम् ॥

कथं ते व्यामुतोऽविद्याहेतूत्थे ब्रह्मवेदिनम् ॥ ११७२ ॥

तर्हि ब्रह्मविदोऽपि स्यातामेते विचिकित्से तत्कारणे च सुकृतदुष्कृते नेत्याह । एते इति । धर्माधर्मयोर्ब्रह्मविदस्पर्शं हेतुमाह । कथमिति । न हि तं स्पृष्ट्वाऽदृष्टं तपति तस्याविद्याकार्यत्वात्तद्द्रष्टेऽस्मिन्नयोगादित्यर्थः ॥ ११७२ ॥

तापाय पुण्यमप्याहुः परिणामादिसंगतेः ॥

क्षयातिशययोगित्वात्तथा व्यासोऽप्यभाषत ॥

तस्य स्थानवरिष्ठस्य सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ११७३ ॥

पापस्य तापकत्वेऽपि पुण्यस्य तस्य तदभावात्तत्र तपतीत्यप्रसक्तनिषेधोऽयमि-त्याशङ्क्याऽऽह । तापायेंति । आहुः सूत्रकारभाष्यकारप्रभृतयः श्रुतयश्चेति शेषः । तस्य पापवत्तापकत्वे हेतुमाह । परिणामादीति । पुण्यस्य हि फले परिणामवृद्ध्यादि-संबन्धात्क्षयेणातिशयेन च युक्तत्वाद्युक्तं तस्यापि तापकत्वमित्यर्थः । तत्र स्मृतिं प्रमा-णयति । तथेति । व्यासवाक्यमेव लेशतो दर्शयति । तस्येति । ब्रह्मलोकस्थानस्य मोक्षस्थानस्य वाऽधस्ताद्भाविनः सर्वे लोका दुःखबहुलत्वान्नरकशब्दिता इति वदन्पु-ण्यमपि तापकं सूचयति स्मेत्यर्थः ॥ ११७३ ॥

न व्यामुतस्ते तं कस्मात्कर्मणी साध्वसाधुनी ॥

इतिहेतूपदेशार्थमुभे इति परं वचः ॥ ११७४ ॥

पुण्यापुण्ये ब्रह्मविदं न स्पृशतो न तपतश्चेत्यत्र श्रुतिमुखेन हेतुं वक्तुं प्रश्नपूर्वकमु-त्तरवाक्यमादत्ते । नेत्यादिना ॥ ११७४ ॥

उभे एते तरत्येष विद्वांस्तद्धेतुबाधनात् ॥

उभे न तरतोऽतस्तमुभे न तपतश्च तम् ॥ ११७५ ॥

तद्व्याकरोति । उभे इति । तत्र हेतुः । तद्धेतुत्विति । कर्महेतोरविद्याया विद्यया

१९१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-
बाधादिति यावत् । विदुषो धर्माद्यतिक्रमफलमभिलषन्नैनमित्यादेरर्थमाह । उभे नेति
॥ ११७५ ॥

कृतं फलप्रदानेन प्रत्यवायेन चाकृतम् ॥

न तापयति कर्मैतन्नेति नेत्यात्मदर्शिनम् ॥ ११७६ ॥

उभे न तपतस्तमित्येतत्प्रपञ्चयति । कृतमिति । तस्यातापकत्वे हेतुमाह ।
नेतीति ॥ ११७६ ॥

पुण्यं वा यदि वा पापं न कर्मैहास्ति तादृशम् ॥

लोकोऽस्य मीयते येन ब्रह्मविद्याप्रकाशितः ॥ ११७७ ॥

यद्यपि कर्म विद्वांसं न तापयति तथाऽपि विद्यया सह तत्फलं परिच्छिनत्तीत्यस्ति
विदुषोऽपि कर्माधीनतेत्याशङ्क्याऽऽह । पुण्यं वेति । षष्ठीसप्तमीभ्यां विद्वानुच्यते
॥ ११७७ ॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥

इति मन्त्रोऽपि चाऽऽनन्त्यमैकात्म्यस्यावदत्स्वयम् ॥ ११७८ ॥

विद्याप्रकाशितात्मलोकस्यापरिच्छिन्नत्वे मानमाह । न तस्येति । तस्य तात्पर्य-
माह । इति मन्त्रोऽपीति ॥ ११७८ ॥

सर्वकर्मातिगं ब्रह्म प्रत्यङ्मात्रसतत्त्वकम् ॥

मन्त्रेणाप्यात्मनो रूपं तदेतदिति वर्ण्यते ॥ ११७९ ॥

तदेतदित्यादेरर्थमाह । सर्वेति । अस्त्वेवंविधं ब्रह्म प्रतीचस्तु किमायातमित्याह ।
प्रत्यङ्ङिति । ब्राह्मणोक्तं ब्रह्मानूद्य तत्र मन्त्रप्रवृत्तिमाह । मन्त्रेणेति । तदिति ब्राह्म-
णोक्तब्रह्मोक्तिः । एतदिति संनिहितात्मरूपोक्तिः । इतिशब्देन तस्य प्रत्यक्षत्वं विव-
क्ष्यते ॥ ११७९ ॥

एष योऽभिहितः पूर्वं तं साक्षाद्दृष्टवानृषिः ॥

तत्रैव निष्ठां यातः सन्मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ ११८० ॥

मन्त्रमवतार्य व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते । एष इति । तस्य प्रकृतत्वं सूचयति ।
योऽभिहित इति । ऋषिरिति मन्त्रद्रष्टोच्यते । कथमन्यदृष्टो मन्त्रोऽस्मद्दृष्टिपथमवतरति
तत्राऽऽह । तत्रैवेति । मन्त्रार्थस्तच्छब्दार्थः ॥ ११८० ॥

आ ब्रह्मणोऽस्य ये सिद्धा अविद्याकर्महेतुतः ॥

सर्वेऽपि महिमानोऽमी क्षणप्रध्वंसिनो मताः ॥ ११८१ ॥

नित्यविशेषणस्य व्यावर्त्यमाह । आ ब्रह्मण इति । अस्येति षष्ठ्या प्रत्यग्रब्रह्मो-
च्यते । महिमशब्देनैश्वर्यविशेषो व्यपदिश्यते ॥ ११८१ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९१५

एष एवैकलो नित्यो ब्राह्मसाधननिस्पृहः ॥

महिमा ब्राह्मणस्योक्तो नेतीत्याद्युक्तिभिः पुरा ॥ ११८२ ॥

संप्रत्याद्यपादस्य संपिण्डितमर्थमाह । एष एवेति । तस्यैव नित्यत्वे हेतुमाह ।
बाह्येति । ब्राह्मणस्य महिमेत्युक्तेर्भेदमाशङ्क्य विशिनष्टि । उक्त इति ॥ ११८२ ॥

अस्यैकस्य स्वतः सिद्धेर्न वृद्धिः पुण्यकर्मभिः ॥

न च पापैः कनीयस्ता तस्यासाध्यत्वहेतुतः ॥ ११८३ ॥

न वर्धते कर्मणेत्यादेरर्थमाह । अस्येति ॥ ११८३ ॥

वृद्धिहानी यतो दृष्टे कर्मसाध्यस्य वस्तुनः ॥

कर्मानपेक्षसंसिद्धेः कथं ते भवतो वद ॥ ११८४ ॥

श्रुत्यक्षरैरुक्तेऽर्थं युक्तिमाह । वृद्धीति । उत्पाद्यादिरूपस्यैव स्वर्गादेर्वृद्ध्यादिदृष्ट-
मनुत्पाद्यादिरूपस्याऽऽत्मवस्तुनो न तत्सिध्यतीत्यर्थः ॥ ११८४ ॥

स ब्राह्मण इति गिरा यः श्रुत्या प्रतिपादितः ॥

ग्रहणं ब्राह्मणस्येति तस्यैवेहाऽऽत्मवस्तुनः ॥ ११८५ ॥

महिमा ब्राह्मणस्येत्यत्र ब्राह्मणशब्देन जातिग्रहणमाशङ्क्याऽऽह । स इति
॥ ११८५ ॥

महिमा विद्यमानोऽपि तदविद्यासमुद्भव—

देहजात्यादिमानस्य वृद्धिहान्यादिसंगतेः ॥ ११८६ ॥

अविद्यमानवज्ज्ञेयो महिमाप्रतिबोधतः ॥

ब्राह्मणग्रहणेनातः कृतकृत्य इहोच्यते ॥ ११८७ ॥

यदि ब्रह्मविदो निरुपाधिकात्मरूपेण स्थितस्य कहोलप्रश्नोक्तस्यात्र मन्त्रे ब्राह्मण-
शब्दत्वं तर्हि तस्याऽऽत्मनो ब्रह्मस्वरूपमहिमा नित्यत्वेनोपगतो नित्यं किमिति नोपल-
भ्यते तत्राऽऽह । महिमेति । विद्यमानोऽपि महिमा महिम्नोऽप्रबोधादविद्यमानवज्ज्ञेय
इति संबन्धः । तत्र हेतुः । तदविद्येति । आत्माविद्योत्थदेहजन्मादिसंबन्धी स्वभाव-
भूतो महिमा तथाचास्य वृद्ध्यादिसंबन्धादविद्यमानवत्प्रतीतिरित्यर्थः । निरुपाधिकब्रह्म-
स्वरूपस्य ब्रह्मविदो ब्राह्मणशब्दत्वे फलितमाह । ब्राह्मणेति । कहोलप्रश्नोक्तब्राह्म-
णस्यास्मिन्मन्त्रे ग्रहोऽतःशब्दार्थः ॥ ११८६ ॥ ११८७ ॥

महिमैवंविधो यस्माद्ब्राह्मणस्यात आदरात् ॥

पदवित्तस्यान्महिम्नोऽस्य महत्तज्ज्ञानतः फलम् ॥ ११८८ ॥

तस्यैवेत्यादेरर्थमाह । महिमेति । एवंविधो वृद्धिहानिहीन इति यावत् । महिम्न-

१९१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-
स्त्वंपदार्थस्य पदं ब्रह्म तज्ज्ञानी स्यान्मुमुक्षुरित्यर्थः । तं विदित्वेत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
महदिति ॥ ११८८ ॥

तत्त्ववित्स्यान्महिम्नोऽस्येत्येष मन्त्रो विधित्सितः ॥

फलवादोऽर्थवादः स्यादस्यैव तु विधेः परः ॥ ११८९ ॥

उक्तमेव विभजते । तत्त्वविदिति । तं विदित्वेत्यादिविधेः परः फलवादोऽर्थवादः
स्यादिति योजना ॥ ११८९ ॥

महिम्नोऽस्यैव वा साक्षाद्वाक्यार्थप्रतिबुद्धये ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्यात्पदार्थविचक्षणः ॥ ११९० ॥

यद्येष सार्थवादो विधिस्तर्हि वाक्यार्थज्ञाने विधीष्टेरपराद्धान्त इत्याशङ्क्य तस्येत्या-
देरर्थान्तरमाह । महिम्न इति । महिम्नः पदं त्वमर्थरूपं तज्ज्ञानमत्र विधीयते तस्यैव
पदवित्स्यादिति । किमर्थं तद्विधानं तत्राऽऽह । साक्षादिति । पदार्थज्ञानविधिमेवाभि-
नयति । अन्वयेति ॥ ११९० ॥

यतः पदार्थसंबोधाच्चेति नेत्यादिलक्षणम् ॥

महिमानं श्रुतेर्वेत्ति फलं चेत्स्यात्ततोऽपि किम् ॥ ११९१ ॥

वाक्यार्थज्ञानार्थं पदार्थज्ञानं न विधेयं वाक्यादेव तदर्थज्ञानसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह ।
यत इति । अज्ञातपदार्थस्य वाक्यार्थज्ञानयोगाच्चादर्थेन पदार्थज्ञानमार्थतमित्यर्थः ।
वाक्यार्थज्ञानफलं पृच्छति । फलं चेदिति ॥ ११९१ ॥

तं विदित्वेत्यतः प्राह फलं वाक्यार्थबोधतः ॥

यस्मादेवंफलं ज्ञानमेवंविद्यत्नतस्ततः ॥ ११९२ ॥

शमादिसाधनो भूत्वा महिम्नः पदविद्भवेत् ॥

इति मन्त्रोक्त एवार्थो ब्राह्मणेनापि वर्ण्यते ॥ ११९३ ॥

मन्त्रभागेनोत्तरमाह । तमिति । तस्मादित्यादेस्तात्पर्यमाह । यस्मादिति । एवंफल-
मकर्मसंबन्धिस्वरूपावस्थानफलकमिति यावत् । एवंविदिति ज्ञानाद्यथोक्तफलत्वं
विद्वानित्यर्थः । शमादेरायाससाध्यतां दर्शयितुं यत्नत इत्युक्तम् । एष नित्यो महिमे-
त्यादिमन्त्रेणास्य पुनरुक्तिमाशङ्क्याऽऽह । इति मन्त्रेति । मन्त्रब्राह्मणान्यामुक्तोऽर्थो
भूयो ब्राह्मणेनोपस्क्रियमाणो द्रढिमानमनुभवतीति भावः ॥ ११९२ ॥ ११९३ ॥

धर्माधर्मासमायोगो यस्मात्प्रत्यग्धियः फलम् ॥

एवंविदादरात्तस्मात्प्रत्यक्प्रवणधीर्नरः ॥ ११९४ ॥

वाक्यतात्पर्यमुक्त्वा तत्पदार्थमाह । धर्मेति । तस्मादेवंविदप्रत्यग्ज्ञानजन्मने विनियु-

१ क. 'र्थस्तत्पदं' । २ क. ख. घ. 'ज्ञानात्स्यान्मु' । ३ क. ख. विधिः स्मृतः । ४ क.
ख. घ. 'दि विधेः' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९१७

ज्यत इति संबन्धः । एवंविदित्यस्यार्थमाह । आदरादिति । आत्मज्ञानफलं कर्म-
त्फलध्वस्तिरित्येवं जानन्नात्मधीः श्रद्धालुतया सदा प्रत्यक्प्रवणचित्तः स्यादि-
त्यर्थः ॥ ११९४ ॥

उत्पन्नात्मबुभुत्सुः सन्वेदानुवचनादिभिः ॥

विरक्त आग्रजाल्लोकान्मोक्षादर्वाभु भूमिषु ॥ ११९५ ॥

प्रत्यक्प्रावण्ये कारणमाह । उत्पन्नेति । तस्य पूर्वेण संबन्धः । बुभुत्सोत्पत्तौ
वेदानुवचनाद्यधीनधीशुद्धिं हेतुं सूचयति । वेदेति । ननु तदनुष्ठानेऽपि न सोऽपावर्तते
सर्वेषां स्वभावतो विषयप्रावण्यादुक्तं हि स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणीति तत्राऽऽह ।
विरक्त इति ॥ ११९५ ॥

संशुद्धिषिणोऽत्यर्थं वैदिकैरेव साधनैः ॥

पराङ्मुखीकृतः शुद्ध्या तैस्तैः सांसारिकैः फलैः ॥ ११९६ ॥

वैराग्ये हेतुमाह । संशुद्धेति । शुद्धिफलं कथयति । पराङ्किति ॥ ११९६ ॥

दुःखात्मकत्वात्सर्वेषां शिखिविन्यस्तहस्तवत् ॥ ११९७ ॥

इत्येवं ध्वस्तनिःशेषकल्मषः पूर्वसाधनैः ॥

उत्पन्नात्मबुभुत्सुः संस्त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ ११९८ ॥

युक्तं सांसारिकेषु फलेषु पराङ्मुखत्वमित्याह । दुःखेति । नित्यादिकर्मभिः शुद्धबु-
द्धेर्विवेककृतं वैराग्यं सिध्यतीत्युक्तमिदानीं विरक्तस्य पारिव्राज्यं विशेषणान्तरमाह ।
इत्येवमिति ॥ ११९७ ॥ ११९८ ॥

रजस्तमोजरागादिदोषानाक्षिप्तशेषमुषिः ॥

मुमुक्ष्ववस्थां संप्राप्त एवं पूर्वोक्तसाधनैः ॥ ११९९ ॥

सर्वकर्मसंन्यासिनः शमादिसंपात्तिमाह । रज इति । उक्तं साधनत्रयमवेक्ष्य
मुमुक्षुत्वं लम्बयति । मुमुक्ष्ववस्थामिति ॥ ११९९ ॥

मन्त्रब्राह्मणरूपिण्याऽथेदानीं विनियुज्यते ॥

श्रुत्याऽशेषतमोघातिप्रत्यग्ज्ञानस्य जन्मने ॥ १२०० ॥

साधनचतुष्टयविशिष्टमधिकारिणमुक्त्वा तस्य विधिसंबन्धमाह । मन्नेति । तस्यैव
स्यात्पदविदात्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति श्रुत्या त्वंपदार्थविवेकादिसाधनेषूक्तोऽधिकारी
नियुज्यते वाक्यार्थज्ञानार्थमित्यर्थः । तस्य यथोक्तसाधनातिरेकेणायोगोऽयशब्दार्थः ।
इदानीमिति वाक्यार्थज्ञानाकाङ्क्षादशोक्तिः ॥ १२०० ॥

१९१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

एवं पूर्वोक्तमर्थज्ञानतत्फलवित्सुधीः ॥

। शमादिसाधनो विद्यादन्वयव्यतिरेकतः ॥

व्युत्थाप्यानात्मनः पश्येत्प्रविश्याऽऽत्मानमात्मना ॥ १२०१ ॥

कथमधिकारिणो यथोक्तसाधनेषु मन्त्रब्राह्मणाम्यां विनियुज्यमानत्वमित्यपेक्षायां विनियोगप्रकारमाह । एवमिति । कर्मानुष्ठानशुद्ध्यादिक्रमेणैष नित्यो महिमेत्यादिम-
न्त्रार्थज्ञानतत्फलवेत्ता भूत्वा बुद्धिपूर्वकारी देहादेरन्वयव्यतिरेकाम्यामात्मानं निष्कृष्य
स्वेन पूर्णात्मना तमेव प्रविश्य तदैक्यमासाद्य पश्येदिति यदुच्यते तदयं विवेकशमादि-
साधनः सन्विद्यादित्येवं विवक्षितमित्यर्थः ॥ १२०१ ॥

। वाक्यादेव ततोऽसङ्गः सर्वमात्मेति वीक्षते ॥

इत्येतद्ब्राह्मणेनेह प्रयत्नेन विधीयते ॥ १२०२ ॥

पदार्थज्ञानमधिकृत्य मन्त्रेण विनियोगे फलितमाह । वाक्यादिति । पदार्थज्ञानान-
न्तरं देहाद्यभिनिवेशशून्योऽधिकारी तत्त्वमादिवाक्यादखण्डैकरसमात्मानमनुभवत्येवे-
त्यर्थः । ब्राह्मणेन तर्हि किमित्येष नियुज्यते तत्राऽऽह । इत्येतदिति । इतिशब्देन
शमाद्युच्यते तच्चेदं ब्राह्मणेन वाक्यार्थबुद्ध्याबुद्देश्यायां तात्पर्येण विधीयते न च तन्म-
न्त्रेण विहितं न च तद्विना वाक्यार्थधीरतस्तज्ज्ञानमुद्दिश्य शमादि विधातुं ब्राह्मणमि-
त्यर्थः ॥ १२०२ ॥

। दान्तो भूत्वा ततः शान्तस्ततश्चोपरतो भवेत् ॥

अर्थक्रमो बलीयान्स्याद्यतः पाठक्रमादिह ॥ १२०३ ॥

पदद्वयं व्याख्याय पदान्तराणि व्याचिख्यासुरादौ पाठक्रमं भङ्क्त्वा क्रमान्तरमाह ।
दान्त इति । पाठक्रमभङ्गे हेतुः । अर्थेति । इहेति श्रौतं पन्थानं निर्दिशति
॥ १२०३ ॥

क्रियानिवृत्तिविषये प्रयोगो जगतीक्ष्यते ॥

अभिधानस्य शान्तादेः प्रत्यक्षेणेह सर्वतः ॥ १२०४ ॥

कोऽसावर्थक्रमो यस्य बलीयस्त्वमित्याशङ्क्य पदपञ्चकस्य साधारणमर्थमाह ।
क्रियेति । इह जगतीति संबन्धः । सर्वतः सर्वत्र व्युत्पत्तिभूमावित्यर्थः । प्रत्यक्षेण व्युत्प-
त्तिजनितस्वानुभवेनेत्यर्थः ॥ १२०४ ॥

। बहिष्करणचेष्टाया निवृत्तौ दान्त उच्यते ॥

दान्तोऽधो गौर्गजो वाऽपि प्रयोगस्तत्र वीक्ष्यते ॥ १२०५ ॥

इदानीमर्थक्रमेण दान्तपदं व्याचष्टे । बहिरिति । तत्र वृद्धप्रयोगं प्रमाणयति ।
दान्त इति । बाह्यकरणचेष्टादिनिवृत्तिः सप्तम्यर्थः ॥ १२०५ ॥

४ ब्राह्मण] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९१९

। अन्तःकरणचेष्टाया निवृत्तौ शान्त उच्यते ॥

शान्तो भिक्षुस्तपस्वीति तत्प्रयोगसमीक्षणात् ॥ १२०६ ॥

शान्तशब्दं व्याकरोति । अन्तःकरणेति । तत्प्रयोगसमीक्षणात्तस्मिन्नन्तःकरण-
चेष्टानिवृत्तिविशिष्टे पुंसि शान्तशब्दस्य प्रयोगदृष्टेरित्यर्थः । अयं भावः । बाह्यकर-
णानां विषयाभिनिवेशनिवृत्तिमन्तरेणान्तःकरणस्य विषयासङ्गो न व्यावर्तते न हि विष-
यविमुखा धीर्बाह्यानि करणानि तदभिनिवेशभाज्जीति युज्यते तदव्यावृत्तावपि तदुपरमः
संभवति कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्निति स्मृतेस्तद्यथोक्तमर्थक्रममा-
श्रित्य पाठक्रमातिक्रमो यदि तु शान्तदान्तशब्दयोर्भाष्योक्तोऽर्थो वृद्धप्रयोगमनादृत्यो-
पेयते तदा पाठक्रमोऽपि स्यादिति ॥ १२०६ ॥

नन्वप्राप्तौ विधिर्युक्तः प्राप्तास्त्वेते दमादयः ॥

कुतस्तत्प्राप्तिरिति चेद्यथा प्राप्तिस्तथोच्यते ॥ १२०७ ॥

शमादीनां विधेयत्वमाक्षिपति । नन्विति । शमादीनामपि तुल्यमप्राप्तत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह । प्राप्तास्त्विति । प्रापकाभावाद्विधिं विना तेषां न प्राप्तिरित्याह । कुत
इति । प्रापकोक्त्या प्राप्तिस्तेषां प्रदर्श्यत इत्याह । यथेति ॥ १२०७ ॥

प्रतिषिद्धं तथा काम्यं चापलं नित्यमेव च ॥

इयदेव जगत्यस्मिन्पुंसां कर्म समीक्ष्यते ॥ १२०८ ॥

तदर्थमादौ कर्मणां चातुर्विध्यमाह । प्रतिषिद्धमिति । चापलं प्रामादिकं प्रायश्चि-
त्तार्हं कर्म । कर्मान्तरसत्त्वं निरस्यति । इयदेवेति ॥ १२०८ ॥

निषिद्धस्य निषिद्धत्वात्कर्मकाण्डेऽपि कर्मणः ॥

कुतो वेदान्तविद्यायां तस्य प्राप्तिर्मनागपि ॥ १२०९ ॥

संप्रत्युपपत्त्या शमादि प्रापयन्निषिद्धध्वस्तेर्विधिं विना प्राप्तिमाह । निषिद्धस्येति ।
वेदान्तविद्यायामिति ज्ञानकाण्डोक्तिः ॥ १२०९ ॥

मुक्तेरर्वाक्षु काम्येषु मुमुक्षुत्वाद्विरक्ततः ॥

काम्यकर्मापि नैवेह मुमुक्षोः संभवत्यतः ॥ १२१० ॥

कर्मकाण्डाभिध्याहारात्काम्यकर्मणामपि ध्वस्तेर्विना विधिं प्राप्तिमाह । मुक्तेरिति ।
मुक्त्यतिरिक्तकाम्येषु सूत्रादिपदेषु विरक्तत्वे हेतुमाह । मुमुक्षुत्वादिति । वैराग्य-
फलमाह । काम्येति । इहेति वेदान्तविद्योक्तिः । अतःशब्दो विरक्तत इत्यनेन
संबध्यते ॥ १२१० ॥

रजस्तमोतिवर्तित्वात्सत्त्वसंशुद्धिहेतुतः ॥

चापलान्यपि कर्माणि नातः सन्त्यस्य कानिचित् ॥ १२११ ॥

१९२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

चापलनिवृत्तेर्विधिमनपेक्ष्य प्राप्तिं दर्शयति । रज इति । मुमुक्षोर्गुणद्वयातिवर्तित्वे हेतुमाह । सच्चेति । अतःशब्दोऽप्यत्रैव स्पृश्यते ॥ १२११ ॥

न पाणिपादचपल इत्युक्तेर्वा निषेधतः ॥

नातः संभाव्यते कर्म मुमुक्षोश्चापलं क्वचित् ॥ १२१२ ॥

“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् ।

न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः” ॥

इतिस्मार्तनिषेधानुरोधादपि विधिं विना चापलध्वस्तिरित्याह । न पाणीति । वाशब्दश्चार्थे ॥ १२१२ ॥

नित्यस्याकरणाद्यः स्यादनर्थः करणादपि ॥

नित्यस्यावाप्यतेऽसौ चेद्वद किं नित्यकर्मणा ॥ १२१३ ॥

नित्यकर्मणामपि ध्वस्तिर्विध्यनपेक्षा सिध्यतीति वक्तुं तत्करणाकरणयोरनर्थकरत्वमाह । नित्यस्येति । असावित्यनर्थो गर्भवासादिरुच्यते ॥ १२१३ ॥

एवं नित्यानि कर्माणि कुर्वतः शुद्धचेतसः ॥

तित्यक्षा जायते पुंसो नित्येष्वपि च कर्मसु ॥ १२१४ ॥

तर्हि तेषामत्यन्तमेवानादरो नेत्याह । एवमिति । यावज्जीवश्रुतिवशेनेति दर्शयितुमेवमित्युक्तम् । कर्मान्तराणि दृष्टान्तयितुमपि चेत्युच्यते ॥ १२१४ ॥

संसारमोक्षणायाऽऽशु नित्यं कर्म न चेदलम् ॥

कोऽर्थस्तेनेह पुंसः स्यादकृतेन कृतेन वा ॥ १२१५ ॥

त्यागेच्छाप्रकारमभिनयति । संसारेति । आशु झटिति साक्षादिति यावत् । इहेति मोक्षोक्तिः ॥ १२१५ ॥

इति संजातपरमवैराग्यो नित्यकर्मणः ॥

स्वतस्त्यागं करोत्येव प्राप्तास्तेन शमादयः ॥ १२१६ ॥

तित्यक्षाफलमाह । इति संजातेति । शमादीनां विधिं विनोपपत्त्या प्राप्तिमुक्तामुपसंहरति । प्राप्ता इति ॥ १२१६ ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ॥

यमान्यतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ १२१७ ॥

न केवलमुपपत्तितस्तत्प्राप्तिः किंतु स्मार्तविधितोऽपीत्याह । यमानिति । देशकालवस्थाभिरनियता बुद्धिशुद्धिहेतवो ब्रह्मचर्यादयो यमाः । उक्तं हि—अहिंसासत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इति । देशकालवस्थापेक्षिणः शुद्धिहेतवः क्रियाविशेषा देवताप्रणिधानादयो नियमाः । उक्तं च—शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्राणिधानानि नियमा इति । उक्तस्य विधेरर्थवादं दर्शयति । यमानिति ॥ १२१७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९२१

सत्यमेवं शमादीनां प्राप्तत्वाच्चेष्ट्यते विधिः ॥

प्राप्तानामेव तेषां तु साधनत्वं विधीयते ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानजन्मने श्रुतिवाक्यतः ॥ १२१८ ॥

प्राप्तत्वहेतुना शमादीनां स्वरूपे वा विधिर्निरस्यते तत्त्वज्ञानहेतुत्वे वेति विक-
ल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति । सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह । प्राप्तानामिति ॥ १२१८ ॥

यथोक्तविषये तेषां साधनत्वं न मानतः ॥

यतः प्राप्तमतः श्रुत्या साधनत्वं विधीयते ॥ १२१९ ॥

ज्ञानसाधनत्वमपि प्राप्तत्वान्न विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह । यथोक्तेति । प्रत्यग्याथा-
त्म्यज्ञानजन्मनीति यावत् । श्रुत्या शमादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ १२१९ ॥

निवृत्तिमात्रं प्राप्तं वा भवेदुक्तेन वर्त्मना ॥

कर्तव्यता निवृत्तेस्तु न प्राप्तेति विधीयते ॥ १२२० ॥

इतश्च तेषां विधेयतेत्याह । निवृत्तीति । उक्तं वर्त्म निषिद्धस्य निषिद्धत्वादि-
त्यादि । वाशब्दो विधान्तरद्योतनार्थः । यद्वा शमादीनां विधेयत्वमुपसंहरति । निवृ-
त्तीति । वाशब्दोऽवधारणार्थः ॥ १२२० ॥

ननु दान्तशमोक्त्यैव सर्वस्यैवेह कर्मणः ॥

वारितत्वादुपरतश्रुत्याऽन्यत्किं विधीयते ॥ १२२१ ॥

शमादीनां विधेयत्वमौपाद्योपरतश्रुतिव्यावर्त्या शङ्कामाह । नन्विति ॥ १२२१ ॥

बहिरन्तःक्रियातोऽन्या न क्रिया विद्यते यतः ॥

नोत्सर्गविधिना यस्मान्नापवादस्य बाधनम् ॥ १२२२ ॥

शान्तिदान्तिभ्यामनिवारितक्रियानिवारणार्थमुपरतश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । बहि-
रिति । अतस्तयोर्वारितत्वादुपरतश्रुतिरनर्थकेति शेषः । दूषयति । नेति । उपरत-
श्रुतेरपुनरुक्तं विषयं वक्तुं सामान्यन्यायमाह । उत्सर्गेति । एकस्य निषेधविधेः स्ववि-
षयस्य क्रत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन च विनियोगे विरोधात्सामान्यविषयत्वे च पुरुषार्थ-
हिंसामु सावकाशस्य न क्रत्वर्थहिंसाविषयत्वं तदाऽधिकारान्तरानुप्रवेशित्वेन सापेक्षत्व-
प्रसङ्गादतो नोत्सर्गेणापवादस्य बाधोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२२२ ॥

भूताहिंसाविधिर्यस्मान्नाग्नीषोमीयमारंभित् ॥

ऊर्ध्वं प्राणा उत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ॥ १२२३ ॥

तत्र श्रौतदृष्टान्तमाह । भूतेति । न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधस्य निषेध्याधीन-
निरूपणत्वात्तस्य च रागप्राप्तत्वेन पुरुषार्थत्वात्तन्निषेधस्यापि तादृश्याद्वागप्राप्तहिंसानुवा-

* उपपायेत्यर्थकं हेयम् ।

१ ख. तदधि । २ ख. ग. 'रनुत् । ३ 'ख. 'स्त्रवां भू' ।

१२२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

देन नञर्थे विध्युपसंक्रान्तेर्यत्पुरुषार्थभूतहिंसनं तन्न कुर्यादिति वाक्यार्थवसानात्पुरुषार्थ-
निषेधो न क्रत्वर्थमप्यास्कन्दत्यन्यथा वाक्यभेदान्न हि न हिंस्यादिति क्रतुप्रकरणे तौ
न पशौ करोतीतिवदाभ्यातं तस्माद्भिन्नगोचरचारित्वान्न भूताहिंसाविधिरग्रीषोमीयहिंसा-
बाधक इति भावः । तत्रैव स्मार्तदृष्टान्तमाह । ऊर्ध्वमिति ॥ १२२३ ॥

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

इत्यौत्सर्गिकमाचारं यथा ब्रह्मा प्रबाधते ॥ १२२४ ॥

तर्हि स्थविरदर्शी युवा कथं पुनर्जीवति तत्राऽऽह । प्रत्युत्थानेति । ऋत्विग्निशेषो
ब्रह्मन्प्रवर्येणेत्यादौ संबोध्यमानो ब्रह्मेत्युच्यते ॥ १२२४ ॥

आगच्छति गुरौ तूष्णीमासीनस्तद्वदत्र च ॥

औत्सर्गिकत्यागविधिं नित्यकर्मविधिर्वलात् ॥

तस्य जीवनमात्रैकहेतुत्वाद्बाधते ध्रुवम् ॥ १२२५ ॥

स कथमौत्सर्गिकमाचारं बाधते तत्राऽऽह । आगच्छतीति । तस्य वागादिविसर्गे
कर्मभ्रंशादित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति । अत्रेति शमादिवाक्योक्तिः । त्याग-
विधिः शान्तो भवेदित्यादिः । कथं यावज्जीवादिविधिस्तस्य बाधको द्वयोर्वैदिकविधि-
त्वाविशेषाच्चत्राऽऽह । तस्येति ॥ १२२५ ॥

नित्यकर्मविधेर्यस्माच्छमादिविधिना हतिः ॥

न संप्राप्तेत्यतो यत्नात्प्रारब्धोपरतश्रुतिः ॥ १२२६ ॥

शमादिविधेरौत्सर्गिकस्यापवादतया प्रवृत्तयावज्जीवादिविधेरपवादार्थमुपरतश्रुतिरिति
फलितमाह । नित्येति । उत्सर्गापवादयोरपवादस्य बलवत्त्वमतःशब्दार्थः । न च
शमादिश्रुतेर्यावज्जीवश्रुतेश्च विपरीतमुत्सर्गापवादत्वं हिंसाहिंसाश्रुत्योरपि तथा प्रसङ्गा-
त्सामान्यविशेषविषयत्वेन तयोरुत्सर्गापवादत्वं प्रकृतेऽपि तुल्यं शमादिविधेरन्तर्बहिःश्रेष्ठा-
मात्रनिवृत्तिविषयस्य सामान्यविषयत्वेनोत्सर्गत्वाद्यावज्जीवश्रुतेरग्निहोत्रादिविषयत्वेनाप-
वादत्वादतस्तदपवादार्थमुपरतश्रुतिरिति भावः । अतो यत्नादुक्तन्यायादगतार्थत्वसंभवा-
दिति यावत् ॥ १२२६ ॥

इह चोपरतश्रुत्या तिष्ठत्यादिवदुच्यते ॥

कर्माकर्मैव पुंसोऽस्य ह्यनुष्ठेयतयाऽऽमृतेः ॥ १२२७ ॥

उपरतिर्विधीयते चेद्यागादिवत्कर्म स्याद्विधेर्भावार्थविषयत्वनियमात्तथाच तद्वदेव त्याज्य-
ताऽन्यथा यागादेरप्युपादेयतेत्याशङ्क्याऽऽह । इह चेति । यथा तिष्ठति स्वपितीत्या-
दिना क्रियानिवृत्तिरेवोच्यते तथोपरतश्रुत्या नित्यकर्मनिवृत्तिरूपमकर्मैव यावन्मरणमनुष्ठे-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९२३

अमस्मिन्वाक्ये विवक्ष्यतेऽतो यागादिसदृशकर्मविध्यभावान्निषेधेष्विव विध्यवसानान्नोक्ता-
नुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १२२७ ॥

अनुष्ठेयतया श्रुत्या निवृत्तिः सर्वकर्मणाम् ॥

यस्माद्विधीयते तस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥ १२२८ ॥

अथोपरतश्रुतेरभिप्रायं दर्शयति । अनुष्ठेयतयेति । स्वीकृतपारमहंस्यो जीवन्नेव
तत्त्यजन्नस्पृश्यः स निरयार्हः स्याद्वहिस्तूभयथाऽपीति न्यायादित्यर्थः ॥ १२२८ ॥

इत्यत्र चोदयित्वैके परिहारं प्रचक्षते ॥

नित्यानां कर्मणां कस्मात्परित्यागो विधीयते ॥ १२२९ ॥

उपरतश्रुतिर्नित्यकर्मनिवृत्त्यर्थेत्युक्तेऽर्थे चोद्यसमाधी परकीयाबुद्धावयति । इत्यत्रेति ।
कौ तावित्याकाङ्क्षायां चोद्यं तावद्दर्शयति । नित्यानामिति । यावज्जीवश्रुतिचो-
दितानामकस्मात्त्यागायोगो न चोपरतश्रुतिस्तत्त्यागे हेतुस्तस्याः काम्यकर्ममात्रत्यागार्थ-
त्वात्काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुरिति स्मृतेः शमदमश्रुतिभ्यामेव
तत्सिद्धेस्तद्वैयर्थ्ये सिद्धं नः समीहितमिति भावः ॥ १२२९ ॥

काम्यादिकर्मवत्तेषां मनोव्याक्षेपहेतुतः ॥

त्यागोऽतश्चोद्यते श्रुत्या नित्यानामपि कर्मणाम् ॥ १२३० ॥

तत्र परकीयं समाधिमाह । काम्यादीति । अतःशब्दस्य पूर्वपञ्चम्या संबन्धः
॥ १२३० ॥

भूत्वा समाहित इति समाधानं विधास्यते ॥

चोद्यस्यासंभवोऽस्यात्र श्रुत्यैव विहितत्वतः ॥ १२३१ ॥

साधनत्वेन शान्त्यादेः सम्यग्ज्ञानस्य जन्मने ॥

नातश्चोद्यावकाशोऽत्र शमादेर्विहितत्वतः ॥ १२३२ ॥

नित्यकर्मणां चित्तविक्षेपकत्वेऽपि तत्त्यागादृते मुमुक्षूणामपेक्षितज्ञानस्य काम्यादित्या-
गादेव सिद्धेस्तत्त्यागचोदना वृथेत्याशङ्क्याऽऽह । भूत्वेति । ज्ञानार्थिनश्चित्तसमाधिवि-
धेस्तद्विक्षेपस्य तद्विरोधित्वान्मुमुक्षूणा तद्वेतुधियमिच्छता चित्तविक्षेपकरं नित्यमपि कर्म
त्याज्यमेवेत्यर्थः । परेषां चोद्यमाक्षिपति । चोद्यस्येति । आत्मनि धीहेतुत्वेन संन्यासादेः
श्रुत्यैव विहितत्वान्नित्यत्यागायोगचोद्यमनवकाशं न च काम्यादिमात्रत्यागार्थोपरतश्रुतिः
शमादिश्रुत्या पुनरुक्तेर्न चोपरतवचनं प्रमत्तगीतं नोत्सर्गविधिनेत्यादिन्यायेन सति गत्य-
न्तरे वैदिकोक्तित्यागायोगानुल्लंघ्यं हि सांप्रदायिकमिति भावः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यितुमनुमाषते । नात इति । अत्राऽऽत्मनि ज्ञानमुद्दिश्य शमादेर्विहितत्वान्न चोद्यं
सावकाशमित्यर्थः ॥ १२३१ ॥ १२३२ ॥

१९२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

साध्यसाधनसंबन्धविधाने सत्यसंभवः ॥

स्वर्गादाविव यागादेर्विधानादेव कारणात् ॥ १२३३ ॥

सत्यपि शमादिविधौ किमिति चोद्यं नोह्यसेदित्याशङ्क्याऽऽह । साध्येति । यथा स्वर्गादौ साध्ये यागादेः साधनत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्येन विधीयते तथा सम्यग्ज्ञानोद-
यस्य कर्मत्यागस्य च साध्यसाधनत्वेन संबन्धविधौ श्रौते विधेरेव कर्मत्यागसंभवात्कथं
नित्यत्यागायोगचोद्योह्यासोऽस्ति हि मुमुक्षोरुपरतः स्यादिति विधिस्तथाच ततो नित्य-
त्यागे चोद्यायोगान्न समाधिरपि साधीयानित्यर्थः ॥ १२३३ ॥

दोषान्तरप्रसङ्गार्थं परिहारः कृतस्ततः ॥

चोद्यपूर्वक एतस्मिन्नन्यचोद्यस्य संभवात् ॥ १२३४ ॥

सिद्धान्ती समाधत्ते । दोषान्तरेति । अस्यार्थः—यावज्जीवश्रुतिविहितनित्यकर्म-
त्यागो न युक्तिमानिति चोद्यपूर्वकमनोविक्षेपकत्वात्काम्यादिवत्त्यागो नित्यानामिति समाधौ
चोद्यान्तरस्य संभवादसञ्चोद्यमादावुद्भाव्य समाधिस्तस्य विहितस्ततो दोषान्तरमापाद्य
समाधेयमिति परेषामिष्टमिति ॥ १२३४ ॥

यदि व्याक्षेपकारित्वाभित्यं कर्म निषिध्यते ॥

बहु भिक्षाटनाद्यस्ति तत्कस्मान्न निषिध्यते ॥ १२३५ ॥

किं तच्चोद्यान्तरं यद्दोषान्तरप्रसङ्गरूपं परिजिहीर्ष्यते तदाह । यदीति । नित्यकर्म-
णश्चित्तविक्षेपकत्वादुपरतश्रुत्या निषेधे विक्षेपकत्वाविशेषाद्भिक्षाटनाद्याश्रमधर्मस्यापि
निषेधः स्यात्तथाच तद्धीनः संन्यासी भ्रष्टो न पुरुषार्थाय स्यात् ।

“ आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा ” ॥

इति भ्रष्टस्यासमाधेयपतनस्मृतोरित्यर्थः ॥ १२३५ ॥

वेदान्तश्रवणाद्यस्ति बहु व्याक्षेपकारि च ॥

तन्मित्यकर्मवत्कस्माच्छ्रुत्येह न निषिध्यते ॥ १२३६ ॥

भिक्षाटनादेः श्रवणाद्यर्थत्वान्न निषेधोऽस्तीत्याशङ्क्य तस्यापि विक्षेपकत्वान्मुमुक्षु-
विषये निषेधप्राप्तेर्मेवमित्याह । वेदान्तेति ॥ १२३६ ॥

नैष दोषः प्रधानार्थसमाप्तेरेव कारणात् ॥

भिक्षाटनाद्यनुष्ठानं तादर्थ्यान्म निषिध्यते ॥ १२३७ ॥

नित्यकर्मवद्भिक्षाटनादेः श्रवणादेश्चोपरतश्रुत्या त्यागो न प्राप्नोतीत्याह । नैष इति ।
तत्र हेतुः । प्रधानेति । भिक्षाटनादेः श्रवणादेश्चोभयविधाद्धेतोर्ज्ञानाख्यार्थस्य प्रधा-
नस्य सम्यगाप्तेर्न प्रधानार्थिनः संन्यासिनस्तत्त्यागसिद्धिः प्रधानविधातादित्यर्थः । यत्ता-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९२५

वद्विक्षाटनाद्युपरतश्रुत्या निषेध्यमिति तद्वृष्यति । भिक्षेति । ज्ञानार्थत्वान्मुमुक्षुणा तदनुष्ठेयमन्यथा जीवनायोगात्प्रधानासिद्धेस्तन्नोपरतश्रुत्या तन्निषेध्यमित्यर्थः ॥ १२३७ ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानसमाप्त्याऽपेक्षितत्वतः ॥

वेदान्तश्रवणादीनां न त्यागोऽतोऽत्र भण्यते ॥ १२३८ ॥

यत्तु वेदान्तश्रवणाद्यस्तीत्यादि तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । अतःशब्दोऽपेक्षितत्वत इत्यनेन युज्यते । अत्रेति प्रकृतवाक्योक्तिः । श्रवणादित्यागे ज्ञानासिद्धेर्ज्ञासोस्तत्यागायोगात्तद्विविधसाधनसंपादनकाले विक्षेपो भवन्नपि भुजिकालश्रमवत्प्रधानाविरोधीति भावः ॥ १२३८ ॥

समाप्तिं न समायाति प्रधानं यदसंभवे ॥

निषिद्धमपि तत्कार्यं तत्समाप्तिप्रयुक्तितः ॥ १२३९ ॥

उपरतश्रुत्या प्रधानार्थत्वादननिषेधः श्रवणादेरित्युक्त्वा निषेधमङ्गीकृत्यापि मुमुक्षुणा तस्य कार्यत्वमाह । समाप्तिमिति ॥ १२३९ ॥

प्रधानं चोदनैवास्य चोदनातोऽवगम्यते ॥

भिक्षाटनादिना नर्ते प्रधानं हि समाप्यते ॥ १२४० ॥

तत्समाप्तिप्रयुक्तित इत्येतत्प्रपञ्चयति । प्रधानेति । ज्ञानोपदेश एव श्रवणादेः प्रापको भातीत्यत्रातःशब्दोक्तं हेतुं व्यनक्ति । भिक्षेति । न हि संन्यासिनो विना भिक्षादिना देहधारणं न च तद्विना तस्य ज्ञानमागन्तुकं युक्तं शरीरं मे विचर्षणमित्यादिश्रुतेर्नापि श्रवणाद्यभाव एव तत्त्वबोधो युक्तो द्रष्टव्यादिश्रुतेस्तन्निषिद्धमपि प्रधानानुरोधि कार्यं तद्विधिनाऽऽक्षिप्ततया निषेधस्याकिंचित्करत्वादित्यर्थः ॥ १२४० ॥

शेषभक्षं न कुर्वन्ति प्रधानार्थानुरोधतः ॥

साक्षाद्विहितमप्येवं तादर्थ्यात्कर्म नो मतम् ॥ १२४१ ॥

प्रधानार्थिना निषिद्धमपि प्रधानानुरोधादुपादानप्रमाणात्कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं विहितमपि प्रधानविरोधि त्याज्यमिति तार्तीयोदाहरणेन दर्शयति । शेषेति । अस्यार्थः—यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् यदि सोमं विभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिप्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदित्यत्र फलचमसो भक्षविकारो यागविकारो वेति विशये तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति श्रुतेर्भक्षे स सोमं विकरोतीति पूर्वपक्षे श्रुत्या भक्षान्वयेऽपि यागशेषद्रव्यसंस्कारार्थतया तस्यावगतत्वात्फलचमसस्य यागसाधनत्वं विना तदयोगाद्यथाऽयं शेषभक्षस्तथा कुर्यादित्यनया भङ्ग्या यागसंबन्धस्यैव विधानाद्भक्षणमपि सोमकार्यापत्त्याऽर्थप्राप्तमनूद्यत इति राद्धान्तितमिज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वादित्यत्र तत्र यथा तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति साक्षाद्विहितमपि शेषभक्षं प्रधान-

१९२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

सोमयागविरोधाद्राज्यादयो न कुर्वन्ति किंतु तदनुरोधेनैव तमाचरन्ति न सोममिति च श्रूयते तथेहापि प्रधानवशाद्विहितस्यापि विरोधिनस्त्यागो नाविरुद्धस्येति । अथवाऽधि-
कारलक्षणे स्थितं निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यप्रधानत्वादर्शपूर्णमासयोरेयं शेषभक्षास्ते किमृत्वि-
ग्म्योऽन्यैरेव कर्तव्याः किंवा तैरेवेति संशये सर्वभक्षेषु कर्मकरत्वेन प्राप्तानामृत्विजं
यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति पुनरिडायाः श्रवणाद्भक्षान्तरपरिसंख्यानादिडामेवैते
भक्षयन्तीति नियमादन्येष्वन्यभक्षेष्वितर इति प्राप्ते यजमानस्याकर्मकरत्वेनाप्राप्तस्य प्रापकं
यजमानपञ्चमा इत्यादिवचनमित्यङ्गीकाराद्भक्षान्तराणामपरिसंख्यातत्वात्तेष्वपि प्रकृता-
नामेव प्रधानकर्मानुरोधेन कर्तृत्वान्नान्येषामिति राद्धान्तितं तत्र यथा साक्षाद्वि-
हितमपि शेषभक्षं प्रधानपूर्णमासानुरोधाद्विगम्योऽन्ये न कुर्वन्त्यृत्विजामेव
दर्शपूर्णमासकर्तृतया तदीयशेषभक्षेऽपि कर्तृत्वनिश्चयात्तथा प्रकृते निषिद्धमपि
प्रधानाविरुद्धमेष्टव्यं तद्विरुद्धं तु विहितमपि त्याज्यमिति । अथवाऽभिषुत्य हुत्वा
भक्षयन्तीति समानकर्तृकत्वश्रुतेरभिषवादिपदेन तत्साक्षाद्विहितमपि शेषभक्षं न प्रधा-
नीभूतप्रयोजनानुरोधादनुतिष्ठन्ति न हि शेषभक्षप्रतिबद्धं किमपि फलमभिलष्यते किंतु
प्रतिपत्तिकर्मतया तमाचरन्ति तथा प्रतिपत्तिकर्मभूतसर्वकर्मत्यागं विरक्ता मुमुक्षवोऽनु-
तिष्ठन्तोऽपि प्रधानीभूतसम्यग्ज्ञानानुरोधादेव भिक्षाटनादि न त्यजन्तीति । अथवा होमा-
दिवसुत्यकर्तृकत्वश्रुत्या मुखतो विहितमपि शेषभक्षणं न रौद्रस्येडामवर्धेतीति रौद्रे
गावीधुके चरौ प्रतिषेधान्न कुर्वन्ति प्रकृते तु प्रधानभूतसम्यग्ज्ञानानुरोधादनिषेधाच्च
भिक्षाचर्याद्यविरुद्धमिति विरोधिनस्त्याग इति प्रधानार्थिना विहितमपि विरोधि त्याज्यं
निषिद्धत्वादविरोध्यनुसर्तव्यमित्युक्तिद्वारा श्रवणादेर्ज्ञानोपायत्वादनुष्ठानावस्थायामर्थ-
प्राप्तो विशेषो न ज्ञानोत्पत्तिविरोधीत्युक्तमिदानीं कर्मणोऽपि तादर्थ्यात्तदनुष्ठानकालि-
कमनोविशेषस्य तदविरोधित्वान्मुमुक्षुणा तदत्याज्यमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति ।
यथा श्रवणादि ज्ञानसाधनं दर्शनमनूद्य तदुपायत्वेन विधानान्न तथा कर्म साक्षात्साधनं
विविदिषन्तीति व्यवधानश्रुतेस्तस्य चित्तशुद्ध्यर्थत्वादतः शुद्धबुद्धेर्मुमुक्षोस्त्याज्यमेव कर्म
फलाभावादित्यर्थः ॥ १२४१ ॥

याः काश्चिज्जीवता शक्यास्त्यक्तुं तित्यक्षता क्रियाः ॥

ताः सर्वाः संपरित्यज्य निमेषादौ व्यवस्थितः ॥ १२४२ ॥

मुमुक्षोः श्रवणाद्यतिरिक्ताशेषकर्मत्यागे स्मृतिं प्रमाणयति । याः काश्चिदिति ।
शक्या भिक्षाटनादिव्यतिरिक्ता जीवतेति विशेषणान्नित्यक्षता त्यक्तुमिच्छता विरक्तेनेति
यावत् । निमेषादौ काले स्थितो झटिति ताः सर्वास्त्यक्त्वा ज्ञानार्थी श्रवणादिपरः
स्यादिति शेषः ॥ १२४२ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १२२७

उक्तविध्यर्थविषयाद्याः क्रिया विषयान्तरे ॥

निषिध्यन्तेऽत्र ताः सर्वा व्याघातायैव ता यतः ॥ १२४३ ॥

तस्यास्तात्पर्यमाह । उक्तेति । उक्तो विधिरूपोऽर्थः शान्तः स्यादित्यादिस्तस्य विषयस्तत्त्वज्ञानमुद्देश्यं तस्मादुद्देश्यान्तरे स्वर्गादौ या यागादिक्रियाः संभाव्यन्ते ताः सर्वाः सम्यग्ज्ञानस्य व्याघातायैव यतो भवन्त्यतोऽस्यां स्मृतौ निषिध्यन्ते श्रवणादयस्तु तद्वेतुत्वान्न निषेधमर्हन्तीत्यर्थः ॥ १२४३ ॥

द्वंद्वप्रवाहसंपातसहिष्णुरभिधीयते ॥

तितिष्ठुवचनेनात्र दुरुक्तादेस्तथैव च ॥ १२४४ ॥

उपरतश्रुतिं व्याख्याय तितिक्षापदस्यार्थमाह । द्वंद्वेति । शीतोष्णादिप्रवाहसंबन्ध-
सहनशीलो दुर्वादताडनादेश्च सहिष्णुरस्मिन्वाक्ये तितिष्ठुर्विवक्षित इत्यर्थः ॥ १२४४ ॥

स्वातन्त्र्यं येषु कर्तुः स्यात्करणाकरणं प्रति ॥

तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः ॥ १२४५ ॥

शान्तादिपदचतुष्टयेन समाहितपदस्यागतार्थत्वार्थं तत्र निष्पन्नमनुवदति । स्वात-
न्त्र्यमिति । इहेति प्रकृतश्रुतिग्रहः । तथाविधानि काम्यादीनि कर्माणि प्रसिद्धानोति
वक्तुं हिशब्दः ॥ १२४५ ॥

अस्वातन्त्र्यं तु येषु स्यात्कर्तुः कर्मसु सर्वदा ॥

समाहितोक्त्याऽथेदानीं तन्निरोधो विधीयते ॥ १२४६ ॥

संप्रति समाहितपदस्यार्थमाह । अस्वातन्त्र्यमिति । मनोरथादिनिवृत्तिः समा-
हितोक्त्या धीसाधनतया विधीयते न च सा पूर्वत्र विहितेत्यर्थः । धोपूर्वककर्मनिवृत्ति-
रितरनिवृत्तौ संस्कारद्वारा हेतुरित्यथशब्दार्थः ॥ १२४६ ॥

पिण्डीकृत्येन्द्रियग्रामं बुद्धावारोप्य निश्चलम् ॥

विषयांस्तत्स्मृतींस्त्यक्त्वा तिष्ठेच्चिदनुरोधतः ॥ १२४७ ॥

तत्र स्मृतिं प्रमाणयति । पिण्डीकृत्येति । द्विविधेन्द्रियसमुदायमर्थेभ्यो विमुखीकृत्य
बुद्ध्यधीनमापाद्य निश्चलं कृत्वा स्मृत्यादिमनोव्यापारं च हित्वा चिन्मात्राकारं तद्विधाय
तदनुसारेण सदा वर्तेत योगशास्त्रविदोऽप्येतमेवासंप्रज्ञातसमाधिमाहुरित्यर्थः ॥ १२४७ ॥

एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदान्तेषु विधीयते ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात् ॥ १२४८ ॥

इह विहितेषु शमादिषु सर्ववेदान्तसंमतिमाह । एष इति ॥ १२४८ ॥

नाविरतो बुश्चरिताश्चाशान्तो नासमाहितः ॥

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥ १२४९ ॥

१९२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

तानेव वेदान्तानुदाहरन्नादौ कठश्रुतिं पठति । नाविरत इति । दुराचारो वा द्विविधेन्द्रियाधीनो वा निद्रालस्यादिपरवशो वा नाऽऽत्मज्ञानाधिकारीति वदता विहितः शमादिरित्यर्थः ॥ १२४९ ॥

मुक्तेर्हि बिभ्यतो देवा मोहेनापिदधुर्नरान् ॥

ततस्ते कर्मसूक्षुक्ताः प्रावर्तन्त दिवानिशम् ॥ १२५० ॥

शास्त्रान्तरीयावक्यमुदाहरति । मुक्तेरिति । प्राक्चासकृदुदाहृतमेतद्व्याक्यमिति हिशब्दार्थः ॥ १२५० ॥

यतः कर्म तमोहेतुस्तस्मादेव मुमुक्षुभिः ॥

ज्ञानेन भिच्चा संमोहं सर्वानर्थैकसंश्रयम् ॥ १२५१ ॥

कर्मणामविवेककार्यत्वे फलितमाह । यत इति । तमःशब्देनाविवेको गृह्यते । ज्ञानेन विवेकेनेति यावत् । संमोहमविवेकमित्यर्थः । तस्य हातव्यत्वे हेतुः । सर्वेति । मुमुक्षुभिरेव संन्यासः कर्तव्य इति शेषः ॥ १२५१ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि प्रत्यक्प्रवणधीर्नरः ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानमात्रमेव समाश्रयेत् ॥ १२५२ ॥

तदनन्तरमनुष्ठेयं दर्शयति । संन्यस्येति ॥ १२५२ ॥

तत एवैकलाद्यस्मात्संसारद्विप्रमुच्यते ॥

इत्येतदाह विस्पष्टं भाल्लविब्राह्मणं वचः ॥ १२५३ ॥

किमिति ज्ञानमात्रमपेक्ष्य श्रवणाद्येवाऽऽवर्तनीयं तत्राऽऽह । तत इति । भाल्लविश्रुति-मुपसंहरति । इत्येतदिति । मुक्तिसाधनज्ञानोद्देशेन संन्यासपूर्वकं श्रवणादि कार्यमित्येतद्भाल्लविश्रुत्या विवक्षितमित्यर्थः ॥ १२५३ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥ १२५४ ॥

पुनरपि तस्मिन्नेवार्थे कठवल्लीवाक्यमुपन्यस्यति । यदेत्यादिना । बाह्येन्द्रियाणां मनोबुद्ध्योश्च विषयपारवश्यं त्यक्त्वा निश्चलत्वेन स्थितिरुत्तमपुरुषार्थहेतुरिति संन्यासिनो ज्ञानार्थिनः समाधानपूर्वकं श्रवणादेरनुष्ठेयत्वं सूचयतीत्यर्थः ॥ १२५४ ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ १२५५ ॥

योगो हि मुमुक्षुभिर्ज्ञानार्थिभिः संन्यासिभिरनुष्ठेयः स सर्वेन्द्रियाणां निश्चलावस्थेति योगविदो वदन्तीत्याह । तामिति । किं पुनर्योगानुष्ठानेन लभ्यते तत्राऽऽह । अप्रमत्त इति । कोऽसौ योगो यस्यानुष्ठानाज्ज्ञानद्वारा संसारारूपप्रमादध्वंसस्तत्राऽऽह । योगो

१ ख. 'वैकार्थत्वे' । २ घ. 'नः साधन' । ३ क. ख. घ. 'ष्ठेयं सू' । ४ ग. भाति । ५ घ. तदाह ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९२९

हीति । सृष्टिप्रलयानुसंधानरूपप्रत्ययावृत्तिकरणं योगः । योगशास्त्रविदोऽपि यथोक्तं योगं संप्रज्ञातसमाधिमाचक्षते स चोक्तफलहेतुरित्यर्थः ॥ १२५५ ॥

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ॥

ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १२५६ ॥

बाह्येन्द्रियाणि मनोधीनत्वेनोपसंहरेदित्याह । यच्छेदिति । वागिति द्वितीयार्थे प्रथमा । मनसीति दैर्घ्यं छान्दसम् । मनसो बुद्धाबुपसंहारमाह । तद्यच्छेदिति । व्यष्टिबुद्धेः सम-
ष्टिबुद्धाबुपसंहारमाह । ज्ञानमिति । हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मनि परस्मिन्नकार्यकरणे लयं
कथयति । तदिति ॥ १२५६ ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ॥

अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ १२५७ ॥

अज्ञाननिद्राया मुमुक्षूणामुत्थानं प्रार्थयते । उत्तिष्ठतेति । तत्रोपायमाह । जाग्रतेति ।
कथं जागरणं तत्राऽऽह । प्राप्येति । उत्कृष्टान्ब्रह्मनिष्ठानाचार्यान्प्राप्य तत्प्रसादान्निश्चयेन
तत्त्वबोधं प्राप्नुतेति यावत् । आथर्वणिकं वाक्यद्वयमस्मिन्नेवार्थे दर्शयति । सत्येनेत्या-
दिना । नित्यशब्दः सत्यादिषु प्रत्येकं संबध्यते सदातनसत्यादिसाधनबलादुपलब्धस-
म्यग्ज्ञानेनाऽऽत्मलाभो मुक्तिरित्यर्थः । परस्य स्वर्गादिवल्लभ्यत्वे तादृश्यमाशङ्क्याऽऽह ।
अन्तरिति । परापरयोरैक्ये हेतुः । ज्योतिर्मयो हीति । चिद्रूपत्वात्परस्य प्रत्यक्त्वे
तद्वतं संसारित्वं तस्य प्रसज्येतेति चेन्नेत्याह । शुभ्र इति । तत्र विद्वदनुभवं प्रमाण-
यति । यमिति । सर्वेषां द्रष्टृत्वं व्यावर्तयति । यतय इति । तेषां प्रधानं लक्षणमाह ।
क्षीणेति ॥ १२५७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ॥

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ १२५८ ॥

पश्यन्तीत्युक्तत्वाच्चक्षुरादिप्राह्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । देवशब्देन द्योत-
नवन्तीन्द्रियाणि गृह्यन्ते । कथं तर्हि पश्यन्तीत्युक्तं तत्राऽऽह । ज्ञानेति । ततो नित्या-
दिकर्मानुष्ठानाद्विशुद्धबुद्धिविवेकप्रकर्षेण श्रवणादि कुर्वन्नात्मानं साक्षात्करोतीत्यर्थः
॥ १२५८ ॥

प्रतिशाखं तथाऽन्यानि ज्ञानोपायप्रसिद्धये ॥

तन्मूलानि तथाऽन्यानि स्मृतिवाक्यानि कोटिशः ॥ १२५९ ॥

सन्त्येवाऽऽत्मपरिज्ञानसाधनानां प्रसिद्धये ॥

अनग्रिरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः ॥ १२६० ॥

१९३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

यथोक्तवाक्यवद्वाक्यान्तराण्यपि सर्वासु शाखासु शमादिसाधकानि शान्त उपा-
सीत तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यादीनि सन्तीत्याह । प्रतिशाखमिति । तत्रैव स्मृतीनां
सत्त्वं सूचयति । तन्मूलानीति । तथा श्रुतिवदित्यर्थः । पिण्डीकृत्येत्यादिपूर्वोक्त-
स्मृत्यपेक्षयाऽन्यत्वे तेषां तात्पर्यमाह । आत्मेति । तान्येवोपन्यस्यति । अनश्विरित्या-
दिना । अनेन पञ्चाशित्वत्रेताशित्वादि निषिध्यते । अनिकेतशब्देन गृहसंबन्धं निषे-
धता भार्याराहित्यमुच्यते । विषयस्पर्शकृतमुखलेशालोलुपत्वमाह । अशर्मति । मठादि-
नियतस्थानराहित्यमाह । अशरण इति । श्रवणादिनिष्ठतामाह । मुनिरिति
॥ १२९९ ॥ १२९० ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ॥

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ १२६१ ॥

संन्यासविषयं वाक्यान्तरमाह । त्यजेति ॥ १२६१ ॥

यतो यतो निर्वर्तते ततस्ततो विमुच्यते ॥

निर्वर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १२६२ ॥

सर्वत्यागे फलमाह । यत इति ॥ १२६२ ॥

कोऽहं कस्य कुतो वेति कः कथं वा भवेदिति ॥

प्रयोजनमतिनित्यमेवं मोक्षाश्रमी भवेत् ॥ १२६३ ॥

निःशेषत्यागादशेषदुःखहानिश्चेत्तर्हि संन्यासिनो न किञ्चित्कार्यमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह ।
कोऽहमिति । अहं देहादिषु कः स्यां कस्य वा संबन्धी कुतो वाऽऽगतो जातो वेति
निरूप्य वर्तमानदेहपाते सुरनरादिषु को भविष्यामि केन वा प्रकोरेणेतिफलपर्यन्तवि-
चारान्वितः संन्यासी सदाऽन्वयादिकुशलः स्यादित्यर्थः ॥ १२६३ ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ॥

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ १२६४ ॥

वित्तद्वयमपि मुमुक्षुणा लोकद्वयोपयोगिकत्वान्न त्याज्यं तत्कथं सर्वसंन्यासितेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । नैतादृशमिति ॥ १२६४ ॥

निर्वर्तयित्वा रसनं रसेभ्यो घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणं च शब्दात् ॥

स्पर्शात्तनुं रूपगुणाच्च चक्षुस्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ १२६५ ॥

क्रियाभ्यः सर्वाभ्यो नोपरमो घ्राणादीनां गन्धादिप्रवणत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
निर्वर्तयित्वेति । तनुशब्देन त्वगत्र गृह्यते । स्पर्शादिति विशेषणादिन्द्रियोपरतिफल-
माह । तत इति ॥ १२६५ ॥

एवं मनुवसिष्ठादिधर्मेष्वपि सहस्रशः ॥

स्पष्टानि सन्ति वाक्यानि यथोक्तार्थप्रसिद्धये ॥ १२६६ ॥

व्यासवाक्यवन्मन्वादिशास्त्रेष्वपि ज्ञानसाधनशमादिसिद्ध्यर्थं बहूनि वाक्यानि सन्तीत्याह । एवमिति । यथाऽऽह मनुः—

“अनग्निरनिकेतः स्याद्भाममन्त्रार्थमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽसंचयिको मुनिर्भावसमन्वितः ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ” इत्यादि ।

वासिष्ठश्च—

“अरण्यनित्यस्य जितेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।

अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य ध्रुवा ह्यनावृत्तिरुपेक्षकस्य ॥

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चापि लोकग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनगवितस्य न चापि रम्यावसथप्रियस्य ” इति ।

याज्ञवल्क्यश्च—

“विषयेन्द्रियसंरोधतन्द्रालस्यविवर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्ववदर्शनम् ॥

विरजं समता सत्त्वशुद्धिर्निस्पृहता शमः ।

एतैरुपायैः संशुद्धसत्त्वो योग्यमृती भवेत् ” इति ॥ १२६६ ॥

साध्यस्य कर्मणस्त्यागात्सामर्थ्यादेव सिद्धतः ॥

तत्साधनस्य संत्यागे श्रद्धावित्तगिराऽत्र किम् ॥ १२६७ ॥

तस्मादित्यादि समाहित इत्यन्तं व्याख्याय श्रद्धावित्तो भूत्वेति माध्यंदिनश्रुतिं व्याख्यातुं चोदयति । साध्यस्येति । श्रद्धैव वित्तमस्येति व्युत्पत्त्या वित्तान्तरत्यागो विवक्ष्यते स च कर्मत्यागेनैव गतिस्तथाचोपरैतादिश्रुत्या श्रद्धावित्तश्रुतेः पौनरुक्त्यात्प्रमादपाठोऽयमित्यर्थः ॥ १२६७ ॥

मैवं दृष्टार्थविषये यत्कर्मास्यावशेषितम् ॥

तत्साधनेष्वममताविधानार्थं वचो यतः ॥ १२६८ ॥

परिहरति । मैवमिति । देहस्थितिर्दृष्टार्थस्तद्विषये यत्कर्म भिक्षाटनादि पूर्वविशेषणैरनिषिद्धं संन्यासिनोऽवशेषितं तत्साधनेषु भिक्षापात्रादिष्वपि ममता न कार्येत्येतदर्थं श्रद्धावित्तपदैमुक्तम् । उक्तं हि—

१२३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

“न कुट्यां नोदके सङ्को न चैले न त्रिपुष्करे ।
नागारे नाऽऽसने नास्ते यस्य वै मोक्षवित्तु सः” इति ।

तस्मादपुनरुक्तेर्युक्ता माध्यंदिनश्रुतिरित्यर्थः ॥ १२६८ ॥

श्रद्धैव वित्तमस्येति नान्यदस्य यतस्ततः ॥

श्रद्धावित्तोऽयमित्युक्तः संन्यासी सर्वकर्मणाम् ॥ १२६९ ॥

उक्तेऽर्थे तां व्याचष्टे । श्रद्धेति । यतःशब्दात्पूर्वमिति शब्दस्य संबन्धः ॥ १२६९ ॥

भूत्वेत्यस्याभिसंबन्धः सर्वैः शान्तादिभिः पदैः ॥

विधिनाऽस्यापि चाऽऽक्षेपाद्विधितन्त्रत्वमिष्यते ॥ १२७० ॥

पाठद्वयेऽपि भूत्वेतिपदस्याव्यवहितेनैव संबन्धो न व्यवहितेन शान्त्यादिनेति शङ्कां निर-
स्यति । भूत्वेत्यस्येति । न हि संनिधिरेव संबन्धहेतुः किंतु योग्यत्वादिरपीति भावः । शान्तः
स्यादित्यादिविधिरत्रास्ति चेत्तर्हि शमादीनां स्वतन्त्रविधिविषयत्वान्न ज्ञानशेषतेत्याशङ्क्य
पश्येदिति विधिसंनिधानान्मैवमित्याह । विधिनेति । उभयत्र विधिपदं पश्येदिति विधि-
विषयम् ॥ १२७० ॥

पाण्डित्यादि पुरोक्तं यत्तस्येयमुपसंहृतिः ॥

प्राक्तदात्मानमेवावेदिति यच्च समीरितम् ॥

सेतिकर्तव्यताकोऽथ विधिस्तस्यायमुच्यते ॥ १२७१ ॥

कहोलब्राह्मणादौ यथोक्तशमादेर्विहितत्वात्किमत्र तद्विधिनेत्याशङ्क्याऽऽह ।
पाण्डित्यादीति । आत्मन्येवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रागिति । तृतीयेऽध्याये तदात्मा-
नमेवावेदित्यत्र वाक्यार्थज्ञानमुक्तं तस्योपाये त्वमर्थज्ञाने शमादीतिकर्तव्यतासहितो
विधिरात्मन्येवेत्यादिनोच्यते शमादिसंपन्नो हि त्वमर्थज्ञानी भूत्वा वाक्यार्थज्ञानवान्मु-
च्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वेनाऽऽवश्यकत्वद्योतनायाथेत्युक्तम् ॥ १२७१ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यथोक्तैः साधनैर्युतः ॥ १२७२ ॥

आत्मन्येव तमात्मानं निष्कृष्यानात्मराशितः ॥

पश्येदित्यभिसंबन्धः पश्यतीत्यथवा भवेत् ॥ १२७३ ॥

नायं वाक्यार्थज्ञाने विधिरिति स्फोरयितुं पदार्थज्ञाने विधिमनुवदन्नात्मनीत्यादि
व्याकरोति । अन्वयेति । शमादिभिर्युक्तोऽधिकारी चतुर्धाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मान-
मनात्मराशेर्निष्कृष्य तमात्मन्येव पश्येदिति योजना । सप्तम्या संघातोक्तिः । द्विती-
यया तत्साक्षिनिर्देशः । पश्येदिति माध्यंदिनपाठेनोक्तम् ॥ १२७२ ॥ १२७३ ॥

विध्यर्थस्य पुरा प्राप्तेः काष्णवानामनुवादतः ॥

द्रष्टव्याद्युक्तितस्तस्मात्पश्यतीत्यभिधीयते ॥ १२७४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९३३

पश्यतीति वर्तमानापदेशात्काण्वपाठे पदार्थज्ञाने कुतो विधिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
विधीति । यद्यपि द्रष्टव्यादिवाक्यात्पदार्थज्ञानं काण्वमाध्यंदिनयोः सिद्धं तथाऽपि
विशिष्टं तदप्राप्तमिति माध्यंदिनानां तद्विधिरिष्टः काण्वानां तु पदार्थज्ञानमनूद्य विशेष-
षणविषयो विधिरिति वर्तमानापदेशात्कल्पितोऽर्थतो नोभयेषां विशेष इत्यर्थः ॥ १२७४ ॥

आत्माऽनात्मप्रधानत्वाद्ब्रह्मरूपेण नेक्ष्यते ॥ १२७५ ॥

विशेषणत्वं स्वार्थोऽपि सत्कार्ये कारणे गतः ॥

स्वात्माविद्यासमुत्थेऽस्मिन्नात्माविद्यासमाश्रयात् ॥ १२७६ ॥

ननु शमादिविशेषणमात्रविषयो विधिरात्मज्ञानस्य विधिमन्तरेणाहमिति सदा प्राप्तेरत
आह । आत्मेति । यद्यप्यहमात्मेक्ष्यते तथाऽपि परमार्थस्वरूपेण नायं लभ्यते देहा-
दावात्माभिमानभाक्त्वादतस्त्वमर्थशुद्धिर्विधेयेत्यर्थः । कथमजडस्य चिद्धातोः स्वतन्त्र-
स्यानात्मप्राधान्यं तत्राऽऽह । विशेषणत्वमिति ॥ १२७५ ॥ १२७६ ॥

देहेन्द्रियमनोधीभ्यो ह्यन्वयव्यतिरेकतः ॥

मुञ्जेपीकावदुत्कृष्य पश्येदात्मानमात्मनि ॥ १२७७ ॥

तस्मादित्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । देहेति । अन्वयव्यतिरेकयोर्विवेकहेत्वोश्चतुर्थे
प्रसिद्धत्वार्थो हिशब्दः ॥ १२७७ ॥

आत्मन्येव यदाऽऽत्मानं विभज्यानात्मनोऽखिलात् ॥

प्रपश्यति तदाऽनात्मा न पृथग्व्यवशिष्यते ॥ १२७८ ॥

अन्वयादिना देहद्वयाद्विभज्य स्वमहिमस्थात्मनो ज्ञाने रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादान्मा-
नोऽनवशेषात्पूर्णत्वं प्रतीचः सिध्यतीति फलितमाह । आत्मन्येवेति ॥ १२७८ ॥

स एष नेति नेत्यात्मेत्यथैतस्मात्पुरोदितात् ॥

वाक्यात्सर्वमसंसर्गमात्मानं परिपश्यति ॥ १२७९ ॥

सर्वमित्यादेरर्थमाह । स एष इति । साधनसंपत्त्यानन्तर्यमथेत्युच्यते । सर्वं जगदे-
करसमात्मानं वाक्याद्विशिष्टोऽधिकारी पश्यतीत्यर्थः ॥ १२७९ ॥

अविद्यातज्जकार्याणां प्रत्यग्दर्शनबाधतः ॥

अव्यावृत्ताननुगतं ब्रह्मात्मानं प्रपश्यति ॥ १२८० ॥

वाक्यस्यार्थान्तरमाह । अविद्येति । सर्वशब्देन ब्रह्म गृह्यते । तस्य लक्षणमाह ।
अव्यावृत्तेति । एतत्समर्थनार्थं पूर्वं भागः । शोधितत्वमर्थः शमादिसंपन्नोऽधिकारी
वाक्याद्ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन प्रत्येतीति वाक्यार्थः ॥ १२८० ॥

नानुत्पन्नमतो ज्ञानं नाप्यज्ञानमबाधितम् ॥

कृत्स्नज्ञेयसमाप्तत्वाच्च किञ्चिदवशिष्यते ॥ १२८१ ॥

१२३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

आत्मनो ब्रह्मत्वज्ञानफलमाह । नानुत्पन्नमिति । आत्मनि ज्ञाते ज्ञानमनुत्पन्नं
नेत्यत्र हेतुमाह । कृत्स्नेति । अबाधितमज्ञानमपि नास्तीत्यत्र युक्तिमाह । न किञ्चि-
दिति । आत्मज्ञानविषयः सप्तम्यर्थश्चातःशब्दः ॥ १२८१ ॥

इयं सा ब्रह्मविद्योक्ता मधुकाण्डे पुरोदिता ॥

या तस्या जन्मनः काले फलं श्रुत्याऽधुनोच्यते ॥ १२८२ ॥

नैनं पाप्मेत्यादेर्वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह । इयं सेति । या पूर्वं मधुकाण्डे ब्रह्म-
विद्या सूचिता सेयं मुनिकाण्डे प्रपञ्चेनोक्तेत्यनुवादार्थः ॥ १२८२ ॥

अकर्तृत्वात्मविज्ञानाद्ध्वस्तात्माज्ञानहेतुतः ॥

नैनं ब्रह्मविदं पाप्मा तरत्यङ्गं यथा तथा ॥ १२८३ ॥

नैनमित्याद्यवतारितश्रुतेरक्षराणि व्याकरोति । अकर्तृत्वेति ॥ १२८३ ॥

पाप्मशब्देन धर्मोऽपि देहोपादानहेतुतः ॥

मुमुक्षोस्तदनिष्टत्वादिह निःशेष उच्यते ॥ १२८४ ॥

पाप्मेति विशेषणात्पापमेव ब्रह्मविदं न सृशति पुण्यं तु सृशतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
पाप्मेति । प्रकृते हि वाक्ये पाप्मशब्दो धर्ममपि निःशेषं विषयी करोत्यधर्मवद्धर्म-
स्यापि देहग्रहणहेतुत्वान्मुमुक्षोश्च देहग्रहणस्यानिष्टत्वान्नातो धर्मोऽपि ब्रह्मविदं सृशती-
त्यर्थः ॥ १२८४ ॥

दुःखाभावः सदेहस्य नैवास्तीति श्रुतेर्मतम् ॥

तस्माद्देहोऽप्यनर्थः स्याद्देहो नाशाच्च सर्वदा ॥ १२८५ ॥

देहग्रहणं मुमुक्षोरनिष्टमित्येतत्प्रतिपादयति । दुःखेति । सदेहस्य देहाभिमानवतो
दुःखाभावः सदैव नास्तीति न ह वै सशरीरस्येत्यादिश्रुतेर्मतमिति संबन्धः । अपिशब्दो
मानुषादिदेहस्यानर्थत्वं कैमुतिकन्यायात्सिद्धमिति द्योतनार्थः । देहमात्रस्यानिष्टत्वे हेत्वन्त-
रमाह । नाशाच्चेति । सर्वदेत्यनर्थपदेन युज्यते ॥ १२८५ ॥

न तपत्यथ तं कस्मात्तापकोऽप्यात्मवेदिनम् ॥

पाप्मेति हेतुरधुना तत्र श्रुत्याऽभिधीयते ॥ १२८६ ॥

पाप्मा धर्माधर्मात्मको न ब्रह्मविदं सृशति न च तमस्पृशन्नुपातां तस्मिन्नाधातुमल-
मित्युक्तं संप्रति सर्वमित्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । नेत्यादिना । पाप्मन-
स्तापकत्वस्यापि दृष्टिसिद्धत्वात्तत्र कर्माऽऽत्मवेदिनो न तापकमित्यर्थः ॥ १२८६ ॥

अकर्तृत्वात्मयाथात्म्यसम्यग्ज्ञानाग्निना यतः ॥

सर्वं पापं तपत्येष भस्मसात्कुरुतेऽग्निवत् ॥ १२८७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९३५

हेतुवाक्यं विभजते । अकर्तृत्वेति । तपतीत्यस्य व्याख्या भस्मसात्कुरुते इति ।
अतो न कर्म विद्वद्दृष्टितापकमिति शेषः ॥ १२८७ ॥

स्वयमेवेश्वरः प्राह प्रपन्नाय किरीटिने ॥

पुराणः शाश्वतोऽचिन्त्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ १२८८ ॥

सम्यग्ज्ञानाग्निः सर्वं कर्म भस्मी करोतीत्यस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यमवतारयति ।
स्वयमिति ॥ १२८८ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ १२८९ ॥

तदेवोदाहरति । यथेति ॥ १२८९ ॥

संबन्धे सति पाप्माऽयं स्वफलेनानुतापयेत् ॥

अकर्तृत्वान्न संबन्धो विदुषोऽस्तीह पाप्मभिः ॥ १२९० ॥

नैनं पाप्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह । संबन्ध इति । इहेति विद्यावस्थोक्तिः ॥ १२९० ॥

तदेतदुच्यते श्रुत्या नैनं पाप्मेति यत्नतः ॥

नैनं ब्रह्मविदं पाप्मा तरति व्यामुते स्वतः ॥ १२९१ ॥

तदकर्तृत्वतो हेतोर्ब्रह्मवित्तु सकारणम् ॥

सर्वं तरति पाप्मानं सर्पादीन्नशना यथा ॥ १२९२ ॥

उक्तेऽर्थे वाक्यं पठति । तदेतदिति । यत्नतोऽभ्यासादिति यावत् । पाठक्रमस्त्व-
त्राविवक्षित इत्यभिप्रेत्य नैनं पाप्मा तरतीत्यस्यार्थमनुवदति । नैनमिति । प्रतीत्यविरो-
धार्थं विशिनष्टि । स्वत इति । सर्वमित्यादेरर्थमाह । ब्रह्मवित्त्विति । विदुषः
सकारणकर्मातिक्रमश्चेदतिक्रमणीयस्य नद्यादिवद्वस्तुत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्पा-
दीनिति ॥ १२९१ ॥ १२९२ ॥

आत्मयाथात्म्यवित्सोऽयं विपापो विरजः स्वतः ॥

निष्कर्मा स्याद्विपापोऽयं विरजस्कोऽप्यकामतः ॥ १२९३ ॥

सर्वसंशयहेलोश्च प्रत्यङ्मोहस्य नाशतः ॥

स्यादेषोऽविचिकित्सोऽतः सर्वसंशयवर्जितः ॥ १२९४ ॥

विपाप इत्यादिपदानि व्याकरोति । आत्मेत्यादिना । अतःशब्दः सम्यग्ज्ञा-
नार्थः ॥ १२९३ ॥ १२९४ ॥

एवमात्मपरिज्ञानाद्ध्वस्ताविद्यो भवेद्यदा ॥

अनापन्नादिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं लभते तदा ॥ १२९५ ॥

ब्राह्मणो भवतीत्यस्यार्थमाह । एवमिति ॥ १२९५ ॥

१९३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

इमामवस्थामापन्नो मुख्यो ब्राह्मण उच्यते ॥

भाविवृत्त्या स गौणस्तु प्रागतो ब्राह्मणो भवेत् ॥ १२९६ ॥

ब्राह्मण्यं न विद्याफलं प्रागेव लब्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । इमामिति । पूर्वावस्थायां तच्छब्दप्रयोगे निमित्तमाह । भावीति । अतःशब्दो ज्ञानावस्थार्थः ॥ १२९६ ॥

जातौ ब्राह्मणशब्दोऽयं मा प्रापदिति तं श्रुतिः ॥

व्याचष्टेऽतः प्रयत्नेन ब्रह्मलोकगिरा स्वयम् ॥ १२९७ ॥

प्रकृतं ब्राह्मणमेषशब्देनानूद्य तस्मिन्ब्रह्मलोकपदं प्रयुज्जानायाः श्रुतेरभिप्रायमाह । जाताविति । इतिशब्दादूर्ध्वमतःशब्दो योज्यः । तमिति ब्राह्मणशब्दोक्तिः । यत्नस्तु पूर्ववत् ॥ १२९७ ॥

अव्यावृत्ताननुगतं ब्रह्मेत्यत्राभिधीयते ॥

लोकोऽपि दृष्टिमात्रत्वात्प्रत्यङ्मात्रं निरुच्यते ॥ १२९८ ॥

ब्रह्मशब्दं व्याकरोति । अव्यावृत्तेति । अत्रेत्यखण्डपदोक्तिः । लोकशब्दं व्याचष्टे । लोकोऽपीति ॥ १२९८ ॥

अन्योन्यार्थसमाप्तिवात्कर्मधारय एव तु ॥

समासोऽत्र परिग्राहो निषादस्थपतिर्यथा ॥ १२९९ ॥

पदच्छेदः पदार्थोक्तिरिति न्यायेन पदार्थमुक्त्वा समासमाह । अन्योन्येति । ब्रह्मलोकपदयोरेकार्थावसानाद्ब्रह्मैव लोक इति कर्मधारयोऽस्मिन्पदे भातीत्यर्थः । ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासोऽपि संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । निषादेति । यथा निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासो नेष्टः कल्पनागौरवाल्लाघवान्तु निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयो निषादस्थपत्यधिकरणे स्थितस्तथाऽत्रापीत्यर्थः ॥ १२९९ ॥

श्रुतमेकविभक्तित्वं विभक्त्यन्तरकल्पनात् ॥

लघीयोऽतीव यत्तस्मात्कर्मधारय एव सः ॥ १३०० ॥

कर्मधारयाङ्गीकारे हेत्वन्तरमाह । श्रुतमिति । लोकशब्दस्य प्रथमान्तत्वं श्रुतं तदेव समासान्तर्वर्तिब्रह्मशब्दस्यापि स्वीकर्तुमुचितं संनिधानाल्लाघवाच्च तथाच श्रुतकल्पकशून्यषष्ठीकल्पनातो यतोऽतिशयेन लघुतरं प्रथमान्तत्वं तस्मान्नात्र समासान्तरमेष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशाशासेत्यत्र चैतत्प्रपञ्चितमित्यर्थः ॥ १३०० ॥

ब्रह्मलोकमिमं साक्षाद्दे सम्राड्ब्रह्मविद्यया ॥

प्रापितोऽस्यभयं पूर्वं यत्प्रतिज्ञातवानहम् ॥ १३०१ ॥

सम्राडिति संबोधयतो मुनेराशयं दर्शयति । ब्रह्मलोकमिति । ननु कूर्चब्राह्मणे विद्याफलमभयं वै जनक प्राप्तोऽसीत्यभयमुक्तमिह तु ब्रह्मलोकं प्राप्तोऽसीत्युच्यते तथा

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९३७

च तत्फले विकल्पः स्यादित्याशङ्क्याभयस्यैव ब्रह्मलोकत्वान्मैवमित्याह । अभयमिति ॥ १३०१ ॥

इत्येवं याज्ञवल्क्यस्तं नृपमुक्तेन वर्त्मना ॥

साक्षादनुशासनासैनमित्युक्तिः स्याच्छ्रुतेरियम् ॥ १३०२ ॥

इति हेत्यादेरर्थमाह । इत्येवमिति । एवंपदमितिपदस्य व्याख्यानं तस्यार्थमाह । उक्तेनेति । अनुशासनस्य साक्षात्त्वं पुनःशङ्कानुत्थाननिदानत्वम् । इदं च श्रुतेर्वीक्ष्यं न मुने राज्ञो वेत्याह । इत्युक्तिरिति ॥ १३०२ ॥

अनुशिष्टोऽथ नृपतिर्विद्यानिष्क्रयहेतुतः ॥

सोऽहमित्यादिकं वाक्यं गुरुमाह त्वरान्वितः ॥ १३०३ ॥

सोऽहमित्यादेस्तात्पर्यमाह । अनुशिष्ट इति । अनुशासनफलं विद्यालाभानन्तर्यमथ-शब्दार्थः । ब्रह्मविद्यानुरूपा नास्ति दक्षिणेति सूचयति । त्वरान्वित इति । दक्षिणा-त्वेन राजा राज्यमात्मानं च गुरवे समर्पितवानिति वाक्यार्थः ॥ १३०३ ॥

ब्रह्मविद्या समाप्तेयं ससंन्यासाऽद्वयात्मिका ॥

सेतिकर्तव्यताकेयं साङ्गा निःश्रेयसे नृणाम् ॥ १३०४ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति । ब्रह्मविद्येति । अद्वयात्मिकेत्यखण्डवस्त्वाकारत्वोक्तिः । तत्त्वज्ञानं साङ्गोपाङ्गं तत्फलं चोक्तमित्यर्थः । निरित्युपसर्गो निश्चितार्थोऽसमस्तो द्रष्टव्यः ॥ १३०४ ॥

निःशेषपुरुषार्थोऽयं समाप्तो ब्रह्मबोधतः ॥

सर्वानर्थनिरासार्थमेतावानेव चाऽऽदृतैः ॥ १३०५ ॥

कर्तव्यो यत्नमास्थाय कृते यस्मिन्कृतार्थता ॥

नान्यतः कृतकृत्यः स्यादुक्तज्ञानातिरेकतः ॥ १३०६ ॥

ब्रह्मविद्यासमाप्तावापि परमानन्दावाप्तये कार्यान्तरमाशङ्क्याऽऽह । निःशेषेति । तथाऽप्यनर्थनिरासार्थं कर्तव्यान्तरमाशङ्क्याऽऽह । सर्वानर्थेति । एतावानित्युक्तो ब्रह्मबोधो गृह्यते । अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिशास्त्रोपदिष्टधर्मवैशिष्ट्यं यत्नास्थानम् । तत्करणफलमाह । कृत इति । हेत्वन्तरादपि कृतकृत्यतासंभवादेतावानेवेति नावधार्य-मित्याशङ्क्याऽऽह । नेति ॥ १३०५ ॥ १३०६ ॥

व्याख्यातो योऽयमत्राऽऽत्मा स विज्ञानानुरोधतः ॥

फलाय स्यादविज्ञात इत्येतदधुनोच्यते ॥ १३०७ ॥

वृत्तमर्थमुपसंहृत्योत्तरकण्डिकाद्वयस्य तात्पर्यमाह । व्याख्यात इति । योऽयं प्रत्यगात्मा पूर्वोक्तः स ज्ञातः समोक्षाय स्यादिति द्वितीयवाक्येनोच्यते स चाज्ञातः संसारारूपैश्वर्यफलायेत्यादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ १३०७ ॥

१९३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थध्याये-

पञ्चमान्त उपन्यस्तं रातेर्दातुः परायणम् ॥

तद्विदस्तिष्ठमानस्येत्यस्य चेहोपसंहृतिः ॥ १३०८ ॥

रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इत्यत्र कर्मज्ञानफलयोरुक्तत्वादत्रापि तदुक्तौ पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य तयोरर्थान्तरमाह । पञ्चमान्त इति । कर्मफलमुपसंहर्तु-
माद्यं वाक्यं ज्ञानफलमुपसंहर्तुं द्वितीयमित्यर्थः ॥ १३०८ ॥

आत्मान्तेनास्य वाक्येन स्वतस्तत्त्वमिहोच्यते ॥

अन्नादवसुदानाभ्यामविद्योत्थं तु भण्यते ॥ १३०९ ॥

कथं कूटस्थस्याऽऽत्मनोऽन्नादत्ववसुदानत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽद्यवाक्यस्य विभज्य
तात्पर्यमाह । आत्मान्तेनेति । इहेत्याद्यकण्डिकोक्तिः । अविद्योत्थमात्मनस्तत्त्वं मूल-
कारणमिति शेषः ॥ १३०९ ॥

निःशेषान्नादनादात्मा प्राणान्तोऽन्नाद उच्यते ॥

आत्माऽयं कारणं यस्मात्कार्यमित्यखिलं ततः ॥ १३१० ॥

कथमन्नादपदेन मूलकारणमुच्यतेऽन्नात्तृत्वमात्रं हि तेन भातीत्याशङ्क्याऽऽह ।
निःशेषेति । अज्ञातो हि परः प्राणस्वभावः कारणात्मा सर्वकार्यसंहर्तृत्वादन्नादो
विवक्षित इत्यर्थः । कथं तस्य सर्वकार्यसंहर्तृत्वं तत्राऽऽह । आत्मेति । जगन्मूलका-
रणस्य तत्संहर्तृत्वं यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादौ प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १३१० ॥

कारणेऽनुपयुक्तं यत्कार्यं तन्नेह विद्यते ॥

कार्येऽप्यनुपयुक्तं यन्न तत्कारणमुच्यते ॥ १३११ ॥

अन्नादपदार्थोक्तिप्रसङ्गागते कार्यकारणे तयो रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वं वक्तुं मिथः
सापेक्षत्वमाह । कारण इति । अनुपयुक्तमनपेक्षमिति यावत् । इहेति व्यवहारभूमिरुक्ता
॥ १३११ ॥

अन्योन्यार्थव्यपेक्षित्वात्कार्यकारणवस्तुनोः ॥

नान्योन्यार्थातिरेकेण सिध्येते कार्यकारणे ॥ १३१२ ॥

तयोः सापेक्षत्वे फलितमाह । अन्योन्येति ॥ १३१२ ॥

वसूपकरणं प्रोक्तं तद्दातीश्वरत्वतः ॥

यतस्ततोऽज आत्माऽयं वसुदान इहोच्यते ॥ १३१३ ॥

वसुदानपदं व्याचष्टे । वस्विति । उपकरणं भोगसाधनमिति यावत् । इहेति
वाक्योक्तिः ॥ १३१३ ॥

अन्नादवसुदानाभ्यां गुणाभ्यां यः समीक्षते ॥

ईश्वरं स यथादृष्टिं फलमाप्नोति मानवः ॥ १३१४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९३९

विन्दत इत्यादेरर्थमाह । अन्नादेति ॥ १३१४ ॥

इत्येवमयथावस्तुदर्शिनः फलमीरितम् ॥

यथावस्तुदृशोऽप्येवं यथा रज्ज्वादिदर्शिनः ॥ १३१५ ॥

उक्तं सम्यग्धीफलमिति मन्दमतिशङ्कां निरस्यति । इत्येवमिति । किं तर्हि सम्यग्धीफलं तदाह । यथेति । एवं दृष्टानुसारिकैवल्यमिति यावत् । सम्यग्ज्ञानिनस्तदनुकूलफललाभे दृष्टान्तः । यथेति । यो हि रज्ज्वादि स्वरूपेण पश्यति तस्य भयादिध्वस्तिः फलमेवमात्मतत्त्वदृशो बन्धध्वस्तिरित्यर्थः ॥ १३१५ ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

इति चाऽऽहेश्वरो वाक्यमुक्तार्थप्रतिपत्तये ॥ १३१६ ॥

प्रतिपत्त्यनुसारिफलमित्यत्र भगवत्संमतिमाह । ये यथेति ॥ १३१६ ॥

यथातत्त्वं तु योऽज्ञातं वस्तु साक्षात्प्रपद्यते ॥

यथावस्त्वेव तस्यापि फलं स्यादिति भण्यते ॥ १३१७ ॥

आत्मदर्शनान्मुक्तिरित्यत्रानन्तरवाक्यमवतारयति । यथेति । अज्ञातमिति च्छेदः ॥ १३१७ ॥

काण्डद्वयस्य वा योऽर्थः स संक्षिप्याभिधीयते ॥

स वा इत्यादिवाक्येन सारार्थस्य जिघृक्षया ॥ १३१८ ॥

वाक्यस्यार्थान्तरमाह । काण्डद्वयस्येति । संक्षिप्योपसंहारे फलमाह । सारार्थस्येति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानसौकर्यार्थं संक्षेपोक्तिरित्यर्थः ॥ १३१८ ॥

अविद्यावानपुरा योक्तो मृत्युजन्मादिसंमृतिः ॥

स वा इति गिरा सोऽत्र स्मार्यते ब्रह्मसंगतौ ॥ १३१९ ॥

वाक्यतात्पर्यमुक्त्वा स वा इतिपदयोरर्थमाह । अविद्यावानिति । पुरा ब्राह्मणादाविति यावत् । य उक्त इत्यत्र योक्त इति प्रयोगः सेवामितिवत् । मृत्युर्जन्म चेत्यादिरूपा संमृतिर्यस्येति विग्रहः । स्मरणफलमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मणो जीवस्य संगतिस्तादात्म्यधीस्तस्यामुद्देश्यायामित्यर्थः । अत्रेत्यन्तिमकण्डिकोक्तिः । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धविधेर्न्याय्यतया संसारिस्मारणं फलवदिति भावः ॥ १३१९ ॥

स वा एष पुरोक्तेन यो वाक्येन प्रकाशितः ॥

प्रध्वस्ताज्ञानतज्जः सन्परां निर्वृतिमागतः ॥ १३२० ॥

एषशब्दार्थमाह । स वा इति । यो हि त्वंपदवाच्यः स वा इत्युक्तः स ब्रह्मलोकवाक्ये लोकशब्देन प्रकाशितोऽविद्यातज्जहीनो नित्यमुक्तस्तल्लक्ष्यः सोऽयमेष इति विवक्षित इत्यर्थः ॥ १३२० ॥

१९४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

✓ महानित्यभिधानेन सत्यज्ञानादिलक्षणम् ॥

ब्रह्मैव प्रोच्यते साक्षात्प्रत्यगात्मविशेषणम् ॥ १३२१ ॥

महानित्यस्यार्थमाह । महानितीति । तत्पदलक्ष्यस्य तस्याऽऽत्मानं प्रति विशेष-
णत्वमाह । प्रत्यगिति । साक्षादित्यपरोक्षत्वोक्तिः ॥ १३२१ ॥

ब्रह्मैवाऽऽत्मा स्वतोऽबोधाद्ब्रह्मैव प्रकाशते ॥

जरादिधर्मवांस्तस्माद्ब्रह्मणैव विशेष्यते ॥ १३२२ ॥

महानामेति ब्रह्मात्मनोर्न विशेषणविशेष्यत्वमात्मनो जरादिमत्त्वात्तद्धीनब्रह्मणा
विशेष्यत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मैवेति । जरादिधर्मवत्त्वस्य प्रतीच्यबोधकृतत्वं
तच्छब्दार्थः ॥ १३२२ ॥

प्रमान्तरानधिगता ब्रह्मता प्रत्यगात्मनः ॥

प्रत्यक्त्वं ब्रह्मणस्तद्वद्वचसैव प्रबोध्यते ॥ १३२३ ॥

पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वमुक्त्वा पदयोः सामानाधिकरण्यस्य तात्पर्यमाह । प्रमा-
न्तरेति । तद्वदिति प्रमान्तरानधिगतमाकृष्यते । वचसा महानात्मेति सामानाधिकृते-
नेति यावत् ॥ १३२३ ॥

अहं ब्रह्मेतिवाक्योत्थविज्ञानात्प्रत्यगात्मनः ॥

ध्वस्तेऽज्ञाने सकार्येऽथ यद्रूपं तदिहोच्यते ॥ १३२४ ॥

प्रबोधफलमनूद्याज इत्यादेस्तात्पर्यमाह । अहमिति । समनन्तरवाक्यमिहेत्युच्यते ।
वाक्यीयज्ञानादज्ञानतज्जध्वस्तौ व्यावर्तकाभावाद्युक्तमात्मनोऽद्वितीयनिर्देशैकरस्यमिति-
द्योतनायाथशब्दः ॥ १३२४ ॥

रज्जुः सर्पादिनेवाऽऽत्मा विनाऽविद्यां न जायते ॥

कार्यात्मना यतस्तस्मादात्माऽज इति भण्यते ॥ १३२५ ॥

अजशब्दं व्याचष्टे । रज्जुरिति ॥ १३२५ ॥

सर्वभावविकाराणां जन्म मूलं यतस्ततः ॥

सर्वेषां प्रतिषेधः स्यान्निषेधादात्मजन्मनः ॥ १३२६ ॥

अजरादिविशेषणान्याक्षिपति । सर्वेति ॥ १३२६ ॥

तथाऽपि ताञ्श्रुतिर्यत्नाज्जरादीन्प्रतिषेधति ॥

स्वाभाविकत्वाशङ्कायाः प्रतिषेधस्य सिद्धये ॥ १३२७ ॥

जन्मनिषेधादितरविकारनिषेधमङ्गीकृत्य समाधत्ते । तथाऽपीति । आर्थकनिषेध-
स्याशाब्दिकत्वाज्जरादीनां पारमार्थिकत्वाशङ्कायां तन्निरासार्थं मुखतो निषेध इत्यर्थः
॥ १३२७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९४१

कालात्मना ह्यवच्छेदाभ्यां कालंजरत्वतः ॥

देहादिवज्जरामेति तस्मादात्माऽजरः स्मृतः ॥ १३२८ ॥

अजरपदं व्याकरोति । कालात्मनेति । यथा देहादि कालावच्छिन्नत्वाज्जीर्यते न तथाऽऽत्मा जरामेति कालंजरत्वादेव तदनवच्छिन्नत्वात्प्रतीचश्च कालंजरत्वमुक्तं तस्मादयमजरः स्मृतो विद्वद्भिरित्यर्थः । कालंजरत्वस्याऽऽत्मनि प्रागुक्तत्वावद्योती हिशब्दः ॥ १३२८ ॥

सर्वस्य परिणामस्य हानोपादानमात्रतः ॥

जराजन्मनिषेधेन सर्वोऽतोऽत्र निषिध्यते ॥ १३२९ ॥

जरादीनां स्वाभाविकत्वं निषेद्धमजरादिविशेषणं चेत्तर्हि वृद्धादेस्तथात्वाशङ्का तदवस्था तन्निषेधकविशेषणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वस्येति । अत्रेत्यात्मोक्तिः । हानोपादानमात्रतो जराजन्मान्तर्वातितादिति यावत् । अतःशब्दस्य पञ्चम्या संबन्धः ॥ १३२९ ॥

परिणामोऽस्य येनान्त्यः श्रुत्येह प्रतिषिध्यते ॥ १३३० ॥

देहस्थितेरवसितिर्मृतिशब्देन भण्यते ॥

तन्निषेधोऽमरोक्त्याऽत्र नित्यस्याऽऽत्मन उच्यते ॥ १३३१ ॥

उक्तार्थे गमकमाह । परिणाम इति । इह वाक्ये जन्मजरानिषेधानन्तरमात्मनो नाशाख्योऽन्त्यो विकारोऽमृतश्रुत्या येन हेतुना निषिध्यते तेन मध्यवर्तिवृद्धादिसर्वविकारनिषेधो विवक्षित इत्यर्थः । अमरपदं तर्हि किमर्थमित्याशङ्क्य प्राणत्यागरूपमरणनिषेधार्थमाह । देहेति । तन्निषेधे हेतुमाह । नित्यस्येति ॥ १३३० ॥ १३३१ ॥

नाजस्यापरिणामस्य मरणं जगतीक्ष्यते ॥

अजोऽजरश्च तेनोक्तोऽमरश्चैष ततः स्मृतः ॥ १३३२ ॥

अजत्वाद्युपजीव्यामरत्वं साधयति । नाजस्येति । यतोऽजस्तेनाजरो यतश्चाजरस्ततोऽमर इति योजना ॥ १३३२ ॥

परिणामात्मको मृत्युरमरोक्त्या निवारितः ॥

अमृतोक्त्याऽथ नाशोऽस्य वार्यते यो निरन्वयः ॥ १३३३ ॥

अमरपदेनैवान्यविकारनिराससिद्धेर्व्यर्थममृतपदं न च घटादिवन्नाशं निरसितुं तदिति युक्तमजरपदेन गतत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । परिणामेति । अमरोक्त्या प्राणत्यागस्याजरोक्त्या च कारणसंसर्गस्य मृत्योर्निवारितत्वान्निरन्वयनाशं निरसितुममृतपदमित्यर्थः । अमृतपदस्यागतार्थत्वद्योतनार्थोऽथशब्दः ॥ १३३३ ॥

१९४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

अविनाशीत्यपि तथा विनाशद्वयमात्मनः ॥

श्रुत्या निषिध्यते साक्षात्प्रत्यक्कौटस्थसिद्धये ॥ १३३४ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेति श्रुत्या नाशद्वयमात्मनो निषिद्धमित्याह । अविनाशीत्यपीति । प्रकृतश्रुत्यैवेति वक्तुं तथाशब्दः । तन्निषेध-
फलमाह । प्रत्यगिति ॥ १३३४ ॥

कामकर्मतमोभावादमरोऽमृत एव च ॥

तत एवाभयः प्रत्यङ्भयं हि तदबोधतः ॥

कारणस्य निषेधोऽतो भयकार्यनिषेधतः ॥ १३३५ ॥

अमरत्वाद्युपजीव्याभयैवत्वमतारयति । कामेति । तद्विभजते । भयं हीति ।
अनुभवानुसारार्थो हिशब्दः ॥ १३३५ ॥

कुतोऽभयत्वसंसिद्धिः प्रतीच इति शङ्किते ॥

ब्रह्मेत्याहाऽऽत्मनस्तत्त्वं ब्रह्म त्वभयमेव हि ॥ १३३६ ॥

आकाङ्क्षापूर्वकं विशेषणान्तरमादत्ते । कुत इति । तथाऽपि कथमभयत्वमित्याश-
ङ्क्याभयं वै ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह । ब्रह्म त्विति । श्रौतीं प्रसिद्धिमनुरोद्धं हिशब्दः ॥ १३३६ ॥

अहं ब्रह्मेत्यतः साक्षाद्यथोक्तेनैव वर्त्मना ॥

भयहेतोर्निरासेन स ब्रह्माभयमश्रुते ॥ १३३७ ॥

अभयं हीत्यादि व्याकरोति । अहमिति । इतिशब्दो ज्ञानपरामर्शार्थः । तस्य निमित्तत्वमतःशब्दार्थः । अपरोक्षज्ञानस्यैव सनिदानापरोक्षभ्रमध्वंसितेति दर्शयितुं साक्षादित्युक्तम् । ऐक्यज्ञानोदयोपायं सूचयति । यथोक्तेनेति । अन्वयादिना पदार्थ-
शोधनपूर्वकं श्रुतेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ १३३७ ॥

सर्वोपनिषदामेष संक्षिप्तोऽर्थ इहोदितः ॥

उत्पत्त्यादिविकल्पोऽयमस्यैव प्रतिपत्तये ॥ १३३८ ॥

अन्तिमकण्डिकार्थमुपसंहरति । सर्वोपनिषदामिति । कूटस्थमद्वयं प्रत्यग्ब्रह्म वेदा-
न्तार्थश्चेत्किमिति सृष्ट्याद्युच्यते श्रुत्येत्याशङ्क्याऽऽह । उत्पत्त्यादीति ॥ १३३८ ॥

एकप्रभृतिसंख्येयं रेखासंकेतवर्त्मना ॥

प्रतिपत्तिरसंख्येयवस्तुनः स्याद्यथा तथा ॥ १३३९ ॥

सर्वप्रमाणविषयलङ्घिनोऽकार्यकारण—

वस्तुनः प्रतिपत्तिः स्याज्जन्मादिध्वंसवर्त्मना ॥ १३४० ॥

सृष्टादेरात्मज्ञानहेतुत्वे दृष्टान्तमाह । एकेति । इयं खल्वेकप्रभृतिपरार्थान्ता

१ क. ख. ग. 'लग्नमयं' । २ क. ख. 'यम' । ३ क. 'दिनिषेधोऽय' । ४ क. ग. 'ख्येये' ।
५ ग. 'ख्येये व' ।

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९४३

संख्या रेखाविशेषेष्वध्यासद्वारेणान्तवस्तुप्रतिपत्तिहेतुः संख्येयज्ञानं विना संख्याज्ञाना-
योगात् । यद्वैकप्रभृतिपरार्धान्तसंख्यायाः संख्येयस्य वस्तुनो रेखाविशेषेष्वारोपद्वारा
नानाविधा वस्तुप्रतिपत्तिर्यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । परस्मिन्नध्यस्तजगज्ज-
न्मादिद्वारा तद्धीरित्यर्थः ॥ १३३९ ॥ १३४० ॥

संख्येयत्वं न रेखायाः संख्यात्वं वाऽञ्जसेष्यते ॥

तदध्यारोपगत्यैव तथाऽपि प्रतिपत्तये ॥ १३४१ ॥

रेखायां संख्या वा संख्येयं वा नाऽऽरोपितमित्याशङ्क्य दृष्टान्तं साधयति । संख्येयत्व-
मिति । यद्यपि रेखायां स्वगता संख्या तत्संख्येयत्वं च नाऽऽरोपितं तथाऽपि यद्वारा रेखा
संख्येयं वस्तु बोधयति तत्तस्यामध्यस्तं न हि तत्र घटादि वा संख्या वा वस्तुतोऽस्ति
तस्मादारोपितद्वारैव सा धीहेतुरित्यर्थः ॥ १३४१ ॥

यथैवमवगच्छन्ति प्रध्वस्ताशेषकल्पनम् ॥

आत्मानं स्थितिजन्मादिकल्पनोपायमात्रतः ॥ १३४२ ॥

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । यथेति ॥ १३४२ ॥

पत्रकज्जलरेखाभिर्यथा वाऽध्यासवर्त्मना ॥

वर्णाञ्जानन्त्यकारादीन्पत्रादिभ्यो विलक्षणान् ॥ १३४३ ॥

उदाहरणान्तरमाह । पत्रेति ॥ १३४३ ॥

तथोत्पत्त्यादिकाध्यासवर्त्मना तद्विलक्षणम् ॥

जन्मादिहेतुध्वंसेन नेतीति ब्रह्म गम्यते ॥ १३४४ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । तद्वैलक्षण्यं कौटस्थ्यं तद्धेतुरविवेकादि ॥ १३४४ ॥

इति काण्डद्वयोक्तोऽर्थः संहृत्य सफलोऽखिलः ॥

इह प्रदर्शितो वाक्ये तत्समाप्तिविवक्षया ॥ १३४५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थं शारीरकब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

बृहदारण्यकक्रमेण षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

प्रकृतमुपसंहरति । इति काण्डेति । इह वाक्य इत्यन्तिमकाण्डिकोक्तिः । तच्छ-
ब्देन काण्डद्वयमुच्यते ॥ १३४५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थं शारीरकब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०३७८

१९४४. सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थोऽध्याये-

अथ पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

निरधारि पुरा ब्रह्म मधुकाण्डागमेन यत् ॥

याज्ञवल्कीयकाण्डेन तद्युक्त्याऽथोपपादितम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे मन्त्रब्राह्मणाभ्यामनर्थानर्थहेतुपुरुषार्थतद्धेतुरुपं चतुष्टयं शिष्टा मन्त्रैरेव प्रपञ्चिते पुमर्थमार्गे सर्वस्याऽऽम्नायस्य विनियोगमुक्त्वा सोपाधिकनिरुपाधिकब्रह्मभेदेन ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्फलं चोक्तमिदानीं वक्तव्यानवशेषादुत्तरं ब्राह्मणमकिंचित्करमित्याशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति । निरधारीति । आगमशेषस्य युक्तेरागमानन्तर्यं युक्तं प्रधानानन्तर्याहुणस्येति वक्तुमथेत्युक्तम् ॥ १ ॥

जल्पन्यायेन तत्पूर्वं पञ्चमे प्रतिपादितम् ॥

वादन्यायेन तद्भूयः षष्ठे सम्यक्प्रपञ्चितम् ॥ २ ॥

युक्तिप्रधानमुनिकाण्डेनाध्यायभेदेनोक्तं विभज्यानुद्ववति । जल्पेति ॥ २ ॥

अथाधुना निगमनस्थानीयमिदमुच्यते ॥

मैत्रेयीब्राह्मणं श्रुत्या तथाच न्यायविद्वचः ॥ ३ ॥

उत्तरब्राह्मणसंगतिमाह । अथेति । किमिदं निगमनं नाम तदाह । तथाचेति ॥३॥

हेतूक्तितः प्रतिज्ञायाः सिद्धार्थाया यदुत्तरम् ॥

वचो निगमनं तत्स्याद्वाक्यस्यावयवोक्तिभाक् ॥ ४ ॥

अनुमानविदो न्यायसूत्रकृतो हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति सूत्रमुदाहरति । हेतूक्तिरिति । वाक्यस्येत्यनुमानरूपं पञ्चावयवं महावाक्यं गृह्यते । निगमनस्यान्यावयवत्वं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयननिगमनान्यवयवा इत्यवयवविभागोद्देशसूत्रान्मन्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा हेतौ यथोदाहरणमुपसंहृते तस्मादुत्पत्तिधर्मवत्त्वादित्यः शब्द इति निगमनं तेन हि प्रतिज्ञादय एकार्थतया समर्थ्यन्त एवं प्रकृतेऽपि श्रुतियुक्तिसिद्धोऽर्थोऽनेनोपसंह्रियत इति ॥ ४ ॥

ससंन्यासाऽऽत्मविद्या या मधुकाण्डागमोदिता ॥

उपपत्तिप्रधानेऽपि सैव मोक्षेऽवसीयते ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्यार्थान्तरमाह । ससंन्यासेति । मधुकाण्डे मैत्रेयीब्राह्मणेनाऽऽगमबलादुक्ता मुक्तिसाधनीभूता संन्याससहिताऽऽत्मविद्या सैवाधुना न्यायप्रधानेऽपि मुनिकाण्डे मुक्तौ हेतुत्वेन न्यायतो मन्तव्येत्येतद्ब्राह्मणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्मज्ञानं ससंन्यासं मोक्षायेत्यागमाद्यथा ॥

युक्तितोऽपि तथा ज्ञेयमिति चेहोपसंहृतिः ॥ ६ ॥

कहोलप्रश्नादौ न्यायतोऽपि सिद्धा यथोक्ता विद्येति किमनेन ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्य

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९४५

प्रथमपक्षमेवानुसरन्नाह । आत्मज्ञानमिति । इतिशब्दादूर्ध्वं ज्ञानमित्यध्याहारः । श्रुतियुक्तिसिद्धार्थोपसंहारार्थमिदं ब्राह्मणं न च निगमनमनर्थकं यदाहोदाहरणस्थयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रतिषेधार्थं निगमनमिति तस्मादुपसंहारोऽर्थवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

व्याख्यातत्वात्पदार्थानां चतुर्थेऽध्याय एव तु ॥

तद्व्याख्यानाय यन्नोऽतो न भूयः क्रियतेऽधुना ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य तात्पर्यमुक्त्वा पदार्थोक्तिप्राप्तावाह । व्याख्यातत्वादिति ॥ ७ ॥

शब्दस्यैवाऽऽत्मनो जन्म चतुर्थे प्रतिपादितम् ॥

सर्वोपसंहारेतरत्र यागादेरपि भण्यते ॥ ८ ॥

अक्षरार्थो न वक्तव्यश्चेत्तात्पर्यस्योक्तत्वाद्ब्राह्मणस्य समाप्तिरेवेत्याशङ्क्येष्टमित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । शब्दस्येति । यागादेरर्थप्राप्तस्यापि प्रकृते जन्म मुखतो निर्दिश्यते सर्वोपसंहारस्येह विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

शब्दोऽयं बहुधा भिन्नो नामैव परमात्मजम् ॥

यागदानादिकं कर्म रूपं लोकपुरःसरम् ॥ ९ ॥

यद्वेद इत्यादिश्रुतेर्विभागमाह । शब्दोऽयमिति । अयं शब्दो बहुधा मन्त्रब्राह्मणभेदेन भिन्नो नाममात्रं तच्च परमात्मजमेवेत्येतद्वेद इत्यारभ्येष्टमित्यस्मात्प्राक्तनवाक्येनोपसंह्रियते । इष्टमित्यारभ्यायं च लोक इत्यस्मात्प्राचीनवाक्येन यागादिकर्म परमात्मजमेवेत्युपसंहारः क्रियतेऽयं चेत्युपक्रम्य परेण तादृगेव रूपमिति नियम्यते । एष विभागः सृष्टिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वमेतदयत्नेन तत एव विनिःसृतम् ॥

अनन्यभूतं तेनातैः साक्षात्तत्त्वं प्रणीयते ॥ १० ॥

कथं परस्माद्वात्मकं जगज्जायते तस्य प्रयत्नाद्यभावादन्यथा ततो जातो नामान्तर्गतो वेदः स पौरुषेयः स्यादत आह । सर्वमिति । परस्य प्रयत्नाद्यभावेऽपि मायामयी सृष्टिरविरुद्धा सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति न्यायादिति भावः । सर्वस्य परस्मादुपपत्तौ फलितमाह । अनन्येति । कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावोऽतःशब्दार्थः । तेन परेण कारणेनेति यावत् । तत्त्वं सर्वस्य कार्यस्येति शेषः ॥ १० ॥

अन्तर्बहीरसघनः सैन्धवस्य घनो यथा ॥

विज्ञानघन एवायं विज्ञानात्मा तथैव च ॥ ११ ॥

यथा सैन्धवघन इत्यादेरर्थमाह । अन्तरिति ॥ ११ ॥

१ क. ख. 'र्थस्या' । २ घ. निगम्य' । ३ क. 'तः सतत्त्वं प्रतिपादितम् ॥ १० ॥ ४ ख. प्रतीय' । ५ क. सत्त्वं ।

१९४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थाध्याये-

स्वविकारोपसंश्लेषाद्विज्ञानात्मत्वमेत्यतः ॥

तद्धेतुनाशात्प्रकृतिं स्वामेव प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

एतेभ्य इत्यादेरर्थमाह । स्वविकारेति । स्वशब्देन प्रत्यगविद्योक्ता तद्विकारो बुद्ध्यादिस्तेन संबन्धे सैवाविद्या हेतुरित्यतःशब्दार्थः । तान्येवेत्यादेरर्थमाह । तद्धेतुत्विति । चिद्धातेर्बुद्ध्यादिसंबन्धे हेतोरविद्याया विद्यया नाशाज्जीवो जैवं भावं हित्वा स्वाभाविकं ब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

परिणामनिषेधः स्यादविनाशिगिराऽऽत्मनः ॥

अनुच्छित्तिगिरा नाशो वार्यते यो निरन्वयः ॥ १३ ॥

अविनाशीत्यादिपदद्वयस्यापुनरुक्तिमाह । परिणामेति । कारणसंसर्गः परिणामः ॥ १३ ॥

मात्रासंसर्गजस्त्वेष यो विनाशादिधर्मवान् ॥

अविद्यामात्रहेतूत्थो रज्जुसर्पादिवन्मतः ॥ १४ ॥

मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति माध्यंदिनश्रुतेरर्थमाह । मात्रेति । अत्र विशेष्यत्वेन जीवो मन्तव्यः । प्रथमपादार्थं विवृणोति । अविद्येति । जीवशब्दवाच्यस्यानिर्वाच्यत्वे निर्विशेषनित्यसिद्धं चिदेकरसं जीवपदलक्ष्यं भवतीति भावः ॥ १४ ॥

ब्रह्मैवैकः स आत्मोक्तो ह्याध्यायेषु चतुर्ष्वपि ॥

उपायमात्रभेदोऽत्र न तूपेयः प्रभिद्यते ॥ १५ ॥

तस्य ब्रह्मप्राप्त्युपायानां प्रत्यध्यायं भेदादनेकरसं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मैवेति । उक्तेरतिव्यक्तत्वद्योतको हिशब्दः । आगमो जल्पवादात्मको न्यायश्चोपायः ॥ १५ ॥

नेति नेति चतुर्थेऽसौ यथैव प्रतिपादितः ॥

नेतीति पञ्चमेऽप्येवं निर्विकल्पोऽवधारितः ॥ १६ ॥

षष्ठेऽपि जनकाख्यानप्रारम्भे तद्वदीरितः ॥

निर्विकल्पो यथैकोऽर्थो नेतीत्यत्रोपसंहृतः ॥ १७ ॥

नेतीति शास्त्रावसितौ तथैवाऽऽत्मोपसंहृतः ॥

। एकरूपमतस्तत्त्वं सर्वत्रैव विवक्षितम् ॥ १८ ॥

उपेयभेदाभावमुपपादयन्स एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह । नेतीति । अत्रेति शारीरकब्राह्मणोक्तिः । शास्त्रावसिताविति मैत्रेयीब्राह्मणग्रहः । उपेयभेदाभावमुपसंहरति । एकरूपमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

नेति नेत्यात्मकात्तत्त्वात्प्रकाराणां शतैरपि ॥

निरूप्यमाणे नान्यादृश्यस्मात्तत्त्वं समीक्ष्यते ॥ १९ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९४७

तर्कतो यदि वा वाक्यादत एवेदमेव तु ॥
नेतिनेत्यात्मविज्ञानममृतत्वैकसाधनम् ॥ २० ॥
ससंन्यासं विनिश्चेयमिति शास्त्रस्य संग्रहः ॥
अमृतप्राप्तयेऽलं स्यात्साधनान्तरनिस्पृहम् ॥ २१ ॥
यथोदितमिदं ज्ञानं सहकार्यन्यसाधन—
निरपेक्षमलं मुक्त्या इत्येतदभिधीयते ॥ २२ ॥

अतःशब्दपरामृष्टं हेतुमाह । नेत्यादिना । तदैकरूप्ये फलितमाह । अत इति ।
निर्विशेषाद्वयात्मज्ञानं ससंन्यासं मुक्तिहेतुरित्युक्तमनुवदति । अमृतेति । तत्रैवैतावदि-
त्यादेवाक्यं प्रमाणत्वेनाऽऽदत्ते । सहकारीति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

एतावदर एवैतदमृतत्वस्य सिद्धये ॥

प्रत्यग्याथात्म्यविज्ञानं नान्यत्किंचिदपेक्ष्यते ॥ २३ ॥

तद्व्याकरोति । एतावदिति । एतावदेवेति संबन्धः । एवकारार्थमाह । नान्य-
दिति ॥ २३ ॥

इत्युक्तार्थपरिज्ञानदाढ्यार्थं सर्वसाधनम् ॥

कर्माणि चापैनुद्याऽऽशु प्रवव्राजाविचारयन् ॥ २४ ॥

विजहारेत्यस्यार्थमाह । इत्युक्तेति । आत्मज्ञानं संन्याससहायं मुक्तिहेतुरित्यत्र
भैत्रेयीनिश्चयाधानार्थं शिखायज्ञोपवीताद्यङ्गमङ्गि च कर्म त्यक्त्वा पारिव्राज्यमाश्रममाश्रि-
तवान्मुनिरित्यर्थः । ज्ञानिनः संन्यासे फलात्मके विध्यालोचनापेक्षा नेति सूचयति ।
आश्रिति । वैधेऽपि संन्यासे विरक्तिरेव सामग्रीति विवक्षति । अविचारयन्निति ॥ २४ ॥

न केवलमिदं ज्ञानं कर्मसाधननिस्पृहम् ॥

निःशेषकर्मसंन्यासापेक्षाऽपि स्याद्यतो मुनिः ॥ २५ ॥

सम्यग्विज्ञाततत्त्वत्वात्कृतार्थोऽप्यखिलं स्वयम् ॥

तत्याज कर्म त्वरया बाह्जनःकायसाधनम् ॥ २६ ॥

आत्मज्ञानं केवलं मुक्तिहेतुरिति द्योतयितुं कृतकृत्योऽपि संन्यस्यति स्मेत्येकोऽभिप्रा-
य उक्त इदानीं विजहारेत्यस्याभिप्रायान्तरमाह । न केवलमिति । त्वरयेति कर्मत्यागे
निवारकाभावं विवक्षन्नावश्यकत्वं तस्य दर्शयति ॥ २५ ॥ २६ ॥

अतोऽवगम्यते नूनं न कर्म सहतेऽखिलम् ॥

आत्मज्ञानं यतोऽत्याक्षीत्सम्यग्ज्ञानोऽपि तन्मुनिः ॥ २७ ॥

संन्यासापेक्षं ज्ञानं मोक्षहेतुरिति द्वितीयमभिप्रायमुक्त्वाऽभिप्रायान्तरमाह । अत

१९४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [चतुर्थीध्यायः]

इति । ज्ञानकर्मणोर्विरोधस्याध्याय कर्म त्यक्तवान्कृतार्थोऽपि मुनिरिति तृतीयोऽभि-
प्रायः ॥ २७ ॥

कर्महेतुविरुद्धत्वात्सम्यग्ज्ञानस्य कर्मणा ॥

विरोधोऽत्यर्थमेवातस्तत्तत्तं ज्ञानशालिना ॥ २८ ॥

कथं विरोधस्तयोरित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मेति । यथोक्तविरोधद्योतनार्थं कर्मत्यागं
कृतकृत्यस्योक्तं निगमयति । अत इति ॥ २८ ॥

एवं काण्डद्वयेनेयं सफलाऽनवशेषतः ॥

सर्वसंन्यासनिष्ठा च ब्रह्मविद्या समीरिता ॥ २९ ॥

काण्डद्वयतात्पर्यमुपसंहरति । एवमिति ॥ २९ ॥

एतावानुपदेशः स्याद्वेदे श्रेयोर्थिनां नृणाम् ॥

कृतकृत्यो भवेत्क्षिप्रमेतज्ज्ञात्वाऽनुशासनम् ॥ ३० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके चतुर्थीध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

त्रिसाहस्री तथा पञ्च शतान्यत्र समासतः ॥

चत्वारिंशत्तथा श्लोकाः षष्ठाध्यायस्य वार्तिके ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवत्पूज्यपादश्रीशंकराचार्यशिष्य-

सुरेश्वराचार्यकृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

बृहदारण्यकक्रमेण षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तल्लाभे कार्यान्तराभावं दर्शयति । एतावानिति । अथोपदेशान्तरमपि सुगतादि-
भिरुच्यते तत्राऽऽह । वेद इति । चैत्यवन्दनादिरुपदेशो म्लेच्छप्रायाणां पुरुषाप-
सदानां भवतीति न पुरुषधैरेयाणां मुमुक्षूणामित्याह । श्रेयोर्थिनामिति । वेदानु-
शासनज्ञानफलमाह । कृतकृत्य इति । तत्र हेत्वन्तरनैरपेक्ष्यं सूचयति । क्षिप्र-
मिति ॥ ३० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां चतुर्थीध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्येण श्रीमदानन्दज्ञानेन

विरचितायां श्रीमत्सुरेश्वरवार्तिकटीकायां शास्त्रप्रकाशिकाख्यायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०४०८ ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

समाप्तं याज्ञवल्कीयं काण्डमैकात्म्यनिष्ठितम् ॥

खिलकाण्डमथेदानीं यथावदुपवर्ण्यते ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मात्मज्ञानं सविषयं सफलं साङ्गोपाङ्गं वादन्यायेनोक्तमिदानीं
वृत्तमनूद्य संगतिं वदन्काण्डान्तरमाह । समाप्तमिति ॥ १ ॥

संभावितं न यत्पूर्वं कर्मविज्ञानकाण्डयोः ॥

तदत्र भण्यते सर्वं खिलकाण्डत्वहेतुतः ॥ २ ॥

ननु पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेनावशिष्टं खिलमित्युच्यते तद्विषयत्वेन काण्डारम्भो न
युक्तः सर्वस्यार्थस्य काण्डद्वयेनोक्तत्वादवशेषाभावात्तत्राऽऽह । संभावितमिति ।
क्रियाविशेषस्य शिष्टत्वात्तस्य खिलतया तद्विषयत्वेन काण्डारम्भ इत्यर्थः । शिष्टस्या-
पेक्षितस्यात्र वक्तव्यत्वे हेतुमाह । खिलेति ॥ २ ॥

अपास्तनिखिलध्वान्ततज्जं ब्रह्मोपवर्णितम् ॥

पूर्वैश्चतुर्भिर्ध्यायैर्यद्दीः कैवल्यसिद्धये ॥ ३ ॥

उक्तां संगतिं व्यनक्ति । अपास्तेति । तदुक्तिफलमाह । यद्दीरिति ॥ ३ ॥

सोपाधिकस्य तस्यैव व्यवहारानुपातिनः ॥

उपासनानि वाच्यानि यान्यनुक्तान्यतः परम् ॥ ४ ॥

समाप्तमित्यादिभागं विभज्य खिलकाण्डं विभजते । सोपाधिकस्येति । तान्यतः
परं वाच्यानीति संबन्धः ॥ ४ ॥

प्रकृष्टाभ्युदयार्थानि क्रममुक्तिकराणि च ॥

क्रियाभिश्चाविरूद्धानि वाच्यानीति परा श्रुतिः ॥ ५ ॥

तानि त्रेधा विभजति । प्रकृष्टेति । अभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्ध-
र्थानि च त्रिविधान्युपासनानि तानि वाच्यानीति कृत्वा परा श्रुतिरिति योजना ॥ ५ ॥

तथोकारं दमं दानं दयामित्यादिकानि च ॥

सर्वोपास्त्यङ्गभूतानि वक्तव्यानीति यत्यते ॥ ६ ॥

वाच्यमर्थान्तरमाह । तथेति । उपास्तिवदित्यर्थः । शिसेदिति वक्ष्यमाणक्रियया
कर्मणः संबन्धः । आदिशब्देन गतिः फलमित्यादि गृह्यते । तेषां वाच्यत्वे हेतुः ।
सर्वेति ॥ ६ ॥

कार्यकारणसंबन्धव्याजमाश्रित्य तत्परम् ॥

व्याख्यातं यत्नतः पूर्वमात्मज्ञानप्रसिद्धये ॥ ७ ॥

१९५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

काण्डारम्भमुक्त्वा पूर्णवाक्यस्य वृत्तमनूय तात्पर्यमाह । कार्येति । मिथ्याभूतं कार्यकारणसंबन्धमाश्रित्य तात्पर्येण ब्रह्मव्याख्यानस्य फलमाह । आत्मेति ॥ ७ ॥

चरितार्थत्वतस्तस्य कार्यकारणवस्तुनः ॥

निषेधायेयमुक्तिः स्यात्पूर्णमित्येवमादिना ॥ ८ ॥

सत्यात्मज्ञाने कार्यदेस्तादर्थ्येन कल्पितस्य कृतफलतया पुनरनुपयोगात्तन्निषेधार्थं पूर्णवाक्यमित्याह । चरितार्थत्वत इति ॥ ८ ॥

न व्यावृत्तमिदं सर्वं पराकल्प्यमानगम् ॥

नानुवृत्तं तथैवैतन्नाप्यभावैकनिष्ठितम् ॥ ९ ॥

ननु कार्योदि ब्रह्मणि निषिद्धमिह निषिद्धघटवदन्यत्रास्तीति चेद्ब्रह्मणो न पूर्णता तस्य ब्रह्ममात्रत्वेऽपि स एव दोषः परिच्छिन्नाभिन्नस्य पूर्णत्वायोगात्तुच्छमध्यक्षादिविरोधः स्यादित्याशङ्क्यान्यत्रास्तित्वकृतं दोषं तावन्निरस्यति । नेत्यादिना । न हीदं ब्रह्मणोऽन्यत्रास्ति भेदस्य दुर्निरूपत्वान्न च ततोऽर्थान्तरं स्वतः परतश्च सिध्यति जडत्वाच्चिदसंबन्धाच्चेत्यर्थः । अभेदप्रयुक्तदोषं प्रत्याह । परागिति । न हीदं प्रत्यगभिन्नं पराकत्वेन भानादित्यर्थः । जडाजडयोर्भेदायोगाच्च न ब्रह्माभिन्नं तदित्याह । नेति । यथैतन्न व्यावृत्तं तथैवानुवृत्तमपि न भवतीत्यर्थः । तुच्छत्वनिमित्तदोषं निराह । नापीति । अपरोक्षप्रतीतिरर्थक्रियादृष्टेश्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अव्यावृत्तानुगतमात्मप्रत्ययैमीरितम् ॥

यस्मात्पूर्णमिदं साक्षात्तादात्म्यं तेन वर्ण्यते ॥ १० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभावैर्जगतो दुर्निरूपत्वे फलितमाह । अव्यावृत्तेति । यस्माद्विदं जगदन्वयादित्यागेनाद्वयं स्वप्रकाशं ब्रह्मैव तस्मात्पूर्णस्येत्यादिवाक्येन यदैक्यं स्फुटमुच्यते तद्युक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

अज्ञातमिथ्याविज्ञाततत्त्वमात्रैकनिष्ठितम् ॥

सम्यग्ज्ञानं यतस्तस्मात्पूर्णं तज्ज्ञेयमुच्यते ॥ ११ ॥

ननु प्रत्यगब्रह्म ज्ञायते न वा न चेन्न पूर्णतानिश्चयो ज्ञायते चेज्ज्ञानस्य पृथग्भावान्न पूर्णत्वं तत्राऽऽह । अज्ञातेति । सर्वकल्पनाधिष्ठानतया तत्स्वरूपं ब्रह्म सम्यग्ज्ञानस्य विषयस्तस्य च वाक्यीयधीवृत्तिरूपस्य कार्यान्तर्गमाद्ब्रह्मैव यतो रूपमतोऽस्य युक्ता पूर्णेत्यर्थः ॥ ११ ॥

गोत्ववन्नानुवृत्तं यन्न व्यावृत्तं च खण्डवत् ॥

अनन्यमानमानन्दं पूर्णं तदभिधीयते ॥ १२ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९५१

पूर्णवाक्यस्याद्वयप्रत्यग्रह्यावेदने तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकुर्वन्पूर्णपदं व्याचष्टे ।
गोत्ववदिति ॥ १२ ॥

अदः परोक्षमत्यन्तं सर्वकार्यस्य कारणम् ॥

कार्यानुमेयं तद्विधात्पूर्णमात्रसतत्त्वकम् ॥ १३ ॥

अदःशब्दं व्याकरोति । अद इति । आत्यन्तिकपरोक्षत्वे हेतुमाह । सर्वेति ।
कारणमनूद्य वस्तुमात्रत्वं विधेयमिति वाक्यार्थमाह । तदिति ॥ १३ ॥

इदं यज्जनिमर्त्तिकचिन्नामरूपक्रियात्मकम् ॥

प्रत्यक्षाद्यवसेयं यत्पूर्णं तदपि पूर्ववत् ॥ १४ ॥

पूर्णमद इतिपदाभ्यां तत्पदस्य वाच्यं लक्ष्यं चोक्त्वा पूर्णमिदमित्यस्यार्थमाह । इद-
मिति । तत्रेदंशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । प्रत्यक्षादीति । यथा कारणमनूद्य वस्तुमा-
त्रत्वं विहितं तथा च कार्यानुवादेन तस्य तन्मात्रत्वं विधेयमित्याह । पूर्ववदिति ।
आभ्यां पदाभ्यां त्वंपदस्य वाच्यं लक्ष्यं चोच्यते तथाच पदचतुष्टयसमभिव्याहारात्तत्त्व-
मर्थयोरैक्यं विवक्षितम् ॥ १४ ॥

कार्यकारणयोश्चेष्टा पूर्णात्पूर्णमितीर्यते ॥

वस्तुवृत्तमिदं तावत्प्रागपि ज्ञानसंगतेः ॥ १५ ॥

पूर्णादित्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह । कार्येति । कार्यस्योत्पादनमित्येवंरूपो
व्यापारः पूर्णादित्यादिनोच्यत इत्यर्थः । तत्त्वंपदयोर्वाच्योऽर्थोऽत्र प्रपञ्चितः । ननु
पूर्णामित्यादावकार्यकारणं तत्त्वमुक्तं तस्य च ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वमेवंरूपत्वेऽपि प्राक्कार्यकार-
णात्मत्वमेवान्यथा पूर्णादित्यादिविरोधादत आह । वस्तुवृत्तमिति । यद्वोक्तकार्यकार-
णत्वस्य वस्तुत्वमाशङ्क्योक्तम् । वस्तुवृत्तमिति । ज्ञानात्पूर्वमज्ञानसंभवात्तत्र कार्याद्या-
त्मकं वस्तुनो वृत्तं तथाऽपि वस्तुतो नैतदस्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ हेतुफलावेशनिषेधाय परं वचः ॥

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १६ ॥

पूर्णस्येत्यादेस्तात्पर्यमाह । अथेति । पूर्णादित्यादिनोक्तकार्यकारणत्वनिरासद्वारा
शिष्टवस्त्वादानेन तज्ज्ञानफलोक्त्यर्थं वाक्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ब्रह्म वा इदमित्यादि मधुकाण्डे यदीरितम् ॥

तदेव पूर्णमित्यादिवाक्येनेहोपसंहृतम् ॥ १७ ॥

फलभैक्यज्ञानं ब्रह्मकाण्डिकायामुक्तं तदिह कस्मादुच्यते पिष्टपिष्टेरकिंचित्करत्वा-
त्तत्राऽऽह । ब्रह्मेति । इहेति खिलकाण्डोक्तिः ॥ १७ ॥

१९५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

अपीताखिलकार्यं सत्तमोमात्रावशेषगम् ॥

भास्वत्स्वार्थं चिदेकस्थमदः पूर्णमिहोच्यते ॥ १८ ॥

कथं तार्तीयवाक्येन पूर्णवाक्यस्यैकवाक्यतेत्याशङ्क्य ब्रह्मपदेन पूर्णमित्यादिपदद्वय-
स्यैकार्थतामार्हं । अपीतेति । मुक्त्यालम्बनं व्यावर्तयति । तमोमात्रेति । भास्वदिति
साक्षित्वं स्वार्थमित्यन्यानपेक्षत्वमुच्यते । तत्र हेतुः । चिदेकस्थमिति । अविद्यासाक्षि-
भूतं चैतन्यं तत्पदवाच्यं तृतीये ब्रह्मशब्दितमत्र पूर्णमद इति वाक्येनोक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तमोन्वितं च यत्कार्यं साक्षिणः साक्ष्यतां गतम् ॥

प्रत्यक्षमागमापायि विद्यात्पूर्णमिदं तथा ॥ १९ ॥

इदंशब्देन पूर्णमिदमितिपदयोरैकार्थ्यमाह । तमोन्वितं चेति । बुद्ध्यादेः कार्यत्व-
सिद्धयर्थं साक्षिण इत्यादिविशेषणानि । बुद्ध्यादिसाक्षिभूतं चैतन्यं त्वंपदवाच्यं
पूर्वत्रेदंशब्दितमत्र पूर्णमिदमित्युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ईशक्षेत्रज्ञयोरैवं तमस्तज्जाभिसंस्थयोः ॥

सामानाधिकरण्यादेर्वाक्यादैकात्म्यमुच्यते ॥ २० ॥

तदात्मानमित्यादिना पूर्णस्येत्यादैर्कार्थ्यं दर्शयति । ईशेति । तत्त्वमर्थयोरविद्यं
कार्यकारणत्वं पूर्णादित्यादिनोच्यते तयोरैक्यज्ञानं सामानाधिकरण्यद्वारा तत्त्वमस्यादि-
वाक्यवद्वाक्यादुत्पद्यते तच्च मुक्तिफलं तस्मात्तत्सर्वमभवदिति पूर्वत्रोक्तमत्र पूर्णस्येत्या-
दिना गृहीतमित्यर्थः । एवमित्युक्तदृष्टान्तद्योतनार्थम् ॥ २० ॥

क्षेत्रज्ञेश्वरभेदेन ह्यभिन्नं वस्त्वविद्यया ॥

भिन्नं बोधात्तमोध्वस्तौ नेतीत्यात्माऽवशिष्यते ॥ २१ ॥

कथं तयोरैक्यधीर्भेदधीविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । क्षेत्रज्ञेति । वस्तुतः श्रुतिस्मृति-
युक्तिप्रसिद्धेरभिन्नमपि वस्तु जीवेश्वरजगद्भेदेनाविद्यया भिन्नं प्रतिभाति ततश्च विद्ययाऽ-
विद्याविध्वंसे निर्विशेषमेकमेवाऽऽत्मरूपं सिध्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

न भेदो न च संसर्गो नाप्यभावोऽवसीयते ॥

तन्मूलाज्ञानविध्वस्तेर्यथोक्तागममानतः ॥ २२ ॥

निर्विशेषमात्मतत्त्वमवशिष्टमित्यश्लिष्टं भेदो वा संसर्गो वाऽन्यापोहो वा वाक्यार्थ-
इति स्थितेरित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । तत्र हेतुः । तन्मूलेति ॥ २२ ॥

स्रगज्ञानमनादाय तदुत्थैः संगतिः स्रजः ॥

नैव संभाव्यते यद्वत्तथेहाऽऽत्मनि वीक्ष्यताम् ॥ २३ ॥

वाक्योत्थज्ञानाद्भेदादिमूलाज्ञानध्वंसेऽपि तत्संगतिरात्मनि स्वाभाविकी किं न

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९६३

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्रगिति । वीक्ष्यतामज्ञानोत्थैर्भेदादिभिः संगतिरज्ञानकृतैवेति शेषः ॥ २३ ॥

कार्यकारणयोर्ध्वस्तावपूर्वायुक्तिबोधतः ॥

आत्मप्रत्ययमागम्यः स्वार्थ आत्माऽवशिष्यते ॥ २४ ॥

अज्ञानादात्मनि भेदादिसंबन्धेऽपि कथं तस्यैकरस्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति ॥ २४ ॥

यादृगस्य द्वये रूपमात्मनैवावगम्यते ॥

तावदेव हतान्ध्यस्य तदन्यानवशेषतः ॥ २५ ॥

सकार्याविद्याध्वस्तावात्मा स्वरूपेणैव शिष्यते चेत्पूर्वमन्यादृशतया सविशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह । यादृगिति । देहादौ साक्षित्वलक्षणं यदूपमविद्यादशायामस्य स्वरूपेणानुभूतं तदेव विद्यावस्थायां ध्वस्ताविद्यस्याऽऽत्मनो रूपं तद्ध्वस्तावन्यस्यानवशेषादतो युक्तमैकरस्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

यदेवेति च तथा मन्त्रोऽप्युच्चैर्जगाद नः ॥

अन्यदेवेति च श्रुतिः कार्येतरनिर्षेधिनी ॥ २६ ॥

तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । यदेवेति । तदमुत्र यदमुत्र तदन्विहेति शेषसंग्रहश्चार्थः । तथेत्यैक्योक्तिः । अकार्यकारणं तत्त्वमित्यत्रापि श्रुतिमाह । अन्यदिति ॥ २६ ॥

आत्मेतिदृष्टेर्मैयत्वं स्वार्थावगतितोऽपरम् ॥

नान्यदुत्सहते वोढुमिति पूर्वमवादिपम् ॥ २७ ॥

आत्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीत्यात्मज्ञानेन सर्वस्य ज्ञेयत्वोपगमात्तन्निषेधश्रुतिः श्रुत्यन्तरविरुद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । तद्वृष्टिस्तावन्नानात्मानं गोचरयत्यात्मदृष्टिव्याघातात् चानात्मा तद्विषयस्तत्त्वविरोधादात्मज्ञानेन सर्वज्ञानश्रुतिस्तु तदितर-सर्वाभावात्तस्मात्कार्येतरनिषेधसिद्धिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं यथोद्दिने तावत्प्रमाणार्थेऽप्यवस्थिते ॥

अन्यथेदं वचः केचिद्वाचख्युरतिनैपुणात् ॥ २८ ॥

पूर्णवाक्यमखण्डाद्वयप्रत्यग्रहपरं व्याख्यातमिदानीं भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानमुत्थापयति । एवमिति । प्रमाणं पूर्णवाक्यम् ॥ २८ ॥

पूर्णमित्यादिवाक्यस्य षष्ठान्त्यवचसा सह ॥

बहुक्कामो हि संबन्धमेवं यत्नादचीकृपत् ॥ २९ ॥

कथमन्यथा व्याख्यानमित्याशङ्क्य तदर्थं परोक्तसंबन्धमनुद्ववति । पूर्णमित्या-

१९५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

दीति । पूर्णवाक्यस्य यत्र हीत्यादिवाक्येन संबन्धं वक्तुमिच्छन्तस्तदर्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण विचार्य कल्पितवन्त इत्यर्थः । षष्ठाध्यायावसानिकवाक्यप्रतीकवाक्यग्रहार्थो हिशब्दः ॥ २९ ॥

द्वैताद्वैतात्मकं ब्रह्म मैत्रेय्यै वर्णितं किल ॥

यत्र हि द्वैतमित्युक्त्या यत्र त्वस्येति चाऽऽदरात् ॥ ३० ॥

कल्पितं वाक्यार्थं दर्शयति । द्वैतेति । किलेत्यसंमितरुक्ता । मैत्रेयीब्राह्मणे भिन्नाभिन्नं ब्रह्मेति वाक्यं नास्ति चेत्तत्राऽऽह । यत्र हीति । यत्र हि द्वैतमिति द्वैतात्मकं ब्रह्मोक्त्वा यत्र त्वस्येत्यद्वैतात्मकं तदुक्तं तथाच वाक्याभ्यां भिन्नाभिन्नब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

यद्यद्वैतं परं ब्रह्म तत्र स्यात्परमार्थतः ॥

कल्पितं प्रसजैद्वैतं तोयबुद्धिरिवोषरे ॥ ३१ ॥

संबन्धं वक्तुमैरर्थश्चेदित्थं कल्पितस्तर्हि कोऽसौ संबन्ध इत्याशङ्क्य तं वक्तुमाक्षिपति । यदीति । तत्रेति मैत्रेयीब्राह्मणोक्तिः । अद्वैतं द्वैतं वा वास्तवमिति विकल्प्याऽऽद्ये द्वैतस्य मृषात्वप्रसक्तिरित्युक्तं तत्र हेतुगर्भं दृष्टान्तमाह । तोयेति । ऊषरे तोयधीवद्द्वैतधियो भ्रमत्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मृषात्वान्नेदजातस्य सर्गस्थित्याद्यसंभवात् ॥

सर्गस्थितिलयानां स्यादन्वाख्यानं मृषैव तु ॥ ३२ ॥

इष्टमेव तस्य कल्पितत्वमित्याशङ्क्य निर्विषयतया सृष्ट्यादिश्रुतेरप्रामाण्यप्रसक्तिदोषमाह । मृषात्वादिति ॥ ३२ ॥

श्रवणप्रतिपत्ती च व्यर्थे स्यातां तथाऽद्वये ॥

अथ स्वेनैव रूपेण द्वैतमस्तीति भण्यते ॥ ३३ ॥

तत्रैव दोषान्तरमाह । श्रवणेति । अद्वये वास्तवे सति मननादिसहितं श्रवणं तत्पूर्णतावधिरनाधेयातिशयात्मन्यफले स्यातां तथाचोपनिषदप्रामाण्यमित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । अथेति ॥ ३३ ॥

अन्वाख्यानं सतामेव सर्गादीनां तथा भवेत् ॥

तथाऽप्यद्वैतसंदष्टमृषात्वं स्याद्विरोधतः ॥ ३४ ॥

द्वैतस्य स्वरूपेण सत्त्वे फलितमाह । अन्वाख्यानमिति । सर्गादिश्रुतेर्मननत्वमङ्गीकृत्य दूषयति । तथाऽपीति । अद्वैतदृष्टेरपि द्वैतदृष्टिप्रमात्वमाशङ्क्याऽऽह । विरोधत इति । नैकत्र ते दृष्टिप्रमाणे तमः प्रकाशदृष्टिवदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९५५

परिकल्पिततादोष एवमत्र प्रसज्यते ॥

तद्दोषापनुनुत्सायै पूर्णमित्यादिका श्रुतिः ॥ ३५ ॥

कल्पद्वये दर्शितं दोषं निगमयति । परिकल्पिततेति । अत्रेति कल्पद्वयोक्तिः ।
आक्षेपोत्तरत्वेन मन्त्रमवतारयति । तद्दोषेति । शङ्कितदोषस्येप्यमाणापनोदार्थं पूर्णवा-
क्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न कश्चिदपि दोषोऽत्र यथा तदभिधीयते ॥

स्वानुभूत्यनुसारेण सर्वं सुस्थं भवेदतः ॥ ३६ ॥

कथमत्र तन्निरसनमित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । द्वैताद्वैतयोरन्यतरस्य मृषात्वप्रयुक्तो
दोषो यथा न भवति तथा द्वयोरवस्थयोर्वस्तुत्वमस्मिन्मन्त्रे कथ्यतेऽतः स्वानुभवाद्द्वैतस्या-
द्वैतस्य च श्रुतिवशादिष्टत्वात्कर्मकाण्डप्रामाण्यादि संभवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अदः परोक्षमत्यन्तं कारणं पूर्णमुच्यते ॥

व्योमवद्यापि सद्ब्रह्म सर्वतोऽनवरखण्डितम् ॥ ३७ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा पूर्णमद इत्यस्यार्थमाह । अद इति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मणो याऽद्वयावस्था सैव तावदिहोदिता ॥

एवं चेदद्वयं ब्रह्म द्वैतावस्था न सिध्यति ॥ ३८ ॥

इतिदोषनिषेधार्थमिदं पूर्णमितीर्यते ॥

यथोक्तावस्थयोर्मा भून्मृषात्वं ब्रह्मणः सदा ॥ ३९ ॥

वाक्यार्थमुपसंहरति । ब्रह्मण इति । पूर्णमिदमिति वाक्यं शङ्कापूर्वकमादत्ते ।
एवं चेदिति । द्वयोरवस्थयोर्वास्तवत्वं मन्त्रप्रकाशयमित्युक्तं कथं निर्वहेदित्याशङ्क्याऽऽह ।
यथेति । तत्र हेतुः । सदेति । तयोरवस्थयोः सदा सत्त्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पूर्णब्रह्मपरिज्ञानाव्यतिरेकत्वहेतुतः ॥

अदोवत्कार्यमप्येतत्पूर्णमेवावसीयताम् ॥ ४० ॥

अद्वैतावस्था यद्यपि सदा सती वास्तवी तथाऽपि न द्वैतावस्था तथेत्याशङ्क्याऽऽह ।
पूर्णेति । ब्रह्मैव पूर्णं परितो ज्ञप्तिरूपं तस्मादव्यतिरेकात्कारणवत्कार्यमपि पूर्णमेवेत्यर्थः
॥ ४० ॥

पूर्णेनाभेदतः कार्यं पूर्णं स्यान्न मृषा श्रुतेः ॥

यद्यतो नातिरेकेण तत्तदेवेति निश्चितिः ॥ ४१ ॥

तथाऽपि कथं वास्तवमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्णेनेति । तस्य पूर्णाभेदे मानमाह ।
श्रुतेरिति । पूर्णमिदमिति श्रवणादित्यर्थः । पूर्णात्कार्यस्याव्यतिरेकेऽपि कथं वस्तुत्वं
तत्राऽऽह । यद्यत इति । अत्र घटशरावाद्युदाहरणम् ॥ ४१ ॥

१९५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

एवं तर्ह्येकरूपेऽस्मिस्तच्चे सत्ये समर्थिते ॥

ततः सर्गाद्यभावः स्यादेकरूपतया स्थितेः ॥ ४२ ॥

पूर्णादित्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्या शङ्कामाह । एवं तर्हीति । अवस्थाद्वयस्य सत्यत्वे कार्यकारणत्वव्यवस्थानुपपत्तिरित्यर्थः । एकरूपत्वमत्र द्वैताद्वैतात्मना द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

नैवं यतः श्रुतिः प्राह पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥

पूर्णात्कारणतः पूर्णं द्वैतमेतदुदच्यते ॥ ४३ ॥

तदुत्तरत्वेन वाक्यमवतारयति । नैवमिति । तां व्याकरोति । पूर्णादिति ॥ ४३ ॥

यस्मादुद्दिच्यमानं हि द्वैतं नैवातिरिच्यते ॥

तदेवोद्वेचनं चेत्स्याद्वैतस्येति मतं यदि ॥ ४४ ॥

अद्वैतकार्यत्वे द्वैतस्योक्ते सिद्धान्त्याशङ्कते । यस्मादिति । द्वैतस्याद्वैतादुद्वेचनमुद्भवमिष्टं चेत्तर्हि तस्मादद्वैतादुद्गच्छन्न ततोऽतिरिच्यते किंतु तत्र कल्पितं तदेव स्यान्न हि रज्जोरुद्गच्छन्नुरगस्तस्माद्भिद्यते तथाच विवर्तवादः स्यादित्यर्थः । दृष्टान्तद्योतको हिशब्दः ॥ ४४ ॥

नैतदेवं कुतो यस्माद्दृष्टहानं प्रसज्यते ॥

प्रत्यक्षतो हि दृष्टोऽयं द्वैताख्यो विषयः स्फुटः ॥ ४५ ॥

द्वैतस्य मिथ्यात्वानुपपत्तेर्मैवमित्येकदेशी दूषयति । नैतदिति । मिथ्यात्वासंभवे हेतुं पृच्छति । कुत इति । एकदेशी हेतुमाह । यस्मादिति । प्रसङ्गं प्रकटयितुं दृष्टं व्याचष्टे । प्रत्यक्षतो हीति । उक्तदृष्टौ संप्रतिपत्त्यर्थो हिशब्दः ॥ ४५ ॥

तथा दर्शनतः सिद्धो विधितश्चावसीयते ॥

प्रामाण्योच्छेद एव स्याच्छ्रुतेरेवं समर्थने ॥ ४६ ॥

दृष्टत्वमिव श्रुतत्वमपि तस्यास्तीत्याह । तथेति । यथा दर्शनतः सिद्धस्तथा विधितश्चेति योजना । द्वैतस्य रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वोक्तौ न दृष्टत्वहानिरेव किंतु कर्मश्रुतेर्विषयाभावादप्रामाण्यं च स्यादिति फलितमाह । प्रामाण्येति ॥ ४६ ॥

पारमार्थ्यं क्वचिच्छास्त्रं क्वचिच्चाप्यनृतात्मताम् ॥

विदधन्मानतां जह्यात्परस्परविरोधतः ॥ ४७ ॥

तदप्रामाण्येऽपि का हानिर्ब्रह्मात्मवादिनामित्याशङ्क्य ज्ञानकाण्डस्यापि तत्प्रसक्तैर्मैवमित्याह । पारमार्थ्यमिति । अद्वैतविषयः प्रथमः क्वचिच्छब्दः ॥ ४७ ॥

पूर्णत्वेनाजहद्दृष्ट्या त्रिष्वप्यध्वसु वर्तते ॥

द्वैताद्वैतात्मकं ब्रह्म पूर्णत्वेनाविभागतः ॥ ४८ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९६७

श्रुतावष्टम्भेनाद्वैतवद्वैतमपि पारमार्थिकमिति समर्थितमिदानीं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । पूर्ण-
त्वेनेति । ब्रह्म द्वैताद्वैतात्मकमुत्पत्तिस्थितिलयकालेषु त्रिष्वपि वर्तते पूर्णत्वेनावस्थाद्व-
यमपरित्यज्यैव सदावस्थानादन्यतरावस्थानत्यागे पूर्णत्वायोगात्तस्मात्तेन वस्तुरूपेणावस्थ-
योरविभागात्तयोरस्ति वास्तवत्वमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

कुतोऽविभागो मानाच्चेदुभयोरप्यवस्थयोः ॥

पूर्णादित्यादिवचनान्महाप्रलय आत्मनि ॥ ४९ ॥

अवस्थाद्वयस्य वस्तुरूपेणाविभागे मानं पृच्छति । कुत इति । परिहरति । पूर्णा-
दित्यादीति । पूर्णात्पूर्णमुदच्यत इति द्वैताद्वैतयोः कार्यकारणत्वमुक्त्वा पूर्णस्येत्यादिना
प्रलयावस्थायामात्मन्यवस्थाद्वयस्याविभागेनावस्थानं दर्शयता द्वैताद्वैतात्मकमेवाऽऽत्म-
वस्तु परिशिष्टमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इदं च द्वैतमस्त्येव तथाऽदोऽद्वैतमेव च ॥

पूर्णत्वाख्याजहद्वृत्त्या समुद्रोर्मिवदीक्ष्यताम् ॥ ५० ॥

प्रलयावस्थायामद्वैतावस्थैवास्ति नेतरा लीनत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । इदं चेति ।
भेदेनासदपि द्वैतं ब्रह्मरूपेणास्तीत्यत्र हेतुदृष्टान्तावाह । पूर्णत्वेति । यथा समुद्रात्मन्यु-
र्म्यादिविभागस्य जलात्मत्वेनैकरूपत्वस्य च सदा सत्त्वं तथा पूर्णत्वाख्यवस्तुनोऽवस्था-
द्वयमजहतः सदाऽवस्थानात्तत्रावस्थाद्वयं प्रलयेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अग्रे चलत्वमूर्मीणां मध्य ईषच्चलात्मता ॥

निष्कम्पत्वं तथा मूले समुद्रः सर्वरूपभृत् ॥ ५१ ॥

दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । अग्र इति ॥ ५१ ॥

यथैता यौगपद्येन वृत्तीरूर्मिभिरात्मनः ॥

अनुभूयन्त एकत्र देवदत्तादिके तथा ॥ ५२ ॥

तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । आत्मनः समुद्रस्योर्मिद्वारा यौगपद्येनैताश्चलाच-
लत्वादिवृत्तयो यथाऽनुभूयन्ते तथैकत्र भैत्रादिक्षेत्रज्ञे युगपदेता वृत्तीरालोचयेदित्यर्थः
॥ ५२ ॥

निष्कम्पा देवदत्तस्य वृत्तिः स्यात्परमात्मना ॥

ईषत्प्रचलिता प्राणभावेनेत्यवगम्यते ॥ ५३ ॥

विराड्भावेनातितरां चण्डप्रचलितोर्मिवत् ॥

ऊर्म्यग्रवत्पिण्डभावे नामरूपक्रियात्मना ॥ ५४ ॥

दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । निष्कम्पेति । प्राणशब्दः सूत्रार्थः । पिण्डभावश्चतुर्विधभूतप्रा-
मत्वम् । अत्यन्तप्रचलितादपि प्रचलितत्वं व्यष्टिदेहग्रहे केनाऽऽकारेणेत्यपेक्षायामाह ।
नामेति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

१२५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

जनिस्थितिलयेष्वेवं त्रिषु कालेषु पूर्णता ॥

कार्यकारणयोर्ज्ञेया द्वैताद्वैतस्वभावयोः ॥ ५५ ॥

अवस्थाद्वयस्य वस्तुत्वमुपसंहरति । जनीति ॥ ५५ ॥

सा चैकैवाविभागत्वात्कार्यकारणभेदतः ॥

भेदेन व्यपदेशार्हा सर्वमेवं समञ्जसम् ॥ ५६ ॥

द्वैतावस्थायामन्या पूर्णताऽन्या चाद्वैतावस्थायामित्याशङ्क्याऽऽह । सा चेति । अवि-
भागत्वाद्वस्तुतः पूर्णता विभागसाधकाभावादित्यर्थः । कारणं पूर्णं कार्यं पूर्णमितिभेदो-
क्तिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्येति । द्वैतमद्वैतं च वास्तवमित्युक्तं तन्निगमयति ।
सर्वमिति ॥ ५६ ॥

आविर्भावतिरोभावैः कार्यकारणरूपिभिः ॥

समुद्रवन्नृत्यति च प्रत्यवस्थं विभुः स्थितः ॥ ५७ ॥

अद्वैतावस्था कारणं कार्यं द्वैतावस्थेत्यवस्थयोरेव तद्भावो ब्रह्म तूभयतो बहिरेकरस-
मित्याशङ्क्याऽऽह । आविर्भावेति । न हि स्वातन्त्र्यमवस्थयोरास्थातुं शक्यमिति भावः
॥ ५७ ॥

एवं द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकाण्डस्य मानता ॥

अनन्तपुरुषार्थाप्तिरिष्यते कर्मकाण्डतः ॥ ५८ ॥

द्वैतस्य सत्यत्वे फलितमाह । एवमिति । किं कर्मकाण्डस्य मानत्वेनेति तदाह ।
अनन्तेति ॥ ५८ ॥

यदा तु कल्पितं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

उच्छिन्नं कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यं विषयाहते ॥ ५९ ॥

द्वैतस्य सत्यत्वे लाभमुक्त्वा तन्मिथ्यात्वे दोषमाह । यदेति ॥ ५९ ॥

एकदेशस्य चामात्वे वेदस्याप्यप्रमाणता ॥

सर्वनाशो भवेदेवं सर्वाप्रामाण्यहेतुतः ॥ ६० ॥

तदप्रामाण्योपगमे पारमार्थ्यं कचिदित्यादिनोक्तं दूषणमवतरेदित्यभिप्रेत्याऽऽह ।
एकदेशस्येति । उपनिषद्भागो वेदः । सर्वनाशः स्वर्गपर्वण्योरयोगः ॥ ६० ॥

अतो विरोधनुच्यर्थं सत्यत्वप्रतिपत्तये ॥

कार्यकारणयोः शास्त्रं पूर्णमित्यादिनाऽवदत् ॥ ६१ ॥

उक्तदोषनिरासस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । द्वैतसत्यत्वानङ्गीकारे
पूर्वोक्तदोषोऽतःशब्दार्थः । अवदत्पूर्णत्वमिति शेषः ॥ ६१ ॥

प्रत्यक्षादीनि मानानि भेदग्राहीणि सर्वदा ॥

तेषां चाप्यप्रमाणत्वं प्रापदद्वैतवादिनः ॥ ६२ ॥

न केवलं श्रुतेरेव द्वैतसत्यत्वं किंत्वध्यक्षादेरपीत्याह । प्रत्यक्षादीनीति ॥ ६२ ॥

इति वेदविदः केचिद्भिन्नाभिन्नसतत्त्वकम् ॥

सर्वे वस्त्वभिवाञ्छन्ति तत्तु युक्त्या न युज्यते ॥ ६३ ॥

भर्तृप्रपञ्चपक्षमुपसंहरति । इति वेदविद इति । सिद्धान्तयति । तत्त्विति ॥ ६३ ॥

न युक्तिमदिदं गीतं ह्यपवादविकल्पनम् ॥

न्यायासंभवतः स्पष्टं स च न्यायो विभाव्यते ॥ ६४ ॥

प्रतिज्ञातं प्रकटयति । नेति । वक्ष्यमाणामुपपत्तिमत्र हेतूकर्तुं हिशब्दः । अद्वयं ब्रह्मेत्युत्सर्गप्रवृत्तं शास्त्रं प्रलयावस्थब्रह्मविषयं सृष्टिशास्त्रं तु विशेषप्रवृत्तं तस्यापवाद-
स्ततो द्वैताद्वैतरूपं ब्रह्म यद्वा सद्वयं कदाचित्कदाचिदद्वयमित्युभयरूपत्वं ब्रह्मण इति
चेन्नेत्याह । अपवादेति । न तावद्ब्रह्मण्युत्सर्गापवादसंभवो विषयभेदे हि तत्संभवो न
चेह तथा न खल्वद्वयं ब्रह्मैव जायते लीयते न चात्र विकल्पो न हि तदद्वयं सद्वयं वेति
युक्तं वस्तुनि तदयोगान्न चावस्थाभेदेन तद्योगो वस्तुनि तत्कृतस्यादृष्टत्वान्नापि ब्रह्माद्वयं
सद्वयं वेति समुच्चयो विरोधात्तस्मादुत्सर्गापवादयोर्विकल्पसमुच्चयोश्चात्रायोगान्न द्वैता-
द्वैतात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः । केन न्यायेन ब्रह्मण्युत्सर्गादेरसंभवस्तत्राऽऽह । स चेति ॥ ६४ ॥

अहिंसन्सर्वभूतानीत्यहिंसा सर्वभूतगा ॥

शास्त्रेणोत्सर्गतः प्राप्ता तीर्थे साऽपोद्यते यथा ॥ ६५ ॥

तत्रोत्सर्गापवादासंभवे न्यायं दर्शयन्वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । अहिंसन्निति । तीर्थे
यागादविति यावत् । अपोद्यतेऽग्नीषोमीयादिविधिनेति शेषः ॥ ६५ ॥

न तथेहाद्वयावस्था श्रुत्योत्सर्गेण यत्नतः ॥

प्रापिता तद्विशेषेऽसौ निर्भागत्वान्निषेधभाक् ॥ ६६ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । नेति । इहेति ब्रह्मोक्तिः । तद्विशेषो ब्रह्मैकदेशः । असावद्वैतावस्थे-
त्येतत् । तस्या ब्रह्मैकदेशे निषेधभाक्त्वाभावे हेतुमाह । निर्भागत्वादिति । ब्रह्मणो
निरंशत्वादेकदेशाभावादित्यर्थः । यत्नस्तु प्राप्तौ निषेधे चोभयत्र संबध्यते ॥ ६६ ॥

विकल्पानुपपत्तेश्च षोडशिग्रहणादिवत् ॥

वस्तुतश्च हि नो मानं कर्तृतश्च विकल्पते ॥ ६७ ॥

उत्सर्गाद्ययोगमुक्त्वा विकल्पायोगं साधयति । विकल्पेति । द्वैताद्वैतात्मकं ब्रह्मेति
कल्पना न युक्तेति शेषः । ब्रह्मणि विकल्पायोगे वैधर्म्यदृष्टान्तः । षोडशीति ।

१९६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

वस्तुनि विकल्पायोगे हेतुमाह । वस्तिवति । तथाच प्रमिते तस्मिन्विकल्पो नास्तीति
शेषः । कुत्र तर्हि विकल्पस्तत्राऽऽह । कर्त्रिति ॥ ६७ ॥

यत्कर्तुं वाऽप्यकर्तुं वाऽप्यन्यथा कर्तुमेव वा ॥

कारकैः शक्यते लोके तद्विकल्पस्य गोचरः ॥ ६८ ॥

तदेव व्यनक्ति । यदिति ॥ ६८ ॥

परस्परविरोधाच्च नैकदैकत्र संभवः ॥

द्वयोरवस्थयोर्यद्वैतप्रकाशतमसोरिह ॥ ६९ ॥

विकल्पाद्ययोगवद्ब्रह्माणि द्वैताद्वैतावस्थयोः समुच्चयासंभवमाह । परस्परेति ॥ ६९ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च कल्पनेयमशोभना ॥

अपूर्वानपरानन्तप्रज्ञानैकरसाद्वयम् ॥ ७० ॥

एवं ब्रह्माद्वैताद्वैतात्मकमित्यत्र दोषान्तरमाह । श्रुतीति । श्रुतिविरोधं साधयति ।
अपूर्वेति ॥ ७० ॥

अपूर्वानपराबाह्यं भेदसंसर्गवर्जितम् ॥

अस्थूलं नेति नेतीति यथोक्तार्थे वचांसि हि ॥ ७१ ॥

अपूर्वमनपरमनन्तरं सत्यं ज्ञानमनन्तं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकमेवाद्वितीयमित्याद्युदा-
हृतश्रुतीनामर्थं संक्षिपति । अपूर्वेति । ब्रह्मैकरस्यै वाक्यान्तराण्याह । अस्थूलमिति ।
तेषामपौरुषेयत्वेनादोषतया प्रामाण्यद्योतको हिशब्दः ॥ ७१ ॥

अमात्वाशङ्कासद्भावाद्यथोक्तार्थविनिश्चितौ ॥

अव्यौ क्षित्तानि तानि स्युरन्यार्थासंभवत्वतः ॥ ७२ ॥

तेषामुपास्यार्थार्पकतया तद्विधिपरत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अमात्वेति ।
तेषामपौरुषेयतया निर्दोषाणामप्रामाण्यशङ्काबीजाभावात्तद्ब्रह्मादात्मैक्यनिश्चये सत्पुण-
स्तिपरत्वायोगादात्मैकरस्यानुपगमे निर्विषयाण्येतान्यमानानि स्युरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

तथा न्यायविरोधोऽपि क्रियाकारकरूपिणः ॥

जडाध्रुवानात्मनो हि त्वत्कृता कल्पनेष्यते ॥ ७३ ॥

न तु चिन्मात्ररूपस्य ध्रुवानंशात्मनः स्वतः ॥

नित्यत्वं चाऽऽत्मनः सिद्धं प्रत्यभिज्ञादिमानतः ॥ ७४ ॥

प्रसज्येत्तद्विरोधश्च भिन्नाभिन्नत्ववादिनः ॥

कल्पनायाश्च वैफल्यमनित्यत्वे परात्मनः ॥ ७५ ॥

श्रुतिविरोधवन्त्यायविरोधं दर्शयति । तथेति । सावयवे सक्रियेऽनित्ये जडेऽनात्म-
वस्तुनि भेदादिकल्पना मृष्यते तथा लोके दर्शनाच्चिदेकरसं तु न तां सहते नित्यत्वा-
न्निरंशत्वाच्चात्रैकात्मकत्वे तूचिता सांशत्वं सक्रियत्वमनित्यत्वं च स्यादित्यर्थः । तस्या-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९६१

नित्यत्वे दोषान्तरमाह । कल्पनायाश्चेति । कर्मकाण्डप्रामाण्यार्थं द्वैतसत्यत्वं त्वगा कल्प्यते तस्याः कल्पनाया इति यावत् । न हि नित्यात्माभावे तत्प्रामाण्यं फलवदिति भावः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

अकृताभ्यागमः प्राप्तः कृतनाशश्च सत्त्वरः ॥

कर्मकाण्डस्य वैफल्यमेवं कल्पयतो भवेत् ॥ ७६ ॥

तत्रैव दोषान्तरमाह । अकृतेति । निवारकाभावमाह । सत्त्वर इति । दोषद्वया-
ङ्गीकारवादिनं प्रत्याह । कर्मेति ॥ ७६ ॥

मकरी ननु दृष्टान्तो भिन्नाभिन्नत्वसिद्धिकृत् ॥

ब्रह्मणः प्रागुपन्यस्तोऽसाध्वीयं कल्पना कथम् ॥ ७७ ॥

भेदाभेदवादे श्रुतिन्यायविरोधमसहमानो दृष्टान्तं स्मारयति । मकरीति । अनेका-
त्मकत्वस्य दृष्टान्ते दृष्टत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वकल्पना युक्तैत्यर्थः ।
मकरी मकरालयः समुद्रः । असाध्वीति च्छेदः ॥ ७७ ॥

अतोऽन्यविषयत्वात्सोऽविरोधः प्रागुदीरितः ॥

ननु चिन्मात्ररूपस्य ह्यत्रावोचं विरुद्धताम् ॥ ७८ ॥

परिहरति । अत इति । निरुपाधिकान्निरवयवाच्चिदात्मनोऽन्यः सूत्रादिरर्थस्तद्वि-
षयः समुद्रदृष्टान्तोऽतः सोऽविरोधो विरोधविधुर इत्यर्थः । अवस्थाद्वयस्य विरुद्धत्वं
तर्हि कुत्र त्वयेष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । न हि तस्य दृष्टान्तो नानारूपत्वं
साधयेदन्यविषयत्वादतश्चिन्मात्रे भिन्नाभिन्नत्वस्य विरुद्धत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

नाध्येयत्वाच्च शास्त्रार्थकल्पनेयं त्वया-कृता ॥

षड्भावविक्रियं वस्तु ध्येयं वक्ति न हि श्रुतिः ॥ ७९ ॥

किंच ब्रह्मणो नानात्वं ध्येयं ज्ञेयं वा नाऽऽद्य इत्याह । नेति । तस्याध्येयत्वे हेतु-
माह । षडिति ॥ ७९ ॥

स्वतस्तस्य च संप्राप्तेर्विनाऽप्यागमशासनम् ॥

ध्येयत्वेनेह सर्वेषां खरोद्गादेरपीक्षणात् ॥ ८० ॥

तच्ध्येयत्वमङ्गीकृत्यापि नानारसस्याशास्त्रार्थतामाह । स्वत इति । शास्त्रं विना
तत्प्राप्तिमेव प्रकटयति । ध्येयत्वेनेति । व्यवहारभूमौ व्यवहर्तृणां मध्ये रासभादेरपि
नानात्वस्यानुसंधेयत्वेन वीक्षणान्न शास्त्रात्तत्प्रतिपत्त्युपयुक्तमित्यर्थः ॥ ८० ॥

एकधैवानुविज्ञेयमिति च श्रुतिशासनम् ॥

भेददृश्यपवादाच्च मृत्योरिति विनिन्दनात् ॥ ८१ ॥

द्वितीये श्रुतिविरोधमाह । एकधेति । एकरसस्यैव ज्ञेयत्वोक्तेर्मृत्योरित्यादिनिन्दया
द्वैतदृष्टेश्चापवादान्न ज्ञेयमपि ब्रह्मण्यनेकरसत्वमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

१९६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

यत्तुक्तं वेदभागत्वाद्भिन्नवस्त्ववबोधिनः ॥

नामात्वं कर्मकाण्डस्येत्यत्र प्रतिविधीयते ॥ ८२ ॥

नोभयथाऽपि नानारसतेत्युक्त्वा पूर्वोक्तं चोद्यमनुवदति । यत्त्विति । भिन्नवस्तु-
बोधि कर्मकाण्डं तस्य विषयाभावादप्रामाण्यं चेज्ज्ञानकाण्डस्यापि वेदत्वात्तस्यात्तः
स्वर्गापवर्गयोरसिद्धिरित्यनुवादार्थः । कर्मकाण्डप्रामाण्यात्तदर्थतया द्वैतस्योपेयत्वं वा
साध्यते तस्याविषयत्वेनाप्रामाण्यं वेति विकल्पयति । अत्रेति ॥ ८२ ॥

न हि जात्यादिसंभेदसंसिद्धौ मानता श्रुतेः ॥

प्रत्यक्षाद्यनवष्टब्धे तस्यामात्वं यतः स्थितम् ॥ ८३ ॥

प्रथमं प्रत्याह । न हीति । आत्मनो जात्यादिसंबन्धप्रतीतौ कर्मश्रुतेर्न मानता तस्य
लोकतो लब्धत्वादतो न तद्विषयत्वेन द्वैतसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं निराह । प्रत्यक्षा-
दीति । अज्ञाते साध्यसाधनसंबन्धे कर्मश्रुतेर्मानत्वान्नास्या निर्विषयत्वादिशङ्के-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

भेदग्राहि न नो मानं लौकिकं वैदिकं च यैत् ॥

अविचारितसंसिद्धिस्तस्माद्भेदोऽवसीर्यताम् ॥ ८४ ॥

यत्तु प्रत्यक्षादीनि भेदग्राहीणि तत्राऽऽह । भेदेति । अन्योन्याश्रयत्वादित्यर्थः ।
तद्विद्यो गतिमाह । अविचारितेति । प्रामाणिकत्वाभावस्तच्छब्दार्थः ॥ ८४ ॥

न स्वतः परतो वाऽयं भेदो वस्तुन ईक्ष्यते ॥

सर्वस्यैव स्वतोऽभितेस्तदन्यस्याप्यभेदतः ॥ ८५ ॥

किंच स्वस्मादेव भेदोऽप्यस्माद्वा नोभयथाऽपीत्याह । नेति । वस्तुनः स्वस्माद्भेदो
न प्रामाणिकोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह । सर्वस्येति । सर्वं वस्तु स्वस्मादभिन्नमन्यथा वस्तु-
भावप्रसङ्गादतो नाऽऽद्यो युक्त इत्यर्थः । परतो भेदोऽपि न प्रामाणिकोऽस्तीत्यत्र
हेतुमाह । तदन्यस्येति । वस्तुनोऽन्यत्वेनेष्टस्यापि न सत्त्वं भेदस्याद्याप्यसिद्धेस्तत्र
द्वितीयोऽपीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

वस्तु वस्त्वन्तरं भिन्नाद्योगाद्यद्वा विभागतः ॥

योगे नातिशयैकत्वात्तयोश्चाप्येकरूपतः ॥ ८६ ॥

किंच घटः संबन्धद्वारा पटं भिन्नात्स्वरूपेण स्थितो वेति विकल्पयति । वस्त्विति ।
नाऽऽद्य इत्याह । योग इति । घटस्य पटेन संबन्धे नासौ पटं भेत्तुमर्हत्यति-
शयशब्दितसंबन्धस्यैकत्वाद्धटपटयोश्च प्रत्येकमैक्याद्भेदकान्तरस्य चाभावादित्यर्थः ।

१ ख. 'नः ॥ न मा' । २ ख. 'नुवति । ३ क. ग. तत् । ४ क. ग. 'यते ॥ ८४ ॥
५ क. ग. 'गेऽनति' ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९६३

अनतिशयैकत्वादिति पाठे भेदोऽतिशयस्तस्मादन्यस्तत्प्रयोजकसंबन्धोऽनतिशयस्तस्यै-
क्यान् भेदः स्यादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

विभागेऽपि न भेदः स्यात्तयोरेकात्मना स्थितेः ॥

अन्यदीयोऽपि नान्यस्य भेदः स्यात्कल्पनां विना ॥ ८७ ॥

कल्पान्तरं प्रत्याह । विभागेऽपीति । घटपटयोरसंबन्धेऽपि मिथो न भेदः प्रत्येकं
तयोरैकरूप्येण स्थितेरित्यर्थः । पटासंबन्धोऽपि घटः स्वस्मिन्पटाद्भेदमावेदयतीत्याशङ्क्य
स एव पटस्य भेदोऽन्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । अन्यदीयोऽपीति । पटासंबन्धो
घटो न स्वात्मनि ततो भेदावेदकः संबन्धाभावे धर्मप्रतियोगित्वायोगादित्यरु-
चिरपेरर्थः ॥ ८७ ॥

मेययाथात्म्यसंलेहि मानं मानत्वमश्नुते ॥

भेदं न लभते मेये, मेयादन्यत्र न प्रमा ॥ ८८ ॥

द्वितीये स स्वभावो धर्मो वा नाऽऽद्यो वस्त्वभावप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरस्य-
न्सामान्यन्यायमाह । मेयेति । तथाऽपि प्रस्तुते किं जातं तदाह । भेदमिति । मानं
मेयं विषयीकुर्वन्न तत्र भेदं गोचरयति तस्य तद्धर्मत्वेन ततोऽन्यत्वान्न च मेयाद-
न्यस्मिन्नपि भेदे प्रमाणं प्रसरति मेयैकविषयत्वादतो धर्मभेदोऽपि न प्रामाणिक
इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

सतो न व्यतिरेकेण भेदो नापि सदन्वयात् ॥

यथैवं नासतोऽप्येवं भेदो नैवावसीयते ॥ ८९ ॥

किंच भेदः सतो भिन्नोऽभिन्नो वा नाऽऽद्योऽनवस्थोभस्सतो भिन्नस्यासत्त्वेन सद-
द्वैतापत्तेश्च । द्वितीयेऽपि सदद्वैतमित्यभिप्रेत्याऽऽह । सत इति । भेदस्य सतो
भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपत्ववदसतोऽपि तस्य तौ दुर्वचावित्यतिदिशति । यथेति ।
उक्तं न्यायं निगमयति । एवमिति ॥ ८९ ॥

सर्वं सदेव यस्येष्टमथवाऽ सदिदं जगत् ॥

भेदः किमाश्रयस्तस्य विरोधोऽन्न द्वायाश्रयः ॥ ९० ॥

किंच सांख्यबौद्धक्षपणकपक्षे भेदो न सिध्यतीत्याह । सर्वमिति । पक्षद्वयेऽपि
धर्मप्रतियोगिविशेषाभावाद्भेदकाकाराभावात्तृतीये च विरोधान्न भेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९० ॥

अन्यापेक्षं गृथक्त्वं चेत्स्वत एवापृथग्यटः ॥

बलीयानन्तरङ्गत्वाद्बहिरङ्गं प्रबाधते ॥ ९१ ॥

तार्किकपक्षेऽपि भेदासिद्धिरित्याह । अन्यापेक्षमिति ॥ ९१ ॥

१९६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

द्रव्याद्भिन्नं पृथक्त्वं चेदनवस्थैति सत्त्वरा ॥

द्रव्यमेव पृथक्त्वं चेदपृथक्स्यादिदं जगत् ॥ ९२ ॥

किंच पृथक्त्वं द्रव्याद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । द्रव्यादिति ।
अनवस्थाया मूलक्षयकरीत्वे दोषत्वं सूचयति । सत्त्वरेति ॥ ९२ ॥

स्वतश्चेद्वस्तुनो भेदो वस्तु शून्यं प्रसज्यते ॥

आपेक्षिकोऽपि क्लृप्तत्वान्न भेदो रज्जुसर्पवत् ॥ ९३ ॥

स्वतः परतो वा भेदो नास्तीत्युक्तमुपसंहरति । स्वतश्चेदिति ॥ ९३ ॥

इत्येवमादि बहुशो भिन्नाभिन्नत्वदूषणम् ॥

प्रागप्युक्तं तदत्रापि संधेयं वस्तुसिद्धये ॥ ९४ ॥

भेदस्यासकृन्निरस्तत्वादिह तन्निरासे पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । इत्येवमादीति ।
आदिशब्देन गुरुशिष्यादिव्यवस्थानुपपत्तिर्गृह्यते भेदाद्यवस्थायामभेदात्तदभावात् । प्रागिति
संबन्धग्रन्थादावित्यर्थः । इहापि भर्तृप्रपञ्चव्याख्याने पूर्वोक्तन्यायस्यानुसंधानार्थमनु-
वादश्चेत्तदेव किमर्थमिति तत्राऽऽह । वस्त्विति । ब्रह्मात्मैकरस्यस्फुटीकरणार्थं परमतप्र-
त्याख्यानमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अपि वेदैकदेशस्य प्रामाण्यं यदि नेष्यते ॥

कर्मकाण्डस्य सर्वस्य वेदस्यापि प्रसज्यते ॥ ९५ ॥

इति यत्प्रागुपन्यस्तं तस्य दूषणमुच्यते ॥

साध्यसाध्यद्वयसंबन्धे तस्यापीष्टा प्रामाण्यता ॥ ९६ ॥

अद्वैतमते प्रत्यक्षादिविरोधं निराकृत्य श्रुतिविरोधनिराकरणं यत्तुक्तं वेदभागत्वादित्या-
दिना संक्षिप्तं प्रपञ्चयितुमनुवदति । अपि वेदेति । प्रसज्यते प्रामाण्यराहित्यमित्यर्थः ।
कर्मकाण्डाप्रामाण्ये ज्ञानकाण्डाप्रामाण्यमित्युक्तं तदप्रामाण्यस्यैवाभावादित्याह ।
तस्येति । कथं विषयाभावादद्वैतमते कर्मश्रुतेर्मानत्वं तत्राऽऽह । साध्येति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

भेदः प्रामान्तरैः सिद्धो न त्वागमसमाश्रयात् ॥

पशवोऽपि हि जानन्ति भेदमक्षादिमानतः ॥ ९७ ॥

भेदविषयत्वेनैव तत्प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । भेद इति । द्वैतवदद्वै-
तस्यापि न शास्त्रगम्यत्वं वैपरीत्यं वा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पशवोऽपीति । अद्वैतस्य
त्वपूर्वतया शास्त्रीयतेति भावः । अयमेवार्थो हि शब्देन द्योत्यते ॥ ९७ ॥

न च मिथ्यात्वधीर्भेदे जन्मनैवेह कस्यचित् ॥

अप्युत्थापितबुद्धीनां भेदेऽसंभावना न च ॥ ९८ ॥

साध्यसाधनसंबन्धे कर्मश्रुतेर्मानत्वे द्वैतं सत्यमेष्टव्यमन्यथोपजीव्याभावे संबन्धस्यैवा-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९६५

सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तन्मिथ्यात्वे ब्रह्मज्ञानं विना न तद्धीस्तथाच
प्राग्भाविमिथ्याभेदोपजीवनेन संबन्धसिद्धेस्तस्मिन्कर्षश्रुतेः प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः ।
कल्पितं भेदमादाय तत्प्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह । अपीति । यथा सुगतादिप्रोक्ता-
स्तदीयशिष्या युक्तितो भेदमिथ्यात्वं जानन्तोऽपि भेदापेक्षमेव तदीयागमप्रामाण्यमनु-
मन्यन्ते तथा विवेकादिहेतोर्देहादिद्वैतविमुखानामपि ब्रह्मविद्याहीनानामसंभावनाबुद्धिभेदे
नोत्पद्यते तथाच प्राग्ज्ञानात्कल्पितद्वैतेन कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

क्रियाकारकसंभितौ वस्तुतत्त्वेन मा श्रुतिः ॥ ९९ ॥

साध्यसाधनसंबन्धमात्रैकविषयत्वतः ॥ ९९ ॥

लोकसिद्धं भेदमुपेत्य तस्य संबन्धविशेषबोधित्वेऽपि बोध्यस्य सत्यत्वमिष्टं स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । क्रियेति । संभित्तिः संभेदः संबन्ध इति यावत् । तत्र हेतुमाह ।
साध्येति । तत्सत्यत्वासत्यत्वयोस्तादृश्यमेकशब्दार्थः ॥ ९९ ॥

लोकसिद्धमतो भेदमादायेष्टार्थसिद्धये ॥

इदं कार्यमिदं नेति वेदशास्त्रं प्रवर्तते ॥ १०० ॥

कर्मकाण्डप्रामाण्यमुपसंहरति । लोकेति । कर्मकाण्डप्रामाण्ये प्रागुक्तनित्याभेदस-
त्यत्वापेक्षाभावोऽतःशब्दार्थः ॥ १०० ॥

सर्वतस्तु विरक्तो यः कर्मभिः शुद्धधीर्नरः ॥

कामयानः पूर्णफलमुत्पत्त्यादिविलक्षणम् ॥ १०१ ॥

यत्तु ज्ञानकाण्डस्यापि वेदभागत्वादप्रामाण्यमिति तत्राधिकार्यभावात्फलाभावाद्विष-
याभावाद्वा तदप्रामाण्यमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । सर्वतस्त्विति । कामयानः
कामयमान इति यावत् । स साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारीति शेषः ॥ १०१ ॥

तमोमात्रान्तरायत्वात्प्रतीचः पूर्णरूपिणः ॥

स्वतःसिद्धत्वतस्तस्य व्यञ्जकान्यान्यदीक्ष्यते ॥ १०२ ॥

द्वितीयं निराह । तमोमात्रेति । सविलासाविद्याध्वस्तिरत्र फलमिति भावः ।
तृतीयं प्रत्याह । प्रतीच इति । अज्ञातस्य तस्य विषयत्वान्न तद्वाहित्यमित्यर्थः ।
अज्ञानध्वस्तावपि फले कर्मापेक्षां केचिदाहुस्तान्प्रत्याह । स्वत इति ॥ १०२ ॥

स्वतः प्राप्तस्य संप्राप्तौ वाक्यान्मोहप्रहाणतः ॥

मानापेक्षा न भूयः स्यात्फलाप्तेस्तत्कृतार्थतः ॥ १०३ ॥

प्रतीचः स्वतः स्फुरणात्तदाच्छादकाज्ञानध्वंसार्थं मानमेव मुमुक्षुरपेक्षते न कर्मेत्यत्र
हेतुमाह । स्वत इति । उत्पन्नमपि मानमभ्यस्यमानमज्ञानध्वंसीत्यपरे तान्निराकरोति ।

१९६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

मानेति । सकृदुत्पन्नादेव मानादज्ञानध्वस्तेस्तावतैव पुरुषस्य कृतकृत्यत्वान्न मानावृ-
त्त्यपेक्षेत्यर्थः ॥ १०३ ॥

साध्ये हि साधनापेक्षा सिद्धेऽसौ विनिवर्तते ॥

किंन्वसाध्ये समस्तस्य पूर्णत्वेन समाप्तिः ॥ १०४ ॥

अन्ये तु ब्रह्मप्राप्तावभ्यासापेक्षां मन्यन्ते तान्निरस्यति । साध्ये हीति । स्वर्गादौ
तदपेक्षायां साध्ये सिद्धे च तदभावस्य दृष्टत्वं हि शब्दार्थः ॥ १०४ ॥

द्वैताद्वैतात्मकं ब्रह्म यदाऽण्वभ्युपगम्यते ॥

तदाऽपि न विरोधोऽयं केनचिद्विनिवार्यते ॥ १०५ ॥

अद्वैते श्रुतिविरोधं निराकृत्यान्यत्र तमुपपादयति । द्वैतेति ॥ १०५ ॥

समस्तव्यस्तभूतस्य ब्रह्मण्यवसितात्मनः ॥

ब्रूत कर्मणि को हेतुः सर्वानन्यत्वदर्शिनः ॥ १०६ ॥

कथमत्र विरोधो द्वैतापेक्षया कर्मकाण्डस्याद्वैतापेक्षया च काण्डान्तरस्य प्रामाण्यसं-
भवादित्याशङ्क्याऽऽह । समस्तेति ॥ १०६ ॥

सर्वजात्यादिमत्त्वे च परस्परविरोधतः ॥

व्याघातान्न प्रवृत्तिः स्यान्निषेधेऽथ विधौ तथा ॥ १०७ ॥

विशिष्टजात्यादिमत्त्वमेव हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । द्वैताद्वैतात्मके ब्रह्मणि
स्थितस्य विदुषः सर्वजात्याश्रमादियुक्तत्वे सति विशेषणभूतजात्यादीनां मिथो विरोधा-
द्ब्राह्मणत्वाद्वृहस्पतिसवे प्रवृत्तिः क्षत्रियत्वान्निवृत्तिश्चेत्यन्योन्यव्याघाताद्विधिनियमयोर्न
प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां तन्निवृत्तिश्च विश्वमप्रवृत्तिकमिति कर्मश्रुत्यप्रामाण्यादुपनिषदामपि
तत्स्यादिति भावः ॥ १०७ ॥

न चावच्छेदमानित्वं विदुषोऽस्त्यासुरत्वतः ॥

विदुषोऽप्यासुरत्वे स्यान्निष्फलं ब्रह्मदर्शनम् ॥ १०८ ॥

किंच सर्वजात्यादिमत्त्वेऽपि विदुषस्तदनभिमानान्न प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वेत्याह । न चेति ।
विपक्षे दोषमाह । विदुषोऽपीति । परिच्छेदाभिमानस्याऽऽसुरत्वमसुराणां ह्येषोपनिष-
दिति श्रुतेर्द्रष्टव्यम् ॥ १०८ ॥

तस्मादसदिदं गीतं भिन्नाभिन्नत्वसिद्धये ॥

श्रुतिन्यायविरुद्धत्वात्प्रकृतं त्वधुनोच्यते ॥ १०९ ॥

परमतनिरासमुपसंहरति । तस्मादिति । ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वार्थं यद्भर्तृप्रपञ्चैरुक्तं
तदिदमसदित्यत्र तत्पक्षोक्तं हेतुमाह । श्रुतीति । पूर्णवाक्यस्य परेष्टार्थायोगादेकर-
सार्थपरतेति साधितं संप्रति श्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्त्यत इति प्रतिजानीते । प्रकृतं
त्विति ॥ १०९ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९६७

ओं खं ब्रह्मेति मन्त्रोऽयं श्रुत्येह ध्यानकर्मणि ॥

नियुज्यते फलप्राप्तौ यथा तदभिधीयते ॥ ११० ॥

प्रकृतमेव वर्तयन्नोमित्यादिमन्त्रमवतारयति । ओं खमिति । तस्य विनियोगं दर्शयति । श्रुत्येति । क्रममुक्तिफलप्राप्तौ विवक्षितायां सगुणब्रह्मणि ध्यानं विधीयते तत्रायं मन्त्रोऽनेन ब्राह्मणेन विनियुक्तो ध्येयार्थप्रकाशनसामर्थ्यादित्यर्थः । कथमस्य ध्येयप्रकाशकत्वेन ध्याने विनियुक्तत्वं तदाह । यथेति ॥ ११० ॥

परस्य ब्रह्मणः साक्षाद्याथात्म्याधिगमो यथा ॥

पूर्वैश्चतुर्भिर्ध्यायैस्तथा श्रुत्योदितोऽञ्जसा ॥ १११ ॥

किमित्युपासनमुच्यते सम्यग्ज्ञानादेवेष्टसिद्धेरित्याशङ्क्य काण्डद्वयार्थमनुवदति । परस्येति ॥ १११ ॥

अस्यैव प्रतिपत्त्यर्थमुपासनमथोक्ते ॥

ओं खं ब्रह्मेति वचसा पुंसां श्रेयोभिवाञ्छताम् ॥ ११२ ॥

संप्रत्यत्रोच्यमाणोपास्तेस्तत्त्वसाक्षात्कारोपायत्वमाह । अस्यैवेति । सम्यग्धिषोऽदित्यनुपपत्तेरुपास्यपेक्षाऽस्तीति सूचयति । अथेति । मुमुक्षूणामत्राधिकारमवद्योतयति । पुंसामिति ॥ ११२ ॥

ब्रह्मेतीह विशेष्यार्थः खमित्यपि विशेषणम् ॥

सामानाधिकरण्योक्तेस्तद्वृत्तिः कृष्णसर्पवत् ॥ ११३ ॥

तत्र विशेषणविशेष्यत्वव्यवस्थामाह । ब्रह्मेतीति । इहेति मन्त्रोक्तिः । अपिना वैपरीत्यमपि सूच्यते । पदयोः सामानाधिकरण्यतात्पर्यमहम् । सामानाधिकरण्येति । कृष्णः सर्पो नीलमुत्पलमिति यावत् । सामानाधिकरण्यादेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः मिध्यतीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

प्रवृत्तिर्ब्रह्मशब्दस्य बृहद्वस्त्वेकगोचरा ॥

खेन तद्विशिनष्ट्यत्र सामान्यांशैकपातिना ॥ ११४ ॥

ब्रह्मेत्युक्ते विशेषणाकाङ्क्षाभावान्नास्य विशेष्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रवृत्तिरिति । उक्तं हि ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते बृहतेर्धातोरर्थानुगमादिति । अत्रेति मन्त्रोक्तिः । सामान्यस्यांशो विशेषस्तदेकमात्रतया स्थितेन खेनेति संबन्धः ॥ ११४ ॥

अनाकाशस्वभावेभ्यः खेन ब्रह्म निवर्त्यते ॥

तथाऽब्रह्मस्वभावेभ्यः सामर्थ्याद्ब्रह्मणा च खम् ॥ ११५ ॥

१९६८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

तेन ब्रह्मणो विशेष्यत्वफलमाह । अनाकाशेति । ब्रह्मणा स्वस्य विशेष्यत्वफल-
माह । तथेति । यथा खेनानाकाशेभ्यो ब्रह्म व्यवच्छिद्यते तद्वदिति यावत् । साम-
र्थ्याद्ब्रह्मणो विशेषितस्याब्रह्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ११९ ॥

सामान्यमात्रवाचित्वात्स्वशब्दस्य विशेषणम् ॥

पुराणमिति निर्वक्ति कारणप्रतिपत्तये ॥ ११६ ॥

तेन स्वस्य विशेष्यत्वे महत्त्वं सिध्यतु तथाऽपि कार्यकारणद्वैविध्यात्कस्यात्र ग्रहण-
मित्यपेक्षायामाह । सामान्येति । स्वशब्दस्य कार्यं कारणं चेत्युभयं सामान्यं तन्मात्र-
वाचकत्वात्कस्य ग्रहणमिति संशये पुराणमिति कारणप्रतिपत्तये स्वस्य विशेषणं निर्वक्ति
श्रुतिस्तथा संदेहनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११६ ॥

यत्तद्ब्रह्म स्वमित्युक्तं तदोशब्दाभिधानकम् ॥

चिन्तयेत्सततं धीमानोमालम्बनमेव वा ॥ ११७ ॥

वाक्यार्थं दर्शयति । यत्तदिति । कारणब्रह्मदृष्टिर्लोकारे वाचके प्रतीके वा कार्ये-
त्यर्थः ॥ ११७ ॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठमिति च श्रुतिशासनम् ॥

एतेनैवाक्षरेणेति ह्यर्थवर्णोऽप्यधीयते ॥ ११८ ॥

द्वितीये पक्षे प्रमाणमाह । एतदिति । आद्येऽपि मानमाह । एतेनेति । अक्षरेण
परं पुरुषमभिधायीतेति शेषः । ओमिति ब्रह्मेत्यादावपि प्रसिद्धमेतदिति वक्तुं
हिशब्दः ॥ ११८ ॥

अतीन्द्रियत्वात्तस्यापि कथं स्यात्तदुपासनम् ॥

वायुरं स्वमिति प्राह तदालम्बनसिद्धये ॥ ११९ ॥

वायुरमित्यादेस्तात्पर्यमाह । अतीन्द्रियत्वादिति । अकार्यकारणवदित्यपेरर्थः ।
ओंकारालम्बनाकाशावच्छिन्नब्रह्मदृष्ट्यर्थं वाक्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ११९ ॥

खं पुराणं न विज्ञेयं मन्त्रेऽस्मिन्निति मन्यते ॥

कौरव्यायणिजो धीमान्वायुरेतिप्रसिद्धितः ॥ १२० ॥

इति ह स्मेत्यादेरर्थमाह । स्वमिति ॥ १२० ॥

रूढ्या वृत्तिः स्वशब्दस्य वायुरे व्योम्नि लक्ष्यते ॥

बहुशश्च प्रयोगोऽतो वायुरं खं प्रतीयताम् ॥ १२१ ॥

प्रसिद्धिं प्रकटयति । रूढ्येति । तत्रैव खं वायुरमित्यादौ स्वशब्दस्य प्रयोग-
बाहुल्यं दर्शयति । बहुशश्चेति । हेतुद्वयफलं निगमयति । अत इति ॥ १२१ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९६९

पुराणं यदि तद्योम यदि वा वायुरं भवेत् ॥

ध्येयं तदोमिति सदा पक्षयोरुभयोरपि ॥ १२२ ॥

कारणब्रह्मपक्षो भूताकाशपक्षो वा कतरः श्रेयानित्याशङ्क्याऽऽह । पुराणमिति । भूताकाशस्यापि कारणवदतीन्द्रियत्वं तुल्यं प्रयोगबाहुल्यं चाविशिष्टं कारणेऽपि ब्रह्मणि बहुशः श्रुतिष्वाकाशशब्दप्रयोगात्तस्मात्तदुभयपक्षयोः शब्दत्वादौकारे दृष्टिद्वयमैच्छिकमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

आलम्बनतयोकार उपास्तिविषयो भवेत् ॥

चतुर्भुजाङ्कितं दारु विष्णोरिव निगच्छति ॥ १२३ ॥

ओंकारप्रतीकमुभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्त्वा तस्य प्रतीकत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह । आलम्बनतयेति । विष्णोरालम्बनतयोपास्तिविषयत्वमिति शेषः ॥ १२३ ॥

नेदीयो ब्रह्मणः स्थानमोमितीदं प्रतीयताम् ॥

शालग्रामो हरैर्यद्वत्सर्वानर्थापहारिणः ॥ १२४ ॥

सत्स्वालम्बनान्तरेषु किमित्यत्रैव ब्रह्मदृष्टिरारोप्यते तत्राऽऽह । नेदीय इति । निकटतममतिशयेन संनिहितं प्रेमास्पदमित्यर्थः । तत्रोदाहरणम् । शालग्राम इति ॥ १२४ ॥

यद्वाऽभिधानमो विद्यात्तस्यैव परमात्मनः ॥

तस्मिन्निविष्टचित्तस्य तद्ब्रह्माऽऽशु प्रसीदति ॥ १२५ ॥

अप्रतीकत्वपक्षं प्रतिपादयितुमारभते । यद्वेति । अत्र विशेषमाह । तस्मिन्निति । अस्यार्थः—सोऽहमिति महावाक्यमोकारः सकारहकारलोपे 'तदुत्पत्तेस्तस्य चाकारादयस्त्रयोऽवयवास्तत्र विराड्जागरितविश्वारूढं त्रयमकारः सूत्रं स्वप्नस्तैजसश्चेति त्रयमुकारोऽव्याकृतं सुषुप्तिः प्राज्ञश्चेति त्रयं मकारस्तेषां च पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नुपसंहारे मकारस्य प्रतीच्यवसानं स च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मोकारवाच्यत्वेन ध्यातं प्रत्यग्ब्रह्म झटिति फलमिति ॥ १२५ ॥

ओंकारो वेद एवेति ब्राह्मणास्तु प्रचक्षते ॥

वेदैनेन यतो वेद्यं ब्रह्म वेदस्ततो मतः ॥ १२६ ॥

ओंकारवाच्यत्वेनोपास्यं ब्रह्मेत्युक्तेऽर्थे वेदोऽयमित्याद्यवतारयति । ओंकार इति । तत्र हेतुत्वेन वेदेत्यादि व्याचष्टे । वेदेति ॥ १२६ ॥

अभिधानतयैवैनमोकारं विदुरञ्जसा ॥

ब्राह्मणास्तदभिधानाद्विदन्ति ब्रह्म निर्भयम् ॥ १२७ ॥

प्रतिज्ञाहेतोर्विवक्षितं संक्षिपति । अभिधानतयेति ॥ १२७ ॥

१९७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

वेदोऽयमिति चोक्तिः स्याद्यथोक्तोपासनं प्रति ॥

स्तुतित्वादर्थवादोऽयं नातोऽन्योऽर्थोऽवसीयते ॥ १२८ ॥

वेदोऽयमित्यादेरर्थान्तरमाह । वेद इति । ओंकारप्रतीकमुपासनं प्रति वेदोऽयमित्यादिरर्थवादस्तत्र तस्य स्तुतित्वेन ततः स्तुत्यर्थोऽर्थान्तराप्रतीतेर्वेदो ह्ययमोंकारो यस्मादनेन वेदार्थो ब्रह्म वेद्यते तस्मात्तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्यर्थः ॥ १२८ ॥

उद्गीथादिप्रभेदेन यं वा संविद्वते द्विजाः ॥

वेदोऽसाविति विज्ञेयस्त्रय्यास्तत्र समाप्तिः ॥ १२९ ॥

अर्थान्तरमाह । उद्गीथादीति । आदिपदेन प्रस्तावप्रतिहारग्रहः । तत्र हेतुः । त्रय्या इति । ओंकारे हि त्रयी समाप्यते तद्यथा शङ्कुनेत्यादिश्रुतेरतो वेदत्वं तस्येत्यर्थः ॥ १२९ ॥

तस्मिन्प्रयुज्यमानेऽतः सर्वो वेदः ससंग्रहः ॥

प्रयुक्तः स्यादतो वेद ओंकार इति गम्यताम् ॥ १३० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तत्र तत्समाप्तिफलं दर्शयन्प्रकृतमुपसंहरति । तस्मिन्निति । त्रय्यास्तत्र समाप्तिराद्यातःशब्दार्थः । तत्रयोगे सर्वस्य वेदस्य प्रयुज्यमानत्वं द्वितीयातःशब्दार्थः ॥ १३० ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५३८

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

उक्तमाभ्यन्तरं तावद्ब्रह्मोपासनसाधनम् ॥

ओंकारोऽथ दमादीनां साधनत्वं विधीयते ॥ १ ॥

वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । उक्तमिति ॥ १ ॥

दान्तो दाता दयालुश्च सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

एवंविधोऽधिकारी स्यात्सर्वासूपास्तिभूमिषु ॥ २ ॥

कथं तेषां ध्यानसाधनत्वं तद्धीनस्यापि मनोव्यापारात्मकध्यानसिद्धेरत आह ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९७१

दान्त इति । परवस्तुन्यतिसूक्ष्मे न ध्यानमन्यस्य सिध्यतीति भावः । उपास्यन्तरेष्वपि
तुल्यमिदमधिकारिविशेषणमिति मत्वा सर्वास्विति विशेषणम् ॥ २ ॥

दमादिविधिशेषोऽयमर्थवादोऽभ्युपेयताम् ॥

त्रया इत्यादिको ग्रन्थः स्पष्टार्थोऽतो न यत्यते ॥ ३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा विभजन्नक्षराणामव्याख्येयत्वमाह । दमादीति । तदेतन्नयं शिक्षे-
दिति विधिशेषस्तस्मात्पूर्वो ग्रन्थः स च स्पष्टत्वादव्याख्येय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५४१

अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।

ब्रह्मानुपाधि पूर्वत्र व्याख्यातं यत्नतोऽधुना ॥

सोपाधिकस्य तस्यैव लुपास्तिर्वक्ष्यते स्फुटा ॥ १ ॥

वृत्तमनूद्योत्तरसंदर्भतात्पर्यमाह । ब्रह्मेति । काण्डद्वये निरुपाधिकं ब्रह्म तात्पर्येणो-
क्तमोकारो दमादित्रयं च पूर्वब्राह्मणयोरुपास्त्यङ्गतया गीतमथ तस्यैव ब्रह्मणः सोपा-
धिकस्य ध्यानभेदोक्त्यर्थमुत्तरं ग्रन्थजातमित्यर्थः । निरुपाधिकोक्त्यनन्तरं तत्प्रतिपत्त्य-
नधिकारिणः सोपाधिकोक्तिरुचितेति हिशब्दार्थः ॥ १ ॥

श्रुतः प्रजापतिः पूर्वं कोऽसाविति न गम्यते ॥

सामान्योक्तेर्विशेषार्थमेव इत्यादि भण्यते ॥ २ ॥

अनन्तरब्राह्मणस्याऽऽवाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह । श्रुत इति । प्रजापतिर्देवादीनाम-
नुशास्तेति सामान्योक्तेर्दक्षादिष्वपि संभवात्तेभ्यो व्यावर्त्य विवक्षितं प्रजापतिं दर्शयितु-
मेष प्रजापतिरित्यादि वाक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

हृद्गिरा मांसपेक्ष्युक्ता तात्स्थ्याद्बुद्धिस्तु लक्ष्यते ॥

हृदि नामादिसंहारं यत्र शाकल्य ऊचिवान् ॥ ३ ॥

यद्बुद्धयमित्यत्र हृदयशब्दार्थमाह । हृदिति । तर्हि वाच्यो लक्ष्यो वा कीदृशोऽत्र
हृदयशब्दार्थस्तत्राऽऽह । हृदीति । लक्ष्योऽत्र तदर्थः स च पञ्चमे प्रस्तुत इत्यर्थः
॥ ३ ॥

१९७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

सर्वभूतसमुत्पत्तेस्तथा सर्वेश्वरत्वतः ॥

प्रजापतिरिति ज्ञेयं हृदयं तेन हेतुना ॥ ४ ॥

तस्य प्रजापतित्वं साधयति । सर्वेति । कथं हृदयस्य प्रजापतेश्चैकलक्षणत्वेनैक्यं तदाह । तेनेति । शाकल्यब्राह्मणोक्तेन व्यन्नाधिकारोक्तेन हेतुना तयोरेकलक्षणत्वाद्वैक्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वज्ञेयस्य तस्मात्सर्वज्ञापि हृदयं भवेत् ॥

यत एवमतो यत्नादुपास्यं हृदयं सदा ॥

हृदयाख्याक्षराणां च श्रुत्योपासनमुच्यते ॥ ५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एतद्ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह । सर्वेति । उक्तरीत्या प्रजापतित्वं तस्य सर्वव्याप्तौ हेतुः । हृदयस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह । यत इति । तस्य ब्रह्मत्वेन महीकरणस्य फलान्तरामावादित्यर्थः । यत्नादित्यादरनैरन्तर्यदीर्घकालरूपविशेषणत्रयमुपास्तेरुपादीयते । तदेतद्व्यक्षरमित्यादेस्तात्पर्यमाह । हृदयेति । हृदयमित्याख्यागताक्षराणां त्रयाणामिति यावत् । उपास्यहृदयस्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरोपास्तिवचनमिति चार्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५४६

“ अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणोऽन्यदुपासनम् ॥

सत्योपाधिविशिष्टस्य तद्वै तदिति भण्यते ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । तस्यैवेति । तदन्यत्वे हेतुः । सत्येति ॥ १ ॥

तच्छब्देन परामर्शो वैशब्दः स्मरणाय च ॥

प्रकारान्तरनिर्देशे तदासेति च तद्वचः ॥ २ ॥

वाक्यस्थपदानामपुनरुक्तमर्थमाह । तच्छब्देनेति । हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शस्तच्छब्देनाऽऽद्येन क्रियते । तदुच्यते विधान्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः । किं तदित्युक्ते तदेतदेवाऽऽसेति वक्ष्यमाणमेतच्छब्देनोक्त्वा तदिति तृतीयं वचस्तेन समानाधिकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

१ झ. हृदि तत्सदा । २ झ. प्रकारान्तरेति । ३ क. झ. 'यं तदिति व' ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९७३

सत्यमेव तदासेति यदुक्तं हृदयात्मना ॥

मूर्तामूर्तात्मकं सत्यं ब्रह्म पूर्वं प्रपञ्चितम् ॥ ३ ॥

सत्यमेवेतिवाक्यं योजयति । सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म हृदयात्मनोक्तं तत्सत्यमेवाऽऽ-
सति योजना । सत्यशब्दार्थमाह । मूर्तेति । पूर्वमिति मूर्तामूर्तब्राह्मणोक्तिः ॥ ३ ॥

महत्तत्परिमाणेन यक्षं पूज्यतमत्वतः ॥

अग्रजः प्रथमोद्भूतेस्तदन्यत्कार्यजन्मनः ॥ ४ ॥

महदित्यादि व्याचष्टे । महदिति । तस्मात्सत्यादन्यद्यद्वैराजं कार्यं यच्चान्यत्तस्य
कार्यं तज्जन्मनः प्रागुत्पत्तेरिति संबन्धः ॥ ४ ॥

यः कश्चिदेतं व्याख्यातं वेदोपास्ते दिवानिशम् ॥

लोकाञ्जयति स सर्वाञ्चाब्रुश्चास्य जितो भवेत् ॥ ५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

फलवाक्यं व्याकरोति । यः कश्चिदिति । दिवानिशमित्यत्रापि विशेषणत्रयं
विवक्ष्यते ॥ ५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५५१

अथ पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

उक्तं प्रथमजं सत्यं कथं तदिति भण्यते ॥

आप एवेदमित्युक्त्या यथोक्तार्थस्तवाय तु ॥ १ ॥

उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । उक्तमिति । यद्ब्रह्म सत्यमुक्तं तत्कथं
प्रथमजमित्युक्ते तदुत्तरवाक्येनोच्यते तच्च सत्यब्रह्मोपास्तेः स्तुत्यर्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

पयःसोमादिका आपो ह्यग्निहोत्रादिकर्मसु ॥

सर्वाहुतिषु संस्पृष्टा बाहुल्यादप्परिग्रहः ॥ २ ॥

तात्पर्यमुक्त्वाऽऽप इति पदं व्याकरोति । पय इति । तासामग्निहोत्राद्याहुतिषु
संस्पृष्टत्वं भीमांसकसंमतमिति वक्तुं हिशब्दः । भूतान्तराणामपीह ग्रहणमिष्टं तत्किमि-
त्याप इतिविशेषोक्तिस्तत्राऽऽह । बाहुल्यादिति ॥ २ ॥

सत्स्वप्यन्येषु भूतेषु भूयस्त्वादाप एव तु ॥

प्राधान्याच्चैव गृह्यन्ते न त्वन्यद्विनिवार्यते ॥ ३ ॥

१९७४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

अन्यनिवृत्त्यर्थमेव विशेषणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सत्स्वितीति ॥ ३ ॥

प्रक्षेपोत्तरकालं ताः सर्वमानातिवर्तिना ॥

तस्युः सूक्ष्मेण रूपेण क्रियामाश्रित्य सर्वतः ॥ ४ ॥

कर्मसु हूयमानद्रव्याणां द्रव्यबाहुल्यादपां भूयस्त्वं प्राधान्यं त्वाहुतिमयीनां तासामपूर्वीभूतानां सर्वजगत्परिणामकारणस्याग्निहोत्रप्रकरणे श्रुतत्वात्प्रक्षिप्यमाणाः सोमाद्या आपो यद्यपि कर्मसमवायिन्यस्तथाऽप्युत्तरकालं कथं तासां तथात्वं कर्म-
णोऽस्थायित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रक्षेपेति । क्रियामाश्रित्य प्रक्षेपोत्तरकालं सूक्ष्म-
रूपेण सर्वतस्तत्स्थुरिति संबन्धः ॥ ४ ॥

यावत्किञ्चिज्जगत्यस्मिन्नाहुत्येह व्यपेक्ष्यते ॥

अन्तर्भूतं तदप्स्वितीति ह्याप एवेदमित्यतः ॥ ५ ॥

अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यं योजयति । यावदिति । इहाग्निहोत्रादावाहुत्या कारण-
त्वेन स्थितया यावत्किञ्चिदस्मिज्जगति जन्यत्वेनापेक्ष्यते तत्सर्वमप्स्वन्तर्भूतं ह्याप
एवेत्यादिवाक्यादृष्टमिति योजना । दृष्टत्वद्योती हिशब्दः । आप इति मूलकारणं
विवक्षितम् ॥ ५ ॥

अग्रे प्रथमतः सृष्टेरग्रजस्य प्रजापतेः ॥

सत्यं ब्रह्मासृजन्नापः कारणत्वादपां ततः ॥ ६ ॥

तन्मात्रं सूत्रोत्पत्तेः पूर्वं जगदासीदिति वाक्यार्थं संगृह्णाति । अग्र इति । ता
इत्यादेरर्थमाह । सत्यमिति । तत्र हेतुः । कारणत्वादिति । उक्तप्रकारादपां
मूलकारणत्वात्सत्यस्रष्टृत्वसंभवादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदिदं हिरण्यगर्भस्य व्यक्तीभावो महेश्वरात् ॥

आदित्यस्येह वाक्येन वर्ण्यतेऽग्रजसिद्धये ॥ ७ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुतं ब्रह्म कथमव्याकृताज्जायत इत्याशङ्क्य व्याख्यातवा-
क्याभिप्रायमाह । तदिदमिति । तद्वबुध्त्सितं सूत्रस्याऽऽदित्यजीवस्येदं जन्माव्याकृ-
तादस्मिन्ब्राह्मणे ता इत्यादिनोच्यते न चासतः सतो वा जन्मयोगः कारणात्मना स्थित-
स्यैव व्यक्तीभावो जन्मेत्युपगमात्तदुक्तिश्च सूत्रस्याग्रजत्वप्रत्ययत्वार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भूतादिव्यक्तितो व्यक्तिरग्रजस्यापि नान्यथा ॥

ताः सत्यमिति तेनाऽऽह सत्यं ब्रह्मातिविस्तृतेः ॥ ८ ॥

सूत्रक्षेत्रज्ञस्य तर्हि जन्मस्वीकारान्नाऽऽत्माऽश्रुतेरित्यधिकरणविरोधः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । भूतेति । निरुपाधिकब्रह्मवत्तस्यापि न स्वतो जन्म किंत्वौपाधिकं स च

५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९७५

भूतोपाधिरपञ्चीकृतमहाभूतानां तदेहकत्वात्तदुत्पत्तेश्चौपाधिकत्वं चराचरव्यपाश्रयाधिकरणे सिद्धमित्यर्थः । औपाधिकं सूत्रजन्मेत्यत्र लिङ्गमाह । ता इति । सतोऽसतश्च जन्मायोगादभिव्यक्तिरेवाभिमत इति भावः । सत्यं ब्रह्मेति वाक्यमनूद्य सूत्रस्य ब्रह्मत्वे हेतुमाह । सत्यमिति ॥ ८ ॥

सूर्यादिकरणं देवं ब्रह्माऽस्त्राक्षीज्जगद्गुरुम् ॥

देवान्विराडपि ब्रह्मा ससर्जैत्यनुपज्यते ॥ ९ ॥

ब्रह्मेत्यादि व्याकरोति । सूर्यादीति ॥ ९ ॥

एवं सत्याद्यतो जातं क्रमेण ब्रह्मणो जगत् ॥

महत्सत्यमतो ब्रह्म यक्षत्वं तूपवर्ण्यते ॥ १० ॥

सत्यत्वमहत्त्वप्रथमजत्वानि सूत्रे सिद्धानीति निगमयति । एवमिति । ते देवा इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यक्षत्वमिति ॥ १० ॥

अतीत्य पितरं देवाः पितामहमुपासते ॥

यतोऽतो ब्रह्म यक्षं च सत्यं प्रथमजं विदुः ॥ ११ ॥

तद्व्याकरोति । अतीत्येति । यद्ब्रह्म सत्यं प्रथमजमुक्तं तद्यक्षं विदुरिति योजना ॥ ११ ॥

तस्यापि ब्रह्मणो नाम त्र्यक्षरं सत्यमुच्यते ॥

प्रथमोत्तमे त्वमृतमक्षरे सस्वरत्वतः ॥ १२ ॥

तदेतदित्यादेरर्थमाह । तस्यापीति । हृदयब्रह्मदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । सकारयकारयोरमृतत्वे हेतुमाह । सस्वरत्वत इति ॥ १२ ॥

निरच्छं मध्यतो मृत्युर्निर्जीवं देहवत्स्थितम् ॥

भूयोऽमृतेन तद्वस्तं मृतं चापि स्वतो यतः ॥ १३ ॥

मध्यत इत्यादेरर्थमाह । निरच्छमिति । तदेतदित्यादेरर्थमाह । भूय इति । स्वतो मृतमपि स्वराभावात्तकाराक्षरं सकारयकाराभ्यामुभयतो यतो गृहीतमतोऽकिञ्चित्करमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इत्येवं पर्युपासीनो नामाभिज्ञो नरः सदा ॥

सत्यभूयं भवेदेव नैनमित्यादियुक्तिगीः ॥ १४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उक्तविभागस्योपास्तिसंबन्धं ब्रुवाणस्तत्फलमाह । इत्येवमिति । विदुषः सत्यरूपे-

१९७६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

णावस्थाने युक्तिकथनार्थं नैनमित्यादिवाक्यमित्याह । नैनमित्यादीति । न हि यथो-
क्तब्रह्मविदं तद्रूपेण स्थितमनृतं सृशतीतस्ततः कार्यकरत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५६५

अथ षष्ठं ब्राह्मणम् ।

संस्थानवदंधेदानीमध्यात्मे चाधिदैवते ॥

रूपं प्रकल्प्य सत्यस्य भण्यते तदुपासनम् ॥ १ ॥

प्रथमजत्वादिविशिष्टसत्योपास्यत्वमुक्त्वा ब्राह्मणान्तरतात्पर्यमाह । संस्थानवदिति ।
विशिष्टसत्योपास्यनन्तरमवसरे प्राप्ते सत्यध्यात्माधिदैवतयोः सत्यस्यैव स्थानभेदविशिष्टं
रूपं कल्पयित्वा तदुपास्यर्थमुत्तरब्राह्मणमित्यर्थः ॥ १ ॥

अक्ष्यादित्याख्यनीडस्थौ स्थानमात्रप्रभेदतः ॥

भिन्नाविव समीक्ष्येते देवतैकैव सा सती ॥ २ ॥

आदित्याक्षिस्थानभेदाद्देवताभेदे ध्यानं भिद्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । अक्षीति । यद्यपि
सूत्राख्या देवतैकैव तथाऽपि तथाविधस्थानद्वययोगात्तन्मात्रभेदाद्भिन्नेव सा भाति
तस्मादादित्यचाक्षुषौ भिन्नाविव दृष्टाविति नोपास्तिभेद इत्यर्थः ॥ २ ॥

उपकार्योपकारित्वसंबन्धेनेतरेतरम् ॥

प्रतिष्ठितौ तावध्यात्मे चक्षुष्यादित्य एव च ॥ ३ ॥

तावित्यादेरर्थमाह । उपकार्येति । इतरेतरं प्रतिष्ठितत्वमभिनयति । अध्यात्म
इति । अध्यात्मे चक्षुष्यादित्यः प्रतिष्ठितोऽधिदैवे चाऽऽदित्ये चाक्षुष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रतिष्ठितौ तावन्योन्यं कथमित्युच्यते यथा ॥

अक्षिण रश्मिभिरादित्यः प्राणैस्तस्मिंश्च चाक्षुषः ॥ ४ ॥

यथोक्तं संबन्धं प्रकटयन्नाकाङ्क्षापूर्वकं रश्मिभिरित्यादेरर्थमाह । प्रतिष्ठिताविति ।
आदित्यो हि चक्षुषि प्रकाशेनोपकुर्वन्प्रतिष्ठितश्चाक्षुषश्चेन्द्रियैर्मण्डलं प्रकाशयन्नादित्ये
तथा । यद्वा चक्षुरादीन्द्रियाणि करणस्वामिनं भोक्तारमुपनयन्ति स चादृष्टद्वाराऽऽदित्य-
मुत्पादयति तथाच चाक्षुषस्य तत्रावस्थानोक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अरिष्टदर्शनं चात्र प्रासङ्गिकमथोच्यते ॥

ज्ञातारिष्टः कथं नाम कुर्यादात्महितं पुमान् ॥ ५ ॥

७ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९७७

स यदेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अरिष्टेति । उपास्तिप्रस्तावे कथं तदुच्यते तत्राऽऽह ।
प्रासङ्गिकमिति । चाक्षुषादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमेतदित्यर्थः । तदुक्तिफलमाह । ज्ञातेति ॥ १ ॥

उत्क्रमिष्यन्यदा भोक्ता भवतीहाऽऽयुषः क्षये ॥

चन्द्रमण्डलवच्छुद्धं वीक्षते रविमण्डलम् ॥ ६ ॥

पदानि व्याकरोति । उत्क्रमिष्यन्निति । भोगभूमिरिहेत्युक्ता ॥ ६ ॥

रश्मयो न समायान्ति विज्ञानपुरुषं प्रति ॥

भोगेन प्रक्षयाद्भोक्तुस्तद्वशीकारिकर्मणः ॥ ७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तत्र हेतुसिद्ध्यर्थं नैनमित्यादेरर्थमाह । रश्मय इति । विज्ञानं बुद्धिस्तदुपाधिकः
पुरुषो जीवः । तच्छब्देन रश्मयो गृह्यन्ते ॥ ७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५७२

अथ सप्तमं ब्राह्मणम् ।

शरीरं व्याहृतिमयं कल्प्यतेऽक्षिरविस्थयोः ॥

तस्यैव सत्यनाम्नोऽथ तदुपासाप्रसिद्धये ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । शरीरमिति । कल्पनाफलमाह । तस्येति ।
तदुपासनाप्रसिद्धये व्याहृतिस्मरित्वेनोपास्तिसिद्ध्यर्थमिति यावत् । अथशब्दो ब्राह्मणा-
न्तरारम्भार्थः ॥ १ ॥

तस्यैव नामोपनिषद्ब्राह्मणो भण्यते द्वयोः ॥

स्थितस्य रथानयोः साक्षाद्यद्ब्रह्मात्तत्प्रसीदति ॥ २ ॥

तस्योपनिषदित्यादेरर्थमाह । तस्यैवेति । नामकरणे फलमाह । यद्ब्रह्मादिति ।
साक्षात्प्रसीदतीति संबन्धः ॥ २ ॥

हन्तेर्वेदं जहातेर्वाऽहरित्येतदिहेष्यते ॥

पाप्मानं हन्ति तेनातो जहाति च न संशयः ॥ ३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥
अहरहमितिपदयोर्निष्पत्तिप्रकारं सूचयति । हन्तेरिति । आङ्पूर्वस्य हन्तेर्जहातेर्वा

१९७८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

डसि कृते ह्रस्वत्वे चोपसर्गस्य टिलोपे चाहरिति पदं भवति । आङ्पूर्वाभ्यां ताभ्यामेव
घातुभ्यां डमि कृते पूर्ववदुपसर्गह्रस्वत्वादौ चाहंपदं निष्पद्यत इत्यर्थः । नामद्वयविशि-
ष्टसत्योपासकस्य हन्तीत्यादिनोक्तं फलमाह । पाप्मानमिति । तेनेत्युपासनोक्तिः ।
तस्य तद्विरोधित्वमतःशब्दार्थः । उपासनशक्तेरनतिशङ्कनीयत्वमाह । नेति ॥ ३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५७५

अथाष्टमं ब्राह्मणम् ।

मनोमयोऽयमिति च तस्यैव ब्रह्मणोऽपरम् ॥

स्वान्तोपाधिविशिष्टस्य द्युपासनमथोच्यते ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमाह । मनोमय इति । सत्याद्युपाधिविशिष्टस्योपास्तिवदित्यथशब्दार्थः ॥ १ ॥

मनोभिमानतोऽज्ञानात्पुरुषोऽयं मनोमयः ॥

यदि वा मनसि व्यक्तेर्मनसा बोधलभ्यते ॥ २ ॥

भाः प्रकाशोऽमलं ज्योतिः सा सत्यमविनाशतः ॥

तस्मिन्नित्यादिवचनं पूर्वोक्तस्थानसिद्धये ॥ ३ ॥

पदानि व्याचष्टे । मन इत्यादिना । तस्मिन्नहमभिमाने हेतुः । अज्ञानादिति ।
जडप्रकाशं व्यावर्तयति । अमलमिति । तस्मिन्नित्यादेस्तात्पर्यमाह । तस्मिन्नित्या-
दीति । प्रकृताक्ष्यादित्यस्थानत्यागेन यद्ब्रूयमिति व्यवहितस्थानग्रहार्थं वाक्यं न चैव तेन
गतार्थत्वमत्रापूर्वगुणोक्तेरिति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

बुद्ध्युपाधिव्यवच्छेदाद्ब्रीह्यादिपरिमाणता ॥

स्वतोऽनन्तत्वतो मानात्सर्वेशानादिरूपता ॥ ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

कथं पूर्णे प्रतीचि सूक्ष्मत्वं यथा ब्रीहिर्वेत्यादिनोच्यते तत्राऽऽह । बुद्धीति । तर्हि
सर्वेशानाद्युक्तं न हि परिमाणतुल्यस्य तथात्वं तत्राऽऽह । स्वत इति । कथमनन्तत्वं
सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतेरित्याह । मानादिति । अमानादिति वा छेदः । निर्गुणत्वे-
न परिमाणराहित्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्याष्टमं

ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५७९

१० ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९७९

अथ नवमं ब्राह्मणम् ।

विद्युद्देहस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽन्यदुपासनम् ॥

अशेषपाप्मविध्वस्त्यै श्रुत्याऽथ प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरतात्पर्यमाह । विद्युदिति । ब्राह्मणान्तराधिकारार्थोऽथशब्दः स च प्रथमतो योज्यः ॥ १ ॥

विद्युद्ब्रह्मेति युक्तं तद्विद्युद्धि स्याद्विदानतः ॥

द्यतेरेतद्यतो रूपमवरखण्डनकर्मणः ॥ २ ॥

अक्षरार्थमाह । विद्युदित्यादिना । यद्ब्राह्मणा विद्युद्ब्रह्मेत्याहुस्तद्युक्तं विदानतो हि विद्युदुच्यते ब्रह्मापि पाप्मानमुपासकस्य खण्डयत्यतो विद्युत्स्यादित्यर्थः । कथमित्थं विद्युदित्युक्ते विद्युत्पदनिष्पत्तिं सूचयति । द्यतेरिति । अतो विद्युदेवंभूता युक्तेति शेषः ॥ २ ॥

तमोऽन्धकारमखिलमवरखण्डयति क्षणात् ॥

विद्युद्यथा तथाऽस्मत्तः पाप्मानं तदुपासितुः ॥ ३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

फलवचनं व्याचष्टे । तम इति । प्रसिद्धस्य मेघकृतस्य च तमसो ग्रहादपुनरुक्तिः । यद्वा तमःशब्दस्य पाप्मशब्देन संबन्धः । उपासितुरस्मत्तस्तमोमूलं पाप्मानं देवातिप्रतिबन्धकं तदुपास्यं ब्रह्म खण्डयतीति योजना ॥ ३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५८२

अथ दशमं ब्राह्मणम् ।

तस्यैव ब्रह्मणोऽथान्यदुपासनमिहोच्यते ॥

वाग्धेनूपाधियोगेन फलाय महतेऽधुना ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । तस्यैवेति । अथशब्दस्तु पूर्ववत् । इहेति ब्राह्मणोक्तिः । वाग्धेनूपाधित्संबन्धेनेति यावत् ॥ १ ॥

वागित्यत्र त्रयी ग्राह्या न स्थानकरणादयः ॥

स्वाहाकारादि नान्यत्र त्रय्याः संभाव्यते क्वचित् ॥ २ ॥

पदार्थान्वयाकरोति । वागित्यादिना । आदिपदेन देवतोक्तिः । तत्र हेतुः । स्वाहाकारादीति । क्वचिदिति स्थानेषु करणेषु देवतासु चेत्यर्थः ॥ २ ॥

१९८० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

त्रयीयं धयते सर्वं स्वाहाकारादिभिः स्तनैः ॥

धेनुमित्येव तां तेन सदोपासीत भारतीम् ॥ ३ ॥

त्रय्या वाचो धेनुदृष्ट्योपास्तौ निमित्तं वर्दन्वाक्यं योजयति । त्रयीति । धयते क्षरतीति यावत् ॥ ३ ॥

केभ्यः क्षरति सा धेनुरित्येतदधुनोच्यते ॥

तस्यै द्वौ स्तनावित्युक्त्या कथ्यन्ते च स्तनास्तथा ॥ ४ ॥

तस्यै द्वावित्यादिवाक्यस्य प्रश्नपूर्वकं तात्पर्यमाह । केभ्य इति । एतदिति संप्रदानोक्तिः । तस्या इत्यादेरर्थमाह । कथ्यन्ते चेति । तथा संप्रदानवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

ऋषभोऽस्यास्तथा ज्ञेयः प्राणस्तस्मात्प्रमूयते ॥

अप्राणस्य न वागस्ति वागप्युच्चार्यते बलात् ॥ ५ ॥

तस्याः प्राण ऋषभ इत्यस्यार्थमाह । ऋषभ इति । लौकिक्या धेन्वा लौकिक-बलीवर्दवदित्याह । तथेति । तत्र हेतुः । तस्मादिति । वाग्यापारस्य प्राणाधीनत्व-मन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह । अप्राणस्येति । कर्मान्तरस्य बलाधीनत्ववदित्यपेक्षार्थः ॥ ५ ॥

वाक्प्रसवणहेतुत्वाद्धेन्वा वत्सो मनो भवेत् ॥

यद्यद्ध्यायति मनसा तत्तद्वाचा प्रभाषते ॥ ६ ॥

मनो वत्स इत्यस्यार्थमाह । वागिति । हेतुं साधयति । यद्यदिति ॥ ६ ॥

यथोक्तोपासनफलमुक्तब्रह्मात्मरूपता ॥

तं यथा यथा इत्युक्तेरनिर्देशेऽपि गम्यते ॥ ७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

फलाश्रुतेरुपास्त्यविवक्षायां महते फलायेत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यथो-क्तेति । तं यथा यथेत्यादिवाक्यमित्यत्र विवक्षितं न शब्दस्वरूपं संधिवेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५८९

अथैकादशं ब्राह्मणम् ।

उपास्त्यन्तरमस्यैव कौक्षेयैर्भेर्वपुर्भृतः ॥

अयमग्निरिति श्रुत्या यन्नेनाथ विधीयते ॥ १ ॥

१ क. 'दद्वाक्यं' । २ क. ग. 'यथ इ' । ख. 'यथेत्यु' । ३ क. 'यामिर्वपु' । ग. 'यामिर्वपु' ।

१२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९८१

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । उपास्त्यन्तरमिति । उपास्यार्थस्य साक्षात्त्वकथनं
यत्नः ॥ १ ॥

वैश्वानरगिराऽस्याग्नेः सामान्येनाभिधानतः ॥

योऽयमन्तरितीत्युक्त्वा तद्विशेषणमुच्यते ॥ २ ॥

अयमग्निवैश्वानर इत्येतावतैवोपास्यार्थसिद्धेर्योऽयमित्यादि किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह ।
वैश्वानरेति । कौक्षेयाग्निग्रहणार्थं विशेषणमित्यर्थः ॥ २ ॥

तस्याग्नेरेष घोषः स्यात्कर्णौ प्रोर्णूय यच्छ्रुतिः ॥

उपास्यार्थस्य साक्षात्त्वं घोषरूपेण वर्ण्यते ॥ ३ ॥

तस्येत्यादेरर्थमाह । तस्येति । प्रोर्णूय हस्ताभ्यां पिधयेति यावत् । यच्छ्रुतिर्यस्य
श्रवणमित्येतत् । किमर्थमेष घोषो निर्दिश्यते कौक्षेयं हि ज्योतिरिह स्पष्टयितव्यं ब्रह्मणः
स्तदुपाधिकस्योपास्यत्वान्तराऽऽह । उपास्येति ॥ ३ ॥

अरिष्टदर्शनं चात्र प्रासङ्गिकमथोच्यते ॥

नैनं घोषं शृणोतीति प्रत्यासन्नमृतिर्नरः ॥ ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्यैकादशं

ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स यदेत्यादेरर्थमाह । अरिष्टेति । अत्रेति प्रकृतवाक्योक्तिः । प्रासङ्गिकं घोषप्रसङ्गा-
गतमिति यावत् । उपास्यप्रदर्शनानन्तर्यमथशब्दार्थः । ज्ञातारिष्टः कथं नामेत्यत्रोक्तमनु-
संधेयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायामेकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५९३

अथ द्वादशं ब्राह्मणम् ।

गतिः फलं च वक्तव्यं पूर्वत्र तदनुक्तितः ॥

उपासनानां सर्वेषामित्यर्थः पर आगमः ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । गतिरिति । सार्वत्रिकी गतिः फलमनुक्तविषयमिति
भेदः । तत्र हेतुः । पूर्वत्रेति ॥ १ ॥

उत्क्रामति यदा विद्वाञ्छरीरादायुषः क्षयात् ॥

आश्वेव वायुं दुर्भेद्यं स आगच्छति वेगवान् ॥ २ ॥

प्राप्ताय लोकभोगार्थं वायुस्तस्मै विगच्छति ॥

कियच्छिद्रं मरुद्दद्याद्रथचक्रखमानगीः ॥ ३ ॥

१९८२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

द्विकोष्ठसंतताघातमाडम्बरमिहोच्यते ॥

भेरीं च दुन्दुभिं विद्यात्तेनोर्ध्वं यात्युपासकः ॥ ४ ॥

लोकं प्रजापतिं ब्रह्म प्रैत्यसौ भावनाबलात् ॥

अशोकमहिमं चेति दुःखतद्धेतुवर्जितम् ॥ ५ ॥

शाश्वतीश्च समा नित्या अस्मिँल्लोके वसत्यसौ ॥

पूर्वत्रानुक्तकार्याणामुपास्तीनामिदं फलम् ॥ ६ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

पदानि व्याकरोति । उत्क्रामतीत्यादिना । स यावत्सिष्येदित्यादिश्रुतिमाश्रित्य
विशिनष्टि । आश्वेवेति । विगच्छति स्वात्मनि च्छिद्रं प्रयच्छतीति यावत् । हृदयसत्या-
द्युपासनेषु फलस्योक्तत्वात्कथमिदं सर्वोपास्तिसंबन्धीत्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वत्रेति ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०५९९

अथ त्रयोदशं ब्राह्मणम् ।

ज्वरादिव्याधिना तप्तो व्याधितस्तप्यते तु यत् ॥

परमं तत्तपश्चिन्त्यं परमं लोकमीप्सता ॥ १ ॥

ब्रह्मोपासनानि सफलानि कानिचिदुक्तानि संप्रत्यब्रह्मोपासनानि सफलानि कानिचि-
न्निर्दिदर्शयिषुर्ब्राह्मणान्तरं प्रस्तौति । ज्वरादीति ॥ १ ॥

व्याधिग्रहग्रहाविष्टोऽसहं दुःखं समश्नुते ॥

तपोऽतः परमं हि स्यात्तच्चिकित्सामकुर्वतः ॥ २ ॥

व्याधिप्रयुक्तदुःखस्य तपस्त्वं साधयति । व्याधीति । आद्यो ग्रहः संबन्धः ।
द्वितीयः प्रसिद्ध इति भेदः । अनुभवद्योती हिशब्दः । दुःखसामान्यमतःशब्दार्थः ।
अधिकारिणं विशिनष्टि । तदिति । अनिन्दकत्वमविषादित्वं चात्र द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

निर्हरन्त्यृत्यजोऽरण्यमन्ये वा मां मृतं गृहात् ॥

परमं तदपि ध्येयं वानप्रस्थ्येन संमितम् ॥ ३ ॥

एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमित्यादेस्तात्पर्यमाह । निर्हरन्तीति ॥ ३ ॥

१ क. ख. "काष्ठं सं" । २ क. ग. ब्रह्मा । ३ ख. प्रेत्यासी । ४ ख. वैति ।

१४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९८३

अभ्यादधति यच्चाग्रौ प्रेतं मां ज्ञातयोऽथ तत् ॥

परमं तदपि ध्येयमग्न्यावेशसमत्वतः ॥ ४ ॥

वाक्यान्तरस्यार्थमाह । अभ्यादधतीति । अरण्यनयनानन्तर्यमथेत्युक्तम् । एकस्त-
च्छब्दस्तस्मादर्थे पञ्चम्या संबध्यते ॥ ४ ॥

उचितं यस्य यद्यत्स्यात्तत्तल्लोकगिरोच्यते ॥

तपसस्तापसस्यैवमग्न्यावेशस्य यत्फलम् ॥ ५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

परमं हैव लोकं जयतीति सर्वत्र फलैक्यश्रुतेरैक्योपास्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । उचित-
मिति । तपस्तापसाग्न्यावेशानामेकैकस्य यद्यत्फलं तत्तदिहोक्तोपासनानामप्येकैकस्य
यस्माद्योग्यं फलं तस्मादत्र तद्भेदस्य लोकशब्दस्य ग्रहादुपास्तिभेदः ॥ ५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०६०४

अथ चतुर्दशं ब्राह्मणम् ।

अन्नं ब्रह्मेति निर्वक्ति पुरेवान्यदुपासनम् ॥

उदारफलसिद्ध्यर्थं तस्य न्यायेन निर्णयः ॥ १ ॥

कण्डिकात्रयेणाब्रह्मोपासनान्युक्त्वा प्रकृतब्रह्मोपासनान्येवानुवर्तयन्ब्राह्मणान्तरस्य तात्प-
र्यमाह । अन्नमिति । विरमिति विशिष्टगुणद्वयविशिष्टान्नप्राणोपाधिकब्रह्मोपासनं विशि-
ष्टफलकं विधातुमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । कथं तथाविधं ब्रह्मोपास्यमिति निर्णीयते
तत्राऽऽह । तस्येति ॥ १ ॥

अन्नमेव परं ब्रह्मेत्येक आहुर्विपश्चितः ॥

तत्तथा नःवगन्तव्यं क्लिद्यत्यन्नमसुं विना ॥ २ ॥

प्राणो ब्रह्मेति चाप्यन्ये तच्च ग्राह्यं पुरेव न ॥

अन्नादृते यतः प्राणः शोषमाशु निगच्छति ॥ ३ ॥

न्यायमेव दर्शयन्पदानि व्याकरोति । अन्नमित्यादिना । न हि ब्रह्मणो नित्यसि-
द्ध्यस्य क्लेदनं सिध्यत्यच्छेद्योऽयमित्यादिस्मृतेरिति मत्वाऽऽह । क्लिद्यतीति । न हि
ब्रह्मणो भूतभौतिकस्य शोषोऽशोष्यत्वस्मृतिविरोधादित्याशयेनाऽऽह । अन्नादिति
॥ २ ॥ ३ ॥

१९८४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

ब्रह्मत्वं नानयोर्यस्मादेकैकस्य न युक्तिमत् ॥

संभूय देवते तस्माद्ब्रह्मत्वं संनिगच्छतः ॥ ४ ॥

एते ह त्वेवेत्यादि व्याचष्टे । ब्रह्मत्वमिति ॥ ४ ॥

तदेतत्संप्रधार्याऽऽह प्रातृदः पितरं किल ॥

किंस्विदित्यादि संहृष्टंस्तदोषस्यासमीक्षणात् ॥ ५ ॥

तद्ब्रह्म स्मेत्यादेरर्थमाह । तदेतदिति । अन्नप्राणोपाधिकं ब्रह्मोपास्यमिति निश्चित्येति यावत् । किलेत्यर्थवादत्वमस्य द्योत्यते । किमाहेत्युक्तेऽनन्तरवाक्यमादत्ते । किमिति । तत्र निमित्तमाह । तदोषस्येति । गुणहीनोक्तब्रह्मोपास्तौ दोषस्येति यावत् ॥ ५ ॥

किंस्विदेवंविदे साधु कृत्स्नसाध्वाप्तिहेतुतः ॥

कुर्यामसाधु वा तस्मै सर्वासाधुनिराकृतेः ॥ ६ ॥

वाक्यं व्याकरोति । किंस्विदिति । अन्नप्राणब्रह्मोपासिता कृतकृत्यो न तस्य प्राप्यं हेयं वाऽस्तीति भावः ॥ ६ ॥

पाणिना मैवमित्युक्त्या तं पिता प्रत्यषेधयत् ॥

संभूय परमत्वं कः स्वतोशक्तिरवामुयात् ॥ ७ ॥

स ह स्मेत्यादेरर्थमाह । पाणिनेति । कस्त्वेनयोरित्यादेस्तात्पर्यमाह । संभूयेति । अन्नप्राणयोरगुणयोः प्रत्येकं ब्रह्मत्वे योग्यत्वाभावान्मिलितयोरपि न तथात्वं कश्चिज्ज्ञातुमलमित्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वतोऽशक्तिमत्तोलोके शक्तियोगेऽपि नेक्ष्यते ॥

जात्यन्धयोर्न योगेऽपि शक्ती रूपवदीक्षणे ॥ ८ ॥

स्वतोऽशक्तस्याशक्तान्तरयोगेऽपि न शक्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । स्वत इति ॥ ८ ॥

तस्माच्छक्तिमतोरेव ग्रासांशानां यथा तथा ॥

तृप्तिशक्तिरिहापि स्यात्प्राणान्नाद्यात्मनोर्युतौ ॥ ९ ॥

अशक्तानां मिथो योगेऽपि न शक्तिरिति स्थिते सदृष्टान्तफलितमाह । तस्मादिति । यथा ग्रासभागानां स्वतः शक्तानामेव मिलितानामपि तृप्तिसंपत्तिशक्तिस्तथा प्राणान्नयोरपि स्वतः शक्तिमतोरेव मिथः संबन्धे ब्रह्मत्वशक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

न चेत्परमतां यातः कथं परमतोच्यताम् ॥

प्रत्येकं शक्तिमत्त्वोक्तिर्वीत्यादिवचसोच्यते ॥ १० ॥

कथं तर्हि शक्तिमत्त्वमनयोरिति पृच्छति । न चेदिति । तस्मा इत्याद्युत्तरत्वेनावतारयति । प्रत्येकमिति ॥ १० ॥

१५ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९८५

व्याख्यानाय तु वीत्यस्य त्वन्नं वै वीति भण्यते ॥

अन्ने विष्टानि सन्त्येव भूतत्वं यान्ति येन हि ॥ ११ ॥

अन्नविष्टानि सर्वाणि भूतानीत्यन्नमुच्यते ॥

वीति तेन सदा प्राणो रमित्येवमिहोच्यते ॥ १२ ॥

अन्नं वै वीतिवाक्यतात्पर्यमाह । व्याख्यानायेति । व्याख्यानमेव स्पष्टयति ।
अन्न इति । सर्वाणि भूतान्यन्नाश्रितानि सन्ति भूतत्वं येन हेतुना यान्ति तेन तान्यन्ने
विष्टानीति व्युत्पत्त्या वीत्यन्नं सर्वभूताश्रयभूतमुच्यते सदेति योजना । सर्वभूताश्रयत्वम-
न्नस्य लोकप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । रमित्यादेरर्थमाह । प्राण इति । इहेति
वाक्योक्तिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्राणे सति रमन्ते हि लोके दृष्टानि सर्वदा ॥

भूतानि रमिति प्रोक्तस्तस्मात्प्राणोऽपि सूरिभिः ॥ १३ ॥

तदेव साधयन्प्राणे हीत्यादि व्याचष्टे । प्राण इति । अन्नं वीत्युक्तिवदित्यपेक्षः ॥ १३ ॥

स्वतो गुणवतोरेवमन्नप्राणात्मनोर्भवेत् ॥

संभूय परमत्वं हि फलोक्तिः सैव योदिता ॥ १४ ॥

तयोर्गुणवत्त्वोक्तिफलमाह । स्वत इति । प्रागुक्तदृष्टान्तसूचको हिशब्दः । यथोक्त-
ब्रह्मोपासकस्य फलवचनमुत्थापयति । फलेति । सर्वाणि ह वा अस्मिन्नित्याद्या या
श्रुतिरुक्ता सैव प्रकृतोपासकस्य फलोक्तिरिति योजना ॥ १४ ॥

विशन्ति सर्वभूतानि ह्यन्नभूते प्रजापतौ ॥

रमन्ते प्राणभूते च फलमेतदुपासितुः ॥ १५ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

फलोक्तिं व्यनक्ति । विशन्तीति । अन्नप्राणाधीनतया भूतानां स्थितिरत्योरतिप्र-
सिद्धिरस्तीति हिशब्दार्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीबृहदार-यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०६१९

अथ पञ्चदशं ब्राह्मणम् ।

उक्थादिगुणपूर्णेन विशिष्टस्यानरूपिणः ॥

उपासनमथेदानीं ब्रह्मणो भण्यते परम् ॥ १ ॥

१ ख. 'वत्त्वे फलितमा' ।

१९८६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

अन्नप्राणोपाधिब्रह्मध्यानमुक्त्वा ब्राह्मणान्तरतात्पर्यमाह । उक्थादीति । आदिप-
देन यजुःसामक्षत्राणि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

उक्थं प्राणः कुतो यस्मात्प्राणे सति चराचरम् ॥

उत्थापयति कर्मदं कर्ता वा नान्यथा ततः ॥ २ ॥

पदानि व्याकरोति । उक्थमिति । उक्थं शस्त्रं तस्य प्राणात्मत्वमप्रसिद्धमित्याह ।
कुत इति । प्राणे सत्येव पुण्यापुण्यं कर्म जीवो वा जगदुत्पादयति न तु तं विना तयो-
र्यस्मादुत्पादकत्वं तस्मादुक्थं प्राण इत्याह । यस्मादिति ॥ २ ॥

वीरश्चोक्थं आत्मवित्पुत्र उपासीनस्य जायते ॥

दृष्टं फलमदृष्टं तु ह्युक्थस्यैकात्म्यमश्नुते ॥ ३ ॥

उक्थेत्यादि व्याचष्टे । वीरश्चेति । तं यथा यथेत्यादिशास्त्रमत्र प्रमाणयितुं हीत्यु-
क्तम् ॥ ३ ॥

यजुश्च प्राण एवेति सदोपासीत यन्नतः ॥

कुतो यजुर्द्वं तस्येति युक्तिलेशोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

युज्यन्ते सर्वभूतानि संहन्यन्ते परस्परम् ॥

प्राणे सति यजुस्तस्मात्फलोक्तिः पूर्ववत्तथा ॥ ५ ॥

यजुरित्यादेरर्थमाह । यजुश्चेति । आदरे नैरन्तर्ये च यन्नशब्दः । प्राणे हीत्यादि
शङ्कापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कुत इत्यादिना । युज्यन्ते हेत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
फलोक्तिरिति । पूर्ववदिति दृष्टादृष्टविभागोक्तिः । तथा सति फलवत्त्वादिदमुपासनं
कर्तव्यमिति सूचयति । तथेति ॥ ४ ॥ ५ ॥

सामापि प्राण एवेति कथं तदिति भण्यते ॥

सम्याश्चि सर्वभूतानि प्राणे सति यतस्ततः ॥ ६ ॥

सामेत्यादेरर्थमाह । सामापीति । इतिशब्दः सदोपासीतेति पूर्वेण संबध्यते । प्राणे
हीत्याद्युत्थाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । सम्याश्चि संगतानि साम्यमापन्नानि ततः
प्राणः सामेति शेषः ॥ ६ ॥

क्षत्रं च प्राण एवेति चिन्तयेत्सततं हृदा ॥

त्रायते हेति युक्त्युक्तिः क्षत्रत्वस्य प्रसिद्धये ॥ ७ ॥

क्षत्रमित्यादेरर्थमाह । क्षत्रं चेति । कथं तस्य क्षत्रत्वमित्युक्तेऽनन्तरवाक्यमादत्ते ।
त्रायत इति ॥ ७ ॥

क्षणिर्तोर्हि क्षतात्प्राणस्त्रायते न तु तं विना ॥

क्षत्रं प्राणस्ततो ज्ञेयो यथोक्तन्यायगौरवात् ॥ ८ ॥

१६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९८७

युक्तिरूपामुक्तिं व्यनक्ति । क्षणितोरिति । न तं प्राणं विना त्राणं पिण्डस्येति
शेषः ॥ ८ ॥

प्राप्नोत्यन्नमसौ क्षत्रमत्रातुकमनीश्वरम् ॥

स एव त्राता सर्वस्य ह्यन्नं क्षत्रमतो भवेत् ॥ ९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

प्र क्षत्रमित्यादेरर्थमाह । प्राप्नोतीति । असावित्युपासकोक्तिः । प्राणस्वात्रत्वं
साधयति । अत्रातुकमिति । तत्र नियन्त्रन्तराभावं हेतुमाह । अनीश्वरमिति ।
तस्यापीश्वरत्वाभावशङ्कां वारयति । स एवेति ॥ ९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०६२८

अथ षोडशं ब्राह्मणम् ।

हृदयं सत्यमित्यादिवह्मपाधिसमाश्रयम् ॥

उपासनमतिक्रान्तं ब्रह्मणः फलवद्बहु ॥ १ ॥

उक्थादिगुणकप्राणरूपब्रह्मोपास्तिमुक्त्वा ब्राह्मणान्तरमवतारयन्वृत्तं कीर्तयति । हृद-
यमिति ॥ १ ॥

सर्वोपाध्युपसंहारिगायत्र्युपाधिकं प्रभोः ॥

अधुनोपासनं वाच्यमित्यर्थः पर आगमः ॥ २ ॥

गायत्रीब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । सर्वेति ॥ २ ॥

उदारफलसंप्राप्तावैश्वर्यं तत्र तत्र हि ॥

श्रुतं श्रुतौ हि गायत्र्यास्तदुपास्तिर्वरा ततः ॥ ३ ॥

सर्वात्मकगायत्र्युपाधिकत्वेन ब्रह्मोपास्तिं विधातुं किमित्यारम्भोऽन्येषामपि च्छन्दसां
भावात्तदन्यतमोपाधिकं ब्रह्म कुतो नोपास्यमित्याशङ्क्याऽऽह । उदारेति । तत्र तत्र
श्रुतौ तद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्रीत्यादावित्यर्थः । एको हिशब्दो यस्मादर्थो द्वितीयो
नान्यस्य च्छन्दसस्तथाविधभक्तिः श्रुतेतिद्योतनार्थः ॥ ३ ॥

उदारफलसंबन्धो ब्राह्मणस्यैव नान्यतः ॥

ब्राह्मणस्य च गायत्री कारणं तेन सा वैरा ॥ ४ ॥

१९८८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

गायत्रीप्राधान्ये हेत्वन्तरमाह । उदारफलेति । ब्राह्मणा व्युत्थायेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ।
नान्यतो नान्यस्येति यावत् । कथं तावता गायत्रीप्राधान्यं तत्राऽऽह । ब्राह्मणस्येति ।
गायत्र्या ब्राह्मणममृजतेति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

भूमिरित्यादिवाक्येन त्रिलोक्यष्टाक्षरोच्यते ॥

अष्टाक्षरं पदं सिद्धं गायत्र्याः प्रथमं च यत् ॥ ५ ॥

अन्ययोगव्यवच्छेदेन गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्तित्वचने तात्पर्यमुक्त्वा भूमिरित्यादिवा-
क्यस्य विवक्षितमाह । भूमिरित्यादीति ॥ ५ ॥

अष्टाक्षरत्वसामान्याद्गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥

तच्चेदं चैकतामेति संख्यासामान्यहेतुतः ॥ ६ ॥

किमर्थमित्थं संख्यासाम्यमुच्यते तत्राऽऽह । अष्टाक्षरत्वेति । तद्गायत्रीप्रथमपद-
मिदं च त्रैलोक्यमष्टाक्षरत्वसादृश्यादैक्यं गच्छत्यतः संख्यासाम्याद्गायत्र्याद्यं पदं त्रैलो-
क्यात्मना ध्येयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्रैलोक्याभिहितिरियमष्टाक्षरसमैत्वतः ॥

गायत्र्याद्यपदसमतो विराजाऽऽत्मैक्यमश्नुते ॥ ७ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । त्रैलोक्येति । गायत्र्या यदाद्यं पदं तत्सवितुर्वरेण्यमिति तस्यैव
विराड्नाम्ना भूमिरित्यादिना सहाष्टाक्षरत्वसाम्यात्तत्तेन प्रतिपद्यते तथाच त्रैलोक्या-
त्मनो विराजोऽभिधानमिदं यद्गायत्र्याद्यपदमष्टाक्षरत्वाविशेषादित्यर्थः । विराजा तन्ना-
मेति यावत् ॥ ७ ॥

एवं पदं त्रयो लोका अभिधानाभिसंगतेः ॥

अत्यन्तमभिधेयस्य विराजैक्यं प्रपद्यते ॥ ८ ॥

गायत्र्याद्यपदस्य विराजश्चाभिधानाभिधेयभावेऽपि प्रकृते किमिति तदाह । एव-
मिति । उक्तरीत्या वाच्यवाचकत्वेन संगतं गायत्र्याद्यपदं त्रैलोक्यात्मकं विराडभिन्नं
वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यात्तेन तद्विराडात्मनोपास्यमित्यर्थः । उपासकस्य फलमाह ।
विराजेति ॥ ८ ॥

उक्ताभिधानद्वारेण संपन्नो यस्त्रिलोकेताम् ॥

यथोक्तोपासनाभ्यासाद्विराडेव भवेदसौ ॥ ९ ॥

संक्षिप्तं फलं प्रपञ्चयति । उक्तेति । विराडभिधेयो गायत्र्याद्यपदं चाभिधानं तद्वा-
रेण तयोर्भेदानुसंधानेनेति यावत् । त्रिलोकतां विराडात्मतां गायत्र्याद्यपदं विराडात्म-
कमिति ध्यानं यथोक्तोपासनम् ॥ ९ ॥

१६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९८९

त्रिषु लोकेषु यावत्स्यात्पुंभोगायेह साधनम् ॥

तावत्सर्वं जयत्याशु प्रथमोपास्तितः फलम् ॥ १० ॥

श्रुतेर्बहिरेव तत्फलमुक्त्वा श्रौतं फलमाह । त्रिष्विति ॥ १० ॥

रूपराशिरशेषेण भूम्याद्युक्त्योपसंहृतः ॥

ऋच इत्यादिना ज्ञेया नामराश्युपसंहृतिः ॥ ११ ॥

पूर्वकण्डिकायां विवक्षितमनुवदति । रूपेति । गायत्रीप्रथमपादात्मनेति शेषः ।
ऋचो यजूंषीत्यादेस्तात्पर्यमाह । ऋच इत्यादिनेति । गायत्रीद्वितीयपादरूपेणेति
शेषः ॥ ११ ॥

अभिधेयाभिधानाख्यराशी नित्यौ व्यवस्थितौ ॥

परस्परभिसंबन्धौ गायत्रीवर्त्मनोदितौ ॥ १२ ॥

रूपराश्युपसंहारोक्त्यनन्तरं नामराश्युपसंहारोक्तौ को हेतुरित्याशङ्क्य कण्डिका-
द्वयार्थं संक्षिप्यानुव्रति । अभिधेयेति ॥ १२ ॥

ऋगादेरभिधानस्य यावती व्याप्तिरिष्यते ॥

तावत्सर्वमवाप्नोति यथोक्तोपासनान्नरः ॥ १३ ॥

द्वितीयपदस्य त्रय्यात्मनोपासने फलमभिधानः स यावतीयमित्यादि व्याचष्टे ।
ऋगादेरिति ॥ १३ ॥

व्याख्या तुल्यैव पूर्वेण वाक्येनोत्तरवाक्ययोः ॥

अक्षराणामिह ज्ञेया नातो व्याख्यायते पुनः ॥ १४ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि प्राणोऽपानो व्यान इति वाक्ययोरक्षराणां व्याख्या भूमिरे-
त्यादिपूर्ववाक्येन तुल्यैव ज्ञेया तथाच नोत्तरवाक्ययोरक्षराणि भूयो व्याख्यायन्ते पुनरु-
क्तिप्रसक्तेरित्युत्तरवाक्यस्याक्षराण्यव्याचक्षाणस्य भाष्यकृतोऽभिप्रायमाह । व्याख्येति ।
इहेति भाष्यग्रहणम् ॥ १४ ॥

कर्मराशिरथेदानीं प्राण इत्यादिनोच्यते ॥

विधृतिः पूर्वयोः प्राणो मधुकाण्डे यथोदितः ॥ १५ ॥

प्राणात्मानं यथोक्तेन पादेनाऽऽपाद्य यत्नतः ॥

प्राणात्मैव भवत्याशु सदा तद्भावभावितः ॥ १६ ॥

प्राणोऽपान इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । कर्मराशिरिति । गायत्रीतृतीयपदात्मनो-
पसंहियमाणत्वेनेति शेषः । राशिद्वयोपसंहारानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्राणशब्दार्थमाह ।
विधृतिरिति । पूर्वयोर्नारूपयोरिति यावत् । न त्वपानव्यानयोरर्थतो वा पाठतो वा
पूर्वत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण
एवेत्यत्र सप्तान्नाधिकारे यथोक्तस्य प्राणस्य प्रस्तुतत्वमाह । मध्विति । गायत्रीतृतीय-

१९९० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

पादप्राणात्मनाऽनुसंधानस्य फलमाह । प्राणेति । तृतीयपादरूपेण प्राणात्मानमापाद्य यत्नतो नैरन्तर्येण तद्भावभावितो देहपाते तत्क्षणादेव प्राणात्मा भवतीति योजना । द्वितीयपादोपासनेऽपि तुल्यमेतत्फलमिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ १६ ॥

अभिधेयोपसंहारस्त्रिलोकीवचसोदितः ॥

ऋच इत्यादिना तद्वदभिधानोपसंहृतिः ॥ १७ ॥

कर्मणोऽप्युपसंहारः प्राण इत्यादिना तथा ॥

एतावद्वस्तु जगति गायत्रीपादसंश्रयम् ॥ १८ ॥

नामरूपकर्मात्मकं जगद्गायत्रीपादत्रयात्मनोपसंहृतमिति वाक्यत्रयार्थमुपसंहरति । अभिधेयेति । गायत्रीपादत्रयात्मना नामरूपकर्मणामुपसंहृतत्वेऽपि तद्व्यतिरेकेणानुपसंहृतं किंचिदस्ति जगदित्याशङ्क्याऽऽह । एतावदिति । यद्गायत्रीपादत्रयनिष्ठरूपादित्रयमुक्तमेतावदेव व्यवहारभूमौ वस्त्वस्ति व्यावहारिकवस्त्वन्तरे मानाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अभिधेयस्य गायत्री यस्येयं त्रिपदा मता ॥

तस्याभिधित्सयेदानीं प्रारब्धैषोत्तरा श्रुतिः ॥ १९ ॥

अथास्या एतदेवेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । अभिधेयस्येति । आदित्यात्मक-हिरण्यगर्भाभिधानायोत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । मता वाचकत्वेनेति शेषः ॥ १९ ॥

व्याचष्टे स्वयमेवार्थं तुर्यादिपदसंहतेः ॥

यद्वै चतुर्थमित्यादिवचसा यत्नतः श्रुतिः ॥ २० ॥

यद्वै चतुर्थमित्यादेः पूर्वेण पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । व्याचष्ट इति । व्याख्याने तात्पर्यं यत्नः ॥ २० ॥

रागो रज इति ज्ञेयः प्रवृत्तेः कारणं तु यत् ॥

रञ्जनं काम आसङ्गः सर्वानर्थकृदात्मनः ॥ २१ ॥

सर्वमुद्ध्येष रज इत्यत्र रजःशब्दं व्याचष्टे । राग इति । कः पुनरगो नाम तमाह । प्रवृत्तेरिति । तत्र रजःशब्दप्रवृत्तिं साधयति । रञ्जनमिति । उक्तं हि सुखानुशायी राग इति । तस्य सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वे यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मृतिर्मानमित्याह । काम इति । सङ्गात्संजायते काम इति स्मृतिमाश्रित्य तद्धेतुमाह । आसङ्ग इति । तस्य त्याज्यत्वं सूचयति । सर्वेति ॥ २१ ॥

तं क्रमित्वोपरि स्थित्वा तपतीति क्रियापदम् ॥

भूतानि वा रजोधाचा भण्यन्तेऽत्राखिलानि तु ॥ २२ ॥

उपर्युपरीत्यादेरर्थमाह । तमिति । अत्र लोका रजांस्युच्यन्ते । स इमाँल्लोकान्वि-

१६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९९१

चक्रमेऽथो वेदानथो वाचमिति श्रुतिमाश्रित्य रजःशब्दः सकललोकवाची माप्ये
व्याख्यातस्तदनुसारेण पक्षान्तरमाह । भूतानीति ॥ २२ ॥

उपर्युपरि तान्येष तपत्युल्बणरश्मिवान् ॥

श्रीयशोभ्यां यथैवायं तपत्येवमुपासकः ॥ २३ ॥

गुणैः सर्वानतिक्रम्य स्थित्वोपरि श्रिया ज्वलन् ॥

यशसा च सुदीप्तेन विद्वांस्तपति विद्विषः ॥ २४ ॥

रजःशब्दार्थमुक्त्वा वाक्यं योजयति । उपरीति । एवं हेत्यादि व्याचष्टे । श्रीय-
शोभ्यामिति ॥ २३ ॥ २४ ॥

कामितार्थस्य लब्धत्वात्सर्वग्रहणमात्रतः ॥

उपर्युपरीति वीप्सा किमर्थमिति भण्यते ॥ २५ ॥

गायत्र्याश्चतुर्थपादं सूत्रात्मक्रमादित्यान्तर्गतमहंबुद्ध्या ध्यायतः सर्वाधिपत्यादिफल-
मुक्तमिदानीमुपर्युपरीति वीप्सामाक्षिपति । कामितेति । सर्वाधिपत्यस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

नैव दोषो यतो येषां सूर्यः स्यादुपरि स्थितः ॥

लोकानां सर्वशब्देन तेषामेव ग्रहो भवेत् ॥ २६ ॥

परिहरति । नैष इति । वीप्सावैयर्थ्याभावे हेतुमाह । यत इति । अतो वीप्सा-
भावे न सर्वाधिपत्यमिति शेषः ॥ २६ ॥

पराञ्चो ये रवेलोकास्तेषामपि परिग्रहः ॥

कथं नु नाम सिद्धः स्यादतो वीप्सा प्रयुज्यते ॥ २७ ॥

वीप्सापक्षे तु सर्वाधिपत्यसिद्धिरित्याह । पराञ्च इति । सिद्धः स्यादिति श्रुतेरा-
काङ्क्षा यत इति शेषः ॥ २७ ॥

व्याख्याता या पुरा यत्नाद्गायत्री जगदात्मिका ॥

मूर्तामूर्तरसे भानौ त्रिपादेषा प्रतिष्ठिता ॥ २८ ॥

सैषा गायत्रीत्यादेरर्थमाह । व्याख्यातेति । आद्यस्य त्रैलोक्यात्मत्वं द्वितीयस्य
त्रय्यात्मत्वं तृतीयपादस्य सर्वप्राणात्मत्वमिति व्युत्पादनं यत्नः ॥ २८ ॥

तदपीदं पदं तुर्यं सत्येऽध्यात्मे प्रतिष्ठितम् ॥

अक्षिण प्रकाशरूपे हि सर्वं रूपं प्रतिष्ठितम् ॥ २९ ॥

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितमित्यस्यार्थमाह । तदपीति ॥ २९ ॥

किं पुनस्तत्सत्यमिति सत्यं चक्षुरितीर्यते ॥

चक्षुषः सत्यता कस्मादिति चेदुच्यते तथा ॥ ३० ॥

१९९२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

उत्तरवाक्यं शङ्कापूर्वकमुत्थापयति । किं पुनरिति । तस्मादित्यादिवाक्यस्याऽऽका-
ङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह । चक्षुष इति ॥ ३० ॥

तस्मादित्यादिवाक्येन सत्यताऽक्ष्णो विभाव्यते ॥

दृष्टं मृषाऽपि श्रवणं न तु दृष्टिर्मृषेक्ष्यते ॥

तस्या विशेषनिष्ठत्वान्मृषात्वं नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

उच्यते तथेत्युक्तमेव प्रथयति । तस्मादिति । तत्र विवक्षितं चक्षुषः सत्यत्वं
साधयति । दृष्टमिति । रजतादिदृष्टिरपि मृषा दृष्टेत्याशङ्क्य निर्दुष्टा दृष्टिर्नैवमित्यभि-
प्रेत्याऽऽह । तस्या इति । यद्यपि निर्दुष्टा श्रुतिरपि न मृषा तथाऽपि ततो दृष्टिर्बली-
यसी श्रुतवादिनो दृष्टवादिनि लोकस्य संप्रत्ययदर्शनादिति भावः ॥ ३१ ॥

एवं तुरीयमेतस्मिन्सत्ये चक्षुषि सर्वदा ॥

प्रकाशैकस्वभावे हि साक्षादेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३२ ॥

चक्षुषः सत्यत्वे फलितमुपसंहरति । एवमिति । एकस्वभावत्वादाधाराधेयत्वं चक्षु-
रादित्योर्युक्तमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ३२ ॥

अक्षिण प्रकाशरूपेऽस्मिन्सर्वं रूपं प्रतिष्ठितम् ॥

बले प्राणे प्रतिष्ठा च चक्षुषोऽपि प्रदर्श्यते ॥ ३३ ॥

तद्वै तदित्यादेर्वृत्तकीर्तनपूर्वकमर्थमाह । अक्षणीति । चक्षुषोऽस्ति प्रतिष्ठाप्येति वक्तुं
चशब्दः ॥ ३३ ॥

इन्द्राग्नी ताविमौ सिद्धावग्निस्तत्र प्रकाशकः ॥

इन्द्रो विधरणः प्राणः पूर्वयोर्नामरूपयोः ॥ ३४ ॥

आदित्यश्चक्षुर्द्वारा प्राणे प्रतिष्ठितो दर्शितः संप्रति प्राणस्येन्द्रत्वमादित्यस्याग्नि-
त्वमित्युपासनार्थं विभागमाह । इन्द्रेति । ताविति प्राणादित्यनिर्देशः । उक्तं विभजते ।
अग्निरिति ॥ ३४ ॥

यावान्प्रकाशो जगति स सर्वोऽग्निरिहोच्यते ॥

परिस्पन्दश्च सर्वत्र प्राण इन्द्रस्तथोच्यते ॥ ३५ ॥

कथं स प्रकाशकोऽन्यस्यापि तत्संभवादित्याशङ्क्याऽऽह । यावानिति । इहेति
श्रौतं पन्नानमाह । अग्निरिति प्रकाशमात्रोक्तिः । तद्रूपेणाऽऽदित्यस्य ध्येयत्वमुक्त्वा
प्राणशब्देन चलनमात्रं गृहीत्वा तदात्मा प्राणो बलस्य देवता तेन प्रसिद्धेन्द्रात्मना
ध्येय इति मत्वाऽऽह । परिस्पन्दश्चेति ॥ ३५ ॥

त्रिलोकी च त्रिवेदी च प्राणादित्रयमेव च ॥

प्रतिष्ठितमिहाध्यात्म एवमुक्तेन वर्त्मना ॥ ३६ ॥

१६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९९३

प्राणो वै बलमित्यादेस्तात्पर्यमुक्तवैवम्बेत्त्यादेरर्थमाह । त्रिलोकी चेति । एवमित्यस्य व्याख्यानमुक्तेन वर्त्मनेति सैषा गायत्रीत्याद्युक्तमार्गेणेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्राणादित्यौ हि गायत्रीसक्तावुक्तेन वर्त्मना ॥

संजीवनं तदन्येषां प्राणानां भवतीश्वरात् ॥ ३७ ॥

सा हैपेति श्रुतिरतो यथोक्तार्थावबुद्धये ॥

प्राणान्गयान्यतस्तत्रे गायत्रीयमतो मता ॥ ३८ ॥

एवमित्यादेरर्थमाह । प्राणेति । त्रिपदा गायत्र्यधिदैवमादित्ये प्रतिष्ठिता स चाध्यात्मं चक्षुर्द्वारा प्राणे प्रतिष्ठित इत्युक्तरीत्या तौ गायत्र्यां सक्तौ तदात्मानावित्यर्थः । सा हैपेत्यादेस्तात्पर्यमाह । संजीवनमिति । गायत्रीरूपादीश्वरात्प्राणानां जीवनमित्यतस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं वाक्यमित्यर्थः । तद्याचष्टे । प्राणानिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

उपनीतौ स आचार्यः पच्छश्चार्धचशस्तथा ॥

सावित्रीं याममूं प्राह बटवे मन्त्रलक्षणाम् ॥ ३९ ॥

साऽप्येषैव च विज्ञेया व्याख्याता या प्रयत्नतः ॥

यस्मै प्राह स आचार्यस्तस्य प्राणानवत्यसौ ॥ ४० ॥

स यामेवेत्यादेरर्थमाह । उपनीताविति । पच्छः पादशः । तथा समस्तां चेति यावत् । नामरूपकर्मात्मकं जगद्दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । व्याख्याने प्रयत्नस्तु पादशो विभजनम् । एषा सावित्री गायत्र्येवेति कुतो निश्चितमित्याशङ्क्यानन्तरश्रुत्यर्थमाह । यस्मा इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एवंवित्सन्स आचार्यो यस्मा अन्वाह सादरः ॥

त्रायते तस्य गायत्री बटोः प्राणान्न संशयः ॥ ४१ ॥

अतः सा गायत्र्येवेति फलितमाह । एवंविदिति । गायत्र्युपासकः सन्नाचार्यः सादरो यस्मै गायत्रीमनुवाक्ति तस्य सा प्राणान्यस्मान्नायते तस्मादियं गायत्रीत्यत्र न संशयोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

माणवकस्योपनयनसमये वेदवादिनाम् ॥

छन्दः प्रति विवादोऽयं तन्निर्णीतौ परा श्रुतिः ॥ ४२ ॥

तामित्यादेस्तात्पर्यमाह । माणवकस्येति । माणकायोपदेश्यायामृचि यच्छन्दस्तत्प्रतीति यावत् ॥ ४२ ॥

तां हैतामिति वाक्येन सावित्रीं प्रतिदर्शयताम् ॥

अनुष्टुप्छन्दसं ब्रूयात्पूर्वपक्षप्रसिद्धये ॥ ४३ ॥

१९९४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षरार्थमाह । तामिति ॥ ४३ ॥

तामेतामेक आचार्या उपनीताय यत्नतः ॥

अनुष्टुप्छन्दसं प्राहुः सावित्रीं न्यायसंश्रयात् ॥ ४४ ॥

तां हैतामित्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वकृतगायत्रीपरामर्शकत्वशङ्काव्युदासार्थं पूर्वार्धं विभज्य वाक्यं योजयति । तामेतामिति ॥ ४४ ॥

वागनुष्टुब्यतः साक्षाद्वाक् साक्षात्सरस्वती ॥

उपनीताय सैवातो वक्तव्या न ततोऽपरा ॥ ४५ ॥

कोऽसौ न्याय इत्याशङ्क्य वागित्यादेरर्थमाह । वागिति । वाग्वा अनुष्टुबिति श्रुतेरनुष्टुभो वाक्त्वाद्वाचश्च साक्षात्सरस्वतीरूपत्वादनुष्टुबेव माणवकाय वक्तव्या तथाच तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहीत्यनुष्टुप्-छन्दस्कसावित्र्यर्पणे सरस्वत्येवार्पिता स्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यथैतदुक्तमाचार्यैः कुर्याद्विद्वान्न तत्तथा ॥

गायत्रीमेव सावित्रीं ब्रूयात्सर्वफलंप्सितः ॥ ४६ ॥

नेत्यादिषिद्धान्तं व्याकरोति । यथैतदिति । किं तर्हि वक्तव्यं तदाह । गाय-त्रीमिति । यत्पुनरनुष्टुप्छन्दस्का सावित्री माणवकायार्प्यते चेत्सरस्वत्येवार्पिता स्यादिति सैव वक्तव्येति तत्राऽऽह । सर्वेति । अनुष्टुभो निर्देशे सरस्वतीमात्रं प्राप्यते गायत्रीकथने तु सकलमपि लभ्यते तेन सैव वक्तव्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यथोक्तायां हि गायत्र्यां कृत्स्नं जगदुपाहितम् ॥

तदुक्तौ सर्वमुक्तं स्याद्यत्पुमर्थाय साधनम् ॥ ४७ ॥

गायत्र्या उपदेशे सर्वाप्तिं साधयति । यथोक्तायामिति । सर्वस्य जगतो गाय-त्र्यामुपाहितत्वं प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

विज्ञानपुरुषस्येदं स्वभावादेव सर्वदा ॥

आत्मैव हि जगत्कृत्स्नं साधारणविशेषवत् ॥ ४८ ॥

भूमिरित्यादिना गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्तिमुक्त्वा यदि हेत्यादिपक्षोक्तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । विज्ञानेति । तत्र श्रुतिप्रासिद्ध्यर्थो हिशब्दः ॥ ४८ ॥

साधारणानि वस्तूनि तथाऽसाधारणान्यपि ॥

नानुपादाय कृत्स्नानि जन्तोः काचित्क्रियेष्यते ॥ ४९ ॥

कथं स्वभावतः सर्वस्य जीवस्य समष्टिव्यष्ट्यात्मकत्वं तदाह । साधारणानीति । मधुब्राह्मणे प्रपञ्चितमेतदिति भावः ॥ ४९ ॥

१६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९९६

अभिव्यक्तेः पुराऽप्येतद्रूपमासीत्स्वभावतः ॥

अभिव्यक्तौ तु तत्साक्षात्समाष्टिव्यष्टिलक्षणम् ॥ ५० ॥

उपास्तेरूर्ध्वं समष्टिव्यष्टिरूपता जीवस्य न प्रागिति चेत्तत्राऽऽह । अभिव्यक्ते-
रिति । किमर्थं तर्हि ध्यानमत आह । अभिव्यक्ताविति । प्रागेव ध्यानाधीनवस्तु-
व्यक्तेर्ध्यातुः स्वतः समष्टिव्यष्ट्यात्मत्वेऽपि तत्कृतायां तद्यक्तौ ध्येयमात्मरूपमुभयात्मक-
मपरोक्षं भवत्यतो ध्यानमर्थवदित्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं सिद्धे महिम्न्यस्मिन्यथोक्तेनैव वर्त्मना ॥

कनीयस्ता विवृद्धिर्वा नैव संभाव्यते मितेः ॥ ५१ ॥

अथ फलोक्तितात्पर्यमाह । एवमिति । स्वभावतः सर्वस्य चेतनस्य समष्टिव्यष्ट्या-
त्मत्वमित्युक्तन्यायेनाऽऽत्मरूपे सिद्धे तस्य पूर्वोक्तनीत्या गायत्र्युपासकस्य प्रामाणिक-
वृद्धिहान्योरयोगाद्बहुतरप्रतिग्रहेऽप्यदोष इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ऊरीकृत्येममेवार्थं स य इत्यादिनोच्यते ॥

महाप्रतिग्रहेणापि नैवंविदोषमृच्छति ॥ ५२ ॥

सामान्येन गायत्रीविदः फलं विधाय विशेषतो विधातुं वाक्यमवतारयति । ऊरी-
कृत्येति । आत्मनः स्वतो वृद्ध्यादि नेत्युक्तं स्त्रीकृत्यानन्तरवाक्ये प्रतिग्रहकृतदोषाभावो
विदुषो विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

दर्शनस्य स्तुतिरियं स य इत्यादिनोच्यते ॥

तादृक्प्रतिग्रहस्येह न कचित्संभवो यतः ॥ ५३ ॥

नन्वेवमसत्प्रतिग्रहस्यापि विद्वद्विषये निर्दोषत्वप्रसक्तेः शूद्राद्यपादानकप्रतिग्रहनि-
षेधकशास्त्रविरोधः स्यादत आह । दर्शनस्येति । तत्र हेतुमाह । तादृगिति ॥ ५३ ॥

प्रतिग्रहस्य निन्दा वा विद्वन्मानात्मसक्तितः ॥

निःशेषपुण्यमोषित्वान्निषेधार्थाय कुत्स्यते ॥ ५४ ॥

तात्पर्यान्तरमाह । प्रतिग्रहस्येति । विद्वानहं मम तद्वलादोषः सर्वो भस्मी भवती-
त्यभिमानादसत्प्रतिग्रहस्यापि प्राप्तिर्विद्वानयमिति बहुमानाद्धा तस्मै बहुदानं प्राप्तं न च
ब्रह्मसाक्षात्कारादृते सर्वदोषनिर्वाहं किंचिदस्त्यतोऽनेन व्याजेन प्रतिग्रहो निन्द्यते त्रैलो-
क्यादिपरिमितद्रव्यप्रतिग्रहकृतो भोगो न गायत्रीपदमात्रधीफलेनापि तुल्यस्तत्र प्रति-
ग्रहः श्रेयानिति भावः । किमर्थमिति स निन्द्यते तत्राऽऽह । निःशेषेति ॥ ५४ ॥

उक्तपादेष्वपि ज्ञानं नैवालमपबाधितुम् ॥

गायत्रीविदिनो जन्तोरपि भूयान्प्रतिग्रहः ॥ ५५ ॥

१९९६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

निन्दास्तुतिपक्षयोर्निन्दापक्षो व्यक्तीकृतः संप्रति स्तुतिपक्षमनुसृत्य स्तुतिं प्रकटयति ।
उक्तेति ॥ १९ ॥

नैवं दाता जगत्स्मिन्न च तादृक्प्रतिग्रहः ॥

ग्रहीता वेह नैवेति कुत इत्यादिनोच्यते ॥ १६ ॥

कुत इत्यादेस्तात्पर्यमाह । नैवमिति ॥ १६ ॥

अप्यभ्युपगमे चैषां नैव दोषस्य संभवः ॥

विदुषोऽस्तीत्यतः प्राह स य इत्यादिना श्रुतिः ॥ १७ ॥

कथं तर्हि स य इमानित्यादिवाक्यमत आह । अपीति । अतो दर्शनस्तुत्यर्थतया
सोपपन्नेति शेषः ॥ १७ ॥

स यः कश्चिदिमाल्लोकान्पूर्णाण्युभोगसाधनैः ॥

विद्वान्संप्रतिगृहीयात्कथंचित्कामसंग्रुतेः ॥ १८ ॥

आद्यपादपरिज्ञानमात्रस्यैव प्रतिग्रहः ॥

क्षयायालं न शेषस्य गायत्रीदर्शनस्य सः ॥ १९ ॥

तां व्याकरोति । स य इति । तस्येत्यध्याहृत्य स प्रतिग्रह इति संबन्धः ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥

यावतीयं त्रयी विद्या तावन्तमपि गृह्णतः ॥

द्वितीयपदविज्ञानक्षतिरेव न सर्वतः ॥ ६० ॥

अथ यावतीयमित्यादि व्याचष्टे । यावतीति ॥ ६० ॥

असंभवेऽपि कल्प्येत यदि तादृक्प्रतिग्रहः ॥

त्रैविद्यलक्षणः सोऽपि तृतीयं नाऽऽमुयात्पदम् ॥ ६१ ॥

त्रयीपरिमितवस्तुप्रतिग्रहः संभावितो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । असंभवेऽपीति ।
तादृक्प्रतिग्रहं कल्पयित्वा विद्यास्तुतिमवोचामेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अन्तरण्डविभक्तस्य यथोक्तैः स्यात्प्रतिग्रहैः ॥

क्षयो नानन्तरूपस्य स्यात्समष्टिवपुर्भूतः ॥ ६२ ॥

अथास्या एतदेवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अन्तरिति । चतुर्थपादज्ञानफलस्याऽऽनन्त्या-
त्तत्क्षयो न संभवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

परिच्छिन्नेन सर्वत्र प्रतिमानं जगत्पि ॥

अन्तवद्विषयं दृष्टं न त्वनन्तस्य कुत्रचित् ॥ ६३ ॥

इतश्च तत्क्षयो नास्तीत्याह । परिच्छिन्नेनेति । सर्वत्रापि जगति घटादिवन्नश्यति

१६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९९७

स्वर्गादीति परिच्छिन्नेनान्तवद्विषयमुपासनमुपलब्धं न च चतुर्थपादधीफलस्यानन्तस्य क्षये दृष्टान्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अयं चानन्तमात्मानमक्षिसूर्यव्यवस्थितम् ॥

अगादुपासनात्प्राणमात्मत्वेन दिवानिशम् ॥ ६४ ॥

तदानन्त्यमसिद्धं ब्रह्मज्ञानफलातिरिक्तत्वात्स्वर्गादिवदित्याशङ्क्याऽऽह । अयं चेति । दिवानिशमात्मत्वेनोपासनादयमुपासकोऽनन्तं प्राणमात्मानमगादिति संबन्धः ॥ ६४ ॥

संभाव्यते क्षयस्तस्य न कुतश्चिदनन्ततः ॥

अन्तवान्क्षीयते लोके न त्वनन्तः कुतश्चन ॥ ६५ ॥

उपास्तिफलानन्त्ये सिद्धं निगमयति । संभाव्यत इति । तदुपपादयति । अन्तवानिति ॥ ६५ ॥

आवृत्तिः क्षयशब्देन दुःखप्रायासु भूमिषु ॥

कैवल्यावसितेर्नासौ स्यात्समष्टिवपुर्भृतः ॥ ६६ ॥

क्षयशब्दार्थोक्तिपूर्वकं फलावस्थोपासितुस्तदभावे हेत्वन्तरमाह । आवृत्तिरिति ॥ ६६ ॥

उपस्थानं यथोक्ताया गायत्र्याः श्रद्धयाऽन्वितः ॥

गायत्र्यसीतिमन्त्रेण कुर्यादुक्तार्थवित्सदा ॥ ६७ ॥

एकद्वित्रिपद्यसीति पूर्वान्पादान्विचिन्तयेत् ॥

चतुष्पात्त्वं च तुर्येण यथोक्तेन विचिन्तयेत् ॥ ६८ ॥

अपदसीत्यपि गिरा तस्या आनन्त्यमुच्यते ॥

अव्यया चाक्षयाऽसीति न ह्यन्तस्तेऽधिगम्यते ॥ ६९ ॥

नमस्तेऽस्तु तुरीयायेत्युक्त्वा तुर्यप्रधानताम् ॥

गुणभावं यथोक्तस्य विद्यात्पादत्रयस्य तु ॥ ७० ॥

शत्रुनामशृहीत्यर्थमसावितिपदं त्विह ॥

फलोक्तिरद इत्येतदुपासितुरहं तथा ॥ ७१ ॥

तस्या उपस्थानमित्यस्यार्थमाह । उपस्थानमिति । तत्र गायत्र्युपासकस्याधिकारं सूचयति । उक्तेति । तदुपस्थितेर्यादृच्छिकत्वं व्यावर्तयति । सदेति । मन्त्रत्रयं सप्तम्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

शत्रुणा कामितो योऽर्थो मा प्रापत्तमसाविति ॥

मा समृद्धयथवा सोऽस्मै तं वाऽहं प्राप्नुयामिति ॥ ७२ ॥

असावदो मा प्रापत्कामोऽस्मै मा समृद्धयहमदः प्रापमिति मन्त्रान्योजयति । शत्रुणेति ॥ ७२ ॥

१९९८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

अभिचारार्थमेतस्मिन्नुपस्थाने यथोदिते ॥

अभिधानैकदेशोक्त्या विकल्पः फलगोचरः ॥ ७३ ॥

कथमेकस्योपस्थानस्य विरुद्धानेकफलतेत्याशङ्क्याभिचारार्थं चेति द्विधोपस्थानमुपेत्याऽऽद्ये फलविकल्पं दर्शयति । अभिचारार्थमिति । अभिधानानि त्रयोऽभिधानास्तेषामेकदेशोक्तिस्तयोर्मन्त्रयोरन्यतरोक्तिस्तयेति यावत् ॥ ७३ ॥

स्वार्थे त्वहमद इति ह्युपस्थाने फलं भवेत् ॥

अदः प्रयोजनं देवि प्राप्नुयां त्वत्प्रसादतः ॥ ७४ ॥

द्वितीये फलनियममाह । स्वार्थे त्विति । तत्र सर्वत्र मन्त्रसामर्थ्यं प्रमाणयितुं हिशब्दः । अहमदः प्रापमिति मन्त्रोक्तं स्वार्थोपस्थाने फलं नियतमित्यर्थः । मन्त्रं विमज्जे । अद इति ॥ ७४ ॥

एतावदेव किं ज्ञेयं किंवाऽन्यदपि शिष्यते ॥

अस्त्यन्यदपि विज्ञेयं तद्विनाऽकृत्स्नता यतः ॥ ७५ ॥

एतद्धेत्यादेराकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह । एतावदिति । अन्यस्य विज्ञेयत्वे हेतुः । तद्विनेति । अकृत्स्नेतेति च्छेदः । यदन्तरेण गायत्रीज्ञानं पूर्णं न भवति तत्प्रतिपादनाद्योत्तरो ग्रन्थः ॥ ७५ ॥

कात्स्न्येन विद्या स्वभ्यस्ता फलायालमुपासितुः ॥

विपर्ययेणानर्थाय तदेतत्प्रतिपाद्यते ॥ ७६ ॥

सत्यपि विज्ञेयान्तरे पूर्वोक्तैव विद्याऽभ्यस्ता फलवतीति कुतस्तद्व्यतिरेकेणाकृत्स्नतेत्याशङ्क्याऽऽह । कात्स्न्येनेति । उत्सर्गमुक्त्वा प्रस्तुतोपास्तिकात्स्न्यार्थमवशिष्टं ज्ञेयं व्युत्पाद्यतेऽनन्तरग्रन्थेनेत्याह । तदेतदिति ॥ ७६ ॥

सर्वात्मकत्वाद्गायत्र्या अग्रेरपि परिग्रहः ॥

तन्मुखत्वेनासंसिद्धेस्तादर्थ्येनोत्तरा श्रुतिः ॥ ७७ ॥

गायत्र्याः सर्वात्मकत्वादग्रेरपि तदन्तर्भावात्किमवशिष्टमिति शङ्कते । सर्वात्मकत्वादिति । गायत्र्यन्तर्गमेन सिद्धस्यापि तन्मुखत्वेनासिद्धेरग्रेस्तद्विधानार्थमुत्तरं वाक्यमिति परिहरति । तन्मुखत्वेनेति ॥ ७७ ॥

मुखविज्ञानविरहादनर्थफलकीर्तनम् ॥

अग्निरेव मुखं तस्या इत्युक्त्या कृत्स्नतोच्यते ॥ ७८ ॥

गायत्रीदर्शनस्येह फलकात्स्न्यं तथैव च ॥

यथोक्ताग्निमुखज्ञानाद्यदीत्यादिगिराऽधुना ॥ ७९ ॥

अग्नेर्गायत्रीमुखत्वं विधित्सतं चेत्तर्हि किमर्थं हस्तीभूतो बहसीत्यनर्थफलत्वकथनमित्याशङ्क्याऽऽह । मुखेति । तस्या अग्निरेव मुखमित्यस्यार्थमाह । अग्निरेवेति । फलो-

१६ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । १९९९

कितात्पर्यमाह । इहेति । दर्शनं सप्तम्यर्थः । तस्या अग्निरित्याद्युक्त्या गायत्रीदृष्टिकात्स्न्यो-
क्तिवत्तस्या दृष्टौ फलकात्स्न्यमुच्यते यदि हेत्यादिनेत्याह । तथैवेति । तथाच दर्शनस्य
फलस्य च पूर्णत्वादेतद्दर्शनवाक्यमिति चार्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

यो वेदाग्निमुखामेतां गायत्रीमग्निरेव सः ॥

अग्निरिन्धनवत्सर्वं दहेद्विद्वान्प्रतिग्रहम् ॥ ८० ॥

फलश्रुतिं योजयति । यो वेदेति । अग्निरेवेत्यग्निमुखत्वोक्तिस्तत्क्रतुन्यायेन समस्तो-
पासकस्य व्यस्तमात्रत्वायोगादिति मन्तव्यम् । विदुषोऽग्निमुखत्वे फलितमाह ।
अग्निरिति ॥ ८० ॥

दाहकस्य न बह्वस्ति दाहयोगाभिवृद्धितः ॥

क्षयश्चाशेषदाहस्य यस्मात्तस्मादिवेतिगीः ॥ ८१ ॥

अपि बह्विवेत्यत्रेशब्दस्य विवक्षितमाह । दाहकस्येति । क्षयश्च दाह-
कयोगादिति शेषः । एतेन दार्ष्टान्तिकेऽपीवकारो नेयः ॥ ८१ ॥

एवंविदेवमेव स्यात्पापं बह्विवदिन्धनम् ॥

सर्वं संभक्ष्य तत्पापं शुद्धः पापवियोगतः ॥ ८२ ॥

दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति । एवंविदिति । उक्तरीत्या बह्विमुखीं गायत्रीं विद्वान्बह्वि-
वदशेषं पापमपाकुर्वन्प्रजापतिरेव स्यादित्यर्थः । उक्तमेव स्फुटयति । पापमित्या-
दिना । यथा बह्विरिन्धनं भस्मी करोति तथा यत्पापमात्मना सृष्टं तत्पापं सर्वं संभक्ष्य
शुद्धो भवतीति योजना ॥ ८२ ॥

पूतोऽसंसर्गिधर्मत्वादजरोऽपरिणामवान् ॥

अमृतोऽस्थूलदेहत्वात्प्राणमात्रस्वभावतः ॥ ८३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य

षोडशं ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

पापवियोगकृतशुद्धिफलमाह । पूत इति । पापासंबन्धाधीना शुद्धिस्तत्कार्यासंब-
न्धात्पूततेति भेदः । स्थूलदेहत्वाभावे हेतुः । प्राणेति ॥ ८३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

षोडशं ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०७११

२००० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [पञ्चमाध्याये-

अथ सप्तदशं ब्राह्मणम् ।

यथोक्तोपासनाभ्यासभावितस्य क्रियाकृतः ॥

उपस्थानं प्रवक्तव्यमित्यर्थः पर आगमः ॥ १ ॥

गायत्र्युपासनं तदुपस्थानं च फलवदुक्त्वा समुच्चयकारिणः सावित्रमाग्नेयं चोपस्थानं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमित्याह । यथोक्तेति । उपस्थानमादित्यादिविषयमिति शेषः ॥ १ ॥

तुरीयं पदमादित्यो लोकद्वारं च येन सः ॥

संभाव्यते प्रसङ्गोऽत आदित्योपस्थितेरिह ॥ २ ॥

आदित्यस्याप्रस्तुतत्वात्तदुपस्थानोक्तिरप्यप्रस्तुतेत्याशङ्क्याऽऽह । तुरीयमिति । गायत्रीचतुर्थपादत्वेन स आदित्यमागच्छतीति ब्रह्मलोकमार्गद्वारत्वेन चाऽऽदित्यस्य प्रस्तुतत्वासदुपस्थानोक्तिर्गायत्र्युपासनावसाने युक्तैवेत्यर्थः ॥ २ ॥

हिरण्यं ज्योतिरमृतं मण्डलेन तदात्मना ॥

सत्यस्य परमार्थस्य द्वारमाच्छादितं रवेः ॥ ३ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा पदानि व्याकरोति । हिरण्यमिति । तदात्मना ज्योतिर्मयेनेति यावत् ॥ ३ ॥

त्वद्दर्शनार्थिने मह्यं पूषन्द्वारमपावृणु ॥

जगत्पुष्णाति वृष्ट्याद्यैः पूषाऽऽदित्यस्ततः स्मृतः ॥ ४ ॥

तत्त्वमित्यादेरर्थमाह । त्वद्दर्शनेति । पूषशब्दार्थमाह । जगदिति ॥ ४ ॥

सत्या अवितथा धर्मा यस्य मानव्यपाश्रयात् ॥

तस्मै मे सत्यधर्माय दृष्ट्यै द्वारमपावृणु ॥ ५ ॥

सत्यधर्मायेत्यादेरर्थमाह । सत्या इति । उपास्यात्मना स्थितस्य कामादीनामवैतथ्ये हेतुमाह । मानेति । सत्यसंकल्पादिश्रुतिवशादित्यर्थः । यद्वेति शास्त्राद्यस्य मे ज्ञानकर्मात्मानो धर्मा न वितथास्तस्मै मह्यं त्वदृष्टिनिमित्तं द्वारं विवरितव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

हिमघर्मांभुदानेन पुष्णातीदं यतो जगत् ॥

तस्मात्पूषा यतश्चैको गच्छत्येकर्षिता ततः ॥ ६ ॥

संयमात्सर्वयाम्यानां यमोऽसि परमेश्वरः ॥

स्वीरणाच्छीततोयादेः सूर्यस्तेनासि घर्मदः ॥ ७ ॥

प्रजापतिः परं ब्रह्म कारणं तदपत्यतः ॥

प्राजापत्योऽसि तेन त्वं गीयसे विपुलश्रुतैः ॥ ८ ॥

पूषन्नित्यस्यार्थमनुभाष्य चत्वारि संबोधनपदानि व्याचष्टे । हिमेति । तत्र विद्वत्प्रसिद्धिं प्रमाणयति । तेनेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१७ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २००१

रश्मीनपनुदाशेषास्तेजः संयच्छ संहर ॥

कल्याणं ते यदत्यर्थं रूपं यच्च तथैव तत् ॥ ९ ॥

सदा त्वाऽहं प्रपश्यामि सत्यधर्मान्वयाद्यथा ॥

भगवन्सत्यरूपेण मद्धर्मोऽपि भवांस्तथा ॥ १० ॥

व्यूहेत्यादेरर्थमाह । रश्मीनिति । यत्ते रूपमित्यादेरर्थमाह । कल्याणमिति । यदतिशयेन कल्याणं ते रूपं तत्पश्यामि यच्च तथैवासाधारणं रूपं तद्यथाऽनुभवामि सत्यलक्षणेन धर्मेण त्वत्स्वरूपेण सदा तादात्म्यान्ममापि तथात्वात्तथा भवानपि सत्यात्मना मदभिन्नो मां सदा पश्यतु सर्वज्ञो हि भवान्प्रार्थितं जानन्योजयतु तेन मामिति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥

योऽसावादित्यगो देवः सोऽहमस्मीतिबुद्धिगः ॥

स्थानमात्राच्च तौ भिन्नौ वस्तुतो नाऽऽवयोर्भिदा ॥ ११ ॥

योऽसावादित्य इत्यादेरर्थमाह । योऽसाविति । आदित्यगतो बुद्धिगतश्चेदुपास्योपासकयोर्भेदमाशङ्क्याऽऽह । स्थानेति ॥ ११ ॥

देवतामनिलं यातु वायुर्योऽयं शरीरगः ॥

शरीरं भस्मसाद्यातु मर्त्यत्वं ह्येतदाश्रितम् ॥ १२ ॥

वायुरित्यादेरर्थमाह । देवतामिति । वायोः सदा देवताभावस्य सत्त्वात्प्रार्थना व्यर्थेत्याशङ्क्याऽऽह । योऽयमिति । अमृतमित्यस्य सोऽहमस्मीत्यत्र संबन्धः । अथेत्यादेरर्थमाह । शरीरमिति । तत्र हेतुमाह । मर्त्यत्वमिति ॥ १२ ॥

भस्मान्तमिति लिङ्गाच्च कर्मिणः स्यादुपस्थितिः ॥

न तु संन्यासिनो न्याय्या दाहासंभवहेतुतः ॥ १३ ॥

भस्मान्तविशेषणसामर्थ्यायातमर्थमाह । भस्मान्तमितीति । अकर्मिण्यपि लिङ्गं गच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति ॥ १३ ॥

वायुरित्यादिकं ग्राह्यमुपलक्षणमेव तु ॥

शिष्टानां देवतांशानां यथास्वं प्रतिपत्तये ॥ १४ ॥

तथाऽन्या देवताः स्वां स्वमित्यादिभाष्यं विभजते । वायुरित्यादिकमिति ॥ १४ ॥

अग्निं स्वात्ममनःसंस्थामधुना देवतां गृही ॥

प्रार्थयत्योमिति गिरा मुमूर्षुस्तत्परीप्सया ॥ १५ ॥

आदित्योपस्थानमुक्त्वा तदात्मकस्यायमग्निरित्यादौ प्रस्तुतस्याग्नोरुपस्थानं प्रस्तौति । अग्निमिति । प्रार्थनाफलमाह । तदिति ॥ १५ ॥

सर्वस्याप्यवनादौ स्यादवतरो यतस्ततः ॥

ऋतुर्मनोमयत्वाच्च सा हि संकल्परूपिणी ॥ १६ ॥

२००२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठमाध्याये-

ओमित्यादिवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि व्याचष्टे । सर्वस्येति । तत्र हेतुत्वेन निष्पत्तिमोमित्यस्य दर्शयति । अवतेरिति । ततो यथोक्तार्थत्वं तस्य युक्तमिति शेषः । देवतायामोकारशब्दस्य प्रवृत्तिमुक्त्वा क्रतुत्वं तस्य साधयति । क्रतुरिति । सेति देव-
तोक्तिः । तस्याः संकल्पसाध्यात्वं हिशब्दार्थः ॥ १६ ॥

ओं क्रतो इति संबोध्य स्मरेत्यत्र नियुज्यते ॥

प्रकृष्टफलसंप्राप्तेः स्मृतिमात्रैकहेतुतः ॥ १७ ॥

स्मर्तव्यं स्मर तेनाद्य मरणे प्रत्युपस्थिते ॥

आदरार्थं स्मरेत्यस्य पुनः पुनरुदीरणम् ॥ १८ ॥

वाक्यं योजयति । ओमिति । अत्रेति स्मर्तव्यस्मृत्युक्तिः । तत्कार्यत्वे हेतुं वदन्नियोगं स्फुटयति । प्रकृष्टेति । अनुसंहितादेव पुरुषनिष्ठाज्ञानकर्मनिमित्तात्फलाप्तिरिति तच्छ-
ब्दार्थः । अभ्यासतात्पर्यमाह । आदरार्थमिति ॥ १७ ॥ १८ ॥

सुपथा नय नो बहे सुपथेति विशेषणात् ॥

उदङ्मार्गग्रहो न्याय्यः शिष्टानां पुनरागतेः ॥ १९ ॥

अग्रे नयेत्यादिना प्रार्थनान्तरमग्निविषयं दर्शयन्पदानि व्याचष्टे । सुपथेति । उपस-
र्गतात्पर्यमाह । सुपथेतीति । बहूक्तिर्व्यक्तिभेदाभिप्राया ॥ १९ ॥

राये कर्मफलायेति रयिः कर्मफलं यतः ॥

प्रज्ञानानि च सर्वाणि देव विद्वान्क्रियास्तथा ॥ २० ॥

राय इत्यादि व्याचष्टे । राय इति । उक्तव्याख्याने हेतुः । रयिरिति । विश्वानीत्या-
देरर्थमाह । प्रज्ञानानीति ॥ २० ॥

कुटिलं च तथा पापमस्मत्तत्त्वं वियोजय ॥

वर्यं तु कृतकृत्यत्वादशक्ताश्च मुमूर्षवः ॥ २१ ॥

नमउक्तिमतो भक्त्या तुभ्यं बहुतमां धिया ॥

आयुषोऽन्ते विधेमाद्य क्षम देव प्रसीद मे ॥ २२ ॥

युयोधीत्यादेरर्थं कथयति । कुटिलं चेति । देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वं कौटिल्यम् ।
भूयिष्ठामित्यादेरर्थमाह । वर्यं त्विति । स्वस्थावस्थायामेवास्माभिर्ज्ञानकर्मणोरनुष्ठित-
त्वादधुना च मुमूर्षादशायां कृत्यान्तरे शक्त्यभावान्मनसा भक्तिश्रद्धाभ्यां नमोमात्रं
भवतेऽप्यते तच्च सर्वाधिकत्वेन त्वया ग्राह्यमायुरवसाने चावसन्नानां क्षमाप्रसादौ कार्या-
वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मस्करीन्द्रप्रणीतस्य भवनामभृतो यतेः ॥

भाष्यस्य वार्तिकोक्त्यैवमध्यायः सप्तमो गतः ॥ २३ ॥

१७ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २००३

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमाध्यायस्य
सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीसुरेश्वराचार्य-
विरचिते बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति । मस्करीन्द्रेति । मस्करो वैणवो दण्डः स एषां ते मस्क-
रिणस्तेषामिन्द्रो भाष्यकारस्तत्कृतस्य भाष्यस्योक्तरीत्या वार्तिकोक्त्या सप्तमोऽध्यायोऽ-
तिक्रान्त इत्यर्थः । मस्करीन्द्रसंज्ञा प्रकृष्टे परिव्राजकान्तरेऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
भवेति । मस्करीन्द्रतेति शेषः । मन्दमध्यमोत्तमाधिकारिषु श्रेयोमार्गप्रदर्शनात्साधार-
ण्यात्तत्रैव तत्पर्यवसानादित्यर्थः । यद्वा कस्येयं वार्तिकोक्तिरित्याशङ्क्य भवनामभृतो
भाष्यकृच्छिष्यस्य सुरेश्वरनाम्नो यतेरित्याह । भवनामेति ॥ २३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमद्भ-
गवदानन्दज्ञानकृतश्रीमद्भगवत्सुरेश्वरवार्तिकटीकायां शास्त्रप्र-
काशिकाख्यायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०७३४

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

समाप्तः सप्तमोऽध्यायः प्राप्तावसर उच्यते ॥

अष्टमः खिलकाण्डेऽस्मिन्पूर्वकाण्डेष्वनुक्तितः ॥ १ ॥

ध्यानं प्राणप्रधानं फलवदिह तथाऽवादमन्यच्च वाच्यं

श्रीमन्थं पुत्रमन्थं प्रकृतमतिपुत्रो जातभार्यस्य कर्म ॥

सर्वं यत्पूर्वमुक्तं न खलु खिलविधावष्टमं तत्प्रदेष्टुं

प्राणब्धं वंशभेदप्रवचनसहितं लक्षणं लक्षणीयम् ॥ १ ॥

पूर्वोत्तराध्यायसंबन्धमाह । समाप्त इति । ओंकारो दमादित्रयं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलानि तदर्थं गतिरादित्याद्युपस्थानमित्येवमर्थः सप्तमस्तावदध्यायोऽस्मिन्खिलकाण्डेऽतिवृत्तः संप्रति प्राधान्येनाब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्थादिकर्म चानुक्तं वक्तव्यमित्यष्टमोऽध्याय आरभ्यत इत्यर्थः । सप्तमादष्टमस्याऽऽनन्तर्ये हेतुमाह । प्राप्तेति । ब्रह्मोपासनसंबन्धे विचारे प्राधान्येन व्यतीते सत्यब्रह्मोपास्तिसंबन्धविचारं प्राधान्येन कर्तुमध्यायान्तरं न हि प्रधानविचारादृतेऽप्रधानविचारः संभवतीति भावः । खिलकाण्डस्यैवानुपयुक्तत्वात्कथमित्थमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वकाण्डेष्विति । कर्मकाण्डेन सह बहूक्तिः । अपुनरुक्तार्थसद्भावादुपयुक्तं तदित्यर्थः ॥ १ ॥

गायत्र्याः प्राणभावोक्तिः कस्माद्धेतोः पुरोदिता ॥

न तु वागादिभावोऽस्यास्तत्र हेतुरिहोच्यते ॥ २ ॥

अध्यायसंबन्धमुक्त्वाऽऽद्यब्राह्मणस्यावान्तरसंबन्धं चोद्यपूर्वकमाह । गायत्र्या इति । तत्रेति वागादित्यागेन गायत्र्याः प्राणभावोक्ताविति यावत् । इहेत्यनन्तरब्राह्मणोक्तिः ॥ २ ॥

ज्येष्ठः श्रेष्ठो यतः प्राणो न तु वागादयस्ततः ॥

प्राणात्मभाव एवोक्त आनन्तर्यार्थमेव तु ॥ ३ ॥

कोऽसौ हेतुरित्यपेक्षायामाह । ज्येष्ठ इति । यथोक्तप्राणोपासनस्यान्यशेषतेति चेन्न किमुक्त्याद्युपास्तिशेषता गायत्र्युपास्तिशेषता वा मन्थकर्मशेषता वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । आनन्तर्यार्थमिति । वागादिषु सत्स्वपि तस्यागेन प्राणस्यैवोक्थादिगुणस्योपास्तिरुक्ता तत्र हेतुत्वेन ज्येष्ठत्वाद्युच्यते न चेयमुपास्तिरुक्थाद्युपास्तिशेषो ग्रन्थानन्तर्यघटनार्थमेव हि ज्येष्ठत्वादि तन्मात्रोपास्यत्वे हेतुत्वेन संबध्यते गुणभेदात्फलभेदाच्च नास्यास्तच्छेषतेति भावः ॥ ३ ॥

२००६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

उपास्त्यन्तरमेवैतत्फलवत्तु विवक्षितम् ॥

न तूक्तशेषतैतस्या भिन्नोपास्तित्वकारणात् ॥ ४ ॥

द्वितीयं दूषयति । उपास्त्यन्तरमिति । ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणोपास्तिः स्वतन्त्रे-
त्यत्र हेतुमाह । फलवदिति । एवकारार्थमाह । न त्विति । उक्तशब्देन गायत्र्यु-
पास्तिर्गृह्यते । षष्ठी प्राणोपासनार्था । गुणभेदाच्च भिन्नत्वे सति नास्यान्यशेषतेति हेत्वन्त-
रमाह । भिन्नेति ॥ ४ ॥

मन्यकर्मणि ये मन्त्राः पञ्च ज्येष्ठादयः श्रुताः ॥

प्राणात्मवेदिनस्तेषां प्रयोगोऽत्रोपवर्ण्यते ॥ ५ ॥

तृतीयं शङ्कते । मन्येति । प्राणात्मवेदिनो यन्मन्त्राख्यं कर्म वक्ष्यते तत्र ज्येष्ठाय
स्वाहेत्यादयो मन्त्राः श्रुतास्तेषामुपयोगोऽस्मिन्ब्राह्मणे कथ्यते तदर्थस्यात्रोपास्यत्वोक्तेरतो
मन्यकर्मशेषता यथोक्तोपास्तेर्युक्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पृथग्वा फलनिर्देशाद्यो ह वा इति पञ्चधा ॥

प्राणविद्या पृथक्चान्थान्मन्यस्तु महिमार्थिनः ॥ ६ ॥

पञ्चेति च्छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेणोक्तं दूषयति । पृथग्वेति । वाशब्दश्चोद्यनिरासार्थः ।
न हि मन्यकर्मशेषता प्राणोपास्तेर्युक्ता यो ह वै ज्येष्ठं चेत्यादिना मन्यकर्मणः पृथगेव
तस्या बहुधा फलामिलापात्तद्वैश्वर्यार्थिनो वित्तसिद्धये विधीयते तस्मात्पृथगेव प्राण-
विद्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

फलेऽन्यस्मिन्ननिर्दिष्टे वाक्यशेषगतं फलम् ॥

तस्मिन्नास्ति हि सद्भावाद्वागादीनां न तं विना ॥ ७ ॥

प्राणविदो मन्त्राधिकारात्प्राणविद्याऽपि महत्त्वफलेत्याशङ्क्याऽऽह । फल इति ।
प्राणोपास्तेः स्ववाक्यस्थफलेनैव नैराकाङ्क्ष्यान् वाक्यशेषस्थं महत्त्वं फलं न चाधिकृता-
धिकारादेकफलता दर्शाद्यधिकृतस्य गोदोहनाधिकारे तद्भेदादिति भावः । ब्राह्मणस्य
स्वतन्त्रप्राणोपास्तिविषयत्वमुक्त्वा प्राणस्य ज्येष्ठत्वं व्युत्पादयति । तस्मिन्निति । प्राण-
विषयस्तच्छब्दः । न सत्त्वमिति शेषः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणज्येष्ठता सिद्धेत्यर्थः ।
अयमेवार्थो हिशब्देन द्योत्यते ॥ ७ ॥

शास्त्रेणोक्ता शरीरेऽस्मिन्वृत्तिः प्राणस्य जीवनम् ॥

पूर्वमाविशति प्राणो देहं पश्चाच्च मुञ्चति ॥ ८ ॥

तत्रैव शास्त्रसंवादमाह । शास्त्रेणेति । शरीरे प्राणस्य जीवनं नाम वृत्तिर्वागादिवृ-
त्तिस्तदपेक्षया शास्त्रेणोक्तेति योजना । तदेवोदाहरति । पूर्वमिति ॥ ८ ॥

ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च सर्वेषां प्राणानामाश्रयो हि सः ॥

श्रेष्ठता वक्ष्यमाणेन ग्रन्थेनास्य विभाव्यते ॥ ९ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २००७

अन्वयादिना शास्त्राच्चोक्तं निगमयति । ज्येष्ठ इति । श्रेष्ठत्वं तस्य प्रतिजानीते ।
श्रेष्ठश्चेति । तत्र हेतुः । सर्वेषामिति । सर्वप्राणाश्रयता प्राणस्यासिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह ।
श्रेष्ठतेति । ते हेत्यादिनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अस्मिँल्लोके परस्मिंश्च वागेव न विहन्यते ॥

देहान्तरस्थान्प्राणांश्च नियुङ्क्ते सा ततोऽधिका ॥ १० ॥

यो ह वै ज्येष्ठं चेत्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वा यो ह वै वसिष्ठमित्यादेस्तात्पर्यमाह ।
अस्मिन्निति । लोकद्वयेऽपि चक्षुरादिवद्वाचो न विहतिः सर्वत्र तत्प्रवृत्तेः स्वदेहस्थप्राण-
वदन्यदेहस्थानपि तान्नियुङ्क्ते सर्वप्रवृत्तेर्वागधीनत्वादतस्तेभ्योऽधिका सोपास्येत्यर्थः
॥ १० ॥

श्रुतान्मतात्तथोक्ताद्वा प्रमाणं दृष्टिरात्मनः ॥

चक्षुः प्रतिष्ठा ज्ञानानामात्मा तत्र प्रतिष्ठितः ॥ ११ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठामित्यादेस्तात्पर्यमाह । श्रुतादिति । मतश्रुतादेर्दृष्टिरेव स्वस्य
विश्वासहेतुरतस्तत्करणं चक्षुर्ज्ञानानां प्रतिष्ठाऽऽत्मा च योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नित्यादिना
चक्षुषि प्रतिष्ठितः श्रुतस्थाच तदितराधिकं सद्गुपास्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

वाग्ध्रि संपद्यते श्रोत्रादश्रुतं न हि भाषते ॥

स्ववृत्तेः परवृत्तेश्च संपच्छ्रोत्रे प्रतिष्ठिता ॥ १२ ॥

यो ह वै संपदमित्यादेरर्थमाह । वामिति । श्रोत्राधीना वाक्संपत्तिरित्यत्र हेतु-
माह । अश्रुतमिति । किंच स्वव्यापारद्वारिका पुरुषान्तरव्यापारद्वारिका च सर्वा संप-
द्भवति श्रोत्रप्रयुक्तेत्याह । स्ववृत्तेरिति । अतः श्रोत्रस्य संपद्गुणकत्वेनेतरापेक्षयोत्क-
र्षाद्धेयतेति भावः ॥ १२ ॥

मन आयतनं तत्र वागादीनां हि वृत्तयः ॥

स्थितास्तत्पूर्विकाश्चैव ध्यायतः साधनं हि तत् ॥ १३ ॥

यो ह वा आयतनमित्यादेस्तात्पर्यमाह । मन इति । करणानां विषयाणां चेति
शेषः । अत्र हेतुः । तत्रेति । उच्चारणादिक्रियास्तत्पूर्विकाश्च वृत्तयो वागादीनां मनसि
प्रतिष्ठितास्तद्व्यतिरेकेण तददृष्टेरन्यथा तन्नैरर्थक्यात्तथाच मनः सर्वायतनमित्यर्थः ।
किंच न ध्यानसाधनं विना वागादिव्यापारो यदि मनसेत्यादिश्रुतेरतो मनो वागा-
द्यायतनत्वाच्चद्विगुणकं सर्वाधिस्यादुपास्यमित्याह । ध्यायत इति ॥ १३ ॥

उपस्थेन्द्रियं प्रजातिः स्यात्तस्य जन्मैकहेतुतः ॥

न हि रेतो विना जन्म प्राणिनोऽत्र समीक्ष्यते ॥ १४ ॥

यो ह वै प्रजातिमित्यत्र प्रजातिशब्दार्थमाह । उपस्थेति । तत्र निमित्तमाह ।

२००६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

तस्येति । तदेव साधयति । न हीति । अत्रेति देहग्रहभूमिरुक्ता । प्रजननेन्द्रियं सर्व-
प्राणिजनकत्वगुणयोगादुत्कृष्टमुपास्यमिति भावः ॥ १४ ॥

वृत्तीनां प्राणपूर्वत्वाद्यपदेशाच्च तत्कृतात् ॥

प्राणानां प्रथमः प्राणः स ह्यत्ताऽन्नं हि तस्य तत् ॥ १५ ॥

तत्किमिदानीमिमानि षडुपासनानि फलवन्ति मिथो भिन्नानि तथाच भिन्नानि
वाक्यानि स्युरित्याशङ्क्य ते हेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । वृत्तीनामिति । सर्वेन्द्रियव्या-
पाराणां प्राणाधीनत्वात्प्राणशब्देन चेन्द्रियाणां व्यपदेशान्मुख्यप्राणस्य च तेषां भोग्य-
त्वात्तस्य च जीवादव्यतिरिक्तत्वेन भोक्तृत्वात्सर्वापेक्षया स्वामित्वात्प्राणानां मध्ये मुख्य-
प्राणः श्रेष्ठ इति तस्यैवोपास्यत्वं तच्छेषत्वेनेतरेषामिति कुतो वाक्यभेद इत्यर्थः ॥
प्रथमो हिशब्दो मुख्यप्राणस्य जीवाभेदेनातृतोपपादको द्वितीयो वागादेर्भोग्यान्तर्भावेन
तथात्वावेदकः ॥ १५ ॥

ते प्राणाः स्वगुणैरुक्तैर्वसिष्ठत्वादिलक्षणैः ॥

श्रेयानस्म्यहमेवेति विवदन्तः परस्परम् ॥ १६ ॥

पदार्थान्वयाकरोति । ते प्राणा इति । विरुद्धं वदन्तो निर्धारयितुं न पारयन्ति
स्मेति शेषः ॥ १६ ॥

निर्णयार्थाय ते ब्रह्म जग्गुरिन्द्रं प्रजापतिम् ॥

को नो वसिष्ठ इति तं पप्रच्छुर्निर्णयार्थिनः ॥ १७ ॥

कथं तर्हि तेषां विवादनिवर्तको निर्णयस्तत्राऽऽह । निर्णयार्थयेति । ब्रह्मशब्दं
व्याकरोति । इन्द्रमिति । अन्यत्राप्रसङ्गार्थमाह । प्रजापतिमिति । ते प्रजापतिमु-
पेत्य किं कृतवन्तस्तत्राऽऽह । को न इति । प्रश्नप्रापकमाह । निर्णयार्थिन इति ॥ १७ ॥

यस्मिन्व इति वाक्येन वसिष्ठत्वस्य लक्षणम् ॥

प्राणेभ्यः प्राब्रवीद्ब्रह्म पक्षपातभयात्किल ॥ १८ ॥

ब्राह्मं वचो दर्शयति । यस्मिन्निति । लक्षणमुपेत्य साक्षादेव मुख्यं प्राणं किमिति
वसिष्ठत्वादिगुणकं नोक्तवान्प्रजापतिः स हि सर्वज्ञ इत्याशङ्क्याऽऽह । पक्षपा-
तेति ॥ १८ ॥

जानन्नपि वसिष्ठादिगुणवत्त्वं यथार्थतः ॥

तथाऽपि नावदद्ब्रह्म स्वानुभूत्यवबुद्धये ॥ १९ ॥

लक्षणमात्रोपदेशे हेत्वन्तरमाह । जानन्नपीति । वसिष्ठादिगुणवत्त्वं यथा तथा
जानन्नपि वर्तते प्रजापतिस्तथाऽपीति योजना । स्वशब्देन वागादयो गृह्यन्ते ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तेऽन्यतमे यस्मिन्प्रत्येकमपसर्पणे ॥

पापीयो मन्यते लोको वसिष्ठो वः समीक्ष्यताम् ॥ २० ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २००९

यस्मिन्नित्यादिवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति । उत्क्रान्त इति । भव-
तामस्माद्देहात्प्रत्येकमपसर्पणे सति यस्मिन्नपसृते शरीरमतिशयेनपापमस्पृश्यं लोको
मन्यते स युष्माकं मध्ये वसिष्ठत्वादिगुणको ज्ञेय इत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वसिष्ठत्वावबुद्धये ॥

उपास्यार्थपरीक्षायै प्रवृत्तैषा परा श्रुतिः ॥ २१ ॥

वाग्बोच्चक्रामेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अन्वयेति । ध्येयनिश्चयार्थमन्वयादिना वसिष्ठ-
त्वादिगुणकं वस्तु निर्णेतुं परा श्रुतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

संहतानां क्रियासिद्धेः करणानां पृथक्पृथक् ॥

नैकैकस्य क्रियासिद्धिः शिबिकोद्वाहवत्ततः ॥ २२ ॥

सा संवत्सरमित्यादौ प्रतीतसंवत्सरप्रवासाद्यपि विवक्षितमिति शङ्कां निरस्यति ।
संहतानामिति । मिलितानामेव करणानां क्रिया नैकैकस्य पृथक्पृथगित्यत्र दृष्टान्तः ।
शिबिकेति । ततः संवत्सरप्रवासाद्यविवक्षितमिति शेषः ॥ २२ ॥

प्राणप्राधान्यसिद्ध्यर्थं श्रुत्याऽऽख्यायिकच्छब्दना ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां न्यायो लौकिक उच्यते ॥ २३ ॥

यथाऽकला इत्यादेस्तात्पर्यमाह । प्राणेति । अथवैकस्यैव पृथक्क्रिया न चेत्कथ-
मुक्तं वाग्बोच्चक्रामेत्यादि तत्राऽऽह । प्राणेति ॥ २३ ॥

यथा मूका विना वाचा यथाऽन्धाश्चक्षुषा विना ॥

इत्यादिवचसा प्राणे सति जीवनमुच्यते ॥ २४ ॥

लौकिकन्यायमेव दर्शयन्वाक्यं योजयति । यथेति । तस्मात्प्राणः श्रेयानिति
शेषः ॥ २४ ॥

उत्क्रान्तौ च प्रवेशे च ह्यलं देहः स्वकर्मणे ॥

वागादीनां न पातोऽस्य नापि चोत्थानमीक्ष्यते ॥ २५ ॥

वागादीनां श्रेष्ठत्वाभावमुपगृह्णति । उत्क्रान्तौ चेति । तदुत्क्रान्तावपि देहो न
पतितो न च तेषामस्मिन्प्रवेशेऽपि तस्योत्थानं दृश्यते किंतु तत्प्रवेशाप्रवेशयोः स
स्वन्यापारक्षमो दृष्टोऽतो न वागादिप्राधान्यमित्यर्थः । तत्रानुभवानुरोधी हिशब्दोऽत
एवेक्ष्यत इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

उत्क्रान्ते प्राण एवास्माच्छरीरं पतति ध्रुवम् ॥

उत्सिष्ठति प्रविष्टे च प्राणः श्रेयांस्ततोऽन्यतः ॥ २६ ॥

अथ हेत्यादेस्तात्पर्यं वदन्प्राणप्राधान्यं निगमयति । उत्क्रान्त इति ॥ २६ ॥

मामृते जीवितुं यूयं यद्यशक्ताः स्थ सर्वदा ॥

प्रधानं तर्हि मां वित्त भवन्तश्चापराधिनः ॥ २७ ॥

२०१० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

ते होचुरित्यादेस्तात्पर्यमाह । मामिति ॥ २७ ॥

करं बलिं प्रधानाय दत्त वागादयोऽचिरात् ॥

इत्युक्तास्ते तथेत्यूचुः सर्वस्वं ददते प्रभोः ॥ २८ ॥

अपराधनिषेधस्तर्हि कथमिति तत्राऽऽह । करमिति । तथेत्यूचुः करितात्पर्यमाह ।
इत्युक्ता इति ॥ २८ ॥

त्वद्वसिष्ठतयैवाहं वाग्वसिष्ठेत्युदाहरत् ॥

इत्युक्त्वाऽन्येऽपि सर्वस्वं ददुर्वागादयः सुराः ॥ २९ ॥

सा हेत्यादेरर्थमाह । त्वद्वसिष्ठतयेति । यद्वा अहमित्यादेस्तात्पर्यमाह । इत्यु-
क्त्वेति ॥ २९ ॥

किमन्नं मे बुभुक्षोः स्याद्वासो वा मे किमीर्यताम् ॥

इति प्राणवचः श्रुत्वा प्रत्यूचुः करणानि तम् ॥ ३० ॥

आ श्वभ्यो यदिदं किञ्चिदा कृमिभ्यश्च लक्ष्यते ॥

अन्नं तद्भवतः सर्वं वयं त्वच्छेषभोगिनः ॥ ३१ ॥

तस्येत्यादिप्रश्नद्वयं व्याचष्टे । किमन्नमिति । उत्तरमाह । प्राणेति । कथं तर्हि
युष्मज्जीवनं तत्राऽऽह । वयमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

जीवः प्राणोऽत्र संसारी भोक्तेन्द्रियमनःपरः ॥

प्राणो ह्येतानि सर्वाणि भवतीति च लिङ्गतः ॥ ३२ ॥

सर्वं प्राणस्यान्नं चेत्प्राणो जीवश्चेत्येकत्र भोक्तृभेदे विरुद्धाभिप्रायानेकचेतनाधिष्ठितं
शरीरमनवस्थितं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जीव इति । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहु-
रिति श्रुतेर्जीवस्यैव भोक्तृत्वात्प्राणस्यापि तत्त्वेनात्रोच्यमानस्य तदभेदो युक्तस्तच्चैकत्र
भोक्तृभेदकृतदोषाभाव इत्यर्थः । प्राणशब्देन जीवोक्तौ हेत्वन्तरमाह । प्राणो हीति ।
सर्वेन्द्रियाणां प्राणाधारत्वश्रवणात्करणस्वामित्वस्य च जीवादयन्त्रायोगादत्र प्राणो जीव
एवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तन्मया हीतरे प्राणास्तन्मूलास्तन्निबन्धनाः ॥ ३३ ॥

एवंविदे हि नानन्नं किञ्चिदस्तीति दर्शनात् ॥

फलं स्यात्प्राणसायुज्यं सर्वं तस्य हि भोजनम् ॥ ३४ ॥

मुख्यप्राणस्यापि करणस्वामित्वं किं न स्यादत आह । तन्मया हीति । उत्पत्तिस्थि-
तिलयेषु जीवाधीनत्वात्करणानां स एव तेषां स्वामी तन्मुक्तामन्तमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ।
फलवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एवंविदे हीति । प्राणात्मत्वे सति विदुषः सर्वान्नत्वसंभवा-

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०११

दिति हिशब्दार्थः । सर्वं प्राणस्यान्नमित्युपासितुस्तादात्म्यं फलमित्यर्थः । प्राणात्मत्वेऽपि कथं विदुषः सर्वमिति धीस्तत्राऽऽह । सर्वमिति । भवति हि प्राणस्य सर्वमन्नं तथाच तदात्मनो विदुषोऽपि तथा स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

भवत्यक्षा स सर्वस्य नान्नं भवति कस्यचित् ॥

केवलेऽवस्थितेऽतृत्वे मृत्युनाऽपि न गीर्यते ॥ ३५ ॥

सर्वस्य भोक्ता विद्वान्भोज्यश्च स्यान्नेत्याह । भवतीति ॥ ३५ ॥

अद्भिः परिदधत्येनमशिष्यन्त इति श्रुतेः ॥

विदधाति ह्यपां पानमपूर्वं शास्त्रलक्षणम् ॥ ३६ ॥

उत्तरवाक्यनिरस्यां शङ्कामाह । अद्भिरिति । भोक्ष्यमाणं भुक्तवन्तं च प्राणमद्भिः परिदधातीतिश्रवणादपां पानं शास्त्रं विदधाति तच्च स्मार्ताचमनादन्यदेव श्रौतमाचमन-मन्यतोऽप्राप्तं विधेयं तस्मात्तद्विधायकमिदं वाक्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

शास्त्रं मुख्यार्थमेव स्याद्विध्यर्थं यदि कल्प्यते ॥

युक्तः फलानुषङ्गोऽस्य वासोलाभो विधिर्यदि ॥ ३७ ॥

आचामन्तीतिवर्तमानापदेशात्कुतो विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । शास्त्रमिति । प्रवृत्त्या-द्युपदेशि शास्त्रमिति स्थितेरग्निहोत्रं जुहोतीतिवदत्र विध्युपपत्तिरिति भावः । फलवत्त्वा-च्चाऽऽचमने विधिरस्तीत्याह । युक्त इति । यद्याचमनस्य विधिस्तदा प्राणस्य वासो-लाभो नाफलानुषङ्गो युक्तो विधेस्तदनुषक्तत्वादिति योजना ॥ ३७ ॥

एके च शाखिनो व्यक्तं विधिरूपमधीयते ॥

मन्त्रेण प्राशनं चापामेकेषां शाखिनां मतम् ॥ ३८ ॥

किंचाशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाऽऽचामेदिति च्छान्दोग्ये विधिश्रुतेरत्रापि स स्वीकर्तव्यः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायादित्याह । एके चेति । किंचाशानात्प्रागुपरिष्ठाच्चापमृतोप-स्तरणमस्यमृतापिधानमसीति च मन्त्रचोदितमाचमनमित्येकेऽन्ये तु मन्त्रहीनमेव तदपूर्वं विधेयमित्याहुस्तदस्ति तस्मिन्विधिरित्याह । मन्त्रेणेति ॥ ३८ ॥

अन्नदर्शनवच्चैके वासोदृष्टिं प्रचक्षते ॥

प्रायत्यार्थमपां पाने दृष्टेः प्रकरणादिह ॥

सर्वाभक्ष्यप्रसाक्तिः स्याद्यदि कर्म विधित्स्यते ॥ ३९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके षष्ठाध्यायस्य

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्रौतमाचमनमिहापूर्वं विधेयमिति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तमाह । अन्नदर्शनवदिति ।

२०१२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

यथा सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरेव विधीयते तथा शुद्धचर्ये स्मार्ताचमने सति तदनुवादेनाऽऽचमनीयास्वप्सु वासोदृष्टिर्विधीयते दृष्टेरत्र प्रकृतत्वात्कार्याख्यानादपूर्व-
मिति च न्यायादित्यर्थः । दृष्टान्ते विवदमानं प्रत्याह । सर्वेति । प्राणविदः सर्वा-
न्न-भक्षणं विधीयते चेदभक्ष्यस्यापि लशुनादेर्भक्ष्यत्वप्रसङ्गादभक्ष्यमक्षिणः क्रिमयो भव-
न्तीत्यादिनिषेधविरोधो न च प्राणविदोऽन्यत्र निषेधस्तस्यापि सर्वभक्षणप्रापकाभावाद्वा-
क्यस्य साधारणनिषेधविरोधे विद्यास्तावकस्य स्वार्थे मानत्वायोगान्न चानापदि कस्य-
चिदपि सर्वभक्षणं सर्वान्नुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां षष्ठाध्यायस्य
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०७७३

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

यन्न संभावितं पूर्वं वस्तुप्राधान्यहेतुतः ॥

वक्तुं तदत्र वक्तव्यं खिलकाण्डाधिकारतः ॥ १ ॥

उत्तरब्राह्मणस्य संबन्धोक्त्यर्थं काण्डार्थमनुवदति । यन्नेति । कर्मकाण्डे ज्ञान-
काण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन न वक्तुं संभावनोपनीतं तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यमस्य
खिलकाण्डत्वादनुक्तकथनार्थवत्त्वेनाऽऽरब्धत्वादित्यर्थः । यद्वा यत्पूर्वं ज्ञानकाण्डे वक्तुं
न संभावितं तस्य वस्तुप्राधान्यत्वात्तदत्र क्रियारूपं वाच्यं तादर्थ्येनास्याऽऽरम्भा-
दित्यर्थः ॥ १ ॥

सप्तमावसितानुक्तं मार्गप्रार्थनमग्निः ॥

सुपथेति श्रुतं तत्र श्रुत्या मार्गविशेषणम् ॥ २ ॥

संप्रति ब्राह्मणार्थमनुक्तं वक्तुमनन्तराध्यायसमाप्तावुक्तमनुभाषते । सप्तमेति ।
समुच्चयकारिणो मुमूर्षोरग्निप्रार्थनेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्य विशेषणत्वं दर्शयति ।
सुपथेति ॥ २ ॥

संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्ययोः ॥

दृष्टं विशेषणं लोके यथेहापि तथेक्ष्यताम् ॥ ३ ॥

तथाऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । संभव इति । नीलमुत्पलमित्यत्र विशे-
षणविशेष्ययोः संभवे विशेषणं विना विशेष्यस्य व्यभिचारे प्रसक्ते नीलमिति
विशेषणमर्थवद्दृष्टं तथा सुपथा नयेत्यत्रापि व्यभिचारसंभवे विशेषणमर्थवद्दृ-
ष्टमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०१३

सुपथेति ततो युक्तं संभवे भूयसां पथाम् ॥

विशेषणमतो वाच्याः पन्थानः कर्महेतवः ॥ ४ ॥

अस्तु तर्हीदमपि व्यावर्तकमेवेति तत्राऽऽह । सुपथेति । विशेषणस्य व्यावर्त-
कत्वं ततःशब्दार्थः । विशेषणवशाद्ब्रह्मवो मार्गा भान्ति तेषामभिधानाय ब्राह्मणमिति
फलितमाह । अत इति ॥ ४ ॥

दक्षिणोदगधोमार्गा विहितप्रतिषिद्धयोः ॥

विपाकाः कर्मणोर्वाच्यास्तद्वैराग्यप्रसिद्धये ॥ ५ ॥

के ते मार्गा येषां निरूपणमिष्यतेऽत आह । दक्षिणेति । तेषां स्वरूपमाह ।
विहितेति । तदुक्तिफलमाह । वाच्या इति । तच्छब्दः कर्मफलार्थः ॥ ५ ॥

नाविरक्तस्य निःशेषसांसारिकपुमर्थतः ॥

प्रवृत्तिर्मुक्तये तस्माच्छ्रुत्या यत्नात्तदुच्यते ॥ ६ ॥

वैराग्योक्तिरकिंचित्करेति चेन्नेत्याह । नेत्यादिना । संसारगतिभेदेषु दुःखबहुले-
षूक्तेषु विवेकिनो वैराग्यसिद्धिस्तच्च मुमुक्षुत्वहेतुरतः श्रुत्या कर्मविवेकाद्वैराग्यं विवक्षित-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

शक्नुवन्ति न कर्माणि सर्वकामसमापनम् ॥

निषेद्धं वाऽखिलानर्थास्तत्फलस्यातिफल्गुतः ॥ ७ ॥

कर्मवशादेवाशेषपुरुषार्थसंभवान्न तद्विपाकविषयं वैराग्यं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह ।
शक्नुवन्तीति ॥ ७ ॥

न कर्म कारणं मुक्तेर्नाभिर्दाहज्वरापनुत् ॥

कर्मभ्यो जन्म नियतं जन्म चेन्निर्दृष्टिः कुतः ॥ ८ ॥

तेषां मुक्तिफलत्वाद्धेतुसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । तदेव साधयति ।
कर्मभ्य इति ॥ ८ ॥

न कर्मणा कनीयस्ता महत्त्वं चान्तरात्मनः ॥

इति बाहुमिवोद्धृत्य वेदान्तैर्घोषणा कृता ॥ ९ ॥

आत्मरूपे मोक्षे कर्माफलमित्यत्र प्रमाणमाह । न कर्मणेति ॥ ९ ॥

न तत्र दक्षिणा यन्ति विद्ययैव तदाप्यते ॥

इति श्रीयाज्ञवल्क्येन मुक्तकण्ठमुदाहृतम् ॥ १० ॥

तत्रैव स्मृतिमुदाहरति । न तत्रेति ॥ १० ॥

अतो मुक्तिं परीच्छद्भिरुत्पत्त्यादिविरोधिनीम् ॥

त्यक्त्वा कर्माण्यथैकात्म्यज्ञानं सर्वात्मनाऽऽश्रयेत् ॥ ११ ॥

२०१४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

मोक्षस्याकर्मायत्तत्वे फलितमाह । अत इति । त्याज्यानि कर्माणीति शेषः । तद-
न्तरकार्यमर्थमाह । त्यक्त्वेति । श्रवणादिकार्यद्योतकोऽथशब्दः । सर्वात्मनेत्यन्तर्बहि-
र्व्यापारान्तराभावं द्योतयति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति हि श्रुतिः ॥ ११ ॥

तमोन्तरायतो मुक्तेर्नान्तरायोऽपरोऽस्ति हि ॥

तमोइतिर्न कर्मभ्यो ज्ञानात्सा व्यञ्जकत्वतः ॥ १२ ॥

मोक्षे कर्मानुपयोगेऽपि तद्व्यवधिभङ्गे तदुपयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । तमोन्तरायत
इति । अन्तरायान्तरस्याप्रमाणकत्वद्योतको हिशब्दः । कर्मणामव्यञ्जकत्वात्तेभ्यस्तमो-
हतेरयोगाज्ज्ञानस्य व्यञ्जकत्वात्तस्मात्तत्सिद्धिर्व्यवधानान्तरं त्वप्रामाणिकमित्यर्थः । सुप-
थेतिविशेषणप्राप्तबहुमार्गनिरूपणाय ब्राह्मणमित्येकः संबन्धः । ज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुता
कर्मणां बन्धफलत्वेन तत्रानन्वयादिति वक्तुं तदित्यपरः ॥ १२ ॥

न तु त्वमेतयोर्वेत्येत्युत्क्रान्त्यादिस्वलक्षणम् ॥

षड्विधं परिणामार्थमग्निहोत्राहुतीहयोः ॥ १३ ॥

एवं संबन्धद्वयमुक्त्वा संबन्धान्तरं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणे वृत्तमनुवदति । न त्विति ।
षट्प्रकारमुत्पत्त्यादिस्वरूपं जगदग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मकं न जानासीति साक्षेपः
प्रश्नो न त्वित्यादिवाक्येन याज्ञवल्क्यं प्रति कृतो जनकेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥

इतिप्रश्नप्रतिवचस्ते वा इत्यादिकं जगौ ॥

लोकं प्रत्युत्थितं यावदग्निहोत्राहुतीहयोः ॥ १४ ॥

परिहारवाक्यमवतारयति । इतिप्रश्नेति । तस्य परिणामं दर्शयति । लोकमिति
॥ १४ ॥

अपूर्वपरिणामोऽयमग्निहोत्राख्यकर्मणः ॥

उत्क्रान्त्यादिगिरेहोक्त आलोकोत्थानवाक्यतः ॥ १५ ॥

तद्व्याकरोति । अपूर्वेति । अयमिति षट्प्रकारप्रपञ्चोक्तिः । इहेत्यग्निहोत्राधिका-
रोक्तिः ॥ १५ ॥

आहुत्योरग्निहोत्रस्य ह्यन्तरिक्षादिभेदतः ॥

आ लोकोत्थानतः श्रुत्या उक्ताऽपूर्वस्य विक्रिया ॥ १६ ॥

उक्तं प्रपञ्चयति । आहुत्योरिति । अग्निहोत्रस्य द्वे सायं प्रातराहुती तयोरपूर्व-
स्यान्तरिक्षं द्वादिक्षणं लोकं प्रत्युत्थानौदा षड्विधा जगदात्मिका विक्रिया प्रश्नप्रत्यु-
क्तिरूपया श्रुत्योक्तेति योजना । उक्तयोरआहुत्योः श्रुतिसिद्धयर्थे हिशब्दः ॥ १६ ॥

तदेवोक्तमिहाऽऽलम्ब्य तदग्नीक्षणसिद्धये ॥

श्वेतकेतुरिति ग्रन्थः पर आरभ्यतेऽधुना ॥ १७ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०१६

षट्प्रश्नीये ग्रन्थे सर्वं जगदग्निहोत्रापूर्वपरिणाम इति प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्रतिपादित-
मित्युक्तमिदानीमस्य ब्राह्मणस्य तेन संगतिमाह । तदेवेति । तच्छब्दो जगदर्थः ।
इहेति खिलकाण्डोक्तिः । तस्मिन्नगति पञ्चधा विभक्तेऽग्निदृष्टिसिद्धार्थमिति यावत् ।
श्वेतकेतुरित्यस्मादारभ्यानन्तरो ग्रन्थ इति योजना ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्या यत्नेन वृद्धेनाब्राह्मणादपि ॥

हित्वा धनं च मानं च लब्धेत्युक्तिः स्तुतिर्धियः ॥ १८ ॥

ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह । पञ्चेति । यत्नो लोकगमनोपगमन-
कर्तृतादितात्पर्यम् ॥ १८ ॥

परिणामो हि पाकेन पाकश्च न विनाऽग्निना ॥

दर्शनात्परिणामस्य पक्ता सर्वत्र पावकः ॥ १९ ॥

पञ्चसु द्युलोकादिष्वग्निशब्दो नोपपद्यते तेषामनग्नित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । परि-
णामो हीति । सर्वो हि परिणामः पाकाधीनो न चाग्निं विना पाको द्युलोकाद्यधीनश्च
देहाख्यः परिणामो दृष्टः पञ्चम्यामाहुत्यामित्यादिश्रुतेस्तथाचाग्निरेव पक्तेति नियमाद्यु-
क्तस्तेष्वग्निशब्द इत्यर्थः । पाकस्याग्न्यधीनत्वं परिणामस्य पाकाधीनत्वं च लोके प्रसि-
द्धमिति हिशब्दार्थः ॥ १९ ॥

समाप्ताशेषविद्यं हि समावर्त्य पिता सुतम् ॥

समाप्ताशेषविद्योऽसीत्येवमाहोत्ससर्ज च ॥ २० ॥

आख्यायिकाक्षराणि व्याचिख्यासुर्भूमिकां करोति । समाप्तेति । अशेषशब्देन
पुराणन्यायसहितवेदोक्तिः । श्वेतकेतोर्विद्यावैशद्यमन्येषामपि प्रतिपन्नमिति प्रकटयितुं
हिशब्दः । तस्य संदेहापोहार्थं समाप्तेत्यादि पितृवचनं तस्य स्वातन्त्र्यापादनमुत्सर्गः
॥ २० ॥

निकषोपलसंस्थेषु वेदवित्सु परीक्ष्यताम् ॥

विद्येयं यत्नतो वत्स द्रढिन्ने मच्छ्रुतस्य च ॥ २१ ॥

तमुत्सृजतो गौतमस्याऽऽशयं दर्शयति । निकषेति । सुवर्णपरीक्षापाषाणस्थानायेषु
तेष्वतिनिर्बन्धेन बुद्धिविकाशोदयसमाधानं यत्नः । परीक्षाफलमाह । द्रढिन्न इति ।
मत्तस्त्वया श्रुतस्येति यावत् ॥ २१ ॥

प्रसिद्धास्तीव विद्वत्ता पञ्चालब्राह्मणेषु हि ॥

तामेव परिषदं तस्मादाजगाम त्वरान्वितः ॥ २२ ॥

विद्वत्परिषदन्तरेषु सत्सु किमिति पञ्चालपरिषदमेव श्वेतकेतुरागतवानित्याशङ्क्य
पदानि व्याचष्टे । प्रसिद्धेति । हिशब्दो यस्मादर्थः । विजिगीषातिशयं सूचयति ।
त्वरेति ॥ २२ ॥

२०१६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

पञ्चालब्राह्मणाञ्जित्वा विद्योत्कर्षैकहेतुतः ॥

राजानमपि जेष्यामीत्याजगाम नृपं ततः ॥ २३ ॥

तस्याऽऽगच्छतोऽभिप्रायमाह । पञ्चालेति । ब्राह्मणजयानन्तर्यं ततःशब्दार्थः ॥ २३ ॥

तं जिगीषुं समायान्तमुन्मार्गे संस्थितं द्विजम् ॥

सन्मार्गप्रतिपत्त्यर्थं राजोवाच स्वशास्त्रतः ॥ २४ ॥

तमित्यादेरर्थमाह । तं जिगीषुमिति । द्विजस्य सशमादियोगस्य दर्पाधिक्याज्जिगीषयाऽऽगमनमेवोत्पद्यवृत्तत्वम् । उन्मार्गगा प्रजा सन्मार्गे 'संक्रमणीयेति' राजकृत्यं सूचयति । राजेति । स्वशास्त्रतो जिगीषुमिति संबन्धः ॥ २४ ॥

आमन्त्रयामास च तं कुमाराः इति बालवत् ॥

प्रतिशुश्राव सोऽप्युक्तो भोः इत्युक्त्या गुरुं यथा ॥ २५ ॥

भुत्या निगृह्णन्कुमारपदेन विप्रं राजा संबोधितवानित्याह । आमन्त्रयामासेति । कोपाविष्टत्वादयोग्यमपि प्रतिश्रवणं तं प्रति श्वेतकेतुरकरोदित्याह । प्रतिशुश्रावेति ॥ २५ ॥

दर्पोत्सेकसमावेशान्नानुशिष्टोऽयमादरात् ॥

पित्रेतिजातसंदेहः पर्यपृच्छदतो नृपः ॥ २६ ॥

अनुशिष्टो न्वित्यादिवाक्यमादत्ते । दर्पेति । यथोक्तसंदेहस्य प्रश्ननिमित्तत्वमाह । अत इति ॥ २६ ॥

अनुशिष्टोऽसि किं पित्रा उताहो नेति भण्यताम् ॥

नानुशिष्टस्य जगति वृत्तमीदृक्समीक्ष्यते ॥ २७ ॥

प्रश्नं व्याकरोति । अनुशिष्टोऽसीति । कल्पद्वयस्पष्टतायै विसंधिकरणम् । नायं संशयो मदनुशासनस्य प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नेति । ईदृगिति दर्पोत्सेकसाचिव्यमाह ॥ २७ ॥

बाढं पित्राऽनुशिष्टोऽस्मि किं न पश्यसि मज्जयम् ॥

त्वत्पण्डितेषु सर्वेषु पृच्छ मां यदि शङ्कसे ॥ २८ ॥

ओमित्यादेरर्थमाह । बाढमिति । अनुशासने राज्ञोऽपि ज्ञानयोग्यं लिङ्गमाह । किं नेति । न केवलं तेज्ज्वे मे जयः किंतु त्वद्यपीति मत्वाऽऽह । पृच्छेति ॥ २८ ॥

एवं राज्ञो यथोक्तोक्त्या ह्यभ्युपेतेऽनुशासने ॥

श्वेतकेतुमथाप्राप्तीत्यञ्च प्रश्नान्क्रमाच्चूयः ॥ २९ ॥

वेत्येत्यादि प्रश्नजातमुत्थापयति । एवमिति । अनुशिष्टो न्वित्याद्या राज्ञो यथोक्तोक्तिस्तथाऽनुशासने पितृकर्तृके स्वीये श्वेतकेतुनोपेते सतीति यावत् । ओमित्यङ्गीकारमेवंशब्देन परामृशति । तदङ्गीकारे पितृकर्तृकोपदेशस्य प्राक्प्रवृत्तत्वं हेतुरितिद्योतको

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०१७

हिशब्दः । अनुशासनाङ्गीकारानन्तरं प्रश्नावसरं सूचयति । अथेति । तेषामसांकर्षा-
त्प्रतिपात्तिसौकर्यं द्योतयति । क्रमादिति ॥ २९ ॥

अनुशिष्टोऽसि चेद्ब्रूहि तुल्येऽपि मरणे प्रजाः ॥

यथा विप्रतिपद्यन्ते भिन्नवर्त्मप्रभेदतः ॥ ३० ॥

तत्राऽऽद्यं प्रश्नं व्याकरोति । अनुशिष्टोऽसीति । सर्वासां प्रजानां मरणे तुल्येऽपि
मार्गभेदप्रतिपत्त्या यथा ता विप्रतिपद्यन्ते तथा किं जानासि यदि त्वमस्मिन्विषये
पित्राऽनुशिष्टस्तर्हि ब्रूहीत्यर्थः ॥ ३० ॥

येन कर्मविशेषेण समानायां मृतौ प्रजाः ॥

अन्या अन्येन संयान्ति यथाऽन्येनापरास्तथा ॥ ३१ ॥

तदेव प्रपञ्चयति । येनेति । तं कर्मविशेषं जानासि चेद्ब्रूहीति शेषः ॥ ३१ ॥

त्वयोक्तं न विवेदाहं नानुशिष्टिरिहास्ति मे ॥

वेत्थेह ता यथा भूय आवर्तन्ते प्रजा इति ॥ ३२ ॥

श्वेतकेतुराह । त्वयेति । ज्ञानाभावे हेतुः । नेति । प्रश्नान्तरमाह । वेत्थेति । ता
मृताः प्रजा लोकान्तरं प्रस्थिता यथा पुनरिहाऽऽवर्तन्ते तथा किं वेत्थेति योजना । इति-
शब्दो वाक्यसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

यथा येन मृताः सत्यो हेतुनाऽनेन च प्रजाः ॥

तं वेत्थ स्विन्न वेत्युक्तो नेति होवाच तं पुनः ॥ ३३ ॥

तद्व्याकरोति । यथेति । प्रजा आवर्तन्त इति पूर्वेण संबन्धः । तमित्यागतिमार्गं तद्धेतुं
चाऽऽह । तं वेत्थेति । श्वेतकेतुस्तु पूर्ववदुक्तवानित्याह । नेतीति ॥ ३३ ॥

प्रयद्भिरसकृद्भूतैर्महद्भिरिहोभिः सदा ॥

नैवासौ पूर्यते लोको यथा वेत्थ तथाऽत्र किम् ॥ ३४ ॥

तृतीयप्रश्नार्थमाह । प्रयद्भिरिति । अस्य व्याख्या । महद्भिरिति ॥ ३४ ॥

नेति होवाचः पृष्ठः सत्राजा पप्रच्छ तं पुनः ॥

हुतायामाहुतौ वेत्थ यतिथ्यां पुरुषाभिधाः ॥ ३५ ॥

परकीयं वचोऽनूद्य चतुर्थप्रश्नमुत्थापयति । नेतीत्यादिना । यतिथ्यामाहुतौ हुता-
यामापः पुरुषाभिधाः समुत्थाय वदन्ति तथा किं वेत्थेति राजा पृष्ठवानिति योजना ॥ ३५ ॥

आप एव समुत्थाय पुरुषाकृतयो हुताः ॥

प्रवदन्ति यथा वेत्थ तथाऽऽशु प्रतिपद्यताम् ॥ ३६ ॥

प्रश्नं प्रपञ्चयति । आप एवेति । यत्संख्याकायामाहुतौ हुतायामापौ हुताः पुरुषा-
कारास्तच्छब्दवाच्या भूत्वा यथा वदनादि कुर्वन्ति तथा तत्संख्याकाहुत्यादिप्रकारं प्रति-
पद्यसे चेत्प्रतिपादयेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

२०१८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

राजानं नेति होवाच नाहं वेञ्चि त्वयोदितम् ॥

पर्यपृच्छदतो राजा शान्तदर्पं द्विजं पुनः ॥ ३७ ॥

पथस्त्वं देवयानस्य पितृयाणस्य वाऽञ्जसा ॥

वेत्थ प्रतिपदं किंवा न वेत्सीत्यभिधीयताम् ॥ ३८ ॥

परस्योक्तिमवतार्य व्याचष्टे । राजानमिति । प्रश्नान्तरं व्याकरोति । पर्यपृच्छ-
दिति । दर्पशान्तौ पूर्वोक्ताज्ञानं हेतुं करोति । अत इति । अवशिष्टदर्पलेशशैथिल्यार्थं
प्रश्नान्तरमिति द्योतयति । पुनरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रतिपद्वचनस्यार्थं यत्कृत्वेत्यादराच्छ्रुतिः ॥

व्याचष्टे देवयानादिप्रतिपत्तौ क्रियैव सा ॥ ३९ ॥

केयं प्रतिपन्नाम तत्राऽऽह । प्रतिपदिति । प्रतिपदः संक्षिप्ताया विवरणादादरो वि-
धेर्ज्ञेयः । श्रुत्युक्तां प्रतिपदं संक्षिप्याऽऽह । देवयानादीति । क्रियाशब्देनेष्टापूर्तद-
त्तोपासनान्युच्यन्ते ॥ ३९ ॥

स्वाभ्यूह इति मा शङ्कीर्यतो मार्गद्वयेऽपि नः ॥

ऋपेर्मन्त्रस्य श्रवणमस्ति तच्च विभाव्यते ॥ ४० ॥

मार्गद्वयमप्रामाणिकं व्यामोहार्थं त्वदुत्प्रेक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभ्यूह
इति ॥ ४० ॥

द्वे सृती अशृणवं साक्षात्संबन्धिन्यौ दिवौकसाम् ॥

पितृणां चापि मर्त्यानां मार्गौ तावधिकारतः ॥ ४१ ॥

मन्त्रं व्याकरोति । द्वे इति । देवादिवन्मर्त्यानामपि तत्संगतिश्चेत्प्राप्यकोटिप्रवेशाद्-
न्त्रभावः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अधिकारत इति ॥ ४१ ॥

ताभ्यां सर्वमिदं गच्छद्यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

समेति मध्ये भोगाय रोदस्योः कर्मणो जगत् ॥ ४२ ॥

अधिकृतानां मार्गान्तरं वारयति । ताभ्यामिति । केन पथा कस्य गमनमिति
तत्राऽऽह । यथेति । कर्मणो भोगाय द्यावापृथिव्योर्मध्ये जगत्समेतीति संबन्धः ॥ ४२ ॥

त्वदुक्तात्प्रश्रवणतो न वेदुम्येकमपीरितम् ॥

प्रश्नं मा मामतः प्राक्षीरित्युक्त्वाऽवाक्शिरा हृभूत् ॥ ४३ ॥

नाहमित्यादेरर्थमाह । त्वदुक्तादिति । चनशब्दसूचितमाह । मा मामिति । अत
इत्यज्ञानपरामर्शार्थः । अज्ञानकृतलज्जाधीनमवाक्शिरस्त्वमिति द्योतकोहिशब्दः ॥ ४३ ॥

निर्धूताशेषकलुषं शान्तदर्पं समीक्ष्य तम् ॥

वसत्याऽऽमन्त्रयांचक्र उच्यतामिति पाथिवः ॥ ४४ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०१९

अथैनमित्यादेरर्थमाह । निर्धूतेति । कालुष्याभावे हेतुमाह । शान्तेति । तत्रानु-
भवं प्रमाणयति । समीक्ष्येति ॥ ४४ ॥

हीतो रोषाच्च तद्वाक्यं वसत्यर्थमुदीरितम् ॥

अनादृत्य प्रदुद्राव यत्राऽऽस्ते गौतमः पिता ॥ ४५ ॥

अनादृत्येत्यादि व्याचष्टे । हीत इति ॥ ४५ ॥

प्राप्याथ पितरं रोषात्साभ्यसूयं निराह सः ॥

इति वावेति वचनं पूर्वोत्तरविरोधतः ॥ ४६ ॥

तं होवाचेत्यस्यार्थमाह । प्राप्येति । रोषे राज्ञोक्तार्थाज्ञानं हेतुमाह । अथेति ।
अभ्यसूयासहितं किमाहैतदाह । इति वावेति । पूर्वोत्तरविरोधभ्रान्त्या वाक्यमिति
वावेत्यादि पितरं प्रति श्वेतकेतुरुक्तवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इतीत्युक्तपरामर्शो वाकोवाक्यं नृपेरितम् ॥

अप्रात्यक्ष्यात्किलेत्युक्तिरनुमानाद्धि तद्वतिः ॥ ४७ ॥

इतिशब्दार्थमाह । इतीत्युक्तेति । उक्तशब्देन प्रश्नसमुदायो वा पितृवाक्यं वोच्यते ।
वावशब्दार्थमाह । वाकोवाक्यमिति । तर्कशास्त्रं हि वाकोवाक्यं तेन चात्र प्रश्नसमु-
दायो राजोक्तो लक्ष्यते तं लिङ्गत्वेनाऽऽदाय पितृवाक्यं समाप्ताशेषविद्योऽसीत्येवंरूपं
विरुद्धतया स्मर्यते इत्यर्थः । किलेत्यस्यार्थमाह । अप्रात्यक्ष्यादिति । राजोक्तप्रश्नाज्ञान-
लिङ्गेन पित्रभिहितमनुशासनमसदिति गम्यते न हि तस्यासदनुशासनत्वं प्रत्यक्षं किंतूक्त-
लिङ्गादेव तद्वीस्तस्मात्किलेत्युक्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः । पित्रनुशास्तेराभासत्वमप्रत्यक्षमि-
त्येतदुपपादयति । अनुमानादिति ॥ ४७ ॥

नृपोक्त्यभिभवाल्लिङ्गाद्वञ्चितोऽस्मीति लिङ्ग्यते ॥

यथावदनुशिष्टस्य नाभिभूतिर्यतोऽन्यतः ॥ ४८ ॥

ननु पिता हितमेव सुतं प्रत्युपदिशति कथं तदनुशासनस्याऽऽभासत्वं शङ्क्यते
तत्राऽऽह । नृपेति । वञ्चितः पित्रेति शेषः । अनुशासनं पित्रा कृतं न वञ्चनं त्वद-
पराप्तात्तु ते नृपादभिभूतिरित्याशङ्क्याऽऽह । यथावदिति । अतो न यथावदनुशि-
ष्टिरिति शेषः ॥ ४८ ॥

तं मामननुशिष्यैव किमित्युक्तं त्वया पुरा ॥

अनुशिष्टोऽसि पुत्रेति वञ्चितोऽस्मीत्यतो मतिः ॥ ४९ ॥

यद्यपि यथावदनुशिष्टिर्न कृता तथाऽपि कथं मया पुत्र वञ्चितस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तं मामिति । अनुशासनमकृत्यैवानुशिष्टोऽसीति वदता वञ्चितोऽहमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

२०२० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

कथं त्वं नानुशिष्टोऽसि ब्रूहि तत्कारणं मम ॥

पञ्च मामित्यतोऽवोचद्यथा ह्यननुशासनम् ॥ ५० ॥

कथमित्यादेरर्थमाह । कथमिति । पञ्चेत्यादेस्तात्पर्यमाह । पञ्चेति । पितृप्रश्ना-
नन्तर्यमतःशब्दार्थः । पितुरननुशासनद्योतकं पुत्रवचनमिति हिशब्दार्थः ॥ ५० ॥

प्रश्नास्ते कतमे वत्स यांस्त्वं न ज्ञातवानसि ॥

प्रश्नप्रतीकानवदत्पृष्ठः पित्रा समासतः ॥ ५१ ॥

पित्रा कृतस्य प्रश्नान्तरस्यार्थमाह । प्रश्ना इति । इम इति हेत्यादेरर्थमाह । प्रश्नेति ।
प्रतीकशब्देनैकदेशोक्तिः । समासतोऽवददिति संबन्धः ॥ ५१ ॥

ब्राह्मणज्ञानतोऽन्यत्र विद्यां पप्रच्छ भूमिपः ॥

न हि ब्राह्मणविज्ञाने किञ्चिदस्ति त्वयाऽगतम् ॥ ५२ ॥

स होवाचेत्यस्यार्थमाह । ब्राह्मणेति । ननु तैरधिगन्तव्येऽपि ज्ञाने ममावशिष्टम-
स्तीति राजोक्तप्रश्नाज्ञानात्कल्प्येत नेत्याह । न हीति ॥ ५२ ॥

इत्येतद्धृदये कृत्वा तथा न इति सोऽवदत् ॥

मा शङ्किष्ठास्ततो मां त्वं नोक्तं सर्वं ममेति हि ॥ ५३ ॥

तथेत्यादिवाक्यमादत्ते । इत्येतदिति । तस्यार्थमाह । मा शङ्किष्ठा इति ।
ब्राह्मणस्थस्य सर्वस्य ज्ञानस्य त्वय्यर्पितत्वादिति ततःशब्दार्थः । शङ्काभावे पितापुत्रसं-
बन्धहेत्वन्तरं वक्तुं हिशब्दः ॥ ५३ ॥

प्रेहि तत्र गमिष्यावस्ताद्विद्यालब्धिसिद्धये ॥

ब्रह्मचर्यं च वत्स्याव आवां तत्र नृपे गतौ ॥ ५४ ॥

प्रेहीत्यादेरर्थमाह । प्रेहीति । तत्रेति राजधानीनिर्देशः । गतिफलमाह । तद्विद्येति ।
तदर्थं कार्यं दर्शयति । ब्रह्मचर्यं चेति । गतावावामिति संबन्धः । पाषाणा वृक्षेष्विति-
वत्संनिध्यर्था सप्तमी ॥ ५४ ॥

यातु तत्र भवानेव नाहं तं गन्तुमुत्सहे ॥

इत्युक्तः सूनुना हीतः स्वयमेव जगाम तम् ॥ ५५ ॥

ससंभ्रमः स चोत्थाय तस्मा आसनमाहरत् ॥

अप आहारयांचक्र अर्घ्यपाद्यार्थसिद्धये ॥ ५६ ॥

सत्कृत्य च यथाशास्त्रं राजाऽथ तमुवाच ह ॥

वरं कामं प्रयच्छामो यः कामो वाञ्छितस्त्वया ॥ ५७ ॥

ऋषिराहाथ राजानं कामितार्थस्य सिद्धये ॥

प्रतिज्ञातो वरस्तावद्भवताऽप्रार्थितोऽपि सन् ॥ ५८ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०२१

भवानेवेत्यादेरर्थमाह । यास्त्विति । सूनोरेवं वदने पितृवाक्यातिलङ्घित्वेन प्रत्यया-
यित्वं शङ्कित्वाऽऽह । हीत इति । सत्कारानन्तरमपि मुनेरर्थित्वं दृष्टेत्यथशब्दार्थः ।
राज्ञो वक्तृत्वयोग्यता निपातेन द्योत्यते । दैवादवकाशमासाद्येति द्वितीयाथशब्दार्थः ।
कामितार्थस्य विद्यालाभस्येति यावत् । ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमर्किंचनमित्यादि-
न्यायस्ते मा भूदिति सूचयन्वरं विशिनष्टि । अप्रार्थितोऽपीति ॥ ९९ ॥ १०० ॥
॥ ९७ ॥ ९८ ॥

अस्तु सत्यप्रतिज्ञोऽत्र प्रतिज्ञातं त्वयेह यत् ॥

देहि प्रभ्रात्मिकां वाचं यां मत्सूनोरभाषथाः ॥ ९९ ॥

राजाऽपि तमुवाचाथ दैवेष्विति परं वचः ॥

दैवेष्वयं वरः सिद्धो मानुषाणां वरं वृणु ॥ ६० ॥

वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकां करोति । अस्त्विति । इह सभायां यत्त्वया प्रति-
ज्ञातमस्मिन्प्रतिज्ञाते वस्तुनि सत्यप्रतिज्ञोऽस्तु भवानिति योजना । अप्रतिहतैव मे प्रति-
ज्ञेति राज्ञो वाक्यमाशङ्क्याऽऽह । देहीति । संभ्रमार्थोऽयशब्दः । राजवाक्यं व्याचष्टे ।
दैवेष्विति ॥ ९९ ॥ ६० ॥

न हि मानुषतो दैवः प्रार्थनीयो विजानता ॥

मानुषस्तूचितो दातुमादातुं मानुषाद्वरः ॥ ६१ ॥

तस्य दुर्लभत्वात्प्रार्थ्यमानत्वमाशङ्क्याऽऽह । न हीति । कथं तर्हि प्रतिज्ञेत्याशङ्क्य
मानुषवरविवक्षयेत्याह । मानुषस्त्विति ॥ ६१ ॥

ममाप्यस्त्येव तत्सर्वं यद्यदित्ससि मानुषम् ॥

विज्ञायते मयैवाऽऽदौ भवताऽपि प्रमान्तरात् ॥ ६२ ॥

गौतमस्त्वाह । ममापीति । तव विद्यमानमपि वित्तं मया न ज्ञायते तेन तद्वित्से-
त्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञायत इति । प्रमान्तरमाप्तवाक्यादि ॥ ६२ ॥

न च तत्प्रार्थनीयं मे भूरि यद्विद्यते मम ॥

तस्मादैवो वरो महां दीयतां नास्त्यसौ मम ॥ ६३ ॥

विद्यमानमपि वित्तं भूयस्त्वार्थमर्थ्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । कीदृशस्तर्हि
वरस्तुभ्यं दातव्यस्तत्राऽऽह । तस्मादिति । मानुषस्य वरस्य प्रार्थनीयत्वाभावादिति
यावत् । दैवस्य वरस्य प्रार्थनीयत्वं सूचयति । नास्तीति ॥ ६३ ॥

बहोरनन्तापर्यन्तदैववित्तस्य लोभतः ॥

मा भूरभ्यवदान्यस्त्वं दाता भूत्वेह नः प्रति ॥ ६४ ॥

स दातुमशक्यो लोभादित्याशङ्क्याऽऽह । बहोरिति । प्रभूतमपि दैवं वित्तं दीयमानं

२०२२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

कमादपगच्छति तत्कथं दातुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अनन्तेति । अनन्तत्वादपर्यन्तम-
वसानहीनं परस्मै दीयमानमतिदृढतया मानुषवित्तविलक्षणमाधिक्यमापद्यते तदेव वित्तं
तस्येति यावत् । इह सर्वस्मिन्नर्थिजने दाता भूत्वाऽस्मान्प्रत्येवावदान्यः कदार्यो विभवे
सत्यदाता यथोक्तवित्तस्य लोभतो मा भूस्त्वमिति योजना ॥ ६४ ॥

दैवं वरं न संदातुं प्रत्याख्यातुं च तं द्विजम् ॥

इति दुःखित्वमापन्नस्तीर्थेनेच्छेत्युवाच तम् ॥ ६५ ॥

स वै गौतमेत्यादेस्तात्पर्यमाह । दैवमिति । दातुं प्रत्याख्यातुं च न शक्त इति
शेषः । विद्याया रहस्यत्वमेकत्र प्रतिज्ञा रक्षणीया द्विजस्य चार्थित्वं राज्ञो देयमित्यप-
रत्र हेतुः ॥ ६५ ॥

तीर्थेन विद्या देयेति नातीर्थेनेति चाऽऽगमः ॥

यतोऽतस्तीर्थसृत्यैव मत्तो विद्यां त्वमामुहि ॥ ६६ ॥

किमर्थमित्थं राजा ब्राह्मणं तिरस्कुर्वन्निवोक्तवांस्तत्राऽऽह । तीर्थेनेति । शिष्या-
दीनां षण्णामन्यतमेन तीर्थेनाथितो यो गुरुस्तेनोपसन्नाय तस्मै विद्या देयेति मन्वादिवाक्यं
दर्शयति नातीर्थेन पङ्वाह्येनाऽऽचार्योऽर्थितोऽपि तस्मै न दद्यादिति च तदेव
वदतीत्यर्थः । उक्तमुपजीव्य राज्ञो वचनमुचितमित्याह । यत इति ॥ ६६ ॥

शास्त्रार्थं स्मारितः सोऽथ राज्ञोऽपैमीत्यथोचिवान् ॥

वाचैव ह्यवरान्पूर्वं उपयन्ति यतस्ततः ॥ ६७ ॥

स होपायनकीर्त्यैव ब्रह्मचर्यमुवास ह ॥

उपैमीति हि संकीर्तिर्नान्यत्किंचिच्चकार सः ॥ ६८ ॥

उपैमीत्यादेरर्थमाह । शास्त्रार्थमिति । राज्ञा स्मारितशास्त्रार्थस्य मुनेस्तदनुष्ठानप्रवृत्तौ
तदर्थनिष्ठत्वं हेतुं करोति । अथेति । द्वितीयोऽथशब्दस्तथार्थः । यथा विद्याहीनो
राजानं विद्यामर्थितवांस्तथा तदुपगमनं चोपगतवानिति योजना । ननु प्रतिलोममिदं
यद्ब्राह्मणो राजानमुपगच्छति तत्राऽऽह । वाचेति । उद्दालकादीनामश्वपतौ प्रसिद्धमि-
दमुपगमनमिति हिशब्दार्थः । ब्रह्मचर्यस्य विद्योदयाय प्राधान्यद्योती निपातः । तदेव
विवृणोति । उपैमीतीति । कर्तव्यान्तराभावं हेतुं कर्तुं हिशब्दः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

सापराधं स्वमात्मानं राजा परिहरन्नर्थं ॥

क्षमयामास तमृषिं तथा न इतिवाक्यतः ॥ ६९ ॥

स होवाचेत्याद्यवतारयति । सापराधमिति । उपगमनाद्यानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ६९ ॥

मानोऽपराधिनो मंस्थास्तव पूर्वं पितामहाः ॥

नामन्यन्त यथा तद्वद्भवानप्यपराधिनः ॥ ७० ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०२३

वाक्यं व्याचष्टे । मा न इति । अस्मानपराधिनो मा त्वं मंस्थास्तव पूर्वं पिता-
महा मम पूर्वान्पितामहानपराधिनो नामन्यन्त तद्वदस्मानपराधिनो भवानपि न मन्ये-
तेत्यर्थः ॥ ७० ॥

त्वत्संप्रदानतः पूर्वं विद्येयं हि कदाचन ॥

नोवास ब्राह्मणे साध्वी साक्षादपि बृहस्पतौ ॥ ७१ ॥

ननु ब्राह्मणानां प्रवरे गौतमे राजानमासाद्य विद्यामर्थयमाने तामप्रयच्छन्कथमसौ
नापराधीत्याशङ्क्याऽऽह । त्वत्संप्रदानत इति । क्षत्रियेष्वेवामुष्या विद्यायाः प्रसिद्ध-
त्वार्थो हिशब्दः । यद्यपि प्रागेषा योग्यताहीने ब्राह्मणे नोषितवती तथाऽपि
कुत्रचिद्योग्ये संभावितेत्याशङ्क्याऽऽह । साक्षादिति ॥ ७१ ॥

एवं गुप्तमपि तु तां वक्ष्याम्येवाहमञ्जसा ॥

प्रत्याख्यातुं समर्थः को ब्रुवन्तं ब्राह्मणं नृपः ॥ ७२ ॥

विद्याया गुप्तिमुक्त्वा मत्प्रत्याख्याने प्रवृत्तस्य ते प्रतिज्ञाहानिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
एवमिति । मयि विद्यार्थिनि त्वदभ्याशमागच्छत्यपि तद्दाने ते चित्तं न प्रसीदति
चेदस्तु प्रत्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्याख्यातुमिति ॥ ७२ ॥

असाविति क्रमोऽभेदि कस्माद्धेतोरितीयताम् ॥

प्रश्नस्येह चतुर्थस्य प्राधान्याद्भिद्यते क्रमः ॥ ७३ ॥

असौ वै लोकोऽग्निरित्यादिना चतुर्थप्रश्नस्य प्राथम्येन निर्णये हेतुं पृच्छति ।
असाविति । उत्तरमाह । प्रश्नस्येति । इहेति प्रश्नसमुदायोक्तिः ॥ ७३ ॥

उत्पत्तेस्तदधीनत्वाज्जन्मायत्ता स्थितिस्तथा ॥

स्थित्यपाये प्रयाणं च श्रुत्याऽभेदि क्रमस्ततः ॥ ७४ ॥

तस्य प्राधान्येन प्राथम्यं प्रकटयन्क्रमभङ्गं साधयति । उत्पत्तेरिति । मनुष्यजन्म-
स्थितिलयानां चतुर्थप्रश्ननिर्णयाधीनतया तस्य प्राधान्यात्प्राथम्ये सत्यर्थक्रममाश्रित्या-
विवक्षितस्य पाठक्रमस्य भङ्गः कृत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

दूरतोऽमुष्य लोकस्य स्यादसाविति गीरियम् ॥

समिद्धूमादिभी रूपैर्लोक्यते लोकगीरपि ॥ ७५ ॥

वैशब्दः स्मरणाय स्यादग्निस्तत्परिणामतः ॥

यत आहवनीयोऽग्निर्द्युलोकात्मतया स्थितः ॥ ७६ ॥

क्रमं भङ्क्त्वा पदानि व्याकरोति । दूरत इति । स्मरणाय प्रसिद्धद्युलोकस्येति
शेषः । तस्याग्निपरिणामता कथमित्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । अतो द्युलोकाग्नि-
परिणामता युक्तेति शेषः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

२०२४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

अपूर्वपरिणामोऽयमग्निहोत्राख्यकर्मणः ॥

द्युलोकोपक्रमो ज्ञेयो यावत्पुरुषसंभवः ॥ ७७ ॥

कथमाहवनीयाग्नेर्द्युलोकाद्यात्मना स्थितिस्तत्राऽऽह । अपूर्वेति । न हि कर्म कार-
कानपेक्षं साध्यैकस्वभावत्वात्तथाचाग्निहोत्राद्यपूर्वमाहवनीयादिकारकसहितमेव द्युलो-
काद्यारभते ते दिवमेवाऽऽहवनीयं कुर्वते इति श्रुतेरतो युक्तमाहवनीयस्य द्युलो-
काद्यात्मनाऽवस्थानमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

आहुत्योरग्निहोत्रस्य या विभूतिः पुरोदिता ॥

सैवेह दृष्टिविध्यर्थं श्रुत्या व्याख्यायतेऽञ्जसा ॥ ७८ ॥

किंचाग्निहोत्राधिकारालोचनायामपि द्युलोकादेरग्नित्वं युक्तमित्याह । आहुत्यो-
रिति । पूर्वत्राग्निहोत्राधिकारे कर्मापूर्वपरिणामो जगदित्याहुत्योः स्तुत्यर्थत्वेनोक्तं तदेव
जगदत्र दृष्टिविध्यर्थमसावित्यादिश्रुत्याऽनूद्यते तद्युक्तं द्युलोकादेरग्नित्वमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अध्यात्मे चाधियज्ञे च ह्यधिलोकाधिदैवयोः ॥

श्रुतिराहवनीयादेर्व्याचष्टे विस्तृति स्फुटाम् ॥ ७९ ॥

जगतोऽपूर्वपरिणामत्वेऽपि कथं द्युलोकादेरग्नित्वेत्याशङ्क्य कर्मविभूतिमनुवदति ।
अध्यात्म इति । आहवनीयादिरूपाग्नेरध्यात्मादिविभागेनावस्थानं षट्प्रश्नीये ग्रन्थे
श्रूयतेऽतस्तस्यैवाऽऽहवनीयादिपरिणामस्य जगतोऽत्र पञ्चाग्निविद्याविधानायानुवादाद्यु-
ज्यते लोकादेरग्नित्वमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

लोक आहवनीयोऽग्निरसाविति विचिन्तयेत् ॥

आदित्यादिष्वपि तथा समिदादिसमीक्षणम् ॥ ८० ॥

एवमनग्नेरग्नित्वमुपपाद्यासाक्षित्यादाविष्टमुपास्तिप्रकारमाह । लोक इति । अनग्नावे-
वाग्निदृष्टिर्द्युलोके कार्येत्यर्थः । तस्येत्यादेस्तात्पर्यमाह । आदित्यादिष्विति । तथा
द्युलोकेऽग्निदृष्टिवदिति यावत् ॥ ८० ॥

समिन्धनात्समिद्भानू रश्मयो धूम इत्यपि ॥

समिन्निर्गमसामान्यादर्चिरहस्तथैव च ॥ ८१ ॥

आदित्ये समिद्दृष्टौ हेतुमाह । समिन्धनादिति । रश्मिषु धूमदृष्टिमनूद्य हेतुमाह ।
रश्मय इति । अर्चिर्दर्शनमद्वि कार्यमित्यर्थः । अहरर्चिरित्यत्र हेतुं समिदुत्थत्वं कथ-
यति । तथैवेति ॥ ८१ ॥

शान्तत्वाच्च दिशोऽङ्गाराः समिद्धि परिणामतः ॥

अर्चिरङ्गारभावस्य यथैवं भानुहेतुकाः ॥

रश्मयश्च दिशश्चैता आदित्यसमिदाश्रयाः ॥ ८२ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०२५

दिक्ष्वङ्गारदृष्टौ निमित्तमाह । शान्तत्वादिति । रश्म्यहर्दिक्षु धूमाचिरङ्गारदृष्टीनां कार्यत्वे हेत्वन्तरमाह । समिदिति । यथा धूमादीनां समित्परिणामतया समिदाश्रयस्तथा रश्म्यादीनामादित्वविकारत्वात्तदाश्रयत्वात्तेषु धूमादिदृष्टिः कार्येत्यर्थः । दिशामादित्यकार्यत्वं तद्व्यवहारस्य तदधीनत्वाद्दृष्टव्यम् ॥ ८२ ॥

अवान्तरदिशस्तद्वद्विषिप्तत्वेकहेतुतः ॥

विस्फुलिङ्गा इति ज्ञेयास्तस्मिन्नग्नौ यथोदिते ॥ ८३ ॥

अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गा इत्यस्यार्थमाह । अवान्तरेति । तद्वद्विशामङ्गारत्ववदिति यावत् । तस्मिन्नित्यादेरर्थमाह । तस्मिन्निति । देवा जुह्वतीति शेषः ॥ ८३ ॥

त्रयस्त्रिंशच्च ये देवाः स्युस्तेऽध्यात्मादिभूमिगाः ॥

होतारस्तत्र तत्र स्युः कर्मज्ञानानुरोधतः ॥ ८४ ॥

के ते देवा ये होतारस्तत्राऽऽह । त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या इन्द्रः प्रजापतिरिति ये देवाः स्युस्तेऽध्यात्मादिभेदभिन्नास्तत्तद्वा-
भाजि यजमाने तदीयकर्माद्यनुसारतस्तत्र तत्राग्निभेदेषु होतारः स्युरतो यजमानप्राणा वागदयोऽत्र देवा इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

ऋत्विग्रूपेण ते ह्यासन्यथा प्राकृतकर्मणि ॥

होतारः परिणामेषु तथैवोत्तरभूमिषु ॥ ८५ ॥

तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । ऋत्विगिति । यथा ज्योतिष्टोमादौ ब्राह्मे कर्मणि षोडशर्त्विजो होतारः स्थितास्तथोत्तरेष्वपि कर्मापूर्वपरिणामेषु द्युलोकादिष्वृत्विग्रूपेण ते देवा यजमानप्राणा होतारः स्युरित्यर्थः । यज्ञभूमावृत्विजां प्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः ॥ ८५ ॥

आहुत्योः परिणामोऽयमूर्गसोऽपूर्वमित्यपि ॥

तस्य श्रद्धैकहेतुत्वाच्छ्रद्धा नामेति कीर्त्यते ॥ ८६ ॥

एवं होतृसिद्धावपि न श्रद्धाया होम्यत्वं प्रत्ययविशेषात्मकत्वादित्याशङ्क्य श्रद्धा-
शब्दार्थमाह । आहुत्योरिति । अग्निहोत्रादिकर्मापूर्वं श्रद्धाकार्यत्वादुपचारतः श्रद्धाश-
ब्दितमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

तस्याश्चाप्याहुतेः सोमो राजा संभवतीति च ॥

तस्याभिवृद्धिः संभूतिर्न त्वभूतजनिर्यतः ॥ ८७ ॥

उत्तरवाक्यमादत्ते । तस्याश्चेति । श्रद्धाया होम्यत्वसिद्धौ तदाहुतिकार्यमपि सिध्य-
त्येवेति वक्तुमाद्यौ निपातौ । वक्ष्यमाणसोमाद्याहुतिकार्यवदितिदृष्टान्तार्थो द्वितीयश्चकारः ।
इतिशब्दो ध्यानार्थः । कीदृशी सोमस्य संभूतिस्तत्राऽऽह । तस्येति । तत्र हेतुः ।
न त्विति । सोमस्य प्रागेव सिद्धेरसतो जन्मायोगाद्वृद्धिरेव संभूतिः सा च सोमलोके

२०२६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

कर्तृभोगाय देहान्तरारम्भकता तत्र ब्रुलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः शरीरमारभत इति हि भाष्यमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

द्यौरग्निः समिदादित्यः श्रद्धा तस्मिन्निह हूयते ॥

सूर्ये समिधि दीप्तायां श्रद्धां जुह्वति देवताः ॥ ८८ ॥

आदिपर्यायार्थं संक्षिप्योपसंहरति । द्यौरिति । तस्याश्चाऽऽहुतेः सोमवृद्धिरिति शेषं सूचयितुं हिशब्दः । तदेव स्पष्टयति । सूर्य इति । श्रद्धाशब्देन कर्मापूर्वं गृहीत्वा तदाहुतेः सोमसंभूतिरुक्ता ॥ ८८ ॥

श्रयतेः श्रद्धातेर्वा श्रद्धेत्याहुर्विपाश्चितः ॥ ८९ ॥

श्रयणाद्धारणाच्चाऽऽपः श्रद्धाद्वाः कारणात्मिकाः ॥

भूत्वाऽऽप इति लिङ्गाच्च आपः श्रद्धाभिधास्ततः ॥ ९० ॥

नन्वपूर्वस्यापि श्रद्धारूपस्य न होम्यता तस्य ब्रुलोके प्रवेशमात्रं होमश्चेन्न श्रद्धा-शब्दस्य मुख्यार्थस्त्याज्यस्तस्यापीच्छाविशेषस्योक्तहोमसंभवादित्याशङ्क्य श्रद्धाशब्द-निष्पत्तिमाह । श्रयतेरिति । वाशब्दश्चार्थः । निष्पन्नशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह । श्रय-णादिति । भौतिकप्रपञ्चस्याऽऽश्रयत्वात्पोषकत्वाच्चाऽऽपो भूतान्तरसहिताः श्रद्धाशब्दा इत्यर्थः । कथं तासां श्रयणादि तत्राऽऽह । कारणात्मिका इति । अपामेवात्र श्रद्धा-शब्दत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । भूत्वेति । पदविभागस्पाष्टार्थं संधिर्न गृहीतः । न केवलमापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीत्युपक्रमादेव श्रद्धाशब्देनाऽऽपो गृह्यन्ते किंतु श्रद्धा वा आप इति श्रुतेश्चेति मत्वाऽऽह । तत इति ॥ ८९ ॥ ९० ॥

आकृष्टं रश्मिभिस्तोयमादित्ये प्रतितिष्ठति ॥

तस्मादादित्यगः सोमः क्षीण आप्यायते पुनः ॥ ९१ ॥

श्रद्धाहुतेः सोमस्य संभूतिवृद्धिरित्युक्तं कथं निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह । आकृष्ट-मिति । तच्छब्दस्तोयार्थः । कृष्णपक्षे क्षीयमाणः सोमोऽमावास्यायामादित्यान्तर्गतस्त-द्गततोयेन शुक्लपक्षे क्रमेणाऽऽप्यायते सेयं वृद्धिः सोमस्य संभूतिः ।

“विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतो जलम् ।

सोमे मुञ्चत्यथेन्दुश्च वायुनाडीमयैर्द्विज” ॥

इत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥ ९१ ॥

परिणामो ह्येषां सोमः शीतांशुस्तेन सोऽम्मयः ॥

श्रद्धाहुतेर्हि सोमस्य संभवः शास्त्र उच्यते ॥ ९२ ॥

ये तु सोमस्य तैजसत्वमाहुस्तेषां तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवतीति विरोध इत्याह । परिणामो हीति । श्रुतिप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । प्रत्यक्षं च तस्याऽऽप्यत्वमि-त्याह । शीतांशुरिति । किंच श्रद्धारूपानामेषां हुतेः सोमस्य संभवो यः शास्त्रे कथ्यते

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०२७

स सोमलोके कर्तृभोगार्थं देहान्तरारम्भ एव तथाच तस्य तैजसत्वेऽपि न क्षतिरिति
विवक्षन्नाह । श्रद्धाहुतेरिति ॥ ९२ ॥

अङ्गाराश्चन्द्रमास्तस्मिन्हुतेऽग्नौ सोमसंभवः ॥

सोमचन्द्रमसोरेवं भेदः शास्त्रेण दर्शितः ॥ ९३ ॥

ननु द्युलोकाग्नौ श्रद्धाहुतेः सोमोत्पत्तिश्चेत्तत्कथं तस्य मनुष्यलोकाग्नावङ्गारत्वं
चन्द्रमा अङ्गारा इति हि श्रुतिरित्याशङ्क्य सोमचन्द्रमसोर्भेदं साधयति । अङ्गारा
इति । तस्मिन्निति द्युलोकाग्नेरुक्तिः । कारकभूतश्चन्द्रमाः फलभूतः सोम इति भेद
इत्यर्थः । तत्र प्रमाणं प्रकटयति । सोमेति । शास्त्रमत्र चन्द्रमा अङ्गारास्तस्या
आहुत्यै सोमो राजेत्यादि ॥ ९३ ॥

चन्द्रमा मण्डलं स्वच्छं चन्द्रकेण मितो हि सः ॥

सोमस्तु मण्डले श्वेतो वर्धते हसते च यः ॥ ९४ ॥

पदार्थालोचनायामपि भेदसिद्धिरित्याह । चन्द्रमा इति । मण्डले चन्द्रमःशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तमाह । चन्द्रकेणेति । अत्रकेण तुलित इत्यर्थः । सशब्दो मण्डलार्थः ।
मण्डलान्तर्वर्तिनि पुरुषे सोमशब्दप्रवृत्तिमाह । सोमस्त्विति । तत्र निमित्तमाह ।
वर्धते इति । लतारूपे वृद्धिहासदृष्टेरस्मिन्नपि पक्षभेदेन तद्भावात्तच्छब्दप्रवृत्तिः ।
न च मण्डलस्यैव वृद्धिहासौ नियामकाभावादेवमेनांस्तत्र भक्षयन्तीति च श्रुतेर्न च
साऽपि मण्डलार्था तन्मात्रस्याभोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ९४ ॥

चन्द्रमाः पर आदित्यादर्वाक्सोमः श्रुतेर्मतः ॥

आदित्याच्चन्द्रमित्याह नैते संवत्सरं तथा ॥ ९५ ॥

भेदकान्तरमाह । चन्द्रमा इति । आदित्यात्प्रागूर्ध्वं च श्रुतयोः सोमचन्द्रमसोर्भेदः
श्रौतश्चेत्काऽसौ श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । आदित्यादिति । उत्तरमार्गगाः संवत्सर-
द्वाराऽऽदित्यं गतास्तस्माच्चन्द्रं गच्छन्तीति श्रुतिरादित्यात्पराञ्च चन्द्रं ब्रूते । एते दक्षि-
णमार्गगा न संवत्सरमापद्यन्ते, किंतु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रमेष सोमो राजेत्या-
दिश्रुतिरादित्यादर्वाञ्च सोममाह । न च चन्द्रस्याऽऽदित्यात्पराचीनत्वे तदन्तर्वर्तिनः
सोमस्य तस्मादर्वाचीनत्वानुपपत्तिरैश्वर्यवशाद्देवतायास्तथात्वसंभवादनेकप्रतिपत्तिन्याया-
दित्यर्थः ॥ ९५ ॥

सोमचन्द्रमसोस्तस्माद्भेदः समवगम्यते ॥

देशाभेदादभिन्नौ तावेष सोम इति श्रुतेः ॥ ९६ ॥

फलितं भेदं निगमयति । सोमेति । तयोस्त्यन्तर्भेदश्चेत्कथमभेदोक्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । देशेति । स्वरूपभेदे सत्येव देशाभेदेन पितृलोकाच्चन्द्रमेष सोमो राजेत्यभे-
दश्रुतिः सोमस्य मण्डलस्थत्वाद्देशान्तराभावादित्यर्थः ॥ ९६ ॥

२०२८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

भिन्नौ च धर्मभेदेन तस्मादुभयथा श्रुतिः ॥
पर्जन्योऽग्निरिति ज्ञेयः समित्संवत्सरः स्मृतः ॥ ९७ ॥
संवत्सरे समिद्धे हि पर्जन्यस्य समेधनात् ॥
धूमोऽभ्राणीति सादृश्याद्विद्युदर्चिस्तथैव च ॥ ९८ ॥
शान्तिवर्तुलतोऽङ्गाराः पर्जन्यशिखिनोऽग्निः ॥
विक्षिप्तवैकसामान्यात्स्फुलिङ्गाः स्तनयित्त्वः ॥ ९९ ॥
सोमं जुहति तत्राग्नौ देवाश्चात्रोदिताः पुरा ॥
वृष्टेश्च संभवस्तस्माल्लोकेऽस्मिन्साऽपि ह्रूयते ॥ १०० ॥

कथं तर्हि भेदश्रुतिस्तत्राऽऽह । भिन्नौ चेति । धर्मभेदेन स्वरूपभेदेनेति यावत् ।
देशाभेदादभेदश्रुतिः स्वरूपभेदाद्भेदश्रुतिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । द्वितीयपर्यायं
व्याचष्टे । पर्जन्य इत्यादिना । ऋतुभिः संवत्सरे दीप्तिं सत्येव पर्जन्यप्रसिद्धा दीप्ति-
रन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति हिशब्दार्थः । धूमोऽभ्राणीत्यत्रेतिशब्दो ज्ञेयत्वानुकर्षणार्थः ।
अभ्राणां धूमसादृश्यं धूम्रत्वम् । विद्युत्पार्श्वेऽग्निरित्यत्र वर्णसादृश्यं हेतुं करोति । तथैव
चेति । तृतीयमग्निमवतारयति । लोकेऽस्मिन्निति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

लोकोऽयमग्निर्विज्ञेयः पृथिवी समिदुच्यते ॥
पृथिव्या हि समिद्धोऽयं समित्तेन क्षितिर्मता ॥ १०१ ॥
अग्निर्धूमस्तदुत्थानाद्रात्रिरर्चिस्तथैव च ॥
रात्रिमाहुः क्षितिच्छायामङ्गाराश्चन्द्रमास्तथा ॥ १०२ ॥
शान्तत्ववर्तुलत्वाभ्यां विस्फुलिङ्गसमत्वतः ॥
नक्षत्राणि स्फुलिङ्गाः स्युस्तस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् ॥ १०३ ॥
अन्नस्य संभवस्तस्मात्पुमग्नौ तच्च ह्रूयते ॥
पुरुषोऽग्निरिति ध्येयो व्याक्तं तस्य समित्समृता ॥ १०४ ॥
व्याक्ते मुखे हि तद्दीप्तिर्धूमः प्राणो मुखोत्थितः ॥
पुंदीप्तेर्वाग्निमिच्छत्वादर्चिर्वाक्तेन भण्यते ॥ १०५ ॥
स्थितेरङ्गारवच्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रमेव च ॥
विस्फुलिङ्गा इति ज्ञेयं तस्य विक्षेपसंस्थितेः ॥ १०६ ॥
अन्नं जुहति तत्राग्नौ संभवो रेतसस्ततः ॥
योषिदग्निरिति ज्ञेया उपस्थश्च समित्तथा ॥ १०७ ॥
तदुपस्थेन संदीप्तेर्धूमो लोमानि साम्यतः ॥
अर्चिर्वर्णसमानत्वाद्योनिरर्चिर्भवेत्ततः ॥ १०८ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०२९

अन्तः करोति यत्कामी तेऽङ्गारास्तत्समानतः ॥

विस्फुलिङ्गाः सुखलवाः क्षणिकत्वैकहेतुतः ॥ १०९ ॥

रेतो जुहति तत्राग्नौ देवाश्चेन्द्रियरूपिणः ॥

पञ्चम्या आहुतेस्तस्याः पुरुषः संभवत्ययम् ॥ ११० ॥

अयं वै लोकोऽग्निरित्यादिवाक्यं व्याकरोति । लोकोऽयमित्यादिना । एतल्लोक-
पृथिव्योर्देहदेहिभावेन भेदः । देहिना देहस्य प्रसिद्धा दीप्तिरिति हेतुं कर्तुं हिशब्दः ।
तच्छब्देन पृथिवी समिदुच्यते । तथैव चेति पृथिवीसमिधः समुत्थानादेवेत्यर्थः । कथं
पुना रात्रेरुक्तसमिधः समुत्थानं तत्राऽऽह । रात्रिमिति । एतानि हि चन्द्रं रात्रेस्तमसो
मृत्योर्बिम्बतम्यपारयन्ति श्रुते रात्रेस्तमस्त्वावगमात्तस्य च मृत्युर्वै तमश्छाया तेनैव
तज्ज्योतिषा मृत्युं तमश्छायां तरतीति भूच्छायाश्रुतेस्तमो राहुस्थानं तच्च भूच्छायेति
प्रसिद्धम्—

“उद्धृत्य पृथिवीछायां निर्मितं मण्डलाकृति ॥

स्वर्भानोस्तद्धृहस्थानं तृतीयं यत्तमोमयम् ” इति स्मृतेः ॥

चतुर्थमग्निमुत्थापयति । पुमग्नाविति । पुरुषो वा अग्निरित्यादि व्याक-
रोति । पुरुष इत्यादिना । वाग्मिनो व्यक्ता दीप्तिरिति वक्तुं हिशब्दः । तेन वाग्मि-
रिति वाक्येनेत्यर्थः । योषा वा अग्निरित्यादि व्याचष्टे । योषिदित्यादिना । तथेति
समिद्धाग्नेः संदीप्तिवदित्यर्थः । लोमसु धूमदृष्टौ वर्णसादृश्यं हेतुमाह । साम्यत इति ।
अङ्गाराः खल्वग्नेरुपशान्तिहेतवस्तथेदमपि कर्म योषिदग्नेः पुरुषस्य च तेजोवीर्यादिनाश-
कत्वेन शान्तिकरमतस्तस्मिन्कर्मण्यङ्गारदृष्टिरित्याह । तत्समानत इति ॥ १०१ ॥
॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

यथोक्तवर्त्मना ह्यापः प्राप्ताः पुंस्परिणामताम् ॥

पाकजः परिणामोऽयमेवं पञ्चभिरग्निभिः ॥ १११ ॥

पञ्चाग्निविज्ञानस्य चतुर्थप्रश्ननिर्णायकत्वेन प्रकृतोपयोगं दर्शयति । यथोक्तेति ।
अग्निहोत्रादौ वैदिके कर्मणि प्रकृतानामपां प्रसिद्धताद्येतको हिशब्दः । अग्निहोत्रे
हुतानां पयोधृतादीनां पुरुषरूपपरिणामश्चेत्कथं तस्य स्थूलतया व्यवहारयोग्यता तासां
स्वभावसौक्ष्म्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पाकज इति ॥ १११ ॥

तस्मादापः सूक्ष्मभावाः स्थूलतां यान्ति पाकतः ॥

अग्निभिः पञ्चभिः पक्वाः पुरुषाख्या भवन्ति हि ॥ ११२ ॥

पुरुषाख्यपरिणामस्य पाकजत्वे फलितमाह । तस्मादिति । आपो भूतमूक्ष्मलक्षणाः

२०३० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये—

पूर्वोक्ताग्निपाकतः सूक्ष्मत्वं हित्वा ततः स्थूलतां गच्छन्ति तथाऽपि कथं पुरुषाख्यत्वमत आह । अग्निभिरिति । पाकजपरिणामस्य करचरणादिमत्त्वाद्युक्ता पुरुषाख्येति हिशब्दार्थः ॥ ११२ ॥

तस्मान्मृतं प्रियं बन्धुं हरन्त्यग्नय ऋत्विजः ॥ ११३ ॥

यथैवाऽऽहवनीयाग्नेः प्रसिद्धं समिदादिकम् ॥

श्मशानाग्नेस्तथैवैतत्सर्वं ज्ञेयं न कल्प्यते ॥ ११४ ॥

पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुर्वक्ष्यमाणगत्युपयोगिदेहप्रदर्शनार्थमन्त्येष्टिविषयं वाक्यं व्याचष्टे । तस्मादिति । यद्वा षष्ठोऽग्निरग्निलयोऽहमिति दृष्टिशेषत्वेनोच्यते । वर्तमान-देहस्थितिनिमित्तकर्मक्षयपरामर्शो तच्छब्दः । तस्येत्यादेरर्थमाह । यथेति । नित्यानु-वादफलमाह । नेति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

अन्त्यसंस्कारसिद्ध्यर्थं तस्मिन्नग्नौ यथोदिते ॥

ऋत्विजो जुह्वति नरमन्त्याहुत्यै विधानतः ॥

आहुतेर्जायते तस्याः पुमान्भास्वरूपभृत् ॥ ११५ ॥

तस्मिन्नित्यादेरर्थमाह । अन्त्येति । अन्त्येष्टिरन्त्याहुतिस्तदर्थे यद्विधानं पितृमे-धोक्तं तद्वशादिति यावत् ॥ ११५ ॥

राजसं तामसं रूपमितो ह्यन्यत्र वक्ष्यते ॥ ११६ ॥

इतोऽग्निभ्योऽग्निमेवायं स्वां योनिं प्रतिपत्स्यते ॥

इति लोके समाचारादग्निभ्यः संभवस्ततः ॥ ११७ ॥

भास्वरवर्णविशेषणस्य व्यावर्त्यमाह । राजसमिति । इतो विद्वद्रूपात्सात्त्विकादिति यावत् । अन्यत्र कर्मण्युभयभ्रष्टे वेत्यर्थः । पुरुषस्याग्निजन्यत्वे तल्लये च विद्वत्प्रसिद्धिं प्रमाणयति । इत इति । समागत इति यावत् । लोकः श्रुतिमार्गानुसारी विद्वद्वर्गः । संभवस्तेषु लयोपलक्षणम् ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

पञ्चम्यामाहुतावेवं पुंनान्नो जन्म कीर्तितम् ॥

गतिस्तस्याथ वक्तव्या उदग्दक्षिणभेदतः ॥ ११८ ॥

ते य एवमित्यादिवाक्यस्य वृत्तानुवादपूर्वकं संगतिमाह । पञ्चम्यामिति । जन्मे-त्युपलक्षणमन्त्याहुतिश्चोक्तेति द्रष्टव्यम् । मृतस्य गत्यपेक्षाद्योक्तोऽथशब्दः । संधि-रनुपयोगादविवक्षितः ॥ ११८ ॥

ते य एतद्यथाजातं ज्ञानं पञ्चाग्निसंश्रयम् ॥

विदुरार्षिः समायान्ति बहूक्तेश्च द्विजातयः ॥ ११९ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०३१

तद्योजयति । ते य इति । ये विदुस्ते संभवन्तीति बहुवचनादत्र त्रैवर्णिकमात्रमधिकारित्वेनोपात्तमित्याह । बहूक्तेरिति ॥ ११९ ॥

उत्पत्तिसंस्थितिलया यथोक्तान्येकहेतवः ॥

इत्थं ये विदुरचिस्ते संभवन्त्यात्मभाविताः ॥ १२० ॥

तेषां कदाचित्पञ्चाग्निविद्योदयमात्रमर्चिरादिप्राप्तिहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । उत्पत्तीति । द्युलोकादिषु श्रद्धाद्याहुतिकृतो ममोत्पत्त्यादिरित्येवं ये जानन्ति ते सदा तादृगनुसंधानवन्तोऽर्चिरादिद्वारा ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १२० ॥

इष्टापूर्तकृतो ये वै ग्रामस्थेभ्यश्च ये परे ॥

अरण्य इति गृह्यन्त इतरेषां पृथग्रहात् ॥ १२१ ॥

ये चेत्यादौ विवक्षितानधिकारिणो ब्रूते । इष्टेति । एतावदमी गृहिणः श्रौतस्मार्तकारिणो ये चान्ये वनस्थाः श्रौतादिकर्मकर्तारस्ते चारण्य इत्यादिना श्रद्धादिपूर्वकं सत्यब्रह्मोपासनेऽधिकारिणो विवक्षिता इत्यर्थः । ये चेत्यादौ ब्रह्मचारिणामपि प्राप्तिमाशङ्क्याऽऽह । इतरेषामिति । नैष्ठिकब्रह्मचारिणामुत्तरेण पथा ब्रह्मलोकगामित्वे श्रुतिं विना स्मृतेरेव ग्रहान्न तेषामत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १२१ ॥

यज्ञदानतपांसीह गृहस्थ इव तापसे ॥

गृहस्थाचार्यवासाच्च न ग्रहो ब्रह्मचारिणाम् ॥ १२२ ॥

गृहस्थानामिष्टादिकारित्वेऽपि कथं वनस्थानां तत्कर्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह । यज्ञेति । अस्मिन्वाक्ये ब्रह्मचारिणामग्रहे हेत्वन्तरमाह । गृहस्थेति । तेषामाचार्यमात्राधीनतया तत्कुलेऽभिवसतामुपासनादावस्वातन्त्र्यादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

नारण्यस्था न च ग्राम्या अपेक्षन्तेऽत्र विद्यया ॥

सामान्यवचसोपात्तेर्न विशेषपरिग्रहः ॥ १२३ ॥

सत्यविद्यायामिव पञ्चाग्निविद्यायामपि गृहस्थवनस्थयोरेवाधिकाराद्बहूक्तेश्चेत्याद्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । अत्रेति पञ्चाग्निविद्याधिकारोक्तिः । विशेषग्रहाभावे हेतुमाह । सामान्येति । ते य एवमेतद्विदुरित्यविशेषग्रहणाद्गृहस्थादिविशेषासिद्धिरित्यर्थः ॥ १२३ ॥

सश्रद्धस्यापि सत्यस्य यद्यप्यन्यत्र संभवः ॥

तथाऽपि यतयो ग्राह्या अरण्येन विशेषणात् ॥ १२४ ॥

ये चेत्यादौ गृहस्थवनस्थग्रहणं पूर्वपक्षत्वेनोक्तं संप्रति सिद्धान्तत्वेन वनस्थानां परमहंसातिरिक्तसंन्यासिनां च ग्रहणमत्र विवक्षितमित्याह । सश्रद्धस्येति । यद्यपि

२०३२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

श्रद्धापूर्वं सत्योपासनस्य गृहस्थेष्वपि संभवस्तथाऽपि ये चेत्यादौ वनस्थानाममुख्ययतीनां च ग्रहणमरण्यविशेषणस्य तेष्वेव संभवादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

ते य एवं विदुरिति यदि वा गृहिणां ग्रहः ॥

अग्निसंबन्धतो न्याय्यो वनस्थस्यापि संभवात् ॥ १२५ ॥

ये चेत्यादाविव वाक्यान्तरेऽपि यतिवनस्थयोरेव ग्रहणमित्याशङ्क्य सामान्यवचसो-
पात्तेरित्यत्रोक्तं पक्षं हित्वा पक्षान्तरमाह । ते य इति । संभवादग्निसंबन्धस्य वनस्थस्यापि
ग्रह इति संबन्धः ॥ १२५ ॥

न चाग्निहोत्रशेषत्वमुक्तदृष्टेरिहेष्यते ॥

सामान्येन ग्रहात्तस्याः पञ्चाग्निरितिलिङ्गतः ॥ १२६ ॥

केचित्तु पञ्चाग्निदर्शनस्याग्निहोत्रस्तुतित्वेनाविवक्षितत्वात्तदुपबन्धा गतिरप्यविवक्षितेति
गन्तृनिरूपणमस्थाने संभ्रान्तिरित्याहुस्तान्प्रत्याह । न चेति । अस्मिन्प्रकरणे प्रदृश्यमा-
नाग्निदृष्टेर्नाग्निहोत्रस्तुतित्वेन तच्छेषत्वं तत्संबन्धादते दृष्टेरसौ लोकोऽग्निरिति सामान्ये-
नोक्तत्वात्पञ्चाग्निन्वेदेति च सांपादिकाग्निषु प्रचयशिष्टसंख्याश्रवणादग्निहोत्रशेषदृष्टेश्च
षट्प्रश्नोक्तायाः षड्भिरग्निभिः संबन्धदृष्टेरित्यर्थः ॥ १२६ ॥

त्रिलोकीसाधनत्यागान्नापि संन्यासिनो ग्रहः ॥

दैवी विद्या हि वित्तं स्याद्वित्ताच्च व्युत्थितिर्यतः ॥ १२७ ॥

दृष्टेरनन्यशेषत्वाद्वृत्तेर्निरूपणेन गन्तृनिरूपणेऽपि ये चेत्यादौ परमहंसातिरिक्तयतिग्रहोऽ-
युक्तोऽरण्यविशेषणात्तेषामपि ग्रहणादित्याशङ्क्याऽऽह । त्रिलोकीति । लोकद्वयेहे-
तुप्रजाकर्मत्यागेऽपि देवलोकस्य साधनं ज्ञानं परमहंसैरत्यक्तं तादर्थ्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
दैवीति । वित्तद्वैविध्याभ्युपगमो हिशब्दार्थः । अतो यथोक्तं ज्ञानं त्यक्तं तैरिति शेषः
॥ १२७ ॥

प्रजया किं करिष्याम आक्षेपो ब्रह्मवेदनात् ॥ १२८ ॥

पञ्चाग्निज्ञानवद्भाष्या गतिरप्यत्र सर्वदा ॥

यतोऽतो गतिरप्युक्ता नान्यथा तदुदीरणम् ॥ १२९ ॥

तेषां लोकत्रयहेतुत्यागे मानमाह । प्रजयेति । तेषामित्याक्षेपादुक्तत्यागसिद्धिरिति
शेषः । ये चेत्यादेरर्थमुक्त्वा पञ्चाग्निविद्यासंनिधौ गत्युक्तेस्तात्पर्यमाह । पञ्चाग्नीति ।
प्रकरणं सप्तम्यर्थः । उपास्यत्वाभावे संनिधिवैयर्थ्यात्तद्वलाद्भूतेरुपास्यतेत्याह । नान्य-
थेति ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

देवतोपासनस्येह प्रकृतत्वात्तथा गतेः ॥

अग्निःशब्देन तेनेह देवतैवात्र गृह्यते ॥ १३० ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०३३

तेऽर्चिषमित्यत्रार्चिःशब्दस्य ज्वालामात्रविषयत्वं व्यावर्त्य देवताविषयत्वमाह । देव-
तेति । इहेति प्रकरणोक्तिः । अत्रेति वाक्यकथनम् । तथा गतेः प्रकृतविद्यासंनिधौ
गतिपर्वत्वेनार्चिषः श्रवणादित्यर्थः । इहशब्दो द्वितीयो विद्यासंनिध्यर्थः ॥ १३० ॥

अर्चिर्देवतयैकत्वं प्राप्याहर्देवतैकताम् ॥

संभवन्तीति सर्वत्र संबन्धोऽत्रानुषज्यते ॥ १३१ ॥

तेऽर्चिरित्यादेरर्थमनूद्यार्चिषोऽहरित्यस्यार्थमाह । अर्चिरिति । अस्मिन्वाक्ये संभव-
न्तीतिसंबन्धवदुत्तरत्रापि सर्वत्र तस्य संगतिरवगन्तव्येत्याह । संभवन्तीति ॥ १३१ ॥

गृह्यते देवता नो चेदर्चिरादिगिरा तदा ॥

असंभवोऽन्यत्र मृतेरित्यपार्था गतिश्रुतिः ॥ १३२ ॥

अर्चिःशब्देनेवाहरादिशब्दैरपि देवतैव ग्राह्येत्यत्र युक्तिमाह । गृह्यत इति ।
यद्यर्चिरादिशब्देन देवता न गृह्यते तदोपासकस्य फलप्राप्त्ययोगः स्यात्कृष्णपक्षा-
दावपि मृतिसंभवात्तत्कालस्यानियतत्वादतो गतिश्रुतिरनार्थिका स्यात्तस्माद्देवतावाचित्व-
मेवार्चिरादिशब्दानामित्यर्थः ॥ १३२ ॥

यत्तूदगयनापेक्षा भीष्मस्य श्रूयते स्मृतौ ॥

सत्यवादित्वसिद्ध्यर्थं शंतनोस्तदपीक्ष्यताम् ॥ १३३ ॥

नन्वहरादिशब्दानां कालविशेषविषयत्वमेष्टव्यं विदुषोऽपि भीष्मस्य मरणार्थमुत्त-
रायणप्रतीक्षादर्शनात्तत्राऽऽह । यच्चिति । भीष्मस्य युद्धमरणे प्राप्तेऽपि तदीयदे-
हारम्भकस्यादृष्टस्योत्तरायणपर्यन्तमवस्थानमपेक्ष्य पितृस्तुतिरत्र विवक्ष्यते महानुभावो
हि शंतनुर्यत्तद्वचोबलाद्धीष्मः स्वच्छन्दमृत्युरभूदित्यर्थः । न तु फलसौ गतिपर्वत्वेन
कालविशेषो विवक्षितोऽतश्चायनेऽपि हि दक्षिण इतिन्यायविरोधादग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल
इत्यत्रापि देवतैव विवक्षिताऽऽतिवाहिकन्यायादित्यर्थः ॥ १३३ ॥

अन्यथा कृतनाशः स्यादकृताभ्यागमस्तथा ॥

देवताग्रहणः तस्माद्देवतैवार्चिरुच्यते ॥ १३४ ॥

यदि श्रुतिस्मृत्योर्मार्गपर्वत्वेन कालविशेषोऽपेक्षितस्तदा मरणकालानियमाद्रात्र्यादौ
मरणेऽप्यहरादिप्रतीक्षा स्यादन्यथा गतिहीनस्य फलित्वायोगात्ततश्च रात्र्यादौ मृति-
प्रापकस्य कृतस्य नाशोऽहरादिप्रतीक्षाहेतोश्चाकृतस्याऽऽगतिरित्याह । अन्यथेति ।
अर्चिःशब्दार्थं निगमयति । देवतेति । यस्मादहरादिशब्दैरसंदिग्धं देवताग्रहणं
तस्मादिति योजना ॥ १३४ ॥

तस्मादेवंविदो धीरा अर्चिराद्यभिमानिनीम् ॥

क्रमेण देवतां यात्वा वैरिञ्चं यान्ति तत्पदम् ॥ १३५ ॥

ते य इत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । तच्छब्देन देवताग्रहोक्तिः ॥ १३५ ॥

२०३४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

श्रद्धधानास्तपस्यन्तः सत्यं ब्रह्म समाहिताः ॥

उपासते बहिर्ग्रामादर्चिस्ते संभवन्त्यतः ॥ १३६ ॥

पञ्चान्युपासकानामुत्तरमार्गास्तिमुपसंहृत्य ये चेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । श्रद्धधाना इति ॥ १३६ ॥

ब्रह्मणः स्थानमायान्ति यद्वा स्वाश्रमकर्मभिः ॥

संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं तथाच स्मृतिशासनम् ॥ १३७ ॥

*सत्यशब्दस्य सूत्रविषयत्वमुक्त्वा तेन सत्यवदनं गृहीत्वा वाक्यस्यार्थान्तरमाह । ब्रह्मण इति । श्रद्धापूर्वकं स्ववर्णाश्रमविहितसत्यवदनाद्यनुष्ठानाद्ब्रह्मलोकमुत्तमाश्रमिणो गच्छन्तीत्यत्र मानमाह । संन्यासादिति । केवलदेव यथावदनुष्ठितादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

ततोऽहर्देवतां यान्ति शुक्लपक्षं ततः क्रमात् ॥

षण्मासांश्च ततो यान्ति ह्युत्तरायणलक्षणान् ॥ १३८ ॥

देवतां च ततो यान्ति देवलोकान्निमीनाम् ॥

तत आदित्यमायान्ति वैद्युतं चापि भास्करात् ॥ १३९ ॥

ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानसः पुरुषस्ततः ॥

ब्रह्मलोकान्स नयति सोऽप्यभ्येत्याथ वैद्युतान् ॥ १४० ॥

ते तेषु ब्रह्मलोकेषु दीप्यमानाः पराः समाः ॥

ब्राह्ममानाः समा ग्राह्या ब्रह्मलोकेषु तच्छ्रुतेः ॥ १४१ ॥

तेऽर्चिषमित्यादि व्याख्यायार्चिषोऽहरित्यादि योजयति । तत इत्यादिना । अर्चि-
रादिपदोक्तप्रक्रियाग्रहार्थं क्रमादित्युक्तम् । षण्मासा । उत्तरायणमिति स्मृतिप्रसिद्धार्थं
हीत्युक्तम् । ततो ब्रह्मलोकादभ्येत्येति संबन्धः । वैद्युतान्विद्युद्देवताधीनान्विद्युष इति
यावत् । शैध्यद्योतकोऽथशब्दः । तेषु वसन्तीति संबन्धः । समाशब्देनोक्तसंवत्सरग्रहे
हेतुमाह । ब्रह्मलोकेष्विति । तच्छब्देन समोक्तिः ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥
॥ १४१ ॥

साष्टिसालोक्यसायुज्यव्यपेक्षा बहुगीरियम् ॥

समष्टिव्यष्टिभेदं वा व्यपेक्ष्य बहुवागियम् ॥ १४२ ॥

सत्यलोकस्यैक्याद्ब्रह्मलोकानित्यादिबहुवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । साष्टीति । साध-
नतारतम्यात्फलतारतम्यं गृहीत्वा बहूक्तिरित्यर्थः । गत्यन्तरमाह । समष्टीति । ब्रह्मलो-
कस्य सूत्रदेहस्य सामान्यविशेषात्मना बहुरूपत्वात्तदपेक्षया बहूक्तिरित्यर्थः ॥ १४२ ॥

* अत्र पुस्तकद्वयेऽपि सत्योपास्तिरतः शब्दस्येति वर्तते परं तु किञ्चिदुदितं स्यादथवा कानि-
चिदक्षराण्यधिकपठितानि स्युरिति मत्वा सत्यशब्दस्येत्यानुकूलं स्थापितम् ।

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०३५

आवृत्तिर्न पुनस्तेषां यावदाभूतसंप्लवम् ॥

आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते ॥ १४३ ॥

तेषामित्यादि व्याकरोति । आवृत्तिरिति । देवतानाममृतत्वश्रवणाद्यावदित्यादिविशेषणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । आभूतेति ॥ १४३ ॥

ऐकात्म्यधीसमुत्पत्तेर्यदि वा ब्रह्मलोकतः ॥

मुच्यन्ते न निवर्तन्ते यथा धूमादिमार्गगाः ॥ १४४ ॥

अनावृत्तिश्रुतेर्मुख्यार्थं पक्षान्तरमाह । ऐकात्म्येति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथेति ॥ १४४ ॥

इमं मानवमावर्तमित्याद्यस्य विशेषणात् ॥

अत्रैव कल्पेऽनावृत्तिर्न त्वन्येष्वनिवारणात् ॥ १४५ ॥

तेषामित्यादिवाक्ये क्रममुक्तिरापेक्षिकी वाऽनावृत्तिरिष्टेत्युक्तं तत्र द्वितीये गमकमाह । इममिति । अनावृत्तिशब्दार्थस्येवमिति विशेषणाद्वर्तमानकल्पेऽनावृत्तिः कल्पा-
न्तरेषु नैव तत्र निवारकाभावादित्यर्थः ॥ १४५ ॥

देवयानः समासेन पन्था यत्नात्पपञ्चितः ॥

व्याख्याऽथ पितृयाणस्य सम्यगारभ्यतेऽधुना ॥ १४६ ॥

अथ ये यज्ञेनेत्यादिवाक्यस्य वृत्तमनूद्य तात्पर्यमाह । देवयान इति । समासेनाल्प-
ग्रन्थेनेति यावत् । अर्चिरादिपर्वणां प्रत्येकमुपन्यासो यत्नः । देवयानोक्त्यनन्तरं
पितृयाणोक्तेरवसरार्थोऽथशब्दः ॥ १४६ ॥

देवादिज्ञानहीनेन येऽथ यज्ञेन सद्भिजाः ॥

लोकाञ्जयन्ति दानेन सद्देशादिमता तथा ॥ १४७ ॥

निःशेषकल्मषध्वंसितपसा वाऽविपश्चितः ॥

मृतास्ते धूममायान्ति धूमाद्राग्निं तमस्विनः ॥ १४८ ॥

रात्रेरपरपक्षं चदक्षिणायनदेवताम् ॥

मासेभ्यः पितृलोकं हि पितरो यत्र शेरते ॥

पितृलोकाच्च ते चन्द्रं यान्त्यन्नं तद्विवौकसाम् ॥ १४९ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यं योजयति । देवादीति । केवलमुकृतनिर्वर्तनानन्तरं लोकजयप्र-
सङ्गं दर्शयति । अथेति । कर्माधिकारिणमाह । सद्भिजा इति । दातव्यमिति यद्दानमित्या-
दिस्मृतेर्विशिष्टदेशकालपात्रविशिष्टमेव दानं लोकजयहेतुरिति सूचयति । सद्देशादीति ।
तपसो निःशेषकल्मषध्वंसित्वं तपसा कल्मषं हन्तीति स्मृतेर्मन्तव्यम् । अविपश्चित इति
च्छेदः । ते धूममित्यादेरर्थमाह । मृता इति । दक्षिणायनदेवतामित्युक्तत्वाद्विषयमाह । देव-

२०३६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

ताग्रहः । पितृलोकस्य देवतां व्यावर्तयति । पितर इति । तच्छब्दश्चन्द्ररूपपरामर्शार्थः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

चन्द्रं प्राप्यान्नभावं च ते यतस्तत्र संस्थिताः ॥

असकृद्भक्षयन्त्येतानाप्याय्याऽऽप्याय्य सोमवत् ॥ १५० ॥

ते चन्द्रमित्यादेरर्थमाह । चन्द्रमिति । अन्नभावं च यान्तीति संबन्धः । तानित्यादि व्याचष्टे । यत इति । यथर्विजो यज्ञे चमसस्थं सोममाप्याय्याऽऽप्याय्य भक्षयन्ति तथा पितृलोकस्था देवाश्चन्द्रप्राप्तान्कर्मिणः पुनराप्याय्य यतो भुञ्जतेऽतो युक्ता तेषाम-
न्नतेत्यर्थः ॥ १५० ॥

पक्षे शुक्ले तमाप्याय्य कृष्णे तं भक्षयन्त्यथ ॥ १५१ ॥

भोगसाधनभावश्च भक्षयन्तीति भण्यते ॥

न त्वभ्यवहृतिन्याय्या वेदवर्त्मनि तिष्ठताम् ॥ १५२ ॥

दृष्टान्तं विधान्तरेण विवृणोति । पक्ष इति । आप्यायनभक्षणयोः पौनःपुन्यमथश-
ब्दार्थः । कर्मिणश्चन्द्रं प्राप्ता देवैर्भक्षयन्ते चेदनर्थायैव तत्प्राप्तिरिति प्राप्तमननुष्ठानमित्याशङ्क्य
भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वादितिन्यायेनाऽऽह । भोगेति । श्रौतं भक्षणं मुख्यमेव किं न स्यात्त-
त्राऽऽह । न त्विति । तत्र हेतुः । वेदेति । तिष्ठतां सत्त्वाधिकानामहिंसादिप्रवणानामिति
यावत् ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

यदा तूपचितं कर्म पर्यवस्यति भोगतः ॥

तेषामथैतमध्वानमावर्तन्ते यथागतम् ॥ १५३ ॥

आकाशमनुनिष्पद्य वायुमायान्त्यभोगिनः ॥

वायोर्दृष्टिमवाप्याथ वृष्टेश्च पृथिवीं ततः ॥

अन्नभावं पृथिव्याऽतस्ते समायान्ति भूमिगाः ॥ १५४ ॥

तेषां यदेत्यादि व्याकरोति । यदा त्विति । कृतात्ययेऽनुशयवानिति न्यायादनुश-
यस्याऽऽगतिहेतुत्वं सूचयति । अथेति । तत्र तत्राऽऽकाशादौ भोगप्रसङ्गं प्रत्याह ।
अभोगिन इति । ब्रीह्यादिभावात्पूर्वमाकाशादौ नातिचिरेणेति न्यायं सूचयितुमथशब्दः ।
चकारः सामाव्यापत्तिन्यायसमुच्चयार्थः । अन्नभावो ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमन्याधिष्ठिते पूर्व-
वदभिलाषादिति न्यायात् । सहार्थे तृतीया । सा हि ब्रीह्यादिभावेन परिणता तया
सह कर्मिणोऽपि वृष्टिरूपेण तत्प्राप्त्यनन्तरं तत्र संश्लिष्यन्ते ततश्चातिकृच्छ्राच्छरीरं
लभन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

घटीयन्नवदश्रान्ता एवमेव पुनः पुनः ॥

परिवर्तन्ति संसारे कर्मवायुसमीरिताः ॥ १५५ ॥

२ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०३७

एवमित्यादेरर्थमाह । घटीयन्नवदिति । न हि वैदिका वेदमूर्तयो वेदवत्प्रयुञ्जाना
लौकिकैरुपालभ्येरन् ॥ १९९ ॥

दक्षिणस्य पथो व्याख्या यथावदनुवर्णिता ॥ १५६ ॥

यथोक्तलक्षणौ ये तु पन्थानावुत्तरेतरौ ॥

न विदुस्ते भवन्तीह कीटाद्या दुःखभोगिनः ॥ १५७ ॥

अथेत्यादि वृत्तानुवादेनावतार्य व्याकरोति । दक्षिणस्येत्यादिना ॥ १५६ ॥ १५७ ॥

नाऽऽद्रियन्त इदं ज्ञानमुद्व्यागसिसाधनम् ॥

कर्म वा पितृयाणाप्तौ ते कीटाद्यामियुर्गतिम् ॥ १५८ ॥

मार्गद्वयाज्ञानेऽपि तत्प्राप्तिहेत्वोर्ज्ञानकर्मणोः सत्त्वे कथं कीटाद्यासिरित्याशङ्क्य विद्या-
कर्मणोरिति तु प्रकृतत्वादिति न्यायेनाऽऽह । नेत्यादिना ॥ १५८ ॥

गोमयाद्युद्भवाः कीटाः पतङ्गाः शलभास्तथा ॥

दंशाश्च मशकाश्चैव दन्दशूकाः सपन्नगाः ॥ १५९ ॥

कीटादिपदानामपुनरुक्तमर्थमाह । गोमयादीति ॥ १५९ ॥

यतिथ्यामिति यः प्रश्नः स पुंजन्मोक्तितो गतः ॥

तदनन्तरमेवोक्ता व्यावृत्तिश्च पथोर्द्वयोः ॥ १६० ॥

नन्वत्र पञ्च प्रश्ना निर्णेतव्यत्वेन प्रक्रान्तास्तेषां निर्णयो नेह कृतस्तथाच किमिदम-
काण्डताण्डवमत आह । यतिथ्यामिति । षष्ठाग्न्याप्त्यनन्तरं केचिदर्चिर्गच्छन्ति केचिद्भूम-
मिति विप्रतिपत्त्याऽऽद्यप्रश्नस्य निर्णीतत्वमाह । तदनन्तरमिति ॥ १६० ॥

आकाशाद्यभिसंभूत्या पुनरावर्तनं गतम् ॥

देवयानं च यत्कृत्वा पितृयाणं च लभ्यते ॥ १६१ ॥

साधनं तदपीहोक्तं ज्ञानकर्मस्वलक्षणम् ॥

लोकस्यापूरणे हेतुः समाप्तावुदितः स्फुटः ॥ १६२ ॥

द्वितीयं प्रश्नं प्रत्याह । आकाशादीति । पञ्चमप्रश्नस्य निर्णीतत्वप्रकारमाह ।
देवयानं चेति । तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह । लोकस्येति ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

कीटादीनामगमनाद्गतानां चाऽऽगतेस्तथा ॥

एवं पञ्चापि निर्णीताः प्रश्ना ये प्राक्प्रचोदिताः ॥ १६३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके षष्ठाध्यायस्य
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

२०३८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

उक्तमेव प्रकटयति । कीटादीनामिति । संयमने त्वनुभूयेत्यादिन्यायस्तथाशब्दार्थः ।
ब्राह्मणमुपसंहरति । एवमिति ॥ १६३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां षष्ठाध्यायस्य
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०९३६

अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।

वित्तं विना न सिद्धिः स्याद्दृष्टादृष्टार्थकर्मणः ॥

यतोऽतः कर्म मन्थारुख्यं तादर्थ्येनाभिधीयते ॥ १ ॥

ज्ञानकर्मणोर्गेतिरुक्ता संप्रत्युत्तरस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । वित्तमिति । तादर्थ्येन
वित्तार्थत्वेनेति यावत् ॥ १ ॥

पितुर्लोक्यो यथा पुत्रः कर्मणेहोपजायते ॥

तादृक्पुत्रार्थिनः कर्म त्वेषामित्यादिनोच्यते ॥ २ ॥

पुत्रमन्थब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । पितुरिति । यथाशब्दो यादृगर्थः । इहेति विद्या-
दशोक्तिः । कर्मणेत्यत्र येनेत्यध्याहारः । कर्मैत्यत्रापि तच्छब्दो द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

यः स्यात्कामप्रहग्रस्तो वित्तापत्योद्भवं प्रति ॥

तं प्रत्येवेति विज्ञेयं कर्मेदं न त्वकामिनम् ॥ ३ ॥

अथात्र शास्त्रे मुमुक्षोरधिकारादिदमपि कर्मद्वयं तं प्रति युक्तमत आह । यः
स्यादिति । स यः कामयेतेत्युपक्रमान्मुमुक्षोश्च वित्तापत्योद्भवकामानामभावादिति
भावः ॥ ३ ॥

प्राप्तुयां मुमहद्वित्तमिति यः कामयेत ह ॥

इत्युक्त्याऽवाप्तवित्तस्य नेदं कर्मेति गम्यते ॥ ४ ॥

ब्राह्मणद्वयतात्पर्यमुक्त्वा स य इत्यादि व्याचष्टे । प्राप्तुयामिति । यथोक्तकाम-
नाया लोकप्रसिद्धत्वद्योतनार्थो निपातः । तस्येदं कर्म विधित्सितमिति शेषः । वित्ता-
र्थिनं प्रति कर्म ब्रुवतो वाक्यस्याभिप्रायमाह । इत्युक्त्येति ॥ ४ ॥

महत्त्वमात्मनोऽत्यर्थं यो वा कामयते गृही ॥

महत्ता न विना वित्तं कर्मातो वित्तसिद्धये ॥ ५ ॥

महच्छब्दस्यार्थान्तरं गृहीत्वा विधान्तरेण वाक्यं योजयति । महत्त्वमिति । तस्येदं
कर्मेति शेषः । महत्त्वार्थिनश्चेदिदं कर्म तर्हि वित्तार्थिनस्तदिति प्रतिज्ञाहानिस्तत्राऽऽह ।

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०३९

महत्तेति । ऐश्वर्यं हि महत्त्वं न च तद्वित्तं विना लभ्यं तथाचार्थात्तत्सिद्धिरिह फलतीति न प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

कालो विधीयते चास्य मन्थाख्यस्येह कर्मणः ॥

श्रुत्योदगयनाद्युक्त्या कर्मसिद्धौ प्रयत्नतः ॥ ६ ॥

उदगयन इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । काल इति । इह गृहिणि वित्तार्थिनीति यावत् । काले कर्म विधीयते नाकाल इति न्यायमाश्रित्य कर्मण इत्युक्तम् । तद्विधिफलमाह । कर्मेति । प्रयत्नत इत्यभ्यासं दर्शयति ॥ ६ ॥

प्रार्थनीयः पुरा कालो विशुद्धिश्चाऽऽत्मनस्ततः ॥

द्रव्याण्योषधयश्चैव देशश्च तदनन्तरम् ॥ ७ ॥

यस्मिन्कस्मिंश्चित्कालादौ कर्माऽऽरम्भानन्तरं विशिष्टकालाद्यनुसंधानेन निर्वर्तनमाशङ्क्याऽऽह । प्रार्थनीय इति । पयोधृतादीनि द्रव्याणि । ओषधयो ब्रीहियवाद्याः ॥ ७ ॥

कालादीनां गुणानां च कर्मण्यस्मिन्समुच्चयः ॥

न विकल्पः समृद्धिः स्यात्कर्मणोऽस्य समुच्चितौ ॥ ८ ॥

देशादीनामन्यतमसंपत्त्याऽपि कर्मारम्भसंभवान्न सर्वं पूर्वं निरूप्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कालादीनामिति । शुद्धिश्रद्धादयो गुणाः । विकल्पेऽपि का हानिरित्याशङ्क्य समुच्चयस्वीकारफलमाह । समृद्धिरिति ॥ ८ ॥

कर्मणश्चास्य निष्पत्तौ विद्वत्ताऽपि समाश्रिता ॥

यतोऽतः सूत्रितं नेदं सूत्रकृद्भिर्यथोदितम् ॥ ९ ॥

अग्निहोत्रादिवदिदं कर्म वैदिकं चेत्किमिति कल्पसूत्रकारैर्न सूत्रितमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मणश्चेति । पूर्वोक्तकालवदित्यपेक्षः ॥ ९ ॥

यो ह वै ज्येष्ठमित्युक्त्या विद्वत्ता या पुरोदिता ॥

तस्यां सत्त्वामिदं कर्म ज्येष्ठायेत्यादिलिङ्गतः ॥ १० ॥

कीदृशी विद्वत्ता तत्रोपयुक्तेति तत्राऽऽह । यो हीति । प्रकृतकर्मसमवेतमन्त्रसामर्थ्यात्प्राणविदो यथोक्तं कर्माधिगतमित्यर्थः ॥ १० ॥

भूमिशय्या पयःपानं ब्रह्मचर्यं च वाग्यमः ॥

उपसद्ब्रतमेतत्स्यादमावास्येति लिङ्गतः ॥ ११ ॥

उपसद्ब्रती भूत्वेत्यत्र किं तदुपसत्सु ब्रतं तत्राऽऽह । भूमीति । तत्र गमकमाह । अमावास्येतीति । उदगयनेऽमावास्यायां दीक्षित्वा पूर्वपक्षस्येत्यादिश्रुत्यन्तरादमावास्यायां च ब्रह्मचर्यादेः साग्निविषये प्रसिद्धत्वादुपसद्ब्रतमित्यत्र चतुष्टयमिष्टमित्यर्थः ॥ ११ ॥

२०४० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

अग्निमित्येकवचनात्तथैबोद्धेखनादितः ॥

न मुख्योपसदामत्र संभवोऽस्तीति गम्यते ॥ १२ ॥

उपसद एव व्रतमिति व्युत्पत्तेर्नोपदिष्टचतुष्टयग्रहणमित्याशङ्क्याऽऽह । अग्निमि-
तीति । अग्निमुपसमाधायेति श्रुतेरेकाग्निसंबद्धमेतत्कर्मोपसदस्तु ज्योतिष्टोमादौ प्रवर्ग्याहे
श्रूयमाणान्नेताग्निगामिन्यस्तथोद्धेखनपरिसमूहनादिसंबद्धामिदं कर्म न चोपसदां तत्संभवस्त-
स्मात्तात्सामन्त्रासंभवादुपसत्सु व्रतमित्येव व्युत्पत्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

ताम्रं नौदुम्बरं ग्राह्यमिध्मैस्तस्य विरोधतः ॥

वानस्पत्यमतो ग्राह्यं कर्मण्यौदुम्बरं श्रुतौ ॥ १३ ॥

विकल्पवाक्ये श्रुतमौदुम्बरं ताम्रमिति केचित्ताम्रत्याह । ताम्रमिति । औदुम्बर
इध्म इतिशेषविरोधं हेतुमाह । इध्मैरिति । कीदृगौदुम्बरं तर्हि ग्राह्यं तत्राऽऽह ।
वानस्पत्यमिति ॥ १३ ॥

ग्राम्याणि दश धान्यानि फलपुष्पाणि सर्वतः ॥

अप्रमादकराणीह भक्ष्यमेध्यानि यानि च ॥ १४ ॥

सर्वौषधमित्यादेरर्थमाह । ग्राम्याणीति । सर्वतः सर्वाणीति यावत् । मदकराणि
फलानि व्यावर्तयति । अप्रमादेति । इह भक्षणे सतीति यावत् । लशुनादिन्यावर्त्यमाह ।
भक्ष्येति । तान्यस्मिन्कर्मणि ग्राह्याणीति शेषः ॥ १४ ॥

दशेति नियमार्थं स्यान्न ततोऽन्यनिषेधने ॥

भूरिदोषोपदुष्टत्वात्परिसंख्याविधेरिति ॥ १५ ॥

वाक्यशेषाद्दशेति विशेषणं तस्य तात्पर्यमाह । दशेतीति । नियमस्य गणितद्रव्य-
ग्रहे तात्पर्यं नान्यनिवृत्तौ तदधिकग्रहेऽपि विशेषणमविरोधीति भावः । अन्यनिवर्तक-
परिसंख्यार्थमेव विशेषणं किं न स्यात्तत्राऽऽह । भूरीति । श्रौतसर्वविशेषणत्यागोऽ-
श्रुतान्यनिवृत्तिस्वीकारः—

“त्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ।

प्रियंगवोऽम्युदाराश्च कोरदूषाः सचीणकाः ॥

माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।

आढक्यश्चणकाश्चैव श्यामाः सप्तदश स्मृताः ॥

इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।

ओषध्यो यावकाश्चैव ग्रामारण्याश्चतुर्दश” ॥

इत्यादिस्मृतिविरोधश्चेति बहुदोषदुष्टत्वादत्र परिसंख्यायोगान्नियम एवेत्यर्थः । इति-
शब्दो नियमनिगमनार्थः ॥ १५ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०४१

कंसाद्याकारसिद्धयर्थं कंसाद्युक्तिरिहोच्यते ॥

तण्डुलान्फलपुष्पाणि पिष्ट्वा पात्रे निधापयेत् ॥ १६ ॥

दध्ना च मधुना पिष्टं सम्यगालोढ्य पात्रगम् ॥

स्थापयेत्कृतरक्षं सच्छुचौ देशे प्रयत्नतः ॥ १७ ॥

विकल्पवाक्यस्य तात्पर्यमाह । कंसादीति । इहेति पात्रमुच्यते । आकारे विकल्प-
आकारिणि त्वौदुम्बरे नियम इति भावः । इति संभृत्येत्यस्य तात्पर्यमाह । तण्डुला-
निति । आलोडय खजकेन मथित्वेति यावत् । प्रयत्नतः कृतरक्षमिति संबन्धः । रक्षा-
करणं काकश्चाद्युपघातपरिहारः ॥ १६ ॥ १७ ॥

परीत्यादिगिरा चात्र देशसंस्कार उच्यते ॥

संस्कृते भूमदेशेऽथ ह्यग्निं संस्थापयेद्वही ॥ १८ ॥

परिसमुह्यादेस्तात्पर्यमाह । परीत्यादीति । परिसमूहनोपलेपनोल्लेखनोद्धारणाम्युक्ष-
णलक्षणो देशसंस्कारः । अत्रेति प्रकृतवाक्योक्तिः । अग्निमुपसमाधायेत्यस्यार्थमाह ।
संस्कृत इति । भूसंस्कारस्याग्निप्रतिष्ठां प्रति हेतुत्वं सूचयति । अथेति । एतच्च
गृह्यप्रसिद्धं ग्राह्यमिति हिशब्दार्थः ॥ १८ ॥

लेपनादि च कर्तव्यं कृतपूर्वेऽपि तद्विधेः ॥

इति कातीयवचनमदृष्टार्थत्वकारणात् ॥ १९ ॥

ननु देशशुद्धिं निरूप्याऽऽरब्धत्वात्कर्मणः शुद्धे देशे पुनः संस्कारो नोपयुज्यते
तत्फलस्य सिद्धत्वाद्वात आह । लेपनादीति । दृष्टार्थतया कृतशोधनेऽपि देशे लेपनादि
कर्तव्यमिति कात्यायनप्रणीतं वाक्यमुपलभ्यते परिसमुह्योपलप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्ये-
त्यादि । तथाच परिसमूहनादिविधेर्दर्शादिविधिवददृष्टार्थत्वात्तत्कार्यता । द्विविधा हि
शुद्धिर्दृष्टादृष्टभेदात्तत्राऽऽद्या प्रागेव प्रयोगादृते विधेः सिद्धा द्वितीया तु वैधीति
तादर्थ्येन परिसमूहनादि विधिना कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

पाकयज्ञविधानेन संस्कृत्याऽऽज्यं यथाविधि ॥

पुंसां हस्तादिनक्षेण मन्थमानीय सिद्धये ॥ २० ॥

खजकेनैकधीकृत्य मन्थद्रव्यमतः परम् ॥

आवापस्थान आज्यस्य हुत्वा नित्याहुतीस्ततः ॥ २१ ॥

यावन्त इत्युपक्रम्य मन्त्रैराज्यं यथाक्रमम् ॥

हुत्वा हुत्वा च मन्थेऽथ संस्रवं प्रक्षिपेन्मुहुः ॥ २२ ॥

परिस्तीर्याऽऽवृतेत्यादेरर्थमाह । पाकयज्ञेति । ब्रह्मासनास्तरणप्रणीतासादनपरिस्तर-
णादि यथोपदेशं कृत्वा निरूप्याऽऽज्यमधिश्चित्य पर्यग्निं कुर्यादित्युक्तस्थालीपाकप्रक्रिय-
याऽऽज्यं संस्कृत्य खावप्रतापादिद्वारा जुहुयादित्यर्थः । पुंसेत्यादेरर्थमाह । पुंसेति ।

२०४२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये

नक्षत्रनियमे हेतुमाह । सिद्ध्य इति । सा हि तत्साध्यवित्तसिद्धावुपयुक्ताऽन्य
पुंसेत्यादिश्रुतिविरोधादित्यर्थः । खजकेन प्रथमेन मथेति यावत् । मन्थद्रव्यमग्रेरात्मनः
दक्षिणतः स्थापयेदिति शेषः । जुहोतेरर्थमाह । अतः परमिति । आवापस्थानमाहुति
विशेषप्रसेपदेशः । हुत्वा संस्त्रवं प्रक्षिपेदिति संबन्धः । नित्याहुतीरित्याचारावाज्यभागं
महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं स्विष्टकृच्चेत्येवंलक्षणा विवक्षिताः । यावन्त इत्यादेस्तात्प
र्यमाह । तत इति । भो जातवेदस्त्वदधीना यावन्तो देवा वक्रमतयः सन्तो मम पुरुष
स्यार्थान्प्रतिबध्नन्ति तेभ्योऽहमाज्यभागं त्वय्यर्पयामि ते च तेन तृप्ता भूत्वा सर्वैरा
पुरुषार्थैर्मां तर्पयन्तु । अहं त्वदधीनोऽर्पित इत्याद्यमन्त्रस्यार्थः । जातं जातं वेत्तीति व
जाते जाते विद्यत इति वा जातवेदाः । या देवता कुटिलधीर्भूत्वा सर्वस्याहमेव धारयि
त्रीति मत्वा त्वामाश्रित्य वर्तते तां सर्वसाधनीं देवतामहं धृतस्य धारया यजे स्वाहेति
पूर्ववदेष्ट द्वितीयमन्त्रार्थः । संस्त्रवं सुवावल्लिप्तमाज्यं चकारोऽवधारणार्थस्तिक्त्वा संबध्यो
होमद्वयापेक्षया वक्ष्यमाणहोमेषु विशेषार्थोऽथशब्दः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्वाहाकारावसानाः स्युर्मन्त्राः सर्वे यथोदिताः ॥ २३ ॥

मन्त्रद्वयेन ज्येष्ठादौ होमः कार्यो विजानता ॥

अग्न्यादावेकशः कार्यो यावन्मन्थावमर्शनम् ॥ २४ ॥

मन्त्रपरिमाणं ज्ञापयति । स्वाहेति । यद्विवक्षयाऽथशब्दस्तं दर्शयति । मन्त्रेति
विजानता यथोक्ते कर्मण्युपदेशवतेत्यर्थः । अग्न्यादावित्यग्नये स्वाहेत्यस्याऽऽदी रेतसे
स्वाहेति मन्त्रस्तस्मिन्निति यावत् । उक्तं च भाष्ये रेतस इत्याद्यारभ्यैकैकामाहुति
हुत्वेत्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथ स्विष्टकृदन्तेऽस्मिन्होमानन्तरमेव तत् ॥

द्वितीयेन मथाऽऽलौक्यं ह्यथाभिमृशति पाणिना ॥ २५ ॥

अथैनमित्यत्राप्यथशब्दार्थमाह । अथेति । अस्मिन्होमे सत्यवसाने स्विष्टकृद्धोम
कर्तव्य इति यावत् । उक्तमेवाथशब्दार्थं स्फुटयति । होमेति । अपरयेत्यादिभाष्यार्थ
माह । तदिति । मन्थद्रव्यमिति यावत् । दधिमधुम्यां सह प्रथमेन मथा यदालोडन
मुक्तं तद्वदिति हिशब्दार्थः । व्यादाय स्वापितोतिवदवमर्शानन्तर्यमालोडनस्य व्यावर्तयति
अथेति ॥ २५ ॥

भ्रमसीत्यादिना मन्थं स्मरंस्तद्देवतां हृदा ॥

भ्रमसि प्राणभूतस्त्वं न ह्येकत्रावतिष्ठसे ॥ २६ ॥

तन्मन्त्रमवतारयति । भ्रमसीत्यादिनेति । ज्ञातदेवताकं मन्त्रानुष्ठानं फलवदिति

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०४३

मत्वाऽऽह । स्मरन्निति । कथं मन्थद्रव्यं भ्रमदसीत्यभिमृश्यते न हि तस्याचेतनस्य स्वतो भ्रमणं संभवति तत्राऽऽह । भ्रमसीति ॥ २६ ॥

ज्वलज्जाज्वल्यमानस्त्वं जठरस्थान्नपाककृत् ॥

पूर्णं च सर्वतोव्यापि सर्वत्रानवखण्डितम् ॥ २७ ॥

कथं तर्हि ज्वलदसीत्युच्यते न हि प्राणस्य चलनात्मकस्य ज्वलनमस्ति तत्राऽऽह । ज्वलदिति । कुतस्तर्हि परिच्छिन्नस्य पूर्णत्वं तत्राऽऽह । पूर्णं चेति । व्यापित्वं ब्रह्मरूपेण साधयति । सर्वत्रेति ॥ २७ ॥

प्रस्तब्धोऽसि स्थिरत्वाच्च वियद्वन्न विकम्पसे ॥ २८ ॥

सर्वतोऽपरिपन्थित्वात्सर्वैश्चाप्यनुकूलतः ॥

त्वमेकशफमित्युक्तं शफैका या त्वदात्मिका ॥ २९ ॥

तथाऽपि प्राणाद्यात्मना क्रियावतो न प्रस्तब्धत्वमित्याशङ्क्य तदपि ब्रह्मरूपेणैवेत्याह । प्रस्तब्धोऽसीति । कथमनवच्छिन्नमविक्रियमेकशफमित्युच्यते न हि पादादिहीनस्य तदर्थत्वं तत्राऽऽह । सर्वत इति । प्राणरूपं हि मन्थद्रव्यं प्रतिबन्धकत्वाभावात्सर्वानुकूलत्वाच्च सर्वमपि जगदेकशफवदात्मन्-तर्भाव्यानवच्छिन्नतया स्थितमित्यर्थः । उक्तं संक्षिपति । शफेति । या खल्वेका शफा जगदात्मिका निखिलमपि जगत्तव पादभागत्वेन वर्तते न तु पादत्वेऽपि पर्याप्तमतोऽनवच्छिन्नस्त्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

उद्गात्रा हिंकृतं पूर्वं स्तोत्रमुद्गायता स्फुटम् ॥

यज्ञारम्भे तदा मध्ये गीयमानेऽथ सामनि ॥ ३० ॥

अपि हिंक्रियमाणोऽसि तथोद्गीथे विनिर्दिशेत् ॥

श्रावितोऽध्वर्युणा च त्वमग्नीधा च तथोत्तरम् ॥ ३१ ॥

तथाऽपि कथमेकमेव हिंकृतं हिंक्रियमाणं चेत्याशङ्क्य कालभेदादित्याह । उद्गात्रेति । यत्पूर्वं हिंकृतं तदेव मध्ये हिंक्रियमाणमित्यत्र कर्मिणां संमतिं सूचयितुमथेत्युक्तम् । उक्तमर्थमुद्गीथमसीयादावतिदिशति । तथेति । कथमुद्गातृनिर्वर्त्यकर्मात्मकस्याध्वर्युप्रभृतिनिष्पाद्यकर्मात्मकतेत्याशङ्क्य सर्वात्मकत्वादित्याह । श्रावित इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आर्द्रं मेघोदरे विद्युत्संदीप्तोऽसीति कथ्यते ॥

विविधं त्वमेव भवसि यतोऽतो विभुरुच्यते ॥ ३२ ॥

सोमो वृष्ट्यादिभावेन प्रभुः प्रभवसीत्यतः ॥

आदित्यः प्राणभावेन ह्यन्नभावेन सोमता ॥ ३३ ॥

आर्द्रं संदीप्तमित्यादि व्याकरोति । आर्द्रं इत्यादिना । सोमादिभावेन प्रभवसीत्यतः प्रभुरुच्यत इति संबन्धः । ननु विभुत्वेनोक्तस्य कथमन्नमसीत्यादिनाऽन्नादिमात्रत्वं

२०४४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

तत्राऽऽह । आदित्य इति । ज्योतिरसीत्याद्यपादेनान्नमसीत्यस्य च द्वितीयपादेनार्थ उक्त इति विभागः । अनवच्छिन्नस्यान्नादिभावोऽपि संभवति सर्वात्मकत्वादिति हिशब्दार्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अन्नान्नादद्वयं सर्वं त्वमेव तदपि प्रभो ॥

निधनं कारणत्वाच्च कारणे कार्यसंलयः ॥ ३४ ॥

तदेव संक्षिप्याऽऽह । अन्नेति । अन्नत्वान्न निधनत्वमन्नादत्वात्तद्भावेऽन्नत्वात्तद्भावोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । निधनमिति । तथाऽपि कथं निधनत्वं तत्राऽऽह । कारण इति ॥ ३४ ॥

वागग्न्याद्यात्मसंपातात्संवर्गोऽसीति भण्यते ॥

इति मन्त्रः समाप्तोऽयमभिमर्शनकर्मणि ॥ ३५ ॥

संवर्गोऽसीत्यस्यार्थमाह । वागिति । अध्यात्मं प्राणरूपेण वागादीनामधिदैवं च वायुरूपेणाग्न्यादीनामात्मनि संहरणादित्यर्थः । इतिशब्दार्थमाह । इतीति ॥ ३५ ॥

अथैनं मन्त्रपूतं सदुद्यच्छति यथोदितम् ॥

आमंसीत्यादिमन्त्रेण तदर्थविष्कृतिस्त्वयम् ॥ ३६ ॥

मन्यस्योद्यमनमुक्त्वा तन्मन्त्रमवतार्य तद्व्याख्यानं प्रतिजानीते । अथेत्यादिना । अभिमर्शनानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ३६ ॥

आमंसीति भवेद्रूपं ज्ञानार्थस्यैव मन्यतेः ॥

लेट्याङ्पूर्वस्य संसिद्धं शब्दुकीत्यवधारणात् ॥ ३७ ॥

पदार्थं वक्तुमादौ पदनिष्पत्तिप्रकारमाह । आमंसीतीति । मन ज्ञान इत्यस्य धातोराङ्पूर्वस्य लेटि शपो लुकि सत्येतद्रूपं सिद्धं स्यादिति योजना । तत्र वैयाकरणप्रक्रियां प्रमाणयति । इत्यवधारणादिति ॥ ३७ ॥

आसमन्ताद्विजानासि सूक्ष्मादि जगति स्थितम् ॥

ज्ञेयं यावज्जगत्किंचिदामंसीति ततः सदा ॥ ३८ ॥

इदानीं पदार्थमाह । आसमन्तादिति । यावत्किंचित्सूक्ष्मादि ज्ञेयमस्मिन्नजगति स्थितं तत्सर्वं सर्वतो यतः सदा जानास्यतो जगदामंसीति व्यवहियस इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यथाऽस्मांस्त्वं विजानासि तथैव त्वां वयं सदा ॥

मन्यामहे वरीयांसं गुणवद्भ्यो गुणाधिकम् ॥ ३९ ॥

मन्यस्य प्राणात्मतया सर्वज्ञत्वमुक्त्वाऽऽमंहि त इत्यस्यार्थमाह । यथेति । वरीयांसमित्यस्य व्याख्या । गुणवद्भ्य इति ॥ ३९ ॥

महि महत्त्वं जानीम आमोऽसि त्वं तथा प्रभो ॥

न त्वं पाकसमायोगात्फलवन्नाशमृच्छसि ॥ ४० ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०४५

महीत्यस्यार्थमाह । महीति । आमंहीत्यखण्डं पदमादायार्थमुक्त्वा पदद्वयं गृही-
त्वाऽऽममित्यस्यार्थमाह । आमोऽसीति । तथा महत्त्वज्ञानानुरूप्येणेति यावत् । आम-
त्वमुपपादयति । न त्वमिति ॥ ४० ॥

आमोऽपक्वं त्वयि गतं महत्त्वमपि भण्यते ॥

यस्माद्राजाऽस्य सर्वस्य मां च देवः स सर्वदा ॥ ४१ ॥

राजानं च तथेशानं करोत्वधिपतिं च माम् ॥

उद्यम्यानेन मन्त्रेण भक्षयत्यथ भागशः ॥ ४२ ॥

हिशब्दार्थमाह । आम इति । त्वयि व्यवस्थितं महत्त्वमपि त्वामिवाऽऽममवि-
नाशि विद्वान्निश्चिनोतीत्यर्थः । महत्त्वस्याविनाशित्वमुपजीव्य स हीत्यादेरर्थमाह ।
यस्मादिति । जातितो राजत्वेऽपि शासनशक्तिराहित्यं कचिद्दृश्यते ततो विशेषमाह ।
ईशानमिति । ईशानशक्तिमतोऽपि राजकुमारादेरमात्यादितन्त्रत्वं दृष्टं ततो विशिनष्टि ।
अधिपतिमिति । अथैनमाचामतीत्यस्यार्थं वृत्तानुवादपूर्वकमाह । उद्यम्येति । उद्यम-
नफलं भक्षणमिति वक्तुमथेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

गायत्र्या मधुमत्या च व्याहृत्या चेति पादशः ॥

ग्रासमश्नाति मन्थस्य ह्युत्तरेषु तथैव च ॥ ४३ ॥

कथं भागशो भक्षणं तत्राऽऽह । गायत्र्येति । मन्थद्रव्यग्रासचतुष्टयं कृत्वा ग्रास-
मेकं गायत्रीप्रथमपादेन प्रथमया मधुमत्या व्याहृत्या चाऽऽद्यया भक्षयेत्तथैवावशिष्टे-
ष्वपि ग्रासेषु भक्षणविधिः । द्वितीयं ग्रासं द्वितीयेन गायत्रीपादेन द्वितीयया मधुमत्या
व्याहृत्या च द्वितीयया भुञ्जंस्तृतीयं ग्रासं तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या
तृतीयया व्याहृत्या चाश्रीयाच्चतुर्थं ग्रासं समस्तया गायत्र्या सर्वया मधुमत्या सकलया
च व्याहृत्याऽभ्यवहरेदेवं समन्त्रकं भागशो भक्षणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

सवितुस्तद्वरेण्यं स्याद्भर्गमन्नं महात्मनः ॥

ऋतायन्ते तथा वाता मधुवत्सुखकारिणः ॥ ४४ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्यार्थमाह । सवितुरिति । स्वरूपभूतं पदं वरेण्यं वर-
णीयं भजनीयमित्यत्र हेतुत्वेन भर्गशब्दार्थमाह । भर्गमिति । महात्मनः सवितु-
रिति संबन्धः । महात्मत्वं व्यापित्वं सर्वात्मत्वं सवितृत्वं सर्वप्रसवहेतुत्वं तत्साधकत्वम् ।
आद्यां मधुमतीं व्याचष्टे । ऋतायन्त इति । तथेत्यस्यार्थमाह । सुखकारिण इति
॥ ४४ ॥

अनुद्वेगकरा हृद्या ऋतायन्ते वहन्ति च ॥

अमृतं मधु नद्योऽपि मदर्थं सर्वदा शुभम् ॥ ४५ ॥

तदेव व्याकरोति । अनुद्वेगेति । प्रापणविषयमाह । अमृतमिति । चकारः

२०४६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

सुखकारित्वस्यामृतवहनेन समुच्चयार्थः । सिन्धवो नद्यस्ताश्च शुभं मध्वमृतं सर्वदा क्षर-
न्तीति संबन्धः ॥ ४९ ॥

तृप्ता मोदामहे येन क्षरन्तीति क्रियापदम् ॥

अत्यर्थं मधुररसाः सन्तु क्षोषधयश्च नः ॥ ४६ ॥

मधुक्षरणफलमाह । तृप्ता इति । प्रथमार्थे द्वितीयेत्यभिप्रेत्याऽऽह । अत्यर्थमिति ।
ओषधीनां मधुररसत्वं लोके प्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः ॥ ४६ ॥

त्रिकमुच्चार्य भूः स्वाहेत्याहुतिं प्रक्षिपेन्मुखे ॥

त्रिकं त्रिकं तथोच्चार्य ह्युत्तरेष्वपि योजयेत् ॥ ४७ ॥

उक्तार्थद्वयं भूः स्वाहेत्यनेन सह त्रिकं तदुच्चार्य व्याहृत्यन्ते प्रथमग्रासभक्षणमि-
त्याह । त्रिकमिति । प्रथमाहुतिवद्वितीयतृतीयाहुती त्रिकं त्रिकमुच्चार्य कार्यं चतुर्थी तु
सर्वमुच्चार्येति त्रिषु ग्रासेषु प्रयोगं जानीयादित्यर्थः । न्यायसाम्यार्थो हिशब्दः ॥ ४७ ॥

देवस्य द्योतनवतो हृद्यं यच्चिन्तयेमहि ॥

मधु नक्तमथो रात्रिर्मधुरा दुःखहानिकृत् ॥ ४८ ॥

उषसो दिवसस्यापि माधुर्यं नोऽस्तु सर्वदा ॥

पार्थिवं च रजो लोको हलादकृन्मधुमांस्तथा ॥ ४९ ॥

द्युलोकः पितृलोकोऽथ पिता हि द्यौर्यतो मतः ॥

भुवः स्वाहेति मन्यस्य द्वितीयामाहुतिं क्षिपेत् ॥ ५० ॥

भर्गो देवस्येत्यादौ भर्गपदस्य व्याख्यातत्वादवशिष्टं व्याचष्टे । देवस्येति । वरे-
ण्यमित्युक्तमनुवदति । हृद्यमिति । यदेवस्य हृद्यं पदं तच्चिन्तयेमहीति योजना ।
द्वितीयां मधुमतीं व्याकरोति । मध्विति । अप्यर्थो रात्रिशब्दादुपर्यथोशब्दः संबध्यते ।
लोका रजांस्युच्यन्ते । स इमाँल्लोकान्विचक्रम इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह । रजो लोक
इति । नक्तादिदृष्टान्तार्थस्तथाशब्दः । पितृरूपा द्यौरित्यत्र हेतुमाह । पिता हीति ।
मतः श्रुताविति शेषः । इयं वै मातेति पृथिव्या मातृत्ववदितिदृष्टान्तार्थोऽथशब्दः ।
उक्तार्थगायत्रीद्वितीयपादं द्वितीयां च मधुमतीमुच्चार्य भुवः स्वाहेत्युक्त्वा द्वितीयामा-
हुतिं कुर्यादित्याह । भुव इति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

धियः प्रचोदयेद्यो न उद्यन्मन्नेन्द्रियाणि च ॥

प्रचोदयतु नो देवः श्रेयसे सर्वदाऽऽत्मनः ॥ ५१ ॥

गायत्रीतृतीयपादमादाय विभजते । धिय इति । यः सविता समुद्रच्छन्वर्तते सोऽ-
स्माकं श्रेयसे ज्ञानानि तत्करणान्यस्मांश्च प्रेरयतु सर्वदेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

वनस्पतिस्तथा चन्द्रः सूर्यस्तु मधुरोऽस्तु नः ॥

गावो दीधितयः सन्तु मधुमत्यो दिक्षोऽथवा ॥ ५२ ॥

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०४७

तृतीयां मधुमतीं व्याचष्टे । वनस्पतिरिति । वनस्पतीनां चन्द्रो देवता सोम ओष-
धीनामिति श्रुतेस्तद्युक्तं तच्छब्देन तद्ग्रहणमित्यर्थः । तथाशब्दो मधुरोऽस्त्वितिसंब-
न्धार्थः । सूर्यादिग्रहादेव दीधितीनामपि ग्रहात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य पक्षान्तरमाह । दिश-
इति ॥ १२ ॥

स्वः स्वाहेत्याहुतिक्षेपः समस्तां व्याहरेत्ततः ॥

सावित्रीं मधुमतीं चैव तिस्रोऽपि व्याहृतीस्तथा ॥ १३ ॥

चतुर्थीं प्रक्षिपेदेवमाहुतिं पूर्ववन्मुखे ॥

अहमेव जगत्सर्वं भूयासमिति निर्बुवन ॥ १४ ॥

उक्तार्थद्वयमुक्त्वा स्वः स्वाहेत्युच्चार्य तृतीयामाहुतिं जुहुयादित्याह । स्वः स्वाहेति ।
सर्वां चेत्यादेरर्थमाह । समस्तामिति । पूर्ववदित्युक्तत्वाच्चतुर्थ्यामाहुतौ गायत्र्याद्यतिरिक्त-
मन्त्रराहित्यमाशङ्क्याऽऽह । अहमेवेति । आहुतिं प्रक्षिपेदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्मार्तमाचमनं त्वन्ते प्रायत्यार्थमिहोच्यते ॥

अग्नेः पश्चिमतोऽथान्ते प्राक्शिराः संविशेत्ततः ॥ १५ ॥

अन्तत आचम्येत्यस्यार्थमाह । स्मार्तमिति । चतुर्थग्रासान्ते यदिहाऽऽचमनमुच्यते
तत्रापूर्वं किंतु शुद्धार्थम्—

“आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि” ॥

इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धमेवात्रानूद्यत इत्यर्थः । पाणी प्रक्षालयेत्यादेरर्थमाह । अग्नेरिति ।
अथेत्याचमनानन्तरभाविहस्तप्रक्षालनानन्तर्यार्थः । अन्त इति ग्रासचतुष्टयभक्षणे सतीत्यर्थः ।
ततो यावत्प्रातःसंध्यं व्रतस्थः शयीतेत्याह । तत इति ॥ १५ ॥

प्रत्यूषसि ततो भक्त्या ह्यादित्यमुपतिष्ठते ॥

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण हुपासीत रविं सदा ॥ १६ ॥

प्रातरादित्यमित्यादेरर्थमाह । प्रत्यूषसीति । ततः शयनादुत्थाय बहिर्गत्वा प्रातः-
संध्यामुपास्य भक्तिश्रद्धाभ्यामुदयसमये सवितुरुपस्थानं कुर्यादित्यर्थः । संध्योपासनस्य
स्मृतिप्रसिद्धार्थो हिशब्दः । तं मन्त्रमवतारयन्नुपस्थानस्वरूपमाह । वक्ष्यमाणेनेति ।
सदेति प्रत्यहमुदयशब्दो गृह्यते । आदित्योपासनस्यापि प्रसिद्धत्वार्थो हिशब्दः ॥ १६ ॥

एकपुण्डरीकमिति प्रधानत्वं विवक्षितम् ॥

एकशब्देन नो संख्या यथैकः श्वेतवाहनः ॥ १७ ॥

मन्त्रं व्याकरोति । एकेति । संख्याविषयत्वमाशङ्क्याऽऽह । एकशब्देनेति । तस्य
प्रधाने प्रयोगाभावं शङ्कित्वाऽऽह । यथेति ॥ १७ ॥

२०४८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

दिशां यद्वत्प्रधानस्त्वं मनुष्याणां तथा ब्रह्म ॥

भवेयं त्वत्प्रसादाद्भोः स्फीतः पुंभोगसाधनैः ॥ ५८ ॥

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । दिशामिति । स्वकीयप्राधान्यवरपरिज्ञानयोग्यत्वार्थो
हिशब्दः । तथाविधं स्वप्राधान्यं स्फुटयति । स्फीत इति ॥ ५८ ॥

यथेतमेत्याथाऽऽसीनः पश्चादग्नेः समाहितः ॥

तं हैतमिति यन्नेन वंशं जपति भक्तितः ॥ ५९ ॥

वंशजपमवतारयति । यथेतमिति । आदित्योपस्थानानन्तरं बहिर्देशाद्यथागतमाग-
त्याग्नेः पश्चादासीनो यत्नतः समाहितो भक्त्या वंशं जपेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

तं हैतं मन्यं यन्नोक्तमुद्दालतनयः सुधीः ॥

उक्त्वाऽथ याज्ञवल्क्याय तं प्रोवाचाथ विस्मितः ॥ ६० ॥

तं हेत्यादि व्याचष्टे । तं हेति । प्राणोपास्त्यानन्तर्यमाद्यस्याथशब्दस्यार्थः । कर्मा-
नुष्ठानानन्तर्यं द्वितीयस्याथशब्दस्यार्थः । उभयं कृत्वा विस्मितः सन्नुद्दालको याज्ञव-
ल्क्याय मन्यमुपदिश्य पुनरुक्तवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

मन्यं शुष्केऽपि यः स्थाणौ निषिञ्चेदुक्तसंस्कृतम् ॥

जायेरन्नेव तच्छाखाः प्ररोहेयुर्दलानि च ॥ ६१ ॥

किमुक्तवानित्यपेक्षायामपि य एनमित्यादेरर्थमाह । मन्यमिति ॥ ६१ ॥

यादृगर्थोऽस्य वचस उत्तरेष्वपि तादृशः ॥

चतुरौदुम्बरोक्त्यर्थो व्याख्यातः पूर्वमेव तु ॥

सुखावबोधतश्चैव स्वयमेव प्रतीयताम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके षष्ठाध्यायस्य

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एतमित्याद्युत्तरवाक्येषु यथोक्तमतिदिशति । यादृगिति । चतुरौदुम्बरो भवतीत्यादि-
वाक्यव्याख्याप्राप्तावुक्तम् । चतुरिति । पूर्वमेवौदुम्बरे चमसे कंसे वेत्यत्रेत्यर्थः । किंच
चतुरौदुम्बरादिवाक्यस्य निगदव्याख्यातत्वान्नाऽऽकाङ्क्षेत्याह । सुखेति । मन्यद्रव्य-
मौदुम्बरे पात्रे निक्षिप्य दध्यादिन्नयाक्तं कृत्वा पूर्वोक्तविधानेनाऽऽज्याहुतीनित्याः
संपाधानान्तराहुतिषु संपातं कुर्यादित्युक्तमेवेत्येवकारार्थः । चतुरौदुम्बरादिवाक्ये
व्याख्यातुकृत्याभावे कथं तदर्थधीरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमेवेति ॥ ६२ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां षष्ठाध्यायस्य

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१०९९८

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

एषामिति नृबीजस्य स्तुतिरुक्त्या विवक्ष्यते ॥

प्रतिष्ठां कल्पयानीति यस्यां पुंस्त्वं प्रपद्यते ॥ १ ॥

प्राणोपासकस्य वित्तार्थिनो मन्थाख्यं कर्मोक्त्वा तस्यैव विशिष्टपुत्रार्थिनः पुत्रमन्थो-
क्त्यर्थं ब्राह्मणान्तरमाह । एषामिति । एषामित्यारम्भ्य रेत इत्यन्तयोक्त्येति संबन्धः ।
स हेत्याद्यवतारयति । प्रतिष्ठामिति । यस्यां प्रतिष्ठितं रेतः पुंस्त्वमापद्यते तादृशीं
प्रतिष्ठां कल्पयानीति प्रजापतिरीक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

शुक्रं निषिक्तं यत्रेदं पुरुषत्वं निगच्छति ॥

प्रतिष्ठां तादृशीमीशः प्रजापतिरचीकृपत् ॥ २ ॥

तद्व्याकरोति । शुक्रमिति ॥ २ ॥

स्त्रियं ससर्ज तद्योग्यां मधुकाण्डे यथोदिताम् ॥

सृष्ट्वाऽथाधः प्रदेशे तामुपास्ते ग्राम्यधर्मतः ॥ ३ ॥

स स्त्रियमित्यादि व्याचष्टे । स्त्रियमिति । तच्छब्दः शुक्रनिषेकार्थः । ततः पतिश्च
पत्नी चाभवतामित्यत्र पत्नीशब्दोक्तां शतरूपामित्याह । मधुकाण्ड इति । तां सृष्टे-
त्यादेरर्थमाह । सृष्ट्वेति । पशुकर्मयोग्यतानन्तर्यमथशब्दार्थः । उपास्तिप्रकारं कामशा-
स्त्रोक्तं सूचयति । ग्राम्येति ॥ ३ ॥

अपत्योत्पत्तये स्त्रीणामधोदेशं प्रजापतिः ॥

प्रागुपासितवान्यन्नादुपास्यं तेन तत्ततः ॥ ४ ॥

तस्मादित्यादि व्याकरोति । अपत्येति । तेनापत्यार्थिना कामुकेनेति यावत् ।
शास्त्रीयक्रमाक्रमो यत्नः ॥ ४ ॥

सोमाभिषवरूपत्वकृत्तयेऽथाधुनोच्यते ॥

एतं प्रावाणवच्छिश्रमुदपारयदात्मनः ॥ ५ ॥

स एतमित्यादेस्तात्पर्यमाह । सोमेति । अत्र मैथुनकर्मणि वाजपेयकल्पना क्रियते
तत्र तदङ्गे प्रजननेन्द्रिये सोमाभिषवपाषाणदृष्टिरारोप्यते तेन पाषाणेन सामर्थ्यं पञ्च-
मेन्द्रियस्य काठिन्यमनेन वाक्येनोच्यत इत्यर्थः । वाजपेयकल्पनोपक्रमार्थोऽथशब्दः ।
उक्तेऽर्थे वाक्यं योजयति । एतमिति ॥ ५ ॥

प्राञ्चं कृत्वाऽथ तं शिश्रं यथैवाभिषवोपलम् ॥

एकीभावेन तं नार्या यत्नात्समुपवेशयेत् ॥ ६ ॥

२०५० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

प्रजापतिः स्वीयं प्रजननेन्द्रियं पाषाणवत्कठिनं कृत्वा किमकरोदित्यपेक्षायामाह ।
प्राञ्चमिति । ऋजुतया दीर्घकरणमिह विवक्षितम् । उद्देश्ये कार्ये गौरवं यत्नः ।
नारीशब्दस्तदीयेन्द्रियविषयः । एकीभावो द्वयोर्मिथोमिश्रता ॥ ६ ॥

तथाभूतेन प्रावृणैतां स्त्रियमभ्यसृजन्मुहुः ॥

आत्मनः पुरुषार्थाय यथोक्तोपासनं भवेत् ॥ ७ ॥

तेनेत्यादि व्याचष्टे । तथेति । किमर्थं पशुकर्मणि वाजपेयसंपादनं तत्राऽऽह ।
आत्मन इति । पुरुषार्थस्तु स यावानित्यादिना वक्ष्यते ॥ ७ ॥

यस्यां प्रजननं पुंसां स्त्रियामभ्यन्तरीकृतम् ॥

तस्या वेदिरुपस्थः स्यादूर्वोरुपरि दर्शनम् ॥ ८ ॥

तस्या वेदिरित्यादि व्याकुर्वन्नुपास्तिप्रकारमाह । यस्यामिति । विवक्षितमर्थमाह ।
ऊर्वोरिति । अवाच्ये देशे वेदिदर्शनं कार्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

बर्हिस्तज्जानि लोमानि चर्माधिषवणे तथा ॥

चर्महाऽऽनडुहं पश्येत्सोमाभिषवसिद्धये ॥ ९ ॥

लोमानीत्यादि व्याचष्टे । बर्हिरिति । अवाच्यदेशस्थलोमसु बर्हिर्दृष्टिस्तत्रत्ये
चर्मप्यानडुहचर्मदृष्टिस्तथा मुष्कयोरुभयतः स्थितमांसपिण्डयोरधिषवणदृष्टिरनुष्ठेयेत्यर्थः ।
चर्मेत्युक्तं स्पष्टयति । चर्मैति । सोमाभिषवार्थं यदानडुहं चर्म क्रतौ प्रसिद्धं तदिह द्विती-
यगुददेशोद्भवं चर्म पश्येदिति योजना ॥ ९ ॥

फलके चाधिषवणे यथासंख्येन निर्दिशेत् ॥ १० ॥

यो योन्यन्तर्गतो देशः समिद्धश्चर्म निर्दिशेत् ॥

तद्देशमभितस्तौ यौ मुष्कौ तौ वृषणाविति ॥ ११ ॥

अधिषवणे तथेत्युक्तं व्यनक्ति । फलके चेति । अधिषवणे हि सोमाभिषवफलके
दक्षिणोत्तरे तद्वृष्टिर्मुष्कयोर्दक्षिणोत्तरवृषणयोरनुसंधेया तथा यथासंख्येन फलकदृष्टिं तयो-
रुपदिशेदित्यर्थः । समिद्धो मध्यत इत्यस्यार्थमाह । यो योनीति । योन्यन्तर्गते देशे
वद्विदृष्टिः कार्येत्यर्थः । तौ मुष्कावित्यस्यार्थमाह । चर्मैति । योनिदेशमभितो यच्चर्म
तदन्तर्वर्तिनौ यौ तौ मुष्कौ तौ वृषणाविति निर्दिशेत् । तयोरधिषवणदृष्टिरुक्तेत्यर्थः
॥ १० ॥ ११ ॥

लोकः स्याद्वाजपेयेन यजमानस्य मानतः ॥

तावन्तं लोकमाप्नोति यावन्तं वाजपेयतः ॥ १२ ॥

उपास्तिप्रकारमुक्त्वा फलोक्तिमवतारयति । लोकः स्यादिति । वाजपेयेन परि-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०५१

माणतो यावाँलोकः स्यात्तावानेतदुपासकस्यापीत्यर्थः । तामेव फलोक्तिं व्याकरोति ।
तावन्तमिति ॥ १२ ॥

अन्नानि संभ्रियन्ते हि दश सप्त च भागशः ॥

वाजपेये क्रतावन्नकामस्य स विधीयते ॥ १३ ॥

पशुकर्मज्ञेषु वाजपेयाङ्गाध्यासेऽपि कथं तत्र तदध्यासः साम्याभावादित्याशङ्क्य
साम्यार्थं वाजपेयस्यान्नत्वं साधयति । अन्नानीति । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत
इति श्रुतेरसांकयेण तत्तद्देवतोद्देशेन वाजपेयेऽन्नानि संपाद्यन्ते स च सर्वान्नकामस्य
विधीयते स्वाराज्यभोज्यत्वेनान्नान्यतिरिक्तस्य तत्फलत्वात्तस्मादन्नात्मकः स इत्यर्थः ॥ १३ ॥

रेतसोऽन्नरसस्यैव यत्रान्नाहुतिरीक्ष्यते ॥

वाजपेयाभिसंपत्स्यान्मैथुनाख्यक्रतोरतः ॥

सामान्यादिति विज्ञेयं वाजपेयफलार्थिनाम् ॥ १४ ॥

पशुकर्मणोऽपि तदात्मत्वमाह । रेतस इति । यत्र क्रतावन्नरसस्य रेतसोऽन्नरूपै-
वाऽऽहुतिरिष्यते तस्य मैथुनाख्यस्य योग्यत्वेनान्नत्वादस्मादेव सामान्यादस्मिन्कर्मणि
वाजपेयसंपत्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा यस्मिन्पुरुषेऽन्नाहुतिरिष्टा तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
अन्नं जुह्वतीति श्रुतेस्तस्य पुंसो रेतो भुक्तान्नरसस्तस्यैव यस्मिन्कर्मणि हूयमानत्वं तस्य
पूर्ववदन्नत्वात्तस्मिन्वाजपेयदृष्टिरित्यर्थः । उपास्तेः सर्वाधिकारित्वमाशङ्क्याऽऽह ।
इति विज्ञेयमिति । उक्तरीत्योपासनं वाजपेयानुष्ठानं विना तत्फलार्थिनामिति
यावत् ॥ १४ ॥

स्त्रीणां च सुकृतं वृद्धे सर्वमावर्जयेच्छुभम् ॥

अथोपहासं यो विद्वान्यथोक्तमुपसेवते ॥ १५ ॥

उपास्तेरधिकफलत्वमाह । स्त्रीणां चेति । यथोक्तं पशुकर्मणो वाजपेयसंपन्नत्वं विद्वान-
निति संबन्धः ॥ १५ ॥

अनेवंविट्पुः पुण्यं सुकृतं वृद्धते स्त्रियः ॥

मैथुनोपनिषत्तत्त्वमेतद्ध स्माऽऽह भावितः ॥ १६ ॥

सर्वदेवाऽऽहुतीर्विद्वान्जुहोत्यश्रन्नपः पिबन् ॥

उपगच्छन्स्त्रियं तद्वदरुणिर्गोत्रतः किल ॥ १७ ॥

विद्याभावेऽपि रागातिरेकात्तत्कर्म कुर्वाणस्य प्रत्यवायं दर्शयति । अनेवमिति ।
एतद्धेत्यादि व्याचष्टे । मैथुनेति । तदेतत्कर्म वाजपेयसंपन्नं विद्वान्पुनः पुनस्तत्रैवानुसं-
धानवानश्रन्पिबन्नुपगच्छन्सर्वव्यापारेष्वाहुती रेतोरूपाः सर्वो जन्तुः सदा जुहोतीत्येवं
पश्यन्नारुणिराह स्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

२०५२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

ब्राह्मणा जातिमात्रेण स्त्रीभिर्हृतशुभागमाः ॥

उक्तं विधिमजानन्तो अत्रियन्ते मैथुने रताः ॥ १८ ॥

किमुक्तवानित्यपेक्षायामाह । ब्राह्मणा इति । तस्मादविदुषामिदं कर्मातिगर्हितमिति भावः ॥ १८ ॥

बहेतदिति विज्ञेयं प्रयोजनबहुत्वतः ॥

रेतः स्कन्दति यत्सुप्तौ जाग्रतो वाऽपि कामिनः ॥ १९ ॥

प्राणोपासितुः श्रीमन्थं कृतवतो न यदाकदाचिद्भार्योपगतिरिति तदुत्काले प्रतीक्ष्यमाणे प्रमादाद्रेतःपाते प्रायश्चित्तार्थं बह्वित्यादि तस्यार्थमाह । बह्विति । कथं बहुत्वं तत्राऽऽह । प्रयोजनेति । लोक्यपुत्रोत्पत्तिहेतुतया बहुफलत्वाद्देतसो बहुत्वमित्यर्थः । स्वप्ने वा जागरे वा तत्कामातिरेकाद्यदपि रेतः स्यन्दते तदिति संबन्धः ॥ १९ ॥

हस्तेनाऽऽलभ्य तद्रेतः पश्चाच्चाप्यनुमन्त्रयेत् ॥ २० ॥

यदद्य मेऽपतद्रेत ओषधीरसरच्च यत् ॥

अपोऽगच्छत्स्वयोनिं च तदहं भूय आददे ॥ २१ ॥

तदभिमृशेदित्यादेरर्थमाह । हस्तेनेति । अनुमन्त्रणपूर्वकमाददेतित्यपेक्षार्थः । यन्मेऽद्येत्यादि व्याचष्टे । यदद्येति ॥ २० ॥ २१ ॥

अभिमर्शनस्य यो मन्त्रो ग्रहणस्य स एव तु ॥

पुनर्मामैतु तद्रेतो विज्ञानं तेज उच्यते ॥ २२ ॥

अभिमर्शनस्य रेतसो ग्रहणस्य वा कथमत्र विभागस्तत्राऽऽह । अभिमर्शनस्येति । अभिमृष्टमभिमन्त्रितं च रेतो गृहीतं किमर्थमित्युक्ते ताद्विनियुक्तं विनियोजकमाह । पुनरिति । इन्द्रियशब्दार्थमाह । तद्रेत इति । तेजःशब्दं व्याचष्टे । विज्ञानमिति । इन्द्रियशब्दितं विज्ञानशब्दितं च तद्रेतो बहु भूतं मामेवाऽऽगच्छतादित्यर्थः ॥ २२ ॥

सौभाग्यं पुनरग्निः स्युः परिशिष्टाश्च देवताः ॥ २३ ॥

प्रकाशकत्वात्सर्वासां धिष्ण्याश्चाप्यग्नयो मताः ॥

गमयन्तु यथास्थानं देवा अग्न्यादयो मम ॥ २४ ॥

पुनर्भग इत्यस्यार्थमाह । सौभाग्यमिति । भगं सौभाग्यं तत्पुना रेतोरूपेण बहिर्गतं मामेवाऽऽगच्छत्वित्यर्थः । अग्निरपि रेतोरूपेण बहिर्गतो मामेवाऽऽगन्तुमर्हतीत्याह । अग्निरिति । याश्च देवता लोकेदसिद्धाः स्युस्ता मामेवाऽऽगच्छन्त्वित्याह । स्युरिति । पुनरित्यादेरर्थमाह । प्रकाशकत्वादिति । सर्वासां देवतानां प्रकाशकत्वादग्नयो देवताः सर्वास्पदत्वाद्विष्ण्यास्ताः पुना रेतो भूतं मम स्वस्थानं गमयन्त्वित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तद्रेत आदाय चाऽऽत्मनः ॥

स्तनौ ध्रुवौ वा निमृजेन्मध्ये च स्तनयोस्तदा ॥ २५ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०५३

अनामिकाङ्गुष्ठाम्यामित्यादेरर्थमाह । अङ्गुष्ठेति । अन्तरेणेत्यादेरर्थं विवृणोति । मध्य इति । रेतःस्वीकारानन्तर्यं लेपनस्याऽऽह । तदेति ॥ २९ ॥

रेतःस्वयोनानुदक आत्मानं चेत्प्रमादतः ॥

पश्येन्मन्त्रेण तत्तोयमनेनैवानुमन्त्रयेत् ॥ २६ ॥

अथेत्यादि व्याचष्टे । रेत इति । रेतसः स्वभावभूता योनिरुदकं तस्मिन्नात्मनश्छायां यदि प्रमादतो रेतःसिक्पश्येत्ततो मयीत्यादिमन्त्रेण तदुदकमनुमन्त्रयेत्तथा रेतःस्वरूप-जले स्वदृष्टिकृतापराधसमाधिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

मयि तेजोऽस्तु विज्ञानमिति रेतोऽभिधीयते ॥

विशिष्टापत्यहेतुत्वाज्जपेदेवं तथोत्तरे ॥ २७ ॥

मन्त्रार्थमाह । मयीति । तेजो विज्ञानं तच्च रेतस्तस्य च विज्ञानादित्वं लोक्यपुत्रहे-तुत्वात्तदेतो मयि स्यादित्येवं ज्ञात्वा मन्त्रं जपेदित्यर्थः । तेजःशब्दवदुत्तरत्रेन्द्रियादि-शब्देऽपि सुकृतशब्दपर्यन्ते रेतोविषयमेष्टव्यमित्याह । तथेति । रेतसस्तथात्वे विशिष्टा-पत्यहेतुत्वमेव हेतुः ॥ २७ ॥

उद्गतं मलवद्वासश्चतुर्थेऽहनि यत्स्त्रियाः ॥

तां मलोद्वाससं पत्नीमाहुस्तत्कर्मकारिणः ॥ २८ ॥

रेतःसिचो देशकालावतिक्रम्य प्रामादिकरेतस्खलनप्रयुक्तापराधे प्रायश्चित्तं प्रदर्श्ये-दानीमृतुकाले भार्याभिगमनमादर्शयितुं श्रीरित्यादिना भूमिका विरच्यते तत्र मलोद्वासः-शब्दार्थमाह । उद्गतमिति । तत्कर्म पत्न्यां पुंसां कृतं कर्म मैथुनाख्यं तत्कारिणो गृहस्था इति यावत् ॥ २८ ॥

गुणाढ्यापत्यफलवत्पुष्पभूतत्वकारणात् ॥

मलवद्वाससं प्राहुः श्रियं श्रीहेतुतः स्त्रियम् ॥ २९ ॥

कथं तस्याः श्रीत्वं तदाह । गुणाढ्येति ॥ २९ ॥

चतुर्थे दिवसे स्नातां गत्वा तामुपमन्त्रयेत् ॥

आत्मनोऽभिमुखीभावे वाग्यत्नोऽत्रोपमन्त्रणम् ॥ ३० ॥

तस्मादित्यादेरर्थमाह । चतुर्थे इति । कीदृगनुमन्त्रणं तत्राऽऽह । आत्मन इति । अत्रेति द्वितीयपिण्डोक्तिः ॥ ३० ॥

प्रेम्णोपमन्त्रिताऽप्यस्मै पत्ये दद्यान्न चेदसौ ॥

वस्त्राभरणभोगाद्यैरात्मनो वशमानयेत् ॥ ३१ ॥

सा चेत्यादि व्याचष्टे । प्रेम्णेति । दद्यात्पशुकर्म कर्तुमवकाशमिति शेषः । अनु-क्तवशीकारोपायसंग्रहार्थमादिपदम् ॥ ३१ ॥

२०५४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

तथाऽप्युक्ता न चेद्दद्याद्बलात्तां वशमानयेत् ॥

उपेयात्तामतिक्रम्य शापदानाय रोषितः ॥ ३२ ॥

इन्द्रियेण त इत्यादिमन्त्रेणाथ शपेद्गुषा ॥

पतिशापादपुत्रा सा वशमाशु भवेत्तदा ॥ ३३ ॥

सा चेदस्मै नैवेत्यादेरर्थमाह । तथाऽपीति । एवमपि तस्याः स्वानुसारित्वाभावे बलादुपगच्छेदतुकालातिक्रमणायोगादित्याह । उपेयादिति । बलात्कारासंभवे पुनरुपायमुपदिशति । शापेति । शापदानायाऽऽरभेतेति शेषः । भार्यायाश्चोक्तकरत्वाभावं शापारम्भे हेतू करोति । अथेति । शपेत्तमारभेतेत्यर्थः । तत्फलमाह । पतीति । तदा शापारम्भावस्थायामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शप्स्यामि त्वामिति ह्युक्त्वा वशं तामानयेत्पतिः ॥

दद्याच्छापभयात्सा चेदनुलोमं तदाऽऽचरेत् ॥ ३४ ॥

स्वभार्याशापो न स्वात्मनो हिताय तत्कथं तदर्थमारम्भ इत्याशङ्क्य वशीकारार्थमित्याह । शप्स्यामीति । भार्यावशीकारं विना विवक्षितकर्मायोगो हिशब्दार्थः । सा चेदित्यादि व्याचष्टे । दद्यादिति । विवक्षितं कर्मावकाशमिति शेषः ॥ ३४ ॥

अथ शापभयाद्दद्यात्पत्ये कामितमादरात् ॥

तदा निवर्तयेच्छापं मन्त्रेणानेन सत्पतिः ॥ ३५ ॥

किं तदनुलोमाचरणं तदाह । अथेति । यदार्थोऽथशब्दः । दद्याद्धार्येति शेषः । अनेनेन्द्रियेणेत्यादिनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पुरुषद्वेषिणीं भार्यां पतिश्चेदभिकामयेत् ॥

मामियं कामयेतेति कुर्यात्तस्या इमं विधिम् ॥ ३६ ॥

स यामित्यादेरर्थमाह । पुरुषेति ॥ ३६ ॥

उक्तमन्यविधानेन चरितव्रत एव सन् ॥

उत्तरेष्वपि कार्येषु सर्वं तदनुवर्तयेत् ॥ ३७ ॥

वक्ष्यमाणकर्मप्रकारे सर्वाधिकारं व्यावर्तयति । उक्तेति । इमं विधिं कुर्यादिति पूर्वोक्तसंबन्धः । उत्तरेष्ववघातादिषु तत्पदमितिकर्तव्यताजातार्थम् ॥ ३७ ॥

स्त्रीलक्षणे प्रवेश्यान्तरात्मीयं पुंस्त्वलक्षणम् ॥

वक्त्रं वक्त्रेण संधाय स्पृष्टोपस्थं जपेदथ ॥ ३८ ॥

इमं विधिं कुर्यादिति प्रकृतं विधिं दिदर्शयिषुस्तस्यामित्यादि व्याचष्टे । स्त्रीलक्षण इति । जपस्य वशीकरणहेतुत्वं वक्तुमथशब्दः ॥ ३८ ॥

अङ्गादङ्गात्संभवसि जग्धान्नपरिणामतः ॥

रसाच्छोणितमित्यादिक्रमाच्छ्रुतया मम ॥ ३९ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०५५

जपमन्त्रस्याऽऽद्यं पादमादाय व्याकरोति । अङ्गादिति । आदिशब्दो मांसादिवि-
षयः ॥ ३९ ॥

शुक्रप्रवहया नाड्या हृदयाच्चाभिजायसे ॥

स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धां मृगीमिव ॥

स्नेहोपरोधादेवैतां पत्नीं मे वशमानय ॥ ४० ॥

हृदयादित्यादि व्याचष्टे । शुक्रेति । दिग्धविद्धामौषधसृष्टेन शरेण ताडितामिति
यावत् । तस्यां प्रविश्येति शेषः ॥ ४० ॥

मा विभर्गर्भमित्येवमथ यां कामयेत सः ॥

रूपभ्रंशो हि भवति यतो गर्भस्य धारणे ॥ ४१ ॥

तथा यौवनहानिश्च तस्मादेवं स कामयेत् ॥

तस्यां स्वमर्थं निष्ठाय मुखेनेत्यादि पूर्ववत् ॥ ४२ ॥

अथ यामित्यादेरर्थमाह । मा विभर्गर्भमिति । अथशब्दो वशीकरणानन्तर्यार्थः ।
तस्यामर्थं निष्ठयेति संबन्धः । पुत्रोत्पादनस्य पुरुषार्थत्वाद्यथोक्ता कामना पत्युरयुक्ते-
त्याशङ्क्याऽऽह । रूपेति । तत्रानुभवमनुकूलयितुं हिशब्दः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्राण्याऽऽदौ रेचकं कृत्वाऽपानयेत्तदनन्तरम् ॥ ४३ ॥

निषिक्तमपि तद्रेतः प्राणवृत्त्या यथाविधि ॥

अपानवृत्त्या तद्ध्वस्तमित्येतत्कर्मणः फलम् ॥ ४४ ॥

अभिप्राण्येत्यादि व्याचष्टे । प्राण्येति । पशुकर्मकाले प्रथमं स्वीयपुंस्त्वद्वारा तदी-
यस्त्रीत्वे वायुं विसृज्य तेनैव द्वारेण ततस्तदादानाभिमानं कुर्यादित्यर्थः । तत्फलमाह ।
निषिक्तमिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इन्द्रियेण त इत्यादिमन्त्रोक्त्या तां परामृशेत् ॥ ४५ ॥

इन्द्रियेणैव त्वद्रेतो रेतसा आददे स्वयम् ॥

अरेता एष सा स्त्री स्यादेवं पत्याऽभिमन्त्रिता ॥ ४६ ॥

इत्थमभिसंधाय कर्म कुर्वन्निन्द्रियेणेत्यादिना भार्यामभिमन्त्रयेदित्याह । इन्द्रियेणेति ।
मन्त्रं व्याकरोति । इन्द्रियेणैवेति । श्रौतं पदं तथैवानुवदितुं संधिरूपेक्षितः । तदीयरे-
तःस्वीकारो मम शक्यो मन्त्रिमित्त्वात्तदुत्पत्तेरिति मत्वाऽऽह । स्वयमिति । पराम-
र्शफलमाह । अरेता इति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

दधीत गर्भमित्येवं यामिच्छेत्पतिरङ्गनाम् ॥

तामपान्य प्रयत्नेन प्राण्यान्मन्त्रेण कारयेत् ॥

इन्द्रियेण त इत्युक्त्या आदधामीति सत्पतिः ॥ ४७ ॥

अथेत्यादेरर्थमाह । दधीतेति । स्वीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्चमेन्द्रियाद्रेतः स्वीकृत्य

२०५६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

तत्पुत्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति मत्वा स्वकीयेन रेतसा सह तस्मिन्निक्षिपेत्तदिदमपानं प्राणनं च तत्पूर्वकं तत्र प्रयुक्तं च यथोक्तमनुचिन्तनं प्राणनं वक्ष्यमाणमन्त्रेण कार्यमित्याह । मन्त्रेणेति । तमेवोदाहरति । इन्द्रियेणेति । अत्रापि पूर्ववदनादतः संधिः ॥ ४७ ॥

अथाऽऽभिचारिकं कर्म प्रसङ्गादभिधीयते ॥

उपायत्वेन विज्ञप्त्यै ज्ञेयवन्न विधीयते ॥ ४८ ॥

अथ यस्येत्यादेस्तात्पर्यमाह । अथेति । विवाहानन्तर्यमथशब्दार्थः । पशुकर्मप्रसङ्गाद्गुपतिर्हिंसार्थिनः साधनत्वेनाऽऽभिचारिकं कर्मोच्यतेऽनन्तरवाक्येनेति यावत् । न हिंस्यादिति श्रुतिविरोधान्न हिंसार्थो विधिरित्याशङ्क्याऽऽह । उपायत्वेनेति । विज्ञप्त्यै ज्ञापनाय ॥ ४८ ॥

अथ यस्य गृहस्थस्य पत्न्या जारो भवेत्कचित् ॥

तं चेद्विष्याद्गुप्तैवैनामारभेत तदा क्रियाम् ॥ ४९ ॥

संप्रत्यक्षराणि योजयति । अथेति । कचिदिति देशकालावस्थाविशेषोक्तिः । तत्राधिकारिणं विशिनष्टि । तं चेदिति । अथशब्दस्याऽऽरम्भार्थत्वमुपेत्याऽऽह । आरभेतेति ॥ ४९ ॥

न ह्यद्विष्टमनस्कस्य कर्मैतत्सिद्धिमश्नुते ॥

अतोऽधिकारिविज्ञप्त्यै द्विष्यादिति विशेषणम् ॥ ५० ॥

उक्तमधिकारिविशेषणं व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । न हीति ॥ ५० ॥

आमपात्रेऽग्निमित्युक्त्या ह्यभिचाराख्यकर्मणः ॥

योग्यतैवाऽऽमपात्रस्य भिदुरत्वसमन्वयात् ॥ ५१ ॥

आमपात्रेऽग्निमित्यत्राऽऽमपात्रग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । आमेति । अभिचारसंबन्धित्वेनाऽऽमपात्रस्य योग्यतैव प्रकाशयते विशेषणेनेत्यर्थः । क्रियापदद्योतको हिंशब्दः । योग्यत्वं प्रकटयति । भिदुरत्वेति । जारभेदस्येष्टत्वादांमपात्रस्य च तच्छीलत्वात्तस्यात्र योग्यतेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

यथाऽऽमं भिदुरं पात्रमप्सु सद्यो विलीयते ॥

प्राप्तजारोऽपि मे शत्रुस्तथैवाऽऽशु विदीर्यताम् ॥ ५२ ॥

विशेषणतात्पर्यं निगमयति । यथेति ॥ ५२ ॥

अग्निमित्येकवचनादुल्लिख्यादेश्च लिङ्गतः ॥

आवसथ्याग्निनिर्देशो न तु त्रेताग्निसंग्रहः ॥ ५३ ॥

त्रेताग्नितमिदं कर्मेति शङ्कां प्रत्याह । अग्निमिति । आदिपदेनाऽऽमपात्रादयो

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०५७

गृह्यन्ते । न चात्रोल्लेखनाद्यप्रस्तुतं परिसमुह्य परिलिप्येत्युपक्रमात् । आवसथ्यो लौकि-
कोऽग्निः ॥ ५३ ॥

प्रतिलोममवस्तीर्य कर्मणः प्रतिलोमतः ॥

शरबर्हिः प्रयत्नेन विद्वात्रोषसमन्वितः ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नग्नौ शरेषीका घृताक्ता जुहुयादथ ॥

जारस्य दोषं प्रख्याप्य मन्त्रेणानेन सत्वरः ॥ ५५ ॥

प्रतिलोममित्यादेरर्थमाह । प्रतिलोममिति । बर्हिषां प्रतिलोमत्वेन परिस्तरणे हेतु-
माह । कर्मण इति । तस्मिन्कर्मणि सावधानत्वं प्रयत्नः । विद्वान्प्राणोपासिता मन्थक-
र्मानुष्ठातेत्यर्थः । विद्यासहकारिकारणमाह । रोपेति । होमस्य जारभ्रंशं प्रति हेतुत्व-
मथशब्दार्थः । होमप्रकारं दर्शयति । जारस्येति । ममेत्यादिना मन्त्रेण शत्रुदोषं
ज्ञापयित्वा सत्वरं जुहुयादिति संबन्धः । शत्रुनाशशैष्ट्यसिद्ध्यर्थं सत्वर इति विशेष-
णम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

मम स्वभूते योषाग्नौ समिद्धे यौवनादिना ॥

शुक्राहुतिं यतोऽहौषीरेष तेऽत्र व्यतिक्रमः ॥ ५६ ॥

आददेऽतोऽपराधात्ते प्राणापानौ जिजीविषोः ॥

फट्कारेणैव जुहुयाच्छरभृष्टीर्यथोदिताः ॥ ५७ ॥

मन्त्रं व्याचष्टे । ममेति । असाविति स्वस्य शत्रोर्वा नामग्रहणम् । आदद इत्य-
स्यान्ते फडिति पदं प्रयोक्तव्यमित्याह । फट्कारेणेति । यथोदिता इति घृताक्तत्वं
प्रतिलोमत्वं चोच्यते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

तथा पुत्रान्पशून्श्चैव आददे तेऽद्य कामुक ॥

श्रौतमिष्टं विजानीयात्स्मार्तं सुकृतमित्यपि ॥ ५८ ॥

मन्त्रान्तरं व्याचष्टे । तथेति । पूर्ववद्दोषं प्रख्याप्येत्यर्थः ॥ ५८ ॥

श्रौतं स्मार्तं च यत्किञ्चित्पुण्यं कर्म त्वया कृतम् ॥

तत्सर्वं त आददेऽहमाहुतिं प्रक्षिपेद्गुहा ॥ ५९ ॥

इष्टादिपदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । श्रौतमित्यादिना । अहमित्यस्मादूर्ध्वमित्यु-
क्त्वेत्यध्याहार्यम् । पूर्वत्राप्यादद इत्यस्मादूर्ध्वमहमित्यादि संबध्यते ॥ ५९ ॥

प्रार्थनाऽऽशेति विज्ञेया *पराकाशा प्रतीक्षणम् ॥

आदानान्तो भवेन्मन्त्रः सर्वत्रैवं विनिर्दिशेत् ॥ ६० ॥

आशादिपदयोरर्थमाह । प्रार्थनेति । असावितिनामग्रहान्तत्वं मन्त्रस्य व्यावर्तयति ।
आदानान्त इति । पूर्वेष्वपि मन्त्रेष्वेतदेव परिमाणमित्याह । सर्वत्रेति ॥ ६० ॥

* अत्रत्यं पराकाशशब्दस्य क्लीबत्वं चिन्त्यमुपनिषदि ' आशापराकाशौ ' इति गुलिङ्गपाठात् ।
२५८

२०५८ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये—

वाङ्मात्रेण प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ॥

तत्प्रतीक्षणमाकाङ्क्षा पराकाशेति भण्यते ॥ ६१ ॥

पराकाशा प्रतीक्षणमित्युक्तं स्फुटयति । वाङ्मात्रेणेति ॥ ६१ ॥

स वा इत्यादिनाऽथास्य फलमुक्तस्य कर्मणः ॥

भण्यते वचसोक्तस्य निरिन्द्रियपुरःसरम् ॥ ६२ ॥

अभिचारस्वरूपमुक्त्वा तत्फलमवतारयति । स वा इत्यादिनेति । कर्मोक्त्यनन्तरं फलोक्त्यवकाशं दर्शयति । अथेति । किं तत्फलं तदाह । उक्तस्येति । शत्रोरिति यावत् ॥ ६२ ॥

निःशेषपुरुषार्थामिलोपकृतकर्म वर्णितम् ॥

जायया मैथुनाख्यं यच्छ्रोत्रियस्य विपश्चितः ॥ ६३ ॥

तस्मादेवंविदित्यादिवाक्यस्य पातनिकां करोति । निःशेषेति ॥ ६३ ॥

उपहासमतो नेच्छेत्सार्धं श्रोत्रियजायया ॥

मैथुनं तु विशेषेण ह्युक्तानर्थजिहासया ॥ ६४ ॥

तद्व्याकरोति । उपहासमिति । साधारणमपि मैथुनमकार्यमिति द्योतको हिशब्दः ॥ ६४ ॥

कर्माऽऽभिचारिकं प्रोक्तं प्रसङ्गान्न प्रधानतः ॥

यदर्थस्तु प्रयासोऽयं तत्कर्मार्थं प्रपश्यते ॥ ६५ ॥

अथेत्याद्यवतारयितुं वृत्तमनुद्वति । कर्मेति । पशुकर्मद्वारा जारप्रसङ्गेनाभिचारः सफल उक्तो न प्राधान्येन तस्य सत्पुत्रफलकर्मविरोधित्वादित्यर्थः । उत्तरं वाक्यमादत्ते । यदर्थस्त्विति । लोक्यपुत्रोत्पादनार्थो हि प्रारम्भस्तथा पुत्रार्थं तास्मिन्कर्मणि धर्मकलापार्थत्वेनोत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । प्रासङ्गिककर्मोक्त्यनन्तरं प्रकृतकर्मोपेक्षितधर्मोक्तेरवसरं दर्शयति । अथेति ॥ ६५ ॥

यस्य मन्थविधिज्ञस्य जायां चेदार्तवं व्रजेत् ॥

तिस्रो रात्रीर्न कांस्येन पानं कुर्यात्तथाऽशनम् ॥ ६६ ॥

तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यं योजयति । यस्येति । तदा तस्य सा जायेति शेषः ॥ ६६ ॥

तथैवाहतवासाः स्यादहःस्वेतेषु शुद्धधीः ॥

वृषलो वृषली वैनानां नोपहन्यात्कदाचन ॥ ६७ ॥

अहतवासा इत्यस्यार्थमाह । तथेति । न ह्यागन्तुकदोषोपहतवासस्त्वमेतेष्वहःसु स्त्रियां युक्तं तत्परिशोधनफलस्नानस्य तेष्वनुपपत्तेरित्यर्थः । शुद्धधीत्वं तत्र मनसाऽपि पुरुषाकाङ्क्षाराहित्यम् । नैनामित्यादेरर्थमाह । वृषल इति । कदाचनेति स्नानात्पूर्वोत्तरकालोक्तिः ॥ ६७ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०५९

अन्यो वा पापकृत्कश्चित्स्पर्शसंभाषणादिभिः ॥

व्रतस्थां नोपहन्यात्तामभीप्सितफलाप्तये ॥ ६८ ॥

वृषलादिग्रहणं पापकृतामुपलक्षणमित्याह । अन्यो वेति । आदिपदं परिहासादि-
ग्रहार्थम् । अनुपहतिफलमाह । अभीप्सितेति । सत्पुत्रजन्मेष्टं फलं तादर्थ्येनानुपहतिर-
तियत्नसाध्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सा त्रिरात्रान्त आश्रुत्याहतवासाः शुचिः सती ॥

श्रपणाय चरोर्भर्ता व्रीहींस्तामवघातयेत् ॥ ६९ ॥

त्रिरात्रान्त इत्यादेरर्थमाह । सेति । या सा स्वीया भार्या चतुर्थे दिवसे स्नात्वा
शुद्धवस्त्रा स्वयं च शुद्धा सती वर्तते तां चरुपाकार्थं भर्ता व्रीहीनवघातयेदिति योजनम्
॥ ६९ ॥

शुक्लो गौरोऽत्र विज्ञेयः शुक्लो वा बलदेववत् ॥

सुव्याख्येयत्वतः शेषः स्वयमेवावगम्यताम् ॥ ७० ॥

पुत्रो मे शुक्ल इत्यत्र शुक्लशब्दं द्वेधा व्याकरोति । शुक्ल इति । वेदमित्यादेर्व्याख्या-
प्राप्तावुक्तं सुव्याख्येयत्वत इति । इतिशब्दान्तः शेषः ॥ ७० ॥

क्षीरौदनं तथैवाथ पाचयित्वा स्वयं पतिः ॥ ७१ ॥

दंपती घृतवन्तं तमश्रीयातामथौदनम् ॥

स्वतन्त्रावीश्वरौ स्यातां सत्पुत्रप्रसवाय तौ ॥ ७२ ॥

क्षीरौदनमित्यादेरर्थमाह । क्षीरेति । यथोक्तकामानन्तर्यमथशब्दार्थः । सर्पिष्मन्त-
मित्यादि व्याचष्टे । दंपती इति । होमानन्तर्यमथशब्दार्थः । ईश्वरशब्दार्थमाह । स्वत-
न्त्राविति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

यथोक्तपुत्रप्रसवे यदि वा क्षिप्रकारिणौ ॥

यथोक्तकर्मणैतेन स्यातां तावेव दंपती ॥ ७३ ॥

अष्टादिसापेक्षत्वान्न स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यथोक्तेति । एतेन चरुहो-
मादिनेति यावत् ॥ ७३ ॥

दुहिता पण्डितेत्यत्र स्त्रीणामुचितकर्मसु ॥

तत्पाण्डित्यमिह ज्ञेयं न तु वेदार्थगोचरम् ॥ ७४ ॥

दुहिता मे पण्डितेत्यत्र दुहितुर्वेदार्थविषयं पाण्डित्यं कथं काम्यते तस्या वेदाध्य-
यनानधिकारित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । दुहितेति । तच्छब्दो दुहितृविषयः । इहशब्दः
स्त्रीणामुचितकर्मस्वित्यनेन संबध्यते ॥ ७४ ॥

२०६० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

विजिगीतो जगत्यस्मिन्नत्यर्थं यो विशब्दितः ॥

विद्वत्सभा च समितिस्तद्योग्यः समितिगमः ॥ ७५ ॥

विजिगीत इत्यादि व्याचष्टे । विजिगीत इत्यादिना ॥ ७५ ॥

प्रकृतायां त्रिसंख्यायां सर्वशब्दप्रयोगतः ॥

प्रतीयाच्चतुरो वेदान्सर्वशब्दार्थवित्तये ॥ ७६ ॥

सर्वान्वेदानित्यत्र सर्वशब्दस्य वेदत्रयविषयतया चरितार्थत्वाच्चीन्वेदानित्यनेन पुनरु-
क्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रकृतायामिति ॥ ७६ ॥

तण्डुलान्मांससंमिश्रान्पक्त्वा मांसौदनं विदुः ॥

उक्षा सेचनशक्तो गौः स एव ऋषभो महान् ॥ ७७ ॥

मांसौदनं पाचयित्वेत्यत्र मांसौदनशब्दार्थमाह । तण्डुलानिति । औक्षेण वेत्यादौ
पदद्वयस्यापौनरुक्त्यमाह । उक्षेति ॥ ७७ ॥

प्रसिद्धसंभवाच्चद्य द्युक्तं मांसौदनं प्रति ॥

मांसं कृष्णमृगच्छागविषयं त्वद्य कुर्वते ॥ ७८ ॥

औक्षेणेत्यादिविशेषणवशाद्गोमांसस्यापि भक्ष्यत्वं प्राप्तं तच्च प्रसिद्धिविरुद्धमित्या-
शङ्क्याऽऽह । प्रसिद्धीति । लोकसंप्रतिपत्त्यर्थो हिशब्दः । कथं तर्हि मांसौदनशु-
तिस्तत्राऽऽह । मांसमिति । कथं तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्य कालविशेषापेक्षयेत्याह ।
अथेति ॥ ७८ ॥

यत्नेनोपार्जितं तच्चेत्क्रीत्वा वा मांसमाहरेत् ॥

हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वात्पशून्हन्यान्न तु स्वयम् ॥ ७९ ॥

तर्हि कृष्णमृगादि स्वयमेव हिंसित्वा मांसमाहर्तव्यमिति शङ्कते । यत्नेनेति । परि-
हरति । क्रीत्वेति । वाशब्दः शङ्कापोहार्थः । स्वयमेव हत्वा मांसं नाऽऽहर्तव्यमित्यत्र
हेतुमाह । हिंसाया इति ॥ ७९ ॥

अथशब्दो विकल्पार्थो यथोक्तानां यथारुचि ॥

काम्यानां ह्यन्यतमं पक्षमाश्रित्य भण्यते ॥ ८० ॥

अथ य इच्छेदिति बहुवारमथशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह । अथेति । विकल्परूप-
मर्थं प्रकटयति । यथोक्तानामिति । कामानामनेकत्वप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । भण्यते
भोजननियम इति शेषः ॥ ८० ॥

आरभ्योद्गमने भानोः सर्वं स्नानाद्यशेषतः ॥

निर्वर्त्य संस्कारमथ यन्नात्प्राग्य उदाहृतः ॥ ८१ ॥

पूर्वेद्युर्व्रीह्यवघातादिस्कार उत्तरेद्युश्च कामिताशनमिति व्यवस्थां परिहरति । आर-
भ्येति । आदित्योदयदशायामारम्य नित्यं कर्म सर्वं निर्वर्त्यनन्तरं पूर्वोक्तो योजव्या-

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०६१

तादिसंस्कारस्तं च यन्नान्निष्पाद्य कामिताशनं कार्यं तन्नानयोर्दिनभेदोऽस्तीत्यर्थः ।
नित्यानुष्ठानानन्तरं नैमित्तिकानुष्ठानमिति वक्तुमथशब्दः ॥ ८१ ॥

स्थालीपाके क्रिया या सा चाऽऽवृत्तित्यभिधीयते ॥

स्थालीपाकविधानेन संस्कृत्याऽऽज्यं तथैव तु ॥ ८२ ॥

स्थालीपाकावृत्तेत्यत्राऽऽवृच्छब्दार्थमाह । स्थालीपाक इति । तथैव स्थालीपाक-
विहितावृत्त्या जुहोतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ८२ ॥

उपलक्षणमन्येषामाज्यस्य ग्रहणं भवेत् ॥

आदिशब्दस्य वा लोपादाज्यादिमिति गम्यताम् ॥ ८३ ॥

आज्यं संस्कृत्येत्याज्यस्यैव संस्कारश्रवणाच्चर्वादीनां संस्काराविवक्षामाशङ्क्याऽऽह ।
उपलक्षणमिति । यद्वाऽऽज्यादिं संस्कृत्येति वाक्यं न चाऽऽदिशब्दादर्शनं दोषो
विद्यमानस्यैव लोपात्तत्सिद्धेस्तद्धेतोश्चाध्यापकप्रमादादेः संभवादित्याह । आदिशब्द-
स्येति ॥ ८३ ॥

उपहत्योपहृत्याथ स्थालीपाकस्य मन्त्रतः ॥

नित्यास्तत्राऽऽहुतीर्हुत्वा आवापस्थान आदरात् ॥ ८४ ॥

स्थालीपाकस्येत्यादेरर्थमाह । उपहत्येति । आज्यादिसंस्कारानन्तरमग्नये स्वाहे-
त्यादिस्थालीपाकमन्त्रबलात्पौनःपुन्येनाऽऽवापस्थाने पूर्वोक्ते नित्यास्तात्पर्यादाहुतीर्हुत्वा
चरुहोमः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

प्रधानाहुतयस्तिस्त्रो याः स्युरग्न्यादिपूर्विकाः ॥

हुत्वा स्विष्टकृदन्तं तत्समापय्य यथोदितम् ॥ ८५ ॥

कर्मेदं तत उद्धृत्य चरुं स्थाल्याः समाहितः ॥

सर्पिष्मन्तमथाश्रीयात्कामितार्थानुरोधतः ॥ ८६ ॥

आघारादिनिर्वर्तनानन्तरं कर्तव्याहुतीनां संख्यानियममाह । प्रधानेति । हुत्वोद्धृत्ये-
त्यादेरर्थमाह । हुत्वेति । नित्यं नैमित्तिकं च होममाज्यचरुभ्यां स्विष्टकृतं निर्वर्त्य
ततः स्थाल्याः सकाशादवशिष्टं चरुं समाहितमनाः समुद्धृत्य घृताप्लुतमिष्टपुत्रोत्पत्तिमु-
द्दिश्याश्रीयादित्यर्थः । यथोक्तहुतशेषाशनस्येष्टसुतं प्रति हेतुत्वमाह । अथेति ॥ ८५ ॥
॥ ८६ ॥

चरुं प्राश्य स्वयं शेषं भार्यायै संप्रयच्छति ॥

उच्छिष्टमेव भार्यायै चरुं भर्ता प्रयच्छति ॥ ८७ ॥

प्राश्येत्यादि व्याचष्टे । चरुमिति । स्थाल्यां व्यवस्थितमेव चरुशेषं भर्ता भार्यायै
प्रयच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह । उच्छिष्टमिति ॥ ८७ ॥

२०६२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

पाणी प्रक्षाल्य यत्नेन सामर्थ्यादेव गम्यते ॥

स्मार्तमाचमनं शुद्धौ पाणिप्रक्षालनोक्तितः ॥ ८८ ॥

प्रक्षालयेत्यादि व्याचष्टे । पाणी इति । मलत्यागार्थं बहुजलमानीय पौनःपुन्येन क्षालनं यत्नः । जायामभ्युक्षयेदिति संबन्धः । पाणिप्रक्षालनमात्रस्य श्रुतत्वादाचमनं विना शुद्धयभावत्वे कथमभ्युक्षणादौ भर्ताऽधिक्रियेत तत्राऽऽह । सामर्थ्यादिति । ततः शुद्धाबुद्देश्यायामाचमनं सामर्थ्यात्सिद्धं न हि तदन्तरेणोद्देश्यसिद्धिरिति योजना ॥ ८८ ॥

उदपात्रमथाऽऽदाय तदद्भिस्त्रिः सुताप्तये ॥

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण जायामभ्युक्षयेन्मुहुः ॥ ८९ ॥

उदपात्रमित्यादेरर्थमाह । उदपात्रमिति । तस्य हस्तक्षालनानन्तर्यमथशब्दार्थः । त्रिरित्युक्त्वा मुहुरिति प्रयुञ्जानोऽभ्युक्षणस्यैवाऽऽवृत्तिर्न मन्त्रस्येत्याह ॥ ८९ ॥

अतोऽस्मदीयदारेभ्य उत्थायान्यत आत्रज ॥

विश्वावस्वभिधानेन गन्धर्वोऽत्र प्रबोध्यते ॥ ९० ॥

तन्मन्त्रं व्याकरोति । अत इति । अन्यतोऽन्यत्रेति यावत् । अत्रेति मन्त्रोक्तिः ॥ ९० ॥

प्रपूर्व्यामिति नार्यत्र भण्यते तरुणी किल ॥

प्रपूर्वी पीवरीमन्यां याहि विश्वावसो हुतम् ॥ ९१ ॥

अन्यामिच्छेति व्याकुर्वन्वाक्यं योजयति । प्रपूर्व्यामिति । परिदृढां दृढाङ्गीं समर्थामिति यावत् ॥ ९१ ॥

प्रपूर्व्यामिति लिङ्गाच्च तरुण्यां सत्पतिः सदा ॥

यथोदितं कर्म सत्यां कुर्यात्सत्पुत्रजन्मने ॥ ९२ ॥

तत्पदसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । प्रपूर्व्यामिति । तारुण्यद्योतकशब्दवशादिति यावत् । तरुण्यां सत्यामिति संबन्धः । ऋतुकालः सदेत्युक्तः । यथोदितं कर्मावघातादि तस्य पशुकर्मन्तस्यानुष्ठानफलमाह । सदिति ॥ ९२ ॥

अहं तु स्वामिमां जायां समुपैमीति संगतिः ॥

एवं प्रस्थाप्य गन्धर्वमथैनामभिपद्यते ॥ ९३ ॥

जायामित्यादेरर्थमाह । अहमिति । मया पत्या सह वर्तमानां स्वीयामीमां भार्यामहं समुपगच्छामि तत्रावकाशो देयस्त्वयेति वाक्यघटनेत्यर्थः । अथैनामित्याद्यवतारयति । एवमिति । गन्धर्वप्रस्थापनानन्तरमालिङ्गने प्रतिबन्धामावोऽथशब्दार्थः ॥ ९३ ॥

अभीष्टगर्भाधानाय जायामालिङ्गते पतिः ॥

अमोऽहमिति मन्त्रोक्त्या तावावां देवतात्मकौ ॥ ९४ ॥

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकारूपटीकासंवलितम् । २०६३

कर्माऽऽरभावहै देवि सत्सुतोत्पत्तिसिद्धये ॥

त्वं चाहं चैव संभूय योनौ रेतो दधावहै ॥ ९५ ॥

केयमभिपत्तिस्तामाह । अभीष्टेति । आलिङ्गनमन्त्रं दर्शयति । अमोऽहमितीति । तावेहीत्यादेरर्थमाह । ताविति । कर्मरम्भफलमाह । सत्सुतेति । कोऽयं कर्मरम्भ इत्याशङ्क्य सहेत्यादेरर्थमाह । त्वं चेति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

रेतःक्षेपफलं चाऽऽह पुंसे पुत्राय लब्धये ॥

मन्त्रोक्त्यनन्तरं तस्या विजिहीथामितीरयेत् ॥ ९६ ॥

पुंसे पुत्रायेत्यादेस्तात्पर्यमाह । रेत इति । उत्तरवाक्यस्थायशब्दार्थं दर्शयन्विहापनमन्त्रमवतारयति । मन्त्रोक्तीति । अमोऽहमित्यादिमन्त्रोक्तद्वारा भार्यालिङ्गनानन्तरपूर्वोक्तस्या विश्लेषकरणार्थं मन्त्रं जपेदित्यर्थः ॥ ९६ ॥

विहापयति मन्त्रेण ऊरू पत्न्याः प्रयत्नतः ॥

ऊर्वोरामन्त्रणं चैतद्विजिहीथामितीक्ष्यताम् ॥ ९७ ॥

अस्या इत्यादिपदानि व्याचष्टे । विहापयतीति । विश्लेषयतीति यावत् । मन्त्रेण विजिहीथामित्यादिनेत्यर्थः । प्रयत्नतो वशीकारानुष्ठानद्वारेत्यर्थः । संघिरत्रापि न विवक्षितः । द्यावापृथिवी इत्यस्यार्थमाह । ऊर्वोरिति । द्यावापृथिवी इत्येतदूर्वोरामन्त्रणमीक्ष्यतामिति संबन्धः । विजिहीथामित्यूरू प्रति नियोगकरणमित्यध्याहारः ॥ ९७ ॥

विजिहीतेरिदं रूपं ण्यन्तस्य गतिकर्मणः ॥ ९८ ॥

मन्त्रतः पाणिनाऽथैनां त्रीन्वाराननुलोमतः ॥

अनुमार्थ्य तां जायां मन्त्रं विष्णुरितीरयन् ॥ ९९ ॥

विहापयतीतिक्रियापदोत्पत्तिप्रकारोक्तिपूर्वकं तदर्थमाह । विजिहीतेरिति । त्रिरेनामित्यादि व्याकरोति । मन्त्रत इति । अनुलोमतो मूर्धानमारभ्य पादान्तमिति यावत् । पशुकर्मनन्तर्यार्थोऽथशब्दः । कोऽसावनुमार्जनमन्त्रस्तमाह । मन्त्रमिति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

समर्थनं कल्पनार्थस्त्वष्टाऽवयवशस्तथा ॥

निर्वर्तयतु रूपाणि शोभनानि सुतस्य मे ॥ १०० ॥

सहजसिद्धा योनिः कथं कल्प्यते तत्राऽऽह । समर्थनमिति । पुत्रजनमनि शक्तत्वापादनमिति यावत् । त्वष्टेत्यादेरर्थमाह । त्वष्टेति । आत्मनो भार्यायाश्चावयवशो रूपाणि निर्वर्तितानि किं तत्र त्वष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । सुतस्येति ॥ १०० ॥

दर्शाहर्देवता चेह सिनीवालीति भण्यते ॥

पृथुष्टुकेति सैवोक्ता पृथुस्तुतिरसौ यतः ॥ १०१ ॥

२०६४ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

गर्भं धेहीत्यादिमन्त्रस्थसिनीवालीपदार्थमाह । दर्शेति । गर्भं धेहि पृथुष्टुक इत्यत्र देवतान्तरस्य संबोध्यमानत्वमाशङ्क्याऽऽह । पृथुष्टुकेतीति ॥ १०१ ॥

गर्भं ते सम्यगाधत्तामश्विनौ पुष्करस्त्रजौ ॥

सूर्याचन्द्रमसावेव विज्ञेयावश्विनाविह ॥ १०२ ॥

गर्भं ते अश्विनावित्यादिभागमादत्ते । गर्भमिति । प्रसिद्धावश्विनौ व्यावर्तयन्नश्विनावित्येतद्व्याचष्टे । सूर्येति । सर्वत्राश्विनोरुक्तरूपत्वप्रसक्तानुक्तम् । इहेति ॥ १०२ ॥

स्वरश्मिस्त्रग्विणौ तौ हि प्रसिद्धौ जगति यतः ॥ १०३ ॥

हिरण्यं ज्योतिरमृतं तन्मय्यावरणी शुभे ॥

निरमन्थतां याभ्यां तावश्विनावमृतं पुरा ॥ १०४ ॥

तत्र हेतुमाह । स्वरश्मीति । यौ तौ सूर्याचन्द्रमसौ तौ स्वरश्मिमालिनौ यतो जगति सिद्धावतोऽश्विनौ पुष्करस्त्रजाविति विशेषितौ सूर्याचन्द्रमसौ युक्ताविति योजना । विशेषणसामर्थ्यद्योतको हिशब्दः । हिरण्यमीत्यादेरर्थमाह । हिरण्यमिति ॥ १०३ ॥
॥ १०४ ॥

अश्विनौ यादृशं गर्भं प्रयत्नान्निरमन्थताम् ॥

आदधावस्तथा रूपं दशमे मासि सूतये ॥ १०५ ॥

तमित्यादि विभजते । अश्विनाविति । अमृततुल्यत्वाद्गर्भस्य प्रयत्नेन भवितव्यमिति सूचयति । प्रयत्नादिति ॥ १०५ ॥

यथाऽग्निगर्भो पृथिवी द्यौरिन्द्रेणेव भानुना ॥

वायुर्दिशां यथा गर्भो दृष्टः श्रुथनकर्मकृत् ॥ १०६ ॥

यथेत्यादेरर्थमाह । यथेति । इन्द्रशब्दार्थमाह । भानुनेति । वायुं व्याचष्टे । श्रुथनेति ॥ १०६ ॥

आत्मनाम समुच्चार्य तथा गर्भं दधामि ते ॥

तस्या वा नाम गृहीयान्मन्त्रमुच्चारयन्पतिः ॥ १०७ ॥

असावित्यस्यार्थद्वयं वदन्नन्वयप्रकारमाह । आत्मेति । तथा पृथिव्यादेरग्न्यादिगर्भवदित्यर्थः । गर्भं दधामि त इति मन्त्रमुच्चारयेदिति शेषः । तमुच्चारयन्भर्ताभार्याया वा नामासाविति गृहीयादित्युत्तरार्धस्य योजना ॥ १०७ ॥

मन्त्रेणाथैष सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षयेच्छनैः ॥

वायुः पुष्करिणीं यद्वत्समिञ्जयति चालयेत् ॥ १०८ ॥

सोप्यन्तीमित्यादेरर्थमाह । मन्त्रेणेति । यथा वायुरित्यादिनेति यावत् । गर्भाधानमारभ्य दशममासपूर्णानन्तर्यमथशब्दार्थः । एषशब्दो भर्तृविषयः । पीडानिवृत्त्यर्थं

४ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०६५

शनैरित्युक्तम् । अभ्युक्षणमन्त्रं व्याचष्टे । वायुरिति । सर्वमपि चालयन्वायुः पुष्करिणी-
मपि चालयतीति यावत् ॥ १०८ ॥

यथा पुष्करिणीं वायुश्चालयन्नपि सर्वतः ॥

न करोति क्षतिं तद्वद्गर्भ एजतु ते सुखम् ॥ १०९ ॥

दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवदति । यथेति । क्षतिं तस्या इति शेषः । एवेत्यादि
व्याचष्टे । तद्वदिति ॥ १०९ ॥

गर्भस्त्वां सुखयन्नेतु सहोल्बेण जरायुणा ॥

ब्रजो मार्गो हि गर्भस्य सार्गलोऽयं कृतः पुरा ॥ ११० ॥

सहेत्यादेरर्थमाह । गर्भस्त्वामिति । अवेतिनिपातार्थः सुखयन्निति । इन्द्रस्येत्यादि
विभजते । ब्रज इति । पुरेति सृष्टिकालो गर्भाधानकालो वाक्तः । गर्भमार्गस्यार्गलस्य
वा प्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः ॥ ११० ॥

जरायुर्गर्गलस्तं त्वमिन्द्र निर्जहि सत्वरः ॥

गर्भे विनिःसृते पश्चाद्या निर्गच्छति योनितः ॥ १११ ॥

मांसपेशी समा तन्वी साऽवरेति निगद्यते ॥

प्राणश्चेन्द्रोऽत्र विज्ञेयः स एव प्रार्थ्यते ततः ॥ ११२ ॥

अर्गलं व्याचष्टे । जरायुरिति । अर्गलसहितमार्गं भङ्क्त्वा केवलं मार्गं कुर्वित्यर्थः ।
गर्भेणेत्यादाववरं व्याकरोति । गर्भ इति । समा गर्भेणेति शेषः । तां निर्जहीति पूर्वण
संबन्धः । प्रथमेन्द्रशब्दस्य गर्भविषयत्वेऽपि द्वितीयस्य को विषयस्तमाह । प्राणश्चेति ।
अत्रेति वाक्योक्तिः । तत्र हेतुः । स एवेति । यतस्तमिन्द्र इत्यत्र प्राण एव पत्या
प्रार्थ्यते ततस्तस्यैवेन्द्रशब्दोत्पत्त्यर्थः ॥ १११ ॥ ११२ ॥

जाते कुमारोऽथ पतिरङ्गुमारोप्य तं पिता ॥

अग्निं ह्युपसमाधाय प्रसिद्धार्थमथापरम् ॥ ११३ ॥

जातेऽग्निमित्यादेरर्थमाह । जात इति । जातकर्मणो जन्माव्यवधानार्थोऽथशब्दः ।
पतिः पोषकः पितोत्पादकः । उपसमाधाय जुहोतीति संबन्धः । आवसथ्याग्निप्रसि-
द्ध्यर्थो हिशब्दः । कंसे पृषदाज्यमित्यादिव्याख्याप्रसक्तावुक्तं प्रसिद्धार्थमिति ॥ ११३ ॥

घृतं दधि च संमिश्रं पृषदाज्यमितीर्यते ॥

एकीकृत्याथ संनीय पृषदाज्यस्य मन्त्रतः ॥ ११४ ॥

उपधातं जुहोतीति णमुल्वाऽऽभीक्ष्ण्य इष्यते ॥

उपहृत्योपहृत्येति पृषदाज्याहुतीः क्षिपेत् ॥ ११५ ॥

पृषदाज्यं व्याचष्टे । घृतमिति । संनीयेत्यादेरर्थमाह । एकीकृत्येति । घृतं दधि
च मिश्रीकृत्य कांस्यं पुरतो निधायानन्तरं पृषदाज्यमुपहृत्योपहृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रैर्जु-

२०६६ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

हुयादित्यर्थः । कथमस्य पौनःपुन्यमुच्यते तत्राऽऽह । णमुल्वेति । आभीक्ष्ण्यमभिव्य-
नक्ति । उपहृत्येति । कर्मणि षष्ठीत्यभिप्रेत्य पृषदाज्यस्य जुहोतीत्यस्यार्थमाह । पृष-
दाज्येति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

पुष्यासं स्वे गृहेऽत्राहं मनुष्याणां प्रकामतः ॥

सहस्रसंख्यया शश्वद्बहोर्नाम सहस्रगीः ॥ ११६ ॥

तन्मन्त्रं व्याचष्टे । पुष्यासमिति । अत्र स्वे गृहे मनुष्याणां सहस्रं प्रकामतः
शश्वत्पुष्यासमिति संबन्धः । सहस्रनियमे को हेतुस्तत्राऽऽह । बहोरिति ॥ ११६ ॥

एवं त्वं वर्धमानोऽत्र मन्वीथाः पुत्र संततिम् ॥

संततावुपसन्ध्यां त्वं पश्चादेमं करिष्यसि ॥ ११७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । अस्येत्यादेरर्थमाह । संतताविति । अस्य मे संततौ
वर्धमानस्त्वमिति संबन्धः । उपसन्ध्यामित्यस्य व्याख्या संतताविति । पश्चादेः संततिमिति
शेषः ॥ ११७ ॥

नैव व्यपेक्षते व्याख्यां स्पष्टार्थत्वेन हेतुना ॥

मयि प्राणानिति ग्रन्थः स्वयमेवावगम्यताम् ॥ ११८ ॥

व्याख्यानपेक्षत्वमाह । नैवेति ॥ ११८ ॥

अथास्य स्वमुखे कर्णं दक्षिणं प्रणिधाय तु ॥

वाग्वागिति हि त्रिर्ब्रूयान्नयी वागिति भण्यते ॥ ११९ ॥

अथास्येत्यादेरर्थमाह । अयेति । जातकर्मानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ११९ ॥

त्रयी वाक्त्वां श्रोत्रमार्गेण श्रेयसे प्रविशत्वियम् ॥

यस्ते स्तन इति गिरा शस्यतेऽत्र सरस्वती ॥ १२० ॥

पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे वाग्वागिति त्रिवारं वदतो जनकस्याभिप्रायमाह । त्रयी
वागिति । यस्ते स्तन इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यस्त इति । अत्रेति पुत्रस्य स्तनपान-
प्रस्तावोक्तिः ॥ १२० ॥

उदारगुणसंपत्तिः सुतस्यास्त्विति भण्यते ॥

शशयः सशयो ज्ञेयः शयश्च फलमुच्यते ॥ १२१ ॥

प्रशंसाफलमाह । उदारेति । सुतस्य स्तनपानद्वारेति शेषः । अक्षराणि व्याचष्टे ।
शशय इति । शयः कर्मफलं शतेऽस्मिन्कर्तेति व्युत्पत्तेस्तेन सह वर्तत इति सशयः
स्तन इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

गुहा शयो वा शशयः श्रुत्यैव प्रतिपादितः ॥

मयोभूरन्नभूतोऽयं सर्वप्राणिभृदुच्यते ॥ १२२ ॥

रत्नस्य पयसोऽत्यर्थं रत्नाधारश्च यः स्तनः ॥
 वसुनो धनस्य लब्धा च तस्य वृष्ट्यादिहेतुनः ॥ १२३ ॥
 भूरिकल्याणदातृत्वात्सुदत्र इति भण्यते ॥
 येन पुष्यसि वार्याणि सर्वाणीह सरस्वति ॥ १२४ ॥

संभावितमर्थान्तरमाह । गुहेति । स्तनोत्थानदेहदेशो गुहाशब्दितः शयः । अति
 न्यक्षे नाक्षरव्यत्यासोऽस्ति शं मुखं तस्य हेतुः शयः स्थितिः स्थानं यस्येति व्युत्पत्ते
 त्याह । श्रुत्येति । कथमन्नत्वं सरस्वतीस्तनस्येति तत्राऽऽह । सर्वेति । स हि ।
 तत्र मातुः स्तने प्रविश्य सर्वेषां भोग्यतया सर्वान्निभर्ति तेन सर्वप्राणिस्थितिहेत्वन्नभूतः
 इत्यर्थः । अत्यर्थं धाता निष्पादक इति शेषः । अर्थान्तरमाह । रत्नेति । वसुविदि
 स्यार्थमाह । वसुन इति । इहेति व्यवहारदशोक्तिः ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

देवादीनि वैराणि त्वं सर्वैर्भोगैः प्रपुष्यसि ॥ १२५ ॥

पानाय मम पुत्रस्य स्त्रीस्तने संनिवेशय ॥

यथोक्तगुणकं देवि स्वस्तनं सर्वकामदम् ॥ १२६ ॥

वार्याणीत्यस्यार्थं वदन्वाक्यं योजयति । देवादीनीति । येन पुष्यसीति संबन्धः
 तमित्यादि व्याचष्टे । पानायेति । ममेत्युभयत्र संबन्धः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

इलाऽसीत्यथ मन्त्रेण सूनोर्मातरमादरात् ॥

अभिमन्त्रयते साधुर्कर्मवाप्त्यै स्वयं पतिः ॥ १२७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके षष्ठाध्यायस्य

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथास्येत्यादेरर्थमाह । इलाऽसीति । स्तनदानादभिमन्त्रणस्याऽऽनन्तर्यमथ
 वदार्थः । इलाऽसीति पत्न्याः स्तुत्यर्हतोक्तिः । मित्रावरुणयोरपत्यभूता देवतात्मिका
 जीवभर्तृका च मम सत्पुत्रं संपादितवती । जीवपुत्रकत्वं तस्याः प्रार्थयते सा त्वमिह
 स्वस्यापि लोक्यपुत्रसाहित्ये पत्नी निमित्तमित्वाह याऽस्मानिति । सा त्वमिलाऽसं
 संबन्धः । उक्तार्थमन्त्रेण भार्याभिमन्त्रणफलमाह । साध्विति । प्रशस्तपुत्रपालन
 साधुकर्म ॥ १२७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां षष्ठाध्यायस्य

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१११२५

अथ पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

संभावितं न यत्पूर्वं कृत्स्नेऽस्मिन्ब्राह्मणेऽपि तत् ॥

खिलकाण्डे तदखिलं पुत्रमन्यान्तमीरितम् ॥ १ ॥

वंशब्राह्मणार्थकथनार्थं वृत्तं संकीर्तयति । संभावितमिति । यत्तत्पूर्वं काण्डः सर्वत्रापि ब्राह्मणे वक्तुं न संभावनोपनीतं वक्तव्यत्वेन शिष्टं तत्सर्वमस्मिन्काण्डे पुत्रन्यावसानमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वकाण्डैकदेशत्वात्खिलकाण्डं न वंशभाक् ॥

पूर्वत्र विद्यासंभेदाद्भिन्नौ वंशाविहोदितौ ॥ २ ॥

प्रत्येकं मधुमुनिकाण्डयोर्वंशभाक्त्ववदस्यैवायं वंशः संनिधानात्तथाच कथं समस्तवचनवंश इति भाष्यमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वैति । तदेकदेशत्वं तत्रानुक्तस्य वक्तव्यत्वे वशिष्टस्यात्रोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । कथं पूर्वोक्तयोरपि प्रत्येकं वंशभाक्त्वं तत्राऽऽह पूर्वत्रेति । इहेति चतुर्थान्तं षष्ठान्तं चाऽऽह ॥ २ ॥

पूर्वैश्चतुर्भिर्ध्यायैस्त्वाष्ट्रं कक्ष्यं च यन्मधु ॥

व्याख्यातं तदशेषेण वंशस्तत्र तदर्थभाक् ॥ ३ ॥

कथं काण्डद्वयस्य भिन्नविद्याविषयत्वं न हि ब्रह्मविद्योभयत्र भिद्यते भेदकाभावात्त्याशङ्क्य मधुकाण्डार्थं दर्शयन्वंशस्य तत्रार्थवत्तामाह । पूर्वैरिति । द्वितीयस्तच्छब्दः स्मार्दर्थः । अर्थभाक्चतुर्थान्ते वंशो निर्दिश्यमानो मधुद्वयस्याऽऽगमसंप्रदायप्रतिपानार्थत्वात्फलवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

मधुकाण्डागमार्थस्य यथावत्प्रतिपत्तये ॥

काण्डं स्याद्याज्ञवल्कीयं वंशस्तद्विषयस्तथा ॥ ४ ॥

मुनिकाण्डप्रवृत्तिप्रदर्शनपूर्वकं वंशान्तरस्यार्थवत्त्वमाह । मध्विति । यथावत्प्रतिपान्यायद्वयेन विप्रतिपत्तिनिरासेनावगतिस्तथा सति तद्विषयकस्य ज्ञानस्य तर्कसंप्रदायतिपादको द्वितीयो वंशो भवत्यर्थवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

अयं तु वंशो विज्ञेयः कृत्स्नप्रवचनाश्रयः ॥

समाप्तौ ब्राह्मणस्योक्तेरयमर्थोऽवसीयते ॥ ५ ॥

तृतीयोऽपि वंशस्तृतीयकाण्डस्यैव किं न स्यादित्याशङ्क्या पूर्वकाण्डैकदेशत्वादित्यः कमुपजीव्याऽऽह । अयं त्विति । तत्र गमकमाह । समाप्ताविति । प्रवचनसमाप्तस्य वंशब्राह्मणस्योक्तेरयं वंशः सर्वप्रवचनशेषो भातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तवेदार्थविज्ञानसाकल्यप्रतिपत्तये ॥

जपो वंशस्य येनातः श्रुत्या वंश इहोदितः ॥ ६ ॥

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०६९

पूर्ववदस्य फलवत्त्वाभावादवक्तव्यत्वमाशङ्क्याऽऽह । उक्तेति । इहेति प्रवचनसमासावित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वज्ञानां यतो वंशास्त्रयोऽप्येते यथोदिताः ॥

अतस्तत्स्मृतितः सम्यग्ज्ञानभानूदयो भवेत् ॥ ७ ॥

इतश्च वंशत्रयसंकीर्तनं कर्तव्यमित्याह । सर्वज्ञानामिति । यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रुतेः ॥ ७ ॥

पुत्रमन्थेन संस्कारः स्त्रीणामेवेह वर्णितः ॥

यतोऽतः स्त्रीप्रधानोऽयं पुत्राणां वंश उच्यते ॥ ८ ॥

पूर्वो वंशौ पुरुषविशेषितौ तृतीयः स्त्रीविशेषितस्तत्र किं कारणमित्याशङ्क्य स्त्रीप्रधान्यादित्यादिभाष्यतात्पर्यमाह । पुत्रेति । इहेत्यनन्तरब्राह्मणोक्तिः ॥ ८ ॥

अन्यतोऽन्यत एवायं संप्रदायो यथाऽभवत् ॥

न तथा ब्रह्मणस्तस्मात्तत्स्वयं भवति शब्दते ॥ ९ ॥

ब्रह्म स्वयं भवति ब्रह्मणि स्वयंभुशब्दप्रयोगे निमित्तमाह । अन्यत इति ॥ ९ ॥

अन्येषां वेदतो ज्ञानं भूरिसाधनसंश्रयात् ॥

स्वतो वेदात्मनस्तस्मात्सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ १० ॥

ब्रह्मशब्दार्थं व्याचक्षाणस्तस्याऽऽचार्यानपेक्षत्वं साधयति । अन्येषामिति । भूरिसाधनं प्रभूतं श्रवणादि । परमात्मा वेदोपाधिब्रह्म न च तस्याऽऽचार्यपेक्षा सर्वज्ञानमयत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्वस्यैष वशीत्यादि तथाऽपि प्रागवादिषम् ॥

परैव देवता वेदो यच्च चिच्चराचरम् ॥ ११ ॥

परस्य तन्मयत्वे लिङ्गमाह । सर्वस्येति । न हि वशीत्वादि सर्वज्ञानमयत्वं विना सिध्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वज्ञत्वं यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुत्यन्तरेऽपि प्रसिद्धमित्यपेक्षः । परस्य वेदोपाधेर्ब्रह्मशब्दत्वं चेदुपाधितद्भावेन भेदादद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह । परैवेति ॥ ११ ॥

प्रतिपाद्याऽऽत्मनाऽऽत्मानं नामरूपादिसाधनः ॥

एति पूर्णात्मतां साक्षाद्वियां वाचामगोचरम् ॥ १२ ॥

कथं तर्हि प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वमुपाधितद्वत्त्वं च वेदब्रह्मणोरिष्टं तत्राऽऽह । प्रतिपाद्येति । कल्पितभेदेन तत्संभवान्न वास्तवाद्वैतहतिरिति भावः । निष्प्रपञ्चत्वं साक्षादिति विवक्षितमत एव धियामित्यादि विशेषणम् ॥ १२ ॥

त्रयैव ब्राह्मणो विद्वानात्मनैवाद्र्यं परम् ॥

विदित्वा निर्द्वैतिं याति कार्यकारणयोः पराम् ॥ १३ ॥

२०७० सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

वेदस्य कल्पितभेदस्याऽऽत्मप्रतिपादकत्वे प्रमाणान्तरस्यापि तत्संभवादन्ययोगव्यव-
च्छेदासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । त्रय्येति । न हि प्रत्यक्षादिना तद्धीस्तदयोग्यत्वादतो
मुमुक्षुर्वेदेनैवाऽऽत्मतयोक्तेन स्वस्वरूपं विदित्वैव निर्वृणोति तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतेरि-
त्यर्थः । अद्वयत्वं विशदयितुं निर्वृतिं विशिनष्टि । कार्येति ॥ १३ ॥

वेदोऽसीत्यत एवास्य नाम जातस्य कुर्वते ॥

वेदात्मना कथं नाम परं ब्रह्म प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥

स्वरूपभूतवेदेन परस्य प्रतिपत्तिरित्यत्र युक्त्यन्तरमाह । वेदोऽसीति । आत्म-
भूतवेदस्य स्वरूपबोधकत्वमतःशब्दार्थः । जातस्य शिशोर्वेदोऽसीति नाम कुर्वतामभि-
प्रायमाह । वेदात्मनेति ॥ १४ ॥

वाजिशारवासु सर्वासु ह्यासुरायणपूर्वकाः ॥

समाना वंशर्षयोऽमी ह्य समप्तेरिति क्ष्यताम् ॥ १५ ॥

ब्रह्म स्वयंभित्यत्र ब्रह्मशब्दार्थमुक्त्वा पूर्ववंशद्वयस्थमवान्तरविशेषमाह । वाजि-
शारवास्विति । पञ्चदशसंख्याकासु सर्वास्वेव तासु वंशद्वयस्यर्षयः पाठक्रमेणाऽऽसुरा-
यणपुरःसरा वेदाख्यब्रह्मपर्यन्तास्तुल्या आसुरायणात्पूर्वं तु प्रतिशाखमुभयत्र मनुष्या-
न्तास्ते भिद्यन्ते तद्भेदश्रुतेरित्यर्थः । वंशर्षीणां तुल्यत्वमध्यापकप्रसिद्धमित्याद्यो हिशब्दः ।
तत्सामान्यस्य पाठानुसारेणानुभवयोग्यत्वमिति द्वितीयो हिशब्दः ॥ १५ ॥

आदित्येन हि प्रोक्तानि यज्ज्ञेयानि यानि तु ॥

आदित्यानीत्यतस्तानि सम्यगाचक्षते बुधाः ॥ १६ ॥

आदित्यानीमानीत्यत्र यजुषामादित्यत्वं श्रुतं तत्साधयति । आदित्येनेति । तेन
वाजिशारवाच्छिन्नं यजुषां प्रोक्तत्वं याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्वं च पुराणेषु प्रसिद्धमिति
हिशब्दार्थः ॥ १६ ॥

वेदात्मनो रवेरेवं संप्रदायोऽयमागतः ॥

परमेष्ठ्यादिकान्सर्वान्पारंपर्येण मानुषान् ॥ १७ ॥

इतश्च तेषामादित्यात्मत्वमित्याह । वेदेति । स हि वेदात्मा हिरण्यगर्भस्ततः परमेष्ठिनो
विद्यासंप्रदायोऽतस्तदादिकान्सर्वानेव प्रति पारंपर्येणाऽऽगतोऽयं संप्रदायस्तस्मादेवाऽऽदि-
त्यत्वं यजुषामित्यर्थः । एवमिति वंशब्राह्मणाधीतक्रमकथनम् ॥ १७ ॥

असंस्पृष्टं परं ब्रह्म सर्वदोषविवर्जितम् ॥

एतदादित्यं भाति तद्वेदानां परं वपुः ॥ १८ ॥

न केवलं तेषामेवाऽऽदित्यत्वं किंतु सर्वस्यैव वेदस्य तस्य त्रयीमयत्वप्रसिद्धेरित्याह ।

१ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०७१

असंसृष्टमिति । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्यादिश्रुतेर्वेदरूपस्य पर-
स्याऽऽदित्ये प्रतिष्ठितत्वात्तस्य सर्वस्याऽऽदित्यता युक्तेति भावः ॥ १८ ॥

उत्सन्नमपि यद्वह्म तदादित्ये न नश्यति ॥

तदार्षेणैव विन्दन्ति तपस्तप्त्वा महर्षयः ॥ १९ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । उत्सन्नमिति । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इत्यादिश्रुतेर्निःश्वासवत्प-
रस्मात्प्रवृत्तमपि वेदारूपं ब्रह्माऽऽदित्यात्मनि तस्मिन्प्रलयावस्थायामस्तीत्यत्र प्रमाण-
माह । तदार्षेणेति ।

‘युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा’ ॥

इत्यादिवाक्यमत्र मानमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वेदब्रह्मण आरभ्य सर्वेषामपि शाखिनाम् ॥

सांजीवीसूनुपर्यन्तो वंश एको न भिद्यते ॥ २० ॥

वंशद्वयस्थं विशेषं यजुषामादित्यत्वं चोक्त्वा समानमित्यादि व्याकरोति । वेदेति ।
सर्वेषां प्रकृतपञ्चदशसंख्याकवाजिशाखाध्येतृणामिति यावत् ॥ २० ॥

सांजीवीपुत्रतस्तुर्वर्वाकप्रतिशाखं पृथक्पृथक् ॥

आचार्यभेदाद्भिद्यन्ते वंशा वाजसनेयिनाम् ॥ २१ ॥

वंशस्तृतीय आ सांजीवीपुत्रादिति विशेषणसामर्थ्यलभ्यमर्थमाह । सांजीवीति ।
वाजसनेयिनां प्रतिशाखं सांजीवीपुत्रादुपक्रम्य मनुष्यपर्यन्तमन्तिमा वंशाः पृथग्भिद्यन्त
आचार्यभेदोपलम्भादिति योजना ॥ २१ ॥

इत्युक्तैकात्म्यवाक्यप्रविकचकमला प्राज्यसन्न्यायगन्धा

काण्डैश्चित्रा षडधैर्मधुमुनिखिलकैर्मस्करीन्द्रालिजुष्टा ॥

श्लोकग्रन्थिप्रबद्धाऽविषयमितिफला प्रेमसत्सूत्रसूत्रा

माला गङ्गेव शंभुं पदममलमजं वैष्णवं साऽनुयाता ॥ २२ ॥

अथेदं वार्तिकं ख्यातिलभपूजार्थमाचरितत्वादनाप्तप्रणीतं विद्वद्भिर्नाऽऽदेयं तथाचास्य
शिष्टपरिमहद्वारा प्रचयगमनाभावाद्वार्तिककृतः श्रमो वृथेयाशङ्क्य वार्तिकप्रणयनव्या-
जेन भगवतो वासुदेवस्यानुसंधानमभिप्रेतं न ख्यात्यादीति कुतो यथोक्तदोषाशङ्केत्याह ।
इत्युक्तेति । अस्य हि वार्तिकस्य भगवत्पादपूजासाधनीभूतमालात्वमत्र संपाद्यते तत्र
षड्भिर्ध्यायैरुक्तनीत्या ख्यात्यातान्यैक्यवाक्यान्त्येव प्रविकचानि कमलानि यस्यां सा
तथा न हि विना पुष्पैर्माला युक्ता न चात्र पुष्पान्तराणि सन्ति सा च प्रचुरनिर्दोषन्या-
यात्मकसौरभ्यभागीनी न हि सौगन्ध्यविधुरां मालामुपाददते न च वाक्यात्मकसरसीरुह-
विरचितायां खजि तदुपकरणन्यायातिरेकेण सौरभ्यान्तरमस्ति मधुमुनिखिलसंज्ञैश्च काण्डै-

२०७२ सुरेश्वराचार्यकृतं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् [षष्ठाध्याये-

स्त्रिभिर्विचित्रा न हि काण्डानि विना केवलैरेव कमलैरारचिता माला रुचिरा लक्ष्यते न चात्र काण्डान्तराणि विद्यन्ते परमहंसपरिव्राजकपरिदृढभृङ्गैश्च प्रीतिपूर्वकं सेविता न हि चञ्चरीकपरिसेवनं विना दूरस्थानां मालामवलोकयतां तद्गतं सौरभ्यमध्यवसातुं शक्यं न चात्र मधुकरान्तराणि संभावितानि प्रकृतद्वादशसहस्रसंख्याकवार्तिकारुख्यश्लोकग्रन्थिभिर्विरचिता न हि ग्रन्थिभिर्विना मालानिर्माणं घटते न चात्र प्रकृतश्लोकग्रन्थिन्यतिरेकेण ग्रन्थयः सन्ति सन्ति च प्रकृतेषु श्लोकेषु ग्रन्थयः प्रकृतां व्याख्यां विहाय तेषां दुर्भेद्यत्वान्न च माला फलविकला केनचिदुपादीयत इयं तु प्रत्यक्षाद्यविषयप्रत्यभूत-ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणपरमानन्दफलोपेता प्रेक्षावतामुपादानपदवीमधिरोहति परप्रेमास्पदं परमानन्दात्मकं निरुपाधिकं परं ब्रह्म तदेवाज्ञानशबलं सच्छब्दं सर्वकारणं तदेवापञ्चीकृतभूतपञ्चकोपाधिकं सूत्रं तद्विधिसूत्रोपेता या विरचिता माला न खल्वसूत्रा माला संभावनामर्हति न चात्र सूत्रान्तरं क्रमते सा चेयं भगवतो विष्णोः स्वरूपं मुमुक्षुप्राप्यं तात्पर्येणानुयाता तदलंकारतामाचरति न खलु निखिलगुणवत्यपि माला कस्यचित्पुरुषधौरेयस्यालंकारत्वेनासमर्पिता फलवती भवितुमुत्सहते न च भगवत्पदमन्तरेणान्यत्रालंकार्तव्यमस्तीति योजना । प्रकृतमालायास्तात्पर्येण भगवत्पदानुगतौ दृष्टान्तमाह । गङ्गेवेति । यथा स्वर्धुनी स्वर्गादागता भगवतः शंभोरतिरिक्तमात्मनो धारयितारमपश्यन्तीति योजना । प्रकृतमालायाः प्रदर्शितभगवत्पादादन्यदागन्तुकमनुचिता सती तदेवानुगतेत्यर्थः । वैष्णवे पदे यथोक्तमालार्पणमुचितमिति वक्तुं पदं विशिनष्टि । अमलमिति । अमलत्वं साधयति । अजमिति ॥ २२ ॥

यत्प्रज्ञोदधियुक्तिशब्दनस्वजश्रद्धैकसन्नेत्रक-

स्थैर्यस्तम्भमुमुक्षुदुःखितकृपायत्नोत्थबोधाभृतम् ॥

पीत्वा जन्ममृतिप्रवाहविधुरा मोक्षं ययुर्मोक्षिण-

स्तं वन्देऽत्रिकुलप्रसूतममलं वेधोभिर्धं मदुरुम् ॥ २३ ॥

ननु शास्त्रादौ गुरवो नमस्कृतास्तत्फलं च शास्त्रसमाप्तिक्षणमतिवृत्तं तथाचान्ते तन्नमस्कारो न कर्तव्योऽफलत्वादित्याशङ्क्याऽऽदाविवान्तेऽपि गुरुनमस्कारो विद्याप्राप्तिहेतुताद्योतनाय विधेय इति मन्वानो गुरुं प्रणमति । यत्प्रज्ञेति । यस्य भगवतो भाष्यकृतः प्रज्ञैव पारिविरहादुदधिस्तस्मान्मथ्यमानाद्युक्तिश्चोपकरणं शब्दनं च करणं तदात्मकेन खजेन मुमुक्षूणामपेक्षितमोक्षनिदानज्ञानममृतं मया निर्वर्तनीयमन्यस्य तदशक्तेरित्यास्तिक्यबुद्धिरूपातिदृढरशनाशालिनाऽस्यैव भगवतः स्थैर्याख्यस्तम्भनिबन्धेन मुमुक्षुषु दुःखितेषु कृतकृपारूपयत्नादुत्पन्नं बोधाभिधानममृतं पीत्वा शुश्रूषादिद्वारा लब्ध्वा जन्मादिप्रवाहशून्या मोक्षिणो बहवो मोक्षं प्राप्तवन्तस्तदशेषदोषशून्यं हिरण्यगर्भमिव साक्षादवस्थितमात्रेय-

३ ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०७३

गोत्रप्रसूतं शिष्टानामग्रेसरं वन्दे मदीयं गुरुमिति योजना । यस्य प्रज्ञा यत्प्रज्ञा सैवोदधि-
वदुद्धिर्निर्वधित्वाद्युक्तिश्च शब्दनं च युक्तिशब्दने ते एव खजो यस्य स तथा श्रद्धै-
वैकं गुरुयं सदतिदृढं नेत्रं वैशाखबन्धनरज्जुर्यस्य स तथोक्तः स्थैर्यमेव स्तम्भो मध्या-
श्रयो यस्य स तथा मुमुक्षवश्च ते दुःखिताश्च तेषु कृपैव यन्नो यस्य स तथा यत्प्रज्ञोद-
धिश्चासौ युक्तिशब्दनखजश्चासौ श्रद्धैकसर्त्रैत्रकश्चासौ स्थैर्यस्तम्भश्चासौ मुमुक्षुदुःखित-
कृपायत्नश्च तस्मादुत्थं बोधारुयममृतमिति विग्रहः । बोधोभिधमिति । विदधातीति
वेधाः परमेश्वरस्तस्याभिधा शंकराख्या यस्य तं गरीयांसं वाक्कायचेतोभिर्नम्री भवानीति
संबन्धः ॥ २३ ॥

यामस्मद्गुरुरेव वेदशिरसामैकात्म्यतात्पर्यतो

वृत्तिं सज्जनशंकरिं सुविमलां नानानयोद्ध्योतिताम् ॥

चक्रे काण्वसमाश्रितोपनिषदो दुस्तर्कदोषापहं

श्रद्धामात्रबलेन वार्तिकमिदं तस्याः समासात्कृतम् ॥ २४ ॥

अनाप्तप्रणीतत्वमसांप्रदायिकत्वं च परित्यज्य स्वकीयवार्तिकप्रणयनमुपसंहरति ।
यामित्यादिना । यां काण्वसमाश्रितोपनिषदो वृत्तिमस्मद्गुरुश्चक्रे तस्या वार्तिकमिदं
कृतमिति संबन्धः । वेदान्तानामैकात्म्यतात्पर्यपर्यालोचनातः काण्वशाखाश्रितबृहदारण्य-
कनामधेयोपनिषद्याख्यानव्याजेन सर्वासामेवोपनिषदां वृत्तिं गुरुरकरोदतो गम्भीरा सा
वार्तिकसापेक्षेत्यभिप्रेत्याऽऽह । वेदशिरसामिति । सन्तो जनाः साधनचतुष्टयसंपन्ना-
स्तेषां निरतिशयपुरुषार्थकारित्वाच्च निर्दोषा वृत्तिरित्याह । सज्जनशंकरीमिति ।
शब्दतोऽर्थतश्च दोषराहित्यं दर्शयति । सुविमलामिति । जल्पवादरूपन्यायोपकरणव-
त्त्वाच्च निर्दोषा सेत्याह । नानेति । श्रेयोमार्गपरिपन्थिपरपक्षप्रतिक्षेपकत्वाच्चादोषा
सेत्याह । दुस्तर्केति । एवंविधाया वृत्तेः श्रद्धया वार्तिकमारचितं न तु सामर्थ्यादित्य-
दौद्धत्यं कथयति । श्रद्धामात्रेति । अस्मिन्वार्तिके श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं ग्रन्थलाघवमर्थपुष्टिं
याऽऽचष्टे । समासादिति । भाष्यकारस्यैव भगवतो यथोक्तवृत्तिकरणे सामर्थ्यं
नान्यस्यैवमिति वक्तुमेवेत्युक्तम् । अत्र श्लोके यां काण्वोपनिषच्छलेनेत्यत्रोक्तं सर्वमनुसं-
धेयम् ॥ २४ ॥

आ शैलादुदयात्तथाऽस्तगिरितो भास्वद्यशोरश्मिभि-

र्व्याप्तं विश्वमनन्धकारमभवद्यस्य स्म शिष्यैरिदम् ॥

आराज्ज्ञानगभस्तिभिः प्रतिहृतश्चन्द्रायते भास्कर-

स्तस्मै शंकरभानवे तनुमनोषाग्निर्नमस्तात्सदा ॥ २५ ॥

रूपकोपनिषद्भाष्यवार्तिके षष्ठाध्यायस्य
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

द्वादशसाहस्रवार्तिकामृतमीरितम् ॥

काण्वारण्यकभाष्यस्य शांकरस्य समासतः ॥ १ ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमत्सुरेश्वराचार्यकृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकप्र-
स्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बृहदारण्यकक्रमेणाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रुतेर्निरतिशयगुरुभक्तिभाजो ब्रह्मज्ञानं नेतरस्वेति ज्ञा-
यितुं पुनर्गुरुं नमस्यति । आ शैलादिति । अत्र च भगवान्भाष्यकारो भानुत्वेन त-
न्तेवासिनस्तज्ज्ञानं च भानुत्वेन निरूप्यते । उदयास्तगिरिमध्यस्थतया वर्तमानमशेषमां
जगदधिकृतमुमुक्षुजातं यस्य भगवतः शिष्यैः सनन्दनाचार्यप्रमुखैरतिविशदयशोरश्मि
शालिभिर्व्याप्तं सदबोधान्धकारविधुरमभूद्यस्य च गुरोर्ज्ञानाख्यकिरणैरन्तिकमुपसृप्तैः प्रति-
हतः सन्भास्करश्चन्द्रवदाचरति स्म भाष्यकृतो हि शिष्याणां यशोरश्मयः सकलमपि
मण्डलमश्रुवानास्तत्र तत्राधिकृतं पुरुषधौरेयमुपसन्नमासाद्य तत्तद्गतमबोधं तिरयन्ति
भाष्यकारस्य पुनर्भगवतो ज्ञानगभस्तयो भुवमिव द्यामन्तरिक्षं चाधिरुह्य तत्र तत्रान्धकार-
ध्वंसयन्ते तस्मै श्रीमच्छंकरनाम बिभ्रते भगवते भाष्यकृते भानवे त्रिधा नमस्तादिति
संबन्धः । सदेति भक्तिश्रद्धयोरतिशयं द्योतयति तत्पूर्विका हि नमस्क्रिया फलायते
॥ २९ ॥

शब्दान्यथात्वं यत्किंचिदस्मन्मान्यादिहेक्ष्यते ।

प्रतिनेयं कथंचित्छन्दोवत्तद्विदां स्थितेः ॥ १ ॥

विश्वानुभवपादानामवाप पदवीमहम् ।

सुरेश्वरगिरां व्याख्यामाख्यातां समर्चाकृतम् ॥ २ ॥

नमो जन्मादिसंबन्धवन्धविध्वंसहेतवे ।

हरये परमानन्दपरिज्ञानवपुर्भूते ॥ ३ ॥

नमस्त्रयन्तसंदोहसरसीरुहभानवे ।

गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ ४ ॥

व्याख्याऽसंख्याततर्ककचचयरयस्त्रस्तदुस्तर्कशङ्का-

व्यानप्रश्नप्रकारप्रसरपरमता वस्तुतत्त्वं श्रयन्ती ।

शुद्धानन्दाङ्घ्रियुग्मस्मृतिभरनिभृतप्रौढगूढोक्तिगाढाऽऽ-

नन्दज्ञानप्रणीता जगति मुदमियं सद्भियां संविघत्ताम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणम्] आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितम् । २०७५

श्रौतस्मार्तविचारनीरनिवहो नानानयोर्भिर्दृढ-

श्लोकग्रन्थिमहाग्रहस्फुटतरव्याकाररत्नाकरः ॥

प्रत्यग्बोधसुधाविभूतिविभवप्रोद्दाममुख्यैकभूः

सोऽयं वार्तिकवारिधिर्विजयते त्रय्यन्तचूडामणिः ॥ ६ ॥

विहिता निहिता सेयं सुरेश्वरवचोनुगा ।

शास्त्रप्रकाशिकाऽस्माभिरर्पिता पुरुषोत्तमे ॥ ७ ॥

इति वार्तिकपीयूषस्वरसास्वादनेच्छवः ।

शास्त्रप्रकाशिकां व्याख्यां समुपाह्वं मुमुक्षवः ॥ ८ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकटीकायां षष्ठाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीम-

द्भगवदानन्दज्ञानकृतायां सुरेश्वरवार्तिकटीकायां शास्त्र-

प्रकाशिकाख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—१११५१

* संपूर्णाचलचारुवर्णवदना निर्दुष्टदृष्टिश्रुति-

नीनान्यायसमूहसन्मणिगणार्कीर्णप्रमाणोज्ज्वला ।

सर्वज्ञं परमेश्वरं परिगता सन्मानमुक्ताश्रिता

टीका शास्त्रविभासिकाऽन्यगिरिजेवाऽऽस्तां सतां प्रीतये ॥ १ ॥

इति परिसमाप्तिमगमदिदं शास्त्रप्रकाशिकाख्यटीकासंवलितबृहदारण्य-

कोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

* अयं श्लोकः पुस्तकद्वयेऽपि टीकासमाख्यनस्तरे ब्रह्मिलिखितो मिलितोऽस्य च
टीकामहत्त्वख्यापकत्वात्समीचीनत्वादीकाकृतत्वसंभवाच्च संगृहीतः ।

१ ख. 'व्यापार' ।

Received on 15 MAY

Acknowledged on 15 MAY

R.R. H

